

REFERENCE DEPARTMENT.

Literature Dept.

DESK

BOOK NO.

39 En191

ACCESSION

309209

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY

3 1223 06899 4350

ENCYCLOPÆDIE
VAN
NEDERLANDSCH-INDIË

ENCYCLOPÆDIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

TWEEDE DRUK

MET MEDEWERKING VAN VERSCHILLENDE GELEERDEN
AMBTENAREN EN OFFICIEREN

SAMENGESTELD DOOR

Mr. Dr. J. PAULUS

oud N. I. HOOFDAMBTENAAR

EERSTE DEEL

A — G

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

LEIDEN
N. V. v/h. E. J. BRILL

1917

x39

En 19¹

309209

VOORBERICHT.

Van de eerste uitgave der Encyclopaedie van Nederlandsch Indië verscheen het 1^e deel in December 1896, het 2^e in September 1899, het 3^e in Augustus 1902, het 4^e in December 1905. Sedert het uitkomen van het 1^e deel verstreek dus een tijdvak van 20 jaren. Allen, die eenigszins met Indië in deze periode van 20 jaren medeleefden, weten welke evolutie in die jaren in Indië plaats greep, in de eerste plaats wat aangaat de ontwikkeling van land en volk in het langst door ons beheerschte deel, in de tweede plaats wat betreft de mate van onzen invloed in en onze kennis van andere deelen. Waar dan ook, mede ten gevolge van het uitverkocht zijn der eerste uitgave, de Encyclopaedie opnieuw moest worden ter perse gelegd, sprak het van zelf, dat niet kon worden volstaan met een eenvoudig herdrukken, zij het ook onder aanbrenging van verbeteringen en aanvullingen, maar dat om zoo te zeggen een geheel nieuw werk moest worden opgebouwd.

Bij dezen opbouw is als volgt te werk gegaan. De stof, door de Encyclopaedie omvat, werd in een zeker aantal rubrieken verdeeld en iedere rubriek voor zooveel mogelijk ter bewerking toevertrouwd aan den daarvoor aangewezen deskundige bij uitnemendheid, die dan of zelf den noodigen arbeid daaraan bewerkstelligde of onder zijne verantwoordelijkheid door anderen daaraan deed bewerkstelligen of daarvoor bijzondere schrijvers (specialiteiten) aanbeval. Waar die medewerkers meestal een zeer drukken werkkring hadden, moet het des te meer worden op prijs gesteld, dat zij in het belang der zaak zich toch nog wel voor het werk der Encyclopaedie wilden beschikbaar stellen.

De redactie heeft er, het is bijna overbodig het te constateeren, naar gestreefd, dat in de artikelen van het nieuwe werk zooveel mogelijk de laatste toestand werd weergegeven. De statistische cijfers zijn voor zooveel als mogelijk steeds met de laatste verkrijgbare gegevens bijgewerkt. Bij de samenstelling der geografische artikelen was het echter een groote teleurstelling niet te kunnen beschikken over de cijfers der in de laatste jaren steeds uitgestelde volkstelling. Inmiddels overal, waar recente cijfers waren te verkrijgen of konden worden ontleend aan publicatiën van het Encyclopaedisch bureau te Batavia, werd daarvan dankbaar gebruik gemaakt. Met groote erkentelijkheid moge hier worden gewag gemaakt van de medewerking ten deze van de Regeering, die bij rondschrijven de gewestelijke bestuurshoofden ten behoeve der Encyclopaedie inlichtingen over de bevolkingscijfers vroeg. Van de aldus verkregen inlichtingen kon voor de artikelen zelf eerst worden gebruik gemaakt te beginnen met bladzijde 577. Overigens vonden echter de inlichtingen een plaats op de bladzijde „Toevoegselen en verbeteringen” hierachter. Daar waar geen meer recente cijfers verkrijgbaar waren, moest wel als grondslag worden genomen de laatste algemeene volkstelling, die van het jaar 1905.

Op één principieel punt verschilt de nieuwe uitgave van de oude, namelijk in zoo-

Digitized by the Internet Archive
in 2022 with funding from
Kahle/Austin Foundation

Medewerkers aan het eerste deel der Encyclopædie van Nederlandsch-Indië.

A.

ABENDANON. E. C. — Mijningenieur.
ADRIANI. Dr. N. — Afgevaardigde v/h Nederl.
Bijbelgenootschap op Midden-Celebes.
ALPHEN DE VEER. M. J. VAN. — Inspecteur
M. O., oud-Inspecteur van Scheepvaart in N. I.

B.

BAKKER. H. — Luit. Kolonel Gen. Staf N.-I.
Leger.
BEAUFORT. Dr. L. F. DE. — te Eerbeek.
BEMMELEN. Prof. Dr. J. F. VAN. — Hoog-
leeraar te Groningen.
BEMMELEN. Dr. W. VAN. — Directeur Kon.
Magn. en Met. Observatorium te Batavia.
BERG. Mr. N. P. VAN DEN — Oud-President
Ned. Bank (overleden).
BERKHOLST. W. A. — Assistent-Resident.
BERKHOUT. H. A. — Referendaris Dept. van
Kolonien, oud Majoor Genie N. I. Leger.
BEZEMER. T. J. — Leeraar Hoogere L. T. B.
School te Wageningen.
BLANKEN. W. C. — Oud Assistent-Resident.
BODEMEYER. C. E. — Oud Resident.
BOES. A. G. — Oud Inspecteur Inlandsch On-
derwijs in N. I.
BOREL. H. — Oud Ambtenaar v. Chin. zaken.
BOSBOOM. H. D. H. — Gep. Luit. Kolonel Gen.
Staf N. I. leger.
BOSMAN. J. — Oud Resident.
BRUYN KOPS. G. F. DE. — Oud Resident.
BIJLEVELT. B. L. VAN — Resident.

C.

CABATON. A. — Ancien membre de l'Ecole
française d'Extrême Orient; chargé du cours de
Malais à l'école des langues orientales, Paris.
CARPENTIER ALTING. Prof. Mr. J. H. —
Hoogleeraar te Leiden.
COCHUIS. F. D. — Directeur van Handels-
instellingen en andere N. V's.
COHEN. L. — Leeraar H. B. S. te Zaandam.
CORNELIS. W. — Oud Kapt. Luit. t/zee.

D.

DAMSTÉ. H. T. — Assistent-Resident.
DEKKER. Dr. J. — Directeur Afd. Handels-
Museum Kol. Instituut.
DEKNATEL. A. — Chef Afd. Ned. Handel Mij.
DIJK. L. J. VAN — Adjunct-Commies Dept.
v. Koloniën.
DOM VAN ROMBEEK. L. E. — Inspecteur
Gouv. Koffiecultuur in N. I.
DUNNEBIER. W. — Zendeling van het Ned.
Zend. Genootschap.
DWIDJO SEWOJO MAS NGABEHI te Djok-
jokarta.

E.

ELIAS. H. C. — Commies Min. v. Koloniën.

ENTHOVEN. J. J. K. — Gep. Kol. Gen. Staf
N. I. leger.
ERP. T. VAN — Majoor Genie N. I. leger.
EZERMAN. H. E. K. — Controleur B. B.

F.

FISCHER. H. W. — Conservator aan 's Rijks
Ethnogr. Museum te Leiden.
FOLKERS. T. —

G.

GONGGRIJP. G. L. — Oud Resident.
GOOSZEN. A. J. — Luit. Kolonel Infanterie
N. I. leger.
GRAAFF. S. DE. — Oud Reg. Commissaris in N. I.
GUNNING. Dr. J. W. — Zendingsdirector.

H.

HAAN. Dr. J. DE. — Oud Directeur v/h Genees-
kundig Laboratorium te Batavia.
HAMERSTER. M. — Controleur B. B.
HARLOFF. A. J. W. — Assistent-Resident.
HEERES. Prof. Mr. J. E. — Hoogleeraar te Leiden.
HEMSING. Mr. Dr. H. L. — Admr. Ministerie
v. Koloniën.
HENS. A. M. — Assistent-Resident.
HERMENS. O. E. V. — Oud Resident.
HEYTING. H. G. — Oud Resident.
HOFLAND. J. — Oud Resident.
HONERT. H. C. VAN DEN — Directeur Deli
Mij. (overleden).
HÖVELL TOT NIJENHUIS. G. W. W. C.
Baron VAN. — Oud Gouverneur van Celebes en O.
HUBRECHT. Dr. P. F. — Assistent a/d afd.
Mijnbouwkunde T. H. te Delft.

I.

IHLE. Dr. J. E. W. — Leeraar Rijks-veeartsenij-
school te Utrecht.

J.

JONKER. Prof. Mr. Dr. J. C. G. — Hoogleeraar
te Leiden.
JOUSTR. M. — Archivaris Bataksch Instituut.
JUYNBOLL. Dr. H. H. — Dir. van 's Rijks
Ethnogr. Museum te Leiden.
JUYNBOLL. Mr. Dr. TH. W. — Adjutor inter-
pretis legati Warneriani.

K.

KALFF. E. — Assistent-Resident.
KAMPEN. Prof. Dr. P. N. VAN. — Hoogleeraar
te Leiden.
KAPPEN. C. E. VAN. — Oud Assistent-Resident.
KERN. Prof. Dr. H. — Oud Hoogleeraar.
KERSBERGEN. Dr. W. C. — Kolonel Geneesk.
Dienst N. I.

KIELSTRA. Dr. E. B. — Staatsraad i. b. d.
 KLAVEREN. L. M. VAN. — Controleur B. B.
 KLEIWEG DE ZWAAN. Dr. J. P. — Privaat
 docent a/d Universiteit te Amsterdam.
 KOHLBRUGGE. Prof. Dr. J. H. F. — Buiten-
 gewoon Hoogleeraar te Utrecht.
 KREISCHER. L. — Oud Resident.
 KROM. Dr. N. J. — Chef v. d. Oudheidkundigen
 Dienst in N. I.
 KRUYFF. E. DE. — Chef Afd. Nijverheid en
 Handel Dept. L. N. H. in N. I.
 KRUYT. Dr. ALB. C. — Zending leeraar v/h
 Nederl. Zendinggenootschap op Midden-Celebes.

L.

LAMMINGA. A. G. — Oud Hoofdingenieur N. I.
 LANGE JR., Dr. D. DE. — Privaatdocent en as-
 sistent a/h Zoöl. Laboratorium v/d R. U. te Gro-
 ningen.
 LOEBER JR., J. A. — Leeraar aan de Kunst-
 nijverheid school te Elberfeld.

M.

MEYERE. Prof. Dr. J. C. H. DE. — Buitengewoon
 Hoogleeraar in de Entomologie van de G. U. te
 Amsterdam.
 MOHR. Dr. E. C. J. — Chef Agrogeol. Laborato-
 rium Dept. v. Landbouw N. I.

N.

NABER. S. P. L'HONORÉ — Secretaris v. h.
 Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap.
 NEUMANN. J. B. — Oud Resident.
 NIERMEYER. Prof. J. F. — Hoogleeraar te
 Utrecht.
 NUSSELEIN. H. H. F. J. — Assistent-Resident.

O.

OORT. Dr. E. D. VAN. — Dir. rijksmuseum v.
 natuurlijke historie te Leiden.
 OPHUYSEN. Prof. CH. A. VAN. — Hoog-
 leeraar te Leiden.
 OUDEMANS. G. J. — Oud Resident.
 OVERDUYN. F. K. — Oud Resident.

P.

PHAFF. J. M. — Kapt. t/z tit., Chef Afd. Hy-
 drographie Min. v. Marine.
 PLATE. L. M. F. — Assistent Resident.
 PRINS. Mr. P. C. BLOYS VAN TRESLONG —
 Referendaris Afd. Burg. Geneesk. Dienst N. I.
 PULLE. Prof. Dr. A. — Hoogleeraar te Utrecht.

R.

RAEDT VAN OLDENBARNEVELT. H. J. A.
 — Oud Resident.
 RAHDER. W. J. — Oud-Resident.
 ROMBURGH. Prof. Dr. P. VAN. — Hoogleeraar
 te Utrecht.
 RONKEL. Dr. PH. S. VAN — Ambt. v. d. be-
 oefening der Indische talen.

ROOS. K. H. F. — Oud Resident.
 ROSENTHAL. H. — Koopman.
 ROSSUM. J. P. VAN. — Gep. Kapt. ter zee.
 RUSMAN. A. H. — Referendaris Dept. Koloniën.
 ROUFFAER. G. P. —

S.

SALVERDA. A. TH. L. — Oud Hoofdinsp.
 Boschwezen.
 SANTEN. P. J. VAN. — Oud-Onderpastoor te
 Bandoeng. (overleden)
 SCHUILLING. R. — Leeraar H. B. S. Deventer.
 SCHRÖDER. E. E. W. G. — Controleur B. B.
 SERTON. P. — Assistent Handelshoogeschool
 te Rotterdam.
 SPAAN. A. H. — Assistent-Resident.
 SLUYS. A. G. H. VAN. — Assistent-Resident.
 SNETHLAGE. A. — Secretaris N. I. S.
 SNOUCK HURGRONJE. Prof. Dr. C. — Hoog-
 leeraar te Leiden.
 STUURMAN. J. R. — Oud Resident.
 STAAL. J. J. — Oud Kol. Genie N. I. leger
 (overleden).
 SUERMONDT. A. — Lid der Alg. Rekenkamer
 te Batavia.

T.

TESCH. Dr. P. — Districtsgeoloog, bij de Rijks-
 opsporing van Delfstoffen, Nijmegen.
 TIDEMAN. J. — Gewestelijk Secretaris N. I.

U.

ULJEE. G. L. — Controleur B. B.

V.

VELDE C. VAN DE. — Oud Resident.
 VISSERING. Mr. G. — President Ned. Bank.
 VOGEL. H. C. A. G. DE. — Oud Resident.
 VOLLENHOVEN. Prof. Mr. C. VAN — Hoog-
 leeraar te Leiden.
 VOORDUIN. J. C. — Oud Hoofdingenieur
 B. O. W.

W.

WAALS. L. J. VAN DER. — Commies Dept. v.
 Koloniën.
 WELBERGEN. H. G. — Adj. Commies idem.
 WENTHOLT. L. R. — Resident.
 WESTERDIJK. Prof. Dr. JOHANNA. — Bui-
 tengewoon hoogleeraar te Utrecht.
 WESTENENK. L. E. — Resident.
 WING EASTON. N. — Oud Hoofdingenieur
 Mijnwezen N. I.
 WINTGENS. W. C. B. — Oud Inspecteur van
 Scheepvaart in N. I.
 WIJERS. P. — Oud Resident.

Z.

ZAALBERG. Mr. Dr. H. — Directeur Postspaar-
 bank. N. I.
 ZONDERVAN. H. — Hoofdredacteur Encycl.
 Winkler Prins.

TOEVOEGSELEN EN VERBETERINGEN.

NADER VAN DE NED. IND. REGEERING VERKREGEN BEVOLKINGSCIJFERS.

	EUROPE- ANEN.	VREEMDE OOSTERLINGEN.	INLANDERS.	IN HET JAAR:
Adiredja (district)	131	714	183089	1915
Adji barang (district) ..	34	541	92605	1915
Alaslanden	10	140	12263	1915
Ambarawa (contr. afd.)	599	1470	164211	1915
Ambon (eiland)	74	26 Chin. 88 Arab. en Klingaleezen. 46 Jav. en andere Vr. Oost.	13617 negorijl. } 6800 burgers. } Christ. 15508 negorijl. } 441 burgers. } Moh. 2846 Binongkoreezen.	1915
Ambon (hoofdplaats) ..	1125	500 Chin. 439 Arab. en Klingaleezen. 576 Jav. en andere Vr. Oost.	1281 negorijl. } 3592 burgers. } Christ. 192 negorijl. } 1562 burgers. } Moh. 358 Binongkoreezen.	Ult° 1915 9625
Amoerang (onderafd.)..	72	720	71051	Ult° 1915
Amoerang (hoofdplaats)	35	652 Chin. 23 Arab.	2937	Ult° 1915
Anambas eilanden	2	975	9886	1915
Angkola en Sipirok (onderafd.)	116	303	55868	1916
Asahan (afd.)	736	13694 Chin. 800 andere.	128183	1915
Atjeh en Ond.....	2395	14938	641018	1915
Atjeh Noordkust.....	248	2406	351095	1915
Atjeh Oostkust	696	6324	90626	1915
Atjeh Westkust	345	1468	91389	1915
Banda (onderafd.)	507	242	10266	1915
Bandjar (district in Ba njoemas)	10	12	73105	1915
Bandjaran (district in Japara)	45	78	75712	1915
Bandjarnegara (afd.)...	118	1621	241745	1915
Bandjarnegara (hoofd- plaats)	80	488	5839	1915
Bandjermasin (hoofd- plaats)	525	3800	18200	1915
Bandoeng (afdeeling) ..	9220	13292	806527	1915
Bangil (afdeeling)	744	2503	284471	Ult° 1915
Bangkinang (onderafd.)	11	62	28841	1915
Bangko (afdeeling)	3	3	30707	1915
Banjoe Asin (onderafd.)	37	1	35489	Ult° 1915
Banjoemas (afdeeling) ..	492	2025	342048	1915
Banjoemas (district)...	269	587	57842	1915
Banjoemas (hoofdplaats)	262	581	4550	1915
Banjoewangi (afdeeling)	—	1643	220450	Ult° 1915
Banka (eiland)	518	59738 Chin. 278 Arab.	77314	Ult° 1915
Batavia (hoofdplaats) ..	18000	geen nadere opgave.	geen nadere opgave.	Ult° 1914
Batoer (district)	6	849	46376	1915
Bawean (district).....	3	—	42375	Ult° 1915
Bengawan djero (distr.)	1	47 Chin,	66889	Ult° 1915

TOEVOEGSELEN EN VERBETERINGEN—ERRATA.

	EUROPE- ANEN.	VREEMDE OOSTERLINGEN.	INLANDERS.	IN HET JAAR:
Bengkalis (afdeeling) ..	71	19350 Chin. 81 andere.	100625	
Bengkalis (hoofdplaats)	20	360 Chin. 21 andere.	419	1915
Blora (afdeeling)	947	4067	<i>geen nadere opgave.</i>	Ult° 1915
Boalemo (onderafd.)...	4	45 Chin. 21 Arab.	16641	Ult° 1915
Boelang (district)	137	63	101295	Ult° 1915
Boeleleng (afdeeling)...	96	1430 Chin. 366 andere.	123742	Ult° 1914
Bojolali (afdeeling)	409	553	279727	1915
Bolaang Mongondou (afd.)	27	278	55157	1915
Bondowoso (hoofdplaats)	455	<i>geen nadere opgave.</i>	<i>geen nadere opgave.</i>	Ult° 1915
Buitenzorg (hoofdplaats)	3100	<i>geen nadere opgave.</i>	<i>geen nadere opgave.</i>	Ult° 1914
Bwoel (landschap), ...	51	158 Chin. 104 andere.	15558	1915
Dairilanden (onderafd.)	15	40	25000	1916
Dajeuhlochoer (district)	34	23	23613	1915

ERRATA.

Blz. 4, 2° kol. regel 15 van onderen: Islam IV, b, moet zijn Islam IIIc.

9, 1° kol. onderste regel: Pagangan moet zijn Pagongan.

25, 1° kol. regel 20 van boven: Rantjah Lawas moet zijn Bantjah Lawas.

28, 1° kol. regel 25 van boven: In stede van *maanden*, lees *weken*.

35, 1° kol. regel 31 van onderen: Achter Boeroe in stede van 87600, lees 20000.

Totaal ter zijde in stede van 80600, lees 87600.

66 en 67, de artikelen: Asjoera, Asoe, Asperge, Aspirant-controleur, Assal en Assantochten² moeten in deze volgorde komen achter Asinan; zijn thans alphabetisch niet op hunne plaats.

151, 1° kol. regel 14 van boven: *z.g. nieuwe octrooi* moet zijn *nieuwe z. g. octrooi*.

347, 1° kol. regel 10 van boven: Bornerate moet zijn Bonerate.

410, 2° kol. regel 29 van onderen: **BROECK** moet zijn **BROECKE**.

410, 2° kol. regel 10 van onderen: Calcutta moet zijn Kalikoet.

411, 1° kol. regel 1 van boven: Broeck moet zijn Broecke.

435, 1° kol. regel 8 van onderen: het woordje *niet* moet vervallen.

487, 2° kol. regel 9 van onderen: gatannah moet zijn gotannah.

492, In het art. Citrus Nobilis 2° regel staat *tjlopok*, lees *tjoplok*.

606, 2° kol. regel 13 van onderen: Broeck moet zijn Broecke.

783, 1° kol. regel 17 van onder: achter gutta percha leze men *gummi plasticum*.

A.

AA (ABRAHAM JAKOB VAN DER), schrijver van „Nederlandsch Oost-Indië (1846—1857)“ geb. te Amsterdam 6 Dec. 1792, gest. 21 Maart 1857. Behalve het genoemde werk stelde hij verscheidene andere samen, van welke wij, als min of meer ook met Nederlandsch Indië in verband staande, hier alleen noemen het Biographisch woordenboek der Nederlanden, dat echter door anderen werd voltooid.

AA (PIERRE JEAN BAPTISTE CHARLES RO-BIDÉ VAN DER), geb. te Oosterbeek 23 Mei 1832, gest. te 's Gravenhage 10 Febr. 1887. Hij studeerde aan het Lutherisch Seminarium, doch bleef later ambteloo, en vestigde zich te 's Gravenhage, waar hij zich met koloniale en aardrijkskundige studiën bezighield en vooral groote verdiensten verwierf door zijne geschriften over N. Guinea. Onder den pseudonym Robrecht van Peene schreef hij o. a. vele artikelen in de Koloniale Jaarboeken. Tal van bijdragen van zijne hand, met N. O. I. in verband staande, komen voor in de Gids, de Indische Gids, de Handel. van het Ind. Gen., de Bijdr. t. t. l. en vlk., T. v. h. Aardr. Gen. en de Ned. Spectator, terwijl de uitgaven van belangrijke werken door hem bezorgd en met Inleidingen en Aanteekeningen verrijkt werden, nl. v. Rosenbergs Reis n. d. Zuidooster eilanden en diens Reistochten naar de Geelvinksbai in 1869 en 1870; voorts: de Reizen naar Ned. N. Guinea in 1871—1876 en Bock's Reizen in Oost- en Zuid-Borneo. Ook zijne Afrikaansche Studiën moeten hier vermeld worden.

Zie: J. K. W. Quarles van Ufford, in Levensber. Maatsch. N. Lett. 1887.

AAL. Aalachtige visschen (*Apodes*) komen in groote verscheidenheid in den Indischen Archipel voor. Een 7-tal paling-soorten, van het zelfde geslacht (*Anquilla*) als de europeesche paling, bewonen het zoete water van de meeste eilanden. Maleischenaam: *Moa*. De meest gewone soorten zijn *Anquilla mauritiana* Benn. (Soendaneesch: *Loebang*) en *Anquilla australis* Rich. (Soendaneesch: *Lara*, javaansch: *Sidat*). De europeesche zeepaling (*Conger conger*) komt ook in de Indische zeeën voor, doch een verwante soort (*Conger cinereus* Rüpp.) is meer algemeen. De koraalriffen herbergen een groote verscheidenheid, dikwijls zeer bont gekleurde aalachtige visschen, voornamelijk tot het geslacht *Gymnothorax* (*Muraena*) behoorend. Twee soorten *Chelevastes colubrinus* Bodd. en *Leiuranus semicinctus* Lay & Benn. zijn opvallend licht en donker geringd, waardoor zij groote overeenkomst vertoonen met de zeer vergiftige zeeslangen. *Monopterus javanensis* (maleisch: *Lindoeng*, Soendaneesch: *Beloe*t, Javaansch: *Weloet*) en *Symbranchus bengalensis* Mc Cl. hebben geheel het uiterlijk van alen, doch behooren tot een geheel andere groep (*Symbranchii*). Zij bewonen het zoetewater van de groote Soendaeilanden en Celebes, terwijl laatstgenoemde soort ook op Nieuw-Guinea

is aangetroffen. Uitwendig zijn zij van aalachtigen te onderscheiden door het bezit van een enkele kieuwopening, aan de buikzijde gelegen. Door zich diep in den modder in te graven kunnen zij het leven behouden bij uitdrooging van hun verblijfplaats.

AARDAPPEL. Kentang (MAL.), afkomstig van *Solanum tuberosum* L. fam. Solanaceae, een kruidachtige plant, die in Chili in 't wild voorkomt en vermoedelijk haar vaderland in het Andesgebergte heeft. De plant is in de 18de eeuw naar Europa overgebracht, waar de cultuur al spoedig een groote uitgebreidheid verkreeg. De aardappel is dan ook over een groot deel van Europa volksvoedsel geworden. Het is waarschijnlijk dat de Nederlanders den aardappel naar Ned.-Indië hebben overgebracht; het is echter ook mogelijk dat de Chineezzen dit gedaan hebben.

In Ned. Indië worden de aardappelen, ten behoeve van Europeanen door de inlanders gekweekt. Alleen de Tenggereezen gebruiken ze zelf als voedsel, na ze gekookt, fijngewreven en met djaogeng vermengd te hebben. Ook de Papoea's van het Arfakgebergte in West-Nieuw Guinea kweeken de aardappelen op vrij grooten schaal en gebruiken ze als hun voornaamste voedsel, zooals de andere bewoners van het gebergte van Nieuw-Guinea in den regel de knollen van *Ipomoea Batatas* eten.

De aardappel is een gewas van de gematigde luchtstreken en ontwikkelt zich in de tropische kustlanden abnormaal. Zij wordt in Ned.-Indië, bij voorkeur tusschen 1000 en 2000 Meter geteeld, hoewel men haar reeds op 600 Meter aantreft. Voornamelijk vindt men haar op ongeirrigerd land, hier en daar ook als tweede gewas op sawah-terreinen. Er zijn op Java eenige Europeesche kwekers, die aan de aardappelcultuur moeite besteden en een tamelijk goed product krijgen. De inlandsche aardappelcultuur is echter nog zeer primitief. Men gebruikt zeer kleine bibit (knollen, die de Chinees niet koopen wil); de planten worden veel te dicht op elkaar gezet; de knollen worden geoogst vóór zij uiterijpt zijn en de grond wordt onvoldoende bewerkt en bemest. Door deze ongunstige groeivoorwaarden en misschien ook door het warme klimaat is de aardappel op Java van een veel te zachte, waterige, zetmeelarme consistentie: zij niigt licht tot rotten. De inlanders verbouwen langen tijd alleen de „kentang djawa“, een spitse knol, met diepliggende oogen en geel vleesch, eigenschappen, die haar op de Ned. Ind. markt slechts een zeer geringe handelswaarde geven. Later heeft men allerlei Europeesche soorten ingevoerd, doch men weet nog zeer weinig omtrent de waarde van die verschillende soorten in de tropen af. In de Preanger kweekt men nogal eens muizen.

De Bataks op de Karohoogvlakte telen op 1500 Meter tegenwoordig zeer goede, ziektevrije

soorten (Franschen). Zij hebben een veel rationeellere wijze van kweeken dan de Javanen.

't Meest heeft de aardappel op Java te lijden van de vraat van een lieveheershaantje en zijn larve (*Epilachne terita*). De aardappelziekte (*Phytophthora*) is in den Tenggertusschen 1500 en 2000 Meter waargenomen. In de Preanger is de zwarte vlekziekte der bladen (*Macrosporium Solani*) algemeen. Zeer verbreid is de roestvlekkenziekte (oorzaak onbekend), die waarschijnlijk met het warme klimaat en de slechte kweekwijze in verband staat. Roestvlekkige aardappelen rotten zeer snel bij transport naar warmere streken.

AARDBEVING. Onder aardbevingen verstaat men alléén die bewegingen van de aardkorst, waarvan de oorzaak in de aarde zelf ligt. Dreuningen, ten gevolge van luchttrellingen, zooals, te gelijk met zware knallen, gedurende de groote Krakatau-eruptie (1883) op vele plaatsen van den Archipel werden waargenomen, waardoor voorwerpen in trilling komen en glasruiten kunnen breken, behooren dus niet tot de aardbevingen.

Oorzaken. Onjuist zou het zijn de oorzaak van aardbevingen in een zeer vulkanisch gebied, zooals Indië, altijd of hoofdzakelijk te zoeken in verhoogde vulkanische werking. Er zijn 10. *vulkanische aardbevingen*, die echter meestal beperkt zijn tot den naasten omtrek van den vulkaan; zij komen dikwijls vóór de uitbarsting voor, worden beschouwd als een teeken van toenemende vulkanische werking en houden alsdan op, als er lava-uitstorting plaats heeft. 20. *Niet-vulkanische aardbevingen*; deze komen voor zoowel in vulkanische als in niet-vulkanische streken, en worden verdeeld in instortings-aardbevingen en tectonische of dislocatie-aardbevingen. *Instortings-aardbevingen* worden veroorzaakt door het instorten van b. v. door oplossing van zouten in water ontstane, onderaardsche holten, waarvan de zoldering bezwijkt. Wegens den hoogen druk, die reeds op betrekkelijk geringe diepte op de gesteenten werkt, kunnen groote onderaardsche holten niet bestaan, zoodat instortings-aardbevingen, hoe hevig ook, toch altijd lokaal moeten zijn. *Tectonische of dislocatie-aardbevingen* gaan uit van breukvlakten, spleten, plooiingen, verwerpingen der aardkorst; zij gaan dus niet noodzakelijk van een bepaald punt uit zooals de vulkanische aardbevingen en de instortings-aardbevingen, maar wel van een bepaalde lijn of lijnen en zij kunnen zich uitstrekken over een zeer uitgebreid stootgebied. In de aardkorst heerscht overal een zeer groote drukking; tengevolge van allerlei oorzaken kan evenwel die drukking in naburige gebieden onderling sterk gaan verschillen zoodat wringingskrachten ontstaan. Overschrijden die een zekere maat, dan zal een scheur ontstaan en de eene aardschol ten opzichte van de andere een beweging uitvoeren. Juist tengevolge van het feit, dat schollen van honderde vierkante kilometers omvang zich bewegen, is de energie van zulke bevingen zoo groot, dat zij zich door de geheele aarde heen voortplanten en overal door seismografen opgeteekend kunnen worden. Bij de San Francisco-beving van 1906 was de spleet over een afstand van eenige honderde kilometers te volgen en vertoonden b.v. landwegen verschuivingen tot 6 M. Wanneer eenmaal dergelijke breuklijnen bestaan, zullen telkens aardbevingen zich langs hun gebied voordoen en daar in zulke gebieden ook de vulkanen zijn ontstaan, zullen seismische en vulkanische verschijnselen vaak in dezelfde strek voorkomen, wat de oorzaak is van het veel verbreide geloof, dat een aard-

beving altijd van een of anderen vulkaan afkomstig moet zijn. Zeer talrijk komen zij echter ook daarvoor, waar de aarde diepe plooiën heeft, n. l. bij de trogvormige diepten in de Oceanen. Zuidelijk langs Sumatra en Java en oostelijk van de Talauer-eilanden bevinden zich zulke geulen van meer dan 7000 M. diepte; ook de Banda zee is een 5000 M. diepe inzinking en talrijk zijn de aardbevingen, die uit die plooiengebieden komen. De gebergte-keten zijn de voor ons zichtbare plooiengebieden en evenwijdig aan hun strekking loopen meestal ook de breuklijnen. Zoo zijn aardbevingen zeer veelvuldig in en langs het Barisan-gebergte (Tapanoeli 1892, Benkoelen 1914), op Ceram (1899), op Nieuw-Guinea (1864), op Ambon (1898).

Verschijselen. De grootere bewegingen van den aardkorst bij een aardbeving kunnen zeer verschillend zijn. Is de haard (of epicentrum) ver weg (100 K.M. en meer), dan zijn zij meest horizontaal in de richting van den haard. Is daarentegen die afstand klein, dan treden ook verticale bewegingen op en daar de haarddiepte meestal eenige of zelfs tientallen kilometers bedraagt, kunnen op groote afstanden nog verticale schokken voorkomen. Boven den haard kunnen de bewegingen zoo sterk zijn, dat de grond spleit en de spleten zich soms weer sluiten. Hierdoor ontstaan dan vaak miniatuur-slijkvulkaantjes. Ook groote aardafschuivingen worden soms veroorzaakt. (Sangir 1913). Wanneer de haard onder de zee ligt of dicht bij de kust, worden soms vloedgolven veroorzaakt, die enorme verwoestingen kunnen aanrichten.

De golvingen door een aardbeving uitgezonden zijn in de eerste plaats verdichtingsgolven, in de richting der voortplanting, die zich met een snelheid van ± 10 K.M. in de seconde door het lichaam der aarde bewegen. Een weinig langzamer loopen de verdichtingsgolven, die loodrecht op de voortbewegingslijn staan (± 5 K.M. per sec.). Deze golvingen zijn enkel zeer dicht bij den haard groot en nemen verderop snel af, zoodat zij weldra slechts door de seismografen worden waargenomen. In de tweede plaats treden altijd grotere golven op, die zich evenwel alleen over het aardoppervlak voortplanten met een snelheid van 3 K.M. in de seconde en tot op groote afstanden voelbaar blijven.

Aardbevings-statistiek. Junghuhn (Java IV, bl. 1363) maakte een statistiek over 1586—1835. In het Natuurk. tijdschrift v. N. I. Dl. 18 zijn verzameld alle couranten-berichten omtrent aardbevingen en vulkanische uitbarstingen, die in de jaren 1810—'50 hebben plaats gegrepen. Berichten omtrent aardbevingen en andere belangrijke natuurverschijnselen op verschillende plaatsen in N.-I. tusschen 1851 en 1860 voorgekomen zijn opgenomen in het Nat. Tijdschr. 1—24. In 1860 vroeg de Kon. Natuurk. Ver. kennisgeving van het Binnenl. Bestuur te mogen bekomen omtrent aardbevingen. Sinds dien worden de ontvangen berichten geregeld in het Nat. Tijdschr. opgenomen, en wel tot 1897 door een bestuurscommissie der K. Nat. Ver. en sinds dien door het Observatorium. (zie verder OBSERVATORIUM).

Hieronder volgen enkele belangrijke aardbevingen: Cheribon (1847); Amboina (1644, 1674, 1835, 1898); Molukken (1857); Ambarawa (1865, 1872); Midden Java (1867); Tjiandjoer (1879); Java's Eerste Punt (1880); Koepang (1881), Midden Java (1890); Tapanoeli (1892); Ceram (1899, met vloedgolf); Soekaboemi (1900); Simeuloe (1907, met vloedgolf); Korintji (1909); Sangir (1913); Benkoelen (1914).

AARDE (Eetbare). Het eten van aarde (geophagie) is een gebruik, dat men in den geheelen Archipel aantreft, zoowel op Java als op Sumatra, bij Maleiers en Bataks, op Borneo bij de Dajaks, op Soembawa en zelfs op N. Guinea is het bekend. De aarde, die gegeten wordt — op Java Ampo geheeten —, bestaat uit een vette kleisoort, wit, geel, roodachtig, geel-bruin of grijs-groen van kleur, die, behalve de gewone bestanddeelen van klei, bitumineuze en organische stoffen bevat. Zij wordt met zorg gewasschen; het slib wordt, na een nacht bezinkens, gewreven en tot schijfjes of pijpjes gevormd. Vaak worden de koekjes met een zout-oplossing bestrooid, met kokosolie bestreken en daarna geroosterd. Gewoonlijk wordt de aarde als lekkernij gegeten, soms ook wel door zwangere vrouwen, omdat het nog niet geboren kind er op gesteld heet te zijn. Het gebruik leidt tot verstopping en ziekten. Op Borneo wordt koolschiefererts en op Sumatra ook wel diatomaceeën-aarde gegeten. Med. N. Zend. XXV (1881) 293. — Van der Burg, De Gen. in N. I. 193 II. 575. — Dr. G. A. Wilken, Handl. v. d. vergel. Volkenkunde N. I. uitg. Pleyte p. 20. — J. J. Altheer, Eetbare aardsoorten en geophagie Nat. T. v. N. I. XIII (1857). — Nota omtrent ampo-soorten in Bantam Nat. T. v. N. I. XI (1856).

AARDHARS. In de lagen van de tertiaire mergel-étage (Dr. Verbeek, Java, II. 773) worden op een aantal plaatsen stukjes aardhars gevonden; vooral in de Preanger, met name in enkele onderdeelen der afdeling Tasikmalaja, werden die vroeger door de inlanders verzameld in de breede valleien na het afloopen der bandjirs, als wanneer het hars op de grens van den hoogsten waterstand in de takken, het hout enz. bij elkaar gespoeld achter was gebleven. Op de marktplaatsen werd het tegen een prijs van 16 cent per kilo verkocht; het werd voor verlichting gebruikt, terwijl van het fijne roetzwart der sterk walmende lampjes een soort oost-indische inkt werd gemaakt. Ook uit de Ommelanden van Batavia was dit mineraal bekend, zooals blijkt uit een mededeeling van C. de Groot in het Nat. Tijdschr. XVI. 1858/9, blz. 388.

Op een rekest van F. W. Fabius en J. A. Emanuel te Batavia, houdende verzoek om een algemeene concessie voor de winning eener harssoort, genaamd *Retiniet*, binnen de residentien Bantam, Krawang, Krawang en de Preanger Regentschappen, werd in 1887 door de Regeering geantwoord dat het verzoek niet voor inwilliging vatbaar was. Sedert werd er niets meer van vernomen.

Ook in Palembang (Lematang Oeloe) blijkt aardhars voor te komen en vindt men daarover een bericht van J. Gersen in het Nat. Tijdschr. XXIV. 1862, blz. 517.

Volgens Potonié (Die Entstehung der Steinkohle und der Kaustobiolithe überhaupt, 1910, blz. 205) behoort retiniet of aardhars tot de fossiele Liptobiolithen, d. w. z. dat het is ontstaan uit de sterk harshoudende planten der tertiaire en latere perioden, waar deze gestorven en verrot zijn onder voortdurende aanwezigheid van de lucht (zuurstof); daarbij verdwijnen in hun geheel alle plantendeelen en blijven slechts de harsbestanddeelen achter.

Enige indische steenkolen en vrij wel alle bruinkolen bevatten, soms in vrij sterke mate, hars dat natuurlijk een zelfden oorsprong heeft als de retiniet, doch waarbij de planten, buiten toetreding der lucht zijn gebleven en een inkolingsproces hebben ondergaan.

AARDKUNDE. Zie GEOLOGIE.

AARDMAGNETISME noemt men het verschijnsel, dat de aarde omgeven en doordrongen is van een magnetisch krachtsveld. De oorzaak hiervan is nog onbekend. Mogelijk zou het kunnen zijn, dat ieder lichaam, dat in wenteling is, zulk een veld bezit, maar dat dit eerst bij zeer groote lichamen, zooals de aarde, van meetbare sterkte is. Ten gevolge van dit magnetische veld neemt overal op aarde een vrij zwevende magneet een bepaalde richting aan. Is de magneet in zijn midden aan een draad opgehangen, dan wijst ze met haar noordeinde naar een richting, die weinig van het Noorden verschilt en het magnetische Noorden heet. De afwijking van dit magnetische van het geographische Noorden, noemt men in de natuurwetenschap „declinatie”, maar ter koopvaardij „variatie”. In het Nederlandsch worden ook gebruikt de woorden: „afwijking” en „miswijzing”, aan welke evenwel in de zeevaartkunde eene andere beteekenis gegeven is geworden, worden de onder *afwijking* verstaan de hoek, die aan boord de naald met den magnetischen meridiaan maakt tengevolge van het scheepsijzer, en onder *miswijzing* de som van deze afwijking en de variatie. Is die miswijzingshoek naar het oosten, dan spreekt men van noordoostering, is hij naar het westen, van noordwesterling. In overeenstemming hiermede spreekt

men van: Kompas- of miswijzende { koers ten opzichte van de miswijzende naald aan boord; magnetische { koers ten opzichte van den magnetischen peiling

meridiaan; ware { koers ten opzichte van het ware peiling

Noorden. De kracht, waarmede de noordpool in het horizontale vlak wordt aangetrokken, noemt men de „horizontale intensiteit”. Wanneer de magneet in zijn zwaartepunt om een horizontale as draaibaar is, wijst zijn noordpool in het noordelijke halfrond meestal naar beneden, en in het zuidelijke naar boven. Daàr, waar de magneet loodrecht staat, zijn de magnetische polen. Zij liggen ongeveer 20° van de geographische polen af. Wanneer de magneet op die wijze draaibaar is in het vlak, dat gaat door het magnetische Noorden, wordt de helling in natuurwetenschappelijke werken door het woord „inclinatie” aangeduid. Verder gebruikt men voor de kracht, waarmede de noordpool resp. verticaal en in de richting der inclinatie wordt aangetrokken, de uitdrukkingen „verticale” en „totale intensiteit”. Het aardmagnetische veld is onderhevig aan verschillende periodische en onperiodische schommelingen, die door terrestrische en kosmische (vooral solaire) invloeden veroorzaakt worden, en gedeeltelijk nog onverklaard zijn. De waarneming en het onderzoek dier verschijnselen geschiedt op magnetische observatoria, die door een groot aantal rijken onderhouden worden; in Indië behartigt het Kon. Magnetisch en Meteorologisch Observatorium, te Batavia gevestigd, die belangen. In de eerste jaren na de stichting van het Observatorium werd enkel de declinatie waargenomen. Uurlijksche waarden voor de jaren 1868—75 vindt men in de „Observations made at the M. and M. Observatory at Batavia” Vol. I en III. Later werden de drie elementen (declinatie, horizontale en verticale intensiteit) photographisch geregistreerd. Uurlijksche waarden vindt men in Dl. VII en volgende deelen der „Observations”. (Zie verder onder OBSERVATORIUM).

Kennis van de richting en sterkte der aardmagnetische kracht is voor vele doeleinden (scheepvaart, kaartering enz.) vereischt; het is o. a. daarom, dat

vele landen zoogenaamd magnetisch opgenomen zijn of worden; daar evenwel het aardmagneetveld een langzame (seculaire) verandering vertoont, die nog onverklaard is, moet een dergelijke opneming na een zeker aantal jaren herhaald worden.

De eerste opneming van Ned. Indië geschiedde in 1848 door een Engelsman C. M. Elliot; de tweede uit eigen middelen, maar als regeeringsopdracht, door den Rotterdammer, Dr. E. van Rijkevorsel, tusschen de jaren 1874 en 1877, en de derde van 1903 tot 1907 door den onderdirecteur, later directeur van het Observatorium te Batavia, Dr. W. van Bemmelen. In de publicatie van deze laatste opneming vindt men naast tabellarische opgaven omtrent de waarden der magnetische elementen en kaarten der isomagnetische lijnen, geldende voor het jaar 1905, nieuw ontworpen lijnen voor de beide oudere opnemingen, alsmede een kaart van de veranderingen opgetreden tusschen 1876 en 1905. In 1905 liep de lijn, waar de magneetnaald geen afwijking vertoont, over de eilanden bestoven Sumatra naar Atjeh; oostelijk daarvan nam de oostelijke declinatie toe, tot een bedrag van ongeveer 4° 5' bij den 141sten lengte-grad. De inclinatie bedroeg ongeveer —35° (d.w.z. de noordpool wees naar een punt 35° boven den horizont) in de zuidelijkste deelen van den Archipel en nam noordwaarts gelijkmatig af tot ongeveer —7° in de noordelijkste deelen. De horizontale intensiteit nam in die zelfde richting over den Archipel gaande, toe van 0.363 tot 0.390 (centim.-gram-secunde eenheden). Van 1876 tot 1905 nam de oostelijke declinatie af in het deel van den Archipel westelijk van den 115den lengte-grad gelegen en oostelijk daarvan nam ze toe. De negatieve inclinatie werd in dat tijdperk grooter en de horizontale intensiteit nam noordelijk van de Java- en Banda-zee toe, zuidelijk daarvan af.

Te Batavia werd waargenomen:
in 1911:

de oostelijke Declinatie	0°47'7"
de opwaartsche of zuidelijke Inclinatie ..	31°16'4"
de horizontale Intensiteit	0.36664
de verticale Intensiteit	0.22269
de totale Intensiteit	0.42897

verandering sedert 1910 respectievelijk:

vermindering van	1'.04
vermeerdering van	4'.24
vermeerdering van	0.000039 c.g.s.
vermeerdering van	0.000643 c.g.s.
vermeerdering van	0.000366 c.g.s.

Vulkanische gesteenten zijn vaak magnetisch, waardoor nabij en op vulkanen locale aantrekkingen heerschen, en dientengevolge de richting der magneetkracht sterk kan afwijken van die in omliggende streken. Op Krakatau en den Tengger werd dat o.a. aangetroffen. Dergelijke plaatselijke onregelmatigheden komen ook voor, daar waar aan de oppervlakte der aarde geen reden daarvoor te bespeuren valt.

Literatuur. C. M. Elliot, Magn. Exploration Indian Archipel, communicated by Lieut.-Col. Sabine (Philosophical Transactions 1851). — Dr. E. van Rijkevorsel, Rapport aan den Min. v. Kol., (behelzende zijn magnetische onderzoekingen van 1874—1877) in de Werken v. d. Kon. Acad. van Wet., Nat. Gesch. Dl. XIX en XX. — Observations m. a. the Magnetical and Meteorological Observatory Batavia, Dl. I, III, VII en volgende. Vol. XXII, prt. II behelst de uitkomsten der waarnemingsperiode 1882—1899 bewerkt door Dr. S. Figeé. — Dr. W. van Bemmelen, Magn. Survey of the Dutch East-Indies m.i. the years 1903—1907. (Observations

Vol. XXX App. I). — Van den zelfden: Die Abweichung der Magnetnadel; Beobachtungen, etc. bis zur Mitte des XVIIIten Jahrhunderts. (Supplement tot Vol. XXI der Observations); bevat o. a. kompasafwijkingen, waargenomen op schepen in de zeeën en op de reeden van den Archipel. — Nat. Tijdschr. v. N. I. (behelst sedert 1902 Dl. 63, Jaargemiddelden voor Batavia).

AARDNOOT. Zie ARACHIS.

AARDNOTEN-OLIE, ook katjang-olie genaamd, afkomstig van de *Arachis hypogaea* L., Katjang tannah, eene plant die uit Z. Amerika afkomstig is en op Java en in vele tropische gewesten, alsmede in Zuid-Europa wordt gekweekt. Zij wordt door de inlanders op Java verkregen door de gedroogde peulen van de schil te ontdoen en dan de noten in een rijstblok fijn te stampen, te stoomen en warm uit te persen. In de vele fabrieken, die men thans op Java vindt, werkt men op Europeesche wijze en gebruikt dan hydraulische persing. Ook door extractie met benzine wordt een — niet eetbare — olie bereid. De Javaansche olie is veelal gekleurd, de Europeesche, door koude persing verkregen, is bijna kleurloos, aangenaam van smaak en kan de olijfolie vervangen. Voorts dient de olie bij de margarinefabrikatie, voor de bereiding van zeep, tot het smeren van machines en op Java ook voor lampolie. Zij wordt o.a. door de Nederlandsche olijfabriek te Delft onder den naam van Delftsche sla-olie in den handel gebracht. De na het uitspersen van de olie achterblijvende koek (boengkil) bevat $\pm$ 6% stikstof en wordt als mest gebruikt. Ook dient zij ter bereiding van ontjom. In de uitvoerstatistieken komt aardnoten-olie niet voor.

AARDOLIE. *Lantoeng of Latoeng* (Jav.); *Minjak Tanah* (Mal.). Hieronder wordt verstaan de bitumineuze vloeistof die, in den regel begeleid door bitumineuze (natuurlijke) gassen, in sommige lagen der aardkorst aanwezig is en waaruit door gewone distillatie petroleum (nevens andere stoffen) wordt verkregen. De naam „aardolie” staat dus gelijk aan hetgeen men gewoonlijk „ruwe petroleum” noemt; de verdere behandeling van dit onderwerp zal derhalve geschieden bij PETROLEUM. (Als brandstof voor oliemotoren wordt soms aanbevolen „ruwolie”; dit is echter geen ruwe aardolie, doch daarmede wordt bedoeld een der niet-geraffineerde producten der aardoliedistillatie).

ABANG-ABANG (Gaj.), *Abeuèng-abeuèng* (ATJ.), op oude kaarten Abong-abong geheeten, een 3015 M. hooge berg van — naar de vormen te oordeelen — vulkanischen oorsprong, gelegen in het Gouv. Atjeh en O. Behoort tot het Gajō'sche Centraal-gebergte. Naar de Atjehsche zijde heet de Abang-abang gewoonlijk Singgah Mata of Tangga*.

C. Snouck Hurgronje: Het Gajōland en zijne bewoners, bl. 40. — W. Volz: Die Gajoländer, bl. 332.

ABANGAN. Zie ISLAM IV, b.

A. B. C. KRUID. Zie SPILANTHES.

ABDAS (reiniging). Zie SEMBAHJANG.

ABDI. Afgeleid van het Arab. 'abd, dienaar, slaaf, in welke beide beteekenissen het woord voorkomt. Zoo verstaat men thans in de Jav. Vorstenlanden onder „*abdi dalem*” vorstendienaren, van de hoogste ambtenaren tot de laagste hof-officianten, en is op Java de uitdrukking „*abdi dalem*” een beleefdheidsvorm, gelijkstaande met ons: „Uw dienaar”. — Onder den naam *abdi* waren ook in Bantam de rijksslaaven bekend, lieden die door geweld van wapenen gedwongen werden, zich aan den Islâm te onderwerpen. Zij waren het eigendom van den Sultan, hadden zwaardere lasten te dragen dan de overige be-

volking en woonden gewoonlijk in dorpen bijeen. De Sultans mochten hunne bijzitten in onbeperkt getal uit de dochters dezer *abdi's* nemen. Resumé Bantam I. § 2. VI. § 2.

ABDOE'LLAH, Arab. „dienaar van Allah”, is een ook in den Indischen archipel zeer gebruikelijke naam. Van hen, die zoo genoemd werden, vermelden wij slechts:

Abdoe'llah bin Abdi'l-Kadir Moensji (het laatste woord beteekent taalkenner, -onderwijzer, -geleerde), een van de voornaamste Maleische schrijvers van de vorige eeuw, wiens werken, die door velen om hunne zuivere taal geroemd, door anderen ten opzichte der zuiverheid minder gunstig beoordeeld worden, een persoonlijk karakter dragen. Hij was geen Maleier van geboorte, maar de zoon van een Arabischen vader en eene Klingaleesche moeder; bewonderenswaardig is zijne groote kennis der Maleische taal en het gemak, waarmee hij zich van haar bedient. Dat gemak heeft echter menigmaal geleid tot slordigheden in het gebruik van woordvormen en in woordschikking; soms bezigt hij uitdrukkingen, die volstrekt on-Maleisch zijn. Zijn drukke omgang met Europeanen, van wie velen van hem onderricht in het Maleisch ontvingen, heeft op zijn taal invloed, en niet altijd ten goede, gehad. Maar bij het vele goede door hem gepresteerd, verdwijnen die vlekjes in het niet. Hij werd in Malaka geboren, leefde daar in de eerste helft der negentiende eeuw en kwam, na de vermeerstering van Malaka door de Engelschen, veel in aanraking met Britsche ambtenaren, o. a. Farquhar en Raffles. Van zijne werken zijn vooral belangrijk: de Hikajat Abdoe'llah, o. a. uitgegeven als Autobiographie van den schrijver door H. C. Klinkert Leiden 1882, die belangrijke bijzonderheden over de Hollandsche en Engelsche heerschappij te Malaka bevat; de Pelajaran Abdoe'llah of beschrijving van een reis van Singapoera naar Kalantan (o. a. uitg. door J. Pijnappel Mal. leesboek IV Leiden 1855 en Klinkert Leiden 1880). Eene uitgave van de Sadjarah Melajoe of Maleische Kronieken van zijne hand is in 1884 door H. C. Klinkert te Leiden opnieuw bezorgd. Eene levensbeschrijving van hem, geput uit de Hikajat is te vinden: T. v. N. I. 1854, I, bl. 73 vlg. 297 vlg.

ABDOE'R-RAHMAN, Arab. „dienaar van den Barmhartige”, een ook in Ned.-Indië onder Mohammedaansche inlanders gebruikelijke naam. *Habib Abdoe'r-rahman al Zahir*, een Arabier, die voor en tijdens het bestuur van den Gen. Van der Heyden op Atjeh een groote rol speelde. (Zie ATJEH).

ABEANSEMAL. District van de onderafdeeling Badoeng, afdeeling Zuid-Bali, residentie Bali en Lombok.

ABOEHOE. Zie VLEERMUIZEN (INSEKTEN-ETENDE).

ABOE'L, Arab. „de vader van” is een naam, die in tal van inlandsche Vorsten-namen voorkomt, en o. a. in die van bijna alle Bantamsche Sultans zooals o. a. de bekende Aboe'l Fatah, ook wel Sultan Agoeng of Ageng genaamd. Zie onder BANTAM.

ABOENG. Volgens de overlevering zou Menak Pamoeke Baginda, een afstammeling van Lampong (zie LAMPONGSCHE DISTR. bevolking) zich als hoofdleider met een deel van den hoofdstam van de *Wai Ompoe* naar de *Aboengstreken* (het W. deel der tegenw. onderafd. SEPOETH), hebben begeven en zich hebben gevestigd langs de *Wai Aboeng*, een linkerzijrivier van de *Wai Razem*; van hieruit hebben deze lieden, de Aboengers, zich verder uitgebreid en

zich in verschillende aangrenzende streken van de Lampongs gevestigd.

Aboenger heeft de beteekenis aangenomen van *bovenlander* en wordt dikwijls in tegenstelling met *Lamponger*, iemand van de *benedenlanden*, gebruikt.

Literatuur: P. J. Veth. Het landschap Aboeng en de Aboengers op Sumatra (Lamp. Distr.) T. A. G. 1e ser. Deel II (1877), bl. 35 v.v. — J. H. Hissink. Het pepadonwezen enz. in de afd. Toelang Bawang. Tijdschr. Ind. T. L. en V., deel 47 (1904), afl. 1 en 2, bl. 73 en 74.

ABOLITIE is het besluit der politieke macht, waarbij bevolen wordt met een begonnen rechtsgeleding niet verder voort te gaan. In Ned. Indië heeft de Gouv. Gen., in overeenstemming met den Raad v. N. I., het recht daartoe voor zooveel Inlandsche Vorsten en hoofden betreft. Art. 52 R. R. en Bijbl. N°. 737.

ABROMA AUGUSTA. L. f. fam. Sterculiaceae. *Sentolo*, (JAV.). Heester met donkerpurperen bloemen; uit de in water geweekte schors wordt een soort touw gemaakt. (Duivelskatoen).

ABRUS PRECATORIUS L., fam. Leguminosae, onderfam. Papilionatae. *Saga*, MAL., *Daoen saga*, MAL. *Saga areuj* SOEND. *Koraalerwt*, *Weesboontjes*, *Paternosterboontjes*. Windende heester of kruid met gevinde bladeren en trossen van kleine paarse bloemen. Peulen met 3 tot 6 rood- met zwartgeklepte zaden. In het wild en gekweekt. De zaden zijn vooral bekend geworden na de ontdekking van het daarin voorkomende giftige „Abrine”, dat in de oogheekunde gebruikt wordt. In de Inlandsche geneeskunde spelen de blaadjes een rol. Ze zijn zoet van smaak en worden in aftreksel vooral als hoestdrank gebruikt. Als bestanddeel van de Indische spruwkruiden (Obat Seriawan) zijn ze als *Folia Abri* ook in de Nederlandsche Pharmacopee opgenomen.

ACACIA FARNESIANA Willd. fam. Leguminosae, onderfam. Mimoseae. *Indralaksana*, MAL.; *Nagasari*, SOEND.. Gedoornde heester met heldergele, zeer welriekende bloemhoofdjes, in het wild en gekweekt.

ACACIA LEUCOPHLEA Willd., fam. Leguminosae-Mimoseae. *Pilang* (JAV.). Boom met geelachtig-witte tot groote pluimen vereenigde bloemhoofdjes, met lijnrechten gedoornen stam, die door de witte schors zeer opvalt, en schermvormige kroon. Het roode hout is hard en zwaar, grof van vezel; het is een goed timmerhout, vooral voor huisbouw geschikt. De schors van de *Pilang* bevat veel tannine en wordt dan ook voor het looien gebruikt. Ook levert de boom een soort gom.

ACACIA TOMENTOSA Willd., fam. Leguminosae, onderfam. Mimoseae. *Klampas*, MAL. *Klampis*, JAV. Vrij lage boom, met witte bloemhoofdjes. Voor omheiningen gebruikt wegens de gedoornde takken. Levert gom.

ACADEMIE DE MARINE. Zie ONDERWIJS (Militair).

ACALYPHA HISPIDA Burm., fam. Euphorbiaceae. *Boentoet koetjing*, *Ekor koetjing* (MAL.). Kleine heester, op Java niet in het wild gevonden, gekweekt wegens de mooie roodbruine bladeren en de groote bloemaren; vooral voor hekken gebruikt. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

ACCOUNTANTSDIENST (gouvernements). In verband met de invoering van een commercieele boekhouding bij de daardoor in aanmerking komende gouvernementsbedrijven werd in 1907 een deskundige naar Indië gezonden met de opdracht om in

overleg met de ambtenaren, die aan het hoofd der verschillende bedrijven geplaatst waren, een boekhouding, voor elk bijzonder geval geschikt, in te richten, daarop voortdurend toezicht te houden en haar geleidelijk te verbeteren naarmate de ontwikkeling van die bedrijven daartoe aanleiding zou geven. De bedoelde deskundige verkreeg eene aanstelling als gouvts.-accountant. Hem werden na verloop van eenige jaren meerdere ambtenaren toegevoegd. Thans bestaat de gouvts-accountantsdienst uit één chef [bezoldiging f 600 tot f 1000 's maands] zoomede uit aan dien chef toegevoegde gouvts-accountants [bezoldiging f 500 tot f 900 's maands] en adjunct-gouvts-accountants [bezoldiging f 250 tot f 500 's maands]. De formatie van dit personeel wordt jaarlijks geregeld in verband met de daarvoor bij de begroting toegestane fondsen. De standplaats van den chef van den gouvts-accountantsdienst is Batavia, die van het hem toegevoegde personeel Batavia, Soerabaja, Bandoeng of Padang. De standplaatsen van bedoeld personeel worden door hem aangewezen en naar behoeften gewijzigd. Zie Bt. G.G. 29 Nov. 1915 n°. 47 Ind. Stb. n°. 680. Zie voor de instructie van den chef van den dienst Bijblad n°s. 6954, 7610, 7837 en 8159.

ACCIJNZEN. Zie BELASTINGEN.

ACHASMA COCCINEUM Val., (*Elettaria coccinea* Bl.) fam. Zingiberaceae. *Tepoes bener* (SOEND.), *Ronghod* (SOEND.) voor de vrucht. Kruidachtige plant met lange bladeren en een korte gedrongen aar van roode bloemen, alleen van Java bekend in de bosschen beneden 1200 M. De niet-aromatische zaden zijn zoet en worden gegeten.

ACHASMA WALANG Val. (*Donacodes Walang* Bl.), fam. Zingiberaceae. *Walang* (SOEND.). Gemberachtige plant, in de omstreken van Buitenzorg in de dorpen gekweekt. Verspreidt een zeer doordringenden reuk, die met de lucht van de Walang sangit overeenkomt. Desondanks worden de bladeren als toespis bij de rijst gegeten. De bladeren worden gebrand op de hoeken van de sawahs om de walang sangits te verdrijven, die schade in de onrijpe rijst aanrichten.

ACHRAS SAPOTA L., fam. Sapotaceae. **SAWO MANILA**, **SAPOTILLE**. Lage boom, in West-Indië inheemsch, thans overal in de tropen gekweekt, om de smakelijke vruchten. Het fraaie hout is zeer geschikt voor fijn meubelwerk.

ACHTERWAL. Zie onder AROE-EILANDEN.

ACHYRANTHES ASPERA L. fam. Amarantaceae *Daoen djarong*, *daoen sangketan* (MAL.). Kruidachtige plant, in alle tropische streken verspreid; in Britsch Indië geniet de plant een groote reputatie als middel tegen slangen- en schorpioen-beet. Wortel en bladeren zijn op verschillende plaatsen een geneesmiddel.

ACORUS CALAMUS L. fam. Araceae. *Daringo* of *Deringo*. Zeer algemeen verspreide plant, zoowel in de gematigde luchtstreek o.a. in Nederland voorkomend (waar de plant *Kalmoes* heet) als in de tropen. Op Java op groote hoogte in het gebergte nog voorkomend op vochtige plaatsen. De wortelstok is ook in Indië algemeen in gebruik als geneesmiddel. Hij heeft door zijn gehalte aan aetherische olie een scherp smaak en reuk. De Chineezers gebruiken de plant wel als een middel om wandluizen te verdrijven.

ADAM (ALWAS SIKH BILLAH —) was de voorlaatste Sultan van Bandjermasin, na wiens dood, ten gevolge van oneenigheden over de troonsopvolging, een geduchte opstand uitbrak, die eindigde met de inlijving van het rijk. Van Rees, De Bandjerm. krijg. I. bl. 9 vlg. Zie BANDJERMASIN.

ADAN. (aankondiging van den sembahjang). Zie MOSKEE, C.

ADANG-BAAI. Een 25 K.M. lange, smal toeloopebaai aan de O.kust van Borneo, op ongeveer 1° 42' Z.Br., waarin de Adang- en Pasir Lamarivieren uitloopen. De kusten zijn laag, de diepten niet groot en de vaarweg is smal. Zie Zeemansgids O. I. Arch., dl. III B.

ADAS (JAV.); of **ADAS PEDAS** (MAL.) **ADAS MANIS**, **ADAS WELONDA**; **HADAS** of **HADES** (SOEND.); **PINKEL** (MOLUKKEN MAL.), Fenkel, de vruchten van *Foeniculum vulgare* L., Fam. Umbelliferae. Plant van Z. Europa, W. Azië en N. Afrika, waarschijnlijk door de Europeanen in Indië ingevoerd. Groeit in hooge streken zeer goed. Fenkel wordt bij de bereiding van vele gerechten gebezigd. De aetherische olie, uit planten op Java gekweekt, is van zeer goede hoedanigheid.

ADAS ADASAN (JAV.) Zie GOMPHRENA.

ADAS MANIS (MAL.). Zie PJMPINELLA en ADAS.

ADAS PEDAS (MAL.). Zie ADAS.

ADAS POELASARIE. Zie ALYXIA.

ADAS TJINA (JAV., MAL.). Zie ILLICUM.

ADAS WELONDA (JAV.). Zie ADAS.

ADAT. Aan het Arabisch ontleende term, die „gewoonte” beduidt in den ruimsten zin. Mohammedaansche inlanders echter plegen tegenover elkaar te stellen „adat” en „hoekoem” (sarat, sjarat, oehoem, enz.), waarbij het eerste op de — zoo belangrijke — zuiver inheemsche (Indonesische) gewoonten, het tweede daarentegen op de aan de Mohammedaansche wet ontleende regels en gewoonten ziet. Onder adat in dezen zin vallen dus de inheemsche zeden en gebruiken op elk gebied des levens: omgangsvormen, landbouw, ziekenbehandeling, rechtsinzettingen (adatrecht), voorvaderen vereering, lijkbezorging, spelen, enz. enz. Niet overal in Indië heet de gewoonte adat; andere namen zijn b.v. bowo (Nias), bitjara (Karoland), oegari (Zuidelijk Batakland), bolai (Paloe), oekoe (Soemba), kebiasaan (Minahasa). Zie ook ADATRECHT en ISLAM.

De (niet-Maleische) bijvorm hadat wordt op Zuid-Celebes, en in Boegineseche of Makassaarsche landenschappen buiten Zuid-Celebes, gebezigd voor den veelhoofdige regeerenden en ook rechtsmacht uitoefenenden rijksraad van inlandsche rijken, gevormd door vorst en rijks grooten te zamen. Zie ook RECHTSWEZEN.

ADATRECHT. Deze naam is in de twintigste eeuw van lieverlede in zwang gekomen om het ongecodificeerde recht der inlanders en vreemde oosterlingen in Ned.-Indië aan te duiden, en wel wegens het gebrekkige der vroegere benamingen. Immers, de daarvoor in art. 75 Regl. gepl. gebezigde term „godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken” wekte eenzijdig den verkeerdten schijn, als zouden in het levende recht der inlanders enz. godsdienstige wetten (Hindoerecht, Mohammedaansch recht, Christelijk recht) de hoofdplaats beslaan, en verzuimde anderzijds de grens te trekken tusschen het geheel der volkenkundige zeden (inheemsche adat naast godsdienstige gebruiken) en het op rechtsverhoudingen betrekkelijke onderdeel daarvan (adatrecht). Maar ook de term „gewoonterecht” had bezwaren, daar een deel van het hierbedoelde recht der inlanders enz. wel niet is gecodificeerd, maar toch berust op verordeningen (van inlandsche gemeenschappen of van vorsten). De term „adatrecht” schijnt het eerst gebezigd door Dr. C. Snouck

Hurgronje in 1893 (De Atjehers I bl. 16 en 386; advies in Adatrechtbundel I bl. 24), doch is sedert door anderen overgenomen, zelfs door de regeering, waarvoor men met name zie Ind. Stb. 1911 n° 569 art. 1 en Bijbl. 8091.

De studie van het adatrecht dagteekent van het laatste kwart der negentiende eeuw. Baanbrekend was de arbeid van Prof. G. A. Wilken (Verspreide geschriften, 1912, I en II) en van Dr. C. Snouck Hurgronje (De Atjehers, 1893—1894; Het Gajöland, 1903). Krachtige pleidooien ten gunste van deze studie leverde Mr. I. A. Nederburgh in zijn tijdschrift *Wet en Adat* (1896—1898; vooral band I, stuk 1, bl. 17—78); reeds van 1876 af trouwens schrijft de hooger-onderwijswet onderwijs in het adatrecht voor aan ten minste één rijksuniversiteit. Sinds 1906 verschijnt in afleveringen een bijeenvallend werk over „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië” van Prof. C. van Vollenhoven. In 1909 stelde het Kon. Inst. v. d. Taal-, Land- en Volkenk. v. N.-I. te 's-Gravenhage een „commissie voor het adatrecht” en het Bataviaasch Genootschap v. K. en W. een „commissie van bijstand voor het adatrecht” in, met opdracht om de gegevens bijeen te zamelen, die te vinden zijn in bestuursarchieven, adatvonnissen, adatregelingen der zending enz., en die gegevens te schiften en te bewerken; tot dusver (Juli 1916) verschenen diensten-gevolge reeds elf Adatrechtbundels te 's-Gravenhage. In 1912 gaf Mr. K. L. J. Enthoven een overzicht van „Het adatrecht der inlanders in de jurisprudentie”. Voorts maakte in 1914 het Kolon. Instituut te Amsterdam een begin met een uitgave van stelselmatig geordende gegevens over adatrecht uit Europeesche geschriften, onder den naam „Pandecten van het adatrecht” (I: Het beschikingsrecht over grond en water; II: Het voorkeurrecht op grond en het genoterecht van grond), terwijl ook meer en meer monographiën aan onderwerpen van adatrecht worden gewijd. Is door een en ander het studiemateriaal verrijkt en verbeterd, nog steeds ontbreken een woordenboek van adatrechtstermen (zie echter het register achterin Adatrechtbundel X, 1915, en dat achter Wilken's Verspreide Geschriften, IV) en een beknopt synoptisch overzicht van het Indonesische adatrecht; beide te noodiger, omdat het adatrecht met zijn termen niet voor heel Indië gelijk is, doch in een twintigtal kringen van onderling verwante, maar toch onderscheiden adat-rechten moet worden gesplitst.

Factoren, die op de studie van het adatrecht nadeelig werken, zijn: enerzijds het gemis van een inlandsche rechtstaal — weshalve men voor de inlandsche rechtsbegrippen eerst Europeesche technische termen heeft moeten uitdenken —, en anderzijds het bestaan van inlandsche wetten (Zie aldaar), opteekeningen die meestal van het levende adatrecht een onbetrouwbaar of zelfs misleidend beeld geven. Zie over studie en inkaartbrenging van het adatrecht nog: T. A. G. 1915 bl. 388 en 1916 bl. 108 (Van Eerde).

ADATRECHTSPRAAK. Dezen naam pleegt men te bezigen, niet voor alle rechtspraak die het adatrecht tot richtsnoer neemt (dus o. a. die onzer landraden in burgerlijke zaken), doch alleen voor die rechtspraak („inheemsche rechtspraak”, Zie aldaar), welke ook zelve, in werkelijkheid of in naam, door 's lands adat en niet door onze verordeningen op het rechtswezen is ingesteld. Over haar en over de vanouds daarbij gevolgde rechtspleging, zie Mr. B. ter Haar, *Het adatproces der inlanders*, 1915, en de aldaar aangehaalde literatuur.

ADATREGELINGEN. Benaming ter aanduiding van voorschriften van adatrecht, die niet door een of ander gezag (dorp, vorst enz.) worden opgelegd, maar vrijwillig als gedragregels worden aanvaard door een groep uit de inlandsche bevolking. In later tijd krijgen zij steeds grooter beteekenis onder den invloed der zending, die haar Christeninlanders beweegt zulke regelingen vast te stellen; zie b.v. de door de Welvaartcommissie in 1911 uitgegeven „Adatregelingen in de Inlandsche christengemeenten op Java”, een regeeringsmissive van 1911 over Christelijk volksrecht in Bijbl. 7512, en de Adatrechtbundels. Zulke adatregelingen verbinden slechts, zoolang haar voorschriften werkelijk worden betracht en dus in het gewoonterecht blijkbaar zijn opgenomen. In 1913 is aan mr. J. C. Kielstra opdracht gegeven, de bestaande adatregelingen van Christen-inlanders op en buiten Java na te gaan en te zien wat verricht kan worden om ze aan haar doel beter te doen beantwoorden.

Vgl. over adatregelingen Prof. C. van Vollenhoven, *Het adatrecht van N.-I.*, afl. 2, bl. 110—112.

ADEL. Bijna overal in Nederlandsch Indië vindt men een erfelijken adel, die een afzonderlijken stand in de maatschappij vormt, en in sommige streken grooten invloed op de bevolking heeft. In den regel worden ook de voornaamste hoofden en ambtenaren uit den adel gekozen. Slechts de hoofden en andere bestuurders der gemeenten, gelijk mede de geestelijken, zijn doorgaans personen uit den burgerstand. Overal, waar een erfelijke adel bestaat, erkent men intusschen het recht van den Vorst en nog veel meer dat van het Gouvernement, als Souverein, om personen van lagere geboorte in den adel te verheffen, of om aan personen van adel een hooger rang daarin toe te kennen. Dergelijke gegeven titels staan, ook wat den overgang op de kinderen betreft, volkomen gelijk met die door geboorte verkregen. De Islam kent slechts één algemeen geboorte-adel, namelijk dien van de afstammelingen van Hasan en Hoesein, de zoons van Ali bij Mohammed's dochter Fâtimah. De afstammelingen van Hasan voeren gewoonlijk den titel van *Sjarif* (Inl. *sarip*) en die van Hoesein den titel van *Sajjid* (Inl. *Said*). De *Sjarif's* en de *Sajjid's* worden aangesproken met het woord *Habib*. Hunne dochters voeren den titel van *Sjarifah* (Inl. *Saripah*). Beide titels zijn erfelijk in de mannelijke linie, onverschillig van welke geboorte de moeder is, ja zelfs al is deze de slavin van den vader. Bovendien worden in het Mohammedaansche recht alle personen behoorende tot den Arabischen stam Qoraisj, ja zelfs alle Arabieren, als van edeler bloed aangemerkt dan personen tot andere nationaliteiten behorende, welke hun stamboom ook moge zijn. In verreweg de meeste streken van den Archipel worden deze begrippen ook gehuldigd door de Inlanders, die den Islam hebben omhelsd. De belangrijkste uitzondering levert in dit opzicht, tegenwoordig althans, Java op, alwaar men over het algemeen de *Sarip's* en de *Said's* wel als personen van adel erkent, maar volstrekt niet als gelijkstaande in geboorte met Vorsten, Regenten en andere Inlandsche Grooten.

Wat Java en Madoera betreft, zoo bestaat de adel in Bantam vooreerst uit de afstammelingen der vroegere Sultansfamilie. Zij voeren den titel *Toebagoes* (vrouw: *Ratoe*). Daarop volgen in rang de personen, die of zelf, of wier voorouders, van den Vorst of later van het Gouvernement den oorspronkelijk in Bantam niet inheemschen titel van *Raden* hebben verkregen, en eindelijk heeft men nog een lageren, als men wil, landadel met de titels van *Mas*, *Entol*

(vr. *Ajoe*), *Apoen* en *Oejang*; de beide laatste zijn echter op weg, uit het gebruik te verdwijnen. In de Soenda-landen rekent men tot de edellieden (*Mènak*) in strengen zin slechts de afstammelingen van de voormalige vorsten van Padjadjaran en van vroegere Regenten. Zij voeren den titel *Raden* (vr. *Niahi Raden*). De titel *Mas* (vr. *Niahi Mas*) wordt gevoerd door familiën, die, ofschoon niet tot de *Mènak's* behorende, zich toch, door het bekleden van ambten, als anderszins, boven de gewone volksklasse hebben verheven. Deze titel schijnt trouwens oorspronkelijk niet in de Soenda-landen inheemsch te zijn geweest. De adellijke titel van den vader gaat in West-Java over op alle kinderen, uit een wettig huwelijk geboren; de stand der moeder is voor den overgang daarvan onverschillig.

Afwijkende beginselen omtrent den adel worden gehuldigd in de Vorstenlanden van Midden-Java. De adel berust aldaar op afstamming van den regeerenden of van een vroeger geregeerd hebbenden Vorst. Hij is hooger naarmate men nader bij den vorstelijken stamvader staat, en daalt naarmate er meer generaties tusschen den persoon en de bron van zijn adel liggen. Zoo is de hoogste adel die der kinderen van den Vorst; dan komen de kleinkinderen, de achter-kleinkinderen, enz. De adel gaat verder zoolwel in de mannelijke als in de vrouwelijke linie over, mits in het laatste geval de man der vrouw, die haar adel op hare kinderen doet overgaan, zij het van lagere adel dan de moeder, toch in elk geval zelf van adel is. Anders staan de kinderen dadelijk op den laagsten trap van adel. Voorts gaat de adel in de verschillende generaties sterker verzwakt over, ingeval de moeder niet de echte vrouw (*padmi*), maar slechts de bijzit (*goendik*, *ampejan* en *Kramā Inggil selir*) van den vader was. Van deze beginselen uitgaande, heeft men een uitgebreid systeem van adellijke titels naar de verschillende generaties. De hoogste is die van *Pangéran* (vr. *Ratoe* of *Raden Ajoe*), die rechtens alleen toekomt aan de volwassen zoons van den Vorst, met of zonder bijvoeging van *Adipati*, *Aria*, *Ngabehi* enz.; dan volgt die van *Raden Mas* (vr. *Raden Ajoe*) met bijvoeging van *Aria* of *Pandji*, en eindelijk die van *Raden* (vr. *Raden Nganten*). Aan de titels in de eerste generaties zijn tevens apanages verbonden.

De titel *Mas* (vr. *Mas Nganten* of *Embok*) wordt gevoerd, hetzij door personen, die te veel generaties van den vorstelijken stamvader af staan om nog op den *Raden*stitel aanspraak te kunnen maken, hetzij door families, die door armoede of het ter hand nemen van mingeachte beroepen dien titel hebben verloren, hetzij door families uit het volk, die zich door het bekleden van ambten als anderszins boven hunnen oorspronkelijken stand hebben verheven.

De titulatuur in Djokjakarta wijkt slechts in bijzonderheden, maar niet principieel af van die in Soerakarta, welke hierboven geschetst is. Alleen zij vermeldt, dat aldaar de titel *Raden Mas* niet wordt gebruikt, althans niet in denzelfden zin. Ook in de Gouvernements-residentien van Midden-Java volgt men, behoudens enkele uitzonderingen, ten deze de gebruiken der Vorstenlanden. Als zoodanige uitzonderingen moeten vermeld worden, dat de verheffing of verhooging in den adel uitsluitend aan het Gouvernement toekomt; dat men langs het Noorderstrand den overgang van den adel in de vrouwelijke linie, waarschijnlijk onder den invloed van den Islam, over het algemeen als een misbruik beschouwt, doch dat men daarentegen in de binnen-residentien in sommige streken den overgang in de vrouwelijke linie onbe-

perkt huldigt. In vele streken is bovendien het willekeurig aannemen van adellijke titels een kwaad van grooten omvang.

In de residentie Besoeki treft men nog overblijfselen aan van den ouden Hindoe-adel, met de titels *Raden* (vr. *Raden Ajoe*) en *Mas* (vr. *Mas Ajoe*), gelijkelyk in de mannelijke en in de vrouwelijke linie erfelyk. Op Madoera voeren de afstammelingen der laatst geregeerd hebbende dynastien den titel van *Radin* (vr. *Radin Adjoeh*), en die van vroegere dynastien den titel van *Mas* (vr. *Mas Adjoeh*), beide alleen erfelyk in de mannelijke linie en zonder afdaling van generaties. Als persoonlyke onderscheiding kunnen aan dezen *Raden*stitel nog de woorden *Ardjeuh* of *Pandjih* worden toegevoegd.

Op het eiland Bali valt de adel geheel samen met het Hindoesche kastenwezen. In de Maleische landen bestaat de adel uit de familie der Vorsten of voormalige Vorsten, met plaatselyk zeer verschillende, en dikwyls niet eens vaststaande titulatuur, waarbij intusschen in de meeste streken de titels *Pangeran*, *Raden* en *Mas* de hoofdrol vervullen. Bij de Minangkabausche Maleiers rekent men tot den adel de erfelyke hoofden (*panghoeloe*) der bevolking en hunne familie, benevens de afstammelingen van zekere erfelyke grooten van het voormalige Minangkabausche rijk. De titels van al deze personen bestaan in hunne erfelyke bijnamen (*galar poesaka*); terwijl eindelijk niet vergeten mag worden, dat men bij de woorden „familie”, „afstamming” en „erfelyk” steeds en uitsluitend te denken hebbe aan de vrouwelyke linie, overeenkomstig het Minangkabausche familie-recht. In de Lampongsche Distrikten is het getal personen, die adellijke titels voeren, betrekkellyk zeer groot. Deze titels zijn gedeeltelyk vroeger door de Bantamsche Sultans aan de voorouders der tegenwoordige dragers daarvan toegekend, gedeeltelyk eenvoudig aangenomen onder het nakomen van zekere formaliteiten. Zij hebben intusschen geenerlei maatschappelyke beteekenis. De eenige adel, welke aldaar invloed uitoefent, bestaat uit de zoogenaamde *penjimhang's* of afstammelingen der leiders van vroegere volksverhuizingen, of wel van de stichters der inlandsche gemeenten.

In Zuid-Celebes heeft men tweëlei adel: de afstammelingen der Vorsten en Regenten met den titel *Karaëng* (Mak.) of *Aroeng* (Boeg.), en de afstammelingen van mindere hoofden, of zelfs van andere aanzienlyke ingezetenen, met den titel *Daëng*. Bij de Batak's vormen de Vorsten met hunne bloedverwanten den adel, waarbij tevens onderscheid wordt gemaakt, van welken stand de moeder is. Behoort deze niet tot de vorstelijke familie, zoo staan de kinderen tusschen den adel en den burgerstand in. Bij de Heidensche bevolking der Molukken en bij de Dajaks schijnt geen adel te bestaan, althans niet in den zin, welken men gewoonlyk aan dat woord hecht.

Zie L. W. C. van den Berg: *Le Hadhramout et les colonies arabes dans l'Archipel Indien*, p. 32 en vv. 50 en vv. en 207 en vv.; Dezelfde: *Minhadj at-Tâlibin* dl. II p. 332; Dezelfde: *De Inlandsche Rang en Titels op Java en Madoera*, Tweede, herziene druk p. 17 en vv.; *De Hollander: Land- en Volkenkunde passim*; *Resumés van de rechten op de Buitenbezittingen op de onbebouwde gronden uitgeoefend*. Inleiding, Vraag IV, c.

Zie ook: TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN).

ADENANTERA PAVONINA L. fam. Leguminosae-Mimoseae. *Saga kajoe* (MAL.) Hooge boom. Het

hout is voor huizenbouw geschikt. De eenigszins platte, paarsroode zaden worden als goudgewicht gebruikt.

ADI. Eiland aan de zuidwestkust van Nieuw-Guinea, ten oosten van Kaap Van den Bosch gelegen; het bestaat uit koraalrots en is schaars bevolkt. De enige kampong ligt aan de noordkust en heet Mangawitoe.

ADIANTUM. Van deze varens worden een 30-tal soorten in het wild in Nederlandsch Indië aangetroffen. Enkele soorten worden onder den naam van *Venushaar* of *Chevelures* gekweekt.

ADIARSA. District van de afdeling en het regentschap Krawang, residentie Batavia, ressorteerende onder de contrôle-afdeeling Krawang, met de hoofdplaats Djatisari. Het telt 37 desa's, met (ult^o 1905): 75.000 zielen, waaronder 15 Europeanen en ruim 700 Chinezen.

ADIKARTA (ook wel verkeerdelijk naar zijn vroegere hoofdplaats *Brosot* genaamd). Regentschap in de residentie Djokjakarta, gelegen ten W, van den Prógó, en behoorende tot de afdeling Koelon-Prógó. Het is het regentschap van den op de hoofdplaats Djokjakarta gevestigden, „onafhankelijken (d. w. z. niet onder den sultan staanden) Prins Pakoe Alam, met de hoofdplaats Bendoengan en bestaande uit de districten Sogan en Galoe, met gelijknamige hoofdplaatsen. In het regentschap Adikarta ligt ééne suikerfabriek (Sewoegaloer). Op het einde van 1905 telde dit regentschap 82.000 zielen, waaronder een 40 tal Europeanen en ± 60 Chinezen.

Adikarta beslaat het grootste, westelijk deel der kustvlakte van Djokjakarta, tusschen de mondingen van Bogowonto en Progo. Het landschap is dicht bevolkt, ook de voormalige, thans drooggelegde rawa, die achter de smalle duinenrij gelegen was.

ADILANGOE. Zie DEMAK.

ADININGRAT. Jav. „de eerste of het schoonste der aarde”. Dit woord wordt in de Hoftaal, gesproken aan de inlandsche hoven van Soerakarta en Djokjakarta, en in officieele bescheiden van die hoven uitgaande of daaraan gericht, altijd gevoegd achter de plaatsnamen Soerakarta en Djokjakarta, waar daarmede de zetel van den vorst, de residentie (in den zin van vorstelijke verblijfplaats) wordt uitgedrukt. Het bijvoegsel adiningrat moet beschouwd worden als ongeveer dezelfde beteekenis te hebben als b. v. „vorstelijk” in de uitdrukking: „Vorstelijk's Gravenhage”.

ADIPATI is thans in de Gouvts. landen op Java een ambtstitel, die bij wijze van onderscheiding aan regenten wordt toegekend. Zie BESTUUR. (INLANDSCH). Regent. Voorafgegaan door Pangéran drukt het woord den titel uit van den troonopvolger in Soerakarta en Djokjakarta; Raden Adipati is aldaar de titel van den Rijksbestierder. Zie TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN).

ADIREDJA. District van de afdeling en het regentschap Tjilatjap, behoorende tot de residentie Banjoemas, met de hoofdplaats Adipala. Het heeft eene oppervlakte van 304 K.M.² en telt 76 desa's met 170.000 zielen, w. o. een honderdtal Europeanen en ± 50 Chinezen (einde 1905).

ADIWERNA. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeling Tegal, der residentie Pekalongan. Het heeft eene oppervlakte van 43 K.M.² en telt 4 onderdistricten met 95 desa's. In 1905 telde het 135.000 bewoners, waaronder 70 Europeanen en ruim 1500 Chinezen. In dit district liggen de suikerfabrieken Adiwerana en Pagangan.

ADJAG. Zie HONDEN.

ADJAK (JAV.). Zie ARDISIA.

ADJAN. (aankondiging van den sembahjang). Zie MOSKEE, C.

ADJANGALA of Lilie ri adja (westelijk vazalland) is de naam van een palilie- of vazalstaatje van Boni, uit de volgende zeven landschappen bestaande: Pitoe tadjoenng tanre (de 7 hoge pajoengs), Lieman Panoewa, Pattangkai, Talloempanoewae, Lappa ri adja (of Annangee bila-bila), Pattampiedange en Annangee bila-bila ri laoe.

ADJATAPPARANG. Onder dezen naam, die „ten westen van het Meer” — d.w.z. meer van Tempé — beteekent, verstond men vroeger een bondgenootschap, bestaande uit de Boegineesche landschappen Sidenreng, Sawito, Soepa, Alita en Rapang, met hunne leenen en achterleenen, en gelegen op Zuid-Celebes ten Noorden van Sopeng. Door het toetreden tot het Bongaaisch tractaat behoorde Adjatapparang tot de bondgenooten der O.-I. Comp. Omstreeks 1890 werden met de verschillende landschappen afzonderlijke contracten — later suppletoire contracten — gesloten. Sinds dien heeft de naam Adjatapparang in politiek zin geen beteekenis meer en geeft hij slechts meer een geografisch begrip wéér. De gezamenlijke bevolking der Adjatapparangsche landschappen werd in 1905 geschat op ± 100.000 zielen en de vlakte-uitgebreidheid op 1350 K.M.². Nog vóór het begin der Boni expeditie in 1905 geraakten we met deze streken in oorlog, wegens het overvallen van onze militaire bezetting te Pare Pare en het terugzenden van de met ons gesloten contracten door de zeer onder den invloed van Gowa staande zelfbesturen dezer staatjes en door Maiwa. Onmiddellijk na ons succes in Boni werd van uit Pare Pare naar het binnenland opgerukt, het verzet in Sidenreng was spoedig gebroken, doch in Sawito werd tot begin 1907 hardnekkige tegenstand geboden, onder leiding van La Sinrang, oudsten zoon van den zelfbestuurder; deze meldde zich in Juni 1907. Op verzoek van hoofden en bevolking had in begin 1908 de vereeniging plaats van de landschappen Sawito en Alita tot één landschap Sawito, onder den zelfbestuurder van eerstgenoemd landschap, terwijl in 1906 eenige een leen van Sidenreng gevormd hebbende landschappen daarvan zijn afgescheiden om voortaan onder den naam Maloese Tasie een afzonderlijk landschap te vormen (zie aldaar). Alle zelfbestuurders der Adjatapparangsche landschappen hebben thans de korte verklaring afgelegd. De landschappen maken een deel uit van de onderafdeeling Pare Pare van het gouv. Celebes en onderh., behalve Sawito, hetwelk tot de onderafd. Pinrang behoort.

ADJIBARANG. District van de afdeling en het regentschap Poerwokerto van de residentie Banjoemas, met de hoofdplaats Adjibarang Koelon. Het heeft eene oppervlakte van 321 K.M.² en telt 73 desa's met 85000 zielen, w.o. 16 Europeanen en bijna 350 Chinezen (einde 1905). In dit district zijn ruim 1000 baoe's gronden in erfpacht uitgegeven, waarop kina, koffie, thee, rubber, klappers en cacao worden geteeld.

ADJISAKA was volgens de Javaansche overleveringen een Vorst van goddelijke afkomst die, op Java gekomen, daar den godsdienst hervormde en een geregeld bestuur, wetten en letterschrift invoerde, zoodat met hem de Jav. tijdrekening begint. Waarschijnlijk is het echter, dat men die tijdrekening, welke niets anders is dan de Indische Çaka-jaartelling, eenvoudig als een vorst of godheid heeft

verpersoonlijkt, 't geen te eerder kan worden aangenomen daar Çaka de Sanskrit-benaming is van den Vorst, met wien een tijdrekening aanvangt en Adi Saka het begin eener aera beteekent. Het boek Adji-Saka, Javaansche overleveringen bevattende over de oude geschiedenis van Java en door Winter in proza uit de oorspronkelijke dichtmaat overgebracht, is uitgeg. door Gaal en Roorda, Amst. 1857.

ZIE TIJDREKENING.

ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN. De Indische administratieve dienst omvat zoowel den bureaudienst als den dienst van het binnenlandsch bestuur. Als regel kan men bij den administratieven dienst slechts een aanstelling verkrijgen, indien men in het bezit is van het voor dien dienst vereischte diploma.

Tot de betrekkingen van aspirant-controleur en controleur bij het binnenlandsch bestuur, van gewestelijk secretaris, van assistent-resident, van resident en van gouverneur zijn alleen benoembaar: *a.* zij, die geslaagd zijn in het eindexamen voor den Ned. Ind. administratieven dienst (zie onder „OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN”) en *b.* zij, die voldaan hebben aan het examen, bedoeld bij art. 141, 2e lid, der hooger onderwijswet, d.z. doctoren in de rechtswetenschap die een Indisch aanvullingsexamen hebben afgelegd (Ind. St. 1905, no. 181). Dezelfde personen, doch ook de doctoren in de rechts- of staatswetenschap, zijn benoembaar tot de betrekkingen van commies-redacteur, van adjunct-referendaris, van referendaris (alleen voor de betrekking van referendaris bij de comptabiliteit worden geen examen-eischen gesteld) en van secretaris bij de Departementen van algemeen bestuur, bij de Algemeene Secretarie en bij den Raad van Ned. Indië, daaronder begrepen de betrekkingen van Algemeen Secretaris en van Gouvernements-secretaris. Ind. Stb. 1907 no. 230, art. 1—3.

De candidaat-Ind. ambtenaar, die in Nederland in het bovenbedoelde eindexamen of aanvullingsexamen geslaagd is, wordt na lichamelijk geschikt te zijn bevonden en na ten genoegen van den Minister van Koloniën te hebben doen blijken, dat hij voldoende bedreven is in het paardrijden, ter beschikking gesteld van den Gouv. Generaal om te worden aangesteld als „administratief ambtenaar”, hetzij voor Java en Madoera, hetzij voor de Buitenbezittingen. Behalve overtocht met het wettig gezin is aan die terbeschikkingstelling een toelage voor uitrusting verbonden van f 1000.— De „adm. ambtenaren” genieten een bezoldiging van f 200.— 's maands. Tenzij aanstonds over hen beschikt wordt voor een werkkring buiten het binnenlandsch bestuur, worden zij toegevoegd aan oudere bestuursambtenaren, zulks in het belang van hun praktische vorming voor den bedieningsdienst, gewoonlijk gedurende één jaar. Ind. Stb. 1907 no. 230 art. 25—28. Bij gebleken geschiktheid worden zij zoo veel mogelijk volgens de ranglijst benoemd tot aspirant-controleur op een bezoldiging van f 225.— 's maands met f 25.— tot f 50.— als vergoeding voor huishuur (bij gemis van een dienstwoning). De controleurs ontvangen f 300. met twee verhoogingen van f 75.— en twee verhoogingen van f 50, resp. na 6, 9, 12 en 15 jaren na het tijdstip van eerste indiensttreding met een vergoeding voor huishuur van f 50 tot f 125 's maands. De gewestelijke secretarissen genieten: *a.* geen ass. resident zijnde f 400.— tot f 500.— 's maands met een vergoeding voor huishuur van f 100 tot f 125; *b.* wel ass. resi-

dent zijnde de gewone ass. res. inkomsten. De bezoldiging der ass. residenten bedraagt: *a.* voor het oudste in rang zijnde vierde deel op Java en Madoera, zoomede op de Buitenbezittingen, geen hoofd van gewestelijk bestuur zijnde, f 900.—; *b.* voor Billiton eveneens f 900.—; en *c.* voor elders geplaatsten f 650.— met 1 driejaarl. verhooging van f 100 en 2 driejaarl. verhoogingen van f 75. De residenten genieten f 1250.— of f 1500.— 's maands en de gouverneurs f 1500.— met vrije woning. Behalve vrije woning of vergoeding daarvoor kunnen de bestuursambtenaren nog inkomsten krijgen in den vorm van vaste reis- en verblijfkosten, representatiekosten en toelagen voor dure levenswijze. Zie verder onder „GEZAGHEBBERS”.

Uit de voor den administratieven dienst bestemde personen kan een keuze gedaan worden voor den bureaudienst, waarvoor evenzeer doctoren in de rechts- of staatswetenschap uit Nederland kunnen worden uitgezonden. De ambtenaren worden door den Gouv. Generaal ter beschikking gesteld van den Algemeenen Secretaris of van een Departementshoofd. Als regel ontvangen de nieuw aangekomen „ambtenaren ter beschikking”, een bezoldiging van f 200.— 's maands. Bij gebleken geschiktheid verkrijgen zij een aanstelling tot commies-redacteur op een bezoldiging van f 250.— 's maands met 2 tweejaarl. verhoogingen van f 125.—, terwijl zij bij toekenning van de tweede verhooging den titel voeren van adjunct-referendaris. De referendarissen ontvangen f 600.— 's maands met 1 driej. verhooging van f 100.— De bezoldiging der administrateurs bedraagt f 700.— met 3 driejaarl. verhoogingen van f 100.—, terwijl de secretarissen f 1000.— met 2 driej. verh. van f 100.— ontvangen (behalve de secretaris van het departement der marine, die f 900.— met 1 driej. verh. van f 100.— ontvangt). De gouvernements-secretarissen en de secr. v. d. Raad v. N. I. genieten een bezoldiging van f 800.— met 2 driej. verh. van f 100.—; de eerste gouv.-secretaris van f 1000.— met 2 driej. verh. van f 100.—; de algemeene secretaris van f 2000.—; de directeurs der departementen van algemeen bestuur eveneens f 2000.—; de secretaris van de Algemeene Rekenkamer f 900.— met 1 driej. verh. van f 100.—, de leden van de Kamer f 1200.— en de voorzitter f 1500.—; de leden van den Raad v. N. I. f 2400 en de Vice-president f 3000.— De Gouv. Generaal kan bij bijzondere beschikking personen zonder de voorgescreven hoogere opleiding tot den rang van commies-redacteur benoembaar verklaren, terwijl de Koningin in Nederland en de Gouv. Generaal in Indië in bijzondere gevallen van de eischen van benoembaarheid voor de hoogere betrekkingen dispensatie kan verleen (Zie Ind. Stb. 1913, no. 3).

Personen die voldoende algemeene ontwikkeling bezitten voor het vervullen van de lagere betrekkingen bij den bureau-dienst kunnen worden benoemd tot 3e commies op f 150.— 's maands met 2 driej. verh. van f 25.— Zij kunnen achtereenvolgens opklimmen tot 2e commies op f 220. met— 2 driej. verh. van f 30.—; 1e commies op f 300.— met 2 driej. verh. van f 50.—, hoofdcommies op f 450.— met 1 vijfjaarl. verhooging van f 50.— en referendaris bij de comptabiliteit op f 600.— 's maands zonder verhoogingen. (Ind. Stb. 1913 no. 3).

Voorts heeft men in den administratieven dienst nog de beambten (meestal klerken) met een bezoldiging van hoogstens f 150.— 's maands. Daartoe zijn als regel benoembaar zij, die in Indië het z.g. „kleinambtenaarsexamen” hebben afgelegd. Dit examen be-

treft: het rekenen; de beginselen der Nederlandsche taal en het schrijven van een goede duidelijke hand. De Gouv. Gen. is bevoegd van het examen vrijstelling te verleen aan zoodanige personen en groepen van personen, wier opleiding waarborg oplevert van het bezit der kundigheden voor dat examen vereischt (Ind. Stb. 1913, no. 658, j° Ind. Stb. 1915 no. 149).

Ter zake van de opleiding der ambtenaren (ook der inlandsche) wordt verwezen naar „OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN”. De voorwaarden voor benoembaarheid tot inlandsch hulpschrijver op de kantoren, behoorende tot de verschillende diensttakken onder burgerlijk bestuur op Java en Madoera zijn opgenomen in Ind. Stb. 1910, no. 572; de bezoldiging der hulpschrijvers bedraagt f 10.— 's maands met 2 vijfjaarlijksche verhoogingen van f 2.50.

Zie voor mededeelingen van algemeenen aard onder „AMBTENAAR”.

ADO WADJONG, oude onwerkzame vulkaan aan de Z.O.-punt van Lomblem (T. A. G. 1910, blz. 1026 en 1911, blz. 185).

ADOE DJANKRIK. Zie DJANGKREK.

ADONARA of ANDONARA. Eiland, behoorende tot de onderafdeeling Adonara en Lomblem van de afdeeling Flores der residentie Timor, ten oosten van het eiland Flores gelegen tusschen 8° 14' en 8° 25' Z.B. en 132° en 123° 20' O.L. In het Z.O. verheft zich geheel alleenstaande de regelmatige vulkaankegel Ili Boleng (1660 M.). Ten N. daarvan ligt de door heuvels omgeven, ± 200 M. hooge vlakte van Hinga, terwijl het W. door een N.O.—Z.W. loopende bergketen wordt doorsneden, waarvan de hoogste toppen boven 900 M. reiken. Er zijn ongeveer 25.000 bewoners, grootendeels heidenen. Alleen op de kustplaatsen, waarvan de bevolking meest van elders afkomstig is, zijn ook Mohammedanen en aan straat Flores Christenen, meest uit het tegenovergelegen Larantoeke. De taal is het Soloreesch; de handelaars op de kustplaatsen spreken Maleisch.

Het eiland is over 't algemeen zeer vruchtbaar. De bevolking leeft bijna geheel van landbouw; o.a. is de hoogvlakte van Hinga tot prachtige ladangs en tuinen aangelegd en de ladangs gaan hoog tegen vele bergen op. Djagoeng is het voornaamste gewas; klappertuinen ziet men overal; djagoeng en klappers zijn de voornaamste uitvoerartikelen. Op de kustplaatsen Sagoe en Adonara op de N.kust, Trong en Lama Hala — dicht bijeen in het midden der Zuidkust — worden naast landbouw, vischvangst en handel gedreven. De bevolking van Boleng, in 't Z.O., bestaat, bij gebrek aan tuingronden, geheel uit handelaars, visschers en goud-, zilver- en ijzersmeden. De handel is nog bijna geheel ruilhandel. Klappers en djagoeng worden geruild tegen doeken, sieraden en olifantstanden, welke alle veelal aan de handelaars in voorscot worden gegeven door Chineesche kooplieden op Larantoeke. De olifantstanden zijn in vroeger tijden ingevoerd, vermoedelijk uit Voor-Indië; de waarde neemt toe met lengte en dikte en kan tot f 300 à f 500 bedragen.

Het eiland is verdeeld in vijf landschappen, waarvan drie onder Radja's staan, twee onder Kakang's, welke laatste vroeger onder den Radja van Larantoeke stonden. De Radja's zijn die van Adonara, Trong en Lama Hala. Het krachtigste rijkje is Adonara, dat het N.O. inneemt en dus de hoogvlakte van Hinga insluit; de hoofdplaats is Sagoe. De Kakangschappen zijn Tanah Boleng, ten Z. en

W. van den gelijknamigen vulkaan, en Horowoera, dat het grootste deel van het westelijk bergland omvat.

Literatuur: Beckering, Beschrijving der eilanden Adonara en Lomblem, met kaart 1: 200.000 (T. A. G. XXVIII (1911), blz. 167).

ADOPTIE, of het aannemen van vreemde als eigen kinderen, is voor de Europeesche bevolking in Indië niet meer mogelijk. Tijdens de O. I. C. was ze voor die bevolking niet ongeoorloofd en evenmin als in Nederland — zie Grotius, „Inleydinge I. 6. § 1. — onbekend. Toen de staatsraad Jhr. mr. H. L. Wichers in zijn rapport aan de Regeering betreffende de invoering der nieuwe wetgeving van 1848 (zie Het Recht in Ned.-Indië, XIII blz. 376) van de adoptie verklaarde dat ze „volgens het algemeen gevoelen, hier te lande nimmer in zwang is geweest”, zal hij vermoedelijk niet geheel volledig zijn ingelicht geweest. Wel is intusschen waarschijnlijk dat door de Europeanen van het middel van adoptie voornamelijk gebruik is gemaakt om aan eigen buiten huwelijk, meestal bij eene niet-Europeesche vrouw, verwekte — en dus enkel in rechtskundigen zin „vreemde” — kinderen, een staat te bezorgen. Het N. I. Placaatboek van Van der Chijs maakt (XV. blz. 399) melding van een geval, behandeld in de resolutie van den Gouverneur-Generaal Daendels van 27 Maart 1809 (ook afgedrukt in Engelbrecht's wetboeken ed. 1913 blz. 108). Vermoedelijk met het oog op dit gebruik, dat van de adoptie gemaakt werd, is de bekende resolutie van het kasteel te Batavia van 9 Mei 1769 uitgevaardigd (Placaatboek VIII blz. 576 en Engelbrecht blz. 107). Ze betrof alleen de overgave van kinderen ter adoptie door Chinezen, Mohammedanen en andere onchristenen, onverschillig wie als adoptant optrad en betrof dus zoowel de evengemelde adoptie door Europeanen, als ook die, welke bij verschillende niet-Europeesche volken van Indië thans nog voorkomt. Voor zoover de Chinezen betreft, neemt de rechtspraak in den regel aan, dat deze resolutie nog rechtskracht heeft; een enkel woord daarover nog hieronder. Voor zoover de inlandsche volken betreft, is het zeker dat met hare bepalingen nooit rekening is en actueel niet wordt gehouden. Uitdrukkelijke intrekking zou thans wenschelijk zijn.

De adoptie door Europeanen, of ruimer, door Christenen en Joden, werd, in het wezen der zaak, reeds vrij wel onmogelijk gemaakt door het Reglement op het houden der registers van den burgerlijken stand van 1828, Ind. Stb. no. 50. Dit reglement hield toch met de adoptie geen rekening en opende dus bijv. niet de mogelijkheid om de namen van de geadopteerde kinderen in de geboorteregisters te doen inschrijven als zoodanig. Daarentegen voerde dit reglement het middel van erkenning van buitenechtelijke kinderen in — zie de artikelen 76 e. v.

Kennelijk was het Europeesche publiek met deze nieuwigheid niet ingenomen. Dit kan immers worden afgeleid uit een vraag en antwoord (no. VII) vermeld in het eigenaardige Besluit van den Commissaris-generaal *Du Bus*, opgenomen in Ind. Stb. 1829 no. 93. De volgende vraag was, in verband met in de praktijk van het reglement op den B. S. ondervonden moeilijkheden, gesteld: „Hoe moeten ingeschreven worden kinderen buiten huwelijken geboren, die door de vaders, ingevolge een in Indië bestaand gebruik, worden geadopteed, hetzij de moeder van den christelijken godsdienst zij, dan wel van een andere?”

Het antwoord luidde: „te verklaren dat, vermits bij artikelen 76, 77 en 78 van het Reglement, voorkomen is voorzien ten aanzien van de wettige erkenning van een onecht kind, er geene termen bestaan, om in deze eenige nadere dispositie te nemen.” De Regeering wilde dus niet dat anders dan door middel van erkenning, aan natuurlijke kinderen een wettige staat gegeven zou worden.

Intusschen voldeed deze regel in de praktijk niet en hieraan was de maatregel te danken genomen bij resolutie van den Gouverneur-Generaal in Rade van 31 Juli 1830, Ind. Stb. no. 31, waarbij, „met alteratie en ampliatio” o.a. van artikel 71 Regl. B. S. en van Ind. Stb. 1829 no. 93, aan de ambtenaren van den burgerlijken stand de verplichting werd opgelegd om bij de registers van geboorten kinderen in te schrijven, welke buiten huwelijk verwekt zijn en waarvan de aangifte door Christenen, hetzij deze zich al of niet als vader bekend maken, gedaan wordt, mits de aangever verklaare de verplichting op zich te nemen om zoodanige kinderen te verzorgen en in den Christelijken godsdienst op te voeden en de moeder, zoo zij in leven is, dat zij toestemme, dat haar kind of kinderen zoodanig worden verzorgd en opgevoed.

Terwijl de resolutie van 1769 door invoering der nieuwe wetgeving van 1848, in verband met art. 1 der overgangsbepalingen, voor de Europeesche bevolking geheel van hare kracht werd beroofd (zie voor de regeling der gevolgen van vroeger plaats gehad hebbende adopties artikel 61 1e lid dier overgangsbepalingen), werd de regeling van 1830 toen (art. 61 2e lid Overg.) uitdrukkelijk gehandhaafd, tot ze eindelijk werd ingetrokken bij Ind. Stb. 1867 no. 3, dat tevens artikel 42 van het reglement op den Burgerlijken stand van 1849 deed in werking treden.

Eigenlijke adoptie bestaat bij vele niet-Europeesche volken in Indië.

Bij de *Chineez* kent men de adoptie tot STAMVOORTZETTER. Zij heeft voorn.l. ten doel te voorzien in de geregelde waarneming van den familie-eeredienst. Volgens het in Zuid-China geldend, maar in Indië niet in elk opzicht zuiver gevolgd, adatrecht is deze adoptie alleen mogelijk ingeval eigen, uit een geoorloofde gemeenschap gesproten, zoons ontbreken en bestaat ze in aanneming van een mannelijken agnaat als eigen zoon. Sterft een man zonder zoon na te laten, dan is de weduwe, c. q. de familie, verplicht voor den overledene alsnog een zoon aan te nemen. Worden na de adoptie den adoptant nog zoons geboren, dan is de geadopteerde met dezen gelijkgesteld, maar verliest hij de waardigheid van stamvoortzetter. De adoptie heeft tengevolge overgang van den adoptivus uit de eigen familie naar die van den adoptant. Van aanneming van meisjes kan geen sprake zijn.

Waar de resolutie van 1769 in meer dan een opzicht met de regelen van het adatrecht in strijd is, rijst de vraag wat in deze moet gelden. Zie over deze vraag en in 't algemeen over de adoptie bij Chineez de „Nieuwe regeling van den privaatrechtelijken toestand der Chineez” (Batavia, Landsdrukkerij 1897) en de daarbij gevoegde, door mr. P. H. Fromberg opgestelde, monografie over dit onderwerp.

Eene wettelijke regeling dezer adoptie kwam voor in de nimmer in werking getreden ordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1892 no. 238.

Over de adoptie onder de *Japanners* zie de verhandeling van B. A. J. van Wettum in „het

Recht in Nederlandsch-Indië” XCII blz. I e. v., waarin eveneens over de adoptie bij de Chineez gehandeld wordt. Japanners behooren in Indië tot de met Europeanen gelijkgestelde bevolking en zullen dus, zooover de bevoegdheid daartoe niet uit artikel 16 A. B. mocht kunnen worden afgeleid, geen geldige adoptie kunnen tot stand brengen. Ook zij kennen volgens hun inheemsch recht de adoptie tot stamvoortzetter — huiseropvolger —, maar bovendien nog eene eenvoudige adoptie als zoon of dochter.

Het adatrecht van verschillende *inheemsche* volken van Nederlandsch-Indië kent adoptie, die intusschen niet overal dezelfde betekenis heeft en daar ook in rechtsgevolgen verschilt.

Bij de behandeling der adoptie moet buiten beschouwing worden gelaten de aanneming als *pleegkind*, die veelvuldig voorkomt [*piara anak, mangoea* (Tonsawang)]; ook voor zoodanig pleegkind wordt wel de naam anak mas — zie hieronder — gebezigd. Zulke aanneming brengt bloot mee een *zedelijke* verplichting tot opvoeding en onderhoud van de zijde der pleegouders, van hulpbetoon van de zijde der pleegkinderen, maar heeft geenerlei rechtsaanspraak ten gevolge. Onder adoptie worde dus slechts die vorm van kindsaanneming verstaan, waarbij de geadopteerde geheel de plaats inneemt van, c. q. wordt gelijk gesteld met eigen kinderen, in het bijzonder ten aanzien van het erfrecht.

Dit algemeene karakter voorop stellende, mag dan onderscheid worden gemaakt al naar mate de adoptie al dan niet medebrengt volledigen overgang uit het gezin, (bij exogaam huwelijk: uit de familie of den stam) van de natuurlijke ouders, naar het gezin, c. q. de familie van de(n) adoptant (en).

Adoptie met overgang vindt men ¹⁾ o. a.:

a. op *Java* (anak mas, anak poeloeng); de adoptivus gaat over in het gezin en het huis van den adoptant en staat met een eigen kind gelijk, wat aangaat aanspraken geldend te maken op de nalatenschap van den adoptant; alleen schijnen de natuurlijke ouders hunne aanspraak op de nalatenschap van hun kind niet te verliezen, behalve voor zoover aangaat de daarin aanwezige van de zijde der adoptanten gekomen goederen;

b. in *Zuid-Sumatra*, speciaal in de Lampongsche districten en Kroë; ze heeft plaats wanneer uit een djoedjoerhuwelijk geen zoons worden geboren;

c. op *Nias*, ook hier ingeval de adoptant geen eigen zoons heeft; evenals in Zuid-Sumatra kent men hier enkel adoptie van zoons;

d. bij de *Gajō's*; adoptie, door kinderloozen, van kinderen van bloedverwanten [*mindah raléq* = verplaatsing van oorsprong]; daarnaast adoptie van vrijgelaten slaven of slavinnen die hoofdzakelijk ten doel heeft zich een werkkracht te verzekeren [menjahan];

e. bij de *Toradja's* in *Midden-Celebes*; hier vindt men als op Java en bij de Gajō's ook adoptie van dochters;

¹⁾ Zooals Mr. Th. W. Juynboll in zijn Handleiding tot de kennis der Mohammedaansche wet (1903) blz. 223 opmerkt, kunnen de godsdienstige rechters „waar zij in zaken van afstamming uitspraak hebben te doen, volgens de wet, geene rechtsgevolgen aan zulke adoptie toekennen”, daar volgens moslimsche wetgeleerden, geen vaderschap noch bloedverwantschap door adoptie kan ontstaan.

f. in het district *Tonsawang* der Minahasa — *tinangkengakanobal* —; hier heeft de adoptie alleen plaats door kinderloozen; de geadopteerde gaat ook hier geheel over in het gezin en in het huis der adoptanten en verliest in het algemeen alle betrekking tot de eigen familie; alleen behoudt hij aanspraak op een deel der nalatenschap van de natuurlijke ouders;

g. in Amboina, op Halmahera, Bali en elders.

Adoptie zonder overgang vindt men:

a. in de overige districten der Minahasa [meki-oki (Tol.); mengara ana (Bant.)]; deze adoptie wordt door Prof. Van Vollenhoven met den naam „verzorgingscontract” bestempeld en terecht, daar toch deze adoptie als een instituut niet van verwantschapsrecht, maar van schulden en erfrecht moet worden beschouwd; ze brengt mede voor den geadopteerden plicht om den adoptant te helpen in den veld-, tuin- en huisarbeid, hem te onderhouden als hij oud is geworden, en voor zijn begrafenis te zorgen, in ruil waarvoor hij aanspraak verkrijgt op een deel van de nalatenschap van den adoptant. De geadopteerde verliest hierbij geen der rechten voortvloeiend uit zijn afstamming; de adoptie heeft geen naamsverandering en zelfs geen inwoning — in den regel althans — bij de adoptiefouders ten gevolge. De adoptie is niet gebonden aan de voorwaarde, dat de adoptant kinderloos is.

Een bijzondere vorm is de adoptie van stiefkinderen: man of vrouw, in het huwelijk tredend met een vrouw of man, die reeds voorkinderen heeft, neemt deze als eigen kinderen aan; het spreekt van zelf dat hier een nog engere band ontstaat.

b. bij de *Dajaks* in Borneo (mambai, anak ambai); naar het schijnt komt deze adoptie in hoofdtrekken met de Minahasasche overeen.

Bij enkele volken kent het adatrecht, behalve de adoptie van kinderen, nog adoptie van ouders (als in de *Minahasa*, meki-ama) of van ouders, broeders en zusters (als in de Lampongs). In de Minahasa wordt deze adoptie, voornl. door invloed van het Europeesch bestuur, meer en meer zeldzaam.

Buiten het eigenlijke begrip van adoptie valt de opnemng van schoonzons in het familieverband ten gevolge van bijv. het angkap-huwelijk (zie aldaar); eveneens een gebruik als bijv. bij de Bataks waar, als een vrouw buiten huwelijk een kind krijgt, en de beweerd vader dit niet erkent, de mannelijke bloedverwanten van de moeder het kind opnemen.

Literatuur over adoptie bij Inlandsche volken voornamelijk, behalve van Vollenhoven's „Het adatrecht van Nederlandsch-Indië”, nog: dr. G. A. Wilken, *Verspreide geschriften*, deelen I en II. — mr. W. Ph. Scheuer „Het personenrecht van de Inlanders op Java en Madoera”. — mr. L. W. C. van den Berg, „De afwijkingen van het Moh. familie- en erfrecht op Java en Madoera” in de *Bijdragen* van het Kon. Inst. 5e volgrees, deel VII (1892), blz. 490. — mr. F. D. E. van Ossenbruggen „Oorsprong van het testeer- en voogdijrecht”, 1902. — Th. C. Rappard, „Het eiland Nias en zijn bewoners” in de *Bijdragen* K. I. deel LXII (1909), blz. 561. — dr. C. Snouck Hurgronje, *Het Gajoland* en zijn bewoners; — Batakspiegel; — mr. J. H. Carpentier Alting, „Regeling van den rechtstoestand ten aanzien van het privaatrecht van de inlandsche bevolking in de Minahasadistricten der residentie Menado” I. I. „Inleiding” blz. 106 e. v.

ADVOCATEN. Zie RECHTSWEZEN.

AEGL MARMELLOS Corr. fam. Rutaceae. *Madja* (JAV.). *Bilak* (MAL.) Een kleine boom met gedoornde takken en drieltallige bladeren, in Zuid-Azië tehuis be-

hoorend, in Ned.-Indië meestal gekweekt. Het hout is fijn, fraai en duurzaam en wordt o.a. voor wapengevesten gebruikt. De vruchten zijn bekend als geneesmiddel tegen dysenterie; ze worden wel „*Bengaalsche Kweeën*” genoemd en komen meest in halfrijpen toestand in schijven of stukken gesneden en gedroogd in den handel. De hokjes, waarin de zaden zitten, bevatten een groote hoeveelheid doorschijnende lijn, die na droging zeer hard wordt, en daarom wel als brievengom gebruikt wordt.

ÆK. Een Bataksch woord, dat evenals het overeenstemmende Maleische *Ajer* (water, rivier) vóór de namen van sommige rivieren wordt geplaatst.

AERNOUT (WILHELMUS, ELIAS, MARIA, STEPHANUS), geb. te Breda den 1 October 1852. Bracht zijn ganschen diensttijd (1872—1891), slechts door een tweejarig verlof onderbroken, als ambtenaar B.B. op Borneo door. Maakte verschillende dienst-reizen in de binnenlanden, o.a. in 1878 naar de Boven-Kahajan en Boven-Kapoeas. Een bij die reizen behorend verslag werd door de Regeering afgestaan aan het Bat. Gen. v. K. en W. ter publicering in *Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde*. Niet daàr, maar in *Tijdschr. v. Ned.-Indië* 1880, Dl. I, p. 370 vlg. en in *Koloniaal Verslag* 1879 p. 21 zal men enige gegevens over die tochten aantreffen. In 1888 werd hij benoemd tot Ridder M. W. O. 4de Kl. terzake van de Krijgsverrichtingen in 1887 in de Z. en O. Afdeeling van Borneo. In de jaren 1886—'89 verrichtte hij zijn groote werk: de kaartteering van de Barito, de Kapoeas, de Grootte Dajak met Menoehing en Roengan, een modelarbeid welke in 33 kaarten meerendeels op zeer groote schalen is vastgelegd. Het eenige momenteel daarvan bekende exemplaar berust in de kaartenverzameling van het Aardrijkskundig Genootschap. Hij overleed te Bandjermasin den 11den Juli 1891. Zie over hem: S. P. L'Honoré Naber in *Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Gen., Maart-afl. 1916*: „de Reiziger F. J. Hartman in de Z. & O. Afd. van Borneo en de rivierkaarten dier afdeeling door W. E. M. S. Aernout”. Zijn allerbelangrijkst kaartenmateriaal heeft actueele maar ook blijvende waarde, daar het den toestand der rivieren op een zeker oogenblik, voor het eerst, met zekere nauwkeurigheid weergeeft. Vermoedelijk zal het later een onschatbare bron van kennis voor waterstaatkundigen blijken.

AERNOUT-KANAAL. Zie BANDJERMASIN, (onderafdeeling).

AFRIKANEN, werden in oude tijden als slaven op Java ingevoerd, zooals blijkt uit eene inscriptie van 800 A. D. (Kern, V. en M. Kon. Ak. v. W. Afd. Letterk. 2de R. X. 92). In de vorige eeuw werden Afrikanen aangeworven als soldaat voor het Nederlandsch-Indische leger. Bij gebrek aan voldoende militairen van Europeeschen landaard werd in 1831 de werving van Afrikaansche recruten op de Nederlandsche kust van Guinea (West-Afrika) opengesteld; deze werving leverde echter in 3 jaren slechts 44 man op. In één detachement naar Indië overgebracht, werden deze negers in 1834 in Djambi en de Lampongsche districten met succes tegen den Inlandschen vijand gebezigd. In 1837 vertrok een hoofdofficier van het Indische leger naar Ashanti tot aanwerving van 1000 slaven, die tegen een premie van f 100 per hoofd als soldaat in het leger zouden treden. Vier jaren later dienden ± 1500 neger-soldaten, tot afzonderlijke compagnieën vereenigd, in verschillende deelen van den Archipel. In 1840 brak onder eenige dier compagnieën ter Sumatra's Westkust een oproer uit, veroorzaakt door onoor-

deelkundige handelingen der Chefs, bestaande uit het niet nakomen van bij de werving gegeven beloften; hierop werden de Afrikanen over andere Infanterie korpsen verdeeld. Tusschen 1840 en 1851 werden zij ook bij de Cavalerie ingedeeld. Toen bij het tractaat van Londen in 1841 de slavenhandel werd afgeschaft, werd in Februari 1842 afgezien van verdere aanvulling van het leger met negers; diensgevolge daalde het aantal Afrikaansche militairen in Indië tot 1070 in 1847, 610 in 1852 en 330 in 1859. In 1850 was de vrijwillige werving op de kust van Guinea opengesteld, doch deze leverde weinig of geen resultaat op, zoodat zij in 1853 wederom werd gesloten, terwijl de toen in Indië aanwezige Afrikaansche militairen deels tot de Europeanen, deels tot de inlanders werden gerekend, zoodat de in 1852 vastgestelde legerformatie (zie het artikel *LEGER*) geen Afrikanen kende. In 1855 echter werd de werving in Guinea weer opengesteld en toen in 1859 het handgeld werd verhoogd, vermeerde de toeloop tot $\pm$ 300 man per jaar; de Afrikanen werden toen wederom als een afzonderlijk element bij de veldinfanterie ingevoerd. Allengs echter verminderde de toeloop, zoodat in 1867 het leger slechts $\pm$ 450 Afrikanen telde. Tusschen 1867 en 1872 werden nog 3 detachementen met een totale sterkte van 219 man aangevoerd. Toen in 1870 de kust van Guinea in Engelsche handen overging, moest uiteraard de werving aldaar gesloten worden. Deze Afrikanen hebben een zeer gewaardeerd element in het leger gevormd; wel waren zij moeilijk af te richten, onmatig en, vooral in het gevecht, slecht gedisciplineerd, doch ook dapper en sterk.

De slechte resultaten van de werving in Nederland waren oorzaak, dat in 1890 wederom een poging werd gedaan om het Afrikaansche element in het leger uit te breiden. In dat jaar werden in Liberia 189 negers aangeworven, die na aankomst in Indië te Willem I werden gelegd. Zij beweerden slechts voor één jaar te zijn aangeworven, wilden dan ook de engagementsacte voor 3 jaren niet teekenen en waren ook niet door een gratificatie tot een driejarig verblijf over te halen. Na een jaar waren deze Afrikanen tot vrij goede soldaten gevormd; zij waren gezond, matig en volgzzaam, niet van verstand ontbloot, vrij zindelijk, doch oneerbiedig en diefachtig. Negen hunner overleden in Indië, vier bleven daar als soldaat, doch de overigen keerden in 1892 naar Liberia terug (zie hieromtrent: *Indisch Militair Tijdschrift* 1892). In 1892 telde het leger 54, in 1899 nog 30 Afrikanen; thans (1915) wordt in het leger dit element niet meer aangetroffen.

AFZELIA BIJUGA A. Gray. Fam. Leguminosae-Caesalpineae. *Merbo*, *Merbae* (SOEND.). Hooge boom, op Java alleen in de kuststreken van het Westen voorkomend, veel algemeener in de Molukken, op Malaka en in Polynesië. Herkenbaar aan de groote platte peulen, de 2-jukkige bladeren en de gladde aschgrize schors. Het door groote sterkte en duurzaamheid uitmuntende hout is zeer gezocht voor huizenbouw. Volwassen boomen zijn op Java bijna niet meer te vinden.

AFZELIA PALEMBANICA Bak. fam. Leguminosae-Caesalpineae. *Merbae ajer* (MAL.). Hooge boom van Sumatra, levert het *Palembangsch ijzerhout*, een van de sterkste en meest gezochte houtsoorten. Het wordt niet door witte mieren aangetast en dient voor de vervaardiging van kisten.

AGAM. Afdeeling van de residentie Sumatra's Westkust met hoofdplaats Fort de Kock (Boekit Tingi) standpl. van den ass. resident, en van den

aan hem toegevoegden controleur: aantal zielen (1913) 242.000. Sedert de gewestelijke reorganisatie in 1913 (Ind. Stb. 321) bestaat de afd. uit twee onderafdeelingen: Oud Agam en Manindjau (Zie ald.) en reikt zij benoorden de afdeeling Priaman tot den Indischen Oceaan. Vóór de reorganisatie omvatte Agam uitsluitend bergland, een gedeelte der residentie Padangsche Bovenlanden. Bij de inlanders (Minangkabauers) verstaat men onder Loehak Agam (zie LOEHAK) slechts het hoogland, gelegen ten N. van de lijn, die de vulkanen Merapi, Singgalang en Tandikat (zie bij die namen) verbindt, ten O. van het Westelijk randgebergte om het meer van Manindjau, ten Z. van Bondjol en ten W. van het kalkgebergte van Kamang, dat ten O. langs en onder de niet werkzame vulkanen Goenoeng Siraboengan en Boekit Gadang loopt, en de waterscheiding vormt tusschen de Sinamar en de Agam-rivier. Het bekendste deel hiervan is het plateau van Agam, een der voor het bergland van Sumatra karakteristieke tufplateau's, waarin de rivieren zich breede dalen, met steile, veelal loodrechte wanden en vlakken bodem hebben gevormd. Dit plateau, met als middelpunt Fort de Kock (925 M.), is een der schoonste en meest gezonde landstreken van Indië. Men vertelt wel, dat Atjehers den naam aan deze streek gaven door van de bewoners vleient te zeggen: „Welke mannen!” (Atjèhsch: *agam*); maar dit verhaal wordt door niets bevestigd. Men zie verder OUD AGAM.

AGAM RIVIER, Batang Agam, zie OUD AGAM.

AGAMIDAE. Familie van Hagedissen (zie aldaar onder I, A, c) meestal met zijdelings afgeplat lichaam en met goed ontwikkelde ledematen. Kop met kleine schubben bedekt, rugkam gewoonlijk aanwezig, staart lang en niet breekbaar, zooals bij echte *Lacertidae*. Tong dik en met papillen bedekt, het gebit heeft zich gedifferentieerd in snijtanden, hoektanden en kiezen, zoodat het herinnert aan dat der Zoogdieren, meestal insectivoor of omnivoor. Pupil rond, goed ontwikkelde oogleden, bovenste jukboog volledig. Sommige vormen kunnen evenals de in onze Oost niet voorkomende kameleons, van kleur veranderen. Eieren ovaal of spoelvormig met perkamentachtige schaal. Deze palaeotropische hagedissenfamilie is in den Archipel door een groote verscheidenheid van veelal arboricole vormen vertegenwoordigd en drukt daardoor een bepaald stempel op de Reptielenfauna van het Indo-Australische gebied, te meer daar enkele van de meest voorkomende en ook iederen Europeaan bekende boomhagedissen, zooals het vliegende draakje (*Draco volans* L.) en de boenglonhagedis, ten onrechte kameleon genoemd (*Calotes jubatus* Dum. en Bibr.) tot deze familie behooren.

Overhet geheel heeft een vrij groote mate van geographische differentiatie plaats gevonden, aangezien de helft van het aantal geslachten (8 van 16) en twee derde van het aantal soorten (48 van 71) tot een enkel eiland of eilandengroep beperkt is. Geen enkele soort komt door den geheelen archipel (met inbegrip van N. Guinea) voor, maar een tweetal *Draco*- en een tweetal *Calotes*-soorten kunnen Indo-Maleisch genoemd worden. Hoewel de Agamiden zich waarschijnlijk van het Aziatisch vasteland uit over den Archipel verbreiden hebben en hun aantal en differentiatie in het algemeen in oostelijke richting afneemt, schijnt zich in het Australisch gebied een secundair adaptatiecentrum gevormd te hebben, van waar weer enkele vormen westwaarts in het Austro-Maleisch gebied gedrongen zijn. (Zie over dit verschijnsel ook onder

ENGYSTOMATIDAE). Zeer merkwaardig is in dat opzicht het soortenrijke geslacht *Goniocephalus*, waarvan 11 soorten in het Indo-Maleisch gebied en 9 soorten in N.-Guinea voorkomen, maar dat in het tusschenliggende Austro-Maleische gebied ontbreekt, terwijl het verder westelijk tot Voor-Indië en oostelijk tot Australië en Polynesië verbreid is. Deze gescheiden oostelijke en westelijke verbreidingscentra hebben geen enkele soort met elkaar gemeen. Van de andere 4 N.-Guineesche genera zijn er twee (*Chlamydosaurus* en *Diporophora*) tot het Australisch gebied beperkt, terwijl het geslacht *Lophura* waarschijnlijk van oorsprong Austro-Maleisch en oostwaarts tot N.-Guinea doorgedrongen is, aangezien het in Australië ontbreekt en in de Philippijnen voorkomt. Ten slotte blijft het Australische aandeel der Agamiden-fauna van het Austro-Maleische gebied beperkt tot twee soorten van het geslacht *Physignathus*, terwijl van twee vormenrijke en wijdverbreide orientale geslachten een tiental soorten in bovengenoemd gebied gevonden worden. Daarbij moet worden opgemerkt, dat 7 van deze soorten tot het geslacht *Draco* behooren, hetwelk door de aanwezigheid van een vliegscherm een grootere verbreidings-mogelijkheid in het bijzonder voor het passeeren van waterbarrières bezit en een drietal tot het geslacht *Calotes*, hetwelk ook in de Philippijnen voorkomt en dus ook vandaar naar Celebes en de Molukken kan zijn doorgedrongen. Men kan dus zeggen, dat in het Austro-Maleische gebied het aantal soorten van autochtoon karakter, zich tot dat van Australisch en tot dat van oostelijk karakter verhoudt als 2:2: 10=1:1:5.

Van de 9 zuiver Indo-Maleische geslachten komen 8 in Sumatra voor (waarvan 5 alleen op dit eiland), slechts 2 in Borneo (waarvan één alleen daar) en 2 andere in Java, (deze zijn ook aan Sumatra eigen). Deze geslachten zijn over het geheel arm aan soorten en individuen, alleen het geslacht *Aphamotes*, dat 2 soorten bezit en van Borneo, Sumatra en Malakka bekend is, is niet zoo zeldzaam, en wordt op Simaloer *senggoeng* genoemd. Wat het aantal Agamidensorten betreft zijn Borneo en Sumatra bijna even rijk. Van de 44 zuiver Indo-Maleische soorten komen 28 op laatstgenoemd eiland voor, (waaronder 13 eigen soorten), terwijl eerstgenoemd eiland er 24 bezit (waaronder 11 eigen soorten). Java is even arm aan soorten (7, waaronder 5 eigen) als aan geslachten, welke armoede eenigszins vergeed wordt door den grooten rijkdom aan individuen. Van 23 soorten, alleen uit de oostelijke helft van den Archipel bekend, komen 15 in N.-Guinea voor (waarvan 13 slechts daar). Deze laatste zijn dus zuiver Australisch te noemen, terwijl een achtal soorten alleen uit het Austro-Maleisch gebied bekend zijn. Twee daarvan zijn tot de westelijke kleine Soenda-eilanden doorgedrongen.

Als men de Agamiden-bevolking van onzen Oost vergelijkt met die der aangrenzende gebieden, krijgt men ook sterk den indruk, dat de verspreiding in hoofdzaak van het orientale gebied uit en in veel minder sterke mate van Australië uit heeft plaats gehad. Van de 16 geslachten komen 10 ook in andere deelen van het orientale gebied voor (zie tabel), terwijl slechts 4 geslachten uit Australië (één ook uit Polynesië) bekend zijn en 4 zuiver Indo-Maleisch genoemd kunnen worden. Van de 71 in onzen archipel voorkomende soorten zijn een twintigtal ook uit andere deelen van het orientale gebied bekend, terwijl een zevental ook in het Australische gebied voorkomen, zoodat ook hier de orientale invloed

duidelijk overweegt. Bij nadere beschouwing wordt deze indruk nog versterkt, aangezien 6 van de 7 Australische soorten alleen aan N. Guinea eigen zijn en slechts één voorkomt in het Austro-Maleisch gebied, hetwelk verder een zestal soorten (op een totaal van 14) met andere deelen van het oriëntale gebied gemeen heeft, terwijl dit in het Indo-Maleische gebied met 18 van 48 soorten het geval is.

Over eenige geslachten mogen hier nog enkele opmerkingen volgen:

1°. De *boenglon* (*Calotes*) wordt door Europeanen veelal ten onrechte *kameleon* (zie aldaar) genoemd, aangezien zij in staat is de groene kleur (soms meer olijfgroen, soms meer naar blauw neigend) in geelbruin of donkerbruin te veranderen. Deze veranderingen hangen niet alleen samen met kleurwisselingen van den ondergrond, maar duiden dikwijls op wijzigingen van den gemoedstoestand, waarbij helle kleuren lust en gedekte kleuren onlust aangeven. De kop is een vierzijdige pyramide met uitstekende ribben, het trommelvlies ligt oppervlakkig. Nek- en rugkam aanwezig, keelzak alleen bij de mannetjes, staart eenigermate, lichaam duidelijk zijdelings afgeplat en bedekt met gelijkmatige, gekielde schubben. Pooten lang met slanke vingers, staart zeer lang ($\pm \frac{3}{4}$ van de geheele lengte). Deze echte boomhagedissen zijn insekteneters, die echter andere kleine kruipende dieren (slangen of hagedissen) niet versmaden. Zij leven grotendeels overdag. De eieren met perkamentachtige schaal zijn tamelijk groot (± 5 c.M.) en spoelvormig of ovaal. Slechts 4 soorten, die echter een grooten rijkdom aan individuen vertoonen, komen in onzen Oost voor. De meest verspreide soort (geheele Archipel behalve N.-Guinea), *C. cristatellus* Kuhl is gekenmerkt door een kleinen halskam met rechtstaande tanden en een lagen rugkam, kleur aan bovenzijde groen met bruine of roode teekening. Mannetjes in den paartijd met rood- of goudgekleurde lippen, wangen en keel (voor inl. namen zie boenglon). Een tweede zeer bekende, maar minder verspreide soort (Nicobaren, Java, Celebes, Philippijnen) *C. jubatus* Dum. Bibr. bezit een goed ontwikkelde nekkam met naar achter gebogen sikkelvormige tanden, de iets lagere rugkam neemt staartwaarts in hoogte af. Kleur aan bovenzijde groen met gele of roode vlekken. Beide soorten kunnen 50 à 60 c.M. lang worden. Daarnaast komen nog 2 kleinere, zeldzamere soorten voor. *C. celebensis* Gray uit Celebes 32 c.M. lang, (Zie onder TOKO) en *C. tympanistriga* Gray (26 $\frac{1}{2}$ c.M. lang) uit Java en Sumatra.

2°. De kraaghagedis (*Chlamydosaurus*) gekenmerkt door een grooten, opvouwbaaren kraag, welke door uitsteeksel van het tongbeen gesteund wordt en met groote, gekielde schubben bedekt is. Deze met helle, oranje, roode en blauwe vlekken versierde halskraag dient om vijanden te verschrikken. Bij het opzetten wordt tegelijkertijd de bek geopend, waardoor de hel-gele kleur der mondholte en de stevige tanden zichtbaar worden; daarnaast schijnt de kraag ook als schild dienst te doen. Evenals de wateragamen (zie verderop) zijn deze dieren in staat zich alleen op de achterpooten snel voort te bewegen, waarbij de staart van den grond opgeheven wordt en door heen en weer slingeren het evenwicht helpt bewaren. Het trommelvlies ligt oppervlakkig, dijen- en liesporiën zijn wel, en een rugkam is niet aanwezig. Kleur aan de rugzijde bruin met lichtere vlekken. Er is slechts één soort bekend. *Chl. kingi* Gray. Deze groote boomhagedis (80 c.M. lang) komt alleen in Australië en N. Guinea voor.

Tabel I. Overzicht van de verspreiding der Agamiden-geslachten in den Indischen Archipel.

Geslachts- naam.	Borneo.	Sumatra.	Java.	Kl. Soenda-eil.	Celebes.	Molukken.	N.-Guinea.	Voor-Indië.	Achter-Indië.	Philippijnen.	Australië.	Polynesië.
<i>Draco</i>	+	+	+	+	+	+	(F)	+	+			
<i>Calotes</i>	+	+	+	+	+	+	(F)	+	+	+		
<i>Goniocephalus</i>	+	+	+				+	+	+	+	+	+
<i>Japalura</i>	+								Z.-Ch.			
<i>Aphanotis</i>	+	+							+			
<i>Cophotes</i>		+						+				
<i>Phoxophrys</i>		+										
<i>Lophocalotes</i>		+										
<i>Acanthosaurus</i>		+						+	+			
<i>Liolepis</i>		+							+			
<i>Harpesaurus</i>		+	+									
<i>Dendragama</i>		+	+									
<i>Lophura</i>					+	+	+			+		
<i>Physignathus</i>						+	+		+		+	
<i>Chlamydosaurus</i>							+				+	
<i>Diporophora</i>							+				+	
Totaal aantal geslachten	5	11	5	2	3	4	5	5	7 (8)	3	4	1

3°. De vliegende draakjes (*Draco*) zijn gekenmerkt door een half cirkelvormig valscherf, dat ter weerszijden van het lichaam uitgespannen kan worden, door de laatste 5 of 6 ribben ondersteund wordt en onafhankelijk is van voor- en achterpooten. Daardoor zijn zij in staat groote sprongen van den eenen boom naar den anderen te doen zonder sterk te dalen. Zij kunnen zich echter niet vliegend in de lucht verheffen. Staart lang en dun, pootjes slank, een lage nekkam en keelzak met zijdelingsche ahangsels aanwezig, de ongepaarde keelzak bij de mannetjes hel geel of rood gekleurd. De onderzijde van het valscherf vertoont meestal een in het oog vallend kleurenpatroon (geel, rood of groen met zwart gemarmerd). In den rusttoestand met opgevoenen valscherfmen zijn zij bijna niet van de boomscors, waarop zij zitten, te onderscheiden. Deze combinatie van waarschuwend en beschermende kleuren heeft waarschijnlijk de beteekenis, vervolgers door den plotselinge overgang van helle in gedekte kleuren in verwarring te brengen. De meeste draakjes worden niet langer dan 22—24 c.M., waarbij de lengte van kop en romp slechts $\frac{1}{3}$ — $\frac{2}{5}$ van de totale lengte bedraagt. Het zijn onschadelijke, insektenetende dieren, wier uiterlijk op een sterk verkleinde reproductie van de konventionele draakvoorstelling gelijk. Dat zij niet de prototypen voor de legendarische draken kunnen zijn geweest, blijkt

reeds uit het feit dat het geslacht *Draco* eerst in de 16e eeuw, na de ontdekking van A. Indië, aan Europeesche reizigers bekend is geworden. De algemeene Maleische naam is tijtjak terbang (= vliegende gekko), voor andere inlandsche namen zie aldaar. De meest verbreide soorten zijn *D. volans* L. (van A. Indië tot Celebes) en *D. lineatus* Daud., welke in Sumatra ontbreekt, maar in de Molukken tot op de Key-eilanden voorkomt. Verder zijn 6 soorten Austro-Maleisch (o. a. *D. ochropterus* Werner, van de Key-eil.), terwijl niet minder dan 16 van 24 soorten Indo-Maleisch zijn. Twee daarvan komen algemeen in hooggelegen, boschrijke streken van Indo-Maleia voor: *D. fimbriatus* Kuhl, met rooden keelzak en *D. haematopogon* Gray, met rood en zwart gemarmerd valscherf, romp groen gekleurd met metaalachtigen weerschijn, keelzak geel met zwarten vlek. Verder komen de meeste soorten in Borneo voor (15, waarvan 6 alleen daar), terwijl Java en Sumatra veel armer aan soorten maar niet aan individuen zijn (5 resp. 9, waarvan op beide eilanden slechts één eigen soort). Vermeldenswaard zijn van deze vormen alleen nog: *D. cornutus* Günth. (Sumatra en Borneo) met schitterend kleurenpatroon, van boven rood en zwart gevlekt, van onderen groen en blauw met roode keelzak (bij het mannetje) en de groote vormen *D. maximus* Boul. en *D. formosus* Boul. 40 resp. 30 c.M. lang).

4° *Lophura* (door de Toradja's skaljado, in de Molukken soa-soa genoemd, zie aldaar) gelijkt veel op Z.-Amerikaansche *Basiliscus*-soorten door de aanwezigheid van een getanden rugkam en een hoogen staartkam, welke laatste door de doornuitsteeksels der staartwervels gesteund wordt. Bij de mannetjes zijn deze kammen sterker ontwikkeld dan bij de wijfjes. De kop heeft den vorm eener vierzijdige pyramide, de hals vertoont eenige lengteplooiën en een dwarschen halskraag, aan de zijanten der teenen bevindt zich een rij vergrootte, tandvormige schubben. Deze omnivore boomhagedissen leven altijd in de nabij-

¹⁾ Om de lijst niet te uitvoerig te maken zijn in het algemeen de omliggende eilanden bij het hoofdeiland gerekend; zoo staan soorten van Nias, Engano, Mentawai-eil. enz. onder Sumatra, die van Nautoena onder Borneo, die van Madoera onder Java vermeld. Bij *Draco* en *Calotes* staat men daarbij voor een lastig geval, aangezien *D. ochropterus* Wern. op de Key-eilanden en *C. cristatellus* Kuhl op Misool voorkomt. In dit geval is van den regel afgeweken en zijn deze genera als niet in N.-Guinea voorkomend opgegeven.

heid van water en kunnen 1 M. lang worden (kop en romp maken slechts $\frac{1}{3}$ van de geheele lengte uit). Door grootte en levenswijze (het zijn zeergoedezwimmers) herinneren zij aan de varanen, en worden daarmede wel verward (zie onder SOA-SOA). Hun kleur is olijf-groen, op den romp met zwart gevlekt. Het is een Austro-Maleisch geslacht, waarvan de meest verbreide soort *L. amboinensis* Schloss. tot de Philippijnen en tot N. Guinea is doorgedrongen.

5°. Wateragamen (*Physignathus*) zijn gekenmerkt door een stompen kop met opgezwollen wangen en door een halskraag. Trommelvlies oppervlakkig gelegen. Romp zijdelings afgeplat en met kleine, gekielde schubben bedekt. Nek- en staartkam aanwezig. Staart lang ($\frac{3}{5}$ — $\frac{2}{5}$ van de geheele lengte), pooten lang, teenen lang en slank, vingers middelmatig, dijporiën aanwezig. Op vlakken grond zijn de wateragamen in staat zich in opgerichte houding snel voort te bewegen, waarbij alleen staart en achterpooten als steun dienst doen (zie boven onder kraaghagedis). Deze boomvormen leven altijd in de nabijheid van water en herinneren dus in hunne levenswijze aan *Lophura* (zie boven) en *Varanus* (zie aldaar). Hoewel uit Siam en Indo-China bekend, zijn de vertegenwoordigers van dit geslacht in onze Oost tot N. Guinea en de omliggende eilanden beperkt. De meest bekende soorten zijn: *Ph. lesueuri* Gray (46 à 47 c.M. lang) uit N. Guinea en N. Australië, aan bovenzijde olijfgroen met lichte en donkere dwarsbanden en een donkere zijstreep van oog tot schouder, aan de onderzijde iets lichter met donkere vlekken, en *Ph. temporalis* Günth. (41 c.M. lang) uit N. Guinea, N. Australië, Timor Laot en Key-eilanden, aan de bovenzijde roodbruin met donkere dwarsbanden, aan de zijden van kop en romp met lichte lengtestreep (vandaar de naam) en aan de onderzijde rood en zwart gevlekt.

AGAR AGAR (JAV., MAL., SOEND.). Zeewieren die vooral door de bevolking der Duizendeilanden en Djapara-eilanden en aan de kusten van Banka en Billiton door de Sekah's uit ondiep water opgevischt worden, en na uitgewasschen te zijn in zoet water en in den zon gedroogd, als agar-agar in den handel worden gebracht en ook veel naar China worden uitgevoerd. Agar gebruikt men veel tot het stijfmaken van gebak, en voor voedingsbodemp van micro-organismen.

In Nederlandsch-Indië zijn het vooral de wieren *GRACILARIA LICHENOIDES* Ag. (= *Sphaerococcus lichenoides*) en *EUCHEUMA SPINOSUM* Ag. die voor de Agarbereiding gevischt worden. De kantage stukken, die uit China en Japan in Indië worden ingevoerd, zijn afkomstig van een *Gelidium*-soort.

AGAS of AGE. Inlandsche namen voor zeer kleine stekende mugjes (*Ceratopogon*, *Phlebotomus* e. a.). De *Ceratopogons* komen vooral bij het water voor, steken ook overdag en kunnen bij het baden zeer lastig zijn. Het zijn de sandflies van Wallace e. a. *Phlebotomus* dringt 's nachts door de muskietengordijnen, wanneer deze niet zeer fijnmazig zijn. Meroetoe's zijn kleine stekende zwarte vliegjes (Siphunculina of Microneurium funicola). In het Soendaneesch heeten al deze diertjes Remetoe, ook de namen Njamog, Lemoe of Lamoe schijnen erop betrekking te hebben. Dajaksche vliegen, *Tabanus*-soorten, worden *Pitjaq* genoemd.

Literatuur: J. C. H. de Meijere, Blutsaugende Microdipteren aus Niederländisch Ostindien. Tijdschr. v. Entom. B. 52, 1909, p. 191—204.

AGATHIS ALBA Foxw. (*Dammara alba* Lam.) fam. Pinaceae. *Pohon Damar Daging* (MAL.). *Damar Poetih* (MAL.). Hooge boom, verwant met de dennen, doch door het breede blad weinig op andere coniferen gelijkend. Over een groot deel van den Archipel verspreid, vooral in het lagere bergland, op Java langs wegen in de Preanger veel aangeplant. Het hout is wit en lang van draad als vurenhout; het laat zich tot planken zagen maar is niet duurzaam en wordt als timmerhout niet gebruikt.

Uit de stammen vloeit een heldere, weeke en kleverige hars, die in weinige dagen steenhard wordt. Deze hars wordt op Obi en Batjan veel gewonnen. Men ontdoet daar de stam over de helft van zijn omtrek en over een hoogte van 15—20 c.M. van de schors. De hars begint dan dadelijk aan de bovenzijde van de wond uit de bast te vloeien. Van tijd tot tijd neemt men een nieuwe strook bast weg, waarop wederom hars te voorschijn komt. Na verloop van tijd wordt de eerste zeer heldere en lichtgekleurde massa ondoorzichtiger en donkerder. Voor het vervoer wordt het produkt afgebikt, om de aangekleefde verontreinigingen te verwijderen. Het komt als halfharde copal of zachte copal op de westersche markt.

Aan den voet van oude of vaak reeds verdwenen boomen treft men groote stukken onderaardsche copal aan, die na afgebikt te zijn als *harde copal* in den handel komen. Ze hebben een hoogere waarde dan de soort die uit de schors vloeit. Behalve op Batjan en Obi wordt Damar daging ook gewonnen op Sumatra, Banka, Borneo (Westerafdeeling, waar Pontianak de uitvoerhaven is), Celebes en de Molukken. De voornaamste uitvoerhavens zijn Makassar met 3—5000 ton per jaar en Ternate met ongeveer 2000 ton jaarlijks.

De naam „damar” heeft tot veel verwarring aanleiding gegeven. De inlander verstaat onder damar alle brandbare harsen. Wat men in den handel Damar (zie aldaar) noemt is de hars van Shorea- en Hopea-soorten. De naam Copal is een West-Indisch woord, dat oorspronkelijk gebruikt werd voor de hars van sommige boomachtige Leguminosen. Oost-Indische Copal (in den handel het best als Manila-copal bekend) komt uitsluitend van *Agathis alba*. Het smeltpunt ligt bij ongeveer 100° C.

AGAVE, fam. Amaryllidaceae. *Nanas sabrang* (MAL.). Kruidachtige planten uit tropisch Amerika, ingevoerd wegens de bruikbaarheid van de vezels in de bladeren. De niet-bloeiende planten bestaan uit een bladrosset van vleezige bladeren met een stekeligen rand. Uit oude planten komen de zeer groote bloeiwijzen te voorschijn. Op Java worden in hoofdzaak twee soorten gekweekt n.l. *AGAVE CANTALARA* Roxb. en *AGAVE SISALANA* Perr. (= *Agave rigida* var. *sisalana*). Zie VEZELSTOFFEN.

AGEL. Zie CORYPHA.

AGERATUM CONYZOIDES L. fam. Compositae. *Tombak*, *Daentombak* (MAL.), *Babadotan* (SOEND.). Kruidachtige plant met witte of blauw-violetten bloemhoofdjes, overal als onkruid te vinden. De sterk aromatische bladeren zijn een bekend volks-geneesmiddel.

AGLAIA, plantengeslacht der Meliaceae. Boomen met onevengevinde bladeren en kleine gele of witte bloemen in groote wijfvertakte pluimen. Verschillende soorten van dit geslacht komen in Nederlandsch Indië in het wild voor. Van enkele is het hout zeer goed als bouw hout bruikbaar, maar de boomen worden nog zelden aangeplant.

AGLAIA ODORATA Lour., fam. Meliaceae. *Tjoelan* (SOEND.), *Patjar tjina* (MAL.). Heester of kleine boom met gevinde bladeren en gele bloemen, afkomstig van China en in Indië veel in de tuinen gekweekt. De kleine welriekende bloemen worden gaarne in het haar gestoken en tusschen kleederen gelegd. Bovendien worden ze door de Chineezzen gebruikt om hun thee te aromatiseeren. Een afkooksel der bloemen is een verkoelend middel bij koorts; een aftreksel der bladeren wordt aangewend bij venerische ziekten.

AGNI. In den ouden godsdienst der Indiërs de God van het vuur. Zie HINDOEISME.

AGNIETEN-EILANDEN. Groepen van kleine koraaleilanden in de Java-zee, ten N.W. van de baai van Batavia, tijdelijk bezocht door visschers en voor den klapperpluk.

AGOENG of **AGENG.** Jav. woord, dat „groot” of „verheven” beteekent en bij de titels van sommige hooge personen gevoegd wordt en ook wel als bergnaam in gebruik is. Bekende personen, dien naam voerende, waren o.a.: Aboel Fatah, Sultan van Bantam, en Praboe Pandita Tjakra Koesoema, vorst van Mataram, die tijdens het bestuur van Coen Batavia belegerde en in 1645 overleed. Zie JAVA.

Onder de bergen van dien naam noemen wij:

Goenoeng Agoeng, berg op den Noordwestelijken uithoek van Bantam, in het Noorden uitlopende in de St. Nicolaaspunt en Zuidelijk samenhangende met den Goenoeng Batoer.

Goenoeng Agoeng, bergrug in de Preanger regentschappen ten N.O. van den Goenoeng Goentoer, grootste hoogte ongeveer 2300 M.

Goenoeng Agoeng (Bali). De hoogste berg van Bali, ook Piek van Bali geheeten, een fraai regelmatige vulkaankegel, met een topkrater. Hij is 3200 M. hoog en door een smalle en diepe kloof gescheiden van den N.W. liggenden G. Batoer. (Zie aldaar). De steile, ingekerfde top is niet begroeid.

AGOEES. Zie BAGOES.

AGRARISCH BESLUIT. Zie AGRARISCHE WET.

AGRARISCH EIGENDOM. Zie AGRARISCHE WET.

AGRARISCH REGLEMENT VOOR SUMATRA'S WESTKUST. Zie GROND (RECHTEN OP DEN) en OVEREENKOMSTEN.

AGRARISCHE WET noemt men de wet van 9 April 1870 Ind. Stb. 55, tot aanvulling van art. 62 R. R. Zij had ten doel eene oplossing te geven aan het toen bij uitnemendheid belangrijke koloniale vraagstuk, op welke wijze aan de particuliere industrie de gronden te verschaffen, die zij noodig had, en tevens regels te stellen ter handhaving en uitbreiding van de rechten, door de inlandsche bevolking op den grond uitgeoefend. Reeds in 1862 was een door den Min. Uhlenbeck ontworpen wets-ontwerp ingediend, dat den inlanders op Java de vergunning wilde schenken hunne gronden aan Europeanen te verhuren en de voorwaarden regelde, volgens welke inlanders als arbeiders gehuurd konden worden. (Zie OVEREENKOMSTEN). Veel omvangrijker was het ontwerp cultuurwet van den Min. Fransen v. d. Putte, dat aan de inlanders den eigendom van hunne gronden wilde toekennen (zie GROND. RECHTEN OP DEN —), aan hen de bevoegdheid wilde geven hunne gronden ook aan niet-inlanders te verhuren en de woeste gronden, aan den Staat behorende, in erfpacht wilde afstaan. De basis van het geheele ontwerp was toekenning van het recht van eigendom op den grond aan den inlander, die dezen in erfelijk individueel gebruik bezat. Doch tenge-

volge van het aannemen van een amendement in de zitting der 2de Kamer van 17 Mei 1866, waarbij, in stede van toekenning van grondeigendom aan den inlander, aan dezen slechts het erfelijk individueel gebruik werd gewaarborgd, werd het ontwerp ingetrokken. De Minister Myer diende een ander ontwerp in, door zinen opvolger Trakranen overgenomen, waarbij regels werden gesteld voor de uitgifte van woeste gronden in erfpacht. Doch ook dit ontwerp werd ingetrokken na het aannemen van een amendement (26 Juni 1867), bepalende dat ingezetenen van Ned. Indië, met inbegrip van inlanders en oosterschē vreemdelingen, als erfpachters zouden kunnen optreden.

De minister De Waal verdedigde de agrarische wet, welke 13 April 1869 bij de Tweede Kamer inkwam, en na eenige wijzigingen door de beide kamers werd aangenomen. De naam, aan die wet gegeven, is ontleend aan de Romeinsche „leges agrariae” van Licinius Stola en de Gracchen, die het staatsdomein onder de burgers wilden verdeelen; hij heeft dan ook inderdaad vooral betrekking op dat gedeelte der wet, hetwelk regelt de uitgifte van gronden (IN ERFPACHT)¹⁾ Wij handelen het eerst over het gedeelte der wet, dat daarop betrekking heeft.

De wet zelf bevat hieromtrent slechts zeer enkele voorschriften, bepaalt nl. alleen dat, tot het domein van den lande behorende, gronden in erfpacht zullen worden afgestaan voor niet langer dan 75 jaren, dat de G. G. zorgen moet dat geenerlei afstand van grond inbreuk maakt op de rechten der inl. bevolking en dat bij algemeene verordening nadere regels omtrent den afstand in erfpacht zullen worden gegeven.

Voor JAVA EN M. zijn deze regels vervat in het z. g. AGRARISCH BESLUIT, Ind. Stb. 1870 no. 118 (toegel. in een brief van d. Min. v. Kol. Bijbl. Sts. Ct., 1e Kamer 1870/71, p. 19), gewijzigd bij Ind. Stb. 1872. no. 116 (Toel. Kol. verslag 1872. Lt. N.); 1874 no. 78; 1877 nos. 196 en 270; 1888 no. 78; 1893 no. 151; 1895 no. 199; 1896 no. 140; 1904 no. 325 en 1912 no. 235. Als algemeen beginsel is daarbij aangenomen dat alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom is bewezen, domein van den staat is.

De uitgifte in erfpacht van grond op J. en M. kan geschieden, *hetzij* op initiatief van het Gouvt., *hetzij* op aanvraag van particulieren.

Is het eerste het geval dan worden gronden, voor uitgifte in erfpacht vatbaar en geschikt, van Gouvt. wege beschreven en in kaart gebracht en bij perceelen van omstreeks 500 bouws aangeboden ter openbare mededinging. Door eene commissie, benoemd door het hoofd van gew. best. en uit een Eur. en inl. ambtenaar samengesteld, wordt nagegaan, welke gronden ter uitgifte geschikt zijn, en welke daarvan in verband met de onder te noemen bepalingen moeten worden uitgezonderd. Zij onderzoekt tevens welke minimum-pachtsom²⁾ gevraagd moet worden, ver-

¹⁾ Van de hieronder bedoelde erfpacht van domeingrond onderscheide men wel andere — terecht of ten onrechte — met den naam „erfpacht” betitelde rechten. Zie de verwijzingen onder ERF-PACHT.

²⁾ Dit minimum was oorspronkelijk bepaald op f 1—/5 per bouw, naar mate van de gesteldheid en ligging. Tegen dit bedrag werden echter spoedig bedenkingen geopperd, in verband met de bezwaren, met welke de landbouw te kampen heeft en wegens de willekeur, bij eene zoo groote speelruimte onvermijdelijk. Met het oog

vaardigt eene schetskaart van de aanwezige gronden, die zij verdeelt in zooveel mogelijk één geheel uitmakende percelen van ongef. 500 bouws en brengt van dit alles verslag uit, waardoor het h. v. g. b. in staat wordt gesteld de noodige voorstellen te doen. Daarna worden de landen opgemeten, beschreven en in kaart gebracht, en als tot de aanbidding door de Regeering besloten is, eene openbare uitbesteding gehouden. Ten einde belanghebbenden in de gelegenheid te stellen, hunne bezwaren tegen de uitgifte in te brengen, wordt in de naaste dorpen bekend gemaakt, dat het voornemen bestaat tot het verpachten der gronden. De uitbesteding geschiedt hetzij door inschrijving voor eene pachtsom, (canon), jaarlijks per bouw te betalen en die boven het genoemde minimum moet zijn, doch eerst ingaat met het zesde jaar na dat, waarin de inschrijving van het erfpachtsrecht in de daarvoor bestemde openbare registers heeft plaats gehad, hetzij door inschrijving voor zoodanige pachtsom, benevens eene bijzondere storting in 's lands kas, ter vergoeding van op de gronden mogelijk reeds aanwezige aanplantingen, gebouwen enz., te betalen, als niet anders bepaald is, vóór de inschrijving. Binnen één maand na de sluiting der inschrijving wijst de Gouv. Gen. de erfpacht toe of weigert die, telkens bij een met redenen omkleed besluit. Hij, aan wien de erfpacht is toegewezen moet, op straffe van intrekking der toewijzing, het bedrag der kosten voor het opmeten, beschrijven en in kaart brengen van den grond in 's lands kas storten.

Uitgifte in erfpacht van woesten grond op aanvraag van particulieren, kan alleen plaats hebben ten aanzien van: *a.* niet reeds van Gouvts. wege opgemeten grond, *b.* grond, die wel is waar reeds van Gouvts. wege is opgemeten, maar in de eerste drie jaar niet voor openbare aanbidding bestemd is, *c.* grond, welks openbare aanbidding vruchteloos afliep.

In het algemeen geeft de Regeering er de voorkeur aan de gronden in het openbaar aan te bieden, met het oog op de meerdere kans, alsdan eene hoogere pachtsom te verkrijgen (vergelyk de rede van den Minister De Waal Malefijt bij het begrotingsdebat in de IIe Kamer van 22 November 1912, Bijl. IIe K. 1912/13 blz. 777). Niettemin komt zoodanige aanbidding feitelijk zelden voor en wordt erfpacht nagenoeg steeds op aanvraag verleend. Bij aanvraag moeten de gronden vanwege de aanvragers zijn opgemeten en in kaart gebracht, of de daarvoor reeds gemaakte kosten aan het Gouv. worden teruggeven, en moet de aanvrager aannemen jaarlijks eene pachtsom te betalen boven het vroeger vermelde minimum, *e. q.* vermeerderd met de straks genoemde vergoeding voor aanplantingen, gebouwen etc. Ook in dit geval wordt door de commissie een onderzoek ingesteld en eene schetskaart vervaardigd, terwijl het aanzoek ook

in de naaste desa's moet worden bekend gemaakt. Op het verzoek wordt binnen drie maanden beslist, door den Directeur van Binnenlandsch bestuur indien de aanvraag op grond van wettelijke bepalingen moet worden afgewezen, in alle andere gevallen door den Gouverneur-Generaal.

Zie verder omtrent de wijze van uitvoering der bepalingen op de uitgifte van gronden Ind. Stb. 1904 no. 304 en 1909 no. 311 alsmede bijbl. 3864, 4767, 5270, 5442 en 7079.

Ter handhaving van de rechten van het Gouv. mogen niet worden uitgegeven: Gouvts. koffie-tuinen, djati- en andere bosschen, de laatste voor zover zij onder geregeld beheer zijn gebracht (zie BOSCHWEZEN) en evenmin gronden, gelegen in door de Koningin aan te wijzen streken, die beschikbaar moeten blijven voor de Gouvts. koffie-cultuur. (Hierbij zij intusschen aangeteekend dat, in verband met de opheffing bij de wet in Ind. Stb. 1915 no. 491 van de Gouvts. koffiecultuur, bij een K. B. van 15 Juli 1916 no. 47 de z. g. groote koffiereserve op Java is ingetrokken.) Gronden, voor openbare markten afgezonderd, of voor den openbaren dienst bestemd, mogen evenmin worden uitgegeven. Wanneer derden recht op gronden hebben, mag zonder hunne toestemming daarover niet worden beschikt, terwijl gronden, naar de instellingen der inlanders als gewijd beschouwd, niet mogen worden afgestaan.

Erfpachters kunnen alleen zijn Nederlandsche onderdanen, ingezetenen van Nederland of van Ned.-Indië en vennootschappen van koophandel in Ned. of Ned.-Indië gevestigd. Voorlandsdienaren gelden met opzicht tot de erfpacht de bepalingen, die voor hen zijn vastgesteld betreffende de deelneming in ondernemingen van landbouw en nijverheid. De rechten en verplichtingen van den erfpachter worden, onafhankelijk van den landaard der erfpachters, behoudens bijzondere bepalingen hoofdzakelijk neergelegd in Ind. Stb. 1913 n°. 699, dat het tevorens te dezen opzichte geldende en herhaaldelijk gewijzigde Ind. Stb. 1872 no. 237*a* heeft vervangen, beheerscht door de voorschriften van het Burg. Wetb. voor Indië; hij mag echter ten eigen gebruike af- of uitgravingen doen van steen, klei of andere soortgelijke tot het erf behorende grondspeciën, welke niet het voorwerp zijn van eigenlijk gezegde mijnontginning. De delfstoffen bevattende ondergrond toch is niet in de erfpacht begrepen; de erfpachter moet de ontginning daarvan door anderen gedoogen (zie MIJNBOUW). Over boomen en gewassen, al of niet door hem zelf aangeplant, heeft de erfpachter de vrije beschikking, tenzij uitdrukkelijk anders is bepaald. Voor het aanleggen van waterleidingen of het gebruik van bestaande leidingen of stroomen moet de erfpachter de vergunning van den G. G. hebben, die daaraan voorschriften ten algemeenen nutte kan verbinden. Bij de uitoefening van zijn recht is de erfpachter onderworpen aan de bestaande of tevooren algemeene belastingen, met dien verstande dat de verponding niet geheven wordt gedurende het jaar, waarin de inschrijving van het erfpachtsrecht heeft plaats gehad en de volgende 10 jaren. Deze laatste bepaling, die in 1888 is vastgesteld, werd gemaakt om de ondernemers, die zeer onder de toen heerschende landbouwcrisis leden, eenigszins te gemoet te komen. Tegelijkertijd werden zij vrijgesteld van het hoofdgeld, dat vroeger van hen gevorderd werd voor elken werkbaren man, die op hunne landen verblijft hield en in de termen viel om heerendiensten te verrichten. Daarentegen werd de op de erfpachtslanden gevestigde bevolking van alle heerendiensten vrij-

op de toenmalige slechte tijden werd in 1877 als norm voor zeer goede gronden $f\ 2.50$ à $f\ 3$.— per bouw, voor minder bevoorrechte streken $f\ 1$.— à $f\ 1.50$ p. b. gesteld; in 1894 is de Regeering weder tot het minimum van $f\ 1$.— $f\ 5$ teruggekeerd. Wanneer slechte of zeer middelmatige gronden worden gevraagd voor het vormen van grenzen, voor weiden enz., kan tot $f\ 0.50$ worden gegaan, welk bedrag verhoogd kan worden als aan de gronden later eene andere bestemming wordt gegeven. In bijzondere gevallen — zie beneden — wordt nog beneden dit minimum gegaan.

gesteld, behoudens die, gevorderd in het belang der openbare veiligheid, of tijdelijk tot wering van rampen van hooger hand of tot afwending van algemeen gevaar. Niettegenstaande de afschaffing van het hoofdgeld is deze vrijstelling gehandhaafd. De erfpachter heeft het recht op zijne gronden de producten aan te kweeken die hij zelf verkiest, met uitzondering van de papaver, en dit ter handhaving van het opium-monopolie van den Staat. Zoutaanmaak is hem eveneens verboden. Ten einde benadeeling van de belangen der schatkist tegen te gaan, kan de G. G. de teelt van koffie verbieden op gronden, wier ligging binnen een bij ordonnantie vast te stellen afstand van Gouvts. koffieplantingen gebleken is aanleiding te geven tot het onttrekken van koffie uit Gouvts. plantingen aan de verplichte levering (zie echter boven en voorts onder KOFFIE-CULTUUR. GOUVTS —), zonder dat dit kan belet worden door maatregelen van overheidswege te nemen of te bedingen. In 1913 werd van die bevoegdheid gebruik gemaakt voor 5 perceelen in de Preanger regentschappen.

Gronden, vroeger door het Gouvt. in huur uitgegeven, kunnen aan de huurders op hun verzoek in erfpacht worden afgestaan, mits dit voordeelig voor den lande is en geene algemeene belangen zich er tegen verzetten. Van deze gronden heeft echter geene vrijstelling van pachtsom noch van verponding gedurende de eerste jaren plaats, daar beide dienen ter vervanging der tot dien tijd betaalde huur.

Gronden, niet grooter dan 50 bouws, kunnen voor kleine landgoederen of buitenverblijven in erfpacht worden afgestaan tegen betaling eener pachtsom, gelijkstaande aan het hoogste bedrag der landrente of der belasting, die deze vervangt.

Voorts kunnen ten behoeve van den *kleinen land- en tuinbouw*, uit te oefenen door minvermogen- de Europeanen of met hen gelijkgestelden, op aanvraag gronden in erfpacht worden afgestaan volgens regelen vastgesteld bij kroonordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1904 no. 326 jo 1905 no. 153 en 1908 no. 263. Volgens die regelen worden gronden met inbegrip van door inlanders ontgonnene of als gemeene weiden of uit anderen hoofde tot de dorpen behoorende, mits de inlandsche rechthebbenden die, met prijsgeving hunner rechten, vrijwillig hebben verlaten, voor het genoemde doel in erfpacht uitgegeven tot een uitgestrektheid van ten hoogste 10, in bijzondere gevallen 25, bouw en voor ten hoogste 25 jaar, welke termijn echter verlengd kan worden. Aan hen, die zoodanige erfpacht hebben verkregen, kan van landwege geldelijke bijstand worden verstrekt ten behoeve van *landbouw- of tuinbouwhoeven* in den vorm van grondbouw- of bedrijfscrediet, (vergel. Bijbl. 6050, 6787 en 7503). Kolonisatiecommissies kunnen worden ingesteld ter bevordering en ondersteuning van het bedrijf, alsmede tot uitoefening van toezicht op het gebruik van verstrekte gelden en de nakoming van de op den erfpachter rustende verplichtingen.

Eindelijk is bij Ind. Stb. 1893, no. 151 de gelegenheid geopend kleine eilanden, tot Java en Madoera behorende, in erfpacht te verkrijgen zonder ze eerst te doen opmeten en in kaart brengen. Wanneer de G. G. geheele of gedeeltelijke ontheffing verleent van de verplichting tot opmeting, stelt hij den canon vast op een bepaald bedrag, naar gelang van de geschatte oppervlakte, en waarop latere meting geen invloed uitoefent.

In de bovengemelde bijzondere regelen betreffen de de rechten en verplichtingen van den erfpachter

opgenomen in Ind. Stb. 1913 no. 699, zijn bijzondere bepalingen opgenomen betreffende *a.* beloop van boete wegens niet-betaling van den canon; *b.* overdracht van erfpachtsrechten; *c.* prijsgeving van erfpachtsrecht *d.* vervallenverklaring van dit recht; vooral ten aanzien van de onderwerpen genoemd onder *b.*, *c.* en *d.* is belangrijke afwijking van de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek op te merken.

Wat de overdracht van erfpachtsrechten betreft, deze is, voor zoover althans de verplichting tot betaling van pachtschat reeds is ingegaan, alleen mogelijk op voorwaarde dat óf zij is voorafgegaan door voldoening van al hetgeen den Lande toekomt aan pachtschat berekend tot het einde van het jaar waarin ze geschiedt en van eventueel verschuldigde boeten wegens niet betaling der pachtschat, óf de Directeur van Binnenlandsch bestuur vergunning tot overdracht heeft verleend.

De erfpachters kunnen hunne rechten *p r i j s g e v e n*, mits met toestemming van den Gouverneur-generaal of van de door Hem daartoe bevoegd verklaarde autoriteit; deze prijsgeving heeft echter eerst rechtsgevolg van af het oogenblik der beteekening van den inhoud der daarvan op te maken notarieele akten aan het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur, dat daarvan kennis geeft aan den ambtenaar belast met de in- en overschrijving van vaste goederen en aan den Directeur van Binnenlandsch bestuur.

Behalve de vervallenverklaring bij rechterlijk vonnis, als bedoeld in artikel 733 B.W., kent de ordonnantie nog eene eenzijdige administratieve vervallenverklaring bij Gouvernements-besluit op grond van niet voldoening van de pachtschat over drie jaren; zij moet worden voorafgegaan door beteekening van het daartoe bestaande voornemen, waarna de erfpachter nog drie maanden tijd heeft om aan zijne verplichtingen te voldoen; na beteekening van het besluit moet binnen acht dagen ontruiming plaats hebben, waartoe zoo noodig met den sterken arm kan worden gedwongen.

Op dezelfde wijze kan vervallenverklaring plaats hebben voor zoover niet voldaan is — ter uitsluitende beoordeeling van den Gouverneur-Generaal — aan het eventueel gemaakt beding, dat de in erfpacht afgestane grond binnen een bepaalden termijn in cultuur moest zijn gebracht.

Bijzondere vermelding verdient nog de regeling omtrent de verplichting tot betaling van den canon. Nadat bij arrest van het Hooggerechtshof van 3 Mei 1900, (T. Het Recht in Ned.-Indië LXXIV blz. 445) en wederom bij arresten van 7 Juli 1904 en 2 Maart 1905 (T. LXXXIII blz. 99 en LXXXIV, blz. 411) het zakelijk karakter van den canon was vastgesteld, waarvan het gevolg is *a.* dat de betalingsplicht rust niet op een bepaalden persoon maar op den erfpachter als zoodanig en bij overdracht van het erfpachtsrecht die plicht, ook voor zoover betreft de reeds verschenen pachtpenningen, op den nieuwen erfpachter overgaat, *b.* dat de canon alleen op het erfpachtsrecht kan verhaald worden en dus bij tenietgang van dit recht het object, waarop het verhaal kon plaats hebben, is verdwenen (zie over deze gevolgen van de aangenomen leer het opstel van Mr. P. H. FROMBERG in T. LXXXVII blz. 1), meende de wetgever maatregelen te moeten nemen, ten einde het Land te vrijwaren voor de nadeelige gevolgen, die daaruit konden voortvloeien. Bij Ind. Stb. 1905 no. 574 werd daartoe een nieuw voorschrift in Ind. Stb. 1872 no. 273a ingevoegd, dat sedert, kennelijk mede naar aanleiding van

mr. Fromberg's opvattingen gewijzigd, thans is opgenomen in art. 11 van Ind. Stb. 1913 no. 699. Volgens dit artikel wordt de erfpachter, ook *persoonlijk*, aansprakelijk gesteld voor de betaling van canon en eventueel verbeurde boete met bepaling, dat die aansprakelijkheid blijft bestaan na overdracht, vervallenverklaring of prijsgeving met de bijvoeging dat, in geval van overdracht, ook de nieuwe erfpachter, en deze weder ook persoonlijk, voor die betaling aansprakelijk is.

De bepalingen van Ind. Stb. 1913 n° 699 zijn niet van toepassing op de gronden voor kleinen land- en tuinbouw afgestaan, bedoeld in het bovengemelde Ind. Stb. 1904 no. 326. Echter is bij Ind. Stb. 1910 no. 546 bepaald, dat ook de erfpachtsrechten op die gronden niet kunnen worden prijsgegeven dan met toestemming van den Gouverneur-Generaal of de door Hem daartoe bevoegdverklaarde autoriteit, terwijl eerst-gemeld Stb. zelf bijzondere bepalingen bevat omtrent eenzijdige, administratieve vervallenverklaring.

Wat de Gouvernementslanden in de *BUITEN-BEZITTINGEN* betreft, is eveneens allereerst melding te maken van de bepalingen betreffende de *DOMEINVERKLARING*. Nadat voor het eiland Sumatra eene afzonderlijke bepaling daaromtrent was uitgevaardigd bij Ind. Stb. 1894 no. 94f (gehandhaafd in Ind. Stb. 1914 no. 367 waarover beneden), werd daarop voor alle bezittingen buiten Java en Madoera, bij Ind. Stb. 1875 no. 199a de bovengemelde bepaling van het Agrarisch besluit, volgens hetwelk alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein van den Staat is, van toepassing verklaard. Voor de gewesten Menado en Z. en O. afd. v. Borneo werden afzonderlijke verordeningen vastgesteld bij resp. Ind. Stb. 1877 no. 55 en Ind. Stb. 1888 no. 58 in welke beide, conform de vroegere regeling voor Sumatra, is bepaald dat alle woeste gronden binnen die gewesten tot het staatsdomein behooren, voorzoover daarop door leden der inheemsche bevolking geen aan het ontginningsrecht ontleende rechten worden uitgeoefend.

Terwijl tevoren bij verschillende verordeningen voor elk gewest afzonderlijk de uitgifte van domein-gronden was geregeld, is bij de *Erfpachtsordonnantie voor de Buitenbezittingen* opgenomen in Ind. Stb. 1914 no. 367, een algemeene regeling daaromtrent tot stand gekomen, waarbij de vroegere afzonderlijke gewestelijke regelingen alsmede eenige algemeene bepalingen vervat in Ind. Stb. 1911 no. 264 zijn ingetrokken en het onderwerp voor de Buitenbezittingen op gelijken voet is geregeld als voor Java en Madoera; de oude regelingen blijven van kracht voor zoover aangaat de tevoren verleende erfpachtsrechten.

De voor Java en Madoera geldende bepalingen, daar opgenomen a. in het *Agrarisch besluit*, b. in Ind. Stb. 1913 n° 699, zijn hier, v. z. v. noodig, in eene en dezelfde verordening samengevat.

De beide regelingen — die voor Java en Madoera eener, en die voor de Buitenbezittingen anderzijds — verschillen hoofdzakelijk enkel in de volgende opzichten.

Terwijl op J. en M. van de uitgifte in erfpacht uitgesloten zijn „gronden waarop anderen recht hebben, indien zij ongenegen zijn zich van hun recht te ontdoen”, betreft deze uitsluiting voor de Buitenbezittingen alle „gronden, waarop anderen een zake-lijk of persoonlijk recht hebben”. Uitsluitingen met het oog op Gouvernements koffiecultuur waren natuurlijk daar niet noodig.

Alleen die personen of vennootschappen van koophandel kunnen als erfpachters optreden, welke of in Nederlandsch-Indië gevestigd zijn of aldaar behoorlijk zijn vertegenwoordigd.

Aanbieding van gronden van landswege heeft in de Buitenbezittingen niet plaats: erfpacht kan dus enkel op aanvraag worden verleend.

Overlegging van meetbrieven is niet verplicht; ontbreken deze, dan wordt de canon geschat op een vast bedrag berekend naar de geschatte oppervlakte, en indien zich grensgeschillen voordoen, dan worden deze beslist door het hoofd van gewestelijk bestuur met beroep op den Gouverneur-Generaal.

Het voorschrift van art. 18 Agrarisch besluit (erfpacht van grond bestemd voor kleine landgoederen of buitenverblijven) is niet overgenomen, evenmin de omzetting van huurovereenkomsten in erfpacht, terwijl de bijzondere bepaling van Ind. Stb. 1893 no. 151, betreffende erfpacht op eilanden, uit den aard der zaak voor de Buitenbezittingen niet noodig was, nu de verplichting tot opmaking van een meetbrief niet bestaat.

Ook voor de Buitenbezittingen gelden de bovenvermelde bepalingen omtrent uitgifte van gronden voor *KLEINEN LAND- EN TUINBOUW*, die echter tot voor kort nog geen toepassing vonden. Eerst in den laatsten tijd kwam deze een paar maal voor; zie hierna. Regelen in acht te nemen bij *aanvraag* in erfpacht in de Buitenbezittingen zijn te vinden in Ind. Stb. 1911 no. 265, gewijzigd bij 1913 no. 353 en 1914 no. 463; vergel. verder bijl. 5032, 5218, 5670 en 7528.

Bij K. B. opgenomen in Ind. Stb. 1912 no. 362 zijn voorts bijzondere bepalingen in het leven geroepen omtrent toekenning van *voorrang tot het verkrijgen van erfpachtsrecht* in de BB. In verband met de omstandigheid dat zich in den laatsten tijd bij kapitaalkrachtige Nederlanders een neiging had geopenbaard om op uitgebreide schaal woeste gronden in de Buitenbezittingen voor eigen rekening of voor die van derden in ontginning te brengen, welk streven, in het belang der ontwikkeling van de Buitenbezittingen, naar het oordeel der regeering, bevorderd diende te worden door de aanvragen niet te binden aan het tot dusver geldend maximum van 5000 bouw voor- aldaar uit te geven erfpachtsperceelen, en hen tevens te beschermen tegen landspeculanten, werden bij voormelden algemeenen maatregel bepalingen omtrent dit onderwerp in het leven geroepen. (K. V. 1912, Kol. 104). Voorrang wordt verkregen krachtens door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Indië, verleende *vergunning tot landexploratie*, welke verleend kan worden aan Nederlandsche onderdanen alsmede aan in Nederland of Nederlandsch-Indië gevestigde handelsvennootschappen, welke bestuurders en commissarissen of beheerende vennoten allen Nederlandsch onderdaan zijn. Voor die vergunning tot landexploratie, welke gegeven kan worden voor terreinen van niet meer dan ongeveer 50.000 bouw, moet een vast recht worden betaald van 2 cents per bouw en per maand. (Zie omtrent de inning daarvan Ind. Stb. 1912 no. 503). De voorrang duurt ten hoogste drie jaar met dien verstande dat, wordt de grond waarvoor hij is gegeven, door een derde in erfpacht aangevraagd, de houder der vergunning tot landexploratie, binnen een door het hoofd van gewestelijk bestuur te bepalen termijn van tenminste 6 maanden, zal hebben te beslissen of hij van de preferentie gebruik wil maken en, zoo ja, zelf erfpacht zal hebben aan te vragen.

Behalve bepalingen omtrent intrekking der vergunning tot landexploratie, bevat de hier bedoelde algemeene maatregel nog bijzondere voorschriften omtrent het, tengevolge van uitoefening van het aan die vergunning verbonden recht van voorrang, verleende erfpachtsrecht en wel wat aangaat: *a.* de mogelijkheid van vervallenverklaring (zie hieromtrent verder de ordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1912 no. 502—, welker inhoud in hoofdzaak met de boven reeds beschreven voorschriften overeenkomt) en *b.* de aanwijzing van hen, aan wie overdracht van het recht mag geschieden. Deze laatste bepaling geldt ook voor erfpachtsrechten van hen, aan wie reeds vóór de inwerkingtreding van het besluit gelijke tegemoetkoming (voorrang) was verleend.

In het *Koloniaal verslag* worden elk jaar statistische overzichten opgenomen betreffende *a.* op Java en Madoera, *b.* in de Buitenbezittingen verleende erfpachtsrechten. Aan het einde van het jaar 1913 waren op Java 671.348 bouw verdeeld over 3118 percelen, in de Buitenbezittingen 822.069.2 bouw verdeeld over 502 percelen in erfpacht toegewezen en aanvaard. Wat Java betreft, waren hierbij nog te tellen 34.809 bouw, verdeeld over 80 percelen, die vóór de erfpacht was verleend, reeds in huur waren uitgegeven. Het grootst aantal erfpachtspercelen is, wat Java betreft, gelegen in de Preanger regentschappen (1161 + 18, te zamen omvattende 252.953 + 8361 = 262.314 bouw). Hierop volgen de gewesten Besoeki en Pasoeroean; het kleinste aantal percelen ligt in Rembang (3 met 269 bouw). In de Buitenbezittingen bevatten de Lampongsche districten het grootst aantal percelen (146) met totaal 457.952 bouw; daarop volgen Palembang, Sumatra's Westkust en de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Geen erfpachtspercelen zijn te vinden in Madoera, Banka, Bali en Lombok, Timor en Riouw en natuurlijk in de geheel uit zelfbesturende landschappgen gevormde gewesten Soerakarta, Djokjakarta en Ternate.

Voor *kleinen land- en tuinbouw* waren alleen op Java tot einde 1913 aanvaard 142 percelen omvattende 1163 bouw, terwijl nog 1029 bouw waren toegezegd of afgestaan maar niet of nog niet aanvaard. In de Buitenbezittingen kwam deze vorm van erfpacht nog niet voor. Intusschen zijn in 1913 een paar percelen in de residentie Lampongsche districten en Menado toegezegd.

De *CANON* bedraagt op Java meerendeels voor nieuw afgestane percelen een bedrag van f 1.50— f 7.50 per bouw. Echter werd die voor 17 van de 42 in 1913 aanvaarde percelen bepaald op f 1.—

In de Buitenbezittingen werd in 1888 door de Regeering als beginsel aangenomen slechts bij uitzondering den canon lager te stellen dan f 1.— per bouw, tenzij het streken geldt, waarvoor een lager bedrag vooralsnog aanbeveling verdient tot aanmoediging van de vestiging eener particuliere landbouwnijverheid. Gebruik makend van de bevoegdheid om uitzonderingen toe te laten, wordt niet zelden zelfs tot f 0.25 per bouw afgedaald. Zelfs werd in 1913 aan „de Vereeniging der Paters Capucijnen” een perceel in de Westerafdeeling van Borneo afgestaan tegen een canon van f 0.10 per bouw, welk bedrag mede betaald wordt voor een perceel in de Z. en O. afd. van Borneo.

Een ander gedeelte der AGR. WET — lid 5 en 6 van art. 62 R.R. — heeft betrekking op de rechten, door de *inl. bevolking op hare gronden uitgeoefend* en bepaalt dat deze door geenerlei afstand van grond

van Gouvts wege mogen worden geschonden alsmede dat over gronden, door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behorende, door den G. G. niet beschikt wordt dan ten algemeene nutte en ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures, in beide gevallen tegen behoorlijke schadeloosstelling. Zie daarover ONTEIGENING en CULTUURSTELSEL.

De vierde bepaling der agr. wet — lid 7 van art. 62 R. R. — geeft den inlander, die gronden in erfelijk individueel gebruik bezit, gelegenheid een nieuw recht te verkrijgen, den zoogen. AGR. EIGENDOM. [Zie GROND (RECHTEN OP DEN —), CONVERSIE]. Deze eigendom geeft, zie artikel 4 van het Agrarisch besluit, gewijzigd bij Ind. Stb. 1872 no. 116, evenals het eigendomsrecht volgens het B. W., den inlander het vrije genot en de vrije beschikkingsbevoegdheid over den grond, maar is aan zekere beperkingen onderworpen waarover beneden nader. De *inlander*, die dezen eigendom verkrijgt, is dan ook ter zake niet onderworpen aan de bepalingen van het B. W. Of en in hoeverre dit het geval is met niet-inlanders, op wie zijn eigendomsrecht mocht zijn overgegaan, lost het Besluit zelf niet uitdrukkelijk op; hierover echter beneden nader. Om de hier bedoelde beperkingen wordt dat recht gewoonlijk, in tegenstelling met het eigendomsrecht volgens het B. Wetb., met een afzonderlijken naam en wel dien van *agrarischen eigendom* aangeduid. Voor den overgang van individueel gebruiksrecht in agr. eigendom (zoogen. conversie in agr. eigendom), zijn regels gesteld bij Ind. Stb. 1872 no. 117 (Vgl. Bijl. Kol. versl. 1872 Lt. O.), gewijzigd bij Ind. Stb. 1897 no. 234, terwijl regelen omtrent de wijze van in- en overschrijving van dezen eigendom en van het inschrijven van hypotheek op in dien eigendom verkregen gronden zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1873, no. 38, 1881, no. 52., gewijzigd bij 1886, no. 53. 1903 no. 225, 1907 no. 98, 1908 no. 678 en 1912 no. 464, Bijbl. 3011. 3321. 3947. 4507. Zij gelden alleen voor Java en M. de inl., die grond in erfelijk individueel bezit meent te hebben en dezen in eigendom wenschte te verkrijgen, moet daartoe een verzoek indienen bij den voorzitter van den landraad met overlegging van een meetbrief, en waar geen landrente wordt geheven van een taxatie-brief. Bij zijn verzoek, dat mondeling kan worden ingediend, geeft hij den naam op, dien hij voert en dien, welken hij als kind heeft gedragen (Zie NAAMGEVING) en verklaart dat hij rechtmatig bezitter is, terwijl hij de noodige inlichtingen verschaft omtrent de gronden die hij bezit, en den tijd en de wijze van zijn bezit. De voorzitter vaardigt nu een bevelschrift uit, waarin hij gelast dat het aanzoek in de betrokken desa zal worden bekend gemaakt, teneinde belanghebbenden zich kunnen verzetten tegen de bewering van den inl., dat hij bezitter dier gronden is. De bekendmaking geschiedt door middel van aanplakking en mondelinge bekendmaking in de landstaal door een ambtenaar, daartoe aangewezen door het hoofd van plaatselijk bestuur, liefst van betrekkelijk hoogen rang, opdat zijne komst in de desa opzien zal baren. Verzet tegen de bewering van den aanvrager kan binnen den termijn van drie maanden door iedereen bij den met de bekendmaking belaste ambtenaar of bij den griffier van den landraad worden ingebracht; het is zelfs de plicht van den ambt. bij het binnenl. bestuur om de aanvraag te onderzoeken en bij twijfel verzet aan te teekenen, met name als de gronden der desa communaal zijn of als de aanvrager een desahoofd is. De landraad beslist na een onderzoek,

geheel overeenkomstig de burgerlijke procesregelen van het Inlandsch Reglement, omtrent de al of niet gegrondheid van het verzet. Wordt dit ongegrond verklaard of werd in het geheel geen verzet aangeteekend, dan wijst de landraad bij vonnis het verzoek toe, van welk vonnis binnen acht dagen een authentiek afschrift wordt gegeven aan het h. v. pl. bestuur. Het vonnis wordt nu openbaar gemaakt op dezelfde wijze als waarop de bekendmaking geschiedde van het verzoek, waarna andermaal gedurende drie maanden gelegenheid bestaat om tegen het vonnis van toewijzing verzet te doen echter alleen voor hen die niet reeds verzet deden, of op wier verzet nog geen recht is gedaan of wier nader verzet berust op nieuwe middelen.

Wordt geen nieuw verzet gedaan of dit ongegrond verklaard, dan wordt weder mededeeling gedaan aan het hoofd van plaatselijk bestuur, die nu het noodige verricht om, namens den Gouverneur-Generaal den eigendom aan den verzoeker af te staan en nu den dag en het uur voor de overdracht van eigendom bepaalt. Op dien tijd verklaart deze ambt. dat het Gouv. den eigendom aan den betrokken inl. overdraagt; daarvan wordt een schriftelijke acte opgemaakt voor den voorzitter van den landraad bijstaan door zijn griffier. Alles, wat op deze overdracht betrekking heeft, is zoo goedkoop mogelijk gesteld en vrij van zegel. De regelingen in de ten deze toepasselijke overschrijvingsordonnantie vervat, komen in hoofdzaak overeen met die van de gewone overschrijvingsordonnantie van Ind. Stb. 1834 no. 27.

Voor den inlander, die ingevolge de hier gemelde bepalingen (agrarisches) eigenaar is geworden, brengt dit niet veel verandering mede. Hij blijft onderworpen aan landrente of soortgelijke belasting, waar die van door inlanders bezeten gronden wordt geheven; bestaat zoodanige belasting niet, dan valt hij in de verponding. Hij blijft volgens art. 18 van Ind. Stb. 1872 no. 117 onderworpen aan heeren dienst en cultuurplichtigheid, voor zooverre die mocht bestaan en voor zooverre die rust op den grond, evenzeer aan verplichtingen jegens de inlandsche gemeente, waar zoodanige aan het grondbezit mochten zijn verbonden. Zelfs behoudt de regeering het recht om over den grond te beschikken ten behoeve van cultures, of verplichte levering van producten van koffieplantsoenen, voor zoover er nog gouvernements koffiecultuur bestaat, te eischen. Verder mag geen ander zakelijk recht op den grond worden gevestigd dan hypotheek en mag hij wel zijn grond aan niet-inlanders verhuren (Zie OVEREENKOMSTEN), maar mag, op straffe van nietigheid, de grond door hem niet aan niet-inlanders worden *vervreemd*.

Op dat laatste verbod kan door den Gouverneur-Generaal alleen uitzondering worden gemaakt voor zoover betreft stukken grond, bestemd voor gewichtige doeleinden, als voorbeeld waarvan worden genoemd: de oprichting van inrichtingen van nijverheid of landbouw van geen grootere uitgestrektheid dan tien bouw, en uitbreiding van bestaande samenwoning van niet-inlanders.

In omvang en wat betreft de gevolgen verschilt dus de (agrarische) eigendom niet van het inlandsch bezitrecht en onderscheidt het zich daarvan alleen door den naam en door het feit dat — in verband met de formulering van artikel 1 van het agrarisch besluit — de grond, waarop deze eigendom is gevestigd, niet meer behoort tot het domein van den Lande. Begrijpelijk is dan ook dat de vraag is gedaan of terecht aan dit recht de naam *eigendom* is gege-

ven. Eerst dan wordt deze benaming waarheid, wanneer een niet-inlander, langs anderen weg dan dien van vervreemding of ook door vervreemding — ingeval daartoe door de Regeering krachten hare even vermelde bevoegdheid vergunning wordt verleend — den agrarischen eigendom verkregen heeft. Althans houden dan de bepalingen in artikelen 18 en 19 van Ind. Stb. 1872 no. 117 genoemd, op te gelden en moet men wel aannemen dat op dien verkrijger de voorschriften van het B. W. van kracht worden.

Voor den eersten, inlandschen, verkrijger van agrarisch eigendom is het eenige voordeel, behalve in de mogelijkheid van hypotheekverleening, gelegen in de omstandigheid dat hij daardoor in het bezit van een legalen titel voor zijn recht op den grond komt en dus hij er gemakkelijker in zal slagen overeenkomsten, bijv. tot verhuur, betreffende zijn grond te sluiten; het blijkt echter niet dat dit voordeel op hoogen prijs wordt gesteld. Van deze gelegenheid om een beter omschreven, door een schriftelijken titel gewaarborgd, recht te erlangen wordt toch slechts weinig gebruik gemaakt. Tot ult° 1913 behoorden nog niet meer dan ruim 11.125 bouw aan inlanders in agrarischen eigendom toe, terwijl nog 193 aanvragen voor ruim 952 bouw in behandeling waren; zie Kol. verslag 1914. De grootste uitgestrektheid dier gronden is gelegen in de residenties Kediri, Madioen, Pekalongan, de Preanger, Soerabaja en Semarang. Op Madoera komt agrarische eigendom niet voor. Een niet gering gedeelte dier aanvragen is in vroeger jaren zeer zeker gedaan op aandrang van ondernemers, die voor langen tijd gronden wilden huren. In het bijzonder ten behoeve der suikerindustrie. Terwijl toch andere gronden slechts voor korteren tijd konden worden verhuurd aan niet-inlanders, kon de huurtermijn voor eigendomsgronden 20 jaar beloopt, zie art. 3 van Ind. Stb. 1895 no. 247 en tevoren Ind. Stb. 1871 no. 163. In de nieuwe Javasche grondhuurordonnantie in Ind. Stb. 1900 no. 240 komt dit verschil niet meer voor. Zie over de bezwaren door den inlander tegen dit instituut gevoeld de uitvoerige beschouwingen van mrs. G. André de la Porte, M. C. Offerhaus, C. A. Ders en A. Heymans in het „Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke onderzoeken naar 't recht en de politie" van de Mindere Welvaartcommissie (Batavia 1911, I blz. 274. Zie ook II blz. 89).

Eindelijk bepaalt de agrar. wet — zie lid 8 van art. 62 R.R. — nog dat *verhuur of in-gebruikgeving van grond* door inl. aan niet-inl. kan geschieden volgens regels bij algem. verord. te stellen. Deze regels zijn thans voor Java en Madoera vervat in de even gemelde grondhuurordonnantie en voor Sumatra's Westkust in het dadelijk te noemen *Agrarisch Reglement* (waarover verder onder OVEREENKOMSTEN).

Eene uitgave van de agrar. wet en de daarop betrekking hebbende stukken is bezorgd door A. Myer. „Verzameling van alg. verord. betr. het agrar. regt." 3e druk. Batavia (thans verouderd). Onder den titel „Agrarische regelingen" is een handleiding voor de toepassing der boven medegedeelde en andere voorschriften, samengesteld onder toezicht van J. Polak door J. F. W. van der Meulen en J. Ph. Freyss (Batavia 1911).

Bij Ind. Stb. 1915 no. 98 is afgekondigd een *AGRARISCH REGLEMENT voor Sumatra's Westkust*. Ondanks de gelijkheid van naam regelt dit

reglement andere onderwerpen dan het boven besproken z.g. Agrarisch Besluit. Zie daarover onder GRONDEN — RECHTEN OP DEN —, en OVEREENKOMSTEN.

AHA. Zie BUIDELDASSEN en KANGOE-ROE'S.

AHLIWARIS, in het Mohammedaansche recht: erfenamen.

AHLO of PANKAO. Naam op Celebes voor een Neushoornvogel, *Cranorrhinus cassidix*, op Makassar Boeroeng tahoen of Jaarvogel genaamd, daarde inboorlingen zeggen, dat er jaarlijks een nieuwe ring op den hoorn groeit; deze naam wordt in de Molukken ook aan *Rhytidoceros plicatus* gegeven. Vele Neushoornvogels, die in hollen en boomen leven, maken een nest zoodanig ingericht, dat het wijfje in den broedtijd daarin geheel opgesloten en ingemetseld wordt, zoodat er slechts eene opening overblijft, waardoor het wijfje den snavel kan steken. Op Oost-Java wordt *Rhytidoceros plicatus* dan ook de jaloersche vogel genoemd.

AI, gewoonlijk **POELOE AI of WAI** genoemd. Eilandje behorende tot de Banda-groep, dat in 1616 op de inboorlingen is veroverd, toen er het fort Revenge werd opgericht, waarvan de ruïnen nog te zien zijn. Dit eiland rijst steil uit zee op en is evenals Roen vlak met als hoogste verhevenheid de „kota Parampoean”, die volgens Verbeek (Banda'-verslag, Jaarb. Mijnw. 1900, blz. 2 fig. 1 en 3) ± 60 M. hoog is; Witkamp in T. A. G. 1908, 809 geeft de hoogte met 136 M. aan; het bestaat geheel uit koraalkalk, vermoedelijk op een ondergrond van andesiet. Even ten Oosten van fort Revenge (Noordkust) is een aanlegsteiger; bij dit fort ligt de Kampong Ai, waarvan in 1906 de bevolking ongeveer 700 zielen telde. Er zijn op het eiland enkele notemuskaatperken.

AIMERE (BAAI VAN). Een 11 K.M. breede, open baai met zeer steile kusten aan de Z. kust van Flores op ongeveer 120° 50' O.L. van Gr., bew. den vulkaan Roka. Zoowel voor de kampong Aimere als aan den W.kant der baai wordt ankergrond gevonden. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. IV.

AISEPOET. Zoo wordt volgens den mijnningenieur F. T. Mesdag (Jaarb. Mijnw. 1912), een in den allerejongsten tijd nieuw ontstane eruptiekegel in het Sopoetanmassief (Minahasa) genoemd. De naam beteekent: wat pas uitgeworpen is.

AJAM of AYAM. Algemeen gebruikte naam voor *Hoenders*: *Ajam-oetan* (Boschkipp), *Ajam-rimbo* of *Ajam-alas*, ook *Bengkwiwo*, *Bekikko* en *Brooga* genoemd, is de *Gallus bankiva* of *ferrugineus*, die op vele eilanden gevonden wordt, ook op het Indische vasteland en algemeen gehouden voor den stamvorm van onze tamme hoenders. De Soendanezen noemen hem *Kasintoe*, op Celebes heet hij *Mano-ohoeta*. Op Java heet de *Gallus varius* *Pittewonno*. *Ajam-merah-mata* is de *Acomus inornatus*, een kuiflooze fazant van Sumatra. *Ajam-an* is de *Amaurornis phoenicurus*, een Waterhoentje, op West-Sumatra ook *Roa-roa* genoemd.

AJAM-AJAMAN. Javaansche naam voor *Izobrychus cinnamomea*, een Reiger. Zie BAMBANGAN. Volgens Horsfield ook een Lijster, *Oreocincla malayana*. Op West-Sumatra Bango bantja en Tjoang.

AJANG-GEBERGTE. Zie JANGGEBERGTE.

AJĖG-AJĖG-DJAMBANGAN. Op de grens der afdeelingen Pasoeroean en Probolinggo; het middelste- en oudste gedeelte van het Tengger-Sëmeroe-gebergte. De oude ringwal, die de oorspronkelijke

grootte caldeira begrensde, is alleen aan de westzijde in de bergen Ajeg Ajeg (2819 M.), Koetoegan (2832 M.), Koekoesan (2800 M.) en Djambangan (3019 M.) bewaard gebleven; zuidelijk daarvan verdwijnt hij onder de jongere Sëmeroe-producten. Binnen dien ringwal liggen evenals in den Tengger-ketel meerdere eruptiecentra, doch meer verspreid, zoodat slechts kleine deelen van den oorspronkelijken kraterbodem nog te zien zijn, die daarbij nog op verschillend niveau zijn gelegen. In het Zuiden vindt men als hoogste en voornaamste kegel de Kĕpala (3035 M.); in het Noorden liggen 3 overblijfselen van vroegere ringwallen, waarvan één een meertje, de Ranau Kĕmbolo omsluit. Aan de noordelijke buitenhelling van den Ajeg Ajeg liggen nog 3 kleine meertjes: Ranau Pani, Ranau Rĕgoeloe en Ranau Dringoe, waarvan de beide eerste vermoedelijk kratermeertjes zijn, het laatste echter door natuurlijke afdamming is ontstaan. — Uitvoerige beschrijving met kaart bij Fennema in Jaarb. Mijnwezen 1886. Wet. Ged. 24—32 en Verbeek, Java. 127 en 139.

AJER. Mal. water, rivier. Het woord wordt vaak bij rivieren of aan wateren gelegen plaatsen gevoegd. Ajer blanda (Hollandsch water) = mineraalwater.

AJER ANGAT (= heet water) ter Sum. Westk. I. Een der negeri's van de VI Koto ten N. van Padang Pandjang; II. Een negeri ten O. van Sidjoendjoeng; III. Een historische plek bij een beschreven steen (Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 49, No. 17) in de negeri Pariangan, 12 K.M. ten W. van Fort van der Capellen (zie aldaar). Op de drie plaatsen bevinden zich warme bronnen, welker water genezende kracht moet bezitten.

AJER MANTJOER (= waterval). Bergstroompje ter Sumatra's Westkust, waarvan het water een schoonen waterval vormt van meer dan 25 M. val, waarna het in de Aneirivier vloeit; de tandradbaan in de zoogenaamde Aneikloof loopt tusschen die rivier en den waterval, en dicht langs den laatsten (zie ANEI).

AJER MERANG (MAL.). Het vocht dat verkregen wordt door de asch van rijsthalmen met water uit te loogen. Men gebruikt het als ingrediënt van recepten en om het hoofdhaar van vet te ontdoen.

AJER POETIH. I. Linker zijtak van de Sinamar-rivier ter Sum. Westk., welke door een woeste kloof loopt; daarlangs wordt de nieuwe transportweg van Pajokoemboeh naar Sumatra's oostkust aangelegd, welke via Sarilamak, Pangkalan Kota Baroe en Bangkinang zal loopen, een moeilijk werk waaraan reeds jaren wordt gearbeid. De kloof ligt ± 20 K.M. van Pajokoemboeh verwijderd en is per auto te bereiken. Zij is over het algemeen vrij breed, maar buitengewoon steil verheffen zich aan weerszijden de meest onbegroeide kalkrotsen, waarvan talrijke watervallen zich naar beneden storten. Het riviertje ontleent zijn naam (wit water) aan het feit, dat het in de kloof over zijn geheele lengte met wit schuim is bedekt door de kracht, waarmede het over de groote steenmassa's bruisht.

II. Een zijtak van de Anei (zie aldaar).

AJER TABIT (= opwellend water). Sum. Westk. I. een badplaats met helder bronwater, 5 K.M. ten Z. van Pajokoemboeh, welk water, de helling van den Sago afvloeiend, tal van rijst-pelmolens drijft. Het daarbij gelegen gelijknamige dorp was in oude tijden zeer bekend door het aldaar gehouden adatgerecht (Balai Djaring).

II. een negeri in Tilatang bij Fort de Kock.

AJERBANGIS. Onderafdeeling der afdeeling Loe-

boek Sikaping (zie ald.), Sum. Westk., met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Civil Gezaghebber (gew. reorgan. Ind. Stb. 1913 No. 321). Het was vroeger een residentie, later werd het een afdeeling, waartoe ook Loebboek Sikaping en Rau behoorden (tot 1891). De tegenwoordige onderafdeeling bestaat uit de districten Ajerbangis en Oedjoeng Gading. Zij vormt het Noordelijkst gedeelte der laaglanden aan zee, bestaat uit een laag, warm kustgedeelte, en landwaarts uit de Zuidelijke en Westelijke uitlopers van den Goenoeng Malintang (ruim 2200 M.), een niet meer werkzamen vulkaan op de grens der residentie Tapanoeli. De eenige rivieren van belang, beide ontspringend op de hellingen van dezen berg, zijn de Batang Kilang in het Z. en de Ajer Bangsiv. of Batang Sikabau in het midden; de laatste rivier vormt benedenstrooms, gezamenlijk met de eerste in het geheel van haar benedenloop, een reustig moeras: Rantjah Lawas, dat onbewoond is en slechts door een smallen en lagen duinrand van de zee wordt gescheiden. Er heerscht hier een warm kust-klimaat, de gemidd. jrl. regenval te Ajerbangis bedraagt 3012 m.m. De landstreek is door verloop van bevolking sterk achteruitgegaan, de handel is verminderd, de reede van Ajerbangis, geheel open liggend voor den westerstorm, is slecht; bovendien is de afgelegen ligging niet gunstig voor ontwikkeling, waar inwendige kracht ontbreekt. De onderafdeeling is door een goeden rijweg, die van A. B. over Ajer Balam, Parit en Moearo Kiawai naar Simoang Ampat en vandaar naar Taloe loopt, met het overige gedeelte der afdeeling Loebboek Sikaping verbonden. Deze weg is van A. B. tot aan de grens der Ophirdistricten $45\frac{1}{2}$ K.M. lang, vandaar tot aan S. Ampat bijna 25. en verder tot Taloe, de hfdpl. der Ophir-distr. 30 K.M. De voornaamste plaatsen in de onderafd. zijn: Ajerbangis, gelegen aan de baai en aan den rechteroever der rivier, Parit en Oedjoeng Gading aan den grooten landweg, en Sikilang aan zee. De hoofdplaats A. B. is zeer achteruitgegaan. Eenmaal was hier de zetel van een resident, thans woont er slechts een civil-gezaghebber; de havenmeester, die vroeger noodig was voor den belangrijken handel op Padang, Singapore en Pinang, is verdwenen; de groote benting van de vroegere militaire bezetting ligt geheel verlaten, en alleen de breede wegen, lommerrijke lanen en het groote gouvernements-etablisement met hoog en mooi geboomte, herinneren aan de vervlogen grootheid. A. B. kan terecht genoemd worden een der „villes mortes” aan de Westkust van Sumatra. De verzanding van den mond der A. B. rivier zal waarschijnlijk veel tot dezen achteruitgang hebben medegewerkt. Vroeger werd veel koffie van Rau te Ajerbangis ingescheept en sprak men van Ajerbangis-koffie; koffiecultuur werd en wordt echter in de onderafd. A. B. niet gedreven. Wel worden nog steeds gedroogde visch en garnalen uitgevoerd. Het hoofdbedrijf der bevolking is dan ook de kustvisserij. Aan landbouw wordt maar weinig gedaan en dan nog meest ladangbouw. De bevolking bestaat uit 1700 inlanders, een 60 tal Chineez en slechts 12 Europeanen (1905). De inlandsche bevolking is niet als zuiver Minangkabausch te beschouwen, zij is grotendeels uit Mandailingsche- en eenige kustelementen ontstaan.

AJERBANGIS (BAAI VAN). Een ruim 7 K.M. breede baai met geringe en geleidelijk afnemende diepten, aan de W.kust van Sumatra, op ongeveer $99^{\circ} 20'$ O.L. van Gr., waaraan de plaats van dien

naam en waarin verscheidene eilanden liggen. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. I.

AJERMADIDI. Districtshoofdplaats, zie TON-SEA.

AJERMATA (Mad.: Aèng-maten = „tranen”). — Belangwekkende inlandsche begraafplaats in een heuvelachtig terrein nabij de districtshoofdplaats Arosbaja (afd. Bangkalan, res. Madoera), alwaar o.a. de eerste sultans van Madoera begraven liggen.

AJIR. Zie KANGOEROE'S.

AJOE-EILANDEN. Groep van enkele kleine eilanden, gelegen ten noorden van het eiland Waigéo (N.W. van Nieuw-Guinea), welke door bewoners van dat eiland veel bezocht worden voor de schildpad- en tripangvangst.

AKAR BAHAR. Plexaura Antipathes de as van eene poliep (Gorgoniadae), Maleisch, Soendaasch en Javaansch *mårdjân*, uit het Arabisch of Perzisch afgeleid, wordt gebruikt voor het vervaardigen van sieraden, in de Zuider en Oosterafdeeling van Borneo, o. a. halskettingen, hartjes, kruisjes, horlogekettingen, kleerspelden, armingen, kinderarmringen, vingerringen enz. (zie Dr. H. H. Juynboll, Catalogus van Borneo, I, p. 38, 40, 41, 42, 47). Het wordt langs de kusten van Zuid-Borneo aangetroffen. Een soort ervan heet *akar bahar bëloesop*. Deze heeft geen vertakkingen en wordt bijna alleen gebruikt tot vervaardiging van borstspelden, terwijl een andere soort, *akar bahar poenjoean* genaamd, fijn vertakt is en voornamelijk voor armbanden gebruikt wordt. Wanneer men op een stukje van deze soort de vlam van een olielampje laat spelen, ontstaan er vlekjes. Ook op Engano maakt men armbanden van akar bahar (Giglioli in Int. Arch. f. Ethn. VI. p. 129 en Fischer, Catalogus van de eilanden van Sumatra, p. 114). Dezelfde voorwerpen als in Zuid-Borneo vervaardigt men in Banka van akar bahar (Fischer, o. c. p. 144—145). In de Gajölanden wordt ook eene halsketting van akar bahar vermeld (Fischer, Catalogus van Atjeh, Gajö- en Alaslanden, p. 35), terwijl de greep van een in het Leidsch Ethn. Mus. aanwezig zwaard van de Noordkust van Atjeh uit hetzelfde materiaal bestaat (Fischer, o. c. p. 142).

AKAR BINASA (MAL.). Zie PLUMBAGO ROSEA.

AKAR GERIP (MAL.). Zie WILLUGHBEIA FIRMA.

AKAR GERIP TEMBAGA (MAL.). Zie URCEOLA.

AKAR KEPAJANG (MAL.). Zie HODGSONIA.

AKAR PATIMAH. Zie KEMBANG PATIMOH.

AKAR PELOEROEN (MAL.). Zie ENTADA.

AKAR POENTIANAK (MAL.). Zie QUISQUALIS.

AKAR SEKENTOET (MAL.). Zie PAEDERIA.

AKAR SERAPAT (MAL.). Zie PARAMERIA.

AKAR SOENGANG. Zie GLORIOSA SUPERBA.

AKAR TEGARI (MAL.). Zie DIANELLA.

AKAR TENTAWAN (MAL.). Zie CONOCEPHALUS.

AKAR TIKOES (MAL.). Zie RAUWOLFIA SERPENTINA.

AKAR WANGI (MAL.). ook *Narwastoe* en *Narasetoë*; *Larasetoë*, (JAV.). *Hapjias*, (BAT.). *Djanoer* of *Oesar*, (SOEND.). *Sare* en *Narawastoe*, (MAL.).

Welriekende wortels van grassen. Het meest bekend zijn de wortels van *Vetiveria zizanioides* Stapf. vroeger *Andropogon muricatus* geheeten. Deze plant komt in 't wild in Ned.-Indië voor. De welriekende wortels, welke een uitvoerartikel vormen en ter bereiding van een aetherische olie dienen, (Cuscusol, Vetiver olie) worden om hun geur en tot wering van insecten veel tusschen kleederen gelegd. De plant wordt op Java gewoonlijk door scheuren

vermenigvuldigd, daar zij niet bloeit. Uit Britsch-Indië is eenige jaren geleden een variëteit ingevoerd, welke zaad draagt. (zie GRASOLIËN).

'AKIKAH. (Javaansch: kèkah; in Atjèh: haki-kah). Offer, volgens den Islam liefst op den 7en dag na de geboorte van een kind (maar desnoods ook, zelfs veel, later) te slachten, bestaande in een schaap of geit voor een meisje en in twee stuks geiten of schapen voor een jongen. Zie Dr. C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, I, 423 (*The Achehnese* I, 384; vgl. ook Mekka II, 137); Th. W. Juynboll, *Handleiding Mohammed. wet*, blz. 158 v. (*Handbuch*, 160 v.); Veth, *Java* I (1875) bl. 641, IV (1907) bl. 403.

AKIL (RADJA-), afstammeling van het Vorstenhuis, dat in het eind der 18e eeuw uit Siak verdreven werd, en die, als loon voor de hulp, bij een expeditie tegen Matan verleend, tot Vorst van Sockadana werd aangesteld (1827). De verwachtingen, die men van zijn bestuur koesterde, werden niet verwezenlijkt. (Zie SOEKADANA).

AKILBALIGH, in het Mohammedaansche recht: een volwassene (bâligh), die tevens „ten volle toerekenbaar” (âkil) is.

AKIT (ORANG). Zie ORANG AKIT.

AKOENG. Inl. naam door de Boegineesche Tripangvisschers (Orang badjo) gegeven aan zeeschildpadden met minderwaardige kareet, waarschijnlijk in het bijzonder aan *Caretta caretta* L., de onechte kareet-schildpad (Zie onder KARET, PENJOE, SCHILDPADDEN, alsook in het artikel van S. Müller en H. Schlegel, Schetsen uit de Oostelijke streken des Indischen Archipels, in C. J. Temminck, *Verh. Natuurl. Gesch. Nederl. Overz. Bezitt. Land- en Volkenkunde*, Leiden 1839—44, noot p. 126).

ALABAN. Zie HALABAN.

ALABIOE. District der onderafd. Amoentai, afd. Oeloe Soengei, residentie Z. en O. Afd. van Borneo, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Moeara Soengei Pandan, aan de Negara gelegen. Het is een vruchtbaar en waterrijk district. De bevolking, geheel uit Maleiers bestaande, leeft samengedrongen in de streek tusschen de meren Danau Panggang, Bitin en Loear en de Negararivier, (op het z.g. eiland Alabioe), waar een groot aantal zeer volkrijke kampongs liggen. Het overige deel van het district, zich uitstrekkende tot de Barito en voornamelijk uit moeraswouden bestaande, is schaars bevolkt. De voornaamste plaatsen zijn; Moeara Soengei Pandan, met een Gouv's inl. school, Rantau-boedjoer, Telokbatoeng, Bitin, Danaupangang, Soengei Loear, Moeara Babirik, Hamboekoe-oeloe en ilir en Tambalang, allen aan den ringweg van Alabioe gelegen. Het voornaamste deel der bevolking wordt gevormd door landbouwers en handelaren. Op verschillende plaatsen zijn drukke passers. De moerasbosschen leveren vele nuttige houtsoorten (z. a. blangiran, lanan, kajoe arang, zwart als ebbenhout en zoo deugdzaam als het bekende ijzerhout of oelin). De eendenteelt op de meren en riviertjes geeft velen een bestaan. Duizenden gezouten eendeneieren worden jaarlijks uitgevoerd. Voor de eigen behoeften brengt de zoetwatervisscherij meer dan voldoende op, terwijl de poeroenproductie en rombia-aanplantingen eveneens van belang zijn. — Ingeval van misoogst, zooals de laatste jaren nogal is voorgekomen door het te vroeg invallen van den Westmoesson en de daarmee gepaard gaande overstromingen, heeft de bevolking nog andere middelen van bestaan.

ALAHAN PANDJANG. Onderafdeeling en midden-gedeelte van de afd. Solok, residentie Sum. Westk.

De onderafdeeling bestaat geheel uit zwaar geacci-

denteerd bergland; enkele gedeelten liggen zeer afgelegen, b.v. de III Koto. Sedert de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. No 321) bestaat de onderafdeeling administratief uit de 2 districten: Alahan Pandjang en Soepajang, welke tevoren elk een onderafd. vormden. Het district Soepajang bestaat uit de vroegere larassen Siroekam, Soepajang en III Koto, welke vroeger Soepajang, later Koebang nan Doeo als hoofdpl. hadden (zie aldaar).

De hoofdstandplaats van den controleur is Alahan Pandjang, gelegen bij het meer Danau di Atas (zie aldaar), aan den rand van een vlak, veenachtig dal, 1464 M. boven den zeespiegel. Ten Z. van dat meer ontspringt de Batang Hari (zie aldaar); de Goemanti, de zeer belangrijke linker tak der B.H., is de uitwatering van dat meer, doch vereenigt zich eerst veel later met den hoofdstroom. Het straks te noemen district Alahan Pandjang is het stroomgebied der Goemanti; het district Soepajang watert echter naar het N. af, langs de Batang Lawas en de Palangki, welke wateren zich vereenigen en als Palangki bij Moearo in de Ombilin vloeien (zie Koeantan-rivier). In de nageoeg boomlooze hoogvlakte van Alahan Pandjang heerscht een guur, doch niet ongezonder klimaat. In den Oost-Moesson daalt de temperatuur 's nachts tot beneden 50° F. De gemiddelde regenval bedraagt ter hoofdplaats 2330 m.M. per jaar. De onvruchtbaarheid van den bodem, en de lage temperaturen zijn oorzaak, dat ondanks den overvloed van helder water, de sawahs toch weinig opleveren, en de bevolking arm is. Eigenaardig is het voorkomen van eetbare klei (napa), die door zwangere vrouwen wordt genuttigd.

1¹/₂ K.M. ten Z. van Alahan Pandjang vereenigt zich de weg, die van Solok langs Koebang nan Doeo (afst. ruim 18 K.M.) al stijgende naar Alahan Pandjang loopt (Solok-A. P. 45 K.M.) om vandaar, steeds in Z.O. lijke richting, naar Moearo Laboeh te dalen (A. P. — M. L. 63 K.M.), met den weg uit de benedenlanden. De laatste loopt van Padang langs Loeboek Begaloeng (3¹/₂ K.M.), Indaroeng (cementfabriek), kruipt tegen het Barisan-gebergte op om zich bij Loeboek Salasih (pasanggrahan) te vertakken (Padang-L. S. 36 K.M.); de eene weg loopt N. lijk naar Solok (27 K.M.), de andere in Z.W. lijke richting tusschen de bovenmeren door (zie Danau di Atas en D. di Baroeh) naar Alahan Pandjang. Te Alahan Pandjang is een markt van betekenis, juist doordat de plaats nabij een driesprong ligt. De plaats heeft vele oude gebouwtjes, die van mooi houtsnijwerk zijn voorzien. Bekend zijn daardoor de balei en de toegang tot de brug over de Goemanti, door A.L. van Hasselt een juweeltje van Minangkabausche bouwkunst genoemd (Zie Midden Sum. Expeditie deel III Atlas plaat 41 en 42.). Verder zijn de plaatsen in het district Alahan Pandjang: Salimpat, Tandjoeng Balit, Talang Barboengo, gelegen aan den rijweg, die van A. P. langs de Goemanti loopt tot Baroeng Baroeng Randah (24 K.M.), en Lolo en Soerian aan den weg naar Moearo Laboeh; in het district Soepajang moeten worden genoemd Siroekam, even ten O. van Koebang nan Doeo, Soepajang, ruim 9 K.M. van die oude hfdpl. gelegen; Aier Boesook, ongev. 23 K.M. ten Z.O. van Soepajang en Rangkiang Loeoes, 20 K.M. ten O. van laatstgenoemde plaats.

Literatuur. D.G. Stibbe. Beschrijving der onderafd. A.-P. Tijdschr. Binn. Best., deel 21 (1901) en 22 (1902).

ALALAK-MOENING KANAAL. Dit kanaal is gegraven om een kortere verbinding te verkrijgen tusschen Negara en Bandjermasin. Het begint niet

ver van Negara en doorkruist de Moening moerassen om in den bovenloop der Alalak rivier uit te monden. De ontzaglijke zwermen muskieten en het herhaaldelijk dichtgroeien van het kanaal maken, dat er weinig gebruik van gemaakt wordt.

ALALAK-RIVIER. Een linkerzijrivier der Barito (residentie Z.O. Afd. van Borneo), die een half uur stroomopwaarts der Soengei Koe-ien tegenover het gelijknamige eiland bij kampoeng Alalak uitmondt. Door het Alalak-Moening kanaal (zie aldaar) staat deze rivier in verbinding met Negara.

ALANG, HALANG of LANG. Collectiefnaam op Sumatra voor Roofvogels: Alang laut, *Haliaetus leucogaster*; Alang peikan, *Polioetus humilis*; Alang tampien, *Spilornis baha*; Alang boemboen of A. katotoei, *Pernis ptilorhynchus*; Alang bondok of Lang bondol, *Haliastur intermedius*; Alang itam of Lang tambikar, *Spizaetus limnaetus*. Laatste genoemde vogel wordt bij Padang Roeak genoemd en op Java Woewoe-rawa. Een andere Maleische naam voor *Haliastur intermedius* is Oeloeng en voor *Haliaetus leucogaster* Lang laut. Op Goram heet *Haliastur gireneva* Goar. *Haliaetus leucogaster* wordt op de Aroe-eilanden Nawai genoemd.

ALANG-ALANG. JAV.; KAMBENGAN, HOOG-JAV.; EURIH, SOEND.; LALANG, MAL. en BAL.; *Imperata arundinacea* Cyrill. var. *Koenigii* Benth., Fam. Gramineae.

Een meestal 1—2, soms ook 3—4 voet hoog gras, met min of meer stijve, lange, smalle bladeren en een langen halm, die aan den top een pluim draagt, welke met lange zijdeachtige zilverwitte haren is bedekt. Deze soort, welke in alle tropische gewesten is verspreid, is ook in den Indischen Archipel algemeen. Alang-Alang behoort tot de eerste gewassen, die zich bij het vellen van bosch op het onthloote terrein ontwikkelen en krijgt, vooral als de bodem aan uitdroging is blootgesteld, weldra de overhand op alle andere. Het vormt dan uitgestrekte velden, die tot op een groote hoogte kunnen voorkomen. Voor den landbouwer is het gras een ware plaag, daar het na elke uitroeiing als het ware dubbel welig opschiet. Men kan echter de voortwoekering er van in meerdere of mindere mate tegengaan door het af te branden en de zich daarna ontwikkelende jonge uitspruitsels door het vee te laten wegvreten. In tuinen schijnt bij aanplanting van ananas het alang-gras te verdwijnen; zoo kan men ook door Lantana Camara L. het alang-gras verdrijven. Gedroogd dient het bij gebrek aan ander materiaal veel tot dekking van huizen. De jonge wortels dienen als uit- en inwendig inlandsch geneesmiddel.

ALANG-ALANG (TANDJOENG). Zie JAVA'S 2e PUNT.

ALANG LAWAS. Negeri (met pasanggrahan), die vroeger veel koffie opleverde, op de oostelijke helling van den Sago, aan den weg van Pajoekoemboeh naar Boeo (Sum. Westk.).

ALA'OED-DIN RI'AJAT SJAH. In de 16de en 17de eeuw nog al eens voorkomende troonnaam van Atjehsche soeltans, beteekenend „Hoogheid van den Godsdienst, der Onderdanen Heer". De woorden zijn Arabisch, behalve het woord sjah, dat Perzisch is, evenals de woordschikking „ri'ajat sjah". De Atjehsche uitspraak van Ala'oed-din is alaédin.

ALAP. Javaansche naam voor een zeer kleine Valk, *Microhierax fringillarius*; op Sumatra heet hij Sikko koembang en Lang belalang, en op West-Sumatra, Ering.

ALAP-ALAP. In het algemeen de naam voor Roofvogels bij de Javanen, zoo *A. sapi*, *Falco moluc-*

censis; *A. ginjeng*, *F. severus*. (*Astur poliocephalus* heet op de Aroe-eilanden Djelle, op de Kei-eilanden Menei, bij de Arfakkers op Nieuw-Guinea Noesjak. *Astur leucosomus* heet op Misool Mangangan. *Astur soloensis* op Sumatra Sikap-balam, met de kleinere variëteiten Sikap-belalang of Mangkas.) Zie ROOF-VOGEL.

ALAS (STRAAT), tusschen Soembawa en Lombok is van alle straten der kleine Soenda-eilanden het meest aan te bevelen, omdat daarin geen gevaren liggen en aan beide zijden onder den wal ankergrond wordt gevonden. Zij kan, als men van om de Zuid komt, gemakkelijk verkend worden aan den hoogen Z.W. hoek van Soembawa, terwijl de Z.O. hoek van Lombok laag is; bij helder weder ziet men de piek van Lombok. In den Z.O. moesson waait overdag de wind gewoonlijk stijf door de straat, tegen den avond verflauwende en naar de Lombokzijde rondlopende. De stroom om de Z. loopt dan sterker en langer dan die om de N.; in het midden der straat staat de eerste soms onafgebroken door, terwijl langs de kust de stroom heen en weder loopt. Vooral in het N. gedeelte der straat vindt men, zelfs bij kalme zee, aan weerszijden van de diepe geul, sterke stroomrafelingen, welke soms aan branding doen denken; in het midden staat, wanneer wind en stroom tegen elkaar inloopen, zelfs bij kalm weer een korte hoge zee. Om de N. gaande heeft men dan gewoonlijk 2 tot 3 etmalen noodig voor de reis; om de Z. gaande is men binnen het etmaal de straat door.

In den Westmoesson is de wind veranderlijk en staat minder stijf door, bij den Z. ingang vindt men dan soms Z.lijke, bij den N.ingang N.lijke winden. De stroom om de N. staat nu sterker en langer door dan die om de Z., soms komt de laatste zelfs niet door; over het algemeen is de stroom in dezen tijd van het jaar minder sterk dan in den Z.O. moesson. Om de N. gaande is men gewoonlijk in ruim een half etmaal door de straat, soms in korter tijd; voor de reizen om de Z. bestaan geen gegevens. Zie Zee-mansgids, deel IV.

ALASLANDEN. Een in N. Sumatra volgens den loop der Lawé Alas zich N.W.—Z.O. uitstrekkend $\pm$ 26 K.M. lange en 8 K.M. breede vallei, begrensd ten N. door G. Mènggoerah, Z.W. en Z. door G. Sambarimau (gebergte van Kloëët), N.O. door G. Sarbo Langet en Karohoogvlakte, uitloopers van de Wilhelmina-keten, die vrij steil zich tot 2000 M. boven de vlakte verheft. De vlakte helt van 250 M. in 't N.W. tot 150 M. in het Z.O. Ze bestaat uit: 1. Vlakte Görgör, 2. Vlakte Batoe Mboelan en Bambél, 3. Vlakte Ngkëran. Behoudens een kale hoogvlakte tusschen 1 en 2, is het voor 80 à 90 K.M², bebouwde gebied, geheel vlak, vandaar de naam Alas dat „tikar" d.i. mat, vlak beteekent. De overgebleven woeste gronden, aan den linker rivieroever een breede strook vormend, zijn vlak of zacht glooiend. De Lawé Alas, behoorend tot het bovenstroomgebied van de rivier van Singkel, levert een niet zeer gemakkelijke waterweg naar de W.-kust. De Alasweg van Koeta Tjanè naar Kaban Djaé (aan den weg van Seriboe Dolok naar Medan) kwam Juli 1914 gereed. De zeer gemengde bevolking bestaat uit Alassers, Maleiers, Bataks, Atjehers, Gajò's enz. en beloopt $\pm$ 14.000 zielen. Zij leeft van landbouw (cultuur van rijst op goed geirrigeerde velden en van tabak), gepaard met veeteelt (buffels en runderen), en inzameling van boschproducten. Uitgevoerd worden karbouwen, runderen, tabak, getah en rotan; ingevoerd opium, stukgoederen,

zout en lucifers. Te Koeta Tjanè is een jongensschool met 300 en een meisjesschool met 130 leerlingen. Administratief vormen de Alaslanden een afdeling van het gouvernement Atjeh en Onderh. onder een civiel gezaghebber met standplaats Koeta Tjanè en bestaande uit de kedjoerönschappen Poelau Nas (vroeger Batoe Mboelan), en Bambél. Beide kedjoeröns hebben ieder naast zich een rödjö moedö en de pengoeloe si'mpat of rödjö berampat. De kedjoeröns en eenige lagere hoofden genieten gouvernements schadeloosstellingen voor afgeschafte adat-inkomsten. De heerendiensten zijn afkoopbaar gesteld tegen 6 per hoofd en per jaar. Het geld wordt gestort in de landschapskas, waarin ook vloeit de 4 % belasting van het inkomen, minimum 2, zoodat men over f 12.000 per jaar kan beschikken tot onderhoud van de ruim 30 K.M. wegen. De daartoe geëngageerde vrije koele's zijn veelal Bataks.

Het Ned. gezag werd gevestigd in 1904 door den tocht van overste Van Daalen. Na in het Gajöland alle verzet te hebben gebroken, kwam hij in Juni in het Alasgebied. Onder Gajösch en invloed werd ook hier bloedig verzet geboden. Vrouwen en kinderen vochten er met de mannen mee, zoodat in de enkele maanden, welke de tocht van Van Daalen duurde, sneuvelden: 871 mannen, 499 vrouwen en 277 kinderen. Na de inneming van Koetö Lengat Baroe meldden zich de meeste hoofden en keerde de bevolking in hare kampongs terug. In Mei 1905 werd het landschap gesteld onder een militair civiel gezaghebber met standplaats Bambél, dat een militaire bezetting kreeg. De rust viel er niet mee, de militairen vonden er nog genoeg te doen. De onderafdeeling Alaslanden werd in 1910 een rechtstreeks onder den gouverneur staande afdeling, bestuurd, eerst door den plaatselijk militair commandant te Koeta Tjanè, later door een controleur. Zoo bleef het ook volgens Ind. Stb. 1914 n° 87, met dit verschil, dat thans voor het Alasressort is uitgetrokken geen controleur maar een civiel gezaghebber.

ALBATROS. Zie STORMVOGEL.

ALBERTIS (LUIGI MARIA D'). Geboren 21 Nov. 1841 te Voltri, vergezelde hij in 1860 Garibaldi naar Sicilië, legde zich op de studie der natuurwetenschappen toe, en deed als hartstochtelijk jager, van 1871—1877, deels samen met O. Beccari verscheidene reizen naar Nieuw-Guinea, eerst naar de N.W. kust (Arfak-gebergte), en later naar de Z. O. kust, waar hij o.a. de Fly-rivier ontdekte en met een stoombootje opvoer. Zijne ervaringen zijn beschreven in: *Alla nuova Guinea. Ciò che ho veduto et ciò che ho fatto* (Roma 1879; 1 dl.); *Engelsche uitgave: New Guinea, what I did and what I saw* (London 1880, 2 dln.). Na zijn terugkeer in Italië, vestigde hij zich eerst bij Rome, en weldra blijvend te Sassari (Sardinië), waar hij alleen nog maar leefde voor zijn jachthartstocht, en op 2 Sept. 1901 overleed.

Zie zijn necrologie door D. Vinciguerra in *Bollettino Soc. Geogr. Ital.* dl. 38 (1901), p. 849—855, met portret.

ALBINO'S noemt men personen, die, tengevolge van een aangeboren gebrek, een volkomen witte huid, witte haren en roode oogen hebben. Hun ontbreekt het pigment, de min of meer donker gekleurde stof die voorkomt in de cellen, waaruit de opperhuid bestaat, en wel in die lagen, welke onmiddellijk op de eigenlijke huid gelegen zijn. Ook de oogen zijn zonder pigment; in het bijzonder de iris, ten gevolge waarvan ook hierdoor lichtstralen worden toegelaten, die,

teruggekaatst na door de talrijke bloedvaten van de evenzeer van pigment geheel onthloote choroïdea te zijn gegaan, aan de pupillen een rooden schijn geven. Ook de iris zelf is min of meer rood gekleurd. De albino's zijn heliophoben, d.w.z. dat zij, ten gevolge van de diffusie van het licht in het inwendige van het oog, en door het zijdelings invallen der lichtstralen in het oog, bij dag niet duidelijk kunnen zien, en niet in staat zijn het volle licht te verdragen, zoodat zij dan ook steeds het hoofd voorovergebogen houden of de oogen met de handen beschaduwen. Zij worden daarom wel kakkerlakken genoemd, naar de bekende lichtschuwe insecten. In den Indischen Archipel komen en kwamen zij vaak voor; met name is dit het geval onder de Dajaks, op Banka, op Nias en in de Minahassa. Gedeeltelijk albinisme is ook in den Archipel waargenomen; daartoe behooren ook die gevallen, dat inboorlingen roode haren hebben. Want ook in het roode haar ontbreekt het korrelige pigment en is slechts een rood gekleurd vocht aanwezig. Roodharige ouders hebben meer kans kinderen te krijgen lijdende aan partieel albinisme dan die met zwarte of blonde haren. Kohlbrugge *Rote Haare und deren Bedeutung. Globus* XCIII. S. 309 1908. Vaak wordt den albino's een bovennatuurlijke afkomst toegeschreven en zijn zij dientengevolge hooggeacht; elders zijn zij weder in minachting. Aan de Vorstenhoven op Java worden zij tot vermaak der Vorsten gehouden; ook elders is dit wel het geval. Zie Wilken in *Bijdr. t. T. L. V.* 1890, p. 105 e. v. Albinisme komt ook bij vele dieren in den archipel voor.

ALBIZZIA LEBBEK Bth., fam. Leguminosae. *Ki-toke* (SOEND.); *Ketik* (JAV.). Vrij groote boom, verspreid over geheel Zuid- en Oost-Azië, op Java niet algemeen. Zeer duurzaam hout, bruikbaar voor meubels; ook worden er krisscheeden van gemaakt.

ALBIZZIA MOLUCCANA Miq., fam. Leguminosae-Mimoseae. *Djeundjing laot* (S.). Groote, snelgroeijende boom van de Molukken, op Java ingevoerd en als schaduwboom in koffietuinen aangeplant. Het hout is zeer broos, waardoor de boom bij krachten wind op eenigen afstand boven den grond afbreekt en groote schade in den aanplant aanricht. Men kan echter het hout wel als bouwhout gebruiken; ook maakt men er theekisten en andere kisten van.

ALBIZZIA MONTANA Bth., fam. Leguminosae-mimoseae. *Kemlandingang goenoeng* (JAV.), *Poeloengan* (JAV.). Kleine boom van de hoogere bergstreken, soms aangeplant voor brandhout. De jonge peulen worden wel als groente gegeten.

ALBIZZIA PROCERA Bth. fam. Leguminosae-Mimoseae. *Beroe* (JAV.), *Weroe* (JAV.), *Ki-hiang* (SOEND.). Groote boom van den Maleischen Archipel, Australië en de Philippijnen. Levert een zeer gezocht timmerhout voor meubels, gereedschap en huizenbouw. De schors is in het zuiden van de Preanger als vischvergift in gebruik.

ALBIZZIA STIPULATA Boiv. fam. Leguminosae-Mimoseae. *Djeundjing*, *Djeundjing soenda* (SOEND.), *Sengon djawa* (JAV.). Zeer groote boom, in den maleischen archipel en in Voor- en Achter-Indië voorkomend, vooral in Midden-Java algemeen. De plant verliest zijn bladeren in den Oost-moesson. Het niet zeer duurzame hout wordt door de inlanders wel gebruikt. De bast is een vischvergift. De boom wordt in koffietuinen als schaduwboom aangeplant.

ALE. Zie LOEWAK.

ALEMI (BOEG.). Zie DENDROBIUM.

ALEURITES MOLUCCANA Willd. fam. Euphor-

biaceae, *Kemiri* (MAL. en JAV.), *Moentjang* (SOEND). Groote boom overal in de tropen der oude wereld wild of gekweekt. Op Java zeer algemeen in de kampongs. De groote steen vrucht bevat een of twee zaden, de bekende Kemiri-noten, die bij allerlei kinderspelen in gebruik zijn. Ze worden rauw of geroosterd bij de rijsttafel zoowel door inlanders als Europeanen gegeten. De olie, die men er door koude persing uit verkrijgt is vet, helder en lichtgeel en behoort tot de drogende oliën. Ze wordt meest als lampolie gebruikt, ofschoon ze sterk walmt. Door de zaden fijn te stampen en ze met katoen of klapperbolster vermengd om een stokje te rollen krijgt men een soort van kaarsen. Kemiri-olie gaat op Java voor een haargroei-bevorderend middel door. De platte kiem, die op de wijze van een tusschenschot het kiemwit in twee deelen verdeelt, is vergiftig.

ALEXANDER DE GROOTE. De Koran (XVIII, 82—110; XXI, 96) vermeldt Alexander als den bouw-er van een grooten muur, waarachter op Allahs bevel de goddelooze volkeren Gog en Magog (in het Arabisch: Džodjoed en Mádjoedj) tot het einde der dagen zouden opgesloten zijn. Deze voorstelling — thans ook in een Syrischen tekst teruggevonden — moet Mohammed van Christelijke zijde hebben vernomen.¹⁾ Blijkbaar was echter de naam Alexander den Profeet — of misschien reeds zijnen zegslieden — ontschoten. In den Koran althans wordt de bouw-er van bedoelden muur slechts aangeduid als Dzoel-Karnain, d. i. „de man met de twee horens”.²⁾ De latere Mohammedanen werden omtrent den in den Koran vermelden Dzoel-Karnain weldra meer uitvoerig ingelicht. Men leerde zijnen naam Iskandar (= Alexander) en de geschiedenis zijner fabelachtige zwerf- en veroveringstochten kennen. Wat daarover medegedeeld wordt door de moslimsche geschiedschrijvers (Dinawari, Tabari, e. a.) en in de godsdienstige werken, welke handelen over de profeten

en andere groote mannen uit den tijd vóór Mohammed (zoals bijv. in Tha'labi's 'Ará'is, edit. Cairo 1297, p. 345—356), komt in alle hoofdzaken overeen met den inhoud van den Alexandrijnsch-Grieksch Alexanderroman van Pseudo-Callisthenes, die ook in het Westen in verschillende redacties zulk eene vermaardheid heeft verkregen. De stof werd echter in Moslimschen geest bewerkt en aangevuld (zoo zou Alexander o. a. ook reeds te Mekka zijn geweest). Verder wordt in de Moslimsche redacties van den Alexanderroman naast de historische traditie betreffende Alexanders Macedonische afkomst meestal vermeld, dat hij „volgens anderen” een zoon van den Perzischen vorst Dârâ, en daardoor een halfbroeder van den later door hem zelf onttroonden Darius, zou geweest zijn,¹⁾ en dat de profeet Chidr (of Chadir) hem op vele zijner omzwervingen, met name bij zijn wonderbaarlijken tocht naar de bron des eeuwigen levens zou vergezeld hebben.²⁾ — In de 10e eeuw bracht de Perzische dichter Firdausi in zijn heldendicht Sjah-nâmeh (d. i. Koningsboek) den Moslimschen Alexanderroman, als een integreerend bestanddeel der nationale geschiedenis van Perzië, in epischen vorm.³⁾

Na de komst van den Islam in den Indischen Archipel ontstonden ook daar, zoowel in het Maleisch als in andere Inlandsche talen, bewerkingen van den Alexanderroman. Maar men heeft daar de geschiedenis van Iskandar Dzoel-Karnain blijkbaar niet onmiddellijk uit Arabische of Perzische bronnen leeren kennen. De Inlandsche redacties vertoonen meer overeenkomst met de in Vóór-Indië populaire, Mohammedaansch-godsdienstige literatuur, waarin de oudere Moslimsche traditie gewoonlijk min of meer verbasterd wordt weergegeven.⁴⁾ In den Archipel werd de stof bovendien nogmaals naar Inlandschen smaak omgewerkt.⁵⁾ — Ook nog in ander opzicht

Nöldeke, t. a. p. Oorspronkelijk moet deze voorstelling wel daardoor ontstaan zijn, dat Alexander zich, volgens het getuigenis van Griekse auteurs, bij sommige gelegenheden placht te tooien met twee horens, het embleem van den god Jupiter Ammon; vgl., K. H. Graf, Zeitschr. D. Morg. Gesellsch. VIII (1854), 447.

¹⁾ Eene opvatting, blijkbaar in Perzië ontstaan, waar men zich Alexander liefst als een telg uit het nationale vorstenhuis placht voor te stellen; zie Nöldeke, t. a. p.

²⁾ Zie: K. Vollers, Chidher (Arch. für Relig. Wissensch. XII [1909] 234—284; I. Friedländer, Die Chadirlegende und der Alexanderroman, Leipzig-Berlin, 1913 en de verdere literatuur over dit onderwerp, in R. Hartmann's bespreking van laatstgenoemd werk (Zeitschr. D. Morg. Gesellsch. LXVII [1913] 739—751) geciteerd. — Vgl. verder: G. Weil, Biblische Legenden der Muselmänner, blz. 94—96, 181; P. J. Veth, Oostersche legenden (De Gids 1847, II, 299 vv.); D. Gerth van Wijk, De Koranische verhalen in het Maleisch (Tijdschr. van het Batav. Genootsch. XXXV, (1893) 271, 333 XXXVI (1893) 676 vv.).

³⁾ In de Fransche vertaling van dit epos door Mohl (Le livre des rois par Abou'l-kasim Firdousi, Paris 1876—1878) vindt men de Alexander den Groote betreffende zangen in Dl. V, 40—212.

⁴⁾ Vgl. C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, II, 127.

⁵⁾ Zie verder: B. F. Matthes, Kort verslag aangaande Makass. en Boegineesche HSS., Amsterdam 1875, blz. 28 v.; J. Pijnappel in de Bijdr. tot

¹⁾ De Syrische tekst is uitgegeven door E. A. Wallis Budge, Cambridge, 1889; later vertaald en uitvoerig toegelicht door den Straatsburger hoogleraar Th. Nöldeke, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans (Denkschr. der Kais. Akad. der Wissensch. in Wien, Bd. 38 [1890] V). Vgl. ook S. Fränkel, Zeitschr. D. Morg. Gesellsch. XLV (1891), 324 vv. — Reeds in de 1e eeuw n. Chr. had men den oorsprong van een machtig bouwwerk, dat de bergpassen in den Caucasus moest afsluiten tegen invallen van barbaarsche volkstammen uit het Noorden, aan Alexander den Groeten toegeschreven. (Zie: Veth, Bijbelsch Wdb., II, 468 en Zeitschr. D. Morg. Gesellsch. IX [1855] 799). Volgens den auteur van den Syrischen tekst, (een Christen, in het begin der 6e eeuw in het N. van Mesopotamië levende) zouden speciaal Gog en Magog — uit den Bijbel (Ezech. XXXVIII, XXXIX en Openb. van Joh. XX, 8) welbekend als geeselen Gods — hebben behoord tot de door Alexander achter den grooten muur opgesloten volkeren, en in dezen vorm is de legende ook in den Koran overgenomen. De opvatting van een lateren Arabischen berichtgever, als zoude de Chineesche muur het in den Koran bedoelde bouwwerk zijn geweest (vgl. M. J. de Goeje, De muur van Gog en Magog. Verslag en Mededeel. van de Kon. Acad. v. Wetensch., Afd. Letterk., 3e R., Dl. V, 87—124) berustte op misverstand; zie Nöldeke, t. a. p., blz. 33, aanm. 5.

²⁾ Ook deze aanduiding van Alexander was aan de bedoelde Syrische legende ontleend; zie

speelde Alexanders nagedachtenis in Ned.-Indië eene rol. Volgens de Maleische kronieken toch hebben de vorsten van het rijk van Malaka hunnen stamboom tot op Alexander teruggevoerd; een drietal afstammelingen van Dzoel-Karnain zou zich naar Sumatra begeven hebben; een hunner, Sri tri Boewana, stichtte Singapoera en werd de grondvester van het Maleische rijk, dat zich langs de Westkust van Achter-Indië uitstreckte en ook den Riouw-Lingga-Archipel tot zijn gebied rekende. Zelfs beschouwt men een graf op den Boekit Lama, bij Palembang, wel als de laatste rustplaats van Alexander zelf en een viermaal steenhoopen, aldaar op een rij geplaatst, zouden de graven zijner volgelingen bevatten.

ALFOER. Het woord *Alfoer*, soms ook *Alifoer*, *Halfoer*, enz. geschreven, en door de Indonesische volkstammen, die het kennen, verschillend uitgesproken (*Alipoeroe*, *Alifoeroe*, *Aripoeroe*, enz.), is ontleend aan de Noord-Halmahera'sche talen en dus geen Indonesisch woord. De juiste vorm is *Halefoeroe*, d. i. „woest land, boschgrond,” vandaar *o halefoeroeka ma njawa*” de bewoners van 't woeste land, de boschmensen” (Van Baarda, Woordenlijst, Galareesch-Hollandsch, bl. 171). In het Moluksch Maleisch wordt dit overgebracht met: *orang Alipoeroe*, hetwelk dus geheel gelijk staat met benamingen als *To Radja* of *To Raa*, *Orang Dajak* en dergelijke, die „Bovenlander, Binnenlander” beteekenen. Deze namen zijn minachtend; ze worden gebruikt in den zin van „dorper, kinkel, lummel, onbeschaafd mensch” en zijn uitgedacht door de strandbewoners om er de binnenlanders mede aan te duiden. De aldus aangeduiden noemen echter zich zelf nimmer zoo en zijn beleedigd, wanneer zulk een naam op hen wordt toegepast. De Europeanen en andere vreemdelingen echter, die hunne eerste inlichtingen omtrent de binnenlanders steeds van de strandbewoners ontvingen, gebruiken dergelijke scheldnamen als volksnamen, en zoo is dan ook „Alfoer” in gebruik gekomen voor de bewoners der binnenlanden van Celebes, Boeroe, Ceram, Halmahera en tusschengelegen eilanden; zelfs vindt men het hier en daar op de binnenlanders van Nieuw-Guinea toegepast. Daar thans vele der genoemde volkstammen tot het Christendom of den Islam zijn overgegaan en dan ook door de strandbewoners niet meer Alfoeren worden genoemd, en de naam dus praktisch gelijk staat met „Heiden”, is hij alleen maar bruikbaar als algemeene aanduiding van den beschavingstoestand van heidensche volkstammen, die door Christendom of Islam reeds terstond pleegt te veranderen en dit op den duur steeds meer doet. Het Heidendom dezer volken nu vertoont, door zijn animistischen aard, bij de verschillende „Alfoersche” stammen wel vele gemeenschappelijke trekken, maar het is een veranderlijke beschavingstoestand en kan dus geen blijvend kenmerk van saamhoorigheid opleveren. Immers op den duur worden toch ook deze „Alfoeren” binnen den kring van het wereldverkeer getrokken, waarvoor men het Heidendom steeds ziet bezwijken, zoodat de „Alfoer” tot het Christendom of tot den Islam overgaat en, tegenover de Inlanders althans,

geen Alfoer meer kan genoemd worden. Indien nu „Alfoer” in de ethnologie eene bepaalde beteekenis had verkregen en b.v. de benaming was geworden van een ras of onderras met bepaalde kenmerken, dan kon men alle redenen hebben om het woord te behouden. Nu dit echter niet het geval is, gebruike men het woord alleen daar waar het geen misverstand veroorzaakt, dus in het Nederlandsch nimmer en in eene Indonesische taal alleen dan, wanneer men er „heiden” mede bedoelt, en wel in minachtenden zin.

Dat men niet van „Alfoersche talen” kan spreken, zal uit het bovenstaande wel gebleken zijn. De Moluksch-Maleische uitdrukking *basa Alifoeroe*, toegepast op de talen van stammen, die het Heidendom prijs geven, heeft reeds veel gedaan om die talen bij de gewezen Alfoeren in verachting te brengen en hen die te doen ruilen voor het Maleisch der Europeanen, daar zij voor de Inlanders geen andere beteekenis kan hebben dan die van „boerenkinkeltaal”.

Vroeger geopperde afeidingen van het woord „Alfoer” vindt men zeer overzigtelijk bijeengevoegd in Prof. Veth's werke „Uit Oost en West” (1889), bl. 269, vlgg. Zie voorts Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek, Mededeelingen omtrent grondstoffen uit het oostelijk gedeelte van onzen Ind. Archipel, Leiden, 1880, blz. 9. — T. v. h. aardr. Gen. 1e ser. IV (1880), blz. 94, V (1881), bl. 72 en 154. — A. B. Meyer Ueber die Namen Papua, Dajak und Alfuren. Wien 1882, bl. 13. — Bastian Zeitschr. für wissenschaftliche Geogr. 1881, bl. 155.

De verschillende vormen, die van het woord Alfoer voorkomen behalve de oorspronkelijke vorm, zijn: Arafoeren, Halifoeren, Harafoeren, Arafoera, Alforen, Alfiores, Alforias, Aripoeroe. De zee tusschen de Aroe-eilanden en Australië heet zelfs Arafoera- of Harafoera zee.

ALGEMEENE SECRETARIE. Zie SECRETARIE (ALGEMEENE).

ALI. Zie: SJJËTEN.

ALIHAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Keboemèn, residentie Kedoe. Het heeft eene oppervlakte van 198 K.M.², heeft twee onderdistricten en 53 desa's en telde eind 1905: 75000 zielen, allen inlanders.

ALIJA (MAL.). Zie ZINGIBER OFFICINALE.

ALIM, d. i. Mohammedaansch wetgeleerde. Vgl. C. Snouck Hurgronje, De Atjehers I, 74 (The Achehnese I, 71).

ALIS-ALIS. Zie VAARTUIGEN.

ALITA, ALIETTA of **ADIETTA** (jongste) is de naam van een Boegineesch landschap in Zuid-Celebes, vroeger tot het bondgenootschap Adjatapparang behoorende, sedert 1908 gevoegd bij het Landschap Sawito, naar schatting niet grooter dan ± 180 K.M.². Het bevat een groot meer, ongev. 110 K.M.² oppervlakte beslaande, dat echter sedert eenige jaren voor de helft is drooggevallen, en voor dat deel thans met rijst wordt bebouwd. De voornaamste rivieren zijn: de Lamoränge, een zijtak van de Sadang, en de Laboewange en Biroe-e, ontspringende uit de ongev. 250 M. hooge bergketens Mangaronkong en Laboewange. In den drogen moeson bevatten zij bijna geen water. De bevolking, die uit Boegineezen bestaat, wordt zeer in het ruwe, op ongeveer 1800 zielen gesteld.

Alita. Naam van een kampong, de hoofdplaats van het gelijknamige staatje, uit ongev. 90 huizen bestaande.

ALKAI of **ALKAIL.** Groote zwarte Kakatoe, *Macroglossus aterrimus*, van de Aroe-eilanden. Van hier oostwaarts overal te vinden tot op N. Guinea; op

de Taal-, land- en volkenk. v. N.-I., 3e Volgr. V (1871) p. 166 v.; H. H. Juynboll, Catal. van de Mal. HSS. der Leidsche Univ. Bibl. p. 191—196; Ph. S. van Ronkel, Catal. der Mal. HSS. van het Batav. Gen. v. K. en W. (Verh. van het Bat. Genootsch., Dl. LVII [1909] 255—260); A. C. Vreede, Catal. van de Jav. HSS. der Leidsche Univers. Bibl., blz. 32—36.

Andai heet zij *Siong*, te Doreh *Mampais*, te Sorrong *Sangja*.

ALKMAAR (Inlandsche namen: Poeloe Mendjangan, herten-eiland, of Poeloe Damar ketjil, het eiland met het kleine licht) is een van de vele kleine onbewoonde eilanden in de baai van Batavia. Tijdelijk heeft vroeger een klein licht op dit eiland bij den bouw der Priok-haven dienst gedaan.

ALLAH, een der landschappen, behoorende tot de federatie Doerie (zie aldaar) op Celebes, groot $\pm$ 330 K.M², bevolking $\pm$ 14.000 zielen, verdeeld in de districten Allah, Barokko en Tjariau. Voornaamste plaatsen: Kalossi (zie aldaar), de belangrijkste kampong van geheel Doerie, verder Kalassi en Barokko, op de 3 genoemde plaatsen zijn drukke passers. (T. B. G. deel LIV (1912) blz. 560).

ALLIUM sp. fam. Liliaceae. Algemeene naam op Java: *Bawang*. Op Java behooren geen soorten thuis, maar ze zijn er ingevoerd en worden er algemeen gekweekt. Bekend zijn:

1o. **ALLIUM ASCALONICUM** L. *Bawang merah* (MAL.), *Brambang abang* (JAV.), de *Sjalot*, waarvan de roode bolletjes een zeer gebruikelijk ingrediënt zijn voor inlandsche geneesmiddelen.

2o. **ALLIUM CEPA** L. *Bawang tjina* (MAL.), de *Ui*, algemeen voor de consumptie gebruikt.

3o. **ALLIUM PORRUM** L. *Bawang ketjil* (MAL.), *Koetjai* (JAV.), *Bawang roempoet* (MAL.), *Bawang ontjang* (JAV.), de *Prei*, als groente gebruikt.

4o. **ALLIUM SATIVUM** L. *Bawang poetih* (JAV.), *Brambang* of *Barambang* (MAL.) de *Knoflook*, algemeen als geneesmiddel gebruikt of aan geneesmiddelen en spijzen toegevoegd.

ALLOE. Hoofdplaats van het district Bangkala (Zie aldaar) dicht bij de baai van Toratea. Vroeger werd ook aan Bangkala zelf wel de naam *Alloe* gegeven.

ALMAIR. Maleisch woord, gebruikt om lichtgevend *Duizendpooten* aan te duiden.

ALOCACIA INDICA Schott. fam. Araceae. *BIRAH* (MAL.). Plant met groote pijlvormige bladeren, die vaak donkerpurper van kleur zijn. De kruipende wortelstok vormt knollen, die zeer scherp zijn en de huid prikkelen.

ALOCACIA MACRORHIZA Schott, fam. Araceae. *Bira*, *Bira negri* (MAL.) *Senté* (JAV. MAL.) *Hila* (AMB.) Groote Aronskelk met een dikke op den grond liggende stengel. Vooral in het Oosten van den Archipel wordt deze plant op afvalplaatsen gekweekt. De stengel wordt in stukken gesneden en in water afgekookt, waarna ze een goed voedsel vormt, dat in smaak veel met keladi (*Colocasia*) overeenkomt. In verschen toestand is hij scherp en eenigszins giftig en veroorzaakt verwonding van de mondholte door de groote kristallen van oxaalzure kalk. Het sap uit de bladstelen (Soewak *Senté*) wordt veel gebruikt, ook als geneesmiddel.

ALOE (STRAAT) (Alor, Selat Marisa), tusschen Lomblen en Pandai (Pantei) is breed en ruim, maar weinig bekend. Vermoedelijk is zij diep en schoon, maar de kusten en de in de straat gelegen eilanden zijn nog niet voldoende onderzocht. Ankergrond vindt men niet en de sterke, onregelmatige stroomen maken de passage onveilig. Vooral in den Z.O. moesson moeten schepen, om de Z. bestemd, deze straat mijden. De verkenning is gemakkelijk door het hooge land aan weerszijden, het eiland Batang (groen eil.), in het N.lijk gedeelte onder Pandai liggende, heeft den vorm van een steek. Zie Zeemansgids, deel IV.

ALOE FEROX Mill. fam. Liliaceae. *Lidah boewaja*

(MAL.), *Ilat baja* (JAV.) Boomachtige plant, met een roset van aan den rand gestekelde bladeren op een stam van 1 à 3 M. Bloempluim lang, vertakt. Afkomstig uit Afrika, op Java gekweekt als sierplant. Het sap van de bladeren dient als hoofdwassching tegen luizen, en is, met stroop vermengd, een middel tegen hoest. De gekneusde bladeren zijn een verkoelend middel bij hoofdpijn.

ALOE VERA L. (*Aloe vulgaris* Lam.) fam. Liliaceae. De echte Aloë, van de vorige te onderscheiden door de veel kortere stam en de onvertakte bloeiwijze. Afkomstig van de Canarische eilanden, op Java maar zelden aangeplant. Het bekende geneesmiddel (*Aloë*), dat uit de plant verkregen wordt, heet op Java *Djadam* of *Djadam arab*, en wordt meestal uit Bombay aangevoerd. Ook de plant zelf draagt die namen.

ALOE-ALOE (IKAN). Zie ZEESNOEKEN.

ALOEN-ALOEN. Op nagenoeg alle standplaatsen van regenten en districtshoofden op Java treft men aan een ruime vierkante grasvlakte, door waringinboomen omringd, en met één of twee boomen in het midden. Dit is de aloen-aloen. De kratons van de Vorsten in de Vorstenlanden hebben twee aloen-aloen's nl. een noordelijke en een zuidelijke, waarop echter geen gras mag groeien, en die dus groote zandvlakten zijn. Op de aloen-aloen's bevinden zich ter weerszijden van den ingang van den dalem of woning van den vorst of het hoofd open, op zich zelf staande pendoppo's, waarin de ambtenaren en andere personen, die hun opwachting bij den Vorst of het inlandsch hoofd willen maken (*séba*), het oogenblik moeten afwachten dat het den gebieder welgevallig is hen te ontvangen. Daaraan ontleenen die wachthuizen den naam van paséban, welke benaming op enkele plaatsen, b. v. te Semarang, ten onrechte tot het geheele plein wordt uitgestrekt, en vroeger zelfs tot passeerbaan verbasterd werd.

Op de aloen-aloen's werden vroeger de steekspelen gehouden, en thans nog wel een enkele maal gevechten tusschen tijgers en buffels of rampokpartijen (zie RAMPOK) ter gelegenheid dat de Vorst of het hoofd zich aan zijne onderhoorigen vertoont, waarbij te Soerakarta en Djokjakarta de Vorst op den Sitiinggil, verheven zitplaats vóór den ingang van den Kraton, plaats neemt, terwijl op de regentschapshoofdplaatsen zich meestal een panggoeng (op hooge stijlen gebouwd open vertrekje) bevindt, van waar de regent en zijn gezelschap de volksspelen gadeslaan. In West-Java vindt men ook kleinere aloen-aloen's bij de woningen van mindere hoofden, en in Cheribon zelfs in alle desa's, maar deze zijn niet altijd met waringins omplant.

De Missigit (moskee) bevindt zich meestal aan de Westzijde van den aloen-aloen.

ALOER. Zie VAARTUIGEN.

ALOR. Eiland, gelegen ten Noordwesten van Timor, waarvan het door de 27 K.M. breede straat Ombai gescheiden is. Het eiland bestaat grotendeels uit oud-vulkanisch bergland, waarboven op vele plaatsen koraalkalk ligt; alleen in de hoogste verheffing, nabij de Oostkust, valt de vulkaanvorm te herkennen; de hoogste top daarvan is als Piek van Alor bekend (1650 M.?). Overigens is het bergland meest niet meer dan tot $\pm$ 1000 M. hoog, maar moeilijk begaanbaar, door de vele diepe en soms zeer steile ravijnen. Alleen ligt bewesten den piek de eenige hoogvlakte des eilands, die van Tangga-poeri en deze vormt dan ook een afzonderlijk landschap. De overige zes landschappen, waarin het eiland verdeeld is, strekken zich alle tot de kust uit

en hunne radja's wonen in kustdorpen. De kust is grootendeels rotsachtig en weinig ingesneden. Slechts hier en daar komt een kleine kustvlakte voor. Het eiland heeft één diepe baai, die van Kebola, aan de westkust. Deze 16 K.M. lange en slechts 1—1.2 K.M. breede baai snoert het N.W. deel des eilands af; dit deel heet eigenlijk Alor; het is met het hoofdeiland verbonden door een alluviale, slechts tot 10 M. hooge landengte van 4 K.M. breedte.

De bosschen zijn bijna alle door den roofofbouw uitgerooid. Het eiland is grootendeels bedekt met struikgewas, laag geboomte en alang-alang; overigens met ladangs, die om de zes of tien jaar worden verlaten, na één jaar gebruik. De bevolking wordt onderscheiden in strand- en bergbewoners, de eersten — naar beweerd wordt van vreemde afkomst — hoofdzakelijk van vischvangst en handel levende, de laatsten zich meer op den landbouw toeliggende, vooral de teelt van djagoeng, rijst en in den laatsten tijd ook van klappers en katoen. Copra en bij goeden oogst djagoeng worden uitgevoerd. Ieder bezit zijn eigen ladangs, die steeds in de familie blijven. De strandkampongs zijn onversterkt; de huizen staan er op den vlakken grond. De bergkampongs zijn op de hoogste punten gebouwd en met bamboe, muren of cactushagen versterkt, tengevolge van den vroeger tusschen alle dorpen heerschenden oorlogstoestand, waaraan echter in 1910 en '11 een einde is gemaakt. — Een dorp telt 30—300 bewoners. — De bevolking spreekt een groot aantal talen en tongvallen. Het algemeen gangbare betaalmiddel waren, tot het optreden van ons gezag uitsluitend zoogenaamde mokko's en gongs. Mokko's zijn koperen bekkens, waarvan de waarde uiteenloopt tusschen f 2 en f 1000. Sedert is meer geld in omloop gekomen. Het vruchtbaarst deel des eilands is het landschap Alor, dat behalve het reeds genoemde schiereiland ook het ten Z.O. der landengte gelegen terrein bevat. Dit landschap heeft daarom nagenoeg de helft der geheele bevolking, die op 50.000 zielen gesteld wordt. Het eiland wordt door de booten van de z.g. Makasser-lijn der Paketvaart-maatschappij, die Kalabahi aanloopen, geregeld aangedaan.

ALOR. Onderafdeeling van de afdeeling Zuid-Timor er Eilanden der residentie Timor, staande onder een gezaghebber, die te Kalabahi aan de Kebola-baai, op Alor, gevestigd is en wiens werkring zich uitstrekt over de eilanden Alor en Pantar of Pandai en hunne kusteilandjes.

ALOSI (BOEG.). Zie ARECA CATECHU.

ALPHABETTEN (Ned. Ind.). Zie LETTER-SCHRIFT.

ALPINIA GALANGA Sw. fam. Zingiberaceae. *Langkoewas* (MAL.), *Laos* (JAV.). Kruid met een hooge bebladerde stengel, en groote veelbloemige trossen. De wortelstok van de roode varieteit (*Langkoewas merah*) wordt vooral als geneesmiddel gebruikt (*Rhizoma Galangae*), evenals de zaden. De witte varieteit dient meer bij de spijsbereiding. Op Java wordt uit den wortelstok een citroengele vluchtige olie gewonnen.

ALPINIA STRIATA. Zie AMOMUM CARDAMON.

ALSOPHILA sp. div. fam. Filices. *Pakoe tihang* (SOEND.). Boomvarens, waarvan de metharen bedekte bladsteelen wel als *Penawar Djambi* verkocht worden. Meestal zijn het echter de uit Sumatra afkomstige bladsteelen van Cibotium-soorten, die dezen inlandschen naam dragen. Zie PENAWAR DJAMBI.

ALSTONIA SCHOLARIS R.Br., fam. Apocynaceae. *Gaboes*, of *Kajoe gaboes* (MAL.), *Poelai* (MAL.). Zeer hoo-

ge boom, die in den geheelen Maleischen Archipel, in een groot deel van Zuid-Azië en in Australië en Afrika voorkomt. Het uiterst lichte, week en veerkrachtige hout wordt gebruikt als surrogaat voor kurk, o.a. voor drijvers van vischnetten. In Burma en de Molukken werd het hout vroeger voor schrijffplankjes op de inlandsche scholen gebezigd, vandaar de naam „scholaris”. De grijsgrauwe schors bevat een bitter, caoutchouc-houdend melksap; vermoedelijk levert deze boom met andere een deel van de *Djelotoeng*. Het melksap is een geneesmiddel voor het vee. De bittere bast (*Cortex Dilae*) is een inlandsch geneesmiddel en heeft een reputatie als middel tegen suikerziekte.

ALTING (Mr, WILLEM ARNOLD). Gouv.-Gen. van Ned.-Indië van 1780—1797. Geboren te Groningen 11 Nov. 1724, overleden op Kampong Melajoe (Batavia) 7 Juni 1800. Na als onderkoopman bij de Compagnie in dienst te zijn getreden (1750), klom hij spoedig tot hogere rangen op, en werd 1772 Raad van Indië, en in 1777 tot Directeur-generaal benoemd, de eerste betrekking na die van Gouv.-Generaal. Gedurende de ziekte van zijn voorganger, de Klerk, werd hij tot waarnemend landvoogd benoemd, en in 1780 door den Raad van Indië tot provisioneel Gouv.-Generaal gekozen. Het bestuur van Gouv.-Gen. Alting biedt een treurig tafereel aan. Familieregeering en familie-intrigues, tirannie, zedeloosheid in de ruimere beteekenis van het woord, schromelijke misbruiken onder het ambtenaarspersoneel, diep verval — voor een deel veroorzaakt door den oorlog met Engeland van 1780/1784 — der O.I. Compagnie zijn de kenmerken van zijn Gouverneur-Generaal-schap. Alting zelf wordt geschetst „als niet onbekwaam maar zwak en dus onmachtig; niet „slecht, maar niet bestand tegen eigen omgeving, „eigen egoïsme en eigen gebreken. Een halve man, „een kleine persoonlijkheid”. De ongerustheid in Nederland gewekt door den minder gunstigen loop van zaken in Indië gaf eindelijk aanleiding tot de benoeming van de bekende commissie van 1791 (zie Commissarissen-Generaal), waarvan het doel was onderzoek doen naar de in Indië bestaande misstanden, aanbrengen en voorstellen van hervormingen, invoeren van bezuinigingen. In die Commissie werd echter ook Alting zelf benoemd en al spoedig wist hij daarin ook zijn schoonzoon Siberg, toen tijdelijk Directeur-Generaal, als medelid te doen benoemen, met het gevolg dat de Bataviasche familieregeering haar intrede deed ook in bedoeld lichaam van Commissarissen-Generaal. Verbeteringen in den rotten toestand bleven uit; de schandelijke misbruiken woekerden voort. Na de omwenteling in het moederland en het optreden van het Comité tot de zaken van den O.-I. handel en bezittingen, in plaats van het bestuur der O.-I. Compagnie (1796), vroeg Alting ontslag uit zijne beide betrekkingen van Gouv.-Gen. en Commiss.-Gen. en trad 17 Febr. 1797 als zoodanig af. Na dien tijd leefde hij nog enkele jaren als ambteloos burger te Batavia. Zie v. Rhede v. d. Kloot. De Gouv.-Gen. en Comm.-Gen. 's-Grav. 1891, bl. 110—114. Zie ook de monografie „Mr. Willem Arnold Alting, een Groningsche Gouverneur-Generaal van Ned. Indië” door Prof. Mr. J. E. Heeres in den Groningschen Volksalmanak voor het jaar 1911.

ALTINGIA EXCELSA Nor., fam. Hamamelidaceae. *Rasamala* (SOEND., MAL.), *K'mala* (SOEND.). Zeer groote boom, op Java uitsluitend in enkele delen van de Preanger voorkomend op een hoogte van 1000—

1700 M. boven zee, bovendien in Achter-Indië en naar het schijnt in Nieuw-Guinea. Het duurzame hout wordt vooral in de Preanger, waar djatihout moeilijk te krijgen is, als bouwhout gebruikt. Het bevat een naar Storax riekende hars, (getah kandaï), die soms in plaats van Benzoe gebruikt wordt, maar weinig in den handel komt. De inlanders gebruiken de terpentijnachtig riekende bladeren als een geneesmiddel. Zie RASAMALA.

ALYXIA STELLATA Bl. (*Gynopogon Reinwardti* Kds.), fam. Apocynaceae, *Poelasari* (MAL.). Klimplant met kleine gele bloemen. De naar cumarine riekende bast is een zeer gebruikelijk inlandsch geneesmiddel, dat meestal met venkel- (adas) vruchten gemengd in den handel komt, vandaar dat men het vaak met den gecombineerden naam van *adas-poelasari* vindt aangeduid. In de Nederlandsche Pharmacopee is de bast als „*Cortex Alyxiae*” onder de middelen tegen indische spruw opgenomen. Ook tegen dysenterie en gonorrhoe wordt een afkooksel van de bast gebruikt.

AMABI. Landschap op het eiland Timor, behorende tot de onderafdeeling Koepang van de afdeeling Zuid-Timor en Eilanden der residentie Timor en O. Het valt gedeeltelijk samen met het onder rechtstreeks bestuursgebied behorend terrein om de baai van Koepang.

AMAHAI. Onderafdeeling van de afdeeling Ceram, residentie Amboina, aan de zuidkust van het eiland Ceram, zich westelijk uitstrekkende tot het gebied der negorij Kamarian en oostelijk tot dat van Hatoemetan. De kust maakt hier een diepe locht, de Elpapoetih-baai, en daarin zijn de voornaamste negorijen gelegen, welker bewoners gedeeltelijk den Mohammedanschen godsdienst belijden en voor een ander deel het Christendom hebben omhelsd, terwijl de heidensche inlanders zich bij voorkeur in het gebergte ophouden. Middelen van bestaan vinden zij in de sagoboschen, het aankweken van eenige groenten en aardvruchten, en een weinig visscherij. Zie AWAYA.

AMAHAI. Hoofdplaats der afdeeling Ceram en der gelijknamige onderafdeeling, als zoodanig standplaats van den Assistent-Resident van Ceram en van den Gezaghebber bij het Binnenlandsch-Bestuur gelegen aan de oostkust der Elpapoetih-baai, met een goede reede. Zij bestaat uit twee negorijen: Amahai-Sarani en Amahai-Islam, de laatste met een kerk- en schoolgebouw. Op een aangrenzende landtong wordt nog de ruïne van een Portugeesche sterkte aangetroffen.

AMAKONA. Zie MIOMAFFO.

AMANATOENG. Landschap ten O. van Amanoe-bang (zie aldaar) behorende tot de onderafdeeling Zuid Midden-Timor, der afdeeling Noord- en Midden-Timor, residentie Timor en O.

AMANDIT. District der onderafd. Kandangan, afdeeling Oeloe Soengei, res. Z. en O. Afd. van Borneo, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Kandangan. Het omvat het oostelijk deel der onderafd. en is rijk aan rijstvelden en klapper-aanplantingen der bevolking. De copra-beleiding is een der voornaamste takken van bedrijf. De voornaamste kampongs zijn die, welke onder Kandangan ressorteeren, Soengei Raja, Hamparaja, Simpoer, Gambal, Angkinang, enz. De bevolking is welgesteld en bezit vele grobaks en trekdiere. De veestapel is echter niet groot. Uitgevoerd worden voornamelijk rijst en copra, alsmede bosch-producten.

AMANGKOE BOEWANA, „die het heeal op zijn

schoot heeft of draagt”, is een van de titels door de Sultans van Djokjakarta gevoerd, waaronder zij in den regel worden vermeld, b.v. Amangkoe B. I, die de eerste vorst van dat rijk was. Onder den titel *Amangkoe Rat*, die ongeveer hetzelfde beteekent, zijn een vijftal Soesoehoenans van Mataram bekend. Zie JAVA en TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN.)

AMANOEBANG. Landschap op de zuidkust van het eiland Timor, tusschen Amarasi en Amanatoeng, behorende tot de onderafdeeling Zuid Midden-Timor van de afdeeling Noord- en Midden-Timor, der residentie Timor en O., hoofdplaats Niki-Niki. Het staat onder direct toezicht van den te Niki Niki gevestigden gezaghebber.

AMARANTUS BLITUM L., en verschillende andere soorten van *Amarantus*, fam. Amarantaceae, *Bajam* (MAL.), *Bajem* (JAV.), *Senggang* (SOEND.), Hooge kruidachtige plant, waarvan alle deelen als groente gegeten worden.

AMARANTUS SPINOSUS L., fam. Amarantaceae. *Bajam doerie* (MAL.), *Bajem eri* (JAV.), *Senggang tjoetjoek* (SOEND.). Een kruidachtige plant, die veel op de vorige gelijkt, en als onkruid vaak tusschen het gras voorkomt. De gedoornde plant wordt niet als groente gegeten, maar wordt op verschillende wijzen door de inlanders als geneesmiddel gebruikt.

AMARASI. Landschap behorende tot de onderafdeeling Koepang der afdeeling Z.-Timor en Eil. van de residentie Timor en O., met de hoofdplaats Baoen of Baoeng. In den omtrek van Baoen zijn uitgestrekte bosschen. De in het landschap gelegen Noi Minabaai is meer dan eens op haar bruikbaarheid als afvoerhaven voor de producten van Midden-Timor onderzocht, doch zonder succes.

AMAROE- of MAROE-MEER. Gelegen in het heuvelterrein van den z.g. „Vogelkop” van Nieuw-Guinea. Door ondergrondse kanalen in den kalkbodem voedt dit meer de Kais-rivier, die ten O. van de Warongé-baai in zee valt.

AMAS (GOENOENG). Berg, hoog 2270 M., gelegen op de grenzen der Padangsche en der Kamparsche bovenlanden, signaal-punt voor de triangulatie van Sumatra (T. A. G., 2de serie, IX, kaart II).

AMBACHTSONDERWIJS. Zie ONDERWIJS.

AMBALAU, ook AMBALO, MEMBALAU, KAMALO en KEMALO geheeten, is de harsachtige, donkerrood of oranje gekleurde korst, die op de takken en twijgen van verschillende boomen, vooral door de wijfjes van een klein insect, de *Coccus Lacca*, gevormd wordt. Het meest komt die voor op *Schleichera trijuga*, *Butea frondosa*, *Ficus*-soorten, *Zizyphus* sp. e. d. De beste ambalau is echter afkomstig uit China; het door middel van overgieting met warm water verkregen deeg bezigt men om houters, messen, enz. in het gevest vast te maken, ook als lijm en tot het verlakken van krisscheeden.

AMBANG, een nog weinig of niet onderzocht gebergte ten Z.W. van het meer Danau (D. Moëat) in de afdeeling Bolaëng Mongondou, Noord-Celebes; met vrij groote zekerheid kan worden gezegd dat de Ambang uit vulkanisch materiaal bestaat. De hoogte is volgens de zeekaart 2070 M. Zie Koperberg in T. A. G. 1899, 589 en in Jaarb. mijnw. 1901, 117; verder Sarasin, Entwurf, p. 99.

AMBAR MRITJA (JAV.). Zie BRUCEA.

AMBAR WINANGEN. Badplaats van den Sultan van Djokjakarta, ongeveer 3 K.M. ten W. van de hoofdplaats Djokjakarta gelegen.

AMBARAWA. Meervlakte $\pm$ 55 K.M² groot, 500—470 M. hoog, het centrum van het district

Ambarawa (zie aldaar) vormend. In 't N. overgaand in de hellingen van den Oengaran, in 't Z. in die van den Telemojo, wordt ze naar 't N.W. afgesloten door de westelijkste ketens van den Goenoeng Kendeng, waardoor de Toentang, de afvloeiing der vlakke, zich met veel bochten een weg breekt. Het midden der vlakke wordt ingenomen door een meer en moeras, de Rawa Pening (zie PENING). De grootste dorpen liggen allen in een krans om de vlakke heen: aan den noordrand de hoofdplaats, aan den grooten weg van Semarang naar Kedoe (Magelang); $1\frac{1}{2}$ K.M. ten Z. van deze ligt de als zoodanig opgeheven vesting Willem I (zie VERSTERKINGEN) en $4\frac{1}{2}$ K.M. bezuiden die vesting het militaire kampement Banjoebiroe (zie ald.): In 1865 en in 1872 was de dalket van Ambarawa het middelpunt van zware aardbevingen, die vooral in eerstgenoemd jaar groote verwoestingen hebben aangericht.

AMBARAWA. Controle-afdeeling van de residentie Semarang met de districten Ambarawa en Oengaran en met hoofdplaats Ambarawa.

AMBARAWA. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle-afdeeling Ambarawa, regentschap Semarang, afdeeling Salatiga van de residentie Semarang. Het heeft eene oppervlakte van 225 K.M.², heeft 4 onderdistricten met 103 desa's en telde op 'teinde van 1905: 94.000 zielen, t.w. 500 Europeanen, 1130 Chinezen, 55 Arabieren, 27 andere vreemde Oosterlingen en 92.600 Inlanders. De hoofdplaats bezat in 1900: 15.000 inwoners. Men vindt in dit district drie cultuurondernemingen, gedreven op acht erfpachtsperceelen, waarop koffie, cacao, rubber, specerijen en kina worden geteeld. Op één onderneming (Baneran) wordt ook veeteelt uitgeoefend.

AMBATJANG. Berg, 959 M. hoog, gelegen in het Barisan-gebergte (Sum. Westk.) ten N.O. van Kajoe Tanam. Tot 1833 voerde het eenige toegangspad tot het centrum der Pad.-Bovenlanden over dezen berg, ook de kanonnen der Hollanders moesten hierlangs gesleept worden. In 1833 werd op last van den Comm.-Gen. J. van den Bosch een aanvang gemaakt met den aanleg van een transportweg door de Aneikloof (zie ANEI).

AMBĒLAU. Eiland aan den zuidelijken ingang van Straat Manipa, niet ver van de Zuidoostkust van Boeroe, op $3^{\circ}52'$ Z.B. en $127^{\circ}15'$ O.L. Het behoort tot de onderafdeeling Boeroe, afdeeling Amboina der residentie Amboina, is omstreeks 90 K.M.² groot en bevat zeven negorijen, die elk uit twee tot vijf gehuchten bestaan, welker hoofden den titel voeren van Patih of Orang Kaja. De bevolking bedraagt ruim 1300 zielen en belijdt den Mohammedaanschen godsdienst; zij vindt haar bestaan in de visscherij en den handel op de naburige eilanden. Het eiland is bergachtig en onvruchtbaar, zoodat het zelfs geen sago genoeg oplevert, welke dan ook van de Zuidkust van Boeroe wordt gehaald, waar de meeste Ambelaunezen gebruiksrechten op sago en klapperbosschen hebben. Specerijen worden op het eiland niet geteeld en de grond levert alleen kalk op. Een dicht bosch overdekt het geheele eiland; men vindt er vele wilde zwijnen. De kusten zijn rondom door klippen omgeven. Geologisch komt het eiland niet met Boeroe, maar meer met Ambon overeen; er werd alleen een (oud. mioceen?) eruptiegesteente aangetroffen, dat door koraalkalk wordt bedekt, welker terrassen tot 218 M. boven zee reiken. De hoogste toppen van het eiland worden op 300 M. geschat. Zie Verbeek, Molukkenverslag, p. 567.

AMBER is een stof, die doorgaans in kleine stukjes, maar een enkelen keer in grootere brokken tot van 50 K.G., op zee drijft, en die door Blumenbach gehouden wordt voor een uit het darmkanaal van de potvischafgescheiden substantie. Latere onderzoekingen pleiten voor de meening, dat hij in 't algemeen een voortbrengsel is van de gal der walvischachtige dieren. Hij bestaat uit regelmatig, ondoorzichtige, wasachtige, broze en op de breuk fijn-korrelige of bladerige stukken, die bruinachtig zwart of lichtgrijs van kleur zijn met donkere strepen of vlekken. Hij is smakeloos, maar heeft een aangename geur, welke naar dien van muskus zweemt, en is bij voldoende warmte week en buigzaam; hij smelt bij een matige hitte, vat lichtelijk vuur en verbrandt met een heldere vlam. Zijn hoofdbestanddeel is een eigenaardige soort van vet, amberoet (ambrine) genoemd. De amber bevat daarenboven benzoëzuur, keukenzout, een zoet extract, en een alleen in warmen alkohol oplosbaar bruinachtig overblijfsel. Hij is zeer gezocht als reukwerk, en wordt ook wel in den vorm van poeder of tinctuur ingenomen. De amber wordt in den Ind. archipel meest in de Moluksche zeeën gewonnen; reeds in de Xde eeuw spreken berichten van Arabische zeevaarders van den rijkdom van Java aan amber. V. d. Lith et Devic, *Livre des Merveilles de l'Inde*, Leiden 1883, bl. 232.

AMBER SEPĀTER. Staafjes of kleine lichtgrijze bolletjes uit een soort van aarde gekneet en somtijds 3 aan 3 samenhangend. Ze worden met het waterig aftreksel van Kajoe pong, de gekronkelde peulen van *Dichrostachys cinerea*, als vermifugum gebruikt. Een andere soort van amber sepĀter, als de „echte” geroemd, bestaat uit gebrande aluin.

AMBERNO, Zie MAMBERAMO.

AMBERPON. Eiland bij de westkust der Geelvinkbaai, dicht onder den vasten wal van Nieuw-Guinea. Voeger vond men er een nederzetting van Noemforen, maar thans zijn het de Papoea's van Windesi, die er kampongs bouwden en zich in den omtrek met de vischvangst onledig houden.

AMBIJA. Zie ANBIJA.

AMBIL ANAK of semendo ambil anak (elders: angkap, enz.) is een in vaderrechtelijke streken, o.a. in deelen van Zuid-Sumatra, voorkomende huwelijksvorm, waarbij de man voorgoed wordt ingelijfd bij de vrouwsfamilie en ook zijn kinderen tot deze gaan behooren. Zie HUWELIJK en ANGKAP-huwelijk.

AMBOEN AMBOENG (MAL.). Zie SCAEVOLA.

AMBOENG-BERAS. Naam door Verbeek (Jaarboek v. h. Mijnwezen. I. 1881. bl. 118) gegeven aan een bergketen, tot het Barisan-gebergte behoorende en welke, volgens D. D. Veth (Sumatra-exped. Aardr. beschrijv. v. Midden-Sumatra bl. 151) slechts aan een voortop van dat gebergte eigen is; de naam komt op de bestaande kaarten niet voor, doch moet betrekking hebben op het gebergte dat, op de grenzen van Lebong, Rawas en Moesi Oeloe (grens Palembang—Benkoelen), zich uitstrekt van Bt. Tēbo Penjaboeng in het N. over Bt. Tēbo Loemoet Renah en Bt. Tēbo Kotong tot Bt. Oēloeo Soeloep in het Z.

AMBOENTEN. Hoofdplaats van het district Baratdaja, contr. afdeeling Noord-Soemenep, afd. en regentschap Soemenep, res. Madoera, aan den rijweg langs de noordkust van het eiland gelegen en met een druk verkeer met de afdeelingshoofdplaats Soemenep. In de nabijheid treft men langs de zeekust tamelijk hooge duinenreeksen aan, welke een eigenaardig karakter aan het landschap verleen.

AMBOEROMBOE of **KEO-VULKAAN**, een werk-

zame kegel in Midden-Flores, 2149 M. hoog, die nog geregeld rookt. Teekening bij Wichmann, Tijdschr. Aardr. Gen. 1891. De top werd nog niet bezocht, solfataren liggen vooral aan de noordzijde.

AMBOINA. Naam door de Portugeezen gegeven aan het eiland Ambon en wellicht zijn oorsprong dankende aan ene omschrijving in het Maleisch van den bij de inlandsche bevolking gebruikelijken naam van *Noesa Japoono* = *Nevel-eiland*, door *amboen*, *emboen* of *embon*, dat zooveel als *dauw* of *nevel* beteekent. Na de inbezittingen der Molukken door de Nederlanders bleef die naam behouden en in alle officieele stukken van vroegeren of lateren tijd wordt geen andere gebezigd. Daar men op de plaats zelve uitsluitend van Ambon hoort spreken, zoo is hieronder bij het woord *Amboina* alleen de residentie beschreven en voor het eiland en de hoofdplaats de plaatselijke benaming behouden.

AMBOINA. Residentie in het oostelijk deel vanden Archipel, bestaande uit de volgende eilanden en de daartoe behoorende kleinere eilanden: Amboina, Oma of Haroekoe, Honimoa of Saparoea, Noesalaoet, Boeroe, Manipa, Kelang, Boano, Ambelau, Ceram, de eigenlijke Banda-eilanden, de Aroe-eilanden, de Kei-eilanden, de Tanimbar- of Timor Laoet groep en de groep van Babar, zoomede uit Nederlandsch Nieuw-Guinea met uitzondering van het tot de residentie Ternate behoorend deel (zie de afzonderlijke beschrijvingen dezer eilanden).

Voor Klimaat, plantengroei, fauna zie de algemeene artikelen en de verschillende eilanden der residentie Amboina.

Bevolking. Het aantal zielen mag volgens de laatste verkregen gegevens voor het jaar 1912 geschat worden op 273.900, te verdeelen als volgt:

Afdeeling Amboina:	
onderafdeeling Amboina	22.800
„ Banda	10.500
„ Boeroe	87.600
„ Saparoea	34.300
	80.600
Afdeeling Ceram:	
onderafdeeling West Ceram	23.500
„ Amahai	13.000
„ Wahai	10.200
„ Oost Ceram, Ceram Laut en Goram	25.500
	72.200
Afdeeling Kei-eilanden	26.000
„ Aroe-eilanden	9.400
„ Tanimbar en Babar-eilanden	23.700
„ West Nieuw-Guinea	35.000
„ Zuid Nieuw-Guinea	20.000
Totaal	273.900

Zie verder onder **ALFOER, AMBOINEEZEN** en verschillende eilanden der residentie.

Cultures, nijverheid, handel. De voornaamste producten zijn sago, kruidnagelen, notemuskaat en timmerhout. Het eerste vormt het dagelijksch voedsel der bevolking en, met uitzondering van het zuidelijk schiereiland van het eiland Ambon en de Oeliasers, treft men schier overal uitgestrekte sagoboschen aan, terwijl de boomen op daartoe geschikte gronden bovendien veel worden aangeplant. Het door klopping uit den stam verkregen meel verpakt men in gevlochten mandjes van $\pm$ 25 katies zwaarte en daar één boom gemiddeld 25 mandjes sago oplevert, zoo is de opbrengst voldoende om gedurende een paar maanden in de behoefte van een niet te groot gezin te voorzien. Ten gevolge van de

sterke daling der prijzen is de nagelcultuur sterk achteruitgegaan (zie **KRUIDNAGELN**). De cultuur van muskaatnoten is hoofdzakelijk tot de Banda-eilanden beperkt en daar nog altijd van beteekenis. (vgl. **NOTEMUSKAAT** en **BANDA-EIL.**) Veel werk wordt gemaakt van het aanplanten van klapperboomen, tot bereiding van copra. Timmerhout komt in tal van soorten en goede hoedanigheid voor, vooral op Ceram en de Kei-eilanden; een belangrijke uitvoer van dit hout heeft uit de Kei-eilanden plaats naar Makasser, vooral van het z. g. ijzerhout. Enkele ingezetenen der hoofdplaats zijn in het bezit van tuinen of doesoens, waar zij behalve de genoemde producten nog wat cacao en Liberia-koffie telen, maar veel heeft dit niet te beduiden en met kleine voordeelen stellen zij zich tevreden; als werklieden hebben zij gewoonlijk Binongkoreezen in dienst.

Door de inlandsche bevolking wordt nog verbouwd: rijst (op droge velden), mais (het meest op Haroekoe), bataten, kaladi, oebi, suikerriet, peulvruchten en gierst (dit op Boeroe); terwijl alom tal van vruchtboomen worden gekweekt, waaronder pisang en papaja het meest gezocht zijn.

De nijverheid bepaalt zich tot het tappen van sagoe (sagoeer) uit den Arenga saccharifera; het vlechten van doozen en matten met fijn gesneden pandanbladeren, en op de Oeliasers het bakken van potten en ander aardewerk. Enkele meubelmakers en grofsmeden vervaardigen tegen hooge prijzen slechts middelmatig werk en de weinige goudsmeden verstaan hun ambacht al even gebrekkig. Scheepsbouw wordt als tak van nijverheid alleen beoefend op de Kei-eilanden, waar allerlei inlandsche vaartuigen en zelfs kleine schoeners van stapel loopen; de bekende Ambonsche orembaaien komen echter van Boano. Op Boeroe wordt uit de bladeren van den kajoepoetihboom olie gestookt, het meest door lieden, die van Soela afkomstig zijn; de prijs varieert van f 0.80 tot f 1.— de flesch. Naar Makasser en Singapore wordt jaarlijks voor een waarde van $\pm$ f 200.000 uitgevoerd.

De vischvangst heeft slechts op kleine schaal plaats, daar er weinig inlanders zijn, die hiervan een beroep maken en bijna ieder voor zich zelf vischt. Men maakt daarbij gebruik van lijn, hengel, werp- of sleepnetten en ook van fuiken en séro's; voornamelijk van Ceram wordt veel gedroogde en gerookte visch te Banda te koop aangeboden. De Aroe-eilanden zijn het rijkst aan pareloesters en tripang komt in de grootste hoeveelheden voor rondom de Tanimbar- en Zuidwester-eilanden.

Bij de bevolking bestaat weinig geneigdheid tot veeteelt; in de Christen- en heidsche negorijen fokt men meest varkens, in de Mohammedaansche daarentegen geiten en schapen; het getal paarden en runderen is gering. In 1915 bedroeg de veestapel in het gewest: 200 paarden, 4500 buffels, 2200 runderen, 8000 schapen, 10000 geiten en 1000 varkens.

Het handelsverkeer tusschen de verschillende eilanden geschiedt met djoengkoe's en orembaaien. Alle voornaamste plaatsen op de verschillende eilanden worden evenwel aangedaard door de booten der Koninklijke Paketvaart Maatschappij, die elke twee weken den Ambon-Archipel doorkruisen en eens in de maand ook Nieuw-Guinea bezoeken. Op de hoofdplaats zijn het meer bijzonder Arabieren en Chinezen, die zich met den handel bezighouden. Als voornaamste artikelen van invoer ten behoeve der inlandsche markt worden genoemd: ijzerwerk, koper-

draad, lijnwaden, lampen, waterglazen, aardewerk, rijst en petroleum. In het jaar 1915 bedroeg de totaal invoer voor het gewest een waarde van f 3.100.000 en de totaal uitvoer een waarde van f 2.910.000.

Ten opzichte van de toekomst van dit gewest mag men de beste verwachtingen koesteren. Vooral op handelsgebied is het gewest in de laatste jaren zeer vooruit gegaan, met name door de krachtige maatregelen door het bestuur genomen tot bestrijding van den z.g. „optiehandel”, die in het bijzonder zijn schadelijken invloed uitoefende op Nieuw-Guinea, doordat hij den plaatselijken handel benadeelde of onmogelijk maakte. Op de hoofdpl. Ambon hebben zich sedert een paar jaren gevestigd een tweetal Europeesche handelshuizen, n.l. de „Crediet- en Handels Vereeniging Banda” met een filiaal te Banda-Neira en de „Maleische Handels Vennootschap”, terwijl sedert medio 1913 Amboina met de buitenwereld in telegrafische gemeenschap staat door de openstelling van het radiografisch station voor draadlooze telegrafie te Noesa-Nivé (nabij de punt van het schiereiland Leitimor, 18 K.M. vande hoofdpl. Ambon), een der grootste installaties op dat gebied in het Oosten.

Geschiedenis. De oorspronkelijke bewoners der Ambonsche eilanden hadden reeds in de vroegste tijden aanraking met Ternatanen, Tidoreezen, Javanen en Makassaren, die deze oorden bezochten voor den ruilhandel in specerijen. Ternatanen en Tidoreezen vestigden zich op meerdere plaatsen dier eilanden en onderwierpen de omwonende bevolking. Na de ontdekking van Ambon door Antonio d'Abreu in 1512 kwamen ze in het bezit van Portugal, hetgeen voortduurde tot het einde der 16e eeuw. In 1599 verscheen de Hollandsche Admiraal Van Waerwyck te Hitoe Lama en werd hem toegestaan aldaar handel te drijven. Reeds in het volgende jaar riepen de hoofden van Hitoe de hulp in van Steven van der Hagen om de Portugeezen te verdrijven, met dit gevolg, dat den 23en Februari 1605 het kasteel te Kota Laha op Leitimor werd veroverd en Frederik Houtman als eerste Gouverneur optrad. De hoofdzetel der Compagnie was toen te Ambon gevestigd en het verder uitgebouwde fort ontving den naam van Nieuw-Victoria. De eerste aanrakingen met Nieuw Guinea dateeren van 1616, toen Le Maire en Willem Cornelisz Schouten daar bij toeval landden.

Al spoedig werd met de voornaamste hoofden een verbond gesloten voor den alleenhandel in specerijen, welke tegen vaste prijzen, met uitsluiting van andere natiën, geheel aan de Nederlanders zou worden afgestaan en aldus werd de kiem gelegd van een monopolie-stelsel, dat tot groote willekeur en tal van onrechtmatige handelingen heeft geleid. Nu eens waren het de lage prijzen, somwijlen nog beneden het vastgestelde bedrag uitbetaald, waarvoor het product moest geleverd worden, dan weder strenge bevelen tot gedwongen aanplant, dan weder de uitroeiing van overtollige boomen, [waartoe, als men in het vaderland voor te grooten aanvoer beducht was onder den naam van *Hongi*, langdurige vernielingstochten werden ondernomen], die in meerdere of mindere mate medewerkten om het volk te verarmen en te verbitteren en herhaaldelijk oorzaak waren van verzet, dat met geweld moest worden onderdrukt, waarmede van weerszijden groote wreedheden gepaard gingen. Het meest bekend zijn de opstand van Kakiali, welke in 1634 en die onder Toeloeabesi, welke in 1646 met den dood dier aanvoerders eindigden. In 1660 (10 December) sloot de O. I.

C. een eeuwig verbond met de drie voornaamste vorsten der Molukken (van Ternate, Tidore en Batjan) en werd zij tevens als „heer over de Papoeëri of alle eilanden van dien, die onder den Koning van Tidore stonden” erkend. Eerst den 18en Aug. 1678 werd een contract met den Radja van Onin (W. Nieuw Guinea) gesloten. Onze eerste vestiging op Nieuw Guinea had plaats in 1828, toen het fort du Bus werd gebouwd, dat evenwel na een gansche lijdensgeschiedenis in Febr. 1836 werd opgebroken.

Ondertusschen hadden in 1796 de Engelschen zich van Ambon meester gemaakt en verbleven daar tot 1802, om later nogmaals van 1810 tot 1817 aldaar het bewind te voeren. Onder de Engelsche Gouverneurs Farquhar en Mackenzie werden mildere bepalingen ten aanzien van den specerijhandel toegepast, maar met de teruggave van alle bezittingen aan de Nederlanders in het laatstgenoemde jaar moesten de vroegere regelingen weder worden ingevoerd. Dit had een opstand op Saparoea ten gevolge, waarbij de resident Van den Berg met alle Europeanen benevens de geheele bezetting van het fort Duurstede vermoord, de van Ambon gezonden troepen door de opstandelingen verslagen en deze eerst in 1818 door eene van Java uitgeruste expeditie, onder bevel van den Commissaris Generaal Buyskes tot onderwerping gebracht werden, nadat door de voortdurende blokkade der Oeliasers elke tegenstand was gebroken en de hoofdaanvoerder, Thomas Matoealesi, zich had overgegeven. Latere ongeregelheden zijn door een krachtig optreden in korten tijd beteugeld.

Voor den Gouverneur Generaal Van der Capellen was het weggelegd betere maatschappelijke verhoudingen tot stand te brengen. Tijdens zijn bezoek aan Ambon in 1824 gelastte hij, dat de inkoopsprijzen der specerijen zouden verhoogd en de Hongitochten moesten afgeschaft worden, terwijl voorts de aanplant van kruidnagel en muskaatboomen overal mocht geschieden en het leveren van materialen alleen tegen behoorlijke betaling zou plaats hebben. Het inlandsche bestuur en het rechtswezen werden gewijzigd; langzamerhand volgden andere verbeteringen en op den 1en Januari 1864 is de verplichte teelt en levering van kruidnagelen voor goed afgeschaft. In verband hiermede werd in 1867 het Gouvernement der Molukken, waartoe ook de noordelijker gelegen gewesten hadden behoord, opgeheven en sedert staat aan het hoofd een resident, op dezelfde wijze als dit elders het geval is.

Sedert is het grondgebied der residentie — behalve dat de administratieve indeeling gewijzigd werd, het laatst bij Ind. Stb. 1911, N°. 631 — met een groot deel van Nieuw-Guinea uitgebreid geworden. Het eerst met West-Nieuw-Guinea, dat tot het landschap Tidore behoort en eertijds onder de residentie Ternate ressorteerde en Fak Fak tot hoofdplaats heeft, welke vestiging van 1898 dateert. Aan het hoofd van het landschap Tidore staat thans een Raad van landsgrooten, welke Raad in 1909 de korte verklaring aflegde (bekrachtigd bij G. B. dd. 6 Sept. 1909, N°. 20.) In 1911 (Ind. Stb. N°. 500) werd West Nieuw-Guinea van Ternate afgescheiden en bij de residentie Amboina gevoegd. De zoeovengenoemde Raad gaf bij verklaring d.d. 15 Nov. 1911, hare bevoegdheden ter uitoefening over aan Haroena, radja van Ati-ati Onin, die voortaan met de Europeesche ambtenaren zou onderhandelen en de bestuurszaken afdoen.

Een tweede uitbreiding onderging de residentie met 1 October 1913, toen ingevolge Ind. Stb. N°. 415

van dat jaar de voormalige zelfstandige assistent-residentie Zuid-Nieuw-Guinea bij haar werd gevoegd.

Bestuur. Administratief is deze residentie thans verdeeld in 7 afdeelingen:

1. Amboina verdeeld in 4 onderafdeelingen: *a. Amboina*, bestaande uit het eiland Amboina met de omliggende eil., de Lucipara- en de Schildpad eil. rechtstreeks bestuurd door den Assistent-Resident bijgestaan door een Gezaghebber; *b. Boeroe*, bestaande uit de eil. Boeroe en Ambelau met de omliggende eil., onder een Gezaghebber met standplaats Namlea, bijgestaan door een posthouder te Tifoe; *c. Saparoea*, bestaande uit de eil. Saparoea, Oma of Haroeke en Noesa-Laoet met omliggende eil. onder een Controleur met standplaats Saparoea. *d. Banda*, bestaande uit de eigenlijke Banda-eil., de eil. Teoen, Nila en Seroea, onder een Controleur met standplaats Neira.

2. Ceram, eveneens verdeeld in 4 onderafdeelingen: *a. West-Ceram*, bestaande uit het westelijk deel van Ceram met de eil. Manipa, Kelang, Boano en omliggende eil., onder een officier van de landmacht als Gezaghebber met standplaats Piroe; *b. Waihai* bestaande uit Noordelijk Midden-Ceram onder een Controleur (thans waargenomen door een officier als gezaghebber) met standplaats Waihai; *c. Amahai*, bestaande uit Zuidelijk Midden-Ceram, onder een Gezaghebber met standplaats Amahai; *d. Oost-Ceram, Ceramlaeet en Goram*, bestaande uit het Oostelijk deel van Ceram en de Ceramlaeet-, Matabela- en Goram-eil. onder een Gezaghebber met standplaats Geser, bijgestaan door een posthouder te Kwaos.

3. West Nieuw-Guinea, met omliggende eil. waaronder Misool van de groep der Radja-Ampat, onder een Assistent-Resident te Fakfak bijgestaan door een Gezaghebber aldaar.

4. de Aroe-eilanden onder een Controleur met standplaats Dobo.

5. de Kei-eilanden, idem met standplaats Toeal.

6. de Tanimbar- en Babar-eilanden onder een Gezaghebber met standplaats Saumlaki, bijgestaan door een posthouder te Larat en een te Tepa.

7. Zuid Nieuw-Guinea onder een Assistent-Resident te Merauke, bijgestaan door een gezaghebber te Merauke en een te Okaba.

De inlandsche bevolking bestaat uit Christenen, Mohammedanen en Heidenen. Zij woont nagenoeg overal in kampongs of negorijen, waarvan gewoonlijk elk eene op zich zelf staande gemeente vormt, onder een eigen hoofd of regent, met den titel van Radja, Patih, Orang Kaja of Gezaghebber — de laatste meer bijzonder bij minderjarigheid of ontstentenis van den werkelijken titularis. Die hoofden worden door de bevolking gekozen en ontvangen van Gouvernementswege een acte van aanstelling. Hun onderscheidingsteeken bestaat in een stok met gouden of zilveren knop, waarop het Nederlandsche wapen is gegraveerd; de verschillende rangen worden bovendien door de kleuren van pajongs en vlaggen aangeduid, die evenwel thans zoo goed als niet meer in gebruik zijn. Ondergeschikt aan hen zijn de hoofden van wijken, op Ambon en de Oeliasers Kapalasoa geheeten; in de door Heidenen bewoonde streken zijn het dikwerf de oudsten van gezinnen, aan wie eenig gezag is toegekend. — In de afdeelingen Amboina en Saparoea vindt men bovendien zoogenaamde burgers, onder eigen sergeant-wijkmeesters staande (zie AMBOINEEZEN en BURGERS).

In de geheele residentie, met uitzondering van de afdeeling Zuid Nieuw-Guinea, wordt thans van de inlandsche en daarmede gelijkgestelde bevolking de

bij Ind. Stb. 1914, No. 130 ingestelde algemeene belasting op bedrijfs- en andere inkomsten geheven. In Zuid Nieuw-Guinea wordt bij wijze van proef voorloopig een hoofdelijke belasting geheven, die vooreen groot deel in natura (klappernoten) betaald wordt.

Bij de regeling der heerendiensten (met uitzondering der afdeeling Banda) is als beginsel aangenomen, dat de heerendienstplichtigheid rust op den persoon en dat heerendiensten alleen gevorderd zullen worden voor het onderhoud en de herstelling van wegen, bruggen en duikers en pasanggrahans, het vervoer van personen en troepen op marsch en hune goederen, het bezetten van wachthuizen en het doen van nachtelijke rondes, zoomede voor 't overbrengen van dienstbrieven buiten den postdienst en het vervoeren van gevangenen, terwijl als maximum is gesteld 36 dagen arbeids in het jaar (Ind. Stb. 1912, No. 505).

Wat het rechtswezen betreft, behoort de residentie Amboina tot het rechtsgebied van den Raad van Justitie te Makassar en wordt, met uitzondering van de afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea en van die streken, waar de bevolking voorloopig is gelaten in het bezit harer eigen rechtspleging, de rechtspraak over de inlandsche bevolking uitgeoefend door de regentschapsgerichten, de magistraten en de landraden; met de uitoefening der magistratuur zijn belast de Europeesche gezagvoerende ambtenaren. Landraden zijn gevestigd te Amboina, Saparoea en Banda-Neira, onder een rechtsgeleerden voorzitter, te Fak-Fak en te Dobo onder de daar ter plaatse bescheiden hoogste bestuursambtenaren (Ind. Stb. 1882, No. 29, zooals dat sedert is gewijzigd). Het rechtsgebied der landraden is bij eene afzonderlijke ordonnantie bepaald (Ind. Stb. 1914, No. 417).

In die gedeelten, waar de bevolking voorloopig is gelaten in het bezit harer eigene rechtspleging, spreken Raden van Hoofden onder leiding der Europeesche bestuursambtenaren recht.

In de residentie zijn 65 Gouvernemensscholen der 2de klasse met 9400 leerlingen, waarvan bijna 4000 meisjes. Bovendien telt men er 162 particuliere scholen, waarvan er 114 gesubsidieerd zijn. Van deze particuliere scholen zijn 122 protestantsch, 38 katholiek en 2 neutraal. De scholen op godsdienstigen grondslag tellen 7120 leerlingen, waarvan 2400 meisjes en de neutrale scholen hebben 85 leerlingen, waaronder 18 meisjes.

In het ressort van den predikant te Amboina worden 136 Christengemeenten met circa 58.000 Inlandsche Christenen aangetroffen; in dat van den predikant te Banda 96 Christengemeenten met circa 17.000 Inlandsche Christenen. Hulppredikers heeft men te Leitimoer, Roemahtiga, Saparoea, Piroe, Amahai, allen ressorteerende onder Amboina, een op de Kei- en Aroe-eilanden, en een op de Tanimbar- en Babareilanden, beiden ressorteerende onder Banda.

Literatuur: I. G. F. Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua, 's Grav. 1886; G. W. W. C. Baron Van Hoëvell, Ambon en meer bepaaldelijk de Oeliasers, Dordr. 1875. — Ludeking, Schets van de residentie Amboina, 's Grav. 1868. — Bleeker, Reis door de Minahassa en den Mol. Archipel, Bat. 1856. — Van der Crab, De Mol. eilanden, Bat. 1856. — Een nieuwe algemeene beschrijving van de Molukken ontbreekt.

AMBOINEEZEN of AMBONEEZEN. [Amboneezen in het gewone spraakgebruik, Amboineezen in officiële stukken]. Algemeene benaming van de bewoners der Ambonsche eilanden en meer bijzonder van

die inboorlingen, welke de Christelijke of Mohammedaansche leer belijden, daar de zoogenaamde heidenen gewoonlijk Alfoeren worden genoemd. Zij schijnen door langdurige aanraking met vreemdelingen, zoowel uit andere oorden van den Archipel als Westerlingen, hun oorspronkelijk type te hebben verloren en kenmerken zich thans in het algemeen door een vrij donkere huidskleur, kroezig of golvend haar, platten neus met vooruitstekenden mond en eenigszins dikke lippen, benevens regelmatigen en krachtigen lichaamsbouw; terwijl de vrouwen meer tener zijn, vaak door schoonheid van gelaatstrekken evenwel niet door sierlijkheid van vormen uitmunten. Van nature is de Ambonees niet ijverig; trouwens overal waar de bevolking leeft te midden van sagoboschen, niet ver van de zee of van een baai, kan ze met een minimum van arbeid voldoende spijs verzamelen voor een eenvoudigen maaltijd. Zijn zin voor handarbeid is gering; en een krachtig willen om door handel vooruit te komen treft men zelden bij hem aan. Over 't geheel zijn intusschen de Amboneezen bepaald intelligent te noemen en ze bezoeken, als ze maar eenigszins de kans schoon zien er op te komen, een Europeesche school. De Christenen en Mohammedanen worden onderscheiden in burgers (orang bébas) en negorijlieden (orang negri). De eersten zijn afstammelingen van inboorlingen, die wegens in vroeger tijden aan de Compagnie bewezen diensten van alle verplichte werkzaamheden werden vrijgesteld, behoudens deelneming aan de Ambonsche schutsterij. De negorijlieden vormen de kern der eigenlijke inlandsche bevolking en op hen zijn toepasselijk de bepalingen, in het artikel Amboina vermeld. Deze negorijlieden kunnen verdeeld worden in vier standen: 1°. de *bangsa radja*, of de familie van vroegere en tegenwoordige regenten; 2°. de *bangsa hatsil*, van iets lagere afkomst; 3°. de *bangsa kapala kéwan*, waaruit de boschwachters of boschopzichters gekozen worden; en 4°. de *bangsa orang masing*, of kleine man. In hun dagelijksch leven, wat woning, voeding en begrippen betreft, verschillen de burgers niet van de negorijlieden. Overigens kan men dit van hen zeggen. De burgers, hetzij dienstdoende, hetzij contribuerende schutters, die het geringste deel der bevolking uitmaken, vormen slechts zelden afzonderlijke negorijen; doen zij het, dan worden die negorijen door den naam van *Kampung* aangeduid. In den regel wonen zij in de gewone negorijen, maar alsdan gewoonlijk in afzonderlijke wijken vereenigd. Zij staan evenwel onder het gezag hunner eigene sergeanten-wijkmeesters. Zij zijn vrij van kwarto-(heeren)diensten. Als zijnde niet bij de daties ingedeeld missen zij de reventuën der datie-doessongs. Ook enkele voordeelen met betrekking tot de onbebouwde gronden, die de gewone negorijen heeft, zijn hun onthouden. Niettemin is elke burger trotsch op zijn naam als zoodanig en acht zich, door de bijzondere positie die hij inneemt, boven de negorijlieden verheven. Talrijk zijn de voorbeelden dat een negorijman allerlei listen te baat neemt, om zich in een andere negorij, waar hij onbekend is, bij verrassing als burger te laten inschrijven. In kleeding zijn de burgers en negorijlieden, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden, niet van elkander onderscheiden; onder de Christenen bestaat evenwel verschil. Terwijl de negorijman te kennen is aan zijn lang zwart baadje en in de negorijen op de Oelassers en in de strandnegorijen op Ceram en Boano aan zijn wijde broek, draagt de Christenburger, hetgeen hij voor fatsoenlijker houdt, een nauwe pantalon (*Kelsanpas*) en een witte geslo-

ten kabaja (*banian*), waarover dan weder een open kabaja van gekleurd katoen, dikwijls met enorm-wijde mouwen, gedragen wordt. Ook onder de vrouwen en meisjes bestaat verschil in kleeding tusschen negorijvolk en burgers. Op Ambon draagt de negorijvrouw in het algemeen een lange zwarte of witte kabaja en sarong. Buiten Ambon dragen de negorijvrouwen veelal een kort baadje en de grove Saleijersche sarong, bij plechtige gelegenheden een korte gekleurde kabaja van mousseline of katoen en een fijnere Makassaarsche sarong. De Christen burgervrouw draagt altijd, ook op Ambon, deze laatste kleeding en tooit zich bij feestelijke gelegenheden met de lange witte kabaja met nauw sluitende mouwen, welke met zilveren of gouden knooppjes aan de polsen worden dicht gemaakt.

De vaste ingezetenen eener negorij, d. w. z. zij, die bij de daties zijn ingedeeld en dus recht hebben op een zeker aandeel in de *datie-doessongs*, kunnen, zoo zij zulks verlangen, een stuk woesten grond ter ontginning krijgen. De burgers, in een negorij gevestigd, worden ten deze als vreemdelingen beschouwd. Missen zij de reventuën der *datiedoessongs*, zij zijn ook van het recht tot exploitatie van woeste gronden uitgesloten. Wel wordt soms aan enkelen hunner bij wijze van gunst ook een gedeelte van den grond afgestaan om er tuintjes aan te leggen tot den aanplant van tweede gewassen, of suikerriet, tabak, djagoeng enz., doch aanspraken kunnen zij niet doen gelden. Nimmer wordt hun evenwel de vergunning verleend om op dat stuk grond klapper, koffie-, nagel- of andere blijvende vruchtboomen te plaatsen, opdat zoodoende zulk een stuk grond na verloop van tijd geen *doessoeng tatanaman* wordt, waarop de burger ten gevolge van langdurig ongestoord bezit, misschien erfelijke rechten als eigenaar zou kunnen doen gelden.

AMBOINEEZEN (militairen). In het leger worden onder den algemeenen naam van „Amboineezen”, behalve de inboorlingen van de Ambonsche eilanden, ook begrepen Menadoneezen, inboorlingen van de Sangi- en Talauer-eilanden en heidensche bewoners van de verdere Molukken (sedert 1879) zoomede de afstammelingen van deze bevolkingsgroepen. Deze „Amboineezen” zijn over het algemeen goed gebouwd, intelligent, vrijheidslievend, gehoorzaam, ondergeschikt, matig, ondernemend en moedig en vormen dus een uitstekend soldaten-materiaal. Volgens den oud-resident Riedel (Ind. Gids, 1885, I. blz. 321) zouden de Amboineesche soldaten uit de onderste lagen van het volk voortkomen, een bewering, die echter van andere zijde is tegengesproken (Ind. Mil. Tijdschr. 1885, II, blz. 1066) en zeer zeker in den tegenwoordigen tijd bezijden de waarheid is. Amboineesche militairen worden thans alleen ingedeeld bij de Infanterie, het hospitaal- en het schrijverspersoneel; tusschen 1840 en '50 kwamen zij ook in de formatie van de Cavalerie voor. Zij worden betaald, gevoed en gekleed als de militairen van Eur. landaard. Amboineezen van hooge geboorte konden tot 1915, evenals de overige inlanders van voorname afkomst, tot inlandsch 2e Luitenant der Infanterie worden opgeleid. (Zie het artikel ONDERWIJS, MILITAIR-); voor hen bestaat ook de gelegenheid om officier van gezondheid te worden, terwijl zij sedert 1916 ook tot de Kon. Mil. Academie en de Cadetten-school kunnen worden toegelaten. (Zie de artikelen LEGER, *aanvulling officieren* en ONDERWIJS, MILITAIR-). Bij resolutie van de Ind. Regeering van 31 December 1804 werd den „Ambonschen gou-

verneur" opgedragen drie compagnieën Amboineezen, elk van 200 man, voor 5 jaren aan te werven; voor ontbrekende Amboineezen konden ook „Ceramers en Alphoeren van Ternaten" aangeworven worden. De „gages en randsoneen" van deze militairen zouden gelijk zijn aan die der inlandsche-christen compagnie te Batavia (Mr. J. A. van der Chijs, Ned.-Ind. plakaatboek 1602—1811). Alhoewel in de door de militaire commissie van 1814 (zie het artikel LEGER) voorgestelde formatie Amboineezen niet als zoodanig zijn genoemd, is van dezen landaard wel sprake in het bij besluit van de Commissarissen Generaal van 9 October 1816 no. 15 vastgestelde „tarief der rantsoenen aan de armée te verstrekken", terwijl in 1817 drie inlandsche compagnieën van het bataljon van linie No. 25 vervangen werden door een gelijk aantal amboineesche. Vermoedelijk was in dien tijd en ook tijdsdien, en kort na den Java-oorlog de lust om op Java te dienen onder de bevolking van de Molukken niet groot, hetgeen wordt toegeschreven aan het feit, dat vóór dien Amboineezen, die wegens lichaamszwakte of gebreken naar hun geboorteland waren teruggekeerd, geheel aan hun lot waren overgelaten. De Amb. militairen dienden in bedoelde jaren dan ook hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, bij de in de Molukken gelegerde troependeelen. Het in-compleet bij een in 1817 naar de Molukken gezonden bataljon, zou aldaar worden aangevuld met Amboineezen, die, reeds aangeworven, volgens den considerans van het Gouv. besluit van 30 Augustus 1817 no. 13, „volstrekt niet op Java wilden dienen". In 1825 (Gouv. besluit van 10 Februari no. 1) werd een ter bezetting van de Moluksche eilanden te formeeren bataljon samengesteld o. m. uit 5 Amb. compagnieën. De tijdens den Java-oorlog bepaalde werving in het Gouvernement der Moluksche eilanden (resolutie van 13 Februari 1827 No. 6), liep uit op een levering van inl. hulptroepen door de betrokken vorsten en gaf als zoodanig goede resultaten in Menado, Ternate en Tidore; op Ambon zelf waren slechts 103 man, behoorende tot de bezetting, waarvan het Amb. gedeelte zich had verbonden om uitsluitend in den Molukschen archipel te dienen, te bewegen om, tegen betaling van een premie van 10 Spaansche matten, op Java dienst te nemen. In 1829 werden 197 Amb. soldaten van het garnizoen te Saparoea voor straf naar Semarang ingescheept om deel te nemen aan de krijgsverrichtingen in de Vorstenlanden. In 1828 werd besloten vorenbedoelde levering van Amboineesche- en Menadoneesche hulptroepen te laten varen en te vervangen door een geheel vrijwillige werving onder genoemde landaarden en de aldus aantewerven recruten in te deelen bij de geregelde troepen. Het handgeld werd bij besluit van 17 November 1828 No. 16 gesteld op f 15 voor 1 jaar, f 22 voor 3 jaren en f 30 voor 5 jaren. Deze werving had geringe resultaten (van April tot en met Juni 1829 werden in de Minahassa slechts 16 man gewonnen), waaraan het vermoedelijk is toe te schrijven, dat op den hier bedoelden landaard niet werd gerekend in de door van den Bosch voorgestelde en bij Kon. besluit van 16 Maart 1832 bekrachtigde legerformatie. In genoemd jaar werd de duur van de dienstverbintenis gesteld op 6 jaren en het daarbij toe te kennen handgeld op f 40, of, wanneer de aangeworvenen alleen in de Molukken wilden dienen, op f 20. In de bij Kon. besluit van 12 Juni 1840 vastgestelde legerformatie kwam het Amb. element tot een aantal van 763 minderen voor; ultimo van dat jaar waren 1030 Amboineezen in het leger aanwezig, in 1845 800 en in 1850 790. De legerformatie van 1852

stelde het aantal Amboineezen op 1744, een vermeerdering alzoo van 130 %. De resultaten van de werving waren echter niet zóódanig, dat dit aantal kon worden verkregen (ultimo 1855 aanwezig 1118, dank zij een buitengewone werving in dat jaar van $\pm$ 350 recruten), zoodat de formatie eenige malen tijdelijk moest worden ingekrompen, in 1864 tot 872 man. In 1860 werd de premie bij een verbintenis voor 6 jaren gebracht op f 60 en die bij reëngagement voor 2 jaren op f 40, voor 4 jaren op f 80 en voor 6 jaren op f 120. Desniettegenstaande kon het Amb. element in het leger niet op sterkte worden gehouden; van 1860—67 werden slechts 300, van 1868—1873 slechts 280 man aangeworven. Dit leidde in 1874 tot verhooring van de premie tot f 100 voor een dienstverbintenis van 6 jaren, in 1875 zelfs tot f 200 voor 6 en f 120 voor 4 jaren. Tevens werd in 1873 (Gouv. besluit van 5 September no. 24) en 1875 (Gouv. besluit van 13 April no. 30) de medewerking van de betrokken residenten ingeroepen om de werving in hun gewest aan te moedigen. De premien bij reëngagement werden in 1875 tijdelijk verhoogd tot f 50 voor 2-, f 150 voor 4- en f 240 voor 6 jaren en de gagementen na 25 jaren effectieven dienst gebracht op f 300 's jaars voor een sergeant, f 240 voor een korporaal en f 200 voor een fuselier. Ook werden de hoofden bij de werving geïnteresseerd, doordien hun voor elk hunner onderhoorigen, die in militairen dienst trad, f 50 werd betaald. Al deze maatregelen, waarbij ook genoemd dienen te worden het toelaten van heidsche inboorlingen der Molukken als Amboineezen in 1879 en het in het belang van de werving met verlof naar hunne negorijen zenden van onderofficieren en manschappen in 1873 (zie in het artikel LEGER, *Aanvulling minderen*), hadden het gewenschte resultaat: ultimo 1875 bedroeg de sterkte aan Amboineezen 967 man, ultimo 1877 1108 en ultimo 1880 1322 man. Gebruik makende van den grooten toeloop werd de formatie van het Amb. element gaandeweg uitgebreid: in 1890 tot 2242, in 1893 tot 2257 man. Het jaar 1896 was buitengewoon gunstig voor de Amboineesche werving, die toen 1072 man, of ongeveer driemaal zooveel als de laatste voorafgaande jaren opleverde. In 1897 was het overcompleet aan Amboineezen zóó groot dat de werving in Mei van dat jaar beperkt en in December 1898 zelfs tijdelijk gesloten moest worden; de sterkte bedroeg ultimo van laatstgenoemd jaar 4434 man bij een formatie van 3009. Eerst in April 1901 werd de werving weder opengesteld, doch de groote toeloop maakte het noodig haar in 1902 nu en dan, naarmate van de behoefte, te beperken. Sedert is de aanneming van Amboineezen voor het leger tot Augustus 1914 beperkt opengesteld gebleven. In laatstgenoemd jaar werd, in verband met de verwikkelingen in Europa en het groote tekort aan Eur. militairen, bedoelde werving weer onbeperkt opengesteld, niettegenstaande toen reeds een overcompleet van $\pm$ 2200 man aanwezig was.

Werd tot 1904 aan alle hoofden in de residentien Amboina, Ternate en Menado f 50 uitbetaald voor elk hunner onderhoorigen, die in dienst trad, bij het Gouv. besluit in Ind. staatsblad 1904, no. 432, werd bepaald, dat vorenbedoelde bedrag alleen betaald zou worden aan de hoofden in de residentien Amboina en Ternate, echter niet bij indiensttreding van inlandsche burgers gevestigd ter hoofdplaats Amboina, ter afdeelingshoofdplaatsen Banda-Neira, Saparoea en Kajeli en te Hila.

De premien bij engagement en reëngagement zoodemede de gagementen zijn voor Amboineezen thans

(1915) nog dezelfde als in 1875 vastgesteld (zie boven).

AMBOLAN. Zie *DYSOXYLUM ACUTANGULUM*.

AMBON. Eiland in de Banda-zee, waarop de hoofdvesting der Nederlanders is gelegen en dat door vreemdelingen wel, evenals de geheele residentie, *Amboina* wordt genoemd; sedert 1882 tevens controle-afdeeling van dien naam. Het strekt zich uit tusschen ongeveer 3°29' en 3°48' Z.B. en 127°54' en 128°25' O.L. en heeft een oppervlakte van ruim 761 K.M.² (ongeveer $\frac{1}{3}$ der oppervlakte van de provincie Groningen). Het bestaat uit twee schiereilanden, door de Landengte of Pas van Bagoela (zie aldaar) met elkaar verbonden; het Noordelijke heet *Hitoe* (eigenlijk de naam der noordkust), het Zuidelijke *Leitimor* en beiden worden gescheiden door een breede baai, die oostwaarts in diepte afneemt, doch vooral ter hoogte der hoofdplaats aan schepen een veilige ligplaats aanbiedt. Behalve een iets grooteren inham, *Telok Wai*, aan *Hitoe's* Oostkust, is de kust vrij regelmatig en daalt op eenige plaatsen steil in zee af, zoodat de nadering met kleinere vaartuigen zeer bemoeilijkt wordt en o.a. bij de Oostkaap of T. Alang tijdens onstuimig weder geheel onmogelijk is. Langs het grootste deel der kust vindt men een zeer smal strookje alluvium, dat hier en daar een kleine vlakte vormt van 1 à $1\frac{1}{2}$ K.M. breedte. In een van deze vlakten is de hoofdplaats gebouwd, een andere vormt de landengte, die *Hitoe* en *Leitimor* verbindt. Overigens is het eiland zeer bergachtig. *Leitimor* stijgt in den G. Horiel tot 562 M. Het bergland van *Hitoe* wordt door een inzinking in het midden (laagste punt van de waterscheiding 283 M.) in een westelijk en een oostelijk gedeelte gescheiden. In het Westen zijn de G. Latoea (882 M.) en de G. Toema of G. Wawani (875 M.) de hoogste toppen; verscheidene andere echter doen hiervoor slechts weinig onder. In het Oosten bereikt het *Salahoetoe*-gebergte een hoogte van 1027 M. In tegenstelling met hetgeen tevoren vrij algemeen geloofd werd, hebben de onderzoekingen van Verbeek in 1898/9 uitgemaakt dat eigenlijk jong-vulkanische verschijnselen op *Ambon* niet voorkomen en dat de *Wawani* geen vulkaan is (Jaarb. Mijnwezen 1905). Het eiland wordt er wed echter dikwijls geteisterd door tektonische aardbevingen, die ten deele Oost-West zijn gericht (en dan van *Harokoe*, *Saparoea* of *Ceram* afkomstig zijn), ten deele Noord-Zuid (en dan hun oorsprong dicht bij het eiland hebben); vooral de laatste hebben herhaaldelijk groote verwoestingen aangericht. In evengoemd Jaarboek vindt men op pag. 267—274 een volledige lijst der bekende aardbevingen van 1629—1903; de voornaamste zijn die van 1644, 1674, 1687, 1754, 1835, 1898. — De uitvoerige geologische beschrijving van *Ambon* is eveneens in dat Jaarboek te vinden; een korte aanvulling daarvan in Verbeek's *Molukken-Verslag* (Jaarb. mijnw. 1908, 583). De baai van *Ambon* wordt omringd door kalksteenformatie, waarin druipsteengrotten voorkomen (grot *Batoe Lobang*, bij *Ambon* en *Batoe Gantong* ten Zuiden van *Ambon*.) Door gebrek aan vlak terrein kunnen de talrijke beken zich nergens tot bevaarbare rivieren vormen. Smalle wegen worden alom aange troffen, maar zijn door den steenachtigen, zeer oneffen bodem alleen voor voetgangers begaanbaar.

De bevolking wordt onderscheiden in burgers, *orang borer* of o. *bébas*, en negorijlieden, *orang negri*, beiden zoowel Christenen als Mohammedanen; zij is ruim 40.000 zielen sterk en verdeeld over 47 negorijen en 11 kampongs, van welke *Ema*, *Toeléhoe*, *Wai*, *Lili-*

boi en *Alang* de grootste zijn. Met uitzondering van de noordkust van *Hitoe* en enkele andere plaatsen, waar de landstaal in verschillende dialecten tot heden is bewaard gebleven, wordt meer bijzonder in de Christen-negorijen en door de burgers overal Maleisch gesproken, dat echter met vele vreemde woorden is vermengd. De landbouw is onbeduidend en door de gesteldheid van den grond is deze ook niet voor alle cultuurs geschikt. Als cultuurgewassen zijn het belangrijkste de kruidnagelen en de notemus-kaat, benevens wat koffie en cacao; ook klapperboomen worden opzettelijk aangekweekt. *Sago* is er niet voldoende voor de behoefte en wordt van *Ceram* gehaald. Voor dagelijksch gebruik teelt de bevolking allerlei groenten en op *Leitimor* vooral vindt men een groot aantal vruchtboomen, waarvan de oogst door de vrouwen op de hoofdplaats ter markt wordt gebracht. In de baai planten *Binongkoreezen* (zie aldaar) hier en daar langs het strand padi op droge velden en te *Wai* en *Toeléhoe* wordt wat tabak verbouwd, ofschoon anders aan de Boeroesche tabak de voorkeur wordt gegeven.

De negorijen zijn over het geheel genomen vrij regelmatig aangelegd en zoowel straten als huizen goed onderhouden; de meesten hebben een kerk- en schoolgebouw en soms een *baileo*, vroeger voor openbare vergaderingen bestemd, maar nu meer in gebruik tot opberging van materialen. Het huisraad bestaat uit tafels, stoelen, ledikanten, rustbanken, enz. en naar gelang van meerdere of mindere gegoedheid zijn vele gezinnen in het bezit van voorwerpen van waarde, meestal door voorvaderen in den strijd buitgemaakt en thans als erfelijke talismans op hoogen prijs gesteld. De kleding is zeer eenvoudig; voor de mannen kabaja met lange broek en het hoofd gedekt door hoed of pet; voor de vrouw in het algemeen de zwarte of witte kabaja en de sarong. De kleding verschilt echter eenigszins voor regenten, burgers en negorijlieden. Uit vrees van door landgenooten of familieleden beschimpd te worden, wijkt men hiervan zelden af. (Zie ook blz. 38) Sagoeweer wordt in groote hoeveelheid gedronken en bijfeestelijke gelegenheden is het onmatig gebruik bijna regel; zoowel Christenen als Mohammedanen geven zich hieraan over, al scheiden zij zich bij overigens goede verstandhouding ook scherp van elkaar af. Het negorijvolk is verdeeld in *dati's* (zie ook *DATI*) of afdeelingen, die gemeenschappelijk grondbezit hebben en dus ook gezamenlijk de daaraan verbonden lasten moeten dragen; elke negorij heeft er een bepaald aantal en aan het hoofd staat een *kapala dati*, terwijl de andere, tot de *dati* behorende personen *anak dati* of *toeloeng dati* heeten. De gronden worden door de rechthebbenden geëxploiteerd onder toezicht van de *kapala dati* en deze rechthebbenden genieten alleen de voordeelen van de opbrengst; de burgers zijn hiervan geheel uitgesloten. Bovendien heeft elke negorij nog eigen gronden, waar over een *kapala kéwan* als boschwachter of politie-agent het toezicht heeft, tegen tegemoetkoming van een klein deel van het product. Velen vinden in de vischvangst een voordeelig beroep, wel het meest in de baaien, waar de zee gewoonlijk kalm is.

AMBON. Hoofdplaats der residentie *Amboina*, gelegen op het gelijknamige eiland binnen de baai aan de noordwestkust van *Leitimor* op 2°41'40" Z.B. en 128°15' O.L.; zetel van den resident en den controleur der afdeeling *Ambon* en van den militairen commandant der *Molukken*. Vlak bij het strand ligt het fort *Nieuw-Victoria*, een onregelmatige zevenhoek met bastions, waarin de kazernen, magazijnen en eenige officierswoningen. De stad strekt zich uit tus-

schen de riviertjes Wai Tomo en Wai Gadjah, of met de buitenwijken tot Batoe Mèrah en Batoe Gantoeng en aan de landzijde tot de heuvels van Soja.

Ten Zuiden en ten Noordoosten van het fort wonen de Europeanen, ten Zuidwesten daarvan is het Chineesche kamp, terwijl de inlandsche bevolking verspreid is over de negorijen Hatiwe, Seilale, Tawiri, Noesaniwe, Latoehalat en Oeroemesen, benevens Soja di Atas en Mardika ten Noorden der Wai Tomo. De grenzen der hoofdplaats zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1888 No. 91. In 1905 bedroeg de binnen deze gevestigde bevolking 8328 zielen, zijnde 879 Europeanen en daarmede gelijkgestelden, 539 Chineezen, 277 Arabieren, 66 andere vreemde Oosterlingen en 6567 inlanders, waaronder burgers, negorijlieden, Javanen, Makassaren enz. en Binongkoreezen. In 1912 telde de bevolking 9665 zielen. De burgers (zie aldaar) vormen het meerendeel der schutterij, bestaande uit een compagnie, onder een schutterofficier met den rang van kapitein.

De stad is regelmatig gebouwd en heeft ruime en zindelijke straten, met vele van steen opgetrokken en naast elkander gebouwde huizen. De voornaamste gebouwen zijn: de markt, de protestantsche kerk, het sociëteitslokaal, het weeshuis, het hospitaal, meerdere scholen, de gevangenis en het residentiehuis te Batoe Gadjah, temidden van een fraaien tuin met stroomend water. De plaats bezit twee parken, naar Rumphius en François Valentijn geheeten. Het klimaat is zeer gezond. Amboina was sedert 1854 een vrijhaven, doch is in 1904 bij het tolgelied ingelijfd. In het jaar 1913 bedroegen de in- en uitvoercijfers in geldswaarde respect. f 1.900.000 en f 2.600.000.

De plaats werd op 6 Januari 1898 door eene aardbeving zwaar geteisterd, waarbij vele steenen huizen werden vernield en het fort Victoria ook veel te lijden heeft gehad. Het aantal slachtoffers aan menschenlevens bedroeg 141, waaronder 9 Europeanen. Na dat tijdstip zijn op de hoofdplaats verder geene steenen huizen gebouwd en de daken der huizen van zink en atap opgetrokken. De uitvoerige beschrijving dezer aardbeving, met photo's, vindt men in het Jaarboek v. h. Mijnwezen 1905, blad. 286—302, van de hand van Dr. R. D. M. Verbeek.

AMBON (BAAI VAN). Een 11 KM. breede, 27 K.M. lange en smal toeloopende baai met zeer steile kanten aan de Z.W.kust van het gelijknamige eiland, op ongeveer 128° 2' O.L. van Gr., waaraan de plaats van dien naam. Het 5 K.M. lange, N.O.lijke gedeelte vormt een binnenbaai, met de buitenbaai verbonden door een smalle, schoone straat en van de O.kust van het eiland gescheiden door de smalle, zandige landtong van Paso, waarin een kanaal voor prauwen is gegraven. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. V.

AMBONEEZEN. Zie AMBOINEEZEN.

AMBONSCH TONGVALLEN. Zie ONDERWIJS.

AMBONSCH TONGVALLEN. Van de landstaal of landstalen van Ambon zijn twee tongvallen, die van Asiloeloe en van Hila eenigszins nader bekend gemaakt. Daarmede na-verwant zijn de dialecten, gesproken op de Oeliasers, d. z. de eilanden Haroekeo, Saparoea en Noesalaut. Voorloopig kunnen die tongvallen en dialecten onder den naam van „de Ambonsche Tongvallen” samengevat worden. Het klankstelsel is uiterst verweerd, zooals kan blijken bijv. uit: *hatu*, *hau*(l) = Mal. Pol. *watu*, *batu*, steen; *as* = Mal. Pol. *kaju*, *kai*, boom; *hala*, *ala* = Mal. *padi*, rijst; enz. De mediae ontbreken geheel. Aan het einde van een woord kan alleen een klinker voor-

komen; in sommige woorden evenwel is een oorspronkelijke neusklank, (hier steeds *n* luidende), *t*, *l* of *r* door een toegevoegd element gespaard gebleven, als in *hulanno*, (*hulano*, *hulane*) = Mal. *urat*, ader, pees; enz. De algemeen gebruikelijke Mal. Pol. woord-vormings-suffixen zijn geheel verdwenen; ditzelfde geldt ook van de meeste prefixen en infixen, ofschoon hiervan toch nog enkele overblijfsels zijn te vinden; bijv. van het prefix *pa*, tot vorming van causatieven in den vorm *pa* of *a*; het infix *in* tot vorming van substantieven; geheel levend schijnt echter geen dezer formatieven meer te zijn. Daartegenover staat, dat meerdere naamwoorden een of ander toevoegsel vertoonen, wat ook blijkens de vergelijking der verwante talen, als nieuwer afleidings-element is op te vatten, als bijv. eene *n* in *hahalan* (*no*), *hahalan*(*jo*), *hahalan*(*o*), *hahalan*(*e*), draagstok, van *hala*, met een draagstok dragen, (Bat. *abara*, schouder); eene *t* als in *matate*, (*matatele*), dood, levenloos, van *mata*, sterven, (Mal. Pol. *matai*); *putiil* (*puil*), wit, Mal. *putih*. Ook vele transitieve werkwoorden vertoonen een toevoegsel, bijv. *hunië*, *pahunike*, verbergen, (Mal. Pol. *wuni*). Uit de gegevens is niet met zekerheid op te maken of deze nieuwere afleidings-elementen nog levend zijn of niet; het schijnt wel, dat ook zij reeds weder in onbruik zijn geraakt. De aan naamwoorden toegevoegde uitgang *l*, (*lo*, *no*, resp. *jo*), welke de tongvallen van Saparoea en Noesalaut onderscheidt, moet oorspronkelijk een lidwoord geweest zijn, dewijl hij in het meervoud verdwijnt, als: *latul*, (*lau*) vorst, meervoud: *latuo*, (*lauo*).

Bij de werkwoorden bestaat in alle dialecten die innige vereeniging met een verkorten vorm van het pers. voornw., welke met den naam van vervoeging kan worden aangeduid, welke vervoeging evenwel meerdere vernieuwingen moet ondergaan hebben; bij enkele verba van intransitieve beteekenis staat het pers. voornw. achteraan. Bij de substantieven wordt het meervoud onderscheiden door een toegevoegd partikel. Eene genitief-bepaling staat vóóraan *latu ni luma* (*latul ni lumal*, enz.), den vorst zijn huis, het huis van den vorst; zoo ook in vele samenstellingen, als: *wael*-(water)-*matanno* of-*maanjo*, (*mata*, oog), bron = Mal. *mata-air*. Daarnevens komen echter ook samenstellingen voor met de omgekeerde volgorde: *luma*-(voor *luma*, huis) *latu*, vorstenhuis, vorstelijke woning. Bij de aanhechting van het verkorte pers. voornw. aan naamwoorden in de functie van ons bezittelijk voornw. vertoont de taal de bijzonderheid, dat slechts bij enkele woorden, en, naar opgave, alleen in het enkelvoud, het voornw. op algemeen Mal. Pol. wijze na het substantief staat, bij de meeste gaat het daaraan vooraf. Opmerkelijk is ook, dat er in den derden persoon enkel- en meervoud een afzonderlijk als bezittelijk gebezigd voor-naamwoord voor zaken bestaat.

De Ambonsche dialecten zijn het naast verwant met de talen en tongvallen van Boeroe, Ambelau en Ceram, (althans van West-Ceram), en vertoonen voorts in grammaticaal opzicht zoovele punten van overeenkomst met de talen van Timor, Rotti, enz. dat zij daarmede tot ééne groep te brengen zijn; de aanrakingen in den woordenschat zijn evenwel nu juist niet zoo heel groot. Overal heeft het Maleisch grooten invloed op de landstaal gehad, zoodat reeds vele woorden door Maleische vervangen zijn en op meerdere plaatsen de oorspronkelijke taal geheel verdwenen is.

Literatuur: Woordenlijst van eenige dialecten van Zuid-Ceram en de Ambonsche eilanden, door A.

van Ekris, (Mededeelingen v. h. Ned. Zend. Gen. VIII (1864) en IX (1865). Iets over de vijf voornaamste dialecten der Ambonsche landstaal, door G. W. W. C. Baron v. Hoëvell, (Bijdr. T.-L.- en Vlk. van Ned.-Indië, Deel IV, Ser. I, 1877), alwaar ook enkele Woordenlijsten opgesomd worden. Vgl. ook: Vocabularium van Vreemde Woorden voorkomende in het Ambonsch-Maleisch, en Ambon, (enz.), door G. W. W. C. Baron van Hoëvell, (beide te Dordrecht, Blussé en v. Braam, 1876 en 1875), als ook J. C. G. Jonker: „Over de Eind-medeklinkers in het Rotteeneesch en Timoreesch”, (Bijdr. T.-L. en Vlk. v. Ned.-Indië, 7de Volgreeks, Deel V, 1906) en idem: „Over de vervoegde werkwoordsvormen,” (enz.), (Bijdr. T.-L. -Vlk. v. Ned.-Indië, 8ste Volgr., Deel I (1911). J. C. G. J.

AMBRANG. Zie OTTERS.

AMBTELIJK GRONDBEZIT, Zie AMBTSVELDEN.

AMBTENAAR. Alle personen in burgerlijken staatsdienst in Nederlandsch-Indië zijn gouvernements-ambtenaren. Het is echter gewoonte om de landsdienaren van lagen rang, zooals klerken en bedienden (met een lager inkomen dan f 150 's maands) beambten te noemen. Voor zoover niet het tegendeel daaruit blijkt, gelden de hieronder behandelde voorschriften voor *alle* burgerlijke ambtenaren.

De betrekking tusschen den Staat en zijn ambtenaren is een publiekrechtelijke, die naar beginselen van staats- en administratief recht en slechts bij uitzondering naar de regelen van het burgerlijk recht moet beoordeeld worden.

Als regel worden de ambtenaren benoemd, ontslagen en op pensioen gesteld door den Gouverneur-Generaal (art. 49 R.R.). Uitzonderingen op dezen regel zijn de Luitenant-Gouverneur-Generaal, de Vice-President en de Leden van den Raad van Nederlandsch-Indië, de President van het Hooggerechts-hof van Nederlandsch-Indië en de Voorzitter en de Leden van de Algemeene Rekenkamer, die evenals de Landvoogd zelf, door de Kroon worden benoemd en ontslagen. De zoogenaamde beambten worden aangesteld en ontslagen (zie verder lager bij de mededeelingen over het ontslag) door de hoofden van algemeen en van gewestelijk bestuur en door de betrokken colleges.

In het algemeen zijn blijkens Ind. Stb. 1913, no. 658, onverminderd de aan de bekleeders van bijzondere betrekkingen in verband met haar eigenaardig karakter te stellen eischen, tot betrekkingen bij den burgerlijken dienst in Ned.-Indië allen *benoembaar*, die Nederlandsch onderdaan zijn op den voet van de wet van 10 Februari 1910 (Ind. Stb. no. 296), dit zijn, behalve de Nederlanders zelf, voornamelijk diegenen, die in Ned.-Indië geboren zijn uit aldaar gevestigde ouders (dus ook inlanders en vreemde oosterlingen) en de buiten Ned.-Indië geboren kinderen van een Nederlandschen onderdaan, die nog geen 18 jaar oud zijn of die na het bereiken van dien leeftijd in het koninkrijk gevestigd zijn. Bij Ind. Stb. 1913, no. 659 en Ind. Stb. 1914, no. 329 zijn een aantal technische en wetenschappelijke betrekkingen aangewezen, die ook kunnen worden vervuld door niet-Nederlandsche onderdanen.

Blijkens eene bekendmaking in de Javasche Courant van 22 Augustus 1913 no. 67 is het beginsel aanvaard om bij het bekleden van gelijke betrekkingen en het voldoen aan gelijke voorwaarden van benoembaarheid van Europeaan, Inlanders en Vreemde Oosterlingen gelijke bezoldiging toe te kennen. Het ligt in de bedoeling dit beginsel in toepassing te brengen bij de geleidelijk ter hand te

nemen personeelsreorganisatiën bij de verschillende dienstvakken.

Voor bijzonderheden aangaande de benoembaarheid tot en de bezoldiging van de verschillende Indische ambten wordt verwezen naar de artikelen betreffende de afzonderlijke diensttakken (zooals „Boschwezen”, „Pandhuisdienst”, enz.) en naar de artikelen handelende over bepaalde ambten (zooals „Administratieve ambtenaren”, enz.).

Hieronder volgen nog eenige bijzonderheden aangaande de Europeesche- en de Inlandsche ambtenaren in het algemeen.

EUROPEESCHE AMBTENAREN. De ambtenaren worden in Indië zelf aangeworven of uit Nederland uitgezonden. Bij de *uitzending* van personen uit Nederland voor een burgerlijke betrekking in Indië wordt een tegemoetkoming in de kosten van uitrusting toegekend, voorts vrije overtocht op staatsrekening (zie het Overtochtsreglement, dat geheel bijgewerkt voorkomt onder de bijlagen van het eerste gedeelte van den Regeerings Almanak voor Ned.-Indië) en dadelijk na aankomst, soms bij inschepping, een voorloopig traktement. Als regel wordt aan alle gehuwde mannelijke personen, die als ambtenaar naar Indië worden uitgezonden, nog een tegemoetkoming toegekend, bedragende een maand van de Indische activiteitsinkomsten (Ind. S. 1914, no. 645). Allen moeten zich schriftelijk verbinden om ingeval zij binnen 5 jaren (in sommige gevallen wordt een kortere termijn genomen) na aankomst in Indië om eenige andere reden dan welbewezen ziels- of lichaamsgebreken uit 's Lands dienst mochten worden ontslagen, op de eerste aanmaning aan 's Lands kas terug te betalen hetgeen voor hun uitrusting en hun overtocht is voldaan. Geen uitzending heeft plaats zonder geneeskundig onderzoek, zooals overigens ook in Ned.-Indië zelf geen benoeming van Europeesche landsdienaren plaats heeft zonder keuring (Ind. Stb. 1904, no. 206). De in Nederland ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gestelde ambtenaren moeten naar Ned.-Indië vertrekken binnen den termijn door den Minister van Koloniën bepaald.

Het *bezoldigen* der ambtenaren geschiedt naar het beginsel dat, behalve de toe te leggen jaarwedde, geen andere dan de uitdrukkelijk toegestane voordeelen uit het ambt mogen worden getrokken (art. 51 R.R.). De Gouv. Generaal regelt het bedrag der bezoldigingen, voor zoover het niet door de Kroon is vastgesteld. Bezoldigingen bij Koninklijke besluiten bepaald of begrepen in een goedgekeurde begrooting, kunnen door den Gouv.-Generaal, zonder machtiging der Kroon, niet worden verhoogd (art. 50 R.R.). De bezoldigingen worden in Indië maandelijks vooruit betaald; in het algemeen vangt de bezoldiging aan op den eersten dag van de maand volgende op de maand, waarin men werd aangesteld, terwijl bij ontslag uit een betrekking het salaris wordt toegekend over de volle maand, waarin het ontslag plaats vond. Eenige categoriën van ambtenaren genieten, behalve hun bezoldigingen, ook vrije huisvesting van den Lande, of, bij gemis van een landswoning, vergoeding voor huishuur tot een voor elke categorie of voor elk ambt vastgesteld bedrag. Bedoelde categoriën en ambten, alsmede het bedrag der vergoedingen zijn bij verschillende ordonnantiën vastgesteld.

Op 1 April 1915 is de regeling afgeschaft, volgens welke landsdienaren op een vaste maandelijksche bezoldiging, zoomede gepensioneerden een gedeelte, hoogstens de helft, van hun bezoldiging, wachtgeld, non-activiteitstraktement of pensioen door bemid-

deling van de regeering naar Nederland mochten delegeren. De op genoemden datum bestaande delegatien kunnen echter blijven voortbestaan.

Volgens art. 49 der Comptabiliteitswet kunnen *voorschotten* worden verleend aan ambtenaren op traktementen — verlof- en non-activiteitstraktementen daaronder begrepen — wachtgelden, pensioenen, declaratiën wegens reis- en verblijfkosten en op vaste uitkeeringen (Bijbl., no. 1797). Bij vertrek naar en van Nederlandsch-Indië kan aan gouvernements passagiers, indien de dag van vertrek en die van hun vermoedelijke aankomst niet in dezelfde maand vallen, opde hun gedurende den tijd van overtocht toegelegde inkomsten een voorschot worden verleend over het tijdvak van één maand en zulks boven en behalve de hun toekomende inkomsten over de maand van vertrek (Ind. Stb. 1910, no. 335). Bepalingen op het verleen van voorschotten aan in Nederlandsch-Indië verplaatst wordende ambtenaren zijn vervat in Ind. Stb. 1895, no. 74, aangevuld bij Ind. Stb. 1897, no. 140, 1900, no. 125 en 1902 no. 178.

Ten behoeve van particuliere schuldeischers worden geen *kortingen* meer verleend op uit 's lands kas genoten wordende inkomsten van landsdienaren, gewezen landsdienaren, hun weduwen en weezen. (Ind. Stb. 1898, nos. 207 en 208). Blijkens Ind. Stb. 1898, no. 210 worden tot aanzuivering van schulden aan den Lande inhoudingen bevolen tot $\frac{1}{4}$ van de inkomsten (na aftrek der verplichte contributiën) van f 200.— 's maands en daarbeneden en tot $\frac{1}{3}$ van de inkomsten van meer dan f 200.— 's maands. De gezamenlijke inhoudingen mogen met inbegrip van de inhoudingen tot aanzuivering van voorschot op traktement of borgtocht het vorenbedoeld bedrag niet overschrijden. Met het oog op financiële omstandigheden van den schuldenaar kan het bedrag der inhoudingen op minder dan $\frac{1}{4}$ of $\frac{1}{3}$ van het netto-inkomen gesteld worden.

Bepalingen omtrent den *ambtseel* zijn vervat in Ind. Stb. 1827, no. 115, laatstelijk gewijzigd bij Ind. Stb. 1908, no. 307.

Er bestaan administratieve *beloeningen en straffen* ter bevordering van een nauwgezette plichtsbetrachting. Tot de beloeningen behooren o.a. tevreedenheidsbetuigingen, onderscheidingen en buitengewone bevorderingen; tot de straffen berispingen, stilstand van bevordering, schorsing en niet-eervol ontslag. De ambtenaren zijn voorts gerechtigd vervolgbaar voor misdrijven, waaronder ook ambtsmisdrijven, zooals knevelarij, omkoop en misbruik van gezag. Schorsing kan, waar zulks niet uitdrukkelijk aan andere autoriteiten is toegekend, alleen geschieden door den Gouv.-Generaal (Bijbl. no. 2902).

Aan de burgerlijke ambtenaren in Ned.-Indië kunnen worden verleend binnenlandsche en buitenlandsche *verloven*. De binnenlandsche verloven kunnen worden verleend wegens ziekte voor ten hoogste zes maanden en wegens andere gewichtige redenen voor ten hoogste drie maanden voor landsdienaren op Java en Madoera en voor ten hoogste vier maanden voor landsdienaren op de Buitenbezittingen. Verloven wegens ziekte brengen het behoud van vol traktement mede gedurende de eerste drie maanden, terwijl ingeval van verlof wegens gewichtige redenen, vol traktement behouden wordt gedurende de eerste maand voor hen, die op Java en Madoera en gedurende de eerste twee maanden voor hen, die in de Buitenbezittingen geplaatst zijn. Tijdens den verderen duur dier verloven wordt half traktement genoten. De Gouv.-Gen. is echter bevoegd ook voor

den verderen duur van het verlof wegens ziekte de uitkeering van vol traktement te vergunnen, ingeval de ziekte een gevolg is van bevolen of gevorderde diensten. Voorts kan de Gouv.-Generaal wegens gewichtige redenen voor bepaalden of onbepaalden tijd verlof toestaan buiten bezwaar van den Lande. Zie verder het Reglement voor het verleen van binnenlandsche verloven aan Europeesche ambtenaren, vastgesteld bij Ind. Stb. 1912, no. 198. Ingevolge de bij Ind. Stb. 1910, no. 643 vastgestelde regeling kan aan Europeesche burgerlijke ambtenaren, die krachtens de bestaande bepalingen binnenlandsch verlof kunnen gekomen, verlof worden verleend naar plaatsen buiten Ned.-Indië (zie ook Bijbl. no. 7352). Op het verleen van buitenlandsche verloven is een Reglement vastgesteld bij Kon. besluit van 25 Augustus 1892, no. 32 (Ind. Stb. no. 235, laatstelijk gewijzigd bij Ind. Stb. 1912, no. 522). Deze verloven worden onder genot van verlofstraktement en van vrijen overtocht verleend aan in vasten dienst zijnde Europeesche ambtenaren en wel wegens ziekte of wegens langdurigen dienst, in het eerste geval voor den tijd in het geneeskundig certificaat vermeld, behoudens een maximum van twee jaren, in het laatste geval voor den tijd van acht maanden na ten minste zes jaren dienst. Bedraagt de diensttijd meer dan zes jaren, dan wordt voor elk vol jaar boven dat getal de duur van het verlof met een maand verlengd, met dien verstande, dat het verlof nimmer wordt verleend voor langer dan één jaar. Aanspraak op verlof wegens langdurigen dienst wordt driemaal verkregen telkens na ten minste zes jaren dienst in Ned.-Indië. Bij Kon. besluit kan ook andere diensttijd dan Indische diensttijd in aanmerking worden gebracht voor de berekening van den diensttijd, die aanspraak geeft op verlof wegens langdurigen dienst (Ind. Stb. 1912 no. 522). Een verlof naar Europa wegens langdurigen dienst kan, wanneer daarop aanspraak verkregen is, alleen worden geweigerd, ingeval de Gouv. Gen. het met de belangen van 's Lands dienst onverenigbaar acht, dat de verzoeker zijn werkkring op het door hem aangegeven tijdstip verlaat. In zodanig geval geschiedt de weigering bij gemotiveerd besluit en wordt een termijn bepaald, na welken op het verzoek kan worden terug gekomen. Het maandelijksche verlofstraktement wordt berekend naar den volgenden maatstaf: 70 % van de eerste f 125 der maandelijksche bezoldiging, 50 % van de tweede f 125, 30 % van de volgende f 500 en 25 % van elk volgende bedrag (Ind. Stb. 1910, no. 679). In den Regeerings Almanak voor Ned.-Indië (eerste gedeelte) is onder het hoofdstuk „Personeele verordeningen omtrent landsdienaren en andere personen” een staat opgenomen, waarin achter elk traktement het verlofstraktement is vermeld. De verloven naar Europa onder genot van verlofstraktement kunnen door den Minister van Koloniën wegens ziekte worden verlengd met behoud van dat traktement, mits het daardoor niet langer dan drie jaren genoten wordt. Ook kan de Minister de verloven naar Europa verlengen buiten bezwaar van den Lande, wanneer 's Lands belangen het naar zijn oordeel gedoogen. In geval van verlenging van een verlof, dat verleend is met behoud der betrekking en tijdelijke voorziening in de waarneming daarvan, kan de Gouv.-Generaal, zulks geraden achtende, definitief in de betrekking voorzien. De Gouv.-Generaal bepaalt welke betrekkingen bij verlof van de titularissen voor niet langer dan één jaar tijdelijk worden waargenomen. De bepalingen omtrent het verleen van buitenlandsche verloven zijn mede van toepassing op

den president en de leden van de Algemeene Rekenkamer, met deze uitzondering nochtans, dat zij niet geacht worden door het vragen van verlof afstand te doen van hunne betrekking (Ind. Stb. 1898, no. 164). Zie omtrent den voorzitter, de vice-voorzitters en de leden van het Hooggerechtshof art. 99 R.R. Ten slotte wordt hierbij aangeteekend, dat ook verlof kan worden verleend wegens dringende redenen, doch slechts voor den tijd van hoogstens zes maanden en buiten bezwaar van 's Lands schatkist.

Non-activiteitstraktement wordt genoten door de niet in actieven dienst zijnde landsdienaren, die uit Nederland voor den Indischen dienst zijn uitgezonden, indien hun bij de akte van aanstelling een voorloopig traktement of wachtgeld is toegekend of die uit Nederland van verlof terugkeeren. De eerste categorie geniet het bij akte van aanstelling bepaalde bedrag, de tweede categorie geniet het $\frac{1}{3}$ van het laatste ontvangen activiteitstraktement, doch niet meer dan f 500 's maands. De toekenning van non-activiteits traktement geschiedt tot wederopzeggens, doch telkens na verloop van een jaar moet door den betrokken departementschef of dienstchef omtrent de redenen der niet-herplaatsing worden gerapporteerd. *Wachtgeld* wordt genoten door de niet in actieven dienst zijnde landsdienaren, wier betrekking bij een reorganisatie is ingetrokken of die door andere oorzaken buiten hun schuld of toedoen genoodzaakt zijn hun betrekking te verlaten. Het wachtgeld bedraagt een derde van het laatst genoten activiteitstraktement, doch niet meer dan f 500 's maands. Wachtgeld wordt bij intrekking van het bekleede ambt voor denzelfden duur verleend als non-activiteitstraktement, met dien verstande, dat bij ontslag uit de betrekking wegens ziekte of andere redenen buiten schuld of toedoen van den betrokkene het wachtgeld gedurende ten hoogste twee jaar kan worden toegekend en bij ontslag wegens ongeschiktheid gedurende ten hoogste één jaar. *Onderstand* kan worden verleend aan de niet in actieven dienst zijnde landsdienaren, voor zoover zij niet in de termen vallen om non-activiteitstraktement of wachtgeld te ontvangen. De onderstand bedraagt het drie tiende gedeelte van het laatst genoten activiteitstraktement, doch niet meer dan f 250 's maands (zie het Reglement op het toekennen van non-activiteitstraktement, wachtgeld en onderstand in Ind. Stb. 1905, no. 611).

Ter zake van de vergoeding van *reis- en verblijfskosten* zijn de noodige voorschriften vastgesteld in het „Reglement op het reizen in Ned. Indië van Europeesche burgerlijke landsdienaren en andere personen (Ind. Stb. 1890, no. 209, gew. bij Ind. Stb. 1902, no. 441 en 442). In dit reglement zijn slechts algemeene en aan weinig verandering onderhevige beginselen opgenomen, terwijl de uitvoering dier beginselen in nadere bijzonderheden door den Gouv. Generaal wordt geregeld. De ambtenaren worden in het reglement verdeeld in vier klassen, nl. 4e klasse met een bezoldiging van minder dan f 150 's maands, 3e klasse met een bezoldiging van f 150 of meer, doch minder dan f 500, 2e klasse met een bezoldiging van f 500 of meer, doch minder dan f 1000 en 1e klasse met een bezoldiging van f 1000 en hooger. De dagelden bedragen voor de 1e klasse f 10, voor de 2e klasse f 8, voor de 3e klasse f 6 en voor de 4e klasse f 5. Voorts worden transport- en bagagekosten vergoed.

Ontslag kan worden verleend óf alleen uit de betrekking, waardoor de ambtenaar onder genot van zekere inkomsten ter beschikking van de Regeering

blijft, óf wel uit 's Lands dienst, waardoor hij ophoudt ambtenaar te zijn. Ontslag wordt op of zonder eigen verzoek, eervol of niet-eervol verleend. Ontslag uit den dienst steeds door den Gouv. Generaal, ontslag uit de betrekking, indien het ambtenaren betreft door den Gouv. Gen., en indien het beambten betreft, door de daartoe bevoegde autoriteit. Tenaanzien van de beambten is echter als beginsel aangenomen, dat aanvragen om ontslag uit de betrekking wegens andere redenen dan ziekte niet aanstonds mogen worden ingewilligd, maar bij de Regeering moeten worden voorgebracht met voorstel om den betrokken persoon uit 's Lands dienst te ontslaan, terwijl voorts ambtenaren en beambten, die langer dan vijf jaren buiten werkelijken dienst van den Lande zijn, evenzeer voor ontslag uit den dienst in aanmerking moeten worden gebracht. Voor ontslag wegens dienstweigering van ambtenaren, die eigenmachtig hun betrekking hebben verlaten, wordt verwezen naar Bijbl. nos. 5519 en 7099.

Het „Reglement op het verleenen van *pensioenen* aan Europeesche burgerlijke ambtenaren in Nederl. Indië”, vastgesteld bij Ind. Stb. 1881 no. 142, laatstelijk gewijzigd bij Ind. Stb. 1914, no. 648 (het Reglement is geheel bijgewerkt opgenomen onder de bijlagen van het eerste gedeelte van den Regeerings Almanak voor Ned. Indië), bepaalt dat de ambtenaren, die eervol ontslagen zijn, recht hebben op pensioen, als zij een diensttijd hebben van 20 jaren en den ouderdom van 45 jaren hebben bereikt, dan wel als zij in of door de uitoefening van hun ambt of ter zake van die uitoefening, hetzij tengevolge van gewelddadige aanranding of verzet, of van met gevaar gepaard gaande dienstverrichtingen wonden of gebreken bekomen hebben, die hen volstrekt ongeschikt maken langer te dienen. Hun *kan* na eervol ontslag uit 's Lands dienst pensioen worden verleend, indien zij een diensttijd hebben van minstens 10 jaren en ongeschikt worden geacht voor verdere dienst, dan wel een diensttijd hebben van minstens 5 jaren en door wel bewezen ziels- of lichaamsgebreken belet worden langer te dienen. Ook kan hun pensioen worden verleend, ongeacht hun diensttijd en leeftijd, als zij eervol uit den Indischen dienst zijn ontslagen wegens een benoeming tot Hoofd van een Dep. van Alg. Bestuur in Nederland. Voor een diensttijd van 20 jaar is het jaarlijksch bedrag van het pensioen vastgesteld op driemaal de hoogste maandelijksche bezoldiging gedurende 24 maanden genoten of op driemaal de hoogste maandelijksche bezoldiging gedurende 36 maanden genoten, al naar gelang die bezoldiging f 1000 of minder, dan wel meer dan f 1000 heeft bedragen. Wanneer de hoogste bezoldiging niet gedurende 24 maanden of gedurende 36 maanden is genoten, wordt het pensioen berekend naar het gemiddelde van de hoogste en de naast daarbij komende maandelijksche bezoldigingen, in het eerste geval over 24 maanden en in het tweede geval over 36 maanden. Wanneer het pensioen, berekend over de gemiddelde maandelijksche bezoldiging gedurende 36 maanden genoten, lager zou worden dan het bedrag, hetwelk als pensioen zou zijn toe te kennen, indien de maandelijksche bezoldiging van den ambtenaar niet boven f 1000 ware geklommen, wordt het pensioen op dat bedrag vastgesteld. Waar de hier gestelde maatstaf ontbreekt, wordt als grondslag van het pensioen genomen de middelsom der genoten maandelijksche bezoldiging. Het jaarlijksche pensioen van hen, die in of door de uitoefening van hun ambt gebreken gekregen hebben, wordt

zonder berekening van den diensttijd bepaald op driemaal de hoogst genoten maandelijksche bezoldiging. Voor een diensttijd van meer of minder dan twintig jaren wordt het pensioen van een twintigjarigen dienst naar verhouding van één twintigste voor elk jaar vermeerderd of verminderd. De vermeerdering bedraagt hoogstens de helft van het pensioen voor evengenoemden diensttijd, doch met dien verstande dat het pensioen nimmer meer kan bedragen dan f 9000 's jaars.

Er bestaat in Indië een *Weduwen- en Weezenfonds* van Europeesche burgerlijke ambtenaren, dat door de Ind. Regeering is opgericht voor het toekennen van uitkeeringen aan weduwen en weezen der deelgenooten (Zie het Reglement voor het Weduwen- en Weezenfonds van Europeesche burgerlijke ambtenaren in Nederl. Indië in Ind. Stb. 1913, no. 359). Het fonds wordt samengesteld uit de bijdragen der deelgenooten, d.z. alle mannelijke en vrouwelijke burgerlijke ambtenaren. De gewone contributie bedraagt voor mannelijke deelgenooten 5 % en voor vrouwelijke $2\frac{1}{2}$ % van alle als ambtenaar genoten inkomsten, behalve huishuurindemniteit en inkomsten als vergoeding voor onkosten en overwerk. Buitengewone contributies zijn verschuldigd bij eerste indiensttreding, bevordering en huwelijk. Het pensioen der weduwen wordt berekend naar de gemiddelde maandelijksche bezoldiging door den overleden landsdienaar genoten gedurende de twee laatste jaren van zijn werkelijken dienst. Indien de overledene nog geen twee jaren in actieven dienst heeft doorgebracht, wordt het pensioen berekend naar het gemiddelde bedrag der genoten maandelijksche bezoldiging. Het pensioen der weduwen bedraagt: van traktementen van f 100 's maands of minder 20 %, doch minstens f 8 's maands; van traktementen boven f 100 's maands 16 %, doch minstens f 20 's maands en hoogstens f 160 's maands. Boven dit pensioen wordt, zoolang de weduwe in leven is, door de minderjarige kinderen en stiefkinderen een onderstand genoten volgens een vastgesteld tarief berekend naar het bedrag van het pensioen der weduwe. Heeft de moeder geen aanspraak op pensioen of is zij eveneens overleden, dan wordt de onderstand aldus berekend: *a.* bij een getal weezen van drie of minder krijgt ieder van hen $\frac{1}{3}$ van het pensioen, hetwelk hun moeder, in leven zijnde, zou genoten hebben; *b.* bij een getal van meer dan drie wordt voor drie daarvan de onder *a* bedoelde berekening toegepast en voor de anderen het bovenbedoelde tarief, met dien verstande dat elk der weezen recht heeft op een gelijk aandeel van het totaal der aldus verkregen bedragen. (Zie verder artt. 18 en 19 van het bovengenoemd Reglement voor het Weduwen- en Weezenfonds). Voorts kan *onderstand* worden toegekend aan de nagelaten betrekkingen van alle Eur. landsdienaren, die in Ned. Indië in den strijd of bij en door de uitoefening van gevorderde of bevolen dienstverrichtingen zijn gesneuveld of omgekomen of binnen een jaar aan de onmiddellijke gevolgen van den strijd of van gemelde dienstverrichtingen zijn overleden. Het moet echter gebleken zijn, dat de achtergeblevenen ten gevolge van den dood hunner betrekkingen aan geldelijken onderstand van landswege dringend behoefte hebben (Zie Ind. Stb. 1875, no. 92 en Ind. Stb. 1901, no. 234). De onderstand wordt verleend in Nederland door den Minister van Koloniën en in Ned. Indië door den Gouv. Generaal tot zoodanig bedrag, voor zoolanglen tijd en onder zoodanige voorwaarden als hun

in ieder voorkomend geval billijk en noodzakelijk zal voorkomen.

INLANDSCHE AMBTENAREN. Wat de inlandsche burgerlijke ambtenaren in de gouvernementlanden op Java en Madoera betreft, is bij Ind. Stb. 1867, no. 168 (Zie ook Ind. Stb. 1887, no. 88) bepaald, welke ambtenaren door den Gouv. Generaal en welke door de Hoofden van gewestelijk bestuur in overleg met de regenten worden *benoemd* en *ontslagen*. Zulks is voor zoover de inlandsche ambtenaren en beambten in de gouvernementlanden op de Buitenbezittingen aangaat — het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden uitgezonderd — bepaald bij Ind. Stb. 1881, no. 117 en wat laatstgenoemd gewest betreft bij Ind. Stb. 1899, no. 259 (§ X) en 1908, no. 41 (§ H). Zie voor het Gouv. Celebes en Onderhoorigheden nog Ind. Stb. 1906, no. 374, 1907, no. 161 en 1919, no. 359, voor de residentie Bali en Lombok Ind. Stb. 1882 no. 123 en Ind. Stb. 1900, no. 54, voor de residentie Lampongsche Districten Ind. Stb. 1909 no. 273. Benoeming van inlandsche ambtenaren mag niet plaats hebben en voordrachten daartoe mogen niet worden gedaan, zonder dat de controleur der betrokken afdeeling is gehoord (Bijbl. no. 3626). Betrekkingen voor inlanders bestemd worden niet aan Europeanen opgedragen (Bijbl. no. 4147 en 6084). Zoolwel bij eerste benoemingen in 's Lands dienst als bij bevorderingen zal rekening moeten worden gehouden met de door de betrokken candidaten of ambtenaren genoten opleiding (Bijbl. no. 4722, 5536 en 5693). Voor hun kunde en geschiktheid zijn echter geen bindende regels bij algemeene verordening gesteld.

De Hoofden van gewestelijk bestuur zijn bevoegd, om, wanneer de belangen van dien dienst dat vorderen, de onder hun bevelen gestelde inlandsche ambtenaren, uitgezonderd de inlandsche officieren van justitie, in de uitoefening hunner bediening te *schorsen* en tijdelijk in het daardoor openvallend ambt te voorzien. Voor zoover betreft personen, die door andere autoriteiten benoemd zijn, geschiedt de schorsing onder nadere goedkeuring dier autoriteiten. Het schorsen van ambtenaren mag niet het karakter hebben van een administratieve bestraffing (Bijbl. no. 2527). Schorsing bij wijze van straf kan alleen worden opgelegd door den Gouv.-Generaal. Bij Ind. Stb. 1867, no. 10, 1874, no. 94a, 1882, no. 19 en 1902, no. 380 zijn de inlandsche ambtenaren aangewezen, tegen wie geen burgerlijke *rechtshandhaving* of vervolging tot straf mag worden ingesteld dan na bekomen verlof op Java en Madoera van den Gouv. Generaal, daarbuiten van den hoogsten gewestelijken gezaghebber.

De *bezoldiging* van een aantal inlandsche hoofden en ambtenaren is vastgesteld bij Ind. Stb. 1867, no. 125 en 1870, no. 124, juncto Ind. Stb. 1870, no. 200 en 1871, no. 50 Zie verder de artikelen over afzonderlijke diensttakken en ambten.

Voorschriften op het verleen van *voorschotten* aan inlandsche landsdienaren bij verandering van stand- of woonplaats in Ned. Indië zijn te vinden in Ind. Stb. 1902, no. 200, juncto 1911, no. 164. Buiten de daarin bedoelde gevallen worden voorschotten slechts bij uitzondering en na verkregen machtiging van den Gouv. Generaal verkregen. De binnenlandsche *verloven* aan inlandsche ambtenaren zijn geregeld in het „Reglement omtrent het verleen van binnenlandsche verloven aan Europeesche en inlandsche burgerlijke landsdienaren in Ned. Indië (Ind. Stb. 1912, no. 198). Buitenlandsche verloven kunnen aan inlandsche ambtenaren

alleen buiten bezwaar van den Lande verleend worden (Bijbl. 6376).

De inlandsche burgerlijke landsdienaren op Java en Madoera hebben ingevolge het bij Kon. besl. van 24 Aug. 1887, no. 18 (Ind. Stb. no. 192, gewijzigd bij Ind. Stb. 1905, no. 527) vastgesteld reglement recht op *pensioen* na een diensttijd van dertig jaren, zoomede indien zij in of door de uitoefening van hun ambt of ter zake van die uitoefening, ten gevolge van gewelddadige aanranding of verzet of van met gevaar gepaard gaande dienstverrichtingen, wonden of gebreken bekomen hebben, welke hen volstrekt ongeschikt maken langer te dienen. Hun *kan* na eervol ontslag pensioen worden verleend, als zij een diensttijd hebben van minstens 10 jaren en ongeschikt worden geacht voor verderen dienst, hetzij een diensttijd hebben van ten minste 5 jaren en door welbewezen ziels- of lichaamsgebreken belet worden langer te dienen. Voor een diensttijd van 30 jaren wordt het jaarlijksche bedrag vastgesteld op driemaal de hoogste maandelijksche bezoldiging gedurende vierentwintig maanden genoten. Dit reglement is bij Ind. Stb. 1891, no. 208 toepasselijk verklaard voor de inlandsche burgerlijke landsdienaren in de gezamenlijke bezittingen buiten Java en Madoera.

Aan weduwen van inl. ambtenaren kan bij hooge uitzondering *onderstand* worden toegekend en daarvoor komen alleen in aanmerking de weduwen (eerste wettige vrouwen) van regenten en enkele anderen bij wijze van gunst, indien daartoe wegens hooge geboorte of politieke overwegingen voldoende reden wordt gevonden.

Het toekennen van *wachtgeld* aan inl. ambtenaren is geregeld bij Ind. Stb. 1907, no. 344, 1908, no. 108 en 1911, no. 164. Inl. ambtenaren, die in de uitoefening hunner functies zijn geschorst of uit hun betrekking zijn ontslagen onder aanteekening, dat omtrent den aard van dat ontslag nader zal worden beslist, komen voor onderstand bij wijze van wachtgeld in aanmerking.

De vergoeding van *reis- en verblijfskosten* is voor de verschillende categorieën van inl. ambtenaren afzonderlijk geregeld. Zoo ook de kostuums, statie, enz. Aan inlanders van aanzien kan ter belooning voor bewezen diensten een *eerste teeken* worden toegekend in goud, zilver of brons. Voorts kan aan inlanders de medaille worden toegekend voor moed en trouw, waaraan een geldelijke toelage kan worden verbonden.

Naar aanleiding van een door de Ind. Regeering te kennen gegeven wensch heeft zich op uitnoodiging van den Minister van Koloniën te 's Gravenhage gevormd een commissie van toezicht over zonen van inl. hoofden en andere aanzienlijke inlanders, die in het belang hunner *opleiding* in Nederland vertoeven.

AMBTSVELDEN. Gelijk men in zelfbesturende landschappen bezoldiging door toekenning van *apanages* kende en kent (Zie APANAGE), zoo kwam of komt ook in rechtstreeksch gebied bezoldiging van inlandsche hoofden en beamten van gouvernementswege voor door toekenning van voordeelen uit bepaalde stukken gronds. Een enkel maal geschiedde dit in den *apanage* vorm, d.i. doordat zulke hoofden het recht kregen belasting te heffen van de toegewezen gronden; aldus b.v. was 'het vóór 1819 en van 1833 tot 1867 voor een aantal regenten op Java (Margadant, Het Reg. regl., III bl. 47). Meestal echter kreeg de titularis een tijdelijk genotdan wel gebruiksrecht op den grond, die dan te

zijn bate door de onderhebbende bevolking moest worden bewerkt voor den enkelen kost. Een wezenlijk bezitrecht, dat dan echter aan veel beperkingen onderworpen is, dus ambtelijk grondbezit, is zeldzaam; men ontmoet het bij de ornamentevelden van Zuid-Celebes, die immers heeten toe te behooren aan het ornament (het kleinood van den gebiedskring) zelf. Nadeelen van het bezoldigen met ambtsvelden zijn: de groote ongelijkheid en wisselvalligheid der inkomsten, de gereede aanleiding tot knoeierijen, en de bebouwing door telkens andere personen.

Voor de inlandsche gouvernementsambtenaren op Java zijn de ambtsvelden in 1819 afgeschaft door Commissarissen-Generaal (Ind. Stb. 1819 no. 11) in 1832 of 1833 op 's konings last hersteld door Van den Bosch, doch voorgoed afgeschaft op initiatief van Fransen van de Putte in 1867 (Ind. Stb. 1866 no. 3 en 130, 1867 no. 122, vgl. 1870 no. 122). Een overeenkomstige wijze van bezoldiging op de buitenbezittingen blijkt uit het staatsblad slechts indirect voor hoofden in Tapanoei (Ind. Stb. 1913 no. 128 § 3 onder f), voor gerechtigden op ornamentevelden in de afd. Makassar en Bonthain (Ind. Stb. 1910 no. 624, 1912 no. 151), en misschien voor Bali en Lombok (Zie beneden).

Ook vele inlandsche gemeenschappen in rechtstreeksch gebied kennen vanouds, wegens het gemis eener kas, een bezoldiging van haar bestuurders en beamten door toekenning van voordeelen uit een bepaald stuk grond, hetwelk tegenwoordig soms door de bevolking moet worden bewerkt voor den enkelen kost, soms ook door den ambtsdrager zelf bewerkt moet worden. Mogelijk zijn de vroegere *tanah oekoeng* in de Minahasa aldus op te vatten, zie Adatrechtbundel, IX bl. 23 en 94. Op West-Java zijn zulke ambtsvelden voor dorpsbestuurders zeldzaam, op Middel- en Oost-Java talrijk; vóór de verkiezing van een nieuw dorpshef moet worden herinnerd, hoe het met het recht der leden van het dorpsbestuur op ambtsvelden staat (Ind. Stb. 1907 n° 212 art. 4 naast Ind. Stb. 1906 n° 83 artt. 3 en 13); zie voorts v. Deventer, Economisch overzicht enz., 1904, bl. 18—19, 160 en 172, Hasselmann Rapport des adiensten, 1906, bl. 92—96, en Ind. Stb. 1900 n°. 240 artt. 1 en 8. De ambtsvelden op Java en Madoera zijn landrenteplichtig, maar dikwerf wordt hun landrente met of zonder goedvinden der overige grondbezitters of -gebruikers over dezen omgeslagen. De nagari-ordonnantie voor Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1914 n°. 774) zwijgt van ambtsvelden; de inlandsche gemeente-ordonnantie voor Amboina (Ind. Stb. 1914 n°. 629 art. 4) noemt ze evenmin, doch regentsdoesoens d. z. boomgaarden in ambtelijk genot der dorpshefden op de Ambonsche eilanden worden vermeld in Ind. Stb. 1880 n°. 217 art. 3. Voor Zuid-Bali en Lombok worden ambtsvelden vermeld in de ordonnantie op padjeg en oepeti (Ind. Stb. 1910 n°. 256 naast 1904 n°. 275 en n°. 276 art. 2) als vrijgesteld van die belastingen, doch het blijkt niet, of ook gouvernementsambtenaren ze genieten. De in Ind. Stb. 1906 n°. 83 art. 13 aan dorpsambtsvelden gegeven naam van *apanage* geeft de bestaande wijze van voordeeltrekking onzuiver weer.

Terwijl voor de gouvernementsambtenaren ambtsvelden zijn tegengegaan, ziet men voor de ambtsdragers in inlandsche gemeenten het omgekeerde. Niet alleen zijn voor de ambtsvelden der dorpsbestuurders in het rechtstreeksch gebied van Java in gewestelijke regelingen somtijds voorzieningen getroffen (vgl. Kol. Versl. 1892 bijl. Q en Eindresu-

mé III bl. 288—306) en heeft Bijbl. 5558 (van 1901) voor omvang, nieuwvorming en opmeting van deze velden op Java en Madoera een leidraad gegeven, doch Bijbl. 6535 (van 1906) machtigt de residenten aldaar zelfs om voor zulke ambtsvelden gronden af te staan in desabazit, en sinds 1909 worden buitendien op de Ind. begrooting gelden uitgetrokken om aan desa's voorschotten te verleenen voor aankoop van ambtsvelden (zie Polak, Agrar. regel., 1911, bl. 16—17, 154, 156—161). Voorts zijn en worden ambtsvelden ingevoerd voor onderwijzers aan desascholen op Java en Madoera en misschien ook voor beambten van het dorpskredietwezen aldaar, terwijl men ze tevens dienstbaar wil maken aan het desalandbouwonderwijs (vgl. Kol. Versl. 1915 kolom 213—214.)

AMFIOEN. Zie OPIUM.

AMFOAN. Landschap op het eiland Timor, behorende tot de onderafdeeling West-Midden-Timor der afd. Noord- en Midden Timor, res. Timor en O. Het wordt bestuurd door een Radja, die te Soelo woont en staat onder het direct toezicht van den gezaghebber der onderafdeeling met standplaats Tjamplong. Het is bekend wegens den grooten uitvoer van was.

AMIL (djakattiner). Zie DORPSGEESTELIJKE en DJAKAT.

AMNESTIE is een besluit van het politiek gezag, krachtens hetwelk zeker misdrijf of zekere klasse van misdrijven voor hen, welke zich daaraan schuldig maakten, onverschillig of zij al dan niet bekend zijn en onverschillig ook of er reeds eene rechtsvervolgung was ingesteld, niet zal opleveren de gevolgen, welke de wet er aan verbindt. In N.I. heeft de Gouv. Gen., in overeenstemming met den R. v. I., het recht daartoe, voor zooveel inl. Vorsten en hoofden betreft. Art. 52 R.R. en Bijbl. no. 737.

AMOENTAI. Onderafdeeling der afd. Oeloe-Soengei van de residentie Zuider en Oosterafd. van Borneo onder een Controleur met standplaats Amoentai, bestaande uit de districten Amoentai, Alabioe en Balangan (zie aldaar). De onderafdeeling omvat het stroomgebied der Balangan rivier en het meren- en moerassengebied van Alabioe en Amoentai. Destreek benoorden de Balanganrivier en tusschen die rivier en de Soengei Batoe-mandie is heuvel- en bergachtig en voor een groot gedeelte met oerboschen bedekt. Het overige deel der onderafd. is vlak en bestaat uit uitgestrekte meren, plassen en moerassboschen (z.g. hapau's). In den Westmoesson wordt deze streek voor het grootste gedeelte onder water gezet door de wateren van de Barito en Negara. In den Oostmoesson worden de drooggekomen velden voor den rijstbouw gebruikt. — De groote postweg van Bandjermasin loopt door de onderafd. en volgt, na de moerassen tusschen de Alai en de Negara te hebben doorkruist, hoofdzakelijk de Negara (Tabalong) stroomopwaarts van Moeara Roekam via Amoentai naar Kloea. In het district Alabioe is een ringvormige weg voor karrentransport aangelegd, die de grootste kampoengs in dat district met elkaar en met Amoentai verbindt en het zuidelijkst tot Moeara Babirik reikt. — Verder bestaan goede karrenwegen van Amoentai naar Lampehong en Pringin, terwijl de wegen van Pringin via Awajan naar Birajang en van Lampehong via Batoe-mandi naar Iloeng in aan leg zijn. Een bestuurstelefoon verbindt Amoentai met Barabai, Tandjoeng en Kendangan.

AMOENTAI. District der onderafd. Amoentai, afdeeling Oeloe Soengei, res. Z. en O. Afd. van Borneo onder het bestuur van een kjai (districtshoofd)

met standplaats Amoentai aan de samenvloeiing van Balangan en Tabalong gelegen, tevens de standplaats van den Controleur. — Voornaamste kampoengs zijn: Amoentai (uit 4 kampoengs bestaande), Kandang Halang, Moeara-Roekam, Palembang, en Panangkalaan. — De bevolking (Maleiers) bestaat uit landbouwers en handelaren. Een groote, drukbezochte passer vindt men te Amoentai. — Herhaalde misoogsten hebben de bevolking in de laatste jaren verarmd, waardoor telken jare een vrij groot aantal emigreert naar de Straits, Djambi en elders. Voornaamste uitvoerartikel is poeroen, waarvan matten vervaardigd worden. Als middel van bestaan speelt de zoetwatervisserij een voornamelijke rol. Uitvoer van gedroogde visch heeft echter niet plaats.

AMOENTAI. Onderafdeelings- en districtshoofdplaats in de res. Z. en O. afdeeling van Borneo temidden van moerassen gelegen, met een warm en ongezond klimaat en eene bevolking in 1905 van ruim $\pm$ 2000 zielen waaronder 5 Europeanen en een dertigtal Chineezen. Eertijds de standplaats van een Ass. Resident en het centrum der tabaksplantages in de districten Balangan en Tandjoeng, terwijl er ook garnizoen heeft gelegen, is de plaats na de opheffing van het garnizoen en de liquidatie der verschillende tabaksplantages sterk achteruitgegaan en vervallen. Er zijn thans nog een postkantoor, een groot Gouv.'s zoutverkoopshuis en een Gouv.'s inl. school der 2e klasse gevestigd. Ook vindt men er een goede pasanggrahan. Geregelde stoombootdiensten onderhouden de verbinding te water met Bandjermasin. — De grenzen der plaats zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1888 no. 84.

AMOERANG. Onderafdeeling van de afdeeling Menado der residentie Menado, bevattende de districten: Romoön Tombassian, Tompasso, Kawangkoan, Sonder, Tombariri en Tonsawang. De standplaats van den Controleur is Amoerang aan de golf van dien naam (zie aldaar). De districtshoofdplaatsen zijn respectievelijk Amoerang, Motoling, Kawangkoan, Sonder, Tanawangko en Tombatoe. De onderafdeeling is zeer bergachtig. Alleen langs de kuststreek en in de valleien der grootere rivieren zijn vlakke voor rijstbouw geschikte gronden. De voornaamste rivieren zijn; de Poigar, de grensrivier tusschen de Minahassa en Bolaang Mongondo, de Ranoiaapo (stroom der voorvaderen of goden), de grootste rivier der Minahassa en de Ronawangko. — Goede, verharde of schoon ietwat zandige wegen verbinden de grootste negorijen met de hoofdplaats. De voornaamste wegen zijn; van Amoerang naar Bojong; van Amoerang naar Pontak; van Amoerang naar Bélang aan de Oostkust gelegen (46 K.M.); van Amoerang naar Tanawangko en door naar Menadolangs dekust (57 K.M.), met de zijtakken Tanawangko-Tomohon (24 K.M.) en Toempaän-Kawangkoan (27 K.M.). Het groot aantal kleine stroompjes maakt dat vele bruggen in die wegen noodig zijn. — Het bevolkingscijfer bedraagt $\pm$ 60.000 zielen, nagenoeg allen Christenen, die eenzelfde taal spreken, het Tontemboansch (de grootste der vijf Minahassische talen) uitgezonderd het district Tombariri, dat Tomboeloesch en het district Tonsawang, dat Tonsawangsch spreekt. Behalve de gewone gewassen (mais en rijst) wordt hoofdzakelijk koffie geteeld (koffievlank Bojong 470 M. hoog). Klappers worden allerwegen door de bevolking bijgeplant.

AMOERANG (van *Oewoeran* „vindplaats van palmiet” *oewoer*). Hoofdplaats der gelijknamige

afdeeling, zetel van den controleur en van een hulp-prediker; met een bevolking van $\pm$ 3000 zielen, waaronder $\pm$ 50 Europeanen, 400 Chinezen en 40 Arabieren, volgens de opnemings van 1905. De inl. bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Mohammedaanse en Christen burgers. Handel is er weinig, ofschoon deze plaats door de booten der Paketvaart-maatschappij geregeld wordt aangedaan; de reede is voor alle winden veilig. De netto tonnen-inhoud der binnengekomen en uitgegane schepen afzonderlijk was in 1914 $\pm$ 384.000 M³. Hoewel door Graafland gerekend tot de „villes mortes” der Minahasa, begint de plaats door het snel aangroeiende Chineesche kamp te herleven; het is vooral daaraan te danken, dat de pasar door de omwonende bergbewoners steeds meer wordt bezocht. De enkele openbare gebouwen hebben een zeer eenvoudig aanzien. Van Romoën is Amoerang gescheiden door de rivier Ranojapo (zie aldaar), die aan hare monding ruim 60 Meters breed is. De verbinding wordt gevormd door een groote, ijzeren brug.

AMOERANG (BAAI VAN). Een 7 K.M. breede baai, met steile kusten en groote diepten, aan de N.-kust van Celebes. In het Z.O. gedeelte ligt, aan een beschut gedeelte der baai, de plaats van dien naam, waar men zelfs tijdens zware barat-buien veilige ankerplaats heeft. Zie Zeemansgids O. I. Arch., dl. IV.

AMOK. Toestand van zenuwachtige overprikkeling, waartoe de inlander zich soms opwindt, hetzij door overmatig gebruik van opium, hetzij door toe te geven aan zijne hartstochten, als toorn, enz. en waarin hij met of zonder onmiddellijke aanleiding of provocatie in woede ontsteekt, een wapen grijpt en iedereen, die hem in den weg komt doodt of verwondt, tot hijzelf onschadelijk wordt gemaakt. Iemand, die in dien toestand verkeert noemt men amok-maker. In het Maleisch en Javaansch wordt *amok* als een stamwoord beschouwd. De ware stam is echter *wök*, dat in het Oudjavaansch „verwoede aanval” beteekent en waarvan *amök* een werkwoordsvorm is. Tot het vangen van amok-makers bedient men zich van vorken (Jav. *tjanggah*, Soend. *tjagak*) met tanden of dorens, die in de wachthuizen (Jav. *gêrdoe*) bewaard worden. Zie Mayer, Een blik in het Javaansche volksleven, pag. 9, afbeelding. Hierbij vergelijkte men ook het groote artikel *Amuck* in Yule and Burnell's Glossary of Anglo-Indian words (1886), p. 12—16.

AMOMUM, verschillende soorten, fam. Zingiberaceae. *Hanggasa* (SOEND.), *Wresah* (JAV.). *Tepoes* (JAV., SOEND., MAL.). Kruidachtige planten met bebladerde, niet-bloeiende stengels, en aparte, uit den wortelstok te voorschijn komende onbebladerde bloeiwijzen. De vruchten zijn een bekende specerij en worden ook wel als geneesmiddel gebruikt. Ook andere deelen van de planten dienen als medicijn. In het algemeen worden de soorten van dit geslacht niet goed van elkaar onderscheiden, en zelfs wordt Amomum met andere geslachten der Zingiberaceae verward.

AMOMUM CARDAMOM Willd. (*Amomum Cardamomum* Willd. *Alpinia striata* Hort.) fam. Zingiberaceae. *Kardamoggoe* (MAL.) *Kapoelaga* (JAV. MAL.), *Hanggasa lemboel* (SOEND.). De ronde vruchten van deze plant komen in den handel in kleine ineengedrongen trosjes. Ze worden wegens de zaden door de inlanders tegelijk met de sirih gekauwd. Ook het kruid en de wortel zijn een inlandsch geneesmiddel. De vruchten moeten niet verward worden met die van *Elettaria Cardamomum*, die ingevoerd worden en kapol Sabrang heeten.

AMORPHOPHALLUS CAMPANULATUS Bl., fam. Araceae. *Ileus*, *Atjoeng* (SOEND.), *Badoer* (JAV.), *Iles-Iles* (JAV.), *Waloer* (JAV.). Kruidachtige plant met een zeer groote wortelknol, die wel eens, ondanks zijn scherpen smaak, gegeten wordt. Uit dezen knol ontstaat beurtelings een zeer groot blad met een gevlekte bladsteel of een bloeikolf, waarvan de scheede ongeveer 30 c.M. lang is.

AMORPHOPHALLUS VARIABILIS Bl., fam. Araceae. *Atoerboeng* (MAL.), *Kembang bangah* (JAV.). Veel gelijkend op de vorige soort, maar kleiner. De bloeiende plant geeft een sterke lijkenlucht van zich.

AMPALONG. Zie KAPERACHTIGEN.

AMPAS. Afval. Als handelsterm bekend in suikervabrieken.

AMPAT ANGKAT (IV Angkat), district in Oud-Agam (zie aldaar).

AMPÊL. Het Noordwestelijkste (Soesoehoenansche) district van de afdeeling Bojolali, residentie Soerakarta, met de onderdistricten Ampêl, Selo en Tjêpôgô. Einde 1905 had het ruim 34.000 inwoners, waaronder 74 Europeanen en 64 Chinezen. Het landhuis Ampêl op het gelijknamige, thans door den Soesoehoenan voor eigen rekening geëxploiteerde land gelegen nabij den grooten postweg van Salatiga naar Soerakarta, is tijdens den Javaoorlog door den Heer Dezentje versterkt en door wallen met bastions, die nog onderhouden worden, omgeven, zoodat het op een klein fort lijkt. Het belangrijkste deel van dit land is sedert eenige jaren in een bloeiende thee-onderneming omgezet. Overigens worden er evenals op de overige in dat regentschap, grootendeels op de hellingen van den Meraboe, gelegen ondernemingen, in hoofdzaak koffie, daarnevens cacao, kapok, peper, notemuskaat, cubebe en enkele andere gewassen geteeld. De hoofdplaats van het district is gelijknamig.

AMPÊL (district van Soerakarta). In dit district komt eene enclave voor van het district Tenganan, residentie Semarang, omvattende 3 aaneengesloten Gouvernements-desa's.

AMPÊL, in de residentie Soerabaja, thans een armoedige wijk van de hoofdplaats van dat gewest, bevatte vroeger de meest beroemde Mohammedaansche school van Java, gesticht door Raden Rachmat, ook wel Soenan Ampêl (Ngampel) genaamd, wiens graf daar nog wordt aangewezen, nabij de zeer oude messigit, met hoogen minaret.

AMPENAN. Havenplaats — de voornaamste van het eiland — aan de Westkust van Lombok, landingsplaats der expeditie in 1894 en eerste standplaats van den Assistent-Resident van Lombok. Het is thans een net plaatsje, alwaar zich vrij vele Chineesche handelaren en eenigen van anderen landaard o.a. Armeniërs, gevestigd hebben. De reede is zeer goed, in den Zuid-Oost moesson volkomen beschut. Ampenan is het uitgangspunt van den grooten weg, die via Mataram, Tjakra Negara, Narmada en Selong dwars over het eiland loopt en te Laboehan-Hadji aan de Oostkust eindigt. In 1914 bedroeg het aantal aangekomen en vertrokken stoomschepen 157 (621.628 M³), in 1913 was dit getal 171 (647.096 M³). Zie verder LOMBOK.

AMPENAN-OOST, Sasaksch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok.

AMPENAN-WEST, Sasaksch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok.

AMPHIBIEËN (Tweeslachtige Dieren). Klasse van koudbloedige, gewervelde Dieren met naakte huid, die gedeeltelijk aan het water-, gedeeltelijk aan het landleven aangepast zijn. Gepaarde ledematen, indien aanwezig, als vijf (of vier-) teenige pooten ontwikkeld; kaakapparaat door middel van een vierkantsbeen (quadratum) aan den schedel verbonden, twee achterhoofdsknobbels aanwezig evenals bij Zoogdieren; kieuwademhaling bij larve aanwezig, soms ook blijvend; het hart bezit één kamer en twee boezems, zoodat aderlijke en slagaderlijke harthelften onvolledig gescheiden zijn, en een sterke menging van beide bloedsoorten plaats heeft; de nieren, die door open trechters met de lichaamsholte in verbinding staan, monden door middel van primaire urine-leiders tezamen met het geslachtsorgaan in het einde van den darm uit (Cloaca). Ontwikkeling door middel van gedaante-verwisseling, meestal door kieuwen ademhalende waterlarve aanwezig, geen primaire eivliezen, (zie ook onder KRUIPENDE DIEREN).

De tegenwoordige levende Amphibiën worden in drie orden verdeeld:

I. *Gymnophiona* (zie aldaar) of Blindwoelers. Blinde, pootlooze, wormvormige en gravende dieren met kleine schubben en korten staart. Deze orde wordt in den Archipel spaarzaam vertegenwoordigd door 2 soorten uit Sumatra.

II. *Urodela* of Gestaarte Amphibiën (Salamanders). Langgerekte waterdieren met korte pooten en goed ontwikkelden staart. Deze orde komt in onze Oost niet voor, maar bezit een enkele vertegenwoordiger in A. Indië (*Amblystoma*).

III. *Anura* of Staartlooze Amphibiën (kikvorschen in ruimen zin (zie aldaar)). Lichaam kort en gedrongen; staart ontbreekt; ledematen goed ontwikkeld, vooral de achterste, welke in hoofdzaak voor springende of zwemmende voortbeweging zijn ingericht; trommelholte, trommelmvies en buis van Eustachius altijd aanwezig. Van deze orde komen talrijke vertegenwoordigers in onze Oost voor, waaronder vele boomvormen.

Algemeene litteratuur over Amphibiën: G. A. Boulenger. Catalogue of the Batrachia gradientia and the Batrachia apoda in the British Museum. London, 1882; Catalogue of the Batrachia Salientia in the British Museum. London, 1882. — H. Gadow. Amphibia and Reptiles. Cambridge Natural History. Vol. VIII, 1901. — J. T. Cunningham and G. A. Boulenger. Amphibia, uit Cunningham. Reptiles, Amphibia, Fishes and Lower Chordata. London, 1912. — F. Werner. Lurche und Kriechtiere, Bd. I uit Brehm's Tierleben, 4 Aufl., Leipzig und Wien, 1912.

AMPHITRITE-BAAI. Een 34 K.M. breede, grootendeels ondiepe baai aan de O.kust van Sumatra op ongeveer 0° 10' Z.Br., waarin verscheidene rivieren uitloopen. De voornaamste van deze is de Indragiri, welke een groote delta vormt. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. II.

AMPIBABO, zelfbesturend landschap, behorende tot de onderafd. Parigi (zie aldaar), der afd. Midden Celebes, residentie Menado, onder een zelfbestuurder, die niet door een hadat wordt ter zijde gestaan; de bevolking telt ruim 1500 zielen, w.o. den stam der Tolole, die zich gevestigd heeft in de gelijknamige kampong en langzamerhand in de andere bevolking wordt opgenomen. Het landschap was vroeger met Moëtoeng bondgenootschapelijk verbonden. (Med. Enc. Bur. deel II bl. 168 e.v.).

AMPILAN zijn waardigheidsteekenen, die den Soe-

soehoenan van Soerakarta en den Sultan van Djokjakarta bij plechtige gelegenheden achterna gedragen worden. Zij zijn bijna alle voorvaderlijke erfstukken; men vindt daaronder in Djokjakarta een groote ronden, zilveren trommel, die het kinderspeelgoed van een der vroegere Sultans bevat; een gouden waschkom en waterkruik, enz. Eene opsomming dier ampilan wordt aangetroffen voor Djokjakarta bij Groneman: In den Kraton te Jogjakarta p. 15, en voor Soerakarta. (met afbeeldingen) in Bijdr. t. d. t. l. en vlk. II R. II p. 358. Zij moeten niet verward worden met de eigenlijke *rijkssieraden*, waartoe de *oepatjara* behooren.

AMPO. Zie AARDE (EETBARE).

AMPOK. Maleische naam voor een Baardvogel, *Xantholaema haematocephala*; in Deli bij de inboorlingen aldaar *Tjanda*.

AMSTERDAM. Eilandje benoorden kaap Oentoeng Djawa, die de westelijke hoek van de baai van Batavia vormt, waarom het eiland bij de inlanders bekend is onder den naam van Poeloe Oentoeng Djawa. Het is slechts door enkele visschers bewoond.

Onder den naam „Koning Amsterdam” is een der Vorsten van Ternate, Kaitjil Sibori, bekend. Zie TERNATE (GESCHIEDENIS).

AMULETTEN. Zie FETISISME.

ANACARDIUM OCCIDENTALE L., fam. Anacardiaceae. *Djamboe Monjet*, *Gadjoes* (MAL.), *Djamboe Mete* (JAV.). Boom uit Zuid Amerika, in alle tropische landen gekweekt. De leerachtige bladeren komen gedroogd als *Folia Anacardii* in de apotheek voor, en zijn een geneesmiddel bij huidziekten. De niervormige vruchten zitten op een verdikte, eenigszins peervormige, sappige vruchtsteel, die uit een vergroeing van bloembodem en bloemsteel ontstaan is, en eetbaar is, evenals het zaad. De secretieholten van den vruchtschil bevatten Cardol, een olieachtige, sterk blaartrekkende vloeistof, benevens harszuren en looistoffen. Wegens het Cardolgehalte worden de vruchten onder den naam van *Fructus Anacardii occidentalis* in de apotheek gebruikt. Ze zijn ook bekend onder den naam van *Atjeh-nooten*, *Apenooten* en *West-Indische olifantsluizen*.

ANALABOE. Zie MEULABOH.

ANAMBAS-EILANDEN. Groep eilanden gelegen in de Chineesche zee tusschen 2°40' en 3°30' N.B. en 105°35' en 106°30' O.L., deel uitmakende van de Poelau Toedjoeh (zie aldaar). Het hoofdbestaan van de bevolking is tegenwoordig de klappercultuur; het bouwen van prauwen, het verzamelen van zee-producten als waardevolle schelpen en tripang zijn slechts nevenbedrijven; ook de vischvangst beteekent niet veel.

ANAMIRTA COCCULUS. Zie KOKKELKORRELS.

ANANASSA (Ananas). Zie NANAS.

ANAOE (MAL.). Zie ARENGA SACCHARIFERA.

ANAPHALIS, fam. Compositae. *Sendoro*, *Sindoro* (JAV.). Overblijvende wollig behaarde kruiden of heesters, waarvan eenige soorten bijna uitsluitend in het hooggebergte van verschillende deelen van den Archipel worden aangetroffen. Bekend is vooral *A. javanica*, die op den top van den Pangerango in groote hoeveelheden voorkomt en wel eens de *Javaansche Edelweiss* genoemd wordt.

ANAS. Landschap ten O. van Amanatoeng (zie aldaar) behorende tot de onderafdeeling Midden-Timor afdeeling Noord en Midden Timor. Het was te voren een deel van het onder Beloe ressorteerende Waiwihoe-Waihale en door dit landschap

op het rijk van Groot-Sonnebait veroverd, doch het werd door ons in 1908 op ethnologische gronden weer bij Midden Timor gevoegd. Vroeger werd het Nenometan genoemd.

ANASTATICA HIEROCHUNTICA L., fam. Cruciferae. *Kembang (Akar) patimah* (MAL.). Het houtige stengelgeraamte van de zoogenaamde *Roos van Jericho*, als inlandsche drogerij uit Arabië door de Arabieren ingevoerd. Daar de plant zich bij weeken in water tot een platte schijf opent, bezit ze volgens de begrippen der doekoens een openende kracht, die op het water overgaat, waarin de plant geweeft is. Vandaar dat men dit water aan Inlandsche baren-den, wier verlossing moeilijk gaat, te drinken geeft.

ANATTO, zie BIXA.

ANBIJA, d.i. profeten (mrv. van nabî); in de Mohammedaansch godsdienstige literatuur in Ned. Indië gebruikt als titel van geschriften over één of meer profeten.

ANDAGILE, zie ATINGGOLA.

ANDALAS, zie MORUS MACROURA.

ANDALAS, ANDELAS, ANDELÈS. Vermoedelijk van Arab. oorsprong; verg. „Andalusie” in Spanje. Speciale term voor Zuid-Sumatra's Westland, ons Bengkoelen, Jav. *bangkoelon* (zie BANGWETAN). Deze naam voor Bengkoelen komt wel het eerst voor in een Soendasch geschrift van 1518; en vooral bij Barros (III, 1563, Livr. V, cap. 1, teruggaand tot ± 1525); zie bij SUMATRA (Geschiedenis). Wordt daarna in den aanhef van cap. 2 der Sadjarah Mèlajoe van 1612 reeds genomen voor geheel Zuid-Sumatra, waarvan „Paralembang” = Palembang deel uitmaakte. Later dan weer in inlandschen mond overgedragen op geheel Sumatra.

De „grootte” Andalas-rivier (*Andalas gadang*) is die van Silebar, even bez. Bengkoelen; zie SILEBAR. Doch ook op Sumatra's Westkust zijn, waarschijnlijk reeds in de 16e eeuw, verschillende kampoeng's Andalas ontstaan (Minangkabausch: *Andaleh*), o. a. bij Matoer; en verg. de *Soengai Andaleh* bovenstrooms van Tandjoeng (zie deze plaatsnamen).

G. P. R.

ANDELANG of **ANDELAN** (Handeuleum). Laag eilandje in de Welkomstbaai aan Java's westkust. Het behoort tot het district Tjibalieng van de afdeeling Pandeglang, residentie Bantam, en ontleent zijn naam aan een veelvuldig daarop voorkomende krotan-soort.

ANDEUË en **LALA**. Een aan den rand der Pidië vallei gelegen landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjeh, groot ruim 5 K.M.², met ± 400 mannelijke bewoners. Het bestaat uit slechts één moekim en omvat 3 gampöngs: Andeuë, Sintob en Lala. Het ontgonnen gedeelte is bijna geheel vlak en wordt voor een deel ingenomen door van den regenval afkankelijke rijstvelden. Waar de bevolking maar dun is, blijft er echter veel grond onbebouwd. Zoo is er overvloed van gras, wat aan de veeteelt ten goede komt. Het bestuur wordt gevoerd door den oelëbalang, aan wien de keutjhi's, die een of meer meunasah's besturen, rechtstreeks ondergeschikt zijn. Vroeger strekte het landschap nog al eens tot verblijf aan vijandig gezinden, die bij het naderen van militaire patrouilles een goed heenkomen zochten in het aangrenzend, in de ravijnen zeer bedekte, heuvelterrein.

ANDJASMORÒ. Een groote en sterk uitgespoelde vulkaanruïne op de grens van Soerabaja, Kediri en Pasoeroean; het hoogste punt is 2342 M., doch de rug op de grens der beide laatste residenties is veel lager, 550—740 M.

ANDJING. Zie HOND.

ANDJING AJER. Zie OTTERS.

ANDJING ANDJING (MAL.), Zie CYNOMETRA CAULIFLORA.

ANDJING ANDJINGAN. Zie BOEROENG TIKER.

ANDJING OETAN. Zie HONDEN.

ANDJOEWANG. Zie HANDJOEWANG.

ANDOENG. Vulkaan van 1700 M. hoogte in Kedoë, Oost van Temanggoeng. Werd op de oudere topkaarten Tjoko Pekik genoemd.

ANDONARA. Zie ADONARA.

ANDONG (JAV.). Zie CORDYLINE.

ANDRESEN (AUGUSTUS JOHANNES). Werd den 22en November 1808 te Zutphen geboren. Op 12 jarigen leeftijd trad hij als korporaal volontair bij het 6e Bat. artillerie der Nationale milite in dienst en werd in 1831 tot officier der inf. aangesteld. In 1837 vertrok hij naar Indië. Als kapitein-adjudant bij den Generalen Staf streed hij onder Michiels ter Sumatra's Westkust (1844 en 1845) en verwierf daar de Mil. Willemsorde 4e kl. Van 1851—1856 voerde hij als luitenant-kolonel den oorlog ter Borneo's Westkust en bracht Montrado ten onder. Daarvoor werd hij in 1854 o. a. beloond met de Mil. Willemsorde 3e kl. In Januari 1855 werd hij tot resident der afdeeling benoemd. Met verlof in Nederland zijnde, was hij lid der Commissie voor Kolonisatie en een der mede-oprichters van het invalidenhuis te Bronbeek. In Mei 1859 werd hij benoemd tot tot Gouvernements-Commissaris, tevens Militairen Commandant der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. In October d. a. v. werd hij als zoodanig eervol ontslagen. Na van April 1865 vier jaren lang als luitenant-generaal het legerbevel te hebben gevoerd, nam hij zijn pensioen. Den 15en April 1872 overleed hij te Breda. Zie Ind. Mil. Tijdschr. 1872. bl. 355.

ANDROGRAPHIS PANICULATA Nees., fam. Acanthaceae. *Sadi lata*, *Sampiroto* (MAL.), *Ki oelar* (SOEND.). Opgerichtekruidachtigeplant, overeen groot deel van Zuid- en Zuidoost-Azië verspreid, met witte paarsgestreepte bloemen en rolronde lijnvormige doosvruchten, die bij het openspringen de zaden met groote kracht welslingeren. De plant is een zeer bekend geneesmiddel tegen slangenbeten in Britsch-Indië en komt in de Indische Pharmacopee voor.

ANDROPOGON. Zie GRASOLIËN.

ANDROPOGON SCHOENANTHUS. Zie GRASOLIËN.

ANEI. Rivier in de res. Sum. Westk., ontspringt bij den N. lijken top van den Singgalang als afwatering van het kratermeertje aldaar (2850 M.), neemt verscheidene zijtakken op die van den omvangrijken tweeling-vulkaan Singgalang-Tandikak komen. Van den Merapi krijgt zij de zijtak Ajer Poetih, die langs Padang Pandjang stroomt. Verder voert zij al het water af, dat van de westflank van het Barisan-geb. komt over een lengte van 54 K.M., van Pad. Pandjang tot Doekoe; zij valt beneden Doekoe in de Indische zee.

Een gedeelte van den bovenloop verdient bijzondere vermelding: de befaamde Anei-kloof, het dal dat de Anei diep in het Barisan-geb. heeft ingesneden. Het nauwste en fraaiste gedeelte is 6 K.M. lang en begint, gerekend in de richting naar de bovenlanden, bij Kandang Ampat; een eigenlijke dalbodem is er niet. Een der schoonste punten is wel de waterval Ajer Mantjoer (zie ald.). Is de Anei-kloof in beperkten zin 6 K.M. lang, in ruimeren zin verstaat men eronder het dwarsdal en de pas door den

Barisan beneden aanvangend bij Kajoe Tanam (140 M.), terwijl op een hoogte van 773 M. Padang Pandjang op den boven-drempel ligt. Waar de sterk kronkelende transportweg tusschen deze twee plaatsen 16 K.M. lang is, kan men zich een voorstelling vormen van het sterke verval in de steile gedeelten der kloof. Tusschen steile, groen bewoude berghellingen, tusschen verticale rotswanden, op eenige plekken slechts enkele tientallen meters van elkander verwijderd, baant het water zich een weg, en kronkelt en springt tusschen en over de groote rotsen. Vallen er bovenstrooms hevige regens, dan is de heldere beek een bruine, woeste bandjirstroom, en dreigend weerklinkt dan het bruisen tusschen de wanden.

In 1833 werd op last van den Comm. Gen. J. van den Bosch een transportweg (postweg) door de kloof aangelegd (zie Ambatjang). Sedert dien tijd is die weg onderhouden en langzamerhand eenigszins verbeterd, een kostbaar en moeilijk werk door de zware bandjirs en de belangrijke aardstoringen, die hier voorkomen. Het onderhoud kwam vroeger ten laste van de afdeelingen Batipoech X Koto (waarin het zwaarste gedeelte van den weg lag), Agam, Tanah Datar en L Koto; voor de bevolking der laatste drie afd. was het te bezwaarlijk op eenige dagreizen van hunne dorpen dit onderhoudswerk uit te voeren, en zoo werd de gelegenheid opengesteld zich voor f 6. — per man en per jaar af te koopen, waardoor de z.g.n. „Kloof-gelden” (of „Singgalang-fonds”) gevormd werden. De aanleg van den postweg was een zegen voor de bovenlanden, daar hij de eenige verbindingsweg voor groot vervoer was met Padang; eerst later is de tweede transportweg naar de bovenlanden, via Loebok Selasih (zie Alahan Pandjang) aangelegd. Nadat in 1867 de Ombilin-steenkol ontdekt was en later was besloten tot exploitatie ervan door het Gouvernement, moest worden uitgemaakt op welke wijze de afvoer naar de kust zoude plaats hebben, en ontstond een strijd over de beste richting van de aan te leggen spoorlijn, welke strijd 25 jaren duurde. Besloten werd den staatsspoorweg tot stand te brengen grotendeels langs den postweg van Padang naar Padang Pandjang, dus door de Anei-kloof. In Juli 1891 werd ook het gedeelte door die kloof voor het algemeen verkeer geopend. Sommige gedeelten zijn zoo steil dat tusschen de rails een getande staaf is aangebracht. De trein wordt hier niet opgetrokken, maar door de locomotief opgeduwd. Den 24sten December 1892 viel er aan het boveninde der kloof, in de landstreek om Padang Pandjang, in 8 uren tijds 225 m.M. regen. Een ontzettende bandjir der Anei volgde, die in den nacht den spoorweg, met bruggen, landhoofden, steunmuren, en den postweg met de daarlangs liggende huizen voor een deel wegsloeg.

Een brug van 50 M. spanwijdte werd door de rivier 40 M. verder neergelegd, die van K. Tengah eenvoudig vermorzeld, zoodat men later voor het gevaarte alleen stukjes terug vond, die geschikt waren als presse-papier. Het verkeer stond maanden lang stil en 600.000 gulden moesten aan herstellingskosten worden uitgegeven om den ouden toestand terug te kunnen krijgen. en 5 Januari 1904 herhaalde zich de catastrofe, hoewel op minder groote schaal. Heftige regens veroorzaakten toen wel een enorm aanzwellen van de Anei, maar de rivier zou zeker in staat gebleken zijn de groote waterhoeveelheid te vervoeren, wanneer niet aardstoringen haar daarin hadden belemmerd. De ingraving bij K.M. 71 ($\pm$ 400 M) werd over een lengte

van 40 Meter met aarde en boomstammen bedekt tot een hoogte van 6 Meter. Met geweld baande de Anei zich tenslotte een weg door deze prop in haar bed, en kwam, volgens ooggetuigen als een watermuur van 10 Meter hoogte, naar beneden donderen. Het grootst waren de verwoestingen bij K.M. 68, waar de beide rails met de middenstaaf en de ijzeren dwarsliggers over den postweg in de rivier werden geduwd. De werken bij de eerste verwoesting aangelegd waren allen behouden gebleven. Wel stond het verkeer tusschen de hoogvlakte en de kust stil, maar de voorziening der schepen van steenkolen te Emmahaven kon ongestoord door gaan, omdat de reserves daar aanwezig voldoende waren ter voorziening in de behoeften, zonder aanvoer uit de Ombilin-velden gedurende eenige weken. Den 7en Januari werd reeds met het herstellingswerk een aanvang gemaakt en 13 Februari liep al weer de eerste trein van Padang naar Padang Pandjang. — Tien jaar later, in 1914, stortte op een avond gedurende een zwaren regen opnieuw een groot gedeelte van den bergwand naar beneden. De rivier, die in het stadium van bandjir verkeerde, vernielde toen veel metselwerk, dat juist werd aangebracht tot breideling van bandjirgevaar, stukken van den postweg sloegen weg, maar het spoorwegverkeer werd gelukkig niet gestremd.

De benedenloop der Anei stroomt door een vlak, moerassig terrein. Bandjirs kunnen daar minder schade doen, daar de rivier er niet bedijkt is en het land dus eenvoudig overstroomd wordt.

Literatuur. Verbeek, Geol. en Topogr. beschrijving van een gedeelte van Sum. Westk. 1883; G. B. H. T. Alpherts, Mededeelingen omtrent den bandjir in de Aneikloof van 1892 (naar officieele gegevens van IJzerman), in T. Kon. Inst. v. Ingen. Not. 1892/93. Eigen Haard 1904. De Ingenieur 1912.

ANEMI (BOEG.). Zie DENDROBIUM.

ANEU GALÖNG, vaak door Europeanen Anagaloeng geheeten. Een kampong aan den linker oever der Atjèh-rivier, in de tot de sagi der XXII Moekim behorende VII Moekim Ba'ët, een tijd lang de residentie van Teungkoe Tirö. Een militaire post werd er opgericht in 1878, verlaten in 1885, hersteld in 1893 en weer opgeheven dd. 17 April 1896. Het werd nu een vijandelijke versterking, die dd. 29 Juni 1896 door een colonne onder den luit. kol. J. B. Van Heutsz na een verwoed nachtelijk gevecht werd veroverd en vervolgens opgeruimd.

ANGANG TIRANGA. Zie ANGKA ANGKA.

ANGERMASA. Eilandje in straat Egeron (Tanimbar eilanden), in het zuidelijk gedeelte 75 M. hoog.

ANGGA-ANGGA. Naam voor *Circus similis*, een Kuikendief op Celebes.

ANGGANG, ANGANG of TINGANG. Collectief-naam voor Neushoornvogel; Anggang gading, *Rhinoplax vigil*, is de eenige soort met solieden, ivoorachtigen snavel, van Borneo, Sumatra en het Indische vasteland; A. kalong of A. danto, *Buceros rhinoceros*, ook Rangkong (Soend.); A. tiranga, *Anthraceroceros convexus*; A. moessin, *Rhytidoceros undulatus*; A. keke, *Anorrhinus comatus*; A. goedoen, *Rhinoplax vigil*. Naar het geluid, dat zij geven, ook Kangkarang, Belikang, Inggang, enz. genaamd. De Maleiers in Deli (Sumatra) noemen *rhinoceros*, Anggang ra of Padoeng.

ANGGER (ANGGER-ANGGERAN) is de naam, gegeven aan Javaansche vorstenedicten uit de twee laatste eeuwen, die nu nog gedeeltelijk in de Vorstenlanden in gebruik zijn, door G. P. Rouffaer aan

een diepgaand onderzoek zijn onderworpen (Bijdr. Kon. Inst. 54, 1902, bl. 199—157), en nog voortdurend met nieuwe voorschriften vermeerderd worden (zie Ind. Stb. 1911 n° 569 en de Adatrechtbundels).

Het eerst zijn de voornaamste dezer edicten gepubliceerd onder den titel: Jav. wetten, uitg. door T. Roorda, Amst. 1844; voorts heeft men voor Djocjakarta deel 2 en 3 der Jav. wetten door G. J. Oudemans, Jogjakarta 1895—1896; eindelijk agrarische regelingen voor Djocjakarta in deel 2 der Jav. wetten, Prananan-bekel, door J. D. Hunger, Semarang, 1911. Den korten inhoud in het Nederlandsch van enkele vindt men in: Regt in Ned.-Indië I (1849), bl. 327; uittreksels uit die wetboeken in: Ned. jaarb. voor regtsk. en wetg. V (1843); de Nawolo pradoto met vertaling door Dr. Mounier in T. v. N.-I. 6, 1844, 1. Eindelijk heeft men (behalve vertalingen in Eindresumé III, 1896, bijl. B en C, alsmede door C. A. Rosemeier en Pangéran Notodirdjo van 1886 en door Gortmans van 1900) de vertalingen in deel I van G. J. Oudemans (1897) en in deel 1 en 3 van Hunger (Jogjakarta, 1910—1911).

Zie ook INLANDSCHE WETTEN en VORSTENLANDEN (rechtswezen).

ANGGI-MEER, ook genoemd Angidje en Maswon. Dit meer, gelegen in het bergland nabij de westkust der Geelvink-baai van Nieuw-Guinea, bevindt zich op 1900 M. hoogte en is overal door gebergte omgeven, dat tot $\pm$ 2500 M. stijgt. Het heeft kristalhelder water en een zeer groote diepte, in het noordelijk deel werd 148 M. gepeild; de lengte is 9 K.M., de grootstte breedte 4 K.M. De eenige in het meer levende vischsoort is de paling. Eene vrij talrijke bevolking wordt op den westelijken oever aangetroffen. Oostelijk van het Anggi-meer, en daarvan door een hoogen bergrug gescheiden, ligt het *War-masinmeer*, ook Angida en Sobé genoemd, dat kleiner is. De noordelijke en de westelijke oevers van dit meer zijn sterk bevolkt. Beide meren wateren af in de Ransiki-rivier, welke benoorden het eiland Ambérpon in de Geelvink-baai uitmondt.

ANGGREK (MAL.). Zie ORCHIDEEËN.

ANGGREK MERAPATI (MAL.). Zie DENDROBIUM CRUMENATUM.

ANGGREK TEOE (JAV.). Zie GRAMMATOPHYLLUM.

ANGGRIT (SOEND.). Zie NAUCLEA LANCEOLATA.

ANGGROENG (JAV.). Zie TREMA.

ANGKA-ANGKA of **KIKIH** of **ANGANG TIRANGA**. Naam aan een Neushoornvogel, *Anthracoceros convexus*, op Sumatra gegeven; bij de Maleiers op Oost-Sumatra Klihingan; hij wordt ook gevonden op Java, Borneo en het Indische vasteland; heet op Java Klinglingan. De Maleiers op Sumatra noemen *Anthracoceros coronatus*, Boerong kiekie. De Soendanezen op Java noemen *Anthracoceros malabaricus* Kangkareng, de Bandjareezen en Dajaks in Zuid-Borneo noemen hem Belieang. De Maleiers op Oost-Sumatra noemen *Anthracoceros malayanus* Klihingan.

ANGKAL-ANGKAL. Javaansche naam voor een roofvogel, *Elanus hypoleucus*.

ANGKAP-huwelijk, een benaming in de Gajolanden van Noord-Sumatra gebruikelijk voor den huwelijksvorm, waarbij de man overgaat tot het stamverband van de vrouw. Daar het gewoonte is, dat de vrouw bij haar man komt inwonen, zal een flinke Gajo'er zich niet voor een angkap-huwelijk leenen, tenzij geldgebrek hem daartoe noodzaakt.

Maar ook dan zal hij meest een tijdelijk angkap-huwelijk sluiten, om zoodra hij in staat is de bruidschat te voldoen, zijn vrouw en kinderen mede te nemen. Sommige Chineezzen en Arabieren leenen zich er wel toe, maar meest zijn het gevluchte contract-koelies of strafgevangenen, djahats en vagebonden, zoodat deze huwelijksvorm allesbehalve mede-werkt tot veredeling van het volk. Toch moest men wel eens noodgedwongen zijn toevlucht er toe nemen, wanneer een oorlog het aantal mannen zoozeer had verminderd, dat van verlies der arbeidsters geen sprake mocht zijn. Van den man, die dan tot den stam werd toegelaten, werd wel verwacht dat hij mede zou arbeiden, maar in de eerste plaats verlangde men van hem, dat hij bij zijn vrouw kroost zou verwekken om de geleden verliezen aan te vullen.

ANGKÉ. Rivier in de residentie Batavia. Zij ontspringt op den berg Salak en valt even bewesten de hoofdplaats Batavia in zee. Door de Mookervaat (zie ald.) staat zij westwaarts in verbinding met de Tjisédané of rivier van Tangerang, oostwaarts is zij door de Bacharachtgracht verbonden met de gekanaliseerde Tjiliwoeng en andere vaarten, die Batavia doorsnijden en nog verder oostwaarts naar Tandjong Priok voeren. De Tji Angké vormt in haar benedenloop de oostgrens der afdeling Tangerang.

ANGKLOENG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

ANGKOLA. Landstreek, in de onderafdeeling Angkola en Sipirok, (res. Tapanoei). Wordt onderscheiden in Angkola djaé (Beneden Angkola) en Angkola djoeloe (Boven Angkola). In de Bovenlanden ontspringt de Angkola-rivier, die tusschen twee bergketens van den Barisan naar het zuiden stroomt en in de Batang Gadis valt. De voornaamste toppen, zoowel die van de oostelijke keten, als van de westelijke of Maléa keten, verheffen zich geen van alle tot een hoogte van 1500 M. Eenmaal was dit dal van de Angkola rivier een meer, dat echter in diluvialen tijd opgevuld en gedeeltelijk leeggelopen is. Nog steeds is het Zuidelijk-deel moerassig en daardoor berucht wegens malaria-koorts; bovendien is de landstreek over het geheel vrij warm, terwijl de regenval aanzienlijk is (te Padang Sidimpoean ruim 2200 m.M. per jaar.) Angkola beslaat verder een zeer ongezond deel van de kustvlakte tusschen Batang Toroe en Batang Gadis. Het bergland is grootendeels met bosch bedekt; echt oerwoud komt nog voor in de bovengenoemde moerassige vlakte, het gaat geleidelijk over in minder dicht bosch en djalangans (weidegronden), die tenslotte aansluiten bij de uitgestrekte strandbosschen langs de kust van den Indischen Oceaan. — Angkola Djoeloe is een arm land met weinig terrein, dat voor sawahs geschikt is. Van veel belang is de oprichting van rubberondernemingen in de nabijheid, waarheen Angkola haar vruchten, tabak, koffie e. a. artikelen kan verkoopen. De voornaamste plaatsen in Angkola zijn: Padang Sidimpoean (zie aldaar); en Batang Toroe (zie aldaar). Padang Sidimpoean is met Si Bolga, door een rijweg verbonden, die hoogten bereikt van bijna 700 M., terwijl het aanvangspunt slechts op 70 M., het eindpunt op 300 M. ligt.

De bewoners, die tot de Bataksgerekend worden, schijnen in de Bovenlanden intelligenter dan in de Benedenlanden. Hun aantal wordt geschat op bijna 30.000, hetgeen vooruitgang wijst, daar men in 1846 het land door slechts 11.000 menschen bewoond dacht.

ANGKOLA en **SIPIROK**. Onderafd. van de afd.

Padang Sidimpoean der res. Tapanoei Zij bestaat uit drie landschappen: Angkola djoeloe, Angkola djaé en de hoogvallei van Sipirok (zie TAPANOELI).

ANGSANA (JAV. MAD. SOEND.). Zie PTEROCARPUS INDICUS.

ANGSO. Zie DJONGKANG.

ANI-ANI, of RAJAP. Maleische naam voor *Termieten* of *Witte mieren*; gevleugelde worden door de Javanen *Laron* genoemd. In alle tropische landen vrij algemeen voorkomende. Zie TERMIETEN.

ANI-ANI. Jav. Mesje of sikkeltje, waarmede de padi halm voor halm wordt afgesneden.

ANIMISME. Onder Animisme verstaat Tylor, de grondlegger van de studie der geestelijke begrippen bij primitieve volken, alles wat betrekking heeft op geestelijke dingen en wezens, als de verpersoonlijking van de geestelijke in tegenstelling van de stoffelijke gedachten. Wat primitieve volken gelooven omtrent het eigen zieleleven, omtrent de zielen van afgestorvenen, en omtrent goden en geesten wordt onder den naam van Animisme samengebracht. Dit doet ook tot op zekere hoogte A. Van Gennep „Les rites du passage” die onder Animisme verstaat „la théorie personaliste, que la puissance personifiée soit une ame unique ou multiple, une puissance animale ou végétale (totem), anthropomorphe ou amorphe (Dieu)”. (O. c. p. 17). Van Gennep brengt niet tot Animisme hetgeen de primitieve volken gelooven omtrent eene onpersoonlijke zielestof, die al het geschapene vervult; dit rekent hij tot het Dynamisme, „la théorie impersonaliste du mana” (mana is het in Melanesië gebruikelijke woord voor eene onpersoonlijke zielekracht, die wij zielestof hebben genoemd).

In zijn werk „het Animisme bij de volken van den Indischen Archipel” volgt Dr. G. A. Wilken de definitie van Tylor en Van Gennep omtrent Animisme, terwijl hetgeen onder Dynamisme wordt verstaan, daarin niet ter sprake wordt gebracht.

In zijn werk over het zelfde onderwerp heeft Dr. A. C. Kruyt Animisme gescheiden van Spiritisme. Onder het eerste wordt daar gerekend alles wat betrekking heeft op de ziel tijdens het leven hier op aarde, zoowel persoonlijk als onpersoonlijk; onder het tweede het geloof aan en de vereering van de ziel in haar bestaan na dit leven. De goden en geesten, voor een groot deel personificaties van natuurkrachten, worden in een afzonderlijke afdeeling, daemonologie, behandeld.

Zie verder: HEIDENDOM.

ANJANG ANJANG (MAL.). De met naar beneden gekromde stekels bezette steen uit de vrucht van *Elaeocarpus grandiflorus* Smith, fam. Elaeocarpaceae. Ze zijn een bestanddeel van inlandsche geneeskrachtige mengsels, en bevatten het vergiftige elaeocarpide.

ANJER. District van de afdeeling Serang, residentie Bantam; 293 K.M². met 40.000 zielen, waaronder een 20 tal Europeanen en een 30-tal Chinezen (1905), 79 desa's; hoofdplaats Anjer Lor (zie aldaar). Van 1862 tot 1910 bestond de assistent-residentie Anjer, die in 1862 met de afdeeling Serang tezamen het Noorder Regentschap uitmaakte.

ANJER, thans **ANJER LOR**. Plaats gelegen aan de bocht van Anjer, benoorden Java's 4e punt (Tandjong Tjikoening). Het had vroeger zijn beteekenis te danken aan zijn voortreffelijke ligging aan het nauwste gedeelte van straat Soenda, waardoor alle uit Europa komende zeilschepen, zoowel die bestemd voor Java, Borneo, Celebes en de Molukken, als

voor China, Japan en Manilla die plaats aandeden, én om zich te doen rapporteeren of om orders op te nemen, én om zich van ververschingen en drinkwater te voorzien. Voor laatstgemeld doel was een $\pm 4\frac{1}{2}$ K.M. lange waterleiding aangelegd, waardoor men zich op de reede van uitmuntend drinkwater kon voorzien. Vele inlanders en ook enkele Europeanen vonden een ruim bestaan door met hun lichte vaartuigen (tambangans) de in zicht komende vaartuigen tegemoet te zeilen en hun allerlei ververschingen te verschaffen. De oude Hollandsche zeelieden hadden aan die handelaren den naam van kadraaijers gegeven, terwijl dezen zich zelven *birmat* noemden.

Er was te Anjer ook een vrij groot fort, waarvan de bezetting met 1 Juli 1883, dus nog geen twee maanden vóór de verwoesting van Anjer door de Krakatau-eruptie, gelukkig was ingetrokken.

De handelsbeteekenis van Anjer was bijna geheel tenietgegaan tengevolge van de doorgraving der landengte van Suez en de daarmede gepaard gaande vervanging van de zeilvaart door de stoomvaart, zoodat Anjer nog slechts een kwijnend plaatsje was, toen het in Augustus 1883 door den vloedgolf, gevolg van de instorting van Krakatau, werd verwoest.

Na een mislukte poging om een ander Anjer te stichten op de Merakpunt aan het Noord-einde van de Merakbaai, ontstond het nieuwe Anjer, Anjer Lor (Noord-Anjer) genoemd in tegenstelling van Anjer Kidoel (zie aldaar), op de plaats van het oude. Het is een welvarende visschers- en handelsplaats. De nieuw aangelegde prauwenhaven is totaal verzend, doch de natuurlijke havenkom Moeara Pakoe voldoet aan alle behoeften.

ANJER KIDOEL (Zuid-Anjer). Na 1883 ontstaan drie K.M. bezuiden het in het vorig artikel bedoeld Anjer, bij Java's 4e punt, Bodjong, ter plaatse waar de oude vuurtoren zich bevond, en al zeer spoedig weder een nieuwe was verzezen. Daar vindt men nu, behalve den vuurtoren, een tijdbal, seinpost, en havenkantoor ten dienste van de zeevaart, en ook het uiteinde van den onderzeeschen telegraafkabel, die Java met Sumatra verbindt.

De noordelijkste top van het gebergte in het binnenland ten Z. O. van Java's 4e Punt is de Piek van Anjer (590 M.)

ANKIS. Zie STEKELVARKENS.

ANOEANG (*Bubalus* of *Anoa* *Quarlesi* cornis H. Sm.) is de Boegineesche naam van een kleine soort van wilden buffel (zie KARBOUW), die uitsluitend op Celebes voorkomt en hier in kudden vooral in boschrijke bergstreken leeft, waar hij de steilste bergkammen beklimt. Inlandsche benamingen zijn, behalve *anoeng*: in Noord-Celebes *bandogo toetoe* of *boeloe toetoe*, in Zuid- en Midden-Celebes *soko*; door de Maleiers wordt het dier *sapi oetan* genoemd. Naast deze reeds lang bekende soort is door P. A. Owens onlangs een tweede nauw verwante vorm van Zuid-Celebes als *Anoa Quarlesi* onderscheiden. Wegens zijn uiterlijk voorkomen, dat vooral door de achterwaarts gerichte, bijna rechte hoorns eenigszins aan een antilope herinnert, heeft men den *anoeng* vroeger wel ten onrechte als een antilope beschouwd. Zijn naaste verwant is de buffel der Philippijnen (*Bubalus mindorensis* Heude). De *anoeng* is (zonder staart) ongeveer $1\frac{3}{4}$ M. lang. De volwassen stieren zijn zwartbruin, de koeien iets lichter gekleurd; op kop en voeten komen enkele witte vlekken voor, zooals die ook bij andere buffels gevonden worden. Volwassen dieren zijn dun behaard, bij de jongen is het haar wollig.

ANONA MURICATA L., fam. Anonaceae. *Nangka*

belanda (MAL.), *Nangka welanda* (MAL.), *Zuurzak*, Kleine boom, uit tropisch Amerika ingevoerd, algemeen, vooral op Java, in laaglanden en lagere bergstreken gekweekt om de smakelijke aromatische, rinsche vruchten, die rauw gegeten worden. De bladeren worden door de inlanders als een geneesmiddel gebruikt.

Bij de oude schrijvers over Nederlandsch Indië is de „soorsak” geen Anona maar *Artocarpus integrifolius* (*Nangka*).

ANONA RETICULATA L., fam. Anonaceae. *Boewah nona* (MAL.), *Manowa* (JAV., SOEND.). Kleine boom, uit tropisch Amerika ingevoerd, en veel gekweekt om de smakelijke aromatische vruchten. De fijingewreven bladeren worden aangewend tegen ongedierte. De bast is een middel bij diarrhee en dysenterie.

ANONA SQUAMOSA L., fam. Anonaceae. *Delima srikaja* (MAL.), *Srikaja* (JAV., MAL., SOEND.). Boomheester of kleine boom, uit Zuid-Amerika afkomstig en vooral op Java gekweekt in de tuinen van Europeanen. De geurige smakelijke vruchten zijn zeer gezocht; de jonge bladeren worden gekneusd als een geneesmiddel bij abscessen gebruikt. In West-Indië is de nederlandsche naam „Kaneelappel”.

ANSJOVIS. Zie HARING.

ANTANAN (SOEND.). Zie HYDROCOTYLE.

ANTASAN KOE-IEN. Een smalle, slechts voor prauwen en kleine stoomsloepen bevaarbare zijtak van de rivier van Martapoera, die zich in N. Westelijke richting met de Barito verbindt en het eiland Tatas vormt, waarop de hoofdplaats van de Z. en O. afdeeling van Borneo, Bandjermasin, ligt (zie verder BANDJERMASIN en KOE-IEN).

ANTASARI. Naam van een inlandsch hoofd, kleinzoon van den in 1787 van den troon verjaagden Sultan van Bandjermasin, Amir, die een groote rol speelde in den opstand, welke de Zuider-afdeeling van Borneo in 1859 en volgende jaren teisterde. Zie BANDJERMASIN.

ANTAWALI of BRATAWALI, een geneesmiddel, dat bestaat uit de met wrachtige verhevenheden bedekte stengels van een *Tinospora*-soort, welke een pikoretine genoemde bitterstof bevatten.

ANTEMON (MAD.). Zie CUCUMIS SATIVUS.

ANTIARIS TOXICARIA Lesch., fam. Moraceae. *Antjar* (JAV.), *Ipoeh* (MAL.), *Kajoe oepas* (MAL., JAV.). Zeer hooge boom, over een groot deel van den Archipel verspreid, met giftig melksap, dat op Java gebruikt wordt voor het doden van wilde varkens, op andere eilanden als pijlgif. (Zie IPOEH).

ANTIDESMA BUNIUS Spr., fam. Euphorbiaceae. *Boeni* (MAL.), *Hoeni* (SOEND.), *Woeni* (JAV.). Tamelijk groote boom, verspreid over geheel Zuid- en Zuidoost-Azië van Ceylon en Britsch Indië tot de Philippijnen en Australië. Komt in iedere kampong voor, en wordt, wegens de aangenaam zure vruchten, graag door de inlanders geplant. Met brandewijn maakt men van de vruchten een smakelijke likeur. Ook worden de zuurachtige bladeren als toespijs bij de rijst gebruikt.

ANTILOPEN zijn de minder gespecialiseerde leden van de familie der Runderen (zie aldaar). In den Indischen Archipel leeft slechts één soort en wel op Sumatra (zie KAMBING OETAN); een fossiele antilope van Java is door Dubois (Tijdschr. Nederl. Aardrijksk. Gen., (2) XXV, 1908, blz. 1260) beschreven als *Tetracerus Kroesenii*.

ANTIMONIUM. Alhoewel antimoonglans (zwavel-antimon) in Serawak voorkomt en daar gedurende eenige jaren ontgonnen werd, gelukte het niet op

den vasten wal van Nederlandsch West-Borneo het erts aan te treffen, ofschoon geruchten omtrent het aanwezig zijn er van wel in omloop waren. Zoo vermeldt Everwyn (Jaarb. Mijnw. 1879. I. 31) antimoonglans van het stroomgebied der Melawi-rivier, doch ook na het uitloven eener premie kon aan C. J. van Schelle geen vindplaats worden getoond (Jaarb. Mijnw. 1883. I. 181). Evenmin kon deze iets naders te weten komen van het beweerd voorkomen er van in den bovenloop der Sekajam rivier (Jaarb. Mijnw. 1884. I. 123 en 145). Of het mineraal op de Zuid Natoena eilanden voorkomt (zie Jaarb. Mijnw. 1898. W 2, 3) is nog niet uitgemaakt; de door het Bestuur ingezonden stukken kunnen wel van Serawak afkomstig zijn. Ook het voorkomen er van op de Karimata eilanden (Jaarb. Mijnw. 1892. W. 36) is twijfelachtig. Hooze vond in een kwartsader in gabbro bij de Riam Kanan (Manoenggoel) eenig antimoonglans; dit is het eenige bekende positieve voorkomen van het mineraal in den archipel. (Jaarb. Mijnw. 1888. W. 114 en 1893. 410).

ANTJAR (JAV.). Zie ANTIARIS en IPOEH.

ANTJOLSCHE VAART, gegraven in het midden der 17e eeuw, oostwaarts van de stad Batavia, tot het dorp Antjol, halverwege Tandjong Priok; thans een deel van het prauwenkanaal, dat de haven van Priok met de oude stad verbindt. In de 17e en 18e eeuw was de vaart omzoomd met huizen en landhuizen en ging door voor een der mooiste buitenwijken van de hoofdstad. Ze werd om de malaria verlaten.

ANTOKAN. Rivier, die de afwatering is van het meer van Manindjau (zie ald.) ter Sum. Westk. Bij Moko-Moko verlaat de Antokan het meer, stroomt door een nauwe kloof langs Loebok Basoeng en Manggopoh, en verder met talrijke kronkelingen door moerassig terrein tot zij bij Moearos Poetoes in zee valt.

AOURAN. Zie ZWIJNEN.

APAM APAM. Inlandsche naam op Simaloer (bij Sumatra) gegeven aan soorten van het hagedis-sengeslacht *Draco*, het vliegende draakje, in het bijzonder aan *D. volans* L. Voor andere inlandsche benamingen zie onder TJITJAK TERBANG. (Zie verder onder AGAMIDAE).

APANAGE noemt men een stuk gebied, hetzij in cultuur gebracht of woest, dat ter bezoldiging of begunstiging door een inlandsch vorst wordt toegewezen aan een bestuurshoofd, hofgroote of vorstentelg, met het recht daaruit profijt te trekken op gelijke wijze als de vorst zou kunnen doen, dus met name door daarbinnen ten eigen bate belasting te heffen in producten, geld of arbeid; een recht op den grond zelf wordt in dit geval niet verkregen, en voor een bestuurshoofd omvat dit apanagegebied meestal zijn geheelen ambtskring. Behoort de apanagegrond aan den vorst als bezitting, dan mag de apanagehouder dus ook rechten van den bezitter uitoefenen. In de Vorstenlanden op Java, waar het apanagestelsel op dezen laatsten voet—in afwachting van het voltooid zijn der agrarische hervormingen—nog bestaat (Zie LANDVERHUUR, VORSTENLANDEN, Eind-resumé III bijl. B, Adatrechtbundel II, en Polak, Agrar. regel., 1911, bl. 162 vgg.), heeten apanages loenggoeh of gadoeh en apanagehouders patoeh; in Maleische staten heeten apanages koernia of perwatan. Apanages van bestuurshoofden (ambtenaren) der zelfbesturen zijn persoonlijk en onvervreemdbaar, en worden vermeld in art. 10 lid 4 der zelfbestuursordonnantie (Ind. Stb. 1914 n°. 24, vgl. Bijbl. 8122); apanages van vorstentelgen zijn somtijds

erfelijk. Over het geheel is de druk op de bevolking binnen apanages harder dan op die daarbuiten; blijkens Bijbl. 8122 wil de regeering de apanages tegengaan.

Nauw verwant aan apanages zijn de ambtsvel-den (Zie aldaar), gelijk ook de in sommige vrije desa's (Zie DESA'S, VRIJE) ten voordeele van bepaalde godsdienstige personen komende gronden, vermeld bij Polak, Agrar. regel, 1911, bl. 113.

APAR-RECHT, naam van het voorkeurrecht in de Minahasa. Zie GROND (Rechten op den).

APEN (*Simiae*), een orde der Zoogdieren (zie aldaar), die lichamelijk nauw met den mensch verwant is. Evenals deze hebben ze de 5 vingers en teenen der oorspronkelijke Zoogdieren behouden; alleende duim ontbreekt somtijds. Den veel gebruikten naam van *Quadrumanus* („Vierhandige dieren") hebben de apen daaraan te danken, dat evenals de duim ook de groote teen oponeerbaar is; de voet is daardoor evenals de hand tot grijpen geschikt. In anatomischen bouw zijn evenwel voet en hand zeer verschillend en stemt de eerste principieel met den menschenvoet overeen. In den regel, en bij de apen der Oude Wereld constant, dragen vingers en teenen alleen nagels, geen klauwen. De apen zijn goede klimmers, meestal boombewoners, waarbij de oponeerbare duim en groote teen goede diensten bewijzen. Een grijpstaart bezitten alleen enkele Amerikaansche apen. Het voedsel is meestal van gemengden aard en het gebit gelijkt op dat van den mensch. Bij de apen der Oude Wereld (*Catarrhina*) komt de tandformule geheel met die van den mensch overeen en ze verschillen daarin van de Amerikaansche apen (*Platyrrhina*). Uiterlijk verschillen de *Catarrhina* door een smal neustusschenshot en tengevolge daarvan naar beneden gerichte neusgaten van de *Platyrrhina*. Tot de *Catarrhina* behooren de families der *Cercopithecidae* (zie MEERKATTEN, SLANK-APEN, NEUSAAP), der *Hylobatidae* (zie GIBBON) en der *Anthropomorpha* (Zie ORANG-OETAN).

Verg. o. a.: Schlegel, Les Singes, in: Muséum d'Hist. nat. des Pays-Bas, T. VII, 1876; Forbes, A Hand-Book to the Primates, London, 1894; Elliot, A Review of the Primates. Monographs of the Amer. Mus. of Nat. Hist., No. 1, Vol. I—III, 1913.

APENBERG. (Goenoeng Padang). Een 104 M. hooge berg, die een uitlooper is van het Padanggebergte, dat langs den linker-oever der Arau- of Padang rivier loopt. Door een laag zadel van 15 M. is het verbonden met den Apenberg, terwijl de rivier welke hier 40 M. breed is en waarover een veer wordt onderhouden, den berg van de stad Padang scheidt. Dit zeer schilderachtige andesiet-bergje levert den zoogenaamden Padangschen groensteen. Het is met bosch begroeid, waarin tal van langstaartige apen (Mal. *keras*, Minangk. *karo*, of *tigak*) wonen. Wandelaars, die langs het wandelpad den top bezoeken, voederen hen met pisang's en brood, waardoor zij vrij tam zijn geworden. Op den Apenberg is een kleine grot waar vroeger een kluisenaar leefde. In deze grot komen de vrouwen, Allah bidden om een kind. Bij elk bezoek wordt een streep in den wand gegrift, en eerst wanneer het gebed verhoord is, wordt het streepje weer weggemaakt. Op den top, waar een seinpaal is opgericht om voor Padang vertrek en aankomst der schepen aan te geven, heeft men een prachtig uitzicht op de in het groen versholten huizen van Padang, terwijl daarachter als, een groene muur het Barisan gebergte zichtbaar is. Steil verrijst de berg uit de zee, waarin tal van kleine koraaleilandjes boven water komen.

APENOOT. Zie ARACHIS.

APENOOTEN. Zie ANACARDIUM.

API (MAL.), beteekent „vuur" en wordt vaak, verbonden met het woord „goenoeng" = berg, gebruikt om een vulkaan aan te duiden. Ook Mèrapi of Marapi (ook wel Bèrapi) heeft dezelfde beteekenis. Van de Goenoeng Api genoemde vulkanen zijn de volgende de belangrijkste: *G. Api*, vlak ten Westen van Banda-Neira en daarvan door het Zonnegat gescheiden; het is een fraaie, 658 M. hooge kegel (Verbeek) met enkele notenperken aan den voet. Aan den top ligt een kleine krater. Uitbarstingen zijn bekend vanaf 1586; ook werd de streek door verschillende hevige aardbevingen geteisterd. Meer bekend zijn de erupties van 1820 en 1824 (zie verder Jaarb. Mijnw. 1900). *G. Api*, ten Noorden van Wetar, tusschen de Banda-zee en de Alor-zee, hoog naar schatting 275 M. (Verbeek) terwijl de zeekaart 420 M. opgeeft. Erupties zijn niet bekend. (zie verder Jaarb. Mijnw. 1908, Molukken-Verslag). *G. Api* op Sangean (bij Soembawa); wellicht heeft in 1512 een eruptie plaats gehad (Wichmann bij Verbeek, Molukkenverslag). Er is een oudere rand met een centraalen jongeren kegel en een zijdelings gelegen eruptie-punt. De beide hoogste toppen worden als 1796 en 1931 M. opgegeven (Rouffaer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 788). Volgens Pannekoek van Rheden kwam begin 1911 uit den hoogsten top rook te voorschijn, terwijl in N.W. Flores asch viel (Jaarb. Mijnw. 1911, 219). *G. Api* aan de zuidkust van Pantar; erupties zijn onbekend, alleen stijgen er dampen uit op (Verbeek). Zie verder: Molukkenverslag. Verder worden ook de A. Awoech op Groot-Sangi, een vulkaan op Siaoe en een bij de baai van Endeh op Flores (de *G. Ija*) wel met *G. Api* aangeduid.

API-API, of KOENANG. Maleische naam voor *Lichtkever*, *Lampyrus*, bij de Javanen KONANG. De larven zijn lichtgevend: in zuurstof wordt het lichten sterker; in water, ook in koolzuur, houdt het geheel op.

API-API (JAV., BOEG., MAL.). Zie AVICENNIA.

APIT (hapit), de 11e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOH. KALENDER A.

APOKAT (M.). Zie PERSEA.

AQUILARIA MALACCENSIS Lam. farn. Thymelaeaceae. *Kajoe garoe*, of *Kajoe garoe siam* (MAL.), *Garoe* (MAL., JAV. SOEND.). Grootte boom, die op Malaka, Banka en Billiton voorkomt, en waarvan het hout uit Singapore op Java ingevoerd wordt, en daar als een van de meest bekende welriekende houtsoorten gebruikt wordt. Ook bij de Joden en de Arabieren is het bekend, en in de middeleeuwen werd het in Europa gebruikt. In verschen toestand is het hout week en licht, maar bij oude boomen treedt op den duur een harsvorming in, waardoor het hout hard en zwaar wordt. Vooral wordt het hout gewonnen van omgevallen of gevelde boomen, die jarenlang in den modder gelegen hebben, waardoor het weeke deel van het hout langzamerhand verrot is, en alleen de harsrijke stukken zijn overgebleven. Het vindt ook eenige toepassing in de geneeskunde. Europeesche namen zijn: *Aloëhout*, *Agelhout*, of *Wierookhout*. Een goedkoopere soort van Aloëhout komt van GONYSTYLUS (Zie aldaar).

ARA. In SOEND., MAL. en BAT. algemeene benaming voor vele soorten van vijgeboomen, dus van het geslacht *Ficus* uit de familie der Moraceae, naar gelang van de taal met *ki*, *kajoe* of *hajoe* en een soortnaam nader aangeduid.

ARABIEN. Reeds lang voor de islamiseering

van Ned.-Indië hebben Arabieren den Archipel bezocht. Invloed van eenige beteekeenis schijnt hunne komst destijds niet gehad te hebben. Sporen daarvan zijn althans niet meer aan te wijzen. Slechts min of meer fabelachtige berichten in Arabische geschriften, benevens een enkel nog bewaard gebleven graf-schrift herinneren aan die oude tijden. Zie: TOCHTEN. Ook na de invoering van den Islam kwamen nog, tot op den huidigen dag, Arabieren uit verschillende streken van het Mohammedaansche gebied (uit Syrië, Bagdad, Hindostan, enz.) naar den Archipel, sommigen als handelaars, anderen in verband met de bedevaart naar Mekka of wegens andere, soms toevallige, redenen. Sedert lang echter is de overgrote meerderheid der in Ned.-Indië gevestigde Arabieren uitsluitend uit de Zuidarabische landstreek Hadhramaut afkomstig. Zie over hen: HADHRAMIETEN.

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, Arabië en Oost-Indië (Rede bij de aanv. v. h. hoogleeraarsambt), Leiden, 1907, blz. 8 v.v., 12 v.v. (L'Arabie et les Indes néerlandaises, Rev. de l'hist. des religions LVII (1908) 67 v.v., 74 v.v.); De Atjehers, II, 321 v. (The Achehnese, II, 292 v.); Een Mekkaansch gezantschap naar Atjeh in 1683 (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned. Indië 5e Volgr., III (1888) 545 vv.). P. A. van der Lith, Livre des merveilles de l'Inde, Leiden 1883. Over grafsteenen met Arabische opschriften: Tijdschr. van het Batav. Genootsch. v. K. en Wetensch. LII (1910), 596 vv.; LIII (1911), 372 vv. (het aldaar op blz. 374 vermelde, uit zéer ouden tijd dateerende Arabische opschrift op een graf te Lèran behoeft nog nadere ontcijfering), LIII, 605 vv., LIV 208 vv., 536 vv.; vgl. J. P. Moquette; Verslag van mijn voorloopig onderzoek der Mohamm. oudheden in Atjeh en Onderhoofden (Oudheidkundig Verslag 2e kwartaal 1914) Batavia, 1914.

ARACHIS HYPOGAEA L., fam. Leguminosae-Papilionatae. *Katjang djawa* (MAL.), *Katjang goreng* (MAL.), *Katjang pendem* (JAV.), *Katjang tanah* (MAL.), *Katjang tjina* (JAV., MAL.), *Soeek* (SOEND.). Lage kruidachtige plant, waarvan de peulen onder den grond rijp worden, en onder den naam van Apenootjes, Curaçaosche amandelen of mangelen, aard- of grondnoten of olienoten in den handel komen. Zie KATJANG TANAH.

ARAFOERA-ZEE strekt zich uit tusschen de zuidwestkust van Nieuw-Guinea en de Kei- en Tanimbar-eilanden; de Aroe-eilanden worden er door omgeven. De diepte is zeer ongelijk. Van de Z.W. kust van Nieuw-Guinea strekt zich een plateau met minder dan 100 M. diepte uit tot beW. en Z.W. van de Aroe-eilanden, tusschen deze en de Kei-eilanden ligt een smalle, diepe inzinking welke om de Zuid wordt afgesloten door den rug, die van de Tanimbar-eilanden overloopt naar de bank van Australië.

De kenmerkende bijzonderheden van het weder zijn een sterk overwicht van den Oost- over den West-moesson, groote windkracht wanneer de moesson goed doorstaat en een groote regenval gedurende bijna het geheele jaar.

De Z.O. moesson komt door in April, neemt geleidelijk toe in regelmaat en in kracht tot hij in Juli bijna onafgebroken en bijzonder sterk doorstaat en gaat evenzoo weer af; de kentering valt vroeg in November. De W. N. W. moesson komt niet tot dezelfde ontwikkeling, wel komt hij dadelijk regelmatig door in December, maar deze regelmaat wordt niet grooter en de kracht neemt slechts weinig toe in Januari en Februari, wanneer de

zware buien meermalen gepaard gaan met onweer; Maart geeft een langere kentering. De lucht is het geheele jaar door vrij sterk bewolkt en in den Oost-moesson is het flink heilig. Regen valt het geheele jaar door, het minst van Augustus t/m, October.

De richting van den stroom is veel minder constant dan die van den wind; toch is er een flinke overmaat van waterverplaatsing om de West. Kalm water wordt weinig aangetroffen; van Januari t/m. Mei kan nog al deining staan en, wanneer bij stijf-doorstaanden moesson de stroom daartegen inloopt, heeft men spoedig een ruwe zee. Zware deining komt zelden voor.

De vertikale waterbeweging is gemengd met overheerschend dubbeldagisch karakter. Zij is het sterkst en de rijzing loopt het meest uiteen in het Z.O. gedeelte, waar het verval meer dan 5 M. en minder dan 2 M. kan bedragen en neemt, bij behoud van hetzelfde karakter, om de N. en om de W. af; in de bocht van Kaimana en aan de Westkust van de Aroe-eil. bedraagt de rijzing 2,5 M. tot minder dan 1 M. Deze afname van rijzing gaat door om de West, bij de Kei-eil. is de rijzing nog geringer. Langs de kust van Nieuw-Guinea stuwt het water merkbaar op in den Westmoesson en in beide moessons geschiedt dit sterk in de riviermonden en in de straten; aan den N. ingang van de Prinses Mariannestraat is een rijzing waargenomen van 9 M. — Zie Zeemansgids deel V. en, voor natuurkundige gesteldheid, het artikel ZEE.

ARAK. Inlandsch gedistilleerd. Sterke drank, op Java door gisting en distillatie verkregen uit de stroop of melasse van de suikerfabrieken. Het bedrijf is hoofdzakelijk in Chineesche handen. De beste arak komt van Batavia. De echte Batavia-arak is volkomen helder en stroogeel van kleur. Hij heeft een eigenaardigen bitterzoeten smaak en geur, die niet volkomen kan worden nagemaakt, terwijl hij van 60 tot 66 vol. proc. alkohol bevat. De gist voor de arakbereiding verkrijgt men uit gekookte roode rijst door deze te vermengen met ragi in kleine hoeveelheden en de massa een paar dagen te laten staan in tobbejes, waarbij de temperatuur aanzienlijk stijgt, zoodat de ontwikkeling van schadelijke organismen belemmerd wordt. Nadat de gisting van de melasse, welke ongeveer 3 dagen duurt, is afgelopen, wordt het beslag in onverglaasde potten van 20 L. inhoud gegoten, waarin gedurende 9 dagen eene nagisting plaats heeft. Dan distilleert men de vloeistof en vangt het distillaat in houten tonnen op. Het eerste distillaat heeft eene sterkte van ongeveer 50 %. De volgende distillaten, die slapper zijn, leveren na een hernieuwde distillatie sterke alkohol, welken men gebruikt om den arak op een sterkte van 60—66% te brengen.

Door de opbewaring van den arak in houten liggers ondergaat hij een rijpingsproces, waardoor geur en smaak aanzienlijk verbeterd worden. De uitvoer van arak uit Java heeft in 1914 ruim 945 duizend L. bedragen met een waarde van 283 duizend gulden. De meeste arak gaat naar Nederland.

(Literatuur: Dr. H. C. Prinssen Geerlig's Arch. Suikerind. 1905 blz. 379; E. de Kruyff Id. 1909 blz. 151).

ARAK-ARAK. Bergrug in de residentie Besoeki, die het Jang-gebergte met den Ringgit verbindt.

ARAKOENDOER. Grensrivier tusschen Simpang Olim en de landschappen Tandjông Seumantö en Djoelö Tjoet, onderafdeeling Idi, afdeeling Oostkust van Atjeh. In 1899 is een kanaal gegraven,

dat de Djambō Ajé met de Arakoendoer verbindt; sinds kiest het water van de Djambō Ajé meer en meer den korteren weg van de Arakoendoer naar zee.

ARAN. Eilandje bij Larat bestaande uit kalksteen (Tanimbar Eilanden).

ARANG (MAL.). Zie MABA.

ARAROET (ook **ARROWROOT**). Zie MARANTA.

ARAU. Zie HARAU.

ARBEID (GEDWONGEN). Zie HEERENDIENSTEN, KOFFIECULTUUR (GOUVts.) en STRAFSTELSEL.

ARBEID (VRIJE). Zie KOELIEORDONNANTIES en OVEREENKOMSTEN.

ARBEIDSINSPECTIE. Zie KOELIE.

ARCHAEOLOGIE. Zie OUDHEDEN.

ARCHIEF. Bewaarplaats van officieele bescheiden, meestal de zoodanige die niet meer dadelijk van belang zijn, maar wegens hunne historische (en daardoor ook vaak practische) waarde zorgvuldig bewaard worden. De nieuwere stukken worden bij de betrokken bureau's bewaard, die daartoe vaak hunne eigen archieven hebben. De stukken, die op de geschiedenis van Indië betrekking hebben en zich in Nederland bevinden, worden, voor zoover zij eens deel uitmaakten van de archieven van de O. I. Compagnie, van het Oost Indische comité, van den Aziatischen Raad en van de Koloniale Ministeriën van 1806—1830, bewaard in het Algemeen Rijks-archief. De verdere Regeeringsstukken in Nederland bevinden zich bij het Departement van Koloniën. Een aantal der bedoelde in het Rijksarchief berustende stukken zijn in hun geheel of gedeeltelijk uitgegeven o.a. door J. K. J. de Jonge in zijn bekend werk: *De opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië, na zijn dood voortgezet door M. L. v. Deventer*, 13 dln. — met een supplement in 2 deelen van L. W. G. de Roo — en voor wat de Buitenbezittingen betreft door P. A. Tiele, later door J. E. Heeres, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Ned. in den Mal. Archipel*, 3 deelen.

Bij Kon. Besl. v. 30 October 1903, no. 29, zijn bepalingen gemaakt omtrent de wijze, waarop toegang tot de Rijks-archieven kan worden verleend.

De zich in Indië bevindende regeeringsstukken vormen het Landsarchief aldaar, dat staat onder het beheer van den Algemeenen Secretaris. Het bevat zoowel het Nieuw-archief, dat aan de Algemeene Secretarie verbonden, en te Buitenzorg gehuisvest is, als het Oud-archief, dat te Batavia is gebleven, toen de Algem. Secretarie naar Buitenzorg verhuisde. Dit laatste bevat op enkele uitzonderingen na, alle officieele geschriften, betrekking hebbende op onze vestiging in Indië van haar begin tot 1816, voor zooverre zij in het bezit zijn van het Indisch Gouv't. In 1880 werd tijdelijk een hoofdamtenaar belast met het classificeeren en catalogiseeren van het Oud-archief te Batavia en tevens om na te gaan welke stukken uit dat archief voor openbaarmaking in aanmerking zouden zijn te brengen. Als vrucht van dezen maatregel is in 1882 ter Landsdrukkerij te Batavia verschenen een Inventaris van 's lands Archief te Batavia (1602—1816) en worden voorts uitgegeven een Ned. Indisch plakaatboek en het „Dagregister, gehouden in 't Casteel Batavia" met medewerking van het Bataviaasch genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Volledigheidshalve worde hier vermeld, dat enkele jaren van dit Dagregister van de XVIIe eeuw, welke niet meer te Batavia, doch wel op het Algemeen Rijksarchief berustten, in Nederland werden uitgegeven.

Wegens het belang dat er voor de historische we-

tschap gelegen is in de zorg voor het behoud, de bruikbaarheid en de bewerking van 's lands Oud-archief te Batavia, is in Januari 1892 (Ind. Stb. No. 34) de betrekking van Lands-archivaris ingesteld.

Verbodsbepalingen tegen het geven van inzage, openbaar maken, en onder zich houden van tot de Gouv't archieven behorende stukken zonder machtiging zijn te vinden: Ind. Stb. 1854, 18. Bijbl. Nos. 167, 2362, 2746, 2808, 4019, 5384 en 5786.

Gouv'ts. ambtenaren moeten bij verzoeken om pensioen of onderstand eene verklaring overleggen, dat zij alle Gouv'ts. stukken, oorspronkelijke of afschriften enz., die zij onder zich hadden, ter beschikking der Regeering hebben gesteld, of zulke stukken niet onder zich hebben. Ind. Stbl. 1854, n°. 19, 1870, n°. 7, 1881, n°. 142 en 1909 no. 4. Bijbl. nos. 45, 167, 697.

ARCHIPEL (Oost-Indische). Onder den algemeenen naam van Oost-Indischen (dikwijls kortweg: Indischen) Archipel verstaat men de eilandengroepen van de *Austral-Aziatische Middellandsche zee* (zie aldaar), die zich uitstrekken tusschen het vasteland van Azië, met name Achter-Indië, en Australië. Die eilanden liggen tusschen 95° 40' en 141° Oosterlengte en tusschen 6° Noorderbreedte en 11° Zuiderbreedte. De hoofdgroepen zijn: de Groote Soenda-eilanden, n.l. Java met Madoera, Sumatra, Borneo en Celebes met bijbehorende kleinere eilanden; de Kleine Soenda-eilanden, n.l. Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Timor, Soemba, Rotti en eenige kleinere; de Molukken en de aan de Vereenigde Staten van Amerika behorende Filippijnen. Behalve deze laatste en een gedeelte van Timor, dat aan Portugal behoort, alsmede een gedeelte van Noord-Borneo, waarop Engeland een protectoraat doet gelden, behoort deze geheele eilanden-wereld tot Nederland. Het meest Oostelijke gedeelte van het Nederlandsch gebied wordt gevormd door het Nederlandsch gedeelte van het eiland Nieuw-Guinea, dat van af den 141en lengtegraad Westwaarts tot onze bezittingen behoort, terwijl het overige gedeelte tusschen Engeland en Duitschland is verdeeld. Zie GRONDGE-BIED.

De Indische Archipel wordt ten Zuiden en Westen bepaald door den Indischen Oceaan. Ten Noorden wordt hij gedeeltelijk door de straat van Malaka van het schiereiland van dien naam gescheiden, en gedeeltelijk door de Chineesche Zee bepaald, terwijl hij in het Oosten door verschillende straten, waarvan de Torres-sstraat tusschen Australië en Nieuw-Guinea de voornaamste is, in verbinding staat met de Stille Zuidzee.

Literatuur. Onder deze rubriek worden alleen vermeld werken, die zich in algemeenen zin met de land- en volkenkunde van den Indischen Archipel bezig houden; de literatuur over bepaalde gedeelten daarvan wordt bij de afzonderlijke eilanden opgegeven, evenals die, welke over bijzondere onderwerpen (b.v. onderwijs, rechtsweten) handelt. De *Tijdschriften* worden onder dat woord besproken. Over alles wat in periodieken over Indië geschreven is, bestaat een uitnemend bibliographisch hulpmiddel: J. C. Hooykaas, *Repertorium op de Koloniale literatuur, ter perse bezorgd door W. N. du Rieu* (over de jaren 1595—1865, 4 dln., 1877—'80; A. Hartmann, *Repertorium op de literatuur betreffende de Nederlandsche Koloniën* (tot 1893); *Eerste vervolg* (tot 1900); *Tweede vervolg* (tot 1905); *Derde vervolg*, door W. Schalker en W. C. Muller (tot 1910) *vierde vervolg*, door dezelfde (tot 1915)

Bij de vermelding der afzonderlijke werken, over

Ned. Indië in het licht gegeven, kan onmogelijk naar volledigheid gestreefd worden. Dit zou de taak zijn eener bibliographie van Ned. Indië, die nog altijd ontbreekt. Zoolang dit het geval is, raadpleegt men het best den Catalogus der Koloniale Bibliotheek door G. P. Rouffaer en W. C. Muller (Den Haag, 1908), met supplement (1915). Slechts eenige der voornaamste werken vinden hier eene plaats. Van de oudere noemen wij als een, waarin zowel Oost- als West-Indië behandeld wordt: J. v. d. Bosch, Ned. Bezittingen in Azië, Amerika en Afrika (2 dln. 1818). — Onder de werken, die alleen Oost-Indië behandelen, moet in de eerste plaats genoemd worden: Fr. Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indiën (5 dln. in 8 bdn. 1724—1726), waarvan in nieuweren tijd eene beknopte uitgave verscheen, bezorgd door Prof. S. Keyzer (2e dr. 3 dln. 1862). Als woordenboek is, hoewel verouderd, nog altijd van belang het Aardrijkskundig en statistisch woordenboek van Ned. Indië door Mevr. J. C. W. v. d. Bergh—v. Eysinga en Jhr. Mr. H. v. Alphen (3 dln. 1869; ten onrechte wel eens het woordenboek van Veth en Millies genoemd, welke geleerden echter — vooral de eerstgenoemde — belangrijke artikelen daarin plaatsten). De Engelsche schrijver J. Crawford had vroeger (1856) uitgegeven A descriptive dictionary of the Indian Islands and adjacent countries, nadat reeds in 1820 van zijne hand verschenen was History of the Indian Archipelago (3 dln.), ook in het Nederlandsch vertaald en vermeerderd onder den titel: De Indische Archipel, in het bijzonder het eiland Java, beschouwd in de zeden, wetenschappen enz. van derzelver bewoners (3 dln. 1823).

Als eene min of meer systematische beschrijving van Ned. Oost-Indië verschenen verder tal van werken, waarvan wij alleen die noemen, die met vrucht geraadpleegd kunnen worden om over het Indië van den tijd, dien zij beschrijven, te worden ingelicht: C. S. W. de Hogendorp, Coup d'oeil sur l'île de Java et les autres possessions Néerl. dans l'Archipel des Indes (1830; in het Ned. vertaald onder den titel: Beschouwing der Ned. bezittingen in O.-Indië, 1833) — C. J. Temminck, Coup d'oeil général s. l. possessions néerl. dans l'Inde archipel. (3 dln. 1846—1849). — C. B. H. von Rosenberg, Der Malayische Archipel (1879). — R. Schuiling, Nederland tusschen de tropen. (1889). — P. A. v. d. Lith, Ned. Oost-Indië beschreven en afgebeeld voor het Ned. volk (2e dr. 2 dln. 1893—'94). — C. J. Leendertz, Van Atjeh's stranden tot de koraalrotsen van N. Guinea (1890) — H. Colijn (e. a.) Neerlands Indië; land en volk; geschiedenis en bestuur; bedrijf en samenleving (2 dln. 1911—'12). Verscheidene reisbeschrijvingen, in vorige eeuwen verschenen, bevatten zeer belangrijke mededeelingen over den Ind. Archipel; zij zijn gedeeltelijk beschreven in P. A. Tiele, Mémoire bibliographique sur les journaux des navigateurs néerlandais etc. (1867). Om ons echter te bepalen tot de in de 19e en 20e eeuw uitgegevene noemen wij: A. R. Wallace, The Malay Archipelago (2 dln. 1869; eenige malen herdrukt) vertaald en aangevuld door P. J. Veth onder den titel Insulinde. (2 dln. 1870). — Tochten van een Engelschman in den Ind. Archipel (2 dln. 1853), vertaling van Jukes' Narrative of the surveying voyage of H. M. S. Fly, (2 dln. 1847), voor zooverre dit werk op Ned. Indië betrekking heeft. — S. Muller, Reizen en onderzoekingen in den Ind. Archipel 1828—1836 (2 dln. 1857). — Bickmore, Travels in the East Indian Archipelago (1868), vertaald door De Hollander onder den titel: Reizen in den O.-I. Archipel (2 dln.

1873). — Earl, The Eastern Sea's (1837). — H. O. Forbes, A naturalist's wanderings in the Eastern Archipelago (1885). — Guillemard, The cruise of the Marchesa (Deel II, 1886). — J. F. van Bemmelen Uit Indië (1895). — H. van Kol, Uit onze koloniën 1903). — Twentieth century impressions of Netherlands India (1903).

Eindelijk vermelden wij nog de verzamelenwerken en tentoonstellingswerken: Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Ned. overz. bezitt. door de Leden der Natuurkundige commissie in Indië en andere schrijvers (3 dln. 1839—'44). — Catalogus der afd. Ned. koloniën van de Intern. Koloniale en Uitvoerhandel-Tentoonstelling te Amsterdam (3 dln. 1883), belangrijk ook door de inleidende artikelen, door tal van kol. specialiteiten geschreven. — Wetenschappelijke Voordrachten, gehouden te Amsterdam in 1883 ter gelegenheid der Koloniale Tentoonstelling (1884). — Catalogus der Nederlandsche Afdeeling. Algemeene en Internationale Tentoonstelling te Brussel 1910. — D. van Hinloopen Labberton (e.a.), Geïllustreerd Handboek van Insulinde (uitgegeven ter gelegenheid van dezelfde tentoonstelling), (1910). — A. W. Nieuwenhuis e.a., Schetsmatige Beschrijving der hedendaagsche Nederlandsche Koloniën; Handleiding ter gebruike bij de schoolplaten van Nederlandsch Oost- en West-Indië (4 dln. in 3 bdn., 1912—'13). — Koloniaal-Aardrijkskundige Tentoonstelling ter gelegenheid v.h. 40-jarig bestaan v.h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap. Catalogus (1913 met inleidende overzichten). — Onze Koloniën, onder red. v. R. A. van Sandick (reeks van kleine monographiën, 1913 vlg., nog niet compleet).

ARCHYTAE sp. fam. Theaceae. *Bangka* ATJEH, SUM. v. K. Een boom, waarvan het hout bij huisbouw en de bast voor fakkels gebruikt wordt. Een afkooksel van dezen bast levert een bruine kleurstof, waarmee matten en weefsels gekleurd worden.

ARDISIA FULIGINOSA Bl. fam. Myrsinaceae. *Adjak*, *Getah adjak* (JAV.), Boomheester van Java, waarvan het ingedroogde sap een roodbruine hars levert, welke tegen huidziekten gebruikt wordt.

ARDJASA. Hoofdplaats van het district Kangean, contr. afdeeling van dien naam, afdeeling en regentschap Soemenep, res. Madoera, gelegen op het hoofdeiland Kangean en standplaats van den Controleur. Zij heeft een fraaie aloen-aloen en is door een vrij goeden rijweg met de havenplaats Kalisangka verbonden.

ARDJOENÒ. Dit vulkanische gebergte verheft zich bijna vlak N. van Malang, op de grens van Soerabaja en Pasoeroean. Het bestaat uit vijf in een N. 30° W. gerichte rechte lijn gelegen kegels, die door verplaatsing van het eruptiecentrum na elkaar ontstaan zijn en waarvan alleen de noordwestelijkste nog in het solfataren-stadium verkeert. Het zijn de eigenlijke Ardjoenò (3339 m.), de Bakal (2980 M.), de Kembar I (3110 M.), de Kembar II (3030 M.) en de actieve Wëlirang (3156) met een wat lageren voortop (3110 M.) als restant van een vroegeren ringwal. De Wëlirang (zwavelberg) bezit een diepen krater, geheel door een ringwal omsloten; aan de Z.W. helling vindt men solfataren. Dat ook aan de andere bergen de vulk. werkzaamheid nog niet tot rust is gekomen blijkt wel daaruit, dat in 1890 aan de beide Kembar's nieuwe solfataren zijn ontstaan.

Aan den Z.O. Ardjoeno-voet liggen eenige parasieten bij Lawang.

De bestijging van den Wëlirang geschiedt het best van uit Trètès. Dit plaatsje, alsmede Prigèn

en enkele andere, aan den noordvoet gelegen, worden veel als herstellingsoorden door Europeanen bezocht. — Literatuur: Verbeek, Java 141; verder P. Heering in de Gids 1878. I. 79 en Cordes in Indische Gids 1889. 2286, 1890, 216; oudere, deels onjuiste beschrijvingen bij Junghuhn (Java III) en Zollinger in T. v. N. I. VIII. I. 133.

ARDJOWINGANGEN. District van de controle-afdeeling, afdeeling en regentschap Ponorogo van de residentie Madioen. Het district heeft 4 onderdistricten met 67 desa's en had einde 1905 eene bevolking van 71.000 zielen, o.w. 6 Europeanen en 5 Chineezen. De standplaats van het districtshoofd is Tamansari, een gehucht van de desa Sambit. Het westelijk gedeelte van dit district is vlak, het oostelijk deel bergachtig. Particuliere nijverheid wordt in dit district niet aangetroffen. De bekende priesterscholen te Tegalsarie en te Karanggebang zijn in dit district gelegen. (Zie afdeeling PONOROGO.)

ARECA CATECHU L., fam. Palmae. *Djambi* (MAL. PAL.), *Pinang* (MAL.), *Djambe* (JAV., SOEND.), *Wohan* (JAV.), *Rapo* (MAK.), *Alosi* (BOEG.). Betel, Betelnoot, Betelpalm, komt in den geheelen Archipel voor behalve in de hoogere bergstreken. Hij wordt vaak door de inlandsche bevolking gekweekt, soms (Noord-Sumatra) in groote aanplantingen. Zie ook PINANG.

ARECA- of BETELNOOTKUST. Vroeger gebruikelijke naam voor Atjeh's Noordkust, naar zijn rijkdom aan pinang, welke er immer een belangrijk uitvoerartikel is geweest. In 1910 beliep de export van pinang voor Atjeh's Noordkust ongeveer 10.3 miljoen K. G. en voor Atjeh's Oostkust ongeveer 2 miljoen K. G. In 1911 waren de cijfers resp. ongeveer 9.2 en 1.7 miljoen K. G.

ARÈÈ. II moekim Arèè (moekim's: Arèè en Tjirih), een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjeh, groot $11\frac{1}{2}$ K.M². en met $\pm$ 1700 mannelijke bewoners. Het wordt van Oost naar West doorsneden door den colonne weg Sigli—Padang Tidji. Nabij dien weg, aan den linker oever van de daar overbrugde Kroëng Barô, ligt de Keudê Arèè. Slechts enkele heuvels onderbreken het vlakke, met sawahs overdekte landschap, welks bodem bestaat uit vruchtbare klei. De bevolking leeft voornamelijk van den rijstbouw. De veestapel, vooral uit runderen bestaande, is niet groot. Uitvoer heeft plaats van pinang. Overigens hebben de kain-weverijen en goudsmiden uit moekim Arèè eenigen naam. Het bestuur wordt gevoerd door een oelëëbalang, van wien de keutji's of dorps-hoofden tegenwoordig rechtstreeks hun bevelen ontvangen.

AREN of ARENG (JAV.). Zie ARENGA SACCHARIFERA.

ARÈN-SUIKER (ook bekend onder den naam goela djawa, of Javaansche suiker), wordt bereid uit hetsap van den mannelijken bloemstengel van den arènpalm. Op Java houden zich daarmede onledig menschen, die vaak van ouder tot ouder het arèn-tappen (dérés) als hoofdbedrijf uitoefenen en de verschillende soorten van arèn-palmen uitnemend weten te onderscheiden. Vooral de arèn-idjoe wordt door hen als de meest productieve beschouwd. (Zie ARENGA).

Om de suiker er uit te bereiden, dampst men het sap in een ijzeren pan in, terwijl het vuil voorzichtig wordt afgeschuimd, totdat de vloeistof helder bruin en zoo stroperig is geworden, dat een druppel, in koud water gebracht, stolt. Dan giet men de massa in een andere pan, waarin ze gewreven wordt, totdat

zij kristalliseert, waarna men ze in gereedstaande vormen of bamboe-ringen brengt. Is zij nagenoeg vast, dan neemt men de vormen weg, droogt de suiker boven den oven en verpakt ze in arèn-blaren. De arèn-suiker wordt meest in het klein op de inl. markt (pasar) verkocht; in sommige streken heeft de bereiding op groote schaal plaats. De uitvoer bedroeg in 1909 bijna 6 miljoen kilogram.

De opbrengst van suiker is het grootst van de eerst getapte bloeiwijze, waarvan 7 Liter twee kati suiker geven; van de volgende stengels krijgt men maar 1 kati per $5\frac{1}{2}$ Liter; de geheele suikeropbrengst van de plant kan $3\frac{3}{4}$ pikol zijn, ter waarde van ongeveer f 30.—

ARENG-ARENG (JAV.). Zie DIOSPYROS.

ARENGA OBTUSIFOLIA Mart. fam. Palmae. *Langkap* (MAL. JAV. SOEND.), verschilt van de Arenpalm, waarvan hij overigens veel heeft, door de langwerpige vrucht. Het zware en zwaarte „hout” wordt o.a. voor het maken van scheeden voor wapens gebruikt, terwijl het palmsap nog zoeter en geuriger heet te zijn dan dat van de Arenpalm.

ARENGA SACCHARIFERA Labill. *Anaoe* (MAL.), *Kawoeng* (SOEND), *Aren* (JAV.), *Lirang* (JAV.). De bekende *Suikerpalm* of *Arenpalm*, de *Saguerus* van Rumphius, door den geheelen archipel van af het zee-niveau tot in het lagere bergland zeer veel in het wild voorkomend en ook in tuinen gekweekt. Er worden verschillende soorten onderscheiden, o. a. op Java naar de bloemen: arèn idjoe met groene bloem, arèn ranteng met donkerbruine bloem en arèn djingga met geelachtige bloem. De palm wordt 10—15 M. hoog, en heeft geveerde bladeren. Het „hout” is zeer hard en wordt voor wandelstokken gebruikt. Uit het merg van den stam bereidt men hier en daar in den Archipel (W. Java, Midden-Sumatra, Celebes), vooral in bergstreken, sago. Men gaat echter slechts noodgedwongen over tot de bereiding van Aren-sago, omdat het merg zich moeilijk laat bewerken, de smaak niet aangenaam, en de opbrengst gering is. Van het grootste belang is het sap, dat uit de mannelijke (door de inlanders beschouwd als vrouwelijke) bloeiwijzen getapt wordt. Deze komen uit den stam beneden den kruin te voorschijn, in tegenstelling met de vrouwelijke trossen, die tusschen de bladeren te vinden zijn. Tegen den tijd dat de mannelijke bloemen opengaan wordt de dikke steel van de bloemtros langen tijd geklopt om hem week en murw te maken, hetgeen als een prikkel op de sapvloeijing schijnt te werken. Dan wordt de steel dicht onder de kolf afgesneden en onder de sneevlakte een bamboe of ander vat gehangen. Gedurende een viertal maanden blijft de boom tapbaar; bovendien komen eenige malen nieuwe bloeiwijzen te voorschijn, waarna hetzelfde proces herhaald wordt. Op sommige plaatsen b.v. op Noord-Celebes, waar de plant zeer algemeen in het wild voorkomt, tapt men wel eens een omgekapt exemplaar af. De hoeveelheid sap hangt zeer van de omstandigheden af, doch kan heel groot zijn. Waarnemingen te Soekaboemi gaven 7 L. sap per etmaal gedurende $2\frac{1}{2}$ maand voor de eerste bloeiwijze, de tweede en volgende trossen gaven 5 Liter per etmaal gedurende $1\frac{1}{2}$ maand. Daar men gemiddeld op 6 bloeiwijzen kan rekenen is de in het geheel afgetapte hoeveelheid sap te schatten op $\pm$ 1800 Liter. De zoete heldere vloeistof wordt in de Molukken zelden gedronken, omdat men haar voor ongezonder houdt. Men maakt er wel azijn van. Bovendien wordt zij in de Indische broodbakkerijen gebruikt bij het bereiden van deeg. Op Java drinkt men haar als een

versnapering en gebruikt men haar ook wel als volks-geneesmiddel.

Het belangrijkste is echter de bereiding van de suiker door indampen. Zie AREN-SUIKER.

Gegist is de sagoëer een uiterst algemeene drank vooral in het Oosten van den Archipel. Daar neemt ze geheel de plaats in, die de lichte landwijn in vele deelen van Frankrijk bekleedt. Meestal voegt men er z.g. „*obat sagoëer*” bij, schors van een *Garcinia*, die er een bittere smaak aan geeft.

De bladeren van arenga saccharifera gebruikt men vooral op West-Java als wikkelblad voor inlandsche sigaretten. Daar maakt men ook touw van de bladvinnen, en grove bezems van de bladnerven; deze laatste zijn ook geschikt voor vlechtwerk, maar worden als zoodanig weinig gebruikt.

Tusschen de bladsteelen treft men zwarte haren aan (*gëmoetoe*), die zeer veel op paardehaar gelijken, en waarvan klein touwwerk er zelfs ankertouw gemaakt wordt (*Doek* of *Indjoek*). Het touw is echter stijf, stroef en stekelig en veel minder geschikt dan het cocoustouw. Het wordt echter in de inlandsche huishouding en bij de inlandsche prauwvaart veel gebruikt. Voor matten en borstels is het uitnemend geschikt. De uitvoer uit Java bedroeg 31 ton in 1912. Aan de voet van de bladsteelen bij de *Gemoetoe* vindt men een licht, sponsachtig weefsel (*baroek*), dat tot het breeuwen van vaartuigen of als tonder gebruikt wordt. Voor het laatste doel wordt de stof gedroogd en met verschillende andere stoffen gemengd. Onder den naam „Zwam” wordt ze tot een hoeveelheid van 60 tot 75 ton per jaar van Cheribon naar Singapore uitgevoerd.

De vruchten van den Arenpalm groeien in groote hoeveelheden aan een vertakte bloeiwijze. De geelachtig-bruine sappige vruchtwand (*boewahbatoe*) is niet eetbaar, maar veroorzaakt in de mond een hevig brandend er jeukend gevoel. Van den inhoud van de halfrijpe zaden maakt men met suiker een bekende confituur, *glibbertjes* of *kolang-kaleng* genoemd.

AREUJ BEURIT (SOEND.). Zie HIPTAGE.

AREUJ GEUREUNG BODAS (SOEND.). Zie CISMAMPELOS.

AREUJ KAKEDJOAN (SOEND.). Zie CONOCEPHALUS.

AREUJ TJAMTJAOEH (SOEND.). Zie CISSAMPELOS.

ARFAK. Gebergte op Ned. Nieuw-Guinea, nabij de westkust van de Geelvinkbaai. Het werd in 1872 bestegen door den Italiaanschen natuuronderzoeker L. M. D'Albertis, die een top bereikte, welks hoogte door hem op ruim 1100 M. werd geschat. Naar zijne teekening is deze top dezelfde als die, welke in 1912 door de militaire exploratie onder den kapitein H. Helb werd opgenomen en waarvan de hoogte bepaald werd op 2902 M. Hij is dus de hoogste top van het bergstelsel, dat het geheele noordelijk deel, den z.g. „Vogelkop” van Nieuw-Guinea bedekt, en waarvan het Arfak-gebergte feitelijk een deel uitmaakt. Bedoelde top — met den naam Arfak aangeduid — is op slechts ± 15 K.M. (hemelsbreed) van de kust der Geelvinkbaai gelegen, en ± 30 K.M. bezuiden Manokwari, den zetel van het bestuurshoofd der afdeeling Noord Nieuw-Guinea.

Uit bovenbedoeld bergstelsel verheffen zich talrijke hooge toppen, zooals de Lina (2870 M.) ten Z.O. en op ± 38 K.M. van den Arfak, de Wiam Soap, de Boron, de Krooka en de Dokdal, alle vier nabij de noordkust, ten zuiden van T. Jamoerisba (Kaap Goede Hoop) gelegen en metende van 2500—2800 M.

ARFAKKERS. Algemeene benaming gegeven aan de bewoners van het gebergte in het noordoostelijk deel van den z.g. „Vogelkop” van Nieuw-Guinea. Ze zijn in verschillende stammen verdeeld, welke bekend zijn onder de namen van Karoon, Kébar, Amberbaken, Andai, Hatam, Menam, Arfoe enz., en zoowel in taal en uiterlijk voorkomen als in gebruiken vrij belangrijke verschillen vertoonen (zie T.A.G. jaargang 1893, blz. 637).

Volgens mededeeling van den zendeling F. J. F. van Hasselt, die vele jaren te Doré werkzaam is geweest, noemen de strandbewoners ieder binnenlander *Fak* (meervoud Faksi).

ARFOE'S of **ARFOESI.** Papoea-stam aan de noordkust van Nieuw-Guinea, in het binnenland achter de Kleine Geelvinkbaai. (Zie T.A.G. jaargang 1893, blz. 208, en 1902, blz. 163). Arfoesi is feitelijk de meervoudnaam van Arfoe.

ARGOENI (WAGOENI)-BAAI. Een smalle baai van zeer ongelijke breedte en diepte, aan de Z.W.-kust van Nieuw-Guinea, welke 74 K.M. ver het land indringt, tot nabij de rivieren, welke uitloopen aan den Z.kant van de golf van Bintoeni, het O.lijk deel van de Mac Cluergolf. De kusten van de Argoeni-baai zijn betrekkelijk dicht bevolkt. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. V.

ARGOPOERÒ. Hoogste top van het vulkanische Jang- of Hianggebergte (zie aldaar), 3088 M. hoog, gelegen op de grens der residenties Pasoeroean en Besoeki. De top heeft geen krater, doch aan de oostzijde is een zijdelingsche instorting van 700 M. straal (Verbeek, Java p. 100).

ARGUSFAZANT. Zie PAUW.

ARIJAJA, d. i. feestdag. Zie GAREBEG.

ARISBAJA. Zie AROSBAJA.

ARIT. Jav. Grasmes; groot krom mes of sikkel.

ARMENIËRS. Verscheidene leden dezer in Klein Azië tehuis behorende natie zijn op Java gevestigd; enkelen hunner ook elders in N.-Indië. Zij zijn Christenen, en met de Europeanen gelijkgesteld, en behoreen tot dat deel der Armenische kerk, dat zich tengevolge van twisten over de geloofsleer (monophysietische twisten) van de R. Katholieke kerk heeft afgescheiden en zich niet meer met deze verzoende. Hun geestelijk opperhoofd, de Katholikos, heeft zijn zetel in het klooster Etsjmiadzin bij Eriwan (Russisch Armenië). De Armenische gemeente op Java is bij Ind. Stb. 1880, no. 7 als rechtspersoon erkend, en stelt zich ten doel de beoefening van den Christelijken Godsdienst volgens de voorschriften en gebruiken der kerk van Armenië. De Armenische kerk te Batavia ligt aan den Gang Scott, bij den Zuidwesthoek van het Koningsplein.

ARMPOOTIGEN. Zie WORMEN.

ARNHEMIA. Naam van de hoofdplaats der onderaf. Boven Deli van de afd. Deli en Serdang (Gouvern. Oostk. v. Sumatra), standplaats van den bestuursambtenaar (controleur). De groote transportweg van Medan over Sibolangit naar de Alas landen gaat over deze plaats, bij welken weg te Kaban Djahé zich aansluit de van het Tobameer via Sariboe Dolok komende transportweg. Een stoomtram verbindt thans A. over Kampong Baroe met Medan. Voeger van belang door de gelijknamige tabaksonderneming, is Arnhemia sedert den aanleg van de zoeven genoemde transportwegen en genoemde tramlijn geworden de toegangspoort van de Bataklanden. Vóór dien was Deli Toea het belangrijke centrum, thans is Arnhemia de verzamelplaats zoowel van de Doesoën, als van de Hoogvlakte. De omgeving van het kleine station-

netje is tot een klein stadje geworden. Langs den zeer breedten, uitnemenden steenslagweg is een heele rij nette, flinke kedee's (winkels) verzeen. Door de vestiging van een controleur, van een hulppostkantoor en het bouwen van een ruim Bataksch „rechtshuis" is de beteekenis van Arnhemia in de laatste jaren zeer toegenomen (M. Joustra, Van Medan n. Padang en terug).

AROA-EILANDEN. Een groep zeer kleine en lage eilandjes, gelegen midden in straat Malaka, tegenover het Gouv. O. kust van Sumatra, benoorden de uitwatering van de Rokan, en oostelijk van de uitwatering van de Panei.

AROE of AROEAN. Zie ROOFZALMEN.

AROE-BAAI. Een zeer breede baai met geringe diepte, aan de N.O.kust van Sumatra, op ongeveer 4° 10' N.Br., waarin de eilanden Koempai en Sembilang liggen en de Besitang-, Babalan- en Gebangrivieren zich uitstorten. De beide monden der eerste rivier worden genoemd naar de vermelde eilanden; aan de Babalan liggen, bij den mond, Tandjongbalai en Pangkalanbrandan, terwijl aan de monding der Besitangrivier Pangkalan Soesoeh gelegen is. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. II.

Geschiedenis. In de 16e eeuw moet aan die baai de zetel geweest zijn van een machtig Bataksch rijk, Aroe genaamd, niet minder belangrijk dan destijds Pasei en Malaka, en waarvan de grenzen zich zouden uitgestrekt hebben ten N. tot Atjeh en in het Z. tot de Djohorsche nederzettingen aan de Rokan-rivier. Na een langdurigen strijd is dat rijk in de 2e helft der 16e eeuw door Atjeh vernietigd, en heeft de bevolking zich naar de binnenlanden of elders teruggetrokken, waarna die zoo goed als onbeheerde streek een broeinest van zee-roovers werd, tot aan het optreden van het Nederl. Gouv. op de O.-kust van Sumatra in de laatste helft der 19e eeuw. In 1876 werd hier door de Kali-Anam-maatschappij, die uitgestrekte boschgronden te harer beschikking had, een houtzagerij opgericht, die echter waarschijnlijk tengevolge van gebrekkig beheer na een 10-tal jaren ophield te werken. Er was toen ook een militair kampement, dat echter in 1888 werd opgeheven. Sedert 1908 zijn in deze streek eenige landbouwconcessies uitgegeven, terwijl ook een transportweg in aanleg is, uitgaande van Pangkalan Brandan (noordelijk eindpunt van het Deli spoorwegnet) en loopende over Besitang en Salahadji (Oostkust van Sumatra) naar Kwala Simpang (Atjeh). Zoowel hierdoor als door de verschillende inrichtingen der Bataafsche Petroleum maatschappij en door het in verbinding brengen van de Atjeh-stoomtram met het net van de Delispoorwegmaatschappij, waarmede reeds een begin is gemaakt, wordt deze eertijds zoo misdeelde landstreek van lieverlede tot ontwikkeling gebracht, hetgeen aan de toename der inlandsche nederzettingen en vestiging van neringdoenden langs den in aanleg zijnden weg ook reeds duidelijk te bespeuren is.

Literatuur: Een bezoek aan de Aroe-baai, door J. A. van Rijn van Alkemade. Bijdr. t. t. I. en vlk. Ve R. IV. — „Het Pané- en Bila-stroomgebied" in het T. v. h. Aardr. Gen. 2e Serie III (1886). — Tiele, „De Europeërs in den Maleischen Archipel. IIe ged. VII. IVe ged. IV.

AROE-EILANDEN, (4—5° Z.Br. en 134—135° O.L.). Oostelijkste eilandengroep van den Archipel buiten Nieuw-Guinea, gelegen op het Australische plat, de ondiepe zee die Nieuw-Guinea en Australië verbindt. De groep vormt grootendeels een kalkplateau, naar het schijnt, en bestaat uit een vijftal

grootere eilanden in 't midden en een 80 tal kleinere tot zeer kleine daaromheen; allen te samen hebben ze een oppervlakte van $\pm$ 8600 K.M². De vijf grootere eilanden vertoonen een bijzondere merkwaardigheid, die, zoover bekend, nergens op aarde terugkeert: de regelmatige lijn van hun gemeenschappelijke omtrek maakt den indruk als of ze één geheel vormen en inderdaad zijn ze onderling slechts gescheiden door met zeewater gevulde geulen, de soengei's. Ook een lijn, getrokken langs den buitenrand van de om de hoofdgroep gelegen kleinere eilanden heeft een regelmatig beloop, zoodat ook die kleinere den indruk maken van oorspronkelijk met de hoofdgroep te hebben samengehangen. De tusschengelegen straten zijn dan ook ondiep, meestal slechts weinige vademmen. Maar nu is het eigenaardig, dat de twee van de vier soengei's, die goed zijn opgenomen, hier en daar veel grooter diepten bezitten (tot 70 en 100 M.), grooter ook dan de omringende zee. De breedte van de soengei's is zeer afwisselend, van enkele meters tot 500 M.; en aan weerszijden hebben ze veel wijdere mondingen; tal van kleine eilandjes en rotsen liggen in de soengei's; de bodem is meest rotsachtig; in de breedere deelen liggen langs beide oevers veelal breede koraalriffen, of zijn de oevers door rhizophoren-bosschen begeleid. Groote gelijkenis met deze soengei's hebben een aantal andere, ook soengei's genoemde, zoutwaterarmen die de hoofdeilanden verder splijten; het eenige verschil is dat ze niet doorloopen. Kleine zoetwater-riviertjes loopen in alle soengei's uit en hebben dikwijls zelf weer zoute, breede benedenloopen. Verbeek acht de soengei's te verklaren als scheuren, die ontstonden bij de opheffing van het kalkplateau boven zeeniveau. Van die opheffing zijn duidelijke aanwijzingen: brandingsterrassen, brandingswerking aan de rotsmuren en rotstafels in de soengei's. De groote diepte blijft dan nog onvoldoende verklaard.

Terwijl Verbeek de groep beschrijft als een koraalkalkplateau, vond hij op het zuidelijk eiland, Terangan, waar de hoogste deelen der groep voorkomen (in 't Zuiden heuvels van 70—100 M.), een jongeren kwartszandsteen, en Merton vond daar een niet-korallijnen kalksteen, dien Verbeek voor tertiair (jong mioceen) houdt.

Grootendeels zijn de eilanden met dichte wouden bedekt, maar op Terangan wisselen deze af met alang-alang velden. De grond schijnt vruchtbaar, maar wordt weinig bebouwd; de bevolking teelt alleen voor eigen gebruik wat rijst, suikerriet, tabak, maïs en aardvruchten. Bij de dorpen worden veel kokospalmen aangeplant; sagopalmen, oorspronkelijk aangeplant, maar verder wild verspreid, vormen thans groote bosschen. — De strandvegetatie bestaat meest uit pandanen en casuarinen (aan den Maleischen naam dezer laatste, pohon aroe, ontleent de groep wellicht haar naam). — Wilde varkens komen overal voor, hier en daar ook herten en onder de vogels heeft men den kleinen rooden paradijsvogel, *Cicinnurus regius* en den grooten, *Paradisaea apoda*; de laatste is alleen aan deze eilanden eigen.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn: het duiken naar parel- en parelmoer-schelpen (zie PAREL en PARELMOER-VISSCHERIJ), de tripang- en haaienvangst en de jacht op paradijsvogels, welker gedroogde huiden een belangrijk handelsartikel vormen; ze worden overal door Chinezen en Arabieren opgekocht; helaas is het aantal der vogels aan 't verminderen (vgl. PARADIJSVOGEL).

Het aantal bewoners der Aroe-eilanden is slechts

op $\pm$ 10,000 te stellen. De Aroeneezen behooren lichamelijk tot de Papoea's, maar ethnographisch tot de Maleiers. De meeste dorpen liggen aan de kusten, aan de westkust (den voorwal) gewoonlijk in geboomten verscholen, aan de oostkust (den achterwal) veelal op rotsen gebouwd. Komen in een kampong veel sterfgevallen voor, dan wordt ze verlaten en zet men zich elders neer. Uit vrees voor de pokken-epidemieën had een aantal jaren geleden een groot deel der bevolking zich in het binnenland verspreid. Thans zorgt het bestuur voor de vaccine en brengt de verspreid wonenden er toe, zich in dorpen te vereenigen. — Aan den Voorwal wonen eenige honderdtallen Mohammedanen en Christenen, meest vreemdelingen, o.a. Makassaren en Boegineezen. De hoofdplaats DOBO (zie aldaar), telt ook eenige honderden Japanners, voor het grootste deel werkzaam bij de parelvisserij.

De Aroe-eilanden maken een afdeeling uit van de residentie Amboina, onder een controleur, die te Dobo is gevestigd.

Geschiedenis. In 1606 door Willem Jansz. ontdekt, werd de Aroe-groep reeds in 1623 door Jan Carstensen, aan het gezag der O.I. Compagnie onderworpen en den vrijen burgers van Banda de alleenhandel, ook in slaven voor hunne noten-perken, op deze eilanden toegestaan. Tot beteugeling van hierdoor ontstane onlusten werd in 1659 te Wokam een fort gebouwd en ofschoon zich telkens nieuwe oneenigheden voordeden, duurden de handelsbetrekkingen tusschen Banda en Aroe voort tot 1778, ook later geheel in handen van Makassaren en Boegineezen over te gaan. Na de teruggang der bezittingen door de Engelschen in 1817, werd Aroe op onbepaalde tijden slechts door gecommitteerden van Ambon en Banda bezocht om de hangende zaken te beslechten, totdat in 1882 te Dobo een posthouder werd geplaatst; hetgeen, volgens het Koloniaal Verslag van 1892, tot gevolg had, dat onze invloed op de Voorwals-eilanden toenam. In 1893 hadden onlusten plaats op den Achterwal en werden enkele handelaren aldaar vermoord, naar aanleiding waarvan de kampongs Krei, Koemoel en Watoelai door H. M. „Java” en het Gouv. ss. „Arend” werden getuchtigd. In 1904 werd de Posthouder te Dobo vervangen door een Controleur. Ook met het oog op de parelvisserij door de vloot der Celebes Trading Cy. met vreemde bemanningen was de plaatsing van zulk een ambtenaar noodig.

Literatuur. Zie W. W. C. Baron van Hoëvell, De Aroe-eilanden, in T. B. G., XXXIII (1890), 57; H. Merton, Forschungsreise in den südöstlichen Molukken (Aruud Kei-Inseln), Frankfurt 1910 (met literaturopgaaft).

AROE PALAKKA (Paetta Malempee Gaemaena), een Sopenasche prins, die, door den Sultan van Makassar Hassan o'e'd-din vervolgd, de getrouwe bondgenoot der Compagnie was in den strijd, door haar met dien Sultan gevoerd (1655, en later 1672), Vorst werd over Boni, dat aan de Compagnie zijne onafhankelijkheid van Makassar te danken had. In den oorlog met Troeno Djojo was Aroe Palakka onze trouwe bondgenoot (1678). Een andere *Aroe Palakka* werd tot Vorst over Boni benoemd na de onderwerping van dat Rijk in 1859, nadat de Vorstin, die met ons oorlog gevoerd had, door de rijksgroten was afgezet.

AROE PITOE (zeven vorsten), is de naam, die gegeven wordt aan den Rijksraad van Boni, uit zeven erfelijke kiesheeren bestaande, die thans met den betrokken Nederlandsche ambtenaar het bestuur

over Boni voeren, terwijl aan ieder hunner het bestuurstoezicht over een district bepaaldelijk is opgedragen.

AROEDA (MAL.). Zie RUTA.

AROEHASA, een groote vulkaanruïne, ten westen van de Bima baai (Soembawa); het hoogste punt ligt 1670 M.; op de noordflank verrijzen twee jongere kegels: de Dendan (1200 M.) en de Soeroemandi of Vader Smit (1368 M.). Verbeek, Molukkenverslag, p. 50).

AROENG. Naam voor een *Paradijsvogel*, *Diphylodes magnifica*, op Misool; op Salawatti noemt men hem *Sabelo*; op Nieuw-Guinea, Andai, heet hij *Oeip*.

AROENGKEKE. District der onderafd. Djenepon-to, gouv. Celebes en ond., bestaat uit de vroeger tot Goa behoord hebbende landschapjes Boenging en Aroengkeke.

ARON. III moekim Arön (moekim's: Gloempang Minjeu², Goemoeröh en Arön, met de onderhoorigheden Amoet en Tanäh Mirah) is een landschap van de onderafdeeling Sigli ter Noordkust van Atjeh. Het N. gedeelte wordt gesneden door de Atjehtram-baan, die een halte heeft te Gloempang Minjeu², dat 50 min. trammens ligt van Sigli.

AROSBAJA. Noordwestelijkste district van het regentschap en de afdeeling Bangkalan van de residentie Madoera. Het district ressorteert onder de controle-afdeeling Noord-Bangkalan en heeft 3 onderdistricten met 91 dessa's; de hoofdplaats is Arosbaja darat, aan den drukken verkeersweg van uit Bangkalan over Sapoeleo, Ketapang en Amboenten naar Soemenep gelegen.

Arosbaja is vooral bekend, doordat de Islam van daaruit over Madoera is verbreid en door de allereerste aanrakingen tusschen de Hollandsche Oost-Indievaarders en de Madoereezen in 1596.

ARROWROOT (ook **ARAROET**). Zie MARANTA.

ARSENICUM. Het meest verspreide arseenmineraal: arsenikkies of mispickel, (sulfarsenide van ijzer), komt in de ertsgangen hier en daar in kleine hoeveelheden voor, ofschoon daaraan op grond der geringe technische waarde nooit aandacht werd geschonken. Bij de warme bronnen van Silap, in het stroomgebied der Ogan rivier, Palembang, werd hout gevonden met een gelen aanslag van zwavelarsenik, vermoedelijk hier een verweeringsproduct van mispickel.

Te vermelden is nog een voorkomen van het roode mineraal realgar (zwavelarsenik) ingestrooid in een gang van hoornblende andesiet aan de Boven-Sikajam (West-Borneo) bij Nangah Merau (Jaarb. Mijnw. 1884. I. 130). Daar het gesteente sterk veranderd is, is ook hier de mogelijkheid van een secundair ontstaan niet uitgesloten.

ARTEMISIA VULGARIS L., fam. Compositae. *Ba-roe tjina* (MAL.), *Panderman* (JAV.), bekend aromatisch kruid, vooral door de Chinezen gekweekt. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

ARTESTISCHE PUTTEN. Kunstmatig gemaakte (in den regel „geboorde”) putten, die gevoed worden door water, dat dieper ligt dan het gewone grondwater, noemt men „artesische”. Ingevolge Ind. Stb. 1912 No. 430 hebben particulieren zoowel voor het boren van putten, die dieper zijn dan 15 M., als voor het schoonspoelen en de ondergrondse herstellingen daarvan vergunning noodig van den Directeur van Gouvernementsbedrijven (zie ook Bijbl. 7964): dit is dus in Indië de grens die — in het algemeen — is aangenomen voor de minimumdiepte van artesische lagen. Terwijl echter het „grondwater” alleen *rust* op een waterke-

rende laag, die het verhindert dieper te zakken, is het „artesische water” in een poreuze- en dus waterabsorbeerende zand- of gruislaag aanwezig, die *zoowel naar boven als naar onder* door waterkeerende lagen (klei of iets dergelijks) is afgesloten. Komt zulk een laag in hellende richting van hoogere streken, dan staat het water onder meer of minder sterken druk en kan het bij het aanboren der laag tot boven den beganen grond stijgen, wat met het grondwater nooit het geval is.

Ofschoon reeds sedert 1834 door officieren der Genie en door den dienst der B. O. W. meer of minder geslaagde pogingen waren aangewend om artesisch water te verkrijgen (Makassar, Eiland Onrust, Fort Prins Frederik te Weltevreden, Semarang, Willem I, Soerakarta in den Kraton, Grisse bij Soerabaja, — de laatste, onder leiding van P. van Dijk en J. P. Ermeling, werd tot 700 M. gebracht) werd bij GB van 30 Juli 1871 No. 19 (Ind. Stb. 106) bevolen dat voortaan geen art. boringen zouden worden uitgevoerd dan na een geol. onderzoek door een der mijnningenurs en dat alle diepe grondpeilingen zouden worden uitgevoerd vanwege het mijnwezen, terwijl bij Besluit van den G. G. van 31 December 1873 No. 33 (Ind. Stb. No. 280) o.a. werd bepaald dat „onder den dienst van het Mijnwezen voortaan ook zou „ressortteeren de dienst van het Grondpeilwezen, be„staande in: a. het opsporen, door middel van diepe „grondpeilingen, van nuttige ertsen, gesteenten, kolenlagen, minerale wateren en oliën; — b. de uit„voering der geologische opneming, zooals deze aan „elke diepe grondpeiling behoort vooraf te gaan, „voor het geval de samenstelling van den bodem „niet reeds door vroegere grondpeilingen voldoende „bekend is; — c. het algemeen onderzoek, in ver„band tot artesische boringen, naar de voorhanden „middelen tot voorziening van steden en volkrijke „plaatsen van drinkwater of tot irrigatie van land„bouwgronden door het opsporen en aanwijzen van „daarvoor geschikte natuurlijke bronnen of goed „rivierwater.”

Het boren van artesische putten speciaal voor *irrigatie*-doeleinden heeft wel enkele malen plaats gehad (o.a. in Bantam), doch de daarmede verkregen hoeveelheid water is voor dat doel in den regel veel te gering.

Voor de *drinkwater*voorziening door artesische putten is echter sedert 1873 in Indië zeer veel gedaan. In de eerste plaats op Java, waar met name langs de Noordkust, doch ook in eenige meer in het binnenland gelegen streken, b.v. in de residenties Kediri en Madioen en ook te Bandoeng, tal van putten zijn geboord. Van de Buitenbezittingen zijn vooral te noemen Atjeh en de Oostkust van Sumatra, doch ook te Padang en Solok, op Menggala, op Merauke en op Menado slaagden artesische putten; daarentegen werd b.v. te Makassar tot 700 M. geboord zonder water aan te treffen.

Als algemeene regel kan gelden dat een artesische put in Indië alléén daàr goede kans van slagen heeft, waar *jonge* vulkanen op niet te grooten afstand voorkomen en de plaats zelve gelegen is op de losse uitwerpselen van die vulkanen. Indien de bovengrond bestaat uit de gesteenten (mergels, zandsteen, breccien, kalksteen, enz.) der miocene formatie of uit vergruizingsgesteenten van de *oudere* vulkanen, is die kans veel geringer, of — in het eerste geval — zoo goed als nihil. Ook de echte alluviën bevatten vrij wel nooit artesisch water; daarentegen kunnen tuffen, indien zij niet vlak liggen, dit water opleveren.

Een en ander is oorzaak dat b.v. in de residentien Soerabaja en Rembang, alsmede langs een groot deel van de zuidkust van Java, geen artesisch water in noemenswaarde hoeveelheid wordt aangetroffen; evenmin op het eiland Borneo, op bijna geheel Celebes, in de residenties Palembang en Djambi enz.

Nog op een ander verschijnsel moet worden gewezen. Naarmate de afstand tot de vulkanen grooter en die tot de zee geringer wordt, bevat het artesische water dikwijls een grooter zoutgehalte, tot ondrinkbaarwordens toe. Dit moet daaraan worden toegeschreven dat de waterhoudende lagen ook ergens aan den zeebodem uitkomen, waardoor de mogelijkheid van het indringen van zeewater gegeven is. Op bijzonder duidelijke wijze wordt dit verschijnsel gedocumenteerd door de serie putten, die van af Meester Cornelis in het zuiden, over Weltevreden, Batavia en Tandjong Priok tot op het eiland Onrust zijn geboord. Als gemiddelde en in ronde cijfers blijft bij verdamping van 1 Liter water aan vaste stoffen achter: te Meester Cornelis 0,4 gr.; te Weltevreden 0,5 gr.; te Batavia 0,6—0,7 gr.; te Tandj. Priok 0,8 gr.; op Onrust 1,3 gr.; — het laatstgenoemde water is praktisch ondrinkbaar. Het zal natuurlijk van verschillende omstandigheden afhangen (watercapaciteit, druk van het zoete water, meer of minder poreusheid der laag, bedekking op den zeebodem door waterkeerend slib enz.) tot hoever de verzouting van het water zal doorgaan, doch het moet aan deze oorzaak worden geweten, dat het artesische water langs de kust tusschen Cheribon en Semarang in het algemeen van minder goede kwaliteit is dan dat van Batavia.

De invloed der zee doet zich soms nog op een andere wijze gevoelen, n.l. door een verschil in capaciteit bij eb en vloed van putten, die zeer dicht bij de kust liggen. Dit is o.a. waargenomen aan de Oostkust van Sumatra en in zeer sterke mate in een in 1904 geboorden put te Menado, die (uit een laag op 100 M. diepte) bij vloed 100 en bij eb slechts 52 Liter per minuut leverde.

De in Indië bij het maken van de artesische putten doorboorde lagen zijn over het algemeen genomen niet zeer hard. Zij bestaan slechts zelden uit zeer grof grind, meestal uit de meer zandige- of zandig-kleiige fijnere vulkanische producten. De eenvoudige draaiend-spoelende (Aalborger-)boormethode werd dan ook geruimen tijd met succes toegepast, ofschoon deze later gedeeltelijk door de stampend-spoelende (Fauck'sche-)methode is vervangen, die vooral bij diepere putten veel spoediger tot het doel leidt.

In de meeste gevallen stijgt het artesische water, zooals reeds boven is vermeld, in de boorbuis tot boven den beganen grond, in enkele putten zelfs tot 20 M. en hooger. De bovengronds aangebrachte aftapinrichtingen zijn zeer verschillend gebouwd; men moet daarbij rekening houden met stijghoogte, rendement, plaatselijke behoefte en andere omstandigheden. Om zelfverstopping van den put te voorkomen is het dikwijls gewenscht het water voortdurend met een zekere snelheid te doen afvloeien; is dit niet mogelijk, dan moet de put gewoonlijk van tijd tot tijd worden schoongespoeld, hetgeen meestal geschiedt door de stijgbuis kunstmatig te vernauwen en dus aan het water een zoodanige meerdere snelheid te geven dat de bezonken klei en zanddeeltjes worden meegevoerd, echter ook wel door gewone sterke zuiging in de stijgbuis of door het inpersen van water door een in de stijgbuis aangebrachte nauwere buis.

Het rendement van alle artesische putten vermindert na het aanboren in langzamer of sneller tempo, totdat een soort van evenwichtstoestand is bereikt, m.a.w. tot de afvloeiing van het water uit den put even groot is als de toevoeiing van het water in de laag. Daar hierbij tevens de maximumstijgheohte vermindert, kan het gebeuren dat een put, die oorspronkelijk een positieve stijgheohte bezat, ten slotte een negatieve verkrijgt, d.w.z. dat het water niet meer tot aan den beganen grond stijgt. In dat geval moet de put worden gepompt. Ditzelfde kan natuurlijk ook direct voorkomen bij nieuw-aangeboorde putten.

Het groote voordeel van versch afgetapt artesisch water tegenover grondwater ligt daarin, dat het eerste vrij is van schadelijke microben en andere organische bestanddeelen; er kunnen echter door chemische reacties in den bodem geringe hoeveelheden schadelijke anorganische stoffen worden opgenomen, zoodat een scheikundig onderzoek steeds noodzakelijk is.

Het boren van artesische putten door particulieren is onderworpen aan de voorafgaande goedkeuring van wege het Gouvernement (zie boven) en wordt slechts toegelaten, als mag worden aangenomen, dat de openbare watervoorziening er niet door zal worden geschaad. Door de toeneming der bevolking, door het meerdere gebruik, dat deze van het artesische water maakt in verband met betere inzichten omtrent hygiene, en door het verminderen van de beschikbare hoeveelheid artesisch water ten gevolge van ruimere aftapping, is langzamerhand in de grotere plaatsen, ook daar waar dit water in betrekkelijken overvloed aanwezig is, watergebrek ontstaan, dat alleen door het maken van waterleidingen uit natuurlijke bronnen kan worden verholpen. Voor Soerabaja en Semarang is men daartoe reeds overgegaan; ook de gemeenteraad van Batavia besloot in 1914 in beginsel tot aanleg eener bronwaterleiding.

De kwartaalverslagen van het Mijnwezen, als afzonderlijke bijlagen der Javasche Courant uitgegeven vanaf het 4e kw. 1879 t/m het 3e kw. 1910, geven uitvoerige mededeelingen over diepten, rendement enz. der in dien tijd geboorde putten en over de chemische samenstelling van het aangeboorde water. Te voren waren die mededeelingen hetzij in de „Losse berichten”, hetzij in maand- en kwartaalverslagen in de Javasche Courant opgenomen. Een volledig overzicht van de Nos. dier Jav. Cour. is te vinden in de Verhandelingen van het Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën, Geologische Serie, deel I, vijfde stuk, blz. 295—300. Verder bevatten de Jaarverslagen van het Mijnwezen en de Koloniale Verslagen overzichten van de bij het afdiepen der artesische putten verkregen resultaten, en bevat het Jaarboek v. h. Mijnwezen in N. I. tal van informaties over de geboorde putten (voor de jaargangen 1872—1899 het best te vinden in de daarvan gemaakte registers); sedert 1911 zijn ook volledige lijsten dier putten in het jaarboek opgenomen met uitstekende kaarten, waarop de putten voorkomen.

Speciaal over de artesische watervoorziening van Batavia vindt men ook gegevens in een artikel van F. A. Janssen van Raay, voorkomende in „de Ingenieur” van 13 Februari 1915 (no. 7), alsmede in een artikel van L. Houwink in het tijdschrift van het Kon. Instituut v. Ing. (afd. N. I.) 1914 afl. 2.

Een opgaaf der voor particulieren geboorde art. putten is te vinden in den Indischen Regeeringsalmanak 1916 onder „Gouvernementsbedrijven”.

ARTILLERIE- EN MARINESCHOOL te Semarang. Zie ONDERWIJS (Militair).

ARTJADOMAS. Eene verzameling steenen beelden, zuidoostwaarts van Buitenzorg aan den voet van den Pangerango op het landgoed Poudok Gedé in een prachtig woud gelegen. Volgens de overlevering zou Sili Wangi, de laatste vorst van Radjadjaran, met achthonderd (*domas*) volgelingen naar deze plaats uitgeweken zijn, toen zijne hoofdstad door de Moslems werd veroverd en zouden zij tot straf voor hun ongelooft in de beelden en steenen van Artja Domas veranderd zijn. Zie: Brumund in de Verh. v. h. Bat. Gen. XXXIII bl. 56—61. Raffles, History, II, (1817), p. 51; van Hoëvell, in Tijdschr. v. Nederl. Indië, 4e jaarg. II (1842), p. 184—185; Roorda van Eijsinga, Handboek der Land- en Volk. van Ned.-Indië, IIIe boek, 2e deel (1842), p. 389; Junghuhn, in Tijdschr. v. Nederl.-Indië, 6e jaarg. II (1844), p. 348; Buddingh, Neerlands Oost-Indië, I (1859), p. 40 met afbeelding; Veth, Java, I (1896), p. 217—218; Scheltema, Monumental Java (1912), p. 37. Zie ook photo's Van Kinsbergen, no. 22—28 en 35.

Oorspronkelijk was Artjadomas alleen de benaming van de bovenbedoelde verzameling van 800 ruw bewerkte steenen, waarvan de vorm eenigszins aan menschen- of dierengestalten herinnert; maar allengs heeft men dien naam toegepast op iederen hoop van door menschenhanden bijeengebrachte en min of meer bewerkte groote steenen, die als offer- en bidplaats dienst deed: open bidplaatsen, zoodals men er in de Soendalanden verscheidene aantreft.

Van een ARTJADOMAS, in Bantam gelegen, wordt melding gemaakt in Jacobs en Meijer, De Badoej's p. 38. Zie ook C. M. Pleyte, Artja Domas, het zielenland der Badoej's (Tijdschr. Ind. T. L. V. L. (1909) p. 494—526).

ARTOCARPUS COMMUNIS G. Forst., fam. Moraceae. (*A. incisa* L.), *Timboel* (MAL.), *Kaloewih* (JAV.), *Kleuwih* (JAV.), *Broodboom*. Groote boom van de eilanden van de Stille Zuidzee en den Maleischen Archipel, op Java en in de meeste tropische landen gekweekt, kenbaar aan de sterk ingesneden bladeren. De groote, met spitse stekels bezette verzamelvrucht wordt onrijp als groente gegeten. Het melksap wordt als vogelglijm gebruikt, terwijl het hout wel als bouw-hout gebruikt wordt maar weinig duurzaam schijnt. Een vorm zonder zaden in de vrucht staat als *Soekoen* bekend.

ARTOCARPUS ELASTICA Reinw. (*A. Blumei* Trec.), fam. Moraceae. *Benda*, *Teureup* (SOEND.), *Bendo* (JAV.). Groote Boom (de Wilde Broodboom) verspreid over Borneo, het Maleische Schiereiland en Java, met groote gelobde bladeren. Het hout wordt wel voor huisbouw gebruikt maar is niet duurzaam. Het witte, klevrige melksap dient voor vogelglijm. Van de schors maakt men touw, terwijl de vruchten, die door den blijvenden en verhardenden stijl van de bloemen gestekeld zijn, zaden bevatten, die geroosterd gegeten worden. In Midden-Java bereidt men een olie uit de zaden, die zoowel als braadolie als voor haarolie gebruikt wordt.

ARTOCARPUS INTEGRIFOLIA L. f., fam. Moraceae. *Nangka* (MAL., SOEND.), *Nangka* (JAV.). Vrij groote boom, die in Voor-Indië en op Java in het wild voorkomt, en in de tropen overal gekweekt wordt. Hij bevat een hard, vast, geel hout, dat voor meubelen en gereedschappen dient en ook voor huisbouw. De bellen der sapes worden op Java bij voorkeur van dit hout vervaardigd. In den handel heet het wel *Jacqueirahout*. Soort. gew. = 0,635. De aan den stam

groeijende zeer groote vruchten zijn door de inlanders zeer gezocht. In de Minahasa wordt het melk-sap op stukjes hout gesmeerd, die, op in vrucht staande boomen bevestigd, moeten dienen om kleine vogels te vangen; dit gebruik van het sap om vogels te vangen vindt men ook elders (Java, Sumatra); het-sap wordt als plakmiddel gebruikt. Behalve het vrij harde, fraai gele vruchtvleesch worden ook de pitten, gekookt of geroosterd, gegeten. Bij de Engelschen is de boom bekend als *Jack-tree*.

ARTOCARPUS LIMPATO Miq., fam. Moraceae. *Lampato*, *Limpato* (MINANGK.). Boom van Sumatra, met een zwaar, uitmuntend timmerhout, fraai oranjerood van kleur, voor huisbouw, meubelen enz. alleszins geschikt.

ARTOCARPUS POLYPHEMA Pers., fam. Moraceae. *Tjampedak* (JAV., SOEND.), *Tjempedak* (MAL.). Boom met gaafrandige bladeren, in een groot deel van den Archipel voorkomend, in het wild en aangeplant. Het hout is geschikt voor huisbouw en meubelen; de groote knobbelige schijnvruchten worden gaarne gegeten evenals de zaden.

ARTOCARPUS RIGIDA Bl., fam. Moraceae. *Peusar*, *Kosar* (SOEND.), *Mandalika* (MAL.). Groote boom, in Achter-Indië en in den Archipel voorkomend, op Java alleen in het Westere, bij Batavia om de aangenaaum zuursmakende vrucht gekweekt.

ASAHAN. I. Afdeeling van het Gouv^o. O. kust van Sumatra. Verdeeld in de onderafd. Asahan, Laboehan-batoe en Batoe-bara. De hoofdplaats der afd. Asahan, Tandjoengbalai, was vroeger de havenplaats dezer streek, doch wegens verzanding van de Asahanrivier zal het 5 K.M. benedenstrooms gelegen Teloeok Niboeng daarvoor in de plaats komen, tot welke plaats de spoorlijn van Medan naar Asahan bereids geopend is. Genoemde hoofdplaats is door een transportweg behalve met Laboehan Roekoe en Deli, verbonden met Bandar Poelau en noordelijker met Bandar Pasir Mandagei, gelegen aan de Silau-rivier, beide plaatsen met drukke markten, hoofdzakelijk bezocht door Bataks, die langs steile bergpaden hunne woonplaatsen in het hoogland bereiken kunnen.

II. Een zelfbesturend landschap, gelegen in het Gouv. O.kust v. Sumatra, met eene oppervl. van 6050 K.M². overeenkomend met de onderafd. Asahan. De bodem van het landschap Asahan is grotendeels alluviaal van zeer jongen datum en nog steeds in wording. De Bila en Panei voeren grond van het 2000 M. hooge gebergte, hetwelk dit landschap van de Bataklanden scheidt, naar de vlakke, lage landen. De rivieren treden dikwijls buiten hun oevers en laten dan een laag slib en zand achter. Deze overstromingen en de groote regenval (ter hoofdplaats Tandjoeng Balai 1930 m.M. per jaar) doen boven de ondoordringbare leilagen in den bodem uitgestrekte moerassen ontstaan. Door de werking van eb en vloed oefenen deze echter niet zulk een schadelijken invloed uit als elders wel eens het geval is. Op het aldus gevormde moeras groeien rhizophoren (wortelboomen) of bakoehout. Op het eenigszins hoogere terrein worden nipa (moeraspalm) en niboeng — die hier de bamboe vervangt — aangetroffen. Het nimmer onder water loopend terreindeel is bedekt met bosch, waarin met rotan omslingerde marto-, maranti- en serajoe-boomen voorkomen. Drakenbloed, getah, kamfer enz. worden in die bosschen verzameld. In het Z.W. verheft zich de berg Dolok Soeroengan tot een hoogte van ruim 2100 M.

De inlandsche bevolking legt zich, voor zoover zij

zich met landbouw bezig houdt, vooral toe op de teelt van rijst, klappers en pinangnoten. Vroeger kon het landschap nog rijst uitvoeren, maar de klappercultuur en de tabaksondernemingen hebben de sawahs doen verwaarloosen. Het koloniaal verslag van 1892, maakt voor het eerst melding van rijstimport. De cultuur wordt meest gedreven op ladangs, op van regen afhankelijke sawahs en op djaloerans, d. z. de verlaten tabaksvelden. Aan veeteelt en jacht wordt bijna niet gedaan. Visscherij treft men als hoofdmiddel van bestaan aan in de kustkampings en wel voornamelijk in Bagan Asahan. Chineezers hebben echter de Inlanders overvleugeld, Gezouten en gedroogde visch, benevens trassie, vinnen en roggehuizen worden uitgevoerd.

Van de Europeesche ondernemingen verdienen die voor de tabakscultuur het eerst vermelding. De opkomst der tabakscultuur in Asahan dateert van 1885. In dat jaar werden 4 contracten uitgegeven, loopende over 11000 bouws; in 1890 waren 23 contracten uitgegeven loopende over 77000 bouws. Klimaat en bodemgesteldheid zijn echter voor tabak niet zoo gunstig als in Deli. Sedert 1908 zijn dan ook de meeste concessies, waarop aanvankelijk de tabakscultuur met middelmatigen uitslag gedreven werd, in andere handen overgegaan en worden nu evenals nog enkele na genoemd jaar nieuw uitgegeven terreinen dienstbaar gemaakt aan de rubbercultuur, die ook in dit landschap een hoopvolle toekomst tegemoet gaat. Voorts worden ook nog op sommige gronden koffie, gambir, en olienootenboomen aangeplant. Bijzondere vermelding verdient de gambir-cultuur, die uitgeoefend wordt op de onderneming Goenoeng Melajoe, welke met Zwitsersche kapitaal en personeel wordt gedreven. In 1908 werd aldaar een fabriek opgericht, die het eerste jaar reeds 3½ miljoen K.G. gambir in kubusvorm uitvoerde naar Zwitserland, waar het als looi- en verfstof bij de leer- en zijde-industrie wordt gebruikt. De aanplant heeft zich zoo uitgebreid, dat thans dag en nacht aan de fabriek wordt doorgewerkt.

Vele inlanders vinden op de verschillende ondernemingen een bestaan als schurenbouwers en boschkappers, terwijl zij in de geëmployeerden en werklieden goede afnemers vinden voor hun vruchten en groenten en wat de heidensche Bataks betreft voor hun varkens. Spinnen en weven zijn in onbruik geraakt; de Bataks houden zich echter nog bezig met het vlechten van manden en matten, en vervaardigen verder ook parangs (kapmessen) van goede kwaliteit, kleine riviervaartuigen (sampans) en atap nipah, de dakbedekking van huizen en schuren.

Aan het hoofd van het landschapsbestuur staat de Sultan, bijgestaan door de Karapatan, een raad van 4 landsgrooten, terwijl het landschap sedert 1911 verdeeld is in drie districten, waarvan de hoofden, gevestigd te Tandjoengbalai, Kisaran en Bandar Poelau rechtstreeks onder den Sultan staan. De inkomsten van den Sultan bestaan uit de gouvernementsschadeloosstelling van ruim f 39.000 per jaar, en de helft der cijns van vergunningen en concessiën, hetgeen hem jaarlijks ± f 40.000 opbrengt, waarvan hij echter een deel moet afstaan aan de Batakhoofden in wier gebied concessiën zijn gelegen. Deze ontvangen voorts f 3000 per jaar van het gouvernement voor den afkoop van hun opium rechten. De landsgrooten krijgen een vaste bezoldiging uit de landschapkas, die bij gouv. besluit van 14 Januari 1908 is opgericht en geadmistreerd wordt door een bestuursambtenaar.

Bevolking. De bevolking behoort gedeeltelijk tot het Maleische ras. Dit gedeelte, meest kolonisten uit den Riouw-Lingga-archipel, is lui, vadsig en leugenachtig. Een ander gedeelte bestaat hoofdzakelijk uit Bataks, die de oorspronkelijke bevolking uitmaken. Deze zijn openhartiger. De Maleiers belijden den Mohammedaanschen godsdienst; de Bataks, ruim 9000 in aantal, zijn (1912) voor het meereendeel ($\pm \frac{5}{7}$) nog heidenen. Chineezen en andere vreemdelingen werken op de landbouwondernemingen (hevea-, koffie-, gambir-, oliepalmen- tabakscultuur).

Geschiedenis. In 1841 trok zich het Ned. Gouvernement uit Siak, waaronder Asahan ressorteerde, terug. In 1857 kwam het opnieuw met dit Sultanaat in betrekking. De resident F. N. Nieuwenhuys sloot in 1858 met den Sultan van Siak een contract, waarbij zijne suprematie over alle landen, die tot zijn gebied gerekend werden, op het Ned. Ind. Gouv. overging. Asahan beweerde toen geene onderhoorigheid van Siak te wezen en de Sultan, — Sultan Achmat — weigerde in contact te komen met den resident Netscher. Hij voerde de Engelsche vlag en bejegende onbeschaamd den Controleur L. de Scheemaker. Daar de invloed der Atjehers op Poeloe Koempai (Langkat) moest worden gefnuikt en Asahan gedwongen de Ned. Souvereiniteit te erkennen, verscheen den 10 Sept. 1865 eene expeditie onder Majoor Heemskerk met zes oorlogsschepen onder den Kapt.-Luit. ter zee Van Rees op de reede van Batoe Bara. Naar Soengai Si Rantau werd opgerukt. De Sultan vluchtte eerst, maar gaf zich later over en werd toen naar Riouw verbannen. Zijn rijksbestierder werd als zijn vervanger aangesteld en een Eur. ambtenaar (controleur 1e kl.) te Asahan geplaatst. In 1879 werd door de Ned. Ind. Regeering tegen een jaarlijksche uitkeering van f 16.825 het recht van belastingheffing van het Ind. bestuur afgekocht; terwijl in 1884 het Gouvernement geheel de vrije hand kreeg in de regeling van de Asahansche aangelegenheden, ten gevolge van den afstand door den Sultan van Siak, van al zijn rechten op de noordelijk gelegen kuststaates. De Regeering maakte daarvan gebruik om in 1885 den ouden Sultan Achmat, wiens aanhang nog altijd zeer groot was en ten wiens gunste de Bataks herhaaldelijk oproerige bewegingen hadden verwekt, van Riouw terug te laten komen, en hem met beperkte bevoegdheden als Sultan van Asahan te herstellen. Hij werd opgevolgd door Sultan Mohamad Hoesin Sjah, met wien de Regeering een nieuw contract sloot onder dagteekening van 23 Aug. 1907. Sultan Mohamad, die Mei/Dec. 1908 een reis maakte naar Nederland, stierf 8 Juli 1915 en werd opgevolgd door een minderjarige zoon.

Zie Geschiedenis van Asahan, door C. A. Kroesen. T. v. h. Bat. Gen. Deel XXXI (1886).

ASAHAN-RIVIER, de afwatering van het Tobameer in Noord-Sumatra. In het Zuid-Oosten bij den grooten inham, die zich daar bevindt, treedt de rivier uit het meer en doorbreekt de hooge bergmuur, die den geheelen oostoever van het meer begeleidt. Daarna doorstroomt zij bij Naroemonda een moerassige vlakte, waarin tal van oude heuveltjes zich verheffen, die de A.-rivier noodzaken in groote bochten haar weg te vervolgen. Dan breekt zij in een nauwe, bijna 300 M. diepe kloof door het gebergte. Links en rechts verrijzen steil de hooge wanden van de tufvlakten, die de rivier begeleiden. Deze liggen 11—1200 M. boven zeeniveau. en worden beschouwd als hoogterassen, als overblijfselen

van een rivierbedding uit het begin van het diluvium. De cañon, die de A. zich door deze tufvlakte uitgeslepen heeft, is een zoo lastige verkeershindernis, dat de prijs van buffels aan de eene zijde tweemaal zoo hoog is, als aan de andere. Links van de kloof verrijst op ongeveer 15 minuten afstand beneden Si Rawaer de Dollok Si Makoe, waarvan omstreeks het jaar 1840 bij een hevige regenval, groote aardmassa's omlaag stortten, die den verderen doorgang van de rivier beletten. Deze versperring schijnt een zoodanige opstuwing van de A.-rivier en daardoor ook van het Toba-meer tengevolge gehad te hebben, dat vele kampongs moesten ontruimd worden. Doordat de Bataks geloofden, dat deze bergstorting het werk van een geest was, is de hindernis jarenlang blijven bestaan. Bij Bandarpoe lau betreedt de rivier de vlakte en komt daar zoo zeer tot rust, dat zij bevaarbaar wordt voor rivierstoomertjes en motorbooten. Een geregelde dienst wordt onderhouden tusschen genoemde plaats en Tandjoengbalai, de hoofdplaats van Asahan. Niet ver boven deze plaats vormt zij in het lagé terrein een aantal eilanden en vele zandbanken, waardoor ook kleine stoombarkassen in normale omstandigheden op gunstig getij moeten wachten om dat gedeelte van de rivier te kunnen passeeren. Eerst wanneer de A. haar belangrijke linkerzijrivier, de Silau rivier, heeft opgenomen, wordt ze bevaarbaar voor kleinere zeeschepen. De booten van de Koninklijke Paketvaart en andere Maatschappijen doen dan ook geregeld Teleok Niboeng aan, waardoor dit in rechtstreeksche verbinding staat met Belawan en andere kustplaatsen en met Singapore en Pinang. Door de banken voor de monding moet de scheepvaart echter rekening houden met eb en vloed. Door de vrij goede bekaking en verlichting kunnen de schepen overigens zoowel bij dag als bij nacht Tandjoengbalai bereiken.

ASSAL. Zie RADJA OEDANG.

ASAM-ASAM. Hoofdplaats van het district Satoei (zie aldaar), in de onderafdeeling Pleihari, Res. Z. en O. Afd. van Borneo.

ASAM BAWANG (MAL.). Zie MANGIFERA FOETIDA.

ASAM DJAWA (MAL.). Zie TAMARINDUS.

ASAM SELONG (JAV.), *Haseum Selong* (SOEND.). *Garcinia Morella*, Desr. Fam. Guttifera; misschien ook *G. Cambogia*, Desr. Beiden zijn uit Ceylon op Java ingevoerd wegens de eetbare vruchten. De vrucht van de eerste is zoo groot als een kers, die van de tweede als een kleine appel.

ASSAN-TOCHTEN. Hieronder verstaat men de grotere koppensnellertochten, die de Dajaks vroeger ondernamen, waarbij groote kampongs belegerd en verwoest, geheele landstreken ontvolkt, mannen, oude vrouwen en kleine kinderen onthoofd, en jongere vrouwen, meisjes en knapen tot slaaf gemaakt werden. Dergelijke tochten werd dikwijls door eene oorlogsverklaring voorafgegaan. Men moet deze assan-tochten, waaraan soms 800 of 1000 weerbare mannen deelnamen, wel onderscheiden van de gewone koppensnellers- of *ngajau*-tochten, die door weinige, soms niet meer dan 3, 5 of 8 personen ondernomen worden. Volgens *Dalton* werden op een assan-tocht, die *Radja Seldji*, een hoofd uit *Koetei*, in 1828 met 40 oorlogsprauwen uitvoerde, 17 kampongs uitgemoord en 700 slaven buitgemaakt. Dikwijls had men maanden en zelfs jaren noodig voor toerusting tot deze tochten. Reeds in *Schwane's* tijd ($\pm$ 1850) begonnen zij tot de zeldzaamheden te behooren. Tegenwoordig heeft het Gouvernement

aan dergelijke tochten een einde gemaakt. Zie ook het artikel KOPPENSNELLEN.

Literatuur. Dalton, Papers on Borneo (Moor. Notices of the Indian Archipelago, 1837, v. 48—49), — Schwaner, Borneo, I (1853), v. 191—193. — Veth, Borneo's Westerafdeeling (1856), II, p. 288—292.

ASEM. Zie KAJOE ASEM.

ASEM ASEM (JAV.). Zie RUMEX.

ASEMBAGOES. Hoofplaats van het district Soemberwaroe van de afdeeling en het regentschap Panaroekan van de residentie Besoei. Ook naam van een bekende suikerfabriek in dat district. Vgl. BANJOEPOETIH.

ASEM KAWAK (MAL.). Zie TAMARINDUS.

ASEM KOERANDJI (JAV.). Zie PITHECOLOBIUMDULCE.

ASEM KRANDJI (SOEND.). Zie DIALIUM.

ASEUPAN. 1. Een oude uitgespoelde vulkaan, 1160 M., ten W. van de Karang in N.W. Bantam. Is met den Poelosari door een zadel verbonden.

2. Een trechtervormig (van boven breed en naar beneden in een punt uitlopend) voorwerp van bamboe om rijst gaar te stoomen.

ASHMORE-EILANDEN, gelegen tusschen Timor en Australië, in 1905 door Engeland bezet. Zie GRONDGEBIED.

ASIA-EILANDEN. Bestaan waarschijnlijk uit vlakke zandbanken en koraalgruis eil. Zij liggen noordelijk van de Ajoe-eilanden, residentie Ternate.

ASINAN. Voeger een onderdistrict, in het Semarangsche geëncleaved, van het district Amgiël, afdeeling Bojolali, residentie Soerakarta. Een vijftien jaren geleden zijn die enclaves, tegen schadeloosstelling aan den Soesoehoenan, door het Gouvernement geënnexeerd. Thans behoort A. tot de afdeeling Salatiga; het geheele gebied is nu in erfpacht uitgegeven en beplant met koffie, cacao, peper, notemuscaat en kapok.

— **ASSIMILATIE.** Onder assimilatie in zake koloniale staatkunde verstaat men nu eens het streven om de koloniale toestanden en verordeningen zoo veel mogelijk gelijk te maken aan de moederlandsche, of ze althans als gelijk te beschouwen en te behandelen; dan weer het streven om binnen de landpalen der kolonie zelf alle inwoners, van welken landaard ook, door dezelfde bepalingen te doen beheerschen. Vooral de assimilatie in den eersten zin heeft de Fransche koloniale politiek gekenmerkt van de revolutie tot omstreeks 1881, en is dus met name tot uiting gekomen in Guadeloupe, Martinique, Réunion en Algiers; zie Girault, Principes de législation coloniale, I. Ten gunste van assimilatie in den tweeden zin, die, behalve in de genoemde Fransche koloniën, met name gevolgd wordt door het Amerikaanse bewind op de Philippijnen, zie men o. a. Mr. L. W. C. van den Berg in Gids 1909 III; vgl. echter een opmerking en een referaat in Indische Gids 1909 II bl. 1407 en 1543—1545. Zie verder ASSOCIATIE en UNIFICATIE.

ASSISTENT (Bestuurs- of inlandsch), Zie BESTUUR (Binnenlandsch) en ZELFBESTUREN (Inlandsche).

ASSISTENT-DEMANG, Zie BESTUUR (Inlandsch).

ASSISTENT-RESIDENT, Zie BESTUUR (Binnenlandsch).

ASSISTENT-WEDANA, Zie BESTUUR (Inlandsch).

ASJOERA (soero), d. i. de 1e maand van het Mohammedaansche jaar; zie: MOH. KALENDER A en HASAN EN HOESAINFEEST.

ASSOCIATIE. Evenals assimilatie heeft ook het woord associatie in zake koloniale staatkunde twee beteekenissen. Eenerzijds ziet het op de associatie van de kolonie aan het moederland, het streven om de kolonie aan het moederland eng te verbinden door de voordeelen der moederlandsche cultuur (in ruimen zin) voor de koloniale bevolking beschikbaar te stellen met volledige eerbiediging van het inheemsche volkseigen. Anderzijds duidt het die staatkunde aan, welke binnen de landpalen der kolonie zelf voor alle inwoners eenheid van bepalingen slechts wenschte voor zoover zulk een eenheid natuurlijk kan zijn, doch een op één zelfde doel gerichte verscheidenheid van instellingen en voorschriften begeert, voor zoover en voor zoolang eenheid kunstmatig wezen zou en slechts aan de Europeesche kolonisten zou ten goede komen. Zie ten gunste van associatie in beide zinnen vooral Dr. C. Snouck Hurgronje, Nederland en de Islam, 2e druk, 1915, hstt. III en IV, en ten gunste van de tweede soort associatie (welke een toenadering van weerskanten onderstelt) J. C. van Eerde, Omgang met inlanders, 2e druk, 1915. Zie verder ASSIMILATIE en UNIFICATIE.

ASOE. Zie HOND.

ASPERGE, *Asparagus officinalis* L., fam. Liliaceae. Een in den laatsten tijd veel gekweekte groente in de bergstreken.

ASPIRANT-CONTROLEUR, Zie BESTUUR (Binnenlandsch).

ASTA. Vorstelijke begraafplaats op circa 3 K.M. benoordwesten de afdeelingshoofdplaats Soemenep, res. Madoera. Zij is door den Panembahan, later Sultan, van Soemenep, Pakoe Nötöningrat gesticht en ligt op een heuvelachtig terrein. Het door een hoogen muur omgeven plein met zeer fraaien frontgevel wordt met een steenen trap van ruim 30 treden bereikt. Aan de voorzijde heeft men een prachtig vergezicht over de baai van Soemenep en haar omgeving. Binnen de ommuring bevindt zich o.a. een mausoleum met koepelvormig dak, dat het stoffelijk overschot van den in 1812 overleden Panembahan Nötö Koesoemô en van eenige zijner familieleden bevat.

„Asta” is een verkorting van Astana (zie aldaar).

ASTANA. (KAWI voor begraafplaats, grafstede, SANSKR. *āsthāna*, vergadering, audientiezaal, PERZISCH, MALEISCH *astāna*, vorstelijke woning). Dit woord wordt in den Ind. Archipel gewoonlijk gebezigd om er vorstelijke begraafplaatsen of graven van voorgangers in het geloof mede aan te duiden, hoewel het door den minderen man ook voor het graf van een hooger geplaatste in het algemeen wordt gebezigd. (Zie GRAF).

ASTROLOGIE (inlandsche). Zie STERREBEELDEN.

ASTRONOMIE (inlandsche). Zie STERREBEELDEN.

ATAMBOEWA. Standplaats van den gezaghebber van de onderafdeeling Beloe, afdeeling Noord- en Midden-Timor der res. Timor en O.; zeer gunstig gelegen aan een kruispunt van wegen in het landschap Silawang en uit klimatologisch oogpunt.

ATAP. Droge alang-alang of nipah-bladeren, dienende tot bedekking van daken of van gedeelten van vaartuigen, die tot verblijf van personen of tot bergplaats van goederen ingericht zijn; ook wel ter bedekking van met een vaartuig of op andere wijze vervoerd wordende goederen. Een zeker aantal van die bladeren van ongeveer gelijke lengte worden bij de steeleinden aan elkander gebonden tot stukken van

ongeveer $\frac{1}{2}$ meter lengte, die dan in rijen, op de wijze van dakpannen, op latten bevestigd worden, zoodat de ondereinden van elke rij over de boven-einden van de lagere uitsteken. Vgl. het artikel *atap* in Yule and Burnell, Glossary of Anglo-Indian words, p. 29.

ATAPOEPOE. Uitvoerhaven van het Oostelijk deel van ons gebied op Timor, onderafdeeling Beloe der afdeeling Noord- en Midden Timor. Er is een oud fort, op een klein stuk aan het gouvernement afgestaan gebied. Niettegenstaande het er ongezond is, vindt men er vrij veel bevolking, waaronder menigen Chinees. De standplaats van den besturen den ambtenaar is van Atapoepoe naar Atamboewa overgebracht.

ATINGGOLA. District van de onderafdeeling Kwandang der tot de Residentie Menado behorende afdeeling Gorontalo, met 6 kampongs en 1785 zielen, onder een districtshoofd dat den titel van Marsaoleh heeft met standplaats Atinggola. — Het is ook bekend onder de namen van Katinggola en Andagile, de laatste naar de rivier, die op de grens van Tapa ontspringt en noordwaarts in zee valt, en aan wier monding de hoofdkampong Kota Djin gelegen is. Zie G. W. W. C. v. Hoëvell. J. A. G. 2e serie VIII. bl. 26.

ATJAR. Een uit het Perzisch in vele inlandsche talen overgenomen woord, dat *ingelegd zuur* beteekent. Ofschoon in de Indische toko's meerdere soorten van westersche herkomst te verkrijgen zijn, wordt in den regel aan het eigengemaakte de voorkeur gegeven, waartoe vooral palmet, komkommers, uitjes, kool en boontjes, soms ook visch (*atjar ikan*) en zwoerd (*a. babi*) dienen. Een mengsel van verschillende bestanddeelen is in de wandeling als *a. tjampoerado* bekend. Ook heeft men zoet zuur (*a. manis*) van ananas, djamboe bol en andere vruchten. Voor het innemen wordt gewoonlijk de van palmwijn verkregen inlandsche azijn, slechts zelden wijn- of houtazijn gebruikt. Behalve bij sommige goeide inlanders en hoofden, is atjar uitsluitend een bijgerecht op de tafel van Europeanen.

ATJÈH. Land en Volk. Het gouvernement Atjèh en onderhoorigheden beslaat het meest N. gedeelte van Sumatra en een aantal eilanden: de Banjak groep, Simaloer en omliggende eilanden, Poelò Raja, Poelò Nasi, Poelò Breuëh, Poelò Wè enz. De totale oppervlakte is 58.000 K.M.², alzoo ruim 1,6 maal Nederland. De grenzen met de gewesten Tapanoei en Oostkust van Sumatra staan in Ind. Stb. 1908 n°. 604. De kern des lands bestaat uit woest gebergte, geweldige ketens van den Barisan met een klein aantal inzinkingen en valleien, waar de Gajō's en Alas zijn gevestigd. Daaromheen strekken zich naar het Z.W., N. en O. de meestal vlakke alluviale Atjèhsche landen uit, tot aan den Indischen Oceaan in het W. en de Straat van Malaka in het N. en O. De Gajō- en Alaslanden nemen in het gewest een zelfde plaats in als de Padangsche Bovenlanden ter Sumatra's Westkust, met dit verschil dat de berglanden hier in het N. woester en minder bewoonbaar zijn, en zij wel nimmer zoo toegankelijk en gemakkelijk bereikbaar zullen worden. Zwaar begroeid en weinig bebouwd is het bergland, dat bestaat uit de smalle uitloopers van het eigenlijke Barisanagebergte, dat voornamelijk is opgebouwd uit graniet en palaeozoische lagen, vooral een kolenkalkformatie, die echter door oude en jongere vulkanen zijn doorbroken. Het grootste deel van het bergland is met tertiaire sedimenten overdekt, die voor den dag komen in de Atjèh-vallei en in een

breede zone van Peusangan tot Langkat op korten afstand van de kust. Hierin komen de zoo belangrijke petroleum voerende lagen voor. De jongste (pliocene) erupties hebben het meeste materiaal neergelegd aan de Noordkust o.a. in Groot Atjèh en Poelò Wè en ten Noorden van de Laut Tawar, waar de Geureudong ($\pm$ 2600 M.) en de Peuët Sagôë (vierkante berg $\pm$ 2800 M.), zich verheffen. Warme bronnen met zwavelwaterstof o.m. in Peureulas wijzen nog op de vulkanische werkzaamheid. Een meest kaal, soms met grassteppen bedekt heuvelland, en vele terrassen uit den pluviaaltijd, vormen den overgang naar de lage alluviale kustzoom, die aan de W. kust smal is, soms zelfs door rotsen onderbroken wordt en ophoudt in eigenlijk Atjèh (Groot-Atjèh) in het uiterste N.W., waar in Lhông en Leupoeëng uit zee de wanden oprijzen van de Barisan-keten, welke bij Koningspunt door de Surattepassage wordt gebroken. Vandaar naar het N.O. strekken zich uit de moerassige kusten der Atjèhvallei tot aan Pedropunt, het hoekpunt van een andere, minder hooge keten, welke zich vanuit zee gezien helder afteekent tegen den 1726 M. hoogen Goudberg of Seulawaih Agam. De twee ketens beklemmen de Atjèhvallei als in een vork. Naar het N.O. blijft de Noordkust heuvelachtig, totdat na Pidiëpunt de kustzoom zich verbreedt tot de Pidiëvallei, om na Ndjông weer heuvelachtig te worden en dit te blijven tot nabij Lhōs Seumawè. Dan wordt de kustzoom breeder, maar naar den zeekant ook meer moerassig, vooral omstreeks Diamantpunt. Vandaar gaat de kustlijn Z.O.-waarts. Op de moerassige, bij tijden door het zeewater overstroomde kustgedeelten ter N.- en O. kust ontwikkelen zich bosschen van rhizophoren of bangkahout, vulgo bako. Waar rivieren uitmonden, onderbreken tjemaras en casuarinen de eentonigheid van de rhizophoren-wouden. Het vaarwater ter W.-kust wordt — vooral tusschen Soesōh en Tapas Toean — gevaarlijk gemaakt door riffen, rotsen en steenen. Goede baaien zijn er niet. Die te Meulabōh en Rigaih zijn nog de beste. Maar het eiland Simaloer biedt in de Sinabang-, Telok Dalam- en Sibigobaaien prachtige ligplaatsen voor heele vloten van de grootste schepen. In de Surattepassage staat vaak een sterke stroom. Aan de overzijde ligt Poelò Breuëh met den Willemstoren, door de Bengalenpassage gescheiden van Poelò Wè met de Sabangbaai, het voorportaal van Indië voor reizigers met de booten van de stoomvaartmij. „Nederland”. Langs Atjèhs N.- en O.-kusten is de zee ondiep en zijn, als ter W.-kust, de viermondingen veelal afgesloten door zandbanken. Maar de reede van Lhōs Seumawè is goed, en in de Langsabaai kunnen booten van middelmatigen diepgang aan den steiger meren.

Rivieren, welke betekenis hebben als communicatiewegen, zijn langs de Westkust: die van Singkel, welke ontstaat op 12 K.M. van de kust uit de samenvloeiing van Simpang Kiri, die in haar bovenloop Lae Alas heet, en de Simpang Kanan; op het punt van de samenvloeiing is de Singkel reeds 400 en bij hare monding ongeveer 500 M. breed; de Triparivier, die het water afvoert van Gajō Loeōs; de Kroëng Meureubō; de Wōja en de Kroëng Teunōd. Van de rivieren ter Noordkust vallen te noemen: de Atjèhrivier, voor de scheepvaart tegenwoordig van geen belang meer; de Kroëng Peusangan, die de afwatering bezorgt van de Laut Tawar in het Gajōland; de Djambō Ajé, die haar benedenloop verlegt heeft naar het bed van de Arakoendo en dus niet meer kan gezegd worden zich

bij Diamantpunt in zee te storten; de Peureulaf rivier en eindelijk de rivier van Tamiang, die nabij de onderafdeelings-hoofdplaats Koeala Simpang, ontstaat door de samenvloeiing van Simpang Kiri en Simpang Kanan.

Door de zware branding raken de riviermondingen geregeld jaarlijks verstopt. De vaargeul verlegt zich dan langs het strand in de richting van den langs de kust staanden zeestroom, d. i. langs de W.-kust om de N.W. en langs N.- en O.-kust naar het Z.O. Na het doorkomen der regens en volgende bandjirs herstellen zich gemeenlijk de oude vaargeulen. Door de bank van de monding door te graven wordt dit proces soms door de bevolking bevorderd.

Wegen zijn er sinds 1898 heel wat aangelegd of verbeterd, meest 5 M. breed en onverhard. Het waren echt militaire colonnewegen, waaraan de bevolking oorspronkelijk geen behoefte gevoelde, maar die zij geleidelijk leert gebruiken en waardeeren. De groote weg Koeta Radja—Seulimeum—Padang Tidji—Sigli en verder langs de N.-kust naar Koeala Simpang is in den laatsten tijd verbreed en voor snel verkeer geschikt gemaakt. Van dien weg slaat bij Bireuën de 105 K.M. lange Gajöweg af naar Takengön aan de Laut Tawar. Van Bireuën kan men thans in 5 uur per auto Takengön op 1375 M. hoogte, in een koel klimaat bereiken, waardoor deze plaats als herstellingsoord van beteekenis kan worden. Bij Idi gaat een zeer goede rijweg naar de bovenstreken van dat landschap, en bij Birim Rajeus een 2 M. breed paardenpad naar Lököp (Serbödjadi). Van Koeta Tjanè in het Alasland voert de in 1914 gereed gekomen Alasweg naar Kaban Djae aan den weg van Seriboe Dolok naar Medan. Ter W.-kust hebben de wegen slechts locale beteekenis. Doorlopende verbindingen langs de kust worden zoomin aange troffen, als goede wegen naar Gajö- of Alasgebieden, wat zich laat verklaren uit de moeilijker terreinsgesteldheid en de geringere dichtheid der bevolking. Toch is langs de Westkust reeds een voor auto's bereidbare weg klaar gekomen van Koeta Radja over Lho^o Nga naar Leupoeëng, dien men hoopt door te trekken naar Meulaböh.

De gampöngs liggen als geweldige boomgaarden temidden der „blang”, het tot de gampöng behoorende sawahcomplex. Binnen die bosschen van klappers, pinangs, bamboe's, doerians, ramboetans enz. enz. liggen onregelmatig verspreid de paalwoningen der aneus gampöng, alsook de meunasah, het dorps huis, club- en logeergebouw voor jonge mannen en vreemdelingen, vergaderplaats ter bespreking van dorpsbelangen, nachtelijk tooneel van rapasi, sadati- en tjoeë^o spelen, en vooral gedurende de poeasamaand ook de plaats, waar men zich aan allerlei vroom nachtelijk burengerucht te buiten gaat.

De bevolking is overwegend Atjèhsch in eigenlijk Atjèh, „Groot-Atjèh” in het uiterste N.W., en langs de W., N.- en O.-kusten, behalve in de eerst sedert 1908 tot Atjèh getrokken onderafdeelingen Tamiang en Singkel, waar resp. Maleische, en Maleisch-Bataksche elementen overheerschen. Langs de W.kust worden ook nog eeuwenoude kolonies van Minangkabauers aangetroffen, die hier aneu^o djamèë heeten. In een viertal vlakten en valleien temidden van het woeste Barisangebergte wonen de Gajö's, en ten Z.O. daarvan de Alas. Eindelijk heeft het eiland Simaloer nog tweeërlei autochtone bevolking. Het totale ziental binnen het gewest is $\pm$ 600.000. Ult^o Dec. 1905 zou de bevolking, buiten het leger, hebben bestaan uit: 761 Europeanen, 8575 Chinee-

zen, 101 Arabieren, 1361 vreemde oosterlingen, en 292.379 mann. en 279.098 vr. Atjèhers. De Gajö- en Alasbevolking laat zich schatten op 60.000; de Simaloereezen op 10.000 zielen. Zie verder ATJÈHERS.

Waar Atjèh ligt ten N. van den evenaar, heerscht daar van half Mei tot half September de West- en van half October tot April de Oostmoesson. November, December en Januari zijn de regenmaanden bij uitnemendheid. Mei wordt gekenmerkt door stormweer op zee.

Economische toestand van het gewest. a.) *cultures*. De rijstcultuur op sawahs (moerassawahs, van den regen afhankelijke, of geïrrigeerde) overtreft in omvang en belangrijkheid verre de ladangrijstcultuur. Men is doende de bevoeiing van gouvernementsswege te verbeteren. Van Febr. tot Mei is het veld „open” (moesém loeah blang); op de sawahs wordt niet gewerkt en het vee mag vrij rondloopen. De rest van het jaar is de blang „nauw” of „gesloten” (kòt, pitjé^o), en dienen ongenooide viervoeters daar vandaan te worden gehouden. Mei en Juni zijn ploegmaanden. De slechts de bovenste dunne laag beroerende „langaj” wordt getrokken door buffel of rund of door een span runderen, zoo stieren als koeien. Daarop volgt het eggen of harken met de mede door een stuk vee getrokken „tjreuh”, en eindelijk het zaaïen of planten. Het zaaïen direct op het veld, droog (raleuë di thō) of nat met ontkiemd zaad (raleuë di ië), heeft plaats op niet geïrrigeerde velden, als de regens niet doorstaan, of als men tekort komt aan plantjes (bidjèh) van de kweekbedden (neudoeë^o seuneulöng). De plant- of poela-methode wordt vooral gevolgd op goed geïrrigeerde velden als in Pidië en bij overvloedige regens. De poela-methode volgende heeft men minder zaad noodig dan bij het „raleuë”.

Februari is oogstmaand en ook de voor het zaaïen of planten van tweede gewassen als djagöng, troeëng-soorten en suikerriet (teubèë) aangewezen tijd.

De peper (lada) is blijkbaar tusschen 1350 en 1400 uit Malabar te Samoedra ingevoerd, en bij de eerste komst der Portugeezen was ook Pidië al een peperland. De Atjèhsche kolonies langs W. en O.-kust danken aan die cultuur haar ontstaan. Het handelsmonopolie der sultans voor peper, leverde eenmaal de rijkdommen dezer vorsten op. In de laatste 50 jaren is de cultuur sterk achteruit gegaan door den Atjèh-oorlog en door vermindering van de marktwaarde. Het meest heeft ze nog te betrekken in de landschappen Peureulaf en Idi Rajeu^o ter O.-K. Terwijl in de eerste jaren van den Atjèh-oorlog van de O.-K. alleen reeds jaarlijks 6 à 7,4 miljoen K.G. werden uitgevoerd, beliep de totale export voor het geheele gewest van 1900 op 1913: gemiddeld 4 miljoen K.G., per jaar en vertoonde een neiging tot achteruitgang. Witte peper, die een zorgvuldiger bewerking vereischt, werd bijna niet bereid. De prijzen wisselden tusschen 32 en 9 gld. per picol. De uitvoer, welke de Atjèhsche handelsmaatschappij te vergeefs in handen trachtte te krijgen, geschiedt naar Pinang.

Niet minder oud is de pinangcultuur, waarnaar de N.-kust vroeger Areca- of Betelnootkust werd geheeten. Dien naam verdient zij nog steeds. De uitvoer (naar Pinang en Voor-Indië) bedroeg in 1911 voor N. en O.-kust. resp. ongeveer 9.2 en 1.7 miljoen K.G. Over 1914 bedroeg hij voor heel Atjèh 13½ miljoen K.G., waarmee dit gewest aan de spits kwam te staan van de buitenbezittingen voor deze cultuur. De prijzen variëeren van f 4 tot f 12 per picol van 61.7 K.G.

Door de hooge copra prijzen onderging de klapper-cultuur gedurende het laatste decennium nog al uitbreiding. Copra-uitvoer was al tijdens onze eerste vestiging te Meulaböh (1877) gebruikelijk van daar en van Simaloer via Pinang naar Marseille. Thans is de uitvoer (vooral naar Pinang) uit Lhō^o Seumawè het grootst, in 1910: 1½ miljoen K.G. Over 1912 en 1913 was hij voor het geheele gewest resp. 3 en 4 miljoen K.G. Ter O.-kust, worden ook klappers aangeplant op enkele Westersche landbouwondernemingen, en op Groot-Atjèh en op Simaloer met omliggende eilanden houden ook eenige Chineezen en Europeanen zich min of meer ernstig er mee bezig.

Van groot belang is de rubbercultuur in Tamiang, waar sinds 1909 tal van ondernemingen zijn gevestigd vooral Belgische, en in Langsa, waar na de vestiging van een gouvernementscaoutchouc-onderneming op initiatief van Gouv. Gen. Van Heutsz in 1907 (ruim 500 bouws met tot ult^o 1914 122.457 boomen), ook verscheidene particuliere maatschappijen zijn gaan werken. De uitgestrektheid van de landerijen met rubbercultuur breidde zich in Tamiang van 2.250 acres op ult^o 1909 uit tot 14.000 acres op ult. 1914.

Op de Banjak-eilanden en in Tapa Toeian bestaat een niet onbelangrijke kapokcultuur. Het geheele gewest voerde in 1913 — 141.000 K.G. uit. Eenige notemuskaatcultuur geschiedt in Tapa Toeian, Idi en Tamiang. De uitvoer in 1913 was 96.000 K.G. bijna uitsluitend in den dop, terwijl in 1914 bijna 70.000 K.G. geklopte werd uitgevoerd tegen slechts 25.000 K.G. in den dop. Tabakscultuur is vrij algemeen, doch geschiedt enkel voor de Inlandsche markt.

b. Veeteelt. De veeteelt betreft ter W.-kust, in het Gajöldand en op Simaloer vooral karbouwen, overal elders maar ook in het Gajöldand runderen, terwijl paardenfokkerij vooral een Gajösch belang is. Aan teeltkeus wordt niet gedaan. Toch zien de Atjèhsche buffels en runderen er goed uit, en munten de kleine, niet zeer fraaie Gajöpaarden uit door hun sterke hoeven. Ter jaarmarkt-tentoonstelling te Koeta Radja in 1911 hadden de ingezonden karbouwstieren schofthoogten van 1,25 — 1,38 M., de Atjèhsche runderstieren van 1,16—1,27 M.

c. Jacht en Visscherij. De jacht wordt nergens beoefend als speciaal middel om in het onderhoud te voorzien. Men jaagt varkens ter bescherming van zijn padi, herten voor zijn genoeg en om het vleesch, tijgers — meestal door vallen te zetten — nadat zij zich hebben vergrepen aan mensch of huisdier, olifanten ter bescherming van zijn tuinen, en, zoo zij waardevolle slaglanden hebben, is dat meegenomen; rhinocerossen zet men weer vallen of messen om hun waardevollen hoorn te bemachtigen. Vooral voor de hertenjacht (met strikken) roept men veelal de hulp in van den plaatselijken pawang roesa (hertenjager), die geacht wordt macht te hebben over de geesten, welke in het woud en in de herten huizen.

De visscherij levert velen een bestaan, vooral de zeevisscherij met diverse soorten poekats of sleepnetten. Waar langs de kust niet met poekats wordt gevischt, vindt men opgesteld de met de Javaansche sero overeenkomende „blad”. Nabij de riviermondingen zijn vaak groote vischvijvers „neuheun” aangelegd. Visscherij met het werpnet „djeuë” levert ook nogal resultaat. Hengelen „meukawé” geschiedt natuurlijk ook. Bij het „meulhòh” stapten men den modderigen bodem van een ondiep water af met een aan beide zijden open, maar naar bo-

ven zich vernauwende cylinder „geuneugòm”, waarvan men zich bedient als van een wandelstaf. Wordt deze toevallig neergezet op een plek waar een visch schuilt, dan schrikt het dier op en is dan meteen gevangen. Op meer passieve wijze vischt men met fuiken van allerlei soort en naam.

d. Zoutbereiding, houtaankap enz. Aanmaak, invoer en verkoop van zout zijn, behoudens betaling van invoerrecht, op Atjèh tot heden vrij. Overal langs de kust zijn dan ook lantjangs, waar vooral vrouwen zout bereiden. Houtaankap heeft plaats in de strandbosschen ter N. en O.-kust. Uit Singkel wordt ook timmerhout uitgevoerd, terwijl op Simaloer de bosschen worden ontgonnen door de Java-Bosch-Expl.-Mij en de N.-I. Houtaankap-Mij. Boschproducten worden nog al uitgevoerd van de W.-kust, evenals ook vogelnestjes; alleen aan rotan in 1913 ruim 1 miljoen K.G. Van de kunstvoortbrengselen dienen genoemd: weefsels, vaak van zelf geteelde zijde, waarvan Sigli nog al uitvoert; gouden en zilveren sieraden, koperwerk, wapenen, houtsnijwerk en vlechtwerk.

Steen- of juister brunkolen worden aangetroffen in het Meulaböhsche tot een 1½ à 6 M. dikke laag met 2 % asch en 26 % water.

Van groot economisch belang is Atjèh's petroleumrijkdom. In 1900 werd begonnen met boren in Perlak, waar in Februari 1901 de eerste spuitende bron werd verkregen. Nagenoeg alle verdere hier ondernomen boringen slaagden. Dit olieterrein is door een 120 K.M. lange pijpleiding verbonden met de raffinaderij te Pangkalan Brandan. Sinds 1907 wordt ook de concessie Zuid-Perlak geëxploiteerd. Den laatsten tijd was de productie dezer beide concessies eenigszins terug gaande. Goede verwachtingen heeft men echter van Peusangan en Meureudoe.

Het goud van Wöjla, vroeger een voorwerp van Atjèhsche exploitatie, is thans kwantitatief onvolgende voor Westersche ontginningsmethoden.

e. Handel, scheepvaart, verkeer enz. Van den handel is de import vooral in handen van de Atjèh-Handelmaatschappij en Europeanen, Chineezen, Klingaleezen en Arabieren. In den export hebben Atjèhers ook geen groot aandeel meer. De kleinhandel echter is overwegend Atjèhsch. Te Koeta Radja is een agentschap van de Nederlandsche Handelmaatschappij. De vestiging van een agentschap van de Javasche Bank schijnt aanstaande. De Groot-Atjèhsche Afdeelingsbank bedoelt de welvaart der Inlandsche bevolking te bevorderen door woekerbestrijding, aanmoediging van den spaarzin enz. en stoffelijke hulpverschaffing tegen matige rente. Een dergelijke instelling bestaat te Lhō Seumawè.

De Atjèhsche scheepvaart ging door den oorlog en de concurrentie der vreemde stoomvaart geheel teniet. Töp en Seukoena (schoener) worden niet meer aangebouwd, wel laadprauwen en voor de vischvangst bestemde vaartuigen.

Een groot verkeersbelang vertegenwoordigt de van Oelèš Lheuë tot Koala Simpang 465 K.M. lange Atjèhtram, spoorwijdte 0.75 M., waarvan door de bevolking een steeds drukker gebruik wordt gemaakt. Tot 1912 vertoonde de exploitatie rekening een nadeelig saldo, ook nog nadat het 3e klasse-tarief van 2 op 1 cent per K.M. werd gesteld. Het baanvak Koala Simpang—Soengai Lipoet werd medio Juli 1914 in exploitatie genomen. Met de doortrekking naar Besitang is men bezig, terwijl deze ook is toegestaan voor het stuk van Besitang naar Pangkalan Soesoe en van Besitang naar Telok Taboechan aan

de Aroebaai liggend met een goede reede. Door dit laatste stuk zal de economische beteekenis van de geheele tram ongetwijfeld stijgen.

Administratieve indeeling; bestuur, rechtspleging, Gouvts. belastingen en onderwijs.

a. Aan het hoofd van het gewest Atjeh en Onderhoorigheden staat een Civiel en Militair Gouverneur. Ingevolge Ind. Stb. 1914, n° 87 gewijzigd bij Ind. Stb. 1914, n° 622, is het gewest administratief verdeeld in 5 afdeelingen:

I. de afdeeling Groot-Atjèh, onder een assistent-resident, met standplaats Koeta-Radja, en verdeeld in vijf onderafdeelingen:

A. Koeta-Radja, omvattende de hoofdplaats Koeta-Radja en de zelfstandige gampongs Keudah, Djawa, Barō en pasar Meuseugit Raja, Planggahan en Blang Peureula^e, onder den assistent-resident, Chef der afdeeling, bijgestaan door een Civielen Gezaghebber, met standplaats Koeta-Radja;

B. Oelèë Lheuë, omvattende: de havenplaats Oelèë Lheuë; het gebied buiten de sagi's, bestaande uit de oelèëbalansschappen Meura^e sa en Meuseugit Raja (aan den linkeroever der Atjèh-rivier), zoomede de op zich zelf staande gampongs Peunajong met Lam Poelō en Lam Dingén, Beurawé en Lam Bhō^e; de zelfstandige moekims Loeëng Bata en Pagar Ajè; de sagi der XXVI moekims, met inbegrip van de III moekims Keureukōn, benevens het eilandje Boeroe; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Oelèë Lheuë;

C. Lhō^e Nga, bestaande uit: de sagi der XXV moekims; de Zuidelijke nederzettingen, omvattende: a. de op zich zelf staande moekims Leupoeëng, Parōe en Koeloe en b. het oelèëbalanschap der IV moekims Lhōng; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Lhō^e Nga;

D. Seulimeum, omvattende de sagi der XXII moekims en de VII moekims Pidië; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Seulimeum;

E. Sabang, bestaande uit de eilanden Wè en Rōndō; onder een Civielen Gezaghebber, met standplaats Sabang;

II. de afdeeling Noordkust van Atjèh, onder een Assistent-Resident, met standplaats Lhō^e Seumawè, en verdeeld in zes onderafdeelingen:

A. Sigli, bestaande uit de landschappen: (XII moekims) Pidië met (de V moekims) Kalé en La-weuëng; (V moekims) Reubèë; (II moekims) Arèë; (III moekims) Ibōih; (V moekims) Tjoembō^e; (II moekims) Titeuë; (II moekims) Troeséb; (III moekims) Arōn; (VI moekims) Ië Leubeuë; (VI moekims) Ndjōng; (III moekims) Gloempang Pajōng; (VIII moekims) Sama Indra; Bambi en (III moekims) Oenōë; Kroeëng Seumideuën; (III moekims) Pineung; (III moekims) Gigiëng; (II moekims) Keumala; (IX moekims) Keumangan; Mè Tareuëm; Andeuë en Lala; Ilōt; Tangsé; Geumpang; Keumala Dalam en Beungga; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, bijgestaan door een Civielen Gezaghebber, beiden met standplaats een Sigli;

B. Meureudoe, bestaande uit de landschappen: Meureudoe; Triëng Gadéng; Panté Radja; onder een Civielen Gezaghebber, met standplaats Meureudoe;

C. Bireuën, bestaande uit de landschappen: Samalanga; Peusangan; Gloempang Doewa; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Bireuën

D. Lhō^e Seumawè, bestaande uit de landschap-

pen: Sawang; Nisam; Tjoenda; Bajoe; Lhō^e Seumawè; Blang Mangat; Samakoer^e; Bloeë^e; Geudōng; Blang Mè; onder den Assistent-Resident, Chef der afdeeling, bijgestaan door een Civielen Gezaghebber, met standplaats Lhō^e Seumawè;

E. Lhō^e Soekōn, bestaande uit de landschappen: Kroeëng Pasé (rechter rivieroever) of het gebied van T. Hakém Kroeëng; Keureutōë; Matang Koeli; Peutōë; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Lhō^e Soekōn;

F. Takéngōn, bestaande uit de gebieden: van Rōdjō Tjèq Böbasan; van Rōdjō Boekét; van Rōdjō Siah Oetama; van Rōdjō Linggō; onder een Civielen Gezaghebber, met standplaats Takéngōn;

III. de afdeeling Oostkust van Atjèh, onder een Assistent-Resident, met standplaats Langsa, en verdeeld in vijf onderafdeelingen:

A. Idi, bestaande uit de landschappen: Tandjōng Seumantō^e en Meureubō; Simpang Oelim; Djoelō^e Tjoet; Djoelō^e Rajeu^e; Boegéng en Bagō^e; Idi Tjoet; Idi Rajeu^e; Peudawa Rajeu^e; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Idi;

B. Langsa, bestaande uit de landschappen: Peureula^e; Soengōë Raja; Langsa; onder den Assistent-Resident, Chef der Afdeeling, bijgestaan door een Civielen Gezaghebber, met standplaats Langsa;

C. Temijang, bestaande uit de landschappen: Karang; Bandahara; Soengej Ijoe; en de gebieden van Kedjoeroean Moeda en van Soetan Moeda; onder een Civielen Gezaghebber met standplaats Koala Simpang;

D. Sërbōdjadi, omvattende het gebied van Këdjoerōn Abōq, van Pënghoeloe Pënarōn, van Këdjoerōn Tandèlen van Pënghoeloe Djèrnéh, zoomede het tot het gebied van Këdjoerōn Pëtiambang (Gajō Loeōs) behoorend complex van kampōngs, genaamd Tampōr en gelegen aan de samenvloeiing der Poenti, met de Tampōr-rivier; onder een Civielen Gezaghebber, met standplaats Lōkōp;

E. Gajō Loeōs, omvattende het gebied van Këdjoerōn Pëtiambang, met uitzondering van het bij de onderafdeeling Sërbōdjadi ingedeeld kampongcomplex Tampōr; onder een Civielen Gezaghebber, met standplaats Blang Këdjèrën;

IV. de afdeeling Westkust van Atjèh, onder een Assistent-Resident, met standplaats Meulabōh, en verdeeld in vijf onderafdeelingen:

A. Tjalang, bestaande uit de landschappen: Kloelang; Koala Daja; (Koala) Lambeusōë; (Koala) Oenga; Lhō^e Kroeët; Babah Awé en Djinaamprōng; Nō; Paté^e; Lageuën; Rigaiñ; Kroeëng Sabé; Teunōm; onder een Civielen Gezaghebber, met standplaats Tjalang;

B. Meulabōh, bestaande uit de landschappen: Wōjlāh; Boebōn; Lhō^e Boebōn; Kawaj XVI (Meulabōh); Seunagan; Tripa; Seuneu^eam; Beutōng; Toengkōb; Pameuë; onder den Assistent-Resident, Chef der afdeeling, bijgestaan door een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Meulabōh;

C. Tapa^e Toeān, bestaande uit de landschappen: Koala Batèë; Soesōh; Blang Pidië; Manggëng; Lhō^e Pawōh Noord; Labōhan Adjī; Meuké^e; Lhō^e Pawōh Zuid; Sama Doeā; Tapa^e Toeān; Kloeët; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Tapa^e Toeān;

D. Singkel, bestaande uit de districten: Beneden-Singkel; Simpang Kanan; Simpang Kiri; Banjak-eilanden; benevens het landschap Troemōn, met de onderhoorigheden Sileukat en Boeloe Sama; onder

een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Nieuw-Singkel;

E. Simeuloeë, bestaande uit de districten: Tapa; Simeuloeë; Lakoën; Salang; Sigoelèh; onder een Controleur bij het Binnenlandsch Bestuur, met standplaats Sinabang;

V. de afdeling Alaslanden, bestaande uit de gebieden van Kedjoerōn Poeloe Nas (vroeger Batoe Mboelan) en van Kedjoerōn Bambél; onder een Civielen Gezaghebber, met standplaats Koeta Tjanè.

b. Bij de organisatie van het inlandsch bestuur heeft de Regeering in beginsel de van ouds bestaande adathoofden (zie ATJEHERS 2 a. d.), met uitzondering van den Soeltan, gehandhaafd.

Van de *hoofden* wordt nu al veel meer medewerking ondervonden dan vroeger, toen zij tusschen twee vuren zaten en hun beleid er op meenden te moeten richten zoo „kōmpeuni” als „moslimin” te vriend te houden. Op Groot-Atjèh, waar rechtstreeksch bestuur is, worden de landschaps- of districts hoofden (oelèëbalangs) door het gouvernement bezoldigd. Daar zijn zij dus feitelijk ambtenaren, volgens laatstelijk bij Ind. St. 1914 no. 60 gegeven regelen. Elders zijn zij zelfbestuurders, wier verhouding tot het gouvernement wordt bepaald door de zg. „Korte Verklaring”. Deze zelfbestuurders genieten diverse adatinkomsten: gouvernementsschadeloosstellingen voor verloren inkomsten tengevolge van de invoering van de opiumpacht in 1900, en wegens de inlijving hunner landschappen bij het tolgebied in 1910; „wasé” van uitgevoerde peper en pinang; aandeelen in opgelegde boeten, civiele gerechtskosten en een soort boedelrecht; en eindelijk een aandeel in den cijns van ondernemingen van land- en mijnbouw, hout- en atapvergunningen en concessies. Inkomsten als hier gemeld worden thans echter voor een goed deel beschouwd als landschapsinkomsten en dienovereenkomstig gestort in landschaps- of onderafdeelingsschotten, waaruit den hoofden het hun toekomende wordt toegekend, soms tot een vast bedrag als civiele lijst. Ultimo 1913 waren 13 landschapskassen aanwezig.

c. De *rechtspraak* over Inlanders en met dezen gelijkgestelden, voorzover niet gelaten in het genot van eigen rechtspleging, is opgedragen aan den ter hoofdplaats Koeta Radja gevestigden landraad en aan de magistraten. De rechtspraak over de inheemsche bevolking van Groot-Atjèh berust bij de districtshoofden (oelèëbalangs), en bij de uit hen of andere voorname Atjèhers samengestelde „moesapat”. Deze rechtbanken worden geleid door de chefs der onderafdeelingen, waarbinnen zij zijn gevestigd. In de andere afdeelingen is de rechtsbedeeling over de inheemsche bevolking opgedragen aan: 1. door den Gouverneur aangewezen districts- dan wel stamhoofden (in resp. Alas- en Gajōlanden); 2. landschapshoofden die de „Korte verklaring” hebben geteekend; en 3. moesapats, voor elke onderafdeeling één, bestaande uit landschapshoofden, die de korte verklaring hebben geteekend (of andere door den Gouverneur aangewezen voorname Atjèhers), een Mohammedaansch schriftgeleerde, en in strafzaken ook een Inlandsch officier van justitie, terwijl leider is de onderafdeelingsschef, die een raadgevend stem heeft. Burgerlijke vorderingen boven zeker bedrag, en misdrijven en overtredingen, waarop zwaarder straf staat dan 1 jaar dwangarbeid of f 100 boete, komen voor de moesapat. Werkelijk Atjèhsch adatrecht geeft de rechtspraak door die moesapats niet te

zien. De straffen zijn die van het Inlandsch Strafwetboek, de vormen „zooveel mogelijk” die van het Atjèh-reglement. (Zie voor Gouvernementsrechtspraak Ind. Stb. 1909, 207, zooals dat sinds is gewijzigd en aangevuld, en voor Inheemsche rechtspraak, voor Groot-Atjèh vooral Ind. Stb. 1904, 472 en voor de overige afdeelingen, uitgezonderd Singkel en Tamiang, Ind. Stb. 1904, 473; vgl. voor de oude adatrechtsbedeeling: ATJEHERS 4. c.).

d. De „belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten op de buitenbezittingen” geldt op Atjèh slechts voor Vreemde Oosterlingen en niet-inheemsche Inlanders. Volgens een aparte „belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten” (Ind. Stb. 1907, 184), die weer niet geldt in de Gajō- en Alaslanden, heeft de Atjèher te betalen 2 % van zijn jaarlijksch inkomen, mits dit grooter zij dan f 50. In 1911 beliep de totale aanslag van 194.453 aangeslagenen ruim f 243.000, in 1912 ruim f 264.000 en in 1913 ruim f 324.000. Meer dan 2½ maal zooveel bracht op de opiumpacht, die in 1913, toen de opbrengst f 738.000 bedroeg, is vervangen door de regie. Een slachttelasting is ingevoerd met 1 April 1914. De uitgaven voor militaire doeleinden bedroegen van 1900 tot 1910 nog 73½ miljoen gulden, terwijl alle andere uitgaven tezamen slechts 12½ miljoen bedroegen.

e. Het *onderwijs* ondergaat steeds uitbreiding. Sinds in 1907 de eerste volksschool op Groot-Atjèh werd geopend, verrezen die instellingen zoo daar als elders in steeds toenemende getale. Ult^o 1914 waren er 165 met ruim 8200 leerlingen, inbegrepen 6 meisjesscholen met meer dan 240 leerlingen. Op afdeelings- en onderafdeelingshoofdplaatsen zijn totaal 19 2e kl. inl. scholen met bijna 2000 leerlingen. Te Koeta Radja is een uit 2 jaarklassen bestaande normaal cursus tot opleiding voor het examen van Inlandsch hulponderwijzer. Een Hollandsch-Inlandsche school te Koeta Radja biedt gelegenheid aan leerlingen, die de lagere school hebben afgevolgen, de studie voort te zetten en zich te bekwalen voor de 1e kl. der M. U. L. O. scholen. Zoons van hoofden bezoeken veelal de kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Fort de Kock, dan wel de tot die school behorende leerschool. Ult^o 1913 waren op elk dezer 12 Atjèhsche jongens. Enkelen gaan school te Asahan. Vroeger bezochten eenigen ook de hoofdschool te Bandoeng. Ter voorziening in de behoefte aan onderwijs voor kinderen van Europeanen en Amboneezen bestaan te Koeta Radja eenige lager onderwijs gelegenheden.

Literatuur: H. Yule, On northern Sum. and especially Achin; G. J. van Eybergen, Atjèh up to date, Tijdschr. Binn. Best. 1914; A. Krushcer, Atjèh. 1896.

Geschiedenis. Omstreeks 500 A. D. lag er luidens de Annalen der Liang-dynastie op Sumatra's Noordpunt een staat „Poli”, welke 136 dorpen bevatte en van Oost naar West 50 en van Noord naar Zuid 20 dagen breed was. De rijst rijpte er twee maal 's jaars. Men maakte en droeg er katoenen kleeën, maar de koning droeg zijde en had een hooge gouden kroon op het hoofd, en reed in een wagen, door een olifant getrokken. Deze vorst was Boeddhist en zond in 518 een gezantschap naar China. Ook naar Chineesch getuigenis van ± 675 was men in „Poli” toen nog Boeddhist. Aangezien tusschen 650 en 700 Çribodja of Malajoe in Zuid- en Midden Sumatra ook een belangrijke Boeddhistische staat was, waren tusschen ± 500 en 750 Sumatra's Noord- en Oost-

Genealogisch Overzicht de

Abdallâh Almalik
Almoebîn.

1
Radja 'Inâjat Sjah.
vorst van Groot-
Atjeh.

S. Alâ ad-dîn Ri'âjat
Sjah,
Vorst van Daja.
7/7—913 H.
= 12/11—1508 A.D.

.....
laatste vorst van
Daja. Vlucht in 1520,
wanneer Daja door
n°. 4 wordt veroverd,
naar Aroe.

Siti Hoet (?)
huwt met 4.
† 11/1—962
= 6/12—1554.

gehuwd
+

4
S. Ali Moeghâjat Sjah.
† 12/12—936
= 7/8—1530.

S. Ahmad van
Pera.

5
S. Salâh ad-dîn.
In 1539 of eerder
verdrongen door zijn
broeder.
† 23/10-955 = 25/11-1548

6
S. Alâ ad-dîn Ri'âjat
Sjah al-Kahhâr.
† 8/5-979 = 28/9-1571.

11
S. Alâ' ad dîn
Mansoer Sjah.
Vermoord in 1585
of 1586.

S. Abdallâh.
Werd in 1564
vorst v. Aroe.
† 1568.

7
S. Hoesén as S. Ali
Ri'âjat Sjah.
† 12/4-987 = 8/6-1579.

9
S. Sri Alam.
Bestuurde eerst Pria-
man. Werd aldra
afgezet of vermoord.

dochter, gehuwd
met Radja Oemar
as S. Ali Djalâ Abd
al djalil Sjah, vorst
van Djohore.

10
Zainoel 'Abidîn as
Radja Djainal.
† 13/8—987
= 5/10—1579.

8
S. Moeda.
Zuigeling van 4 mnd.
Stierf al na 7 „

Radja Asjém,
gedood door 13.

—+— **16** Iskandar Thâni Alâ'addîn
Moeghâjat Sjah, z. v. Pa-
hang's v. Ahm, Sjah, † 15/2-1641

kust waarschijnlijk tusssenstations voor het Mahajanistisch Boeddhisme, dat na 778 zijn bloeitijd had op Java. Toen kwamen de Arabieren, en met hen via Malabar de Islam, voor welks propaganda Atjèh's Noordoostkust in later eeuwen weer als tusssenstation zou dienen. Door Arabieren vinden we Noord-Sumatra tusssen 846 en 950 achtereenvolgens betiteld als Rami, Al Ramni, Alrami, Lamari of Lameri. Het leverde op: rhinocerossen, bamboe, sapan-hout en menscheneters. De Arabische geograaf Edrisi maakt ± 1154 weer gewag van al-Rami, en de Pers Qazwini ± 1270 van Ramni. In 1292 bezocht Marco Polo op weg van Peking naar Perzië de „koninkrijken” Ferlec (= Peureula^a), Basma (= Pasè), Samara (= Samoedra), Dagroian (= Nago? = Pidië?), „Lambri” (= Groot-Atjèh) en Fansur (= Baroes). Peureula^a werd druk bezocht door Saraceensche kooplui, die er het volk tot den Islam hadden bekeerd. Van het Mohammedanisme te Pasè en Samoedra rept Polo niet. Toch regeerde daar Soeltan al Malik Saleh, gehuwd met de Peureula^asche soeltansdochter Poetrôë Ganggang. Blijkens zijn kennelijk uit Cambay geïmporteerd grafsteen stierf hij in 1297. Zijn zoon Soeltan Moehammad, evenals diens naaste opvolgers den titel voerend „Malik al Thahir”, volgde hem op. In 1310 noemt de Pers Rasjodeeddin, behalve Peureula^a en Djawa (Samoedra), voor het eerst ook Aroe en Tamiang als belangrijke plaatsen op „het zeer groote eiland Lamoori”. Het volk placht er zich te tatoeëren. Fra Odorigo van Pordenone constateerde ± 1323 in Lamori naaktloopen, wederzijdse polygamie (matriarchaat?) als op het eiland Pagai ter Westkust, kannibalisme, communaal grondbezit, goud, kamfer, aloëhout, rijst, graan en kooplui uit verre landen. Lamori oorloogde veel met het Zuidelijker gelegen „Sumoltra”, waar de menschen zich tatoeëerden. Soeltan Moehammad van Samoedra stierf den 9en November 1326. Hem volgde op zijn zoon Soeltan Ahmad, die vermoedelijk nog regeerde, toen de Mauretaniër Ibn Battoutah op reis naar China in 1345 aankwam in de haven Sarha op 4 mijl afstands van het met houten wallen en torens versterkte Soematra of Samatrah. Deze verhaalt dat men er had tinnen munt en oorspronkelijk Chineesch baargoud. Men droeg er veel zijde, at er rijst, dronk er een soort bier, en kauwde er sirih; en in de lusttuinen met houten schuttingen stonden houten huizen met dikke Pegoesche tapijten en bamboe rustbedden met kussens. Nabij het soeltanspaleis staken lansen in den grond, waar ruiters moesten afstijgen. De soeltan reed op een olifant en hield gezadeld statiepaarden. Dat alles wijst op Mohammedaansch, Chineesch en Voor-Indisch verkeer. De soeltan voerde oorlog tegen naburige ongeloofigen. Ook tegen het Hinduëriek Moeldjawa (= M'angkabau?) met haven- en hofstad Qakola (= Ankola = Siboga?). Eind 1346 kwam Ibn Battoutah te Samoedra terug met een te Ch'ünchou aange troffen jonk van den soeltan. Kort nadien had plaats het huwelijk van des soeltans zoon en het uitroepen van dien zoon tot des soeltans opvolger. Die opvolger moet geweest zijn Soeltan Zain al Abidin, onder wien Samoedra moest bukken voor Madjapahit (± 1350). In 1365 noemt het Javaansche dichtwerk Nagarakertagama o. m. Aroe, Tamiang, Peureula^a, Samoedra, Lamoori, Barat (= Daja?) en Baroes, als erkennende het oppergezag van den Vorst van Madjapahit Hajam Woeroek. In 1406, 1415 en 1431 werd Samoedra bezocht door den Chineeschen gezant Cheng-Ho. Zijn tolksecretarissen, eerst Ma Hoean, later Fei Hsin, beiden

Mohammedanen, vertelden van wat zij zagen. In 1416 Ma Hoean: Aroe, Samoedra, Nago, Litai en Lampoli waren goed Mohammedaansch, evenals het pas gestichte Malaka. In Samoedra groeide peper in op de berghellingen aangelegde tuinen. Men haalde jaarlijks twee rijstoogeten binnen van droge velden. Ook teelde men den zijdeworm. Verder runderen, zwarte geiten en pluimvee. Als ruilmiddel dienden gouden dinars en inheemsche tinnen munt. Met Nago (= Pidië) was men geregeld in oorlog. Dit bestond enkel uit een bergdorp. De menschen tatoeëerden er zich („bloemgezichten”). Litai erkende Samoedra's opperhoogheid. Te Lampoli (= Lambri) woonde de vorst in een huis op hooge zware palen, waaronder koeien, geiten enz. huiskinderen. Men vond er koperen munt, reukhout en akar bahar. Fei Hsin noemde in 1436 Aroe, Tamiang, Samoedra en Nago. Het laatste had sinds Ma Hoean zich blijkbaar flink ontwikkeld. Uit de annalen der Ming-dynastie blijkt, dat er te Aroe in 1411 een „soeltan” Hoessein regeerde, en Groot-Atjèh het in 1412 nog met een „Maharadja” deed. Het politiek verkeer met China eindigde omstreeks 1435.

Anno 1432 noemde Nicolo de' Conti voor het eerst gansch Sumatra „Taprobane” of in „inlandschetaal”: „Sjamoetara”, en de plaats Samoedra heette hij „de aanzienlijke stad, de wijdfuutige stapelplaats van dat eiland”. Samoedra beleefde zijn laatste jaren, toen — of omdát — in 1509 de Portugeezen opdaagden en in 1511 Malaka veroverden bezetten. Pidië dat inmiddels een peperland was geworden, werd met Pasè en Aroe onmiddellijk opgemerkt. Lamoori of Atjèh schijnbaar niet; wat Atjèh ten goede kwam: de Oostersche handelaren, die de monopoliseerende Portugeezen uit den weg gingen, zochten Atjèh en brachtendaar rijkdom en welvaart. Zoo naderde de tijd, waarop Atjèh zich op Noord-Sumatra aan het hoofd ging stellen, en er tusssen de verschillende streken een band zou ontstaan, welke tot nu toe nog steeds had ontbroken.

Omtrent de eerste vorsten van Atjèh hebben de jongste onderzoekingen van Dr. Hoessein Djajadiningrat en den Heer J. P. Moquette nieuw licht verschaft, ook door de ontcijfering der inscripties op een aantal teruggevonden grafsteenen. Op het eind der 15e eeuw regeerde in Groot-Atjèh — Vide genealogisch overzicht — een Radja 'Inajat Sjah (1), zoon van Abdallah Almalik Almoebin, 'en zetelend te Dar al Kamal. Hij had 2 zoons: S. Salathin Ala ad-din Ri'ajat Sjah, vorst van Daja, overleden 7/7 913 H = 12/11 1508 A. D. (graf aan de verzande Koala Daja), en S. Moethaffar Sjah (2), die op Groot-Atjèh zijn vader verving, doch vermoedelijk door den vorst van Pidië verdreven, in 1497 stierf en werd begraven te Biloej in de IX Moekims. Bij de komst der Portugeezen heette Atjèh dan ook een vazalstaat van Pidië, bestuurd door den stadhouder Sjamosoe Sjah (3) bin Moenawar Sjah (zetel te [Ma]Koeta Alam) die in 1531 stierf, (graf te Koeta Alam „Koeboe Pôteu Meureuhöm”), lang na zijn gedwongen abdication ten behoeve van zijn zoon, den lateren S. Ali Moeghajat Sjah (4). Van 1520 op 1524 veroverde deze, aanvankelijk met de hulp van zijn broeder Radja Ibrahim, die daarbij op 30 Nov. 1523 kwam te sneuvelen, achtereenvolgens Daja, Pidië en Pasè, en misschien tijdelijk ook nog Aroe. Zoo werd hij de eerste soeltan van een grooter Atjèh. Ook tegen de Portugeezen streed hij met succes: in 1521 sloeg hij den aanval van een vloot onder de Brito af, waarbij veel geschut werd buitgemaakt, dat te pas kwam tegen Pidië. Op een

tot hulp van Pidië gelokte vloot werden ook voordeelen behaald, en in 1524 verdreef hij de Portugeezen uit Pasé, waar zij sinds 1521 een fort bezaten. In 1528 werd de Sousa, benoemd gouverneur der Molukken, op reis daarheen door storm genoopt een Atjèhsche haven binnen te loopen. Volgde een gevecht, waarbij de Portugeezen meerendeels sneuvelden en de rest werd gevangen genomen. Door den soeltan aangeknoopte vredesonderhandelingen bewerkten, dat de Portugeezen hun in vereeniging met Aroe begonnen krijgstoerustingten staakten en afgevaardigden zonden, die, schitterend ontvangen, op hun terugreis werden gedood. Een nieuw gezantschap stevende met een rijk beladen schip Atjèh-waarts. Het schip werd buitgemaakt en alle vroeger en thans gevangen Portugeezen gedood. Op 7 Augustus 1530 gestorven (graf i/d voormalige „dalam” te Koetaradja) werd 4 opgevolgd door zijn zoon S. Salah ad-din (5), die vóór of in 1539 werd verdrongen door zijn broeder S. 'Ala'ad-din Ri'ajat Sjah al Kahhar (6). Een paar in 1537 ondernomen aanvallen op Malaka richtten niets uit. Nr. 6 beoorloogde in 1539 de Bataks om hen te islamiseeren, en tastte Aroe aan, doodde deszelfs vorst, maar moest het ontruimen voor Djohore ($\pm$ 1540). In 1547 trok hij tegen Malaka op, zonder succes. In 1564 veinsde hij naar Patani te gaan, doch overviel plotseling Djohore, welks soeltan met gezin hij meevoerde naar Atjèh, waar die soeltan werd gedood. Te Aroe plaatste hij toen aan het hoofd zijn oudsten zoon. Deze sneuvelde in 1568 tijdens het vruchteloos beleg door zijn vader van Malaka. Het jaar 1569 of 1570 gaf een voor de Atjèhers slecht verlopend zeegevecht tegen de Portugeezen. Gestorven den 28en September 1571, leeft „Meureuhôm Kaha” (posthume naam) in de volksherinnering voort als de organisator van het soekëë- of kaomwezen, en als de vorst die relaties onderhield met Turkije, van waar hij in de kanonnengieterij bedreven ambachtslieden kreeg toegestuurd. Hem volgde op zijn zoon S. Hoesein 'Ali Ri'ajat Sjah (7), onder wien Malaka in 1573 en 1575 tevergeefs werd belegerd. S. Hoesein stierf 8 Juni 1579 en werd nominaal opgevolgd door zijn zoonthe Soeltan Moeda (8), een zuigeling die weldra stierf. Volgde S. Sri Alam (9), vóórdien Radja Priaman, een broeder van 7; werd al gauw vermoord. Volgde Zainoel Abidin, anders gezegd Radja Djainal (10), een zoon van den in 1568 voor Malaka gesneuvelden vorstentelg. Was een wreedaard, werd den 5den October 1579 gedood. Volgde S. Ala' ad-din Mansoer Sjah (11), zoon van S. Ahmad van Pera*, alzoó een vreemdeling. Bij een Atjèhsche invasie in Pera*, was de weduwe van S. Ahmad met haar gezin naar Atjèh gevoerd. Haar zoon Mansoer huwde daar een soeltansweduwe of ander hoog lid der vorstelijke familie en werd zoo soeltan. Hij ijverde voor den Islam en trok veel oelama's. In 1582 zond hij een vloot tegen Djohore, die onderweg Malaka aanviel, zonder succes. Nieuwe plannen tegen de Portugeezen bleven onuitgevoerd, doordien Mansoer Sjah in 1585 of 1586 werd vermoord, achterlatende een uit het huwelijk zijner dochter met Djohore's vorst S. Abdaldjalil Sjah geboren kleinzoonthe Radja Asjém. De rijksgrootten waren het oneens over de keuze van een nieuwen vorst. Eenigen kozen een Indrapoeraschen prins met Atjèhsche vorstelijke relaties: S. Boejoeng of S. Ali Ri'ajat Sjah bin S. Moenawwar Sjah (12). Deze werd gedood 28 Juni 1589, (begraven bij G. Pandé). Kwam aan de regeering de bejaarde S. Al'ad-din Ri'ajat Sjah (13), kleinzoon van 2. Hij doodde den kleinzoon

van 11, als wiens beschermers hij tot nu toe was opgetreden, vermoedelijk om zijn positie tegenover 12 te versterken. Daardoor geraakte Atjèh opnieuw in oorlog met Djohore. Sommigen schrijven hem ook toe den moord op 11, bij wien hij als dapper zeeman in hoog aanzien stond. Aroe koos de zijde van Djohore, wat expedities ten gevolge had, waarbij 's vorsten schoonzoon Mansoer Sjah, neef (broerszoon) van 7 en 9, en vader van den lateren S. Iskandar Moeda, het leven liet. Tijdens zijn regeering geschieden de eerste Oost-Indië-reizen van Hollanders, Franschen en Engelschen. In den aanvang troffen zij het slecht, dat er sinds 1587 vrede heerschte tusschen Atjèh en de Portugeezen. Zoo Cornelis de Houtman, die op 24 Juni 1599 met twee Zeeuwsche schepen ter reede van Atjèh kwam. Eerst ging alles goed, en verbond men zich zelfs aan een Atjèhsche expeditie tegen Djohore deel te nemen, toen op aanstoken der Portugeezen den 11den September de schepen werden overvallen. Cornelis de Houtman en tal van anderen sneefden, en zijn broeder Frederik en 27 man geraakten in Atjèhsche gevangenschap. In Juni 1600 kwam J. Wilckens met vier schepen voor Atjèh. Van een plan aan land te gaan, waar te zijner plechtige ontvangst aanstalten waren gemaakt, zag hij plotseling af. Hij loste eenige schoten en ging onder zeil. Vermoedelijk had hij gemerkt van plannen om hem te overvallen. Op 21 November 1600 kwam P. Van Caerden met twee schepen. Hij werd feestelijk ontvangen en kreeg verlof om handel te drijven. Twee gevangenen werden hem uitgeleverd, de anderen zouden volgen maar kwamen niet. Vluchtende wisten zij echter Van Caerden te bereiken, wien zij waarschuwden voor plannen van den soeltan. Toch ging De Houtman in het belang van de peperlevering, waarop reeds voorschotten waren verstrekt, terug aan land, waar hij werd gebonden en „gelijk men een verwenen man ter galge leyt” naar Pidië teruggevoerd. Verraad speurende, lichte Van Caerden op 12 Januari 1601 de peper uit alle schepen, die in de haven lagen, onder mededeeling aan den soeltan, dat hij zoo deed om een waarborg te krijgen voor de voorgeschoten gelden en achtergebleven goederen. Door de Atjèhers beschoten, stak Van Caerden een Portugeesch en een paar andere schepen in brand, en na eenige vruchteloze onderhandelingen om De Houtman uitgeleverd te krijgen, voer hij weg. Medio Juni 1601 vreesde de soeltan, dat de Portugeezen en Djohore tegen hem samenspanden. Dat viel weliswaar mee, maar den 19en jaagde een Portugeesch fust een Arabisch schip na ter reede van Atjèh, wat den Atjèhers aanleiding gaf het fust te beschieten en te nemen. Ook had de Portugees wantrouwen gewekt door te vragen te Atjèh een fort te mogen bezetten. Zulks verklaart mee de gunstige ontvangst, eind Augustus, van een Zeeuwsch eskader van 4 schepen onder le Roy en Bicker. Een factory werd toegestaan, de Houtman vrijgelaten, en een gezantschap ging naar Prins Maurits. Eind 1601 kwam Jan Grenier van Amsterdam peper laden; in 1602 verschenen een Engelsch eskader onder Lancaster, een Fransch schip uit Saint-Malo, en schepen onder Joris van Spilbergh van Middelburg. Die aanloop van Westerlingen, die allen één lijn trokken tegen den Portugees, deed diens gezag geen goed. De verovering door Lancaster en Spilbergh van een Portugeesch galjoen bewoog den soeltan zelfs een psalm van Dávid te zingen! Begin 1603 kwamen er schepen van het eskader van admiraal Wybrand van Waerwyck en vice admiraal Sebald de Weert, uitgezonden door de in 1602 opge-

richte V.O.I.C., en in December 1604 bracht Steven van der Haghen het resteerend lid van het Atjèhsch gezantschap, — zijn makker was in Holland overleden, — in Atjèh terug. De oude soeltan bleek verdronken door zijn zoon S. Moeda, thans S. Ali Ri'ajat Sjah (14). Diens broeder S. Hoesein bestuurde Pidië, vóórdien Pasè. Uit het huwelijk hunner zuster met den in Aroe gesneuvelden Mansoer was ± 1590 geboren Perkasa Alam, die wegens opstandigheid gevangen zat, toen in Juni 1606 De Castro in Atjèh landde en de stad aantastte. Vrijgelaten vocht Perkasa Alam hard mee tegen de ongeloofigen. Dezen werden afgeslagen, en 's prinszen aanzien steeg. Daartoe werkte mee zekere kwistigheid met geld tegenover de orangkaja's. Toen de soeltan op 4 April 1607 plotseling overleed, gelukte het zijn neef dan ook, middels geld, beloften en dreigementen, zich nog denzelfden dag tot vorst te doen uitroepen. S. Hoesein van Pidië, die den volgenden dag te Atjèh kwam, werd gegrepen en later omgebracht (graf te Oelès Loëng). Met Perkasa Alam, Maharadja Dharma Wangsa Toen Pangkat of S. Iskandar Moeda (15) braken glorierijke dagen voor Atjèh aan. In 1612 werd Deli of Aroe veroverd, in Juni 1613 de stad Djohore verwoesten S. Ala'ad-din Ri'ajat Sjah en diens neef en rechterhand Radja Abd allah of Radja Sabrang gevankelijk naar Atjèh gevoerd. Teruggestuurd onderhandelende soeltan Ala'ad-din met de Portugeezen, waarop Iskandar weer een vloot tegen hem uitzond. Hij werd gevat en later op Atjèh gedood. Op haar thuisreis ontmoette de Atjèhsche vloot de Portugeezen onder Miranda en Mendonça. Dezen werden afgeslagen en zwaar gehavend. In 1618 werd Pahang onderworpen, in 1619 Kedah, en eindelijk Pera°. In 1624 werd Indragiri aangevallen. Ook Djambi verwachtte een invasie, en de O. I. C. vreesde al tusschenbeide te moeten treden, maar dat hoefde niet. In 1629 belegerde Atjèh's „la°samana" met een 20.000 man sterke krijgsmacht het Portugeesche Malaka. Dit kreeg hulp van Djohore en Patani, en de Atjèhers leden een zwaren nederlaag. In 1635 werd rebelsch Pahang weer ten onder gebracht.

Vond de Atjèhsche gezagsuitoefening ter Westkust van Sumatra haar oorsprong in den strijd van Samoedra tegen Moeldjawa? Of legde S. Ali Moeghajaj Sjah na de verovering van Daja in 1520 daarvan den grondslag? Of moet het ± 1730 te Padang geboekstaafde verhaal worden geloofd, dat de vorst van Minangkabau al de zeestranden of benedenlanden, van Atjèh tot Mandjoeto, als eeuwige en erfelijke bezitting, zou hebben opgedragen aan den koning van Atjèh, als zoen voor de verwaarloozing van diens dochter, waarmee hij was gehuwd? Zeker is, dat ± 1575 te Priaman een S. Moeghal verbleef, een zoon en stadhouder van „Meureuhöm Kaha", en dat Couto in 1581 den vorst van Atjèh noemt „heer over 't geheele eiland Sumatra". De kuststreken althans waren toen wel meerendeels aan hem schatplichtig. Begin 1602 vernam Grenier te Tikoe, dat op de kustplaatsen alleen aan Javanen peper mocht worden verkocht, maar vreemdelingen te Atjèh moesten ter markt gaan. Overtreding scheen echter gemakkelijk en voordeelig, en de O.I.C. maakte er zich trouw aan schuldig, waardoor haar handel met Atjèh verminderde. Iskandar nu trachtte het oude profijt te herwinnen, vanwaar klachten van Compagnieszijde als in 1628: „De tiden veranderen. Daer men op verscheyden plaatsen voor desen liber en vry sonder mollestatie plach te handelen, heeft den Adtchynder nu de gantsche Westcust

van Sumatra soo besedt ende d'inwoonderen in suelken vreesse gebrocht, dat aen de scheppen niéd durven handelen"; en in 1633 wordt gemeld dat de „Cooninck van Atchijn" had verboden op andere plaatsen dan Tikoe, Priaman en Indrapoera peper aan Hollanders of Engelschen te verkoopen. Dat pepermonopolie maakte Atjèh zeer rijk en leverde Iskandar Moeda de middelen voor zijn geweldige krijgsondernemingen, welke echter de mannelijke bevolking sterk deden minderen. Veertien dagen nadat hij zijn eenigen zoon had laten dooden stierf Iskandar Moeda op 27 December 1636. Zijn posthume naam is Meukoeta Alam.

Hem volgde op zijn schoonzoon Iskandar Thani' Ala'Ad-din Moeghajaj Sjah (16), zoon van Pahang's vorst Ahmad Sjah, die in 1618 naar Atjèh was gevoerd. In 1639 ontving hij allerminzaamst 's Compagnie's Commissaris Croock, die versteld stond van de ten hove aanschouwde weelde.

Sinds in 1511 de Portugeezen Malaka hadden bezet, kregen zij die commercieel, politiek en strategisch wel gelegen post te verdedigen tegen: 1. Djohore, dat zijn oude hoofdstad wilde herwinnen, 2. Javaansche vorsten, die uit godsdienstzin gaarne vochten tegen de ongeloofigen, 3. Atjèh, waarheen de door den Portugeezen verdronken Inlandsche groot-handel zich had verplaatst, dat zelf staatkundige belangen had op het schiereiland, en dat als Mohamedaansche staat uitteraard geneigd was de Portugeezen te bevechten, 4. de O. I. C., die haar Portugeeschen concurrent diens station tusschen Goa in Voor-Indië en zijn markten in Oost-Azië wilde ontnemen. Gelukkig voor de Portugeezen, waren Djohore en Atjèh verre van eensgezind: Had men Djohore tot vijand, dan kreeg men Atjèh tot vriend, en sloeg Atjèh het beleg voor Malaka, dan trad Djohore op als redder in den nood. Iskandar Thani riep de hulp der Compagnie in tegen Malaka, waarop Van Deutecom daarover ging onderhandelen. Toen Djohore Pahang veroverde, stelde Atjèh echter den eisch, dat de O. I. C. met Djohore zou breken. Deed zij dat niet, dan kon Atjèh niet met haar samenwerken. De verovering van Malaka in Januari 1641 door Minne Willemsz. Kaartekoe en Johannes Lamotius geschiedde dan ook niet met steun van Atjèh, wel van Djohore.

Iskandar Thani stierf kinderloos 15 Februari 1641. Posthume naam: Meureuhöm Dar as-salam. En nu volgde een zestigjarig tijdvak van vrouwenregering. De weduwe van Iskandar Thani, Iskandar Moeda's dochter, werd na een driedaagsch geharrewar tot vorstin uitgeroepen als S. Tadj Al'alam Safiat ad-din Sjah (17). De rijksgrootten kregen nu meer invloed. Zij waakten angstvallig tegen een echtverbintenis van hun soeltane met Djohore's vorst. Wat Djohore wel verkreeg was vrijstelling van vroeger steeds geëischt huldebetoen. Atjèh verzwakte, en ging langzaam afbrokkelen. Op Malaka werd Pahang en al het overige prijsgegeven, behalve het tinland Pera°. De voordeelen van den tinhandel eischte de O. I. C. echter voor zich op. Volgden onaangenaamheden, culmineerend in een moord op de Hollanders te Pera° in 1651. Na herhaalde blokades beloofde Atjèh bij verdrag van 1659 aan de O. I. C. de helft van het tin van Pera°, den alleenhandel in de Atjèhsche havens, en een kantoor te Padang. De toezegging van alleenhandel, voor wat betreft de Westkust ook in 1637 al gedaan, werd echter niet gehouden. Toen dan ook de Westkust, de verzwakking van Atjèh bemerkend, aanraking zocht met de Compagnie, ging deze daar op in,

vooral ook met het oog op den goudhandel. Zoo oefende men in 1662/63 „secrete besoignes” om de Sumatraansche landsgrootten „van de croone van Atehin tot de bescherming van de Compagnie te trecken”. In 1663 sloot men met een aantal ontevreden het geheime zoogen. „Painansche Tractaat”, en in October 1664 verscheen Jacob Couw met 300 man voor Indrapoera, en verdreef de Atjehers van daar Noord op tot Tikoe toe. Atjèh werd tevens geblokkeerd en gedwongen tot nieuwe contracten. De Maleiers verkozen echter veelal Atjèh's „ondragelijk jock” boven de „bescherming” der Compagnie, en zoo duurde het geruimen tijd, voor het Atjèhsche element van de kust was verdwenen. Ook Deli viel in 1669 af, en toen Tadj al-'alam den 23en Oct. 1675 overleed, bepaalde Atjèh zich weer tot enkel Noord Sumatra. De rijksgrooten kozen weer een vorstin: Sri Soeltan Noer al-'alam Nakiat ad-din Sjah (18) van ons onbekende „herkomst. Haar schrijven de kronieken toe de verdeling van Atjèh in de drie sagi's der XXII, XXVI en XXV Moekims, wat wel zoo zal moeten worden verstaan, dat in haar tijd men wist bepaald te krijgen, dat voortaan elke troonswisseling zou geschieden volgens de beslissing van de hoofden der lang voordien reeds bestaande drie sagi's. Tijdens hare regering vernielde een hevige brand de door Iskandar Moeda gebouwde moskee „Beit arrahman” alsook het paleis met inhoud van schatten en rijkssierraden. De vorstin overleed den 23en Januari 1678. Weer werd een vorstin gekozen: S. 'Inajat Sjah Zakiat ad-din Sjah (19), ook weer van ons onbekende afkomst. Haar bezocht in 1683 een gezantschap van den Sjerief van Mekka, dat bij den Groot-Mogol Aurangzeb voor wien het eigenlijk bestemd was, geen toegang had kunnen krijgen. Ook ontving zij in 1684 een Engelsch gezantschap uit Madras, doch wees af het verzoek een versterkte factorij te mogen vestigen. Pogingen om Siam's hulp te krijgen tegen de Hollanders ter Westkust faalden. Na haar dood op 3 October 1688 werd weer een vorstin gekozen: S. Kamalat Sjah (20), maar ditmaal niet zonder protest van hen, die een mannelijken soeltan wenschten. Hun partij won het ten slotte. In October 1699 werd de vorstin afgezet en vervangen door S. Badr al-'alam Sjarif Hasjim Djamal ad-din (21) van Arabischen bloede. Reeds in 1702 was hij genoodzaakt af te treden. Zijn opvolger was een neef van 20: S. Perkasa Alam Sjarif Lamtoei ibn Sjarif Ibrahim (22), eveneens van Arabische afkomst. In Juni 1703 werd hij verdrongen door S. Djamal al-alam Badr al-moenir (23), zoon van 21. Onder hem viel in 1705 Batoe Bara af. In 1726 zag hij zich door een algemeen opstand gedwongen te vluchten. Zijn opvolger was S. Djauhar al-alam Ama'ad-din Sjah (24), maharadja van kampong Pahang, die reeds 20 dagen na zijn uitroeping stierf. Volgde S. Sjam al-alam of Wandi Tebing (25), neef van 23, die na een paar weken werd afgezet. Tot soeltan uitgeroepen werd nu de Boeginees Maharadja Lela Melajoe, stadbewaarder van 23, die begin Februari 1727 de regering aanvaardde als S. Ala'ad-din Ahmad Sjah (26). Hij stierf medio 1735 en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon Pôteu Oeëf als: S. Ala'ad-din Djohan Sjah (27). De strijd van zijn jongeren broeder Pôtjoet Moehammad tegen 23, die poogde zijn verloren troon te herwinnen, is het onderwerp van de „Hikajat Pôtjoet Moehammad”, een bekend dichtwerk. No. 27 stierf einde Augustus 1760 en werd opgevolgd door zijn zoon Toeankoe Radja of Pôtjoet Banta als S. Mahmoed Sjah (28). In 1764 moest hij wijken

voor een S. Badr ad-din Djohan Sjah (28-a), die echter in Augustus 1765 werd gedood, waarna 28 werd hersteld. In April 1773 moest hij wijken voor de lieden der XXII Moekim. Hij slaagde er echter in den door dezen op den troon geplaatsten Radja Oedahna Lela of S. Soeleiman Sjah (28-b) te verdrijven, en bleef sinds dien aan de regering tot aan zijn dood in Juni 1781. Zijn oudste zoon Toeankoe Moehammad of Toeankoe Radja verving hem als S. Ala'ad-din Moehammad Sjah (29). Op een door den Gouverneur van Bengalen Warren Hastings gedane poging tot toenadering schreef hij in 1786 een zeer onbeleefden brief. Dat jaar meende Captain Fr. Light: „Om daar” (op Atjèh) „een vestiging te stichten, die veiligheid en voordeel belooft, zou een macht noodig zijn, voldoende om alle hoofden te onderwerpen.” Light zag meer heil in een vestiging op Poeloe Pinang (Prince of Wales-island), die, dat jaar tot stand gebracht, snel opbloeide en in 1805 reeds tot gouvernement werd verheven. No. 29 stierf Februari 1795. Hem volgde op zijn onmondige zoon Hoesein als S. Ala'ad-din Djauhar al-alam Sjah (30), onder voorgdij van zijn moeder en zijn oom Toeankoe Radja Oedahna Lela (28-b ?), kinderen van 28-a. Eerst in 1802 aanvaardde 30 zelf de regering. Zijn oom wenschte echter baas te blijven, rebelleerde, en werd gedood. Terwijl 30 naar de Westkust was tot tuchting van onwillige „wasé”-schuldigen, werd hij vervallen verklaard, als zijnde te weinig Mohammedaan en Atjèher en te veel Engelschman. Den 16den November 1815 aanvaardde de regering S. Sjarif Saif al-alam (30-a), zoon van een rijk Pinangsch koopman, door wien de oelë-balangs der drie sagi's zich goed deden betalen. Nochtans geraakte Saif niet vast in den zadel. In den strijd tusschen Djauhar en Saif kwam het Engelsch bestuur tusschen beide. Kapitein Coombs toog in 1817 naar Atjèh, achtte de zaak van Djauhar hopeloos en rapporteerde ten gunste van Saif. In 1818 bezocht hij Atjèh opnieuw, nu samen met Raffles. Erkend en gesteund werden thans de aanspraken van Djauhar, met wien 22 April 1819 een tractaat werd gesloten, behelzende in hoofdzaak: 1e. eeuwige vriendschap en belofte elkaars vijanden niet te helpen; 2e. Engelsche hulp om Saif te verdrijven; 3e. waarborg van vrijen handel der Engelschen met vaststelling der te heffen rechten en uitsluiting van elk monopolie; 4e. toelating en bescherming desgewenscht van een Britsch agent; 5e. verzekerde handelsgemeenschap met de havens van Atjèh en Lhōf Seumawè, wanneer die met andere door blokade als anderszins mocht worden verstoord, onder beding, dat geen contrabande-import zou plaats hebben; 6e. de soeltan beloofde „to exclude the subjects of every other European power, and likewise all Americans, from a fixed habitation or residence in his dominions”, en „not to enter into any negotiation, or to conclude any treaty, with any power, prince or potentate whatsoever, unless with the knowledge and consent of the British Government”; 7e. niet toelating tot vestiging van eenig Britsch onderdaan, indien de Britsche agent daartegen bezwaren oppert; 8e. verstrekking aan den soeltan van wapenen en munitie en 50.000 Spaansche dollars als „a temporary loan, to be repaid by His Highness at His earliest convenience”; 9e. ratificatie door den Gouv. Gen. binnen 6 maanden van het verdrag, dat zou worden gerekend onmiddellijk van kracht te zijn. Kort nadien liet Saif zich troosten met een jaargeld van 6000 dollars. Zoo raakte Djauhar zijn mededinger kwijt, maar Pêlém, hoofd der

XXII Moekim en feitelijk ook van Groot-Atjèh, wenschte Djauhar niet te erkennen. Onmachtig zich ter hoofdplaats te handhaven, moest deze zich bij wijlen terugtrekken naar Pidië. Het verdrag bleef „a dead letter”. Djauhar overleed 1 December 1823.

Op hem volgden nog: zijn zoon Moehammad Sjah (31), 1823—1836; diens zoon Soeleman Ali Iskandar Sjah (32), 1836—1857; Ibrahim (of Ali Alaidin) Mansoer Sjah (33), zoon van 30, 1857—1870; S. Mahmood Sjah (34), zoon van 32, 1870—1873; en ten slotte Tocankoe Moehamat Dawot (35), kleinzoon van 33.

Ingevolge de Londensche conventie van 13 Aug. 1814 gaf Engeland terug: het deel van Compagnie's nalatenschap, dat Holland op 1 Jan. 1803 nog had bezeten, minus de Kaap en eenige West-Indische eilanden. Zoo op Sumatra o.m. Padang en Palembang; maar Natal en Benkoelen bleven Engelsch.

Raffles werkte de tenuitvoerlegging tegen, en zijn Hollander-haat leidde in Straat Malaka tot de bezetting van Singapore en tot het vermelde Atjèh-tractaat. Gevoeld werd de behoefte aan nadere regeling, maar de opbloei van Singapore, welks bezetting niet viel recht te praten, minderde het verlangen daarnaar aan Britsche zijde. Eerst nadat men onzerzijds had laten doorschemeren zijn aanspraken op Singapore te willen opgeven, vond men den overbuur bereid. Den 17en Maart 1824 werd gesloten het Londensch tractaat, waarbij, tegen afstand van alle etablissementen op het vasteland van Indië en van alle aanspraken op Singapore, Nederland zich zag toebedeeld alle Engelsche bezittingen op Sumatra, onder toezegging, dat daar geen Britsche kantoren meer opgericht of tractaten gesloten zouden worden. Bij explicatieve nota werd echter van Nederlandsche zijde, geheel in strijd met den geest van het contract, ontkend „any design to aim at political supremacy”. En ten aanzien van Atjèh beloofden onze diplomaten, dat hun Gouvernement „s'appliquera sans délai à régulariser ses rapports avec Acheen, de manière que cet Etat, sans rien perdre de son indépendance, offre au navigateur et au commerçant cette constante sécurité, qui semble ne pouvoir y être établie que par l'exercice modéré d'une influence Européenne”! Alsof zoo iets ware te houden! Van Engelsche zijde beloofde men de Atjèh-overeenkomst van 1819 zoo spoedig mogelijk te veranderen in „a mere commercial arrangement”. Men verzuimde zulks echter, en zoo kreeg Atjèh niet te hooren, hoe er tusschen Engeland en Nederland een regeling was getroffen, waarin het ten nauwste was betrokken.

De volgende jaren zijn vol conflicten, gevolgen van onze expansie langs Sumatra's Westkust, waar tijdens het Engelsche tusschenbestuur herstelde Atjèhsche invloeden werden gebroken, en van de zoogenaamde „smokkelarij” en slavenhandel van den Atjèher en onze daartegen toegepaste middelen. In 1829 poogde onze ambtenaar te Tapanoei Baroes te bezetten, wat de daar gevestigde Atjèhers verhinderden. Dezen overrompelden daarop ons fort te Tapanoei. In 1830 sloot Resident Mac Gillavry een (nimmer bekrachtigd maarevenmin geannuleerd) tractaat met den radja van Troemon, die daarbij als onafhankelijk van Atjèh werd erkend. Begin 1831 werden Ajerbangis en Natal belegerd door Padri's aan de land- en Atjèhers aan de zeezijde. Datzelfde jaar werd te Koala Batèë een Amerikaansch schip geplunderd, waarvoor die plaats later door een Amerikaansch oorlogschip werd getuchtigd. In Dec. 1831

werd Katiagan genomen tot fnuiking van den onzerzijds als sluikerij aangemerkten Atjèhschen handel, en met gelijk doel bekruste men in volgende jaren de Westkust. In 1832 scheen in de Padangsche Bovenlanden het spel gewonnen. De posthouder van Tapanoei rapporteerde, dat men in Troemon meende, „dat er met goed gevolg niets meer tegen het Gouvernement was uit te richten, en het beste maar was zich stil te houden en vredelievend de vloot te ontvangen, die bestemd zou zijn om de Atjèhers te onderwerpen”. Zóóver ging de expansiezucht van den Gouv. Gen. Van den Bosch echter nog niet. Hij bepaalde bij missive dd. 9/1—1833 de Singkelrivier als grens, waar bezuiden alles Nederlandsch gebied moest worden. In Mei 1834 mislukte weer een poging om Baroes te bezetten. In 1836 werd de gouvernements civiele schoener Dolfijn met f 30.000 aan boord door de Inlandsche bemanning tusschen Padang en Natal afgeloopen. Toen de schoener door een oorlogschip te Atjèh werd teruggevoonden, werd de uitlevering den commandant geweigerd, omdat deze geen machtigingsbrief had van den Gouverneur Generaal, en de soeltan had tegenvorderingen. Naar aanleiding van dien gingen in 1837 de heeren Ritter en Van Loon naar Atjèh. Zij hadden tevens in geheimen last, te onderzoeken, op wat wijze de peperhandel aan Nederland dienstbaar zou zijn te maken. De Dolfijn bleek hun te zijn verbrand, en geld, geschut en opvarenden onder soeltans hoede, hoewel deze daaromtrent anders vertelde. Hun voorstellen tot vermeerstering van den peperhandel waren naar hun eigen getuigenis van „een enigszins dwangzuchtig en gewelddadig voorkomen” en werden niet gevolgd, evenmin als hun raad om in de Dolfijnzaak „de eer onzer regeering met klem te handhaven en den Sultan door strenge maatregelen te dwingen aan onze billijke eischen te voldoen.” In April 1839 werd Baroes bezet. Volgde in October een aanval van de Atjèhers van Tapoes en Singkel, welke plaatsen daarop respectievelijk in April en Mei 1840 mede werden vermeersterd. De voorspelling kwam niet uit, dat op die drie plaatsen binnen kort een handel zou opbloeien, veel belangrijker dan die van Padang, en dat alle Atjèhsche peperhandel er heen zou worden gelokt. In 1840 sloot de Gouverneur van Sumatra's West-kust, Michiels, een (nimmer bekrachtigd) contract met Troemon, dat tot Atjèh behoorde doch sterk genoeg was om alleen te staan, om het te doen dienen als voormuur tegen Atjèh. Nadat Singkel medio 1848 een Atjèhschen overval had doorstaan, trachtte men de goede gezindheid van Troemon te krijgen middels een maandgeld ad f 200 aan den radja. In 1844 werden twee Engelsche vaartuigen te Koala Batèë en Meureudoe geplunderd, waarvoor die plaatsen door Engelsche oorlogsschepen werden getuchtigd. In 1851 werden de Batoe-eilanden van een Atjèhsche bende gezuiverd. In dat jaar werd ook een Napolitaansch schip en in 1852 een Engelsch door Atjèhers geplunderd. Onze regeering beproefde door vlagvertoon den soeltan tot onderhandelen te bewegen. De in 1855 gezonden oorlogsbrik De Haai werd echter vijandig ontvangen. De zending in 1856 van het oorlogsfregat Prins Frederik der Nederlanden, dat ter voorkoming van gelijke bejegening, een brief meekreeg van den gouverneur van Sumatra's West-kust Generaal J. van Swieten, bewerkte, dat de soeltan schreef toenadering te wenschen. Tegelijk vroeg hij echter den gouverneur van Singapore advies, in een ons vijandigen geest. 30 Maart 1857 sloot Generaal van Swieten met S. Ibrahim Mansoer Sjah een

den 9den Mei d.a.v. bekrachtigd contract, houdende wederzijdsche toelating ten handel, tegengang van zee-, strand- en menschenroof, en afzien over en weer van vroegere reclames. Maar zes Inlandsche matrozen, gedeserteerd van het schip van Generaal van Swieten werden niet uitgeleverd. Dra rezen er nieuwe kwesties. In 1861 werden twee onder Ned. vlag varende schepen uit Priaman, naar aanleiding eener schuldvordering op iemand van daar, door Radja Oedah van Kloear naar Atjèh opgebracht. Toen men genoegdoening kwam vragen, heette Radja Oedah al ontslagen. De schade verzocht de soeltan te verhalen op Radja Oedah's te Priaman uitstaande schulden. Dit bleek ondoenlijk. Maar waar haar rechtmatigheid was erkend, werd de vordering den benadeelden uitbetaald bij wijze van voorschot aan den soeltan. Terugbetaling werd nimmer verkregen. Door het Siak-tractaat van 1858 kwamen Siak en onderhoorigheden tot aan de Tamiangrivier onder Ned. suzeriniteit; ook Batoe Bara bijv., dat tot 1720 Atjèhsch was geweest, en waar, evenals in andere Siaksche onderhoorigheden, Atjèh zich de laatste jaren weer had doen gelden. Waarop in Febr. 1863 een Atjèhsche vloot Deli bedreigde, Asahan en Serdang zich vijandig toonden, en in Mei 1863 de Atjèhers de Ned. vlag te Batoe Bara beschoten. Om opheldering gevraagd, zeide de soeltan Batoe Bara te hebben doen beschieten, omdat het geen „wasé” wilde betalen. Dat onze vlag er woei wist hij niet. Anders had hij wel geprotesteerd, daar de kust tot Tanah Poetih (ver bezuiden Asahan) hem behoorde. In 1864 werden eenige Chineezers van P. Pinang te Tamiang vermoord. Het hoofd daar weigerde verantwoording; hij voerde de Atjèhsche vlag. Een kleine expeditie bracht Asahan en Serdang in onderwerping, een Atjèhsche versterking op P. Kompei werd geslecht, en te Tamiang de Atjèhsche vlag neergehaald, terwijl de moordenaars der Chineezers werden gestraft. Ter Westkust werd de Atjèhsche slavenhandel op Nias tegengegaan, en bij Singkel vielen beoeringen te stillen. De stemming in Atjèh werd door een en ander niet beter: in 1867 werd de kennisgeving van het optreden van Gouv. Gen. Mijer door den soeltan niet beantwoord, en in 1868 werd een Engelsche schoener geplunderd. Eenige maanden later ontried het Straits-bestuur alle vaart op Lhō^c Seumawè, Keureutòe en Idi, wegens daar heerschenden oorlogstoestand. In 1870 had een Engelsche brik te klagen over in een Atjèhsche haven ondervonden mishandeling. Wegens vijandelijkheden tusschen den soeltan en de hoofden van Peusangan en Lhō^c Seumawè werd medio 1870 het bezoek van de Noordkust ontraden. De handel leed, en de Straits-pers eischte krachtige maatregelen. Onze regeering begreep toen te moeten ingrijpen. Het in 1871 met Engeland gesloten Sumatra-tractaat stelde haar daartoe in staat: van haar belofte niet te raken aan Atjèh's onafhankelijkheid werd zij ontslagen. Onze zeemacht bezocht meer dan vroeger de Atjèhsche wateren, ter beveiliging van handel en scheepvaart. Ook werd onderzocht, waar kustlichten waren op te richten. Verzoeken van Pidie, Pasé en Idi om onder Ned. bescherming te komen werden echter afgewezen: Atjèh's integriteit wilde men handhaven. Toen Atjèh het Straits-bestuur raad en hulp vroeg tegen Nederland, rees onzerzijds de wensch naar waarborgen voor eene goede verstandhouding. De controleur Kraayenhoff ging ter bespreking van een en ander in 1872 naar Atjèh, maar alle autoriteiten daar heetten ziek of afwezig. Van Simpang Oelim, dat, hoewel gewaarschuwd het

niet te doen, vijandelijkheden pleegde tegen Idi en Keureutòe, werd een oorlogsvaartuig „Gipsy” opgebracht, dat, zonder vlag of papieren, een paar handelsprauwen had geplunderd. Op Atjèh wekte dit ingrijpen ontstemming. Ult^o. October 1872 werd den soeltan de a.s. komst bericht van een gezantschap ter onderhandeling over een nieuw contract. In December kwam een Atjèhsch gezantschap te Riouw met het schriftelijk verzoek van den soeltan om het bezoek nog wat uit te stellen. Hij wachtte nog antwoord op een brief aan den soeltan van Turkye, en, zoo lichtte men mondeling toe, zijn partij, die onze Regeering genegen was, zou zich intusschen kunnen versterken tegen een Arabische ons vijandige groep. Daarin werd bewilligd. In Januari 1873 hoorde men, dat de soeltan iemand naar Frankrijk had gezonden om hulp en bescherming te vragen. De nog te Riouw vertoevende gezanten veinsden van niets te weten. Zij werden per oorlogschip, dat tevens de Gipsy aan den soeltan had uit te leveren, via Singapore naar Atjèh teruggebracht. Na hun vertrek van Singapore bleek, dat zij daar de Consulaire ambtenaren van Amerika en Italië hadden bezocht om hen tot een contract over te halen, en de consul van Amerika zou een concept-tractaat hebben ontworpen. Het schrikbeeld rees, dat een andere mogendheid zich op Atjèh zou vestigen, en wij het bezit van Sumatra, als vóór 1824, met een buurman zouden hebben te deelen! Toen werd snel doorgetast. De vice-president van den Raad van Indië J. F. N. Nieuwenhuyzen ging als regeeringscommissaris naar Atjèh, — op den voet gevolgd door een expeditieleger onder Gen. Maj. G. M. Köhler, — om opheldering en voor de toekomst waarborgen te eischen. Daar geen voldoening werd verkregen, werd den 26en Maart de oorlog verklaard. De troepen ($\pm$ 3600 man), den 5en April ter reede verzameld, landden iets beoosten het tegenwoordige Oelèè Lheuë. Een strandbivak werd ingericht. Doel was nu het soeltansverblijf („dalam”, vulgo „kraton”), maar men wist niet waar dit lag. Heelemaal was men slecht georiënteerd. Toch werd niet ingegaan op pogingen tot toenadering van T. Nè^c van Meura^{sa}, een Atjèhsch hoofd van wiens voorlichting door de 2e expeditie wel werd partij getrokken. Den 10en werd de versterkte moskee genomen, maar weer verlaten. Den 14en werd ze andermaal veroverd. Bij haar bezichtiging sneuvelde Gen. Köhler. Het bevel ging over op den kolonel E. C. Van Daalen. Men wist niet, dat men zich in die moskee vlak bij de „dalam” bevond. Na een tegen deszelfs hoofdpoot den 16en met te geringe middelen ondernomen aanval, meende men, dat het nog maar tegen een voorwerk was, dat men het hoofd had gestooten. Men achtte zich te zwak, trok den 17en naar het strand terug, en wegens de vermeende groote onveiligheid der reede in de komende maanden werd machtiging gevraagd en gekregen terug te keeren. Den 29en vertrok men. Achter bleven een paar schepen om Atjèh te blokkeeren. Na medio 1873 werd die blokkade meer effectief. In- en uitvoer werden zooveel doenlijk belet, behalve bij tijden te Idi, dat den 7en Mei onze vlag heesch.

Een nieuwe expeditie, ruim 6000 man sterk, en later nog meer, onder Luit.-Gen. J. Van Swieten, met als 2en bevelhebber den Gen.-Maj. G. M. Verspijk, landde den 9en December 1873 bij Pedro-punt, beoosten de monding der Atjèh-rivier. In de volgende dagen ging het voorzichtig langs het strand naar de riviermonding en verder langs den rechter oever naar boven tot Peunajông, dat den 18en werd bezet. Dit werd de basis voor de verdere krijgsverrichtingen. Alle troe-

pen en middelen werden er samengetrokken. De tot nu toe gevolgde operatielijn werd verlaten en de gemeenschap met de schepen langs de rivier verzekerd. Na een poging om den soeltan per brief tot onderwerping te bewegen, waarvan onze zending Mas Soemo Widikdjo het slachtoffer werd, werd zwaar vesting-geschut tegen den kraton in stelling gebracht. De daartoe geschikte plaats te Panté Pira^e werd echter niet dan na in bloedige gevechten uitlopende verkenningen gevonden. Den 6en Januari 1874 werd op den linker oever de bekende moskee bezet, van waaruit de kraton vervolgens, evenals van uit Panté Pira^e werd bestookt. Den 12en werd Koeta Goenôngan ten W. van den kraton genomen en, toen den 23en de Z. en O.-zijden werden omgetrokken, bleek bij een verkenning uit Koeta Goenôngan in den morgen van den 24en, dat de kraton was verlaten.

De agressie werd thans gestaakt en de gelegenheid afgewacht om een soort Siak-tractaat te sluiten. Maar S. Mahmoed stierf en de hoofden bleven ons mijden. Toen verliet men het denkbeeld der integriteit van Atjèh voor het later wel eens dus geheeten „artisjokken-systeem”. Groot-Atjèh werd den 31en Januari tot Gouvernementsgebied geproclameerd, waarover generaal Van Swieten het bestuur zeide te aanvaarden, en de radja's der onderhoorige kuststaten trachtte men, los van Atjèh, erkenningen van Nederlands souvereiniteit te doen teekenen. Dat lukte met enkelen, die hun handel voor blokkadeschade wilden hoeden. De „Koeta Radja” gedoopte dalam werd versterkt en ingericht tot vast verblijf, van waaruit door een staatkunde van vrede en toenadering de Atjèher zou worden gewonnen. „Dat re-deneering, opvoeding en wat dies meer zij eerst dan „vat krijgen op Mohammedaansche laatdunkendheid, wanneer deze zich geplaakt ziet tegenover „onwrikbare overmacht” (dr. Snouck Hurgronje) was nog niet geleerd, en tevergeefs waarschuwde Teukoe Nè^e: „Als Mijnheer tegen de Atjèhers het gevecht staakt zooals nu, dan heeft dat nadeelige gevolgen”. Men overschatte de waarde van het kratonbezit en het effect ervan op den Atjèher. Deze voelde zich geenszins geslagen. Eer voelde hij zich gesterkt in zijn onoverwinnelijkheidswaan door onze „afwachthouding”. Het verlies van den dalam weet hij aan de lafhartigheid der strandbewoners. Zijn eigendunk groeide, zijn kafirhaat laaide op, en dra zaktten de benden af ter bestrijding volgens den wil des Allerhoogsten van de meest gehaten aller ongelooften: de „kaphé oelanda”.

Den 16en April vertrok Gen. van Swieten met zijn hoofdmacht naar Batavia. Van zijn 385 officieren en 7889 minderen waren er resp. 28 en 1024 gesneuveld of gestorven en 52 en 1181 geëvacueerd. De Kol., later Gen. J. L. J. H. Pel, trad op als Civiel en Militair Gezaghebber met 128 officieren en 3151 minderen. Hij had in last: de onderwerping der hoofden, zooveel mogelijk bij minnelijke schikking, actieve verdediging en afwachthouding. Door den vijand getaquinneerd, vestigde men posten tot beveiliging van Koeta Radja, de Atjèh-rivier en Meura^esa. De troepenmacht groeide, maar de onderwerping vorderde niet. Toen ontwierp Gen. Pel een stelsel om Groot-Atjèh af te sluiten van de zee. Zijn betekenissen naar buiten zou het verliezen, verzet zou onmogelijk worden. Dienovereenkomstig werd bij geheim besluit van den nieuw opgetreden Gouv. Gen. van Lansberge d.d. 10 Nov. 1875 gelast, de VI, IV en IX Moekims der sagi XXV Moekim te veroveren, daarna het terrein ten Oosten van de Atjèh-rivier te zuiveren, en voorts zekere punten aan de kust te bezetten. Tijdens de uit-

voering van dat program bezweek Gen. Pel den 24en Febr. 1876. Zijn opvolger Gen. G. B. T. Wiggers van Kerchem wilde eerst het werk op Groot-Atjèh voltooien, alvorens op te treden tegen Simpang Oelim, waartoe de landvoogd den tijd gekomen achtte. Zoo werd hij den 6en Nov. 1876 vervangen door den Gen. A. J. E. Diemont. Het program werd afgewerkt, en op zijn Atjèh-reis in Maart 1877 aanschouwde de Gouverneur Generaal het gunstig effect. Verdere agressie, meende Z. E., zou in den weg staan aan de toenadering, waartoe de neiging zich van verschillende kanten liet bespeuren. 's Vijands wantrouwen moest men thans trachten te overwinnen. Zijn moskee zou men daarom herbouwen en een Gouv. bt. d.d. 10 Mei 1877 bepaalde, dat voorshands van een verder agressief optreden, ten doel hebbende veroveringen in het binnenland te maken, werd afgezien. Op ult. Juni 1877 had Gen. Diemont Atjèh wegens ziekte verlaten. Zijn tijdelijke vervanger, de Kol., later Gen. van der Heyden, werd in Jan. 1878 Gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden, tevens Militair bevelhebber. Na een inval van Habib Abdoerrahman in het door ons bezette gebied in Juni 1878 werden de strijdkrachten versterkt. De afwachthouding werd opgegeven. De Gouverneur Generaal gelastte de onderwerping der geheele Atjèh-vallei. Gen. van der Heyden trok op tegen de XXII Moekims met schitterend succes. „De Bovenlanders zwetsten niet meer, maar vloden” (dr. Snouck Hurgronje). Binnen drie maanden (den 13en Oct. 1878) werd de onderwerping verkregen van Habib Abdoerrahman en Teukoe Moeda Basét, en in Sept. 1879 was alle verzet gebroken. Groot-Atjèh was veroverd en wie niet had willen buigen was uitgeweken naar Keumala of elders. Oelama's en bendevoelden vonden geen nieuwen aanhang. Het volk kwam af naar Koeta Radja om handel te drijven, feest te vieren, of uit nieuwsgierigheid. Van grooten dienst bij de leiding der Inlandsche zaken was de intelligente ijverige T. Nja^e Moehamat, door ons regent, door de bevolking Radja Moeda geheeten. Vertrouwend in Kômpeuni's macht en energie, beijverde hij zich de wenschen van het bestuur te verzoenen met de belangen en den aard van den Atjèher. Alles ging goed. Zelfs een vermaard en algemeen geacht oelama: Teungkoe Sjeich Marahaban kwam in onderwerping. Talrijke patrouilles beschermden de goedgezinde bevolking tegen kwaadwilligen, elk optreden van benden werd in de kiem gesmoord. Er heerschte rust. In 1880 viel er geen schot. Had men in die richting volhard en middeleerwijl zijn kennis vergroot van land en volk, politieke en maatschappelijke instellingen, en de verhoudingen van de hoofden onderling, men zou ontdekt hebben, dat het werk op Groot-Atjèh diende te worden gevolgd door een optreden in de onderhoorigheden. Daar rustte men uit van den strijd, en werd het geld verdiend om dien te voeren. Het mocht niet wezen! Een reeds einde 1879 begonnen actie, om den Gen. van der Heyden zijn plaats te doen ruimen voordien heer A. Pruijs van den Hoeven, vond zijn bekroning in wat de Atjèher noemt de „verbanning van den éénoogigen generaal”. In Maart 1881 werd hij ontheven, en den 6en April nam de benoemde gouverneur Pruijs van der Hoeven het civiel gezag en de Kol. J. F. Haus het militair commando over. Weer verviel men tot de „afwachthouding”. Het leger werd tot lijdelijkheid gedoemd. De oelama's en bendevoelden ademen vrijer, en weldra werden onze posten rusteloos bestookt door de benden van Teukoe Adan en van den later zoo bekend geworden avonturier Teukoe Oema. In Maart 1883 trad als

Gouverneur op P. F. Laging Tobias. Hij vond den toestand bijna hopeloos en ried te kiezen tusschen: 1. concentratie in een versterkte linie, 2. nieuwe aggressie of 3. herstel van het soeltanaat. Idee 1 ontried hij ten sterkste, zelf wenschte hij 2, maar wetend dat de Regeering dien weg niet wilde, adviseerde hij voor 3. De Regeering stemde toe. Een poging werd gewaagd. Maar een volgend Minister wilde er niet van weten. In de geheime zittingen der Staten-Generaal van 16 en 17 Juni 1884 werd besloten tot een in 1883 door alle Atjèh-autoriteiten ontraden en sinds met hen niet meer besproken terugtrekken op onze door een goed gesloten postenlinie te omgeven hoofdvestiging met gelijktijdige blokkade van de kuststaatjes. De tot Civiel en Militair Gouverneur benoemde Kol. H. Demmeni werd met de uitvoering dier concentratie belast. Den 20en Aug. 1884 aangevangen, was zij zes maanden later volbracht.

De oude posten waren ontruimd en men zat te Koeta Radja „in afwachende houding”, omgeven door een linie van 16 nieuwe posten, waarachter een 1000 Meter breede strook moest worden opgegehouden. Een ceintuurbaan met drie straalbanen onderhield de gemeenschap tusschen de posten onderling en met Koeta Radja, en voor telefonische verbinding was ook gezorgd. „Af te wachten” viel practisch alleen, waar en wanneer men ons wilde aanvallen. Wij zochten den vijand niet op, hij ons wel; en straf had hij niet te duchten. Voor den vijand een ideale toestand, en een eenige gelegenheid ook voor de oelama's om zich te doen gelden. Teungkoe Tirò nam de leiding. Hij vestigde zich in de XXII Moekim, reisde het land af, en boodschapten wijd en zijd, dat niemand zich meer kon beroepen op „overmacht der ongelooften” om zich te onttrekken aan den heiligen strijd. Aan eenige onvoldoende gesteunde benden was het gelukt de Hollanders terug te dringen. Wat viel er dus niet te bereiken bij behoorlijke oorlogvoering, met volle steun van hoofden en bevolking! Door zijn invloed maakte Teungkoe Tirò den oorlog geheel tot een godsdienstoorlog, en voor zoover dat in Atjèh, het land van strijd en verdeeldheid, mogelijk was, ook tot een volksoorlog. Hij wees den benden hun plaatsen en de rayons, waarbinnen zij mochter fourageeren (sabil-bijdragen innen), en organiseerde hulpreserves van gampônglieden. Onderwijl was Toeankoe Moehamat Dawot meerderjarig verklaard en in de moskee te Indrapoeri tot soeltan uitgeroepen en gehuldigd. En onze troepenmacht zat door beri-beri geteisterd binnen de linie, „in de positie van den aan den ketting liggenden aap, die door een aantal knapen zonder veel gevaar voor hun welzijn tot dolwordens toe geplaagd kan worden” (woorden van Dr. Snouck Hurgronje). Spoorwerken en telefoon werden vernield, treinen beschoten, patrouilles overvallen, het openhouden belet van de 1000 M. vrije strook, waarbinnen de vijand zich soms zelfs versterkte! Vanaf Koningspunt werden de schepen in de Cedar-passage beschoten, op Poelò Breuëh de Willemstoren overvallen; ter Westkust liep Teukoe Oema de Hok Canton af, welks bemanning voor 25000 dollars werd vrijgekocht; en Sigli, Idi, en zelfs Tamiang en Langkat werden veront-rust. Onderhandelingen met een Toeankoe Abdoelmadjid, neef en schoonvader van den soeltan, en het bezoldigen van allerlei hoofden binnen en buiten de linie brachten natuurlijk geen verbetering. De strenge blokkade, waarmee de concentratie had moeten gepaard gaan, werd slechts plaatselijk en ten halve toegepast en in Maart 1885 geheel ingetrokken, ter-

wijl in Dec. 1885 zelfs de geringste beperking van den handel der kuststaten met Penang werd verboden. Na de Hok Canton-historie vroeg Gen. Demmeni een scheepvaartregeling, maar bij de Regeering rijpte een ander plan: Toeankoe Moehamat Dawot zou worden erkend als soeltan over Groot-Atjèh. Dát was de weg om tot algemeene erkenning onzer souveriniteit en tot den vrede te geraken! In December 1886 kwam door den dood van Gen. Demmeni de Kol., later Gen. H. K. F. van Teyn aan het bestuur. Hem werd opgedragen consequent te blijven „afwachten” en geleidelijk en als onopzettelijk aanvallen aan te knopen met „Keumala”, om zoo te geraken tot herstel van het soeltanaat. Dies werd het verkeer tusschen Atjèhers binnen en buiten de linie aangemoedigd. De onderwerping van voren-genoemde Toeankoe Abdoelmadjid in Juni 1887 werd rijkelijk beloond. De militaire commandanten van Lambaroe en Peukan Kroeëng Tjoet kregen politieke aanvallen te onderhouden met hoofden en bevolking van buiten de linie. Eindelijk togen in 1889/90 Panglima Meuseugit Raja, Teungkoe Kali Malikön Adé, het sagihouf Teukoe Nja^e Banta der XXVI Moekim, Teukoe Ne^e van Meura^esa e. a. op Gouvernementskosten met geld en geschenken naar Keumala. Het bestuur wenschte die tochten ter verkrijging van vreedzame betrekkingen met den soeltan; de hoofden wilden gaan ter verovering van een aanstellingsbrief met „donderzegel” van den soeltan, welke hun positie zoude legaliseeren; de soeltan was geenszins afkeerig van de te ontvangen gelden en geschenken; en toen Teukoe Oema aan Teungkoe Tirò had voorgesteld, wat die tochten aan de kōm-peuni zouden kosten, zonder dat deze daar eenig nut van zoude hebben, zag de teungkoe af van zijn oorspronkelijk plan om die tochten te beletten. Zoo vonden zij plaats, en behalve het Europeesch bestuur zag niemand zich in zijn verwachtingen bedrogen. De Gen. Van Teyn beproefde echter niet enkel zachte en politieke middelen. Benden, die zich binnen onze linie hadden genesteld, werden in October 1887 en Juli 1888 met kracht teruggeslagen, en ook buiten de linie werd geageerd. Zoo leden we in Juli 1889 échee bij Koeta Toeankoe, dat in Januari 1890 bij verrassing werd vermeesterd. Ook naar Idi hadden in 1889 en 1890 expedities plaats, en in Maart 1891 werden eenige bentengs nabij Keutapang doea genomen.

Reeds einde 1887 stelde de Gouverneur een dwingende scheepvaartregeling voor met herstel van een post te Lhō^e Seumawè. De Regeering wildeniet, maar geleidelijk werd toch de sluiting verkregen, eerst van de West- en later ook van de Noordkust. Het gewaande gunstige effect en nieuwe voorstellen van Gen. Van Teyn, die den 23en April 1891 wegens ziekte aftrad, bewerkten, dat na de korte bestuursperiode van Kol. F. Pompe van Meerdervoort, de ult. Januari 1892 opgetredengouverneur Kol. C. Deykeroff en de Resident der Padangsche Bovenlanden G. A. Scherer in commissie werden gesteld tot voorbereiding eener scheepvaartregeling. Deze trad in werking in October 1892 voor de Oostkust en April 1893 voor Noord- en Westkust. Van de havens waren alleen Idi, Lhō^e Seumawè en Poelò Raja open voor den algemeenen handel. De overigen waren slechts toegankelijk voor de kustvaart. Alle in- en uitvoer geschiedde onder onze contrôle via die drie plaatsen. Wij hieven de rechten, en betaalden die aan de radja's. Misdroegen zij zich, dan werden zij gestraft met sluiting hunner havens. Aldus de theorie, waarvan de consequente toepassing nog al te wenschen

overliet. Ware dat anders geweest, het succes zou zich ook dan hebben laten wachten. Enkel met blokkades, scheepvaartregelingen en dergelijke uitwendige middelen was een volk van geringe behoeften als het Atjêhsche niet te bedwingen. De handel met Penang mocht desnoods stilstaan, de eigen bodem leverde alle noodzakelijke levensbehoeften, en voor het overige wist men zich wel te behelpen. Een zeer gelukkige gebeurtenis, vallende in de bestuursjaren der gouverneurs Pompe van Meerdervoort en Deykerhoff was de religieuse en politieke verkenning van Atjêh door Dr. C. Snouck Hurgronje. In 1889 reeds wilde die Leidsche geleerde Atjêh vanuit de Straits bezoeken, hetzij als onofficieel Europeaan, hetzij onder Arabischen naam; maar Gouverneur Van Teyn vreesde, dat zulks de op handen *gewaande* onderwerping eener *gewaande* Keumala-partij zou kunnen schaden. Ten slotte vroeg toch de gouverneur 's heeren Snouck's overkomst, om te onderzoeken, „hoe na Teungkoë Tirô's dood de gezindheid was der geestelijke partij in 't algemeen en in welke richting zij zou trachten invloed uit te oefenen op Keumala”. Van Juli 1891 tot Febr. 1892 verbleef Dr. Snouck in Groot-Atjêh. De uitkomsten van zijn hoogst belangrijk onderzoek legde hij neer in een „Verslag omtrent den religieus-politiekten toestand in Atjêh”. Veel daaruit wordt teruggevonden in het in 1893 verschenen werk „De Atjêhers”. Het verslag stelde voor het eerst de ware betekenis van het verzet in het licht, alsook onze dwalingen der laatste jaren, en raadde in hoofdzaak: 1. het hof van Keumala met wat daarbij hoort links te laten liggen, als eene voor den loop der dingen overschillige zaak; 2. met de actief vijandige partij niet te trachten te onderhandelen, maar haar zeer gevoelig te slaan, brengende haar leer en haar eigenbelang mee, alleen voor overmacht te zwichten; 3. vervolgens te streven naar herstel van het vertrouwen in de bedoelingen der Kômpeuni, door bevordering van landbouw, nijverheid en handel. Die adviezen, welke later niet weinig hebben bijgedragen tot een grondige wijziging van de Atjêh-politiek, hadden geen dadelijk succes. De Regeering schrikte terug voor de lasten eener agressie. Gouv. Deykerhoff stelde in Juli 1893 zijn beschouwingen tegenover de uitkomsten van den geleerde en vond daarvoor bij Gouv. Gen. Mr. C. Pijnacker Hordijk een willig oor.

Slechts weinige dagen later zag Teukoe Oema er zijn voordeel in weer eens vergiffenis te vragen voor oude zonden. Zijn verleden maande tot voorzichtigheid, maar gouverneur Deykerhoff schonk hem vol vertrouwen, veel wapens en veel geld, waarna Oema met Atjêhsche strijders de XXV Moekim zuiverde. Zelfs nam hij Kaloet, waarvoor onze troepen in 1892 herhaaldelijk het hoofd hadden gestooten. Den 30en Sept. 1893 werd Oema officieel bevestigd en als „Teukoe Djochan Pahlawan” benoemd tot „panglima prang besar”, die op gouvernementen kosten een vast legioen van 250 man mocht onderhouden. Het stelsel om de benden door Atjêhers te doen bestrijden, werd nu ook beproefd in de XXVI Moekim, waar de zuivering van het terrein beoosten de geconcentreerde linie werd opgedragen aan het sagi-hoofd T. Nja^c Banta, den celêbalang T. Tjoet Toengkôb, en T. Nê^c Meura^csa. Het resultaat was onbevredigend, waarom het werk ook daar aan Oema werd opgedragen. Hij speelde het klaar. Nu waren de benedenstreken der XXII Moekim aan de beurt. Den 20en Nov. werd Aneu^c Galông vermeersterd en begin 1894 Seuneulôb. Oorspronkelijk bedoeld als punten van uitgang en ondersteuning voor onze patrouilles

ter beheersching van het veroverd gebied, werden tijdelijke buitenposten opgericht met daartusschen gewoonlijk door lieden van Oema bezette blokhuisen. Binnen de linie was het nu veilig, in den naasten omtrek ging het, maar de communicatie met de buitenposten was zeer onveilig, vaak zelfs verbroken, en waar het wachtwoord was: „geen gewonden krijgen”, liepen er maar zelden patrouilles, en dan nog met zorgvuldige mijding van den vijand. Den 7en Maart 1896 kreeg een patrouille uit Aneu^c Galông onder den kapitein Van Blokland zeer zware verliezen, en in de volgende dagen trad de vijand steeds driester op. Gen. Deykerhoff wilde nu den 30en Maart Oema de Lam Kra^c-moekims doen zuiveren. Den 26en werden hem daartoe verstrekt 380 achterladers, 500 voorladers, en groote hoeveelheden munitie, opium en geld. Geruchten, dat hij zich tegen ons zou keeren, vonden bij den generaal geen geloof, tot het den 29en vaststond: Oema, die feitelijk steeds er op uit was geweest slechts zich zelf en de oorlogspartij te bevoordeelen, achtte zich thans sterk genoeg om het masker af te werpen en openlijke vijandschap te stellen in de plaats van zijn vroegere geheime tegenwerking. Het was de eerste werkelijke dienst dien hij ons bewees! De noodzakelijkheid van krachtig optreden werd thans algemeen beseft en de Gouv. Gen. Jhr. C. H. A. van der Wyck achtte het oogenblik aangebroken om in Atjêh een nieuwe gedragslijn te aanvaarden. Er werden troepen gezonden. Gen. Deykerhoff werd eervol van zijne functiën ontheven. Met het bestuurswerk werd tijdelijk belast de Resident K. F. A. Van Langen en met het militair commando de Kol. J. W. Stenfort, beiden onder de bevelen van den als regeeringscommissaris optredenden legercommandant den Luit. Gen. J. A. Vetter, die den 7en April op Atjêh aankwam. Het tijdperk der concentratie was hiermede afgesloten.

Naaste doel was thans: tuchtiging van Oema. Om dat doel zoo krachtig mogelijk te kunnen nastreven, zonder troepen te behoeven te gebruiken om de gemeenschap met de posten der buitenlinie open te houden en de bezettingen van het noodige te voorzien, oordeelde de regeeringscommissaris het nuttig die posten op te heffen. Of dat goed was gezien?... Opgeheven werden 12 April Bileu^c en Lam Koenjê in de XXV Moekim, den 17en Aneu^c Galông, Seuneulôb, Lam Soeët en Lam Barêh in de XXII Moekim, en den 21en Toengkôb, Tjôt Reuëng en Kroeëng Gloempang in de XXVI Moekim. Het kostte ons totaal 230 doden en gewonden, waaronder 8 officieren. Alleen Tjôt Goeë werd aangehouden. Na een tot niets leidende briefwisseling met Oema werden den 27en diens stellingen in de VI Moekim gebombardeerd. Uit alle sagi's stroomden de strijd lustigen toe om Oema bij te staan. Om hen uiteen te doen gaan, hadden in de volgende dagen tal van nevenoperaties plaats, zoo door de landmacht als door de marine. Volgde nog een tijd van slecht weer, zoodat eerst van 23 op 26 Mei Oema's stellingen in de VI Moekim werden geforceerd. Vervolgens werden tot machtsvertoon of tuchtiging tochten gemaakt naar de XI Moekim en de III Moekim Darôj (29 Mei); de IV Moekim (begin Juni); Lam Kra^c (9/10 Juni); V Moekim Mòn Tasië^c (16 Juni); Kroeëng Raba (22 Juni); Ladông, Kroeëng Kalé en XIII Moekim Toengkôb (23 Juni); door de IX Moekim naar Lam Soeët en Seuneulôb (26 Juni). Over 't algemeen werd geen nauw contact met den vijand verkregen, maar van zijn eigendommen werd betreurenswaardig veel vernield! Daarmee was de

tuchtiging van de in verzet gekomen hoofden of van hun gebieden volbracht, de veiligheid onzer hoofdvesting verzekerd en de rust in de aangrenzende streken hersteld. Zoo kon Gen. Vetter den 28en Juni Atjèh verlaten. Den 29en werd Aneu^c Galông door Overste Van Heutz verrast. Eén kwartier duurde de nachtelijke vermeerstering door de maréchaussée onder Kapt. Jhr. Graafland en het peloton snelladers van het 3e bat. inf. onder Luit. Rijnen. Het was de eerste zware klap dien de vijand ontving; toen het licht was geworden, telde men in en om de versterking 110 dooden; maar ook wij kregen 6 gesneuvelden en — matte kogels en schampschoten niet medegerekend — 33 gewonden, waaronder 4 officieren! De nieuw benoemde gouverneur J. J. K. De Moulin, die 5 Juli op Atjèh kwam, bezweek twee dagen later aan een zonnesteek. Als wd. gouverneur trad den 11en Juli op de kolonel J. W. Stemfoort. Na vestiging in begin Juli van een bivak te Lhōs Nga, keerde de bevolking der XXV Moekim en vooral der IV en VI Moekim in grooten getale terug. Het betrekken van een bivak te Tjōt Mantjang had gelijk effect ten aanzien der bevolking der XXVI Moekim en der V Moekim Mōn Tasiē^c. Eind Juli en eind Augustus werden de XXII Moekim bezocht, waar begin September zelfs tot Seulimeum en Reuēng², het uiterste punt der Atjèh-vallei, werd doorgedrongen. Het centrum onzer operaties aldaar werd in November verlegd van Samagani naar Indrapoeri, waarop het in de benedenlanden met succes toegepaste systeem van rusteloos opzoeken en vervolgen van vijandige benden en individuen ook tot de bovenstreken werd uitgebreid, en met hetzelfde gunstige gevolg.

Per brief d.d. 14 September 1896 stelde nu de Gouverneur Generaal Jhr. van der Wyck het opperbeestuur voor om op Atjèh te doen volgen een stelsel van actieve beheersching der drie sagi's van Groot-Atjèh. Steunend op de geconcentreerde stelling zouden drie mobiele colonnes vanuit beheerschende punten (Lhō^c Nga, Tjōt Mantjang en Indrapoeri) het omliggend gebied onafgebroken bewaken, de goedgezinden daadwerkelijk beschermend en aan de twijfelachtig gezinden juist door die bescherming het voorwendsel ontnemend om zich gewapend te vertoonen, met het doel om die wapenen te gelegener tijd tegen ons te keeren. De beoogde tijdelijke legerplaatsen zouden door stoomtrambanen worden verbonden met de geconcentreerde linie, en langs de kust zou het stelsel van scheepvaartregeling consequent worden toegepast. Het opperbeestuur stemde daarmee in en bij de wet van 26 Mei 1897 werden gelden voor tramaanleg toegestaan. 8 November 1896 trad als gouverneur op de kolonel C. P. J. Van Vliet. Door slecht weer werd in December en begin Januari weinig geageerd. De vijand stak toen het hoofd weer even op, maar in de 2e helft van Januari 1897 kreeg hij weer klappen. Begin Februari werd de mobiele colonne te Indrapoeri uitgebreid en met de troepen van Samagani gesteld onder den overste Van Heutz. Nog moesten een aantal bentengs worden genomen; toen kregen ook de bovenstreken een vredzamer aanzien. Nadat den 16en Mei Pōlēm's sterke stelling op de Glé Jēuēng, zij het ten koste van zware verliezen, was genomen, verbleef het sagi-hoofd afwisselend te Seulimeum en Reuēng². Maar Seulimeum werd door ons bezet in October 1897 en Reuēng² in April 1898. Toen week hij terug tot over de waterscheiding naar de VII Moekim Pidiē. De bezetting van die plaatsen hield verband met den aanleg van een transportweg langs den linkeroever der Atjèh-rivier naar Seulimeum, en de doortrek-

king van de trambaan, die in October 1897 verderde tot Indrapoeri en den 1en November 1898 tot Seulimeum zou worden geopend.

De colonne van Lhō^c Nga verdreef Oema van 9 op 13 Aug. 1896 uit Leupoeëng. Bij verkenningen derwaarts op 2 Oct. en 12 Nov. bleek zijn invloed zich echter te hebben hersteld. Een expeditie, die 1 Jan. '97 over zee naar Lhông trok, deed hem wijken naar Boven-Daja. De keudjroeën van Lhông werd wegens zijn geringe medewerking beboet met /30.000. Op 27 Febr. maakten de marechaussées een excursie naar Leupoeëng, in vereniging met 2 colonnes, een over zee en de andere over land. Verkend werd de bovenloop der Leupoeëng-rivier en opgenomen het pad door de Glé Moelam-pas naar de XXII Moekim, waarlangs een deel der troepen den 3en Maart te Samagani terug kwam. Maar achter onzen rug herstelde Oema zich weer. Volgde van medio April op half Mei een schoonmaak van Leupoeëng en Lhông, waarbij van de opgelegde boete /20.000 werden geïnd. Maar weer keerden Oema's panglima's na ons vertrek terug. Den 29en Mei geraakte een colonne van Koeta Radja in Leupoeëng met den vijand in vuurgevecht en verdreef hem wel uit zijn stelling, maar niet uit Leupoeëng! Zoo ging er 3 Juni weer een colonne heen, die, gesteund door het vuur van een flottieljevaartuig, de stellingen aan de Ritiēngbaai nam en de moskee van Leupoeëng bezette. De vestiging daar van een bivak maakte, dat veel volk terugkeerde naar de IV en VI Moekim, waar toen aanvang de bevolkingsregistratie, als reeds sedert jaren gebruikelijk binnen de geconcentreerde linie. Dit middel om goed van kwaad volk te onderscheiden alsook dat andere: de bepaling dat geen Atjèher zich meer gewapend mocht vertoonen zonder wapenpas, zouden weldra over heel Atjèh toepassing vinden. In de 2e helft van Aug. versterkte Oema zich in het dal van Lam Tih, en een op 7 Sept. derwaarts gezonden patrouille moest terug! Uit Koeta Radja gezonden versterking noodzaakte Oema zich dieper in het dal terug te trekken, maar kleine benden nestelden zich in het gebergte der IV Moekim, en een bende viel in de VI Moekim. Niet zonder zware verliezen lukte het den 20en Sept. die benden te verdrijven. Maar Oema hield het dal van Lam Tih bezet. Begin Oct. werd Oema tot den aftocht gedwongen door een gecombineerde actie van 2 colonnes, een uit Lhông en een uit Lam Tih. In Jan. '98 trok Oema met het grootste deel van zijn macht op uitnoodiging van Panglima Pōlēm c.s. uit Daja door het gebergte beoosten en bezuiden Seulimeum naar de VII Moekim Pidiē.

In Augustus 1897 ging er een expeditie naar Sigli tot zuivering der onmiddellijke omgeving onzer vestiging aldaar, t.w. de moekims Peukan Baroe—Peukan Sôt, brandpunten van onveiligheid, van waaruit zeerooverijen werden ondernomen tot op de reede van Sigli. Den vijand werden zware verliezen toegebracht, en de daar resideerende oelama's ruimen het veld. Van verdere agressie werd afgezien, vooral ook in verband met het uitbreken der cholera onder de troepen. Maar dieper ingrijpen kon niet uitblijven, waar, door ons optreden op Groot-Atjèh, alles wat vijandig was zich vereenigde in Pidiē. In Januari 1898 vergaderden de vijandige elementen te Garôt, ter beraming van plannen om de kōmpeuni te bestrijden. Panglima Pōlēm ontwikkelde veel ijver, Oema werd van de Westkust opontboden, Teukoe Bén Peukan snelde toe uit Meureudoe, de oelama Teungkoe Tjōt Plēng nam deel in de op- perste leiding, en tal van hoofden zwoeren trouw

aan den pretendent-soeltan, die bemiddelend optrad in de geschillen tusschen verschillendelandschappen. Toen werd bij gouvernementsbesluit dd. 5 Maart 1898 no. 1 geheim tot eene meer omvangrijke expeditie naar Sigli besloten, te ondernemen omstreeks begin Juli d.a.v.

Er werden in die maand Maart 1898 meer belangrijke besluiten geslagen. Zoo dat van den 15en, waar bij Dr. C. Snouck Hurgronje reeds hiervoren genoemd, adviseur voor Oostersche talen en Mohamedaansch recht, werd belast ook met de functiën van adviseur voor Inlandsche zaken enz., „wordende „hem in het bijzonder opgedragen, zich naar het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden te begeven „zoo dikwijls, en er te vertoeven zoo lang zulks in „het belang zijner werkzaamheden als adviseur voor „de Inlandsche zaken noodig zal zijn”. Blijkens een door Atjeh's gouverneur uitgegeven circulaire was het de bedoeling, Dr. Snouck Hurgronje vrienden invloed te geven op de aangelegenheden van het civiel bestuur in Atjeh. De ambtenaren hadden hem te beschouwen als bekleed met hetzelfde gezag als vóór hem was toegekend aan den resident voor de Atjehsche zaken. Dr. Snouck Hurgronje behield die opdracht tot Maart 1903.

Een ander belangrijk besluit was dat van den 25en Maart 1898, waarbij de kolonel J. B. van Heutsz werd benoemd tot militair commandant van Atjeh en belast met de waarneming der betrekking van civiel en militair gouverneur. Zijn Atjeh-ervaring had de heer Van Heutsz opgedaan vooral als Kapt. Adjt. van den Gen. Van Teyn, en zijne inzichten had hij neergelegd in een in 1893 verschenen brochure „De onderwerping van Atjeh”. Na Oema's afval was hij in Atjeh werkzaam geweest als zelfstandig colonne-commandant.

De vijand kwam in Pidië niet tot een offensief. De voorbereiding van het onze vlote daarentegen nog beter, dan waarop was gerekend. Zoo kon de expeditie (sterk 4 bataljons infanterie met hulpwapens) één maand worden vervroegd. Den 1^{en} Juni werd van uit Sigli via Peukan Pidië opgerukt tegen Garôt, — in het begin van het jaar de vergaderplaats van alle vijandige hoofden, — dat spoedig in onze handen viel. Den 5en werd Padang Tidji in de VII Moekim Pidië bereikt, waar den volgende dag een colonne aankwam, die den 4en uit Seulimeum was vertrokken en de route had genomen over de waterscheiding. Andere tochten werden gemaakt; in alle richtingen werd de vallei doorkruist, maar nergens kwam het tot groote gevechten. Vermeldenswaard zijn alleen het gevecht bij Koeta Poetöih op den 12en, dat den vijand op 70 dooden kwam te staan; de vermeerstering der versterkingen in Gloempang Pajông, Teupiën Raja en Oenòë op 18, 29 en 30 Juni, waarbij hij 50 dooden verloor; en in de 2e helft van Juli, terwijl een deel der troepen naar de Oostkust was, aanrakingen met Oema, die, in de omstreken van Tjöt Moerông en Tirò opgezocht, onze colonne door de moekim Keumangan bedoelde „thuis te brengen”, wat hem 35 dooden en ons 28 gewonden kostte. Na terugkeer der troepen van de Oostkust werd de Glé Siblah bezet, van waaruit de omtrek werd afgepatrouilleerd en nachtelijke oplichtingen werden beproefd. Den 25en Augustus 1898 werd Tangsé bereikt met omtrekking van de door Oema bezette, zwaar versperde kloof, welke den gewonnen toegangsweg vormde. Bevreesd te worden afgesneden, verliet Oema zijn stelling en week met de zijnen naar Lageuën (Westkust), spoedig gevolgd door Bén Peukan en diens bende. In den nacht van 5 op 6

September werden Koeta Rambông en het huis van Béntara Keumangan te Beureunoen omsingeld. Een dame van gewicht: Pötjoet di Rambông, weduwe van Béntara Keumangan Pötjoet Oesman, werd bij die gelegenheid gearresteerd. Omtrent hare gezindheid en de rol, die zij had gespeeld, gaven gevonden documenten een minder gunstig getuigenis, zoodat haar een boete werd opgelegd van f 25.000, een even groot bedrag als in 1874 betaald aan het toenmalig hoofd van Gigieng bij (voor) het hijschen van de Nederlandsche viag. Alle tot dusver nog niet onderworpen hoofden kwamen thans successievelijk hunne opwachting maken. Maar de verzetsleiders had men nog niet! De toestanden waren dus nog niet gezond. Maar dat zouden zij worden! Dit toch stond vast: vijandiggezinden zou in de Pidië-vallei geen rust meer worden gelaten.

Het was tijdens de Pidië-expeditie, maar daar vermoedelijk niet mee samenhangend, dat zich ter Oostkust de zgn. „Tapabeweging” openbaarde. De hoofdfiguren uit de populaire, bijna als heilig vereerde hikajat Malém Diwa: Malém Diwa en Meureundam Diwi waren herleefd in Teungkoe Tapa, een Gajö uit Tèlông, en diens echtvriendin, Zij trokken, wonderen doende, met een steeds wassend gevolg het land af, en de heilige oorlog stond één op het program. Een op 30 Juni 1898 vanuit Idi verichte verkenning naar Idi Tjoet werd nog denzelfden dag beantwoord met een aanval op Idi. De vijandelijke macht groeide aan en Teungkoe Tapa vestigde zich te Teupin Batèë, vlak bij Idi. Den 3en Juli kwamen een paar compagnieën soldaten te Idi aan en den volgende dag ging het naar Teupin Batèë; maar men keerde terug vóór den vijand te hebben verslagen.... Deze nestelde zich thans in het heuvelterrein bij Idi en te Seuneubô^e Atjeh. Den 7en Juli kwam de gouverneur Van Heutsz te Idi en met en na hem kwamen er ook troepen. Den 11en ging het op den vijand los, die vooral te Seuneubô^e Atjeh zware verliezen leed. In de volgende dagen werden nog verschillende tochten gemaakt, waarna het vuur spoedig was gedoofd. Aan de gezamenlijke staatjes ter Oostkust werd f 150.000 boete opgelegd. Door heffing van een extra uitvoerrecht op peper was deze in November al binnen.

Ook Peusangan ondervond, dat er een andere geest in de kômpeuni was gevaren. Toen het zich onwillig betoonde zijn versterkingen in Gloempang Doea, Sawang en Nisam te ontruimen, onderging het eerst bombardementen door de marine, die het zelf kreeg te betalen, om vervolgens door een militair bezoek te worden genoodzaakt aan onze eischen te voldoen. T. Tjhi^e Peusangan, die alle aanrakingen met het bestuur vermeed, werd wegens zijn houding met \$ 50.000 beboet. Aan Geudông's pseudo-oelèëbalang T. Tjhi^e Radja Itam werden ook boeten opgelegd en eischen gesteld, die hij zoo niet gewend was. Tegen 6 Oct. met zijn hoofden naar Lhò^e Seumawè opgeroepen om voor den gouverneur te verschijnen, kwam hij dan ook niet. Zoo werd den 15en naar Geudông opgerukt, en in het volgend gevecht sneuvelde o.m. T. Tjhi^e vd. en zijn zwager, de oelama Teungkoe Bahroen. Geudông werd beboet met \$ 10.000. Van Geudông ging het naar Keureutòë, waar vooral in Matang Koeli hevige tegenstand werd geboden. Dat kostte de staatjes in de bovenstreken 80 dooden en \$ 25.000.

We zagen reeds hoe Oema in Aug. 1898 van Tangsé naar de Westkust terugkeerde. Toen hij daar in Lageuën was signaleerd, ging er een colonne op af, die 13 Sept. in de Rigaihbaai debarkeerde; Oema

werd achtervolgd, tot hij in den nacht van 10 op 11 Febr. 1899 nabij Meulaböh, dat hij bedoelde aan te vallen, in een hinderlaag viel en sneuvelde.

Het streven om in de onderhoorigheden de aandeelen der hoofden in de in- en uitvoerrechten geheel door onze ambtenaren te doen innen, werd met 1 Jan. 1899 ten volle verwezenlijkt, terwijl met 1 April d. a. v. de afdeling Groot-Atjêh uitgezonderd Wê onder het tolgebied werd gebracht en te Oelêë Lheuë een kantoor kwam voor de rechtenin-nig.

Op Groot-Atjêh werden de toestanden door de onderwerping van Tjoet Toengkôb (Dec. 1898) en het sneuvelen van Oema nog weer gezonder. De XXII Moekims verkeerden door de afwezigheid van het sagihooft en T. Ali Ba^{et} natuurlijk in de minst gunstige positie, maar de toegepaste middelen werkten goed: krachtig bestuur, onafgebroken patrouilleeren, bevolkingsregistratie en passenstelsel, verbod van het dragen van wapenen, van ladangbouw en van verblijf in de bergen; beboeting van moekims, gampongs en personen wegens huisvesting van kwaadgezinden, het verzwijgen van hun aanwezigheid, het opbrengen van sabilbijdragen, het vernielen van openbare werken, enz. enz. Zoo betterden de toestanden meer en meer. Vrouwen en kinderen liepen niet meer weg voor onze patrouilles, wegen en bruggen werden op last van het bestuur door de bevolking aangelegd, een telefoonverbinding over het waterscheidingsgebergte naar Sigli kon zelfs bestaan, en wanneer er storing was op de lijn, hadden de olifanten daar vaker schuld aan dan de moslimin.

In Pidië was het na de expeditie rustig: de hoofden hadden zich onderworpen, de bevolking was aan den arbeid, en wie zich niet konden schikken waren uitgeweken naar Tangsé. Daar huisden ook Toeankoe Moehamat Dawôt, Panglima Pôlêm, Toeankoe Moehamat Batêë en later ook T. Bén Peukan. Van daaruit maakte men zoo nu en dan eens een tochtje: Pôlêm naar Moekim VII, de soeltan naar Tjoembô^c, Toeankoe Moehamat naar Batêë; en op Tangsé trok men terug, wanneer men had bemerkt dat de kômpeuni nog waakzaam was. Dat deze de moeite zou nemen hen daar te gaan bezoeken, dat had men niet gedacht. Toch ging het in de eerste helft van Maart 1899 weer naar Tangsé. De vijand gaf zijn sterke bergstelling bij de kloof prijs, toen hij, in front beziggehouden, bemerkte, dat een colonne uit Groot-Atjêh zijn rug bedreigde. Hij vlood naar alle kanten, naar Geumpang en naar Meureudoe, en overal heen werd hij nagezet. In Meureudoe vervolgd, vloten Moehamat Dawôt, Pôlêm enz. naar Samalanga, en toen zij ook daar niet konden blijven, keerden zij terug naar Pidië. De toestanden waren daar nog niet zoodanig bevestigd, of op geheime hulp en steun kon nog wel worden gerekend, en het omringend heuvelterrein bood gelegenheid om zich zoo noodig terug te trekken. Zoo zonden de soeltan en Pôlêm brieven aan de hoofden om hen op te wekken tot den heiligen oorlog, waarna zij zich met hun benden via Triêng Gadéng en Panté Radja naar Ndjông begaven, om zich aldaar te nestelen te Koe-ta Sawang. Een compagnie infanterie nam die koeta (Mei 1899), waarbij de vijand een gevoelig verlies leed, maar Moehamat Dawôt was tijdig gevlucht. Hij en de andere verzetsleider zwierven sedert rond in de Pidiëvallei, ieder op zich zelf, met meer of minder volgelingen. Hun actie was echter zoo onbelangrijk, dat het werk in de Pidiëvallei en Moekim VII kon worden overgelaten aan het te Padang Tidji geleger-

de 14e bat^{on} en het garnizoen van Sigli, terwijl het 12e bat^{on} einde Mei ging deelnemen aan 's gouverneurs toen vanuit Sigli ondernomen excursie, waarbij alle landschappen langs Noord- en Oostkust werden bezocht. Tusschen Padang Tidji en Sigli werd een tram-verbinding gemaakt, die in November zou gereed komen. Begin Juli werd een bivak betrokken te Djeumpa, en van daaruit en van uit Sigli maakte men verschillende paden van 1½ à 2 M. breedte, in verband met de grootere, gedurende de Pidië-expeditie aangelegde, wegen. Overal nagejaagd, namen de vijandige hoofden en benden wederom de wijk naar Meureudoe, en van daar, toen onze troepen daarheen oprukten, naar Peusangan. Aldaar had het landschapshoofd T. Tjhi^c, na eerst den gouverneur zijn gehoorzaamheid te hebben betuigd, op diens eisch om naar Lhō^c Seumawê op te komen, zich uit de voeten gemaakt naar zijn „zetel der veiligheid” (darôj aman) te Tjôt Pi. Onmiddellijk ging daar toen een colonne heen, die maar weinig tegenstand ontvond. Na het vertrek der troepen naar Geudông, versterkte T. Tjhi^c zijn darôj aman, en daar brachten Moehamat Dawôt, Pôlêm enz. hem welkome versterking. Overste Van der Wedden marcheerde van Sigli naar Peusangan (Nov. 1899), verdreef den vijand van de Tjôt Kala en vermeesterde zijn sterke heuvelstelling op de Glé Riseh, waar de vijand 35 dooden liet liggen. De vijandige hoofden verspreiden zich: Moehamat Dawôt vluchtte naar Boven-Keureutôë, T. Tjhi^c Peusangan hield zich schuil in de bosschen van Boven-Peusangan, waar hij dra overleed; en Pôlêm toog naar het gebergte bezuiden Pidië. Einde Mei '99 verscheen in Pasé Teungkoe Tapa weer ten tooneele, medebrengende eenige honderden Gajô's. De gouverneur bekortte zijn verblijf in Meureudoe, Peusangan en de Boelôh-landschappen, en kwam eind Juli voor de ondoorwaadbare Pasé-rivier. Hij werd ontvangen met een oorverdoovend vuur uit een bijna 1 K.M. lange, den oever volgende loopgraaf. Toch wisten de troepen de rivier over te komen, waarop 's vijands stelling werd genomen, onder voor hem gevoelige verliezen. Vanuit Geudông werden verschillende tochten gemaakt, waarbij alleen te Lhō^c Triêng, Matang Koeli en Biara tegenstand viel te overwinnen. Radja Moeda, broeder van het gesneuvelde schijnhoofd Radja Itam Geudông, onderwierp zich, en later ook nog een andere broeder: Moehamat Ali Basja; maar niet de twee oudere broeders: T. Tjhi^c Lotan, het feitelijke erfelijke hoofd, en Radja Mangkoeta! De in 1898 Geudông als straf opgelegde verhoogde rechten bleven daarom gehandhaafd, terwijl ook van de wasé radja ³/₄ bleef ingehouden; van het resterende kwart konden Radja Moeda en Moeh. Ali Basja naar werken worden beloond. Van half Juli tot half September werd Keureutôë afgepatrouilleerd. Ook hier bleven de sinds 1898 geheven verhoogde rechten bestendigd, in afwachting van de onderwerping van alle hoofden. Van het verblijf in de verschillende landschappen trok men partij om een 5 M. breeden weg te maken van W. naar O. Medio Sept. kwam deze gereed tot aan de Djambô Ajé, in aansluiting met een pas aangelegden weg ter O.-kust tot Koeala Simpang in Tamiang. Langs dien weg door de staatjes ter O.-kust trok gouverneur Van Heutsz met zijn staf en een detachmentement cavalerie op 28 Aug. van de Djambô Ajé naar Idi (50 K.M.), den 30en van Idi naar Bajeuën, waar in Juli een gouvernementsvestiging was opgericht met een controleur en een militaire bezetting; den 1en Sept. van daar naar Keudé Langsa, en den volgende dag tot Koeala Simpang.

Boeten, extra uitvoerrechten en inhoudingen van inkomsten, ter N.-kust tijdens deze excursie beproefd tegenover Meurendoe, Gloempang doea, Peusangan, Sawang, Nisam, Bajoe, Blang Mè, Gendong, Keureutòë, als middelen om onderwerping en medewerking af te dwingen en misleiding en tegenwerking te straffen, werden ook toegepast op Peureula^c en Soengòë Raja. T. Béntara Peukan van Djoelò^c Rajen^c werd wegens zijn heulen met Nja^c Mamat Peureula^c en T. Oesén Oelèë Gadjah van Atjeh verbannen. Deze excursie langs Noord- en Oost-kust had, behalve onmiddelijk waarneembare materiele, ook niet gering te schatten moreele gevolgen. Had het vroeger zoo groote zelfvertrouwen van den vijand reeds door de operaties in de XXII Moekim en later door de Pidië-expeditie gevoelig geleden, de slagen hem bij deze laatste excursie op voor ons nog maagdelijk terrein toegebracht, deden dat vrouwen en het aantal dergenen, die weerstand boden, opnieuw aanzienlijk slinken. En omgekeerd strekte het verkregen succes niet weinig tot verhooging van het moreel van onze troepen.

Ook ter W.-kust werd „opgetreden”, zij het met minder groote militaire middelen. In de onderafdeeling Poelò Raja werden de landschappen bezocht door patrouilles van Poelò Raja en van de 5e divisie marechaussee. Daarmee werd de onderwerping verkregen van verschillende invloedrijke personen; anderen werden neergelegd of verdreven. Begin 1900 waren vrijwel alle landschapshoofden in onderwerping. Teunòm, waarvan het hoofd zich onbeleeft en onvolgzaam betoonde tegenover den controleur van Poelò Raja, kreeg in Januari 1900 \$ 10.000 boete, en wegens aan vijanden verleenden steun werden in Febr. Kloang, Daja, Lambeusòë, Oenga, Djinampróng en Lhò^c Kroet gestraft met een extra uitvoerrecht op peper en verdubbeling van in- en uitvoerrechten in het algemeen, met inhouding tevens van de den hoofden toekomende aandeelen in die rechten. In het Meulabòhsche werd na het sneuvelen van Oema door een bataljon infanterie een tocht gemaakt tot in de bovenstreken tot achtervolging van Oema's benden en van zijn weduwe, maar zonder veel succes. In Maart werd Seunagan bezocht, maar in April keerden de troepen wegens de vele ziekten terug naar Koeta Radja. Het garnizoen te Meulabòh werd versterkt met 3 off. en 75 man, waarna de actie zich beperkte tot het afpatrouilleren van de omstreken van Meulabòh tot op $\pm$ 10 K.M. afstands. Ook in het Meulabòhsche werd gestraft met verbeurdverklaring van wasé-inkomsten en boeten of verhoogde in- en uitvoerrechten. Den 1^{en} Juni 1899 kreeg Tapa^c Toeàn een militaire bezetting onder commando van luit. H. Colyn, die tevens optrad als wd. civielgezaghebber. De vijandig gezinde elementen werden daardoor tot actie geprikkeld. Het hoofd van Blang Pidië: T. Bén, werd hun leider. Begin Aug. beproefde hij een aanval op het in aanbouw zijnde etablissement, en begin Nov. bezette hij een sterke bergstelling bezuiden Meuké^c. Nadat een patrouille uit Tapa^c Toeàn daarvoor het hoofd had gestooten, joeg een mobiele colonne den vijand eruit, die 13 dooden en 24 gevangenen verloor, welke laatsten allen tot 20 jaren dwangarbeid werden veroordeeld. In de onderhoorigheden onderging in den loop van 1899 de formeele verhouding der landschapshoofden tot het gouvernement eene groote wijziging door de vervanging van de z.g. „verklaring in 18 artikelen” door een „korte verklaring in 3 artikelen”, welke de hoofden, die sinds wij

hun inkomsten administreerden in onze macht waren, ook theoretisch minder onafhankelijk deed worden. Voor het gouvernement werd hierdoor de weg geëffend om, zonder welmeenens of toestemming te behoeven te vragen, alle regelingen te treffen, welke het noodig of gewenscht achtte. Te danken aan het initiatief en de samenwerking van gouverneur Van Heutsz en Dr. Snouck Hurgronje, zou de invloed dier „korte verklaring” niet beperkt blijven tot Atjeh. Een geheel gewijzigde politiek ten aanzien der zelfbesturen over heel Indië zou zich daaruit ontwikkelen. Men had het middel gevonden „om de ge-„volgen van een onvermijdelijk geworden optreden „te matigen, door niet over te gaan tot invoering van „rechtstreeksch bestuur en toch een daarmede overeenkomenden toestand te verkrijgen.” (H. Colyn). Zie CONTRACTEN MET ZELFBESTURENDE LANDSCHAPPEN.

Tijdens de excursie ter N.-kust in '99 betoonde T. Tji^c van Samalanga zich zeer welgezind. Kort daarop kwamen stellige berichten in, die evenwel niet dadelijk de vereischte aandacht trokken, dat hij den vijand heimelijk steunde; en toen in Maart 1900 een kleine colonne de II Moekim Toenóng van het landschap Samalanga onverwachts bezocht, vielen er schoten en zag men dat er borstweringen werden opgeworpen! Het hoofd dier II Moekim Toenóng T. Sah Koebat werd genoodzaakt een marechausseeafdeeling door Samalanga te vergezellen en haar de vijandelijke schuilplaatsen te wijzen. Er werden boeten opgelegd, waarborgsommen geëischt, en T. Tjhi^c werd ter verantwoording geroepen — maar hij liet zich wachten. Er ging een marechaussee-colonne naar Samalanga.... T. Tjhi^c werd wantrouwend en liep weg. Op de inkomsten der afgevallene hoofden werd beslag gelegd, en een extraheffing werd gedaan van den geheelen in- en uitvoer, (ingetrokken einde April 1902). De soeltan, uit de Pasèstreek verjaagd, vestigde zich te Samalanga, en dra werd dit het verzamelpunt onzer vijanden, die er versterkingen bouwden en een krachtig verzet voorbereidden. Maar T. Tjhi^c kwam tot inkeer. Eind November bood hij te Lhò^c Seumawè zijn onderwerping aan. Volgde begin 1901 de Samalanga-expeditie, eindigend met de verovering van Batèë Ilië^c, waarvoor men in 1880 het hoofd had gestooten, ten koste van 5 dooden en 27 gewonden onzerzijds en 71 dooden aan de zijde van den vijand. Het verzet was daarmee gebroken, en T. Tjhi^c werd onder harde voorwaarden in zijn gezag hersteld. O.a. bleef de bij zijn afval het landschap opgelegde doorlopende boete gehandhaafd.

Na de verdrijving van den soeltan en diens benden uit Samalanga rukten onze troepen den 10en Februari 1901 naar Peusangan, alwaar zij een bivak betrokken te Gloempang Pajông. De soeltan werd uit Peudada en Boven-Peusangan opgejaagd, tot hij in September uitwek naar het Gajoland. Te zijner opsporing in dat nog nimmer betreden gebied, ondernam de majoor Van Daalen met 12 brigades marechaussee een tocht, die van September tot einde November 1901 duurde. (Zie GAJOLAND.) De soeltan ont kwam toen aan Van Daalen evenals in Aug. van het daarop volgend jaar in Pameuë aan de colonne Scheepens, maar vele volgelingen sneuvelen. Moehamat Dawõt vluchtte ten slotte naar Pidië. Daar was in Juni 1902 majoor van Daalen als onderafdeelingsschef opgevolgd door den kapitein van der Maaten. Die bestuurswisseling had — meent K. V. 1903 — een grootere werkzaamheid van den vijand ten gevolge, zich vooral uitende in vernieling

van de tramlijnen. De Gouv. van Heutzstrafte met verdubbelde in- en uitvoerrechten en inhouding aan de hoofden van de helft hunner inkomsten. Dra werd de schuilplaats van den soeltan aan de Boven-Beuratjan overvallen en weer had hij „a narrow escape”. Den 26en November 1902 werd des soeltans echtgenoot Teungkoe Poetrôë gearresteerd en den 25en December te Lam Meulo eene andere echtgenoot, Pôtjoet Tjôt Moerông, benevens zijn zoon Toeankoe Ibrahim. Den 10en Januari 1903 meldde zich daarop soeltan Alaoedin Moehamat Dawôt Sjah te Sigli. Naar Koeta Radja opgezonden schreef hij een brief aan den gouverneur, waarin hij zeide zijn persoon te stellen in 's gouverneurs handen en te willen berusten in wat omtrent hem zou worden beschikt. Verder verklaarde hij, dat het rijk Atjêh deel uitmaakte van Ned.-Indië en dus stond onder het gezag van H. M. de Koningin, aan wie hij voor altijd trouw beloofde, evenals aan den Gouverneur-Generaal als Hoogstderzelver Vertegenwoordiger. Voorts zou hij zich bereidwillig voegen naar alle hem door den gouverneur te geven bevelen. Den 20sten Januari door den gouverneur ontvangen, werd hem meegegeeld, dat van hem werd verwacht, dat hij aan alle oelëëbalangs en landschapshoofden schriftelijk zou te kennen geven, dat hij zich aan het Ned.-Indisch gouvernement had onderworpen en daarmede dus alle verzet een einde behoorde te nemen. Eerst na die beëindiging van alle verzet, waartoe hij overigens in alle oprechtheid zijne krachten en invloed zou hebben aan te wenden, zouden nadere voorstellen omtrent hem en de andere leden van zijn geslacht aan de Regeering worden gedaan.

Van eenigen invloed op den algemeenen toestand was intusschen de onderwerping van den soeltan niet. En dit was ook te verwachten. Wij hadden in Atjêh tegenover ons niet een soeltanspartij, maar een volkspartij onder leiding der oelama's, op wie de soeltan geenerlei overwicht had, en volkshoofden, die als van ouds den soeltan gaarne eerbied, maar geen gehoorzaamheid betoonden. In Pidië werd de toestand al dadelijk nog erger dan hij reeds was. De als heilig vereerde oelama Teungkoe Tjôt Pliêng spoorde de geloovigen aan te volharden in den strijd, en dat deden zij! Aan de gampônglieden werden op groote schaal de passen afgenomen, en de trambaanvernietigingen namen bedenkelijke afmetingen aan. Zoo werden op 8, 16 en 30 Juni 1903 resp. 1200, 1500 en 1000 M. baan opgebroken. De betrokken landschapshoofden werden gevoelig beboet en de baan moest dag en nacht over de geheele lengte door de troepen worden bewaakt. Bij nacht liet men de gampôngbevolking aan die bewaking deelnemen middels om de 200 M. uitgezette posten. Dat hielp natuurlijk! Ook aan de benden werden zware verliezen toegebracht. Zoo sneuvelden van Juni 1902 tot December 1903 enkel in Pidië o.m. „22 voornamen bende-hoofden en geestelijken, zoomede 76 panglima's en pangs” en totaal 1508 dooden bleven in 1903 in onze handen. Verscheidene benden hielden op te bestaan. De bende van Teungkoe Tjôt Tjitjém echter, hoewel groot aandeel hebbende in die verliezen, verminderde niet in sterkte en won steeds nieuwe leden uit de gampôngbevolking. De verhoogde in- en uitvoerrechten bleven dan ook gehandhaafd, evenals de inhouding van de helft der basil-inkomsten van de hoofden, en in December 1903 deelde de gouverneur persoonlijk den Pidiëschen hoofden mee, dat die straf niet zou eindigen, zoolang geen krachtiger medewerking werd ondervonden tot het onschadelijk maken van vijandelijke oelama's en bende-

hoofden. Einde dier maand bedreogen de aldus ingehouden gelden ongeveer een ton gouds. Eerst op 1 October 1904 eindigde die straf.

Meer in het Oosten bleven Teungkoe di Barat en Teungkoe di Mata Ië de organisatoren van het verzet.

Maakte de onderwerping van den soeltan éclat naar buiten, van meer werkelijk belang voor den toestand op Atjêh was de in Sept. 1903 volgende melding van Pôlém, het machtige en als vroom Moslim hooge achting genietende hoofd der XXII Moekims. Na de Samalanga-expeditie had het sagi-hoofd zich begeven naar de binnenlanden van Geudông en Keureutôë. Nadat de onderluitenant Christoffel zijn spoor daar had ontdekt, werd hij aanhoudend achtervolgd, eerst door Christoffel, daarna ook door patrouilles onder leiding van den in April tijdelijk met het bestuur over de onderafdeeling Lhō^o Seumawê belasten kapitein-adjudant Colyn. In Mei werden zijn moeder, zuster en een zijner vrouwen in Tangsé gevangen genomen en vervolgens te Koeta Radja geïnterneerd. Daarop onderwierp Pôlém zich begin Sept. 1903 te Lhō^o Seumawê. In het laatst dier maand werd hij door den gouverneur in gehoor ontvangen en hersteld als panglima sagi der XXII Moekims. Met hem onderwierpen zich Teukoe Tjhi^o Lotan en Radja Meukoeta Geudông. Dra volgden de als Teukoe Tjhi^o Toenông bekende Tjôet Moehamat, broeder van den oelëëbalang van Keureutôë, en Teungkoe Jit en zijn vader, het hoofd der Moeliëngsche oelamafamilie. Volgden nagenoeg alle kleinere hoofden uit de Pasêstreek met veel volgelingen. Uit de Westelijke landschappen meldde zich Radja Itam van Boelôh Beureugang. En ten slotte onderwierp zich begin November T. Radja Lhō^o van Lhō^o Seumawê. In de Westelijke landschappen, die in 1903 nog niet zóó waren afgepatrouilleerd, bezette de vijand een benteng in het zeebosch bij gampông Samôti. In Jan. '04 werd deze genomen, waarbij 79 vijanden sneuvelden. Het verzet in het Lhō^o Seumawê'sche scheen nagenoeg geëindigd. Maar de leiders Teungkoe di Barat en Teungkoe di Paja Bakông leefden nog. Zij hadden zich teruggetrokken naar het Gajôlandchap Dörôt. In Samalanga onderwierp zich Teukoe Oebit in Dec. '03, maar Teungkoe di Aloë Keutapang zou zorgen, dat daar geen rust werd verkregen.

Van zeer gunstig effect was Pôlém's onderwerping vooral in de sagi der XXII Moekims, waar in de eerste maanden van 1904 alle nog mankeerende adathoofden terugkeerden, behalve Teukoe Ali Ba^oét, die eerst in Nov. 1905 zich zou melden.

In de eerste helft van 1904 leken dan ook de zaken in Groot-Atjêh er goed voor te staan, evenzoo die in Pidië, waar de onderwerping op 1 Febr. van dat jaar van Bën Peukan Meureudoe veler terugkeer ten gevolge had, en evenzoo, gelijk wij zoo juist zagen, die in Keureutôë, in de Pasêstreek, in Lhō^o Seumawê, in Samalanga, hoezeer dan ook verschillende hoofdleiders van het verzet in die streken, als Teungkoe di Tjôt Pliêng, Teungkoe Tjôt Tjitjém, Teungkoe di Paja Bakông, Teungkoe di Barat, Teungkoe di Aloë Keutapang er vooralsnog onaangestast bleven. Een expeditie naar het Gajôland had juist kort geleden het verzet aldaar gebroken. Ter Westkust ging het over het algemeen minder voorspoedig, omdat daar nog niet zoo was aangepakt, en gaven alleen het Tapatoeansche en Wôjla reden tot enige tevredenheid. Alles in alles was echter de toestand in de eerste helft van 1904 zeer bevredigend. Ter hoofdplaats Koeta Radja waren laatstelijk de wegen ver-

breed, een Vredespark aangelegd, de sociëteit vergroot, een nieuw groot hotel gebouwd; tal van andere, zoo gouvernements- als particuliere woningen gesticht. Europeesche tokohouders, de Nederlandsche Handelmaatschappij, Chineseesche handelslieden allen gingen aan het bouwen en uitbreiden en vestigen van filialen. Een bewijs dat men vertrouwen had en verwachtingen koesterde van de toekomst! Aan de tramlijn, 20 Mei 1901 doorgetrokken tot Meureudoe, en Mei 1902 tot Samalanga, werd voortdurend verder gewerkt, met Sumatra's Oostkust als einddoel. De grondslag werd gelegd van Sabang (Poelô Wê) als centrum van Atjêh's en Deli's handel. Gouv. Van Heutsz wist gedaan te krijgen, dat de mailbooten der stoomvaartmaatschappij Nederland Sabang geregeld gingen aandoen. Den 29en Sept. 1903 kwam de eersteling, het ss. Willem III, en werd het handelsstation feestelijk geopend.

Aldus was het gesteld op Atjêh, toen de Nederlandsche regeering op Gouv. Van Heutsz het oog liet vallen als aanstaand Gouverneur-Generaal. Naar Nederland opgeroepen, van waar hij als landvoogd zou terugkeeren, droeg Gen. Van Heutsz den 11en Juni 1904 het civiel en militair gouverneurschap over aan den generaal majoor der Inf. Jhr. J. C. Van der Wyck. Na het heengaan van den Gen. Van Heutsz zou de toestand wêr minder goed worden. Wat daarvan de reden was? Het verschil in persoonlijkheid tusschen het nieuwe bestuurshoofd en zijn voorganger zal ongetwijfeld wel eenigen invloed hebben gehad, maar van grooter invloed is waarschijnlijk geweest het verloop van den in Februari 1904 uitgebroken Russisch-Japanschen oorlog. Door Japans overwinning werd het moreel onzer vijanden gesterkt. Oost kon het dus winnen van West, en Oost zou Oost natuurlijk bijstaan! De lieden van het verzet schepten weder moed. De eigen voorraad geweren was sterk geminderd en minderde nog steeds. Vuurwapenen rezen in waarde. Vooral een geweer mod. '95 werd een kostelijk bezit, om het welk te verwerven men heel wat durfde wagen! In Peusangan vermeesterde de vijand er een groot aantal door zijn klewanganvallen van 9 Aug. en 17 Oct. 1904, maar nog grooter buit behaalde hij te Meurandéh Paja in Keureutôë, waar dd. 26 Jan. 1905 een patrouille van 17 bajonetten en één Eur. sergeant op één man na werd vernietigd! T. Tjoet Moehamat, de invloedrijke jongere broeder van het landschapshoofd, werd terzake mee schuldig bevonden, ter dood veroordeeld en gefusilleerd. In het Meulabôhsche waren de klewanganvallen al lang inheemsch, en de overval te Sinabang op 7 Sept. 1904 treft niet bijzonder. Maar in den klewanganval nabij Teunôm op 24 Febr. 1905 waren de hoofden betrokken; en bedenkelijk was ook de afval van een aantal hoofden ter Noordkust. Op Groot-Atjêh waren eenige beschietingen van bivaks en patrouilles en in den avond van 22 Sept. 1904 een moordaanslag ter hoofdplaats ongunstige teekenen. Het zou nog erger worden! Toeankoe Moehamat Dawôt werkte te Koeta Radja — en juist *niet* in het belang van de pacificatie! Door tusschenkomst van een paar Voor-Indiërs correspondeerde hij, of meende hij te corresponderen, met den consul-generaal van Japan te Singapore; maar dat bleek eerst later. Ook door oelama's in Pasê werden brieven gedicht aan „Sripadoeka Soelôtan Djapoen” met verzoek om oorlogstuig enz. Men volgde den strijd van Japan tegen Rusland met gespannen aandacht, verheugde zich in den uitslag en vatte nieuwen moed, verwachtend dat

van dié zijde hulp zou dagen tot verheffing van de „tandra éseulam” en tot neerwerping van de „tandra blanda”.

Den 16en Mei 1905 gaf Gen. Jhr. Van der Wyck het bestuur over aan Overste G. C. E. Van Daalen. De nieuwe gouverneur trok de leidels weder wat strakker aan. Al dadelijk in de eerste maanden van zijn optreden leed de vijand zware verliezen. In Juni sneuvelde in Lhông (Groot-Atjêh) Peutoea Ibrahim, waarna het bivak aldaar kon worden opgeheven; in Juli in Pidië de opperste leider van het verzet Teungkoe di Tjôt Plêng; de leider in Samalanga Teungkoe di Aloë Keutapang, benevens Pang Boediman, die op 27 Mei bij een klewanganval aan den Gajôweg ons 8 geweren had ontnomen. In het Meulabôhsche onderwierpen zich o.m. Teungkoe di Oedjông Plinta en Datô Sarông, en werd gearresteerd T. Oema's weduwe Tjoet Nja^e Diên. Maar in Augustus sneuvelde in Tapa^e Toean een luitenant en 21 man en gingen 15 geweren verloren, waarvan er echter al gauw 8 werden teruggewonnen. In verband met het vertrek van het 12e bat. van Atjêh in October en November werden enkele bivaks ter N.-kust opgeheven of verplaatst. De vijand reageerde met klewanganvallen op 14 en 17 December, waarbij wij vele gesneuvelde kregen en 26 geweren verloren. In deze en dergelijke gevallen werden landschapsboeten opgelegd ad f 1000 per verloren gegaan geweer, al dan niet met extra's voor het landschapshoofd.

Volgde 1906: Op Groot-Atjêh werken des vredes, maar de ex-soeltan ging voort met stoken, waarbij hij vluchtige rooftochten in Groot-Atjêh uitlokte van zeker bendeheofd Keutjhi^e Seuman. In Pidië sneuvelde o.m. T. Tjôt Tjitjém en Teungkoe Sjam Soei^e; en Panglima Prang Banta en T. Ma^e Ali Tangsé kwamen in onderwerping. Maar trambaan en telefoon werden nog als eens beschadigd, lieden die ons diensten hadden bewezen vermoord, en Tgk H. Ibrahim Ndjông bleek te heulen met vijandelijke bendehefden en werd daarvoor te Sabang geïnterneerd. In het ressort van den civiel-gesaghebber van Lhō^e Seumawê vlogen meer spaanders. Klewanganvallen waren niet zeldzaam, maar men was op zijn hoede en de enkele geweren, die de vijand vermeesterde, kwamen hem duur te staan! Ter Westkust was vooruitgang, doch Bén Peureumeu^e en T. Keumangan werden verbannen, en in Meuké^e had luit. Nieuwland een klewanganval te doorstaan: T. Bén Blang Pidië gaf weer teekenen van leven! Toen kwam 1907 met leelijke verrassingen. De vijand zou het nu eens probeeren, de ex-soeltan Toeankoe Moehamat Dawôt voorop! Op zijn instigatie werd in Boven-Pidië door de teungkoe's vergaderd, als resultaat waarvan aanmaningen werden gezonden tot naar de Oostkust, om het gouvernement met alle macht te bestrijden. Ook ter Westkust vergaderden de oelama's op den Goenông Mantjang in Boven-Wôjla, en op Groot-Atjêh werkte Teungkoe di Eumpêë Triêng. Alom werd onder de bevolking verspreid de uitspraak van de geleerden, dat het een gunstig jaar was voor de Moslimen en de Kômpeuni zou worden verdreven, indien men slechts eensgezind was!... Den 6en Maart, omstreeks 9 uren 's avonds, vielen er schoten op de buitenwijken Peuniti en Koeta Alam van Koeta Radja! De moreele uitwerking was groot! Atjêh-pessimisten namen het woord en zaaiden ongerustheid, maar de gouverneur onderzocht en bevond: dat de beschieting het wêrk was van kwaadwilligen, behoorend tot de benden van Keutjhi^e

Seuman en Pang Oesöih; dat die kwaadwilligen daarbij hulp en steun hadden gehad, in den vorm van geld, leeftocht, schuilplaats en wegwijzers, van Panglima Ma^a Asan, Nja^a Abaih en Keutjhi^a Sjèh; dat de beschieting te voren was beraamd door den ex-soeltan Moehamat Dawöt, T. Djöhan Lam Pasè, Panglima Ma^a Asan en Nja^a Abaih; dat meerdere Atjèschs hoofden en grooten — als Pangéran Oesén, T. Meurah Lam Gapang, Tng Sjèh Tjöt Poetöih en de imeum van Tjadé^a — van den toelag hadden geweten; en dat Moehamat Dawöt sedert zijn onderwerping steeds in verbinding had gestaan met de kwaadwilligen, en Panglima Ma^a Asan en Nja^a Abaih (twee broeders uit Kalé, vroeger behoord hebbend tot de bende van den soeltan) zijn tusschenpersonen waren geweest. Zoo stelde de gouverneur voor den ex-soeltan te verbannen; en na verkregen machtiging arresteerde hij den 21en Augustus Moehamat Dawöt, Pangéran Oesén, laatstgenoemdes mannelijke nakomelingen, en T. Djöhan Lam Pasè; per gouvernements s.s. *Java* gingen zij dienzelfden dag op reis naar Batavia. Den dag zijner gevangenneming werden ten huize van Moehamat Dawöt brieven gevonden, welke zijn Japan-sche illusies en zijn daarmee verband houdend ver-raad bewezen.

In het tijdsverloop tusschen de beschieting der hoofdplaats en des soeltans verbanning werd den 7en Juni 's nachts het bivak te Seudoe aangevallen en in den nacht van den 16en de koeta van den oelèë-balang T. Radja Itam der VI Moeikims. Na des Toeankoe's vertrek volgde den 5en September een 2e aanval op het bivak te Seudoe. Maar in October en November werden rust en orde door den kapt. Scheepens geheel hersteld.

Ook in de onderhoorigheden was 1907 een jaar van verhoogde vijandelijke actie. In Juni openbaarde zij zich in Pidië door ongewoon veel beschietingen van trams, bivaks en patrouilles, en eens zelfs van Sigli, en door een aanval op een marschbivak te Keumala Raja. Erger was het in het ressort van Lhō^a Seumawé. Door de doortrekking van de tram-baan waren wij daar zooveel kwetsbaarder geworden. Niets belette den vijand om hier het zelfde spel te beginnen, dat hij in 1902/3 in Pidië had gespeeld en dat toen met zeer groote middelen was onderdrukt. Daarenboven werden door onze actie in het Gajöland zij, die in den loop der jaren derwaarts waren uitgeweken, in Juli bewogen terug te keeren. Zoo waren in Pasè telefoon- en tram-baan-beschadigingen dra aan de orde van den nacht, werden de trams en bivaks veelvuldig beschoten, en hadden herhaaldelijk klewangaanvallen plaats op onze patrouilles. Ons goedgezinzen werden vermoord en hun woningen verbrand, waardoor de bevolking, deels uit vrees, deels uit godsdienstzin, ten slotte ging meedoen met den vijand.

De min gunstige tijdingen uit het in 1904 zoo goed als gepacificeerd gewaande Atjèh baarden zorg, en sommige kranten en Kamerleden werkten mee om de ongerustheid te vergrooten.

In de tweede helft van October 1907 seinde minister Fock naar Indië, of de Gouverneur-Generaal (Van Heutsz) bezwaar had naar Atjèh te gaan tot op-neming van den toestand. Den 6en November deelde hij de Tweede Kamer mee, dat de reis zou plaats-vinden, „opdat ook het publiek 's Landsvoogds „overtuiging zou gaan deelen, dat men in Atjèh op „den goeden weg was.” De landvoogd verbleef op Atjèh van 25 Nov. op 24 Dec. 1907. Het door hem daarna uitgebracht Verslag nopens den toestand in

het gewest Atjèh en onderhoorigheden verscheen in de Javasche Courant van 23 Juni 1908. Naar aanleiding van 's Landsvoogds bezoek en conform diens nieuwe inzichten werden uitgevaardigd de volgende voorschriften:

1e. Vanaf 1 Januari 1908 mocht eventueele bestraffing van hoofden niet meer plaats hebben door inhouding van de inkomsten dier hoofden; 2e. hoofden en (of) hun vrouwen en familieleden zouden niet meer worden gevangengezet als dwangmiddel om vuurwapens ingeleverd te krijgen, noch tot andere politieke doeleinden; 3e. politieke boeten en ha^a gantjéng's (zakelijke borgtochten) mochten alleen worden opgelegd op voorstel van den betrokken bestuurder — de Inlandsche rechtbank gehoord — bij volledig gemotiveerd besluit van den gouverneur, waarvan afschrift te zenden aan de regeering; 4e. bij oplegging van politieke boeten mochten voorhanden ha^a gantjéng's niet worden genaast. Slechts met goedvinden van betrokkenen mochten als zoodanig dienende gelden of sieraden worden aangewend tot aanzuivering van boeten; 5e. hoofden mochten zich doen vergezellen door een op hun pas te vermelden aantal met sikin gewapende volgelingen; 6e. hoofden wien het bezit van vuurwapens was vergund, mochten bij zich dragen een revolver en de gebruikelijke blanke wapenen; 7e. zoogen. „loodsen” als vaste tusschenpersonen tusschen civiele bestuurders en hoofden mochten niet worden gebezigd; 8e. als schrijvers en oppassers moesten zoo min mogelijk Atjèhers worden gebruikt; 9e. bivak- en patrouillecommandanten moesten zich onthouden van elke bestuursbemoeienis, behoudens het aan- en bijhouden der bevolkingsregisters; 10e. het was verboden beslag te leggen op huizen en vee van uitgewekenen, maar hun rijst, peper en boschproducten konden worden geconfisqueerd, de rijst voor den olifantentrein, en het overige ten voordeele van het wegenfonds.

Intusschen waren in 1907 bedrijfs- en inkomsten-belastingen ingevoerd overeenkomstig Ind. Stb. 1907 n°s 182, 183 en 184. Verder was de oprichting begonnen van gampöng-scholen, want het programma van gouverneur Van Daalen luidde: 1. vernietiging van de oelamapartij; 2. vervanging van de oude verdorven hoofden door hun buiten Atjèh door ons opgevoede zonen of andere familieleden; 3. volksonderwijs, tot neutraliseering van den invloed der Mohamedaansche opvoeding. Voorts was op Groot-Atjèh een bank in het leven geroepen, om aan de bevolking onder schappelijke voorwaarden credieten te verleenen in het belang van landbouw, handel en nijverheid, en zoodoende den woeker tegen te gaan en de welvaart te verhoogen. Een landbouwadviser was aangevraagd en de verbetering van de irrigatie (vooral ook van Peusangan) aanhangig gemaakt. Veelvle verbeteringen op hygiënisch gebied waren geschied: Koeta Radja had een drinkwaterleiding gekregen met bad- en wasch-gelegenheden voor het Oostersch publiek. De krotten van gampöng Barö waren opgeruimd en vervangen door behoorlijke huizen. Het gotenstelsel was uitgebreid, de stallen verplaatst naar buiten de bewoonde buurten enz. en een van 16 op 20 April gehouden jaarmarkttenoonstelling die veel Atjèsch bezoek trok van heinde en ver, leverde het bewijs, dat op Groot-Atjèh de toestanden weinig te wenschen overlieten.

In Pidië waren in Febr. '08 vele teungkoe's gesneuveld, evenals Keutjhi^a Seuman, die Koeta Radja in Maart t.v. had beschoten; in April was de bende

van Teukoe Léman, opvolger van Tjöt Tjitjém, totaal vernietigd (36 man met 3 gew. '95 en 11 beaumonts), en werd weer een teungkoeschuilplaats overvallen, waarbij 9 dooden en 3 beaumonts in onze handen bleven. Eindelijk sneuvelde in Mei Pólém Daloeëng, het lang gezochte bendehoofd uit de Pidiësche oelëëbalangsfamilie. Dat waren belangrijke stappen tot een beteren toestand! In Pasè werd in Jan. '08 de inf.-bezetting vervangen door een divisie marechaussee. De vijand besloot uit onze troepenverplaatsingen, dat de kômpeuni zou heengaan en verdubbelde zijn actie. Trambaan en telefoon moesten het ontgelden, vooral in Maart en April; en iedere maand bracht een of meer klewangaanvallen. Den nacht van 29 Febr. op 1 Maart werd zelfs ons kampement te Lhō^c Seumawè aangevallen en in den nacht van 6 op 7 Maart poogde een over zee naar Idi overgestoken bende de gevangenis aldaar te forceeren ter bevrijding van een familielid van Teungkoe di Paja Bakōng. Nadat in April een divisie marechaussee onder kapt. Christoffel onze macht was komen versterken, was het eichterspoedig gedaan. Met onverbiddelijke gestrengheid trad hij op tegen de met den vijand heulende bevolking, en zoo verkreeg hij, dat zij in het 2^e semester van 1908 ons tegen de benden terzijde stond. Terwijl de trambaan in het eerste halfjaar 1908 22 maal werd opgebroken, gebeurde dat in het 2e semester geen enkele maal, en de gevallen van telefoonvernietiging verminderden van 41 in het 1e tot 1 in het 2e semester. Toch vielen er van Aug. t/m Dec. '08 alleen in Pasè en Keureutōë nog 174 dooden!

Ter Oostkust was te Langsa in 1907 een gouvernement caoutchouc-onderneming geopend om den particulieren landbouw tot voorbeeld te strekken, en tal van landbouwconcessies werden er uitgegeven.

Ter Westkust bereikte kapt. Scheepens in Tapa^c Toeàn, dat in Juni '08 zich meldde Teukoe Banta, oudste zoon van Teukoe Bén Mahmoed van Blang Pidië, met 100 volgelingen, en in Juli Teukoe Bén zelf met 160 man, terwijl o.m. 17 geweren M. '95 werden ingeleverd.

Bij gouvts. besl. van 4 Mei werd de Generaal van Daalen op verzoek eervol ontslagen als militair commandant van Atjèh en Onderhoorigheden, tevens gouverneur van dat gewest en in zijn plaats benoemd de overste H. N. A. Swart, civiel en militair gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden. Den 10en Juni '08 aanvaardde deze het bestuur.

De Atjèhsche politieke hemel was toen al zeer veel opgeklaard. Des nieuwen Gouverneurs eerste bestuursdaad was: overal persoonlijk den landschaps-hoofden uit te betalen, wat zijn voorganger te hunner bestraffing van hun inkomsten had ingehouden. Hij toonde zich binnelijk, verschaft de hoofden geweren, legde geen boeten op en eischte geen ha^c gantjéng. Hij wijdde veel aandacht aan de meusapat-rechtspraak, welke ook nauwgezetter kon geschieden sinds bij gouvts. besl. van 10 Juni '08 (Ind. Stb. n°. 401) het gewest was verdeeld in 5 door assistent-residenten bestuurde afdelingen, welke weer waren gesplitst in een groot aantal onderafdeelingen. Het volgend jaar werden den gouverneur ook fondsen ter beschikking gesteld „ter voorziening bij wijze van rentelooze voorschotten in de eerste behoeften van in onderwerping gekomen hulpbehoevende personen.” Voor den toestand zeker wel het voornaamste was echter, dat oelama's en bendehoofden als vroeger werden vervolgd. Naar mate hun gelederen dunden verslapt de organisatie en minderde het

verzet. In 1910 sneuvelde de hoofdleiders in Pidië: de Tirò-teungkoe^c Tjhi^c Mahidin en Teungkoe di Boekét, en meldde zich de leider ter Westkust: Teungkoe Pidië. In Dec. '11 liet Teungkoe Tjhi^c Ma^cat, de laatste der Tirò-teungkoe's het leven, nadat al zijn raadgevers en volgelingen waren gevallen. Den 22en Febr. 1912 sneuvelde ook Teungkoe di Barat, de leider van het verzet in de ressorten Lhō^c Seumawè, Lhō^c Soekōn en in Döröt.

En zoo heerscht er dan nu een rust, als nooit vroeger heeft bestaan. Alle vijandige organisatie is uitgerooid, maar hostile stemmingen komen nog tot uiting en eischen hun offers, nu hier, dan daar; en het van Moorsch fanatisme doortrokken volkskarakter wettigt de verwachting, dat moordaanslagen op bestuurders, militairen, trambeambten en allen die ongeloovigen zijn of met ongeloovigen betrekkingen onderhouden, zich nog wel vaak zullen herhalen! Dat zal nog wel jaren zoo blijven.... om te verbeteren, naarmate men zich meer aan onze aanwezigheid gewent en het volk onder onzen invloed zal toenemen in welvaart en in ontwikkeling.

Een overzicht van de personeele middelen, waarmee sedert 1893 de strijd onzerzijds is gevoerd, en van de verliezen waarop hij partijen kwam te staan volgt hier achter. (Zie tabel op pag. 90).

Literatuur: Ferrand (G.), Relations de voyages et textes géographiques Arabes, Persans et Turcs, relatifs à l'extrême-Orient du VIII au XVIII siècle. 2 dl. 1913 en 1914. — R. Hoessein Djajadiningrat. Critisch overzicht van de in Mal. werken vervatte gegevens over de geschiedenis van het Soeltanaat van Atjèh, in Bijdr. T. L. en V.k. van N.I. deel 65 (1910). — Dagregister, gehouden int Casteel Batavia vant passeerenden enz. Uitgave Bat. Gen. K. en W. 1887-1902. — Tiele (Dr. P. H.) en Heeres (Mr. G. E.) Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, 3 dln 1886—1895. — Kruyt (J. A.), Atjèh en de Atjèhers 1877. — Kielstra (Dr. E. B.), Beschrijving van den Atjèh-oorlog. 3 dln. 1883, 1884, 1885. — Van Heutsz (J. B.), De onderwerping van Atjèh 1893. — Snouck Hurgronje (Dr. C.), De Atjèhers 2 dln. 1893. — Damsté (H. F.), Atjèhsche Oorlogspapieren; in Ind. Gids 1912. — De Klerck (E. S.), De Atjèh oorlog dl. I 1912. — Kruisheer (A.), Atjèh 1896 2 dln. 1913. — Damsté (H. T.), Atjèh historie in Kol. Tijdschrift 1916, afl. 3, 4 en 5. — Korte Atjèh-verslagen in de Javasche Courant. — Koloniale Verslagen.

ATJÈH-HOOFD, bergachtig voorland van Atjèh, beoosten de Suratte-passage, en als zoodanig de uiterste Westpunt van de noordelijke kust van Atjèh. Door dit voorgebergte wordt de reede van Oelëë Lheuë voor westelijke winden beschut.

ATJÈHERS. 1. Bevolking; standen. — Betrouwbare gegevens betreffende de herkomst der Atjèhers ontbreken; wat zij zelve daaromtrent mededeelen, berust op gissingen en onderstellingen. Ongetwijfeld hebben ook vreemdelingen uit Hindoestan, Arabië, Java en van elders, hunne bijdragen tot de Atjèhsche bevolking geleverd, zoowel ter hoofdplaats als op de kustplaatsen in de Onderhoorigheden. Ook de slaven (vooral van Nias) zijn in dit opzicht van belang geweest. Eene gemengde bevolking (waaronder Bataks, Maleiers en Niassers) treft men tegenwoordig vooral aan ter hoofdplaats en op havenplaatsen als Lhō^c Seumawè. Zie verder nog onder ATJEH. — Verschilpunten tusschen de bewo-

Jaar.	Sterkte:		Gesneu- veld:		Aan be- komen wonden over- leden:		Gewond:		Verliezen der Atjèhers:			Buitgemaakte en ingeleverde vuur- wapenen:			
	Officieren.	Minderen.	Officieren.	Minderen.	Officieren.	Minderen.	Officieren.	Minderen.	Dooden.	Gewonden.	Gevange- nen.	Model '95	Andere achterl.	Voorladers.	Revolvers.
1893	228	5543	1	10	—	—	12	90	?	?	?	?	?	?	?
1894	226	5396	1	16	—	—	12	134	?	?	?	?	?	?	?
1895	224	5811	—	3	—	5	3	37	?	?	?	?	?	?	?
1896	323	7876	6	73	2	72	43	863	?	?	?	?	?	?	?
1897	286	8020	4	57	2	31	19	361	?	?	?	?	?	?	?
1898	290	7737	—	19	1	17	17	251	?	?	?	?	?	?	?
1899	235	6916	1	32	1	21	27	299	612	?	253	24	176	449	?
1900	236	6964	1	23	1	23	11	256	921	?	517	2	191	637	?
1901	240	6960	1	39	—	20	8	323	1815	?	292	4	206	2671	?
1902	224	6684	2	66	3	17	26	423	2582	?	391	10	445	2010	76
1903	224	7105	1	30	1	14	14	271	2853	?	357	5	463	1673	46
1904	229	6835	1	55	7	33	35	399	4726	?	502	44	494	1905	71
1905	191	5566	1	69	1	13	12	236	2393	?	213	52	538	718	56
1906	208	6409	1	37	—	10	9	188	2151	56	788	22	139	688	76
1907	204	6239	—	18	1	12	9	205	1917	?	649	26	110	352	50
1908	185	6097	2	17	—	9	10	280	855	29	184	28	104	93	35
1909	191	6269	—	15	—	9	4	210	1143	41	333	16	45	155	18
1910	189	6252	—	8	—	3	4	144	678	35	329	30	65	111	29
1911	186	6008	—	8	1	3	4	91	407	22	189	20	45	113	?
1912	178	5775	—	2	—	3	2	33	142	13	49	20	21	34	3
1913	158	5144	—	—	1	—	3	13	48	2	37	?	?	?	?
1914	166	4612	1	5	—	2	—	28	47	6	2	?	?	?	?

ners der verschillende streken van Atjèh openbaren zich in talrijke lokale eigenaardigheden, plaatselijke gebruiken en opvattingen, welke hier onbesproken moeten blijven; met name plachten in Groot-Atjèh de Benedenlanders in den Sultans-tijd zich in kleeding, taal en vele andere opzichten te onderscheiden van de Bovenlanders, die hun eigen dialect spraken en de meer steedsche manieren van de *oereuëng barôh* niet kenden. In het algemeen kan men van de Atjèhers dit zeggen. Zij zijn slanker, lichter en leniger van bouw dan de Maleiers. Hun huidskleur is donkerder. De oogen zijn grooter en vertoonen meer wit; aan het uiterlijk geeft dat soms iets wilds en schichtigs. De Atjèhsche conversatie klinkt hard en driftig en is ruw van inhoud. Zij geeft in dit opzicht den volksaard weer, die stellig niet zachtzinnig is! —

De voornaamste stand in Atjèh was vroeger die der sultansverwanten (*toeankoe's*); zij achtten zich boven de voor andere Atjèhers geldende wetten verheven, maakten zich aan grenzenlooze willekeur jegens minderen schuldig en leidden veelal een ruw ongeregeld leven, maar waren niet talrijk. Overigens was het verschil in standen in Atjèh niet zoo groot als elders in den Archipel wel het geval is. Men onderscheidt thans hoofdzakelijk drie standen: dien der grooten (*oereuëng oelèè*), nl. de hoofden met hunne families en wie met hen in rang of gegoedheid gelijkstaàn; den middenstand, de *oereuëng peuteungakan* (bijv. de dorpsbestuurders en de met hen gelijkstaanden) en dien der groote massa, de mindere lieden (*oereuëng ikoe*) onder welke zij, die van slaven afstammen, het laagst worden geacht. Met name bij vaststelling van het bedrag van den bruidschat wordt met dit verschil van standen rekening gehou-

den. (C. Snouck Hurgronje. De Atjèhers, I, blz. 370).

2. Inheemsche bestuursinstellingen. a. *Dorpen*. De volksindeeling in Atjèh is reeds lang niet meer genealogisch, doch territoriaal. De geslachten wonen dus, verspreid in het land, dooreen en de inwoners van een dorp — *gampông* (waarmede in grootere plaatsen ook wijken worden aangeduid) — zijn aan het gezag van het dorpshef (*keutjhis* of *tjhis*, d. i. „oudste”) onderworpen, onverschillig tot welk geslacht of welken stam zij behooren. Toch noemt men hen nog „kinderen” van den *keutjhis* en diens positie vertoont nog menig punt van overeenkomst met die der familiehoofden elders. Wil een dorpeling naar een andere *gampông* verhuizen of trouwen, dan is toestemming van den *keutjhis* daartoe onmisbaar. Bij de uitoefening zijner bestuurstaak wordt deze bijgestaan door een raad van oudsten, dwz. van mannen van levenservaring en kennis der landsgebruiken. Met de zorg voor de godsdienstige aangelegenheden in de *gampông* is de *teungkoe* belast. ¹⁾

¹⁾ Den titel *teungkoe* (*toeankoe*, d. i. mijn heer) geeft men in Atjèh in het algemeen aan lieden, wier werkkring met den godsdienst in verband staat of die zich door eenige kennis van den godsdienst onderscheiden. De *teungkoe* van den *gampông* munt gewoonlijk niet door wetgeleerdheid uit; zijne waardigheid is een erfelijk dorpsambt geworden; het komt zelfs voor, dat hij niet eens de noodige kennis bezit om al zijne functiën naar behooren te vervullen, zoodat anderen hem daarin moeten bijstaan (C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers I, blz. 73).

b. *Moekim*. Boven de gampōng staat van ouds de uit samenvoeging van eenige gampōngs ontstane *moekim*. In de Moslimsche wet wordt met het woord *moekim* een persoon aangeduid, die, als „ingezetene” tot deelname aan den ter plaatse gehouden Vrijdagsdienst verplicht is. Nu is deze dienst, volgens de in Ned.-Indië heerschende Sjtīfītische leer, slechts geldig wanneer hij door minstens 40 personen wordt bijgewoond en de meeste Atjehsche dorpen zijn niet genoegzaam bevolkt, om er geregeld op zulk een aantal deelnemers aan den wekelijkschen dienst te kunnen rekenen. Daarom placht men in het centrum van eenige niet te ver uit elkaar liggende gampōngs een moskee ten behoeve der gezamenlijke dorpsbewoners voor den Vrijdagsdienst interichten. De kring van dorpen, welker „ingezetenen” zich Vrijdags in de gemeenschappelijke moskee te vereenigen hadden, werd „*moekim*” genoemd, eene verbastering dus van de oorspronkelijke beteekenis van het Arabische woord, welke ook in andere Maleische landen voorkomt. (De drie *sagi*'s in Groot-Atjeh werden naar het oorspronkelijke aantal hunner *moekim*'s onderscheiden in de *sagi* der 22 *moekims* (in het Z.), die der 25 *moekims* (in het W.) en die der 26 *moekims* (in het O.) en deze benaming bleef behouden toen het aantal *moekims* later in de *sagi* der 25 en vooral in die der 22 *moekims* door bevolkingsaanwas grooter was geworden). — De *moekim*'s vormden dus oorspronkelijk een uitsluitend kerkelijke inderling. In de verderafgelegene Onderhoorigheden is dit ook nu nog het geval. Maar in Groot-Atjeh en eenige der meer nabijgelegene Onderhoorigheden (zooals in de Pidiëstreek en Samalanga) werden de *moekim*'s tevens bestuursressorten, welker hoofden den titel *imeum* (van het Arabische *imām*) droegen. Zooals reeds uit dezen ambts-titel blijkt waren de *imeums* oorspronkelijk slechts leiders van den dienst in de moskee. Later lieten zij deze leiding echter aan anderen over en werden zelve wereldlijke hoofden.

c. *Landschappen*. In historische tijden was Atjeh steeds verdeeld in een groot aantal landschappen, welker erfelijke hoofden als de heeren des lands golden. In Groot-Atjeh heetten zij *oelëebalang* en oefenden hun gezag zonder bijstand van andere hoofden uit; in de Onderhoorigheden droegen zij verschillende titels (bijv. *keudjroeën*, *meuntröë*, *tjhis*, *datos*, enz.) en werden in hun bestuur veelal bijgestaan door zgn. viermannen (*toeha peuet*) of hoofden met anderen titel, die naar landsgebruik in vele gevallen moesten gehoord worden. In Groot-Atjeh hadden de *oelëebalang*'s zich — blijkbaar op grond van gemeenschappelijke belangen — tot drie bondgenootschappen vereenigd (de drie zgn. *sagöe*'s of *sagi*'s, d. i. „zijden” van het driehoekig gebied van Groot-Atjeh). Aan den *panglima sagi*, het hoofd des verbonds, werd echter slechts in zaken betreffende algemeene belangen der verbonden gezag toegekend. Ook in de Onderhoorigheden kwamen dergelijke federaties voor, o. a. die van Gigieng in Pidië, die van Pasë, e. a. Deze landschappen met hunne *oelëebalang*s en *sagi*'s met hunne *panglima*'s *sagi* zijn in de tegenwoordige administratieve verdeling behouden gebleven. Zie ATJ EH.

d. *Sultanaat*. Als gemeenschappelijk opperheer huldigden de hoofden den vorst in de havenstad Atjeh. Deze vorsten, die zichzelf in officiële (Maleische) stukken den titel *soltān* gaven, werden door de Atjehers gewoonlijk *Pôteu* (d. i. onze heer) of *Radja* genoemd. Hun aanzien ontleenden zij vooral aan hunne heerschappij ter zee en over de naburige

havens. De daaruit voortkomende opbrengsten vormden de hoofdbron van den rijkdom en van de pracht van het hof, waarvan zoowel de Inlandsche als de Europeesche berichten uit vroegeren tijd melding maken. Het binnenland daarentegen had voor de sultans minder belang. Zelfs in den bloeitijd des rijks (in de 2e helft der 16e en vooral in de 1e helft der 17e eeuw) beperkte zich hun onmiddellijk gezag tot de naaste omgeving der hoofdstad. De hoofden der landschappen, die zich — zelfs nog in latere tijden — door de sultans met hunne waardigheid lieten bekleeden en als bewijs daarvan eene oorkonde (een zgn. *sarakata*, d. i. eigenlijk bevelschrift) voorzien van het negenvoudig sultanszegel ontvingen, waren feitelijk onafhankelijk in hun gebied. Reeds in het einde der 17e eeuw kwamen de sultans geheel onder voogdij der hoofden in Groot-Atjeh. Aanvankelijk waren het de hoofden der 3 *sagi*'s, die tot sultan verkozen wien zij wilden, meestal iemand uit het geslacht van den overleden vorst, maar soms ook vreemden, bijv. *sajjids*, die zich in Atjeh ophielden. De verkozene betaalde hun eene som gelds voor zijne verkiezing. In den loop des tijds deden ook andere hoofden hunnen invloed op de verkiezing der vorsten gelden. Volgens de overlevering zouden een tijdlang twaalf hoofden (waaronder de 3 *panglima*'s *sagi*) een soort kiescollege hebben gevormd. De latere sultans hadden geen wezenlijken invloed meer buiten den *dalam*, het ruime vorstenerf (door de Europeanen later de kraton genoemd), en nadat in 1873 het hof naar Keumala (in Pidië) was uitgeweken, verdween zelfs dit laatste overblijfsel van het vroegere aanzien der Atjehsche sultans. Met het zich aanmelden ter onderwerping op 10 Januari 1903 te Sigli van den pretendent sultan Alaoedin Moehamat Dawöt Sjah hield het sultanaat, ook voor de Atjehers metterdaad op te bestaan.

3. *Gods dien st*. Reeds eeuwen geleden drong de Islam van uit Hindostan langs de handelswegen naar de Atjehsche kusten en vandaar op den duur ook in het binnenland door. Hoewel de Atjehers nooit uitmuntten door stipte naleving der door den Islam voorgeschreven plichten, zagen zij toch met minachting op niet-Mohammedanen neer. Later wakkerde het verzet tegen de invoering van het Nederlandsche gezag een buitengewonen ijver voor den heiligen oorlog aan. — De invloed van den Islam doet zich in Atjeh op velerlei gebied gevoelen. De Atjehsche tijdrekening is Mohammedaansch (Zie C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers* I, 205—214); de feest- en gedenkdagen van den Islam worden ook in Atjeh gevierd (ibid. 214—265). Aan de bedevaart naar Mekka nemen jaarlijks vele Atjehers deel. Vele gebruiken in het huiselijke leven der Atjehers worden door den Islam beheerscht (ibid. 319 vv.); ook hun familiericht heeft eenigen invloed van de Mohammedaansche wet ondervonden, met name ten aanzien van het huwelijkscontract en de echtscheiding. Het oude, op animistische grondslog berustende geloof aan de macht van geesten, natuurkrachten, lokale godheden, enz., leeft in Atjeh niet minder dan in andere Moslimsche landen voort, gedeeltelijk in door den Islam zelf gesanctioneerde vormen, o. a. in de kandoeri's ter afwering van gevreesde onheilen, na het overlijden van bloedverwanten, na den oogst en in vele andere gevallen; verder in de populaire vereering van verschillende (zoowel algemeen Mohammedaansche als plaatselijk Atjehsche) heiligen. Tot de Atjehsche heiligen behooren vooral Teungkoe Andjōng (een in 1782 gestorven Arabier), de Turksche (of Syrische) „heilige van gampōng Bitaj”, die

volgens de overlevering in de 16e eeuw in Atjèh kwam, en Abdoerra'oef, bekend als *teungkoe di koeala* (naar zijn bij de monding der Atjèh-rivier gelegen graf), die in de 17e eeuw met zulk een ijver de zonden en ketterijen der Atjèhers bestreden heeft, dat hij bij het nageslacht zelfs als invoerder des Islams in Atjèh gold. — In of bij iedere gampông bevindt zich de *meunasah*, oorspronkelijk het mannenverblijf en dorpsraadshuis, later, na invoering des Islams, tevens het dorps-bedehuis (meunasah van het Arab. madrasah, plaats, waar godsdienstonderwijs wordt gegeven.) Daar worden onder leiding van den *teungkoe* de gemeenschappelijke *sembahjang's* verricht, hetgeen echter gewoonlijk slechts ééns per dag, even na zonsondergang geschiedt, terwijl ook dan zelfs maar weinigen der aanwezigen daaraan deelnemen; want de meeste Atjèhers verzuimen bijna geregeld hunne *sembahjang's*. De *teungkoe* verleent verder bijstand bij verschillende godsdienstige ceremoniën in de *gampông*, bij het sluiten van huwelijken, bij de *kandoeri's* (welke hij met zegenspreuken wijdt), enz., en ontvangt de daarvoor gebruikelijke geschenken; aan het einde der vastenmaand bovendien de *pitrah* (zie PITRAH), welke vele Atjèhers beschouwen als eene belooning, die den *teungkoe* in het bijzonder voor het verrichten van de *trawèh* (zie SEMBAH-JANG) toekomt. — De moslimsche godsdienstwetenschap vond steeds beoefenaars in Atjèh; nog steeds worden de zoowel in het Arabisch als in het Maleisch en Atjèhsch geschreven *kitab's* met ijver bestudeerd. Op vele plaatsen wordt godsdienstonderwijs gegeven; de leerlingen, gewoonlijk uit ver verwijderde *gampông's* afkomstig, wonen in zgn. *rangka'ng's* bijeen (C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers II, 1—33). Verscheidene eierzuchtige beoefenaars der heilige wetenschap traden bij het verzet tegen het Nederlandsch gezag als leiders op den voorgrond (ibid. I, 183 vv.). Vroeger, in den sultanstijd, werden zelfs wetgeleerden uit Indië, Syrië, Egypte, enz., door den luister van het hof tot een verblijf in Atjèh aangelokt. Sommigen dier vreemdelingen hebben voor de Atjèhsche heerschers werken in het Maleisch geschreven, welke nog steeds zeker aanzien genieten. Zoo de uit Goedjrat afkomstige geleerde Ranîrî, die voor Iskander II werken schreef. Vele Atjèhers laten zich bij gelegenheid der bedevaart te Mekka in een der orthodoxe mystieke broederschappen, vooral in de Kâdirijjah- of in de Naksjibendijjah-orde opnemen (zie TAREKAT). Toch hebben deze broederschappen in Atjèh niet zulk eene betekenis als in sommige andere streken van Ned.-Indië. Daarnaast leeft in Atjèh ook de kettersche mystiek nog in zekere vormen voort, hoewel deze langzamerhand onder invloed van uit het centrum des Islams voor de orthodoxe opvattingen te dier zake plaats maakt. In vroegeren tijd vonden in Atjèh de destijds ook in Hindostan op den voorgrond tredende vormen van kettersche, pantheïstische mystiek in ruimen kring bijval (Zie C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, II, 11 vv.).

4. Recht. a. *Familierecht, kawôm's, huwelijk en echtscheiding*. Het Atjèhsche familierecht is thans ouderrechtelijk: kinderen behooren zoowel tot de familie van hunnen vader als tot die hunner moeder. Maar de vrouw blijft na haar huwelijk het erf harer ouders bewonen en hare kinderen groeien dus te midden hunner moederlijke verwanten op; zij blijven de *gampông* hunner moeder steeds als de hunne beschouwen. Is de man dorpsgenoot zijner vrouw, dan woont hij bij haar in; anders bezoekt hij haar slechts bij tusschenpoozen (hij wordt dan gezegd, bij

haar „thuis te komen”). Een en ander kan een overblijfsel zijn eener oudere matriachale familieordening. Daarnevens bestaat, als overblijfsel eener op vaderrecht gebaseerde periode van het Atjèhsche familierecht, de genealogische indeeling der bevolking in stammen. De leden van zulk eenen stam (of geslacht) — Atjèhsch: *kawôm* (van het Arabische kaeem, d. i. volk) — beschouwen elkander als verwanten, in de manlijke lijn van een zelfden stamvader afstammende, en hebben, met name in gevallen van doodslag, verwonding, belediging, enz., gemeenschappelijke rechten en plichten met het oog op weerwraak en het betalen van den losprijs. Zij wonen thans overal door elkander verspreid; waar velen bijeenwonen, plegen zij nog wel een hoofd (*panglima kawôm*) tot behartiging hunner stambelangen aan te stellen. Doch deze genealogische indeeling past niet meer bij de reeds lang op territoriale volksordening gegronde maatschappelijke verhoudingen en verliest dan ook meer en meer hare practische beteekenis. — Aanneming van vreemden als familieleden en wettiging van onechte kinderen is in Atjèh niet gebruikelijk. — Hoewel het huwelijk niet meer communiaal is, plegen toch na den dood des mans diens manlijke bloedverwanten aan zijne weduwe een nieuw huwelijk met één hunner aan te bieden (indien zij daartoe nog in de termen valt), wat op een oorspronkelijk zwagerhuwelijk schijnt te wijzen. Of de nog altijd in zwang zijnde betaling van een *djinamèë* (gave van den gast, nl. van den echtgenoot) na de huwelijksvoltrekking oorspronkelijk in verband heeft gestaan met het geven van een koopsom voor de vrouw (vgl. C. van Vollenhoven. Het adatrecht van N.-Indië, blz. 164), is onzeker. Naar oud gebruik plegen de ouders nog veelal de helft van dezen *djinamèë* aan den echtgenoot terug te geven. Daardoor blijven zij (waarschijnlijk in overeenstemming met de oorspronkelijke bedoeling van dit gebruik) gerechtigd om, ook na de voltrekking van het huwelijk nog gedurende zekeren termijn — den z.g.n. *djandji djinamèë*, welke van het door den schoonzoön betaalde bedrag afhankelijk is — het ouderlijke gezag met de daaraan verbonden rechten en plichten (o.a. den plicht tot het verstrekken van levensonderhoud) over hunne dochter uitte oefenen. Sterft deze laatste gedurende bedoelden termijn, dan bieden zij gewoonlijk een harer zusters of eene andere naverwante als plaatsvervangster aan den weduwnaar aan. Deze behoeft dan geen bruidschat voor dit nieuwe huwelijk te geven, ofschoon wel een bedrag daarvoor vastgesteld wordt, om formeel aan de eischen van den Islam te voldoen. Alle verkeer tusschen schoonouders en schoonzoon geldt in Atjèh als onbetamelijk; voor zoover dat mogelijk is, vermijden zij dus elkanders tegenwoordigheid (C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers I, 327 v.). In verband met de vrij groote zelfstandigheid der gehuwde vrouw is de voorwaardelijke verstooting bij het sluiten van een huwelijkscontract in Atjèh niet gebruikelijk (C. Snouck Hurgronje o. c., I, 381 vv.); de echtscheiding wordt er door de regelen der Mohammedaansche wet beheerscht.

b. *Goederen- en erfrecht*. Het bestaan van een oorspronkelijk beschikkingsrecht der bevolking over den bodem kan ook in Atjèh nog worden aangetoond, hoewel dit recht ten aanzien van den reeds bebouwen grond nog slechts in zeer rudimentairen vorm in stand is gebleven. (C. van Vollenhoven, Het Adatrecht van Ned.-Indië, blz. 195—197). Het recht op den in cultuur gebrachten grond is het ook van elders in den Archipel bekende, met

ons eigendomsrecht corresponderende, zgn. inlandsche bezitrecht, dat in Atjèh echter niet (zoals bijv. op Java) beperkt wordt door eene daaraan verbonden verplichting om belasting in arbeid of geld te voldoen. Ook behoeft men er geen dorpsgenoot te zijn, om grond in de gampōng te kunnen bezitten. Het vermogen behoort in Atjèh niet meer aan de familie in haar geheel en blijft ook niet onder beheer van een familiehoofd, zooals bijv. bij de Minangkabauers, maar wordt, bij overlijden, onder de erfgenamen verdeeld. Ontvangt de dochter een uitzet mede ten huwelijk, dan heeft de overdracht daarvan door hare ouders eerst plaats na afloop van den bruidschatstermijn. Man en vrouw behouden den eigendom van hetgeen zij ten huwelijk medebrengen. Hetgeen gedurende het huwelijk wordt verworven, wordt bij ontbinding van het huwelijk in streken, waar de vrouw haren man in zijn bedrijf pleegt behulpzaam te zijn, in gelijke helften verdeeld.

5. **Huiselijk leven, ziekten, volksspelen.** *a. Woning.* De woningen zijn in Atjèh bijna alle naar hetzelfde model ingericht. De vloer verheft zich eenige meters boven den grond en rust op de vier evenwijdige rijen der huisstijlen. De woning bestaat uit drie gedeelten: een vóór- en achtergalerij, welke zich over de geheele lengte van het huis uitstrekken, en daartusschen het middengedeelte met een eenigszins verhoogden vloer, welke op de beide middelste rijen der huisstijlen rust. Bestaat iedere rij uit zes huisstijlen, dan bevat het middengedeelte twee, met eene deur op de achtergalerij uitkomende kamers, tusschen welke een doorgang van de vóór- naar de achtergalerij voert; bestaat iedere rij slechts uit vier huisstijlen, dan heeft het middengedeelte der woning slechts één zoodanige kamer (*djoerèë*) en bevindt de doorgang van de vóór- naar de achtergalerij zich naast die kamer. Langs een trap bereikt men door de huisdeur de voorgalerij; hier worden de gasten ontvangen. Onder aan de huistrap bevindt zich gewoonlijk een vat met water, waarmede de binnentredende zijne voeten kan reinigen. In de binnengalerij verrichten de vrouwen hare dagelijksche bezigheden. De slaapplaatsen zijn in de *djoerèë*. De woning bevindt zich op een meestal met vruchtboomen beplant erf, dat omgeven is door eene omheining. De ruimte onder het huis doet dienst als bergplaats, o. a. voor de huisdieren (honden, schapen, bokken en hoenders); koeien en buffels krijgen eene afzonderlijke plaats in stallen (C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, I, 35—46).

b. Kleeding en voeding. De Atjèhsche kleederdracht onderscheidt zich door de wijde broek (*siloeuë*, of *loeuë Atjèh*), zoowel door mannen als door vrouwen gedragen. Het lendenkleed daaroverheen reikt bij mannen tot ongeveer de knie en hangt bij vrouwen tot op de voeten of althans tot beneden de knieën af. Het bovenlijf is zoowel bij mannen als bij vrouwen met een baadje (*badjèë*) bedekt, terwijl de vrouwen nog een kleed bij wijze van de Javaansche *slendang* om de schouders slaan. — De hoofdspijs, tweemaal daags, 's morgens te 8—9 en 's avonds te 5—6 uur genuttigd, is in water gaar gekookte rijst (*boe*) met groentenat; daarnevens behooren ook stokvisch, gekookte zee- en riviervisch, kleeftijst, vruchten en zoetigheden tot de gewone voedingsmiddelen. Het gebruik van *sirih* is algemeen. Aan opium gaat men zich niet slechts in de koloniën der peperplanters op de Oost- en Westkust, maar ook elders in Atjèh wel te buiten.

c. Geboorte, jeugd, opvoeding van het kind. Zwan-

gerschap en bevalling brengen in Atjèh vele, gedeeltelijk op bijgeloof gegronde volksgebruiken mede (C. Snouck Hurgronje o. c. I, 408 vv.). Gedurende de zwangerschap heeft eene vrouw zich te hoeden voor hetgeen dan volgens de adat als *pantang* (verboden) geldt; onvoorzichtigheid te dien aanzien zou slechte gevolgen kunnen hebben; vrees voor de *boerōng* (*poentianak*) maakt vooral voorzorgen noodig. Na de bevalling rust de kraamvrouw naar oud gebruik gedurende 44 dagen op een ligbank (*prataih*), onder welke voortdurend in een oven vuur onderhouden wordt. De eerste keer, dat een kind buitenshuis wordt gebracht — dit heet *peutrōn* (doen nederdalen) — geldt ook in Atjèh als een gewichtige gebeurtenis, welke met een *kandoeri* gevierd wordt, maar toch niet zooveel ceremonieel vereischt als op Java (C. Snouck Hurgronje o. c. I, 428 vv.). De besnijdenis heeft zonder feestelijkheden plaats, tenzij geloften daartoe bijzondere aanleiding mochten geven. De tandenvijling is niet algemeen; zij geschiedt bij vrouwen eerst na het huwelijk, bij jongens in het 12e—15e jaar. Aan de opvoeding neemt de vader deel zooveel hij zelf verkiest; het zou hem in Atjèh niet (zoals in de Padangsche bovenlanden) verboden worden, zich daarmede te bemoeien; hij is echter niet geregeld in de woning aanwezig.

d. Huwelijk. In den regel worden meisjes in Atjèh zeer jong (8 à 10 jaar oud) ten huwelijk gegeven. De verloving komt door bemiddeling van een tusschenpersoon (den *seulangké*) tot stand en het *gampōng*-bestuur moet in de zaak gekend worden. Toestemming van het *gampōng*-hoofd is zelfs een noodzakelijk vereischte voor de verbintenis. Verbreekt de vader der bruid zonder aannemelijke redenen de verloving, dan moet hij niet alleen het verlovingsgeschenk aan den bruidegom teruggeven, maar bovendien eene boete aan den *oelèëbalang* betalen. Evenals andere gewichtige voorvallen in het huiselijk leven kenmerkt ook de verloving zich door de daarbij van ouds gebruikelijke, stereotype, langdradige onderhandelingen (in ouderwetsche formules die soms belangrijk historisch-ethnographisch materiaal bevatten). Over de vele ceremoniën van de bruiloft, de daarbij gebruikelijke kleedij van bruid en bruidegom en de gebruiken gedurende den eersten tijd na het huwelijk, zie: C. Snouck Hurgronje o. c. I, 328—358, 390 vv. — De meeste Atjèhers hebben slechts ééne vrouw; toch kiezen bemiddelden zich wel eene echtgenoot in meer dan één *gampōng*, vooral hoofden, die eene hun passende partij dikwijls slechts op grooten afstand van hun gebied kunnen vinden. Ook concubinaat met slavinnen kwam voor; de slavin werd dan *goendé* genoemd; de kinderen waren, volgens den Islam, wel is waar vrij, maar hunne maatschappelijke positie was toch niet gelijk aan die van kinderen van vrije vrouwen. De positie der gehuwde vrouw is in Atjèh, doordat zij het erf harer ouders blijft bewonen, minder slecht dan in vele andere Mohammedaansche landen.

e. Ziekten; overlijden. Ziekten worden door de Atjèhers in het algemeen nog aan den invloed van booze geesten toegeschreven en de geneeswijzen staan met die opvatting in nauw verband (C. Snouck Hurgronje I, 451 vv.). Bij sterfgevallen worden de voorschriften van den Islam zooveel mogelijk in acht genomen; vgl. GRAF, § 2. Na afloop der begrafenis volgt een *kandoeri*,¹⁾ welke later op den 3en, 5en, 7en, 10en, 30en, 40en, en 100en dag na het

¹⁾ De naam *soertanah*, overigens in Ned.-Indië hiervoor bekend, is in Atjèh niet gebruikelijk

overlijden, en op den verjaardag daarvan, herhaald wordt. Het „planten van grafsteenen” op een graf is volgens de adat verboden gedurende den tijd, dat de rijst te velde staat; overtreding van dit verbod zou, naar men meent, mislukking van den oogst in den omtrek ten gevolge hebben.

f. *Spelen en vermaken*. Algemeen geliefd bij de Atjehers zijn verschillende soorten van dierengevechten. Groote zorg wordt aan het opkweken der vechtdieren besteed. Bij iedere feestvreugde geldt ook dobbelarij, ondanks het verbod van den Islam, min of meer als onmisbaar. Bijzondere beteekenis voor den Atjèher hebben de uitvoeringen, bekend onder den naam *ratèb sadati*, die in den vorm van een wedstrijd plaats hebben en gewoonlijk van ongeveer 8 ure 's avonds tot na den daarop volgende middag duren. Zij zijn eene verbastering der godsdienst-oefeningen bij de mystieke orden in zwang (speciaal van den zgn. *ratèb Sammán*, zie: C. Snouck Hurgronje o.c., II, 220 vv.). Daarbij wedijveren de partijen — gezelschappen uit verschillende *gampông's*, ieder met hunnen *sadati* (een als vrouw uitgedosten knaap, die de hoofdrol vervult) — in het voordragen van raadsels, fragmenten van erotische poëzie en toespelingen en vragen, welke op geestige of spottende wijze beantwoord moeten worden. Welke partij in dezen wedkamp overwinnaar blijft, wordt beslist door de toeschouwers, wier oordeel op dit punt meestal zeer éénstemmig is. De beteekenis dezer *sadati*-spelen voor het volksleven in Atjèh laat zich vergelijken met die der *wajang*-spelen op Java; beide boeien doordat al, wat in wildere kringen bekend is van nationale overlevering, wetenschap, godsdienst en kunst, daarbij ter sprake komt, opgeluisterd door kwinkslagen en zinspelingen op kortgeleden gebeurtenissen; liefde en strijd vormen bij den *ratèb sadati* evenals bij den *wajang* het hoofdonderwerp. — Eene variatie van het *sadati*-spel is de *ratèb poelèt*, zoo genoemd naar de daarbij in gebruik zijnde houten ringen (*bòh poelèt* of *broeë poelèt*). Ook dit spel bestaat in een wedstrijd tusschen twee gezelschappen. — liefst uit verschillende *gampongs* (maar zonder *sadati*) — die voordrachten ten gehoor brengen en deze begeleiden met lichaamsbewegingen en het manoeuvreren met doeken en ringen. — Bij bruiloften, bezoeken aan heilige graven, en andere gelegenheden hebben gewoonlijk zgn. *alangan*-optochten plaats, meestal opgeluisterd door muziek van het eigenaardig Atjèhsche *geundrang*-orkest.¹⁾

6. *Landbouw, vischvangst, handel*. a. *Landbouw*. De Atjehers zijn vooral een landbouwend volk. „De landbouw” — aldus een gewone Atjèhsche zegswijze — „is de meester der broodwinning”. Vooral de rijstbouw vormt eene hoofdbezigheid voor de meerderheid der bevolking; daarenboven is ook de teelt van suikerriet en, in de Onderhoorigheden, de pepercultuur van belang; ook vruchtboomen, zooals klappers en pinang, worden aangekweekt. De rijst wordt in het algemeen op sawahs, op hooger gelegen gronden ook op ladangs verbouwd. Voor de besproeiing der sawahs (voor zoover deze niet in moeras zijn aangelegd) wordt geen gebruik gemaakt van het water der rivieren, doch uitsluitend van regenwater, dat door middel van dijkes opgevangen en zoo veel mogelijk op de sawahs teruggehouden wordt. Zie verder: ATJEH.

¹⁾ De *geundrang* is een trom; andere Atjèhsche muziekinstrumenten zijn de *sroenè* (dwarsfluit) en *hareubab* (viool); zie C. Snouck Hurgronje o.c. II, 265 vv.

De werkzaamheden bij den rijstbouw worden in Groot-Atjèh in de Benedenlanden door mannen verricht; elders laat men de uitplanting wel aan vrouwen over. Wel bestaan ook in Atjèh bijgeloovige gebruiken en voorstellingen bij den rijstbouw, maar toch niet in die mate als bijv. op Java (C. Snouck Hurgronje o.c. I, 279 vv.). De jaargetijden, naar welke de landbouw-werkzaamheden zich regelen, berekent men naar een moesson-kalender. Deze heeft niets gemeen met de moslimsche, uit 12 maanden samengestelde, maar bestaat uit eene reeks *keunông's* (periodes, verlopende tusschen de tijdstippen, waarop de maan en het sterrebeeld de Schorpioen elkander aan den hemel „ontmoeten”), welke tezamen een zonnejaar vormen. Zie ook onder ATJEH.

b. *Vischvangst*. Deze strekt velen Atjehers tot levensonderhoud; gevischt wordt zoowel op zee en in zoutwaterkreken als in zoetwater op de rijstvelden (waar men ook vischvijvers aanlegt) — maar weinig in rivieren, daar de sterke stroom daartegen bezwaar oplevert. Zie verder: ATJEH. Ook de visschers achten zich bij de uitoefening van hun beroep aan een aantal voorschriften (o. a. aan taal-*pantang's*) gebonden, welker veronachtzaming hen, volgens het bijgeloof, aan kwade kansen en rampen zou blootstellen. Zie ook onder ATJEH.

7. *Volksaard*. Door dat eeuwen lang de handhaving der openbare orde door de overheid in Atjèh slecht verzekerd was, groeiden vorige geslachten in tuchteloosheid op. Eerbied voor anderman's leven en goed was gering. Ook tegenwoordig komen nog moord en doodslag onder Atjehers veelvuldig voor, niet zelden om weinig beteekenende redenen. Intusschen is, na de vestiging van het Nederlandsch gezag, voor de Atjèhsche maatschappij het vooruitzicht op gezondere toestanden geopend. Het nu opkomend geslacht leert de orde en tucht, die de vaders niet kenden. En waar het de Atjehers overigens niet ontbreekt aan scherpte, durf en volharding, en een overgroote bescheidenheid hen niet in den weg staat, is het te verwachten, dat bij den algemeenen opmarsch der Indische volken het Atjèhsche, zoo klein als het is, zich een plaats in de voorste gelederen zal weten te veroveren. Daarvoor zal echter één voorwaarde moeten worden vervuld, nl. dat de groote euvelen, die thans nog de Atjèhsche maatschappij aankleven, als kinderhuwelijken, vruchtadrijving, paederastie en opium misbruik worden uitgeroeid.

Literatuur. Behalve het standaard werk, „De Atjehers”, Batavia, 2 dln. 1893/94, van den hoogleeraar dr. C. Snouck Hurgronje, in het Engelsch vertaald door O'Sullivan (The Achehnese, Batavia-Leiden 1906) met eene nieuwe inleiding benevens eenige toevoegselen van den schrijver, en andere boven reeds genoemde werken: P. J. Veth, Atsjin, 1873. — J. A. Kruij, Atjèh en de Atjehers 1877. — J. Jacobs, Het familie- en kampongleven op Groot-Atjèh. 2 dln. 1894. — K. F. H. Van Langen in T. A. G. 2e Ser. V (1888), 447 vv. — C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Ned.-Indië blz. 148—226.

ATJÈH'SCH. Het Atjèh'sch wordt gesproken in meerdere tongvallen, waarvan het *banda*-dialect, de taal der hoofd- of handelstad, (*banda* uit Mal. Perz. *bāndar*, handelstad), als de taal van het voorheen toon-aangevende deel van het volk, de eerste plaats is gaan innemen en meer bepaaldelijk als de eigenlijke taal wordt beschouwd. Omtrent het klankstelsel is het volgende op te merken. Van de

zachte mede-klinkers kan alleen de *b* aan het slot van een woord voorkomen; in het schrift, dat hier duidelijk dagteekent uit een ouderen toestand der taal, komen ook *d* en *đ* als sluiters voor, hoewel deze aldus geschreven klanken thans beide als *t* worden uitgesproken. De *k* is aan het slot tot de hamzah of ingeslikten mede-klinker geworden; de *s*, welke aan het begin overgegaan is in een klank, eenigszins overeenkomende met de Engelsche *th*, wordt aan het slot tot *h*; de *l* meestal tot *j*; terwijl eene *r* in dat geval verdwijnt. Onder de klinkers komt voor de *eu* als vervanger van de Mal. Pol. *pépèt*. Onder de klank-verschijnselen vallen voorts op: de overgang van de oorspronkelijke *oe*, in open letter-grepen, in *èè*, bijv. *batèè*, (dialectisch *batuw*, *batew*), steen, uit Mal. Pol. *watoe* of *batoe*; van *i* in hetzelfde geval in *ôè*, (dial. *oj*, *aj*), bijv. *talôè*, touw, Mal. Pol. *tali*; de overgang met omzetting van oorspronkelijk Atjèh'sch *tl* in *lh*, als *lhèè*, drie, uit *tlèè* = M. P. *tèloe*; enz. Opmerkelijk is het groot aantal één-letter-grepige woorden in de taal, welke deels ontstaan zijn doordat in een oorspronkelijk twee-letter-grepig woord in de eerste lettergreep de vocaal verloren is gegaan, als bijv. in *phét*, bitter = Mal. *pahit*; *trôn*, nederdalen = Mal. *toeroen*; deels doordien de geheele oorspronkelijk eerste lettergreep verloren is gegaan, als in *ôn*, blad, Mal. *dawn*. Deze verschijnselen moeten wel verklaard worden uit een sterk accent op de laatste lettergreep, wat tegenwoordig evenwel, althans in den vollen omvang, niet meer voor de taal kan aangenomen worden. Daardoor zijn ook te verklaren de overgang van oorspronkelijk Mal. Pol. *i* en *oe* in *ôè* en *èè*; verder de achtervoeging van *e* in vele woorden na klinkers, bijv. na *eu* in *oereuëng*, mensch, = Mal. *orang* waarbij ook nu nog het accent op de *eu* valt. Daarentegen is het opvallend, dat er ook één-lettergrepige woorden voorkomen, waarin de laatste open lettergreep afgekapt is, als: *djeuët*, worden, = Mal. *djadi*; *beuët*, lezen, = Mal. *batja*, (geschreven met het Arabisch teken voor *đ*, dat hier ook de *tj* kan voorstellen aan het slot; trouwens ook de overige woorden, waarin het schrift dat teken aan het slot vertoont, schijnen in hetzelfde geval te verkeerren). Wat de spraakkunstige vormen betreft, is op te merken, dat suffixen tot woord-afleiding in de taal ontbreken. Als levende vorm-elementen komen voor: het prefix *meu*, (vóór lip-letters *moe*), niet zoozeer Mal. Pol. *ma*, *mè*, als wel overeenkomende met Bat. *mar*, Mal. *bér* doch ook om phonetische redenen gebezigd in plaats van het infix *eum*; het prefix *peu*, (vóór lip-letters *poe*), tot vorming van causatieve werkwoorden, enz., = Mal. Pol. *pa*, *pè*; benevens de infixen *eum* = Mal. Pol. *oem*, en *eun* = Mal. Pol. *in*. Daarnevens kent de taal de „vervoeging” door voorhechting der verkorte pers. voornw. aan het werkwoord, onafhankelijk van de beteekenis. Een verkorte vorm dezer voornw. aan het werkwoord gehecht, kan ook dienen om ze als voorwerp der handeling, zonder nadruk, aan te duiden. Hoewel de woorden-schat van het Atjèh'sch zich gedeeltelijk meer aansluit bij dien van talen als het Maleisch, enz., (de overgenomen woorden natuurlijk buiten rekening gelaten), is er in de spraakkunst veel, dat herinnert aan verschijnselen, welke voorkomen in talen in het Oosten van den Archipel. Het oordeel over de plaats, welke de taal inneemt ten opzichte der verwanten, dient nog opgeschort te worden.

De letterkunde der Atjèhers bestaat nagenoeg alleen uit werken in gebonden stijl, al worden ook verhalen, (*haba*) overleveringen, enz., in het geheu-

gen bewaard en mondeling in ongebonden stijl medegedeeld. Onder de werken in gebonden stijl zijn het meest voorkomend die, welke den naam *hikajat* dragen, en deels meer oorspronkelijk, deels naar Mal. of andere bronnen bewerkt zijn. Voorts komen ook de uit het Mal. bekende *panton's* voor, waarvan de meeste evenwel alleen mondeling overgeleverd worden.

Literatuur. J. Dias, Lijst van Atjèhsche woorden in het T. v. h. Bat. Gen. Deel XXV (1879), P. Arriëns. Maleisch-Hollandsch-Atjèhsche Woordenlijst, Amsterdam, J. H. de Bussy. 1880; K. F. H. van Langen: 1e Handleiding voor de beoefening der Atjèhsche Taal, en 2e. Woordenboek der Atjèhsche Taal, beide bij M. Nijhoff, 's-Gravenhage. 1889; Dr. C. Snouck Hurgronje, 1°. Studiën over Atjèhsche Klanken Schriftleer, T. v. h. Bat. Gen., Deel XXXV (1893); 2°. Atjèhsche Taalstudiën, in hetzelfde Tijdschr., Deel XLII (1900). 3°. De Atjèhers 1894 deel II; Th. Veltman Nederlandsch-Atjèhsche woordenlijst Batavia 1906. I. C. G. I.

ATJÈH-NOOTEN. Zie ANACARDIUM.

ATJOENG (SOEND). Zie AMORPHOPHALLUS CAMPANULATUS.

ATLAS. De algemeene naam van eene vlindersoort van Java (*Attacus atlas*), zeer kenbaar aan hare reusachtige grootte, zeer dik lichaam, aanzienlijke vlucht en aan de 4 doorschijnende vleugelvlekken, waarvan op iederen vleugel er één aanwezig is. Zij vliegt zoo langzaam en eigenaardig, dat deze beweging een „zweven” kan genoemd worden.

ATOEDA. Een der vele namen door inlanders op Nieuw-Guinea en omliggende eilanden gegeven aan een Paradijsvogel, *Paradisaea minor*; andere namen zijn Tsiankar, Woombi, Mambefoor, Thiahr, Tebwan, Elawawa; op Misool Sjak. *Paradisaea sanguinea* heet op Waigeo Seboem. Op de Aroe-eilanden heet *Paradisaea apoda*: Faneam; de huiden van dezen vogel komen in den handel voor onder den naam van Boeroeng-mati-aroe; „doodte vogel van Aroe”.

ATOEN LAOET (MAL.). Zie HERITIERA.

ATOENG (MOL. MAL.). Zie PARINARIUM.

ATOERAN SINOMAN, elders ook wel *arisan* genaamd (Zie Ind. Gids 1891. II. 1940), is de benaming eener regeling (atoeran), berustende op de onbeschreven desa-adat, waarbij in de desa's op Java aan bepaalde mannelijke ingezetenen — soms ook te zamen met vrouwen, — opgedragen wordt, te zorgen voor het organiseeren zoo van de feesten, die in het dorp worden gegeven bij gelegenheid van huwelijken, sterfgevallen e.d. als van de algemeene dorpsfeesten. Zij mogen ook enkele heffingen doen, om daaruit de noodzakelijkste onkosten voor die feesten te bestrijden. Zie verder onder DESA.

ATOERBOENG (BAT., MINANGK.). Zie AMORPHOPHALLUS VARIABILIS.

ATOLLEN EN BARRIÈRERIFFEN. Een atol is een kringvormige met een of meer lage koraaleilanden bezette koraalrug, waarbinnen zich een lagune bevindt, die meestal vrij ondiep is. In die lagune kunnen de machtige oceaangolven niet anders dan zeer verzwakt doordringen, omdat ook daar waar de koraalrug of rifrand niet met eilandjes bezet is, die rifrand bijna overal zeer ondiep is. Hierdoor vormt, wat betreft de Malediven-atollen en de atollen van den Grooten Oceaan, het rustige watervlak der lagune een scherpe tegenstelling met den Oceaan, welks golven aan de zeezijde onafgebroken een woeste branding veroorzaken. De kringvormige rifrand is doorsneden door kanalen, waardoor het Oceaanwater vrijen toegang heeft tot de lagune. Hoewel die kana-

len bijna zonder uitzondering minder diep zijn dan de lagune, zijn er vaak, meer in het bijzonder wat de Malediven-atollen betreft, een of meer, waardoor zelfs de grootste schepen de lagune kunnen bereiken om daar een veilige ankerplaats te vinden. Is de kringvormige rifrand geheel ondergedompeld, dan spreekt men van *atolvormige riffen*. Ch. Darwin („Coral Reefs”) neemt aan, dat alle atollen min of meer boven zee uitstekende eilanden zijn geweest, die aan langzame daling onderhevig waren onder omstandigheden gunstig voor rifvorming. Hierbij ontstond oorspronkelijk een kust- of strandrif (Zie KORAALRIFFEN), dat breeder werd naarmate de oever zich bij daling terugtrok. Naarmate die breedte toenam, verminderde de toevoer van voedsel naar de ’t verst van zee gelegen rifgedeelten, waardoor er een oogenblik kwam, dat daar de opbouw van het rif geen gelijken tred kon houden met de daling, zoodat bij verdere daling een lagune tusschen rif en eiland moest ontstaan. In dit stadium d.i. gedurende den tijd dat de daling nog niet zoo ver is voortgeschreden, dat het oorspronkelijk eiland reeds geheel onder de oppervlakte der zee verdwenen is, spreekt Darwin nog niet van een atol maar van een *barrière-rif*. Zoodra het laatste puntje van het oorspronkelijk land onder de oppervlakte is verdwenen, is het atol geboren. Heeft later de daling sneller plaats gehad, dan zelfs aan de zeezijde het rif zich kon opbouwen, dan verdwijnt het rif onder de oppervlakte en heeft men te doen met een atolvormig rif. Zie over de verschillende atol-hypothesen W. M. Davis „The home study of coral reefs” in Bulletin of the Amer. Geogr. So. XLVI 1914, 8—10.

Omtrent de riffen in den O. I. archipel, die mogelijkwijze atollen genoemd zullen worden, is nog betrekkelijk weinig bekend, omdat ze nagenoeg alle gelegen zijn in het nog zeer onvoldoende onderzochte Oostelijke deel van den archipel. Als vaststaande mag reeds worden aangenomen, dat vele riffen aldaar het uiterlijk aanzien van atollen hebben; alleen is nog een nauwkeuriger onderzoek noodig om te beslissen of ze aan alle vereischten voldoen om atollen te moeten worden genoemd. Waarschijnlijk voldoen aan *alle* door Darwin gestelde eischen: het Moearas-rif in Straat Makassar, de Maria-Reigersberg- en Zandbuis- en Huzaarbanken, de groep der Oostelijke Postillon-eilanden, de bank „De Bril”, het Angelica-rif en het Boni-rif. Behalve eerstgenoemde zijn deze atollen alle in de Flores-zee gelegen. Laatstgenoemde drie riffen zijn bij hoogwater geheel onder water, zoodat streng genomen daarvoor de naam van atolvormig rif moet worden gebezigd. Merkwaardig zijn het Angelica-rif door zijn dubbele lagune en de Maria Reigersbergbanken door de ongekend groote diepte van een deel der lagune en de toegangen daartoe, n.l. ruim 200 M. Vergelikt men deze koraalvormingen met de atollen der Malediven en van den Grootten Oceaan, dan is geen volkomen gelijkenis aanwezig. Wil men dus met alle geweld volhouden, dat in den Indischen Archipel geen atollen voorkomen, dan zijn er voor die bewering bij elk rif wel argumenten aan te voeren, maar hoogstens zou dit bewijzen, dat men te doen had met wat men in de dieren- en plantkunde een andere variëteit noemt. Wat de bewering van afwezigheid in den O. I. archipel van atollen sterk in de hand zal hebben gewerkt, is, dat de Oost-Indische atollen niet zoo sterk op de verbeelding werken als die der Malediven en van den Grootten Oceaan. Bij de Malediven en atollen van

den afstand in den open oceaan geen ander land aan dan die atollen, van buiten gebeukt door hooge oceaangolven, van binnen bestaande uit een rustige, veilige lagune; in den Ind. Archipel daarentegen ziet men slechts één of meer zandbanken of *lage* eilandjes, waarvan eerst bij nader onderzoek blijkt, dat ze deel uitmaken van een atol.

Behalve de bovengenoemde zes riffen, waarvan het karakter van atol als vaststaande moet worden beschouwd, kan de ontdekking van meerdere atollen verwacht worden; afgaande op min of meer vage berichten: in de Archipels der Tijger-eilanden, der Paternoster-eilanden en der Westelijke Postillon-eilanden; in den Banggai-archipel; in den Toekang-Besi archipel; en het Marianne-rif bij Bonerate.

De in de ondiepe Java-zee nabij Batavia gelegen Agnieten- en Hoorn-eilanden en Groote Kombuis (Prof. C. Ph. Sluiter in het Nat. Tijdschr. v. N. I. Deel 49 bl. 278), voldoen aan de bovengegeven omschrijving van atol. Evenzoo komt de naam van atolvormig rif toe aan de Midden- en Noorderriffen bij Boompjes-eiland. Naar de gewone voorstelling is evenwel de naam van atol en atolvormig rif op al deze eilanden en riffen niet zuiver van toepassing, daar zij alle in ondiep water gelegen zijn.

Barrière-riffen. De vraag of zich in den O. I. Archipel barrière-riffen bevinden of niet, is niet met zulk eene beslistheid te beantwoorden als die betreffende atollen. Moge de aan een atol toegekende beteekenis bij verschillende schrijvers ook al eenigszins uiteenloopen, bij elk afzonderlijk wordt het woord toch slechts in één beteekenis gebruikt, zij het ook dat die zelden duidelijk omschreven is. Bij barrière-riffen daarentegen is de verwarring veel grooter, om te beginnen reeds bij Darwin. Het groote Barrière-rif van Australië, het best en langst bekende, waaraan de algemeene naam barrière-rif ontleend is, zou men daarom licht als het type van een barrière-rif beschouwen. Niet alleen is hier echter, in tegenstelling met de andere, het hooge rif, dat de lagune van den oceaan scheidt, zeer breed, maar in plaats van zeer steil loopt het juist vrij zacht glooiend in den oceaan af. Ook de Britsche Hydrografie houdt zich niet aan haar eigen omschrijving [A Barrier reef may front a coast-line, or encircle an island or group of islands, leaving a deep channel between it and the shore], want bij de beschrijving van vele atollen en atolvormige riffen wordt de rifrand „barrier reef” genoemd. Vergelikt men nu de rifvormingen in den O. I. Archipel, die door prof. Niermeyer (Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Gen., jaargang 1911) barrière-riffen genoemd worden, met het Great Barrier Reef en met die „ge vulde” atollen, dan komt men noodzakelijk tot de gevolgtrekking, dat de gelijkenis met geen van beide soorten bijzonder sprekend genoemd kan worden. Aan den anderen kant echter zijn de verschillen tusschen die riffen en de kust- of strandriffen, plaatriffen en atollen (zie „KORAALRIFFEN”) zóó groot, dat ze nog veel minder tot die afdelingen kunnen worden gerekend. Wil men ze niet in een vijfde afdeling onderbrengen, dan ligt het dus meer voor de hand ze tot de barrière-riffen te rekenen, en de verschillen toe te schrijven aan het ontbreken van de oceaanbranding. Met het Great Barrier Reef hebben ze gemeen, dat ze bestaan uit het continentaal plat (continental shelf), waarop zich voornamelijk op den rand vele koraalriffen hebben gevormd. Met de „ge vulde” atollen hebben ze gemeen, dat ze, voor zoover bekend, steil naar de diepe zee af dalen. Voor de verspreiding raadplege men het aangehaalde artikel

van prof. Niermeyer; waarschijnlijk echter zullen, naarmate het werk der opnemingsvaartuigen vordert, nog vele nieuwe worden gevonden, terwijl mogelijk ook zal blijken dat andere ten onrechte voor barrière-riffen zijn aangezien.

ATTANG-LAMOEROE. Landschap op Celebes aan den linker-oever der Wallanaé-rivier, in het zuiden van Lamoeroe.

AUCHMUTY (SIR SAMUEL). Engelsche generaal, bevelhebber der expeditie, die in 1811 Java veroverde, geboren te Nieuw-York 1756. Hij diende eerst in den Amerikaanschen onafhankelijkheidsoorlog, daarna in Britsch-Indië en Egypte (1800), onderscheidde zich bij de expeditie tegen Buenos Ayres (1806) en werd in 1810 tot bevelhebber der troepen in Madras benoemd. In deze hoedanigheid werd hij belast met het bevel over de Engelsche troepen, die tegen Java werden gezonden, waarbij het hem gelukte na een korten tegenstand de kolonie te vermeesteren (6 Aug.—8 Sept. 1811). In 1813 keerde hij naar Engeland terug, werd in 1821 tot bevelhebber der troepen in Ierland benoemd, maar stierf reeds den 11den Aug. 1822, na een val van zijn paard.

Zie Dictionary of national biography, ed. by Leslie Stephen. II. bl. 246.

AULIHA. Eene Papagaai-soort, *Tanygnathus mülleri*, van Celebes. *Electus pectoralis* heet op de Aroe-eilanden Woitau-Koeikoei, op de Kei-eilanden Kanermaük; *Electus cardinalis* wordt op de Kei-eilanden en op Goram Kanerbroe genoemd. *Electus pectoralis* heet op Misool Manambi en te Andai (N. Guinea) Oeremaap; *Electus cardinalis* op Zuid-West-N.-Guinea Kandar.

AUSTRAAL-AZIATISCHE MIDDEL[LANDSCHE] ZEE is de gemeenschappelijke naam, door den oceanograaf O. Krümmel en daarna door Nederlandsche geographen gegeven aan de wateren van den Indischen Archipel in uitgebreiden zin (met de Filipijnen). Zij verbindt de Indische en Grootte Oceanen en scheidt het vasteland van Azië van dat van Australië. Zij wordt verdeeld in de Chineesche-, Java-, Soeloe of Celebes-, Mindoro-, Moluksche-, Flores-, Timor-, Banda-, en Harafoera-Zeeën, bevat de talrijke eilandengroepen, die tegenwoordig Insulinde genoemd worden en heeft een oppervlakte van ruim 8 miljoen K.M². Vergelijk ARCHIPEL en INSULINDE.

Zie Krümmel, Handbuch der Ozeanographie 2e druk, 1907, I, blz. 130; Tydeman Hydrographic Results of the Siboga Exped. 1903; Abendanon, Geologische schetskaart van Ned. Oost-Indië, 1914 (met zeediepten).

AUSTRONESISCHE TAALSTAM. Zie INDONESISCHE TAALSTAM.

AUXILIAIR ESKADER. Aldus noemde men in het eerste gedeelte der negentiende eeuw het Nederlands eskader in Oost-Indië, omdat dit smaldeel daar was als hulp (auxiliair) van de koloniale marine. Na 1866 werd onder die benaming verstaan het smaldeel van 's rijks zeemacht, in Ned.-Indië gestationneerd ter handhaving van het Ned. gezag en van de Ned. belangen aldaar. Ten onrechte bleef een naam voortleven, welke juist door de regeling van het Koninklijk besluit van 16 Nov. 1866 — eigenlijk reeds sedert de opheffing der koloniale marine — geen recht van bestaan meer had.

AVERRHOA BLIMBI L., fam. *Oxalidaceae*. Blimbing woeloe (JAV.), Tjalintjing (SOEND.). Lage boom, met 10—18-jukkige, meest zeer grootte bladen, en ronde, slechts zeer weinig gegroefde vruchten. De rijpe en ook de jonge zeer scherpe zuursmakende

vruchten worden algemeen in de indische keuken gebezigd en ook als confituur of op andere wijze toebeïd gegeten. In bijna ieder dorp onder de cultuurboomen voorkomend. De boom is met zekerheid niet in het wild gevonden.

AVERRHOA CARAMBOLA L., fam. *Oxalidaceae*. Blimbing, Blimbing manis, Blimbing alas (de wilde vorm). Kleine boom met 3—5-jukkige bladeren en fraai-gele vruchten met 5 scherpe sterk vooruitspringende ribben. De boom wordt in alle tropische streken gekweekt, op Java vooral in de kampongs. In het wild schijnt de plant op Java voor te komen; de vruchten van dezen wilden vorm zijn zeer zuur en oneetbaar, van de meeste gekweekte vormen ook tamelijk zuur. Een zoete soort komt vooral bij Demak gekweekt voor, en heeft veel grootere vruchten.

AVICENNIA OFFICINALIS L., fam. *Verbenaceae*. Api-api (JAV. BOEG., MAL.), Kajoe kendeke (MAL.), Ki blanak (SOEND.). Vrij lage boom uit de vloedbosschen van geheel tropisch Azië, Oost-Afrika en Australië tot Polynesië, bekend door de lange kabelachtige wortels, die horizontaal op geringe diepte onder de oppervlakte van het zilte slijk voortkruipen en asperge-vormige zijtakken afgeven, die loodrecht naar boven groeien en zeer poreus zijn. Het zaad ontkiemt reeds aan den boom, maar de vrucht springt niet eerder open, vóór ze in het water valt. Het hout wordt bijna alleen als brandhout gebruikt, vandaar de naam Api-api. Een variëteit is *Avicennia alba*, met andersgevormde en aan de onderzijde witte bladeren.

AWAB. Zie VLEERMUIZEN, VRUCHTEN-ETENDE.

AWAR-AWAR (Tandjoeng of Oedjong-). Kaap aan de noordkust van het district Djenoë van de afdeling Toeban, residentie Rembang. De naam is volgens sommigen ontleend aan de daar veelvuldig voorkomende awar-awar (zie aldaar), volgens anderen aan de zeemansuitdrukking „awar awar” = bij gissing schatten (Mal.).

AWAR-AWAR (JAV.). Zie FICUS LEUCANTOMA.

AWAYA. Plaats, door Christenen bewoond, gelegen aan de noordkust der Elpapoteih-baai op het eiland Ceram; evenals alle strandplaatsen langs de kusten van Ceram regelmatig gebouwd, met brede wegen en vrij net gebouwde huizen. De bevolking leeft er van vischvangst en jacht en vande sago, die in menigte op de lage plaatsen aan het strand voorkomt, en waarvan verscheidene boomen jaarlijks à f 2.50 per stuk aan de bevolking van Noesa Laot en Saporoea verkocht worden. De plaats wordt hier vermeld, omdat in hare nabijheid zich eene onderneming op van de bevolking gehuurde gronden bevindt, die door een Australiër, geëxploiteerd wordt. Op dit land wordt op groote schaal de klappercultuur voor coprabereiding uitgeoefend in het gedeelte grenzende aan de Elpapoteihbaai, terwijl verder naar binnen in het glooiende terrein cacaó, tabak, notemuskaat en koffie worden geteeld.

AWI (SOEND.), en zijn samenstellingen. Zie BAMBOE.

AWOEH. I. Vulkaan in het landschap Kandhar-Taroena in het noordelijk gedeelte van het eiland Groot-Sangi of Sangihé ter hoogte van $\pm$ 1000 M. Uitbarstingen zijn bekend van 1711 (Valentijn, Beschrijving der Moluccos p. 53 e. v.); 1812 (Junghuhn, Java III 1257, een kleinere eruptie); 1856 (Nat. Tijdschr. v. N. I. 1856, 373; E. Steller, De Sangi Archipel, p. 12); 1875 (geen nadere bijzonderheden bekend); 1892 (Kol. Verslag 1902 p. 21; Coolsma, de

zendingseeuw, p. 646; Tijdschr. Aardr. Gen. 1892, 872). Zie ook Meded. Encycl. Bureau II, 1912, 17.

Voor al bij die van 1711, 1856 en 1892 werden vele menschen gedood.

II. Vulkan van ongeveer 1900 M. hoogte op het eiland Siao (Sangi Eilanden), die nog steeds werkzaam is en dampkolommen uitstoot, doch waarvan slechts één hevige eruptie bekend is, n.l. in 1712 (volgens Valentijn), toen het geluid der uitbarsting tot op Ternate gehoord werd. De mogelijkheid is echter niet uitgesloten dat hier een verwisseling heeft plaats gehad met de eruptie van 1711 uit den bovengenoemden G. Awoeh, die door hem slechts één maand vroeger wordt gesteld. In Dec. 1900 werd verhoogde werking waargenomen, doch tot een uitbarsting kwam het niet. — De berg is tot $\frac{2}{3}$ der hoogte met cultuurs bedekt (vooral nootmuskaat).

AWON-AWON. Naam voor een Koekoek, *Surniculus lugubris* op Java; op Sumatra Toeh.

AY OELIT LAUN. Volgens Valentijn de naam op

Amboina gegeven aan een Wandelend Blad, *Phyllium siccifolium*. *Phasma gigas*, een Spooksprinkhaan heet op Amboina Tanke-seitan of Duivelsstaf. Wanneer deze insecten op een blad of tak gaan zitten, zijn zij moeilijk daarvan te onderkennen en daardoor beter beschermd tegen vijanden. Dit verschijnsel wordt nabootsing of Mimicri genoemd.

AZADIRACHTA INDICA Juss., fam. *Meliaceae*. Memba, Mimba (JAV.). Boom, over een groot deel van Zuid- en Zuid-Oost-Azië verspreid, op Java alleen in het oosten voorkomend; aan de eigenaardige enkelvoudiggevinde bladeren met scherp gezaagde smalsikkelvormige blaadjes gemakkelijk van alle andere boomen te herkennen. Het duurzame hout (*Margosahout*) wordt soms voor huisbouw gebezigd. De gom, die meestal aan beschadigde boomen in groote stukken gevonden wordt, kan als brievenlijm uitstekend gebruikt worden, en komt vooral in de omstreken van Sitoebondo in den handel.

B.

BAA of NAMOEDEALE. Havenplaats in de onderafdeeling Roti, afdeeling Z. Timor en Eil., residentie Timor en Ond., gelegen aan de westkust van het eiland Roti, tevens standplaats van den gezaghebber; wordt tweemaal 's maands door de booten der Koninklijke Paketvaartmaatschappij aangedaan. Er bevindt zich een kustlicht. Een hulpprediker, tevens hoofd eener kweekschool voor inlandsche onderwijzers ten behoeve van de landschaps- en zendingscholen, is er gevestigd.

De plaats telde ult. 1905 $\pm$ 1100 inwoners, waarvan een twintigtal Europeanen, een honderdtal Chinezen en tien Arabieren.

BAANE (JAN CORNELIS), geb. te Vlissingen in 1761 of 1762, overleden te 's Gravenhage 1 April 1823. Diende de Cie., laatstelijk in den rang van kapitein, op verschillende schepen in de jaren 1780—1802. Is de schrijver van een boek getiteld „Reis door een gedeelte van de Nederlandsche bezittingen in O.-Indië” en loopende over de avonturen door hem doorge maakt op zijn eerste reis naar Indië van 1780 tot 1786, gedurende welke hij ook mede maakte de expeditie tegen Riouw (1784). Vgl. Verh. Ind. Gen. V (1858) 252; Dr. F. de Haan, Priangan I, 181.

BAARDVOGEL. De Baardvogels (*Capitonidae*), zoo genoemd naar de stijve borstelvederen aan den wortel van den snavel, zijn vogels van gedrongen lichaamsvorm met stevigen snavel, meestal groen van kleur met afteekening van blauw, geel, rood en zwart, soms echter bruinachtig van kleur, met korte pooten en 2 naar voren en 2 naar achteren gerichte teenen. Het zijn weinig bewegelijke vogels, die zich hoofdzakelijk met vruchten voeden en een eentonig stemgeluid hebben. De oengkoet of engkoet, *Xantholaema rosea*, van Sumatra en Java, is van boven groen, van onderen geelwit met groen-zwarte strepen, kop rood met een blauwe vlek in den nek en zwarte vlekken aan de kopzijden. Hij is zoo groot als een rijstvogeltje en ontleent zijn inlandsche namen aan zijn stemgeluid. Ongeveer even groot is *X. australis*, tjangtjarang of tengerret,

mede naar zijn geluid, genoemd; deze komt alleen op Java voor en is groen met blauw voorhoofd en keel, die zwart gezoomd is, en gele wangvlekken. Grooter is de tērolok, *Cyanops armillaris*, ook alleen op Java voorkomend, groen, achterhoofd blauw, voorhoofd en keel goudgeel. Eenvoudiger van kleur is *Cyanops lineata*, de boetok, koetok of bētoetok; deze heeft een bruin gestreepte kop en borst en groene rug, vleugels en staart. *Chotorhea javanensis*, de toeloengtoempoek of tjodok, is een van de grootste javaansche soorten, met gelen bovenkop en gele baardstrepen, roode keel en zwarte kopzijden, overigens groen. *Psilopogon pyrolophus* van Sumatra heeft een zijdelings samengedruken snavel, een tamelijk langen staart en is vooral te kennen aan de stijve roode, naar voren gerichte vederen van het voorhoofd. Op Sumatra en Borneo komt het van de baardvogels in het algemeen door de kleur afwijkende genus *Calorhamphus* voor; *C. fuliginosus* van Sumatra is olijfgroen met witachtigen buik en met bleekroode wangen en keel. Dit laatste geslacht heeft eveneens een zijdelings samengedruken snavel en slechts zeer zwakke snavelborstels.

BAARDZWIJN. Zie ZWIJNEN.

BABAD. Naam van Javaansche kronieken, gewoonlijk in versmaat, hoewel eenige zeer bekende en reeds uitgegevene, als de Babad Tanah Djawi en de Babad Kediri in proza zijn opgesteld. In die Babad's is geen spoor van poëzie te vinden. Wat zij verhalen van Java's oude geschiedenis is een mengsel van verhalen, mythen en sagen, fragmenten uit de meest verschillende literatuur-producten, die steeds met nieuwe toevoegsels vermeerderd en langzamerhand gerangschikt in een gefingeerde chronologische volgorde, ten slotte beschouwd werden als kronieken van Java's geschiedenis, hoewel zij naar hun oorspronkelijk karakter eerder handboeken voor de Javaasche letterkunde zijn te noemen. In die zoogenaamde geschiedboeken treft men o.a. verhalen aan, die moeten gerekend worden tot de oude Maleisch-Polynesische mythologie en een groot aantal verha-

len, ontleend aan de Oud-Indische sagen en mythen, vooral aan het Mahābhārata. Onder de oudere heerschers over Java, van wie de latere historische heeten af te stammen, worden Indische goden, als Çiwa en Brahmā en bekende wijzen en helden uit het Mahābhārata genoemd, die door de Javanen als hunne voorouders worden beschouwd. Moet dus aan die oude verhalen alle historische waarde ontzegd worden, voor de latere is dit niet het geval. In zijn academisch proefschrift „Critische beschouwing van de Sadjarah Bantën. Bijdrage ter kenschetsing van de Javaansche geschiedschrijving” (Leiden, 1913) heeft Dr. Hoesein Djajadiningrat door vergelijking met Europeesche bronnen aangetoond, dat de door hem behandelde Bantënsche kroniek voor het tijdperk van godsdienstovergang bruikbare gegevens bevat.

Literatuur. J. J. Meinsma, Inleiding op zijne uitgave van de Babad Tanah Djawi in proza ('s Gravenhage, 1877); A. C. Vreede, Catalogus van de Javaansche en Madoereesche Handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek (Leiden, 1892), pag. 70—153 en de daar op p. 70—71 geciteerde literatuur; Dr. J. Brandes, Een verslag van professor A. C. Vreede omtrent eene verzameling Javaansche en Madoereesche Handschriften (Tijdschr. Bat. Gen. XXXV, (1893) pag. 452—462); Dr. J. Brandes, Iets over eeuouderen Dipanagara enz. (Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, (1889) pag. 375—379 en pag. 413—426; Dr. J. Brandes, Verslag over eene Babad Balambangan (Tijdschr. Bat. Gen. XXXVII, (1894) pag. 325 vlg.); Dr. J. Brandes, Yogyakarta (Tijdschr. Bat. Gen. XXXVII, (1894) pag. 415 vlg.); C. Poensen, Bloemlezing uit Javaansche prozageschriften (Leiden, 1893), pag. 127—310, begin en slot van een babad in proza; Dr. J. Brandes, Pararaton (Verh. Bat. Gen. XLIX, 1897 pag. 176—183; P. W. van den Broek, De Geschiedenis van het rijk Këdiri (Leiden, 1902); C. Poensen, Mangkubumi (Bijdr. T. L. Vk. 6e volgr. VIII, 1901 pag. 223—361 en 7e volgr. IV, 1905 pag. 73—346; Amängku Buwănā Sëpuh; Dr. H. H. Juynboll, Supplement op den Catalogus der Jav. en Mad. Hss. der Leidsche Universiteitsbibliotheek, II (1911), pag. 52—61, 92—104, 503; Hoesein Djajadiningrat, Critische beschouwing van de Sadjarah Bantën (Leiden, 1913); Dr. H. H. Juynboll, Catalogus der Javaansche, Balin- en Mad. Hss. van het Koninkl. Instituut (Bijdr. T. L. Vk. LXIX 1914), p. 395—400. Over Balineesche Kronieken vergelijke men: R. Friederich, Voorloopig verslag van het eiland Bali (Verh. Bat. Gen. XXII, 1849 pag. 21 22); Dr. H. H. Juynboll, Supplement op den Catal. der Sund. Hss. en Catalogus van de Bal. en Sas. Hss. (Leiden, 1912), p. 139—143 en 152—154.

BABADOETAN (SOEND.). Zie PASPALUM CONJUGATUM.

BABADOTAN (SOEND.). Zie AGERATUM.

BABAH AWÉ, DJINAMPONG en NÓ. Landschappen in de onderafdeeling Tjialang, afdeeling Westkust van Atjeh, met totaal slechts 50 geregistreerde mannen; werden wegens hun onbeduidendheid in 1914 toegevoegd aan Lhō^c Kroeët. Zie aldaar.

BABAKAN. Plaatsje aan het Zuiderstrand van Java, gelegen in het district Adiredja, afdeeling Tjilatjap, residentie Banjoemas, waar vroeger de berg- en veld artillerie van Midden- en Oost-Java (Banjoe-biroe, Ambarawa en Soerabaja) jaarlijks gedurende eenige maanden van den Oost-moesson schietoefeningen hielden. Thans maakt de infanterie uit de garnizoenen Tjilatjap, Magelang, Djokja enz. voor hare schietoefeningen van een gedeelte van het oude artillerie-schietterrein gebruik.

BABAKAN. I. (TOPENG). Soort van straattooneel, door twee of meer personen, soms gemaskerd, opgevoerd. Zie TOONEEL.

II. Soend. Een nieuwe vestiging op een tot dusver onbewoonde plek; gehucht, kolonie.

BABAOE, voorheen hoofdplaats der toenmalige onderafdeeling van dien naam der residentie Timor en onderh., thans een gewone binnenplaats met een vrij groot aantal Chinezen, gelegen aan de oostzijde der Baai van Koepang. In den omtrek wordt veel padi geteeld en in de hoofdkampong wonen vele Rotineez.

BABAR-EILANDEN. Groep van zes eilanden, n.l. Babar, Dai, Daweloor, Dawëra, Masela en Wetan, gelegen tusschen 129°30' en 130°5' O. L. en 7°30' en 8°10' Z.B., welke sedert de reorganisatie van het bestuur in de residentie Amboina (Ind. Stb. 1911 no. 631) onder de afdeeling Tanimbar- en Babar-eilanden ressorteeren.

Te Tëpa op het eiland Babar is een posthouder gevestigd, die ondergeschikt is aan den te Saumlakki op het eiland Jamdena (Tanimbar-eilanden) gevestigden gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur.

Van al de eilanden verheft Babar zich het meest boven de zee; de hoogste top bereikt een hoogte van 830 M. De bevolking zal ± 10.000 zielen bedragen, over meerdere negorijen verspreid, en bestuurd door hoofden met den titel van Orangkaja en Kapitan. De bewoners komen in menig opzicht met die der Tanimbar- of Timor-Laoet-eilanden overeen.

De eilanden zijn geologisch merkwaardig door de zeer fraaie, jonge kalkterrassen, aan de oostkust van Dai zelfs 15 boven elkaar, de hoogste tot 620 M. b. z. Deze kalk schijnt afgezet te zijn op veel oudere (mesozoische) gesteenten, die op enkele plaatsen werden aangetroffen (Verbeek, Molukkenverslag, Jaarb. Mijnw. 1908, 447).

Voor de algemeene beschrijving zie: G. W. W. C. Baron van Hoëvell, De afdeeling Babar. Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. XXXIII. 1889, 187.

BABAT. Dorp op Java, 20 M. hoog, gelegen in de afdeeling Lamongan van de residentie Soerabaja, aan den rechter-oever van de Solo-rivier, ter plaatse waar deze, de residentie Rembang verlatende, in de residentie Soerabaja treedt. Er wonen veel Chineesche en Inlandsche handelaren, die zich hoofdzakelijk met den rijst- en tabak-handel bezighouden, waardoor deze plaats het middelpunt van den inlandschen handel van dit gedeelte van de Solo-vallei is. De tabak groeit vooral op de uiterwaarden der Solo-rivier; rijst wordt zoowel in- als uitgevoerd, het eerste vooral van Saigon. Tot hier is de rivier het geheele jaar door voor zeeprauwen bevaarbaar. Er bevinden zich hier een pasanggrahan en een zoutpakhuis. Er langs gaat de stoomtram Goendih—Soerabaja, terwijl een dwarslijn van de Babat-Djombang en Kediri-tram van hieruit langs Ploso en Djombang naar Paré en Kediri gaat. Het is de standplaats van een onderdistrictshoofd van het district Lengkir.

BABI (POELOE), ook Poeloe Toenda geheeten; een onbewoond, slechts door visschers bezocht, laag eilandje, noord-oostelijk van de baai van Bantam gelegen, en administratief tot het gewest van dien naam gerekend. Er bevindt zich een lichtopstand met witsteen wachterswoning. Grootte bijna 3 K.M.²

BABI (POELOE). Een klein eilandje aan den Westkant van Saleier, waarachter de schepen en prauwen in den Westmoesson ten anker komen, als de reede van Saleier onveilig is.

BABI- (Poelau) of **VARKENSEILAND**. Een tot de Tapah- of Vlakke eilanden te rekenen ± 15 K.M.² groot, met klappers begroeid eilandje, ten Zuid-Oosten van het eiland Simeuloeë of Simaloeë, (afdeeling Westkust van Atjeh). Op oude kaarten vindt men laatstgezegd eiland abusievelijk ook wel als P. Babi betiteld. In 1910 heeft de gouverneur van Atjeh voor het eilandje P. Babi een particuliere landbouw concessie verleend, onder beding van een pachtchat ad f 2250.— 's jaars.

BABI. Zie **ZWIJNEN**.

BABI ALANG ALANG. Zie **ZWIJNEN**.

BABI ALOE. Zie **TAPIR**.

BABI OETAN. Zie **ZWIJNEN**.

BABI POETHI. Zie **ZWIJNEN**.

BABIRIK. Kampong aan de Negara in het district Alabioe, onderafdeeling Amoental, afdeeling Oeloe Soengei der res. Z. en O. Afd. v. Borneo, gelegen. Tot hier is de Bahan of Negara rivier het geheele jaar voor grootere stoomschepen bevaarbaar.

BABIROESA, Maleische naam van het Hertzwin (*Babirusa babirusa* L.), op Celebes hoelangio en dalodo genoemd, een afwijkenden vertegenwoordiger van de familie der Zwijnen (zie aldaar); van de typische wilde zwijnen, behalve door een kleiner aantal tanden en kiezen, door de groote en zonderling gevormde hoektanden van het mannetje te onderscheiden: de hoektanden der bovenkaak groeien opwaarts, doorboren de bovenlippen en krommen zich vervolgens sterk achterwaarts. Het dier heeft een aschgrauwe, gerimpelde, bijna naakte huid, met een band van lange borstels over het midden van den rug. Het leeft uitsluitend in Noord-Celebes en op Boeroe en waarschijnlijk ook op de Soela-eilanden.

BABO. Berg in de Batak-landen, 2075 M. hoog en behoorende tot den berggroep van den Dëleng Si Boeatén (Wilhelmina gebergte), de bergketen, die het Karoland van het Pakpaksche gebied scheidt.

BABOEI DAHAK, B. HIMBA. Zie **ZWIJNEN**.

BABOELLAH, ten rechte Bab Oellah Datoe Sah, 22e vorst en 4e sultan van Ternate (1570—1584). Hij volgde zijn door de Portugeezen vermoorden, in stukken gehakten, ingezouten en vervolgens in zee geworpen vader, Hair of Hairoen in 1570 op, verdreef in 1575 de Portugeezen uit zijn rijk en breidde het sultanaat uit van de Philippijnen tot Solor en van Makassar tot Banda en noemde zich „Heer over 72 eilanden”. In 1584 door verraad in handen der Portugeezen gevallen, stierf hij als gevangene op de reis naar Goa. (Zie **TERNATE**, Sultanaat).

BACCAUREA JAVANICA Müll. arg. fam. *Euphorbiaceae*. Menteng oetan of Mentengan (MAL.), Heutjit (SOEND.), Bebakaœ (LAMP.). Vrij kleine boom, bij rijpheid der vruchten gemakkelijk te herkennen aan de glimmende hemelsblauwe zaden. Het hout heet op Sumatra voor huizenbouw gebruikt te worden, de schors levert een kleurstof voor het verven van kains.

BACCAUREA RACEMOSA Müll. arg. fam. *Euphorbiaceae*. Menteng (SOEND.), Kimenteng (SOEND.), Kepoendoeng, Djirok (JAV.). Kleine boom van Sumatra en Java, in bloeienden of vruchtdragenden toestand gemakkelijk te herkennen aan de bloem- of vruchttrossen, die uit het hout van de groote en kleinere takken te voorschijn komen. De vruchten bevatten een 3-tal platte pitten, die in een draderig, zuur en sappig weefsel gelegen zijn, dat gegeten wordt en een frissche smaak heeft. De vruchten worden echter bijna alleen door de inlanders gebruikt. Het hout schijnt vrij goed te zijn.

BACHARACHTSGRACHT. Zie **MOOKERVAART**.

BADA. Zelfbesturend landschap in Midden Celebes, dat bij Ind. Stb. 1910, no. 94 afgescheiden werd van het gouv. Celebes en O. en toegevoegd aan de res. Menado. Het werd het eerst bezocht door de Sarasin's (1902), daarna door Dr. Kruyt en Dr. Adriani, de geestelijke pioniers van Midden Celebes (1908). De bevolking bedraagt ± 6000 zielen en onderwierp zich in 1905 en 1906 zonder tegenstand aan kapitein Phaff, waarna de landschappen Napoe, Besoa en Bada samen bij Midden Celebes werden gevoegd. Het woord „bada” beteekent, volgens Kruyt „geel” en ziet waarschijnlijk op de roodgele aarde, die bij afstortingen van de bergwanden valt. De bewoners kende Kruyt al sedert 1892, toen hij ze ontmoette aan het Possomeer op weg naar de Morigolf om damar te zoeken.

Literatuur. Med. Encycl. Bureau II, blz. 85—205, Tijdschr. A. G. 1909, 2e serie, deel XXVI, blz. 349 vlg.; Sarasins „Reisen in Celebes” II. Tafel III.

BADA, feestdag. Zie **GAREBEG**.

BADAK. Zie **NEUSHOORN**.

BADAL HADJI. Zie **MEKKAGANGERS**.

BADA'SCH. Zie **OOST TORADJA'SCHE TALEN**.

BADIRI. Koeria (district van de afdeeling Sibolga, en Batang-Toroe districten, met gelijknamige districtshoofdplaats, gelegen aan het zuidelijk deel van de baai van Tapanoeli).

BADJANG. Zie **HERTEN**.

BADJAWA, standplaats van den gezaghebber van de onderafdeeling Ngada, afdeeling Flores, res. Timor en Ond.

BADJING. Zie **EEKHOORNS**.

BADJO of **BADJAU** (orang). Een over een groot gedeelte van den Archipel verspreid volk, — aldus genoemd naar een legendarisch stamhoofd, — dat, het visschersbedrijf uitoefenende, meerendeels slechts tijdelijk aan den wal verblijft houdt, in hoogst eenvoudige woningen steeds in het water gebouwd; een eigen taal schijnt te hebben en, niettegenstaande zijne groote verplaatsbaarheid en zijne aanraking met zeer verschillende stammen, een eigen karakter schijnt te hebben behouden, dat door hen, die het leeren kennen, niet ongunstig wordt beoordeeld. Deze zwerfende bevolking is in verscheidene gedeelten van den archipel en het Maleische schier-eiland onder verschillende namen (orang laut, orang rajat, orang djohor, zie aldaar) bekend, de naam orang badjo wordt veelal gegeven aan de hier bedoelde zwervers, welke aangetroffen worden op de kusten van Borneo, van Celebes (waar ook de Toeri-djéné wel zoo genoemd worden) en in het Oosten van den Archipel. Op de Badjo's van de N.W. kust van Borneo, aan de Mengkabong-riv. ten N. van de Gadja-baai, zijn de namen sea-gypsies en tsiganes de la mer niet meer van toepassing; zij hebben hun zwerfend leven grootendeels vaarwel gezegd en zich in kampongs gevestigd. Op het N. deel der O.kust van Borneo hebben de Badjo's hun zwerfend karakter behouden en alleen daardoor hebben zij zich weten te handhaven; want iedere vestiging op die kust beproefd, viel den zeeroovers in handen. Zij zijn zorgeloos en onverschillig, blijven slechts enkele dagen op dezelfde plaats, ruilen hetgeen hun bedrijf oplevert tegen rijst en eten bij gebrek daaraan wat zij in 't bosch vinden. Vergeleken met ander werkvolk op de Engelsche ondernemingen gebruikt, zijn zij grooter, gespierder en werkzaam. Op de door deze kust begrensde Soeloe-zee, met haar stil water en weinig slecht weder, hare parelbanken en rijkdom

aan producten, van welker inzameling de Badjo's leven, zijn deze in hun element. Indertijd, toen de Soeloeseche zeeroovers met de Sultans van Beraoe en van Boeloengan in betrekking stonden, is aan de Badjo's, diemenals derden in het verbond beschouwde, het verblijf op de eilanden Derawan en Pandjang, vóór den mond der Beraoe-riv., ontzegd en werd hun alleen vergund zich op het veel zuidelijker gelegen eiland Boedja te vestigen.

Naar Celebes overstekende, vinden we even bezuiden Tontoli op den N.W. hoek, eene vestiging van Badjo's, afwijkende van de Boegineezen, onder elkander trouwende en met een eigen taal en kleding: baadje met korte broek. Aan de golf van Tomini, even bewesten Tilamoeta, liggen in het water gebouwde huizen van Badjo's, waar zij hunne prauwen, sopee's zooals deze hier heeten, herstellen; hetzelfde vindt men op de Togeang-eil. in genoemde golf, waar de ellendige hutten der Badjo's, op palen gebouwd, ongunstig afsteken bij de op het land staande, stevige huizen der Boegineezen. In Z.O. richting verder gaande naar den Banggai-archipel vinden we wederom Badjo's, tripang en schildpad vangende die zij aan Boegineezen en Chineezen, welke daartoe van Makasser komen, inruilen. Voeger bedroeg het aantal Badjoreesche prauwen, die jaarlijks op Banggai aankwamen 100 tot 150, met ongeveer 600 pikol tripang en 12 pikol schildpad; later is dat aanzienlijk verminderd. De Badjo's worden ons geschilderd als een vreedzaam slag van volk, zonder landbouw, menschen die het huwelijk met bruidschat kennen, in kisten hunne dooden begraven en dezen kleederen en wapens medegeven, en aan een hiernamaals gelooven, meer of minder aangenaam, naar gelang van goed gedrag. Op het Z.O. schier-eiland van Celebes onderscheidt men land- en zee-Badjo's, van welke eerstgenoemden zich meer vermengen met het volk waaronder zij verkeerden. Hunne padoeakan's zijn 10 à 15 kojans-prauwen, die een aantal lichte kano's kunnen laden, waarmede, bij aankomst ter geschikter plaatse, naar tripang, enz. gevischt wordt. De vaartuigen der zwervende Badjo's zijn 7 of 8 kojans-prauwen, waarmede zij vergezeld van vrouw en kinderen, ter vangst gaan in de baai van Kendari; zij leven op het water en reeds heel jong leeren de kinderen zwemmen en pagaaien; werkzaam en openhartig, maar in hooge mate schuw noemt men hen. Aan den wal wordt hunne taal nergens gesproken. Zij gelooven aan booze geesten, die ziekte veroorzaken. Invloed van het Mohammedanisme was reeds zeer lang geleden onder hen merkbaar.

Op Batjan hebben de Badjo's kampongs in de baai tegenover het eiland Membaat, half in zee gebouwde paalwoningen; hier ter plaatse zijn zij eer onversrokken dan schuw en zelfs de zeeroovers dier streken hebben ontzag voor hen; zij zijn dan ook de eenige bewoners van Batjan, die zich op het eiland Ombi durven vestigen.

Op Groot-Basterd (P. Besar) in de baai van Geliting (N. kust van Flores) zijn zij het geheele jaar visschende, behalve bij slecht weer in den westmoesson; zij trouwen meestal onder elkander, maar hebben ook vrouwen van de landbevolking. Ook op de N.-kust van het eil. Adoenara ten O. van Flores zijn nederzettingen van Orang badjo en langs de geheele kust van Soembawa, op Saleier en Bonerate en op de Soemenepsche eilanden; vermoedelijk ook op de Philippijnen. Op Timor en Soemba komen ze niet voor.

Dat de Orang badjo „een mengelmoes van allerlei slag van volk” zijn, Javanen, Chinezen en Makas-

saren, zooals oude berichtgevers beweren, is stellig onwaar; van de „zeekoeën en schilpadden” die zij destijds vingen zijn eerstgenoemden zoo zeldzaam geworden, dat men ze in de nieuwere berichten over de Badjo's niet meer vermeld vindt. Omtrent de oorspronkelijke herkomst der Badjo's bestaan vele gissingen, maar zekerheid ontbreekt. Over hun taal zie op TOGIAN-EILANDEN. (Zie verder: Matthes, Bijdr. t.t.l. en vlk. IIIe Ser. VII (1872) bl. 17; J. N. Vosmaer, in Verhand. Bat. Gen. XVII, 1839, bl. 113; Van Spreuwenberg in T. v. N.-I. 8e jg. 1846 I, bl. 35 (hoofdzakelijk van belang voor de mededeelingen van Padbrugge, gouv. der Mol. 1677—'82); Van der Hart, Reize rondom het eil. Celebes, 1855, bl. 84; Elout in T. v. N.-I. 1881, bl. 202; Van Verschuier in T. Aardr. Gen. 1883, VII, bl. 1).

BADJOA. Plaatsje aan de O. zijde van de Z.W.-lijke landtong van Celebes, aan de golf van Boni, de havenplaats van het rijk Boni, hoofdzakelijk bekend als debarkementsplaats van onze troepen bij de verschillende expedities tegen Boni en door de bezetting door onze troepen in den regenmoesson van 1859 op 1860. Bij de laatste Boni-expeditie (in 1905) landden onze troepen iets ten noorden van Badjoa. De plaats heeft een slechte reede en als handelsplaats weinig beteekenis.

BADJOE, Maleisch, afgeleid van Perzisch *bazoe*, Sanskrit *bāhoe* (arm). Kledingstuk, door de inlanders zoowel mannen als vrouwen van bijna den geheelen Indischen archipel gedragen; voor de mannen het best te vergelijken met een mouwvest of buis van sits, laken, zijde of fluweel, al naar gelang van den stand van den drager en de gelegenheden, waarbij het gedragen wordt; voor de vrouwen een van den hals tot aan de knieën reikend opperkleed, met nauwsluitende mouwen, meest van sits, soms van zijde of fluweel. In tegenstelling met de *bēbēd* en de *saroeng* wordt de *badjoe* op Java nooit gebatikht. Op Java heet een badjoe in het laag-Javaansch (Ngoko) *kēlambi* of *koelambi*, in het hoog-Javaansch (Kramā) *rasoekan* (letterlijk „waar men in gaat”), in het laag-Soendaneesch heet het kledingstuk ook *badjoe* en in het hoog-Soendaneesch *raksoekan*. Een badjoe, dat tot even beneden de heupen reikt, heet in het Maleisch *kabaya*. Deze naam is ontleend aan de VoorIndische stad Cambay. (Zie KLEEDING).

Literatuur. G. P. Rouffaer en Dr. H. H. Juynboll, De Batikkunst in Nederlandsch-Indië en hare geschiedenis, pag. 170—174; Poensen, Iets over de kleding der Javanen, (Med. Ned. Zend. Gen. XX, (1876) p. 378—389 en XXI, (1877) p. 1—5). — Yule and Burnell, Glossary of Anglo-Indian Words, p. 105, s. v. *cabaya*.

BADJOELMATI. Riviertje, ontspringende op het Idjen-gebergte, vormt over zijn geheelen loop de grens tusschen de afdelingen Banjoewangi en Panaroekan van de residentie Besoeiki, en valt na een korten loop tusschen de zuidelijke hellingen van den Goenoeng Baloeran en de noordoostelijke hellingen van den Idjen in straat Bali. Dicht bij de monding ligt aan den zuidelijken oever de desa Badjoelmati aan den ouden postweg, die van Banjoewangi naar Sitoebondo voert.

BADJOELMATI. Naam van het uitgestrekte bosch aan den noordoosthoek van Java op de grens van de afdelingen Panaroekan en Banjoewangi van de residentie Besoeiki. De binnenweg van Sitoebondo naar Banjoewangi loopt over een lengte van ongeveer 15 K.M. door dit bosch, op welk traject men geen drinkwater aantreft.

BADOEJS. Volksstam, ten rechte „oerang

Kanèkès" geheeten, wonende in de bosschen van het Këndëng-gebergte in Bantam. Vrij algemeen wordt aangenomen, dat zij de nakomelingen zijn van hen, die bij de invoering van den Islam in West-Java in het laatst der 15e of in het begin der 16e eeuw, de nieuwe leer niet wilden omhelzen, maar om aan hun geloof trouw te kunnen blijven, naar het vooral destijds bijna ondoordringbare binnenland uitwaken. Minder zeker is het of zij aborigines van Bantam zijn, dan wel uitgeweken van Padjadjaran, voor welke laatste meening de inhoud van hun pantoenen, welke met die uit de Preanger overeenkomen, zou pleiten. De naam Badoej is hun wellicht door den Arabischen veroveraar gegeven, en zoude dan overeenkomen met de benaming van de Arabische woestijnbewoners, die oorspronkelijk den nieuwen godsdienst weerstreefden, en die wij als Bedoeïnen kennen. Omtrent den oorsprong van hunnen godsdienst bestaat ook geen zekerheid. Bovenaan in hun vereering staan de „leleamboet", de onzichtbare schimmen der voorouders als levengivers en bezielers van al wat is, en als primus inter pares onder die hoogere machten Batara Toenggäl. De plaats, waar zij zich die schimmen denken te wonen, is zuidelijk van hunne nederzettingen, nabij de bronnen van de Tji Oedjoeng en Tji Semeut, op een plek, die zij ARTJA DOMAS (Zie op dat woord) noemen, en waaraan zij de grootste vereering toedragen, maar waarvan men, doordien de toegang voor vreemdelingen verboden is en zelfs de juiste ligging wordt geheim gehouden, niet juist weet of het uitsluitend een offer- en bidplaats is, dan wel of men er ook heilige graven aantreft. Dit laatste zou men opmaken uit eenige (door zijn dood niet uitgewerkte) aantekeningen van Mr D. Koorders, die in 1864 tot die plek zou zijn doorgedrongen, en uit mededeelingen van afstammelingen van Badoej's. De Badoej's leven in strenge afzondering van de buitenwereld, waarmede zij niet dan ongaarne en alleen bij dringende noodzakelijkheid in aanraking komen; de vrouwen en kinderen mogen het Badoej-gebied niet verlaten, en de girang poe-oen, het wereldlijk en geestelijk hoofd van ieder Badoej-gehucht, mag zelfs de binnengehuchten niet verlaten en zich niet aan oningewijden vertoonen. De Badoej's zijn nl. verdeeld in orang kadjeroän of orang kaom (medio 1908 : 156 zielen), dat zijn zij die de binnengehuchten, den heiligen grond, bewonen, en de orang kaloeaan of orang panamping (medio 1908 : 1433 zielen), die de buitengehuchten bewonen. Deze onderscheiding is een gevolg van de bepaling, waarvan de oorsprong onbekend is, dat het aantal huisgezinnen, dat den heiligen grond mag bewonen, altijd 40 moet zijn, en niet grooter noch kleiner mag wezen; zoodat de overbevolking zich in gehuchten buiten de grens van het heilige gebied vestigt, en als het ware den schakel vormt tusschen de eigenlijke Badoej's en de buitenwereld. De orang kadjeroän bewonen de gehuchten Tjikeusik, Tjikartawana en Tjibeo, ressorteerende onder de desa Kanèkès; de voornaamste dorpjes der orang kaloeaan zijn Karang, Kosala, Bodjong Bongbang, Sangkawangi, Babakan en Lengis. Bij de Badoej's is alles verboden, wat hun onbekend of verboden was tijdens zij zich van de overige wereld afzonderden; zoo hebben zij geen natte rijstvelden; zij mogen bij hun tochten van geen rijaard of voertuig gebruik maken en niet op een bed slapen, zij mogen niet schrijven en zij vermijden alles wat maar eenigszins naar weelde zweemt. Ook onderscheiden zij zich in hun kleeding en voeding van de overige Bantam-

mers. Die kleeding bestaat uit een witte, zelfgeweven badjoe koeroeng, een idem hoofddoek en een sampang kaleng (rok). De orang kadjeroän dragen deze klederen altijd; de overigen slechts bij plechtige gelegenheden. Als muziek-instrumenten hebben zij de tarawangsa (een strikinstrument), de soeling (fluit), de angkloeng pondok (korte angkloeng) en in den laatsten tijd ook de goëng en de tērëbang. De Badoej's schijnen door reinheid van zeden gunstig uittesteken, zoodat o.a. diefstal sedert menschengeheugenis niet bij hen is voorgekomen en zij dan ook geen zorg voor de veiligheid van hunne eigendommen kennen. Hun gebied is gelegen op de hellingen van den Pagesaran, een der toppen van het Këndëng-gebergte in het district Lebak, van het zuiderregentschap van Bantam en wordt begrensd ten noorden door de rivier Tji Badoej, ten oosten door de desa Babakan, ten zuiden door den Këndeng-rug en ten westen door de rivier Tji Barani. (Zie ook MENSCHENOFFERS).

Literatuur over de Badoej's: De Badoej's, door Dr. J. Jacobs en J. J. Meyer, uitgegeven door het K. I. voor de T. L. en V.-kunde van N. I. 1891. — Spanoghe, de Heidenen of Badoewinen van Bantam, in het T. v. N. I., I. 2. 295 (1838). — W. R. van Hoëvell, Bijdrage tot de kennis der Badoeïnen in het Z. van de residentie Bantam. T. v. N. I. VII. 4. 337 (1845). — Mr. D. Koorders, Aanteekeningen op eene reis door Zuid-Bantam in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Volgr. IV 303—366 (1864). — J. J. Meyer, Badoeïsche Pantoenverhalen, in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 5e Volgr. VI. 45—105 (1891). — A. A. Pennings, De Badoewi's T. B. G. XLV (1902) 370. — C. M. Pleijte, Artja djomas, het zieleland der Badoeï's T. B. G. LI (1909) 494. — Dezelfde, Badoeïsche Geestes-kinderen T. B. G. dl. LIV (1912) blz. 215. — Koloniaal Verslag 1908 blz. 302.

BADOEK. Zie VLEERMUIZEN, INSEKTEN-ETENDE.

BADOENG. Een der voormalige landschappen op Bali; thans vergroot met eenige districten, die tot Gianjar en Kloengkoeng behoord hebben, een onderafdeeling der afdeeling Zuid-Bali uitmakende. Het Zuidelijkste deel van Bali, het schiereiland „Tafelhoek", maakt deel uit van Badoeng.

Badoeng grenst ten W. aan Tabanan, ten N. aan Boeleng, ten O. aan Gianjar en ten Z. aan de zee. Aan de Oostzijde van de landtong, die de tafelhoek aan het overige deel van Bali verbindt, bevindt zich de Pantei-Timor baai (zie BALI), waaraan Benoa, de voornaamste haven van Zuid Bali, gelegen is. De hoofdplaats is Den Pasar, tevens de standplaats van den Assistent-Resident van Zuid-Bali en van den Controleur van Badoeng; vroeger de residentie van den voornaamsten vorst van Badoeng. Het heeft een vrij groote Chineesche nederzetting en een druk bezochte passer. Daaraan grenzende ligt Pametjoetan, de vroegere residentie van den tweeden vorst van Badoeng. Sanoer en Koeta zijn twee havenplaatsjes, respectievelijk aan de Oost- en Westkust van bovenbedoelde landtong. Andere noemenswaardige plaatsen zijn Kesiman, Kapal, Mengwi, Sabang, Abeansamal en Blahkieh.

Het grootste deel van Badoeng munt uit door bijzonder groote vruchtbaarheid; men treft er de mooiste sawah's en groote klappertuinen aan. Als een smalle strook reikt het landschap noordwaarts in het vruchtbare, welbevolkte brongebied van de Ajoeng (de langste rivier van Bali), gelegen tusschen de vulkaanstelsels van den Batoekahoe-Bratan in 't Westen en den Batoer in 't Oosten (Zie verder BALI.)

BADOER (JAV.). Zie **AMORPHOPHALLUS CAMPANULATUS**.

BADOERI (SOEND.). Zie **CALOTROPIS**.

BADOET of LOEDROEG. Clown of potsenmaker, die zoowel bij meer ernstige en deftige Javaansche tooneelvoorstellingen, als bij de straatvertooningen van minder allooi onmisbaar is. Zie **TOONEEL**.

BADROEDIN (MAHMOED), naam van een sultan van Palembang, in het begin der 19e eeuw. Zie **PALEMBANG**.

BAÉ. Hoofdplaats van het district Tjendono (zie aldaar) van de afdeeling Koedoes, der residentie Semarang, gelegen ten Noorden van Koedoes, aan den heerendienstweg van Koedoes naar Tjolo. Het door het districtshoofd rechtstreeks bestuurd onderdistrict heet ook Baé.

BAECKEA FRUTESCENS L., fam. *Myrtaceae*. Heester van Sumatra, Banka en Borneo, met zeer fijn loof, dat gedroogd onder den naam van tjoetjoer atap, oedjong atap, djong raäb, als een inlandsch geneesmiddel in den handel komt. Een aftreksel van deze aromatische drogerij is een diureticum en abortivum. Het hout werd vroeger in de Bataklanden voor het maken van kruit gebruikt.

BAFI, B. FOEL. Zie **ZWIJNEN**.

BAGA (JAV.). Zie **FLACOURTIA RAMONTCHI**.

BAGAN SI API API. Onderafdeeling der afd. Bengkalis van het Gouv't. O.kust v. Sumatra met gelijknamige hoofdplaats, waar de zetel van den controleur is gevestigd. Kortweg wordt de plaats Bagan genoemd. Zij is gelegen nabij den mond van de Roka-rivier en wordt bijna uitsluitend bewoond door Chinezen, die meestal regelrecht van China komen en ten getale van 10.000 aanwezig zijn. Haar snelle opkomst heeft zij te danken aan den buitengewonen rijkdom van de nabijzijnde zee aan visch en vooral garnalen. Gedroogde visch, garnalen en trasi worden grootendeels naar Singapore en voor het overige gedeelte naar Java verhandeld (naar dit eiland alleen in 1913 ongeveer 6 miljoen Kgr.). De geheele uitvoer bedraagt ongeveer 30 miljoen Kgr., een waarde vertegenwoordigende die zeer wisselvallig is, maar f 3 miljoen nabij komt. Ook enkele boschproducten worden van de genoemde plaats naar Singapore uitgevoerd. In 1908 is de uit houten gebouwen bestaande hoofdplaats geheel verbrand en sedert veel regelmatig opgebouwd.

BAGELÉN. Voormalig gewest van Java, sinds 1 Augustus 1901 (Ind. Stb. no. 235) vereenigd met Kedoe (zie aldaar). Het had eene oppervlakte van ruim 3400 K.M.² en zijne hoofdplaats was Poerwodjo. In de Compagniestijden en ook nog tot 1830 behoorde het tot de zoogenaamde „Montjonegoro" (zie bij dat woord), en het is eerst na den Java-oorlog, die in genoemd jaar eindigde, van de Vorstenlanden afgescheiden en gouvernementgebied geworden. (Zie Bagelen onder het bestuur van Soerakarta en Djokjakarta door H. J. Kollman, Tijdschr. Bat. Gen. XIV, (1864) blz. 352.)

BAGENDIT. Klein meer van slechts ongeveer 6 K.M.² in omtrek, ten N.O. van Garoet, afdeeling van dien naam in de Preanger Regentschappen. Toeristen, die te Garoet komen, verzuimen nooit, een tochtje naar dit schilderachtige meer te maken.

BAGI. Zie **ZWIJNEN**.

BAGINDA. Titel, waarmede men van een regeerenden vorst spreekt, zooals wij gebruiken Zijne (Hare) Majesteit.

BAGOE (JAV.). Zie **GNETUM**.

BAGOEALA (PAS VAN). Een ongev. 1200 M. breede landengte uit alluviaal zand bestaande, welke

de beide deelen van Ambon, Leitimor en Hitoe, met elkander verbindt; aan de Oostzijde ligt de baai van Bagoeala en aan de Westzijde de baai van Ambon. Deze isthmus, ook landengte van Paso genoemd, is slechts een 120 M. breed en werd vroeger doorsneden door een kanaal, dat thans verland is, waardoor het vaarwater bijna geheel onbruikbaar is geworden.

BAGOEMBAK. Hoogste top van de spits getande bergreeks, die zich ten W. van de baai van Ajer Bangis (Sum. Westk.) uitstrekt, en waarvan de hoogte 374 M. is.

BAGOES, Jav., **AGOE**s of **GOES** (SOEND.), **AGOE**s of **BEUGOE**s (MAD.); beteekent *schoon* of *de schoone* (van een jongen of man) en wordt, hetzij als hoofdtitel gebruikt (die titel staat dan nog onder „mas"), hetzij ter nadere bepaling van een anderen titel. Zie **TITELS**. (INLANDSCHE RANGEN EN.) Onder den naam *Soesoehoenan Bagoes* is Pakoe Boewana IV bekend, die van 1787 tot 1820 over Soerakarta heerschte.

BAGOES KOENING, een van de drie petroleumraffinaderijen, welke er op Sumatra zijn. Het is gelegen in de residentie Palembang aan de Moesi-rivier.

BAGONG. Zie **ZWIJNEN**.

BAGONG GAGADOENGAN. Zie **ZWIJNEN**.

BAHAK. Zie **ROOFVOGEL**.

BAHAN-RIVIER of **NEGARA-RIVIER**. Zie **BORNEO** (de Barito).

BAHAR. Een gewicht in den Compagnie's tijd in Bantam bij de levering van peper in gebruik. Vermoedelijk van Perzischen of Arabischen oorsprong. Men schatte te Bantam de bahar peper op drie pikols of 375 Amst. ponden; en verdeelde ze in 200 of 250 koelaks.

BAHASA TANAH. Onder *bahasa tanah* (landstaal) verstaat de Ambonees de eigen talen en tongvalen der bewoners van de Oostelijke eilanden van den archipel, in tegenstelling tot het (Ambonsch-) Maleisch. Een Amboneesche onderwijzer, bijv. op Kissers geplaatst, noemt het Kissersch de *basa tanah*. Uit den aard der zaak wordt met den term meestal in het bijzonder bedoeld een of meerdere der dialecten van de oorspronkelijke landstaal van Ambon en de Oeliasers. (Zie **AMBONSCH TONGVALLEN**). J. C. G. J.

BAHITA. Zie **VAARTUIGEN**.

BAHOE, ook wel bij verbastering **BOUW**, is een vlaktemaat. Oorspronkelijk beteekent het woord in het Javaansch bovenarm, en geeft men daarom de beteekenis er aan van zoodanige uitgestrektheid gronds, als één man kan bewerken. Daardoor had de bahoe op verschillende plaatsen een verschillend oppervlak b.v. vroeger in Besoeki ± 1400 vierk. Rijnl. roeden, in Pasoeroean ± 1225 vierk. Rijnl. roeden, enz. afhankelijk van plaatselijke usances, evenals in vorige eeuwen bijna elke Europeesche staat of zelfs handelsstad zijn eigen maten en gewichten had. Zelfs plaatselijk b.v. in de Javasche Vorstenlanden, is de inlandsche bahoe geen bepaald gedefiniëerde eenheid, maar regelde de uitgestrektheid zich naar de geaardheid van den grond; feitelijk naar de hoeveelheid zaad, die benoodigd was om er een bepaalde gemiddelde productie van te verkrijgen, dus naar de vruchtbaarheid van den grond, die weer verband hield met mogelijkheid van, of reeds bestaande irrigatie. — In latere jaren, toen het gouvernement bij de invoering van het cultuurstelsel een bepaalde vlaktemaat, waarvan de naam althans aan den Inlander bekend was, als eenheid wilde aannemen, werd daarvoor de *baoe* gekozen, en het offi-

ciëele oppervlak daarvan bepaald op 500 vierk. Rijnl. roeden of 7096.5 vierk. Meter.

BAHTERA. Zie VAARTUIGEN.

BAIKONGKA. Zie BENGKOKA.

BAILEO. Gebouwtje in dorpen op Ambon, Ceram enz., bestemd voor openbare vergaderingen, evenals de balé op Sumatra. Eene uitvoerige beschrijving met afbeelding komt voor bij Martin, Reizen i. d. Molukken bl. 75. Zie BALÉ.

BAISSEA ACUMINATA Bth., fam. *Apocynaceae*. Kajoe rapat (MAL.), Pegat seh (JAV.). Klimmende heester, met dikke takken die door een ruweschors bedekt zijn, welke laatste een buitengewoon taai kleverig melksap bevat, zoodat de stukken schors bij doorbreken niet van elkaar loslaten maar door elasticiteitsdraden verbonden blijven, en na ophouden der uitrekking weer naar elkaar toegaan. Aan deze eigenschap om twee lichamen weer bij elkaar te brengen dankt de schors zijn naam „Rapat”. Hij wordt daarom veel gebruikt in toover- en minnedranken wegens zijn „samenkoppelende” kracht, en wordt ook aangewend bij beenbreuken, na een bevalling, e.d. Een onderzoek naar werkzame chemische bestanddeelen had een negatief resultaat.

BAJABANG. Dorp, gelegen aan de Tjitaroem, residentie Preanger Regentschappen, op de grens der afdeelingen Tjandjoer en Bandoeng. Een groote transportweg loopt hierlangs van Tjikalong Koelon en Mandé naar Tjipeundeuh en Tjikalong Wetan; vroeger was dit de verbindingsweg van Tjandjoer met Krawang. Een overvaart onderhoudt de gemeenschap over de rivier, doch dit punt eischt jaarlijks bij bandjirs slachtoffers. Er is al meer dan eens hier een brug over de Tjitaroem gemaakt, doch die is telkens door overstromingen weggeslagen.

BAJAJA. Inlandsche naam op Timor en Rotti aan soorten van het hagedissen-geslacht *Varanus* (zie onder *Varanidae*), waranen of bijawak (zie aldaar) gegeven, in het bijzonder aan *V. timorensis* Gray.

BAJAH KOLENVELD. Dichtbij de zuidkust van Java, in de res. Bantam, komen tusschen zandsteen- en kleisteenlagen eenige steenkoollagen voor, in een zeer schaars bevolkte streek, waar overal een felle branding langs de kust staat. Zie verder onder KOLEN.

BAJAM (MAL.). Zie AMARANTUS.

BAJAM DOERI (MAL.). Zie AMARANTUS SPINOSUS.

BAJAM EKOR KOETJING (MAL.). Zie CELOSIA.

BAJAN. Sasaksch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok.

BAJAN of **BAJEUËN**, een van de kleinere rivieren uit de afdeeling Oostkust van Atjèh, die zich van het centrale gebergte door de vlakke naar de straat van Malaka begeven. Als scheepvaartweg wordt zij eerst van eenige, hoewel niet groote beteekenis, na opname van den linkerbijstroom: de Simpang Anaih. Waar de Atjèh-tram over de rivier gaat, bevindt zich de kleine nederzetting Bajeuën, die tevens aan den grooten weg langs de Oostkust ligt. Eenmaal was zij van belang als garnizoensplaats, en als standplaats van den controleur eener gelijknamige onderafdeeling, welke thans echter is opgeheven. Bajeuën bezit een halte van de Atjèh-tram, die daar veel grint uit de omgeving opneemt. Juist langs de rivier B. loopt de grens tusschen Peureula in het Noorden en Langsa in het zuiden, zoodat administratief onderscheiden worden: 10. linkerrivieroever Bajeuën, een onderhoorigheid van Peureula, behoorende tot de onderafdeeling Langsa van de afdeeling Oostkust van

Atjèh en 2e. rechterrivieroever Bajeuën onderhoorigheid van Langsa, eveneens behoorende tot de onderafdeeling Langsa.

BAJANG. Gebergte in Borneo's Westerafd.; hoogste top G. Nijoet, 1701 M. De Sambas- en Landakrivieren nemen op dit gebergte haren oorsprong.

BAJANG, negri bij Painan (Sum. Westk.), zie aldaar.

BAJANG OELLAH, is de naam waaronder de 20e koning van Ternate Kaitjil Liliatoe (1500—1522) als 2e sultan van dat rijk regeerde, toen de Portugeezen daar voor het eerst verschenen. Hij stierf als slachtoffer van zijn groote vriendschap voor Serrano, vergiftigd door zijn eigen volk.

BAJAT. Zie TEMBAJAT.

BAJEM (JAV.). Zie AMARANTUS.

BAJEM BALI (MAL.). Zie MOSCHOSMA.

BAJEM BESAR (MAL.). Zie DEERINGIA.

BAJEM ERI (JAV.). Zie AMARANTUS SPINOSUS.

BAJOE. Een klein maar goed bevolkt en welvaarend landschap van de onderafdeeling Lhō^c Seumawè^c afdeeling Noordkust van Atjèh, groot ± 7 K.M.² met 924 geregistreerde mannen. Pinangcultuur, vischvangst en rijstbouw zijn er de voornaamste bestaansmiddelen. Gelegen aan Straat Malaka benoorden Blang Mangat, sluit het dit landschap af van zee. In het Zuiden wordt Bajoe O.-W. gekruist door de Atjèhtram, maar een eigen halte heeft het landschap niet. Bajoe's handelsplaatsen zijn Keudè Meura^csa en Keudè Bajoe, vanwaar de uitvoer geschiedt te water naar Lhō^c Seumawè. In het bestuur wordt de oelëebalang bijgestaan door toeha peuët en verdere peutoea's.

Ook nog na onze komst in Atjèh heeft Bajoe herhaaldelijk geoorlogd met zijn burens: Peusangan, Blang Mangat en vooral Geudong, waarvoor T. Béntara Bajoe in 1885 uitweek naar Idi, waar hij moest blijven tot 1892.

BAJOER (MAL., SOEND.). Zie PTEROSPERMUM JAVANICUM.

BAJOERBATOEM-NOTEN. Zie CORYPHA.

BAJOERBET-NOTEN. Zie CORYPHA.

BAJOER DJANTAN (MAL.). Zie PTEROSPERMUM ACERIFOLIUM.

BAJONGBONG. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle afdeeling, het regentschap en de afdeeling Garoet, met eene oppervlakte van 274 K.M.², 3 onderdistricten en 24 desa's. Vroeger (vóór 1913) heette dit district Panèmbang.

BAKAL. Een der toppen van het Ardjoenó-gebergte (zie aldaar).

BAKANTAN. Zie NEUSAAP.

BAKARA. Landschap met gelijknamige hoofdplaats, behoorende tot de onderafdeeling Toba (Bataklanden), en gelegen aan den Z.W.lijken oever van het meer van Toba. Het is vooral bekend als vroegere zetel van den zoogenaamden priester vorst, Singa Mangaradja, die groot gezag onder de Bataks uitoefende, Zie over hem onder BATAKS. Het was in de buurt van Bakara dat dr. H. N. van der Tuuk, als eerste Europeaan het Tobameer aanschouwde.

BAKARA. Zie NEUSAAP.

BAKDA, feestdag. Zie GAREBEG.

BAKEJ. Zie JAVAANSCH E AAP.

BAKIR. Hoogland in de afdeeling Malang van de residentie Pasoeroean, aan de noordelijke hellingen van den Kawi, en doorstroomd door de Kali Konto. Dit mooie en vruchtbare hoogland met koelklimaat, ligt 1000—1200 m. hoog.

BAKKOEL. Zie WALANG-KADDA.

BAKOE (MAL.). Zie RHIZOPHORA.

BAKOE BOEROES (MAL.). Zie BRUGIERA ERIOPETALA.

BAKOE TINGI (MAL.). Zie CERIOPS.

BAKOENG (JAV., MAL., SOEND.). Zie CRINUM.

BAKOENGAN. Vulkaan op het eiland Bali, dicht bij de W.-kust van dat eiland, in de afdeeling Djembrana, $\pm$ 700 M. hoog. Volgens oudere berichten zou het kustland langs straat Bali, dat vroeger vrij goed bevolkt was, door de uitbarstingen van dezen berg grootendeels ontvolkt en in een wildernis herschapen zijn en zou ook Banjoewangi, o.a. in 1804, van de erupties te lijden hebben gehad. (De Seyff in Nat. Tijdschr. Ned. Ind. VIII, blz. 125 noot). De schetskaart van Bali (1909) geeft voor de hoogte van den berg 715 M.

BAKOVE. Zie PISANG.

BALABALAGAN. Zie PATERNOSTER-EILANDEN (KLEINE).

BALABALAK. Lang en smal eiland oostelijk van Gêbêe en Joi en bewesten het eiland Waigeo, residentie Ternate, bestaande uit twee gedeelten, waarvan het westelijke 120, het oostelijke slechts 60 M. hoog is en die door een smalle strook alluviaal zeezand zijn verbonden.

BALABO. Standplaats van den controleur der onderafdeeling Toradja-landen, afdeeling Mandar, gouv. Celebes en onderh.

BALABOELOE. District op het eiland Saleier. (Zie aldaar.)

BALAI SALASA. De zuidelijkste onderafd. van de afd. Painan en tevens van het gewest Sum. Westk., tusschen de zee en het Barisangebergte. De hoofdpl. Balai Salasa is de standpl. van een controleur.

De enkele rivieren in dit gebied ontspringen alle op de W.lijke hellingen van het Barisan-geb., de belangrijkste zijn de Batang Palangai die langs het Controleurshuis loopt, en zuidelijker de Batang Ajer Hadji en de rivier van Indrapoera.

De geheele onderafd. heeft een warm strandklimaat, Balai Salasa het minst, Indrapoera het meest.

Sedert de gew. reorg. van 1913 (Ind. Stb. no. 321) bestaat de onderafd. uit twee districten: VII Boeah Bandar, de zeven havens (zie TOEDJOEH BOEAH BANDAR) en INDRAPOERA (zie aldaar). Daar dit gebied aan de O.lijke zijde geheel wordt afgesloten door den vrijwel ontoegankelijken Barisan, liggen de bevolkingscentra alle aan zee, en loopt ook de groote weg, die Padang via Painan met de zuidpunt, Indrapoera, verbindt, langs de kust. De afstand Painan-Balai Salasa bedraagt 75 K.M.; de weg van B. S. naar Indrapoera heeft een lengte van 39 K.M., terwijl de slechts gedeeltelijk verharde weg van Indrapoera naar Tapan bijna 27 K.M. lang is.

De hoofdplaats Balai Salasa (= Dinsdagmarkt) ligt in de negeri Palangai, een der dichtst bevolkte negeri's van Sumatra; verder moeten genoemd worden Ajer Hadji en Tapan (zie aldaar). Voor den te openen nieuwen handelsweg naar Koerintji wordt verwezen naar Indrapoera en Tapan.

BALALOEAR. Zie VLEERMUIZEN, INSEKTENETENDE.

BALAM, MAL. Algemeene naam voor melksap bevattende boomen uit de familie der *Sapotaceae*, welke vaak een uitstekend timmerhout opleveren. Ook wordt de naam op Sumatra met verschillende toevoegsels gegeven aan boomen van zeer uiteenlopende families, bijv. van de *Connaraceae*, *Apocynaceae*, *Monimiaceae*, *Myristicaceae*, *Samydaceae*, *Lauraceae*, *Meliaceae* en *Rhizophoraceae*, waarvan de

meeste ook een goed timmerhout opleveren, doch meerendeels geen melksap bevatten. Zie ook PALAQIUM en PAYENA.

BALAM BARINGIN. Boom uit de familie der *Sapotaceae*, *Payena Leerii* Burck, welke op Sumatra, Banka, Borneo, Riouw en Malaka voorkomt, en behalve een goed timmerhout ook een vrij goede getah pertjah levert, dat echter bij dat van *Palaquium oblongifolium* Burck achterstaat. Volgens Burck heet de boom, naar het uitvloeiend melksap (njatoeh), dat aan de lucht verhardt, ook Njatoeh Balam Baringin of Njatoeh Balam Waringin. Hij wordt ook aangeduid onder de namen Njatoeh Balam Soendai, of Sandai of Soentei, Njatoeh Balam Pipis, Balam Tandjoeng, Balam Tjabe, Balam Tandoeck, Balam Troeng, Kalimangoeng, op Sumatra, onder den naam Koelan op Banka en Borneo, onder den naam Poeting op Borneo, als Balam Soentai op Riouw en als Getah Soendeh op Malaka. Uit de vruchten wordt een vast vet bereid, dat als soenteivet in den handel voorkomt.

BALAM TAMBAGA. (MIDD. en W. SUM.). Boom uit de fam. der *Sapotaceae*, *Palaquium oblongifolium* Burck, welke op Sumatra, Borneo, Riouw en Malaka voorkomt en de beste soort van getah pertja (zie aldaar) oplevert. Volgens Burck heet de boom naar het melksap (njatoeh) ook Njatoeh Balam Tambaga en wordt hij nog lokaal onderscheiden als Njatoek Balam Sirah, Njatoeh Balam Merah, Ojatoe Balam Soesoeh, Njatoeh Balam Birang en Njatoeh Balam Abang op Sumatra, als Njatoeh Balam Doerian en als Getah Samboen op Borneo en als Taban merah op Malaka. De langst bekende soort van het geslacht, *Palaquium Gutta* Burck, ook als *Isonandra Gutta* Hook. en *Dichopsis Gutta* Benth. et Hook., in verschillende werken vermeld, en waarvoor men evenzeer den naam van Balam Tambaga vindt opgegeven, is afkomstig van Singapore, waar zij in het wild nog slechts op een enkele zorgvuldig beschermde plek zou worden aangetroffen, daar zij overal elders ten gevolge van de ruwe wijze van exploitatie door de inlanders uitgeroeid zou zijn. Volgens Boerlage is het twijfelachtig of *P. oblongifolium* wel een afzonderlijke soort is en niet slechts een afwijkende vorm van *P. Gutta*. (Zie GETAH PERTJA.)

BALAM TAMBAGA (MAL.). Zie PAYENA.

BALAMBANGAN. Landschap in den Zuidoosthoek van Java in de assistent-residentie Banjoewangi van de residentie Besoeki aan straat Bali gelegen. Grootendeels een boschrijke woestenij met slechts weinig bevolking. Tegenwoordig wordt de naam Balambangan meer uitsluitend toegepast op het schier-eiland, dat bijna geheel door den Goenoeng Poerwa bedekt wordt en dat door de baaien van Pampang en Gradjagan gevormd, den uitersten Z.O.hoek van Java uitmaakt; het wordt ook wel bij verbasering, Balamboeang genoemd wordt. De oud-Banjoewangische bevolking staat bekend onder den naam Blambangers.

Geschiedenis. Vroeger was hier de zetel van een machtig Hindoesch rijk, dat zich over het grooter deel van de tegenwoordige residentieën Besoeki en Probolinggo uitstrekte, maar na een in 1637 aangevangen oorlog, in 1639 door den Sultan van Mataram onderworpen, en wegens de moeilijkheid om het blijvend aan den invloed van de Balische vorsten te onttrekken, ontvolkt werd, door de bewoners als slaven naar Mataram over te brengen. Intusschen schijnt dat rijk nog tot 1697 een eenigszins zelfstandig bestaan gehad te hebben, in welk jaar de laatste vorst door Soerapati uit zijn land werd gezet.

BALAMBOEANG. Zie **BALAMBANGAN**.

BALANG. Zie **VAARTUIGEN**.

BALANG. Zie **WALANG**.

BALANGNIPA. Handelsplaats aan den mond der Tangka-rivier, aan de O.-kust van de Z.W.lijke landtong van Celebes; zij is het middelpunt van een gebied, dat reeds in 1860 na de tweede Bonische expeditie van dit rijk is gescheiden en onder direct gezag geplaatst; maar het bestuur werd om gezondheidsredenen verplaatst naar het zuidelijker gelegen Sindjai. De kampong Balangnipa is goed bevolkt, ook door Chinezen, Arabieren en andere vreemde oosterlingen. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn nu nog coprah en huiden, de handel is bijna uitsluitend in handen der Chinezen en andere vreemde oosterlingen, daar de inheemsche Boegineesche bevolking, voor zooverre niet aan de kusten wonend, waar visscherij en zeevaart worden uitgeoefend, zich met landbouw bezig houdt. Slechts enkele Boegineezen zijn handswerkslieden: goud- en zilversmeden of timmerlieden. (Zie T. A. G. 1905, blz. 635.

BALANG PASIR (JAV.). Zie **HERITIERA**.

BALANGAN. District der onderafd. Amoentai, afd. Oeloe Soengei, res. Z. O. Afd. Borneo, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Lampéhong aan de Balangan rivier gelegen. Het is een uitgestrekt, heuvel- en bergachtig district, grenzende aan Pasir. De bodem is voor een groot gedeelte met bosch bedekt. Aan den bovenloop der Balangan bij de kampoengs Baroepenjambaran en Haloeng, alsook bij Awajan en Lokbatoe, zijn groote uitgestrektheden gronds voor den rijst- en tuinbouw in cultuur gebracht. Vele Amoentaiers hebben er hun rijstvelden; vrees voor vernieling door overstromingen is hier gering. Het district is dun bevolkt, de kampoengs zijn over het algemeen klein. De voornaamste zijn: Lampéhong, Koesambi, Pringin (met een passantenhuis) en Awajan. De bevolking bestaat uit Maleiers en Dajaks (van den Boekit stam). De laatsten wonen aan den bovenloop der Balangan beoosten Haloeng. Zij vinden hun bestaan in het verzamelen en verkoopen van boschproducten (was, damar, rotan en hout). De Maleiers zijn landbouwers. Bij Pringin en langs den geheelen bovenloop der Balangan vindt men steenkolen van jongere formatie; de bosschen leveren veel ijzerhout (oelin) van kleine afmetingen.

Uitgevoerd worden, behalve bovengenoemde boschproducten, veel bruine suiker (arensuiker) en vruchten (voornamelijk pisang). De pisang wordt te Amoentai verkocht en doorgevoerd naar Bandjermasin.

BALANGAN (IKAN). Zie **WALANG (IKAN)**.

BALANIPA, BALANGNIPA. Tot ult. 1915 onderafdeeling der afd. Mandar (zie aldaar) omvattende het gelijknamige landschap. Thans is deze onderafdeeling opgeheven en het gedeelte buiten de Toradjalanden van de landschappen Balanipa en Binoewang samengevoegd tot ééne onderafdeeling Balanipa-Binoewang met bestuurszetel te Polewali. De Balangnipa en de Tjampalagiang rivier, die dit gebied doorstroomden, zijn voor de scheepvaart van weinig belang, aan den verzanden mond van laatstgenoemde ligt de kampong Tjampalagiang. (Tijdschr. Bat. Gen., deel LIV, (1912) bl. 503.)

BALANTAK'SCH. Zie **LOINAN'SCHE TALEN**.

BALAPOELANG. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle-afdeeling Protjok, afdeeling en regentschap Tegal van de residentie Pekalongan. De plaats Balapoelang, vroeger de hoofdplaats van een controle-afdeeling, is sedert 1886 door

een spoorweg met de hoofdplaats Tegal verbonden. Er is een suikerfabriek van denzelfden naam. Men heeft in het district ook een paar ondernemingen voor hout-aankap. Het heeft 3 onder-districten met 35 desa's en telde in 1905 $\pm$ 83.000 bewoners, waaronder 80 Europeanen en 600 Chinezen.

BALARADJA. District van de afdeeling Tangerang van de residentie Batavia. Het telde in 1905 ruim 15.000 bewoners, waaronder een 12-tal Europeanen en ruim 6000 Chinezen.

BALATIK. Naam op Sumatra voor eene Spechtsoort, *Lepocestes porphyromelas*. Zie ook **TOEKKI**.

BALE, BALEI of BALAI. Balai (Minangkabausch) beteekende ter Sumatra's westkust oorspronkelijk het grasplein in de negri, waar de oudsten vergaderden, en waar ook markt werd gehouden. Waar men later een open raadzaal op dat plein bouwde, is dat gebouw, bestemd voor rechtspraak en hoofdenvergaderingen, in verschillende Maleische landen „roemah balai” of kortweg „balai” genoemd. (Vgl. L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, in Mededeel. Encycl. Bur. VIII, 1915, blz. 89.) Met de balé der Maleische landen komt overeen de baileio op Ambon enz., de sopo bij de Toba-Bataks, de djamboer of de sapo bij de Karo-Bataks, de ponggo bij Dajakstammen enz. Vaak wordt het gebouw ook nog voor andere doeleinden gebruikt, vooral ook als slaapplek voor ongehuwde mannen en voor gehuwden, die niet in de echtelijke woning vertoeven, zooals in Atjeh, waar het als hulpgebouw der meunasah dienst doet. In het Karoland komt het woord balé voor niet als naam van gebouwtje, waar de rechtszittingen worden gehouden (gelijk men menigmaal vindt vermeld), maar als benaming van het rechtscollege, de rechtbank.

BALÉ KAMBANG. Eiland in de Indische zee aan de Zuidkust van de residentie Pasoeroean. Men vindt er vogelneestklippen.

BALÉGA. District van de controle-afdeeling Zuid-Bangalan, der afdeeling en van het regentschap Bangkalan van de residentie Madoera, met districtshoofdplaats Sempar. Het heeft 3 onderdistricten met 65 dessa's. Baléga vormde oudtijds een soms min of meer zelfstandig landschapje, dat echter gewoonlijk onder de heerschappij der vorsten van Bangkalan stond.

De plaats Baléga, aan de rivier van dien naam en aan den grooten postweg zoömede de stoomtramlijn van Kamal naar Sampang gelegen, heeft een zeer drukke personen- en vee-passer. Er zijn een 100-tal Chinezen gevestigd.

De Kali Baléga is aan haar uitmonding in Straat Madoera zeer breed en vormt daar een soort zee-beezem.

BALEINWALVISSCHEN (*Mystacoceti*) zijn Walvissen (zie daar), bij welke de tanden door baleinen vervangen zijn. Tand en tanden worden nog wel aangelegd, maar breken nimmer door en worden vóór de geboorte geresorbeerd. De baleinen zijn sikkelvormige hoornplaten, die uit het slijmvlies van het gehemelte vertikaal omlaag groeien (in de onderkaak ontbreken ze); ze zijn als de bladen van een boek met kleine tusschenruimten achter elkaar geplaatst en langs haar binnenrand haarachtig uitgerafeld. Bij verschillende soorten zijn ze verschillend in aantal en lengte; er kunnen er tot 400 voorkomen. Ze werken als een zeef, wanneer het dier met open mond door het water zwemt; het water stroomt dan in de mondopening en vervolgens tusschen de baleinplaten weer naar buiten, terwijl de talrijke kleine, in het wa-

ter aanwezige, organismen (plankton) achterblijven en vervolgens bij gesloten mond door oplichten der dikke tong naar de maag gezonden worden. Andere soorten vangen op gelijke wijze groote hoeveelheden kleine vischen, zooals haring enz.

Uit den Indischen Archipel is met zekerheid alleen *Balaenoptera Schlegeli* Flower bekend, die ongeveer 20 M. lang kan worden.. Het geslacht *Balaenoptera*, de zgn. Vinvischen, onderscheidt zich door kleinere, vlakke kop en vooral door talrijke overlangse groeven der keelhuid van de echte Baleinwalvischen (*Balaena*). Vinvischen, waarschijnlijk *B. Schlegeli*, behooren ook tot de walvischen, die de bewoners van Lomblen en Solor zich verstouten vanuit hun betrekkelijk nietige roeiboortjes te harpeneeren (zie WALVISSCHEN); op Solor worden zij volgens Weber *klaroe* genoemd.

BALGOWA. Inlandsche naam op Poeloe Saman aan *Varanus timorensis* Gray gegeven (zie onder VARANIDAE, onder bajafa en onder bijawak).

BALI. Landbeschrijving. Om zijne Hindoesche, hoogst intelligente bevolking, zijn welvaart en natuurschoon een der belangwekkendste eilanden van den Oost-Indischen Archipel. Het ligt op de oostelijke grens van het Aziatisch gedeelte van dien Archipel tusschen 7°54' en 8°53'30" Z.B. en 114°26' en 115°43' O.L. Zijne oppervlakte bedraagt met inbegrip van de daarbij behorende kleine eilandjes 5808.8 K.M². Bali vormt de voortzetting van de vulkanenreeks, die over Sumatra en Java loopt. Behalve eenige kuststrooken en eene grootere vlakte in het Z. is het land overal bergachtig of althans aan de bergvoeten door diepe ravijnen doorploegd. Het hoofdgebied, dat van Straat Bali tot Straat Lombok reikt, is in drieën te deelen: 1e. het bergland van Djembrana dat het smallere westelijke deel van het eiland vult, geheel onbewoond en woest en nog nooit beschreven. 2o. het centrale bergland, met twee hoofdverheffingen: in het Z. de Batoe Kahoe (zie aldaar) of Piek van Tabanan (2370 M.), in het N. de beide dicht bijeen gelegen kraterwallen van den G. Bratan (zie aldaar, 2160 M.) en den G. Penglengan; beide kratercircussen zijn met meren gevuld, de eerste met een groot, de laatste met twee kleinere. Vóór 1818 vormden deze laatste waarschijnlijk een groot meer, dat toen door een doorbraak is leeggevoerd, waarbij een stroom van Midden-Boeleleng in een woestijn herschapen werd, die zelfs nu nog niet geheel weer ontgonnen is (bewesten Singaradja). 3o. het oostelijk bergland, bestaande uit den G. Batoer, en het toppunt des eilands, den 3200 M. hoogen Piek van Bali of G. Agoeng, (zie aldaar) en den G. Seraja (1200 M.). Het begint in het westen met den vulkaan Bakoengan (zie aldaar); de schetskaart van Bali (1909) noemt als hoogste berg de G. Mërboek (1800 M.), die in 1912 ten behoeve der triangulatie verkend en bestegen werd, waarbij aan de helling kalksteen werd aangetroffen, terwijl de rivieren slechts rolsteen van vulkanisch materiaal afvoeren; hieruit mag wel de conclusie worden getrokken dat de berg zelf een oude vulkaan is. Ook van het schiereilandje beoosten de St. Nicolaasbaai is koraalkalk bekend. Alle genoemde bergen in het midden en Oosten zijn van jong-vulkanischen aard, doch alleen de jonge eruptieketel G. Batoer schijnt nog werkzaam te zijn. De G. Seraja in de oostpunt van het eiland werd door Zollinger bezocht, die hem vergelijkt met den Ringgit op Java: een groote ketel, met op verschillende plaatsen doorbroken en tot steile spitsen gespleten wanden. De Zuidpunt van het eiland is een klein kalkpla-

teau, de Tafelhoek geheeten (zie BADOENG). Na de bezoeken van Zollinger in 1845, 1846 en 1857 is het Batoer-massief geologisch nog door Sandberg onderzocht. (Een aperçu verscheen in de Verslagen geol. sectie Geol. Mijnb. Gen., Deel I (1912/1914), pag. 161—162.). Deschetskaart van 1909 (1 : 250.000) geeft wel eene betere voorstelling dan vorige kaarten, maar die voorstelling is toch nog zeer gebrekkig. Voor het bergland van Midden-Bali en het hoogland van Tjatou verscheen een betere schetskaart, 1 : 125.000 in het Jaarverslag v. d. Topogr. dienst in N.-I. 1912, met een uitvoerigen tekst, beide door le Roux.

Vele belangrijke trekken van het landschap van Bali vindt men alleen voorgesteld op de kaartjes van verschillende gedeelten in Nieuwenkamp's prachtwerk Bali en Lombok: zoo de ligging der bergsawahs en koffietuinen, de grootte en vorm van steden en dorpen. Platen en tekst van dat boek, geven een zoo aanschouwelijk beeld van het schoone eiland als van weinig streken van den Archipel te verkrijgen valt.

Rivieren van aanbelang heeft Bali bijna niet. Hare beddingen zijn, vooral in het noorden en oosten veelal niet anders dan met lava, steenen, zand en rotsblokken bedekte, soms door hooge wanden omgeven voren, waarlangs in den westmoesson het overvloedige bergwater, niet zelden tot een alles vernielenden stroom aangroeiende, zeewaarts afstroomt. In het droge jaargetijde, dat hier van Mei tot November aanhoudt, loopt het meerendeel echter droog.

Van Java wordt Bali gescheiden door de aan den Noordelijken ingang zeer smalle straat Bali (zie aldaar). Aan de oostzijde wordt het eiland bespoeld door de wateren van de vrij breede en zeer diepe straat Lombok (zie aldaar). Aan den zuidelijken ingang van die straat ligt het tot Kloengkoeng behorende eiland Noesa Penida (zie PENIDA), met eenige kleinere eilanden. Andere kleine eilandjes vindt men hier en daar om Bali, slechts door smalle straatjes daarvan gescheiden. De kusten loopen over het algemeen zeer steil af en zijn weinig ingesneden, waardoor er weinig geschikte ankerplaatsen zijn. De reede van Boeleleng is in den Westmoesson meermalen zoo onstuimig, dat de schepen aldaar niet laden of lossen kunnen, terwijl aan de Zuidkust in den Z.-O. moesson eene hevige branding staat. De door een eiland beschutte Pantei-Timor baai aan de oostzijde van het zuidelijke schiereiland Tafelhoek biedt echter bij het plaatsje Benoa een bij alle winden veilige ligplaats aan; het is echter jammer, dat de tot de baai toegang gevende en tusschen koraalriffen loopende geul zoo smal en bochtig is, dat geene groote schepen er door kunnen. Bali is thans goed door rijwegen en vele bruikbare paden doorsneden. De groote verbindingsweg tusschen Noord en Zuid Bali loopt over den ouden kraterwand van den Batoer en verbindt zich in Bangli met het weggennet in Zuid Bali. De hoofdplaats, tevens die van de residentie Bali en Lombok, is Singaradja (zie aldaar), ook wel Boeleleng genoemd. Ten aanzien van andere meldenswaardige plaatsen zie bij BOELELENG, DJEMBRANA, BADOENG, TABANAN, GIANJAR, KLOENG-KOENG, BANGLI en KARANG-ASEM.

Klimaat. Het klimaat van Bali wordt door Europeesche bezoekers meestal aangenaam gevonden, wat ongetwijfeld is toe te schrijven aan het hellende van den bodem, waardoor de broeikasachtige, stagneerende luchtgesteldheid der laagvlakten van Java en Sumatra hier niet wordt aangetroffen. De nachten zijn daardoor koeler en er is in 't algemeen wat meer luchtbeweging. De regenval is aan de noordkust gering, geheel overeenkomstig met dien

aan de Noordkust van Java's Oosthoek. Sitoebondo en Singaradja hebben een geheel gelijklopenden gang van den jaarlijkschen neerslag, beide met een zeer langen en drogen oostmoesson; de gemiddelde val bedraagt in het eerste 110, in het laatste 115 cM. per jaar. In Negara aan de Z.W. kust komt de gang meer met dien van het tegenoverliggende Banjoe-wangi overeen, behalve dat de regentijd er vroeger en sterker inzet (resp. 175 en 143 cM.). Den Pasar in de Zuidelijke vlakte heeft een zeer eigenaardig regentype, met de minima in de kenteringen (April en September) en in sommige jaren vrij aanzienlijken regenval in den oostmoesson. Zulke „passaatregens” (zie art. KLIMAAT) zou men pas hooger tegen de bergen op verwachten. Dat in de bergen de regenval en de vochtigheid groot zijn, blijkt uit den rijkdom aan mossen in de dichte wouden, vooral in de tjemara-bosshen, die de hoogere deelen van het bergland bedekken.

Het eiland stond vroeger bekend om zijne vele cholera- en pokken-epidemieën, welke echter, sedert de van gouvernementswege ingevoerde vaccine en door maatregelen tot voorkoming of beteugeling der epidemieën wel verminderd zijn. In 1913 had echter nog eene ernstige pokken-epidemie plaats.

Flora. Schier onovertroffen is de schoonheid van het plantenklee. De van Java bekende natuurlijke en cultuurgewassen worden meest alle op Bali aangetroffen. Zelfs de djati — hoewel schaars vertegenwoordigd — ontbreekt er niet. Aan kokosboomen is het eiland bepaald rijk te noemen, gelijk zijn groote uitvoer van copra en olie bewijst. De lontar-boom, welks bladen ons papier vervangen, komt het menigvuldigst in het oostelijk gedeelte voor. Enkele streken zijn bekend om haren overgrootten rijkdom aan boomvruchten in tal van soorten, waaronder de salak en de woeni, die elders niet of niet zoo overvloedig voorkomen, bijzonder vermelding verdienen. Bamboe komt weinig voor en de Baliër gebruikt hoofdzakelijk hout, leem en steenen voor zijn huizenbouw. De voornaamste cultuurplanten zijn klap-per, rijst, koffie en tabak. De bergwouden zijn dicht, vooral aan de zuiderhellingen. In de hoogere bergstreken worden tjemara-wouden aangetroffen. Zie overigens het artikel PLANTENGROEI.

Fauna. Tijgers, wilde zwijnen en herten vindt men er betrekkelijk nog veel, doch slechts in het westen en hier en daar in het midden. Onder de tamme dieren nemen de paarden, runderen, buffels en varkens eene belangrijke plaats in. Het vleesch van de runderen wordt door de Hindoesche bevolking niet gegeten, wel dat van de buffels, terwijl varkensvleesch het geliefkoosde gerecht is. Als ploegvee worden zoowel de runderossen als de karbouwen gebezigd. De uitvoer van slachtossen en varkens is zeer belangrijk. De paarden zijn klein, maar sterk en uitnemend geschikt om dienst te doen bij den afvoer van producten uit de binnenlanden.

Op 't einde van 1905 bedroeg de veestapel alleen in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana: 4232 paarden, 35,010 runderen, 8904 buffels. Zie verder het artikel Fauna.

Bevolking. Zie BALIËRS.

Taal. Zie BALINEESCH.

Geschiedenis. Onder al de kleine Soenda-eilanden, waarvan Bali de rij opent, is er niet één dat zulk eene belangrijke geschiedenis heeft gehad. Naar alle waarschijnlijkheid werd het reeds vroeg door Hindoesche volksplanters bezocht, die zich later met hunne stamgenooten uit Madjapahit in verbinding stelden, en, door dezen bijgestaan, zich voor

goed van de heerschappij over het eiland meester maakten. Met zekeren trots noemen de meeste Baliërs zich nog altijd *Wong-Madjapahit* (mensen van M.), in tegenstelling met enkele, hier en daar in de bergstreken gevestigde familie's, welke niet of slechts in geringe mate onder den invloed der vreemdelingen hebben gestaan en als *Bali aga* of oorspronkelijke Baliërs onderscheiden worden. Van de oudste geschiedenis is overigens weinig zekers bekend. Uit enkele gegevens mag worden opgemaakt, dat de aldus gehindoëiseerde bevolking nog vóór den val van Madjapahit herhaaldelijk pogingen heeft in het werk gesteld om zich van Java los te scheuren. Haar wensch werd echter eerst vervuld tegen het einde der 15e eeuw, toen de door het mohammedaansche leger verdreven Javanen, die den Islam niet verlangden aan te nemen, de Straat overstaken om op Bali bij hunne geloofsgenooten een toevlucht te zoeken. Met hunne komst werd het Hindoesche element op dit eiland nog meer versterkt en zien wij de *Wong Madjapahit* als een onafhankelijk volk optreden. Volgens de wel wat verwarde berichten daaromtrent, zou een van bedoelde vluchtelingen, een prins van den bloede, aan het toen nog ongeregelde landsbestuur een einde hebben gemaakt, door zich onder den titel van Déwa-agoeng Ketoet, tot oppervorst te doen uitroepen en nieuwe wetten en bepalingen uit te vaardigen. Hij vestigde zijnen zetel te Gèlgel (zie KLOENGKOENG), waar zijne opvolgers tot op het einde der 17e eeuw verbleven, toen de plaats door het volk van Karangasem verwoest en het tegenwoordige Kloengkoeng tot hoofdplaats verheven werd. Aan het hoofd der verschillende landschappen, waarin Bali toen reeds verdeeld was, werden gouverneurs geplaatst, een maatregel welke later aanleiding heeft gegeven tot de splitsing van het rijk van den Déwa-agoeng in negen afzonderlijke vorstendommen, die wel aanvankelijk het oppergezag van Kloengkoeng bleven erkennen, maar langzamerhand eene meer of min onafhankelijke positie hebben weten in te nemen. Bedoelde vorstendommen waren *Kloengkoeng*, *Karangasem*, *Mèngui*, *Badoeng*, *Bangli*, *Tabanan*, *Gianjar*, *Boelèleng* en *Djembrana* (zie op deze namen).

Na het optreden der Europeanen in den Archipel hebben de Baliërs herhaaldelijk getracht zich in de zaken op Java te mengen, en gelukte het hun gedurende langen tijd een zeker gezag over Balambangan (Java's Oosthoek) uit te oefenen. Tegen het einde der achttiende eeuw is daaraan echter voor goed een einde gemaakt, toen de Oost-Indische Compagnie zich van bedoelden Oosthoek meester maakte en te Banjoewangi, vlak bij de Straat het fort Utrecht bouwde. Sedert dien tijd is het eiland Bali jaren lang ten prooi geweest aan binnenland-sche oorlogen, die niet weinig er toe hebben bijgedragen om de vijandelijke gezindheid tusschen de afzonderlijke vorstendommen te verergeren.

Onze eerste kennismaking met Bali dagteekent reeds van het jaar 1597, toen de gebroeders De Houtman met hunne ongelukkige reisgenooten genoodzaakt waren aldaar eenige dagen te vertoeven. Sedert dien tijd bleef de aandacht onzer handelsrijvende voorvaderen voortdurend op het eiland gevestigd, zonder dat de herhaaldelijk aangeknoopte betrekkingen echter tot eene vaste bezetting geleid hebben. Wel werd er reeds in 1620 een zoogenaamd „logis” gebouwd, maar, om welke reden is niet bekend, reeds het volgende jaar werd het weer opgebroken. Later heeft de Compagnie telkens gezanten naar den „Koning van Bali” afgevaardigd en werden

met dezen van tijd tot tijd contracten gesloten, waarvan echter de levering van slaven den hoofdinhoud uitmaakte. Wat die levering te beteekenen had, blijkt uit het feit, dat, volgens eene officieele opgave, in het jaar 1778 alleen in en om Batavia niet minder dan 13000 Baliërs gevestigd waren! Aan dezen handel is eerst, zij het ook niet voor goed, een einde gemaakt onder het bestuur der Engelschen, die zich overigens ook verder niet met de zaken van Bali hebben ingelaten. Alleen zagen zij zich in 1814 verplicht eene expeditie naar Boeleleng uit te zenden, welks vorst van het vertrek der Hollanders had trachten gebruik te maken om Balambangan aan zijn gezag te onderwerpen.

Kort na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië, werd de Regeerings-Commissaris H. A. van den Broeck naar Bali gezonden om zich van den stand der zaken aldaar op de hoogte te stellen en de oude betrekkingen te vernieuwen. Overal vond hij echter de Vorsten met een zeker wantrouwen jegens de Hollanders vervuld en het duurde dan ook tot het jaar 1826 alvorens een hunner, n.l. de radja van Badoeng, zich geneigd verklaarde een contract met ons aan te gaan en toe te staan, dat een vertegenwoordiger van het N.-I. Gouvernement zich in zijn land kwam vestigen. Reeds in 1831 werd deze „Gezagsvoerder” evenwel weer teruggeroepen. Eerst in 1839 slaagde de commissaris Huskus Koopman er in om met alle vorsten een overeenkomst te sluiten, waarbij zij de Nederlandsche souvereiniteit erkenden en zich ook in andere opzichten jegens ons verbonden. Wij hadden daarbij echter wel wat veel op hun goede trouw gerekend. Nog waren geen twee jaren verlopen of in Badoeng en straks daarop in Boeleleng had schending van het tractaat, ten opzichte van het zoogenaamde „kliprecht” plaats, en bleek bij de daarover gevoerde onderhandelingen de gezindheid der Baliërs van dien aard te zijn, dat drie achtereenvolgende expeditiën noodig waren (1846—1849) om hen voorgoed aan ons gezag te onderwerpen. In 1844 werd n.l. de ass.-resident Ravia de Ligny op Bali onvriendelijk ontvangen. Het volgende jaar weigerde Boeleleng aan J. F. F. Mayor het tractaat te rectificeren en had Badoeng bezwaar tegen erkenning onzer souvereiniteit. In 1846 werden door Boeleleng een Ned. schip geplunderd, onze gezanten onbehoorlijk ontvangen, een brief van den Gouverneur-Generaal niet beantwoord, de Ned. vlag niet vertoond. Karangasem liep een Ned. schip af en weigerde zijne ondergeschiktheid aan het gouvernement te erkennen. Den 20 Juni 1846 vertrok van Besoeki daarheen eene expeditie onder den Schout bij nacht E. B. v. d. Broek, en den Luit.-Kol. der Inf. G. Bakker, met opdracht vernieuwing der contracten en gedeeltelijke restitutie der oorlogskosten te eischen. Toen binnen den ultimatus-termijn, deze voorwaarden niet aangenomen waren, landden de troepen te Boeleleng, zijwaarts der kustversterkingen door 3000 man bezet. Kandangan werd na hevigen strijd genomen, eene landing der marine afgeslagen. Den volgenden dag werd Bandjar Djawa onder gering verzet bemachtigd en Singaradja verlaten bevonden. Boeleleng en Karangasem onderwierpen zich, zouden de versterkingen slechten, $\frac{3}{4}$ en $\frac{1}{4}$ der oorlogskosten betalen en hun gebied nimmer aan eene andere Eur. macht afstaan. Te Boeleleng bleef eene bezetting achter. De oorlogsschatting werd echter niet afbetaald; vluchtelingen uit onzen post werden door de Baliërs opgenomen, Kloengkoeng hield zich niet aan het contract en wierp versterkingen op. Een nieuw ultimatum werd

gesteld, (Maart 1848) bevattende voor Kloengkoeng schadevergoeding van geroofde vaartuigen, voor Karangasem uitlevering van deserteurs, f 25000 boete of afstand van Padang Cove, zenden van een gezantschap naar Batavia; voor Boeleleng herstelling van gemeenschap tusschen de bevolking en het fort, f 75000 boete of afstand van Djembrana, slechten van versterkingen, uitlevering van den rijksbestierder Goesti Djelantik. Badoeng en Tabanan waren onze bondgenooten, Bangli hield zich onzijdig, Gianjar koos de zijde van Kloengkoeng. Toen het ultimatum niet beantwoord werd, begon de marine de vijandelijkheden. Eene expeditie onder den Gouv. Commissaris, tevens Gen. Majoor Jhr. C. van der Wyck, vertrok eerst 2½ maand na het openen der vijandelijkheden, landde 7 Juni te Boengkoelan en bezette Timor Sangsit. Den volgenden dag werd Boengkoelan veroverd en den 9en naar de door 2 redoutes gedekte linie van Djaragara opgerukt. Een aanval op die linie mislukte; de troepen trokken terug naar het strand, en embarkeerden weder den 10n Juni. Wegens ongunstige berichten uit Europa kon geen versterking aan troepen van Java gezonden worden, de marine zag bezwaar tegen eene landing te Padang Cove, wegens den O. moesson. De troepen keerden dus den 20n Juni naar Java terug, doch de post te Boeleleng bleef bezet.

Het volgende jaar (1849) werd eene nieuwe expeditie gereed gemaakt onder den Gouv.-commissaris A. V. Michiels, terwijl de marine onder den vice-Admiraal Michiels gesteld was. De bevelhebber, die verbonden mocht sluiten en vredesvoorwaarden stellen, zonder uitbreiding van ons koloniaal bezit te beoogen, wilde onze vijanden slechts eene tuchting toedienen, doch hun verder geen groote eischen stellen — ook geen oorlogsschatting opleggen. Hij rekende op tegenstand van Kloengkoeng, Boeleleng, Karangasem en Mengwi. Badoeng was ons genegen, en herinnerde ons aan de tractaten, die het onze hulp verzekerden. Gianjar voegde zich daarbij, Bangli werd door Goesti Djelantik bedreigd, Tabanan bleef weifelend.

Michiels besloot Singaradja te verrassen, vandaar naar Djaragara op te rukken en zich dan tegen Kloengkoeng te wenden. Den 28en Maart was hij met één schip voor Boelèleng en liet de Luit. Kol. De Brauw Singaradja verkennen, 't welk onbezet bevonden werd. Daar werden den 4en April alle troepen vereenigd. Den 7en verschenen er de vorst van Karangasem en Goesti Djelantik met 20.000 volgelingen en boden hunne onderwerping aan. Michiels eischte erkenning van ons oppergezag, slechten van Djaragara, uitlevering van deserteurs, vervulling van contracten, zonder oorlogsschatting en een gezantschap naar Batavia. Daar het oprukken van Singaradja naar Djaragara zeer bezwaarlijk bleek, trok het leger naar Sangsit, en veroverde na hardnekkigen strijd de versterkingen bij Djaragara. De vorsten vluchtten en de bevolking onderwierp zich. Déwa Madé Rai, afstammeling van het vroeger ontroonde vorstenhuis, werd te Boeleleng op den troon geplaatst. Badoeng koos onze zijde en kreeg vergunning Mengwi te veroveren. Bangli had reeds vroeger die vergunning gekregen ten opzichte van Batoer, doch daaraan nog geen gevolg gegeven. Djembrana, door Boeleleng ten onder gebracht, herkreeg zijn zelfstandigheid onder Goesti-Alit Gentok, zoon van den vroeger door Boeleleng verdreven vorst. Gianjar was verstoord op Goesti Djelantik, slechts Kloengkoeng en Karangasem — waar de rijksbestierder onze hulp inriep — bleven vijandig.

Dewa Madé Rai bleek ongeschikt tot regeeren, zoodat Goesti Madé Rai tot poenggawa werd verkozen. Dewa Gedeh Tangkaban, vorst van Bangli, die inmiddels Batoer veroverd had, nam het aanbod van Michiels niet aan tot Dewa Agoeng verheven te worden. Na verwoesting van Djagaraga werden de troepen ingescheept voor de baai van Laboean Amok, tusschen beide vijandige staatjes gelegen. Den 13en werd daar geland en de baai van Padang Cove bezet zonder veel tegenstand.

Michiels wendde zich eerst tegen Karangasem, waarbij de vorst van Lombok hem met 4000 man steunde. De rijksbestierder van Karangasem kwam in ons kamp en onze troepen, over zee naar Oedjong gezonden, vonden dat rijkje door onze hulptroepen veroverd. De vorst was door zijn eigen bevolking gedood. Met de in aantal zeer verminderde troepen werd den 24en Mei tegen de werken bij Soendalawas opgerukt. De vijand werd daar verjaagd en na ernstig gevecht Kasoemba genomen. Des nachts werden ons bivak en de kampong overvallen. Wel werd die aanval afgeslagen, maar generaal Michiels doodelijk gewond. Zijn vervanger, Luit.-Kol. J. van Swieten, trok naar Padang Cove terug, in afwachting van bevelen van Batavia. Onze bondgenoot Badoeng werd bij zijn aanval op Mengwi teruggeslagen. De voortvluchtige vorst van Boeileleng werd door de bevolking omgebracht. Goesti Djelantik nam vergif in. Kloengkoeng gaf voor zich te willen onderwerpen. Mengwi onderwierp zich. Den 9en Juni weigerden echter de Dewa Agoeng en de vorst van Gianjar op de voor den volgende dag uitgeschreven vergadering van vorsten te verschijnen. Zonder nadere bevelen rukte Van Swieten toen den 10en naar Kasoemba, dat hij evenals Soendalawas opnieuw veroverde. Onze agent van Badoeng kwam berichten, dat de vorsten van Tabanan en Badoeng, beducht den vorst van Bangli tot Dewa Agoeng te zien verheffen, den vorst van Kloengkoeng genoodzaakt hadden zich te onderwerpen. Twee dagen later kwamen de gezantschappen van Badoeng, Kloengkoeng, Tabanan en Gianjar te Kasoemba aan, waar Hertog Bernhard van Saksen-Weimar het opperbevel overnam. Den 19en vertrokken de troepen. Van Swieten bleef achter tot regeling van zaken. De vorsten erkenden onze souvereiniteit en beloofden geen verbindtenissen met andere natien aan te gaan. Versterkingen zouden worden geslecht, zeeroof en slavenhandel tegengegaan, kliprecht afgeschaft. Het gouv. behield het recht gemachtigden naar Bali te zenden en daar te doen verblijven. Het zou Bali niet bezetten en geen oorlogsschatting eischen. De vorst van Bangli werd ook vorst van Boeileleng en die van Mataram op Lombok ook vorst van Karangasem.

Al vrij spoedig bleek, dat de Radja van Bangli niet bij machte was, aan de hem gegeven opdracht om ook het bestuur over Boeileleng te voeren, naar behoeven te voldoen. Boeileleng werd het tooneel van binnenlandsche onlusten en, vermoedelijk uit vrees daardoor met het Gouvernement in conflict te komen, gaf de Radja van Bangli in 1854 Boeileleng aan het Gouvernement terug. Hierdoor was het Gouvernement wel gedwongen, om zich meer met het bestuur op Bali in te laten, hetgeen leidde tot het brengen van Bali en ook Lombok onder het toezicht van den resident van Banjoewangi, als „Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok”, en tot de plaatsing van een controleur in Boeileleng (1855) en, toen in 1856 de vorst van Djembrana door de bevolking was verdreven, ook een in Djembrana. Aan het

hoofd van het Inlandsch bestuur in die gebiedsdeelen werden regenten gesteld. In 1857 trachtte de verdreven vorst van Djembrana met aanhang uit Boeileleng onder pembekel Njoman Gempol van Bandjar Djawa zijn rijk te heroveren, doch deze aanslag mislukte. Hij werd verbannen en kreeg eerst in 1864 vergunning terug te keeren. De hoofden van Boeileleng namen in 1858 een vijandige houding aan tegen het Gouv. en lieten zich door Njoman Gempol opstoken. Toen deze niet werd uitgeleverd, verschenen eenige troepen onder Luit. Kol. K. F. Van Steyn van Hensbroek den 10en December op de reede, en rukten den 16en tegen Bandjar Djawa op, dat zwak verdedigd werd. De pembekel, die inmiddels tevergeefs getracht had de vorstelijke familie in Boeileleng te vermoorden, werd door de hoofden gevangen genomen en verbannen.

In 1861 werd te Boeileleng een Assistent-Resident geplaatst. In Djembrana werd eveneens daartoe overgegaan, en in 1866 de regent en diens zoon verbannen wegens misdadige handelingen. Het district Bandjar, gelegen in Boeileleng, stond sedert 1854 onder Ida Made Rai, die wegens eigenmachtige handelingen naar Java werd verbannen. In 1864 kwam hij terug, toen zijn opvolger gestorven was en maakte gebruik van de ontevredenheid der bevolking over het nieuw benoemde districtshoofd, om haar zijne aanstelling als zoodanig te doen eischen. In Juli 1868 weigerde de bevolking dienstbetoon en bedreigde Singaradja. Den 16en September ontscheepte eene expeditie onder majoor Van Heemskerk, te Boeileleng en bezette Singaradja, doch leed in Bandjar échec. Door eene versterking der troepen onder Kol. D. L. de Brabant werd de expeditie in staat gesteld krachtig optreden; den 24sten rukte zij op en nam de vijandelijke kampongs na hevig verzet. De bevolking onderwierp zich en de vijandelijke hoofden werden gestraft.

In 1874 moest de regent van Boeileleng verbannen worden.

Ons aanzien nam inmiddels gaandeweg zóó toe, dat de Indische regeering reeds in 1882 het oogeblik gekomen achtte om het eiland administratief van Java los te maken en Bali met Lombok tot een afzonderlijke residentie te verheffen. Noch van den kant der vorsten, noch van dien der bevolking werd tegen dezen maatregel verzet beproefd.

Voorloopig werden ook thans alleen nog in Boeileleng en Djembrana ambtenaren gevestigd. In beide afdeelingen werd de waardigheid van Radja en ook het ambt van Patih afgeschaft, terwijl de vroegere poenggawa's of districtshoofden eenvoudig gouvernementsambtenaren werden, die hunne aanstelling en bezoldiging van de regeering ontvingen. Aan het hoofd van gewestelijk bestuur werd Boeileleng (Singaradja) tot standplaats aangewezen. Aan hem werden behalve een secretaris, twee controleurs toegevoegd, waarvan één speciaal belast met de politieke aanrakingen met de inlandsche vorsten. In de afdeeling Djembrana werd een controleur met Negara als standplaats gevestigd.

In de met de Radja's der zes overige landschappen gesloten contracten was o. m. bepaald, dat ons gouvernement het recht had in hun rijk een gevolmachtigde te plaatsen. Tot 1906 werd daarvan echter geen gebruik gemaakt, zoodat bedoelde vorsten nog zoo goed als onafhankelijk regeerden.

Op politiek gebied viel sedert 1882 in Boeileleng en Djembrana niets van bijzonder belang voor. Terwijl aldaar rust en orde hoe langer hoe meer bestendigd werden, bleef het overige gedeelte van Bali na-

genoeg onafgebroken in beroering. Van de Balische vorsten waren steeds eenigen met elkander in oorlog en ongelukkig behoorde tot de meest gebruikelijke oorlogsdaden het vernielen van de irrigatiewerken in het vijandelijke land, waardoor de bevolking ten zeerste getroffen werd. Het kleine Mengwi, welvarend door zijn prachtige rijstvelden, werd herhaaldelijk door zijn naburen Badoeng en Tabanan aangevallen, tot dat het in 1891 vernietigd en tusschen Badoeng, Tabanan, Gianjar en Kloengkoeng verdeeld werd. De vorst was gesneuveld en zijn poeri werd geheel met den grond gelijk gemaakt. Gianjar had steeds veel te lijden van Bangli en Kloengkoeng. In 1883 ging het een bondgenootschap met Kloengkoeng aan, waarmee het één rijk onder den Dewa-Agoeng, vorst van dat landschap, zoude uitmaken. Drie jaar later stonden echter verscheidene Poenggawa's van Gianjar tegen Kloengkoeng op en in 1893 wist Gianjar zich geheel van Kloengkoeng los te maken en weer een afzonderlijk gebied te vormen. Het werd echter ná dien zoo fel door Bangli, Kloengkoeng en Badoeng bestookt, dat de Radja, geen anderen uitweg ziende en een dergelijk lot als van Mengwi vreezende, zijn land onder de bescherming van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement stelde (1900), waardoor het tot het Gouvernement kwam te staan als Karang-Asem sedert 1895. Karang-Asem was namelijk sedert 1849 een onderhoorigheid van het Balische rijk op Lombok en ging, na den val daarvan, als zoodanig aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement over. Goesti Djilantik, de bestuurder van Karang-Asem, die zijn leenheer, den vorst van Lombok, in diens strijd tegen de Sasaks met gewapende troepen gesteund had, wilde zich niet mengen in den strijd tegen het Gouvernement en stak, toen de bekende overval op onze troepen in Lombok plaats had (1894), met de zijnen naar Karang-Asem over, waarop hij zijne goede gezindheid jegens het Gouvernement uitdrukkelijk betuigde. Eerst voorloopig, werd hij in 1895 door het Gouvernement definitief met het bestuur over Karang-Asem, onder den titel van Stedehouder (wakil Gouvernement), belast. Goesti Djilantik bleef sedert loyaal tegenover het Gouvernement en toonde een goed bestuurder te zijn.

Gianjar en Karang-Asem werden, nadat zij als Gouvernements gebiedsdeelen beschouwd werden, door de Radja's der andere rijkjes ontzien. Vooral Gianjar, dat door de voortdurende onrust veel geleden had, ondervond van den nieuwen toestand de heilzame gevolgen; de irrigatiewerken werden alle hersteld en door de bemoeiingen onzer ambtenaren kwam er meer eenheid in het bestuur en de rechtspraak. Bij de vaststelling der grenzen van Gianjar wenschte de vorst van Kloengkoeng zich eerst niet bij de door het Gouvernement aangenomen regeling neder te leggen en toonde o.a. zijn ontstemming door aan de door den Resident van Bali en Lombok geëischte uitlevering van misdadigers niet te voldoen. Een demonstratie met eenige oorlogschepen was noodig, om den vorst van inzicht te doen veranderen en tot het nakomen zijner verplichtingen te dwingen. Ook de verhouding tot de andere vorsten van Bali liet over het algemeen veel te wenschen over. Door de opvolgende residenten werd steeds over de geringe of het totaal gebrek aan medewerking der radja's geklaagd. De afdoening van zaken, waarin overleg met de radja's vereischt werd, bleef soms door de chicanes van de Inlandsche besturen jarenlang hangende. Besprekingen tot het aanbrengen van hervormingen in bestuur of rechtspraak in de

landschappen, tot het doen verdwijnen van middeleeuwsche toestanden leidden in den regel tot niets; vooruitgang en verbetering stuitten af op den onwil der vorsten, zich door ons te laten leiden. Zoolang zij konden, hebben zij angstvallig alle bemoeienissen onzer zijds met de binnenlandsche aangelegenheden hunner rijkjes geweerd en handelden dientengevolge eventueel lijnrecht in strijd met de hun kenbaar gemaakte zienswijze der Ned. Indische Regeering. Zoo bestond tot 1903 nog het gebruik om een of meer weduwen van den overleden vorst tegelijk met den overledene te verbranden, niettegenstaande de Regeering Haar ernstige verlangen had te kennen gegeven, dat met die barbaarschheid zou gebroken worden. In 1901 had zulk een verbranding in Bangli en in 1903 in Tabanan plaats. Vooral het verloop dezer aangelegenheid in Tabanan toonde duidelijk aan, op welk een ontoelaatbaar standpunt de Balische vorsten zich tegenover het Ned. Indisch Gouvernement plaatsten. Bekend met het voornemen een vorsten-weduwe te verbranden, liet de Regeering den radja van Tabanan uitdrukkelijk weten, dat zij het niet zoude toestaan. Toch ging men met het maken der voorbereidselen voor de plechtigheid gestadig door, ook toen eenige dagen vóór den voor de verbranding vastgestelden dag, eenige oorlogschepen tot machtsvertoon aan de kust van Tabanan geankerd waren en den radja nogmaals de wensch van de Indische Regeering was kenbaar gemaakt. Het antwoord was dat de voorbereidingen tot de plechtigheid reeds te ver gevorderd waren, dan dat men ter zake nog terug kon en op het vastgestelde uur had ook de verbranding plaats. De Gouverneur Generaal betuigde zijne ernstige ontevredenheid over het gebeurde. Van den radja van Tabanan werd geëischt een gezantschap naar Buitenzorg tot het maken van verontschuldigheden te zenden en alle Balische vorsten moesten bij contract beloven dat weduwen-verbrandingen (mesetia) niet meer zouden plaats hebben. Aan deze eischen werd voldaan (1904) en een te Kloengkoeng ook reeds voorbereide weduwenverbranding ging dientengevolge gelukkig niet door.

In dat zelfde jaar 1904 had verder een voorval plaats, dat groote gevolgen voor de geschiedenis van Bali na zich gesleept heeft. Een te Bandjermasin te huis behoorende schooner, de „Sri Kromala" strandde bij Sanoer aan de Oostkust van Badoeng en werd door de bevolking beroofd. De Chineesche eigenaar van het vaartuig beklaagde zich er over bij het Gouvernement, dat, in verband met de uitkomsten van een ter zake gehouden onderzoek, het Inlandsch bestuur van Badoeng voor de geleden schade ad f 7500.— verantwoordelijk stelde. De Radja's van Badoeng (Badoeng werd in naam door twee Radja's, waarvan één te Den Pasar en één te Pametjoetan resideerde, bestuur, doch in werkelijkheid slechts door dien te Den Pasar) weigerden echter beslist aan den gestelden eisch te voldoen. Dwangmaatregelen, bestaande in het blokkeeren van de kust en het afsluiten van de landgrenzen, de zending van het lid van den Raad van Nederlandsch-Indie, tevens oud-Resident van Bali en Lombok F. A. Liefcrinck, naar Badoeng om te pogen het conflict tot een bevredigende oplossing te brengen, herhaalde waarschuwingen; dat alles mocht niet baten. De Radja's bleven onverzettelijk. De Radja van Tabanan koos daarbij openlijk de partij van Badoeng en die van Bangli nam een aanmatigende houding aan en provoceerde een gewapenden inval in Karang-Asem en het vernielen van irrigatiewerken van Gia-

njar, de beide Gouvernements landschappen. Na een laatste waarschuwing, waarbij op de hoog ernstige gevolgen van het volharden der Radja's bij de door hen aangenomen houding gewezen werd, welke waarschuwing slechts een nieuwe besliste weigering uitlokte, werd in September 1906 tot het zenden van eene militaire expeditie naar Bali besloten. De troepenmacht stond onder het commando van den Generaal-Majoor M. B. Rost van Tonningen, terwijl de heer Liefcrinck bovengenoemd als Regeerings-commissaris de expeditie vergezelde voor de regeling der politieke aangelegenheden in overleg met den Resident van Bali en Lombok G. F. de Bruyn Kops.

Na vrij heftigen tegenstand werden Den Pasar en Pamatjoetan ingenomen en kwamen hoofden en bevolking in volkomen onderwerping. De fiere Radja's verkozen echter in een laatsten uitval (pöpoetan) tegen onze troepen, nadat zij zich van hunne naaste verwanten en getrouwen omringd hadden, met hen den heldendood te sterven. Sommities tot overgave leidden tot niets anders dan verliezen onzerzijds; zij zochten den dood. Door zoo te sterven wachtte hen, volgens hun geloof, een heerlijk leven hiernamaals en zouden zij ook in het rijk der afgestorvenen omringd zijn door hunne vrouwen, kinderen, andere familieleden en dienaren, die tegelijk met hen den dood ingingen.

Na den val van Badoeng, onderwierp zich de Radja van Tabanan met zijn zoons en broeder onvoorwaardelijk. Hem werd medegedeeld, dat hij en de zijnen naar Lombok, namelijk naar het Balische gedeelte daarvan, zouden worden overgebracht. Daags daarop bleek, dat de Radja en zijn oudste zoon zelfmoord hadden gepleegd, zoodat de voorgenomen maatregel slechts op den broeder en de twee andere zoons kon toegepast worden.

Aan Bangli en Kloengkoeng werden de volgende eischen gesteld: sluiting van een nieuw politiek contract ter vervanging van het reeds lang verouderde van 1849, inlevering van alle vuurwapenen en toelating van onze troepen in hun gebied om het te door kruisen; verder aan Kloengkoeng afstand van de twee in Gianjar geëncloveerde districten Sibang en Abean Semal, waar de vorst van Kloenkoeng geen voldoende gezag wist uit te oefenen, en aan Bangli afstand van tien in 1900 van Gianjar veroverde desa's en uitlevering van twee onruststokers van hoge kaste. Aan de drie eischen werd voldaan. Einde October werd de expeditie ontbonden en twee weken later keerde ook de Regeerings-Commissaris terug. Op Bali werden bezettingstroepen achtergelaten. Zuid Bali werd onder de controle en leiding van het Europeesche bestuur gebracht. Aan het hoofd dezer nieuwe „Afdeeling" kwam een Assistent-Resident, met Den Pasar in Badoeng als standplaats, te staan; te Tabanan en Gianjar werden Controleurs geplaatst. De Controleur van Gianjar had toezicht te houden op Bangli en Kloenkoeng, terwijl Karang-Asem onder de controle van den Assistent-Resident werd gesteld.

Uitzonderd een gewapend verzet in Tabanan in November 1906, dat onmiddellijk onderdrukt werd, heeft de politieke toestand in Badoeng, Tabanan en Gianjar sedert geene redenen tot bezorgdheid gegeven. In Kloengkoeng, Bangli en Karang-Asem waren echter nog elementen en partijen, die zich niet bij de nieuwe orde van zaken konden nederleggen, te minder omdat onze bemoeienissen zich uiteraard steeds uitbreidden. In 1908, kort na de invoering der opiumregie in Bali, braken plotseling ernstige ongeregeldheden in Kloengkoeng uit en wel in de desa

Gèlgèl, waar een militaire patrouille hevig aangevallen werd, en wiken moest. Met troepen (ongeveer 200 man) uit Den Pasar, versterkt door de landingsdivisie van een flottieljevaartuig werd daarna, via de hoofdplaats Kloengkoeng, naar Gèlgèl gemarcheerd, welke plaats na een vrij ernstig gevecht werd vermeesterd. De aanstoker van het verzet, Tjokorda Gèlgèl, was intusschen met alle adellijken naar de hoofdplaats Kloengkoeng gevlucht, en wist blijkbaar te bewerken dat de Dewa Agoeng zich ook voor den strijd tegen het Gouvernement gereed maakte. Toen onze troepen dan ook weder voor Kloengkoeng kwamen, bleek de residentie van den Dewa-Agoeng versterkt en door duizenden gewapende Baliërs bezet te zijn, alle daar achtergelaten vivres onzer manschappen waren onbruikbaar gemaakt, de Gouvernements opiumverkoopplaats was vernield en het daar in aanwezige opium buit gemaakt, de mantriverkoper vermoord. De troepencommandant achtte zich niet verantwoord met zijn door honger en dorst uitgeputten troep Kloengkoeng aan te vallen en trok zich des nachts naar het strand terug. De Resident bevond zich op dienstreis te Lombok toen hem het bericht omtrent den overval te Gèlgèl bereikte en toog met het ter reede van Ampenan liggende eskader van Nederlandsche oorlogschepen naar de kust van Kloengkoeng, waar hij het juist aldaar uit het binnenland aangekomen detachement aantrof. Van den Dewa Agoeng werd een brief ontvangen, waarin hij verklaarde het Gouvernement goed gezind te zijn en verzocht de hoofdplaats Kloengkoeng te sparen, waarop geantwoord werd, dat aangezien Kloengkoeng de troepen van het Gouvernement had aangevallen, en tegen het Gouvernement was opgestaan, van den Dewa-Agoeng en de zijnen onvoorwaardelijke onderwerping geëischt werd, waarvoor 24 uren tijd werd gegeven. Nadat nog een dag gewacht was, zonder dat aan den gestelden eisch was voldaan, werden Kloengkoeng en Gèlgèl door de Marine beschoten in afwachting van troepenversterking uit Javá. Deze kwam weldra aan, en alsnu werd den Dewa-Agoeng nogmaals de gelegenheid geschonken zich met zijne mannelijke bloedverwanten over te geven, waarbij hem en de zijnen lijfsbehoud verzekerd werd. Het mocht niet baten. Bij het oprukken onzer macht via Gèlgèl naar de hoofdplaats van het landschap werd nergens tegenstand ondervonden tot vlak bij de poeri, de vorstelijke verblijfplaats, waar zich hetzelfde treurige tooneel als in Badoeng afspeelde. Ook hier trok de vorst met nagenoeg al de voornaamste adellijken, eenige vrouwen en kinderen, met heilige speren en krissen gewapend, onze troepen vastberaden tegemoet, den dood verkiende boven eenige beperking van des Radja's absolute macht, boven een leven, een Balischen despoot en zijne trawanten onwaardig. De overlevende gevaarlijke elementen werden naar het eiland Lombok overgebracht en daar geïnterneerd, waarna door alle lieden van kaste en gezaghebbenden in het landschap Kloengkoeng de eed van trouw aan het Nederlandsch-Indisch Gouvernement werd afgelegd.

Niet lang daarna bleek het noodig ook tegen Karang-Asem en Bangli afdoende maatregelen te nemen, ten einde er een ongestoorden voortgang van de toepassing der door ons voorgestane bestuursbeginselen te verzekeren. In Karang-Asem waren het twee neven van den Stedehouder, die door hunne onverzoenlijkheid en anti-Gouvernementse gezindheid den Stedehouder, Goesti Gdè Djilantik, in zijn streven, om met het Gouvernement samen te wer-

ken, dwarsboomden, daardoor verdeeldheid en onrust onder de bevolking zaaiden en gevaarlijk voor de rust en openbare orde in het landschap werden geacht. Nadat het garnizoen aldaar was versterkt geworden en een oorlogschip voor Oedjoeng, de havenplaats van Karang-Asem, was gestationneerd, werd door den Resident, die zich ter plaatse bevond, van den Stedehouder de uitlevering van die neven geëischt en gelukkig zonder bloedbad verkregen. De twee ongewenschte elementen werden naar een ander deel van Bali, namelijk Djembrana, overgebracht. Nadat in Karang-Asem de noodige regelingen waren getroffen, werd in Bangli het bestuur nader geregeld. Het landschap werd in dezelfde verhouding tot het Nederlandsch-Indisch Gouvernement gebracht als Karang-Asem en Gianjar; het werd dus een Gouvernements landschap, onder een door den Gouverneur-Generaal aangestelden Stedehouder. De Radja van Bangli, Dewa Gdé Tangkeban, werd Stedehouder en legde als zoodanig met de andere Banglische grooten en hoofden den eed van trouw en gehoorzaamheid aan het Nederlandsch-Indische Gouvernement af. Dergelijke eed was ook in Karang-Asem afgenomen.

Omtrent Kloengkoeng werd in beginsel besloten, het evenals Badoeng en Tabanan bij het rechtstreeks bestuurd gebied van Nederlandsch-Indië in te lijven.

Successievelijk waren en werden in heel Zuid-Bali de noodige regelingen betreffende bestuur, rechtspraak, heerendiensten, belastingen en administratie der landschapsinkomsten getroffen; Inlandsche scholen opgericht, verschillende belemmeringen van het vrije handelsverkeer, als tollën, pachten, plaatselijke in- en uitvoerrechten en andere heffingen opgeheven; met het verbeteren van wegen en bruggen werd zoodra mogelijk begonnen; de slavernij en pandelingschap beperkt en de algeheele afschaffing daarvan binnen korten tijd voorbereid. Verder werd de opiumregie in geheel Bali ingevoerd en het eiland bij het tolgebied van Nederlandsch-Indië ingelijfd. Voor het door al deze regelingen veroorzaakte geldelijke verlies werden de Radja's en alle andere belanghebbenden ten volle schadeloos gesteld.

Het aantal controleurs werd met twee, welke te Kloengkoeng en Karang-Asem werden geplaatst, vermeerderd, terwijl overal het Inlandsche districtsbestuur op den grondslag van afgeronde districten, bestuurd door voor hun ressort verantwoordelijke Poenggawa's, werd ingericht.

De oude Goesti Djilantik trad, nadat hij krachtig en loyaal tot het aanbrengen der noodig geachte hervormingen had medegewerkt, als Stedehouder af, waarop zijn, door hem als kind erkende, neef Goesti Bagoes Djilantik in zijne plaats verheven werd.

Het oude regime op Bali, het heerschen der zoo goed als onafhankelijke en despotische Radja's met de daaraan verbonden willekeur en totaal gemis aan rechtszekerheid voor het eigenlijke volk, met den voortdurenden oorlogstoestand tusschen de landschappen onderling en andere middeleeuwsche toestanden had voor goed afgedaan. Het Balische volk, dat volkomen op de hoogte was van de toestanden in ons rechtstreeks bestuurd gebied, Boeleleng en Djembrana, gaf door zijne houding gedurende de in Zuid-Bali plaats gehad hebbende evolutie niet onduidelijk te kennen, dat het om het verlies zijner vorsten niet rouwig was en zich met vol vertrouwen aan onze bestuursbeginselen onderwierp. Daargelaten onbeteekenende plaatselijke en onmiddellijk bedwongen rustverstoringen te Karang-Asem, Bangli

en Gianjar, uitgaande van eenige categoriën van personen, die vermeenden krachten hun stand niet tot het verrichten van de van hen gevorderde heerendiensten verplicht te zijn, heeft de politieke toestand op Bali dan ook niets meer te wenschen overgelaten.

Ten slotte zij nog aangeteekend, dat Kloengkoeng in 1911 formeel bij het rechtstreeks bestuurd gebied werd ingelijfd, dat in 1912, bij het defungeeren van de Stedehouders van Bangli (wegens overlijden) en van Gianjar (wegens aftreden) aan hunne opvolgers de titel van Regent werd gegeven; dat in 1914 de militaire bezetting van Bali geheel werd opgeheven en er intusschen gewapende politiedienaren waren in dienst gesteld. Zie LOMBOK.

Bestuur. Bali maakt met Lombok en de bij beide eilanden behorende kleine eilanden de residentie Bali en Lombok uit met Singardja als hoofdplaats. Het wordt administratief verdeeld in drie afdelingen: 1°. Boeleleng onder een controleur, 2°. Djembrana onder een controleur of civielen gezaghebber en 3°. Zuid-Bali onder een Assistent Resident, terwijl Zuid-Bali onderverdeeld is in vijf onderafdeelingen n.l. Badoeng, Tabanan, Gianjar, Kloengkoeng met Bangli, en Karangasem. Gianjar Bangli en Karangasem genieten nog eenigermate zelfbestuur, het zijn zoogenaamde Gouvernementslandschappen, welke namens het gouvernement en onder leiding van de betrokken controleurs door stedehouders of regenten worden bestuurd. Het aantal bewoners wordt vrij nauwkeurig geschat op bijna 800.000, waaronder slechts eenige duizenden niet-Baliërs, voor het meerendeel Chineezzen. De Mohammedanen worden hoofdzakelijk vertegenwoordigd door Arabieren, Javanen, Boegineezzen en Sasaks (afkomstig van Lombok). De Slamsche Balineezzen vormen een kleine groep, daartoe worden gerekend te behoreen de kinderen uit het huwelijk van Boegineezzen met Balische vrouwen.

Literatuur: R. Friedrich, Voorloopig verslag van het eiland Bali. Verh. v. h. Bat. Gen. XXIII. (1850). — Zollinger, Een uitstapje naar het eiland Bali. Tijdschr. v. Ned. Indië. VII. (1845) Dl. IV bl. 1. — Id. Reis over Bali en Lombok. Verh. v. h. Bat. Gen. XXII. (1849). — Lauts, Het eiland Bali en de Balineezzen. Amst. 1848. — P. L. van Bloemen Waanders, Aanteekeningen. Tijdschr. v. N. Indië. 1868. Dl. II. — R. v. Eck, Schetsen van het eiland Bali. Tijdschr. v. N. Indië 1878 en 1879. — Dr. J. Jacobs, Eenigen tijd onder de Baliërs, Bat. 1883. — E. B. Kielstra, Het eiland Bali. Gids Dec. 1893. — Over de expeditie op Bali vgl. P. G. Booms, Précis des expéditions etc. Breda 1850. — v. Swieten, Krijgsverrichtingen tegen het eiland Bali's Grav. 1849. — A. W. P. Weitzel, De derde militaire expeditie naar het eiland Bali, Cor. 1850. — P. R. T. v. Vlijmen, Bali 1868. Eene bladzijde der Ind. krijgsgeschiedenis, Amst. 1875. — A. A. Hoos, Voordracht Ind. Genootschap 11 Dec. 1894. — Bij H. Tonkes, Volkskunde von Bali, Halle a/S. 1888 vindt men een overzicht der voornaamste literatuur over het eiland. — J. P. N. Land, De toonkunst op Bali. Veths feestbundel 1894. — F. A. Lief rinck, Balische godenbeelden. idem, — V. Levy, Le peuple Balinais. Bull. Soc. Belge de Geogr. XIX 1895 blz. 85. — Dr. J. Brandes, Beschrijving der Jav., Balineesche en Sasaksche handschriften, uit de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk, 1901. — Dr. A. Bastian, Bali und Lombok. Die Baliër. Lose Blätter aus Indien, 1897. — H. van Kol, Lezing over Bali en Lombok. Kol. weekblad 13 Nov. 1902. — F. A. Lief rinck, De Residentie Bali en Lombok na het jaar 1894, voordracht Ind. Gen. 1902. — G. Nypels,

De expeditiën naar Bali, 1846, 48—49 en 68. — E. B. Kielstra, Beoordeeling van idem. — Alg. Verslag van den Chef van den staf der expeditie naar Bali van 1906. Ind. Mil. Tijdschr. extra bijlage no. 27. — Dr. E. B. Kielstra, Bali, Onze Eeuw IV, blz. 386. — W. O. J. Nieuwenkamp, Bali en Lombok, 1906. — Id., Zwerftochten op Bali, 1910. — Dr. A. H. Pareau Bali en Lombok, reisgids voor touristen. — J. C. van Eerde, Hindoe-Javaansche en Balische eeredienst. Bijdragen T. L. en V. 65, 1911, blz. 1. — E. van Biema, Tempels op Bali. Het N. I. Huis, 1914 no. 3. — Augusta de Wit, Bali. Natuur en menschen in Indië. — J. E. Jasper, Bali. Tijdschr. B. B. 1913, blz. 249—372, 442. — H. van Kol. Drie maal dwars door Sumatra en zwerftochten door Bali, 1914. — F. A. Liefcrinck, Critiek op den Indischen Gids 1914, deel II, blz. 1621. — W. O. J. Nieuwenkamp, Over den Balineeschen kalender. Bijdragen T. L. en V., deel 69 (1914), blz. 112. — Idem. Nog iets over den Balineeschen Kalender. Bijdr. T. L. en V. deel 70 (1914) blz. 658. — Juynboll, Baessler archiv. IV (1914). — G. F. de Bruyn Kops Het evolutie tijdperk op Bali (1906—1909). Koloniaal Tijdschrift, April 1915. — F. A. Liefcrinck. De landverordeningen der Balische vorsten van Lombok. K. I. T. L. V. 1915. — Prof. Mr. C. v. Vollenhoven. Het Adatrecht van N. I.

BALI(STRAAT). Tusschen Java en Bali. Is in het nauwste gedeelte, bij den Noordelijken ingang, slechts ongeveer 2 K.M. breed, maar loopt om de Z. gaandeweg breeder uit. Zij is geheel schoon en verdient, met straat Alas beO. het eiland Lombok, de voorkeur boven de andere straten beO. Java, vooral voor schepen, die in den Westmoesson naar Europa zijn bestemd. In het nauw van straat Bali kan echter zulk een hevige stroom staan, dat zeilschepen dagen lang noodig hebben om hier door te komen; de eenige goede ankerplaats is hier in de bocht van Mana (Meneng) aan den Javawal.

Be N. den Noordelijken ingang van Straat Bali ligt het Duiven-eiland (Taboean) waarop een licht brandt en Z.W. daarvan branden op den Javawal eveneens lichten, zoodat de straat ook des nachts is te bevaren. Dertien K.M. beZ. den Noordelijken ingang ligt op den Javawal de hoofdplaats Banjoewangi, waar particuliere loodsen te bekomen zijn voor de straat. De buitenriffen der reede zijn door tonnen aangegeven. In den Zuidelijken ingang der straat ligt in het midden de ondiepte „Prinses van Oranje”. De Z.O. hoek van Java, hoek Seloka, loopt laag af; de Zuidhoek van Bali blijft hoog tot aan het strand. In den Oostmoesson zal men, wegens de heiligheid zelden de Piek van Bali kunnen verkennen.

De vaart door de straat om de Z. duurt steeds langer en is steeds bezwaarlijker dan die om de N., vooral in den Westmoesson. In den Oostmoesson waait in de straat doorlopend een stijve Z.O.-lijke wind, daar beN. een Z.W.-lijke tot gereefde marszeilskoelte toe; in het Z.-lijk gedeelte is de wind zwakker en heeft men onder beide wallen land en zeewind. De stroom loopt in het nauw geregeld heen en weer en bereikt soms eene snelheid van 11 K.M. per uur, in den Oostmoesson is die om de Z. het krachtigst en loopt het langst, soms is die om de N. dan alleen merkbaar onder den Javawal.

Wanneer wind en stroom tegen elkaar inloopen, heeft men in de straat, vooral onder den Bali wal, sterke stroomrafelingen en maalstroommen. In den West moesson is de wind in de straat erg veranderlijk, overdag meestal Z.-lijk, 's nachts W.-lijk, daar beN. ongestadig en 's middags veelal N.-lijk, in het

Z.-lijk gedeelte heeft men dan W.-lijken wind en O.-lijken stroom. De stroom om de N. is een overheerschende, die om de Z. loopt het eerst en het minst flauw onder den Javawal; onder de N.-kust van Bali is het dan stil water of loopt een neer.

De reis door de straat in den Oostmoesson duurt gewoonlijk om de Zuid bijna 2 en om de Noord ruim 1 etmaal, in den Westmoesson de eerste soms tot 4 etmalen, die om de Noord zelden langer dan een half etmaal. De verticale waterbeweging bereikt een maximum van 2 M; zij is in het Z.-lijk gedeelte der straat overwegend dubbel-daagsch, in het N.-lijk gedeelte overwegend enkel daagsch. Zie zeemansgids, deel IIIA.

BALI-AGA hetgeen beteekent „uit een boomstronk voortgekomen”, is de naam, die door de Baliërs gegeven wordt aan de bewoners van Bali, welke de oorspronkelijke bevolking van dat eiland zouden uitmaken. Ter onderscheiding daarvan noemen de Baliërs (zie aldaar) zich Wong Madjapait. In de nabijheid van Sangsit, in Krobokan en Sembiran, en in de in het westen van Boeileng gelegen dorpen Tjempaga, Sidatopa Padawa en Tigawasa zoomede te Tenangan in Karang-Asem worden nog restjes dier oorspronkelijke bewoners gevonden in verschillende stadia van overgang tot de omringende bevolking. Hun godsdienst, oud-Polynesische, is merkbaar door het Hindoeïsme beïnvloed. Van de Bali-aga van Sembiran is bekend, dat zij hunne dooden niet begraven, maar de lijken buiten de dorpen nederleggen, ten prooi voor het wild gedierte. Dezelfde gewoonte bestaat in het dorp Tenangan in Karang-Assem. Zij erkennen het gezag van den Padanda en de kracht van het Tojā-tirtā (gewijd water) niet; hebben een eigen taaldialect, doch geen afzonderlijke taal om tegen meerderen te spreken. De verdeling in kasten bestaat bij hen niet. Ook in het zuiden van West-Lombok worden eenige groepen van Bali-aga aangetroffen, vermoedelijk afstammelingen van vroeger van Bali overgestokenen.

Literatuur : R. v. Eck, T. v. N.-I. 1878. 1. bl. 168; Tonkes, Volkskunde von Bali. Halle a/S. 1888. bl. 67; Dr. H. N. van der Tuuk, Kawi-Balineesch Nederl. woordenboek.

BALI-INSTITUUT. Zie INSTITUTEN.

BALI-ZEE is de voortzetting om de West van het diepe bekken der Flores-zee beN. Bali en Lombok, beZ. de Kangean-eilanden en beO. de straat van Madoera. Door de straten Bali, Lombok en Alas staat zij in verbinding met den Indischen Oceaan.

Kenmerkend voor deze zee is de zeer geringe regenval. De Z.O. moesson begint in het laatst van April en staat dadelijk goed door in Mei, waait het meest geregeld in Juli en gaat in October met Z.-lijker loopende winden af. November en December zijn kenteringsmaanden met overheerschende Z. en Z.W. winden. In het laatst van December komt de Westmoesson door. Deze neemt snel toe tot zijn maximum kracht en regelmaat in Januari en staat verder alleen door in Februari; Maart en April zijn wederom kenteringsmaanden.

In den Z.O. moesson is de wind 's nachts Zuidelijker en staat geregeld door, overdag is deze Oostelijker en waait minder geregeld; in den Westmoesson is overdag de wind Noordelijker en wat krachtiger, daarentegen minder geregeld doorstaande dan 's nachts, wanneer de wind Westelijker is.

Buiigheid komt voor met Z.-lijke winden en neemt toe in den Z.O.-moesson, het sterkst is deze in September en October, samenvallende met de

grootste droogte. Van Juli tot en met October is het bijna geheel regenloos, in Januari en Februari valt nog de meeste regen. Harde buien komen voor, zelfs vrij veel, van Januari tot April. Gedurende den Z.O.-moesson is het weer over het algemeen fraai, doch komen plotselinge weersveranderingen voor, die de geregeld en vrij krachtig doorstaande moesson niet zou doen verwachten.

De toestand der zee is het ongunstigst in Januari en Juli, het gunstigst in Maart en van October tot December. Met veranderlijke en rondlopende winden, vooral in den Z.O. moesson, kan er een moeilijke zee staan, maar gewoonlijk duurt dit niet lang. In beide moessons kan een vrij sterke deining op de kust staan en in den Z.O. moesson komt een hooge deining veel voor.

De stroom is sterk in de straten, maar niet langs de Noordkusten van Bali en Lombok.

De vertikale waterbeweging is gemengd met afwisselend dubbel- en enkeldaagsch karakter. Te Boeileleng, de eenige plaats waar voortgezette peilschaalwaarnemingen zijn gedaan, loopt de rijing uiteen van 2 M. tot eenige dec.M. Zie Zeemansgids deel IV en voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

BALIAN. In Borneo, Celebes en Bali, vroeger ook op Java (de *walyan* der Oudjavaansche oorkonden) vindt men vrouwelijke sjamanen of priesteressen (zie PRIESTERS en DAJAKS). In Zuid-Borneo heeten zij *balian* of *wadian*, in Britsch-Borneo *manang* en in Centraal-Borneo *dajoeng*. Voordat zij haar priesterlijk ambt aanvaarden, moeten zij eerst door een goeden geest bezield worden. Overal genieten zij eene hooge achting. In Centraal-Borneo is haar zedelijk leven onberispelijk, terwijl zij in Zuid-Borneo tevens publieke vrouwen zijn. Uiterlijk onderscheiden zij zich van de leeken door bijzondere armbanden of door op eene bijzondere wijze gedragen shawls (in Centraal-Borneo) of door een soort van uit rotan gevlochten tournure, die op het achterdeel gedragen wordt (Zuid-Borneo). Gedurende hare ambtsverrichtingen bedienen zij zich van een eigen, oudere geestentaal, die in Zuid-Borneo *basa sangiang*, in Centraal-Borneo *dahaun tò* genoemd wordt. Als zij met de geestenwereld in betrekking willen treden, slaan zij op eigenaardige, *katambong* genaamde, trommels (Zuid-Borneo) of op koperen platen (Centraal-Borneo). De werkzaamheid dezer priesteressen is van tweeledigen aard: vooreerst verhinderen zij de ziel van den mensch, het lichaam te verlaten of als zij reeds ontvloden is, halen zij haar terug (in zooverre zijn zij in zekeren zin geneeskundigen); ook geleiden zij de ziel naar het zielenland. In de tweede plaats zijn zij bemiddelaars tusschen de menschen- en geestenwereld in alle zaken, die op den landbouw betrekking hebben. In Zuid-Borneo komen ook mannelijke priesters voor, die *basir* heeten. Zij geven zich uit voor vrouwen, kleeden zich als vrouwen en zijn zelfs wel met mannen gehuwd. Zij maken hun beroep „van de gruwelen, die het vuur des Hemels op Sodom en Gomorra deden nederdalen” (Perelaer, Ethn. beschrijving der Dajaks, 1870, p. 32).

Literatuur: C. Hupe, in Tijdschr. Ned.-Indië, 1846, III, p. 143—144. A. Hardeland, Daj. deutsches Wörterbuch, 1859, s. v. *balian*. Perelaer, o. c. 1870, p. 32. Ling Roth, The natives of Sarawak and British North Borneo, 1896, I. p. 259—288. A. W. Nieuwenhuis, In Centraal-Borneo, 1900, I. p. 152, 164—165. Idem, Quer durch Borneo, 1904, I. p. 110—127. M. C. Schadee in Bijdr. T. L. Vk. 1905, p. 489—513; 1906: p. 207—228, 616—647. H. H. Juynboll,

Catalogus van Borneo, 1910, II. p. 381. Gomes, Seventeen years among the Sea Dyaks of Borneo, 1911, p. 163—180. Hose and Mac Dougal, The pagan tribes of Borneo, 1912, II. p. 115—124. P. te Wechel, Erinnerungen aus den Ost- und West-Dusun-Ländern (Borneo), in Int. Arch. f. Ethn. XXII (1913), p. 21—22.

BALIËRS. *Afstamming.* Onder „Baliërs” verstaat men de Inlandsche bewoners van het eiland Bali en van het westelijk deel van het eiland Lombok, die den Hindoeschen godsdienst belijden en afstammelingen zijn van naar genoemde eilanden geëmigreerde Hindoe-Javanen. Bali ligt zoo dicht bij Java en is van daaruit zoo gemakkelijk te bereiken, dat het van de vroegste tijden af wel door Javanen zal zijn bezocht geworden, terwijl verder kan worden aangenomen, dat het Hindoeïsme daarheen, niet lang nadat het op Java zijne intrede gedaan had, overgebracht werd. De groote volksverhuizingen van Java naar Bali hadden echter eerst eeuwen daarna plaats en wel in de 9e eeuw onzer jaartelling (ineenstorting van het Hindoesche Midden-Java) en in het begin der 16e eeuw (val van het eens zoo machtige Madjapahit). Dat vooral in het tijdperk, voorafgaande aan dat der groote volksverhuizingen, vermenging tusschen de emigranten en de oorspronkelijke heidensche bevolking heeft plaats gehad, kan ook als zeker aanvaard worden en daarmede ook, dat een deel der tegenwoordige Baliërs van gekruist ras is. De oorspronkelijke bevolking is vermoedelijk niet talrijk geweest en nagenoeg geheel door de Javaansche kolonie, weldra het nieuwe volk van Bali, geabsorbeerd. Men meent de „Bali-Aga” (zie aldaar) als de — zij het ook niet meer zuivere — resten der autochthonen te moeten beschouwen.

Nadat Java geïslamiseerd was (16e eeuw) werd de band tusschen dat eiland en Bali geheel verbroken, namelijk in dien zin, dat Bali zoowel uit een politiek als uit een maatschappelijk oogpunt ongestoord zijn eigen weg ging en wel tot de helft der 19e eeuw, en voorzoover betreft Zuid-Bali, zelfs tot het begin der 20e eeuw. Men kan dus met recht spreken van een eigen Balische beschaving.

Ten aanzien van het boven bekend gestelde, dat Baliërs het Hindoeïsme aanhangen, dient het voorbehoud gemaakt te worden, dat er Baliërs zijn, die tot het Mohammedanisme zijn overgegaan. Om twee redenen behoeft echter, bij het geven eener algemeene omschrijving van wat Baliërs zijn, met die omstandigheid geen rekening gehouden te worden, daar 1° het aantal Bali-Slam zeer gering is en 2° de Bali-Slam uit de eigenlijke Balische maatschappij zijn gestooten.

Type. Het valt moeilijk, wat het voorkomen betreft, van een bepaald Balisch type te spreken, daar door de destijds plaats gehad hebbende kruisingen verschillende typen zijn ontstaan. Over het algemeen genomen kan geconstateerd worden, dat de Baliërs zijn een welgevormd Indisch menschenras, het meest overeenkomende met den Javaan van goeden stand; forscher gebouwd, met hoog voorhoofd, en lichter getint dan de tegenwoordige Javanen in doorslag genomen. Het haar is zwart of zeer donker en wordt door het eigenlijke volk, zoowel door de vrouwen als door de mannen, lang (gewoonlijk in een wrong) gedragen. De vorsten en aanzienlijken hebben het haar kort en veelal eenigszins gegolfd of gekruld; uitzondering hierop maken zij, die tot den allerhoogsten stand behooren, namelijk de padanda's (priesters), die het haar weder vrij

lang, en, wat de padanda-Ciwa betreft, gladgestreken over het hoofd en eindigende in een kleinen netten wrong, terwijl de padanda-Boeddha het loshangend dragen. Op het lichaam en in het gelaat is de Baliër, evenals de Javaan, weinig behaard.

De Balische vrouw heeft fraaie trekken en een goed gebouwd slank lichaam. Door de gewoonte zware lasten op het hoofd te dragen zijn hare hals, borst en rug sterk en harmonisch ontwikkeld.

Karakter. Is het lichaam Forscher, ook de geest van den Baliër schijnt krachtiger te zijn dan die van den Javaan. De Baliër durft zich meer te uiten, waarbij hij blijken geeft van opmerkingsgave en gezonden redeneertrant; hij is in zijn optreden, hoewel behoorlijk de etiquette in acht nemende, vrijmoedig, levendig en openhartig. Waar de omstandigheden zulks toelaten, openbaren zich zijne levenslustigheid en goedlachtheid. Hij is leergierig, ordelievend en loyaal; gastvrij; verdraagzaam op godsdienstig gebied en bezit veel praktischen zin. Voorts is hij, in tegenstelling met de meeste Inlandsche volken in onzen archipel, zuinig van aard. Nu voelt de Baliër een machtigen prikkel tot sparen door de omstandigheid, dat hij de noodige middelen moet achterlaten voor de verbranding van zijn lijk (zie hieronder). De Baliër viert graag feest en is hartstochtelijk liefhebber van hazardspel, vooral indien dit in hanengevechten belichaamd is. Zijne erotische neigingen kunnen hem tot verregaande ontuchtige handelingen leiden, waarbij echter valt op te merken, dat zedeloosheid meer in de hoogere standen dan bij het eigenlijke volk voorkomt. Door opschik, waaronder bloemen in het haar, tracht de jeugdige Baliër de aandacht der meisjes te trekken.

Hoewel het Balische volk niet van wreedheid is vrij te pleiten (de hanengevechten op Balische wijze zijn wreed; het gebruik van gewonde pikolpaarden is wreed) mag toch betwijfeld worden of men den Baliër, in vergelijking met andere Inlanders, wel wreed mag noemen. Zeker is echter, dat de Balische vorsten en grooten, toen zij nog aan zich zelve waren overgelaten, zich meermalen aan onmenselijke daden hebben schuldig gemaakt.

De voornaamste karaktertrekken der vrouw zijn bescheidenheid, arbeidzaamheid, levenslust en zachtzinnigheid. Aan deze echt vrouwelijke eigenschappen paart zij, indien zulks vereischt wordt, dezelfde doodsverachting, die de mannen in verheven oogenblikken weten ten toon te spreiden. Op treffende wijze openbaarde zich zulks zoowel bij de „poepoetans” — het, in een laatsten uitval tegen den vijand, vastberaden den dood tegemoet loopen — als bij de weduwenverbrandingen (zie beneden onder kastenstelsel).

Kleding. De kleding van den man bestaat uit een lange smalle doek (kambèn) om de lendenen gewonden, waardoor het op een korte kain gelijkt; over de kambèn wordt, met een buikband (saboek of pèpètèt) bevestigd, het bovenkleed (sapoet of kam-poet) gedragen, en wel zoodanig, dat er van voren een lange slip afhangt, die bij aanzienlijken en meer-gegoeden vaak over den grond sleept. Deze sapoet of kam-poet wordt ook wel tot vlak onder de armen om het lichaam gewonden. Het bovenlijf onbedekt en op het hoofd vaak een hoofddoek, die op eenigszins andere wijze dan op Java, namelijk losser met opstaande punt aan eene zijde, gedragen wordt. De eigenlijke Balische dracht kent geen bepaalde „hoofddoek”, doch slechts een reep wit of gekleurd katoen,

die met een lossen strik om den wrong geslagen wordt, en waarvan de beide einden aan weerszijden daarvan neerhangen. Bij de hoofden wint het gebruik van baadjes, met een soort hemd of borstrok er onder meer en meer veld; deze baadjes of buizen zijn zeer kort.

Vorstelijke personen en priesters (padanda's) gaan blootshoofds; buitenshuis wordt hun een zonnescherm boven het hoofd gehouden. De priesters dragen voorts een tot aan de voeten hangende kain, hetgeen hun, in verband met hun haartooi, een vrouwelijk aanzien geeft. Loopende hebben ze steeds een staf bij zich. In vol ornaat, namelijk bij gewichtige godsdienstplechtigheden, draagt de padanda een van wollige stof vervaardigd hoofddeksel, dat in vorm aan de tiara doet denken, en overigens met gouden raksasa koppen en linggafiguren versierd is. Tot zijne waardigheidssteekenen behooren ook een bandelier met ketting, glazen oorbellen en armbanden van kralen.

Het toilet van den Baliër is niet volledig zonder zijn kris, welk wapen achter in den buikband gestoken wordt met dien verstande, dat het gevest boven de schouders zichtbaar is. Deze stand wordt mogelijk gemaakt door de bijzondere lengte van de Balische kris. Zoodra de Baliër den huwbaren leeftijd bereikt heeft, is hij tot het dragen van de kris gerechtigd.

Verder heeft de Baliër altijd bij zich een van bamboereepen gevlochten tasch, waarin hij de ingrediënten voor zijn sirihpruim en andere dagelijkse kleine benodigdheden bergt; aanzienlijken laten die tasch, die dan ook grootere afmetingen heeft, door een volgeling achter zich aan dragen. Een ander kenmerk van goeioedheid of aanzienlijkheid is voorts, dat men de nagels van de linkerhand laat uitgroeien tot zij eenige centimeters lang zijn, en wel als bewijs, dat men geen groven handenarbeid behoeft te verrichten.

De vrouw draagt twee kains boven elkaar; de „tapih” of „sindjang” als onder- en de „kambèn” of „wasträ” als opperbeenklee, beide tezamen door een buikband aan het lichaam bevestigd. Het bovenlijf der vrouw is in den regel naakt. Bij bijzondere gelegenheden als godsdienstfeesten of huwelijksplechtigheid wordt de borst met een „kambèn-tjèrik” bedekt. Ook de danseressen bij lègong en ardja voorstellingen (zie onder) houden het bovenlichaam bedekt. Het haar wordt in een lossen wrong gedragen, terwijl jonge meisjes, ten teken, dat zij nog ongehuwd zijn, een vrij lange tres haar uit den wrong laten hangen. In het haar worden, zoowel bij mannen als bij vrouwen, meestal bloemen, hetzij natuurlijke als de tjèmpaka en de Këmbang-sépatoe, hetzij kunstbloemen, gewoonlijk van goud, gestoken, terwijl ook wel houten haarkammen — bij de goeioeden met goud gedreven — in het haar gedragen worden. In de oorgaten, die dan ook reusachtig groot zijn, dragen de vrouwen dikke cylindrs van opgerolde lontarbladeren of cylindrs van goud, al dan niet van een voorplaat met edelgesteenten voorzien. Grootte borstspelden en halskettingen zijn ook in gebruik.

Bruid en bruidegom worden min of meer als de uit de wajang bekende Hindoesche helden uitgedost o.a. met de „gèloeng”, het eigenaardig gevormde hoofddeksel van uitgeslagen goudblad; de bruidegom verder met een borstrok, mede van goudblad, à jour uitgeslagen, en een fraaie kris op den rug; de bruid met diademen en voorts beiden met de noodige ringen er armbanden,

Kastenstelsel. Met het Hindoeïsme is ook het kastenstelsel, de verdeeling der bevolking in lagen of standen, op Bali en Lombok overgebracht en tot den huidigen dag in stand gehouden. De vier standen naar rangorde geschikt, zijn: 1 *Brahmanen*, 2 *Ksatria's*, 3 *Wesja's* en 4 *Soedra's*. Het verband tusschen de uitoefening van bepaalde beroepen en bedrijven en de kasten, zooals oorspronkelijk in voor-Indië moet bestaan hebben, (Brahma-geestelijkheid; Ksatria-ridderstand; Wesja-handelsstand; Soedra-dienstbaarheid), is onder de Baliërs geheel te loor gegaan, heeft er vermoedelijk ook nimmer bestaan. Zoo nemen o.a. de leden van alle kasten deel aan het landbouwbedrijf en staan als zoodanig, wat rechten en verplichtingen aangaat, aan elkander gelijk.

Ofschoon er vier standen zijn, bedoelt men, sprekende van „iemand van kaste”, een lid van een der drie eerstgenoemde categoriën, de „triwangsa” of den adel. Deze zijn de tweemaal geborenen, „dwi-djati”, in tegenstelling met de éénmaal geborenen „ékadjati”, het lage volk. De gewone benaming voor het eigenlijke volk is „Kaoelâ” of „Wongdjabâ”.

De Brahmaansche kaste wordt op Bali in twee hoofdgroepen, Çiwa en Boeda, en de eerste weder in vijf onderafdeelingen Këmënoeh, Kënitën, Mas, Manoebâ en Petapan gesplitst. Wijzen de twee hoofdgroepen naar een verschil in godsdienstige opvattingen, de onderverdeling van de Çiwagroep is een gevolg van het ontstaan van een minderwaardig nakomelingschap uit huwelijken van Brahmanen met vrouwen van eene lagere kaste. Toch blijven dergelijke nakomelingen, ook die uit een Kaoelâ moeder geboren, mits wettige kinderen zijnde, tot de kaste van den vader behooren.

Uit de Brahmanen komen de priesters „padanda's” voort, die in een zeer hoog aanzien staan en min of meer als heiligen (de incarnatie van Brahma) worden beschouwd. Ook personen, behoorende tot de Ksatria en Wesjakaste, zouden — althans op Lombok — het priesterschap kunnen verwerven, doch in de praktijk komt zulks niet voor. De eischen van voorbereiding tot het priesterambt zijn zeer hoog. Geruimen tijd blijft men, om daaraan te kunnen voldoen, in de leer bij een padanda, die den leerling in het lezen der heilige geschriften (wéda's), die in het sanskriet, en wetboeken (agama's), welke in het Kawi gesteld zijn, en in den eeredienst met zijne talrijke ceremoniën onderricht geeft, zoodeme als leidsman voor diens levenswandel optreedt. Na afloop van den leertijd ontvangt de novitius de priesterwijding (madiksâ), waarmede echter de band tusschen oud-leerling en leermeester niet verbroken wordt; gedurende zijn geheele leven zal de oud-leerling zijn „Goeroe” moeten blijven eeren.

Ook vrouwen kunnen zich tot den geestelijken stand opwerken en worden dan met „padandastri” betiteld; de vrouwen der padanda's moeten in alle geval in de wetenschap hunner echtgenooten ingewijd worden. Hoewel het hebben van slechts ééne vrouw voor den padanda als zeer voegzaam beschouwd wordt, hebben toch vele padanda's meerdere vrouwen, ook uit lagere standen. Op de hoogste trap van heiligheid staat de priester, die bij zijne wijding de gelofte doet, gedurende zijn leven geen gemeenschap met eene vrouw te hebben.

De voorschriften, waaraan een padanda (inzonder de padanda Çiwa) zich in zijn leven, zoowel in moreelen als fysieken zin, heeft te houden, zijn velerlei en eischen van den mensch veel wilskracht. De padanda mag nimmer onwaarheid spreken, niet toegeven aan booze lusten, mag zich zelfs niet boos

maken; het eten van varkensvleesch, het geliefkoosde gerecht van alle andere Baliërs, is hem verboden; bij zijn dagelijksche verrichtingen als baden en kleeden heeft hij steeds te letten op daaraan verbonden ritueele regels, enz. Is hij ten aanzien van het een of ander in gebreke, dan wordt de reinheid van zijn lichaam of ziel verstoord. Hierbij dient aangetekend, dat de Padanda-Boeda zich op het standpunt stelt, dat geenerlei verontreiniging vat op hem heeft, dat zelfs op het kerkhof te midden van rottende lijken zijne reinheid intact blijft. Vermelding verdient, dat de Balische priesters over het algemeen werkelijk zeer betrouwbare personen zijn en er voorbeelden zijn, dat padanda's door hun heilig leven, na hun dood, tot godheid verheven werden.

Het praedicaat bij de Brahmanen is „Ida” voor den man en „Idajoe” voor de vrouw.

De kaste der Ksatria's wordt onderverdeeld in 1° Ksatria dalëm, waartoe de leden der vorstelijke familiën van Kloengkoeng, Bangli en Gianjar behooren, 2° K. prëdëwa, 3° K. prësangiang, 4° K. pëngakan en 5° K. bagoes. Praedicaat: Déwa voor den man en Désak voor de vrouw.

In de derde kaste, Wesja, onderscheidt men een hoofdgroep, de Aria's, waartoe personen van vorstelijke afkomst behooren, welke groep nader verdeeld is in A. Sëntong, A. bëlètëng, A. waringin, A. kapakisan, A. bëlog en A. bëntjoeloe. Praedicaat: Goesti voor den man en Goesti-ajoe voor de vrouw. In Karang-Asem (Bali) en op Lombok worden de Aria's met I Goesti betiteld. Op Lombok erkent men voorts de Wargi's, met het praedicaat Goesti of Dané, als laagste klasse der Wésjas, terwijl in Djembrana en Tabanan (Bali) een zekere categorie leden van de Wesjakaste den adellijken titel „Salit” voert.

De Soedra's of Kaoelâ's, hoewel volgens de oud-Hindoesche opvatting onreine wezens, worden op Bali en Lombok niet veracht. Bepaald onrein zijn, volgens Balische begrippen, zij, die in zekere onreinmakende omstandigheden verkeerden, als bijv. menschen, die het water gedragen hebben, waarin een lijk gewassen is; die door den deurwaarder als slaaf zijn verkocht geworden; die getracht hebben zich door verdrinking of ophanging van het leven te berooven; menschen over wier hoofd excrementen zijn uitgestort; vrouwen, wier voornemen om hun man in den dood te volgen, niet tot uitvoering is gekomen; leden van de „Triwangsa”, die zich tegenover Soedra's vernederd hebben enz. In den duur van de onreinheid bestaat een gradueel verschil.

De laagste stand in de Balische maatschappij (de Kaoelâ's) heeft uiteraard geene titels; evenals op Java worden zij, die kinderen hebben, in het dagelijksch leven „vader” (Pan of Nang) of „moeder” (Mën) van . . . (hierop volgt de naam van hun oudste kind) genoemd. Overigens worden in alle standen de mannen met I en de vrouwen met Ni aangeduid, terwijl tusschen deze voorvoegsels en de eigenlijke namen, behalve de eventuele adellijke titels, gevoegd worden uitdrukkingen, die aangeven of de betrokkene is de eerstgeborene dan wel het 2e, 3e of 4e kind. Respectievelijk worden daarvoor gebezigd Wajan, Bagoes of Poetoe; Nëngah; Njoman en K'toet. Bij de adellijken gebruikt men veelal Gdë voor den oudsten zoon en Madé voor het 2e kind. Van de laatstgenoemde uitdrukkingen mogen ook gebruik maken de Perbali's, dat zijn lieden, behoorende tot een stand tusschen de Triwangsa en de Kaoelâ's in, den voornamen burgerstand.

Als algemeene regel voor alle standen geldt,

dat de mannen ook vrouwen van lagere geboorte (adellijken zelfs soedravrouwen) mogen huwen, terwijl de vrouwen slechts mannen van gelijken of hoogerens stand tot echtgenoot mogen nemen. De vrouw, die tot een lagere stand dan haar man behoort heet „panawing”, in tegenstelling van „bëbëtjik” of „padmi”, de vrouw van gelijke kaste. Ook de kinderen der panawings en bëbëtjik worden met diezelfde benamingen onderscheiden. Heeft eene vrouw met een man van lagere geboorte gemeenschap gehad, dan heeft zij hare kaste onteerd en was destijds voor dat misdrijf, met haren medeplichtige, des doods schuldig. Thans wordt zulke een geval nog zeer zwaar gestraft.

De vorsten van Bali en Lombok behoorden tot de Ksatria of de Wesja kaste. Ksatria's (Déwa) waren die van Kloengkoeng, met den hoogen titel van Dewa-Agoeng; die van Bangli en van Gianjar. De overigen waren Goesti's. Hoewel van lagere kaste stonden de vorsten als zoodanig boven hunne Brahmaansche onderdanen, (toch mochten zij geen Brahmaansche vrouw nemen). Zij zagen zich gaarne beschouwd als de vertegenwoordiger op aarde van de godheid en met die verheven positie ook is in overeenstemming de omstandigheid, dat hunne besluiten of uitspraken (paswara's) een grooter gezag dan dat der wetboeken hadden (zie beneden onder RECHTSPRAAK).

Uiteraard hadden onder het vorstenbestuur de leden der Triwangsa vele voorrechten boven het eigenlijke volk. Zoo werden zij voor dezelfde misgrepen lichter gestraft; hoe hooger in stand hoe geringer de straf, met dien verstande evenwel, dat bedienden en slaven tot zekere hoogte in het voorrecht hunner meesters deelden. Overdrachtelijk werd zulks weergegeven met de woorden „kahaoebaning waringin”, hetgeen beteekent „genietende van den schaduw des waringins”. Met de rechten van den gewonen kleinen man werd, vooral als die in botsing kwamen met de belangen van iemand van kaste, met groote willekeur omgesprongen. Is de toestand in dit opzicht verbeterd, de voorrechten, die uit rituele voorschriften voortvloeien, zijn — als van zelf spreekt — onveranderd gehandhaafd. De verontreiniging door de aanraking van een lijk duurt voor een padanda slechts vijf, voor een Brahmaan, Ksatria en Wesja respectievelijk tien, vijftien en twintig en voor een soedra vijf en twintig dagen; het lichaam van een aan lepra gestorven Brahmaan moet tien jaar begraven blijven vóór het verbrand mag worden, terwijl dat van een aan die ziekte bezweken soedra vijf en twintig jaar moet wachten vóór het aan het verbrandingsproces (loutering en vrijmaking van de ziel) mag onderworpen worden.

De Soedra's mochten zich niet in den dood laten volgen door hunne vrouwen; de Triwangsa wel. Aan dit barbaarsch gebruik, de weduwenverbranding, dat in de laatste periode van zijn bestaan nog slechts bij vorstelijke sterfgevallen toegepast werd, is voor goed een eind gemaakt. In 1903 zijn de laatste twee Balische weduwen, namelijk die van den radja van Tabanan, levend verbrand. Dit volgen in den dood heette steeds vrijwillig te geschieden, doch als men nagaat welk een weinig benijdenswaardig lot eene weduwe van een man van kaste heeft, terwijl andere factoren suggereerend op haar werken, valt van dat „vrijwillige” heel wat weg. Trok eene weduwe zich terug na zich eerst voor opoffering bereid verklaard te hebben, dan daalde zij af tot de categorie verachte wezens. Op tweeërlei wijzen kon de vrouw den dood ingaan namelijk door zich eerst te krissen

of te laten krissen „mabela”, (zij kreeg dan den eere-titel bela) alvorens haar lichaam op den brandstapel werd gelegd, of levend in den vuurpoel te springen „mësatia” (dan kreeg zij den eeretitel satya). Van af het oogenblik, dat de vrouw verklaard had haren man in den dood te willen volgen, werd zij als heilige beschouwd en behandeld.

Aan het einde der beschouwingen over het kaste-wezen kan nog vermeld worden, dat, niet-Hindoe's, volgens Balische begrippen, in zooverre met Soedra's worden gelijk gesteld, dat zij nimmer kunnen beschouwd worden als tot de triwangsa te behooren. Dit neemt echter niet weg, dat Europeesche bestuursambtenaren en in het algemeen Europeanen van eenig aanzien, met dezelfde onderscheiding als personen uit de hoogste standen toegesproken en behandeld worden. Echter mag aangenomen worden dat geene vrouw van kaste zich aan een niet-Hindoe, zij het ook Europeaan, zal geven.

Soms worden in paswara's en andere geschriften de menschenklassen overdrachtelijk aangeduid met nistā (soedra's), madyā (wésja's), Oetamā (Ksatria's) en Oetamaning Oetamā (Brahmanen) In het algemeen is nistā alles wat onaanzienlijk is of weinig waarde heeft, madyā het middelmatige en oetamā het superieur, het gewichtigste. Deze onderscheidingen worden o.a. toegepast op dieren, op de verrichtingen der menschen en op misdrijven. Het bovenvermelde oetamaning-oetamā, dat uitsluitend met betrekking tot Brahmanen gebezigd wordt, is te vertalen met „het puikje der puiken”.

Sprekende over de verschillende lagen in de Balische maatschappij, worde hier nog melding gemaakt van de categorie van Balische slaven (w.o. pandelingen). Het houden van slaven (sëpangan) was op Bali en Lombok onder de vorsten en aanzienlijken algemeen, terwijl tot in het begin der 19e eeuw tusschen Bali en Java een openlijke slavenhandel, ook met de Oost-Indische Compagnie, gedreven werd. Op Lombok betrof men de slaven hoofdzakelijk van het eiland Soembawa, waar, voor dat doel geregeld menschenroof plaats had.

Onder de Baliërs zelve kon men tot slavernij geraken door geboorte, krijgsgevangenschap en het niet betalen van schuld of opgelegde boete, terwijl verder, bij het overlijden van een man zonder zoons na te laten, diens weduwe en dochters ter beschikking van den vorst of een aanzienlijken Poenggawa kwamen en vaak slavinnen werden. De vorsten hadden wel een paar honderd slaven en slavinnen, die voor de poeri allerlei diensten moesten presteeren. Hoewel hun bij vergripen of ontvluchting strenge straffen opgelegd werden, was het bestaan der slaven over het algemeen zeer dragelijk.

Naarmate het Gouvernement dieper in de binnenlandsche aangelegenheden der verschillende Balische rijkjes kon ingrijpen, heeft de afschaffing der slavernij plaats gegrepen, eerst in Boeileng en Djembrana, toen in Lombok en eindelijk in Zuid-Bali.

Godsdienst. De godsdienst der Baliërs is het Hindoeïsme, doch, zooals zich dat begrijpen laat, niet in den toestand, waarin het in het begin onzer jaartelling van Voor-Indië naar Polynesië werd overgebracht. Na zich eerst op Java met een anderen cultus vermengd te hebben, heeft het op Bali velerlei van den polynesisch-animistischen eeredienst der oorspronkelijke eilandbewoners in zich opgenomen. Als Oppergod wordt Çiwa vereerd, terwijl Brahma en Vishnoe niet zoozeer als afzon-

derlijke goden maar meer als goddelijke krachten van Çiwa beschouwd worden. Het Çiwaïsme maakt deel uit van het Brahmanisme, dat alle Indische godsdienststelsels, waarbij het gezag der Weda's (heilige boeken) erkend wordt, omvat. Hoewel nu het Boeddhisme dat gezag verwerpt, is toch tusschen het Boeddhisme, meer bepaald het Mahajanisme, en het Çiwaïsme, zoowel op Java als op Bali een innige verbroedering ontstaan. De verhouding tusschen beide godsdiensten, zooals zij op Bali tot uiting komen, wordt goed weergegeven door de dienaangaande door de Padanda's gemaakte vergelijking: Boeddha is de jongere broeder van Çiwa, beide vreedzaam naast elkander bestaande. Nog nader wordt de verhouding aangeduid door de omstandigheid, dat om het ceremonieel bij groote feesten te leiden, tegenover vier Çiwapriesters één Boeddhapriester tegenwoordig is en dat, terwijl de vier naar alle hoofdwindstreken hunne gebeden uitzenden, de Boeddhapriester zich slechts naar het Zuiden richt. De groote massa beseft het verschil niet eens en zegt „ya Çiwa, ya Boeddha”; in haar oog zijn Çiwa en Boeddha één; waar Çiwa is, is Boeddha met en in hem, de twee-éénheid.

Het Çiwaïsme heeft echter verreweg de overhand. Çiwa (de goedgunstige) is de Moha-Dewa (groote god, opperwezen), de Paramaçwara (opperheer, uit wien alles ontstaat, door wien alles onderhouden wordt en die aan alles een einde maakt), de Bhatara Goeroe (de hoogste goddelijke leermeester), maar Çiwa is ook de alvernieler, de verdelger en wordt als zoodanig „kala” genoemd. Ook de gemalin van Çiwa heeft tegenstrijdige karakters en is zoowel de weldadige godheid „Parwati” als de godin des doods „Kali Doerga”. Bij het intellectuele deel der hoogere standen en vooral bij de priesters zijn nog verscheidene andere goden en demonen uit het Hindoe-panthéon bekend, als Saraswati, gemalin van Brahma, godin van wetenschap en schoone kunsten; Çri of Laksmi, gemalin van Vishnoe, godin van vruchtbaarheid en voorspoed, beschermheilige van den landbouw; Gama, god van de onderwereld; Ganeça, oudste zoon van Çiwa, god van de wijsheid, patroon van schrijvers; Rahoe, de onheilaanbrenger, die op een leeuw rijdt en soms zon en maan tracht te verslinden (eclipsen); Indra, god des hemels; Varoena, god der Zee; Rama, incarnatie van Vishnoe; Rawana, de Demon (beruchte raksasa). Bij zooveel verscheidenheid van goddelijke machten en krachten heeft men blijkbaar behoefte gevoeld aan het bestaan van een, dit alles weder overheerschende, macht en zoo erkent men een alleroppperste goddelijkheid, de „Sangiang Widi”. Verder worden vereerd een zonnegod „Soeria” en tal van berg-, zee-, berg-, meer- en boschgoden, terwijl het aantal booze geesten legio is. Behalve de algemeene goden heeft elke desa en nagenoeg elke familie nog hare speciale godheden, zoodat alles bij elkander een pantheïsme in den uitgebreidsten zin van het woord vertegenwoordigt. Als eene bijzonderheid mag vermeld worden, dat de Baliër op Lombok ook aan een Déwaslam offert. De voor dezen Mohammedaanschen god bestemde offeranden mogen geen varkensvleesch bevatten.

De godsdienst doordringt het geheele leven van den Baliër; de goden, doch ook de kwade geesten (boeta's), zijn alomtegenwoordig en hun invloed op de lotgevallen der menschen doet zich steeds gevoelen. Het leven der Baliërs is dan ook één onafgebroken streven om de goden te vriend te houden en de kwade geesten te verzoenen of te verjagen, en

de vervulling van dat streven is des te moeilijker, omdat men zich angstvallig moet wachten voor het begaan van fouten bij de verrichting der offeranden. De zielsverhuizing maakt een integreerend deel van hun geloof uit. (Zie verder HINDOEÏSME).

Een van de grootste deugden van het Hindoeïsme is de geest van verdraagzaamheid, die de belijders daarvan tegenover niet-Hindoes bezielt. Zich zelf hardnekkig aan zijn cultus vastklemmende, bemoeit de Baliër zich echter geenszins met het Mohammedanisme, het Chineesche geloof of met het Christendom en laat de aanhangers dier godsdiensten volkomen vrij in de nakoming hunner godsdienstplichten. Islam noch Christendom hebben onder de Baliërs voortgang kunnen maken. De betrekkelijk weinige Baliërs, die tot het Mohammedanisme zijn overgegaan, hebben zulks gedaan niet uit geloofs-overtuiging, doch ter wille van het Islamische meisje, waarvoor zij liefde hadden opgevat, of ook wel om zich, na zich ernstig tegen de adat vergrepen te hebben, aan de rechtsmacht der Balische rechters te onttrekken. Onder „Bali-slam” rekent men op Bali ook de kinderen of afstammelingen van kinderen, door Boegineezen bij Balische vrouwen verwekt.

Het Christendom telt thans geen Baliër onder zijn aanhangers. Nadat drie zendelingen vergeefs op Bali gewerkt hadden, werd hun arbeid aldaar gestaakt. De eenige Baliër, die zich tot de nieuwe leer had doen overhalen, heeft, door wroeging of waanzin gedreven, den zendeling Vroom vermoord (1881).

Tot het verrichten van den zoo samengestellten eeredienst beschikken de Baliërs over talrijke tempels (poerä's) en offerplaatsen. Elke desa heeft drie of vier algemeene tempels, namelijk: 1. de poerä désa, de hoofdtempel gewijd aan verschillende algemeene en plaatselijke goden (onder de vereerde algemeene goden ontbreken die van den Goenoeng-Agoeng en van den nog steeds werkenden vulkaan Batoer nimmer); 2. de poerä dalem, de doudentempel, op of nabij de begraaf- en lijkverbrandingsplaats (sëma, sétra), aan de godin Doerga gewijd; 3. de poerä segarä aan het strand en gewijd aan den zeegod; 4. de poerä boekit, op de helling of den top van een berg en aan den berggod gewijd. Voorts komen algemeen voor de poerä soebak, gewijd aan de godin (Çri) der geïrrigeerde velden en in den regel gebouwd op een domineerend punt in de betrekkelijke soebak, zijnde het gansche complex van sawah's dat door dezelfde waterleiding geïrrigeerd wordt. Deze tempels zijn naar één grondtype gebouwd en bestaan uit drie vakken. Het eerste, gewoonlijk geheel ledig, is het voorhof, in het tweede staan een groote vergaderloods (balei) en eenige kleine loodsen of tenten o.a. bestemd voor het bereiden van eten voor de vergaderden en bij gelegenheid van gemeenschappelijke aan eenige godsdienstige handeling verbonden maaltijden, terwijl het derde het godenverblijf is met verschillende godenhuisjes, offernissen en offertafels zoomede kleine gebouwtjes voor de uitstalling der offers. Onder de godenhuisjes vormen de méroe's een bijzondere groep. Deze pagodevormige gebouwtjes hebben van 3 tot 11 verdiepingen of beter gezegd, hebben daken met 3 tot 11, doch steeds een oneven aantal, geleidingen (toempangs) en stellen bergen voor. De drie voornaamste meroe's zijn bestemd voor Çiwa (met 11 toempangs), Brahma (met 9 toempangs) staande ten zuiden, en Vishnoe (met 9 toempangs) staande ten

Noorden van die van Ciwa. Het eigenlijke verblijf der goden is op den top van den berg en dus ook in de nok van het bovenste dakje van de méroe. Waar de daksparran van de bovenste toempang bijeenkomen, bevindt zich een vertikale balk (pëtake) van het goddelijke sandelhout, waarin een cylindervormig gat is gemaakt. In dien koker is een doosje met 9 pripih's (van symbolische teekenen voorzien metalen plaatjes) of 9 edelgesteenten. Beneden in de méroe heeft men de houten tempelkamer, waarin de godheid allerlei van hare gading kan vinden als weefsels, kussentjes, bloemen van bladgoud; voorts in miniatuur en van goud vervaardigd nagebootste eetwaren als gebraden kip of speenvarken en ook huisraad en landbouwgereedschappen. Al deze voorwerpen (oepatjarā) moeten dienen om den goden het verblijf in de méroe aange-naam te maken. De godheid incarneert zich, hetzij in een in de méroe aanwezig zijnde gouden beeldje (artjā) hetzij in de pripihs. Moet de godheid in feestelijken optocht rondgedragen worden, bijv. tot het bezoeken van gewijde plaatsen, dan incarneert zij zich in een van sandelhout en Chineesche duiten (kèpèng's) vervaardigd beeldje.

Men treedt het 1e vak van een tempel binnen door een zoogenaamde gespleten poort (tjandi bëntar), den indruk makende van een glad middendoor gesneden massief steenen monument, waarvan de twee geheel symmetrische helften eenige meters van elkander geschoven zijn. Tusschen het 1^e en het 2^e vak bevindt zich een massieve poort (padoeraksā) met vrij smalle opening in het midden, terwijl een kleine gespleten poort weder tot het 3^e vak toegang geeft. De twee eerstbedoelde poorten zijn in den regel monumentale, kunstig versierde bouwwerken.

Behalve de bovengenoemde tempels zijn er nog van vereenigingen of clubs, zijn er bij bronnen, badplaatsen, luthoven, op de oorspronkelijke woonplaatsen der voorouders en is aan elke woning een huistempel (sanggah) verbonden. Zijn de sanggah's van aanzienlijken ook van kunstig bewerkte poorten voorzien, bij den kleinen man bestaat de sanggah slechts uit een klein afzonderlijk vierkant van het erf met een zeker aantal godenhuisjes en offer-nissen.

Onder die duizenden tempels zijn zes heilige (Sad Kahjangan), waarvan een weder de heiligste is, namelijk die, gelegen op de helling van den Goenoeng-Agoeng, nabij de desa Besakih (landschap Karang-Asem) en aan Ciwa den Mahadewa gewijd. Deze tempel zou door den eersten Dewa-Agoeng van Bali gesticht zijn; de Balische vorsten kwamen er eens in het jaar ter bedevaart en hadden er elk een afzonderlijke bid- en offerplaats. Omtrent de andere vijf heilige tempels bestaat bij de Baliërs verschil van meening, daar elk landschap aanspraak op het bezit van een of meerdere dier Kahjangans maakt. Genoemd worden de poera Batoer (Bangli), p. Lëmpoejang (Karang-Asëm), p. Watoe-Kao (Tabanan), p. Jeh-Djéroek (Gianjar), p. Djoegoel-Watoe (Badoeng), p. Goea-Lalawah (Kloengkoeng), p. Sakënan (Badoeng) en p. Pèdjèng (Gianjar).

Aan elken tempel van eenige beteekenis is een „mangkoe” of „pamangkoe” verbonden. Hij is niet alleen tempelwachter, doch tevens voorganger bij het aanbieden der „bantën” (offeranden) en bij eenige andere godsdienstige handelingen, wanneer geen padanda tegenwoordig is. Hij is een man uit het volk en wordt niet tot het ambt geroepen, dan nadat hij zich door een godsdienstig, voorbeeldig leven en bestudeering der voor mangkoe's bestemde geschrif-

ten voor zijn taak voorbereid heeft. In de désa is hij in hoog aanzien.

Behalve die van den mangkoe, heeft de Baliër, tot het in contact komen met zijne goden in den tempel, nog de diensten van een onzichtbaar wezen, de „taksoe” of „djro-taksoe” noodig. Deze geest houdt in een klein godenhuisje, in elken tempel aanwezig, verblijf en van hem moeten de menschen vernemen wat de goden verlangen of op de tot hen gerichte verzoeken te antwoorden hebben. Daar een taksoe niet kan spreken wordt hij uitgenoodigd, overgehaald, zich in een der aanwezigen te incarneeren. Is zulks geschied, dan verliest de betrokken persoon zijn bewustzijn en deelt in dien toestand den omstanders mede wat zij willen weten. Ook komt het voor, dat de goden zelf in menschen, die daarvoor eene voorbeschikking hebben, varen, waardoor het soms mogelijk is direct tot de godheid vragen te richten en van haar antwoord te ontvangen.

Onder de groote algemeene godsdienstige plechtigheden dienen genoemd te worden: „mënjépi” eens in het jaar bij nieuwe maan, met het doel de kwade geesten te verjagen (op Lombok bestaat het mënjépi niet); „pëgoersi”, „galoengan” en „koeningan” alle drie in verband met de vereering van en het houden van voeling met de zielen der afgestorvenen, waarbij offers gebracht worden zoowel bij de graven (dus voor de zielen bij de nog niet verbrande lijken) als in de poerā dalëm (voor de reeds door verbranding vrij gekomen zielen); „oesabā”, ter eere van Çri, de godin van Landbouw; „sarā-sëwati”, inzegening der lontars (geschriften); „toempëklandëp inzegening der wapens; de verjaardagen (odallan) der voornaamste goden.

Afgescheiden van de wenschelijkheid, om de huisgoden dagelijks met bloemen en lekkernijen tevreden te stellen en te houden, rust op het Balische gezin de verplichting om bij tal van voorvallen in de familie te offeren als bij de geboorte van een kind; het afvalven van den navelstreng van den jonggeborene; als het kind 12 dagen, 42 dagen, 3 Balische maanden en één Balisch jaar oud is; bij de naamgeving; het doorboren der oorellen; eerste menstruatie; tandenvrijen; huwelijk; zwangerschap; overlijden; begraferis; verbranding; verjaardagen in de familie enz. Verder bij ziekten, veldarbeid.

Taal en literatuur. Zie art. BALINEESCH. Zoo als ook in dat artikel is aangeteekend, is het Balineesche letterschrift slechts het gewijzigde Javaansche. Het schrijven bestaat uit het griffen van de letters in een daarvoor geprepareerd blad van den lontarpalm met de punt van een mesje (pangoetik, pangroepak). De letters worden door vrijving met fijngeestooten gebrande kemirintan verduidelijkt. Zijn meerdere bladeren voor een zeker geschrift noodig, dan worden zij middels een door de bladeren gestoken koord bij elkander gehouden. Uitgebreide geschriften, die men boeken zoude kunnen noemen, zijn voorzien van smalle plankjes, waartusschen de bundel lontarbladeren gevat wordt en ook wel bovendien in een doosje geborgen. Met het woord „lontar” wordt in het algemeen „geschrift” bedoeld. Goed geprepareerde lontarbladeren houden het eeuwen uit.

In sommige landschappen, o.a. Lombok, was aan de Soedra's in het algemeen het bezit van boeken of geschriften — uitgezonderd die welke slechts fabels en vertelseltjes bevatten, zoo mede eenige geneeskundige werkjes — verboden. De wéda's, de heilige oorkonden, welke beschouwd worden als de

ziel van alle andere geschriften, mogen zich slechts bevinden in het bezit van en slechts gelezen worden door hen, die de priesterwijding (madiksa) hebben ontvangen. Intusschen is het lezen en schrijven niet alleen in alle lagen der Balische maatschappij doorgedrongen, maar wordt een en ander door een groot percentage der bevolking, ook door vrouwen, verstaan.

Woonplaats. De Balische desa is gewoonlijk, voor zoover het daarvoor gebezigde terrein het toelaat, regelmatig aangelegd. Een breede weg loopt er in de lengteas doorheen en grootere dessa's hebben meerdere evenwijdige of (en) elkander rechthoekig snijdende wegen. De plattegrond van groote op vlak terrein gebouwde desa's vertoont dan ook een complex van vierkanten. Links en rechts van die wegen bevinden zich de door klei- of steenen muren omvate erven met de woningen. Die muren zijn meer dan manslengte hoog en aan straat zooveel mogelijk in één lijn doorgetrokken, zoodat zij als het ware één geheel vormen. Voor zoover zij van klei zijn gemaakt, zijn zij tegen de tropische regens door afdekking met alang-alang, padistroot, blik of pannen beschut. Bij de gegoeden bestaan die erfafscheidingen uit gemetselde muren. De toegangen tot de erven zijn smalle poorten of althans poorten met een smalle deur er in, varieerende tusschen heel eenvoudige houten en sierlijke steenen poorten. De erven zijn zooals ook de Inlandsche erven elders van vruchten en andere voor den mensch of het vee nuttige boomen voorzien. Krijgen de wegen daardoor reeds het aanzien van lanen, werkelijke speciaal aangelegde lanen treft men aan in de grootere desa's, waar de hoofdwegen door hoog opgeschoten geboomte meestal een ficcussoort („boenoet”), omzoomd zijn. Een andere in N. I. meer bekende ficcussoort, de majestueuse waringin is op Bali, evenals op Java, een min of meer heilige boom. Gewoonlijk bevinden zich een of meerdere exemplaren daarvan bij de tempels, op de begraafplaats en op het marktplein. In de onmiddellijke omgeving van het marktplein zoeke men de woningen der meest aanzienlijken van de plaats, zoo op de hoofdplaatsen van landschappen de poeri's (paleizen) der vorsten zoomede de groote vorstelijke hanenklopbaan (wantilan). De dorps-tempel, poerâdésâ, maakt ook deel uit van de bebouwde kom der gemeente, terwijl de Sêma (begraaf- en verbrandingsplaats) met bijbehorende poerâdalêm (doodentempel) in den regel even buiten de desa ligt. Hierheen leidt ook de hoofdweg, die daarom zoo breed gemaakt is, omdat doorlangs de groote, eene lijkverbranding voorafgaande processie, plaats heeft.

De zindelijkheid van desa's en erven liet zeer veel te wenschen over, daar aan onderhoud en reiniging nagenoeg niets gedaan werd. De wegen die, zoowel door uitspeeling door de zware regens als door toedoen der rondlopende tamme varkens, gewoonlijk vol gaten waren, werden slechts onder handen genomen als de vorst of een vorstelijke lijkstoet er langs moest. Hierin is, zooals te begrijpen valt, sedert de uitbreiding van onze bestuursbemoeienis op Bali groote verbetering gekomen.

Het typische Balische woonerf is een langwerpige in drie stukken verdeeld vierkant. Het voorste deel bevat de rijstschuren, c. q. den veestal en voorts logeergelegenheid voor gasten; het tweede de slaapvertrekken en keuken der familie en het derde den huistempel. De woonvertrekken zijn van klei opgetrokken en met riet of atap gedekt. In de steenachtige, kleiarne streken van Karang-Asem en Bangli

bezig men natuurrolsteenen voor de muren en bamboelatten voor de dakbedekking. Openingen in den wand, behalve de smalle deur zijn er soms niet eens, en veelal slechts schaars aangebracht. De openingen tusschen dak en muren moeten verder voor de ventilatie zorgen. Varkens, honden en kippen loopen vrij over het erf; een lage versperring in de poortopening, waarover de menschen met eenige moeite kunnen stappen, belet aan kippen en varkens het verlaten van het erf. De honden kunnen er echter gemakkelijk over en dat moet ook, want zoodra zij meenen, dat er onraad in de buurt is, bijv. in den vorm van een vreemdeling, die het huis nader of voorbij gaat, posteeren zij zich voor de poort en houden zoolang een vervaarlijk geflaf aan tot het gevaar verdwenen is. Voor die trouw en waakzaamheid wordt de hond niet naar verdienste beloond; hij moet namelijk vrij wel voor zijn eigen eten zorgen.

Gegoede Baliërs verdeelen hunne erven, die dan ook een grootere oppervlakte beslaan, in meerdere vakken, waarvan elk zijn afzonderlijke bestemming heeft. Deze splitsing in onderdeelen bereikt haar hoogtepunt bij de vorstelijke poeri's. De poeri van Den Pasar (Badoeng) had drie en twintig ommuurde vakken, met bestemmingen als vestibule, woonverblijf van den vorst, woonverblijf der voornaamste vrouwen, dat der bijvrouwen, dat der zoons, der dochters, der slaven; logeergelegenheid, huistempel, keukens, badgelegenheid enz. De voornaamste vakken hadden door monumentale poorten met elkan- der verbinding.

Zeden en gebruiken. In de eerste plaats dient gewezen te worden op den hechten band, die de inwoners van eene desa aan elkander bindt. Had de onderlinge aansluiting oorspronkelijk ten doel zich tegenover gemeenschappelijke vijanden sterk te maken, thans strekt zij tot behartiging van de desa-belangen in het algemeen. Die aansluiting heeft zich van ouds in eene gereglementeerde vereeniging (sakâhâ désâ) belichaamd en deze is nu nog de kern van het gemeenschapsleven in de desa. De rechten en verplichtingen van het desabestuur en van de leden der vereeniging, zoomede hunne onderlinge verstandhouding, zijn in beschreven reglementen (awig-awig of kerta sima) vastgelegd, waaraan zoo veel mogelijk stipt de hand gehouden wordt. Als voornaamste plicht is den leden eerbewijs aan de goden voorgeschreven.

Er zijn twee typen van desavereenigingen. In de oudste dorpen, waar de tradities zijn gehandhaafd, is het aantal leden beperkt en kunnen slechts de hoofden van families, die de oorspronkelijke stichters der desa tot stamvader hebben (Rama-Désâ), tot het lidmaatschap geroepen worden. De regeling der desa-aangelegenheden geschiedt aldaar onder de leiding van een raad van oudsten. Aan het lidmaatschap zijn bepaalde voordeelen, gewoonlijk het genot van bouwgronden, verbonden. Het tweede type betreft desa's, in den regel de jongere, waarin zich vele vreemdelingen gevestigd hebben en de band niet meer zoo innig is. Alle hoofden van gezinnen zijn daar lid der vereeniging en, in stede van een raad van oudsten, heeft men er den klian désâ aan het hoofd. Aan het lidmaatschap zijn weinig voordeelen verbonden; er heerscht bijna uitsluitend individueel grondbezit. In beide categoriën van dorpen worden alle min of meer belangrijke zaken op de maandelijksche vergaderingen in den dorpsstempel door de desavereeniging in haar geheel behandeld. In de

oude desa's onderkent men drie maatschappelijke lagen. De hoogste plaats nemen in de Rama-désa, bovengenoemde familiehoofden, die door allen vereerd en gehoorzaamd worden; dan komen hunne bloed- en aanverwanten en in de derde plaats de andere dorpsbewoners. Een ander kenmerk dier dorpen is het bezit van een balé-agoeng, de groote vergaderloots in den dorpsstempel, waar ook de gemeenschappelijke maaltijden, die bij groote godsdienstige feesten behooren, gehouden worden en waar ook de gasten van het dorp een onderkomen vinden.

Afgescheiden van de désaverenigingen zijn de soebakverenigingen (sākāhā soebak), welke aangelegenheden betreffende landbouw en irrigatie, of daaruit voortvloeiende, regelen. Een soebak is het landbouwgebied, dat door éénzelfde waterleiding of tak der hoofdleiding, besproeid wordt. Ook deze verenigingen worden beheerscht door beschreven reglementen, die voorschriften bevatten omtrent bezit en vervreemding van velden, irrigatiebeurten, beplanten der gronden, inning van landrente, hoeden van vee, berechting van geschillen tusschen sawah-eigenaren enz. Evenals bij de désaverenigingen bestaan hierbij de straffen wegens overtreding van het reglement uit boeten en verlies van het lidmaatschap en c. q. van gronden. Aan het hoofd der soebak staat de pēkasih of klian-soebak, die met de daartoe gekozen leden, als schrijvers en boodschappers, het bestuur over de vereniging vormt.

De gelijkheid in rechten en verplichtingen wordt in beide categoriën van verenigingen zelfs zoover uitgestrekt, dat van bevoorrechtiging van de een of andere kaste, dan wel een of andere kwaliteit, geen sprake is; als leden der desa of soebak vereniging staat een Brahmaan aan een Soedra, een districts-hoofd (poenggawa) aan den geringsten desabewoner gelijk. Over de werking van deze op gezond democratische basis gebouwde volksinstellingen, waarin de zin tot coöperatie en de geschiktheid tot medebestuur van het Balische volk uitdrukking vinden, kan slechts gunstig getuigd worden en zij vormen, ook in het kader van het rechtstreeksch Gouvernements-beheer, zeer gewaardeerde bestuursorganen.

De zin tot coöperatie blijkt verder uit het bestaan van andere verenigingen als die tot het snel en goedkoop oogsten, tot bestrijding van de eekhoornplaag en tot het visschen.

De familiebanden onder de Baliërs zijn over het algemeen zeer sterk. De vrouw des huizes is in het gezin het werkende en voorzienige element. Zij bereidt het eten, past op de kinderen, voedert de huisdieren (varkens en kippen, terwijl de honden ook meeppen), maakt en verstelt de kleeën, drijft kleinhandel, zorgt voor de contanten in huis en voor het dagelijks offeren aan de huisgoden enz. Gewoonlijk is ze krachtig van lichaam en draagt, zoo noodig, zware vrachten op het hoofd, als groote bossen padi na het oogsten. De man zorgt t' huis slechts voor zijn vee en vechthanen, die — dit moet erkend worden — er dan ook voorbeeldig uitzien. Voorts behoort het zware deel van den veldarbeid als ploegen, hakken, eggen, het maken van waterleidingen en dammen, zoomede het verrichten van heerendiensten, tot zijn gebied. In de Balische maatschappij neemt, wat aanzien en rechten aangaat, de man een zeer overheerschende en vrouw een zeer ondergeschikte plaats in. Als een der goede gevolgen van de uitbreiding onzer bemoeiingen in Balische zaken mag zeker wel genoemd worden de verzachting van het lot der vrouw. Zoo is o. m. een eind gemaakt aan het gebruik, dat bij het overlijden van den man, zonder

zoons of aangenomen zoons na te laten, de weduwe en eventueel ook hare dochters, ter beschikking kwamen van den vorst of van aanzienlijke poengawa's, die ze als bijzitten of slavinne konden houden of ze als slavinne aan anderen overdoen.

Het wordt der vrouw als een verdienste aangerekend als zij vele zonen baart, waartegenover staat, dat eene vrouw, die geene kinderen of slechts dochters krijgt, bespot wordt. Ook hiernamaals wacht de kinderlooze vrouwen een hard bestaan, waaruit de minachting der goden voor haar zoude spreken. Baart eene vrouw der Wesja- of Soedrakaste een tweeling van verschillende kunne, dan wordt zulks als een ramp voor de desa beschouwd en moeten er allerlei formaliteiten verricht en offers gebracht worden, om de desa van dien smet te zuiveren. De kraamvrouw moet o. a. gedurende eenige weken in een schamel noodhutje buiten het dorp wonen.

Ook onder normale omstandigheden wordt het der kraamvrouw niet gemakkelijk gemaakt. Zoo moet zij direct na de bevalling van de balé-balé, waarop zij gelegen heeft, verhuizen naar den aarden vloer, waar zij steeds in een min of meer zittende houding moet blijven, opdat niets van de nageboorte in het lichaam achterblijve. Eerst na het afvallen van de navelstreng van den pasgeborene en indien de bloeding ook intusschen opgehouden heeft, is het haar geoorloofd weder op het bed te liggen. Zooals boven reeds is bekend gesteld, moet gedurende het eerste jaar van het kind bij verschillende gelegenheden geofferd worden. Het doel daarvan is, om de ziel van het kind zoowel van vroegere en nieuwe zonden te zuiveren als tegen kwade invloeden te beschermen en verder om de goden gunstig voor het kind te stemmen. Intusschen worden ook en wel dagelijks, offers gelegd op de plaats waar de nageboorte begraven is, omdat gedurende zes maanden nog het bestaan van een band tusschen nageboorte en pasgeborene verondersteld wordt.

Van het huwelijk bestaan vier vormen, namelijk:

a. de vader of voogd van den jongen man richt het aanzek tot de naaste mannelijke bloedverwanten van het meisje (mēpadik);

b. schaking met wederzijdsch goedvinden (merangkat);

c. gewelddadige schaking (malagandang of ngēdjoek), waarin het meisje berust;

d. de vader of voogd van het meisje doet het aanzek bij de ouders van den jongeling (sēntanā).

De meest voegzame wijze is die sub a omschreven, waarmede gepaard gaat eene verlovings van 3 tot 6 maanden, doch deze wijze heeft gaandeweg algemeen plaats gemaakt voor het merangkat. Dadelijk nadat de schaking volbracht is, namelijk het meisje ten huize van een vriend is ondergebracht, wordt daarvan aan het betrokken hoofd kennis gegeven. Blijft het meisje haren minnaar getrouwd, dan beginnen de onderhandelingen met de verwanten van de vrouw over het bedrag van den koopprijs (patoeke). Volgens de adat mochten de bloedverwanten van het geschaakte meisje, haar achterhalende vóór de schuilplaats bij den vriend was bereikt, den schaker straffeloos doodden.

Ook na eene schaking zonder voorafgaande toestemming van het meisje, volgt veelal eene minnelijke schikking; blijft het meisje zich echter verzetten, dan zou de schaker, als schuldig aan menschenroof, volgens de adat, des doods schuldig zijn.

Is na minnelijke schikking de jonge man niet in staat den koopprijs te voldoen, dan kan hij bij de ouders van het meisje gaan werken tot het verschul-

digde is inderdiend. In het geval, onder *d* bedoeld, komt de man bij zijne schoonouders inwonen.

Polygamie is toegelaten en de gegoede Baliërs hebben dan ook in den regel meer dan ééne vrouw.

Het verbod van huwelijk vanwege bloed- of aanverwantschap gaat bij den Baliër veel verder dan bij ons, omdat bij hem alle verwanten van dezelfde generatie onder eenzelfde categorie van kinderen, neven, ooms, enz. gebracht worden. Zoo beschouwt hij den vollen neef van zijn vader als zijn oom, den grootvader van zijn neef als zijn grootvader, het kind van zijn broeder als zijn kind. Een Baliër mag bijv. niet huwen met de schoonmoeder van zijn kind, ook niet met de weduwe van zijn achterneef. Verder ook niet (hier is sprake van geestelijke verwantschap) met de vrouwelijke verwanten van zijn huispriester of zijn priester-onderwijzer (goeroe), alsook niet met de zusters zijner medeleerlingen bij denzelfden padanda. Overtreding van dat verbod wordt bloedschande (agamija gamana) genoemd en, omdat zulks onheil over het land brengt (trangtrang ning boewana = het verstoken blijven van het land van regen), destijds met den dood gestraft. De voltrekking van die straf mocht niet eens aan land plaats hebben, omdat lichaam en bloed des bloedschenders de aarde zouden verontreinigen en zoo werden de schuldigen in zee verdrinken.

Overspel (makakaroeh) behoort wel is waar tot de zware adat-misdrijven, doch is niet altijd onheil aanbrengend voor het land. Dit is weer *wel* het geval, indien vrouwen uit de twee hoogste kasten (Brahma en Ksatria) zich aan een Soedra man overgeven.

Verkrachting van niet huwbare meisjes wordt mede streng gestraft.

Onchte kinderen staan bij hunne geboorte buiten de vier Balische menschenklassen. Hebben zij iemand van de Triwangsa tot vader, dan kunnen zij later tot de Soedra's of Perbali's gerekend worden.

Het lijk van een Baliër moet te eeniger tijd verbrand worden, daar zonder die verbranding de ziel niet ten hemel kan varen. Zijn er geen middelen genoeg om de kostbare verbrandingsplechtigheid spoedig te doen plaats hebben, dan wordt het lijk eerst begraven, om later, hetzij afzonderlijk, hetzij bij voorkomende lijkverbranding in de familie, mede verbrand te worden. Dit wachten op eene gelegenheid kan jaren en jaren duren en mocht intusschen het lijk vergaan zijn, dan wordt de overledene eenvoudig in effigie verbrand, waarbij een uit lontarblad gesneden of op een plankje geteekend poppetje (adëgan), voorstellende man of vrouw, als plaatsvervanger dienst doet, een middel dat ook ten bate van buiten het eiland gestorven Baliërs aangewend wordt. Kan de verbranding spoedig plaats hebben, dan wordt het lijk aan huis bewaard, in een speciaal daarvoor vervaardigde doudentent (balé-bandoeng), hetgeen uiteraard bij gegoeden steeds gebeurt. Door allerlei middelen worden de lijken dan zooveel mogelijk tegen spoedige ontbinding beschermd, in doeken gewikkeld, gekist en met kostbare weefsels overdekt. Spijs, drank, sirih en schoon waschwater worden dagelijks voor de naar vrijmaking hunkerende ziel neergelegd. In den bodem der kist zijn eenige gaten geboord, om het lijkenvocht, dat in bakjes opvangen en daarna begraven wordt, door te laten. Zolang het lijk boven aarde is, brandt voor het huis een met doek of Chineesch papier omfloerste lantaarn (damar-koeroeng) en worden er herhaaldelijk doodenmalen gegeven en andere godsdienstige formaliteiten verricht, waarbij de padanda voorgaat.

Bij de aanzienlijken en in de eerste plaats bij de vorsten, blijft een lijk soms eenige maanden in het sterfhuis en wel, omdat het gereed maken van al hetgeen voor de plechtige overbrenging van den doode naar de verbrandingsplaats veel tijd kost en verder omdat gewacht wordt op een extra gunstig tijdstip, door den padanda uitgevorscht, om de ziel haar vrijheid te geven. Is de dag eindelijk daar, dan wordt het lijk, na in een kist (petoelangan), gelegd te zijn waaraan een dierenvorm, verschillende naar den stand van den doode, meest dien van een leeuw of koe, gegeven is, boven op een hoog pyramidaal toestel, wadāh, geplaatst en met veel opgewekte drukte en formaliteiten in optocht naar de sēma gebracht. Zijn er meerdere wadāh's (de andere gewoonlijk van kleiner afmetingen), dan wijst zulks op de mede verbranding van vóóroverleden en voorloopig begraven familieleden. Voor de Triwangsa heet het toestel badé en is dan in verdiepingen (toempangs) verdeeld, wier aantal, dat altijd oneven moet zijn, grooter is naar mate de overledene tot een hogere kaste behoorde. De Dewa's Agoeng van Kloengkoeng hadden recht op het maximum van elf toempangs. De lijkbaar van een padanda is niet overdekt en heet padmasanā.

Deze wadā's en badé's zijn, soms reusachtige tot twintig Meter hooge, kunstig bewerkte gevaarten, veelal als hoofdfiguur voorstellende een geroeda (het mythische rijder van Vishnoe), die met uitgespreide vleugels de lijkbaar draagt, terwijl er nog verschillende afbeeldsels van dieren, gedrochten en raksasa's zijn aangebracht. De toestellen hebben een geraamte van bamboe en rotan en worden verder bewerkt met papier en kapas van verschillende kleuren, waarbij geel, rood en blauw, in eenige nuances, het meest vertegenwoordigd zijn; verder met stukjes zijde, veel klatergoud en in vergulde lijsten gezette spiegeltjes. De kosten bedragen wel eens duizenden.

Op de Sēma aangekomen, wordt het lijk met de petoelangen, langs een daarvoor vervaardigd schuin aflopende brug, uit de wadāh naar den brandstapel gedragen en, nadat de padanda het, onder het uitspreken van gebeden, nogmaals met gewijd water besprenkeld heeft, verbrand. Tegelijkertijd worden van boven uit de wadāh's jonge kippetjes losgelaten, die, al fladderende naar den grond, de ziel het vliegen moeten leeren. De met zooveel zorg en kosten geconstrueerde wadāh's worden, na door de menigte en voornamelijk de jeugd, geplunderd te zijn, mede in de asch gelegd. Na afloop der verbranding worden de niet door het vuur verteerde deelen van het lijk, zooals eenige beenderen, fijngestampt en tegelijk met de asch in zee of, indien de zee ver af is, in een rivier geworpen. De bedoeling hiervan is, de totale vernietiging van het doode lichaam, opdat de ziel, die zich weder op aarde moet incarneeren, niets van haar vorige omhulsel kunne terugvinden.

Niet alle lijken mogen verbrand worden. Die van ter dood veroordeelden, pokkenlijders, zwangere vrouwen, mogen niet — en die van lepralijders eerst na een groot aantal jaren (10 tot 25 jaar, naar gelang van den stand) verbrand worden.

Door de verbranding wordt de ziel gelouterd en vrijgemaakt en gaat dan het eerst naar de „Ajatana-Estana", waarover een schrijver „begawan-penjari-kan" gesteld is, die een onderzoek naar den levenswandel van den overledene instelt. Het helpt iemand niet zijne zonden te verzwijgen, daar bij pogingen daartoe, de lichaamsdeelen, waarmede gezondigd is, zelf het woord nemen en alles opbiechten. Zij, die naar de hel verwezen zijn, worden overgeleverd aan „Sang Kingkara Bala", handlangers van „Sang-

Jamadipati", opperste gebiedster van de hel. De andere zielen gaan volgens het volksgeloof, althans van een deel der Baliërs, hunne opwachting maken bij Çiwa-Maha Dewa in den tempel van Bésakih, om daarna een of meer hemelafdeelingen te doorloopen en zich ter bestemde tijd te reincarneeren.

De volksvermaken en spelen besprekende, mag men wel in de eerste plaats de Balische gamelan noemen. Geen groot feest, geen groote processie, geen luisterrijke ontvangst, geen wajang-voorstelling van eenige beteekenis of de gamelan is er bij. Overeenkomstig de Javaansche ingericht, is de Balische echter Forscher van geluid, doordat de instrumenten over het algemeen ook grooter zijn.

De wajang (tooneelspel) bestaat uit de volgende soorten: Wajang-pawa, wajang wong, gamboeh, arda en topeng, alle door personen vertoond, en wajang-gèdog met leeren poppen. Voorgesteld worden brokstukken uit Bharata-Joeda en Ramajana, wederwaardigheden van den held Pandji, historische en gebaliniseerde maleische verhalen.

Onder de vele soorten van Balische volksdansen staat die der Lègongs boven aan. Lègongs zijn kleine uitverkoren meisjes, die door de vorsten gehouden en alleen voor hem of voor hooge gasten mogen dansen, in de poeri verblijven houden en steeds door hoog geleide gechaperonneerd worden. Rijk uitgedoscht en voorzien van waaltjes, voeren zij een zeer gracieus en coquetten dans uit. Geen man mag met haar dansen. Gandroengs zijn als meisjes, ongeveer als de lègongs, verkleede kleine jongens, die een soortgelijken dans ook met veel gratie uitvoeren. Over hen waakt echter geen streng geleide en niet alleen dat mannen met hen mogen dansen, maar zij worden ook door mannen geliefkoosd. Djogèds zijn volwassen publieke danseressen.

Verschillende soorten van schermansen worden uitsluitend door mannen uitgevoerd.

Tot de meest geliefde uitspanningen behoren de hanengevechten. Onder het vorstenbestuur hadden herhaaldelijk groote algemeene, door het gezag uitgeschreven, hanengevechten plaats, niet alleen als vermakelijkheid, maar ook- en wel in de eerste plaats als middel om aan geldmiddelen te komen. Nu eens was het ten bate van den radja zelf, dan weder voor de Poenggawa's en eindelijk ook voor de desa-soebak-vereenigingen. Daarbij was voor de betrokken onderhoorigen of leden het meedoen aan de weddenschappen en het medebrengen van vechthanan voorgeschreven. Een groot percentage der inlegelden werd als recht of belasting ingehouden. Ook de vorsten en grooten lieten zich bij die gelegenheden niet onbetuigd en bij de onderling gehouden wedstrijden gingen groote sommen, tot duizenden rijksdaalders toe, om. Ook onder de dessalieden werden betrekkelijk groote sommen verweerd en menigeen had, na afloop der feestelijkheden, al wat hij bezat verloren. Thans is het verleen van vergunningen tot het houden van hanengevechten ter zeerste beperkt. Op het wrede van dergelijke spelen is boven reeds gewezen. Aan een der pooten der strijders wordt namelijk een lange vlijmscherpe stalen spoor bevestigd, met het gevolg, dat de strijd in den regel met den dood van een der partijen en soms van beide partijen eindigt. De vorsten hadden wel honderd en meer vechthanan, waarover een of meer afzonderlijke beambten gingen.

Andere meer onschuldige spelen zijn het vlieger oplaten, tollén en knikkeren.

Landbouw, veeteelt en nijverheid. De Baliërs zijn uitmuntende landbouwers en veehouders. In de cultuur van rijst zijn zij, zoowel wat betreft de grondbewerking en de irrigatie als het gewasonderhoud, het verst van alle Indische volken. In het graven van tunnelwaterleidingen, waarvan er zijn van ruim 1 K.M. lang, het maken van aquaducten en van stuwdammen zijn zij zeer bedreven, terwijl de logische en doeltreffende wijze van wateraftap ook zeer de aandacht verdient. De zorg voor de irrigatie en voor alles wat met den sawahbouw samenhangt is opgedragen aan de Soebakvereeniging (sèkèhā soebak) — zie boven. — Deze organisatie, die buitengewoon goed voldoet, is niet van Hindoeschen doch zuiver Balischen oorsprong. Het spreekt van zelf, dat verschillende godsdienstige gebruiken aan het landbouwbedrijf, vooral den rijstbouw, verbonden zijn.

Behalve rijst worden verbouwd klapper, koffie, katjang-tanah, tabak, djagoeng, kapas (voornamelijk op Lombok), indigo, uien (voornamelijk in het Batoergebied), arèn, lontar, vruchten (veel in Karangasem) en allerlei producten voor huishoudelijk gebruik.

De runderen en varkensfokkerij neemt mede een voornaam plaats in het Balische leven in. De runderen worden met een teedere zorg behandeld en vooral in de afdeeling Boelèlèng laat het onderhoud dier dieren niets te wenschen over. Uitvoer van ossen en stieren zoomede van varkens heeft op groote schaal plaats. Bij de hoenderteelt speelt het fokken van goede vechthanan een voornaam rol; de eenden- en ganzenfokkerij is van eenige beteekenis. Aan vischvangst wordt weinig gedaan.

Op industriegebied neemt de kunstnijverheid der Baliërs een hoogst eervolle plaats in. Deze uit zich in de bouwkunst, beeldhouwkunst, de houtsnijkunst, de metaalbewerking, het vlechten, het weven en ook in het schilderen en teekenen. De kunst op Bali leeft nog en vormt met volksleven en volksgodsdienst één geheel. De monumentale poorten van tempels en voornaam woningen en de van relief-figures voorzien muurvlakten van tempels trekken zeer de aandacht. De versieringsmotieven verraden den Hindoeschen invloed en zijn over het algemeen met veel talent en veel gevoel voor schoonheid uitgevoerd. Het daarvoor gebezigde materiaal is zachte zandsteen (paras), dat ook voor muurranden, poortlijsten en beelden (togogs) gebruikt wordt. De wijze van combinatie van rooden baksteen en grijzen natuursteen getuigt van een fijn, artistiek smaak. Het houtsnijwerk valt op deurpanelen, lijsten en stijlen zoomede op voetstukken van gamelaninstrumenten te bewonderen. Het is wel eens polychroom beschilderd en verguld.

De goud- en zilversmeed- en drijkunst staan op hoogen trap en ook in het incrusteeren met stukjes gouddraad of goudblad is de Baliër een meester. Op de gouden schalen van vorsten en aanzienlijken treft men vaak mooi gedreven motieven, o.a. jachttafereelen of fragmenten uit de wajangverhalen voorstellende, aan. Het smeden van wapens, hoofdzakelijk krissen, met de daarbij behorende pamorsmeedkunst wordt verdienstelijk beoefend. De krisheften worden, in verschillende typen, vervaardigd van gedreven goud (gewoonlijk voorzien van edelsteen) van vlechtwerk van gouddraad en reepen goudblad over een houten geraamte; van ivoor en van kostbaar hout.

Het koper wordt hoofdzakelijk in Kloengkoeng verwerkt tot attributen van den padanda als bid-

schel, wierrookvat, lamp, driepoot enz en verder tot gamelaninstrumenten. Met smalle, glanzende vuurroode, gele en zwarte bamboerepen weet de Baliër keurige tasschen (gëgandëg en kampëk) en sirihdozen (pënginang) in allerlei grootten te vlechten. De tasschen, die zeer duurzaam zijn, hebben soms een hoekbeslag van goud. Vlechtwerk voor tijdelijk gebruik bij godsdienstige feesten en voor erfingen wordt, ook met verschillende motieven, van lontar- en klapperbladeren gemaakt.

Het weven is algemeen verbreid. Het „ikatten” d.i. vóór het weven het patroon aanbrengen op schering- en inslaggarens of alleen op de inslaggarens, door dezen plaatselijk te omwinden en te kleuren, komt hoofdzakelijk in Karang-asëm en Boelèleng voor. Van goud- en zilverdraad wordt veel gebruik gemaakt en ook daarmede worden vaak artistieke motieven verkregen. Verder is op Bali vrij algemeen het beleggen van zijden doeken met bladgoud in verschillende patronen.

De schilderkunst bepaalt zich tot het beschilderen van katoenen gordijnen of houten schermen met tafereelen uit de klassieke heldendichten en wajang-verhalen of met symbolische voorstellingen.

Tot de kunstnijverheid kan ook nog gerekend worden de pottenbakkerij, meer speciaal het vervaardigen van de sierlijke langhalzige Balische waterkannen (tjaratan). Bij de aanzienlijken voorziet men dergelijke kannen wel eens van een gouden tuit. De ornamentiek dringt bij den Baliër overal door. Er is bij hem — om het in het algemeen uit te drukken — geen voorwerp of bouwwerk of er zit versiering aan.

Onder de andere takken van industrie dienen vermeld te worden het maken van zout door uitdamping van zeewater; het maken van palmwijn en palmsuiker; het branden van kalk; het bakken van metselsteenen; het vervaardigen van djoekoengs (roeivaartuigen).

Voedsel en genotmiddelen. Het hoofdvoedsel der Baliërs is rijst, behalve op het eiland Penidā, in het Seraja gebergte (Karang-Asëm) en in het oostelijk gedeelte van Boelèleng, waar de bevolking hoofdzakelijk van djagoeng leeft. De gewone toespizzen van Inlanders als sajoe en sambal zijn bij de Baliërs ook in gebruik. Het geliefde vleeschgerecht is het varkensvleesch; speenvarkens weet de Baliër zeer smakelijk klaar te maken. Het nuttigen van rundvleesch is hem verboden; van karbouwenvleesch toegestaan.

Men eet tweemaal daags; 's morgens om 8 à 9 uur en 's namiddags te ongeveer 6 uur. De gewone drank is water; palmwijn wordt veel gedronken en ook het gebruik van arak en andere sterke dranken is den Baliër niet vreemd. Onder de genotmiddelen neemt het opium een voorname plaats in; het gebruik daarvan is over geheel Bali verspreid, zelfs onder de vrouwen. Verscheidene radja's en groteren waren er in hevige mate aan verslaafd. Vermoedelijk heeft, na de invoering der opiumregie op Bali, de voortdurende stijging der prijzen van het genotmiddel, in verband met den spaarzin der Baliërs, het gebruik reeds doen verminderen.

Tot de meest voorkomende ziekten onder de Baliërs behooren venerische ziekten en kropgezwelen (struma), terwijl lepra ook tamelijk verbreid is, niettegenstaande lepralijders van ouds afgezonderd worden. Vroeger was Bali berucht om zijn pokken en cholera epidemiën, doch in dien toestand is in-

tusschen door vaccinatie en rationeele hygienische maatregelen groote verbetering gekomen. De kropgezwellen worden het meest onder de bewoners der bergstreken opgemerkt; zelfs jonge meisjes lijden er aan.

Tijdrekening. Voor de gewone tijdrekening gebruikt de Baliër drie tijdkringen, respectievelijk van 5 (Pantjä-warā), 7 (Saptā warā) en 30 dagen (wawaran, oekoe) in onderling verband. Die van 5 bestaat uit de bekende Javaansche passerdagen: Manis (Legi), Pahing, Pon, Wagé en Kliwon; die van 7 Radité (Zondag), Tjoma (M), Anggarā (Di), Boedā (W.), Wraspati (Do.), Soekrā (V.) en Sanis Tjarā (Zaterdag). Om dezelfde combinatie van dagen uit den 1en en 2en cyclus te doen terugkeeren moeten er 35 dagen = deduur van een Balische maand, verlopen. De Balische maand begint steeds met Radité-Manis en eindigt steeds met Sanis-Tjarā-Kliwon, in één woord ook „Toempëk” genoemd. Een bepaalde combinatie uit de drie perioden tegelijk, als Boeda-Kliwon-Galoengan, komt na 210 dagen terug. Zulk een tijdvak van 210 dagen is een Balisch jaar „oton”. Godsdienstige en familiefeestdagen houden daarmede verband en zijn in zooverre gemakkelijk te onthouden, dat zij steeds met denzelfden dag der week, in een vaste combinatie met dagen der twee andere cyclussen, samenvallen. De leeftijd van een persoon wordt ook in otons opgegeven. De groote massa van het volk kent wel de data van de jaardagen (odallan) in het gezin, doch het betrekkelijke jaar der geboorte niet, zoodat men de verjaardagen viert zonder te weten hoe oud de jarigen zijn. Bij de hogere standen wordt van den datum der geboorten nauwkeurig aantekening gehouden.

Voor het berekenen van goede en slechte dagen is aan alle dagen der drie cyclussen een vast cijfer toegekend. De som der drie cijfers van zekere combinatie is het standgetal van den dag, die door die combinatie wordt aangeduid. Ook bij de Baliërs is het getal 13 onheilaanbrengend. Voor bovenbedoelde berekening wordt in belangrijke gevallen ook gebruik gemaakt van tijdkringen van 2, 3, 4, 6, 8 en 9 dagen.

Behalve de otou kent de Baliër ook het maanjaar (tiban, temoeang), verdeeld in 12 maanden (sasih) van 29 à 30 dagen, die eenvoudig de 1e, 2e, 3e enz. en 12e maand genoemd worden. De Sasih's worden onderverdeeld in twee tijdvakken, een van de wassende maan (tanggap) en een van de afnemende maan (panglong). Met volle maan (poernamā) en nieuwe maan (tilēm) mogen geene zaken gerecht worden. Het jaartal houdt thans met het maanjaar verband; een nieuw jaar begint echter niet op den 1en der 1e maand maar op den 1en der 10e maand. Het jaartal (Balisch „Isakā”; Javaansch „Adji-Sākā”) is van Java overgebracht en hoewel aangenomen kan worden, dat de jaartallen op Java en op Bali oorspronkelijk met elkander overeen kwamen, verschillen zij thans ongeveer 9 jaar met elkander. Dit verschil, is hoofdzakelijk hieaan toe te schrijven, dat men op Java eerder dan op Bali er toe is overgegaan, om de jaartelling, die oorspronkelijk naar het sterrejaar geregeld was, naar het maanjaar te richten. Ook tusschen de Balische landenschappen onderling had men verschillen in de tijdrekening, zij het ook geringe.

Verder kent de Baliër nog een derde categorie van jaren, namelijk het sterrejaar, en zulks ten behoeve van landbouwaangelegenheden. Men regelt

er namelijk het tijdstip, waarop met de landbouwwerkzaamheden moet aangevangen worden, naar den stand van opvallende sterrebeelden, hoofdzakelijk Orion en de Pleiaden. Als bijzonderheid kan medegedeeld worden, dat het complex Orion-Stier Pleiaden bij den Baliër één sterrebeeld vormt, voorstellende een door een olifant getrokken ploeg.

Door den intellectueel Baliër wordt onze almanak meer en meer geraadpleegd.

Het Balische uur duurt $1\frac{1}{2}$ maal zoolang als het onze; het etmaal wordt in 2×8 uren verdeeld. De dag begint bij zonsopkomst zoodat het, te half acht van onzen tijd, één uur bij de Baliërs is. Hun uurwerk (penalikan) fungeert naar hetzelfde beginsel als de zandlooper, doch, in plaats van zand, wordt water als hulpmiddel gebezigd. Een klapperdop of koperen nap met een klein gaatje in den bodem wordt in een kom of bak met water geplaatst, loopt na zeker vrij constant tijdsverloop vol en zinkt. Tot de beambten in de poeri's behoort ook een klokke-man, die steeds op het toestel heeft te letten en het verstrijken van een Balisch uur op een groote trom (bedoeg) moet aangeven. Het toestel is echter hoogst onbetrouwbaar en maakt, als te begrijpen is, langzamerhand voor onze klokken en horloges plaats.

Rechtspraak. Oorspronkelijk toen de desa's even-zooveel op zich zelf staande bestuursgebieden waren, berustte de rechtspraak uitsluitend bij de desaverenigingen, wier rechtsmacht oudtijds dan ook onbeperkt moet geweest zijn. Langzamerhand, naarmate door het hebben van gemeenschappelijke belangen de desa's groepsgewijze met elkander verbonden werden, en men, ter beslechting van geschillen tusschen de desa's, behoefte gevoelde aan een hoogere macht, ontstonden eerst vaste arbiters, waaruit weder vorsten zijn voortgekomen. Behalve dezen oorsprong van de vorstelijke waardigheid op Bali, kan ook als vrij zeker aangenomen worden, dat van Java geïmmigreerde vorstentelgen of andere hoogaanzienlijken op Bali tot vorst werden verheven.

De vorsten stelden als opperste rechtbank in een college van Brahmanen, den Raad van Kerta's. Het is mogelijk, dat oorspronkelijk bedoeld was, dat college een zelfstandige rechtsmacht toe te kennen; het is ook mogelijk, dat het van den beginne af een adviseerend lichaam was; zooveel is echter zeker, dat de Balische vorsten, despotisch en autocratisch als zij waren, in lateren tijd willekeurig in de rechtspraak ingrepen. Deze opvatting vond steun in den Balischen, ook in het wetboek Adigama gehuldigen rechtsregel: „agama alat dening paswara, paswara alah dening pakajoenan” hetgeen beteekent dat, indien er strijd is tusschen de wetboeken en de paswara's (vorstelijke ordonnantiën in het algemeen) hetgeen deze laatsten bevatten beslissend is, en dat, bij verschil tusschen de paswara's en den wil van den regeerenden vorst, die wil de overhand heeft. De Balische vorst behoefde zich dus noch door de oude wetboeken noch door de voorschriften zijner voorgangers noch door de vonnissen der Raden van Kerta's gebonden te achten.

De desaverenigingen gingen echter niet zoo spoedig er toe over, eene zaak hoogerop te brengen. Eerst als alle pogingen tot minnelijke schikking gefaald hadden, werd vonnis gewezen, waarbij meestal aan een der partijen (tjor anèh) of aan beiden (madéwagama) den eed in den dorpstempel opgedragen werd en slechts in geval de leden der Vereeniging niet tot eenstemmigheid konden komen of de vereeniging de macht miste om hare uitspraken te doen

eerbiedigen, werd de zaak ter kennis van den Poenggawa, respectievelijk den Radja gebracht.

De rechtspraak der desavereniging was gebaseerd op de bepalingen van het desareglement. Op overtreding der daarin vervatte voorschriften waren boeten gesteld, die ten bate van de dorpskas kwamen. Bij wanbetaling van de boete binnen den daarvoor gestelden termijn, gewoonlijk een Balische maand of 35 dagen, kon op het huis en andere goederen van den veroordeelde beslag gelegd worden. Was een jaar daarna de boete nog niet betaald en bleek de schuldlige niet voornemens te zijn om vergiffenis te vragen of te gaan verhuizen, dan werd hij van al zijne rechten in de desa ontzet en kon desnoods met geweld van het desagebied verwijderd worden.

De rechtspraak der Raden van Kerta's berustte, behalve op de oude wetboeken, waarvan een groot aantal, zeker meer dan tien, aanwezig is, en waarvan Agama en Adigama de voornaamste zijn, ook op de paswara's. Het genoemde wetboek Agama is rijk aan rechtstreeks uit Hindoewetboeken overgenomen bepalingen, waarnaast andere voorkomen, die van Javaanschen of Balischen oorsprong zijn. In tegenstelling met de dorps- en soebakreglementen, volgens welke alle leden, onafhankelijk van de kaste waartoe zij behooren, in wetten en verplichtingen volkomen gelijk staan, treden in de wetboeken en paswara's het kastenstelsel sterk op den voorgrond. Volgens de wetboeken levert het feit, dat iemand iets misdoet tegen een van hoogere kaste, eene verzwarende omstandigheid op, terwijl in het omgekeerde geval juist verzachtende omstandigheid wordt aangenomen. Een soedra, die een Brahmaan ernstig beledigde, was des doods schuldig; een Brahmaan, die een Soedra beledigde, behoefde slechts een boete ter waarde van eenige tientallen van centen te betalen. Op lichamelijke beledigingen van een mindere tegen een meerdere staan verminderende straffen als afkappen van hand of voet, terwijl overigens de straffen, namelijk volgens de Balische wetboeken, zich bepalen tot geldboeten en doodstraf, met dien verstande, dat in vele gevallen afkoop van de doodstraf met een som gelds toegelaten is. De vorsten achtten zich, zooals boven reeds opgemerkt werd, niet aan eene rechterlijke uitspraak gebonden en legden vaak met de grootste willekeur straffen, waaronder wreede en onmenselijke, op. De vorst van Lombok paste ook gevangenisstraf en tewerkstelling in onbetaalden arbeid toe. Wegzending naar een oord van ballingschap was zoowel op Bali als op Lombok bekend.

De meest bekende en van veel staatsmanswijsheid getuigende paswara's zijn die van de vorsten van Lombok, waarvan een groot aantal door den Heer F. A. Liefcrinck verzameld en, bij zijn werk „De landsverordeningen der Balische vorsten van Lombok”, ook in Hollandsche vertaling, uitgegeven is. Op Lombok worden men dan ook onder de Baliërs geregelder en betere bestuurstoestanden dan in de rijkjes op Bali.

Ten aanzien van den vorm van rechtspleging bij de Raden van Kerta's zij opgemerkt, dat het procesrecht zeer formalistisch was. Het onttaarde maar al te vaak in een vormdienst, waarbij het werkelijk recht doen op den achtergrond geraakte. Aan die rechtbanken waren — en zijn nog — toegevoegd twee beambten, Kantja's of, zooals ze op Lombok genoemd worden, Djédjèngs, die als pleitbezorgers, griffiers, c.q. ook als deurwaarders en alleen rechtsprekende rechters konden optreden. Was een klacht of vordering ingediend, dan onder-

zoekt een der Kantja's, daartoe door den vorst aangewezen, de zaak door het hooren van getuigen als anderszins en maakte daarvan een relaas (soerat-kanda) op. De andere Kantja, die aan de tegenpartij werd toegevoegd, omschreef het verweer, ook in een soerat-kanda. Na afloop van het voorloopig onderzoek, werden de partijen bij oproepingsbrief, waarin de klacht of vordering in het kort was uiteengezet, aangezegd op een bepaalden dag onder medebrenging van hunne getuigen en bewijsstukken, voor de rechtbank te verschijnen. Op de terechtzitting las de eerste Kantja zijn soerat-kanda voor, waarop door den Kantja der tegenpartij, door voorlezing van zijn verweerschrift, geantwoord werd. Als regel werd op deze stukken recht gedaan en werden zelden aan partijen of getuigen vragen gedaan. Van de soerat-kanda hing als het ware alles af; werden daarin fouten in eigennamen of data gemaakt, dan was dat voldoende om den eisch niet toe te wijzen. Van de partij, die volgens Balische begrippen, de meeste waarborgen voor betrouwbaarheid gaf, werd de beslissende eed gevorderd; vaak werd aan beide partijen de eed opgelegd. Voldeden in dit laatste geval beide partijen er aan, dan bleef de zaak onbeslist. Van het vonnis (soerat papégatan) bekwamen partijen afschriften en werd een afschrift den vorst aangeboden.

Het inheemsche recht maakte geen onderscheid tusschen burgerlijke en strafzaken. Een misdrijf werd door dengene, ten wiens nadeele het gepleegd was, vervolgd of aanhangig gemaakt. Volgde op zijne aanklacht, wegens gebrek aan bewijzen, geene veroordeeling van den beschuldigde, dan viel de op het misdrijf gestelde straf op den aanklager terug. Bij burgerlijke zaken werd de eischer, die de rechtmatigheid van zijne vordering niet kon aantoonen, veroordeeld tot betaling aan den gedaagde van het dubbele van het door hem geëischte bedrag en van een even groote boete. Gelijk lot onderging wederkeerig de gedaagde, die een schuld ontkende, waarvan de rechtmatigheid wel door den eischer kon bewezen worden.

Voor het aanhangig maken van elke rechtszaak had de aanklager een zekere som (wang toh of bijagaté), waarvan het bedrag van den aard van het ten laste gelegde misdrijf of de heugrootheid der ingestelde vordering afhing, bij den Kantja te storten. Dit geld werd tusschen de rechters en de Kantja's verdeeld; bovendien mochten de Kantja's vergoeding voor het opmaken der verschillende soerats eischen. Van de betaalde boeten kregen, behalve de rechters en Kantja's, ook de vorsten een aandeel. Op vele vergripen, vooral die tegen het kastenwezen en de zeden, stond de doodstraf, ook op manslag. Die wegens manslag kon, in sommige gevallen, door eene boete vervangen worden, maar dan was bovendien een bijzondere betaling (pangili sawa) ten behoeve der nagelaten betrekkingen verschuldigd. Hetzelfde werd geëischt, wanneer het lijk van den gerechtelijk ter dood gebrachte door de familie werd opgevorderd. Het pangili-sawa is te beschouwen als een losprijs voor het lichaam van den veroordeelde, waarover de beleedigde partij de beschikking had gekregen. Ook bij berechting van eene verwondingszaak werd in den regel eene extra betaling (patiba-djampi) ten bate van den verwonde geëischt.

Als deugdelijke bewijsmiddelen worden in de wetboeken aangegeven Saksi, lëkita en boekti. „Saksi” zijn de getuigen; met „lëkita” wordt bedoeld al het geen uit mededeelingen, gezegden en verklaringen

en met „boekti” al hetgeen uit de gedragingen en handelingen van den beschuldigde blijkt. Onder „boekti” ressorteert ook het in bezit hebben van verdachte, met het gepleegde misdrijf in verband staande, goederen. In bewijskracht staat boekti bovenaan, waarop achtereenvolgens lëkita en saksi volgen.

Bij de aflegging van den eed wordt meermalen (vroeger bijna altijd) de tegenwoordigheid van eedshelpers (pëtabèh) vereischt, wier aantal, tot een maximum van negen, verschilt naar gelang van de zwaarte van het misdrijf of de grootte der vordering. Deze eedshelpers moeten zijn volwassen, gehuwde en kinderen-bezittende mannen of vrouwen, vrij van lichaamsgebreken. Naaste familieleden zijn uitgesloten en vrouwen mogen slechts hun bijstand verleenen aan vrouwen. Deze pëtabèhs behoeven niet met de toedracht der zaak bekend te zijn, doch staan slechts in voor de betrouwbaarheid van den te beëdigden persoon en ondergaan met hem de gevolgen van een eventueel valschen eed. Deze gevolgen strekken zich uit tot het derde geslacht hunner nakomelingen en uit overweging, dat die gevolgen voor ongehuwden en kinderloozen minder afschrikwekkend zouden zijn, mogen dergelijke personen dan ook niet als pëtabèh optreden. Om de betrokkenen de gelegenheid te geven tot het bijeenbrengen hunner aan de eischen voldoende eedshelpers, wordt hun daarvoor een Balische maand of 35 dagen tijd gelaten. In strafzaken kan ook aan den beklagde de zuiveringseid opgelegd worden.

Het eedsformulier (pamastoe), inhoudende hetgeen men te beëdigden heeft en eene opsomming van de onheilen, waardoor men getroffen zal worden, bijaldien de gedane beweringen onwaar zijn, is op een lontarblad gegrift en wordt door een kantja voorgelezen, zoodra beide partijen met hunne getuigen, eedshelpers en de voorgeschreven offeranden verschenen zijn. Na het voorlezen wordt het lontarblad opgerold en gestopt in een aarden potje met water, dat door het daarover oplezen van eenige verzen uit de wéda's, door den padanda gewijd is geworden. Nadat de beëdigde iets van dat water gedronken heeft, wordt het lontarblad verscheurd en het potje stukgegooid, waarmede de eedsaflegging afgelopen is. Lieden van kaste behoeven het water niet te drinken doch worden er mede besprenkeld; ook luidt het voor hen gebruikte formulier anders dan dat der Soedra's.

De vrouwen, onverschillig tot welke kaste zij behooren, konden, als minderwaardige personen, volstaan met slechts de helft van het aantal getuigen of eedshelpers, dat voor den man was voorgeschreven; ook bedroegen de haar opgelegde boeten de helft van die der mannen. Bij wanbetaling van schuld of boete, werd eerst getracht het een en ander op de roerende en onroerende goederen van den veroordeelde te verhalen. Waren deze er niet of niet in voldoende mate aanwezig dan kon de schuldenaar, soms met vrouw en kinderen, als slaaf verkocht of verbannen worden.

Behalve de genoemde rechtbanken en rechters had ook de Soebakvereeniging, het waterschapsbestuur, rechtsmacht. Geschillen en vergripen tusschen soebakgenooten werden door de Soebakvereeniging krachtens het soebakreglement afgedaan.

Bij de invoering van het rechtstreeksche Gouvernementsbestuur op Bali en Lombok, is de Balische bevolking gelaten in het bezit van de inheemsche rechtspleging, onder het voorbehoud, dat de landsinstellingen slechts toepassing mogen vinden, in-

dien zij niet met de algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid in strijd zijn, terwijl verminkende en folterende straffen zoomede het inroepen van godsoordeelen als bewijsmiddelen absoluut verboden werden. Onze invloed is steeds er op gericht geweest om, zooveel mogelijk rekening houdende met de adat, langzamerhand de zwaarte en den aard der straffen meer — althans naar onze begrippen — in overeenstemming te brengen met het gewicht van het gepleegde vergrijp.

Thans is de rechtsmacht opgedragen aan *a)* de districtshoofden (Poenggawa's) als alleenrechtsprekende rechters in kleine zaken en *b)* de Raden van Kerta's, wier competentie zich over alle andere zaken uitsprekt en door een Europeesch bestuursambtenaar, met adviseerende stem, voorgezeten worden. Het Hoofd van gewestelijk bestuur oefent ten aanzien van de vonnissen der Raden van Kerta's het revisierecht uit. Aan de Soebakvereenigingen is officieel nog wel, aan de desaveenigingen geen rechtsmacht toegekend. Beide vereenigingen passen voor kleine overtredingen tegen de betrokken reglementen een boeteselsel toe.

De rechters en Kantja's van de Raden van Kerta's worden door de Indische Regeering bezoldigd; de wang toh is afgeschaffd en de boeten worden in 's lands kas gestort.

Onder het hoofd „rechtspraak” zij nog vermeld, dat het rechtsbeginsel van „tangoeng-menanggoeng” (wederzijdsche verantwoordelijkheid), zooals het in de Maleische landstreken genoemd wordt, ook in de Balische maatschappij bekend is. Verschillende bepalingen in wetboeken en paswara's handelen daarover, regelende de verantwoordelijkheid der desa's voor binnen hun gebied of door een der desabewoners gepleegd vergrijp. Indien binnen zeker vastgestelden termijn, de schuldige niet opgespoord en c. q. het ontvreemde niet achterhaald is, wordt de desbetreffende desa belast met de vergoeding der geleden schade en de betaling van eene boete. De verschuldigde bedragen worden door het desabestuur over alle hoofden van gezinnen of over een bepaalde groep van personen in de desa omgeslagen. Thans heeft toepassing van dat beginsel zelden plaats.

G. F. d. B. K.

BALIGÉ. Hoofdplaats van de onderafdeeling Tobia, afdeeling Bataklanden, res. Tapanoei. Het ligt aan den zuidoever van het Tobameer, aan het begin van den Z.O.ijken inham, welk gedeelte van dat meer naar de marga, die het omwoont, ook wel Tao Baligé wordt genoemd. De jaarlijksche regenval bedraagt 1900 m.M. Het is de standplaats van een controleur bij het B. B. Het plaatsje is in de laatste jaren zeer vooruitgegaan.

BALIGO (JAV., SOEND.). Zie BENINCASA.

BALIGOH en **BONDO-RIMBOE.** Namen op West-Sumatra voor eene met de *Timalia's* verwante vogelsoort, *Garrulax bicolor*; andere soorten zijn Girgoedei itam, *Garrulax palliatus*; Goedei binnang of Bagoeh, *Melanocichla lugubris*, en Girgoedei, *Rhinocichla mitrata*, zijn soorten van verwante geslachten.

BALIKPAPAN. Plaats gelegen aan de gelijknamige baai (zie aldaar), afdeeling Samarinda, residentie Zuider en Ooster afdeeling van Borneo met eene gemengde bevolking van Inlanders en vreemde Oosterlingen van ongeveer 6000 zielen, waaronder een honderdtal Europeanen.

De plaats dankt hare opkomst aan de petroleumhoudende terreinen in den omtrek. De Bataafsche Petroleum Mij heeft er verschillende fabrieken (paraffine, kaarsen, smeerolie, zwavelzuur, salpeter-

zuur) en eene raffinaderij. Van Gouvernementswege is er ten behoeve der scheepvaart een loodsdienst ingesteld. In 1915 bedroeg de netto-inhoud der binnengevallen schepen 2.002.442 M³.

BALIKPAPAN (BAAI VAN) Een diep inlopende, smalle baai aan de O. kust van Borneo, op ongeveer 1° 16' Z.Br., waarin de rivieren Semoei en Riko uitloopen en aan welker Z.O.kant de belangrijke nederzetting der Bataafsche petroleum Mij is gelegen. Vóór de baai ligt een drempel, waarover met hoog water de grootste tankbooten kunnen passeeren; langs de steigers der plaats vindt men diep water. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. III B.

BALINEESCH. Het Balineesch wordt gesproken op het eiland Bali en in een gedeelte van Lombok. De taal heeft zeer sterk den invloed van het Javaansch ondervonden; in de eerste plaats ten gevolge der vermenging der oorspronkelijke Baliërs met de Hindoe-Javanen. Het sterkst merkt men dien invloed op bij de zoogenaamde „hooge” woorden. Hoewel men in het Balineesch niet kan spreken van wat men in het Jav., zij 't ook minder juist, taal-soorten noemt, hebben toch vele woorden een equivalent, dat gebezigd moet worden, bijv. als een Soedra het woord richt tot iemand uit de hogere kasten, of door aanzienlijken onderling, voor zooverre zij niet in eenige familie-betrekking staan. Deze „hooge woorden” nu zijn voor verreweg het grootste aantal Javaansch, doch meestal zulke woorden, welke in het hedendaagsch Jav. *ngoko*-woorden zouden genoemd worden. Ook de voornaamste woorden, (Jav. *krama-inggil*), zijn hier talrijker dan in de meeste verwante talen, wat eveneens op Javaanschen invloed wijst, en veelal zijn zij niet oorspronkelijk. En zelfs onder de woorden, welke te zamen den woorden-schat van het gewone, (minder juist „laag” genoemde) Balineesch vormen, moet menig Jav. woord voorkomen, dat een oorspronkelijk Bal. woord verdrongen heeft, (vgl. v. d. Tuuk, Kawi-Bal. Wdb. onder *Bugbug*). Door de op eenige plaatsen voorkomende afstemmingen der oorspronkelijke Baliërs, die *Bali-aga* genoemd worden, (althans door de *Bali-aga* van Sëmbiran), wordt het tegenwoordige Bal. dan ook met den naam Javaansch bestempeld. Evenwel is toch met zekerheid aan te nemen, dat ook de taal dezer *Bali-aga*, ofschoon zij geen „hooge” woorden kennen en hunne uitspraak soms ouderwetscher is, als die eener kleine minderheid, ook sterk onder invloed van de taal der omgeving zal zijn gekomen, gelijk bijv. van de *Bali-aga* van Bratan wordt medegedeeld, dat zij hunne taal geheel aan het Bal. hebben gelijk gemaakt. Het klank-stelsel van het Bal. komt in 't algemeen met het Jav. overeen; ook de zachte mede-klankers kunnen als sluiters optreden, alleen kent eerst-genoemde taal slechts eene enkele *d* (beter *ḍ*) en *t*. Kenmerkend voor het Bal. is voorts, dat eene oorspronkelijke *r* in vele woorden verdwenen is na eerst tot *h* geworden te zijn, (welke *h* als in het nieuwere Jav. thans stom is); verder de uitspraak *u* en *o* voor *wu* en *wo* of *wě*; ook heeft de taal meermalen *b*, waar het Jav. eene *w* vertoont. In grammaticaal opzicht wijkt het Bal. van het Jav. op meerdere punten af: zoo luidt het aanhechtsel, dat in het Jav. *i* is, in het Bal. *in*; in plaats van het Jav. suffix *ake*, *aken* bezigt het *ang*. Het passief der werkwoorden kan gevormd worden door een prefix *ma*, welke vorm in het Jav. ontbreekt. Een andere vorm van het passief, welke als equivalent kan gelden van de Jav. vormen met *di* of *in*, bestaat uit den enkelen vorm van het werkwoord, gevolgd door een pronomen, of soms alleen

door een substantief. Uit opschriften op koperen platen, waarvan er enkele nabij Sëmbiran gevonden zijn en waaruit iets omtrent eene oudere phase der taal kan opgemaakt worden, schijnt te blijken, dat in deze vormen eene nu eens als prefix, dan als infix optredende *i* verdwenen is. Evenwel is op te merken, dat niet alleen ook in de taal dezer oorkonden reeds Jav. invloed merkbaar is, maar ook niet alle hier voorkomende vormen te vertrouwen schijnen te zijn. (vgl. v. d. Tuuk, Kawi-Bal. Wdb. onder *sëmbir*). In het eigenlijke Bal. ontbreekt het, vooral in het oudere Jav. zoo veelvuldig, gebruik van het infix *um*; ook ontbreken de conjunctief-vormen, enz. Eene genitief bepaling staat zonder nadere aanduiding, als het bepaalde woord op een mede-klinker eindigt; eindigt het woord op een klinker, dan wordt eene *n* toegevoegd, bijv. *pangadi-n kadutan ënto*, de prijs van dien dolk. Op te merken zijn nog constructie's als *itjang* (pers. voornw. v. d. 1 pers.) *ngëlah* (van *gëlah*, bezitting) *djaran*, in de beteekenis van: „mijn paard”, dus overeenkomende met dergelijke in het Mal. door middel van *punya* gevormde. Het is moeilijk na te gaan in welke mate de Jav. grammatica in andere opzichten invloed heeft uitgeoefend op de spreek-taal; op de schrijf-taal echter is die invloed, ook afgescheiden van de taal der eigenlijke literatuur-producten, duidelijk merkbaar. Uit alles blijkt, dat het eigenlijke Balineesch niet zeer nauw met het Jav. verwant is en vooral het voorkomen van het suffix *ang* in overeenstemming met het Mak. en Boeg., in zekere mate ook dat van het prefix *ma* in het passief, en de toegevoegde *n* in den genitief, terwijl andere verschijnselen toch meer op eene aansluiting bij de talen ten Westen van Bali wijzen, maken het zeer moeilijk de verhouding tot de verwanten te bepalen.

De Bal. letterteekens hebben zich ontwikkeld uit de oud-Jav., evenals het Jav. letterschrift, waarvan het slechts eene wijziging is. Men pleegt te schrijven op lontar-blad. De letterkunde der Balineezen, (afgescheiden van de op Bali nog voortlevende oudere Jav. werken), bestaat alleen uit dichtstukken; hetgeen in proza is opgesteld, kan nauwelijks daartoe gerekend worden. Deels zijn deze gedichten bewerkingen van producten der oudere Jav. letterkunde, deels ook meer zelfstandige werken, ofschoon navolging of invloed van oudere of vreemde voorbeelden niet zelden duidelijk merkbaar is. Eene bijzondere plaats nemen de zoogenaamde „Uilenspiegel”-gedichten in, welke echt oorspronkelijke onderwerpen behandelen. Vormelijk is de Bal. letterkunde geheel eene navolging van de Jav., gelijkt begripen is. Al naar zij opgesteld zijn in de meer ouderwetsche Jav. *tengahan*-maten, dan wel in de *matjapat*-maten, worden zij onderscheiden in *kidung* en *kidung gaguritan* (v. Eck). De taal dezer geschriften is een mengsel van meer ouderwetsch of oud-Jav. en Bal., zij het ook in verschillende mate ook waar zij het meest Bal. gekleurd is, is de invloed van het Jav. altijd nog aanmerklijk. In de vele geschriften, welke op Lombok zijn vervaardigd, komen ook Sasaksche en modern-Jav. woorden voor.

Literatuur. Beknpte handleiding bij de beoefening van de Balineesche Taal ten dienste van Zendelingen en Ambtenaren, door R. van Eck, Zendeling op Bali. Utrecht, Kemink en Zoon, 1874. Eerste Proeve van een Balineesch-Hollandsch Woordenboek door id. Ibid. 1876. Van dezelfde hand zijn afkomstig: Losse opmerkingen over het Balineesch, in het Congresnummer van de Bijdr. v. h. Inst. 1883; Kawi Balineesch-Nederlandsch Woordenboek, door Dr. H. N.

van der Tuuk. De koperen platen van Sëmbiran, door Dr. J. Brandes, Tijds. v. Ind. T. L. en Vlk., dl. XXXIII (1885). Bijdrage tot de kennis der Balische Letterkunde, door Dr. H. H. Juynboll, benevens de daar genoemde uitgaven, in het bijzonder de Inleiding van Van Eck bij zijne uitgave van de Megan-taka. Beschrijving der (Jav.), Balineesche (en Sas.) handschriften, aangetroffen in de nalatenschap van Dr. H. N. van der Tuuk, enz., door Dr. J. Brandes, 1901—1903. Catalogus der Balineesche (en Sas.) handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, door Dr. H. H. Juynboll, 1912.

J. C. G. J.

BALINEEZEN. Zie **BALIËRS**.

BALJUW. Zie **RECHTSWEZEN**.

BALOEBOER. Zie **BLOEBOER**.

BALOEBOER LIMBANGAN. Zie **BLOEBOER LIMBANGAN**.

BALOERAN. De oostelijkste vulkaan van Java, vlak aan de N.O.-kust; thans onwerkzaam. Van het zuiden gezien een regelmatige kegel met platten top (1292 M.). die uit een naar N.O. open, ongeveer 3 K.M. wijden kraterrand bestaat. — **Literatuur:** Stöhr, die Provinz Banjuwangi; Verbeek, Java, blz. 75; ook Jungkuhn geeft eenige schetsen (Java, blz. 979).

BALOETÔ (BLOETÔ). Belangrijk dorp in het district Timorlaet, afdeling en regentschap Soemenep, tevens naam van het rechtstreeks door den wedônó bestuurde onder-district en van den heuvelrug, die de vlakte van Soemenep aan den zuidwestkant begrenst. De districtshoofdwoning is op dien heuvelrug, eenigszins bezijden den grooten weg naar Soemenep, gelegen en men heeft aldaar een zeer fraai uitzicht over de vlakte en de baai van dien naam. Een paar K.M. meer westelijk, aan de andere zijde van dien heuvelrug, geniet men een nog prachtiger vergezicht op straat Madoera met de aldaar gelegen eilandjes Gili Radja en Gili Genteng (zie aldaar). en op de bergen van den Java wal.

BALOHAN-BAAL. Een geheel schoone, niet ver inlopende baai met steile kusten en diep water aan de Z.O.kust van het eiland Wè, N.kust Sumatra, op ongeveer 95° 20' O.L. van Gr., de eenige ankerplaats op dit gedeelte van het eiland. Zie Zeemansgids O. I. Arch. deel II.

BALOK-BAAL. Een groote baai aan de Z.kust van Billiton, op ongeveer 107° 53' O.L. van Gr., waaraan Dendeng, de afvoerplaats van tin voor Z. Billiton, is gelegen. In de baai vindt men tallooze ondiepten en riffen, welke een smallen en kronkelenden vaarweg van voldoende diepte overlaten. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. III A.

BALONG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Sleman, afdeling Mataram, residentie Djokjakarta. Het district telt twee onder-districten, t. w. Srowolan en Pakem.

BALOTJI. Een der districten van de onderafdeling Pangkadjene (Zie aldaar), Gouv. Celebes en Onderh.

BAMA (MAK.). Zie **ENALUS**.

BAMBAN (JAV., MAL.). Zie **CLINOGYNE**.

BAMBANGAN. Javaansche naam voor eene Reiger-soort, *Izobrychus sinensis*; eene andere, *Dupetor flavicollis* heet Tomtomman of Tototan op Java; de Javaansche naam voor *Izobrychus cinnamomea* is Ajam-Ajaman, in West-Sumatra Roahroah banken en Boerong-kaladi; op Billiton Roetjau. Eene na verwante soort is *Butoridis javanica*, Oepi-oepian in het Javaansch. *Herodias nigripes* wordt op Sumatra Bangoe-poeti genoemd,

op de Aroelanden Ngala, een collectiefnaam voor alle witte reigers. *Notophox novae hollandiae* heet Baura op Goram. Doerwey is op de Aroe-eilanden een collectiefnaam voor reigers, op de Kei-eilanden Menhaar. Op Andai, N. Guinea, is de collectiefnaam voor reigers: Mansau.

BAMBEL. Zie ALASLANDEN.

BAMBI en (III moekim) **OENÔE**. Twee bij elkaar behorende landschappen van de onderafdeeling Sigli ter Noordkust van Atjêh. groot resp. 5 en 8 K.M², met 1350 geregistreeerde mannen. Door Bambi stroomt van Z. naar N. de Loeëng Boesoe, door Oenôe in N.O. richting de Kroëëng Gloempang Minjeu^c. Verschillende kleinere leidingen zorgen voor de distributie van irrigatiewater, zoodat de rijstvelden, waarmee deze geheel vlakke landschappen zijn overdekt, overal behoorlijk worden bevloeid. Door Bambi loopt van N. naar Z. de tramlijn en O. daarvan in dezelfde richting de groote colonneweg, terwijl door Oenôe van N. naar Z. een 5 M. breede colonneweg loopt. Oenôe bestaat uit de moekim's Oenôe, Riwat en Troeëng Tjapli. De bevolking beoefent, behalve den rijstbouw, ook de cultuur van suikerriet, tabak, vruchten en vooral van pinang. Het bestuur wordt gevoerd door den oelëebalang. Onder hem staat aan het hoofd van iedere moekim een imeum, behalve in moekim Bambi, waar de oelëebalang rechtstreeks bestuurt. Onder de imeum's zorgen de keutji^h's of dorpschouwen voor de uitvoering der bevelen van den oelëebalang.

BAMBOE, (vulg. MAL.), Boeloh (MAL.), Pring, Deling (JAV.), Awi (SOEND.), Pereng (MAD.), en vele andere inlandsche namen, zijn de verzamelnaam voor een groot aantal geslachten en een nog veel grooter aantal soorten van overblijvende grassen met hooge, meest verhoutte halmen, die door hun stevigheid bij een afmeting van meerdere tientallen meters recht opstaan, maar ook (vooral de dunnere soorten) vaak in de oerwouden klimmen. De onderaardsche deelen bestaan in de meeste gevallen uit een sterk vertakten wortelstok, waarvan de korte takken zeer dicht in elkaar gewonden zijn, zoodat een groot aantal halmen op één punt op elkaar gedrongen uit den grond te voorschijn komt. Deze z.g. stoelen kunnen vaak groote afmetingen bereiken. Meestal zijn de onderste knoopen van den stengel onvertakt, meer naar boven komen de zijtakken uit de knoopen in een groot aantal te voorschijn. De bladeren zijn nogal kort, zonder bladsteel. Ze zijn door een geleding met de bladscheede verbonden en vallen vrij gemakkelijk af. De bamboesoorten behooren tot een groote groep van de grassen die gekarakteriseerd is, behalve door de houtige halmen en de gelede bladeren, door bijzondere kenmerken van bloeiwijze en bloem. Zoo heeft iedere bloem vaak meer dan 3, zelfs meer dan 6 meeldraden. Ook de vruchten in de groep vertoonen soms bijzondere kenmerken. Er komen besvruchten voor, die door de inlanders gegeten worden en afmetingen van 10 c.M. bereiken.

De geheele groep is in den Archipel zeer algemeen verspreid, zoowel in de vlakke als in het bergland. Een soort van *Oreostachys* komt op de hoogvlakte van Pengalengan op Java nog op omstreeks 1800 M. voor terwijl in het centrale bergland van Nieuw-Guinea, zelfs een klimmende soort van Bamboe tot op 2400 M. is aangetroffen.

Verschillende soorten zijn nog onvoldoende bekend. Dit komt hierdoor, dat Bamboe niet altijd bloeiend wordt aangetroffen. Een vrij groot aantal soorten kan men op groote uitgestrektheden tientallen jaren waarnemen, zonder dat men ooit een

bloeiend exemplaar aantreft, totdat er plotseling een betrekkelijk korte bloeiperiode komt, waarin alle planten rijkelijk bloem (en soms ook vrucht) dragen. Meestal sterven alle halmen van een stoel daarna af, waarna de stoel weer opnieuw gaat uitloopen. Soms ook sterft het rhizoom na den bloei af en heeft de vorming van nieuwe planten alleen door zaad plaats.

Bekende geslachten en soorten zijn:

BAMBUSA met een vrij groot aantal soorten, die zich alle onderscheiden door het bezit van 6 meeldraden per bloem. Bekende soorten zijn *B. vulgaris* [Awi koneng (SOEND.), Pring ampel (JAV.)]; *B. Blumeana* R. & Sch. (Bamboe doeri), in de dorpen als heg geplant, en *B. nana* Roxb. een kleine soort, waarvan de dunne halmen voor wandel- en parasolstokken gebruikt worden.

GIGANTOCHLOA, met eenige zeer groote soorten, waaronder *G. apus* Kurz, (Awi apoes, Awi tali, Pring apoes); van deze soort wordt de buitenlaag van den halm voor bindtouw gebruikt.

DENDROCALAMUS, Bamboe betoeng, Awi bitoeng Pring petoeng, met een bekende soort *D. flagellifer*, die overal wordt aangeplant en *D. giganteus*, waarvan een paar reusachtige exemplaren aan den ingang van den botanischen tuin te Buitenzorg staan. De eerste soort komt vrij hoog in het bergland voor in O.-Java.

SCHIZOSTACHYUM, Pring boeloe, Pring woeloe, Awi tjangkoetok, met vrij veel soorten met recht opstaande halmen.

DINOCHLOA, met een tot 30 M. hoogte klimmende soort, *D. scandens*, of *D. Tjankorreh*, (Tjangkoreh, SOEND.).

MELOCANNA, met zeer groote eetbare besvruchten.

Bamboe-gebruik. Zooals reeds uit enkele toevoegingen bij de botanische vermelding der Indische bamboesoorten aangeduid wordt, vindt het bamboemateriaal onder de bevolking van Ned. Indië veelvuldige aanwending. Wel wordt dit gebruik door het plaatselijk voorkomen van geschikte bamboesoorten in het wild nader bepaald, daar bamboe-aanplantingen bij de dorpen slechts sporadisch worden aangetroffen, doch, waar goede bamboe in overvloed aanwezig is, wordt het voor de meest verschillende doeleinden gebruikt.

Allereerst voor de woning en bijgebouwtjes in den kampong, die dikwijls geheel van dit materiaal opgetrokken is. En niet altijd is dit vluchtig werk, er zijn soms aardige toepassingen te vinden. Bijv. de daken op huizen in Rawas, Lebong, Manna en Palembang, waar middendoor gespleten bamboesen naast elkaar bevestigd worden en weer belegd met andere helften, zoodat een dakbedekking verkregen wordt, die eenigszins aan ons pannendak herinnert. Rond de woning een pagger van gevlochten bamboe. In onveilige streken beschermt een haag van bamboe-doeri het dorp. Bij de Batak's wordt de toegang tot het dorp door bamboe-vlechtwerk of bamboe-hekken gesloten. Bruggen van bamboe vergemakkelijken het verkeer tusschen de dorpen. De eenvoudigste brug is die van Midden-Celebes, waar een dikke bamboe-staaf over de rivier wordt gelegd en door twee inlanders met de voeten vastgehouden. Dezelfde personen houden een dunnere staaf vast, die dan als primitieve leuning dient. Zeer belangrijke constructies vertoonen de bamboe-bruggen in de Preanger. Door het veel voorkomen van bandjir's is men genoodzaakt uitsluitend hangbruggen te bouwen, die in allerlei vormen voorkomen en

soms meer aan geestig ingenieurswerk dan aan simpel volkswerk doen denken.

In de woning zelf allerlei huisraad van bamboe. In de eerste plaats de baleh-baleh, praktisch en snel gemaakt, die echter het nadeel heeft, een goede schuilplaats voor ratten aan te bieden en dus bij pestepidemiën evenals het andere holle materiaal een gevaarlijk element kan zijn. Interessanter zijn de bamboe-voorwerpen voor verlichting: de bamboe-vuurzaag zorgt voor het vuur en staafjes in hars gedompeld dienen den Boegineezen ter verlichting. Op Sumatra gebruikt men kokers met hars gevuld. Elders gespleten bamboe in allerlei samenstellingen, die men onder staande of hangende lampen zou kunnen rangschikken. In de keuken watervaten en kokers om allerlei voorraad te bewaren, spatels, pennen, zeven, vijzels, lepels en stokjes, alles van bamboe, waaronder de koekoesan wel 't bekendste is. Bij Papoea's en Dajak's, ook op Sumatra wordt in bamboe-kokers gekookt.

Bij kleding trekken de gevlochten hoofddeksels allereerst de aandacht en op Borneo en Celebes wordt van jonge bamboe weefmateriaal voor kledingstukken bereid. Van het laatste eiland zijn ook priesterbaadjes afkomstig van geregen bamboekralen vervaardigd. Allelei versieringen vooral voor de haartooi volgen.

Bij landbouw en nijverheid worden de meest verschillende werktuigen van dit materiaal vervaardigd, kokers voor allerlei doeleinden, staven en vorken, zelfs waterraderen ter bevoeding van velden.

In oorlogstijd vormden gepunte bamboestokken de eerste lanzen en pijlen, wier scherp uiteinde gevaarlijke wonden kon toebrengen. Het blaasroer en de boog met pareerstaven vulden het inlandsch arsenaal aan. Bij de schietwapens kruitkokers uit dit materiaal gemaakt en bamboe-kokers als schietgaten in bentengs, die van buiten door een versperring van bamboe-doeri en randjoe's beschermd werden. Op de jacht allerlei vallen van bamboe, waaronder groote tijgervallen.

Bij spelen en genotmiddelen treft men weer het meest verschillend gebruik en bij schrifturen de bamboe-kokers der Batak's en wichel-instrumenten. Onder muziekinstrumenten vormt het bamboe een eigen groep met fluiten, mondharmonika, trommen en de typische angkleng en tjaloeng.

Wel geen materiaal is zóó voor de meest verscheiden doeleinden gebruikt en was ook door zijn eigenaardige eigenschappen daartoe zoo geschikt. Op de eenvoudigste wijze verkreeg men watervaten, die bij andere volken eerst langs keramischen weg vervaardigd konden worden. Zonder veel bewerking maakte men staven in allerlei dikten en lengten, spleet ze in de gewenschte vormen, zoodat zonder uitvoerig gereedschap als bij houtwerk talloze voorwerpen konden vervaardigd worden. En door het sterk gehalte aan kiezelzuur kon het bamboe vóór de invoering van brons en ijzer voor snijdende gereedschappen gebruikt worden.

Is het wonder, dat van dit oude bamboe-tijdperk nog allerlei sporen te vinden zijn, die meest als alle oude gebruiken in leven blijven? Bij het doorsnijden der navelstreng is een bamboe-mesje het traditioneel instrument, waarbij soms de gebruikte bamboesoort van betekenis kan zijn. Bij allerlei ceremoniën, bij besnijdenis, bij huwelijks- en godsdienstige feesten, is eveneens het bamboe in allerlei gedaante te vinden en waar nu bij begrafenissen zich hetzelfde verschijnsel voordoet, kan men in waarheid bewe-

ren, dat van den aanvang tot het einde veel bamboegebruik het inlandsche leven vergezelt.

Juist door dat eeuwenlang gebruik, lang voor de invoering van nieuwere materialen, heeft zich op datzelfde bamboe een kunst van snijwerk ontwikkeld, die de uitingen van dezelfde techniek op hout ver overtreft. Bamboe-vlechtwerk behoort eveneens tot de algemeen voorkomende en mooie uitingen der vlechtkunst. Geen wonder dan ook, dat in de inlandsche folklore, in raadsels en verhalen deze uiterst nuttige plantsoort een groote rol speelt, in allerlei vormen optreedt. Vele ervan getuigen, dat men niet alleen van een bamboe-tijdperk kan spreken, doch ook van een bamboe-kultuur.

De bamboe is vooral het teeken van vruchtbaarheid, van onverwoestbare levenskracht. Een bamboesoort op Borneo is zelfs in staat om bescherming tegen den bliksem te geven. Ook vorstenhuizen leiden hun ontstaan af van voorvaderen, die in een bamboe-lid aangespoeld of uit de bamboe zelf geboren zijn. En zoo wordt de overal verspreide toempal, het bamboe-spruitmotief, naar alle waarschijnlijkheid, een oeroud, levenbrengend symbool.

Literatuur: J. A. Loebér Jr. Bamboe in N.-I. — (Geill. Besch. v. Ind. Kunsth. II Haarlem 1909).

J. A. L.

BAMBOE-CITHER. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN

BAMBOERAT (*Rhizomys sumatrensis* Raffl. = *dekan* Temm.), tikoe bamboe, Mal. (Sumatra), de eenige vertegenwoordiger in Nederlandsch-Indië van de *Spalacidae*, een wegens het ontbreken der halve kiezen met de muizen verwante familie der Knaagdieren (zie aldaar). De Bamboerat, die op Sumatra en Borneo en in Achter-Indië voorkomt, is een groot knaagdier (40—50 c.M. lang), dat vooral in bamboeboschen onderaardsche gangen en holen graaft en daarin woont. Het is geelachtig wit gekleurd en heeft een dikken kop met kleine oogen en korte ooren, een korten, volkomen naakten staart en groote, op de voorvlakte bruin gekleurde knaagtanden. Het dier voedt zich met de wortels van den bamboe en is daardoor schadelijk.

Verg. Jentink, On *Rhizomys sumatrensis*. Notes Leyden Museum, XVIII, 1896/97.

BAMBUSA. Zie BAMBOE.

BANAAN. Zie PISANG.

BANAMA. Zie VAARTUIGEN.

BANASOE. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Paloe der residentie Menado gelegen. T. B. G. deel LIV (1912) afl. 1—2 en Med. Enc. Bur. afl. II (1912) bl. 85—205. T. A. G. 2e serie deel XXXI (1914) bl. 636.

BANASPATI, ook genaamd Kāla-kop, de leeuwe- of monsterkop, die een groote rol speelt in de Oud-Javaansche ornamentiek en gewoonlijk wordt voorgesteld en face, met uitpuilende oogen, horens, opengesperden bek, slaganden en klauwen, soms ook omgeven door slang-ornament. Op Midden-Java draagt deze figuur het meest het karakter van een leeuwekop en wordt zij vooral gebezigd boven poorten en nissen, in combinatie met vischoliefant (makara's) aan de benedenuiteinden der deurposten; dit ornament noemt men Kāla-makara-ornament. Op Oost-Java vindt men deze koppen eveneens boven poorten enz, doch het makara-motief treedt hier op den achtergrond en de kop zelf neemt meer het karakter aan van een monsterkop, wordt veel meer dan op Midden-Java ook op andere plaatsen dan boven poorten en nissen gebruikt, en is daardoor onderhevig aan meer variatie. Het juiste inzicht in

den aard van dit ornament hebben wij te danken aan Dr. J. Brandes, o.a. in Notulen Bat. Gen. 1902 Bijl. XII, terwijl afbeeldingen te vinden zijn in de Rapp. der Oudh. Comm. en de monografieën over Tjandi Djago (1904) en Tjandi Singasari (1909).

BANAWA, vroeger Donggala genoemd, zelfbesturend landschap, ressorteerd onder de residentie Menado. Het behoort tot de Kajelische landschappen en ligt aan straat Makasser. Het bestaat uit twee deelen, een westelijk, gelegen op het schiereiland, dat de Paloebaai scheidt van straat Makasser en een oostelijk gelegen langs de W. kust van het land, dat Midden- met Noord-Celebes verbindt. In dit laatste deel ligt een gedeelte van Tawaelie geëncleverd, terwijl weer de tot Banawa behoorende kampong Pantaloang in Tawaelie ligt. De grenzen van het westelijk deel zijn ten N. W. de straat Makasser, ten N. O. de Paloebaai, ten Z. het landschap Paloe, en van het oostelijk deel ten N. het landschap Toli Toli, ten O. het scheidsgebergte, dat de onderafdeelingen Donggala en Parigi van elkaar scheidt, ten Z. het landschap Tawaeli en ten W. de straat Makasser. Tot Banawa behooren enkele eilanden, waarvan Zuid-wachter (P. Pasoso) en Noordwachter (P. Toe-goean) de meest bekende zijn. Op het laatste staat een vuurtoren evenals bij Donggala op Tandjoeng Karang. De zelfbestuurder voert den titel Radja of Madika en is gevestigd te Donggala, (zie aldaar). De bevolking is 20500 zielen sterk, en is vnl. aan de kustengevestigd, de bergstreken zijn vrij wel onbewoond. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw (mais, rijst en klappers) en inzameling van boschproducten. De verhouding tot het Gouv. is geregeld op den voet der korte verklaring. Zie KAILI. [Meded. Encyclopaedisch bureau afl. II (1912) bl. 85—205 en T. A. G. 2e S. XXXI (1914) afl. 6 bl. 725 vgg. Bijdr. T. L. en V. 7e volgr. IV (1905) bl. 1 vgg].

BANAWA. Zie VAARTUIGEN.

BANDA. Maleische naam op Sumatra voor Rijst-etende Vogels: zoo Banda Oeban, *Munia maja*, welke vogel op Java Bondol heet; het welbekende Rijstvogeltje, *Padda oryzivora*, heet op Java Glatik; *Sporaeophilus amandava*, mendjiring; *Munia nisoria* peking; *Uroloncha leucogastroides*, priet; *Erythrura prasina*, binglis.

BANDA (ook *Banda-Neira* of *Nera* of *Nero*). Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling afdeeling Amboina, residentie Amboina, zich uitstrekende langs de zuidkust van het eiland van dien naam, tevens zetel van den controleur bij het B. B.

Zij bestaat uit een Europeesche, Chineesche en Inlandsche wijk en heeft als openbare gebouwen het voormalige residentiehuis, een hervormde kerk, een lagere school voor Europeanen en Inlanders, benevens een gevangenis. Er worden twee ruïnes van de forten Nassau en Belgica gevonden, welke dagteekenen van het begin der 17e eeuw. De gewone ankerplaatsen zijn vóór het residentiehuis en in het Zonnegat, een straat, welke Banda-Neira van den Goenoeng Api scheidt. Na de intrekking van het monopolie der muskaatnotencultuur in 1864 heeft de plaats een tijd van grooten bloei gekend. Aan de dagen van grootheid uit vroegeren, en ook uit den laatsten bloeitijd herinneren de rijke woningen, waarvoor thans geene bewoners zich aanmelden. Zie **BANDA-EILANDEN**.

BANDA-EILANDEN. Landbeschrijving. Groep van drie grootere en zeven kleine eilanden, gelegen in de Bandazee op ongeveer 4° 32' Z. B. en 130° O.L., welke met de zuidelijk hiervan gelegen vulkanische eilanden Manoeek (een kale rots),

Seroea, Nila en Teoen de onderafdeeling Banda (afdeeling Amboina) vormen (Ind. Stb. 1911 no. 631), onder het bestuur van een controleur, die te Banda-Neira gevestigd is. De grootere heeten Groot Banda of Lontor, Banda-Neira en Goenoeng Api. Van de twee eersten is het heuvelachtig terrein overal voornamelijk met nootmuskaatboomen begroeid, maar van den G. Api [zie API (GOENOENG)] is het bovengedeelte geheel kaal. Behalve uit de genoemde eilanden, bestaat de Banda-groep nog uit het zeer kleine eilandje Krakah en een zevental andere: Kapal, Pisang, Sewangi, Ai, Roen, Nailaka en Rozengain, die verder van de hoofdgroep gelegen zijn; het verste afligt Sewangi, een onbewoonde $\pm$ 80 M. hooge rots, op niet meer dan 10 uur roeiens van de hoofdgroep verwijderd. Onder de grootste hoogten kunnen nog de G. Bandéra (518 M.) in het noordoostelijk deel van Lontor en de Papenberg (240 M.) in het noorden van Banda-Neira genoemd worden. Stroomende wateren ontbreken geheel, en in de behoefte aan water wordt, behalve door bronnen en putten, door het opvangen in regenbakken voorzien. De zee, die deze eilanden omgeeft, neemt op zekere tijden van het jaar (Juni en September) een witte kleur aan, *melkzee* genaamd, die veroorzaakt wordt door diertjes, welke als haarmvormige rozenkransen, in groepen van 20 à 30 bijeen, dun als een kinderhaar en ongeveer één tiende streep lang, in ontelbare massa's zich dooreen bewegen, en de zee mijlen ver wit kleuren, als hing een nevel over hare oppervlakte.

Verbeek beschouwt Lontor met Pisang en Kapal als het overblijfsel van een ouden kraterrand, van ruim 5 KM. straal. Hij neemt verder aan dat nabij het centrum daarvan op 4 plaatsen nieuwe eruptiepunten ontstonden; 3 er van zijn weer ten deele verdwenen, het 4e, nog werkzaam, is de G. Api (658 m.) (Zie kaart fig. 5 in Verbeek's verslag).

De bodem dezer eilanden leent zich bij uitstek voor de teelt van notenmuskaatboomen, waartoe de grond in meerdere plantages, *perken* genaamd, is verdeeld. De beste notenperken komen voor op Lontor en Banda-Neira, waar de notenboom in den lossen en verweerden ouderen vulkanischen bodem uitstekend gedijt en aan de eigenaars der notenperken vooral vroeger, belangrijke winsten heeft opgeleverd. Andere gewassen worden slechts in zeer geringe hoeveelheid aangekweekt; in grooter aantal nog *kanari*-boomen, welke hoofdzakelijk tot schaduw in de notenperken dienen. Op het eiland Rozengain vindt men nog een gouvernementsaanplant van *djati*-boomen.

Geschiedenis. Bij de komst onzer voorvaders in Indië was de bevolking in twee elkander dikwijls vijandige bondgenootschappen verdeeld, en leefde onder een zeer democratisch bestuur, zoodat de voornaamste aangelegenheden in volksvergaderingen werden behandeld, ofschoon een herinnering aan het bestaan van koninkrijken onder haar voortleefde.

De eerste anraking der Nederlanders met deze eilandengroep dagteekent van het begin van 1599, toen Jacob van Heemskerk te Lontor kwam en kort daarop een verbond sloot met de hoofden, terwijl hij er tot het drijven van handel in noten en feelie een loge bouwde. Al spoedig ontstonden er oneenigheden, daar de inboorlingen zelven elkaar niet vertrouwden en ook de Engelschen trachtten hier vasten voet te krijgen en voor zich den alleenhandel te bedingen. Met den moord op den admiraal P. H. Verhoeven in 1609 bereikten deze haar toppunt; en nu volgde een verdelingskrijg, die door Coen met

groot beleid, maar tevens met groote strengheid en wreedheid werd uitgevoerd, en die in 1619 eindigde met de volledige inbezitting van de geheele groep door de Compagnie. De bevolking, bij de komst der onzen op ruim 15000 zielen geschat, over tal van welvarende dorpen, vooral Lontor, verbreed, ging daarbij door oorlog, armoede en gebrek grootendeels ten onder en men schat het aantal overblijvenden op hoogstens 1000, die machteloos tot verder verzet naar de naburige eilanden uitweken. Reeds in den aanvang der 17e eeuw werd aan enkele vrije lieden, gewezen Compagnie's dienaren, toegestaan strukken grond voor de notencultuur te ontginnen, hetgeen zich later uitbreidde, echter steeds op voorwaarde, dat het product tegen bepaalde prijzen in 's Compagnies pakhuizen zou worden afgeleverd, terwijl van Regeeringswege hulp werd verleend tot het bekomen van arbeiders enz.

Dit stelsel duurde twee en een halve eeuw.

In 1864 werd besloten over te gaan tot het geheel vrijlaten der notencultuur en met het jaar 1873 had de verplichte teelt en levering der muskaatnoten voor alle perkeniers opgehouden te bestaan (zie NOTEMUSKAAT en NOTENCULTUUR). Na dien tijd steeg de productie van noten en foelie op de Banda-eilanden — die zich reeds sedert 1857 had uitgebreid — aanmerkelijk en tegelijkertijd waren de prijzen van het product van 1870 tot 1894 hoog. Er werd in die jaren door de perkeniers op Banda ongehoord veel geld verdiend. Maar het werd er verteerd even spoedig als het gemaakt werd. Men baadde er in weelde, en nu nog loopen de ongelooftelike verhalen over de geldverkwisting, welk in die dagen van voorspoed op Banda heerschte. Niets werd gespaard voor minder voorspoedigen tijd en toen nu tengevolge van concurrentie van andere noten produceerende streken na 1894 lagere notenprijzen intraden, vonden deze de perkeniers zonder eenig weerstandsvermogen. Integendeel, om hun vroegere levenswijze te handhaven namen zij geld op onder verband van de perken. Bij de voortdurend achteruitlopende prijzen kon weldra de zware rente niet meer worden betaald en werden de meesten der vroegere perkeniers geëxecuteerd. De reiziger, die thans Banda bezoekt, wordt pijnlijk getroffen door de allerwege in het oog springende teekenen van achteruitgang naast de bewijzen van vroegere welvaart en grootheid. Talrijk zijn de groote ruime huizen met kostbare tegels en marmeren vloeren, die geen bewoners meer vinden en daardoor in verval raken.

Intusschen behoeft men de toekomst van de Banda-eilanden ook weer niet al te donker in te zien. Bij de executie der perken was een gunstige omstandigheid, dat zij voor een groot deel opgekocht werden door één maatschappij, de Crediet- en Handelsvereniging Banda. Dit in één hand komen van het vroeger zeer versnipperd perkbezit bevorderde zeer een zuinige exploitatie en, waar de notencultuur in het jaar 1913 voor de gezamenlijke perken op de Bandagroep nog altijd ettelijke tonnen gouds opleverde, mag men verwachten dat, indien wordt voortgegaan met een oordeelkundig zuinig beheer, en ook de prijzen weer wat beter worden, zooals in dit jaar (1916) het geval was, over eenigen tijd weer goede tijden, zij het ook niet de gulden dagen van 1870—1890, voor de Banda-eilanden zullen aanbreken.

Wat de eigenlijke Inlandsche bevolking der Banda-eilanden betreft, worden thans Banda-Neira, Lontor, Ai, Roen en Rozengain bewoond door een zeer gemengd ras, ± 6000 zielen sterk, zijnde

afstammelingen van bewoners der omliggende eilanden en van Javanen. Een deel belijdt den christelijken, een ander deel den mohammedaanschen godsdienst. Behalve dan degenen, die op de perken een bestaan vinden, houden zij zich meest met de vischvangst bezig.

Literatuur : Bleeker, Reis door de Molukken enz. Bat. 1856. — Van der Chijs, De vestiging van het Nederlandsche gezag over de Banda-eilanden. Bat. 1886. — Reinier de Klerk. Belangrijk verslag over den staat van Banda en omliggende eilanden aan G. G. Jac. Mossel, uitgegeven door C. A. M. van Vliet 1894. Mr. J. E. Heeres. Een Engelsche lezing omtrent de verovering van Banda en Ambon in 1796 en omtrent den toestand der eilanden op het eind der 18e eeuw. Bijdr. Kon. Inst. Rs. 7, dl. VI. (1908) blz. 249. Banda in het verledene, in het tegenwoordige en in de toekomst enz. Rotterdam 1871. Lans, Rozengain Rott. 1872. Van der Linden, Banda en zijne bewoners. Dordr. 1873. A. Jacobsen, Reise in die Inselwelt des Banda-Meeres. Berlin 1896. Dr. R. D. M. Verbeek. Geologische beschrijving van de Banda-eilanden in Jaarb. v. h. mijnwezen in N. O. I. 29e jaargang 1900 blz. 1—29. H. Ph. Th. Witkamp. De drie buiten-eilanden der Bandagroep Roen, Ai en Rozengain in T. A. G. 1908.

BANDA-ZEE is de groote kom bezuiden Boeroe en Ceram, begrensd door de zich in een boog uitstrekkende Kei-, Tanimber-, Sermata- en Toekang Besi-eilanden, en waarin de Banda-, de Lucipara- en de Schildpad-eilanden zijn gelegen. Al deze eilanden rijzen steil uit zee op, zoodat slechts weinig ankerplaatsen worden gevonden. Deze zee is de diepste van den O. I. Archipel, de grootste diepte heeft men gevonden op ongeveer 70 zeemijl O.Z.O. van het eiland Manoeek met 6503 M., H. M. Siboga loodde, ongeveer 50 zeemijl beO. de Banda-eilanden, 5684 M.

In het zuidelijk gedeelte der Banda-zee zijn de moessons scherper afgescheiden dan ergens anders in den archipel. De Z.O. moesson duurt ruim dubbel zoo lang als de Westmoesson en is van beide de sterkste. De eerste komt door in April, waait dadelijk geregeld en bijzonder krachtig, den Noordmoesson van de Chineesche zee evenarende, en staat van Juli t/m. September bijna onafgebroken door; in het laatst van November treedt de kentering vrij snel in. In December komt de Westmoesson door met W. N. W. wind, aanvankelijk nog zwak, maar spoedig toenemende in kracht en regelmaat. In Januari en Februari staat de wind bijna vast met groote kracht door, in Maart treden reeds veranderlijke winden op. In den Westmoesson komen, vooral onder de hooge eilanden, zeer harde buien voor. De lucht is, wanneer het niet regent, gewoonlijk helder en onbewolkt; in den Z.O. moesson is het heijg en wel te meer naarmate men N. lijk komt.

De regenval is belangrijk, in zee het grootst in December, Januari en Februari met veelvuldige stortbuien, meer dan elders in den Archipel; van Juli t/m November heeft men den minsten regenval. Onweer komt niet veel voor. Over het geheel is de toestand der zee vrij gunstig; een hooge zware deining wordt zelden aangetroffen, vrij hooge zee komt nog al eens voor. De stroomen zijn moesson stroomen en sterker in den Oost- dan in den Westmoesson.

In het N.-lijk deel der Bandazee duren de kenteringen langer en zijn beide moessons minder krachtig dan in het Z. gedeelte. Maart en April zijn kenteringsmaanden; in Mei staat de Z.O. moesson geregeld door en waait het krachtigst en meest gere-

geld in Juni, Juli en Augustus. November is weder kentering, in December komt de N. W. moesson zwak door, in Januari en Februari waait deze geregeld. Buien komen het geheele jaar door voor, maar minder dan in het Z.-lijk deel der Bandazee en het minste van September tot November. Zwarte buien en onweer zijn zeldzaam.

De lucht is belangrijk minder helder en de heigheid in den Z. O. moesson, niettegenstaande den meerderen regen, belangrijk grooter dan om de Zuid. De regen valt niet met die stortbuien als in het Z.-lijk gedeelte, maar er valt het geheele jaar door regen, ook van September t/m. November en in de natte maanden, April t/m. Augustus valt belangrijk meer; de regenval in de verschillende jaren loopt nog al veel uiteen.

De stroomen zijn voornamelijk moessonstroomen en in den Z.O. moesson wat krachtiger dan in den Westmoesson; de snelheid bedraagt in de eerste gemiddeld 24 K.M., in de laatste ongeveer 20 K.M. per etmaal.

De toestand der zee is iets minder gunstig dan om de Zuid; er staat gewoonlijk een vrij sterke deining en in het volle van den Z.O. moesson veel zee. In September t/m November is de zee het kalmst.

De verticale waterbeweging is in de geheele Banda-zee gemengd met overheerschend dubbeldaagsch karakter; zij is het sterkst te Banda, waar de rijzing uiteenloopt van 3 tot 0.5 M. In het Z. lijk en O.-lijk gedeelte en langs de geheele Zuidkust van Ceram is de rijzing minder en bedraagt hoogstens 2 M.; verder om de West komende naar de Moluksche zee, blijft deze verminderen; aan de Zuidkust van Boeroe bedraagt deze 1.5 M. tot enkele dec.M. Zie Zeemansgids deel V en voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

BANDAHARA. Een ook wel als Noordelijk Beneden Temiang aangeduid landschap van de onderafdeeling Temiang, afdeeling Oostkust van Atjeh. Het aantal geregistreerde mannen bedraagt er 518.

BANDAHARA. Zie TITELS. (INL. RANGEN EN)

BANDAR. District van de afdeeling en het regentschap Batang van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats, vroeger standplaats van den controleur van de sinds opgeheven afdeeling Bandar. In dit district zijn ongeveer 1900 bouwgronden in erfpacht uitgegeven, waarop hoofdzakelijk thee, kina en koffie worden geteeld. Het heeft eene oppervlakte van 2500 K.M.², heeft 4 onderdistricten met 75 desa's, en telde in 1905 49000 bewoners, waaronder slechts een 20-tal Europeanen en 5 Chinezen. Vroeger heette het Bandarsêdajoe. De voormalige controle-afdeeling Bandar bestond uit de districten Bandarsedajoe en Bawang.

BANDAR. Pasar, met ruim 100 zielen aan inlandsche bevolking, en enkele Chinezen; gelegen aan den grooten weg Lahat-Pagar Alam (op 49 K.M. van Lahat), op 752 M. boven zee; van 1866 tot 1906 standplaats van den controleur der Pasemahlanden (res. Palembang); de militaire post, daar gevestigd in 1866, werd in 1906 opgeheven; in de eerste jaren der vestiging van ons gezag aldaar was het er verre van rustig, in 1868 werd er de controleur vermoord; sinds 1891 is er een Chineesche wijk, die echter na 1906 sterk in zielental vermindert.

BANDAR CHALIPAH. Plaatsje aan de Kwala Padang, in het zuiden van de afdeeling Deli en Serdang van het gewest O. kust v. Sumatra nabij de grens van de onderafdeeling Batoebara der afdeeling Asahan, waare en tolkantoor is gevestigd.

BANDAR POELAU. Districtshoofdplaats in Asahan (Gouvt. O. kust van Sumatra), welke langs de Asahan-rivier met kleine stoomvaartuigen en motorbooten, alsmede langs een goeden transportweg van Tandjong Balai (hoofdplaats van Asahan) bereikbaar is.

BANDENG (IKAN). Zie HARING.

BANDENG LALAKI. Zie HARING.

BANDENG LAOET. Zie HARING.

BANDENG TJOEROET. Zie HARING.

BANDERA. De voornaamste top (518 M.) van de heuvelreeks op het eiland Lontor (Banda-groep) (zie Verbeek in Jaarboek mijnwezen 1900).

BANDERA (IKAN). Zie JUFFERVISSCHEN.

BANDIETEN-EILAND, ook wel POELOEPAN-DITA, is de onjuiste benaming vaak gegeven aan Noesa Penida in Straat Lombok. Zie PENIDA.

BANDING-AGOENG. Zie MOEARA-DOEA.

BANDJAR. District met een oppervlakte van 505 K.M.² van de afdeeling en het regentschap Tasikmalaja der residentie Preanger regentschappen met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan de Tjitandoei. Deze plaats was vroeger de stapelplaats van de koffie, die uit het zuid-oostelijk deel der Preanger regentschappen langs genoemde rivier, — die hier reeds voor groote prauwen bevaarbaar is, — werd afgevoerd naar Tjilatjap. Sinds is de koffieproductie geheel te niet gegaan en door de spoorlijn naar Tjilatjap is het prauwenvervoer naar die plaats zeer verminderd. Toch is Bandjar, juist door zijn ligging aan die spoorlijn, zeer in belangrijkheid toegenomen als centrum van een streek met vrij veel particuliere ondernemingen en groote inlandsche nijverheid. Ook ligt Bandjar aan den zuidelijken der 2 hoofdverkeerswegen over Java, waarom kort geleden door de Regeering bij die plaats een brug over de Tjitandoei gebouwd is. Van Bandjar uit is een secundaire spoorlijn over Kalipoetjang naar Parigi in aanleg, maar tot nog toe (1915) schiet men daar niet erg mee op. Het district Bandjar heeft 4 onderdistricten met 29 desa's.

BANDJAR. District van de afdeeling en het regentschap Bandjarnegara der residentie Banjoemas, met districtshoofdplaats Wanadadi. Het heeft eene oppervlakte van 261 K.M.² en telt 96 desa's met 64000 zielen, w.o. een 10-tal Chinezen (einde 1905).

BANDJAR. District van de afdeeling Boeleleng, residentie Bali en Lombok.

BANDJARAN. District met een oppervlakte van 430 K.M.² van de afdeeling en het regentschap Bandoeng der residentie Preanger regentschappen, met gelijknamige hoofdplaats. In dit district zijn ruim 40 K.M.² gronden in erfpacht afgestaan, welke hoofdzakelijk dienen voor de teelt van kina en thee. Het district telt 3 onderdistricten met 27 desa's.

BANDJARAN. District van de afdeeling en het regentschap Japara der residentie Semarang. Het districtshoofd heeft tot standplaats Bangsri (80 M.). Het district, groot 546 K.M.², heeft 3 onderdistricten en telde op 't einde van 1905 ruim 67000 inwoners, waaronder een 20-tal Europeanen, en nagenoeg evenveel Chinezen. In dit district komen gouvernementen rubber aanplantingen voor met twee rubber-fabrieken van het gouvernement (Balong en Banjoemanis). Verder heeft men er vier erfpachtsperceelen, waarop padi, kapok (randoe) en inlandsche gewassen worden geteeld.

BANDJARANGKAN. District van de onderafdeeling Kloengkoeng, afdeeling Zuid-Bali, residentie Bali en Lombok.

BANDJARARDJA. District van de controle-af-

deeling, en het regentschap Brebes der residentie Pekalongan met gelijknamige districtshoofdplaats. Het heeft drie onderdistricten met 59 desa's en telde in 1905 93000 bewoners, waaronder 18 Europeanen. In dit district ligt het eenige particuliere land der residentie Pekalongan, Ketanggongan West, groot 3749 bouws, waar padi, suikerriet, cacao, tweede gewassen en klappers geteeld worden.

BANDJARNEGARA. Afdeeling van de residentie Banjoemas, groot 905 K.M², met gelijknamige hoofdplaats, bestaande uit het gelijknamige regentschap en bevattende de districten Singamerta, Bandjar, Karangkoar en Batoer. De afdeeling vormt den N. Oostelijken hoek van het gewest Banjoemas, en grenst ten N. aan de residentie Pekalongan, waarvan ze door den verbindingsrug van den Slamet met het Diënggebergte wordt gescheiden, terwijl ze ten O. begrensd wordt door de afdeeling Wonosobo van de residentie Kedoe. Aan de W. zijde vormen de Kali Gintoeng en de Pekadjangan de grens met de eveneens tot de residentie Banjoemas behorende afdeeling Poerbalingga. Ten Z. wordt ze begrensd door de afdeeling Banjoemas en door de afdeelingen Karanganyar, Keboemen en Wonosobo van de residentie Kedoe.

Het N.lijk deel der afdeeling is zeer bergachtig; maar zuidelijker wordt ze doorsneden door het dal van de Serajoe, welke rivier de afdeeling in haar grootste breedte van O. naar W. doorstroomt, en waaraan ook de hoofdplaats ligt. De Gouvernements koffie-aanplantingen waren er vroeger zeer uitgestrekt, doch zijn nu geheel verdwenen. De afdeeling telt 214.000 bewoners, w. o. ruim 100 Europeanen en 1350 Chineezers; de hoofdplaats: 5900 inw. w. o. een honderdtal Europeanen en 425 Chineezers (1905). Tot heden is de hoofdplaats het eindpunt van de Serajoeal-stoomtram, die bij het spoorwegstation Maos begint. Thans (1915) is men bezig, deze stoomtram tot Wonosobo in Kedoe te verlengen.

BANDJERMASIN (RIJK VAN). Geschiedenis. Het voormalig rijk van Bandjermasin omvatte vroeger het geheele zuidelijke- of benedengedeelte van het stroomgebied van de Barito. Hoever in het verleden de oorsprong van dat rijk teruggaat, kan in den tegenwoordigen stand van de wetenschap, nog niet worden nagegaan. Alleen zij hier vermeld dat een landschap Barito in 1365 onder de bezittingen van het Javaansche rijk Madjapait genoemd wordt en dat verder een niet te controleeren traditie in het latere Hindoe-tijdvak (1380—1520 A.D.) een reeks van zeven vorsten opgeeft en de volgende gebeurtenissen naar voren doet treden:

1400: vestiging eener kolonie van Hindoe's te Negara Tjandi.

1470: hernieuwde gemeenschap met Madjapait op Java. Huwelijks gezantschap.

1520: Benden van Java voeren den Mohammedaanschen godsdienst in. Bandjermasin wordt eijnsbaar aan Demak op Java.

Ongeveer in de tweede helft der 16e eeuw, onder den vierden Mohammedaanschen sultan kwamen voor het eerst Europeanen in Bandjermasin.

In 1606 knoopten de Nederlanders handelsbetrekkingen met dat rijk aan, en bestond de uitvoer voornamelijk in peper, stofgoud, rotan en andere boschproducten. In 1669 werden echter die betrekkingen afgebroken, tengevolge van de verraderlijke handelingen en de vijandige stemming der bevolking. De Engelschen, die zich daarna van den handel met Bandjermasin meester maakten, kregen er vasten voet, doch in 1707

werden de zich aldaar ophoudende Engelschen vermoord, tengevolge waarvan het rijk een tijdlang geen handelsbetrekkingen met Europeanen had. De Sultan, die de waarde van dien handel had leeren kennen, deed langen tijd vergeefs aanzoek bij de Nederlandsche O. I. Compagnie om die betrekkingen te hervatten, wat eenigen tijd geweigerd werd, tot in 1726 de vaart op Bandjermasin werd hervat en in 1733 een verdrag gesloten, waarin de Compagnie den Sultan tegen al zijn vijanden beloofde te beschermen, waartegen de alleenhandel in peper aan de Compagnie werd gewaarborgd, met uitzondering van één schip jaarlijks naar China te bestemmen; van welke bepaling echter al spoedig ten nadeele van de Compagnie schromelijk misbruik werd gemaakt, totdat daaraan in 1747 door Van Imhoff een einde werd gemaakt, door opheffing van die uitzondering ten behoeve van China, en door het vestigen van een handelskantoor te Bandjermasin in 1749. In 1771 werd de hoofdzetel van het Sultansbestuur; welke oorspronkelijk te Kajoe Tangi gevestigd was, verlegd naar Martapoera. In 1787 stond de Sultan, die den wettigen vorst, wiens voogd hij was, verdreven had, zijn rijk aan de Compagnie af, als belooning voor de hem verleende hulp, om het weder in leen te aanvaarden, terwijl bovendien een aanzienlijk gedeelte van zijn gebied door haar in eigendom verkregen werd. Bandjermasin werd echter in 1809 op last van Daendels verlaten, daar het de kosten niet dekte. Tijdens het Engelsche tusschenbestuur voerde de Engelsche resident Hare het bestuur te Bandjermasin, die van den Sultan een stuk land in leen kreeg, dat schaars bevolkt was, maar waarheen door tusschenkomst van Raffles meer dan 5000 menschen van beider kunne heengezonden werden op een wijze, die niet veel van slavenhandel verschilde en in sommige opzichten mischien nog erger was, hetgeen bij de wederovergave van het bestuur aan de Nederlanders tot ernstige verwikkelingen aanleiding gaf. (Zie J. C. Baud, Bijdr. T. L. en Vlk. 2^e Serie. III 1860).

Geruimen tijd heerschte een goede verstandhouding tusschen den Sultan en het Ned. Indische Gouvernement, na de troonsbeklimming van Sultan Adam in 1825 nog versterkt door een contract (1826) waarbij uitgestrekte landen, o.a. de bezittingen van het rijk op Borneo's Oostkust aan Nederland werden afgestaan, en de keuze van een troonsopvolger en van den rijksbestierder aan het Gouvernement werden overgelaten.

In 1852 was de Ned. Indische regering verplicht van dat recht gebruik te maken, en dit gaf aanleiding tot verwikkelingen, die leidden tot den ondergang van het rijk. In 1842 werd nl. des Sultans jongere zoon Praboe Anom voor die waardigheid voorgedragen. De Indische regering had tegen hem bezwaar en de onbeduidende Ratoe Anom Mangkoe Boemi Kentjana bleef die betrekking behouden. Daarenboven werden in 1849 kolonmijnen geopend in apanage-gronden van den rijksbestierder te Pengaron, wat de verwikkelingen veel verergerde. De resident begon zich nu meer met de binnenlandsche zaken te bemoeien, en haalde den Sultan over de voordracht tot aanstelling als troonsopvolger van den rechthebbenden Pangeran Hidajat Oellah, zoon van den in 1852 overleden troonsopvolger, in te trekken. De uit een bijwijf geboren oudere broeder van Hidajat, de door de bevolking gehate Pangeran Tamdjid Illah, werd toen voorgedragen. Bij geheim testament herriep de Sultan die laatste voordracht. Tamdjid Illah nam reeds de betrekking van rijksbestierder waar. In de hoop, de gronden van Penga-

ron later aan het Gouv. te trekken, bewerkte de resident ook diens aanstelling tot Sultan moeda of troonsopvolger. Nu nam Praboe Anom wederrechtelijk den titel van troonsopvolger aan en er ontstonden hof-kabalen. Tamedjid Illah bleef bij den resident in Bandjermasin; de Sultan woonde in Martapoera. In 1856 werd de eerste als troonsopvolger bevestigd en Hidajat tot rijksbestierder aangewezen. De laatste verloor daardoor zijn recht op den troon. Praboe Anom werd in Bandjermasin geïnterneerd, waarheen de Sultan verhuisde. Toen deze stervende was, keerde hij naar Martapoera terug, waarheen Praboe Anom hem volgde, in weerwil van het verbod van den resident. Na den dood van den Sultan in 1857 werd Praboe Anom op verzoek van den nieuwen Sultan Tamedjid Illah door soldaten te Martapoera opgezocht, maar wist te ontkomen. Door tusschenkomst van Hidajat teruggebracht, werd Praboe Anom tegen de afspraak in door den resident gevangen genomen en naar Java opgezonden. Hidajat verzocht toen vergeefs zijn ontslag als rijksbestierder. De nieuwe Sultan maakte zich meer en meer gehaat bij de bevolking en de machtige priesterpartij, waardoor woelingen ontstonden waarvan de afstammeling van den in 1787 verjaagden Sultan Amir, Pangeran Antasari, gebruik trachtte te maken om zijne rechten op den troon te doen gelden. Hidajat werd naar Moening gezonden, waar een geestdrijver was opgetreden; te Martapoera kreeg hij de bewijzen in handen dat de onlusten door den Sultan waren aangestookt, ten einde hem ten val te brengen. Hij wilde nu niet naar Bandjermasin terugkeeren, uit vrees voor het lot, dat Praboe Anom te beurt was gevallen. De schoonzoon van den laatstgenoemde, Pangeran Amin Oellah, naar Hidajat gezonden om hem tot terugkeeren over te halen, speelde dubbel spel, verhinderde een samenkomst met den resident, doch bracht hem bericht dat een opstand tegen den Sultan zoude uitbreken, wat inderdaad het geval was één dag nadat de Kolonel A. J. Andresen het bestuur had overgenomen (April 1859). Het mijn-établissement te Pengaron werd aangevallen en verscheidene Europeanen, beamtten en zendelingen, in de binnenlanden werden vermoord. Andresen trad met kracht op en verdreef de muitelingen uit Martapoera. Door een ongelukkig misverstand vreesde Hidajat, zijn Andresen als de meest geschikte persoon beschouwde om als Sultan optetreden, voor verraad, en nam plotseling de vlucht uit Martapoera, waarheen hij zich had begeven, om op uitnoodiging van Andresen eene vergadering bij te wonen (Juni 1859). Op aandrang van Andresen deed Tamedjid Illah afstand van den troon; en toen later Hidajat meer en meer in den opstand verwickeld werd, besloot de regeering, op voordracht van den opvolger van Andresen, Nieuwenhuysen, dat het rijk van Bandjermasin voortaan niet meer in leen zou worden uitgegeven (Dec. 1859). Den w^d res^t majoor G. M. Verspijck gelukte het den opstand, die in de binnenlanden woedde, grootendeels te onderdrukken, doch niet dan nadat het afloopen van het stoomschip de Onrust, door Soerapatti, bloedverwant van Antasari, op de Barito bij Teweh groote ongerustheid had veroorzaakt. De publicatie van het besluit der Regeering, om Bandjermasin in te lijven (11 Juni 1860) deed echter het verzet opnieuw in krachten winnen, waarbij de dweezucht der bevolking zich in het „beratib beamaal” (zie aldaar) lucht gaf. In 1861 vorderde men nog weinig met de onderdrukking van den opstand; in het begin van 1862 bood Hidajat echter zijne onderwerping aan, maar toen hij reeds in het vaartuig gestapt was, dat

hem naar het transportschip, met bestemming naar Batavia, zou brengen, kreeg hij berouw en nam de vlucht, naar hij beweerde op aanstoken van zijn vrouweling Demang Lehman, die een groote rol in den opstand had gespeeld. In Februari echter onderwierp hij zich voor goed en werd naar Java verbannen. Door Verspijck en diens opvolger Happé werd de opstand krachtig onderdrukt; Demang Lehman werd ter dood gebracht, terwijl Antasari aan de pest bezweek. In 1865 was het verzet grootendeels gefnuikt, ofschoon in de ontoegankelijke bovenlanden de opstand nog bleef smeulen. In de volgende jaren bleef het vrij rustig. Een hoofd der opstandelingen, Wangkang, onderwierp zich in 1870. Spoedig daarop verzamelde hij weder kwaadwilligen en besloot met Soerapatti de hoofdplaats af te loopen. Hij werd echter teruggeslagen en sneuvelde. In Augustus 1883 stookte de zoon van Antasari, Pangeran Mohamad Seman, die zich tot pretendent-sultan had opgeworpen, oproer in de boven-Doeson en beschoot den post te Moeara Teweh. Zijne bentering te Mandoeroeian werd veroverd. Drie jaren later vertoonde hij zich in de boven Kahajan, waar hij uit zijne stelling bij Soengei Patangan verjaagd werd. Na dien tijd, ofschoon de pretendent zich steeds in de bovenlanden der residentie bleef ophouden, werd de rust geruimen tijd in de Z. en O. afdeeling van Borneo zoo goed als niet meer verstoord.

Er kwam toen n.l. een tijd van geheel onthouding van het bestuur van inmenging met de zaken der Boven Doeson. Tusschen de verzetspartij en het Bestuur werd als het ware een stilzwijgende overeenkomst in acht genomen, ingevolge welke de ambtenaren hunne reizen niet verder uitstrekten dan tot Moeara Laoeng. Na eene onthouding van 16 jaren werd in 1900 door de Regeering machtiging verleend om de Boven Doeson weder te bereizen. Van die machtiging werd gebruik gemaakt en de Barito, Laceng, Soekoe en Baboeat zoo ver mogelijk opgestoomd, waarbij goede aanrakingen met bevolking en hoofden werden verkregen. Onze invloed steeg, ten koste van dien van de Pegoestian, de Sultanspartij. Deze protesteerde dan ook tegen onze reizen in de bovenstreken doch vruchteloos. In 1901 werd te Poeroek Tjahoe een civiel bestuursambtenaar geplaatst en ook een detachement militairen. Deze bezetting had zonder verzet plaats. De verzetspartij bleef echter niet stil. Van tijd tot tijd gaf zij van haar bestaan blijken, door aanvallen te doen op onze patrouilles, op de ons goed gezinde bevolking of op onze schepen. Wij van onzen kant lieten de opstandelingen ook niet met rust en vervolgden hen in hunne schuilplaatsen. Eerst begin 1905 met de komst van eenige brigades marechaussees, onder bevel van den door zijne werkzaamheid in Atjeh bekenden 2e luitenant H. Christoffel, werd die vervolging met kracht voortgezet. 24 Januari van genoemd jaar sneuvelde de Pretendent bij eene omsingeling en kort daarop stierf zijn kleinzoon, Antoeing Kwing. De overige verzetshoofden onderwierpen zich en werden naar verschillende oorden in Nederlandsch Indië verbannen. Van dat oogenblik tot heden is de rust en orde in de bovenlanden niet meer gestoord.

Literatuur: E. B. Kielstra in de Indische Gids van 1891; W. A. van Rees, De Bandjermassinsche krijg. Arnh. 1865; id. De Bandj. krijg nader toegelicht, Arnh. 1867; De Haas, Eenige opmerkingen over het werk: De Bandj. krijg. Leid. 1866; Le Rutte, Exped. tegen de versterking van Pang. Antasarie, Leid. 1863; Meyners. Bijdragen t. d. kennis der gesch. v.

h. Bandj. rijk, Leiden 1862; De Bandjermassinsche opstand in het jaar 1859. 1859—1909 in De Banier 1909. 267, 279; Koloniale Verslagen.

BANDJERMASIN. Afdeling der residentie Z. en O. afd. van Borneo, ingevolge de organieke indeeling van Ind. Stb. 1913 nos. 199 en 279 verdeeld in 4 onderafdeelingen, te weten;

1) Bandjermasin onder den Ass. Resident, chef der afdeling, bijgestaan door een Controleur met standplaats Bandjermasin, 2) Marabahan onder een Civiel Gezaghebber, met standplaats Marabahan, 3) Martapoera onder een Controleur, met standplaats Martapoera, en 4) Pleihari onder een Civiel Gezaghebber met standplaats Pleihari.

(Voor de onderverdeling in districten, zie mer bij de verschillende onderafdeelingen).

Geografisch omvat deze afdeling de stroomgebieden van de Martapoera, de Banjoeirang, de Tabario en de Doesoen- of Barito- rivier van haar rechterzijtak, de Poelaupetak, af tot hare monding in zee. Het land beoosten de lijn Pèngaron-Karangintan-Pleihari is heuvel- en bergachtig. Het overige gedeelte der afdeling bestaat uit laag, moerassig land, dat jaarlijks gedurende den Westmoesson door de buiten haar oevers tredende rivieren wordt overstroomd.

BANDJERMASIN. Onderafdeling der gelijknamige afdeling van de residentie Z. en O. afdeling van Borneo onder het bestuur van den Ass. Resident bijgestaan door een Controleur; bestaande uit één district, Bandjermasin (zie aldaar). De onderafd. omvat het mondinggebied der Barito- en Martapoera-rivieren en bestaat geheel uit moerassig land. Behalve de wegen ter hoofdplaats en aangrenzende kampongs bestaat slechts één groote, voor karrentransport bruikbare weg (de postweg), die van Bandjermasin langs de Martapoera rivier naar Martapoera er verder via Rantau, Kandangan, Pantai-hambawang, Amoentai, Kloea, Tandjoeng tot Haroeay en Bongkang voert en ruim 260 K.M. lang is. Door het Arnout kanaal is de Barito met de Kapoeas Moeroeng verbonden. Het kanaal, dat men thans aan het verbreden en uitdiepen is, mondt tegenover Koeala-Kapoeas, de standplaats van den Ass. Resident der gelijknamige afdeling, uit en is van groot belang voor de inlandsche prauwvaart.

BANDJERMASIN. District der onderafdeling Bandjermasin van de gelijknamige afdeling der res. Z. en O. afdeling van Borneo onder het bestuur van een kjaï (districtshoofd) met standplaats Bandjermasin. Het is een klein, maar volkrijk district. De voornaamste kampongs zijn; Alalak (met houtzagerijen), Djilapat (rijstbouw), Tjerotjoek (met een groote pasar aan de monding der Koe-ien en houtzagerijen), Soengei Tabok (rubberaanplanting, potten en steenbakkerijen), Aloe-Aloe (met klappertuinen), Kalajan (rijstbouw), Rantawan-koeliling-ilir, Loktiram, en de kampongs, die Bandjermasin vormen, zooals Antassan-ketjil en besar, Telok-dalem, Kertak-baroe enz.

BANDJERMASIN. Hoofdplaats van de residentie Zuider en Ooster afdeling van Borneo en van de afdeling Bandjermasin, vroeger de zetel van den Sultan van het rijk van dien naam. Deze plaats gelegen op 3° 18' Z.Br. en 114° 35' O.L., ligt tusschen de Baritoen-Martapoera rivieren, niet ver van hun samen-vloeiing, op een eilandje, Tatas (zie bij KOE-IEN). De ligging van Bandjermasin is dus buitengewoon gunstig voor den handel, daar niet alleen de breede en diepe Barito, maar ook de rivier van Martapoera voor groote schepen bevaarbaar zijn, zoodat de zeesche-

pen tot Bandjermasin kunnen opstroomen. De plaats is daardoor de uit- en invoerhaven voor het geheele stroomgebied der Barito (de afdeelingen Bandjermasin, Oeloe-Soengei, en Doesoenlanden omvattende) terwijl ook veel transitohandel van goederen uit Singapore en Java, voor de Oostkust van Borneo bestemd, plaats heeft. Er heerscht dan ook een zeer levendige groot- en kleinhandel, en deze met de daarmede in verband staande ambachten, maken de voornaamste bezigheden van de talrijke inlandsche bevolking uit. Uitgevoerd worden voornamelijk; boschproducten (rotan, was, benzoë en wilde rubber, z.g. djeloetoeng), geteelde rubber, poeroenmatten, eendeneieren, vruchten, kadjang- en roembiamatten, sirappen, stofgoud en diamanten; de voornaamste invoerartikelen bestaan uit; rijst (Siam, Saigon en Java), gedroogde visch. kramerrijen, lijnwaden, petroleum, zout, ijzerwaren enz. Tegenover den zuidelijken hoek van het eiland Tatas, waar de Schans van Thuyll, een vroegere versterking, gelegen heeft, staat thans een seinpost in kampong Mantoeiel, welke telefonisch met Bandjermasin verbonden is om tijdig voor binnenkomende en uitgaande schepen te kunnen waarschuwen. De woningen zijn te Bandjermasin wegens der dras-sigen bodem op palen gebouwd, gedeeltelijk leven de inlanders zelfs op vlotten (rakits) langs de oevers der rivieren vastgelegd. Ofschoon in de plaats vele goede en verharde wegen en straten bestaan, heeft het verkeer hoofdzakelijk te water plaats in z.g. tambangans. Voertuigen door paarden getrokken bezit de inlander niet. Bandjermasin is ook de standplaats van den staf van het garnizoens bataljon voor de Z. O. afd. van Borneo, terwijl er tevens een detachement gelegerd is. Aan de militaire gebouwen annex is een flink hospitaal. De Europeesche nijverheid bepaalt zich tot een ijsfabriek, een reparatie-atelier en werf voor kleinere stoomschepen aan de Borneo Industrie Mij. toebehoorend. De voornaamste ter plaatse gevestigde Europeesche handelsfirma's zijn: de Borneo Sumatra Handels Mij, Henneman & Co, de agentschappen der Javasche bark en Faktory. Verder vindt men ter plaatse een particuliere kweekschool voor inl. onderwijzers van het Rijnsche Zendingengenootschap met regeringssubsidie, een drietal Gov. 's inl. scholen (w. o. een 1e kl. school), een Europeesche school en een Holl.-Chineesche school. De grenzen der hoofdplaats zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1893 no. 212. Volgens de opname van 1905 beloopt het zielental ± 16700 personen, w. o. ongeveer 455 Europeanen, 12700 Inlanders, 2600 Chinezen, 900 Arabieren en 80 andere Vr. Oosterlingen. Het Chineesche kamp ligt aan den linkeroever der Martapoera. De handelswijken moet men echter op den rechteroever zoeken. Bandjermasin staat door vele geregelde stoombootdiensten in directe verbinding met; Singapore, Soerabaja, Sampit, Kotabaro, Samarinda, Martapoera, Marabahan, Negara, Amoentai, Boentok, Moeara Téwé en Koeala Kapoeas.

BANDJIR is de naam, die gegeven wordt zoowel aan hoog water, als aan overstrooming tengevolge van hoog water. De Indische rivieren hebben in 't algemeen in haar bovenloop het echte karakter van berg-rivieren; ze hebben een korten loop en een zeer aanzienlijk verval. Hoog water komt zeer schielijk op en bereikt spoedig zijn maximum. Begint het water te dalen, dan is weldra de normale stand weer bereikt. Geheel anders dan dan op onze Nederlandsche (beneden) rivieren, waar de genoemde periodes zeer lang duren. Elke regenval over een bepaald gedeelte van

het stroomgebied bepaalt in het algemeene een zekeren waterstand in de rivier. Maar elke hevige regenbui in een deel van het stroomgebied zal een plotselinge toevoer van water geven in de gewoonlijk talrijke, weinig vermogende, maar zeer sterk hellende beken en affluënten, welke in het bovengedeelte van het stroomgebied rivierwaarts loopen. Er volgt dan een bandjir in de rivier, die zeer spoedig afloopt.

In het algemeen ontlasten zich zelden hevige regens gelijktijdig over het *geheele* stroomgebied; zij vallen op twee stroomgebieden, verdeeld door de waterscheiding; daarenboven zijn hevige regens meestal plaatselijk. Als het zeldzame geval zich voordoet, dat het lang en aanhoudend heel hard regent boven het geheele bovenstroomgebied of een groot gedeelte daarvan, dan zal de rivier niet in staat zijn den steeds wassenden aanvoer naar beneden te werken in denzelfden tijd, waarin het water komt opzeten. En als het blijft regenen, zullen die kleinere, anders snel aflopende bandjirs zich als het ware sommeeren. De bandjir groeit dan aan tot een reusachtige golf. Haar levende kracht is slechts te vergelijken met die der Krakatau-golven. Rotsblokken van vele kubieke meters, boomstammen worden meegevoerd; de oevers worden aangetast, het water stijgt tot boven den hoogen oever of dijk. Hevige overstromingen hebben plaats. Alles wat in den weg komt wordt meegevoerd. Is de bandjir afgeloopen, dan is er nauwelijks eenige verhooging van den waterspiegel. De rivier is weer volkomen normaal.

De hoeveelheid vaste stof, door bandjirs verplaatst, is zeer aanzienlijk. Daarom dragen zij bij tot de *alluvium* vorming. De overstromingen mogen dikwijls veel schade doen, aan den anderen kant wordt er vruchtbaar slib afgezet op de overstroomde terreinen. Een der hevigste bandjirs is wel geweest die in de bekende kloof der Anci.

Bij bruggenbouw is de kennis van den *hoogsten bandjirstand* van veel gewicht. Hieromtrent worden gewoonlijk de „oudste inwoners” geraadpleegd, wier mededeelingen echter onder groote reserve moeten worden aangenomen.

Literatuur: Lamminga, Kracht van bandjirs, T. Kon. Inst. v. Ing. Afd. N. Ind. 1881/1882; Alpherts, De overstromingen in de Pad. Bovenlanden (over den bandjir in de Aneikloof, naar het rapport van IJzerman) in T. Kon. Inst. v. Ing. 1892/1893 Not.; Van Sandick, Bijdrage tot de Hydrographie v. Indramajoe (T. Kon. Inst. v. Ing. Afd., N. Ind., 1882/1883) bevat het verloop van een waargenomen bandjir in de Tjikeroe, graphisch voorgesteld, benevens een afvoerberekening.

BANDOENG. Hoogvlakte of plateau van gemiddeld ruim 700 M. boven den zeespiegel, wordt aan de Noord- en Zuidzijden ingesloten door hooge vulkaanrijen, de zuidelijke bestaande uit vulkaanruinen zonder werking, waarvan de Malabar (zie aldaar) de grootste is, terwijl in de noordelijke rij zich, tusschen Boerangrang en Boekit Toenggoel de bekende Tangkoeban Prahoe (zie aldaar) verheft. Deze vulkaanreeksen zijn hinderpalen voor het verkeer naar Noord en Zuid, maar van groote betekenis door hunne vruchtbaarheid, waardoor de lagere hellingen tot sawahs en tegals, de hoogere tot kina- en theetuinen zijn aangelegd. Het plateau zelf is grootendeels volkomen vlak; het is de bodem van een voormalig meer, dat is leeggelopen door de kloof der Tji Taroem. Naar West en Oost is het plateau afgesloten door lagere bergreeksen, die ruime passen bezitten, zoodat de hoofdrouten van het verkeer over Java over de hoogvlakte gelegd konden worden.

Het plateau wordt met zeer sterke kronkelingen doorsneden door de Tji Taroem, die ten W. van den Rakotak door de Zuider-bergrij brekende, in N.W.lijke richting stroomt, en zich op het plateau verenigt met de Tjisangkoewi, die ook van het Z. komende tusschen den Tiloe en den Malabar doorbreekt, en een weinig later de eveneens uit het Z. komende Tji Widej opneemt. — De algemeene strekking van het plateau is van W. N.W. naar O.Z.O. Het heeft een lengte van ongeveer 50 K.M., terwijl de grootste breedte ongeveer 20 K.M. bedraagt, en de geheele oppervlakte ongeveer gelijk is aan de helft van de provincie Utrecht. Door een scheidingsgebergte wordt het verdeeld in een grooter Oostelijk deel, het plateau van Bandoeng in engeren zin, en een kleiner westelijk, het plateau van Tjililin.

De meerafzettingen zijn van wat geringer vruchtbaarheid dan de vulkaanhellingen. De bodem bestaat er grootendeels uit harde klei, zoodat de meeste sawahs, ondanks voldoende bevoeling, maar één rijstooft per jaar leveren en kokospalmen schaars zijn. De meeste en grootste dorpen liggen langs de randen en verder langs de Tji Taroem. Wegens haar hooge ligging en betrekkelijk koel klimaat is de vlakte van Bandoeng wel eens voor kolonisatie door Europeanen aanbevolen.

BANDOENG. Afdeeling van de Preangerregentschappen, met gelijknamige hoofdplaats, tevens hoofdplaats van het regentschap en van het gewest, wordt ten N. begrensd door de afdeeling Krawang der residentie Batavia, ten Z. en ten W. door de afdeeling Tjiandjoer, en ten O. door de afdeelingen Soemedang, Garoet en Tasikmalaja. Het noordelijk gedeelte wordt gevormd door het plateau van Bandoeng, terwijl het zuidelijk gedeelte zeer bergachtig is en gevormd wordt door de Z.lijke hellingen van de bergen, die de Z.zijde van het plateau begrenzen. De afdeeling is 3070 K.M.² groot, en is verdeeld in de contrôle-afdeelingen: 1. Bandoeng met de districten Bandoeng, Tjimahi en Tjikalongwetan; 2. Soréang met de districten Soréang, Bandjaran, Tjiwidej en Tjililin, 3. Tjitjalengka met de districten Tjitjalengka, Tjiparaj en Oedjoengbroeng. De voornaamste cultures zijn er, behalve de rijstbouw, de thee- en kinakultuur, In 1912 waren er 88 erfpachtsondernemingen. In deze afdeeling is de Gouvernements- kinaonderneming Tjinjiroean gelegen, die in vrijen arbeid aangelegd is en onderhouden wordt.

BANDOENG. District van de contrôle-afdeeling regentschap en afdeeling Bandoeng, residentie Preanger-regentschappen; met een oppervl. van 195 K.M.². Het district telt 42 desa's. Vóór 1911 heette dit district Oedjoengbroeng koelon (zie Ind. Stb. 1911 no. 622).

BANDOENG. Sedert 1864 hoofdplaats van de Preanger regentschappen, gelegen in de gelijknamige afdeeling op de bovengenoemde hoogvlakte, ruim 700 M. boven den zeespiegel. Een zeer fraaie plaats, met een aangenaam klimaat, door zijn geografische ligging, ook met het oog op de verdediging van Java, de aangewezen toekomstige hoofdplaats van N. I. In 1916 zal het Departement van Oorlog met zijn grooten staf van officieren en burgerambtenaren van Batavia naar Bandoeng geheel overgegaan zijn, nadat reeds eenige jaren geleden het algemeen magazijn van geneesmiddelen daarheen was overgebracht. Onder de gebouwen van Bandoeng noemen wij: het Residentiehuis, in 1867 voltooid, de Regentswoning, de Missigit, in 1850 op kosten der

Regeering gebouwd, de school voor zonen van Inlandsche hoofden, de Kweekschool voor Inlandsche onderwijzers, het spoorwegstation, de uitgebreide werkplaatsen der staatsspoorwegen, de sociëteit en het nu onlangs gebouwde paleis voor den Legercommandant. Ook vindt men er een ruim gebouw, ingericht voor de jaarlijks gehouden wedrennen, die een werkelijk volksvermaak geworden zijn. Met 1 Juli 1915 is er een Hoogere Burgerschool met 5 jarigen cursus geopend. De bevolking bedroeg op ult. 1905: 47400 zielen (2200 Eur., 41400 Inl., 3700 Chin. en 100 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen).

BANDOENG. Zie VAARTUIGEN.

BANDOENGAN. Zie VAARTUIGEN.

BANDOGO TOETOE. Zie ANOEANG.

BANDONGAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Magelang van de residentie Kedoe; beslaat de Z.O. helling van den Soembing en het noordelijkste zijner twee voorgebergten. Het heeft eene oppervlakte van 167 K.M², heeft 4 onderdistricten met 84 desa's en telde einde 1905: 68000 zielen, waaronder 5 Europeanen en een 60-tal Chinezen. Aanvankelijk ressorteerde het district Bandongan onder de contrôle-afdeeling Magelang, daarna onder de contrôle-afdeeling Salaman. Bij Ind. Stb. 1914 no. 325 werd de administratieve indeeling der residentie Kedoe gedeeltelijk gewijzigd, daarbij de contrôle-afdeeling Salaman opgeheven en Bandongan bij de contrôle-afdeeling Magelang gevoegd.

BANDONGO OGENGE. Zie HERTEN.

BANEN. Zie ZWIJNEN.

BANG. of **HASJISJ** is een harsachtige stof, die zich in tropische landen op de bladeren en stengels van de vrouwelijke planten van een variëteit van de hennep ontwikkelt. Zij heeft het vermogen om hem, die haar gebruikt, te bedwelmen en in een soort van geestverrukking te brengen; daartoe wordt zij of met de bladeren gekauwd, of ter bereiding van een drank aangewend, of met tabak gerookt. (Zie GANDJA).

BANG (aankondiging van den sembahjang); zie MOSKEE, c.

BANGADOEWA. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle-afdeeling Kandanghauer en Indramajoe-West van het regentschap en de afdeeling Indramajoe, residentie Cheribon; met 45 desa's.

BANGAWAN. Zie BANGWETAN; BÈNGAWAN, en JAVA (*Solo-rivier*).

BANGĒLAN. Gouvernements-proeftuin voor de koffiecultuur, gelegen op de Zuidelijke hellingen van den Kawi in het district Senggoeroeh van de afdeeling Malang, residentie Pasoeroean; behoorend onder het Departement van Landbouw. Hier zijn uitgestrekte aanplantingen aangelegd van alle bekende koffiesoorten.

BANGGAI. Landschap in de Moluksche zee, bestaande uit een eilandengroep en een deel der oostkust van Celebes, ongeveer tusschen 0° 30' en 2° 10' Z.B. en 122° en 124° 8' O.L., te voren behoorende tot de res. Ternate en Ond. en krachtens Ind. Stb. 1907 no. 367 gevoegd bij Celebes en Onderh., waarvan het met het op den vasten wal van Celebes gelegen gedeelte de onderafdeeling Banggai der afdeeling Oost-Celebes uitmaakt. Van de eilanden zijn de belangrijkste: Banggai, Labobo, (250 M. hoog) — Bangkoeloe (350 M. hoog) en Pélèng, allen bewoond en omringd door tal van kleinere eilanden, waar de bevolking gaat visschen en zout branden, of tijdelijk

tuinen aanlegt om in hare dagelijksche behoeften te voorzien. Het bestuur rust in handen van een Radja, op de gewone wijze benoemd en ontslagen door de Regeering. Hij heeft het recht in overleg met den besturende ambtenaar de kamponghoofden (Sangadji en Kimalaha) aan te stellen, en woont in de hoofdplaats Banggai op de westkust van het gelijknamige eiland, waar ook de standplaats is van den gezaghebber der onderafdeeling Banggai.

Die hoofdplaats ziet er behoorlijk onderhouden uit; de huizen, van lichte materialen gebouwd, worden goed onderhouden en zijn door nette voetpaden verbonden. De moskee is een flink gebouw en de *kadatoe* of woning van den radja op kosten van het landschap gebouwd is een weldoortimmerd huis. Er is een oud fort, waarvan de muur is ingestort. De reede is zeer goed, de handel met Gorontalo en Ternate is levendig. Men heeft er 6 kampongs, tezamen met 1500 zielen, en op verschillende plaatsen in het binnenland zijn nog 4 kampongs, met ruim 400 zielen, die allen den islam belijden. De eenige Heidensche nederzetting is van Pélèng uit bevolkt.

De eilanden Labobo en Bangkoeloe hebben elk ruim 100 bewoners, zoowat voor de helft uit Mohammedanen en heidenen bestaande, met een Kapitan als hoofd.

Het grootste eiland is Pélèng (zie aldaar) met een zeer heuvelachtig terrein, dat bijna overal langs de kust tot aan zee strekt. Er zijn in het geheel 16 kampongs met ± 3000 zielen, waaronder Séaséa als de voornaamste gerekend wordt, daar de Bangadji van die kampong, welke met de aanhoorende gronden bijna het geheele zuidwestelijke schiereiland beslaat, onder de andere hoofden als de eerste geldt. De bodem bereikt hier de grootste hoogte van 300 tot 550 M.

In de wateren der Banggai-archipel worden parelschelpen gevonden. Het uitsluitend recht om naar dit zeeproduct te visschen is door de Regeering verpacht.

Aan de kust van Celebes liggen 11 districten of kampongs, waarvan de drie noordelijkste bekend zijn onder den algemeenen naam van Balanta, tevens een belangrijke handelsplaats. Behalve te Kintong, waar eenige heidenen wonen, is de geheele strandbevolking mohammedaansch en zal ruim 6000 zielen sterk zijn.

Voor het bestuurstoezicht over het op den vasten wal van Celebes gelegen gedeelte van Banggai is de detachementscommandant te Loewoek aangewezen en heeft de aanwezigheid van dit bestuurstoezicht tengevolge gehad, dat deze vroeger zoo geheel verwaarloosde streken sterk in bloei toenemen.

Het aantal Heidenen, dat zich in het binnenland van Banggai en Pélèng ophoudt, kan op 10.000 gesteld worden.

Buiten de godsdienstvormen en wat daarmede gepaard gaat, is er tusschen Mohammedanen en Heidenen weinig verschil in taal, levenswijze of gebruiken; door elkaar genomen houden de eersten zich meer met de vischvangst bezig en oefenen de Heidenen vooral den landbouw uit. De Banggai-eilanden zijn rijk aan goede soorten van timmerhout, waaronder ebbenhout een eerste plaats inneemt en op Pélèng wordt veel mica gevonden. Klapperboomen zijn alom in menigte aanwezig; sago en padie komen in groote hoeveelheid van Balanta; damar, rotan en was van de zuidelijke kampongs op Celebes; en op het eiland Saloei zijn vogelnestklippen. Geld is er gewild: het liefst oude koperen duiten, waarvan er 120 op een gulden gaan. De Badjo's, die te Ka-

loembatan op de oostkust van Pélèng wonen, maken veel jacht op tripang en schildpad.

De handel in slaven heeft met de vrijgeving in 1879 opgehouden.

BANGGAI'SCH. Zie LOINANSCH TALEN.

BANGIL. Noordwestelijke afdeling van de residentie Pasoeroean, door het Ardjoen-gebergte en de Kali Pòròng van de residentie Soerabaja gescheiden. De afdeling is zeer welvarend; in de vlakke vindt men zes suikerfabrieken; terwijl in het gebergte vele koffie-aanplantingen gevonden worden. Zij omvat 2 controle-afdeelingen met vier districten, n.l. Bangil met de districten Bangil en Gèmpol en Lawang met de districten Poerworèdjo en Pandakan. Op 't einde van 1905 had zij eene bevolking van 277.000 zielen, o. w. 700 Europeanen, bijna 1700 Chinezen en 850 Arabieren.

BANGIL. District van het regentschap en de afdeling van dien naam, residentie Pasoeroean. Het heeft 4 onderdistricten met 113 desa's en telde einde 1905: 92.000 inwoners, o. w. 250 Europeanen en 850 Chinezen en evenveel Arabieren.

BANGIL. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeling en het gelijknamig district, nabij de Soerabaja-grens en niet ver van de zee gelegen, ligt aan de spoorlijn Soerabaja-Banjoewangi, en is het punt vanwaar de zijlijn naar Malang uitgaat. Einde 1905 had zij eene bevolking van 18000 zielen, o. w. 200 Europeanen, 850 Chinezen, en evenveel Arabieren.

BANGILAN, naam in de Minahassa voor verschillende soorten van Sterculia in gebruik (zie STERCULIA).

BANGKA. Zie BANKA.

BANGKA. Landschap aan de monding van de Rokan-rivier, behoorende tot de onderafdeeling Bagang si Api Api der afdeling Bengkalis van het Govt. Oostkust van Sumatra, en onderhoorigheid van Siak; grensrivier is de Soengei Seneboei. Het heeft een bevolking van ± 1000 zielen, die zich met rijstbouw, vischvangst en inzameling van boschproducten bezighoudt. Kampongs vindt men er niet; alleen hier en daar eenige huizen, daar de bevolking zich in de ladangs ophoudt of wel een zwerfend leven leidt. De *Bangka-rivier*, die in de Laot Lampangge, een groot moeras, zou ontspringen, stort zich in de Rokan uit.

Literatuur: Beschrijving van een reis van Bengkalis langs de Rokan-rivier naar Rantau Binooang door J. van Rijn van Alkemade, opgenomen in de Bijdr. t. t. I. en vlk. IVe Ser. VIII (1884).

BANGKA. Eiland aan de Noordpunt der Minahassa, res. Menado.

BANGKA. Zie VAARTUIGEN.

BANGKA (SUM. w. k.), Zie ARCHYTAEA.

BANGKALA. Een der districten van de onderafdeeling Djeneperto (gouv. Celebes er onderh.), vroeger een afzonderlijk staatje, behoorende tot het Toerateasche bondgenootschap, en met de overige daarvan deel uitmakende landen in 1863 ingelijfd.

BANGKALA (MAL.). Zie SARCOCEPHALUS UNDULATUS.

BANGKALAAN. Rivierviertje aan Borneo's Zuidoostkust, uitmondende in de Kloempang-baai, onderafdeeling Tanah Boembœ der afdeling Z.O.kust Borneo, res. Z en O. Afd. v. Borneo. Het stroomgebied vormde vóór 1905 een zelfbesturend landschap.

BANGKALAN. Westelijke afdeling van Madoera, met gelijknamige hoofdplaats, tot 1885 de zetel van den Sultan van Madoera, wiens gebied zich over de tegenwoordige afdeelingen Bangkalan en Sampang uitstrekte. In genoemd jaar werd zijn rijk geme-

diatiseerd, en de vorst onder den titel van Panembahan tot Regent aangesteld. Sedert is het een regentschap, onder een inlandsch hoofdamtenaar met de op Java gebruikelijk ambts titels, gebleven, verdeeld in 2 controle-afdeelingen met zes districten, met name Noord-Bangkalan met de districten Bangkalan, Arosbaja en Sapoeloe, en Zuid-Bangkalan met de districten Tanahmerah, Kebanjar en Balaga. De afdeling is 1295 K.M². groot. Er wordt veel aan vruchtenteelt gedaan. De uitvoer van vee, huiden en vruchten, speciaal naar Soerabaja, is zeer belangrijk. Aan de Zuidkust, tusschen Kamal en Kwanjar, treft men een etablissement van het Nieuw Soerabajasch Prauwenveer aan en is voorts een quarantaine station voor Soerabaja in aanleg. In het zuidoostelijk deel der afdeling werkt een Europeesche kalkonderneming. Voor een betere afwatering en bevoeding van de streek beoosten de afdelingshoofdplaats zijn in de laatste jaren omvangrijke Gouvernementswerken in wording.

BANGKALAN. District van de controle-afdeeling Noord-Bangkalan der afdeling en van het regentschap Bangkalan, residentie Madoera, met 4 onderdistricten en 99 desa's. De standplaats van het districtshoofd is Keboenan.

BANGKALAN. Hoofdplaats der gelijknamige afdeling met circa 14.000 zielen, w. o. een 150-tal Europeanen, circa 1000 Chinezen en een 200-tal Arabieren. Zij heeft een vrij belangrijken handel op Soerabaja. Er is een ruime aloen-aloen met fraaie moskee. De woning van den Assistent-Resident ligt iets buiten de kom der plaats. Sedert het tot stand komen van een rechtstreeksche tramverbinding tusschen Kamal en Kwanjar ligt de hoofdplaats Bangkalan niet meer aan de hoofdlijn der Madoeratram van Kamal via Sampang en Pamekasan naar Soemenep, doch wordt de tramverbinding met Kamal als een secundaire lijn geëxploiteerd.

BANGKALAN-BAAI. Een volkomen beschutte, 21 K.M. inlopende baai met goede ankerplaatsen en matige diepte, aan de N.kust van het eiland Pélèng, Banggai Arch., op ongeveer 123° 15' O. L. van Gr., waarin eenige eilanden en waaraan verscheidene kampongs liggen. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. IV.

BANGKINANG. Onderafdeeling van de afdeling L. Koto, res. Sumatra Westkust met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Controleur b/h B. B. Zij is in het W. begrensd door de onderafd. Pangkalan Koto Baroe (zie ald.) en is verder geheel omringd door landschappen, behoorende tot de Oostkust van Sumatra. De onderafdeeling omvat het belangrijkste gedeelte van het stroomgebied der Boven-Kampar kanan (zie KAMPAR) welke rivier in de geheele lengte van het ressort en er midden door stroomt. In de 14de eeuw zijn de Hindoe-Javanen langs deze rivier opgevaren en hebben langs de vruchtbare oevers eenige kolonies gesticht (vgl. Oudh. Verslag 2de kw. 1912, bl. 38, No. 8, 9 en 11; de ruïne te Bangkinang is door de rivier weggespoeld). Langs de rivieroevers komen om zoo te zeggen geen bosschen meer voor, in het N.W. gedeelte der onderafdeeling zijn echter uitgestrekte oerwouden, waar veel groot wild huist, ook olifanten, tijgers en reuzenslangen. Er heerscht een warm klimaat, de gemiddelde jaarlijksche regenval bedraagt te Bangkinang 3199 m.M. Langs de rivier loopt een goed paardenpad, dat de bevolkingscentra, die slechts aan den waterweg liggen, ook aan de landzijde verbindt en aansluit bij het paardenpad langs de Mahat-rivier naar Pangkalan Koto Baroe, dat weder door een paardenpad verbonden is met de onder-

afdeeling Pajo Koemboeh (afstand van Bangkinang tot de pasanggrahan te Poelau Gadang aan de Kampar-rivier 28 K.M., vandaar tot de pasanggrahan te Tandjoeng Paoeh aan de Mahat $14\frac{1}{4}$ K.M., vandaar tot Tandjoeng Balik 13 K.M. en vandaar tot Pangkalan K. B. $11\frac{1}{4}$ K.M., terwijl de afstand van deze plaats tot Loeboek Bangkoeng, het eindpunt van den bestaanden grindweg van het $18\frac{3}{4}$ K.M. verwijderde Pajo Koemboeh, $26\frac{1}{4}$ K.M. bedraagt).

Zoals in het artikel Pangkalan Koto Baroe vermeld, wordt een groote verbindingsweg van het genoemde Loeboek Bangkoeng in de onderafdeeling Pajo Koemboeh (Pad. bovenl.) naar de oostkust aangelegd, welke in hoofdrichting hetaangegeven paardenpad volgt, doch met het oog op terreinmoeilijkheden dikwijls belangrijk hiervan afwijkt. Het is de bedoeling dien weg van Bangkinang den oever stroomaf volgende te doen loopen naar Taratak Boeloeh, eveneens aan de Kampar gelegen, vanwaar nu reeds, in n.lijke richting, een rijweg loopt naar Pakan Baroe aan de Siak-rivier (afd. Bengkalis van het gouv. Oostkust van Sum.), welke plaats door booten der Kon. Paketv. Mij in geregelde vaart in verbinding staat met Singapore. Deze nieuwe weg zal ongetwijfeld in het belang zijn van den handel, die zich nu slechts kan bedienen van het paardenpad (pikoelpaarden) en van den waterweg, welke laatste lang en bezwaarlijk is, terwijl hij bij ongunstigen waterstand gevaar oplevert, al heeft het Gouv. ter wille van militaire operaties en de verbinding met het garnizoen te Bangkinang, de Kampar-rivier en haar rechtertak, de Mahat, bij de gevaarlijke stroomversnellingen met dynamiet gezuiverd en verbreed. Bangkinang is de voornaamste negri der V Koto, welk landschap met het landschap ten o. ervan: Tambang met Tarantang en III Koto Siblimbing in 1899 onder voorloopig bestuurtoezicht werd gebracht en in 1901 (Ind Stb. 292) definitief bij het Gouv. gebied werd ingelijfd. Tot 1913 vormde deze onderafdeeling met de onderafdeeling Pangkalan Koto Baroe de onderafdeeling Boven Kampar. Bij de gewestelijke reorg. van dat jaar (Ind. Stb. 321) werden de beide gedeelten zelfstandig, en nu omvat het ressort Bangkinang: het district Tigo Kaboeng Aier. Merkwaardigheden omtrent de adat der bevolking zijn te vinden in L. C. Westenik, De Minangkabausche Nagari, Meded. Encycl. Bureau afl. VIII, 1915. Plaatsen van belang zijn behalve de hoofdpl. Bangkinang (garnizoen, belangrijke markt) benedenstrooms: Ajer Tiris, en van de talrijke kampongs aan den oever bovenstrooms Koeok, Poelau Gadang, Moearo Mahat (aan de samenstroming van Kampar en Mahat), Batoe Basoerat (pasanggrahan).

BANGKO, afdeeling der res. Djambi, die $\pm$ 32000 zielen telt en een oppervl. beslaat van $\pm$ 7000 K.M.², omvat het stroomgebied der Merangin en dat van hare zijrivieren: de Mesoemai, de Nilo en de Nalo, benevens dat van de boven-Tabir en een deel van de bovenTembesi, in het geheel 14 landschappen. De bevolking bestaat uit een vermenging van Minangkabauers met de oorspronkelijke inlandsche bevolking (Batins); de taal is een dialect van het Minangkabausch; aard en karakter der vrij schaarsche bevolking komen veel overeen met die der Minangkabauers en midden-Maleiers; de godsdienst is Mohammedaansch, het aantal hadji's is groot; de huwelijksvorm matriarchaal. De hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw en veeveelt.

Rijstbouw heeft plaats op droge en waar het kan op natte velden, vaak van een irrigatie voorzien,

die van groot overleg getuigt. De oogsten zijn ruim, zoodat uitvoer kan plaats hebben naar de benedenlanden. Langs de rivieren wordt veel tabak verbouwd van goede kwaliteit, de eerste zaden zijn n.l. uit het uitstekende Redjang verkregen. De veestapel is zeer groot, dank zij de uitgestrekte grasvelden (pandangan), de goede verzorging, en het vrij blijven van veeëpidemieën. De grootste karbouwenstapel heeft het gebied van de boven Merangin en Mesoemai; rundvee wordt gehouden in de doesoen Karang Anjar a/d Merangin.

De inzameling van boschproducten (rotan, djerenang of draken bloed, getahbalaam, getah karèt, was) de uitmuntende houtsoorten en een weinig goudgraven en wasschen, werken mede om de bevolking in het algemeen tot een vrij groote mate van welstand te brengen. De woningen zijn alle van zeer goede materialen gebouwd. Men vindt er ook groote aanplantingen van den kapajangboom, waarvan de vruchtpitten voor oliebereiding dienen (die de klapperolie vervangt); de hoofden worden door de bevolking gekozen; in Batin IX di ilir treden zij om de drie jaar af. Literatuur: T. A. G. dl. XXI (1904) no. 6 en XXII (1905) no. 2.

BANGKO, standplaats van den controleur der gelijknamige afdeeling (resid. Djambi), gelegen op de beide oevers der Meranginrivier, beneden de plaats waar de Mesoemai daarin uitmondt. Reeds in 1902 werd dit deel van Djambi door onze troepen onderworpen, en werd er een controleur geplaatst; in 1904 werd de controleur R. H. Kroesen op een dienstreis in zijn afdeeling, in de doesoen Dalam bij Nalo vermoord; de militaire bezetting werd er in Januari 1906 ingetrokken.

BANGKO, Rechtertak der Batang Hari (zie SUMATRA, rivieren).

BANGKO, Mak. Zie RHIZOPHORA.

BANGKOELOE, Eiland behoorende tot den Banggai Archipel, (zie aldaar), $\pm$ 350 M. hoog, bestaat in het Noordwesten uit koraalkalk, overigens uit granietgesteenten.

BANGKOELON. Zie BANGWETAN en BENGKOELON.

BANGKOLON (BESAR EN KETJIL). Eilanden aan den ingang der Bangkalan-baai van het eiland Peleng (zie aldaar), bestaande uit mergelachtige koraalkalk.

BANGLA (MAL. SOEND. JAV.). Zie ZINGIBER CASSUMUNAR.

BANGLI. Een der landschappen van Bali, tot 1908 door een vrij wel onafhankelijken Radja, na dien namens het Gouvernement door een „Stedehouder” en later „Regent” bestuurd. Het maakt met Kloengkoeng eene Onderafdeeling der Afdeeling Zuid-Bali uit, wordt door Gianjar, Boeileleng, Karang-Asem en Kloengkoeng ingesloten, zoodat het geen zeegrens heeft.

Het bestaat uit den vulkaan Batoer en een groot deel van diens zuiderhelling, die van den ouden kraterrand tot aan de hoofdplaats Bangli zeer geleidelijk afloopt, hier en daar diep ingesneden door van Noord naar Zuid stroomende rivieren. Op het gebergte treft men vele koffietuinen van Baliërs en Chineezers aan, op de Zuidelijke helling wordt hoofdzakelijk rijst op droge velden geteeld, terwijl in het lagere gedeelte, waar irrigatie goed mogelijk is, groote sawah-complexen zijn. De naam van een der in dat deel gelegen desa's, Taman-Bali of Tuin van Bali, wijst op de groote vruchtbaarheid van den bodem aldaar.

Andere noemenswaardige desa's zijn in 't Zuiden:

Apoean, Temboekoe, Kajoebihi; verder Kintamani op den ouden kraterrand van de Batoer, ruim 1200 M. hoog, met een pasanggrahan en een prachtig gezicht op het Batoerpanorama, en de desa Batoer, gelegen in de diepte tusschen den binnenwand van den ouden kraterwal en den éruptiekegel (Zie BATOER en BALI).

BANGO. Javaansche naam van eene Ooievaarsort, *Leptoptilos javanica*; op Billiton Bangoen, bij de Maleiers op Oost-Sumatra Bangoh. Eene andere soort *Dissoura episcopus* heet Sandang-lawe op Java; Timbao op Celebes. Op Sumatra heet *Leptoptilos javanica*, Bango Kambing, op Sumatra ook bestempeld met de namen Bangou-soela, Boeroengkambing en Boeroeng-gaja. Zie OOIEVAAR. Ook is Bango (Bangoh of Bangoe) een Collectief-naam in West-Sumatra voor Reigers: Bangoh lanta of Koendoer, *Ardea manillensis*; Bangoh ajer, *Demigretta sacra*; Bangoh poetih, *Herodias intermedia* en *Bubulcus coromandus*; de laatste soort heet bij de Maleiers op Oost-Sumatra Bango poetih. Bangoh-besar is *Ardea sumatrana* op Sumatra, op de Aroe-eilanden Djir. Op Celebes heeten de groote reigers Tomeo, de kleine Sewkko; worden echter *Ardeola speciosa* als Doehoehoe en *Ixobrychus cinnamomea* als Dowaja onderscheiden. *Butorides javanica* heet Tiong-ajer bij de Maleiers op Oost-Sumatra. Zie REIGER.

BANGO-BANTJA. Zie AJAM-AJAMAN.

BANGOE-POETI. Zie BAMBANGAN.

BANGOEN. De in sommige streken van Sumatra gebruikelijke naam voor den bloedprijs, volgens inheemsch straf-(wraak-)recht bij doodslag verschuldigd. Zie STRAFRECHT (INHEEMSCH).

BANGOEN POERBA, naam van een in opkomst zijnde handelsplaats gelegen in het zuidelijk gedeelte der onderafdeeling Serdang der afdeeling Deli en Serdang (Gouv. O. kust v. Sumatra), welke met een stoomtramweg naar Loeboeq Pakam (zie aldaar) is aangesloten aan het Deli-spoorwegnet; aldaar is ook de standplaats van een civiel-gezaghebber, die met de magistratuur op de omliggende landbouwondernemingen is belast; de transportweg van Loeboeq Pakam door de Boeajapana naar de Karo-hoogvlakte loopt langs deze plaats.

BANGOU-SOELA. Zie BANGO.

BANGSRING. Zie BOOMSPITSMUIZEN.

BANGWETAN. Ouderwetsche term voor den „Oosthoek” van Java, herhaaldelijk in de Oudholl. bronnen der 17e eeuw voorkomend, toenmaals speciaal bedoelend de „Oostersche Montjonegoro”, van Madioen af Oost-op (verg. het corrupte in de Jonge, Opkomst VII, p. 226, uit 1678). Van Jav. *bang* = *imbang* = kant, zijde; en *wetan* = Oost. Waarschijnlijk is zelfs ons „Oosthoek” een vertaling van dit Jav. woord, in de 18e eeuw ontstaan.

Onmiddellijk hierbij sluiten twee termen aan, die volop zijn blijven leven, zij het in bizardere betekenissen. Namelijk: BANGAWAN of „middag-kant”, zooveel als Midden-rijk = Mataram, maar overgegaan op de *kali Bengawan* = de groote Solo-rivier; en BANGKOELON = „Westzijde” = BENG-KOELON op Zuid-Sumatra, dat aldus een Javaanschen, in het begin der 17e eeuw in Mataram ontstaan, naam draagt (verg. nog ANDALAS, en vooral SILEBAR).

G. P. R.

BANING. Algemeene inl. naam voor moerasschildpadden. In Borneo wordt *Testrudo emys* Schleg. & Müll, een echte landschildpad zoo genoemd, terwijl in het overig deel van den Archipel deze naam in

het bijzonder voor *Cyclemys amboinensis* Daud. welke in Borneo met den naam koera-koera wordt aangeduid (zie aldaar), gebruikt wordt (Zie onder Schildpadden, fam. Testudinidae II B. 2.).

BANJAK-EILANDEN, ten getale van 66 gelegen ten N. van Nias. Zij maken administratief een district uit van de onderafdeeling Singkel, afdeeling Westkust van Atjeh. Het voornaamste eiland is Groot-Banjak of Poelo Toeankoe. Daar woont het districtshoofd, de „Toeankoe”. De bevolking is gemengd Minangkabausch, Niasch, Atjehsch en Simaloereesch, en belijdt den Islam. Uitgevoerd wordt veel copra. Op Groot-Banjak zijn eenige landbouwconcessies uitgegeven aan Europeanen. De eilandengroep wordt sinds kort ook geregeld aangedaan door de booten van de Kon. Paketv. Mij.

BANJOE. Javaansch woord voor water, rivier, voorkomende in sommige plaatsnamen (zie BANJOEBIROE, BANJOEWANGI) en riviernamen. (Zie BANJOEPOETIH).

BANJOE-ASIN, onderafdeeling der afdeeling Palembangse benedenlanden (vóór 1912 genaamd Iliran en Banjoe-asin), een oppervlakte beslaande van 19241 K.M². en bestaande uit 20 marga's, met totaal $\pm$ 41000 zielen, waaronder enkele Europeanen en Japanners, gevestigd op de boortereinen der Kon. Petr. Mij. en op de erfpachts ondernemingen Poeloe Rimau en Moesi. Deze onderafdeeling is doorsneden van talrijke, grootendeels slechts voor kleinere vaartuigen (geen zeeschepen) bevaarbare wateren, behoorende tot het gebied der Banjoe-asin rivier. Deze ontstaat uit de samenvloeiing van verschillende op de waterscheiding tusschen de beneden Djambi- en beneden Moesi-rivieren ontspringende stroomen. Banjoe-asin betekent: „zout water”, wat er op wijst, dat deze rivier meer te beschouwen is als een zeeboezem, zooals dat met meerdere rivieren op de Oostkust van Sumatra het geval is; door verschillende kreken staat zij met de Moesi beneden Palembang in verbinding; aan de monding diep en voor de grootere zeeschepen toegankelijk, is zij overigens slechts voor vaartuigen van niet meer dan 6 voet diepgang bevaarbaar, terwijl de rivieren, waaraan zij haar ontstaan dankt, slechts bij vloed toegankelijk zijn. De onderafdeeling bestaat bijna geheel uit laag, moerassig land, voor een groot deel bedekt met bosch, waarin veel goede houtsoorten voorkomen en waar veel boschproducten worden ingezameld, met name dieloetoeng. De hoofdplaats *Talang Betoetoe*, sinds 1880 de standplaats van den controleur, ligt 15 K.M. Noordwestelijk van de hoofdplaats Palembang aan een goeden weg, die per as berijdbaar is; in de laatste jaren zijn in de nabijheid van Talang Betoetoe een paar erfpachts-ondernemingen begonnen met den aanplant van hevea en van klappers; de cultuur van klappers en tabak had in 1890, toen ook eenige ondernemingen zich trachten te ontwikkelen, geen succes.

BANJOEBIROE. (Blauw-water). Een klein meertje in het district Grati van de afdeeling en residentie Pasoeroean op ongeveer 15 K.M. van de hoofdplaats gelegen; door de helderheid van het uit een groote wel stroomende water in verband met de kleur van den bodem, is het water doorschijnend blauw, waaraan het meertje zijn naam ontleent. Ingesloten door heerlijk geboumte, (de verblijfplaats van een talrijke apenkolonie), is dat meertje om zijn helder water een zeer gezochte bad- en uitspanningsplaats. Vermoedelijk is het water, evenals dat van het meer van Grati en andere talrijke bronnen, die in de afdeeling Pasoeroean gevonden

worden, afkomstig van de Zandzee op den Tenger (zie aldaar.)

BANJOEBIROE. Militair kampement (470 M.), $4\frac{1}{2}$ K.M. bezuiden de vesting Willem I bij Ambarawa in de afdeeling Salatiga van de residentie Semarang gelegen. Aan de steenen gebouwen werd door de aardbeving van 1865 groote schade toegebracht, terwijl de plaats ook, doch in mindere mate, van de aardbeving van 1872 teljden had. Het is de standplaats van een onderdistrictshoofd.

BANJOEDONO. Het Zuidoostelijkste (Soesoehoe-nansche) district van de afdeeling Bojolali, residentie Soerakarta. Het district, met gelijknamige hoofdplaats, heeft 3 onderdistricten met name Banjoe dônô, Sawit en Teras en had einde 1905 eene bevolking van 45.500 zielen, waaronder 44 Europeanen en 6 Chinezen. De gelijknamige hoofdplaats ligt aan den grooten weg en aan den tramweg Solo-Bojolali.

BANJOE-IRANG. Rivier op Borneo's Zuidkust, de grens vormende tusschen de onderafdeelingen Martapoera en Pleihari der afdeeling Bandjermasin, res. Z. en O. afd. van Borneo. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van verscheidene riviertjes, die alle op den Boekit Pandjang (een onderdeel van het Meratoes gebergte) ontspringen; heet in den bovenloop eerst Batang Banjoe, dan Seloeang, om, van de kg. Banjoe-irang af verder door moerassig terrein stroomende, zich met de Maloeakarivier te vereenigen, waarna zij tot aan hare uitmonding in de Java zee (iets bezuiden de Baritomondding) den naam Maloeaka draagt. Van genoemde kampong tot hare samenvloeiing met de Maloeaka is de Banjoe-irang 37 K.M. lang, tot hare uitmonding in zee 53 K.M. Voor groote prauwen is zij bij vloed tot Banjoe-irang bevaarbaar. Op 2 K.M. ten noorden van deze rivier werd de steenkolenmijn Julia Hermina bij de Kampong Kalangan gevonden, die in 1854 werd aangelegd, maar na den moord van het personeel in den Bandjermasinschen opstand (1859) verlaten is.

BANJOEKOENING. Desa in Semarang, aan de Z. helling van den Oengaran, bekend door hare warme minerale bronnen en door de nabijheid van de bouwvallen van een groep hindoetempels, de Tjandi Gêdong Sângâ aan de helling van den Soemâwânâ op de grens van Kedoe en gedeeltelijk in dat gewest gelegen. Zie hierover onder OUDHEDEN.

BANJOEMAS. Residentie van Midden-Java, gelegen aan de zuidkust van dat eiland. Heeft een oppervlakte van 5500 K.M.², en had op ult. 1905 een bevolking van 1.468.000 zielen, waarvan $\pm$ 1100 Europeanen, 6800 Chinezen en honderd andere vreemde Oosterlingen.

De residentie bestaat uit vier natuurlijke afdeelingen, var West naar Oost gestrekt. Deze zijn van Noord naar Zuid: 1e. Het centrale bergland van Midden-Java, hoog verrijzend in den vulkaan Slammat (zie ald.); 2e. het vruchtbare Serajoedal en de meer westwaarts gelegen bekkens van Adjibarang en Madjenang; 3e. het zuidelijk voorbergte, bestaande in 't O. uit het Zuid-Serajoe-gebergte, in 't W. uit het heuvelland van Pegadigan en Dajeuhloehoer; 4e. De kustvlakte (zie beneden).

Het gewest wordt administratief verdeeld in de afdeelingen Banjoemas, Poerwokerto, Poerbolonggo, Bandjarnegara en Tjilatjap, alle met gelijknamige hoofdplaatsen.

Het gewest wordt in zijn grootste lengte, d. i. van noord-oost naar zuid-west doorsneden door de Serajoe-rivier, die haar bronnen in Kedoe heeft, maar

deze residentie al spoedig verlaat, om eerst in haar benedenloop in de residentie Banjoemas meer beteekenis, ook om haar bevaarbaarheid aldaar, te erlangen, waardoor zij nog een afvoerweg van de producten vormt, die van het Serajoe-dal naar de havenplaats Tjilatjap worden vervoerd, al is haar beteekenis als zoodanig sedert den aanleg van den Serajoe-dal stoomtram sterk afgenomen. Daar de rivier, die aan hare monding zeer breed is, vóór hare monding in zee een groote zandbank heeft gevormd, waarop dikwijls een hevige branding staat of wel bij eb zeer weinig water, zoo kunnen de geladen prauwen niet zonder gevaar van uit de monding over zee het een weinig westelijker gelegen Tjilatjap bereiken, en is daarom ten behoeve der prauwvaart een kanaal gegraven, dat de Serajoe-rivier op een drie K.M. boven haar monding met het riviertje de Donan, dat juist bij Tjilatjap uitwatert, verbindt, zoodat de prauwen, om Tjilatjap te bereiken, niet over zee behoeven te gaan.

Het westelijk deel der kustvlakte langs den linker-oever van de Tjitandoei is zeer moerassig. De moerassen slibben echter steeds aan en worden daardoor jaarlijks kleiner, zoodat het verschil nu met een dertigtal jaren geleden reeds zeer groot is. In het zuid-westen van de residentie gaan zij over in het verdronken land, bekend onder den naam van Segara Anakan (= kinderzee). Deze plas, waarin de Tjitandoei uitmondt, is zeer ondiep, zoodat er behalve in sommige diepere vaargeulen, gewoonlijk maar enkele voeten water staat, en vele plekken bij eb zelfs geheel droog vallen. In het water zijn een zevental desa's op palen gebouwd (een achtste behoort tot de Preanger.) De Segara Anakan wordt aan de zuidzijde door het vrij hooge rotseiland Noesa Kambangan van den Indischen Oceaan gescheiden, en is daardoor voor hoogen golfslag of voor deining gevrijwaard. Aan de zuid-oost-zijde eindigt zij in de baai van Tjilatjap, een voor schepen van allen diepgang toegankelijke en door het eiland Noesa Kambangan beveiligde reede. Oostwaarts daarvan vormt de kust een bocht, die zich tot aan het voorbergte van Karang Bolong uitstrekkende, de Schildpaddenbaai wordt genoemd. Het meest oostelijk gedeelte daarvan draagt weder den afzonderlijken naam van Bocht van Djétis.

Het oostelijk deel der kustvlakte, beoosten den Serajoe-mond, bestond nog een halve eeuw geleden ook voor een groot deel uit rawa's, maar sedert zijn deze geheel drooggelegd en in rijen van dorpen en sawahs herschapen.

De groote spoorlijn, die Batavia over Bandoeng en Djokjakarta met Soerabaja verbindt, loopt door dit gewest, doch doet niet de hoofdplaats aan. Van Maos gaat een zijtak zuid-westwaarts naar Tjilatjap. Deze spoorlijn heeft veel bijgedragen tot de in cultuurbrenging van de vroeger nog woeste en weinig bevolkte streek, die zich noord-westwaarts van Tjilatjap langs den linker-oever van de Tjitandoei uitstrekt, en die bekend is onder den naam van Dajeuh-loehoer. Te Kroja, oostelijk van Maos, zal bij deze lijn de nieuwe spoorlijn aansluiten (1 Januari 1916 gedeeltelijk n.l. in Cheribon en Pekalongan geopend), die noordwaarts door het Serajoe-dwarsdal naar Poerwokerto en vandaar over het gebergte langs den pas van Patoegoeran, dicht nabij den daar reeds bestaanden straatweg, naar de residentie Pekalongan voert, om te Cheribon aan te sluiten bij de lijn door de noordelijke laagvlakte naar Batavia. Hiermede is een tweede west-oostelijke spoorverbinding door West-Java tot stand gekomen.

Van Maos loopt in N.O.lijke richting de Serajoedalstoomtram over Poerwokerto en Poerbolingo naar Bandjarnegara, terwijl men thans bezig is, deze lijn tot Wonosobo te verlengen.

Banjoemas behoorde vroeger, evenals Bagelen, tot de Montjo-Negoro, en is ook in 1830 van de Javasche Vorstenlanden afgescheiden en gouvernements-residentie geworden. Het belangrijkste middel van bestaan der bevolking is de landbouw, terwijl in de omstreken van de Segara-anakan en Tjilatjap ook de zeevischvangst aan velen een bestaan bezorgt. De uitgestrektheid sawah's in dit gewest bedraagt bijna 150.000 bouws.

De particuliere landbouw-industrie heeft in dit gewest in de latere jaren een groote vlucht genomen, door de toepassing van een geregeld irrigatie-systeem in het Serajoe-dal en de exploitatie van den Serajoe-dal stoomtram. Thans vindt men er zes suikerfabrieken, waarvan vier in het Serajoedal, en vier groote ondernemingen voor de teelt van tabak. Verder een dertigtal erfpachtsperceelen, op drie na alle in de afdeling Tjilatjap gelegen en waarop v.n.l. klappers en rubber geteeld worden.

BANJOEMAS. Afdeling, controle-afdeling en regentschap van het gelijknamige gewest, vormt het zuid-oostelijk deel van dat gewest en is verdeeld in de districten Banjoemas, Soekaradja, Poerworedjo en Kaliredja. De afdeling heeft een oppervlakte van 669 K.M². en telt 310.000 bew., w.o. 250 Europeanen en 1800 Chinezen (1905). Het district Banjoemas heeft eene oppervlakte van 133 K.M². en telt 49 desa's met 51.000 bew., w.o. 180 Europeanen en 560 Chinezen (1905). In deze afdeling werken de suikerfabrieken Kalibagor, Klampok en Kaliredjo en eenige tabaksondernemingen.

BANJOEMAS. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, afdeling en controle-afdeling, ligt in een vallei aan de linkeroever van de Serajoe-rivier. Het is de eenige residentiehoofdplaats op Java, die niet aan spoor- of tramweg gelegen is. Om haar te bereiken, moet men den spoorweg Batavia-Djakarta bij Kroja verlaten, dan wel men rijdt van het station Maos met de Serajoedal-stoomtram nog tot Palikradja, dat $\pm$ 10 K.M. van Banjoemas verwijderd is. De stad is in Februari 1861 door de overstromingen, die op dat tijdstip een groot deel van Midden-Java teisterden, bijna geheel verwoest, zoodat vele gebouwen geheel unbewoonbaar waren geworden, en een nieuw residentie-huis, andere gouvernements-gebouwen en ettelijke woningen voor Europeanen op een hooger terrein op eenigen afstand van de oude stad zijn herbouwd. Op ulto 1905 bestond de bevolking uit 5800 inw. (180 Eur., 560 Chin.); B. is de kleinste residentie-hoofdplaats van Java.

BANJOEMOEDAL. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle-afdeling Randoedongkal, afdeling en regentschap Pemalang van de residentie Pekalongan. Het heeft drie onderdistricten met 32 desa's en telde in 1905 ruim 54.000 bewoners, waaronder slechts 1 Europeaan en 4 Chinezen.

BANJOEPOETIH. Beek aan de noordelijke helling van den Idjen, de afvloeiing vormende van den grooten kratercircuit van dien vulkaan. Zij neemt als Banjoe pait (bitter water) haren oorsprong in het meer van den werkenden krater, den Kawah Idjen en heeft daar een sterk samentrekkenden, inktachtigen smaak door het groot gehalte aan zwavelzure aluinaarde, zwavelzuur ijzeroxyde, zwavelzure kalk en zwavelzure magnesia. In 't noorden van den krater neemt de Banjoe pait de Kali sat op, die zich

met een hoogen waterval in de steile, huiveringwekkende kloof stort, waardoor de Banjoe poeth tusschen honderden meters hooge wanden den krater verlaat. Het water der Kali sat is, vooral door eenige daarin uitstroomende warme bronnen, sterk alkalisch; het bevat koolzure kalk en koolzure magnesia. In de meeste gevallen neutraliseeren het alkalische en het zure water elkaar en dan heeft de Banjoe poeth dezelfde vuile slijkkleur als alle rivieren van Java; soms heeft het alkalisch water de overhand en dan heeft waarschijnlijk een zwakke afscheiding van aluminiumhydroxyd plaats, die aan het water der Banjoe poeth alsdan de melkkleur geeft, waaraan zij haar naam dankt. Maar na zware regens in het gebergte zwelt de Banjoe pait sterk, en vroeger was dientengevolge ook het water der Banjoe poeth zuur. Het was dan kristalhelder; het vee dat ervan dronk, stierf; de rijst werd er geheel door gedood, evenzoo het jonge suikerriet, soms ook het oudere; de machines der suikerfabriek Asem bagoes werden er sterk door aangetast. Men had hier te doen met een der zeer zeldzame gevallen, waarin de vulcaniciteit van den bodem, die overigens de vruchtbaarheid zoozeer bevordert, schadelijk werkte voor den landbouw. Er is thans een sluis in den wand van het kratermeer gebouwd, waardoor het mogelijk is den afloop van het water zoodanig te regelen, dat de gewassen geen schade meer behoeven te lijden.

BANJOEWANGI. Vroeger een afzonderlijk gewest, aan welks Resident ook de behartiging der zaken van Bali en Lombok was opgedragen. Is in 1881 een afdeling geworden van de Residentie Besoeki; terwijl sedert dat jaar Bali met Lombok tot een afzonderlijke Residentie werd verheven. Banjoewangi, dat het oostelijkste uiteinde van Java omvat, bestaat uit één Regentschap, verdeeld in de districten Banjoewangi (het noordelijkste), Rogojampi en Genteng. De oppervlakte bedraagt 3780 K.M²., terwijl er einde 1905 137.000 inwoners waren, o.w. 350 Europeanen, 570 Chinezen en nagenoeg evenveel Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. De afdeling wordt aan de noordzijde door het riviertje Badjoelmati van de afdeling Panaroeken gescheiden, terwijl ze aan de westzijde door het uitgestrekte Raoen-Idjengebergte en door het gebergte ten zuiden daarvan van de afdelingen Bondowoso en Djember wordt gescheiden. Aan de zuidzijde wordt Banjoewangi bespoeld door den Indischen Oceaan, die er de baai van Gradjagan, en aan de oostzijde door straat Bali, die er de diepinsnijdende Pampangbaai vormt. Tusschen die beide baaien, en daardoor gevormd, ligt de landengte, die het schiereiland BALAMBANGAN met het overige deel van heteiland verbindt. De zuidelijkste punt daarvan heet Java's Zuidhoek, de Oostelijkste Java's Oosthoek. Vooral sedert de opening van de spoorlijn Kalisat-Banjoewangi is de afdeling Banjoewangi in voortdurende ontwikkeling. De transmigratie uit Midden- en Oost-Java blijft aanhouden, terwijl in de laatste jaren verscheidene erfpachtsperceelen voor de teelt van rubber, koffie en klappers in ontginning zijn gebracht. Behalve deze producten worden veel uitgevoerd rijst en copra. Van uit de haven Banjoewangi heeft export van pisangs naar Australië plaats. Het aantal rijstpellerijen neemt toe. Aantal suikerondernemingen 2. De oorspronkelijke Javaansche bevolking vermengt zich langzamerhand met emigranten van Midden- en Oost-Java en ondergaat ook daardoor een evolutie. De oud-Banjoewangische bevolking staat bekend onder den naam van Blambangers.

BANJOEWANGI. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap van dien naam, residentie Besoekei. Het district heeft eene oppervlakte van 978 K.M². en telt 58 desa's met 64.000 inwoners w.o. 250 Europeanen, 1200 Chineezen, 540 Arabieren en 20 andere vreemde Oosterlingen (1905).

BANJOEWANGI. Hoofdplaats van de afdeeling, het regentschap en het district van dien naam, zeer fraai gelegen aan het nauwste gedeelte van straat Bali, op 8° 12' Z. breedte en 114° 22' O. lengte. Er was vroeger een vrij levendig verkeer, daar vele zeilschepen er om verversching kwamen of om zich te doen rapporteeren. Thans nog wordt zij door vele stoomschepen aangedaan, en is daar het aanvangspunt van het onderzeesche gedeelte der internationale telegraafverbinding tusschen Batavia en Australië. De toestand van de haven laat te wenschen over. In 1905 bedroeg het aantal aangekomen stoomschepen 191 (607.054 M³); in 1914: 221 (1.276.903 M³). De woning van den Assistent-Resident, vroeger Residentiehuis, ligt te Soekaradja, een heuvel even buiten de eigenlijke kom van de plaats, vanwaar men een prachtig uitzicht over straat Bali en het omliggende land heeft. In het oude, sedert geslechte fortje Utrecht lag vroeger een kleine militaire bezetting.

BANJON (JAV.). Zie CONOCEPHALUS.

BANK (JAVASCHE). De Javasche Bank is eene in 1827 bij publicatie van den 11en December van dat jaar (Ind. Stb. no. 111) in het leven geroepen particuliere instelling, die in 1881 bij notariële acte van 22 Maart no. 29, overeenkomstig de bepalingen van het Wetboek van Koophandel van Nederlandsch-Indië, als naamlooze vennootschap geconstitueerd werd, en aan welke, op den voet van het haar door de Regeering verleende „uitsluitend” octrooi, de zorg voor den fiduciairen geldsomloop in Nederlandsch-Indië van den aanvang af tot den huidigen dag bleef toevertrouwd. Het oorspronkelijk octrooi, dat met ult. December 1837 ten einde liep, doch tot ultimo Maart 1838 werd verlengd, werd achtereenvolgens, met inachtneming van de wijzigingen waartoe de tijdsomstandigheden aanleiding gaven, hernieuwd bij publicatie van 17 Juli 1837 (Ind. Stb. no. 33) tot 31 Maart 1848; bij publicatie van 3 Maart 1848 (Ind. Stb., no. 12) tot 31 Maart 1858 met verlenging tot 31 Maart 1860 ingevolge publicatie van 28 Maart 1858 (Ind. Stb. no. 33); bij publicatie van 22 November 1859 (Ind. Stb. no. 98) tot 31 Maart 1870; bij publicatie van 6 Maart 1870 (Ind. Stb. no. 34) tot 31 Maart 1880 met verlenging tot 31 Maart 1881 ingevolge publicatie van 25 Maart 1880 (Ind. Stb. no. 70); bij publicatie van 13 December 1880 (Ind. Stb. no. 220) tot 31 Maart 1891, bij publicatie van 11 Februari 1891 (Ind. Stb. no. 49) tot 31 Maart 1906. Bij deze publicatie van 1891 werd in afwijking van al de voorafgaande octrooi-verlengingen, die slechts voor een tijdperk van omstreeks tien jaren golden, de bank voor een tijdperk van vijftien jaren, gerechtigd om als circulatiebank werkzaam te zijn onder voorwaarden, die, in overeenstemming met de ter zake door haar toenmalig Bestuur onder dagteekening van 15 Augustus 1889 ingediende voorstellen, haar operatiegebied zeer aanmerkelijk uitbreidden door de vergunning tot het koopen en verkoopen van buiten N.-I. betaalbare wissels, in verband waarmede haar de vestiging van een eigen bijkantoor in Nederland werd veroorloofd; door de bevoegdheid tot rentegevende aanwending van een deel harer operatiemiddelen aldaar; en tot

belegging van het geheele maatschappelijke kapitaal in effecten en ten deele in hypotheeken. Met enkele wijzigingen, o.a. de verplichte uitkeering aan de Koloniale kas van een derde der ter verdeling overblijvende winst der Bank is het met 31 Maart 1906 ten einde loopend octrooi bij Koninklijk besluit van 2 Januari 1906 no. 26 (Ind. Stb. no. 107) wederom verlengd voor vijftien jaren, dus tot 31 Maart 1921, welk tijdperk wordt geacht telkens op nieuw met een jaar verlengd te zijn, tenzij door den Gouverneur-Generaal of door de Bank door opzegging van ongeneidheid tot die verlenging zij blijk gegeven. Middelerwijl zijn bij Koninklijke besluiten van 17 Januari 1908 no. 47 (Ind. Stb. no. 76), en 7 Mei 1909, no. 36 (Ind. Stb. no. 363) enkele artikelen van het loopende Octrooi gewijzigd, in hoofdzaak rakende de verplichte metaaldekking der Bank tegenover hare dadelijk opeischbare schuld (bankbiljetten, bankassigaties en rekeningcourant-saldos) en hare bevoegdheid om in het buitenland betaalbare wissels te koopen.

Aanleiding tot de oprichting gaven, zooals in de overwegingen van het eerste octrooi vermeld staat, „de van meer dan eenen kant tot de regeering gerichte aanzoeken tot het daarstellen van eene particuliere bank op het eiland Java”. „De kooplieden schreeuwen om eene zoodanige inrichting, die ik hoop spoedig tot stand te zien gebracht”, schreef de Gouverneur-Generaal Van der Capellen onder dagteekening van 2 Augustus 1823 aan het Opperbestuur in Nederland, en werkelijk was reeds bij missive van 16 Juli te voren het ontwerp van een octrooi voor de Nederlandsch Oost-Indische Bank door de Regeering aan „Directeuren van de beurs te Batavia” (zie BEURS) ter fine van consideratie toegezonden. Maar de zaak bleef hangende totdat de Commissaris-generaal Du Bus de Gisignies, krachtens machtiging des Konings, het besluit afkondigde, waaraan de Javasche Bank haar ontstaan te danken heeft.

Het oorspronkelijk octrooi, dat haar de bevoegdheid schonk (art. 32) tot het uitgeven van biljetten „betaalbaar aan toonder op vertooning bij de Bank” van f 1000, f 500, f 300, f 200, f 100, f 50, en f 25, ¹⁾ welke, zoolang zij aan hare verplichtingen zou voldoen, in dien tijd als wettig betaalmiddel op Java en Madura werden erkend (art. 35), hield de bepaling in

¹⁾ Het werd der Bank bij het aangehaald Art. 32 vrij gelaten om „zoo dit mocht worden wenschelijk geoordeeld” voorstellen te doen tot het uitgeven van „kleiner bankpapier”; maar eerst in het boekjaar 1859/60 werd gebruikgemaakt van de bij octrooi van 22 Nov. 1859 (Ind. Stb. no. 98) verleende bevoegdheid tot het uitgeven van biljetten van f 10,—, aan welke biljetten van den kant van het publiek dadelijk een zoo gunstig onthaal ten deel viel, dat de Directie hierin aanleiding vond om aan de Regeering machtiging te vragen tot het uitgeven van biljetten van f 5,—, welke machtiging haar bij Gouv. besluit van 31 Maart 1866 (Ind. Stb. no. 30) verleend werd. Van deze biljetten werden 100.000 stuks aangemaakt en in omloop gebracht; maar in den loop van het boekjaar 1882/83 werd door de Directie besloten om van de verdere uitgifte van biljetten van f 5,— af te zien, op welken maatregel echter om zeer bijzondere redenen (zie bl. 25 van het Verslag van den president over boekjaar 1894/95) werd teruggekomen. Thans zijn ruim 2 miljoen stuks van f 5,— biljetten in omloop.

(art. 6), dat het maatschappelijk kapitaal of fonds der bank uiterlijk uit f 4.000.000 zou kunnen bestaan, te verdeelen in 8000 actiën van f 500 welke in gangbare gouden en zilveren speciën moesten voldaan worden; doch inmiddels zoude de Bank hare operatiën kunnen aanvangen (art. 8), „zoodra een aantal van 2000 actiën zal zijn besproken”. Van dit aantal nam de Regeering al dadelijk de helft voor hare rekening, en zoo kon bij besluit van 24 Januari 1828 (Ind. Stb. no. 1) de Bank geconstitueerd worden verklaard; maar niettegenstaande den door de Regeering bij hare ambtenaren gebezigten aandrang tot deelneming in het kapitaal der Bank ¹⁾ bereikten de inschrijvingen eerst in den loop van het boekjaar 1831/32 het gezamenlijk bedrag van f 2.000.000, op welk cijfer het maatschappelijk kapitaal ook bij de eerstvolgende octrooi-vernieuwelingen bepaald bleef tot het boekjaar 1860/61, toen de eerste kapitaalvergroting haar beslag kreeg, en het door deelhebbers gestorte maatschappelijke fonds tot f 4.000.000 werd opgevoerd, om slechts weinige jaren later, in den loop van het boekjaar 1863/64, andermaal met f 2.000.000 uitgebreid en zoodoende op f 6.000.000 te worden vastgesteld.

Zooals in den aard der zaak ligt, was bij de samenstelling van het octrooi der Javasche Bank te rade gegaan met de bepalingen van het in 1814 aan de Nederlandsche Bank verleende octrooi, en dienovereenkomstig gold, met betrekking tot het gewichtige punt van de emissie van bankbiljetten, ook voor de Javasche Bank de regel (art. 33), dat „het geheele beloop der uit te geven bankbiljetten zich zal regelen naar het kapitaal of fonds der bank, alle beleeningen, escompten, gedeponeerde gelden, muntspeciën en verleende credieten daaronder begrepen”; — maar van eene verplichte metaaldekking tegenover de in handen van het publiek zich bevindende biljetten was in geen van beide octrooien sprake. Juist deze zoo veel zorg vereischende aangelegenheid werd dus overgelaten aan het beleid van de bestuurders der Javasche Bank, want al mocht bij een onder dagteekening van 18 December 1827 (Ind. Stb. no. 117) afgekondigd speciaal besluit bepaald zijn, dat de uit te geven „banknoten, als representatief van goud of zilver, steeds integraal in gouden en zilveren speciën verwisselbaar zouden wezen”, — voorschriften omtrent de in acht te nemen verhouding tusschen den voorraad muntspeciën en de in omloop gebrachte biljetten werden daarbij niet gesteld, en de Directie, die bij de aanvaarding van haar taak de verklaring moest afleggen, „dat zij buiten het bereik was van eenige bescheiden tot navorsching der grondslagen, naar welke in andere landen soortgelijke instellingen bestierd werden”, huldigde van den aanvang af de leer, dat de behoefte aan het door haar uit te geven „circulerend medium” bepaald werd door „de wezenlijke tegenwaarde”, welke de Bank ter zake van hare credit-operatiën „ten pand behoudt”, gelijk zij in de eerste algemeene vergadering van deelhebbers, gehouden op den 25sten Maart 1828, te verstaan gaf. Zoodoende gold voor den omvang der operatiën feitelijk geen andere grens dan de meerdere

of mindere geweldheid van de biljetten der Bank, en daar deze in verband met den gebrekkigen toestand van het muntwezen, waarbij de omloop van kopergeld een hoofdrol speelde, als een meer gerieflijk ruilmiddel een goed onthaal vonden van den kant van het publiek, konden de operatiën op het gebied van disconteeringen en beleeningen zich gestadig uitbreiden, en doorleefde de Bank gedurende de eerste tien jaren van haar bestaan een tijdperk van grooten bloei, die aan de gelukkige deelhebbers dividenden van 12, 20 en eerlang zelfs van 32 en 33 percent deed ten goede komen, Maar weldra volgde een tijdperk van bittere reactie, toen het bleek, dat op de meest roekelooze wijze credit was verleend aan debiteuren, die buiten staat waren hunne geldelijke verplichtingen na te komen, en de Bank dientengevolge verliezen kwam te lijden, die haar maatschappelijk kapitaal schier geheel zouden hebben doen teloorgaan, indien aan den zoo benardden toestand niet het hoofd ware geboden door het ter algemeene vergadering van 5 Maart 1841 genomen, en door de Regeering bij beschikking van den 8en daaropvolgende no. 1 bekrachtigd besluit om over te gaan tot de kapitalisatie van het meerendeel der uitstaande vorderingen, voor zoo ver zij niet als volslagen hopeloos te beschouwen waren ¹⁾. Op dien voet werd tot een bedrag van f 4.634.815 aan wisselvorderingen uitstel van betaling verleend, en niet zonder goed gevolg, want al moest achtereenvolgens nog tot belangrijke afschrijvingen worden overgegaan, zoo kon uit de winsten, die de operatiën middelerwijl afwierpen, en die zeven jaren achtereen gereserveerd werden met onthouding aan de deelhebbers van elke winstuitdeeling gedurende dat tijdsverloop, het maatschappelijk kapitaal gaandeweg weder worden

¹⁾ De oorzaken van de crisis van 1841, die tot den geheelen ondergang der Bank had kunnen leiden, werden door den toenmaligen directeur-generaal J. D. Kruseman in een rapport van 8 Februari 1843 volgenderwijze uiteengezet: „Door het onttrekken van de Javasche stapelproducten, als suiker, koffie en indigo aan den particulieren handel” — om ze door de N. H. M. ten verkoop naar Nederland te doen zenden — en het vervallen der kustvaart, moesten de kooplieden van lieverlede naar andere middelen van bestaan omzien. In navolging van het Gouvernement moest de landbouw daartoe het middel aan de hand geven. Eigen middelen waren daartoe niet voldoende, waarom het geld der Bank tot dat einde werd gebezigd. Het spreekt van zelf, dat er dadelijk geen resultaten werden verkregen, weshalve men met de Bank op korte termijnen aangegane verbintenissen niet konde voldoen. Hierdoor werden de vorderingen der Bank hoe langer zoo aanzienlijker. Inmiddels hadden er eenige faillissementen plaats, en de Bank moest de endossanten der acceptatiën aanspreken; deze konden ook niet betalen; een algemeen failliet en de totale ondergang der Bank zouden daarvan het gevolg zijn geweest, zoodat eene kapitalisatie onvermijdelijk noodzakelijk was. Wanneer men de namen der gekapitaliseerde schuldenaren nagaat, zal men zien, dat velen derzelve in groote ondernemingen van landbouw zijn gewikkeld, waarvan sommigen meer, de anderen minder voordeelige resultaten verwachtten, terwijl de meesten, zoo hun geen geruime tijd wordt gegeven om hunne schulden aan de Bank af te dragen, der Bank groote verliezen zullen berokkenen”.

¹⁾ Bij circulaire van de Regeering werd aan de voornaamste burgerlijke en militaire ambtenaren te verstaan gegeven, dat aan den Koning, op Hoogstdezelfs uitdrukkelijk verlangen, opgaaf zou worden gedaan van degenen, welke zouden hebben medegewerkt om de Javasche Bank tot stand te brengen, alsmede van het door hen ingeschreven bedrag.

gereconstrueerd en opgevoerd tot het oorspronkelijk bedrag van f 2.000.000.

Maar ook uit anderen hoofde had het bestuur der Bank ernstig gevaar gelopen; want reeds ettelijke jaren vóór de moeilijkheden ontstonden, waaraan zij in 1841 het hoofd had te bieden, was de specievoorraad zoo goed als geheel uitgeput en de inwisselbaarheid der biljetten dus feitelijk geheel illusoir geworden. Vasthoudende aan de opvatting, dat met het uitgeven van biljetten veilig kon worden voortgegaan, mits de tegenwaarde aan vorderingen wegens „escompten, beleeningen en verleende credieten” slechts aanwezig was, had de Directie zich aan het bewaren van eene zekere verhouding tusschen de biljetten-circulatie en het specie-depôt in het minst niet laten gelegen liggen, en nu moge haar het verwijt van onzaakkundig en roekeloos beleid met goed recht voor de voeten kunnen worden geworpen, niet minder groot is de schuld van de Regeering aan den noodlottigen toestand, waarin de Bank jaren achtereen verkeerd heeft.

„Toen de Javasche Bank in 1828 werd opgericht”, zoo leest men o.a. op blz. 568 van Mr. P. Mijer's Levensschets van Jean Chrétien Baud, „bestond er een stelsel van vrijen handel en landbouw. Genoegzaam al de voortbrengselen van den grond werden destijds aan de Indische markt gebracht, zoodat er een natuurlijke toevloeiing van edele metalen bestond, terwijl de koper-circulatie beperkt was. Men behoefde toen niet voor remises de edele metalen te gebruiken. Deze bleven in de kelders der Bank, en men dacht er niet aan om zijne banknoten tegen specie te verwisselen. Tengevolge van de invoering van het cultuurstelsel werden de koloniale stapelproducten aan de Indische markt onttrokken en naar Nederland voor rijksrekening overgebracht. Daardoor hield aan de eene zijde de aanvoer van edele metalen op, terwijl aan de andere zijde de meeste remises niet konden worden overgemaakt dan juist in die metalen; waarvan het gevolg was, dat weldra de wisselkoers voor Java zeer nadeelig werd ¹⁾, en dat aldaar geen specie meer dan tegen een hoog agio te verkrijgen was”.

Nog oneindig grooter echter werden de moeilijkheden door de schier ongebreidelde uitgifte van kopergeld, die kort na 1830 onder het bestuur van Van den Bosch plaats vond. Steeds grootere hoeveelheden van dit minderwaardige betaalmiddel werden van Regeeringswege in omloop gebracht, en toen het ongerief hiervan voor het maatschappelijk verkeer te groot en te tastbaar werd, ontving de Bank, niet tegenstaande de ernstige tegenkanting van haar Directie (die ten slotte zwichten moest voor de Koninklijke bedreiging, dat bij verderen onwil het octrooi zou worden ingetrokken ²⁾), het bevel om tegen de door de Regeering bij haar te deponeeren koperen

duiten een koper-representeerend papier uit te geven dat tot een bedrag van f 3.000.000 zou worden in omloop gebracht, en dat dan ook een deel is gaan uitmaken van de geldcirculatie, die feitelijk weldra alleen uit koper bestond; want het van vroeger nog aanwezig goud en zilvergeld werd door de steeds toenemende kopercirculatie uit de kelders der bank en ten slotte ook uit het land verdreven ¹⁾.

Onder den samenwerkenden invloed van een en ander moest het speciedepôt van de Bank gestadig inkrimpen. Van ruim f 2.086.000 tegenover een biljetten-circulatie van f 2.166.750 bij het eind van het eerste boekjaar, was de metaalvoorraad bij het eind van het negende boekjaar 1836/37, waarover een winst van f 640.000 of 32 percent van het maatschappelijk kapitaal werd uitgekeerd gedaald tot f 526.224 tegenover een biljetten-circulatie van f 6.927.250; maar eerlang werd de toestand nog hopeloozer, want in Juli 1839 was de speciekas op een bedrag van f 18.678 na geheel uitgeput en van verdere verzilvering harer biljetten kon dan ook voor de Bank geen sprake meer wezen.

Toch bleef het verkeer er zich van bedienen, omdat men dit betaalmiddel nu eenmaal niet missen kon, en omdat men er op meende te kunnen vertrouwen, dat de Regeering, die zelf bleef voortgaan met het in betaling aannemen der biljetten, het publiek ten slotte zou weten te vrijwaren voor de gevolgen van een staat van zaken, waaraan zij voor een niet gering deel zelf schuldig stond. Schoon oninwisselbaar, bleef het bankpapier dus als algemeen betaalmiddel in omloop, zonder dat de Regeering in eenig opzicht tusschenbeiden behoefde te komen, en zeer waarschijnlijk zou deze toestand nog lang hebben kunnen voortduren, indien niet in het begin van 1845 het geval zich had voorgedaan, dat door den houder van een assignatie groot f 4598.70, afgegeven door het agentschap der Bank te Soerabaja, betaling in specie langs den weg van rechten geëischt werd. Die eisch werd door den rechter in eersten aanleg afgewezen (22 Mei 1845), hoofdzakelijk op grond van de overweging, dat een assignatie niet met een bankbiljet gelijk te stellen was, en dat door de Bank „dus wel en terecht presentatie was gedaan om de geëischte som in Javaansch bankpapier te betalen”; maar met deze uitspraak (die trouwens later door het Hoog Gerechtshof, 18 Aug. 1845, vernietigd werd) was het gevaar, dat de Bank dreigde van den kant van personen, die, gelijk de Gouverneur-Generaal goedvond aan het Opperbestuur te rapporteeren „met boos opzet bezig waren de meest mogelijke maatschappelijke ongelegenheden te verwekken”, niet afgewend; en ten einde nu eventuele verdere moeilijkheden te voorkomen, was reeds hangende de procedure, op dringend aanzoek van de Directie der Bank en van de Factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, en op het eenstemmig advies van de

¹⁾ In de jaren 1843, 1844 en 1845 werd de wisselkoers op Nederland genoteerd op 72 à 80 Nederl. courant voor 100 Ind. courant.

²⁾ Bij kabinetsmissive van 16 Juni 1832 no. 1141 werd de Bank op last van Zijne Majesteit aangeschreven: „aan de keuze van de meerderheid der deelhebbers te onderwerpen, óf intrekking van het octrooi, óf het deponeeren door het Gouvernement van een som kopergeld, drie milioen gulden niet te boven gaande, bij de Bank, en het uitgeven van een papieren munt of bon tot een gelijk bedrag aan toonder betaalbaar, onder zoodanige nadere bepalingen als met de directie zullen worden beraamd; zullende geen alternatief tusschen deze kunnen worden aangenomen.”

¹⁾ Het bij de Bank gedeponeerde kopergeld werd door de Regeering successievelijk weder tot zich genomen, teneinde in de behoeften van den staatsdienst te kunnen voorzien. Maar het daartegen valideerende koperpapier bleef onverminderd in omloop, en toen de Directie der Bank niet langer met dien staat van zaken genoegen meende te kunnen nemen, werd haar bij Gouv. besluit van 23 Augustus 1841 No. 1, tot bescheid gegeven, dat het van haar kant „even onkiesch als ongepast was” om de Regeering, bij de financiële moeilijkheden waaraan zij het hoofd had te bieden, met dergelijke bezwaren te komen lastig vallen.

Generale Directie van Financiën en van den Raad van Indië bij publicatie van 29 Maart 1845 (Ind. Stb. no. 10) aan de bank verboden „om gedurende den tijd van een jaar verwisselingen van door haar uitgegeven biljetten aan toonder tegen specie te doen”, en werd tevens „aan alle collegiën van justitie geïnterdiceerd om gedurende datzelfde tijdvak kennis te nemen van rechtsvorderingen, de strekking hebbende om de Bank tot zoodanige verwisseling te noodzaken.”

Zooals in den considerans van die publicatie te lezen staat, achtte de Regeering zich tot het nemen van dezen maatregel gerechtigd „bij ontstentenis van eenig ander wettig middel tot afwering van de nadeelen, welke voor het algemeen belang uit verplichte verwisseling der biljetten zouden voortvloeien;” maar de inwendige toestand der Bank was middelerwijl in vergelijking met eenige jaren tevoren reeds zeer aanmerkelijk verbeterd. Onder ultimo Maart 1845 toch was de specievoorraad reeds weder gestegen tot iets boven de f 3.000.000 bij een biljetten-circulatie van f 7.986.200, doch eerlang kreeg de Bank rekening te houden met eene geheel nieuwe orde van zaken in verband met de bij publicatie van 4 Februari 1846 (Ind. Stb. no. 3) verordende invoering van het receptienstelsel (Zie MUNTWEZEN), dat als overgangsmaatregel en als wegbereider tot het eindelijk herstel van het Indische muntwezen, in velerlei opzichten een einde maakte aan den gebrekkigen munttoestand, waarmede het maatschappelijk en handelsverkeer in het algemeen en de Javasche Bank meer in het bijzonder zoo vele jaren achtereen hadden te kampen gehad.

Doch eerst met de feitelijke inwerkingtreding der muntregeling van 1 Mei 1854 brak voor de Bank een tijdperk aan van meer normale ontwikkeling, dan zij tot dien tijd gekend had. Dank zij de betere muntverhoudingen, en de eerlang hiermede gepaard gaande trapsgewijze loslating van het tot zijne uiterste grenzen doorgedreven Gouvernementscultuur- en consignatiestelsel, nam het particuliere handelsverkeer gestadig in omvang en beteekenis toe, en de goede vruchten hiervan bleven voor de Bank niet uit. De van regeeringswege tot het herstel van het muntwezen naar Indië gezonden specie vloeide ten deele in de kas der Bank (van f 1.770.000 bij het eind van 't boekjaar 1855/56 steeg de specievoorraad van de Bank onder ultimo Maart 1862 tot f 10.080.000 en onder ultimo Maart 1865 tot f 20.845.000); aan de onvoorwaardelijke inwisselbaarheid van hare biljetten behoefde dus weldra door niemand meer te worden getwijfeld, en gaandeweg verkregen zij door den geheelen archipel het burgerrecht, zelfs in die streken, waar van de vestiging van een agentschap der Bank nimmer sprake was geweest.

Zodoende kon de Bank hare operatiën weder op gezonden en degelijken grondslag uitbreiden; maar in verband met dien gewijzigden toestand moest de vergroting van het maatschappelijk kapitaal daarbij vanzelf aan de orde komen, want geheel afgescheiden van de vraag, of een eigen kapitaal van 2 miljoen niet te gering moest worden geacht als waarborgfonds tot dekking van de verliezen, die op de operatiën mogelijkerwijs zouden kunnen geleden worden, stond men nu voor het feit, dat volgens de toenmalige begrippen, die zoowel door de Regeering als door de Directie der Bank gehuldigd werden, de aan de uitgifte van biljetten te stellen grens beheerscht werd door de hoegrootheid van het maatschappelijk kapitaal der Bank. Het toestaan van een

hoogere emissie dan het drievoud van dat kapitaal, achtte men eene bedenkelijke zaak; en zoo was men er niet dan schoorvoetend toe gekomen om het maximum der emissie bij Gouv. besluit van 24 Juli 1856 no. 4 vast te stellen op 6 miljoen, in plaats van het cijfer van f 5.258.575, waaraan men de Bank bij gouv. besluit van 27 October 1854 no. 2 gemeend had te moeten binden.

Een en ander vond plaats onder de werking van het in 1848 hernieuwde octrooi, waarin voor het eerst de bepaling voorkwam, dat de uitgifte een zeker door den Gouverneur-Generaal te bepalen bedrag niet zou te boven gaan; maar welk octrooi verder geen voorschriften bevatte omtrent de verplichte metaaldekking, Niet-vóór 1859, bij de hernieuwing van het octrooi tot ultimo Maart 1870, werd in deze van den aanvang af bestaande leemte voorzien door de bepaling van Art. 30, dat „geen uitgifte van bankbiljetten plaats heeft, tenzij de Bank minstens drie tienden van het uit te geven bedrag beschikbaar hebbe in wettige betaalmiddelen”, met dien verstande evenwel (art. 31), dat „de hoogste som, die op den in art. 30 bedoelden voet kan worden uitgegeven door den Gouverneur-Generaal, op 's Konings machtiging naar omstandigheden zou worden bepaald”, blijvende het evenwel aan de Directie overgelaten (art. 32) om ook, boven de vastgestelde hoogste som, biljetten uit te geven, „mits het volle bedrag daarvan in wettige betaalmiddelen bij de Bank beschikbaar zij boven en behalve de volgens art. 31 verplichte reserve”.

In verband nu met deze bepalingen werd het maximum der emissie vastgesteld op 7 miljoen, welk bedrag reeds spoedig ontoereikend werd bevonden, met het oog op de toenemende credietaanvraag van den kant van den handel; doch van verdere uitbreiding wilde de Regeering niet weten, zoolang de bij de jongste octrooi-vernieuwing voorgescreven vergroting van het maatschappelijk kapitaal tot 4 miljoen haar beslag niet zou hebben erlangd. In den loop van het boekjaar 1860/61 kwam deze zaak in orde, en toen volgde bij Gouv.-besluit van 31 Juli 1860 no. 5 ook de vergunning het maximum tot 10 miljoen op te voeren; maar ook deze uitbreiding van de operatiemiddelen der Bank bleek weldra volkomen onvoldoende te zijn. „Bij de steeds toenemende uitbreiding van handel en industrie”, dus leest men op bl. 7 van het verslag over het boekjaar 1861/62, „waren de operatiën der Bank weldra in zoodanige mate gestegen, dat veelal van het geheele operatie-kapitaal slechts een zeer gering bedrag beschikbaar overbleef”.

Niettegenstaande de opvoering van de disconto-rente tot 8 en 9 percent, was de behoefte aan crediethulp in de laatste helft van 1861 zóó dringend, dat de Directie, ten einde „den handel voor groote moeilijkheden te bewaren”, op eigen verantwoordelijkheid de haar van Regeeringswege gestelde operatiegrens met een paar ton gemeend had te mogen overschrijden, — eene handeling die zeer euvel werd opgenomen, en haar eene ernstige vermaning op den hals haalde, — en toen zij zich op grond van dien onhoudbaren stand van zaken tot de Regeering wendde met het bescheiden verzoek om het maximum der emissie te verhoogen met 2 miljoen en mitsdien te brengen op 12 miljoen, werd dit verzoek eerst na verloop van ruim een jaar ingewilligd, onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat de Bank haar eigen kapitaal andermaal met een gelijk bedrag van 2 miljoen zou uitbreiden. (Gouv. besluit van 24 Oct. 1862 no. 1).

De tweede kapitaalsvergroting, die met het oog op het juist inzicht, dat men sedert in bankzaken verkregen heeft, veilig achterwege had kunnen blijven, werd der Bank dus in den vollen zin des woords afgedwongen, en hangende de hiersaan voorafgaande maatregelen, bleef de toestand van de Indische geldmarkt, tot groot nadeel van het algemeen, steeds even gespannen. Gedurende het geheele jaar 1862, op het tijdstip dat het te veilen quantum gouvernement-suiker verdubbeld, en voor het eerst met den verkoop van gouvernement-koffie een proef zou genomen worden, was de operatiekracht der Bank zoo goed als geheel uitgeput. In September en October 1862 zou door het Gouvernement voor eene waarde van 5 miljoen aan producten verkocht worden, maar niettegenstaande de welvoorzien specie-kas was de Bank niet bij machte één pikol product te beleenen. Volgens haar toenmalig octrooi toch moesten beleeningen op koopwaren steeds achterstaan voor die op goud en zilver, en zoo bedroevend was het op dat oogenblik, niet tengevolge van innerlijke zwakte, maar tengevolge van de haar door de Regeering gestelde operatiegrens, met de midelen der Bank gesteld, dat in een door den handel van Batavia aan de Regeering ingediend request van 18 October 1862 moest gewezen worden op het ongehoorde feit, dat op een geldswaardig bedrag van ruim f 300.000 aan gemunt en ongemunt goud niet meer dan f 50.000 in beleening had kunnen worden voorgeschoten, omdat de Bank niet andermaal op eigen gezag de haar gestelde operatie-grens wilde overschrijden.

De bij Gouv.-besluit van 24 Oct. 1862, voor den tijd van één jaar toegestane voorwaardelijke uitbreiding der emissie met 2 miljoen, die bij Gouv.-besluit van 30 October 1863 definitief werd vastgesteld, bracht eenige hulp in den nood; maar geen afdoende hulp, evenmin als de bij Gouv.-besluit van 12 December 1864 no. 2 toegestane verhooging van het maximum tot 15 miljoen, want in de eerste helft van 1866 werd de toestand nog benarder dan hij in de zorgvolle jaren 1861 en 1862 geweest was. Niettegenstaande het disconto achtereenvolgens tot 9, 10 en 10½ percent verhoogd werd, bleef op 28 Februari 1866, nog slechts f 100.000 aan beschikbaar operatie-fonds over, en zag de Bank zich in de zonderlinge noodzakelijkheid gebracht om hare portefeuille bij Regeeringscollegiën te gaan redisconteren, terwijl maatregelen beraamd werden om zich zelfs tot 's lands kas te wenden ter bekoming van de hulp, die zoo dringend noodig was, niet uit gebrek aan middelen, want de speciekas was ruim voorzien, maar omdat de Bank zich die middelen niet kon ten nutte maken tengevolge van de bepalingen, waardoor hare operatiekracht totaal verlamd werd ¹⁾.

Door eene hernieuwde uitbreiding van het maximum tot 18 miljoen bij Gouv.-besluit van 23 Juni 1866 no. 10, en tot 20 miljoen bij Gouv. besluit van 26 September daaraanvolgende no. 4, werd aan de

bestaande bezwaren weder voor een tijd lang tegemoet gekomen, en gedurende eenige jaren achtereen bleef de geldmarkt voor nieuwe stoomissen gevrijwaard, omdat in verband met de uitbreiding van den werkkring van verschillende particuliere credietinstellingen, die gaandeweg verzezen waren (Nederl. Indische Handelsbank, Rotterdamsche Bank, Internationale Crediet- en Handelsvereniging Rotterdam, en de Chartered Bank of India, Australia and China), de crediet hulp der Javasche Bank in mindere mate, dan toen zij nog het rijk alleen had, behoefde te worden ingeroepen. Van ruim 15 miljoen in de jaren 1866/68 daalden de uitzettingen allengskens tot beneden de 10 miljoen in het begin van boekjaar 1871/72; maar toen de zaken eerlang een anderen keer namen, en de operatiën zich gestadig uitbreidden, voornamelijk ten gevolge van het aan de markt komen van grootere hoeveelheden particuliere producten, toen kwam de Directie weder te staan voor een toestand, die, gelijk zij in haar verslag over 't boekjaar 1874/75 bl. 11 opmerkte, „haar met nadruk de beperktheid van de operatiemiddelen der Bank in herinnering moest brengen”. In een aan de Regeering ingediende missive van 8 Sept. 1874 zette zij dien toestand omstandig uiteen, met dringend verzoek om ten spoedigste het maximum der emissie te willen vaststellen op 25 miljoen; en ditmaal had de Bank de voldoening, dat haar verzoek reeds bij Gouv.-besluit van 19 September 1874 (Ind. Stb. no. 220) werd ingewilligd, in afwachting van de beslissing van het Opperbestuur op het reeds eenigen tijd tevoren van de Bank uitgegane voorstel om, met *algeheele terzijdestelling van elk maximum*, den waarborg voor de uitgegeven biljetten alleen te zoeken in het speciedepôt, en de papircirculatie in Indië voortaan aan dezelfde regelen te binden en te doen gehoorzamen, die door een veeljarige toepassing in Nederland volkomen proefhoudend waren bevonden. Die beslissing viel gunstig uit; bij ordonnantiën van 18 Maart 1875 (Ind. Stb. no. 75 en 76) kregen de voorstellen van de Bank hun beslag; want voor den vervolge zou alleen de bepaling gelden, dat het gezamenlijk bedrag van omloopende bankbiljetten, bankassignatiën en rekeningcourantsaldo's steeds voor minstens twee vijfde gedeelte door munt of muntmateriaal moet gedekt zijn. En zoo werd haar dus, meer nog ten gerieve van het verkeer, dan tot haar eigen geldelijk voordeel, geschonken wat haar tot dien tijd steeds had ontbroken: het vermogen om door het uitgeven van niet ten volle door metaal gedekte biljetten te gemoet te komen aan eene tijdelijke meerdere behoefte aan circulatie-middelen.

Van welk een overwegend belang de in 1875 tot stand gebrachte hervorming, — een van de gewichtigste momenten in de geschiedenis der Bank, nadat zij den onspoed der jaren 1841 en volgende was te boven gekomen — voor het verkeer geweest is, bleek reeds spoedig. Gedurende de eerste helft van 1876 bleef de credietvraag, zooals in dien tijd van het jaar gewoonlijk het geval is, tamelijk beperkt, maar bij de nadering van het afscheepseizoen, in den aanvang van het tweede semester, begon zich een zoo levendige vraag naar geld te openbaren, (van f 12.800.000 in den aanvang van April 1876, stegen de uitzettingen in September daaraanvolgende tot boven de f 23.000.000), dat weder ernstige moeilijkheden zouden zijn ontstaan, indien de Bank nog aan het verplichte maximum van f 25.000.000 ware gebonden geweest.

Bovenal echter in het zorgvolle crisisjaar 1884 kwamen de zegenrijke gevolgen van de bankregeling

¹⁾ Op bovengenoemden datum van 28 Februari 1866 bezat de Bank een speciekas van f 17.439.816, terwijl aan dadelijk opschbare schulden (bankbiljetten, saldo's en assignatiën) een bedrag van f 27.838.934 uitstond. Volgens de *thans* geldende bepalingen zou de bank op dat oogenblik dus van een nog beschikbaar metaalsaldo van f 6.304.253 voor verdere operatiën hebben kunnen partij trekken, terwijl haar volgens de *toen* geldende bepalingen slechts een beschikbaar operatiefonds van f 100.882 overbleef.

van 1875 duidelijker dan ooit aan het licht. Immers, wanneer de oude regeling op het stuk der emissie — drie tienden metaaldekking met een maximum uitgifte van 25 miljoen — nog kracht van wet had gehad, zouden de operatiemiddelen reeds in den loop van Juli 1884, dus lang vóór de storm losbrak, die het meerendeel der particuliere credietinstellingen dreigde omver te werpen, met een opereerend kapitaal van nog geen 20 miljoen zijn uitgeput geweest, terwijl de behoeften van het verkeer in het laatst van November en het begin van December tot bij de 26 miljoen stegen; en in de gegeven omstandigheden zou eene te beperkte operatiekracht van de Javasche Bank de noodlottigste gevolgen na zich hebben gesleept, en tot eene maatschappelijke ontbinding hebben kunnen leiden, waaruit voor handel en nijverheid, en ook voor den Staat zelve, de grootste politieke en financiële moeilijkheden zouden ontstaan zijn. Dank zij echter de nieuwe regeling — vier tiende metaaldekking zonder maximum — bleven de dadelijk opeischbare schulden der Bank, ook toen hare credieten de grootste uitbreiding erlangd hadden (met f 25.886.000 op 3 December 1884) nog voor ruim 50 procent door metaal gedekt; en het is thans niet twijfelachtig meer, dat groote en onherstelbare rampen in de handelswereld zijn voorkomen door de gerustheid, die de wekelijks openbaar gemaakte bankstaten verwekten, dat, waar alle andere credietinstellingen zich moesten beperken en terugtrekken, de Javasche Bank steeds bij machte bleef om aan elke soliede, tijdelijke credietvraag te voldoen. Zoodoende heeft zij het hare kunnen bijdragen tot redding uit den zoo hoogst neteligen en gevaarvollen toestand; want zonder de buitengewone hulp, die de Javasche Bank verlenen kon, en in meer dan één geval verleend heeft, zij het ook soms met terzijdestelling, zoo niet verkrachting van de bepalingen, waaraan hare Directie krachtens Octrooi gebonden was, zou het volstrekt onmogelijk geweest zijn, om den tijd te winnen voor het tot stand brengen in Nederland van de combinatiën, wier optreden aan het wankelend verkeer den meer blijvenden steun heeft geschonken, welke noch zij, noch eenige andere instelling in Indië verleen kon. Zij stond dan ook meer dan eens voor hare verantwoordelijkheid van nabij rakende uiterst moeilijke beslissingen, die geen moeilijk overleg zouden geeischt hebben, indien een ettelijke jaren te voren van haar uitgegaan voorstel ingang bij de Regeering had kunnen vinden. Bij gelegenheid namelijk van de aan de orde zijnde verlenging van het met ultimo 1880 ten einde loopende Octrooi had de directie krachtig geijverd voor het verkrijgen van de bevoegdheid tot het tijdelijk verstrekken van gelden tegen onderpand van hypotheecaire inschulden. „Wie over de zaak nadenkt,” dus leest men op bl. 11 van het Verslag van den President over boekjaar 1879/80, „moet inzien, dat de eigenaardige verhoudingen, die de Bataviasche geldmarkt kenmerken wegens het ontbreken van eene eigenlijke effectenmarkt, en nu gelduitzettingen in hypotheek schier het eenige middel tot rentewinning zoo voor particulieren als voor geldinstellingen is, op een gegeven oogenblik onoplosbare moeilijkheden kunnen doen geboren worden, wanneer de gelegenheid niet bestaat om, zelfs voor korten tijd, gelden te kunnen opnemen onder verband van niet dadelijk opvorderbare waarden. Die gelegenheid ontbreekt thans geheel en al, en werkelijke behoefte en billijke eisch brengen in het belang van het algemeen dan ook onzes erachtens mede haar bij de Javasche bank open te stellen.” Maar er

volgde nul op het rekest, en eerst de crisis van 1884 heeft de Regeering de oogen geopend. Sedert is in het Octrooi van 1906 de verlangde bevoegdheid onder zekere restrictiën aan de Bank verleend. Zie over deze aangelegenheid Economist van 1906, deel I, bl. 85/88.

Kon dus in 1884 een voor het verkeer hoogst dreigend gevaar door bemiddeling der Javasche Bank worden afgewend en bezworen, toch bleek weldra, dat de gewijzigde toestanden en verhoudingen, welke de crisis van 1884 deden geboren worden, eene voor de Bank zeer ernstige schaduwzijde hadden. De gelden, die ter redding van de in moeilijkheden geraakte particuliere credietinstellingen en cultuurbanken in Nederland bij wijze van obligatieleeningen tot een gezamenlijk bedrag van f 27½ miljoen waren bijeengebracht, vloeiden voor een goed deel naar Indië, en brachten eene opeenhooping van beschikbare middelen teweeg, die de werkelijke behoefte reeds spoedig verre te boven ging. Terwijl vóór 1884 de crediethulp der Javasche Bank op ruime schaal was ingeroepen door de particuliere banken, traden dezen thans als credietgevers op disconto- en beleening-gebied met haar in mededinging, en zoo zag de Bank hare credietoperatiën schier van jaar tot jaar inkrimpen, en van gemiddeld f 17.049.000 in 't boekjaar 1884/85 tot gemiddeld f 6.334.000 in 't boekjaar 1889/90 terugloopen, een lager cijfer dan sedert het boekjaar 1857/58 ooit was voorgekomen. Maar hiermede was ook het laagstestandpunt bereikt. De meer vrijgevege bepalingen van het octrooi van 1891 stelden haar in staat om hare operatiën ook op het gebied van den buitenlandschen wisselhandel uit te breiden, en een deel van hare operatiemiddelen in Nederland rentegevend aan te wenden, terwijl zij tevens de bevoegdheid erlangde om haar *geheele* maatschappelijk kapitaal ten deele in effecten en ten deele in hypotheeken rentegevend te beleggen¹⁾.

¹⁾ Van geldbelegging in hypotheeken en effecten is voor de Bank eerst sprake geweest onder de werking van het octrooi van 1848, waaruit de in het octrooi van 1837 voorkomende bepaling, dat 10 percent van de overwinst boven 9 percent van het maatschappelijk kapitaal zou ten goede komen „aan zoodanige liefdadige gestichten als daartoe door den Gouverneur-Generaal zullen worden aangewezen,” vervangen werd door het voorschrift, dat één derde van de zuivere winst zou strekken „tot het daarstellen en voeden van een reservefonds”, totdat dit fonds vijftig ten honderd van het maatschappelijk kapitaal zou bedragen. In verband hiermede werd bij Gouv.-besluit van 17 December 1853 no. 7 machtiging aan de bank verleend om dat fonds te beleggen in inschrijvingen op het Grootboek of in certificaten Werkelijke Schuld, in schuldbriefven ten laste van Nederlandsch-Indië en in hypotheeken, met bevoegdheid de rente van een en ander onder de algemeene inkomsten der Bank op te nemen. Het reservefonds nu was bij het eind van 't boekjaar 1859/60 gestegen tot 1 miljoen, en werd krachtens gouv.-besluit van 18 Mei 1860 no. 5 gekapitaliseerd, bij de volgens het octrooi van 1859 voorgescreven uitbreiding van het maatschappelijk kapitaal tot f 4.000.000; maar tot opzegging van hare hypotheecaire en andere beleggingen werd de Bank hierdoor niet verplicht, want art. 44 van dat octrooi juncto artikel 27, schonk haar de bevoegdheid om één vierde gedeelte van het maatschappelijk kapitaal, dus een bedrag van f 1.000.000

Als een gevolg van een en ander brak voor de Bank een tijdperk van hernieuwden bloei aan, en zag zij den omvang van hare credietoperatiën van het zooveen genoemde gemiddelde van f 6.334.000 weder stijgen tot f 9.056.000 in 1890/91, en met inbegrip van de operatiën van het met 15 Mei 1891 geopende Bijkantoor in Nederland tot f 19.609.000 in 1891/92; tot f 21.694.000 in 1892/93 en tot f 19.985.000 in 1893/94. In de daarop volgende 10 jaren namen deze cijfers nog geleidelijk toe, maar vooral sedert het jaar 1906 is er voor de Javasche Bank een nieuw tijdperk aangebroken, in hare geschiedenis zonder wederga. Met ingang van 1 April 1906 was het z.g. nieuwe octrooi ingegaan, feitelijk zonder groote veranderingen ten opzichte van het op 31 Maart 1906 afgeleopen oude octrooi. Allerwege waren echter reeds kenteekenen voor hen die scherp wilden zien, dat eene verandering in de economische toestanden onzer O. I. Koloniën gaande was. Onder het krachtige bestuur van den Gouverneur Generaal J. B. van Heutsz werd allerwege op de buitenbezittingen orde en rust gebracht, een betere erkenning van het Nederlandsche gezag, waardoor de welvaart op die buitenbezittingen zienderoogen toenam; import en export, scheepvaartverkeer, verkeer op spoor- en tramwegen was bijna in alle richtingen

en na de uitbreiding van het maatschappelijk kapitaal tot 6 miljoen, een bedrag van f 1.500.000, voor dergelijke uitzettingen aan te wenden. Hiermede bleef de Bank dan ook geregeld voortgaan, doch bij de hernieuwing van het octrooi in 1870 werd haar die bevoegdheid ontnomen, en gelast (ordonnantie van 6 Maart 1871 no. 5) om zich binnen een termijn van vijf jaren van alle hypothecaire vorderingen te ontdoen, met dien verstande, dat telken jare een vijfde deel zou moeten worden afgelost. Het gelukte der Directie echter om de Regeering op dit besluit te doen terugkomen, en om bovendien het voor beleggingen in hypotheeken en effecten beschikbaar bedrag te doen vaststellen op één derde van het kapitaal of 2 miljoen, plus het bedrag van het krachtens het octrooi van 1870 opnieuw in het leven geroepen reservefonds. Bij het octrooi van 1880 werd de gestelde grens uitgebreid tot de helft van het kapitaal of 3 miljoen, en eindelijk werd bij het octrooi van 1891 aan de Bank de bevoegdheid verleend, tot belegging van het *geheele* maatschappelijk kapitaal in Nederlandsche of Nederlandsch-Indische Staatsschuld en in andere te Batavia, te Amsterdam of op andere voorname plaatsen in Europa dagelijks verhandelbare schuldbewijzen, of in eerste hypotheeken op onroerende goederen in Nederlandsch Indië, met dien verstande evenwel, dat in hypotheeken ten behoeve der Bank nimmer meer dan één derde van haar gestort kapitaal mag worden belegd. Dienovereenkomstig was op ulto. Maart 1915 van het kapitaal ad. 6 miljoen belegd:

in Effecten	f 5.517.744.—
in Hypotheeken	- 75.000.—

of te zamen	f 5.592.744.—
terwijl de gelden van het reservefonds ad f 3.119.491.— belegd waren:	

in Effecten	f 2.753.988.—
in Hypotheeken	- niets.

of te zamen	f 2.753.988.—
-------------------	---------------

toenemend, en ook de werkring der Javasche Bank moest met die vermeerdering op ander gebied gelijken tred houden; hare uitzettingen, maar vooral de omloop harer bankbiljetten werden aanmerkelijk grooter. Daarbij kwam dat de zuivering van den N. I. Archipel van vreemde munt, bepaaldelijk van dollar-munt in verschillende soorten in het gewest Oostkust van Sumatra (zie onder MUNTWEZEN) en de vestiging van een aantal nieuwe kantoren der Bank (zie hieronder) ook uitbreiding aan haren werkring gaf.

Boven is reeds in het kort medegedeeld dat bij de octrooiwijziging, in 1891 ingegaan, bepaald was dat een Bijkantoor der Javasche Bank in Nederland zou worden opgericht; tot dien tijd was de Nederlandsche Handel-Maatschappij in Nederland de vertegenwoordigster der Javasche Bank, gelijk deze laatste nog bijv. te Makassar tot 1908 de vertegenwoordigster der N.H.M. is gebleven. De heeren B. Heldring, destijds directeur der Kasvereniging, later directeur en president der Ned. Handels-Mij. en Mr. N. P. van den Berg zijn de krachtigste pleiters geweest voor de oprichting van een eigen Bijkantoor der Bank te Amsterdam. Aanvankelijk zat daarbij wel in de eerste plaats de gedachte voor om de midelen der Javasche Bank door uitzettingen in Europa meer vruchtdragend te maken, en had men voor dit doel ook de bevoegdheid aan de Javasche Bank toegekend om eene portefeuille te houden van in het buitenland betaalbare wissels, doch steeds meer kwam de uitmuntende maatregel van het hebben van een eigen kantoor in Amsterdam voor de behandeling der belangen van de Javasche Bank tot zijn recht, tot dat in den loop der jaren het Bijkantoor der Bank te Amsterdam zijne onmisbaarheid volledig heeft bewezen en een der belangrijkste afdelingen der Bank is geworden, niettegenstaande steeds gestreng is vastgehouden aan het beginsel dat het Bijkantoor geen eigen zaken doet, doch uitsluitend de belangen der kantoren in N.-Indië vertegenwoordigt.

In 1891 werd aan de bevoegdheid tot het houden eener buitenlandsche wisselportefeuille de beperking opgelegd, dat het bedrag dier portefeuille niet langer dan gedurende een tijdvak van twee maanden de som van het beschikbare metaalsaldo mocht te boven gaan, waaronder te verstaan het bedrag aan edel metaal, dat de Bank bezit boven 40 % van het geheel harer dadelijk opvraagbare obligo's (bankbiljetten, rek.-courant saldi-credit, en bankassignatien nog in omloop). Deze beperking was echter wel beschouwd vrijwel gedachtenloos in het octrooi van 1891 gebracht, bepaaldelijk in navolging van een soortgelijk voorschrift voor De Nederlandsche Bank. Men had daarbij echter uit het oog verloren het groote verschil in de wisselmarkt van de koloniën en het moederland. In Nederland bestaat steeds een belangrijk aanbod van binnenlandsche wissels, en de portefeuille van De Nederlandsche Bank bestaat daaruit voor vele miljoenen. De binnenlandsche wissels in de N. I. koloniën zijn echter schaarsch, en bestaan voornamelijk uit promessen van Chineesche, Arabische en inlandsche koopers van goederen van een betrekkelijk klein aantal importhuizen, terwijl verder de binnenlandsche promessen veelal hun grond vinden in geldleeningen, maar al te dikwijls niet vreemd aan woeker. Dat binnenlandsche papier is dus slechts voor een betrekkelijk gering bedrag geschikt om in de portefeuille eener circulatiebank te komen; daarentegen bestaat de groote industrie en de be-

langrijke handel van Ned. Indië in de koloniale producten als suiker, rijst, thee, koffie, copra, tabak, kapok, katoen, mais, rubber, tin, enz., al welke artikelen voor verreweg de groote meerderheid bestemd zijn voor export, voornamelijk voor Nederland en Engeland en Engelsche Koloniën, en overigens naar alle deelen van de wereld. De wissels voor financiering dezer goederen zijn dus betaalbaar in Nederland, in Engeland, enz., dus zoo goed als allen buiten Ned. Indië. Indien dus de Javasche Bank ook op het gebied van den wisselhandel de inheemsche industrie en handel van de koloniën wil steunen, dan moet zij ook die wissels nemen, al zijn zij betaalbaar buiten de koloniën. Jaren lang had de Javasche Bank niet veel overlast ondervonden van die beperking, omdat wegens den niet zoo grooten omvang van zaken in de koloniën de metaalvoorraad der Javasche Bank in den regel ruim bleef, en die beperking dus niet belemmerend optrad. Toen echter die ongekend groote opleving in onze koloniën was aangevangen en zelfs steeds meer voortgang maakte, bleek eerstens dat die beperking de Javasche Bank op den duur zeer zou belemmeren om handel en industrie van het eigen land voldoende te steunen, doch tevens werd nu duidelijk dat daarmede bovendien het middel getroffen werd, waardoor de Javasche Bank haren metaalvoorraad langs een voor een Oostersch land natuurlijken weg kon aanvullen. Immers daar Ned. Indië geen eigen munt en geen eigen goudmarkt heeft, moet het zijn metaalvoorraad betrekken uit Nederland, of voor zooverre die uit goud mag bestaan niet van eigen muntslag, uit Engeland, of in den laatsten tijd uit N.-Amerika; de tegenwaarde voor het verkrijgen van dit metaal kon echter het best verkregen worden uit het provenu dier z.g. buitenlandsche wissels. Hoe meer metaal dus door die opleving voor den N. I. geldsomloop van de Bank werd opgeëischt en hoe grooter de uitgifte van biljetten tegenover den bestaanden metaalvoorraad werd, hoe minder wissels de Javasche Bank zou kunnen nemen, waardoor juist een der beste middelen voor de aanvulling van den geldvoorraad haar werd ontnomen. Verhooging der discontorente van de circulatiebank zou hier niets geholpen hebben; want er werd niet een overmatig crediet van de Javasche Bank gevraagd, en de import was niet te groot geworden; integendeel, de export nam juist steeds toe; verhooging van rente had dus ten eenenmale het doel gemist en was ook volstrekt overbodig. Daarop is bij de Kon. Besluiten van 17 Januari 1908 en 7 Mei 1909 het octrooi in dier voege veranderd, dat de bewuste beperking hiertoe werd teruggebracht dat niet langer dan gedurende zes maanden het tweevoud van het beschikbaar metaalsaldo mocht overtroffen worden. De Javasche Bank verkreeg daardoor de gelegenheid hare geheele bankpolitiek in verband met de steeds stijgende eischen voor den geldsomloop in Ned. Indië te richten op een onbelemmerden aanvoer van edel metaal naar de koloniën, in den vorm van Nederlandsche munt voor de circulatie van geld, en in sovereigns, eagles of gouden baren waar het gold haren metaalvoorraad te vergrooten ten einde te kunnen voldoen aan de ook steeds toenemende vraag naar hare bankbiljetten, eveneens voor de circulatie, terwijl voor de grootere uitgifte dezer biljetten natuurlijk een minstens evenredig grootere metaaldekking aanwezig moest zijn. Niet alleen de aanvoer van metaal werd daardoor op eenvoudige en logische wijze mogelijk gemaakt, maar ook afvloeiing van metaal voor verrekening van anders te hooge

wisselkoersen met het buitenland of met Nederland werd daardoor voorkomen, op soortgelijke wijze als bijv. de Deutsche Rijksbank in den lateren tijd vóór den oorlog haren goudvoorraad beschermde door de saldi, die zij voor dit doel buiten Duitschland aanhield. Nog nimmer had de Javasche Bank zoozeer hare taak van *circulatiebank* kunnen vervullen; niet alleen toch was zij in staat een aanvoer van Nederlandsch zilver tot een bedrag van ongeveer 70 millioen gulden uit het moederland te financieren en haren metaalvoorraad in Nederland en Nederlandsch Indië nog met ongeveer de helft van dat bedrag in Nederlandsche gouden munt te vergrooten, maar ook in sovereigns heeft zij naar verhouding een zeer belangrijk bedrag kunnen verwerven, zonder dat de wisselkoersen of rentevoet in Ned. Indië daardoor ook maar eenigszins verhoogd behoeften te worden; juist integendeel. De Javasche Bank heeft daarmede tot in de uiterste consequenties een wetenschappelijk systeem voor eene Oostersche circulatiebank toegepast, dat in het kort met den aangenomen wetenschappelijken naam van „Gold-exchange-systeem” wordt aangeduid, en dat in de laatste 10 jaren door ongeveer alle Oostersche landen van beteekenis is aangevaard: door de Straits Settlements en Britsch-Indië ten opzichte van Engeland, door de Philipijnen ten opzichte van Amerika, en dat ook thans van verschillende zijden wordt aangeraden voor China ten opzichte van zijn financieelen toestand tot Europa, en voor eenige Zuid-Amerikaansche Staten ten opzichte van het geldecentrum New-York, nadat ook Brazilië en Argentinië voor de regeling van hun eigen munttoestanden eene soortgelijke organisatie met Londen met groot succes in werking hadden gesteld. Het kan voor onze Koloniën een pluim op den hoed zijn dat dit systeem aldaar feitelijk reeds sedert 1875 bestaat, hoe onvolkomen de uitvoering aanvankelijk ook was, en dat hieraan is te danken dat onze koloniën zijn gespaard gebleven voor de buitengewone moeilijkheden in verband met de daling van de zilverwaarde, waaronder o.a. de Engelsche koloniën in zoo hevige mate hebben geleden. Eerst in de latere jaren is dit in Engeland en in Amerika volledig ingezien (zie o.a. de Geschriften van Prof. J. M. Keynes te Cambridge en van C. A. Conant, Harrison, Prof. Jer. Jenks en Prof. Kemmerer, allen Amerikaansche deskundigen op munt en bankgebied); en aan den anderen kant moeten wij rusterlijk erkennen dat in Nederland en zijne koloniën helaas maar zeer weinig personen waren, die een dergelijk stelsel begrepen of zelfs maar het bestaan daarvan vermoedden, zoodat Nederl. Indië in dit opzicht, met uitzondering van het oordeel van enkele helderziende mannen (als o.a. Mr. N. P. van den Berg, die reeds sedert 1871 in deze richting geijverd heeft, ook al werd zijn eindoordeel eerst in den loop der tijden definitief gevormd) sedert 1875 vrijwel onbewust den goeden weg heeft ingeslagen en daarop is gebleven. Hetzelfde wordt ook door Prof. J. M. Keynes van de Engelsche koloniën opgemerkt in zijn uitmuntend en scherp gesteld boek „Indian Currency and Finance”, doch slechts naar aanleiding van den nieuwen koers, die Engeland ten opzichte van het bank- en muntwezen zijner koloniën in ongeveer de laatste 10 jaren is ingeslagen. De Javasche Bank heeft zoozeer met succes dit systeem kunnen toepassen, dat zij, niettegenstaande de in verhouding zeer groote metaalaanvoeren en de toeneming van hare obligo's in maxima van f 59.5 millioen in 1903 tot f 162.9 millioen in 1914, en van hare uitzettingen van ongeveer f 20 millioen

in 1893/4 tot f 108.8 millioen in 1914, — haren rente-voet in den regel laag heeft kunnen houden, en tijdens de grootste vermeerdering in al deze cijfers zelfs doorlopend ongewijzigd heeft kunnen handhaven op 3.5 % voor disconto van handelswissels van Augustus 1909 tot op het oogenblik dat wij dit schrijven (Februari 1916), dus ook gedurende den

tijd van den oorlog, terwijl in die jaren alle andere circulatie-banken veelvuldige wisselingen in haar discontorente moesten brengen, en deze dikwijls op zeer belangrijk hooger dan 3.5 % moesten vaststellen. Die buitengewone toeneming in de zaken der Java-sche Bank kan duidelijk blijken uit den volgende staat van eenige belangrijke hoofden van de balans:

Beknopt overzicht van eenige belangrijke cijfers in het bedrijf der Jav. Bank in de laatste 14 jaren

	Obligo's						Gebouwen	Inventaris				
	hoogst			laagst								
1901/02	30 Oct.	1901	f 65.621.489	35	26 Febr.	1902	f 57.724.032	65	f 213.000	—	f 47.138	09
1902/03	16 Apr.	1902	60.710.716	11	26 Nov.	1902	52.122.086	80	200.000	—	47.260	—
1903/04	14 Oct.	1903	59.550.966	64	23 Mrt.	1904	53.554.465	36	195.000	—	45.980	—
1904/05	24 Aug.	1904	61.029.297	47	11 Mei	1904	53.438.562	76	180.000	—	46.170	—
1905/06	11 Oct.	1905	65.839.981	57	12 Apr.	1905	56.411.658	07	189.000	—	42.740	—
1906/07	21 Nov.	1906	71.935.444	63	11 Apr.	1906	61.263.356	88	209.000	—	41.500	—
1907/08	13 Nov.	1907	75.193.889	58	10 Apr.	1907	68.743.627	58	217.500	—	30.000	—
1908/09	9 Sept.	1908	87.787.034	38	22 Apr.	1908	70.035.129	03	387.000	—	27.500	—
1909/10	23 Mrt.	1909	100.346.179	73	7 Apr.	1909	83.026.474	96	506.501	—	25.100	—
1910/11	10 Sept.	1910	109.602.203	43	2 Apr.	1910	98.628.111	02	794.501	—	29.506	—
1911/12	4 Nov.	1911	122.102.811	77	22 Apr.	1911	105.304.667	17	962.501	—	21.002	—
1912/13	16 Nov.	1912	128.169.634	22	27 Juli	1912	115.995.934	82	1.145.501	—	14.909	—
1913/14	24 Mei	1913	130.297.012	—	23 Aug.	1913	115.366.417	39	1.209.501	—	18	—
1914/15	17 Oct.	1914	162.997.682	46	2 Mei	1914	119.920.064	63	1.163.001	—	18	—
1915/16												

	Onkosten.	A f s c h r i j v i n g :			
		Gebouwen.	Inventaris.	Aanmaak B.B.	Totaal.
1901/02	f 428.948 32	f 16.000 —	f 5.844 50	f 50.000 —	f 71.844 50
1902/03	456.040 08	15.381 22	6.994 27	50.000 —	72.375 49
1903/04	449.753 82	16.079 60	4.871 09	75.000 —	95.950 66
1904/05	463.374 49	15.120 31	4.421 24	81.912 30	101.453 85
1905/06	487.491 80	29.568 66	10.977 25	77.471 65	118.017 56
1906/07	479.206 27	97.364 63	13.288 33	98.133 14	208.786 10
1907/08	566.049 60	82.552 16	30.172 10	45.974 41	158.698 67
1908/09	577.436 99	31.308 22	23.322 79	51.057 26	105.688 27
1909/10	589.592 19	50.268 48	23.090 44	59.851 61	133.210 53
1910/11	645.791 94	55.083 22	33.899 69	54.432 08	143.414 99
1911/12	675.185 51	65.847 02	20.331 —	65.233 60	151.411 62
1912/13	714.299 90	67.453 51	20.629 81	129.179 41	217.262 73
1913/14	764.973 38	74.047 16	31.557 31	129.955 24	235.559 71
1914/15	810.767 60	146.238 44	12.588 43	132.744 75	291.571 62
1915/16					

	Netto Winst.	Uitkeering Koloniale kas.	Storting in Reservefonds.	Dividend.
1901—1902	f 680.787	91	f 70.483	65
1902—1903	800.850	56	113.706	20
1903—1904	806.404	56	115.705	64
1904—1905	758.097	31	96.691	10
1905—1906	846.121	27	128.079	70
1906—1907	1.483.793	04	304.100	93
1907—1908	1.920.329	26	546.636	54
1908—1909	1.316.385	63	420.397	07
1909—1910	1.472.610	51	392.401	68
1910—1911	2.032.312	68	602.988	92
1911—1912	1.997.060	28	587.975	65
1912—1913	2.191.992	35	659.013	84
1913—1913	2.474.911	44	753.521	06
1914—1915	2.662.154	41	820.802	38
1915—1916				

¹⁾ In 1908 had het reservefonds het bedrag van f 2.000.000. — bereikt, destijds het maximum. Bij de wijziging van het octrooi in 1909 werd de storting in het reservefonds weder heropend.

Op het oogenblik van de afsluiting van dit artikel staan wij nog te midden van den vreeselijken wereldoorlog; het is dus nog geen tijd om reeds definitief vast te stellen welk nut verschillende instellingen in dezen hevigen crisistijd hebben kunnen stichten. Evenals van alle andere circulatie-banken is echter ook de taak van de Javasche Bank zeer vergroot en verzaard. Volgens veelzijdige berichten en de vrijwel algemeene opvatting heeft de koloniale circulatie-bank in den oorlogstijd grooten steun aan de gemeenschap en aan handel, industrie en vele particulieren gegeven; ook haar gold-exchange-systeem heeft de Javasche Bank boven alle verwachting nog bijna ongestoord kunnen doorvoeren; door maatregelen van militairen aard en van de censuur werd natuurlijk ook de geld- en wisselhandel zeer belemmerd, en de groote depreciatie van het pond sterling ten opzichte van Amerika, maar ook van ons land, maakte de financiering van onze O. I. producten, die voor een groot deel in ponden sterling gaat, natuurlijk ook zeer bezwaarlijk. Ondanks dat alles heeft de Javasche Bank toch nog de gelukkige positie behouden, dat zij de door haar overgenomen goederen-financieringen voor een groot deel in Engelsch goud met het moederland heeft kunnen afwickelen, en daardoor heeft zij haar gold-exchange systeem, in zooverre dit over het buitenland moest loopen, met naar verhouding slechts weinig stoornis kunnen voortzetten. Waar vele saldi in ponden sterling, ook van anderen van wegens de depreciatie echter vastgelegd waren, en de afscheep-gelegenheid uit onze koloniën ook door den oorlog zoozeer was ingekrompen, konden ten slotte stoornissen toch niet geheel uitblijven; daardoor werd het remitteren van geld uit de koloniën naar het moederland belemmerd, en steeg de wisselkoers tot 98 % d.w.z. voor storting f 100 in Ned. Indie kon men slechts f 98 in Nederland uitbetaald verkrijgen, een toestand in tientallen van jaren niet meer voorgekomen; hoezeer de circulatie-bank tracht de koers op Nederland mede zoo nabij mogelijk pari te houden, was ook zij onder deze omstandigheden niet meer daartoe in staat; hierbij was echter inderdaad overmacht in het spel.

Bij deze toepassingen van het gold-exchange-systeem is het zeer merkwaardig dat het koopen van z.g. buitenlandsche wissels, in 1891 aanvankelijk begonnen als eene belegging voor de Bank, thans zoo goed als niet meer met het oog op dit doel geschiedt, doch dat thans in de eerste plaats daarin een der middelen wordt gezien om die voor een Oostersch land zoo nuttige, ja noodzakelijke goudpolitiek tot haar recht te doen komen.

Nog op andere wijzen heeft de Javasche Bank getracht het geldverkeer te verbeteren; met ingang van 1 Januari 1907 heeft zij stelselmatig een giroverkeer ingericht, dat op sommige plaatsen reeds tot groote ontwikkeling is gekomen, en vooral wegens de groote afstanden en mindere veiligheid voor het bewaren van geld voor veraf wonende personen van veel gerief is gebleken. In 1914—15 werd in plaatselijk-giroverkeer f 380 miljoen, in het verkeer tusschen plaatsen onderling bovendien f 172 miljoen overgewezen. Ook de belastingen en de posterijen zijn bij dit giroverkeer aangesloten. Naast het giroverkeer werd het eerst in Batavia op 15 Februari 1909 voor de grootere bankinstellingen een clearing ingericht, en achtereenvolgens ook te Soerabaja, te Semarang en kort geleden te Medan; in het boekjaar 1914-15 werd in deze clearing omgezet:

	aantal stuks	Bedrag	d.i. gemiddeld per dag:	
			aantal stuks	Bedrag
te Batavia	56.178	f 582.865.080	190	f 1.975.813
„ Semarang	35.757	- 174.941.826	101	- 593.023
„ Soerabaja	53.879	- 295.278.130	182	- 1.000.942

Bij de oprichting der Bank werd het bestuur toe- vertrouwd (art. 38 van het octrooi van 1827) aan een vasten president, drie directeuren en een vasten secretaris, te benoemen door den Gouverneur-Generaal in Rade, onder de nadere goedkeuring des Konings, terwijl de directeuren, wien het vrij werd gelaten om eigen zaken te drijven, jaarlijks in eene algemeene vergadering door de stemgerechtigde deelhouders zouden gekozen worden. Deze regeling bleef tot 1870 gehandhaafd, met dien verstande evenwel, dat het aan de directeuren bij art. 45 toegekende honorarium van f 4000 „gedurende het boekjaar waarin zij werkzaam zijn”, bij de octrooivernieuwing in 1837 verviel, en plaats maakte voor de bepaling (art. 56), dat de directeuren voor de waarneming hunner functiën geen honorarium zouden genieten.

Voor deze organisatie nu van het bestuur trad krachtens het octrooi van 1870 eene geheel andere in de plaats. Volgens art. 19 zou de Directie voortaan bestaan uit een president en twee (vaste, bezoldigde) directeuren, waarvan één als secretaris fungeert, allen te benoemen door den Gouverneur-Generaal uit een door de gemeenschappelijke vergadering van directie en commissarissen op te maken voordracht van twee personen, waaraan de Gouverneur-Generaal echter alleen zou gebonden zijn, wat de keuze van directeur betreft, blijvende het aan hem overgelaten om op de voordracht voor president „zoo veel acht te slaan als hij zal vermeenen te behoeven.” De beroeping van president zou voor 5 en die van directeuren voor 3 jaren geschieden; doch in het octrooi van 1880 is deze laatste termijn ook op 5 jaren vastgesteld.

Sedert de oprichting der bank hebben als presidenten gefungeerd:

Mr. C. de Haan (1828—1838); C. J. Smulders (1838—1851); E. Francis (1851—1863); C. F. W. Wiggers van Kerchem (1863—1868); J. W. C. Diepenheim (1868—1870); Mr. F. Altling Mees (1870—1873); Mr. N. P. Van den Berg (1873—1889); S. B. Zevenijn (1889—1893); D. Groeneveld (1893—1899); H. P. J. van den Berg (ben. in 1899, doch voor zijn optreden overleden); J. Reysenbach (1899—1906); Mr. G. Vissering (1906—1912); E. A. Zeilinga (1912—heden); en als directeuren sedert de bestuursorganisatie van 1870:

D. Schuurman (1870—1876); D. N. Versteegh (1870—1877); Mr. A. A. Buyskes (1876—1892); D. Groeneveld (1877—1893); J. H. Appelius van Hoboken (1892—1893); H. J. J. Hepp (1893—1897); H. P. J. van den Berg (1893—1899); J. Reysenbach (1898—1899); J. F. H. de Vignon Vandeveld (1899—1907); H. J. Meertens 1899—1902); A. F. van Suchtelen (1902—1907); E. A. Zeilinga (1907—1912); Mr. J. Gerritzen (1907—heden); K. F. van den Berg (1912—heden).

Bij het octrooi van 1870 werd ook ingesteld een vroeger niet bestaan hebbende Raad van Commissarissen, aan wien het toezicht op de handelingen der Directie en het opnemen der jaarlijksche rekening

werd opgedragen ¹⁾. Deze raad bestaat uit vijf door de stemgerechtigde deelhebbers te kiezen leden, die zich onderling over de keuze van een president en een secretaris verstaan.

Ook de aanstelling van een vasten Gouvernements Commissaris, door wien van Gouvernementswege toezicht moet worden gehouden op de handelingen der Bank, dagteekent van het octrooi van 1870. Hij wordt door den Gouv.-Generaal benoemd en ontslagen, en als zoodanig fungeerden achtereenvolgens:

A. Ruterling (1870—1875); W. J. Van de Graaff (1875—1875); E. C. C. Steinmetz (1875—1878); De Directeur van Financiën (1878—1883); F. W. Boes Lutjens (1883—1895); J. Faes (1895—1902); Mr. Th. A. Ruys (1902—heden).

Het hoofdbureau der Javasche Bank te Batavia is van hare oprichting af gevestigd geweest in het thans nog door haar geoccupeerde, aan den oever der Tjiliwong tegenover het Chineesche kamp gelegen pand, dat ten tijde der Compagnie voor ziekenhuis dienst deed, doch in den aanvang dezer eeuw verkocht werd, en toen in handen van de firma Mac Quoid Davidson & Co. schijnt geraakt te zijn. Van haar nam de Bank het pand in huur, om het in 1830 echter in eigendom over te nemen voor een som van f 45.000, en sedert is zij in hare gezonde en zieke dagen er in verbleven, doch niet zonder door herhaalde verbouwingen en uitbreidingen van lieverlede een geheel ander aanzien er-aan te geven. Vooral de in 1855 aangevangen vergrooting der geldkelders sleepte aanzienlijke uitgaven na zich, in verband waarmede de balanswaarde van het bankgebouw met ongeveer f 100.000 werd verhoogd, (zie verslag over 't boekjaar 1859/60, bl. 21), om bij het eind van 't boekjaar 1865/66 voor de ronde som van f 200.000 op de balans te worden uitgetrokken,

Agentschappen der Bank werden achtereenvolgens opgericht te Samarang in 1828, te Soerabaia in 1829, te Padang in 1864, te Makassar in 1865, te Cheribon in 1866, te Soerakarta en te Pasoeroean ²⁾ in 1867, en te Djokjakarta in 1879. In 1891 vestigde de Bank ook een eigen kantoor te Amsterdam, onder het beheer van twee gedelegeerden, krachtens de haar daartoe verleende bevoegdheid bij de octrooivernieuwing van dat jaar.

Daarna zijn jaren lang geen nieuwe kantoren der Bank opgericht, en vreemd genoeg was buiten Padang en Makassar de Bank op de buitenbezittingen niet door een eigen kantoor vertegenwoordigd. In het jaar 1906 is een aanvang gemaakt met verdere uitbreiding der kantoren en werden de volgende nieuwe agentschappen gevestigd: in Pontianak in 1906; Medan en Bandjermasin in 1907, Bengkalis, Tandjong Balei en Tandjong Poera in 1908, Bandoeng en Palembang in 1909 en eindelijk Menado in 1910. Bengkalis, Tandjong Balei en Tandjong Poera waren aanvankelijk opgericht als correspondentschappen, doch werden met ingang van 1 April 1909 veranderd in agentschappen, omdat dit beter overeenkwam met de voorschriften der comptabiliteitswet, daar regeeringsambtenaren voor hunne administratie geen rekening bij correspondentschappen mochten

hebben. Mede ingevolge die nieuwe vestigingen moesten een aantal nieuwe gebouwen voor de Javasche Bank worden gesticht, en bovendien werden op bijna alle plaatsen der oude vestigingen moderne gebouwen gesticht, welke beter aan de eischen voor kantoorinrichting en bewaarplaatsen van waarden van den tegenwoordigen tijd zouden voldoen. Met het oog daarop is de gebouwen rekening, ondanks zware afschrijvingen van wel meer dan 7 ton per 31 Maart 1915 op f 1.1 miljoen gestegen.

De door de Bank in omloop gebrachte biljetten zijn van den aanvang af vervaardigd ter drukkerij van de Heeren Joh. Enschedé en Zoon te Haarlem. ¹⁾ Aanvankelijk werden zij door de leden der Directie uit de hand onderteekend; doch reeds in 1862 bleek dit niet langer doenlijk te zijn, en mitsdien werd ingevolge besluit van de algemeene vergadering van deelhebbers van 22 April van dat jaar aan de Regeering vergunning gevraagd, om in overeenstemming met hetgeen bij de Nederlandsche en andere Europeesche banken sedert eenige jaren gebruikelijk was, de biljetten van gestempelde naamteekeningen te mogen voorzien, een vergunning die bij Gouv.-besluit van 8 December 1862 no. 6 verleend werd.

Gevalen van namaak van biljetten zijn herhaaldelijk voorgekomen, maar werkelijk blijvende stoornis in het verkeer is er tot dusver nimmer het gevolg van geweest, want in den regel had men te doen met veelal gebrekkige en weinig bedrieglijke namaak, zoodat het kwaad dadelijk tegengegaan en het publiek voor ernstige schade gevrijwaard kon worden.

Aan mededinging van anderen ter zake van de uitgifte van papier aan toonder heeft de Bank tweemaal bloot gestaan. Het eerst in 1829, toen de te Batavia gevestigde firma Thomas Bain & Co. goed vond, „een bankpapier ter waarde van f 10.—” in omloop te brengen, zooals de Hoofdbaljuw van Batavia bij missive van 28 Maart van dat jaar no. 1266/965 aan de Regeering berichtte, met verzoek dat hem de noodige bevelen zouden worden gegeven hoedanig in deze te handelen, daar hij vreesde, „dat dit papier aan de inlandsche bevolking als gereed geld zou worden opgedrongen”, een vrees, die bij de Regeering evenwel niet bijzonder zwaar schijnt te hebben gewogen, want, voor zoover is kunnen worden nagegaan, bepaalde zij er zich toe om bij missive van 22 Mei 1829 no. 15 den Hoofdbaljuw te gelasten „de noodige maatregelen van voorzorg te nemen, dat met de door de kooplieden Bain & Co. uitgegeven wordende banknoten geen bedrog zou worden gepleegd”.

Het tweede geval had plaats in 1861, toen de Nederl. Indische Escompto Maatschappij zich gerechtigd achtte tot het in omloop brengen van biljetten aan toonder van f 5.— en f 2.50, betaalbaar op zicht, te haren kantore te Batavia, waarvan gaandeweg voor een bedrag van ca f 100.000 in handen van het publiek kwam; maar, dus leest men op bl. 4 van haar verslag over boekjaar 1863 „tengevolge van eene pertinente aanschrijving van het Gouvernement moest tot de intrekking der biljetten worden besloten, en daaraan werd geleidelijk voldaan, ofschoon het, volgens de Directie, twijfelachtig was in hoeverre de Regeering rechts de uitgifte van de bons der Maatschappij konde verbieden”.

¹⁾ Het onderzoek der rekening en de bepaling van het dividend geschiedde vroeger door eene commissie ad hoc uit de aandeelhouders, onder het voorzitterschap van een door den Gouverneur-Generaal te benoemen commissaris.

²⁾ Het agentschap te Pasoeroean is met 31 Maart 1890 opgeheven, krachtens vergunning bij Gouv.-besluit van 27 Maart te voren no. 1.

¹⁾ Het zoogenaamde koper-papier, tot de uitgifte waarvan de Bank, zooals boven vermeld is, in 1832 gedwongen werd, is door de Landsdrukkerij te Batavia geleverd.

Behalve de verliezen wegens kwade schuld ter zake van de crediet-operatiën der Bank, zijn gedurende den loop van haar bestaan nog een drietal andere verliezen ten haren laste gekomen, aan kwade trouw en boos opzet te wijten. In 1842 namelijk werd bij het agentschap te Soerabaja een door valsche boekingen langen tijd verborgen gebleven tekort ontdekt van niet minder dan f 398.275, waaraan de toenmalige agent schuldig was, die dan ook bij vonnis van 29 November 1844 veroordeeld werd tot tepronkstelling op een schavot met een bord om den hals, waarop zijn misdaad stond uitgedrukt, voorts tot eerloosverklaring en tot gevangenisstraf van tien jaren, wegens misbruik van vertrouwen, bedrog en valsheid in geschrifte, met schennis van zijnen in hoedanigheid van agent der Javasche Bank te Soerabaja afgelegden eed.

Het tweede geval had plaats in 1878, insgelijks te Soerabaja, door de uitbetaling bij het agentschap aldaar van eene som van f 30,000 op een cheque van den thesaurier van de Spaarbank daar ter plaatse, welk stuk sedert bleek valsch te zijn. Het is echter niet mogen gelukken op het spoor te komen van de schulldigen en medeplichtigen aan dit misdrijf, dat

gepleegd moet zijn door personen, volkomen ingewijd in den gewonen loop van zaken bij de Bank, en bekend met de normale bedragen, waarover de Spaarbank gewoon was in rekening-courant te beschikken.

En ten derden male is de Bank, in den loop van boekjaar 1887/88, opgelicht voor een bedrag van c. f 50.000 wegens de disconteerling bij vier agentschappen en bij het hoofdkantoor van zes vendumandaten ten laste van 's lands kas te Madioen, waarvan de echtheid ontkend werd en de betaling dus achterwege bleef. De dader van dit misdrijf is zijn straf niet ontgaan. Door den Raad van Justitie te Semarang werd hij tot tien jaren tuchthuisstraf veroordeeld; maar van het aan de Bank ontvreemde geld is niets teruggevonden, zoodat het geleden verlies ten volle is moeten worden afgeschreven.

Voor meer bijzonderheden omtrent den gang van zaken bij de Javasche Bank sedert hare oprichting, wordt verwezen naar het overzicht hieronder van het opereerend kapitaal gegeven, van de behaalde winsten en geleden verliezen, en van den gemiddelden stand der disconto-rente.

BOEK-JAREN.	Obligos. per 31 Maart.	Gemiddeld opereerend kapitaal.		Verliezen op de operatiën.	Uitgedeelde Winst.		Gemiddelde Disconto- Rente.	
		Disconto's en beleen- ningen.	Effecten- bezit. ¹⁾					
1828—29	f 3.145.021.78	f 697.000	—	Nihil	f 4.935 of 0.378	%	9	%
1829—30	3.520.210.35	2.547.000	—	—	136.589 „ 10.144	„	9	„
1830—31	3.703.222.—	3.485.000	—	—	184.740 „ 12	„	9	„
1831—32	4.929.949.68	4.109.000	—	—	240.000 „ 12	„	9	„
1832—33	5.549.184.66	5.605.000	—	—	360.000 „ 18	„	9	„
1833—34	6.115.640.92	5.978.000	—	—	400.000 „ 20	„	9	„
1834—35	—	6.965.000	—	—	540.000 „ 27	„	9	„
1835—36	8.700.085.52	7.343.000	—	—	600.000 „ 30	„	9	„
1836—37	9.086.249.32	8.271.000	—	—	640.000 „ 32	„	9	„
1837—38	9.552.994.07	8.583.000	—	—	660.000 „ 33	„	9	„
1838—39	10.722.770.29	8.645.000	—	—	520.000 „ 26	„	9	„
1839—40	10.532.675.12	7.403.000	—	—	328.000 „ 16.4	„	9	„
1840—41	10.612.718.77	7.372.000	—	—	180.000 „ 9	„	9	„
1841—42	11.211.673.84	7.506.000	—	f 963.500.—	Nihil	„	9	„
1842—43	11.454.657.32	5.904.000	—	773.400.—	—	„	9	„
1843—44	11.620.512.97	4.796.000	—	Nihil	—	„	8.50	„
1844—45	11.418.082.71	5.013.000	—	405.200.—	—	„	6	„
1845—46	11.578.295.52	4.957.000	—	18.900.—	—	„	6.50	„
1846—47	16.216.682.87	4.490.000	—	25.000.—	—	„	6.50	„
1847—48	16.344.507.71	3.590.000	—	134.000.—	—	„	9	„
1848—49	7.683.065.82	2.449.000	—	15.000.—	21.203 of 1.1	„	9	„
1849—50	8.170.601.98	2.380.000	—	1.400.—	76.136 „ 3.95	„	8.88	„
1850—51	7.373.729.78	3.130.000	—	Nihil	94.448 „ 4.9	„	7.50	„
1851—52	10.218.706.66	3.863.000	—	—	139.744 „ 7.25	„	7.50	„
1852—53	11.928.568.—	4.702.000	—	—	195.000 „ 9.75	„	7.50	„
1853—54	—	4.383.000	f 264.000	1.000.—	154.000 „ 7.7	„	7.50	„
1854—55	—	3.717.000	341.000	200.—	122.000 „ 6.1	„	7.40	„
1855—56	5.298.340.24	3.702.000	403.000	600.—	160.000 „ 8	„	6.30	„
1856—57	5.867.518.72	4.776.000	483.000	Nihil	294.760 „ 14.738	„	7.73	„
1857—58	6.279.469.24	5.581.000	630.000	—	297.240 „ 14.862	„	8.66	„
1858—59	6.410.930.93	5.708.000	779.000	3.800.—	271.600 „ 13.58	„	7.88	„
1859—60	7.189.788.61	6.113.000	906.000	400.—	472.200 „ 23.61	„	7.50	„
1860—61	13.149.453.15	7.572.000	964.000	5.500.—	520.000 „ 13	„	7.50	„

¹⁾ Onder effectenbezit kwamen in vroeger jaren ook hypotheeken voor, in den regel niet tot zeer belangrijke bedragen. In de latere jaren is hieronder een zeer gering bedrag aan hypotheeken gebracht, welke de Bank slechts om zeer bijzondere redenen verleende.

BOEK- JAREN.	Oblig'o's. per 31 Maart.	Gemiddeld opereerend kapitaal.		Verliezen op de operatiën.	Uitgedeelde Winst.		Gemid- delde Disconto- Rente.
		Disconto's en belee- ningen.	Effec- tenbezit. ¹⁾				
1861—62	16.218.246.65	9.467.000	965.000	14.100.—	760.000	„ 19	8.43
1862—63	18.219.884.27	9.478.000	917.000	177.300.—	500.000	„ 12.5	9
1863—64	20.339.668.16	8.914.000	966.000	46.200.—	600.000	„ 10	8.03
1864—65	27.363.519.06	9.209.000	1.400.000	51.300.—	450.000	„ 7.5	7.62
1865—66	25.192.190.08	10.218.000	1.425.000	26.900.—	600.000	„ 10	7.42
1866—67	28.854.440.24	13.766.000	1.430.000	51.000.—	1.020.000	„ 17	9.13
1867—68	28.532.893.57	14.302.000	1.350.000	46.600.—	960.000	„ 16	8.25
1868—69	29.762.695.69	11.766.000	1.310.000	117.000.—	540.000	„ 9	6.24
1869—70	27.955.473.01	9.968.000	1.340.000	20.300.—	450.000	„ 7.5	5.42
1870—71	30.602.143.59	9.511.000	1.423.000	80.100.—	448.200	„ 7.47	5.95
1871—72	35.743.778.66	10.116.000	1.196.000	44.300.—	432.000	„ 7.2	5.83
1872—73	37.153.133.17	10.568.000	1.842.000	12.800.—	540.000	„ 9	6
1873—74	45.086.196.68	11.760.000	1.629.000	20.100.—	570.000	„ 9.5	5.93
1874—75	37.675.446.07	11.760.000	1.968.000	Nihil	750.000	„ 12.5	6.82
1875—76	38.087.082.11	14.010.000	2.152.000	40.500.—	816.000	„ 13.6	7.08
1876—77	39.827.963.45	14.619.000	2.091.000	7.300.—	798.000	„ 13.3	6.99
1877—78	42.294.739.10	11.952.000	2.293.000	259.400.—	360.000	„ 6	5
1878—79	43.244.428.85	11.431.000	2.349.000	27.200.—	480.000	„ 8	5.35
1879—80	42.058.598.72	14.242.000	2.358.000	1.600.—	570.000	„ 9.5	5.97
1880—81	42.899.823.36	12.394.000	2.399.000	Nihil	540.000	„ 9	6
1881—82	42.193.457.14	12.940.000	3.016.000	3.300.—	540.000	„ 9	6
1882—83	41.871.637.40	13.239.000	3.461.000	Nihil	570.000	„ 9.5	6
1883—84	43.677.235.94	16.699.000	3.464.000	10.400.—	750.000	„ 12.5	6.52
1884—85	45.827.294.53	17.049.000	3.448.000	59.900.—	780.000	„ 13	6.74
1885—86	46.875.592.55	12.762.000	3.662.000	198.700.—	465.000	„ 7.75	6.37
1886—87	45.157.803.61	8.949.000	3.498.000	1.400.—	360.000	„ 6	4.68
1887—88	49.515.278.76	9.956.000	3.285.000	52.600.—	360.000	„ 6	4.50
1888—89	55.216.165.34	10.047.000	3.500.000	2.500.—	360.000	„ 6	5
1889—90	59.251.423.90	6.334.000	3.437.000	Nihil	168.000	„ 2.8	5
1890—91	68.848.801.05	9.056.000	3.512.000	3.100.—	198.000	„ 3.3	4
1891—92	54.475.403.17	19.609.000	5.724.000	1.100.—	420.000	„ 7	4
1892—93	46.833.266.62	21.614.000	6.390.000	400.—	540.000	„ 9	5.42
1893—94	51.165.812.25	19.985.000	6.428.000	257.000.—	480.000	„ 8	5.28
1894—95	48.612.963.27	18.274.000	6.623.000	6.000.—	522.000	„ 8.7	5.37
1895—96	48.440.643.54	14.921.000	6.791.000	19.600.—	396.000	„ 6.6	4.54
1896—97	51.462.670.67	17.220.000	6.685.000	54.000.—	360.000	„ 6	4.50
1897—98	49.499.869.66	19.577.000	6.573.000	26.000.—	435.000	„ 7.25	4.50
1898—99	55.380.994.93	21.789.000	6.481.000	Nihil	462.000	„ 7.7	4.50
1899—1900	64.187.176.56	25.816.000	6.807.000	—	528.000	„ 8.8	4.50
1900—01	60.355.301.16	24.698.000	6.895.000	—	540.000	„ 9	4.50
1901—02	56.919.903.13	20.402.000	6.859.000	—	510.000	„ 8.5	4.50
1902—03	55.451.550.66	24.129.000	7.465.000	—	558.000	„ 9.3	5.75
1903—04	54.679.508.66	25.640.000	7.674.000	—	558.000	„ 9.3	5
1904—05	57.672.150.70	25.193.000	7.706.000	—	540.000	„ 9	5
1905—06	60.921.962.64	27.897.000	7.738.000	—	570.000	„ 9.5	5
1906—07	69.419.152.94	35.140.000	7.576.000	—	660.000	„ 11	6.125
1907—08	71.628.936.74	40.069.000	7.172.000	—	840.000	„ 14	5.50
1908—09	82.433.616.26	42.235.000	7.378.000	—	684.000	„ 11.4	4
1909—10	98.994.032.12	46.632.000	7.545.000	—	642.000	„ 10.7	4
1910—11	105.809.151.90	55.550.000	7.818.000	—	804.000	„ 13.4	3.50
1911—12	117.347.225.87	60.869.000	8.050.000	25.000.—	792.000	„ 13.2	3.50
1912—13	125.324.752.57	65.333.000	8.326.000	185.000.—	840.000	„ 14	3.50
1913—14	123.047.114.42	66.870.000	8.577.000	15.263.72	912.000	„ 15.2	3.50
1914—15	139.246.783.77	78.147.000	8.626.000	15.700.—	960.000	„ 16	3.50
1915—16	176.454.256.95	70.530.000	8.715.638	9.575.38	960.000	„ 16	3.50

¹⁾ Onder effectenbezit kwamen in vroeger jaren ook hypotheeken voor, in den regel niet tot zeer belangrijke bedragen. In de laatste jaren is hieronder een zeer gering bedrag aan hypotheeken gebracht, welke de Bank slechts om zeer bijzondere redenen verleende.

Literatuur: D. C. Steijn Parvé, Geschiedenis van het munt- en bankwezen van Nederlandsch-Indië sedert de herstelling van het Nederlandsch gezag in 1816, Zalt-Bommel, 1852. — N. P. Van den Berg, Het octrooi der Javasche Bank, Amsterdam, 1869. — D. Bauduin, Brief over de voorgenomen wijziging van het octrooi der Javasche Bank, Breda, 1871. — P. H. van der Kemp, Het voorstel van de Directie der Javasche Bank tot wijziging van het octrooi, Batavia, 1887, (overdruk uit het Tijdschrift van Nijv. en Landb. in N. I.). — J. Dinger Wzn., De naaste toekomst der Javasche Bank, Batavia, 1899, (overdruk uit de Java-bode van Juli 1889). Voorts de sedert 1854 geregeld in druk verschenen jaarlijkse Verslagen van den President en sedert 1870 ook van den Raad van Commissarissen, en de naar aanleiding dier verslagen geleverde beschouwingen van Prof. S. Vissering in de Gids van 1865, IV, 182, van Mr. F. N. Sickenga in de Gids van 1867, IV, 363 en 1870, I, 191; van den heer B. Heldring in de Gids van 1879, IV, 161, en van Mr. W. A. Reiger in de Gids van 1881, I, 188, en 1882, I, 196. J. Dinger De naaste toekomst van onze drie circulatiebanken (De Nederlandsche Bank, de Javasche Bank en de Surinaamsche Bank). — Mr. N. P. van den Berg, De Javasche Bank (Ind. Mercur, Herinneringsnummer 1878—1903, blz. 8). — Mr. N. P. van den Berg, Het octrooi van de Javasche Bank (De Economist 1906, I, 77). — Mr. W. J. M. van Lutterveld, Het octrooi der Javasche Bank. Met naschrift (Ind. Gids 1906, I, 329, 358). — Mr. G. Vissering, Muntwezen—Handel—Bankwezen (Hoofdstuk IV van „Neerlands-Indië” van Colyn.). — H. P. J. van den Berg, Javasche Bank. Cijfers getrokken uit de Jaarlijksche verslagen, met enkele aantekeningen voorzien (T. v Nijv. en Landb. in N.-I., Deel LVII.). — F. D. Cochius, Prae-advies met betrekking tot de vernieuwing van het octrooi. (Als voren; deel LXXIV.). — D. Stigter, De laatste wijziging in het octrooi der Javasche Bank; Amsterdam, 1908. — D. Stigter, Het Octrooi der Javasche Bank, (Java-bode, 22 en 23 Februari 1909.) — Het antwoord hierop in de Java Bode, d.d. 18 Nov. 1908 en 1 Maart 1909 — Report on the Introduction of the Gold-Exchange standard and on the stability of Exchange by Hugh W. Hanna, Charles A. Conant and Jeremiah W. Jenks, Commissioners, Washington Government Printing Office 1904. Zie ook het Report van dezelfden in 1903. Dr. E. W. Kemmerer, Professor Cornell University: A Gold standard for the Straits Settlements in Political Science Quarterly Vol. XXI no. 4, 1906 (Boston by Ginn and Company.) — Charles A. Conant, History of Modern Banks of issue. — Raphael Georges Levy, les Banques d'émission. — J. M. Keynes: Indian Currency and Finance. — Dr. G. Vissering: On Chinese Currency I en II.

BANK (KOLONIALE, ROTTERDAMSCH EN CHARTERED. . . OF INDIA). Zie CREDIET-INSTELLINGEN.

BANK-COURANT en BANK VAN LEENING (BATAVIASCHE). Toen onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal Van Imhoff vrijgevier in-zichten met betrekking tot de uitoefening van het handelsbedrijf door particulieren bij de Regeering schenen veld te winnen, werd ten gerieve van het verkeer bij resolutie van 26 Augustus 1746 besloten tot de oprichting van een Bank van Leening, die zich onledig zou houden met het geven van voorschotten op onderpand van „goud, zilver, juweelen, koopmanschappen, lijnwaden, huisraad van weinig

omslag en van waardije, en andere diergelijke dingen meer”. Het fonds der Bank, welker beheer werd opgedragen aan een collegie van zeven door de Regeering te benoemen Commissarissen, zou bestaan uit 300 actiën van duizend rijksdaalders courant ieder, waarvan de Regeering zelf er 200 voor hare rekening nam, terwijl de overige 100 ter beschikking van de ingezetenen gelaten, en ook door hen genomen werden. Op den 1 December 1746 namen de operatiën een aanvang; doch zij bleven veelal binnen zeer enge grenzen beperkt, in die mate zelfs, dat voor het bijeengebrachte kapitaal soms geen empool was te vinden, en men af en toe tot het besluit moest komen om een belangrijk deel van dat kapitaal tegen eene vaste rente aan de Regeering in deposito te geven. Zoo weinig voldeed de instelling aan het eigenlijke doel harer oprichting, dat niets natuurlijker ware geweest dan het besluit om de Bank op te heffen en het beleeningsbedrijf voortaan aan particuliere geldschietters over te laten; maar de Regeering vond goed een anderen weg in te slaan, door gevolg te geven aan de in artikel 1 van de ordonnantie voor de Bank van Leening voorkomende bepaling, dat zij „teffens” zou kunnen worden gemaakt „tot een wisselbank, nadat men zulk indertijd zal oordeelen noodig te zijn”. In de raadsvergadering van 2 Juni 1752 namelijk werd ter tafel gebracht en goedgekeurd een door den toenmaligen Gouverneur-Generaal Mossel „geformeerd ontwerp tot het oprichten van een wisselbank of eigenlijk een Bank-courant”, met het oogmerk, zooals het in dat ontwerp heette, „de commoditeit van lieden die groote middelen, veel handelinge van geld, of een grooten omslag hebben, en dezelve niet alleen te bevrijden van de noodzakelijkheid van particuliere kassiers te houden, en het gevaar van kwaad geld te moeten ontvangen, maar hen nevens derzelver erfenamen en executeuren ook in staat te stellen, na verloop van een reeks van jaren altoos door publieke registers of rekeningen te kunnen verifiëren de betalingen door hen gedaan, en tevens te zorgen, dat zij nooit eenig geld renteloos behoeven te behouden”. Dienovereenkomstig trad de Bank-courant, die op 1 September 1752 geopend werd, dus op als deposito-bank, en eenigermate ook als circulatie-bank; want voor de bij haar ingebrachte gelden gaf zij certificaten of bankbrieven op naam uit, die bij endorsement konden worden overgedragen, en ten allen tijde tegen contant geld weder inwisselbaar waren, hetgeen ze bij de gemeente als een meer geriefelijk betaalmiddel dan de in groote verscheidenheid circulerende muntspecies algemeenen ingang deed vinden. Bij resolutie der Regeering van 5 September 1752 werd de Bank van Leening met de nieuw opgerichte Bank-courant vereenigd; en zoo kwam Batavia dus in het bezit van eene instelling, die als beleenbank, als deposito-bank en als circulatie-bank haar tijd verre vooruit was, want noch in Nederland, noch elders op het vasteland van Europa werden vóór het eind der achttiende eeuw openbare instellingen aangetroffen, waar gelegenheid bestond tot het beleenen van koopmanschappen, en tot het deponeren van gelden tegen vergoeding van rente. Maar het bleek spoedig dat in Indië voor eene dergelijke instelling het terrein ontbrak om met vrucht werkzaam te zijn. De Bank-courant en Bank van Leening, of, gelijk zij in de wending genoemd werd, de Bank en Bank van Leening leidde schier doorlopend een kwinjdend bestaan; het was een voortdurend tobben en sukkelen, dan met gebrek en dan met overvloed van beschikbare middelen, en toen ten slotte ook malversaties in het be-

heer aan het licht kwamen — in 1790 werd in de kas der Bank een te kort bevonden van 63.000 rijksdaalders, waarvan de Directie geen verklaring wist te geven — toen werd bij resolutie van 5 April 1794 aan het bestaan der Bank een eind gemaakt, en aan de houders der bankbrieven medegedeeld, dat zij binnen twee maanden ter inwisseling moesten worden aangeboden bij de Bank van Leening, die voorloopig werd in stand gehouden als afzonderlijke, doch niet meer als zelfstandige particuliere inrichting, want van regeeringswege werd bepaald, dat „de geheele directie en behandeling van de Bank van Leening voortaan de Compagnie alleen zal aangaan, en van harentwege, zoowel als voor hare rekening zal worden geadministreerd”. Onder het bestuur van Daendels echter trad de Bank van Leening weder als zelfstandige instelling op, overeenkomstig de op 14 Juni 1809 gearresteerde instructie, krachtens welke zij onder het beheer werd gesteld van twee commissarissen, een secretaris, die tegelijk kassier, boekhouder en pandbewaarder zou zijn, en voorts van één taxateur, vier klerken en een rapportganger. Op dien voet bleef zij ook werkzaam onder het Engelsche tusschenbestuur, dat in den toenmaligen stand der geldmiddelen aanleiding vond om de Bank tot het uitgeven van bankpapier te machtigen, met welke operatie het echter zoo ongelukkig afliep, dat de Directie, wegens schaarschte van contanten niet meer aan hare verplichtingen tot inwisseling konnende voldoen, hare crediteuren koloniale waren, als koffie, rijst, enz. in betaling moest aanbieden. Ingevolge art. 7 van de met Engeland gesloten supplementaire conventie van 24 Juni 1817 werd de Bank van Leening (Lombard-Bank) met alle lasten en baten overgenomen door het Nederlandsch Gouvernement, dat de gelegenheid openstelde tot inwisseling der nog in omloop gebleven banknoten vóór of op 18 Juni 1818, na welken datum het uitgegeven papier geacht zou worden „van geene waarde meer te zijn” (publicatie van 27 Januari 1818), terwijl de Bank zelf ook ophef te bestaan. Voor zoover het beleeningsbedrijf betreft, werd haar plaats een tiental jaren later door de Javasche Bank ingenomen.

Literatuur : N. P. van den Berg, De Bataviasche Bank-courant en Bank van leening, 1746—1794, Amsterdam 1870; en de aankondiging van deze monographie in het Tijdschrift voor Ned.-Indië, 1870, II, bl. 69, door N. G. Pierson. Zie ook het hoofdstuk „Bankwesen unter der Compagnie”, bl. 262—271 van het werk van G. C. Klerk de Reus: Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Niederländisch-Ostindischen Compagnie in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Deel 47, 3e stuk, Batavia 1894.

BANKA, ten rechte **BANGKA**. Landbeschrijving. Eiland aan de Oostkust van Zuid-Sumatra op 1°30'—3°7' Z.Br. en 2°11'—2°34' O.L. v. Gr. Het strekt zich in de richting van het N.W. naar het Z.O. uit, over een afstand van 180 K.M. en wordt in het W. door Straat Banka van Sumatra, in het O. door de Gasparstraten van Billiton gescheiden; in het N. en N.O. worden zijne kusten door de Zuid-Chineesche Zee, in het Z. door de Java-zee bespoeld. Zijne oppervlakte bedraagt 11340 K.M.². De kusten vertoonen in het O. en W. groote, maar flauwe bochten en in het N. een diepe insnijding, de Klabatbaai. Deze baai wordt door een schiereiland, dat in Tandjong Roe eindigt, in een binnen, en buitenbaai verdeeld. De baai dringt 30 K.M. ver landwaarts in, heeft echter geringe diepte en ontoegankelijke kusten, zoodat

slechts voor de monding van enkele riviertjes kleine schepen voor anker kunnen komen.

Het aantal goede ankerplaatsen is ook elders op Banka gering. Opvallend is het gering aantal kustdorpen.

Op die plaatsen, waar vaste gesteenten aan de kust komen, is deze meestal steil en rotsig, elders laag en vlak. Deze lage kusten zijn gedeeltelijk moerassig, gedeeltelijk zandig en wel vindt men de moeraskusten bijna uitsluitend langs de rustige west- en zuidoostzijden des eilands, terwijl langs de meer bewogen oostzijde de zandstrooken overheerschen, waarop zich dikwijls duinen verheffen en waarachter lagune-moerassen gelegen zijn, die echter een veel geringer oppervlakte beslaan dan de opene, met rhizophoren omzoomde moerassen der eerstgenoemde kusten.

Rondom Banka en daartoe administratief behorende, liggen een 70 tal eilanden, waarvan de meeste zeer klein zijn. Vrij groot en dan ook bewoond zijn alleen Lepar (207 K.M.²) en Poengoh (50 K.M.²), beide aan de Zuidoostkust. De grootte van alle overige samen wordt als 28 K.M.² opgegeven. Aan de Westkust is Nangka te vermelden. De betrekkelijk weinige eilanden (bijna alle langs de Oostkust), die niet uit vaste rots bestaan en tot het alluvium moeten worden gerekend, bestaan aan de oppervlakte uit los zeezand en koraalgruis, waaronder meestal vaste koraalbanken liggen, die op lei of zandsteen enz. zijn afgezet.

Orografisch heeft Banka weinig karakteristieks; het algemeene aspect is een golvend heuvelland, waaruit talrijke berggroepen of betrekkelijk korte ruggen zich verheffen. Eene indeeling van het eiland in vieren springt in het oog: de smalle middenmoot van Pangkal Pinang wordt zoowel in 't N. als in 't Z. door moeraslaagten aan beide kusten en enge overgangen op de waterscheiding gescheiden van de twee bredere heuvellanden in 't N. en Z., terwijl zich in het verste Zuiden een vierde, weer kleinere heuvelgroep verheft, die zich op het eiland Lepar voortzet. De beide breede groepen worden ieder op hunne beurt in een westelijk en een oostelijk deel gedeeld; de noordelijke doordat de moerassen om de Klabat-baai vrij dicht naderen tot het laagland der Soengei Djeri, die in Straat Banka valt. De oudere gronden van het eiland bestaan grootendeels uit steilstaande zandsteenen, leisteenen en kwartsieten en voor een kleiner deel uit graniet, dat in alle vier der groepen door de sedimenten is heengebroken. In het algemeen kan men zeggen, dat het graniet uitsteekt boven de sedimenten. Van de graniet-bergen, waarvan de meeste aan of dichtbij de kust zijn gelegen, zijn de voornaamste de Menoembing bij Muntok 455 M.; het Mangkal-geb. bij Pangkalpinang 347 M.; het Pading-geb. bij Koba 510 M.; het Permis geb. bij Soengei slan 453 M. (beide in het zuidelijke breede gedeelte); het Toboali-geb. bij Toboali 278 M. (in het zuidelijkste, smalle deel). Evenwel bestaat juist de hoogste verhevenheid van Banka (G. Boei van het Maras-geb. in het Noorden bij Soengeiliat, 700 M.) uit sedimentair gesteente. Verbeek neemt aan, dat de oppersing van het grootste gedeelte van het graniet plaats heeft gehad tijdens of kort na de plooiing en veelal sterke oprichting der sedimenten. Een gedeelte is echter ouder en heeft door vergruizing aanleiding gegeven tot de vorming van sommige zandsteenen, terwijl ook enkele granietgangen en contactverschijnselen (hoornfels) zijn waargenomen, die er op wijzen, dat een ander deel van het graniet jonger is dan de sedimenten. Over

den absoluten ouderdom dezer laatste zijn geen gegevens voorhanden, daar kenmerkende fossielen tot nog toe geheel ontbreken en, terwijl men ze vroeger voor palaeozoisch heeft gehouden, is het, vooral na de ontdekking dat mesozoische gesteenten op Sumatra meer verbreid zijn, dan men aanvankelijk meende, beter ten deze geen vermoedens te uiten. In elk geval zijn de sedimenten niet jonger dan mesozoisch en bewijst hun strekking, dat zij behooren tot het groote Sumatraansche plooiingsgebied.

De geologische kaart van Verbeek geeft geen juist denkbeeld van den aard der oppervlakte, omdat daarop de kwartaire en recente afzettingen, behalve de alluviale rivier- en kustvormingen, zijn weggelaten, die in den regel de bovengenoemde vaste gesteenten tot ± 40 M. hoogte geheel bedekken. Die afzettingen bestaan, behalve uit duinzand en koraalkalk (sommige eilanden en kuststreken) uit kwartszand en klei, die beide niet zelden ijzer- of mangaanhoudend worden en soms in vrij zuivere bruinijzersteenen en mangaanerts overgaan. Dit vrij algemeen groote metaalgehalte en de daarmede te vergelijken lateritiseringsprocessen van het vaste gesteente oefenen een ongunstigen invloed uit op de vruchtbaarheid van den bodem. Hier en daar komen plekken voor, waar het intensief verwerde granietgruis door natuurlijke separatie in kwartszand en kaolien is gescheiden en dit laatste als pottenbakkersklei kan worden gebruikt. De rijkdom aan tinerts van Banka is bekend (vergelijk artikel TIN); andere erts zijn zeldzaam: goud, lood, koper en wolframerts; wat meer verbreid zijn ijzer- en mangaanerts.

In overeenstemming met het algemeen landschappelijk aspect van het eiland heeft de waterscheiding tusschen oost- en westkust geen topographische beteekenis. In het smalle middendeel is ze dicht bij de oostkust gelegen. — Banka is rijk aan rivieren, doch arm aan water, want daar de bodem, afgezien van de moerassen, overal eenigszins hellend is en door vele valleien en ravijnen doorsneden wordt, vindt men er een zeer groot aantal stroomende wateren, waarvan de watervoorraad, vooral in het droge jaargetijde, dikwijls zeer gering is, zoodat er alsdan in de tinmijnen somtijds watergebrek heerscht. Met de rivieren is de moerasvorming ten nauwste verbonden. Alleen in den bovenloop toch hebben de rivieren een min of meer sterk verval en steile oevers, in den benedenloop worden het verval geringer, de dalbodem breeder, de hellingen minder steil; naarmate men de monding nadert, neemt de breedte toe, de bodem wordt vochtig en eindelijk moerassig. Hoe verder

stroomafwaarts, des te grooter omvang krijgen de moerassen, die zich aan de Bankastraat uren ver langs de kust uitstrekken. De wanverhouding, die er bestaat tusschen de breede dalen en de onbeduidende stroompjes, welke er doorheen kronkelen, is daaraan toe te schrijven dat die dalen in den diluvialen tijd zeearmen waren en later door daling van den zeespiegel werden droog gelegd. Nog altijd kan de zee in die dalen gemakkelijk binnendringen; vandaar dat zich de getijden tot ver stroomopwaarts doen gevoelen, b.v. op de Soengei slan 30 K.M. ver. Daardoor zijn vele rivieren over eene grootere lengte bevaarbaar dan anders het geval zou zijn, hetgeen bij het tintransport van groot belang is. Bij vele rivieren liggen evenwel voor de monding uitgestrekte modderbanken. Aan de Westkust vallen o.a. in zee: de Djerieng, een der grootste rivieren van Banka, die nabij het Marasgebergte ontspringt en aan de monding wel een kilometer breed is, de Soengei Slan, voor kleine schepen tot Poepoet, 30 K.M. boven de monding bevaarbaar, de Banka Kotta voor 1 kojansprauwen eveneens 30 K.M. stroomopwaarts bevaarbaar. Aan de O.kust: de Koerau, die in haar beneden loop door het grootste lagune-moeras der oostkust stroomt, de Batoe Roessa, een der waterrijkste rivieren van Banka, die op het Marasgebergte ontspringt en vele zijrivieren opneemt; ook zij vormt een moeras achter den zeestrandstrook. Van de vele in de Klabatbaai mondende rivieren is de Lajang de voornaamste, en van veel belang als communicatie weg; aan de W.-kust der baai mondt de Antang uit, eveneens van veel belang voor het verkeer.

Klimaat. Hoewel de temperatuur op de kustplaatsen van Banka natuurlijk ongeveer even hoog is als aan andere kusten van den Archipel, die dicht onder den equator zijn gelegen, wordt het warmtegevoel door Europeanen meestal niet als bijzonder drukkend ondervonden, wat is toe te schrijven aan den meestal krachtig waaienden dagelijkschen zee-wind, die in den namiddag tot zonsondergang pleegt door te staan. In de hoogere streken van het eiland moeten wel eens temperaturen van slechts 4—5° C. 's nachts voorkomen. Hevige onweersbuien komen op Banka dikwijls voor, bepaaldelijk gedurende den westmoesson en nog meertijds de kenteringen. Wat de jaarlijksche windrichting betreft, staat het eiland onder den geregelden invloed der moessons. In verband daarmede is de regenval er in 't noordwesten aanzienlijker dan in 't zuidwesten. Maar een bepaald droge moesson heerscht nergens, evenmin in de andere equatoriale streken van het westen van den archipel. Een en ander kan blijken uit de volgende tabel.

Regenval in m.M.

Plaatsen.	Hoogte in M.	Jan.	Feb.	Mrt.	Apr.	Mei	Junij	Juli	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Jaar.
Muntok (Westkust)	—	424	304	310	253	187	127	109	115	109	194	336	530	2998
Soengeislan (Westkust 12 K.M.)	2	295	268	303	331	241	274	186	235	232	274	317	353	3309
Tobaali (Westkust)	6	226	195	234	256	305	246	195	168	164	202	271	284	2746
Pangkalpinang (O.kust 3 K.M.)	± 20	282	238	260	260	197	171	158	132	138	174	243	317	2570
Djeboes (Noordkust 16 K.M.)	—	389	244	267	307	267	187	197	232	211	303	430	571	3605
Poepoet (centrum van het eiland).	20	321	257	287	257	224	181	206	204	184	231	217	278	2847

¹⁾ Bij de plaatsnamen geeft het aantal K.M. den afstand van de zee aan; de plaatsen zonder opgaaf in K.M. liggen aan zee. Het laatste station vertoont de eigenaardigheid van eene stijging der cijfers (secundairmaximum) in den vollen oostmoesson.

Daar de tinwinning in hooge mate afhankelijk is van de hoeveelheid regen, die in een jaar, en meer bepaald gedurende het droge seizoen, valt, hebben de cijfers een groot praktisch belang. Opmerkelijk is, dat de bergtoppen, hoewel zij slechts eene geringe hoogte bereiken, veelal in wolken zijn gehuld. Zie overigens onder KLIMAAT.

Vroeger golden Banka en bepaaldelijk de toenmalige hoofdplaats Muntok voor zeer ongezond, doch in de laatste jaren is die toestand aanmerkelijk verbeterd. Van 1838—1848 was de verhouding der sterfte onder de Europeesche ambtenaren als 1 : 51,3 onder het garnizoen als 1 : 14,2, d.i. dubbel zoo groot als toenmaals in Europa. De meest gewone ziekten zijn koorts en beri-beri, met name onder de mijnwerkers. Vooral de oprichting van mijnwerkershospitalen en de aanstelling van inlandsche geneeskundigen sedert 1895 heeft uitstekend gewerkt tot bestrijding der beri-beri, nog meer de verandering der hospitalen in gouvernementsziekenhuizen en de aanstelling van Europeesche geneesheeren (sedert 1905).

Flora. Geheel Banka is met een dichten tropischen plantengroei bedekt, en onbegroeide plekken of grasvlakten zijn zeldzaam. Het zijn echter geen oorspronkelijke wouden meer, die men er aantreft; want deze zijn door den mijn- en ladangbouw bijna geheel verdwenen en hunne plaats is door jongen, grootendeels waardeloozen opslag ingenomen, waartusschen slechts hier en daar nog plekken oerwoud worden aangetroffen. Boomen van zware afmetingen komen er dientengevolge niet veel meer voor, en hoewel er nog goede, zelfs kostbare houtsoorten groeien, heeft het bosch toch geen andere waarde dan van lokalen aard, ook wegens terreinbezwaren tegen de exploitatie en gebrekkige gelegenheid tot afvoer (Zie verder PLANTENGROEI.) Aan uitvoerproducten levert Banka copra, gambir en peper, het laatste in toenemende mate, dank zij den ondernemingsgeest der Chinezen.

Voor de fauna verwijzen wij naar het artikel FAUNA.

Bevolking. De bevolking van Banka bedroeg volgens de laatste volkstelling 1905: 115000 zielen. Hiervan waren 317 Europeanen (zonder militairen), 43700 Chinezen, 261 Arabieren, 35 andere vreemde Oosterlingen en 71000 Inlanders. De Europeanen zijn grootendeels ambtenaren. Van de Chinezen leeft de overgrote meerderheid als mijnwerkers en zijn vele anderen indirect als kolenbranders, leveranciers, geldschietters en aandeelhouders bij de tinwinning betrokken. In de mijnstroken wonen bijna uitsluitend Chinezen, de dorpen der inboorlingen daarentegen moeten langs den zoogenaamden „grooten weg” zijn gelegen. Men vindt die dorpen aldaar op vrij regelmatige afstanden van elkander en alle sterk op elkaar gelijkend; de woningen zijn kleine op palen gebouwde, met boomschors omwande en met atapgedekte huisjes. Het grootste deel der Chinezen in de mijnstroken is afkomstig uit de bergstroken in het binnenland der Chineesche provincie Kwatoeng en behoort tot de ruwste en onbeschaafde elementen der Chineesche bevolking. Pogingen om bij hen op Banka den R. Katholieken godsdienst ingang te doen vinden, zijn met weinig succes bekreond. De niet bij de tinwinning betrokken Chinezen leven in de districtshoofdplaatsen als handelaars of ambachtslieden, of zij vinden hun bestaan bij de gambir- en peperteelt, door het kweeken van groenten, het fokken van varkens en jacht en visscherij.

De inheemsche bevolking is waarschijnlijk voor een groot deel van Palembang op Sumatra afkomstig, behoort dus tot de Maleiers, hoezeer ook fysiek en intellectueel tot de laagst staande stammen daarvan. Zij worden onderscheiden in Orang Goenoeng (berglieden) of Orang Darat (landbewoners) en Orang Sekah of Orang Laoet (zeebewoners). De laatsten zijn een mengelmoes van verschillende Maleische stammen. Zij zwalken het geheele jaar met vrouw en kind en al hun have op zee rond, waren vroeger als vermetele zeeroovers berucht, leven thans echter van de vischvangst. Slechts nu en dan komen zij aan den vasten wal. In den laatsten tijd hebben zich evenwel velen hunner voor goed aan de kust gevestigd. De overigen leven in kleine prauwen en gebruiken als vischgereedschap o. a. een harpoen met beweegbare spits, waarmede, behalve visch, ook tripang wordt gestoken. De Orang Goenoeng vormen een lichamelijk zwak, weinig energiek en weinig intelligent volkje, zonder industrie en met weinig aanleg of lust tot den arbeid. Zij zijn van middelmatige grootte, goed gebouwd, met een donkere lichaamskleur, het hoofd is groot, het haar zwart, dikwijls buitengewoon sterk en soms zoo dik als paardenhaar. De mannen snijden het haar kort af, de vrouwen dragen lang haar, dat in een wrong op het hoofd wordt samengetrokken. De oogen hebben veelal een melancholieke uitdrukking, handen en voeten zijn mager en beenderig; de gang is traag. De vrouwen worden snel oud en zijn weinig vruchtbaar. Opvallend is het betrekkelijk veelvuldig voorkomen van albino's onder hen. Het aantal mannen overtreft dat der vrouwen in aanzienlijke mate, hoewel het verschil lang niet zoo groot is, als bij de Chinezen. Van karakter is de Bankanees eenvoudig, zachtvaardig, eerlijk, matig, vreesachtig, onderdanig en zeer bijgeloovig. Ondanks die onderdanigheid heeft hij evenwel volstrekt geen ontzag voor zijne hoofden en beschouwt deze als zijns gelijken, wat ze eigenlijk ook zijn, daar op Banka geen adel of standen bestaan. Bevelen van het gouvernement worden evenwel steeds stipt opgevolgd. Zij betalen geen belasting, moeten daarentegen gedeeltelijk onbetaalde heerendiensten verrichten, welke diensten zij ongaarne bewijzen. Het aantal verdorbare dagdiensten werd geleidelijk sedert 1892 verminderd, maar terwijl het niet meer dan 25 zou bedragen, beliep het in 1912 nog gemiddeld per hoofd 29. De inrichting hunner huizen, het huisraad, het voedsel, de kleding en de geheele leefwijze zijn nog primitief. Het gewone voedsel bestaat uit rijst en groenten, nu en dan herten- vleesch en nog zeldzamer hoenders, nabij de kust ook visch. Hun gewone kleding vormen sarong en baadje, het laatste bij de vrouw langer dan bij den man. Bij den arbeid heeft de Bankanees veelal als eenig kledingstuk een lap katoen om het middel geslagen, bij feestelijke gelegenheden zijn zij, die eenigen welstand genieten, zwierig gekleed met nauwsluitende broek en baadje, kostbaren sarong en fraaien hoofdoek, waarbij somtijds nog een zijden slendang komt. Feesten zijn zeldzaam, grootendeels als gevolg der heerschende armoede, en bieden weinig bijzonders aan. Zij belijden allen den Mohammedaanschen godsdienst, en hoewel zij slechts een zeer gebrekkige kennis van dien godsdienst bezitten, volgen zij streng sommige voorschriften ervan op, als b. v. het verbod om varkensvleesch te nuttigen. Daarnaast bestaat echter het geloof aan goede en kwade geesten vooral de boschgeesten staan hoog in aanzien. In Blinjoe wonen nog een gering aantal heidenen, de zoogenaamde „Orang lom”, en wel in de

dorpen Benegar, Abik, Mapor en Kajoe Arang.

De middelen van bestaan der Bankaneezen zijn slechts weinig ontwikkeld. De landbouw bestaat hoofdzakelijk uit rijstbouw op ladangs, waarbij de vrouw het grootste deel van den arbeid moet verrichten, terwijl de man alleen het zwaarste werk verricht en verder zijn tijd in ledigheid doorbrengt. De bewerking der velden en de daarbij gebruikte gereedschappen zijn nog zeer primitief. Het voor sawahaanleg geschikte terrein op het eiland is beperkt. Herhaaldelijk zijn van regeeringswege proeven genomen met den aanleg van sawah's, waarbij o. a. een mantri voor de irrigatie en Preanger landbouwers werden te werk gesteld. Resultaten van eenige betekenissen hebben die proeven tot nu toe niet opgeleverd. Wel ontwikkelen zich onder aanmoediging der regering de peper- en gambirteelt. Ondanks de weinige zorgzaamheid der inlandsche bevolking vormt deze teelt in sommige streken, zooals in Pangkal Pinang, voor velen thans het hoofdbestaanmiddel. Nog belangrijker is deze voor vele Chineezers geworden. In 1909 werd dan ook ruim 190 000, in 1910 zelfs 321 000 kg. gambir uitgevoerd. Met peper zijn meer dan 12000 H. A. geplaat op 587 ondernemingen met 3346 Chineesche arbeiders. De uitvoer aan peper (van aanplantingen der Chineezers en inlanders samen) bedroeg in 1913 ongeveer 240000 K.G. witte en 240000 K.G. zwarte peper. Daar de planters per pikol 40—50 gld. ontvangen, vertegenwoordigt de uitvoer dus reeds een aanzienlijk bedrag. Zelfs is onder den invloed der betrekkelijke welvaart door de pepercultuur teweeg gebracht een Coöperatieve handelsvereniging, de „Banka-Handelmaatschappij” tot stand gekomen en heeft deze zich twee vrachtauto's aangeschaft. Op de teelt van rubber beginnen zich Inlanders en Chineezers toe te leggen. Verder worden er sirih, suikerriet, een weinig tabak, kapok, katoen en groenten gekweekt. Ook klapperboomen, aren-, sagopalmen en andere vruchtboomen, alsmede pinang, obie-kajoe, pisang, ananas, yams, augurken en meloenen worden er door de bevolking geteeld; de bereiding van arensuiker heeft zich in de laatste jaren uitgebreid. Veeteelt was vroeger onbekend. Sedert is de fokkerij van varkens, die de lievelingen der Chineezers zijn, aanmerkelijk toegenomen, zoodat in sommige jaren slechts geringe invoer noodig was. Gering, hoewel stijgende is het aantal paarden, (in 1893: 263, in 1905: 659) en runderen (in 1893: 356; in 1905: 1618); karbouwen komen nagenoeg niet voor. In de inlandsche dorpen vormen kippen, eenden, honden en geiten de huisdieren; in de bosschen zwerfen enkele kudden verwilderde buffels rond. De nijverheid staat op zeer lagen trap en alleen in vlechtwerk (vooral matten) doet de Bankanees voor geen anderen stam onder. Te Muntok doet men aan sarongweverij. De vischvangst is van veel belang en verschaft menigeen een middel van bestaan, zoo ook de jacht bepaaldelijk die op wilde zwijnen en herten. Daarnaast worden de boschprodukten, als rotan, harsen en gommen, plantaardige vetten, honig en was ingezameld. De handel is van weinig beteekenis; Europeesche handel bestaat er niet en de groothandel is zoo goed als geheel in handen van enkele Chineezers.

De groote weg tot verbinding der districts hoofdplaatsen was tot vóór korten tijd niet veel meer dan een breed voetpad, op vele plaatsen slecht onderhouden en wegens gemis van behoorlijke bruggen over de wateren voor paard of rijtuig ongeschikt. In de laatste jaren werd er echter voortdurend aan gewerkt, zoodat hij thans voor voertuigen (ossenkarr-

ren) geschikt is. In 1910 bedroeg de totale lengte van het voor voertuigen geschikte weggennet 1900 K.M., waarvan 480 K.M. door de tinwinning worden onderhouden. Te Blinjoë is een stoomtramdienst van 26½ K.M. baanlengte in exploitatie, vooral voor goederen- en tinvervoer. Mede zijn daartoe bestemd twee stoomsleepdiensten n.l. in de Klabatbaai en aan de Oostkust. Ten behoeve van het automobiilverkeer zijn alle bruggen versterkt. Alle districts hoofdplaatsen zijn telefonisch verbonden, terwijl deze plaatsen sedert enkele jaren post-, telegraaf- en telefoonkantoren bezitten.

Onderwijs. Op 31 Dec. 1912 waren op het eiland 4 openb. lagere scholen voor Europ. onderwijs en 1 Holl.-Chineesche school (72 leerlingen) en op 31 Dec. 1913 waren er 6 openbare scholen 2e klasse en 1 particuliere neutrale school voor Inlandsch onderwijs met resp. 744 en 38 leerlingen. Voor de Chineesche scholen komt in 't Verslag van het Inl. onderwijs over 1913 geene opgave voor, op 31 Dec. 1912 was het aantal 19 met 1206 leerlingen en 54 onderwijzers.

Geschiedenis. Men kan de geschiedenis van Banka in twee tijdperken verdeelen: I. het tijdperk vóór de ontdekking der tinertsen en II. het tijdperk na de ontdekking, welk laatste weer een onderverdeling toelaat in: 1. den tijd der Oost-Indische Compagnie 2. den tijd van het Engelsche tusschenbestuur; 3. den tijd van het bestuur der Nederlandsch-Indische regering en wel: a. vóór het Tinreglement van 1891 en b. sedert het inwerking treden van dit nog steeds geldende reglement.

Dat reeds gedurende den Hindoe-tijd Banka van belang was, blijkt uit een tweetal steeninscripties gevonden te Kota Kapoer en thans in het Museum te Batavia. Eén daarvan bevat slechts enkele letters, de andere is gedateerd Çaka 608 en bevat in Wenggi-schrift een oud-Maleisch vloekbede van een Koning Widjaja, uitgegeven door Kern in Bijdr. Kon. Inst. 67 (1913) bl. 393 vhl. Later is Banka waarschijnlijk onderhoorig geweest aan het Javaansche rijk van Madjapahit.

Van de verdere geschiedenis des eilands vóór de komst der Europeanen in Insulinde is niet veel met zekerheid bekend. De eenige betrouwbare bron daarvoor vormt een Maleisch handschrift, uitgegeven door F. S. A. de Clercq, waarin ook omtrent de latere geschiedenis mededeelingen voorkomen, welke in menig punt van de gangbare voorstelling afwijken. Naar het schijnt werden Banka en Billiton na den val van het rijk van Madjapahit (omstreeks 1500 n. Chr.) onafhankelijk. Zij geraakten daarop beurtelings onder de macht der rijken Djohore en Minangkabau op Sumatra, vervolgens onder heerschappij van den sultan van Bantam en eindelijk door huwelijks onder de heerschappij van den Sultan van Palembang (volgens de Clercq op het einde, volgens Prof. Heeres in de eerste helft der 18de eeuw). De eerste aanraking met de Compagnie zou van 1617 dagteekenen, de eerste vestiging van hare dienaren op het eiland had in 1668 plaats; maar eerst na de ontdekking der tinertsen (in 1709, 1710 of 1711) kreeg het eiland voor haar waarde en trachtte zij door verdragen met den sultan van Palembang (in 1722, 1755, 1763, 1775 en 1791) het monopolie van het tin te verkrijgen. Aan geschillen ontbrak het niet, maar toch ging de productie vooruit en nam de bevolking toe, die in 1783 op 70 000 zielen werd geschat. Na 1787 deed zich het verval, waarin de Compagnie hoe langer hoe meer geraakte, ook op Banka sterk gevoelen en nam de tin-

productie meer en meer af. De hoofdoorzaak daarvan was de oorlog der Compagnie met de vorsten van Riouw en Lingga, die zich daarbij van de hulp van zeeroovers bedienden met het gevolg, dat op Banka herhaaldelijk (1789, 1792, en 1795) geplunderd, verwoest en gemoord werd. Eerst in 1804 namen die strooptochten een einde en begon het eiland te herleven.

In 1812 kwam Banka aan de Engelschen, na hunne expeditie tegen den sultan van Palembang in genoemd jaar, waarmede diens rechtstreeksche heerschappij over het eiland een einde nam. Wel kwam het in 1816 in ons bezit terug, maar wanorde en verarring bleven er heerschen tot de gelukkige afloop der tweede Palembangsche expeditie in 1822 er de rust herstelde.

In 1839 en 1842 hadden er oproerige bewegingen onder de Chineesche mijnwerkers plaats, in 1851 onder de inlandsche bevolking, aangevoerd door Amir, wiens vader Depatti Barin het ons in 1819 lastig genoeg had gemaakt. Al deze bewegingen werden evenwel gewapenderhand bedwongen en van het in 1847 te berde gebrachte voorstel om Banka aan den meest biedende te verkoopen, omdat de toenmalige tinprijzen niet voldoende rentegevend waren, werd later niet meer gerept. De rust bleef langen tijd bewaard en de tinproductie ging sterk vooruit, vooral na de invoering van het nieuwe Tinreglement van 1891 en de meer machinale bewerking der groeven in de laatste jaren. Nog één keer werd de rust ernstig verstoord, n.l. in 1900—1901 door opstootjes onder leiding van het Drievingerig verbond, waarvan Lioe Ngie, oorspronkelijk een gewoon mijnwerker, de ziel was. Zij eindigden met zijn inhechtenisneming.

Bestuur. In 1913 (Ind. Stb. n°. 335) werd Banka administratief verdeeld in vijf afdelingen, elk met een controleur aan het hoofd, en onderverdeeld in districten, die overeenkomen met de vroegere mijdndistricten.

1°. Noord-Banka, hoofdplaats Blinjoe, met de districten Djaboos, verdeeld in de onderdistricten Djeboos en Klabat, en Blinjoe, verdeeld in de onderdistricten Blinjoe en Pandji Sekah.

2°. Soengeiliat, hoofdplaats Soengeiliat, met de districten Soengeiliat, verdeeld in de onderdistricten Soengeiliat en Njalau, en Merawang, verdeeld in de onderdistricten Merawang en Groenggang.

3°. Muntok, hoofdplaats Muntok, met het district Muntok, verdeeld in de onderdistricten Muntok, Plangas, Ampang en Kadiala;

4°. Pangkalpinang, hoofdplaats Pangkalpinang, met de districten Pangkalpinang, verdeeld in de onderdistricten Pangkalpinang, Boekit en Mundobarat, en Soengeislan, verdeeld in de onderdistricten Soengeislan en Aeranget.

5°. Zuid-Banka, hoofdplaats Toboali, met de districten Toboali, verdeeld in de onderdistricten Toboali en Oelim, en Koba, verdeeld in de onderdistricten Koba, Pring, Permisan en Aerangka bara en de Lepar-eilanden.

Tevens werd toen de standplaats van den Resident van Muntok naar Pangkal Pinang verplaatst. De wenschelijkheid, de mijnontginning af te scheiden van het binnenlandsch bestuur, was de aanleiding dezer reorganisatie.

Voor de rechtspraak ressorteert het eiland met onderhoorigheden onder het rechtsgebied van den Raad van Justitie te Batavia.

Literatuur: Th. Posewitz, *Die Zinninseln im indischen Ozean* (Budapest, 1885—1886); H. Zonder van, *Banka en zijne bewoners* (Amsterdam, 1895)

met uitvoerige literatuuropgave; C. L., *Een en ander over de bevolking van Banka* (Tijdschrift v. h. Binnenl. Bestuur, Nov. 1914, blz. 397 e. v.); J. E. Heeres, *Corpus diplomaticum neerlandico-indicum*, dl. I (Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned.-Indië, 7de vlgks., dl. 3, 1907, blz. 347 e. v.); F. S. A. de Clercq, *Bijdrage tot de geschiedenis van het eiland Banka* (aldaar, 6de vlgks., dl. 1, 1895, blz. 113 e. v.); R. D. M. Verbeek, *Geologische beschrijving van Bangka en Billiton* (Jaarboek v. h. Mijnwezen in Ned. Oost-Indië, 1897); J. A. Schuurman, *Historische schets van de Tinwinning op Banka* (aldaar 1898); *Jaarverslag der Tinwinning op Banka* (o.a. 1910—1911, hoofdst. II, uitvoerig historisch overzicht en 1911—1912 uitvoerige literatuuropgave blz. 43 e. v.). Zie verder de literatuur bij het artikel TIN.

BANKA (STRAAT) tusschen Banka en Sumatra, is in het nauwste gedeelte slechts 14 K.M. breed, maar levert, zoowel overdag als 'snachts, door goede verlichting een veiligen vaarweg op, welke overal ankergrond aanbiedt om gunstig getij af te wachten.

De kust van Sumatra is zeer laag en dicht begroeid; daarlangs strekt zich een modderbank uit, die nabij de hoeken slechts eene geringe breedte heeft, doch de bochten tusschen deze geheel vult. De Banjoe Asih en Palembang rivieren vallen hier met verscheidene monden in het N. gedeelte der straat. Naar de Banka zijde wordt de grond allengs harder en zelfs steenachtig.

Het eiland Banka is een golvend heuvelland. Waar hier rivieren in de straat uitloopen, is de bodem moerassig. In de straat liggen verscheidene banken, vooral in den Z. mond, waar slechts twee vaarwaters, een langs iederen wal, bevaarbaar zijn. In het N.lijk gedeelte wordt meestal het vaarwater langs den Sumatrawal gekozen. De stroom is in de verschillende deelen der straat niet dezelfde. Wel vindt men in den regel een heen en weer gaanden stroom in een half etmaal, maar de duur daarvan is, vooral in het N.lijk gedeelte der straat zeer ongelijk; verder is langs den Sumatrawal het geheele jaar door de stroom om de Z.O. het sterkst, terwijl langs den Bankawal de stroom om de N.W. meerendeels overwegend is. De stroomen langs beide walle schijnen elkaar ter hoogte der Nangka-eilanden te ontmoeten en veroorzaken daar, vooral in den Z.O. moesson, stroomrafelingen. In den regel staat in de straat weinig zee, tenzij een flink tij tegen een harden wind inloopt. In den Z.O. moesson staat de wind vrij krachtig en bestendig door, overdag wat Z.lijker, des nachts wat O.lijker en loopt in het N.lijk gedeelte der straat de stroom om de N.W. wel langer, maar niet krachtiger dan die om de Z.O. Dit geschiedt onder den Bankawal eerst verder in de straat, waar het ook wel voorkomt, dat de N.W. lijke stroom slechts voor korten tijd afgaat. Langs den Sumatrawal blijft de stroom om de Z.O. tegen den moesson in, overheerschend.

In den N.W. moesson is de wind overdag krachtig en bestendig, des nachts flauwer en veranderlijk; de buien, welke in de straat bij uitzondering voorkomen, vallen veelal in deze nachten uit het Z.W. en W. in. De stroom om de Z.O. staat nu langer door dan die om de N.W., doch is in het N. gedeelte der straat niet overheerschend; verder de straat in, en vooral aan de Z. ingang, is dit eerst het geval. Langs den Sumatrawal gaat nu de stroom om de Z.O. meermalen niet af en verflauwt alleen, twee maal in het etmaal, gedurende eenige uren.

In den N.W. moesson moet men dus opwerken met

korte slagen onder den Bankawal, waar in den regel de wind ook N.lijker zal doorstaan; in den Z.O. moesson daarentegen onder den Sumatrawal.

Zie Zeemansginds, deel II.

BANKOEL. Zie LAMPONGAAP.

BANTAËNG. Zie BONTMAIN.

BANTAM, ten rechte **BANTËN.** Land beschr. v. i. n. g. De westelijkste residentie van Java. Ze heeft een oppervlakte van 7865 K.M². en had in 1905 een bevolking van 900.000 zielen, waaronder ruim 500 Europeanen, ruim 3000 Chineezzen, en 150 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. De overige inwoners zijn Soendanezen, met uitzondering van die van het voormalige Noorder-regentschap, alwaar grootendeels afstammelingen van Javaansche volkplanters wonen en waar ook enkele desa's aangetroffen worden, wier bevolking van Lampongsche afkomst is. Omtrent de in de afdeeling Lebak wonende Badoeij's, zie BADOEJ'S.

Het gewest is administratief verdeeld in 3 afdeelingen, met name: Serang, Pandeglang en Lebak, met gelijknamige regentschappen.

De naam Bantam is een Portugeesche verbastering van den inlandschen naam Bantên.

Bantam bestaat in 't N.W. uit een vulkaangroep, waarin de kegels Karang en Poelosari de hoogste verheffingen vormen. Oostwaarts daarvan begint de groote vlakte van West-Java. Het bodemkarakter der vlakte wijkt in deze residentie (en nog in 't W. van Batavia) af van alle overige Javaansche laaglanden. Ze is n.l., met uitzondering van de kuststrook, opgebouwd uit witte puimsteenstoffen, waarin de rivieren dalen met vlakken bodem en steile wanden hebben uitgegraven.

De vlakte en de aangrenzende vulkaanvoeten en heuvelhellingen zijn grootendeels wel bevolkt, in tegenstelling met het uitgestrekte berg- en heuvelland, dat de zuidhelft der residentie beslaat. Dit verheft zich het hoogst in 't Z.O., als een sterk ingesneden gebergte, bijna geheel met dichte wouden begroeid. De hoogste keten is het Halimoen geb. (tot ruim 1900 M.), op de grens met Batavia en de Preanger. — Langs het grootste deel der noordkust en langs de noordhelft der westkust woont een welvarende bevolking. Hare sawahs en klappertuinen werden door de uitbarsting van Krakatau in 1883 voor een belangrijk deel vernield, maar thans is dat alles weer hersteld.

Rivieren met een betrekkelijk uitgestrekten loop zijn de TjiLiman en de TjiBoengoer, die in de Peperbaai op de Westkust en de Tji-Oedjoeng en Tji Doerian, die in de Javazee uitmonden. Aan de noord westelijke helling van den Karang wordt het kratermeer Dano (Zie aldaar) aangetroffen.

Tot het gewest behooren, behalve eenige kleinere eilanden, het Prinseneiland en Dwars-in-den-weg (Poeloe Sangeang), in straat Soenda, Poeloe Pandjang in de Bantam-baai, en Poeloe Deli (Klapper-eiland) en Poeloe Tindjil (Trouwerseiland) in den Indischen Oceaan.

Het voornaamste handelsproduct van Bantam is in vroeger eeuwen peper geweest, die het wel meereendeels uit de Lampongs trok, maar die ook in groote hoeveelheden in de bovenlanden van Bantam zelf, zoowel als bij de Westkust werd aangekweekt. De groote leverantiën, die de vorsten zich verplicht zagen aan de O. I. Compagnie op te brengen, waren oorzaak, dat de cultuur van dit artikel dermate werd opgedreven, dat de bevolking onder den druk daarvan bijna bezweek. Zoodra dan ook het Sultansbestuur, dat invloed in de bovenlanden had, en waar-

van nog eenige kracht uitstraalde, plaats moest maken voor het Europeesch bestuur, dat in den beginne vooral slechts luttel gezag kon doen gelden, verdween de pepercultuur als van zelf, om nimmer, in weerwil van alle daartoe aangewende pogingen, opnieuw wortel te schieten. Of dit zal gelukken aan de jongste poging, thans in Pandeglang en Lebak beproefd, moet de toekomst leeren.

Tijdens den bloei van het cultuurstelsel heeft men in het Bantamsche bijna alle gouvernementcultures beproefd, als suikerriet, indigo, kaneel, tabak, cochenille, thee en koffie; zelfs is er een poging in 't werk gesteld om de pepercultuur als gouvernementcultuur te doen herleven. Al deze gouvernementsondernemingen hebben echter slechts korten tijd stand gehouden, daar de willekeurige beschikking over de in individueel bezit aan de bevolking behorende bouwgronden, welke door de gouvernementcultuur noodig gemaakt werd of waartoe zij als voorwensel diende, deze bij de bevolking gehaat maakte. Dit, gevoegd bij een gebrekkige regeling, leidde tot zoo ongunstige resultaten, dat weldra tot intrekking besloten werd. Alleen de koffiecultuur, als voor een groot deel op woeste en dus riet in individueel eigendom bezeten gronden gedreven, maakte hierop een uitzondering. Deze bleef in de afdeeling Pandeglang tot het jaar 1890 bestaan. Toen is zij ook daar ingetrokken, evenals reeds vroeger in de andere afdeelingen dezer residentie geschied was. In 1892 werd dan ook de verplichte levering der door de bevolking geteelde koffie in Bantam opgeheven.

Het grootste deel der bevolking van Bantam leeft van den landbouw, en vooral midden-Bantam — het Z. der laagvlakte en de aangrenzende hellingen en dalen — bezit prachtige bouwgronden, waar de rijstcultuur met veel voordeel wordt gedreven. De bevolking langs de kusten der Bantam-baai en van straat Soenda houdt zich ook op met de vischvangst, zoowel door het uitzetten van sero's, als met hare prauwen in volle zee. De vischvangst levert uit den aard der zaak een wisselvallig bestaan; toch zijn er verscheidene visschers, die in staat zijn uit de opbrengst er van sawahs te koopen. De maximum opbrengst van één sero, waarvan gewaagd wordt, bedroeg niet minder dan f 800. Aan de kusten vangt men veel téri, in open zee de selar, kemboeng, tetong kol, lajoer, tandjau, bawal enz.

Bij vervoer naar het binnenland wordt de visch zeer veel geconserveerd door middel van de fijn gestooten kern van de poetjoeng of pitjoeng-noot, hetgeen wel eens ongesteldheden veroorzaakt. Zie art. POETJOENG. In de afdeelingen Pandeglang en Lebak teelt men visch op sawahs, waarvan de opbrengst soms f 100 per bouw bedraagt.

In Serang en Anjer treft men nog eendenfokkerijen aan, waarvan de eieren hetzij versch, hetzij gezouten worden uitgevoerd.

Sedert het voor het algemeen verkeer openstellen van de spoorlijn Batavia—Anjer in 1900 en van haar zijtak Rangkas bitoean—Laboean in 1906 is de uitvoer van landbouwproducten steeds toegenomen. Gedeeltelijk onder den invloed van die verbeterde verkeersmiddelen verkreeg de klapperteelt een toenemende beteekenis en werd die in Noord- en Noordwest-Bantam een ware volkscultuur. Zoo schatte men de copra alleen uit de afdeeling Anjer in 1905 uitgevoerd op een waarde van ± f 800.000. Deze cultuur breidt zich steeds zuidelijker langs de westkust uit. De spoorwegverbinding bevorderde eveneens de ooftteelt, o.a. bijkende uit den uitvoer van wagonladingen pisang, katjangolie, katjangboeng-

kil. Verder nam de handel toe in arènsuiker ($\pm$ 1000 ton uit Zuid-Bantam), rinoe (staartpeper), kapolpitten (kardamom), pinang (naar Singapore als looistof), kapok, sirih, gewone peper, gevlochten matten en hoeden, kroepoek malindjo, rottan, karat, agel, huiden.

Door het gebrek aan groote industrie voorziet Bantam zelf niet in de behoeften van al zijne bewoners. Daarom verlaten jaarlijks vele mannelijke Bantammers dat gewest, om als bedienden of daglooners te Batavia en omstreken, in de Preanger en in de Lampongs hun bestaan te zoeken. Gedurende de 20 laatste jaren lieten velen zich ook aanwerven als koelies bij den bouw der kustlijnen in verschillende deelen van onzen Archipel. Gewoonlijk komen zij tegen den tijd, dat de grond voor den rijstbouw gereed gemaakt moet worden, terug, en hebben zij dan geld genoeg gespaard om de landrente over den vorigen oogst en, zoo noodig, eenig landbouwgereedschap of wel een buffel te koopen.

De Europeesche landbouwindustrie heeft in dit gewest weinig wortel geschoten. Behalve de particuliere landerijen Tjikandi Oedik en Tjikandi Ilir, die hoofdzakelijk rijst voortbrengen, treft men er eenige erfpachts-ondernemingen aan, die in de laatste jaren voor een belangrijk deel werden beplant met hevea. De bodem in Bantam schijnt voor deze cultuur bijzonder geschikt te zijn, zooals de tot nu toe verkregen resultaten bewijzen. De rubberoogst neemt dan ook jaarlijks toe.

Nabij de Z.O. kust zijn steenkolenlagen ontdekt, die echter niet in exploitatie zijn genomen.

In de jaren na 1879 had Bantam met verscheidene elkaar bijna onmiddellijk opvolgende rampen te strijden. Nadat dat jaar de veepest was uitgebroken, waardoor de rijke veestapel, hoofdzakelijk uit buffels bestaande, en die een groot deel van den rijkdom der bevolking uitmaakte, bijna geheel vernietigd werd, teisterde een zware koorts-epidemie, die ruim 50.000 menschen wegsleepte, dit gewest. Zoowel die ziekte als het gebrek aan ploegvee, tengevolge waarvan een groot aantal bouwvelden braak moest blijven liggen, veroorzaakte een schaarschte van levensmiddelen, die slechts door de krachtige hulp van gouvernementswege niet tot hongersnood oversloeg. Nauwelijks was Bantam eenigszins van de rampen hersteld, toen de uitbarsting van den Krakatau (25 Augustus 1883) nieuwe ellende bracht. Door den vloedgolf, die het geheele lagere kustland overstroomde en eene gedeeltelijke wijziging der kustlijn aan straat Soenda ten gevolge had, kwamen ongeveer 22.000 menschen om het leven (benevens nog ruim 2000 in de residentie Batavia).

Geschiedenis. Van de geschiedenis van Bantam vóór de eerste komst der Portugeezen aldaar, welke in 1522 plaats had, is weinig met zekerheid bekend. Volgens indlandsche berichten zou de stichter van het rijk Padjadjaran in het begin van de 12e eeuw Djaja-Kerta (Djakatra) aan zijn broeder Kalajalang, en de Bantamsche gewesten aan zijn broeder Baroedin geschonken hebben. Bantam werd spoedig groot en machtig, en breidde zich zelfs over gedeelten van Sumatra en Borneo uit. In gezegd jaar 1522 zond d'Albuquerque een schip onder Enrique Leme van Malaka, om handelsbetrekkingen aan te knopen met Bantam. De Çiwaitische vorst van dit land, die in de Portugeezen bondgenooten zag tegen den vorst van Demak en den prietervorst van Cheribon, die Bantam met geweld wilden mohammedaniseeren, ontving de Portugeezen bijzonder goed. Hij stond hun zelfs toe een sterkte te bouwen. Door

toevallige omstandigheden duurde het echter tot 1527 vóór de Portugeezen te Bantam terugkwamen, om aan hun voornemen tot het bouwen van die sterkte gevolg te geven; doch toen was het te laat, daar inmiddels de stad Bantam en de benedenlanden in handen van de Mohammedanen gevallen waren, en de Mohammedaansche Gouverneur den Portugeezen het bouwen der sterkte niet toestond, en hen zóó slecht ontving dat zij onverrichterzake moesten terugkeeren.

In laatstgenoemd jaar werd het nog niet geheel onderworpen Bantam nog door een gouverneur namens den vorst van Demak bestuurd; eerst eenige jaren later vinden wij als eersten vorst van Bantam genoemd Moelana Hassan-Oedin, die de stichter is van de Bantamsche vorsten-dynastie.

Deze Moelana Hassan-Oedin, was, volgens de indlandsche geslachtslijsten, een zoon van den Cheribonschen prietervorst Soesoehoenan *Goenoeng Djati*. Hij strekte zijne geestelijke en wereldlijke veroveringen niet slechts tot Djakatra, maar ook reeds tot de Lampongs uit, en werd, omstreeks het midden der 16de eeuw, opgevolgd door Pangeran Joesoef, van wien gezegd wordt, dat onder zijne regeering de natte rijstbouw in Bantam is ingevoerd. Diens zoon Pangeran Mohamed, zou de groote missigt der hoofdstad hebben gesticht. Deze sneuvelde in den strijd tegen Palembang, in hetzelfde jaar 1596, waarin de Hollanders zich voor het eerst met eene vloot te Bantam vertoonden. De eerste vorsten van Bantam hebben de suzeriniteit van den vorst van Demak erkend, en daaruit laat zich verklaren, dat zij eerst omstreeks het begin der 17e eeuw, sterk door hun verwantschap met het Cheribonsche vorstenhuis en door de toenemende verzwakking van het rijk van Demak, dat weldra zijn opperheerschappij over een groot deel van Java aan Mataram moest afstaan, den titel van Sultan aannamen.

Beperkte zich aanvankelijk het Bantamsche rijk op Java tot de benedenlanden: al zeer spoedig hebben de Bantamsche vorsten tot uitbreiding van den Islam, en tevens van hun gezag en invloed, getracht de bovenlanden van een groot deel van West-Java onder hun oppergezag te brengen; en wyl de vorsten van Mataram daar evenzeer naar streefden, kwam het, met name in de Preanger, tot herhaalde botsingen en twisten over gezagsuitoefening. Zelfs nadat Mataram zijn oppergezag door de Preanger-regentschappen erkend zag, bleven de Bantamsche vorsten aldaar op verschillende punten pogingen doen tot vestiging van Bantamsche kolonies; en ten tijde van R. van Goens, en nog later, leidden deze verhuizingen van beide zijden tot de nederzetting dier gemengde Javaansch-Soendaneesche bevolking aan de oevers der Tji-Taroem, door wier toedoen het Krawangsche gebied in cultuur is gebracht. Nadat J. P. Coen het gebied van Djakatra aan de Bantammers ontveldigd had, werd de grensscheiding tusschen Bantam en het Compagnie'sgebied voor het eerst geregeld en omschreven bij verdrag van 1659. Het kon echter niet anders of de handelsnijver tusschen Bantam en Batavia moest tot een voortdurenden strijd aanleiding geven. Bantam was toch gedurende de geheele zestiende en het begin der zeventiende eeuw de stapelplaats van alle producten van de landen om straat Soenda gelegen, het grootste handelsemporium van den archipel. De stichting van Batavia had ten doel Bantam's handel daarheen te verleggen; en de O. I. Compagnie heeft dan ook niet gerust vóór dat doel bereikt was, en Bantam als handelshaven alle beteekenis verloren had. Dit is niet

gelukt dan na voortdurend hevigen strijd, vooral tijdens het bestuur van sultan Aboe'l Fatah, ook wel genaamd sultan Tirtajasa, naar het belangrijke irrigatiekanaal, dat hij tusschen Pontang en Tanara liet graven, en dat nog bekend staat als Sultans-kanaal. Zijn krachtig optreden tegen de Compagnie eindigde echter met het voor Bantam zeer nadeelige verdrag van 1684. Van dat oogenblik is de geschiedenis van Bantam niet veel meer dan een bijna altijd ijdel pogen om zich aan de steeds toenemende eischen der O.-I. Compagnie, zoowel wat aanspraken op grondgebied als wat de peperleverantie aangaat, te onttrekken, en dagteekent het verval van het Bantamsche rijk. In 1731 werd Poeloe Pandjang, in 1776 werden de Duizend-eilanden aan de Compagnie afgestaan. In 1774 werden opnieuw de landgrenzen ingekrompen. In 1752 had de sultan van Bantam bij verdrag, na de beëindiging van den grooten opstand in Java's Westhoek, de suzeriniteit der Compagnie erkend. Daendels, die in 1808 met 1000 man naar Bantam trok, en daar in persoon plaats nam op den troon, zette slechts de staatkunde van dat lichaam voort, door de strandgewesten van Bantam onder rechtstreeksch Nederlandsch gezag te brengen; terwijl hij de bovenlanden onder het bestuur van den Sultan liet.

Het Engelsche tusschenbestuur, dat aanvankelijk die regeling liet bestaan, oordeelde het weldra meer in het belang zijner economische hervormingen, met name van de invoering der landrente, het geheele Sultanaat op te heffen; en zoo werd in Maart 1813 Bantam een gewest onder Europeesch bestuur; de Sultan werd in 1832 verbannen. Eerst in 1846 maakte het toen ingevoerde geregelde bestuur een einde aan de vele kleine onlusten aldaar, en kon de bevolking beschermd worden tegen afpersingen der vervallen adellijke geslachten en der priesterkaste. Raden Bagoes Djaja Kerta, pathi van Serang en zoon van den overleden regent van Serang, stookte in 1849 in het geheim opstand, toen hij niet tot opvolger van zijn vader werd benoemd. Het niet eerbiedigen van de rechten der inlanders op den grond, gevoegd bij een te zwaren druk der landrente, had veel ontevredenheid gekweekt, en deed hem een voor zijn doel als het ware bereid terrein vinden. Door een ontslagen adellijk dessahoofd, Toebagoes Iskak — of Djekak — en door Mas Derik en Mas Diad deed hij Lampongers aanwerven en bracht hij eenige kustkampen in Tjilegon op zijne zijde door partij te trekken van het bijgeloof der bevolking. Hij stelde zich in betrekking met den alseer heiligein zijn kampong Boedang Batoe vereerden, wegens diefstal naar Mekka uitgeweken en weder teruggekeerden, Wachia. De demang van Tjilegon werd door overgevoerde Lampongers afgemaakt. Van Serang werden troepen gezonden naar Tjilegon, vanwaar 200 muiters naar Boedang Batoe getrokken waren. Die muiters werden uiteengejaagd, doch gebrek aan soldaten verhinderde hunne vervolging. Eene expeditie onder Luit. Kol. De Brauw vertrok 1 Maart 1850 van Batavia. Boedang Batoe werd verlaten bevonden, doch te Tegal Tongling leed eene kleine afdeeling der troepen een nederlaag. Die positie werd daarna genomen, Wachia vluchtte, en ook de overige hoofden van den opstand werden gedood, gevangen gemaakt of vluchtten.

In 1872 kwam een hadji, Abdoel Karim genaamd, uit Mekka terug en predikte den heiligen oorlog in het district Tanara. Na zijn vertrek bleef zijn leer daar voortleven en ook de fanatieke beweging, door de broederschap der Naqsjabendiah in het leven ge-

roepen en levendig gehouden, nam steeds in omvang toe.

Een volgeling van Abdoel Karim, een zekere hadji Toebagoes Ismaël, in Kramat Watoe als een heilige beschouwd, smeedde plannen tot opstand, gesteund door de Mekkagangers Mardoeki en hadji Wasid en door de priesterpartij. Het inlandsch bestuur durfde Hadji Wasid niet aan en de hoofdpanghoeloe van Serang hield in het geheim zijne zijde. Tegen het einde van 1887 was de bevolking op een aanstaanden oorlog voorbereid. Den 9 Juli 1888 brak de opstand uit — enkele dagen voor den bepaalden tijd — terwijl de resident op inspectie was. Hadji Iskak vermoordde ettelijke Europeesche inwoners van Tjilegon; hadji Wasid liep Bodjonegara af.

De muiters te Serang hielden zich voorloopig rustig in afwachting van versterking. De commandant aldaar zond eenige soldaten naar Tjilegon, die den troep onder den zoon van hadji Wachia uiteenjoegen, in de gevangenis van Tjilegon eenige Europeesche vrouwen, die zich daarin verscholen hadden, ontzetten en zich daarin versterkten. Den assistent-resident, die zich naar Tjilegon begeven had, vonden zij vermoord. Op denzelfden datum stoomde het 9de bataljon van Batavia naar Karang Antoe en reed een escadron cavalerie naar Serang. Den volgende avond marcheerde eene compagnie naar Tjilegon, waar de vijand geen aanval had durven ondernemen en verdwenen was. Hadji Wasid trok eerst naar het centrum van den opstand van 1850 en daarna naar de kust ten z. van Tjaringin, waar hij door onze patrouilles werd achtervolgd en met Toebagoes Ismaël neergeschoten. De laatste raddraaiers werden een jaar later gevat.

In verband met deze oproerige beweging werden 94 personen uit Bantam verwijderd en op verschillende plaatsen buiten Java geïnterneerd.

Na de onderdrukking der Tjilegonsche onlusten viel in Bantam eene reactie waar te nemen en maakte destijds gebleken overmoed der Mohammedaansche voorgangers plaats voor kalmer opvattingen.

Sedert is de politieke toestand in Bantam geleidelijk verbeterd onder den invloed van de afschaffing van heerendiensten, de verbetering van verkeersmiddelen (in 1896 werd de aanleg van een spoorweg van Batavia naar Anjer begonnen en in 1900 voltooid), de verbetering van het gehalte der Inlandsche ambtenaren, de afschaffing der koffiecultuur op hoog gezag (1894), de bevordering van het inlandsch onderwijs, de uitbreiding van de klappercultuur (copra), enz.

Literatuur. Dr. E. B. Kielstra. Het Bantamsch Sultanaat in Onze Eeuw. 1916.

BANTAM, vroeger de hoofdplaats van het Bantamsche Rijk. Tijdens de komst der eerste Europeesche vloten in Indië en tot aan de stichting van Batavia, waarheen zich daarna zijn handel verlegde, was Bantam de grootste handelshaven omtrent straat Soenda. Thans is het een onbeduidend plaatsje.

Het is gelegen aan de uitwatering der Bantam-rivier in de Bantam-baai (zie aldaar). Nabij den Boom aan de Bantam-rivier vindt men nog de overblijfselen van de voormalige peperakhuizen. Verder ziet men de thans wel onderhouden en voor verder verval bewaarde ruïne van het fort Speelwijk, de oude faktorijs der O. I. Compagnie, met een Europeesche begraafplaats aan den voet der wallen; en evenzoo wijst men er nog de plaats aan van den vroegeren kraton der sultans, die als verdedigingswerk bekend stond als het fort De Diamant.

Aan de westzijde van het ruime plein, dat zich

vóór dien kraton uitstrekt, staat de groote be-roemde moskee, met op zichzelf staande minaret, waarvan de bouw aan Pangeran Mohammed, derden Mohammedaanschen vorst van Bantam, wordt toe-geschreven. Deze moet dus tusschen de jaren 1562 en 1596 worden gesteld. Met de groote moskeën te Kanari en te Kasoenjatan vormt die der voormalige hoofdplaats het voornaamste overblijfsel der Bantamsche bouwkunst uit de tijden van het sultans-bestuur. Tegen den noordelijken muur van deze moskee wordt een put aangetroffen, die volgens de legende met den heiligen put Zemzem te Mekka in verbinding staat, en aan wiens water een genezende kracht wordt toegekend. In de onmiddellijke nabijheid van en eveneens benoorden de moskee ligt de begraafplaats der Bantamsche vorsten en van hunne familieleden, die vooral in den vastentijd door velen worden bezocht. Van belang zijn ook de begraafplaatsen van Pakalangan en Pangkalan Nangka, beide laatstelijk gerestaureerd.

Er is te Bantam een armoedige Chineesche kamp, met weinig vertier. De laatste bedrijvigheid heeft zich verplaatst naar Karangantoe (zie aldaar).

Een niet geheel betrouwbare schetskaart van Oud-Bantam van wijlen Mr. L. Serrurier vindt men in afl. 3 deel XLV (1902) van het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Het Verslag 1912 over de Burgerlijke Openbare Werken in N. I. bevat in Deel I een kaart van oud Bantam en photographieën van de herstelde Europeesche begraafplaats aldaar.

BANTAM (BAAI VAN). Een 14 K.M. breede, weinig inloopende baai met matige diepte, op de N.kust van Java, op ongeveer 106° 10' O.L. van Gr. In de baai liggen eenige eilanden en aan den Z.oever, aan de gelijknamige rivier, de oude stad Bantam en de nieuwe Karang Antoe; de kust is in het W.lijk deel der baai bergachtig, overigens laag en moerassig. In de dagen der O. I. Compagnie was deze baai van groot gewicht door den peperhandel. Zie Zeemans-gids O. I. Arch. dl. I.

BANTAM (BANTEN) GIRANG. Desa op korten afstand, ongeveer 1.5 K.M. N.O., van Serang, de tegenwoordige hoofdplaats der residentie Bantam gelegen, waar gezegd wordt de hoofdstad des rijks te zijn geweest, totdat het door Moelana Hassanoedin. (vgl. BANTAM Gesch.) werd veroverd en de zetel van het bestuur werd verlegd naar Bantam, dat daarom in tegenstelling met Bantam Girang (boven-Bantam) ook wel Bantam Ilir (beneden-Bantam) werd genoemd.

BANTANGAN. Zie NEUSAAP.

BANTARKAWOENG. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Boemijajoe, regentschap en afdeeling Brebes, residentie Pekalongan. Het heeft 4 onderdistricten met 39 desa's en had in 1905 eene bevolking van 37000 zielen, allen Inlanders. Voeger heette dit district Salem.

BANTENG. Javaansche en Soendaneesche naam van den stier van het wilde rund, *Bos sondaicus* Schl. en Müll.; de koe heet sapi alas (laag-Jav.), lemboe wono (hoog-Jav.), sapi leuweung (Soend.). *Bos sondaicus* leeft in het wild in Indo-China en Malaka en op Borneo, Java en Bali. De volwassen stier is zwartbruin gekleurd, de koe en de jongen roodbruin, bij alle zijn de billen en de onderste helft der pooten wit. De stier bereikt ruim 2 M. lengte, de koe blijft iets kleiner en heeft bovendien veel kortere, naar achteren gerichte hoorns. De banteng van Borneo verschilt van den Javaanschen door sterkere, minder gekromde hoorns en is als een

ondersoort (*B. sondaicus lowi* Lydekker, Proc. Zool. Soc. London, 1912) onderscheiden. De banteng bewoont moeilijk toegankelijke wildernissen, van de vlakke tot hoog in het gebergte, gewoonlijk in troepen, bestaande uit een stier en 4 tot 6 koeien; oude stieren leven dikwijls eenzaam. Jong gevangen laat de banteng zich gemakkelijk temmen en brengt dan bastaarden voort met tamme runderen. Behalve met vuurwapens wordt ook met strikken of valkuilen op den banteng gejaagd.

BANTIK. District van de onderafdeeling Menado der gelijknamige afdeeling (residentie Menado) staande onder een 1° districts-hoofd of hoekoom-besar (bet. grootrechter). De districts-hoofdplaats is Singkil. Bantik is een onbelangrijk district met eentiental negorijen. *Singkil*, *Malalajan* en *Kalasei* (bet. visch-fuik) zijn de voornaamste. De strandbevolking leeft van de vischvangst. Rijstbouw gering. Vele klapper-aanplantingen aan het strand; verder een koffieldand (Tanau) bij Malalajan. Het district Bantik bestaat uit twee geografisch van elkaar gescheiden gedeelten, elk aan een zijde der baai van Menado gelegen.

BANTIKS. Naam van de bewoners van het district Bantik (zie aldaar). De Bantiks zijn het langst heidenen gebleven en eerst voor korten tijd tot het Christendom overgegaan. (Med. Ned. Zend. XXXVI 1892, bl. 128) Vele oud-heidensche gebruiken zijn onder hen nog in zwang. Zij zijn krachtig van lichaamsbouw en onderscheiden zich van de omwoende stammen door grootere energie. Hun oorsprong is niet bekend, eene legende daaromtrekt deelt Graafland (De Minahassa 1898 II, blz. 360) mede, evenals andere bijzonderheden over dezen stam.

Literatuur: T. B. B. 37 (1909): J. E. Jasper, De Bantiks (een oude volksstam in de Minahassa); T. B. B. 47 (1914): P. A. Mandagal, De geschiedenis van het Bantiksche volk; T. B. B. 48 (1915): Nota betr. Bantiksche aangelegenheden, familie en erf-recht.

BANTIKSCH. Zie SANGIREESCHE TALEN.

BANTIMOEROENG. Plaatsje aan de rivier van Maros in de onderafdeeling Maros van het Gouv. Celebes en ond., bekend om den prachtige waterval van dien naam, ook wel van Batoe-Bassi genaamd, te midden van een grootsche omgeving van kalkrotsen, die deze plek tot een der schoonsten van Zuid-Celebes maken.

BANTING. Zie VAARTUIGEN.

BANTJAH DALAM, een plaats in het zadel tusschen den Singgalang en den z.g. Manindjau-vulkaan (Sum. Westk.) op den weg van Padang Loear, bij Fort de Kock, naar Malalak, 19 K.M. van Fort de Kock en 6 $\frac{3}{4}$ K.M. van Malalak gelegen.

BANTJAH LAWAS. Zie AJERBANGIS.

BANTJAR. District van de afdeeling en het regentschap Toeban van de residentie Rembang. Het district heeft een oppervlakte van ruim 330 K.M², heeft 4 onderdistricten met 61 desa's en had eind 1905 een bevolking van ruim 70.000 zielen, o.a. 12 Europeanen, 280 Chineez en 2 Arabieren. Langs de kust van Bantjar vindt men op vele plaatsen scheepstimmerwerven. De bevolking houdt zich verder bezig met landbouw, visscherij en handel. De hoofdplaats heet Bantjarledok.

BANTOEL. Een der regentschappen van de afdeeling Mataram in de residentie Djokjakarta. Het heeft eene gelijknamige hoofdplaats en wordt ten W. begrensd door de Prôgô-rivier, ten O. door de regentschappen Kalasan en Goenoeng Kidol. Het strekt zich van af de hoofdplaats Djokjakarta uit in Zuidelijke richting tot aan zee en wordt verdeeld in

zeven districten, t. w. Tjèpit, Srandakan, Panggang, Krètèg, Imogiri-Djokja, Imogiri-Solo (enclave) en Djédjèran. Op ulto. 1905 bedroeg het aantal inlanders 240.000; Chinezen en andere vreemde oosterlingen komen hier niet voor. — Er zijn in dit regentschap vijf suikerfabrieken. Het zuidelijke gedeelte ervan heeft geen Europeesche landbouwondernemingen; zijne desa's zijn de zoogenaamde „Kebonongandesas", die verplicht zijn als belasting aan den Sultan kokosolie te leveren. Door den ziltigen bodem groeien de kokospalmen hier zeer weelderig.

BANYAN. Zie **FICUS BENGALENSIS**.

BAOE-BAOE. Hoofdplaats der afdeeling Oost Celebes, gouv. Celebes en onderh. zie **BOETON**.

BAOERENO (*Bowerno*). Het meest oostelijke district van de afdeeling en het regentschap Bodjonegoro van de residentie Rembang, met gelijknamige hoofdplaats. Het heeft 4 onderdistricten met 127 desa's en had einde 1905 eene bevolking van bijna 66.000 zielen, o. a. 1 Europeaan, 70 Chinezen. De gelijknamige hoofdplaats is een oude nederzetting, tot 1827 zetel van het afdeelings- en regentschaps-bestuur.

Vroeger waren er vele Europeesche tabaksondernemingen; ook thans vindt men er een uitgebreide tabakscultuur, doch enkel voor de inlandsche markt. Het voert veel padi en rijst uit langs de Solo-rivier naar Soerabaja.

BAPA TJEDA (*MAL.*). Zie **SCAEVOLA**.

BARA. Baai aan de noordkust van den westhoek van Boeroe. Een gelijknamig plaatsje, door Galelarezen en Soelanezen bewoond, ligt aan den oostelijken oever der baai; niet ver van daar ligt de berg Bara, een lang uitgestrekte, naar het Z.O. rijzende bergrug. Aan de Barabaai worden groote complexen van ebbenhout aangetroffen van uitmuntende kwaliteit.

BARA BATOEI. (Steenen veekraal). Naam van eene merkwaardige kalksteen rotsgroep, gelegen in het Gouv. Celebes en ond. op ongeveer 12 K.M. van Pangkadjene, en waar Kraeng Bonto-Bonto zich in 1872 met goed gevolg tegen onze troepen verdedigde.

BARABAI. Onderafdeeling der afdeeling Oeloe-Soengei van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder een Controleur of Civ. Gezaghebber met standplaats Barabai; bestaande uit de districten Batang Alai en Laboean Amas (zie aldaar). Het is de kleinste, maar volkrijkste en vruchtbaarste onderafdeeling van Oeloe-Soengei en omvat het stroomgebied der Alai en hare zijrivieren. De streek aan den bovenloop der Alai rivier ten Oosten van Birajang is heuvelachtig en gaat over in het grensgebied met Tanah Boemboe. Tusschen de Alai en Laboeanamas (een zijrivier der Alai) zijn de landen grotendeels door de bevolking voor den rijstbouw in cultuur gebracht. Barabai is dan ook de rijstschuur der Oeloe-Soengei. Een groot aantal uitstekende en verharde wegen verbindt de kampongs met elkaar en met de aangrenzende districten Amoentai, Balangan en Amandit. De groote postweg van Bandjermasin loopt via Pantaihambawang en Wangkoe naar Amoentai, met een zijtak van Pantaihambawang naar Barabai en Birajang. Barabai en Pantaihambawang zijn telefonisch met Kandangan en Amoentai verbonden.

BARABAI. Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling in de afdeeling Oeloe Soengei, res Z. en O. Afd. v. Borneo, standplaats van een Controleur of Civ. Gezaghebber. Een mooi gelegen plaatsje, uit

verschillende kampongs bestaande aan de Soengei Barabai (een zijrivier der Laboeanamas), met een gezond klimaat. Het heeft een Gouv.'s inl. school der 2de klasse en een pasanggrahan. De grenzen der plaats zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1897 N°. 83.

BARAMBANG. Zie **ALLIUM**.

BARANG. Bergtop, geschat op 880 M., gelegen in de bergketen, die de oostelijke grens van Tanette (Celebes) uitmaakt.

BARANG BARANG. District op het eiland Saleier (zie **SALEIER onderafd.**).

BARANG BARANG. Zie **OTTERS**.

BARATDAJA. District van de contrôle-afdeeling Noord-Soemenep van de afdeeling en het regentschap Soemenep van de residentie Madoera. Het heeft 3 onderdistricten met 36 dessa's. De standplaats van het districtshoofd is Amboenten (Zie **AMBOENTEN**).

BARATLAOET. District van de contrôle-afdeeling Zuid-Soemenep van de afdeeling en het regentschap Soemenep van de residentie Madoera, met 3 onderdistricten en 38 desa's. De hoofdplaats is Goeloe Goeloe (Zie aldaar).

BARBOSA (DUARTE); of op z'n Italiaansch **ODOARDO**). Portugeesch-Indisch schrijver van geheel buitengewone beteekenis, daar hij in 1516, als factorij-pennist (*escrivão da feitoria*) te Cananoor, aan de kust van Malabaar, afsloot zijn „Livro" (Boek), dat een doorlopende beschrijving geeft van de toenmaals aan de Portugeezen bekend geworden zeekusten en binnenlanden; beginnend bij Kaap St. Sebastiaan (Kaapland), en eindigend bij de (Zuidelijke) Lioe-Kioe-eilanden (dus: Formosa, en omgeving). Daarbij vond dan ook haar plaats de *alleroudste* aaneengeschaalde Port. beschrijving van den Ind. Archipel, beginnend bij de stad Malaka, en eindigend met de Soeloe-eilanden, en Broenei („Borneo").

Geboren kort na 1480 te Lissabon, ging hij in Maart 1501 met de derde Port.-Indische vloot naar het Oosten onder geleide van zijn oom Diogo Barbosa; is in 1502 aan de kust van Malabaar, waar hij de landstaal (Malayalim) leert, vermoedelijk te Calicoet, dat hij later zéér uitvoerig beschrijft; wordt in Januari 1503 tolk voor het Malabaarsch aan de factorij te Cananoor, vaart van 1508(?) — begin 1511 terug naar Portugal, en is sinds Aug. 1511 onafgebroken weer ter kuste, nu als eerste pennist. Vaart in Febr. 1517 met Lopo Soares naar de Roode Zee en van daar thuis. Is in midden 1518 terug te Lissabon; daarna te Sevilla, met zijn later beroemd geworden „Boek" in hs. bij zich; laat zich door den met hem bevrienden Magellaan (Magalhães) aldaar aanwerven voor diens roemruchte zeetocht om de West naar de Molukken, scheept zich 10 Aug. 1519 met dezen te Sevilla in, maar sneuvelt 1 Mei 1521 te Cebú, nadat Magalhães 4 dagen te voren (27 April) zelf reeds gesneuvelde was op het eilandje Mactan (tegenover Cebú).

Het eerst werd Barbosa's *Livro* in Italiaansche vertaling afgedrukt in den 1en druk (1550) van *Di. I van Ramusio's standaard-verzameling „Delle Navigazioni et Viaggi"*, en daar met dat gewichtige voorwoord waarin Barbosa (in dezen 1en druk heet hij foutief „Barbessa"); in den 2en druk (1554) en later: (Barbosa) een en ander van zichzelf vertelt, om te besluiten met de woorden: „en in het jaar 1516 beëindigde ik te schrijven het hieraanwezig boek". Daarna werd het, steeds in 't Italiaansch, herdrukt in de 2e - 6e uitgave van dat 1e deel

van Ramusio (1554 - 1613); maar eerst in 1813 verscheen te Lissabon een uitgaaf van een oorspronkelijken Port. tekst in dl. II der „Collecção de Noticias para a historia e geografia das nações ultramarinas que vivem nos dominios portuguezes”; in 1867 letterlijk aldaar herdrukt. In 1866 verscheen daarnaast een Eng. vertaling door H. E. J. Stanley, naar een oude uit 1524 dateerende Spaansche overzetting van Barbosa's oorspronkelijken tekst. Daar echter ook de Port. uitgave van 1813 (= 1867) gebaseerd was op een deels uitvoeriger, maar deels minder compleet hs., is tot heden ten dage een kritische uitgaaf van Barbosa's allerbelangrijkst „Boek” in zijn besten vorm nog een vrome wensch. Over die verschillende uitgaven, zie nader Ruuffaer in Bijdr. Kon. Inst. 6e Reeks, VI (1899), p. 165-166, 173-189, en 196, over Barbosa's levensdata, ib., p. 125-126 noot.

De moeilijke vraag, of Barbosa ooit zelf in ons Indië is geweest, is niet met zekerheid ontkennend te beantwoorden. Maar de groote waarschijnlijkheid is er vóór, dat hij nimmer te Malaka was; laat staan oostelijker. Hoogstwaarschijnlijk is daarentegen, dat Magalhães, die de verovering van Malaka door Albuquerque op 16 Aug. 1511 had bijgewoond, en die bijzonder met Barbosa bevriend was, een van zijn voornaamste zegslui is geweest voor een stuk van zijn allermerkwaardigste mededeelingen over onze Oost.

G. P. R.

BARE'E. De taal die dezen naam draagt, ontleent dien aan haar ontkenningswoord. Het is n.l. de gewoonte der Toradja'sche stammen van Midden-Celebes om de talen te noemen naar de ontkenningspartikel; *bare'e* beteekent dus: „neen, niet”. Evenzoo noemen de Toradja's het Parigisch: *tara*, het Loianisch: *madi*, het Paloesch: *ledo*, enz. Eene geografische benaming voor het Bare'e is moeilijk te vinden, daar geen der stammen, die haar spreken de andere overheerscht; desnoods zou men de taal Posso'sch kunnen noemen, daar het stroomgebied der Posso in zijnen vollen omvang het voornaamste deel van haar gebied is.

Het Bare'e is de meest verspreide taal van Midden-Celebes; de Noord-grens is de Zuid-kust der Tomini-bocht, van Tandjoeng Api ten Oosten, tot het snijpunt van 1° 15' Z.B. met de kust. De West-grens loopt vandaar Zuidelijk, langs de Poena-rivier en den Westelijken oever van het Posso-meer en verder in Zuidelijke richting, tot dicht bij de golf van Bone. De Zuidgrens loopt op korten afstand van de kust, evenwijdig met den Noordelijken oever der Bone-golf. De Oostgrens gaat van Tandjoeng Api Z.O., tot dicht bij de Oostkust van Celebes, 122° O.L., vandaar langs de kust der Tolo-baai, tot de Noordelijke punt der Tomori-baai en verder eerst Westelijk, daarna Zuidelijk, totdat zij op 2° 30' Z.B. de rivier Kalaena snijdt en de Zuidgrens ontmoet. Dit uitgestrekte gebied heeft echter, uitgezonderd de vreemdelingen, die vooral aan het zeestrand wonen, niet meer dan een 40.000 inwoners.

Het Bare'e valt in eenige dialecten, waarvan de voornaamste zijn: dat der To Lage, op den Oostelijken-oever der Posso; dat der To Pebato, op den Westelijken-oever dier rivier; dat der To Poe'oe mBoto, aan de Zuid- en Westkust van het Posso-meer en ten Zuiden van het Takole-kadjoe-gebergte, tot aan de Zuid-grens van het geheele taalgebied; dat der To Lalao, in het N.-O.-lijk kustgebied; dat der To Ampana, geheel in het Oosten, tot Tandjoeng Api, en dat der To Togia, op de Togian-

eilanden. In het algemeen verschillen deze dialecten zeer weinig van elkaar.

Het Bare'e behoort tot de Oost-Toradja'sche talen, te zamen met het Napoesch, Besoa'sch, Bada'sch en Lebonisch. Tegenover deze Oost-Toradja'sche Bergtalen staat het Bare'e eenigszins zelfstandig, als O.-Tor. Laagland-taal. Zie verder het artikel TORADJA'SCHE TALEN.

De Toradja'sche talen (O. en W.-Tor. talen te zamen genomen) staan tusschen de talen der Makassaarsch-Boegineesche en Mandarsche groep en die der Philippijnsche groep, waarvan het Mongondouch de meest Z.-lijk gelegen vertegenwoordiger is. Tusschen de Philippijnsche en de Toradja'sche talen ligt nog de Tominische groep, die dichter bij de Philippijnsche staat dan de Toradja'sche. Delaatsgenoemde groep nadert weer meer de Makassaarsch-Boegineesche. Toch staat het Bare'e nog op vrij grooten afstand van het Makassaarsch en het Boegineesch; het heeft o. a. meer voorvoegsels, eene andere genitief-constructie en grootendeels andere achtervoegsels. Het klankstelsel van het Bare'e is meer verzwakt dan dat van het Mak. en Boeg. Zoo is b. v. de typische klank der R. G. H. wet¹⁾ in het Bare'e verdwenen, terwijl Mak. en Boeg. hem als *r* hebben. Alle lettergrepen zijn in het Bare'e open, geen enkele eindsluiter is als zoodanig gespaard gebleven; de meeste zijn afgevallen. In betrekkelijk weinige gevallen is de eindsluiter klinkend gemaakt, doordat hij met *i* wordt uitgesproken. Zoo wordt Mal. *djaroem* (naald) door verlies van *r* en *m* tot *djaoe* en Mal. *rakit* (vlot) tot *aki*, doch Boesangsch *hawat* is Bare'e *kobati* (wieg).

In de klankovergangen is eene zekere neiging tot palataliseeren op te merken. Oorspronkelijke *j* wordt *dj*, oorspr. *l* wordt vaak *j*, b. v. *kadjoe* (hout) uit *kajoe*; *poejoe* (tien) uit *poeloeh*; geprenasaleerde *s* wordt *ntj*, b. v. *antja* (*mangga*), uit *asëm*. De klinker *pëpët* ontbreekt; men vindt op zijne plaats *o* of *a*.

In den woordenschat is de overeenstemming met het Mak. en Boeg. vrij groot, doch de veelvuldige klankovergangen maken dat de Makassaren en Boegineezen en de Toradja's elkaar in 't algemeen niet verstaan. De woordenschat van het Bare'e is zeer uitgebreid. De dagelijksche taal beschikt reeds over een zeer rijken voorraad, en toch is het aantal vreemde woorden zeer gering. Nevens den gewonen woordvoorraad gebruikt n.l. iedereen, al naardat de gewoonte dit van hem eischt, wisseltermen, d. w. z. omschrijvingen, synoniemen (in eigen of vreemde taal) of verminkingen der woorden welke hij moet vermijden, b. v. omdat ze geheel of gedeeltelijk klankgelijk zijn met den naam van familieleden uit een ouder geslacht, aangetrouwde familieleden, voorname lieden, gevaarlijke dieren of zaken, enz. Voorbeelden zijn: „ovaalgezicht”, voor „paard”; „nazaat” voor „kind”, en verknoeiingen, alsof men ten onzent zeide: „getam” voor „gemak”, omdat „mak” syn. is met „tam”.

Geheel buiten de gewone spreektaal staat de Priestertaal, de taal waarin zijn gesteld de litaneën door de priesteressen voorgedragen, om den tocht te beschrijven, dien hare geestelijke persoonlijkheid maakt naar den Hooge, om daar den Hemelheer te bezoeken en hem te vragen om levensgeest of ziele-

¹⁾ Daaronder verstaat men die wet, dat een klank, welke in het Maleisch *r* luidt, in de Philippijnsche talen *g*, in andere talen, b. v. in het Daj. tot *h* moet worden en weder in andere talen, als bijv. in het Javaansch moet verdwijnen.

stof voor een zieke, een zuigeling, een kwijnend gewas, enz. Andere litanieën beschrijven weder een tocht naar de Onderwereld, om zielestof terug te halen, die door een gestorvene van zijne nog levende verwanten mocht zijn meegenomen. Al wat vasten vorm heeft, moet in talen zonder letterschrift den vorm der poëzie hebben, en zoo zijn deze litanieën dan ook in rythmischen vorm gesteld. De priester taal is overigens eene kunsttaal, welker woorden of naar een vast systeem zijn verminkt, of naar het model van oude woorden zijn omgevormd, of aan andere talen zijn ontleend, of ook wel oude woorden zijn, die de taal met zich is blijven medevoeren. De bedoeling dezer taal is, om de geestelijke persoonlijkheid der priesteres, die naar de Boven- of de Benedenwereld gaat, eene taal te doen spreken, die ook het geestelijk equivalent is van de dagelijksche taal en die zich dus tot deze laatste verhoudt, gelijk de geestelijke persoon der priesteres zich verhoudt tot hare lijfelijke verschijning.

De Dichtertaal bestaat hoofdzakelijk uit woorden, die in gewijzigde beteekenis worden gebruikt; men heeft in poëzie steeds een groot aantal synoniemen noodig, om voor maat en rijm, of ook voor parallelisme te zorgen. Verder bevat de dichtertaal oude woorden, woorden uit de priester taal, wisselwoorden, in 't kort, alles wat bruikbaar is om te voldoen aan de eischen van den dichtelijken vorm en het dichtelijk vernuft.

Het Bare'e heeft eene zeer rijke letterkunde, die totnogtoe steeds mondeling is overgeleverd, daar de Toradja's geen letterschrift bezitten. De proza-letterkunde bestaat uit raadsels en verhalen; sommige raadsels zijn in rijm en maat en van de verhalen zijn ook dikwijls grootere of kleinere gedeelten in vers gebracht; deze worden bij de voordracht steeds gezongen. Zeer belangrijk zijn de Dierenverhalen, vooral die waarin de *nggasi* (spookaap, *Tarsius fuscus*) de held is. Deze verhalen komen in aard geheel overeen met de *kantjil*-verhalen der Javanen en de *pelandoek*-verhalen der Maleiers (Bar. *nggasi* is zelfs id. met Jav. *kantjil*). Verder handelt een groot aantal dierenverhalen over dieren, die een menschelijk binnenste hebben en zich later dan ook onthullen als menschen. Andere verhalen beschrijven tochten naar de Onder- of de Bovenwereld, vooral om gestorvenen te ontmoeten; ook verhalen van menscheneters, boschspoken en soortgelijke wezens zijn vrij talrijk. Typisch Toradja'sch zijn de koppensnellersverhalen; de romantische verhalen staan echter sterk onder den invloed der buitenlandsche letterkunde en verraden een bederf in den oorspronkelijken smaak der Toradja's. Ook anecdoten, in den trant onzer Kamperstukjes, Uilespiegelverhalen en vertellingen, waarbij de oorspronkelijke mededeeling zich steeds verlengt en telkens in dien langer geworden vorm wordt herhaald, zijn in de Bare'e-letterkunde vrij talrijk.

De poëtische letterkunde is zeer veelsoortig. In het algemeen onderscheidt zij zich meer door dichtelijken vorm, dan door poëtischen inhoud, zoodat zij bij vertaling zeer veel verliest, daarentegen in haar oorspronkelijken vorm ten volle dichtelijk mag genoemd worden. De gedichten zijn steeds streng in de maat, die van trocheïsch karakter is. Rijm komt ook veel voor, maar is niet bij alle soorten van poëzie vereischt. Twee regels rijmen op elkaar, als de klinkers van de voorlaatste en van de laatste lettergreep in het laatste woord van de regels, respectievelijk aan elkaar gelijk zijn.

De dichtelijke letterkunde van het Bare'e kan men in 5 groepen deelen.

De eerste groep bevat dan de letterkundige poëzie, waartoe behooren:

1. De *kajori*, een 4-regelig versje; elke regel heeft 4 trocheïsche voeten; de regels rijmen alle op elkaar. Naar den inhoud zijn het gelegenheidsgedichtjes, liefdesliedjes, spotversjes, bedreigingen of waarschuwingen, lofliedjes, welkomst- of afscheidsgedichtjes.

2. De *bolingoni* of *laolitani*, een dubbelvers van twee paar regels, die denzelfden vorm hebben als de *kajori*, maar in beteekenis elkaars parallelen zijn. Dezeliedjes worden steeds luid zingend voorgedragen, in den tijd, waarin de rijst wordt geoogst en van het veld naar het dorp gedragen. Men bezingt daarin zon en maan, regen, wind en wolken, de zee, het meer, de vogels, de planten, de bloemen en de boomen, den oogst, het zoutstoken, het reizen en het thuiskomen, eten, drinken, slapen en siri-h-pruimen. Soms ook zijn het plagerijen, liefdesverklaringen, uitingen van afkeer of boosheid; een enkelen keer heeft zulk een liedje ook eene politieke strekking. Ze behooren tot de meest spontane en aantrekkelijke uitingen van de volksstemming, die tijdens den oogst meestal eene zeer opgewekte is.

3. *Polinga* en *popasangke* zijn de beurtzangen, die de jongelieden elkaars toezingen tijdens den oogst; des avonds komen dan de mannen op het erf van een huis, waarin de jonge meisjes bijeen zijn, en dan knoopt men, in beurtzang, verbinding met elkaar aan. Dit is de *polinga*. De *popasangke* is het besluit daarvan, in den nacht vóór het oogstfeest. Men beschrijft dan in den beurtzang eene reis, die men gemeenschappelijk heet te maken, en eindigt met de twee feestboomen te bezingen, die in den morgen worden opgericht en met geschenken behangen. Deze geschenken worden later onder de jongelieden verdeeld, maar vooraf, als toonoffers, aan de feestboomen opgehangen. In den namiddag worden de boomen onttakeld, na vooraf te zijn bezongen, elk in 7 strofen, de eene door een man, de andere door eene vrouw. De man bezingt zijne heldendaden als koppensneller, de vrouw hare verdiensten als priesteres; beider functiën worden met het binnenhalen van den oogst in verband gebracht.

4. *Djondjo awa*, een zang met refrein, dien men voordraagt bij het bewaken van een doode. Gewoonlijk wordt daarin, bij improvisatie, eene reis beschreven, die men maakt naar het Doodenrijk, om den overledene te brengen bij zijne gestorven verwanten.

5. *Ohaio*-liederen zijn de gezangen van prauwsleepers. Een in het woud op de bergen gevelde boom, die reeds voor een deel tot vaartuig is bewerkt, wordt gesleept naar den oever van het vaarwater, om daar verder te worden afgemaakt. Dit gaat bij onderling hulpbetoon en het is de gewoonte, dat dit sleepen geschiedt op de maat eener improvisatie in versregels, waarin allerlei gebeurtenissen van huidige of vroegere dagen worden vermeld.

6. *Doeloea* zijnde de naam van meestal politieke gelegenheidsgedichten; ze komen zelden voor en zijn gewoonlijk in vrij duistere taal gesteld. Dikwijls bevatten ze veel vreemde woorden. Waarschijnlijk is deze soort poëzie oorspronkelijk niet eigen aan de Bare'e-letterkunde.

De tweede groep is die der danspoëzie. Hiertoe behooren de *raego*-verzen, regels van 12 lettergrepen, in min of meer dactylische maat, meestal in goed verstaanbare taal, gezongen bij het uitvoeren van den reidans, die bij de Toradja's het volksvermaak bij uitnemendheid is. De inhoud der *raego*-regels, die geheel onafhankelijk van elkaar zijn en dan ook niet

rijmen, is hoofdzakelijk: hofmakerij van mannen aan jonge meisjes, en beantwoording daarvan.

De derde groep is die der krijgspoëzie. Hiertoe behoort de *pondoloe*, de serie liederen die gezongen werden op een slotocht, zoodra men zijn slag had geslagen met de buitgemaakte koppen in veiligheid was. Voor een deel ook hief men deze liederen aan bij de aankomst in het dorp en bij het opheffen van den rouw over de gestorvenen, als men een stukje van de schedelhuid der gesnelde koppen ging spijkeren op de doodkisten. De inhoud dezer liederen is: lof van eigen heldendaden, bespotting van den vijand, verwijt aan degenen, die aan den tocht niet hebben deelgenomen en uitnoodigingen aan de vrouwen om de helden feestelijk te ontvangen.

In den *ento-zang*, die op het eigenlijke koppen-snellersfeest wordt voorgedragen, wordt de geheele slotocht beschreven.

Tot de vierde groep, de godsdienstige poëzie, kan men brengen: gebeden op maat en rijm, gezangen voor de doodenfeesten en de priesteressenlitanie. De doodenzangen zijn van tweeërlei aard. Er is eene litanie, die wordt voorgedragen door 5 priesteressen op het groote doodenfeest (*tengke*), waarin de dooden worden opgeroepen om uit hunne kisten te komen, het feest bij te wonen en daarna voor goed naar hun definitief verblijf te gaan. Vervolgens zingen de gastheeren en gasten des avonds bij den algemeenen reidans, elkaar eene reeks strofen toe, die het karakter van *raego*-regels hebben, maar welker strekking gewoonlijk is, om elkaar te verheerlijken als elkaars redders in den nood, als elkaars bondgenooten en vrienden in de booze dagen, die achter den rug liggen, en in de zware tijden, die nog komen zullen.

De vijfde groep, die der kinderpoëzie, bevat wiegeliederen en kinderversjes. De eerste soort poëzie is wel voor kinderen, maar niet door kinderen gemaakt; de wiegeliedjes hebben den vorm der *kajori* en bevatten toespraak tot de zuigelingen, om zoet te zijn, niet te dreinen en rustig te slapen. Ze zijn soms wat plagend en schertsend, maar in 't algemeen vrij eenvormig. De kinderversjes hebben naar vorm en inhoud groote overeenkomst met onze aftelrijmpjes, en soortgelijke producten van dichtvaardige kindergeesten.

Literatuur: H. von Rosenberg, Reistochten in de afdeeling Gorontalo (1865), bl. 121, vlgg.; J. G. F. Riedel, Bijdrage tot de kennis der talen en dialecten op de eilanden Luzon, enz. en N. en Midden-Celebes. Verh. Bat. Gen., dl. XXXIII (1868); Alb. C. Kruyt, Grammaticale Schets der Bare'e-taal, Bijdr. K. I. 5, VIII (1893), bl. 203, vlgg.; Id., Woordenlijst der Bare'e-taal, uitgegeven door het Kon. Inst., 1894; N. Adriani, Over het tusschenzetsel in het Bare'e en eenige verwante talen, Tijdschr. Bat. Gen. dl. XXXIX (1897), bl. 496, vlgg.; Id., Etude sur la littérature des Toradja, Ibid., dl. XL (1898), bl. 339; Id., De legende van Menoti-noti, Ibid., dl. XLI (1899), bl. 541, vlgg.; Id., Maka, naka en paka in het Bare'e en eenige verwante talen, Ibid., bl. 529, vlgg.; Id., De Palatalen in het Bare'e, Bijdr. K. I. 6, VI (1889), bl. 676, vlgg.; Id. Leesboekje in de Bare'e-taal, Batavia, Landsdrukkerij, 1900, 2e dr. 1908, 3e dr. 1911; Id., Laolita i Sese nTaola (tekst), Verh. Bat. Gen., dl. LI, 2e st. (1900); Id., Het Verhaal van Sese nTaola (inleiding en vertaling), Ibid. dl. LV, 1e st. (1902); Id., Toradja'sche Vertellingen, Tijdschr. Bat. Gen., dl. LV (1902), bl. 483, vlgg.; Id., Laolita i Wali mPangipi, het Verhaal van Wali mPangipi (tekst, vertaling en aantekeningen), Bijdr. K. I. 6, X (1902), bl. 203, vlgg.; Id., Toradja's

sche Uilespiegelverhalen, Tijdschr. Bat. Gen., dl. XLVI (1903) bl. 118, vlgg.; J. Alb. T. Schwarz en N. Adriani, Het verhaal van den Gulzigaard, in het Tontomboansche, Sangireesch en Bare'e (tekst, vertaling en aantekeningen), Verh. Bat. Gen. d. XVI, 3 st. (1906); N. Adriani, De naam der gierst in Midden Celebes, Tijdschr. Bat. Gen. dl. LI (1909), bl. 367, vlgg.; Id., Uitingen der publieke opinie bij de Toradja's van Midden-Celebes, Ind. Gids, dl. XXVIII (1906), I, bl. 873; Id., Een en ander over de werkwoorden in de Bare'e-taal, Meded. Ned. Zend. Gen. dl. LIII (1909), bl. 310, vlgg.; Id. Toradja'sche Vertellingen, 2e Reeks, Tijdschr. Bat. Gen. dl. LII (1910), bl. 195; Id., Trekken van overeenkomst tusschen de Germaanse en de Toradja'sche volksverhalen, Ind. Gids, dl. XXXII (1910), I, bl. 253, vlgg.; Id., Het voorvoegsel *me-*, *pe-* in de Bare'e-taal, Meded. Ned. Zend. Gen., dl. LV (1911), bl. 353, vlgg.; N. Adriani en Alb. C. Kruyt, de Bare'e-spreekende Toradja's van Midden-Celebes, dl. III, Batavia, Landsdrukkerij, 1914, In bewerking zijn: een Bare'e-Nederlandsch woordenboek, met register, eene spraakkunst der Bare'e-taal en eene verzameling van letterkundige voortbrengselen dier taal, met vertaling en aantekeningen.

BARENO (TJI). De waterrijke grensrivier tusschen Bantam en de Preanger Regentschappen. Zij ontvangt al het water der regenrijke zuidwestzijde van de Halimoen-keten.

BARINGIN. Koeria (district) in de landstreek Sipirok, deel der onderafdeeling Angkola en Sipirok van de afdeeling Padang Sidimpoean der residentie Tapanoeli.

BARISAN. Van baris = exerceeren. Naam van min of meer geregelde, bewapende inlandsche hulpbenden, die in tijden van oproer als anderszins door Inlandsche vorsten of grooten werden opgericht om de rust te helpen herstellen.

Thans dragen dezen naam nog de in gewone tijden buiten het leger staande gewapende inlandsche korpsen op Madoera, die hieronder zullen worden besproken.

Behalve van gouvernementstroepen en hulpstroepen van de vorsten van Solo en Djokja en van Mangkoenegara, werd in den Java-oorlog (1825—'30) ook gebruik gemaakt van Javaansche barisan, te onderscheiden in die, welke door de regenten werden opgericht ter bescherming van hunne gebieden tegen de muiters, en die, welke na April 1826 op bevel van Generaal de Kock op kosten van het gouvernement door de regenten in de residentien Semarang, Tegal en Pekalongan in het leven werden geroepen, met het doel om ook buiten hun eigen gebieden in gemeenschap met andere barisan of met troepen van het gouvernement op te treden. Van laatstbedoelde barisan was slechts een gedeelte met geweren, de rest met lans en vermoedelijk is het toe te schrijven aan het gebrek aan vuurwapens, dat aan deze instelling in den Javaoorlog geen belangrijke uitbreiding is gegeven.

Soms werd, gedurende meer bedoelden oorlog, aan Javaansche grooten opgedragen kleine barisan, bijv. van 20 man, te vormen, waarin echter minder een middel tot versterking der krijgsmacht moet worden gezien, dan wel een der vele vormen, waarmede men verarmde inlandsche grooten placht te helpen.

Korpsen Barisan van Madoera. In 1831 verbonden de toenmalige vorsten (regenten) van Madoera, Soemenep en Pamekasan zich bij contract om, tegen afschrijving van hunne schulden aan den Lande, gewapende korpsen op te richten en te onder-

houden, die ter beschikking van het Gouvernement zouden staan. Sedert de opheffing van het inland-zelfbestuur in die landschappen, dat wat betreft Pamekasan in 1858, doch wat Bangkalan aangaat eerst in 1885 plaats vond, zijn de korpsen van Pamekasan Soemenep en Bangkalan *gouvernements-barisan* geworden. Tot 1882 bestaande uit cavalerie, artillerie, piekeniers en pionniers, zijn het thans uitsluitend infanterie-korpsen. Het korps van Bangkalan bestaat uit den staf en 4 compagnieën, de beide andere te Pamakasan en Soemenep tellen elk, behalve den staf, 2 compagnieën, ter gezamenlijke sterkte van circa 1400 man. De barisankorpsen zijn in de eerste plaats bestemd tot handhaving van orde en rust op het eiland Madoera, indien de gewone middelen van politie te kort schieten en in de tweede plaats om in geval van oorlog of bij expeditiën, hetzij zelfstandig, hetzij in vereeniging met korpsen van het leger, voor militaire doeleinden te worden aangewend. In gewone tijden is aan de korpsen nog opgedragen het bewaken van landskassen, gevangenis en gouvernementspakhuizen op hunne standplaatsen en het escorteren van gevangenen en transporten. Bij elk korps, dat wordt gecommandeerd door een Inl. hoofdofficier, zijn ingedeeld een kapitein en eenige Eur. onderofficieren-instructeur van het leger. Op voet van oorlog wordt uit de 3 korpsen één veldbataljon gevormd, bestaande uit den staf en 2 halve korpsgedeelten. Het R. H. korpsgedeelte wordt gevormd door 3 veldcompagnieën van het korps van Bangkalan, het L. H. door 1 veldcompagnie van het korps van Pamakasan en 1 van dat van Soemenep. Uit elk der 3 korpsen wordt bovendien gevormd 1 garnizoens- en 1 depotafdeeling. Het veldbataljon zal worden gecommandeerd door een actief- of in actieven dienst te herstellen luitenant-kolonel van het leger.

Wapening en kleeding zijn dezelfde als die van de infanterie-korpsen van het leger. Het thans voor de korpsen geldende Reglement werd vastgesteld bij Gouv. besluit van 4 April 1891 no. 12. (Bijblad no. 4755), doch werd sedert herhaaldelijk gewijzigd. In 1849 nam een 300 tal barisan deel aan de expeditie tegen Boni; in 1873, 1875, 1876 en 1887 werden onderdeelen van de korpsen naar Atjeh gezonden, terwijl in 1894 een bataljon barisan werd ingedeeld bij de voor Lombok bestemde expeditie troepen. In de laatste jaren zijn verschillende maatregelen getroffen om de gevechtswaarde van de korpsen op te voeren; zoo nemen zij thans meermalen deel aan oefeningen van de troepen in de 3e Mil. Afd. op Java.

Bijlage 16 van het Rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Nederlandsch-Indië (1912) wordt gevormd door een zeer uitgebreide „Nota omtrent het barisan-instituut op het eiland Madoera” van de hand van den gepens. Resident van Madoera F. Fokkens.

BARISAN-GEBERGTE. Zie SUMATRA (Gebergten).

BARITO. Grootste rivier van Zuid-Borneo. Zie BORNEO IV. E.

BARLERIA PRIONITIS L. *Acanthaceae*. Daen landak (MAL.), Landep of Godong landep (JAV.). Veel gekweekte heester met gele bloemen en tot doornen gevormde schutbladen. Is een zeer bekend inlandsch geneesmiddel; wegens het hooge kaliegehalte van de jonge bladeren en stengeltoppen vooral als diureticum gebruikt.

BARO², of **BAROK (ORANG)**, zie ORANG LAOET.

BAROE (MAL.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

BAROE LANDAK (MAL.). Zie HIBISCUS MUTABILIS.

BAROE LAOET (MAL.). Zie THESPIESIA MACROPHYLLA.

BAROE TJINA (MAL.). Zie ARTEMISIA.

BAROEK, een zwamachtige stof tusschen de bladsteelen van de Arenpalm en de Gebangpalm (zie ARENGA en CORYPHA).

BAROEMOEN. Rivier, die op het Malejagebergte in de afdeeling Padang Sidimpoen van de res. Tapanoeli ontspringende, nabij de grens zich bij Oenteroedang met de Pané vereenigt, welke rivier tot aan de plaats, waar zij de Soengei Kanan opneemt, meestal nog Baroemon genoemd wordt, om eerst daar weder den naam Pané aan te nemen. (Zie PANE).

BAROENG (NOESA). Een bergachtig eiland in den Indischen Oceaan, even buiten de baai van Poeger en bezuiden de grens tusschen de residenties Pasoeroean en Besoeeki, tot welke laatste het gerekend wordt administratief te behooren, en wel tot het district Poeger van de afdeeling Djember. In tegenstelling met de andere kusteilanden van Java is N. Baroeng niet topographisch opgenomen. Het schijnt geheel uit kalksteen te bestaan, waarvan de ruggen steil in zee afdalen. Het eiland is met dichte wouden bedekt. De felle branding maakt het land bijna alleen aan de noordzijde mogelijk en dan nog alleen in den Oostmoesson. Het eiland wordt dan door vogelnestplukkers bezocht, maar is overigens onbewoond. De grond wordt door de inlanders als „gewijd” beschouwd. In de 18e eeuw woonden er een paar duizend visschers en smokkelaars, maar in 1776 is de gansche bevolking door de Compagnie's troepen met geweld naar den vasten wal overgebracht, omdat zij schuilplaats en steun aan opstandelingen had verleend.

BAROES. Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden van de resid. Tapanoeli, met gelijknamige hoofdplaats aan zee op de W.kust van Sumatra gelegen op 2° N. B., aan de monding van het riviertje Batoe Garigis. De afdeeling omvat drie koerias (districten), nl. Baroes Sorkam-rechter-, en Sorkam-linkeroever en een groot aantal zoogenaamde „landschappen” waarvan Toeka, Pasariboe Si Mancellang en Nai Pospos de voornaamste zijn. De uitvoer van Baroes, welke haven in de geregelde stoomverbinding met de overige havenplaatsen van Sum. W.kust en met Batavia is opgenomen, bestaat uit benzoë, getah pertjah, rotan, buffelhuiden en vroeger vooral kamfer (die daarom door de inlandsche handelaren kapoer Baroes is genoemd), welke voornamelijk uit de onmiddellijk achter Baroes liggende Bataklanden werd verkregen. Thans betekent de uitvoer van kamfer weinig of niets meer.

De hoofdplaats (ult. 1914 aantal inwoners 1213) is van weinig belang. De Chineesche wijk, tevens passer, is echter zeer uitgestrekt; de huizen teekenen er den welstand der bewoners, die goede zaken in bovengenoemde handelsartikelen doen. In September 1912 is deze wijk bijna geheel in de asch gelegd.

Geschiedenis. Baroes was reeds bij de Arabische zeevaarders onder den naam van Fanoer als het kamferland bij uitnemendheid bekend (V. d. Lith et Devic, *Merveilles des Indes*. bl. 234 vlg.). Lang stond de landstreek onder den invloed van Atjeh, totdat het der Compagnie in 1668 gelukte, de hoofden van Baroes over te halen een contract met haar te sluiten, waarbij zij den vorst van Minangkabau als opperheer en de Compagnie

als beschermheer erkenden, en aan haar den uitsluitenden handel vergunden. Wel is waar werden hare bedienden in 1670 door de Atjehers verdreven, en ontstonden er later twisten tusschen de Compagnie en de hoofden van Baroes (Kielstra. Bijdr. t. t. I. en vlk. V. Ser. II. (1862) bl. 514), maar zij handhaafde haar gezag, tot zij in 1778 den post te Baroes introk, waardoor de streek weder onder den invloed der Atjehers geraakte. In 1829 vestigde het bestuur de aandacht op Baroes, als oude post der Compagnie, zooals sommige hoofden zich nog herinnerden. In de meening, bij hen steun te vinden, deed men eene zwakke poging om Baroes te bezetten, die echter mislukte, evenals een tweede poging, in 1834 ondernomen. Een gedeelte der hoofden bleek ons echter genegen; in 1839 werd opnieuw een tocht tegen Baroes ondernomen en die plaats bezet, welke daarna in onze handen bleef, terwijl een aanval der Atjehers, nog in hetzelfde jaar gewaagd, werd afgeslagen. Sindsdien is er altijd een kleine bezetting geweest, ondergebracht in een steenen benting, totdat na de reorganisatie van het bestuur van Tapanoei (1906) een militaire bezetting niet langer noodig geacht werd. De gebouwen binnen de benting doen nu dienst deels als inlandsche school, deels als pasang-grahan.

BAROMBONG. Makassaarsch dorp, in de buurt waarvan het Bongaaisch tractaat (Zie aldaar) werd gesloten.

BARON SAKENDHËR. Volgens de vertrouwbare opgave van Winter (Jav. Zamenkomsten, No 74) is een zekere Ngabèi Joeda Sara, levende in de periode van Soerakarta, dus na het midden der achttiende eeuw, de dichter van de *Serat Baron Sakendhër*. Dit vreemdsoortig Javaansch gedicht van 723 pada's of verzen behandelt op epische wijze de vestiging van „de macht der Hollanders” te Batavia, de stichting van „Moer Djang Koeng (onzen J. P. Coen)” den zoon van Baron Soekmoel, broeder van B. S., en van Tanoeraga, dochter van de Padjadjaransche prinses Retna Sekar Mandhapa. Vergeleken met de gewone Javaansche gedichten is de B. S. althans niet vervelend, en op enkele plaatsen zelfs onderhoudend. De schrijver heeft een goed begrip gehad van den geest der Compagnie, en hij laat den stichter daarvan tot zijne twaalf zonen, de eerste Edele Heeren of Raden van Indië zeggen: „Dag en nacht zult gij uwe verliezen en winsten opschrijven, en met de uiterste nauwkeurigheid berekenen (vs. 550). Goede maatregelen zult gij, zonder verdeeldheid, ten uitvoer brengen, en al ware 't een diefstal, zoodra die door u twaalfven met algemeene stemmen is goedgevonden, geef ik er vergunning toe (vs. 548 en 549).” De B. S. is uitgegeven onder den titel: *Geschiedenis van B. S.*, een Javaansch gedicht, bewerkt door A. B. Cohen Stuart. Batavia, Lange & Co. 1851. Deel I, tekst, en Deel II, vertaling, aantekeningen en woordenlijst. Een overzicht van dit werk vindt men in Bijdr. T. L. en Vlk. I. (1853), 221—259 door J. J. B. Gaal. Antwoord daarop van Cohen Stuart in Bijdr. T. L. en Vlk. III. (1855), 289. Vgl. Ind. Archief, III, 369, IV, 215; Veth, Java, 1e druk, I, 427—433, 2e druk, IV, 190—191.

BAROS (JAV.). Zie *GARCINIA CELEBICA*.

BAROS (JAV. SOEND.). Zie *MANGLIETIA*.

BARRIÈRE RIFFEN. Zie *ATOLLEN EN BARRIÈRE RIFFEN*.

BARRINGTONIA SPECIOSA Forst. fam. *Lecythidaceae*. Boetoe (JAV., MAL., SOEND.), Keben (JAV.). Boom, over een groot deel van Zuid- en Zuid-Oost-Azië verspreid, bij voorkeur aan het strand, kenbaar

aan de zeer groote bladeren en groote mooie bloemen. Het hout wordt vooral als brandhout gebruikt. De bladeren worden rauw bij de rijst gegeten, de zaden en het wortelhout wel als vischvergift gebruikt.

BARROE. Boegineesch landschap aan de Westkust van Celebes, geschat op eene oppervlakte van ± 157.5 K.M.². gelegen ten noorden van Tanette, ten Westen van Soppeng en ten Zuiden van Soppeng ri Adja. Het grootste gedeelte van het land wordt ingenomen door bergreeksen van 900 tot 1000 M., die grootendeels met oerbosch bedekt zijn, doch op wier hellingen veel kreupelhout en alang-alang worden aangetroffen. Het ± 45 K.M.² groot westelijk gedeelte is vlak en grootendeels met rijst bebouwd. Een drietal rivieren worden in Barroe gevonden: de Barroe, die ongeveer door het midden van het landschap in N.W. richting naar zee loopt; benevens de noordelijke grensrivier, de Takalasse, en de zuidelijke grensrivier de Ladjari. In het noordelijk gedeelte zijn aan het strand uitgestrekte moerassen, waar de bakoe welig tiert; hier en daar treft men bij de rivieren vischvijvers aan; op eenige open plekken zijn sirihi- en djaogeng-tuinen aangelegd. De bevolking, die op 10700 zielen geschat wordt, kan in gewone tijden voldoende in hare behoeften voorzien door landbouw, vischvangst en het kappen van timmerhout. Het bestuur van Barroe, dat door de Korte Verklaring aan het Gouvernement gebonden is, berust bij een vorst, die den titel van Aroe Barroe voert. Hij wordt daarin bijgestaan door een Hadat (zie op dat woord), uit den Soelewatang, of plaatsvervanger van den Aroe, een Aroe Toeng, tevens districts-hoofd van Zuid-Barroe of Barroe Maniang en een Pabitjara, die als hoofd van het andere district, waarin Barroe verdeeld is, Noord-Barroe of Barroe Manorang fungeert. De overgrootste meerderheid der bevolking behoort tot de To Barroe, die zich in karakter, taal en gebruiken niet of weinig onderscheiden van de gewone Boegineezen. Verder heeft men er een honderdtal To Ala, die nu in de kampong SamoedaE onder een eigen hoofd verenigd wonen en de To Letta, afstammelingen van lieden uit het vroeger op zichzelf staand landschap van dien naam, die in de 17de eeuw als slaven aan Aroe Barroe werden afgestaan, in het dichte bosch een vrij komervol bestaan leidden en zich veel aan roof en diefstal schuldig maakten en nu eveneens in eene kampong verenigd in de vlakke wonen. De geheele bevolking belijdt den Mohammedaanschen godsdienst. Van Noord naar Zuid wordt het landschap doorsneden door den grooten postweg, die Pare Pare met Makassar verbindt. Verder heeft men nog tal van binnenwegen, van welke o. a. die van Takalasi naar Watang Soppeng vermelding verdient. De voornaamste kampongs zijn Soempang BinangaE, zetel van onzen besturende ambtenaar en van het zelfbestuur, verder DjampoeE, Padongko, Mangimpang, Kadjoeara, Batoe Besi, Madelo, Limpomadjang, Tjoppo, Amarro, Kamara, Toeng en Palaka.

BARROE. Onderafdeeling der tot het gouv. Celebes en Ond. behoorende afd. Boni onder een controleur of gezaghebber met hoofdplaats Soempang BinangaE. Zij omvat de landschappen Tanette, Barroe en Soppeng-ri-Adja.

BARROS (JOÃO DE). Schrijver van het beroemde werk „Asia” of „Da Asia” (d.i. „Over Azië”), met den ondertitel (vertaald): „Over de daden, die de Portugeezen deden bij de verovering, en ontdekking der landen, en zeën van het Oosten”; waarin ook veel omtrent hunne lotgevallen in den Indischen archipel wordt medegedeeld.

Hij werd omstreeks 1496 waarschijnlijk te Vizeu (Noord-Portugal) geboren. Nadat hij bij den kroonprins D. João als kamerheer dienst gedaan had, werd hij na diens troonsbeklimming (als D. João III; Dec. 1521) in 1522, kort na gehuwd te zijn, tot kapitein der vesting S. Jorge da Mina aan de kust van Guinee benoemd, d.i. tot Gouverneur van Guinee. Hier bleef hij tot begin 1525, keerde terug naar Lissabon, werd er in Mei aangesteld tot schatmeester van Indië en Afrika, bleef dit tot Dec. 1528, leefde daarop als particulier en litterator, deels te Lissabon, deels bij Pom-bal, van 1529-1532, maar werd in dit jaar benoemd tot Factoor van het Oostindische Huis („Feitor da Casa da India e Mina”); ongeveer: Directeur-Generaal van het Koloniaal Etablissement.

Als zoodanig begon hij in 1540 aan het schrijven van zijn beroemd historie-werk, nadat zuiver literair en taalkundig werk van hem al in 1520, 1532, 1539 en 1540 verschenen was. In gezegden hoogen post bleef hij onafgebroken tot einde 1567, waarop hij zich naar zijn landhuis Alitem bij Pom-bal (Midden-Portugal) terugtrok, en er 20 Oct. 1570 stierf. Zie over deze feiten in het leven van Barros — ook over zijn groote geldelijke verliezen, toen hij in 1539 door een ander de hem toegewezen provincie der Amazone-rivier (Maranhão) wilde laten kolonizeeren —, de levensbeschrijving van Barros door den kanunnik Manoel Severim de Faria, het eerst verschenen in diens „Discursos varios politicos” (Evora, 1624); en vooraan in den Index der heruitgave van Barros' standaardwerk o.a. herdrukt (1778).

Het eerste deel (de eerste „Decada”, immers van 10 Boeken) van „Asia” verscheen te Lissabon in Juni 1552; de tweede Decade aldaar in Maart 1553; de derde, na langen tusschentijd, aldaar in 1563; de vierde pas, lang na Barros' dood, en bewerkt door J. B. Lavanha, te Madrid in 1615. De eerste herdruk der eerste 3 Decaden verscheen te Lissabon in 1628. Een totale herdruk van de 4 Decaden aldaar van 1777-78 in 8 deeltjes, met als 9e deeltje toegevoegd een Algemeenen Index.

Die eerste Decade behandelt 1415-1506, dus raakt onzen Indischen Archipel niet; de tweede Decade beschrijft 1507-1516 (met de verovering van Malaka in 1511, en de ontdekking der Molukken in 1512); de derde periode 1517-1526 (met de gewichtige gebeurtenissen in Pasei, op West-Java, en in de Molukken, alle in 1521); de 4e 1527-1539.

De waarde van Barros' geschiedwerk is nauwelijks hoog genoeg aan te slaan. Geen enkele natie kan zulk een koloniaal historieschrijver noemen, zelfs niet in de verte; met zóveel diepe en bezonnen kennis, wijsgeerige opvatting, helderen en gedragen stijl, beeldend en veelomvangend vermogen. Gesteund door de beschikking over alle Indische archiefstukken te Lissabon, van den aanvang af zich niet beperkend tot de geschiedenis alleen, maar evenveel belang stellend in de geographie, den handel, de zeevaart, de zeden en gewoonten der Oostersche gewesten — waarover hij zelfs afzonderlijke boekwerken heeft willen schrijven (verg. Rouffaer in Bijdr. Kon. Inst. 6e Reeks VI (1899), p. 149) — heeft hij een meesterwerk nagelaten in zijn eerste 3 Decaden van onovertroffen waardij.

Voor zijn 4e Decade, zie sub COUTO en LAVANHA; verg. ook CASTANHEDA en CORREA.

G. P. R.

BASELLA RUBRA L. fam. *Basellaceae*. Gandola of Gendola (SOEND.), Kruidachtige klimplant met

sappige stengels en bladeren, waarvan twee vormen voorkomen: de roode (Gendola merah of G. beureum) en de witte (Gendola bodas of G. poetih.) Van den laatsten vorm worden de bladeren als groente gegeten (Malabar-spinazie), en ook als een inlandsch geneesmiddel gebruikt. De blauwzwarte bessen van de roode variëteit worden gebruikt om gebak te kleuren.

BASI (GOENOENG). Berg ter Sum. Westkust. Zie PADANG LOEAR en SALIMPAOENG.

BASIR. Mannelijke Sjamanen onder de Dajaks van de Z. en O.-afd. van Borneo. Over hen spreekt Hardeland op p. 53 van zijn Dajaksch-Duitsch woordenboek. s. v. en Perelaer, Ethnogr. beschrijving der Dajaks, p. 32. Zie BALIAN.

BASRAH of **TJARANTI**.-Vrij belangrijke plaats, hoofdnederzetting van een landschapje in de Kwantan (Koeantan) districten (zie aldaar).

BAS(S)APS. Zwervende Dajakstam in Zuid-Oost-Boeloengan. Zie POENAN.

BASTAARDCEDER. Zie CEDRELA FEBRIFUGA.

BASTAARD-HONINGVOGELS. Zie HONINGVOGELS.

BASTIAANSZ (CORNELIS) ook wel Sebastiaensz genoemd. Bekend zeevaarder, die aanvoerder was van den scheepstocht der Zeeuwen in 1601 ondernomen, welke o. a. Atjeh bezocht en daar een goed ont-haal vond. In 1603 diende hij als vice-admiraal op de vloot, onder bevel van S. v. d. Hagen; vermeersterde met een gedeelte dier vloot het Spaansche fort op Tidore, doch liet daar een te geringe bezetting achter, zoodat het fort het volgende jaar weder genomen werd. Van Tidore zeilde hij naar Makjan, en keerde over Patana en Djohor naar het vaderland terug.

BASTIAN (ADOLF). Beroemd reiziger en ethnograaf, geb. 26 Juni 1826 te Bremen. Hij studeerde eerst in de rechten, daarna in de geneeskunde en natuurwetenschappen, en ondernam herhaaldelijk reizen, het eerst als scheepsdoctor, waarbij hij ook Oost-Indië bezocht. In 1866 trad hij als privaat-docent te Berlijn op, werd later daar buitengewoon hoogleraar in de Volkenkunde en belast met het beheer van het Museum voor Ethnographie te Berlijn, dat ook door zijne zorgen op voortreffelijke wijze aan het onderwijzen in de Volkenkunde dienstbaar gemaakt is. Ook na zijne aanstelling te Berlijn deed hij nog verscheidene reizen in het belang van wetenschappelijke onderzoekingen, o. a. door verschillende deelen van Azië en Amerika en in 1896 naar Java, in 1903 naar Jamaica. Hij schreef een groot aantal werken, waarin eene verbazend groote massa materiaal, niet altijd even goed geordend, is nedergelegd. Van dezen noemen wij, als ook voor Ned.-Indië belangrijk: Die Völker des östl. Asien, 6 dln. Jena 1866-71; Ethnol. Forschungen, 2 dln. Jena 1871-73; Geogr. und ethn. Bilder, Jena 1873; Die heilige Sage der Polynesië, Leipz. 1881; Inselgruppen in Océanien, Leipz. 1883; Indonesien oder die Insel des malayischen Archipels, Leipz. 1884-89; Zwei Worte über Coloniale Weisheit, Leipz. 1883; Der Papua des dunkeln Inselreichs, Leipz. 1885; Allerlei aus Volks- und Menschenkunde, Berlin, 1888; Ueber Klima und Acclimatisation, Leipz. 1889; Ideale Welten, Berlin, 1892; Der Buddhismus als religions-philosophisches system, Berlin, 1893; Controversen in der Ethnologie, Berlin, 1893-1894; Vorgeschichtliche Schöpfungslieder, Berlin, 1893; Indonesien oder die Inseln des malayischen Archipels, Berlin, 1894; Zur Mythologie und Psychologie der Nigritier in Guinea, Berlin, 1894; Die samoanische Schöpfungssage und an-

schliessendes aus der Südsee, Berlin, 1894; *Ethnische Elementargedanken in der Lehre vom Menschen*, Berlin, 1895; *Zur Lehre des Menschen in ethnischer Anthropologie*, Berlin, 1895; *Die Denkschöpfung umgebender Welt aus kosmogonischen Vorstellungen in Cultur und Uncultur*, Berlin, 1896; *Losé Blätter aus Indien*, Batavia, 1897. Met Rob. Hartmann stichtte hij (1869) het *Zeitschrift für Ethnologie*. Bastian overleed 3 Febr. 1905 op een reis te Port of Spain op Trinidad. Zie de redevoeringen bij gelegenheid van zijn „Gedachtnisfeier” in *Zeitschr. für Ethnol.* 1905, p. 234—256 en *Verslag van den directeur van 's Rijks Ethnogr. Museum* over 1 Oct. 1904—30 Sept. 1905, p. 49—50.

BATA KAPOEDOE. Landschap op Midden Soemba, (zie aldaar).

BATAAFSCHE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ. Zie bij **PETROLEUM**.

BATAHAN. Koeria (district) van de onderafdeeling Natal en Batang Natal van de residentie Tapanoei op Sumatra, met gelijknamige districtshoofdplaats aan de kust bezuiden Natal, en aan de monding van de gelijknamige rivier (zie aldaar).

BATAHAN. Rivier op Sumatra's Westkust, ontspringende op de westelijke helling van den Tar Si Binoerang, eerst door Tapanoei westwaarts en daarna met een hoog zuidwaarts door de res. Sum. Westkust, en eindelijk weer westwaarts opnieuw door Tapanoei (Natal) stroomende. Zij valt ten zuiden van Natal, bij de eveneens Batahan genoemde strandkampong in zee. Zij is belangrijk, omdat zij op een vrij grooten afstand van hare monding tot Barma Sawah bevaarbaar is. Dit is van gewicht, omdat het strand langs de zee van Tikoe tot Ajerbangis en van de monding der Batahan tot ver voorbij Natal een bruikbaren paardenweg oplevert, die echter ten noordwesten van Ajerbangis door het steil oprijzende gebergte doorsneden wordt. Door een weg van Ajerbangis naar Barma Sawah en de vaart van daar naar de monding van de Batahan is het verkeer over groote afstanden mogelijk, zonder dat groote hoogten moeten bestegen worden.

BATAKINSTITUUT. Zie **INSTITUTEN**.

BATAKLANDEN. Landbeschrijving. Deze naam kan in tweeërlei zin worden opgevat: geographisch en administratief. Administratief verstaat men onder Bataklanden een afdeeling (hoofdplaats Taroctoeng) van de residentie Tapanoei, omvattende de volgende zeven onderafdeelingen: Si Lindoeng, Hoogvlakte van Toba, Toba, Baroes, Samosir, Dairlanden en (tijdelijke onderafdeeling) Habinsaran, met de respectieve hoofdplaatsen: Taroctoeng, Si Borong-Borong, Baligé, Baroes, Pangeroeran, Sidikalang en Nassau (voor dien Parsoboeran), (zie voorts **TAPANOEI**, en **BATAKS**) In geographischen zin omvat het begrip Bataklanden heel wat meer, namelijk het geheele gebied liggende tusschen het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, de Maleische streken van Sumatra's oostkust, het gewest Sumatra's westkust en den Indischen Oceaan, dus de bovenstreken van de inlandsche rijkjes Langkat, Deli, Serdang, Asahan, de geheele Karo-hoogvlakte, de bovenstreken van Batoe Bara tot aan het Tobameer (de verschillende Timoersche of Simeloengoensche landschappen Poerba, Dolok, Raja, Pané, Si Antar en Tanah Djava) en verder geheel Tapanoei, behalve de eilanden en de kuststrook der afdeeling Natal en Batang Natal. Sedert al deze streken geannexeerd zijn, is de onderscheiding tusschen onafhankelijke en gouvernementen Bataklanden vervallen.

De Bataklanden liggen dus tusschen ongeveer $\frac{1}{2}^{\circ}$ — $3\frac{1}{2}^{\circ}$ N.B. en $\pm 97^{\circ}40'$ — $100^{\circ}10'$ O.L. van Greenwich. Verreweg het grootste stuk (omstreeks 38500 K.M².) valt binner de residentie Tapanoei, de rest behoort tot het gewest Oostkust van Sumatra.

De kern van de Bataklanden wordt gevormd door een uitgestrekt hoogland, dat voor het grootste deel den naam hoogvlakte verdient en aan alle kanten het Tobameer (906 M. boven den zeespiegel) omringt. Door, meest Z.O.—N.W. loopende, bergketenen, die vele vulkanen dragen, wordt het hoogland in eenige afzonderlijke plateaux verdeeld.

I. De groote *Karo hoogvlakte* een tufplateau ten N. van het Toba meer. Deze wordt omgeven door het *Karorandgebergte*, dat van den 1400 M. hoogen Dolok in meridionale richting loopt, bij de Deleng Baroes (een uitgedoofde vulkaan van 1950 M.) ombuigt in Z.O. N.W. richting en aansluit bij het Pintoe massief (2170 M.), op welks Z.O. zijde zich de geweldige, nog werkzame vulkaan Sibajak (2070 M.) kaal uit het groeneoerwoud verheft. Voor deze gebergterij bevindt zich een zoogenaamde horst, welke met den naam van *Van Heutsz* gebergte wordt aangeduid en in 't Z. den 2400 M. hoogen Si Naboen vulkaan, in 't N. den Palpalan draagt. In 't Z. wordt de Karo-hoogvlakte afgesloten door de Wilhelminaketen, die bij het Toba meer aanvangt in de Si Bértëng (2000 M.) en waarin zich o.m. de Dolok Siboeaten tot bijna 2400 M. hoogte, de Dk. Loemoet en Dk. Salit verheffen. Het tertiaire Tanëh Këmbarë gebergte tusschen Wilhelmina- en Van Heutsz gebergte vormt de afsluiting in het N. W. De Lau Bian (Wampoe), die het meeste water van de hoogvlakte opneemt, baant zich een weg tusschen dit en het Van Heutsz gebergte.

II. De *Timoer* hoogvlakte, die samenhangt met I, waarvan het gescheiden is door Dk. Piso-Piso en Dk. Singalang, zet zich aan de oostzijde van het Toba meer voort en daalt langzaam naar de straat van Malaka.

III. De Pakpak- of Dairi-landen eveneens ontstaan door opvulling van vele rivierdalen met tufmassa's, afkomstig van de vele vulkanen, die zich verheffen op de bergketenen ten Z. van de Wilhelmina keten. Het Pakpak-randgebergte vormt de grens met de kustvlakte. Eenige bergketenen verdeelen de Pakpak landen in afzonderlijke plateaux. De voornaamste van deze plateaux zijn a) de Pëgagan-vlakte, een diepe inzinking waardoor de Lai Renoen stroomt, zuidwaarts gaande tot het Kepas grensgeb., b) de Kepas vlakte, waardoor de Lai Simbelen stroomt, en die in het zuiden wordt afgesloten door een Z.O.—N.W. loopende lage keten, waarvan de voornaamste verheffingen zijn de Pentjinarin (1500 M.) en de Pertjo Kiling (1700 M.), c) de Simsim vlakte, waardoor de Lai Koembistroomt en die door de Dk. Batoe Ardën en Batogadja gescheiden wordt van d) de vlakte van Këlisan.

IV. De Toba hoogvlakte, waarop zich het Tobameer bevindt, met het groote eiland Samosir en het kleine Pardapoer, het centrum van de Bataklanden. Het is omgeven door een kring van hooge toppen o.a. Dk. Pinapan (2000 M.), Dk. Sibor-Boran (2000 M.), Dk. Paeng en in het O. de ruim 2100 M. hooge vulkaan Dk. Soeroengan. De hoogvlakte van Habinsaran sluit zich hierbij in 't O. aan.

Zeer verschillend van dit, het noordelijk deel der Bataklanden kenmerkend stelsel van hoogvlakten is het zuidelijk gedeelte, dat in hoofdzaak bestaat uit evenwijdig loopende gebergten, die een zeer smalle vallei, vroeger grootendeels een langgerekt meer,

insluiten. Deze vallei bestaat uit: 1° de vallei van den Batang Toroe, die deels nog tot het noordelijke, althans centrale gedeelte is te rekenen; 2° de vallei van de Batang Angkola en van de Batang Gadis. Ten Oosten van deze valleien vormt een der bogen van het Barisan gebergte de grens met het ten O. daarvan liggende hoogland van Sipirok en de uitgestrekte, langzaam naar Sumatra's oostkust afhellende grootendeels steppe-achtige vlakten van Padang Lawas, waarvan de eigenlijke Padang Bolak (Bataksche naam, die hetzelfde beteekent als het Maleische Padang Lawas) de kern uitmaakt. Op dit gebergte, dat tevens de waterscheiding vormt, verheffen zich de Dk. Tampoelon Andjing in het midden, de Dk. Malea in het Z. tot ongeveer 2000 M. hoogte. Noordelijk en zuidelijk van deze vlakte vindt men grillig, zeer onregelmatig gevormd bergland (zie PADANG LAWAS). De vallei van de Batang Gadis wordt eindelijk ten zuiden afgesloten deels door hooggebergte, deels door een kaal, golvend heuvel-land, beide de grens vormende tusschen de Bataklanden en de Minangkabausche landen.

Uit deze algemeene beschrijving wordt reeds duidelijk hoe moeilijk toegankelijk de Bataklanden zijn, en dit verklaart weer de groote afzondering dier streken, van welke sommige eerst in de laatste jaren toegankelijk zijn geworden. Zondert men de vele, moeilijk begaanbare voetpaden uit, dan heeft men slechts een 10-tal min of meer goede voor transport geschikte toegangswegen: 1° uit het Noorden (de Alasen Gajolanden) de zoogenaamde Gajo-weg over Laoe Baleng naar de Karo-hoogvlakte; 2° uit het westen de prachtige transportweg van Medan over Arnhemia-Bandar-Baroe; 3° de vrij goede weg van Loboek Pakam over Bangoen Poerba door den Boeaja-pas; 4° de groote gouvernementsweg van Tebing Tinggi naar Pamatang Si-Antar; 5° de transportweg van Bandar Poelo door Boven-Asahan naar Oeloan en het Tobameer; 6° uit het Zuiden de thans geheel voor rijtuigen bruikbare postweg van Loboek Sikaping over Rao naar Moeara Si Pongi; 7° uit het Westen de transportweg van Natal over Moeara Soma naar Tano Bato; 8° de groote postweg Sibolga-Padang Sidimpoean, 9° de (in aanleg zijnde, nieuwe) weg van Sibolga naar Tarotoeng en 10° de transportweg van Baroes over Toekka naar de Toba-hoogvlakte.

Voor den oeconomischen toestand van de bevolking moge worden verwezen naar het art. BATAKS blz. 178 De hoogvlakten trekken steeds meer de aandacht van de Europeesche ondernemingen. Vooral de zachte hellingen van het landschap Siantar (zie aldaar) schijnen uitstekend geschikt voor den aanplant van fijnere theesoorten. Veelbelovende resultaten zijn tevens verkregen met aanplant van kina en robustakoffie, terwijl rubber ondernemingen zich uitbreiden.

Laat men een groot aantal kleine en weinig belangrijke rivieren buiten beschouwing, dan wordt het water der Bataklanden door een zes-tal groote stroomen naar de zee afgevoerd. Drie monden uit in de straat van Malaka; het zijn van het Noorden af: de Bampoe (vulg. Wampoe) in Langkat, de Asahan-rivier (afwatering van het Toba-meer) in Asahan en de Pané-Bila rivier (ontstaande uit de Pané en Baremoen eenzijdig, de Bila-rivier anderzijds), eigenlijk twee rivieren, die zich eerst aan den mond vereenigen. De drie overige vloeien in den Indischen Oceaan; het zijn: de Batang Toroe, de Batang Gadis en de Batang-Natal.

Voorts zijn er nog twee groote rivieren, die een

deel van het water uit de Bataklanden ontvangen, n.l. de Singkel-rivier, die de waterrijke Lao Renoen uit het Pakpakland in zich opneemt, en uitmondt in den Indischen Oceaan, en de Rokan, die uit een klein deel van het uiterste zuiden van Padang Lawas water ontvangt en uitmondt in de straat van Malaka.

Voor nadere bijzonderheden betreffende bergen, rivieren, klimaat, en bestuur zie men TAPANOELI en OOSTKUST VAN SUMATRA. Voor geschiedenis zie hier onder en voor bevolking het art. BATAKS.

Geschiedenis. Vóór de vestiging van het Nederlandsch gezag op Sumatra strekte het gebied der Bataks zich uit van Singkel tot aan het Ophir- of Paseman-gebergte, zoomede over de landstreken Padang bolak, Tanah Djawa, Siantar, de bovenlanden van Serdang en Deli en de Alaslanden. Reeds in 1832 evenwel, nadat de Padrische onlusten bedwongen waren, werden Mandailing en de beide Angkolas (Angkola djae en Angkola djoeloe) onder rechtstreeksch bestuur gebracht, terwijl in 1839 Baroes en in het jaar daarop Singkel tot erkenning van Nederland's suprematie werden genoodzaakt. Onlusten in de confederatieve staatjes aan de baai van Tapania na oeli (Tapanoeli) in 1841 uitgebroken, maakten Nederlandsche tusschenkomst aldaar noodzakelijk en het gevolg der tuchtiging was inlijving bij het reeds geocceupeerde grondgebied. Si-Gompoelon stelde zich in 1858, Silindoeng in 1859 vrijwillig onder Nederlandsch gezag, terwijl het eigenlijke Toba in 1883 werd geannexeerd. Padang-bolak, ofschoon in 1840 reeds nagenoeg geheel onderworpen, werd eerst in 1879 officieel als Padang Laaws in bezit genomen, welk lot Tanah Djawa, Siantar en de zoogenaamde Doesoan Batak in het Delische bereids in 1868 hadden ondergaan.

Onafhankelijk bleven derhalve alleen nog de tusschen de onderafdeelingen Singkel en Baroes alsmede de afdelingen Toba en Silindoeng en Siboga begrepen landschappen, die gezamenlijk den naam van Toba na sae d. i. het boomlooze Toba dragen, voorts het geheel door de Pakpak-Bataks bewoonde gebied, het (geheel Tobasche) schiereiland Samosir, de geheele Karo-hoogvlakte, enkele kleine Timoersche landschappen (Poerba, Raja, Dolok), de landschappen om den Zuidoostelijken hoek van het Tobameer en de onder den naam van Habinsaran bekende landstreek oostelijk van de Tobahoogvlakte. Voor en na werden echter ook deze streken ingelijfd, respectievelijk de verhouding tot de Simeloengoensche landschappen Tanah Djawa, Siantar enz. definitief geregeld. De voornaamste feiten zijn: de derde expeditie tegen Singa mangaradja; tuchtiging van Raja (1887); vierde expeditie, politieke zending van controleur Kroesen naar Tanah Djawa c. a. (1889); annexatie van verschillende Tobasche landschappes, met als gevolg gewijzigde administratieve indeeling (1889, 1890); politieke missie naar Siantar en Tanah Djawa; overval der commissie (1892); meer geregelde bemoeienis met Raja, Samosir en Oeloan (1894); voorloopige regeling van zaken in de Simeloengoensche landschappen 1896; indienststelling van een stoombootje op het Tobameer (1897); annexatie van tal van landschappen aan het Tobameer; excursies Van Daalen, — Colijn (1904, 1905) en eindelijk de annexaties van het Karo- en Timoerland (1904—1906); Oeloan (1905); Dairilanden (Pakpak) (1906); Samosir (1906); landschappen van Boven-Baroes (1906); Nai Pospos (1907) en eindelijk Habinsaran (1908), terwijl de verhouding tot Tanah Djawa en de andere Simeloengoensche landschappen door het teekenen der z.g.

„korte verklaring” definitief werd geregeld (1907).

Literatuur. Zie „Litteratuuroverzicht der Bataklanden” door M. Joustra 1908 en „Batakspiegel” met suppl. (uitgaven Bataksch Instituut nos. 3—9).

BATAKS. Onder dezen naam verstaat men een volk, dat het Zuidelijk deel van de Noordelijke helft van Sumatra bewoont, en wel bijna het geheele gewest Tapanoei en een groot deel van het gewest Oostkust van Sumatra. De betekenis van den naam is niet met voldoende zekerheid vast te stellen; *mamatak* beteekent in het Tobaasch dialect: op een dier rijden, het tot draven aanzettende; Batak zou dan „ruiter” kunnen beteekenen; anderen hebben gemeend, dat het de getatoeëerde zou beteekend hebben. In het mohammedaansche gedeelte der Bataklanden (Mandailing en Angkola) werd vroeger de naam niet gaarne gehoord; men beschouwde het min of meer als schimpnaam, gelijkwaardig met ons „heiden, wilde, onbeschaafde”. Hierin komt door het ontwaken van een zeker „nationaal bewustzijn” thans een kentering; men schaamt zich den naam niet meer, gaat er zelfs prat op.

In de taal der Bataks kan men verschillende dialecten onderscheiden, die op grond van het klankstelsel vooral, onder twee hoofdgroepen zijn te brengen: het Dairisch en het Tobaasch. Tot de Dairische groep behooren het eigenlijke Dairisch, het Pakpaksch en het Karoosch, tot de Tobaasche het eigenlijke Tobaasch, het Angkolaasch en het Mandailingsch. De dialecten, in de landschappen ten Oosten van het Tobameer gesproken, het Timoersch en Simeloengoensch (Sibaloengoensch), vormen een overgang tusschen de beide hoofdgroepen, maar staan toch het naast aan den kant van het Tobaasch. Dr. H. N. van der Tuuk was de eerste geleerde, die het Tobaasch, het eigenlijke Dairisch en het Mandailingsch grondig bestudeerd heeft. Na hem mogen genoemd worden Meerwaldt, Warneck en Van Ophuysen. Door de vestiging (in 1890) van de zending in Boven-Deli werd meer aandacht geschonken aan het Karoosch, dat thans door de werken van Joustra voldoende toegankelijk is. Uit den allerlaatsten tijd dagteekent de belangstelling in het Timoersch en het daarmede verwante Simeloengoensch. Wetenschappelijke gegevens over deze twee dialecten zijn er nog niet; voor de scholen zijn echter een paar boekjes in die talen uitgegeven.

Naar deze verschillende dialecten worden de Bataks nu ook gewoonlijk in onderscheidene groepen verdeeld.

De *Karo-Bataks*. Het centrum hunner woonplaats is de zoogenaamde Karo-hoogvlakte ten N. van het Tobameer. Van daar zijn ze blijkbaar uitgezwermd naar de bovenstreken van Langkat, Deli en Serdang, door de bewoners aangeduid met den naam Doesoen, d. i. onderhoorigheid, kolonie, volksplanting. Voorts wonen er een 5000 Karo-bataks aan de Lao Renoen in de onderafdeeling Dairilanden. Het geheele aantal Karo-Bataks kan op 120.000 worden gesteld.

De *Pakpak-Bataks* (en de iets zuidelijker wonende eigenlijke Dairi-Bataks) wonen in de onderafdeeling Dairilanden, ten westen van het Tobameer. Hun aantal bedraagt ongeveer 22.000. Ze zijn blijkens uiterlijk voorkomen nauw met de Karo-Bataks verwant.

De *Toba-Bataks*. Deze vormen verreweg de talrijkste groep. Hun aantal mag veilig op omstreeks 400.000 worden gesteld. Zij bewonen het centrale gedeelte der Bataklanden: de oevers van het Tobameer, Samosir, de hoogvlakte van Toba, de boven-

landen van Asahan, Silindoeng, het gebied tusschen Baroes, Sibolga en het daarachter gelegen bergland, Pahaé en Habinsaran.

De *Angkola-Bataks*, in Angkola en Sipirok, een deel van de afdeeling Sibolga en Batang Toroe-districten en de Noordelijke helft van Padang Lawas.

De *Mandailing-Bataks*, in Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan en de Zuidelijke helft van Padang Lawas.

Tezamen kan het aantal Angkola- en Mandailing-Bataks op $\pm 160:000$ worden geschat.

De *Timoer- en Simeloengoen Bataks* bewonen de bovenstreken aan den Oostelijken oever van het Tobameer tot aan de grenzen van Batoe Bara. Hun aantal is niet juist te schatten, maar zal wellicht de 50.000 niet te boven gaan. Voor de totale bevolking der Bataklanden vinden wij dus ongeveer $\frac{3}{4}$ miljoen.

Behalve in taal, verschillen deze onderscheiden groepen der Bataks ook in zeden, gewoonten en rechtsopvattingen. Deze verschillen raken echter meer kleinigheden en kunnen eerder beschouwd worden als afwijkingen in de toepassing van over het geheel dezelfde grondvoorstellingen en -beginselen, dan principieele verschillen; zij zijn deels ook te verklaren uit verschillende invloeden van buiten. Voor bijzonderheden moet worden verwezen naar den Batakspiegel (Uitgaven van het Bataksch Instituut, no. 3) en de daarin opgegeven bronnen. Slechts enkele hoofdzaken kunnen hier kort behandeld worden, waarbij in het oog dient te worden gehouden, dat, sedert de Bataklanden geheel onder ons bestuur staan, hetzij direct, als in Tapanoei, hetzij indirect als op Sumatra's Oostkust, aan velerlei de Bataks kenmerkende bijzonderheden, zooals oorlogvoering, slavernij, menschenroof, kannibalisme en andere wreede praktijken een eind is gekomen. Terloops zij opgemerkt, dat men bij de beoordeeling van het peil van beschaving, waarop de Bataks vóór onze bestuursbemoeling reeds stonden, te veel nadruk heeft gelegd op het voorkomen hier en daar van anthropophagie. Deze moet uit hun animistische opvattingen en voor een deel ook uit hun eigenaardig rechtsgevoel worden verklaard. Dat kannibalisme van ouds voorkwam, blijkt uit onderscheidene oude berichten van Arabische en andere reizigers. Dat het zich in enkele afgelegen streken heeft staande gehouden tot nog in de eerste jaren van de 20ste eeuw is ook bewezen. Maar evenzeer is gebleken, dat de gevallen toch betrekkelijk zeldzaam waren. En van althans één der groote stammen, de Karo-Bataks, weet men met zekerheid, dat reeds in het begin der 19e eeuw dit gebruik daar onbekend was. Voor hun beschaving hebben de Bataks veel te danken aan de Hindoe's. Het is niet onmogelijk dat er vroeger rechtstreeksche aanraking met dezen heeft plaats gehad, doch zeer stellig hebben zij den invloed ondergaan van Hindoe-Javaansche kolonisten.

Zonder in al te kleine bijzonderheden af te dalen, volge hier een overzicht van het voornaamste, dat op de leefwijze, de zeden en gewoonten, de inrichting der maatschappij enz. betrekking heeft.

De Bataks wonen bijna overal in vaste dorpen (hoeta, Tob., koeta, Kar.) Alleen in de landstreken van Simeloengoen komt het nog vrijveel voor, dat de menschen den meesten tijd in hun tuinen en velden in vrij armzalige, tijdelijke woningen huizen. De dorpen waren vroeger, vooral in Toba, versterkt met zware, aarden wallen, beplant met een ondoordringbare haag van bamboe. Door een nauwe poort in den wal had men toegang tot het dorp. Nog zijn in

Toba de meeste dorpen (die over het geheel zeer klein zijn) door een vierkanten, met bamboe beplanten, wal omgeven. In de Karostreken, waar de dorpen over het geheel veel grooter zijn, liggen deze veelal in grootere of kleinere boschjes. Gewoonlijk zijn ze niet door een versterking omgeven. De toegangen echter zijn vaak holle, door het vee uitgetreden, wegen die gemakkelijk versterkt konden worden. In Toba liggen de huizen meestal in twee rijen, die een langwerpig vierkant plein (*alaman*) insluiten; in het Karoland is de dorpsaanleg zeer onregelmatig. Behalve woonhuizen treft men in elk dorp steeds tal van kleinere gebouwtjes aan (*sopo, sapo, keben, mandah*), die voor het bewaren van rijst dienen en gewoonlijk ook gelegenheid bieden voor het bijeenkomen van jongelieden. In het Karoland heet zoo'n vergaderplaats meer speciaal *djamboer*, in het Zuidelijk Batakland *sopo na godang*. Al de gebouwen staan op palen 3 tot 6 voet boven den grond.

De woonhuizen zijn zeer verschillend. Die van hoofden en welgestelden zijn gewoonlijk van hout, en met idjoek of met houten plankjes (*boelar*) gedekt. De constructie vooral van het dak is vrij ingewikkeld en verraaft een niet geringe technische vaardigheid. De naar buiten uitwijkende wanden, het hooge, zadelvormig ingebogen dak met zijn spitse, soms met buffelhorens versierde uiteinden maken een zeer bijzonderen, niet onaangename indruk.

De ruimte binnenshuis is niet door wanden in vertrekken afgedeeld, hoewel het gewoonlijk door verscheidene gezinnen bewoond wordt. Matten, die men 's nachts neerlaat, vormen een vrij onvoldoende afscheiding. In een groot huis zijn allicht 4 tot 6 open stookplaatsen. De rook moet maar door het dak een uitweg vinden. Eigenlijke vensters zijn er niet-slechts kleine openslaande deurtjes en een iets grotere deur (bij de Karosche huizen aan de vóór- en aan de achterzijde), waardoor men binnenkomt. De Bataksche huizen zijn dan ook zeer donker, en alles is zwart beroekt. Uitwendig vertoonen de huizen van radja's en aanzienlijken dikwijls niet onverdienstelijk snijwerk. Ook worden de zware zijplanken vaak met figuren in zwart, rood en wit beschilderd.

In Toba vindt men nog vrij veel heel armelijke huizen met leemen wanden, ja zelfs met wanden en een dakbedekking van bosjes bijeengebonden rijststroo. In enkele Karosche dorpen vindt men huisjes, die bijzonder fraai en elegant gebouwd zijn; hierin worden de schedels en andere deelen van het gebeente van voorouders bewaard. Deze „knekelhuisjes” heeten *gëritën*.

In de kleeding doet zich hoe langer hoe meer vreemde, zoowel Westersche als Maleische invloed, gevoelen; vooral geldt dit de kleeding der mannen. Vrouwen bewaren veel meer de oude nationale dracht. Toch gaar in het Karo- en in het Tobaland ook vele mannen nog gekleed op zijn Bataksch; hetzij in eigengemaakte weefsels, hetzij in Europeesche wit-katoenen stof, die de vrouwen met indigo verven. Hoofdbestanddeel van de kleeding is het lange om de lendenen geslagen en tot op de voeten afhagende kleed (*abit, gondjé*). In het Karoland dragen zoowel de mannen als de vrouwen in den regel een hoofddoek resp. *boelang* en *toedoeng* geheeten; in Toba loopen de vrouwen veelal met het bloote hoofd. Verschillende baadjes komen hoe langer hoe meer in zwang. Toch worden ze nog niet algemeen gedragen. Ter bedekking van het bovenlijf volstaat men nog dikwijls met een eenvoudigen omslagdoek. In de haardracht, vooral bij de mannen,

heerscht de grootste verscheidenheid. De Karosche vrouwen dragen het haar in een scheiding en steken het voorts op in een knot op het achterhoofd; in Toba dragen de vrouwen het haar in een soort van knoop boven het ene oor, wat veelal een indruk maakt van slordigheid. Kenmerkend voor de Karosche vrouwen en meisjes zijn de zware liervormige zilveren oorversiersels (*padoeng*), waarvan de rechter met de spiraalvormige krullen naar achteren, de linker met die krullen naar voren en eenigszins naar beneden hangt. Het gewicht van deze zware dracht wordt hoofdzakelijk door den hoofddoek, die er tusschen geklemd is, gedragen.

Onder de sieraden moeten nog genoemd worden vingerringen, arm- en polsbanden, oorhangers, halskettingen, snoeren om het kapsel enz. De kleederdracht in Angkola en Mandailing nadert meer die der Padangsche Bovenlanden en andere Maleische streken. Voor verdere bijzonderheden wordt naar den Batakspiegel verwezen.

Zeer algemeen is nog in de noordelijke en centrale streken van de Bataklanden het afbeitelen en afvijlen der tanden en het inwrijven dier gemutileerde tanden met *badja*, een zwarte, roetachtige zelfstandigheid. Ook het inleggen en versieren dier tanden met goud en stukjes parelmoer komt nog veelvuldig voor.

De middelen van bestaan zijn talrijker dan men bij een in vele opzichten nog primitief volk als de Bataks zou verwachten. Onder al die bestaansmiddelen bekleedt echter één verreweg de voornaamste plaats: de landbouw. Met weinig uitzonderingen is iedere Batak landbouwer, ook al oefent hij daarnevens een ander bedrijf uit (*smid, timmerman* enz.). De landbouw is in de eerste plaats rijstcultuur. In slechts zeer enkele streken, waar weinig water voorkomt, is de „zoete aardappel” (*gadong, gadong*) hoofdvoedsel van de bevolking. Intusschen werd in de laatste jaren, op initiatief van het Batak-Instituut de aardappelteelt tot een volkscultuur op de Karo-hoogvlakte. Zie het art. *BERASTAGI*. De rijst wordt op tweeërlei wijze verbouwd: op droge velden, en op bewaterde akkers. Waar daartoe maar eenigszins de gelegenheid is, bevoelt de Batak zijn rijstvelden. Zoo vindt men sawahs in de waterrijke dalen der Toba- en Karo-hoogvlakten, in de valleien van Silindoeng, Sipirok, Pahaé, Angkola, Mandailing en Pakantan en rondom den zuid-oostelijken boezem van het Tobameer. Als tweede gewas wordt veel maïs verbouwd; dit vooral in Padang Lawas. In Sipirok, Pakantan en laatstelijk ook in Toba is de koffiecultuur van beteekenis. Andere cultuurplanten als indigo, tabak, suikerriet enz. worden slechts voor eigen behoefte verbouwd.

Een tweede belangrijk middel van bestaan is de veeteelt. Deze neemt na een tijdperk van achteruitgang (veroorzaakt door de verwoestende epizootiën) thans weer in beteekenis toe. Beroemd zijn de Bataksche paarden, vooral van de Karo-hoogvlakte. Veel paarden vindt men voorts op Samosir en op de Toba-hoogvlakte. Buffels en andere runderen zijn op de hoogvlakten ook vrij talrijk, maar het veelal bij uitnemendheid is Padang Lawas. De varkensfokkerij was in de door heidenen en Christenen bewoonde streken tot voor kort zeer algemeen en een rijke bron van inkomsten. Thans wordt zij door het optreden der varkenspest met den ondergang bedreigd.

Jacht en vischvangst beteekenen weinig. Het verzamelen van boschproducten, in den laatsten tijd ook het aanplanten van rubber- en benzoe-boomen is voor sommige streken (Pakpaklanden, Boven-

Baroes enz.) van vrij veel belang. Kamfer, waardoor de streken boven Baroes vroeger beroemd waren, wordt thans weinig meer verzameld. Als andere bronnen van inkomsten noemen wij nog smeden, timmeren, het maken van aardewerk, het weven; in die streken, waar de invloed van Europeesche cultuur zich doet gevoelen (Karo hoogvlakte, Simeloengoen, Angkola), wordt veel verdiend met transport (huurkarretjes, pedati's) en met kleinhandel. Het op vrij hoog peil staand onderwijs is oorzaak dat veel Bataks vooral uit het Zuiden en uit Toba in en buiten hun land een middel van bestaan zoeken als schrijvers, onderwijzers, inlandsche artsen, bij de opiumregie, bij het politie- en rechtswezen enz. enz., en ook als handelaars en houders van winkels te Medan en op vele andere plaatsen en ondernemingen ter Oostkust van Sumatra.

De handel bepaalt zich nog in hoofdzaak tot binnenlandschen handel op de markten (onan, tiga, pakan), die gewoonlijk om de week op vaste plaatsen gehouden worden. Deels is het nog ruilhandel, maar deze neemt af, waar de behoefte aan geld in de laatste tijden veel grooter is geworden. Het feit, dat thans overal onder ons bestuur rust en veiligheid heerschen, heeft den binnenlandschen handel zeer bevorderd. Men bezoekt nu wel markten op een paar dagreizen afstands gelegen. De verbetering der verkeerswegen heeft hiertoe ook veel bijgedragen, terwijl de belemmering van het *bongbong*-stelsel (het recht om vreemdelingen den doortocht door zijn landstreek, tenzij tegen betaling, te verbieden) niet meer bestaat.

Het geheele Bataksche volk bestaat uit een groot aantal genealogische eenheden, aangeduid door het woord marga of mërğa, waaronder zoowel grootere eenheden, zoogenaamde „stammen” als kleinere, „geslachten,” „families” verstaan worden. De vaderlijke afstamming geeft in dezen den doorslag. Toch is aan het thans streng doorgevoerde zoogenaamde patriarchale stelsel vermoedelijk een matriarchale inrichting der Bataksche maatschappij voorafgegaan. In elke streek der Bataklanden zal men onder de vele daar wonende marga's er ééne kunnen aanwijzen, die een merkbaar overwicht heeft op de andere, in zooverre dat alleen leden van *die* marga het radjaschap kunnen bekleeden, en ook in eerste instantie het beschikkingsrecht hebben over den grond van hun gebied. Naast deze marga, die men de „regeerende” zou kunnen noemen, komt dan een andere voor, die ook een eigenaardige plaats inneemt, in dit opzicht, dat uit haar veelal de vrouwen voor de mannen der regeerende marga worden gekozen, of ook, omgekeerd, dat vrouwen der regeerende marga bij voorkeur met mannen uit die bepaalde andere marga huwen. Voor die marga's heeft men de namen boroe en bajo-bajo.

In zake de inrichting van het inlandsch bestuur is er eenig verschil tusschen Tapanoei en de Bataksche streken der Oostkust. Wel is het in wezen hetzelfde, maar terwijl Tapanoei slechts Gouvernementsbestuur kent, is ter Oostkust van Sumatra het zelfbestuur der landschappen gehandhaafd. Daar overigens in beide gebieden de bevolking gelaten is in het genot harer eigen rechtspraak (uitgezonderd het Zuidelijk Batakland, waar het Sumatraglement van kracht is), en de besturende hoofden tevens rechters zijn, is de positie der hoofden in beide gewesten vrijwel dezelfde. Alleen zijn in Tapanoei de Gouvernements - invloed en - bemoeiing grooter. De dorpschoufden heeten over het algemeen radja, doch men heeft nog verschillende

andere namen (soehoet, pengoeloe, sibajak). In de Karolanden zijn sedert de annexatie de zoogenaamde radja perempat (oorspronkelijk blijkbaar gemachtigden van Atjeh) met de hoogste macht bekleed, elk in zijn landschap. Daardoor is de betekenis van het hoofdschap van het eerste-hoofd eener oeroeng (dorpsbond) gedaald. In Toba heeft men dorpen samengevoegd tot een soort district (*hoendoe-lan*) met een radja ihoetan aan het hoofd. In het Zuidelijk deel der Bataklanden bestaan soortgelijke districten onder den naam *koeria*; veelal beantwoorden deze „koeria” aan vroegere dorpsbonden als de Karosche oeroengs; hier echter *tahi* of *djandjian* geheeten.

Evenals in het Karoland *radja perempat* voorkomen, treft men ook in Toba, en Silindoeng *radja na opat* aan. Ook hun waardigheid wordt wel met Atjehschen invloed in verband gebracht; een andere voorstelling is, dat zij „stadhouders” zijn van den vermaarden Batakschen „priestervorst” Si Singa Mangaradja. De laatste (10e) drager van dezen titel is 17 Juni 1907 gesneuveld in een treffen met een expeditie onder kapitein Christoffel. De figuur van Singa Mangaradja heeft nog altijd veel raadselachtigs en onverklaarbaars. Zijn gezag was feitelijk van geestelijken aard. Als „wereldlijk” vorst reikte zijn macht niet verder dan die van elken anderen radja, was n.l. beperkt tot zijn eigen gebied, i. c. Bakkara. Doorgaans heeft Singa Mangaradja zich vijandig betoond tegenover onze regering en de zending. Hij heeft menigmaal onrust verwekt en daardoor aanleiding gegeven tot strafexpedities. In de laatste jaren zwierf hij rond in de ontoegankelijke streken der Pakpaklanden, tot hij eindelijk, zooals vermeld, sneuvelde. Zijn nakomelingen zijn te Taroetoeng gedetineerd geworden, daar in aanraking gebracht met de zending, en als gevolg daarvan in 1912 allen gedoopt.

Oorlogen waren vroeger aan de orde van den dag. Gewoonlijk waren grenskwesties en geschillen over vrouwen (hata tano, hata boroe) de aanleidende oorzaken. Een oorlog werd als godsgericht beschouwd.

Een eigenaardige vorm van eigenrichting (vooral onder de Karo's) was de zoogenaamde *moesoeh bërngi*. Iemand, die zich verongelijkt achtte en geen recht vond, verklaarde zich tot vijand van het algemeen, door het ophangen van een dreigbrief (*poelas*) met zinnebeeldige tekenen van doodslag, brandstichting enz. En hij liet het niet bij die bedreigingen! Meermalen had zijn optreden het gevolg, dat hem recht gedaan werd.

Slavernij was vroeger in de Bataklanden bijna overal bekend. In 1876 werd ze in het Zuidelijk Batakland afgeschaft. Elders ging de afschaffing geleidelijk. Thans komt ze nergens meer voor. Het langst bleef ze bestaan op Samosir (tot 1914). Naast slavernij kwam overal het pandelingschap voor, dat in Padang Lawas o. a. dikwijls in slavernij overging, doordat de schuld niet binnen een bepaalden tijd werd afbetaald. Ook het pandelingschap behoort thans tot het verleden.

Rechten op grond en water. Deze zijn in wezen overal dezelfde in de Bataklanden, al komen tal van locale afwijkingen voor, die soms verband houden met het meer of minder stevig gevestigd zijn van de macht der hoofden. Zoo treedt in de eene streek (Toba bijv.) vooral de marga op als eigenaar van den grond, die dan de *golat* van de marga heet; elders is het de dorpsbond (oeroeng enz.) of ook het dorp (beide dan vertegenwoordigd in hun hoofden) die men in zekeren zin als eigenaar kan beschouwen. Feitelijk is het een soort van beschikkingsrecht, dat van aard

verandert naar gelang er sprake is van woesten grond, van ontginningen, van bevroelde velden. Het bestek laat niet toe hier uitvoeriger te zijn, terwijl een beknopte samenvatting licht tot onduidelijkheid, eventueel onjuistheid zou leiden. Men zie hierover vooral dus den Batakspiegel.

Omtrent huwelijk, familie- en erfrecht gelden de volgende algemeene regelen, ook weer met verscheidenheid in de toepassing: Het huwelijk in de marga, soms op te vatten als groot „stamgeheel”, soms als „geslacht” is verboden en geslachtelijke omgang tusschen man en vrouw van één marga geldt als bloed-schande, waarop een zware straf staat. Algemeene rampen als groote droogte e. d. werden gemeenlijk als straf der goden voor zulk een euveldaad beschouwd.

Het Bataksche huwelijk is een koophuwelijk. Ook waar nevenvormen voorkomen (schaking bijv.) streeft men er toch naar de verbintenis naar Bataksche opvattingen eerst recht wettig te maken door ten slotte te komen tot de betaling van een zeker bedrag, dat als koopsom voor de vrouw wordt beschouwd. Deze koopsom heeft verschillende benamingen (boli, djoedjoer, toehor, peroendjoek), die meestal echter in haar beteekenis samenhangen met het begrip „koop”. Door dien koop wordt de vrouw eigendom van den man, en in zekeren zin ook van den stam, waartoe haar man behoort, zoodat ze bij den dood van haar echtgenoot niet vrij is te hertrouwen met wien ze wil. Gewoonlijk vervalt ze aan een broeder of een neef, en zoo de rechthebbende geen lust heeft haar te huwen, blijft toch op hem de onderhoudsplicht rusten. De verloving, die in verschillende vormen voorkomt, heeft in zekeren zin ook reeds de kracht van een huwelijk, in zooverre nl., dat ze niet willekeurig verbroken kan worden dan met geldelijke schade voor de partij, die aan de verbreking schuld heeft.

De oude adat kende, naar het schijnt, geen echtscheiding; in geen geval kon de vrouw die eischen, en nog vindt men die laatste opvatting in veel streken. Mettertijd heeft zich echter de adat op dat punt gewijzigd, en met name in de streken waar het Christendom veel aanhangers telt zijn de opvattingen en rechtsregelen in deze materie sterk veranderd.

Op het punt van erfrecht spreekt in één opzicht de adat zeer duidelijk: vrouwen en meisjes, zelve „bezittingen” zijnde, kunnen niet erven. Toch is de praktijk vaak milder dan de theorie. Een zeereigenaardige trek van het Bataksche erfrecht, inzonderheid waar het titels en waardigheden betreft, is, dat na den oudste zoon enz. de jongste de meeste aanspraken heeft.

Omtrent de inheemsche of adatrechtsspraak mogen de volgende korte mededeelingen volstaan: Het inheemsche recht kent feitelijk geen onderscheid tusschen civiele en strafzaken. Elke zaak is ten slotte terug te brengen tot een schuldvordering (*ido*). Bewijsmiddelen zijn vooral door *tanda* (teekenen) gesteunde getuigenissen. Bij onvoldoende aanwijzingen of twijfel wordt een zuiveringseed opgelegd. Vroeger nam men ook wel zijn toevlucht tot godsoordeelen. De rechtszittingen worden in het openbaar gehouden. Partijen worden steeds tijdig gewaarschuwd waar en wanneer de zitting zal plaats hebben. Onbeduidende geschillen worden wel door een alleensprekenden rechter uitgemaakt. Overigens heeft men dorpsgerechten en een soort van „districts”-gerechten, in het Karoland nog een centraal rechtcollege omvattende al de landschappen en in de Doesoen de zoogenaamde groote kerapatan.

De godsdienst der Bataks was van ouds een heidendom, dat men tegenwoordig veelal aanduidt met den naam animisme, hoewel dit woord slechts een deel der verschijnselen op godsdienstig gebied omvat. Daarnaast en er mee verbonden staat nog een complex van opvattingen, die men spiritisme kan noemen, terwijl in de derde plaats ook een vereering van „godheden” in den meest gebruikelijken zin van het woord voorkomt. Voor wie uitvoerig kennis wil nemen van den „godsdienst” der heidensche Bataks worde verwezen naar het werk, „die Religion der Batak” door Joh. Warneck. Slechts het allervoornaamste vinde hier een plaats. Goden in den eigenlijken zin van het woord zijn voornamelijk een drietal. De algemeene naam is *Débata* (Tob.) of *Dibàta* (Kar.). Dit drietal goden wordt wel aangeduid met de namen: bovengod, middengod en benedengod. Ook hoort men er voor de namen *Batara Goeroe*, *Soripada* en *Mangalaboelan*. Ofschoon het gronddenkbeeld van deze godentrits waarschijnlijk Bataksch is, wijzen toch de namen onmiskenbaar op Hindoeschen invloed (de laatste naam is nog nooit voldoende verklaard). *Batara Goeroe* wordt thans wel als de voornaamste beschouwd, maar er is blijkbaar een tijd geweest, dat de vereering van één oppersten god, onder den naam van *Ompoe Moela Djadi na Bolon*, een grootere plaats innam. Bij het gewone volk is de kennis van de eigenlijke mythologie gering; van vereering dier goden is weinig of geen sprake. Voor zoover er nog iets is, dat op godenaanbidding gelijkt, zijn dit goden, die als voorouders van aanzienlijke geslachten kunnen worden aangemerkt. Zoo heeft menige heidensche streek in Toba c. a. nog een of meer sombaon, letterlijk: „wat vereerd moet worden”, en denkt men zich deze te wonen in bijv. een grooten boom, een grillig gevormde rots enz. Bij de Karo's speelt de vereering van *Si Dajang*, vooral als godin of beschermster van de rijst nog een vrij groote rol. Deze *Si Dajang* is te vergelijken bij de figuur van *Dewi Sri* op Java. Men vereert voorts nog verschillende goden of geesten van lagere rang: huisgoden (*debata idoe*), aardgeesten (*boraspati ni tano*), watergeesten (*boroe saniang naga*) e. d. Overigens groepeeren zich de godsdienstige voorstellingen en handelingen hoofdzakelijk om twee begrippen *tondi* (*tendi*) en *bégoe*, die men zou kunnen vertalen door ziel (levensbeginsel) en geest (schim, ziel van een overledene), terwijl ook nog enkele *hantoe* (natuurgeesten) af en toe een rol spelen.

Overigens moet worden opgemerkt, dat het Bataksche heidendom van alle kanten aan het afbrokkelen is door den zich gestadig uitbreidenden invloed van regeering, zending en Islam, en daarom weldra tot het verleden zal behooren. Het zuidelijk deel der Bataklanden is reeds bijna uitsluitend Mohammedaansch, het centrale deel overwegend christelijk; Samosir, de Daïrilanden, de Simeloengoensche streken en het Karoland zijn nog bijna geheel heidensch, maar de zending (Zie ZENDING) is ook hier reeds met vrucht werkzaam. Toch zullen, ook bij aanneming van Christendom of van Islam, nog lang onderscheidene, van oorsprong heidensche gebruiken in stand blijven bij verschillende gebeurtenissen in het dagelijksch leven (huisbouw, rijstbouw, enz.) en bij belangrijke voorvallen in 's menschen bestaan (geboorte, huwelijk enz. enz.). Wij willen daarvan zeer beknopt het voornaamste mededeelen. Bij de ontginning van maagdelijk terrein wordt gewoonlijk eerst een klein gedeelte in gereedheid gebracht. Dan brengt men eenige aarde vandaar mee naar huis en

legt deze onder zijn hoofdkussen. Van den droom, dien men dien nacht heeft, zal het goeddeels afhangen of men zal doorgaan met de ontginning. Ook op het geluid van dieren wordt gelet. Speciaal het geluid van de bruine hagedis is omineus. Bij langdurige droogte wordt, door symbolische en sympathetische middelen, de regen geroepen en bij aanhoudende, het branden bemoeilijkende regens, door soortgelijke middelen om droogte gevraagd. Zeer algemeen is bij den rijstbouw het offeren aan de rijst tegen den tijd dat ze vrucht zet, het bijzonder zorg dragen voor een midden in het rijstveld aangelegde kleine aanplanting van onderscheidene gewassen, het met eerbied behandelen van wat bij vele Indonesische volken de „rijstmoeder” heet, gewoonlijk een bosje aren, die eerst worden geplukt, vóór men met den eigenlijken oogst aanvangt. Ook bij het opschuren der rijst heeft men verschillende dingen in acht te nemen. In sommige streken van het Karoland en ook vrij algemeen in Toba hebben bij den oogst, hetzij jaarlijks, hetzij alleen maar af en toe in verband met andere feestelijkheden, zinnebeeldige gevechten plaats (*értëlboeh, marloelboe*). Dikwijls gaan hiermede verbodsbepalingen omtrent het verrichten van sommige werkzaamheden gepaard enz. enz.

Bij het bouwen van een huis worden ook allerlei bijgeloovige praktijken in acht genomen: zoo bij het kappen van den eersten boom (die van een bepaald soort moet zijn), bij het aanbrengen van de zware houtdeelen der dakconstructie, bij de inwijding, bij het aanleggen van het eerste vuur. Het is vrij zeker, dat vroeger het bouwen van het huis van een aanzienlijke met één of meer menschenoffers gepaard ging.

Gedurende de zwangerschap wordt in veel opzichten de vrouw ontzien, doch zelf heeft ze ook onderscheidene dingen na te laten, die op het verloop der baring, volgens het volksgeloof van ongunstigen invloed zouden zijn. Ook de aanstaande vader heeft bijzondere verbodsbepalingen in acht te nemen. De baring zelf tracht men ook door sympathetische middelen te bespoedigen, zoo door het openen van kisten en andere gewoonlijk gesloten voorwerpen. De eerste dagen na de bevalling ligt de vrouw hetzij met den rug naar een zeer heet gestookt vuur (zoo o. a. bij Karo's en Toba's) hetzij op een soort bank boven een sterk rookend vuur (in Mandailing c. a.).

Vrij spoedig, hier na vier, elders na acht dagen, wordt het pasgeboren kind naar het water gebracht. Hierbij worden allerlei maatregelen genomen om het tegen den invloed van booze geesten te beschermen. Gewoonlijk heeft daarna ook de naamgeving plaats, die ook weer aan allerlei regelen is gebonden. Toch blijven veel kinderen soms jarenlang „naamloos”. In het Zuidelijk Batakland krijgen jongens en meisjes ongeveer bij het intreden der puberteit andere namen, die ze tot hun huwelijk blijven dragen. Bij het huwelijk krijgt de man de *gorar magodang* (grooten naam) of (als hij van vorstelijke bloede is) een *gorar haradjoan* (koninklijken naam), bijv. Soetan, Baginda, Mangaradja, Soripada e. d.

Als bijzondere plechtigheden gedurende de jeugd mogen hier nog genoemd worden het voor de eerste maal knippen van het haar, het tandenvijlen, de besnijdenis (deze, wat de jongens betreft, niet alleen in mohammedaansche, maar ook in vele nog heidensche streken).

Bij de kennismaking van jongens en meisjes, bij verloving en huwelijk zijn de gebruiken zoo vele en

velerlei, dat hiervoor naar den Batakspiegel moge worden verwezen.

Een zeer bijzondere plaats nemen de gebruiken in verband staande met de lijkbezorging in. Dit moet verklaard worden uit de groote rol, die de vereering van (en in veel gevallen de vrees voor) de dooden in het Bataksche volksgeloof speelt. Als boven reeds gezegd, bewegen de godsdienstige handelingen der heidensche Bataks zich hoofdzakelijk om twee dingen: 1e. de zorg voor het welvaren der tëndi (tondi) of den levensgeest (waaruit zeer veel gebruiken als boven kortelijk aangeduid verklaarbaar zijn), 2e. de vereering der zielen van afgestorvenen (bégoe). Die „vereering” uit zich ook vaak als „vrees” en die vrees openbaart zich dan in allerlei rouwgebruiken, die eigenlijk ten doel hebben de bégoe's het spoor bijster te doen worden, zoodat ze de levenden, die ze benijden, niet meer kunnen belagen. De gewone wijze van lijkbezorging is begraving. Bij sommige Karostammen (de Simbiring) komt lijkverbranding voor. Vroeger was ook niet ongewoon het bewaren van het lijk in huis of onder het overhangende dak, in een hermetisch gesloten kist; ook kwam het voor, dat lijken op een open stellage buiten in het veld werden geplaatst en zoo aan de ontbinding overgegeven.

In het Zuidelijk Batakland hebben de begrafenisgebruiken den invloed van den Islam ondergaan. Hier komt, bij de aanzienlijken, voor het in staatsie naar het graf brengen in een soort van lijkkoets (roto). Overigens geschiedt bij de heidensche stammen de begrafenis met weinig omhaal en decorum. Alles gaat gauw en haastig, naar onze begrippen oneerbiedig in zijn werk. Treffend evenwel zijn vaak de klaagzangen, vooral door de vrouwelijke familieleden van den doode, half gezongen voorgedragen in een deels bloemrijke taal. In den nacht na de begrafenis heeft gewoonlijk het oproepen van de bégoe van den overledene door middel van een vrouwelijk medium, goeroe si baso plaats, die door de muziek van het Bataksch orkest, in een soort van geestvervoering geraakt. Af en toe heeft dit later nog eens plaats, totdat men gewoonlijk bij een soort van doodenfeest, waarbij bijv. de beenderen worden opgegraven, met muziek geëerd en (althans gedeeltelijk) in een schedelhuisje bijgezet, a. h. w. met den doode afrekent.

Op Samosir komt voor het bewaren van doodsbeenderen in groote steenen kisten, ook in een soort van urnen. In de christelijke streken van Toba vindt men in den laatsten tijd zeer veel gepleisterde graven met opschriften in min of meer Westerschen trant. Dat hier de begrafenisplechtigheid, onder de leiding der zending, een geheel ander karakter heeft gekregen spreekt wel van zelf. Voor uitvoerige mededeelingen zie men alweer den Batakspiegel.

Als elk inlandsch volk heeft de Batak betrekkelijk veel vrijen tijd, soms zelfs heele perioden van weinig of geen arbeid, veldarbeid althans. Dat hij dezen tijd tracht op te vullen o. a. ook met allerlei ontspanningen en vermaken is duidelijk. Het aantal daarvan is dan ook niet gering. Kinderspelletjes zijn er in menigte, zooals ons krijgertje, verstoppertje enz. Men kent daarbij ook het gebruik van afdelrijmpjes. Dan heeft men allerlei behendigheidsspelen, die ook aan onze kinderspelen als tolleren, knikkeren, bikkelen enz. enz. doen denken. Andere spelen als het loeboekspel, het sésér, het schaken enz. enz. eischen nadenken en berekening en het pleit voor den aanleg der Bataks, dat zij het in deze soort spelen betrekkelijk ver gebracht hebben. Sommige tijdpasseringen

zijn aan bepaalde seizoenen gebonden: zoo het spelen op fluitjes van rijststroot, het aanbrengen van molentjes van bamboe in de boomen, het laten zweven van muziekmakende vliegers e. d.

Van ouds was de Batak een liefhebber van kansspelen als dobbelen in allerlei vormen, hanengevechten met daaraan verbonden weddenschappen enz. Meermalen bracht deze hartstocht de menschen in het ongeluk, zelfs tot pandelingschap en slavernij, of verleidde hen tot diefstal.

Zeer geliefd zijn nog altijd een soort van den geest scherpende en slagvaardig makende „litteraire” wedstrijden als het opgeven van raadsels, het elkaar beantwoorden met pantoens e. d. Mede hieraan hebben de Bataks te danken, dat zij hun taal zoo goed hanteeren, over het geheel goede sprekers, ja schrander advocaten zijn. Hieruit is ook ten deele te verklaren hun behagen scheppen in rechtsdingen. Zij houden van gelegenheden, waar ze hun gevatheid, hun slimheid, hun redeneerkunst kunnen toonen. Onder hen zijn zeer veel goede vertellers. Het doen van verhalen zoowel als het luisteren er naar kan men ten deele ook onder de vermaken rekenen. Zij hebben een rijken schat van verhalen, die verreweg voor 't grootste deel mondeling worden overgeleverd. Geschreven literatuur is er zeer weinig, althans wat verhalen aangaat. Hun boeken (poestaha, poestaka) bevatten slechts bij uitzondering verhalen, en dan zijn het zulke die bij het verrichten van zoogenaamde godsdienstige handelingen een rol spelen. Het overgrote deel der poestaha's handelt over wichelarij, astrologie, bezweringen enz. enz. kortom over een soort van „wetenschap”, die blijkens de vele uit het Sanskrit ontleende benamingen en termen, van Hindoeschen oorsprong is. Deze wetenschap is slechts het eigendom van zeer enkelen, die goeroe of (in Toba) ook wel datoe heeten. Deze boeken zijn in letterteekens geschreven, welke blijkbaar evenals het Javaansche schrift, uit een Indisch schrift zijn ontstaan.

Een bijzondere plaats onder de vermaken nemen muziek, zang en dans in. Slechts zeer gedeeltelijk kan men deze onder vermaken rangschikken. Gewoonlijk hebben alle drie een godsdienstige betekenis, althans de muziek van het Bataksch orkest (bestaande uit een klarinet en verschillende soorten van metalen bekkens of goengs en trommen) en de daarbij uitgevoerde dansen. Als tijdpassieering zonder meer zijn te beschouwen het spelen op verschillende soorten van bamboefluitjes, mondharmpjes e.d., het zingen of neuriën van minneklachten, en sommige dansen die als spel beoefend worden, en die door het publiek vaak met rythmisch handgeklap en het zingen van een soort refrein worden begeleid.

Gelijk boven reeds werd opgemerkt, hebben zending en onderwijs zeer veel resultaat onder de Bataks gehad. Over geheel Sumatra, en ook in andere deelen van Indië vindt men thans Bataks, die als onderwijzers, inlandsche artsen, opnemers, opzieners, schrijvers enz. enz. een goeden naam hebben. Enkelen hebben in Nederland hun opleiding gehad of zijn daar nog en toonen ook daar hun goeden aanleg. Voor de toekomst mag onder goede leiding van dit volk veel worden verwacht.

Voor de literatuur over de Bataks worde verwezen naar „Litteratuur-overzicht der Bataklanden”, door M. Joustra (Leiden 1907) en naar den „Batakspiegel” (uitgaven Bataksch Instituut, no. 3 Leiden 1910) en het 1e supplement (id. no. 9 Leiden 1913), waar een vrij wel volledige opgaaf wordt gevonden.

BATAKSCH. Men kan niet spreken van het Bataksch, in denzelfden zin als men dit kan doen van bijv. het Atjesch, het Javaansch of zelfs het Maleisch. Een algemeene Bataksche taal, zij het met kleine plaatselijke verschillen, bestaat niet in dien zin, wel echter in de betekenis van een talen-, of wil men, dialectengroep; deze dialecten vertoonen bij wetenschappelijke beschouwing zeer groote verwantschap, maar in woordenschat, klankstelsel en — hoewel minder — in grammaticaal opzicht is er zooveel verschil, dat men duidelijk een 5-tal dialecten kan onderscheiden, n.l. 1°. het Karoosch, 2°. het Pakpaksch (of Dairisch) 3°. het Simeloengoensch (Timoersch), 4°. het Tobaasch en 5°. het Angkolaasch-Mandailingsch. Dat ook in elk dier 5 dialecten nog verscheidenheid is aan te wijzen, is zeker, maar deze, hoewel soms nog vrij groot, wettigt toch niet een nog verder gaande afzonderlijke splitsing. De vijf bovengenoemde dialecten kunnen in verband met het klankstelsel en de spraakkunst onder twee hoofdgroepen worden samengevat, die men naar één der vertegenwoordigende dialecten resp. de Dairische en de Tobaasche groep zou kunnen noemen. De eerste groep omvat de dialecten 1 en 2, de tweede 4 en 5; het onder 3°. genoemde dialect, staat min of meer op de grens, vertoont wel het meest overeenkomst met het Tobaasch en het Angkolaasch-Mandailingsch, maar heeft anderzijds eenige verwantschap met het Karoosch.

Het voornaamste onderscheid tusschen de dialecten der Dairische en der Tobaasche groep ligt op het gebied van het klankstelsel. Bijv. de toonlooze e (e pëpët) van het Karoosch en het Pakpaksch wordt in het Tobaasch enz. gewoonlijk vertegenwoordigd door o, soms door e. De Tobaasche groep kent de toonlooze e niet. De k van de Dairische groep is in den regel in de Tobaasche groep een h, die slechts in bepaalde gevallen als k wordt uitgesproken. En zoo zijn er nog meer regels omtrent klankverwisselingen, die vrij standvastig zijn. Alle dialecten te zamen genomen vertoonen groote verwantschap met het Maleisch. Ze zijn consonantisch, d. i. de woorden kunnen op een consonant uitgaan. Als sluitletter kan echter nooit een zachte medeklinker optreden.

Het schrift, waarmede de Bataksche dialecten geschreven werden vóór men ons Latijnsch schrift kende en leerde gebruiken, is niet van eigen vinding; het is blijkbaar een zeer vereenvoudigd Voorindisch schrift, nog heel wat eenvoudiger dan bijv. het Javaansche schrift (dat van denzelfden oorsprong is), maar overigens op dezelfde beginselen en regels berustend.

In dit schrift zijn geschreven de zoogenaamde wichelboeken, die de bronnen zijn voor de kennis der datoe's of goeroe's (wichelaars, medicijnmeesters, enz. enz.). Feitelijk is dit de eenige geschreven letterkunde der Bataks. Van veel meer belang voor de kennis des volks is echter de ongeschreven letterkunde, die bestaat uit in den mond des volks voortlevende verhalen, raadsels, spreuken, versjes enz. In de wichelboeken toch komen veel vreemde woorden voor, meerendeels van Voorindischen, deels ook van Arabischen oorsprong, woorden, die het volk niet verstaat, ja welker eigenlijke betekenis ook voor den goeroe meestal een verborgenheid is. In de mondeling overgebrachte verhalen leeft echter de echte volkstaal voort, niet onderscheiden van de gewone spreektaal, dan alleen in zooverre men in die verhalen enz. meestal meer „litterair” spreekt, meer gekuischt zonder echter in stijfheid of deftigheid te vervallen. Meermalen maakt men in die verhalen

ook gebruik van bloemrijke taal, vergelijkingen, omschrijvingen, stereotype gezegden en uitdrukkingen, die men in de gewone omgangstaal niet of slechts bij uitzondering hoort. Ze zijn echter voor het volk volkomen verstaanbaar. Dit geldt niet van de geheime taal bijv. der kamferwinners. Deze maken tijdens hun verblijf in de bosschen gebruik van tal van woorden, die voor den oningewijde niet verstaanbaar zijn. Ook de door een „geest” bezielden sjamanen bezigen tal van woorden en uitdrukkingen (veelal omschrijvingen), die aanmerkelijk afwijken van de woorden der omgangstaal. Voor verdere bijzonderheden zie de literatuur:

Literatuur. Dr. H. N. v. d. Tuuk, Bat. woordenboek. — Dezelfde, Tobasche spraakkunst. — Dezelfde, Bataksch leesboek. — C. W. Pleyte, Bataksche vertellingen. — M. Joustra, Karo-Bataksch Woordenboek. — Dezelfde, Karosche Vertellingen (Verh. Bat. Gen. LVI 1907). — Dezelfde: Iets over Bataksche Litteratuur, Meded. Ned. Zend. Gen. Deln. 45 (1901), 46 (1902), 47 (1903). — Karosche taalstudien, Bijdr. K. I. reeks VII dl. II (1904) blz. 508. — J. H. Meerwaldt, Tob. spraakkunst. — Joh. Warneke: Studien über die Literatur der Toba-Batak. Mitt. des Seminars für Orient. Sprachen Heft I (1899). — Dezelfde: Tobabatak-Deutsches Wörterbuch. — G. K. Niemann, Mededeelingen omtrent de letterkunde der Bataks, Bijdr. K. I. Rks III, Deel I, 1866, blz. 245. — Ch. A. van Ophuysen, Bataksche raadsels, Tijd. Bat. Gen. XXVIII (1883). — Dezelfde: Bataksche spreekwoorden id. XXXIV (1891). — Dezelfde: De poëzie en het Bat. volksleven Bijdr. K. I. rks V deel I (1886). — Dezelfde: Bataksche teksten (Mandailingsch). J. C. G. J.

BATAM- of BATTAM-ARCHIPEL. Onder deze benaming verstaat men een eilanden-groep, aldus genoemd naar het hoofdeiland Batam, en begrensd ten N. door straat Singapoer, ten O. door straat Rieuw, ten Z. door straat Dempo en het gedeelte van straat Doerian, dat loopt tusschen Doerei en den vasten wal van Sumatra, en ten W. door straat Doerian. Hij bestaat uit tal van eilandjes, deels bewoond, deels onbewoond, die zich om grotere eilanden scharen en verschillende groepen vormen naar de hoofdeilanden genoemd. Men onderscheidt dan: de Batam-Bolanggroep; de Rempang-Galang-groep; de Tjémbolgroep; de Soegie-Moro-groep en de Salar-Doereigroep. De oppervlakte van den archipel wordt op 1375 K.M². geschat; daarvan komt op Batam ongeveer 470, Rempang 190, Galang en Soegie elk 110, Bolan besar ruim 90, Tjémbol met Tjit Lim ongev. 90 en Galang baroe ongeveer 50 K.M². De Batam-archipel vormde eene afzonderlijke bestuurs afdeeling, doch is in 1906 voor de eene helft bij de afdeeling Karimon en voor de andere bij de afdeeling Tandjoeng Pinang gevoegd, (zie TANDJOENG-PINANG, KARIMON en RIOUW EN ONDER-HOORIGHEIDEN). Voor de bevolking zie TANDJOENG-PINANG (afdeeling), ORANG LAUT en ORANG DARAT.

Literatuur. J. G. Schot Ind. Gids 1882, II, 25, 161, 470, 617; 1883, I, 205, 462.

BATAN ME. Zie MISOOL.

BATANG. Oostelijkste afdeeling en regentschap van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats. De oppervlakte bedraagt bijna 8600 K.M². hectaren. De afdeeling is verdeeld in twee controle-afdeelingen, n.l. Batang met de districten Batang en Bandar, en Soebah met de districten Soebah en Bawang. De bevolking was in 1905 246000 zielen sterk, waaronder 130 Europeanen en 1850

Chineez. In deze afdeeling ligt slechts één suiker-fabriek (Kalimati), maar een groot aantal erfpachts-ondernemingen (zie de drie eerste districten).

BATANG District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Batang van de residentie Pekalongan. Het district heeft eene oppervlakte van ruim 1500 K.M². en heeft 5 onderdistricten met 111 desa's; in 1905 telde het 95000 bewoners, waaronder 60 Europeanen en 1625 Chinezen. Op erfpachtsgronden (ongeveer 1800 bouw) groeien vooral padi, djaogeng, klappers, en katjang.

BATANG. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling, tevens regentschaps- en districtshoofdplaats ligt langs den grooten postweg op 8 K.M. oostwaarts van de residentie-hoofdplaats Pekalongan, aan een klein riviertje, de Kali Batang, dat aan de Z. grens der residentie op den Goenoeng Boetak ontspringt, en omstreeks 4 K.M. beneden de plaats Batang in zee valt. De grenzen der hoofdplaats zijn vastgesteld bij Bijblad no 7056, terwijl zij op 't einde van 1905 16360 inwoners telde, t.w. 26 Europeanen, 1582 Chinezen en 14752 Inlanders.

Batang behoort met Pekalongan, Kedoengwoeni enz. tot een dicht bevolkt gebied van inlandsche nijverheid, vooral batikkerij en katoendrukkerij.

BATANG. Op Sumatra, voorn. in het midden-gedeelte, eene algemeene benaming voor stroom, rivier, die, evenals het Mal. Kali en het Soend. Tji vóór den eigenlijken of onderscheidingsnaam wordt geplaatst en in sommige gevallen door het spraakgebruik zoodanig daarmede is vereenigd, dat die naam nooit zonder de voorvoeging Batang wordt gebruikt. Dit is vooral het geval, waar districten of landschappen hunnen naam aan dus benoemde rivieren ontleenen. Waar het spraakgebruik die samenvoeging gewettigd heeft, worden die woorden vermeld onder Batang: b.v. **BATANG HARI.** (Woorden, die slechts af en toe, maar niet als regel, in verbinding met Batang worden gebruikt, zoeken men op den onderscheidingsnaam).

BATANG ALAI. District der onderafdeeling Barabai afdeeling Oeloe Soengei, res. Z. en O. afd. v. Borneo, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Pantaihambawang, een belangrijke kampong aan het knooppunt der wegen naar Kendangan, Barabai en Amoentai gelegen. Het district omvat het Z.W. gedeelte der onderafdeeling en is rijk aan rijstvelden. De voornaamste kampongs zijn: Pantaihambawang, met een groote passer en Gouv's inl. school, Soengeirangas, Bamban, Walangkoe en Taras. — De bevolking, uit Maleiers bestaande, beoefent het landbouw- of handelsbedrijf. — Zij is welgesteld. Velen bezitten lichte rijtuigjes en paarden. Het goederentransport met grobaks is aanzienlijk. Aan den veestapel wordt weinig zorg besteed. Uitgevoerd wordt voornamelijk rijst.

BATANG ASAL. Zie TÊMBESIL.

BATANG GADIS. Rivier, ontspringende op den berg Kalaboe op de grens van de Padangsche Benedenlanden en Tapanoei op Sumatra; zij ontstaat uit twee hoofdtakken, de Gadis en de Poengkoet (eveneens op den Kalaboe ontspringende) die dicht boven Nopan samenvallen, en loopt in n.w. lijke richting door de afd. Padang Sidimpoean van laatstgenoemd gewest, vormt daarna over een aanzienlijke lengte de grens tusschen die afd. en de tot hetzelfde gewest behoorende afd. Natal en Batang Natal; buigt zich dan naar het z.w. om, en loopt in die richting door de genoemde afd. tot zij even benoorden 1° N.Br. in zee valt. In haar benedenloop is zij ongev. 100 M. breed

en voor grootere prauwen tot 24 K.M. landinwaarts bevaarbaar. Haar voornaamste zijrivier is de rivier van Angkola, die op den Loebok Raja ontspringt, zich beneden Padang Sidimpoean met de Aek Koemel vereenigt, en vandaar in zuidelijke richting tot de vereeniging met de Gadis door een breed lengtedal stroomt, dat het verlengde vormt van het dal der Gadis. Dicht bij de monding ontvangt de Gadis rechts de Aek Salai, die uit het N. komt, en links de Parlampoengan, die op den Si Dohar-Dohar ontspringt.

BATANG HARAU. District der onderafdel. Padang en Ommelanden (zie ald.)

BATANG HARI. Zie SUMATRA (rivieren).

BATANG HARI DISTRICTEN, onderafdeeling der afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's W.kust, bestaande uit de districten Batang Hari en Kota Besar, onder een civielen gezaghebber met standplaats (sedert 1913) Soengei Dareh (Ind. Stb. 1913 nos. 321 en 569). Vóórdien was de standplaats Kota Bahroe.

I. Het district Batang Hari bestaat uit, wat men vroeger begreep onder de „onafhankelijke Batang Hari districten” n.l. de landschappen Poelau Poendjoeng Loebok Boelan, Si Goentoe, Si Tieng en Padang Lawas. Zij behoorden tot de „Rantau di baroeh”, van Minangkabau uitgegane „nederzettingen in de lagere streken”, gelegen langs de Batang Hari tusschen Batoe Bakawi, waar deze rivier de Padangsche bovenlanden verlaat en Tandjoeng, aan de monding der Batang Siat en diens linkerzijtak, de Batang Piroeko, op de grens met Djambi. Het bestuur was er ingericht als in de Minangkabausche landen; elke negri bestond uit 4 of meer kampongs, die elk hun eigen grond en hun eigen hoofden (panghoeloe's) hadden; het negri-bestuur werd gevormd door de gezamenlijke panghoeloe's, en aan het hoofd van een of meer negriën stond een „orang gedang” (voortgesproten uit den panghoeloe's), wiens waardigheid erfelijk was; deze „orang gedang” waren in den loop der tijden achtereenvolgens genoopt geworden het gezag te erkennen van de radja's, vertegenwoordigers van den Vorst van Pagarroeoeng. Nadat in 1845 enkele landschappen waren onderworpen, sloten de andere Radja's een verdrag om niemand uit de Gouvernementslanden toe te laten. Toen de „Mid-den Sumatra-expeditie” in 1877 deze streek wilde doortrekken, werd dit dan ook geweigerd. Ook in 1895 werd IJzerman de toegang belet, en toen in 1890 Houston Waller niettegenstaande de waarschuwingen onzer ambtenaren toch door deze landen naar Djambi wilde trekken, werd hij er vermoord. In 1905 volgde de onderwerping aan het Gouv., waarna aan de onveiligheid tengevolge van weggevoeren dwangarbeiders uit de kolenmijnen van Sawah Loento een einde kwam.

II. Het district Kota Besar is het vroegere onafhankelijke landschap *Kota Besar*. Daartoe behoorden: de negri Kota Besar, het landschap Boelangan en de negri Bondjol aan de Batang Siat en de *Siatstreek* rechtstreeks onder den radja van Kota Besar staande, terwijl verder, door radja's bestuurd doch de suprematie van Kota Besar erkennende, daartoe gerekend werd de zoogenaamde *Batang Djoedjoehan* en *Batang Asam streek*.

De negri Kota Besar moet eeuwen geleden gesticht zijn door een prinses van Pagarroeoeng; aan het hoofd der negri stonden een mannelijke radja, Jang di Pertoean, en een vrouwelijke, de Radja Poeti. De Jang di Pertoean maakte zich gewapenderhand meester van het gebied van Kota Salak,

dat aanvankelijk onder Padang Lawas en daarna onder Si Goentoe had gestaan; omstreeks 1890 erkende ook Poelau Batoe zijn oppergezag, weldra door anderen daarin gevolgd. Boelangan, dat vroeger ook zelfstandig was, geraakte eveneens onder den invloed van Kota Besar; Bondjol erkende dat gezag reeds van ouds. De negri Poelau Batoe was vroeger schatplichtig aan Djambi, de negri Batoe Kangkoeng hoogstwaarschijnlijk ook, de andere negriën niet; tusschen de radja's van Poelau Batoe, Batoe Kangkoeng en Indamar bestond een zekere band — zij werden genoemd de „Pajoeng nan Tiga Kaki”. De bevolking van de *Siatstreek* is van Minangkabausche afkomst, getuige de taal (Agamsch dialect), zeden en gewoonten enz.; die van de *Batang Djoedjoehan* en *Bat. Asamstreek* vormt den overgang tot Djambi. De taal is Djambisch dialect, vermengd met veel Minangkabausch; de instellingen zijn matriarchaal met sterke neiging tot patriarchaat. Sei Koenit en Talao behooren reeds sedert 1902 tot het gewest Sum. W.kust. Bij Ind. Stb. 1906 no. 461 werd het beneden-Djoedjoehan gebied, te voren ressorteerd onder het landschap Kota Besar, en vroeger deel uitmakend van het Djambisch sultanaat, op unaniem verzoek van hoofden en bevolking weder bij het toen rechtstreeks bestuurde Djambi (afd. Ma. Tebo) gevoegd (als rechtstreeksch gebied) nadat de Jang di Pertoean van Kota Besar vrijwillig van zijn rechten op die streek, tegen schadeloosstelling, afstand had gedaan. Op het door de zelfbesturen gedaan verzoek om inlijving bij het rechtstreeksch bestuur gebied werd conform beschikt bij Gouv. besl. van 7/3 1913 no. 33 (Ind. Stb. 285).

De geheele bevolking in deze onderafdel. bedraagt ternaauwernood 12.000 zielen, die echter door hun isolement in de onmetelijke wouden tal van eigenaardigheden hebben behouden: tusschen de beide seksen heerscht b. v. vóór het huwelijk een zeer vrije omgang; schaaf en zaag waren tot voor kort nog onbekend, en evenzoo opium en sterke drank, zelfs de hanengevechten van de Padangsche Bovenlanden waren niet tot hier doorgedrongen, maar merkwaardig genoeg hebben de Hindoe's nog vóór zij op Java kwamen deze landen reeds bezocht, hetgeen tal van beelden en steenen aantoonen. (Oudheidk. Verslag 1912, 2e kw., p. 48).

De middelen van bestaan zijn langen tijd zeer primitief geweest, maar toch toereikend om de bevolking tot betrekkelijke welvaart te brengen, niettegenstaande de zware lasten, welke de vele hoofden haar vaak oplegden.

Het hoofdmiddel van bestaan is de rijstteelt op sawahs en ladangs; de rijstproductie is voldoende voor de behoefte. Alleen in het heuvelachtige Zuid-Oosten zijn noemenswaardige gebieden met sawahs bedekt, overal elders zouden leidingen moeten aangelegd worden, maar de bevolking is te gering in aantal en voelt zich niet saamhoorig genoeg om die aan te leggen, terwijl het Gouv. nog maar weinig doet; langs de Batang Piroeko zou een uitgestrekte, thans braak liggende vlakte, geschikt gemaakt kunnen worden. Behalve rijst worden geteeld djagoeng, gierst, arèn, suikerriet, keladi, indjen, veel klappers, koffie op de erven, pinang, sirih, tabak, gambir; in de Siatstreek ook katoen. De veeteelt is hier en daar van groote beteekenis, vooral het aantal karbouwen is aanzienlijk; er heeft dan ook een groote uitvoer plaats naar de Westkust; runderen worden veel minder gehouden. De nijverheid bepaalt zich tot spinnen en weven, waarin de vrouwen, die de garens

van de kapèhvezels blauw, rood en zwart verven, een gróote bedrevenheid hadden, maar steeds meer verdringen als elders Europeesche waren dit oude handwerk; verder maakt men fraai vlechtwerk, terwijl men zich in de Statstreek bezig houdt met het maken van vaartuigen. Als boschproducten zijn te vermelden: rotan, getah pertja, caoutchouc, was, rhinoceroshoorn, ivoor en damar. De rivieren zijn vischrijk; goud wordt hier en daar gewasschen; bruinkolen komen voor in Indamar, aardolie eveneens. In 1909 zijn landschapskassen opgericht o.m. om den economischen toestand van en door de onderafd. te verbeteren, en waaruit ook de onkosten bestreden worden van de 7 particuliere scholen, die ongeveer 800 leerlingen tellen. Van veel belang zal het echter zijn, wanneer de communicatie-middelen het land geheel uit zijn isolement opheffen. Een onverharde hoofdweg is reeds aanwezig naar Djambi, terwijl gedeeltelijk voltooid is de gróote midden-Sumatra weg, van Poeloe Poendjoeng naar Sidjoendjoeng, waardoor de Batang-Hari districten in verbinding komen met de Padangsche Bovenlanden.

Literatuur: Nota's van Palmer van den Broek in Tijdschr. Bat. Gen. dl. 49 (1907) p. 206, 245 en 281; Twiss in id. dl. 44 (1901) p. 255, en dl. 45 (1902) p. 93; Kol. Verslagen 1907—'12; Van Kol. Drie maal dwars door Sumatra blzd. 117.

BATANG KAPAS. District van de onderafdeeling Painan (Sum. Westk.) met gelijknamige, aan de kust bezuiden Painan gelegen hoofdplaats aan de rivier van denzelfden naam. Batang Kapas is een der in oude tijden vermaarde „Tien havens” (zie SAPOELOEH BOEAH BANDAR).

BATANG KILANG. Zie AJERBANGIS.

BATANG KOEMOE. Rechter zijtak van de Rokan Kanan, aan den bovenloop waarvan tin en steenkolen aanwezig zouden zijn. Zij stroomt door het landschap Rantau Binoewang van de onderafdeeling Bagan Si Api Api der afdeeling Bengkalis van het Gouv. O.kust van Sumatra.

BATANG KWANTAN. Zie SUMATRA (rivieren).

BATANG-LOEPAR. Naam, die wel gegeven wordt aan een deel van het gebergte op de grens van de Wester-afdeeling van Borneo met Serawak. Op dit gebergte ontspringt de gelijknamige rivier, die in N.W.lijke richting door het gebied van Serawak stroomt, niettegenstaande een betrekkelijk korten loop aan haar benedenloop zeer breed is, en zich in de bocht van Datoe stort. De inheemsche bevolking aan den N.lijken voet van dat gebergte en in het stroomgebied van die rivier, noemt men Batang-Loepar Dajaks. Een deel dier Dajaks, heeft zich op Nederlandsch grondgebied in de Westerafdeeling van Borneo nedergezet, boven het uitgestrekte merengebied, dat ten noorden van de Kapoeas gelegen is. Zij waren beruchte koppensnellers; maar ofschoon thans nog wel door enkelen sneltochten worden ondernomen, hebben de geregelde snelpartijen opgehouden. Een militaire post, in hun midden te Nanga Badau gevestigd (1880), is sedert ingetrokken. In het laatste tiental jaren wordt door middel van het geregeld maken van militaire patrouilletochten tegen het koppensnellen opgetreden. Men hoort dan ook steeds minder van ongeregeldeheden. Deze streek ressorteert onder den controleur der onder-afdeeling Smitau. Vgl. Ind. Gids 1883 I. bl. 1 (Zie verder DA-JAKS).

BATANG NATAL. Landschap van de afdeeling Natal en Batang Natal der residentie Tapanoei. (Zie NATAL).

BATANG NILA. Voornaam rechter-zijrivier der Kampar, beschreven Tijdschr. v. h. Binnenl. Best. III bl. 129 vlg. (Tocht naar het rijk van Poeloe Lawan. Onderzoek van het stroomgebied der Batang Nila), waarop Kritiek van Sieburgh. Ibid. bl. 409. Zie KAMPAR-RIVIER.

BATANG SIKABAU, zie AJERBANGIS.

BATANG SOEKAM, rechter-tak van de Koeantan-rivier; zij stroomt langs Sidjoendjoeng (Sum. Westk.).

BATANG TOROE of TARO. 1° De gróotste van de aan de W.zijde van Sumatra uitmondende rivieren, ontspringende even bezuiden het Toba-meer in de residentie Tapanoei. Zij vormt de afwatering van het gróotste deel der Toba-hoogvlakte, en vele zijrivieren, die van de waterscheidende rug komen, welke aanvangt bij de Batoehoda en ongeveer eindigt bij de Loebboek Raja, sturen hun water langs de Batang Toroe naar den Ind. Oceaan b.v. de Aëk Goeti die op de bergvlakte van Sipirok ontspringt, n. stroomt, de Silantan uit het n. ontvangt, en dan w. loopt tot de uitmonding in de Taro. De dalvlakte van Silindoeng, waar de Taro met een gering verval in Z. O. richting doorstroomt, vernauwt zich in het n. (breedte 9 K.M.) totdat eindelijk 28 K.M. zuidelijker, slechts plaats voor de rivier blijft, die dan over 15 K.M. de enge kloof doorsnijdt. Daarna treedt zij weder in een wijder dal (8 K.M. breedte, 30 K.M. lengte). Naar het z. toe wordt het dal smaller, tot de Taro zich naar het w. wendt en in zeer nauwe bedding tusschen den Loebboek-Raja en de bergreeks Tangga Nibegoe (duivelstrap), voortstroomt. Bij de hoofdplaats Batang Taro, waar een schoone brug met gróote kosten over de rivier is gelegd, heeft zij het gebergte verbroken, maar een veel sterker verval gekregen, dan in de bovenlanden; de laatste 18 K.M. voor hare uitmonding is zij een laaglandrivier, en zou misschen bevaarbaar zijn, doch de hevige branding en een zandbank van 100 M. breedte maken scheepvaart onmogelijk.

2°. Naam van een koeria tot de onderafdeeling Angkola en Sipirok behorende, en van een welvarend dorp, zetel van een besturend ambtenaar. Sedert de opening van verscheidene rubberondernemingen in de buurt is dit plaatsje zeer vooruitgegaan, hetgeen blijkt uit de toenemende bevolking, uit het feit dat de Gouvernements-inlandsche school alhier tot twee-, driemaal in een paar jaar moest worden vergroot, uit de openstelling van een hulp-post- en telegraafkantoor. Het ligt aan den rijweg van Padang Sidimpoen naar Sibolga.

BATANG-TOROE-DISTRICTEN. Zuidelijkste stuk van de afdeeling Sibolga en Batang Toroe-districten van de residentie Tapanoei. Dit onderdeel, dat door de rivier van dien naam (Zie BATANG TOROE) doorsneden wordt, bestaat uit 4 koeria's (districten), met name: Pinangsorie, Loemoet, Anggoli en Si Manossor. De koeria Batang Toroe, vroeger hiertoe behorende, ressorteert thans onder de onderafdeeling Angkola en Sipirok (zie aldaar).

BATANGMATA. District op het eiland Saleier. (Zie aldaar).

BATANTA. Eiland ten noordwesten van Nieuw-Guinea, gelegen op ongeveer 0° 50' Z.B. en 130° 22' en 131° O.L., benoorden het eiland Salawati, en bestaande uit een aaneenschakeling van hooge bergen, die dicht begroeid zijn. Bewoners van de eilanden Salawati en Waigoe hebben op Batanta nederzettingen voor de vischvangst en het verzamelen van boschproducten.

BATARA GOEROE. Onder deze benaming (Sans-

krit: bhattāra goeroe „eerwaardige of goddelijke leermeester”, — de Heer of God leermeester) wordt bij vele stammen het hoogste opperwezen vereerd — in den regel dezelfde als Čiwa. Zie ČIWAISME.

BATARI (MAL.). Zie **SORGHUM SACCHARATUM**.

BATATAS (MAL. MOL.). Zie **IPOMOEA BATATAS**.

BATAVIA. Residentie aan de noordkust van West-Java. In 1866 is de assistent-residentie Buitenzorg en op 1 April 1901 (Ind. Stb. No. 63) de residentie Krawang bij dit gewest gevoegd. Het heeft daardoor thans een oppervlakte van 11.660 K.M.². en had ult. 1905 een bevolking van 2.110.000 zielen, waarvan 14.000 Europeanen, 93.000 Chinezen, 3000 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen en ongeveer 2 miljoen Inlanders. Het wordt ten noorden bespoeld door de Java-zee van af de monding van de Tjidoerian, welke rivier van haar oorsprong tot haar uitwatering de grensscheiding met Bantam vormt en dus de westelijke grens van Batavia is, tot aan de monding van de Tjiséwoe, die met een gedeelte van de Tjipoenegara en met de Tjikramas de oostelijke grensscheiding met de residenties Cheribon en Preanger Regentschappen vormt. De zuidgrens met de Preanger-regentschappen loopt over den Salak-Gedeh-groep en over de vulkanenrij benoorden het plateau van Bandoeng.

De residentie bestaat uit twee hoofddeelen: de laagvlakte in het Noorden, het bergland in 't Zuiden. In de eerste zijn twee soorten van landschap te onderscheiden. Aan de zee ligt een vlak land van grijze klei, waarin de rivieren geen dalen vormen; daarachter een terrein met wat meer helling, door de rivier- en beekdalen in breede, platte ruggen verdeeld, meestal met een roodachtige verweeringskorst. Het kleiland heeft zijn grootste breedte Oostwaarts van de baai van Batavia; daar bezit het zijn geringste helling en vertoert er zoodoende nog groote moerassen, die met riet en bosch bedekt zijn. Dit is dan ook het minst bevolkte deel der vlakte.

Verscheidend is de ligging der dorpen in de beide terreinen. In de klei liggen ze, als gewoonlijk in de kuststreken van Indië, bijna alle langs de rivieren, op de hoogere oeverstrooken, die deze bij hun overstromingen hebben gevormd en die thans veelal tot dijken zijn verhoogd. Op het hellingland hebben de dorpen óók de hoogere deelen uitgezocht en liggen daar dus niet aan de rivieren.

De voornaamste producten der vlakte zijn rijst en klappers; en rijst zoowel als copra worden uitgevoerd. De bevoeiing der sawahs laat in de meeste streken veel te wenschen. In 't algemeen is de bevoeiingstoestand op het hellingland beter dan op het kleiland en in verband daarmee neemt de dichtheid der bevolking af in de richting der kust.

Het bergland bestaat uit vier deelen, twee oud-vulkanische en twee grootendeels jong-vulkanische, om beurten, van west naar oost gelegen. De eerste vertoonen geen kratervormen meer en bestaan uit steile ketens met diepe dalen; de laatste hebben meerendeels de zachte vormen der glooiende vulkaanmantels. De zuidwesthoek is het eerste ketengebied, bestaande uit de noordelijke uitloopers van het Halimoen-gebergte op de grens met Bantam en de Preanger, waar in de ruige bosschen koffie- en theetuinen zijn aangelegd en in de dalen sawahs. Het noordelijke deel vormt de lagere, afzonderlijke berggroep Gg. Sariboe (Duizend-gebergte, tot 725 M.), waarvan de ruggen talloze kleine topjes dragen. — Het jonge vulkaanland van Salak en Gedeh, dat oostwaarts volgt, reikt in Batavia

met de noordhelling van den Salak, waarvan het lagere deel dicht bevolkt is en met sawahs bedekt, terwijl daarboven koffie- en cacao-tuinen zijn gelegen en boven 900 M. het oerwoud volgt; met de noordelijke afhelling van het zadel tusschen Salak en Gedeh, waarop Buitenzorg is gelegen en zuidwaarts daarvan tot hoog tegen den Gedeh het groote en belangrijke landgoed Pondok Gedeh; en met de hoogvlakte van Tjisaroewa, benoorden den Gedeh gelegen, zacht glooiend, dicht bevolkt en bebouwd, over welke de groote postweg geleidelijk opklimt, totdat hij in een van de steilste heerbaanstukken der wereld den Poentjak-pas bestijgen gaat (zie aldaar). — Aan de oostzijde van dezen pas vangt het derde berglandje aan, waartoe de Megamendoeng, de Kantjana en de Sanggaboewana-keten met den Dingdinghari behooren en dat veel minder bevolkt is, behalve in de vruchtbare dalen van Tji Beët, Tji Pamingkis en Tji Koendoel. — In het vierde terrein, benoorden het plateau van Bandoeng, ligt aan de buitenhellingen van Boerangrang, Tangkoeban Prahoe en Boekit Toenggoel een uitgestrekt terras, 5—10 K.M. breed en $\pm$ 40 lang; in 't westen 6—700 M. hoog, in 't oosten 4—500 M., dat het uitgestrekte cultuurland in de afdeeling Krawang vormt. Ten Noorden daarvan ligt een wat hoger berglandje erlangs, een woest en verward terrein, een volslagen wildernis.

De residentie is administratief ingedeeld in de volgende afdelingen: 1° Stad en voorsteden van Batavia, 2° Meester Cornelis, 3° Tangerang, 4° Buitenzorg en 5° Krawang. Aan het hoofd van het Inlandsche bestuur in elk der vier eerste afdelingen staat een patih, in de vijfde afdeling een regent. Behalve door de reeds genoemde grensrivieren, wordt het gewest in zijn geheele lengte van zuid naar noord doorsneden door de Tjisédanè, verkeerdelijk meestal Tjidani genoemd, die langs Buitenzorg en Tangerang stroomt en waarvan de benedenloop ook wel rivier van Tangerang wordt geheeten, de Tjiangké, de Tjiliwoeng, die haar oorsprong vindt in de Telaga Warna en door de stad Batavia stroomt, nadat een groot deel van haar water reeds in het Buitenzorgsche door de Kali Baroe, een gegraven kanaal, afgeleid en beoosten de stad in zee gevloeid is, de Tjileungsi, de belangrijke Tjitaroem, met Tjibeët en Tjikeas, de Tjilamaja en de Tjiasem.

De inlandsche bevolking van dit gewest is van Soendaneeschen oorsprong, maar de hoofdplaats, gedurende bijna 3 eeuwen de rendez-vous-plaats van bijna alle Zuid- en Oost-Aziatische volken en van verscheidene Europeesche natiën, is van zoo gemengden aard, dat men haar bijna geen nationaliteit meer kan toekennen. De daar gesproken taal, het zoogenaamde Bataviaasch Maleisch, is een lingua franca, die van het eigenlijke Maleisch in vele opzichten verschilt.

Behalve op de hoofdplaats, waar de kleinhandel het hoofdmiddel van bestaan der inlandsche bevolking is, zijn de landbouw en langs de kusten de visscherij de voornaamste bestaansmiddelen. Zooals in de nabijheid van alle groote centra van bevolking zijn de kleine landbouw, de warmoezerij en de ooftbouw er zeer winstgevend. Het grootste gedeelte van het gewest bestaat uit particuliere landerijen, waarover verpanding wordt betaald (Zie PARTICULIERE LANDERIJEN bewesten de Tjimanoeek) en die gedeeltelijk in handen van Europeanen en Arabieren, maar grootendeels in handen van Chinezen zijn. Vroeger werd er vooral door deze laat-

sten veel suikerriet geteeld; maar sinds de suiker-industrie elders zulke groote resultaten gaf door verbeterde plantwijze en fabricage, konden de primitieve Bataviaasche suikermolens de concurrentie niet meer volhouden, en heeft men de Chineesche suikermolens alle zien verdwijnen. De hoofdbrengst van de Bataviaasche landerijen bestaat tegenwoordig in: padi, klappers, gras, katjang, vruchten, nipa en brandhout, en van de hooger gelegen landerijen in: koffie, thee, kina, kaneel en kruidnagelen. (Zie BUITENZORG en KRAWANG).

Over de spoor- en tramwegen, die door het gewest loopen, zie SPOOR- EN TRAMWEGEN. De kanalen en gekanaliseerde rivieren zijn in de benedenlanden van het gewest van zeer veel nut voor den binnenlandschen kleinhandel.

Tot de residentie Batavia behooren een groot aantal kleine koraaleilandes, nl. de Duizend-eilanden (zie aldaar), de Hoorn- en Agnieten-eilanden, die door visschers bewoond zijn, evenals Menscheneter en Groot- en Klein-Kombuis; en de eilandjes in de baai van Batavia (zie aldaar).

BATAVIA. Hoofdplaats van het gewest van dien naam en zetel van het bestuur van Nederlandsch Oost-Indië. Lig. op 106° 48' 7" O.L. en 6° 7' 36" Z.B.

Wording en geschiedenis. Ten Oosten van Bantam, aan de monding der Tjiliwoeng, lag in het begin der 17e eeuw een vrij belangrijke negorie, welke destijds den naam Djakarta of Djakatra droeg, waarschijnlijk een verbastering van Djajakarta „stad der overwinning”, doch oudtijds met het onderhoorige gebied bekend was geweest onder den naam van Soenda Kalapa, omdat er de klappers bij geheele scheepsvrachten werden uitgevoerd. Dit Djakatra was de zetel van een min of meer van den Vorst van Bantam afhankelijken Pangéran. De Nederlanders kregen er voor het eerst vasten voet ingevolge een in November 1610 door den president der Bantamsche factory Jacques l'Hermite gesloten overeenkomst. Kort te voren hadden de bewindhebbers der Vereenigde Oost-Indische Compagnie de noodzakelijkheid ingezien, om een einde te maken aan het in de Indiën heerschende veelhoofdige wanbestuur. Dientengevolge gaf de Cie. het opperbewind over haar zaken, vloten, kantoren en forten beoosten de Kaap de Goede Hoop in handen van een Gouverneur-Generaal, als hoedanig Pieter Both den 19en December 1610 te Bantam aankwam, en wel met de instructie dat hij, omdat Bantam, waar herhaaldelijk moeilijkheden voorkwamen, wel eens op den duur niet geschikt kon blijken voor hoofdvestiging, in nadere communicatie en alliancie zou treden met den Pangéran van Djakatra. Both bezocht, ingevolge die opdracht, Djakatra in het begin van Januari 1611, wist den afstand te verwerven van een stukje grond, waarop een huis gebouwd werd, terwijl er een posthouder werd aangesteld. Daarna begaf hij zich naar de Molukken, van waar hij in October 1613 te Bantam terugkwam, waar hij de loge verbrand vond en slechts onder bezwarende voorwaarden verlof tot het bouwen van een nieuwe loge kon krijgen. J. Pz. Coen werd door hem aangesteld tot directeur der kantoren Bantam en Djakatra, op welke laatste plaats al meer en meer de aandacht gevestigd werd. Op den 10den Juli 1618 plaatste Coen, door de omstandigheden daartoe geleid, een bezetting van 24 man te Djakatra, en den 22en October vandat jaar nam hij het besluit, dat daar ten behoeve van het Nederlandsch gezag een volkomen fort zou verrijzen.

Weldra werd Coen daar door de Engelschen en de Djakatranen bestookt. Na een onbeslist zeegevecht op den 2en Januari 1619 besloot Coen zich met de schepen naar de Molukken te begeven om daar versterking te halen, de verdedigers van het fort, waarover het bevel aan Pieter Van den Broecke was toevertrouwd, vermanende de plaats zoo lang mogelijk te houden. Na veel wederwaardigheden, verraderlijke gevangenneming van Van den Broecke door de Djakatranen, en aanhoudende vrees om door de gezamenlijke Engelschen, Bantammers en Djakatranen aangevallen te worden, werden den 12en Maart 1619 door den kapitein Van Raay, die Van den Broecke in het commando was opgevolgd, ten einde den gezonken moed onder de bezetting te doen herleven, onder het hijschen der vlaggen, het luiden der klokken en het drinken van den eere wijn, aan de vier bastions de namen gegeven van Holland, West-Friesland, Zeeland en Gelderland, en aan het geheele fort dien van BATAVIA. De toestand bleef intusschen benard, totdat den 16en Mei Coen met 16 schepen ter reede van Djakatra verscheen, en hij zelf op den 30en van die maand met een duizendtal strijders de verdedigingswerken der Djakatranen veroverde, en hun geheele stad in de asch legde. De naam Batavia werd door de bewindhebbers gehandhaafd, en deze plaats aangewezen als de zetel van het gezag in Oost-Indië. Reeds spoedig nadat aldus Batavia op de plaats van het oude Djakatra was verzezen, en wel in Augustus 1628, stond de plaats bloot aan een aanval zoo van de land- als van de zeezijde, van een Javaansch leger onder Toemenggoeng Bahoe Rekse. Deze sneuvelde echter bij een uitval der Nederlanders, waarop de Javanen op de vlucht sloegen. Spoedig daarop, in het voorjaar van 1629, verscheen echter een tweede door den Soesoe-hoenan ter vermeerstering van Batavia uitgezonden leger, dat evenwel ook na een vergeefsch beleg in den aanvang van October 1629 verplicht was terug te trekken. Daarna hebben geen ernstige aanvallen van Javaasche of Bantamsche zijde meer plaats gehad, al bleven ook die van Bantam de ommelanden nog lang onveilig maken.

De oude stad was aangelegd aan de zuidzijde van het fort, „Kasteel” genoemd; met den bouw waarvan Coen, in den aanvang van 1620, ter vervanging van het in 1618—1619 belegerde oude fort, begonnen was; die oude stad ontwikkelde zich gaandeweg tot een uitgebreide plaats, eerst aan den rechteroever der Tji-Liwoeng, later ook aan den linkeroever. Gedurende het bestuur van de Carpentier (Febr. 1623—Sept. 1627) kreeg de stad met haar straten, stegen, burgwallen en grachten, aan de oost- en zuidzijde beveiligd door een aarden wal met bolwerken, westelijk aanleunende tegen de rivier, reeds een meer voltooid aanzien. Moest gedurende de eerste belegering in 1628, het zuidelijkste deel van de stad, buiten de omwalling, de latere voorstad, voor een betere verdediging, verlaten worden, na het voorgoed afslaan van de inlandsche aanvallen in 1629, gingen de uitbreiding en de bebouwing der stad geleidelijk vooruit. Vóór 1650 had de stad zich reeds aan den linkeroever der groote rivier uitgebreid en was zij ook aan die zijde ommuurd en van bastions voorzien. In de bijkans 25 jaren van het bestuur van Maetsuyker (18 Mei 1653—4 Jan. 1678) schijnt de stad en de zuider voorstad, gaandeweg geheel volbouwd te zijn geworden.

In het eind der 17de eeuw had zij de uitgebreidheid en het karakter verkregen, die zij tot aan het einde der 18de eeuw heeft behouden. Afgaande op

de vele beschrijvingen, in den loop der tijden, van de stad Batavia verschenen, alsook op de afbeeldingen van haar uiterlijk aanzien, mag worden aangenomen, dat zij het voorkomen had van een Nederlandsche stad, met aan elkaar gebouwde woningen, die uitwendig veel overeenkomst hadden met de huizen in het vaderland; zonder de galerijen of waranda's dus van de woningen, die na de 18de eeuw in de uitgelegde buitenwijken, Noordwijk, Rijswijk, Weltevreden, Koningsplein e.a. werden gebouwd. Alleen hadden alle huizen in de stad, en daarbuiten, vrij sterk overstekende daken, als eenig voorbehoedmiddel tegen de tropische zon. De stad met hare beschaduwde burgwallen, hare vele aanzienlijke woningen, haar druk vertier, moet den indruk van een fraaie en welvarende plaats hebben gemaakt; en nadat in het laatst der 17de en het begin der 18de eeuw, de uit de stad naar buiten leidende wegen, als die naar Antjol en naar Angke, het Molenvliet (sedert 1656 gebruikt als toeverweg voor producten), de Jakatrasche weg vooral, meer en meer bebouwd werden, met mooie landhuizen (thuynen genoemd), omgeven door groote erven, waar de hoogere Compagnies dienaars en de welgestelden hun woon- of ontspannings-plaats kozen, moet Batavia met zijn buitenwijken, het aanzien hebben verkregen, dat haar, met recht, den naam van „Koningin van het Oosten” deed verwerven.

Aan openbare gebouwen had de stad, behalve het stadhuis (het thans nog bestaande werd in 1710 voltooid, ter vervanging van een ouder), in het einde der 17de eeuw, vijf kerken voor den Nederl. Gereformeerden eeredienst: de Kasteelskerk (voltooid 1659, met het kasteel in het begin der 19de eeuw afgebroken); de fraaie Hollandse koepelkerk aan het Stadhuisplein (vóór 1650 gebouwd, in 1808 afgebroken); de Portugeesche Binnenkerk aan de Kali Besar, hoek Utrechtsche straat (ingewijd 1673, afgebrand in 1808); de Maleische kerk aan de noordzijde van het toenmalige hospitaal, ter plaatse waar thans de Javasche Bank is (ingewijd 1678); de Portugeesche Buitenkerk aan het begin van den Jakatraschen weg, buiten de ommuurde stad (ingewijd 1695, thans nog aanwezig); terwijl omstreeks 1750 nog een kerk, gelegen aan de Kali Besar Oost, nabij het Kasteelplein, in de godsdienstige behoeften der Lutherschen kwam voorzien. De uitgebreide scheepswerf, aan den linker oever en dicht bij de oude monding der groote rivier, waar al de Compagnie's omeslag op zeevaartgebied was opgelegd; het ambachtskwartier, in den zuidoostelijken hoek der omwalde stad, waar de fabryck (directeur der gemeentewerken zouden wij thans zeggen) zetelde, waar de ambachtslieden der Compie. woonden en de Compies. slaven werden opgeborgen, waren de plaatsen waar vooral de noodige handenarbeid werd verricht. In het kasteel, een zeer groot vierkant fort, met bastions op de vier hoeken, en de noodige poorten, bevonden zich de woningen van den Gouverneur-Generaal en van de hooge Regeeringsambtenaren, de bureau's en ettelijke pakhuizen, alsmede woningen en kazematten voor de officieren en de bezetting in de bastions. Van dat kasteel uit werd, gedurende het grootste deel van het bestaan der O.I.C., het bestuur over hare uitgestrekte bezittingen, hare nederzettingen, factorijen en kantoren gevoerd; vandaar uit werd de handel met al de Oostersche volken, in en buiten den Archipel, waarmede de Compie. in betrekking stond, bestuurd en gezorgd dat de bewindhebbers in Nederland de producten en handelsartikelen in ontvangst konden nemen; daar werd

jaarlijks bij het vertrek der retourvloot aan de bevelvoerende officieren van de rijk bevrachte schepen het afscheidmaal geboden; daar werden de Oostersche potentaten, die der Compie. hulde kwamen betuigen, in plechtige audientie ontvangen. Dat kasteel, aan de noordzijde van de oude stad gelegen, in den aanvang door de zee bespoeld, later ten gevolge van voortdurende aanslibbing, op honderden meters van het strand verwijderd, werd van de stad uit benaderd over het, thans nog bestaande kasteelplein, aan de zuidzijde waarvan de nog aanwezige Amsterdamsche poort, de vóórpoort van den toegangshof dus, als eenig zichtbaar overblijfsel aan den eigenlijken zetel van het Compie's. bestuur herinnert. Van het binnen-hospitaal, dat gedurende vele tientallen jaren, vooral gedurende de 18de eeuw, toen de gezondheidstoestand van Batavia steeds slechter werd, ontelbare zieken opgenomen heeft, en jaarlijks duizenden naar het kerkhof zag uitdragen, is thans nog een klein deel overgebleven; van de gebouwen der Javasche Bank, aan de Binnen Nieuwpoortstraat, is het oudere gedeelte grenzende aan de Kali Besar, nog een overblijfsel van het oude Compie's. ziekenhuis. In den loop der 18de eeuw breidde de stad zich naar de west- en de oostzijde, met aaneengebouwde straten, buiten de vestingwallen uit; meer en meer vestigden zich de welgestelden aan de lanen en wegen, die naar buiten leidden en deden daar de landhuizen bouwen, waarvan hier boven melding werd gemaakt. Daarentegen werd de stad meer en meer bevolkt door Chineezers, wier woonplaats ook voor een deel buiten de omwalling was. — In dien rustigen voortgang van de stad kwam nog eenmaal ernstige stoornis. De ontstane vrees, dat in de groote toeneming van de Chineesche bevolking een gevaar lag voor het Nederlandsche gezag, deed de Regeering allerlei onberedeneerde maatregelen nemen om die toeneming en den invloed der Chineezers te keer te gaan, ten gevolge waarvan de Chineezers, in October 1740 een dreigende houding aannamen en zich wapenden. Het gevolg was een bloedige onderdrukking van den opstand, waarbij vele duizenden Chineezers omkwamen en uitweken, en een groot deel van de stad, het Wester-Kwartier vooral, verbrandde. Eerst langzamerhand keerden de overgebleven Chineezers terug, doch velen vestigden zich nu in het kwartier, zuid-west van de ommuurde stad, dat nu nog de Chineesche kamp vormt.

Tegen het einde der 18de eeuw ontvloden de inwonenden steeds meer de oude stad, om zich te vestigen in de buitenwijken, Noordwijk, Rijswijk en Weltevreden; de toenemende ongezondheid dreef hen, die het doen konden, naar buiten. Het was de Gouverneur-Generaal Daendels, die aan het voortbestaan van de stad, als zetel der Regeering voor goed een eind maakte. Bij brief van 19 Maart 1809 schreef die Landvoogd aan den Minister van Koloniën: „dat het zoalng verwenschte Kasteel van Batavia eindelijk door het Gouvernement-Generaal en alle de daartoe behoorende bureaux en bedienenden geheel is verlaten, en geremplaceerd door een spatieuze woning, voormaals toebehoord hebbende aan den heer Raad ord. Van Riemsdijk en gelegen halfweg de zuidervoorstad van Batavia en het fort Rijswijk, in een gezonde streek aan de Molenvlietsche vaart,¹⁾ daar ter plaatse al de voornoemde comp-

¹⁾ Bedoeld gebouw stond aan het Molenvliet. Oostzijde op den hoek van de Prinsenlaan-Zuidzijde.

toiren zijn geïnstalleerd en het Ligchaam der Hooge Regeering ook provisioneel deszelfs zittingen houdt, totdat een meer convenabel gebouw ten dien einde zal zijn geconstrueerd, 't welk op mijn voorstel door de Hooge Regeering is goed gevonden te plaatsen in de prolongatie O.-waarts van het plein van Weltevreden'. Dat meer convenabel gebouw, tot welks oprichting den 7en Maart 1809 door Daendels was last gegeven, was het bekende „Paleis” of „Groot Huis” op het Waterlooplein, eerst onder G. G. Du Bus voltooid en in gebruik genomen. De meest doortastende Gouverneur-Generaal had Batavia gesticht, een weinig minder doortastende maakte, twee eeuwen later, voor goed een einde aan haar luister.

Spoedig daarop volgde de verovering van de stad, en weldra ook van geheel Java door de Engelschen in 1811.

Nog eenmaal slechts zou de oude stad, als zetel der Regeering, een rol spelen; dit was toen op den 19den Augustus 1816, ingevolge het te Londen met Engeland gesloten tractaat van 13 Augustus 1814, de kolonie weder van de Engelschen werd overgenomen. Die overgave door Sir John Fendall aan de Nederlandsche Commissarissen geschiedde in het oude Stadhuis, waar toen de Nederlandsche vlag, voor 't eerst, na 5 jaren weder werd geschenen.

Literatuur. Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge. De opkomst v.h. Nederlandsch gezag in Oost-Indië. Deel IV, V en IX; vervolg door M. L. van Deventer, Deel XIII. 's-Gravenhage—Amsterdam. 1862—1888. — J. Nieuwhof. Zee en Lant-Reize door verscheiden gewesten van Oost-Indië. Amsterdam. 1682. — F. Valentijn. Beschrijving van Groot-Java. Batavia. Deel IV, 1, van Oud en Nieuw Oost-Indië. Dordrecht—Amsterdam. 1726. — N. D. G. (N. de Graaf) Beschrijving van Bat., enz.... waarachter een Dagverhaal v. d. Opstand der Sinesen. Amsterdam. 1742. — J. W. Heydt. Allerneuester geographisch-und topographischer Schauplatz von Africa und Oost-Indien. Nürnberg. 1744. — Batavia, de Hoofdstad van Neerlands O.-Indië in derzelver Gelegenheid, Opkomst, enz. Amsterdam en Harlingen. 1782—1783. 4 deelen. Herdrukt Amsterdam. 1799. — Von Wurm und von Wollzogen, Briefe der Herrn auf ihren Reisen nach Afrika und Ost-Indien in den Jahren 1774 bis 1792. Gotha. 1794. — J. S. Stavorinus. Reize van Zeeland over de Kaap de Goede Hoop naar Batavia, enz. Leyden. 1793. 2 deelen. Tweede reis. Leyden. 1797. — C. Swaving. Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur v. d. O. I. maatschappij. (Nederl. Tijdschr. voor Geneeskunde. 1878.). — J. G. F. Brumund. Een en ander van het oude Batavia. (Tijdschr. v.h. Bat. Gen. v. K. en W. Deel XXV. 1879). — Het Ned Ind. Plakaatboek, 1602—1811 door Mr. J. A. van der Chijs. Batavia—'s-Gravenhage. 16 deelen m. syst. register. 1885—1900. — Dagregister gehouden in 't Casteel Batavia. Met enige onderbrekingen, loopende over de jaren 1624, thans (1916), tot 1680; bewerkt onder toezicht van de Landsarchivariissen te Batavia, Mr. J. A. van der Chijs en Dr. F. de Haan; gedeeltelijk ook van de archivariissen Mr. J. E. Heeres, Dr. H. T. Colenbrander en Dr. J. de Hullu, bij het Rijks-Archief te 's-Gravenhage. Batavia—'s-Gravenhage. 1887 tot heden. — Dr. F. de Haan. Uit Oud-Batavia. De Portugeesche Buitenkerk. Batavia 1898. — Verschillende artikelen over Oud-Batavia, van H. D. H. Bosboom en Dr. J. L. A. Brandes, in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., verschenen in de deelen XL, XLII—XLVII. 1898. 1900—

1904. — Kaarten en platte gronden in het Rijks-Archief te 's-Gravenhage, in het Landsarchief te Batavia en in de Leidsche Bibliotheek.

Het tegenwoordige Batavia. Het gebied van het tegenwoordige Batavia (de oude Stad met de Voorsteden of buitenwijken) heeft eene oppervlakte van 125 K.M². en wordt bevolkt door ruim 162.000 inwoners, waarvan 15.000 Europeanen, 100 Japanners, 115.000 Inlanders, 30.000 Chinezen en 2000 andere vreemde Oosterlingen (hoofdzakelijk Arabieren). — Aangezien bevolkingsregisters niet bestaan, zijn deze cijfers globaal genomen uit de opgaven van wijkmeesters en hoofden van Inlanders en Vreemde Oosterlingen.

Sedert 1 April 1905 is de hoofdplaats Batavia eene „Gemeente” (ordonnantie in Ind. Stb. 1905 no. 204), sedert kort met een eigen Burgemeester. De grenzen van de hoofdplaats en van de Gemeente, welke samenvallen, zijn laatstelijk vastgesteld bij Ind. Stb. 1904 no. 426. Het grootste gedeelte van de Gemeente bestaat uit percelen, die in vollen eigendom zijn afgestaan. Daarnaast is nog een klein gedeelte Landsdomein, hoofdzakelijk ingenomen door pleinen en parken, welke aan de Gemeente in beheer zijn gegeven. Een niet onbelangrijk gedeelte van het gebied der Gemeente Batavia, voornamelijk doch niet uitsluitend dat gelegen buiten de bebouwde kom, wordt ingenomen door z.g.n. *particuliere landerijen*, — zie onder dien naam — die in vroegere tijden in vollen eigendom zijn afgestaan en waarop van toepassing is het „Reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoeek”. De daardoor vooral in de bebouwde kom voorkomende onhoudbare toestanden hebben de Regeering bewogen voor enkele dier landerijen onteigening voor te bereiden.

Administratief is Batavia bij Ind. Stb. 1908 no. 79 verdeeld in 2 districten Batavia en Weltevreden, en 6 onderdistricten met name: Tandjong-Priok, Manggabesar, Pendjaringen, Tanah-Abang, Gambir en Senen. Aan het hoofd van elk der districten staat een districtshoofd (Wedana), aan het hoofd van elk der onderdistricten een Assistent-Wedana, behalve van de onderdistricten Manggabesar en Gambir, welke door den Wedana worden bestuurd. Over de Wedana's is een Patih gesteld. Politieel is Batavia met inbegrip van Meester Cornelis verdeeld in twee afdeelingen welke afdeelingen zijn onderverdeeld in resp. 3 en 4 Sectiën. Het wapen der Gemeente is, in navolging van het oude wapen der stad Batavia, vastgesteld bij Raadsverordening van 8 Februari 1911: het wapenschild geflankeerd door twee staande leeuwen en gedekt met de stedenkroon, voert een ontbloot zwaard in een lauwerkrans, met als onderschrift het devies van J. Pzn. Coen: „Dispereert niet”. De hoofdplaats bestaat uit 1° de z.g.n. oude stad met aaneengesloten bebouwing, 2° het gedeelte van de nieuwe stad Weltevreden, dat meer en meer het karakter van winkelbuurt en kantoorwijk aanneemt, en 3° het meer zuidelijk gelegen gedeelte doorlopend tot en aansluitend aan de bebouwde kom van de gemeente Meester Cornelis, dat als woonwijk dienst doet.

De oude stad vertoont thans nog zeer duidelijk de sporen van haar ontstaan in den compagnieertijd. Men waant zich somwijlen in een Hollandsche binnenplaats met hare grachtjes en ophaalbruggen. De gebouwen zijn oud en hebben grootendeels een vervallen voorkomen. De enige nog enigszins frisch aandoende plek is het ruime stadhuisplein met het karakteristieke stadhuis en met een doorkijk naar

de oude, niet zeer fraaie Kasteelpoort op het vroegere Kasteelplein. Op den achtergrond van het Stadhuisplein bevindt zich het gebouw van jongeren datum van den Raad van Justitie. Het overig oud Batavia is een onoogelijk samenstel van grachten, pleinen, stegen en sloppen. De breedere grachten (w.o. de beroemde Kali besar) en straten vertoonen de gevels van groote kantoorgebouwen, welke in de laatste jaren meer en meer vernieuwd worden. De Javasche Bank bouwde zelfs een indrukmakend nieuw bankgebouw. Daarmede is tevens een einde gemaakt aan het streven om de kantoorgebouwen te verplaatsen naar het hooger en beter gelegen Weltevreden. Oud-Batavia blijft dus kantoorstad gelegen te midden van de handels- en woonwijken voor Chinezen, Arabieren, en andere Oosterlingen, zoomede uitgebreide Inlandsche kampongs. Door de slechte watertoe- en afvoer verkeerden die wijken en kampongs in een toestand van vervuiling en zijn ze haarden van ziekten. Het centrum is het plein Glodok, bij den ingang der voormalige Zuider Voorstad, aan twee zijden omgeven door Chineesche en Japansche hotelletjes, restauraties en warongs; daar concentreert zich ook het nachtleven van donker Batavia. Aan een der andere zijden verrijzen, als eene waarschuwing, de gevangenissen voor Inlanders en het Stadsverband (hospitaal voor Inlanders). De ongezondheid van oud Batavia is spreekwoordelijk; het heette in den compagnie-tijd „het graf der Hollanders”. Het tijdens de Oost-Indische Compagnie in de 17e eeuw gegraven netwerk van vaarten en kanalen, waarvan de tegenwoordige grachten van Batavia nog een overblijfsel vormen, diende tot drie doeleinden n.l. 1° tot verdediging der stad, 2° voor de scheepvaart en 3° voor den afvoer van faecaliën, tevens tot doorspoeling der stadswijken. Het vormde als het ware het centrum van een uitgebreid kanalen-net, hetwelk meerdere rivieren onderling verbond; van de Tji-Dani (Tjisédané) tot de Tji-Lintjing te Tandjong Priok; van de toenmalige buitenwijken Noordwijk en Rijswijk tot aan zee. In de buitenwijken werden de kleine kanalen voor de bevoeding der rijst- en suikerrietvelden bestemd en uit de rivieren of de grootere kanalen gevoed. De hoofdstroom van dit complex was de Tji-Liwong of „Rivier van Batavia”, oorspronkelijk uitmondende in het tegenwoordige oude-Havenkanaal. Uit de Tjiliwong werden zijkanalen gegraven o.a. de tegenwoordige Molenvliet, welke bestemd was o.m. tot het drijven van buskruit- en zaagmolens en nog thans oud Batavia met Noordwijk, Rijswijk en het verdere Weltevreden verbindt. In hoeverre het geheele kanalenstelsel oordeelkundig was aangelegd en of het aan de toenmalige eischen voldeed, is niet na te gaan. Reeds in den Compagniestrijd bleek dat de waterverversching der stad veel te wenschen overliet. Vele voorstellen en pogingen tot verbetering werden gedaan. De toestand verbeterde echter niet en is sedert slecht gebleven in tweederlei opzicht: bij zwaren regenval kan het bandjirwater niet snel genoeg worden afgevoerd en loopen de laag gelegen gedeelten van Weltevreden en Batavia onder, en bij droogte is er geen water voor de noodige doorspoeling van goten en leidingen, ook doordat de hoofdleidingen verzandden. Afdoende verbetering is daarin nooit gebracht, al zijn de noodige plannen ontworpen; eerst onlangs in 1913 is op aandringen van den Gemeenteraad een begin van uitvoering gegeven aan een meer omvangrijk assaineringsplan, waardoor wellicht Batavia hare slechte reputatie zal kunnen verliezen.

De door Daendels gestichte z.g. bovenstad of Weltevreden, is met den weg Molenvliet, langs het kanaal van dien naam, verbonden aan de oude stad. Die weg is een uiterst drukke verkeersader, zoodat plannen bestaan een tweeden weg aan de andere, Oostelijke zijde van de Molenvliet door te trekken. Komende van de oude stad bereikt men allereerst langs het gemoderniseerde Hôtel des Indes de winkelbuurten Rijswijk en Noordwijk, waar in de latere jaren vele moderne winkel- en kantoorgebouwen zijn verzezen. Op Rijswijk staat ook de Sociëteit „de Harmonie” en het Gouvernementshotel of paleis van den Gouverneur-Generaal, d.w.z. het gedeelte bestemd voor officiële recepties. Het voor bewoning bestemd paleis ligt aan het Koningsplein, eene groote grasvlakte van ongeveer een uur gaans in omtrek, de z.g.n. „long van Batavia”. Dit plein is slechts aan de Noordzijde gedeeltelijk bebouwd met enkele gebouwen, doch blijft overigens benut voor race-baan, militaire oefeningen, tentoonstellingen, volksfeesten e.d. Het was vroeger geheel thans nog slechts ten deele omringd door kapitale woningen op ruime erven, allen gebouwd in namaak-Griekschen stijl, met zuilengalerijen, niet zeer fraai, doch doelmatig. In de latere jaren wordt de bebouwing, ten gevolge van de stijgende grondprijzen, intensiever, moderner, ondoelmatiger en nog onfraai. Het Koningsplein is aan de Oost-zijde, waar ook het station Weltevreden van de lijn Batavia-Buitenzorg zich bevindt, door de Willemslaan (oorspronkelijk Allée de la belle Alliance) verbonden met het Waterlooplein, dat hoewel toch nog van respectabele afmeting minder groot is dan het Koningsplein en gezelliger aandoet. Noordelijk van de Willemslaan strekt zich uit het Wilhelminapark, een boomrijk park met de oude citadel Prins Frederik, thans wapenmagazijn voor de schutterij. In het Wilhelminapark aan de zijde bij de Sluisbrug tegenover het gebouw van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij is in 1898 een monument opgericht voor de op Atjeh gevallen helden: het monument is beter van bedoeling dan van uitvoering. Het zelfde geldt van het monument op het Waterlooplein, voorstellende den Leeuw van Waterloo. Beter is een monument vlak voor de Willemslaan gewijd aan de nagedachtenis van Generaal Michiels, zoomede een opmerkelijk standbeeld van Jan Pieterszoon Coen, dat echter in het niet verzinkt voor het monumentaal „Paleis” of „Groote Huis” op het Waterlooplein, dat het geheele plein aan de oostzijde beheerscht. Dit gebouw is ingericht voor vergaderzaal en bureaux van den Raad van Indië en van verschillende Departementen van algemeen bestuur. Daarachter huizen de Algemeene Rekenkamer en de Landsdrukkerij en ter zijde, in een afzonderlijk gebouw, het Hoog-gerechtshof. Een aardig gebouw Roomsch-Katholiek kerkje ligt aan den Noord-West hoek van het Waterlooplein, terwijl aan den Zuid-Oosthoek de militaire sociëteit Concordia onder het geboomte schuilgaat. De omgeving is verder geheel militair, officierswoningen, kazernes en hospitaal. Door het Hertogspark, waarin de voormalige woning van den thans naar Bandoeng verhuisden Legercommandant, gaande, komt men weer over de Tjiliwong op het Koningsplein, voorbij de koepelvormige Protestantische Willemskerk tegenover het hoogervermelde Station van de lijn Batavia-Buitenzorg. Aan de overzijde van het Koningsplein, dus aan de West-zijde bevindt zich het merkwaardige Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in Grieksch-Dorischen stijl. Daar-

achter stroomt met haar bruine water de Tanah-Abangrivier, aan weerszijden begrensd door woonhuizen, welke zich steeds meer langs zijwegen Westwaarts uitstrekken. Daar bevindt zich ook de Algemeene begraafplaats en een nieuwe kaserner met bijbehorende voor de Vesting artillerie. Nieuw Batavia strekt zich bezuiden het Koningsplein en Waterlooplein steeds verder uit, de Inlandsche bevolking uit haar woonsteden dringende en de vrijgekomen plaatsen overdekkende met modernen klein-villabouw. De mooie drukke met zware boomen beplante verkeersweg van het Waterlooplein naar Meester-Cornelis langs Senen, Kramat en Salemba, verliest haar karakter van buitenweg met ruime buitens en krijgt het aanzien van een dorpsstraat, en zoo verdwijnen ook elders de groene erven, welke aan Weltevreden het aangenaam, rustige karakter van tuinstad verleenden. Wel zijn er nog mooie schaduwrijke wegen, maar de belendende percelen sluiten steeds meer de gelederen, waardoor het stadsschoon verdwijnt. Een schepping van de laatste jaren met wel toekomst is de nieuwe villawijk Nieuw Gondangdia met een monumentaal-kantoorgebouw voor de beheerende vennootschap en een kleiner gebouw voor den Ned.-Indischen Kunstkring, waarin beneden een restaurant. De Inlandsche bevolking, door deze bouwwoede uit hare kampongs verdreven, vindt slechts met toenemende moeite een onderdak in gebrekkige woningen. Een modelkampong gelegen tusschen beneden- en bovenstad moet in de behoefte voorzien. Daarvoor is beschikt over een uitgestrekt terrein met over-oude Chinese graven tusschen de Prinsenlaan en den Jakatraweg. Niet ver vandaar, gaande langs den Jakatraweg komt men voorbij de voormalige woonplaats van den landverraider Pieter Erberfelt, die in 1722 ter dood werd gebracht en blijkens den daar nog aanwezigen gedenksteen bovendien werd gestraft met de eeuwigdurende verachting van alle volgende geslachten, die op die plaats niet zouden mogen bouwen noch planten. Iets verder aan denzelfden Jakatraweg dicht bij de oude stad Batavia bevindt zich de oude Portugeesche Buitenkerk — waarvan hierboven melding werd gemaakt — die de rust en de bekoring geeft eener oud-Hollandsche dorpskerk en waarin nog mooie grafsteenen van bekende en onbekende compagniesdienaren benevens een eigenaardige rococo preekstoel worden aangetroffen. De Jakatraweg sluit zuidwaarts aan bij den weg Goenoengsarie, welke weer voert naar het Waterlooplein en over de zeer drukke Pasar Senen naar den grooten weg naar Meester Cornelis. Vermeldenswaard aan dezen laatsten weg zijn nog de Opiumfabriek en het vroegere Gymnasium Willem III, (thans Koning Willem III school). Andere openbare gebouwen te Batavia, welke niet onvermeld mogen blijven, zijn de uitgebeide Prins Hendrik- en Koningin Wilhelminascholen gelegen aan den Vrijmetselaarsweg, loopende van het Waterlooplein naar den weg Goenoengsarie. Daar bevinden zich ook het Logegebouw, waaraan de weg zijn naam ontleent, en de Lands-Koepokinrichting, tevens „Instituut Pasteur”. Dichtbij op den hoek van den Schoolweg is gelegen het Komediegebouw, dat een gezellig zaaltje bevat voor concerten en komedievertooningen. Het gebouw is in beheer bij de Gemeente Batavia. Als vereenigingspunten en gelegenheden tot vermaak en ontspanning voor de meer gezeten leden der Europeesche bevolking van Batavia gelden echter in de eerste plaats wel de Societeit „de Harmonie” en de Militaire Societeit „Concordia”

beide reeds hierboven genoemd en de aan den Tjikiniweg gelegen z.g. Planten en Dierentuin. Deze drie vereenigingen hebben elk hun veelbezochte concerten. De Chineesche gemeente heeft haar eigen komediegebouw aan de Molenvliet halverwege Weltevreden en de oude stad, waar bioscoopvertooningen, plaats hebben en Maleische komedie- en operatroepen zich doen hooren. Bioscoopgebouwen zijn er te Batavia natuurlijk een aantal; de Inlander kan daar veelal zien, hoe men zich als Europeaan niet behoort te gedragen.

Als kerken vindt men, in de benedenstad de z.g.n. reeds bovenvermelde Portugeesche kerk, de groote Willemskerk aan het Koningsplein (oost), en de nieuwe of Haantjeskerk op Pintoe besi, welke thans (1914) nieuw wordt opgebouwd. Dit zijn Protestantsche kerken. De katholieke kerk staat aan het Waterlooplein, terwijl de Armeniers een eigen klein kerkje hebben aan den Zuid-Westhoek van het Koningsplein. Een Engelsch kerkje staat op Parapatan. De Mohammedaansche moskeeën zijn in de benedenstad, evenals de Chineesche tempels. Op verschillende plaatsen vindt men echter kleine Mohammedaansche bedehuizen.

Onder de ziekenhuizen moet in de eerste plaats worden genoemd het ook voor niet-Militairen toegankelijke Militair Hospitaal gelegen niet ver van het Waterlooplein ter plaatse waar vroeger zich bevond het groote landhuis Weltevreden, bewoond door verschillende laat-achtttiende eeuwse Gouverneurs Generaal; dan het stadsverband voor Inlanders in de benedenstad, dat evenwel zal worden verplaatst naar de grens van Meester Cornelis, en als particuliere inrichting het ziekenhuis op Tjikinie naast den Planten- en Dierentuin, in het oude woonhuis van den Javaanschen schilder Raden Saleh.

Aan groote industriele inrichtingen is Batavia niet rijk; genoemd kan worden de in 1913 aan den mond van het Goenoeng Sari kanaal opgerichte romaniet-fabriek, waar allerlei springstoffen voor militaire en particuliere doeleinden vervaardigd worden. Voornamelijk is de plaats echter handelsstad en zetel van de Regeering, waardoor haar karakter bepaald wordt. De ambtenarenstand is overwegend, doch wordt welhaast overvleugeld door de handelswereld, welke zich meer en meer uitbreidt door de vestiging van groote kantoren ook van vreemde nationaliteit (vooral Engelschen). Door de verplaatsing van het Departement van Oorlog naar Bandoeng heeft onlangs het talrijke officierskorps te Batavia eene belangrijke vermindering ondergaan.

Als een gevolg van de groote afstanden is het aantal middelen van verkeer groot en verscheiden. De spoorlijn Batavia-Buitenzorg, vroeger toebehoorende aan de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij, thans ingedeeld bij de Staatsspoorwegen, doorsnijdt geheel Batavia volgens de uitgestrekte lengteas en is daarom een gezocht verkeersmiddel voor de handelslieden, welke hunne kantoren in de benedenstad hebben. Voor meer aan den buitenkant wonenden zorgt de ceintuurbaan, welke ook het hoofdstation van de Staatsspoorwegen op Kemajoran (niet ver van het Waterlooplein) passeert. De spoorwegtoestanden te Batavia zijn voor den niet-ingewijde eenigszins ingewikkeld als een gevolg van de omstandigheid dat tot voor kort het beheer over de lijnen in twee handen was. Thans kan daarin verbetering worden gebracht door den bouw van een centraal-station. Zoolang dat niet het geval is, moet men in hoofdzaak rekening houden met 4

hoofdstations, waarvan twee in de benedenstad en twee op Weltevreden. Het hoofdstation Weltevreden-Kemajoran zendt treinen uit naar Krawang-Poerwakarta-Bandoeng, Krawang-Poerwakarta-Cheribon, naar Tandjong Priok en langs de ceintuurbaan, welke ook leidt naar het station Batavia Zuid (Benedenstad). Het station Weltevreden-Koningsplein, zendt treinen uit naar Buitenzorg en verder, en in de andere richting naar Batavia-Noord (Benedenstad). Batavia-Noord en Zuid zijn beide verbonden met Tandjong Priok en Batavia-Zuid bovendien met de Bantamlijn en het lijntje naar Tangerang. Alles wordt thans geëxploiteerd door de Staatsspoorwegen.

Voor het plaatselijke verkeer zorgen voorts een stoomtram (van de Nederlandsch-Indische Stoomtram-Maatschappij) en een elektrische tram van de Bataviase Electriche Tramweg-Maatschappij.

Zoowel de stoomtram als de elektrische tram, beschikken echter slechts over verouderd materieel, en zijn dus weinig geriefelijk. Ze rijden bovendien met te lange tusschenpoozen, zijn te duur en worden weinig zorgvuldig bediend, zoodat zij veel concurrentie ondervinden van de overal langs de wegen aan te roepen wagentjes en dogkarretjes, die ook wel niet van goede kwaliteit zijn, maar het voordeel geven dat ze niet duur zijn en de passagiers brengen precies op de plaats waar ze zijn moeten. Voor kleine trajecten preferert het publiek in het algemeen deze transportmiddelen. De meer gegoeden beschikken veelal over een eigen voertuig van af een eenvoudig tweewielig karretje tot de meest moderne luxe-auto's. Dit laatste vervoermiddel is voor de groote afstanden, welke men dagelijks heeft af te leggen zeer geschikt en het aantal automobielen is dan ook te Batavia, in aanmerking genomen het betrekkelijk geringe aantal inwoners dat de kosten kan dragen, zeer groot. Dit komt het verkeer wel ten goede, maar geeft overigens een groot bezwaar door de zeer hinderlijke stofplaaig; de toestand van de wegen is n.l. niet al te best. De reinigings- en besproeiingsdienst is nog zeer primitief ingericht, doch is ook over een zeer groote oppervlakte met beperkte middelen niet goed in te richten; hetzelfde geldt voor het onderhoud der wegen.

De straatverlichting is over het algemeen voldoende en geschiedt door ruim 1500 gaslantaarns. Het drinkwater wordt in onvoldoende hoeveelheid verkregen uit artesische putten, op verscheidende diepten geboort: het water wordt door leidingen gedistribueerd, doch is niet smakelijk en dus niet voor dadelijk gebruik geschikt. — Plannen voor eene bronwaterleiding uit Buitenzorg van den Salak zijn in voorbereiding.

De Gemeenteraad van Batavia, welke in verschillende behoeften van de ingezetenen heeft te voorzien en daartoe het beheer heeft gekregen over de wegen, pasars, waterleidingen enz. wordt thans voorgezeten door een burgemeester. Eigen politie heeft de Gemeente niet. De begroting van de Gemeente voor het dienstjaar 1914 beliep f 1.004.038 aan uitgaven en hetzelfde bedrag aan ontvangsten. Daarop was uitgetrokken:

voor het bestuur der gemeente	56.955
voor openbare werken	315.681
voor openbare gezondheid	19.332
voor reinigings- en besproeiingsdienst	98.875
voor drinkwatervoorziening	98.280
voor brandweer	51.620
voor straatverlichting	84.000
voor rooiwezen	20.730

voor inning van belastingen	13.700
voor begraafplaatsen	35.182
voor slachtbedrijf	48.185
voor pasars	40.320
voor grondbedrijf	26.518
voor kunsten, wetenschappen en volksvermaken	14.155
voor aflossing en rente der $4\frac{1}{2}\%$ obligatieleening 1911 groot f 500.000	30.675
voor uitkeeringen aan gemeentedienaren wegens pensioenen enz.	29.000
voor subsidies aan plaatselijke verenigingen	1.000
en voor onvoorziene uitgaven	19.830

Onder de ontvangsten is de voornaamste post een bedrag van f 383.620 dat uit de algemeene geldmiddelen van het Gouvernement ten behoeve van de Gemeente is afgezonderd; het meerdere wordt verkregen uit inkomsten uit de waterleidingen, het rooiwezen, begraafplaatsen, abattoir en pasars enz. en gedeeltelijk uit belastingen.

BATAVIA (BAAI VAN). De baai van Batavia aan de N.kust van West-Java vormt een ongeveer 15 K.M. ingaande en tweemaal zoo lange bocht, die ten westen bepaald wordt door kaap Oentoeng Djawa en ten oosten door den hoek van Krawang. In die bocht liggen een groot aantal riffen, verscheidene kleine eilanden, als: westelijk: Kuiper-eiland (PoeloeWoereng), Purmerend (P. Sakit), Onrust (P. Kapal), Kerkhof-eiland, Hoorn (P. Ajer), Rotterdam, Schiedam, Haarlem (P. Loesi), Amsterdam (P. Oentoeng Djawa) en Middelburg (P. Ramboet) en oostelijk: Leiden (P. Njamoe besar), Enkhuizen (P. Njamoe ketjil), Alkmaar (P. Damar ketjil) en Edam (P. Damar besar). De meeste eilanden zijn tot begroeiend en alle zijn omgeven door koraalriffen, die aan de Z.W. zijde zeer smal zijn, maar aan den N.O.kant ver afsteken. Van w. naar o. vallen in de baai van Batavia de volgende groote rivieren: nabij Oentoeng Djawa de oostelijkste mondingen van de Tjisedanè, de Angké, de Tjiliwoeng, de rivier van Bekasi en nabij den hoek van Krawang de westelijke mondingen van de Tjitaroem.

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP. Zie GENOOTSCHAPPEN.

BATÈE KOEALA. Een landschap van de onderafdeeling Tapa Toean, afdeeling Westkust van Atjeh, met 636 geregistreerde mannen. Behoorde oorspronkelijk tot Soesöh, werd ontgonnen door Pidiësche peperplanters, waarbij zich later ook lieden van Groot-Atjeh voegden. Betaling der aan de Soesöh'sche hoofden verschuldigde peperrechten werd aldra geweigerd. Gevechten volgden, die, door het huwelijk van Radja Koela, het hoofd der Atjehers in Koela Batèe, met een familielid van een der Hoofddatö's van Soesöh, eindigden met de onafhankelijkheid van Koela Batèe.

BATÈE (POELÖ) (Steen eiland). Een eilandje tegenover Oelè Lheuë, vanwaar de Atjehsche steenhouders van Meura'sa vroeger een poreuse, licht te bewerken steensoort betrokken, voor het maken van fraai versierde grafstenen (nisam, batèe djeurat).

BATI-BATI. Districtshoofdplaats in de onderafdeeling Pleihari der afdeeling Bandjermasin, res. Z. en O.Afd. Borneo, Zie MALOEKA.

BATIKKEN. 1. Naam; doel; terrein. Het Jav. woord *batik*, en werkwoord *ambatik*, is letterlijk: stippel, stippelen; dan bij uitbreiding: teeken, teekenen; namelijk met vloeibare was op een ondergrond van wit katoen. Vandaar de hoog-

Jav. termen *sěrat* en *njěrat*; en de Mal. termen *toelis* en *noelis* (of *měnoelis*), beide „schrift” en „schrijven”. De oorspronkelijk-Indonesische zin van den term, als speciaal: „tatoeage, tatoeëren”, is op Java reeds sinds tal van eeuwen overgegaan in dien van: „was-tittel, was-schilderen”.

Het doel van dit was-teekenwerk op wit katoen is van oudsher op Java: het maken van was-plekken van gewenschten figuurvorm op wit katoendoek, die, door den aard der was als vastklevend dekmiddel, in een daarna volgend koud of hoogstens lauwwarm bad, géén verf zullen aannemen, en dus na de verving en na wegsmelting der was in kokend water, witte sierfiguren zullen achterlaten op het voor het overige uniform geverfde doek.

Het terrein van deze sierkunst is in onzen Indischen Archipel van oudsher Java; en wel zeer bepaaldelijk Midden-Java, het Java der Javanen. Waar het voorkomt onder Madoereezen, waar het voorkomt of voorkwam onder Soendaneezen, is of was dat vooral onder centraal-Javaanschen invloed.

2. *Dekmiddel; en grondstof.* Het dekmiddel is en bleef tot voor circa 50 jaar: gewone gele bijenwas, door een of ander toevoegsel iets taaier gemaakt van vloeibaarheid. Door het groot verbruik van bijenwas voor dit doel op Java, kwam sinds oudsher het overgrootste gedeelte van prima-bijenwas naar Java uit Timor; sinds ca. 1860 begon de concurrentie van het goedkoopere Europ. (vooral Galicische) aardwas of ozokeriet; sinds 1905 die van de nog goedkoopere en bovendien op Java-zelf fabriekmatig gewonnen paraffine (vooral van Tjépoe, afd. Blora).

Van toevoegselen tot die bijen-, aard-, of paraffine was, is van ouds op Java het meest gebruikt de zwarte, uiterst taaië was van de kleine zwarte bijtjes, *Trigona laeviceps* Sm. (pers. meded. van den heer Edw. Jacobson), in Jav. *lantjěng* of *klangjěng* geheeten. Een ander oud middel is damarhars, van Java's overwal (Borneo, Celebes) komende, vooral in de heldergele kwaliteit, de „katooghars” (damar mata koetjěng). Een modern middel, sinds ca. 1880, is de gewone vioolhars of kolophoniumhars, uit de Ver. Staten vooral aangevoerd.

De grondstof was weleer, niet het op Java-zelf geweven effenwit katoendoek (als zijnde te grof van draad), maar het aan Zuid-Voorindisch's Oostkust (o.a. Madapollam) en Westkust (o.a. Calicoet) geweven fijnere doek, dat ook in de 17e—18e eeuw naar Europa ging; op Java geheeten *mori*, Mal. *moeri*, *moeris*, *molis* (vermoedelijk een oude Voorindische vakterm). En hoewel sinds ca. 1815 het Europ. fabriekskatoen, vooral onder de namen *cambric* (eigenlijk: Kamerijksch doek, n.l. lijn-waad, d.i. effenwit linnen), *calico*, en *madapollam*, alle Voorindisch katoendoek van de Jav. markt verdreef, bleef *mori* er de naam der grondstof; thans voor een groot deel in Twenthe geweven, en naar verschillende merken (*tja p's*) nader onderscheiden.

3. *Vrouwen- en Mannenarbeid.* Het batikken is op Java van oudsher niet slechts een arbeid van vrouwen, maar bovendien een vrouwelijk „fraai handwerk”. Het was geen pure nuttigheidskunst, zooals koken en weven; maar het was van den aanvang af een sierkunst, die tevens nuttigheidskunst was. Op dit aristokratisch en vrouwelijk karakter werd pas sinds ca. 1850 inbreuk gemaakt. Toen toch begon op sommige kustplaatsen van Java (vooral Soerabaja; later ook Semarang e.a.) het stempel-drukken met was in plaats van het teekenen in was op te komen;

het *tjap'pen* in plaats van *batik'ken*; en tegelijk daarmee deed mannenarbeid zijn intrede, werd het vrouwelijke „fraaie handwerk” tot mannelijk „bedrijf”. Men zal niet veel fout zijn door aan te nemen, dat thans $\frac{2}{3}$ der batikan's (d.i. gebatikte goederen) op Java nog in den ouden trant door vrouwen wordt vervaardigd; maar $\frac{1}{3}$ door mannen, met het voor Java nieuwe procédé, dat zelf onmiddellijk weer teruggaat tot het oude stempel-drukken in Voor-Indië.

4. *Het werktuigje, en het werktuig voor den arbeid.* De Javaansche vrouw die wit katoendoek met wasfiguren gaat teekenen, gebruikt daartoe een even sierlijk als vernuftig werktuigje, van 4 à 6 c.M. lengte, de *tjantjěng*. Het bestaat uit een roodkoperen bakje in den vorm zoovalt van een pijp-kop, met van voren een omgekromd uitloop-tuitje (de *tjarat*), en van achteren een spitsen staart van hetzelfde metaal; welke staart gestoken wordt in een bamboe-handvatje dat naar den voorkant schuin is afgesneden, waarna de hals van het tuitje aan dat toegespitste bamboe-ondereind wordt bevestigd met een vezelbandje. Het geheel vormt aldus een soort roodkoperen schrijffeen met reservoirtje voor de heete was, in een klein bamboedil als koel handvat bevestigd; samen 7 à 9 c.M. lang. De lenige en kunstvaardige vingers van de werkster doen het overige.

Naast dit standaard-type van de *tjantjěng*, zijn er dan nog eenige variaties die voor bepaalde doeleinden worden gebruikt: de *tjantjěng* met 2 of 3 uitlooptuitjes boven elkaar, om inééns 2 of 3 evenwijdige lijntjes te kunnen trekken; de *tjantjěng* met een zeer nauw of een zeer wijd tuitje, om heel fijne lijnen of erg grove vlakken in was aan te brengen; de *tjantjěng* met 4 à 7 fijne tuitjes in een krans om elkaar heen om inééns een ornament van 4 à 7 stippen te krijgen. Doch deze neven-vormen tellen samen nauwelijks een derde van het aantal normale *tjantjěng's* in gebruik. De diameter van een normale *tjarat* is 1 m.M., en dit is dus tevens de breedte van de normale was-lijn.

Het werktuig van den Javaanschen stempeldrukker is eveneens van roodkoper (en niet van hard hout, zooals bij de Voorindische stempelnijverheid). De stempels (*tja p's*) variëren van grootte, al naar gelang zij dienen moeten voor binnenwerk of randwerk van de met wasfiguren te bedrukken katoenoppervlakten, maar de grootste blijven beneden de 25 c.M. in het vierkant, de kleinste voor randwerk zijn ca. 5 bij 5 c.M.; onderaan bevindt zich het ornament, als combinatie van ca. een c.M. opstaande koperreepjes, terwijl bovenover een handvat zich verheft dat voor de hand van den drukker wordt omwonden. Het geheel is een à jour bewerkt wafel-koper (zou men kunnen zeggen) met gekromd handvat. Hoewel geenszins te zwaar voor een vrouwenhand — zooals de drukblokken in onze Europ. katoendrukkerijen gewis zouden zijn —, worden ze toch alleen gehanteerd door Jav. mannen.

5. *De was-arbeid op het gereed gemaakte katoen.* Het eigenlijke batikken der Jav. vrouw blijft zuiver teekenen in was uit de vrije hand. Slechts bij onvoldoend geoefenden, dan wel bij zeer ingewikkelde patroon-figuren, komen modellen (*polā's*) te pas, zijnde bebatikte katoenlapjes of dito bladen Chineesch papier van 20 à 25 c.M. in het vierkant, die achter tegen het wit katoen worden gespeld en dan nagetrokken, gezien tegen het licht. Maar de geofende batikster brengt slechts enkele verdeellijnen — van 't binnenwerk of *badan*; van de rand-

lijnen of *seret's*; van het zoogenaamde hoofd of *kapala*; van de eventueel in dat hoofd aan te brengen scherpe driehoeken of *toempal's*; van eventueel in het binnenwerk noodige evenwijdige lijnen of *garisan's* — met potlood of houtskool aan, en gaat dan uit de vrije hand aan 't werk.

Alvorens echter met was betekend te worden, moet het katoen zooals het in den handel voorkomt aan stukken of rollen (*kajoe'h's*) van vaststaande breedte (1—1.12 M.), niet alleen op de gewenschte lengten van de te vervaardigen kledingstukken (*saroeng*; *tapih* of *běbėd*; hoofddoek; *slendang*; borstdoek) in stukken worden gescheurd en gezoomd; maar ontdaan worden van de fabrieksapretuur, door uitwasschen en uitkoken. Daarna volgt op Java het speciaal-Jav. oliën (*ngě-teli*) van het doek; zijnde het wringen en kneden van het uitgewasschen stuk katoen in een mengsel van olie (meestal *djara-k-olie*; ook wel *katajang-olie*) met loog (meestal van asch van padi-stroo gemaakt), ongeveer in de verhouding 1:1; en het daarna blootstellen aan het tropische zonlicht van het aldus geoliede doek. De chemische processen bij dit specifiek-Jav. bad van olie, loog, en fel zonlicht, wachten nog steeds op deskundig onderzoek (verg. Rouffaer & Juynboll, p. 178—190; vorming van oxycellulose?; of colloïde-verschijnselen?); maar het praktisch resultaat is dit, dat het aldus geoliede katoendoek is geworden: véél ontvanke-lijker voor opslorping en vasthouding van verf-stoffen, smijdig, zacht-roomig van tint, en licht-olieachtig van geur; te zamen vormt dit een deel der eigenaardig charme en superioriteit van een goede Jav. batik. Het aldus geoliede (*ge-kět-el-de*) stuk katoen wordt dan opnieuw gesteven (*d-i-sě-k-o-el*), en daarna murw en glad geklopt (of tegenwoordig: gestreken). Dan pas is het doek voor den was-arbeid gereed.

Even specifiek-Javaansch als de voorbereiding is van het katoendoek, even specifiek Jav. is de was-arbeid zelf, doordat de batikster steeds aan den tegenkant van het doek precies denzelfden arbeid *herhaalt*, dien zij eerst aan den voorkant heeft volbracht. Heeft zij dien voorkant geheel of gedeeltelijk toch bebatikt, dan keert zij het doek om, en trekt, tegen het licht gezien, de wasfiguren op den achterkant na; dus in spiegelbeeld. Deze dubbele arbeid waarborgt bij het later volgende verven een volstrekte eenderheid in kleur en in lijn aan beide zijden van het doek; en onderscheidt de Jav. batik's scherp van de vooral door Tamil's op de kust van Koromandel eveneens met was-behulp betekende en daarna geverfde Palikat-doeken (*kain Pělekāt*) e.a., die slechts éézijdig bewerkt werden en worden, zoodat ze één goede voor-zijde hebben en één verkeerden teekening-loozen tegenkant.

Bij den was-arbeid zelven, is de tropische warmte een aanmerkelijk gemak voor het op temperatuur houden van de heete, vloeibare was, zoowel in het ijzeren kommetje (*wadjan*) op de Jav. vuur-test (*anglo*), als vooral in de kleine tjanting bij het teekenwerk. Het telkens even scheppen van wat heete was uit die *wadjan*, het doorblazen van de vloeibare was aan den mond der *tjara* t opdat er geen druppel zich vorme bij 't weer beginnen van het teekenwerk, is alles zoo eenvoudig bij een lucht-temperatuur van 25—30° C., vergeleken met de moeite, die men in Nederland en Duitschland heeft sinds er in ca. 1900 het batikken gepropageerd werd onder artsen. De temperatuur waartoe de Jav.

batikster haar wasmengsel verhit, kan gemiddeld gesteld op 130° C.; zoodra de was echter mocht gaan rooken, laat staan koken, moet het pannetje van 't vuur gezet. Naar Jav. trant zit zij er bij op den grond, het komfoor met pannetje naast zich, en met het katoendoek over een laag rek (*pěng-gawa-gan*, *gawa-gan*) voor zich heengeslagen, terwijl ze haar linkerarm achter tegen het doek aan houdt.

De Jav. stempeldrukker daarentegen zit op een stoeltje (of staat) bij een tafel op een paar schragen, waarover het katoendoek is uitgespreid, dat hij met zijn koperen handvormen moet bedrukken. Hoe zuiverder hij werkt bij het weer aanzetten van zijn werktuig naast de reeds in was-stempel aangebrachte figuren, hoe onzichtbaarder dus zijn „rapporten” (de lijnen van aansluiting) blijven, hoe meer zijn was-arbeid kan naderen tot de onzichtbaarmaking van het *tjap-procédé*. Doch daar hij machinaal werkt, in tegenstelling tot den vrijen sierarbeid der Jav. batikster, zal juist de stage regelmaat van zijn patroon-vormen den aard van zijn stempelwerk blijven verraden tegenover de gevarieerdheid der hand-batiks. Ook hij echter drukt zijn vormen aan den weerkant van het doek opnieuw af, en heeft daartoe — behalve bij rechthoekige patroonfiguren — dus spiegelbeeld-tjap's noodig; het dóórschij-nen der donkere was door 't katoen dient daarbij tot geleide. Deze laatste verzwarende van het benoedigde stempel-materiaal bij alle schuine of onsym-metrische figuren, veroorzaakt echter, dat óók op Java bij de getjapte doeken (*kain tjapan*), vooral bij mindersoortige, vrij vaak éézijdige was-bewerking wordt toegepast, zooals aan de Koromandel-kust; zoodat het verkregen doek na de verving slechts één goeden kant heeft. Dat bij dit soort goedkoop kleejdes ook geen sprake is van zorg-vuldig voorbereiden door olieën, spreekt vanzelf.

Dit is de primaire was-arbeid op het nog onge-verfde katoen; over latere was-bedekking na de eerste verving, zie hierachter sub 6.

6. *De verf-arbeid, primair en secundair.* Het al oude, oorspronkelijke verven op Java, volgend op primairen was-arbeid, is geweest: Blauwverving met indigo. De overgrootste gemakkelijheid waarmee indigo-blauw zich laat inverven als indigo-wit (indicaan), bij gebruik van een gistingskuip (reduceerend bad) van gewone temperatuur, en onmiddellijk dan bij blootstelling aan de lucht tot in het hart van de katoenvezel oxydeert tot indigo-blauw (indigo-tine), dat lichtecht en waschecht is; bovendien alle schakeeringen zal vertoonen van lichtblauw tot metaalglanzende blauwzwart, al naarmate men het doek korter of langer blijft „soppen” of „doopen” (Jav. *tjěloep*) in die blauwkuip; — maakt de indigo (het „Indische” kruid bij uitnemendheid), dat sinds oertijden overal voorkwam in onzen Archipel¹⁾, tot de ideale verfstof en van kleur en van kracht en van gemak op Java, in verband met het batik-procédé.

De meest antieke Jav. batik's zijn dan ook gewis de enkel wit-en-blauwe met wasuitsparing verkregen doeken, zooals tot voor kort het ouderwetsche Cheribon-gebied ze nog gaarne maakte. Het Jav. woord voor blauwverven (*měděl*, van *wěděl*), heeft

¹⁾ Het oudste Hindoe-Jav. rijk, in de 2e tot 5e eeuw A° D. op West-Java (het Buitenzorgsche) heette zelfs: *Tāroemā*, d.i. „Indigo-land”! Het Mal. en Soend. woord *taroem* = indigoplant, is met zijn varianten (Jav. *tom*) algemeen-Indo-nesisch en Filipijnsch.

dan ook als *krāmā-inggil*: *njělēp* (van *tjělēp*), zijnde niets anders als een vervorming van het bovengenoemde *tjěloep*. De Jav. blauwkuip is dus van oudsher het Jav. verf-„sop” bij uitnemendheid.

Na dezen primair verarbeid van het blauw-erven komt het doek onmiddellijk gereed als wit-en-blauwe batik, zoodra men het was gaat afsmelten in een bad van kokend water; de was „zakt weg” (Jav. *lorod*) daarbij.

Nu komt echter de wensch naar *meerkleurigheid*; en daarmee de *secundaire* batik- en verf-arbeid.

Want, evenals men door wasbedekking het wit behoeft tegen blauw worden, evengoed kan men nu op het wit-en-blauwe doek door nieuw bedekken met was, al naar keuze, het blauw behoeven tegen wijziging geheel of ten deele, en tevens het wit nu geheel of ten deele blootstellen aan een nieuwe (tweede) sapverf; dan wel, door partijtrekking van complementaire kleurverschijnsels (blauw + geel = groen; blauw + bruin = zwart), tegelijk, naast de zuivere nieuwe kleur, een complementaire kleur als derde kleur inverven.

Het oudste, en tevens het nog altijd fraaiste, en meest aristocratische type van Jav. batik, wordt bij zulke *driekleurigheid* gevormd door de *kain's sogam*, de wit-blauw-bruine doeken, die door de Vorstenlandsche batiksters in uiterste perfectie gemaakt worden; de Jogja'sche daarbij iets somberder van blauw; de Solo'sche meer tintelend van bruin, meestal ook met bruingele bijtint, en inderdaad superieur door stralenden gloed. De door de *kětēl* (het bad van olie + loog) roomig geworden tint van den wit blijvenden ondergrond verfraait tevens het kleurenspeel van blauw en bruin.

Bij deze Bruinververij treden drie nieuwe factoren op: 1° het *afkrabben* (*ngěrik*) of *afschrapen* (*ngěrok*, *ngěroek*) van was op sommige plekken, die slechts voor 't aannemen van nieuwe sapverf ontbloot moeten worden, om aldus den omslachtigen arbeid van totaal wegsmelten en weer nieuw opbrengen van veel was te ontgaan; 2° het feit, dat de bruine vloeistof, de *sogan* (uit *soga*-bast; *Pelthophorum ferrugineum* Benth.) niet koud kan ingeverfd worden zooals indigo, maar een lauw kleurbad vraagt; 3° het feit, dat de enkel ingeverfde bruine *soga*-kleur zelfs op het geoliede Jav. katoendoek niet voldoende pakt om bestendig te wezen, maar nog *geïzeerd* moet worden in een bad van zgn. *saren* of „essence”.

Het afkrabben met een bot mesje van plekjes was, weerszijds natuurlijk, is een handigheid die zichzelf verklaart; het geeft tijdsbesparing, en is technisch mogelijk doordat (zie sub 5) het witte katoendoek, na uitkoken en olieën, opnieuw gesteven is geworden met stijf sel van gewone rijst (géén kleeftijst!) en glad geklopt, alvorens voor 't eerst bebatikt te zijn; d.w.z. de batik-was ligt op het doek aan weerskanten, maar trok niet in de vezels. Of men dit afkrabben toepast, of niet, zal afhangen van de verhouding tusschen licht (wit) en donker (gekleurd) in het te vervaardigen doek. Moet de meerderheid van het doek licht blijven — wat in Jav. *latar poetih* of „witte ondergrond” heet — en dus liefst van begin tot eind met dezelfde was bedekt, dan zal men het afkrabben graag toepassen; doch moet het doek in hoofdzaak donker van tint worden — in Jav. *latar irěng*, d.i. „donkere (eigenlijk: zwarte) ondergrond” — dan kan vaak het totaal wegsmelten der eerste was, en het sel weer afdekken van den verkregen blauwen ondergrond met een grove tjanting (een zgn. *tjanting pěnembok*), of deels zelfs met een kwast

(*djěgoel*), verre de voorkeur verdienen boven het puteurige wegkrabben.

Het lauwe *soga*-kleurbad eischt enkel zekere voorzichtigheid; het mag niet boven 45° C. komen, wat de geoeefende verfstier met de hand waarneemt; anders toch zou de waslaag gevaar gaan loopen. Het feit, dat hiervoor de bast van den *soga*-boom — in uiterlijk type: als een fijne tamarinde-boom — uitgekookt wordt, welke boom eenigszins op Oost-Java voorkomt, maar vooral op Flores, Tanah Djampea, en andere oostelijke eilanden, zoodat de bast op Java wordt aangevoerd door vooral Boegineezen, bewijst al dat deze *soga*-verving op Java iets is van later tijd; inderdaad, pas in 1769 voor Soerakarta en in 1787 voor Bantam absoluut bewezen kan worden (verg.: Rouffaer & Juynboll, p. 290—292). In dat *soga*-bad komt voor een klein deel voorts te pas de bast van den veel op Java voorkomenden *tingi*- of *těngar*-rhizophoor (deels *Bruguiera parviflora* Bl., deels *Ceriops Candolleana* Arn.), alsmede de bloemen van het saffloer-kruid (*kěmbang poelo*e; van *Carthamus tinctorius* L.), en het kernhout van het zgn. geelhout (*těgěrang* of *kěđěran*g; *Cudrania javanensis* Trécul). Voor 3 soort recepten van zoo'n echt Vorstenlandsch *soga*-bad, alsmede voor de door Dr. Vorderman waargenomen temperatuur (41° C.) dezer bruinkuip, zie l. c. p. 359—365.

Het fixeeren van de bruingeveerde gedeelten in de *saren* of „essence” is feitelijk het toepassen van een, liefst weer lauwwarm alkalisch bad van *ōf suiker* + kalkmelk (aldus in Midden-Java), *ōf potasch* + kalkmelk + wat gist en arak (aldus bij Chineezen te Batavia); terwijl dan in de Vorstenlanden, met name Solo, na het afsmelten van alle was in heet water, voor de betere batik's een tweede *saren*-bad volgt voor het gereede doek, dat, door toevoeging van aluin en van *sari tjina* (ongeoepende bloemknoppen van *Sophora japonica* L.), tevens een sterker beits en een zwak geelbad is geworden; waarnaast de allerbeste batik's nog een ander soort *saren*, en nu bepaaldelijk lauwwarm, als fixerbad krijgen, dat sterk is aangezoet. Zie ook die drie recepten l. c. p. 365—377. In de *saren*, die de finishing touch geeft aan de mooie *kain's sogam*, ligt overigens een groot stuk geheim van de Jav. verfstier.

Gehéel anders verloopt de Roodververij van batik's. Hoewel gewis op Java gedurende de 18e eeuw ontstaan door invloed van Moh. Voor-Indiërs (waarschijnlijk vooral Kodjā's, d.w.z. Guzeratten), die van ouds het roodverven met meekrap-wortels en Voor-aziatische aluin in een kokend verfbad kenden, en groote voorliefde steeds toonden voor rood, gebeurt de Jav. roodververij: 1° *geheel koud*, 2° *oogenscheinlijk zonder gebruik van aluin als roodbeits*, immers enkel met toevoeging van *djirak*-bast (*Symplocos fasciculata* Zoll.) bij den bast van den Ind. meekrap-boom, den Mal. *měngkoedoe* (*Morinda tinctoria* Roxb. = *M. citrifolia* L., Jav. *patje*); 3° *vóór alle blauwverving* — laat staan bruinverving — van het geoliede doek; 4° *door inwrijving* (zelfs voorzichtige inkleding) *van een koude verfbrij*, uit gelijke deelen fijngewreven *měngkoedoe* en *djirak*-bast bestaande, *op het primair bebatikte doek*. Dit procédé is zóó afzonderlijk-Javaansch, bovendien zóóveel zorg en voorzichtigheid eischend bij dat inwrijven der verfpap op het bewaste doek aan weerskanten, dat men zich haast verbaast hoe dit op de Jav. kustplaatsen, met name Sěmarang, dan ook Cheribon, Lasěm, Soerabaja en Batavia, zoo sterk ingang heeft gevonden sinds ca. 1800, dat de Jav

kaïn bang bangan of „geroodverfde doeken” zelfs een der standaard-typen zijn geworden van wat de was- en verfkunst op Java vermag. Voor het al-lermerkwaardigst bewijststuk dat men in 1707 te Soerabaja reeds het koude inverven van mēngkoedoe + djirak op geoliede (gekētel'de) effen katoen-garens — dus *nog niet* op bebatikt katoendoek! — kende, zie Rouffaer & Juynboll, p. 332—334; alwaar p. 344—352 ook de uiteenzetting staat van het niet minder merkwaardige feit dat pas in 1901 (door Fel. Driessen) pertinent onderzocht en gevonden is, hoe de djirak-bast, die steeds op Java als 1:1 of 1:2, toegevoegd wordt aan den mēngkoedoe-bast, *aluin-houdend* is tot 10% toe. De Jav. batik-sters, die dus schijnbaar vermochten rood te verven zonder aluin, gebruikten langs louter empirischen weg een bast, die aluin bevatte, welke als rood-beits werkte zonder dat ze 't wisten. En pas na die roodverving langs den kouden weg van het geoliede en bebatikte doek, zal de Jav. werkster eerst alle dekwas afsmelten, en dan de deelen met nieuwe was weer bedekken die ze hetzij zuiver rood hetzij zuiver roomig wit behouden wil, opdat ze in de nu meestal volgende blauwkuip deels blauw deels zwart (door rood + blauw) kunnen worden. Waarna nog vaak een plaatselijke geelverving volgt — vooral bij de in Grēsik, Lasēm, of Batavia (in kampoeng Karet), als lokaal type vervaardigde batik's —, die echter ook vaak met een penseel geheel koud, en *tegenwoordig steeds in aniline-verf* wordt aangebracht.

7. *Moderne invloeden bij het Jav. verven.* Hier raken we aan de nieuwe ververij-methode, sinds ca. 1900 op Java hand over hand toegenomen in de batikkerijen ¹⁾, na de uitvinding der eerste „teer-kleurstof” in 1857 in Engeland (mauveïne, door Perkins), en de verbazende ontwikkeling in Duitschland sedert ca. 1865 van dit nieuwe denkbeeld tot de industrie der „teerkleurstoffen”; welke industrie zelve weer veel goedkoopere kon gaan produceeren

na de opkomst der cokes-ovens (ca. 1885), waar-door *rechtstreeks* het benzol en anthraceen werden gewonnen, die resp. de talrijke aniline- en alizarine-verven geven. Ja, zelfs de op Java oer-inheemsche blauwververij is na ca. 1900 al sterker onder den concurrentie-invloed gekomen van de synthetische indigo; het eerst in 1880 in Duitschland samenge-steld (door Baeyer), en vooral sinds 1901 uit benzol voor den halven prijs der natuur-indigo verkregen.

Evenwel is het nog niet mogelijk thans meer te ge-ven dan eenige algemeene cijfers en opmerkingen. Een deskundig onderzoek heeft in Indië nog niet plaats gegrepen naar den eigenlijken aard der ge-duchte deels doodelijke concurrentie, door de Duit-sche kleurstoffen-nijverheid steeds sterker aange-daen aan de Ned.-Ind. autochthone verfkunst voor weefsels, vlechtwerk, en (op Java) batik's. Het werk van Rouffaer & Juynboll, compleet gekomen in mid-den 1914, werd voor den tekst afgesloten in eind 1905; in het in 1916 verschenen werk van Jasper & Pirgadie vindt men slechts enkele terloopsche me-dedeelingen over het gebruik van een paar aniline-verven; in het door H. E. Steinmetz samengestelde „Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke onder-zoeken naar den Inlandschen handel en nijverheid” (Batavia 1909, 2 dln.; zijnde VI a-b der serie Overzichten), vindt men in dl. I, p. 57—105 wel een overzicht der Jav. nijverheid in 't algemeen, en p. 105—113 speciaal over het batikken, maar de Vor-stenlanden bleven buiten die „gewestelijke onder-zoeken”, en wél wordt over de (uitwendige) con-currentie der Europ. katoendrukkerijen gesproken, doch niet over die (inwendige) der Duitsehe kleur-fabrieken.

Hoe geweldig deze laatste echter is, blijkt uit de cijfers van den invoer van kunstmatige indigo en zgn. aniline-kleurstoffen op Java en Madoera, gepu-bliceerd in de 3 dln. van het „Verslag omtrent Han-del, Nijverheid en Landbouw van N.-I. gedurende 1913—1915” (Batavia, 1914—16):

		1911	1912	1913	1914	1915
Kunstmatige indigo.....	in f 1000.	610	682	1063	675	106
„Aniline-kleurstoffen”..	in 1000 KG..	134	230	262	261	80

In 1913 dus: een invoer van meer dan 1 mill. gul-den synthetische indigo op Java en van 262 ton „aniline-kleurstoffen” ²⁾; in 1914: — nadat Duitschland bij 't uitbreken van den wereldoorlog den uit-voer in begin Aug. verboden had — toch nog altijd van 6³/₄ ton gouds synth. indigo, en een onvermin-derde gewichtshoeveelheid „aniline-kleurstoffen”; pas in 1915 een zéér groote vermindering van beide. Geen wonder, dat de Indische Regeering, toen plot-

seling in 1915 moeilijkheden rezen (men vergelijke daarover het vermelde „Verslag gedurende 1915”, Batavia 1916, p. 144—145), en de prijzen der op Java nog beschikbare kunstmatige verfstoffen uit Duitschland tot fancy-peil opliepen, den invoer weer mogelijk trachtte te maken door eerst met Ind. Stb. 1915, n° 449 voor indigo-alleen een uitvoerverbod vast te stellen, en daarna door n° 564 voor alle „kunstmatige kleurstoffen”. Zoo kwam in Dec. 1915 weer de eerste partij op Java uit Duitschland aan,

¹⁾ Vóór 1900 werden aniline-verfstoffen op Java en Sumatra reeds geruimen tijd gebruikt bij de zijde-industrie (p l a n g i-vervaardiging, voor-al te Soerabaja; zijdeververij te Grēsik, op Atjeh, in Minangkabau, Siak, Palembang, Bali), omdat zijde zooveel makkelijker daarmee te verven is dan met plantaardige kleuren. De Leidsche ka-toenfabrikant Fel. Driessen ontmoette ze aldus reeds in 1884 op Java, bij plangi op haast geheim-zinnige wijze gebruikt.

²⁾ De cijfers voor 1912 en 1913 staan foutief in 't Verslag over 1913 (Batavia 1914, p. 131); ze

werden verbeterd in dat over 1914 (Batavia 1915, p. 175; zie daar toch p. III—IV vooraan, met noot); die over 1915 zijn voorloopig. — Blijkens de „Ge-gevens betreffende de nijverheid in N.-I.”, I, Batavia 1916, p. 25, was het totaal van dezen invoer in 1913: „ongeveer 900.000 K.G. kunstma-tige kleurstoffen (in hoofdzaak indigo en alizarine)”. Dat wil dus zeggen (zie boven de tabel): dat van den totalen invoer van al deze verven de *kunstmatige indigo méér dan twee derde van het gewicht* telde in 1913.

veilig voor uitvoer buiten Ned. Indië; immers, de blauwververij op Sumatra (vooral Padang), de zijdeververij aldaar en op Bali, de kleurrijke katoenweverij op Celebes, voorzien zich weer via Java.

Hooveel van die zgn. „aniline-kleurstoffen”, inderdaad *echte* aniline-kleurstoffen (van benzol verkregen), hooveel alizarine-kleurstoffen (van anthraceen verkregen) zijn, blijkt heelemaal niet uit die officiële publicatie; evenmin zijn de kleuren zelve gespecificeerd. Volgens een vakman hier te lande (Fel. Driessen) zou van de aniline-kleurstoffen vooral methyleenblauw (of azurine) en methylviolet ingevoerd worden, dan ook anilinerood (of fuchsine); van de anthraceen-kleurstoffen vooral alizarinerood, en misschien ook alizarinebruin, alsmede alizarineoranje (hoewel dit laatste wel bij Ind. weefsels, doch schaars op batik's te pas komt). Dat voor het geel meestal de aniline-verfstof auramine thans gebruikt wordt, blijkt uit Jasper & Pirngadie, l.c. p. 45; en vermoedelijk evenzeer voor groen de d^o, t^o methylgroen; en geel omdat het inlandsche verfmid- del voor geel (kurkuma) allerminst waschecht is, en dus ook het vroeger daarmee verkregen complementaire groen (door indigo + kurkuma) evenmin waschecht was; terwijl het geheim van 't prachtige Franquemont-groen ten grave schijnt gedaald te zijn met den dood van deze Sëmarang'sche nonna († 10 Juni 1867), de éénige wel die haar eigen naam heeft weten te geven aan een bepaald soort batik's, met krachtig en waschecht grasgroen (de zgn. k a i n P r a n k ë m o n). Dat dit bovenstaande in hoofdzaak juist moet zijn, blijkt uit de in 1913 te Batavia verschenen „Beknopte handleiding voor warenken- nisten behoeve van den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen in N.-I.”, waar op p. 113 de „kunst- matige alizarine” wordt behandeld, op p. 115—116 het „anilinerood” (of fuchsine; „niet kleurhoudend” wordt er bij gezegd), op p. 119 de „synthetische indigo”, op p. 121 het „methylviolet” en „aniline- blauw” (azurine), op p. 23 het „Parijzergroen” (of methylgroen). Maar *niet* worden daar reeds vermeld: a u r a m i n e (dat toch gewis veel gebruikt wordt), noch de alizarine-verven voor oranje of bruin; trouwens; het heele soga-bruin wordt daar onvermeld gelaten, evenals alle inlandsche verfhouten.

Nu komt oranje zeldzaam voor op batik's, zelfs op batik's naar den meest modernen trant te Pëka- longen vervaardigd. Zwart komt meer voor, vooral in Chin. batikkerijen (Batavia, Sëmarang, Lasëm; voor zgn. Chin. rouw-saroengs's of k a i n k ë l ë n g a n), en zal dus vermoedelijk tegenwoordig met anilinezwart worden ingeverfd, in plaats van gelijk vroeger vrij gebrekkelijk als complementaire kleur (blauw + bruin; of rood + blauw). Doeh m.i. kan alizarinebruin alléén aangewend worden in de tjap- nijverheid, voor de goedkoopste en goedkoopste batik's dus; maar zal het schitterende en verf-echte soga- bruin óók thans op Java nog buiten mededinging gebleven zijn bij het maken van alle hand-batik's, type k a i n s o g a n.

Al het nadere technische omtrent de wijze waar- op deze aniline- en alizarine-verven thans worden in- geverfd op Java, is voor buitenstaanders vooralsnog onbekend. Vermoed mag worden dat de aniline- verven (de zgn. „basische kleuren”) voor hun mor- dant genoeg hebben aan den geolieden katoengrond, dat specifiek-Jav. verschijnsel; hoe de moeilijker in te verven alizarine-kleuren nader vastgelegd wor- den, hetzij met een oplossing van minerale aluin, hetzij met een uittreksel van den inheemschen dij-

rak-bast, of met iets anders, is alleen aan ingewijden bekend; en of het kunstmatige alizarinerood — dat (samen met synthetische indigo) gewis het sterkst op Java gebruikt wordt, ter vervanging van den mêngkoedoe-bast, die vroeger in hoofdzaak door Boegineezen op Soerabaja en Grësik werd aange- voerd van de Oostelijker eilanden — ook thans nog éérs wordt ingeverfd op het geoliede en bebatikte doek, dus vóór alle blauw of andere kleur, is even- eens nog niet zeker. Dat er zelfs in de ouderwet- sche Jav. indigo-kuip, zijnde een gistings-kuip met behulp van wat toegevoegde suiker, en wat kalk (om de kuip alkalisch te houden; (zie Rouffaer & Juynboll, p. 316—330), thans ten deele verandering is gekomen, blijkt uit een pers. meded. van den heer Fel. Driessen voornoemd, dat „tegenwoordig ook de ijzervitrioolkuip veel toegepast wordt, terwijl men in Oost-Java reeds, zoover is gekomen dat men de zinkkuip gebruikt” (verg. op. cit. p. 317 noot 1 over deze twee Europ. blauwkuipen).

Het zou echter een schoone taak wezen voor het Departement van L. N. & H. zooveel mogelijk het voortbestaan der autochthone ververij op Java, met name van het eigen indigo-blauw, soga-bruin, en mêngkoedoe-rood, als zijnde alle drie van prima- kwaliteit, te behoeden voor verval. Een technisch- coloristisch onderzoek door een bekwaam chemicus zou daarvoor allereerst aangewezen schijnen.

8. *Economische beteekenis van het batikken.* De resultaten van den Jav. was- en verfarheid bestaan zoo goed als uitsluitend in kleedingstukken voor in- landsch en tropisch gebruik: allerméest de SA- ROENG's of „kokerdoeken”, als het meest alge- meen gebruikte type „japon” voor Jav. vrouwen en Indische dames; dan alle BëBëD's voor Midden- Jav., speciaal Vorstenlandsche mannen, en de TA- PIH's voor veel vrouwen, samen genoemd Mal. K A I N P A N D J A N G, en beide „omslag-doeken” voor het onderlijf; dan de H O O F D D O E K E N (Jav.- Mal. k a i n k a p a l a, Jav. i k ë t), alleen voor mannen, maar van groote verbreiding ook buiten Java; de S L E N D A N G's of omslagdoeken voor vrouwen, nog méér algemeen door Indië verbreid; de K ë M B ë N's of borstdoeken, speciaal door Vor- stenlandsche vrouwen gedragen, in plaats van of sa- men met een b a d j o e; alsmede nog het speci- aal-Jav. galagewaad voor een man (d o d o t), of in de Vorstenlanden aan de hoven voor een vrouw (s a m p o e r), die resp. een in de breedte dubbele bëbëd of taph kunnen genoemd worden. Voor de 7 eerste, zie die woorden en op K L E E D I N G.

Het verbruik van deze diverse gebatikte kleeding- stukken bij de ca. 30 miljoen inlanders op Java is geweldig; behalve de BADJOE'S (die nimmer van batik zijn; zie dit woord), draagt op Midden- en Oost-Java de man een b ë b ë d + i k ë t van batik, de vrouw veelal haar t a p i h, en in de Vorsten- landen steeds haar k ë m b ë n; de t a p i h is ech- ter vaak ook geweven, terwijl in West-Java meest een geweven kokerdoek gebruikt wordt. De s l e n d a n g is haast algemeen-Indonesisch voor vrou- wen geworden, die Mal.-Jav. invloed hebben onder- gaan; hetzelfde geldt, hoewel niet in die mate, voor den hoofddoek bij mannen, te minder toch, nu, na de opleving van den Islâm sinds ca. 1910, het flu- weelen mutsje weer den hoofddoek gaat verdringen in onzen Archipel. Voorts is het verbruik van de duurdere soorten gebatikte saroeng's bij de honderd- duizenden Chin. vrouwen, en de duizenden Europ. dames in Indië enorm. Waarnaast nog een vrij groo- te hoeveelheid, meest goedkoop en getjapte, soor

ten saroeng's uitvoer vindt naar Ceylon en Achter-Indië. Alleen op Atjeh wordt nog steeds, als omslag doeken voor mannen vooral, een aantal aan de kust van Koromandel met wasbehelp vervaardigde „Klingsche doeken” (Atj. idja Klèng) via Penang geïmporteerd, dat een overblijfsel is van de vroeger in geheel Indonesië bestaande voorkeur voor „Palikat-doeken” (Mal. kaïn Pèlek at).

Welken omvang in cijfers dit verbruik aan batikgoederen, allereerst op Java zelf, dan in verder Ned. Indië, en voorts buiten ons Indië, bereikt, is thans nog wel niet uit te drukken in een eenigszins vertrouwbare statistiek; te moeilijker, omdat men daarbij zou moeten onderscheiden tusschen echte batik's (Mal.-Jav. kaïn toelisan), naast de Jav. ge-

tjapte batik's (Mal.-Jav. kaïn tjap an), en de uit Europa' (vooral Nederland en Engeland) aangevoerde „gedrukte katoentjes”, de Eng. *prints* (Mal.-Jav. kaïn tjitak). Alléén de cijfers van deze laatste, als zijnde import in Ned.-Indië en speciaal weer Java en Madoera, zijn bekend. Nemen wij het in Febr. 1916 te Batavia verschenen „Verslag omtrent Handel, Nijverheid en Landbouw van N.I. gedurende 1915”, dan blijken daar (p. 150—152) de volgende „stukken” (Jav. ka jo e h's, zijnde van 12 à 15 M. lang; bij een breedte van 1 à 1,12 M., alias Jav. ka t j o e) *wit katoen*, en de volgende „cor-ges” (Mal.-Jav. k o d i; ons sneezen = twintigtal-len) „*nagemaakte batik*” in 1914 en 1915 te zijn ingevoerd op Java en Madoera:

Stukken:	Calicot's.	Cambric's.	Madapollam's.	Ongebleekte katoenen.
1914.....	152.349	6.934.212	16.302	783.222
1915.....	57.736	4.985.036	7.469	660.292

zijnde de eerstgenoemde 3 soorten gebleekt wit katoen bijna geheel bestemd om bebatikt te worden ¹⁾, terwijl daarentegen op Java de „ongebleekte katoenen” der statistiek speciaal dienen om betjapt te worden.

D.w.z.: minstens 70 miljoen M. wit katoen (van 1 M. breedte of iets meer) werd nog in het oorlogsjaar 1915 geïmporteerd, om bebatikt en betjapt te worden ²⁾ op Java! En daarnaast heeft men dan nog dezen invoer van Europ. namaak-batik's:

Corges: (=20stuks)	Kain's pandjang.	Saroeng's.	Slendang's.	Hoofddoeken.	Këmbën's
1914.....	12.790	93.750	6.514	79.952	<i>geene.</i>
1915.....	12.769	92.533	6.850	96.006	

Zoodat er in datzelfde oorlogsjaar 1915 meer dan 4 miljoen stuks namaak-batik's, deels in sogá-, deels in mëngkoe doe-ondergrond (zgn. „adrianopelrood”), op Java werd ingevoerd. Men ziet echter tevens, dat de verhouding van deze laatste tot de hoeveelheid ingevoerd batik-katoen (m o r i) een kleinigheid is; inderdaad staat als (ruwweg en hoogstens) 1:10, indien men dat wit katoen weer omreken ³⁾ in bebatikte kleedingstukken (70 mill. M. katoendoek = minstens 40 mill. stuks kleedij van de genoemde 6 hoofdsorten).

Waar zijn dan nu al de batikkerijen op Java, die dien geweldigen import van m o r i verwerken tot hetzij hand-batiks, hetzij tjap-batik's? Ook daarop geeft ten deele het vermelde Verslag over 1915 antwoord, door zijn Bijlage III, zijnde een statistiek der nijverheidsondernemingen in Ned.-Indië, „waaraan

op ultimo December 1915 vijf of meer werklieden verbonden waren”. Bij 't bezien der gewichtigste cijfers over de „Bat i k k e r i j e n e n V e r v e r i j e n” vinden we daar: 1°. dat *alleen in de ijzerindustrie* op Java en M. een gróóter aantal werklieden aldus bezig is (verhouding in duizendtallen $12\frac{1}{2} : 7\frac{1}{2}$); 2°. dat ná die Batikkerijen en Ververijen, volgen de Gouv.'s-nijverheidsondernemingen, de drukkerijen (n.l. van couranten en boeken), de meubelmakerijen, en de rijstpellerijen (verhouding als boven $7\frac{1}{2} : 6\frac{1}{4} : 4\frac{3}{4} : 4 : 3\frac{1}{2}$); 3°. dat zulke Batikkerijen en Ververijen met 5 of meer werklieden *alleen op Java* voorkomen, doch nergens elders in N.-Indië; 4°. dat de hoofdcijfers weer aldus voor die Batikkerijen en Ververijen op Java gerangschikt kunnen worden:

Bat. & Verv.:	Soerak.	Pekal.	Jokjak.	Soerab.	Rembang.	Overige res.	Totaal.
Werkplaatsen.....	225	114	69	53	33	85	579
Werklieden	3608	1266	1115	592	261	764	7606

Dat wil dus zeggen: aan eigenlijke batik-fabriekjes bezit Java (zónder Madoera) 579, met samen 7606 werklieden, of gemiddeld 13 per „Batikkerij en

Ververij”; waarvan bijna $\frac{2}{5}$ zich bevindt in het enkele gewest Soerakarta, het hart der Vorstenlanden. Daarnaast komen dan de talloze kleinere bedrijfjes met minder dan 5 werklieden, die *niet* in boven-

¹⁾ Madapollam's dienen ook om lijken van Chinezen in te begraven; Cambric's ook voor fijne hemden en kabaja's voor dames.

²⁾ Immers: samen 5.710.533 „stukken” (Jav. ka jo e h) van 12 à 15 M. lengte.

³⁾ Immers: een bëbbëd of t a p i h (beide: kaïn pandjang) heeft als lengte $2\frac{1}{2}$ zijn eigen breedte (Jav. ka t j o e); een saroeng 2 maal zijn eigen breedte; een slendang en

een këmbën hebben als lengte $2\frac{1}{2}$ maal de breedte van het oorspronkelijk katoendoek, doch zijn zelf maar van halve breedte; een hoofddoek (in den Eur. handel eenvoudig „doek” genoemd) is zuiver vierkant en heeft dus tot lengte zijn breedte. De onderlinge verhouding der 6 hoofdsorten wordt daarbij *eenigszins* aangegeven door bovenstaande 2^e tabel.

staande statistiek verantwoord zijn, en waarbij het grootste deel arbeidsters-batiksters zullen wezen, in tegenstelling tot de „werklieden” van bovenstaande groote bedrijven die in meerderheid uit arbeiders-tjappers wel bestaan. En dan komen nog . . de honderdduizenden Jav. vrouwen die allen kunnen batikken, en het ook *doen* voor tijdverdrijf en voor eigen kleedij — al laten ze dan het *verven* vaak aan bedrijven ad hoc over; en dan wel liefst aan ververijen in de Vorstenlanden, wegens hun superieure blauw-en-bruin-verfkunst —; waartoe niet alleen tal van desavrouwen behooren, maar vóór alles de vrouwen van allen die zich *prijaji* rekenen, of Jav. „aanzienlijken”.

Dit een en ander in cijfers om te zetten, is echter voornamelijk onmogelijk; we moeten ons voorloopig tevreden stellen met de straks gemaakte raming, dat er op Java en Madoera, blijkens den import van *mori* (Europ. batik- en tjap-katoen), *minstens* 40 miljoen en *misschien* wel 50 miljoen kleedingstukken met behulp van was vervaardigd worden; waarvan *saroeng's* en *hoofddoeken* het leeuwendeel hebben, daarna volgen de *kain's* *pandjang* (*bëbëd* of *tapih*), daarna de *slendang's*, en allerlaatst de *këmbën's*.

9. *Verbreiding van het batikken buiten Java en Madoera.* Nergens in den Ned.-Ind. archipel komt batikken voor buiten Java en Madoera! Niet op Bali, niet in de Lampoeng's, niet in Palembang, niet in Z.W. of Z.O. Borneo; alle toch gebieden die vroeger in nauw contact hebben gestaan tot resp. Oost-Java, Bantam, of Midden-Java. Zelfs op Java komt het tegenwoordig niet meer in Bantam voor, waar het in de 18e eeuw aan de kust nog leefde; in de Preanger komt het krachtig slechts voor in de buurt van Tasikmalaja en Garoet, waar K. F. Holle sinds ca. 1860 veel voor de verbreiding heeft gedaan; in de res. Batavia (het oude Batavia + Krawang) eigenlijk alleen te Batavia-zelf met omstreken; in Besoeki weinig. *Het batik-gebied is essentieel Midden-Java plus Oost-Java.* Men zie Kaart I in Rouffaer & Juynboll voor de nadere localisering in bepaalde centra (en vergelijk de voorgaande tabel).

Doch in Kaart II vindt men aldaar 66k het uitgestrekte gebied in Zuidoostelijk Voor-Indië, waar eveneens — zij het met sommige technische afwijkingen — met was-behulp sinds eeuwen het allerlei kleedingstukken worden vervaardigd; de *heele kust van Koromandel*, met haar meest Tamil-sprekende bevolking, en eenige zuidelijke deelen van het Kling- of Kalinga-land met Telogoe-sprekenden. Dit is historisch en technisch gesproken zelfs het klassieke land van massa-productie en massa-uitvoer — met name naar den Ind. Archipel — der „Custcleedjes” of „geschilderde kleedjes”, uit den tijd der O.-I. Compagnie, der Port. *pintados* reeds in de 16e eeuw, d.w.z. van de met wasbehulp verkregen katoenkleedij-stukken, analoog aan de Jav. batik's. De resultaten van een onderzoek ad hoc over deze Koromandelsch-Klingsche wasnijverheid, in 1900 en 1901 onder leiding van den Directeur van het Gouv.'s Museum te Madras, E. Thurston, gehouden, kan men vinden op. cit. p. 248—257; alsmede op p. 56—61, en 396—407, de historische gegevens over die nijverheid van 1516—1901.

10. *Herkomst van het Jav. batikken.* Het bovenstaande brengt vanzelf tot de vraag: is het Jav. batikken oorspronkelijk; of aan anderen welker ontleend? En dan natuurlijk ontleend aan diezelfde Klingaleezen en Tamils, die, vanaf het begin onzer jaartelling tot ca. 1500 A°. D. niet ophielden hun

godsdienst, gewijde taal, schrift, bouwkunst, en verdere Indische beschaving naar 't Oosten, en (via met name Masulipatam, Palikat en Nagapatam) vooral naar Java over te brengen? Dat Dr. Brandes in 1887 het autochthone van het Jav. batikken buiten kijf achtte (zie Tijdschr. Bat. Gen. XXXII, 1889, p. 122 en 125), is te vergelijken, omdat toen in ons land niemand zich meer bewust was van de Z.O. Dekhan'sche wasnijverheid, waarover onze eigen Koromandel-auteurs (vooral P. van der Burg in 1677) zoo nauwkeurig hadden verhaald; zie Rouffaer in Bulletin Kol. Mus. no. 23 (1900), p. 1—2; en Rouffaer & Juynboll (1914), p. 397—400.

Wat nu zijn de getuigenissen over beide?

De oudste vermelding van het inlandsche woord „toelis” = Jav. *batik* komt voor in een Soend. geschrift uit Zuid-Cheribon van 1440 Çaka = 1518 A. D. (zie R. & J. p. 410—414; en Plaat 81), samen met de Soend. namen van minstens 7 batikpatronen, waarvan thans nog 4 op Java leven, en met de voor Java ongehoorde maar voor Voor-Indië doorgewone bijzonderheid dat dit „schilderen (met was)” toen in Zuid-Cheribon in handen was van mannen. De oudste vermelding van het Jav. woord *batik* in een Ned. bron, is tot nog toe gevonden (door Dr. F. de Haan) in Dagh-Register 1640—1641 (Bat.-'s Hage 1887), p. 234, waar onder de lading van een *lamboe* (zeilboot), van Batavia naar Manna (Bengkoelen) vertrekkend dd. 8 April 1641, ook wordt genoemd: „2 p. (= pakken) sarassen batik”, waarmede tevens, door die toevoeging van „sarasse” (Mal. *sërassah* = veelkleurig), zeker is dat hier Koromandel-batik's bedoeld werden. De oudste vermelding van Jav. vrouwen die „schilderen” (versta: batikken) aan het hof van den Vorst van Mataram, is uit 1654 door Rycklof van Goens; de oudste nadere beschrijving van zoo'n „geschildert cleetken” terzelfder plaatse is reeds van 1622 en 1623 door Dr. H. de Haen, als zijnde „wit ende blauw”, dus enkel primair geverfd met indigo op bewust katoendoek (zie voor beide R. & J. p. 414—416; en 272—273). De oudste gelijkstelling van beide termen op Java en over Javanen is van Chastelein, in zijn Memorie van 1705 „Invallende Gedagten enz.” (zie onder). De oudste vermelding van *soga* „om de batiks bruijn te verwen”, is van 1787, en nog wel uit Bantam, waar thans niet meer gebatik wordt (zie Rouffaer, Voornaamste industriën enz., 1904, p. 16—17). De eerste ondubbelzinnige mededeeling over batiksters, en ten minste 2 harer producten, is van den landheer A. Teisseire uit ca. 1790 en uit Tanggëran, waar hij bij zijn „Beschrijving van een gedeelte der Omme- en Bovenlanden dezer Hoofdstad [Batavia]” ook meldt: „Bezuiden en becosten dit Marktvlek [d.i. „Tangerang”] woenen veele Inlanders, die zig met den koophandel erneeren, waar van de meeste Vrouwen de Doeken schilderen, welke onder hun *Batik* genoemd worden, tot hoofd-doeken voor Mans, en sluiers [versta: slendang's] voor de Vrouwen” (Verh. Bat. Gen. VI, 1792, p. 86). De oudste nauwkeurige beschrijving van het Jav. batikken is ten slotte van Raffles (History of Java, I, p. 168—171), die, blijkens gegevens in dien tekst, haar gekregen had van zijn vriend den Regent van Semarang. De oudste poging om „Europe-made Cloths of the Javanese patterns” te introduceeren op de Batavia-markt is van dienzelfden Raffles, reeds uit eind 1812 (verg. zijn schrijven aan Ramsay, Secretary to the E. I. C., dd. 8 Jan. 1813, in de „Memoir” van zijn weduwe, London 1830, p. 186); en de eerste veiling van zulke Eng. fabrieks-namaak had

daar inderdaad plaats op 15 Febr. 1815 (zie de advertentie van 24 Dec. 1814 in de Java Gov. Gaz.).

Tegenover deze gegevens, die met 1518 dus beginnen, en nog wel met een zeer òn-Javaansche bijzonderheid — het batikken in Zuid-Cheribon in handen van mannen, niet van vrouwen —, staat het overweldigend feit dat dadelijk van de eerste komst der Portugeezen in Voor-Indië (1498) af, de kust van Kling-Koromandel, met Palikat als centrum van uitvoer, de streek was van grooten export der daar vervaardigde „geschilderde doeken van katoen”, d.w.z. van met was-behulp vervaardigde *kain Pëlek* van Een eerste-rangs-bron van Port. zijde uit 1516 (Barbosa; zie dezen naam) getuigt dit, en vertelt er bij dat deze veel waard waren in „Malaka, Pegoe en Sumatra”; terwijl, blijkens de eerste twee contracten door de Portugeezen met Banda in 1522 en 1523 gesloten, dezen daar toenmaals als ruilgeld voor specerijen uitsluitend gebruikten allerlei Voorindische kleedjes, herkenbaar door de namen als grootendeels fijngeweven Bengaalsche en Guzeratsche stoffen, deels zijden en bedrukt-katoenen Cambay-stoffen (deze laatste de „*turiás*”), maar nog wel géén beschilderde Koromandel-doeken (zie voor beide R. & J. p. 397 en 417). Doch reeds in 1595 — teruggaande tot $\pm$ 1588 of vroeger — vertelt Linschoten in Cap. 20 van zijn Itinerario, hoe op Java Major alleréérst geïmporteerd werden „*Sarasses de Gabares*, ende geschilderde Tapen van S. Thomas, van 5. ellen”, d.i. zoo goed als zeker: *sarasah's kôbar*, en gewis: „geschilderde” *tapih's*, alle van S. Thomé (= Meliapor = Madras), en alle 5 oude Amst. el = ca. 3.40 M. lang, dus: ruime *kain's pandjang*. En dan komt in 1603 de niet hoog genoeg te schatten Memorie van een anonymus (den fiskaal Corn. Stalpaert van der Wiele?), eene „Informatie” omtrent den handel van Voor-Indië op Oost-Indië in den ruimsten zin, waarbij de overmachtige import van Voor-Indische witgeweven, effen-gekleurde, bedrukte, en beschilderde katoendoeken in de Molukken en onze verdere Oost met naam en toenaam wordt beschreven (zie in overzicht De Jonge, Opkomst, III, 1865, p. 147—163; en volledig, met noten, in Rouffaer & Juynboll, Bijlage III).

Pas tegen ca. 1700 gaat deze overmacht van Voor-Indië over Oost-Indië ten aanzien der kleedijstoffen tanen, en daarmee tevens de overmacht der Koromandel-batik's op de Java-batik's in Java-zelf. Hier valt de merkwaardige passus van Chastelein uit 1705, en voor geheel Java geldend, waarin hij vertelt dat „het Javaanse gewef bestaat in korte slegte lijwaten”, waarmee de O. I. Comp. slechts weinig handel kon drijven, doch „van welke haar Javaans gewef zij (n.l. de Javanen) een gedeelte van de fijnste soort op haare wijze schilderen genaamt Batex oft (sic!) Selindangs”, alsmede dat toen „de armoede de ware oorsake [was] dat de vertier der fijnste Kust en Souratsse kleeden (dus: Koromandel- en Cambay-kleedjes) dagelijx decineert” (zie dezen tekst het eerst, doch corrupt, afgedrukt in Tijdschr. Bat. Gen. III, 1855, p. 99; daarna nog corrupter bij Faes, Gesch. partic. landbezit, I, 1893, p. 254; verbeterd in Rouffaer, Voorn. industr. 1904, p. 3). Ook uit andere gegevens blijkt, dat in de 18e eeuw — vermoedelijk zelfs in de eerste helft, tijdens Kartasoeira als rijkszetel van het nog onverdeelde Mataramsche Vorstenrijk — de batik-kunst op Java zich ontwikkeld heeft, allereerst en allermeeest aan dat hof; zóózeer, dat we eindelijk met de Solosche Oendang-Oendang van resp. 2 April

1769 en 5 Febr. 1784 vasten historischen grond onder de voeten krijgen, en kunnen zeggen: dat toenmaals de batik-patronen *sawat*, *parang roesak*, *modang*, *tjoemëngkirang*, *oedan riris*, en *toempal* de 6 meest gewijde, immers aan den Vorst en zijn naaste familie voorbehouden patronen waren, die *dus* reeds een heele historische ontwikkeling achter zich hadden (zie R. & J., 1914, p. 436—444).

Gaan we echter terug vóór 1518 op Java, met het bovengenoemd oudste gedateerde gegeven van dat jaar uit Zuid-Cheribon, dan kunnen we slechts uit ongedateerde litteraire bronnen, die meest alle, zoo niet voor het eerst geschreven, dan toch pas definitief geredigeerd zijn in de 16e eeuw, waarschijnlijk krijgen, dat het batikken reeds in Oost-Java (het gebied Pasoeroean-Soerabaja-Kêdiri van thans) bestond in ca. 1275 A. D., en wel speciaal in het patroon *gringsing*, hetwelk de heele Madjapahit-periode (1278—1518; of nóg later?) beheerscht schijnt te hebben, al dan niet met wajang-figuren gemengd die hun eigen taal spraken voor de Jav. goede verstanders (verg. *ibid.* p. 429—436).

Dit alles blijft op Java echter in hoflucht rondwaren, van den prilsten aanvang (voor zoover we dien na kunnen gaan), tot op ca. 1850. Het blijft batik-kunst, aan de hoven, in de regentshuizen, in de diverse prijaï-woningen, met voorliefde door vrouwen als sier- en nuttigheids-kunst beoefend. Doch n i j v e r h e i d, in handen van ten deele mannen, met industriële bedoeling van productie en export, onder Inlandsche, Chineesche en Arabische, „bazen”, en Indo-Europ. dames, werd het op Java nimmer vóór 1850, toen hier het tjap'en en de productie in het groot begon; terwijl daarentegen reeds minstens drie eeuwen daarvóór de Kling-Koromandel-wasschilderkunst dat industriële standpunt had bereikt.

Het zou dus onlogisch zijn de mogelijkheid te onderstellen, dat het batikken op Java origineel kan wezen, overgebracht naar de Klingsche kust, en dàar zoo reusachtig ontwikkeld vóór 1500; hoogst onaannemelijk is ook, dat èn op die kust èn op Java het was-afdekkings-idee spontaan en onderling onafhankelijk ontstaan zou zijn, waar toch Java zóó ontzaglijk veel aan Voor-Indië, en speciaal aan Z.O. Voor-Indië te danken heeft. Maar volkomen logisch, en — behoudens streng historisch tegenbewijs — allermeeest aannemelijk is: dat het gebruik van was als dekmiddel voor daarna te verven katoendoek door Hindoe-emigranten uit Zuidoost-Dekhan tijdens den opbloei van Oost-Java, zeg circa 1000 A°. D. tijdens Vorst Erlangga, werd overgebracht; hier als „uitheemsche kunst” steeds bleef in de „hoogere kringen”; met het technisch-dood-eenvoudige Jav. patroon *gringsing* — een was-kringetje plus een wasdruppel in 't midden, met eene fijne tjanting op fijne *mori* neergeteekend — combineerde het in die tijden juist ook zich machtig ontwikkelende wajangpop-idee; met het veldwinnen en dan oppermachtig worden van den Islâm, puriteinsch begon te worden en de wajang-figuren ging uitbannen op kleedij van aanzienlijken, maar in de plaats daarvan al grager geometrische patronen (als de 6 bovengenoemde) voor versiering ging toepassen, deels ook bloemmotieven, zoodat het antieke patroon *gringsing* op den achtergrond raakte, maar het eenigszins analoge Hindoejav. *ka woen g*-patroon en vogue kwam en bleef; totdat eindelijk in ca. 1850 de technisch-oeconomische revolutie kwam door het — óók uit Voor-

Indië, en waarschijnlijk allereerst te Soerabaja of Semarang, overgenomen — tjap'pen; waarna in ca. 1900 begon de technisch-coloristische revolutie door de Deutsche kunstmatige kleurstoffen.

Alle pogingen tot nog toe aangewend om het oorspronkelijk karakter van het Jav. batikken aanmerkelijk te maken op grond van: 1°. het over geheel Ned.-Indië, en daarbuiten tot in Turkestan, China, Japan, Filippijnen, verbreid afbindings- of *ikat*-procédé voor witte weefgarens; 2°. het in verschillende O.-I. eilanden nog hier en daar levende afdekprocédé van geweven wit katoen met plaatselijk opnaaien van stukjes bamboe, schors, taai blad en dgl., en daarna verven; 3°. het in Voor-Indië wijd en zijd verbreide, ook in Japan en China voorkomende, en o.a. ook op Java door Voorindiërs overgebrachte *plang*-procédé (alias *bandhan*-a-procédé); 4°. het op Java, en speciaal in de Vorstenlanden, bestaande *kaingkembang*-procédé, zoo te zeggen een veredeld en aristokratisch *plang*-procédé; 5°. het hier en daar voorkomen van Jav. batikken bij wat vrouwen op Palembang, in Atjeh¹⁾, misschien ook wel op Borneo, in welke men — indien men maar in de gelegenheid kon geweest zijn zulks te onderzoeken — wel zeker Jav. geïmmigreerde vrouwen zou hebben ontmoet; 6°. het hier en daar voorkomen van een schijnbaar autochthoon batik-besef buiten Java en Z.O. Dekhan, n.l. bij een enkelen wilden stam op het eiland Mindanao — met name de Manobo's aan de Sarangani-baai in 't Zuiden, waarvan men merkwaaardige staaltjes kan zien in het Philippine Museum te Manila; — al deze pogingen, waarvan de heer J. A. Loebèr Jr. de kampioen is geweest in zijn „Beschrijving van Ind. kunstnijverheid, No. V” (1914), behandelend de „Textiele versieringen in Ned.-Indië”, verzwakken *deze* tegenstrijdigheid niet: dat het batikken inderdaad op tal van Indische eilanden allicht had *kunnen* bestaan, maar er toch *niet* bestaat; noch vroeger, voorzooover thans bekend, ooit voorkwam. Slechts het sub 6° genoemde, waarvan allerverrassendste voorbeelden te Manila te zien zijn, met goede bijschriften, zou een eerste begin van bewijs kunnen zijn voor een oeroud, prae-Hindoesch batikken op Java, in den zin van Dr. Brandes weleer. Doch wie kent den weg, waarlangs wellicht dat was-gebruik aan dien Manobo-stam overzee gebracht is geworden? Een door zeeroof gevangen Jav. vrouw zou daartoe voldoende zijn. Een verschijnsel vormt hier nog allerminst bewijs.

Gewichtiger schijnt de mededeeling bij een driel-tal schrijvers der laatste jaren, van wie twee Japaners, dat niet alleen op dit oogenblik in China een was-afdekkings-procédé nog voortleeft bij den vroeger in Zuid-China meer verbreiden, doch thans in de wilde berglanden van Sze-chuan (den bovenloop der Yang-tse) teruggedrongen Miao-tse stam, maar zoowaar in de Chineesche literatuur der Sui-dynastie (581—617 A°. D.) en T'ang-dynastie (618-906) dit procédé — waarbij dan de versierde stof steeds zijde, doch geen katoen was — herhaaldelijk wordt

vermeld; ja, dat de Chineezzen (waarschijnlijk via Korea, die oude *trait-d'union* tusschen China en Japan) dit procédé vóór 700 overbrachten naar Japan, zoodat thans in de oud-Japansche schatkamer Shōsō-in te Nara nog wandschermen voorkomen van ca. 750 A°. D., waarop de versieringen onloochenbaar met was-behulp zijn aangebracht. Men zou intusschen later in Japan die procédé weer hebben laten varen. Vgl. O. Münsterberg, *Chinesische Kunstgeschichte* (Esslingen), I (1910), p. 94 en 116-118; en II (1912), p. 391; en de opstellen van Dr. Kurokawa (in 't Japansch) en Ryuzu Torii in het Jap.-Eng. tijdschrift *The Kokka* n° 12 (Sept. 1890) en n° 186 (Nov. 1905). Intusschen brengen noch Torii, noch zelfs Dr. Kurokawa (pers. meded. Dr. M. W. de Visser), laat staan Münsterberg, uit de bedoelde Chineesche bronnen der Sui- en T'ang-dynastiën een enkele *bewijsplaats* ter zake bij; zoodat de mededeeling in dit opzicht wel hoogst interessant, maar allerminst afdoende is. Terwijl, wat in het bijzonder het feit van het was-afdekkings-procédé der Miao-tse betreft, de beschrijving daarvan door Ryuzu Torii gegeven vrijwel oppervlakkig is, en bovendien ons de vraag op de lippen komt: kan niet de een of andere Chineesche koeli, met of zonder zijn in Java opgedane vreuw, bij terugkeer naar het Hemelsche rijk uit Java, dat Javaansche batikprocédé, dat bij de Miao-tse thans leeft, hebben geïmporteerd? Is het batikken wel niet in den allerjongsten tijd (ca. 1898—1908) uit Java eerst overgebracht naar artisten en jonge dames in Nederland, en van daar naar Duitschland en Zwitserland?

Zoolang voorts geen *oudere Voorindische* gegevens over het wasteeken-werk der Tamil's en van Telogoe-Klingaleezen aan het licht komen vóór 1500, blijft alles raadsel en raden; en dit verkrijgen van meerdere zekerheid zal, wegens het weinig-zakelijk karakter der Voorindische literatuur, wel voorshands, en misschien voorgoed, een vrome wensch blijven. Naast de zeer geringe mogelijkheid, dat Zuid-Voorindiërs, Chineezzen, en Javanen, het alle drie zelf hebben uitgevonden met was te werken — *niet* als truc van een enkel handig persoon, maar als algemeen verf-procédé —, staat de aannemelijkheid dat deze drie volken, die sinds ca. 400 A°. D. in geregeld zeeverkeer zijn geweest (Zuidindië-West-java-Zuidchina, vice-versa) het van elkander hebben overgenomen in de een of andere richting. En dan blijft voorloopig het allerwaarschijnlijkst: dat het geboren werd in Zuid-Indië, waar het tot grooten industrieelen bloei kwam reeds vóór 1500; onderwezen werd aan Java, waar het thans oeconomisch bloeit; en rechtstreeks, (of via Java?) ook onderwezen werd aan China, waar het sinds lang weer verdween (behalve dan bij de Miao-tse), evenzeer als in het ten deze dóór China onderwezen Japan.

Dat inderdaad dit de meest waarschijnlijke gang van zaken is geweest voor Java-zelf, wordt ondersteund niet alleen door dat (tot nog toe oudste gedateerde) gegeven uit 1440 Çaka = 1518 A°. D., hoe in Zuid-Cheribon toen het „toe lis” = batik'ken in handen van mannen, precies als in Voor-Indië steeds; maar toch ook wel door de merkwaaardige vondst van den heer C. M. Pleyte Wzn. in 1907 (zie Notulen Bat. Gen. 1908, p. 8), dat in de eenzame desa Tjipari¹⁾, in het district Djampang

¹⁾ Voor sporadisch batikwerk in de kota Palembang, zie voor 1832 C. F. E. Praetorius in *De Indische Bijl.* I (1843), p. 397; en geheel aldus voor 1877 in *Tijdschr. Nijv. en Landb.* N.-I. XXIII (1879), p. 409. Voor sporadisch (en *hoogst origineel*) batikwerk van een, welhaast zeker, Jav. vrouw te Koeta Radja (?), zie Rouffaer in *Notulen Bat. Gen.* 1900, p. LX—LXIV.

¹⁾ Tjipari — op blad 3 van den Atlas-Stemfoort & Ten Siethoff, 2en dr., 1905; „Pari” — ligt recht N. van de districts-hoofdplaats van Djampang Koelon, Tjitjoeroeg; een eindje Z.O. van den weg

Koelon (beZ.W. Soekaboemi) bestaat: „oorspronkelijk, *Preangersch batik*, aangebracht op eigen geweven katoen, *boeh* geheeten, vervaardigd van zelf gesponnen garen, *kanteh*. Sedert onheuglijke tijden worden deze *toelisan's*, gelijk zij heeten, aldaar gemaakt; tot het aanbrengen van de was (*sic*) gebruikt men *niet* het Jav. was-scheppertje, doch een bamboe-schrijffen van eigen vinding”. Welnu:... deze „bamboe-schrijffen”, ter plaatse kalam geheeten (pers. meded. dd. 25 Sept. 1909 van den Heer Pleyte), lijkt op de Klingaleesch-Tamilsche analoge wasteeken-pen, waarvan men in Rouffaer & Juynboll, Plaat 74, diverse typen kan afgebeeld zien. Hier hebben de vrouwen eener afgelegen Soendaneesche kampoeng het oude Klingsch-Koromandelsche werktuigje vermoedelijk bewaard; hoewel ernstig lokaal onderzoek nog zeer noodig blijft.

11. *Artistieke beteekenis van het Jav. batikken. Batik-patronen.* Vanzelf vloeit uit het bovenstaande de determinering weer voort der artistieke beteekenis van het Jav. batikken.

Tegenover het Voorindisch kalam-kari of „pen-werk” (met was) in Zuid-oost-Dekhan, heeft het Jav. batikken een groote originaliteit weten te bewaren; zoowel in zijn werktuigje, als in zijn kleurenkeuze, zijn eigen vermethoden, zijn patronen, en zelfs in zijn fabriekmatige nijverheid. In dit alles is het Jav. batikken aristokratisch gebleven, tegenover de véél sterker industriële ontwikkeling van het Zuid-Dekhansche kalam-kari reeds in de 17e eeuw. In het kort zijn die scherpe verschillen de volgende: 1°. de Jav. *tjap'ing* is een verfijnd sier-werktuigje naast de grove en primitieve Voorindische trekpen (algemeen: kalam; in — Tamil: *turikkai*; Telogoe: *kunchini*); 2°. op Java batikte de Vrouw, in Z.O.Dekhan is de Man de „was-schilder”; 3°. op Java bestonden (en ten deele bestaan nog) diverse gewijde patronen hierbij, in Voor-Indië zoover bekend nimmer; 4°. het éérst plaatselijk inverven van rood met behulp van aluin als roodbeits in een kokend kleurbad vóór alle bedekking met was, is een oude industriele truc in Voor-Indië, doch bij batik's op Java zelfs nu nog onbekend, waar alle roodverving koud blijft gebeuren; 5°. zelfs waar op Java het batikken sinds ca. 1850 deels industrieel is gaan worden door de ontwikkeling van het tjap'pen, werkt de Jav. man met een sierlijke roodkoperen *tjap*, in tegenstelling tot de veel minder verfijnde handblokken in Voor-Indië (Tamil: *achchu*; Telogoe: *achulu*); 6°. op Java wordt steeds aan weerszijden van het

vandaar naar Soekaboemi. Wonderlijk blijft, dat de Hr. Pleyte in 1912 dit zoo geheel anders verhaalt, en zijn mededeelingen van 19 Aug. 1907 (p. 81) en 13 Jan. 1908 (p. 8; Notulen B. G.) verzwijgt; in 1912 heet bij hem het werktuigje „een in den vorm van een Chineesch penseel gedraaid, aan een bamboenaald bevestigd lapje”; de gebruikte substantie geen „was”, maar „meel van *kétan*”, met suikerwater tot een stijve brij geroerd (Inl. nijverheid op West-Java, II, 1912, p. 89); terwijl geheel andere kampoeng-namen worden genoemd! Of heeft men hier inderdaad met twee systemen te doen, in Zuid-Bantam, en in Z. W. Preanger? Dit is niet duidelijk. Een afbeelding van zoo'n „met *kétan*-pap (*sic*) beteekend doek” uit de bovenvermelde kampoeng Tjipari vindt men bij Loebér, Textiele versieringen, 1914, Plaat V.

doek analoog gewerkt, dus dubbelzijds, in Voor-Indië eigenlijk steeds eenerzijds, en slechts op verlangen van een veeleischenden koper weerzijds; 7°. het kleuren-gamma in de typisch-Jav. batik's, de *kain's sogan*, heeft een eigen aristokratie van gloed en diepte, die door de veel meer opzichtige Dekhan-waskleedjes nimmer wordt bereikt; 8°. de stijl der Jav. batik's is vóór alles geometrisch, aangevuld door bloem- en dier-motieven, die der Voorindische kalam-kari's vóór alles floristisch, aangevuld door geometrische motieven, doch zonder eigenlijk dier-motief; 9°. het menschen-motief komt nimmer op Voorindische kalam-kari's voor, laat staan natuurlijk het wajang-type.

De sub 3° en 8° genoemde redenen bepalen tevens de beteekenis der Jav. batik-patronen; ten minste vroeger in het geheele Midden-Java tot ca. 1830, thans alleen nog aan de beide Vorstenlandsche Hoven. Doch hierin is een afslijting en verflauwing der grenzen gekomen, die niet is tegen te houden. Van de 6 hiervóór (sub 10) genoemde gewijde batik-patronen aan het Solo'sche hof in 1769 trekt men zich in de Gouvernementslanden niets meer aan; alleen in de gala-kleedij der Regenten (vastgesteld in 1870 door Ind. Bijbl. 2308) leeft voor een enkel Vorstelijk patroon, als met name *parangroesak klitik*, dat begrip nog zwak ceremonieel voort. Doch van de circa 1000 (*sic*!) batik-patronen die bestonden en bestaan, en die alle een eigen Jav. naam hebben — een lijst van ruim 825 zie men in Rouffaer & Juynboll, 1914, p. 454—495, zooveel mogelijk met vermelding van eerste voorkomen, met o.a. afbeelding van 36 patronen reeds uit 1822 (Plaat 54-56); de afbeelding van ruim 200 moderne patronen, geteekend door Pirngadie, vindt men bij Jasper & P., p. 117—226 —, geldt thans op Java buiten de Vorstenlanden alléén nog maar de voorkeur wegens het fraaie, of het gemak, of de tijdlijke mode. Ook zie men bij R. & J., p. 496—518, de onderscheiding tusschen een 6-tal categorieën van Jav. batik-patronen (weefpatronen; Koromandelsche schilder-motieven, en goudoplegels; vlechtpatronen; Chineesche motieven; en echt-Javaansche batikmotieven); alsmede het historisch onderzoek naar deze laatste groep, met haar *gringsing*, *kawoeng*, *toempal*, *semen*- of *sawat*, *lar*, en *parangroesak*-patroon, waarbij dit laatste en meest gewijde, historisch tevens het meest raadselachtige mag heeten. Bij Jasper & Pirngadie, p. 111—151 vindt men uitvoerig de meer moderne *bandji*, *tjèplok*, en *ganggon*-patronen besproken, en naar panteekeningen van Pirngadie afgebeeld.

Dat overigens de artisticeit van het Jav. batikken van meer dan één kant wordt bedreigd, spreekt wel vanzelf. De oeconomische bedreiging door het tjap'pen, de technisch-coloristische door de kunstmatige Westersche kleurstoffen, de ornamentale door het verzwakken van het *horma*t-begrip bij de Javanen, de Europeesche door winstbejag, wansmaak, en wanbeschaving; ¹⁾ — zij allen trachten, meestal verenigd, iets nobels en moois neer te halen tot iets banaals en fabriekmatigs. Dwaasheid

¹⁾ Dat thans te Pëkalongan in de aanzienlijke batikkerijen aldaar, gedreven door Indo-Europ. dames, het allermeeest en allerstoutst „modern” gewerkt wordt, is bekend. — Gevraagd mag worden, of thans nog ergens op Java zulke zeldzame batik's gemaakt worden als dat ouderwetsch-Cheribonsche, afgebeeld in kleuren bij R. & J. Plaat 71 (verg. Jasper & P., p. 229 en Plaat 20)

zou het echter zijn dat fabriekmatige te willen uitbannen; het *is* er nu eenmaal, en men moet er ernstig rekening mee houden. Doch het blijve beperkt tot zijn eigen sfeer: het goedkoop en massale. Voor Java, dat zich als geheel nu niet zoo bijster verheugen mag in originaliteit, moet met groote zorg door de beste inheemsche en uitheemsche intellecten gewaakt, dat de *kunst* in het Jav. batikken krachtig in 'leve blijve!

Literatuur: Th. St. Raffles, History of Java, 1817, I, p. 168—171 (blijkbaar naar gegevens uit Semarang); E. D. Levysohn Norman & W. L. H. A. Harloff, Het batikken (en) Het drukken van kleedjes, in Katal. Ethnol. Verz. Bat. Gen., 1^{ea} druk, Batavia 1868, p. 49—51; Sêrat amratelakakên rekanipoen anyoga, etc. Samarang, G. C. T. van Dorp, 1872 (Jav. geschriftje, waarschijnlijk bezorgd door F. L. Winter te Solo; herdrukt in 1884); J. L. Rovers, Bijdrage kennis Inl. katoen-industrie op Java, Tijdsch. Nijv. en Landb. N.-I. XVIII (1873), p. 411—430 (over het stempeldrukken op Java); P. J. Veth, Java, I, 1875, p. 541—542 (deels naar Rovers); S. C. I. W. van Musschenbroek, Iets over de inlandsche wijze van katoenverven enz., Leiden 1877 (verdienstelijke bewerking, met vertaling, der Sêrat van 1872); Catalogus Ned. Koloniën v. d. Intern. Kolon. Tenst. Amsterdam, Leiden 1883, Groep II, p. 33—34 (door Veth), p. 228—233 (door Van Musschenbroek); P. F. Abell, Bijdrage Inl. kunstnijverheid Midden-Java, Tijdschr. Nijv. en Landb. N.-I. XXXV (1887), p. 6—18; P. H. van der Kemp, Resumé gewest. rapporten kunstnijverheid N.-I., Batavia 1889; Ketranganja bikin kain batik, Semarang, Gebr. Jansz, 1891 (Mal. vertaling der Sêrat van 1872); J. V. J. Baak, Nota enz., Tijdschr. Nijv. en Landb. N.-I. XLIV (1892), p. 326—330; H. N. Kiliaan, Inl. kunstnijverheid afd. Patjitan, *ibid.*, p. 333—360 (zéér degelijke studie); Overzichten oeconomischen toestand gewesten N.-I., in Kol. Verslag 1892, Bijlage C; A. M. K. de Does, Toestand nijverheid afd. Bandjaranegara, Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI (1893), p. 9—27 en 44—49 (zeer verdienstelijk); Het batikken, Catal. Ned. Kolon. Afd. Tentoonst. Antwerpen 1894, p. 57—58 (in hoofdzaak naar een stukje van P. A. Daum uit 1893); A. H. J. G. Walbeehm, Inl. kunstnijverheid afd. Pati, Tijdschr. Nijv. en Landb. N.-I. XLIX (1894), p. 387—389; Encyclopaedie v. N.-I., 1e dr., I (1896), art. Batikken, p. 143—145 (in hoofdzaak aan De Does ontleend); G. P. Rouffaer, Over Ind. batikunst, vooral die op Java, Bulletin Kol. Museum no. 23, 1900, p. 1—51 (herinnert het eerst aan het Dekhan-wasprocédé); dezelfde, Aanteekeningen omtrent drie zeldzame batiks, Notulen Bat. Gen. 1900, p. L—LXIV; dezelfde, L'industrie du batiq à Java, in Guide Section néerl. Expos. Paris, La Haye 1900, p. 292—298; H. A. J. Baanders, Toepassing batik-kunst Nederland, Bulletin Kol. Mus. n° 23, 1900, p. 52—62; dezelfde, Stud. diên in batik-techniek, Bulletin Kol. Mus. n° 25, 1901, p. 46—87; G. P. Rouffaer, Catalogus O.-I. weefsels, Jav. batik's enz., 's-Grav. 1901 (tentoonstelling van Oost en West); dezelfde, (Catalogus) Tentoonst. O.-I. weefsels en batik's Museum Rotterdam, (Den Haag) 1902; F. Driessen, Etude rouge turc, Mulhouse 1902 (behandelt de Jav. roodververij op geelid katoendoek); J. A. Loebèr Jr., Interessant batik-motief, Bijdr. Kon. Inst. 6e reeks, X (1902), p. 566—573 (over het parang-roesak-patroon); G. P. Rouffaer, Voornaam-

ste industrieën inl. bevolking Java en Mad., 's-Grav. 1904, p. 15—31; J. E. Jasper, Jav. batikmotieven, Het Daghet, I, 1905—6, p. 335—343; G. P. Rouffaer, Batikarbeiten, in Führer Nied.-Ind. Kunst-Ausstellung Krefeld 1906, p. 40—44; P. J. Veth, Java, 2e druk bewerkt door Joh. F. Snelleman en J. F. Niermeyer, IV, 1907, p. 265—268; J. A. Loebèr Jr., Textile Verzierungs-techniken, II—III, in Textile Kunst und Industrie, Oct. & Nov. 1908, p. 441—449 en 489—495; Dr. R. Zeller, Ueber die Batiksammlung des Berner Museums (in Jahresbericht des historischen Museums in Bern pro 1907, Bern 1908, p. 61—78); K. Schmidt, Die Batikkunst, Stuttgart 1909; [H. E. Steinmetz], Overzicht gewestelijke onderzoekingen inl. handel en nijverheid (Java en Mad.), I, Batavia 1909, p. 105—112; C. M. Pleyte, Het oud-Soendasche batikken, in zijn: De inl. nijverheid in West-Java, 2e Stuk, Batavia 1912, p. 87—90; G. P. Rouffaer, & Dr. H. H. Juynboll, De Batik-kunst in Ned.-Indië en haar geschiedenis, Utrecht 1914 (afl. 1—4 te Haarlem reeds verschenen in resp. 1900, '01, '04, '05; de geheele tekst afgesloten Nov. 1905; Holl. en Duitsche tekst, met 100 Platen); J. A. Loebèr Jr. Textiele versieringen in Ned. Indië (uitgave Koloniaal Instituut), Amsterdam 1914 (hierin p. 17—40 over batikken, en p. 41—45 over de nabootsing daarvan; geill.); J. E. Jasper en Mas Pirngadie, De inl. kunst-nijverheid in Ned.-Indië, III. De batikkunst, 's-Grav. 1916 (zeer rijk geïllustreerd); J. A. Loebèr Jr., Indische stofversiering (in De Gids, Sept. 1916, p. 545—557; bespreking van voorgaand werk).

G. P. R. (Sept. 1916)

BATIN. Oudste immigranten bevolking in Djambi. Zij zijn aan te merken als de eerste overheersers van het binnenland. De Batinbevolking komt in hoofdzaak voor in de landschappen Batin II, IV, VIII. Tjerman nan Gedang en Batin Pengambang van de controle-afdeeling *Sarolangang*, in Batin XXIV di oeloe van de controle-afd. *M^a. Têmbési* en in de landschappen Batin V, Batin IX en Loewaq (Batin) XVI van de controle-afdeeling *Bangko*. Bij de onderwerping van Djambi aan ons gezag vond men bij hen de volgende hoofden: 1e den têngganai (het familiehoofd), 2e den toewo këlêboe (het kamponghoofd, verkozen door de têngganais), 3e den Batin (het doesoenhoofd gekozen door de toewo këlêboe en de oudsten, uit de erfgenamen) met den algemeenen titel van Rio, met of zonder achtervoegsels, 4e den djênang (belastingaard, en ten slotte stedehouder van den Vorst), 5e den Radjo (den Vorst of een zijner bloedverwanten).

Literatuur: T. A. G. dl. XXI (1904) p. 973, XXII (1905) p. 331; Tijdschr. B. B. XXX (1906) p. 1.

BATIN. In de Lampongs een titel, die hoofden in het algemeen aanduidt. Het woord beteekent eigenlijk „rijk” en is dus als titel te vergelijken met het Maleische orangkaja. Een vergadering van de batins werd vroeger in de Lampongs parabatin genoemd, wat door verbastering werd proatin, thans de benaming van de rechtbanken in de Lampongs.

BATIPOEH. Landschap bestaande uit Batipoeh di Atas en Batipoeh di Baroeh, benoorden het meer van Singkarak (Sum. Westk.). Vroeger een regentschap; het behoorde toen tot de afdeeling Agam, doch is in 1865 vereenigd met de X Koto tot een afzonderlijke afdeeling (zie PADANG PANDJANG). Het landschap was in vroeger eeuwen zeer bekend als woonplaats van den Toean Gadang of „Tijger van Batipoeh”, een waardigheid ingesteld naast die der vier rijksgrouten van den Radjo Pagar Roejoeng

(L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, Meded. Enc. Bur. VIII, 1915). Batipoeh is de kern van het bij de reorganisatie ter Sum. Westk. van 1913 gevormde district van dien naam, dat met het distr. Padang Pandjang de onderafd. Pad. Pandjang vormt.

BATIPOEH en PARIAMAN. Deze afd. van het gewest Sum. Westkust is bij de gewest. reorg. van 1913 (Ind. Stb. 321) gevormd uit de twee vóór dien bestaande afdeelingen PARIAMAN (benedenlanden) en Batipoeh X Koto (bovenlanden); als standpl. van den Ass. Res. is Padang Pandjang aangewezen. De afd. is verdeeld in twee onderafdel.: Padang Pandjang en PARIAMAN (zie ald.). Zij had in 1913 een bevolking van $\pm$ 180.000 zielen.

BATIPOEH X KOTO. Zie BATIPOEH en PADANG PANDJANG.

BATJAN. Sultanaat, behoorende tot de residentie Ternate en onderhoorigheden en bestaande uit een groep van een 80 tal eilanden, eilandjes en rotsen, gelegen bewesten het zuidelijk schiereiland van Halmahera en daarvan gescheiden door straat Patiëntie. De voornaamste eilanden zijn: Batjan of Seki, Kasiroeta of groot Tawali, Mandioli, Obi of Batang lobang, Lata-Lata Besar en Ketjil.

In het gebied van het sultanaat ligt besloten een stuk rechtstreeks bestuurd gebied; het terrein van het fort Barneveld en de Christen kampong Laboeha met daartoe behorende gronden op het hoofdeiland Batjan. Het fort Barneveld huisvest geen troepen meer, doch nog slechts de te Laboeha gestationeerde gewapende politiedienaren.

De oppervlakte van het gebied van het sultanaat is volgens de marinekaart van den Molukscher Archipel 332150 H.A. of 60.3 G.M².

Volgens een in het laatst van 1909 gehouden telling bedroeg de bevolking van het Sultanaat 9021 zielen, verdeeld als volgt: hoofdeiland Batjan 6166, Obi 1044, Kasiroeta 435, Babi 307, Waindi 119, Mandioli 104, overige kleine eilanden samen 826. De bevolking is hoofdzakelijk een vlottende. Eigenlijke Batjanners waren er slechts $\pm$ 1300. Overigens bestond de bevolking uit Ternatanen, Tidoreezen, Boetonners, Badjoreezen, Talauereezen en Javanen. De Sultans-onderhoorigen zijn naar hun stand verdeeld in 1°. een soort adel, n.l. verwanten van den besturende Sultan, die den titel van „Danau” voeren en aanverwanten van vroegere sultans, die zich met vrouwen uit het volk vermengd hebben en „Ompoe” genoemd worden; 2°. districtshoofden of Bobato's, die de titels voeren van Kimelaha of Ngofamangira; 3° anak bala, de leden der volksklasse.

De bosschen in het Sultanaat zijn rijk aan damar en andere gommen. De damarcomplexen zijn in het bezit van den Sultan of door dezen aan familieleden als apanages afgestaan. De ingezamelde damar moet aan Sultan of apanagehouders tegen overeengekomen prijs afgeleverd worden. De Batjan Exploitatie Mij. (zie BATJAN EILAND) heeft zich de levering van de opbrengst dier damar complexen, voor zoover die niet reeds bij contract met den Sultan aan haar geleverd moest worden, tegen een vastgestelden prijs grootendeels weten te verzekeren door geldleeningen aan de apanagehouders. Voor zooveel dit mogelijk was, werd daaraan echter door het bestuur paal en perk gesteld. — In het algemeen is de Batjan Exploitatie Mij. in latere jaren wel eens een rem geweest voor den vooruitgang van het sultanaat, doordat bij het sluiten van het contract tusschen Maatschappij en Zelfbestuur te weinig rekening werd gehouden met de belangen van de

bevolking. Bij de wijziging en aanvulling van dat contract in 1910 kwam te dien aanzien verandering ten goede en kreeg o.a. de bevolking de beschikking over meer gronden voor de verwisseling en uitbreiding harer aanplantingen.

Het sultansbestuur wordt gevoerd door den sultan met zijne rijksgrooten en de distriktshoofden (Bobato's) 7 in getal, waarvan één den titel kimelaha voert en de overigen ngofamangira heeten. Daar de distrikten geen gevestigde bevolking bezitten, wonen alle distriktshoofden in kampong Moro en is de betrekking vrijwel eene sinecure. Als een herinnering aan de vroegere grootheid van den sultan bestaat er nog een ngofamangira Ombi. (Zie OBI). Een klein corps Kaboes, gekleed in lange gele kabaja en zwarten hoofddoek, betreft de wacht bij de sultans woning en de sultans gevangenis en doet ordonnansdiensten.

De betrekkingen tusschen het sultanaat en de Regeering worden thans beheerscht door de door het Zelfbestuur op 8 Juni 1910 afgelegde Korte Verklaring. In dat zelfde jaar is ook orde gesteld op de financiën van het landschap. Alle inkomsten van het sultanaat komen sedert dat jaar in delandschapskas. Met het oog op het in elkander grijpen van de bestuursbelangen der landschappen Ternate, Tidore en Batjan in verband met het door elkander liggen der grondgebieden, werden voorts de landschapskassen der drie sultanaten tot één gemeenschappelijke kas vereenigd. Het zelfbestuur van Batjan ontvangt uit die kas zijn „civiele lijst”.

Geschiedenis. Omtrent den oorsprong der bewoners en de oudste geschiedenis van het sultanaat is zeer weinig bekend. De veronderstelling ligt voor de hand, dat evenals de Ternatanen en Tidoreezen ook de Batjanners van het moedereiland Halmahera afkomstig zijn. Volgens de plaatselijke overlevering zou Bikoe, koning van Sigara (eiland Kasiroeta), op een reis door zijn gebied, in een bamboebosch 4 draken-eieren gevonden hebben, waaruit de eerste koningen van Batjan, Ternate en Tidore geboren werden. De koning van Batjan, als oudstgeborene, was de hoogste in rang. Deze overlevering, die door de sultans van Ternate en Tidore niet erkend wordt, wijkt eenigszins af van hetgeen Valentijn daaromtrent vertelt.

Wanneer de verschillende nederzettingen in het sultanaat Batjan zich onder één hoofd verzamelden, is niet bekend. Volgens Valentijn zouden de Batjanners in 1284 nog in het wilde geroofd hebben en omtrent 1322 hun eersten koning gekregen hebben, die zich Kolano Madhé d. i. vorst van het einde (der Molukken) noemde en met Ternate en Tidore het Motiverbond sloot. De eerste, die in de geschiedenis op den voorgrond treedt, is Sida Hasan, die in 1343 na de verbreking van het Motiverbond, Tidore hielp Makian aan den Ternataanschen koning te ontrukken. Kort daarop wordt hij echter door Ternate geslagen en vlucht naar zijne bergen. Als eerste mohamedaansche vorst, die den titel sultan aannam, wordt Zainalabidin in 1512 genoemd. Zijn opvolger Bajang Skroelaä weerde in 1525 de Portugeezen uit zijn gebied. Deze vestigden zich in 1558 op het tegenwoordige zuidelijke schiereiland van Batjan, dat toen, ook volgens Valentijn, nog een eiland op zich zelf was en Laboeha heette. Het noordelijke schiereiland was toen het eiland MBatjang (Valentijn noemt het Ombatjan), verbastert tot Batjan. (Zie BATJAN, eiland). Deze vestiging der Portugeezen geschiedde op verzoek van kampong Laboeha, die met haar hoofd, door Valen-

tijn mede als koning betiteld, door Nicolaas Nunges tot het christendom bekeerd was. Zij bouwden er een steenen vesting. Wanneer zij dat eiland wederom verlaten hebben blijkt niet. Vermoedelijk hebben zij zich later met hunne in 1575 van Ternate naar Tidore verdreven landgenooten vereenigd. In elk geval was het fort in 1609 door Spanjaarden bezet, toen de Nederlandsche onder-zeevoogd S. J. Hoen het veroverde en het den naam Barneveld gaf. De bezetting van Laboecha door de Portugeezen was voor den koning van Kasiroeta (Alwadin I) het sein om op het eiland 'MBatjang, vlak tegenover de Portugeesche versterking en aan de monding der Amasing rivier, eene nederzetting te vestigen, om de westerlingen behoorlijk in het oog te houden. Zoo ontstond de kampong Moro, die echter eerst onder Hollandsch bestuur tot over de Amasing op Laboecha zich uitbreidde en ten slotte de zetel van den sultan werd.

De opvolgers van Zainalabidin waren Bajang Skroelaä, Alwadin I, Noer Salaat, Ali, Alwadin II, Melkidin of Moesom, Kaitjili Mansoer, Hajatoedin Sjah Poetra Cornabe, Mohamad Sadik Sjah en Mohamad Oesman Sjah.

Door de verovering van het fort in 1609 waren de Hollanders feitelijk de meesters van het eiland Laboecha geworden, maar dat werd hun betwist door sultan Noer Salaat, die in 1627 met Laboehareezen en Spanjaarden een complot smeedde tot verjaging der Hollanders, welk plan echter mislukte en den Laboehareeschen belhamel het leven kostte. Sultan Ali gaf in 1653 aan Arnold de Vlaming vergunning tot uitroeiing der speerrijboomen in zijn gebied. De opvolger van Ali, Alwadin regeerde van 1660 tot 1706. Volgens Valentijn was deze een zeer laatdunkend vorst, die over wel 12000 onderdanen te beschikken had, zijn vlag niet voor de edele Compagnie wilde strijken en aanspraken maakte op de noordkust van Ceram en zelfs op eenige Papoesche eilanden. Hij grondde zijne aanspraken op Ceram op de omstandigheid, dat in 1465 een zoon van den toenmaligen koning van Batjan te Lissabatta orangkaja geweest was. Toen zijne rechten niet erkend werden, liet hij zijn kapitan laet 200 menschen van daar rooven. De kapitan laet werd echter door den Ambonschen Gouverneur gevangen genomen en naar Batavia verbannen. De Batjansche kroniek spreekt niet van deze gevangenneming, maar laat hem een reis naar Mekka maken. Het was deze Alwadin, die de toen reeds ontvolkte Obi groep aan de Compagnie verkocht. (Zie OBI). Op het einde zijner regeering brak een pokken-epidemie in Batjan uit, die wel tienduizend slachtoffers maakte. Zijn opvolger Melkidin of Moesom verergerde het verval door strengheid en willekeur. Van nu af aan waren de sultans feitelijk slechts praalzuchtige hoofden van een enkele armelijke kampong, wien alleen ter wille van de traditie nog hooge eer werd bewezen. De voorlaatste sultan Mohamad Sadik Sjah regeerde van 1862 tot 1889 en schafte in 1878 de slavernij in zijn gebied af. Na zijn dood werd het bestuur over het sultanaat opgedragen aan den controleur der afdeeling en de rijks grooten. Het Gouvernement dacht over eene opheffing van het sultanaat. De omstandigheid evenwel, dat de sultan het eiland Batjan in 1881 voor 75 jaren in erfpacht had uitgegeven, en de gerezen geschillen over de uitlegging van enkele bepalingen van het erfpaatscontract deden dat plan hangende blijven. Eerst in 1900 werd de tegenwoordige sultan, Oesman Sjah, oudste zoon van den vorigen sultan, als zoodanig verheven. Het door dezen aangegeane

politieke kontrakt werd in 1910 door de bekende „korte verklaring” vervangen.

Literatuur. Valentijn. Oud en nieuw Oost Indien. dl. 1. — P. Bleeker. Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel. Bat. 1856. — J. F. G. Brumund. Fragment mijner reize door de Molukko's. Bat. 1856. — P. v. d. Crab. De Moluksche eilanden. Bat. 1862. — H. A. Bernstein. Voorloopige mededeelingen nopens reizen in den Molukschen Archipel. Bat. 1864. — M. E. F. Elout. Journaal eener reis en bezoek aan de Batjan eilanden. 1881. — Idem. Iets over het rijk van Batjan. 1882. — Kol. Verslagen. — Meded. Enc. Bureau 1911, afl. I., blz. 3.

BATJAN of SEKI. Eiland in de Moluksche zee tusschen 0° 17' en 0° 55' Z.Br. en 127° 17' en 127° 54' O.L. ten westen van het zuidelijk schiereiland van Halmahera, waarvan het door Straat Patiëntie gescheiden is; het is 2366 K.M² groot en het belangrijkste van alle tot het gelijknamige sultanaat behoorende eilanden.

Batjan is blijkbaar ontstaan uit de — tamelijk recente — vereeniging van drie eilanden: het middelste, grootendeels uit oude leigesteenten bestaande, is het oudst en tevens het hoogst (de opgaven voor den G. Sibela loopen uiteen van 1900—2200 M); het noordelijke en het zuidoostelijke eiland zijn opgebouwd uit jonge eruptiva, die door nog jongere sèdimenten ten deele zijn overdekt. In het noordelijke deel is echter ook graniet als ondergrond aangetroffen. De drie gedeelten zijn duidelijk onderling afgescheiden door twee smalle alluviale strooken, die op diep-ingesneden baaien uitloopen: aan deze baaien zijn gelegen de dorpen Laboecha en Babang (in het westen, resp. oosten, der noordelijke strook) benevens Wajoeawa en Songa (in het westen, resp. oosten, der zuidelijke strook). Over de bedoelde strooken loopen ook de eenige wegen, die op het eiland te vinden zijn. Laboecha is de hoofdplaats. De riviertjes zijn uit den aard der zaak van weinig belang. Genoemd kunnen worden: de Amasing, de Sajoang en de Ajer besar in het noordelijke, de Bibinói en de Songa in het zuidelijke gedeelte. De voornaamste jong-vulkanische toppen zijn de Tepoek en de Sendapat (150 M). ten noorden, de Bibinói (300 M.) ten zuidoosten van de Sibela.

Van mineralen zijn aangetroffen enkele bruinkoollagen van inferieure kwaliteit en een geringe hoeveelheid koper en goud.

De heuvels en bergen van het eiland zijn grootendeels bedekt met bosschen, die goed timmerhout leveren en ook rijk zijn aan damar en andere gommen. Wilde notemuskat en kruidnagelboomen komen ook hier evenals bijna overal in de Molukken voor. Men treft er verder vrij belangrijke klapperaanplantingen aan langs de kusten en in het moerassige gedeelte ook sago-aanplantingen. Ook bamboe komt er voor, maar slechts de kleinere soorten, die speciaal gebruikt worden voor de vervaardiging van manden. Rijst en tabak worden slechts voor eigen gebruik en dan nog in zeer onvoldoende mate verbouwd. De fauna verschilt niet van die der andere Moluksche eilanden (herten, wilde zwijnen, papagaaien), behalve dat er nog — hoewel zeldzaam — een paradijsvogel (semeioptera Wallacei) voorkomt en de zwarte aap in groot aantal. De veestapel bestaande uit runderen, geiten en paarden is niet noemenswaard. De zeestraten Sambaki en Herberg, die het eiland Batjan van het eiland Kasiroeta scheiden, zijn rijk aan parelbanken, die echter niet naar behooren worden geëxploiteerd.

Het klimaat van het eiland wordt gezond genoemd, maar de ondervinding heeft anders geleerd; er heerscht nog al malaria.

Het aantal zielen bedraagt volgens de telling van einde 1909: 6166, waaronder 1314 Batjanners, (inheemsche bevolking), 643 Inl. Christenen en overigen een vlottende bevolking van Ternatanen, Tidoreezen, Boetonners, Badjoreezen, Talaureezen en Javanen. De Talaureezen en Javanen zijn op enkele uitzonderingen na contractkoelies der Batjan Exploitatie Maatschappij. De Ternatanen en Tidoreezen houden zich hoofdzakelijk bezig met het inzamelen van boschproducten; de overige bewoners met de vischvangst, den kleinen landbouw, de klappercultuur, het vervaardigen van vischnetten, bamboemanden en vlechtwerk.

Over den oorsprong der inheemsche bevolking zie onder BATJAN (Sultanaat) *geschiedenis*.

Op het eiland hebben herhaaldelijk particuliere ondernemingen hare krachten tot exploitatie beproefd; zóó sedert 1882 de Batjan maatschappij, later de daarvoor in de plaats gekomen Batjan-Exploitatie-maatschappij, die echter evenmin als de andere noemenswaardig winst behaalt. De bodem heet zeer vruchtbaar, maar nog nooit is goed onderzocht, voor welke cultuur zich die het best leent, en de noodzakelijke aanvoer van werkkrachten is altijd een groot bezwaar.

Zie over Batjan, behalve de werken over de Molukken van Bleeker, v. d. Crab en Von Rosenberg: Eene maatschappij tot ontginning van Batjan, Ind. Gids 1880, Dl. II.; M. E. F. Elout, Journaal eener reis en bezoek aan de Batjan-eilanden, Tijdschr. van Ned.-Indië 1881, II, en vooral Verbeek's Molukken-verslag p. 125, waar ook de overige literatuur te vinden is benevens de eerste geologische schetskaart van het eiland.

BATJANSCH. Te zamen met de Ombi- of Obi-eilanden, heeft Batjan eene taal gehad, die verwant is met het Soela'sch, Banggaisch en de Loinansche talen. De Ombi-eilanden zijn ontvolkt en Batjan is grotendeels overstroomd door ingevoerde arbeiders, die het op Java gebruikelijke Maleisch spreken, met Ternataansch vermengd. Het Batjansch kent consonantische sluiters; de constructie van den genitief is de „averechtsche”, ook waar Maleische of andere niet-oorspronkelijke woorden gebruikt worden, b.v. *soesoe mata* (tepel), *tangan ati* (handpalm), *losoeng anaka* (rijststamper). Door den zeer sterken invloed van het ingevoerde Maleisch is het Batjansch geworden tot eene mengtaal, zooals er geen tweede in de Molukken voorkomt.

Literatuur. N. Adriani & Alb. C. Kruyt, De Bare'esprekende Toradja's van Midden Celebes, III, 295-299.

BATOE. Maleisch woord, dat steen, rots beteekent en ook bij het optellen in gebruik is. Men vindt het woord vaak gebezigd in namen van plaatsen als bijvoegsel b.v. achter goenoeng (berg), poeloe (eiland), tanah (land) enz.

BATOE. Hoogdal der Brantas in de afdeeling Malang van de res. Pasoeroean, tusschen de zuidelijke helling van den Ardjoeno en den noordelijken voet van den Kawi. Dit breede, sawahrijke, dicht bevolkte dal gaat aan de oostzijde over in de lager liggende vlakke van Malang, terwijl het aan de westzijde door den bergmuur Radjégwési wordt begrensd, die het van het hooger gelegen hoogland van Bakir en Poedjon scheidt.

BATOE. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats, gelegen op het hoogland van dien

naam, vormende de meest westelijke onderafdeeling van de afdeeling Malang der residentie Pasoeroean. Zij omvat de districten Penanggoengan en Ngantang.

BATOE (OEDJOENG). I. Noordelijkste punt van Japara, (ook genoemd Tandjoeng Batoe) tegenover Poeloe Mandelike.

II. Een vrij steil voorgebergte, de grens vormende tusschen de onderafdeeling Pangkadjene der afdeeling Makasser en de onderafdeeling Barroe der afdeeling Boni, gouvernement Celebes en Ond.

BATOE BAPAHAT (= de uitgebeitelde rots). Een in de rotsen uitgehakte waterleiding uit den Hindoe-tijd, bij Soeroaso (Pad. bovenlanden), 4 K.M. ten Z.O. van Fort van der Capellen. De leiding, die water van de Sélo-rivier aftapte en naar Soeroaso voerde, is door de wortels van ficus-boomen (en door den bliksem?) gedeeltelijk vernield. Er zijn twee in den steen gebeitelde inscripties; het eene opschrift is in het gewone zgnd. Adityavarmanschrift, het andere bevat 13 regels in een waarschijnlijk Zuid-Indisch alfabet, verder nog niet in de Pad. bovenlanden aangetroffen (Oudh. Versl. 2de kw. 1912 bl. 46 No. 39). De romantische plek is in 1909 open gelegd en van een toegangsweg voorzien, die aan den linkeroever der Sélo, juist tegenover de ijzeren brug in den weg naar Soeroaso, begint.

BATOE BASOERAT (= beschreven steen).

I. De plek, waar te Pagar Roejoeng, 2 K.M. van Fort van der Capellen, de beschreven steenen uit den Hindoe-tijd staan, welke een soort van rijksieraden vormden voor de latere vorsten van Minangkabau te Pagar Roejoeng (zie Oudh. Versl. 2de kwa. 1912, bl. 42, No. 23—35).

II. Een negariaan den rechteroever der Kampar, onderafd. Bangkinang (zie ald.). Er is een pasang-grahan; de beschreven steen waaraan het dorp zijn naam ontleent, is in de rivier gestort en nog niet terug gevonden (Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 39 No. 9).

BATOE BATOE. Een onbelangrijk onderdistrict van het district Simpang Kiri, onderafdeeling Singkel, afdeeling Westkust van Atjèh, gelegen aan de Lae Batoe Batoe. De schaarsche bevolking is Mohammedaansch en van Pakpaksch bloed, dat echter niet onvermengd is. De taal ten minste is een Pakpaksch waarin talrijke Maleische, Alasseche en Atjèhsche woorden zijn overgenomen. Veeteelt heeft niet plaats, landbouw maar weinig. Inzameling van boschproducten is de hoofdbezigheid der langs de rivier verspreid wonende inboorlingen. Ook wordt uit de heidsche Pakpaklanden wel benzoë opgekocht, om die naar Singkel te verkoopen. Het landschap heeft eenige vermaardheid gekregen door het verzet van den radja. In 1904 toch onderwierpen zich de landschapshoofden langs Simpang Kiri en Simpang Kanan met uitzondering van den radja van Batoe Batoe. Deze stelde zich aan het hoofd van een partij met Pasi Blö en Batoe Batoe als centra, van waar uit te Singkel te plegen moordaanlagen en andere rustverstoringen werden op touw gezet. Den 22sten October 1904 werd het geducht versterkte Batoe Batoe door een colonne, die vanuit Boeloe sama over land daarheen was opgerukt, genomen. De radja, hoewel gewond, wist te ontkomen. Hij onderwierp zich 17 Sept. 1905; maar week Aug. 1908 opnieuw uit. Om hem te doen terugkeeren werd zijn oude vriend en wapenbroeder T. Bén Blang Pidië in den arm genomen, met het succes dat hij zich in begin 1909 wederom onderwierp. (Ypes: Dairi en Singkel. Tijds. Bat. Gen. 1907).

BATOE BATOE, ook wel **PANINTJONG** genaamd. Hoofdkampong van het district Mario ri-awa (Celebes), gelegen nabij den zuidwestelijken oever van het meer van Tempé.

BATOE BERTIKAM. (Doorstoken steen). Onder dezen naam is een steen bekend, rustende op een hoop kleinere steenen, die in zijn bovenste gedeelte een gat heeft dat door en door loopt en er uitziet, alsof het door een steek met een recht zwaard is veroorzaakt. Deze steenhoop ligt ruim één uur gaans Z.W. waarts van Fort Van der Capellen, en is bekend uit de legenden van Minangkabau.

BATOE BOEA. Berg op Boeroe, 1567 M. hoog, en door de bevolking als heilig beschouwd. Beschreven door K. Martin, Reisen i. d. Molukken, bl. 381—384.

BATOE BOELAT. Negari in Lintau (zie aldaar), Sumatra's Westkust.

BATOE BRAH of **BOEAI KENJANGAN**, marga met 6 doesoens en 1200 zielen — in Kroë; zie BLALAU.

BATOE EILANDEN. Een groep van 3 groote en 48 kleine eilanden, behoorende tot de eilandengroepen, die zich bewesten Sumatra, en in hoofdstrekking evenwijdig aan zijn lengte-as, uitstrekt. Deze groep, door de straat van Siberoet gescheiden van de Z.O.lijk gelegen Mentawai-eilanden, ligt tusschen 0° 10' N.B. en 0° 45' Z.B., en 97° 50' en 98° 35' O.L. De drie hoofdeilanden zijn Pini, Tanah Masa en Tanah Bala; zij zijn in het binnenland weinig bekend en slechts aan de kuststreken bevolkt, waar zich uitgestrekte klappertuinen bevinden. Tanah Masa en Tanah Bala worden gescheiden door een goed bevaarbare zeestraat, ruim 1 K.M. breed en 20 K.M. lang. Alle eilandjes in deze straat zijn evenals Tello en verscheidene andere kleinere eilanden, als Masin, Orasa en Sigogolo, één en al klappertuin. Tello is het meest bevolkte eiland, het heeft een oppervlakte van ongeveer 10 vierk. K.M.; de hoofdpl. Poelau Tello ligt op dit eiland; tot het Tello-groepje moeten verder gerekend worden: Marit, Lorang, Sipika, Pono en Sigata, welke groep, gelegen ten W. van Tanah Masa's noordpunt, met de eilanden Masa en Bai, die ten O. van Tanah Masa's N.punt liggen, de meest welvarende der Batoe-eilanden zijn. Op Tanah Masa loopt in de lengte-richting van het eiland een rug, welks hoogste punt ongeveer 250 M. is. Op Tanah Bala is een bodemverheffing tot ongeveer 300 M. en ook de eilanden van de Tello-groep hebben verheffingen tot ongev. 100 M. hoogte. De Batoe-eilanden hebben veel natuurschoon: heldere koraal-stranden met fraaie schelpen, zeetuinen, stille vaargeulen tusschen de eilanden, en aan de west-zijde scherpe koraalriffen, waarop de zware deining donderend breekt. Op het zuidelijkste eiland, Poelau Bodjo aan de straat van Siberoet, die alle stoomers uit Holland passeeren, staat een hooge vuurtoren; ook Sigata is van een vuurtoren voorzien.

De Batoe-eilanden zijn belangrijk geworden door de cultuur der cocos, die er welig tiert. Voor een groot deel is de copra-handel in handen van de talrijke Chinezen, die ter hoofdplaats Poelau Tello en aan de kusten der andere eilanden wonen, en van eenige Mohammedaan geworden Batoeërs, doordat deze twee categorieën de klappertuinen der inlanders in pand weten te krijgen of de producenten binden door voorschotten. Door het vormen van Inlandsche credietbanken zal aan de bestaande minder gewenschte toestanden een eind worden gemaakt. Ook heeft het bestuur den Chinezen, die onwettig gronden hadden „gekocht”, in 1912 aangezegd des-

gewenscht de betrokken gronden in erfpacht aan te vragen. De uitvoer van copra te Poelau Tello is zóo belangrijk geworden, dat de Paketvaartbooten deze plaats, die een volkomen veilige anker- en aanlegplaats aanbiedt, in regelde vaart aandoen. Vroeger werden ook de vogelnest-grotten op het eiland Tello verpacht, doch tegenwoordig heeft geen uitvoer van belang van zwaluwnestjes meer plaats. Hout is vooral op Tanah Masa en Tanah Bala in goede kwaliteiten voorhanden, doch de bevolking wil nog geen voordeel zien in de exploitatie ervan, zoodat men voor Gouvernementsbouwwerken het hout van Padang laat komen. Verschillende concessies tot houtaankap zijn in den laatsten tijd aangevraagd. In 1850 werd de schoenerbrik „Dolfijn” naar deze eilanden gezonden om er de orde te herstellen, daar de bevolking verzet tegen het bestuur had gepleegd. Sinds dien werd de orde niet verstoord; in 1913 werden directe belastingen ingevoerd.

De Batoe-eilanden vormen administratief een onderafdeeling der afdeeling Padang (met hoofdplaats Poelau-Tello, standplaats van een Civiel Gezaghebber) bestaande uit het district Poelau Batoe (Ind. Stb. 1913 no. 321). Ter hoofdplaats en op Sigata zijn zendelingen, wier scholen bloeien.

Van de oorspronkelijke bevolking der Batoe-eilanden is een klein aantal over: de zogenaamde Boeloearo-stammen. Uit één dezer stamt de „radja” af, een waardigheid tot nu toe erfelijk geweest in de familie van het tegenwoordig districtshoofd. Verder werden deze eilanden van Nias uit bevolkt (vgl. het slot van: „De Inlandsche Bestuurshoofden ter Sum. W. K.”, Koloniaal Tijdschrift 1913 no. 6. De belangrijkste plaatsen (eilanden) werden hier boven genoemd; de voornaamste is de nette hoofdplaats, waar verscheidene rijke Chinezen en Mohammedanen wonen.

BATOE KAHOE. Gewoonlijk Piek van Tabanan genoemd, hoogste top van het centrale bergland, 2370 M. hoog. Het is een onwerkzame vulkaankegel, met een ruimen, naar het Z.O. wijd geopenden topkrater, waaruit zich vroeger lavastroomen hebben uitgestort.

BATOE LANTEH, een niet meer werkzame vulkaan, ongeveer 1800 M. hoog, in het westelijke gedeelte van Soembawa.

BATOE MBOELAN. Zie ALASLANDEN.

BATOE NA DOEA. District (koeria) van de onderafdeeling Angkola en Sipirok der afdeeling Padang Sidimpoean van de residentie Tapanoei, met gelijknamige districtshoofdplaats, gelegen op korten afstand benoorden de afdeelingshoofdplaats Padang Sidimpoean aan den weg naar Sipirok.

BATOE SANGKAR, Inlandsche naam van Fort van der Capellen, (zie ald.).

BATOE TARA (zwarte steen), een klein eilandje ten N. van Lomblem, bij Junghuhn (Java III, 1231) Poeloe Komba genoemd, waarop een 550 M. hooge vulkaan, die dikwijls schijnt te werken (Tijdschr. v. N. I. I. 1850, 87 en 153; Tijdschr. Aardr. Gen. 1891. 258; Jaarb. Mijnw. 1908, 364).

BATOEAANGOS. Bergtop, zie CELEBES, (a. De Noordarm).

BATOEBARA. Stroomgebied van de rivier van dien naam, die in twee hoofdarmen, — de Batoebara kanan en kiri — in de Bataklanden ontspringt, en ten N. van Asahan met een diepte van 3 M. en een breedte van 120 tot 150 M. in zee valt. De bredere en diepere B. kiri behoort tot de bevaarbare rivieren; tot Lalang heeft zij eene gemiddelde diepte van 3,5 M., tot Limau Kapas van 3 M. Zij kan tot 1½ uur

roeiens voorbij Rawa bevaarbaar worden gemaakt voor prauwen van 20 kojang. Deze streken vormen eene onderafdeeling van de afd. Asahan v. h. Gt. O.kust van Sumatra, met de hoofdplaats Laboean Roekoe, die ingesloten ligt tusschen de onderafdeeling Padang en Bedagei der afdeeling Deli en Serdang ten N. en de onderafdeeling Asahan der gelijknamige afdeeling ten Z. Zij omvat het stroomgebied van de riviertjes Pagoerawan, Balaban, Gamboes en Balé of Salem. Het eigenlijke Batoebara was een confederatie van vijf staatjes, tot 1884 onderhoorigheden van Siak: de Soekoes Tanah datar, Lima poeloeh, Lima laras, Pasisir en de kampong Bogah. Aan het hoofd staan soekoe-hoofden (datoe's), die onder zich toegelaten hebben, over een of meer kampongs gesteld, door wier tusschenkomst alle bevelen aan de bevolking gegeven worden en die door sokongs worden bijgestaan. De landschappen Si Pare-Pare en Pagoerawan, die vroeger onder Asahan stonden, en Tandjoeng, behooren ook tot deze onderafdeeling en staan eveneens onder datoë's. Sedert 1888 en 1889 hebben de landschappen Tandjoeng kasau en Siantar, en sedert 1891 het Bataksche landschap Tanah Djawa het Nederl. oppergezag erkend, en zijn die streken voor zoover eerstgenoemd landschap betreft in 1907 bij de onderafdeeling Batoebara gevoegd, terwijl de beide andere landschappen vereenigd met nog eenige bewesten Batoebara gelegen Bataksche landschappen, sedert 1907 resp. 1912, de onderafdeeling Simeloengoen der afdeeling Simeloengoen en de Karolanden vormen. Zie De Scheemaker, Nota betreffende Batoebara. T. Bat. Gen. XVII (1869) blz. 461 vlg.; over de rivier Batoebara zie aldaar bl. 414 vlg.

BATOEDAA. District van de onderafdeeling Gorontalo der tot de Residentie Menado behorende Assistent-Residentie van dien naam met 8 kampongs en $\pm$ 7500 zielen, onder een Marsaleh (1e districtshoofd) gesteund door een 2e districtshoofd (Walaapoele) met standplaats Isimoe.

BATOEDAKA. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Posso der res. Menado, omvat een deel der Togian eil. (zie aldaar); bevolkingssterkte $\pm$ 2500 zielen.

BATOEDJADJAR. Artillerie-kampement op het westelijk deel van het plateau van Bandoeng, waar de artillerie van West-Java in den oostmoesson schietoefeningen houdt en waar de commissie van proefneming is gevestigd.

BATOEGADJAH. Hoogte, waarop het residentiehuis te Ambon gelegen is. Batoe Gadjah was het buitenverblijf van den Gouverneur Adriaan van der Stel (1701—1706) en volgende gouverneurs (vgl. P. H. van der Kemp. Het herstel van het Nederlandsch gezag in de Molukken in 1817 (Bijdragen tot de T. L. en Vk. van N. L., deel 65 en 66, 1911).

BATOEGADJAH. Landschap, behorende tot het district Tapoeng aan de Tapoeng Kiri, dat een deel uitmaakt van het zelfbesturend landschap Siak (Gouv. Oostk. v. Sum.). De bevolking is verdeeld in 4 soekoe's, elk onder een panghoeloe staande; een dezer hoofden is tevens bandahara, die het landschap naar buiten vertegenwoordigt. Zie H. A. Hijmans van Anrooy, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. XXX (1885) bl. 361. De gelijknamige hoofdkampong is een klein plaatsje op een ongev. 40 M. hoogen heuvel gelegen aan den rechteroever der Tapoeng kiri, die met de Tapoeng kanan de Siak-rivier vormt, en zelfs bij lagen waterstand voor vaartuigen van $2\frac{1}{2}$ voet diepgang bereikbaar is. Zie J. A. van Rijn van Alkemade, T. A. G. IIe Serie II (1885) m. u. a. bl. 208.

BATOEHIDEUNG (= zwarte steen), noordelijke, smalle kam van het Hondjè-gebergte, steil verrijzend uit straat Soenda, bij Java's 3e Punt, hoogste top 274 M.

BATOEHIDEUNG LOR, hoofdplaats van het district Tjibalieng, het zuidwesten der residentie Bantam op Java uitmakend. Het ligt op 155 M. hoogte aan den Oostvoet van het Hondjè-gebergte (zie aldaar).

BATOEL. Naam gegeven aan het district Mando-no, Oostkust van Celebes, behorende tot het landschap Banggai.

BATOEKLIANG. Sasaksch district van de onderafdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok. De plaats van den zelfden naam ligt aan den grooten weg van Ampenan, aan de Westkust van Lombok, naar Laboean Hadjie, aan de Oostkust van dat eiland, en is bekend uit de Lombok-expeditie (zie LOMBOK).

BATOELAPA. Zelfbesturend landschap op Celebes, behorende tot het voormalig bondgenootschap Masenrempoele, naar schatting groot 300 K.M², grenzende ten noorden aan Enrekang en Letta, ten oosten aan Kassa, ten zuiden aan Sawietto en ten westen aan straat Makasser. Het is verdeeld in de districten: Batoelappa; Talloempa-noewa, Patirowang en Pondjieng; Tapporang; Waroe; Pasolengang; Baraba; Wietoeëng; Boengieng, dat vroeger tot Sawietto behoorde, doch ongeveer een eeuw geleden aan Batoelappa werd afgegaan; en het vasalstaatje Lampa. De voornaamste rivier is de Boengieng, een tak der Sadang, die in het gebergte van Toradja ontspringt en in de baai van Boengieng uitwatert. Zij is tot $\pm 1\frac{1}{2}$ K.M. landwaarts in bevaarbaar voor inlandsche prauwen en tot Enrekang, op ongev. $22\frac{1}{2}$ K.M. voor sampans. De andere watertjes, die allen op den berg Tirasa ontspringen, zijn van geen belang. Het terrein is zwaar bergachtig, alleen langs de kusten in Boengieng vindt men een vrij groot vlak terrein. De voornaamste bergtoppen, ter hoogte van 470—1250 M. zijn Tirasa, Baroekekoe, Tamattee, Panenong, Ranja, Doekalang, Parisi en Patoempoe. De bevolking, op ongev. 3000 zielen geschat, is van Boegineeschen oorsprong, doch weinig actief. De landbouw bestaat er vooral in teelt van djagoeng, een weinig padi, aardvruchten, en aanplant van klappers en kemiri; ook wordt nog wat tabak, indigo en langa verbouwd. De bosschen leveren veel deugdzame timmerhout op. De visscherij is van weinig betekenis, evenals de nijverheid, die zich bepaalt tot het weven van grove doeken en het maken van matjes enz. van lontarbladeren. De handel is eveneens gering en hoofdzakelijk ruilhandel; koffie wordt uit Letta en Toradja aangebracht (gemiddeld 180000 K.G.) en onder den naam van Boengieng-koffie naar Makasser uitgevoerd. Aan het hoofd van het bestuur staat eene vorstin, met den titel Aroeng, op voordracht van den rijksraad (hadat) benoemd en ontslagen, welke uit den Soelewatang en 2 Pabitjaras, (Aroe Lampa, bestuurder van het vasalstaatje en Matowa Kalaoe) bestaat. Mindere hoofden zijn galarangs, matowas en djanangs, die door het kampongvolk gekozen en door den hadat aangesteld en ontslagen worden onder toezicht en goedkeuring der Europeesche besturende ambtenaren.

BATOELITJIN. Riviertje op Borneo's Zuid-Oostkust. Het stroomgebied vormde tot 1905 een zelfbesturend landschap van denzelfden naam. Zie ook TANAH BOEMBOE.

BATOEPOETÉ. (Witte steen). Rivier op de west-

kust van Celebes, grensrivier tusschen Soppeng ri adja en Maloese Tasi, en bij Oedjong Batoe-poeté in zee vallende. Een gelijknamige kampong ligt aan deze rivier.

BATOER. District van de afdeeling en het regentschap Bandjarnégara van de residentie Banjoemas, met gelijknamige districtshoofdplaats, aan den voet van den Goenoeng Petarangan. Het district vormt den uitersten oosthoek van genoemd gewest. Onder zijne merkwaardigheden behooren het meertje Telaga Dringoe, de Soemoer Djolo Toendo (zie voor beide DIENG) en het beruchte Doodendal (Zie DOODENDAL). Van uit de districtshoofdplaats Batoer, 1624 M. boven den zeespiegel gelegen, een welvarend plaatsje, waar veel Chinezen gevestigd zijn, die zich in hoofdzaak bezighouden met het opkopen en verwerken van Javaansche tabak, leidt een goede weg naar het plateau van het Diëng-gebergte, en daarom heeft het bezoek aan dat plateau meestal van Batoer uit plaats. Behalve inlandsche tabak, worden in het district Batoer ook veel Europeesche groenten gekweekt. Het district heeft eene oppervlakte van 158 K.M², en telde einde 1905 51 desa's met 42.000 bew. w.o. 5 Europeanen en 700 Chinezen.

BATOER. Vulkaan in het Oosten van Bali; verheft zich, 1500 M. hoog, ongeveer in het midden van een eenigszins elliptischen en geheel gesloten ringwal met assen van 15 en 10 K.M., waarvan het hoogste punt, 1660 M, in het N.W. gelegen is. In de caldera ligt, ten O. van den vulkaankegel, het vrij groote meer Danau Batoer; dit heeft een langgestreken tamelijk onregelmatigen vorm, waarvan de N.Z. loopende grootste lengte 5 K.M. en de grootste breedte meer naar de zuidzijde ruim 2½ K.M. bedraagt. De berg, die nog niet lang geleden (1905) een eruptie had, waarbij vele lavastroomten werden gevormd, heeft twee steile toppen, elk met een diepen krater. Er liggen verschillende dorpen langs het meer, in de caldera en aan den ringwal; de voornaamste zijn Batoer (met een bekende tempel) en Kintamani. De eerste bestijging van den top Batoer had plaats in 1906 door W. O. J. Nieuwenkamp, die daarvan een uitvoerige beschrijving leverde in het Tijdschrift v. h. Aardrijksk. Gen. 1908, verlucht door eenige pentekeningen, o.a. van den geheelen ketel, die echter in vele opzichten niet overeenkomt met de schetskaart op plaat XLIII in het Jaarverslag 1912 van den Topografischen Dienst. In 1857 werd de ringwal bereikt door P. L. van Bloemen Waanders; zie Petermanns Mitteilungen 1864, 145 (beschreven door Zollinger) en Bijdragen t. d. Taal- Land- en Volkenk. 3e serie I (1866), 497.

BATOE RADJA. Hoofdpl. der afdeeling Ogan- en Koming-oeloe (residentie Palembang), zetel van den ass.-resident, en v. h. districtshoofd v. h. gelijknamige district, alsmede van het hoofd der marga Bindoeng Langit Lawang Koelon. De plaats ligt op een hoogte van 45 M. boven zee aan den linkeroever der Oganrivier, ongeveer waar deze de Ajer Langkajap opneemt. Het aantal inwoners bedraagt 1538 inlanders, eenige Europeanen en 50 Chinezen, die in een afzonderlijke wijk wonen. Op den tegenoverliggenden oever vindt men een kalksteenrots van dien naam, welke bij niet te lagen waterstand onder water staat. Er is van uit Palembang op deze plaats een vrij geregelde vaart van twee hekwielers (van 2½ voet diepgang), die gedurende het grootste deel van het jaar tot hier kunnen opvaren; er wordt een levendige kleinhandel gedreven; alle handelsgoederen voor- en van de Boven Ogan en Boven Koming worden hier

aan- en afgevoerd; er wordt jaarlijks voor een waarde van f 300.000 — aan landbouwproducten en van f 75.000 — aan boschproducten te Batoeradja verscheept. De plaats is door goede, voor auto's berijdbare, landwegen verbonden met Palembang (196 K.M.), Moeara Enim (89 K.M.), Moeara Doea (78 K.M.) en Loebok Batang (13 K.M.), terwijl de rechtstreeksche verbindingsweg met Martapoera (aan de Komingrivier) eveneens op het punt staat voor autoverkeer te worden gereed gemaakt. In 1857 bestond hier een militaire post (op een heuvel, dicht bij de tegenwoordige assistent-residentswoning), die echter in 1863 reeds werd ingetrokken; vóór 1906 was het de standplaats van den controleur van Oganoele en Enim; de naam Batoe radja komt bij meerdere doesoens in Palembang en Benkoelen voor.

BATOERETNO. Zuidelijkste (Mangkoenegaransche) district van de onderafdeeling Wonogiri, afdeeling en residentie Soerakarta. Het district met gelijknamige hoofdplaats telt 5 onderdistricten, met name Tirtomôjô, Batoerêtnô, Ngeromoko, Pratijsmantôrô en Giritontrô en had einde 1905 een bevolking van 110.000 zielen, waarvan 160 Chinezen. Het is het eenige district der residentie, dat aan zee (den Indischen oceaan) grenst.

BATOETOE. Naam op de Aroe-eilanden van *Ailuroides melanotis*, een Speelvogel; deze soort wordt nergens anders gevonden; op Nieuw-Guinea en in Australië komen nog een paar andere soorten voor. De speelvogels zijn naverwant met de paradijsvogels; zij leven meer op den grond en bouwen in den paartijd luthoven, die zij opsiëren met allerlei blinkende of fraai gekleurde voorwerpen, als steentjes, schelpjes etc. De naam is geluidsna bootsing. Hij is van boven groen, met zwarten, bruinevlekten bovenkop en geelbruine onderzijde.

BATOE-TOELIS. Kampong nabij Buitenzorg, waar men een beschreven steen in het Oud-Soendaneesch vindt, Padjadjaran vermeldende en gedateerd 1355 çaka; daarnaast een steen met afdraken van twee voetzolen. Op eenigen afstand twee ruwe Polynesische beelden; naar drie zijden verder de overblijfselen van de muren van Padjadjaran, o.a. te Lawang Gintoeng. Zie o.a. De Haan, Priangan II (1911) p. 231 en 783 en Pleyte, Het jaartal op den Batoe-toelis nabij Buitenzorg, Tijdschr. Bat. Gen. 53 (1911) p. 155—163 en 183—187.

BATOK. Een der jongere eruptiekegels, die zich uit de zandzee van den Tengger (zie aldaar) verheffen; de vorm is zeer regelmatig, doch eigenaardig is dat op den top geen krater te vinden is, maar alleen een onbeduidende inzinking.

BATOK LAOET (IKAN). Zie JUFFERVISCHEN.

BATTAM. Zie BATAM (ARCHIPEL).

BAUD (GUILLAUME LOUIS). Geb. 27 Dec. 1801 te 's-Gravenhage, trad in 1823 in Indischen dienst, waar hij als secretaris der residentie Kedoe (1830), als resident van Kediri (1833) en van Semarang (1838) en sedert 1841 als Directeur der cultures grooten diensten aan den lande bewees. In 1845 ging hij met verlof naar Nederland en werd op 21 Nov. 1848 tot Minister van Koloniën benoemd, doch legde dit ambt reeds in Juni 1849 neder, tengevolge van een verschil van meening tusschen hem en zijne ambtgenooten over de gedragslijn, tegenover de Handelsmaatschappij bij het verstrijken van het consignatiecontract te volgen. Niet lang na zijn aftreden als Minister werd hij tot Staatsraad in buitengewonen dienst benoemd. In 1867 werd hij tot Kon. commiss-

saris bij de Handelsmaatschappij aangesteld, en bleef 5 jaar als zoodanig werkzaam. Hij overleed te 's-Gravenhage 5 Jan. 1891. Zie Guil. Louis Baud door H. D. Levysohn Norman in Eigen Haard. 1891. bl. 694 vlg.

BAUD (JEAN CHRÉTIEN). Een der meest betekenende Nederl.-Indische staatslieden, die èn als hoofd van het bestuur in Indië, èn als Minister van Koloniën grooten invloed op het lot van Ned.-Indië heeft uitgeoefend. Geboren te 's-Gravenhage den 23 Oct. 1789 trad hij reeds in 1804 als cadet-surnummerair bij de marine in dienst, werd in 1810 tot waarnemend secretaris bij den benoemden G.-G. Janssens aangesteld en vertrok met dezen naar Java, waar hij in 1811 bij den burgerlijken dienst overging, en getuige was van de hervormingen, door Raffles en de Commissarissen-Generaal op Java ingevoerd. Als Algemeen Secretaris stond hij sedert 12 Jan. 1819 Van der Capellen ter zijde, doch werd reeds 23 Aug. 1821 als zoodanig op zijn verzoek ontslagen, daar hij naar Nederland wilde terugkeeren. Daar maakte hij zich o. a. verdienstelijk bij de oprichting der Ned. Handelsmaatschappij, waarin hij, als lid en secretaris der commissie, aan het ontwerpen der „artikelen van overeenkomst” groot aandeel had (1824). Bij het oprichten van het Ministerie van Nationale Nijverheid en Koloniën werd Baud in datzelfde jaar daarbij benoemd tot Directeur voor de zaken der O.-I. bezittingen, terwijl hij in 1825, toen het beheer der Marine bij dat Ministerie werd gevoegd, als Directeur voor de zaken van koloniën ook de West-Indische koloniën onder zijne leiding kreeg. Daar werkte hij samen met den Minister Elout, maar verleende ook na het aftreden van dezen bewindsman onder diens opvolgers zijn hulp tot de invoering van het cultuurstelsel van Van den Bosch. Toen deze naar het moederland wilde terugkeeren, viel de keuze des Konings op Baud, en werd hij uitgenoodigd eene zending naar Ned.-Indië op zich te nemen, met het doel den Gouv.-Gen. de gelegenheid te geven spoedig naar Nederland terug te keeren. In afwachting van 's Konings nadere beschikking, zou hij het bestuur uit handen van Van den Bosch overnemen en inmiddels zorgen voor de ongekrenkte handhaving van de inrichtingen, door dezen tot stand gebracht. Baud verklaarde zich daartoe bereid gedurende een zeer korten en vooraf bepaalden tijd, die op hoogstens 2 jaar gesteld werd. Den 23 Jan. 1833 trad hij op als Vice-President der Hooge Regering, in welke betrekking hij de werkzaamheden vervulde, overeenkomende met die van eenen Luitenant-Gouv.-Generaal: het bijwonen der vergaderingen van de Regering, het bekleeden van het voorzitterschap, telkens wanneer de Gouv.-Gen. niet tegenwoordig was, en eindelijk het voorbereiden der behoorlijke afdoening van alle zoogenaamde dagelijksche zaken, vóór dat deze aan de beslissing van den Gouv.-Gen. werden onderworpen. Nadat Van den Bosch op 27 Juni 1833 de waardigheid van Commissaris-Generaal had aanvaard, trad Baud den 2en Juli als Gouverneur-Generaal *ad interim* op, en stond als zoodanig eerst onder Van den Bosch, en later na diens vertrek (2 Febr. 1834) alleen aan het hoofd der Indische Regering. Met getrouwheid volbracht hij de hem opgedragen taak. Zijn naam is onafscheidelijk verbonden aan de consequente uitbreiding der grondbeginselen van het stelsel door Van den Bosch ontworpen, al liet hij geene gelegenheid voorbijgaan om de bezwaren, aan dat stelsel verbonden zooveel mogelijk te temperen.

Niettegenstaande den aandrang uit Nederland,

o. a. ook door Van den Bosch als Minister van Koloniën, aangewend om Baud over te halen zijn verblijf in Ned.-Indië te verlengen, wenschte deze niet langer aan het hoofd van het bestuur aldaar te staan, dan gedurende eenige maanden, die gevorderd mochten zijn om eenen opvolger de noodige inlichtingen te verschaffen. Als die opvolger werd de Generaal De Eerens aangewezen, die echter aanvankelijk (sedert 5 Maart 1835) slechts als Luit.-Gouv.-Generaal onder Baud werkzaam was, totdat deze den 29 Febr. 1836 het bewind nederlegde en naar Nederland terugkeerde. Daar werd hem, die reeds spoedig na zijn terugkomst tot Staatsraad in buitengewonen dienst benoemd was (3 Oct. 1836), den 13 Juni 1838 zitting in den Raad v. State verleend, nadat hij reeds bij zijne benoeming tot Staatsraad in buitengew. dienst in betrekking gesteld was tot den Minister, die verplicht was het advies van Baud in te winnen omtrent alle punten van koloniale wetgeving en algemeen bestuur, mitsgaders omtrent alle verordeningen, voorschriften en bepalingen, rakende de algemeene koloniale belangen, voor zooverre die in het moederland een onderwerp van behandeling zouden uitmaken.

Tengevolge van de verwerping van het wetsvoorstel om op de overzeesche bezittingen eene schuld te vestigen van f 56.000.000, verzocht V. d. Bosch zijn eervol ontslag, dat hem bij Kon. Besluit van 25 Dec. 1839 verleend werd, terwijl Baud bij datzelfde besluit met ingang van 1 Januari 1840 tot Minister van Koloniën *ad interim* benoemd werd, wat gevolgd werd op 21 Juli 1840 door zijne benoeming tot Minister van Marine en van Koloniën, met ingang van 10 Aug. 1840, en na de afscheiding van Marine van dat Departement door zijne aanstelling tot Minister van Koloniën (23 Oct. 1841) met ingang van 1 Jan. 1841. In deze betrekkingen betoonde hij zich een bij uitstek bekwaam staatsman, die echter volstrekt vasthield aan het beginsel, dat de eenhoofdige regeering de eenige is, die past voor koloniën en overzeesche bezittingen, welke de hoofdstoffen in zich bevatten van een zelfstandig bestaan, terwijl naar zijne meening het verlies dier koloniën een dreigend gevaar werd, wanneer in deze de zoogen. constitutioneele begrippen heerschten en aan die begrippen werd toegestaan zich in de koloniën te doen gelden. Eenheid in beslissing en eenheid in uitvoering waren naar zijne overtuiging de hoofdvereischen van elk koloniaal regeeringsstelsel, waarop zoo min mogelijk inbreuk moest worden gemaakt. Aan den eenen kant koesterde hij dus de innige overtuiging, dat zoolang men de bestaande Aziatische vormen van bestuur op Java wilde behouden en deze dienstbaar maken aan de instandhouding van een stelsel van gedwongen arbeid, de eenige hefboom kon zijn alleenheerschings, die men in geen opzicht verzwakken of verkorten moest. Doch daarentegen was hij evenzeer overtuigd van de waarheid, dat eene autocratische regeering, om duurzaam te zijn, de driften en hartstochten aan banden moet weten te leggen van de ambtenaren, door haar als werktuigen gebruikt, behoorende de autocraat de groote macht, welke hij verplicht was op zijne beurt aan zijne vele ondergeschikten af te staan, wijselijk, ter voorkoming van misbruik, te omringen met eigenaardige waarborgen, welke evenwel met het (autocratische) regeeringsstelsel in harmonie moesten zijn.

Vele en gewichtige maatregelen werden tijdens het Ministerie van Baud genomen. Wij noemen hier slechts de regeling van de betrekkingen tusschen de Regeering en de Handelsmaatschappij door de zoogenaamde Consignatie- en Kapitalisatiecontracten

(Zie **HANDELMAATSCHAPPIJ**), de instelling der commissie tot onderzoek der remises, de regeling van de opleiding der ambtenaren voor Ned.-Indië (Zie **OPLEIDING VAN AMBTENAREN**), de regeling van het Indische muntwezen (Zie **MUNTWEZEN**), de verbetering in sommige Gouvts-cultures aangebracht, en de terugtrekking van het Ned. gezag uit een groot gedeelte van de Oostkust van Sumatra. Tengevolge van de politieke gebeurtenissen van 1848 diende het Ministerie, waartoe Baud behoorde, den 15den Maart van dat jaar zijn ontslag in, dat den 25sten daaropvolgende verleend werd. In 1850 werd Baud in het hoofdkiesdistrict Rotterdam tot lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal gekozen, en nam in September zitting. Toen Duymaer v. Twist in 1850 werd aangezocht de betrekking van Gouv.-Generaal te bekleeden, bood Baud, die reeds herhaaldelijk tegen oprijding en overdrijving van het cultuurstelsel had gewaarschuwd, maar de vrees koesterde gedurende zijn langdurig bestuur wellicht niet genoeg in die richting gedaan te hebben, geheel belangeloos aan om den Gouv.-Generaal naar Indië te vergezellen, ten einde dezen bij zijn taak behulpzaam te zijn. (Zie nadere bijzonderheden bij P. A. v. d. Lith, Levensbericht van Mr. A. J. Duymaer Van Twist, Levensber. Maatschapp. v. Letterk. 1891 bl. 48 vlg.). Dit aanbod werd niet aangenomen. Baud bleef lid van de tweede Kamer tot Sept. 1858, en nam als zoodanig o. a. in hooge mate deel aan de schriftelijke en mondelinge behandeling van het Reglement op het beleid der Regeering, waarop hij grooten invloed uitoefende. Ook in andere opzichten zooals door de oprichting van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde te Delft (thans te 's-Gravenhage), en als voorzitter van de Commissie voor de emancipatie der slaven, toonde hij zijne groote belangstelling in koloniale aangelegenheden. Toenemende ziekte dwong hem zijn ontslag als lid der Kamer te nemen; nog geen jaar daarna (27 Juni 1859) overleed hij.

Behalve enkele naamloze artikelen in De Nederlander, verschenen van de hand van Baud eene brochure: Het ontslag van J. D. Kruseman als Dir.-gen. van financiën in N.-Indië, 's-Hage 1848, en in de Bijdr. t. t. l. en vlk. Dl. I (1853) twee opstellen: Palembang in 1811 en 1812, en de zeer belangrijke Proeve eener geschiedenis van den handel en het verbruik van opium in N.-I., en in hetzelfde Tijdschrift, N. volgr. Dl. III (1860) De Bandjermasinsche afschuwelijkheid. Zie over Baud: Jean Chrétien Baud geschetst door Mr. P. Mijer, Utr. 1878, en v. Rhede v. d. Kloot, De Gouv.-Gen. 's-Grav. 1891.

BAVIAAN (ZWARTE), *Cynopithecus niger* Desm., bewoont Noord- en Centraal-Celebes en Batjan (inlandsche naam in Gorontalo *dihé*, op Batjan *jakis*), maar is op dit laatste eiland waarschijnlijk ingevoerd. Het geslacht *Cynopithecus* behoort tot de familie der *Cercopithecidae* (zie **MEERKATEN**) en vormt een overgang van het geslacht *Macacus* (zie **JAVAANSCH AAP**) tot de echte bavianen (*Papio*), die Afrika bewonen. Evenals deze laatste heeft *Cynopithecus* een paar overlangs loopende beenlijsten op den snoet, maar de neusgaten zijn niet eindstandig geplaatst, zooals bij de bavianen het geval is. Men onderscheidt gewoonlijk slechts één soort, *C. niger* (*nigrescens* Temm.), een geheel zwart gekleurde aap, met een tot een vleezigen knobbel gereduceerde staart en met gekuifden kop. Jonge dieren zijn bruin van kleur. Het dier leeft in kleine troepen in de bosschen.

BAWAL (IKAN). Hiermede worden vischsoorten

aangeduid uit de familie der *Stromateidae* behoorende tot de *Percesoces*. (zie **VISSCHEN**).

BAWANG. District van de controle-afdeeling Soenali, afdeeling en regentschap Batang van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats. Het heeft een oppervlakte van ruim 1800 K.M². en heeft 3 onderdistricten met 54 desa's; het telde in 1905 ± 35000 bewoners, waaronder een 20-tal Europeanen en een 60-tal Chinezen.

BAWANG (JAV.). Zie **MANGIFERA FOETIDA**.

BAWANG. Zie **ALLIUM**.

BAWANG BRODJOL (JAV.). Zie **CRINUM ASIATICUM**.

BAWANG KETJIL. Zie **ALLIUM**.

BAWANG MERAH. Zie **ALLIUM**.

BAWANG ONTJANG. Zie **ALLIUM**.

BAWANG POETIH. Zie **ALLIUM**.

BAWANG ROEMPOET. Zie **ALLIUM**.

BAWANG TJINA. Zie **ALLIUM**.

BAWANGIO (VLAKTE VAN) in het stroomgebied der Bone, in Gorontalo. Zie **CELEBES** en **BONE**.

BAWEAN. Eiland in de Java zee, recht noord van het Westgat van straat Madoera, tusschen 5° 34' en 5° 52' Z.B. en 112° 34' en 112° 44' O.L., behoorende administratief tot de residentie Soerabaja, waarvan het een controle-afdeeling uitmaakt, die uit één district met 2 onderafdeelingen en 63 desa's bestaat. De controleur is gevestigd op de hoofdplaats Sangkapoera, welke plaats een geregelde stoomvaartverbinding heeft, daar de stoombooten der Paketvaart van Soerabaja naar Bandjermasin ze aandoen. De kust van het eiland is overal omgeven door een strandrui van meest 500 tot 1000 M. breedte. Het grootste deel van het eiland, dat 200 K.M.² oppervlakte heeft, wordt ingenomen door een vulkaanruïne; de hoogste toppen daarvan staan op een naar het noorden geopenden kraterwal in het centrum des eilands (hoogste punt G. Besar, 656 M.). In de wijde opening ligt een kleinere krater, waarvan de bodem wordt ingenomen door het meer Telaga Kastobo, 600 M. lang en 400 breed, met een diepte tot 139 M., dus grooter dan een der Javaansche kratermeren, voor zoover die gemeten zijn. Diepe enge ravijnen loopen tusschen de talrijke ribben van het gebergte, waarop vele voortoppen staan. Het is grootendeels met bosch en kreupelhout begroeid; op de hogere deelen zijn nog zware wouden, maar in 't algemeen is het bosch licht, een gevolg van den rooibouw; waar deze geregeld gedreven wordt, liggen de velden acht jaar braak, na één oogst van bergrijst, en bedekken zich dan met gras of met schraal struikgewas, waarin verwilderde runderen zwerven, die alleen worden opgevangen, wanneer men ze slachten of verkoopen wil.

Volgens de overleveringen zou Bawéan oorspronkelijk onder een onafhankelijkheidensch opperhoofd hebben gestaan, die bij de Madoereezzen den naam van Ratoe Babi (Varkenskoning) zou hebben gekregen, waarnaar het eiland Poeloe Babian, later in Bawéan verbasterd, genoemd werd! De naam Bawéan is vaak weder in Baviaan verbasterd, een andere naam voor het eiland is Poeloe Loebak. Bawéan kwam later onder Mataram, werd in 1743 aan de O.I. Comp. afgestaan, die er een boekhouder plaatste; na de opheffing der Comp. werd het een district van Soerabaja en in 1834 tot assistent-residentie verheven; in 1900 werd het een contrôle-afdeeling onder de afdeeling Grisee. In 1911 werd bepaald, dat de functiën van controleur dezer contrôle-afdeeling tijdelijk kunnen opgedragen worden aan een civielen gezaghebber bij het B. B.

Het zielental bedroeg eind 1905 ruim 42000 zielen waaronder slechts 7 Europeanen. De inlandsche bevolking heeft veel overeenkomst met de Madoerezen; de Madoereesche taal is er dan ook de meest gebruikelijke. Zij houden zich voornamelijk bezig met den handel, daar het eiland niet in de behoeften der vrij talrijke bevolking kan voorzien. Een belangrijk deel der mannelijke bevolking is dan ook een groot deel van het jaar afwezig, om in bijna alle deelen van den Indischen archipel handel te drijven of, vooral in Singapore en in Deli als koelie te dienen; ze staan er bekend als Bojans (Engelsche verbastering van boedjang, los werkman). Ofschoon de sawahs in het vlakke land zeer vruchtbaar zijn en soms zeer hooge prijzen bedingen, wordt weinig zorg aan de bebouwing gewijd, die meest aan vrouwen wordt overgelaten, daar de mannelijke bewoners den oogsttijd niet afwachten, maar op Java den maaltijd aan de suikerfabrieken medemaken. De vischvangst is een belangrijke tak van bestaan voor de bevolking; aan het strand vindt men verscheidene vischdrogerijen. Visschersprauwen worden veel op het eiland vervaardigd; de voornaamste uitvoerartikelen zijn legmatjes van pandan, slendangs en sarongs, welke laatste in geheel Oost-Indië zeer gezocht zijn; vele eilanden drijven op Java handel in deze artikelen. De meeste en grootste dorpen liggen aan de kusten en in het terrein ten N.W. der hoofdplaats Sangkapoera. De volkrijkste kampong is Daoen aan de oostkust, de welvarendste zijn Tambak en Dipangga aan de noordkust, waar ook welgestelde kooplieden wonen. In Dipangga wordt Javaansch gesproken, in alle andere dorpen hoofdzakelijk Madoereesch.

Eenige kleine eilandjes worden in de nabijheid van Bawéan aangetroffen, van welke het 100 M. hooge Poeloe Gili aan de oostkust het grootste is, dat door eenige gezinnen bewoond wordt, die zich met de tripang-visscherij bezighouden. Ook liggen om Bawéan een aantal atolriffen. Eenige voormalige eilandjes zijn thans door smalle aangeslibde landengten met Bawéan verbonden en steken knotsvormig in zee uit.

Literatuur: Tijdschr. Aardr. Gen. 2e Ser. IX (1892), bl. 33 vlg. met kaart; Tijdschr. v. N.-I. 1866 I, bl. 217; id., 1874 I, bl. 249 vlg. en 417 vlg.; Tijdschr. Nijv. en Landb. in N.-I. Dl LXX, 1905, blz. 2; Tijdschr. Binn. Bestuur, Dl. 31, 1906, blz. 231.

BAWEN. Onderdistrict en hoofdplaats in het district Ambarawa, in de afdeeling Salatiga van de res. Semarang, waar de groote weg, die van Semarang zuidwaarts voert, zich splitst in een tak over Salatiga naar de Vorstenlanden en een tak over Ambarawa naar Kedoe. Een weinig ten Z.W. van dit plaatsje ligt de als zoodanig opgeheven vesting Willem I.

BAWOEI, B. DAHAK, B. RIMBA. Zie ZWIJNEN.

BAWON (IKAN). Zie VALLEN.

BAZAR. Zie PASAR.

BAZARBATOE-NOTEN. Zie CORYPHA.

BEADJOE'S. Zie DAJAKS en BIADJOE'S.

BEANG. Zie PASAR BEANG.

BEBAKENING. De oorspronkelijke bebakening bestond in Nederlandsch-Indië uit vaste bakens, gedeeltelijk uit tijdelijke materialen, doch ook gedeeltelijk duurzaam gebouwd. Deze werden echter omstreeks 1860 bijna geheel door drijvende bakenmerken vervangen. Wel werden sedert en vooral ook in de laatste jaren schroefpaalbakens bijgebouwd, doch hoofdzaak blijft nog de drijvende bebakening.

Daargelaten de kleine boeien voor rivierbepaking gebruikt, werden tot 1892 bijna alleen Herberts

bakentonnen gebezigd; daarna werd overgegaan tot aanmaak in N.-I. van verschillende stalen boeien, die ook in Nederland kort te voren waren ingevoerd.

Omtrent de gasboeien, zie onder KUSTVERLICHTING.

De beginselen op het internationaal maritiem congres, in 1889 gehouden te Washington, aangenomen gelden thans ook voor N. I., met dien verstande dat spitse tonnen rood en stompe tonnen zwart geschilderd worden.

De zorg voor de bebakening is aan de havenmeesters opgedragen. Behalve door plaatselijke hulpmiddelen wordt zij onderhouden door de bebakeningsvaartuigen (zie onder KUSTVERLICHTING). Ook de gouvernementsmarine verleent daarbij hulp.

Het navolgende stelsel van betonnen is voor de vaarwaters in den Ned.-O.I. Archipel van kracht: S. B. of B. B. tonnenkant van het vaarwater wordt gerekend voor een binnenkomend schip of voor een schip in de hoofdrichting van den vloedstroom varende.

Spitse tonnen liggen altijd aan S. B.-zijde van het vaarwater en zijn rood geschilderd.

Stompe tonnen liggen altijd aan B. B.-zijde van het vaarwater en zijn zwart geschilderd.

Kogeltonnen dienen om de scheiding van twee vaarwaters of om een ondiepte middenvaarwaters aan te geven en zijn rood en zwart horizontaal gestreept, behalve wanneer zij liggen tusschen tonnen van denzelfden vorm en kleur; zij zijn dan geheel overeenkomstig deze geschilderd. Kogeltonnen zijn altijd, de overige in bijzondere gevallen, van topteekens voorzien.

Verkenningstonnen liggen buiten het zeegat. De verkenningstonnen en in het algemeen die tonnen, welke niet dienen voor de bebakening van vaarwaters, blijven voorloopig zooals zij thans zijn.

Wrakken worden aangeduid door groen geschilderde spitse of stompe tonnen, naar gelang het wrak aan S.B.- of B.B.-zijde van het vaarwater ligt. Licht het wrak midden-vaarwaters, dan wordt het aangeduid door een stompe ton aan S. B. en door een spitse ton aan B. B.

- Topteekens van tonnen en bakens zijn:
 - een ruit ter aanduiding van den buitenkant (zeezijde) eener bank;
 - een kegel ter aanduiding van den binnenkant eener bank;
 - een bol ter aanduiding van S. B.-zijde van het vaarwater;
 - een afgeknotte kegel ter aanduiding van B. B.-zijde van het vaarwater;
 - een staand en een liggend kruis als bijzondere merken en bij kogeltonnen ter aanduiding, dat men de ton aan weerszijden kan passeeren.

De topteekens hebben dezelfde kleur als de tonnen en bakens, waarop zij geplaatst zijn. De tonnen der vaarwaters zijn gemerkt met een doorlopend nummer, van uit zee beginnende en bovendien met de eerste letter van het vaarwater. Nummer en letters zijn wit.

Op enkele plaatsen worden kleine boeien, houten bakens, oversteekmerken enz. aangetroffen, op welker aanwezigheid niet mag gerekend worden. Deze komen niet voor in den betonningsstaat, welke ieder jaar in *Bericht aan zeevarenden* no. 1 van het Ministerie van Marine en van het departement der Marine in N. I. wordt opgenomen. Wel worden in de meeste gevallen de kosten van die niet officiële bebakening door het departement der Marine gedragen. De dienst van scheepvaart in N. I. stelt er zich evenwel niet voor verantwoordelijk.

De voornaamste bebakeningen op de Westkust van Sumatra zijn die in de Sabangbaai op Atjeh, van het binnenvaarwater naar Padang, naar de Koninginnebaai en de Emmahaven. Wat het verdere gedeelte van Sumatra betreft, verdienen in de eerste plaats genoemd de bebakening in de Bankastraat, straat Riouw en de vaste bakens naar de binnenreede van Riouw, de bebakening van het vaarwater naar Samboe tegenover Singapore, van straat Padang en de Brouwerstraat bij Bengkalis en de bebakening naar en in de Aroeabaai met hare verschillende geulen. Verder zijn op Sumatra de geulen over banken en in rivieren van eenige beteekenis, door eene drijvende bebakening aangegeven. De vaarwaters rond Banka en Billiton zijn bekend, de monding der Tjeroetjoep-rivier (waar aan de hoofdplaats van Billiton ligt) is met 23 steekbakens, 2 lichtboeien en een bakenton afgebakend, op de reede van Manggar (Oostkust van Billiton) liggen 6 tonnen. Alle vaarwaters rond Java zijn bekend; op de reeden vindt men veelal bakentonnen en lichtboeien. Beoosten Java verdient vooral het vaarwater naar Benoa vermelding. De toegang tot deze havenplaats in Zuidelijk Bali is afgeteekend door 8 schroefpaalbakens en 2 bakentonnen.

Op Borneo begint de bebakening bij Groot-Natoeana aan de N. W. kust. Alle rivieren van eenig belang zijn bekend. De nieuwe geul der kleine Kapoeas-rivier wordt aangegeven door 3 lichtboeien en 6 lichtbakens; in de oude geul vindt men 3 lichtbakens en een houten baken. In straat Laoet aan de Z. O. kust van Borneo vindt men 3 lichtboeien, 2 lantarenboeien (waaraan 's nachts een lantaren wordt gehangen), verscheidene tonnen en een vast baken. Vóór en in de monding der Koetei-rivier liggen 2 loodlichtschepen, 4 lichtboeien en een 15-tal bakentonnen. De bebakening in den Spermunde Archipel (W.-kust van Celebes), bijna geheel uit vaste bakens bestaande, is van een bijzonder karakter. In de golf van Boni bestaat de bebakening in hoofdzaak uit schroefpalen met een bol of afgeknotten kegel als topteeken; in de golf van Tomini zijn 20 zulke schroefpaalbakens geplaatst. De straten en vaarwaters van eenige beteekenis langs Celebes zijn bekend. Bij Ceram, de Kei-eilanden, de Sernata- en Tanimbar-eilanden en op de Zuid- en Noordkust van Nieuw-Guinea wordt bebakening aangetroffen.

Zie ook: BEBAKENING, KUSTVERLICHTING, EN LOODSWEZEN.

BEBAKENING, KUSTVERLICHTINGEN LOODSWEZEN. Bij de eerste indienststelling van een Inspecteur, waarmede deze dienst werd opgericht, ressorteerde deze onder het Dept. van Middelen en Domeinen (Ind. Stb. 1862 no. 65). Met 1 Januari 1867 ging de dienst naar het Departement der Marine over (Ind. Stb. 1866 no. 140). Vóór de oprichting was er wel eenige bebakening en bestonden er ook reeds enkele kleine havenlichten, doch van een bepaalde verenigden dienst, waarop het noodige toezicht werd gehouden, was geen sprake. De functiën van Inspecteur over de Gouvernements Marine werden met ingang van 1 Jan. 1898 tevens aan voornoemden Inspecteur opgedragen, die met begin 1905 (Ind. Stb. no. 28) zijn titel gewijzigd zag in dien van Hoofdinspecteur van scheepvaart, Chef van den Dienst. Tot dien dienst behooren nog de havendepartementen en de sedert aangetrokken aangelegenheden op scheepvaartgebied, als de bemoeienis met de zeebrieven, jaarpassen, scheepsmeting, scheepvaartstatistiek, haven- en ankeragegelden enz.

Den Hoofdinspecteur staan inspecteurs en ad-

junct-inspecteurs ter zijde, thans (1916) respectievelijk ten getale van 2 en 3. De havenmeesters zijn, tenzij anders is bepaald, belast met het toezicht op de bebakening, kustverlichting en het loodswezen binnen het ressort, waarin zij geplaatst zijn. In art. 16 van het Alg. Politierglement voor Reeden in N.I. (Ind. Stb. 1905 no. 547 en 1911 no. 414) zijn verbodsbepalingen tot beveiliging daarvan vastgesteld.

Voor de toepasselijke ordonnantieën en gouv.-beschikkingen op dezen dienst betrekkelijk wordt verwezen naar het eerste deel van den Regeeringsalmanak voor N.I., waarin zij volledig zijn vermeld met aanhaling van de Staatsbladen. Zie voorts de afzonderlijke artikelen BEBAKENING, KUSTVERLICHTING en LOODSWEZEN.

BEBATAN. Kanaal gegraven op last van een der vroegere sultans van Palembang, en dat de Masoedji, grensrivier van dat gewest met de Lampongsche districten, verbindt met de Koming, aldus een handelsweg tusschen de beide gewesten vormende, echter slechts in den regentijd voor de handelsprauwen bevaarbaar.

BEBED. Stuk katoen, geweven of gebatikt, dat door mannen op Java om de lendenen gewikkeld wordt en de heupen en het onderlijf bedekt. De naam beteekent „omwinding, omwikkeling.” Als vrouwenkleeding heet deze lichaamsomwikkeling *tapih* (zie aldaar). De lengte bedraagt 2.45 tot 3 M., de breedte 1 tot 1.12 M. In plaats van *bébé* zegt de Javaan ook *sindjang wijar* (het wijde doek), de Maleier *kain pandjang* (het lange doek). (Zie KLEEDING).

Literatuur. G. P. Rouffaer en Dr. H. H. Juynboll. De Batik-kunst in Nederlandsch-Indië, pag. 68—70. — Poensen, Iets over de kleeding der Javaanen (Med. Ned. Zend. Gen. XX (1876), p. 395—401 en XXI (1877), p. 5—6).

BEBER. District van de afdeeling en het regentschap Cheribon van de gelijknamige residentie, met Tjilimoes als zetel van het districtshoofd. Het heeft eene oppervlakte van 190 K.M². en telt 60 desa's met — in 1905 — 67000 inwoners, waaronder een paar Europeanen, 1060 Chineezers en 60 Arabieren.

BEBESARAN (MAL., SOEND.). Zie MORUS.

BEBOKI. Landschap op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Noord-Midden-Timor der afdeeling Noord-en-Midden Timor van de residentie Timor en O. Het is een van de minst bekende landschappen.

BEDADOENG. Rivier, ontstaande in het N. deel van de vlakte der afd. Djember in de res. Besoeki, uit beken, die zoowel van het Jang- als van het Raoen-geb. afdalen. Zij heeft een Z.W.-waartschen loop en stroomt, na kort bij haar monding de Kali Besini, uitwatering van de rawa Bèsèk, opgenomen te hebben, bij Poeger in de baai van dien naam. Nabij de desa Rawatamtoe is in deze rivier een groote dam gelegd ten behoeve van de bevoeding van het oostelijk gedeelte van de in ontwikkeling zijnde vlakte van Zuid-West Djember.

BEDAGEI. Landschap, het stroomgebied van de gelijknamige rivier, met de hoofdplaats Tandjong Bringin nabij de monding van die rivier. Dit landschap vormt met het zuidelijk daaraan grenzende landschap Padang de zuidelijkste onderafdeeling van de afdeeling Deli en Serdang van het Gouv. Oostkust van Sumatra. Het is een onderhoorigheid van het zelfbesturend landschap Deli, waarvan een vertegenwoordiger met den titel van Pangeran te Tandjong Bringin is gevestigd.

BEDAK. Fijn rijstemeel, vervaardigd van uitgegiste rijst. Veelal wordt dit meel, dat ter bepoederling van het aangezicht en den hals wordt gebezigd, met een of andere welriekende stof geurig gemaakt. Voortdurend gebruik maakt, dat de huid een groezelig aanzien krijgt. De Chineezen bereiden bedak uit gadoeng-soorten, maar sommigen houden het zoo verkregen poeder voor schadelijk.

BEDALI (JAV.). Zie **RADERMACHERA**.

BEDER. Zie **KAMBING OETAN**.

BEDEVAART NAAR MEKKA. 1. De oudheidensche heiligdommen en hunne beteekenis voor den Islam. Het voornaamste heiligdom te Mekka, de Ka'bah, „Allahs huis”, is een zeer primitief, ongeveer kubusvormig gebouw, aan alle zijden dichtgemetseld. Toegang tot het binnenste verleent slechts een deur, die in den N.-O.-muur op vrij aanzienlijke hoogte boven den grond is aangebracht, zoodat men, als de Ka'bah bij sommige gelegenheden geopend wordt, een trap moet aanbrengen, om door die deur naar binnen te kunnen gaan. Het inwendige van dezen oudheidenschen „tempel” is ledig en heeft geen beteekenis voor den Moslimschen eredienst. Reeds in den heidentijd werd de Ka'bah met kleeden versierd en nog ieder jaar wordt namens den sultan van Turkije van uit Egypte een aldaar vervaardigd, donkerkleurig kleed (*kiswah*, d.i. dekkleed) bij gelegenheid der bedevaart naar Mekka gezonden; daarmede zijn de vier zijden der Ka'bah gedurende het geheele jaar behangen. Naar overoud gebruik heeft men bij een godsdienstig bezoek aan den tempel een 7-maligen *tawâf* (d.i. omgang) daaromheen te verrichten, waarbij tevens de aan de buitenzijde in den Oosthoek ongeveer 5 voet boven den grond ingemetselde „zwarte steen” moet gekust worden. Is dit laatste wegens de volteniet mogelijk, dan kan men volstaan met naar den heiligen steen te wijzen of hem zoo mogelijk met de hand aan te raken. Evenals verscheidene andere, als heilig vereerde steenen te Mekka getuigt ook de zwarte steen nog van den steendienst, die bij de oude Mekkanen bloeide. Een godsdienstig bezoek aan den tempel ging in den heidentijd gewoonlijk gepaard met offeranden en heette 'oemrah (d.i. cultus). Vooral in de lente placht men bij den tempel eerstelingen van het vee te offeren. Het ruime, langwerpige vierkante, met zuilengaanzen omgeven plein om de Ka'bah, de zgn. moskee van Mekka, dateert in den tegenwoordigen omvang eerst uit den tijd, toen de Islam reeds een wereldgodsdienst was geworden en duizenden zich jaarlijks bij de bedevaart te Mekka vereenigden. Aan de N.-O.-zijde van deze moskee liggen twee andere oude heiligdommen: Safâ en Marwah, eertijds heuvels, thans echter, na het hooger worden van den bodem te Mekka, slechts eenige treden boven de omgeving verheven. Bij het bezoek dezer heiligdommen heeft van ouds de in het Arabisch *sa'j* (d. i. loop) genoemde plichtigheid plaats, waarbij men zevenmaal, op nauwkeurig voorgeschreven wijze loopende, den afstand tusschen Safâ en Marwah aflegt. De omtrek van het heilige gebied van den Mekkaanschen tempel (de *haram*) is met grensstenen kenbaar gemaakt. Ook andere heidensche tempels in Arabië hadden zulk eenen *haram*. — Eenmaal 's jaars had in de nabijheid van Mekka een groot godsdienstfeest plaats, waaraan ook de omwonende stammen deelnamen. Dit feest was de *haddj* (d. i. oorspronkelijk: omgang, maar het woord had ook in andere Semitische talen de algemeene beteekenis van „godsdienstfeest” gekregen) en besloot het eerste tiental dagen van de twaalfde maand

Dzoe'l-Hiddjah. De oorspronkelijke bedoeling der velerlei plichtigheden aan het *haddj*-feest verbonden was ongetwijfeld in Mohammeds tijd reeds lang niet meer bekend. Een taai gebruik hield de eeuwenoude traditiën in stand, zooals de vaders die nu eenmaal hadden overgeleverd. Men mag echter aannemen, dat oorspronkelijk ook de *haddj* evenals andere dergelijke jaarfeesten bij verschillende volken hoofdzakelijk eene vereering der natuurkrachten ten doel had. De plichtigheden waren grootendeels zinnebeeldige voorstellingen, oude vormen, waarin men de godheid vruchtbaarheid, regen en rijkdom aan vee wilde afsmekken, de booze machten trachtte te bezweren, enz. De *haddj* bracht eenen tocht mede naar 'Arafah (buiten den *haram*, ten O. van Mekka gelegen, en vandaar uit per kameel in ongeveer 4 uren te bereiken) en van Arafah weder naar Mekka terug over Moezdaifah en Moena (oudtijds Mina genoemd), welke ook ten O. van Mekka maar binnen het heilige gebied liggen. — Te Medinah, eenigen tijd na de hidjah, verkondigde Mohammed de leer, dat de oud-Mekkaansche gebruiken tevens een bestanddeel van den waren dienst van Allah vormden, dat reeds Ibrâhîm (de aartsvader Abraham) op Allahs bevel de Ka'bah gebouwd en den *haddj* ingesteld had, dat wel is waar een later afvallig geslacht dezen eredienst door afgoderij had verontreinigd, maar dat toch ook in den Islam de Ka'bah als het centraal heiligdom van den eenig waren God en deelname aan den *haddj* als een godsdienstplicht van iederen Moslim moest beschouwd worden (Koran III, 89 vv., II, 192 vv.). Dientengevolge werden de Mekkaansche plichtigheden voor een zeer belangrijk deel nagenoeg ongewijzigd in den Islam overgenomen. Zelfs bleven daarbij vele der zgn. „afgodische practijken”, hoewel door den Islam verboden, tot groote ergernis der Moslimsche wetgeleerden tot op onze dagen voortleven.¹⁾

2. De 'oemrah. Wie oudtijds ter vervulling van religieuze ceremoniën het gebied van Mekka bezocht (hetzij dan voor een *haddj*, hetzij voor een 'oemrah, of wel voor beide tegelijk) placht zich daartoe vooraf door onthouding van verschillende zaken in een staat van godsdienstige wijding (*ihrâm*) te brengen. Dit gebruik werd ook in den Islam als godsdienstplicht overgenomen (zie *IHRAM*), maar toch niet zonder een vrij belangrijke wijziging. De oorzaak daarvan was deze. Toen Mohammed zich in het jaar 10 in *ihrâm*-staat naar Mekka had begeven om den *haddj* van dat jaar te vieren, verbrak hij tot verbazing en ergernis zijner volgelingen reeds kort na zijn aankomst in het heilige gebied zijnen staat van wijding, blijkbaar niet langer tegen de daaraan verbonden ontberingen bestand. Eene openbaring (Koran II, 192b) moest den Profet te hulp komen om de verontwaardiging der geloovigen hierover tot bedaren te brengen. Bij zijn aankomst te Mekka had Mohammed eenen *tawâf* om de Ka'bah en den *sa'j* tusschen

¹⁾ Zie: C. Snouck Hurgronje, Het Mekkaansche feest, Leiden 1880; *Mekka*, Haag 1889 I, 1—23; Bilder aus Mekka, Leiden 1889. J. Wellhausen, Reste Arabischen Heidentums, 2. Ausg. Berlin 1897; M. Th. Houtsma, Het skopelisme en het stenwerpen te Mina (Verslag en Mededeel. v. d. Kon. Acad. v. Wetensch. 1904 Afd. Letterk. 4e R. VI, 194 vv.); Enzyklop. des Islam, Artikel: Hadjdj; A. W. T. Juynboll, Iets meer aangaande de Moslimsche bedevaart (Ind. Gids 1881, I, 42 vv.), R. Dozy, De Israëlieten te Mekka, Haarlem 1864.

Safâ en Marwah verricht. Blijkbaar ter verontschuldiging van den Profeet moesten deze heilige handelingen nu voortaan in den Islam als een volledige 'oemrah beschouwd worden, terwijl het eenen Moslim bovendien zou vrijstaan, na het verrichten van zulk eene 'oemrah zijnen *ihrâm*-staat voorloopig afteleggen, totdat de tijd voor den *haddj* was aangebroken. — Dientengevolge werd het in den Islam regel, dat pelgrims, die niet zéér kort voor den aanvang van het *haddj*-feest te Mekka aankomen, steeds met eene 'oemrah beginnen. Hoewel voornemens, aan den *haddj* deel te nemen, behoeven zij dan bij nadering van het heilige gebied slechts den *ihrâm* voor eene 'oemrah aan te nemen en mogen hun staat van wijding dadelijk na het volbrengen der ceremonie weder afleggen. Eerst later, nl. tegelijk met de Mekkanen, bij het begin van den *haddj*, heeft men zich dan nogmaals in staat van wijding voor de bedevaart te brengen. — De 'oemrah in den Islam bestaat, naar Mohammed's voorbeeld, in het verrichten van een *tawâf* om de Ka'bah, gevolgd door eenen *sa'j* tusschen Safâ en Marwah, waarna men zich bij Marwah het hoofd laat scheren als teeken, dat de gelofte, voor welke men den gewijden staat heeft aangenomen, volbracht is.¹⁾

3) De *haddj*. De *haddj*-viering is meermalen beschreven, niet alleen door Moslimsche schrijvers, maar ook door eenige Europeanen, die in de gelegenheid waren, de bedevaart bij te wonen.²⁾ Verder leeren de Moslimsche wetgeleerden welke ceremoniën verplicht, welke slechts verdienstelijk of zelfs afkeurenswaardig zijn. De meeste bedevaartgangers moeten over dit alles voorgelicht worden door hunne gidsen. Bovendien herinnert ook een *chatib* (d. i. prediker, gewoonlijk de *kādhi* van Mekka) de geloovigen aan hunne godsdienstplichten, in eene toespraak, welke vóór den aanvang der bedevaart, op den 7en Dzoel-Hiddjah, in de groote moskee wordt gehouden. — Den volgenden dag (8 Dzoel-Hiddjah) begeven de meeste bedevaartgangers zich na het aannemen van den *ihrâm*, naar Arafah op weg, te voet of op kameelen of andere rijdieren. Wel verdient het volgens de wetgeleerden aanbeveling, onderweg te Moenah te overnachten en eerst den volgenden morgen vandaar naar Arafah te vertrekken, maar de meerderheid pleegt toch reeds den 8en naar Arafah door te gaan en daar te overnachten. — Te Arafah heeft den 9en Dzoel-Hiddjah de hoofdplechtigheid plaats, nl. de *woekoej* (d. i. het „zich ophouden”, vertoeven) in de ruime vlakte bij den berg van Arafah, van af het oogenblik, nadat de middagzon haar hoogste punt aan den hemel heeft bereikt, tot even na zonsopgang. Dien tijd moet men liefst in gepaste, godsdienstige stemming doorbrengen, met gebeden, het reciteeren van Koranplaatzen, aanroepingen van God, enz. Bindende voorschriften te dier zake bestaan echter niet; het is zelfs voldoende, althans eenige oogenblikken van den voorgeschreven tijd te Arafah vertoeft te hebben, hoe dan ook; maar wie daar niet aanwezig ge-

weest is, diens *haddj* is ongeldig.¹⁾ Valt deze Arafahdag samen met den Vrijdag, dan geldt de *haddj* van dat jaar als buitengewoon gezegend en pleegt de toevloed van pelgrims nog grooter te zijn dan in andere jaren. — Na zonsopgang begint de tocht (de zgn. *ifâdhah*, ook *daf* of *nafr* genoemd) naar Moezdalifah, naar oud gebruik in snellen vaart afgelegd. Deze tocht wordt na een korter of langer verblijf gedurende den nacht te Moezdalifah (waar velen in de morgenschemering bij een 2en *woekoej* tegenwoordig zijn) nog vóór zonsopgang voortgezet naar het dal van Moena. — Aldaar wordt, den 10en Dzoel-Hiddjah, de groote offerdag gevierd. Aan het slachten der talloze offerdieren gaat de plechtigheid van het „steenwerpen” vooraf, daarin bestaende, dat iedere pelgrim zeven steentjes, één voor één, naar den zgn. „steenhoop van de 'Akabah” werpt, aan elken worp de woorden: „In naam van Allah, Allah is groot!” toevoegende.²⁾ Na het offer is het *haddj*-feest in engeren zin voleindigd en men laat zich dan het hoofd scheren (oorspronkelijk, evenals bij de 'oemrah, ten teeken, dat men de voorgenomen ceremoniën volbracht heeft). Toch mag men den *ihrâm*-staat nog niet geheel afleggen. Dit is eerst geoorloofd, nadat men den tocht van Moena naar Mekka heeft voortgezet en aldaar den „*tawâf* van de *ifâdhah*” om de Ka'bah heeft volbracht, gevolgd door den *sa'j* tusschen Safâ en Marwah (tenzij de pelgrim dien reeds te voren mocht verricht hebben). Deze *tawâf* en *sa'j* gelden (evenals de *woekoej* te Arafah) als zuilen van den *haddj*, zonder welke deze ongeldig is. Men behoeft deze ceremoniën echter (evenals ook het offeren) niet noodzakelijk op den 10en te volbrengen, ofschoon dit uitdrukkelijk wordt aanbevolen. — Gedurende de drie volgende dagen (11—13 Dzoel-Hiddjah) blijft het te Moena nog levendig. Het steenwerpen wordt dan nogmaals herhaald, nu zelfs op drie verschillende plaatsen te Moena, maar eerst na den middag. Overigens zijn dit „dagen van eten en drinken en zingenot”, zooals ook Mohammed ze, volgens de overlevering, genoemd zou hebben. In verband met het oorspronkelijke karakter van het *haddj*-feest, dat immers ter verkrijging van welvaart en vruchtbaarheid moet zijn gevierd, had dit besluit der plechtigheden oudtijds wellicht zinnebeeldige beteekenis. De wet staat toe, reeds den 12en Dzoel-Hiddjah van Moena te vertrekken en de meerderheid pleegt van deze vrijheid gebruik te maken.

4. De pelgrims uit Ned.-Indië. Deze komen over zee en landen te Djiddah. Alvorens van

¹⁾ Berichten uit lateren tijd maken melding van een toespraak, overeenkomende met die van den 7en D'zoel-Hiddjah, welke gedurende den *woekoej* op den berg van Arafah wordt gehouden. In vroegere geschriften is slechts sprake van zoodanige preek vóór den *woekoej* (nog voordat men op den 9en Dzoel-Hiddjah op weg naar Arafah het mid-daggebed verrichtte). Tot de *haddj*-ceremoniën behoort deze preek niet.

²⁾ Evenals verschillende andere ceremoniën van den *haddj* met voorvallen uit het leven van Abraham in verband werden gebracht, trachtte men ook dit steenwerpen later te verklaren als eene steeniging van den Satan, die hier aan den aartsvader zou zijn verschenen, om hem tot plichtsverzaking te verleiden. — De godsdienst-oefening in de moskee, welke in alle Moslimsche landen op den 10en Dzoel-Hiddjah plaats heeft, wordt te Moena slechts door weinigen bijgevoond.

¹⁾ Men kan de 'oemrah herhalen zoo dikwijls men wil; de Mekkanen zelve plegen vooral in de maand Ramadhân 'oemrah's te verrichten.

²⁾ Zie o. a.: Ali Bey, Travels, London 1816; J. L. Burekhardt, Travels in Arabia, London 1829; R. F. Burton, A pilgrimage to El-Medina and Meccah, London 1857. H. Kâzım Zadeh, Relation d'un pèlerinage à la Mecque en 1910-1911 (Revue du monde musulman. XIX (1912) 144-227).

daar naar Mekka door te reizen moeten zij zich aan de quarantaine-maatregelen onderwerpen, die sedert 1871, door de Turksche regeering ingesteld (vgl. Bijblad. nos. 2551 en 2596) en overeenkomstig de besluiten der internationale sanitaire conventies van Parijs in 1894 en 1903 nader geregeld zijn (Ind. Stb. 1898 no. 287 en 1907 no. 489). Eene heilzame uitwerking dezer sanitaire maatregelen heeft zich bij gebrek aan deugdelijk toezicht nog niet laten bemerkten. Sedert 1872 is te Djiddah een Nederlandsch consulaat gevestigd ter behartiging van de belangen der Nederlandsche onderdanen gedurende hun verblijf in den Hidjâz; daar laten de pelgrims hunne reispassen viseeren. De consul behoudt de aan den pas gehechte strook, welke de noodige gegevens bevat betreffende persoon en herkomst van den pelgrim alsmede aanwijzing, aan wien diens nagelaten goederen, in geval van overlijden, overhandigd moeten worden. Reeds bij aankomst te Djiddah worden de Indische bedevaartgangers opgewacht door de pelgrimgidsen (*sjech*, *dalil* of *moeltawwijf* genoemd). De sjech kent de taal zijner cliënten en is hun in allerlei opzicht van dienst (o. a. bij het zoeken naar een geschikt verblijf, het huren der noodige rijdieren enz.); hij wijst hun, hoe zij de 'oemrah, den *tawâf*, de dagelijksche *sembah-jang's* op het plein der groote moskee en andere godsdienstplichten hebben te vervullen, enz. Ook treedt de *sjech* wel als geldschietter op jegens cliënten, die geen voldoende som aan contant geld hebben medegebracht. Deze gidsen vormen een gilde. Hunne jaarlijksche inkomsten zijn van het aantal hunner klanten afhankelijk; geen wonder dus, dat de sjech onder de pelgrims geschikte personen tracht te vinden, die later in Ned.-Indië teruggekeerd, tegen zekere vergoeding als wervers onder hunne landgenooten optredende, nieuwe klanten voor hem kunnen winnen. — De meeste Indische pelgrims stellen hun komst te Mekka liefst niet uit tot het begin der *haddj*-ceremoniën, maar komen reeds vroeger aan. Zeer aanbevelenswaardig wordt het geacht, reeds de vastenmaand (de 9e maand van het Moslimsche jaar) in de heilige stad door te brengen wegens den zegen aan den vastentijd in zulk eene gewijde omgeving verbonden. Het verblijf te Mekka benuttigt men tevens voor bezoeken aan verschillende heilige plaatsen aldaar en in den omtrek, in het bijzonder aan het graf van den Profeet te Medinah. Vóór en na den *haddj*-tijd vertrekken daartoe karavanen van Mekka naar Medinah. Andere ceremoniën, welke door de Indische pelgrims te Mekka gewoonlijk niet verzuimd worden, zijn o. a. de opname in een mystieke orde, het aannemen van een passenden Arabischen naam, het drinken van Zemzem-water, enz. Zie C. Snouck Hurgronje, *Mekka II*, 312 vv.; vgl. verder MEKKAGANGERS, TAREKAT, ZEMZEM. — Na afloop van den *haddj* vertrekken de meeste Indische pelgrims, zoodra daartoe gelegenheid voor hen bestaat; toch blijft meestal een zeker aantal te Mekka achter en sluit zich daar aan bij de zgn. Djawahkolonie. Zie verder: C. Snouck Hurgronje, *De hadjipolitiek der Indische regeering* (Onze Eeuw 1909, II, 331—360); Th. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, p. 134—158; C. Spat, *Maleische pelgrims te Mekka* (Vragen van den dag XIII [1898] 209—221); S. Keyzer, *Onze tijd in Indië*, 's-Gravenhage 1860; Schetsen uit het leven der Inlanders op Java, Amsterdam, 1868; C. Poensen, *Brieven over den Islam*, blz. 72—92.

BEDJAI. Inl. naam door de Beadjo-Dajaks op Borneo aan den lijstkrokodil, *Crocodilus po-*

rosus Scheind. gegeven. (Zie ook onder BOWAJA en onder KROKODILLEN).

BEDJAI PAKATAK. Dajaksche naam voor den zoogen. zoetwater varietet van den lijstkrokodil, *Crocodilus Porosus* Schneid. (Zie onder BOWAJA en onder KROKODILLEN).

BEDJAI RAWEN (ook alleen *Rawing*). Dajaksche naam voor den lijstkrokodil, *Crocodilus porosus* Schneid. (Zie onder BOWAJA en onder RAWING).

BEDJAI SAMPIT. Inl. naam door de Beadjo-Dajaks aan den Maleischen gaviaal, *Tomistoma Schlegeli* Müll. gegeven. (Zie ook onder BOWAJA en onder KROKODILLEN).

BEDJI. Het Zuid-oostelijkste Soesoehoenansche district van de afdeeling Klatèn, residentie Soerakarta. Het district met de hoofdplaats Pédan heeft 7 onderdistricten met name Karangdowo, Soeko, Tjawas, Kalisogo, Kradènan, Bèdji en Tjèpèr (Tjep-per) en had op 't einde van 1915 eene bevolking van 97.500 zielen, waaronder 175 Europeanen en 450 Chinezen. De hoofdplaats Pédan is een der belangrijkste bevolkingscentra van de afdeeling Klatèn. Er is een Chinese wijk, een groote passer en de belangrijkste veemarkt der afdeeling; voorts de suikerfabriek Manisardjo, die door den Soesoehoenan en de Koloniale Bank voor gezamenlijke rekening geëxploiteerd wordt.

BEDJIT. Zie SLANKAPAN.

BEDOEDAK. Maleische naam voor de addersoort *Ancistrodon rhodostoma* Boie (zie onder OELAR en onder SLANGEN).

BEDOEG. Zie MOSKEE, c.

BEDOEL. Zie ZWIJNEN.

BEDÔJÔ. Danseres aan de vorstenhoven op Java. Zie DANSEN.

BEDÔJÔ. Een huurland in Djokjakarta, bekend in de geschiedenis, in verband met de voorvallen, die aanleiding gegeven hebben tot den Java-oorlog (1825—1830).

BEEIES. Inl. naam op Rotti aan den lijstkrokodil, *Crocodilus porosus* Schneid. gegeven (zie onder BOWAJA).

BEELDEN. Zie OUDHEDEN.

BEELDHOUWKUNST. Zie KUNST (BEELD-ENDE).

BEER. (MALEISCHE) Zie BEREN.

BEERANG. Rivier in Zuid Celebes. Zie CELEBES onder: e. de Zuidarm.

BEERMARTER. Zie BINTOERONG.

BEGRAAFPLAATS en BEGRAVEN. (GEBRUIKEN BIJ). Zie GRAF en OVERLIJDEN

BEGROOTING VAN NED.-INDIË. Onder deze benaming verstaat men de raming van de maxima der uitgaven, welke over een bepaald tijdvak — dienstjaar genaamd, — vermoedelijk voor den Landsdienst in Ned. Indië zijn te doen en de aanwijzing van de middelen, bestemd voor het bestrijden dier uitgaven. De vraag, welke macht die begrooting moet vaststellen, is van groot belang, daar deze niet alleen de controle der geheele Landshuishouding in handen krijgt, maar ook tot in de details in die huishouding kan ingrijpen. Na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië werd de regeling der jaarlijksche begrooting opgedragen aan den Gouverneur-Generaal in Rade, die ook te beslissen had over alle veranderingen, aanvullingen of overschrijvingen, welke noodig mochten zijn, en de juistheid beoordeelde van den algemeenen jaarlijkschen staat, uit de boeken opgemaakt (Art. 17 Reg.-Regt 1818). De gevolgen van deze bijna onbepaalde macht in financiële aan-

gelegenheden, aan de Indische Regeering toegekend, waren weinig bevredigend; het bestuur van v. d. Capellen sloot met een tekort, en een der gevolgen van de zending van Du Bus de Gisignies als Commissaris-Generaal naar Indië, was de vaststelling van het Regeerings-Reglement van 1827, dat de Indische Regeering ook in financieel opzicht veel meer dan te voren aan banden legde. Art. 17 bepaalde, dat de Gouvern.-Gen. in Rade eene vijfjarige begrooting zou ontwerpen, die daarna naar Nederland zou moeten worden gezonden om door den Koning te worden vastgesteld, terwijl de buitengewone jaarlijksche begrooting, die daarnevens gold, door den Gouvern.-Gen. in Rade zou worden geregeld. De eerste vijfjarige begrooting, die voor 1826—30 moest gelden, kwam eerst in 1829 tot stand; de volgende gold slechts tot 1834. Art. 13 Reg. Regt van 1830 had toch bepaald, dat de begrooting van uitgaven en de staten van inkomsten door den Gouvern.-Gen. in Rade zouden worden ontworpen, maar er bijgevoegd dat de inrichting daarvan en het tijdvak, waarover zij zouden loopen, door den Koning zouden worden geregeld. Van den Bosch ontwierp als Commis.-Gen. eene nieuwe jaarlijksche begrooting, terwijl bij Ind. Stb. 1834 n°. 48 bepaald werd, dat de begrooting voor 1834 over 1835 en volgende jaren zou gelden, met dien verstande, dat de zelfde sommen zouden worden uitgetrokken, verminderd met de gelden die bezuinigd konden worden, en in geen geval zonder 's Konings uitdrukkelijke machtiging te vermeederen. Hiermede was het zwaartepunt van het financieel beheer bij den Koning overgebracht; strenge bepalingen, vervat in het besluit van den Comm. Gen. van 30 Jan. 1834 (v. Deventer, Bijdr. t. d. kennis v. h. landel. stelsel II. 608) bevestigden dit stelsel, dat ook bij de grondwetsherziening van 1840 in hoofdzaak behouden bleef, al werd toen aan art. 60 der Grondwet de bepaling toegevoegd, dat aan de Staten-Gen. in den aanvang van elke gewone zitting de laatst ingekomen staten van ontvangsten en uitgaven zouden worden medegedeeld.

Bij de grondwetsherziening van 1848 werd bepaald (art. 60), dat de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen bij de wet zou worden geregeld. Een tweetal pogingen, om dat voorschrift ten uitvoer te leggen (1855 Minister Pahud, 1858 Min. Rochussen) leidden niet tot enig resultaat. Aan den Min. Fransen v. d. Putte gelukte het een door hem ingediend ontwerp tot wet te doen verheffen, die als Comptabiliteits-wet (zie COMPTABILITEIT) bekend, als Wet van 23 April 1864 (Ind. Stb. 106 Ned. Stb. 35) werd afgekondigd. Eene der voornaamste bepalingen dier wet was het voorschrift, dat de begrooting voor Ned. Indië jaarlijks bij afzonderlijke wet of wetten zou worden vastgesteld, die de uitgaven regelen en de middelen te harer dekking aanwijzen moeten. Heftig werd over dit beginsel gestreden; voor de daarbij gebruikte argumenten zijn, behalve de mondelinge en schriftelijke gedachtenwisseling in de Staten-Generaal, vooral belangrijk de opstellen gepubliceerd in de Bijdr. t. d. kennis v. h. Staats-, prov. en gemeentebestuur in Nederland van de HH. P. P. v. Bosse (Dl. VI, (bl. 99), Mr. W. Bn. v. Goltstein, (Dl. VIII, bl. 116, IX bl. 284) en E. (Dl. IX, bl. 335). De voorschriften der Comptabiliteits-wet zijn het eerst op de begrooting voor 1867 toegepast.

De begrooting voor Ned. Indië bestaat uit eene begrooting van de uitgaven en eene aanwijzing van de middelen tot dekking dier uitgaven. De begrooting der uitgaven is verdeeld in 2 hoofdstukken, waarvan het eerste bevat de uitgaven in Nederland (bijv. voor pensioenen en verlofstraktementen, aan-

schaffing van benodigdheden, aandeel van Indië in de uitgaven wegens rentebetaling en aflossing van schuld, uitgaven voor land- en zeemacht), het tweede de uitgaven in Indië te doen. Evenzoo zijn de middelen verdeeld over twee hoofdstukken, welke de in Nederland (hoofdzakelijk wegens verkoop van producten) resp. in Indië te ontvangen middelen betreffen. De geheele begrooting is derhalve gesplitst in vier hoofdstukken, welke bij afzonderlijke wetten worden vastgesteld.

De twee wetten betreffende de uitgaven bestaan elk uit 3 artikelen. In artikel 1 worden de uitgaven met de ramingcijfers opgenoemd, naar eene splitsing in afdeelingen, welke op haar beurt weer in onderafdeelingen zijn gesplitst, terwijl na de vaststelling der wetten de onderafdeelingen bij Koninklijk besluit, zoogen. splitsingsbesluiten, voor zooveel noodig nog in artikelen worden onderverdeeld. De splitsing in onderafdeelingen houdt verband met de verdeling van de regeeringstaak over departementen van algemeen bestuur, zoodat de uitgaven departementsgewijs in afdeelingen zijn samengebracht; verder zijn de uitgaven voor „Regering en Hooge Colleges” in eene afdeeling vereenigd, terwijl op het tweede hoofdstuk nog eene afdeeling voor gewestelijk en plaatselijk zelfbestuur (zie DECENTRALISATIE) voorkomt. Het aantal afdeelingen bedraagt daardoor op het Ie hoofdstuk 10 en op het IIde 11. De Comptabiliteitswet laat in het midden welke macht, de wet of de Kroon, de onderafdeelingen moet vaststellen, doch uit den aard der zaak werd, toen zij in werking trad, die vaststelling aan de wet opgedragen uit overweging, dat het wenschelijk is dat de wetgever zijn medezeggenschap ook uitstrekke tot de verdeling van de voor de departementen in hun geheel bestemde sommen over de daaronder ressorteerende takken van dienst. In de practijk is die splitsing in onderafdeelingen geleidelijk verder doorgevoerd om die medezeggenschap te vermeederen, zoodat thans bijv. betreffende elken tak van dienst de uitgaven van personeelen aard en andere uitgaven het onderwerp van afzonderlijke onderafdeelingen vormen. Dientengevolge is ook in verband met de toeneming van het aantal departementen en de uitbreiding van de Landstaak, het aantal onderafdeelingen bij de begrooting voor 1915 vermeerdert tot 102 op het Ie hoofdstuk en 353 op het IIde.

Door de splitsing in artikelen worden ten slotte de posten aangeduid waarop de betalingen van den Landsdienst worden geaffecteerd. Hoewel die splitsing zooals gezegd, door de Kroon geschiedt, is zij toch niet geheel aan den invloed van de Staten-Generaal onttrokken, daar bij de ontwerp-begrooting „uitgewerkte en toelichtende staten” worden overgelegd, waarop de voorgenomen splitsing reeds voorkomt; daarover kan dus een oordeel worden uitgesproken. Het aantal artikelen is bij de begrooting voor 1915 geklommen tot 203 op het Ie hoofdstuk en 986 op het IIde.

De beteekenis van deze regeling komt het best aan het licht, als men haar vergelijkt met de wijze van vaststellen der Staatsbegrooting, waarbij zelfs de artikelen bij de wet worden vastgesteld. Daarbij vormt echter de begrooting nopens elk departement het onderwerp van eene afzonderlijke wet, zoodat de inhoud van eene wet daar gelijk is te stellen met dien van eene afdeeling bij de Indische begrooting.

Het voorgaande betreft artikel 1 der begrootingswetten (uitgaven). Artikel 2 strekt om aan te geven ten behoeve van welke onderafdeelingen (o.a. die welke voor memorie zijn uitgetrokken) geput mag worden uit den post voor onvoorziene uitgaven,

welke aan het slot van elke afdeeling voorkomt, terwijl artikel 3 die posten aanwijst om te voorzien in de in den loop van het dienstjaar opkomende behoeften, welke niet in de begrooting zijn omschreven. In de splitsingsbesluiten zijn dienovereenkomstige artikelen opgenomen met betrekking tot de artikelen der begrooting. Zie bijv. Ned. Stb. 1914 nos. 7 t/m 10; Ind. Stb. nos. 18 t/m 21. Splitsingsbesluiten in Ind. Stb. nos. 22 en 23 (niet in 't Ned. Stb.).

De wetten op de middelen bevatten in tegenstelling met die op de uitgaven, geen enkel cijfer, maar bepalen er zich toe de tot dekking der uitgaven te bestemmen middelen met name te noemen. Intusschen blijkt de raming van de opbrengst met splitsing, zoo veel het IIde hoofdstuk betreft, over Java en Madoera eenerzijds en de buitenbezittingen anderzijds, uit staten welke aan de wetten worden toegevoegd, zonder dat zij daarvan deel uitmaken. Zie over dit gebruik Hand. 2de K. 1903/04, bl. 416.

Omtrent de samenstelling van de ontwerp-begrooting werden enkele jaren na de inwerkingtreding der C.W. voorschriften gegeven, welke in Bijbl. nos. 2668 en 2802 zijn opgenomen. Deze zijn, behoudens voor wat den vorm betreft, als verouderd aan te merken. Over de tegenwoordige werkwijze werd eene mededeeling gedaan op blz. 4 der M. v. T. Begr. voor 1906 (zie ook Gedr. St. '06—'07 180 n° 4 bl. 4). Daaruit blijkt dat het oorspronkelijk ontwerp, na ontvangst van gegevens omtrent het Iste hoofdstuk van het Dept van Koloniën, in Indië wordt samengesteld en vervolgens behandeld in eene in de tweede helft van Mei te houden, door den Gouverneur-Generaal voorgezeten vergadering van den Raad van Indië, welke ook door de departementschefs wordt bijgewoond. Verder wordt het zoogen. Indisch ontwerp — of juist gezegd: worden ramingstaten met Memorie van Toelichting — in Indië openbaar gemaakt, hetgeen voor het eerst met de ontw. begr. voor 1912 is geschied (zie voor de beteekenis daarvan § 1 M. v. T., § 2 V. V. en M. v. A. Tw. K.; § 4 V. V. en M. v. A. Eerste K., alsmede de mondelinge gedachtenwisseling nopens die begrooting). Hoewel het door den Minister in te dienen ontwerp daarop gegrond is, zal het zelden of nooit geheel daarmede overeenstemmen, niet alleen omdat de Minister in sommige opzichten over nieuwere gegevens kan beschikken en in ieder geval vrij blijft om te wijzigen, maar ook omdat Minister en G.G. na de samenstelling van het Indisch ontwerp nog tot overeenstemming kunnen komen omtrent nieuwe maatregelen, waarvan dan nog melding kan worden gemaakt in het ministerieel ontwerp. Zie voorts Bijbl. nos. 7646, 7958, 8121 en 8359.

De wetsontwerpen moeten uiterlijk op het tijdstip voor de indiening der Staatsbegrooting bij artikel 124 der Grondwet bepaald, aan de Staten Generaal worden aangeboden en worden verder op de gewone wijze behandeld.

Naast de algemeene begrooting kent men suppletore begrootingen. Soms, wanneer ten tijde van de indiening der algemeene begrooting een bijzondere maatregel aanhangig moet worden gemaakt van zoodanig belang, dat het wenschelijk voorkomt de Eerste Kamer, die het recht van amendement mist, in staat te stellen daarover eene afzonderlijke beslissing te nemen, wordt reeds tegelijk met de algemeene begr. eene aanvullingsbegrooting ingediend om zoodanige beslissing mogelijk te maken. (Zie b.v. Ned. Stb. 1912 n° 481, Ind. Stb. 1913 n° 32). Verder bestaat er aanleiding voor suppletore begrootingen, wanneer nog voorzien moet worden in behoeften,

waarmede bij de algemeene begrooting nog geene rekening kon worden gehouden, maar welker voorziening nog in het loopende dienstjaar noodig of wenschelijk is. (b.v. Ned. Stb. 1913 nos. 122, 285 t/m 287, 290, Ind. Stb. nos. 401, 469 t/m 472.) En eindelijk komt ieder jaar nog eene suppletore begr. tot stand om van de begrooting betreffende het dan afgeloopen dienstjaar onderafdeelingen, die ontoereikend zijn gebleken, te verhoogen of daarin nieuwe onderafdeelingen in te lasschen. Dit zijn de zoogenaamde regularisatiewetten, welke strekken om wettelijke goedkeuring te verleen op overschrijdingen van toegestane bedragen of uitgaven voor niet in de begrooting vermelde onderwerpen, welke niet uit „onvoorziën” konden worden bestreden en toch door den goeden gang van zaken geëischt werden. In die wetten wordt met het oog op het eindcijfer, tevens eene verlaging opgenomen van andere posten, waarop belangrijk minder behoefte te worden uitgegeven dan was toegestaan. (Zie b.v. nopens het dienstjaar 1912 Ned. Stb. 1913 nos. 490 en 471, Ind. Stb. 1914 nos. 268 en 269.) Daar dergelijke wettelijke goedkeuring uit den aard der zaak nog tijdens het openstaan van den dienst van het desbetreffende jaar moet geschieden en de dienst openblijft tot en met 31 December van het jaar volgende op het dienstjaar (art. 13 C.W.), komen de regularisatiewetten nog voor het eind van dezen termijn tot stand.

Deze handelwijze heeft zich onder den drang der omstandigheden gevormd, zijnde daaraan uit praktisch oogpunt de voorkeur gegeven boven het telkenmale openen van kredieten boven de begrooting door den G.G., welke op artikel 31 C.W. steunende praktijk vroeger meer werd gevolgd. In de Tweede Kamer werd herhaaldelijk tegen de belangrijke „kredietopening” bezwaar gemaakt en op 11 October 1883 verwierp dat Staatslichaam zelfs een wetsontwerp tot bekrachtiging van twee kredieten boven de begrootingen van 1881 en 1883; daar het intusschen reeds gedane uitgaven betrof, werd reeds in 1884 een wetsontwerp ingediend, waarbij ongeveer dezelfde kredieten ter bekrachtiging werden voorgedragen en dat in de vergadering van 3 Juli 1884 werd aangenomen. Doch niet dan nadat de Regeering eene aanschrijving naar Indië had gezonden om ernstig er op aan te dringen, dat tegen onnoodige overschrijding der begrooting zoo veel mogelijk zou worden gewaakt. Zie verder voor thans Bijbl. 7646. Van het middel van „Kredietopening” boven de begrooting wordt thans nog slechts gebruik gemaakt, als er geene gelegenheid meer bestaat om de begrooting nog tijdens het openstaan van den dienst te verhoogen. (Zie Ned. Stb. 1903—357 en 1907—210; Ind. Stb. 1904—188 en 1907—415) of in zeer spoedeisende gevallen. (Ned. Stb. 1914—589; 1915—43; Ind. Stb. '15—264.) In zulke gevallen wordt echter, om de overschrijding te wettigen ook wel gebruik gemaakt van de wet tot vaststelling van het slot der rekening. Zie Bijbl. 6774.

Vermelding verdient in dit verband nog dat de C. W. zelve in art. 27 overschrijding van de begrooting toestaat ter zake van de uitgaven voor aankoop, aanmaak, vervoer en verkoop van producten. Bestaat er voorts noodzakelijkheid, ten aanzien van een zelfde soort van uitgaven, van overschrijding van het eene hoofdstuk op het andere, dan kan de Kroon daartoe, buiten den wetgever om, overgaan (bijv. Ned. Stb. 1912 n° 170, Ind. Stb. n° 398). Uit den aard der zaak is de Kroon, die de artikelen der begr. vaststelt, ook bevoegd tot af- en overschrijding van het eene artikel op het andere, alsmede tot wijziging van de omschrijving van artikelen, een en

ander binnen de grenzen van eene zelfde onderafdeeling, terwijl de G. G., zooveel het IIde hoofdstuk betreft, dezelfde handeling kan verrichten onder nadere goedkeuring der Kroon (bijv. Ind. St. 1913n°466).

De zorg voor de uitvoering der begrooting in Nederland is opgedragen aan den Min. van Koloniën, die daarbij de regelen der Nederlandsche comptabiliteit in acht neemt, terwijl de Nederl. Rekenkamer daar het toezicht uitoefent. Voor Indië berust die zorg bij den Gouverneur-Gen., die daarin wordt bijgestaan door tal van ambtenaren, in ordonnateurs en comptabelen onderscheiden. (Zie COMPTABILITEIT). Vooral zijn het de Directeuren, die, elk voor zijne administratie, de uitvoering der begrooting bezorgen en het toezicht houden over de ambtenaren, bij het beheer betrokken. Binnen de grenzen hunner bevoegdheid en behoudens de perken door de begrooting gesteld, kunnen de ordonnateurs de Indische Regeering verbinden en last geven tot het betalen van schuldvorderingen; de comptabelen zijn belast met de betaling daarvan. Het algemeen toezicht op die uitvoering is opgedragen aan de Algemeene Rekenkamer. (Zie REKENKAMER, ALGEMEENE).

De eind-controle op de uitvoering der begrooting berust bij de wetgevende macht. Zoowel in Indië als in Nederland wordt geregeld aanteekening gehouden van de uitgaven, ten laste der begrooting gedaan, en van de ontvangsten gedurende het dienstjaar verkregen. Dit geschiedt bij de verschillende Departementen van algemeen bestuur, die daardoor in staat zijn om mede te werken tot het ontwerpen der zogen. Koloniale Rekening. Daaronder verstaat men eene rekening en verantwoording van het gehouden beheer, die de begrooting voet voor voet volgt en in gelijke omschrijving der hoofdstukken, afdelingen, onderafdeelingen en artikelen afzonderlijk vermeldt het geraamde bedrag en wat daarop ontvangen is, en in uitgaaf het geraamde bedrag en wat daarop verevend (d.i. betaalbaar gesteld) is, met aanwijzing van de verschillen in meer en minder en met vermelding wat van de verevende vordering voldaan en wat nog verschuldigd is; alles met opgave van de redenen der verschillen. Ook wordt daarin vermeld het gebruik, dat gemaakt is van de credieten, boven de begrooting geopend. De directeuren bezorgen dit alles voor hun Departement; de directeur van financiën maakt daaruit een geheel, dat naar den Gouv. Gen. wordt gezonden, die beslist, na de Algemeene Rekenkamer daarover gehoord te hebben, en de rekening voor Hoofdstuk II aan den Minister van Koloniën zendt. Deze laat eene dergelijke rekening voor Hoofdst. I opmaken, waarop de Nederl. Rekenkamer gehoord wordt, en na de beslissing der Koningin wordt dit geheel, „Koloniale Rekening” genaamd, aan de Tweede Kamer gezonden, met een wetsontwerp tot vaststelling van het slot der uitgaven en ontvangsten van den Indischen dienst over dat jaar. Dat wetsontwerp is natuurlijk gegrond op de koloniale rekening, die echter zelve niet aan de goedkeuring der Staten-Generaal onderworpen is. Tengevolge van allerlei omstandigheden heeft het samenstellen dier koloniale rekening in den aanvang langen tijd gevorderd, zoodat b. v. de vaststelling van de sloten der rekeningen over 1871/79 eerst in 1892 (Ind. Stb. 122-130) heeft plaats gehad. Over latere jaren geschiedde de vaststelling reeds veel spoediger — in 1893 (Ind. Stb. 241-247) werden de sloten vastgesteld van de kol. rekeningen over 1881/87. — terwijl de zaak thans een normaal verloop heeft gekregen. Zoo werd betreffende de rekening over 1910 het slot

reeds vastgesteld bij wet van 15 Mei 1914 (Ned. Stb. 204, Ind. Stb. 492). Het spreekt van zelf, dat het vastgestelde slot afwijkt van het slot der begrooting, daar dit laatste slechts rekening houdt met de geraamde ontvangsten en uitgaven, en de werkelijkheid daarmee vaak zeer veel verschilt. Zoo was het (nadeelig) slot van de begrooting over 1887 geraamd op een te kort van f 10,668,321, terwijl het dienstjaar in werkelijkheid sloot met een voordeelig slot van f 25,454,569,30⁵. De begrooting voor 1910 sloot met een nadeelig cijfer van f 35,393,558, doch bij de rekening was het nadeelig saldo gedaald tot f 9.911.050.

Ten slotte heeft de wet, ingevolge eene bepaling, die in 1895 in de C. W. is opgenomen (art. 74 lid 2), nog te regelen de bestemming van de voordeelige sloten en de voorziening in de dekking van de nadeelige sloten der rekeningen. Voor de eerste maal is dit geschied voor het tijdvak 1867 t/m 1891 bij de wet van 24 Juni 1901 (Ned. Stb. 167; Ind. Stb. 316), daarna voor de periode 1892 t/m 1901 bij de wet van 15 Juli 1907 (Ned. Stb. 206; Ind. Stb. 414) en ten slotte nog voor 1902 t/m 1911 bij de wet van 22 September 1916 (Ned. Stb. 451). Zie verder nog bijlagen A en B der M. v. T. Begr. v. 1915 en Gedr. : 1915-1916-392.

Het voorgaande betreft de practijk onder de tegenwoordige bepalingen der C. W. Eene belangrijke wijziging daarvan heeft de Minister Fock voorgesteld bij de wetsontwerpen, welke overigens strekten om de rechtspersoonlijkheid van Indië te erkennen en den Raad van Indië met eenige buitengewone, niet ambtelijke leden aan te vullen. (Gedr. St. 1906—'07-180.) Volgens die ontwerpen zou de begrooting in Indië worden vastgesteld bij vier ordonnanties, welke om te werken goedkeuring bij de wet zouden behoeven. Het recht van wijziging der ordonnanties was daarbij buitengesloten, in verband waarmede de vaststelling in sommige gevallen bij de wet zou moeten plaats hebben. Dit voorstel ontmoette bij de Tweede Kamer geen gunstig onthaal. Nadat de Min. de Waal Maléijf de desbetreffende bepalingen had teruggenomen, werd het ontwerp tot wijziging der C. W. met zeer beperkte strekking (n.l. de wettelijke erkenning van de rechtspersoonlijkheid van N.-I.) tot wet verheven (1912, Ned. Stb. 207; Ind. Stb. 459). Laatstgenoemde minister diende in verband daarmede wetsontwerpen in tot instelling van een Kolonialen Raad in Indië, volgens welke de begrooting in overleg met dien Raad door den G. G. voorloopig en daarna bij de wet definitief zou worden vastgesteld. (Gedr. St. 1912—'13-344.) Zijn opvolger handhaafde het wetsontwerp tot wijziging der C. W., doch verving dat tot wijziging van het R. R. door een nieuw wetsontwerp. (Gedr. St. 1914—1915—365 en 1915—1916 45 en 54.) De beide aanhangige ontwerpen werden in het najaar 1916 door de Tweede Kamer aangenomen met verandering van den naam Kolonialen Raad in „Volksraad”. (Handel. bl. 19—111.)

Voorts is nog in overweging het denkbeeld om voor Indië eene regeling te treffen in den geest van de Nederlandsche bedrijvenwet (Ned. Stb. 1912 no. 85.)

Voor de begrootingen van de gewesten en gemeenten zie men DECENTRALISATIE en voor die van de niet onder rechtstreeksch bestuur gebrachte landschappen ZELFBESTUREN.

Thans volgt een overzicht van de bedragen op de afdeelingen der begrooting uitgegeven volgens de rekeningen over 1867, 1887 en 1907, en de oorspronkelijke raming voor 1916, alsmede van de totalen der over die jaren verkregen (resp. geraamde) ontvangsten.

Afdelingen.	UITGAVEN in Nederland.				UITGAVEN in Indië.			
	1867	1887	1907	1916 Raming.	1867	1887	1907	1916 Raming.
Regering en Hooge Colleges. ¹⁾								
Dept. van Justitie		f 41.596	f 29.033	f 114.250	f 1.017.178	f 1.121.967	f 1.143.111	f 1.320.804
Dept. van Financiën		53.868	84.409	360.200	2.942.095	5.090.324	6.283.692	9.911.016
Dept. van Binnenslandsch Bestuur	f 15.380.055 ²⁾	7.402.648	13.980.451	37.343.016	2.149.561	7.821.111	18.575.756	30.760.807
Dept. van Binnenslandsch Bestuur	11.356.829	3.425.790	791.768	1.705.300	38.226.840	29.104.488	24.090.228	37.838.580
Dept. van Onderwijs en Eeredienst				828.930				27.549.734
Dept. van Landbouw, Nijverheid en Handel				408.913				14.301.610
Dept. der Burgerlijke Openbare Werken	410.204	2.242.336	3.131.938	1.956.300	3.069.088	14.716.445	27.224.465	41.160.040
Dept. van Gouvernementsbedrijven				16.006.165			7.899 ^{e)}	69.865.545
Dept. van Oorlog	1.988.186	3.683.979	4.836.425	7.579.480	15.970.617	23.345.973	28.622.542	32.950.999
Departement der Marine	612.283	3.811.400	3.599.133	9.610.240	5.392.245	5.094.330	5.019.439	15.604.517
Plaatselijk en gewestelijk zelfbestuur							2.324.314	10.141.779
Dept. van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid	28.156	536.708	2.126.110		f 6.364.079	f 10.301.189	f 26.035.386	
Pensioenen en andere uitgaven van algemeenen aard ³⁾	2.494.044				2.223.959			
Onvoorzienige Uitgaven ⁴⁾					376.477			
Tractementsverhooging der inlandsche hoofden, ambtenaren en bedienden op Java en Madoera ⁵⁾			412.375		409.343		5.257.585	
Dept. van Landbouw	f 32.269.757	f 21.198.325	f 28.991.642	f 75.912.794	f 78.141.482	f 96.595.827	f 144.584.417	f 291.405.431

BUITENGEWONE UITGAVEN.

Uitkomsten.							
	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
f	6.807.699	f 9.561.331	f 17.757.231	f 16.506.145	f 21.229.788	f 39.235.616	f 48.342.479
							f 39.078.956

ONTVANGSTEN.

In Nederland.				In Indië.			
	1867	1887	1907	1916 Raming.	1867	1887	1907
f	65.243.192	f 43.897.252	f 33.129.583	f 44.534.324	f 72.294.942	f 99.453.492	f 152.674.279
							f 279.200.024

Boven de dubbele fine lijn bevat de eerste kolom der uitgaven de benamingen der afdelingen volgens de begrooting voor 1914. Voor de instelling van nieuwe Departementen en wijziging van hun werkring zie DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR.

¹⁾ In 1867 was deze afdeling nog gesplitst in: a. Inkomsten van den G.G. en Kosten van diens huis; b. Hooge Collegiën en Algemeene Secretarie.

²⁾ In 1867 kwam op deze afdeling eene „bijdrage” aan de Rijksmiddelen voor van f 14.856.335.

³⁾ De op deze afdeling voorkomende uitgaven zijn later grotendeels naar Financiën overgebracht.

⁴⁾ Deze afdeling is na 1867 vervallen.

⁵⁾ Deze post is afzonderlijk in de rekening over 1867 opgenomen.

⁶⁾ Zie, ter toelichting van dit lage bedrag, artikel 2 der wet van 15 Juli 1907. (Ned. Stb. 205; Ind. Stb. 401.)

Literatuur : E. De Waal, Aant. over kol. onderwerpen. 's Grav. 1867. II bl. 18 vlg.; P. H. Van der Kemp, De administratie der geldmiddelen van Neerl. Indië. Amst. 1881—1883. 5 dln. — Ind. Gen.: Lezing v. d. Lith 27 Nov. 1888 en 26 Februari 1889, van Deventer 2 April 1901 en Pierson 18 Februari 1908. — Moederland en Koloniën, 1906/07. VII Adviezen over de Wetsontw. tot het verleen van financieele zelfstandigheid aan N. I. — Zie ook I. G. 1907, 881; Kleintjes I. G. 1907, 657; Argus, I. G. 1907, 841; voorts I. G. 1907, 843; 's Jacob, I. G. 1908, I, 736; 's Jacob, T. N. en L. in N, I. LXXIV, 137. — Martens, Financieele zelfstandigheid van N.-I. 1907. — de Louter, Gids 1907, 413 — Wellenstein, Hervorming van de Indische Staatsbegrooing. I. G. 1915, 756; 911.

BEHOUDEN PASSAGE. Tusschen Prinsen-land en den vasten wal van Java. Is in het nauwste gedeelte nog ruim 5.5 K.M. breed en wordt in den Oostmoesson verkozen door schepen, welke van om de West Straat Soenda aandoen, omdat men in de Behouden Passage ankergrond aantreft in 45 tot 72 M., goeden hougrond. Bij flauwe winden en stilte loopt men dan geen gevaar de straat weder uit te drijven, hetgeen kan voorkomen beN. Prinsen-eiland. De verkenning is gemakkelijk aan het hooge land van Javahoofd en de vaart ook des nachts veilig door het licht op Eerste punt. In den Oostmoesson loopt de stroom overwegend naar buiten, maar de Z.O. wind blijft over het lage land van Java doortaan. Van den getijstroom is weinig bekend; de vertikale waterbeweging is overwegend dubbeldaagsch. doch gering.

BEJOGO. Inl. naam in Borneo aan de moeraschilddpad, *Notochelys platynota* Gray gegeven. (Zie onder SCHILDPADDEN, fam. *Testudinidae* II. B. 2).

BEKASI. District van de afdeeling Meester-Cornelis van de residentie Batavia, met 220 desa's (in 1905 ongeveer 163000 zielen) met gelijknamige hoofdplaats, vroeger de hoofdplaats van het z.g. Oosterkwartier van Batavia, gelegen aan de Tjileungsi of rivier van Bekasi en aan den spoorweg Batavia-Cheribon. Het is een plaatsje van eenige betekenis, met levendigen binnenlandschen handel, grooten pasar, dateerende van 1752, en Chineesche wijk. Het is de standplaats van den controleur van Meester-Cornelis en een der weinige plaatsen op Java buiten de afdeelingshoofdplaatsen, aangewezen voor de zitting van een landraad. De assistent-resident van Meester-Cornelis houdt er ook politierol. In 1869 had er een ernstige rustverstoring plaats, bij welke gelegenheid de assistent-resident van Meester-Cornelis Mr. C. E. Kuyper den dood vond.

BEKEL. Javaansche benaming voor een ondergeschikt hoofd. In Midden-Java de gewone benaming voor desahoofd. Echter niet in de Vorstenlanden, waar het de betekenis van „zet-baas" van een apangehouder (loerah-patoeh) in de desa heeft. Zie DESA en VORSTENLANDEN. In Oost-Java was bekel ook de titel voor een onderdistrictshoofd.

BEKETAN, een der nomadenstammen, welke men nog in Centraal-Borneo, in de brongebieden der groote rivieren aantreft. De leefwijze dezer jagerstammen, welke onder verschillende namen bekend staan, is in hoofdzaak gelijk. Daarover worden nader bijzonderheden gegeven onder het art. POENAN, zijnde een der meestbekende namen.

BEKIKKO. Zie AJAM.

BEKOEMPAI (bet. grasrijk, namelijk rijk aan wa-

terplanten, moerassig). District der onderafdeeling Marabahan der afdeeling Bandjermasin, res. Z. en O. afdeeling v. Borneo, tevens de geheele onderafdeeling vormende, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd). — Voornaamste plaats is Marabahan, uit verschillende groote kampongs bestaande (zie aldaar), de standplaats van den kjai. De bevolking leeft van den rijstbouw, de eendenfokkerij, atapfabricage, poeroencultuur en roembia-aanplantingen. Zij staat als lastig bekend. De uitgestrekte moerassen verleen een geschikte schuilplaats aan onwilligen en allerlei gespuis.

BEKTI ook wel **BOEKTI** genaamd. I. Badplaats, 6 K.M. bezuiden Toeban (res. Rembang) gelegen; een door de natuur gevormd bassin, waarin verscheidene wellen ontspringen. De vier voet diepe kom met kristalhelder water en door zwaar geboomte, waaronder reusachtige waringins, belommerd, is een aangenaam koel bad, dat veel door Europeanen, Chinezen en inlanders wordt bezocht.

II. Onder **bëkti** (of **boekti**) wordt ook verstaan een huldebewijs door een mindere aan een meerdere gegeven, en dat bij de landverhuur in de Vorstenlanden aan bepaalde regels onderworpen is. (Zie VORSTENLANDEN).

BELA. Zie **BALIËRS** blz. 118.

BELAIRAN (hoog 1870 M.). Een der toppen van den drieling vulkaan Beriti-Belairan-Gedang oeloe Lais, Z.O.lijk van Ma Aman (res. Benkoelen), deel der gebergten, die de vallei der Ketaoen omsluiten en de grenzen van Lebong vormen.

BELANAK (IKAN). Zie **HARDERS**.

BELANG. Vervallen strandnegory in het district Passan-Ratahan-Ponosakan der onderafdeeling Tondano, afdeeling Menado der residentie Menado aan de gelijknamige baai der Oostkust gelegen. Het is een ongezonde plaats; men vindt er nog de ruïnes van een vroegere benteng tegen zeeroovers gebouwd.

BELANG. Zie **VAARTUIGEN**.

BELANG-BELANG. Een der eilanden van de Obi-groep, residentie Ternate, vlak en uit koraalkalk bestaande.

BELANGA. Zie **FETISISME**.

BELANGIRAN (MAL.). Zie **SHOREA BALANGIRAN**.

BELASTINGEN. Onder de onderwerpen, welke na het herstel van het Nederlandsch gezag door Commissarissen-Generaal ter hand werden genomen, behoorden ook de belastingen. De door hen ter zake getroffen regelingen werden bestendigd bij art. 73 R. R. van 1818, terwijl art. 74 daaraan toevoegde, dat geen belastingen mochten worden geheven dan op uitdrukkelijken last of met goedkeuring van den Gouverneur-Generaal in Rade. In de Reg.-reglementen van 1827 (art. 76 vlg.), 1830 (art. 72 en 73) en 1836 (art. 60 en 61) werd deze bepaling eenigszins uitgebreid, in dien zin namelijk, dat voor de te treffen regeling vooraangaande toestemming des Konings noodig was. Bij het geldend R.R. van 1854 (art. 58), werd die bepaling wel niet uitdrukkelijk bestendigd, maar in art. 24 toch eene beperking aan de macht van den G.G. in zake belastingheffing vastgeknoopt, welke dien eisch de facto deed handhaven. Blijkens bijblad no. 4774 bepaalt de vooraangaande machtiging van de Kroon zich reeds sinds den loop van 1893 tot hoofd zaken, daar toen eene algemeene machtiging werd verstrekt tot het aanbrengen van wijzigingen van ondergeschikt belang, die het systeem der belasting niet aantasten en de opbrengst geene belangrijke vermindering doen onder-

gaan. Overigens is die macht van den G.-G. nog beperkt door de invoering der Comptabiliteitswet van 23 April 1864, daar sinds dien de Staten-Generaal in de aanwijzing van de middelen moeten worden gekend. Art. 19 dier wet eischt verder nog medewerking van den begrootingswetgever voor invoering, verhooging, verlaging en afschaffing van belastingen, terwijl art. 20 waakt tegen willekeurige teruggave of vrijstelling.

Op den regel, dat de belastingen bij ordonnantie worden vastgesteld, bestaat ééne uitzondering; art. 129 R.R. schrijft n.l. vaststelling der tarieven van in- en uitvoer bij de wet voor. Intusschen heeft de tariefwetgever zelve die vaststelling ten aanzien van een groot deel van Indië weder aan den G.-G. overgelaten. Belastingen op de pasars zijn bij art. 60 R.R. verboden.

Bij Kon. besluit in Ind. Stb. 1879 no. 267, gew. bij de besluiten in Ind. Stb. 1899—268, 1911—36 en 1914—501 (zie ook Ind. Stb. 1889—68, 1910—446, 1914—362, 771, 772 en 1915—160) is eene regeling vastgesteld voor de invordering door middel van dwangschriften van belastingen, begrepen in kohieren, registers, leggers of staten, vastgesteld door het administratief gezag, alsmede van boeten, kosten van voorbereiding en opcenten voor locale raden geheven. Die dwangschriften hebben dezelfde kracht en worden op dezelfde wijze ten uitvoer gelegd als de grossen van in kracht van gewijsde gegane vonnissen in burgerlijke zaken.

Over verjaring van vorderingen, voortspruitende uit belastingverordeningen, handelen de Kon. besluiten in Ind. Stb. 1882—280 en 1892—159; daarbij is een termijn van 5 jaar vastgesteld. Zie voor de formulieren Ind. Stb. 1915 nos. 771 en 772; en ook nog Ind. Stb. 1891—47; 98, 1 8; 1893—260; 1904—277 en 1906—36.

Met ingang van 1 Januari 1916 is eene ordonnantie (Ind. Stb. 1915—707) in werking getreden, waarbij ter zake van de inkomstenbelasting, de personeele belasting en de verponding een Raad van Beroep (voor belastingzaken) is ingesteld, waaraan de beslissing in hoogsten aanleg, is overgedragen, welke tot dusver van den Gouverneur-Generaal uitging. (Ind. Stb. 1915—708, 709 en 710). Bij dat lichaam zal men dus nopens aanslagen in de genoemde belastingen in beroep kunnen komen van beslissingen van den Directeur van Financiën, die te oordeelen heeft over doleantiën tegen beslissingen van commissiën van aanslag. De Raad is te Batavia gevestigd en bestaat behalve uit den Directeur van Financiën, die ambtshalve lid en voorzitter is, uit vier leden die even als hunne plaatsvervangers door den Gouverneur-Generaal, voor den tijd van vier jaar worden benoemd. Van die vier leden worden twee gekozen ieder uit eene voordracht van twee personen, opgemaakt onderscheidenlijk door den Raad van N. I. en den President van het Hooggerechtshof; de twee overige worden aangewezen uit voordrachten van vier personen, ingediend door elk der Kamers van Kooph. en Nijv. De Raad kan slechts met vijf leden vergaderen. Wanneer de aanslag bij zijn uitspraak vastgesteld, hooger is dan het bedrag, dat door den belastingschuldige verschuldigd werd geoordeeld, wordt die aanslag met 25 % van het meerdere verhoogd, met dien verstande dat de verhooging niet meer dan 1/200 kan bedragen. Voor vacatie-gelden zie men Ind. Stb. 1915—711.

Hieronder volgt nu een overzicht van de belastingen door het centraal gezag geheven (voor die van de locale ressorten zie DECENTRALISATIE en

voor die van de inlandsche zelfbesturen zie ZELF-BESTUUR), voor zoover betreft heffingen in geld (voor heffing in arbeid zie HEERENDIENSTEN) en buiten verband met eenigen bijzonderen dienst van de overheid opgelegd; voor retributiën moge worden verwezen naar de desbetreffende hoofden.

De in Nederlandsch-Indië geldende belastingen geven een beeld van groote verscheidenheid te aanschouwen, het welk bovenal historisch is te verklaren. Zij zijn in dat uitgebreide en uit economisch zoozeer verschillende deelen samengesteld gebied geleidelijk ingevoerd, sommige tezelfder tijd op Java en Madoera en in de Buitenbezittingen, andere in een gedeelte van dat gebied of zelfs gewestgewijze, naarmate de toestanden er rijp voor waren en er mitsdien eene redelijke opbrengst van was te verwachten. Om tot eene indeeling van het tegenwoordig samenstel te komen, heeft men de keuze tusschen verschillende onderscheidingen. De regelingen hebben vooral in de laatste twintig jaar menige hervorming ondergaan en daarbij is er naar gestreefd, om verschil in heffing tusschen gewesten onderling zooveel mogelijk weg te nemen en om regelingen, waar mogelijk, over geheel Indië uit te strekken. Maar in alle opzichten kon daartoe uit den aard der zaak nog niet worden overgegaan, zoodat nog naast belastingen voor de geheele kolonie, heffingen worden aange troffen, welke slechts voor een deel, sommige slechts voor enkele gewesten of een enkel gewest gelden. Een tweede punt betreft de wijze van heffing. Bij de bedoelde hervormingen is het stelsel van verpachting, dat in de vorige eeuw zulk eene belangrijke plaats als wijze van heffing innam, meer en meer vervangen door rechtstreeksche inning door regeeringsambtenaren. Daardoor is het regiëstelsel, hetwelk reeds voor een paar middelen bestond, uitgebreid tot een paar andere. En daar men nog niet tot eene algeheele afschaffing van het pachtstelsel kon komen, valt derhalve te onderscheiden tusschen: rechtstreeksche heffing zonder meer, regie en pacht. Wijders oefent de bekende verdeling van de inwoners van Indië in drie groepen; Europeanen en m. h. g., Vreemde Oosterlingen en Inlanders, invloed uit ten aanzien van sommige maar niet van alle belastingen, zoodat valt te wijzen op belastingen welke door alle groepen, naast andere welke slechts door ééne of twee zijn verschuldigd. Eindelijk heeft de verdeling van het gebied in rechtstreeks en niet-rechtstreeks bestuurd gebied beteekenis, daar de Landsbelastingen slechts in het eerstbedoeld gedeelte en voor de Gouvernementsonderhoorigen in het andere gelden, tenzij de Indische regeering van het zelfbestuur het recht tot heffing heeft overgenomen, zooals met de in- en uitvoerrechten en de accijnzen het geval is. De zelfbestuursonderhoorigen zijn overigens onderworpen aan de belastingen van het zelfbestuur in het landschap waar zij wonen.

Daar de hierbedoelde onderscheidingen echter dooreenloopen, zal men zich in het volgende — na afscheiding van de monopolies: t.w. opium-, pandhuis- en zoutregie benevens openbare verkooppingen, alsmede van de heffingen, welke meer het karakter hebben van retributiën, over welk een en ander wordt gehandeld in afzonderlijke artikelen — bepalen tot eene verdeling in twee hoofdgroepen, persoonlijke en zakelijke belastingen, met ondervereiding van de laatste groep in kohiersbelastingen en andere. Duidelijkheidshalve zal in deze laatste groep, ten einde de weinige, wel is waar onbelangrijke, doch voorshands nog bestaande pachten in ééne ru-

briek samen te vatten, ten slotte nog onderscheiden worden naar de wijze van heffing, t. w.: rechtstreeks door ambtenaren of door den pachter. Bij een en ander zal tevens v. z. n. worden aangegeven, voor welke groep van inwoners eene belasting geldt, terwijl dan bij de behandeling van elke belasting afzonderlijk de bovenbedoelde onderscheidingen verder kunnen worden besproken, voor zoover daartoe aanleiding bestaat.

Op die gedachte berust het volgende overzicht:
I. **PERSOONLIJKE BELASTINGEN**, blz. 225 — 233.

a. *Inkomsten'elasting*, geldende voor de in Indië gevestigde Europeanen en met hen gelijkgestelden; alle aldaar een bedrijf uitoefenende lichamen, zoowel die welke in Indië als die welke daarbuiten gevestigd zijn; zoomede aldaar een bedrijf uitoefenende personen buiten Indië, van elken landaard; blz. 225.

b. *Belastingen op de bedrijfs- en andere inkomsten*, geheven van de in Indië gevestigde Vreemde Oosterlingen en inlanders (de laatsten behoudens uitzonderingen en beperkt tot het rechtstreeks bestuurd gebied en de rechtstreeksche onderhoorigen van het Gouvernement); blz. 228.

c. *Personeele belasting* van de in Indië gevestigde Europeanen en m. h. g. en Vreemde Oosterlingen; blz. 231.

d. *Schutterijbelasting*, eene heffing van de Europeanen en m. h. g., die zijn vrijgesteld van de verplichting om bij de schutterij te dienen; blz. 231.

e. *Hoofdgeld* van inlanders op Java en Madoera, getreden in de plaats van thans afgeschafte heeren-diensten; blz. 232.

f. Voorts nog enkele voor ééne residentie (Menado, Benkoeten) of zeker gebied (Makasser; de Spermdede-eilanden) geldende heffingen van inlanders.

II. **ZAKELIJKE BELASTINGEN**, blz. 233 — 243.

A. Volgens Kohieren.

a. *Verponding en dienovereenkomstige heffingen*, eene belasting van onroerende goederen in Ned.-Indië (hoofdzakelijk Europeanen en Vreemde Oosterlingen betreffende); blz. 233.

en verder van inlanders:

b. *Landrente* op Java en Madoera; blz. 234.

c. *Verdieningsbelasting* in de residentie Z. en O. Afdeeling van Borneo; blz. 242.

d. *Tiende van het rijstgewas* in het gouvernement Celebes en Ond.; blz. 242.

e. *Landrente van de sawah's en belasting van de tegelvelden en tuinen* in het rechtstreeks bestuurd gebied van de residentie Bali en Lombok; blz. 242. zijnde alle grond- of oogstbelastingen (de landrente mede geheven van vischvijvers en nipabosschen).

B. Zonder Kohieren; blz. 243.

1. *Rechtstreeksche heffing*.

a. *In- en uitvoerrechten*; blz. 243.

b. *Accijnzen*; blz. 257.

c. *Slachtbelasting*, voornamelijk ten aanzien van buffels, runderen en varkens; in de buitenbezittingen gewestgewijze geregeld; blz. 258.

d. *Zegelrecht*; blz. 259.

e. *Recht van overschrijving* (hoofdzakelijk van Europeanen en Vr. O.); blz. 261.

f. *Rechten van successie en overgang bij overlijden*; het eerste uitsluitend van boedels van Europeanen en m. h. g.; blz. 261.

g. *Belasting van loterijen*; blz. 262.

h. *Vergunningen van Chineesche dobbelspelen*; blz. 262.

i. *Hondenbelasting*; blz. 263.

j. *Belasting van uitvoerproducten op het eiland We (Atjeh en O.)*; blz. 263.

k. *Belasting van boschproducten* in de boven-Mahakam (Z. en O. Afd. Borneo); blz. 263.

l. *Belasting op het graven van diamant* (Z. en O. Afd. v. Borneo); blz. 263.

m. *Voorloopig gehandhaafde belastingen in het voormalige landschap Lingga-Riouw en O.*; blz. 263.

Ten slotte valt nog melding te maken van eene heffing in de afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea der residentie Amboina van een vergunningsrecht van 35 per vuurwapen en per jachtijd voor de jacht op paradijs- en aanverwante vogels. (Ind. Stb. 1916 no. 197).

2. *Niet rechtstreeksche heffing* = *Pachten*.

a -k; blz. 263—264.

Alvorens nu de belastingen elk afzonderlijk te behandelen, moge nog een kort woord voorafgaan ovede richting, waarin het belastingstelsel zich ontwikkeld heeft. In het algemeen is die richting, welke uit den aard der zaak verband houdt met die van de ontwikkeling van Indië, hoofdzakelijk opeconomisch gebied en van de denkbeelden omtrent belastingheffing in Europa, te kenschetsen — vooral met betrekking tot de laatste veertig jaar — door het licht te doen vallen op deze drie omstandigheden:

1°. Geleidelijke afschaffing van het pachtstelsel en vervanging daarvan v. z. n. door rechtstreeksche heffing;

2°. Naast uitbreiding van de heffing van in- en uitvoerrechten over geheel Indië en vermeerdering van de beteekenis van accijnshheffing — eene toename derhalve van indirecte belastingen — een streven om aan directe heffingen meer en meer de plaats te geven, welke daaraan in het stelsel toekomt.

3°. als gevolg van 1o. en 2o. eene billijker verdeling van de belastingen over Europeanen en de andere bevolkingsgroepen.

Ad 1um. Het stelsel van verpachting is van ouden datum, en werd zelfs door inlandsche vorsten gehuldigd. Ook de Compagnie voerde het in, eerst in Batavia en Ommelanden; onder Van Imhoff werd het over het Gouvernement van Java's Noordoostkust uitgebreid. Reeds onder het Engelsche tusschenbestuur werden eenige pachten afgeschaft, o.a. de tolpoorten, en werd de zoutverkoop onder direct beheer gebracht. Het Nederlandsch bewind ging daarmede voort. Bij Ind. Stb. 1818 no. 79 werd o.a. bepaald dat met het einde van 1818 zouden worden afgeschaft de pachten en heffingen, bekend onder den naam van trouwgelden of huwelijken der Javanen, het maken van klein geschut, de sirih of fijne kalk, de houtskolen, de suikerpotten, het brandhout en de ronggèngs. De verpachting der tolpoorten en bazaars in de Vorstenlanden werd in 1827 (Ind. Stb. 44) opgeheven en door directe heffing vervangen, deze werd in 1830 afgeschaft. De bij Ind. Stb. 1823 no. 88 in de residentie Batavia ingevoerde pacht van den verkoop van zout werd met 1 Januari 1848 wederom opgeheven. Van groot belang was de afschaffing der pasar-belasting in 1851. Zie PASAR.

Een goeden blik in de verpachting van 's Lands middelen op Java en Madoera in 1850 geeft Ind. Stb. 1849 no. 52 en in die van lateren tijd Ind. Stb. 1897 no. 179. Ten aanzien van de buitenbezittingen zie men bijv. Ind. Stb. 1857 no. 105. Daaruit blijkt dat oudtijds de heffing van alle belangrijke middelen aan een pachter was opgedragen. In den loop der jaren,

maar vooral in de laatste twintig à dertig jaar is de afschaffing al of niet met vervanging door rechtstreeksche heffing, voortgezet.

Ten einde de betekenis daarvan te doen uitkomen volgt hier een overzicht van de verpachte middelen welke in 1885 bestonden met de bedragen, welke zij in dat jaar opbrachten, naast die, waarop de opbrengst der thans nog geldende verpachte middelen voor 1916 zijn geraamd. De in de laatste kolom niet ingevulde nummers zijn derhalve vervallen.

Verpachte middelen.	1885 (afge- rond)	1916 (raming)
a. Verkoop van opium in het klein:		
pacht	15501600	
verstrekking van opium aan de pachters	4308300	
b. Slachten van rundvee, buffels, schapen, geiten, paarden en veulens	1444700	
c. Licentien op de pho- en tophospelen	811100	1105000
d. Verkoop van arak en andere sterke dranken in het klein in de Buitenbezittingen	398600	44200
e. Javasche en Chineesche tabak	234000	
f. Slachten van varkens en verkoop van varkensvleesch	152400	9480
g. Sluisgelden, veren en overtoomen	162800	25700
h. Vogelnestklippen	147100	43600
i. Belasting op peper (Riouw)	66400	720
k. Nipahout en kreupelboschen	7700	
l. Verkoop van Saguweer....	17200	44600
m. Goudmijnen (Borneo)	8700	144
n. Verkoop van sirih (Celebes)	14200	
o. De Duizend Eilanden	3200	
d. Wajangs	14000	
g. Belasting op de zitplaatsen der vischpassers te Makasser	9500	
r. Invoer en verkoop van zout (Oostkust van Sumatra)...	10900	484700
s. Pandhuizen	876800	310000
t. Sagoe, was, getah, enz. (Oostkust van Sumatra)...	16400	37200
u. Houtzagerijen (Oostkust van Sumatra)	00	
v. Degenen dezer middelen die gezamenlijk verpacht worden	151900	

Bij dit overzicht is nog in aanmerking te nemen, dat het voornemen reeds was aangekondigd om over te gaan tot afschaffing: 1o. van de pacht van de licentien op de pho- en tophospelen in de gewesten waar zij nog bestond; 2o. van de pacht der pandhuizen in de eenige residentie waar zij op Java nog geldt, n.l. Soerakarta, doch dat met het oog op de gevolgen van den in 1914 uitgebroken Europeeschen oorlog voorschands van een en ander werd afgezien. Het ligt nu in de bedoeling deze laatste pacht met 1917 op te heffen. De overige nog gehandhaafde pachten werken uitsluitend in gewesten der buitenbezittingen, uitgezonderd die der vogelnestklippen, welke ook nog op Java geldt (raming aldaar f31,600).

Dat overigens de slachtpacht en de drankenpacht nog niet geheel tot het verleden behooren, komt doordat hare afschaffing in het niet tot het tolgebied behoorende gedeelte van Riouw en Ond. uit praktisch oogpunt op overwegende bezwaren stuitte.

Voor de wijze van verpachting en de rechten en plichten van den pachter zie men ten aanzien van Java en Madoera Ind. Stb. 1853 no. 86 en van de buitenbezittingen Ind. Stb. 1854 no. 75, beiden meermalen aangevuld en gewijzigd en ten slotte tezamen vervangen door het reglement in Ind. Stb. 1902 no. 184, 1902 no. 258 en 1905 no. 339.

Literatuur over de pacht: E. De Waal, Aanteekeningen over kol. onderwerpen. Dl. I. bl. 291. T. Thomas, Eenige opmerkingen naar aanleiding van het pachtstelsel op Java, Leiden 1893. Dr. E. B. Kielstra. De Financiën van Ned.-Indië. F. Fokkens. Afschaffing van pachten op Java en M. enz., Ind. Gen. 2 Febr. 1897.

Ad 2um. Voor de in- en uitvoerrechten en accijnzen wordt naar het desbetreffend onderdeel verwezen. Het tijdperk, waarin aan de directe heffingen meer zorg wordt besteed, is in het algemeen aangevangen toen de tijd der Indische baten voorbij was en die der tekorten begon. Patentrecht en personeele belasting werden met 1879 ingevoerd, nadat de bedrijfsbelasting op Java en Madoera met ingang van 1878 was herzien. De verponding onderging eene herziening in 1886 en op nieuw in 1912. Eene suikerbelasting vond een paar maal eene plaats als tijdelijke heffing, terwijl ten slotte eene algemeene inkomstenbelasting met eene belasting van de overwinst van lichamen in 1908 haar intrede deed. In 1907, 1908 en 1914 eindelijk kwamen nieuwe regelingen van directe belastingen van Inlanders en Vreemde Oosterlingen tot stand.

Ad 3um. Dit vindt reeds hare verklaring in hetgeen onder 1o en 2o is medegedeeld. Het behoeft geen nader betoog dat afschaffing van pachten en de genoemde directe heffingen werken in de richting als hier werd aangegeven. Voor cijfers en bedragen zie men op GELDMIDDELEN VAN NED.-INDIE.

Zie Tollenaar. Het belastingstelsel op Java en voor zooveel de inlandsche bevolking betreft, Ind. Gen. 1896, bl. 61—82. Kielstra. De financiën van Ned. Indië 1904; v. Deventer, Overzicht van den economischen toestand der inl. bev. op Java en M. 1904, bl. 129—167.

Thans moge naar de volgorde van bovengenoemd overzicht eene nadere bespreking volgen.

I. PERSOONLIJKE BELASTINGEN.

I. a. Inkomstenbelasting.

De inkomstenbelasting wordt onderscheiden, voor zoover lichamen betreft, in belasting naar het zuiver inkomen en belasting naar de overwinst. Zij werd in 1908 ingevoerd ter vervanging van het sedert 1879 geheven patentrecht en van twee als tijdelijke heffingen in 1906 ingevoerde belastingen, n.l. de suikerbelasting en eene verhooging van het uitvoerrecht van tabak ter Oostkust van Sumatra. Terwijl over laatstgenoemde maatregel (Ind. Stb. 1906—75) wordt gehandeld bij IN- EN UITVOERRECHTEN, moge hier allereerst eene bespreking van het patentrecht en de suikerbelasting volgen.

Het *Patentrecht*. Toen in verband met de tekorten, welke de Indische begrotingen begonnen te vertoonen, naar versterking der geldmiddelen van het jaar 1879 moest worden omgezien, werd die o.m. gevonden door invoering van eene belasting ad 2

percent „van alle inkomen, verkregen door uitoefening binnen N.-I. van landbouw, fabrieks-, ambachts- en handelsnijverheid, van kunst of wetenschap, van eenig ander beroep of bedrijf, zoomede door het vervullen van ambten, bedieningen of betrekkingen, voor zoover die uitoefening of die vervulling niet geschiedt uitsluitend door en ten bate van personen behoorende tot de inlandsche of daarmede gelijkgestelde bevolking”. Daaraan werd de naam van patentrecht gegeven (Ind. Stb. 1878—350, 1880—15, 1881—114, 1890—251, 1896—4, 1897—127, 1899—15 en 261, 1903—289, 1905—24, 1906—59, 338 en 449, 1907—105 en 181). Aan die heffing waren o.m. alle naamlooze vennootschappen onderworpen behalve die, waarvan de aandeelhouders uitsluitend uit Vreemde Oosterlingen en (of) inlanders bestonden. Deze groep werd eerst bij Ind. Stb. 1907—181 onder het patentrecht gebracht, in verband met de toenmalige herziening van de bedrijfsbelasting (waarover nader).

Onder de inkomsten die werden vrijgesteld, werden vermelding: 1o. de bezoldigingen, wachtgelden, pensioenen en andere inkomsten ten laste van de begroting, m. a. w. de inkomsten van landsdienaren en gewezen landsdienaren als zoodanig; en 2o. het inkomen van naamlooze vennootschappen, welke ter zake van de uitoefening in Ned.-Indië van eenige nijverheid of eenig ander bedrijf in Nederland werden aangeslagen. Beide vrijstellingen zijn lang gehandhaafd en vervielen eerst bij de herziening, welke het patentrecht met ingang van 1906 onderging, derhalve slechts een paar jaar voordat de belasting zelve werd afgeschaft. Ter versterking van de Indische middelen werd toen het tarief voor natuurlijke personen met vrijstelling van inkomens beneden f 900, oplopend in dier voege, dat de heffing, aanvangende met f 1, bij inkomens van f 1800 2 % bedroeg en opklom tot f 4.50 per volle bedrag van f 100 boven f 12.000, terwijl de belasting van naamlooze en andere lichamen werd verhoogd van 2 op 3 percent. De intrekking van de vrijstelling van de inkomsten van landsdienaren als zoodanig ging voorts gepaard met eene verlaging van hunne contributie aan het weduwen- en weezenfonds (Ind. Stb. 1906—59 en 60).

De intrekking van de vrijstelling sub 2o. heeft eene lange voorgeschiedenis. Die vrijstelling strekte om dubbele belasting — nl. in Nederland en in Indië — te voorkomen van in Nederland gevestigde maatschappijen, welke haar bedrijf geheel of gedeeltelijk in Indië uitoefenden. Op de onbillijkheid, dat de door die maatschappijen betaalde belasting, in den vorm van Nederlandsch patentrecht, ten volle aan Nederland ten goede kwam, terwijl door Indië ter zake niets werd genoten, werd in de Tweede Kamer bij de behandeling van de Indische begroting voor 1890 gewezen. Doch toen, om daaraan tegemoet te komen, bij de daarop volgende begroting werd voorgesteld de vrijstelling te doen vervallen, ontmoette zulks bezwaar wegens de dubbele belasting welke daarvan het gevolg zou zijn. Eene daarop in de vergadering van 13 December 1890 ingediende motie-Hartogh leidde vervolgens tot de benoeming van eene commissie om dit vraagstuk te onderzoeken. Haar rapport is afgedrukt als bijlage van de Mem. van Antw. Tw. K. der Indische begroting voor 1895. Inmiddels was het patentrecht in Nederland door de bedrijfsbelasting vervangen, hetgeen eene nieuwe regeling van de vrijstelling in Indië noodig maakte. In afwachting van de definitieve beslissing over het vraagstuk werd die regeling aanvankelijk

op tijdelijken voet getroffen (Ind. Stb. 1894—95, 1895—53, 1896—75). Toen de Regeering daarop bij de begroting voor 1897 een voorstel deed in den zin van de oplossing der Commissie (zie M. v. T., bl. 27 en de bijlage der Mem. v. Antw. aan de Tw. K.), rezen echter in de vergadering der Tweede Kamer van 25 November 1896 op nieuw bezwaren, welke wederom in eene motie-Hartogh werden belichaamd. Het resultaat der gedachtenwisseling was ten slotte dat in 1897 eene wet tot stand kwam (Ned. Stb. no. 84; Ind. Stb. no. 150), waarbij werd bepaald dat van de opbrengst der door de bedoelde lichamen betaalde belasting op bedrijfs- en andere inkomsten jaarlijks een gedeelte op den voet als in de wet aangegeven, aan de Indische geldmiddelen zou worden uitgekeerd. In verband met die regeling was er niet langer bezwaar om de vrijstelling der hierbedoelde lichamen van het Indische patentrecht definitief te handhaven. Dit geschiedde bij Ind. Stb. 1897—127, met dien verstande echter, dat verzekeringmaatschappijen van de vrijstelling werden uitgezonderd. Van de door die maatschappijen betaalde bedrijfsbelasting werd namelijk geene uitkeering aan de Indische geldmiddelen gedaan. Voor haar — dat zijn derhalve alleen de in Indië werkende verzekeringmaatschappijen, welke in Nederland haar zetel hebben — werd bij laatstgenoemd Indisch Staatsblad eene bijzondere regeling getroffen. Overigens waakte artikel 37 der wet op de bedrijfsbelasting tegen dubbele belasting voorzover belastingplichtigen betreft, die ook in Indië werden aangeslagen.

Ten slotte is de vrijstelling vervallen, toen, zooals reeds boven werd medegedeeld, met ingang van 1906 het patentrecht van de in Indië gevestigde lichamen van 2 tot 3 percent werd verhoogd; het werd billijk geacht, de in Nederland gevestigde lichamen tegelijkertijd aan een heffing van 1 percent te onderwerpen. Het patentrecht bracht op: in 1903 f 1.156.000, in 1904 f 1.128.000, in 1905 f 1.254.000, in 1906 f 2.813.000 en in 1907 f 3.859.000.

De suikerbelasting. Toen in 1905 versterking van middelen noodig bleek, werd naast verhooging van het patentrecht de keuze gevestigd op eene belasting van de suikernijverheid, doch in afwachting van eene heffing van algemeenen aard slechts als tijdelijke maatregel. Zulks hield verband met het feit dat de suiker vroeger onderworpen was geweest aan een uitvoerrecht dat in 1898 (Ind. Stb. no. 65), na herhaaldelijk te zijn geschorst, was afgeschaft, omdat de cultuur dat recht toen reeds eenige jaren wegens de lage suikerprijzen niet kon dragen. (Zie IN- EN UITVOERRECHTEN.) Eene, met ingang van 1893 ingevoerde, tijdelijke belasting ter vervanging van het uitvoerrecht (Ind. Stb. 1892—264), werd slechts gedurende één jaar geheven, daar het voorstel, bij de begroting voor 1894 gedaan, om de tijdelijke belasting ook over dat jaar te heffen, werd verworpen. (28 Nov. 1893.) Evenzoo faalde eene poging der Regeering om het uitvoerrecht door eene definitieve suikerbelasting te vervangen. (Gedr. St. 1893—1894—110.) Het wetsontwerp, in welks toelichting de grondslagen dier belasting werden uiteengezet, verviel door de Kamerontbinding van 1894. In 1905 daarentegen had het voorstel tot heffing van eene suikerbelasting beter resultaat, omdat de suikercultuur toen in een gunstigen toestand verkeerde; de regeling kwam bij Ind. Stb. 1906—250 en 251 tot stand en onderging bij Ind. Stb. 1907—243 eene kleine wijziging. De belasting werd geheven naar de gemiddelde winst per pikol suiker, volgens

een oplopend tarief, dat opklom van $\frac{1}{2}$ cent per f 0.25 tot 24 cent per f 4. Haar opbrengst bedroeg over 1906 f 1,117,500 en over 1907 f 462,000. Zooals reeds werd medegedeeld heeft deze belasting slechts zeer kort gewerkt, daar het reeds bij hare totstandkoming in de bedoeling lag om niet alleen van suiker en tabak (hiervoor gold een verhoogd uitvoerrecht; zie boven) maar van alle cultures en bedrijven meer belasting te heffen dan bij het patentrecht het geval was. Daartoe strekte

de *inkomstenbelasting*; deze had daarnaevens ten aanzien van in Indië gevestigde natuurlijke personen, ten doel om het geheele inkomen — niet alleen, zooals bij het patentrecht dat uit bedrijf of beroep — te treffen. (Ind. Stb. 1908—298, 1909—233 en 498; 1910—264, 371, 450 en 671; 1912—77; 1913—182; 1915—367, 520, 641 en 708.) Zij bepaalt zich, wat de inwonenden betreft tot de Europeanen en met hen gelijkgestelden. Ten aanzien van de buiten Indië gevestigde natuurlijke personen heeft de belasting een zakelijk karakter, daar zij slechts berekend wordt over de inkomsten, welke door hen in Indië uit bedrijf of beroep worden verkregen. Voor eene onderscheiding naar afstamming of landaard is daarbij geene plaats; zij treft hen daarom allen.

Het tarief voor de in Indië gevestigden is, met vrijstelling zoo het zuiver inkomen blijft beneden f 900, oplopend, naar de volgende schaal:

bij f 900 tot beneden f 960 is verschuldigd f 1.50; bij f 960 tot ben. f 1020 f 3; bij f 1020 tot ben. f 1080 f 4.50 enz., met geleidelijke opklimming tot f 34.80 bij een zuiver inkomen van f 2040 tot ben. f 2100; verder

van f 2100 tot ben. f 3600, f 36.75 + f 3.50 voor elke geheele som van f 100 boven de f 2100;

van f 3600 tot ben. f 5400, f 89.25 + f 3.75 als voren boven f 3600;

van f 5400 tot ben. f 7200 f 156.75, + f 4 als voren boven f 5400;

van f 7200 tot ben. f 12000 f 228.75, + f 4.50 als voren boven f 7200;

van f 12000 en hooger f 444.75 + f 5 als voren boven f 12000.

De buiten Indië gevestigden worden, zonder eenige vrijstelling, voor hun belastingplichtig inkomen belast met 3 percent, voor zoover dat inkomen niet meer dan f 6000 bedraagt en daarboven op denzelfden voet als de binnen Indië wonenden. Buitenlanders, die hun beroep of bedrijf in Indië rondreizende uitoefenen, betalen dertig cent per tien gulden.

Onder het belastingplichtig inkomen vallen sinds 1912 (zie Ind. Stb. 1912—77) ten volle de inkomsten uit onroerend goed. Wel werd bij de invoering van de inkomstenbelasting — zulks reeds in afwijking van de regeling van het patentrecht, waarbij algeheele vrijstelling werd verleend voor het gedeelte der inkomsten, dat bij den aanslag in de grondlasten in aanmerking kwam (zie Ind. Stb. 1890—235 en 1903—289) — nog eene zekere vrijstelling in verband met heffing van grondlasten toegestaan. (Zie artikelen 4 en 6 van Ind. Stb. 1908—498.) Doch toen de verpordingsordonnantie met ingang van 1912 eene herziening onderging (zie verpording blz. 233, hierachter) werd aan die vrijstelling een einde gemaakt, mede op grond van eene gewijzigde opvatting van de verhouding tusschen inkomstenbelasting en grondbelasting. (Zie blz. 130/1, der Mem. v. Toel. der Indische Begrooting voor 1912.)

Ten aanzien van naamlooze vennootschappen en overige lichamen — andere dan verzekeringmaatschappijen, die buiten Indië gevestigd zijn, waarover

nader — onderscheidt de regeling tusschen de belasting naar het jaarlijksch zuiver invomen en die naar de jaarlijksche overwinst. De eerste komt ongeveer overeen met het vroegere patentrecht en treft derhalve hetgeen als winst van het lichaam is te beschouwen. Met afschrijving mag daarbij tot zekere hoogte rekening worden gehouden, wat vroeger niet het geval was. Het percentage is oorspronkelijk bepaald gebleven op 3 percent en 1 % voor de in Nederland gevestigde lichamen en aldus gehandhaafd tot het jaar 1915. De vervanging met 1 Mei van dat jaar van de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten in Nederland door eene inkomstenbelasting, maakte het noodig eene voorziening te treffen ten aanzien van de heffing van de in Nederland gevestigde Indische vennootschappen, omdat de hooger genoemde uitkeeringswet van 1897 (Ned. Stb. no. 84) slechts betrekking had op de opbrengst van eerstgenoemde belasting en derhalve hare praktische beteekenis verloor, wanneer die belasting niet meer geheven werd. Dit vraagstuk kon echter, bij de behandeling van de wet op de inkomstenbelasting nog geene oplossing vinden (zie Gedr. St. 1913—14, no. 25, 35 en 43; Handel. Tw. K. blz. 2085—2099), zoodat deze bij artikel 100 dier wet naar eene latere regeling werd verschoven. Die regeling is tot stand gekomen bij de wet van 16 April 1915 (Ned. Stb. no. 197). Daarbij is met de omstandigheid dat de bedoelde vennootschappen zoowel in Nederland als in Indië aan eene inkomstenbelasting zullen worden onderworpen, rekening gehouden door haar voor de uitdeelingen, welke te beschouwen zijn als inkomsten door uitoefening van bedrijf in Indië verkregen, in de Nederlandsche belasting slechts voor $\frac{1}{3}$ aan te slaan. Voor uitkeering van een deel der opbrengst van de Nederlandsche belasting aan de Indische geldmiddelen bestaat dientengevolge geen reden meer en evenmin voor heffing in Indië van een lager percentage dan dat, waaraan de overige aldaar werkende lichamen worden onderworpen. Bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1915—367 is daarom het percentage voor de in Indië werkende lichamen algemeen (uitgezonderd voor buitenlandsche verzekeringmaatschappijen) op 3 percent gebracht, waarbij het echter voor de in Nederland gevestigde vennootschappen en vereenigingen over het jaar 1915 als uitzondering op $\frac{2}{3}$ % is gesteld in verband met het feit, dat de Nederlandsche inkomstenbelasting eerst met 1 Mei van dat jaar is begonnen te werken.

In het bovenstaande is eene uitzondering gemaakt ten aanzien van de buiten Indië gevestigde verzekeringmaatschappijen. Daarvoor is de regeling nagevolgd, waarvan reeds boven nopens patentrecht van dergelijke in Nederland gevestigde maatschappijen sprake was. (Ind. Stb. 1897—127). Na de wijziging in Ind. Stb. 1913—182 sub D, komt die regeling daarop neer dat zij belastingplichtig zijn, voor zooveel inkomsten betreft verkregen uit overeenkomsten tot levensverzekering, naar eene winst berekend op 5 % en overigens naar eene winst berekend op 10 % van de in het vorig kalender- of boekjaar van in Indië gevestigde verzekerden aan premien of kapitalen ontvangen bedragen. De belasting bedraagt 4 % in verband met het feit dat deze maatschappijen niet voor belasting naar de overwinst in aanmerking komen. Zie overigens nog de reeds genoemde ordonnantie in Ind. Stb. 1915—367.

De belasting naar de overwinst is de heffing van algemeenen aard, die de suikerbelasting en het extra-uitvoerrecht op tabak ter Sum.'s O. K. verving. Zij heeft ten doel „de dikwijls hooge winsten, verkregen

met in landbouw, nijverheid en handel gestoken kapitalen, behoorlijk aan de Indische financiën te doen bijdragen". Zij treft zoowel de binnen als de buiten Indië gevestigde lichamen, behalve buitenlandsche verzekeringmaatschappijen. Als overwinst wordt aangemerkt het bedrag van de gewone en buitengewone uitdeelingen van welken aard ook, over het laatst verlopen kalender- of boekjaar uitgekeerd aan oprichters, concessionarissen, aandeelhouders en andere deelgerechtigden — uitgezonderd aan het Gouvernement anders dan als aandeelhouder en met vrijstelling van uitdeelingen aan in Indië gevestigde bestuurders enz. (en personeel) als zoodanig en sedert 1915 ook van die aan verzekerden als zoodanig — boven 5 percent van de op aandelen, bewijzen van lidmaatschap of deelgerechtigtheid effectief gedane en niet terugbetaalde stortingen. Het woord „stortingen" werd daarbij oorspronkelijk in zeer ruimen zin genomen; daaronder werd nl. ook begrepen hetgeen in den loop der jaren uit de gereserveerde winst aan het kapitaal was toegevoegd en op het tijdstip van inwerkingtreding der belasting op 1 Januari 1908, geacht mocht worden nog aanwezig te zijn. Voor de aantooning van het bedrag, waarmee het tot grondslag van de berekening der belasting te becijferen kapitaal zou zijn te verhoogen werd aan belastingplichtigen een termijn van één jaar toegestaan, welke nader met een jaar werd verlengd. Het tarief was oplopend; het percentage van heffing steeg van 1 tot 6 percent over zekere gedeelten van de uitkeeringen, naarmate de overwinst een grooter percentage van de stortingen bedroeg; het belief f 1 per f 100 over de eerste 2 pct. der stortingen, f 2 over de volgende 2 pct. enz. (Zie art. 18 § 2 van Ind. Stb. 1908—1909). Reeds na enkele jaren bleek dat deze regeling niet aan haar doel kon voldoen, omdat vele kapitaalcrachten en bloeiende maatschappijen daarbij aan de overwinstbelasting ontsnapten of daarin slechts weinig behoeften bij te dragen. De regeling onderging daarom met ingang van 1913 bij Ind. Stb. no. 182 van dat jaar twee belangrijke wijzigingen. Vooreerst verviel de evengenoemde uitbreiding van het begrip „stortingen", waardoor dit tot zijne natuurlijke beteekenis werd teruggebracht. Hierbij is in aanmerking te nemen dat bijschrijving op en uitreiking van aandelen of obligatiën, voor de belastingheffing, als uitdeelingen worden aangemerkt tot het bedrag waarvoor geene storting plaats heeft gehad. In de tweede plaats is het opklimmende tarief vervangen door eene evenredige heffing van 6 percent. Voor de wijze waarop het belastingplichtig deel der overwinst van buitenlandsche lichamen wordt berekend, zie men art. 21 der ordonnantie. De aanslag in de inkomstenbelasting met inbegrip van de overwinstbelasting bedroeg in 1912 f 8.165.300, in 1913 f 11.278.000 en 1914 f 11.134.500. Voor bijzonderheden zie men bijl. B.B. van het Kol. Verslag.

Literatuur. Zie over patentrecht Bijbl. 3382 en 3427 en Jhr. W. H. W. de Kock. Het patentrecht, Leiden 1887. — Ordonnantie op het patentrecht bijgewerkt tot 1906. Semarang, 1906. Over inkomstenbelasting de bij het Dept. van Financiën te Batavia bewerkte toelichting. Batavia 1903 met supplement. Indische Gids en Ind. V. v. h. R., Jg. 1903, passim. Ind. Mercur 1903, p. 710, 784 en 804. (Paets tot Gansoijen) en 1909, p. 133 en 153. (Hierneiss.) De inkomstenbelasting van naaml. vennootschappen, door Mr. L. A. C. Kolf, 1912. B. Hulshoff. De inkomstenbelasting. Batavia 1913. I. G. Juni 1913. (Gerritzen). Over de suikerbelasting, Economist 1906, I. p. 15,

17 (Rose en Eschauzier met inleiding van den Berg.) Ind. Mercur, I. G. 1906 en Tijdschr. v. Nijv. en Landb. in N. I. LXXII, p. 194. Zie voorts over belastingverhooging tot dekking van defensie-uitgaven of in het algemeen, v. Deventer, Gids 1914, III, 254. Marchant, Vragen des Tijds, Sept. 1914. Van Blom, Econ. 1914, II, 669. Ramaer, I. G., 1915, I, 1. Mr. J. C. Kielstra, T. B. B., 1915, afl. I en vervolg. Kern, Belasting van stijgende grondwaarden, I. G. 1913, I, 456; II, 1139.

I. b. Belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten.

Deze is in 't algemeen te kenschetsen als de inkomstenbelasting van de in N.I. gevestigde Vreemde Oosterlingen en inlanders met dien verstande dat zij niet voor alle inlanders geldt, daar sommige categorieën daarvan nog aan eene van vroegeren tijd dagteekenende eenvoudiger belasting zijn onderworpen. Eene tweede opmerking van algemeenen aard is deze dat bovenstaande benaming niet ééne enkele belasting aanduidt, maar meer als soortnaam gebruikt wordt. Onder die benaming toch valt te onderscheiden tusschen:

1°. eene progressieve belasting op Java en Madoera van de aldaar gevestigde Vreemde Oosterlingen en inlanders behoudens enkele uitzonderingen onder de laatste groep (Ind. Stb. 1907—182 jis 1908—146; 1909—499; 1912—117 en 605)

2°. eene met de vorige overeenkomende progressieve belasting in de buitenbezittingen van de aldaar gevestigde Vreemde Oosterlingen, voor zoover zij rechtstreeksche onderhoorigen van het Gouvernement zijn, welke heffing werd uitgebreid tot een paar groepen van inlanders, die nog niet aan eene rechtstreeksche belasting waren onderworpen. (Ind. Stb. 1907—183 jis 1908—147; 1909—21, 121 en 499; 1911—545; 1912—118; 1913—22, 420, 493, 558 en 1914—131).

3°. eene evenredige belasting, ad 4 percent van het inkomen van de inlandsche bevolking in de buitenbezittingen behalve in die gewesten en gedeelten van gewesten en ten aanzien van die groepen der genoemde bevolking, welke de G.G. voorloopig van de heffing heeft uitgezonderd. (Ind. Stb. 1914—130 j^o 132); terwijl de benaming ook gebruikt werd ter aanduiding van de thans vervallen evenredige belasting ad 2 percent van het inkomen, van de inlandsche bevolking in de residenties *Djambi* en *Tapanoeli* en het toenmalig gouvernement *Sumatra's Westkust* alsmede van de inheemsche bevolking in het gouvernement *Atjeh* en *onderh.* Voorts is in het oog te houden dat onder de heffingen sub 2° en 3°, evenmin als onder de hoofdelijke belastingen, welke nog in sommige streken bestaan (waarover nader) vallen de inlanders in de onder Inlandsch zelfbestuur staande landschappen, die geene rechtstreeksche onderhoorigen van het Ned. Ind. Gouvernement zijn. Deze zijn onderworpen aan eene door het zelfbestuur geheven belasting naar het inkomen volgens den in Bijbl. no. 7323 opgenomen ontwerpleidraad. Wie als onderhoorigen van het zelfbestuur zijn aan te merken, blijkt uit art. 14 van Ind. Stb. 1914—24.

Ad 1um. Deze heffing heeft de belasting op het bedrijf vervangen, welke op haar beurt was voortgesproten uit den *tenement-tax*, dien Raffles bij de invoering van zijn „revenue system" vorderde van alle inlanders, die geene landbouwers waren en dus niet aan de landrente onderworpen waren. De *tax* werd door de belastingplichtigen opgebracht als „a small rent for the ground on which their houses stand" en is dan ook later huistaks genoemd. Het Neder-

landsch gezag handhaafde die belasting ten deele (Ind. Stb. 1818—14 en 1819—5) en bepaalde in 1824 (Stb. 47) dat zij behoorde te worden geheven van alle ingezetenen, die hun middel van bestaan niet hoofdzakelijk vonden in den landbouw, maar door het uitoefenen van eenig ambacht, nering of andere vaste handteering. De naam „huistaks” werd bij Ind. Stb. 1839—26 vervangen door „belasting op het bedrijf”. De daaromtrent achtereenvolgens bij Ind. Stb. 1857—75 en 1857—99 getroffen regelingen werden ten slotte vervangen door die van 1878, welke ook de hoofdelijke belasting in Soerakarta en Djokjakarta verving (Ind. Stb. 12jis 1878—351; 1879—338, 1883—244, 1885—24 en 147, 1892—98 en 275, 1894—131, 1900—57, 1904—18 en 1905—33). Toel. in bijbl. 3253, 3414 en 3415. Zij ging evenals de vroegere uit van het beginsel, dat nevens de landrente die op de voortbrengselen van den landbouw drukt, eene belasting behoort te worden geheven van de vruchten van den arbeid der niet-landbouwende bevolking.

Het percentage bedroeg aanvankelijk voor alle belastingplichtigen 2%, maar werd bij Ind. Stb. 1885 n° 24 ten aanzien van Vreemde Oosterlingen verhoogd tot 4 %. Daarbij werd tevens de minimumaanslag, welke voor allen f 1 bedroeg, voor gencemde categorie gebracht op f 2. Voor inlanders verviel de minimum aanslag vervolgens bij Ind. Stb. 1892—275; in plaats daarvan werden inkomens tot een bedrag van f 25 vrijgesteld. Ten slotte is aan die verschillende behandeling van Vreemde Oosterlingen en inlanders een einde gemaakt bij de invoering met ingang van 1907, van de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten. De vrijstelling is daarbij voor allen gebracht op f 50; het tarief begint met f 0.72 voor inkomens van f 50 tot beneden f 60 en klimt dan per inkomensvermeerdering van f 10 geleidelijk op tot f 27.72 voor inkomens van f 620 tot beneden f 630 om ten slotte bedragen van f 630 en hooger met $4\frac{1}{2}$ percent te treffen. In de residentieën Soerakarta en Djokjakarta zijn de eigenlijk gezegde inlanders uitgezonderd, terwijl overigens nog de hofden en bevolking van de zoogen. vrije desa's, alsmede de zoogen. perdikanlieden volgens de in bijbl. 7847 omschreven beginselen zijn vrijgesteld. Overeenkomstig het oude beginsel blijven buiten aanmerking de inkomsten uit gronden vallende onder de werking van de landrente-ordonnantien — de vrijgestelde, daaronder begrepen — die uit vischvijvers, onderworpen aan de in Ind. Stb. 1893—30 j° 1905 no. 290 geregelde belasting, zoomede de gronden en opstallen van opgezeten en van particuliere landerijen. Overigens wordt overeenkomstig hetgeen bij de inkomstenbelasting geldt bij de berekening van het belastingplichtig inkomen met grondlasten geene rekening meer gehouden (Ind. Stb. 1912—118).

De aanslag in de belasting op Java en Madoera bedroeg over 1912 f 2.973.000, 1913 f 3.252.300 en over 1914 f 3.307.000. — Voor bijzonderheden zie men bijl. B. B. of C. C. van het Kol. Verslag.

Ad. 2um. In de buitenbezittingen gold ten aanzien van de Vreemde Oosterlingen oudtijds slechts in enkele gewesten eene hoofdelijke belasting (bijv. Benkoelen Ind. Stb. 1872—205) of een Hoofdgeld (Menado, Ternate, Timor Ind. Stb. 1857—185; Westerafdeeling van Borneo Ind. Stb. 1859—9). Met ingang van 1878 vervielen deze heffingen en trad daarvoor in de plaats eene bedrijfsbelasting van 2 % met een minimumaanslag van f 3 en vrijstelling van inkomsten uit landbouw voor zoover daarvan grondlasten worden betaald. (Ind. Stb.

1878—86 en 87 en latere wijzigingen). Aanvankelijk slechts in eenige gewesten ingevoerd, werd deze belasting geleidelijk ook over de overige gewesten der B.B. uitgebreid met toepassing hier en daar op de inlandsche bevolking (Ind. Stb. 1878—303 en 319; 1879—307; 1895—290 en 1903—94). Toen nu de sub a bedoelde progressieve belasting voor Java en Madoera tot stand kwam, lag het voor de hand ook in de B.B. de bedrijfsbelasting door dergelijke heffing te vervangen. Zulks geschiedde bij Ind. Stb. 1907—183, waarbij tevens voorshands nog voor die heffing in aanmerking zijn gebracht de inlanders ter Oostkust van Sumatra, voor zoover zij rechtstreeksche onderhoorigen van het Ned. Indisch Gouvernement zijn, alsmede de inlanders in de residentie Riouw en Ond., die werkzaam of gevestigd zijn op ondernemingen van landbouw. De aanslag van deze progressieve belasting in de buitenbezittingen bedroeg over 1912 f 1.941.000 1913 f 2.143.600 en over 1914 f 2.425.300.

Ad. 3um. Met de invoering van deze belasting is, behoudens de nog onvermijdelijke uitzonderingen, met ingang van 1914 een einde gemaakt aan het verschil hoofdzakelijk in percentage van heffing, tusschen de belastingregelingen voor de inlandsche bevolking in de onderscheidene gewesten der buitenbezittingen. De nieuwe regeling toch strekt:

A. ter vervanging van de hoofdelijke en daarmede overeenkomende (bedrijfs-)belastingen in: de residentie Palembang-buiten de hoofdplaats — ad 6 percent van het inkomen; het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden ad 5 pct. van de inkomsten uit het landbouwbedrijf voor zoover die niet door de vertiening worden getroffen — en ad 2 pct. van alle overige inkomsten; de residentieën Benkoelen, Wester afd. van Borneo, Zuid- en O. afd. v. Borneo, Bali en Lombok en ter hoofdplaats Palembang ad 2 pct. van het inkomen behoudens een minimum-aanslag van f 1 per persoon en p. jaar; de gewesten Lampongsche districten en Billiton ad 2 pct. behoudens een minimumaanslag van f 2;

de Minahassa in de residentie Menado ad 2 pct. behoudens een minimumaanslag van f 6.50; de afdeeling Gorontalo van die residentie ad f 5 per man; de residentieën Amboina en Ternate, naar eene indeeling in klassen, ad f 1 tot f 25.

(Voor bijzonderheden der regelingen en Staatsbladen zie men DI I der Reg. Alm. voor 1914 blz. 485—490).

B. ter vervanging van de bovenbedoelde reeds vóór 1914, doch tot een quotum van 2 % in een viertal gewesten geldende proportionele belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten nl. in het gouvernement Atjeh en Ondh. (uitgezonderd de Gajoen Alaslanden Ind. Stb. 1907—184 en 1906—148), de residentie Djambi (Ind. Stb. 1908—69, 149 en 397; 1912—119 en 1913—383), de residentie Tapanoeli met uitzondering van Nias en omliggende eilanden (alwaar wél met 1914 de nieuwe belasting is ingevoerd, zie Ind. Stb. 1908—94, 97 en 149; 1910—13, 1912—119 en 1913—1) en het toenmalig gouvernement Sumatra's Westkust, in welk gewest de vervanging echter eerst met ingang van 1915 plaats had (Ind. Stb. 1908—93, 97, 149; 1912—119, 166 en 528).

C. om eenige groepen van inlanders, die vóór 1914 nog niet aan eenige directe heffing waren onderworpen, door zoodanige belasting te treffen (zie blz. 102 der Mem. van Toel. Ind. Begr. voor 1914).

Intusschen is die algemeene belasting van inlan-

ders nog niet overal in de buitenbezittingen en op alle groepen van inlanders aldaar van toepassing. Om redenen van practischen aard zijn de gewesten Oostkust van Sumatra en Banka en Ond. alsmede eenige groepen van inlanders, vooral in den Oostelijken Archipel, nog daarvan uitgezonderd. (Ind. Stb. 1914—131 en 132 jis. 1915—190 en 1914—785).

De met ingang van 1914 vervallen regelingen verscheiden verder geene bespreking behalve die, welke golden voor *Atjeh en Onderh.*, *Tapanoeli* en *Djambi*. Over elke een kort woord.

Bij de begr.: voor 1906 werd voorgesteld om in de afdeeling *Groot-Atjeh*, waar ingevolge Ind. Stb. 1904—20 de niet tot de inheemsche bevolking behoorende inlanders seder 1 Januari van dat jaar aan de bedrijfsbelasting waren onderworpen, van de inheemsche bevolking een hoofdgeld van f 6 te heffen. Daar dit voorstel in de Tweede Kamer op groote bezwaren stuitte, werd het in de vergadering van 30 November 1905 teruggenomen. Na een nieuw onderzoek in Indië werd bij de daarop volgende begrooting besloten tot invoering in 1907 in *Groot-Atjeh* en de *Onderhoorigheden*—dus niet in de *Gajo-* en *Alaslanden*—van een eene belasting van de inheemsche bevolking van 2 pct. van het inkomen, met vrijstelling van inkomens van f 50. Toen deze belasting in 1914 door de nieuwe afgemeene heffing werd vervangen, werden echter de *Onderhoorigheden* er aan onttrokken, omdat aldaar geen rechtstreeksch bestuur bestaat en de Regeering ook aldaar wenschte vast te houden aan het beginsel dat in de zelfbesturende landschappen de belastingheffing, voorzooover althans de inwoners betreft die geene onderhoorigen van het Gouvernement zijn, van het zelfbestuur moet uitgaan. Zoowel in de *Onderhoorigheden* als in de *Gajo-* en *Alaslanden* is daarom eene belasting ingevoerd op den voet van bijbl. no. 7328.

De in het gouvernement *Atjeh en O.* in 1907 ingevoerde heffing strekte ten voorbeeld, toen men den tijd gekomen achtte om in de residenties *Djambi* en *Tapanoeli*, alsmede ter *Sum.'s Westkust* eene rechtstreeksche belasting van de inlandsche bevolking in te voeren. Zulks geschiedde met ingang van 1908.

De in 1914 ingevoerde, algemeene heffing wijkt van die van 1907 en 1908 daarentegen in twee voornamen opzichten af. Het percentage is dubbel zoo hoog; het bedraagt 4 % in overeenstemming met dat van de inkomstenbelasting, welke in het algemeen in de zelfbesturende landschappen van zelfbestuurswege wordt geheven. Voorts wordt, in stede van vrijstelling van inkomens tot zeker bedrag, een minimumaanslag van f 2 geheven waarbij er intusschen voor wordt gewaakt dat zij, die niet in hun eigen onderhoud kunnen voorzien, niet worden getroffen. Tot zoodanige regeling is overgegaan omdat zij in de zelfbesturende landschappen goed voldeed en bij het toenemend verkeer met die landschappen voor de hand lag.

Intusschen wordt in de residentien *Bali en Lombok*, *Celebes en O. en Z. en O. afd. van Borneo* ook eene grond- of oogstbelasting geheven; daarmede is bij de nieuwe regeling rekening gehouden door in die gewesten een belastingplichtige, die tevens in zoodanige heffing is aangeslagen, voor de inkomsten uit eenig nevenbedrijf, te belasten met 3 % met een minimumaanslag van f 1.50. Eene andere afwijking van den regel is dat voor de residentie *Menado* de minimumaanslag, in overeenstemming met hetgeen voor een deel der residentie bestond, is vastgesteld op f 5.—.

De aanslag bedroeg in de jaren:

	1911	1912	1913
in Tapanoeli	232.900	240.500	271.000
in Djambi	189.900	197.200	204.100
in Atjeh en O.	243.400	264.000	323.800

De aanslag in de proportionele heffing ad 4 % bedroeg in 1914 f 4.671.100 tegenover een aanslag in de hoofdelijke belastingen in 1913 van f 4.470.400.

Ter *Sumatra's Westkust* alwaar, zooals boven werd vermeld, de nieuwe belasting eerst met 1 Januari 1915 is ingevoerd, was de directe heffing welke zij verving, niet zonder moeilijkheden tot stand gekomen. Reeds bij de ontwerp-begrooting voor 1895 werd mededeeling gedaan van het voornemen om van de niet bij de gouvernementen-koffiecultuur ingedeelde inlandsche bevolking in dat gewest, waartoe destijds nog de residentie *Tapanoeli* behoorde, eene hoofdelijke belasting te heffen van 2 pct. van het inkomen, met een minimum-aanslag van f 1, gepaard met eene uniforme verhooging van den koffie-inkoopprijs in dat gewest. Omtrent verscheidene onderdeelen der belastingregeling zou eerst eene beslissing kunnen worden genomen na afloop van een met de hoofden en de bevolking te houden overleg. Nadat deze zaak een paar jaar hangende was geweest, werd er ten slotte geene uitvoering aan gegeven, omdat de economische toestand der bevolking door een samenloop van omstandigheden zoodanig te wenschen overliet dat het tijdstip niet gunstig werd geacht voor de invoering van de voorgenomen belasting. Intusschen bleef het dringend noodig het verbroken evenwicht tusschen de inkomsten en de uitgaven van het gewest zoo veel mogelijk te herstellen en een einde te maken aan de onbillijkheid dat de inlandsche bevolking ter *Sum.'s W.K.*, in tegenstelling van die elders in Indië, van eene directe belasting naar het inkomen bleef vrijgesteld. Ten slotte werd aldaar (*Tapanoeli* was inmiddels een afzonderlijk gewest geworden), met ingang van 1908 tot heffing daarvan overgegaan uitgezonderd op de *Batoe-* en *Mentawai-eilanden*, waar de invoering, echter alleen ten aanzien der niet-inheemsche bevolking, met ingang van 1913 plaats had. (Ind. Stb. 1908—93 jis 97 en 149 en 1912—119, 166 en 528). De belasting trof de geheele inlandsche bevolking tegen intrekking van de gouvernementen-koffiecultuur en opheffing van de verplichte levering aan het Gouvernement van de door de bevolking geteelde koffie. Met de destijds nog bestaande matriachale toestanden werd rekening gehouden door te bepalen dat de aanslag voor inkomsten uit gemeenschappelijk familiebezit (*harta poesaka*) geschiedt ten name van het hoofd der familie, alsmede dat voor het bedrag van dien aanslag en de boete dat hoofd aansprakelijk is. De belasting bedroeg 2 pct. van het inkomen met dien verstande dat aanslagen van f 1 en minder achterwege blijven. Bij de invoering der belasting deden zich ongeregeligheden voor welke aanleiding gaven tot eene uitvoerige gedachtenwisseling bij de behandeling van de Indische begrooting voor 1909 over de rechtmatigheid en het stelsel van de belasting. (Zie de *M. v. A. Tw. K.* blz. 18—25 en de algemeene beschouwingen bij de beraadslagingen). Daarbij kwam ook ter sprake het bekende Plakaat *Pandjang* van 1833, waarop langen tijd een beroep was gedaan om van belastingheffing te weerhouden.

Toen nu het voornemen rees om deze belasting te vervangen door de algemeene heffing voor de buitenbezittingen, werd het raadzaam geacht dien maatregel, met het oog op de verdubbeling van het percentage te doen samengaan met eene herziening, d.i. eene verlichting, van heerendiensten. Die herziening is tot stand gekomen bij de ordonnaties in Ind. Stb. 1914 nos. 731 en 732, waarna de bedoelde vervanging heeft plaats gehad bij Ind. Stb. 1915 nos. 190 en 191. De inheemsche bevolking op de Mentawai-eilanden blijft intusschen van de belasting vrijgesteld. (Ind. Stb. 1915—308.)

De aanslag in de proportioneel heffing ad 2 % ter Sum.'s W.K. bedroeg over 1912, 1913 en 1914 resp. f 1.022.600, f 1.126.200 en f 1.201.800.

Literatuur. Kielstra, De Koffiecultuur ter Sumatra's Westkust I. G. 1888 II 1437, 1609, 1674; — Lulofs, Koffiecultuur en belasting ter Sum.'s W. K. I. G. 1904, II 1629, 1787 T. B. B. XXXIII, 720 XLVI (1914) 28 I. G. 1903, 1904, 1905 en 1908 passim. — Lulofs, Over belastingheffing ter Sum.'s W.K. en in Tapanoei T.B.B. (1912) XLII, 55; XLIII, 58, 74; (1913) XLIV, 146; XLV, 139. — H. J. Bussemaker, Over het belastingstelsel. Kol. Tijdschr. 1912, 513. — v. Suchtelen, Belasting van inlanders T. B. B. XLIV (1913) 117. — Van Dissel, Bedrijfs- en ink. bel. Kol. Tijdschr. III (1914) 1214; 1915, 201. — Roest, Belasting inl. bev. Buit. Bez. T. B. B. XLVII (1914) 303. — Frijling, Bel. op bedrijfs- en andere inkomsten. Kol. Tijdschr. 1915, 44.

I. c. Personeele belasting.

Onder dezen naam wordt sedert 1 Januari 1879 (Ind. Stb. 1878—349 en latere wijzigingen) eene belasting geheven van Europeanen en daarmede gelijkgestelden en Vreemde Oosterlingen naar de volgende grondslagen: huurwaarde der woonhuizen met bijbehorende gebouwen en erven, de waarde van meubilair en rijtuigen en het getal paarden. Deze grondslagen ondergingen meermalen wijzigingen. Met ingang van 1885 (Ind. Stb. 26) werd, voor zooveel de Vreemde Oosterlingen betreft, het getal rij- en voertuigen tot een afzonderlijken grondslag gemaakt (met loslating van de waarde); het tarief werd bepaald op f 12 p. jaar voor elk rijtuig op twee wielen en f 36 voor elk ander rijtuig. Daarna werd in 1904 „het getal rijwielen” als vierde grondslag opgenomen, bij welke gelegenheid afzonderlijke regelingen voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen werden getroffen (Ind. Stb. 1904—81 en 82). Vervolgens werden die regelingen weer tot één geheel vereenigd met ingang van 1908 (Ind. Stb. no. 13), toen het verschil in heffing tusschen beide categorieën verviel. Ten slotte ondergingen de grondslagen nog wijzigingen met ingang van 1911. Volgens de thans geldende bepalingen (Ind. Stb. 1908—13 jis 1909—419; 1910—169 en 571; 1911—58; 1912—443 en 1915—180 bedraagt de belasting voor beide groepen van belastingplichtigen:

- a. 5 % van de jaarlijksche huurwaarde;
- b. 2 % van de waarde van het meubilair;
- c. f 6 per paard, wanneer voor niet meer dan twee belasting moet worden betaald, of anders voor de eerste twee, f 8 voor het derde paard, f 10 voor het vierde, f 12 voor het vijfde, f 15 voor het zesde en f 20 voor elk volgend paard;
- d. f 3 per rijwiel, ingericht voor één persoon; f 6 per rijwiel, ingericht voor twee of meer personen; f 18 per motorrijwiel;
- e. voor rijtuigen:

	indien twee- wielig	indien op meer dan twee wielen
Voor het eerste rijtuig	f 8.—	f 16.—
Voor het tweede rijtuig	- 10.—	- 24.—
Voor elk volgend rijtuig	- 12.—	- 36.—

indien twee- en meerwielige rijtuigen nevens elkan- der worden gehouden wordt voor de berekening der belasting aan de tweewielige de voorrang gegeven; f. f 48 per automobiel, f 24 per autolette.

Aan het tarief zijn tal van bepalingen toegevoegd, strekkende tot vrijstelling of vermindering in gevallen, waarin heffing niet met het karakter der belasting zou strooken, zij meer als bedrijfsbelasting dan als verteringsbelasting zou werken of niet gerechtvaardigd zou zijn, omdat de belastingplichtigheid zou voortvloeien uit eene op den betrokkene rustende verplichting, waaraan hij zich niet kan onttrekken, dan wel ten einde rekening te houden met de draagkracht. Zoo bedraagt de belasting bij huurwaarde tot zekere bedragen slechts $\frac{2}{3}$ of $\frac{4}{5}$ van den vollen aanslag en stijgt het tarief voor paarden in sommige gevallen niet boven f 6 per paard.

De aanslag in de belasting bedroeg over 1912 f 1.463.000, 1913 f 1.578.000 en 1914 f 1.705.200 (voorl. cijfer).

Met een enkel woord moge hier melding worden gemaakt van de belasting op rijtuigen, welke vroeger van inlanders op Java werd geheven en met ingang van 1908 is ingetrokken (Ind. Stb. 1908—14). Deze vond haar oorsprong in eene heffing op de paarden en wagens in Ned. Indië, van 1826 (Ind. Stb. no. 43), welke in 1851 (Ind. Stb. 63) werd vervangen door eene progressieve belasting op de paarden en rijtuigen. Die belasting verviel, voor zooveel Europeanen en daarmede gelijkgestelden alsmede Vreemde Oosterlingen betrof, door de invoering van de personeele belasting in 1879. Ten aanzien van inlanders kwam eene herziening tot stand met ingang van 1885. Met intrekking van de publicatie van 1851 (die toen in de B. B. slechts in een paar gewesten gold) werd bij Ind. Stb. 1885—25 eene rijtuigbelasting van inlanders op Java ingevoerd van f 12 voor een rijtuig op 2 wielen en f 36 voor elk ander rijtuig. Na herziening zonder tariefsverlaging, bij Ind. Stb. 1904—128 volgde de intrekking in 1908, hoofdzakelijk omdat de belasting werkte als eene belasting op het bedrijf en zulks naast de reeds bestaande algemeene heffing van dien aard als eene onbillijkheid was te beschouwen.

Ook in de afdeeling *Groot-Atjeh* heeft eenige jaren eene rijtuigbelasting bestaan. Ingevoerd met ingang van 1901 (Ind. Stb. no. 22) tot een bedrag van achttien gulden per jaar en per rijtuig, dat gehouden wordt om te worden verhuurd, werd de belasting weer afgeschaft met ingang van 1907, toen de personeele belasting in het gouvernement *Atjeh* en *Onderh.* werd ingevoerd. (Ind. Stb. 1907—106 en 107).

Literatuur. Jhr. H. W. H. de Kock. De personeele belasting Batavia 1887. G. A. de Koning. De personeele bel. in N.-I. Verzameling der verschillende bepalingen enz. Zwolle 1900. v. Deventer, Overzicht van den Eeon. toestand der inl. bev. op J. en M. 1904 blz. 145.

I. d. Schutterijbelasting.

De reeds van ouds bestaande heffing bestaat in eene geldelijke bijdrage naar gelang van het vast of

geschat inkomen. De bijdragen vormen met de boeten de schutterlijke kas. Zie over het beheer Ind. Stb. 1899—90 en 283. Vreemdelingen zijn van de contributie vrijgesteld. Ind. Stb. 1904 no. 390. Zie voorts op *Schutterij*.

I e. Hoofdgeld op Java en Madoera.

De Indische begroting van 1882 stelde fondsen beschikbaar 1°. voor verhooging van de tractementen van inlandsche hoofden en ambtenaren als schadeloosstelling voor de afschaffing van heerendiensten ten behoeve van hunne huishouding; 2°. ter voorziening in eenige behoeften van 's lands dienst, waarvoor tot dusverre voor heerendienstplichtigen werd beschikt. Zie **HEERENDIENSTEN**. Als aequivalent voor de afschaffing van deze diensten werden de heerendienstplichtige inlanders onderworpen aan eene hoofdelijke belasting, Ind. Stb. 1882 no. 137, gewijzigd bij Ind. Stb. 1884 no. 96 en 144. De regeling van 1882 werd vervangen door die, opgenomen in Ind. Stb. 1893 no. 68 gewijzigd bij Ind. Stb. 1902—35. Het hoofdgeld daarin als regel op f 1.— per heerendienstplichtige gesteld, welk bedrag in de residentie Pasoeroean bij Ind. Stb. 1893—186 verhoogd werd naar den maatstaf van f 1.50 per hoofd. Voorts werd bij die regeling rekening gehouden met het feit dat het hoofdgeld meer opbracht dan het bovenbedoelde aequivalent en daarom bepaald dat het meerdere, per gewest of gedeelte van gewest, zou worden aangewend tot verdere afschaffing van heerendiensten. Zie verder Bijbl. 4780. Die regeling is op haar beurt vervangen door die in Ind. Stb. 1914—313, de *hoofdgeld-ordonnantie*. Daarbij is bepaald dat van de heerendienstplichtigen in de gouvernementslanden op Java en Madoera, uitgezonderd die van het onderdistrict Buitenzorg en de opgezetenen der particuliere landerijen, onder den naam van „hoofdgeld”, eene belasting in geld wordt geheven in verband met de in en na het jaar 1882 tot stand gekomen of verder nog te bewerkstelligen afschaffing van heerendiensten. Het verband tusschen de opbrengst per gewest en de afschaffing is daarin losgelaten, omdat daarvoor geene reden meer bestaat, sedert op de begroting (zie M. v. T. blz. 11 der begr. voor 1902) aan uitgaven, benodigd ten gevolge van de afschaffing, belangrijk meer werd uitgetrokken dan het daarvoor bestemde overschot van de opbrengst van het hoofdgeld bedroeg. De aanslag geschiedt jaarlijks voor een voljaar en desa's gewijze en bedraagt voor elke desa zooveel malen een bij ordonnantie voor elk gewest of gedeelte van een gewest afzonderlijk vast te stellen uniform bedrag per hoofdgeldplichtige als het aantal is der op 1 Januari van het aanslagjaar in die desa gevestigde heerendienstplichtigen. Dat uniform bedrag heeft intusschen slechts de beteekenis van een gemiddelde, wanneer de Directeur van Binnenlandsch Bestuur gebruik maakt van de hem bij de regeling verleende bevoegdheid om binnen zekere grenzen den aanslag per hoofdgeldplichtige op een nader te bepalen uniform bedrag vast te stellen. Die bevoegdheid bestaat daarin dat hij, wanneer hem zulks op gronden van billijkheid noodig voorkomt, van het totaal bedrag aan hoofdgeld, hetwelk in eenig gewest of gedeelte van een gewest naar het bij ordonnantie te bepalen bedrag per hoofdgeldplichtige moet worden opgebracht, een omslag kan toestaan over de districten, onderdistricten of desa's van het betrokken gewest of gewest-gedeelte, verband houdende met verschil in welvarendheid of met verschil in druk der na het jaar 1913 afgeschafte

heerendiensten. Deze omslag kan dus leiden tot verschil in belasting tusschen verschillende deelen van hetzelfde gewest of gedeelte daarvan.

Bij Ind. Stb. 1914—314 is de voorgescreven ordonnantie tot vaststelling van het uniformbedrag per hoofdgeldplichtige tot stand gekomen. Daarbij is tevens rekening gehouden met de met 1 Januari van dat jaar (Ind. Stb. no. 102) in eenige gewesten tot stand gekomen afschaffing van de heerendiensten ten behoeve van de wegen en bevoeiingswerken. Met 1 Januari 1915 is de afschaffing in eene tweede groep gewesten gevolgd (Ind. Stb. no. 22), in verband waarmee het hoofdgeld aldaar verhoogd werd (Ind. Stb. no. 297), terwijl de afschaffing in de overige residentien op Java en Madoera (waardoor nog slechts enkele heerendiensten ten behoeve van bevoeiingswerken overblijven) met 1916 haar beslag heeft gekregen, mede tegen verhooging van het hoofdgeld aldaar. (Ind. Stb. nos. 66 en 174). Zie verder op **HEERENDIENSTEN**. De bedragen van het uniform hoofdgeld bewegen zich tusschen f 1 en f 2.90. (Zie de M. v. T. Begr. voor 1913 bl. 34—36, 1914 bl. 46—48, 1915 p. 40—41 en 1916 bl. 42—43). De opbrengst heeft in 1912 t/m 1914 f 3.847.900, f 3.900.800 en f 5.677.000 bedragen.

Literatuur. Fokkens. Overdrukken van eenige artikelen in de *Nederlander* van Nov., Dec. 1912, Maart en October 1913. Over de afschaffing der heerendiensten en de verhooging van het hoofdgeld. Dezelfde. De afschaffing der laatste heerendiensten op Java — in *Onze Koloniën* Serie I no. 6. — Dezelfde. Het afstaan der excedenten van het hoofdgeld aan de gewestelijke raden I. G. 1909. I. p. 21.

I. f. Belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen ter hoofdplaats Benkoelen.

Met intrekking van het zoogenaamde Yourang-fonds bepaalt Ind. Stb. 1874—276 dat de heerendienstplichtigen der genoemde hoofdplaats, tegen vrijstelling van de diensten ten behoeve van het aanleggen van wegen en bruggen waartoe zij volgens Ind. Stb. 1869—79 verplicht waren, voortaan f 2 per jaar en per persoon zullen betalen; voor de Vreemde Oosterlingen geldt ook eene dergelijke bepaling. De belasting is geregeld bij Ind. Stb. 1876 no. 58. De opbrengst bedroeg in 1914 ongeveer f 4000.

I. g. Belasting ter vervanging van heerendiensten in de onderafdeeling Makasser (hoofdplaats Makasser en op de Spermonde en Dewakang-eilanden). Ind. Stb. 1891 nos. 111 en 112 jis. 1903—126 en 1912—153.

Van de tot de Inlandsche bevolking behorende werkbare mannen wordt geheven ter hoofdplaats Makassar f 5 's jaars en op de genoemde eilanden f 2.50, tegen vrijstelling van heerendiensten behoudens hunne verplichting tot het verleen van hulp bij rampen van hoogerhand dan wel tot afwending van algemeen gevaar. Opbrengst in 1914 f 17.200.

I. h. Bedrijfsbelasting van de Inlandsche burgers in de residentie Menado.

Ingevolge Ind. Stb. 1897—10 j° 1906—52 wordt met ingang van eerstgenoemd jaar eene belasting geheven van de Inlandsche burgers in Menado die hetzij voor eigen rekening, hetzij in dienst van anderen een handel, beroep, bedrijf enz. uitoefenen,

Zij bedraagt zooveel mogelijk 2 % van het inkomen met een minimaanslag van f 1.50. Inkomsten, die door de grondlasten worden getroffen, blijven bij de berekening van het inkomen buiten aanmerking. Opbrengst in 1914 / 3600.

II. ZAKELIJKE BELASTINGEN.

A. VOLGENS KOHIEREN.

II. A. a. Verponding.

Reeds in 1800 werd onder den naam van belasting van het half procent van huizen, tuinen en landerijen eene grondbelasting te Batavia ingevoerd, welke door Raffles over de ommelanden en na zijn bestuur over Semarang en Soerabaja werd uitgebreid. Bij de publicatie in Ind. Stb. 1819—59 werd, om tot eene algemeene regeling te komen eene nauwkeurige opneming, registratie en taxatie van alle vaste en onroerende goederen, welke niet onder de landrente vielen (Ind. Stb. 1819 no. 5) voorgeschreven. Inmiddels werd de reeds bestaande heffing ook voor de jaren 1820—1821 en 1822 bestendigd. In 1823 was het werk der voorbereiding afgeloopen; bij de regeling in Ind. Stb. no. 5 van dat jaar werd de verponding op Java en Madoera ingevoerd. Zij werd voor 1823, 24 en 25 vastgesteld met herziening der kohieren om de 3 jaar en trof voorloopig alleen den eigendom. Van de heffing werden de erven en gronden uitgezonderd, waarvan de landrente geheven werd (art. 18). Het percentage, dat aanvankelijk $\frac{1}{2}$ percent bedroeg, werd in verband met de door den Java-oorlog veroorzaakte vermeerdering van uitgaven van 1826—1831 verhoogd tot 1 % en daarna op $\frac{3}{4}$ % vastgesteld. (Ind. Stb. 1826—25 en 1830—49). Die heffing werd veel later geldig verklaard voor het gewest Sumatra's Westkust, de hoofdplaats Makassar en de afdeeling Noord-districten van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, het eiland Bengkalis (res. O. K. v. Sum.), het gouvernementgebied der residentie Ternate, de residentie Menado en de Banda-eilanden (res. Amboina) met uitzondering van de specerijperken van welke eene gelijksoortige belasting werd geheven. (Zie hieronder).

Bij Ind. Stb. 1886—78 kwam eene geheel nieuwe regeling tot stand, welke in 1890 op Java en Madoera in werking trad (Ind. Stb. 1889 no. 187 en 188) uitgezonderd in de residentien Soerakarta en Djokjakarta, waar de invoering met ingang van 1900 plaats vond (Ind. Stb. 1899—117). Achtereenvolgens had die invoering ook plaats in de meeste gewesten der buitenbezittingen (Ind. Stb. 1891 no. 22, 1897—172, 1900—210; 1904—23; 1905—31; 1906—18; 1907—126 en 1908—524). In verband daarmee werd in Celebes en O. ingetrokken de belasting der vertiening van het rijstgewas, verschuldigd door de eigenaren der particuliere landerijen (Ind. Stb. 1889—187) en in Amboina de belasting op de waarde der huizen en eigendommen. (Ind. Stb. 1898—136). Een groot gedeelte van die sedert herhaaldelijk gewijzigde ordonnantie werd overgenomen in de thans geldende regeling in Ind. Stb. 1912—21. Met behoud van het quotum ad $\frac{3}{4}$ percent wordt dientengevolge sedert 1890 onder den naam van de verponding eene belasting geheven van de onroerende goederen, waarvan volgens algemeene verordeningen bewijzen van eigendom of van een ander zakelijk recht zijn opgemaakt; de onroerende goederen, ingevolge het koninklijk besluit van 16 April 1872 (Ind. Stb. 117) in eigendom verkregen — de zoogen. agrarische eigendom — worden echter alleen aan verponding onderworpen

voor zoover daarvan geene landrente of gelijksoortige belasting verschuldigd is. De belasting wordt berekend naar de verpondingswaarde, welke telkens voor een tijdvak van vijf jaren — bij uitzondering van het korter zijn — wordt vastgesteld door eene commissie van drie leden, met inbegrip van den voorzitter, welke commissie voor het vijfjarig tijdvak wordt benoemd. De verpondingswaarde van gebouwen met hunne aanhoorigheden bedraagt tienmaal de huurwaarde. Die van andere onroerende goederen werd oorspronkelijk gesteld op de verkoopwaarde en indien dit niet mogelijk was volgens eene in de ordonnantie aangegeven maatstaf afgeleid uit die van andere goederen. Vooral in verband met de daling van de waarde der koffie-perceelen in het begin van deze eeuw rees tegen die wijze van vaststellen van landelijke ondernemingen bezwaar van de zijde van belanghebbenden. Om daaraan tegemoet te komen werden de desbetreffende bepalingen gewijzigd en aangevuld in dier voege dat berekening van de verkoopwaarde ook mogelijk zou zijn door kapitaliseering van de zuivere opbrengst mits niet gaande beneden zekere minima, terwijl de G. G. bij besluit de voorschriften vaststelde welke bij die berekening moeten worden gevolgd. Daarbij werd o.a. bepaald dat de zuivere opbrengst ten aanzien van erfpachtsperceelen zou worden vermenigvuldigd met zeven en die van andere onroerende goederen (ongebouwd) met tien. Voorts werd de gelegenheid om bezwaren tegen den aanslag in te brengen uitgebreid en eene tusschentijdsche herziening vergemakkelijkt. (Ind. Stb. 1904—267 t/m 271). Andere wijzigingen zijn te vinden in Ind. Stb. 1890—136 en 260; 1891—169; 1892—266; 1893—157; 1896—42; 1897—171; 1905—21, 128 en 604; 1906—253 en 1910—656. Zie omtrent vrijstelling van erfpachtsperceelen gedurende tien jaar Ind. Stb. 1888—78 en 152. 1903—103 en van noodlijdende ondernemingen, hoofdzakelijk koffielanden 1908—42.

Ondanks die herhaalde wijzigingen bleven er klachten bestaan ten aanzien van den aanslag van landelijke ondernemingen en in het bijzonder van erfpachtsperceelen. Overweging daarvan heeft er toe geleid om ook voor die ondernemingen het karakter van zuivere grondbelasting nog meer door te voeren door het begrip „verkoopwaarde” als maatstaf voor de verpondingswaarde van ongebouwde eigendommen los te laten en de belastbare opbrengst als grondslag te nemen behalve in de gevallen, dat er geene opbrengst is als wanneer voor de bepaling der verpondingswaarde vaste bedragen zijn aangegeven. Overigens zijn nopens de bepaling van de belastbare opbrengst zeer uitvoerige voorschriften vastgesteld, waardoor belastingplichtigen in staat zijn den aanslag nauwkeurig te controleeren, terwijl verder nog de bepalingen nopens tusschentijdsche herziening zijn verduidelijkt. (Zie bl. 129—131 M. v. T. Ind. begr. v. 1912) Een en ander is geschied bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1912—31 (sedert gewijzigd bij Ind. Stb. 1914—235), waarbij eene geheel nieuwe regeling werd vastgesteld, omdat van de gelegenheid werd gebruik gemaakt voor eene herziening op andere punten van meer ondergeschikt belang. Blijkens het in Ind. Stb. 1912—32 opgenomen besluit j^o. Ind. Stb. 1913—209 is de uitvoering van die ordonnantie uitgesteld voor de gewesten Banka en O. en de West-afd. van Borneo alsmede voor de thans tot Amboina behorende afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea. Met die uitzonderingen is de verpondingsordonnantie dus voor geheel Indië van kracht. (Zie voor de Banda-eilanden nader).

Inmiddels waren in 1901 nog twee met de verponding overeenkomende heffingen tot stand gekomen. De eerste betrof een paar landgoederen die erfelijk bezeten worden krachtens een titel ontleend aan beschikkingen van het voormalig Britsch Gouvernement. Toen bleek dat hun aanslag in de verponding ten onrechte was geschied omdat geene bewijzen van eigendom of van ander zakelijk recht volgens algemeene verordeningen waren opgemaakt, werd om in deze leemte te voorzien eene bijzondere met de verponding overeenkomende belasting ingesteld, echter tot een quotum van 1 percent, omdat de peroeelen, wegens den aard van het daarop gevestigde recht niet aan de rechten van overschrijving en successie zijn onderworpen. (Ind. Stb. 1901 nos. 131 en 132 en 1904—133). Die regeling is opgeheven in de nieuwe ordonnantie van 1912 met handhaving van het bijzondere percentage.

De tweede heffing houdt verband met het K.B. in Ind. Stb. 1901—214 nopens den rechtstoestand van de in de afdeeling Buitenzorg gelegen gronden, die deel hebben uitgemaakt van het in 1810 door het Gouvernement gekochte particuliere land Bloeboer. Ten einde occupanten niet-inlanders te nopen een eigendomstitel aan te vragen en te doen inschrijven werden zij onderworpen aan eene belasting tot het tweevoud van het bedrag dat de verponding zou hebben bedragen dus $1\frac{1}{2}$ percent (Ind. Stb. 1901—215). Deze regeling, die uit den aard der zaak een tijdelijk karakter draagt, is in 1912 blijven bestaan. (Zie art. 36 der verpondingsordonnantie). De opbrengst bedroeg in 1914 f 1045 tegen f 1324 in 1913. De aanslagen in de verponding bedroegen over 1912, 1913 en 1914 resp. f 2.891.100, f 3.065.000 en f 3.108.000. Ten slotte is nog melding te maken van de regeling op de Banda-eilanden. Aldaar werd met ingang van 1873, eene bijzondere belasting van de specerijperken ingevoerd (Ind. Stb. 1872—98; 1872—188). Zij bedroeg $\frac{3}{4}$ percent van de waarde, die werd verkregen door de bruto-opbrengst van een perk, berekend naar het gemiddelde over de laatste vier jaren van de marktwaarde te Banda der producten te verminderen met 25 percent en het overschot te vermenigvuldigen met 10. In 1903 (Ind. Stb. 165) werd deze regeling gewijzigd, omdat de productiekosten in verband met de belangrijke daling der marktprijzen, veel meer bedroeg dan $\frac{3}{4}$ van de bruto-opbrengst; zij werd meer in overeenstemming met de werkelijkheid gebracht en tevens werd gelegenheid gegeven tot terugaaf over de laatste jaren op den voet van de nieuwe regeling, welke gelegenheid later nog is verruimd. (Ind. Stb. 1909—28). De toestand der notencultuur op Banda was destijds echter zoo gedrukt dat de Regeering overging tot schorsing van de heffing voor een tijdperk van 5 jaar, n.l. 1909 t/m 1913. (Ind. Stb. 1911—260). Over de jaren 1906, '07 en '08 bedroeg de aanslag resp. f 23.000, f 24.700 en f 22.800. Met ingang van 1914 is de specerijperkenbelasting opgeheven en vervangen door de verponding (Ind. Stb. 1914—111). Zie over de verpondingsord. van 1886. Bijbl. 4303; Boudewijns en van Soest, dl. VIII bl. 359 e. v.; Kolff en Ten Bruggencate. De verpondingsordonnantie 1897. Ind. Gids 1902, I. 231; II, 1264; Cultuurgids VIII 26, 94.

II. A. b. Landrente.

Toen het bestuur van Java in handen der Engelsen was overgegaan, vonden dezen daar een stelsel van staatsinkomsten hoofdzakelijk gevestigd op monopolie, verplichten arbeid en verplichte leve-

ringen van producten. De Luit.-Gouv. Raffles beschouwde dit stelsel als drukkend voor de bevolking en bovendien als schadelijk voor de schatkist, die producten verkreeg, welke destijds niet altijd gemakkelijk van de hand waren te doen; in stede daarvan wilde hij een stelsel invoeren, waarbij den inlander vrije keuze van arbeid gewaarborgd werd, benevens vrije beschikking over de vruchten daarvan, tegen afgifte van een zeker gedeelte van de opbrengst van zijn grond. Daartoe rekende Raffles het noodig te weten, welke rechten de opgezeten en op den grond hadden; na een haastig onderzoek, op zijn last in de Vorstenlanden ingesteld, kwam hij tot het besluit, dat de Staat eigenaar was van den grond, ook van dien door de inlanders bebouwd, doch dat die eigendom beperkt werd door een gebruiksrecht van den inlander, door bezit en verjaring verkregen, en hierin bestaande, dat hij in het ongestoord bezit van zijn grond moest worden gelaten en de vruchten daarvan mocht trekken, zolang hij zijne verplichtingen jegens den Staat en de gemeente nakwam.

Op dit beweerd eigendomsrecht van den Staat werd nu door Raffles een belastingstelsel opgetrokken, dat den naam van „Landelijk stelsel” verkreeg en waarvan de landrente een deel uitmaakte. Als eigenaar van den grond eischte de Staat onder dien naam een deel van de opbrengst der rijstvelden, [tuinen en vischvijvers werden afzonderlijk aangeslagen], terwijl de inlanders, die hun levensonderhoud in andere bedrijven dan den landbouw vonden, eene huistaks moesten betalen, zoogenaamd voor den grond, waarop hunne woningen stonden, en die later in eene belasting op het bedrijf is overgegaan (zie hiervoren blz. 228). Deze privaatrechtelijke grondslag verklaart het hooge bedrag dat als landrente vroeger en ook nu nog geheven wordt; niet als belasting dus, maar als huur van den grond, aan den Staat als eigenaar te betalen. Dat Raffles hierbij uitging van hetgeen in Britsch-Indië bestond, is niet twijfelachtig; ter kennisneming van de aldaar toegepaste beginselen wordt verwezen o.a. naar het standaardwerk van Baden Powell, „The land systems of British India, being a manual of the landtenures and of the systems of landrevenue administration”, Oxford, 1892, 3 dln., waarvan een overzicht gegeven is in het werk van denzelfden schrijver: „A short account of the landrevenue”. Oxford 1894.

Uitgaande dus van het beginsel, dat de Staat eigenaar was van den grond, bepaalde Raffles, dat de rijstvelden aan de gebruikers zouden worden verhuurd tegen een jaarlijkschen pacht-schat, landrente genaamd, bestaande in de afgifte van een deel van het rijstgewas, verschillend naar mate van de vruchtbaarheid van den grond. De rijstvelden zouden daartoe in 3 klassen verdeeld moeten worden: de natte velden (sawahs) zouden $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{5}$ of $\frac{1}{3}$, de droge velden (tegals) $\frac{2}{5}$, $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{4}$ van het geschatte product moeten opbrengen. De bevolking kon den pacht-schat in rijst opbrengen; bepalingen werden echter gemaakt die bevorderen moesten, dat zij hare verplichting in geld voldeed.

Aanvankelijk volgde Raffles daarbij een stelsel, dat in een deel van Britsch-Indië onder den naam van *petidari* of *village settlement system* bestond en in Ned.-Indië als stelsel van dorpsgewijzen aanslag bekend is. In 1813 n.l. werd de huur berekend niet voor elken gebruiker afzonderlijk, maar voor de betrokken inlandsche gemeente (desa), terwijl het aan het dorpsbestuur werd overgelaten om

de velden onder de rechthebbenden te verdeelen en de huur over hen omteslaan. Naar de voorstelling van den landvoogd zouden de velden aan de dorps-hoofden verhuurd worden, die deze nu weder, tegen eene niet drukkende pacht, aan de rechthebbenden moesten onderverhuren; het dorps hoofd werd voor de opbrengst van het geheel aansprakelijk gesteld.

Dit stelsel werd echter na zeer korten tijd door een ander vervangen. In de „Revenue-instructions” van 11 Febr. 1814 toch werd een systeem aangenomen, dat in Madras grooten bijval ondervond, en in Britsch-Indië als rayatwari of detailed settlement-system, in de Ned.-Indische administratie als stelsel van individueelen aanslag bekend is. Naar het oordeel van Raffles werden door het stelsel van dorpsgewijzen aanslag ten gevolge van de verplichte tussschenkomst der dorps-hoofden tusschen het Gouv. en de landbouwers de laatsten geheel overgelaten aan de genade van een menigte kleine hoofden, die daardoor eene macht tot knevelen kregen, welke geheel onbestaanbaar was met het nieuwe stelsel. Daarom werd voorgeschreven dat, met inachtneming van de aangenomen hoofdbeginselen, voortaan de huur afzonderlijk voor elken gebruiker van rijstvelden zou moeten worden vastgesteld en niet meer de gemeente als geheel zou mogen worden aangeslagen.

Wilde een dergelijke verandering van stelsel inderdaad doel treffen, dan had het bestuur in het bezit moeten zijn van nauwkeurige gegevens omtrent de uitgestrektheid en vruchtbaarheid der velden en omtrent den omvang van het grondbezit van elken deelgerechtigde. Maar die gegevens ontbraken geheel; de plotselinge wijziging van stelsel gaf bovendien aanleiding tot allerlei verwarring en Comm.-Gen., die het bestuur van de Engelschen overnamen, vonden, blijkens Ind. Stb. 1818 no. 14, dat de verordeningen van Raffles „nimmer behoorlijk waren nagekomen, maar naar de zinnelijkheid der residenten en andere ambtenaren onderscheidenlijk zijn uitgelegd of toegepast, of ook wel geheel zijn voorbijgezien; dat het volslagen gebrek aan kennis van de ware uitgestrektheid, grootheid en vruchtbaarheid der velden in bijna alle residentien een regelmatig en alzoo billijken aanslag ondoenlijk maakt en dat, zoolang die kennis niet zal zijn verkregen, het onmogelijk is van Gouv. wege die velden naar een billijken maatstaf onder de ingezetenen te verdeelen en de belasting, door elk hunner persoonlijk verschuldigd, te regelen”. Zij bepaalden derhalve (Ind. Stb. 1819 no. 5) dat de aanslag voorloopig, zoolang de velden niet behoorlijk waren opgemeten en gewaardeerd, desa's-gewijze zou worden geregeld, en dat het bedrag der landrente zou worden vastgesteld door het treffen van overeenkomsten met de hoofden en oudsten der gemeenten.

Tot 1872 was het een systeem van loven en bieden, dat daarom ook wel het admotatie-stelsel werd genoemd. Daartoe werden jaarlijks, als het gewas tot rijpheid gekomen was, commissiën benoemd, die de hoeveelheid van het te verkrijgen product moesten schatten; eene schatting, die zeer oppervlakkig moest geschieden en waarbij vaak slechts op de opgaven der hoofden werd afgegaan. Soms werd ook wel op meer nauwkeurige wijze de opbrengst van een zeer klein gedeelte der gronden berekend, en daarnaar dan de opbrengst van de vaak zeer groote uitgestrektheid der gezamenlijke, in vruchtbaarheid zeer verschillende, velden eener desa geschat. Met inachtneming van deze schatting moest nu de controleur, in overeenstemming met het districtshoofd en de

betrokken desahoofden, een voorloopigen aanslag voor het geheele dorp vaststellen. Daartoe moest allereerst worden vastgesteld het gedeelte van den oogst, hetwelk volgens algemeene beginselen den lande toekwam. Maar daaromtrent bestond geen bindend voorschrift; in het algemeen werd echter niet meer genomen dan hetgeen, naar gissing, één vijfde van het product bedroeg. Doch reeds spoedig na de invoering van de landrente, die meer en meer den vorm eener belasting aannam, werd deze niet meer in producten, maar in geld opgebracht; Ind. Stb. 1827 no. 48 bepaalde o.a. dat de landrente, voor zoover zij $\frac{1}{10}$ te boven ging, voor $\frac{2}{3}$ in goud of zilver betaald moest worden. Ten einde nu tot het vereischte bedrag in geld te komen, werd de waarde van het gedeelte van het product, als belasting verschuldigd, berekend volgens een marktprijs die door den resident werd vastgesteld, op voordracht van den controleur in overleg met den regent en het districtshoofd, en die blijk moest zijn en zich regelen moest naar plaatselijke omstandigheden en delgiging der desa's. Tevens moesten in acht worden genomen de aanslag en het zuivere bedrag der vorige jaren en deze worden vergeleken met de omstandigheden van iedere desa en de vermoedelijke gesteldheid van het gewas, alles met de meeste billijkheid en vermindering van bezwaar voor de ingezetenen. Zoo behoorden de men te komen tot een voorloopig bedrag voor de desa, dat dan onverwijld aan hare hoofden werd medegedeeld. Deze hadden nu het recht hunne bezwaren of aanmerkingen in te dienen, die dan door den controleur werden onderzocht. Hierbij kwam vooral het loven en bieden uit, dat het stelsel kenmerkte. De controleur hield den hoofden vaak voor, dat zij in het vorige jaar te weinig hadden betaald, naar evenredigheid van de uitgestrektheid en de hoedanigheid hunner velden en in vergelijking met andere desa's; dat zij meer bezaten dan zij hadden aangegeven, niet zelden met de bedreiging dat, wanneer zij niet geneigd waren meer op te brengen, de velden der desa zouden worden opgenomen. Dikwijls gingen de hoofden dan hiertoe over, veelal niet nalatende zooveel mogelijk aftedingen. De voorloopige aanslag werd nu aan den resident medegedeeld onder overlegging van een nota nopens de bekend geworden omstandigheden, op grond waarvan eene wijziging van den aanslag noodig werd geacht. In overleg met de dorps hoofden — waarbij dezen weder niet zelden vermindering trachtten te verkrijgen — werd nu door dien ambtenaar het eindcijfer der belasting en daarmee de definitieve aanslag voor het geheele dorp vastgesteld.

Nu moest nog bepaald worden hoeveel elk gebruiker der velden in de belasting had bij te brengen. Dit werd als een dorpsregeling beschouwd en aan de bevolking zelve overgelaten; gewoonlijk kwamen daartoe de bezitters van de rijstvelden met het dorpsbestuur bijeen en verdeelden zij het bedrag naar gelang van de hoeveelheid rijst, welke volgens taxatie door ieder verkregen zou worden. De betaling der verschuldigde som geschiedde in den regel aan het desahoofd, dat de bedragen weder moest afdragen aan een inlandsch ambtenaar, ondercollecteur genoemd, die de geïnde sommen op zijn beurt in 's lands kas moest storten, en evenals de desahoofden door den controleur werd nagegaan. De ondercollecteurs ontvingen een bezoldiging afhankelijk van het bedrag hunner perceptie; de desahoofden $8\frac{1}{3}\%$ of één dubbeltje koper van iederen gulden der door hen geïnde en verantwoorde bedragen. Waar geen onder-collec-

teurs waren, werd het bedrag direct gestort in 's lands kas.

De gebreken van deze wijze van landrenteheffing vallen terstond in het oog: de groote willekeur bij den aanslag, het gemis aan vastheid in de belasting, de gebrekkige gegevens, waarop een en ander rustte. Gelijkheid van druk werd allerminst verkregen; zoo is het gebleken dat per bouw de landrente in hetzelfde jaar het hoogst was in Pasoeroean, Probolinggo en Besoeiki t. w. f 10,41, f 9,27 en f 8,06, het laagst in Madoera, Krawang en Madioen n. l. f 3,15, f 3,16 en f 3,18; maar naar verhouding tot de veronderstelde waarde van het geoogste product het hoogst in Bantam, Krawang en Pekalongan, t. w. 18,1 %, 14,9 % en 14 %, en het laagst in Madioen, Pasoeroean en Madoera, n. l. 3,3 %, 5,5 % en 6,2 %. Zie ook over de ongelijkheid van druk der landrente: Verslagen Ind. Gen. 1889, bl. 103, 1890, bl. 65.

Toch heeft die regeling ook hare voordeelen gehad, omdat het een plooibaar stelsel van heffing was en rekening kon worden gehouden met de zware lasten, die de bevolking door het z.g. cultuurstelsel werden opgelegd.

Bij art. 59 van het Reg. Regl. van 1854 werd bepaald dat met de bestaande regeling volgens den dorpsaanslag voorloopig zou worden voortgegaan, maar dat de grondslagen voor den aanslag in de landrente bij algemeene verordeningen zouden worden vastgesteld. Die alg. verord. kwamen eerst tot stand in 1872 (Ind. Stb. nos. 66, 219a en 219b). In het tijdvak van 1854—1872 waren tal van Gouvts. cultures opgeheven, welke omstandigheid mede er toe bijbracht om naar eene definitieve landrenteregeling te streven. Zoo werd in 1864 de zg. kadastraal-statistieke opname ingesteld, met het doel om de bouwgronden van de Inlandsche bevolking op te meten en statistieke gegevens te verzamelen voor een juist landrenteaanslag. Daarmede werd voortgegaan tot 1878, toen bleek dat de opmetingen niet betrouwbaar waren en besloten werd die opmetingen te doen geschieden door technisch personeel, terwijl het Binnenlandsch Bestuur belast bleef met het verzamelen van de statistieke gegevens. (zie verder KADASTER § II).

De nieuwe landrenteregeling van 1872 had ten doel tot betere grondslagen te geraken en een einde aan de bestaande willekeur te maken. Volgens hare bepalingen zou de landrente op Java en Madoera, behalve in de Preanger en de Vorstenlanden, geheven worden van alle beplante gronden, waarop zake-lijke rechten werden uitgeoefend, voor zoover zij niet aan de verponding waren onderworpen; die gronden dus, waarop inlandsche rechten, — communaal of individueel bezit of wel agrarisch eigendom, — werden uitgeoefend. De grond, waarop koffietuinen gelegen waren, van welke het product aan den lande werd geleverd¹⁾, werd niet aan de bepalingen der verordening onderworpen, omdat de landrente daar begrepen was in den prijs, welken de Regering aan de bevolking voor de koffie betaalde. Vrijgesteld werden nieuw ontgonnen sawahs en gronden voor het eerst beplant met gewassen, welke eerst na verloop van één jaar, doch dan jaarlijks terugkeerende of doorgaande oogsten afwerpen; de laatste gedurende de drie eerste oogstjaren. Voor goed werden vrijge-

steld: gronden, wier gemiddelde jaarlijksche opbrengst niet grooter was dan f 10 per bouw van 500 □ rijnlandsche roeden; gronden, behoorende tot de perdikan desa's, en die, tot bewaking van graven of heilige plaatsen afgezonderd, voor zooverre zij 1 Jan. 1873 die vrijstelling genoten (zie DESA'S, VRIJGE), en woonerven, mits niet grooter dan een kwart bouw.

Als grondslag voor den aanslag moest dienen, de gemiddelde bruto opbrengst aan padi (rijst), of waar geen padi als hoofdproduct geplant werd, aan andere gewassen en dit berekend naar een gemiddelden oogst over 3 jaren. Ten einde tot het bedrag van den aanslag te komen, zouden de velden van elke desa (behalve de gaga-velden, die, voor zoover zij niet vatbaar waren voor eene toepassing der classificatie, jaarlijks zouden worden opgenomen en aangeslagen, zooveel mogelijk naar de aangenomen grondslagen), in hun geheel elke 5 jaar worden geclassificeerd, te beginnen met 1873. Men zou dus bij elke classificatie den werkelijken oogst der laatste drie jaren tot basis nemen; deze zou nu tot geldswaarde worden herleid door het bedrag van het geoogste product te vermenigvuldigen met een som, gelijkstaande met den gemiddelden laagsten prijs der padi voor de desa of het onderdistrict, zooals die door den resident werd aangewezen. Naar de uitkomst daarvan zouden de velden der desa worden gerangschikt in een der volgende 10 klassen: van f 10—20 per bouw, van f 20—30 enz., telkens met eene vermeerdering van f 10, waarbij dus de hoogste klasse die desa's betrof, welke velden eene gemiddelde opbrengst van meer dan f 100 per bouw vertegenwoordigden. Als landrente zou nu één vijfde geheven worden, berekend over het minste bedrag in elke klasse, zoodat b.v. een desa met 100 bouws, met gemiddelde opbrengst van f 38, gerangschikt werd in de klasse van f 31—40, vertegenwoordigende een belastbare opbrengst van f 3100, waarvan dus f 620 als landrente verschuldigd was. De omslag of repartitie der landrente onder de gebruikers der velden moest geschieden in eene vergadering der oudsten en landbouwers; dezen zouden met inachtneming derzelfde classificatie bepalen wat het bedrag der belasting voor elk hunner zijn zou. Daarvan zou het desahoofd een kohier opmaken, waarvan een uittreksel aan elken belastingschuldige zou moeten worden uitgereikt; dit bleek echter in de praktijk niet uitvoerbaar, zoodat in 1874 bepaald werd, dat daar, waar de resident het mogelijk achtte, een staat zou worden opgemaakt, waarin geregeld de namen der landrente-plichtigen en het bedrag van hun aanslag zouden worden opgeteekend. De inning der landrente bleef aan de desahoofden toevertrouwd.

Het hoofdbeginsel dezer regeling was wel dit, dat voortaan alleen de werkelijke productie als basis zou worden aangenomen en dat de belasting voor vijf jaar gefixeerd werd. In dien geest zou de eerste classificatie dan ook in 1873 worden vastgesteld. Maar om de volgende classificatiën nog meer aan de werkelijkheid te doen nabijkomen werd bepaald, dat telken jare de velden in een gewest, waarin nog geen statistieke opname had plaats gehad, voor één vijfde zouden worden opgenomen, terwijl dan aantekening zou moeten worden gehouden van de gemiddelde productie en den laagsten prijs der padi. Mocht daaruit blijken dat de landrente moest worden verhoogd, dan zou dit niet ineens geschieden, maar over de volgende jaren worden verdeeld. De landrente moest voor den 20sten Dec. geheel zijn voldaan; de desahoofden bleven in den regel met

¹⁾ In de residentieën, waar de verplichte teelt en levering van koffie ophielden, zou ook als landrente eene belasting worden geheven van het product der door de bevolking aangelegde tuinen.

de inning belast; de door hen ontvangen bedragen werden op de vroeger vermelde wijze in 's lands kas gestort. Vrijstelling, geheel of gedeeltelijk, van landrente kon door den Gouv.-Gen. worden verleend in buitengewone gevallen van misgewas of bij het bestaan van andere buitengewone en gewichtige redenen; afschrijving van landrente voor gronden, die een geheel jaar onbeplant waren gebleven, moest door den resident worden bevolen.

Op het papier zag deze regeling er bevredigend uit, maar bij de uitvoering stuitte men op groote bezwaren. De juiste gegevens omtrent de gemiddelde productie der velden en de gemiddelde laagste prijzen in de verschillende desa's ontbraken, zoodat men zich genoodzaakt zag aftegaan op mededeelingen van hoofden en bevolking; de grondslagen voor den aanslag waren dus grootendeels fictieve cijfers. En werden de bepalingen naar de letter toegepast, dan kwam het bestuur telkens tot resultaten, waarvoor men terugdeinsde, omdat er aanslagen uit zouden zijn voortgevloeid, die aanzienlijk hooger of lager waren in vergelijking met die van vorige jaren, en dit in vele gevallen zonder dat men van de billijkheid der stijging of verlaging overtuigd was. In die gevallen behielp men zich bijv. door eene willekeurige toepassing der bepaling, dat de resident den prijs der padi moest aangeven, en stelde dien hooger of lager, naar gelang van den aanslag, dien men billijk oordeelde. Inderdaad verschilden eene zoodanige werkwijze weinig van het oude admodiatie-stelsel, maar daar zij in het keurslijf der verordening gebracht moest worden, gaf de nieuwe regeling veel werk zonder noemenswaardig voordeel. Onbewimpeld werd van bestuurswege verklaard, dat men zich bij den aanslag voor de eerste vijf jaren bepaald had tot het plooiën van productie- en marktprijscijfers naar zoodanig bedrag, vooraf vastgesteld, als het bestuur als billijke landrente beschouwde. Bovendien had, zooals reeds werd opgemerkt, het zuivere admodiatiestelsel het voordeel gehad, dat men rekening kon houden met allerlei omstandigheden, zooals de verhouding van de kosten van de productie tot de bruto-opbrengst, verder de heeren- en cultuurdiensten, de gelegenheid om tweede gewassen aan te planten en de mindere of meerdere gemakelijkheid om bijverdiensten te verkrijgen, waaruit in vele streken de landrente betaald werd. Toen dan ook de tijd naderde, dat opnieuw de aanslag voor vijf jaren moest plaats hebben, was men vrij wel algemeen van oordeel, dat het een dwaasheid zou zijn, om wederom de tijdroovende werkzaamheden te gelasten, aan de voorbereiding daarvan verbonden; de regeering was van meening, dat de eenmaal vastgestelde aanslag matig en niet drukkend genoemd mocht worden, en zoodoende werd in 1878 (Ind. Stb. 110) besloten om, in afwachting eener nadere regeling, voor 1878 en volgende jaren den aanslag van 1877 te handhaven, behoudens de bevoegdheid van den resident om, wanneer hij zulks in verband met verkregen betere gegevens noodig achtte, onder nadere goedkeuring van den Gouv.-Gen., elk jaar wijziging in den aanslag te brengen.

Gedurende verscheidene jaren werd nu de regeling van 1872 in dier voege toegepast. Ofschoon in het algemeen daarbij het streven voorstond om zooveel mogelijk vastheid in den aanslag te brengen, werd van de bevoegdheid, den residenten toegekend om wijziging in den aanslag te brengen, een ruim gebruik gemaakt, aanvankelijk met het gevolg, dat de landrente verhoogd, doch in 1888 en 1889, in

verband met de toen bestaande ongunstige omstandigheden, dat zij aanzienlijk verlaagd werd¹⁾.

Nadat door de opheffing van het zoog. Preanger-stelsel (zie PREANGER-REGENTSCHAPPEN) een eind was gemaakt aan den exceptionele staatsrechtelijken toestand, waarin dit gewest verkeerde, werd daar een „belasting op het rijstgewas” ingevoerd, die in vele opzichten met de landrente overeenkwam en die in 1872 voor dat middel plaats maakte volgens eene regeling (Ind. Stb. 1872 no. 2195), die in hoofdzaak overeenkwam met de gelijktijdige regeling voor de overige Gouv. residentien op Java, doch met deze gewichtige afwijking dat de aanslag in de Preanger, waar het individueel grondbezit heerschte, niet dorpsgewijze maar voor elken grondbezitter afzonderlijk plaats greep. Alle landrenteplichtige percelen moesten door de zorg van den resident worden voorzien van een doorlopend nummer; nauwkeurig moest aantekening gehouden worden van alle overgangen van bezitsrechten, ontginingen en veranderingen in den cultuurtoestand. Voorloopig zouden de gebruikers der velden slechts $\frac{3}{4}$ te voldoen hebben van 't geen in de overige residentien betaald werd, en dus in de eerste klasse niet meer dan f 15, in de tweede f 13.50 enz. Aan iederen landrenteplichtige zou een door den controleur geparafeerd aanslagbiljet moeten worden uitgereikt; Ind. Stb. 1874 no. 65b bepaalde echter, dat aan het hoofd der desa binnen een maand na de vaststelling van den legger daarvan een door den controleur onderteekend uittreksel zou worden gegeven, waarin de namen der landrenteplichtigen en het bedrag der verschuldigde landrente zouden worden opgenomen. Daar in dat uittreksel elke betaling moest worden opgeteekend en ieder, die het verlangde, inzage daarvan moest worden gegeven, achtte men de contrôle der belanghebbenden voldoende verzekerd ook zonder den omslag van de genoemde aanslagbiljetten²⁾.

Wat aangaat vastheid van de grondslagen der heffing en bekendheid met de verschillende factoren, waarop de aanslag moest berusten, was men intusschen, zooals hierboven reeds bleek, niet veel verder gekomen dan in 1817, bij de overname van het bestuur uit handen der Engelschen, en ook voor het laatstbesproken gewest, de Preanger-Regentschappen, was de toestand niet beter. Nog steeds waren het de persoonlijke inzichten van de bestuursambtenaren, Europeesche en Inlandsche, en de meerdere of mindere gewilligheid der bevolking, die in hooge mate op den aanslag invloed uitoefenden, en ook de beoordeeling omtrent het al of niet bezwarende van de heffing rustte over het algemeen eenvoudig op subjectieve beschouwingen.

Erkend moet niettemin worden, dat bij de Regeering inmiddels zich een ernstig streven had openbaard naar betere gegevens, ten einde de bestuurshoofden in staat te stellen op meer vertrouwbare gronden aan de onderwerpelijke heffing toe te passen.

¹⁾ Van 1879—1886 steeg de bruto-landrente van f 18.953.000 tot f 20.550.000; van 1886—1890 daalde zij tot f 16.756.000, terwijl de vermindering der netto-landrente zelfs f 4.686.000 bedroeg.

²⁾ Ook in het district Gandasoli (Krawang) en in de afd. Buitenzorg bestond een officieel erkende individueele aanslag.

Door de zending van den Controleur Van Hogendorp naar Britsch-Indië trachtte zij inlichtingen, berustend op eigen waarneming, te bekomen omtrent de aldaar gevolgde werkwijzen; eene zending echter, die tengevolge van het vroegtijdig overlijden van dien ambtenaar niet de vruchten opleverde, welke men er van had mogen verwachten.

Nadat de regeling van 1878 tot stand was gekomen werd vervolgens, ter voorbereiding van de daarbij bedoelde nadere regeling, bij besluit van 23 Oct. 1879 (B. 3490) het instellen gelast van een onderzoek tot verkrijging van gegevens omtrent: 1°. de uitgestrektheid der bouwgronden, waartoe in elke desa moest worden nagegaan de uitgestrektheid van elk der soorten, waarin de bevolking gewoon was de gronden te verdeelen naar den aard, de vruchtbaarheid en de moeilijkheid der bewerking, alsmede naar de meer of minder goede gelegenheid tot bevloeiing. Die uitgestrektheid moest geconstateerd worden door de districtshoofden, die zich daarbij door hunne ondergeschikten konden laten bijstaan; de Europeesche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur waren met de contrôle belast; 2°. de bruto- en netto-productie, huurprijzen enz., waartoe elke contrôle-afdeeling gesplitst moest worden in kringen, omvattende de desa's die, wat de productiviteit der gronden betreft, in gelijke of nagenoeg gelijke omstandigheden verkeerden. Voor de bruto-opbrengst moest genomen worden de hoeveelheid padi, die naar de uitkomsten van den oogst der laatste drie jaren bij behoorlijke bewerking kon worden verkregen, en de gemiddelde opbrengst der tweede gewassen, na de padi verbouwd, waarbij de jaren van mislukking van den oogst of van buitengewoon hooge prijzen ten gevolge van schaarschte der levensmiddelen niet mochten medegerekend worden. Degeldswaarde van het product moest worden berekend naar de gemiddelde prijzen eveneens over de laatste drie jaren. Voor de netto-opbrengst zouden daarvan worden afgetrokken de kosten, noodig voor de verkrijging van het product.

De leiding van bedoeld onderzoek werd opgedragen aan den toenmaligen Hoofdspecteur voor desuiker- en rijstcultuur Dr. J. H. F. Sollewijn Gelpke, die na afloop een paar belangrijke geschriften publiceerde. Het eerste daarvan, getiteld „Eindrésumé, gegevens voor eene nieuwe landrente-regeling”, Bat. 1885, bevatte een schat van gegevens omtrent den economischen toestand van den Javaanschen landbouwer. In het tweede, „Ontwerp van eene landrente-ordonnantie”, Bat. 1885, werd een nieuw systeem voor den aanslag der landrente ontwikkeld, dat evenwel slechts weinigen bevredigde. Daarbij werd voorgesteld om intevoeren: lo. een vaste heffing van $\frac{1}{2}$ per bouw voor velden van levendwater voorzien en van $\frac{1}{4}$ per bouw voor velden, van den regen afhankelijk. Dit bedrag zou geheven worden van alle gronden: bebouwde, mislukte en onbeplante, als een vaste grondrente, welke de Staat zich voorbehield. Daarnaast zou geëischt worden eene heffing van 8 — 18 % van de netto opbrengst, in verband met de gelegenheid tot afzet der producten en tot andere omstandigheden, alsmede in verband met de bestaande landrente. Deze laatste bepaling had groote overeenkomst met het feitelijk nog steeds toegepaste, door den schrijver sterk afgekeurde admodiatie-stelsel, ook door de wijze, waarop zij in werking zou worden gebracht. Om deze en andere redenen, meende de Regeering na rijpe overweging zich te moeten onthouden van een aanvaarding der bedoelde voorstellen, welke aanbevelingswaardige beginselen ook

in enkele opzichten daarin waren neergelegd. Boven dien had de wijze, waarop het voorafgegaan onderzoek en de verzameling der gegevens hadden plaats gevonden, tot ernstige bedenkingen aanleiding gegeven. Van eene invoering van het door Dr. Sollewijn Gelpke aanbevolen stelsel werd mitsdien afgezien en eveneens van de toepassing van beginselen, door den Heer P. H. van der Kemp ontwikkeld, waarmede inmiddels eene proef genomen was in een klein gedeelte der res. Tegal.

Waar men dus ook nu weder niet tot eene betere voorziening was gekomen, werd in 1889 het denkbeeld overwogen, den aanslag in de landrente voor eenige jaren achtereen vasttestellen; daaraan werd gevolg gegeven bij Ind. Stb. 1890 no. 53, waarbij bepaald werd, dat de aanslag voor 1889 onveranderd zou gelden voor de vier volgende jaren, behoudens de bovengenoemde vrijstellingen en afschrijvingen door den Gouv.-Gen. of de residenten en behoudens het bepaalde omtrent de gaga-velden. In 1894 moest worden overgegaan tot het vaststellen van den nieuwen aanslag; daarbij zou worden voortgebouwd op de grondslagen, waarop de laatstelijk gegolden hebbende landrente-eijfers waren verkregen, met gebruikmaking echter tevens van de resultaten van het hierboven besproken onderzoek, terwijl voorts rekening moest worden gehouden met vooruitgang of achteruitgang in de draagkracht der bevolking en, waar gebreken geconstateerd waren, deze moesten verbeterd worden. In overweging werd genomen, om den aanslag voor eenige volgende jaren onveranderd te behouden; de Regeering rekende dien echter minder daarvoor geschikt en bepaalde, dat de aanslagen van 1895 en 1896 daartoe als basis zouden strekken. Als beginsel werd vastgesteld, dat overal, waar daartegen geen plaatselijk bezwaar bestond, de aanslag van 1895 der voor vast aangeslagen velden tot en met 1900 onveranderd zou blijven en elders die van 1896, met uitzondering van de res. Soerabaja, Bagelen en Kediri, waar de aanslag in 1897 werd gefixeerd, een en ander met dien verstande, dat jaarlijks rekening zou worden gehouden met het belastbaar worden van nieuw ontgonnen velden en het ophouden der belastingplichtigheid van andere.

Ingevolge Gouv. circ. van 20 Maart 1901 werd in dat jaar de aanslag onder hetzelfde voorbehoud voor het tijdvak 1901/05 opnieuw gefixeerd. Bij die aanschrijving werd bovendien bepaald, dat voorstellen tot wijziging van den aanslag wegens verandering in den economischen toestand of meer of minder bevinding van bouwgronden tengevolge van door deskundigen verrichte meting vóór 1 Mei van elk jaar ingediend moesten worden aan den Gouverneur-Generaal, voor welken bij Ind. Stb. 1905 no. 20 als zoodanig de Directeur van Binnenlandsch Bestuur in de plaats werd gesteld.

Op dit alles had de residentie Preanger-Regentschappen eene uitzondering gemaakt.

Na de mislukking der hiervóór vermelde pogingen om tot eene nieuwe regeling van de landrente-heffing te komen, was in 1889 in dat gewest onder leiding van den Inspecteur F. A. Liefcrinck een begin gemaakt met eene nieuwe proefneming, aanvankelijk in de afdeeling Tjandjoer, waartoe van de hulp van ambtenaren van het binnenlandsch bestuur en van het kadaster gebruik werd gemaakt. Die werkzaamheden, welke weldra ook tot andere onderdeelen van het gewest werden uitgebreid, hadden

ten doel zoowel het verzamelen van gegevens omtrent de uitgestrektheid der verschillende soorten van bouwgrond en het constateeren van de gemiddelde productie dier gronden als het instellen van onderzoekingen omtrent den economischen toestand van de desa's en hare onderdeelen, ten einde te kunnen beoordeelen welke percentages aan belasting van de gronden geheven konden worden, zonder de landbouwers te zwaar te drukken of hinderpalen in den weg te leggen aan de ontwikkeling van den landbouw.

Die arbeid had tot resultaat eene nieuwe landrenteregeling voor de Preanger-Regentschappen, vastgesteld bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1896 no. 126, sindsdien aangevuld bij Ind. Stb. 1906 no. 188 en 1909 no. 591, waarbij o.m. bepaald werd, dat de ordonnantie van 1872 met de sedert daarin aangebrachte wijzigingen en aanvullingen buiten werking zou treden op het tijdstip, dat ingevolge aanwijzing van Regeeringswege successievelijk de nieuwe landrenteregeling in eenig district zou worden ingevoerd.

Dit laatste is in de jaren 1897, 1898 en 1899 respectievelijk in 7, 21 en 19 districten van het gewest geschied, waarna de verdere invoering stagnatie ondervond. In één district (Tjihea, afd. Tjiandjoer) werd een groot irrigatie-werk aangelegd, waardoor de economische toestand zich te belangrijk zou wijzigen om niet de resultaten daarvan af te wachten, alvorens de nieuwe landrenteregeling in te voeren, terwijl in 14 districten de bouwgronden te veel verspreid waren gelegen, waardoor eene kadastrale opname volgens de toen bestaande metingsvoorschriften te kostbaar zou worden. Eerst nadat afzonderlijke metingsvoorschriften voor de opname van dergelijke verspreid gelegen bouwgronden waren aangegeven kon met de opmeting daarvan begonnen worden, zoodat pas in de jaren 1904 en 1907 in die districten en daarmee dus in de geheele residentie Preanger-Regentschappen de nieuwe landrenteregeling was ingevoerd.

Intusschen werd in 1890 besloten de metingen in andere gewesten van Java voort te zetten, ten einde ook daar tot een landrenteaanslag volgens de beginselen van de Preanger-regeling te geraken en werden aanvankelijk daarvoor gekozen de residentien Cheribon, Kediri, Pasoeroean en Probolinggo.

De belangrijke uitgaaf voor de opmeting der bouwvelden van de inlandsche bevolking en de herhaalde opmetingen op verschillende wijzen vaak van dezelfde gronden door het landrentekadaster (landrentekaarten), den topografischen dienst (stafkaarten) en het Departement van B. O. W. (irrigatiekaarten), deden de vraag stellen of ter beperking van arbeid en kosten niet ééne meting zou kunnen verricht worden, welke aan de eischen van de verschillende takken van dienst zou voldoen. Naar aanleiding daarvan werd besloten om ook de landrentemetingen zoo mogelijk te doen geschieden door het technisch personeel van den topografischen dienst. Deze dienst volbracht met succes in 1903 de opmeting van drie districten, waarop in 1905 de hier bedoelde metingen van het kadaster werden overgedragen aan den topografischen dienst.

In het jaar 1907 (Ind. Stb. no. 277) kwam de nieuwe, in het algemeen op dezelfde beginselen berustende, landrente-ordonnantie voor geheel Java en Madoera, met uitzondering van de Vorstenlanden en de Preanger-Regentschappen, tot stand. Ook deze regeling, welke bij de ordonnantiën in Ind. Stb. 1909 nos. 208 en 591 nog eenige aanvulling en wijziging heeft ondergaan, zou geleidelijk ingevoerd worden in dier voege dat jaarlijks door den Gouv.

Generaal bepaald zou worden, welke districten daarvoor in aanmerking zouden komen.

In afwachting van de nieuwe voorschriften was inmiddels in October 1905 aan de Hoofden van gewestelijk bestuur medegedeeld, dat de vroegere aanslag andermaal werd gefixeerd en wel totdat de heffing naar de toenmalige regelen geleidelijk zou hebben plaats gemaakt voor eene heffing, gegrond op de destijds in voorbereiding zijnde nieuwe bepalingen.

Einde 1914 werkte de nieuwe regeling in alle residentien buiten de Vorstenlanden en de Preanger-Regentschappen, uitgenomen de gewesten Rembang, Soerabaja, Madioen en Madoera, een aantal districten van de residentien Pekalongan en Kediri en enkele districten van Cheribon. Met uitzondering van de eerstbedoelde, buiten het haar aangewezen gebied gelegen gewesten, zal zij dus spoedig allerwegen zijn ingevoerd, waarmede de regeling in Ind. Stb. 1872 nos. 66 en 219a buiten werking zal zijn getreden.

De nieuwe landrente-regelingen wijken op tal van punten principieel van de vroegere verordeningen af.

In het algemeen wordt, luidens die regelingen, de belasting geheven van de gronden—vischvijvers en nipahbosschen daaronder begrepen—waarop zakelijke rechten worden uitgeoefend en die niet vallen onder de bepalingen omtrent de verponding. Vermits zoodanige rechten niet worden erkend voor de in de residentie Bantam nog steeds aanwezige onregelmatig beplante gronden, zg. „hoema-gronden”, zijn deze ingevolge Gouv. besl. van 3 November 1909 no. 8 aan eene afzonderlijke vordering, die namelijk van eene jaarlijksche huursom, onderworpen.

De gronden worden voor de heffing der landrente onderscheiden in twee soorten: 1e *sawahs*, 2e *droge gronden*, *vischvijvers* en *nipahbosschen*.

Van de sawahs wordt als landrente gegeven een evenredig deel van de belastbare opbrengst, berekend naar de productiviteit van den grond en naar de geldswaarde van de padi, bepaald naar de gemiddelde marktwaarde. Voor de droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen wordt de landrente berekend naar de waardeverhouding onderling en tot de in het district aanwezige sawahvelden. Terwijl voor de eerstgenoemde soort gronden de heffing dus min of meer eene *oogstbelasting* is, nadert zij voor de tweede categorie van gronden meer eene *grondbelasting*. Overeenkomstig deze onderscheiding wordt in geval van onbeplant blijven of misgeval alleen voor *sawahs* ontheffing van landrente verleend. Het percentage dat van de belastbare opbrengst der sawahs aan landrente wordt geheven, bedraagt minstens 8 en ten hoogste 20 percent. Van de droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen wordt niet minder dan $\frac{1}{10}$, 25 en niet meer dan $\frac{1}{5}$ 20.—per bouw aan belasting gevorderd.

De landrenteplichtige gronden van elke desa worden door technisch personeel (topografischen dienst) opgemeten en op eene desakaat aangegeven. Die opmeting geschiedt *perceelsgewijze*, wordende daarbij onder een perceel verstaan een complex gronden van een der voornoemde soorten dat van de aanliggende gronden gescheiden is door terreingrenzen als wegen, waterleidingen en dergelijke, met dien verstande dat, ingeval van uiteenloopende productiviteit der sawahs van een perceel of van uiteenloopende waarde der tot eenzelfde perceel behorende gronden van de tweede soort, overeenkomstig de ter zake geldende regelen eene splitsing plaats vindt in *perceelgedeelten*, bestaande

uit gronden van ongeveer gelijke productiviteit of waarde.

De in de verschillende desa's van een district voorkomende perceelen of perceelgedeelten, die wat de sawahs aangaat van ongeveer gelijke *productiviteit*, wat aangaat de droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen van ongeveer gelijke *waarde* zijn, worden voor de eerstgenoemde gronden tot *groepen*, voor de tweede tot *klassen* vereenigd. Het percentage, van de belastbare opbrengst der sawahs van de verschillende groepen aan landrente te vorderen, wordt, met inachtneming van de hierbovenvermelde grenzen, voor elke desa bepaald, in de residentie Preanger-Regentschappen door den Gouverneur-Generaal, elders door den Directeur van Binnenlandsch Bestuur, op voorstel van den Resident, waarbij inzonderheid rekening wordt gehouden met den economischen toestand en, voor zooveel noodig voor een geleidelijken overgang, met het laatstelijk geheven bedrag. Door dezelfde autoriteiten wordt het jaarlijks voor elke klasse van droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen binnen de gestelde grenzen aan landrente te betalen bedrag districtsgewijze geregeld, daarbij rekening houdend eveneens met den economischen toestand, benevens o.m. met de belastingcijfers der in het district aanwezige sawahvelden, behoudens inachtneming van het verschil der heffingen voor beide soorten van gronden.

De eventueel op te leggen verhoogingen van de belasting der *sawahs* zullen voor elk tijdvak, waarover deze wordt vastgesteld, en voor elke desa niet meer bedragen dan 25 procent behoudens in buitengewone gevallen, waarin de Gouverneur-Generaal eene grootere verhooging kan opleggen al dan niet met bepaling dat zij in het betrokken belastingtijdvak geleidelijk, met periodieke stijging, wordt toegepast.

Zooals uit het vorenstaande blijkt, is het bij de onderwerpelijke verordeningen feitelijk het *perceel* of *perceelgedeelte*, dat de eenheid uitmaakt voor de regeling der belasting en niet meer, gelijk te voren, de desa of, naar het althans voor de Preanger-Regentschappen heette, het grondbezit van iederen persoon, een grondslag, die om praktische redenen voorts nog bezwaarlijk bruikbaar zou zijn. De repartitie van de belasting der perceelen of perceelgedeelten, waarin meerdere personen een aandeel bezitten, geschiedt zooveel mogelijk door de belastingplichtigen zelve, daarbij voorgelicht door eene commissie, bestaande uit tot dat doel aangewezen ambtenaren, welke commissie zelf de repartitie uitvoert ingeval de belanghebbenden het onderling niet daarover eens kunnen worden. Eene opmerkelijke bepaling in de algemeene regeling voor Java en Madoera in Ind. Stb. 1907 no. 277 is nog die, dat aan de deelgerechtigden in het gemeentelijk grondbezit met niet-blijvende aandelen, ingeval minstens drie vierde dier personen in eene desa of een gehucht met zelfstandig landrenteplichtig areaal dat verlangen, wordt vergund het geheele bedrag van de belasting der gronden van dien rechtstoestand van de desa of het gehucht onderling te verdeelen, waarbij dus met den afzonderlijken aanslag der perceelen gene rekening behoeft te worden gehouden.

Van den uitslag der repartitie en van den aanslag van elk aan slechts één persoon toebehoorend perceel of perceelgedeelte wordt voor elke desa afzonderlijk aantekening gehouden in kohieren, vast te stellen door het hoofd van plaatselijk bestuur, waaruit aan iederen belastingplichtige door het desa-

hoofd een uittreksel wordt verstrekt, houdende opgaaf van het door hem verschuldigd bedrag.

Behoudens de bevoegdheid van evengenoomd bestuurshoofd om, op verzoek der bevolking, voor alle of bepaalde perceelen of perceelgedeelten eener desa tusschentijds eene nieuwe repartitie tegelasten, geldt de verdeling der belasting voor gronden in individueel bezit en in gemeentelijk bezit met blijvende aandelen onveranderlijk voor het jaar der vaststelling van den districtslegger en elk der volgende *negen* jaren, met dien verstande, dat in het kohier rekening wordt gehouden met de voorgevallen mutatiën onder de belastingschuldigen. De repartitie echter van de belasting van gronden, bezeten in gemeentelijk bezit met niet-blijvende aandelen, geldt voor niet langer dan den duur der verdeelingsperiode. Zooveel mogelijk dus is bij de nieuwe regelingen fixiteit van belasting voor langen termijn betracht. Door bijzondere voorzieningen wordt niettemin rekening gehouden, voor zooveel noodig, met wijzigingen in het belastingplichtig areaal van beide soorten tijdens den loop van die termijnen.

De ontheffing van landrente, ingeval van onbeplant blijven en deugdelijk geconstateerd misgewas van sawahs, is, evenals verschillende der hiervóór besproken onderwerpen, het meest in bijzonderheden geregeld in de algemeene ordonnantie voor Java en Madoera. Luidens deze verordening wordt die ontheffing toegestaan tot het *volle* bedrag der belasting voor sawahs, die, uitgenomen het in het volgende jaar oogstbaar rijstgewas, het geheele jaar onbeplant zijn gebleven, voorts tot een bedrag van de *helft* tot *drie vierde* van de belasting voor sawahs, waarop uitsluitend nagewas is geteeld, een factor die in de Preanger-verordening ten aanzien van de belasting der sawahs geene speciale plaats inneemt. Bij deugdelijk geconstateerd misgewas wordt ontheffing verleend tot het *geheele* bedrag, indien voor de gezamenlijken in het perceel of perceelgedeelte gelegen gronden vanden belastingschuldige de bruto-opbrengst van het hoofdgewas naar schatting gemiddeld niet meer bedraagt dan het gedeelte, dat bij de berekening van de belastbare opbrengst der sawahs als *belastingvrij* wordt afgetrokken, zijnde *tien* pikoel padi per bouw of—eene beperking in de regeling voor de Preanger-Regentschappen niet voorkomende—voor sawahs, welker productiviteit *minder dan twintig* pikoel per bouw bedraagt, de *helft* van het aantal pikoels, waarop de productiviteit der betrokken sawahgroep is vastgesteld. Tot een bedrag van minstens *een vierde* en ten hoogste *drie vierde* wordt voorts bij misgewas ontheffing toegestaan wanneer de opbrengst het belastingvrij gedeelte overtreft, doch naar schatting in doorslag niet meer bedraagt dan de helft van het voor de betrekkelijke sawahgroepen bepaald cijfer der productiviteit.

Mede wordt ontheffing genoten, vooreen door het hoofd van gewestelijk bestuur te bepalen tijdvak van ten hoogste *drie* jaren, voor reeds belastingplichtige gronden, welke door voorzieningen van bijzonder bezwaarlijken of kostbaren aard in een beteren cultuurtoestand worden gebracht. Zoowel voor *droge gronden* als voor *sawahs* kan verder geheel of ten deele ontheffing van landrente worden verkregen bij het bestaan van andere buitengewone en gewichtige redenen dan de voornoemde.

De evenvermelde ontheffing bij verbetering van den cultuurtoestand houdt verband met eene voorziening van soortgelijken aard voor nieuw-ontgonnen gronden. Sawahvelden, indat geval verkeerende

zijn vrijgesteld van de heffing van landrente gedurende de eerste drie jaren na voltooiing van den aanleg, evenals, gedurende eenzelfde tijdvak of korter, ter beoordeeling van het Hoofd van gewestelijk bestuur, andere nieuw-ontgonnen gronden, wanneer de aanleg met bijzondere moeilijkheden of kosten gepaard is gegaan. Eveneens zijn van landrente vrijgesteld gemeentelijke weideplaatsen, zoomede gronden ingenomen door ten algemeenen nutte of voor den openbaren dienst strekkende gemeentelijke instellingen of werken, en, ingevolge Ind. Stb. 1909 no. 208, tot de zoogenaamde „vrije desa's" behorende gronden, voor zoover door den Gouverneur-Generaal daartoe aangewezen, zoomede andere van oudsher vrijgestelde gronden, voor zoover die vrijstelling door den Gouverneur-Generaal is gehandhaafd. De vroegere vrijstelling van woonerven tot eene uitgestrektheid van een vierde bouw is daarentegen vervallen.

Van de toepassing der bepalingen zijn bovendien uitgesloten gronden, op hoeg gezag of vrijwillig met koffie beplant, waarvan het product aan verplichte levering aan den Lande is onderworpen. Eene uitzondering echter maken de vrijwillig beplante koffiëgronden, waarop ook andere gewassen worden geteeld, welke gronden met zeker voorbehoud belastingplichtig zijn.

De inning der landrente geschiedt wederom door de desahoofden, die daarvoor acht ten honderd genieten van de geïnde bedragen.

In den loop van elk tienjarig belastingtijdvak wordt het noodige verricht ter voorbereiding van den nieuwen aanslag der landrente voor het volgende tijdvak.

Bij art. 2 van het Gouv. besluit van 25 Juni 1907 no. 34 (Bijblad no. 6738) zijn uitvoerige voorschriften vastgesteld tot uitvoering der Landrente ordonnantie in Ind. Stb. 1907 no. 227. Evenals in de verordeningen zelve, bestaan ook in die voorschriften meerdere verschillen, van meer of minder beïnvloedende aard, met de voor de residentie Preanger-Regentschappen van kracht zijnde uitvoeringsbepalingen, gearresteerd bij de Gouv. besluiten van 6 Juli 1896 no. 1 en 13 September 1907 no. 14 (Bijblad nos. 5192 en 6720). In het bestek van dit overzicht vereischen ook deze verschillen punten geene nadere bespreking. Uit den aard der zaak zal bovendien de thans nog voor dat gewest vigeerende afzonderlijke regeling te eeniger tijd plaats maken voor de op het voetspoor daarvan in 1907 voor de overige gouvernementlanden van Java en Madoera vastgestelde algemeene regeling.

De invoering van de nieuwe landrenteregeling heeft het personeel bij dien tak van dienst belangrijk uitgebreid. Oorspronkelijk was daarbij werkzaam onder de bevelen van den Directeur van Binnenlandsch Bestuur een Hoofdinspecteur voor de suiker en rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat. Bij Ind. Stb. 1905 no. 268 werd die betrekking opgeheven en werden daarvoor in de plaats in dienst gesteld twee Inspecteurs, waarvan één speciaal „voor de landelijke inkomsten en verplichte diensten". Waar de heeren diensten meer en meer tot het verleden zullen behooren, is de hoofdarbeid van dien Inspecteur voortaan de landrenteregeling. Onder dien ambtenaar zijn thans werkzaam 2 Adjunct-Inspecteurs, 4 Controleurs bij het Binnenlandsch Bestuur en 17 Adjunct-controleurs (zie Ind. Stb. 1913 no. 113), de laatsten spe-

ciaal belast met de leiding der klasseering van de bouwgronden der Inlandsche bevolking. Voor de opmeting der bouwgronden zijn onder de bevelen van den Chef van den Topographischen dienst werkzaam 4 landrente-opnemingsbrigades, aan het hoofd van elk waarvan staat een Officier van dien tak van dienst.

Hieronder volgt een overzicht van den bruto landrenteaanslag en de geïnde landrente (bruto-aanslag na aftrek van vrijstellingen en ontheffingen), afgerond in duizendtallen, sinds het jaar 1897.

	bruto.	netto.
1897.....	f 17.749.000	f 16.965.000
1898.....	- 17.881.000	- 17.444.000
1899.....	- 17.999.000	- 17.474.000
1900.....	- 18.025.000	- 17.754.000
1901.....	- 18.079.000	- 16.924.000
1902.....	- 18.090.000	- 16.996.000
1903.....	- 18.120.000	- 17.421.000
1904.....	- 18.125.000	- 17.592.000
1905.....	- 18.157.000	- 17.685.000
1906.....	- 18.205.000	- 17.776.000
1907.....	- 18.319.000	- 17.495.000
1908.....	- 18.821.000	- 18.239.000
1909.....	- 19.068.000	- 18.541.000
1910.....	- 19.196.000	- 18.095.000
1911.....	- 19.715.000	- 18.831.000
1912.....	- 20.018.000	- 18.966.000
1913.....	- 20.506.000	- 19.853.000
1914.....	- 20.726.000	- 19.943.000

Literatuur: Dr. J. H. F. Sollewijn Gelpke: Eind-résumé der gegevens voor eene landrenteregeling; id. Ontwerp van eene Landrente-ordonnantie. Nota over de herzieningen der bepalingen nopens den aanslag en de inning der landrente in de residentie Preanger-Regentschappen en vervolgnota daarop (uitgave Landsdrukkerij te Batavia 1895). Voorschriften voor delandrentemetingen (uitg. a. v. 1906). De „Landrente-belastingwerkzaamheden" door den Inspecteur F. P. Sollewijn Gelpke (uitg. 1910).

Zooals boven werd vermeld, maakte de belasting op de vischvijvers een onderdeel uit van het landelijk stelsel van Raffles: bij de landrente-regeling van 1872 werd zij niet geregeld, doch bij Ind. Stb. 1893 no. 30 werd eene ordonnantie afgekondigd, die in afwachting eener definitieve regeling eene voorziening trof tot wettiging en voorloopige regeling dezer belasting en waarbij de bestaande usantiën met betrekking tot den aanslag en de inning voorshands bevestigd werden. De aanslag heeft plaats bij admodiatie, op den grondslag van de geschatte jaarlijksche opbrengst der vijvers, zooals die volgens bestaande gebruiken in elk gewest bepaald wordt. Het quotum, dat op dien grondslag bij de invoering der ordonnantie geheven werd, zou voorshands onveranderd blijven; de aanslag wordt voorbereid door commissiën, bestaande uit den Controleur of Adspirant-controleur en 2 inl. ambtenaren of beampten, en onder nadere goedkeuring van den Gouv.-Gen. door de Residenten vastgesteld, die ook verder alles regelen van deze belasting betreft. De inning geschiedt, evenals bij de landrente, door het desahoofd. Deze belasting bestaat thans reeds niet meer waar de nieuwe landrenteregeling is toegepast

en zal geheel komen te vervallen, wanneer die regeling over geheel Java en Madoera zal zijn ingevoerd, aangezien de vischvijvers en nipahbosschen luidens de betrekkelijke ordonnanties begrepen zullen zijn in de gronden, welke aan de heffing der landrente onderworpen zijn (Ind. Stb. 1907 no. 277; Ind. Stb. 1896 no. 126);

II. A. c. Vertieningsbelasting (poeloehan) in het onder rechtstreeksch bestuur gebrachte gedeelte der residentie Z. en O. afdeeling van **Borneo** (met uitzondering van de onderafd. Boven-Makaham, Ind. Stb. 1908—227.)

Ingevolge Ind. Stb. 1878 no. 300 j^s. 1896 no. 174, 1898 no. 45 en 1912 no. 26 wordt aldaar eene belasting ad een tiende van de geschatte opbrengst geheven van rijstgewas, verkregen van door de Inlandsche en met deze gelijkgestelde bevolking krachtens ontginnings- of gebruiksrecht bezeten gronden. De opbrengst bedroeg in 1912, 1913 en 1914, resp. f 241.000, f 355.300 en f 293.000.

II. A. d. Tiende van het rijstgewas in de onder rechtstreeksch bestuur gebrachte gedeelten van het gouvernement **Celebes** en **Ond.** met uitzondering van enkele onderafdeelingen, regentschappen, landschappen en eilanden. (Midden-Celebes. Ind. Stb. 1905 no. 200; Laikang. Ind. Stb. 1908 no. 256, Goa. Ind. Stb. 1910 no. 575).

Na de aanvankelijke heffingen ingevolge Ind. Stb. 1824 no. 31a j^p. 1862 no. 87 is de belasting op nieuw geregeld bij Ind. Stb. 1893 no. 259 j^p. 1894 no. 43; 1895 no. 101, 1903 no. 378 en 1912 no. 363. De belasting bedraagt één tiende van het geoogste rijstgewas en wordt opgebracht in geld, berekend naar een jaarlijks voor het Hoofd van gewestelijk bestuur voor elk district afzonderlijk voor padi en rijst vast te stellen maatstaf. Die maatstaf wordt gegrond op de vermoedelijke marktwaarde van het product en vastgesteld zoodra het te velde staande gewas tot zoodanigen graad van rijpheid is gekomen, dat met genoegzame zekerheid omtrent de vooruitzichten van den oogst kan worden geoordeeld. Vrijgesteld is o. a. het rijstgewas geteeld op gronden, welke aan de verponding zijn onderworpen. De opbrengst bedroeg in 1912, 1913 en 1914 resp. f 322.800, f 245.300 en f 295.300.

II. A. e. Landrente van de sawahs (Padjég) en belasting op de tegelvelden en tuinen (Oepëti) van het rechtstreeks bestuurd gebied der Res. **Bali en Lombok**.

Deze belastingen zijn geregeld bij Ind. Stb. 1891 nos 97 en 117 voorzoover Bali en van 1904 nos. 275 en 276 voorzoover Lombok betreft.

Onder het vorstenbestuur waren bekend de volgende heffingen: *a. padjég*, zijnde een in natura in te leveren deel van de eens voor al geschatte bruto opbrengst van het gewas der geïrrigeerde sawah's. Eenheid van belastingheffing was de ténah winih (zaadpadibos), namelijk een oppervlakte, die met één zaadpadibos kon bezaaid worden; *b. soewinih*, de recognitie in geld voor het gebruik van 's vorsten waterrecht; *c. oepëti*, de recognitie aan de desa wegens gebruik van droge velden en tuinen, over welke soort gronden de desa het beschikkingsrecht had. Padjég en soewinih werden met den gemeenschappelijken naam „tigasanan tjarik” aangeduid.

Ons belastingstelsel voor de achtereenvolgens bij het rechtstreeks bestuurd gebied ingelijfde deelen

van Bali en Lombok sluit zich min of meer bij den vroegeren toestand aan. De soewinih werd afgeschaft en de oepëti als landsbelasting ingevoerd.

De landschappen Boeieleng en Djembrana van het eiland Bali kwamen het eerst onder Gouvernementstoezicht (1855) en onder direct bestuur van het Gouvernement (1882). Tusschen 1855 en 1882 kwam van de landrente, na aftrek van hetgeen benodigd was voor de uitgaven, die, naar de oude landsinstellingen, voor verschillende doeleinden daaruit moesten worden bestreden, slechts een niet noemenswaard deel in 's Lands kas. Na 1882 groeide dat bedrag door betere regeling en contrôle gestadig aan; voor 1882 werd de bruto opbrengst geraamd op f 48000.—, waarvan nog moesten worden betaald uitkeeringen aan mindere hoofden en beambten, zoomede de kosten van de groote jaarlijksche landbouwofferfeesten. Eerst in 1891 werden de aanslag en inning der landrente (padjég), zijnde de belasting op alle op kunstmatige wijze besproeide sawah's, in de afdeelingen Boeieleng en Djembrana definitief geregeld en tevens aldaar eene belasting op de andere bebouwde gronden (oepëti), namelijk tegelvelden (ladangs en van regen afhankelijke sawahs), tuinen en erven, klapperaanplantingen en koffiieplantsoenen, als landsbelasting ingesteld.

Alle gronden worden, in verband met de omstandigheden, die op hun netto revenu invloed uitoefenen, in drie klassen verdeeld. Ten aanzien van de padjég heeft men voor de berekening van het quantum een vast bedrag per tenah-winih, namelijk 5 timbangs of 165 kati ontbolsterde rijst, aangenomen, doch de tenah-winih voor de verschillende klassen verschillend van grootte doen zijn, in dier voege dat die oppervlakte-eenheid voor de beste sawah's het kleinste is en in grootte toeneemt naar gelang de sawah's tot lagere klassen behooren. De schatting van het aantal tenah's van ieder belastbare oppervlakte berust op gemiddelde uitkomsten van proefvelden en wordt om de dertig jaar herzien. De padjég kan naar verkiezing in natura of geld opgebracht worden; dit geschiedt thans in de praktijk steeds in geld.

Bij de oepëti is ten aanzien van tegelvelden, en erven voor alle klassen een standvastige oppervlakte-eenheid, namelijk de bouw, aangenomen en verschilt het per bouw verschuldigde bedrag naar gelang der klassen, terwijl bij de klapper- en koffiie tuinen eenheid is niet zekere oppervlakte maar de boom.

Na de verovering van Lombok in 1894 werd voorloopig met de aldaar gebruikelijke wijze van belastingheffing voortgegaan tot in 1904 aanslag en inning zoowel van de padjég als van de oepëti definitief geregeld werden. Ten aanzien van de padjég werd met de in Boeieleng en Djembrana gebruikelijke omslachtige berekening van het quantum gebroken en een standvastige ténah = 800 pëtjëraken = 7200 M² als grondeenheid aangenomen. Naar gelang der klassen (vijf), waarin de velden onderscheiden worden bedraagt de belasting per ténah achtereenvolgens 100, 90, 80, 70 en 60 tjatoe à 4 kati ontbolsterde rijst. Hoewel de belasting eveneens naar verkiezing in natura of geld kan opgebracht worden, geschiedt ook hier de betaling in de praktijk in geld. Destijds werden zoowel op Bali als op Lombok groote bedragen in kèpèngs (chineseesche duiten) voldaan en deze muntstukken op publieke verkooping van de hand gezet. Dit komt voor zoover bekend, niet meer voor. De klassificatie der gronden moet om de tien jaar herzien worden.

Voor de berekening van het bedrag van den aan-

slag in de oepëti op Lombok is men van dezelfde oppervlakte-éénheid van 7200 M² uitgegaan, welke eenheid echter ten deze niet „tënah” doch „tjoetak” genoemd wordt. De belastbare gronden worden in drie klassen verdeeld, terwijl ook hier de classificatie om de 10 jaar wordt herzien.

Eindelijk dient nog vermeld te worden, dat ook in de gedeelten van Zuid-Bali, waar intusschen het rechtstreeksch bestuur is ingevoerd, padjêg en oepëti ten bate van het Gouvernement worden geheven. De aanslag en inning daarvan zijn echter nog niet definitief geregeld (zie Ind. Stb. 1910 no. 256).

Bij wanbetaling van alle genoemde belastingen wordt eerst 10 % boete gevorderd en verder c. q. het verschuldigde op de gronden verhaald, volgens de adat. Voor 1915 werd de opbrengst van de gezamenlijke padjêg en oepëti in het rechtstreeks bestuurd gebied van Bali en Lombok op f 1.038.000 geschat.

Literatuur: Het adatrecht v. N. I. door Mr. C. van Vollenhoven.

B. ZONDER KOHIEREN.

I. Rechtstreeksche heffing.

II. B. 1. a. In- en uitvoerrechten.

Onder de middelen ter voorziening in de behoeften van den Indischen staatsdienst heeft de heffing van rechten bij den in- en uitvoer van goederen van oudsher een niet onbelangrijke plaats ingenomen. Zij was zelfs een van de eerste heffingen, waarop de gezaghebbers in Indië bedacht waren, toen de omstandigheden de invoering van een min of meer geregeld belastingwezen mogelijk en noodzakelijk maakten. Ook bij hen toch schijnt de opvatting gegolden te hebben, die de regeling dezer materie hier te lande beheerschte, dat, gelijk in het ter zake uitgevaardigde plakkaat van de Staten-Generaal van 19 Juni 1625 te lezen staat, „onder alle Landsmiddelen zijn „wel de verdraaglijkste en minst kwetsende die op de „goederen inkomende en uitgaande zijn gesteld”. Zoodra dan ook de Compagnie door de verovering van Jakatra in 1619 vasten „voet en dominie in het „land van Java had bekomen”, begreep Coen, dat ter bestrijding van „de groote lasten en onuitsprekelijke excessieve kosten van de Vereenigde Nederlandsche Compagnie, die geschapen zijn zoo lang „zoo meer te vermeerderen”, — (de in Nederland bij plakkaat van 20 Juli 1580 verordende heffing „van „zekere generale middelen op de inkomende en uitgaande koopmansschappen” had eveneens tot beweegreden „de vervallene groote kosten en lasten, „die dese Landen hebben moeten dragen en lijden, „en nog na de apparentie geschapen zijn te lijden en „te dragen”), — niet kon worden volstaan met de „subsidiën”, tot het opbrengen waarvan de ingezetenen van de nieuwe vestiging van tijd tot tijd schijnen te zijn uitgenoodigd, maar dat moest worden uitgezien naar meer vaste bronnen van inkomst.

Als zoodanig had Coen, blijkens zijn brief aan H. H. Zeventien van 26 Oct. 1620, het oog op „het branden en tappen van arak, de erfpacht (van afgestane „perceelen gronds), het vissen, houthalen, fruiten, „hoven, kokosboomen, en verscheidene andere zaken, waarvan de gemeente de gerechtigheid van „den Heer schuldig blijft”; maar terwijl hij zich voorbehold de regeling van een en ander „met der „tijd te zullen vorderen”, had hij reeds op den 1en Oct. 1620 aan de gemeente kond gedaan van het „Plakkaat van de tollén gesteld op de inkomende en

„uitgaande goederen”, het eerste toltarief dus, dat van het Nederlandsche gezag in Indië afkomstig is.

Het was een over het algemeen zeer vrijgevig tarief, want eene uniforme heffing van 5 pct. van de waarde van „goederen, waren, koopmanschappen, „provisiën, als anderszins, van buiten inkomende”, en van de goederen, enz. die naar elders uitgevoerd mochten worden, lag er in hoofdzaak aan ten grondslag. In de termen van dit tarief vielen 84 met namen genoemde artikelen, waarvan sommige echter in vrij algemeene bewoordingen waren aangeduid, zooals b.v. „alderhande Javaansche kramerijen, alderhande „garens, alderlei Chineesche waren, alderlei fruit” enz. Voorts komen op de lijst voor opium, tabak, suiker, tal van andere zaken voor huishoudelijk gebruik, kleeden (manufacturen), roode en andere lakenen, en eindelijk ook olifanten, paarden, pauwen, ganzen, eendvogels, hoenders, bokken, herten en varkens. Bij uitzondering zouden 22 andere artikelen, o. a. rijst, padi, benzoin, peper, foelie, noten, nagele, was, kamfer, kwikzilver, diamanten, robijnen enz. bij den invoer 5, doch bij uitvoer 10 pct. hebben te betalen, terwijl van arak, zoowel bij in- als uitvoer gelijkelijk 10 pct. zou verschuldigd zijn. Van hogere rechten dan 10 pct. is in het plakkaat van Coen geen sprake en verbodsbepalingen ten opzichte van den in- of uitvoer van eenig artikel komen er in het geheel niet in voor. Wel voorzag het plakkaat verder in de aanstelling van den ontvanger en den sjabander aan wie de taak van de visitatie en taxatie der goederen gezamenlijk werd opgedragen.

Vergeleken met het toenmaals in Nederland vigeerende tarief van de rechten, die onder de benaming van convoyen en licenten van de in- en uitgevoerde goederen geheven werden, onderscheidt het tarief van Coen zich door groote eenvoudigheid en soberheid, zooals dit trouwens wegens het hemelsbreed verschil in toestanden en verhoudingen in den aard der zaak zelve lag. De Nederlanden waren het eigenlijke middelpunt van het toenmalige wereldverkeer, terwijl Coen, al vleide hij zich het veroverde Jakatra „de treffelijkste plaats van gansch Indië en de stapel van den ganschen Indischen handel” te zullen zien worden, alleen rekening had te houden met een betrekkelijk zeer beperkt handelsverkeer, dat zich bepaalde tot den zoogenaamden binnenlandschen handel en de vaart van haven op haven, en het verkeer met een paar havens in China en op de vaste kust van Indië, waarvan inlandsche, Chinese en Moorsche handelaren van oudsher hun bedrijf maakten. Eerst later begonnen eigen landgenooten, de zoogenaamde vrije burgers, aan dat verkeer deel te nemen (zie HANDEL EN SCHEEPVAART), zonder dat dit evenwel aanleiding gaf tot wijziging in het door Coen verordende rechtentarief. Wel werd met ingang van 1 Jan. 1623 het recht van 5 pct. verhoogd tot 10 pct. zoowel voor ingevoerde als uitgevoerde goederen, op grond van de omstandigheid, dat de Compagnie „een groot stuk gelds” was ten achteren geraakt, wegens de uitgaven voor „het graven van burgwallen, timmeringe van reduiten en verscheiden andere werken”; maar deze algemeene rechtenverhoging schijnt later — wanneer blijkt niet — weder te zijn te niet gedaan, want in de onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Van Diemen uitgevaardigde Statuten van Batavia (plakkaat van 8 Juli 1642), eene codificatie van al de tot dien tijd verordende bepalingen op administratief en rechterlijk gebied, leest men onder de rubriek, handelende over den ontvanger en licentmeester:

„De uitgaande en inkomende goederen zullen

„doorgaans (*sic*) vijf ten honderd voor licent betalen, uitgezonderd eenige als rijst enz. (dezelfde artikelen waarvan in Coen's tarief sprake is), „die voor „inkomen vijf, en voor uitgaan tien ten honderd zullen geven; maar de arak zal, zoo voor het inkomen „als uitvoeren, tien ten honderd betalen”.

Eene in 1629 door Coen verordende verhooging tot 20 % van „alle incomende fruiten, eetwaren „ende andere cleynheden” werd kort na zijn overlijden door zijn opvolger Speex weder te niet gedaan. Vgl. De Jonge, Opkomst enz. V, bl. 162.

Het tarief van 1620 behield dus in zijn vollen omvang kracht van wet, en behoudens enkele partieele wijzigingen, waarbij thans niet opzettelijk behoefte te worden stilgestaan, bleef dit het geval tot het jaar 1671, toen onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Maetsuyker een op andere grondslagen rustend tarief er voor in de plaats werd gesteld, in zooverre namelijk voor verschillende artikelen de heffing naar de waarde vervangen werd door eene heffing naar de maat of het gewicht, en het percentage bij de heffing naar de waarde in vele gevallen van 5 tot 10, 15 en 20 pct. verhoogd werd. Onvoorwaardelijk verboden werd alleen de invoer van amfioen en arak, bij den uitvoer waarvan (de invoer van amfioen behield de Compagnie uitsluitend aan zich) respectievelijk 10 en 5 pct. van de waarde zou verschuldigd zijn. Peper was bij den in- en uitvoer belast met $\frac{1}{4}$ rijksdaalder per pikol; maar andere specerijen, noten en foelie, komen op de lijst niet voor. „Alderhande lijnwaa” zou bij invoer 10, bij uitvoer 5 pct. hebben te betalen; lakenen daarentegen en „lakerassen” respectievelijk 20 en 5 pct., doch katoen en katoenen garens, benevens kleederen van zijde slechts 5 pct. in beide gevallen. Ook voor „zijden stoffen van alderhande soorten” en voor „zijden watten” gold ditzelfde tarief; doch ruwe zijde, Persiaansche, Bengaalsche, was bij in- en uitvoer belast met 10 rijksdaalders per pikol, terwijl Chineesche en Tonkinsche zijde alleen tegen betaling van 15 rijksd. per pikol mocht worden in- en uitgevoerd. Van „dranken uit het Vaderland”, zooals Brunswijksche en Hollandsche mom (bier), „Rynse wijn in bottels”, en alle andere wijnen, Persiaansche, Spaansche, Fransche en „Clairette” moesten bij invoer 20 en bij uitvoer 5 pct. voldaan worden. Ditzelfde tarief gold ook voor alle soorten van tabak, en voor „Europeesche waren, in de lijst niet genoemd”; doch boter, Bengaalsche, Chormandelsche, Hollandsche en Engelsche was belast zoo bij in- als uitvoer met 10 pct., terwijl kaas bij invoer 10 en bij uitvoer slechts 5 pct. te betalen had. Engelsch bier was bij uitvoer vrij, doch bij invoer onderhevig aan een recht van 40 rijksd. het vat. Geheel vrij en onbelast van inkomend recht waren goud en zilver, gemunt en ongemunt, timmerhout en brandhout, lijfeigenen en rijst „aan de Compagnie geleverd wordende”. Andere rijst was bij in- en uitvoer belast met 4 rijksd. het last, timmer- en brandhout bij uitvoer met 5 pct., en voor slaven en slavinnen moest bij uitvoer voldaan worden 10 rijksd. per stuk voor volwassenen en 5 rijksd. per stuk, wanneer zij beneden de 15 jaren waren, wel te verstaan „als ze gevoerd worden naar plaatsen niet staande onder Comp. ge- „hoorzaamheid, anders betalen ze niet”.

Aan die tariefswijziging van 1671 schijnt door Bewindhebbers hier te lande weinig of geen aandacht te zijn geschonken, want in hunne correspondentie met het Indisch bestuur wordt er, voor zoover kon worden nagegaan, niet van gerept, en in de (manuscript) „Beschrijving der Oost-Indische Compagnie” door haar advocaat Mr. Pieter van Dam in de jaren

1693 en volgende samengesteld wordt het in de Bataviasche Statuten van 1642 opgenomen tarief als nog vigeerende aangehaald.

Tot eene algeheele herziening van het aldus in 1671 vastgestelde toltarief kwam het in de eerstvolgende zeventig jaren niet; doch talrijk zijn de wijzigingen, die gedurende dat tijdsverloop de nagenoeg tweehonderd onderdeelen van dat tarief veelal herhaaldelijk hebben ondergaan. Zoo werd reeds bij plakkaat van 5 Juli 1680 de heffing naar de waarde van de aangebrachte drink- en eetwaren vervangen door eene heffing naar de maat, het stuk (met name kaas, hammen, gerookt vleesch, paterstukken enz.) of het gewicht, bij welke gelegenheid het recht op Engelsch bier verhoogd werd van 40 tot 60 rijksdaalders per vat, terwijl Deensch bier slechts 30 rijksd. en Hollandsch bier (Haantjes, Seyssster en Delftsch) niet meer dan 15 rijksd. zou te betalen hebben. Naarmate van de omstandigheden hadden de gaandeweg verordende tariefswijzigingen een uitsluitend fiscaal, of een meer bepaald protectionistisch karakter. Reeds vroeger, in 1656, was b.v. het inkomend recht op tabak verhoogd van 10 tot 20 pct., zoowel in het belang van de cultuur „van dat wel bekende en veel „gewilde kruut”, op welke cultuur men zich in de omstreken van Batavia was gaan toelekken, als tot „eenige kleine verbeteringe van 's Compagnie's in- „komsten”. Toen het later, in 1669, bleek, dat het tin, hetwelk door Javanen en anderen „voorbij Malaka „uit de tinkwartieren” gehaald werd, wegens de hooge „tol” niet naar Batavia maar naar de Engelschen te Bantam zijn weg vond, werd het inkomend recht van 10 tot 5 pct. verminderd, en toen de Compagnie „omtrent het rendement en den vertier harer drink- „waren” meer en meer belemmerd werd door de concurrentie van Engelsche handelaren, werd in Oct. 1698 de invoer van Engelsche dranken geheel verboden.

De in 1743 opgetreden Gouv.-Gen. Van Imhoff schijnt geen vrede te hebben gehad met het tarief van 1671 en de voorkeur te hebben gegeven aan het tarief door zijn voorganger Coen indertijdingevoerd. Hij achtte het althans dienstig om als regel vast te houden aan een heffing van 5 pct. van alle inkomende en uitgaande goederen, „als een redelijk en dragelijk recht, dat ook om de West van Indiën in de groote „koopsteden meest alomme gereciperd wordt, „en voor de Comp. toereikend is”. Maar geen regel zonder uitzondering, en zoo werd o.a. het invoerrecht op suiker door hem verhoogd met 20 pct. „alles om „de producten deser Kolonie des te meer te favoriseeren”, terwijl het invoerrecht op vreemde manufacturen en snuiterijen verdubbeld werd „om den „aanbreng ter bevoordeeling onzer eigene fabrieken „in Nederland, wat moeilijk te maken”, een maatregel dien zijn opvolger Mossel nog wat „aansterkte” door in Dec. 1753 „tot voorstand van de fabrieken „onzes vaderlands” een verbod uit te vaardigen tegen het invoeren en verkoopen te Batavia van wolen manufacturen buiten Nederland gefabriceerd.

Aan de betaling der door Van Imhoff bij plakkaat van 10 Dec. 1743 verordende rechten op den in- en uitvoer werden onderworpen alle particuliere handelaren, onverschillig van welke natie, met uitzondering evenwel van de Chineesche handelaren, die met hunne jonken op Batavia voeren, en die „naar „de vorige usantie” inkomende rechten „volgens „taxatie” zouden betalen, „omdat die vaart nog wat „gekoesterd moet worden”. Werkelijk golden te dien opzichte van oudsher zeer bijzondere en eigenaardige bepalingen. Loven en bieden met de opvarenden

„naar gelegenheid en bekomen informatie harer kos-
„telijke of slechte ladingen” was aanvankelijk de regel;
doch tijdens het bestuur van Van Diemen werd
bij plakkaat van 3 Juni 1643 verordend, dat alle uit
China komende jonken „t zij veel of weinig, groot of
„klein, rijk of slecht geladen, zonder onderscheid of
„eenige consideratie te dragen” bevrijd zouden blijven
van „alle visitatie en kwellingen”, tegen betaling
in eens van 550 realen van achten per jonk. Op
dien voet bleef de zaak in beginsel geregeld; doch de
te betalen afkoopsom werd herhaaldelijk gewijzigd.
Zoo werd zij in Maart 1654 vastgesteld op 1200 rijks-
daalders per jonk en 800 rijksd. per wankang, om in
Juni van hetzelfde jaar echter respectievelijk tot
1500 en 1000 rijksd. te worden verhoogd. Intusschen
kwam het visiteeren van de Chineesche vaartuigen
gaandeweg weer in zwang, totdat Van Imhoff de
zaak opnieuw regelde door in Dec. 1746 te bepalen,
dat voortaan van elke jonk naar gelang van grootte
en plaats van herkomst een vast recht zou geheven
worden. Wel werd in Dec. 1749 deze regeling weder
ingetrokken en besloten tot de gelijkstelling van de
Chineesche jonken wat de betaling van inkomende
rechten betrof met alle andere vaartuigen; maar nog
vóór het eind dierzelfde maand kwam men op de
zaak terug, en vond men goed het vroegere „redemptie-
”-stelsel andermaal in toepassing te brengen, met
dien verstande evenwel dat het in Dec. 1746 ver-
ordende tarief verdubbeld werd, en „grootte jonken”
van Aymoy, Canton of Nimpho komende respectie-
velijk 1100, 1500 en 1800 rijksdaalders zouden te be-
talen hebben, tegen 840, 1400, 1500 rijksdaalders te
voldoen door „kleine jonken” van genoemde plaat-
sen herkomstig.

Ook deze redemptie zou begrepen zijn onder de
zoogenaamde „boompacht”, de verpachting van de
in- en uitvoerrechten, met welke wijze van rechten-
heffing reeds tijdens het bestuur van Coen een begin
was gemaakt. Met ingang van 1 Maart 1622 namelijk
was aan een Chinees verpacht het recht op den in- en
uitvoer van „vogelnesten, vogelsbekken, rinochers-
hoorn, diamanten, besoarsteen, Borneesche en Su-
matrasche kamfer en minjak samara”; doch onder
het bestuur van Brouwer werd op last van de Heeren
Zeventien, overeenkomstig de vaderlandsche
praktijk ¹⁾ een derde of een vierde deel van de op-
brengst der in- en uitgaande rechten verpacht, ter-
wijl in 1653 onder het bestuur van Maetsuyker be-
sloten werd tot de verpachting van de helft dier op-
brengst, als middel tegen het in- en uitvoeren van
goederen zonder daarvoor de verschuldigde rechten
te betalen. Veel wil van dezen maatregel had men
echter niet. „Met de pachters van de gerechte helfte
„der tollén, die betaald worden van de inkomende en
„uitgaande goederen en koopmanschappen”, dus
schreef het Indisch bestuur aan Heeren Meesters in
zijn generale missive van 26 Jan. 1655, onder mede-
deeling, dat die pacht 23.700 realen in het jaar „ge-
„rendeerd” had, „hebben wij zoo nu en dan al vrij
„veel moeilijkheden gehad, dat om de nieuwe instel-
„ling niet zoo zeer te verwonderen is. . . . Op ’t uit-
„gaan van dezelve pacht hebben de voorzegde pach-
„ters aan ons overgeleverd een groot register van
„doleantiën, waarbij geen kleine somme gelds zijn
„pretendeerende, zijnde een deel opgeraapte en bij-

„een gezochte zaken, op welke wij haar dan ook niet
„veel toe en passen”. Intusschen werd de „pacht der
„tollén” opnieuw „opgehangen”; maar ten bepaal-
den dage verscheen niemand, „die daar geld voor
„heeft willen bieden, zoodat den Ontvanger en Li-
„centmeester met hare suppoosten dat werk nu we-
„der alleen en in het geheel bevolen blijft”.

Nagenoeg een eeuw lang schijnt de zaak op dien
voet te zijn geregeld gebleven, want eerst onder het
bestuur van Van Imhoff kwam men op de zaak terug
in den geest van zijne aan Heeren Meesters ingediende
voorstellen tot redres van het verval van ’s Compag-
nie’s bestuur, handel, scheepvaart en huishouding in
Indië. „Als een gezonde finantie”, dus schreef hij in
zijnne Consideration over den tegenwoordigen staat
van de Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij
(§ 3 van het hoofdstuk over de financiën en ménage),
„kan worden opgegeven het verpachten van de in-
„komende en uitgaande rechten en licentien tot Ba-
„tavia in stede van de méthode van het invorderen
„en verantwoord van deselve, die men tot hiertoe
„daaromtrent gehouden heeft, aangezien men niet
„berekenen kan wat er in den weg zou wezen om niet
„werkstellig te maken een middel, dat zoo veel li-
„quider is als het andere schijnt te wezen, en dat veel
„meer dan hetzelfde belooft”. Bij Heeren Meesters
vonden Van Imhoff’s inzichten omtrent deze aange-
legenheid gereeden ingang, en nog vóór het jaar,
waarin hij de Opperlandvoogdij aanvaardde, ver-
strekten was, vaardigde hij een plakkaat uit ter rege-
ling van de verpachting der in- en uitgaande rechten,
waarbij tevens werd vastgesteld het tarief van de te
heffen rechten, dat hierboven bereids ter sprake
kwam (plakkaat van 10 Dec. 1743). Het daaraan ten
grondslag liggende uniforme invoerrecht van 5 pct.,
werd echter bij plakkaat van 6 Dec. 1748 verhoogd
tot 6 pct., terwijl daarentegen de uitgaande rechten
geheel werden afgeschaft.

Sedert bleef de pacht van de inkomende en uit-
gaande rechten of de pacht van den boom steeds een
eerste plaats innemen, onder de zoogenaamde groote
pachten, tot het „mijnen” waarvan de gelegenheid
telken jare opnieuw werd opengesteld, met zoodani-
ge „ampliatie der conditiën” evenwel als in verband
met de tijdsomstandigheden wenschelijk geacht
werd.

Van eenigszins ingrijpenden aard waren die am-
pliatieën, wat de boompacht althans betreft, veelal
niet, en allermint brachten zij verandering in het
rechtentarief zelf, zooals dit laatstelijk in 1748 in be-
ginsel geregeld was. In het door Commissarissen-
Generaal op 12 Dec. 1797 vastgestelde en afzonder-
lijk in druk uitgegeven Compendium van alle op dat
tijdstip geldende pachtvoorwaarden hieldte het eer-
ste van de 43 artikelen, waarin de verordeningen op
het stuk der in- en uitvoerrechten waren samenge-
vat, dan ook: „Alle uitgaande goederen, die in het
„vervolg niet speciaal zullen worden uitgezonderd en
„niet tot eenige andere bijzondere pacht behooren,
„zullen voortaan vrij wezen van uitgaande rechten;
„doch daarentegen zullen van alle inkomende goede-
„ren, alsmede niet speciaal geëxcuseerd, bij het pas-
„seeren van den Boom 6 ten honderd betaald moeten
„worden volgens de wezenlijke en reële waarde der
„goederen te dezer plaatse, zonder dat daarvan iet
„zal mogen worden verzwegen of afgekort”, en in
geval over de taxatie der goederen met den pachter
verschil mocht ontstaan, kon krachtens art. 6 de te
betalen „gerechtigheid” worden voldaan „uit de
„goederen zelfs in natura, dat is van ieder honderd
„stukken, ponden of maten zes, tien, twaalf of meer-

¹⁾ „Ende sal de Pachter genieten een gherecht
„vierdepart van alle t’geen de goederen schuldich
„zijn te betalen van uyt ofte inkomende Convoeyen
„ofte Licentien”. Plakkaat van de Staten-Generaal
van 19 Juni 1625.

„der naar de gestelde bepaling, van wat soort die „goederen ook zouden mogen wezen, waarmede de „pachter zich alsdan ook tevreden zal moeten houden”.

De val der Compagnie bracht in de zaak der rechtenheffing geenerlei verandering. Het stelsel van verpachting der in- en uitvoerrechten, waarmede hier te lande reeds voorlang was gebroken, werd onaanvaardbaar gelaten. Zelfs Dirk van Hogendorp, ofschoon van meening, dat bij toepassing van het door hem voorgestane en aanbevolen stelsel van bestuur voor Indië, het in eigen beheer nemen van die rechten „voordeeliger dan de verpachting derzelve zoude „wezen”, ontkende niet, dat „in de tegenwoordige „orde van zaken veel in het voordeel der verpachting, ting kon gezegd worden” (Berigt van den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië, bl. 41), en voor Daendels stond het vast dat het een volslagen gemis van plaatselijke kennis verraadde om die rechten, zooals door sommigen werd aangeprezen, „te willen heffen bij collecte, op „den voet van de convoyen en licenten hier te lande”. Elke verandering „in de thans plaats hebbende verpachtingen” achtte hij ongewenscht. „De opbrengst geschiedt geregeld, en is aanzienlijk; het ontbreekt „aan geene mededingers, de invordering gaat met „omslag noch ongelden gepaard, en geen van 's lands „ambtenaren of bedienden staan aan concussie „bloot” (Staat der Nederl. Oost-Indische bezittingen, bl. 103).

Maar toen de hier aangehaalde woorden werden geschreven, had het door Daendels tijdens zijn bestuur gehandhaafde stelsel reeds opgehouden te bestaan. Het behoorde tot de eerste verrichtingen van het in 1811 opgetreden Britsch tusschenbestuur om de te Batavia bestaande boompacht af te schaffen, en haar te vervangen door rechtstreeksche invordering. Dit stelsel van rechtstreeksche invordering werd door het Britsche tusschenbestuur van lieverlede ook toegepast op de andere havens, tot wier openstelling voor het handelsverkeer de Compagnie in den loop der jaren was overgegaan, naar gelang haar gezag over Java zich gaandeweg meer en meer uitbreidde, voor welke andere havens — sabandarijen, zooals haar tolgebied in de administratieve taal der Compagnie werd aangeduid, — zij echter, getrouw aan haar van den aanvang af gehuldigd stelsel, om Batavia het middelpunt bij uitnemendheid van den handel in het Oosten te doen zijn en blijven, veel bezwarender toltarieven had ingesteld, dan waarmede te Batavia rekening viel te houden. Tegen slechts 6 pct. te Batavia bedroeg het te Semarang en Soerabaja verschuldigde invoerrecht 11 pct., en bij rechtstreekschen invoer zelfs 14 pct., en aan deze ongelijkmatige heffing werd door het Engelsch tusschenbestuur ook dadelijk een eind gemaakt. „In equalizing the duties, it „was to be considered whether those of the Eastern „ports should be reduced to a level with Batavia, or „those of Batavia raised to meet them; or whether it „might be advantageous to make a general average „of the whole. The last appeared to me the most advisable, and I therefore fixed a general import duty „of 10 percent”. Dus lichtte Raffles de zaak toe in een staatsstuk van zijn hand (Substance of a minute on the introduction of an improved system of internal management etc. on the island of Java, bl. 57); maar op dezen algemeenen regel werden al dadelijk tal van uitzonderingen verordend, tengevolge waarvan het toltarief, dat tijdens het Engelsch tusschenbestuur kracht van wet had, en dat gedurende de vijf jaren van dat bestuur niet minder dan viermaal

herzien werd, een ingewikkeld samenstel van bepalingen vormt, waarvan Mr. Levyssohn Norman in zijne monographie „De Britsche Heerschappij over Java en O.” getracht heeft een zoo volledig mogelijk overzicht te geven (bl. 266/71). De meest ingrijpende wijziging is die van 1 Febr. 1815, waarbij het invoerrecht van 10 pct. verhoogd werd met 30 pct. voor goederen met Britsche schepen en met 60 pct. voor goederen met vreemde schepen aangevoerd; een maatregel, waarop echter spoedig werd teruggekomen, want toen in het begin van 1816 de dagen van het Britsche bestuur reeds geteld waren, werden de inkomende rechten plotseling van 10 op 6 verminderd, nadat eenige maanden te voren Nederlandsche schepen met Engelsche schepen waren gelijk gesteld. Niet onwaarschijnlijk hoopte men op deze wijze aan het Nederlandsche gouvernement den zedelijken dwang op te leggen om in het vervolg de Engelsche koopvaarders tegen voldoening van hetzelfde inkomende recht in de Indische havens toe te laten; maar in dit opzicht kwam men bedrogen uit. Aanvankelijk wel is waar werd bij het herstel van het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden het vigeerende rechtentarief nog een tijd lang in stand gehouden, maar bij publicatie van Commissarissen Generaal van 9 Dec. 1817 (Ind. Sbl. n°. 63) werd goedgevonden en verstaan, dat van 1 Jan. 1818 af geheven zou worden van goederen met Nederlandsche schepen aangevoerd 6 pct. van de factuurwaarde met eene verhooging van 30 pct., terwijl deze verhooging voor goederen met vreemde schepen aangebracht 60 pct. zou bedragen.

Hiermede echter achtten Commissarissen Generaal de hun bij art. 21 hunner instructie opgedragen taak om „bijzonderlijk na te gaan de bestaande bepalingen omtrent de in- en uitgaande rechten, en „dezelve te wijzigen naar het meeste belang van den „Staat en den Nederlandschen handel” allerminst volbracht. Integendeel: juist het vraagstuk der rechtenheffing bleef voor hen een onderwerp van „aandachtige beschouwing en overdenking uitmaken. Het kwam er toch op aan om, „met behoud „van het milde beginsel eens vrijen handels voor alle „volkeren” op de Indische gewesten, „zoodanige bepalingen daar te stellen, welke, zonder dien handel „te belemmeren, echter aan den Nederlandschen „handel en de Nederlandsche scheepvaart die voorrechten kunnen bezorgen, op welke zij in Nederlandsche bezittingen recht en aanspraak hebben”, en deze beide eischen nu waren, naar het oordeel van Commissarissen Generaal, op doelmatige wijs met elkaar in overeenstemming gebracht door het, ter vervanging van alle vroegere verordeningen, bij publicatie van 28 Aug. 1818 (Ind. Stb. n°. 58) afgekondigde Reglement om het heffen der inkomende en uitgaande rechten op Java en Madoera.

In zeker opzicht intusschen was dit reglement eene getrouwe voortzetting van de traditiën der Compagnie. Art. 1 toch bepaalde dat de schepen uit Europa, Amerika, of uit eenige bezitting van Europeesche mogendheden in Azië of Afrika komende in geen andere haven dan die van Batavia mochten binnenloopen, en te Batavia moesten inklaren en lossen, tenzij de Regeering „om bijzondere redenen” vergunning verleenende mocht tot inklaring en lossing te Semarang of Soerabaja. Uitklaring uit een van die drie plaatsen, stond krachtens art. 2, naar verkiezing vrij, „mits de schepen hunne geheele lading hebben „ingenomen ter plaatse, waar zij uitklaren”, terwijl art. 3 bepaalde, dat Chineesche jonken alleenlijk te Batavia zouden worden toegelaten.

Er werd dus met betrekking tot „de havens voor „schepen en vaartuigen openstaande” geenerlei onderscheid gemaakt tusschen Nederlandsche en vreemde schepen, ook niet met betrekking tot de kustvaart, waartoe krachtens art. 4 alleen mochten worden toegelaten schepen en vaartuigen toebehoorende aan ingezetenen van Java en Madoera of van andere plaatsen in de Oostersche zeeën gelegen en onder het Nederlandsche gezag staande.

Met betrekking tot het te heffen recht bij den in- en uitvoer van goederen daarentegen hield art. 16 van het nieuwe reglement de bepaling in, dat „tot „grond van de verschuldigde inkomende rechten” zou genomen worden de factuurwaarde der goederen verhoogd met 30 pct., en dat van het aldus verhoogde bedrag zou betaald worden; door Nederlandsche schepen 6 pct.; door vreemde schepen uit vreemde havens komende 12 pct.

Zoodoende werd aan de Nederlandsche schepen een belangrijk voordeel verzekerd, zonder groot nadeel voor de vreemde schepen, zooals Commissarissen Generaal in hun boven aangehaald rapport meenden te moeten opmerken (bl. 270), want Britsche schepen b.v. zouden slechts 2 pct. meer aan rechten hebben te betalen, „dan zij betaalden toen Java on-„der de Britsche magt was, en zij dus als nationale „beschouwd werden”. Inderdaad waren Comm. Generaal volkomen in hun recht hun rechtentatief „zeer matig” te noemen, en tegenover het toen in Britsch-Indië geldende tarief onderscheidt het Nederlandsch-Indische van dien tijd zich allerminst door overdreven protectionisme. Immers op de kust van Koromandel waren de in- en uitgaande rechten voor de Britten op 8 en voor alle vreemdelingen op 16 pct. gesteld, terwijl voor Bengalen de regel gold, „dat goederen in- of uitgevoerd op vreemde schepen „het dubbel recht moesten betalen van hetgeen ge-„heven werd van goederen uit Britsche schepen aan-„of vervoerd wordende”.

Het uitvoerrecht zou, in gelijke verhouding als het invoerrecht, verschuldigd zijn over de waarde der goederen berekend naar den marktprijs tijdens de aangifte, met uitzondering evenwel van koffie, peper en suiker, die aan een vast, doch eveneens differentieel recht werden onderworpen, terwijl arak, rijst en paarden een gelijkmatig vast recht, onafhankelijk van de bodems waarmede zij uitgevoerd werden, te betalen hadden. Ter voorkoming van het misbruik, dat vreemde schepen zouden kunnen maken van een voorgewend voornemen om met hunne ladingen van Java naar Nederland te stevenen, werd voor die schepen de volle consignatie van het recht door vreemden te betalen bij art. 23 van het reglement verplichtend gesteld, met belofte van teruggaaf van het te veel betaalde, wanneer zij inderdaad in Nederland inklaarden en losten.

Van de heffing van doorvoerrechten was in het reglement van 1818 geen sprake. „Van goederen bin-„nengebracht met oogmerk om weder te worden uit-„gevoerd, worden geen rechten geheven”, dus luidde art. 11, „mits van dit oogmerk vóór de lossing worde „aangifte gedaan, en de goederen zelve opgeslagen „in het pakhuis te Batavia daartoe bestemd, tegen „betaling van 2 ten honderd der berekende waarde „en van eene redelijke pakhuishuur”. Een jaar lang mochten de goederen daar opgeslagen blijven; doch na ommekomst van dien tijd was het volle invoerrecht verschuldigd.

De rechtenregeling van 1818 was allerminst bestemd om gedurende langen tijd kracht van wet te behouden. Zooals in art. 15 met even zoo veel woor-

den werd te verstaan gegeven, was het de stellige bedoeling van Commissarissen Generaal, dat de hoegrootheid der inkomende en uitgaande rechten, zoodra dit met nauwkeurigheid zou kunnen geschieden, „zou worden bepaald bij eene, daartoe opzettelijk te „vervaardigen lijst van al de bijzondere goederen, „waren en koopmanschappen aan die rechten onder-„hevig”. Zoolang deze lijst niet zou zijn opgemaakt en afgekondigd, bleef de heffing naar de geldswaarde op den boven aangegeven voet regel, en had nu deze geheel voorloopige regeling de grondslag kunnen blijven van de in uitzicht gestelde nadere verordening, dan zouden aan de Regeering heel wat moeilijkheden en dreigende verwikkelingen met het buitenland zijn bespaard gebleven.

Ernstige belemmeringen toch legde het reglement van 1818 aan den vreemden handel en scheepvaart niet in den weg; maar juist dit viel in Nederland alderminst in den smaak. Nog vóór men hier kennis droeg van de door Commissarissen Generaal verordende maatregelen had o.a. de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam in hare aan den toenmaligen Directeur Generaal van Koophandel en Kolonien gerichte missive van 23 Jan. 1817 n°. 7 er op gewezen, dat in art. 87 al. 1 van het bij besluit van den Souvereinen Vorst van 3 Jan. 1815 n°. 48 vastgestelde Reglement op het beleid van de regeering, het justitiewezen, de cultuur en den handel in 's lands Aziatische bezittingen wel bepaald was, dat de Nederlandsche schepen minder dan de uitheemsche schepen aan in- en uitgaande rechten zouden betalen; „maar hoeveel?” vroeg de Kamer. „Dit kan zoowel 5 als 50 pct. zijn”, en opdat nu alle onzekerheid ten deze mocht worden weggenomen, verzocht zij, dat het Reglement in quaestie „provisioneel” zoodanig zou worden gewijzigd, dat 1°. het verhoogde recht op den in- en uitvoer van ladingen op en van Java met vreemde schepen mag worden bepaald ten minste tot een differentie van 25 pct. op de in- en uit te voeren waarde der factuur; en 2°. dat het recht om de Java koffie van daar te voeren bij uitsluiting worde toegekend en verleend aan Nederlandsche schepen en naar Nederlandsche havens, en dit alles tot zoo lang dat zal blijken, dat de Nederlandsche handel en scheepvaart vermogend en talrijk genoeg zal zijn om aan denzelven den vrijen handel op Java geheel en alleen over te laten, en na eene vast te stellen tijdsbepaling voor alle andere natien te sluiten”.

Tot eene verwezenlijking van dit laatste desideratum, waartegen de Kamer van Koophandel en fabrieken te Rotterdam intusschen bij missive van ? Juni 1817 verzet aantekende, kwam het eerst later, zij het ook langs een omweg, toen door Van den Bosch het consignatie-stelsel in het leven werd groepen, en alle de aan den lande geleverde koffie en andere producten met Nederlandsche schepen naar Nederlandsche havens ten verkoop werden gezonden. Maar met betrekking tot het eigenlijke rechten-tarief werd, overeenkomstig het verlangen van het Amsterdamsche handelsorgaan, het werk van Commissarissen Generaal reeds spoedig uit zijn verband gerukt en gedeeltelijk te niet gedaan door het Kon. Besluit van 25 April 1819 n°. 75 (Ind. Stb. n°. 2), waarbij werd goedgevonden en verstaan, dat „voor-„loopig, en in afwachting eener finale beslissing op „het Reglement op het heffen der inkomende en uit-„gaande regten op Java en Madura, de voortbreng-„selen van den Nederlandschen grond en nijverheid, „wanneer dezelve op voornoemde eilanden met Ne-„derlandsche bodems worden aangebracht, geheel „vrij zullen zijn van de betaling der inkomende reg-

„ten, mits derzelver Nederlandsche oorsprong door „deugdelijke certificaten bewezen worde; zijnde ech- „ter mondbehoefden in deze vrijstelling niet begre- „pen”.

Zoodoende werd aan de Nederlandsche nijverheid een belangrijk voordeel verzekerd, dat evenwel door het Opperbestuur bij nader inzien niet voldoende werd geacht. Aan „de vaderlijke bezorgdheid van Z. M. den Koning”, dus heet het in de publicatie van het Indisch bestuur van 14 Febr. 1824 (Ind. Stb. n°. 9) was het niet ontgaan, dat, hoezeer de Nederlandsche fabrikanten „op de treffendste wijze” getoond hadden aan hunne fabrikanten „een trap van volkomen- „heid te hebben kunnen bezorgen, welke dezelve niet „alleen gelijk met de buitenlandsche doet staan, maar „zelfs deze in veel opzigten doet overtreffen”, het hun toch dikwerf moeilijk viel om aan de mededinging der buitenlandsche fabrikanten het hoofd te bieden, en ten einde nu „aan ’s Konings heilzame be- „doelingen de gewenschte gevolgen te geven” door „de ondernemingen der vaderlandsche fabrikanten „zooveel mogelijk aan te moedigen en te ondersteu- „nen”, werd met intrekking van alle vroegere verordeningen bij art. 1 van de zooeven aangehaalde publicatie bepaald, „dat alle goederen van wol of „katoen in vreemde landen, bewesten de Kaap de „Goede Hoop vervaardigd, en met vreemde, dan wel „met Nederlandsche schepen aangebracht worden- „de, aan inkomende regten zullen betalen, wanneer „dezelve regtstreeks van plaatsen bewesten de Kaap „de Goede Hoop zullen worden aangevoerd, 25 ten „honderd op de getaxeerde waarde, tijdens den in- „voer; en wanneer dezelve van eenige vreemde be- „zittingen beoosten de Kaap de Goede Hoop worden „aangebragt 10 ten honderd daarboven, dan wel 35 „ten honderd”; terwijl art. 2 voorschrijft bevatte omtrent de opmaking van de, ook thans nog gebrui- kelijke prijscourant, die bij de taxatie van de waarde der in te voeren manufacturen zou moeten dienst doen.

Door deze met 14 Febr. 1824 in werking te treden regeling in geen deele te kort gedaan aan de publicatie van 11 Maart 1823 (Ind. Stb. n°. 10), waarbij een additioneele verhooging van 5 ten honderd werd verordend van alle inkomende en uitgaande rechten, welke te Batavia zouden worden ontvangen, als „eene tegemoetkoming wegens de door het Gouver- „nement reeds gemaakte of nog te maken onkosten „tot het wegnemen der belemmeringen veroorzaakt „door de bank voor den mond der rivier te Batavia „gelegen” en die „door hare jaarlijks meer en meer „toenemende aangroeiing de gemeenschap met de „reede hoe langer zoo meer belemmerde”. Slechts gedurende zes jaren zou deze additioneele heffing van toepassing zijn; maar overwegende, „dat deze „verhooging niet gebleken is in het minst op den han- „del van Batavia te drukken”, vond de Regeering het oorbaar haar „tot stijving van ’s lands kas” ook „over te brengen” op Semarang en Soerabaja (publi- catie van 4 Jan. 1827, Ind. Stb. n°. 2), terwijl een half jaar later (publicatie van 22 Juni 1827, Ind. Stb. n°. 63) besloten werd om de heffing van de 5 pct. additioneel ook verplichtend te maken voor „alle verdere havens van Java en Madura” onder gehou denheid evenwel om de aldus te innen gelden te doen strekken tot vorming van een fonds „bepaal „delijk en uitsluitend bestemd om in het belang van „handel en zeevaart te worden besteed aan zee- „werken, bakens, tonnenlichten, jaagpaden enz. „ter plaatse waar zulks meest dienstig en nood- „zakelijk zal bevonden worden”. Van het bestaan

van een dergelijk afzonderlijk fonds intusschen is nimmer gebleken, en het additioneele recht, dat bij publicatie van 10 Febr. 1829 (Ind. Stb. n°. 12) ook op alle havens der buitenbezittingen van toepassing werd verklaard, bleef als een gewone bate in ’s lands algemeene kas vloeien tot 1866, toen het krachtens art. 8 van de straks te bespreken wet van 3 Juli 1865 (Ind. Stb. n°. 142) voor goed werd afgeschaft.

Fnuiking van de mededinging van Engeland op het gebied van den lijnwaadhandel was de niet verholten bedoeling van de rechtenregeling van Febr. 1824, en het is zeker opmerkelijk, dat tot een dergelijken ingrijpenden maatregel werd overgegaan op het oogenblik, toen de onderhandelingen tusschen de Nederlandsche en Engelsche regeeringen over de definitieve afbakening van beider grondgebied in Azië en de regeling van de wederzijdsche handelsbelangen nog hangende waren. Die onderhandelingen leidden tot de sluiting van het traktaat van 17 Maart 1824 (Ind. Stb. 1825, n°. 19), waarbij het vraagstuk der handelsaangelegenheden in zooverre op den voorgrond trad, dat bij art. 1 de contracteerende partijen zich verbonden om in hunne respectieve bezittingen in den Oosterschen archipel en op het vaste land van Indië en op Ceylon elkanders onderdanen ten handel toe te laten (met uitzondering van de Molukken, waar de van ouds bestaande alleenhandel aan Nederland voorloopig verzekerd bleef; art. 7) op den voet der meest begunstigde natie, terwijl art. 2 de bepaling inhield, dat de onderdanen en schepen van de eene natie, bij den in- en uitvoer, in en van de havens der andere in de Oostersche zeeën geen rechten zullen betalen hooger dan ten bedrage van het dubbele van die, waarmede de onderdanen en schepen der natie, aan welke de haven toebehoort, belast zijn. Voorts werd nog overeengekomen (tweede alinea van art. 2), dat de rechten voor den in- of uitvoer met Nederlandsche schepen in eene Britsche haven op het vaste land van Indië of op Ceylon betaald wordende, in dier voege zullen worden gewijzigd dat deswege in geen geval meer berekend worde dan het dubbele der rechten door Britsche onderdanen en voor Britsche bodems te betalen; — en eindelijk (derde alinea van art. 2), dat met betrekking tot die artikelen, op welke geen recht gesteld is, wanneer zij worden in- of uitgevoerd door de onderdanen of in de schepen der natie, aan welke de haven toebehoort, de rechten, aan de onderdanen der andere op te leggen, in geen geval meer dan 6 ten honderd bedragen zullen.

Dezerzijds werd de in onze bezittingen verordende rechtenheffing, zooals zij op den voet der publicatie van 14 Febr. 1823 geregeld was, allerminst in strijd geacht met de bepalingen van het traktaat van 1824. „Voor zoover hier te lande bekend is”, dus luidde de instructie aan den Gouv.-Gen. die het Opperbestuur bij brief van 7 Juli 1824 ter toelichting van dat traktaat deed afgaan, „zijn de regten, welke in Neder- „landsch-Indië van Britsche schepen geheven wor- „den, of beneden of op het peil van deze overeen- „komst” (Elout, Bijdragen, 1863, bl. 240). Maar in Engeland dacht men anders over de zaak. Daar achtte men het een tastbare verkrachting (a positive violation) van de bepalingen van het traktaat van 1824, dat de op Java aangebrachte katoenen en wollen fabrikaten van Nederlandschen oorsprong vrijgesteld waren van de betaling van invoerrechten, en Engelsche en andere vreemde lijnwaden daarentegen een invoerrecht van 25 pct. bij aanvoer uit Europeesche (ook Nederlandsche) en Amerikaansche havens, en van 35 pct. bij aanvoer via Singapore of andere ha-

vens op de vaste kust van Indië te betalen hadden. Reeds dadelijk kwam de Engelsche regeering dan ook in verzet tegen het „almost prohibitory” invoerrecht op Britsche manufacturen gelegd door de regeling van Febr. 1823; maar dezerzijds trachtte men de zaak goed te spreken door vast te houden aan de letter van het tractaat, dat in art. 2 het verschil in de te heffen rechten beperkte alleen voor de schepen en niet voor de goederen. Zelfs werd de bewering vernomen, „dat het Nederlandsch bestuur in Indië het „traktaat op een meer milde, meer ruime wijze had „toegepast, dan men, naar aanleiding van het gescreeuw door vreemden, inzonderheid Engelschen, „tegen de handelspolitiek van Nederland, bij mogelijkheid zou hebben kunnen verwachten”. (Prof. Lauts, Onderzoek naar geest en strekking van het traktaat van 1824, bl. 73).

Toch bleef men hier te lande op den duur niet on gevoelig voor de bezwaren, die Engeland voortging in te brengen tegen ons Indisch rechtentarif, en die ten slotte gepaard gingen met den eisch om aan belanghebbenden te restitueeren al hetgeen zij naar Engeland's opvatting te veel aan rechten betaald hadden sedert het tractaat van 1824 in werking was getreden. Een eerste stap tot den vrede was het Kon. Besluit van 4 Mei 1831 (Ind. Stb. n°. 53), waarbij het invoerrecht op vreemde lijnwaden uit Nederland aangebracht, met Nederlandsche schepen werd vastgesteld op 12½ pct.; maar bij Kon. Besluit van 20 Oct. 1832 (Ind. Stb. 1833 n°. 28) werd deze maatregel weder buiten werking gesteld, „in aanmerking nemende, dat hij niet aan de verwachting der Regeering heeft beantwoord”, en daargelaten het besluit van den Gouv.-Gen. van 1 Juni 1834 (Ind. Stb. n°. 32), houdende dat vreemde lijnwaden herkomstig uit landen „met welke het Koninkrijk der Nederlanden „niet in vriendschappelijke betrekking staat” (men had het oog op Belgische fabrieken) aan een invoerrecht van respectievelijk 50 en 70 pct. „naar gelang „de invoer regtstreeks of omweegs geschiedt”, zouden worden onderworpen, bleef de regeling van Febr. 1823 dus gehandhaafd, totdat onder dagteekening van 25 Mei 1836 (Ind. Stb. n°. 32), eene publicatie werd uitgevaardigd, waarmede de Engelsche regeering, met ter zijde lating van den eisch van vergoeding over het verledene, genoegten nam als „a „near approximation to the arrangements stipulated „for by the treaty of 1824”.

Van 1 Juni 1836 af zoude van alle wollen en katoenen stoffen in Nederland gefabriceerd, van een certificaat van oorsprong voorzien, en met Nederlandsche schepen in Ned.-Indië ingevoerd, geheven worden een inkomend recht van 12½ pct., en van alle vreemde katoenen en wollen stoffen, van bewesten de Kaap de Goede Hoop aangebracht, om het even onder welke vlag ingevoerd, mits niet vervaardigd in landen met welke Nederland niet in vriendschappelijke betrekkingen stond (zooals dit met België nog steeds het geval was), 25 pct., met vrijheid om op den bestaanden voet voor beide categorieën van goederen te blijven gebruik maken van het entrepôt.

Aan dit beginsel: belasting van vreemde lijnwaden met het dubbele recht van lijnwaden van Nederlandschen oorsprong verschuldigd, werd ook vastgehouden bij de bewerking van „de lijst van al de bijzondere goederen, waren en koopmanschappen”, waarvan reeds bij de regeling van 1818 gewaagd werd, doch die sedert steeds in de pen was gebleven, om ten slotte haar beslag te krijgen bij de publicaties van 25 Sept. en 10 Nov. 1837 (Ind. Stb. nos. 47 en 57).

Wat de invoerrechten betreft, was die lijst gesplitst in vijf afzonderlijke tarieven, het 1e regelende de rechten op wijnen, dranken, enz., waarbij heffing naar de maat of de hoeveelheid als maatstaf gold; het 2e de rechten op wollen en katoenen goederen, waarvoor de heffing naar de waarde behouden bleef; het 3e de rechten op diverse goederen, zijnde voortbrengselen van Europa, Amerika en de Kaap de Goede Hoop, en het 4e de rechten op voortbrengselen van den Indischen archipel, voor welke beide laatste tarieven heffing naar de waarde veelal regel, en heffing naar de maat en het gewicht meendeels uitzondering was, hetgeen ook het geval was voor het 5e tarief, regelende de rechten op diverse goederen, voortbrengselen van landen beoosten de Kaap de Goede Hoop, waarop intusschen Chineesche goederen met Chineesche jonken uit China komende eene van ouds gebruikelijke uitzondering maakten, in zooverre die vaartuigen voor de geheele lading met een som in eens belast werden. (Voor een groote jonk van Nympho was b.v. f 6000 verschuldigd, voor een kleine dito f 4000 enz., mits de lading geheel bestond uit goederen van Chineeschen oorsprong). Gelijktijdig werd ook het uitvoerrecht, dat sedert 1818 ongewijzigd was gebleven, geregeld bij het, 31 verschillende artikelen omvattend, tarief n°. 6, waarbij bescherming van de Nederlandsche vlag met de helft van het recht, dat van vreemde vaartuigen gevorderd werd, eveneens tot punt van uitgang diende.

Terwijl dus zes tarieven nu alleen voor Java en Madoera golden, werd de zaak voor Sumatra's Westkust op gelijken voet geregeld bij publicatie van 1 Jan. 1838 (Ind. Stb. n°. 1), en gaandeweg is het voor Java en Madoera verordende toltarief ook toegepast op al de toenmaals voor den grooten handel opengestelde havens, zijnde buiten Java en Madoera en Sumatra's Westkust, Palembang, Muntok, Bandjermasin, Makasser en Timor.

De grondgedachte van de aldus voor het Ned.-Indische grondgebied vastgestelde toltarieven was bij den goedereninvoer de rangschikking dier goederen in twee groote categorieën: de eerste omvattende de artikelen van Nederlandsche industrie, die men wilde beschermen, en die, van een certificaat van oorsprong of van bewerking voorzien, in den regel met een recht van 12 pct. en, voor zooveel de katoenen en wollen stoffen betrof, met 12½ pct. belast waren, tegen respectievelijk 24 en 25 pct., aan de heffing waarvan alle artikelen, in deze categorie vallende en niet van zoodanig certificaat voorzien, onderworpen waren; — terwijl in de tweede categorie waren gerangschikt de artikelen, die minder geacht konden worden een tak van Nederlandsche industrie uittemaken, en die, naar mate de aanvoer rechtstreeks van Nederland of van elders geschiedde, belast waren met een recht van 6 in het eerste en van 12 pct. in het tweede geval. Voor de voortbrengselen van den Indischen archipel en van de landen beoosten de Kaap de Goede Hoop golden dezelfde beginselen, zoodat steeds de rechtstreeksche aanvoer van de plaats van oorsprong der goederen daardoor werd begunstigd.

Nagenoeg dertig jaren achtereen, tot 1865, bleef het in 1837 verordende samenstel van bepalingen onveranderd van kracht wat de hoofzaak betreft. Alleen de Nederlandsche scheepvaartwet van 8 Aug. 1850, die in Nederland nieuw leven gaf aan handel en scheepvaart door vrijheid van verkeer de plaats te doen innemen van het vroegere stelsel van uitsluiting, bracht ook voor Ned.-Indië een niet onbelang-

rijke wijziging van den bestaanden toestand mede, in zooverre de schepen van staten, die aan zekere voorwaarden jegens de Nederlandsche nijverheid wilden voldoen, voortaan als Nederlandsche schepen zouden belast worden; maar deze wijziging deed alerm minst de klachten verstommen, die van den aanvang af, zoo door eigen landgenooten als door vreemdelingen, tegen de tariefregeling van 1837 werden ingebracht. Ook bij het Opperbestuur vonden die klachten weerklank, en de Volksvertegenwoordiging achtte het vraagstuk van het Indische toltarief eene zaak van zoo overwegend belang, dat op haar aandrang in de scheepvaartwet van 1850 de bepaling werd opgenomen (art. 5), dat in de bestaande koloniale tarieven der rechten van in-, uit- en doorvoer geen verandering zou mogen gebracht worden dan bij de wet, en de Gouv.-Gen. alleen in dringende omstandigheden bevoegd zou zijn die tarieven tijdelijk te wijzigen. Nog stellerig luidde het in het Regeeringsreglement van 1854, dat in art. 129 imperatief voorschreef: „De tarieven van in-, uit- en doorvoer, worden vastgesteld door de wet”; maar het duurde verscheidene jaren alvorens aan dit wetsvoorschrift uitvoering werd gegeven.

Het was intusschen niet de Regeering alleen, die schuld droeg aan deze vertraagde afdoening der zaak. Reeds in 1855 legde zij aan de Nederlandsche Kamers van Koophandel de vraag voor, of er in verband met de toenmalige omstandigheden bezwaren bestonden tegen de opheffing van het stelsel van differentieele inkomende rechten, en zoo ja, welke? De bij haar ingekomen antwoorden luiden over het algemeen niet gunstig, en de zaak bleef dus hangen tot het jaar 1858, toen de Regeering een ontwerp deed gereed maken, waaraan het beginsel ten grondslag lag, dat bij aanzienlijke verlaging van het rechtencijfer, afschaffing der differentieele rechten het oogmerk zijn moest door eene herziening der tarieven te bereiken. Alle bescherming, meende zij, moest bij den invoer na driejarigen overgang ophouden, terwijl alleen voor zeer enkele invoerartikelen, met name voor de katoenen stoffen, een langzamer overgang kon worden toegelaten.

In den loop van 1859 werd dit plan ook ter kennis gebracht van belanghebbenden in Indië, wier oordeel, zooals te verwachten was, zeer uiteenliep. De door de Indische Regeering geraadpleegde autoriteiten, ofschoon ten volle de wenschelijkheid beaamende om een eind te maken aan de toenmaals op het stuk der rechtenheffing bestaande „chaos van verwarring, waarin,” zooals Minister Rochussen zich ter zitting der Tweede Kamer van 14 Dec. 1858 uitdrukte, „schier geen ambtenaar, zelfs tot het speciale vak behorende, den weg kon vinden”, waren vrij algemeen de opvatting toegedaan, dat het Regeeringsontwerp „in zijn milden zin”, te ver ging. Daarentegen gaven een zeventiental Bataviasche handelshuizen bij een door hen aan den Koning ingediend adres van April 1859 (in extenso te vinden in het Bijblad van de Economist van 1860, bl. 36) van hun kant te verstaan, dat zij van de aanneming van het te hunner kennis gekomen „Voorloopig ontwerp van wet tot regeling der inkomende en uitgaande rechten in „Nederlandsch-Indië” de heilzaamste gevolgen verwachtten voor den verderen vooruitgang van den handel en de welvaart der kolonie en van hare bewoners. Met nadruk werd in dit adres betoogd, dat „la-ge inkomende rechten op zich zelve een weldaad „zijn voor millioenen bewoners van Indië door de „eerste levensbehoeften, zooals kleeding enz. in hun „bereik te brengen tot prijzen, die meer geëvenre-

„digd zijn aan hunne middelen om zich dezelve te verschaffen”, — eene zeker volkomen onbetwistbare stelling, die eenige jaren later den heer E. de Waal in zijne Aanteekeningen over Koloniale onderwerpen deel I, bl. 104 (’s Grav. 1865) tot de slotsom deed komen, dat door handhaving van het differentieele recht op vreemde lijnwaden, door de Nederlandsche katoen-f a n t a s i e, zooals hij het noemt, de bevolking van Java in een tijdvak van 25 jaren een bedrag van nagenoeg veertig Millioen gulden betaald heeft als premie, opdat in Nederland de katoennijverheid inheemsch mocht worden ¹⁾. Dat met de ontluiking en den bloei der nijverheid een groot belang van het Nederlandsche volk en den Nederlandschen Staat gemoeid was, valt niet te betwisten; maar wel betwistbaar was de rechtmatigheid van de vroeger algemeen gehuldigde opvatting, dat de bevolking van Indië ten deze het gelag had te betalen.

In Nederland deed het bekend worden van het wijzigingsontwerp der Regeering zooveel stemmen er tegen opgaan, dat men het geraden achtte om de zaak in statu quo te laten, totdat zij zes jaren later door den Minister Fransen van de Putte weder werd ter hand genomen. Onder dagteekening van 24 Sept. 1864 namelijk werd bij Kon. Boodschap aan de Tweede Kamer ter overweging aangeboden een ontwerp van wet tot vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Nederlandsch-Indië, vergezeld van eene door Minister Van de Putte geteekende Memorie van toelichting, die ook thans haar belang nog geenszins heeft verloren, want zij bevat een breed gemotiveerde bestrijding van het sedert weder dikwerf ter sprake gebrachte denkbeeld van een vrij handelsverkeer tusschen moederland en kolonie binnen beider tolgebied, met rechtenheffing alleen van goederen uit den vreemde aangebracht.

Nederland en Indië, zoo heet het bij de voorstanders van dit denkbeeld, zijn één. Het Koninkrijk der Nederlanden bestaat in Europa uit de elf provinciën, doch de overzeesche bezittingen maken daarvan evenzeer deel uit. Gelijk nu van bescherming der Nederlandsche industrie geen sprake kan zijn, wanneer een lading van Amsterdam vrij van rechten te Rotterdam wordt toegelaten, maar van buiten het Nederlandsche tolgebied ingevoerd aan rechten is onderworpen, zoo valt daaraan ook niet te denken, wanneer in Indië Nederlandsche voortbrengselen vrijdom genieten en daarentegen de vreemde met rechten worden bezwaard.

Tegen deze opvatting nu werd door Minister Van de Putte met nadruk opgekomen. „Nederland en Indië”, dus leest men in zijne Memorie van toelichting, „mogen staatkundig één rijk uitmaken, op administratief en economisch terrein zijn zij dit zeker niet. „Eene vrijstelling dus bij voorbeeld van Nederlandsche lijnwaden op Java, bij behoud van een recht „op vreemde stoffen, zou alleen de strekking hebben „om aan de lijnwaadfabricatie hier te lande eene „voortdurende bescherming te verzekeren. Het recht „op vreemde lijnwaden, ja alle rechten zouden voortaan differentieele rechten zijn”, en het was juist de trapsgewijze afschaffing der bestaande differentieele rechten, die een der grondgedachten van het inge-

¹⁾ De berekening van den heer De Waal voortzettende kwam de heer H. A. Wijnne in de Economist van 1871, deel II, bl. 898, tot de slotsom, dat tot en met 1870 de instandhouding van de Nederlandsche katoennijverheid aan de ingezetenen van Ned.-Indië op een offer van bijna 50 millioen is te staan gekomen.

diende wijzigingsontwerp uitmaakte. Dienovereenkomstig zou, volgens dat ontwerp, het tot dusver gevestigd hebbend normale invoerrecht van 12½ en 25 pct. voor lijnwaden en van 12 en 24 pct. voor andere artikelen worden teruggebracht, zoowel voor die artikelen als voor lijnwaden tot 10 en 20 pct. gedurende de jaren 1866, 1867 en 1868, en daarna tot 10 en 16 pct. gedurende 1869 en volgende jaren. Dit gold alleen de artikelen, waarvoor, naar het oordeel der Regeering, bescherming nog niet kon worden ontbeerd (zoals aardewerk, glas en glaswerk, ijzeren koperwerk, leder en lederwerk, manufacturen van katoen en wol, staal- en zinkwerk, papier, enz. enz.), terwijl daarentegen zonder overgang zou worden opgeheven het bestaande verschil van rechten, vooreerst voor artikelen, waarin Nederland, hetzij blijkens groote uitvoeren naar onbeschermden markten, hetzij uit den aard der zaak, een natuurlijk overwicht heeft; ten andere voor artikelen, wier uitvoer naar Indië met certificaat te weinig belangrijk is om van de opheffing van het verschil van rechten noemenswaardigen invloed te vreezen op de moederlandsche nijverheid. Voor zoover de onder deze rubriek vallende goederen niet geheel van rechten vrijgesteld of op andere wijze bij het gewicht, de maat of de hoeveelheid, belast zouden worden, wenschte de Regeering ze aan een uniform ad- valorem- recht van 6 % te onderwerpen, met uitzondering evenwel van enkele artikelen, als eetwaren en provisiën, en reukwerken, die 10 pct. zouden hebben te betalen. In verhouding zouden de bij het gewicht enz. belaste artikelen, als gambir, gedistilleerd, tabak, snuif en sigaren, wijn, enz. met een aanmerkelijk hooger recht worden belast.

Met betrekking tot de uitvoerrechten werd in het Regeeringsontwerp uitgegaan van het beginsel om de heffing er van te beperken tot artikelen, die geheel of bijna uitsluitend voor het gebruik buiten den Archipel bestemd zijn, ten einde den inlandschen handel zooveel mogelijk vrij te laten in zijne bewegingen. De toepassing van dit beginsel bracht al dadelijk een zeer belangrijke vereenvoudiging van het bestaande tarief mede. De daarin opgenomen ruim dertig artikelen werden ingekrompen tot zeven, met name: huiden, indigo, koffie, suiker, tabak, tin en vogelnestjes, maar met betrekking tot het van deze artikelen te heffen uitvoerrecht, bleef alles vrijwel bij het oude. Op de twee hoofdproducten van uitvoer, suiker en koffie, bedroeg het verschil van rechten 6 pct.; suiker was vrij naar Nederland, maar betaalde 6 pct. bij uitvoer naar den vreemde; koffie betaalde naar Nederland 6, naar elders 12 pct. van de waarde. Dit laatste recht nu achtte de Regeering te hoog om te kunnen worden gehandhaafd, en zij stelde dus voor het terug te brengen tot 9 pct.; maar verlaging van het uitvoerrecht op suiker kwam haar in het belang van den fiscus niet mogelijk voor, en den tot dusver geheel vrijen uitvoer naar het moederland te bezwaren achtte zij, om de ter zake in hare Memorie van Toelichting aangevoerde beweegredenen, almede onraadzaam. De rechten op suiker zouden dus voorshands onveranderd blijven.

In velerlei opzicht kwam het door Minister Fransen van de Putte ingediende wetsontwerp tot vaststelling van het Indische toltarief aan herhaaldelijk geopperde wenschen en eischen van den kant der Volksvertegenwoordiging tegemoet. Vooral de aan dat ontwerp ten grondslag liggende gedachte om één algemeen tarief voor het geheele Nederlandsch-Indische tolgebied in de plaats te doen treden van de reeks verordeningen, waarmede handelaren en amb-

tenaren bij hunne onderlinge aanrakingen rekening hadden te houden, vond, blijkens het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer, bij schier alle leden onvoorwaardelijke instemming. Ook in Indië werd het voornemen om „de onderscheidene verspreide tarieven, die een waren chaos vormen, tot één geheel te „rug te brengen” met groote ingenomenheid begroet; maar voor het overige deed de kennisneming van het om advies naar Indië gezonden ontwerp menigvuldige bezwaren rijzen, waarvan de Bataviasche Kamer van Koophandel rekenschap gaf in twee aan den Gouv.-Gen. ingediende adressen van 7 Dec. 1864 n°. 140 en 23 Maart 1865 n°. 57, het eerste voornamelijk strekkende om op te komen tegen de besteding van de in haar oog onrechtmatig hooge rechten op koffie en suiker bij uitvoer naar elders dan Nederland; en het tweede een uitgewerkt betoog bevattende tegen differentieele invoerrechten ter bescherming van de moederlandsche nijverheid. De noodzakelijkheid dier bescherming, in vroegere jaren althans, werd door de Kamer niet ontkend, „maar”, dus merkte zij op, „had Nederland zooveel belang bij een „beschermend stelsel om daarmede het doel te bereiken, dat de Javaansche bevolking Nederlandsch „fabricaat gebruikt, dan zou eigenaardig daar eene „premie op den uitvoer zijn kunnen worden gesteld, „in plaats van die premie te laten betalen door den „consument in Indië”. (Verslag van de Kamer van Koophandel te Batavia over 1864, bl. 410). De Semarangsche Kamer van Koophandel en Nijverheid besprak de zaak in gelijken geest, en beider „even „bezadigde als belangrijke adviezen” (Memorie van Antwoord Bijl. Handelingen 1864/5, bl. 1159) legden bij den Minister genoeg gewicht in de schaal om hem bij gewijzigd ontwerp van wet, den 11den April 1865 ingediend, het recht op suiker bij uitvoer naar niet-Nederlandsche havens te doen terugbrengen tot 3 pct., „waardoor, in den geest der tariefsherziening, „het differentieel recht ook ten aanzien der suiker „zou worden getemperd”. Daarentegen behoeft in laatstbedoeld opzicht met betrekking tot de koffie, naar 's Ministers oordeel, niet verder te worden gedaan dan in zijn oorspronkelijk ontwerp was voorgesteld.

Behalve enkele aangebrachte wijzigingen van louter technischen aard bleef dit ontwerp zoo goed als onveranderd gehandhaafd, ook wat betreft de daarin opgenomen bepalingen, dat op de in- en uitvoerrechten geen opentenen zouden worden geheven, waardoor dus voor goed een eind werd gemaakt aan de heffing van de steeds zooveel aanstoot gegeven hebbende additioneele rechten ten behoeve van een nimmer aangelegd fonds voor havenwerken, enz.; — dat de entrepôt- en overscheepsrechten en de waagelden voor den vervolg werden afgeschaft; — dat bij den doorvoer geen rechten zouden verschuldigd zijn; — en dat het bestaande stelsel van vrijhavens (zie VRIJHAVENS), zou worden bestendigd, „ten „einde den bloei van havens, waar eenmaal volkomen „komen vrije handelsbeweging werd toegelaten, niet „door eene belasting op de invoer- en uitvoerrechten „in de opkomst te stuiten”.

Met overgrote meerderheid (49 tegen 8 stemmen) verenigde de Tweede Kamer zich met het aldus herziene ontwerp, dat ten slotte werd de wet van 3 Juli 1865 Ind. Stb. n°. 99, in werking getreden op 1 Januari 1866. Aan de wet was de bepaling toegevoegd, dat zij voor den 1en Jan. 1872 zou worden herzien, doch door herhaald uitstel is zij tot 1 Jan. 1874 van kracht gebleven.

Op 1 Jan. 1874 trad een nieuwe tariefwet in wer-

king, de tariefwet van 17 Nov. 1872, de tariefwet, welke nog steeds, zij het gewijzigd, geldt en waardoor voor goed aan de heffing van differentieele rechten, zoo bij den in- als bij den uitvoer, een eind werd gemaakt. De gronden, waarop de Regeering den tijd gekomen achtte om met dat stelsel toen definitief te breken, werden breedvoerig uiteengezet in de Memorie van Toelichting door Minister Van Bosse, toegevoegd aan het bij Kon. Boodschap van 18 Oct. 1871 aan de Tweede Kamer ingediende ontwerp van de zooeven genoemde wet, waaraan ten grondslag lag, behalve afschaffing van alle differentieele in- en uitvoerrechten, de heffing van een normaal invoerrecht van 10 pct. van de waarde van de meeste der in het tarief opgenoemde artikelen, en van 6 pct., waar bestaande tractaten dit noodzakelijk maakten, alsmede voor alle niet genoemde goederen, en behoud van het tarief van uitvoerrechten met uitzondering van het recht op koffie, dat voortaan naar het gewicht zou geheven worden tot een bedrag van f 3 per 100 kilogram, en van het recht op de suiker, die zoowel bij uitvoer naar Nederland als bij uitvoer naar elders 30 centen per 100 kilogram zou hebben te betalen, terwijl als nieuw belast uitvoerartikel de thee met een recht van f 1 per 100 kilogram in het voorgestelde tarief werd opgenomen.

's Ministers Memorie van Toelichting ging vergezeld van de adviezen door verschillende autoriteiten en collegiën, zoo in Nederland als in Indië, over zijn voorloopig herzieningsontwerp uitgebracht. Blijkens het advies van de Bataviasche Kamer van Koophandel en Nijverheid door haar onder dagteekening van 13 Juli 1870 n°. 54 aan den Gouv.-Gen. ingediend, was „het overgroot gedeelte van het handelend publiek der hoofdplaats van Ned.-Indië” van oordeel, dat met het stelsel van differentieele uitvoerrechten niet alleen behoorde te worden gebroken, maar in de Indische tariefwet behoorde te worden overgenomen de bepaling van de Nederlandsche tariefwet van 1862 Ned. Stb. n°. 170, dat op den uitvoer in het geheel geen rechten zouden worden geheven. Noch met de belangen van Indië, noch met de beginselen van een gezonde, vrijzinnige handelspolitiek was het belasten van den uitvoer te verdedigen; maar daarentegen schonk de Bataviasche Kamer hare volle adhaesie aan het voornemen om met verlaten van het stelsel van differentieele invoerrechten, in den vervolg voor alle goederen onverschillig hunne herkomst, een uniform recht te doen heffen naar den maatstaf van 10 pct. van de waarde, zooals dit ook in de bedoeling der Regeering lag. Doch van dit plan werd bij de behandeling van haar ontwerp in Nederland te elfder ure afgeweken, omdat de overweging gold, dat zoodoende de Nederlandsche industrie wel haar vreemden concurrent, die op dat oogenblik nog een invoerrecht van 16 pct. had te voldoen, zag bevoordeeld, doch niet tevens zelf eenige verlichting ondervond door vermindering van de rechten, die op haar eigen fabrikaat drukten, en het is deze overweging, die den inmiddels weder aan het bewind gekomen Minister Fransen van de Putte aanleiding gaf, om zeer kort voor de behandeling van het ontwerp, een nota van wijziging in te dienen, waarbij het beginsel eener gelijke heffing naar den maatstaf van 6 pct. der waarde werd aangenomen, — een beginsel, dat in de Kamer niet onaangevochten bleef, doch waarmede zij zich ten slotte verenigde door art. 1 van het regeringsontwerp met 38 tegen 34 stemmen aan te nemen, nadat met 65 tegen 6 stemmen was verworpen een amendement om op den vroeger reeds aangeprezen voet (zie boven) eenheid

van tolgebied tusschen Nederland en Indië tot grondslag van het Indische toltarief aantenemen.

Met betrekking tot het uitvoerrecht bleef het oorspronkelijk ontwerp der Regeering onveranderd gehandhaafd. Een voorstel tot afschaffing van alle uitvoerrechten werd met 46 tegen 24 stemmen verworpen, eene poging om ten minste het nieuw opgenomen artikel thee uit het tarief te lichten, mislukte, daar een met dat doel ingediend amendement als verworpen moest beschouwd worden, wijl tot twee malen toe de stemmen staakten.

Op 1 Jan. 1874 trad de nieuwe tariefwet, zooals zij onder n°. 35 in het Indische Staatsblad van 1873 is opgenomen, in werking, en hiermede kwam Indië voor het eerst sedert de vestiging van het Nederlandsch gezag in het bezit van een zuiver fiscaal tarief, waaraan alle toelag om de Nederlandsche nijverheid en de Nederlandsche productenmarkt te begunstigen en te bevoordeelen vreemd was. In dit opzicht bleef de wet van 1873 tot heden onveranderd van kracht; maar inmiddels zijn de tarieven zelf herhaaldelijk herzien en gewijzigd.

Reeds in 1879 achtte de toenmalige Minister van Koloniën Van Rees het geraden om het tarief van uitvoerrechten aan te vullen met de heffing van een recht van 5 pct. der waarde van gom en harssoorten, specerijen en drogerijen, gambir, hout, ivoor, neushoorn, peper, pinangnoten en rotting; doch zijn ter zake ingediend ontwerp van wet genoot van den kant der volksvertegenwoordiging een weinig gunstig onthaal, terwijl de handel in Nederland er met nadruk tegen in verzet kwam, blijkens een door de voornaamste handelshuizen te Amsterdam aan de Tweede Kamer ingediend bezwaarschrift van Jan. 1880. Den 19den April daaraanvolgende werd 's Ministers voorstel dan ook met groote meerderheid verworpen.

Een gunstiger onthaal viel ten deel aan het ontwerp van wet tot wijziging van de tarieven van in- en uitvoerrechten in Ned.-Indië, dat bij Kon. Boodschap van 11 Oct. 1885 aan de Tweede Kamer werd ingediend, en dat blijkens de daaraan toegevoegde Memorie van Toelichting van Minister Sprenger van Eyk ten doel had om door verhooging van sommige invoerrechten te geraken tot versterking der inkomsten van Ned.-Indië, en om het tarief van uitvoerrechten te herzien in verband met de veranderingen, die sedert 1873 zoowel in de industrie als in de prijzen der aan rechten onderworpen stapelproducten waren gekomen. Wat de invoerrechten aangaat strekte 's Ministers voorstel om het normale invoerrecht van 6 pct. te brengen op 10 pct. der waarde, behoudens eenig noodzakelijke uitzonderingen, waaronder zeer bepaaldelijk de manufacturen werden gerangschikt, daar eene verhooging van het invoerrecht voor katoenen en wollen lijnwaden, naar 's Ministers oordeel, speciaal voor inlanders een aanzienlijke verzwaring van druk zoude medebrengen. Bovendien zou de Nederlandsche industrie worden blootgesteld aan de nadeelige invloeden van een verhooging van het invoerrecht, wijl in dat geval mindere qualiteiten in grootere, en betere in mindere hoeveelheden zouden worden verkocht, en op deze gronden scheen het volgens de Memorie van Toelichting aanbeveling te verdienen het invoerrecht op manufacturen onveranderd te laten.

Waren de voorgestelde wijzigingen van het invoerrecht zoodoende van niet zeer ingrijpenden aard, met betrekking tot het uitvoerrecht was dit wel het geval, want het Regeeringsontwerp strekte tot verlaging van het recht op de suiker op de helft, en van

de koffie op één derde van het bestaande recht, en tot de geheele afschaffing van het recht op de thee. Toch wekte het bij velen teleurstelling dat de Regeering niet een stap verder had gedaan, door ten minste alle cultuurproducten vrij te stellen van uitvoerrecht. De wenschelijkheid van een dergelijken door de tijdsomstandigheden dringend noodig geworden maatregel, werd omstandig betoogd in eene door het Kamerlid J. T. Cremer aan het Voorloopig Verslag toegevoegde nota, maar het gelukte hem niet zijne zienswijze ingang te doen vinden bij de meerderheid der Kamer, want een voorgesteld amendement strekkende om behalve thee ook indigo, koffie, suiker en tabak geheel van uitvoerrecht vrij te stellen werd met 39 tegen 37 stemmen verworpen. De door de Regeering voorgestelde wijzigingen van het uitvoerrecht werden ten slotte onveranderd aangenomen, evenals de voorgestelde verhooging van sommige invoerrechten, met uitzondering alleen van het artikel aardewerk, waarvan krachtens een aangenomen amendement het recht bepaald bleef op 6 pct. in plaats der voorgestelde 10 pct.

Nog slechts weinig maanden was het gewijzigde tarief (Ind. Stb. 1886 n°. 107) in werking, of de Regeering zag zich door den drang der tijdsomstandigheden genoodzaakt tot het beramen van maatregelen ter bevordering der instandhouding van de suikercultuur op Java, in verband waarmede zij een tijdelijke vermindering der op die industrie drukkende lasten meende te moeten voorstellen, door haar met ingang van 1 Juni 1887 gedurende twee jaren vrij te stellen van het uitvoerrecht van 15 centen per 100 kilogram. Aan dit voornemen hechtte de Tweede Kamer hare goedkeuring niet alleen, maar zij vereenigde zich zelfs met het voorgedragen amendement om den termijn van twee jaren tot vijf te verlengen, en mitsdien werd bij de wet van 25 Dec. 1886 (Ind. Stb. 1887 n°. 35) de heffing van het bij de Indische tariefwet bepaalde uitvoerrecht op suiker geschorst tot 1 Juni 1892, welke termijn bij de wet van 5 April 1892 (Ind. Stb. n°. 113) tot 1 Juni 1893 en daarna bij de wet van 30 Dec. 1892 (Ind. Stb. n°. 290) tot ultimo Dec. 1893 verlengd werd. Met 1 Jan. 1894 werd het recht dus weder geheven en wel tot 1 Juni 1895, toen het ingevolge de wet van 20 April 1895 (Ind. Stb. n°. 88) andermaal voor een jaar geschorst werd, om op 1 Juni 1896 opnieuw in werking te treden, totdat eindelijk door de wet van 1 Febr. 1898 (Ind. Stb. n°. 65) het uitvoerrecht van suiker voor goed werd afgeschaft, overeenkomstig het daartoe door Minister Cremer ingediende ontwerp, ter adstructie waarvan in 's Ministers Memorie van toelichting o.a. betoogd werd, dat een uitvoerrecht alleen te verdedigen is, ingeval een land of een natuurlijk monopolie voor het product bezit, of althans ten opzichte der productie in exceptioneel gunstige conditie verkeert.

Inmiddels waren nog andere wijzigingen van het rechtentarium door de Regeering aanhangig gemaakt. Blijkens een bij Kon. Boodschap van 19 Sept. 1894 aan de Tweede Kamer ingediend ontwerp van wet achtte de toen aan het bewind zijnde Minister Bergsma tot versterking der inkomsten van Ned.-Indië eene verhooging van sommige goederen van het tarief van invoerrechten noodzakelijk, en meende hij tevens een terugkeer tot het uitvoerrecht van koffie op het vroegere bedrag van $\frac{1}{3}$ per 100 kilogram te moeten aanbevelen.

Wat het invoerrecht aangaat strekte 's Ministers voorstel in hoofdzak om de artikelen, die tot dusver een recht van 6 pct. hadden te voldoen, zooals aarde-

werk, meubelen, enz. voor den vervolg met 10 pct. te belasten, uitgezonderd evenwel de manufacturen en garens, waarvoor hij het te betalen invoerrecht op slechts 8 pct. van de waarde wenschte vastgesteld te zien. Dat het belang der inlandsche bevolking bij eene verhoogde belasting der voor haar verbruik onmisbare lijnwaden inzonderheid was betrokken, ontkende de Minister niet, maar aangezien de marktwaarde der manufacturen in de laatste jaren belangrijk was verminderd, zou zijns inziens de lagere prijs een in verhouding iets hooger recht voor den verbruiker gemakkelijker te dragen maken. Ook benadeeling der Nederlandsche industrie was van den voorgestelden maatregel niet te duchten, wijl naar zijne meening eene zoo geringe verhooging van het invoerrecht aan den afzet van het artikel weinig of niet schaden zou.

Met dat al ondervond 's Ministers voorstel vrij algemeen een weinig gunstig onthaal. Vooral tegen eene verhooging van het uitvoerrecht op koffie bleken van den kant van „zeer vele” leden der Tweede Kamer overwegende bezwaren te bestaan, waaraan de Minister te gemoet kwam door het ter zake voorgestelde artikel uit het ingediende wetsontwerp te verwijderen. Daarentegen bleef hij de voorgestelde verhooging der invoerrechten handhaven; doch ter zitting der Tweede Kamer van 25 Oct. 1895 werd het in behandeling gebrachte ontwerp met 58 tegen 14 stemmen verworpen. Voorshands bleef het bestaande rechtentarium dus onveranderd van kracht, totdat de wet van 17 Nov. 1872, houdende vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Ned.-Indië, opnieuw eenige wijzigingen onderging, overeenkomstig drie ontwerpen van wet door Minister Cremer in Sept. 1899 aan de Tweede Kamer ingediend.

Het eerste ontwerp strekte tot algeheele opheffing van de vrijhavens in het oostelijk deel van den Indischen Archipel, door de reeds vroeger bevolen inlijving bij het tolgebied van de Minahasa en het overige gedeelte van de residentie Menado, ook uit te strekken tot Makassar (zie VRIJHAVENS); door het tweede ontwerp, houdende nadere regeling van het invoerrecht van zout in Ned.-Indië, wenschte de Regeering enige onregelmatigheden met betrekking tot de heffing van dit middel in een deel van het tolgebied van Sumatra uit den weg te ruimen (zie ZOUT); en het derde ontwerp, eindelijk, had ten doel de heffing van uitvoerrechten van boschproducten mogelijk te maken in die buitenbezittingen, waar het bij de wet vastgestelde tarief van uitvoerrechten van kracht was: eene wederopvatting dus van het in 1881 afgestemde ontwerp-Van Rees, doch op beperkter voet, in zooverre Minister Cremer, getrouw aan de beginselen indertijd uiteengezet in zijne boven aangehaalde nota van 1886, de in dat ontwerp voorgestelde belasting van specerijen, peper enz., van alle cultuurproducten in één woord, achterwege liet, om haar alleen te willen doen heffen van werkelijke boschproducten, waaronder hij, in tegenstelling van cultuurproducten, die voortbrengselen wenschte verstaan te hebben, welke, zool niet geheel door de natuur zonder eenige hulp van 's menschenhand voortgebracht worden, dan toch alleen arbeid en weinig of geen kapitaal vereischen, zooals benzoë, damar, getah, gomelastiek en andere gomen harsoorten, rotting, sago, enz. Al dergelijke artikelen wenschte de Minister bij den uitvoer belast te zien met een recht niet te boven gaande 10 pct. van de waarde of een daarmede overeenkomend bedrag. Aan 's Ministers voorstellen hechtte de Kamer hare

goedkeuring, en zoo werden de drie bedoelde wetsontwerpen de wetten van 30 Dec. 1899 (Ind. Stb. nos. 8, 9 en 10).

In 1901 werd het voorstel gedaan en aangenomen tot afschaffing van de uitvoerrechten van indigo en van koffie, zulks in verband met den achteruitgang van deze beide cultures, welke hoofdzakelijk aan oorzaken van blijvenden aard moest worden toegeschreven, zoodat van een eenvoudige schorsing der uitvoerrechten geen heil was te verwachten. (Wet van 30 Dec. 1901, Ind. Stb. 1902 n°. 36).

In 1906 werd wederom — thans door den Minister Fock — een voorstel aanhangig gemaakt tot verhooging van het tarief van invoerrechten, ter versterking der geldmiddelen. Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt om enkele redactie-wijzigingen en verbeteringen in de tariefwet aan te brengen en om eenige vrijstellingen in het leven te roepen, waarvan de wenschelijkheid was gebleken. De invoerrechten, waarvan het wetsontwerp de verhooging beoogde, betroffen in de eerste plaats die artikelen (met uitzondering van garens), welke reeds in 1894 door Minister Bergsma — toenmaals zonder succes — voor verhooging van invoerrechten in aanmerking waren gebracht, namelijk aardewerk, bier, manufacturen, meubelen (tijdens de schriftelijke behandeling van het wetsontwerp werd hierop een uitzondering voorgesteld voor petroleumlampen), mineraalwater, rijtuigen, Chineesche speelkaarten en wijn. Voor die verhooging werden ongeveer weder dezelfde motieven aangevoerd als destijds waren naar voren gebracht. Alleen werd met de toenmaals gemaakte opmerkingen rekening gehouden. Zoo werd de post aardewerk bij het voorstel gesplitst in „grof aardewerk” en „ander aardewerk en porselein” en werd enkel voor dit laatste het hoogste recht voorgesteld, zijnde dit niet strijdig met het belang der Inlandsche bevolking; tijdens de schriftelijke behandeling van het wetsontwerp werd echter de wijziging in de rechtenheffing voor aardewerk weder door den Minister teruggenomen, omdat de onderscheiding in „grof” en „ander” voor te veel geschillen ruimte zou laten en als onderscheiding voor de heffing van een verschillend invoerrecht onvoldoende en onbruikbaar zou blijken. Eveneens werden van de verhooging van den post manufacturen enkele goederen speciaal uitgezonderd, zooals stoffen (ellegoederen) van katoen en halfwol, alsmede katoenen molton dekens, waarvoor het bestaande recht gehandhaafd bleef in het belang van de Inlandsche bevolking. Wat betreft het recht op wijn, kort vóór de behandeling van het wetsontwerp werd de voorgestelde verhooging door den Minister voorloopig teruggenomen met het oog op verhoudingen met het buitenland. Van die verhooging van het recht op wijn kwam ten slotte niets. De andere artikelen, ten aanzien waarvan verhooging van invoerrecht werd voorgesteld, waren dranken en eetwaren, niet afzonderlijk genoemd, goud en zilver, kleederen, reukwerken, tabak, thee, natte verfwaren, vleesch en zout. Verder werden de vrije artikelen, fotografie artikelen, paarden, en vee aan een invoerrecht onderworpen. Voor wat aangaat dranken, eetwaren, thee, paarden, vee en vleesch zou de voorgestelde verhooging volgens den Minister alleen ten laste van de goede Europeesche en Chineesche bevolking komen. Ten einde gezouten en gedroogde visch niet in de verhooging te doen begrijpen, werd voor deze artikelen een nieuwe tariefpost opgenomen. Ten aanzien van de tabak werd tijdens de schriftelijke behandeling op het voorstel teruggekomen: de voorgenen

verhooging van het recht op tabak bleef achterwege en evenzoo de onderwerping van Manilla- en andere sigaren aan één gelijk recht, dat voor Manilla's de helft en voor Hollandsche sigaren het dubbele van het bestaande recht zou bedragen. Het recht op Manillasigaren werd alleen verlaagd tot op het bestaande recht voor andere sigaren. De verhooging van het invoerrecht op zout hield verband met het monopolie van dit artikel. Voor de artikelen petroleum en gedistilleerd werden de tariefbepalingen in overeenstemming gebracht met den bestaanden toestand in verband met den accijns van het Inlandsch product. De vorenbedoelde wijzigingen der Indische tariefwet werden ten slotte belichaamd in de wet van 25 Mei 1907 (Ind. Stb. n°. 263).

In het voorbijgaan zij hier nog vermeld dat, ter versterking der Indische middelen, bij een Ind. Stb. 1906 n°. 75 het uitvoerrecht van niet voor de inlandsche markt bestemde tabak (ad f 1,— per 100 K.G.) uitgevoerd uit het gewest Sumatra's Oostkust werd verdubbeld, met eene uitzonderingsbepaling voor de producten van ondernemingen, van welke was aan te nemen dat zij met niet al te gunstige resultaten hadden gewerkt. Die maatregel werd genomen ten einde de hooge winsten, welke gewoonlijk met Sumatra-tabak werden behaald, te treffen. Hij werd bij Ind. Stb. 1908 n°. 12 weder ingetrokken in verband met de algemeene overwinstbelasting, welke in 1908 tegelijk met de inkomstenbelasting is ingevoerd. (Zie onder INKOMSTENBELASTING).

In 1908 bij een wet van 31 Dec. van dat jaar (Ind. Stb. 1909 n°. 95) volgde een wijziging van de tariefwet ten aanzien van de posten gambir en zout. Het invoerrecht op gambir, afkomstig van de buiten het tolgebied liggende eilanden der residentie Riouw en Onderhoorigheden werd eenigszins verlaagd, ten einde de achteruitgaande gambircultuur in den Riouwarchipel te ontmoet te komen. De wijziging van den post zout diende om den invoer van klip- en steenzout in het gebied van het zoutmonopolie toe te laten tegen betaling echter van zoodanig hoog invoerrecht — gelijk aan dat van tafelzout — dat het monopolie er niet door zou worden benadeeld.

Bij een wet van 29 Dec. 1911 (Ind. Stb. 1912 n°. 207) werd ingesteld een uitvoerrecht van f 0.03 per hectoliter op petroleumbenzine en petroleumgasoline. Dit recht diende om, waar, als tegenprestatie voor de niet verhooging van het invoerrecht op wijn, Frankrijk een „tarif de faveur” zou toepassen op de uit Nederl. Indië ingevoerde benzine en gasoline, de producenten van die benzine en gasoline de Indische schatkist te doen schadeloosstellen voor de tengevolge van de niet-verhooging van het invoerrecht op wijn gederfde inkomsten.

Bij een wet van 26 Febr. 1914 (Ind. Stb. n°. 245) werd nog andermaal nader verlaagd het invoerrecht op gambir, afkomstig van de buiten het tolgebied liggende eilanden der residentie Riouw en Onderhoorigheden. Voorts werd bij een wet van 21 Dec. 1914 (Ind. Stb. 1915 n°. 219) een wijziging gebracht in art. 2 der tariefwet met de bedoeling om in de in art. 1 der wet genoemde streken der buitenbezittingen heffing van invoerrecht van inlandsch gedistilleerd, hoofdzakelijk afkomstig van Java, mogelijk te maken. Welk invoerrecht overigens voor het geheele tolgebied werd verhoogd tot f 75,— per hectoliter van 50 pct sterkte. Ind. Stb. 1915 no. 225 [zie DRANKBESTRIJDING] Eindelijk werd bij een wet van 15 Jan. 1916 Ind. Stb. n°. 18 de tariefwet nog eenigszins nader gewijzigd en aangevuld ten aanzien van vrijstelling van invoerrecht

alsmede ten aanzien van de posten „mest” en „verfwaren” van het tarief van invoerrechten.

Ten slotte zij hier nog vermeld dat de tariefwet, zooals zij luidde vóór de daarin bij de Ind. Stb. 1912 n°. 207, 1914 n°. 245 en 1915 n°. 219 en Ned. Stb. 1916 n°. 18 aangebrachte wijzigingen, in haar geheel opnieuw werd afgekondigd in Ind. Stb. 1910 n°. 79.

Het door den Nederlandschen wetgever vaststelde en naar gelang van de omstandigheden gewijzigde tarief van in- en uitvoerrechten in Nederl. Indië gold oorspronkelijk alleen voor het gebied gevormd door de eilanden Java en Madoera, het gewest Sumatra's Westkust, de tegenwoordige residentie Tapanoeli, de tegenwoordige onderafdeeling Singkel van het Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, de residentie Benkoelen, de residentie Lampongsche districten, de residentie Palembang, de residentie Banka en Onderhoorigheden, de assistent residentie Billiton en de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Die gedeelten van Nederl. Indië staan reeds opgesomd in artikel 1 der tariefwet, zooals die luidde in 1865. Geleidelijk werd echter het tarief toepasselijk verklaard — en wel door den Gouverneur Generaal — op andere deelen van Nederl. Indië, zij het ook behoudens enkele bijzondere bepalingen ten aanzien van den in- en uitvoer van sommige artikelen in of uit sommige dier deelen der kolonie. Zooals de tariefwet thans luidt na de nieuwe afkondiging daarvan in Ind. Stb. 1910 n°. 79 berust de bevoegdheid van den Gouverneur Generaal tot die toepasselijk verklaring op de artikelen 7 en 8 der wet. De toepasselijk verklaring, behoudens de bedoelde bijzondere bepalingen, is nog eens neergelegd in de koloniale ordonnantie van 7 Dec. 1910 Ind. Stb. 628 j's, de ordonnantie in Ind. Stb. 1911 nos. 289 en 501 en 1912 nos. 5 en 339. Dientengevolge worden op het oogeblik van wege het Nederl. Indisch bestuur in- en uitvoerrechten op den grondslag van de Indische tariefwet geheven in geheel Nederl. Indië met uitzondering alleen van het eiland Wè (Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden), de kust van het landschap Siak (Oostkust van Sumatra) van af de grens van het landschap Bangka tot de Soengei Lakar, alsmede de voor die kuststrook gelegen eilanden, behoorende de Siakrivier echter tot het gebied, waar rechten worden geheven, de eilanden der residentie Riouw en Onderhoorigheden en de ass.res. Zuid Nieuw Guinea der residentie Amboina. (Zie VRIJHAVENS.) De gezamenlijke gedeelten van Nederl. Indië, waar van wege het Nederl. Indische bestuur in- en uitvoerrechten worden geheven, worden aangeduid met de uitdrukking „tolgebied”. Alle goederen, welke in dat gebied ten verbruik worden ingevoerd, zijn onderworpen aan invoerrecht, tenzij zij uitdrukkelijk zijn vrijgesteld. De vrijstelling geschiedt om verschillende redenen met den aard of het gebruik van het goed verband houdende. De belaste goederen zijn in twee groote rubrieken onderscheiden, de goederen, waarvan per zekere hoeveelheid een vast bedrag aan invoerrecht — specifiek recht — verschuldigd is, en de goederen, waarvan een bepaald percentage der waarde wordt geëischt. De goederen, waarvan „specifieke” rechten worden geheven, zijn slechts een veertiental. Over het algemeen zijn het luxe artikelen als kaarsen, thee, kaarten, bier, mineraalwater, wijn, of artikelen, waarvan de staat zich den alleenverkoop voorbehoudt, als opium en zout, en is de belasting nog al hoog. Van de naar de waarde belaste goederen draagt het geheven percentage voor de hoogst belaste goederen 12%

der waarde, voor andere 10 %, voor een enkel artikel 8 % en eindelijk 6 % voor een groot aantal in het tarief speciaal genoemde artikelen, benevens voor alle andere artikelen, welke niet afzonderlijk in het tarief zijn vermeld.

Is de heffing van invoerrecht van de ingevoerde artikelen regel, daarentegen is de heffing van uitvoerrechten van de uitgevoerde goederen uitzondering. Wat Java en Madoera en Bali en Lombok betreft, geschiedt zij slechts voor de artikelen huiden, petroleum-benzine en petroleum-gasoline, tin, vogelnestjes en niet voor de inlandsche markt bereide, d.w.z. ongekorven tabak; wat de Buitenbezittingen zonder Bali en Lombok aangaat, geschiedt zij voor de vijf genoemde artikelen en bovendien voor sommige bosch- en andere producten door den Gouverneur Generaal aangewezen. Alle andere goederen gaan vrij van rechten uit.

Een artikel der tariefwet van 1872 (art. 9, later in Ind. Stb. 1910 n°. 79 geworden art. 12) hield in dat voor hare toepassing en tot waarborg tegen ontduiking der rechten het noodige zou worden geregeld bij koloniale ordonnantie. In verband daarmee werd bij ordonnantie van 13 Dec. 1873 (Ind. Stb. n°. 241) een algemeen reglement op de heffing en verrekening o.a. der in- en uitvoerrechten uitgevaardigd. Wegens de omslachtige en ingewikkelde formaliteiten gaf dit reglement intusschen al dadelijk tot groote ontevredenheid van den kant van den handel aanleiding. Reeds spoedig dan ook was de Regeering er op bedacht een herziening van dit reglement in raad te nemen, waartoe zij in overleg trad met belanghebbenden door tusschenkomst van de Kamers van Koophandel en Nijverheid. Het duurde echter geruimen tijd vóór de zaak haar beslag kreeg, want eerst met ingang van 1 Jan. 1883 trad eene nieuwe regeling in werking, vervat in de ordonnantie van 1 October 1882 (Ind. Stb. n°. 240). Die regeling, welke thans nog van kracht is, gaat uit van het beginsel, ook reeds in het Regeeringsreglement van Ned. Indië (art. 130) gehuldigd, dat de toelating ten handel van vreemde schepen in de Nederl. Indische havens, afhankelijk wordt gesteld van de vraag of in een bepaalde haven voldoende bestuursmiddelen aanwezig zijn om bescherming te verlenen en de rechten van den fiscus te verzekeren. In verband daarmee worden de havens in Nederl. Indië onderscheiden in havens voor den algemeenen handel geopend en havens voor den algemeenen handel gesloten, en worden die geopende havens, voor zooveel het tolgebied betreft, weder onderscheiden in havens, welke geopend zijn en voor den algemeenen invoer en voor den algemeenen uitvoer, en die, welke geopend zijn wel voor den algemeenen uitvoer, doch slechts voor een beperkten invoer. (Zie verder het artikel HANDEL EN SCHEEPVAART.) Verder bevat de regeling in zes hoofdstukken de algemeene bepalingen op het stuk der rechtenheffing, welke zonder onderscheid gelden voor al de havens, tot welke de regeling zich uitstrekt, terwijl in twee afzonderlijke reglementen, A en B, is opgenomen al wat overigens nog is in acht te nemen: in reglement A datgene wat is in acht te nemen in de acht plaatsen van groote handelsbeweging Batavia, Cheribon, Semarang, Soerabaja, Padang, Belawan, Makassar en Menado, in reglement B datgene wat is in acht te nemen in de overige geopende havens. Het reglement A is gebaseerd op het stelsel van de verplichting tot eigen aangifte door den importeur of exporteur van de voor de belastingheffing benodigde gegevens, het reglement B daarentegen op het stelsel van ambtelijke opneming der in- of uit-

gevoerde goederen. De reden, dat het reglement A slechts voor enkele plaatsen is geldend verklaard, is deze, dat het stelsel van eigen aangifte eene commissie vereischt tot beslechting van eventueele geschillen tusschen den belastingschuldige en de douane omtrent de soort of waarde van goederen en voor een zoodanige commissie waren slechts op groote handelsplaatsen de noodige elementen beschikbaar.

Gelegenheid tot opslag in publiek entrepôt bestaat in alle havens, waar het douanereglement A van toepassing is, uitgezonderd te Belawan. In havens, waar het reglement B vigeert, bestaat zoodanige gelegenheid niet, enkele speciale uitzonderingen daargelaten met name Singkel, Gorontalo, Ternate, Amboina en Bandaneira. Op sommige der plaatsen, waar publieke entrepôts zijn gevestigd, kan ook wel vergunning worden verkregen om lokalen als particulier entrepôt te bezigen, maar alleen voor petroleum. Die als particuliere entrepôts gebezigde lokalen worden en door de belanghebbenden en door de administratie gesloten.

Met den dienst der in- en uitvoerrechten gaat gepaard de dienst der accijnzen, die eerst in de latere jaren een niet onbelangrijke plaats onder de landsinkomsten zijn gaan innemen. Zie verder A c c i j n z e n blz. 257.

Met de algemeene leiding van den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen is, onder de bevelen van den directeur van financiën, belast een hoofdambtenaar, chef van den dienst, die den titel voert van hoofdinspecteur der in- en uitvoerrechten en accijnzen. Hij wordt in de uitoefening van zijne functiën bijgestaan door twee inspecteurs, van wie de oudste in benoeming bij afwezigheid, verhindering of ontstentenis van den hoofdinspecteur als diens vervanger optreedt, alsmede door inspecteurs-afdeelingchefs en adjunct-inspecteurs, wier aantal jaarlijks bij de begroting wordt bepaald. Het toezicht op en de leiding van den plaatselijken dienst zijn opgedragen, op enkele voorname plaatsen aan controleurs der douane en elders aan de hoofden van gewestelijk bestuur. De eigenlijke heffing der rechten geschiedt door ontvangers der in- en uitvoerrechten en accijnzen.

De opbrengst van de inkomende en uitgaande rechten bedroeg in 1817, het eerste jaar na het herstel van het Nederlandsche gezag in den Indischen Archipel, nog slechts f 432.000, doch was bereids in 1820 tot f 1.672.000 gestegen. Gedurende de eerstvolgende tien jaren, 1821—30, kwam gemiddeld per jaar een bedrag van f 2.575.000 wegens geheven rechten aan 's lands kas ten goede, terwijl in het daarop volgende tienjarig tijdvak, 1831—40, dit bedrag tot gemiddeld f 4.675.000 per jaar klom. Ten deele echter was die vooruitgang louter fictief, in zoover er ook onder begrepen is het uitgaand recht over de producten, die na 1830 door de Nederlandsche Handelsmaatschappij voor rekening van het Gouvernement naar Nederland werden geconsigneerd. In stede dat de storting van dat recht in geld geschiedde, werd daarvoor een som opgegeven, die bij 's lands kas als gereed geld werd aangenomen; doch eerst met 1836 zijn de fictief geheven rechten afzonderlijk bekend gemaakt, terwijl 1874 het laatste jaar is, waarover een dergelijke opgaaf in de Koloniale Verslagen voorkomt. Gedurende de jaren 1841/50 werd gemiddeld per jaar aan geïnde rechten geboekt f 6.975.000, doch kwam feitelijk slechts gemiddeld

f 4.980.000 aan 's lands kas ten goede, en voor het tienjarig tijdvak 1851/60 bedroegen deze cijfers respectievelijk f 8.785.000 en f 6.770.000, welke cijfers, even als al de vooraangaande, alleen betrekking hebben op Java en Madoera. Omtrent de rechtenheffing op de Buitenbezittingen zijn, voor zoover bekend, geen afzonderlijke gegevens van vroegere jaren beschikbaar. Een splitsing ter zake wordt voor het eerst aangetroffen in het Koloniaal Verslag, dat door Minister De Waal bij missive van 6 Oct. 1868 aan de Tweede Kamer werd ingediend, en met gebruikmaking van de toen verstrekte en sedert geregeld voortgezette gegevens is het volgende overzicht samengesteld van hetgeen wegens de heffing van in- en uitvoerrechten werkelijk door 's lands kas is genoten.

	Java en Madoera	Buiten- bezittingen	Totaal
1862	8.101.000	1.107.000	9.208.000
1863	7.403.000	1.005.000	8.408.000
1864	6.369.000	1.071.000	7.440.000
1865	7.148.000	1.093.000	8.241.000
1866	7.120.000	831.000	7.951.000
1867	6.805.000	863.000	7.668.000
1868	5.345.000	870.000	6.215.000
1869	5.027.000	790.000	5.817.000
1870	5.181.000	699.000	5.880.000
1871	6.111.000	932.000	7.043.000
1872	7.304.000	747.000	8.051.000
1873	7.841.000	781.000	8.622.000
1874	8.416.000	845.000	9.261.000
1875	7.722.000	897.000	8.619.000
1876	7.447.000	829.000	8.276.000
1877	7.795.000	990.000	8.785.000
1878	7.156.000	1.096.000	8.252.000
1879	7.638.000	1.094.000	8.732.000
1880	7.604.000	1.225.000	8.829.000
1881	7.777.000	1.276.000	9.053.000
1882	8.198.000	1.196.000	9.394.000
1883	8.656.000	1.389.000	10.045.000
1884	8.677.000	1.390.000	10.067.000
1885	8.021.000	1.452.000	9.473.000
1886	7.234.000	1.331.000	8.565.000
1887	6.592.000	1.485.000	8.077.000
1888	6.633.000	1.584.000	8.217.000
1889	7.041.000	1.810.000	8.851.000
1890	6.886.000	1.895.000	8.781.000
1891	7.734.000	1.982.000	9.716.000
1892	7.970.000	1.840.000	9.810.000
1893	8.147.000	1.699.000	9.846.000
1894	9.290.000	1.788.000	11.078.000
1895	8.250.000	1.815.000	10.065.000
1896	8.314.000	2.146.000	10.460.000
1897	8.908.000	2.318.000	11.226.000
1898	8.328.000	2.625.000	10.953.000
1899	8.391.000	3.117.000	11.508.000
1900	8.623.000	3.487.000	12.109.000
1901	8.019.000	3.892.000	11.912.000
1902	7.434.000	3.876.000	11.310.000
1903	7.395.000	3.994.000	11.389.000
1904	7.742.000	4.118.000	11.861.000
1905	8.412.000	4.409.000	12.821.000
1906	9.151.000	5.057.000	14.207.000
1907	9.981.000	5.667.000	15.648.000
1908	11.082.000	5.778.000	16.859.000
1909	11.463.000	6.434.000	17.897.000
1910	12.457.000	7.703.000	20.160.000
1911	14.722.000	8.207.000	22.929.000
1912	16.263.000	8.798.000	25.061.000
1913	18.165.000	9.854.000	28.020.000

Vorenstaande cijfers, waarin ook begrepen is de door het Gouvernement geïnde entrepot-pakhuis-huur (tot een gemiddeld bedrag van ruim f 63.000 per jaar gedurende 1894/1913) zijn overgenomen uit de Koloniale Verslagen.

Literatuur. Zie „Handleiding voor den dienst der in- en uitvoerrechten in Nederlandsch Indië. Batavia 1912 en „Gids voor de toepassing der tarieven van in- en uitvoerrechten in Nederlandsch-Indië. Batavia 1911.

II. B. 1. b. Accijnzen.

Een accijns is een belasting gelegd op het verbruik van een bepaald artikel. De belasting wordt geheven van hem, die het artikel fabriceert of invoert, en deze verhaalt dan de betaalde belasting later op den kooper.

Men kent op het oogenblik in Nederl. Indië vier accijnzen, welke accijnzen echter niet alle in het zelfde gebied werken:

1e een accijns op sommige soorten van tabak uit zee aangevoerd in de gewesten Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

2e een accijns geheven op de eilanden Java en Madoera van het inlandsch, d.w.z. het binnen Nederl. Indië vervaardigd, gedistilleerd.

3e een accijns op petroleum, geheven wordende in de gewesten en deelen van gewesten behoorende tot het tolgebied. Zie voor het begrip tolgebied onder in- en uitvoerrechten blz. 255.

4e een accijns op lucifers, evenzoo geheven wordende in de gewesten en deelen van gewesten behoorende tot het tolgebied.

ad 1um. De ACCIJNS OP TABAK. Men heeft hier te doen met een accijns van een zeer bijzonderen aard. Het verbruik wordt hier belast van een speciaal artikel in een onderdeel van het gebied der kolonie, maar slechts het verbruik van bepaalde soorten van bedoeld artikel, niet van alle soorten. De accijns op tabak, welke ingevolge art. 1 der ordonnantie van 19 Dec. 1873 (Ind. Stb. n°. 248) op 1 Jan. 1874 in werking trad, verving de sedert 1829 onder den naam van consumtierecht bestaande belasting. Zij werd oorspronkelijk ook geheven van de Javatabak over zee uitgevoerd uit Java en Madoera buiten de residentien Bantam, Batavia en Krawang, naar een dier gewesten. Doch sedert de ordonnantie in Ind. Stb. 1896 n° 266 wordt de accijns slechts meer geheven 1° van de Java en de Chineseche en andere vreemde tabak, die uit zee wordt aangevoerd in de Westerafdeeling van Borneo; 2° van de Javatabak, de Ka Topongtabak, de Balische tabak en de Cheribonsche en Chineseche rooktabak, die uit zee wordt aangevoerd in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

De accijns bedraagt per 100 kilogram voor de Java tabak bedoeld onder 1° vier gulden, voor de Chineseche en andere vreemde tabak, bedoeld onder 1° zestien gulden, voor de Balische tabak en de Cheribonsche rooktabak bedoeld onder 2° vijf gulden, voor de Chineseche rooktabak bedoeld onder 2° zes gulden vijftig cent en voor de Java-Kedoe en de Ka Topong tabak bedoeld onder 2° acht gulden.

De accijns is ook dan verschuldigd, wanneer de aangevoerde tabak aan de betaling van invoerrecht is onderworpen. De regeling van de heffing van den accijns is opgenomen in Ind. Stb. 1873 n° 248, gewijzigd bij Ind. Stb. 1882 n° 296 en 1896 n° 266.

De tabakaccijns gaf in de jaren 1874 — 1896 aan de schatkist vrijwel dezelfde bate als het oude consumtie recht. Terwijl in 1868/1873 op den ouden voet gemiddeld per jaar f 117.541 als bate van dit

middel aan de schatkist ten goede kwam, bracht de tabakaccijns in 1874/1896 / 118.387 gemiddeld per jaar op. Doch toen bij het hiervoren vermeld Ind. Stb. 1896 n° 266 met 1 Jan. 1897 het accijnsgebied werd ingekrompen, daalde natuurlijk ook de accijns-opbrengst in 1897 tot f 27.675, om echter geleidelijk weder op te klimmen. In 1913 bedroeg hij / 94.452; in 1915 / 90.492.

Ad 2um. De ACCIJNS OP HET INLANDSCH GEDISTILLEERD op de eilanden Java en Madoera. Deze accijns trad op 1 Jan. 1874 in de plaats van de van ouds bestaanhebbende arakpacht. De arakpacht dagteekende van de eerste jaren van het bestuur der Compagnie en maakte steeds een harer bronnen van inkomst uit. Door het Britsch tusschenbestuur aanvankelijk in stand gehouden doch ten slotte afgeschaft, werd zij bij het herstel van het Nederlandsch gezag weder opgenomen onder de zoogenaamde kleine middelen van Java en Madoera, totdat zij bij ordonnantie van 13 Dec. 1873 Ind. Stb. n° 240 vervangen werd door den accijns op het inlandsch gedistilleerd, die tot op dit oogenblik ook nog steeds op Java en Madoera in werking is. De tegenwoordige regeling van de heffing van den accijns is opgenomen in Ind. Stb. 1898 n° 98. Aanvankelijk was het bedrag van den accijns gesteld op / 40 per hectoliter van 50 pCt. sterkte. Bij Ind. Stb. 1892 n° 258 werd hij met ingang van 1 Jan. 1893 verhoogd tot / 50 en bij Ind. Stb. 1915 n° 224 met ingang van 1 April 1915 verhoogd tot / 75 per hectoliter van 50 pCt. sterkte.

Uit een fiscaal oogpunt heeft de met 1 Jan. 1874 in werking getreden nieuwe belasting niet zoo dadelijk aan de verwachting beantwoord, welke men daarvan had. Want terwijl de arakpacht op Java en Madoera in de jaren 1871/73 gemiddeld f 232.000 per jaar in de schatkist bracht, leverde de gedistilleerdaccijns in 1874 slechts f 188.301 op, in 1875 f 196.234, gaf hij de daarop volgende jaren voortdurend minder, totdat hij in 1886 slechts f 68.347 opbracht. Daarna steeg de opbrengst in volgende jaren wederom, kwam in 1892 tot f 202.107, liep dan weer terug tot f 167.245 in 1893, hoozer met 1 Januari van dat jaar juist het accijnsbedrag werd verhoogd. Van de op 1 Juli 1898 in werking getreden nieuwe bepalingen van het reeds genoemd Stb. 1898 n° 90 verwachtte men voor de toekomst een hoogere uitkomst van het middel. Doch het duurde tot 1910 vóór die uitkomst kwam. In dat jaar was de opbrengst f 236.434, in 1911 f 245.917, in 1912 f 261.220; in 1913 f 270.069; in 1915 — en zulks niettegenstaande de bij Ind. Stb. van dat jaar n° 224 plaats gehad hebbende verhooging — slechts f 290.294.

Ad 3um. De ACCIJNS OP PETROLEUM. Deze werd ingesteld met ingang van 1 Jan. 1887. Oorspronkelijk vastgesteld op f 1.75 per hectoliter, werd hij in 1893 verhoogd tot f 2 en in 1899 tot f 2.50. Het accijnsgebied valt samen met het tolgebied. De accijns wordt geheven zoowel van de uit het buitenland aangevoerde, als van de in Indië zelf gewonnen petroleum. Voor wat de uit het buitenland aangevoerde petroleum betreft, heeft die heffing van accijns plaats naast het invoerrecht van f 0.25 per hectoliter. De regeling van den accijns is vervat in Ind. Stb. 1886 n° 249 gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1892 n° 153, 1893 n° 308, 1899 n° 1, 1907 n° 410, 1908 n° 48 en 1910 n° 622. De bate uit dezen accijns in 's lands schatkist vloeiende is een ieder jaar toenemende. Terwijl die bate over 1887 bedroeg f 1.289.356, bedroeg zij over 1896 f 3.029.157, over 1900 f 4.093.945, over 1908 f 5.137.464, over 1913 f 6.981.113, over 1915 f 7.351.600.

Ad 4um. De ACCIJNS OP LUCIFERS. Deze is de jongste in de rij der accijnsheffingen. Hij werd ingesteld met ingang van 1 Jan. 1894. Aanvankelijk bedroeg de accijns f 0.40 per gros gewone doosjes. Met ingang van 1 Jan. 1899 werd hij verhoogd en aldus gesteld:

a. indien de lucifers zijn voorzien van één kop: f 0.70 per gros doosjes, elk doosje niet meer inhoudende dan 79 lucifers; f 0.05 per gros doosjes meer voor elk vijftal lucifers of gedeelte daarvan, dat de doosjes meer inhouden dan 79 per doosje;

b. indien de lucifers zijn voorzien van twee koppen: f 1.40 per gros doosjes, elk doosje niet meer inhoudende dan 79 lucifers, f 0.10 per gros doosjes meer voor elk vijftal lucifers of gedeelte daarvan, dat de doosjes meer inhouden dan 79 per doosje.

Het accijnsgebied valt samen met het tolgebied. De accijns is verschuldigd zoowel voor de van buiten het tolgebied aangevoerde lucifers als voor die, welke binnen het tolgebied worden gefabriceerd. Voor wat de uit het buitenland aangevoerde lucifers betreft, heeft de heffing van accijns plaats bij den invoer ten verbruik, naast het invoerrecht van 6 % der waarde. Voor wat de binnen het tolgebied te fabriceren lucifers aangaat, is de accijns verschuldigd, zoodra zij zijn vervaardigd.

De regeling van de heffing van den accijns is vervat in Ind. Stb. 1893 n° 301, gewijzigd en aangevuld bij Stb. 1899 n° 2, 1902 n° 17 en 1910 n° 430. De bate uit dezen accijns in 's lands schatkist vloeiende was over 1894 f 727.868, klom langzamerhand tot zij in 1900 f 1.982.048 was, ging daarna weder achteruit, doch was in 1906 weder f 2.353.735 en steeg vervolgens tot zij in 1913 f 4.441.263, in 1915 f 4.556.634 bedroeg.

Literatuur. Handleiding voor den dienst der accijnzen in Nederlandsch-Indië, Batavia, 1913.

Zie ook In- en uitvoerrechten.

II. B. I. c. **Belasting op het slachten van buffels, runderen en paarden** (ineen enkel gewest ook van geiten, schapen en herten), alsmede van varkens.

Deze belasting behoort tot die, waarvan de heffing oudtijds werd verpacht en thans rechtstreeks door den Lande geschiedt. De vervanging geschiedde op Java en Madoera ten aanzien van de rundslacht met ingang van 1899 door eene heffing welke reeds sedert 1 Juni 1871 werkte in de residentie Preanger-Reg. en in het district Gandasoli der residentie Batavia, ten aanzien der varkensslacht met 1 Maart 1899 behalve in de afdeeling Tasikmalaja, waar zij met 1900 en in der residentie Kedoe, waar zij met 1901 in werking trad. De belasting bedraagt per buffel of rund, volwassen of onvolwassen f 3 en voor één paard of veulen f 4 en ingeval van noodslacht ten gevolge van verwonding door wild gedierde onderscheidelijk f 1 en f 1.30. (Ind. Stb. 1898—348, 1901—88, 1906—101 en 102, 1910—122, 1912—258, 605 en 606) Per varken bedraagt de belasting f 1.50 en bij noodslacht f 0.50 (Ind. Stb. 1899—44, 1901—344 en 1910—125).

In de buitenbezittingen is de rechtstreeksche slachtbelasting met opheffing van pachten (zie de aangehaalde staatsbladen) geregeld als volgt:

Sum.'s W.K. bij Ind. Stb. 1908—95 j^o 1910—121. Rund, buffel, paard f 3; varken f 1.50; bij noodslacht bedraagt de belasting evenals in de andere gewesten, een derde of ongeveer een derde van het volle bedrag;

Benkoelen. Ingevoerd voor de rundslacht met 1 April 1903 en overigens met 1 April 1908 (Ind. Stb.

1908—101 j^o 1910—135). Twee gulden per buffel of rund, f 1.50 per varken.

Lampongsche districten. Voor de rundslacht ingevoerd met 1 jan. 1898 (Ind. Stb. 24) en opnieuw geregeld bij Ind. Stb. 1901—460 j^o 1910—123; voor de varkensslacht met 1 April 1905 (Ind. Stb. 30 j^o 1910—126). Drie gulden per buffel of rund; f 1.50 per varken.

Palembang. Voor varkensslacht ingevoerd met 1 April 1904 en overigens met 1 April '08 (Ind. Stb. 1908—102 en 379 j^o 1910—137). Drie gulden per buffel of rund; f 1.50 voor een speenvarken en f 2.50 voor andere varkens.

Djambi. Voor zooveel varkensslacht betreft, krachtens Ind. Stb. 1904—124 reeds geheven in de vroegere Gouvernements nederzettingen te Djambi en Moeara-Saba en met 1 April '07 uitgebreid over het geheele gewest (Ind. Stb. 1907—124); voor rundslacht ingevoerd met 1 April 1909 (Ind. Stb. 19 j^o 1910—129). Per buffel of rund f 2.50; overigens als in Palembang.

O. K. v. Sum. Rundslacht ingevoerd met 1 April 1908 en overigens met 1 April 1910 en 1 April '14. Ind. Stb. 1910—119 en 333 j^o 1914—178. Als in de Lampongsche districten

Riouw en Onderh. (het op den vasten wal van Sumatra gelegen gedeelte) met 1 April 1914 (Ind. Stb. 91) Drie gulden per rund of buffel; f 1 per speenvarken - f 2.50 voor andere varkens.

Atjeh en Onderh. Voor varkens ingevoerd met 1 April 1907 en voor runderen en buffels met 1 April 1914 (Ind. Stb. 1907—121 en 349 j^o 1910—132; opnieuw geregeld Ind. Stb. 1914—54). Als in Lampongsche districten.

Tapanoei. Varkensslacht sedert 1 April 1903; op nieuw geregeld bij Ind. Stb. 1908—290 j^o 1910—134. f 1.50 per varken.

Billiton. Met 1 April 1914 runderen, buffels en varkens (Ind. Stb. 14—121) als in Lampongsche distr.

Banka en O. Ind. Stb. 1908—104 j^o 1910—133. Als in Palembang.

Wester ajd. v. Borneo. Varkensslacht met 1 April 1914 (Ind. Stb. 202) f 2.50 per varken. Rundslacht met 1 April 1915 ad f 3 per buffel of rund. Gezamenlijke regeling: Ind. Stb. 1915—80.

Z. en O. ajd. v. Borneo. Voor varkensslacht met 1 April 1905 en overigens met 1 April 1908 ingevoerd (Ind. Stb. 1908—228 j^o 1910—138) als in Lampongsche distr.

Menado. Runderen, buffels, paarden f 2 per beest; varkens f 1. Ind. Stb. 1908—105 j^o 1910—139.

Celebes en O. Voor zooveel slacht van runderen, buffels, paarden ter hoofdplaats Makassar en de varkensslacht in de Gouvernementslanden (uitgezonderd de Zuiderdistricten) betreft met 1 April 1903 ingevoerd; voor de varkensslacht in de Zuiderdistricten met 1 April 1904 en overigens met 1 April 1913. (Ind. Stb. 151). Drie gulden per buffel of rund; vier gulden per paard; f 1.50 per speenvarken en f 3 voor andere varkens.

Eiland Ternate. Rund- en varkensslacht; f 2 per beest; ingevoerd met 1 April 1903. (Ind. Stb. 27 j^o 1910—136).

Amboina. Slechts in een deel van het gewest; met 1 April 1908 (Ind. Stb. 106 j^o 1910—124 en 1913—421) als in de Lampongsche distr.

Timor en Onderh. Met 1 April 1914 (Ind. Stb. 119, 120 en 279). De invoering is in enkele gebiedsdeelen uitgesteld. Twee gulden per rund of buffel; f 1 per varken.

Bali en Lombok (afdeelingen Boeleng en Djembrana). Varkensslacht (speenvarken f 1.50 en andere f 1.25) ingevoerd op 1 April 1906 en rundslacht (f 2.50 per buffel of rund) met 1 April 1907. (Ind. Stb. 1906—106 j° 1910—128; 1907—127 j° 1910—130).

Ten slotte zijn alle in de buitenbezittingen geldende regelingen van de slachtbelastingen gewijzigd bij eene ordonnantie in Ind. Stb. 1914 no. 755. De opbrengst bedroeg afgerond van de rundslachtbelasting:

	Java en M.	B. b.
1912	f 1.844.200	f 248.000
1913	- 1.738.400	- 250.200
1914	- 1.695.500	- 264.300

en van de varkensslachtbelasting:

	Java en M.	B. b.
1912	f 123.700	f 186.000
1913	- 119.200	- 206.600
1914	- 127.700	- 241.000

Zie: Over de belasting op het slachten van vee op Java en Madoera I. G. 1899, II 1457; L. Thomas. Over de administratie der slachtbelasting T. B. B. XIX (1900) 535.

II. B. 1. d. Zegelrecht.

De belasting op het zegel werd den 9den Januari 1657, onder den Gouverneur-Generaal J. Maetsuijker, in Nederlandsch Oost-Indië ingevoerd.

Als beweegreden tot de heffing werd aangevoerd de behoefte aan fondsen „tot bestrijding van de onkosten tot onderhouding van de banken van „Justitie onder de jurisdictie van den Nederlandschen Staet in India, die een groote somme jaerlijkcx „comen te belooopen, mitsgaeders van tijt tot tijt „meer en meer accresseren ende aenwassen”.

Het middel van het klein zegel was destijds, „in eenige provinciën des Vaderlands reeds in gebruik”.

De uitdrukking „klein zegel” is waarschijnlijk een tegenstelling van het groot zegel, stempel of cachet in gebruik bij de Bewindvoerders van de compagnie, enz.

De belasting werd geheven naar den aard der acten, doch was niet evenredig aan de daarbij gemelde bedragen. Behalve enkele uitzonderingen bedroeg het uniform recht zes stuivers. Wanneer notarissen of secretarissen ongezegeld papier gebruikten voor hunne acten of instrumenten, dan verbeurden zij: „haer ampt”. De bepalingen waren meer dan voldoende streng.

De bewaring der zegels was toevertrouwd aan twee Raden van Indie, de zegeling en ondertekening geschiedde door den secretaris, ten overstaan van gemelde Raden. Een „der raeden van den achtbaren Raadt van Justitie werd met den verkoop, distributie ende uitdeilinge belast”.

Tot 13 Maart 1809 werd gebruik gemaakt van de compagnie's-zegels, met het (ineengevlochte) merk oVc, voortaan zouden de zegels vertoonen „de door elkander gevlogte letters L N, ter aanduiding van Zijne Majesteit onzen koning, Lodewijk Napoleon”.

Den 2den Maart 1811 werd hier het Keizerlijk Koninklijk wapen als zegel ingevoerd.

De eerste in het Indisch Staatsblad afgekondigde ordonnantie betreffende het zegel is van 16 October 1817, No. 50, eene verbeterde uitgaaf van de toen bestaande publicatie omtrent dit middel. Deze ordonnantie schreef de heffing van verscheidene vaste en evenredige rechten voor. In vele gevallen was zij fiscaal. Als een curieus staaltje daarvan moge ge-

wezen worden, op de regeling van den afkoop der boete. Daarmintrent werd bepaald:

Artikel 11. „Het effect van de nulliteit zal mogen „geredimeerd en afgekocht worden met een tiende „gedeelte van het beloop of den inhoud van het „instrument, mits dit tiende gedeelte niet excedere „de Somma van vier duizend en niet minder zij, dan „vier honderd gulden, tenzij enz.”

Overigens zijn de bezwaren aan de in vele opzichten eigenaardige regeling uiteengezet in de toelichting op het ontwerp der in 1885 (Ind. Stb. no. 131) tot stand gekomen ordonnantie, welke toelichting evenals het ontwerp onder de stukken der Indische begroting voor 1885 is opgenomen als bijlage van de memorie van antwoord aan de Tweede Kamer.

Het zegelrecht wordt in Indië geheven van de akte, niet van het papier en is — na de wijziging, welke de definitie heeft ondergaan bij de ordonnanties in Ind. Stb. 1900—161 en 1906—66 — eene belasting „geheven van alle akten en andere geschriften, zomede van alle aan de Regeering, aan landsdienaren, aan op hoog gezag ingestelde college's en aan dienaaren van gewesten of gedeelten van gewesten met eigen geldmiddelen gerichte verzoekschriften, in welken vorm ook ingediend zelfs in dien van brieven en memories”. Daar de wenschelijkheid daarvan was gebleken, werd bij laatstgenoemde ordonnantie tevens aangegeven, wat onder *akte* of onder *geschrift* wordt verstaan. Dat is „eene beschrijving of verklaring, bestemd om bewijs te leveren van een of meer al dan niet met elkaar in verband staande handelingen, feiten of toestanden, opgemaakt door, op verzoek of in het belang van een of meer al dan niet een gemeenschappelijk belang vertegenwoordigende partijen of personen en ter bevestiging van den inhoud, afgesloten door één of meer geschreven of door middel van een stempel gestelde handteekeningen, of andere daarvoor in de plaats tredende waarmerken”. Met de definitie houdt verband het voorschrift dat door de Regeering, rechterlijke colleges, landsdienaren enz. geene beschikking wordt genomen, geene handteekening gelegaliseerd en geen recht wordt gedaan of acht geslagen op geschriften, waarvoor het verschuldigde zegelrecht niet is voldaan.

Eenzoo mogen notarissen, griffiers, deurwaarders en andere openbare ambtenaren een geschrift, waarvoor het verschuldigde zegelrecht niet is voldaan op straffe van eene boete van f 50 voor elk zoodanig geschrift niet in bewaring nemen, aan hunne acten vasthechten, noch daarvan afschriften of uittreksels maken enz.

De regeling van 1885 schafte vele evenredige akten af. Als regel werd ingesteld een *uniform vast recht*, dat werd gesteld op f 1.50. Daarop werden twee uitzonderingen gemaakt. De eene was: een zeer laag recht voor quitantiën en dergelijke stukken, zomede voor wissels en ander papier aan order of papier aan toonder. Dit werd aanvankelijk op 5 cent ¹⁾

¹⁾ Voor wissels, briefjes aan order of toonder en ander handelspapier in *Ned. Indië* opgemaakt doch in *Nederland* betaalbaar (uitgezonderd kort papier) alsmede de duplicaten of kopijen daarvan werd bij eene afzonderlijke ordonnantie in Ind. Stb. 1885—132 bovendien nog een evenredig recht van 5 cent per f 100 vastgesteld, waarbij echter de strafbepalingen tegen ontduiking van het wisselzegelrecht niet-toepasselijk werden verklaard. Deze eigenaardige regeling hield verband met no. 62 der lijst van vrijstellingen van het Nederlandsch

gesteld (voor elk exemplaar of elk afschrift). Bij Ind. Stb. 1892—260 werd dat verhoogd tot 10 cent, behoudens voor acceptatiën en assignatiën (met uitzondering van zoogenaamd kort papier) waarvoor men tot een evenredig recht terugkeerde, nl. *een half per mille*. Nader werden nog andere vaste rechten ingesteld, zooals: 10 cent voor binnenlandsche reispassen voor inlanders en met hen gelijkgestelden (Ind. Stb. 1894—280); 10 cent van in het gouvernement *Atjeh en Onderh.* afgegeven buitenlandsche reispassen, behalve die naar Mekka (Ind. Stb. 1898—141 art. 11); *vier gulden* van de aan bedevaartgangers naar *Mekka* uit te reiken reispassen¹⁾ (Ind. Stb. 1910—160).

De tweede uitzondering, waarop boven gedoeld werd, is de handhaving van eenige evenredige rechten. Zij betrof akten, die door of met medewerking van landsdienaren worden opgemaakt en vond haar grond daarin dat geen ander dan een landsdienaar te berekenen heeft, hoeveel de verschuldigde belasting bedraagt. Het zijn de volgende rechten.

1o. 1 % van de akten van aanstelling of bewijzen van verhooring van bezoldiging, uit te reiken aan burgerlijke ambtenaren;

2o. $\frac{1}{2}$ % van de minuten der akten van hypotheekstelling of van verband van schepen;

3o. $\frac{1}{4}$ % van de minuten der akten van overschrijving van den eigendom of andere zakelijke rechten op onroerende goederen en op schepen van 12 m³ en daarboven;

4o. $\frac{1}{4}$ % van de minuten der akten van verpachting van 's Lands middelen;

5o. $\frac{1}{5}$ % van de vendu-acceptatiën;

6o. $\frac{1}{10}$ % van de minuten der processen-verbaal of akten van aanbesteding voor 's Lands rekening zoomede aan de akten van afstand der exploitatie van 's Lands bosschen.

7o. 20 cent per kubieken meter inhoud van het vaartuig voor zeebrieven en jaarpassen.

Daarvan is het sub 1o. genoemde recht vervallen bij Ind. Stb. 1906—66 toen de landsdienaren aan het patentrecht werden onderworpen (zie onder *inkomenbelasting*) terwijl die sub 4o en 6o bij hetzelfde staatsblad werden uitgebreid tot soortgelijke akten van gewesten en gedeelten van gewesten met eigen geldmiddelen.

Aan de ordonnantie is intusschen eene lijst van thans 81 vrijstellingen toegevoegd, waarvan hier slechts vermeld mogen worden: „geschriften in Ne-

derland of in eene andere kolonie of bezitting van *Nederland* gesteld op gezegeld papier of aldaar van zegel voorzien” de „quitantiën, endossementen, acceptatiën, visa's, avals en verlengingen van den termijn van betaling gesteld op wisselbrieven en ander papier aan order of papier aan toonder” en quitantiën en andere kwijtingsstukken voor niet meer dan f 10. Bovendien komen in andere regelingen nog vrijstellingen van zegelrecht voor.

De belasting wordt op drieërlei wijze voldaan: door gebruik van gezegeld papier (ter waarde van f 1.50 tot f 500); door gebruik van een plakzegel (ter waarde van f 0.10 tot f 10) en door nazegeling. Het laatste, waarbij de belasting wordt betaald aan de ambtenaren die voor de nazegeling zorg dragen, is uit den aard der zaak regel in de gevallen, waarin het zegel eerst na het opmaken van het geschrift verschuldigd is (buiten Indië opgemaakte geschriften en stukken, welke oorspronkelijk niet waren opgemaakt om tot bewijs te dienen); het tweede geschiedt veelal ter voldoening van het laag vast recht, terwijl het eerste is aangewezen tot kwijting van het evenredig recht en in het algemeen verplicht is voor in Indië als bewijsstuk opgemaakte geschriften.

Over het beheer, de stempeling en het debiet van gezegeld papier en plakzegels, zie o.a. Ind. Stb. 1897—97 en 1902—296. Dat beheer wordt gevoerd door een ambtenaar van den post- en telegraafdienst. Het papier en de zegels zijn verkrijgbaar aan de postkantoren en op een paar plaatsen bij controleurs B.B.; aldaar moet ook de nazegeling geschieden. De tekst der herhaaldelijk gewijzigde regelingen is afgedrukt als bijlage van Dl. I van den Reg. Alm.; lrs. R, S en T. van dien van 1916. Zie over de toepassing de bijbladen 4454, 4555, 4542, 4743, 4799, 4858, 4859, 4894, 4990, 5007 en 6890, 5513, 5648, 5654, 5760, 7128 en 8239. Over de toepasselijkheid van de bepalingen omtrent de zegelbelasting in de zelfbesturende landschappen geldt de volgende, van de bijbl. 4920 en 5990 eenigszins afwijkende, opvatting: als algemeene regel geldt dat die bepalingen aldaar slechts in zoover toepasselijk zijn als met het recht van zelfbestuur bestaansbaar is. Hieruit volgt dat geschriften, aldaar door rechtstreeksche onderhoorigen van het Gouvernement opgemaakt, dadelijk aan die bepalingen onderworpen zijn. Geschriften aldaar door zelfbestuursonderhoorigen opgemaakt, kunnen op ongezegeld papier worden gesteld, voor zooveel nl. de bepalingen niet bij politiek contract binnen zelfbestuurd gebied uitdrukkelijk toepasselijk zijn verklaard. Zoodra van die geschriften echter gebruik wordt gemaakt op eene der wijzen, bedoeld in art. 23 der ordonnantie, moeten zij gezegeld worden. Ten slotte is nog in het oog te houden, dat verzoekschriften als bedoeld in art. 1 der ordonnantie ook door zelfbestuursonderhoorigen op zegel behoreen te worden geschreven, daar er anders op grond van art. 23 niet op mag worden beschikt.

De opbrengst der belasting bedroeg in 1912 t/m 1914 ongeveer f 2.296.000, f 2.461.000 en f 2.448.600.

Literatuur. B. V. Houthuysen. De zegelordonnantie, in opeenvolgende uitgaven, telkens bijgewerkt. Semarang. Mr. L. A. C. Kolff. De zegelordonnantie toegelicht. Batavia 1903. De Indische zegelordonnantie. Weekbl. v. Privaatrecht, Notarisambt en Registratie 12 Sept. 1908. Overzicht I. G. 1908 II p. 1538. — Het Nederl.-Indische wisselzegelrecht. Ind. W.kbl. v. h. Recht 14 Juni 1909 no. 2398.

zegelrecht (zie art. 36 slot der ordie. in Ind. Stb. no. 131) waarbij dergelijke stukken worden vrijgesteld, mits in de kolonie van zegel (d. i. van het aldaar geldend zegel) voorzien. De usance bestond nl. om van die stukken in Nederland het evenredig zegelrecht te voldoen en die usance wilde men laten bestaan, toen in Indië, ter vervanging van het destijds geldend evenredig recht, een laag vast wisselzegelrecht werd ingevoerd. De bedoelde regeling strekte derhalve om te voorkomen dat betaling van dit vaste recht zou leiden tot vrijstelling van het Nederlandsch zegelrecht.

¹⁾ De heffing van *vier gulden* is voor een bedrag van f 1.50 te beschouwen als Indisch zegelrecht, terwijl de overige f 2.50 in de plaats is gekomen van de consulaatrechten, welke vroeger van de Mekka-gangers te Djeddah werden geheven wegens het viseeren van hun passen. Deze f 2.50 komt derhalve ten bate van het Rijk in Europa. (Zie Gedr. stuk no. 49 blz. 2 van de begroting voor 1910).

II. B. 1. e. Recht van overschrijving.

Deze belasting, reeds van oude dagteekening en vroeger bekend onder den naam van 's Heeren gerechtigheid, werd niet overal met gelijke nauwkeurigheid opgevolgd en was ook gedeeltelijk in onbruik geraakt. Ten einde eene gewenschte eenvormigheid te verzekeren en tevens de heffing op een gelijkmatigen grondslag te regelen, is bij Ind. Stb. 1834—27 eene ordonnantie vastgesteld op de overschrijving van den eigendom van vaste goederen en het inschrijven van hypotheeken daarop. Deze ordonnantie is herhaaldelijk gewijzigd. Ingevolge de bij Ind. Stb. 1908—651 en 1914—234 tot stand gekomen wijzigingen is eene belasting van 5 percent verschuldigd van:

1o. alle overeenkomsten tot overdracht van den eigendom van of van het recht van opstal op binnen Ned.-Indië gelegen onroerende goederen;

2o. de akten van in- en van overschrijving van den eigendom van vaartuigen vier kojangs of meer metende, voorzover die in- of overschrijving geene betrekking heeft op den overgang van schepen krachtens wettelijke of testamentaire erfopvolging dan wel krachtens legaat met dien verstande dat van de akten van inschrijving van nieuw gebouwde schepen geene belasting verschuldigd is;

3o. de akten van overschrijving van den eigendom of van het recht van opstal, ten gevolge van ont-eigening ten algemeenen nutte;

4o. alle overgangen bij erfenis of legaat van den eigendom van, of het recht van opstal op de gemelde onroerende goederen of van den eigendom van de gemelde schepen, een of ander nagelaten door inlanders en met dezen gelijkgestelden, met dien verstande dat de belasting door eigenlijk gezegde inlanders niet verschuldigd is bij erfopvolging in de rechte linie.

Deze heffing sub 4o is eerst bij de ord. in Ind. Stb. 1885—103 tot stand gekomen en strekte toen ter vervanging van eene daarbij afgeschafte belasting op legaten en collaterale successie van met inlanders gelijkgestelden (regeling in Ind. Stb. 1852—79). Zij is dus gelijk te stellen met een recht van successie van Vreemde Oosterlingen. Zie op Rechten van successie en overgang hierachter.

De vrijstellingen zijn opnieuw geregeld in de genoemde ordonnantie in Ind. Stb. 1912—234. Bijzondere vermelding verdient daarbij nog dat de vrijstelling van overeenkomsten, waarbij zaken in eene maat- of vennootschap door een der deelgenooten worden ingebracht zonder andere vergoeding dan een aandeel in de maat- of vennootschap (artikel 7, 1o van Ind. Stb. 1834—27 zooals die bepaling luidde ingevolge Ind. Stb. 1885—103), eerst bij de ordonn. in Ind. St. 1900—80 ten aanzien van vreemde Oosterlingen geheel verviel en daarna bij Ind. Stb. 1908—651 ten aanzien van de overige categorieën der bevolking werd ingetrokken voor zoo veel betreft inbreng in naamloze vennootschappen in coöperatieve en andere vereenigingen en door den commanditair vennoot in commanditaire vennootschappen op aandeelen. Ten slotte is bij evengenoemd Ind. Stb. 1912—234 eene voor alle categorieën der bevolking gelijke regeling getroffen waarbij de vrijstelling geheel is ingetrokken. Zie voorts voor de vrijstellingen nog Ind. Stb. 1915—34.

Met de inning zijn belast de algemeene ontvangers van 's Lands kas. De tegenwoordige tekst der ordonnantie is opgenomen in deel I der Reg. Alm. voor N.I. en in de verzameling „De Ned. Ind. Wetboeken” van Engelbrecht. De opbrengst bedroeg in 1912 t/m 1914 ongeveer f 1.053.000, f 1.058.400 en f 1.038.800.

Van den agrarischen eigendom wordt geen recht van overschrijving meer geheven. (Ind. Stb. 1873—38 jis 1881—82, 1886—53, 1897—205, 1903—225, 1907—98 en 1912—464).

Literatuur. Mr. L. A. C. Kolff. Het recht van overschrijving in Ned. Indië Batavia 1899 (wegens de sedert in de regeling aangebrachte wijzigingen eenigszins verouderd). Diepenheim, ordonnantie op de overschr. enz. Tweede dr. 1912.

II. B. 1. f. Rechten van successie en van overgang.

Reeds in 1640 machtigde de Regeering, ten behoeve van het Chineesche hospitaal te Batavia, te heffen van elke Chineesche begrafenis, binnen die stad, een „graffgelt” ten bedrage van:

„ $\frac{1}{2}$ reaal van achten, soo de overledene een geringh ofte gemeen persoon sy.

den 20en penning van de nalatenschap ofte wel soodanige andere redelycke somme als tusschen boedelmeesteren ende vrienden ofte crediteuren van den overledene veraccordeert ende besprooken sal werden, soo de overledene eenige merckelijke midde-len hadde nagelaten”.

Bepalingen omtrent de erfopvolging bij versterf werden in 1642 bij de nieuwe Statuten van Batavia afgekondigd.

Bij plakkaat van 9 October 1623 werd verboden om een erfenis in bezit te nemen zonder vergunning van schepenen. De Magistraat moest vooraf den boedel beschrijven.

Eerst in 1717 vinden wij gewag gemaakt van het heffen van den twintigsten penning bij overgang van onroerende goederen door erfenis. Feitelijk was het echter een recht van overschrijving van vast goed, ten name van erfgenamen of legatarissen, geene bloedverwanten in de rechte linie zijnde. Word het vaste goed door de erfgenamen of legatarissen „binnen den bepaalden tijd als effecten van den overledene” verkocht, dan was er geen belasting schuldij, omdat de Heer zijne gerechtigheid reeds in het collaterale genoot van den kooper”. „Met geen billijkheit kon de belasting dubbel gevordert” worden.

In 1791 werd de eerste ordonnantie op het recht van successie ingevoerd. Het motief: geldelijke steun aan de wankelende Compagnie moest zich doen gelden vóór men overging tot eene behoorlijke regeling op dit punt. De 20e penning werd geheven van alle goederen zonder onderscheid, die iemand bij testament, codicil, legaat of gifte onder den levende, dan wel ab intestato in de opklimmende en zijlinie zou komen te erven. Niet verwante personen betaalden 10 %, echtgenooten 5 %. Opmerkelijk is de bepaling dat het recht geheven zou worden van alle Christenen, zoo Europeesche als inlandische. Zes jaar later in 1797, werd een geamplieerde ordonnantie afgekondigd tot wegneming van verscheidene dubiteiten en inconvenienten”.

In 1810 werd ingevoerd een belasting op legaten en collaterale successiën van Chinezen, Mooren, Mohammedanen en andere inlanders, geene Javanen zijnde, ten behoeve van de onchristen hospitalen. Het cijfer van de percentage was hetzelfde als dat voor Europeanen bepaald. Boedels beneden 200 rijksdaalders waren vrijgesteld. Deze belasting zou men een voortzetting kunnen noemen van het hier-voor genoemde „graffgelt”.

Omtrent de verbindende kracht dezer ordonnantie ontstond onzekerheid — daarom werd, vele jaren later, overgegaan tot plaatsing in het Staatsblad (No. 79 van 1852).

Die belasting werd in 1885 afgeschaft. De opbrengst was zeer gering; door het ontbreken van registers van den burgerlijken stand voor Vreemde Oosterlingen was een behoorlijke controle omtrent de verwantschap onmogelijk. Omtrent het roerend vermogen van een vreemden oosterling tastte men veelal in het duister rond. Een belasting alleen op den eed steunende is niet verdedigbaar en een dergelijke eed bij Chinezen geheel onbekend. Voor die belasting kwam in de plaats een recht van overschrijving van door vreemde oosterlingen nagelaten vaste goederen. Dit bedraagt steeds 5 % van de verpondingswaarde, zonder aftrek van op de betreffende perceelen rustende hypotheeken. De betreffende bepalingen zijn vervat in Ind. Stb. 1885 no. 103, zooals zij sedert zijn gewijzigd. Zie op *Recht van overschrijving*.

De ordonnantie op het successierecht van Europeanen van 1797 werd vervangen door de ordonnantie van Ind. Stb. 1836, no. 17, ontleend aan de des tijds in Nederland bestaande wet van 1817 Stb. no. 37. Daarbij werden o.a. vererving in de rechte lijn en die tusschen echtgenooten met kinderen nog vrijgesteld. Die regeling is, na herhaalde wijziging op haar beurt vervangen door die in Ind. Stb. 1901—471 gew. bij die in Ind. Stb. 1903—112, 1907—363 en 481 en 1908—585. In die regeling, waarbij de Nederl. wetgeving grootendeels werd nagevolgd, zijn o.a. de strenge bepalingen tegen ontduiking, vervat in de Nederl. wet van 24 Mei 1897 (Ned. Stb. 154) overgenomen.

Onder den naam van recht van successie wordt eene belasting geheven van de waarde van al wat uit den boedel van een tot de Europeesche en met deze gelijkgestelde bevolking behoorend ingezetene geërfd of daaruit door diens overlijden verkregen wordt. Als ingezetene wordt beschouwd ieder die binnen Indië zijne woonplaats heeft.

De belasting bedraagt: voor kinderen en klein-kinderen en echtgenooten indien kind of kinderen of afstammelingen daarvan aanwezig zijn, $1\frac{1}{2}$ pct., voor ouders en grootouders 4 pct., echtgenooten zonder kinderen, alsmede voor broeders en zusters 6 percent; verdere bloedverwanten van den overledene in de zijlinie tot en met den vierden graad 9 percent. Voor hetgeen door broeders, zusters en verdere bloedverwanten meer wordt geërfd of verkregen dan het aandeel bij versterf hebben zou belopen, mitsgaders in alle andere niet voorziene gevallen bedraagt het recht 15 pct.

Door vrijstelling is er voor gezorgd dat van zeer kleine boedels niet behoeft te worden betaald bijv. in de rechte nederdalende linie niet, indien het zuiver saldo, volgens de specifieke aangifte, de som van f 1000 niet te boven gaat en in het algemeen wanneer de nalatenschap niet groter is dan f 300. Ook is vrijgesteld de waarde der onroerende zaken waarvan, blijkens overgelegde bewijzen in Nederland het recht van overgang is betaald, doch slechts voor zoover die in het actief uitgetrokken waarde naar evenredigheid in het zuiver saldo is begrepen.

Het recht van overgang wordt geheven over de waarde van alle onroerende zaken, gelegen of gevestigd binnen Indië en uit den boedel van iemand die geen ingezetene van Indië is, geërfd of daaruit door diens overlijden verkregen. De belasting bedraagt 3 percent in de rechte lijn en voor echtgenooten met kinderen; in alle andere gevallen 8 percent. Van het verschuldigd overgangsrecht wordt in mindering gebracht hetgeen aan recht van overschrijving is be-

taald ter zake van den overgang bij erfenis of legaat van eene aan overgangsrecht onderworpen onroerende zaak.

Terwijl het successierecht eene belasting is van het zuiver saldo der nalatenschap, wordt het recht van overgang geheven van de waarde der bedoelde onroerende goederen zonder aftrek van eenige lasten of schulden. Opmerking verdient ook nog dat het voor de heffing van laatstgenoemd recht onverschillig is of de overledene al of niet een Europeaan is; ook een onroerend goed, nagelaten door een Chineesch, niet ingezetene van Indië, komt voor de heffing in aanmerking.

Voor de heffing van de rechten van successie en overgang zijn de algemeene Ontvangers van 's Lands Kas aangewezen. Zie voor hun administratieve voorschriften Bijblad 5780. De opbrengst bedroeg in 1912 t/m 1914 ongeveer f 177.900, f 249.600 en f 177.200.

Literatuur. Mr. L. A. C. Kolff. De ordonnantie op de rechten van successie en overgang vergeleken met de oude succ. ord. en met de Nederl. Successiewetten. 2de druk. Batavia 1908. P. Vellema. De ordonnantie op de rechten van successie en overgang toegelicht. Bandoeng 1903. Recht van overgang op landbouwconcessies. Graafland. R. v. N. I. CII 231. Buffart CII R. v. N. I. CII 505, CIII 279.

II. B. 1. g. Belasting op het houden van loterijen.

Ingevolge Ind. Stb. 1886 no. 12 jo. 1908 no. 297 is voor het aanleggen en het houden van loterijen de vergunning vereischt van het hoofd van bestuur van het gewest waarin de loterij zal worden gehouden, wanneer de prijzen alleen in roerende goederen, andere dan geld bestaan en het in loten te splitsen bedrag niet hooger is dan f 1000. In alle andere gevallen is de vergunning van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst noodig. Deze heeft de beginselen in acht te nemen, welke door den G.G. zijn vastgesteld. (Zie Bb. 8026). De opbrengst bedroeg in 1912, 1913 en 1914 onderscheidenlijk f 43.820, f 43.800 en f 41.700.

II. B. 1. h. Vergunningen voor het doen spelen van Chineesche dobbelspelen.

Op Java en Madoera heeft de pacht der Pho- en Tophospelen slechts bestaan op de hoofdplaatsen Batavia, Semarang en Soerabaja ingevolge Ind. Stb. 1849—52 lett. K; elders op die eilanden gold een licentiestelsel op grond van Ind. Stb. 1857—25 waarbij eene regeling van 1826 werd gehandhaafd. Voor de vele gewesten en streken der buitenbezittingen werden de voorwaarden voor deze pacht vastgesteld bij Ind. Stb. 1857—105, later voor andere streken geheel of ten deele overgenomen. De vervanging van die pacht door een licentiestelsel is begonnen met 1 April 1907, toen zulks plaats greep in de residentien Benkoelen, Lampongsche districten en Palembang¹⁾, uitgezonderd de hoofdplaats Palembang, op het eiland Ternate, ter hoofdplaats Koepang van de residentie Timor en O., ter afdeelhooftplaats Amoerang der residentie Menado, zoomede in de afdeeling Boelaleng der residentie Bali en Lombok

¹⁾ In het gedeelte van de residentie Palembang, waar de pacht niet was ingevoerd, was reeds bij Ind. Stb. 1899—18 een licentiestelsel overeenkomstig het op Java bestaande ingevoerd, zoodat de invoering in 1907 alleen de afdeeling Tebing—Tinggi betrof.

(Ind. Stb. 1907—196). Aan te goeder naam en faam bekend staande Chineezers kan verlof tot het houden van hazardspelen in voor het publiek opengestelde lokalen worden verleend. Deelneming door anderen dan Chineezers werd verboden. Het stelsel werd vervolgens ter vervanging van de pacht, geleidelijk uitgebreid tot de geheele residentie *Timor en Ond.* en de geheele afdeeling *Amoerang* (Ind. Stb. 1908—120), de afdeeling *Pasir* en ter hoofdplaats *Long-Iram* der residentie, *Z. en O. afd. v. Borneo* (Ind. Stb. 1908—229 en 272), de onderafd. *Lebong* der residentie *Benkoelen* (Ind. Stb. 1901—120) en ter hoofdplaats *Menado*. (Ind. Stb. 1911—130). De tegenwoordige regeling is te vinden in Ind. Stb. 1912—230, waarbij het stelsel met ingang van 1 April 1912 mede is ingevoerd in de residentie *Z. en O. afd. v. Borneo*, het gouvernement *Celebes en O.* en op de hoofdplaatsen *Batavia*, *Semarang* (hier trad het eerst met 1 April 1914 in werking) en *Soerabaja*. Daarbij werd behoudens verschil in tarief eene uniforme regeling getroffen voor het geheele gebied, waar het licentiestelsel toen gold. De prijs der licenties per etmaal bedraagt: op *Java* en *Madoera* op hoofdplaatsen van gewesten en afdeelingen f 100, elders f 50; in de buitenbezittingen op hoofdplaatsen f 50, elders f 25 of f 10. Als uitzondering kan in *Celebes en O.* bij adatfeesten ook aan inlanders verlof tot het houden van hazardspelen worden toegestaan. Sedert is in dezelfde richting doorgevoerd. Het stelsel werd nog ingevoerd in het toenmalig gouv.t. *Sumatra's-Westkust* en de residentie *Tapanoei* (Ind. Stb. 1913—115), ter hoofdplaats *Palem-bang* en in de gewesten *Djambi* (Ind. Stb. 1914—292), en *Banka en O.* (Ind. Stb. 1914—292). De pacht bestaat nu nog in de gewesten *Riouw en O., West Afd. v. Borneo, Atjeh en O.*, met uitzondering van de *Gajoen Alaslanden* en ter *Oostkust van Sumatra*. Was aan het hierboven medegedeeld voornemen gevolg gegeven (zie Begr. voor 1915 M. v. T. bl. 100/101 en Gedr. stuk no. 34, bl. 12), dan zou de pacht van dit middel met 1 April 1916 geheel tot het verleden hebben behoord.

Men zie overigens nog Ind. Stb. 1881—215, 1883—250 en 1899—103. De vergunningen brachten in 1912, 1913 en 1914 op resp. f 49.000, f 78.350 en f 120.600, terwijl de opbrengst der pacht in die jaren bedroeg f 1.205.700, f 1.112.400 en f 1.026.100.

II. B. l. i. Belasting op honden.

Hoofdzakelijk als maatregel tegen hondsdelheid is bij Ind. Stb. 1906—283 bepaald dat eene belasting van f 1's jaars per hond op bij ordonnantie daartoe aan te wijzen plaatsen zal worden geheven. Zie ten aanzien van de plaatsen waar zulks geschiedt Ind. Stb. 1906—284, 1907—241 (gew. bij 1009—484), 305, 355, 431, 454, 511; 1908—121, 428, 450; 1909—184, 484, 570; 1910—351; 1911—351; 1911—129, 153 en 611, 1912—396 en 1915—497. Opbrengst: in 1914 ongeveer f 20.500. Bij de ordonn. in Ind. Stb. 1914—574 is aan de gemeenteraden voor hun ressort en aan de overige locale raden voor bepaalde plaatsen in hun ressort vergund eene hondenbelasting in te voeren, welke dan aldaar in de plaats van de landsbelasting zal treden.

II. B. l. j. Belasting van uitvoerproducten van het eiland Wè (Atjeh en O.).

Vroeger werd onder den naam van hassil aan den sultan eene belasting van verschillende voortbrengselen des lands opgebracht. Terwijl die overigens door de heffing van in- en uitvoerrechten is ver-

vallen, is zij, voorzover het eiland Wè betreft, bij Ind. Stb. 1901—142 vervangen door eene belasting op de volgende uitvoerproducten: Benzoë, damar en andere gom- en harssorten n. a. g.; getah, witte en zwarte peper; pinang, boelat en tjang; vogelnestjes; was en andere boschproducten n. a. g. De opbrengst bedroeg in 1914 f 656.

II. B. l. k. Belasting op boschproducten afkomstig uit het stroomgebied van de Boven-Mahakam, res. Z. en O. afd. van Borneo.

Ingevolge Ind. Stb. 1908—226 wordt onder den naam van tjoeki te Samarinda eene belasting geheven van tien procent van de waarde, berekend volgens de ordonnantie van de aldaar aangevoerde boschproducten afkomstig uit de onderafdeeling Boven-Mahakam, zoomede van die welke worden afgevoerd langs de in de Mahakam-rivier uitmondende Moejoeb-rivier. Opbrengst in 1914 f 6.200.

II. B. l. l. Belasting op het graven van diamant in de residentie Z. en O. afd. v. Borneo.

Geheven sedert 1861; op nieuw geregeld bij Ind. Stb. 1900—174. In de onderafdeelingen *Martapoera*, *Riam Kiwa* en *Riam Kanan* wordt voor dat graven door inlanders en met hen gelijkgestellten eene vergunning vereischt, welke slechts wordt gegeven voor terreinen buiten die, waarvoor mijnbouwconcessies voor het winnen van diamant zijn verleend. De licenties kosten f 1 en zijn slechts voor éene maand geldig. Opbrengst in 1914 f 5623.

II. B. l. m. Voorloopig gehandhaafde pachten en belastingen in het onder rechtstreeks bestuur gebracht gebied van het voormalig landschap Lingga-Riouw en O.

Ingevolge Ind. Stb. 1913—20 zijn aldaar na de inlijving bij het rechtstreeks bestuurd gebied de vroegere heffingen, voor zoover zij niet te drukkend zijn, voorloopig gehandhaafd. Opbrengst in 1914 f 186.600.

2. Niet rechtstreeksche heffing. Pachten.

Naar de volgorde der Indische begroting gelden nog de volgende pachten:

a. Chineesche dobbelspelen in de Buitenbezittingen.

Zie over vergunningen te dier zake hiervoren onder II. B. l. h.

b. Verkoop van arak en andere sterke dranken in de Buitenbezittingen.

Terwijl deze pacht op *Java* en *Madoera* reeds in 1873 is afgeschaft en vervangen door accijnsheffing, is hare afschaffing in de buitenbezittingen eerst in de laatste jaren ter hand genomen. Thans bestaat zij ook daar nagenoeg niet meer. Met 1 April 1916 werd zij afgeschaft in de gewesten *Djambi* en *Billiton* en in het tot het tolgebied behoorend gedeelte der residentie *Riouw en O.* (Ind. Stb. 1916 no. 185). Dientengevolge bestaat zij alleen nog maar in het tol-vrije gedeelte van laatstgenoemde residentie. Zie daarover: boven ter zake van de afschaffing der pachten en op DRANKBESTRIJDING. De pacht gold overal in de Buitenbezittingen, behalve in de residenties *Lampongsche districten* en *Bali en Lombok* en enkele streken van kleineren omvang. Een algemeen reglement werd vastgesteld bij Ind. Stb.

1890—85. Voor bijzondere regelingen zie men deel I der Regeeringsalmanak der verschillende jaren, op *Dep. van Fin.* onder Verpachte middelen. De afschaffing nam een aanvang in het oostelijk deel van den Archipel, ging gepaard met heffing van invoerrecht van inlandsch gedistilleerd en beperkende bepalingen op den verkoop enz. en werd in 1915 in den westelijken archipel voortgezet. Zie voor Menado Ind. Stb. 1908—218 en 219 jo. 1912—339 en 340; Ternate en O. Ind. Stb. 1910—346 en 347 jo. 1911—511 en 1912—144; Celebes en O. Ind. Stb. 1915—133; Amboina 1913—259, 260 en 422. Timor en O., 1903—422 en 1914—247 en 248. Tapanoei en de Z. en O. afd. v. Borneo Ind. Stb. 1915—232. Zie voorts nog Ind. Stb. 1905—200 jis. 1911—433 en 1912—184; 1908—203 jo. 1910—346; 1910—628. Ten tweede II sub D. jo. 1915 no. 222. De afschaffing der pacht in het westelijk deel van den Archipel in 1915 is met eenige andere maatregelen gepaard gegaan zooals onder DRANKBESTRIJDING wordt uiteengezet. (Zie Ind. Stb. 1915 no. 219—230 en 1916 nos. 184—188). In 1914 bracht de pacht nog ongeveer f 498.000 op.

c. Slachten van varkens en verkoop van varkensvleesch.

Deze pacht bestaat nog slechts in het tolvrij gebied der residentie Riouw en O.

d. Veren en overtoomen in de Buitenbezittingen.

In Palembang. (Ind. Stb. 1874—289, 1875—67 en 231, 1890—46 en 142, 1892—171 en 1897—180), de Z. en O. afd. v. Borneo (Ind. Stb. 1879—273 en 1890—46) en Celebes en O. (Ind. Stb. 1882—134 en 1890—46).

e. Vogelnestklippen.

Deze pacht geldt nog op Java en Madoera (Ind. Stb. 1849—52 letter I, 1876—266, 1881—198, 1882—250, 1883—244, 1884—161, 1896—129 en 224, 1905—536, 1907—238 en 1913—499) en in de Z. en O. afd. v. Borneo (Ind. Stb. 1908—31, 1909—377 en 1911—246).

f. Belasting op peper in Riouw en O., zijnde eene heffing van f 1.50 per pikol van zwarte peper en f 2 van witte peper. (Ind. Stb. 1898—234).

g. Verkoop van saguweer, brom en Iaroe,

de eerste twee te zamen ter hoofdplaats Makassar (Ind. Stb. 1890—86 en 1900—190), de laatste ter hoofdplaats Koepang, (Timor; Ind. Stb. 1895—205) en de verkoop van saguweer alleen ter hoofdplaats Menado (Ind. Stb. 1893—155 en 1901—121), in Amboina (Ind. Stb. 1886—121, 1895—156 en 1901—218) en op Banda (Ind. Stb. 1904—39).

h. Goudmijnen,

zijnde het recht om zekere heffingen te vorderen van het graven naar goud in de voormalige onderafd. Tanah-Laoet (Z. en O. afd. van Borneo Ind. Stb. 1896—95);

i. Invoer en verkoop van zout en belasting op troeboekkuit enz. (O. K. v. Sumatra) zijnde:

het recht tot invoer en verkoop van zout en tot het heffen van belasting op troeboekkuit en gedroogde troeboek- en tenggiri-visch in de onder k te noemen streken zoomede op de tot het landschap Palalawan behorende eilanden en den vasten wal

van dat landschap (Ind. Stb. 1885—167; 1897—180, 1910—686 en 1913—40);

het recht tot invoer en verkoop van zout, bestemd voor het verduurzamen van visch en andere zeevoortbrengselen en tot het heffen van belasting op trassi, gedroogde garnalen en garnalenschillen in het landschap *Panei*. (Ind. Stb. 1908—209, 1910—686, 1912—7 en 1913—40) en in de landschappen *Bila*, *Koealoe* met de onderhoorigheid *Leidong* en een gedeelte van het landschap *Asahan*. (O. K. v. Sum.) (Ind. Stb. 1912—4 en 6 jo. 1913—40);

het recht tot invoer en verkoop van zout en tot het heffen van belasting op trassi, gedroogde garnalen en garnalenschillen in de landschappen *Bangka* en *Koeboe*. (Ind. Stb. 1893—41 1912—7 en 1913—40).

j. Pandhuizen.

Behalve in de residentie Soerakarta (zie in het algemeen deel van dit artikel) bestaat deze pacht nog slechts in eenige gewesten en streken der Buitenbezittingen n.l. in Sumatra's westkust, Benkoelen, Lampongsche districten, Palembang, Atjeh en O., Oostkust van Sumatra, een deel van Djambi, Westerafdeeling en Z. en O. afdeeling van Borneo alsmede Celebes en O. Zie Ind. Stb. 1880 no. 17, waarvan het reglement is vervangen door dat in Ind. Stb. 1902 no. 402; voor het tarief no. 403; voorts 1906—551 en 1911—674; van plaatselijk belang zijn Ind. Stb. 1885—167; 1894—250 en 251; 1898 nos. 25 en 26; 1899—67 en 1901—414 jo. 1902—388; 1904—123; 1906—290. Verder nog bijbl.: 3568, 3602, 3609 en 3856. Zie overigens op PANDHUISDIENST.

k. Sagoe, was en getah (enz.) ter O. K. van Sumatra,

zijnde de pacht van het recht om eene belasting te heffen van de sagoe, was, getah, koelit-tengar, koelit-bakau, balam en soenteivruchten zoomede van het uit die vruchten bereide vet en van de rotan, verzameld op het eiland Bengkalis, op de tot Siak behorende eilanden zoomede op den vasten wal van Siak van de grens met Bangka tot die met Palalawan. (Ind. Stb. 1885—167 jis. 1901—76 en 1907—97).

Ten slotte zijn zooals boven (rubriek II, B, a onder letter m.) werd medegedeeld, nog pachten gehandhaafd in het voormalige landschap Lingga-Riouw en O.

BELAWAN en BELAWAN-DELI. Rivier in de afdeeling Deli en Serdang van het Gouv. O.kust van Sumatra, aan welks mond het eiland, waarop de plaats BELAWAN DELI ligt. Het is de groote afvoerplaats van het cultuurgebied, voornamelijk van de tabak en de rubber, die in Deli, Langkat en Serdang geteeld worden, met welke landschappen en met welker hoofdplaatsen Belawan verbonden is door een veelvertakten spoorweg, waarvan de aanleg in 1883 werd begonnen. Van welk een beteekenis de scheepvaart te Belawan is, blijkt hieruit dat in 1914 er aan kwamen 1201 stoomschepen (inhoud ruim 1 miljoen M³) en 1943 zeilschepen (inhoud bijna 200.000 M³); het jaar te voren waren deze getallen aanmerkelijk hooger. De invoerrechten over 1913 van het tolkantoor aldaar bedroegen 1.850.000 gulden, tegen 1.500.000 gulden in 1912, onder welk laatste cijfer nog begrepen is ± 12.000 gulden aan opium. De invoerrechten stegen dus met 20 %. Aan de hand van deze gegevens heeft de totale invoer reeds de 100 miljoen overschreden. Van den uitvoer bedroeg die van tabak in 1913 bijna 300.000 pakken, van rubber 3½ miljoen K.G., en van copra 5 miljoen

K.G. Plannen bestaan om van Belawan een Oceaanhaven te maken (zie DELIRIVIER). Belawan-Deli is, behalve door den spoorweg, door een 4 K.M. langen transportweg met Laboean Deli verbonden.

BÊLÊGËN. Een onbelangrijk onderdistrict van het district Simpang Kiri, onderafdeeling Singkel, afdeeling Westkust van Atjeh, gelegen aan de Laé Bêlêgën, een linker zijrivier van de Laé Batoe Batoe. Van de bevolking laat zich hetzelfde zeggen als wat vermeld is omtrent de bewoners van het onderdistrict Batoe-batoe. Zie aldaar.

BELEKETEBEK (SOEND.) Zie SLOANEA.

BELGEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. Zie ZUID-NEDERLANDERS IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL.

BELIAN (MAL.). Zie EUSIDEROXYLON.

BELIEBIS. Zie MELIWIS.

BÊLIK (Pas van). Bergpas in den centraalketen van Midden-Java, O. van den G. Slamet. Hierover gaat het gemakkelijkste pad beoosten dezen hoogen vulkaan tusschen de residentien Pekalongan en Banjoemas.

BELILIK (MAL.). Zie BRUCEA.

BELO. Zie JAVAANSCH EAP.

BELOAN. Bergtop op Celebes (zie aldaar onder Midden Celebes) hoog 3050 M.

BELOE. Onderafdeeling der afdeeling Noord en Midden Timor van de residentie Timor en O., bestaande uit het gouvernementgebied, gevormd door de vallei van Atapoepoe, benevens de landschappen Kakoeleok Mesak, Fialarang, Alas Weolain, Litamali, Fatoe Aroein, Manoeleoa, Dirma, Lakekoen, Koesa, Waiwikoe-Waihale, Silawang, Mandeo; onder het beheer van een gezaghebber, die te Atamboewa gevestigd is.

BELOEK. Zie UIL.

BELOEKOE. Dajaksche naam voor een zoetwaterschildpad, *Callagur borneensis* Schleg. en Müll. (zie SCHILDPADDEN) uit de fam. der *Testudinidae*.

BELOENTAS (MAL., SOEND.) Zie PLUCHEA.

BELOET (MAL.). Zie TRICHOSANTHES.

BELOET. Zie AAL.

BELOM (ORANG). Zie ORANG LOM.

BELOMAROE of BEROMAROE. Zelfbesturend landschap ressorteerende onder de res. Menado. Het behoort tot de Kajelische landschappen en wordt begrensd ten Noorden en Westen door Paloe, ten Oosten door Parigi en ten Zuiden door Sigi. De zelfbestuurster, die mede het bestuur over Sigi voert, draagt den titel Magaoe of Madika en is gevestigd te Beromaroe. Het voornaamste middel van bestaan is landbouw (rijst, mais en klappers). De bevolking is $\pm$ 3700 zielen sterk en woont hoofdzakelijk in de vlakke. De verhouding tot het gouv. is geregeld op den voet der Korte verklaring. Zie KAILI (Med. Enc. bur. afl. II (1915) blz. 85—205 en T. B. G. deel LIV (1912) afl. 1 en 2).

BELONEEZEN. Zie TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN. (Bevolking).

BELONGKANG. Zie VAARTUIGEN.

BEMBEM (MAL. BAT.). Zie MANGIFERA ODO-RATA.

BEMESTING. Heeft ten doel den grond in goeden cultuurtoestand te houden, voor uitputting te behoeden en er geregeld zoo groot mogelijk oogsten van te verkrijgen. Placht men vroeger in O.-Indië slechts gebruik te maken van natuurlijke meststoffen — stalmest, vleermuizen guano, boengkil enz. — thans spelen bij verschillende cultuurs kunstmeststoffen (superphosphaat, ammoniumsulfaat, guano's) een groote rol. Van hoeveel betee-

kenis bijv. ammoniumsulfaat is — bij de suikercultuur in gebruik — blijkt uit de waarde van den invoer daarvan, die in 1913 bijna 9 miljoen gulden bedroeg.

Tegenwoordig wordt ook veel gebruik gemaakt van zoogen. groenbemesters, waarvoor men bij voorkeur planten uit de familie der Leguminosae kiest, welke het vermogen bezitten om door hare wortelknolletjes stikstof op te nemen en deze in de bladen en stengels vast te leggen. Snijdt men deze planten, nadat ze zich behoorlijk ontwikkeld hebben, af en begraaft men het snoeisel, dan heeft men voor betrekkelijk geringe kosten een zeer goede bemesting. Bovendien worden onkruiden als alang alang en teki door de bemesters grotendeels onderdrukt.

Met verschillende groenbemesters zijn in den Cultuurtuin te Buitenzorg belangrijke proeven genomen. Tot die, welke geschikt zijn voortusschenplanting en waarvan het loof geregeld kan worden afgesneden, behooren *Tephrosia candida*, *T. Hoekeriana*, *Clitoria cajanifolia*, *Leucaena glauca* (lamtero), *Desmodium gyroides* *Indigofera anil*.

Andere groenbemesters zoals *Phaseolus calcaratus*, verschillende *Crotalaria*-soorten, *Vigna sinensis*, *Canavalia ensiformis* zijn geschikt ter beplanting vóór het definitieve gewas, het loof kan echter hoogstens éénmaal gesneden worden.

Centrosema Plumieri is een groenbemester, die kruipt en slingert, echter niet op al te hinderlijke wijze.

Literatuur: Van Helten. Med. Cultuurtuin no. 1.

BENA. (Beno). Een 3 voet hooge getijgolf, welke uitsluitend wordt waargenomen in den mond der Rokanrivier, N.O. kust van Sumatra. Zij komt alleen voor omstreeks Volle en Nieuwe Maan, doch niet geregeld met ieder springtij. De golf beweegt zich met zeer groote snelheid voort en veroorzaakt in diep water slechts een plotselinge rijzing als van hooge deining, doch op de banken en tegen de oevers breekt zij met groot geweld: zij wordt steeds gevolgd door sterken stroom. Voor kleine vaartuigen, welke niet beschut liggen achter een hoek of een goed eind diep water achter zich hebben om te drijven, is de bena zeer gevaarlijk; hooren zij deze aankomen, dan is het meestal te laat om zich te bergen. Is de bena gepasseerd, dan kan men zonder gevaar voordeel trekken van den sterken stroom om op te varen. Boven Laboean Tengah wordt van dit verschijnsel niet meer bespeurd dan de plotselinge rijzing van het water en de sterke stroom. Het schijnt dat de vloedgolf in de laatste jaren in kracht afneemt.

Op de N.-liker gelegen Panai-, Koealoe- en Asahanrivieren heeft men wel een snelle, doch niet gevaarlijke rijzing van het water bij het doorkomen van den vloed; mocht daàr de bena voorkomen, zooals sommige ooggetuigen schijnen te hebben beweerd, dan is dit slechts in zeer onbetekenende mate. In den mond van de Siak-rivier komt zij niet voor, in den mond van de Kamparrivier daarentegen wel, hoewel bij uitzondering.

Het verschijnsel vindt zijn oorzaak in het abnormaal groote verval, in verband met den ondiepen mond. Het water moet in zeer korten tijd zeer snel, soms tot 20 voet toe rijzen. De aandrang van buiten is dus zeer sterk en het front van de vloedgolf steil. Aan den voet wordt deze nu tegengehouden door het uitlopende water en de ondiepe banken, zoodat het front eerst vertikaal komt te staan en ten slotte voorover valt. De vertikale waterbeweging welke, voor de N.O.-kust van Sumatra, in den mond van de Rokanrivier een maximum bereikt, neemt

om de Noord langzaam, om de Zuid snel af. In den mond der Panai-rivier is deze reeds verminderd tot $\frac{1}{3}$, in die der Asahan- en Kamparrivieren bedraagt deze nog minder, zoodat de oorzaken, welke de bena in het leven roepen, daar slechts in geringe mate aanwezig zijn.

BENALOE (MAL.). Zie LORANTHUS.

BĒNAOE. Zie VAARTUIGEN.

BENDA (SOEND.). **BENDO** (JAV.). Zie ARTO-CARPUS ELASTICA.

BENDAHARA. Zie TITELS.

BENDARA. Zie TITELS.

BĒNDO (OEDJOENG). Hoek aan de Noordkust van Java, in de residentie Rembang, vormende de noordelijkste punt der residentie.

BENDOENGAN. Hoofdplaats van het Pakoe-Alamsche regentschap Adikarto, gelegen in de afdeeling Koelon-Prôgò, residentie Djokjakarta.

BENEDEN- en BOVEN-DAJAK. Beiden onderafdeelingen van de afdeeling Koeala Kapoeas, res. Z. en O. Afd. Borneo, bestaande uit de districten Koeala Kapoeas, Kahajan en Boven Dajak, zich uitstrekkende langs de Kahajan en de Kapoeas Moeroeng. De stroomafwaarts eenige honderden K.M. lange rivieroevers zijn slechts sporadisch bevolkt: aan de kust enkele vrij groote nederzettingen op bovenhetmoerasland uitstekende hoogere gedeelten. In het bovenstroomgebied van de beide genoemde rivieren bevindt zich het enige terrein, dat door hoogere ligging geschikt is voor bewoning. Djeloetoeng en rotan behooren tot de voornaamste boschproducten. De bevolking is er over 't algemeen nog niet toe te brengen zich geregeld aan den rijstbouw te wijden. Jaarlijks moeten nog duizenden centenaars rijst van over zee worden aangevoerd.

BENEDEN TAPANOELI. Afdeeling der residentie Tapanoeli — omvattende de vroegere afdeelingen Natal en Batang Natal, Sibolga en Batang Toroe-districten en Nias — met hoofdplaats Sibolga.

BENGAALSCH GRAS. Zie PANICUM MAXIMUM.

BENGALEN-PASSAGE. Zeestraat tusschen de eilanden Poelò Breuëh en Poelò Wè benoorden de N. punt van Sumatra.

BENGANG (SOEND.). Zie NEESIA.

BENGAWAN. Zie JAVA. *rivieren (Solo)*.

BENGAWAN-DJĒRO, is de naam van een in drie onderdistricten verdeeld district der afdeeling Grisee in de residentie Soerabaja. Meer algemeen echter wordt daaronder verstaan een gedeelte der residentie, waarin bedoeld district is gelegen, en dat voornamelijk bekendheid heeft gekregen, door dat de aldaar bestaande toestanden o.m. aanleiding gaven tot het in uitvoering nemen van het groote plan der Solo-vallei werken (zie BEVLOEIINGEN), dat echter gestaakt is. De Bengawan-djĒro wordt ten noorden begrensd door langs de oevers der Solo-rivier gelegen hoogere terreinen; ten oosten door de Kali-Miring (een der armen, waarin de Solo zich, voor dat zij in zee valt, vertakt) en door de vischvijvers, die zich in het Oosten van de afdeeling Grisee tot aan Straat Soerabaja uitstrekken; ten zuiden door de hoogere gronden en uitloopers der heuvelruggen, die in het zuidelijk gedeelte der residentie Soerabaja voorkomen. Oorspronkelijk volgde de Solo-rivier ongetwijfeld het laagste terreingedeelte. Doordat echter bij de hoge Westmoessonstanden de oevers overliepen, en het slibrijke water zich over het terrein verspreidde, waarbij de stroomsnelheid afnam, kregen de medegevoerde vaste stoffen gelegenheid tot bezinking. Natuurlijk sloegen de grootste en

zwaarste slibmassa's neder het dichtste bij de rivier: aldus kon het gebeuren dat langzamerhand de rivieroevers hooger kwamen te liggen dan het daarachter zich bevindend land. Bij vallend water vond dit nu de vroegere natuurlijke afvoerweg versperd en er vormde zich een kom, die naar het westen te niet loopend tegen de hoogere gronden langs de Solo-rivier (welke laatste aldaar naar het noord-oosten stroomt, om ter hoogte van Wringinanom eene in hoofdzaak oostelijke richting te gaan volgen) en overigens begrensd als hiervoor reeds werd aangegeven, wat de afwatering betreft in hoogst ongunstige omstandigheden kwam te verkeerren. Ongeveer evenwijdig aan de hoofdrichting van de Solo-rivier ontstonden verschillende waterloopen, die meer benedenstrooms in de Solo of de K.-Miring uitmonden, en bij lage standen het binnengelooopen water weder loozen. Genoemd kunnen worden de Kali Blawi, de K. Tjorong, en de K. Manjar. De eerste mondt uit in de Solo-rivier, de beide anderen vallen in de K. Miring. Bij hooge standen echter voerden zij water in de Bengawan-djĒro en dit gevoegd bij het terreinwater afkomstig van de zuidelijk gelegen heuvels, en de overstromingen van de Solo-rivier zelve, (die later wel bedijkt werd, doch niet tot voldoende hoogte, om ook de hooge standen te keeren) veroorzaakte diepe en langdurige onderwater-zettingen. Het diepste terreingedeelte, ter oppervlakte van rond 20.000 bouws, ligt beneden Soerabaja haven vloedpeil (S.H.V.P.) en wel gemiddeld 0.70 M. daaronder; plaatselijk komen inzinkingen voor die nog 0.50 M. dieper zijn. Dit is de eigenlijke Bengawan-djĒro (DjĒro = diep), die in het Noorden, Westen, en Oosten nog omgeven is door een strook van afwisselende breedte en $\pm$ 30.000 bouws oppervlakte, geleidelijk oplopend tot 1.00 M. boven S.H.V.P. welke veelal ook tot de Bengawan-djĒro wordt gerekend. Deze terreinen wateren hoofdzakelijk af op het diepere gedeelte, en komen dus eerder droog. Wat boven 1.00 M. + S.H.V.P. is gelegen, behoort niet meer tot de Bengawan-djĒro. Door den aanleg van dijken is de natuurlijke grens der Bengawan-djĒro in den loop der tijden gewijzigd. Voornamelijk dient genoemd een dwarsdijk, die in noord-zuidelijke richting loopt vanaf de hooge gronden tot aan de K.-Blawi, dan de rechter oever van dit riviertje volgt, tot de uitmonding in de Solo-rivier, waarna zij hare voortzetting vindt in den dijk langs de Beneden Solo, doch op verschillende plaatsen wordt onderbroken, o.a. door de K. Tjorong. Toch is de waterkeering voldoende om te voorkomen, dat het water uit het Westelijk gedeelte van de Bengawan-djĒro te spoedig naar het oosten afloopt, in welk geval de vischvijvers van Grisee door den grooten toevloed van zoet water te niet zouden gaan. Een andere dijk, in de langsrichting (oost-west) loopend, en aansluitend op de evengenoemde dwarsdijk, deelt het westelijk deel van de Bengawan-djĒro weder in een noordelijke en zuidelijke helft, en beschermt — hoewel eveneens op enkele punten onderbroken — het noordelijk en diepsté deel tegen al te grooten wateraanranding uit de heuvels. Het zuidelijk deel watert voornamelijk door de K. Manjar af op de K. Miring.

Omtrent den economischen toestand der bevolking deelde indertijd de Resident van Soerabaja in eene Nota van 29 Oct. 1887 verschillende bijzonderheden mede, die inderdaad een treurig beeld van de welvaart in de bedoelde streek gaven. Bij het invallen van den Westmoesson brengt de bevolking, in het bijzonder der laagst gelegen desa's, haar vee

naar elders of in gemeenschappelijke kralen op hooger gelegen plekken, waarheen het voeder een paar malen daags in prauwen of op vlotten wordt gebracht. Pluingedierte wordt van de hand gedaan; padi, indien nog aanwezig voor eigen gebruik gestampt, of in op hooge palen gebouwde loemboengs bewaard. Het gezin huist niet zelden een paar maanden achtereen op een bamboe vlot of op een door stijlen verhoogde balé-balé; vlotten van pisangstammen bieden de gemeenschapsmiddelen met de buitenwereld. Brengt de vischvangst of de verkoop van schelpdieren en kangkong (een moerasplant, die wel als groente wordt gegeten) niet voldoende op, dan begeeft de man zich naar elders, om te trachten als koelie eenig geld te verdienen. Naarmate het water met het verminderen der regens daalt, wordt met den rijstbouw begonnen, waaraan echter ook eigenaardige moeilijkheden zijn verbonden, uit de terreingesteldheid voortvloeiende. Naarmate men in diepere terreinen komt, moet de cultuur later aanvangen: aan de randen kan men gewoonlijk in Januari met de cultuur beginnen; in de diepste gedeelten eerst in Mei of Juni, wanneer er niet veel regen meer te wachten is. Men tracht dan het water door afdamming van de diepste kuilen zoo lang mogelijk tegen te houden, om het van daar uit op de velden te scheppen. Vandaar dus een voortdurende belangenstrijd tusschen de bezitters van de middengronden en die van de dieper gelegen deelen; de eersten wenschen zoo spoedig mogelijk van het waterbezuwaar te worden verlost, terwijl de laatsten, die toch steeds te laat zullen zijn om nog van de regenperiode te profiteren, in den Oostmoesson niet zonder bevoeiing kunnen en het water in den Westmoesson gaarne zoo lang mogelijk op de velden zien, om zoodoende ten minste nog in de vischteelt daarop een middel van bestaan te vinden.

Het tot een begin van uitvoering gekomen plan tot bevoeiing uit de Solo-rivier beoogde nu o.m. hierin te voorzien, door de bandjirs van de rivier langs een anderen weg naar zee af te leiden, waardoor alvast het daardoor veroorzaakt waterbezuwaar zou worden opgeheven, en alléén nog maar het hemelwater op het terrein zelf vallende en dat van de zuidelijke heuvels afkomstig, door een stelsel van afvoerleidingen naar zee zoude worden gevoerd, terwijl uit het hoofdkanaal aftappende irrigatie leidingen de bevoeiing zouden verzorgen. Na de staking van dit werk, begreep men de toestanden in de Bengawan-djéro in elk geval te moeten verbeteren, te meer, daar het waterbezuwaar steeds toenam, omdat door voortdurenden landaanwas bij de monding van de Solo-Rivier, de bandjirs in de daardoor verlengde rivier steeds hooger werden. Geleidelijk werden de rivierdijken verhoogd en verzaard; de mondingen van de K. Blawi en van andere afvoerleidingen van sluizen voorzien — waardoor het mogelijk werd het terugloopen van het Solo-rivierwater bij hooge standen in bedoelde riviértjes tegen te gaan en eventueel het water op te houden — de K. Blawi en andere afvoerwegen verruimd en genormaliseerd — waardoor het mogelijk werd, in den Oostmoesson bij vloed het opgestuwde Solo water binnen te laten en op te houden — en de sluis bij den bovenmond van de K. Miring verbeterd. Deze laatste wordt tegenwoordig gedurende den Westmoesson gesloten gehouden, zoodat de vroegere hooge watervloeden van de Solo-rivier niet meer ten deele door de K. Miring worden afgevoerd, en de K. Tjorong en K. Manjar thans als regel vrij kunnen afstroomen op de K. Miring. Een gevolg van deze verbeteringen is, dat men het

peil in de Bengawan-djéro thans beter dan vroeger kan beheerschen, dat de gronden, die daarvoor in aanmerking komen, vroeger dan voorheen droog gelegd kunnen worden, en dat toch geen vrees meer behoeft te bestaan voor een te spoedig droog worden ook van de laagste gedeelten. Een plan, om wateraanvoer bij eventueel gebrek aan bevoeiingswater mogelijk te maken door den aanleg van reservoirs in het heuvelterrein, stuitte voorloopig af op de hooge kosten, en op de onzekerheid, die nog bestond ten aanzien van verschillende factoren, die bij een dergelijken aanleg mede in rekening moeten worden gebracht. Intusschen is men overgegaan tot den aanleg van kleine reservoirs, weliswaar niet bestemd om de Bengawan-djéro van water te voorzien, doch om meer bovenstrooms gelegen terreinen te bevoeien.

Literatuur. Verslag van de Commissie van advies nopens de werken in de Solo-Vallei. Delft J. Waltman 1910. — De verslagen over de B. O. Werken in Ned. Indië van af 1901.

BÈNGBRÈNG (Goenoeng). Een grootsche steile zandsteenmuur, den zuidelijken wand vormend van het dal der Tji Boeni (Preanger Regentschappen) in zijn middelloop; goedgeels is deze dalwand nagenoeg loodrecht en dan geheel kaal, zoodat men de lichte kleur van het gesteente al van ver ziet schitteren, een treffende afwisseling is het groene landschap. Uitvoerige beschrijving met photo in Verbeek Java II 635 e. v.

BENGER (SOEND.). Zie **LAGERSTROEMIA**.

BENGKAJANG. Hoofdplaats van de onderafdeeling Bengkajang van de tijdelijke afdeeling Singkawang der res. Westerafdeeling van Borneo, gelegen in een bergachtige streek op een hoogte van bijna 200 M.; wordt aanbevolen als herstellingsoord voor zieken. Er was een militaire bezetting, die in 1908 is opgeheven. In de buurt van Ledo, aan de monding van de bij Loemar ontspringende en in de Sambasrivier uitlopende Ledorivier, werden door twee Europeesche ondernemingen mijnen bewerkt. Een derde, Sintoeroe (tusschen Loemar en Sepang) is nog in werking.

BENGKAK (JAV.). Zie **HERNANDIA PELTATA** Meissn.

BENGKALIS. De zuidelijkste en wat oppervlakte betreft verreweg de grootste afdeeling van het Gouv. Oostkust van Sumatra; strekt zich langs de kust uit van even bezuiden de monding van de Pané-rivier tot aan Tandjong Ongka aan den zuidelijken oever van de monding der Kampar.

De algemeene strekking van die kust, in welke nabijheid zich tal van vrij groote, slechts door smalle zeestraten van den vasten wal van Sumatra gescheiden eilanden bevinden, is van n. w. naar z. o. De afdeeling omvat de stroomgebieden van de Rokan-, Siak- en Kampar-rivieren. De voornaamste langs de kust in de straat van Malaka liggende eilanden, die tot de afdeeling behooren, zijn, van het noorden beginnende, het eiland Roepat of Segaro, door straat Roepat van den vasten wal gescheiden, verder zuidwaarts langs de kust slechts door de smalle Brouwerstraat (zie aldaar) van die kust gescheiden, de eilanden-groep, welke vroeger gewoonlijk Brouwers-eilanden werd genoemd. Hiertoe behoren behalve eenige kleinere van het noorden af: het eiland Bengkalis, (zie aldaar), Poeloe Padang, Poeloe Kantau of Tebing Tinggi met Poeloe Rangsang of Medang en de kleinere eilanden Poeloe Topang, Poeloe Laboe, Poeloe Serapoeng en Poeloe Mandol of Penjaléan, het laatste tegenover de monding van de Kampar-rivier.

Het grootste gedeelte der afdeeling bestaat uit alluvium, met een helling van w. naar o. met eenig heuvelland in het gebied van den bovenloop der Rokan- en Kampar-rivieren. De genoemde eilanden maken deel uit van dat alluvium, daar de zeestraten, die hen van den vasten wal en onderling scheiden, slechts geulen in den alluvialen bodem zijn. In het stroomgebied van de Siak-rivier, en wel benoorden die rivier, is de bodem zóó laag, dat die daar verschillende zeer vischrijke meren of moerassen vormt, waarvan de voornaamsten van W. naar O. zijn de Teloeek Soré, de Teloeek Betoeeng, de Teloeek Boeloeh, de Teloeek Ranggoeng, de Teloeek Bisinggín en de Teloeek Ajer itam, onderling door de kleine Siak-rivier, die er de uitwatering van is, verbonden.

Voor de administratieve indeeling der afdeeling wordt verwezen naar OOSTKUST V. SUMATRA.

Literatuur. Reep. Tijdsch. Bin. Best. 1906.

BENGKALIS. Het N.lijkste eiland van de zg. Brouwers-eilanden, in straat Malaka; strekt zich in de richting van N.W. naar Z.O. uit tusschen 102° en 102° 32' O.L.; is van den vasten wal van Sumatra gescheiden door de Brouwerstraat (Zie aldaar), waaraan ook de hoofdplaats Bengkalís, de standplaats van den assistent resident gelegen is, en van het zuidelijk gelegen eiland Poeloe Padang door straat Padang. Het eiland is laag en moerassig; een voortzetting van het alluvium van de tegenover liggende Sumatrakust, alleen is in het midden over de geheele lengte van het eiland een geringe verheffing van den bodem merkbaar.

BENGKALIS. Hoofdplaats van de afdeeling van dien naam van het Gouv. Oostkust van Sumatra, gelegen aan de westkust van het gelijknamige eiland. Deze plaats was van de verheffing van de Oostkust van Sumatra tot een residentie af (1873) tot 1887 hoofdplaats van het gewest. Men had korten tijd de illusie, dat zij door haar gunstige ligging en natuurlijke hulpbronnen zelfs Singapore naar de kroon zou steken, welke hooge verwachtingen zich echter nimmer in de minste mate hebben verwezenlijkt. Toen het N.lijk deel van het Gouv. (met name de landschappen Langkat, Deli, Serdang en later Asahan) door de hooge vlucht van de tabakscultuur Bengkalís ten eenenmale overvleugelde, en werkelijk het zwaartepunt der toenmalige residentie werd, is de zetel van het bestuur naar Medan overgebracht, welke plaats sedert laatstgenoemd jaar hoofdplaats van het gewest is gebleven. Bengkalís is thans de standplaats van den assistent-resident der afdeeling.

BENGKARONG. Maleische naam op Sumatra gegeven aan een bodemhagedis: *Lygosoma chalcides* L., welke ook oelar berkaki genoemd wordt (zie verder onder KADAL en onder SCINCIDAE).

BENGKARONG OELAR. Maleische naam voor het Hagedissen-geslacht *Tachydromus* (zie onder fam. LACERTIDAE).

BENGKIWO. Zie AJAM.

BENGKOE (MAL.). Zie PAYENA LATIFOLIA Burck.

BENGKOE-OLIE, afkomstig uit de zaden van Payena latifolia, zie aldaar.

BENGKOEODOE, Mal.; Patjé, Jav.; Tjangkoedoe, Soend.; Banghoedoe, Batt.; Bingkoeroe of Baé-Mak.; Komé, Mal. Men.; Boenggoedoe, Goront.; Kemoedéé, Atjeh. Soorten van *Morinda* L., Fam. Rubiaceae. Men noemt vooreerst *M. citrifolia* L., vervolgens *M. bracteata* Roxb., die ook als eene variëteit van de eerste wordt beschouwd. Aan beiden nauw verwant is *M. tinctoria* Roxb. Alle komen in geheel Indië zoowel wild als gekweekt voor. De wortelschors

bevat een glucoside, morindine, waaruit door hydrolyse naast glucose morindon, een roodachtige kleurstof (koedoe, Jav.) ontstaat, waarmede de inlanders verven. De onaangenaam riekende rijpe vruchten worden gegeten en gebruikt tot reiniging van het hoofdhaar. Zij geven bij distillatie met waterdamp capron- en caprylzuur. Zie ook MORINDA.

BENGKOEODOE DAOEN BESAR (MAL.). Zie MORINDA CITRIFOLIA.

BENGKOEODOE LAKI LAKI (MAL.). Zie MORINDA CITRIFOLIA.

BENGKOELEN. Zie BENKOELEN.

BENGKOEENG. Zie VAARTUIGEN.

BENGKOEWANG (MAL.). Zie PACHYRHIZUS.

BENGKOK-STELSEL. Zie VORSTENLANDEN.

BENGKOKA of **MENGKOKA.** Deel (vroeger een vazalstaatje) van Loewoe, op het Z.O.lijk schiereiland van Celebes, aan den Oostelijken ingang van de golf van Boni.

BENGKOEK (JAV. SOEND.). Zie MUCUNA CAPITATA.

BENIKAN (JAV.). Zie URENA.

BENINCASA HISPIDA Cogn. (*B. cerifera* Sav.) fam. Cucurbitaceae. Baligo (JAV., SOEND.). Bligo (JAV.), Koendoer (MAL. SOEND.). Met ranken klimmende kruidachtige plant met wit- en groen-gemarmerde, met een waslaag bedekte vruchten, die bij de verschillende variëteiten nogal in vorm uiteenloopen. De plant wordt veel gekweekt wegens de eetbare jonge vruchten; de oudere vruchten worden geconijft gebruikt en heeten in dien vorm *tangkoeweh*.

BENJOAR. Zie RANDJOEWA.

BENKOELEN. Land beschrijving. Residentie op Sumatra, met een oppervl. van 24.442 K.M.², en op ult. Dec. 1912 een bevolking van 220000 zielen. Tot het gewest behooren de eilandengroep Enggano (zie aldaar), Poeloe Tikoes, een onbewoond eiland, waarop een vuurtoren staat voor de hoofdplaats B.; Poeloe Pisang bij Kroë waar men de Pasar Poeloe Pisang met 500 zielen vindt, en P. Betoeah of klein Fortuyn, een geheel uit koraalsteen bestaand, onbewoond, eilandje, beoosten de Blimbingbaai, met kokosboomen beplant, niet meer dan 4 M. boven zee gelegen; er is een triangulatiepilaar geplaatst.

Het gewest strekt zich in de richting van N.W.-Z.O. langs de W.kust van Sumatra uit van ± 2° Z.B. tot aan den uitersten Z.W.-punt, de Vlakke Hoek en de nabijgelegen Tandjong Tjina. De N.lijke grens van het gewest wordt gevormd door de Ajer Mendjoeto; de O.lijke grootendeels door het Barisangebergte, dat de residentie van Djambi, Palembang en de Lampongsche districten scheidt; (de grens met Sumatra's W.kust werd vastgesteld bij Ind. Stb. 1910 no. 214, die met Palembang voor een deel bij de Ind. Stb. van 1891 no. 48, 1910 no. 503 en 1911 no. 254, terwijl die voor een ander deel en evenzoo de grens met Djambi en de Lamp. districten nog in behandeling zijn). Het Barisangebergte bestaat hier uit niet meer dan twee, dicht langs elkaar loopende evenwijdige ketens, die grootendeels onder jong-vulkaansch materiaal zijn bedolven. Het lange lengtedal daartusschen is van afwisselende breedte, maar in 't algemeen smal. In het zuiden wordt het doorstroomd door de Sémangko, die op de Pematang Gigoer (1800 M.) ontspringt, in Z.O. richting door het hoogland van Batoe Brah loopt, en uitkomt in de Sémangko- of Keizersbaai. In het noorden wordt dit dal afgesloten door de Ranau vulkaan (zie aldaar), die in diluvialen tijd een meer opvulde tot het tegenwoordige uitgestrekte tufplateau aldaar. Daarop

volgt noordwaarts voorbij den G. Dempo (zie aldaar) het plateau van de Boven-Moesi, dat in het noordwesten wordt afgebroken door den eveneens werkzamen G. Kaba. Over een vulkanische vlakte, die meer dan 1000 M. hoog ligt, bereikt men dan het ketelvormige dal der Boven-Ketaoen, welke rivier zich door de omringende ketens een weg baant naar den Indischen Oceaan. Van de talrijke rivieren, die meestal in Z.W. richting zich naar den Oceaan spoeden, verdient behalve de Ketaoen (zie aldaar) geen enkele afzonderlijke vermelding, omdat ze en een korten loop hebben en onbevaarbaar zijn.

De voornaamste van de vele toppen, waaronder verscheidene hooger reiken dan 2000 M. zijn van N. naar Z. gaande: Goenoeng Pandan (2168 M.) G. Seblat (2383 M.) een hoeksteen tusschen Benkoelen, Palembang en Djambi, brongebied van de Rawas en de Seblat, B. Roentjing (2221 M.), B. Daeon (2467 M.), brongebied der Moesi en Ketaoen, G. Palik (2463 M.), brongebied der Palik en Ketaoen, B. Kaba (zie aldaar), G. Dempo (zie aldaar), G. Patah (2817 M.), brongebied der Benkenang, B. Poeroes (2567 M.), G. Bepagoet (2732 M.), B. Garang-garang (2394 M.), brongebied der Locas, G. Pasagi (2232 M.), brongebied der Warkoe en G. Sekintjau (1716 M., interessante beschrijving van dezen berg in Jaarverslag Topogr. dienst 1911). Voor het gebergte strekt zich een slechts smalle laagvlakte uit, waarop echter de bevolking van de Res. in hoofdzaak zit samengedrongen. De kustlijn heeft weinig ontwikkeling en vormt slechts ondiepe inhammen, van welke alleen van het N. af de Poeloe-, Sambat-, Kroë-, Tenoembang-, Bengkoenat- en Blimbing-baaien vermelding verdienen.

Het klimaat is in de benedenstreken warm, hoewel gewoonlijk de zeewind overdag, de landwind 's nachts een aangename afkoeling brengt. In de bovenstreken is het klimaat aangenamer. De droogste maand is te Moko-Moko Juni, ter hoofdplaats Juli, te Kepahiang Augustus. Gemiddeld valt dan 150 m.M. regen. De regenrijkste maanden zijn in dezelfde plaatsen November en December met 400 à 500 m.M., terwijl het geheele jaar door gemiddeld ruim 3000 m.M. regen valt.

Middelen van bestaan:

De landbouw staat nog niet op hoogen trap. De ongeschiktheid van het land voor rijstbouw en de geringe vruchtbaarheid veroorzaaktten vaak in het gewest hongersnood en epidemieën. Ook thans nog wordt de meeste rijst op ladangs geteeld, dan wel op moerasgronden; het aantal bewaterde sawahs is echter in de laatste jaren enorm toegenomen, zoodat tegenwoordig in alle afdeelingen van dit gewest sawahcomplexen worden aangetroffen, vooral in de onderafdeelingen Lebong en Redjang; o.a. is de geheele vlakte der Ketaoenrivier in Lebong (13 K.M. lang en hier en daar 3 K.M. breed) in sawahs herhschapen. Toch blijft nog steeds invoer van rijst noodig en wel tot een bedrag van ongeveer 2 miljoen K.G. Sinds 1913 is in Benkoelen een ingenieur geplaatst voor onderzoekingen en opnemingen op irrigatie gebied, terwijl in den loop van 1915 ter hoofdplaats een inlandsche landbouwschool is opgericht. Beide maatregelen zullen zeker den rijstbouw zeer ten goede komen. Op de sawahs in Redjang en Lebong worden goudvisschen geteeld, waarmede in 1907 te Kepahiang een begin werd gemaakt. De proef slaagde goed, zoodat de teelt zich nog steeds uitbreidt. Naast de rijst verdienen als landbouwgewassen vermelding koffie, tabak en pinang. De koffie, wordt in de bergstreken aangeplant; vooral de

Kroë-koffie is zeer gezocht; de totale uitvoer bedroeg in 1913 dan ook nagenoeg 900.000 K.G.; de uitvoer van *tabak*, waarvan de Redjangsche zeer gewild is, bedroeg 58.000 K.G. maar neemt af; *pinang* leverde het gewest voor 3000 K.G.; voorts worden nog aangeplant mais, gambir, suikerriet, klappers (uitvoer kopra 380.000 K.G.), oebisoorten, katjang, kardamon, kareet en rotan. Van de Europeesche cultures is zeker die van de specerijen de oudste. De cultuur van muskaatnoten en nagelen, in 1798 uit de Molukken naar Benkoelen overgebracht, bleek door de volhardende pogingen der Engelschen te kunnen slagen, doch later kwijnde zij; de laatste Gouvernements-specerijtuin te Pematang Balam is in 1855 opgeheven; muskaatnoten produceert alleen Kroë nog een weinig, maar de totale uitvoer was slechts 1157 K.G. en bovendien slechts 57 K.G. foelie; de uitvoer van kruidnagelen beliep over de jaren 1910/1913 gemiddeld 37.000 K.G. per jaar. De pepercultuur is van oudsher in Benkoelen inheemsch, de uitvoer beliep over de laatste jaren gemiddeld 500.000 K.G. grootendeels zwarte peper. Op ultimo 1914 waren er 20 erfpachtsperceelen uitgegeven, een oppervlakte beslaande van 23.500 bouws. Er werd geplant koffie (Robusta en Java-), hevea, klappers, kareet; doch de resultaten zijn over 't algemeen nog niet groot. De beide tabakmaatschappijen, die zich in 1907/08 in Redjang hadden gevestigd voor opkoop van tabak (met zaadverstrekking aan de planters), zagen zich door de onvoldoende prijzen, voor hun product in Europa verkregen, genoodzaakt hun bedrijf te staken. Met katoen, waarvan de productie over 1912 4 à 500 pic. bedroeg, werden de onder leiding van een landbouwkundige genomen proeven nog niet met succes bekroond; proeven met het planten van thee slaagden in Redjang. *De bosschen*, waarmede een groot deel van het land (vooral in de minder toegankelijke bergstreken) bedekt is, leveren tal van goede houtsoorten, en bevatten vele getah-produceerende boomen, en rotansoorten (zie Ind. Gids 1914 I. bl. 476); en die getah-boomen en de rotan hebben door onoordeelkundige en ruwe inzameling veel geleden, zoodat dit nu zeer weinig loonnend meer is. Hierdoor is echter de bevolking er toe gekomen, om die veel voordeel opleverende gewassen te gaan aanplanten. Sinds 1913 resorteert het gewest onder den te Lahat (Palembang) geplaatsten houtvester, die met het boschreserveeringswerk een aanvang heeft gemaakt. De *vogelnestgrotten* in Lebong, Benkoelen, Soloema, Manna en Kroë worden verhuurd tegen een som van f 8000 per jaar. De *veeteelt* is een voornaam middel van bestaan in een groot deel van het gewest; het aantal paarden vermeerderde van ruim 600 in 1905 tot bijna 900 in 1912, dat der runderen van 11.000 tot 14.000, dat der buffels van 9000 tot 11.000 in dezelfde jaren, terwijl in 1912 het aantal schapen 4.000 en geiten 15.000 bedroeg. De *vischvangst* is van weinig belang. Van groote beteekenis is de *mijnbouw*.

De rijkdom van het gewest aan edele metalen is vermaard geworden, vooral van de aders van Redjang Lebong. Deze waren ook aan de inlanders bekend maar door hen gevreesd, want telkens als nieuwe goudvondsten geschieden kwamen rampen, doordat de aardgeesten vertoornd waren over dit wroeten in hun oud verblijf: tijgers verslonden eenige arbeiders, aardbevingen deden schachten instorten (Van Kol driemaal dwars door S. blz. 234). In 1896 leerde de administrateur Eugène Kassel op aanwijzing van een hadji de rijke goudla-

gen kennen, die bij onderzoek bleken te behooren tot de meest productieve lagen, die adersgewijze in de jong-eruptieve gesteenten waren binnen gedrongen. Weldra werd een maatschappij opgericht tot ontginning dezer aders; hooge premieën werden uitgelooft voor aanwijzingen, die tot nieuwe ontdekkingen leidden en binnen enkele jaren nam de particuliere goudmijnindustrie een geweldige vlucht. Er zijn thans opgericht de Redjang Lebong-, Ketaoen-, Simau-, Gloemboek- en Kandismijnbouwmaatschap pijen. De productie bedroeg over 1913 en 1914 van Redjang Lebong 1358 en 872 K.G. goud, en 6621 en 4817 K.G. zilver, van Simau 1111 en 1024 K.G. goud, en 5418 en 4600 K.G. zilver, van Ketaoen 252- en 209 K.G. goud, en 493 en 370 K.G. zilver, terwijl de anderen nog niet produceerden. Het erts wordt op de ondernemingen na verschillende bewerkingen te hebben ondergaan in staven gegoten, die uit goud gebonden aan zilver bestaan. Deze worden meest naar Londen gevoerd, waar ook de scheiding van beide metalen geschiedt. In 1913 bedroeg de totale opbrengst van het goud $4\frac{1}{2}$ miljoen gulden, van het zilver f 600.000. Daarmee staat Benkoelen aan de spits van edele metalen leverende streken in onzen Archipel. Welke winsten dit bedrijf opleverde blijkt wel uit het feit, dat de oorspronkelijke aandeelen van het Lebong- exploratie-syndicaat, hetwelk in 1897 was gevormd, bij den overgang in de mijnbouwmaatschappij Redjang Lebong werden vertienvoudigd, en dat deze aandeelen jaren kenden, dat zij tegen 1200 % genoteerd stonden. In 1908 keerde genoemde Mij. nog 100 % uit. Hoewel de mijnbouwconcessies, welke voor 75 jaar zijn uitgegeven, zulke enorme baten opleveren, bedraagt de cijns voor Redjang Lebong toch slechts 10 % der netto-opbrengst, voor Ketaoen en Simau 4 % der bruto-opbrengst. Van Gouvernementswege is van af 1904 tot Sept. 1912 een geologisch mijnbouwkundig onderzoek ingesteld in Palembang en Benkoelen, dat reeds 1 miljoen gulden kostte. Dit heeft geleid tot de wet van 31 Dec. 1915 Ned. Stb. no. 540 tot verhooging der Indische begroting voor 1915 ten behoeve van de ontginning van landswege van de goudvelden Lebong Simpang en Tambang Sawah beiden in de onderafd. Lebong gelegen, welke velden geraamd worden te bevatten hoeveelheden erts tot een waarde van resp. 2 en 80 miljoen gulden. — De arbeid op de mijnbouwondernemingen geschiedt met gecontracteerde arbeiders (Javanen, Soendanezen, Chinezen).

De economische ontwikkeling is lang tegengehouden door de gebrekkige verkeerswegen van het gewest. Het *verkeer te land* is in de laatste jaren grootendeels, dank zij de ontwikkeling der goudmijnindustrie, belangrijk toegenomen. Nadat in 1906 de eerste vrachtautobiël door de Redjang Lebongmaatschappij was ingevoerd, is het vracht-autoverkeerspoedig vermeerderd en telde men in 1912 reeds 34 particuliere automobielen; het aantal vrachtkarren steeg tot 3646 in 1911. In 1912 werd de Gouvernementsautobiëldienst van Palembang ook over dit gewest uitgebreid, en deze werkte reeds in 1914 met 7 auto's. Het vervoer der post van uit Benkoelen naar Ketaoen en Manna heeft sinds per auto plaats; ook worden Gouvernementsreizigers met hun bagage, Gouv.-gelden en goederen door dezen dienst vervoerd en kunnen particuliere reizigers en goederen tegen vastgestelde tarieven mede daarvan gebruik maken.

Tal van wegen zijn reeds aangelegd zoowel voor zware vrachtauto's, als lichtere personenauto's, karrenwegen enz., maar vele streken moeten het nog

met eenvoudige paardenpaden doen. Van de verharde hoofdwegen verdient vermelding, die langs de kust, welke aanvangende bij Bintoehan in het Z., over Manna en Benkoelen naar Ketaoen gaat en als onverharde weg zich voortzet naar Mokko-Mokko. Van dezen hoofdweg gaat bij de hoofdplaats een eveneens verharde weg uit naar het oosten, waar bij Kepahiang een tak naar Tebing-Tinggi in Palembang gaat, en een naar Tabareno; in uitvoering zijn de trajecten van Kroë naar Ma Doea, en van het genoemde Tabareno naar Ma Anam. Het best is de mijnbouwstreek er aan toe, waar een trammetje (door de partic. mijnbouw aangelegd), uit het bergland naar het dal der Ketaoen leidt tot Ma Santen, de plaats waar deze voor prauwen bevaarbaar wordt. Van veel belang voor het gewest zal de uitvoering worden der Zuid-Sumatra-spoorwegplannen.

De *scheepvaart* bepaalt zich tot een geregelde vaart van de booten der Kon. Paketvaart, die wekelijks de hoofdplaats Benkoelen en tweewekelijks de controleursplaatsen Kroë en Bintoehan aandoen, terwijl Enggano één maal in de 3 maanden wordt aangedaan; op ongeregelde tijden verschijnt ter reede Benkoelen een vrachtboot voor aanvoer van zout voor 't Gouvernement, of van machinerieën enz. voor de goudmijnindustrie; tevens wordt over zee een levendig verkeer onderhouden tusschen de hoofdpl. Benkoelen en Pasar Ketaoen met motorschoeners en prauwen, bijna uitsluitend voor het vervoer van diverse benodigdheden voor de mijnbouwondernemingen. Als havens voor den algemeenen in- en uitvoer zijn aangewezen: Benkoelen (Ind. Stb. 1898 no. 135), Enggano (1902 no. 105), Ketaoen (1911 no. 115), terwijl voor den algemeenen handel slechts de hoofdpl. Benkoelen is geopend (1913 no. 428). Eind 1915 zijn plannen aanhangig gemaakt om ook als haven in te richten de Poelau baai (zie aldaar).

De waarde van den invoer, die in 1905 ruim $2\frac{1}{2}$ miljoen guldens bedroeg, steeg in 1911 tot ruim $4\frac{1}{2}$ miljoen, terwijl de uitvoercijfers voor die jaren aangegeven 3.7 miljoen en $8\frac{3}{4}$ miljoen bedroegen. De handel is ter hoofdplaats Benkoelen in handen van een paar Europeesche en vele Chineesche handelaren; in de binnenlanden vindt men op de pasars vele Chin. en Palembangse kooplieden.

Het gewest telt 2 Europeesche scholen, 1 ter hoofdpl. Benkoelen, 1 te Moeara Aman. Ter hoofdpl. Benkoelen is sinds 1911 een Gvts-inl. school 1e kl. waar de Nederl. taal wordt onderwezen; voorts zijn over het gewest verdeeld 18 Gouv. inl. scholen der 2de klasse, terwijl het aantal particuliere scholen op ulto. 1912 84 bedroeg.

De gezondheidstoestand is over 't algemeen goed; de meest voorkomende ziekten zijn malaria en buik-aandoeningen. Gebruik van opium vindt men slechts onder een klein deel der Redjang- en Lebong bevolking.

Bevolking. Op ult^e 1911 telde Benkoelen 220.000 inwoners, van welke $\pm$ 213.900 Inlanders, 500 Europeanen en 5500 Chinezen [tegen $\pm$ 161.000 Inlanders, 214 Europeanen en 804 Chinezen in 1900]. De Inlanders behooren tot verschillende stammen uit de aangrenzende streken; de bevolking van Kroë en Kauer bestaat grootendeels uit Lampongers; van Manna en Soloema uit Pasemahers; van de afdeeling Benkoelen, een deel van Lais en van Redjang uit Redjangers; van een deel der onderafd. Lais en Lebong uit Lebongers; die van Moko-Moko uit Minangkabauers en Djambiërs, die bij hunne verhuizing hunne voorvaderlijke instellingen mede-

genomen en veel daarvan behouden hebben; onder Serawais verstaat men de bevolking der afdeelingen Seloema en Manna (zonder Pasemah Oeloe Manna). De Benkoelees wordt afgeschilderd als lui, onverschillig, genotzuchtig en weerspannig, waartegenover echter ook beoordeelingen kunnen gesteld worden van arbeidzaam, zachtzinnig, bescheiden, koen volhardend als woudlooper, gastvrij, ouderlievend, en zeer gehecht aan familie. De bevolking der hoofdplaats, hoezeer de mindere in karaktereigenschappen, gevoelt zich verre de meerdere van die der binnenlanden. Men onderscheidt de bevolking in: 1° afstammelingen der vroegere regenten van Moko-Moko, Soengei Itam, Soengei Limau en Selebar, 2° inl. amntenaren en marga-hoofden, 3° mindere hoofden, geestelijken en welgestelden, 4° de matagawe's (het mindere volk, eigenlijk: „de werkbare mannen.”) Die sub 1°, de zoogenaamde Radenpartij, heeft weinig of geen invloed meer op de bevolking; onder hen echter vond men de leiders van den moord op den resident Parr (23 Dec. 1807) en op den asst. rest. Knoerle (28 Juli 1833) en van de met die feiten verband houdende onlusten; zij ook hadden de hand in de verwikkelingen door Berniat in 1873 in het leven geroepen na de intrekking van het regentenbestuur (1863, 1864, 1870), zoowel als in den aanslag op den asst. rest. Humme (18 April 1873) en in den moord op den asst. rest. van Amstel en den controleur Carstens (2 Sept. 1873). Verschil van standen valt weinig in het oog; de meerdere welgesteldheid openbaart zich gewoonlijk in het bezit van betere huizen, van meer vee of aanplantingen van overjarige gewassen (ficus, rotan, hevea).

De groote toename in bevolking in de latere jaren [zie hierboven] was, wat inlanders betreft, een gevolg van de bijvoeging in 1904 der toenmalige controle-afdeeling Redjang en Lebong ($\pm$ 32000 zielen), en wat Europeanen en Chineezzen aangaat, van den particulieren mijnbouw. Bovendien werden in de res. Benkoelen proeven tot kolonisatie genomen. Zie hierover het art. KOLONISATIE. De natuurlijke aanwas van de eigenlijke bevolking is echter gering, hetgeen toe te schrijven is aan groote kindersterfte, gebrek aan geneeskundige hulp en aan verloskundigen bijstand, bemoeilijking van huwelijken door de bestaande huwelijksvormen en toepassing van afdrivende middelen voor het huwelijk. Het patriarchale huwelijk (met betaling der djoedjoer = bruidschat) is regel; veel komt ook voor het zoogenaamde „semendo ambilanak”, waarbij de man de vrouw volgt, en eventueele kinderen tot de familie der vrouw behooren (zie verder onder HUWELIJK). De godsdienst is bijna algemeen de Mohammedaansche; het aantal Heidenen (in Seloema Manna, en Enggano) vermindert geleidelijk, vooral door overgang tot den Islam. Het aantal bedevaartgangers bedroeg over de jaren 1911 t/m '13 gemiddeld 197 per jaar; de mystieke broederschappen (tariquah's) zijn noch fanatiek, noch het Gouvernement vijandig. In Pasemah Oeloe Manna is sinds 1888 een Roomsche-Katholieke missie gevestigd (nadat er enkele jaren te voren een Protestantsche zending was gestaakt); het aantal Christenen beliep daar ulto. 1913 600, op een bevolking van bijna 5000 zielen. Op het eiland Enggano, waar een Protestantsche missie van uit Mentawai werkzaam is (met Gouv't subsidie), telt men 230 Christenen op een bevolking van 329 zielen. Aan de godsdienstige begrippen en opvattingen ligt onmiskenbaar het animisme ten grondslag; algemeen is het geloof aan zielen en geesten; vereering van de geesten

en de zielen der afgestorvenen heeft plaats door offers; het geloof aan zielsverhuizing is algemeen; besnijdenis is gewoonte ook onder de niet-Mohammedanen.

De taal is Maleisch, doch in de verschillende deelen van het gewest in zeer uiteenlopende dialecten (Lampongsch, Pasemahsch, Serawaisch, Redjangsch, Minangkabausch), met hier en daar veel Javaansche bestanddeelen. Het Redjangschrift is in het midden- en zuidel. deel van het gewest in gebruik.

De huizen staan algemeen op palen (op $1\frac{1}{2}$ à 2 M. boven den grond); zij zijn van bamboe of van hout, met een omwanding van boomschors, bamboe of planken, al naar gelang die materialen meer of min gemakkelijk verkrijgbaar zijn; als dakbedekking gebruikt men atap roembia of serdang, of gelempai (bamboesoort); hier en daar op de solide huizen ook dakpannen of dakijzer. Zij zijn in dedoesoensgebouwd in een kring om de laman (dorpsplein); waar de rijwegen door of langs de doesoens loopen, heeft de huizenbouw meer en meer in rijen langs die wegen plaats, zooals dat ook reeds op de pasars gebruikelijk was.

Geschiedenis. Omtrent de vroegere geschiedenis van Benkoelen is zoo goed als niets bekend. Als hoofd over de landschappen Soengei Limau, Balei Boentar en Benkoelen stond destijds een Minangkabauer met den titel van Depati Bangoen Negara, en, als hoofd van het landschap Selebar iemand van Madjapait met den titel van Depati Bangso Radin. Deze beide depati's stelden zich in 't Arab. jaar 1079 onder bescherming van den Sultan van Bantam, van wien zij elk een koperen piagem erlangden. Moko-Moko stond onder een Sultan van Minangkabausche afkomst. De plaats wordt reeds vroeg (in 1633) genoemd als een nederzetting, waar de O. I. C. handel dreef en een kantoor had. Toen de vorsten van Minangkabau, wier macht zich vermoedelijk, zij het op sommige gedeelten slechts in naam, bezuiden Atjeh over de geheele W. kust van Sumatra uitstreekte, ongeveer 1662 de hulp der Comp. tegen Atjeh inriepen, dreef de Comp. de zich Z. waarts uitbreidende Atjehers terug, en verkreeg van Minangkabau het recht zich van Singkel tot Indrapoera op de W. kust te vestigen. Die vergunning werd waarschijnlijk al dadelijk aangemerkt als ook op de Zuidel. van Indrapoera gelegen streken betrekking te hebben, en van 1664—1670 had de Comp. op de voornaamste plaatsen langs die kust kantoren gevestigd, en kon zij beschouwd worden als meester over die kust, waarvan Padang het hoofdkantoor werd. Benkoelen, dat door zijn peperproductie en later ook door zijn specerijen, niet onbelangrijk was, en vooral een schoone toekomst beloofde, was echter, gedurende de 18e eeuw, meestentijds in handen der Engelschen. Zie „DE ENGELSCHEN IN DEN MAL. ARCHIPEL”.

Eerst op 6 April 1825 ging Benkoelen, tengevolge van het Londensche tractaat van 1824 weder in Nederl. handen over, aanvankelijk als afd. van Sum's Westkust, doch na 1826 was het een zelfstandige ass. resident. De pepercultuur was verloopen, de specerijen cultuur kwijnend. Men trachtte de pepercultuur weder tot ontwikkeling te brengen; doch met gering resultaat. De ingevoerde verplichte koffiecultuur leverde evenmin belangrijke resultaten op. Niettegenstaande onze geringe machtsontwikkeling in de binnenlanden van het gewest en de onbestendigheid der bestuursbepalingen, bleef de rust er vrijwel ongestoord. De moord op den asst. rest. Knoerle in 1833 moet waarschijnlijk geweten worden aan ontevredenheid der bevolking in den omtrek der hoofdplaats

over de handelingen van den assistent bij de cultures Bogle. In 1866 werden de landschappen Semendo Oeloe Locas en Pasemah Oeloe Manna, in 1878 Blalau en Batoebrah bij het gewest ingelijfd. In 1870 werden de verplichte cultures ingetrokken en vervangen door een hoofdgeld, dat in 1873 voor het eerst werd geheven. De aanslag bedroeg in dat jaar f 62.547.—, en over 1912 ruim f 290.000. De invoering van die belasting had niet zonder verzet van de zijde der bevolking plaats. In April 1873 had een aanslag op het leven van den asst.-rest. plaats, en diens opvolger H. van Amstel en de control. Carstens werden 2 Sept. van dat jaar op een dienstreis, te Bintoean (onderafd. Lais) vermoord. Desniettegenstaande is het gewest door de intrekking der gehate en niet produceerende dwangcultures en invoering van een geregeld belastingstelsel in veel gunstiger economischen toestand gekomen. In 1878 werd het wegens de toenemende belangrijkheid tot residentie verheven. Welvaart en goede gezindheid der bevolking, veiligheid van personen en goederen nemen in de latere jaren steeds toe. In 1904 werden de toenmalige controle-afdeeling Redjang en Lebong, en Sindangstreken van de res. Palembang afgescheiden en tot controle-afdeeling Redjang en Lebong vereenigd, gevoegd bij Benkoelen.

Bestuur. Benkoelen is volgens de Ind. Stb. van 1911 nos. 343 en 483 administratief verdeeld in 6 afdeelingen, nl. 1. Benkoelen (gelijknamige hoofdplaats) onder een controleur. 2. Seloema (hoofdplaats Tais), 3. Manna (gelijknamige hoofdpl.), 4. Kauer (hoofdpl. Bintoean), 5. Kroë (gelijknamige hoofdpl.) — 2 t/m 5 elk onder een controleur of civiel gezaghebber —, 6. Lebong (hoofdpl. Moeara-Aman) onder een assistent-resident, en verdeeld in 4 onderafdeelingen, elk onder een controleur of civ. gezagh.: a. Lebong (hoofdpl. Ma. Aman), b. Lais (gelijkn. hoofdpl.), c. Redjang (hoofdpl. Kepahiang), d. Moko-Moko (gelijknamige hoofdpl.). Bij Ind. Stb. 1912 no. 233 is de geleidelijke indienststelling bevolen van 22 districts-hoofden, waarvan er in 1912 reeds 10 werden aangesteld; zij dragen den titel van demang. Als volkshoofden heeft men in de marga's de margahoofden (pasirahs), onder wie de doesoehoofden (proatins) staan, op de pasars de pasarhoofden in rang gelijkstaande met de margahoofden. De districtshoofden genieten een vast salaris. De volkshoofden genieten geen vaste bezoldiging; hunne inkomsten bestaan uit: persoonlijke diensten der bevolking (meestal afkoopbaar), aandeel in de door de rapat (inlandsche rechtbank) opgelegde boeten, en in de heffing van pantjong alas (recht op de inzameling van boschproducten), sewa-oetan (bosch-rechten) en sewa-boemi (grondhuur), en in enkele andere onbeduidende heffingen, benevens collecteloon van de door hen geïnde belastinggelden. De adatinkomsten der hoofden werden geregeld bij besluiten van den resident van Benkoelen. d.d. 20/4 en 19/9 1911 nos. 40 en 35. De districtshoofden worden benoemd en ontslagen door den resident; de marga- en pasarhoofden worden gekozen door de bevolking, en door den resident aangesteld en ontslagen; de mindere hoofden worden eveneens door de bevolking gekozen, doch aangesteld en ontslagen door den controleur (of civiel gezaghebber). De marga (titel: pasirah) en pasarhoofden (titel: datoek) ontvangen bij hunne aanstelling een rotanstok met zilveren knop met het Nederlandsche wapen er op; bij wijze van belooning kan door den resident de titel van Pangéran worden toegekend, waarbij de zilveren rotanknop wordt vervangen door een gouden. Het bestuur over

de Chineezzen, geregeld bij de Ind. Stb. 1862 no. 81 en 1911 no. 312, wordt gevoerd: te Benkoelen door een kapitein, te Moeara Aman (op een toelage van f 1200.— 's jaars) door een Luitenant, en in elk der andere wijken, (Kroë, Lebong Soelit, Soengei Landei, Kepahiang, Tjoeroep, Padang Oelak Tanding, Moko Moko, Manna en Bintoean) door een wijkmeester.

Het *rechtswezen* is als volgt geregeld: de inheemsche bevoeking buiten de hoofdplaats Benkoelen is gelaten in het genot harer eigen rechtspleging; er wordt recht gesproken door de zoogenaamde rapat (grootte, kleine en margarapat); de grootte en kleine rapat bestaan uit margahoofden als leden, voorgezeten door den Europeesch besturenden ambtenaar (control. of civ. gezagh.), en bijgestaan door een inlandsch ambtenaar als griffier; — de margarapat bestaat uit het margahoofd als Voorzitter, met eenige doesoen- of mindere hoofden als leden; de competentie van deze laatste reikt in hoofdzaak over adatovertreddingen. De vonnissen der margarapat komen in onderzoek bij den Europ. besturenden ambtenaar, die van de grootte en kleine rapat bij den resident. De geldboeten worden verdeeld onder de rechtsh. Op de inlandsche bevolking der hoofdplaats Benkoelen, en op de niet-inheemsche bevolking van het gewest is van toepassing het reglement op het rechtswezen in het gewest Benkoelen (Ind. Stb. 1880 no. 32, meermalen gewijzigd en aangevuld). Ingevolge dat reglement berust de rechtspraak bij de magistraten (d. z. de Europeesche besturende ambtenaren) en bij de Landraden te Benkoelen en Moeara Aman, onder voorzitterschap, te Benkoelen van den controleur, te Moeara Aman van den asst. rest.; het gewest ressorteert onder den Raad van Justitie te Padang.

Met ingang van 1914 werd de hoofdelijke *belasting* voor de inl. bevolking van dit gewest, die zooveel mogelijk 2% van het inkomen bedroeg (over 1912 bedroeg de aanslag ruim f 290.000.—) vervangen door de belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten (Ind. Stb. 1914 no. 130), bedragende 40 cents voor elke f 10.—, met een minimum aanslag van f 2.—, verder worden in dit gewest dezelfde belastingen geheven als in andere deelen van Ned.-Indië.

De *militaire bezetting* van Benkoelen, die gelegerd was in het Fort Marlborough, is bij Gouvts. besluit van 14 Maart 1914 no. 20 opgeheven. Aan een divisie der gewapende politie is thans de handhaving van rust en orde in het geheele gewest opgedragen.

De *woeste gronden* behooren tot het staatsdomein; de beschikking daarover berust, behoudens het ontginningsrecht der bevolking, uitsluitend bij het Gouvernement; op de gronden, waarop geen individuele gebruiksrechten bestaan, wordt door de marga een communaal gebruiksrecht uitgeoefend; op tuinen, erven en sawahs worden individuele gebruiksrechten uitgeoefend, die verhuurd of verpand mogen worden, en, bij verhuizing buiten de marga, ook verkocht; verlaten gronden vervallen aan de gemeenschap (het jagen); de inzameling van boschproducten en het jagen op wild op de onbebouwde gronden zijn geoorloofd aan de inwoners der marga, aan vreemdelingen slechts tegen betaling eener retributie en na verkregen toestemming van het marga hoofd. Op den ondergrond worden eveneens gebruiksrechten uitgeoefend door de marga, behoudens het onvoorwaardelijk beschikkingsrecht van het Gouvernement. De marga heeft mede het beschikkingsrecht over het water der bronnen op de onbebouwde gronden ontspringende, zoowel als op de oevers en

het water der meren en plassen. (Zie Ind. Gids. 1910 bl. 967).

De *persoonlijke diensten*, waartoe de inlandsche bevolking buiten de hoofdplaats Benkoelen verplicht is, zijn geregeld bij Ind. Stb. 1913 no. 129 (Uitvoeringsvoorschriften in Bijblad no. 7876).

De *landsonvangst* voor dit gewest bedroegen over 1908 f 1.081.000.—, en over 1910 f 1.218.000.— in welke jaren daar tegen over stonden aan uitgaven f 934.000.— en f 1.332.000.—

Literatuur: Tijdschr. v. T. L. en V. 1861, bl. 193; 1862 bl. 255; Nahuys, Brieven over Benkoelen enz., Breda 1823; de Oosterling I bl. 49, 276, 424; Tijdschr. v. N. I. IV, 1842 I. bl. 417; V, 1843 II bl. 550; I. II bl. 343; A. Pruijs v. d. Hoeven, Een woord over Sumatra, Rott. 1864 I. Benk.; Ind. Gids, 1888, 2e dl.; 1895, 1e dl. bl. 705, 828, 1909 bl. 595; Berichten v. d. St. Claverbond. 1903, I bl. 35; IV bl. 34; 1904, III; 1905 II bl. 25; Bijdr. T. L. V. 7e Volgr., 1e dl, 1903 1e afl; Emigratie naar de Res. Benk., voordracht in Ind. Gen. 13/2 1912 door Hooijer; Adat-recht bundels V. VI en VII; Handelingen 14e Nederl. Nat. en Geneesk. congres op 27, 28, 29 Maart 1913; Van Kol, Drie maal dwars door Sumatra.

BENKOELLEN. Afd. van het gewest van dien naam, een oppervlakte beslaande van 491 K.M.² (zonder Enggano) bestaande uit de hoofdpl. Benkoelen (verdeeld in vier wijken met 6750 inlanders), benevens 7 marga's met 9626 inwoners en 4 zelfstandige pasar's met 440 inw., alsmede de eilanden Enggano (329 zielen) en Poeloe Tikoes.

BENKOELLEN. Hoofdplaats van het gewest en van de gelijknamige afdeeling op Sumatra, met 7770 inwoners, waarvan 6750 inlanders, 850 vreemde Oosterlingen en 170 Europeanen. Het daar aan het strand gelegen fort Marlborough werd in 1710 (of 1714) door de Engelschen gebouwd, nadat de vroegere hoofdpl., 6 mijlen N.lijker aan de kust, wegens ongezondheid was verlaten. Benkoelen, dat een oppervlakte beslaat van 8,6 K.M.², is zeer fraai aangelegd op een terreinverheffing (11 M. boven zee), van waar een schoon vergezicht te genieten is op de zee, de reede en het nabijgelegen Poeloe Tikoes, alsmede op het hooge bergland (de Barisan) en op den daarvoor gelegen Goenoeng Boengkoek of Suikerbrood (1034 M.). De plaats, die van goed drinkwater is voorzien, is doorsneden door ruime, goed onderhouden, lommerrijke wegen (ter lengte van 18 K.M.). De huizen der Chin. wijk, en ook eenige inl. kampongs, staan tot dicht aan zee. Eenige openbare gebouwen (res. bureau en woning, hospitaal, inl. school) liggen aan eenzelfde groote plein, waar men een koepelvormig, steenen monument vindt, ter nagedachtenis van den op 23 Dec. 1807 door inlanders vermoorden Engelschen resident Parr. Op het Europeesch kerkhof, achter de genoemde residentswoning vindt men nog verscheidene, van steenen gedenkteeken voorziene graven uit den tijd der Engelsche vestiging; een lijst dier grafschriften (23) werd gepubliceerd in dl. 49 der Not. v. h. Bat. Gen. (1911) afl. 3 en 4, Bijl. III en IV. Zware aardbevingen troffen het stadje op 21 Maart 1818, 5 Januari 1900, en laatstelijk 25 Juni 1914. De laatste aardbeving duurde tusschen 10 sec. en 1 à 2 min. en wordt ondersteld afkomstig te zijn geweest uit een onderzeeschen vulkaanhaard tusschen de eilanden Tikoes en Enggano. Het vroegere Britsche Gouvernementshuis (door Raffles gebouwd), een groot steenen gebouw met 2 verdiepingen, laatstelijk woning van den resident, werd zoodanig geteisterd, dat het onbewoonbaar werd; eenzelfde lot ondergingen bij die gelegenheid de meeste

steenen huizen; het aantal dooden bij die catastrofe bedroeg 20; de schade aan gebouwen berokkend, werd begroot op 11½ miljoen guldens. De regering stelde belangrijke sommen beschikbaar tot verstrekking van voorschotten voor de oprichting van nieuwe gebouwen, en deed voor verschillende landsdienaren tijdelijke woningen verrijzen. Ook het eertijds fraaie kerkje, dat door de aardbeving van 24 Nov. 1833 gescheurd, doch sedert nog in gebruik was als kerk en als Europeesch schoolgebouw, werd nu geheel onbruikbaar. Van de oude Engelsche gebouwen is nog maar één woonhuis over en verder het fort Marlborough, dat maar weinig heeft geleden.

De ankerplaats, die 6 mijlen uit den wal ligt, is bij N.W. winden verre van veilig; toch komt het zelden voor dat de booten der K. P. M., in de morgenuren verhinderd zijn te lossen en te laden. De *Benkoelen-rivier* die even benoorden de hoofdpl. in zee valt, ontspringt op den Poenggoek Berangin (758 M.) in de Barisan en neemt o.a. de Rindoe Hati rivier op bij de doesoen Penanding; zij is niet bevaarbaar; sinds 1912 is zij dicht bij hare monding, in den weg naar Lais, overbrugd.

BENOEIA IV. District der onderafdeeling Rantau, afdeeling Oeloe Soengei, residentie Z. en O. Afdeeling v. Borneo, onder het bestuur van een kjai, met standplaats Rantau. Het is een klein district, waarvan de bevolking uit Maleiers en Dajaks bestaat. Laatstgenoemden zijn boschproductenzoekers, eerstgenoemden landbouwers. De voornaamste kampongs zijn, behalve die welke de hoofdplaats Rantau vormen, Benoeapadang, Gadoeng, Walang, enz. De bevolking is welgesteld. Uitgevoerd worden rijst en boschproducten. Groote passers vindt men te Rantau en omliggende kampongs.

BENOEIA (ORANG). Zie ORANG BENOEIA.

BENOEIWANG (MAL.). Zie OCTOMELES.

BENSBACH-RIVIER. Zie TORASI.

BENTAOS (JAV.). Zie WRIGHTIA.

BENTENAN'SCH. Zie SANGIREESCHE TALEN.

BENTÈNG. Versterking, fort. Onder dezen naam wordt door de inlanders ook aangeduid de afdeelingshoofdplaats Tangerang in de residentie Batavia. Dit spruit voort uit de omstandigheid, dat toen de Tjisedane de grens van Bantam met Batavia vormde, aan den rechteroever dier rivier, ter plaatse waar nu Tangerang ligt, door de Compagnie een versterking werd gebouwd om de invallen van Bantamsche benden in het Compagnie's gebied te weren; welke versterking als van bijzondere betekenis door de inlanders als de benteng bij uitnemendheid werd aangeduid. Men vindt dien naam terug in kètjap Bèntèng (Tangerangsche soja), te Batavia zeer gewild.

BENTÈNG. Standplaats van den controleur der onderafdeeling Saleier, afdeeling Bonthain, Gouv. Celebes en O. Ook de naam van het district in genoemde onderafdeeling.

BENTENGSTELSEL. Zie KRIJGSVERRICHTINGEN.

BENTET. Javaansche naam voor een Klauwier-soort, *Lanius bentet*; op Sumatra Siaras tjarijje, Boeroeng-papa of Tioep-api; aldaar heet *Lanius tigrinus*, Siareh of Boeroeng-kapas-kapas; en *Lanius gularis* heet daar Barou-barou.

BENTHOS. De in zee levende dierenwereld, voor zoover deze van den bodem afhankelijk is. Tot het benthos behoren dus vastzittende en kruipende dieren, daarnaast ook dieren, die boven den grond zwemmen, maar om uit te rusten of voor voedsel

opname zich op den bodem neerlaten. Het benthos wordt verdeeld in een oppervlakkig benthos of litorale fauna en een de diepzee bewonend benthos (Zie DIEPZEEFAUNA). Het oppervlakkige benthos bewoont diepten van 0—400 M.

BENZOË. Een hars, afkomstig van *Styrax Benzoin* Dryand., een hoogen boom, welke op Sumatra, Java, Borneo, Siam enz. wordt aangetroffen. De benzoë-hars, *resina benzoë*, Mal. Menjan, werd vroeger ook wel ten onrechte gom genoemd; een oude benaming in Engeland nog in gebruik, is gum Benjamin. Om haar te verkrijgen gaat men op Sumatra veelal op de volgende wijze te werk: Als de boom zes jaar oud is, wordt er een overlangsche insnijding in den bast van den stam gemaakt, en wel in de nabijheid der lager gelegen takken. Een vloeistof treedt dan naar buiten, welke spoedig vast wordt door haar aan de zon en de lucht bloot te stellen, waarna de harde massa wordt afgeschraapt. Iedere boom levert jaarlijks 1½ kilo benzoë en wel gedurende 10 of 12 jaar. De hars, die in de eerste drie jaren verzameld wordt, is wit, de later uitvloeiende bruin van kleur.

Men onderscheidt in den handel die van Siam, de beste soort, rijk aan benzoëzuur, waarvan de eerste kwaliteit geelachtig is, en die van Sumatra, welke gewoonlijk in rechthoekige stukken voorkomt, slechts weinig witte korrels bevat en voor het grootste deel uit eene bruinachtige massa bestaat, waarin o.a. ook kaneelzuur. De witte kwaliteit komt zelden in den handel voor. Zij wordt meestal over Singapore of Bombay aangevoerd. Benzoë bezit een aangename reuk, is in zuiveren toestand volkomen oplosbaar in alcohol, bevat 12 tot 20 pet. benzoëzuur en wordt gebruikt als geneesmiddel en als reukwerk. De uitvoer uit N. O.-I. bedroeg in 1915 eene waarde van f 624.231.

Literatuur: Flückiger and Hanbury, Pharmacographia; Catalogus Koloniaal Museum te Haarlem.

BEO. Zie onder TALAUD-EILANDEN.

BEO of **MENTJO.** Javaansche naam voor *Gracula javanensis*; op Sumatra bij de Bataks Beo, bij de Maleiers Tjong. *Mino Dumontii* heet op de Aroe-eilanden Tentenlare. De Beo's worden om hunne leerzaamheid en vaak aangenaam gefluit algemeen in kooien gehouden. Zie SPREEUW.

BERABA KAMPONG. Naam in West-Sumatra voor een Ixosachtigen vogel, *Hemixus malaccensis*.

BERABA RIMBOE. Collectiefnaam op Sumatra voor kleine vogels uit het geslacht *Pycnonotus*. Op Java heet *P. analis* tjoejtjak en *P. bimaculatus* tjoejtjak-goenoeng; eene andere naverwante soort, *Trachycomus ochrocephalus*, heet op Java tjoejtjak-rawa, op Sumatra Baro baro, in West-Sumatra Baro-baro of Beraba.

BERANGAN (MAL.). Zie CASTANEA ARGENTEA.

BERANGAN DOERI (MAL.). Zie CASTANEA JAVANICA.

BERANGAN GADJAH (MAL.). Zie CASTANEA JAVANICA.

BERAOE of **BEROUW.** De z. g. Berouwsche landen, bestaande uit de van elkander onafhankelijke, zelfbesturende landschappen Goenoeng Taboer en Sambalioeng, liggen aan de Oostkust van Borneo, tusschen het landschap Boelongan ten N. en het landschap Koeti ten Z. Administratief behooren zij tot de onderafdeeling Beraoe, afdeeling Samarinda der residentie Z. en O. Afd. v. Borneo. De standplaats van den besturenden ambtenaar is

Tandjoeng Redeb. (Vgk. GOENOENG TABOER en SAMBALIOENG).

Literatuur: S. G. In 't veld, Aanteekeningen omtrent het rijk van Berou. Ind. Gids (1884) I. bl. 21. — J. A. Hooze, Jaarb. v. h. Mijnw. (1886) bl. 5 vlg. — A. H. Spaan. T. A. G. Sr. 2 XVII (1901), 7, 199 en Sr. 2 XVIII (1901), 1012, zoomede Sr. 2 XIX (1902), 515, 959 en Sr. 2 XX (1903), 175.

BERAOE. Rivier aan de O.kust van Borneo. Zie BORNEO IV. H.

BERASTAGI. Nederzetting in de onderafd. de Karolanden der afdeeling Simeloengoen en de Karolanden van het Gouv. Sum. Oostk, gelegen aan den grooten weg van Medan naar de Alaslanden in de nabijheid van Kaban Djahé. Dit plaatsje is van groote betekenis voor de toekomst van de Karo-hoogvlakte, omdat hier door den Heer Botje op last van het Batak-Instituut schitterend geslaagde proeven zijn genomen met de teelt van aardappelen, welke daar in korten tijd tot volkskultuur is geworden. In Juni 1912 had de eerste uitdeeling van pooters onder de bevolking plaats, thans zijn uitgestrekte velden met aardappelen beplant, en berekende de controleur te Kaban Djahé, dat in het laatst van 1914 zoowat 240000 K.G. aardappels per maand werden uitgevoerd, hetgeen betekende dat de bevolking 16.000 gulden per maand aan deze cultuur verdiende. De door eenige maatschappijen van landbouw of nijverheid op en tegen de heuvels aldaar aangebouwde luthuizen, waar haar personeel gelegenheid geboden wordt in het koele klimaat ($\pm$ 1100 m.) tot herstel van gezondheid of ontspanning te verblijven, geven een vriendelijk aanzien aan deze aan den voet van de vulkaan Sibajak zich bevindende vestiging, die telefonisch met Medan is verbonden.

BERATIP BEAMAAL (van het Arab. 'amal = werk) beteekent speciaal: Een goed werk doen door God te loven. Beratip beteekent op zich zelf ongeveer hetzelfde als berdzikir of berdzikir. Het beratip beamaal werd o.a. door fanatieke Mohammedaansche geestdrijvers in den Bandjermasinschen krijg (1859—1863) meermalen met succes toegepast: uren, ja dagen lang werd hartstochtelijk gebeden, waarbij het lichaam door langdurig vasten in een staat van ongevoeligheid verkeerde. De toehoorders, die aan de dweepzieke gezangen deelnamen, werden tot een toestand van razernij en opgewondenheid gebracht, welke hen geheel in de macht der geestdrijvers bracht. Eenmaal zoover, wisten deze die macht steeds te gebruiken tegen ons gezag en veroorzaakten daardoor veel en nuteloos bloedvergieten.

Literatuur: P. J. Veth, Het „beratip beamaal" in Bandjermasin, Tijdschrift voor Ned.-Indië, 1869 II bl. 197 en W. A. van Rees. De Bandjermasinsche krijg, deel II bl. 181, 186 enz.

BERBAH. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Kalasan, afdeeling Mataram, residentie Djokjakarta. Het district heeft twee onderdistricten, t. w. Tandjoengtirtó en Grogol.

BERBĖK. Afdeeling en regentschap van de residentie Kediri, heeft een oppervlakte van 1103 K.M², en is verdeeld in 5 districten, met name Ngandjoek, Berbek, Kertosono, Lengkon en Waroedjajeng, van welke de twee eerstgenoemde de contrôle-afdeeling Ngandjoek en de drie laatstgenoemde de contrôle-afdeeling Kertosono vormen. Deze afdeeling, die het Noorderdeel van de residentie Kediri uitmaakt, en die door het Kendeng-gebergte van de residentie Rembang gescheiden is, wordt in hare grootste lengte van w. naar o. doorsneden door de Widas, die op

den Wilis ontspringt en zich in de Brantas stort, welke rivier de grens tusschen deze afdeeling en de afdeeling Djombang van de residentie Soerabaja vormt. Naar aanleiding van den spoorweg-aanleg is de zetel van het afdeelings- en regentschapsbestuur in 1883 van de vroegere hoofdplaats Berbek, die nu vrij geïsoleerd ligt, overgebracht naar Ngandjoek aan de spoorlijn Soerabaja-Solo. — In deze afdeeling, met name in de districten Waroedjageng, Kertosono en Lengkong waren ult. 1911 2797 bouws in erfpacht uitgegeven, grootendeels voor de teelt van suikerriet, gedeeltelijk voor die van padi. Ook wordt er suikerriet geteeld op gronden, die van de bevolking worden gehuurd, en vindt men er een houtkap-onderneming. Einde van 1905 telde zij bijna 337.000 inwoners, waaronder ± 300 Europeanen, en ruim 2600 Chinezen.

BERBĖK. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap van dien naam en van de contrôle-afdeeling Ngandjoek. Het heeft 5 onderdistricten en 81 desa's. Einde 1905 had het eene bevolking van 74500 zielen, waaronder een 30tal Europeanen en bijna 300 Chinezen. De hoofdplaats Berbek was vroeger die der gelijknamige afdeeling en van het regentschap, doch sinds 1883 is dit Ngandjoek.

BEREMBANG (MAL.). Zie SONNERATIA.

BEREN (*Ursidae*), een familie der Roofdieren (zie aldaar), waarvan in den Indischen Archipel slechts de Maleische Beer of Honingbeer (*Ursus of Helarctos malayanus* Raffl.) voorkomt. Zoolgangers, met 5 vingers en 5 teenen, die zich van honden en katten ook door het ontbreken van scheurkieszen onderscheiden. Dit laatste, evenals ook de stompe knobbels der kiezen, staat in verband met het feit, dat de beren tot die Roofdieren behooren, die niet uitsluitend dierlijk voedsel nuttigen. De Maleische Beer (*biroang* of *broang*, Mal.; *kiboel*, Bataksch, *lego* der Dajaks) is een kleine (ongeveer 1½ M. lange), kortharige beer, die behalve op het vasteland van Azië alleen op Sumatra en Borneo, misschien ook op Banka, voorkomt, terwijl de dikwijls herhaalde opgave van beren op Java op een vergissing berust (Jentink, Notes Leyden Mus. XX, 1898/99). Het dier is zwart, met lichtgekleurden snuit en een geelachtig witte, V-vormige, soms ringvormige vlek op de borst. Hij leeft vooral in uitgestrekte bosschen, zoowel in de vlakke als in het gebergte. Den dag brengt hij volgens Sal. Müller (Over de Zoogdieren v. d. Ind. Arch. In: Verh. Nat. Gesch. Nederl. Overz. bezitt. Zoologie. Leiden 1839/44) gewoonlijk in een hollen boom of in een rotsspleet door, den nacht, na op roof uit geweest te zijn, in platte nesten, die hij op lage boomen van takken vervaardigt. Een beer heeft dikwijls verscheidene van deze nesten. De Maleische Beer is een uitstekend klimmer en beklimt met behulp van zijn lange nagels kokospalmen en andere vruchtboomen, met welker vruchten en jonge bladeren hij zich voedt. Verder bestaat zijn voedsel hoofdzakelijk uit kleine vogels en zoogdieren en zelfs insecten, ook uit honing en suikerriet. Slechts zelden wordt hij voor menschen gevaarlijk.

BERG-REGENTSCHAPPEN. Landstreek in het Gouv. Celebes en Ond., vroeger eene onderafdeeling der afdeeling Noorderdistricten, maakt thans deel uit der onderafdeelingen Maros en Pangkadjene; een bergland, waarvan de hoogste toppen zich tot 6 à 700 M. verheffen, en dat door een reeks kalkrotten, waarin slechts enkele bruikbare passen gevonden worden van de westelijk gelegen vlakke gescheiden is. Men vindt hier de districten of regentschap-

pen Tjamba, Malawa, Tjinrana, Balotji en Laja; vroeger bestonden nog de regentschappen Béengo en Laboeadja, die echter bij de anderen getrokken zijn. De landstreek bevat de valleien der rivieren van Tjamba en Malawa en van den bovenloop der Pangkadjene-rivier. Zie Gersen, Topogr. schets van de Berg-regentschappen, Tijdschr. Bat. Gen. XVI (1867), bl. 352.

BERGSMA (MR. JACOB HENDRIK). Geb. 7 Sept. 1838 te Utrecht, benoemd tot ambt. 1e klasse voor den dienst in N.-I. bij Kon. Besl. 6 Aug. 1862. Daar bekleedde hij verschillende rechterlijke betrekkingen, en werd in 1876 benoemd tot secretaris bij het Dep. van Justitie. In 1878 werd hem tijdelijk opgedragen het onderwijs in de Staatsinst. van N.-I. aan de afd. T. L. en V.-kunde van het gym. Willem III, waarvan hij werd ontheven in 1879. Na zijn terugkeer van een verlof naar Nederland werd hij in 1884 benoemd tot Alg. Secretaris, in 1887 tot lid in den Raad van N.-I. In 1893 werd hij gepensionneerd en naar Ned. teruggekeerd, daar 8 Mei 1894 benoemd tot Min. van Koloniën, welke waardigheid hij tot 27 Juli 1897 bekleedde. Gedurende zijn ministerschap werd Lombok onder ons daadwerkelijk gezag gebracht en een aanvang gemaakt met het optreden in Atjeh, dat ten slotte tot de definitieve onderwerping van dat gewest zou voeren. Hij overleed 5 Februari 1915 te 's-Gravenhage.

BERGSMA (DR. PIETER ADRIAAN). Geb. 23 April 1830 te Utrecht, benoemd tot ambt. 2e klasse voor den dienst in N. I. bij Kon. Besl. 7 Aug. 1858.

Nadat Alex. von Humboldt de wenschelijkheid had betoogd der oprichting van een station voor magnetische en meteorologische waarnemingen in den N.-I. archipel, werd Dr. Bergsma in 1859 als Ingenieur voor den Geogr. dienst in N. I. belast met het doen van die waarnemingen, waarmede hij 1 Januari 1866 kon beginnen op het terrein, waar later een volledig Observatorium werd opgericht, waarvoor eerst in 1873 de noodige fondsen werden toegestaan. In 1875 werd hij tot Directeur daarvan benoemd. In 1879 ook belast met de functie van chef der Afd. Geogr. dienst aan het Dept. der Marine, behartigde hij als zoodanig de belangen der triangulatie na het vertrek van Dr. J. A. C. Oudemans. Na 22-jarige onafgebroken werkzaamheid, in den aanvang onder vele teleurstellingen, nam hij in 1882 de reis aan naar het vaderland, doch bezweek onderweg den 1en Mei.

Het eerste deel der „Observations made at the Magn. and Meteor. Observatory at Batavia” verscheen in 1871, het tweede in 1875, het derde, dat tevens eene grondige bewerking bevatte van al de waarnemingen van 1866 tot 1875 gedaan, in 1878; sedert zijn nog twee deelen door hem uitgegeven. (Zie OBSERVATORIUM). Zie over P. A. Bergsma: J. A. C. Oudemans, in Jaarboek Kon. Akad. v. Wet. 1882 bl. 98.

BERGSMA (Mr. WILLEM BERNARDUS). Geb. te Odijk 15 Nov. 1826, benoemd tot ambt. 1e klasse voor den dienst in N.-Indië bij Kon. Besl. 24 Aug. 1857; doorliep verschillende rangen bij het Binnenl. bestuur en werd in 1867 belast met het onderzoek naar de rechten, die de inlander op den grond uitoefent in de residentie Soerabaja; in 1871 werd hij benoemd tot voorzitter van den landraad te Modjokerto; in 1872 tot chef der Afdeeling Statistiek ter Alg. secretarie; in 1879 ging hij met verlof naar Europa en werd in 1882 gepensionneerd. Hij overleed te Apeldoorn 8 Maart 1900. Als chef der Afd. Stat. deed hij het voorstel tot het houden van vijfjaarl.

opnemingen in elke desa van Java en Madoera, (Zie STATISTIEK) en redigeerde hij het Eindrésomé voor het voormelde onderzoek, gehouden op Java en Madoera in 1867 en 1868, waarvan het eerste deel is verschenen in 1879, het tweede in 1880, het derde in 1895.

BERHALA of **VARELA**. I. Eiland aan de Oostkust van Sumatra gelegen, ressorteërende onder de onderafdeeling Padang en Bedagei der afdeeling Deli en Serdang. Het eiland, dat vroeger als quarantaine-station voor de haven Belawan Deli heeft dienst gedaan, maar als zoodanig een oord der verschrikking was door slechte hygienische toestanden, is een dicht begroeide rotsmassa, welke tot eene hoogte van ± 180 M. uit zee oprijst en bij helder weder tot op 55 K.M. zichtbaar is. De afstand tot Bandar Chalipah bedraagt 42 K.M. Aan de Z.O. zijde van het eiland is eene geschikte ankerplaats op 700 M. uit den wal in ongeveer 16 M. diepte.

II. Eiland op ongeveer 30 K.M. ten N.O. van de Kwala Berba (de oostelijkste hoofdmonding van de Djambi-rivier, en op ongeveer gelijken afstand zuidelijk van Singkep gelegen. Volgens de Djambiërs zou dat eiland de bakermat van hun vorstengeslacht zijn. Het behoort administratief tot de afdeeling Djambi (res. van dien naam); doch morphologisch tot de Malaka-Bangkastrook; het is met kokosboomen beplant. Op zijn hoogste punt steekt het 135 M. uit boven de zee.

BERHALA (STRAAT). Tusschen Sumatra (Tandjoeng Djaboeng of Boeng) en het ten zuiden van Singkep liggende eiland *Berhala* (zie vorig art. onder II) met nabijliggende gevaaren. Is het gebruikelijke vaarwater, ook des nachts, voor schepen, die door straat Banka naar straat Malaka gaan. In den Westmoessen kiezen ook zeilschepen, bestemd naar Singapore, bij voorkeur deze straat, omdat men daarin land en zeewind heeft, kalm water en goeden ankergrond in weinig diepte vindt, terwijl dan beO. den Riouw en Lingga archipel veelal harde N. en N.O. winden doorstaan met krachtigen stroom om de Z. en in dieper water moet worden geankerend. Zie Zeemansgids, deel II.

BERI-BERI. Een ziekte, die nagenoeg in alle tropische en sub-tropische landen, zoowel van het Oostelijk als van het Westelijk halfrond, en vooral in den indischen archipel voorkomt. Hare verschijnselen bestaan uit stoornissen in het gevoel en in de beweging, waterzucht en hartaandoeningen. Haar oorzaak is een ontsteking en ontaarding van meestal periphere zenuwen (multipole neuritis).

De oorsprong van den naam beri-beri is onbekend. Misschien is deze afgeleid van een hindoestan woord *beris*, dat schaap beteekent. De onzekere gang van den lijder aan beri-beri mag dan de aanleiding gegeven hebben tot de vergelijking met den evenzeer onvasten gang van het schaap.

De geschiedenis der beri-beri is zeer oud. In China kende men reeds in de 6e eeuw een ziekte *kakke* genaamd, die echter eerst in het begin der 7e eeuw (601) door Chao-Yüan-Fang nauwkeurig is beschreven en wier verschijnselen met die van beri-beri overeenkomen. Van een ziekte *Kakke* genaamd, wordt in de Japanse literatuur het eerst melding gemaakt in het begin van de 9e eeuw (803). Het volk kende die ziekte onder den naam *Kyaku-bio* of *ashinoke*. In Europa kreeg men voor het eerst kennis van het bestaan dezer ziekte door de geschriften van Jacob Bontius. Deze geeft in zijn werk *De medicina indicorum*, dat in 1642 te Leiden werd uitgegeven, een tamelijk uitvoerige beschrijving van haar.

Terwijl in onze koloniën de ziekte het geheele jaar door voorkomt, heerscht zij in andere landstreken, zoo b.v. in Japan, meer bepaaldelijk in het warme jaargetijde. Of in Europa ook beri-beri voorkomt, is niet zeker. In de jaren 1894—1898 heerschte in het overvulde *Richmond district asylum* in *Dublin* een epidemische ziekte, die door Norman als een epidemie van beri-beri is beschreven. Bijna tegelijkertijd zijn in verscheidene andere krankzinnigengestichten van Engeland en Amerika op beri-beri gelijkende ziekten waargenomen.

Beri-beri tast bij voorkeur jonge mannen aan. Vrouwen, kinderen en oude menschen schijnen minder vatbaar. Op de Philippijnsche eilanden komt echter veelvuldig een ziekte voor onder de zuigelingen, *taon* genaamd, die als een bepaalde vorm van kinderberi-beri wordt beschouwd. Het schijnt, dat het maleische ras gemakkelijker beri-beri krijgt dan het kaukasische. Het doorkomen der ziekte geeft geen verminderde vatbaarheid voor de toekomst; integendeel treden zeer gemakkelijk recidieven op. Men onderscheidt een viertal vormen van beri-beri, die echter niet scherp van elkander zijn gescheiden, en verschillende overgangsvormen vertoonen.

a. *beri-beri simplex*. Begint gewoonlijk zeer langzaam met klachten over moeheid en zwaarte in de beenen, spanning en pijn in de kuitspieren, die niet zelden zeer in omvang toegenomen (pseudohypertrophisch) en bij druk pijnlijk zijn. Verder bestaat er meestal een licht oedeem op de voorzijde van het scheenbeen, dat echter bij rust spoedig verdwijnt, en daardoor gemakkelijk over het hoofd gezien wordt. Stoornissen in het gevoel, nl. vermindering of gemis van pijngevoel, en op enkele plaatsen een minder scherp gevoel dan op andere, komen evenzeer voor. De kniereflexen zijn verdwenen of verzwakt. Bijna constant bestaan er verschijnselen van de zijde van het hart, nl. hartkloppingen en kortademigheid bij inspanning. Soms is de eetlust gestoord en bestaat er constipatie. De stemming is dikwerf een gedrukte.

Deze ziekte-toestand kan genezen of overgaan in een der andere vormen.

b. *beri-beri hydropica*. Bij dezen vorm der ziekte komen dezelfde verschijnselen voor als bij beri-beri simplex, maar alle in veel heviger graad: de oedemen zijn veel belangrijker en komen over een grooter gedeelte van het lichaam voor. Herstel of dood door verlamming van het hart.

c. *beri-beri atrophica*. Hier staan de verlammingen op den voorgrond, terwijl de oedemen geheel of bijna geheel ontbreken. De dood is een gevolg van verlamming der ademhalingsspieren.

d. *beri-beri pernicioso*. Deze vorm der ziekte is hierdoor gekenmerkt, dat reeds zeer spoedig hartverlamming optreedt, soms zelfs nog vóór dat er duidelijke andere verschijnselen van beri-beri bestaan.

De theorie, dat beri-beri zou zijn een infectie-ziekte met een specifiek micro-organisme tot oorzaak, heeft zoo goed als overal plaats gemaakt voor de andere op velerlei wijzen en in verschillende landen gedocumenteerde meening, dat beri-beri is een ziekte der rijsteters en veroorzaakt wordt door het langdurig en eentonig gebruik van geheel afgewerkte rijst (polished rice der Engelschen), waaronder verstaan wordt rijst, die, om haar een aantrekkelijker uiterlijk te geven, geheel van de zaadhuid en dus ook van de binnenste laag dezer huid, het zoogenaamde *silverbilies*, is ontdaan.

Het eerst is de aandacht op het oorzakelijk verband tusschen het optreden eener polyneuritis en het gebruik van geheel afgewerkte rijst gevestigd

door C. Eijkman, die waarnam, dat kippen, die met zoodanige rijst gevoed werden, polyneuritis kregen. Werden de kippen daarentegen gevoed met rijst in het geheel afgewerkten toestand, die dus een gedeelte van het zilvervlies had behouden, dan bleven de verschijnselen van polyneuritis uit. Door velerlei onderzoekingen is vastgesteld, dat de beri-beri op één lijn kan worden gesteld met de polyneuritis der kippen en der duiven, en dat ook voor den mensch. De geheel afgewerkte rijst een ongunstig voedingsmiddel is, wanneer die gedurende langen tijd als hoofdvoedsel wordt genuttigd, omdat met de verwijdering van het zilvervlies belangrijke stoffen verloren gaan, die voor de normale voeding van het periphere zenuwstelsel van belang zijn. Over den aard der stoffen bestaan nog meningsverschillen. Funk noemt hen *Vitaminen*, en bedoelt met dien naam bestanddeelen van vele voedingsmiddelen, wier scheikundige samenstelling nog onbekend is, en die reeds in zeer kleine hoeveelheden in staat zijn belangrijke uitwerkingen in het organisme tot stand te brengen.

Daar alle verschijnselen der beri-beri terug te brengen zijn tot de gevolgen eener multiple neuritis, spreekt het van zelf, dat velerlei andere oorzaken, behalve het gedurende langen tijd voortgezet en eentonig gebruik van geheel afgewerkte rijst, aanleiding kunnen geven tot het optreden van beri-beri-achtige verschijnselen, zoo b.v. slepende vergiftiging met lood, arsenicum, alcohol, bacterietoxinen. Evenzeer is het denkbaar, dat bij het gebruik van een ander voedingsmiddel dan afgewerkte rijst de hoeveelheid toegevoerde vitaminen ontoereikend kunnen zijn om op den duur het optreden eener polyneuritis te verhouden en zich dus verschijnselen van beri-beri gaan vertoonen.

Literatuur. C. Eijkman. Polyneuritis bij hoenders. Jaarverslag van het Laboratorium voor pathol. anatomie en bacteriologie te Weltevreden 1896, — C. Funk. Die Vitamine, ihre Bedeutung für die Physiologie und Pathologie, mit besonderer Berücksichtigung der Avitaminosa (Beri-beri, Skorbut, Pellagra, Rachitis) 1914, — G. W. Kiewiet de Jonge. Tropische ziekten van den Indischen Archipel. 1909.

BERITI (1650 M.). Een der toppen van de reeks der niet meer werkzame vulkanen Daoen-Loemoet, welke zich ten zuiden van Moeara Aman en ten westen van den middenloop der Ketaoen-rivier (Bengkolen) uitstrekt.

BERKAT of **SAID BERKAT**, eigenlijk Said Oedin, 23e koning en 5e sultan van Ternate, zoon van sultan Bab Oellah, regeerde van 1584 tot 1606. Onder zijne regeering bezochten de Nederlanders het eerst de Molukken. Door de Spanjaarden gevankelijk naar Manila gevoerd, stierf hij daar. Zie **TERNATE**, (sultanaat).

BERNELOT MOENS (JOHAN CAREL). Geb. 4 Jan. 1837 te Kralingen, na volbrachte studien te Utrecht in 1857 aangesteld tot apotheker 3e kl. bij den mil. geneesk. dienst in West-Indië, en in 1858 in dienzelfde rang bij het leger in N. O. Indië overgeplaatst. In Nov. van dat jaar kwam hij te Batavia, waar hij tot 1866, met een korte tusschenruimte, bij het chemisch laboratorium werkzaam was en groote verdiensten verwierf door chemische analyses van mineralen en aardsoorten. In 1866 bevorderd tot apotheker 1e kl. en geplaatst aan het militair hospitaal te Weltevreden, maakte hij zich bekend door zijn onderzoek van het drinkwater te Batavia, waarvan de resultaten zijn gepubliceerd in Tijdschr. Ver. t. bev. geneesk. wetensch. in N. I. 1872. Vooral ver-

wierf hij zich naam door zijne studiën over den kina-bast (Id. dl. XIV), zoodat hij dan ook in 1872 benoemd werd tot scheikundige bij de Gouvts. kina-cultuur, weldra tot adjunct-directeur dier cultuur en in 1875 tot directeur. In die betrekkingen bewees hij groote diensten aan de uitbreiding der kina-cultuur; zijn hoofdwerk: De kina-cultuur in Azië van 1854—1882, Batavia 1882, heeft groote en blijvende waarde. In 1883 ging hij met verlof naar Ned., werd in 1885 op verzoek eervol ontslagen, en overleed 2 Oct. 1886 te Haarlem. Zie over hem F. W. Neuhaus in Geneesk. Tijdschr. v. N.-I. XXVI bl. 240.

BERNOEK (SOEND.). Zie **CRESCENTIA**.

BERO. Zie **VAARTUIGEN**.

BEROE. Zie **ALBIZZIA PROCERA**.

BEROEK. Zie **LAMPONGAAP**.

BEROEK POEAR. Zie **SPOOKDIERTJE**.

BEROEK SEMOENDING. Zie **KOEKANG**.

BEROEWAS (MAL.). Zie **GARCINIA CELEBICA**.

BEROEWAS LAOET (MAL.). Zie **SCAEVOLA**.

BERRIEK-BERRIEK. Naam op West-Sumatra voor eene Bijenetersoort, *Merops sumatranus*, en op Java voor *M. philippinus*. De Maleiers op Oost-Sumatra noemen de *Merops*-soorten Bibirik. Op Java wordt *Merops philippinus* ook Katjangan genoemd; op Sumatra Biri-biri. *Melittophagus leschenaulti* heet op Java Pirik. Zij nestelen in aardholten, die zij in de zandige oevers der rivieren of aan hellingen graven.

BERTAM (MAL.). Zie **EUGEISSONA**.

BESAR d. i. de 12e maand van het Mohammedaansche jaar, zie **MOHAMMEDAANSCH KALENDER**.

BESARAN (JAV.). Zie **MORUS**.

BESCHIKKINGSRECHT. Een door den geheelen archipel verbreid en voor de agrarische verhoudingen fundamenteel recht over den grond, hierin bestaande, dat een inlandsche gemeenschap (stam, district, dorp) aan zich zelf en haar leden het onvervreemdbaar recht toekent om binnen den gebiedskring, dien zij bewont, den grond vrijelijk te gebruiken (producten zamelen, ontginnen, jagen), aan vreemden dit recht slechts teekent onder haar toestemming en tegen betaling van een recognitie, bevestigdheid en beperkingen uitoefent ten aanzien ook van bouwvelden binnen dien kring, en (dikwijls) zich aansprakelijk acht voor binnen dien kring begane, ongedelgde delicten. Zie Prof. C. van Vollenhoven, Miskenningen van het adatrecht, 1909, hst. II; Pandecten van het adatrecht I, 1914; alsmede **GROND** (Rechten op den). Dit recht heeft ongetwijfeld een religieuzen achtergrond.

De naam „beschikkingsrecht” wordt evenwel in het staatsblad en andere officieele stukken gebezigd in vele andere, onderling ver uiteenlopende, beteekenissen, zie b.v. *Ird. Stb.* 1898 n°. 231, 1914 n°. 629 afd. III § 2, Polak, Agrar. regel. 1911, bl. 11 en 178, en het vervolg op Polak 1915, blz. 72.

BESE. Zie **VAARTUIGEN**.

BÊSEK. Rawa of moeras in het w.lijk deel van de vlakte van Poeger, afdeling Djember van de residentie Besoekei. Deze rawa krijgt door onderscheiden beken watertoevoer van de z.lijke hellingen van het Jang-gebergte en ontlast zich door de Kali Besimi in de Kali Bedadoeng, en zoo verder in de baai van Poeger.

BESIKAMA, plaatsje aan de Z.kust van Beloe, afdeling Noord en Midden Timor, res. Timor en O.; vroeger hoofdzetel van de 4 radja's van Waiwikoe Wai kale.

BESIMMASSI. Inl. naam op W. Timor aan de Lijst krokodil *Crocodilus porosus* Schneid. gegeven (zie onder BOWAJA).

BESITANG. Riviertje in Beneden Langkat, dat uitstroomt in de Aroebaai (Sumatra's Oostkust) met Pangkalan Soesoh aan de mond. In verband met het zeer productieve concessieterrein Telaga Said werd aan dit riviertje in 1898 door de Kon. Mij tot expl. v. petrol. br. een petroleumraffinaderij gebouwd in de sedert verkregen concessie Boekit Mas. Economische belangen hebben in 1910 doen besluiten de Atjeh-tram van Langsa door te trekken via Koala Simpang naar Besitang en de Aroe-baai.

BESNIJDENIS. Voor den Moslim is de besnijdenis, althans volgens de in Ned.-Indië geldende Sjâfi'itische leer, verplicht. Aan dit voorschrift wordt in den Indischen Archipel, evenals ook wel elders, zulk een groote betekenis gehecht, dat de besnijdenis er in het volksbewustzijn feitelijk als een hoofdplicht, en bij de meesten ook als de voor toetreding tot den Islam noodzakelijke vorm geldt. Volgens de mohammedaansche leer is het wel verdienstelijk, de besnijdenis zeer vroeg, in het bijzonder reeds op den 7^{en} dag na de geboorte, te doen plaats vinden, indien het kind dan tegen die operatie bestand geacht mocht worden, maar verplicht is dit niet en het gebruik brengt mede, de besnijdenis tot later uit te stellen. De Mohammedanen in Ned.-Indië noemen de besnijdenis met een Arabisch woord: *soenat* (d.i. „gebruik”), maar omschrijven haar ook wel, bijv. als „de reiniging”, „bevrijding van schande”, of „opname in den Islam”.

In Ned.-Indië was de besnijdenis reeds vóór de invoering van den Islam in gebruik en komt dan ook niet slechts bij de Mohammedanen, maar eveneens bij heidensche volkstammen voor. De besnijdenis bij jongens bestaat in het blootleggen van den eikel (*glans penis*) door het wegnemen der voorhuid (*praeputium*), en wel het zij door de circumcisie, waarbij de voorhuid zooveel mogelijk naar voren wordt getrokken, en dan in een nijptangetje geklemd en in het rond afgesneden, 't zij door de incisie, waarbij de voorhuid niet wordt weggenomen maar daarin alleen aan de bovenkant eene insnijding gemaakt wordt. In het laatste geval wordt gewoonlijk een stukje hout of bamboe boven den eikel onder de voorhuid gestoken en deze dan in de lengte tot de *corona glandis* middendoor gedeeld. Bij de Javanen is zoowel de circumcisie als de incisie in gebruik, die soms door verschillende benamingen van elkander worden onderscheiden; vaak echter wordt voor beiden dezelfde term gebruikt. Bij hen wordt de besnijdenis gewoonlijk op het twaalfde tot vijftiende jaar verricht, soms door een geestelijke, gewoonlijk echter door een leek, bong genaamd. Om de gevoeligheid te verminderen laat men den jongen naakt eenigen tijd in koud stroomend water staan, en bedekt de schaamdeelen na de operatie met een klapperdop. Feestmaaltijden hebben gemeenlijk den nacht vóór de plichtigheid plaats. Bij de Atjehers heeft de besnijdenis op ongeveer 8 à 10-jarige leeftijd plaats; men hecht bij hen niet zooveel betekenis aan dit gebruik als elders. Bij de Minangkabausche Maleiers wordt de besnijdenis, behalve soenat, ook „van de schande bevrijden” genoemd; daar wordt zij gewoonlijk op knapen van 10—12 jaar verricht, in Lebong zelfs 6 jaar later. Op sommige plaatsen wordt eerst een kleine insnijding verricht, gepaard met het ook elders bij de Maleiers bij de besnijdenis gebruikelijke feestmaal, eenige weken later gevolgd door de eigenlijke besnijdenis, die dan zonder

feestelijkheid geschiedt. Bij de Makassaren en Boeginezen heeft de besnijdenis omtrent het 12de jaar door de gewone circumcisie plaats. Merkwaardig is het gebruik bij de Gorontaleezen, om de aanzienlijken aan de circumcisie, de minderen aan de incisie te onderwerpen.

Onder de niet-Moslims stammen wordt de besnijdenis toegepast, bij de Papoea's van de oostkust van N. Guineë (waarschijnlijk incisie), de inboorlingen van Boeroe, sommige gedeelten van West-Ceram en de Watoebela-eilanden (incisie), en van de Aroe-eilanden (circumcisie). Bij de Tenggereezen op Java, Savoneezen, Rotineezen, Soembaneezen en Timoreezen en bij de heidensche stammen van Mid-den-Flores bestaat zij in den vorm van incisie, evenals bij de heidensche bevolking van Celebes. Bij de Dajaks der Zuider- en Ooster afdeeling van Borneo wordt, evenals op de Aroe-eilanden, de circumcisie door afklemming der voorhuid door den jongen op 12 à 14-jarigen leeftijd zelf verricht. Op Nias schijnt zoowel circumcisie als insnijding voor te komen. Op Ambon en de Oeliasers kwam besnijdenis vroeger volgens Valentijn, eveneens voor, gelijk ook bij de inboorlingen der Minahasa vóór hunne bekeering als incisie. Ook bij Polynesische volken buiten den Indischen archipel is de besnijdenis in gebruik.

De besnijdenis van meisjes is in den Indischen archipel alleen bij Mohammedanen in gebruik. Zij bestaat in het wegnemen van de voorhuid van de *clitoris*, soms zelfs van dat lichaamsdeel zelf of van de *labia minora*. De besnijdenis heeft bij de meisjes zonder plechtigheden en op jeugdiger leeftijd plaats dan bij de jongens: bij de Javanen op het 6e jaar; bij de Makassaren tusschen het 3e en 7e jaar, in Atjeh zelfs liefst nog vóórdat het kind kan spreken.

Zie over dit onderwerp: G. A. Wilken, De besnijdenis bij de volken v. d. Ind. Archipel, in Bijdr. t.t.l. en vlk. IVe Ser. X (1885), bl. 165 vv. (Verspreide Geschriften, Dl. IV) en over de oorspronkelijke, magische betekenissen der besnijdenis: F. D. E. van Ossensbruggen, Het primitieve denken in pokkengebruiken, t.z.p. Dl. 71, § 91 (1915). Zie verder: C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, I, 434, 438 vv., II, 299 (The Achehese, I, 395, 398 vv., II, 273); Th. W. Juynboll, Handleid. Mohamm. Wet, 159 v. (Handbuch 161 f.); P. J. Veth, Java IV (1907) 441 v., en vgl. Kohlbrugge, Nederl. Tijdschr. v. Geneeskunde, April 1908.

BESOA. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Posso der res. Menado. Bevolkingssterkte 2000 zielen. Med. enc. bur. II bl. 85—205. T. A. G. 2e Serie deel XXV (1908) bl. 1271.

BESOA'SCH. Zie OOST-TORADJA'SCHE TALEN.

BESOEK. Naam, speciaal aan de hellingen van den Smeroe-vulkaan, gegeven aan de rivierdalen, die tot afvoer strekken aan de dikwijls voorkomende vulkanische sliktstroomen (lahars). De naam is van madoereesche origine en beteekent „zandstroom”. Vooral bekend zijn de B. Sat en de B. Semoet.

BESOEKI. De meest oostelijke residentie van Java, heeft een oppervlakte van ruim 10.000 K.M.² en had ult. 1905 een bevolking van 970.000 zielen, waaronder 1800 Europeanen, 3100 Chinez en 2000 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. De inlandsche bevolking bestaat, met uitzondering van de afdeeling Banjoewangi, die door Javanen bewoond wordt, grotendeels uit Madoereezen. Het gewest, dat ten n. bespoeld wordt door straat Madoera, ten o. door straat Bali en ten z. door den Indischen Oceaan, wordt ten w. begrensd door de resi-

dentie Pasoeroean. Over het algemeen is het gewest bergachtig. Op de grens met Pasoeroean vindt men het Jang-gebergte met den Argapoera als hoogsten top. Door den Arak-arak-keten, die in n. o. richting van dat gebergte uitgaat, is het verbonden met den Ringgit, een vulkanisch gebergte, geheel in het noorden van het gewest gelegen. Oostwaarts van deze gebergten strekt zich in het n.lijk deel van het gewest de vlakte van Panaroekan uit, die doorstroomd wordt door de Sampejan, die haar hoofdbonnen op den Argapoera heeft, en nabij Panaroekan in straat Madoera valt. Die vlakte is slechts door een lage waterscheiding, een zadel van niet meer dan 350 M. hoog, gescheiden van de zuidelijk daarvan gelegen vlakte, die van Djember, welke door de Bedadoeng en de Majang doorstroomd wordt. O.lijk van die vlakten verheft zich het reusachtige Racen-Idjèn-gebergte op de grens van de afdeeling Banjoewangi, die door dat gebergte en zijn z.lijke en n.lijke uitlopers geheel van het overige deel van het gewest is gescheiden. Ten N.O. van dat gebergte, geheel in den n.o.lijken hoek der residentie en van Java vindt men nog den op zichzelf staanden Baloean, een niet meer werkzame vulkaan, terwijl zich op het schiereiland Balambangan, den z. o.lijken uithoek van het gewest en van Java, geheel geïsoleerd, de platte kalkberg Poerwo verheft, die waarschijnlijk vroeger niet met den vasten wal van Java verbonden was. Het noordelijkste punt van de residentie is Tandjoeng Patjinan gevormd door het alluvium van de Sampéjan. Bij kaap Sedano, gevormd door den voet van den Baloean, buigt de kust zich naar het Z. om en behoudt vrijwel een recht z.lijke richting tot aan de diep ingesneden Pampang-baai, ten o. waarvan een uitlooper van de Poerwo de kaap Tandjong Semboeloengan vormt, vanwaar de kust in z. z. o.lijke richting naar Java's Oostkust, van daar z. w. waarts naar Java's Zuidhoek en verder w. waarts naar Tandjoeng Poerwo loopt. Dit is de o.lijke hoek van de Gradjagan-baai, met de Pampangbaai de landengte vormende, die het schiereiland Balambangan met het overige Java verbindt. De z.kust van het gewest is zeer onregelmatig gevormd. Men treft daar van o. naar w. behalve de baai van Gradjagan, nog aan de baai van Radjög-wesi, de Permisian-baai, de Meroe-baai, de Pisang-baai, en de baai van Poeger, vóór welke laatste zich mede het tot het gewest behorende eiland Noesa Baroeng bevindt.

Het gewest is administratief verdeeld in de afdeelingen Bondowoso, Djember, Panaroekan en Banjoewangi. De grenzen met de residentie Pasoeroean zijn geregeld bij Ind. Stb. 1900, no. 334 en 1906 no. 394. De particuliere landbouwindustrie heeft sedert jaren in dit gewest een ruim veld van ontwikkeling gevonden. Behalve 10 suikerfabrieken, waren er einde 1914: 34 ondernemingen, waar in vrijwillige overeenkomsten met de bevolking tabak wordt geteeld en 15 rijstpellerijen. Verder waren er bijna 150.000 bouws gronden in erfpacht afgestaan, waarvan ruim 86.000 bouws in de afdeeling Djember, ruim 5000 bouws in de afdeeling Panaroekan, ruim 6000 bouws in de afdeeling Bondowoso en 52000 bouws in de afdeeling Banjoewangi, grootendeels voor de teelt van koffie, rubber en tabak, gedeeltelijk ook voor die van suikerriet, caoutchouc en cacao, en een kleine uitgestrektheid voor die van klappers.

Dit gewest is in gestadige ontwikkeling, deels door transmigration van Oost- en Midden-Java en overigens door uitbreiding der bergcultures, voornamelijk in de afdeelingen Banjoewangi en Djember.

De Madoereesche bevolking houdt zich hoofdzakelijk bezig met den landbouw (teelt van padi, dja-goeng (mais) en tabak), die door de vruchtbaarheid van den bodem over het algemeen loonend is, terwijl zij zich aan de kusten ook met de vischvangst en een weinig kustvaart bezighoudt. Ook legt zij zich op de veeteelt toe. De binnenlandsche handel, hoofdzakelijk in landbouwproducten en in voorwerpen van behoefte voor de landbouwondernemingen, als matten, krاندjans en dergelijken bestaande, is vrij levendig; doch behalve de meer eenvoudige industrieën als pottetbakken, vlechtwerken van bamboe, ijzersmeden, enz. is de ambachtsnijverheid er weinig ontwikkeld. — Vgl. Dr. R. Broersma, Besoeeki, Een gewest in opkomst (Amsterdam, 1913), Referaat hierover in Tijdschr. Aardr. Gen. 1913, blz. 821.

BESOEKI. Contrôle-afdeeling en district van de afdeeling en het regentschap Bondowoso, residentie Besoeeki, vormende den n.w.lijken uithoek daarvan, grenst ten w. aan de residentie Pasoeroean, ten n. aan straat Madoera, en is ten z. en o. van de afdeelingen Djember en Panaroekan afgescheiden door het Jang-gebergte, den Arak-arak en den Ringgit. Deze controle-afdeeling, die 490 K.M.², oppervlakte heeft, is verdeeld in 2 districten, met name Besoeeki en Mlandingan. Men vindt er twee suikerfabrieken. Het district heeft eene oppervlakte van 340 K.M.² en telt 72 desa's met bijna 4700 bewoners, o. w. 50 Europeanen, 600 Chineezzen en 300 Arabieren (ult. 1905).

BESOEKI. Vroeger de hoofdplaats van het gelijknamige gewest, afdeeling en regentschap, thans slechts de hoofdplaats van de gelijknamige contrôle-afdeeling van de afdeeling Bondowoso, ligt aan straat Madoera, door het onbeduidende riviertje van Besoeeki met de open reede verbonden, waar soms stoomschepen producten komen laden, maar overigens weinig bedrijvigheid heerscht. Het is een weinig belangrijke plaats zonder veel vertier, en zonder merkwaardige gebouwen of andere opmerkenswaardigheden. De haven is verzand en de plaats, wat betreft het vroeger door Europeanen bewoonde gedeelte, vrij wel vervallen sedert de spoorlijn Probolinggo—Panaroekan is geopend en Bondowoso de standplaats van het hoofd van gewestelijk bestuur is geworden. Jaarlijks doen slechts enkele stoomschepen Besoeeki aan om suiker te laden; in 1914: 31 stoomschepen, 210.045 M.³ netto inhoud.

BESSIT. Zie KWIKSTAART.

BESTUUR. Het bestuur over Ned.-Indië kan worden gesplitst in het OFFERBESTUUR, bij de Kroon berustende; het INDISCH BESTUUR, door de Indische Regeering en haar departementen van algemeen bestuur geoefend; alsmede het BESTUUR TER PLAATSE, zich splitsend in BINNENLANDSCH BESTUUR, INLANDSCH BESTUUR en BESTUUR OVER VREEMDE OOSTERLINGEN.

A. Opperb estuur.

Het opperb estuur over de koloniën berust, krachtens art. 61 der Grondwet, bij de Kroon. Na den val der Compagnie werd het bestuur over de koloniën, voor zoover hier te lande uitgeoefend, opgedragen aan een raad der Aziatische bezittingen en etablissementen, uit negen leden bestaande, door het uitvoerend bewind benoemd en ontslagen, welke raad aan dat bewind verantwoordelijk en ondergeschikt was (artt. 232—234 Staatsreg. van 1798). De Staatsregeling van 1801 behield dezelfde organisatie (art. 47). Bij de oprichting echter van het Koninkrijk Holland werd de bestiering van de koloniën en van alles, wat haar innerlijke regeering betrof, bij uitsluiting aan den

Koning opgedragen (art. 36 Constit. van 1806); ook de Grondwet van 1814 (art. 36) en die van 1815 (art. 60) droegen het opperbestuur over de koloniën bij uitsluiting op respectievelijk aan den Souvereinen Vorst en aan den Koning. De uitdrukking „bij uitsluiting” gaf aanleiding tot de opvatting, dat het opperbestuur ook de uitoefening der wetgeving in haar vollen omvang omvatte (Zie WETGEVING); bij de Grondwetsherziening van 1848 werd zij weggelaten, en werd slechts bepaald (art. 59), dat de Koning het opperbestuur heeft van de koloniën, welke bepaling bij de Grondwetsherziening van 1887 in art. 61 gehandhaafd bleef. Evenwel had de groei van het parlementaire stelsel in Nederland sinds 1848 ook voor de koloniën ten gevolge, dat geen enkele bestuursdaad, welke ook, aan toezicht en beoordeeling van de Staten-Generaal is onttrokken, welke regel zijn laatste betwisting vond in 1866 naar aanleiding van de afkeurende motie-Keuchenius over Mijer's benoeming tot Gouverneur-Generaal; en de jaarlijksche vaststelling van de Indische begrooting (te beginnen met die voor 1867) bij de wet droeg krachtig bij om deze contrôle van het parlement over het gansche Indische bestuursbeleid tot werkelijkheid te maken.

Het opperbestuur door de Kroon geschiedt onder voortdurende deelneming en algeheele verantwoordelijkheid van den Minister van Koloniën (Zie MINISTERIE VAN KOLONIËN), voor de naleving van welken regel art. 38 Reg. regl. nadere waarborgen stelt; en ingevolge art. 75 Grondwet is de Kroon bevoegd den Raad van State te hooren ook over alle bestuurszaken, waarin zij dat noodig oordeelt. De twistvraag, of art. 61 Grondwet toelaat, dat bepaalde bestuursdaden bij de wet worden opgedragen aan „bestuur” door den Gouverneur-Generaal en daarmee aan het „opperbestuur” der Kroon onttrokken, wordt door practijk en wet bevestigend beantwoord; de somtijds verdedigde leer, alsof het bij daden van den Landvoogd toch de Kroon zou zijn, die handelt, omdat de Landvoogd des Konings tegenwoordiger in Indië is, schijnt ontleend aan Engelsche opvattingen en vindt, met haar verschillende consequenties (o.a. dat de Kroon de in de wet vastgelegde bevoegdheden des Landvoogds aan zich zou kunnen trekken), in onze instellingen geen steun. Enkele bevoegdheden van bestuur daarentegen zijn uitsluitend aan de Kroon voorbehouden; zoo is alleen aan haar de bevoegdheid toegekend om in Ned.-Indië gouv.-vestigingen daar te stellen, dat gebied in gewesten te verdeelen en in de bestaande inrichting en bestuur der Christelijke kerkgenootschappen verandering te helpen brengen (artt. 63, 68, 122 R. R.). Ofschoon over het algemeen de aanstelling en het ontslag van gouvernementsambtenaren bij den Gouv.-Gen. berust, is der Kroon de benoeming voorbehouden van den Gouv.-Generaal, den Luitenant-Gouv.-Generaal, den vice-president en de leden van den Raad van Ned.-Indië, den president van het Hooggerechtshof van Ned.-Indië en den voorzitter en de leden der Algemeene Rekenkamer (artt. 2, 4, 9, 94, 95 R. R.; art. 51 Compt. wet), terwijl in enkele gevallen de Kroon ambtenaren, door den G.-G. benoemd, ontslaat. De generaalficiëren worden eveneens door de Kroon aangesteld en ontslagen; bij hun eerste indienststelling hier te lande worden de officieren van het Ind. leger door de Kroon aangesteld, die eveneens op hun verzoek ontslag uit den Indischen dienst verleent aan officieren, in Nederland aanwezig (art. 42 R. R., hetwelk met de practijk in overeenstemming is gebracht in

1909). Wat het aandeel der Kroon in het financieel beheer betreft, zie BEGROOTING VAN NED.-INDIË en COMPTABILITEIT. Het opperbestuur lost zich geenszins op in de zorg voor uitvoering van wetten en Koninklijke besluiten, doch omvat integendeel de opperste leiding van alle behartiging van het welzijn der koloniën binnen de grenzen der koloniale begrotingen.

B. Indisch bestuur.

Het bestuur over „de koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië” wordt uitgeoefend door een Gouv.-Generaal, die daarbij de bepalingen van het Reglement, der overige wetten en der Kon. besluiten en bevelen heeft in acht te nemen (art. 1 R. R. enz.). Aangezien hij echter in sommige gevallen het gevoelen van den Raad van Indië moet inwinnen, en in enkele andere gevallen ook in bestuurszaken geen beslissing mag nemen dan in overeenstemming met dien Raad (Zie RAAD VAN INDIË), kan men niet (gelijk van 1836 tot 1855) kortweg zeggen, dat de Landvoogd de Indische Regeering is, noch ook (gelijk van 1609 tot 1836) dat dit de Gouverneur-Generaal in Rade is, doch zal men onder Indische Regeering soms den Landvoogd alleen, soms den Landvoogd met den Raad hebben te verstaan. Het Reg. regl. wijst de grens aan. Over bijzonderheden omtrent zijn ambt, zie GOUVERNEUR-GENERAAL; over zijn aandeel in het financieele beheer BEGROOTING VAN NED.-INDIË en COMPTABILITEIT.

Nochtans berust feitelijk het bestuur over Ned.-Indië in de eerste plaats bij den Gouv.-Gen. alleen, die daarbij door tal van ambtenaren wordt bijgestaan, vooral door die der algemeene secretarie (zie SECRETARIE), de negen departementshoofden met het hun ondergeschikt personeel (zie DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR) en de aanstonds te bespreken ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur. Volgens art. 49 R. R. berust de benoeming en het ontslag der gouvernementsambtenaren in Ned.-Indië, behoudens de uitzonderingen bij de wet genoemd, bij den Gouv.-Gen.; hij heeft echter dit recht, wat betreft lagere ambtenaren, aan andere autoriteiten opgedragen, hetgeen door een wetswijziging van 1915 voor het vervolg (mits het met instemming der Kroon geschiedt) uitdrukkelijk is gewettigd. Zie AMBTENAREN.

Het bestuur van den Gouv.-Gen. lost zich alweder geenszins op in de zorg voor de uitvoering van algemeen verbindende voorschriften, doch omvat daarenboven de alzijdige behartiging van Indië's belangen binnen de grenzen van het budget. Hij voorziet daartoe de gouvernementsambtenaren van de noodige instructiën en bevelen, voor zoover hij dit niet aan andere autoriteiten overlaat, en waakt voor de nakoming door elk hunner van de daarop betrekkelijke voorschriften.

Ofschoon de behartiging van alle takken van landsbestuur hem gelijkelijk is opgedragen, zijn echter in het Reg. regl. enkele onderwerpen van bestuur hem in het bijzonder aanbevolen. Zoo heeft hij de bescherming der inlandsche bevolking tegen willekeur, van wien ook, als een zijner eerste plichten te beschouwen (art. 55 R. R.); evenzoo zorgt hij, dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der inlanders (art. 62 R. R.; zie GROND, RECHTEN OP DEN), en dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de algemeene verordeningen (art. 121 R. R.; Zie ook ZENDING). Daar de Gouv.-Gen. verantwoordelijk is voor de handhaving van het ge-

zag en van de rust en de orde in Ned.-Indië, was hem tot voor kort een groote macht tegenover de drukpers en tegenover vergaderingen gegeven (Zie ook DRUKPERS); en heeft hij de bevoegdheid politieke maatregelen te nemen tegenover personen, die gevaarlijk worden geacht voor de openbare rust en orde (artt. 105, 123, 45—48 R. R.; Zie VERBLIJF). Als opperbevelhebber der in N.-Indië aanwezige zee- en landmacht heeft de Gouv.-Gen. de beschikking over vloot en leger (artt. 41, 42 R. R.); in geval van oorlog of opstand is hij gemachtigd om de maatregelen te nemen, die hij in het belang van den lande noodzakelijk acht, zelfs met opzijetting van de wet (art. 43 R. R.). Het Reg. regl. draagt hem voorts de zorg voor de betrekkingen met Indische vorsten en volken op, met inachtneming van de bevelen der Kroon en raadpleging van den Raad van Indië (art. 44 en 23 R. R.). Internationale bevoegdheden heeft de Landvoogd nauwelijks (zie mr. F. M. van Asbeck, Overzicht van den juridischen wereldbouw, diss. Leiden, 1916).

Het spreekt vanzelf, dat, behalve deze bemoeiingen, nog tallooze andere werkzaamheden den Gouv.-Gen. voor het bestuur zijn opgedragen. Hoewel sinds 1893, en met name sinds 1904, ernstig getracht wordt een aantal min belangrijke bezigheden af te wentelen van den Landvoogd op departementshoofden of gewestelijke bestuurshoofden (zie DE-CENTRALISATIE onder I), is het er nog ver van af, dat de Gouverneur-Generaal zich alleen met groote zaken of met de eindbeslissing in gewichtige aangelegenheden zou hebben bezig te houden. Een in 1907 op last van Gouverneur-Generaal Van Heutsz voor ambtelijk gebruik ontworpen regeeringsleidraad (zonder bindende kracht), bedoeld om er voor te zorgen, dat bij het behartigen van de groote zaken de hoofdlijnen in onderling verband voor oogen zouden blijven staan, is sedert afgedrukt in Kol. Tijdschr. 2, 1913, bl. 447.

Oude plannen om hetzij den Raad van Indië te hervormen, hetzij den Landvoogd een (adviseerenden dan wel beslissenden) Kolonialen Raad ter zijde te stellen, schijnen thans (Oct. 1916) te zullen leiden tot het instellen van een adviseerenden Volksraad (zie aldaar).

C. Bestuur ter plaatse.

1°. *Binnenlandsch bestuur.* Ned.-Indië is verdeeld in 36 gewesten (zie kaart Kol. Versl. 1909), staande onder hoofden van gewestelijk bestuur. Op Java en Madoera dragen dezen alle 17 den titel van resident; op de buitenbezittingen vindt men naast 15 residenten 3 gouverneurs (Atjeh en onderh., Oostkust v. Sumatra, Celebes en onderh., en vroeger Sumatra's Westkust, Borneo en de Molukken), terwijl aan het hoofd van Billiton een assistent-resident staat; dit verschil in titel geeft echter geen verschil in macht, wel in wedde. De titel van resident werd tot 1914 resp. tot 1906 bovendien gedragen door de bestuurders van de Padangsche Bovenlanden en Tapanoei, ofschoon zij geen hoofden van gewestelijk bestuur waren, doch onder den toenmaligen gouverneur van Sumatra's Westkust stonden; dit gewest toch was voorheen verdeeld in drie residenties, waarvan de residentie Padangsche Benedenlanden bestuurd werd door den gouverneur zelf; met 1906 echter werd Tapanoei verheven tot een eigen gewest, terwijl in 1914 de beide overblijvende residenties zijn opgeheven. De hoofden van gew. best. wonen in een landsgebouw; zij ontvangen een bezoldiging en somtijds representatiekosten of een vaste toelage voor reis- en ver-

blijfkosten. Hun gouden zonnescerm is afgeschaft bij de zgn. pajoengcirculaire van 3 Nov. 1904 (zie ook Bijbl. 6496), het gebruik van dwangarbeiders voor hun erven enz. bij Bijbl. 6240 (van 1905). Vroeger genoten de ambtenaren bij het binnenl. bestuur in die gewesten, waar gouv.-cultures bestonden, nog cultuurprocenten, die echter voor hen zijn afgeschaft in 1866. Het komt voor, dat — gelijk in 1860 te Bandjermasin, na 1905 achtereenvolgens aldaar, te Makassar en te Koepang, en thans (1916) nog steeds in Atjeh — een officier bekleed wordt met het gewestelijk gezag, teneinde de civiele en de militaire bevoegdheden in één hand te doen zijn.

De bestuurswerkzaamheden der hoofden van gew. bestuur waren voorheen zeer verschillend, naar mate van de meerdere of mindere intensiteit van onze gezagsoefening. Vooreerst waren er op de buitenbezittingen tal van gewesten, met welker binnenland (achterwal) wij ons nauwelijks inlieten; en bovendien bepaalde zich daar, waar zelfbesturende landschappen bestonden (Zie CONTRACTEN), de taak van het hoofd van gew. bestuur tot een meestal weinig beteekenende „leiding” van die vorsten en hoofden, en tot het besturen van de gouv. onderhoorigen, aldaar gevestigd. Sinds de landvoogdij van Van Heutsz echter is dit verschil tusschen belangrijke en verwaarloosde gewesten in hoofdzaak weggevaagd, en zijn ook de inwendige aangelegenheden der zelfbesturende landschappen overal onder ons werkelijk toezicht gebracht; nochtans heeft de werkzaamheid van die hoofden van gewestelijk bestuur, in wier amtskring belangrijke zelfbesturen voorkomen, uiteraard een eigen karakter (Zie, voor Java, VORSTENLANDEN). De taak der hoofden van gew. bestuur is omschreven in een instructie, die aanvankelijk in Ind. Stb. 1859 n° 102 is vastgesteld bij Gouv^t besluit, doch later als ordonnantie bij Ind. Stb. 1867 n° 114 is afgekonddigd; hoewel zij voor de buitenbez. niet geschreven was, hebben ook de hoofden v. gew. best. aldaar haar na te komen (Stb. 1861 n° 44 en 1867 n° 114, III). Schoon meer dan eens gewijzigd, geeft die instructie geen volledig beeld meer van den tegenwoordigen werkkring. In de res. Batavia is de positie van den resident eigenaardig door de aanwezigheid aldaar der meeste directeuren, die in het financieele beheer eenige werkzaamheden, elders den res. opgedragen, voor Batavia zelf verrichten; en tot 1913 had de resident van Banka tevens de leiding van de tinwinning aldaar, in verband waarmede hij geen bestuursambtenaren, doch administrateurs der tinmijnen als bestuurders onder zich had. Voor zoover het gewestelijk bestuur takken van administratie betreft, die onder directeuren staan, oefenen de h. v. g. b. hun taak uit overeenkomstig de aanwijzingen dier directeuren; zij zijn echter niet aan dezen ondergeschikt, doch uitsluitend aan den Gouv.-Gen. (Stb. 1876 n° 57). Alle bestuursambtenaren, ook de inlandsche, staan onder hun bevel en toezicht, en kunnen door hen worden geschorst; sommige lagere Europeesche en vele lagere inlandsche ambtenaren worden door hen benoemd (Zie boven onder B). Voor hun bestuursbemoeiingen in zake comptabiliteit zie aldaar. Te hunner beschikking staan somtijds gewestelijke vaartuigen. Zie GOUVERNEMENTS MARINE EN GEWESTELIJKE VAARTUIGEN.

De instructie herinnert, dat de h. v. g. b. behalve met bestuur ook met rechtspraak, politie en wetgeving zijn belast. Voor hun na 1848 sterk verminderde

rechtsprekende functiën, zie RECHTSWEZEN. Wat de politie aangaat: bij de h. v. g. b. berust de zorg voor de naleving van algemeene en andere verordeningen, zoodat zij voor hun gewest het hoofd der politie zijn, indien niet een bepaald onderdeel, gelijk de boschpolitie, aan hen is onttrokken. Om verstoring van orde en rust te voorkomen of te bedwingen hebben zij de beschikking over de schutterijen en andere niet tot het leger behoorende korpsen, en over schepen der gouv.-marine; zij hebben echter niet de beschikking over zee- en landmacht, maar moeten handelen in overleg met den kommandeerenden officier (tenzij civil en militair bestuur in één hand zijn). Bij de uitoefening van de politie kunnen zij echter de gewapende macht requireeren. Art. 72 Reg. regl. kent hun de bevoegdheid toe om keuren (verordeningen, beschut door straf of politiedwang) te maken, doch waar gewestelijke raden zijn, verliezen de h. v. g. b. deze wetgevende bevoegdheid geheel, en waar plaatselijke raden zijn, verliezen zij haar voor dat deel van hun gewest, dat samenvalt met het ambtsgebied dier raden. De bevoegdheid der h. v. g. b. om andere verordeningen dan keuren te maken is niet geregeld en in sommige opzichten onzeker.

Ook daar waar gewestelijke of lagere decentralisatie (Zie aldaar) is ingevoerd — waarmede de h. v. g. b. direct of indirect veel bemoeienis hebben —, blijft het bestuur, de rechtspraak en de politie der h. v. g. b. bestaan; tot dusver (1916) wordt zelfs ook aldaar voor de uitvoering van alg. verordeningen nog altijd hun hulp, en niet het medebewind (het zgn. selfgovernment) der locale raden, ingeroepen.

Verscheiden ambtenaren zijn aan het h. v. g. b. voor het bestuur toegevoegd. In de eerste plaats de gewestelijke secretaris, die in den regel zijn vervanger is; een in 1900 bij de reorganisatie-Mullemeister aanvaard beginsel om op Java en Madoera den gew. secretaris-controleur (naast een ass.-res. als chef der afdeling) te vervangen door een gew. secretaris-assistent-resid. — gelijk een enkel maal op de buitenbez. —, naast wien de resident zelf hoofd der afdeling zou wezen, wordt thans (1916) nog slechts in vier gewesten nageleefd. De gewestelijke secretarissen waren voorheen met een aantal bijbetrekkingen belast, die gedeeltelijk niet onbelangrijke inkomsten opleverden, zooals het notariaat en het vendumeesterschap, en waren kashouders; voor zoover geen afzonderlijke ambtenaren daarvoor zijn aangesteld — wat met name op vele buitenbezittingen het geval is —, oefenen zij die betrekkingen nog uit, en allen zijn zij ambtenaren van den burgerlijken stand. Bovendien is tegenwoordig aan verscheiden h. v. g. b. buiten Java een ass.-res. toegevoegd, speciaal voor de aangelegenheden der zelfbest. landschappen; een enkel maal ook een ambtenaar voor het toezicht op de inheemsche rechtspraak (Palembang).

Voor het bestuur is elk gewest (behalve Billiton; Banka eerst sinds 1913) verdeeld in afdelingen, die op Java en Madoera altijd onder een assistent-resident geplaatst zijn, terwijl op de buitenbezittingen ook een controleur of (bij uitzondering, b.v. Soela-eil., Tanimbar) een gezaghebber dan wel een officier als civil gezaghebber (Zie aldaar) aan het hoofd van een afdeling kan staan. Terwijl gewoonlijk aan het hoofd v. g. b. ook voor de afdeling, waarbinnen de gewestelijke hoofdplaats ligt, een afzonderlijke afdelingschef is toegevoegd (te Batavia, te Semarang, te Soerabaja en te Padang als ass.-res. „voor de politie”), beheert elders het hoofd v. g. b. zelf de afdeling,

waarin de hoofdplaats gelegen is. De ass.-res. op Java en Madoera is hoofd van plaatselijk bestuur in zijn geheele afdeling; de afdelingschef op de buitenbezittingen is dat voor zijn geheele afdeling zoo deze niet is onderverdeeld, doch alleen voor de onderafdeling zijner woonplaats, zoo zijn afdeling wel is onderverdeeld. De afdelingshoofden genieten een wedde; ook voor hen zijn in 1866 de cultuurprocenten afgeschaft. Sinds 1902 is het hoofd v. g. b. bevoegd voor hen een instructie vast te stellen. De afdelingshoofden zijn veelal ambtenaren van den burg. stand en nemen dikwijls, waar geen notaris is aangesteld, het notariaat waar. Zij hebben meestal rechtspraak (zie RECHTSWEZEN), zijn altijd belast met politie, doch missen wetgevende bevoegdheid (tenzij een uitdrukkelijke verordening hun die voor een bepaald onderwerp geeft). Hun bestuurs-taak is onafhankelijk van het bestaan van decentralisatie (Zie aldaar), waarmede zij direct of indirect veel bemoeienis hebben. Enkele afdelingshoofden op en buiten Java hebben tegenwoordig een secretaris naast zich, die echter in de wetgeving nog niet wordt genoemd.

De nadere verdeling van de afdelingen zelf in N.-Indië loopt uiteen. Enkele op de buitenbezittingen zijn voor het binnenl. bestuur niet onderverdeeld, b.v. die van Djambi en van Banka; de overige op de buitenbez. zijn geheel of ten deele gesplitst in onderafdelingen, en die op Java en Madoera omvatten alle één of meer controle-afdelingen. Terwijl echter de onderafdelingen op de buitenbez. staan onder een eigen hoofd — controleur, asp.-contr., gezaghebber —, die hoofd van pl. best. is als zijn afdelingschef niet binnen zijn ambtskring woont, zijn de controleurs op Java en M. aan de residenten en assistent-residenten toegevoegd als helpers (vandaar dat onderscheiden afdelingen elk slechts 1 contrôle-afd. tellen) en verplicht de bevelen van dezen in alles op te volgen. Voor deze laatste is dan ook geen instructie vastgesteld; wel werd bij Bijbl. 1067 een proefinstructie gepubliceerd, maar zij is niet definitief ingevoerd geworden en later zelfs ingetrokken. Een werkje door v. Gorkom uitgegeven: „De Gids voor den controleur” is indertijd door de Regering aanbevolen geworden (2e druk, 1896, door Verwijk); een werk van F. Fokkens „De controleur op Java en Madoera, Bat. 1885” bevatte een toenmaals volledige opgave der verordeningen en ambtelijke voorschriften, die de controleur moest nakomen. Alleen de controleur van Wonogiri (Mangkoenegaran, resid. Soerakarta) is chef eener onderafdeling en hoofd v. pl. b. De hoofden v. g. b. op de buitenbez. zijn sinds 1902 bevoegd, ook voor de onderafdelingschefs een instructie vast te stellen; welk gebruik van die bevoegdheid gemaakt wordt, blijkt niet.

De werkkring der controleurs op Java en Madoera — beschreven in 1909 door Eyken, in 1913 door Walbeehm — bestaat vooral in het houden van toezicht over alle takken van het inlandsch bestuur en in de voorlichting van de boven hen gestelde bestuursambtenaren omtrent alles, wat dat bestuur betreft. Zij zijn in dagelijksche aanraking met de inl. hoofden en bevolking en moeten zich beijveren die goed te leiden, doch hebben evenzeer te maken met de hoofden der vr. oosterl. en met de Europeanen. Ofschoon niet met gezag bekleed, kunnen zij de inlandsche bevolking in ruime mate ten zegen zijn, wanneer zij zorgen op de hoogte te wezen van haar economischen toestand en van haar vatbaarheid voor ontwikkeling en opvoeding, terwijl zij door het doen van voorstellen aan de boven hen

geplaatste ambtenaren vaak den stoot geven tot belangrijke hervormingen in haar belang. De vroeger op Java en Madoera belangrijkste taak van den controleur — de behartiging van de gouv.-cultures — is sedert de afschaffing van de meeste dezer aanmerkelijk ingekrompen, en zal geheel verdwijnen, wanneer eerlang het cultuurstelsel zelf ingevolge Ind. Stb. 1915 n° 491 verdwijnt; de cultuurprocenten waren ook voor hen reeds vervallen in 1866. Wat de landrente betreft, daarbij hadden zij vroeger den jaarlijkschen aanslag te regelen (Zie BELASTINGEN, LANDRENTEN); later is dit echter grootendeels vervallen (vooral waar de regelingen van 1896 en 1907 werken), en hebben zij voornl. de dorpschouffenden en ondercollecteurs in de inning van dat middel te controleeren. Zooals uit den vroeger door hen gedragen titel „controleurs bij de landelijke inkomsten en cultures” blijkt, was hun werkkring eertijds schier tot die takken van dienst beperkt; tegenwoordig zijn zij werkzaam bij alle takken van beheer, tot het inlandsch bestuur behoorende, zooals bij de uitvoering van de agrarische wet, bij den aanslag in de belasting op het bedrijf, en talloze andere. Ofschoon geen ambtenaren van politie, zijn zij verplicht van alle misdrijven en overtredingen, te hunner kennis gekomen, aangifte te doen. Rechtspraak hebben zij slechts in enkele gevallen (Zie RECHTSWEZEN). Wetgevende bevoegdheid missen zij. Slechts zeer enkele contrôleafdd. (Karimoendjama, Bawéan) worden beheerd door een gezaghebber.

De onderafdeelingsscheffs op de buitenbezittingen (controleur of gezaghebber of officier als civiel gezagh.) zijn wél met gezag, wél met belangrijke rechtspraak en wél met politie-zorg bekleed, doch hebben overigens tegenover de inl. bevolking een gelijke taak als de controleurs van Java. Door het ontbreken echter van regenten (in den Javaschen zin des woords) op de buitenbezittingen en door het ontbreken van ontwikkelde districtshoofden in vele streken aldaar, komen de controleurs der buitenbezittingen (Bali en Lombok misschien uitgezonderd) veel meer rechtstreeks met de bevolking in aanraking dan de controleurs van Java, hoewel toch weer veel minder dan b.v. zendelingen.

Onze meerdere bemoeienis met zelfbest. landschappen uit zich onder meer in het grooter aantal controleurs, daar tegenwoordig bescheiden.

De aspirant-controleurs worden aan assistent-residenten of controleurs toegevoegd om onder hun leiding werkzaam te zijn, tenzij zij tijdelijk belast zijn met het beheer van een contrôleafdeeling of het bestuur van een onderafdeeling.

Eindelijk worden uit Ned. uitgezonden administratieve ambtenaren aan ambtenaren bij het binnenl. bestuur toegevoegd, teneinde in afwachting van hun benoeming tot aspirant-controleur practische leiding te genieten.

Nog andere ambtenaren en beambten zijn bij het binnenlandsch bestuur werkzaam, zonder dat zij tot het kader van het binnenl. bestuur behooren, zooals de ambtenaren en beambten op het res.-kantoor enz., terwijl ook verscheidene inlanders in lagere betrekkingen daarbij werkzaam zijn, geen deel uitmakende van het eigenlijk inlandsch bestuur. De belangrijkste van deze laatste groep personen zijn de sinds omstreeks 1908 geleidelijk ingevoerde inlandsche (soms Europeesche) bestuursassistenten of assistenten (ook zijn er hulp-best. assistenten), die een schakel vormen tusschen het binnenlandsch bestuur en de volkshoofden (meestal in zelfbesturende landschappen) en geheel een werktuig zijn in de hand

van het eerste; zulke inlandsche ambtenaren, naar willekeur verplaatsbaar en veelal herkomstig uit andere streken van den archipel, vindt men thans (1916) in Menado (Paloe), Celebes, Ternate, Amboina (Z.-N.-Guinea) en Timor (vgl., voor de verwante demangs van Sumatra, beneden C 2° tegen het eind). Anderzijds worden dikwijls bestuursambtenaren tijdelijk voor bijzondere werkzaamheden gebezigd, gelijk voor agrarische zaken (Bali en Lombok), kredietwezen, landrente-onderzoek, volksscholen, enz.

2°. *Inlandsch bestuur.* Onder deze benaming verstaat men het gouvernementbestuur door inlanders over inlanders. Aan zoodanige bestuurders moet, ingevolge art. 67 R.R. (een der groote beginselen van ons Indisch bestuursstelsel), de onmiddellijke leiding van die bevolking worden overgelaten; hetgeen medebrengt, dat wij, naargelang ons bestuur op en buiten Java hooger eischen gaat stellen, eerst zorg en daarna groote zorg moeten besteden aan de moreele en intellectuele opvoeding van alle inlandsche bestuursambtenaren, van laag tot hoog. Het genoemde art. 67 maakt een tegenstelling tusschen van regeeringswege „erkende” hoofden en andere, van regeeringswege „aangesteld”. Hier komen de laatstgenoemden tersprake, ook al mochten zij geen gouvernementswedde ontvangen; met „erkende” hoofden is bedoeld op de hoofden van eigenegroeide inlandsche rechtsgemeenschappen (met name inlandsche dorpen; Zie GEMEENSCHAPPEN en GEMEENTE), zelfs al mochten dezen een aanstellingsakte vanwege het gouvernement of een bezoldiging van den lande ontvangen.

Op Java en Madoera zijn de gewesten — de Vorstenlanden en Batavia (behalve Krawang) uitgezonderd — door den Gouv.-Gen. verdeeld in 70 regentschappen, aan het hoofd waarvan een inlandsch ambtenaar, de regent (boepati), is geplaatst. De instelling van de betrekking van boepati is reeds van ouden oorsprong; zij is afkomstig van de oude Javaansche vorsten, die binnen hun rijk personen, gewoonlijk van hooge afkomst, aanstelden als provinciehoofd, onder verplichting hun zekere opbrengsten uit te keeren, in geval van oorlog hen bij te staan en hun op bepaalde tijden hun hulde te komen brengen. Verscheidene dier boepati's, wier gebied veelal zoo groot was als een latere residentie, en van wie ieder eenige ngabèhi's onder zich had, verwierven een groote zelfstandigheid, terwijl enkele hunner zelfs rijken stichtten. Toen de Compagnie op Java eigen gebied en invloed kreeg, ook in het binnenland, liet zij — met uitzondering van Batavia, waarover hierbeneden — de organisatie der ngabèhi's bestaan; dezen, die nu voortaan zelf boepati of regent werden genoemd, werden echter aan haar ondergeschikt en moesten de opbrengsten, vroeger aan de vorsten verschuldigd, als contingenten en verplichte leverantiën (zie CONTINGENTEN) uitkeeren aan haar. Met het bestuur over den inlander liet de Compagnie zich, in het algemeen gesproken, weinig in, maar ze vertrouwde dit aan de regenten met het hun ondergeschikte personeel toe, ofschoon zij van tijd tot tijd ook wel in het belang der bevolking tusschenbeide trad; een toestand, die het langst heeft voortbestaan in de Preanger. De regenten werden reeds toen zooveel mogelijk gekozen uit de aanzienlijke familiën, in de streek zelve gevestigd; de Compagnie hield zich echter niet altijd aan dit beginsel en zette regenten af en stelde soms ook vreemden tot regent aan, wanneer dit met haar belang strookte. De regenten werden niet van akten van aanstelling voorzien, maar moesten — alsof zij een

soort vorsten waren — akten van verband teekenen, waarin hun verplichtingen jegens de Compagnie werden omschreven (vgl. Eindresumé III bijl. F). Daendels bracht hierin verandering; hij verklaarde hen tot koninklijke ambtenaren (gouv.-ambtenaren), voorzag hen van akten van aanstelling, en, terwijl hij hen door het toekennen van onderscheidingen aan het Ned. gezag trachtte te verbinden, plaatste hij hen onder strenger toezicht dan te voren het geval was geweest. Het Britsche tusschenbestuur kortte hun macht aanzienlijk in; hun werkzaamheden werden hoofdzakelijk tot de politie en de rechtspraak beperkt, en, ofschoon men hun ijdelheid door nominale rangen trachtte te vleien, werd hun aanzien aanmerkelijk vermindert, zoodat bij het herstel van het Ned. gezag hun invloed in verscheiden streken van Java tot een minimum was teruggebracht. Van der Capellen keurde dit ten zeerste af; door een reglem. op de titels, verplichtingen en rangen der regenten op Java (Ind. Stb. 1820 n° 22) werden zij in hun vroeger aanzien hersteld en werd de tusschenkomst der regenten in bijna alle zaken van gewicht, de inlandsche bevolking rakende, voorgeschreven, zonder dat zij echter het oude gezag over die bevolking terugverkregen. Ten gevolge van de invoering van het cultuurstelsel, dat rustte op versterking van den invloed der inlandsche hoofden, werd hun gezag wederom zeer verhoogd, mede door het herstel van hun bezoldiging in ambtsvelden (Zie akdaar), die hun echter in 1867 weder zijn ontzegd. Een gewichtig beginsel was reeds vroeger te hunnen aanzien aangenomen, n.l. de erfelijkheid — met electie — van hun betrekking. Onder de Compagnie werd dit echt Indonesisch beginsel wel in den regel gevolgd, zonder dat zij echter de nakoming daarvan als een verplichting tegenover de regenten beschouwde. Tijdens den opstand van Diponegoro (1825—1830) erkende het Indisch Bestuur de noodzakelijkheid om de regenten nauwer aan zich te verbinden en aan velen hunner werd toen en kort daarop mondeling de toezegging gedaan, dat zij door hun nabestaanden zouden worden opgevolgd, welk beginsel thans in de wet is geworteld door art. 69 Reg. regl., voorschrijvende dat bij het openvallen der betrekking van regent op het eiland Java (Madoera was in 1854 nog zelfbestuursgebied) zoo veel doenlijk tot opvolger gekozen wordt een der zonen of nabestaanden van den laatsten regent. In overeenstemming met het oude electiebeginsel wordt echter te recht het voorbehoud gesteld van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, waaraan de regeering dan ook de bevoegdheid ontleent om dienaangaande hooge eischen te stellen (circulaire van 29 Nov. 1913) en zelfs het recht ontleenen zou om het bezit van een examendiploma te vorderen (Zie Reg. alm. 1916 I bl. 96).

De regenten zijn ook thans nog meestal van hoog adellijke, soms van vorstelijke afkomst; zij worden door den Gouv.-Gen. benoemd en ontslagen op voordracht van den resident, die daarbij de dienst- en geslachtslijsten der kandidaten moet overleggen. Aan den rang, door de regenten gevoerd, zijn bepaalde onderscheidingsteekenen verbonden, waaronder vooral het zonnescerm (pajoeng of songsong) in aanmerking komt, dat door zijn kleuren en cirkels den rang aanduidt van hem, wien het wordt achternagedragen. Zie hierover en over het gevolg dat de regenten en andere hoofden mogen voeren Ind. Stb. 1820 n° 22 art. 40, 1824 n° 13. De bezoldiging der regenten, die voor de Preanger regenten wegens verkregen rechten lange jaren veel hooger was dan voor

de overige (Zie PREANGER-STELSEL), is in 1900 vermeerderd met het bedrag der in 1882 ingevoerde toelage wegens het gemis van pantjendienstplichtigen. Sinds 1907 ontvangen ook de regenten geen cultuurprocenten meer voor de in hun regentschap aan de regeering geleverde koffie; doch zij worden nog steeds in een landswoning (dalem) gehuisvest. Sedert 1911 bezitten de regenten een goedgekeurden regentenbond, Perhimpoean bopati-bopati Djawa-Madoera.

De regent is het hoofd van het inlandsch bestuur in het regentschap en belast met de onmiddellijke leiding van de inlandsche bevolking. Zijn verhouding tot den resident was in Ind. Stb. 1820 n° 22 gekenschetst als die van een jongeren tegenover een ouderen broeder. Hij is de vertrouwde raadsman van het hoofd v.g. b., die gehouden is over alle zaken van belang, de inlandsche bevolking betreffende, zijn advies in te winnen, maar daarna zelfstandig beslist, terwijl anderzijds de regent verplicht is den resident nauwkeurig op de hoogte te houden van alles wat er bij de inlandsche bevolking omgaat of woelen mocht. De instructie voor de regenten, in Ind. Stb. S. 1859 n° 102 bij Gouv. b. en later in Ind. Stb. 1867 n° 114 onveranderd bij ordonnantie vastgesteld, heeft enkele wijzigingen ondergaan, doch slechts van ondergeschikten aard. Met de inning van belastingen heeft de regent geen bemoeienis. Behalve met bestuur in engeren zin is de regent belast met de uitoefening van politie onder de inlanders; alsmede met eenig aandeel in de rechtspraak (Zie RECHTSWEZEN). Wetgevende macht bezit hij in theorie niet, doch practisch zijn vele zijner parentahs of atoerans niets anders dan informeele verordeningen. Uit het feit, dat art. 17 der instructie den regent het toezicht opdraagt over den Mohamm. godsdienst, heeft men, in verband met art. 124 Reg. regl., wel opgemaakt, dat de regent zelf ook moslim moet zijn (Zie CHRISTEN-INDLANDERS).

Den regent in het rechtstreeksch gebied van Java en Madoera is steeds een door den Gouv.-Gen. benoemd inlandsch ambtenaar, gewoonlijk van hooge afkomst, n.l. de patih, toegevoegd, die in alles zijn plaatsbekleeder is; zulk een ambt, vergelijkbaar met dat van den rijksbestierder naast een zelfbesturend vorst, komt ook elders in den archipel voor, b.v. de banta als plaatsbekleeder (voorheen) van den oelëbalang in Atjeh, de banta naast het geslachtshoofd (rödjo) der Gajo's, de soelewatang naast het ornemenschapshoofd (karaeng, aroe) op Zuid-Celebes. De patih ontvangt een wedde, die in 1900 vermeerderd is met het bedrag der pantjendienstoelage, doch heeft geen aanspraak op vrije woning. Uitgaande van de gedachte, dat twee personen (regent en patih) voor één functie (die van regent) te veel waren, heeft Ind. Stb. 1900 no. 220 besloten, de patihis op de meeste regentschapshoofdplaatsen (niet op Krawang, Tjiandjoer, Bandoeng, Garoet, Kraksaän, Loemadjang) geleidelijk mede te belasten met de functies van districtshoofd aldaar (hen derhalve te maken tot patih-wedono) en dikwijls bovendien met die van onderdistrictshoofd van dat onderdistrict, waarbinnen de regentschapskota ligt. Niet alleen is men in later tijd herhaaldelijk op deze derde opdracht uit Mullemeister's reorganisatie (die van de functies van assistent-wedono) teruggekomen, zie b.v. Stb. 1911 no. 5, 1912 no. 54, 55, 58, 1913 no. 94, 1914 no. 170 en 325, 1915 no. 24 en 41; maar zelfs de samenvoeging patih-wedono is somtijds weder gesplitst, zie b.v. Stb. 1913 no. 69.

Gewoonlijk vallen afdeeling (assistent-residentie)

en regentschap samen; assistent-resident en regent wonen dan meestal aan tegenovergestelde zijden van dezelfde aloon-aloon. Er zijn echter vijf afdelingen, die elk twee regentschappen tellen; nl. de afd. Cheribon bevat de regentschappen Cheribon en Koeningan, de afd. Tasikmalaja bevat de reg. Tasikmalaja en Tjiamis, de afd. Poerworedjo bevat de reg. Poerworedjo en Koetoardjo, de afd. Keboemèn de reg. Keboemèn en Karanganjar, en de afd. Toeloengagoeng de reg. Toeloengagoeng en Trenggalèk (Grisee is sinds Stb. 1910 no. 553 normaal); in zoo'n geval vindt men op de tweede regentschapshoofdplaats dus slechts een controleur. Is omgekeerd het regentschap zóó groot, dat het twee afdelingen (Tjiandjoer-Soekaboemi, Semarang-Salatiga, Bondowoso-Djember) of zelfs drie afdelingen (Probolinggo-Kraksään-Loemadjang) omvat, dan heeft de regent evenzooveel patih's onder zich, van wie de patih's, die buiten de regentschapshoofdplaats wonen, vroeger „zelfstandige patih" werden genoemd (b.v. Stb. 1905 no. 550, 1907 no. 212 art. 17), doch tegenwoordig „patih buiten de regentschapshoofdplaats" heeten (Stb. 1914 no. 52 § B, vgl. 1910 n°. 583); deze patih's zijn nooit patih-wedono, daar ze al werk genoeg hebben. Wegens opheffing van afdelingen zonder gelijktijdige wijziging van het inlandsch bestuur heeft men thans ook nog een tweeden patih in het regentschap Serang (te Tjilegon) en in het regentschap Pandeglang (te Menes) — beide in Bantam —, hoewel deze „patih's buiten de regentschapshoofdplaats" slechts een controleur naast zich hebben.

Hierboven werd, voor de verdeling in regentschappen, een uitzondering gemaakt voor de Vorstenlanden en het oude stuk van het gewest Batavia. In de Vorstenlanden (zie aldaar) bestaat geen inlandsch gouvernementbestuur; wel zijn de beide rijksbestierders van Djokja en Solo (niet die der twee prinsdommen) zoo wel in gouvernementdienst als in vorstendienst, weshalve zij door beiden bezoldigd worden. En wat Batavia aangaat; in de vier afdelingen, die dit oude Batavia bevatte vóór zijn vereeniging met Krawang op 1 Jan. 1901 (Ind. Stb. 1900 no. 334), hebben vanouds regenten ontbroken (behalve tot 1864 in Buitenzorg), doch in 1907 en 1908 zijn daar vier patih's ingesteld, op wie, doch in anderen zin dan zooeven (want dezen hebben geen regent boven zich), de naam „zelfstandige patih" is overgegaan (Ind. Stb. 1914 no. 52, § B) en die de regenten-instructie als leidraad hebben te volgen (Ind. Stb. 1911 no. 475).

Inlandsche bestuursambtenaren, vergelijkbaar met de regenten en hun patih's op Java, vindt men op de buitenbezittingen bijna nergens. Alleen de drie sagihoofden in Groot-Atjeh, die er boven de oelëebalangs of districtshoofden staan, en de vroegere stedeouders van Bangli en Gianjar (Bali), die sinds Ind. Stb. 1916 n°. 162 regent heeten, zijn met de boepati's van Java gelijk te achten, al zijn hun wedden niet gelijk aan die der Javasche regenten. De sinds 1913 vervallen regenten van Padang en Indrapoera (Sumatra's Westkust) waren oorspronkelijk slechts havenmeesters van locale beteekenis; de regenten van Zuid-Celebes zijn districtshoofden; die van Amboina zijn deels — op de Ambonsche eilanden zelf — dorpshoofden, deels districtshoofden (voorwalhoofden); en de wedden van deze allen, voor zoo veel bezoldigd, staan dan ook verre bij die der Javasche boepati's, met wie zij slechts in het Hollandsch den naam gemeen hebben, ten achter.

Is er dus ten aanzien van het regentschapsbestuur een groot verschil tusschen enerzijds Java en Ma-

doera, die het hebben, en anderzijds de buitenbezittingen, die het missen, ten aanzien van het nu volgende districts- en onderdistrictsbestuur is er voor geheel N.-Indië een vrij groote eenvormigheid; de verschillen schuilen vooral in de ambtsstitels, de toepasselijke staatsbladen en de uiteenlopende mate van ontwikkeling der functionarissen.

Aan het hoofd der districten, waarin de gouvernementregentschappen en de vier zelfstandige patihschappen op Java en Madoera zijn verdeeld, is een wedana (wedono) of districtshoofd geplaatst, wiens instructie zooged als een copie is van die van den regent en te gelijk met deze is vastgesteld. Door tusschenkomst van den wedono geeft de regent uitvoering aan de hem, regent, opgelegde taak, en de wedono moet hem ook weder op de hoogte houden van hetgeen er onder de inlandsche bevolking omgaat. De wedono's hebben een wedde (bij Ind. Stb. 1900 no. 3 verhoogd met de bovengenoemde toelage wegens gemis van pantjèndiensten) en aanspraak op vrije woning, en ontvangen nog cultuurprocenten, zoolang de koffiedwangcultuur zal voortbestaan. Deze districten zijn alle op hun beurt verdeeld in onderdistricten, waarover een onderdistrictshoofd of assistent-wedana (assistent-wedono) is gesteld, met een eveneens in 1900 verhoogde wedde (die erkend is te laag te zijn), en sinds 1913 met aanspraak op vrije woning; de instructie der wedono's is hun voorgeschreven als leidraad (Stb. 1874 no. 93). Nog verscheiden lagere beamtten, als mantri's kaboepatèn (ter beschikking van den regent voor allerlei werk), schrijvers en hulpschrijvers, zijn bij het inlandsch bestuur op Java en Madoera aangesteld en worden bezoldigd uit 's lands kas. In verband met het bestaan van particuliere landerijen (Zie aldaar) in de gewesten Bantam, Batavia en Cheribon — gelijk ook elders — heeft in een groot deel der drie gewesten een normaal districts- en onderdistrictsbestuur geruimen tijd ontbroken; men had slechts een laag soort zgn. districtshoofden (demang, kommandan) en door de landheeren aangestelde onderdistrictshoofden. Sinds Ind. Stb. 1908 no. 79 en 1913 no. 130 is echter ook te dezen aanzien de toestand normaal geworden (zie Van Delden, De part. landerijen, diss. Leiden, 1911, bl. 66 en 74). Ook deze prijaji's onder den regent hebben pajoengs en andere staatsie.

In tegenstelling met Java zijn op de buitenbezittingen niet overal de districten geheel verdeeld in onderdistricten. Toch heeft men als districts- en als onderdistrictshoofden: in Atjeh oelëebalangs en imeums of moekimhoofden, in Tapanoei evenals in de resid. Sumatra's Westkust demangs en assistent-demangs (zie beneden), op Zuid-Sumatra eveneens demangs en somtijds assistent-demangs (zie hierachter), in Riouw amirs en wakil-amirs (dato, orang kaja), op Banka demangs en batins, op Billiton ngabèhi's, op Z.-O.-Borneo districts- en veelal onderdistrictshoofden, in Menado hoekoems besar of eerste-districtshoofden en hoekoems kedoea of tweede-districtshoofden (vgl. Adatrechtbundel IX, bl. 1—2) voor de Minahasa, doch marsaolehs en walaapoele's voor rechtstreeksch gebied in Gorontalo, in Celebes karaengs (aroe's) of regenten en somtijds hun soelewatangs als onderregenten voor een bepaalden kring, in Amboina — buiten de vier Ambonsche eilanden en W.- en Z.-Nieuw-Guinea — regenten of voorwalhoofden (geen onderdistrictshoofden), op Bali en Lombok Balische poenggawa's of districtshoofden naast Sasaksche districtshoofden (geen onderdistrictshoofden). Streken met hoofdzakelijk zelfbesturende landschappen (Oostkust van Sumatra, W.-Borneo, Ter-

nate, Timor) zijn uiteraard in deze opsomming overgeslagen; het kleine getal der gouvernements-onderhoorigen heeft daar geen behoefte aan districts- en onderdistrictsbestuur onzerzijds. Blijkens de begroting zijn wel in vele, doch niet in alle de genoemde streken deze gouvernements-hoofden bezoldigd; waar dat nog niet het geval is (als in een gedeelte van Tapanoei b.v.), krijgt het hoofd v. gew. b., blijkens die zelfde begroting, wel eens geld om onder de onbezoldigde hoofden te verdeelen. Men verzuime niet te bedenken, dat daar, waar in rechtstreeksch gebied geen inlandsch gemeentewezen is (art. 71 Reg. regl.), doch wel dorpsbestuurders bestaan (b.v. Bengkal's, Riouw, Banka, Billiton, Zuid-Celebes), deze dorpsbestuurders (hetzij bezoldigd of niet: mandoer kampong, kapala, matowa, enz.) den laagsten trap van inlandsch gouvernementsbestuur uitmaken en dus staatsrechtelijk geen overeenkomst hebben met die dorps-hoofden, welke gemeentehoofden zijn (zie DORP). De in-deeling van Banka in districten voor het binnenlandsch bestuur is in 1913 verdwenen.

Om intusschen het districts- en onderdistrictsbestuur der buitenbezittingen te begrijpen dient men twee eigenaardigheden in het oog te vatten, die beide op Java onbekend zijn. Vooreerst heeft de regeering herhaadelijk als districtshoofden titularissen aangewezen, die in de inheemsche volksorganisatie reeds hoofden waren van een inlandsche rechtsgemeenschap (zie GEMEENSCHAPPEN), zooals de oelëbalangs in Groot-Atjeh, tot op 1916 de koeria-hoofden in Tapanoei (hoofden van inheemschedorpsbonden), en tot op 1913 de pasirahs in Benkoelen, Palembang en Djambi, die behalve districtshoofd van het gouvernement tevens en vooral hoofd waren van hun inlandsche marga (een territoriale gemeenschap, die een aantal dorpen omvat). Is dit het geval, dan doet natuurlijk de gouvernementsopdracht de oudere inheemsche functie niet te niet, en heeft zelfs de regeering bij de keuze van titularissen met inheemsche opvattingen rekening te houden, wil zij niet stuiten op weerstand of lijdelijk verzet. Vandaar dan ook, dat in later jaren — en zie hier de tweede eigenaardigheid — de regeering het dienstig heeft geacht om daar, waar de volksinzettingen een districtsbestuur in Javaschen geest niet medebrachten, aan die volksinzettingen geen gewelddadige vervorming aan te doen (gelijk indertijd in de Lampons en ter Sumatra's Westkust was geschied), doch eenvoudig daaroverheen, als een bestuursschepping onzerzijds, een districtsbestuur te stellen van districtshoofden, die dan zoo noodig nog door onderdistrictshoofden (hetzij hoofden van bepaalde onderdistricten, hetzij bloote handlangers der districtshoofden) worden gesecondeerd. Zoo heeft men — na de vroegere demangs in Palembang, die meer contrëlemantri's waren — sinds Stb. 1912 n°. 233 gew. 1916 n°. 208 in de vier gewesten van Zuid-Sumatra boven de ongerept gelaten volkshoofden (in Benkoelen, Palembang en Djambi) zulke districtshoofden of demangs en in Benkoelen, Palembang en de Lampons bovendien onderdistrictshoofden of assistent-demangs gekregen (deels ter vervanging van soortgelijke ambtenaren uit later jaren); zoo kreeg men in 1914 ter Sumatra's Westkust, in plaats van de na 1850 ingevoerde larashoofden, die met de volksinzettingen heetten te strooken, districtshoofden (demang) en onderdistrictshoofden (ass.-demang), ingesteld boven de volksorganisatie der nagari-bonden en nagariëen, welk districtsbestuur echter bij Stb. 1915 n°. 356 weer is gereorganiseerd door vermindering

van het getal districtshoofden en groote uitbreiding van het getal der onderdistrictshoofden; en zoo is bij Stb. 1916 n°. 245 en 256 ook de bestuursordering in Tapanoei vervormd. Voor inlandsche bestuurs-assistenten, wier instelling uitgaat van overeenkomstige gedachten, maar die nimmer als „hoofden der inlandsche bevolking” worden beschouwd, zie in dit artikel boven onder C 1°. Binnenlandsch bestuur, aan het slot. Dat de hierbedoelde gouvernementshoofden geen adat- of volkshoofden, geen vertegenwoordigers van het inlandsche volk, zijn, blijkt b.v. duidelijk uit het in Tijdschr. Binn. Bestuur 48, 1915, bl. 502, vermelde over een demang in de Lampons.

Wijkt de geschetste inrichting van het inlandsch bestuur reeds voor Java in menig opzicht af van het voorheen bestaande — de ronggo's of onderregenten zijn verdwenen, evenals de talrijke tussenambtenaren van vroeger zonder eigen ressort, gelijk de kliwon (tusschen regent en wedono's, tot 1874), de tjamat in de Preanger (tusschen districtshoofd en dorps-hoofden, tot 1871), en soortgelijke tusschenhoofden elders —, voor de buitenbezittingen is de invoering er van soms een volkomen nieuwigheid geweest (vgl. de mokole bangle's of soelewatangs onder de Toradja's van Midden-Celebes, die echter als districtshoofden van zelfbesturende landschappen zijn geconstrueerd) en is zij vroeger dikwijls geschied met opzettelijke miskenning van het vanouds gegroeide en bestaande (gelijk de invoering van gouvernementslarashoofden en -soekoehoofden ter Sumatra's Westkust na 1850). Het streven is thans meer en meer om alle verbeteringen aan te brengen, die voor een sterk en doeltreffend gouvernementsbestuur vereischt zijn, zonder nochtans bestaande levenskrachtige volksinstellingen te verdrijven. Voor het hoogst gewichtig onderwerp der opleiding van inlandsche bestuursambtenaren op en buiten Java, zie ONDERWIJS.

Inlanders, die op de plaats hunner inwoning niet thuis hooren, zijn dikwijls aan het gewone inlandsch bestuur onttrokken, en staan dan onder aparte hoofden van louter locale beteekenis. Zelfs op Java heeft men zulke hoofden van Makassaren, Boegineezen, overwalsche vreemdelingen, enz.; ook op de buitenbezittingen zijn zij, b.v. als matowa's (hoofden) van de overal verspreide lieden van Zuid-Celebes, talrijk. Deze hoofden staan rechtstreeks onder de gezagvoerende ambtenaren van het binnenlandsch bestuur.

Op Bali en Lombok heeft men, naast het gewone inlandsch bestuur door districtshoofden, nog een apart inlandsch waterstaatsbestuur (sedahan agoeng's en anderssedahans).

3°. *Bestuur over vreemde oosterlingen.* Waar vreemde oosterlingen (Chinezen, Arabieren, Klingen enz.) in onbelangrijken getale voorkomen, zijn zij, naar het schijnt, aan het gewone inlandsch en binnenlandsch bestuur onderworpen, alsof zij inlanders waren. Daar, waar hun aantal zulks rechtvaardigt, zijn zij echter, ingevolge art. 73 Reg. regl., gesteld onder eigen hoofden, ook binnen zelfbesturende landschappen. Men kent deels hoofden van Chinezen, deels hoofden van Arabieren, deels hoofden van alle vr. o. niet-Chinezen, deels hoofden van alle vr. o. die noch Chinezen noch Arabier zijn; in het algemeen dus hoofden over „rasgenooten” (Ind. Stb. 1912 no. 376). Meestal is de amtskring dezer hoofden beperkt tot een wijk of een bebouwde kom (kota); een enkel maal echter omvat hun ressort een paar kota's, een onderafd. of zelfs een afdeling (zie b.v. Stb.

1910 no. 421, 1911 no. 231, 1913 no. 571) of een der Chineesche districten op W.-Borneo. De genoemde hoofden, die gouvernementsambtenaren zijn en deels wel, deels niet een wedde ontvangen (zie de begroting), staan zelf onder de gezagvoerende ambtenaren van het binnenlandsch bestuur; dat men van Chineesche „officiëren” pleegt te spreken en de voornaamste hoofden der vr. o. als majoor, kapiteins en luitenant (daarnevens staan „wijkmeesters” en gewone „hoofden”) betitelt, vindt zijn oorsprong alleen in de overeenkomst van klank tusschen den Borneo-Chineeschen titel kapitan (zie KAPTHAY) en ons woord kapitein. Ingevolge art. 73 Reg. regl., Ind. Stb. 1882 no. 232 en Bijbl. 3831 zijn de instructies voor de hoofden der vr. o., althans voor de Chineesche, vastgesteld door de residenten en te vinden in de Javasche Courant; op die instructies steunt ook de vorming op enkele hoofdplaatsen van een uit Chin. hoofden bestaanden en als rechtspersoon beschouwden Chineeschen raad of kong koan voor bepaalde bemoeiingen (Woesthoff, Decentralisatiewetgeving, 1915, bl. 20). De taak der hoofden van vr. o. bevat eenige bestuurszorg (o. a. belastinginning), alsook politiebevoegdheid; rechtsprekende en wetgevende bevoegdheid daarentegen missen zij, en ook de in art. 78, lid 2, Reg. regl. onderstelde rechtspraak van Chin. hoofden schijnt niet te bestaan (zie RECHTSWEZEN). De hoofden der vr. o. laten zich met al hun vr. o. in, welk ook het onderdaanschap dier onderhebbenden moge zijn; zij hebben dus, in tegenstelling tot de Chineesche consuls, geenerlei uitheemsch-nationale beteekenis. Voor de Chineesche hoofden op W.-Borneo, die kapitan (districtshoofd), laothay of kaptjong (dorps-hoofd) heeten, zie het art. KONGSI; en zie voor dit geheele onderwerp der hoofden van vr. o. ook VREEMDE OOSTERLINGEN.

4°. *Reorganisatie van het bestuur ter plaatse.* Tot in het begin dezer eeuw waren, in verband met onze toenmalige onthoudingspolitiek, tal van streken van Ned.-Indië geheel verstoken van een bestuur ter plaatse, en werden ze zelfs door het gouvernement bij herhaling aangeduid als „onafhankelijke landen”. Blijkens Kol. Verslag 1878, bl. 9—19, was het grootste deel van het binnenland van Sumatra niet eens bij gewesten ingedeeld, al werd deels aan den gouverneur te Padang, deels aan den resident te Medan, een soort toezicht opgedragen; en evenzoo was b.v. de grens tusschen de gewesten Menado, Celebes en Ternate geheel in het midden gelaten. Anderzijds waren op tal van afgelegen plaatsen — met name in de groote Oost — deels Europeesche, deels inlandsche posthouders gesteld, geenszins om bestuur te oefenen, maar uitsluitend om ons gezag te vertegenwoordigen en onze vlag te vertoonen, zooged als ongecontroleerd, en aan geen andere vereischten onderworpen dan aan die van Ind. Stb. 1864 no. 194 art. 1 (nu 1913 no. 658; Nederl. onderdaanschap). Van al dit jammerlijke is nu gelukkig niets meer over dan dit, dat op enkele standplaatsen van minder belang, zooals de Duizendeilanden enz. vóór Batavia, op eilanden van Riouw of Timor, enz., een Europeesch of een inlandsch posthouder wordt aangetroffen, staande evenwel thans onder gezag en toezicht van een afdelings- of onderafdelingschef uit het binnenlandsch bestuur. Ook heeft de nieuwe expansiepolitiek talloze bestuursressorten op de buitenbeziittingen moeten wijzigen en tal van bestuurszetels moeten verplaatsen. Voor Java had de hervorming van het bestuur voornamelijk bestaan in de wegneming van hoofdendruk door bezoldiging in geld (1866 en

later), afschaffing van het Preangerstelsel (1871), uitdunning van het inlandsch bestuur (1874), en inkrimping van Europeesch en inlandsch bestuur (reorg.-Mullemeister, 1900).

Sinds 1909 evenwel is een grootscher „hervorming van het bestuurswezen in N.-Indië” op het getouw gezet, waaraan de naam verbonden is van S. de Graaff, destijds directeur van binnenlandsch bestuur. Deze hervorming, belichaamd in een dienstnota van 1909 en in een verslag van 1914 met 5 deelen bijlagen, omvat voornamelijk vijf elementen; *a.* geleidelijke verdeling van N.-I. in een twaalfstal gouvernementen met eigen geldmiddelen, doch zonder autonomie, staande onder gouverneurs (elk met een eigen bureau, een eigen bestuursinspecteur en een gewestelijken raad voor financiële zaken), op welke gouverneurs onder den vreemden naam van „zelfbestuur” (selfgovernment) een deel van de bestuurstak des landvoogds zou worden afgewenteld; in verband daarmede opheffing van de sinds 1905 ingestelde gewestelijke raden, doch invoering van autonome regentschapsraden op Java; *b.* geleidelijke inkrimping van het aantal ambtenaren bij het binn. bestuur, waartegenover een verbeterde opleiding en een verbeterde wedde zou staan; daarnaast vakopleiding voor gezaghebbers; *c.* grooter zelfstandigheid van het inlandsch bestuur op en (later) buiten Java, gepaard aan een verbeterde en voor allen verkrijgbare eerstdan wel hogere opleiding, en aan een voor enkelen ietwat verbeterde wedde; *d.* invoering van een nieuw soort controleerende inlandsche ambtenaren om (op Java, onder den naam adjunct-regent) een gestadig toezicht te houden op de aldus zelfstandig gemaakte inlandsche bestuurders; *e.* invoering van een nieuw soort contrôle door de Indische regering om een gestadig toezicht te houden op de financiële en verdere gestie der gouverneurs.

Nadat deze reorganisatieplannen in 1911 bij de Staten-Generaal waren ingediend, hebben dezen tot tweemaal toe (1912 en 1913) alleen de gelden gevoterd om den regeringscommissaris De Graaff voortzetting van zijn arbeid mogelijk te maken, en in Oct. 1914 een post van verdere strekking afgesteld; in Nov. 1914 is toen de voorbereiding gestaakt. Tot dusver zijn uit het groote project alleen verwezenlijkt de vakopleiding voor gezaghebbers en de hogere opleiding voor priajai's van Java, beide aan de in 1914 te Batavia verzezen bestuurschool (Ind. Stb. 1914 no. 504); over het verdere deel der ontwerpen heeft minister Pleyte zijn van slechts matige ingenomenheid getuigende zienswijze medegegeeld in zijn M. v. A. aan de Tweede Kamer over de Ind. begroting voor 1916.

Literatuur. Voor oudere gegevens in zake binnenlandsch en inlandsch bestuur vindt men, behalve in verstrooide tijdschriftartikelen, een aantal zake-lijke gegevens in E. de Waal, Onze Ind. financiën, V. VII (1882—1884); zie voorts R. H. Kleyn, Het gewestelijk bestuur op Java, diss. Leiden, 1889, en Margadant, Het R.R. van N.-I. Voor de tegenwoordige toestanden raadplege men, buiten de begrotingsstukken der laatste jaren, met name Tijdschr. v. h. Binn. Bestuur en Kolon. Tijdschr., alsmede (voor de buitenbez.) geschriften over adatrecht, voor zoover deze het adatbestuur behandelen; ook in het Indisch Genootschap (b.v. 15 Jan. 1907, Doeff) kwam Indië's bestuursinrichting meer dan eens ter sprake. Verder de gewone gegevens in Kleintjes, Staatsrecht, en in De Louter, Handleiding. Over het reorganisatieplan-De Graaff bestaat een uitgebreide litera-

tuur in dagbladen (zie de overzichten in De Indische Gids), tijdschriften en voordrachten. Een lezenswaardige proeve ten slotte van plannen tot radicale wijziging van het Indisch bestuurswezen—de Indiërs zich zelf regeerende, de geïmporteerde Nederlanders daarboven, doch daarbuiten blijvende — geeft S. Ritsma van Eck, De reorg. van het bestuur in Ned. O.-I., 1912, Nederland's staatkunde in zijne Aziatische koloniën, 1913, en Koloniale staatkunde en bestuursvorm, 1915.

BESTUURSACADEMIE (NED. INDISCHE). Zie OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN.

BESTUURSAMBTENAREN. Zie ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN.

BESTUURSSCHOLEN. Zie BESTUUR (Bestuur ter plaatse, Binnenl. bestuur.) en ZELFBESTUREN (Inlandsche).

BESTUURSSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

BETEL, BETELNOOT, BETELPALM, BETELPRUIM. Zie PINANG en ARECA CATECHU.

BETELNOOTKUST. Zie ARECA.

BETET. Javaansche naam voor eene Parkietsoort, *Palaeornis javanicus*. Op Billiton en Mindanao heet *Palaeornis longicauda* Bajang en op Sumatra Boeroeng Bajau.

BETOENG. Dicht bij de hoofdplaats Telok Betoeng gelegen onwerkbare vulkaan, 1256 M. hoog. Het is een jonger eruptiepunt binnen een nog voor het grootste deel behouden gebleven ringwal, die naar het westen geopend is en gemiddeld niet hooger dan 1000—1100 M. is. Teekening in Jaarverslag 1907 van den Topografischen Dienst.

BETOK (IKAN). Zie LABYRINTHVISSCHEN.

BETTA. Zie LABYRINTHVISSCHEN.

BEUNGA. Een zich langs de Kroëng Barō uitstrekkend landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjeh, in 1915 gevoegd bij Tangsé. (Zie aldaar).

BEUREUNOEN. Een plaats in het landschap Keumangan van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjeh, gelegen aan het kruispunt van de baan der Atjehtram met de Kroëng Tirō, waarover een 128 M. lange schroefpaalbrug is gelegd, 35 min. trammens van Sigli. Er is een gouvernementslandbouwschool gevestigd.

BEURIT. Zie MUIZEN.

BEURS (BATAVIASCH). Na de onrustige jaren, die aan de herstelling van het Nederlandsch gezag in den archipel voorafgingen, brak voor den handel een tijdperk van vroeger niet gekenden bloei en levendigheid aan, dat voornamelijk aan Batavia ten goede kwam, en naarmate het verkeer daar te plaatse zich meer en meer uitbreidde (het getal handelshuizen, dat in 1816 niet meer dan 10 bedroeg, was vijf jaren later reeds tot 16 gestegen) begon het gemis van eene gelegenheid ter bespreking van de gemeenschappelijke belangen des handels en ter bespoedigde afdoening van zaken dringender gevoeld te worden. De oprichting van een beurs scheen daarom wenschelijk, en dank zij den loffelijken geest der kooplieden, die voor dat doel een bedrag van ruim 5000 spaansche matten bijeenbrachten, kwam de gewenschte gelegenheid spoedig tot stand. Door hunne zorgen werd op een voor dat doel door de Regeering kosteloos afgestaan terrein aan de Groote Rivier bij den ingang van het Chinesche kamp een eenvoudig maar geschikt gebouw opgericht, waarin op den 8 September 1818, na vooraf bekomen toestemming van de Regeering, de eerste bijeenkomst van de Bataviasche kooplieden plaats vond, onder het lossen van een sa-

luut van alle ter reede liggende Nederlandsche schepen (Mr. P. Myer, Kronyk van Nederl. Indië: Tijdschrift voor N. I., 3e jaargang II, bl. 387). De beurs stond onder directie van eene commissie van vijf kooplieden, welk college zoowel tegenover de Regeering als den handel vertegenwoordigend optrad, en als zoodanig ook door haar erkend werd, totdat in den loop van 1827 onder het bestuur van den Comm. Generaal Du Bus de Gisignies, wegens een in zijn oog ongepast beklag over den toestand van het muntwezen, moeilijkheden ter zake ontstonden, die echter spoedig weder werden uit den weg geruimd.

De belangstelling van den handel in de ten zijnen gerieve opgerichte beurs schijnt gaandeweg te zijn verflauwd. Volgens een schets van het handelsverkeer aan de Kali-besar te Batavia, opgenomen in het Bijblad van de Economist van 1862, bl. 153, werd van het beursgebouw toenmaals reeds sedert lang geen gebruik meer gemaakt, en weinige jaren later werd het dan ook voor afbraak verkocht. Ter plaatse waar het eenmaal stond vindt men thans het réservoir van een artesische put, die voor de omwonenden nuttiger is dan de beurs voor de handeldrijvende gemeente ooit schijnt geweest te zijn.

Sedert eenige jaren heeft men ter verlevendiging van de effectenzaken eerst te Batavia en vervolgens te Soerabaja en Semarang dagelijkse bijeenkomsten van makelaars en commissarissen in het vak ingericht, waarbij kleine omzettingen plaats hebben. Andere zaken worden op deze bijeenkomsten niet gedaan.

BEUTÖNG. Een landschap van de onderafdeeling Meulaböh, afdeeling Westkust van Atjeh. Het bestaat uit het eigenlijke Beutöng, met de onderhoo- righeden Keutambang en Sangkadeuën in Boven-Meulaböh, en Poelö Raga en Boengöng Talöë in Boven-Seunagan. Het landschapshoofd voert den titel „keudjroeën” en heeft als waardigheidsteeken een door een sultan van Atjeh geschonken „bawar”. Eigenlijk Beutöng bestaat uit het 1½ à 2 uur gaans lange en 2 à 3 K.M. breede dal van de Kroëng Meureubö, die hier nog geheel het karakter van een woesten bergstroom draagt. Het bruisende water is op grooten afstand reeds hoorbaar. Terrasvormig loopen de beide oevers op; de rechteroever is echter het meest bewoond, omdat daar de bergen het verst terugwijken. Talrijke beekjes doorsnijden deze terrassen; hun diepe ravijntjes vormen zoo de verschillende natuurlijke grenzen tusschen de gampongs, en zijn tevens uitstekend geschikt voor den aanleg van geïrrigeerde sawahs; het ontbreekt den bewoners echter aan voldoende ploegvee. Het voert een zeer gewilde tabaksoort uit. De berguitloopers zijn bedekt met alang alang en laag kreupelhout, dat geleidelijk overgaat in oerwoud, waar de bewoners voornamelijk rotan en getahsoorten inzamelen. Een ander middel van bestaan was vroeger het goudzoeken n.l. bij de Paja Reugöm, een door hooge rotsen ingesloten moeras of meerte aan den bovenloop der Kroëng Tjoet. Volgens Van Langen werden hier ± 50 jaren geleden de eerste pogingen tot gouddelving ondernomen door 17 Chinezen, die na verloop van een maand met 2 katties per hoofd terugkeerden. Daarop zetten 160 Chinezen de exploitatie voort, die echter door ziekte en sterfte te niet ging. — De bevolking van Beutöng is zuiver Atjehsch, maar is sterk in aantal achteruit gegaan door den oorlog en vooral door epidemieën en rijstgebrek; Boengöng Talöë zag zijn weerbare mannen van 1000 verminderen tot 270. In het begin van 1905 was vrij-

wel de geheele bevolking óf gestorven óf verhuisd. Thans telt het ± 600 K.M.² groote landschap 408 geregistreerde mannen.

BEVA. Maleische naam ter Oostkust van Sumatra gebruikelijk voor *Naraim saluator* Laur. (Zie onder VARANIDAE), den gewonen waraan of bijawak (zie aldaar).

BEVALLING. Zie GEBOORTEN (GEBRUIKEN BIJ).

BEVLOEIINGEN. Om te kunnen bestaan en te gedijen, heeft elke plant water noodig. Vaak kan in die waterbehoefte worden voorzien door den regenval; maar het komt voor dat de neerslag in eenig jaar ver onder het gemiddelde blijft, terwijl overigens in tropische en sub-tropische landen de verdeeling ervan over het geheele jaar gewoonlijk zeer ongelijkmatig is. Wat meer in het bijzonder Ned.-Indië betreft, moge voor details worden verwezen naar het artikel: KLIMAAT. Om nu den landbouw te beschermen tegen de nadeelen, te duchten van dergelijke wisselvalligheden, en om de cultuur van sommige gewassen nog dàar mogelijk te maken, waar die niet gedreven zoude kunnen worden, indien men uitsluitend op watervoorziening door den regen was aangewezen, is BEVLOEIING of IRRIGATIE noodig, waaronder verstaan wordt het op kunstmatige wijze aanvoeren van water in het belang van den landbouw, en het stelselmatig verdeelen daarvan over de velden. Bij een goed bevoeiingsstelsel behoort met aanvoer en verdeeling gepaard te gaan de zorg voor een behoorlijken afvoer van het gebruikte water, nadat er zooveel mogelijk nut van getrokken is.

Het aangevoerde water kan verschillende herkomst hebben: het kan zijn in vergaarkommen opgespaard regen-, kwel- of rivierwater; het kan ook afkomstig zijn uit putten, die door grondwater gevoed worden (in welk geval het gewoonlijk kunstmatig moet worden opgevoerd), dan wel ontleend worden aan meren, bronnen, of waterstroomen. Voor Ned.-Indië is de laatste wijze van watervoorziening de belangrijkste. Wel is er een groot aantal reservoirs, vooral in Oost-Java, doch over het algemeen zijn ze van kleinen omvang en bevoeien zij slechts een beperkt gebied. Voornamelijk moeten zij dienst doen als aanvulling van den regenval in tijden van droogte. In de afdeeling Lamongan der Res. Soerabaja, wordt door een 12-tal vergaarkommen, ter oppervlakte van 868 bouws, water geleverd aan ± 12.200 bouws rijstvelden (1 bouw = 7096 M²); in de Res. Pasoeroean vindt men verschillende reservoirs, gevormd door ravijnen die door hooge aarden dammen zijn afgesloten en gevoed worden door een kleine beek. Veelal zijn die dammen belangrijke werken: o.a. is een dam in de Amprong bij Malang ± 600 M. lang en ± 25 M. hoog. Enkele kratermeren worden eveneens voor bevoeiing gebruikt, o.a. in Madioen en in Pasoeroean. Het water van zulk een meer kan intusschen in plaats van zegen-, een enkele maal wel eens schade brengend zijn, zoodat met het oog daarop maatregelen moeten worden genomen, om de slechte gevolgen, verbonden aan het bezigen daarvan voor irrigatie-doeleinden op te heffen. Een bekend voorbeeld daarvan is de Kawah-Idjen, op het Idjen plateau in Besoeeki. Zie art. BANJOE-POETIH.

Een ander voorbeeld van voor de cultuur schadelijk water levert de Pekatjangan, in het Serajoedal. Hier zijn het echter niet de opgeloste stoffen, die nadeelig werken, doch is het medegevoerde slib, afkomstig van mergels van leemleien, oorzaak van het dichtslaan der met dit water besproeide gronden.

Eene betere grondbewerking, die echter boven de krachten der bevolking gaat, zou hier verbetering kunnen brengen. Dergelijke gevallen zijn echter uitzonderingen: gewoonlijk bevat het water opgeloste bestanddeelen en gassen, welke direct door de plant kunnen worden opgenomen, of voert het slibstoffen mede, welke eene zeer gunstige bemestende werking op den bodem hebben, zoodat in deze opzichten het irrigatiewater nog boven den regen wordt gesteld. Bij enkele proeven werd bevonden dat de grond tot 30 % van de in het water aanwezige gebonden stikstof opnam. Reeds voor bevoeiing gebruikt water kan, bij het verder stroomen, uit de lucht weder zuurstof en stikstof opnemen (vooral indien het over stortdammen wordt geleid, of van het eene veld op het andere overstort.) Door Dr. Mohr is berekend, dat bij eene bevoeiing die slechts 120 dagen duurt, terwijl gedurende dien tijd 12 uren per dag 1.25 L. per seconde per bouw (7096 M².) water wordt gegeven, en bij phosphorzuur-, kali- en kalkgehalten zooals die op Java gemiddeld voorkomen, resp. 1—12 K.G., 20—60 K.G., en 50—150 K.G. van genoemde stoffen op het veld komen, uitsluitend in opgelosten toestand. Welk deel daarvan het achterwater weder meevoert, en hoeveel ten nutte der planten op het veld achterblijft, werd echter nog niet onderzocht. In „de Ingenieur” van het jaar 1900, n° 7, komt een artikel voor van den ingenieur J. Homan van der Heide over de bemestende werking van irrigatiewater, waarin o. m. onderzoekingen nopens het slibgehalte van onderscheiden leidingen in Oost-Java zijn vermeld. Zoo wordt medegedeeld het resultaat van een zich over 260 opeenvolgende dagen uitstrekkend onderzoek naar het slibgehalte van eene aftapping uit de Sampean, hetwelk in dien tijd varieerde van 10 m.G. tot 11426 m.G. per L., terwijl als gemiddelde 269 m.G. werd gevonden. De middencijfers voor een achttal onderzochte irrigatieleidingen bewogen zigtusschen 131 m.G. slib per L. bij de Kedong-Kandang leiding en 422 m.G. voor het Mangetan-kanaal. (Ter vergelijking zij medegedeeld, dat het middencijfer voor de Po op 260 m.G. wordt opgegeven, terwijl men voor de Waal bij Nijmegen 98 m.G. en voor de Maas te Maastricht 99 m.G. vermeld vindt). Het onderzochte slib bevatte 0.30—1.70 % phosphorzuur, 0.21—0.60 % kali, en 0.16—0.40 % stikstof, hetgeen zeer hooge cijfers zijn. (Ter vergelijking diene, dat voor koemest de volgende middencijfers zijn gevonden: phosphorzuur 0.27 %; kali 0.67 %; stikstof 0.54 %).

Ongetwijfeld is het bezigen van rivierwater voor bevoeiingsdoeleinden een gebruik van zeer ouden datum in Ned.-Indië. Van oudsher was rijst het hoofdvoedsel der bevolking, en waar dit gewas, om met eenige zekerheid op een loonend oogst te mogen rekenen, bezwaarlijk buiten bevoeiing kan, ligt het vermoeden voor de hand, dat althans op Java reeds vroeg irrigatie-werken moeten hebben bestaan. Inderdaad huldigt men deze meening thans vrij algemeen, en is men — nadat dit door Dr. Brandes op taalkundige gronden aannemelijk is gemaakt — teruggekomen van de opvatting, dat eerst met de komst der Hindoes (d. i. in het begin van onze jaartelling) de kunst van bevoeiing in Indië bekend raakte. Wel is het waarschijnlijk, dat onder hun invloed de irrigatie op Java werd verbeterd: op enkele plaatsen worden nog overblijfselen van met steen of harde padas bekleede waterwerken uit den Hindoe-tijd aangetroffen, o.a. tunnels. „Zoo kwam” — volgens eene mededeeling van den Ingenieur Pet, — „tijdens den watersnood in 1861 juist bij den mond van de leiding Kragilan, regentschap Poerworedjo, dis-

triet Loano, door het geheel vernielen daarvan, een daar onder gelegen, in de rots gehouwen oude mond, met een in de rots gekapt gedeelte leiding voor den dag; een werk dat meer dan waarschijnlijk tot de Boeddha-periode behoort. Ook beweert men, dat bij het meer Mendjer sporen zijn te vinden van eene aftapping uit dien zelfden tijd. Hoe weinig ook in den tijd, dat de Inlandsche Mohammedaansche vorsten heerschten, voor het volkswelzijn werd gedaan, toch schijnt men de zoo onontbeerlijke waterleidingen niet geheel veronachtzaamd te hebben."

Dat deze overblijfselen uit ouden tijd betrekkelijk schaarsch zijn, zal wel zijn toe te schrijven aan de omstandigheid dat voor de irrigatie werken betrekkelijk snel vergankelijk materiaal werd gebruikt, evenals thans nog bijna overal geschied bij die bevoeiingswerken, welke door de inlandsche bevolking zonder hulp van technici worden tot stand gebracht.

Een enkele maal komt het voor, dat het water door een primitief scheprad uit de rivier in eene op hooger niveau aangelegde leiding wordt gevoerd, van waar uit het op de velden kan worden gebracht, (afbeeldingen in: Bevloeiingen, door J. E. de Meijer) doch deze wijze van waterontleening vindt alléén op Sumatra eenige meerdere toepassing; op de overige eilanden is zij groote uitzondering. Gewoonlijk gaat de bevolking op andere wijze te werk. Indien het normale debiet niet al te aanzienlijk is, wordt het rivierbed somtijds door een dam afgesloten tot zoodanig peil, dat de waterspiegel ongeveer tot de hoogte van het aanliggend terrein stijgt, en het water geleid in eene gegraven leiding, welke met gering verhang het terreinsbeloop volgt. Dit was b.v. het doel van verschillende hoge dammen in de afd. Malang, o. a. van den hiervóór genoemden Amprongdam. Indien een dergelijk kunstwerk bij hooge bandjirs niet overloopten wegslaat, moet dus al het water in de leidingen worden opgenomen. Deze zijn daarop echter niet berekend; al zeer spoedig schuren zij uit en vormen nieuwe rivierarmen. Om de bevoeiing in stand te houden zijn dan nieuwe opdammingen noodig, die op hare beurt weder tot de vorming van nieuwe vertakkingen leiden. Vaak komt het over de velden stroomende water op een lager punt weer in dezelfde of eene andere leiding terecht, alwaar het dan weder moet worden opgestuwd. Van eenige regelmaat is bij een dergelijken aanleg uiteraard geen sprake: billijke verdeling van het water is onmogelijk, daar geen verdeelwerken aanwezig zijn, die werkelijk een eenigszins permanenten toestand waarborgen. Ieder eigenaar van langs de leiding liggende gronden zorgt er zooveel mogelijk voor, vooral niet te kort te komen. De gevolgen van een ander laten zich denken: in de eerste plaats verwildering van leidingen en dikwijls zeer ongewenschte en noodlottige wijzigingen in den waterstaatkundigen toestand; watersverspilling op de eene, watergebrek op eene andere plaats van hetzelfde leidinggebied; onzekerheid voor allen, aan den dag komend door overhaaste grondbewerking; weinig zorg voor de kweekplanten, en over het algemeen voor de geheele cultuur.

Bij grotere rivieren wordt de opstuwing, noodig om het water in de irrigatie leidingen te dringen, verkregen door een dam, welke geschikt is om de grotere rivierdebieten over zijn kruin af te voeren. Een dergelijk werk bestaat dan uit opgestapelde rivierstenen, bijeengehouden in korven van gevlochten bamboe of van ijzerdraad, dan wel gesteund door staketsels van ingeheidde klapperstam-

men of bamboe. Stronken van bamboestoeilen, bladeren, droog riet en alang-alang, doen eveneens als vulling dienst. Zulk eene constructie is natuurlijk nooit waterdicht; bij geringe afvoeren is het effect dan ook veelal onvoldoende; bij hooge afvoeren slaat de dam dikwijls weg en is de watertoevoer naar de leidingen dagen- en somtijds weken lang gestremd, juist in een tijd dat het te velde staand gewas behoefte aan bevoeiingswater heeft. Hooge opstuwingen zijn op de geschetste wijze bezwaarlijk te verkrijgen; meestal is de dam dan ook betrekkelijk laag, en ligt een heel eind bovenstrooms van de velden, welke bevoeid moeten worden. Het water wordt dan toegevoerd door eene lange leiding, met geringer verhang dan de terreinshelling. Bij de aanmonding bovendams diep ingesneden, of ook wel in het talud der rivieroevers uitgegraven (in welk geval bij hooge rivierstanden beschadigingen en doorbraak niet zeldzaam zijn), komt de leiding dan eerst dikwijls kilometers beneden de aftappingsplaats op een niveau, waarop van het water voor bevoeiingsdoeleinden kan worden partij getrokken.

Bij kleinere bevoeiingscomplexen in het gebergte, waar zoowel de rivieren als het terrein nog sterk verhang hebben, kunnen deze aanvoerleidingen korter zijn, en dan is, indien slechts een deel van het rivierdebet benoodigd is, gewoonlijk eene geringe belemmering der vrije afstroming voldoende, om aan de leiding de noodige waterhoeveelheid te verzekeren. Enkele grotere stenen, in de meestal zeer ondiepe rivier op eene rij gelegd, geven daartoe genoeg opstuwing. Maar, op welke wijze de watertoevoer naar de leiding ook tot stand is gebracht, de nadeelen aan het stelsel verbonden, en hiervoor reeds genoemd, blijven bestaan, en worden veelbaarder naarmate een grooter oppervlak moet worden bevoeid. In dezelfde mate wassen ook de bezwaren, verbonden aan het instandhouden van het hoofdwerk voor den wateraanvoer in de rivier, de z.g. „prise d'eau", en aan het in behoorlijke staat houden der leidingen, (immers, naarmate het te irrigeren oppervlak toeneemt, moet ook het toe te voeren waterquantum vermeederen, en dus de rivier belangrijker zijn) en ten slotte gaat dit onderhoud boven de krachten der bevolking. Het gevolg is toenemende verwildering en uitschuring der leidingen, waarmede meestal gepaard gaat plaatselijke verbreding en verdieping der rivier als gevolg van achterloops worden van den dam, waardoor wederom verlenging en versterking van laatstgenoemd kunstwerk noodzakelijk wordt. Wil men de bevoeiing doen voortduren, dan is eindelijk technisch ingrijpen onvermijdelijk.

De eerste bemoeiingen van den technischen Waterstaatsdienst met de irrigatie hadden dan ook betrekking op groote werken, waarvan de instandhouding op den duur te bezwarend voor de bevolking werd, en zij zouden wellicht nog wel achterwege zijn gebleven — immers, noch onder het bestuur der O. I. Compagnie, noch tijdens het Engelsche tusschenbestuur was van hooger hand veel aandacht geschonken aan de bevoeiings aangelegenheden der bevolking — indien niet de invoering van het Cultuurstelsel de irrigatie meer op den voorgrond had gebracht. Want onder de op hoog gezag geteelde producten behoorden ook suiker en indigo, welke met kans op slagen alléén verbouwd konden worden op bevoeide velden.

Een uitzondering hierop wordt gemaakt door de Waterwerken in de residentie Batavia. De Oosterslokkkan, eene aftapping uit de Tjiliwoeng aanvangende ± 5 palen (ongev. $7\frac{1}{2}$ K.M.) boven

de afdeelhooftplaats Buitenzorg, werd in 1739 begonnen door het Inlandsch Hoofd van Kampong Baroe (een deel van het landgoed Buitenzorg) en van 1749—1753, dank zij den invloed van den Gouverneur-Generaal van Inhoff, door de belanghebbende landheeren doorgetrokken tot Weltevreden. Doch met den aanleg van dit kanaal was slechts in de tweede plaats beoogd het aanvoeren van bevoelings water voor de aanliggende landen, maar voornamelijk bedoeld het maken van een waterweg voor den afvoer van de producten der bovenlanden. Het zeer sterke terreinverhang stelde echter onoverkomelijke moeilijkheden aan dit laatste voornemen in den weg, en zoo bleef ten slotte de leiding uitsluitend voor irrigatie dienen. Regeerings bemoeienis met de regeling der aftappingen bleek hier alras noodig, zoodat reeds in 1754 bij plakkaat orde werd gesteld op het willekeurig te werk gaan bij het afleiden en opstoppen van het water, en in 1777 uitgebreide bepalingen omtrent het waterverbruik werden vastgesteld, en de capitain-luitenant ingenieur en eerste landmeter, Siven Johan Wimmercrantz, onder oppertoezicht van het college van Heemraden der Bataviasche Ommelanden, met het toezicht op de leiding werd belast.

De Westerslokan, welke bij Buitenzorg uit de Tji-Sedanie aftapt, werd op voorstel van Wimmercrantz in 1776 aangevangen, met de bedoeling om het water te voeren naar de Tjiliwoeng ten einde aan deze rivier, welke door het tot stand komen van de Oosterslokan in het droge jaargetijde geen voldoende debiet meer had voor het doorspoelen en bevaarbaar houden van de Bataviasche grachten, een ruimer toevoer te verzekeren. Later nam, door het doorbreken van een dam (vermoedelijk kort na 1798) het water een anderen loop en werd toen gezegd voor bevoeiing op het land Tjileboet, en hoewel de gemeenschap met de Tjiliwoeng daarna weder werd hersteld, werd toch hoe langer hoe meer het oorspronkelijk doel uit het oog verloren, en werden steeds meer vergunningen verleend tot aftapping voor irrigatie doeleinden, zoodat ten slotte de leiding een der voornaamste irrigatie kanalen van de residentie Batavia is geworden. Nadere bijzonderheden omtrent beide leidingen, benevens nopens de Tji-Ballok en Angké, zijn te vinden in de verslagen over de Burgerlijke openbare Werken in Ned. Indië van de jaren 1895 en 1909.

Als voorbeeld van de hiervóór genoemde belangrijke werken, tot stand gekomen als gevolg van de invoering van het Cultuurstelsel zij hier in de eerste plaats vermeld de bevoeiing uit de Sampean rivier in de afd. Panaroekan der res. Besoei. Reeds vóór het jaar 1820 werd het Sampeanwater op ± 2 à $2\frac{1}{2}$ K.M. benedenstrooms van de afdeelhooftplaats Sitoebondo door tijdelijke dammen in irrigatie-leidingen gestuwd; later werd het punt van aftapping hooger op, tot bij Sitoebondo, verplaatst; en in 1832 werd aldaar een door den Ingenieur van Thiel ontworpen raamdiam gebouwd. Nadere bijzonderheden omtrent de constructie van dit soort dammen zijn te vinden in het bekende werk over bevoeiingen van den Heer de Meyier (1e deel, afd. VII der „Waterbouwkunde“) en in de „Handleiding voor bouwkundigen en industrieelen in Nederlandsch Oost-Indië, door v. Lakerveld en Brocx, blz. 703; hier kan worden volstaan met de mededeeling, dat een dergelijke diam bestond uit een raamwerk van houten balken, opgevuld met riviersteen, en veelal ingesloten tusschen gemetselde leimuren. De diam in de Sampean was een vrij belangrijk kunstwerk: 45 M. lang en ongeveer 8 M. hoog; de aanlegbreedte bedroeg 23 M.;

de bovenbreedte 9 M. Hij heeft tot 1850 dienst gedaan ter voeding van twee leidingen op den rechter- en eene leiding op den linker rivier oever. Nadere bijzonderheden over de later nog tot uitvoering gekomen Sampean werken geeft het verslag der B. O. werken over 1895.

Aan den omstreeks terzelfder tijd aangevangen werken in de residenties Soerabaja en Semarang, zijn afzonderlijke artikelen gewijd (zie BRANTAS-DELTA WERKEN en DEMAKSCHE WATERWERKEN).

In de res. Cheribon waren eveneens tamelijk belangrijke werken in voorbereiding, hetgeen reeds is af te leiden uit de omstandigheid, dat gedurende de jaren 1847, '48 en '49, een bedrag van f 281.000 daarvoor werd beschikbaar gesteld.

Dat echter de technische bemoeiingen over het algemeen nog weinig te beteekenen hadden, en véél moest worden overgelaten aan het beleid van Europeesche en Inlandsche bestuursambtenaren, blijkt wel reeds daaruit, dat voor den geheelen Waterstaatsdienst van af 1818—1829 niet meer dan drie of vier, van 1829 tot 1844 vijf, en daarna tot 1854 tien Ingenieurs in dienst waren. (Zie verder hieromtrent het artikel WATERSTAAT). Bovendien moest, onder den druk van den voortdurenden geldnood in Nederland, de uiterste zuinigheid worden betracht in de uitgaven ten bate van Indië. Waar nu voor den Waterstaatsdienst uit anderen hoofde reeds veel moest worden uitgegeven voor zaken, waaraan onder het bestuur der O. I. Compagnie weinig behoefte werd gevoeld, doch die later zoowel uit een krijgskundig oogpunt als wegens den producten afvoer — gevolg van het Cultuurstelsel — dringend noodig waren, zooals: gebouwen, wegen, bruggen, e.d.m., kon op het gebied van bevoeiing slechts het allernoodigste worden verricht. Onder deze omstandigheden was het geen wonder, dat van eene voorafgaande studie, en behoorlijke voorbereiding der uitvoering, weinig sprake kon zijn. Ingenieurs, z.g. „in ambulanten dienst“ werden daàrheen gezonden, waar op het oogenblik hun hulp het dringendst werd gevraagd. Natuurlijk, dat zij zich in hoofdzaak moesten bepalen tot het maken van stuwdammen en andere werken ter plaatse, waar oorspronkelijk de weggeslagen Inlandsche werken zich hadden bevonden; dat er geen tijd en geen geld was voor het doen van belangrijke opnemingen; dat kennis van max. of min. debieten der rivieren, waarin de werken moesten worden uitgevoerd, ontbrak, zoodat werken op de gis regel moest zijn. De gevolgen daarvan waren wederom, dat nauwelijks voltooide dammen bij niet voorziene groote bandjirs dikwijls te zwak bleken en wegsloegen; dat inlaatsluizen en irrigatieleidingen werden gemaakt, berekend op debieten, welke slechts bij uitzondering beschikbaar waren. Het vertrouwen in de capaciteiten der technische ambtenaren werd door deze en dergelijke voorvallen, niet weinig geschokt: ten onrechte werd den Ingenieurs verweten, wat slechts aan het verkeerde stelsel van werken kon worden toegeschreven; aan het gebrek aan personeel, en aan het gebrek aan middelen. Dat de fout niet was onbekwaamheid der toenmalige technici, bewijst menig goedgeslaagd werk uit dien tijd, tot stand gekomen daàr, waar den Ingenieurs voldoende tijd en gelegenheid werd gegeven zich op de hoogte te stellen van de plaatselijke toestanden. De Brantas- en Glapanwerken werden reeds gememoreerd; de irrigatie werken in Bagelen, onder leiding van den Ingenieur G. A. Pet begonnen omstreeks den tijd, dat de

Ingenieur H. de Bruyn zijn Brantaswerken voltooid, kunnen als een ander voorbeeld van het bovengezegde worden aangehaald; zij mogen gerekend worden onder de met zoodanig succes ondernomen werken, dat Bagelen geruimen tijd bekend stond als het klassieke land der technische irrigatie op Java.

Het eerste groote irrigatiewerk, dat tot in zijne onderdeelen geheel technisch wetenschappelijk werd ontworpen op een grondslag van stelselmatig ondernomen waarnemingen en onderzoekingen, werd in Demak tot stand gebracht. (Zie het artikel: DE-MAKSCHE WATERWERKEN). De daarmede ingeslagen weg zoude in het vervolg steeds verder worden bewandeld.

Het is hier de plaats, om in het kort aan te geven, hoe een technisch bevoeiingswerk gewoonlijk tot stand komt. Het verschil met de reeds beschreven inlandsche bevoeiingswerken zal daardoor van zelf duidelijk worden.

Zoodra, ten gevolge van welke overwegingen dan ook (b. v. moeilijkheid of onmogelijkheid om de bestaande inlandsche irrigatie werken in stand te houden; gewenschte uitbreiding der bevoeiing; tegenang van waterverspilling in verband met elders optredend watergebrek, e. d. m.) besloten wordt tot het onder deskundige leiding tot stand brengen van bevoeiingswerken in eene bepaalde streek, wordt begonnen met de vervaardiging van kaarten, welke bestemd zijn om tevens een beeld te geven van de verticale gesteldheid van het terrein. Daartoe zijn gewoonlijk uitgebreide waterpassingen noodig. De uitkomsten dier metingen worden op de kaarten bekend gesteld, waarna z.g. hoogtelijnen of „tranches” kunnen worden ingetekend: d.z. lijnen volgens welke het terrein gesneden zoude worden door horizontale, op onderling gelijken afstand gedachte vlakken. Op Java zijn deze kaarten gewoonlijk op eene schaal van 1 à 2000 of 1 à 5000; de hoogtelijnen geven veelal hoogteverschillen van 1.00 M. of 0.50 M. aan. Op de aldus bewerkte kaarten zijn nu de ruggen en dalen van het in tekening gebrachte gebied duidelijk te herkennen. Gelijktijdig met het doen der terreinmetingen en het vervaardigen der kaarten, worden verschillende andere voor-onderzoekingen verricht. Debietbepalingen worden geregeld gedaan, en waterstanden afgelezen, ten einde zoowel na te gaan hoeveel water in minimum voor bevoeiing beschikbaar is, als op welken maximum afvoer moet worden gerekend; onderzocht wordt wat het régime is der verschillende door het gebied stroomende beken en leidingen; regenwaarnemingen worden verricht, ook in het op de betrokken waterloopen afwaterend gebergte, om zooveel mogelijk gegevens nopens den afvoer en de droogteperiodes te verkrijgen; veelal is het noodig data te verzamelen omtrent de doorlaatbaarheid der gronden in verband met het te verwachten waterverbruik. Zijn eindelijk de kaarten gereed, en de voor-onderzoekingen afgevoerd, dan kan met het opmaken van het ontwerp worden aangevangen. In groote trekken ongeveer het beloop der tranches volgend, slechts met zoodanig verhang, dat het voortgeleide water eene passende snelheid verkrijgt, en met vermijding van te sterke en te vele bochten, die het tracé noodeloos zouden verlengen, wordt nu het *hooftkanaal* of de hoofdaanvoerleiding veelal zoodanig geprojecteerd, dat daardoor de hoogste grens van het bevoeiingsgebied wordt gevormd. Van dit kanaal gaan verschillende vertakkingen uit, die de ruggen van het terrein zooveel mogelijk volgen: waar een rug zich splitst, verdeelt zich ook de vertakking. Aldus wordt

het terrein voorzien van een zich nog onderverdeellend stelsel van *secundaire leidingen*, dat de aanliggende velden geheel beheerscht, en waaruit het geheele gebied, zonder van verdere kunstmiddelen gebruik te maken, water kan verkrijgen.

De gevormde *bevoeiingsvakken* vinden hunne natuurlijke begrenzing in de laagstgelegen velden der tusschen de ruggen aanwezige dalen, waarin de *afvoerleidingen* worden ontworpen. Naarmate de dalen in elkander uitloopen, vereenigen zich ook de afvoerleidingen, waardoor ten slotte een systeem van leidingen ontstaat, dat steeds in vermogen toenemend, uitmondt hetzij direct in zee, hetzij in enkele hoofdafvoerleidingen:— veelal bestaande rivieren, welke het overtollige water verder buiten het gebied voeren.

De door de aldus ontworpen afvoerleidingen ingesloten *secundaire bevoeiingsvakken* zijn gewoonlijk tamelijk groot, en de irrigatie-leidingen moeten nog eene zoo groote capaciteit hebben, dat het zeer bezwaarlijk zoude zijn, daaruit op eenvoudige wijze het water zoodanig af te tappen dat elk veld een evenredig deel van het beschikbaar debiet verkreeg. Daarom vindt gewoonlijk nog eene onderverdeling plaats in *tertiaire vakken*, welke in den regel niet veel grooter dan ± 300 bouws zijn ($1b = \pm 7096 M^2$) en die bediend worden door *tertiaire aanvoerleidingen* welke haar water ontleenen aan eene secundaire leiding. Uit deze tertiaire leidingen kan het water nu direct op de velden worden gebracht. Het leiding niveau is n.l. bij normaal debiet gewoonlijk 0.15 à 0.25 M. boven het omliggend terrein verheven, zoodat door eene opening in het dijkje te maken, of door een eenvoudigen bamboekoker er door te steken, water kan worden afgetapt. Om geschikt te zijn voor de rijstcultuur, dienen de velden nog eene bijzondere bewerking te ondergaan: zij moeten tot z.g. „Sawah's” worden ingericht. De meeste rijstsoorten moeten n.l. om een behoorlijk beschoot te geven gedurende het grootste gedeelte van den tijd, dat het gewas te velde staat, met het onderinde der stengels in het water staan. De rijstvelden moeten dus horizontaal worden afgevlakt, en door eene kade worden omgeven, die het mogelijk maakt, het op de sawah toegelaten water op eene bepaalde hoogte te houden. In verband met de algemeene terreinhelling wordt het geheele voor den sawahaanleg en de rijstcultuur bestemde gebied, aldus omgewerkt tot eene reeks van terrassen, door dijkjes of z.g. „galangan's” in horizontale vakken onderverdeeld. Op den rug, of langs de hoogstgelegen sawahvelden stroomt de tertiaire leiding, welke de aangelegene afdelingen direct van water voorziet. Door openingen in de galangans stort het water dan op de lager gelegen terrassen, en op deze wijze wordt het over het geheele tertiaire vak verspreid. De tertiaire zoowel als de secundaire leidingen zijn bij hare aandoeningen voorzien van deel- en inlaatsluizen, veelal gekoppeld aan stuwmiddelen in de leiding, waaraan het water wordt ontleend, waardoor eene regeling van het debiet in verband met de waterbehoefte mogelijk wordt.

Deze laatste is zeer afhankelijk zoowel van de mate van doorlaatbaarheid der gronden als van de soort en den stand van het gewas. Voor de rijstcultuur kan op zware gronden gerekend worden, dat 0.8 L. per bouw per sec. gemiddeld noodig is gedurende de periode van volle bevoeiing (Pemaliwerken in Tegal, Demak); voor gronden van lichtere samenstelling wordt in dat geval veelal op 1.25 à 1.5 L. per bouw per sec. gerekend; bij meer zandige geaardheid is 2 L. niet overdreven. Deze cijfers

gelden echter slechts voor vakken van niet al te kleine oppervlakte; zoodra men daaronder komt, is dikwijls véél meer noodig. Zoo heeft men bij eenige vakken van de Singomerto werken plaatselijk wel 7 — 8 L. per bouw per sec. noodig gevonden. Voor den aanleg van de kweekbedden is veel meer water noodig: bij de Pemali-werken bleek b.v. 42 L. per bouw per sec. niet overdadig. Dit behoeft geen verwondering te wekken, als men in aanmerking neemt, dat de droge bodem geheel met water moet worden verzadigd, vóórdat dit op het land kan blijven staan; dat de omliggende velden droog liggen, zoodat ook zijdelings veel vocht in den grond verdwijnt, e.z.m. Daar echter de kweekbedden slechts ongeveer $\frac{1}{10}$ deel van de totale oppervlakte van elk vak beslaan, en zij natuurlijk niet allen tegelijkertijd behoeven te worden aangelegd (waartegen ook in verband met het beschikbare ploegvee en de plaatselijk aanwezige arbeidskrachten bezwaar bestaat), is het voor de berekening van de capaciteit der tertiaire aanvoeringen niet noodig op zulk eene enorme waterhoeveelheid te rekenen. Stelt men b.v. voor den aanleg der kweekbedden 14 dagen water beschikbaar, dan behoeft elken dag slechts voor $\frac{1}{140}$ van de oppervlakte van het geheele vak water te worden gegeven, of gemiddeld $\frac{42}{140}$ L. = 0.3 L. per bouw en per seconde, gerekend over de totale oppervlakte van het bevoeiingsvak. Dikwijls hangt de waterbehoefte af van allerlei toevallige oorzaken: het achterlijk blijven van het gewas op de eene plaats, tegenvallers bij de bewerking elders, enz. In de praktijk is nu gebleken, dat het bij vakken van ± 150 bouws oppervlakte en grooter, niet noodig is met dergelijke toevallige omstandigheden verder rekening te houden, en dat eventuele meerdere of mindere waterbehoefte door oordeelkundige maatregelen zoodanig binnen een dergelijk vak kan worden gecompenseerd, dat de waterverstrekking per bouw aldaar, steeds gelijk kan worden gesteld aan de gemiddelde verstrekking over het geheele gebied, als dit in dezelfde cultuurphase zoude verkeeren. Vandaar, dat bij de bepaling van de grootte der bevoeiingsvakken, liefst geen tertiaire vakken, véél kleiner dan 150 bouws, moeten worden ontworpen. In hoeverre de noodige waterhoeveelheid in een dergelijk vak verband houdt met de cultuurphase, kan blijken uit de volgende opgave, ontleend aan het regl. op de waterverstrekking bij de Pemali-werken. Aldaar wordt gegeven voor den aanleg van kweekbedden 0.3 L. per bouw per sec. gedurende 14 dagen (gerekend over de geheele bevoelbare oppervlakte van het vak); daarna voor het plantklaar maken gedurende 42 dagen 1 L. en voor den verderen duur van de rijstcultuur 0.8 L. p. b. p. s., welke hoeveelheid eenigszins kan worden verminderd, naarmate bij het verder rijpen de waterbehoefte afneemt. In verband met de omstandigheid, dat andere gewassen slechts periodieke bevochtiging vereischen, is de waterbehoefte per vak daarvoor geringer. Zoo werd bij de Pemali-werken gerekend voor maïs en daarmede overeenkomende gewassen: 0.25 L. p. b. p. s.; voor suikerriet gedurende de grondbewerking 0.15 L. p. b. p. s., en daarna eveneens 0.25 L. Voor streken, welke wegens andere bodemgeaardheid ook voor de rijstcultuur meer water noodig hebben, kan bij benadering voor evengenoemde cultures de te verstrekken hoeveelheid naar evenredigheid worden verhoogd. Op het noodige quantum water is voorts nog van invloed de ligging der gronden in de vlakte of in het gebergte. Over het algemeen is men het er over eens, dat onder overigens gelijke omstandigheden van bo-

demgeaardheid en cultuur, de bevoeiing in de bergstreken méér water vereischt dan in de vlakte, doch eene vaste verhouding schijnt bezwaarlijk aan te geven. De meerdere of mindere helling van het terrein, de verdamping, en de grondwaterstand spelen hierbij ongetwijfeld een rol. De hiervóór genoemde cijfers hebben betrekking op irrigatiegebieden in de vlakte.

Nadat de waterbehoefte voor een tertiair vak is vastgesteld, kan overgegaan worden tot de bepaling van het maximum debiet der secundaire leidingen, waaruit in verband met de toe te laten snelheid — voor gronden van de gewoonlijk voorkomende vastheid ± 70 c.m. per seconde —, de afmetingen en het verhang der verschillende panden kan worden berekend. Is het terreinverhang groter dan het toe te laten verhang in de leidingen, dan moet het overtollig verval op enkele punten worden geconcentreerd, en aldaar door stortdammen worden opgenomen. Uit de voor de secundaire leidingen noodige waterhoeveelheden, kan nu wederom het debiet van het hoofdkanaal worden berekend, en daarmede de afmetingen van dit laatste worden bepaald. Het is niet steeds noodig dat het max. debiet der hoofdleiding of van eene sec. leiding in eenig pand gelijk is aan de som der maxima debieten van de stroomafwaarts nog aftappende sec. of tert. leidingen; door n.l. de tertiaire vakken in eenige groote groepen samen te voegen (op Java veelal „golongans” genaamd: een naam die verband houdt met de omstandigheid, dat deze groepen in opvolgende jaren beurtelings het eerste bevoeiingswater verkrijgen), — welke golongans natuurlijk niet uit aan elkander grenzende tert. vakken behoeven te bestaan — en daarin de cultuur met eenige weken tusschenruimte te doen aanvangen, kan somtijds worden bereikt dat voor de eene golongan de periode van max. waterverbruik reeds is afgelopen, als die voor eene andere nog moet aanvangen. Doch ook al is dit niet mogelijk of wenschelijk, dan nog heeft bovenbedoelde indeeling enkele groote voordeelen. Met het oog op de beschikbare werkkrachten bij de grondbewerking en den oogst, is het dikwijls noodzakelijk om de cultuur zoodanig in te richten, dat de genoemde werkzaamheden niet over het geheele gebied in een te kort tijdvak moeten afloopen. Ook is door eene cultuurregeling als boven bedoeld de vereischte waterhoeveelheid voor het geheele gebied niet dadelijk in haar geheel noodig, en kan dus de bewerking van de eerste golongan reeds aanvangen, zoodra de rivier, waaraan het water moet worden ontleend, het daartoe noodig debiet bij den aanvang van een Westmoesson beschikbaar heeft, terwijl eerst geleidelijk, naarmate de verdere golongans in cultuur komen, grootere debieten noodig, doch dan ook aanwezig zijn. Vervolgens is de maximum hoeveelheid slechts gedurende korter tijd noodig, en is het dus voldoende, dat het normale westmoesson-rivierdebiet slechts zóó lang duurt als de tijdruimte, gedurende welke alle golongans gelijktijdig de max. waterbehoefte hebben: een tijdruimte welke korter is dan de periode van max. waterbehoefte voor ééne golongan. Een gevolg hiervan is, dat met een dergelijke regeling een grootere oppervlakte kan worden bevoeid met een bepaald beschikbaar debiet, dan zonder haar mogelijk zoude zijn. Het zoude te ver voeren hier in meerdere bijzonderheden omtrent deze regelingen te treden. Daarvoor moge worden verwezen naar enkele publicaties, aan het slot van dit artikel te noemen.

Er is nog een geval, waarin de capaciteit van eene leiding niet steeds berekend behoeft te zijn op de

max. hoeveelheid, welke bij volle bevoeiing noodig zoude zijn. Dit is, als verwacht mag worden, dat in het bevoeiingsgebied suikerfabrieken zullen worden opgericht en daardoor een deel der rijstvelden aan den fabrikant zal worden verhuurd voor de suikerriet cultuur, waarvoor in den Westmoesson — d.i. juist in den tijd dat voor de rijst volle bevoeiing vereischt wordt — geen water noodig is. Dan wordt wel eens (o. a. bij de Pemali-werken is dit geschied) aangenomen, dat bij een vak van 200 bouws en kleiner het zal kunnen voorkomen, dat daarin geen enkele riettuin aanwezig is, terwijl verwacht mag worden, dat op een aaneengesloten gebied van $\pm$ 1000 bouws steeds ongeveer de max. toegestane aanplant, stel b.v. van 20 % der oppervlakte, aanwezig zal zijn. Voor vakken tusschen 200 en 1000 bouws, kan dan een minimum ristaanplant worden gesteld, gelijkmatig toenemend van 0—20 % der oppervlakte, en in verband daarmede, de max. capaciteit der leidingen worden bepaald regelmatig afnemend van het voor volle bevoeiing vereischt debiet bij vakken van 200 bouws en kleiner, tot 0.8 van die hoeveelheid bij aaneengesloten complexen van 1000 bouws en grooter.

Tot nu toe werd uitsluitend gehandeld over de bepaling van het tracé, de afmetingen, en de capaciteit der leidingen voor zoover die binnen het bevoeiingsgebied zijn gelegen, alwaar de waterspiegel dus in het algemeen slechts weinig onder of boven het omliggend terrein is verheven. Het rivierbed is echter veelal zeer diep in het terrein ingesneden, zoodat directe wateronttrekking daaraan zonder kunstmiddelen onmogelijk is. Opdamming tot *terreinshoogte* is gewoonlijk niet aanbevelenswaardig: vooreerst zou de dam zeer hoog en kostbaar worden, maar ook zouden bovenstrooms dijken noodig zijn die, duur in aanleg en onderhoud, bovendien voortdurend aan gevaar van doorbraak bij bandjir zouden zijn blootgesteld. Gewoonlijk wordt dus van af het eerste aftappingspunt der leiding het hoofdkanaal ongeveer evenwijdig aan de rivier (d.i. dus in eene richting, hoofdzakelijk *loodrecht* op de tranches) naar boven doorgetrokken. Het verhang, in dit gedeelte noodig om nog eene voldoende snelheid te verkrijgen, is als regel geringer dan het rivier- en terreinverhang, zoodat het kanaal, stroomopwaarts steeds dieper in het terrein ingesneden, ten slotte op ongeveer gelijk peil komt met den waterspiegel in de rivier. In die buurt wordt eene geschikte plaats gezocht voor den bouw der prise d'eau: de inlaatsluis voor het hoofdkanaal. Bij de meeste rivieren op Java is de afvoer in den drogen tijd en veelal ook nog in het begin van den westmoesson zóó gering, dat dan het geheele beschikbaar debiet voor bevoeiing moet worden afgetapt; het is dan onvermijdelijk om beneden strooms van de inlaatsluis een stuwdam in de rivier te bouwen, die al het beschikbare water door die sluis dringt. Deze dam behoort overigens zoo te zijn ingericht, dat bij bandjirs het overtollige water daarover kan worden afgevoerd, zonder dat de oevers overstromen, of schade wordt aangericht aan de belendingen. Bij hoog water wordt — ten deele langs den bodem rollend — veel zwaar materiaal (rosteenen, grint, grof zand, etc.) afgevoerd, dat weldra het rivierbed bovendams geheel tot damskuin zoude hebben gevuld, en de inlaatsluizen zou hebben verstopt, als daartegen geen maatregelen werden genomen. Spuisluizen zijn dus noodig van zoodanige capaciteit, dat bij opening daarvan een stroom ontstaat van voldoende sterkte om in het losse materiaal een geul voor de inlaatsluizen open te schuren. Dergelijke inrichtingen mogen evenmin ont-

breken in het eerste gedeelte van het hoofdkanaal, want ook daarin komen bij groote rivierafvoeren veel vaste stoffen terecht, die grootendeels in de eerste kanaalpanden tot afzetting geraken. Waar het hoofdkanaal andere waterloopen kruist, b. v. van hooger terrein afstroomende beken, moeten evenzeer kunstwerken worden gebouwd, hetzij aquaducten of syphons, waardoor het kanaal over, of onder de beek door, wordt gevoerd, dan wel duikers of syphons, die de beek onder het kanaal door leiden. Bruggen over aan- of afvoerleidingen mogen, waar wegen worden gekruist, niet ontbreken.

Naarmate de denkbeelden omtrent de Regeerings-taak en omtrent de bestemming, te geven aan de opbrengsten der koloniale inkomsten, zich geleidelijk wijzigden, en de overtuiging veld won dat vermeerdering der volkswelvaart met alle beschikbare middelen moest worden bevorderd, vond het irrigatiewezen steeds toenemende belangstelling, en werd — vooral sedert de oprichting der z. g. „Irrigatie brigade” bij eene reorganisatie van den Waterstaatsdienst in 1885 — volgens de zoeven uiteengezette beginselen eene steeds toenemende werkzaamheid op irrigatiegebied ontwikkeld. Tot den werkring van die brigade behoorde de volledige voorbereiding, volgens een door den Directeur der B.O. werken vastgesteld plan, der bevoeiing van alle Gouvernementslanden, die voor den rijstbouw in aanmerking kwamen. Zij zoude daartoe in de eerste plaats de bestaande gebrekkige waterleidingen verbeteren, daarna de bevoeiing van daarvoor vatbare terreinen in zwaar bevolkte streken organiseren en ten laatste irrigatiewerken ontwerpen voor braakliggende of woeste gronden in weinig of niet bevolkte gebieden. Evenwel zouden alleen opnemingen, waarnemingen, en proeven gedaan worden, en voorstellen worden opgemaakt voor irrigatiewerken; de uitvoering zou echter door den z. g. „algemeenen dienst” geschieden. Intusschen werd de organisatie op deze wijze slechts zeer kort gehandhaafd, en werd de irrigatiebrigade al spoedig geheel opgeheven, en samengesmolten met de technische afd. E. van het Departement. Het door de irrigatiebrigade begonnen werk werd echter onder leiding dier Afd. E. voortgezet. Tal van onderzoeken werden aangevangen en voorbereidende maatregelen getroffen voor den aanleg van nieuwe-, en het uitbreiden of verbeteren van reeds bestaande irrigatie-werken. Het mag niet verwonderen dat hierbij, vooral in den aanvang, toen nog alles a. h. w. van onder af moest worden opgebouwd en geene of onvoldoende gegevens voorhanden waren, wel eens werd misgetast; dat op sommige plaatsen begonnen werd met uitgebreide terreinmetingen, terwijl later uitkwam dat nieuwe irrigatiewerken aldaar hetzij onuitvoerbaar, hetzij te kostbaar in verband met het nut zouden worden, of wel door gebrek aan personeel vooreerst toch niet voor uitvoering in aanmerking konden komen, zoodat het meer en meer noodig bleek, eene raming op te maken van de kosten, die verbonden zouden zijn aan de uitvoering der werken, waarvoor opnemingen onderhanden waren. Eene dergelijke raming werd op last van den in 1889 als Directeur opgetreden Hoofdingenieur M. J. van Bosse samengesteld en het resultaat daarvan aan de Regeering aangeboden. Het is belichaamd in het z. g. „Algemeen Irrigatieplan”, dat overgelegd werd bij de Memorie van Toelichting tot de Indische Begrooting van 1891. Deze benaming heeft wel eens tot misverstand aanleiding gegeven. De bedoeling toch van dit plan was niet om een overzicht te geven van alles wat nog op irrigatiegebied

te doen viel, en een programma op te maken van de volgorde, waarin de werken al naarmate van hunne urgentie zouden moeten worden uitgevoerd, doch uitsluitend, om te geven eene samenvoeging en raming van kosten van al die werken, waarvoor opnemingen aanwezig waren, en die voor uitvoering in de naaste toekomst geschikt werden geacht. Dit waren te zamen een 16-tal, waaronder de Demaksche waterwerken en het (veel kleiner) ontwerp tot irrigatie uit de kali Kening, welke beiden ongeveer voltooid waren, niet meer waren medegerekend. De kosten van dit plan, hetwelk voorzag in de bevoeiing van rond 577300 bouws, waren voor wat betreft de na 1890 nog gevorderde uitgaven, geraamd op rond / 35.525.000.— Later werden enkele werken afgevoerd, doch nog meer eraan toegevoegd, zoo dat langzamerhand het plan zoodanige uitbreiding en wijziging onderging (in 1907 waren van de 16 oorspronkelijk bedoeld gebieden slechts een drietal overgebleven, waarin nog werken onderhanden waren), dat het voor de thans in studie zijnde werken zijne beteekenis heeft verloren.

Hoezeer de bemoeienis van den technischen dienst met de irrigatie in den loop der jaren is toegenomen, kan eenigszins blijken uit de volgende gegevens, afgeleid uit eene Staat, voorkomend in het Verslag over de B. O. werken over het jaar 1910.

In genoemd jaar dan, was eene oppervlakte van 687.796 bouws bevoeid door middel van permanente irrigatiewerken. Daarvan was:

293.297 bouws bevoeid door werken, waarvan de aanleg vóór 1885 was aangevangen.
102.279 b. door id, aangevangen in 1885—1895.
171.780 b. door id, aangevangen in 1895—1905.
69.147 b. door id, aangevangen in 1905—1910.
38.493 b. over kleine gebieden verdeeld, en
12.800 b. door particulieren aangelegd.

687.796 b.

Voor eene juiste appreciatie dezer cijfers, moeten echter de volgende bijzonderheden in het oog worden gehouden: De uitdrukking: „bevoeid door middel van permanente irrigatie werken” wil niet zeggen, dat technisch het geheele net van aan- en afvoerleidingen onberispelijk moet worden geacht, doch heeft hier eene veel minder ver reikende beteekenis. Daarmede is alleen bedoeld, dat ten minste de hoofdwerken: prise d'eau en eenige voornamen hoofdverdeelpunten, van permanenten aard zijn, zoodat althans aan zeer enkele der ernstigste bezwaren, verbonden aan een inlandsch bevoeiingsstelsel, is tegemoet gekomen. In verband daarmede geven dan ook de gemelde cijfers geen geheel volledig beeld van den omvang der werkzaamheden, in eenige periode verricht, daar wel de aanvangsdatum van de technische bemoeiingen is vermeld, doch deze werkzaamheden dikwijls jaren achtereenvolgend zijn voortgezet, en verdere verbeteringen in den toestand slechts zeer langzaam tot stand kwamen. Dit geldt vooral van de groote werken, in de eerste periode (van vóór 1885). Om slechts enkele voorbeelden te noemen, werden daarbij gerekend 29.980 bouws voor werken in de res. Batavia, waarvan de aanvang werd aangegeven resp. in ± 1750 ; ± 1800 ; en ± 1836 ; terwijl de beëindiging eerst werd gesteld in 1900. De werken voor 54 980 bouws in het Sindopradja- en Doetamati gebied in Cheribon duurden van 1857—1909; die voor de 61.900 bouws beslaande Demaksche waterwerken van 1853—1894. Een staat gevoegd bij het verslag over de B. O. werken voor 1910 geeft een overzicht van alle irrigatiewerken in den loop der jaren aangevangen. De staat omvat 210 werken, terwijl op een bijgevoegde kaart de ligging duidelijk is aangegeven. De onderstaande tabel geeft een overzicht van de belangrijkste dier werken, nl. van die welke een grooter uitgestrektheid dan 10.000 bouws bevoeien.

Staat van Bevloeingsgebieden, grooter dan 10.000 bouws, waarvoor permanente werken in gebruik genomen of in aanleg zijn.

Residentie.	Naam van het Bevloeingsgebied of van het Irrigatiewerk.	Jaar van aanleg der werken.	Bevloeide Oppervl.	Naam v/d rivier, waaruit wordt afgetapt.	Aanmerkingen.
Bantam	Tjoedjoeng werken	in aanleg	46680	Tjoedjoeng	
Batavia ¹⁾	Gouvernementswaterleidingen (Oosterslokan, Westerslokan, Angkee)	± 1750 —1900	29980	Tjiliwong Tji Sedani Angkee	¹⁾ In de Res. Batavia is tevens nog de bevoeiing op de z. g. Pamanoekan- en Tji- asem landen, van particuliere zijde tot stand gebracht, en ± 10.000 bouws omvat- tend, te memoreeren.
Cheribon	Sindopradja- en Doetamati werken Menenteng werken	1857—1909 1878—1882	54980 11166	Tji Manok Tji Sangaroeng	
Pekalongan ²⁾	Djengkellok werken	1904—1910	10080	Djengkellok	²⁾ Met meerdere werken van geringer omvang medegerekend, beslaan de irrigatie werken in Pekalongan een aaneengesloten gebied van rond 156.000 bouws.
	Pemali werken	1893—1903	44370	Pemali	
	Goeng werken	in aanleg	26470	Goeng	
	Ramboet werken	1900—1906	12381	Ramboet	
	Waloeh werken	1896—1906	12117	Waloeh	
	Tjomal werken	1900—1906	13469	Tjomal	
	Genteng-Sragiegebied	in aanleg	16363		

Residentie.	Naam van het Be- vloeiingsgebied of van het Irrigatiewerk.	Jaar van aanleg der werken.	Be- vloei- de Op- pervl.	Naam v/d rivier, waaruit wordt afgetapt.	Aanmerkingen.
Semarang	Demaksche waterwerken	1853—1894	61900	Serang en Toen- tang	
	Bodriwerken	in aanleg	21205	Bodri	³⁾ De Bedadoeng- werken maken een on- derdeel uit van een nog in voorbereiding zijnd grooter plan, de bevoeiing van Z.W. Djember en Z.O. Loe- madjang (res. Pasoe- roean) omvattend, ter oppervlakte van $\pm$ 79.400 bouws, en aan meerdere rivieren wa- ter ontleenend.
Soerabaja	Brantas-delta werken:				
	a. Goebeng-Goenoengsa- rgebied	1895	13637	Soerabaja rivier	
	b. Sidoardjodeltagebied	1857	45274	Brantas	
Madioen	Gebied v.h. Madioen- kanaal c.a.	in aanleg	22308	Madioen rivier	
Kediri	Waroedjajeng-Kertos- no werken	1900—1908	23878	Brantas	
Besoeeki ³⁾	Sampean werken	1875—1901	15185	Sampean	
	Bedadoeng werken	in aanleg	23920	Bedadoeng	

Aan het bovengenoemd Verslag wordt voorts nog het volgende ontleend:

In 1910 waren nog in uitvoering werken voor de bevoeiing van 241.027 bouws, terwijl permanente werken in studie of voorbereiding waren voor 486.129 bouws, waarvan 149.949 bouws nog geheel onbevoeid waren. Uit een anderstaatje, in meergenoemd verslag voorkomend, zij verder nog alleen aangestipt, dat op een totaal van bijna 4.000.000 bouws in cultuur gebrachte gronden, voor ruim 2.000.000 bouws nog geen plannen tot verbetering of uitbreiding der bevoeiing ter sprake waren gekomen, doch dat voor bijna de helft reeds werken waren uitgevoerd of onderzoeken waren verricht. Daaronder waren plannen voor ruim 424.000 bouws, waarvan voorloopig dan wel voor goed, om verschillende redenen werd afgezien. Het meest bekende daarvan is wel dat voor de irrigatie der Solo-vallei, hetwelk beoogde de bevoeiing van 223.000 bouws, doch waarvan de uitvoering — hoewel reeds een vrij aanzienlijk bedrag was verwerkt — werd gestaakt in verband met financiële tegenvallers en gerezen twijfel nopens de rentabiliteit en met de allengs op den voorgrond tredende meening, dat op andere min kostbare wijze, aan de behoeften tot verbetering der toestanden aldaar, voldoende kon worden tegemoet gekomen. Nadere bijzonderheden omtrent dit werk zijn te vinden in het Verslag, in 1900 door eene ter zake ingestelde Commissie van advies uitgebracht.

De volgende cijfers zijn ontleend aan het koloniaal Verslag over 1914:

Op het einde van 1913 waren op Java (met uitzondering van de z.g. „Vorstenlanden”) 2.221.628 bouws gronden in gebruik als bevoeide sawah's, tegen 1.028.199 b. sawah, welke uitsluitend van regen afhankelijk waren, en 67.883 bouws moeras-sawah's. Voorts waren er nog 2.002.691 b. z. g. „tegalvelden”, d. z. onbevoeide, niet geterrasseerde bouwvelden. Te zamen dus 5.320.401 bouws geregeld in cultuur gebrachte gronden, gevende eene vermeerdering in vergelijking met 1912, van 300.736 bouws, (n.l. van 47.905 b. bevoeide — 21.680 b. onbevoeide —, 9178 b. moeras sawah's, en 221.973 b. tegalvelden).

In 1913 was een bedrag van f 2.465.500 verwerkt voor de voortzetting van een 17-tal reeds vóór dat

jaar begonnen groote bevoeiings- of afwateringswerken. Voor verbetering van bestaande of aanleg van nieuwe irrigatiewerken van kleinen omvang, werd f 2.962.822.— uitgegeven.

Bovendien werd nog f 1.502.953, verwerkt aan werken ten laste van de z.g. „hulpverschaffingsfondsen” (maatregelen in het belang der economische ontwikkeling). Voor opnemings- en projectwerk was uitgegeven f 384.000; voor herstellingen f 292.567. Onder deze bedragen komen ook voor diverse werken op de Buitenbezittingen, alwaar voornamelijk in de laatste jaren, eene toenemende bemoeiing van den technischen dienst met de bevoeiingsaangelegenheden valt op te merken. Het gewoon onderhoud vereischt evenzeer aanzienlijke bedragen. In 1911 werd daarvoor, volgens het Verslag der B. O. werken, uitgegeven f 375.328.—

Bij de verschillende onderzoeken, noodig ten behoeve der voorbereiding van nieuwe irrigatiewerken, bleek steeds weder de noodzakelijkheid van het nemen van maatregelen om verbetering te brengen in het beheer van —, en het toezicht op de reeds bestaande bevoeiingen.

Reeds door de Bruyn was dit ingezien, en ter sprake gebracht toen hij in 1872 zitting kreeg in eene commissie, ingesteld tot het ontwerpen eener regeling van het irrigatiewezen op Java, doch het tijdstip waarop het Verslag dier Commissie werd uitgebracht (waarbij o.a. in overweging werd gegeven eene indeeling van Java in stroomgebieden als eenheden in zake van Waterstaats-bemoeiingen), was weinig geschikt voor de uitvoering van denkbeelden die aanzienlijke offers van de schatkist konden vergen: de Atjeh-oorlog kostte steeds méér, en de baten uit de Gouv. koffiecultuur, die een zeer belangrijk deel der inkomsten vormden, namen steeds af. Voorloopig bleef de zaak dus rusten om eerst in 1886 weder opgevat te worden door den Directeur Jansen van Raay, die in genoemd jaar het denkbeeld ter sprake bracht eene proef te nemen met de instelling eener Irrigatie-Afdeeling, omvattende de residentie Banjoemas en de toenmalige (later met Kedoe verenigde) residentie Bagelen. Het hiermede beoogde doel was de verkrijging eener betere regeling van het beheer over

en het toezicht op de irrigatiewerken. Hij vond hier voor steun bij den resident van eerstgenoemd gewest, Burnaby Lautier, die door eigen aanschouwing kon oordeelen over den verwaarloosden toestand der in genoemde residenties aanwezige bevoeiingswerken. Van de, door het initiatief van Ingenieur Pet indertijd tot stand gekomen, doch meerendeels door of met behulp der bevolking gebouwde gemetselde kunstwerken, als stuwen, inlaat-sluisjes, overlaten, enz., verkeerden niet minder dan $\pm 60\%$ in geheel vervallen staat, of waren door verwildering der leidingen geheel nutteloos geworden, zoodat in de noordelijke districten het water vermorst werd, waaraan in het Zuiden zoo dringende behoefte bestond. Als gevolg hiervan, was de bevoeide oppervlakte in 20 jaren tijds van ruim 114.000 bouws verminderd tot ruim 91.000 bouws, en dit, ondanks het feit dat de bevolking in hetzelfde tijdvak met 300.000 zielen toenam. De voorstellen van genoemde autoriteiten, benevens het oordeel daarover van den Resident van Banjoemas werden in verband met enkele daartegen geopperde bezwaren door de Regeering gesteld in handen eener Commissie, bestaande uit den Hoofdinspecteur der Cultures, Mr. H. Kuneman, den Resident van Bage-lan Burnaby Lautier, en den Ingenieur der 1e kl. van den Waterstaat H. van Berckel. Deze commissie, die in Juni 1887 verslag uitbracht, achtte ééne Irrigatie Afdeeling als bedoeld niet alleen mogelijk en bestaanbaar, doch de oprichting zelfs in de hoogste mate gewenscht en sprak zelfs de verwachting uit dat na geleidelijke verbetering der regeling aan de hand der ervaring, de uitslag van de proef zoude leiden tot het ook elders op Java inrichten van Irrigatie-Afdeelingen. Naar aanleiding van dit advies werd daarop de Irrigatie-Afdeeling Serajoe opgericht, welke met 1 Jan. 1889 in werking trad. Nadere bijzonderheden dienaangaande bevat het Verslag der B. O. werken over 1910; hier wordt volstaan met de opmerking, dat de verwachtingen der Commissie ten volle werden vervuld, en dat sedert steeds verder op den ingeslagen weg is voortgegaan. Successievelijk werden, na eerst als proef te hebben gewerkt, de Afdeelingen Serajoe, Brantas, en Serang definitief ingesteld, weldra gevolgd door de Afdeelingen Pekalen-Sampean; Pemali-Tjomal; de Sectie Madioen der toekomstige Afdeeling Solo-rivier; en de Irr. Afd. Tjimanoeck. Bij het thans vigeerend Waterstaats-Reglement (Besluit van 3 Maart 1910 No. 36, Ind. St. no. 177) is aan deze materie de noodige aandacht gewijd. De dienst der Irrigatie Afdeelingen wordt aldaar omschreven als te zijn in de eerste plaats een exploitatie dienst, omvattende het beheer der rivieren en andere openbare wateren, der bevoeiingen en afwateringen, en van alle werken, welke tot aan- en afvoer of keering van water, dan wel voor de binnenscheepvaart dienen, — een en ander voor zoover dit door den Directeur der B. O. werken niet wordt opgedragen aan den Algemeenen Dienst, dan wel wordt overgelaten aan locale besturen, de bevolking, of bijzondere lichamen en personen, in welke laatste gevallen deze dienst zich bepaalt tot het aan 's Lands Waterstaat opgedragen toezicht op de wijze, waarop dit beheer wordt gevoerd. (Art. 3). In art. 8 wordt bepaald, dat Irrigatie Afdeelingen voorloopig alleen worden opgericht op Java en Madoera, en wel, naar gelang de behoefte daaraan blijkt. De grenzen worden in den regel zoodanig bepaald, dat elke Afdeeling slechts volle stroomgebieden omvat. Uit eene bij bovengenoemd Stb. gevoegdeschetskaart blijkt dat

het in de bedoeling lag, successievelijk 15 dergelijke Afdeelingen in het leven te roepen. Door samenvoeging van twee Afd. in Oost-Java, is dit aantal thans voorloopig op 14 bepaald, waarvan, zooals hiervóór reeds bleek, reeds 6 geheel, en ééne gedeeltelijk, in werking. Waar nog geene Irrigatie Afd. is ingesteld, maar eenig meer beperkt gebied een met dien eener zoodanige instelling overeenkomstigen dienst vordert, wordt deze laatste georganiseerd onder den naam van: „Technisch Waterbeheer”. Dit beheer volgt zoo na mogelijk de voor den dienst der Irr. Afd. gestelde regelen, doch behoort tot den z. g. „Algemeenen Dienst”. Artikel 9 regelt de verhouding van de Chefs der Irrigatie Afdeelingen tot de Residenten. De Hoofden van Gewestelijk Bestuur voeren, ieder voor zijn gewest, het beheer en het administratief toezicht over den dienst der Irr. Afd. Over belangrijke aangelegenheden betreffende waterbeheer en waterverdeling wordt echter het advies ingewonnen van den Chef der betrokken Waterstaats-Afdeeling. Als Chef der Irr. Afd. treedt op een Ingenieur van den Waterstaat.

Ter beantwoording van de vraag hoever de bemoeiingen van den technischen dienst met de irrigatiebelangen zich uitstrekken, moge worden verwezen naar de instructie voor den Chef der Afd. Serang, in haar geheel voorkomend in het verslag der B. O. W. over het jaar 1910.

Omtrent den invloed, dien de irrigatie op de economische toestanden heeft uitgeoefend, zijn nog weinig positieve gegevens gepubliceerd. Dat die invloed gunstig is, wordt algemeen erkend. Meer verschil van gevoelen bestaat omtrent de vraag, of uit een financieel oogpunt beschouwd, de aanleg van irrigatie-werken direct rendabel kan worden geacht. De vermeerdering van inkomsten voor de bevolking bestaat voornamelijk in de mindere kans op oogstmislukkingen, grootere opbrengst van bevoeide velden, gelegenheid tot het planten van tweede gewassen na den rijstooft (in den Oost-moesson) en in de voordeelen verbonden aan de oprichting van Europeesche landbouw- en fabrieks-ondernemingen (Suikerfabrieken). In eenerecente publicatie nopens de Pemali-werken — die eene oppervlakte van rond 46500 bouws bevoeien — werd becijferd, dat de voordeelen door de bevolking verkregen uit den aanleg dier werken (welke tot stand kwamen voor een bedrag van rond f2.309.000) geschat kunnen worden op eene gemiddelde jaarlijksche vermeerdering aan inkomsten van f975.000 tot f1.500.000, doch dat de directe voordeelen voor het Gouvernement slechts $\pm 0.7\%$ van het aanleg-kapitaal uitmaken; een gevolg van de omstandigheid, dat van een belastingverhooging na voltooiing der werken nog niet was gekomen. De gemiddelde opbrengst van de technisch bevoeide sawah's binnen het bevoeiingsgebied bedroeg 37.6 picol droge padi per bouw, tegen ± 30 pic. op de bevoeide sawah's buiten het Pemaligebied. Bij de van regen afhankelijke gronden vóór de tot standkoming van genoemde werken, moest gemiddeld $\pm 25\%$ van de landrente opbrengst worden afgeschreven, voornamelijk door allerlei ziekten en plagen ontstaan tengevolge van watergebrek: na het tot stand komen der irrigatie-werken daalde de afschrijving tot gemiddeld 3% (padi = rijst in de aar; 1 picol = ± 61.5 K.G.).

Literatuur. Bevloeiingen, door J. E. de Meyer, 's-Gravenhage 1891 (uitmakende afd. VII v. h. 1e deel der „Waterbouwkunde” uitgegeven onder leiding der Hoogleraren Henket, Schols en Telders). —

Jaarverslagen over de Burgerlijke Openbare Werken in Ned.-Indië, waarvan eene afdeeling aan de irrigatie is gewijd. — „Verslag van de Commissie van advies nopens de Werken in de Solo-Vallei” (verschenen in 1900). — J. Homan van der Heide: Beschouwingen aangaande Volkswelvaart en het Irrigatie-wezen op Java, 1899; en: Economische Studiën en Critieken met betrekking tot Java, 1901. — Aménagement des Eaux à Java. Irrigation des rizières. Rapport par le Capitaine F. Bernard. Paris, 1903. — Deel VIIe van het: Onderzoek naar de mindere welvaart der Inlandsche Bevolking op Java en Madoera. Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke onderzoeken naar de Irrigatie, 1910. — „Ned.-Indië” uitgegeven onder leiding van H. Colijn (1912) Hoofdst. Bevloeiing door H. J. W. van Lawick. — „Rapport der Commissie betreffende de Waterverdeling in de afdeeling Demak (Batavia, Landsdrukkerij, 1913) opgesteld door H. H. A. G. Lamminga en P. de Roo de la Faille met bijlagen bewerkt door den Heer H. C. H. de Bie. — Artikelen in tijdschriften: a. Indische Gids. Jaargang 1886 en 1887. De rijstcultuur op Bali, door F. A. Liefcrinck — 1894 v. Kesteren. De productiviteit van irrigatiewerken. — 1896. De verbeteringen van het irrigatiewezen op Java, door F. A. Liefcrinck. — 1897. De bevoelingswerken op Java, door A. P. Melchior. — b. Tijdschrift v. h. Kon. Instituut van Ingenieurs, Afd. Ned.-Indië. 1876/77 Een Indische benedenrivier, door J. E. de Meyier. — 1883/84 Bijdrage tot de hydrographie v. Indramajoe, door R. A. v. Sandick. — 1886/87 Verbetering en uitbreiding der bevoeiing uit de kali Amprong, Afd. Malang. — De Menenteng-waterleiding in het district Losari der Res. Cheribon. — 1888/89 Bevloeiing uit de kali Kening. — 1891/92. De waterwerken in de afd. Demak, door L. H. Slinkers met aantekeningen door J. E. de Meyier. — 1893/94. Aanteekeningen omtrent de werken tot bevoeiing der Tjihea vlakte, door W. Elenbaas. — Bevloeiing uit de Waloeh, door J. Nuhout v. d. Veen. — 1903/04. De werken tot bevoeiing der Tjihea-vlakte in de Rs. Preanger Regentschappen door L. H. Slinkers en E. H. Karsten. — c. Tijdschrift v. h. Kon. Instituut v. Ingenieurs (N = Notulen, V = Verhandelingen) de Bruyn, Nota over den Waterstaat der Afd. Soerabaja en Modjokerto en de kanalisatie der Porrong rivier N. 1855/56 — idem; over de irrigatiesluizen en de stuw in de Porrongrivier bij Lengkong, N. 1857/58. — idem, over het tegengaan van overstromingen en de wijze van besproeiing in Frankrijk en Noord-Italië in toepassing op Oost-Indië. Reis van den hoofding, de Bruyn N. 1861/62 en V. 1862/63 — M. J. van Bosse. Mededeelingen over het irrigatiewezen in Ned.-Indië. N. 92/93 blz. 209. — P. Grinwis Plaat. Voordracht over de economie der irrigatie werken. N. 94/95 blz. 16 en 19. — A. G. Lamminga. Beschrijving der Pekalen werken. V. 94/95 blz. 93. — C. W. Weys. Aanleg en exploitatie der Pategoewan werken N. 99/1900 blz. 41. — J. C. Voorduin. De werken ter bevoeiing van een deel der afd. Brebes (Rs. Pekalongen) uit de Pemalie rivier. V. 1914. — d. Verschillende artikelen in het Weekblad de Ingenieur. — e. Tijdschrift v. h. Kon. Aardr. Genootschap. (1903). Deel XX blz. 478 en 677 J. F. Niermeyer, De bevoelingswerken op Java.

BEVOLKING. De bewoners van de eilanden, die staatkundig behooren tot Nederlandsch-Indië, worden onderscheiden in Europeanen en met dezen ge-

lijkgestelden en Inlanders en met dezen gelijkgestelden. (Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED. INDIE.)

Van de Europeanen, die geboren zijn buiten Nederlandsch-Indië, zijn de meesten Nederlanders, en voorts, de volgorde genomen naar het aantal, Duitschers, Belgen, Engelschen, Zwitsers, Franschen en enkelen van andere nationaliteiten. De buiten Ned. Indië geboren met Europeanen gelijkgestelde personen zijn v.n.l. afkomstig van het vaste land van Azië, zoo o.a. de Japanners en de Armeniërs.¹⁾

De in Nederlandsch-Indië geboren Europeanen zijn of afstammelingen van Europeesche ouders, of (en dat is de meerderheid) van gemengd bloed. De aldaar geboren met Europeanen gelijkgestelde personen zijn voornamelijk van Amboneesche of Chineesche afkomst.

Volgens de uitkomsten van de in 1905 gehouden volkstelling (zie bijlage A van het Kol. Verslag van 1907) waren van de op 31 December 1905 in Ned. Indië aanwezige Europeanen en met dezen gelijkgestelden buiten Ned. Indië geboren 9525 mannen en 4151 vrouwen, van wie 6642 m. en 2508 vr. op Java en Madoera, en 2883 m. en 1643 vr. in de buitenbezittingen woonachtig waren, en in Ned. Indië geboren 32026 m. en 32288 vrouwen, van wie 26637 m. en 26828 vr. op Java en Madoera en 5389 m. en 5460 vr. in de buitenbezittingen verblijf hielden. Het zielelental der Europeanen en met dezen gelijkgestelden beliep alzoo op dat tijdstip een totaal van 77990, onder wie 41551 mannen en 36439 vrouwen. Wegens onnauwkeurigheid van de gegevens zijn in de hiervoren genoemde cijfers niet begrepen die betreffende de Residentie Djokjakarta. Telt men de daarvoor aangegeven totaal-cijfers mede, dan komt men tot een totaal van 80910 Europeanen, van wie 42919 mannen en 37991 vrouwen. Het aantal vrouwen en kinderen van de officieren en manschappen van het Nederlandsch-Indische Leger is in de cijfers opgenomen, de officieren en manschappen zelf, wier aantal op ult. 1905 13425 bedroeg, zijn echter niet medegerekend. Bovendien waren er destijds 2319 in Indië verblijvende Europeesche zeeofficiërs en schepelingen van de Indische militaire marine en het Nederlandsch eskader in Oost-Indië, terwijl bij de gouvernementsmarine 122 Europeanen dienden.

Het aantal Chinezen bedroeg op ult. 1905 in geheel Ned.-Indië 563449, van wie 295193 op Java en Madoera en 268256 in de buitenbezittingen. Het zielelental van de Arabieren was op dat tijdstip 29588, van wie 19148 op Java en Madoera en 10440 in de buitenbezittingen. Het aantal der andere vreemde oosterlingen: Mooren, Bengaleezen, Klingaleezen en Maleiers beliep 22.970, van wie 2842 op Java en Madoera en 20.128 in de buitenbezittingen.

Op genoemd tijdstip bedroeg het aantal inlanders op Java en Madoera 29.715.908 (namelijk 14.588.843 mannen en 15.127.065 vrouwen), terwijl het zielelental over de gewesten der buitenbezittingen — in totaal 7.304.552 (van wie 3.702.995 m. en 3.601.557 vr.) — als volgt verdeeld was: Sumatra's Westkust 1.295.581, Tapanoei 410.939, Benkoelen 201.515, Lampongsche districten 155.080, Palembang (met Djambi) 783.259, Oostkust van Sumatra 450.941, Atjeh en onderhoorigheden 571.477, Riouw en onderhoorigheden 93.315, Banka en onderhoorigheden

¹⁾ De Jaarcijfers der Koloniën — zie hieronder — geven zes jarige overzichten van de Europeesche en met deze gelijkgestelde bevolking naar ed nationaliteiten.

70.853, Billiton 34.181, Westerafdeeling van Borneo 400.332, Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 772.532, Celebes en onderhoorigheden 407.762, Menado 428.063, Amboina (met Merauke) 294.859, Ternate en onderhoorigheden 106.632, Timor en onderhoorigheden 306.469 en Bali en Lombok 520.762.

Volgens de uitkomsten der volkstelling van 1905 bevonden zich dus in geheel Ned.-Indië op ult. Dec. van dat jaar ruim 37.000.000 inlanders.

Volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madoera bedroeg op ult. 1912 de bevolking dier eilanden: Europeanen 86.681, vreemde oosterlingen 351.094 en inlanders 35.577.660. Wat de buitenbezittingen betreft waren de bevolkingscijfers op ult. 1912 aldus: Sumatra's Westkust 2981 Europeanen, 1.208.392 inlanders en 8142 vreemde oosterlingen; Tapanoei respectievelijk 428, 705.906 en 2251; Palembang 1003, 712.098 en 11.133; Riouw en onderhoorigheden 333, 163.803 en 23.324; Banka en onderhoorigheden 448, 64.260 en 48.945; Billiton 338, 36294 en 21848; Westerafdeeling van Borneo 345, 411.912 en 54.901; Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 782, 816.093 en 88.426; Celebes en onderhoorigheden 1808, 1.968.765 en 6882; Menado 1210, 691.102 en 7924; Amboina 3181, 268.270 en 2999; Ternate en onderhoorigheden 477, 158.465 en 1193; Timor en onderhoorigheden 443, 945.466 en 4158 en Bali en Lombok 280, 1.200.121 en 6909, terwijl van de 5 overige gewesten (Benkoelen, Lampongsche districten, Djambi, Oostkust van Sumatra en Atjeh en onderhoorigheden) geen nadere gegevens ten dienste staan.

De verschillen tusschen sommige cijfers van 1905 en 1912 zijn hoofdzakelijk toe te schrijven aan het sedert 1905 onder ons bestuur komen van verschillende landschappen, waaraan het Gouv^t zich vroeger niet gelegen liet liggen.

In de bevolkingscijfers der inlanders zijn niet begrepen zij, die in het leger zijn opgenomen; ultimo 1905 was hun aantal 24522, namelijk 5109 Amboineezen, 16786 Javanen, 1789 Soendaneezen, 311 Madoereezen, 113 Boegineezen en 414 Maleiers (voornamelijk Timoreezen). Op de vloot bevonden zich op dat tijdstip 1754 inlanders.

De bijlagen der jaarlijks verschijnende Koloniale Verslagen bevatten opgaven van de aantallen Chinezen, Arabieren en andere vreemde oosterlingen, die gekomen zijn van het vasteland van Azië, of derwaarts zijn teruggekeerd, zoodne van diegenen onder hen, die, reeds in Ned. Indië gevestigd, naar een ander eiland of gewest zijn verhuisd. Een dergelijk overzicht van de geïmmigreerde en weder naar Europa of andere werelddeelen vertrokken Westerlingen ontbreekt. Mocht t.g.t. tot de samenstelling van zulke overzichten worden overgegaan, dan zal het wenschelijk zijn daarbij te doen uitkomen hoevelen slechts voor korten tijd Indië verlaten.

Opgaven omtrent de aantallen personen, ook vreemde oosterlingen, aan wie vergunning tot vestiging werd verleend komen — met vermelding van den landaard — voor in hoofdstuk F § 8 der Koloniale Verslagen.

De voor den burgerlijken of militairen dienst door den Minister van Koloniën uitgezonden personen zijn in die opgaven niet begrepen.

Het aantal in Ned.-Indië gevestigde Europeanen bedroeg in 1872 36.467, in 1882 43.738, in 1892 58.806 en in 1905 80.910; het vermeerderde in een tijdvak van 33 jaren met $\pm$ 122 %.

Het aantal Chineezen beliep in 1872 : 290 278, in

1882 351.828, in 1892 445.071 en in 1905 563.449, nam alzoo van 1872 tot 1905 toe met $\pm$ 94 %.

Dat van de Arabieren was in 1872: 13.887, in 1882 was het gestegen tot 15.869, in 1892 tot 23.143 en in 1905 tot 29.588, dus in dat tijdvak met $\pm$ 113 %.

De cijfers met betrekking tot de andere vreemde oosterlingen laten zich niet vergelijken, omdat zij op de verschillende tijdstippen niet op gelijke wijzen verzameld zijn. O.a. werden soms medegerekend volksplanters uit andere deelen van den Archipel (hieronder vermeld). Evenmin zijn de cijfers omtrent de inlanders te vergelijken, omdat eerst in 1905 eenigszins betrouwbare gegevens werden verkregen.

Vergeleken met de inlanders vormen de niet-inlanders een zeer gering bestanddeel van de geheele bevolking: in 1905 op Java en Madoera nog geen 1.3%, terwijl de Europeanen alleen slechts 0,2 % uitmaakten, ondanks dat op die eilanden vier vijfde van de geheele Europeesche bevolking van Ned.-Indië gevestigd is. De meeste Europeanen bevinden zich op de hoofdplaatsen van de gewesten en afdeelingen. In bijlage A van het Kol. Verslag van 1907 en in de Regeerings-almanakken der laatste jaren vindt men eene aantooning van het zielental in de gewestelijke en afdeelingshoofdplaatsen van Ned.-Indië volgens de opnemng van 1905.

De uitkomsten van de zes tot dusver gehouden volkstellingen op Java en Madoera wijzen op eene vermeerdering van de bevolking van 1880 tot 1885 van 8,4 %, van 1885 tot 1890 van 11,4%, van 1890 tot 1895 van 7,46 %, van 1895 tot 1900 van 11,9 % en van 1900 tot 1905 van 5,6 %; hierbij dient echter in aanmerking te worden genomen, dat de opnemingen steeds nauwkeuriger hebben plaats gehad.

Aangezien de oppervlakte van Java en Madoera 131.508 K.M.² en van de buitenbezittingen 1.783.913 K.M.² bedraagt, is de dichtheid der Inlandsche bevolking op de eerstgenoemde eilanden $\pm$ 226 zielen per K.M.² en in de buitenbezittingen ruim 4 per K.M.² Het dichtstbevolkt zijn op Java en Madoera de gewesten Kedoe en Soerabaja (426 en 403 personen per K.M.²), het slechtst bevolkt Besoei en Bantam (95 en 113 personen per K.M.²). Van de buitenbezittingen zijn Bali en Lombok het dichtst bevolkt (49 per K.M.²) en Ternate het slechtst (0.2 per K.M.²).

In de Koloniale Verslagen wordt telken jare in eene bijlage opgegeven het aantal geboorten, huwelijken, echtscheidingen en sterfgevallen, welke opgaven alleen betrekking hebben op Europeanen en met dezen gelijkgestelden (ook militairen) en op inlandsche Christenen, die zich aan de voorschriften omtrent het houden van de registers van den burgerlijken stand (zie art. 4 van het Burgerlijk Wetboek) hebben onderworpen.¹⁾

Het aantal Christen-inlanders bedroeg op ult. 1905 op Java en Madoera 24.663 en in de buitenbezittingen 433.131, van wie in de residentie Tapanoei 75.710, elders op Sumatra, Banka en Billiton verspreid 1251, op Borneo 2047, in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden en de residentie Menado 229.642, in de residentie Amboina 87.222, in de residentie Ternate en onderhoorigheden 5563, in de

¹⁾ Afzonderlijk worden vermeld de gemengde huwelijken, d.z. die gesloten tusschen Europeanen en met dezen gelijkgestelden en inlanders en met dezen gelijkgestelden. De Jaarcijfers der koloniën geven overzichten van den loop der Europeesche bevolking over een aantal jaren, en van de sterfte naar den leeftijd.

residentie Timor en onderhoorigheden 31.580, in de residentie Bali en Lombok 37 en in Zuid-Nieuw-Guinea 79.

Op Java en Madoera waren ultimo 1905 in 't geheel 928 en in de buitenbezittingen 517 Chineez en andere vreemde oosterlingen, die den Christelijken godsdienst hadden aangenomen; de meesten werden aangetroffen in de Westerafdeeling van Borneo, Atjeh en onderhoorigheden, de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en de Oostkust van Sumatra, nl. respectievelijk 188, 102, 59 en 50.

Met uitzondering van de Christen-Inlanders, van een 1200 Badoeij's in Bantam en van een 11000 belijders van den Tenggergodsdienst in Pasoeroean, belijden de inlanders op Java en Madoera den Mohammedaanschen godsdienst. In de buitenbezittingen zijn alle kustbewoners Mohammedanen, in de binnenlanden worden nog vele heidenen aangetroffen, en het is juist onder dezen, met name de Bataks op Sumatra, de Dajaks op Borneo en de heidensche bevolking op Celebes en onderhoorigheden en op de eilanden behorende tot de gewesten Amboina en Timor, dat de predikers van het Christendom de meeste bekeerlingen hebben gewonnen.

Alleen reeds in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana van het eiland Bali werden in 1905 $\pm$ 132.000 en op Lombok $\pm$ 20.000 belijders van den Hindoeschen godsdienst aangetroffen, terwijl men in het gewest Oostkust van Sumatra 5587 Hindoes telde.

In de Koloniale Verslagen hebben alle opgaven betreffende de bevolking betrekking op het voorlaatste jaar: de bevolkingscijfers van een jaar worden door de plaatselijke ambtenaren in de eerste zes maanden van het volgende in tabellen gerangschikt, waarna zij in de tweede helft van dat jaar ter Algemeene Secretarie aan een nauwkeurig onderzoek worden onderworpen, welk onderzoek in den regel eerst eindigt in het begin van het jaar daarop. De bijlagen van het in dat jaar in Nederland uitkomende verslag bevatten de meest betrouwbare cijfers.

Wat betreft de rangschikking van de Europeanen, inlanders en vreemde oosterlingen naar de door hen uitgeoefende beroepen en bedrijven, met uitzondering van de militairen, valt het volgende mede te deelen (volgens bijlage A van het Kol. Verslag van 1907).

Van de Europeanen (uitgezonderd de militairen) zijn een 9000-tal in staatsdienst, terwijl 14.000 zich aan een vrij beroep wijden, namelijk 5000 aan den landbouw (voornamelijk suikerondernemingen), 3000 aan den handel, 3000 aan de nijverheid, 2000 aan een ander bedrijf en een kleine 1000 aan het ambt van geneesheer, notaris e. d.

De vreemde oosterlingen staan onder hoofden, die den titel van luitenant en kapitein, bij de Chineez en soms ook wel dien van majoor voeren; vervolgens treft men aan de hoofden van de wijken of onderdeelen er van. De meeste vreemde oosterlingen, en daaronder bijna alle Arabieren, behooren tot de klasse der handelaren; de Arabieren drijven bij voorkeur den geld- en crediethandel en den lijnwadenhandel. De Chineez en zijn verder ambachts- en handwerkslieden, waarbij in het bijzonder vermelding verdienen de meubelmakers, de wagenmakers, de ijzersmeden, de kleermakers en de timmerlieden. In de residentien Batavia, Semarang en Soerabaja, vooral in eerstgenoemde, zijn vele Chineez en eigenaren van particuliere landerijen en oefenen zij als zoodanig, of als opgezeten van die landen het landbouwbedrijf uit; ook zijn enkele Arabieren land-

eigenaren. Ook onder de erfpachters treft men hier en daar Chineez en aan, die meestal inlandsche gewassen telen; zeer velen zijn eigenaars van suikerfabrieken, waarvoor het riet op gronden van de bevolking wordt geteeld. Ook onder de contractanten met het Gouvernement voor het leegkapen van boschperceelen telt men een tiental Chineez en. In de Preanger-Regentschappen wonen vele Chineez en, die als rijstpelmolenaars een bestaan hebben.

Ter Oostkust van Sumatra zijn op de landbouwondernemingen zeer veel Chineesche koelies: in 1913 ruim 58.000. In de residentie Riouw en onderhoorigheden vindt men een groot aantal Chineez en, die zich bezighouden met cultures, hoofdzakelijk van gambir en peper. Ook op Banka en in de residentie Palembang wordt door eenige honderden Chineez en cultuur gedreven, o.a. van gambir. Dit geschiedt eveneens in de Westerafdeeling van Borneo, waar het meerendeel den natten rijstbouw beoefent en daarin het voorbeeld geeft aan de Dajaksche bevolking.

Hoofdzakelijk in de afdeelingen Sambas, Sanggau en Sekadur der Westerafdeeling van Borneo vinden verscheidene Chineez en een bestaan als goudwasscher; de goudwasscherijen gaan echter voortdurend achteruit (in 1911 was de productie 30.753 G., in 1912 18.738 G., in 1913 5.346 G. en in 1914 2.700 G.). Bij de gouvernementen Bankatinwinning en bij de door de Billiton-maatschappij en de Singkep-Tinmaatschappij gedreven particuliere ontginningen vinden duizenden Chineez en als arbeider een middel van bestaan. Verder oefenen vele Chineez en ter Oostkust van Sumatra en in Riouw en onderhoorigheden het visschersbedrijf uit; terwijl men hen in het eerstgenoemde gewest ook aantreft als karrevoerder, als handwerkman en als goud- en wapensmid.

Eindelijk zijn de Chineez en overal in den archipel pachters van verschillende middelen (dobbelspelen, overvaarten, vogelnestklippen, pandhuizen, gedistilleerd); zij houden daarvoor een uitgebreid Chineesch en inlandsch personeel, dat op Java vooral talrijk is. Ook de aannemers van transporten zijn voor het meerendeel Chineez en.

Wat de inlanders betreft, dienen na de vorsten en hunne familieleden, het eerst te worden genoemd de ambtelijke personen, die tot den aanzienlijken stand behooren; daarna volgen de hoofden van desa's of kampongs (405.843 in 1905), de aangestelde of erkende geestelijken (32.260) en de onderwijzers (22.953). Het hoofdmiddel van bestaan van de inlandsche bevolking is het landbouwbedrijf; bij den landbouw zijn betrokken op Java en Madoera 6.728.231 inlanders en in de buitenbezittingen 2.148.981 inlanders, of te zamen 8.877.212 inlanders. Het aantal personen, die een ambacht uitoefenen, hoewel veel geringer, is steeds sterk toenemende (op ult. 1905 530.500 op Java en Madoera en 118.679 in de buitenbezittingen, of te zamen 649.179); dan volgen de handeldrijvenden, meestal op hoofdplaatsen gevestigd. Afzonderlijke vermelding verdienen nog de eigenaren van vischvijvers, voornamelijk in de gewesten Preanger-Regentschappen, Semarang, Rembang, Soerabaja, Madoera en Cheribon, en, wat de buitenbezittingen betreft, ter Sumatra's Westkust, in Tapanoei, Palembang en Menado. Overal op Java, ter Sumatra's Westkust en in Palembang worden vele karrevoerders gevonden.

Dat de beoefenaars eener industrie gezamenlijk één kampong bewonen, komt meermalen op Java

voor. Zoo vindt men in Soerakarta een kampong geheel bewoond door gamelanmakers, en een andere door ijzergieters; in Soerabaja treft men niet alleen op de hoofdplaats maar ook in het binnenland, kampongs aan met meubelmakers, pottenbakkers, leerlooiers — die wedijveren met Europeesche vakgeenooten —, geelkopergieters en bewerkers van schildpad en paarlemoer. Houtsnijwerkers vindt men in Japara, in Djokjakarta en op Bali. Zoutmakers worden op Java alleen aangetroffen in Semarang (afdeeling Grobogan) en Soerakarta (afdeeling Bojolali) en voorts op Madoera, waar de aanleg van zoutpannen aan de kust een hoofdbedrijf der bevolking uitmaakt, ten behoeve van het gouvernementsmonopolie. In de buitenbezittingen bestaat het zoutmaken op kleine schaal als industrie alleen op de tot de gewesten Sumatra's Westkust en Tapanoei behoorende eilanden.

De overbevolking in sommige deelen van Java heeft ten gevolge, dat velen naar elders gaan om een bestaan te zoeken, hetzij naar een ander deel van Java, hetzij naar de buitenbezittingen. Zoo treft men Javaansche nederzettingen aan in het tot de afdeeling Tasikmalaja behoorend district Parigi (Praag-Regentschappen), die in 1907 910 zielen telden, welk aantal op ult. 1913 gestegen was tot 1344. Immigratie van lieden in de residentie Kediri, die aldaar werk komen zoeken op de vele cultuurondernemingen, heeft voortdurend plaats, terwijl voorts de emigratie van lieden uit Madoera en verscheidene gewesten van Oost- en Midden-Java naar de afdeelingen Banjoewangi en Djember (Besoekei) belangrijk is. Ook uit het voormalig gewest Bagelen trekken velen naar de nog onontgonnen streken tusschen Maos en Bandjar, zoomede naar de lagere streken der controle-afdeeling Madjenang (Banjoemas). Op de eilanden behorende tot den Kangean- en Sapoei-archipel (res. Madoera) vestigen zich steeds meer Boegineezen en Makassaren, veelal om zich te wijden aan de klappercultuur.

Wat de buitenbezittingen betreft, vindt men zeer vele Javanen als koelies op ondernemingen ter Oostkust van Sumatra (op ult. 1914 ruim 100.000).

Aanwerving van koelies had en heeft op Java ook plaats voor de Gefeederde Maleische Staten, de Straits Settlements, Cochinchina, Britsch Noord-Borneo en Nieuw-Caledonië, en laatstelijk voor Suriname.

Uitzwerming van Javanen naar de eilanden buiten Java had reeds in vroeger eeuwen plaats, hetgeen thans nog merkbaar is. In de 15e en 16e eeuw had emigratie plaats van oostelijk Midden-Java naar Palembang en in de 16de en 17de eeuw van West-Java (speciaal Bantam) naar de Lampongsche districten en Benkoelen. Ook trok in de 15de eeuw eene Javaansche kolonie uit Toeban naar Amboina. Hoewel in geringer mate, had ook emigratie plaats naar Borneo (onmiskenbaar in Bandjermasin, Koetei en Soekadana) en Bali, en in de 14de eeuw zelfs naar Soembawa, Timor, Banda en Ternate. Zie hier verder onder KOLONISATIE. Ten slotte verdient nog vermelding de in Parigi (Midden-Celebes) ontstane Balineesche kolonie. In 1905 en 1906 werden een 23-tal Balineezen naar dit gebied verbannen, weldra gevolgd door een 13-tal vrijwillige emigranten van Bali. Onder leiding van Goesti Made Djilantik, zoon van den laatsten vorst van Lombok, is deze kolonie tot eene gunstige ontwikkeling gekomen, beschikkende over goede bouwvelden en voldoende bevoeiingswater. Vermelding verdienen

hier ook de vestigingen der Boegineezen overal in den Archipel, dien zij als handelaren met hunne vaartuigen doorkruisen, terwijl zij, evenals de Javanen, hun bijzondere volksaard in den vreemde bewaren; zoo vindt men ook kleine koloniën van Makassaren in Besoekei en op Amboina.

Als bronnen voor bevolkingscijfers en bevolkingsstatistiek van den Indischen archipel moeten genoemd worden in de eerste plaats de bijlagen van de Koloniale Verslagen en de Regeeringsalmanakken van Ned. Indië. De daarin voorkomende cijfers werden vroeger overgenomen in het Staats- en Statistiekhoudkundig Jaarboekje van de Vereniging van Statistiek, en later, na de oprichting van het Statistisch Instituut in Amsterdam, in de door dat Instituut gepubliceerde Jaarcijfers van de koloniën, welke sedert 1892 worden uitgegeven door de van Rijkswege benoemde Centrale Commissie voor de Statistiek.

Literatuur. Tijdschrift van Nederlandsch-Indië — 2e jaargang: opgaven van verschillende volkstellingen op Java sedert 1755; jaargang 1845: bevolkingsstaten van de residentie Bantam; jaargangen 1846 tot 1850: opstellen van Dr. Bleeker over de bevolkingsstatistiek; jaargang 1863: „Staat der jaar-, lijksche percentsgewijze toename der bevolking in „elke van de residenties van Java van 1832—59”; jaargang 1863: „Cijfers aantoenende de dichtheid van die bevolking”; jaarg. 1869: „Iets over de verhouding der geslachten onder de Javanen op verschillende tijdstippen”. Al deze artikelen zijn van de hand van Dr. Bleeker, die bovendien schreef: „Nieuwe bijdrage tot de kennis der bevolkingsstatistiek van Java, met beredeneerd overzicht van de dichtheid der bevolking van 1845 tot 1867”, in de bijdragen van T. L. en V. van het Kon. Inst., IIIe volgrees, Dl. IV (1869). E. de Waal behandelde de bevolkingscijfers van Ned. Indië in het 2e hoofdstuk van de Nieuwe reeks aantekeningen I. Die cijfers zijn herhaaldelijk opgenomen en aan critiek onderworpen in Petermann's Mittheilungen. Voorts kunnen worden vermeld: „Volkstelling in Ned. Indië” (1861) een door T. J. Willer uitgebracht rapport als lid van de Rijks Commissie voor statistiek (het 2de verslag der Commissie verscheen in 1863 in druk); in de Indische Gids van 1885: Mr. W. Bergsma „Welke waarde aan de bevolkingscijfers kan worden toegekend”; C. E. van Kesteren „De onwaarde van een groot deel der Ind. bevolkingsstatistiek”; van 1889: C. E. van Kesteren „Een subsidie voor het uitgeven van statistische overzichten betreffende Ned. Indië”; Mr. W. B. Bergsma's artikel: „Hoe de bevolkingscijfers van de Inlanders op Java en Madoera worden verzameld” voorkomend in het „Tijdsch. Aard. gen. IIe serie, deel IX (1892); in den Economist van Januari 1895 Mr. N. P. van den Berg: „Java's bevolking en Java's bebouwing”. Voorts H. C. Kerkkamp „Emigratie van Java's overbevolking en kolonisatie der buitenbezittingen” (1904); J. Habbema „Is Java overbevolkt?” (Koloniaal Weekblad 1907 No. 2); H. C. Kerkkamp „Hoe Java's bevolking toeneemt” (Economist 1908, II, blz. 597); „Is vrijwillige emigratie van Javanen mogelijk?” (Weekblad voor Indië 1909 No. 29); H. Colijn „Emigratie van Europeanen naar de tropen is om klimatologische redenen alleronwaarschijnlijkst” (De Banier 1910 No. 23); het artikel, getiteld „Beweging der bevolking” in de rapporten van de commissie tot het instellen van een onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche

bevolking op Java en Madoera (IX a Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke onderzoeken naar de economie van de desa en daaruit gemaakte gevolgtrekkingen, deel I, Eigenlijk overzicht, blz. 31 e.v.).

BEWERKINGSRECHT, Zie GROND, RECHTEN OP DEN —.

BEZIT (Communaal en erfelijk individueel), en **BEZITRECHT** (Inlandsch), Zie GROND, RECHTEN OP DEN —.

BEZITTINGEN tegenover koloniën. Men heeft jarenlang aangenomen, dat tusschen beide termen een tegenstelling bestond, volgens welke een stuk overzeesch gebied „kolonie” zou moeten heeten, indien (als in Suriname en Curaçao) zijn bevolking een belangrijke kern van Europeanen telde, en „bezitting”, indien (als in Ned.-Indië) de inheemsche bevolking de overstelpende meerderheid was. Men bracht deze onderscheiding dan terug tot de staatsregeling van 1798, waarin zij echter niet te vinden is, zie Bordewijk, Rechtspersoonlijkheid der Ned. koloniën, 1905, bl. 14 vgg.; zij wordt eveneens weersproken door den tekst der artt. 1 en 31 R.R. Zij was vooral gevaarlijk in de dagen, toen men aannam, dat een „kolonie” wel rechtspersoonlijkheid en autonomie kon hebben, maar een „bezitting” niet; zie ook daarover het aangehaalde boek van mr. Bordewijk. De reeds door Buys (De Grondwet, I, bl. 242) verworpen tegenstelling is dan ook in de voorstellen tot grondwetwijziging van Febr. 1913 (volgens het advies der commissies van 1905 en 1910) losgelaten; daar wordt alleen van „koloniën” gerept.

De term „bezittingen” komt mede voor in de vastgewortelde benaming „Buitenbezittingen” (zie aldaar).

BIADJOE'S. Naam van een der stammen van de *Olo Ngadjoë* (d. i. de menschen in het boven stroomgebied) in de Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo. Zij wonen tusschen de monding van de *Barito*-rivier en het gebergte van *Kota-waringin* en zijn in verschillende kleinere stammen verdeeld, wier naam ontleend is aan de rivier, langs wier oevers zij wonen, bijv. *Olo* (menschen) *Poeloe Petak*, *Olo Mëngkatip*, *Olo Kahajan*, *Olo Sampit* enz. Over dezen stam handelen de werken van Perelae, Salomon Müller, Harde-land en Schwaner. Zie **DAJAKS**.

BIAK. Zie **WIAK**.

BIAN of **BIJAN**. Rivier, die aan de zuidkust van Nieuw-Guinea, nabij de groote kampong Sanggase, in zee stroomt met eene breede monding. Haar bovenloop wordt door de inboorlingen Siedke genaamd. Zij vindt haar oorsprong in een uitgestrekt moeras. Aan hare oevers worden vele kampongs aangetroffen.

BIANGLALA. Zie **TIJDSCHRIFTEN**.

BIBALANG. Zie **WALANG**.

BIBEUEH. Zie **DESA'S** (VRIJE).

BIBIRIK. Zie **BERRIEK-BERRIEK**.

BIBIT. Eigenlijk zaad, zaailingen, maar wordt ook in uitgebreider zin gebezigd, b.v. in bibit teboe, wat afgesneden gedeelten van den suikerriethalm zijn, uit welke knoppen de nieuwe spruiten voortkomen. **BIBITAN** zijn pépinieres, zaadbeddingen, b.v. van padie, koffie, enz.

BIDADARI (Widadari = hemelingen?) Javaansche naam voor soorten van het hagedissen-geslacht *Draco* het vliegende draakje, in het bijzonder voor de in den geheelen archipel voorkomende soort, *D. Volans L.* Voor andere inlandsche benamingen, zie onder **TJITJAK TERBANG** (zie verder onder **AGAMIDAE**).

BIDANI (MAL.). Zie **QUISQUALIS**.

BIDAR. Zie **VAARTUIGEN**.

BIDARA (MAL., SOEND.). Zie **ZIZYPHUS JUJUBA**.

BIDARA LAOET (MAL.). Zie **EURYCOMA**.

BIDARA OEPAS (MAL.). Zie **MERREMIA MAMMOSA**.

BIDARA POETIH (MAL.). Zie **EURYCOMA**.

BIDARA TJINA (MAL.). Zie **ZIZYPHUS JUJUBA**.

BIDJANGGOET (SOEND.). Zie **MENTHA**.

BIDJEN (MAL.). Zie **SESAMUM**.

BIDJI MAKASSAR (MAL.). Zie **BRUCEA**.

BIDJI NANGKA (IKAN). Zie **MULLEN**.

BIDJITAN (SOEND.). Zie **LANSIUM**.

BIDO. Javaansche naam voor *Spilornis bacha*, een slangenbuizerd; bij de Batta's op Sumatra Koeliki, naar het stemgeluid.

BIDOEK. Zie **VAARTUIGEN**.

BIDOERI (MAL.). Zie **CALOTROPIS**.

BIENTAJONG. Naam op Billiton aan een Fregatvogel, *Fregata aquila*, gegeven.

BIGAOE (MAL.). Zie **XYRIS**.

BIGOK. Zie **SLANKAPEN**.

BIJANG. Zie **HOND**.

BIJAWAK. Algemeene, Maleische naam voor soorten van het geslacht *Varanus* (zie onder **VARANIDAE**) waranen (ten onrechte ook wel leguanen genoemd); Soendaneesche naam Bajawak; Javaansche n. Mijawak of Menjawak, terwijl in M. Java ook de namen Saliro of Sariro en Kawoek voorkomen, welke laatste naam eveneens door de Bandjerezen op Borneo gebruikt wordt. De Beadjoe-dajaks geven aan den waraan den naam Pataho, op Amboina heet hij Boewa. De naam Bajafa wordt op Roti en Timor in het bijzonder aan *Varanus timorensis* Gray gegeven, welke soort op Poeloe Samau, Balgowa genoemd wordt. Op Timor en Flores is eveneens de naam boeaja darat (= landkrokodil) gebruikelijk, op het laatste eiland in het bijzonder voor de reusachtige soort *V. komodoensis* Ouwens. Verder komt in de Molukken de naam Soa-Soa voor, terwijl *V. salvator* Lawr, door de Maleiers ter Oostkust van Sumatra Beva of Beawak genoemd wordt en in West-Sumatra een variëteit van deze soort als biawak pongoor onderscheiden wordt.

BIK (**ADRIANUS JOHANNES**; en **JANNES THEODORUS**). Twee broeders van deels artistieken, deels economischen aanleg, die als jonge „kunstteekenaars” resp. eind 1815 en 1816 werden toegevoegd aan de wetenschappelijke zending naar Indië van Prof. Reinwardt, en verdienstelijk werk hebben nagelaten; terwijl beiden op later leeftijd, resp. in Holland en op Java, aanzienlijke landeigenaars werden, de eerste (samen met zijn zwager J. W. Arnold) van het landgoed „de Breesaap” waar Ijmuiden o.a. zou komen te verrijzen, de tweede als landheer o.a. van Tjiseroea op de helling van den Pangerango (beZ.O. Buitenzorg).

Als zonen van den Amsterdamschen koopman Jan Bik, in den patriottentijd naar Duinkerken uitgeweken, werd de eerste aldaar 13 Jan. 1790 geboren, de tweede echter weer in Amsterdam 14 Juni 1796. Het verbonden worden aan Reinwardt besliste over beider Indisch leven. Beiden gingen met name mede op diens reis naar het Oostelijk deel van den Indischen Archipel a/b der Engelsche brik Experiment, 27 Febr. 1821 van Batavia weggezeild, en op 26 Juni 1822 te Anjer feitelijk beëindigd, toen prof. Reinwardt terugkeerde naar Nederland, met zich aan boord medenemende „alle de Teekeningen, ver-

vaardigd door de kunstteekenaars A. J. en S. (lees: J.) T. Bik" (zie Reinwardt's „Reis etc.", ed. W. H. de Vriese, 1858, p. 245).

Dit waren teekeningen van landschappen, inlander-typen, boomen en planten, alsmede Hindoe-jav. oudheden (beelden en tempelruïnen), waarvan een klein deel in zeer onvoldoenden steendruk gepubliceerd werd tot illustreering van Reinwardt's bovengenoemd posthuum boekwerk; een tweede klein deel, al even onvoldoende, in de 3 afleveringen van „Javasche Oudheden" ('s Hage, 1852—56); voorts plaat 65 in de „Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Ned. overzeesche bezittingen, dl. III (Land en Volkenkunde), Leiden 1844. De origineelen bleven echter deels berusten in 's Rijks Herbarium te Leiden, en in het Rijksmuseum van Oudheden (thans in 's Rijks Ethnografisch Museum aldaar); of kwamen in het later bezit van een van A. J. Bik's zonen, E. H. Bik, bij wiens overlijden te Den Haag op 7 Febr. 1915, zij overgingen op diens neef (oomzegger), Mr. A. J. E. A(mold) Bik aldaar.

Bij Reinwardt's terugkeer naar Nederland, bleven de beide Bik's op Java, en deden nog eenige reizen in Gouvernements-opdracht: J. Th. Bik in 1823 naar het westen van Bantam, samen met den natuuronderzoeker J. C. van Hasselt (overl. 6 Sept. 1823); A. J. Bik in 1824 a/b der schoeners *Dafné* en *Pollux*, met een zending tot nadere verkenning der eilanden Kefing, Goram, Groot- en Klein-Kei, en de Aroe-eilanden. Voor de eerste reis, zie het dagverhaal in Tijdschr. Bat. Gen. XVI (1867), p. 260—276; van de andere moet het commissie-verslag nog in 's Gouv.'s-archieven berusten (deze reis was door G. G. Van der Capellen tijdens zijn eigen Molukken-reis bij besluit dd. Amboina 3 Maart 1824 gelast). Daarna maakte A. J. Bik snel promotie, werd bij besl. 24 Aug. 1828 tot Baljuw van Batavia benoemd, tevens tot ass.-resident der Ommelanden van Batavia, en bij besl. 30 Maart 1832 tot lid van den Raad van Justitie te B. en omgaand rechter; in welk laatste jaar hij zich onderscheidde bij de beteugeling van den jammerlijken Chineezenopstand te Tjilangkap in Krawang (verg. Veth, Java III, 1882, p. 155). In 1847 keerde A. J. Bik naar Nederland terug, vestigde zich te Amsterdam, kocht in 1851 de Breesaap (zie boven) en overleed 1 Oct. 1872 te Brussel.

De jongere broer J. Th. Bik bleef steeds op Java, maakte een groot fortuin als landeigenaar van de door hem in 1863 tegelijk gekochte landen Tanah Abang (Weltevreden) en Tjileboet (6 paal be.N. Buitenzorg), en van het in 1866 gekochte groote land Tjiseroea (bij den postweg over den Megamendoeng); en stierf kinderloos 3 Juli 1875 te Buitenzorg. De „Gang Batoe Toelis" te Batavia, bij het gebouw der tegenwoordige Weeskamer aan Molenvliet, dankt zijn naam aan een beschreven steen in begin 1822 uit Singasari door A. J. Bik daarheen overgebracht (verg. Gramberg in Tijdschr. Bat. Gen. XVI (1867), p. 427—437; de bedoelde steen is sinds 1887 in 't Bat. Museum als D. 54).

Groote artisten zijn geen van beide Bik's geweest; maar artisten waren het wel degelijk, tenminste in hun goede oogenblikken; de oudste is daarbij wel begaafder geweest dan de jongere, hoewel hun werk door meestal ontbreken van onderteekening moeilijk vaneen valt te scheiden. Hun oudheidkundige teekeningen, voor zoover thans nog te Leiden, zagen voor een deel in vertrouwbare reproducties het licht in de monographie over Tjandi Singasari (1909), Platen 59—60, 63, 70—71; de schitterende zwartkrijt-teekening, Plaat 81 aldaar, moet echter toch

wel gemaakt zijn door een artist van veel grooter vermogen (verg. Rouffaer op p. 100, en 109—111 aldaar). Zie nog Rouffaer's Voorrede in Nieuwenkamp's „Bali en Lombok", afl. I. (1906), p. III; en Dr. ten Kate in Bijdr. Kon. Inst., dl. 67 (1913), p. 462—463. Voor de teekeningen der Bik's, thans in 's Rijks Herbarium te Leiden, en alle uit de nalatenschap Reinwardt, zie den Catalogus Kolon. Tent. Amsterdam 1883, I p. 37, 64, en II, p. 11; voor hun oudheidkundige teekeningen, thans in 's Rijks Ethnogr. Museum aldaar, zie de „Beschrijving van de Indische oudheden enz." Leiden 1885, p. 122—123. Van J. Th. Bik's hand zijn ook de „Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Moluksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den hoogleeraar C. G. C. Reinwardt", afgedrukt in Tijdschr. Bat. Gen. XIV (1864), p. 125—183; een eenvoudig geschreven reisjournaal, dat naast Reinwardt's boekwerk zijn waarde behoudt. Van A. J. Bik is een klein stukje in het T. v. N.-I. 7en jrg. (1845), dl. II, p. 90—104, over de goudmijnen van Pagoewat bij Gorontalo. G. P. R.

BIKAT. Vezelstof uit de Zuider- en Ooster Afdeeling van Borneo. Wordt o.a. voor touwfabriekatie gebruikt. Alleen van plaatselijke betekenis. De botanische herkomst staat niet vast.

Literatuur: Nat. Tijdschrift voor Ned.-Indië. Deel XXIX. bldz. 428.

BIKEROE. Plaats in de onderafdeeling Sindjai (afd. Bonthain Gvt. Celebes & O.) vroeger standplaats van den controleur der sedert opgeheven gelijknamige onderafdeeling.

BILA. Rivier, ontspringende op den Dolok-Pa-oeng, ten Z.O. van het Toba-meer in Noord-Sumatra, aan de grens van de tijdelijke onderafdeeling Habinsaran. In Z.O.-lijke richting stroomt zij naar het hoogdal van Tanah Hoeroeng, waar zij de Aëk Ingoel opneemt, verder in een nauwe dalkloof, tal van zijrivieren opnemende, tot zij bij Saroe Matinggi het zandgebergte doorbreekt en in de vlakte komt, en verder door Opper- en Neder-Bila, afdeeling Laboean Batoe van het gewest Okust van Sumatra stroomt, waar zij nog als rechter zijrivier de Aëk Hoendoer, en als linker zijrivieren de Balamingké en de Soengei Merbau opneemt, om zich bij haar monding te vereenigen met de Pané-rivier, en gezamenlijk met laatstgenoemde in Straat Malaka uit te wateren. Het landschap Bila, omvattende het benedenstroomgebied van die rivier, was vroeger onderhorig aan Siak, maar is daarvan in 1884 bij een overeenkomst met den sultan van dat rijk door het gouvernement losgemaakt. Het landschap behoort thans administratief tot de onderafdeeling Laboeanbatoe van de afdeeling Asahan. In 1916 werd het vergroot met de landschapsfederaties Keradjaan na Sembilan en Keradjaan na Sepoeloeh (zie aldaar) waardoor de oppervlakte met 450 K. M.² werd vergroot en het aantal inwoners van 10.000 tot ongeveer 15.000 steeg. Het is een belangrijk rubber centrum. (Vgl. **SIKAT**, **LABOEAN BATOE** en **O. KUST VAN SUMATRA**).

BILA. Riviértje in Celebes (zie aldaar onder e. de *Zuidarm*).

BILA BALANDA (MAD.). Zie **CRESCENTIA**.

BILAK. Zie **AEGLE**.

BILAL. Zie **DORPSGEESTELIJKE, MOSKEE** en **MOSKEEPEERSONEEL**.

BILIS (IKAN). Zie **GRONDELS**.

BILLITON of **BLITOENG.** Landbeschr. i. v. i. n. g. Eiland tusschen Banka en Borneo gelegen, op 107°31½'—108°18' O.L. en 2°31½'—3°16½'

Z.B. In het N. wordt het begrensd door de Zuid-Chineesche Zee, in het O. door de Karimata-passage, in het Z. door de Javazee en in het W. door de Gasparstraten. Het heeft eenigszins de gedaante van een vierkant en beslaat eene oppervlakte van 4595 K.M². De kusten van het eiland zijn over het algemeen laag, zonder afwisseling en weinig schilderachtig. Een groot deel ervan is moerassig en langs de rivieren strekken deze moerassen zich soms ver naar het binnenland uit; een uitgestrekt moeras ligt langs het grootste deel der oostkust, van even benoorden Manggar tot voorbij den zuidoosthoek; het is door een zandstrook van de zee gescheiden. Duinvorming komt zoo goed als niet voor; wel koraal. Rondom het eiland liggen een groot aantal riffen en zandplaten. Het gevaarlijkst zijn die aan de Noord- en Oostkust, doordat ze daar meestal zoo steil zijn, dat het lood niet tijdig waarschuwt en er zelden branding, stroomrafeling of verkleuring op gezien worden. Op de oostkust strekken zij zich ver in zee uit. Overigens is Billiton omgeven door een aantal kleine eilandjes, ± 135 in het geheel, welke alle administratief tot het groote eiland behooren en samen een oppervlakte van 247.5 K.M.² vormen. Van die eilandjes zijn de voornaamste Mendanau met Batoe-Dinding en Nado (aan de W.kust), Selioe (aan de Z.W. kust), de Schaarvogel-eilanden (voor de Z.O. kust), Selandoek (aan de O.kust) en de Momparang-archipel (voor de N.O.kust).

Billiton bestaat uit geheel dezelfde gesteenten als Banka (zie aldaar), nl. graniet en sedimenten en vrij wel dit geheele oppervlak is met kwartaire en jongere producten: zand en klei, bedekt. Eene interessante vergelijking tusschen Billiton met en zonder kwartaire afzettingen gaf Verbeek in 2 kaartjes bij zijn geologische beschrijving van het eiland (Jaarboek Mijnwezen 1897). Het grootste gedeelte van Billiton ligt minder dan 40 M. boven zeeniveau. Uit dit zeer eentonige, zwak golvende of meer vlakke terrein verheffen zich heuvel- en berggroepen, die uit een der beide genoemde gesteenten, graniet en sedimenten bestaan. De hoogste verhevenheid is hier, evenals op Banka, een sedimentberg, de 510 M. hooge tweekoppige Tadjem (laki en bini), een steilwandige berg ongeveer in het midden van het eiland gelegen. Men kan hier echter niet, zooals op Banka, zeggen, dat de graniet over het algemeen de hoogste bergen vormt; intendeel geeft de hoogte van een berg op Billiton geen aanwijzing voor zijn petrografische samenstelling, wel de vorm, die bij graniet meer afgerond, bij de sedimenten gewoonlijk scherper is.

Evenals op Banka liggen de voornaamste graniet-complexen aan of dichtbij de kust en wel in de vier hoeken. In het N.W. het groote, ongeveer $\frac{1}{6}$ van de eilandoppervlakte beslaande, granietveld van Tandjong Pandan, waarvan echter de hoogste toppen, de Kadjang en de Toera, slechts 267 M. bereiken en de andere ver daarbeneden blijven, zoodat het geheel geen berg- maar een heuvellandschap vormt, dat aanleunt tegen de West- en Noordflanken des reeds genoemden Tadjem's. In het N.O. de 415 M.

hooge Boeroeng Mandi (de hoogste graniet verhevenheid van Billiton) en een weinig naar het Z.W. de Bolong (340 M.). In het Z.W. de Loedai-Beloeroegroep, waarvan de Loedai-top 360 M., de Beloeroetop 245 M. bereikt, en in het Z.O. een drietal kleinere en lage graniet terreinen zonder kenmerkende toppen en geheel met kwartair bedekt. De voornaamste sediment-bergen liggen in het midden van het eiland, welke groep in 't W. culmineert in den Tadjem en meer naar de Westkust toe; tusschen de twee granietterreinen in het N.W. en Z.W. ligt o.a. een veeltoppige N.O.-Z.W. gerichte rug, die culmineert in den Moendang (363 M.). Van delfstoffen verdient alleen het tinerts vermelding (zie verder TIN), hoewel ook vrij veel wolframiet en gedurende eenigen tijd ook monaciet verkregen werd. Goud daarentegen schijnt op Billiton slechts zeer sporadisch met het tinerts voor te komen.

Evenmin als op Banka hebben de waterscheidingen op Billiton topographische beteekenis.

De waterverdeling is zeer gelijkmatig. Twee hoofdrivieren ontspringen niet ver van elkander in de streek bezuiden het Tadjem-gebergte en den Badau en doorsnijden, aangezien de eene, de Tjeroetjoep, op de West-, de andere, de Linggang, op de Oostkust uitmondt, het eiland in zijne geheele breedte. Eene derde hoofdrivier, de Boeding, ontspringt tusschen de bronnen der beide vorige en mondt uit aan de noordkust, terwijl in dezelfde streek twee rivieren hun oorsprong nemen, die aan de zuidkust, in de Balokbaai, uitwateren. De Tjeroetjoep is de aanzienlijkste rivier van Billiton. Dicht bij hare monding, waarvoor een zandbank ligt, bevindt zich de hoofdplaats van het eiland, waar de rivier bij vloed 4—500 M. breed is; de getijden zijn 11,6 K.M, ver stroomopwaarts bemerkbaar; voor laadprauwen is zij bevaarbaar tot boven het dorp Tjeroetjoek. Aan de Noordkust is de Boeding, de hoofdrivier van deze kust, voor groote laadbooten bevaarbaar tot de gelijknamige plaats, hoogerop alleen voor sampans. Aan de Oostkust storten zich in zee: de Manggar, 135 M. breed aan de monding, voor welke monding intusschen een zandbank ligt, en de Linggang, de hoofdrivier aan de oostkust, met een 150 M. breede monding. Aan de zuidkust zijn slechts kleinere rivieren, waarvan de meeste uitloopen in de Balokbaai. Aan drinkwater is nergens gebrek, want in het binnenland is dat der rivieren uitstekend, en waar deze nabij de kust brakwater hebben, kan men door middel van putten van geringe diepte uitmuntend water verkrijgen.

Klimaat. Wat de windrichting betreft, staat Billiton onder den geregelden invloed der moessons. Windhoozen komen er nog al eens voor; daarentegen zijn onweders zeldzaam. De vochtigheid der lucht is aanzienlijk, vandaar dat het sterk dauwt op het eiland. Wat den regenval betreft, bezitten wij gegevens van stations aan elk der vier kusten van het eiland; daaruit blijkt dat, evenals op Banka, maar in sterker mate, de oostmoesson geringer cijfers vertoont aan de Zuid- en Oostkust dan aan Noord- en Westkust.

Regenval in m.M.

Stations.	Jan.	Feb.	Mrt.	Apr.	Mei	Juni	Juli	Aug.	Sep.	Oct.	Nov.	Dec.	Jaar.
Boeding (Noordkust)	342	177	267	354	308	232	196	150	155	254	390	443	3268
Tandjong Pandan (Westkust)	272	164	198	271	236	190	190	151	169	280	363	411	2895
Dendang (Zuidkust)	253	180	247	249	268	200	169	122	124	191	303	331	2637
Manggar (Oostkust)	280	216	259	218	254	195	174	136	105	155	265	341	2598

Zie overigens art. KLIMAAT.

De gezondheidstoestand is op Billiton niet bijzonder ongunstig te noemen. De meest voorkomende ziekten, vooral onder de mijnwerkers, zijn beri-beri en koortsen.

Flora. Verreweg het grootste deel van Billiton is met bosch bedekt, doch slechts op sommige bergen en heuvels en op eenige andere plekken worden nog zware oorspronkelijke wouden aangetroffen, terwijl het overige met jong hout van hoogstens 20 tot 30-jarigen leeftijd begroeid is. Waar dit ontbreekt, treft men de ladangs aan, die voorbereid of bebouwd zijn, of wel in het voorafgaande jaar bebouwd zijn geweest. Hierop maken de padangs, groote van hout ontbloote vlakten met een zeer geringen plantengroei, een uitzondering. Men treft ze in het midden van het eiland aan, altijd op zandsteen en nooit op graniet. Zij bezitten weinig water en hebben absoluut geen boomgroei, zijn daarentegen ten deele met alang-alang bedekt. De inlander heeft aan hun ontstaan en uitbreiding veel schuld. Overigens vertoont de natuurlijke vegetatie van Billiton een treffende overeenkomst met die van Banka (zie PLANTENGROEI). Voor de fauna verwijzen wij naar het artikel FAUNA.

Bevolking. De bevolking van Billiton bedroeg op ult. 1915 bijna 58000 zielen, waarvan $\pm$ 400 Europeanen, $\pm$ 20.000 Chinezen, 9 Arabieren en andere vreemde oosterlingen en de rest inlanders.

Evenals op Banka wordt de inlandsche bevolking van Billiton verdeeld in Orang Darat en Orang Sekah. Evenmin als op Banka vormen de laatsten op Billiton een zuiver ras. Zij bezitten een krachtigen lichaamsbouw, een donkere, zwartachtig bruine huid, geven een onaangename traanlucht van zich af, zijn vermetele zeevaarders, voortreffelijke visschers en krachtige werklieden. Zij zijn erg onzindelijk en schuwen hun element, het water, om zich te reinigen. De mannen dragen het haar kort, de vrouwen lang. Zij zijn groote dieven en aartsleugenaars, spreken een taal, die zij alleen verstaan en die niet geschreven wordt, leven steeds op hunne schepen aan de kust of op de rivieren, doch zijn voor Billiton van groot belang, aangezien zij de sjouwervlieden en matrozen der Billiton-Maatschappij vormen. In 1851 hebben zij zich aan ons gezag onderworpen en van den zeeroof afstand gedaan, zijn daarna ook grootendeels tot den Islam overgegaan, terwijl de overigen heidenen zijn gebleven. In de laatste jaren hebben zij zich voor een deel aan den vasten wal gevestigd. De Orang Darat, de oorspronkelijke bewoners, zijn vermoedelijk in overoude tijden als Maleische kolonisten op het eiland gekomen. Maar wanneer zulks plaats had, van waar zij kwamen, in hoever zij tot één volkstem behoorden en hoelang zij onvermengd met vreemdelingen bleven, laat zich zelfs niet gissen. Een groot deel der bewoners is afkomstig van Palembang en de verdere O.kust van Sumatra, andere zijn van Banka, den Riouw-archipel, Borneo en elders naar Billiton gekomen, zoodat de bevolking zeer gemengd is en zuivere Billitonneezen niet meer te vinden zijn. De Orang Darat zijn middelmatig tot klein van gestalte, sterk van lichaamsbouw en hebben sterke en sprekende gelaatsstreken. Zij zijn behulpzaam, gastvrij, eerlijk, vlijtig, spaarzaam, goedaardig van karakter. Hunne behoeften zijn gering, vermoedenissen kunnen zij goed doorstaan, van koeliediensten hebben zij een afkeer. Zij betalen geen belasting aan den het Gouv^t, moeten daarentegen wel heerendiensten ver-

richten. Grondbezit is bij hen slechts in zeer beperkten zin bekend. Hun bezitting vormt hun woonhuis en eenig roerend goed. Alle huizen staan op palen en zijn evenals het huisraad eenvoudig. De gewone kleeding van den man bestaat uit een korte, wijde witte broek en daarover een sarong, opgehouden door een koord, waaraan de parang hangt; om het hoofd draagt hij een hoofddeuk. De vrouw draagt veelal een lange sarong en wit baadje, de kinderen loopen doorgaans naakt. Schoeisel draagt niemand dan nu en dan de hoefden. Een zwart buis van laken vormt een weeldekleedingstuk dezer laatste; de gewone stof is katoen. Het huwelijk vormt een gewoontesaak, waarbij de liefde geen rol speelt. Veelwijverij is toegestaan, doch komt zelden voor. Echtscheidingen zijn veelvuldig. Het hoofdvoedsel is rijst, waarbij steeds een weinig keukenzout en Spaansche peper gebruikt worden met een slok water. Bij gebrek aan rijst, worden oebi, maïs en sago, alsook aardappelen en kalebassorten gegeten. Slechts nu en dan komt bij den maaltijd een stukje visch of herten vleesch. Eigenlijke groenten produceert Billiton niet, vruchten slechts weinig. De zucht tot feestvieren is groot, hoewel het daarbij steeds eenvoudig en kalm toegaat. Hun godsdienst is de Mohammedaansche, waarbij uiterlijk vertoon hoofdzaak is. Het bijgeloof is sterk ontwikkeld en algemeen, vooral dat aan rondzwervende zielen der afgestorvenen en hun invloed op de levenden. Zeer geveesd is de ook elders in Insulinde bekende pontianak, op Billiton de geest eener zeer schoone, doch kwade vrouw, die in de gedaante van een vogel rondzwervt. De eerbied voor de dooden is nog al groot, waartoe evenwel vrees en zucht tot feestvieren het hunne bijdragen.

De Europeanen zijn gedeeltelijk bestuursambtenaren en gedeeltelijk in dienst der Billiton-Maatschappij, terwijl eenigen van den handel leven.

Slechts enkele plekken van Billiton zijn voor landbouw of veeteelt geschikt. De landbouw bestaat dan ook uitsluitend uit rijstbouw op ladangs en het teelen daarop van oebi, keledik, maïs, keladi, pisang, teboe, tjabe en enkele andere gewassen. De tuinbouw neemt toe en in de laatste jaren ook de aanplant van gambir, klappers, peper en cassave voor den uitvoer. Rondom de dorpen plant de bevolking vruchtbomen. Veeteelt bestaat er op het eiland niet, terwijl de nijverheid weinig ontwikkeld is en zich bepaalt tot het vervaardigen van zakken, rijstmandjes en sigarenkokers, het ijzersmeden, tingieten en touwslaan. De Chinezen bezitten enkele steenbakkerijen en kalkbranderijen. De vischvangst wordt door velen óf als hoofd- óf als nevenbedrijf uitgeoefend, evenals de jacht op herten en wilde zwijnen. Menigeen vindt een bestaan in het verzamelen van boschproducten als boomschors, rotan, hars, honig en was. De handel heeft weinig te beteekenen, evenals de scheepvaart. Het eiland wordt wekelijks aangedaan door de schepen der Kon. Paketvaart Mij. op de heen- en terugreis tusschen Batavia en Singapore, eenmaal in de 4 weken op de reis van Pontianak naar Batavia en enkele malen extra voor het lossen van kolen; en op de reis van en naar Hongkong door de booten van de Java-China-Japanlijn, (waarmede de meerderheid der Chineesche immigranten wordt overgevoerd) en nu en dan ook door die van de Mij. Nederland en Rott. Lloyd, voor lossing van machineriën uit Nederland en die van de Bengalenlijn, voor aanvoer van rijst van Rangoon.

De Billiton Maatschappij voert alleen tin uit. Zij had op 1 Mei 1914 in exploitatie 47 mijnen met 182 ploegen. Er waren toen 17.064 arbeiders in dienst,

verdeeld als volgt: District T. Pandan 3085, Boeding 3842, Manggar 5631 en Lenggang 4506 man., de productie aan tin bedroeg in het verslagjaar 1913/14: 4.594.920 K.G. Het Billiton-Veer (vervoer van goederen der Billiton Mij) wordt volgens contract door het Semarang Stoomboot en Prauwenveer uitgeoefend. Verder bestaat de uitvoer uit copra, damar, matten, peper, pinangnoten, schelpen, tripang. De invoer bestaat voorn. uit manufacturen, eetwaren, rijst, olie, tabak, steenkolen, mijnwerktuigen. In 1913 werd voor rekening van particulieren ingevoerd voor 2.162.769 en uitgevoerd voor 2.020.486 gld., waaronder voor f 1.508.769 aan tin en tinerts. In 1915 bedroeg de waarde van den invoer f 1.842.419, van den uitvoer f 260.436 (de waarde van tin en tinerts niet inbegrepen).

In de laatste jaren werden de wegen voortdurend verbeterd en de kleine houten bruggen worden langzamerhand alle door betondeikers vervangen. Dit, zoowel als wegverbreding op vele plaatsen, werd noodzakelijk door het zich steeds meer uitbreidend auto- en motorfietsen-verkeer. Ultó. April 1914 waren er 21 auto's en 33 motorfietsen op het eiland. Daarnaast bestaat in de mijnstreken een stoomtrammet, dat in 1913 een lengte had van 44.4 K.M. in aanbouw is het baanvak Merak—Mang van 5 K.M. lengte. Verschillende smalspoorwegen zijn in aanleg. Ook kwam in 1914 een elektrische centrale tot stand te Manggar, om stroom te leveren aan de machines bij het tinbedrijf. Een telefoonnet verbindt alle plaatsen van eenige beteekenis.

Geschiedenis. De geschiedenis van Billiton valt samen met die van Banka (zie aldaar) en met dit eiland kwam het aan den sultan van Palembang en werd door hem in 1812 aan de Engelschen afgestaan. Toen wij in 1816 Banka weer in bezit namen, werd door Engeland de teruggave van Billiton geweigerd, omdat dit eiland niet uitdrukkelijk werd genoemd in art. 2 der Conventie van 1814. Nochtans besloten wij reeds in 1817 het eiland te bezetten, doch eerst in 1822 werden er een assistent-resident en eene militaire bezetting gevestigd. In het Londensch tractaat van 1824 stond Engeland ons het eiland formeel af. Reeds in 1826 intusschen werd de assistent-resident weer teruggeroepen, terwijl van de bezetting slechts een sergeant of korporaal met 8 à 10 soldaten op Billiton achterbleven. Het eiland zou als een onderhoorigheid van Banka onder het bestuur van diens resident staan. De zeeroof herleefde onmiddellijk en werd ongestraft van Billiton uit gedreven, tot dat in 1852 Billiton met de eilanden in de onmiddellijke nabijheid beoosten den Lepar archipel gelegen, van Banka afgescheiden en tot een zelfstandige assistent-residentie gemaakt werd. Sindsdien bleven op Billiton verder — behoudens ongeregelde heden in Februari 1911 tusschen Chineesche mijnwerkers in het district Manggar, welke de overkomst van eene militaire macht van Java noodzakelijk maakten — orde en rust ongestoord. De geheime Chineesche genootschappen, welke in vroeger jaren wel eens aanleiding gaven tot moeilijkheden, hielden zich de laatste tijden rustig.

Bestuur. Voor het burgerlijk bestuur is Billiton in vijf districten verdeeld: Tandjoengpandan, Boeding, Manggar, Lenggang en Dendang, wier respectievelijke hoofdplaatsen dezelfde namen dragen. Het hoofd van het bestuur is de assistent-resident, die rechtstreeks onder den Gouverneur-Generaal staat. Over de afzonderlijke districten zijn districts-hoofden aangesteld, die den titel van ngabehi (ingebey) voeren. Voor de rechtspraak ressorteert het

eiland onder het rechtsgebied van den Raad van Justitie te Batavia.

Voor het onderwijs zorgt de regeering door een Europ. lagere school, een Holl.-Chineesche school (met 71 leerlingen) en twee Inlandsche scholen (239 leerlingen op 31 Dec. 1913). Daarnaast bestonden er 156 Mohammedaansche scholen met 576 leerlingen en hadden de Chineezzen 6 lagere scholen, die op 31 Dec. 1913 samen 286 leerlingen met 10 onderwijzers telden.

Literatuur Th. Posewitz, Die Zinninseln im indischen Ozean (Budapest 1885—1886); Corn. de Groot, Herinneringen aan Blitong ('s Gravenhage 1887) met volledige opgave der literatuur; L. C. de Nys, Overzicht betreffende den economischen toestand van Blitong (Koloniaal Verslag 1891); R. D. M. Verbeek, Geologische beschrijving van Banka en Billiton (Jaarboek van het Mijnwezen in Ned. Oost-Indië 1897) met platen en kaarten; Jaarverslagen der Billiton Maatschappij.

BILLITON MAATSCHAPPIJ. Zie TIN.

BILLITONNIETEN. Technisch zonder belang, doch uit een wetenschappelijk oogpunt zeer merkwaardig zijn deze in de kollongs van Billiton gevonden lichamen, die in hoofdzaak uit kiezelzuur en aluinaarde bestaan en die men daarom glasgesteenten zou kunnen noemen. In de wetenschap worden zij met den algemeenen naam *tektieten* aangeduid. Het zijn enkele centimeters groote, ronde of meer ovale, ook wel cilindervormige steentjes, zwart en glasglanzend, met talrijke smalle scherpe groefjes en putjes. Zij werden uitvoerig beschreven en afgebeeld door Verbeek in het Jaarboek v. h. Mijnwezen 1897. Wet. Ged. p. 235, waar ook verdere literatuuroppgaven te vinden zijn. Enkele exemplaren van overeenkomstige steentjes werden in Indië gevonden in Japara en in Zuid-oost-Borneo. Men is thans vrij algemeen er van overtuigd dat de tektieten niet van terrestri-schen, doch van kosmischen oorsprong zijn (zie de zeer uitvoerige behandeling dezer gesteenten door F. E. Suess: Die Herkunft der Moldavite und verwandter Gläser, in Jahrbuch der K. K. geol. Reichsanstalt 1900 Bd. 50 Heft 2, p. 193—382, Tafel XI—XVIII en: Rückschau und Neuere über die Tektitfrage, in Mitt. d. Geol. Ges. in Wien Bd. VII 1914, Heft 1 u. 2 p. 51—121, Taf. I—III.)

BILOE-BILOELOE. Naam op Celebes aan een Kwartel, *Excofactoria chinensis*, gegeven.

BILOEK. Zie EEKHOORNS, VLIEGENDE.

BIOLANG. Zie VAARTUIGEN.

BIMA. Landbeschrijving. Landschap, in de landstaal genaamd m'Bodjo, dat het oostelijk gedeelte van Soembawa beslaat, en bovendien omvat het westelijk deel van Flores of Manggarai en alle eilanden tusschen Soembawa en Flores gelegen. De oppervlakte van het landschap wordt geschat op ongev. 8600 K.M.², waarvan 3100 op Soembawa en 4500 op Flores. Het ressorteert sedert 1909 onder de residentie Timor en Onderh.; de bevolking werd laatstelijk op ongev. 74.000 zielen geschat, van welke ruim 50.000 op Bima, op Flores ruim 22.000 en op de eilanden ongev. 1500. Het is even welvarend als Soembawa, heeft ook een grooten veestapel en de bevolking legt zich den laatsten tijd zeer toe op de uienteelt. Bima heeft de grootste landschapkas van Timor. Voor geographische bijzonderheden wordt verwezen naar FLORES, SOEMBAWA en MANGGARAI.

Bevolking. De inheemsche bevolking van Bima heeft groote overeenkomst met die der landschappen Dampo en Sanggar, maar onderscheidt zich in licha-

melijke en zedelijke ontwikkeling van de bewoners van het westelijk gedeelte van Soembawa. Behalve door de taal, onderscheiden zij zich van de laatstgenoemden door eene kleine, gedrongen gestalte, korten dikken hals en breede borst, terwijl zij, in verhouding tot het onderste gedeelte van het lichaam, een lang bovenlijf hebben, vooral de vrouwen, onder wie men in West-Soembawa veel schoonere en blankere typen aantreft. Mannen en vrouwen van het Bimaneesche dragen broeken, de vrouwen onder de sarong, wat in Soembawa het geval niet is. De huizen van Bima zijn klein en staan slechts eenige voeten van den grond, terwijl zij op West-Soembawa groot en op hooge palen gebouwd zijn. De Bimaneezen worden beschreven als weinig begaafd, vreesachtig en laf en van geringe lichaamskracht en volharding. Zij worden verdeeld in adel, volk en pandelingen. Het volk wordt weder onderverdeeld in 26 dari's of gilden (als priesters, soldaten, timmerlieden, smeden, enz.) wier heerendiensten en andere verplichtingen tegenover de gemeenschap voor elk op bepaalde wijze geregeld zijn. Hunne huizen, op palen ongev. 2 à 3 voet boven den grond gebouwd, bestaan doorgaans uit een open galerij, de verblijfplaats overdag, en een groot binnenvretrek met kookplaats, met rechts eene halve omwandling, die 2 halve vertrekken vormt. De vloer is van bamboe, evenals de omwandling, die somwijlen ook bestaat uit zeer dun gespleten, sierlijk naar de kleuren verdeelde smalle banden van de bladscheden der arèn- en lontarpalmen. Het dak is van alang-alang of van bamboe sirappen; het weinige huisraad (potten, pannen, kopjes en schoteltjes, manden, spin- en weefgereedschappen) staat op eene stelling, die rondom het huis gaat. De ruimte beneden het huis is niet van eene omwandling voorzien; ofschoon het vee daar niet gehuisd maar in afzonderlijke stallen geplaatst wordt, is de grond echter van allerlei onreinheden doortrokken. De rijst wordt bewaard in talrijke kleine schuurtjes, waarvan de stijlen voorzien zijn van ronde, houten platte schijven tegen het inklimmen der ratten. De kleding van den kleinen man bestaat uit hoofddoek, sarong en korten broek of slendang, die tot boven de knieën reikt en bij de vrouwen iets korter is. De stof bestaat meestal uit grof katoen, dat of rood en wit, of blauw en wit gestreept is. De meeste vrouwen trekken, als zij uitgaan, een baadje van donkere kleur aan en bedekken het hoofd met een tweede sarong of roode slendang. De wapenen der Bimaneezen bestaan uit lansen en krissen. Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw, vooral de teelt van rijst, groene katjang, djagong, uien en kemiri, terwijl ook aanplant van klappers en suikerriet niet onbelangrijk is, en ook wat tabak, indigo, langa en kasoemba geteelt wordt. De aanplant van koffie is nog onbeduidend. De veestapel is en op Bima en op Flores van groote beteekenis. De Bimaneesche paarden, waarvan er jaarlijks van 1000 tot 1500 stuks worden uitgevoerd, zijn bekend. (Zie PAARD). Voorts worden er geiten en karbouwen in grooten getale geteeld; de laatsten zijn echter klein en weinig gewild als ploeg- en trekvee. De geiten hebben zeer lange haren, die tot op den grond hangen en de pooten geheel bedekken; daarvan worden de banranga's gemaakt, die tot versiering van lansen dienen. Verscheurende dieren worden op Bima niet aangetroffen: het talrijke wild verschaft menigeen een middel van bestaan, doch de visscherij is van weinig beteekenis, evenals de nijverheid, die zich bepaalt tot het spinnen van garens, weven van grove sarongs en slendangs, het smeden van krissen en lansen, het

vlechten en maken van matwerk enz. alles echter slechts om in de eerste behoeften te voorzien. Het inzamelen van bosch producten geschiedt hier en daar op groote schaal; de inzameling van het beroemde sapanhout, dat tot 1874 aan het Ned. bestuur moest worden geleverd, staat thans stil, daar zij tot de prerogatieven van den Sultan behoort. De handel is van minder beteekenis dan vroeger; zij wordt trouwens meest door vreemdelingen gedreven.

Een bijzonder bestanddeel der bevolking zijn de Doë Donggo, die op verschillende plaatsen de bergen van het landschap voornamelijk aan de Westzijde van de Bimabaai bewonen (Donggo = berg), en de Doë Kolo, op de toppen van den berg Kolo wonende. Terwijl de Bimaneezen den Islam hebben aangenomen, zijn zij heidenen. Zij schijnen tot een nog eenigszins lager ras dan de eigenlijke Bimaneezen te behooren. Ook bij hen zijn de vrouwen zeer leelijk. Overigens zijn zij stille, eerlijke, arbeidzame en vlijtige menschen, die van landbouw, jacht, vee-teelt en inzamelen van boschproducten leven. De Doë Donggo leggen zich ook op de koffiecultuur toe, die elders, uit vrees dat de rijstcultuur mishukken zal, weinig wordt uitgeoefend. In 1905 telden zij $\pm$ 4100 zielen.

Geschiedenis. Volgens de Bimaneesche kronieken heeft Bima, de tegenwoordige radja medegerekend, 50 bestuurders gehad. De zeven eersten waren mythische heerschers. Met den achtsten vingen de Hindoësche en met den 38en de Mohammedaansche heerschers aan. Ten tijde van den 36en radja in het jaar 1545 had de eerste aanraking met Europeanen (Portugeezen) plaats. De eerste aanrakingen met de Nederlanders dagteekenen van 1605, toen Steven v. d. Hagen handelsbetrekkingen met Bima aanknoopte. In 1616 reeds schijnt Bima in een afhankelijke verhouding tot Gowa te hebben gestaan. In 1624 bezette Commandant Roos Bima, dat hulp aan de Gowareezen tegen de Cie. had verleend. In 1660 werd met Bima een mondeling verdrag gesloten. In 1667 dwong Speelman het de Soevereiniteit der Cie. te erkennen. In 1669 werden bij een nieuw contract voordeelige handelsvoorwaarden bedongen, o.a. levering van was en sapanhout en werd voor goed een eind gemaakt aan de heerschappij van Gowa. In 1701 werd het vorig contract vernieuwd en een vertegenwoordiger der Cie. in Bima geplaatst. In 1727 huwde een zoon van den Bimaneeschen radja een Gowareesche radja's dochter en ontving als huwelijksgift Manggarai op Flores. In 1759 namen de Gowareezen echter weder Manggarai in bezit, doch werden in 1762 weder door Bima met hulp der Cie. er uit verdreven. Sedert dien bleef Bima in het ongestoord bezit van Manggarai. In 1874 werd Bima bevrijd van de laatste der verplichte leveringen aan het N. I. Gouvernement, die van sapanhout. De betrekkingen tot dat Gouv. werden in latere jaren beheerscht door een politiek contract dd. 20 Oct. 1886 (Bijlagen Handelingen 2e kamer St. G. 1888/89 no. 76 pag. 20 en 28 en Ind. Gids 1889 I blz. 579), bij welks samenstelling de in 1875 met Sumbawa aangegane overeenkomst als voorbeeld diende. Dit contract werd aangevuld bij de supplettoire contracten van 5 Oct. 1887 en 24 Juni 1889 (gedr. stukken 1890/91, 112, nos. 24 en 26). Deze overeenkomsten van 1886, 1887 en 1889 werden op hun beurt vervangen door een politiek contract dd. 29 Dec. 1905 zulks ten einde de rechten en verplichtingen tusschen het N.-I. Gouv. en den bestuurder (Sultan) van het landschap Bima meer dan in de bestaande over-

eenkomsten in overeenstemming te brengen met de eischen van den tijd (Bijl. Hand. 1908/09 1—7). Het contract verklaart het landschap te behooren tot het grondgebied van Ned. Indië. Het werd later nog aangevuld bij een supplettoire overeenkomst dd. 4 Sept. 1909, in verband met de afscheiding van de afdeling Soembawa van het Gouv. Celebes en Ond. (Bijl. Hand. 1909/10, 312, 25—29). In 1907/1908 liet de inwendige toestand in het landschap te wenschen over. Een deel der bevolking weigerde bevelen namens den Sultan gegeven op te volgen. Derhalve werd in Jan. en Febr. 1908 met een *marechaussee colonne* in het landschap opgetreden en aldus het verzet, waarin naaste familieleden van den sultan en eenige *mantri's* bleken betrokken te zijn, gebroken. In December d.a.v. was nog gewapend optreden noodig om de registratie der bevolking in sommige onderdeelen van dat landschap door te zetten. In het koloniaal verslag over 1913 wordt melding gemaakt van de groote activiteit en de bijzondere toewijding van den sultan bij de behartiging van de belangen van het landschap en zijne bevolking.

Bestuur. Het bestuur berust bij een Sultan of bestuurder, die bijgestaan wordt door een Rijksraad of *Hadat*, aan welks hoofd een rijksbestierder, *Radja* of *Roema Bitjara* staat. De Sultan wordt door het Gouv. aangesteld, na raadpleging van den *Hadat*. De *Hadat* bestaat uit 24 leden, de *Toreli's* (eigenlijke rijksgroten) de *Djeneli's* en de *Boemi's*. Evenals in vele Boegineesche landen zijn ook aan de kroon zoogen. ornamenten verbonden (Zie op dat woord); te Bima behoort daartoe een rijkspaard, *djara manggila*, dat bruin van kleur moet zijn, en door niemand bereden mag worden. Bima is verdeeld in 3 districten: Belo, Bolo en Sapee, ieder bestuurd door een hoofd-gallarang, die weder mindere kampong-hoofden onder zich heeft. Bovendien staan nog 42 kampons onder afzonderlijke gallarangs of *lebee's*, terwijl de Doë Donggo afgescheiden kampons vormen. Op Flores bestaat het gebied van Bima uit de landschappen Reo en Pota, ieder onder een *naib*, en verdeeld in districten, bestuurd door *deloe's* of gallarangs. De mindere hoofden op Bima, gallarangs, *lebé's*, *tjepie wokies*, *domodoë* en *daloës* worden door de kampongbewoners gekozen onder bevestiging door den rijksbesierder, de hoofd-gallarangs door de kampong-hoofden met bevestiging door den Sultan, die in overeenstemming met den rijksraad de *naibs* op Flores aanstelt.

Literatuur. D. F. v. Braam Morris, *Nota van toelichting behorende bij het contract met Bima gesloten. T. Bat. Gen. XXXIV (1891), bl. 176*; J. W. Meerburg, *Proeve eener beschrijving van land en volk van Midden-Manggarai, id. bl. 434*, en *Dagboek van J. W. Meerburg in T. Bat. Gen. XXXVI (1893), bl. 113*; J. E. Jasper, *Het eiland Soembawa en zijn bevolking Tijdschr., Binn. Best., XXXIV 1908, bl. 60*; Dr. J. Elbert, *Die Sundae-expedition, 1912, Band II, S. 55—89*.

BIMA. Hoofdplaats van het landschap Bima, zetel van den Sultan en alle rijksgroten, bestaat uit 26 kampons, ieder bestuurd door *Domo toewa* of oudsten, en laatstelijk geschat op 700 huizen met eene bevolking van ongef. 10.000 zielen. De plaats, gelegen aan eene prachtige baai, die een veilige haven aanbiedt ook voor groote schepen, is een voorname havenplaats, die geregeld door de stoomschepen der Kon. Paketvaart Maatschappij bezocht wordt. Er is een fort geweest. De daar geplaatste gezaghebber ressorteert onder den te Soembawa besar geplaatsten assistent-resident. Voorts is er een ambtenaar

der in- en uitvoerrechten tevens havenmeester en een detachement gewapende politie. De woning van den Sultan is een groot oud houten huis met planken omwanding en pannen dak, en voorzien van een steenen trap. De plaats is berucht vanwege de malaria, die hier endemisch is, waarom het bestuurs-etablissement verplaatst wordt en een waterleiding zal worden aangelegd. Vgl. ook SOEMBABA.

BIMA (BAAI VAN). Een zeer nauwe, ruim 16 K.M. het land indringende, geheel schoone baai met steile kusten en, in het Z.lijk deel, geleidelijk afnemende diepten, aan de N.kust van Soembawa op ongeveer 118° 43' O.L. van Gr. Aan den O.ever ligt de gelijknamige kampong, de in- en uitvoerplaats van Oost-Soembawa. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. IV.

BIMA (Tjandi). Hindoe-tempel. Zie DIENG.

BIMA (JAV.). Zie **PODOCARPUS**.

BIMANEESCH. Het Bimaneesch is de taal van Oost-Soembawa, en wordt gesproken in de landschappen Bima en Domp. Het is het naast verwant aan de talen van Soemba en het Sawoneesch. Ook de talen van Manggarai en Endeh moeten hierbij gebracht worden; daarentegen bestaat er een aanmerkelijk verschil met de taal van Oost-Soembawa, het Soembawareesch. Het Bim. duldt geen medeklinkers als sluiters; aan het begin van een woord of van eene lettergreep kunnen alle medeklinkers, welke bijv. in het Mal. voorhanden zijn, voorkomen, (ook de *tj*, *dj*), met uitzondering van *nj*, welke tot *n* wordt; bovendien komt de *f* voor. Vooral de *b*, *d*, (*dj*), *g*, maar toch ook meermalen de *p*, *t*, *tj* worden met een nasalen voorslag uitgesproken, als bijv. *mbai*, kaaiman, (Mal. *buwaja*); *ndau*, naald, naaien, (Mal. *djarum*); *nggusi*, kruik, (Mal. *gutji*); *mpuru*, tiental, (Mal. *puluh*); *ntasa*, rijp, (Mand. Bat. *tasak*); *ntjara*, schuld, missen, (Mal. *salah*). Die nasale voorslag is op verschillende wijzen te verklaren: nu eens is hij een overblijfsel van een grammaticaal element, dan weder ingevoegd na een oorspronkelijk prefix, dat later afgevallen is; voor de zachte medeklinkers meermalen alleen daaraan toe te schrijven, dat deze oorspronkelijk nooit zonder zulk een voorslag werden uitgesproken. Uit den vorm der woorden blijkt voorts, dat er in de taal hier en daar vrij aanmerkelijke klank-veranderingen hebben plaats gegrepen. De oorspronkelijke Mal. Pol. woord-afleidings-suffixen zijn als levend element geheel verdwenen; ook van de prefixen zijn nog slechts enkele in gebruik, namelijk *ka*, wat hier dient tot vorming van causatieve werkwoorden, en *ma*, waarmede vormen afgeleid worden, welke bepaaldelijk de waarde hebben van actieve deelwoorden. Daarentegen komen verscheidene nieuw-vormingen voor. Bijv. een prefix *raä*, gewoonlijk verkort tot *ra*, als van *tunti*, schrijven: *ra-tunti*, geschreven, het geschrevene, het geschreven — hebben; voorafgegaan door *ma*: *ma-ra-tunti*, geschreven hebbende. Nagenoeg in dezelfde functie als *ra*, hier en daar met verschil in gebruik en beteekenis, komt *wau* voor, dat evenwel een afzonderlijk woord blijft, dikmaals gevolgd door een nadrukswijzer, maar, dewijl het geen grijpbare beteekenis meer heeft, met den naam van hulpwoord kan bestempeld worden; bijv. *wau-ra tuntii*, geschreven, het geschreven — hebben; *mawau-ra tuntii*, geschreven hebbende. Voorts wordt *wau* gebezigd tot vorming van de finiete vormen van het perfectum. Daartegenover staat *ndai*, (*ndei*, *neë*, dial. *ndadi*), hetgeen eveneens eert „hulpwoord” blijft, bijv. *ndei tuntii*, te schrijven, scribendus, wat te schrijven is, ook: wat geschreven wordt; *ndai matuntii*, om te schrijven, zullende of moettende schrijven,

hij, die moet schrijven, ook: de schrijvende.

Kai, na een finiet werkwoord gewoonlijk nog een afzonderlijk woord in den zin van ons voorzetsel „met”, maar somtijds toch ook reeds in samenstelling; is steeds suffix in vormen als: *ratunti-kai*, (*ndai tunti-kai*), waarmede geschreven (te schrijven) is. Behalve tot vorming van instrumentale deelwoorden (soms werkwoorden) doet dit *kai* ook dienst om locatieve werkwoorden te vormen, bijv. *ta* (gij)-*tau*-(plaatst) — *kai-ku* (nadrukwijzer) *rowa* (pot), gij moet het in een pot doen; vooral wederom bij de passieve deelwoorden, als bijv. *ra-tau-kai*, dat, waarin iets gelegd is; enz. Deze vormen kunnen ook meer concrete beteekenis hebben, bijv. *maru-kai*, slaap-plaats van *maru*, slapen. Nog komen samenstellingen voor van verbale woorden met *labo*, (met, = in gezelschap van), en *weya*, *wea*, bijv. *ngupa-weya*, voor iemand zoeken. Elk werkwoord, onverschillig of het transitief of intransitief is, wordt vervoegd; voor het meervoud bestaan evenwel geen afzonderlijke vormen, behalve voor den 1sten pers. meerv. inclusief. Indien het subject door een substantief wordt uitgedrukt, wordt in den 3den pers. het pronominaal prefix reeds meermalen verzwegen, bijv. *lao-ra* (in plaats van *na-lao-ra*) *dou ede*, de man ging op weg. Een bijzondere vorm voor het passief komt bij de finiete vormen niet voor. De conjunctief is van den indicatief onderscheiden, door verschil in de nadruk-wijzers. Als tweede persoon imperatief treedt het eenvoudige stamwoord op, gewoonlijk gevolgd door een nadrukwijzer. Op te merken is verder, dat, wat bij ons een afhankelijke infinitief zou zijn, steeds door een naamwoordelijken vorm moet uitgedrukt worden. Overigens is de taal ook zeer nauwkeurig in het onderscheiden van verbale en nominale constructie's. Bij de substantieven wordt betrekkelijk dikmaals, doch lang niet altijd, het meervoud onderscheiden door toevoeging van *dôho*, dat in samenstelling met het substantief wordt gebracht. Adjectieven worden bij praedicatief gebruik als werkwoorden behandeld. Naarmate men meer of minder beleefd spreekt, bezigt men verschillende persoonlijke voornaamwoorden.

Over het algemeen schijnt er weinig dialect-verschil voor te komen, alleen in *Kôlo* en *Tôlo-veri* verschilt de taal aanmerkelijk, vooral wat betreft het woord-gebruik; ook is in het *Kôlo*'sch nog het prefix *pa*, tot vorming van causatieven, bewaard gebleven.

Eene eigenlijke literatuur bestaat in het Bimaneesch niet. Onder het volk leven verhalen, (*mpâma*, of *nutu ro mpama*), en liedjes, (*rawa*); eene *rawa* bestaat uit drie voeten van een niet geheel bepaald aantal lettergrepen, zonder rijm, waarop gewoonlijk volgt, wat de *temba* genoemd wordt, welke met het voorafgaande in geen verband staat, maar zich door een bepaald soort van alliteratie onderscheidt. Deze verhalen en liedjes worden echter nooit opgeschreven. Er bestaan evenwel enkele kleine geschriften over onderwerpen van meer praktischen aard, bewerkt naar Mal. of Mak. origineelen; zij zijn dan met Arabische of Makassarische karakters geschreven. Het oude letterschrift door Raffles en Zollinger medegedeeld, heeft wel nooit tot het schrijven van het Bimaneesch gediend.

Literatuur: Verh. v. h. Bat. Gen. Deel XLVIII, 1893, '94 en '96: Bimaneesch-Hollandsch Woordenboek, Bimaneesch Teksten, Bimaneesch Spraakkunst door J. C. G. Jonker.

J. C. G. J.

BINAMOE. District der onderafdeeling Djene-ponto (Gouv. Celebes en Ond.).

BINANGA. Het meest welvarende onderdistrict van het district Simpang Kiri, onderafdeeling Singkel, afdeeling Westkust van Atjeh. Te Binanga binnen dit onderdistrict verblijft het districtshoofd van Simpang Kiri. Ook de controleur van Singkel woonde daar in de buurt, te Roendeng, — (waar zich een pasar bevindt) — van 1905 op 1912. Thans ligt er nog een militaire bezetting, die echter wel spoedig naar Singkel zal worden overgebracht. De bevolking beoefent geen veeteelt en zoo goed als geen landbouw, doch leeft van de inzameling van boschproducten en van den benzoëhandel tusschen de Pakpaklanden en Singkel. De bewoners, die den Islam hebben aangenomen, spreken Pakpaksch, vermengd met Alaisch, Atjehsch en Maleisch.

BINANGA SANGKARRA (Wijde rivier). Rivier in de onderafdeeling Pangkadjene afdeeling Makasser, van het Gouv. van Celebes en Ond., met korten loop, ontstaan door de samenvloeiing van de Maléleeng, de Kaléboné (Katobone) en de Kassidjala. De Maléleeng ontspringt uit de rotsenreeks, die bij Matodjing de Pangkadjene rivier raakt en stort zich beneden Toeroengan in de Katoboné; deze ontspringt uit de rotsen bij den pas van Baléangin, neemt bij Oedjongboeloe de Magimba op en blijft verder in westwaartsche richting naar zee loopen. De Kassidjala ontspringt uit kalkrotsen benoorden en bezuiden de passage van Leang-Leang, stroomt met vele kronkelingen naar kampong Kassidjala en vereenigt zich verder noordwaarts beneden Sikapaya met de Katoboné, terwijl een linker zijtak door een uitgestrekt moeras naar zee gaat.

BINANGON. District van de afdeeling en het regentschap Rembang van de gelijkaamige residentie. De hoofdplaats is Lasëm, (zie aldaar). Het district heeft een oppervlakte van 120 K.M², telt 3 onderdistricten met 81 desa's en had eind 1905 eene bevolking van bijna 58.000 zielen, o.a. 14 Europeanen en 4400 Chinezen. In dit district ligt ook de plaats Dasoon; zie op dat woord. De gelijkaamige desa Binangon ligt 7 K.M. N.O. van de tegenwoordige districtshoofdplaats Lasëm.

BINDALOENG. Zie TENGALOENG.

BINDJEI. Hoofdplaats van de onderafdeeling Boven Langkat der afdeeling Langkat en standplaats van een controleur, gelegen in het Gouv. O. kust van Sumatra, aan de Mentjirim-rivier. De plaats ligt aan den spoorweg naar Medan, terwijl een tramlijn van Bindjei zuidwaarts naar Koeala, noordwaarts via Tandjoeng Poera naar Pangkalan Brandan gaat. Behalve door deze tramlijn is Bindjei ook met Tandjoeng Poera waar de Sultan verblijft, verbonden door een transportweg, terwijl van Stabat aan de rivier Wampoe een stoombarkas dien stroom bevaart naar genoemde plaats.

BINGAI. Rivier en landschap in de afdeeling Langkat van het Gouv. O.-kust van Sumatra. De rivier vormt samen met de Mentjirim-rivier de Wampoe-rivier.

BINGKOEING. Zie VAARTUIGEN.

BINGKOKA-BAAI. Een ruime baai met steile kusten en vrij groote diepte, aan den O.kant van de golf van Boni op ongeveer 4° 5' Z.B. In de baai liggen eenige eilanden en tusschen deze en den Z. en O.-wal een reeks van riffen en banken, zoodat alleen het vaarwater daar benoorden naar Kolaka, een voornaam uitvoerplaats, vrij blijft. Zie Zeemansgids O. I. Arch. deel IV.

BININTA. Zie VAARTUIGEN.

BINNENDIJK (SIMON), geboren te Leiden, 26 Maart 1821, overleden te Buitenzorg, 28 October

1883. Na drie jaar in den Hortus te Leiden werkzaam te zijn geweest, ontving hij van den hoogleeraar De Vriese een speciale opleiding, om hem te bekwalen voor de betrekking van assistent-hortulanus aan 's Lands Plantentuin. In het najaar van 1849 naar Indië vertrokken, werd hij bij Gouvernementsbesluit van 19 Juli 1850 tot assistent-hortulanus benoemd, ter vervanging van Van Gesker. Tezamen met Teysmann begon hij aan een nieuwen catalogus van 's Lands Plantentuin, die in 1866 werd uitgegeven. Van zijn wetenschappelijk werk moet vooral genoemd worden de beschrijving van een groot aantal nieuwe plantensoorten in het Natuurkundig tijdschrift van Nederlandsch Indië, alle met Teysmann's medewerking beschreven. In 1866 maakte hij een reis door de Molukken, verzamelde een groot aantal planten op Ambon en Ceram en exploreerde met den gouverneur der Molukken het binnenland van Boeroe. Toen Teysmann in 1869 zijn ontslag nam als hortulanus werd Binnendijk tot zijn opvolger aangewezen. Hij vervulde die betrekking tot zijn dood.

BINOEANG. District der onderafdeeling Padang en Ommelanden (zie aldaar).

BINOEWANG. Tot ult. 1915 onderafdeeling der afdeeling Mandar (zie aldaar) omvattende het gelijknamige landschap, welks grenzen zijn omschreven in het contract van 2 Oct. 1888, medegedeeld in den Ind. Gids 1891, II bl. 207. Thans is de onderafdeeling opgeheven en zijn de landschappen Balanipa en Binoewang buiten de Toradja landen samengevoegd tot ééne onderafdeeling Balanipa-Binoewang met bestuurszetel te Polewali. Deze plaats wordt geregeld door de schepen der Kon. Pak. Mij. aangedaan. Bijdr. voor T. L. en V. 7e Volgr. VIII (1909) bl. 649.

BINOEWANGEUN (TJI). Rivier op Java, aan de Zuidkust der residentie Bantam. Haar stroomgebied omvat het grootste deel van het heuvelland van zuidwest-Bantam bezuiden de waterscheiding, en verder een moerassige kustvlakte, door lage duinen van den oceaan gescheiden. Dicht bij den mond neemt de rivier haar grootste zijtak op, de Tji Balioeng en wordt daar voor groote prauwen bevaarbaar.

BINONG (SOEND.). Zie TETRAMELES.

BINONG LAOET (SOEND.). Zie HERNANDIA PELTATA.

BINONG PEUTJANG (SOEND.). Zie TREWIA.

BINONGKO. Zuidelijkst eiland van de Toekang-besi groep (zuidoostelijk van Boeton, zie aldaar); zeer rotsachtig met weinig beplantingen. Het is 18½ K. M. lang en 240 M. hoog. — Aan het strand vindt men enkele kampongs n.l. Papalia, Tapaibo, Palahidoe, Orokoeba, Tandjong, allen onder den mantri (hoofd) van Papalia staande en Wali, Ohidoe en Molé onder den Radja van Wali. — Slechts in de naaste omgeving dier kampongs worden enkele klapperboomen aange troffen. — De nijvere bevolking telt in totaal 8790 zielen. — De scheepvaart is er het voornaamste middel van bestaan en was er vroeger zeer ontwikkeld. — Oorspronkelijk schijnt Binongko door lieden van Boeton bevolkt te zijn, die vandaar uitgeweken waren uit ontevredenheid over het bestuur van den sultan van Boeton, aan wien zij echter schatplichtig bleven.

BINONGKOREEZEN (of **BINONGKONEEZEN**) noemt men in de Molukken de van Boeton en omliggende eilanden — waaronder het eiland Binongko — afkomstige lieden, die zich daar in vrij grooten getale gevestigd hebben. Hoewel de bevolking van het eiland Binongko zelve gunstig bekend is en iedere vreemdeling die zich aldaar ophoudt, volkomen

veilig is, heeft het woord Binongkorees in de Molukken geen goeden klank, daar onder dien naam vele slechte elementen uit Boeton derwaarts uitweten en nog uitwijken. Velen hunner, zonder passen op Amboina aangekomen, werden door Bandasche perkeniers of de grootere ondernemingen als contractkoelie in dienst genomen. Overigens houden zij zich met tuinarbeid bezig of vinden als koelie een middel van bestaan.

BINONGKO'SCH. Van deze taal bezit het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen eene lijst van ruim 600 woorden, waaruit valt op te maken, dat het Binongko'sch in 't algemeen het naast bij het Boetonsch staat, nader dan bij het Moena'sch. Inlanders van Boeton en Moena zijn talrijk op Binongko; men mag dus onderstellen dat de taal van haar oorspronkelijk karakter veel heeft verloren. Van de klanken zijn opmerkenswaard de palatalen, die in vele woorden niet oorspronkelijk zijn. Tusschen twee klinkers worden *j* en *w* veelal uitgeworpen, tenzij de *j* worde ge vocaliseerd tot *i* en dan met eene voorafgaande *a* tot *e* samenge trokken, zooals dit in de talen van Zuid- en Midden-Celebes meer geschiedt. De woordvorm is vocalisch; consonantische sluiters worden afgeworpen of (minder vaak) doorklinkend gemaakt door eene achtergevoegde *i*. De deelwoordvormende voorvoegsels *mo-*, *moe-* hebben ook een vorm *no-*, *noe-*; het Binongko'sch heeft dus tijdvormen bij het werkwoord, evenals het Moena'sch. Het achtervoegsel *-an* komt voor in den vorm *-a*; het lidwoord is *o*, evenals in de Boengkoesch-Morische talen, het Boetonsch en het Moena'sch. Het lidwoord der woorden, die in den genitief staan, is *no*, *noe*, dezelfde partikel die in zoovele talen van Midden- en Zuid-Celebes de rol van genitief aanduidt heeft.

De juiste plaats van het Binongko'sch onder de Indonesische talen te bepalen is met de huidige gegevens nog niet mogelijk.

Literatuur: Adriani en Kruyt, De Bare's sprekkende Toradja's van Midden-Celebes, III, 266—272.

BINTA. Zie VAARTUIGEN.

BINTAK. Zie VAARTUIGEN.

BINTAN. Het grootste der eilanden van den Riuw-archipel, gelegen in de Chineesche Zee, tusschen 1° 13' en 0° 50' N.B. en 104° 13' en 104° 37' O.L. Door vele klippen en riffen omgeven, is het langs de kust laag en vlak, maar in het binnenland wordt de bodem meer heuvelachtig, om zich ongeveer in het midden te verheffen tot een zadelberg, die ± 420 M. hoog is en als Piek van Bintan bekend staat. (Zie RIOUW EN ONDERHOORIGHEIDEN en TANDJOENG-PINANG).

BINTAN (MAL.). Zie CERBERA.

BINTAN KETJIL (MAL.). Zie CERBERA.

BINTANGOR LAOET (MAL.). Zie CALOPHYLLUM INOPHYLLUM.

BINTAOENA. Landschap, gelegen aan de noordkust v/h noordelijk schiereiland v. Celebes, maakt deel uit der afdeeling Bolaang-Mongondou, res. Menado. De bevolking bedroeg in 1906 slechts 2251 zielen, en staat onder het bestuur van een radja, die gehouden is aan de Korte verklaring. Zie Bijl. der Hand. St. Gen. 1912—1913 No. 342. Sago, rijst en klappers zijn de voornaamste voortbrengselen.

BINTAPOE. Maleische naam voor *Porphyrio calvus*, een Purperkoet.

BINTARO (JAV., SOEND.). Zie CERBERA.

BINTARO LEUTIK (SOEND.). Zie CERBERA.

BINTINOE (SOEND.). Zie MELOCHIA.

BINTOEHAN. Hoofdplaats der afdeeling Kauër

(res. Benkoelen). Het plaatsje ligt aan zee aan de Sambat-baai nabij de uitwatering van de Sambat-rivier, op 187 K.M. bezuiden de hoofdpl. Benkoelen. Het telt 1100 zielen, waaronder slechts een paar Europeanen, en ruim 100 Vreemde Oosterlingen (bijna uitsluitend Chineezers). Het staat als zelfstandige pasar, onder een pasarhoofd met den titel van Datoeq, en dient als standplaats van een districtshoofd, wiens ressort zich uitstrekt over zeven marga's en de pasar Bintoehan. Het wordt aangedaan door de booten der K. P. Mij.; de waarde van den jaarlijkschen uitvoer bedroeg eenige jaren geleden aan koffie f 5400.—, peper f 48000.—, kruidnagelen f 19.300.—, damar f 16000.— en rotan f 14000.—.

BINTOENI (GOLF VAN). Het nauwere, ongeveer 74 K.M. lange en 21 K.M. breede, O.lijk gedeelte van de MacCluer (Beraoe) golf, aan de W.kust van Nieuw-Guinea, op ongeveer 2° 20' Z.Br. De oevers zijn laag; aan de N.kust ontlasten zich meerdere rivieren, aan de Z. en O. kusten vormen de delta's van grotere rivieren een labyrint van risophoreneilanden, waartusschen bruikbare waterwegen loopen. De heuvelachtige hals van den „Vogelkop", welke de golf van de Geelvinkbaai scheidt, is op het smalste punt niet breeder dan 37 K.M. De oevers der baai zijn nagenoeg onbewoond. Zie Zeemansgids O. I. Arch. deel V.

BINTOERONG of *oentarong*, Maleische naam van *Arctictis binturong* Raffl., den zgn. Beermarter (door de Batakkers toeroen toeroen, op Borneo kitan genoemd), een van de grootste leden van de familie der Civetkatten (zie aldaar) uit Nederlandsch-Indië: zijn lichaam is ongeveer $\frac{3}{4}$ M. lang, de staart iets korter. Van zijn verwanten onderscheidt hij zich door de lange beharing en door het bezit van een grijpstaart. De kleur is zwart, hier en daar grijsachtig, de ooren, die elk een penseelvormigen haarbundel dragen, hebben een witten rand. De bintoerong leeft behalve op het vasteland van Azië op Java, Sumatra, Banka, de Riouw-eilanden en Borneo. Het is een nachtdier, dat op Java bergstreken bewoont en zich daar op boomen ophoudt; op Borneo daarentegen komt hij volgens Büttikofer in de laagvlakte voor en leeft daar meestal op den vlakken grond. Evenals andere leden der familie voedt hij zich niet alleen met kleine dieren, waaronder ook insecten en wormen, maar ook met plantaardig voedsel.

BIÖEL, Soend., (njektek, JAV.) *Helictis orientalis* Horsf., een behalve in de Himalaya alleen op Java voorkomend klein roofdier uit de familie der *Mustelidae* (zie WEZELS). Van den verwanten sigoeng (zie aldaar) onderscheidt hij zich door den veel langeren staart en doordat de witte rugstreep zich slechts van den kop tot het midden van den rug uitstrekt; ook de staarttop is wit. Volgens S. Müller zou de bioel zich in hoofdzaak met vogels en kleine zoogdieren voeden; volgens Junghuhn daarentegen eet hij slechts wormen en insecten. Het is een nachtdier, dat zich overdag in holen in den grond of in holle boomen ophoudt en meer dan de sigoeng in bewoonde streken voorkomt. Van den Kina Baloe op N.-Borneo is een verwante soort, *H. everetti* Thom., beschreven.

BIOPHYTUM SENSITIVUM D.C. fam. *Oxalidaceae*, Ki pajoeng (SOEND.). Kleine kruidachtige plant met geveerde blaadjes, die evenals die van *Mimosa pudica*, doch in mindere mate, voor aanraking gevoelig zijn. De plant levert een inlandsch geneesmiddel.

BIRA. District van de onderafdeeling Ma-

ros, afdeeling Makassar, gouv. Celebes en Ond.

BIRA. District van de onderafdeeling Boeloe-komba, afdeeling Bonthain in het Gouv. Celebes en Ond.

BIRA (MAL.). Zie ALOCASIA.

BIRA NEGRI (MAL.). Zie ALOCASIA MACRO-RHIZA.

BIRAJANG. Districtshoofdplaats, zie bij LABOEANAMAS.

BIRAKÉKÉ. Kampong in het district Bira, dicht bij de gelijknamige baai aan de zuidoostkust van Celebes, en bekend door de doodengrotten, welke in de buurt daarvan worden aangetroffen en beschreven zijn door Engelhard, Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. VIII. (1884) bl. 379 en Wichmann, T. A. G. 11e Ser. VII. (1890) bl. 971.

BIREUËN. Standplaats van den bestuurder (controleur) eener mede Bireuën geheeten onderafdeeling van de afdeeling Noordkust van Atjeh, bestaande uit de landschappen Samalanga, Peusangan en Gloempang Doea met totaal 20.337 geregistreerde mannen. Van Bireuën loopt de bekende Gajo-weg naar het Tawar meer (zie artikel GAJO-LAND). Het klimaat te Bireuën is aangenaam koel, door de bergwinden uit het zuiden. De plaats ligt aan de Atjehtram, ruim 2 uur sporens van Lhō^e Seumawè en ruim 4 uur van Sigli.

BIRINGKANAJA. District van de onderafdeeling Maros van de afdeeling Makassar van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden.

BIROEANG. Zie BEREN.

BIROERANG (MAL.). Zie MELASTOMA.

BIROE-LAOET. Javaansche naam voor de *Grutto*, *Limosa limosa*.

BIROWANG. Zie VAARTUIGEN.

BIRRIK-BIRRIK. Zie BIJENETER.

BISAPOE. Waterval met loodrechten val van ruim 30 Meter, op ongeveer anderhalf uur afstand van Bonthain (Gouv. Celebes en Onderhoorigheden).

BISCHOFIA JAVANICA Bl. fam. *Euphorbiaceae* Gadok (SOEND.), Gintoeng (SOEND.), Gentoengan (JAV.), Grootte boom, verspreid van Britsch-Indië tot Australië, waarvan het hout op sommige plaatsen voor huisbouw gebruikt wordt.

BISMUT. I. *Gedegen bismut* is van vier verschillende plaatsen in Indië bekend geworden, n.l.:

1. uit het district Soengei Sèlan op Banka, niet ver van de hoofdplaats, met tinerts; het werd hier in 1849 gevonden (Nat. Tijdschr. 1851, 89; Jaarb. Mijnw. 1874. I. 35); nadere onderzoekingen leidden tot geen resultaat; het voorkomen van het metaal bleef op Banka een unicum en ook op Billiton en Singkep en in de Straits werd het niet gevonden, terwijl het toch in de andere tinstreken der aarde geen zeldzaamheid is;

2. uit een chineesche goudader-ontginning bij Boedoe (Sambas, West-Borneo) werd in 1861 een monster goud- en zilverhoudend bismut ontvangen (60 % goud, 15 % zilver en 25 % bismut; — Jaarb. Mijnw. 1879. I. 89); bij de latere stelselmatige ontginningen in den omtrek dier plaats wordt van het voorkomen van bismut geen gewag meer gemaakt;

3. in het zuidwesten van het schiereiland Samosir (Toba-meer, Sumatra) komt in den rhyolietuff (doch vermoedelijk op secundaire ligplaats) bismut in gedegen toestand voor, doch is het duidelijk dat het metaal hier gesmolten is geweest. Het moedergesteente kon niet worden ontdekt (Jaarb. Mijnw. 1894). Door de Batak'sche bevolking werd het metaal uitgewasschen en tot kogels versmolten; de hoeveelheid is echter slechts gering;

4. P. J. Maier deelt in Nat. Tijdschr. voor N. I. XXIX, 1867, p. 397, mede dat bismut uit gouderts van Noord-Celebes gewasschen is.

II. *Bismutglans* (zwavelbismut) werd gevonden bij Djahangi, ten zuiden van Darit (Landak, West-Borneo) in een zeer onregelmatige gangvormige afzetting, die bij exploratie reeds bij 10 M. diepte sterk in dikte bleek af te nemen. Het veldgesteente is kwartsporfier. (Jaarb. Mijnw. 1904, 524).

BISOELA (MAK.). Zie LICUALA.

BISOLEH (JAV.). Zie CHYDENANTHUS.

BISOE'S. Zie PRIESTERS.

BITJIL. Zie KARBOUW.

BITSJARA-BAAI. Een 18 K.M. lange baai met steile kusten aan de Z.W.kust van Nieuw-Guinea, beO. de Kamraubaai, op ongeveer 133° 50' O. L. van Gr. De baai, waarin eenige losliggende riffen, is vrij diep en heeft aan den ingang een breedte van 5 K.M. Zie Zeemansgids O. I. Arch. deel V.

BIXA ORELLANA L. fam. *Bixaceae*. Kasoemba keling (JAV.), Kesoemba (MAL.). Galinggem (SOEND.), Galoega (MAL.). Kleine boom, wegens het sierlijke blad en de fraaie vleeschkleurige bloemen vaak gekweekt; vooral bekend om de geelroode kleurstof (galoega) die men uit de bladeren en wortels maakt, en die men vooral aantreft in het roode vleezige weefsel, dat rondom de zaden ligt. Deze laatste liggen in een tweekleppige doosvrucht, die veel op een Ramboetan gelijkt. De kleurstof Anatto, in Europa Orlean genaamd, wordt in Indië als kleurmiddel voor nagels en als verfstof voor zijden en katoenen stoffen gebruikt en vindt ook toepassing als boter en kaas-kleurel. Hij wordt ook wel als inlandsch genees-middel tegen ingewandziekten aangewend. De gedroogde bladeren zijn als *Folia Bixae* in de Nederlandsche Pharmacopee opgenomen.

BLAASWORMEN. Zie WOEKERDIEREN en INGEWANDSWORMEN.

BLADVOGEL. Met dezen naam bestempelt men de soorten van het genus *Chloropsis*, fraai groen gekleurde vogels, meestal met blauw in de vleugels en staart en soms met goudgelen of zwarten keel, behoorende tot de *Pycnonotidae*. Op Java en Sumatra wordt de *C. nigricollis* gevonden, die bekend is onder den Soendaneeschen naam van manoe daoen en den Javaanschen van tjoetjak idjoe. Zie OELAH-OELAH-DAHOEN en TIMAL-TINGGIH.

BLADWERK. Onder dezen naam rangschikt men de voorwerpen van gedroogde palm- en pandanbladeren, die lang vóór de kennis van het vlechten en weven in het primitieve leven van den inlander een belangrijke rol gespeeld hebben. Materiaal was in overvloed voorhanden, de bewerking beperkt zich tot weken, koken en opgerold drogen en de zoo behandelde bladreepen verbond men door eenvoudige steken met elkaar. Zoo ontstonden matten in soms groote afmeting, in dubbelen vorm, omdat de gegregen randen naar binnen gevouwen werden, slaapmatten voor de woning en die opgerold op tochten werden meegenomen, matten, aan twee zijden vastgehecht, die op Halmahera en Nieuw-Guinea als regenmantel dienden, saamgevouwen als een langwerpig pakje meegenomen konden worden. Zoo ontstonden ook de kapmantels van Nieuw-Guinea, die ware sierstukken zijn en in sierlijkheid aan de pronkmatten van Halmahera herinneren.

Deze snel vervaardigde groote vlakken, die toch zeker weerstandsvermogen hebben, dienen o.a. ook voor prauwzeilen en primitieve dakbedekkingen. En behalve de bovengenoemde regen- en kapmantels diende het bladwerk als schaamschort, o.a. op

Timor, Flores, Ternate en Aroe-eilanden, als hoofdband op Engano, Soembawa, Flores en Sawoe, als kraag op de Philippijnen. Zelfs „Unterlagen" zijn van de Kei-eilanden bekend, opgerolde palmstrooken, waaromheen de vrouwen het haar cirkelvormig winden. Een zeer belangrijke plaats nemen verder de hoofddeksels in, samengesteld uit verschillende lagen strooken, die door heel den Archipel verspreid zijn. Verder de doozen in allerlei afmetingen, die karakteristiek voor Celebes, Bima en Soembawa, Ceram en Halmahera zijn.

Voor huishoudelijk gebruik diende het bladwerk tot het vervaardigen van waaiers, wateremmers en bakjes. Typisch zijn de sigaretten van palmblad van Soembawa en de Kei-eilanden, evenals de wateremmers reeds door Rumphius beschreven. Zelfs is er een wapen-schild van Sawoe in het Rotterdamsch Ethnogr. Museum, een geheel palmblad, welks bladen zijn gereept en hier en daar vastgebonden, waarmee pijlen afgewerd werden. Natuurlijk is het bladwerk als oud en goedkoop materiaal bij het offeren aan geesten in gebruik en op Java en Bali is het aloude materiaal voor boeken van lontarbladen gebruikt, bestaande uit lange, smalle bladreepen, waarin de letters met een stiftingekrast worden.

Door de meer dan eenvoudige bereiding en samenstelling, het nuchter, weinig zeggend karakter van het materiaal ontstond de drang dit bladwerk te gaan versieren. Op de hoofddeksels in allerlei vormen wist men door het groepsgewijs opleggen der bladstrooken en de zorgvuldig aangebrachte rijgsteken een versieringselement te ontwikkelen. En deze decoratie werd gewichtiger, toen men de bladstrooken verfd, verschillend gekleurde ornamentaal groepeerde.

Met dit verven ontwikkelde zich een rij van technieken, die van veel belang voor de versiering van later gekomen materialen zijn geweest. Zoo ontstaat o.a. een ornamentale beschildering van blanke reepen, die naast geverfde op hoofddeksels gebruikt zijn. Op matten en regenmantels worden met voorliefde roode en gele banen gevormd en op Halmahera komt op enkele matten een eigenaardige sprenkeltechniek voor, die op het uitsparingssysteem berust, dat in de Indische kunstnijverheid op stoffen zoo groote uitbreiding gevonden heeft. Op deze voorwerpen uit Tobelo heeft men spiralen met de een of andere, korrelige stof bedekt en daarover met roode verfstof gesprenkeld. Daarna is de bedekking verwijderd en de spiralen verschijnen blank op onregelmatig rood gekleurd fond. Belangrijker is de volgende techniek. In het Leidsch Museum zijn hoeden uit een enkel stuk palmbast gemaakt, afkomstig van de Philippijnen. Op deze is een uitvoerige ornamenttekening aangebracht in zwarte was, met een stift uitgevoerd. Dit is de wasteekening in positieven zin en vanzelf moest daarop die in negatieven zin volgen. Als zulke hoeden door het gebruik vuil worden en in de zon blijven liggen, zoodat de zwarte wasbedekking smelt en afvloeit, is het oorspronkelijk betekende deel helder van kleur gebleven op donkerder fond. Vanzelf komt daaruit de batiktechniek voort, terwijl men het fond verft en de zachtgeworden was door afwrijven verwijderd. De bedekte deelen blijven in de oorspronkelijke kleur staan en het bladwerk verkrijgt een zachten glans, die het materiaal beter konserveert en de geverfde deelen dieper in kleur doet zijn.

Dit batikken op palmblad is in het Oostelijke deel van den Archipel een zeer verbreide techniek geweest, die vooral op oudere exemplaren te vinden is,

o.a. op doozen, matten, regenmantels en hoofddeksels. Deze gebatikte strooken zijn vóór het samenrijgen bewerkt. In het Rotterdamsch Museum bevindt zich echter een antiek hoofddeksel uit de Minahasa, dat ná de samenvoeging met een vrij uitvoerig, gebatik ornament versierd is.

Op hoeden en spijsdeksels van Borneo komt herhaalde malen het drukken met houten stempels voor. Van meer belang is echter het snijden in bladwerk. Dit liet zich zeer goed bewerken en zoo is op een hoed uit Roti een versiering uit gesneden palmblad aangebracht, terwijl bij een exemplaar uit Ternate de roodgeverfde binnenzijde à jour uitgesneden is, zoodat de gele natuurkleur van de onderste laag mooi zichtbaar wordt. Ook op pronkmatten van Halmahera is dit snijden in geveerd pandanblad zeer geliefd. In de breede strooken, die de kanten vormen, zijn tal van aardige figuurtjes uitgesneden.

Karakteristiek voor de logische ontwikkeling van volkstechnieken is het te zien, hoe uit dit snijden een andere en veel gewichtiger techniek ontstaat. In zulke breede kantstrooken bracht men vooral op Nieuw-Guinea een klein aantal parallel loopende sneedjes aan en vlocht hierdoor anders gekleurde reepjes. Dit vlechtwerk vond spoedig een uitgebreider toepassing. Men reepde geheele pandanbladen, doch zóó dat de uiteinden niet doorsneden werden, bevestigde deze naast elkaar en aldus had men een fijn gereept matje, waarin zonder veel bezwaren een even fijn ornament kon ingevlochten worden. Ook plakke of naaide men losse reepen tusschen strooken om op deze wijze een vlechtmatje te verkrijgen.

Voor de Indische vlechtkunst is deze aanvang van buitengewone betekenis geweest. Was men als elders buiten den Archipel met het vlechten van losse reepen begonnen, dan zou het langen tijd geduurd hebben vóór men de kunst verstond in dit gewemel van smalle reepjes orde te brengen en fijne ornamenten in te vlechten. Hier echter was het vrij gemakkelijk en daardoor wordt het verklaarbaar, hoe op deze voorwerpen van primitief maaksel en materiaal zulk buitengewoon mooi vlechtwerk kan voortkomen. Ook is het eigenaardig, hoe zoo'n vlechttechniek aan het oorsprongsmateriaal getrouw verbonden blijft. Al die hoeden uit den Indischen Archipel, die matten en enkele kapmantels vertoonen voor een groot deel, een uiterst fijn vlechtwerk, steeds omlijnd met kleurige bladstrooken. In de hoeden van Borneo bijv. meesterstukjes van vlechtwerk, die reeds lang de bewondering opgewekt hebben, terwijl men anderzijds den samenhang tusschen vlechtwerk en dit bladmateriaal niet kende.

Ook een andere techniek heeft zich uit het antieke snijden ontwikkeld; het applicatie-werk. Op doozen en spijsdeksels vooral sneed men bepaalde ornamenten uit kleurige bladstrooken en hechtte deze met enkele steken vast. Op matten, o.a. van N.-Guinea, verrijkte men het geheel met uitgesneden, driehoekige randen, die eveneens vastgehecht werden. Bij de tamelijk harde stof was het vastnaaien van dit applicatie-werk weinig bezwaarlijk en kurieus is het te zien, hoe dezelfde rijgsteken later dienen om uitgesneden katoen onvoldoende te bevestigen. Ook het jongere papier doet, uitgesneden op een fond van mika, dienst ter versiering van doozen en vervangt zoo het antieke bladwerk.

Op dit applicatie-werk naait men met zekere voorliefde op de kanten Nassa-plaatjes vast (zie KRALLEN- EN SCHELPELWERK), wier blanke vormpjes mooi op het geveerde blad uitkomen. Bij oude exemplaren is er van dit schelpenmateriaal een

spaarzaam gebruik gemaakt; hier en daar is een schelpplaatje vastgehecht, doch bij jongere voorwerpen vormen tallooze Nassa-plaatjes lange, witte lijnen, de omtrekken van het applicatie-werk in kleur versterkend.

Bovendien diende het uitgesneden bladwerk op de Aroe-eilanden in lateren tijd ter „versiering” van stoffen. Uit palmblad gesneden figuren werden opkatoen genaaid, welke stof daarna geruimen tijd berookt werd. Na het verwijderen der opgelegde figuur heeft dan het bedekte deel de oorspronkelijke, blanke kleur behouden.

De laatste techniek, die men van het bladwerk afleidt, is het borduren. Reeds bij het vasthechten der bladstrooken op hoofddeksels is naar een zekere rythmus in het aanbrengen der steken gestreefd. Op spijsdeksels uit Borneo en borstkragen van de Philippijnen is met kleurig katoen een soms vrij uitvoerig ornament aangebracht, dat applicaties van mica, koperblik en allerlei nieuwere materialen omringt. Ook kralenwerk is, zij het dan ook in bescheiden mate, op bladwerk toegepast.

Zoo is dan dit bladmateriaal naast het boomschors een der oudste stoffen door den inlander bewerkt en het heeft door zijn bijzondere eigenschappen merkwaaardigen invloed uitgeoefend en aanleiding gegeven tot allerlei technieken, die eerst later, op andere materialen tot hoogen bloei zouden ontwikkelen.

Literatuur. J. A. Loebèr Jr., Het bladwerk en zijn versiering in Ned.-Indië. (Geill. Besch. v. Ind. Kunstnijv. No. 10) Uitg. Kol. Instituut, A'dam 1914.

BLADWESPEN. Zie WESPEN.

BLALAU. Een landschap in de Res. Benkoelen, dat bestaat uit eene gemiddeld 900 M. boven zee gelegen, gezonde en vruchtbare hoogvlakte, in het O. en Z. aan de Lampongs grenzende. Oorspronkelijk ressorteerde het onder Bantam. Het bestaat uit vier marga's der afdeeling Kroë, waarvan twee in de 15e eeuw aan den Sultan van Palembang werden onderworpen, in 1864 ingelijfd bij de res. Palembang, en in 1878 daarvan afgescheiden en gevoegd bij de res. Benkoelen, controle-afdeeling Kroë. De twee andere marga's kwamen reeds in 1813 onder Benkoelen. De bevolking is van Maleische afkomst, doch sterk vermengd met Javaansch bloed (uit Bantam).

BLANDONG-DIENSTEN. Zie bij HEEREN-DIENSTEN in het algemeen en bij BOSCHWENZEN in het bijzonder.

BLANG MANGAT. Een zich in langgerekten vorm Z.W.—N.O. uitstrekkend landschap van de onderafdeeling Lhō^c Seumawè, afdeeling Noordkust van Atjèh, met 769 geregistreerde mannen. Het vlakke N. gedeelte is bedekt met gambongs en van regen afhankelijke of moerassawahs. Het Z. gedeelte is bergachtig en minder bevolkt. Rijstbouw en pinangcultuur zijn de voornaamste bestaansmiddelen. In de meest N. hoek wordt het landschap gesneden door de baan van de Atjèhtram, welke hier een halte heeft: Keudè Poenteuët. Door Bajoe gescheiden van zee, heeft het daarmee veel tevergeefs getwist en geoorloofd, om te bereiken wat volgens des oelèëbalangs sarakata N.grens behoorde te zijn: de zeestroom, tot waar nog met sleepnetten kan worden gevischt.

BLANG MÉ. Het meest O. landschap van de onderafdeeling Lhō^c Seumawè, afdeeling Noordkust van Atjèh, omvattend de monding en een klein stuk van de benedenloop der Pasèrivier. De geringe bevolking — het aantal geregistreerde mannen bedraagt 761 — leeft van zeervisserij en landbouw (rijst en pinangcultuur). De aanwezige sawahlei-

dingen dienen om het water te loozen, niet om het op de velden te brengen. De veestapel (buffels en runderen) is nog maar gering. Geudōng is de naastbij gelegen halte van de Atjèh-tram.

Blang Mè is klassieke grond. Hier resideerden eertijds de vorsten van Pasè-Samoedra, waaraan nog wordt herinnerd door den gampōngnaam Samoedra en door de daar in de onmiddellijke nabijheid gevonden grafstenen van een soeltan Al Malik Saleh, overleden Ramadhan 696 of 1297 A. D., en van diens zoon soeltan Mohammad, overleden 12 Doelhidja 726 of 9 November 1326 A. D. Eerstgezegde steen is ingevoerd uit Cambay (Malabar), over welk station ook de Islam binnenkwam. Ook de op de hellingen der Nilgiriketen (Malabar) inheemsche pepercultuur werd blijkbaar tusschen 1350 en 1400 naar Samoedra overgebracht. Een tweede complex soeltansgraven, genaamd Koeta Kareuēng, biedt een rijke verscheidenheid van vooral marmeren tombes uit het bloeitijdperk van Samoedra-Pasè. De Tjöt Aseutana (Paleisberg), een lage heuvel, vanwaar men vroeger ongetwijfeld een fraai uitzicht had op zee, vertoont sporen van langdurige bewoning: potscherven en scherven van oud Chineesch aardewerk en porcelein. Vormde die tjöt het centrum van de oude stad Pasè? Aan de overzijde (linkeroever) der Pasèrivier ligt een begraafplaats, thans aangeduid als Teungkoe di Balé, waar blijkbaar in den laatsten tijd van Pasè's bestaan de soeltans werden bijgezet. De vrijwel eenvoudige grafmerken vertoonen data uit het laatst van 1400 en het begin van 1500 A. D.

Bij het begin van den Atjèhoorlog stond hier te Blang Mè aan het hoofd: T. Moeda Angkasa. Uit zijn peperkolonie Meureubō ter Oostkust was hij omstreeks 1869 verdreven door den Groot-Atjèher T. Paja, die zich nabij Meureubō te Tandjōng Seumantō^c had gevestigd. Een ander vijand was T. Moeda Nja^c Malém, ook uit Groot-Atjèh, de ontginner van Simpang Olim. T. Moeda Angkasa, die dapper en „keubaj” (onkwetsbaar) was, zon op wraak. Hij wist den stationscommandant ter Oostkust, luit. ter zee C. H. Bogaert en den assistent resident te Idi L. de Scheemaker te overtuigen van de wenschelijkheid van een offensief tegen Simpang Olim en Tandjōng Seumantō^c maar de regeering wilde daar eerst niet aan. Wel medio 1876, toen Keureutōē in conflict kwam met Simpang Olim. Nadat Tandjōng Seumantō^c was veroverd en Simpang Olim zich in schijn had onderworpen, werd in den avond van 11 Dec. 1876 T. Moeda Angkasa door een handlanger van T. Moeda Nja^c Malém vermoord. Aanvankelijk onder voogdij van zijn broeder Béntara Ibrahim, werd hij opgevolgd door zijn zoon T. Moeda Nja^c Latéh, den tegenwoordigen oelèëbalang. Deze is tevens hoofd van Tandjōng Seumantō^c en Meureubō in de onderafdeeling Idi ter Oostkust.

BLANG PIDIË. Een landschap van de onderafdeeling Tapa^c Toean der afdeeling Westkust van Atjèh. In het bezit van een smalle kuststrook (bij Poelò Kajèè), breidt het zich naar het Noord-Oosten wijd uit tot in het met dicht oerwoud bedekte gebergte, dat het scheidt van de Gajō Loeōs. De grenzen staan naar die zijden nog niet vast, zoodat de grootte slechts kan worden geschat op $\pm 715 \text{ K.M}^2$. met 1007 geregistreerde mannen. De bevolking is aan de kust van gemengd Maleisch-Atjèhsche afkomst, maar het Maleische element is overheerschend. De Maleiers waren daar het eerst. Het binnenland echter werd ontgonnen door Atjèhers uit de XXVI Moekims en Pidië'sche peperplanters. De Kroeēng

Soesōh, de eenige rivier van beteekenis, is niet bevaarbaar. Van oudsher gaat de eenige handelsweg van Gajō Loeōs naar de Westkust door Blang Pidië. De gampōng van dien naam, waar het hoofd T. Bén zijn tolkantoor had, was voor de Gajō's de eerste plaats van aankomst. Hier moest de Gajōsche tabak verkocht worden, terwijl men de getah, na betaling van rechten, mocht gaan verkoopen waar men wilde. Het eindpunt van dien weg lag echter te Soesōh, buiten het landschap. Daar deden de Gajō's hun inkoop en van daaruit geschiedde ook de afvoer over zee van producten uit het binnenland. De groote colonne weg Tapa^c Toean — Blang Pidië — Soesōh doorsnijdt het meest bevolkte deel van het landschap. De bevolking, door het langdurig verzet van het landschapshoofd sterk gedund, houdt zich bezig met rijstbouw op door leidingen geïrrigeerde velden, en met het verzamelen van boschproducten. De vroeger in Poelò Kajèè zoo bloeiende pepercultuur is door den oorlog tenietgegaan. De veestapel bestaat uit buffels en eenige Gajō-paarden. Runderen ontbreken. Blang Pidië is verdeeld in 4 oelèëbalangschappen: Poelò Kajèè, door ons lang als zelfstandig rijkje beschouwd, is wel het voornaamste. Verder zijn het Koeta Toeha, Lampōih Driën en Koeta Tinggi. Elk bevat een kleiner of grooter aantal gampōng's. Nadat Tapa^c Toean in 1899 militaire bezetting had gekregen, trad het landschapshoofd T. Bén Machmoed op als leider van het verzet. Hij verwierf een machtigen invloed, die zich tot in het Gajō-land, het Meulabōhsche en Singkel deed gevoelen. Na tal van bloedige botsingen met onze troepen, onderwierp T. Bén zich in Juli 1908. Hij deed afstand van het bestuur ten behoeve van zijn oudsten zoon.

BLAUW-WATER. Zie BANJOEBIROE.

BLEEKER (PIETER). Geboren 10 Juli 1819 te Zaandam, werd aanvankelijk voor apotheker opgeleid, maar wist het hoofdzakelijk door eigen studie tot stedelijk heelmeeester en plattelandsgeneeskundige (1840) te brengen, en werd het volgende jaar tot officier van gezondheid 3e klas bij het leger in Indië aangesteld, waar hij alle rangen tot en met dien van chirurgijn-majoor doorliep. Hij maakte zich vooral beroemd door zijne talrijke (ruim 500) geschriften over de visschen in de Ned. Indische wateren, waaronder de beroemde Atlas ichtyologique des Indes orient. 1862—1878 afl. 1—36, in de eerste plaats moet genoemd worden. Ook op ander gebied, de Indische dierkunde betreffende, verschenen belangrijke studiën van zijne hand, terwijl nog bovendien tal van min of meer uitgebreide geschriften over andere onderwerpen, voornamelijk geneeskunde, statistiek, en staatkunde, van hem 't licht zagen, o.a. ook het boekwerk: Reis door de Minahassa en den Molukschen archipel, 2 dln. Bat. 1857. Hij nam een groot aandeel in het wetenschappelijk leven te Batavia, o.a. door de oprichting van het Natuur- en Geneeskundig Archief van Ned.-Indië, van de Vereeniging ter bevordering van de geneeskundige wetenschappen in N. Indië, van de Kon. Natuurk. Vereen. in N. Indië, en van de Maatschappij van Nijverheid, en door het secretariaat van het Bat. Genootschap van kunsten en wetenschappen, dat op zijn initiatief het nu nog bestaande Tijdschrift uitgaf. Ook de geneeskundige school te Batavia voor Doctors djawa had veel aan hem te danken. In 1860 keerde Bleeker, die intusschen tot Dr. in de Wis- en Natuurkunde en in de Geneeskunde honoris causa benoemd was, naar Nederland terug, waar hij voortging met zijn wetenschappelijke studiën, en vier

jaar lang het Tijdschrift van Ned. Indië redigeerde. In 1863 werd hij als kolonel gepensioneerd, en in Febr. 1864 benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst. Zijn naam werd ook in het moederland populair door zijne brochure: *De Cholera*, Wenken voor allen, 1866, en door de zoogen. *Bleekersdrank*, tegen die ziekte door hem aanbevolen. Bleeker overleed den 24sten Jan. 1878 te 's Gravenhage, waar hij sedert 1863 woonde.

Zie over hem zijn levensbericht door hemzelven geschreven in het Jaarboek der Kon. Akad. van Wetensch. 1877, waarin ook voorkomt een lijst van de omstreeks 700 door hem bewerkte geschriften.

BLEIANG. Maleische naam op West-Sumatra voor een Fazant-hoen, *Lophura vieilloti*.

BLEKEK. Zie SNIPPEN.

BLEKOK. Zie REIGER.

BLENDOK GEBANG. Zie CORYPHA.

BLENDOENG (SOEND.). Zie ERYTHRINA INDICA.

BLENTJONG (JAV.). Zie OXYSTELMA.

BLENTONG (JAV.). Zie COMMERSONIA.

BLIBIRAN (IKAN). Zie SCHUTTERVISCH.

BLIDAH. Landschap, gelegen tusschen de rivieren Moesi, Ogan en Lematang, sinds 1864 behorende tot de onderafdeeling Ogan Ilir (res. Palembang). Het wordt door de riviertjes de Blidah (lengte 76 K.M.) en de Kramassan (lengte 43 K.M. stroomgebied Blidah en Kramassan te zamen 985 K.M².) — de zijtakken van de Moesi — doorstroomd, heeft een oppervlakte van ongeveer 986 K.M²., is grootendeels moerassig, en met laag kreupelhout bedekt, dor en onvruchtbaar, ook door gebrek aan irrigatie. In 1864 had het een bevolking van nog geen 9000 zielen, verspreid over 51 doesoens en 5 marga's; in 1910 ruim 13000 zielen. De bevolking staat als volkstam geheel op zichzelf, en heeft geen overeenkomst in zeden en gebruiken met de haar omringende bevolking. Men veronderstelt dat ze van Javaanschen oorsprong is. Tijdens het Sultans-bestuur was haar invloed groot, en behoorden de Blidahers tot de meest vertrouwbare onderdanen. De landstreek levert klappers en pisang, doch de landbouw staat er op een lagen trap, en de bevolking is arm. De in aanleg zijnde spoorweg Palembang—Ma. Enim doorsnijdt deze streek over een lengte van ongeveer 75 K.M. in de richting N.O.—Z.W. Zie Tijdschr. Bat. Gen. XIV (1864) bl. 554.

BLIGO (JAV.). Zie BENINCASA.

BLIMBING. Een van de 21 marga's, met 3 doesoens en ruim 400 zielen waarin de afdeeling Kroë van de res. Benkoelen op Sumatra verdeeld is, vormende de zuidelijkste punt van dat gewest. De marga-hoofdplaats Bandardalam, ruim 200 zielen tellende, ligt niet ver van het strand op $\pm$ 25 K.M. benoorden den Vlakken hoek. De vroegere marga-hoofdplaats (Blimbing), thans nog slechts een 50-tal zielen tellende ligt aan de gelijknamige baai, even benoorden den Vlakken Hoek.

BLIMBING. Zie AVERRHOA CARAMBOLA.

BLIMBING ALAS. Zie AVERRHOA CARAMBOLA.

BLIMBING MANIS. Zie AVERRHOA CARAMBOLA.

BLIMBING WOELOEH. Zie AVERRHOA BLIMBI.

BLINJOE. Een district der afdeeling Noord-Banka van de residentie Banka, tevens de naam van een onderdistrict.

Blinjoe is ook een der 9 mijndistricten, waarin het eiland voor de tinontginning is verdeeld.

BLINJOE. Hoofdplaats van het gelijknamige district der afdeeling Noord-Banka en tevens van het gelijknamige mijndistrict op het eiland Banka, ligt aan de N.-kust van het eiland aan de Blinjoerivier op $\pm$ 1 K.M. van den oostelijken oever van de Klabatbaai, ter plaatse waar deze door de hoeken Roe en Mantoeng in een binnen- en een buitenbaai wordt verdeeld. De plaats bezit een Holl. Chin. en een gouvts. inl. school der tweede kl., voorts een gouvernements-ziekenhuis, een laboratorium voor het onderzoek van erts en smeltproducten, sedert 1910 ook tot controle van het te verschepen tin, en een redoute, waarin zich de kazerne, de commandantswoning, een klein buskruitmagazijn en enkele andere gebouwen bevinden; de bezetting bedraagt 30—40 man. De reede der plaats ligt op korten afstand, aan de monding der Blinjoerivier, waar men een houten landingssteiger vindt. Een goede weg verbindt de reede met de plaats zelf. Een stoomtram met een baanlengte van $26\frac{1}{2}$ K.M. dient als vervoermiddel van goederen naar verschillende ontginningen en van tin uit die ontginningen naar de hoofdplaats.

Blinjoe is door haar prachtige ankerplaats in de Klabat-baai zeer gunstig voor de scheepvaart gelegen.

BLITAR. Afdeeling van de residentie Kediri, groot 1671 K.M.² en verdeeld in de districten Blitar, Srengat, Lodjò, Wlingi en Gandoesari, waarvan de 3 eerstgenoemde de controle-afdeeling Blitar en de 2 laatstgenoemde de controle-afdeeling Wlingi vormen. Op 't einde van 1905 telde de afdeeling $\pm$ 342.000 inwoners, waaronder bijna 900 Europeanen en $\pm$ 2200 Chinezen. De afdeeling, die in den Hindoe-tijd bijzonder belangrijk moet zijn geweest, getuige de talrijke overblijfsels van bouwwerken, vormt den Z.O.-hoek van genoemd gewest. Op de O.-lijke grenzen met Pasoeroean verheffen zich de Kloet en de Kawi, terwijl het Z.lijk deel der afdeeling bedekt is met het Zuider kalkgebergte, dat hier met zijn voet in den Indischen Oceaan staat, en grootendeels met bosch bedekt is, waaronder het meest bekend is het bosch van Lodjò. Tusschen dit gebergte en den Z.lijken voet van den Kloet en den Kawi stroomt de Brantas, die uit Pasoeroean komt, in westelijke richting door de afdeeling. In deze afdeeling waren onder ult. 1911: 51176 bae's in erfpacht afgestaan, waarop voornamelijk koffie, cacao, peper, notemuscaat, rubber, ficus en ook inlandsche gewassen geteeld worden. In de jaren 1875 en 1901 heeft deze afdeeling bijzonder te lijden gehad van uitbarstingen van den Kloet, waardoor een deel der afdeeling, in 't eerste jaar zelfs de hoofdplaats Blitar door een moddervloed werd bedolven, die veel menschenlevens, vee en aanplantingen verloren deed gaan. Zie ook KEDIRI.

BLITAR. District van de controle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling van dien naam, residentie Kediri met 6 onderdistricten en 66 desa's. Eind 1905 telde het eene bevolking van bijna 113.000 zielen, waaronder 535 Europeanen en 1750 Chinezen. De standplaats van het districtshoofd is Kepandjèn Kidoel, een desa van de afdeelingshoofdplaats Blitar.

BLITAR. Hoofdplaats van district en afdeeling Blitar, ligt 170 M. hoog; einde 1905 had zij eene bevolking van $\pm$ 9800 zielen, waaronder ruim 400 Europeanen, en ruim 1700 Chinezen. Hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1904 n° 228. De plaats heeft een heerlijk klimaat, zeer geschikt voor zieken en reconvalescenten. Er is eene opleidingschool voor inlandsche ambtenaren, eene monumentale in-

richting. Ook is te Blitar het bureau van den Oudheidkundigen Dienst voor de afdeeling Oost-Java gevestigd. Van uit Blitar is de Kloet in den oost-moesson gemakkelijk te bestijgen. De tocht kan, voorbij de bekende Tjandi Panataran, voor een groot deel per as gemaakt worden.

BLITAR (PANGERAN). Onder dezen naam zijn verscheidene Javaansche prinses bekend, van welken de voornaamste in 1719 deel nam aan een opstand tegen Soenan Praboe of Amangkoerat IV, Vorst van Mataram. Zie JAVA. Geschiedenis. Onder den naam van Ratoe Blitar is eene Javaansche prinses bekend, die grooten invloed uitoefende op Soesoehoenan Amangkoerat II. (Zie als boven).

BLITI. Zijtak van de Klingi — een zijrivier der Moesi, waarmede zij zich bij Moeara Bliti standplaats van den controleur van Moesi-oeloe (res. Palembang) vereenigt. Zij ontspringt op de N.W. helling van den Boekit Besar (1853 M. hoog) en heeft de Kati tot westel. zijtak. Ma. Bliti hoofdplaats der marga Proatin V, ligt 53 M. boven zee en telt 571 zielen; vroeger was het een ballingsoord voor bij den sultan in ongenade gevallen rijksgrooten. Het is de plaats waar de in Juni 1818 door Raffles van uit Benkoelen, tot hulp van den Sultan van Palembang tegen ons gezag afgezonden troepen doortrokken en op den terugtocht gedurende eenigen tijd verbleven; toenmaals was daar reeds een ambtenaar van ons bestuur aanwezig. In 1857 bestond hier een militaire post, die echter in 1863 werd opgeheven. In 1866 werd er de controleurs woning door kwaadwilligheid in brand gestoken, en moest de rust door militairen worden hersteld. De plaats staat thans middels goede, voor auto's berijdbare wegen in verbinding met Benkoelen (138 K.M.), Ma. Enim (171 K.M.) en Ma. Klingi (27 K.M.), terwijl de verbindingsweg met de Rawas gereed gemaakt wordt. Zie MOESI.

BLITOENG. Zie BILLITON.

BLODOK (IKAN). Zie GRONDELS.

BLOEACH. Zie DWERGHERT.

BLOEBOER. Landschap gelegen in de afdeeling Buitenzorg; het eenige stuk grond, dat in die afdeeling tot heden (1915) tot het staatsdomein behoort, met een oppervlakte van ongeveer 4000 bahoe's en eene bevolking van omstreeks 20.000 zielen. Vóór 1863 genoot de Gouverneur-Generaal de inkomsten uit dit land, hoofdzakelijk bestaande uit één vijfde van het rijstgewas. In dat jaar werden de inkomsten door den staat overgenomen; in 1867 werd er eene belasting geheven evenals de landrente in geld, doch hoofdelijk, die bij Ind. Stb. 1871 no. 225 nader is geregeld en alle andere lasten, de heerendiensten alleen uitgezonderd, heeft vervangen. Het overige gedeelte van de afdeeling Buitenzorg wordt geheel ingenomen door particuliere landerijen. De te Buitenzorg geplaatste controleur van het Binnenl. Best. heeft dus meer speciaal de controle over dit landschap.

BLOEBOER (BALOEBOER) LIMBANGAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling Garoet, controle-afdeeling Tjibatoe van de Preanger Regentschappen, met een oppervlak van 149 K.M². Er zijn ruim 650 bahoe's in erfpacht uitgegeven, welke voor de cultuur van koffie en kina zijn bestemd. Tot in het begin der 19e eeuw was Bloeboer Limbangan de standplaats van de regenten van Limbangan, die in 1812 naar Garoet verhuisden. — Bloeboer (beter Baloeboer) beteekent afdeeling, complex van bij elkaar behorende districten. — Het district heeft 2 onderdistricten en telt 20 desa's.

BLOEDZUIGERS. Een klasse van Ringwormen

(zie aldaar). Van deze dieren leven verscheidene soorten in den Indischen Archipel. Het lichaam heeft meer of minder den vorm van een ronden worm, is zeer rekbaar en met eene slijmerige, in vele dwarsringen verdeelde huid bedekt; aan beide uiteinden is het lichaam van een zuignap voorzien; de mond ligt in het midden der voorste zuignap en is bij vele soorten met 3 hoornachtige kaken gewapend. Over het algemeen worden de bloedzuigers zeer gevreesd, omdat zij zich spoedig en zeer gemakkelijk aan menschen en dieren vasthechten, bloed zuigen, en vele soorten met hun kaken pijnlijke wonden maken, welke gaan zweren en etteren. De soorten, die in het water leven, zwemmen met groote snelheid met golfvormige bewegingen van het lichaam; op het land bewegen zij zich met hun zuignappen als spanrupen voort. Sommige soorten houden zich gedurende een gedeelte van het jaar in de bosschen op onder het vochtige mos of in het algemeen op vochtige plaatsen; anderen leven altijd in de bosschen (bv. *Haemadipsa javanica*, Zie PATJET); eenige soorten leven als parasieten in zeeschelpen of op visschen. Onze gewone bloedzuigers (*Hirudo medicinalis*) zijn te Menado op Celebes ingevoerd en leven en telen aldaar voort in de vrije natuur even goed als in Europa. Op Java leeft eene soort, aldaar Waroe genoemd (*Hirudo vittata*), die van boven zwartgestreept en van onderen bruinrood van kleur is, met eene breede zwarte streep aan weerszijden van den buik. Een andere Javaansche bloedzuiger is *Hirudinaria javanica*, lintah genoemd en in moerassige streken zeer algemeen. De rug is donker olijfgroen, de buik gewoonlijk steenrood, soms olijfgroen. Deze soort wordt ook voor medische doeleinden gebruikt. Eene eigenaardige soort is de *Hirudo s. Chthonobdella sumatrana*, voorkomende op Sumatra en Menado. Haar lichaam is veranderlijk van afmetingen, in gewonen toestand is het staafovormig, naar achteren slechts langzaam in dikte toenemende; maar heeft de bloedzuiger zich volgezogen, dan verkrijgt het lichaam den vorm van een peer en neemt van achteren buitengewoon in dikte toe. Onder de min of meer afwijkende vormen van bloedzuigers behooren soorten van het genus *Nephelis*, die op Sumatra aange troffen worden, met een rolrond lichaam, zeer veel overeenkomst hebbende met aardwormen.

BLOEË. Een klein landschapje van de onderafdeeling Lhø⁵ Seumawé, afdeeling Noordkust van Atjeh, met 171 geregistreeerde mannen.

BLOEMEN WAANDERS (FRANÇOIS GERARD VAN). Geboren te Antwerpen den 4 Juli 1825, kwam 13 Mei 1837 in Indië en werd op 22jarigen leeftijd benoemd tot opziener bij den Waterstaat. In Maart 1847 werd hij als commies 3e kl. bij den dienst der cultures aangesteld. In Sept. 1859 werd hij bevorderd tot inspecteur der cultures, in 1864 tot resident van Madioen, in 1866 van Cheribon, terwijl hij in 1867 als Directeur van Binnenl. bestuur optrad, welk ambt hij tot 1869 bekleedde. Toen vertrok hij naar Nederland, waar hij 2 Aug. 1872 gepensionneerd werd. Op 23 April 1883 zag hij zich de betrekking van Minister van Koloniën toevertrouwd, die hij echter in November van hetzelfde jaar weder nederlegde, daar zijne conservatieve richting bij de 2e Kamer geen bijval vond. Hij overleed in den nacht van 21 op 22 Juli 1892. Verscheidene werken verschenen van zijne hand, o.a. een boekje over de rameh-cultuur; Indische schetsen door P. v. Blommen; en „Moet N. I. conservatief of liberaal geregeerd worden?“ sGrav. 1879.

BLOEMEN WAANDERS (PIETER LODEWIJK VAN). Geb. 18 Sept. 1823 te Antwerpen. Overleden

te Warnsveld bij Zutphen 25 Febr. 1884. Kwam in 1850 als controleur der 3e kl. in 't Gouv't. Sumatra's Westkust bij het bestuurskorps. Als controleur diende hij verder in Palembang en op Bali; kreeg op Bali den rang van Ass. Res., werd in 1859 Ass. Res. van Banjoewangi tevens gecommiteerde voor de zaken op Bali en Lombok en in 1862 Resident van Palembang. Als zoodanig maakte hij in 1866 de expeditie naar de Pasoemah landen mede. In 1867 vertrok hij met ziekteverlof naar Nederland. Van verlof teruggekeerd werd hij benoemd tot Resident van Kedoe, welk ambt hij in 1876 neerlegde. Tijdens zijn verblijf op Bali maakte hij ernstige studie van dit eiland en deszelfs bevolking, waarvan getuigen verscheidende van zijn hand of met zijn medewerking in het Tijdschr. Ind. T. L. N. 3e S. II. (1859), 4e S. IV (1864) en N. T. N. I. XVI, XX, T. N. I. 1868 II en 1870 II verschenen artikelen.

BLOENDENG (JAV.). Zie *CHYDENANTHIS*.

BLOESTROE (JAV.). Zie *LUFFA*.

BLOEWO. Zie *OUIEVAAR*.

BLORA. Afdeling en regentschap van de residentie Rembang, waarvan het 't zuidwestelijk gedeelte uitmaakt. De afdeling, die ruim 1900 K.M². oppervlakte heeft, is verdeeld in 2 controle-afdeelingen met 5 districten, n.l. Blora met de districten Karangdjadi (hoofdplaats Blora) en Ngawen en Panolan met de districten Panolan (hoofdplaats Tjepoe), Randoe Blatoeng, en Djepon. Zij is voor bijna de helft met djatibosch bedekt. Deze djatiboschen behoren tot de schoonste van Java. De Zuid-oostelijke grens wordt gevormd door de Solo-rivier, die deze afd. van de afd. Bodjonegoro scheidt. De afd. wordt overigens bijna in hare geheele lengte van oost naar west doorsneden door de Loesi-rivier, waaraan ook de hoofdplaats Blora ligt. Op 't einde van 1905 had de afd. ruim 320.000 bewoners, onder welke 470 Europeanen en ruim 3000 Chinezen en de hoofdplaats Blora 125 Europeanen, ruim 1500 Chinezen en 10.300 Inlanders, te zamen 12.000 inwoners. De afdeling wordt van Oost naar West door 3 tertiaire heuvelruggen doorsneden. In de middelste heuvelrug heeft men vele petroleumbronnen aangeboord, die aan een belangrijke industrie het aanschijn hebben gegeven. Te Ngarèngan (Tjepoe) vindt men een groote raffinaderij en kaarsenfabriek. Een deel van het product wordt tot batikwas verwerkt (paraffine). In den noordelijksten heuvelrug vindt men ook petroleumbronnen. In de zuidelijkste rug heeft men nog geen petroleum in ontginbare hoeveelheid aangetroffen. De hooftplaats ligt 90 M. hoog; hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1905 no. 19. Zij is tevens de hoofdplaats van het district Karangdjadi, zie aldaar.

BLUME (CARL LUDWIG). Geb. te Brunswijk 9 Juni 1796, overl. te Leiden 3 Feb. 1862. Op jeugdigen leeftijd als geneeskundige naar Java gekomen, kreeg hij aldaar spoedig eene plaatsing als inspecteur der vaccine en als adjunct bij Reinwardt in het beheer van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg. Bij diens vertrek naar Europa werd hij benoemd tot Directeur van den Tuin (11 Juni 1822). Voor zijne werkzaamheden aan deze inrichting: zie *PLANTENTUIN* ('S LANDS-). Hij had op zijne tochten over Java belangrijke botanische collecties bijeengebracht, welke hij met de aldaar door Kuhl en Van Hasselt verzamelde planten met zich voerde, toen hij in 1826 tot herstel van gezondheid naar Europa moest terugkeeren, terwijl wegens de toen ingevoerde bezuinigingen de Plantentuin zonder wetenschappelijk toezicht achterbleef. In Nederland aangekomen, wist

hij gedaan te krijgen dat deze verzameling bestemd werd voor het oprichten van een Rijks Herbarium, aan welke instelling Blume in 1829 als directeur werd verbonden, terwijl hem tevens de titel van hoogleeraar werd verleend. Oorspronkelijk gevestigd te Brussel, werd 's Rijks Herbarium in 1830 wegens de Belgische onlusten overgebracht naar Leiden, waar Blume het overige deel van zijn leven besteedde aan het onderzoek en de beschrijving van het materiaal onder zijn beheer. De instelling kreeg vooral door de pogingen van Blume, om alles, wat op botanisch gebied in Nederlandsch-Indië verzameld werd, daarin te doen opnemen, weldra een groote uitgebreidheid. Deze pogingen, niet altijd in overeenstemming met de wenschen der verzamelaars, gepaard met zijn weinige gezindheid om de schatten van 's Rijks Herbarium ook voor andere botanisten beschikbaar te stellen, maakten hem, niettegenstaande zijn groote verdiensten op botanisch gebied, bij de meesten zijner vakgenooten weinig bemind. Met D. J. Veegens redigeerde hij het tijdschrift *De Indische Bij* (1842—1844). Voor zijne geschriften: zie *BOTANISCHE LITERATUUR*.

BLUMEA BALSAMIFERA D.C. fam. *Compositae*. Semboeng (JAV., MAL., SOEND.), Tjapa (MAL.). Een zeer verspreide, hooge, kruidachtige plant, met gele bloemhoofdjes in groote eidelingsche pluimen. De behaarde bladeren zijn ten deele met klierharen bedekt, waardoor het blad bij wrijven een balsamieke kamferachtige geur verspreidt. De bladeren zijn een zeer bekend geneesmiddel en vooral als zweetdrijvend middel gebruikt. Als geneesmiddel tegen de indische spruw zijn ze in de Nederlandsche Pharmacopee opgenomen (*Folia Blumeae*). Behalve aetherische olie geven de bladeren bij distillatie de z.g. „Ngai-kamfer“.

BOAJA. Rawa in Banjoemas, in het district Dajeuhloehoer van de afdeling Tjilatjap, nabij de grens van de Preanger-regentschappen. Deze rawa was een der grootste moerassen van het eiland Java, en aldus genoemd naar de vele krokodillen, die er zich in ophielden. Na de exploitatie van den spoorweg Bandoeng—Djakakarta is dit moeras door draineering, drooglegging en bebouwing aanzienlijk kleiner geworden, terwijl deze streek daardoor meer en meer bewoond zal worden.

BOAJA. Inl. naam door de Maleiers ter Oostkust van Sumatra aan den lijstkrokodil, *crocodilus porosus* Schneid. gegeven (zie onder *BOWAJA*). De zoetwatervorm schijnt door hen als boaja katak of kodok onderscheiden te worden (zie daarvoor onder *BOWAJA* en onder *KROKODILLEN*).

BOAJA (IKAN). Zie *ZEENAALDEN*.

BOALEMO. District van de onderafdeeling Boalem der tot de residentie Menado behoorende assistent residentie Gorontalo, met 10 kampons en ± 4800 zielen, onder een districtshoofd met den titel Marsaleh, standplaats Boalemo (Tilamoeta). Voor 1889 was het een der limalopahalaa (5 gebroeders), d.w.z. rijkjes in Gorontalo, die in dat jaar zijn ingelijfd. Vgl. J. G. F. Riedel, Tijdschr. Bat. Gen. XIX (1870) bl. 45 vlg.

BOANO. Eiland groot 149 K.M². ten westen van het eiland Ceram, op 3° Z.Br. en bijna 128° O.L., en behoorende tot de onderafdeeling West-Ceram van de afdeling Ceram, residentie Amboina. Het bevat twee kampons, naar den godsdienst der bewoners in Boano Sarani (Christenen) en Boano Islam (Mohammedanen) onderscheiden, en in het geheel ± 1300 zielen tellende. Het eiland is ongeveer ruitvormig; het N.W. deel is door een smalle zeestraat

van het hoofdeiland gescheiden en vormt het eiland Poea. De heuvels in het Z.W. van het eiland zijn tot 425 M. hoog. Verbeek vond alleen kalksteen, tot twee zeer verschillende perioden behorende (Molukken-Verslag p. 559). De voortbrengselen zijn timmerhout en kalk, maar overigens is het eiland onvruchtbaar en de bevolking moet haar onderhoud op de naburige eilanden zoeken. — Kaart VII bij het artikel van F. J. P. Sachse in Tijdschr. Aardr. Gen. 1906.

BOBARIS (Goenoeng). De meest westelijke van de evenwijdig loopende bergruggen in Tanah Laoet (Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo).

BOBATO. In de residentie Ternate eene collectieve benaming voor hoofden van minderen rang, gewoonlijk kamponghoofden.

BOBONGKO'SCH. Zie LOINAN'SCHE TALEN. **BOBOSSOK (IKAN)**. Zie GRONDELS en SCHOR-PIOENVISSCHEN.

BOBOWAN (JAV.). Zie GYNANDROPSIS.

BODEM-ONDERZOEK. Al naar het doel wordt dit onderzoek door verschillende instellingen uitgevoerd.

A. Het doel is van landbouwkundigen aard.

a. Is een in zake bodemgesteldheid zich voordoende vraag van zeer algemeenen aard, bijv. voor welke cultures is deze of gene grond geschikt? of: waar vindt men voor deze of gene cultuur geschikte gronden? — dan wordt door het Dept. v. Landb. Nijv. en Handel, in 't bijzonder door het Laboratorium voor Agrogeologie en Grondonderzoek, daarop naar vermogen antwoord gegeven.

b. Betreft de vraag een bepaalde cultuur, dan kan deze cultuur een eigen proefstation ter beschikking hebben of ook niet. In het eerste geval (zie PROEFSTATIONS) wenden de aangeslotenen zich tot de directeuren van bedoelde instellingen; in het andere geval richten de belanghebbenden zich tot het Dept. v. Landb. Nijv. en Handel, waar, al naar den aard der kwestie, verschillende laboratoria enz. advies uitbrengen. Zoo worden momenteel (1915) vele bodemonderzoekingen in verband met irrigatievraagstukken verricht door het Proefst. voor Rijst; in verband met bemestingskwesties bij rijst en andere Inlandsche gewassen door het Agric. Chem. Labor.; in verband met andere vraagstukken belanden zij in den regel bij het Labor. v. Agrogeol. en Grondond., wanneer er tenminste eenig onderzoek bij noodig is.

c. Worden alleen bepaalde analyses gevraagd, bijv. stikstof, phosphorzuur, dan verricht het Handelslabor. van het Dept. v. Landb. Nijv. en Handel deze veelal volgens vastgesteld tarief.

B. Het doel is niet van landbouwkundigen aard.

a. Wanneer het gaat om drinkwater, dan wordt het geologisch-hydrologisch bodemonderzoek door het Grondpeilwezen, ressorteerende onder het Mijnwezen, verricht; de bacteriologische en hygienische zijde der zaak valt echter meestal het Geneeskundig Labor. te Weltevreden ten deel; doch soms, vooral waar particulieren bepaalde vragen tegen tarief ter oplossing aanbieden, treedt in deze ook het Handelslabor. te Buitenzorg op.

b. Geldt het onderzoek winbare afzettingen dan wordt 1° inzake ertsen enz. veel door het Mijnwezen onderzocht en geadviseerd; doch 2° inzake klei, zand, en soortgelijke niet onder de Mijnwet vallende stoffen het betreffende onderzoek in den regel verricht door het bovengenoemde Labor. v. Agrogeol. en Grondond. v. h. Dept. v. Landb. N. en Handel.

Behalve de opgesomde onderzoekingen, allen met een *praktisch* doel, is het echter ook noodig, *weten-*

schappelijk bodemonderzoek te verrichten, met geen ander rechtstreeks doel, dan de vermeerdering van de kennis van, — en van het inzicht in de eigenaardigheden en algemeenheden der tropische gronden. Dit soort werk, in Europa voor een groot deel in handen der universiteiten en hogescholen, wordt in Ned. Indië, voor zoover het andere werk zulks toelaat, verricht door het meergenoemde Labor. v. Agrogeol. en Grondond.; maar ook door enkele proefstations, zij het dan door de laatsten uiteraard met een beperkter arbeidsveld.

De genoemde instellingen zijn voor het meeren-deel voldoende voorzien van doode hulpmiddelen voor het onderzoek; wanneer desalniettemin de resultaten slechts langzaam, druppelsgewijs worden verkregen, dan ligt de reden daarvan grotendeels in het te weinige personeel. Toch zijn de meerdere resultaten zeer vermeldenswaard.

De suikercultuur heeft, dank zij systematische grondonderzoekingen en bemestingsproeven hare *opbrengsten* sterk zien *vermeerderen*; inzake de rijstcultuur staat hetzelfde wellicht in nog sterkere mate te geschieden. Ook de andere groote cultures hebben aan bodemonderzoek allerlei te danken, o.a. de groote uitbreiding van de z.g. *groene bemesting*. (Zie BEMESTING).

In vroeger tijden, ja, nog in het jongste verleden, heeft men enorme *verliezen* geleden, door cultures te probeeren op terreinen, die er door hun eigenaardigen grond ongeschikt voor waren. Thans, vooral met de ontwikkeling der Buitenbezittingen, is het bodemonderzoek, vergezeld van systematische klimatologie, groepen, om voorlichting, en waarschuwingen te geven, hoe groote kapitalen kunnen worden bespaard en elders nuttiger besteed. Bijna dagelijks wordt het bodemonderzoek voor die taak meer berekend.

Het onderzoek naar water heeft geleid tot een zeer groot aantal *artesische bronnen*, die met goed drinkwater zegen in het land verspreiden.

De op de goede kennis van klei, zand kalk enz. berustende *nijverheid* van steenen en pannen bakken, alsmede van mortels, cement, aardewerk, enz. is pas in opkomst, maar gaat een goede toekomst tegemoet.

Kortom. — allerwege wordt de behoefte aan bodemonderzoek gevoeld, en het laat zich aanzien, dat men binnen weinige jaren het bodemonderzoek zal laten culmineeren in een *algemeene systematische grondopname*, gelijk men in de meeste beschaafde landen reeds heeft ondernomen; en dat wel, — in 't kort gezegd, — ten einde te weten + komen, wat voor vleesch men in de kuip, — wat voor grond men in zijn land heeft.

E. C. J. M.

BODHA'S. In de noordelijke districten Tandjoeng en Bajan van het eiland Lombok woont een volkstam, de Bodha's, die te beschouwen is als een deel der oorspronkelijke bevolking van Lombok, dat in tegenstelling met de Sasaks, — het andere overgrootste deel — niet tot den Islam is overgegaan. Hunne verwantschap met de Sasaks is des te aannemelijker, omdat de Bodha's wat uiterlijk, taal — een sasaksch dialect —, kleding, woning en adat aangaat, met de Sasaks der noorderdistricten nagenoeg geheel overeenkomen. Zij zijn naar hunne hoofdnederzettingen Tebango, Panasan, Laoe en Panasan-Daje, in drie groepen verdeeld en te zamen ongeveer 1500 zielen sterk. Als de plaats hunner moederdesa geven zij een plek, diep in het binnenland, aan.

Hun godsdienst helt min of meer naar het Hindoe-Balische geloof. Zij vereeren o.a. als goden en godinnen: Batara-Goeroe, Batara Sakti, Ida-dari Sakti,

Batara Djeneng en Ida-dari Djeneng. De goden, die de bergen en wouden bewonen, beschikken over het wel en wee van de menschen; doch ook de kwade geesten, die in het luchtruim zweven, oefenen daarop invloed uit. Bepaalde tempels of huistempels hebben zij niet; de offerplaatsen, waar de goden tijdelijk verblijf houden, bestaan uit groote in den grond geplante steenen, waarover afdakjes en waaromheen een heining zijn aangebracht; een offertafel voltooit het geheel. Men kent twee groote offerfeesten in verband met den landbouw, namelijk het „menoenas” (smeekbede) ten tijde dat de padi vruchtzet en het „memoeli” (dankzegging) na den rijst-oogst, terwijl uiteraard bij tal van voorvallen en gelegenheden godsdienstige formaliteiten moeten worden in acht genomen. Wild varkensvleesch en kip zijn de onmisbare deelen van een offerande; verder worden daarvoor gebezigd koek, rijst en sirih. Gewijd water en wierook spelen in hun eeredienst ook een rol. De lijken worden niet verbrand als bij de Baliërs, doch begraven en in het graf wordt wat geld gedeponeerd. De grafheuvel wordt met steenen belegd. Als verblijfplaats der zielen van de afgestorvenen wordt de Rendjani, de hoogste berg van Lombok, genoemd. De Bodha's zijn niet besneden.

Behalve rijst, varkensvleesch, gevogelte, visch en groenten, strekken ook slangen, kikvorschen, leguanen en apen hun tot voedsel.

Het desahoofd draagt den titel van *Kliang*, andere waardigheidbekleeders zijn de *Pemangkoe*, geestelijke; de *Balian*, geestbezweerder en geneeskundige; de *Toa-Loka*, oudsten. Aan de laatstgenoemden is de naleving van de adat en het straffen der overtreders opgedragen. Zij treden ook in functie bij huwelijken en lijkbezorging.

De gewone vorm van het huwelijk is het schaken met wederzijdsch goedvinden (memoelang), waarna de huwelijksprijs (adjigama) wordt vastgesteld. Deze bestaat uit geld ($\pm$ f 5. — tot $\pm$ f 25), en voorts uit wapens en werktuigen, wit katoen, rijst en andere eetwaren. Huwelijken met Mohammedaansche of Balische vrouwen zijn verboden. De huwelijksvoltrekking heeft ten overstaan van al de bovengenoemde waardigheidsbekleeders plaats.

De Bodha's zijn landbouwers en bewerken voornamelijk tuinen en droge velden, terwijl de sawah's in de minderheid zijn.

Aan Lomboks Zuidkust zijn 4 kleine gehuchten, waarvan de bewoners ook tot de Bodha's gerekend worden.

Literatuur. C. J. van Eerde, Aanteekeningen over de Bodha's van Lombok T. B. G. XLIII (1901).

BODJA. District 352 K.M². groot, van de afdeeling en het regentschap Kendal van de residentie Semarang, heeft 4 onderdistricten en telde einde 1905, 54.000 inwoners, waaronder 130 Europeanen en een 100-tal Chinezen. Het beslaat de Z.W.lijke hellingen van den Oengaran, en heeft uitmuntende koffiëgronden. Men heeft er dan ook tal van particuliere koffië-ondernemingen op in erfpacht afgestane gronden, waarvan de uitgestrektheid ult. 1911: 7148 bahoe's bedroeg. De meeste ondernemers planten er ook peper, cacao, notemuscaat, rubber en kapok bij. De gelijknamige districtshoofdplaats aan de Kali Loetoet (320 M. hoog) is tevens de standplaats van een controleur van het B. B., wiens controle zich over de districten Bodja en Kaliwoengoe uitstrekt.

In dit district heeft men rubberaanplantingen van het gouvernement met twee fabrieken (Merboeh en Kaliwringin), en eene onderneming van

suikerrietbibit van de suikerfabriek Kaliwoengoe (zie aldaar).

BODJONEGORO. Afdeeling en regentschap van de residentie Rembang, waarvan het 't zuidoostelijk deel uitmaakt. De afdeeling heeft een oppervlakte van ruim 2500 K.M.² en is verdeeld in 2 controle-afdeelingen met 6 districten, met name Bodjonegoro, met de districten Bodjonegoro, Baoerëno en Pëlëm (hoofdplaats Soemberrëdjo) en de controle-afdeeling Padangan met de districten Padangan, Tambakrëdjo en Ngoempak (hoofdplaats Kalitidoe). De Solorivier vormt voor een groot deel de Westelijke en Noordelijke grenzen. De onderdistricten Kasiman (district Padangan) en Malo (district Ngoempak) en een deel van het onderdistrict Kota Bodjonegoro liggen Noordelijk van de Solorivier. De afdeeling wordt in het z. van de residentien Madioen en Kediri gescheiden door den Goenoeng Kendeng, die zich hier in den Goenoeng Pandan tot een hoogte van 900 M. verheft. De afdeeling omvat dus de noordelijke helling van dit gebergte, grootendeels met djati-boschen begroeid, en de vallei der Solo-rivier. De bergstreek is schraal bevolkt, het dal veel beter. De grond is er geschikt voor de teelt van padi, die er niet alleen in de plaatselijke behoefte voorziet, maar ook langs de Solorivier naar Soerabaja wordt afgevoerd. De vroeger, vóór 1870, gebloeid hebbende particuliere tabakindustrie, geënt op de vroeger hier ingevoerde gouvernements-tabakscultuur, is door de niet loonende prijzen, geheel tenietgegaan. De tabakscultuur, voor de Inlandsche markt, is een ware volkscultuur. Men teelt hier de vette soorten, die op de Europeesche markt geen waarde hebben, doch die, gekorven (randjang), door den geheelen archipel gezocht zijn.

BODJONEGORO. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling van dien naam, residentie Rembang. Het district heeft 4 onderdistricten met 129 desa's en had op 't einde van 1905 een bevolking van bijna 450.000 bewoners, waaronder ruim 300 Europeanen, bijna 3500 Chinezen en een 70 tal Arabieren.

BODJONEGORO. Onderdistrict van het district Tilegon van de afdeeling Serang in de residentie Bantam, met gelijknamige hoofdplaats. Deze hoofdplaats, aan den westoever der Bantambaai gelegen, is een vrij belangrijke visschersplaats. Nabij deze plaats bevindt zich een heuvel, die herhaaldelijk als verzamelplaats van geestdrijvers en uitgangspunt van opstanden heeft gediend.

BODJONEGORO. Hoofdplaats (25 M. hoog) van de gelijknamige afdeeling, regentschap en district. Een regelmatig gebouwde plaats aan de Solorivier, met veel binnenlandschen handel, vooral in tabak en kapok, door Chinezen en hadji's, en druk bezochte veemarkten. Bodjonegoro heette tot 1827 Radjèg-wesi en kreeg den tegenwoordigen naam toen het in dat jaar bestuurszetel werd, in de plaats van Baoerëno. De grenzen der plaats zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1886 no. 82. Op 't einde van 1905 telde zij eene bevolking van 1250 zielen, o.a. een 200 tal Europeanen, 2200 Chinezen en 70 Arabieren.

BODJONG. Buitenwijk van de hoofdplaats Semarang, verbonden met de oude stad door den bijna 3 K. M. langen „Bodjongschen Weg”, een der schoonste villalanen van Java, maar waarvan het aan de oude stad grenzende gedeelte langzamerhand veranderd is in een wijk van hotels en magazijnen. Aan het einde der laan ligt het fraai belommerde Bodjongpark, met het residentiehuis (de vroegere woning van den generaal, afdeelingcommandant,

die sinds 1906 zijn zetel heeft te Magelang), het hoofdbureau van de Ned.-Ind. spoorwegmaatschappij en een villapark, aangelegd op het erf van het voormalig residentiehuis (vroeger woning van den Gouverneur van Java's Noord-oost-kust), dat in 1908 wegens bouwvalligheid is afgebroken. Op dat erf staat ook het modern ingericht Juliana-ziekenhuis en zal worden opgericht een hoofdbureau der Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij.

BODJONG LOPANG (Plateau van). Hoogvlakte in het noorden der Djampang, de bergstreek in het Z.W. der Preanger-Regentschappen. De hoogvlakte verrijst bezuiden het diepe dal der Tji Mandiri tot 6—800 M. hoogte. Ze bestaat uit tertiaire vulkanische gesteenten, en heeft ongeveer de grootte van het Gooiland.

BODJONG LOPANG. Hoofdplaats van de contrôle afdeeling Djampang, Preanger Regentschappen (zie DJAMPANG). De plaats wordt in den Reg. Alm. thans Djampang geheeten. Ze is gelegen aan de Tji Bodjong, een zijtak der Tji Mandiri.

BODJONG MANIK. Onderdistrict van het district Paroengkoedjang, afdeeling Lebak der residentie Bantam Zie KOLEN.

BODONG (IKAN). Zie MAKREELACHTIGEN.

BODRI. Rivier in de afdeeling Kendal der residentie Semarang. Ontstaat uit de samenvloeiing van de Kali Logoeng en de Kali Loetoet, beide ontspringende in het district Tjandiroto van de residentie Kedoe op de N.O. helling van den Prahoë. De K. Loetoet neemt de K. Poetih en de K. Wringin op, waardoor het stroomgebied van de Bodri zich oostwaarts tot den Oengaran uitstrekt. De Bodri-delta steekt ver in de Java-zee uit. De noordelijke hoek is Oedjong Korowëlang. Het water stroomde vroeger nutteloos naar zee, sinds 1914 is er in die rivier te Diwoeroe een dam gelegd, waardoor het water wordt benut voor de verbetering van de bevoeding van de vlakke van Kendal.

BOEA-BOEA en **BOEA-BOEAA**. Naam op Celebes voor eene IJsvogelsoort, *Ramphalcyon melanorhyncha*; namen voor andere ijsvogelsoorten op Celebes zijn: Dindingo, *Alcedo ispidoides*; Doë, *Halcyon chloris*, en Itowatingo, *Ceycopsis fallax*. —

BOEA(H) of **BOEWA(H)**. Maleisch voor vrucht. Dit woord wordt vaak bij den eigenlijken vruchtennaam geplaatst.

BOEAH. Een tot de onderafdeeling Lhos Soekön van de afdeeling Noordkust van Atjeh behorend landschap met 1505 geregistreerde mannen.

BOEAHLEMO. Plaatsje aan de oostkust van Celebes, waarnaar het oostelijk schiereiland wordt genoemd.

BOEAI KENJANGAN. Zie BATOE BRAH.

BOEAJA. Zie BOWAJA.

BOEAJA KODOK. Inl. naam door de Maleiers ter oostkust van Sumatra aan den zoogen. zoetwater-vorm van den lijst-krokodil, *Crocodilus porosus* Schneid. gegeven. (Zie onder BOWAJA en onder KROKODILLEN.)

BOEAJA (LAOE). Belangrijke rivier, die ongeveer de grens vormt tusschen het Karosche en het Timorsche gedeelte der Bataksche Doesoën van Sumatra's Oostkust. Het is een l. zijrivier van de Serdang. Door haar dal voert een goede verbindingsweg naar de Karo-hoogvlakte (Bangoen Poerba—Koeta Bajoe—Sariboe Dolok).

BOEAJA SAPIT. Inl. naam door de Maleiers op Borneo aan den lijst-krokodil, *Crocodilus porosus* Schneid. gegeven. (Zie onder BOWAJA.)

BOEAJA SENJOELONG. Inl. naam op Sumatra aan den Maleischen gaviaal, *Tomistoma schlegelii*

Müll., gegeven. (Zie onder BOWAJA en onder KROKODILLEN.)

BOEAJA TAMAN. Inl. naam door de Maleiers op Borneo aan den lijst-krokodil, *Crocodilus porosus* Schneid. gegeven. (Zie onder BOWAJA.)

BOEBIK. Naam op Sumatra voor een vliegen-vanger, *Alseonax latirostris*.

BOEBOET. Maleische naam voor Spoorkoekoeksoorten, *Centropus*. Boeboet-alang-alang, *Centropus javanicus*. Op Celebes heet *Centropus celebensis*, Oengoeng-goengo. Boeboet kambong is *Zanclostomus javanicus*. Zie KOEKOEK.

BOEBOETOE. Zie KOESKOESSEN.

BOEBOEWAJ (SOEND.). Zie PLECTOCOMIA.

BOEBON. Een landschap van de onderafdeeling Meulaböh, afdeeling Westkust van Atjeh, omvattend het stroomgebied van de Kroeëng Boebön, — vermoedelijk een oude loop van de Kroeëng Meureubö — en van haar rechter zijrivier, de Kroeëng Lajoeëng. Boebön en Lajoeëng worden gevoed uit moerassen, waaraan het landschap overrijk is. In de bovenstreken worden die moerasvlakten veelal doorsneden door beboschte heuvelruggen. Groote wegen verbinden Boebön met Meulaböh, Aroengan (Wöjlamond) en Koela Bëë, welke plaatsen per as zijn te bereiken. Het landschap heeft veel geleden onder het lang volgehouden verzet der bevolking, die bij het begin onzer excursies tegen T. Oema (1898) hare gampöngs verliet voor afgelegen ladangs in de bovenstreken, waar zij in de volgende jaren rusteloos moest worden opgespoord en nagejaagd. Thans bedraagt het aantal geregistreerde mannen 1253. Het voormalig bendevoofd Teungkoe Pidië tracht door peperaanplant met gouvernementen voorschotten de bovenstreek te doen herleven. De veestapel herstelt zich (± 300 karbouwen) en vele oude sawahs worden weer bewerkt. De export van het landschap bepaalt zich tot jong nipahblad voor strootjes.

Lhō° Boebön, mede een zelfstandig landschap van de onderafdeeling Meulaböh, is dat slechts per abuis. Het hoofd was vroeger havenmeester (sabanda) van Boebön, ondergeschikt aan deszelfs keudjroeën, maar doordien hij zich eerder onderwierp, werd hij onzerzijds aangezien voor zelfstandig. Zijn gebied ligt aan zee en grenst aan de landzijde geheel aan Boebönsch gebied. Er wonen 248 geregistreerde mannen. Behalve op de visscherij legt de bevolking zich thans ook zeer toe op de klappercultuur. Het tegenwoordige hoofd heeft geen zoons, zoodat met-tertijd Lhō° Boebön wel weer met Boebön zal worden herenigd.

BOEDDHA en **BOEDDHISME**. Eene Indische heilleer, ontstaan volgens de Zuidelijke Boeddhisten in de 6de, volgens de Noordelijke, minder geloofwaardig, in de 5de eeuw vóór Chr. Naar luid van de gewijde schriften der secte, die bestaat uit eene monnikenorde en uit leekenaanhangers, werd de heilleer, welke ten doel heeft den mensch uit de ellende van het wereldsch bestaan te verlossen, verkondigd, of eigenlijk opnieuw verkondigd, door den Boeddha, die, uit den hemel der Toesjita's nedergedaald, geboren werd uit Mâjâ Dewi, de gemalin van Çoeddhodana, koning der Çäkya's te Kapilawastu, en den naam ontving van Prins Siddhârtha of Sarvârthasiddha. Op 29jarigen leeftijd ontvlood de Prins, wars van de vergankelijke geneugten der wereld, op wonderdadijge wijze het paleis en de stad Kapilawastu om het leven van een asceet te leiden. Nadat de Prins — voortaan Gâutama genoemd — bij verschillende leeraren en door middel van overmatige ascese gedurende 6 jaren vruchteloos getracht had de hoogste

wijsheid te bereiken, overwon hij na een verwoeden strijd Māra den Booze, den Duivel der Boeddhisten, en veroverde den zetel der volmaakte wijsheid onder den Bodhi-boom. Van toen af was hij Boeddha. Op aandrang van den god Brahma predikte hij zijne, ook door alle vroegere Boeddha's verkondigde verlossingsleer aan alle schepselen, stichtte eene monnikenorde (Sangha) en verwierf een grooten aanhang van leeken in Magadha en andere oorden van Indië, totdat hij op 80jarigen leeftijd het Parinirwāna bereikte. In de tweede helft der 3de eeuw vóór Chr. bekeerde Koning Açoka van Magadha, ook Piyadassi genaamd, zich tot het Boeddhisme en van toen af dagteekent de verspreiding der leer van den Çākya-telg ook buiten de grenzen van Indië. Eerst veel later is het Boeddhisme tot den Indischen Archipel doorgedrongen. Toen de Chineesche pelgrim Fa-hien in 412—413 na Chr. Java bezocht, vond hij daar 't Brahma-nisme in bloeienden toestand, maar het aantal Boeddhisten nog onbeduidend. Doch uit het heiligdom van Kali Bening en de bij Kalasan gevonden inscriptie van 700 Çaka mag men opmaken dat het Boeddhisme in de 8ste eeuw reeds eene belangrijke plaats innam. Nog meer blijkt zulks uit het grootsche heiligdom van den Boro-boedoe, welks bouw waarschijnlijk omstreeks dienzelven tijd begonnen werd. Hetzelfde geldt van de Tjandi Mendoet. Het overgroot aantal der overblijfselen van Boeddhistische heiligdommen en beelden, in Midden- en Oost-Java gevonden, alsmede ettelijke inscripties door Boeddhistische vorsten uitgevaardigd of privileges aan personen van die gezindte bevattende, strekken ten bewijze van het aanzien waarin de belijders der leer stonden. Uit het feit dat herhaalde malen in de oude wetboeken en gedichten bij alle plechtige gelegenheden de Çaiwa's en Sogata's, d. i. de priesters van Çiwa en van Soegata (Buddha) optreden, mag men afleiden dat Çiwaïsme en Boeddhisme als de twee staatsgodsdiensten erkend waren. De verhouding tusschen beide gezindten was blijkbaar zeer vriendschappelijk, en zoowel het voorkomen van Brahma-nistische en Mahāyānistische beelden in hetzelfde heiligdom, als getuigenissen uit de literatuur geput, toonen dat er tusschen beide godsdienststelsels een soort van syncretisme had plaats gehad. — Van Java werd het Boeddhisme overgebracht naar Bali, waar de leer thans nog eenige weinige aanhangers telt. Wat de overige eilanden betreft weten wij alleen met zekerheid dat er ook op Sumatra en Karimon Boeddhisten geweest zijn. Volgens een Chineesch bericht van 502 na Chr. was de toenmalige vorst van Kandali, dat geacht wordt op de Oostkust van Sumatra gelegen te hebben, een Boeddhist. De Chineesche reiziger I-tsing, die in 671 en 688—695 te Çribhidja, nabij het tegenwoordige Palembang, verbleef, vond in genoemde hoofdstad van een machtig Sumatraansch rijk, het Boeddhisme in uiterst bloeienden toestand. Een ander bericht van 1003 vermeldt de oprichting van een Boeddhistentempel in 't rijk van San-bo-tsai (Palembang—Djambi). Om het midden der 14de eeuw heerschte in het Minangkabausche Koning Ādityawarman, een ijverig verveerder van Boeddha. De ruïnen aan de Kampar-rivier leggen een onwraakbaar getuigenis af, dat ook in die streek van Sumatra Boeddhisten gevestigd geweest zijn. Het bronzen beeld van Lokanātha (Awalokiteçwara) met inscriptie, vervaardigd door een inlandschen kunstenaar in Çaka 946, bevat een niet minder belangrijke aanwijzing. De Mahāyānistische inscriptie, van onzekeren datum, op een der Karimon-eilanden ontdekt,

bewijst dat de leer ook daar aanhangers telde.

Literatuur: Van de tallooze werken over het Boeddhisme behoeven hier slechts vermeld te worden: Burnouf, *Introduction à l'histoire du Bouddhisme Indien* (1844); Spencer Hardy, *Manual of Buddhism* (1860), en *Eastern Monachism* (1860); Wassiljew, *Der Buddhismus, seine Dogmen, Geschichte und Literatur* (uit het Russisch, 1860); Hodgson, *Essays on the Languages, Literature, and Religion of Nepal and Tibet* (1874; waarin overdrukken uit „*Illustrations of the Literature and Religion of the Buddhists*” 1841); Oldenberg, *Der Buddha, seine Lehre, seine Gemeinde* (2e dr. 1889); Kern, *Geschiedenis van het Boeddhisme in Indië* (1881—83). Voor de Boeddhistische oudheden op Java en de daarop betrekkelijke literatuur zij verwezen naar de nagenoeg volledige opgaven bij Verbeek, *Oudheden van Java* (1891) inzonderheid onder de Nos. 265, 296, 309, 336, 351—53, 361—66, 380, 440, 481, 505, 520, 563, 596, 614. Voorts IJzerman, *Beschrijving der Oudheden nabij de grens der residentie's Soerakarta en Djokjakarta* (1891); Groneman, *De Tjandi Bara-Boedoe op Midden-Java* (1892); vgl. IJzerman, in *Tijdschr. v. Ind.* T. L. en Vk. XXXI (1886), 261. Aangaande 't beeld van Mandjoeeri, thans te Berlijn, zie Friedrich, *Zts. d. D. Morgenl. Ges.* XVIII, 604; vgl. *Not. Bat. Gen.* XVIII (1890), 106 en *Archaeologisch Onderzoek op Java en Madoera*, D. II, 101; over vermenging van Çiwaïsme en Boeddhisme, Kern, *Versl. en Meded. Kon. Ak. v. W.* 3e r. V, 8—43. Omtrent Sumatra zijn de gegevens geput uit Takakusu, *A Record of the Buddhist Religion as practised in India and the Malay Archipelago*, p. XLI en Groeneveldt's *Notes on the Malay Archipelago and Malacca* (vertaling met toevoegselen uit „*Verhandelingen*” van 't Bat. Gen. XXXIX, 1880), onder het hoofd Sumatra-pasim. Zie voorts Verbeek en v. Delden, *De Hindoe-ruïnen bij Moeara Takoes* (*Verh. Bat. Gen.* XLI, 1881); Kern, in *Bijdr. T. L. en Vk.* 3e r. VII (1872), 289; VIII (1873), 188; Brandes, *Not. Bat. Gen.* XXV (1887), 176. XXVI (1888), 130. Over de inscriptie van Karimon, Brandes, *Not. Bat. Gen.* XXV 1887 125, 148, XXVI, (1888) 41, 57.

BOEDELKAMERS en BOEDELMEESTERS (COLLEGE VAN). Zie WEES- en BOEDELKAMERS. **BOEDENG.** Zie SLANKAPEN.

BOEDI OETOMO. Boedi Oetomo is de naam van eene vereeniging opgericht door Javanen (onder Javanen te verstaan de bevolking van geheel Java en Madoera dus inclusief de Soendaneezen en Madoereezen), waarvan de zetel gevestigd is te Djokjakarta. Bij G. B. van 28 December 1909 no. 52 werd de vereeniging als rechtspersoon erkend. Het doel van de vereeniging is: het bevorderen van den vooruitgang, zoo wel in materiele als in geestelijken zin, van de bevolking van Java en Madoera in de eerste plaats, en verder van de bevolking van Insulinde, voor zoover die zich op Java bevindt, — in engeren zin: de bestaansvoorwaarden van genoemde bevolking te verbeteren.

De vereeniging is als volgt ontstaan. In het jaar 1906 reisde de gepensioneerde dokter-djawa te Djokjakarta, Mas Waidin Soedira-oesada, geheel Java rond om bij hooge en lagere Inlandsche ambtenaren zijne denkbeelden te propageeren betreffende de middelen om het Javaansche volk te steunen in zijne pogingen om zich op te heffen, in de eerste plaats die ambtenaren te winnen voor de oprichting van een studie-fonds voor Javaansche kinderen, waarvan de ouders niet bij machte zijn de kosten der opvoeding te dragen en waarbij niet geboorte en af-

komst, doch alleen goed dragend en eigenschappen des geestes den doorslag zouden moeten geven. De door Mas Waidin Soedira-oesada gepropageerde denkbeelden schoten het eerst wortel bij de leerlingen van de Dokter-djawa school te Weltevreden. In Mei 1908 werd door die leerlingen eene vereeniging opgericht ter bevordering van den vooruitgang van Java's bevolking, welke den naam kreeg van Boedi Oetomo (het schoone streven). De propaganda middels de dagbladen had spoedig tot gevolg, dat zich aansloten de leerlingen van de Landbouw- en Veeartsenij-school te Buitenzorg, der Burger Avondschool te Soerabaja, der Opleidingsscholen te Magelang en Probolinggo, der kweekscholen te Bandoeng, Djokjakarta en Probolinggo en tal van Inlandsche ambtenaren. Elke school richtte eene afdeling van B. O. op; te Djokjakarta werd dat eveneens gedaan hoofdzakelijk door ambtenaren zoowel van het Gouvernement als van de Pakoe Alaman. Op den 3den en 4den October 1908 werd door de verschillende afdelingsbesturen van B. O. in het gebouw der Kweekschool te Djokjakarta een Congres gehouden, dat behalve door de van overal gekomen Inlandsche hoogere en lagere ambtenaren en ontwikkelde particulieren, ook werd bijgewoond door tal van notabele Europeanen en door vijf Gouvernements Boepati's. De werkzaamheden van het Congres waren: lezingen ter verduidelijking van het streven der vereeniging; bespreking en vaststelling der statuten; verkiezing van een Hoofdbestuur. Tot Voorzitter van het Hoofdbestuur werd verkozen de sedert gepensioneerde Regent van Karanganyar Raden Toemenggoeng Aria Tirta koesoema. Het ledental nam na het Congres belangrijk toe, zoodat op het eind van 1909 de Vereeniging 10000 leden telde, verspreid over 40 afdelingen, waarvan 3 gevestigd buiten Java en Madoera. De middelen, die de afdelingen aanwendden ter bereiking van het gestelde doel, waren verschillend; er waren er die het onderwijs, weer andere die den handel trachtten te bevorderen, enz. Doch het Hoofdbestuur heeft steeds zich aan het volksonderwijs gewijd, omdat onderwijs de voornaamste voorwaarde voor vooruitgang is. De pogingen van verschillende afdelingen om den handel te bevorderen liepen steeds op eene mislukking uit.

In 1912 werd Pangeran Ario Notodirodjo van de Pakoe Alaman voorzitter van het hoofdbestuur. Door ziekte moest deze echter in den loop van 1914 aftreden, waarop met het voorzitterschap eerst tijdelijk werd belast Dr. Radjiman (Raden Ngabei Wedjadipoera), en daarna door de algemeene vergadering definitief tot voorzitter werd gekozen Raden Mas Ario Soerja Soeparto, die echter weder aftrad na zijne benoeming tot hoofd van het Mangkoe Negro'sche huis. Thans is voorzitter Raden Mas Ario Woerjaningrat te Solo.

Na een aanvankelijken grooten opbloei kende Boedi Oetomo een periode van tijdelijke inzinking, veroorzaakt doordat 1° de vereeniging geen voldoende steun had van de Regenten en de lagere ambtenaren, hoezeer voor haar voelende, uit vrees voor moeilijkheden, niets durfden doen; 2° de oprichting van de Sarekat-Islam [zie aldaar], waarin de niet-ambtelijke elementen der bevolking zich meer op hun plaats gevoelden, de Boedi Oetomo op den achtergrond schoof. De laatste twee jaren is intusschen weder nieuw leven in B. O. gekomen, voornamelijk door toedoen van R. M. A. Soerja Soeparto vd.

O.m. werd door B. O. een der hoofdbestuursleden over Java gezonden om zich van het standpunt te

vergewissen, door de bevolking omtrent de kwestie van Indië's defensie ingenomen (Nov. 1916.)

BOEDING. Een van de vijf districten, waarin de assistent-residentie Billiton is verdeeld, met de gelijknamige hoofdplaats, zetel van het districtshoofd.

BOEDING (BAAI VAN). Een zeer ondiepe, door vele riffen weinig toegankelijke baai aan de N.kust van Billiton op ongeveer 108° 2' O.L. van Gr., waarin de rivier van dien naam uitloopt. Aan deze ligt de gelijknamige kampong, alleen belangrijk als afscheepplaats van tin. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. III A.

BOEDJANG. Oorspronkelijk, en volgens de inlandsche opvatting nog, het Maleische woord voor: een „ongetrouwd, doch de jaren van manbaarheid bereikt hebbende jongeling.” Deze categorie van personen verlaat in de geheele oostersche maatschappij vaak het ouderlijk huis om hetzij voor den kost, hetzij voor geld of goed, hetzij met het doel om een der dochteren des huizes tot echtgenoot te verwerven, bij een ander in te gaan wonen. Bij dezen verricht hij dan, ten einde het verlangde te verdienen, voor een bepaalden of onbepaalden, maar altijd eenigszins langdurigen tijd, overeengekomen werkzaamheden, die van verschillende aard kunnen zijn, vgl. o. a. het voorbeeld uit het Oude testament van Jakob's in dienst treden bij Laban. Bij de Europeanen heeft het woord boedjang de betekenis gekregen van: „iemand, die voor korteren of langeren tijd zijn diensten aan een bepaald persoon of onderneming verhuurt voor een overeengekomen loon”. Die diensten kunnen van verschillende aard zijn, zoodat de boedjang kan zijn: huisbediende, veldarbeider, ambachtsgezel, enz.

BOEDOEK. District van de onder-afdeeling Pamangkat, der tijdelijke afdeeling Singkawang, van de res. Westerafdeling van Borneo, met gelijknamige hoofdplaats. Het is gelegen tusschen de rivieren Sebangkau en Selakau. Het behoort tot de z.g. Chineesche districten, en leverde eertijds veel goud op, doch is thans grootendeels verlaten.

BOEDROEPAM. Maleische naam voor de addersoort *Lachesis gramineus* Shaw. (Zie onder OELAR en onder SLANGEN.)

BOEËK. Zie UIL.

BOEGEL of GODONG. Hoofdplaats van het district Manggar, van de afdeling en het regentschap Demak der residentie Semarang, gelegen aan den linkeroever van de Sérangrivier, aan den tramweg van Poerwodadi naar Demak, en aan den driesprong van den grooten binnenlandschen weg tusschen die beide plaatsen en een binnenweg vandaar over Broemboeng naar Semarang. Het is een vrij belangrijke, druk door inlanders en Chinezen bezochte marktplaats voor den binnenlandschen handel, waar vooral padi, rijst, brandhout, houtskool, vruchten, pottbakkerswaren en lijnwaden worden verhandeld.

BOEGÉNG EN BAGÔ^c. Een landschap van de onderafdeeling Idi, afdeeling Oostkust van Atjeh, met 1306 geregistreerde mannen. De oelëbalang T. Béntara Moeda woont te Matang Seuleuma, waar ook een keudë is en een halte van de Atjèhtram en waar van den grooten colonneweg een zijweg afslaat in Zuid-Westelijke richting naar Oelë Gadjah aan den voet van het heuvelterrein. Daar boven, meer naar het Zuiden, vindt men in het heuvelland nog eenige pepertuinen, een zwakke herinnering aan de dagen van Teungkoe Joesöf (overleden in Nov. 1890), toen de pepercultuur hier bloeide, dank zij de leiding van dien oelama. Een geringe opleving is er gekomen in die totaal vervallen cultuur door verstreking van Gouvernements voorschotten aan peperplanters van

1907 op 1909. Belangrijker voor de bevolking is tegenwoordig de rijstcultuur op meestal moerassawahs. De veestapel bestaat hoofdzakelijk uit runderen, maar hij is niet groot. Er heeft eenige export plaats van pinang en van bako-hout en boomschors uit de strandbosschen. Aan zeevisscherij wordt maar weinig gedaan. Het landschap werd ontgonnen door Teukoe Panglima Prang Nja^e Sin uit Blang Mè, den grootvader van den tegenwoordigen oelèbalang Béntara Moeda. Het heeft veel geloden onder laatstgenoemde twisten met zijn schoonvader, den bovengenoemden oelama Teungkoe Joesöf, en later met diens neef en opvolger T. Oesén. Van 1889 op 1890 was Teungkoe Joesöf een van de hoofdleiders der vijandelijke actie tegen onze vestiging te Idi. Volgte de Idi-expeditie van Mei op Juli 1890, tot besluit waarvan op den 1en Juli Oelè Gadjah en alle Teungkoe Joesöf's bezittingen zooveel doenlijk werden vernield. Zijn neef (broedersdood) tevens schoonzoon T. Oesén, die hem na zijn dood in Nov. 1891 verving, speelde vanaf 1897 een groote rol als bendehoofd. In Febr. 1905 kwam hij in onderwerping. Zijn verhalen bewerkten de verbanning van Béntara Moeda en hij zelf werd tijdelijk belast met het bestuur over Boegéng en Bagô^e. Maar nog in het zelfde jaar kwam er aanleiding om T. Oesén naar Java te verbannen, waar hij sedert overleed. Béntara Moeda kwam vandaar terug en hervatte in Juni 1906 het bestuur. De geschiedenis van zijn verbanning en zijn ondervindingen te Batavia en Bandoeng heeft T. Béntara Moeda in hikajat-vorm bezongen.

BOEGEROENS-EILANDEN. Een groep van vier kleine, onbewoonde eilandjes in straat Saleier, tusschen het eiland van dien naam en den vasten wal van Celebes.

BOEGINEESCH. Het Boegineesch is de taal van nagenoeg het geheele Zuid-Westelijk schier-eiland van Celebes, met uitzondering van het zuidelijkste deel, waar Makassaarsch gesproken wordt. Ook buiten haar eigenlijk gebied wordt de taal hier en daar gesproken en verstaan, doordien Boeg. handelaars zich aldaar gevestigd hebben. De taal behoort tot de zoogenaamd half-vocalische; alle oorspronkelijk sluitende medeklinkers, met uitzondering van de neusklanken, (met dien verstande, dat *m* en *n* tot *ng* zijn geworden en dus met eene oorspronkelijke *ng* zijn samengevallen), en de *h*, welke verdwijnt, zijn zonder uitzondering verlopen in den ingeslikten medeklinker (glotti-explosive); in de met suffixen afgeleide vormen is de oorspronkelijke aard van den sluitersomtijds nog te herkennen. Aan het begin van een woord of van eene lettergreep kan elke consonant, welke algemeen Mal. Pol. is, met uitzondering van de *h*, voorkomen. Evenwel is meermalen eene oorspronkelijke *k* of *p* verdwenen, zonder dat daarvoor eene phonetische oorzaak te vinden is. De oorspronkelijk kleurloze klinker (*pépèl*) is hier gebleven; evenwel brengt het voorkomen daarvan in de voorlaatste lettergreep het accent niet op de laatste, als bijv. in het Jav. De algemeen Mal. Pol. achtervoegsels *i*, *an* en *ên*, (hier in den vorm *ang* en *êng*), zijn in levend gebruik gebleven; het suffix, dat in het Jav. *ake*, *akén* luidt, ontbreekt hier echter, het wordt in sommige functiën vervangen door *ang* of *êng*, (hier overeenkomende met Bal. *ang*, Gajo *an*). Soms kan een woord tegelijk van de suffixen *i* en *ang* voorzien zijn, evenwel geschiedt dit niet zoo vaak in het Boeg. als in het Mak. Het aantal prefixen, (waaronder ook *pa* als causatief suffix), welke in levend gebruik zijn, is vrij aanmerkelijk, ofschoon niet zoo groot als in de talen van Noord-Celebes; daarentegen komen in-

fixen als levende elementen niet meer voor. Bij het werkwoord wordt actief en passief onderscheiden; verschil van tijd wordt alleen door partikels aangeduid. Elk transitief werkwoord, tenzij absoluut of met geheel onbepaald object gebezigd, wordt als praedicaat vervoegd, waarbij de vormen in het meervoud, behalve in den 1sten persoon gelijk zijn aan die van het enkelvoud; slechts in zeer zeldzame gevallen kan een vorm met het prefix *ma*, al of niet door een neus-klink gevolgd, afgeleid van een transitief werkwoord, als praedicaat optreden. Het omgekeerde is het geval zoo het grond-woord intransitief is; er bestaan ook daarvan „vervoegde” vormen, doch hun gebruik is beperkt tot bepaalde gevallen, meestal juist tot zulke, waar het algemeen Mal. Pol. taaleigen het gebruik van een naamwoordelijken vorm eischt. In 't algemeen zijn de zuiver werkwoordelijke en naamwoordelijke constructie's goed gescheiden, zij 't ook, dat vormelijk het onderscheid alleen in de toevoeging van het lidwoord *e*, of in den genitief van het pers. voornaamwoord v.d. 3den pers. *na*, bestaat, bijv. *nrewê*, terugkeeren, (van *rewê*), *nrewê-e*, het terugkeeren; *mu-elori*, gij bemint, (van *elo*, *mu-elori-na*, het beminnen van u. Het adjectief, attributief gebezigd, pleegt met het bepaalde woord samengesteld te worden. Eene genitief-bepaling wordt te kennen gegeven door toevoeging van den genitief-vorm van het pers. voornw. 3den pers. *na*: *bola-na arúng-e*, het huis van den vorst. Behalve de volledige pers. voornaamwoorden (en de korte vormen in gebruik bij den genitief en in de vervoeging der werkwoorden), kent de taal ook verkorte vormen, welke zonder nadruk als object of, zoo het werkwoord intransitief is, als subject kunnen optreden. Zij staan steeds *nà* het praedicaat en vormen daarmede, dewijl zij geen eigen accent hebben, tot zekere hoogte een geheel. Het hierbij behoort de voornaamwoord voor den 3den pers. *i* pleegt pleonastisch gebruikt te worden, indien het object (bij intransitiieven het subject) door een naamwoord wordt uitgedrukt, zoodat de Boeginees bijv. zegt: „ik zie hem, den man”, of „hij vertrekt, de man”, voor: „ik zie den man, de man vertrekt”.

Het nauwst is het Boeg. verwant met het Makassaarsch; verderaf staan de Toradja'sche talen van Midden-Celebes. Hoewel natuurlijk wel eenige tongvallen onderscheiden kunnen worden, is het onderlinge verschil niet groot.

De Boegineezen hebben met de Makassaren één letterschrift van Indischen oorsprong gemeen, dat bij de Boegineezen iets meer volkomen is, daar er een neus-klink, behoorende bij de volgende tenuis, in aangeduid kan worden.

Het aantal geschriften in het Boeg. opgesteld in gebonden en ongebonden stijl is vrij aanzienlijk. Hetgeen in proza geschreven is, en meer tot het gebied der letterkunde behoort, als verhalen, enz., bestaat gewoonlijk uit vertalingen of bewerkingen van Mal. origineelen; de eigen verhalen worden zelden of nooit opgeschreven. Oorspronkelijk zijn verschillende historische stukken, eene verzameling van uitspraken en mededeelingen van oude vorsten en wijzen over allerlei onderwerpen, welke onder den naam van *Latowa* bekend zijn; voorts wets-verzamelingen enz. De meeste tot de letterkunde behoorende oorspronkelijke stukken zijn opgesteld in de gebonden rede, waarvan het kenmerk is het metrum, en gewoonlijk ook het parallellisme der zinnen, doch het rijm ontbreekt. Vooral komen veel voor helden-dichten, welke naar een persoon, die in sommige episoden den hoofdrol vervult, den

naam dragen van *La-Galigo*-gedichten. De voorstelling, dat er één gedicht van dien naam zou bestaan, dat dan van eene bijzondere uitgebreidheid zou zijn, is minder juist; wel kan men van een bepaalden stijl spreken, dewijl, behalve dat zij alle een verwant onderwerp, dat in den loop der tijden steeds uitgebreid is, tot inhoud hebben, hetzelfde metrum, dezelfde wijze van voorstelling, dezelfde woorden-keus in alle gedichten wedergevonden worden. Evenmin is het juist de taal, waarin zij gesteld zijn, oud-Boeg. te noemen; zij verkeert in dezelfde phasce als de tegenwoordige taal; zij bevat echter vele woorden, welke niet tot de spreektaal behooren, en waarónder, behalve dichterlijke uitdrukkingen, ook oude woorden voorkomen. De kern van den inhoud is betrekkelijk oud. Een ander nieuw soort helden-dichten, welke ook vele meer ongewone woorden bevatten, draagt den naam van *Menroerana*-gedichten. Gedichten van anderen aard zijn bekend onder den naam van *tolo*, kleinere gedichten onder dien van *elong*.

Literatuur: Boeginesche spraakkunst, door B. F. Matthes, 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1875; Boeg.-Hollandsch Wordenboek door denzelfde, ibid. 1874, en Supplement, 1889; Boeg. Chrestomathie met Aanteekeningen, 1872 (en andere tekstuitgaven) door denz. Kort verslag aangaande . . . Makass. en Boeg. HSS. door denz. 1875, en vervolg daarop, 1881; Over de Wadjorezen, door denz. 1869; De Latowa, door G. K. Niemann, in de Bijdr. v. h. Inst. 1884. Geschiedenis van Tanette, Boeg. Tekst met Aant., door denzelfde 1883. — Die Geschichte von König Indjilai door R. Brandstetter 1893 — Die Gründung von Wadjo door denzelfden 1896. — Drei Abhandlungen über das Lehnwort door denzelfden Luzern 1900. Sprachvergleichendes Charakterbild eines Indonesischen Idioms, door denzelfden Luzern 1911. Vgl. ook: Over de vervoegde werkwoordsvormen in de Mal. Pol. talen door J. C. G. Jonker, Bijdr. T. L. en Vlk. Ned.-Ind. Dl. 65.

J. C. G. J.

BOEGINEEZEN. De Boegineezen (*Tåoe-Woegië* of menschen van Woegi, eene plaats in Wadjo) en Makassaren zijn volken van gemeenschappelijke afstamming, die echter, wat de taal betreft, scherp van elkander gescheiden zijn, zoodat op Zuid-Celebes Makassaren en Boegineezen uitsluitend hun eigen taal spreken en zelfs op de grenzen der Boegineesche en Makassaarsche landen, al is de volkstaal daar minder zuiver, toch van taalvermenging geen sprake is. De hoofden verstaan daar beide talen, maar ieder drukt zich in zijn eigen taal uit, terwijl de leden van Makassaarsche nederzettingen in Boegineesche landen hunne eigen taal blijven spreken. Ook in sommige instellingen en gebruiken bestaat verschil tusschen beide volken, doch evenals in de taal van gemeenschappelijke verwantschap blijkt, komt deze in hunne gebruiken enz. niet onduidelijk uit.

De Boegineezen, meer nog een zeevarend en handeldrijvend volk dan de Makassaren, hebben zich over een grooter gebied, ook buiten Celebes, verbreid als laatstgenoemden.

De Makassaarsche landen beperken zich tot het voormalige Rijk Gowa met het kustgebied vanaf Makassar tot Bonthain, alsmede dat van het eiland Saleier, benevens het als een enclave in Boegineesch land liggende Kadjang en bevinden zich dus in het direct bestuurd gebied (de z.g. Gouvernementslanden) van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Hiervan worden de onderafdeelingen Maros,

Pangkadjene, Boeloekoemba en Sindjai door Boegineezen bewoond, voorzover tot deze onderafdeelingen niet behooren gedeelten van Gowa en het evengenoemde Kadjang. Overigens liggen de Boegineesche landen in het indirect bestuurd gebied van genoemd gewest.

Zooals Gowa de kern is van het Makassaarsche land is Boni dit van het Boegineesche gebied en wordt hierdan ook de Boegineesche taal het meest zuiver gesproken. Verder worden de kustgebieden van de afdeeling Paré-Paré, benevens Sidenreng en Sawito en die van de Mandharsche landschappen door Boegineezen bewoond en hebben zij zich ook langs de kusten van Loewoe aan de Bonische golf gevestigd, waar zij eene overheerschende positie innamen ten opzichte van de inheemsche stammen. Zoo is het vorstenhuis van Loewoe van Boegineesche afkomst. Voorts worden overal in de kuststreken van Oost-Celebes Boegineezen in grooter of kleiner aantal aangetroffen.

Boegineesche kolonisten hebben zich op tal van eilanden van den archipel nedergezet; belangrijke nederzettingen dier bevolking vindt men op de Oostkust van Borneo, met name te Samarinda (Koetei), op de Westkust van Borneo te Soengei Kakap, Sambas en Pontianak, in den Batam-archipel en te Endeh op Flores, en overigens op verscheidene eilanden ten oosten van Lombok. De onderkoning van Lingga stamde uit een Boegineesch geslacht; ook op de Oostkust van Sumatra hebben Boegineesche gelukzoekers in de vorige eeuw een groote rol gespeeld.

In 't al emeen gesproken, schijnen zij weinig gehecht te zijn aan hun geboortegrond, stellen er geen prijs p daar te wonen en zijn tevreden als zij dien grond nu en dan terug zien.

In hun uiterlijk onderscheiden de Boegineezen zich weinig van de Javanen die, evenals zij, tot de brachicephalen (met korten schedel) behooren. Over het algemeen zijn zij lichamelijk welgevormd, slank en goed gespierd en boven de gemiddelde lengte; de vrouwen worden als schooner dan de Javaansche beschreven, terwijl hare huidskleur, evenals die der mannen, lichter is dan bij de overige Maleische volkstammen. Het karakter der Boegineezen is vaak als zeer ongunstig voorgesteld; als wraakzuchtig in de hoogste mate, en aan roof en moord overgegeven. De Heer Kooreman, die hen beschrijft als gemakkelijk te leiden, maar ongeschikt om zich naar vaste regels te schikken, zoodat zij, hoewel trouw en werkzaam, meestal als bedienden bij Europeanen onbruikbaar zijn, is van oordeel, dat die karaktertrekken hen wel eigen zijn, maar dat de graad daarvan ver wordt overdreven. Eene beleediging, zegt hij, wordt alleen gewroken, als deze in het bijzijn van anderen is ondergaan. Het slechte vorstenbestuur en het gemis van veiligheid in de inlandsche staten zal ook wel grootendeels die trekken ontwikkeld hebben. Aan dobbelspel en hanengevechten zijn zij zeer verslaafd; vrouwen en zelfs kinderen nemen daaraan deel. Eigenaardig is het feit, dat, behalve door dieven van beroep, diefstallen gepleegd worden uit zucht tot avonturen, zelfs door lieden uit hoogere standen, wien dit niet tot schande strekt; in Baba en Boeloe zouden vroeger jonge meisjes niemand hebben willen trouwen, die niet het bewijs geleverd had, dat hij kon en durfde stelen. Intusschen waren vroeger vele adellijken echte roofridders; op hun aansporing zijn tal van diefstallen gepleegd; zij kregen het grootste aandeel van den buit. De heer Ten Brink prijst de taaiheid der Boegineezen in het doorstaan van vermoeienissen en ontberingen en deelt mede,

dat uit de lagere volksklasse uitmuntende koelies voortkomen. De Boegineesche soldaten staan niet in den besten naam, als weerspanning en moord- en roof-zuchtig; vroeger werd de moed der Boegineezen zeer hoog gesteld, volgens Ten Brink ten onrechte, terwijl een paniek onder hen niet zeldzaam is, waartoe reeds het verschieten van een ster een voldoende is. Merkwaardig is het feit, door Kooreman medegedeeld, dat de Boegineezen, hoezeer stoute zeevaarders en goede kolonisten, bijna geheel onvatbaar zijn om van volken, waarmede zij in aanraking komen, taal, gewoonten of gebruiken over te nemen.

De Boegineezen zijn Mohammedanen; de Islam zou in 1606 door zekeren Dato ri Bandang, een Minangkabauer van Kota Tenga, in Tello en Gowa zijn gebracht, en vandaar door de bemoeienissen van den vorst van Tello, tevens rijksbestierder van Gowa, Abdallah Toe mamenanga ri agamana over Zuid-Celebes, en vooral in Boelo-boelo zijn uitgebreid. Ofschoon zij, zooals zoovele Moslims, weinig in de kennis van den Islam zijn doorgedrongen, verrichten zij de voorgeschreven godsdienstige plechtigheden vrij nauwgezet; fanatisme heerscht echter, volgens het getuigenis van Matthes, bij hen in geen deele. De bedehuizen (grootere voor het Vrijdaggebed masigi, kleinere langkara genaamd) onderscheiden zich in niets van dergelijke gebouwen elders in den archipel, doch zien er gewoonlijk zeer vervallen uit; zij bevatten de minbar of preekstoel en mi'hrâb of nis, die altijd in dergelijke gebouwen gevonden wordt. Het personeel der geestelijken bestaat uit een kali of hoofd der geestelijkheid, eigenlijk rechter, in elk landschap, die evenals de imam in de moskee voorganger in het gebed is; katté's of predikers, bilala's, oproepers tot het gebed, mókkeng's, amelé's, boden of oppassers van den kali en dóti'a's of kosters.

Evenals bij bijna alle Moslims in den Indischen archipel, is ook bij de Boegineezen veel van het oude bijgeloof overgebleven, en worden o.a. tal van geesten onder hen vereerd. In de eerste plaats de beschermgeesten, dewata, in wier dienst de Bissoe's (zie aldaar) staan, die bij de feesten ter eere dier geesten gevierd, de hoofdrol spelen. Zoodanige feesten worden gegeven bij bijzondere gelegenheden, zooals geboorten, huwelijks, herstel uit ziekten, ja zelfs om den beschermgeest van den betrokken persoon op te sporen, die den kranke te hulp moet komen. Eene uitvoerige beschrijving dier geesten vindt men bij Matthes, Over de Bissoe's, Verh. Kon. Ak. v. Wet., VII, 1872. Andere geesten zijn de Sangiyang's, onder wie de Sangiyang-saëri, de geest der rijst, bijzondere vermelding verdient. Aan het hoofd dier geesten staat Batara Goeroe (Çiwa). Belangrijk is ook de vereering van Karaëng-lôwé (Groote Heer), in wien men wel eens Çiwa, den god der vruchtbaarheid en voortteelende kracht heeft willen zien, daar hij onder de symbolen van twee steenen vereerd wordt, die den vorm van mannelijke en vrouwelijke genitaliën hebben. Deze worden op sommige plaatsen in afzonderlijke huisjes bewaard, waar door eene priesteres, penâti, offers gebracht worden. In elke woning, in den regel op den zolder, bevindt zich bovendien een offerhuisje, aan de godheid gewijd, echter zonder dat zulke steenen daar aanwezig zijn. Deze treft men wel elders in grotten of de open lucht aan; boomen en groote steenen worden ook als verblijfplaatsen van Karaëng-lôwé beschouwd. De godheid wordt vereerd door offers van kokosnoten, betel, kippen, soms zelfs van buffels; hier en daar, vooral te Gantârang-keke, wordt jaarlijks een feest gevierd, dat drie dagen duurt. Zie Goudswaard in Med.

Ned. Zend. IX (1865) bl. 75, 289. Een zekere Karaëng-Borong, die met zijn gansche familie in steen is veranderd, wordt in de grot van Boelo-spong bij Maros door offers vereerd, die ook bij graven of andere heilige plaatsen worden gebracht. Verscheidene booze geesten zijn ook bij de Boegineezen bekend, zooals de paeppo's, vrouwelijke geesten, die 's nachts hare ingewanden neerleggen en dan door de lucht zweven om zielen te rooven en allerlei ziekten te veroorzaken. 's Nachts kunnen zij alleen geweerd worden, door warm water op de afgelegde ingewanden te gooien; over dag kan dat geschieden door een soort van oneetbare pinang-noot (alitâro) in de sirih-doo's te leggen; weigert eene vrouw die dan aan te nemen, dan loopt zij aan de hoven gevaar, als verdacht van zulk een geest te zijn, tot slavin gemaakt te worden. De pararakang, kenbaar aan een bak met gloeiende kolen op het hoofd, is een dergelijke geest; de ook elders bekende poentiyana, met eene holte in den rug, is de geest van eene vrouw, die bij de bevalling is gestorven. Om te verhinderen dat eene gestorven kraamvrouw als kwelgeest optrede, wordt haar een ei onder iedere armholte gedrukt en worden naalden eventjes in de handen gestoken; uit vrees de eieren te laten vallen en de naalden verder te doen indringen, wacht zij zich er voor om op te vliegen of iemand aan te vallen. De tampakoro's zijn kleine, dartele zwart- en kroesharige wezentjes, die geen kwaad van belang doen; de panroli, kenbaar aan een geluid als het ruischen van den wind, maakt de mannen onvatbaar voor huwelijksgeenot, doch kan verdreven worden door het stampen in de rijstblokken; de ase-panting eindelijk, die er als een hond uitziet, verwekt dysenterie. De vereering der voorouders speelt ook een groote rol in den godsdienst der Boegineezen; daarmede hangt samen de vereering der ornamenten, waarover later, en het als heilig beschouwen van krokodillen, in welke dieren de zielen na den dood verhuizen, en van de palingen te Boeloekoemba en bij Sindjai (Bonthain) die, evenals de krokodillen, op het geluid van metalen bekkens aan land komen en eieren en kippenboutjes verslinden, hun door vrouwen aangeboden, die kinderen wenschen te krijgen. Tal van bijgeloovige denkbeelden komen bovendien onder de Boegineezen voor, zooals het geloof aan goede en kwade dagen, droomen, voorspellingen uit de vlucht enz. van vogels, ja zelfs van vlinders, djimats (talismans en amuletten, Mak. koelâoe = Boeg. oelâwoe, waarvoor elk voorwerp, zelfs een vruchtpit, kan dienen, dat op onverklaarbare wijze wordt gevonden op eene plaats, of als wortel of vrucht aan een boom, waar het niet thuis behoort) en vele andere zaken, te veel om op te noemen, waarover men zie Matthes t. a. p. bl. 99 vlg. Wij vermelden alleen nog het boesoeng of opzwellen van den buik, te duchten wanneer men in woorden of daden aan den eerbied jegens de voorouders, vooral die van vorstelijke afkomst, te kort doet, en het makaërre of vermijden van personen of plaatsen, door booze geesten bezocht. Eigenaardig is het, dat wanneer de Boeginees op zee zoodanige plaats voorbijgaat, hij voor sommige dingen: water, wind, vuur enz. bijzondere woorden, die noch Boegineesch, noch Makassaarsch zijn, gebruikt, en welke door de booze geesten niet begrepen worden. Vooral is dit het geval bij Tana-boekkoe, bewesten Zuid-Celebes waar uit vrees voor een zeemonster alles, wat wit of licht van kleur is, verborgen wordt. Eindelijk zij nog aangetekend, dat ook het pemali (zie aldaar), waaronder men zekere met den godsdienst samenhangende verbodsbepalingen verstaat, bij de Boegineezen bekend is.

Zoo is het verboden in een huis na zonsoudergang te vegen, voor vrouwen zonder baadje naar den zolder te gaan om rijst te halen; voorts van de rijst te eten voor men behoorlijk is aangezeten, daar deze van een dochter van Batara-goeroe afstamt en dus in zeker opzicht heilig is. Toovermiddelen (saradasi's) worden veelvuldig aangewend, zooals honden- en kattenhaar, onder een hoofdkussen gelegd, om man en vrouw afkeerig van elkander te maken; een gebroken naald als symbool van het verbreken van vriendschap, jeukboonen, brandnetels enz.

De Boegineezen kan men verdeelen in de Vorsten met hunne afstammelingen en andere adellijken, de gewone volksklassen en de gewezen slaven en pandelingen. De slavernij is thans ook in de zelfbesturende landschappen formeel afgeschaft, de slaven zijn geconverteerd in pandelingen met een schuld, gelijkstaande met den koopprijs van den betrokken persoon. Alle pandelingen zijn geregistreerd en de waarde is getaxeerd van hunnen ten behoeve hunner meesters verrichten arbeid, met bepaling dat de op het oogenblik der registratie resterende hoofdschuld maandelijks met dat getaxeerd bedrag wordt geacht te verminderen. Het resultaat hiervan is dat slavernij en pandelingschap beide kunnen worden beschouwd als wettelijk afgeschaft; doch het spreekt van zelf dat, waar ze van oudsher in de Boegineesche landen bestaan hebben, ze hiermede nog niet uit het volksleven verdwenen zijn; het zal nog geruimen tijd duren, vóór ze door den invloed der volkswikkeling daaruit zullen zijn verwijderd. In de Gouvernementslanden werd de slavernij bij Ind. Stb. 1875 N°. 140, 287 nog erkend, maar die verordeningen hadden de strekking haar te beperken door het aanleggen van registers, waarin de slaven moesten worden ingeschreven en door de bepaling, dat kinderen na die registratie uit een slavin geboren, vrij zouden zijn, terwijl overgang van slaven alleen door erfopvolging zou geschieden en verkoop dus was uitgesloten. Nadat het aantal geregistreerde slaven sedert door overlijden, vrijkoop, vrijlating en ontvluchting belangrijk vermindert was, werd bij Gouvts. besluit van 3 Oct. 1905 no. 12 voor den algeheelen vrijkoop van de nog aanwezige slaven een niet onbelangrijk bedrag beschikbaar gesteld. (Zie ook SLAVERNIJ).

Wat het bestuur onder de Boegineezen betreft, zoo worden bijzonderheden daaromtrent medegedeeld in de artikelen gewijd aan verschillende landschappen, door Boegineezen bewoond. De hoofdtrekken ervan zijn de volgende. Aan het hoofd van het landschap staat een vorst of vorstin met den titel van aroeng (aroe), of datoe of pa'tta mangkaoe, die door elken regeerenden vorst wordt gedragen, bijgestaan door een rijksbestierder en een rijksraad, hadat, die in den regel met groote macht is bekleed. Eigenaardig is het, dat soms een vorst zijn eigen land bestuurt en tegelijkertijd eene betrekking in een ander land bekleedt, zooals de vorst van Sidenreng, die in 1824 kiesheer van Soppeng was. Vóór onze meer daadwerkelijke inmenging in de inwendige aangelegenheden der landschappen, heerschte het leenstelsel er algemeen; vaak ontstond het, doordat de vorsten hunne bloedverwanten een gedeelte van hun land in leen afstonden. Zulke leenmannen heetten paseadjingaeng, afgeleid van seadjing, broeder. Maar het gebeurde ook wel, dat een vorst door een machtiger overwonnen werd, en dat hem het vroeger onafhankelijke land in leen werd gegeven. Zoodanige leenmannen heetten palli's; zij waren in den regel verplicht zekere opbrengsten aan den leenheer op te

brengen en werkvolk te geven, waartoe de paseadjingaengs niet gebonden waren. Beide soorten van leenmannen waren echter gehouden den leenheer in den strijd bij te staan, en op groote feesten bij den vorst te verschijnen. Daartoe werden zij opgeroepen door zendelingen van den vorst, die hun bilabila overhandigden, een reep lontarblad, waarin een zeker getal platte knopen waren gelegd, aan duidende het getal dagen dat verlopen moest vóór dat de strijd of het feest beginnen zou. De leenen waren erfelijk, en voor het inwendig bestuur zoo goed als onafhankelijk; bij het huwelijk echter van een erfdochter moest de leenheer zijne toestemming geven. Onder onzen invloed is het eigenaardig kenmerkend karakter der leenmannen grootendeels verloren gegaan; ze zijn nu gewone hoofden, of ze paseadjingaeng dan wel palli geweest zijn, maakt voor de bevolking ook niet veel verschil uit, aangezien er thans naar wordt gestreefd overal in een landschap de op haar rustende lasten even zwaar te doen zijn. Van het ontstaan van nieuwe leenmannen is natuurlijk ook geen sprake meer. — Een der eigenaardigheden van het Boegineesche vorstenbestuur is het bezit der zoogenaamde ornamenten (zie RIJKSSIERADEN), waarvan de uitoefening van het gezag afhangt, en die uit allerlei voorwerpen bestaan. Aan deze ornamenten zijn velden verbonden, waarvan de vruchten aan den vorst komen, die eveneens de beschikking over de ornamentslaven had. In de Gouvernementslanden zijn de vorsten vervangen door regenten, die de inkomsten der ornamenten genieten en van het Gouvernement een bezoldiging dan wel schadeloosstelling ontvangen en door soelewatangs of districtshoofden worden bijgestaan, die de titels voeren van Gallarang, Lomo, Todo, soms Djannang. De adel bestaat uit de afstammelingen van de vorsten, gewoonlijk onder den naam van anakaraeng samengevat, en die weleer een ware ramp voor de bevolking waren, daar deze geheel aan hunne willekeur was overgegeven en de adellijken, hoe hooger in rang, des te minder strafbaar waren. Zoo had een anakaraeng het recht boeten op te leggen, als een gewoon inlander zijn hoofd doek te veel rechtopstaand met de punt naar boven droeg, of een huis bouwde met een aantal palen, trap of voorgevel boven zijn stand, of den anakaraeng, die zijn huis bezocht, niet liet bedienen door de jonge vrouwen, die het bewoonden enz. De titel, door mindere adellijken gevoerd, is die van Daeng; verscheidene mindere hoofden b.v. over kleine kampongs dragen echter den titel van aroeng, volgens den heer Kooreman omdat zij rijkssieraden hebben, en vroeger zelfstandig waren doch nu de regenten volgen. Overigens dragen de mindere hoofden titels van: Djannang, Matowa, Galarrang, Matjowa, Poenggawa enz. Zelden treft men hoofden over één kampong aan; bijna allen hebben twee of meer kampongs onder zich, waarover zij onderhoofden aanstellen met den titel van poenggawa, taoe-towa, mata-mata, sariang enz.

Een Boegineesche kampong bestaat uit 5, 10 à 20, zelden uit meer dan 40 huizen, die ieder soms door 10, 20 of meer personen bewoond worden. Tot vóór eenige jaren kon van zoodanige kampong gezegd worden dat de huizen er meestal ordeloos door elkander geplaatst waren, en wanneer ze eenige jaren gestaan hadden, er smerig en verwaarloosd uitzagen. De ruimte onder het huis (âwa-bôla, Mak.siring) diende als bergplaats voor landbouwgereedschap, waardeloos hout, bamboe, atappen enz., en 's nachts als paardenstal. Die ruimte, welke zelden

of nooit werd schoongemaakt, was gewoonlijk zeer smerig, daar in het huis gekookt werd en de bewoners hun behoeften door den vloer deden. Tusschen de woningen waren hier en daar karbouwenkralen, vuile modderpoelen, van een ruwe omheining voorzien. Rondom de huizen waren eveneens paggers of omheiningen uit allerlei materiaal (gespleten bamboe, levende en doode takken enz.) opgetrokken, die slechts dan werden opgeruimd, als een ambtenaar of hoofd de kampong bezocht. Allei boomen, klappers, mangga's, bamboestoelen enz., die elk hunnen afzonderlijken eigenaar hadden, doch zonder regelmaat door elkander stonden, beschaduwden het geheel; daartusschen groeiden onkruid en struikgewas, dat menigmaal ondoordringbaar was. De kampongs naderde men langs dikwijls moeilijk begaanbare dijkjes van rijstvelden, die zich verloren in paden, welke van zelf waren ontstaan door het geloop der mannen, karbouwen of paarden. Door den invloed van het Europeesch bestuur is thans in de inrichting dezer kampongs veel verbeterd en hebben ze het hiervoren omschreven „boegineesch” karakter vrij wel verloren. Overal zijn verbindingswegen tusschen de kampongs tot stand gekomen en door de kampongs zelve wegen aangelegd, waarlangs de huizen op ordelijke wijze geplaatst zijn. Het stallen van vee onder de huizen of in de kampongs wordt tegengegaan; op het schoonhouden der erven aangedrongen. Elke kampong heeft haar eigen offerhuisje, waarin offers gebracht worden bij alle feesten, door de bewoners gegeven en bovendien jaarlijks bij het gemeenschappelijk offerfeest.

De woningen der Boegineezers zijn van bamboe of gedeeltelijk van hout gebouwd, op 4 tot 6 voet hooge palen. Gewoonlijk voert de trap in een uitgeboogde gedeelte (tamping) bestemd voor keuken, privaat enz. met een gedeelte, hangende aan de spanribben, dat tot bergplaats dient. De overige vertrekken liggen iets hooger. De vloer is van gespleten bamboelatten, waarvan niet zelden gebruik wordt gemaakt voor een soort van wraakoefening (sôppá, Mak. sôloró), hierin bestaande, dat de beledigde of diens dienaar 's nachts onder het huis van zijn vijand gaat en met een lans door de plaats steekt, boven welke deze zich bevindt. Daarom wordt de slaapmat van een voornaam inlander vaak gespreid op een harde buffelhuid of bultzak. Het huisraad der Boegineezers is zeer eenvoudig; een weefstoel, aardewerk en enkele metalen spijborden, en de noodige slaapmatjes, ziedaar het voornaamste. Ter verlichting wordt gebruik gemaakt van kaarsen en van bamboestaafjes in vet gewikkeld, en van kleine olie-, thans ook veel van petroleumlampen.

De kleeding der Boegineezers is zeer eenvoudig en bestaat uit een korten broek, ongeveer als een zwembroek, een hoofddoek en een sarong, die bij hitte of regen over de schouders of het hoofd wordt getrokken en 's nachts tot deken dient. In den buikgordel steekt kris of klewang; aan dien gordel is de poerbekang (Mak. pâwo-pâwo) bevestigd, een meestal roode zak, waarin sirih, duiten enz. bewaard worden. Op de hoofdplaatsen dragen de meesten, althans bij feestelijke gelegenheden, een badjoe; in de binnenlanden alleen regenten, aanzienlijken en hoofden, die echter ook dit kleedingstuk afleggen wanneer het spel begint. De aanzienlijken dragen kort haar, terwijl de minderen dit lang laten groeien; eerstgenoemden dragen ook wel een klein mutsje, songko genaamd, vervaardigd van de vezels van den tala-boom, terwijl bij hen wapenen, gordel en

zakje vaak sierlijk met goud zijn ingelegd. Vrouwen dragen sarong en badjoe; de laatste is bij meisjes vaak van doorzichtige stof.

Bij geboorten hebben de volgende plechtigheden plaats: In de 7e of 8e maand der zwangerschap wordt een feest gegeven, waarbij allerlei lekkernijen genuttigd worden; man en vrouw nemen op het huwelijksbed plaats en twee van de vier doktressen (sanro's), die uit de bissoe's worden gekozen, moeten de zwangere vrouw ter dege den buik wrijven, waarna man en vrouw naast elkaar op het bed gaan zitten om het maal te gebruiken, waarbij geen enkel gerecht van beesten mag zijn, die pooten hebben. Man en vrouw zijn evenals een bruidspaar verbonden door eene staatsiekleeding in den vorm van een sarong, terwijl twee brandende kaarsen om het paar worden heengedraaid, die een van beiden moet uitblazen. Die dit het eerst doet blijft de baas in het huishouden. Den tweeden dag wordt dit maal vervangen door eene eigenaardige plechtigheid; onder de achterdeelen der zwangere vrouw wordt een soort van buikband geschoven en daarmede de vrouw voorzichtig heen en weer geschud, waarna men den buikband aan den trap even uitslaat. Den eersten dag geschiedt dit tot drie keeren, terwijl de vrouw zelve ook even aan de deur wordt uitgeschud om de booze geesten te verwijderen; den tweeden dag heeft dit schudden met den buikband tweemaal en den derden dag eens plaats. Wanneer de bevalling nabij is, wordt de woning met klapperboomen tegen de booze geesten afgezet, en soms ook nog een soort van werpnet onder een vierkant verhemelte uitgespreid. Onder de plaats, waar de vrouw bevallen moet, wordt bij aanzienlijken een toestel geplaatst, in het midden waarvan vroeger eene slavine ging staan, die het bloed moest opvangen, dat tijdens de bevalling door den vloer vloeit; als belooning ontving zij daarvoor de vrijheid. Een buffel, die aan een der hoeken van het huis wordt vastgebonden, mag daarna niet meer voor een ploeg of als lastdier gebruikt, veel minder geslacht worden. Bij mindere inlanders wordt het toestel vervangen door een pandanusboom, met bladeren voorzien. Bij de bevalling zijn bij aanzienlijken vier sanro's, bij minderen slechts eene tegenwoordig, die te voren iets van ijzer hebben gekregen, om dit als vertegenwoordiger van den levensgeest der kraamvrouw te bewaren. Met hetzelfde doel wordt de buikband sterk aangehaald, om den levensgeest den uitweg naar boven te beletten. Is het oogenblik der bevalling daar, dan wordt van allerlei gedaan om de booze geesten te verjagen; luidruchtige muziek, branden van zeker hout of bladeren, haar en gras. Is het kind geboren, wat bij voornamen door schoten wordt te kennen gegeven, dan wordt het op een schotel gelegd; een geestelijke fluistert het, als het een jongen is, de bang of oproeping tot het gebed in, is het een meisje, de iqamat of de voorbereiding tot het gebed. Tegelijk wordt nu het kind een naam gegeven. Eigenaardig is het dat vorsten soms na hunnen dood nog een nieuwen naam erlangen. Moeder en kind worden gebaad, gewreven en geknepen, en daarna wordt gezorgd voor de broertjes van het kind, d. z. de navelstreng en nageboorte, die in een rijspot gedaan worden, en gespijzigd, door wat rijst met een ei tegen den rand van den pot te smeren; iets wat ook later herhaald wordt. Bij minderen worden navelstreng en nageboorte onmiddellijk begraven, soms ook naar zee gebracht. Op den zevenden dag wordt de akeka gebracht, een offer van twee geiten of schapen voor een jongen, en van een dezer dieren voor een meisje,

die als het kind vroeg sterft, voor rijdieren zullen dienen. Gewoonlijk op den negenden dag na de bevalling heeft nog eene plechtigheid plaats, waarbij de voornaamste sanro's in grooten optocht water uit heilige bronnen moeten halen voor een bad voor kraamvrouw en kind, waarbij allerlei symbolische ceremoniën plaats vinden, evenals bij andere gelegenheden. Dergelijke ceremoniën hebben plaats bij het knippen of korten van het haar voor de eerste maal, — bij vorsten verbonden met een feest, wanneer het kind voor de eerste maal den grond betreedt, — en bij het tandenvijlen dat op 12-jarigen ouderdom geschiedt, waarmede voor jongens de besnijdenis gepaard gaat. Bij meisjes heeft de laatste op den leeftijd van 3—7 jaren plaats, en gaat meestal gepaard met het doorsteken der oorlellen.

Huwelijken worden gewoonlijk door de ouders voorbereid; weinig hebben de jongelieden gelegenheid elkander te ontmoeten, zooals bij oogst- en spinfeesten, die echter slechts zelden plaats hebben. Eigenaardig is het zoogen. vorstelijke schommel-feest, dat nu nog in Segeri gevierd wordt, waarbij aan de prinszen gelegenheid gegeven wordt om hunne gengenheid te toonen tegenover prinsessen, die daartoe een voor een op een schommel plaats nemen. Bij het voorbereiden van een huwelijk wordt er wel op gelet, of de man van gelijken stand is als de vrouw; zij, die een mesalliance aangaat, wordt onmiddellijk door hare familie verstooten. Bij de Wadjoreezen kan de mindere man echter voor / 800 zich tot gelijke van een adellijke maken. Als eerste stap tot de vereeniging zenden de ouders van den jongen iemand naar de ouders van het meisje, om dezen te polsen. Zijn zij tegen het huwelijk, dan gaat de zaak gewoonlijk niet door; soms gebeurt het echter, dat de jongen het meisje opzoekt, en zich naast haar nederzettende, beider midden vereenigt door er een sarong om heen te winden. Met zijn bloote kris in de hand dreigt hij het meisje te dooden als de ouders hunne toestemming niet geven, die in den regel dan toegeven, om het leven van hun kind te redden. Is er daarentegen kans op toestemming van de ouders van het meisje, dan laten de ouders van den jongen „een vogeltje uitvliegen”, d. w. z. iemand wordt naar eerstgenoemden gezonden, die in bloemrijke beeldspraak het aanzoek doet. Wordt dit aangenomen, dan worden door den jongen allerlei geschenken gezonden, en de dag bepaald waarop „de bezegeling van 's meisjes jawoord door den bruijom” zal plaats hebben, die in het zenden van geschenken en eene bijeenkomst bestaat, waarbij vaak de huwelijksgift in geld of geschenken wordt besproken, voor zooverre deze niet reeds van zelf door de gewoonte vaststaat. Van deze huwelijksgift (sompā) die, zooals wij zien zullen, van groot belang is, bestaan verschillende soorten, die elk hun eigen naam hebben; het bedrag steeg vroeger zelfs tot / 16,000, doch dit is geheel in onbruik geraakt. Nu komt nog wel een bedrag van / 8,000 voor, doch zelden; gewoonlijk wisselt het bedrag van / 88 tot / 25. Van de gewone huwelijksgift krijgt de bruid slechts / 2, (één reaal) het overige wordt aan hare bloedverwanten gegeven, die echter tegengeschenken ter viervoudige waarde terug moeten geven. Later krijgt de bruijom een zeker gedeelte terug, ter bestrijding van zijne onkosten. Eigenaardig is de bali-sompā (wederkerige gift) waarbij beiden een land ten huwelijk brengen.

Wanneer het huwelijk nabij is en de gasten zijn aangekomen, wordt het huwelijksbed gespreid, ne-

men bruid en bruijom een bad in heilig water en wordt de eerste in den rook van allerlei welriekende kruiden geplaatst. De huwelijksgift wordt in plechtigen optocht gezonden, nadat gezanten, doeta's, weder in beeldspraak, over het al dan niet toelaten daarvan bij de ouders der bruid hebben gesproken. Het zenden der huwelijksgift wordt gewoonlijk gevolgd, soms wel voorafgegaan, door het voltrekken van het huwelijk, waarbij de bruid niet verschijnt. De bruijom gaat daartoe met zijne vrienden in optocht naar het huis van de bruid, zoo deze van hooge geboorte is, anders naar dat van den geestelijke; hij zet zich tegenover deze, die den rechterduim van den bruijom tegen den zijnen aanhoudt, waarbij beider handen overdekt worden. De bruijom zegt nu de geloofsbelijdenis op, waarna de geestelijke een formulier uitspreekt en, althans volgens Dr. Matthes, de partijen in het huwelijk verbindt en de huwelijksgift neemt. De bruidegom spreekt nu eene formule uit, waarin hij het meisje tot vrouw neemt en in de huwelijksgift toestemt. Ofschoon beiden nu vereenigd zijn, mag de man nog niet van zijne rechten gebruik maken; te voren hebben nog tal van ceremoniën en feesten plaats, gedurende welke de jonge vrouw nog afkeer voor hem aan den dag moet leggen. Bij een dezer feesten wordt de bruijom in optocht naar het huis van de bruid gedragen, en moet zich schijnbaar met geweld en door het uitdeelen van geld den toegang tot haar verschaffen; de bruid zoekt dan nog den man te ontvluchten, doch wordt tegengehouden en daarna naait het hoofd der Bissoe's het baadje van de bruid samen met de staatsiemuts van den bruijom, en neemt vervolgens een staatsiekleed in den vorm van een sarong, die hij over het paar heengooit en dit dus samen verbindt. Daarna wordt een waskaars den bruijom voorgehouden om uit te blazen; de bruid tracht hem echter daarbij vaak te voorkomen, als symbool van hare heerschappij in huis. Nadat beide losgemaakt zijn, tracht de bruid al schuivende te ontvluchten en den bruijom door het slaan met haren waaier van zich af te houden; die schuifpartij heeft later nog herhaalde malen bij alle feesten plaats, die gegeven worden, vóór de beide jongelieden tot de gemeenschap worden toegelaten, iets dat vooral bij voornamen vrij lang duurt. Is dat tijdstip nabij, dan moeten bruid en bruijom eerst nog drie nachten te zamen doorbrennen, bewaakt door vrouwen; een harer besprenkelt beiden met water, waarna de bruid ontvlucht, doch weder wordt teruggebracht, totdat eindelijk na het verrichten van nog verscheidene formaliteiten, de vereeniging plaats heeft. Eenigen tijd daarna gaat het jonge paar in optocht naar de woning van de ouders van den man; hiermede zijn de plechtigheden afgelopen, die vooral bij vorstelijken een grooten omvang hebben, maar bij minderen worden ingekort. Het laatste komt ook wel bij prinszen voor, zelfs is eenvoudige schaking, die bij minderen wel voorkomt, ook bij hen niet geheel ongewoon. Wanneer een man van hogere afkomst een mindere vrouw schaakt, kan hij dat straffeloos doen; in andere gevallen kan hij door hare familie gedood worden, tenzij hij bijtijds tot den vorst of een geestelijke zich wendt, die het huwelijk sluit, waarbij dan de huwelijksgift van / 24 wordt gegeven. Verbod om buiten of binnen den stam te huwen (exogamie of endogamie) bestaat thans niet meer onder de Boegineezen; huwelijken tusschen bloedverwanten, volle neef en nicht gesloten, zijn verboden, mǎpācǎlla. Bloedschande werd vroeger met den dood gestraft. Zooals wij weten,

worden huwelijken van vrouwen met personen van lageren rang hoogelijk afgekeurd; wanneer mannen met vrouwen van mindere geboorte huwen, wat veelvuldig voorkomt, zijn de kinderen niet van denzelfden stand als de vader, doch slechts voor de helft, sipoeuwe, van zijnen adel en heeten dan ook ana-sipoeuwe. Hierin ziet Prof. Wilken een overblijfsel van het matriarchaat, waarbij de adel door de vrouw overgaat.

De kinderverdeeling bij de Boegineezen (mapôwe-âwo, d. i. een bamboe juist in tweeën splijten) schijnt ook een overblijfsel van dat matriarchaat te zijn. De uit een huwelijk verwekte kinderen behoorren n.l. gedeeltelijk aan de moeder, die het oudste, en aan den vader die het volgende kind krijgt enz., terwijl bij een oneven getal het jongste aan beiden hoort, met dien verstande, dat de moeder het recht heeft dit tegen zekere betaling te naasten. Bij huwelijken van een vrije met eene slavin was ook het eerste kind slaaf, het tweede vrij enz.; bij slaven aan verschillende meesters toebehorende werd ook deze verdeeling toegepast. Huwelijken van vrije vrouwen met slaven waren volgens Kooreman verboden; volgens Gersen geoorloofd en dan werd dezelfde kinderverdeeling toegepast. De kinderen erven uitsluitend van hem of haar, aan wie zij zijn toebedeeld; een eenig kind van beiden.

De stelling der vrouw onder de Boegineezen is, in vergelijking met andere volkeren van den archipel, eene zeer gunstige. Zij voert het beheer over het huishouden en wat daarmede in verband staat; eet gezamenlijk met haar man, aan wiens linkerzij zij zit, en zelden zal de man, iets ondernemen zonder haar te raadplegen. In het openbare leven speelt zij vaak een groote rol; geen regentskeuze heeft er plaats of de vrouwelijke anakaraëngs bemoeien er zich mede; bij publieke feesten nemen vrouwen plaats onder de mannen en hebben zelfs aandeel aan openbare beraadslagingen. Zooals wij weten kunnen vrouwen op den troon komen; niet zelden is het gebeurd dat vrouwen strijders ten oorlog aanvoerden. De echtelieden blijven in hunne familie; in den regel neemt de man of vrouw den intrek bij dengene, die grond bezit. Alleen wanneer de man door zijne middelen of bedrijf beter in zijne woonplaats dan in die van zijne vrouw terecht kan komen, trekt de vrouw, die grond bezit, toch bij hem in. Gemeenschap van goederen bestaat niet; ieder is aansprakelijk voor zijne schulden, tenzij ze met voorkennis der vrouw zijn aangegaan, die dan als borg beschouwd wordt. Gewoonlijk beheert de man het vermogen der vrouw, doch ten haren bate; zij kan dat echter zelve doen of een familielid er mede belasten. De goederen ten huwelijk aangebracht of door een van beiden staande huwelijk verkregen (wârapârang-sewâli, of -sepôwe, of -ta'nakaoe-rôesi, Mak. bârang-bârang sisila) vallen dus niet in de gemeenschap; wel de barang-barang tjâkkarâ, d. z. goederen door gemeenschappelijke arbeid verkregen. De laatste worden bij overlijden in twee deelen verdeeld; het eene deel, de awalêng, vervalt aan den langstlevende der echtgenooten, de andere helft wordt onder alle kinderen verdeeld. In de hoofdplaatsen wordt het Moslemsche erfrecht echter meer en meer toegepast.

Echtscheiding komt vaak voor, vooral ook op verzoek der vrouw; zij kan zonder opgave van redenen gevraagd worden, terwijl men den geestelijke zelfs geen loon daarvoor verschuldigd is. Men kan zelfs volstaan met twee getuigen voor man en vrouw, die naar den vorst gaan, welke de echtscheiding uit-

spreekt en den geestelijke er mededeeling van doet. Bij de Wadjoreezen is het voldoende, dat de moeder of iemand anders der familie met weinige woorden mededeelt, dat man of vrouw den huwelijksband verbreekt. Gaat de scheiding van de vrouw uit zonder dat zij voldoende redenen opgeeft, dan moet zij de huwelijksgift terugbetalen.

De levenswijze der Boegineezen is zeer matig; hun hoofdvoedsel is rijst met toespijzen, en versche of gedroogde visch. Slechts bij feestelijke gelegenheden wordt een buffel geslacht en het vleesch daarvan gegeten. De arme bergbewoners leven hoofdzakelijk van mais (djagong, Boeg. wara'êlle, Mak. birâlêlle).

De middelen van bestaan der Boegineezen zijn hoofdzakelijk landbouw en scheepvaart. De volgende mededeelingen omtrent landbouw en nijverheid hebben betrekking op geheel Zuid-Celebes en betreffen dus zoowel Makassaren als Boegineezen. Op de vlakten aan de kusten wordt de rijstcultuur bij voorkeur gedreven; de productie is echter niet voldoende voor de behoefte. Alleen in Maros, Pangkadjene, Soppeng en Sidenreng wordt meer rijst geoogst dan in gewone omstandigheden door de bevolking verteerd wordt. Mais wordt vooral in de bergstreken geteeld, het meest aan de oevers van het meer Tempé, wanneer deze in den oostmoesson over een groote uitgestrektheid droogloopen; in de Toeratôya-landen, Kadjang, Saleier, Boni, Wadjo, de Mandarsche- en Kailische landschappen en Loewoe is zij het hoofdvoedsel der bevolking. Hier zij nog vermeld dat, hoewel de koffieteeit in den laatsten tijd meer en meer wordt uitgeoefend, de uitvoer van koffie toch nog niet veel beteekent; de copra echter is zeker met de mais het belangrijkste uitvoerartikel uit deze streken. Ook wordt arênsuiker in groote hoeveelheden bereid; van het sap van den arênpalm wordt de bekende sagoweer of palmwijn getrokken, die een lievelingsdrank der Boegineezen is. De nijverheid is weinig ontwikkeld; het weven wordt geheel als huiswerk beoefend, vooral in de Mandarsche landschappen, met name Balangnipa. De Mandarsche sarongs zijn beroemd, en worden veel uitgevoerd; sarongs van Saleier, Bira en Maros hebben een goeden naam en zijn fijn van weefsel. In Madjene (Mandar) en enkele plaatsen in de Kailische landen worden zeer gewilde zijden sarongs en broeken vervaardigd. Vlechtwerk wordt algemeen voor eigen gebruik gemaakt; in Boni en Loewoe worden van de bloemstengels eener orchidee (BOEG. alami), die alleen in Bingkoka (Loewoe) gevonden wordt, fraaie voorwerpen vervaardigd, die met aniline-kleuren geverfd worden. Vooral in Boni heeft men daarin eene bewonderenswaardige vaardigheid verkregen. Goud- en zilversmeden worden in verscheidene kampongs aangetroffen; de beste goud- en zilversmeden vindt men in Makasser, Gowa, Boni en Mandar. IJzersmeden leggen zich vooral in Loewoe, Laiwoei, en Mandar op het maken van landbouwgereedschappen en wapens toe; de eersten worden echter verdrongen door Europeesch fabrikaat. Scheepsbouw wordt vooral gedreven in Pembaoewang (Mandar) en het regentschap Bira; ook elders treft men werven aan of worden kleine prauwen gebouwd. Inzameling van boschproducten geeft hier en daar aan de bevolking goede verdiensten; de veestapel bestaat vooral uit karbouwen, runderen en paarden. De laatsten, die onder den naam van Makassaren beroemd zijn, worden wel uitgevoerd, doch niet veel; slechts één of 2 stuks tegelijk. Weinig zorg wordt aan het fokken dezer dieren besteed,

zoodat het ras achteruit schijnt te gaan. Over JACHT en VISSCHERIJ, die soms tot vermaak worden uitgeoefend, maar, vooral wat de vischvangst betreft, voor velen een ruim middel van bestaan opleveren, zie op die woorden.

De Boegineezen onderscheiden zich vooral door hunne geschiktheid en voorliefde voor de scheepvaart, die ook nu nog — niettegenstaande het drukverkeer van stoomschepen in de Golf van Boni en straat Makasser — levendig en belangrijk is. Reeds eeuwen geleden waren zij als goede zeevaarders bekend; in 1676 werd door Amanna Gappa een handels- en scheepswetboek der Wadjoreezen samengesteld, dat nog in groot aanzien bij de Boegineesche handelaren is (Zie INLANDSCHE WETTEN).

Wat het grondbezit betreft, zoo behooren de onbebouwde gronden tot het district, en zijn zij niet verdeeld over de verschillende kampongs. Waar geen woeste gronden meer bestaan, is het grondgebied van elke kampong nauwkeurig bepaald. De rechten der leden van het district op die gronden bestaan in het ontginningsrecht, jachtrecht, weiderecht en recht tot het kappen van hout, inzamelen van boschproducten, enz. Ieder lid van het district heeft recht zoovele gronden te ontginnen als hij alleen of met behulp van anderen bebouwen kan; waar echter gronden schaarsch beginnen te worden, is het gebruikelijk van dit voornemen kennis te geven aan districts- of kamponghoofd en kan de ontginning zelfs verboden worden. De ontginner krijgt recht van erfelijk vruchtgebruik; het district behoudt wel een soeverein recht over den grond, maar alles, wat geplant is en geoogst wordt, is het eigendom van den vruchtgebruiker. Het vruchtgebruik verliest hij alleen, wanneer hij aan zijn kassoewiyang niet naar behooren voldoet; d. w. z. zijne verplichtingen jegens den vorst of de gemeenschap, en die verschillen naar mate van den stand van den vruchtgebruiker. In de Vorstenlanden bestaat dit in alles, waartoe men door den adat verplicht is en wat de vorst geliefte te eischen; in de Gouvernementslanden bovendien in wat door het Eur. gezag is bepaald en waaraan men gewoon is geraakt. Wordt aan de kassoewiyang niet voldaan, dan komen de gronden aan het ornament; is de vruchtgebruiker voortvluchtig of zonder erfgenaam overleden, dan moeten door het districtshoofd in overleg met den rijksraad de gronden in vruchtgebruik worden gegeven aan een lid van het district, bij voorkeur een familielid van den vroegeren gebruiker.

De bebouwde gronden zijn particuliere of familiegronden. Het laatste komt minder voor, en meestal nog bij adellijke geslachten. Het recht van vruchtgebruik kan worden verhuurd, weggeschonken en verpand, nimmer echter verkocht. De overgang kan verboden worden door het districtshoofd, indien dit meent dat de nieuwe vruchtgebruiker zijne kassoewiyang niet zal nakomen. Grondverhuur heeft plaats of tegen afgifte van eene bepaalde hoeveelheid producten (b.v. een pikol koffie), sewa genaamd, 't geen echter zelden voorkomt, of als tésang d. w. z. tegen een bepaald gedeelte van den oogst. Als de verhuurder de karbouwen en de zaai-padi geeft, krijgt hij de helft, anders slechts een 3de of een 4de. Bij koffietuinen wordt de oogst gewoonlijk gelijkelijk verdeeld. Eigenaardig is het, dat de aanplantingen en zelfs boomen afzonderlijk kunnen worden verkocht; wanneer het vruchtgebruik door het niet voldoen aan de kassoewiyang wordt verbeurd, blijven de aanplantingen, strikt genomen, van den gewezen vruchtgebruiker, die echter ge-

woonlijk gelast wordt ze te verkoopen, waaraan bijna altijd voldaan wordt, omdat hem met het ont-nemen van zijn grond het verblijf in het district onmogelijk gemaakt wordt. Verkoop van aanplantingen komt echter zelden voor, daar verpanding het gewone middel is om aan geld te komen. Sommige gronden verkeerden in bijzonderen rechtstoestand: de reeds genoemde ornamentalsvelden, voorts visch-vijvers, die ook verkocht mogen worden; gronden, waarvan de vruchtgebruiker bepaalde heerendiensten moet praesteren; en begraaf- en offerplaatsen, die eigenlijk niet aan hare bestemming mogen worden onttrokken, ofschoon het tegendeel wel voorkomt, en heilige bosschen, waarin niet mag worden gekapt.

De rechtsbedeeling ging vroeger met groote willekeur gepaard, terwijl daarbij in hooge mate onderscheid van straffen bestond, naarmate van den rang van den overtreder en van hem, tegen wien de overtreding gepleegd was. Voor de kennis van het oude Boegineesche recht zijn van belang de Rapang of Latowa, verzamelingen van gezegden van vorsten en wijzen over allerlei onderwerpen, waarin men ook een aantal voorschriften van het gewoonterecht vindt. Eene dergelijke Latowa is uitgegeven door Dr. Matthes in zijne Boeg. Chrest. II. bl. 1—180; Prof. Niemann heeft eene korte schets van den inhoud gegeven in Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe Ser. VIII (1884) bl. 198 vlg. Thans geschiedt de rechtspraak onder leiding van de besturende ambtenaren door inheemsche rechtbanken of rechters, en is aan veel willekeur een einde gekomen. De betrekkelijke rechtsregelingen zijn door de zelfbesturen vastgesteld.

De feesten der Boegineezen zijn altijd min of meer openbaar; alleen de aanzienlijkste gasten en naaste verwanten ontvangen uitnoodigingen; voor het overige kan ieder komen die wil. Ofschoon een feest veel geld kost, verdient de feestgever vaak er wat bij, daar de gasten gewoonlijk een geschenk of wat geld geven, en hij met den pachter der spelen in de winst deelt, die deze maakt; want op een feest moet altijd worden gedobbeld, en worden ook vaak hanengevechten gehouden, die de eerste plaats onder de volksvermaken innemen. Van hazardspelen zijn vooral in zwang het tongkospel, met een grooten, wit en rood gekleurden, dobbelsteen; het omi (Verg. Matthes in T. Bat. Gen. XI (1862) bl. 525), dat eenige overeenkomst heeft met het hombre-spel, en andere spelen met kaarten, het damspel en het galaspiel, een soort van damspel. Muziek en dans zijn zeer in trek; het Boegineesch orkest bestaat uit een trom, mondtrompetje, tamboerijn, een soort van klarinet, fluit, gong en viool. Voor Europeesche ooren klinkt het geheel weinig liefelijk. Dansen worden zoowel door mannen alleen, als door mannen en vrouwen uitgevoerd. Onder de eersten is het madjaga de voornaamste, die evenals het salonreng alleen aan de hoven door prins en prinsessen gedanst wordt. Publieke danseresen zijn onder den naam van padjoge ook onder de Boegineezen bekend; zij zijn evenals de Javaansche ronggeng van gering zedelijk gehalte. Merkwaardig is het dat het als een groote beleediging beschouwd wordt, wanneer men midden door een dansend paar loopt, zoo zelfs, dat de danser dengene, die zich daaraan schuldig maakt, mag over hoop steken. De dansen door vrouwen gedanst, bestaan meer in het vertoonen van de buigzaamheid der leden, dan in vlugheid van bewegingen; levendiger zijn de krijgsgedansen, alleen door mannen uitgevoerd, zooals: het lenggo door één man; het paénjtja door 2 mannen,

het sere-Bandang, een soort van Bandaschen dans door 2 mannen, het sere-Malokoe (Moluksche dans) door 12 personen, en de gambo-dans, een Madoe-reesche dans. Slechts zelden komt voor het madâbo-sô, of heen en weer springen, terwijl de danser vuur eet en meer dergelijke kunsten vertoont. Zwemspelen zijn onder hen bekend, evenals het worstelen, het spelen met ballen en tal van kinderspelen, waarover zie Matthes, Zuid-Celebes bl. 129 vlg.

Eindelijk moeten wij nog met een enkel woord melding maken van het krijgvoeren onder de Boegineez, zij het ook dat de gebruiken daarbij ten gevolge van ons daadwerkelijk gezag in die streken, alle praktische beteekenis verloren hebben. Vóór de oorlog begon, werd de krijgsraad bijeengeroepen, om daarover te beraadslagen; werd tot den oorlog besloten, dan zond de vorst, althans in Boni, een oorlogsverklaring (timoe-timoe) aan den vijand door een bode. Gaf de tegenpartij niet toe, dan werden aan de paseadjingang's bila-bila gezonden. Een staand leger bestond niet; tot den strijd trok de vorst uit met zijn vasallen en hunne volgelingen. De ruitery speelde in den regel de hoofdrol; de bewapening der ruiters bestond uit de maliënkolder (wadjoerante) of de lamena, die veel overeenkomst heeft met onze kurassen, waarvan het voor- en achter dekstuk van koperen of stalen op elkaar geschoven schubben bestaan. Zij waren verder bewapend met een of twee lansen, waaronder een striklans, en een kris. De voornaamste wapens van het voetvolk, waarvan ook enkele pantsers droegen, waren lansen, ook werplansen, klewang en krissen benevens houten of andere schilden. Meer en meer kwam het gebruik van schietwapenen in zwang. Hunne kanonnen waren dan echter in den regel slecht en oud; zij dienden alleen in versterkingen (bentengs). Vóór den strijd werden de vaandels gewoonlijk bestreken met het bloed van een offerdier. Vrede werd gesloten bij eene plechtige overeenkomst, waarbij vaak een zekere boete aan den overwonnen vijand werd opgelegd.

Literatuur. Dr. B. F. Matthes, Boeg. Hollandsch Wordenboek met Ethnograph. atlas, 1874 met suppl. 1889; Id., Boeg. Spraakkunst en Boeg. Chrestomathie; Id. Bijdr. t. d. ethnol. van Zuid-Celebes, 1875; Id., Opmerkingen op De Hollanders's Handleiding in Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe Ser. VII (1872) bl. 1 vlg.; Id., Over de Bissoe's, Verhand. Kon. Akad. van Wet., Afd. Letterkunde. 1872; Id. Over de Wadjoreezen met hun handels- en scheepswetboek. 1869; Id., Eenige proeven van Boeg. en Mak. poëzie, 1883; Id., Einige Eigenthümlichkeiten in den Festen und Gewohnheiten der Makassaren und Buginesen, 1884; Id., Boeg. en Mak. legenden, 1885; Id., Over de â d á's of gewoonten der Makass. en Boeg. (Akad. v. Wetensch. Afd. lett., derde reeks Deel II, stuk 2, 1885; Id., De Makass. en Boeg. k o e t i k a's (gunstige en ongunstige tijden) met 16 platen (Tijdschr. Bat. Gen. XVIII 1872 bl. 1 vlg.). — J. A. Bakkers: de Afdeeling Sandjai, T. B. G. XI (1862) bl. 265, vlgg.; Id., Tanette en Baërrôe, T. B. G. XII (1862), bl. 255 vlgg.; Id., Het leenvorstendom Bone, T. B. G. XV (1879), bl. 1 vlg. — Dr. G. K. Niemann, De Boegineez en Makassaren in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve Ser. IV 1889 — bl. 74, 266; Id., De Lato-wa in Bijdr. t. t. .. en vlk. IVe Ser. VIII (1884) bl. 198. — P. J. Kooreman, De feitelijke toestand in het gouv. gebied van Celebes en ond. in Ind. Gids 1883, I. bl. 167, 358, 482, 637. II. bl. 135, 346. — A. Häger, Die Buginesen im Ausland 1868. bl. 354. — Résumé van het onderzoek naar de regten op onbe-

bouwde gronden in het gouv. van Celebes en ond. 1875. — Eck (R. van), De Mangkasaren en Boegineez. I. G. 1881 II bl. 824, 1020, 1882 I. bl. 60. — Mr. I. A. Nederburgh, in Ind. Weekbl. van het recht (1888/90) no. 1292 vlg.; P. B. van Staden ten Brink, Zuid-Celebes, 1884. — Wilken, Over de verwantschap enz. in Ind. Gids 1883, I. bl. 720 vlg. Braakenburg L. J. A. Van den adeldom bij de Boegineez en Makassaren I. G. 1887 II blz. 1801. As-selbergs A. Makassaren en Boegineez Kath. Missiën XIX (1894—95) 223. De Bissoe's of heidensche tovenaars van Z.-Celebes in Ber. St. Claverbond 1896 III. 15. Kath. Missiën XX (1895—96) 206 en XXXVI, 4. Het godsdienstig leven der Makassaren en Boegineez Kath. Missiën XIX (1894-95) 258, 288. Schut (Joh. A. F.) Iets over de Boegies van Z. Celebes in Haagsch Zendingsbureau 1905 no. 1.

BOEHIS. Zie SLANKAPEN.

BOEHMERIA NIVEA Hook. & Arn. fam. *Urticaceae*. Haramaj (SOEND). Rami (JAV., MAL.). Heester met groene bloemen en bladeren, die van anderen wit zijn. De plant is over een groot deel van Zuid- en Zuid-Oost-Azië verspreid, en levert de bekende Rameh-vezel of „China-grass”.

BOEL. Eilandje van koraalkalk liggende noordelijk van Kaimer (Kei-eiln.), bestaat uit koraalkalk en is $\pm$ 30 M. hoog.

BOEJOE-RIMBOE. Naam in West-Sumatra voor een patrijs *Arboricola rubrirostris*; een andere patrijs, *Caloperdix oculate*, heet aldaar Taroen-taroen; Penioeh is aldaar de naam voor *Rollulus roulroul*, ook een patrijs, door de Maleiers op Oost-Sumatra Siattoeng genoemd.

BOEJOEK (JAV.). Zie NIPA.

BOEJOENG-BOEJOENG (MAL.). Zie VERNONIA CINEREA.

BOEKA-BAAI. Een vrij ruime baai aan de Z.kust van het eiland Roti, op ongeveer 123° O.L. van Gr., waar goede ankerplaats te vinden is achter daarin liggende eilandjes en riffen. Zie Zeemansgids O. I. Arch. deel IV.

BOEKANG. Zie KOEKANG.

BOEKAT, naam van een der jagerstammen in Centraal-Borneo; zij komen vooral voor in de oerwouden van het brongebied der Kapoeas en der Mahakam, en houden zich nu eens in het dal van de eene, dan weder in dat van een andere zijrivier op. Voor bijzonderheden omtrent de leefwijze der verschillende nomadenstammen in Borneo zie POENAN.

BOEKIT. Maleisch woord voor heuvel of bergtop. Men treft het in sommige verbindingen aan, waar het niet van het verklarend woord is te scheiden, als in: Boekit Tinggi (hooftop), Mal. naam voor Fort de Kook; Boekit Toenggoel, berg in de Preanger; Boekit Raja, berg op Borneo; enz.

BOEKIT. District op het eiland Saleier. (Zie aldaar).

BOEKIT (ORANG). Zie ORANG BOEKIT.

BOEKIT BARANGAN. Andesietbergje (15 M.), vlak bij Padang naast de Boekit Pangiloen.

BOEKIT BATOE. District van het zelfbesturend landschap Siak, gelegen in de afdeeling Bengkalis van het Gouv. Oostkust van Sumatra. De gelijknamige hoofdplaats is een op palen gebouwde kampong aan den vasten wal van Sumatra, gelegen aan de Brouwerstraat tegenover de hoofdplaats Bengkalis aan de monding van een klein riviértje, Soengei Boekit Batoe geheeten. Deze plaats is de districts-hoofdplaats en de woonplaats van een der vroegere landsgrooten van het landschap Siak, den Datoe

Laksamana. Bijzonderheden daarover vindt men T. Bat. Gen. XXX (1885) bl. 300 vlg. (Vgk. OOST-KUST VAN SUMATRA en SIAK).

BOEKIT BOELAN BATIN. Landschap in het stroomgebied der boven-Limoen, afdeeling Sarolangoen, res. Djambi; grenzende aan de onderafdeeling Rawas (res. Palembang); een hoogst vruchtbare streek, zeer rijk aan delfstoffen; vogelnestgroten vindt men er vele, die, vooral bij Napal Melintang, waardevolle nestjes leveren. De bevolking is van Minangkabausche afkomst (de zoogenaamde Pengoe-loebevolking), met uitzondering van die der doesoens Pangani en Napal Melintang, die afkomstig zijn uit Batin V, een Djambische volksplanting. De landbouw wordt gedreven op droge en op natte velden, de grondbewerking geschiedt met ploeg of hak of door karbouwen; de oogsten zijn ruim, zoodat rijst wordt uitgevoerd naar de benedenstreken. Er is een groote veestapel, vooral van karbouwen; inzameling van boschproducten is mede een voornaam middel van bestaan; aan goudgraven en wasschen wordt weinig gedaan; de bevolking is zeer welvarend.

Literatuur. T. K. A. G. dl. 21 no. 6 (1904) en dl. 22 no. 2 (1905); en Tijdschr. B. B. (1906) dl. 30, p. 430.

BOEKIT GADAG. Een niet werkende vulkaan, 1573 M., ten N. van Fort de Kock, Sum. Westk.

BOEKIT GOEMBAK. Een dorp 2 K.M. ten Z. van Fort van der Capellen, Sum. Westk.; hier was in de 14de eeuw waarschijnlijk het centrum der Hindoe-Javaansche vestiging in het tegenwoordige Tanah Datar (Tijdschr. Bat. Gen. deel LV. 1913, bl. 250; Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 42, no. 23—28).

BOEKIT KILIRAN (= uitgeslepen berg) een vulkaan ten Oosten van Sidjoendjoeng in de Res. Sum. Westkust. Volgens de legende hebben de Javaansche legerscharen uit Modjopahit, bij hun pogingen van uit Palembang de Padangsche Bovenlanden binnen te dringen, op deze berg hun zwaarden gewet. Hun aantal was zóo talrijk, dat de berg geheel is uitgeslepen (vandaar de naam). Het aantal slachtoffers in dezen strijd zou zoo groot zijn geweest, dat de geheele streek jaren lang er kwalijk van rook en ook nu nog zou rieken, waaraan zij haar naam Padang Boesoek (stankvlakte) heeft te danken. (Van Kol. Driemaal dwars door Sumatra bl. 112).

BOEKIT PANGILOEN. Andesietbergje (82 M.) vlak bij Padang naast den Boekit Barangan.

BOEKIT SELIGI. Een 536 Meter hooge bergtop in de waterscheiding tusschen het stroomgebied van de Boven Siak (Tapoeng) en de Kampar-rivieren, op de grens tusschen de afdeeling L Kota van de Padangsche Bovenlanden en de afdeeling Bengkalis (O.kust v. Sumatra).

BOEKITS SILEH. Pasanggrahan, 950 M. boven zee, 21 K.M. ten Z. van Solok, Sum. Westk., enkele K.M. ten N. van het meer Danau di Baroeh, en aan de Lembang, de afwatering van dat meer, gelegen, op de N.lijke helling van den vulkaan Talang (2597 M.). Een der schoonste panorama's ter wereld. Koel en gezond klimaat.

BOEKIT TINGGI, de Inlandsche naam van Fort de Kock, zie OUD AGAAL en FORT DE KOCK.

BOEKIT TOENGGGOEL. Berg op de grens van de Preanger regentschappen en Krawang, 2209 M. hoog; zie verder bij TOENGGGOEL.

BOEKOE. Zie ORANG OETAN.

BOEKTI. Zie BEKTI.

BOELAN. Eiland door straat Boelan van Batam gescheiden. Thans bekend door de aldaar werkende groote landbouwonderneming. Zie RIJOUW en ONDERHOORIGHEIDEN en TANDJOENG PINANG.

BOELAN (STRAAT). Tusschen de eilanden Boelan en Batam in den Riouw-Archipel. Is smal, bochtig en niet zonder gevaren, maar kan door kleine stoomschepen van Singapore, naar havens om de Z. bestemd, worden bevaren. Zie Zeemansgids O. I. arch. deel II.

BOELAN-BOELAN. Zie HARING.

BOELANG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Sidoardjo, residentie Soerabaja. Het heeft 4 onderdistricten met 205 desa's en telde op 't eind van 1905 98.000 inwoners, waaronder $\pm$ 130 Europeanen en enkele Chinezen. De standplaats van den Controleur van Pramban ligt in dit district; 3 K.M. van de hoofdplaats.

BOELANG. (MAL.). Zie GMELINA.

BOELANGAN. Zie GMELINA.

BOELANGA'SCH. Zie GORONTALEESCHE TALEN.

BOELELENG. Een der voormalige landschappen op Bali, sedert 1855 onder rechtstreeksch bestuur van het gouvernement en sedert 1882 een afdeeling der Residentie Bali en Lombok. Het strekt zich uit langs het grootste gedeelte van de noordkust — van Straat Bali, waar het in een smalle punt eindigt tot aan Karang-Asem — en wordt ten zuiden begrensd door den bergketen die het eiland van het westen naar het oosten doorsnijdt. Het westelijke gedeelte, tot waar de kust het verst inbuigt, was vroeger waarschijnlijk goed bevolkt — getuige de vele poera's (tempels), die men langs de kust en op de voorheuvels aantreft — maar is op het oogeblik geheel woest, terwijl aan de oostelijke grenzen eerst eene strook laagland gevonden wordt, waar het besproeiingswater voor sawah's geheel en al ontbreekt. Ook elders is de bodem over het geheel niet zoo vruchtbaar als in sommige andere streken van het eiland. Hij bestaat uit vulkanische tuffen, die meestal weinig verweerd zijn, wat wel samenhangt met den geringen regenval, (vgl. BALI, Klimaat). Nergens wordt door de bevolking zooveel partij van den grond getrokken als hier. Ook ten opzichte van handel en nijverheid neemt Boeileleng eene eerste plaats in. Administratief is Boeileleng in districten verdeeld, die onder toezicht van de Europeesche ambtenaren door districtshoofden of poenggawa's worden bestuurd. De best bevolkte gedeelten der afdeeling van eenige uitgestrektheid zijn daar gelegen, waar de kuststrook geleidelijk overgaat in de zachtglooiende hellingen van het centraalgebergte. Dat zijn vooral twee terreinen, waar het ontgonnen land het verst naar binnen gaat. Het grootste dier terreinen is dat, waarin de hoofdplaats Singaradja is gelegen en dat niet ver ten W. van deze plaats aanvangt om zich Oostwaarts voort te zetten tot voorbij de noordpunt des eilands. Dit terrein wordt ten W. en ten O. begrensd door uitloopers van het Centraalgebergte, welke zich tot dicht aan zee uitstrekken. Verder westwaarts herhaalt de gesteldheid van Singaradja zich tot de reeds genoemde ombuiging der kust, waar de bijna onbewoonde Westpunt aanvangt.

De streek van Singaradja is het dichtst bevolkte deel van Boeileleng, hoog tegen de bergen ontgonnen tot sawah's en droge velden. Daarboven liggen te midden der wouden de koffietuinen. De hoofdplaats, vroeger vorstenzetel, ligt op 3 K.M. afstand van de kust. De hoofdtempel (*bale agoeng*) heeft een prachtige padoeraksa (hoofdpoort). Zij maakt een deel uit van de desa Boeileleng, die uit verschillende wijken is samengesteld en waartoe inzonderheid behoort Pabean-Boeileleng, eene zeer drukke

handelsplaats met eene vrij goede reede, welke echter in den Westmoesson meermalen zoo onstuimig is, dat er niet geladen of gelost kan worden. Pabean-Boeleleng wordt grotendeels door vreemdelingen (Chinezen, Arabieren, Boegineezen en Madoerezen) bewoond. Eenige Armeniërs hebben er hunne handelskantoren. Van de Baliërs behooeren velen tot de zoogenaamde Bali-Slam (zie onder BALI en BALIËRS). Men vindt er een post en een telegraafkantoor, een tol tevens havenkantoor, een opiumdépot, een Hollandsch-Chineesche school en eene gouvernementale lagere school voor inlanders. De gezamenlijke bevolking bedraagt ruim 9000 zielen. Ten noordoosten van Singaradja ligt Sangsit niet ver van de kust, waarmee het door Pabean-Sangsit in directe verbinding staat. Ook hier is de reede in den westmoesson onveilig. Zuidoostwaarts van deze plaats ligt Djagaraga bekend uit de expeditie van 1848 en 1849. Boengkoelan, aan de beide oevers van de oostwaarts van Djagaraga stroomende rivier van dien naam, is een der sterkst bevolkte dorpen in dit landschap bekend door zijn uitstekend waterwerk (met tunnel; vgl. Pleyte in Tijdschrift Aardr. Gen. XVIII (1901) 1 p. 59 met foto). Kustwaarts ligt Koeboetambahan. Aan de steile kust, die niet ver beoosten de noordpunt van het eiland aanvangt, liggen Bondalem en Tedja Koela. In een paar andere desa's wonen hier de Bali Aga's, behorende tot de oorspronkelijke bevolking van Bali.

Aan de kust bewesten Singaradja ligt Tamoekoos gewoonlijk Teboengkoos genoemd, een der drie voornaamste handelsplaatsen der afdeeling, met eene goede reede, die het geheele jaar door aan kleine schepen een veilige ligplaats biedt. Ten Westen hiervan begint het tweede groetere cultuurland bovenbedoeld. De havenplaats daarvan is Pengastoelan, meer binnenwaarts liggen Boeboenan en Bandjar, het laatste bekend uit de expeditie van 1868. De rivieren komen hier uit Zuidoostelijke richting en hare bovenloopen zijn zelfs ongeveer West-Oost; daarlangs dringt het ontgonnen land ver oostwaarts in tusschen het hoofdgebergte en het voorgebergte G. Panti, eerst sawahs en hooger koffietuinen. Te midden der laatste ligt op 900 M. hoogte Moendoek, met een pasanggrahan. De westelijkste kustdesa, Telokan Bawang, wordt uitsluitend door Boegineezen bewoond.

Goede rijwegen loopen langs het strand door het geheele bewoonde gebied, voorts van Boeboenan naar Moendoek en van Singaradja naar Zuid-Bali.

BOELELENG. District van de afdeeling Boeleleng, residentie Bali en Lombok.

BOELELENG (Piek van —). Een niet meer werkzame vulkaan op ongeveer 10 K.M. ten Z.O. van Singaradja op Bali; 1212 M. hoog.

BOELI (MABOELI) (BAAI VAN). De 46 K.M. diepe en 55 K.M. breede baai tusschen het O.lijk en N.O.lijk schiereiland van Halmahera. In de baai liggen vele riffen en eilandjes, waartusschen diepe waarwaters voeren naar de afscheepplaatsen van de kust, van welke Boeli en Maba de voornaamste zijn. Zie Zeemansgids O. I. Arch. deel V.

BOELIËA. Waarschijnlijk een collectief-naam voor groote Roofvogels op Celebes; Boeliëa-mohengo, een Slangenbuizerd, *Spilornis rufipectus*.

BOELIN (w. BORN.). Zie EUSIDEROXYLON.

BOELO BOELO. Landschap op Zuid-Celebes, behoorende tot de onderafdeeling Sindjai der afdeeling Bonthain, en gesplitst in Oost Boelo-Boelo en West Boelo-Boelo. De naam Boelo-Boelo (Boeloe-Boeloe) wordt ook gegeven aan 1°. een landstreek in W. La-

moeroe (Zuid-Celebes), 2°. een gebergte in het zuiden van Marioriwawo (Zuid-Celebes) en met bijvoeging van Oedjong aan de zuidelijkste punt van Celebes.

BOELO-BOELO (MAL.). Zie COMMELINA.

BOELOE AJAM. Op Zuid-Sumatra, althans in Djambi, is of was deze naam in zwang om een in districtsdienst vervoerde spoedbrief aan te duiden, daar de eisch van „expresse bestelling” aangeduid werd door een ingestoken kippeveer.

BOELOE AJAM. Zie HARING.

BOELOE-AYAM. Maleische naam voor Haarsterren (zie aldaar), *Comutala*-soorten; Javaansch Woe-woer.

BOELOE BABI. Zie STEKELVARKENS.

BOELOE ONGKA (JAV.). Zie GYMNARTOCARPUS.

BOELOE PALAKKA. Bergtop op Celebes (zie aldaar onder b. Midden Celebes.).

BOELOE SAMA. Een onderhoorigheid van het landschap Troemon. Zie TROEMON.

BOELOE TOETOE. Zie ANOEANG.

BOELOEKOMBA. Onderafdeeling van de afdeeling Bonthain van het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, bestaande uit de districten Boeloekoemba Towa, Gantarang, Oedjoeng-loë, Kindang, Bira en Kadjang. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen aan de z.kust van het z.w. schiereiland van Celebes, oostelijk van Bonthain. De plaats telt meer dan 3000 zielen. Daar de monding der rivier Teko, waaraan het ligt, niet gemakkelijk te bereiken is wegens een breeden zandbank en de reede in den Westmoesson gevaarlijk is, beteekent de handel er niet veel en bestaan de bewoners meest van landbouw en visscherij.

BOELOENG (JAV.). Zie METROXYLON en SAGO.

BOELOENG NANGA (DAJ.). Zie EUGEISSONA.

BOELOENGAN. Zelfbesturend landschap aan de n.o.kust van Borneo, vormende met de Tidoongsche landen, waarvan de hoofden ondergeschikt zijn aan den sultan van Boeloengan, het n.lijkste gedeelte der Nederl. bezittingen op Borneo; onderafdeeling Boeloengan, afdeeling Samarinda der residentie Z. en O. Afd. v. Borneo. De standplaats van den besturende ambtenaar is Tandjoeng Seilor. Ten Z. begrensd door Goenoeng Taboer en in het binnenland ook nog aansluitend aan Sambaloeng en Koetei, grenst het ten w. aan Serawak en ten N. aan Britsch Noord-Borneo. Het eigenlijke Boeloengan wordt in zijn geheele lengte van w. naar o. doorsneden door de Kajan. Het gezag van den Sultan strekt zich stroomopwaarts niet verder uit dan tot even boven de samenvloeiing van Bahau en Kajan. De in 1906 door het zelfbestuur afgelegde korte verklaring werd bij Gouv. Besluit van 24 Nov. 1909 no. 5, goedgekeurd en bekrachtigd.

Literatuur. A. H. Spaan in T. A. G. ser. 2 XIX (1902) 515, 959. J. E. Tehupeiorry Onder de Dajaks in Centraal Borneo, 1906. E. W. F. van Walcheren, T. A. G. 1907, 755. O. I. A. Collet, T. A. G., 1910, 263. (Vgl. BORNEO, KAJAN, KOETEI).

BOELOESCH. Zie TOMBOELOE'SCH.

BOELOH (MAL.). en zijn samenstellingen. Zie BAMBOE.

BOEMIAJOE. Contrôle-afdeeling, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap en de afdeeling Brëbës, residentie Pekalongan; ze bestaat uit de districten Boemiajoe en Bantarkawoeng. De standplaats van den Controleur is op 74 K.M. afstand gelegen van de halte Balapoelang.

BOEMIAJOE. District van de afdeeling en het re-

geenschap Brebes van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een controleur van het Binnenl. Bestuur. Het district heeft 5 onderdistricten met 56 desa's, en telde in 1905 bijna 98.000 bewoners, waaronder een 20tal Europeanen en ruim 700 Chineez. In het district liggen een tweetal erfpachtsperceelen, tot eene uitgestrektheid van ruim 800 bouws, waarop geteeld worden rijst, koffie en rubber. — De hoofdplaats ligt aan den eenigen grooten weg, die over het centraalgebergte van Midden-Java de residenties Pekalongan en Banjoemas verbindt, dicht benoorden den pas van Pategoeran. De nieuwe spoorlijn Cheribon-Poerwokerto gaat dicht er langs.

BOEMIDJAWA. District van de contrôle-afdeeling Protjot, afdeeling en regentschap Tegal van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats. Dit district heeft drie onder-districten met 31 desa's en telde in 1905 bijna 46.000 bewoners, waaronder slechts 6 Europeanen.

BOENAI-ANDOE. Collectief-naam in West-Sumatra voor groote koekoeken, behoorende tot het geslacht der Malkoha's, *Phoenicophaës*. Op Celebes heet *Phoenicophaës calorhynchus*, Alocoe. Op West-Sumatra wordt *Phoenicophaës erythrognaethus*, Le-wajen genoemd; *Phoenicophaës sumatranus* heet aldaar Saweh en *Phoenicophaës chlorophaeus*, Selaja.

BOENDER. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Pamekasan, der residentie Madoera met 3 onderdistricten en 51 desa's. De standplaats van het districtshoofd is Galis (zie aldaar).

De in dit district gelegen dessa Boender was oudtijds districtshoofdplaats. Er bevindt zich een douane kantoor. In de nabijheid liggen de zoutlanden Mangoenan en Tjapak (zie aldaar), veelal met den collectieven naam van „Zoutland Boender” dan wel „Zoutland Panekaoan” aangeduid.

BOENE (MAD.). Zie CORCHORUS CAPSULARIS.

BOENGA. Dorp op Java, in de assistent-residentie en het regentschap Grisee van de residentie Soerabaja, aan de Solorivier gelegen. Er bevindt zich een belangrijke houtstapelplaats, de verzamelpplaats van het hout, dat in de bosschen van de residentien Madioen en Rembang voor gouvernementdoeleinden wordt gekapt, en in vlotten langs de Solorivier derwaarts wordt gevoerd, om vandaar verder naar zijn bestemming te worden verzonden.

BOENGA (MAL.). Het woord beteekent bloem en wordt aan vele bloemdragende planten gegeven, meest in combinatie met een tweede woord, dat soms ook afzonderlijk gebruikt kan worden.

BOENGA KEMBODJA (MAL.). Zie PLUMERIA.

BOENGA KOEBOER (MAL.). Zie PLUMERIA.

BOENGA LAWANG (MAL.). Zie CINNAMOMUM PARTHENOXYLON.

BOENGA MERAK (MAL.). Zie CAESALPINIA PULCHERRIMA.

BOENGA PAGAR (MAL.). Zie LANTANA.

BOENGA POEKOEL AMPAT (MAL.). Zie MIRABILIS.

BOENGA RAJA (MAL.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

BOENGA REBHANG (MAD., SOEND.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

BOENGA SOENDAL MALAM (MAL.). Zie POLYANTHES.

BOENGA TANDJOENG (MAL.). Zie MIMUSOPS ELENCH.

BOENGA TJINA (MAL.). Zie CAESALPINIA PULCHERRIMA.

BOENGA TOENGKING (MAL.). Zie PERGULARIA.

BOENGAMAS. Doesoan met 400 zielen, zetel van het hoofd der marga VII Poetjoekan Soekoe Boengamas, onderafdeeling Lematangoeloe, tot 1906 hoofdplaats der onderafdeeling Kikim (res. Palembang). Deze plaats ligt aan den grooten weg Lahat-Tebing Tinggi (op 28 K.M. van Lahat), op den rechteroever der Kikim, rechter zijrivier van de Moesi. Zij is bijna 100 M. boven zee gelegen.

BOENGBOELAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Tjikadjang, regentschap en afdeeling Garoet van de residentie Preanger regentschappen met eene oppervlakte van 900 K.M.², 4 onderdistricten en 14 desa's. Voeger (vóór 1913) heette dit district Kandang Wesi.

BOENGBOENGDELAN (SOEND.). Zie CASSIA JAVANICA.

BOENGKIL, noemt men de perskoeken, welke achterblijven bij de bereiding van olie of vet uit zaden. Zij vinden toepassing als meststof. Hoewel zij verschillende plantenvoedingsstoffen bevatten, wordt de waarde ervan alleen bepaald naar het stikstofgehalte. Dit bedraagt in Katjang-boengkil 6—7 %, in Kaliki-boengkil 6 % en in kapokpitten boengkil 5—5.5 %.

BOENGKOE, TOBOENGKOE of TOMBOEKOE.

Landschap aan de oostkust van Celebes, vóór 1907 behoorende tot het sultanaat Ternate, thans zelfstandig en behoorende tot het Gouv. Celebes en Ond., afdeeling Oost-Celebes, onderafdeeling Boengkoe en Mori. Het strekt zich uit van af Togong Téong op ongeveer 1°37' Z.B. tot Kaap Nipah-Nipah op 3°27' Z.B., en grenst west- en zuidwaarts aan de landschappen Loewoe en Kendari. Het heeft een diepen inham, veelal als Golf van Tomori opgegeven, maar ter plaatse als Telok Tomaiki bekend, die het landschap in twee deelen scheidt, bekend onder de namen Noord- en Zuid-Boengkoe. In en nabij deze golf monden de twee grootste rivieren, de Lingkoboe en Tompira uit. Als hoogste berg wordt die van Tonkalo genoemd.

Het wordt bestuurd door een Radja, die door meerdere hoofden wordt bijgestaan en te Sakita woont. Langs de kust en in het binnenland zijn 36 kampongs, die men ook als districten kan beschouwen, daar zij vele kleine nederzettingen onder zich hebben, met hoofden onder den titel van Sangadji of Kimalaha (namen, die nog aan de vroegere heerschappij van Ternate herinneren), rechtstreeks ondergeschikt aan den Radja. De meeste dezer kampongs liggen aan kleine rivieren, die zeer ondiep zijn en slechts bij vloed met prauwen kunnen worden binnengevaren.

De bevolking bestaat uit Mohammedanen en Heidenen, de laatsten in grooter aantal rondom de golf van Tomaiki en in Noord-Boengkoe, welke streek in het algemeen in ontwikkeling bij Zuid-Boengkoe ten achter is. Na herhaaldelijk verzet tegen den Radja werden die heidenen in 1856 door een expeditie getuchtigd, waarbij twee kampongs werden bestormd en ingenomen. Ten einde na het vertrek der troepen niet andermaal aan willekeur te worden blootgesteld, werden toen 124 mannen, vrouwen, en kinderen medegenomen en werd hun een verblijfplaats aangewezen naast de negorij Laboeha op Batjan, waar hunne afstammelingen tot heden wonen. Vele der in de golf van Tomaiki wonende heidenen trokken bij die gelegenheid naar het gebergte en dalen slechts zelden naar het strand af.

Voor de hoofdplaats Kolonedale zie op dien plaatsnaam.

Als bijzondere tak van nijverheid in Boengkoe verdient vermelding het vervaardigen van houwens of klingen van ijzer, dat gesmolten wordt uit erts, dat in de nabijheid van de kampong Toèpé wordt aangetroffen. Deze heeten bijzonder deugdzzaam en zijn in den omtrek zeer gewild.

BOENGKOE en **MORI**. Onderafdeeling der afdeeling Oost Celebes, gouv't. Celebes en onderh. met bestuurszetel Kolonedale. Zie ook **MORI**.

BOENGKOE'SCH. Zie **BOENGKOE'SCH-MORISCHE TALEN**.

BOENGKOE'SCH-MORISCHE TALEN. De taalgroep, die met dezen naam wordt aangeduid, heeft tot haar gebied het geheele Z.O.-lijk schiereiland van Celebes, met de eilanden Wawoni in 't Z.O. en Kabaena in 't Z. en een deel der N.-kust van de Golf van Tolo. De O., W. en Z.-grens is de zee, de landgrens loopt een weinig W. van Malili, in N.-lijke richting, tot aan de breedte waarop de Z.-kust van het Posso-meer ligt; daarna N.O. tot aan de Golf van Tomori en verder een weinig van de kust af, in dezelfde richting, tot even voorbij Ondolian. Op deze laatste plaats en in een paar W.-lijk daarvan gelegen kustdorpen wordt Boegineesch gesproken, maar verder heeft daar het Boengkoesch het taalgebied ingenomen.

De 4 hoofdtalen der Boengkoesch-Morische groep zijn: Boengkoesch (ontkenningwoord *nahina*), Morisch (*aikoa*), Lalakisch of Laiwoesch (*tamboeki*) en Mekongka'sch (*norio*). Het Boengkoesch beslaat de gansche O.-kust van het Z.O.-lijke schiereiland, tot aan de monding der Laa Solo; in het binnenland, aan den O.-oever van het Towoeti-meer, wordt het dialect der To Epe en der To Ro'oeta gesproken. Het eiland Wawoni spreekt ook een dialect van het Boengkoesch; de taal der To Maronene, in 't Z.W.-lijk deel van 't schiereiland en op 't eiland Kabaena is een derde tongval van het Boengkoesch. Nevens de hoofdtal, zijn er in 't geheel 6 dialecten van het Boegkoesch bekend.

Het Morisch (hoofdtal en 4 dialecten) ligt vlak ten W. van 't Boengkoesch en is dus eene binnenlandsche taal. Zijn gebied is lang niet zoo groot als dat van 't Boengkoesch; het loopt niet verder dan de Oesoe-baai. Ten Z. daarvan begint het Mekongkasch dat langs de kusten en in het binnenland voortloopt, tot dat het stuit op 't Maronenesch. Ten Z. van 't Boengkoesch en ten O. van 't Mekongka'sch ligt het Lalakisch of Laiwoesch (hoofdtal en 4 dialecten). Van het Mekongka'sch zijn, nevens de hoofdtal, twee tongvallen bekend.

De Boengkoesch-Morische taalgroep heeft ten W. de Oost-Toradja'sche en ten N. de Loinansche talen. In het algemeen staat zij dicht bij de laatste dan bij de eerste, hoewel er belangrijke verschillen zijn met de Loinansche taalgroep, b.v. de vocalische woordvorm van de Boengkoesch-Morische talen en het ontbreken van tijdvormen bij het werkwoord, die in de Loinansche taalgroep voorhanden zijn. De palatalen ontbreken; de *s* is supradentale, evenals in 't Loinansch; geprenasaleerd wordt zij tot *ns*. De *j* wordt niet behandeld als in 't Bare'e en Loinansch, maar gevoaliseerd tot *i* en met eene voorafgaande *a* samengetrokken tot *e*, b.v. *seoe* (naald), uit *saoie*, *sajoe*, *dajoe*, *djaroe*, *djaroem*. De *s* gaat dikwijls in *h* over en de *a* heeft neiging om *o* te worden. De genitief-verhouding wordt meestal uitgedrukt door 't pronomen suffixum 3de persoon achter 't regeerende woord, wat noch de Toradja'sche noch de Loinansche talen doen. De invoegsels *oem* en *in* zijn nog geheel levend, zoo ook het achtervoeg-

sel *-an*, dat in de Boengkoesch-Morische talen natuurlijk den vorm *-a* heeft.

Het Morisch is eenigszins nieuwerwetscher van vorm dan het Boengkoesch: eind-*a* is vaak *e* geworden en *t* tot *s*. Hierdoor staat het Morisch nog weer iets verder van 't Bare'e dan 't Boengkoesch, doch niet dichter bij het Loinansch.

De letterkunde der Boengkoesch-Morische talen begint eerst in den laatsten tijd eenigszins bekend te worden, nu vanwege de Zending deze talen worden beoefend. Zij doet waarschijnlijk in rijkdom voor die der Toradja'sche talen niet onder.

Literatuur: Mededeelingen van wege het Ned. Zendinggenootschap, XLIV, 1900, 249—318; — Adriani & Kruyt, De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes, III, 87—90, 217—247, 352, 353. Op de bij dit laatste werk behoorende taalkaart is het gebied der groep afgebeeld.

BOENGLAI KAJOE (MAL.). Zie **MICHELIA MONTANA**.

BOENGLON. Inlandsche naam op Java gegeven aan boomhagedissen uit het geslacht *Calotes*, in het bijzonder aan *C. jubatus* Dum. en Bibr. Andere namen voor soorten van dit geslacht, in het bijzonder voor *C. cristatellus* Kuhl, zijn londok (Maleisch), Soko (Toradja, ook gebruikelijk voor *C. celebensis* Gray) en senggoeng (op Simaloer, ook gebruikelijk voor *Aphanotis acutirostris* Modigl.). Zie verder onder **AGAMIDAE**.

BOENGOER (MAL.). Zie **LAGERSTROEMIA**.

BOENGOERAN. Het grootste der Natoena eilanden en van de geheele residentie Riouw. Zie **POELAU TOEDJOEH**.

BOENGOES. Negari aan de gelijknamige baai, even ten z. van de Emmahaven, Sum. Westk. Behoort sedert de gewest. reorg. van 1913 tot het district V Loe-rah der onderafdeeling Padang en Ommelanden (zie ald.).

BOENGOES-BAAI. Een kleine, vrij opene baai aan aan de W.kust van Sumatra, bez. Padang, op ongeveer 1° 3' Z.B. In de baai liggen eenige riffen; de kusten zijn steil en de diepten matig, alleen in het N.lijk deel der baai wordt een beschutte ankerplaats gevonden. Zie Zeemansgids O.I. Arch. deel I.

BOENI (TJI). Een der grootste rivieren aan de zuidkust der Preanger Regentschappen, Java, door een diep dal stroomend (vgl. **BRÉNGBRÉNG**), dat zich nu eens vernauwt tot een enge kloof, dan zoo verbreedt dat het ruimte voor dorpjes openlaat, en een enkele maal zelfs voor vlakke sawahs, een ware oase in het Zuid-Preanger Bergland, met volkrijke dorpen, waarvan Kadoe Pandak het voornaamste is.

BOENI (MAD.). Zie **CORCHORUS CAPSULARIS**.

BOENI (MAL.). Zie **ANTIDESMA**.

BOENOET. Eertijds een Maleisch landschap, aan de boven-Kapoes, het laatste wanneer men die rivier opvaart; is bij Ind. Stb. 1909 no. 566 onder direct bestuur gebracht. Reeds in 1906 bood de bestuurder het gouvernement zijn gebied aan in ruil voor eene schadeloosstelling, wegens het ontbreken van mannelijke nakomelingschap; behoort administratief tot de afdeeling Sintang van de res. Wester-afdeeling van Borneo, onderafdeeling Boven-Kapoes.

Zie J. J. K. Enthoven. Bijdrage tot de Geographie van Borneo's Wester-afdeeling, 1903, blz. 93 vlg.

BOENTAK (IKAN). Zie **KOGELVISSCHEN**.

BOENTAL, BOENTAL DOERI (IKAN). Zie **KOGELVISSCHEN**.

BOENTIRI (SOEND.). Zie KALANCHOE.

BOENTOE (PAS VAN). In het Zuid-Serajoe-gebergte, residentie Banjoemas, recht bezuiden de hoofdstad. De rijweg van de spoorhalte Kroja naar de hoofdplaats Banjoemas gaat erover in een diep ingesneden hollen weg (pashoogte 196 M.).

BOENTOE BATOE. Een der landschappen, behorende tot de federatie Doerie (zie aldaar) groot ± 350 K.M.², bevolking ± 10.000 zielen, verdeeld in de districten Boentoe Batoe en Pelapo. Voornaamste kampongs Pasoewie en Boentoe Batoe met drukke passers. (Tijdschr. B. G., deel LIV (1912), blz. 572.)

BOENTOEK. Onderafdeeling van de afd. Doesoelanden der res. Z. en O. afd. van Borneo. Standplaats van den controleur is Boentoe, aan de Barito.

BOENTOET KARBAU (IKAN). Zie ROOFZALMEN.

BOENTOET KOETJING. Zie ACALYPHA HISPIDA.

BOENTOET TIKOES (MAL.). Zie HELIOTROPILUM.

BOEÛ. Een negeri in het district Lintau (gew. reorg. 1913), der onderafdeeling Fort van der Capellen, afdeeling Tanah Datar, Sum. Westk.; tevoren een-laras der onderafdeeling Lintau en Boeo en standplaats van een controleur b/h B.B. Boeo is bekend door de fraaie marmergrot in het gebergte, dat de zeer schoone vallei van Boeo scheidt van Fort van der Capellen. De grot ligt $1\frac{1}{2}$ K.M. ten W. van Boeo; zij strekt zich uit tot de westelijke zijde van het genoemde gebergte. Een beek, de Ajer Pangian, stroomt er door; bij laag water kunnen personen, die niet tegen groote vermoeienis opzien, de geheele grot (eenige kilometers lang) doorwaden en doorkruipen; valt echter aan de westzijde van den berg een hevige regen, zoo kan deze tocht levensgevaarlijk zijn. Lauwe kiezelzuur houdende bronnen in de grot hebben hier en daar de wanden en den bodem van het koepelvormige, groote gewelf met terrassen, terrasjes en rimpeltjes vormende kiezelzuurlagen bedekt, waardoor de grot zeer interessant is. Boeo is door een goeden grindweg via Sitangkai, verbonden met Fort van der Capellen ($37\frac{1}{2}$ K.M.), in n.ljke richting met Paja Koemboeh (ruim 40 K.M.) en in z.ljke richting, via Tandjoeng Ampaloe (bijna 26 K.M.) met Sijdoendjoeng (nog $20\frac{1}{4}$ K.M. verder). Boeo was in den tijd der Minangkabausche vorsten een belangrijk landschap als zetel of invloedssfeer van den Radjo Adat (T.B.G., dl. LV, 1913, bl. 245). In 1908 werd de besturende ambtenaar tijdens de woelingen tegen de invoering der directe belastingen door lieden van Loeboek Djantan (Lintau) te Boeo vermoord, en werd zijn lijk met de oude controleurswoning door de opstandelingen verbrand. Dicht bij de plek waar de woning stond is een pasanggrahan gebouwd.

BOEOET. Zie EEKHOORNS.

BOEOL. Zie BWOOL.

BOEOLSCH. Zie GORONTALEESCHE TALEN.

BOEPATI, oudtijds benaming van den stadhouder (het provinciehoofd, den toemenggoeng) van het Mataramsche rijk in de verschillende gewesten van Java en Madoera, thans benaming van den regent op Java en Madoera (zie BESTUUR, C. 2°.) Hiervan is afgeleid keboepatèn, regentschap en regentswoning.

BOER NI TELONG. Deze vulkaan, 2624 M. hoog, verheft zich op de zuidwesthelling van het oudere vulkanische Geureudong-massief ten noorden van de

Laut Tawar, Atjèh, en bezit een nog werkzamen krater. De laatste uitbarsting schijnt in 1856 te hebben plaats gehad; de zeer moeilijke beklimming kan alleen van de zuidoostzijde plaats hebben. Teekening in Jaarverslag 1910 van den Topografischen dienst.

BOERANGRANG. Aan den top van dezen 2063 M. hoogen, op de grens van de Preanger met de afdeeling Krawang zich verheffenden, fraaie onwerkzamen vulkaankegel, is een duidelijke ringwal te zien, die naar N.W. in een breed dal uitloopt; in vroeger tijd zijn door den B. enorme sliktroomen geleverd, die tot nabij Poerwakarta te vervolgen zijn (Verbeek, Java, 469, 738). De berg ligt vlak ten W. van den Tangkoeban Praoe en binnen eenzelfde ringwal. De hellingen van den Boerangrang zijn steil en grootendeels met dichte wouden bedekt.

BOERENG of **BONTOD**. Javaansche namen voor een waterhoentje, *Gallinix cinerea*; het gewone waterhoentje, *Gallinula orientalis*, heet op Java Pro of Opel-opellan, op West-Sumatra Tioeng-ayer. *Amurcurnis phoenicura* wordt Sri-bombo genoemd. Op Sumatra heet de laatste soort Roera-roea, op Oost-Sumatra bij de Maleiers Roa-roa.

BOERLAGE. (JACOB GIJSBERT), geb. te Uithoorn, 18 Nov. 1849, overleden te Ternate, 25 Aug. 1900. Na aan de Leidsche Universiteit zijne studiën volbracht te hebben, promoveerde hij 2 Juli 1875 in de wis- en natuurkunde op een proefschrift, getiteld: Bijdrage tot de kennis der houtanatomie. Van 1876 tot 1880 leeraar in de Natuurlijke Historie, eerst aan de Kweekschool voor Onderwijzers te Amsterdam, vervolgens aan het Gymnasium en de Hoogere Burgerscholen te Dordrecht, werd hij in 1881 aangesteld als Conservator bij 's Rijks Herbarium te Leiden. In deze betrekking maakte hij in 1888 een korte studiereis naar Indië. In 1891 werd hem het onderwijs in de Indische Boomflora aan de Rijks-alumni voor het Boschwezen opgedragen, terwijl hij in 1894 tot onder-directeur der genoemde inrichting en privatdocent aan de Leidsche Universiteit werd benoemd. In 1896 liet hij zich door den toenmaligen directeur van 's Lands plantentuin te Buitenzorg, Dr. M. Treub, overhalen, naar Java te gaan om te Buitenzorg de reeds lang vacante plaats van chef der 1ste afdeeling van genoemde Plantentuin te vervullen. Tijdens een reis in de Molukken door malaria aangetast, overleed hij te Ternate den 25 Aug. 1900.

Over zijne geschriften, zie BOTANISCHE LITERATUUR.

BOEROE. Land beschrijving. Eiland ten westen van Ceram en Ambon gelegen, van welke eilanden het gescheiden is door Straat Manipa of Boeroe, tusschen $3^{\circ} 3'$ en $3^{\circ} 52'$ Z.B. en $125^{\circ} 57'$ en $127^{\circ} 15'$ O.L., en behoorende tot de residentie Amboina. Het beslaat eene uitgestrektheid van 9599 K.M.². De kust wordt bijna geheel door koraalriffen omgeven. Veilige ankerplaatsen zijn zeldzaam; vermelding verdient o.a. de ruime baai van Kajeli. Aanzienlijke gedeelten van de kust zijn vlak, zoodat men een zandstrand of mangrovebosschen aantreft. Hier en daar echter bereikt het bergland met steile rotswanden de zee, vooral in het Zuiden. Aan de riviermondingen vindt men kleine alluviale vlakten; overigens begint meestal dicht achter de kust het heuvelland, dat in het Noorden zijn grootste breedte bezit. De bouw van het bergstelsel is nog niet in alle opzichten duidelijk. Over 't algemeen schijnen de toppen zich slechts weinig boven hun omgeving te verheffen (in het midden tot ± 1100 M.)

Hoogere toppen vindt men o.a. in het N.W., waar de Kapala Madang 2060 M. (volgens Verbeek 2175 M.) bereikt en ten Z. van Kajeli (Batoe Boea, 1410 M.). Geologisch is van Boeroewat meer bekend dan van Ceram, waarmede het wat ouderdom betreft schijnt overeen te komen; de onderzoeken van K. Martin en vooral later die van J. Wanner hebben daarover licht verschaft. De oudste gevonden sedimenten behooren tot de midden-Jura; verder zijn boven-jurassische, cretaceische, eocene en pliocene sedimenten bekend geworden, terwijl mioceen schijnt te ontbreken. Opvallend is dat zooveel kalksteen (van zeer verschillenden ouderdom) aan den opbouw van het eiland deel neemt. (Zie Verbeek, Molukkenverslag, p. 561 met verdere literatuur). Tal van kleine riviertjes ontlasten zich aan de n. en z.kust; onder dezen kan alleen de Waë Apoe of rivier van Kajéli belangrijk genoemd worden, daar zij tot 2 dagen stroomopwaarts voor kleine prauwen bevaarbaar is. Vermelding verdient ook de Waë Nibe, die de afwatering vormt van het midden in het eiland gelegen, kleine meer van Wakolo (juister: Rana-meer). In den drogen moesson verdwijnen de riviertjes of blijven slechts kleine beekjes over; in den regentijd treden zij buiten hare oevers; op vele deelen van de kust doen zij moerassen ontstaan. Zulke moerassen, met sago-boschen overdekt, vindt men vooral in de districten Kajéli en Lisela.

In den W.moesson heerscht op Noord-Boeroe regen, op Zuid-Boeroe droogte; in den o.moesson heeft het tegenovergestelde plaats. De belangrijkste voortbrengselen zijn zeer deugdzaame houtsoorten, waaronder *Melaleuca Leucadendron* van welke de bekende kajoepoetih-olie gestookt wordt, sago, gierst, damar, rotan en tabak: koffie schijnt er ook best te tieren. Onder de dieren noemen wij tamme buffels, door het Gouvt. vroeger aangefokt, en wilde, die waarschijnlijk daarvan afstammen, herten, hert-zwijnen, wilde zwijnen, schildpadden, kasuarissen en papegaaien.

Kajeli, weleer de zetel van het bestuur, ligt aan de z.o.-zijde van de baai en in de als ongezond genoemde vlakte van Kajéli, die in den omtrek der baai moerassig en met kajoepoetih-, sago-, kokos- en djatiboomen bedekt is, terwijl zij meer landwaarts in een open en vlak terrein vormt met voor verschillende cultures zeer geschikten grond. Kajeli, Namléa en Djikoemerasa (op de Noordkust) zijn de plaatsen waar de kajoepoetiholie bereid wordt. In de omstreken dier plaatsen treft men een 500-tal distilleerinrichtingen aan, meest alle in handen van Chinezen en Soelanezen.

Bevolking. De oorspronkelijke bevolking van Boeroe, schijnt nauwverwant aan de bevolking van West Ceram. Zie CERAM. Zij bewoont meer het binnenland van het eiland en, waar hare leden nog heidenen zijn, worden deze vaak met den naam Alfoeren aangeduid. Ten onrechte, want zich zelf noemen zij zich niet aldus. De kustbevolking bestaat grotendeels uit lieden van uitheemschen oorsprong: Soelanezen, Boetonnezen, Galelarezen, Amboinezen, enkele Arabieren, Chinezen en Ambelauers, voorts uit gekerstende en geislamiseerde Boeroenezen en enkele heiden Boeroenezen. Volgens de laatste gegevens der militaire exploratie in 1913 wordt de bevolking van Boeroe geschat op 13.000 zielen: t. w. heiden-Boeroenezen 6000, Mohammedanen 4500 en Christenen 2500. Het ziele-tal moet evenwel volgens den laatsten aanslag der belasting (n.l. die van 1915) beduidend grooter zijn en zal wel op 20.000 mogen gesteld worden. Dé

Christenen wonen hoofdzakelijk in het Masarete'sche en aan de Zuidkust ten Westen van de Wa Mala, voorts te Kajeli en te Wa Potih en nabij deze plaats. Twee zendelingen een op de N.-kust te Namlea en een te Tifoe hebben de leiding van het zendingswerk. De Mohammedanen (slammen) treft men 't meest aan in het Kajelische en in enkele strandkampongs als Wa'Msisi, Oki, Namrolé, Waimala.

De kustbevolking woont in kampongs bijeen, waarvan het aantal huizen afwisselt van enkele woningen tot 40, 50 of meer. De nederzettingen der heidenbevolking van het binnenland — hoema' lolin's — bestaan uit 3 tot 15 huizen, gemiddeld 5 à 6. Als regel zijn de huizen in de hoema' lolin gebouwd om de hoema'tita, het voor de doortrekkende vreemdelingen bestemde huis.

De eigenlijke bevolking van Boeroe bestaat uit 116 verschillende stammen, die omtrent hun oorsprong ieder hun eigen legende hebben, en ieder hun eigen gebied, hoezeer ook deelen van stammen soms in gebieden van andere stammen wonen, jazelfs in de hoema lolin's vaak leden van verschillende stammen verblijven.

De stammen zijn weer onderverdeeld in een aantal familiën naar het aantal zoons, dat de stamvader of stammoeder had. Aan het hoofd van den stam staat een stamhoofd, dat oorspronkelijk den titel had van géb'ha (grootte man), doch thans dien van mat'léa of matgoegoel. De waardigheid van stamhoofd is volgens de adat erfelijk en gaat over op den oudsten zoon. Het stamhoofd wordt in de uitoefening van zijn ambt bijgestaan door een parwisie en (of) een ènrimo (namen van Portugeeschen oorsprong) die hij zelf kiest: zij brengen bevelen aan de bevolking over, waken voor de goede uitvoering daarvan, enz.

Aan het hoofd der familie staat het familiehoofd, evenzeer volgens de adat erfelijk. De familiehoofden zijn echter geen eigenlijke bestuurders, doch slechts vertegenwoordigers van de familie, die te waken hebben voor hare bezittingen.

Een eigenlijken adel kent men niet. De hoofden, ook die der familiën, hebben eenige bijzondere rechten, maar hunne kinderen niet; deze worden door de overige leden der bevolking als gelijken beschouwd.

Ook op de kustplaatsen heeft de bevolking, voor zoover zij tot de Boeroesche stammen behoort, hare hoofden evenals de bevolking van het binnenland. De vreemdelingen hebben hun eigen hoofden. In een enkele kampong telt men dan ook gewoonlijk meerdere hoofden. Alleen in enkele plaatsen, zooals Wa Ploë, Bara en Wa' Msisi, kent men een kapala kampong, die het geheele dorp bestuurt.

Boven de stamhoofden staan de regenten. Boeroe is verdeeld in de regentschappen of districten Kajeli, Liliali, Tagalisa, Wa Potih, Lisela, Fogi, Bobo, Wa-Toeren, Wa'Msisi, Masarete, Namrole, Oki, Loemara en Wa Eno. De regenten worden door de bevolking gekozen, door het Europeesch bestuur (civiel gezaghebber te Namléa) aangesteld en door den resident van Amboina bevestigd. Zij hebben verschillende titels: die van Kajeli en die van Masarete den titel van radja, die van Lisela, van Fogi, van Bobo en van Wa Toeren den titel van patih, de anderen den titel van Orang kaja. Hoewel de waardigheid van regent niet in een bepaalde lijn erfelijk is, wordt gewoonlijk echter een zijner zoons of bij ontstentenis een zijner naaste familieleden tot opvolger gekozen.

De Boeroenees wordt gezegd te zijn achterdochtig en leugenachtig, over 't algemeen niet moedig, vol-

slagen gebrek te hebben aan energie doch dientengevolge ook goedaardig te zijn, voorts uiterst onzindelijk op dorp, huis en lichaam.

De Boeroeneezen zijn over 't algemeen klein van gestalte, doch goed gebouwd. Het hoofdhaar wordt gedragen zooals ieder 't mooiste vindt, doch gewoonlijk lang, en dan door de mannen in den hoofddoek opgebonden, door de vrouwen in een wong gedragen.

De mannen dragen baadje en broek, de vrouwen sarong en kabaja; Christenvrouwen sarong en de lange Ambonsche kabaja. Alleen als de mannen op jacht gaan, in het water moeten werken of in 't algemeen eenigen inspannenden arbeid hebben te verrichten, dragen zij geen ander kleedingstuk dan een schaamgordel.

Hun wapens zijn lans, klewang en geweer. De geweren zijn op Boeroe echter weinig in aantal: de munitie wordt ingevoerd.

De woningen der Boeroeneezen bestaan uit woonhuis en keuken. Het woonhuis telt gewoonlijk een slaap- en een zitkamer. Het staat niet op palen; de keuken daarentegen wel. De omwandeling en het dak bestaan uit boombast of uit atap. De deuropening is gewoonlijk vierkant, iets meer dan mansbreedte, maar veel minder dan manshoogte en wordt gesloten door een verschuifbaar of draaibaar stuk boombast. Vensteropeningen vindt men slechts in zeer weinige huizen. — De woningen der Christenen en Mohammedanen tellen behalve het zitvertrek een of meer slaapkamers, meermalen ook een voorgalerijtje. Van die woningen bestaat het dak uit atap, de omwandeling uit atap of gaba, soms uit planken, vaak ten deele uit steen of karang. De deur is van hout en draaibaar. Gewoonlijk hebben die huizen vensters.

In de woningen is het huisraad schaarsch: een paar rustbanken met kussens of houten rollen, manden, potten, ijzeren en aardn borden. Lampen vindt men betrekkelijk weinig.

Huwelijk in den stam is verboden. De meisjes worden gekocht, vaak al kort na hun geboorte, niet door even oude of weinig oudere jongens, maar door volwassen mannen, zelfs grijsaards. Zoodra de geslachtsrijpheid is ingetreden, wordt het huwelijk gevierd. De vrouw gaat over naar den stam van den man. Gewoonlijk bedraagt de koopprijs f 200.— à f 250.—, soms ook meer, zelfs f 600.— Den huwelijkskandidaat wordt opgegeven, in welke goederen hij moet betalen. Die goederen worden door den geheelen stam van den huwelijkskandidaat opgebracht. Is bij de voltrekking van het huwelijk de koopsom nog niet geheel voldaan, dan blijft het meisje bij hare ouders, trekt haar man bij dezen in en helpt hij hen in het bewerken der velden, het jagen enz. Veelwijverij is geoorloofd en komt ook vrij veel voor. Afzonderlijke woningen voor de aldus gevormde harems of afzonderlijke vertrekken voor iedere vrouw vindt men echter niet. Allen wonen gezamenlijk met hunne kinderen en gemeenschappelijke echtgenoot samen. Overspel schijnt echter nog al vaak voor te komen; bij ontdekking wordt het gestraft, met een boete. Ook schaking van getrouwde vrouwen komt meermalen voor. De straf, welke op dit feit staat, is, indien de beledigde echtgenoot zijn vrouw wil terugnemen, dat zij wordt teruggesonden met eene boete, welke wordt voldaan in kleedingstukken. Wenscht echter de vrouw niet terug te keeren en wil ook de schaker geen afstand van haar doen, dan moet de bruidschat worden terugbetaald of een andere vrouw, uit den stam van

den schaker, in ruil voor de geschaakte vrouw worden gegeven. Bij kinderloos overlijden der vrouw gaan de goederen der bruidschat voor de helft terug naar den stam van den weduwnaar. Bij kinderloos overlijden van den man gaat, als de vrouw naar haar eigen stam terugkeert, de geheele bruidschat naar zijn stam terug. Huwt de vrouw echter een anderen man uit den stam van haar overleden echtgenoot, dan blijft de geheele bruidschat in haren stam, doch wordt ook geen nieuwe bruidschat betaald.

Bij de geboorte van kinderen hebben geen bijzondere plechtigheden plaats. Dochters zijn weinig in tel. Toch bevindt de vrouw zich niet in een positie van onderworpenheid. In het dagelijksche leven staat zij meer naast dan onder den man. —

Ook bij de heiden Boeroeneezen komt besnijdenis door incisie voor. Zij heeft plaats, wanneer de knapen ongeveer 12 of 13 jaar oud zijn. Tevens worden dan de tanden voor de eerste maal gevijld. Bij de meisjes gebeurt dit, zoodra zij de eerste menstruatie hebben gehad.

De begrafenis heeft een à anderhalven dag na het overlijden plaats. Het graf is $\pm$ 1 M. diep en zoo lang, dat de overledene op den rug daarin kan worden gelegd. Het graf wordt met steenen belegd. Eenige dagen na de begrafenis wordt een feest gegeven, dat 3 à 4 dagen duurt. — Iemand kan echter bij zijn leven te kennen geven, dat na zijn dood zijn hoofd moet worden opbewaard. Dan wordt het lijk op een stellage in het bosch neergelegd, totdat het vleesch geheel is verteerd; daarna wordt het hoofd gehaald en in de rivier of beek gewasschen en daarna in de hoema sikit (zie hieronder) bijgezet, als wanneer ook het doodenfeest wordt gegeven.

De heiden Boeroenees gelooft aan een Opperwezen, schepper der wereld (Oppo Lebih Snoelat). Dit opperwezen is echter te hoog verheven om zich persoonlijk met de menschen in te laten. Hij wordt dan ook niet rechtstreeks vereerd of aangeroepen. Meer op den voorgrond staat de vereering van een aantal geesten, goede en kwade maar meerendeels kwade, en van de zielen der voorouders. Aan deze geesten en zielen van afgestorvenen wordt, bij bepaalde gelegenheden, als bij ziekten, na afloop van den rijsttoest enz. hulp gevraagd, dank betuigd en geofferd. De vereering der zielen der afgestorvenen komt vooral tot uiting in het offeren aan de hoofden van afgestorvenen, welke daartoe worden opbe waard in de hoema sikit of hoema koit, kleine af dakjes op twee of vier stijlen ter lengte van $\pm$ 2 M. met, boven in, een zoldertje van bamboe's, welke af dakjes men vindt in de hoema lolins, in de tuinen, in het bosch of bij de graven. Op het zoldertje bevinden zich, op borden neergelegd, de hoofden. Daar worden ook de offers, bestaande uit alles wat men meent dat de afgestorvenen aangenaam kan zijn, als eetwaren, lijnwaad, wapens, gebracht en neergelegd.

De volksvermaken bestaan vooral uit muziek, zang en dans. De muziekinstrumenten zijn o.m. de tifa (een trom), de viool, de mondtrom, en de tatã-boewan boekoe, een langwerpige bak met 12 gongs, elk een anderen toon aangevend, welke met 2 stoken worden geslagen. Behalve den krijgdsans, tjakalele, kent men nog het menari, een dans van vreemden (Ambonschen) oorsprong. Van inheemschen oorsprong is de inga'foeka (lied van het eiland), een gezang dat wordt gezongen door mannen en vrouwen gezamenlijk, onder begeleiding van het slaan op de tifa. Legendes vormen den inhoud dezer

inga' foeka's. De melodiën zijn eentonige recitatieven, waarvan dezelfde regels tot in het oneindige worden herhaald.

Genotmiddelen zijn het sirihkauwen, het rooken, het, vooral door vrouwen, pruimen en het drinken van sagoweer. Misbruik van dit laatste komt niet vaak voor.

De Boeroeneezen beoefenen voornamelijk den landbouw, welke intusschen nog op lagen trap staat. Verbouwd worden kasbi, pataten, gierst, rijst, tabak, suikerriet, aardnoten, in Masarète ook aard-appelen. Sawahs kennen zij niet, alleen ladangs. Hoofdvoedingsmiddelen zijn sago, kasbi en pataten en daarna rijst en gierst. In de vleeschvoeding voorzien zij door de jacht op buidelratten, wilde zwijnen en herten, vischvangst en teelt van tamme varkens. Uit de bosschen halen zij rotan en damar, die zij aan handelaren aan de kust leveren in ruil voor goederen, kleedingstukken enz.

De kustbevolking, Christenen en Mohammedanen, zooals ook de Christenen in het binnenland, leeft op nagenoeg dezelfde wijze als de Boeroeneesche heidenbevolking. Eenige Christennegorijen aan de Zuidkust en in het Masarete'sche bezitten klapper-tuinen. De bevolking aan de Noordkust houdt zich grootendeels bezig met het stoken van kajoepoethi-olie, verder met tuinbouw, handel en vischvangst.

De handel is in handen van enkele Chineez en Arabieren en nagenoeg geheel geconcentreerd te Djikoe Merasa en Kajeli. Op de Zuidkust is hij in handen van enkele Ambelauers en een paar hadji's en voorts van eenige Chineez en. Oki, Namrole en Tifoe zijn de centra, waarvan Tifoe het belangrijkste is. Uitgevoerd worden kajoepoethi-olie, damar, rotan, hertenhuiden en -hoorns; ingevoerd lijnwaden, snuisterijen, borden, Siameesche rijst, gedroogde visch. De jaarlijkste uitvoer van de kajoepoethi-olie bedraagt $\pm$ f 250.000.

De goederen worden verscheept en aangevoerd door de K. P. M. stoomers, voorts door Mandareesche prauwen.

Rechten op den grond. Het grondgebied der stammen is verdeeld overeenkomstig het aantal familiën, waaruit zij bestaan. Op het gebied van elke familie hebben alle leden van die familie gelijke rechten. Het hoofd der familie is echter degene, die in zake het gebruik door de verschillende leden der familie van den grond beslist en de noodige regelingen treft in zake den aanleg van ladangs, het halen van damar, het sago kloppen uit boomen, het jagen enz. Op het gebied eener familie hebben de leden van andere familiën, zelfs van den zelfden stam, geenerlei recht. Aan vreemdelingen kunnen de gronden nooit verkocht worden. Wel kunnen gronden met de daarop voorkomende damarboomen of vruchtboomen tijdelijk tegen zekere retributie aan vreemdelingen worden verhuurd.

Om het recht aan te geven dat een stam, een familie of een bepaald persoon op een bosch, tuin, doesoen of zekere boomen uitoefent, worden bij dat bosch, dien tuin, die doesoen, die boomen teekens, sasi, geplaatst.

Wat de taal op Boeroe betreft zie het art. BOEROE'SCH.

Geschiedenis. Boeroe zou ongeveer 1510 onder het gezag der vorsten van Ternate geraakt zijn, waarna de Islam voet op het eiland begon te krijgen. Toen in 1652 de O. I. Cie. met den Sultan van Ternate een contract had aangegaan tot uitroeiing der nagelboomen op het eiland, kwam het in opstand tegen den Sultan. Door de Cie. onderworpen

sloten de hoofden den 4en Oct. 1657 een verdrag met haar, waarbij o.a. bepaald werd uitroeiing der nagelbosschen en het overbrengen der hoofdplaatsen van Boeroe naar de baai van Kajeli, waar een fort, het nog bestaande fort Défensie, werd gebouwd. De hoofden met de Mohammedaansche bevolking verhuisden naar Kajeli, doch behielden zeker gezag over de bevolking in de binnenlanden. Deze binnenlanden waren langen tijd slechts weinig bekend. De reis van Prof. K. Martin in 1892 kwam voor 't eerst onze kennis daarvan vermeerderen. In de jaren 1909—1913 is Boeroe geëxploreerd en wel eerst door den heer J. H. W. v. d. Miesen en daarna door den kapitein v/d Generalen staf K. F. E. Gerth van Wijk. Deze laatste legde het resultaat zijner bevindingen neder in een nota aan de Ind. Reg. van 6 Maart 1914, waaraan dit art. grootendeels is ontleend.

Bestuur en rechtswezen. Het eiland vormt met Ambelau (Amblaoe) de onderafdeeling Boeroe der afdeeling Amboina onder een gezaghebber bij het Binnenl. Bestuur, die te Namlea gevestigd is en aan wien een posthouder is toegevoegd met standplaats Tifoe aan de Zuidkust van het eiland. Namlea ligt aan de N.O. kust van de baai van Kajeli en is het beginpunt van een weg, die langs de noordkust van Boeroe loopt. Wat het rechtswezen betreft, voor Boeroe geldt het in de residentie Amboina van kracht zijnde reglement op het rechtswezen. De civiel gezaghebber te Namlea is tevens magistraat. Een raad van hoofden berecht alle misdrijven. Verschillende overtredingen worden door den matlea zelf berecht: de door hem opgelegde straffen zijn echter geen andere dan berisping of boete.

Literatuur: T. J. Willer, Het eiland Boeroe. Amsterdam 1858; G. A. Wilken, Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe in Verhand' Bat. Gen. XXXVIII (1875); Riedel, De sluik- en kroes-harige rassen 's Grav. 1886, bl. 1 vlg.; K. Martin, Reisen in den Molukken, Leiden 1894, bl. 251 vlg.; J. Wanner, Zur geologie und geographie von West Buru. Neues Jahrbuch für Mineral. etc. Beilageband XXIV 1907 p. 133—160; Joh. H. W. van der Miesen „Het eiland Boeroe en de zending", in „Lichtstralen op den Akker der Wereld", 4e Jrg. 3e aflev. 1898; Dezelfde in Med. v. het Ned. Zend. Genootschap 46, 1902 en in T. A. G. 1908 en 1909; Berichten Utr. zendingsvereniging October 1910. —

BOEROE. Een eilandje, gelegen in de Malakapassage, tusschen P. Wè en Pedro-punt, en behorende tot de onderafdeeling Oelèè Lheuë van de afdeeling Groot-Atjeh. Sinds 1881 is er een kustlicht, in zijn tegenwoordigen vorm 19 M. hoog en zichtbaar tot op 13 zeemijlen.

BOEROEMON. Zie BAROEMON.

BOEROENG. Mal. woord voor vogel, en ter onderscheiding vaak bij verschillende vogelsoorten geplaatst.

BOEROENG BAJAU. Zie BETET.

BOEROENG BINDALO. Zie TIMAI-TINGGIH.

BOEROENG BIROE. Zie MENINTING.

BOEROENG-BOOI. Zie TRENDASAN.

BOEROENG-DALIEMA. Zie MANOEK-MANJESE.

BOEROENG DAOEN. Naam op Sumatra voor een Bladvogel, *Chloropsis icterocephala*.

BOEROENG DARA LAOET. Javaansche naam voor eene Muskaatduif-soort, *Myristicivora bicolor*, op West-Sumatra Dara-laoet. Op de Aroe-eilanden heet hij Verjau, op de Kei-eilanden Walor en op Goram Woetean. *Myristicivora luctuosa* heet op Celebes Postieja.

BOEROENG DEWATA. Maleische naam voor paradijsvogels.

BOEROENG-DJANTOENG of **PIDJANTOENG.** Collectiefnaam door de Maleiers op West-Sumatra, aan honingvogels van het geslacht *Arachnothera* gegeven, terwijl de Soendanezen hen bestempen met den naam Klatjes en de Beadjoe-dajaks op Borneo hen Talasak noemen.

BOEROENG-GADING. Zie **BOEROENG-KIEKI-RIMBOE.**

BOEROENG-GAJA. Zie **BANGO.**

BOEROENG GOENTING. Naam op Ceram voor Fregatvogels.

BOEROENG GREDJA. Inlandsche naam voor de ringmusch van den Archipel, *Passer montanus saturatus*, die iets kleiner is en aan de flanken veelal een bruinachtiger tint heeft dan de Europeesche; deze vorm komt eveneens op Formosa en in Japan voor.

BOEROENG HANTOE. Zie **UIL.**

BOEROENG-KALADI. Zie **BAMBANGAN.**

BOEROENG-KAMBING. Zie **BANGO.**

BOEROENG-KAPAS-KAPAS. Zie **BENTET.**

BOEROENG-KASOEMBA. Zie **KASOEMBO.**

BOEROENG KIEKI. Zie **ANGKA-ANGKA.**

BOEROENG KIEKI RIMBOE. Naam door Maleiers uit de omstreken van Padang aan een rhinocerosvogel, *Anorrhinus galeritus* gegeven, bij de Maleiers in Oost-Sumatra Klihingan; wordt op Sumatra ook Toko en Boeroeng-gading genoemd.

BOEROENG KODOK. Naam in West-Sumatra voor eene Gaai-soort, *Platylophus coronatus*.

BOEROENG KOEMBAANG. Collectief-naam in West-Sumatra voor honingvogels uit de geslachten *Aethopyga* en *Chalcostetha*. Zie **TANGGO LIPPO.**

BOEROENG-MAS. Zie **DOENEJ.**

BOEROENG MATA MERA. Zie **TANGGO LIPPO.**

BOEROENG-MATI-AROE. Zie **ATOEDA.**

BOEROENG-MATI-HITAM. Zie **DOBERA.**

BOEROENG-MATI-KAWAT. Zie **OEAN.**

BOEROENG-MATI-KEPPENG. Zie **GOBGOBI.**

BOEROENG-OEDANG. Zie **RADJA-OEDANG.**

BOEROENG-OONDAN. Zie **INGGANG-PAPAN.**

BOEROENG-PALANO. Zie **PIPI-LOEREJAN.**

BOEROENG-PAPA. Zie **BENTET.**

BOEROENG-POEDING. Naam op Sumatra voor een *Timalia*-achtigen vogel, *Mixornis gularis*; eene andere soort, *Timalia pileata*, wordt op Java Dawit of Gogo-stite genoemd.

BOEROENG POETJONG. Zie **TJANGAK.**

BOEROENG SAMPJE. Zie **GIERZWALUW.**

BOEROENG-SIANG. Zie **FOEHR.**

BOEROENG-SNIP. Zie **SNIPPEN.**

BOEROENG-SWANGI. Zie **PANGANG-KAKO.**

BOEROENG TAHOEN. Zie **AHLO.**

BOEROENG-TAMPO-PINANG. Maleische naam op Sumatra voor een gekuifde groengekleurde hapvogel, *Calypomena viridis*, op West-Sumatra Oelahoelah-daen. Komt ook op Borneo en het Indische vasteland voor. Zie **HAPVOGEL.**

BOEROENG TAROEK. Naam op Billiton voor een blauwe vliegenvangersoort, *Hypothymis azurea*. *Tekitrea affinis* heet aldaar Boeroeng tali kepong en *Rhipidura javanica* Gandarassi. Zie **VLEIEGENVANGER.**

BOEROENG TIKER. Maleische naam voor *Motopidius indicus*, een tot de Parridae behorende vogel; deze wordt op Java ook andjing andjingan genoemd.

BOEROENG TIKOES. Zie **VLEERMUIZEN (INSEKTENETENDE).**

BOEROENG TJABE. Maleische naam voor *Di-caeum flammeum*. Zie **HONINGVOGEL.**

BOEROE'SCH. Volgens den zendeling H. Hendriks zouden op Boeroe vier onderling nauw-verwante dialecten gesproken worden; daarvan zijn het Boeroesch van Kajeli en vooral dat van Masarète eenigszins nader bekend geworden. De taal staat het naast aan de Ambonsche landstaal, (zie **AMBONSCH TONGVALLEN**). Het klankstelsel is veel minder verwerd dan dat der Ambonsche dialecten; de *p*, *ng*, en ook de *b*, *g*, *d*, welke aldaar ontbreken, komen hier nog voor; bovendien kent de taal eene, oorspronkelijk uit *w* ontstane *f*, bijv. *fatu*, steen. Als sluiters kunnen optreden *k*, *t*, *n*; zeldzamer komen *l*, *r*, *s* voor. Hierbij doet zich de bijzonderheid voor, dat de *k*, *t*, *n* grammaticale waarde hebben gekregen, zoodat een woord op *n* of *t* eindigende, nagenoeg zonder uitzondering, steeds een naamwoord, maar een op *k* eindigend woord steeds een werkwoord is (met uitzondering van de van naamwoorden afgeleide causatieven). Ook de op *l*, *r*, *s* eindigende woorden zijn voor verreweg het grootste deel naamwoorden. Evenals in het Ambonsch zijn de algemeen Mal. Pol. afleidings-suffixen geheel verdwenen; van de prefixen zijn enkele gespaard; nog levend schijnt het causatieve prefix *pa*, (hier in den vorm *ep*), te zijn. Ook komen nieuwere vormen voor, als: *enmatan*, de dood, van *mata*, (Mal. Pol. *matai*), sterven; *emlat*, gave, naast *laik*, geven; *kakoil*, put-emmer, van *koi*, putten; terwijl ook de bovengenoemde sluiters *t*, *n*, *k* alleen eene dergelijke functie kunnen vervullen, (bijv. *teruk*, het hoofd dekken, van *terun* = Jav. *tudung*, hoofd-deksel). Bij de werkwoorden ontbreekt thans elk spoor van vervoeging; alleen worden zij somtijds voorafgegaan door een der prefixen *da* of *du*, waarvan het doel alleen schijnt te zijn, om bepaaldelijk het enkel- en meervoud aan te duiden. Ook een adjectief als praedicaat kan van deze voegsels voorzien zijn. Bij de substantieven kan het meervoud onderscheiden worden door toevoeging van (een oorspronkelijk meervoudig lidwoord) *ro*. Eene genitief-bepaling gaat aan het bepaalde woord vooraf; ook in vele samenstellingen, als: *olon* (hoofd) *-folon* (haar), hoofd-haar. Soms kan het bepalende woord evenwel volgen, bijv. *gëba* (mensch) *-masi* (kust), mensch van de kust, kust-bewoner. Om onze bezittelijke voornw. uit te drukken, is thans bij elk substantief eene omschrijving noodig, als: (Masarète): *jako* (ik) *nau huma* (huis), mijn huis; *kai* (gij) *namuk* (rine) (hij) *nake*, (enz.) *huma*, uw (zijn, enz.) huis, welke omschrijving ook in den genitief voorkomt: *ama* (vader) *nake huma*, vader zijn huis, het huis van vader. Tot dusverre is de taal enkel spreektaal gebleven, dus worden verhalen enz. alleen door mondelinge overlevering bewaard; door de zendingen is het Latijnsche letterschrift ingevoerd.

Literatuur: E. J. Jellesma: „Woordenlijst van de taal der Aliforoen op het eiland Boeroe, enz., Tijdschrift Bat. Gen. v. K. en W. Dl. XXI (1875); H. Hendriks: „Het Burusch van Masarète”; vgl. I. C. G. Jonker: „Over de Eind-medeklinkers in het Rotineesch en Timoreesch”, Bijdr. T. L. en Vlk. v. Ned. Ind. 7de Volgr. V (1906). J. C. G. J.

BOERSIL. Zie **MELIWI.**

BOESANG'SCH. Zie **DAJAKSCH.**

BOESSAN. Zie **MOESANG AKAR.**

BOETAH BOETAH (MAL.). Zie **EXCOECARIA AGALLOCHA** en **HURA.**

BOETOEK. Zie **BAARDVOGEL.**

BOETOEN (JAV., MAL., SOEND.). Zie **BARRINGTONIA SPECIOSA.**

BOETON. Zelfbesturend landschap, behooren de tot het gouv't. Celebes en Onderhoorigheden. Het staat onder het bestuur van een sultan, die echter zeer in zijn macht wordt beperkt door een raad van rijksgrouten, hadat. Het landschap wordt gevormd door het eiland Boeton met eenige nabijliggende eilanden, van welke Moena, Kabaëna, beide bewesten Boeton, en Wowoni, noordelijk van Boeton, de grootste zijn en uit de aan den vasten wal van Celebes aan de zuidpunt van het Z.O.lijk schier-eiland liggende landschappen Polejang en Roembia. Het landschap telt thans $\pm$ 240.000 zielen.

In de 17e eeuw stond het landschap nu eens onder de suprematie van Ternate, dan weder onder die van Gowa. Ternate had er de oudste rechten: het onderwierp Boeton reeds in 1580 en voerde er den Islam in. De O.-I. Cie, welke door den Raad van Indië Apollonius Scotte met Boeton voor het eerst een contract sloot op 5 Jan. 1613, wist eerst Gowa en daarna Ternate uit Boeton te verwijderen: Gowa in 1660 en 1667, bij uitdrukkelijk verdrag in 1667 toen Gowa, door Speelman geslagen, bij het Bonggaaisch traktaat verklaarde af te zien van alle aanspraken op de landen van Boeton; Ternate in 1663 feitelijk bij gelegenheid der gebeurtenissen met den sultan van Ternate, koning Amsterdam. De verhouding tusschen de Cie en Boeton bleef verder over het geheel goed, behoudens de periode 1752—1766, toen de betrekkingen waren afgebroken wegens de tegen het bestuur van Boeton gerezen verdenking van te hebben begunstigd het afloopen van een Nederlandsch schip. In 1824 trad Boeton toe tot het vernieuwd Bonggaaisch traktaat, hetwelk bestemd was in de plaats van het verouderd traktaat van 1667 tot grondslag te dienen van ons gezag in Zuid-Celebes en hetwelk omstreeks 1850 op zijn beurt stilzwijgend ter zijde werd gesteld om plaats te maken voor afzonderlijke contracten met de verschillende landschappen. In 1851 werd de nieuw optredende sultan van Boeton, met eenige moeite, overgehaald een zoodanig afzonderlijk contract te sluiten. In 1886 kwamen echter voor het eerst bepaalde moeilijkheden. De toen nieuw opgetreden bestuurder toonde onwil in de afdoening van zaken. De Gouverneur van Celebes moest met drie oorlogsschepen naar Boeton komen, alvorens de sultan het hoofd in den schoot legde. In 1897 en in 1901, deden zich weder telkens teekenen van lijdelijk verzet voor. Op den duur kon daarmede geen genoegen worden genomen, en toen nu in Sept. 1904 de sultan overleden was en zich in 1905, bij de verkiezing van een nieuwen bestuurder moeilijkheden voordeden, besloot het Gouv., bij gelegenheid van het sluiten van een contract met dien nieuwen bestuurder, aan de wenschen, welke het dezen ten opzichte van dat contract wilde te kennen geven, den noodigen klem bij te zetten. In April 1906 kwam een militair detachement van 75 man onder een officier-civiel gezaghebber, op Boeton aan, tegelijk met een oorlogsschip en den Resident ter beschikking van den Gouverneur van Celebes. Den dag na die aankomst kwam het door het Gouv't. verlangde nieuwe contract tot stand. Intusschen was nog niet alle verzet hiermede ten einde. In Febr. 1907 moesten de sultan en zijne rijksgrouten wegens hunne tekortkomingen, na herhaalde waarschuwing worden beboet. In Aug. 1907 moest een partij, die zich tegen registratie der bevolking verzette, hardhandig tot rede worden gebracht. In Juli 1908 moest op Moena tegen met onze inmenging ontevreden personen worden opgetreden. In 1910 moesten een aantal hoofden, die een samenzwering hadden op

touw gezet, worden gevat en verbannen. Dit telkens herhaald verzet kwam van de zijde van den adel, die ons ingrijpen in de talrijke te zijnen voordeele bestaande misbruiken met leede oogen zag. Thans schijnt men zich echter in de nieuwe orde van zaken te hebben geschikt. Den 16en Juli 1911 overleed Sultan Moehamad Adiloerrahin. Tot zijn opvolger werd door het Gouv't. aangewezen de in Aug. 1911 door den hoogen adel van het landschap als zoodanig gekozen Mohamad Hoesain, broeder van den in 1904 overleden Sultan, en tot dusver rijksbestuurder. Na zijn aanwijzing legde hij de bekende korte verklaring af. (Bijbl. Hand. St. Gen. 1913/14, no. 345, 30.)

Literatuur. A. Lichtvoet, Beschrijving en geschiedenis van Boeton in Bijdr. Kon. Inst., 4e reeks, II (1878) p. 1—112; Dr. E. B. Kielstra, Het sultanaat van Boeton, Onze Eeuw, 1908, 4e deel; Het Nederl. zeewezen, 1913, blz. 40 en 80.

BOETON. Eiland ten z.o. van het z.o.lijk schier-eiland van Celebes, tusschen $4^{\circ} 25'$ en $5^{\circ} 45'$ Z.B. en $122^{\circ} 30'$ en $123^{\circ} 30'$ O.L. Het is ongeveer 4225 K.M^2 . groot. Het is aan de w.zijde door de niet zeer wijde straat Boeton van het eiland Moena gescheiden. Het eiland is zeer bergachtig en met bosschen bedekt, waaronder ook djatibosschen (een paar duizend H.A.) worden aangetroffen. Het toppunt van het eiland ligt in het N., het heet Kapala ogena en is 1151 M. hoog, de berg is met dicht oerwoud bedekt. Dicht bij de zuidpunt vindt men het oude zeerooversnest Wasoeëmba, dat door dikke muren van koralkalkbrokken is omgeven, evenals het naburige dorp Waboela. De bodem van Boeton levert niet veel rijst, zoodat er veel invoer van dit artikel plaats heeft; voor de voeding zijn verder mais, bataten en gierst belangrijk. Men kweekt er tabak, suiker en wat koffie. Kokospalmen willen er maar matig voort. De hoofdplaats Baœ Baœ (baœ = nieuw) ligt aan de Z.W.zijde van het eiland aan den z.lijken ingang van straat Boeton; ze is de zetel van den assistent-resident der afdeeling Oost-Celebes en de residentie van den sultan van Boeton, die er echter zeer armoedig leeft. De haven van Baœ Baœ ligt in een mooie bocht, met goeden ankergrond, beschut door de bergen van Moena, zoodat de schepen er ook in den westmoesson veilig liggen. Men ziet er veel Boegineesche, Makassaarsche, Mandareesche en Madoe-reesche vaartuigen. De hoofdplaats wordt door de stoomschepen der Paketvaartmaatschappij geregeld aangedaan. Aan de oostkust dringt de zee ver naar binnen in de Kaling-tjoessoe (Kale-soesoe) baai, genoemd naar een havenplaats aan de noordzijde ervan; ze heet ook Dwaalbaai. De bevolking van Boeton is vermoedelijk nauwer verwant aan de To Lalaki, To Mekongka en To Maronene van het Z. O. schier-eiland van Celebes, dan aan de Boegineezen en Makassaren. Die bevolking is Mohammedaansch; zij bestaat uit adel, volk en lijfeigenen, elke categorie scherp van de andere gescheiden. Haar hoofdmiddelen van bestaan zijn handel en scheepvaart, waarvoor de benodigde prauwen op het eiland zelf gemaakt worden, en vischvangst. Er bestaat op Boeton ook een kopersmeed- en vlecht en een weefnijverheid. De uitvoerartikelen, voortbrengselen van Boeton, zijn hoofdzakelijk: tripang, schildpad, koffie, was, agar-agar, bingkoeroe-wortels, sagobast, paarden, buffelhuiden en hoorns, haavinnen en ruwe katoen; de voornaamste invoerartikelen zijn rijst, opium, ijzer- en aardewerk, en Europeesche garens en lijnwaden.

Literatuur. Beschrijving en geschiedenis van Boe-

ton, door A. Ligtoet, met kaart, in de Bijdr. Kon. Inst. 4e reeks, II (1878) p. 1—112; Dr. J. Elbert, Die Sunda Expedition, 1911, I, blz. 175—225.

BOETON (STRAAT), tusschen Boeton en Moena is de gebruikelijke vaarweg der stoomkustvaart rond de Z.O. punt van Celebes, omdat straat Tioro, welke langs den wal loopt, te weinig bekend is. Voor grotere zeilschepen is deze straat niet geschikt, deze moeten beO. langs Boeton houden. Bij den Z.lijken ingang liggen het Noord-, Midden- en Zuideiland, voor den N.lijken ingang, het eiland Wowoni. De straat is breed, behalve in het Z. gedeelte, waar zij in het Zuidernauw versmalt tot $\frac{1}{2}$ K.M., in het Noordernauw is het meer de vaarweg, welke door eilanden en gevaren wordt vernauwd. De wal aan weerszijden van Straat Boeton bestaat grotendeels uit hoog land met zwaar hout begroeid. Hier en daar vindt men krijtachtig witte plekken en steile, af en toe begroeide rotsen, die loodrecht uit het water oprijzen.

De diepte in de straat is zeer ongelijk. Tusschen het Noorder- en Zuidernauw is een groote kom met diepten tot ruim 360 M., daar beN. en beZ. vindt men overal ankergrond. De stroomsnelheid is het grootst in het Zuidernauw, waar deze bij springtij 9 K.M. in het uur kan bedragen. Zie Zeemansgids, deel IV.

BOETONSCH. Zie MOENA'SCH BOETONSCH E TAALGROEP.

BOEWA. Inlandsche naam op Amboina gegeven aan soorten van het hagedissengeslacht *Varanus* (zie onder VARANIDAE), waranen of bijawak (zie aldaar).

BOEWAH (SOEND.). Zie MANGIFERA INDICA.

BOEWAH KASJMIER. Zie HURA.

BOEWAH NEGRI (MAL.). Zie PASSIFLORA EDULIS.

BOEWAH NONA. Zie ANONA RETICULATA.

BOEWAH OEPAS (MAL.). Zie SOPHORA.

BOEWAH POEKAT (MAL.). Zie PERSEA.

BOEWAH RADJA (MAL.). Zie HELICTERES.

BOEWAH SABOEN (MAL.). Zie SAPINDUS.

BOEWAH SEMIR. Zie HURA.

BOEWAH TEMPAJANG (MAL.). Zie STERCULIA SCAPHIGERA.

BOEWAH TEMPOEROENG (MAL.). Zie PERSEA.

BOGOR (JAV.). Zie GNETUM.

BOGOR. De oorspronkelijke inlandsche naam van Buitenzorg, dat door de inlanders nog altijd zoo wordt genoemd.

BOGOWONTO. Rivier op Java, ontspringende aan de zuidelijke helling van den berg Soembing in de afdeeling Wonosobo van de residentie Kedoe; zij stroomt verder door die residentie en wel door het landschap Bagelen, langs de stad Poerworedjo; nabij haar monding vormt zij de grens tusschen Kedoe en Djokjakarta. Deze rivier heeft een historische bekendheid gekregen, doordien in den Java-oorlog van 1825—30 de hoofd-opstandeling Dipo Negoro haar niet wilde overtrekken om redenen van bijgeloovigen aard, wat zijn gevangenneming, waarmede een eind aan dien oorlog kwam, heeft verhaast.

BOHOROK. District van het zelfbesturend landschap Langkat, gelegen in de onderafdeeling Boven Langkat der afdeeling Langkat van het Gouv. O.kust v. Sumatra. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen aan de Wampoe-rivier.

Ook de naam van een gewoonlijk gedurende eenige dagen in de eerste helft van het jaar in de landschappen Langkat en Deli waaienden, drogen en verzeggenden wind, die veel kwaad doet aan de veld-

gewassen (angin boeroeq? hetgeen kwade of schadelijke wind beteekent).

BOIE (DR. JUR. HENDRIK). Geb. 4 Mei 1794 te Meldorf (Zuid Dittmar). Studeerde in de rechten te Kiel, Göttingen en Heidelberg, doch beoefende in zijn vrijen tijd de natuurlijke historie. Na zijne promotie tot doctor juris aanvaardde hij in 1817 een betrekking als conservator bij het Zoölogisch Kabinet te Heidelberg en ging in 1821 over bij het Museum van Natuurlijke Historie te Leiden. In 1825 werd hem door de Nederlandsche Regeering opgedragen een wetenschappelijke reis naar Ned.-Indië te maken. 6 Juni 1826 kwam hij op Java aan; bracht eerst 7 maanden werkeloos te Buitenzorg door, doordat in Indië niet op hem was gerekend, noch wat fondsen noodig voor het verrichten van zijn werk noch wat fondsen voor zijn levensonderhoud betrof. Nadat zijn positie was geregeld, vestigde Boie zijn keus op Krawang als terrein voor zijn onderzoekingen en werkte daar nu gedurende zes maanden. Daarna werd hij ongesteld en overleed 5 Sept. 1827. Hij verzamelde in die zes maanden werken in Krawang een groot aantal dieren en maakte van dezen afbeeldingen naar het leven, welke in het Leidsche Museum terecht kwamen, waar er later door Prof. H. Schlegel, directeur van het Museum (1858—1884), een nuttig gebruik van gemaakt werd. Aan de vermeerdering der kennis van de fauna van N.-I. heeft hij een werkzaam aandeel genomen. Zie voor zijn geschriften Handelingen en geschriften v/h Ind. genootschap, 5e jaargang, (1858), 81—87, zie ook Ind. Gids, 1902, II, blz. 1656 en 1814.

BOJAN. Klein eilandje in Straat Boelan, vroeger de standplaats van den controleur der sedert opgeheven afdeeling Batam van de residentie Riouw en Onderhoorigheden. (Zie aldaar en bij TANDJOENG PINANG).

BOJOLALI. Afdeeling en regentschap (van de Soesoehoenan-landen) met gelijknamige hoofdplaats van de residentie Soerakarta; zij beslaat het noordwestelijk gedeelte van genoemd gewest, en heeft een zeer onregelmatigen vorm, daar de afdeeling Salatiga met een scherpen hoek in de afdeeling Bojolali inspringt, en daarvan ook wederom een gedeelte in laatstgenoemde afdeeling geëncloveerd ligt (in het district Ampel). Vroeger waren verscheidene stukken van Bojolali eveneens geëncloveerd in de afdeeling Salatiga, doch sedert een vijftiental jaren heeft het Gouvernement deze stukken, tegen schadeloosstelling aan den Soesoehoenan, geannexeerd. Het grondgebied van deze afdeeling behoort geheel aan den Soesoehoenan en bestaat uit de districten Djoewangi, Karanggedé, Simo, Banjoedono, Bojolali en Ampel, alle met gelijknamige hoofdplaatsen. Op 't einde van 1905 telde deze afdeeling 237.000 zielen, waaronder 375 Europeanen en ruim 500 Chinezen. De afdeeling wordt gedeeltelijk doorsneden door de stoomtram Solo—Bojolali. Voorts voert de rijweg Solo—Semarang door deze afdeeling, welke route o.m. door het zeer toegenomen automobiëlverkeer, tegenwoordig onder de belangrijkste van Midden-Java behoort.

BOJOLALI. District (van de Soesoehoenanlanden) met 4 onderdistricten, Bojolali, Médjósongô, Singosari en Moesok. Op 't eind van 1905 had het eene bevolking van 53.000 zielen, waaronder 220 Europeanen en 450 Chinezen. Dit district wordt grotendeels gevormd door de O.lijke uitloopers van den Merapi en de tusschengelegen valleien. De voor naamste rivier is de Kali Pèpé, die ook langs de hoofdplaats Bojolali stroomt, en welke rivier het ge-

heele district van W. naar O. doorstroomt, even als eenige andere van minder belang, om lager, buiten de afdeeling, in de Solorivier te vallen. In dit district zijn 15 europeesche landbouw-ondernemingen op in huur uitgegeven gronden, waarop hoofdzakelijk koffie en cacao, maar ook suiker, indigo, notemuskaat en een weinig tabak worden geteeld.

BOJOLALI. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling, tevens districts-hoofdplaats. Deze plaats, ongeveer 420 M. boven den zeespiegel gelegen, staat bekend als zeer gezond. Vroeger was er een fort, met een kleine bezetting, doch dit is in 1878 uit de rij der permanente versterkingen vervallen, en aan het civiel bestuur overgegeven. Sedert is er de Inlandsche ziekeninrichting in ondergebracht. Bojolali ligt aan den grooten weg van de Vorstenlanden naar Semarang, en is door een stoomtramweg met de hoofdplaats Soerakarta verbonden. De Kali Pépé stroomt er langs. Op 't einde van 1905 had de plaats eene bevolking van 6100 zielen, o.a. 160 Europeanen en 450 Chinezen. Hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887, no. 136.

BOKO. Inl. naam door de Boegineesche tripang-visschers (orang badjo) gegeven aan den grooten of groenen zeeschildpad, *Chelonia mydas* L. (zie onder PENJOE, alsook in het artikel van S. Müller en H. Schlegel, Schetsen uit de Oostelijke streken des Archipels, uit J. C. Temminck. Verh. Nat. Besch. Nederl. Overz. Bezitt. Land- en Volkenkunde. Leiden 1839—44, noot p. 126.)

BOKOL. Zie EEKHOORNS.

BOLAANG-BANGKA of **B. OEKI.** Landschap gelegen a/d zuidkust van het noordelijk schiereiland v. Celebes (vroeger aan zuid- en aan noordkust); maakt deel uit der afdeeling Bolaang-Mongondou, res. Menado. De bevolking bedroeg in 1906 ruim 4800 zielen en staat onder het bestuur van een radja, die gehouden is aan de Korte verklaring. Zie Bijl. Hand. St. Gen. 1912—1913, no. 342. Sago, rijst en klappers zijn de voornaamste voortbrengselen.

BOLAANG-ITANG. Vroeger een afzonderlijk landschap, gelegen a/d noordkust van het noordelijk schiereiland van Celebes, afdeeling Bolaang-Mongondou, res. Menado, maar sedert 1912 vereenigd met Kaïdipan (zie aldaar) tot één landschap, waaraan de naam Groot-Kaïdipan (zie aldaar) is gegeven. In 1906 bedroeg de bevolking van Bolaang-Itang $\pm$ 4600 zielen. De voornaamste voortbrengselen zijn: sago, rijst, klappers.

BOLAANG-MONGONDou. Landschap, dat zich over de geheele breedte van het noordelijk schiereiland van Celebes uitstrekt en behoort tot de res. Menado. De dubbele naam ziet op twee deelen van het landschap, de kuststreek Bolaang en het bergland Mongondou, door een gordel van oerwoud gescheiden. Het grenst ten noorden en noordoosten aan de Minahasa en ten westen aan Binta-Oena, Bolaang-Oeki en Gorontalo. Aan het hoofd staat een vorst met den titel van „Padoeka Radja”, (Mong.: *datoe, ompoe' i atanaa, kolano*), die wel is waar door de hoofden wordt gekozen, maar door den Resident van Menado namens het Ned.-Ind. gouvernement in zijne waardigheid moet worden bevestigd; hij heeft zijn zetel te Kotobangon, ongeveer in het midden des lands gelegen, tevens de verblijfplaats der adellijken met hunne volgelingen. In het bestuur wordt hij bijgestaan door een djogoegoe, vier panghoeloe's en vijf majoor kadato's, wier benoeming evenzoo van Gouvernementswege wordt bekrachtigd. Het landschap is verdeeld in vier districten: Kotaboenan, Pasi, Lolajan en Bolaang; over ieder district is een

panghoeloe of districtshoofd aangesteld, die wordt bijgestaan door een majoor-kadato of tweeden districtshoofd (alleen in Lolajan zijn twee majoor-kadato's). De djogoegoe (Mong. gogoegoe) is met het algemeen toezicht belast.

Het karakter van het land is bergachtig met een smalle strook alluvialen grond langs het niet zeer breede strand, die spoedig overgaat in een glooiend terrein, dat, voortdurend stijgende verder binnenwaarts eene hoogvlakte vormt, welke door hooge bergen wordt omgeven en alwaar het meerendeel der bevolking, over vele negorijen verspreid, is samengedrongen. De hoogste der bergen is de Ambang, eenige andere zijn de Binangoenan, Pinoepoelan, Kolokot, Sia', Mobangko', Toedoenon, Simod, Loekoes, Notoeroeb, Mokitit, Tapaboeloe, Moredkalow, Pomomantoan, Kali, Doematolan. Tal van beekjes en rivieren doorstroomen Bol. M. in alle richtingen; de voornaamste hiervan zijn de Ongkag-Mongondou, de Ongkag Doemoga (deze twee vereenigen zich en stroomden dan onder den naam Lombagin naar de Celebeszee), de grensrivieren Poigar, Boejat en Sangkoeb, verder de Lobong, Pinoba, Kotoelidan, Dajanan, Kotobangon, Molinow, Mogolain, Mongondou, Poboendajan, Jantaton en nog vele andere. (Deze laatste doorstroomen alle de hoogvlakte.) Nagenoeg al deze rivieren zijn onbevaarbaar; van de Ongkag-Doemoga en de Lombagin wordt wel gebruik gemaakt door de inlanders, die dan met bamboevlotten naar de zee afzakken, maar de eerstgenoemde heeft zeer gevaarlijke punten. In het bergte ten noordoosten der hoogvlakte bevinden zich de meren Danaumoöat, waaruit de Poigar ontspringt, en Iloloi en het meertje Mokobang; aan de oostkust het meer Pononotakan, niet ver van het dorp Motongkad, en Boenong, ten zuiden van Kotaboenan. Werden tot voor niet vele jaren slechts op de hoogvlakte goed begaanbare ruiterspaden aange troffen, sedert de vestiging van een controleur (1901) werd hierin groote verbetering gebracht, zoodat tegenwoordig de hoogvlakte niet alleen een stel flinke breede wegen heeft, maar ook met de voornaamste kustplaatsen is verbonden door goede wegen, vooral de karreweg van Kotobangon naar Bolaang verdient vermelding en ook de nu nog niet geheel voltooide weg van Bolaang naar de Minahasische grens.

De geheele zuid- en zuidoostkust wordt ingenomen door het district Kotaboenan, dat vooral belangrijk is wegens de goudmijnen, waar het erts vroeger uit diepe kuilen werd opgegraven, maar waar sedert eenige jaren nu een Holl. mijnbouw-maatschappij is gevestigd; de bevolking bedroeg medio 1906 $\pm$ 4700 zielen, waaronder vele vreemdelingen (Gorontaleezen, Sangi- en Talaureezen, Minahassers, Boegineezen, Arabieren, Chineezen), die zich vooral met handeldrijven bezighouden. Het district Pasi strekt zich ten noorden en het district Lolajan ten zuiden van Kotobangon uit: de eerste was in 1906 bevolkt door ongeveer 12000, de tweede door bijna 15.000 zielen, hare grootste negorijen zijn: Mojag, Pontodon, Pasi en Bilalang (Pasi), Kopandakan, Mongkonai, Motoboi-ketjil, Matali-besar, Molinow, Pojowa-besar, Tabang en Doemoga (Lolajan). Het district Bolaang begrenst de geheele noordwestelijke kust en had in 1906 ruim 10.000 zielen; ten oosten der gelijknamige hoofdplaats treft men te Bantik (Soemoit) een Bantiksche nederzetting aan, en verderop eenige andere Minahassische nederzettingen (Mariri-lama, Mariri-Baroe, Po'po'-Nonapan en Nanasi).

De hoofden en de bevolking hebben reeds voor een aanzienlijk deel den mohammedaanschen godsdienst

aangenomen, van de vele heidenen, die er niettemin nog altijd waren en zijn, zijn sedert het Nederl. Zendingen, daar in 1905 met zijn arbeid is begonnen, ruim 2000 tot het Christendom toegetreden (1913). (Bedoeld Genootschap heeft daar nu op vele plaatsen scholen (18) en tevens een Nederl. onderwijzer voor het onderwijs aan kinderen van hoofden en aanzienlijken). In menig opzicht komen de zeden en gebruiken, o.a. het houden van fossos of offerfeesten, het raadplegen van balian's of priesters en priestersessen, enz. overeen met die, welke vroeger in de Minahasa gevolgd werden; maar de taal is geheel verschillend, ofschoon tal van woorden en woordvormen zeer bevestigt op verwantschap wijzen. Vooral de bewoners der hoogvlakte, die krachtig en gespierd zijn, met regelmatige trekken en niet te donkere huidskleur, vertoonen veel overeenkomst met de bergbewoners der Minahasa. Scherper dan daar is evenwel de afscheiding tusschen den adel en het volk. Volgens den tegenwoordigen radja wordt het volk van B. M. onderscheiden in zes standen: bangsa radja, b. kohongian, b. simpal, b. nonow, b. tahig en b. joboeat; huwt een man met iemand van lageren stand, dan heeft dit geen invloed, want de kinderen zullen dan tot den stand van den vader behooren, maar trouwt een vrouw beneden haar stand, dan dalen haar kinderen in aanzien, want zij kunnen niet anders worden dan wat de vader is.

Aan den radja, die gehouden is aan de Korte verklaring, zie Bijl. Hand. St. Gen. 1912/1913, no. 342, is, onder toezicht van een controleur, het zelfbestuur van het landschap overgelaten; alleen zware vergrijpen worden door den landraad te Menado berecht. Van de vele verbeteringen en maatregelen, die de directe bemoeienis van ons bestuur voor B. M. medebracht, zijn nog te noemen: meer orde en veiligheid, een regeling, waarbij de inkomsten van ieder hoofd werden vastgesteld, een nieuwe belastingregeling, verder eene regeling volgens welke alle instructies in strafzaken den controleur moeten gezonden worden, aler vonnis wordt geslagen en bij groote misdrijven de instructie door hem persoonlijk wordt geleid, en eindelijk de vrijverklaring door den tegenwoordigen radja van alle slaven en pandeligen. Behalve met de teelt van rijst, mais, klapperboomen, koffie, een weinig cacao, tabak, houden sommigen zich onledig met het inzamelen van boschproducten — aan de zuidkust ook van vogelnestjes — met vissen, knopen van netten, smeden van ijzer, vlechten van matten, weven, draaien van touw enz. Goede houtsoorten zijn: ebben- (kajoe mojonidi), tjampakahoeotan- (oejoe'), linggoa- (sondana) en gofasahout (torad).

In vroeger tijden voerden de bewoners herhaaldelijk krijg met de aangrenzende Minahassers en hadden deze zelfs voor een deel onderworpen, maar na de vestiging der Nederlanders te Menado is daaraan voorgoed een einde gekomen.

Literatuur. F. Valentijn's Oud- en Nieuw Oost-Indië „Moluccos”; vooral Meded. Ned. Zend. Genootschap, Deel XI, XXI, XV, XX, XXII, XXV, LI, LV (1867—1911); verder Tijdschr. Batav. Gen. Dl. XIII, XVIII, XXXV (1864—1893), (notulen dl. 33); T. Aardr. Gen. 1e Serie, Dl. VII (1883), 2e Serie Dl. XVI, XVIII, XX (1899—1903); Bijdragen taal-, land- en volkenkunde v. N.-I. Dl. IV, V (1890—1891), Indische Gids 1880, Dl. II; P. en F. Sarasin, Reise in Celebes, I, blz. 85.

BOLAANG-MONGONDOUN. Afdeeling van de res. Menado, omvat de landschappen Bolaang-Mongondou, Bolaang-Oeki, Binta-Oena, Bolaang-Itang en

Kaidipan. (Ind. Stb. 1906, no. 41. De twee laatst genoemde landschappen zijn in 1912 verenigd onder den naam: Groot-Kaidipan.)

BOLAANG-MONGONDOUNSCH. In de beide gedeelten van het rijk Bolaang-Mongondou, waarvan Bolaang het benedenland, Mongondou het bovenland vormt, wordt dezelfde taal gesproken; gewoonlijk wordt deze taal kortweg Mongondousch genoemd. De grens tusschen Bolaang en Mongondou is het riviertje Tontoeolon (ongev. 22 K.M. van de kustplaats Bolaang), waar een steen is te vinden, op welken de datum is vermeld van den terugkeer der Portugeezen, die tot op dat punt het bovenland zijn binnengedrongen.

Van het dorp Lolak, op de N.kust van Bolaang, wordt bericht dat het eene van het gewone Mongondousch afwijkende taal spreekt, die echter voor de overige Mongondouers zeer goed te verstaan is. De verschillen betreffen deels den woordschat, b.v. Lolaksch: *molaka* (gaan), *ganggi* (zee), *anak* (kind), *mosolag* (groot), *momata* (mensch), *oeta'* (groente), Mong. *maja'*, *daqal*, *adi'*, *moloben*, *intaoe*, *koekat*; deels het klankstelsel, b.v. Lol. *soehoeb* (in brand steken), *mopiha* (goed), *omoensog* (Westelijk zijn), Mong. *toeroeb*, *mopira*, *omoentog*. Het Lolaksch is hier ouderwetsch in het gebruik der *s* (Mong. *t*), nieuwerwetsch in dat der *h* (Mong. *r*).

Op de hoogvlakte, het eigenlijke Mongondou, zijn drie dialecten te onderscheiden: dat van Pasi, dat van Lolajan en dat van Doemoga. Het Pasi-dialect wordt beschouwd als fijner dan het Lolajansche; waar verschil is in woordschat, geldt het Lolajansche woord voor ruwer. Voorts kent het Lolajansch, nevens de gewone *l*, nog eene cerebrale, b.v. *moloben* (groot), *talib* (voorbijgaan), *oele* (vriend), Pas. *moloben*, *talib*, *oele*. Het dialect van Doemoga verschilt eenigszins in woordschat van Pas. en Lolaj. en vertoont verder *tj* vóór *i*, tegen Pas. en Lolaj. *s* (uit *t*), b.v. *totjilad* (mes), *tjilon* (kalk), *tjinaloei* (gekocht), Pas., Lolaj. *tosilad*, *silon*, *sinaloei*.

Als een dialect naast het Mongondousch is te beschouwen het Ponosakansch, dat zijn gebied heeft in de afdeeling Belang der Minahassa, en wel in het Z.O. deel daarvan, onmiddellijk grenzende aan Mongondou.

Het Mongondousch kan nog tot de Filippijnsche taalgroep worden gerekend, al moet het als de Zuidelijke grenstaal daarvan worden beschouwd. De taal van Bolaang-Oeki en het Kaidipansch, die ten Z. aan het Mongondousch grenzen, zijn reeds tot de Gorontaleesche taalgroep te brengen.

De verwantschap van het Mongondousch met de Minahassische talen is vrij eng; in het algemeen gebruiken de Minahassische talen nog meer prefixen dan het Mong., hoewel deze laatste taal ook nog rijk in voorvoegsels moet worden genoemd. Een paar eigenaardigheden van het klankstelsel zijn de volgende: De klinker *ë* wordt door *o* vertegenwoordigd, b.v. *toloe* (drie), *atop* (dak), *dodagoem* (naald). Het laatste is, als werktuignaam, geredupliceerd; de redupliceerende lettergreep heeft steeds den klinker *o*. Het suffix *-ën* is in 't Mong. *-on*. De klank der R.-G.-H. wet (zie noot op blz. 169) is regelmatig *g*, b.v. *oegat* (ader), *toebig* (water), *sioeg* (slapen). De klankreeks *ai*, in de Minahassische talen tot *e* samengetrokken, heeft in het Mong. den vorm *oi*, b.v. *totoi* (brug), *matoi* (dood), *baloi* (huis), *takoi* (opstijgen), Minah. *tete*, *mate*, *wale*, *sake*. De *s* wordt *t*, b.v. *takit* (ziek), *poetoe* (hart), *watoi* (ijzer), *totopoet* (blaaspijp), uit *sakit*, *poesoe*, *wasai*, *sosopoet*. Doch vóór de *i* handhaaft zich de *s* en wordt *t* tot *s*, b.v. *sia* (hij, zij),

poesi (wit), *sioeg* (slapen), *silai* (deel), uit *poeti*, *tiog*, *tilai*.

Van de infixen, die nevens de pre- en suffixen tot vorming der woorden dienen, is vooral in merkwaardig, dat vóór stammen, die met *len* beginnen, tot *i* wordt verkort, wijl het daar als voorvoegsel (*n*) *i* optreedt. Waar *in* gevoegd wordt in het prefix *mo-*, tot vorming van het praeteritum, daar wordt *mino-* tot *no-* verkort. Vormen met het infix *oem* krijgen in het praeteritum het samengestelde infix *inoem*, evenals in het Talaoetsch, het Favorlangsch en het Bisaja. Een werkwoordstam, die in de beginlettergreep *i* heeft, assimileert den klinker van *oem* aan die *i*, b.v. *sioeg*, *simioeg*, *sinimioeg*, voor *soemioeg*, *sinoemioeg*. Praeterita met *no-* worden nog verder omschreven met *ai*, dus *aino-*, een verschijnsel dat ook in de Minahassische talen voorkomt.

De woordenschat van het Mongondousch is nog slechts voor een klein deel bekend. Van en tot vorstelijke personen gebruikt men uit beleefdheid eenige termen, die geheel dezelfde functie hebben als de krama-inggil-woorden in het Javaansch.

Het aantal sprekers van het Mongondousch bedraagt ongeveer 40.000.

Literatuur. Verhaal eener reis naar Bolaäng-Mongondou, door N. P. Wilken en J. A. Schwarz, Meded. Ned. Zend. Gen. XI (1867), bl. 1—41, 225—254; Dezelfden: Allerlei over land en volk van Bolaäng-Mongondou, Ibid., bl. 285; Dezelfden: De taal in Bolaäng-Mongondou, Ibid. XII (1868), bl. 189—247; Dezelfden: Gesprekken in het Alfoersch van Bolaäng-Mongondou, Ibid. XV (1871), bl. 115—152; Dezelfden: Geslachtsregister in de taal van Bolaäng-Mongondou, Ibid. bl. 278—305; Dezelfden: Mededeelingen omtrent de Alfoersche taal van N.O. Celebes, I. Vergelijkende Woordenlijst, 9de kolom (in de 8e kolom het Ponosakansch, door Zend. Wiersma), Bijdr. K. I. 3, IV (1869), bl. 203—251, 400—445; Ibid. 3, V (1870), bl. 69—120; Dr. R. Brandstetter: Die Stellung der minahassischen Idiome zu den übrigen Sprachen von Celebes einerseits und zu den Sprachen der Philippinen anderseits, dl. II, bl. 34—38 van: Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes, door Dr. F. Sarasin (1906); W. Dunnebie: Een Mongondowsch verhaal, met vertaling en aantekeningen, Meded. Ned. Zend. Gen. LV (1911), bl. 95—120; Id. de Voornaamwoorden in het Bolaäng-Mongondousch, Bijdr. K. I., dl. 72 (1916), bl. 1—62.

BOLAÄNG-OEKL. Zie BOLAÄNG-BANGKA.

BOLANG (MAL.). Zie COLOCASIA.

BOLANGO. Belangrijke rivier in Gorontalo (Noord-Celebes), ontspringende op het ongeveer 1250 M. hooge Tilongabila-gebergte, aanvankelijk onder den naam Mongjilo Z.W. stroomende, en na hare vereeniging met de Pilongalapa den naam Bolango of Tapa voerende. Weldra neemt de rivier, wier gemiddelde breedte $\pm$ 25 M. bedraagt, een Z.waartsche richting en ontvangt door een kanaal het water van het meer van Limbotto en stort zich, na hare vereeniging met de Bone bij de hoofdplaats Gorontalo in zee. Ofschoon op vele plaatsen zeer ondiep, is zij echter voor inlandsche kano's bevaarbaar. Hare belangrijkste zijtak is de Longalo. Eene beschrijving wordt gegeven door v. Rosenberg, Reistogten in Gorontalo, Amst. 1865, bl. 5.

BOLANO. Boegineesche enclave in het rijkje Moëtong (Noord-Celebes), bewoond door ongeveer 1000 zielen, gelegen aan 2 meertjes, Telaga Batoedako en T. Bolano-saoe. De bewoners hebben steeds hunne onafhankelijkheid weten te bewaren tegenover Moëtong, waar het Mandhareesch element de

boventoon heeft; zij worden bestuurd door eene vorstin, die in het bezit is van rijkssieraden en talrijke rijksgrouten naast zich heeft. Zie v. Hoëvell, Tijdschr. Aardr. Gen. 2e Ser. IX (1892), bl. 352.

BOLANO'SCH. Zie TOMINISCHE TALEN.

BOLENG, een fraaie vulkaankegel, 1659 M. hoog, aan de Z.O.-punt van het eiland Adonara, op de oude zeekaarten Wakka genoemd. Kaart bij Beckering in Tijdschr. Aardr. Gen. 1911.—Wichmann (ibid. 1891, 260) deelt een verhaal mede van in 1885 voorgekomen werkzaamheid, waarover Beckering zwijgt. Ook v. Rheden geeft aan den berg op zijn kaart (Jaarb. mijnw. 1911) het teeken van activiteit.

BOLING EN LAMAKERA (STRAAT). Tusschen Adonara en Solor eenerzijds en Lomblen anderzijds. Is een nagenoeg schoone vaarweg, waarvan de N. ingang, door van beide wallen uitstekende maar goed zichtbare riffen, niet breeder is dan $1\frac{1}{2}$ K.M. Verderop is deze straat wijder, zelfs zeer wijd, waar zij samenloopt met de baai van Leba Leba, in het N.W. gedeelte van Lomblen; alleen in deze baai en op de reede van Lamakera, O-punt van Solor, vindt men ankergrond. Het aandoen der straat is van weerszijden gemakkelijk. In den regel waait er, gedurende beide moessons, een stijve bries door de straat, vooral in de laatste maanden van het jaar uit het Z.W. en staat er nog al veel stroom, met springtij tot ruim 11 K.M. per uur, zoodat er, in verband met de open ligging, veel zee en tegen de kusten veel branding kan staan. Zeilschepen verkiezen deze ruimere straat; stoomschepen gaan bij voorkeur door straat Flores. Zie Zeemansgids, deel IV.

BOLIOHOETO. Hoogste top (2035 M.) van de N. lijkste bergreeks in Gorontalo (zie ook CELEBES a de Noordarm). De vanouds bekende goudmijnen van Soemalata liggen in het Boliohoeto-gebergte.

De ondervinding leerde echter, dat het goud niet in zoo'n groote hoeveelheid aanwezig is, dat het met profijt geëxploiteerd kan worden. De mijnbouw Maatschappij Soemalata, welke daar werkzaam was, heeft haar bedrijf sedert jaren gestaakt.

BOLOEK. Zie EEKHOORNS (VLEGENDE).

BOMBAX MALABARICUM D. C., fam. *Bombacaceae*. Dangdeur (SOEND.), Randoe alas (JAV.). Reusachtige boom, die van Britsch-Indië tot Oost-Java vrij algemeen in de vlakten en in het lagere bergland voorkomt, en de aandacht trekt door de geweldige afmetingen van stam en kroon. Op Java staan in den Oostmoesson de boomen gedurende vele maanden bladerloos, zijn dan getooid met vele groote vuurroode bloemen, en dragen tegen October vrucht. Ze zijn dan gemakkelijk te herkennen aan de groote hoeveelheden „kapok”, die uit de opengesprongen vruchten waait. Op Java bestaat een groote vrees tegen het gebruik van die kapok, o.a. omdat ze jeuk zou veroorzaken. Het hout is weinig duurzaam en wordt zoo goed als niet gebruikt.

BOMPRANG. Met dezelfde namen als de otters (zie aldaar): *bomprang*, *prang prang*, *mompang*, duiden de Maleiers van Sumatra een roofdier uit een andere familie, de *Viverridae* (Zie CIVETKATTEN) aan, dat in uiterlijk, bijv. door den breeden, met lange snorharen bezetten snoet en de kleine ooren, en in levenswijze aan de otters herinnert. De wetenschappelijke naam is *Cynogale bennetti* Gray (*Potamophilus barbatus* Müll.). Het dier, een der grootere leden van zijn familie, leeft op het Maleische Schiereiland en op Sumatra en Borneo (op Borneo wordt het *doeroeng*, in Zuid-Borneo door de Dajaks *mampalon* genoemd).

Het heeft een zeer korten staart (lichaam 60—65, staart 15 c.M. lang) en is bruinachtig zwart gekleurd, op de bovenzijde wit gespikkeld, maar verder ongekleurd. Het voedsel is gedeeltelijk plantaardig (vruchten), maar bestaat verder uit kleine vogels en zoogdieren en bovendien visschen. Het dier houdt zich namelijk evenals otters veel in het water op en de teenen zijn dan ook gedeeltelijk door een zwemvlies verenigd.

BONANG. Desa op Java, aan het strand van Rembang, $7\frac{1}{2}$ K.M. beoosten Lasem. Deze plaats was eenmaal de zetel van Makhdoom Ibrahim, zoon van Soenan Ngampel, die zich door zijn geloofsijver en bekeerling van vele Javanen tot den Islam onderscheidde. Hij is in de geschiedenis bekend onder den naam van Soenan Bonang, stierf omstreeks 1488, en is te Toeban begraven, waar naar zijn graf tal van geloovigen gaan om te bidden en te offeren. Bonang koelon is een perdikan dessa. Men voert er veel petis uit, gemaakt van garnalen. In de nabijheid moeten goudmijnen geweest zijn. Men vindt er sporen van goud. Volgens de bevolking brengt het bezit van het daar te vinden goud ongeluk aan.

BONANG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

BONANG (SOENAN). Zie HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

BONANG-BONANG (IKAN). Zie JUFFERVISCHEN.

BONDGENOOTSCAPPELIJKE LANDEN. Gemeenschappelijke naam, waaronder vroeger bekend waren een aantal zelfbesturende landschappen behoorende tot het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, en over de geheele uitgestrektheid van dat gewest verspreid. De grondslag der betrekkingen tusschen het Gouvernement en die landen was het in 1667 door Speelman tot stand gebrachte, en in 1824 onder den Gov.-Gen. Van der Capellen hernieuwde vredes- en bondsverdrag, bekend onder den naam van Bongaaisch tractaat. (Zie aldaar) Door ons militair optreden in 1905 en volgende jaren is aan het bestaan dezer bondgenootschappelijke landen als zoodanig een einde gemaakt.

BONDJOL. Het zuidelijkst gedeelte van het district Loebok Sikaping der gelijknamige onderafdeeling en afdeeling (gew. reorg. ter Sum. Westkust van 1913). De negeri Bondjol, tot 1897 standplaats van een controleur b. h. B.B., is warm en ongezond, ligt 220 M. hoog. Bondjol is tijdens den Padri-oorlog gedurende meer dan twee jaren belegerd door de Hollanders; met den val ervan in 1837 kon die oorlog als geëindigd beschouwd worden (zie PADRI en LOEBOEK SIKAPING).

BONDOL. Zie WEVERVOGEL.

BONDOT (JAV.). Zie CARDIOSPERMUM.

BONDOWOSO. Afdeeling en regentschap van de residentie Besoeeki, waarvan zij het noordwestelijkste gedeelte uitmaakt. Vroeger strekte de afdeeling zich uit tot de zuidkust, maar in 1883 is het zuidelijk gedeelte daarvan afgescheiden en tot de afzonderlijke afdeeling Djember verheven. Het regentschap Bondowoso omvat dus de afdeelingen Bondowoso en Djember. Sinds de reorganisatie is het regentschap Besoeeki gevoegd bij het regentschap Bondowoso. De tegenwoordige afdeeling Bondowoso, die 1300 K.M². oppervlakte heeft, omvat vijf districten, met name: Bondowoso, Tamanan Wonosari, Besoeeki en Mlandingan. Ze had in 1905 300.000 bewoners, w.o. 350 Europeanen, ruim 1400 Chinezen, 1000 Arabieren en 6 andere vreemde oosterlingen. De afdeeling, die ten Z. begrensd wordt

door den lagen zadel, die de waterscheiding vormt tusschen de vallei van Poeeger en die van Panaroekan, ten W. door de residentie Pasoeroean en ten O. door het Raoen-Idjen-gebergte, is een vallei, die n.l.j.k in de vlakte van Panaroekan overgaat, en doorstroomd wordt door de Sampéjan-rivier, waaraan ook de residentie-hoofdplaats Bondowoso ligt. Er zijn 17 ondernemingen, werkende door vrijwillige overeenkomsten met de bevolking, waarvan 12 (thans minder) voor de teelt van tabak, drie suikerfabrieken en twee rijstpellerijen (einde 1911). De laatste vijf liggen in de contrôle-afdeeling Besoeeki.

De hoofdplaats had ult. 1905 8700 inwoners, o.a. 125 Europeanen, ruim 800 Chinezen, bijna 700 Arabieren en 6 andere vreemde Oosterlingen.

BONDOWOSO. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap van dien naam, residentie Besoeeki; met 65 desa's, ruim 65.000 inwoners, w.o. ruim 200 Europeanen, ruim 800 Chinezen, bijna 700 Arabieren en 6 andere vreemde oosterlingen (1905).

BONE. Zie BONI.

BONE. District van de onderafdeeling Gorontalo der tot de residentie Menado behoorende assistent residentie van dien naam, met 18 kampongs en $\pm$ 8500 zielen, onder een le districtshoofd met den titel Marsaoleh, gesteund door een Walaäpoeloe (2e districtshoofd) met standplaats Bolocdawa. Eene beschrijving van het voormalig rijkje gaf J. G. F. Riedel, Tijdschr. Bat. Gen. XIX (1870), blz. 46 vlg.

BONE of BAWANGIO. Belangrijke rivier in Gorontalo (Noord-Celebes), volgens v. Rosenberg (Reis-togten in Gorontalo, Amst. 1865 bl. 4) ontspringende in het hooge noordoost-waarts van den Kabila liggende bergland. Door tal van spruitjes gevoed, stroomt zij aanvankelijk Z.waarts en van het punt waar zij de vlakte intreedt. tot hare vereniging met de Bolango bij de hoofdplaats Gorontalo in W. richting, en stort zich daarna in zee. Bij de monding is zij 310 M. en bij de vereniging met de Bolango 275 M. breed. Zij is echter zeer ondiep, maar kan tot de hoofdplaats met kleine inlandsche prauwen, en dan nog $1\frac{1}{2}$ dag met kano's (blotto) worden opgevaan.

(Zie CELEBES a. de Noordarm).

BONEA. District op het eiland Saleier. (Zie aldaar).

BONERATE-EILANDEN. Groep eilanden tusschen de zuidpunt van Saleier en de noordkust van Midden-Flores (Endeh), bestaande uit het kleine hoofdeiland, Bonerate, en de grootere bij-eilanden Kalao (W. van Bonerate), Tanah Djampea (N.W. van Kalao, en Z. ten O. van Saleier), Kalao Toewa (O. van Bonerate), en P. Madoe (Z. van Kalao Toewa); voorts nog het kleinere Kajoe Adi (beN. Tanah Djampea) en de beN.O. daarvan gelegen zeer kleine Tiger-eilanden. Deze alle zijn koraalkalk-eilanden, meer of minder opgeheven (Tanah Djampea 578 M., Kalao Toewa 518 M., Kalao 335 M., Kajoe Adi ca. 200 M., Bonerate 150 M., Madoe 120 M.; deels volgens G. F. Tydeman, Hydrographic results of the Siboga expedition, Leiden 1903, p. 60—61); terwijl het hoogste eiland, Tanah Djampea, misschien ten deele uit eruptief-gesteenten en breccien bestaat (verg. Dr. R. D. M. Verbeek, Molukken-Verslag, 1908, p. 43). Over Kajoe Adi, zie speciaal Verbeek p. 42—43.

Het lage en kleinste eiland, Bonerate, met het vlak ten Westen ernaast gelegen hoogere en veel grootere Kalao, is echter van ouds het bevolkingscentrum der groep. Over beide bestaat een waarde-

volle monographie, „De eilanden Bonerate en Kalao” (Tijdschr. Bat. Gen. XI, 1862, p. 215 vlg), door J. A. Bakkers, den lateren Gouverneur van Celebes. Deze ging er in 1861 heen om de inlijving te bekrachtigen bij het Gouvernementsgebied (verg. Ind. Stb. 1861, no. 25); terwijl tevoren Bonerate en Kalao in leen hadden behoord aan den Vorst van Boni. Zijn opstel is feitelijk een ambtelijk verslag van wat hij daar toen bevond; doch zonder de kaart, die tevens van Bonerate gemaakt werd (l. c. p. 220).

De reden van dat oude bevolkings-centrum op het kleine, waterlooze, onvruchtbare koraaleiland Bonerate was enkel: zeeroof (Bakkers, p. 246—247). Gesticht door Boegineezen en Boetonners; vermeerderd met Makassaren en Saleiereezen; bevolkt verder door slaven, welke door die zeeroovers in groote hoeveelheid gehaald werden van den overwal van Flores, nl. Bari, Reo, Pôta aan de Noordkust van West-Flores (Manggarai); Nanganio, Macewari, Macesambi aan die van Midden-Flores; en Geliting (beO. Macemere) op die van Oost-Flores; — werd het een samenleving van zeevaarders, zeeroovers, slaven, en handelaars, die hun waren deels haalden van en brachten naar Singapore, Makasser, Java (vooral Semarang en Gresik), en weer brachten naar en haalden van de Noordkust van Flores (voor slaven, rijst, katoen), van Soembawa (voor rijst), van Timor (voor sandelhout en was), en verder naar de Boegineesche kuststrekten, waarbij Boni opperheer bleef. Het nabijgelegen, boschrijke Kalao diende daarbij als voorraadschuur van hout en aardvruchten (oebi, pisang e.a.); deels ook als vluchtoord bij gevaar. Voor het opmerkelijk geregelde inlandsche bestuur in ca. 1860 op Bonerate en Kalao, zie Bakkers p. 225—227. Het hoofd van allen was de Bonto van Bonerate, gekozen door de kampoeng-hoofden (glarang's), maar bevestigd door den Vorst van Boni.

Thans is er een posthouder, gevestigd te Bonerate (een complex van 6 strand-kampong's in den Z.W. hoek van 't eiland), staande onder den controleur B.B. van Saleier; met weer een onderdistrictshoofd (poenggawa) op Tanah Djampea, en dito op de Tijger-eilanden en een kamponghoofd (glarang) op Kajoe Adi. Bonerate wordt geregeld aangedaan door de boot der K. P. M., die ook op Saleier vaart.

Een moderne studie over deze interessante eilandengroep ontbreekt; verg. echter Zeemansgids, IV, 2e dr. (1912), p. 207—214, en Zeekaart 134 (1904; „Vaarwaters nabij Tanah Djampea en Bonerate”). Vooral het uitgestrekte Tanah Djampea, met zijn goede ankerplaatsen en zijn wildhout-boschen, schijnt een toekomst te hebben; geheel anders als het troosteloze, door riffen omzoomde, tegenwoordig verlopende Bonerate. Over Tanah Djampea, dat „Regen-land” beteekent, zie nog Engelhard in Bijdragen Kon. Inst. d. Reeks VIII (1884), p. 335—336. De naam Bonerate beteekent „hooge zandbank” (pers. meded. Dr. Adriani). Het eiland Kalao wordt in Europ. bronnen ook wel Lambego genoemd (naar de hoofdkampoeng aan de Z.O.zijde), doch ten onrechte.

BONERATE'SCH. De taal van Bonerate, die ook op Kalao wordt gesproken, is waarschijnlijk uit verschillende bestanddeelen samengesteld, daar de bevolking zeer gemengd is en van ouds eene zeerooversmaatschappij heeft gevormd. Uit de woordenlijst van Bakkers, die een kleine 250 woorden telt, is o. a. op te maken, dat de *h* zeer dikwijls de Indonesische *p* is, waarschijnlijk met een tussenstadium *j*, b. v. *hitoe* (zeven), hoe'oe, (boom), *manih* (dun), *honoë* (schildpad), uit *pitoe*. *poë'oe*, *manipi*.

ponoe. Ook de typisch Makassaarsch-Boegineesche *nr*-klank komt voor; de eenige consonantische sluiters is *ng*. De woordenschat is voor een goed deel uit dien der Toradja'sche talen te verstaan. Vele woorden maken den indruk van wisselwoorden te zijn, wat bij eene zeerooversbevolking niet kan verwonderen. Opmerkenswaard is het lidwoord *te*, b. v. *te boeta* (de grond), *te wemba* (de bamboe), *te raha* (het bloed), *te sikoe* (de elleboog), *te ate* (de lever). Het is thans nog niet mogelijk aan deze taal hare juiste plaats aan te wijzen in het Indonesisch taalverband.

Literatuur: J. A. Bakkers, Woordenlijst, Nederlandsch-Maleisch-Makassaarsch-Boegineesch-Bonerate'sch, Tijdschr. Bat. Gen. XI (1862), 256—264; Adriani en Kruyt, De Bare'sprekende Toradja's van Midden-Celebes, III, 265, 266.

BONGAAISCH CONTRACT. Verdrag, den 18en Nov. 1667 door Speelman in zijn legerent, tusschen Bongaai (Boengaya) en Barombong, twee kampongs in het rijk van Gowa of Makasser (Zuid-Celebes), gesloten met Hassanoeddin, vorst van Gowa, en waartoe kort daarna tal van Makassaarsche en Boegineesche vorsten toetraden. Dit contract, waarbij de macht van Makasser voor goed werd gebroken en dat in 1824 onder V. d. Capellen is vernieuwd, heeft thans nog alleen geschiedkundige waarde. De verhouding van het Gov. tot de zelfbesturende landschappen op Zuid-Celebes is thans geregeld op den voet der korte verklaring, alleen met Laiwoei hebben we nog een politiek contract. De tekst van het Bongaaisch contract vindt men o.a. bij Valentin Oud en Nieuw O. Indië (uitg. Keyzer) III, bl. 144. Zie verder onder GOWA.

BONGKANG. Naam op Java voor een Mierenleeuw, *Myrmecoleon*. Dit dier graaft in het droge zand een trechtervormig kuiltje; op den bodem wacht het zijn prooi, in den vorm van kleine insecten, die in den trechter storten en door het losse zand belet worden te ontsnappen.

BONI. Dit zelfbesturend landschap, behoorende tot de gelijknamige afdeeling Boni van het gouv. Celebes en onderh. is gelegen op het Z.W. schiereiland van Celebes aan den W. oever van de golf, die aan het rijk zijn naam ontleent. Het landschap is verdeeld in de onderafdeelingen Boni en Boni-ri-atang. De lengte van het landschap N.—Z. bedraagt ± 97 K.M., de breedte ± 67 K.M., de grootte ± 6600 K.M.², d.i. ongeveer de grootte van Friesland en Overijsel samen (6665 K.M.²). In het N. is de Tjenrana, in het N. W. de Walanaë voor een deel de natuurlijke grens; in het Z. is na den oorlog van 1860 de Tangka de grens. Het landschap bestond van ouds uit eigenlijk Boni, d. i. de hoofdplaats Watamponé met 9 kampongs (Oedjoeng, Ta, Pantjing, Tanete-ri-awang, Tanete-ri-atang, Matjege, Tibodjong, Maoe Salassa en Boekokah), en de Palili- of vazalstaten, waarvan 6 bestuurd werden door vazallen-bloedverwanten, terwijl 14 van onderworpen vazallen waren. Ook behoorden er nog 13 zelfstandige hoofdnegorijen bij, die geen palili waren. Zie verder BONI (onderafdeeling) en BONI RI-ATANG.

Bevolking. De Boniërs, die over het algemeen goed gevormd, slank van gestalte en vlug in hunne bewegingen zijn, behooren tot de Boegineezen, zoodat hetgeen in dat artikel vermeld wordt, op hen toepasselijk is. De Boniër draagt een korte broek, die tot op een handbreedte boven de knie reikt; daarboven draagt hij om het middel een katoenen, zijden of gouden gordel, waarin aan de lin-

kerzijde de kris wordt gedragen, die vroeger buitenshuis nimmer werd afgelegd. Verder een kort of lang baadje. Het eerste heeft korte wijde mouwen, reikt tot op de heupen, en heeft driedubbele, dikwijls gouden, knopen aan de kraag. Het wordt zelden dichtgeknoopt, maar meestal open gedragen. Over dit baadje wordt een sluitend kleedingstuk gedragen, dat de borst bedekt, en een stuk gesteven sarong, dat, om het middel vastgemaakt, tot aan de knieën afhangt, en waarmee het gevest van de kris bedekt wordt. Het lange baadje is van voren gesloten, reikt tot aan de kuit, heeft lange, wijde, naar de hand nauw toeloopende mouwen, die om de pols met negen knopen worden dichtgemaakt, en wordt zonder overkleed of sarong gedragen.

Grondbezit. Het zelfbestuur, dat ter zake in de rechten der voormalige vorsten trad, beschouwt zich als de soevereine eigenaar van den grond; het bezit van de meeste en beste gronden berust ook in zijne handen of in die der aanzienlijken. De mindere man bezit over het algemeen de slechtste. Grondbezitter van rijstvelden, tuinen en vischvijvers wordt men door ontginning, erfenis en wegens goede diensten aan 't zelfbestuur bewezen; de grondbezitter heeft in zooverre de vrije beschikking over zijne gronden, dat hij die aan anderen in pand kan geven of ter bewerking wegschenken, doch niet verkoopen. Van overgang van bezit moet worden kennis gegeven aan den hadat of het hoofd der kampong; die overgang kan geweigerd worden, als het vreemdelingen betreft of iemand, die vermoedelijk niet aan 's lands gebruiken en instellingen zal voldoen. Waterleidingen, die ten algemeene nutte zijn aangelegd, moeten eerst de hoogst gelegen velden besproeien en daarna de lagere; van waterleidingen, door particulieren aangelegd, mogen deze alleen gebruik maken. Boscchen, markten, weiden, begraaftplaatsen en woeste gronden zijn gemeenschappelijk eigendom; heeft de bevolking hout noodig, dan wendt zij zich tot het hoofd en krijgt dan vergunning om te kappen, voor niet als zij het zelve gebruikt, tegen betaling van Soessoeng-romang of boschgeld (gemiddeld een derde der gekapte waarde) als zij het hout verkoopt. Over de ornamentalsvelden, zie RIJKS-SIERADEN.

Geschiedenis. Hoe en wanneer het rijk van Boni ontstaan is, valt niet met zekerheid te zeggen. Wij weten alleen, dat vermoedelijk op het eind der 16e eeuw een verbond gesloten werd tusschen Boni, Wadjo en Sopèng, waarschijnlijk gericht tegen Gowa.

Tijdens de komst der Nederlanders was Boni, tengevolge van een tegen Wadjo, Gowa (Makassar) en Loewoe gevoerden oorlog aan den vorst van Gowa onderworpen. Niettegenstaande herhaalde pogingen om zich aan de suprematie van Gowa te onttrekken, bleef Boni afhankelijk van Gowa, totdat Speelman, na de verovering van Makassar, met behulp van den Sopèngschen prins Aroe Palakka de opgestane Boniërs, den 18den November 1667 het bekende Bongaaisch contract sloot, waarbij Boni van de overheersching van Gowa werd bevrijd. Aroe Palakka werd in 1672 door de rijksgrooten tot vorst gekozen. Het aanzien van Boni rees na dien zeer, vooral ten koste van dat van Gowa; tijdens den val der Compagnie, was Boni zelfs een bedreiging voor de Europeesche suprematie op Zuid-Celebes.

De weigering in 1824 van Boni en onder den invloed van dit landschap van Tanette en Soepa, om mede te werken tot de vernieuwing van het Bongaaisch tractaat, gaf aanleiding tot eene expeditie

onder Van Geen naar Boni in 1825, die hoewel ons leger de overwinning behaalde, geen blijvend resultaat had, daar de troepen na de inneming en verbranding der hoofdplaats door den slechten moesson genoodzaakt werden zich weer in te schepen. Een voorgenomen tweede expeditie tegen Boni ging niet door wegens den inmiddels op Java uitgebroken opstand. De onderhandelingen over het toetreden tot het hernieuwd Bongaaisch contract werden hervat. Boni trad toe in 1838, maar beëdigde het eerst in 1848. Die toetreding was echter slechts schijnbaar. Reeds in 1859 noodzaakte de in 1857 opgetreden Vorstin Basse Kadjoeara door haar uittartende houding, o.a. door het bevel, dat alle Bonische handelsvaartuigen de Nederlandsche vlag omgekeerd moesten voeren, het Gouvernement tot het zenden van eene nieuwe expeditie. Na korten doch hevigen strijd viel de hoofdplaats in onze handen. Wel is waar noodzaakte de westmoesson ons de hoofdplaats weder te verlaten, maar eene bezetting werd te Badjoa achtergelaten en na het eindigen van het slechte jaargetijde werd de strijd onder leiding van Lt. Gen. Van Swieten voortgezet; Boni werd voor de tweede maal veroverd en daarna de nieuwe verblijfplaats der vorstin, het sterke Pasempa ingenomen. De vorstin vluchtte en werd door de rijksgrooten afgezet, die haar vervingen, door onzen bondgenoot Aroe Palakka. Met dezen werd den 13den Februari 1860 een contract gesloten, waarbij Boni van bondgenootschappelijk rijk leenroerig land werd, terwijl bij overeenkomst van 15 November 1860 een gedeelte van Boni tot aan de rivier Tangka bij het gouvernementsgebied werd ingelijfd. Bij het optreden der verschillende latere vorsten van Boni werd het contract met dit landschap herhaaldelijk aangevuld en gewijzigd. De laatste vorst van Boni is geweest La Pawowoni Kraeng Segeri. Onder zijn bestuur werd de verhouding van het Gouvernement tot dat landschap zeer gespannen ten gevolge van het niet nakomen door Boni van verschillende contractuele verplichtingen, vnl. door het zich mengen in de inwendige aangelegenheden van andere landschappen (in enkele werden zelfs landsgrooten tegen het zelfbestuur opgezet) en weigering van den afstand aan het gouvernement tegen schadeloosstelling van het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten. Het stoorde zich niet aan de onzerzijds wegens een en ander ingediende vertoogen, en oefende een zeer naadeligen invloed uit op de andere landschappen op Zuid Celebes wier houding dan ook alles te wenschen overliet. Dit gaf aanleiding tot het zenden eener militaire expeditie onder kolonel van Loenen, die 28 Juli 1905 landde te Bena ten Noorden van Badjoë, waar den vijand een gevoelige nederlaag werd toegebracht. Twee dagen later werd Watampone bezet en 3 Augustus Pasempa genomen, waarmede het eigenlijk verzet in Boni gebroken was. In het landschap werd Europeesch Bestuurspersoneel geplaatst, ten einde het Inlandsch zelfbestuur te leiden en bij te staan. De zelfbestuurder werd 18 November d. a. v. in Maiwa overvallen en gevangen genomen, en vervolgens te Bandoeng geïnterneerd. Hij is niet vervangen. Het bestuur over het landschap wordt uitgeoefend door den Rijksraad, bijgestaan door den Europeeschen besturende ambtenaar.

De verhouding van Boni tot het Gouv't. is thans niet contractueel geregeld. De Regeering beschouwt het landschap als overwonnen land, en heeft de door den Rijksraad afgelegde korte verklaring niet geaccepteerd, aangezien dit college bij ontstentenis

van een zelfbestuurder niet bevoegd geacht wordt het landschap contractueel te binden.

Rondzwervende benden hebben nog eenigen tijd het land in beroering gehouden, zelfs hebben ze in 1906 heimelijk gesteund door verschillende lieden van aanzien, w. o. het invloedrijke hadats-lid Aroe Tanete ri Awang getracht een nieuwen toestand in het leven te roepen, doch bij den overval van ons bivak te Watampone op 15 Juli zijn ze met groote verliezen teruggeslagen, waarna Aroe Tanete ri Awang naar Soekaboemi verbannen is. Sedert is in Boni de rust niet meer noemenswaard verstoord.

Bestuur. De vorm van bestuur was voor onze inmening aristocratisch monarchaal, met uitgebreid allodiaal leenstelsel. Aan het hoofd stond de vorst of vorstin, door den rijksraad (hadat) gekozen, en die volgens art. 26 van het contract van 13 Febr. 1860 door het Gouvernement moest worden bevestigd. Hem was een Rijksbestierder toegevoegd, met den titel van To-mari-lalang (de man die binnen is), die het hoofd was van den hadat; hij werd vroeger door dezen onder's vorsten goedkeuring gekozen en ontslagen; daarna geschiedde dit onder goedkeuring van het Gouvernement, dat hem ook liet beëdigen. Zonder zijne toestemming mocht niemand den vorst naderen; alle zaken van justitie, politie of van huishoudelijken aard werden door hem afgedaan. Als Aroeng oedjoeng of To-mari-lalang was hij ook gewoonlijk hoofd der vazallen, tot wie alle bevelen van den vorst door hem werden overgebracht. De leden van den hadat, blijkens den naam van dien Rijksraad, Aroe pitoe, uit 7 vorsten bestaande, waren verplicht de belangen van den vorst en het volk te behartigen, behalve die den handel, de scheepvaart en inkomende en uitgaande rechten betreffende, welke tot de bevoegdheid van den sjahbandar behoorden en die welke het huwelijk raakten, en onder den priesteraad ressorteerden. De Aroe pitoe waren leden van de rechtbank, en hadden het recht kleine boeten op te leggen. Aan de Aroe pitoe waren soelewatangs en ado's als plaatsvervangers toegevoegd.

Voorts vond men in Boni nog de djematongaengs, het hoofd der soero's of zendelingen, die 40 in getal moesten zijn; de Anrong goeroe anakaroeng, het hoofd van de jonge prinses, die geen waardigheid bekleedden, maar den vorst zekere voorwerpen voordroegen, wanneer deze zich in het openbaar vertoonde, het hoofd der afstammelingen van Aroe Palakka, voorts hoofden van mindere volgelingen en nog een tal van lagere beampten, schrijvers enz. De rechtspraak berustte, behoudens hooger beroep op den vorst, bij den hadat en den djematongaeng, voorgezeten door den Rijksbestierder. Zaken den godsdienst en het huwelijk betreffende, kwamen bij den sarat of priesteraad, bestaande uit het hoofd der geestelijkheid, de kali en mindere geestelijken. Elke vazal had bovendien zijn afzonderlijke rechtbank, uit zijn hadat bestaande, en een sarat. Het uitoefenen der doodstraf, het tot slaaf verklaren van vrije personen en het verbeurd verklaren van goederen behoorde in oorlogstijd aan den Poengawa en den Anrong goeroe panghoeloe djowa. Deze waren hoofden tot het krijgswezen behorende; de laatstgenoemde tevens belast met het beschermen van 's vorsten persoon en eigendommen en het doen eerbiedigen van diens bevelen, waarbij de grootste willekeur heerschte. Gedurende vreedstijd werd geen geregelde macht aangehouden; in geval van oorlog werd de geheele bevolking te wapen geroepen. Evenwel waren er tal van hoofden, die met het krijgswe-

zen in betrekking stonden; tijdens een oorlog was de Poengawa het hoofd, terwijl in vreedstijd de Panghoeloe lomponadjowaë (het grootste hoofd des volks) de eerste persoon was. Verder zijn te vermelden de doeloengs of bestuurders der landschappen Lamoeroe, Sieboeloe, Adjangale, Pitoempanowaë, Lili ri laoe, Talloen limpo ri awang en Wawa Boeloe ri awang; voorts de Anrong goeroes panghoeloe djowa (kleinere hoofden des volks), hoofden van 100 en 40 volgelingen, kapitans enz. Tucht en onderwerpenheid in den krijg waren zelden te vinden, vooral bij de mindere tegenover de hogere hoofden.

Bij de onderwerping van Boni werd dit leenvorstendom in tweeën gesplitst, de zuidelijke helft werd aanvankelijk als eene nieuwe onderafdeeling onder den naam Bone-ri-atang (Zuid-Boni) gevoegd bij de toenmalige Assistent Residentie Oosterdistricten. (G. B. van 13 Juli 1906 no. 32), terwijl de noordelijke helft, waarbij de voormalige vasalstaat Lamoeroe, onder den naam Boni als onderafdeeling deel uitmaakte van de nieuw gevormde afdeeling Boni (G. B. van 2 December 1905 no. 34). Het eertijds aan Boni aanhoorige landschap Pitoempanoea werd definitief bij de onderafdeeling Wadjo gevoegd.

Bij G. B. van 3 September 1908 no. 28 werd de onderafdeeling Bone-ri-atang gevoegd bij de afdeeling Boni, doch als eene zelfstandige onderafdeeling gehandhaafd.

In de plaats van den zelfbestuurder is getreden het Europeesche bestuur, dat met den Hadat het zelfbestuur in het landschap uitoefent, in afwachting dat de voorgenomen inlijving bij het rechtstreeks bestuurde gouvernementsgebied een feit zal zijn geworden.

Van den Hadat Pitoe, bestaande uit de vroegere Aroeng Pitoe (de zeven kiesheeren) is de betrekking van Tomari-lalang (rijksbestierder) na het ontslag wegens ouderdomsgebreken van den laatsten titularis, als volkomen overbodig onvervuld gebleven. De Hadatsleden, die in den vorstentijd in of nabij de residentie van den vorst woonden en slechts bestuursmacht hadden over de kampongs, waarvan zij aroeng waren, werden allen door ons tot districts-hoofd aangesteld.

De eertijds bestaande landschapjes, vazalstaatjes; zelfstandige banoes en kampongs werden tot districten samengevoegd.

Onder den Europeeschen bestuurder staan direct de districtshoofden en onder deze rechtstreeks de onderdistrictshoofden met de hun ondergeschikte hoofden, de banoes en kamponghoofden.

Na de afschaffing der vorstelijke waardigheid en door het ontstaan van gewijzigde levens- en arbeidsomstandigheden zijn vele adats vormen en gebruiken verslapt dan wel geheel verdween. De voormalige stands- en volksindeelingen zijn in hoofdzaak vervallen. De eigenaardige kenteekenen, die den vroegeren stand aangaven, worden niet meer gebezigd. Alle personen van inheemschen oorsprong worden beschouwd als gewone onderdanen van het zelfbestuur met gelijke rechten en plichten.

De rechtspraak berust bij de z.g. Inheemsche Rechtbank, die voorgezeten wordt door den Europeeschen bestuurder en waarvan de districtshoofden als leden fungeren, daartoe benoemd door den Gouverneur van Celebes. Zaken den godsdienst en het huwelijk betreffende komen, behoudens hooger beroep op de Inheemsche Rechtbank, bij den Sjarat of priesteraad; bij erving wordt het adatrecht gevolgd.

Evenals de overige zelfbesturende landschappen

van Celebes heeft ook Boni zijne onderafdeeling-kassen.

Literatuur: J. A. Bakkers, Het leenvorstendom Boni. T. Ind. T. L. V., deel 15, 1865; M. F. K. Pellaer, De Bonische expeditiën 1859—1860, Leiden 1872; H. G. J. L. Meyners, De Bonische expeditiën, in den Mil. Spect. 1880; Memorie van gegevens betreffende Boni door Kapt. A. E. Pira 1900. (Archief VIIe Afd. D. v. O.); P. B. Staden ten Brink, Zuid Celebes, 1884 (met kaart 1:500.000); K. van der Maaten, de Indische oorlogen; J. v. d. Weijden, Boni (Ind. Mil. T. 1905) met kaart.

BONI. Afdeeling van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden onder een assistent-resident met standplaats Pampanoea, wordt verdeeld in de onderafdeelingen Boni, Boni-ri-Atang, Wadjo, Soppeng en Barroe.

BONI. Onderafdeeling der afdeeling Boni van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Zij omvat de noordelijke helft van het gelijknamig zelfbesturend landschap. Gelegen aan den westelijken oever van de Golf van Boni, wordt ze begrensd ten N. door de onderafdeeling Wadjo, waarvan ze gedeeltelijk gescheiden is door de Walanaë, ten O. door genoemde golf, ten Z. door de onderafdeeling Boni-ri-Atang of Zuid Boni en Maros, ten W. door de onderafdeelingen Pangkadjene, Barroe en Soppeng. De oppervlakte bedraagt 4000 K.M². Het gebergte maakt deel uit van twee bergketens, die zich van Z. naar N. uitstrekken; de meest westelijke is de hoogste. Tusschen deze bergketens bevindt zich de vlakte Lappa-ri-Adja (westelijke vlakte), waarin de bovenloop der Walanaë. De Oostelijke keten is van de kust door eene 18 tot 45 K.M. breede vlakte gescheiden. In de westelijke keten is de hoogste gemeten bergtop de Boeloe Tarataë (1660 M.), door de grillige richting en splitsing van de hoofdkenscheidt hij Lamoeroe in drie deelen, n.l. de Lappa-ri-Adja, de vallei van Teloe Limpoë en die van Boea. In de oostelijke keten zijn de hoogste toppen de Boeloe Ponre (720 M.), de Boeloe Bakoeng (777 M.) en de Boeloe Tadalle (700 M.). Het gebergte is over het algemeen kaal en weinig vruchtbaar, doordien de bevolking de hellingen voor ladangbouw heeft afgebrand. Slechts hier en daar treft men nog groote bosschen aan, die tijdens het vorstenbestuur in stand gehouden zijn om het noodige hout voor huizenbouw te hebben. Het gebergte gaat naar het O. en N. in heuvelterrein op, waarin enkele alleenstaande toppen voorkomen o.a. de Boeloe Tjinnang (234 M.), de Boeloe Anadara (372 M.) en de Boeloe Lantja (137 M.).

De vruchtbaarste vlakten worden langs de Walanaë gevonden; vooral de delta dezer rivier is bij uitstek vruchtbaar; ook de vlakte van Sailong en Timoeroeng, de Lappa-ri-Adja en de vlakte van Beengo zijn zeer vruchtbaar. Verder dient nog genoemd te worden de uitgebreide vlakke kuststrook, die zich over de geheel lengte der onderafdeeling uitstrekt. De kust is laag en voor groote zeeschepen slechts op grooten afstand te naderen. De beste ankerplaatsen zijn Badjoa en Palima, waar de stoomschepen toch nog respectievelijk 3 en 6 K.M. buiten de kust moeten blijven. De kusten zijn bijna overal met rhizophoren begroeid. In den Oostmoesson van Maart—Augustus staat er veel branding op de kust.

Alle rivieren stroomen van W.—O. Alleen de Walanaë, die in de onderafdeeling Maros ontspringt, stroomt door het landschap Boni in N. richting tot bij het meer Tempeh, waar ze eene Oostelijke richting aanneemt om bij Palima in zee te vallen. De andere rivieren n.l. de Kadjoë, de Patiro, de

Barabo, de Palakka, de Djalieng en de PadaElorivier, zijn voor de prauwvaart van weinig beteekenis. De Walanaë is tot Tawarö voor groote prauwen (palari) bevaarbaar, voor kleinere ((padjala) verder stroomopwaarts tot Pampanoea, terwijl kleinere vaartuigen bij normalen waterstand Tjabengë kunnen bereiken en bij hoog water Malimpong (Soppeng) nabij de kloof van Djangkali. De voornaamste zijrivieren der Walanaë zijn de Sallo oenji en de Sallo opo.

Boni wordt door groote en secundaire wegen in alle richtingen doorsneden. De voornaamste groote wegen zijn *a* die van de zuidgrens in aansluiting met den grooten weg van Mara en Balangnipa over Watampone, Oenji en Tawarö naar Pampanoea, met een zijtak van Watampone naar Badjoë, *b* die van Pampanoea via Boeloe Doea naar Soppeng en *c* die van Pampanoea via Sallo Tobakko en Kampiri naar Sengkang.

Secundaire wegen gaan *a* van Watampone via Passar Tatjipi naar Oelawang, Amali, Timoeroeng en Pampanoea, *b* van Passar Tatjipi via Ningo naar Beengo en Oedjoeng Lamoeroe, en van daar via Watang Lamoeroe naar Moetiara, en verder naar Mario-ri-Wawo en Watang Soppeng, *c* van Oedjoeng Lamoeroe via Parigi naar Wage en verder via Bantjië naar Tjamba, *d* van Watampone via Lampoko, Lonrong en Paletjari naar Bakoenga, *e* van Watampone naar Lapatjang. Verder zijn er enkele paardenpaden en paden, die de niet aan de genoemde wegen gelegen kampongs onderling en met die wegen verbinden. Vermelding verdienen nog het paardenpad, dat Boni met het landschap Nanette verbindt, het gaat over het laagste zadel Wapangë in de westelijken bergketen en vandaar via Taedjoewoe over de hoofdvlakte van Gatarang. De voornaamste kampongs zijn hierboven genoemd, onder den invloed van ons bestuur wordt gestreefd naar verfraaiing en verbetering uit hygiënisch oogpunt der kampongs.

Blijkens de gehouden regenwaarnemingen te Watampone en Pampanoea, gedurende 9 jaren, valt de meeste regen van November tot Juli (met een zeer laag cijfer in Juni), de minste in Augustus, September en October (totaal 24 en 18 dM.). De middagtemperatuur is in de vlakte gemiddeld 84° F, de nachttemperatuur 76° F. De bevolking behoort tot den Boegineesch stam, aan de kust wonen enkele Makassaren en To Badjo, terwijl voorts veel Toradja's, Boetoneezen en Moenaneezen worden aangetroffen, afstammelingen van vroeger als slaven uit hun land geroofde lieden. Over de Toala, die de Teloe Limpoë bewonen, zie het afzonderlijk artikel TOALA. De bevolking van deze onderafdeeling bedraagt 193.000 zielen; de meerderheid belijdt althans in naam den Mohammedaanschen godsdienst, die langzaam-aan aan invloed wint. Het huwelijks- en erfrecht worden echter beheerscht door de oude Adat. De geestelijken in het binnenland verleenen ook nog gaarne medewerking aan heidensche feesten. De taal der bevolking is Boegineesch. Onder onzen bestuursinvloed zijn reeds eenige scholen voor de bevolking opgericht.

Het middel van bestaan bij uitnemendheid is de landbouw. In den tijd niet benodigd voor dit bedrijf treedt de Bonier op als handwerksman of zeevarende. De rijstbouw wordt waar mogelijk op sawah's gedreven, in het gebergte en in waterarme streken op ladangs of als rooibouw. De totaal voor den rijstbouw in cultuur gebrachte oppervlakte wordt geschat op 70.000 bouws, waarvan 8000 bouws geïrrigeerd. De moerassawahs van de Walanaë delta

± 10.000 bouws, die bij elk vloedgetij door opgestuwd rivierwater onderloopen, behooren tot de vruchtbaarste van Boni met een gemiddelde opbrengst van 25 à 35 picol per bouw. De geïrrigeerde sawahs leveren een gemiddeld beschoot van 20 à 30 picols op, de van regenwater afhankelijk 10 à 20 picols. De Boni rijst is over het algemeen inferieur; hoofdzakelijk worden roode- en kleefrijst verbouwd. Uitvoer van dit product heeft plaats naar de om de Golf van Boni gelegen streken. In de bergstreken is djagoeng het hoofdvoedsel der bevolking; de beste djagoeng wordt geteeld op de uiterwaarden langs de rivieren en de drooggelopen meeroevers in de districten Sailong en Timoeroeng. Van djagoeng heeft mede belangrijke uitvoer plaats. Verder wordt de klapperaanplant belangrijk uitgebreid en verbouwt de bevolking tabak van goede hoedanigheid, een zeer gewild handelsartikel op de passers van Zuid-Celebes, en koffie. De cultuur van dit laatste gewas is echter hard achteruitgegaan. Als tweede gewassen worden katjang, katella, oebi terong e.d. geplant.

De veestapel bestaat vnl. uit paarden en karbouwen. Runderen worden nagenoeg niet, geiten en schapen in gering aantal aangetroffen. De bevolking besteedt weinig zorg aan haar vee. Hierdoor en door den voortdurenden verkoop van goede paarden naar andere streken gaat vooral het paardenras achteruit. Het aantal buffels wordt geschat op 20.000, het aantal paarden op 9000 stuks. De in- en uitvoerhandel is vnl. in handen van vreemde oosterlingen; slechts enkele Bonieren vinden er een bestaan in. De kleinhandel wordt grotendeels gedreven door Boegineezen. De tusschenhandel geschiedt uitsluitend op de passers, die geregeld om de 5 dagen worden gehouden. De import van Europeesche garens en katoenen stoffen heeft de eertijds bloeiende katoencultuur geheel verdrongen. De voornaamste passers worden gehouden te Pampanoea, Towarö, Palama, Lamoeroe (aan de kust), Watampone, Katjimpang, Lakoeang, Tobenteng, Tatjipi, Todjaran, Lonrong, Bakoengë, Parigi, Ladjoe en Patiro Benteng. Onze standpenningen zijn een zeer gewild ruilmiddel; voor onze pasmunt bestaat niet veel liefhebberij; kleine bedragen worden met duiten betaald. De jacht, vnl. op herten wordt in hoofdzaak doorden adel als sport beoefend.

De visscherij is voor de aan zee levende bevolking een belangrijk bestaanmiddel. De industrie is uitsluitend ingericht op aanmaak van voorwerpen voor huishoudelijk gebruik: bekend zijn de door de vrouwen geweven Boegineesche sarongs en de artikelen van vlechtwerk (hoofddeksels, sierlijke mandjes). De ijzersmeedkunst staat evenals die van goud en zilver op vrij lagen trap.

De gezondheidstoestand der bevolking is bevredigend. In de maanden Maart tot September heerscht er veel malaria. Door de stelselmatig doorgevoerde vaccinatie zijn in de laatste jaren geen pokken-epidemiën voorgekomen.

De onderafdeeling is verdeeld in 16 districten onder hoofden, die den titel voeren van Aroe of Soelawatang. De leden van den voormaligen rijksraad of Aroe Pitoe fungeeren thans als districts-hoofden. Het rechtswezen is door het zelfbestuur op aanwijzing van den Gouverneur geregeld. De rechtspraak berust bij de inheemsche rechtbank en alleensprekende rechters. Hierbij wordt de adat zoveel mogelijk gevolgd. Verminkende straffen worden echter niet meer toegepast; de straffen komen overeen met die welke worden opgelegd aan misdadigers

in het rechtstreeks bestuurd gebied. Het aantal misdrijven, waarvan diefstal, moord en doodslag de meest voorkomende zijn, vermindert. De bevolking betaalt eene bedrijfsbelasting, welker opbrengst voor 1913 op 135.000 gld. geschat werd.

BONI. Eilandje nabij de noordkust van Waigeoe, residentie Ternate en ond., klein en laag, bestaand uit kalksteen.

BONI (GOLF VAN). De 250 K.M. lange en 120 tot 52 K.M. breede golf tusschen het Z.lijk en Z.O.lijk schiereiland van Celebes. Het middengedeelte van de golf is zeer diep, de kusten zijn bezaaid met riffen, welke zich in het Z.W.lijk en in het W.lijk gedeelte uitstrekken tot op bijna 55 K.M. uit de kust. De voornaamste plaatsen aan de W.kust zijn Badjoa en Palopo, aan de O.kust Kolaka in de Binongkabaai. Langs de Westkust treft men een vaarwater binnen de riffen aan. Zie Zeemansgids O. I. Arch. d. IV.

BONI-RI-ATANG. Zoo heet de zuidelijkste van de vijf onderafdeelingen der afdeeling Boni en zuidelijkste helft van het zelfbesturend landschap Boni. Aan het hoofd staat een controleur, die zijn zetel heeft te Mara of Masoempoe, in den noordoosthoek, niet ver van de kust. Het zuidwesten bestaat uit bergland, dat nog slechts ten deele bekend is; het bevat zoowel kalkgebergten, die zich aansluiten bij dat van Maros, als vulkanen, behorende tot de groote groep van den Lompo Batang. Uit het bergland van Boni-ri-atang en Maros ontspringt de Walanaë, de hoofdriever van Zuid-Celebes, welke dal door de Sarasins terecht „het hart van het rijk Bone” is genoemd; ook de Tangka, die haar bronnen heeft aan den noordrand van den Lompo Batang en, rechthoekig ombuigende naar de golf van Bone, de grensriever is geworden tusschen de afdeelingen Bone en Bonthain. De zuidwestgrens loopt ongeveer over het waterscheidende gebergte tusschen de rivier van Maros en de Walanaë. Van de rechter bijstroomen der laatste, die nog tot Boni-ri-atang behooren, noemen we de Assompatoe, die beneden Liboeroeng in den hoofdstroom valt. Van de vulkanen in dit gebied kennen we, door de Sarasins, den Bowonglangi, die in 1902 door hen werd beklommen, trots de waarschuwingen der bewoners van den omtrek, welke zeer bevreesd zijn voor de „setans” van den berg. Van Bontorio, aan den noordoostvoet in een oud, met sawah's bedekt meerbed gelegen, stegen ze naar het kleine plateau van Lappabontorio aan den noordvoet, 1280 M. hoog, waar ze als eerste Europeanen verschenen. De hoogte van den dooden vulkaan, met zeer steile westhelling, werd op 2005 M. bepaald. De Walanaë is in Boni-ri-atang voor het grootste deel een echte bergstroom, die van half-December tot half-April zoo woest is, dat ze slechts met gevaar kan worden overgetrokken.

Tusschen het dal der Walanaë en de oostkust is een waterscheidend gebergte, dat noordwaarts stijgt; de hoogte van het zuidelijke deel schatten de Sarasins op ± 1000 M.; in het noorden geeft de Economische kaart den Boekit Kalamisoe een hoogte van 2222 M. Van dat gebergte komen verschillende kustrivieren, in het noorden van de onderafdeeling de Lakoeang, in welke delta Mara ligt. De kust is laag en vlak; alleen hier en daar vindt men heuvels, in 't zuiden b.v. den 100 M. hoogen Boeloe Tana, die door de Sarasins als vulkaan wordt beschreven en door hen gerekend wordt tot de kleine vulkanen op en aan den voet van den Lompo Batang. Vóór de kust, waarop in den oostmoesson een sterke branding staat, liggen in het

zuiden kleine eilanden, o.a. Boeloeroewe en Batanlampe; het eerste wordt door de Sarasins voor een dooden vulkaan gehouden.

De bevolking bestaat grotendeels uit dezelfde elementen als die van de onderafdeeling Boni. Van de Toalas (zie aldaar), in het landschap Lamontjong, weken reeds in 1902 volgens de Sarasins velen naar Lamoeroe uit. Lamontjong ligt links van de boven-Walanaë, door een naakten, uit vulkanische gesteenten bestaanden heuvelrug er van gescheiden. Het is een typisch kalklandschap vol smalle erosiedalen en vol stalaktieten en stalagmieten, dat ten opzichte van de kale omgeving een woudeiland mag heeten.

De meeste regen valt in Boni in de eerste helft van den oostmoesson; Mei, Juni en Juli zijn gekenmerkt door zware regens, Augustus, September en October vormen den drogen tijd; dan is het 's middags zeer heet, terwijl de nachten koel zijn.

In de vlakke streken is rijst, in de bergstreken djajoeng het hoofdvoedsel; aan de rivieroevern kweekt men ook wat tabak; suikerriet wordt alleen voor eigen gebruik geplant. In de bergstreken maakt men veel jacht op herten, vooral in den drogen tijd, en op wilde varkens.

Wegen beginnen er te komen. De voornaamste gaat van Balangnipa over de Tangka langs de kust naar Mara en verder door de onderafdeeling Boni; hij verbindt een groot aantal vrij welvarende kustkampings. De andere gaat van Balangnipa noordwestwaarts het bergland in naar Patirobaloe, waar vroeger de civiel-gezaghebber gevestigd was, en vervolgens door het dal der Walanaë naar Liboeroeng; een pad gaat van Patirobaloe westwaarts naar Tjamba, in de onderafdeeling Maros; het snijdt de Walanaë als diepen, woesten bergstroom bij Tekko.

BONTENG (SOEND.). Zie CUCUMIS SATIVUS.

BONTHAIN. Afdeeling van het gouv't. Celebes en onderh., bevattende de onderafdeelingen Bonthain, Djenepono, Boeloekomba, Sindjai en Saleier. De eerstgenoemde 4 onderafdeelingen vormen de vroegere afdeelingen Zuiderdistricten en Oosterdistricten. De afdeeling wordt bestuurd door een assistent-resident met standplaats Bonthain. De gelijknamige onderafdeeling omvat de districten Bonthain, Taroang en Malakadji.

BONTHAIN of BANTAËNG. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling en onderafdeeling van het gouvernement Celebes en onderh. Gelegen op 5° 33' 45" Z.Br. en 121° 0' 30" O.L. op de Z.kust van het Z.W.lijk schiereiland van Celebes. Zij ligt over eene lengte van 3 à 4 K.M. evenwijdig met het strand aan een baai, die eene veilige reede aanbiedt. Vlak aan het strand ligt een rij huizen van steen, bamboe of hout, enkele van twee verdiepingen; 200 à 300 M. landwaarts in ligt een tweede rij evenwijdig aan de eerste en daartusschen in vindt men de kampings verscholen in groen van klapperboomen en ander gewas. Tal van visscherspauwtjes geven kleur en leven aan de baai en op den achtergrond prijkt als wachter van het geheel de Lompo Batang. Zie BONTCHAIN (PIEK VAN).

De inlandsche bevolking van Bonthain en omgeving is een mengsel van Boegineezen en Makassaren en verder wonen er vrij wat Indo-Europeaan en Chineezzen, de laatsten in een afzonderlijke wijk. Vooral door het kwijnen der koffieteelt gaat de plaats niet vooruit; alleen de coprahandel der Chineezzen is belangrijk. Mandareesche prauwen brengen er huishoudelijke artikelen; katoentjes, zijden stof-

fen enz. vooral van Singapore en verkoopen die hier in het binnenland. Voor de Paketvaartbooten is Bonthain een vaste haven. De vischvangst is er niet onbelangrijk.

Het bergvolk verder naar binnen leeft vooral van djagoeng en kweekt aardappelen en kool voor de groote plaatsen der vlakke; in den goeden tijd ziet men ook veel mangga's, terwijl er een weinig tabak en suiker wordt gekweekt en wat bamboe en hout wordt verhandeld. Langs de bergpaden heeft ook hier het vervoer plaats met behulp van de sterke inlandsche paardjes.

Literatuur: Donselaar in Bijdr. t. t. l. en vlk. 1e ser. III (1855) blz. 163 vlg.; T. A. G. 1905, blz. 802 (naar Menre, Om en bij Bonthain. Tijdschr. Vereeniging, Het Ned. zeewezzen, 1905).

BONTHAIN (PIEK VAN). Een sedert lang niet meer werkzame vulkaan, die met eenige andere bergen een vrij uitgebreid, doch geïsoleerd complex vormt in het zuidwestelijkste gedeelte van Celebes. In het Jaarverslag 1913 van den Topografischen Dienst komt een overzicht der bergvormen voor. De inlanders noemen hem Lompo Batang (de dikbuikige); het hoogste punt, de Bawa Kraëng ligt op 3042 M. Er wordt een naar het westen open krater aangetroffen, waarin geen sporen van werkzaamheid; ook elders in den omtrek geen solfataren of warme bronnen.

Hij werd het eerst beklommen door Sir James Brooke, den lateren radja van Serawak; deze ging van Lokka, gezondheidsstation, op de zuidhelling (1150 M) uit en bereikte een punt, dat hij een hoogte geeft van 2484 M., dus zeker niet den top. De Sarasins meenen, dat hij kwam tot op den kam, dien ze op hun kaart Brooke-rug hebben genoemd en waarachter door hen de Brooke-ketel werd gevonden, die door hen als een voormalige werkende krater wordt beschouwd; daarnaast ligt, aan de oostzijde, een tweede, die door hen, naar een anderen onderzoeker, die in 1890 voor 't eerst den Bawa Kraëng beklom, Warburg's krater is gedoopt. Door erosie zijn deze ketels zeer sterk vervormd. De hoofdkrater heeft een middellijn van ruim 5 K.M., uit den hoofdkrater komt de voornaamste bronrivier der Berang. Het water der oost en noordhelling gaat zoowel naar de Zuid als de Oostkust; aan de noordzijde meest naar de Tangka, die beneden Balangnipa in zee valt. De top Bawah-Kraëng (= ondervorst) wordt ook Boeta Slamet (= heilige grond) genoemd; aldaar komt de bevolking op eene heilige plaats offeren. (Vermelding verdient dat Verbeek, Molukken-verslag, het met de interpretatie der Sarasins niet geheel eens is, p. 63-65).

In 1912 werd de Lompo Batang beklommen en beschreven door P. Th. Santé.

Literatuur: V. J. v. Marle, Beschrijving van het rijk Gowa, Tijdschr. Aardr. Gen. 1901 en 1902, met kaart 1 : 200.000; P. Th. Santé, Jaarverslag van den Top. dienst in Ned.-Indië over 1913: De piek van Bonthain (Lompo Batang) met kaart 1 : 100.000.

BONTIUS (JACOBUS). Geb. 1592 te Leiden, als zoon van den hoogleeraar Gerardus B. aldaar; kwam 12 jaar oud aan de Universiteit aldaar, werd in 1614 tot medicinae doctor gepromoveerd en vestigde zich daarna te genoemde plaatse als practizeerend arts. In 1626 werd hij door Heeren XVII aangesteld als archiater (doctor, apotheker en opzichter van de chirurgijns) in Indië, waar hij 13 Sept. 1627 aankwam met de vloot van J. P. Coen. Na (waarschijnlijk) een dienstreis gemaakt te hebben naar de Molukken en Timor, kwam hij vóór den

aanvang van het eerste beleg van Batavia door Sultan Agoeng, vorst van Mataram (22 Aug. 1628) aldaar terug en vertoefde er gedurende de beide belegeringen van 1628 en 1629; waarbij hij op 20 Sept. stond aan het sterfbed van Coen (De Jonge, V, 154). In eind 1629 schijnt hij lid van den Raad van Justitie te Batavia geworden te zijn, waarna op 1 Mei 1630 zijne benoeming tot advocaat fiscaal volgde. Van 15 Oct. 1630 tot 18 Jan 1631 nam hij bovendien het ambt van baljuw van Batavia tijdelijk waar. Op 14 Sept. 1631 legde hij zijn ambt van advocaat fiscaal neder. Hij overleed te Batavia 30 Nov. 1631, terwijl hij trachtende was naar het vaderland terug te gaan. —

In de 4 jaren, die hij in de tropen doorbracht, maakte hij, buiten zijn officiële ambten en de verzorging van zijne geneeskundige praktijk om, hoogst verdienstelijke en oorspronkelijke natuurwetenschappelijke aantekeningen. Een viertal boeken, waarvan het eerste: „Notae in Garciam ab Orta” uit natuurhistorisch oogpunt het belangrijkste was, zond hij in begin 1631 aan zijn broeder Willem te Leiden, die ze in 1642 in een slecht verzorgde uitgave bij F. Hackius uitgaf. Beter uitgevoerd was de uitgave van de Gebr. Elsevier (1658) bezorgd door G. Piso, die echter hier en daar belangrijke wijzigingen in de genoemde 4 boeken aanbracht. In deze laatste uitgave zijn overigens nog een 2tal andere boeken opgenomen uit nagelaten geschriften van Jac. Bontius samengesteld: de *Historia animalium* en *Historia plantarum*.

Het plantengeslacht *Bontia*, behoorende tot de fam. der *Myoporaceae*, is door Plumier naar Bontius genoemd.

Zie over hem Dr. C. Swaving in Nat. Tijdschr. N. I. XXX (1868), bl. 285, 475; Dr. G. F. Pop in Geneesk. T. v. d. Zeem. VI (1868) 207; VII (1869) 1; VIII (1870) 29 Vgl. voorts Dr. M. J. Sirks in Nieuw Ned. Biogr. Wdb. III (1914), en in zijn „Indisch Natuuronderzoek” (1915), bl. 5-12.

BONTO-BUNTO (KRAENG). Broeder van den toenmaligen regent van Lebakkang (Pangkadjene), met wien hij in 1868 in twist geraakte ver de erfenis huns vaders, wat tot ernstige onlusten aanleiding gaf, die herhaaldelijk onze inmenging en het zenden van troepen noodig maakten. Eerst in 1877 werd hij na een hardnekkig gevecht zoo in het nauw gedreven, dat hij genoodzaakt was zich te onderwerpen; doch de veeten tusschen de twee partijen in het regentschap hielden aan, wat in 189. de afzetting en verbanning van den toenmaligen regent tengevolge had.

BONTOA. Een der districten der onderafdeeling Maros (zie aldaar) Gouv. Celebes en Onderh.

BONTOBANGENG. District op het eiland Saleier (zie aldaar). Het eiland Pasi behoort er toe.

BONTOD. Zie BOERENG.

BONTOE POEANG. Bergtop van het kustgebergte langs de golf van Boni (zie CELEBES onder b. Mid-den Celebes).

BONTONOMPO. Een district der onderafdeeling Takalar (zie aldaar) gouv. Celebes en Onderh.; was vroeger een deel van het landschap Gowa.

BOOL. Zie ZWIJNEN.

BOOL (HENDRIK JOHANNES). Geboren te Schoondijke (Zeeland) den 27 Febr. 1828, was eerst (1844—1849) werkzaam bij de registratie, daarna (1849—1859) als stenograaf bij de Staten-Generaal en tot 1863 als commies bij Binnenl. Zaken. In dat jaar werd hij tot ambtenaar bij den burg. dienst in Indië benoemd, en in 1864 werkzaam gesteld bij de

Algemeene Secretarie, waar hij in 1867 tot Gouv. Secretaris, en in 1869 tot 1sten Gouv. Secretaris benoemd werd. In 1872 werd hij Directeur van Financiën en na terugkomst van verlof uit Nederland Directeur der Burg. Openbare werken. In 1882 ontving hij eervol ontslag uit 's lands dienst, en vestigde zich te Leiden, waar hij tot Wethouder werd gekozen en in 1888 tot lid van de Tweede Kamer. Bij de algemeene verkiezingen in 1897 stelde hij zich niet meer verkiesbaar. Hij overleed te Utrecht 22 Januari 1898. Behalve tal van opstellen in de Kol. jaarboeken (1861), Tijdspiegel (1883, 1888, 1898), Economist (1884), Ind. Gids (1884, 1893), Vragen des tijds (1889, 1892, 1894), Annales Economiques (1890) gaf hij uit de Wet houdende vaststelling van het reglement op het beleid der Reg. van N. I., met aantekeningen. Eerste uitgave 1854. Tweede uitgave 1876, beiden te Zalt-Bommel.

BOOM. Aldus werd vroeger vrij algemeen en wordt thans nog wel eens in N. I. genoemd de plaats, meestal nabij de monding van rivieren of kreeken, waar douanerechten werden of worden geheven. De naam werd ontleend aan den sluitboom, waarmede men op de meeste dier plaatsen gewoon was het vaarwater af te sluiten, ter voorkoming dat vaartuigen zouden voorbij varen zonder de verschuldigde rechten te betalen. Geëmploeyerden van een handelskantoor, met de in- en uitklaring belast, en daarom dikwijls aan den boom vertoevende, worden boom-klerk genoemd.

BOOMKANGOEROE'S (*Dendrolagus*), een geslacht der *Macropodidae* (zie KANGOEROE'S), dat alleen Nieuw-Guinea en een paar naburige kleine eilanden en het noordelijk gedeelte van Queensland bewoont. Terwijl de echte kangoeroe's van in boomen wonende voorouders afstammen (zie BUIDELDIEREN) en wijzigingen hebben ondergaan in verband met hun leven in de uitgestrekte vlakten van Australië, zijn de boomkangoeroe's te beschouwen als nakomelingen van kangoeroe's, die zich in hun boschrijk vaderland opnieuw aan het boomleven aangepast hebben. Hierbij zijn de achterpooten, verkort en nu ongeveer even lang als de voorpooten, en de staart, die niet meer tot steun van het lichaam dient, is minder gespierd dan bij de echte kangoeroe's het geval is. Evenwel zijn het veel minder behendige klimmers dan andere op boomen wonende Buideldieren en hun staart is tot aan den top rondom behaard en niet meer tot een grijpstaart geworden. Het voedsel is uitsluitend plantaardig. Van de weinige soorten zijn *D. ursinus* Müll. (waarvan de Papoea-namen *wangoeri* en *niai geroom* opgegeven worden), die grootendeels zwart is, met lichter kop, en de lichter gekleurde *D. inustus* Müll. (met de namen *wakera*, *niai retan* en *laruw laruw*) de bekendste. Beide bewonen West-Nieuw-Guinea.

BOOMKIKVORSCHEN. Zie onder KIKVORSCHEN, onder *Bufo*nidae, *Hylidae* en *Ranidae*.

BOOMKLEVER. Zie GLATIK MOENGOEK.

BOOMPJES-EILAND. Eiland, 1,88 K.M². groot, gelegen in de Java zee, benoorden de monding van de Tjimanoeek in de residentie Cheribon en administratief tot dat gewest behoorende. Ten Noorden ervan bevinden zich twee riffen, waarom de drie te zamen wel eens (hoewel ten onrechte) „Boompjeseilanden” genoemd worden. Sedert 1873 bevindt zich op het eiland, aan den Z. kant op 5° 56' 15". Z.B. en 108° 22' 37" O.L., N. 15° O. 33 K.M. van Indramajoe, een vuurtoren, die aan de zeevaart in dit gedeelte van de Java-zee belangrijke diensten bewijst.

BOOMSCHORS. Verscheidene ook in onze O.I.

bezigtingen voorkomende tropische boomen hebben schorsen, die om hare aromatische eigenschappen dienen tot vervaardiging van reukwerken, of om hare geneeskrachtige werking gebruikt worden tot bereiding van artseneijen, dan wel een geschikte looistof opleveren, of ook wel kleurstof, of eindelijk een goede vezelstof geven, geschikt tot het slaan van touw. Van den bast van den Antjar of oepasboom (*Antiaris toxicaria*) bereidt men de schors door die van den op behoorlijke lengte gezaagden stam door kloppen los te maken, vervolgens door kneuzen en kneden verder van de celstof te ontdoen. Eindelijk kan men door aaneenvilting van de randen der stukken, groote lappen verkrijgen, die zelfs voor kleedingstukken en dergelijke dienen. Eene uitvoerige beschrijving van de bereiding van zulke kleedingstukken door de inboorlingen in Poso (Noord-Celebes) geeft A. C. Kruyt Med. Ned. Zend. XXXVIII (1894) bl. 200.—De *Aromadendron elegans* (een *Magnoliacea*) heeft een bittere, aromatische schors. De bast van de Massoewi of Massoi (een *Laurinea* van Nieuw-Guinea) is om zijn aroma door geheel Indië en tot in Bengalen en China gezocht. De bast van sommige Rhizophorae, die rijk is aan looistof, vormt een belangrijk handelsproduct. — Een roode kleurstof wordt als extractiefstof, verkregen uit de bladeren, de schors en den wortel van den patjee, ook wel mangkoedoe of tjangkoeedoe genoemd. Een afkooksel van den bast van de *Cedrela Toona* of *febrifuga* (een *Meliacea*) Mal. soëren, doet als koortswerend middel dienst. — De binnenbast van de waroe (een *Malvacea*) geeft een goede vezel, loeloep of tjeloeleop, die onbewerkt of tot touw geslagen op elke pasar te krijgen is.

In sommige streken van Sumatra gebruikt men zelfs boomschors om op te schrijven: zoo zijn o. a. de wichelboeken der Bataks op boombast of boomschors geschreven. Deze voorbeelden zouden met vele te vermeerderen zijn: ons bestek laat dat echter niet toe. Voor nadere bijzonderheden omtrent de aanwending tot eenig doeleinde van boomschors zie men daarom bij de verschillende boomen.

BOOMSPITSMUIZEN (*Tupajidae*), een familie van de Zoogdierorde der *Insekteneters* (zie aldaar), die, ook door de arboricole levenswijze, toenadering vertoont tot de Halfapen. Het zijn kleine diertjes, die in hun uiterlijk eenigszins aan eekhoortjes herinneren, maar van deze door hun spitsen kop zijn te onderscheiden. Ze houden zich op boomen op, maar meer nog op struikgewas, niet hoog boven den grond. Ze komen uitsluitend in het Indische of z.g. Oriëntaalsche gebied (zie ZOOGDIEREN) voor. Van de twee geslachten is het eene, *Philocercus*, waartoe slechts één soort, *Pt. lowi* Gray, een bewoner van het Maleische Schiereiland, Sumatra, Banka en Borneo behoort, te herkennen aan de twee rijen van lange haren, die aan het uiteinde van den verder bijna kalen staart geplaatst zijn. Het tweede geslacht, *Tupaja* (*Cladobates*), toepai (Mal.), kékès (Soend.), broeioek (Dajaksch), tankerawak (Mal. Bandjermasin), waarvan een aantal soorten op Java, Sumatra, Borneo en naburige eilanden inheemsch zijn, heeft daarentegen een over de geheele lengte sterk behaarden staart. Het zijn dagdieren, die beschrijke streken bewonen, in boomen nestelen en zich niet, zooals andere Insekteneters, uitsluitend met insekten e. d., maar ook met vruchten voeden. Bij het vreten zitten ze dikwijls recht overeind, den buit met de voorpoten vasthoudende, wat de gelijkenis met eekhoortjes nog verhoogt. Deze gelijkenis komt ook in de inlandsche benamingen tot uitdrukking, waar-

van sommige ook voor eekhoortjes gebruikt worden. *T. ferruginea* Raffl. (toepai akar, t. pres, t. tijtjor, t. tijtit op Sumatra), is in verschillende variëteiten van Voor-Indië tot Java, Borneo en de Philippijnen verspreid. Andere meer algemeene soorten zijn *T. javanica* Horst., emes (Soend.), bangsring en sinsring (Jav.), toepai akar (Mal. in W.-Sum.) en t. tijtjor (Mal. in O.-Sum.) en *T. tana* Raffl. toepai tanah (op Sumatra), ook t. ppear (te Padang), mantoea (in de Padangsche Bovenlanden), toeroeng (Dajaksch).

BOR (LIVINUS). Naast den geboren Duitscher Rumphius, de éénige Hollandsch-Indische geschiedschrijver onzer 17e eeuw. Geboren te Leiden omstreeks 1620, uit een waarschijnlijk gezeten familie — waardoor hij deftig „Livinus” kwam te heeten, niet Lieven —, en van goede opvoeding, zooals uit zijn werk dadelijk blijkt. Treedt als „jonge borst” in 1639 in Compagnie’s dienst, dat is wel: als adelborst; maakt sindsdien aantekeningen en opstellen, die hem echter „ontfutseld” worden; komt blijkbaar in Ternate te land als assistent, maar wordt niet gelust door den knoeienden Gouverneur Wouter Seroyen (1643—1648), die hem midden 1645 van daar naar Batavia terugzond met het volgende curieuze boterbriefje: „Ter contrarij sand den adssistent Livinus Bor wederom, die sijn E. seijde soo traegh ende vol ondeuchden te wesen, datter geen beterschap te verwachten was” (Dagh-Register 1644—1645, p. 10).

In 1650 echter kwam hij op Ambon, nog als assistent, onder den Gouverneur De Vlaming van Oudshoorn, zelf een patriciër, die dus de kwaliteiten van Bor beter wist te schatten. Na een half jaar nam deze Bor mede naar Batavia, en als „Geheimschrijver” met den rang van onderkoopman naar Ternate en Ambon, toen De Vlaming in begin 1651 daarheen was afgevaardigd met den titel „Superintendent over de Oostersche Gewesten”, om die door den druk van ’s Comp.’s specerij-monopolie in opstand gekomen gewesten te onderwerpen. Met Ternate was men spoedig klaar, maar het groote Amboina bood zes jaren lang (1651—56) tegenstand aan den hardvochtigen De Vlaming. Toen deze op 24 Mei 1656 Ambon verliet, ging Bor mede, maakte op den terugweg ook den ongelukkigen krijgstoct mede naar Amarasi (Z.W.-Timor), en kwam met De Vlaming’s vloot op 14 Aug. ’56 te Batavia weer aan wal.

Hier heeft Bor zich onmiddellijk blijkbaar gezet tot het uitwerken van zijn hs. over dezen zesjarigen oorlog, dien hij van nabij had meegemaakt; hij sloot er op 30 Aug. 1657 zijn tekst af, die in 1663 te Delft kwam te verschijnen onder den titel „Amboinse oorlogen, door Arnold de Vlaming van Oudshoorn als Superintendent, over d’Oosterse gewesten Oorloghaftig ten eind gebracht” (ca. 400 pp., kl. 8°), met een „Opdracht” aan Cornelis de Vl. v. O., toen burgemeester van Amsterdam, den broer van Arnold; in welke opdracht Bor eenige dingen over zich zelf vertelt.

Blijkens Dagh-Register 1661, p. 208, ging Bor in Juli van dat jaar als „fiscael”, en met den rang van „luitenant” (waartoe hij vermoedelijk reeds in 1657 bevorderd was), met een vloot onder Jacob Caeuw mede „tot redres van den vervallen staet op het eyland Formosa”; hetgeen echter in ’t eind van dat jaar met het bekende volledige fiasco eindigde. Bor is waarschijnlijk in 1662 te Batavia teruggekomen, en van daar te Ambon, want in najaar 1664 (Dagh-Register, p. 388) wordt hij weer te Ambon vermeld, als „lieutenant”; en „als secretaris by provisie”

in eens anders plaats gesteld. Doch uit Dagh-Reg. 1665, p. 207 blijkt, dat Bor, toen met den rang van „provisionelen fiscael” te Ambon, in het voorjaar '65 „op zyn versoeck in vrydom” was gesteld; maar hij bleef als ambtelooze aldaar wonen, want Valentijn in zijn dl. II (1724) achteraan, fol. 44, vermeldt zijn dood op 5 Jan. 1669, onder bijvoeging dat hij „van Leiden” was. Daar de doopregisters te Leiden echter alle, behalve van de Walen, na 1620 beginnen (pers. meded. archivaris Mr. Overvoorde), zal de geboortedatum en de familierelatie van Bor wel altijd in het duister blijven.

Bor's geschiedwerk is één en al verheerlijking van den „Superintendent” De Vlaming, in een stijl die rechtstreeks gevolgd is naar den stijl van Hooft in diens *Nederlandsche Historiën* (1642). Wij hebben daarnaast gelukkig thans nog „De Ambonse Historie” van Rumphius, beëindigd in 1678, afgesloten voorged in 1687, (Bijdragen Kon. Inst. 7e Reeks, X, 1910); dit nuchter geschreven geschiedverhaal (beginnerd met 1512, en eindigend met 1664) is in menig opzicht een verfrissching na en naast de gekunstelde dithyrambe van Bor. Een groot defect in Bor is ook, dat hij bijna nooit jaartallen noemt; wat Rumphius zoo mooi stelselmatig voortdurend wel doet. Edoch, in het land der blinden is Eénoug koning; en, om zoowat in Bor's stijl te spreken, zal hem de onverganklijke lauwer ten sier blijven de Ambonsche manhafte daden van zijnen doorluchten Superintendent der vergetelheid te hebben ontruk.

Dat Valentijn, more suo, later en Bor en Rumphius „dapper geplondert” heeft, behoeft nauwelijks met nadruk te worden verzekerd. G. P. R.

BORASSUS FLABELIFER L., fam. *Palmae*. Lontar (MAL.), Ental, Siwalan (JAV.), Tala (MAK.), Ta (BOEG.). De bekende Lontar- of Palmyrapalm, met groote waaivormige bladeren, en vruchten van de grootte van een kinderhoofd. De plant is verspreid van af de droge gedeelten van Afrika over het vaste land van Indië en Ceylon tot in het Oosten van den Archipel. Op Java komt de palm meest aangeplant voor in enkele exemplaren in de kampongs, maar ook in het wild in grotere hoeveelheden aan de Zuid-Westkust van Oost-Java. Vooral in het Oosten van den Archipel, in de droge streken van Ceram, Celebes en Timor, is de plant zeer algemeen. Het voornaamste nut is gelegen in het suikerhoudende sap, dat uit de aangesneden en gekneusde bloemkolf loopt en dat in een potje of een stuk bamboe opgevangen wordt, en na indampen de Siwalan-suiker levert. Deze suiker is op Timor en Madoera van zeer groote oeconomische beteekenis. Alleen reeds de uit Soemenep uitgevoerde hoeveelheid had in 1903 een waarde van bijna f 200.000. Door het hooge zetmeelgehalte is de suiker alleen voor gebak te gebruiken; hij kan niet geraffineerd worden. Door gisting van het sap wordt azijn verkregen. Reeds sedert de tijden van Rumphius schrijft men aan het sap geneeskrachtige eigenschappen toe. De bladeren waren vroeger, en zijn nog op Bali het papier, waarop men brieven grift. Van de jonge bladeren wordt een vlechtwerk gemaakt voor doozen en matten. De vezels uit de bladsteel worden in Maros gebruikt voor het vlechten van een bijzonder soort hoedjes. De mannelijke bloeiwijzen worden in den vorm van ronde staarten bij de inlandsche medicijnhandelaars als Boewah Lontar of Wolo verkocht. De vruchten, die pas aan oude planten te voorschijn komen, zijn in onrijpen toestand te gebruiken, doordat het direct onder de buitenste vruchtwand gelegen weefsel

dan nog sappig is. Van het geurige sap maken de Javanen een gebak. Ook de waterige inhoud van de jonge zaden is zeer goed te gebruiken, evenals het zeer donkere, harde „hout”.

BORDES (JAN PHILIP DE). Geb. 7 Juni 1817 te Amsterdam. Overleden te 's Gravenhage, 5 Januari 1899. Was aanvankelijk officier van de genie. Wordt in 1861 benoemd tot voorzitter van den Raad van Toezicht op de spoorwegdiensten. Wordt in 1863 aangesteld tot hoofdingenieur van de Nederl. Indische Spoorweg maatschappij en belast met de leiding van den aanleg van den eersten spoorweg op Java, den spoorweg Semarang—Vorstenlanden. Toen hij in 1870 naar Nederland terugkeerde, was een belangrijk deel van dien spoorweg in exploitatie. Na zijn terugkeer in Nederland was hij gedurende vele jaren Voorzitter van den Raad van Commissarissen van bedoelde Spoorwegmaatschappij en Voorzitter van het Indisch Genootschap.

BOREH. Algemeene naam op Java voor allerlei zalven, waarmede het lichaam hetzij als genees- of als schoonheidsmiddel bestreken wordt. Meer in het bijzonder wordt het woord gebruikt voor een zelf, bereid hetzij van *atal* (gele klei-aarde), hetzij van kurkuma en klapperolie, die op Java bij plechtige gelegenheden (bruiloften, feesten in de Vorstenlanden enz.) gebruikt wordt om het bovenlijf geel te kleuren, dat dan niet bekleed wordt, maar naakt blijft.

BORGOR (ORANG). Zie BURGERS.

BORI. Tern. Zie TOEBA.

BORNEO. *Algemeene opmerkingen*. (Grootte, ligging, bevolking, enz.).

Borneo is na Nieuw Guinea het grootste eiland van den Archipel; het heeft een oppervlakte van 736 000 K.M.² of met de bijbehorende kleine eilanden van 758 000 K.M.² Van dit laatste getal komen ruim 553 000 K.M.² op het Nederlandsche en bijna 204 000 K.M.² op het Britsche gebied. De ligging tusschen 7° N.B. en 4° 20' Z.B. is niet slechts tropisch, maar aequatoriaal, wat vooral op het klimaat zijn invloed doet gelden. De ligging ten opzichte van de naburige landmassa's is opvallend centraal, zoodat van alle zijden invloeden te verwachten zijn. De nabijheid van Sumatra maakte het eiland tot een van de voornaamste kolonisatiegebieden der Maleiers. Java met zijn dichte bevolking en hogere beschaving bezat reeds vroeg op Borneo een politiek overwicht en zond het, evenals Celebes met zijn zeevarende Boegineezen, talrijke emigranten toe. De scherpe uitbuiging van de handelswegen door het vooruitspringen van het schiereiland Malaka bood een ongekend gunstige ligging voor het jonge Singapore, dat voor een wijden omtrek het groote handelscentrum werd en ook Borneo binnen zijn economische machtsfeer betrok. In de Wester-afdeeling had een aanzienlijke Chinese immigratie plaats. Kortom, Borneo vertoont zich aan ons als een log, massaal gebied, dat wel van alle zijden invloeden ondergaat, maar zelf weinig invloed oefent en ondanks zijn centrale ligging in de geschiedenis een in hoofdzaak passieve rol vervult. De oorspronkelijke bevolking, onder den naam „Dajaks” saamgevat (zie het artikel van dien naam), is bijna overal naar het binnenland verdrongen door Maleische kolonisten, die zich met allerlei andere vreemdelingen vermengd hebben (aan de West- en Oostkust vooral met Boegineezen, aan de Zuidkust met Javanen). De mogelijkheid van die verdringing hing samen met den lagen stand der materiele cultuur, die ook thans nog tot uiting komt in de geringe dichtheid van be-

volking. Nederlandsch Borneo heeft, naar de jongste opgaven (die echter voor een groot deel bij benadering zijn vastgesteld), ruim 1.233.000 inwoners (1905); voor Britsch Borneo vindt men slechts sterk afgeronde getallen, die varieeren tusschen de 600.000 en 700.000. Men mag dus aannemen, dat de totale bevolking van het eiland in geen geval de 2.000.000 te boven gaat.

Wij deelen onze behandeling op de volgende wijze in:

- I. Aard en oorsprong van onze kennis.
- II. Klimaat, planten- en dierenwereld, geologie.
- III. Bergstelsel.
- IV. Rivieren.
- V. Kust.
- VI. Economische toestand.
 - A. Voortbrenging.
 - B. Handel.
 - C. Verkeer.
- VII. Politieke toestand.
- VIII. Mohammedaansche en Europeesche Cultuurinvloed.
- IX. Britsch Borneo.

In II vereenigen wij een drietal onderwerpen, die elders in dit werk zelfstandig behandeld worden, maar waarvan wij toch enkele hoofdzaken hier dienen aan te stippen. III, IV en V vormen de eigenlijke landbeschrijving; de menschelijke nederzettingen staan op Borneo in zoo nauw verband met de hydrografie, dat wij in onze behandeling beide niet hebben willen scheiden. In IX geven wij, volledigheidshalve, een korte beschrijving van Britsch Borneo; wij beschouwen deze echter geheel als aanhangsel, de beschrijving van Nederlandsch Borneo is het doel van dit artikel en waar wij dus zonder nadere toevoeging spreken over den economischen of politieken toestand van Borneo, over het verkeerswezen van het eiland, over vreemden cultuurinvloed enz., daar hebben wij steeds het Nederlandsch gebied op 't oog — al spreekt het natuurlijk vanzelf, dat veel, wat daarvoor geldt, ook voor Britsch Borneo opgaat.

I. Aard en oorsprong van onze kennis.

Onze kennis van Borneo, schoon in de laatste tientallen van jaren sterk vermeerderd, is nog verre van volmaakt. Bij de samenstelling van een algemeen overzicht heeft men voortdurend te kampen met de onvolledigheid en vooral met de ongelijkmatigheid der gegevens. Terwijl bijv. de Westerafdeeling geheel topografisch is opgenomen en ons beeld van haar orografischen bouw sinds die opnemings- en Molengraaff's reizen als in hoofdtrekken vaststaand mag worden beschouwd, bezitten wij van de Zuider- en Oosterafdeeling slechts schetskaarten, samengesteld uit materiaal van voor verschillende streken zeer uiteenlopende hoedanigheid. Zelfs de rivieren worden hier gedeeltelijk nog weergegeven volgens topografische schetsen met geschatte afstanden, terwijl men aangaande het bergstelsel vaak beter weet hoe het niet dan hoe het wel daarmee gesteld is, zoodat men er op de kaarten slechts zeer in het ruwe de hoofdtrekken van kan weergeven. En niet alleen voor de kartografie, ook voor de eigenlijke landbeschrijving geldt deze ongelijkmatigheid. Terwijl het grootste deel van de Westerafdeeling en van het Barito-gebied reeds vroeg systematisch beschreven werden, vindt men in de Noordoostelijke stroomgebieden streken, die ons eerst uit enkele verkennings- tochten bekend zijn, terwijl het met sommige gedeelten in het Zuidwesten niet veel beter gesteld is. Onder zulke omstandigheden heeft natuurlijk een alge-

meen geografisch overzicht voor de onderscheiden deelen van het behandelde gebied een zeer verschillende waarde.

De ontdekking van Borneo door de Europeanen valt in het begin der 16e eeuw; onzeker is het of de schepen van Magellaan de eerste zijn geweest, die het eiland aanliepen, dan wel of reeds enkele jaren te voren de Portugeezen hier voet aan wal hebben gezet. Olivier van Noort, die in 1600 Broenei aandeed, was de eerste Nederlander, die het eiland bezocht. De Compagnie vestigde weldra aan de Westkust een factorij (te Soekadana 1608); van politieken invloed was voor haar echter pas tegen het einde der 18e eeuw sprake en bijna twee eeuwen lang kenden de Nederlanders van Borneo niet veel meer dan de kusten. De eerste groote reizen in het binnenland werden gedaan door F. J. Hartmann, 1790—1792, in opdracht van de Compagnie, welke opperheerschappij in 1787 door Bandjermasin was erkend en die nu door dezen reiziger naar de waarde van haar nieuwe gebied een onderzoek deed instellen. Op zijn eerste reis bezocht hij de talrijke plaatsen in het stroomgebied van de Martapoera en Negara, op zijn tweede bevoer hij de Barito tot voorbij Moeara Tewe en onderzocht ook verschillende zijrivieren, op zijn derde reis eindelijk werd hij nabij de Montalat vermoord. De eigenlijke ontdekking van de binnenlanden begint pas na het herstel van het Nederlandsch gezag en hangt ten nauwste samen met de pogingen, om die op papier bestaande autoriteit tot werkelijkheid te maken. In 1816 kwam een Nederlandsch commissaris te Bandjermasin aan; 1818 begaf hij zich naar Pontianak; 1823—'25 werd te Bandjermasin in den verwarden staat van zaken orde gebracht; in denzelfden tijd vallen ook de onderhandelingen met Kota Waringin en de landschappen der Oostkust. Het uitbreken van den Java-oorlog en het stelselmatig beperken van de bestuursbemoeiingen met de bezittingen buiten Java en Sumatra brachten deze politieke activiteit tot stilstand, maar aan het onderzoek van de binnenlanden had zij den stoot gegeven. Zoowel bestuursambtenaren als leden der in 1820 gestichte „Natuurkundige Commissie” voerden voor de regeering belangrijke reizen uit. Tobias, regeeringscommissaris voor de Westkust, bereisde vooral de Chineesche districten. Andere bestuursambtenaren waren L. C. Hartmann, die in 1823 de Kapoeas opvoer tot Djongkong en het meerengebied ontdekte; Van den Dungen Gronovius, die Landak bezocht en G. Müller, de voornaamste van alle, die in 1824 aan de Kapoeas de monding der Sibau bereikte en nog in hetzelfde jaar bij zijn groote reis op de Mahakam de waterscheiding overschreed met de bedoeling Borneo van Oost naar West dwars door te trekken, waarbij hij het moeilijkste deel van zijn tocht reeds achter den rug had, toen hij aan de Boengan werd vermoord. Henrici, militair commandant in Zuid-Borneo, bereikte in 1833 aan de Barito de monding der Baboeat en voerde verschillende andere reizen uit. S. Müller, Horner en Korthals deden enkele jaren later, als leden der Natuurkundige Commissie, geologische, zoölogische en botanische onderzoekingen in het Barito-gebied. Eveneens als lid dier commissie bereisde Schwaner van 1844—47 de Barito (van welke uit hij ook tot de Mahakam doordrong), de Kapoeas Moeroeng en de Kahajan en bereikte van de Katingan uit de Melawi en het Kapoeasgebied. Von Gaffron vergezelde Schwaner op zijn eerste tochten en reisde vervolgens zelfstandig in de Zuidwestelijke stroomgebieden; een jaar voor Schwaner trok hij de waterscheiding met de Kapoeas

over en wel van Kota Waringin uit. Von Dewall, assistent-resident te Samarinda, maakte van 1846—'49 verschillende reizen, die van groote beteekenis waren voor de kennis van Oost-Borneo; de Mahakam voer hij verder op dan iemand voor hem en van Pasir uit reisde hij over het grensgebergte naar Bandjermasin, terwijl hij ook de verschillende Noordelijke stroomgebieden bezocht. Van de talrijke andere reizigers uit dezen tijd (veelal bestuursambtenaren) noemen wij nog slechts Ida Pfeifer, die zich van Serawak langs de Batang Loepar, door het merengebied naar Pontianak begaf.

In de tweede helft der 19e eeuw nemen aantal en beteekenis der ontdekkingsreizen sterk af. Met uitzondering van het eigenlijke Centraal-Borneo en het binnenland der Noordelijke stroomgebieden is het niet meer noodig groote plekken op de kaart geheel wit te laten en het schijnt wel alsof daarmee de prikkel tot nieuwe reizen is verzwakt. De tochten, die vermelding verdienen, zooals die van Michielsens langs Sampit en Katingan (1880) en van Carl Bock van Samarinda naar Bandjermasin (1880) brengen in geografisch opzicht weinig nieuws meer. Van veel belang is daarentegen in dezen tijd de werkzaamheid der mijningenieurs (De Groot, Grant, Everwijn, Verbeek, Van Schelle, Hooze), waardoor verschillende deelen van het eiland geologisch nauwkeurig bekend werden — vooral de Chinese districts en de tegenwoordige afdeeling Bandjermasin. Eerst tegen het einde der 19e eeuw wordt het onderzoek van Borneo opnieuw krachtig aangevat; niet alleen worden de nog geheel ondoorzochte deelen van het eiland bereisd, maar ook wordt thans aangevangen met een grondig wetenschappelijk onderzoek in streken, die nog pas uit enkele tochten bekend waren. In 1886 werd een begin gemaakt met de topografische opneming der Westerafdeeling, die in 1895 gereed kwam; in 1898 verschenen de laatste bladen van de kaart 1 : 200.000. Voor zooveel het brongebied der Kapoeas aangaat, had deze opneming plaats in volkomen onbekend gebied. In 1893—'94 waren de streken aan de Boven-Kapoeas het terrein van werkzaamheid voor de groote expeditie der „Mij. tot bevordering van het Natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën”, waaraan Molengraaff als geoloog, Nieuwenhuis als ethnoloog, Büttikofer als zoöloog en Hallier als botanicus verbonden waren. Molengraaff maakte talrijke tochten door het Bovenkapoeasgebied in allerlei richtingen en trok ten slotte de waterscheiding over naar de Katingan; beter dan iemand vóór hem leerde hij Borneo's bergstelsel kennen, waarbij het voor hem van groote beteekenis was, dat hij zich reeds van de resultaten der topografische opneming bedienen kon. In direct verband met de pogingen tot uitbreiding van het gouvernementse gezag in Centraal-Borneo stonden twee volgende reizen van Nieuwenhuis beide van Pontianak naar Samarinda, de eerste tochten dwars door Borneo, in 1896—'97 en in 1898—1900, de laatste meer in het bijzonder naar de Boven-Mahakam en Apo-Kajan. In de eerste jaren van de nieuwe eeuw zijn het vooral de Noordelijke stroomgebieden, waar door militaire en civiele bestuurders veel exploratiewerk wordt verricht (Spaan, Van Walcheren). Vermelding verdient hier ook het werk van de Nederlandsch-Engelsche commissie, die in 1912 de grens tusschen het gebied der Noord-Borneo Mij. en de Tidoengsche landen op het terrein uitzette.

II. Klimaat, Planten- en Dierwereld, Geologie.

Voor deze onderwerpen verwijzen wij naar de desbetreffende algemeene artikelen. Hier stippen wij,

zooals gezegd, slechts enkele hoofdzaken aan, die, wegens hun beteekenis voor den mensch, in een geografische beschrijving niet mogen gemist worden.

Het klimaat van Borneo wordt vooral gekenmerkt door zeer groote vochtigheid; een eigenlijke droge tijd komt, tengevolge van de aequatoriale ligging, hier niet voor en slechts in het Oosten van het eiland is de regenval iets minder groot. Het gevolg hiervan is, dat geheel Borneo met dicht woud is overdekt en de strijd om verlaten cultuurland tusschen de alang alang en het bosch, in droger en meer bevolkte streken van den archipel zoo vaak ten gunste van de eerste beslist, hier vrijwel onbekend is. Alleen in het Oosten komt wel grasland voor; overigens herneemt het bosch in weinig jaren zijn heerschappij overal, waar het niet voortdurend wordt bestreden. Zelfs de kusten zijn meestentijds tot aan, ja tot in het water met *rhizophoren* en *nipa-palmen* begroeid. De laatste vindt men vooral aan de riviermonden, waar zij een lichtgroene zoom om het donkere oerwoud vormen en zoover binnenwaarts reiken als het water brak is; hun bladeren worden gebruikt als atap en als grondstof voor vlechtwerk. Ook de *niboengpalm* komt het meest aan de riviermonden voor; haar stam levert het in deze streken meest gebruikelijke bouw materiaal. In de uitgestrekte wouden van het binnenland vindt men uit floristisch oogpunt aanzienlijke verschillen tusschen de eene streek en de andere; de oppervlakkige indruk echter is er een van groote eentonigheid over het geheele eiland heen. Naarmate men hooger de bergen in komt, wordt het woud minder dicht en gaat eindelijk in een laag struikgewas met een alles bedekkend moskleed over. Dezen laatsten vegetatie-vorm treft men reeds op 1000 M. hoogte aan, wat een gevolg is van het vochtige en op de bergen door de sterke bewolking ook betrekkelijk koele klimaat (op Java reikt het hooge bosch tot over de 2000 M.). Daar echter de menschelijke nederzettingen zelden hooger dan 250 M. gaan, heeft de mensch op Borneo steeds te doen met het ondoordringbare oerwoud van de lagere streken. In moeilijken strijd moet hij op het woud den grond voor zijn ladangs veroveren, maar hij vindt er tevens een rijke schatkamer in van de meest uiteenlopende levensbehoeften; het woud levert de materialen voor zijn kleeding, zijn huis, zijn booten; in tijden van misoogst houdt het met zijn wilde voedingsplanten hem in 't leven; de „boschproducten” zijn het ruilartikel, waardoor hij in staat is zich vreemde handelswaren aan te schaffen. Talrijk zijn de uitmuntende soorten timmerhout, waaronder vooral het *ijzerhout* wereldberoemd is door zijn groote duurzaamheid, die het bij de Djaks tot het gewone materiaal voor den bouw van woningen heeft gemaakt. Een groote rol speelt in de inlandsche huishouding voor allerlei bind- en vlechtwerk de *rotan*, die bij het reizen door de wouden een der ernstigste belemmeringen vormt; zij is een belangrijk uitvoer artikel. Van nog meer beteekenis zijn de talrijke planten, welke harsen of melksappen waardevolle producten vormen: *koetsjoek*, *getah perija*, *getah djeloetoeng*, *damar*, *copal*, *kamfer* en vele andere.

De cultuurplanten nemen nog altijd slechts een geringe oppervlakte in beslag. Het hoofdvoedingsmiddel, de *rijst*, neemt de voornaamste plaats in; daarnaast moet als minder gewaardeerd voedsel de *djagoeng* genoemd worden. Onder de boomen verdient vooral de *kokospalm* vermelding, waarvan de cultuur zich jaar op jaar uitbreidt, zelfs ten koste van den sawah-bouw; verder de *sagopalm*, die zoo-

wel in 't wild als gekweekt voorkomt. Niet onbelangrijk is de opbrengst van *peper*-tuinen (Chineesche districten en Zuidoostkust) en *gambir*-aanplantingen (Chineesche districten). Overigens levert Borneo de meeste van de gewone producten der Indische cultures, maar in den regel slechts in zeer geringe hoeveelheid: tabak, suiker, koffie, plantage-caoutchouc, enz.

In de dierenwereld van Borneo ontbreken de groote roofdieren: tijger en panter. Wel vindt men *tijgerkatten* en *beren*. *Olifanten* treft men slechts in het Noordoosten aan; zij vormen de verwilderde nakomelingschap van door den mensch ingevoerde exemplaren; de *rhinoceros* daarentegen is op Borneo inheemsch. Van de apen zijn algemeen bekend de groote *orang oetan* en de zonderlinge *Neusaap*. De afwezigheid van groote roofdieren is natuurlijk een zeer gunstige omstandigheid voor het grotere wild; met name *herten* en *wilde zwijnen* zijn zeer talrijk. Van de vogels noemen wij hier slechts den merkwaardigen *neushoornvogel*, die in de Dajaksche mythen een groote rol speelt. De rivieren en meren van Borneo zijn buitengewoon vischrijk en de uitgestrekte wildernissen van rivierarmen, meren en moerassen in de groote laagvlakten vormen een ideaal terrein voor krokodillen. De voortbrengselen van het dierenrijk zijn over 't algemeen niet van groot economisch belang. Voornamelijk de *vischvangst*, die alom als bijbedrijf wordt uitgeoefend en in belangrijke mate tot de volksvoeding bijdraagt, verdient hier genoemd te worden. Verder hebben eenig belang de eetbare vogelnesten, de was en honig der wilde bijen, de reukstof der civetkat, de parels van de Noordoostkust en enkele andere dierlijke producten, waarvan de hoeveelheden meestal gering zijn. De *veeteelt* beperkt zich voornamelijk tot het houden van *varkens* door de Dajaks; *runderen* vindt men slechts weinige en dan meest ingevoerd (het wilde rund komt echter voor).

Aangaande de geologie brengen wij slechts in herinnering, dat op Borneo naast de quartaire en recente afzettingen van de vlakten vooral het tertiair een groote verspreiding heeft, dat echter daarenvens ook de mesozoische formaties een aanzienlijke oppervlakte innemen en de zoogenaamde „oude leien“ van waarschijnlijk palaeozoischen ouderdom in belangrijke mate bijdragen tot de samenstelling van het groote ketengebergte. Verder, dat vele eruptieve gesteenten voorkomen en ten slotte, dat slechts enkele deelen van het eiland in geologisch opzicht grondig onderzocht zijn, dat voor het grootste gedeelte alleen de eerste verkenningstochten zijn uitgevoerd en dat zelfs uitgestrekte terreinen op de geologische kaart nog geheel wit moeten blijven (zie de geologische schetskaart van den Archipel door Aben-danon).

Met een enkel woord moge hier nog gewezen worden op het voorkomen van nuttige delfstoffen. Posewicz geeft hiervan een kaart en een uitvoerige beschrijving, beide in zoover verouderd, dat wat thans hoofdzak is toen nog zoo goed als niets beteekende. *Diamanten* (Landak en het Martapoera-gebied) en *goud* (door geheel Borneo heen), die voornamelijk in alluviale en diluviale afzettingen gevonden worden, gaven aan het eiland in oude tijden een grooten roep, maar hebben tegenwoordig bijna alle beteekenis verloren. Ook de meeste der talrijke andere mineralen (Posewicz geeft bijv. de vindplaatsen aan van *platinu*, *koper*, *ijzer*, *kwikzilver*, *antimonium*, *lood* en *zout*) schijnen door hun geringe hoeveelheid voor exploitatie niet in aanmerking te komen. *IJzer* en *zout* worden meer en meer ingevoerd, zoodat de inland-

sche productie daarvan, die trouwens nooit groot was, sterk afneemt. Een uitzondering op den algemeensten regel vormen *steenkol* en *petroleum*. Bij Posewicz hebben beide nog slechts geringe beteekenis, vooral de petroleum; in de laatste jaren echter hebben zij het aanzijn gegeven aan ondernemingen, die Borneo ten opzichte van den mijnbouw met Sumatra bijna op één lijn plaatsen. De petroleumterreinen vindt men op verschillende punten langs de Oostkust. De voornaamste kolenmijnen bevinden zich op Poeloe Laoet; het is vooral de gunstige ligging ten opzichte van het transport, die ze, in tegenstelling tot alle vroegere ondernemingen, levensvatbaarheid gegeven heeft. De kolen zijn, als elders in den Archipel, tertiair.

III. Bergstelsel.

Tot voor een twintigtal jaren hield men het er voor, dat zich in het midden van het eiland een „Centraal gebergte“ verhief, vanwaar een aantal groote ketenen naar verschillende richtingen uitstraalden, tezamen een stervormig bergstelsel uitmakend, dat men gaarne bij dat van Celebes vergeleek. Deze meening beruiste op zeer losse gronden, daar de gebergten van Centraal-Borneo nooit onderzocht waren. Al mag ook nu nog de orografie van het eiland niet als volkomen bekend worden beschouwd, toch heeft de arbeid van de nieuwere expedities, vereenigd met en gebaseerd op de resultaten der topografische opnemingen in de Westerafdeeling, zooveel aan het licht gebracht, dat men thans algemeen op het voetspoor van Molengraaff de oude opvatting heeft verlaten. Volgens de nieuwe voorstelling wordt de bouw van Borneo in hoofdzaak beheerscht door plooiingen en verschuivingen met O.W. strekking en vertoont alleen het uiterste Oosten een Z.Z.W.-N.N.O. gerichte plooiing; de grens tusschen beide gedeelten moet dan tevens de grens zijn tusschen het bergstelsel van het Westelijk en dat van het Oostelijk deel van den Archipel. Onze kennis van Borneo's gebergten is nu van dien aard, dat wij door Molengraaff's onderzoekingen een vrij nauwkeurig beeld hebben verkregen van den toestand in de Westerafdeeling, terwijl als vaststaand mag worden aangenomen, dat die in de Zuider- en Oosterafdeeling zich nauw hierbij aansluit, zonder dat het vooralsnog mogelijk is daarvan een meer gedetailleerde beschrijving te geven. Op de lijn, die Tg. Dato met Tg. Mangkalihat vereenigt strekt zich, met sterk wisselende hoogte, een reusachtig ketengebergte uit, waarvan het middelste gedeelte als *Boven-Kapoegasgebergte* bekend staat en de bronnen van Kapoeras en Mahakam bevat, terwijl meer naar het Oosten het *Bawoei-gebergte* ertoe behoort. Het *Boven-Kapoegasgebergte* is een typisch plooiingsgebergte, met tal van evenwijdige, door lengtedalen gescheiden ketenen; het is grootendeels opgebouwd uit de lagen der oude lei-formatie, die sterk geplooid zijn en het bereikt hoogten van 1600, 1700 en 1900 M.

Bijna 200 K.M. ten zuiden van dit gebergte ligt de noordrand van een ander bergland van geheel anderen aard, dat door Molengraaff het *Schwaner-gebergte* is genoemd. Naar west loopt het tot aan de Chineesche zee door, naar oost ongeveer tot aan de Kahajan; naar zuid zet het zich voort in het uitgestrekte heuvelland van Z.W. Borneo. De kern van dit gebergte bestaat uit graniet en daarmede verwante gesteenten, die gewoonlijk slechts een middelmatige hoogte bereiken; slechts enkele toppen, die uit afwijkende gesteenten bestaan, zijn hooger (Bt Raja, 2278 M.); naar het oosten toe is de noordrand echter bedekt door een veel jongeren zandsteen, waardoor

een zwak naar N. hellend plateau ontstaat (plateau-zandsteen), dat door O.-W. gerichte verschuivingen in stukken is verdeeld, waarvan de zuidzijden steil afvallen. Deze zandsteen bedekt ook den ooststrand van het Schwanergebergte (zie ook de kaart VI bij het artikel van Dr. G. L. L. Kemmerling in Tijdschr. Aardr. Gen. 1915), en zet zich tevens ver over den noordrand voort (o. a. in het Madi-plateau); hij geeft aan een groot gedeelte van het landschap in West- en Centraal Borneo een typisch relief, doordat de rivieren er smalle diepe ravijnen in hebben uitge-spoeld, die hoogvlakten tusschen zich insluiten. In West Borneo loopt de zandsteen in zijn geheel langzaam naar noord af; slechts enkele „lappen” liggen benoorden de Kapoeas; hier is het terrein grootendeels veel lager (gebied der groote meren; vlakte der Boven-Kapoeas). Ten zuiden dier rivier (beoosten Sintang) wordt de zandsteen op een aantal plaatsen onderbroken door geïsoleerde oud-vulkanische kegels van middelmatige hoogte, terwijl zich oostelijk aansluit het veel hogere en geheel vulkanische *Müller-gebergte*, eveneens met algemeene W.-O. strekking en waarin hoogten van 13—1400 M. geen zeldzaamheid zijn. Het vormt ten deele een tafelland (jonge tuffen), ten deele een onregelmatige verzameling van vulkanische berggroepen. Tusschen dit en het Boven-Kapoeas ketengebergte ligt het *bergland van Boengan*, dat langzaam uit de Kapoeas-vlakte naar oost oprijst en ten slotte tot 2000 M. hoogte bereikt; het bestaat uit sterk in elkaar geplooid mesozoïsche sedimenten; blijkbaar zet het zich onder de genoemde vlakte voort, want ten noorden der groote meren vindt men dezelfde gesteenten. En ook naar Oost-Borneo is het te vervolgen, zooals uit de onderzoekingen van Nieuwenhuis blijkt. Er is dus een duidelijke W.-O. richting te herkennen in alle 3 de genoemde voornaamste gebergten; de plateau-zandsteen echter buigt zich om het Schwaner-massief naar Z.O., Z. en Z.W. om en sluit zich daarna aan tegen de oudere, koolvoerende zandsteenen en de nog oudere gebergten (Meratoes-geb., Pasir enz.) die een Z.Z.-W.—N.N.-O. richting hebben.

Hoe de juiste verhouding is tusschen beide richtingen in de streek, waar zij elkaar ontmoeten, is nog niet voldoende bekend. De gebergten der Noordelijke Sultanaten zijn evenmin behoorlijk onderzocht, daar de meeste reizigers zich beperken tot het opnemen der rivieren en alleen bijzonder in 't oog vallende bergtoppen hier en daar op hun kaarten noteeren. Zooveel staat vast, dat tusschen de rivieren op afstanden van niet meer dan 70 à 100 K.M. van zee reeds toppen van 1000 M. en hooger worden aangetroffen. Men hoede zich echter ervoor eenvoudigweg langs de waterscheidingen hooge bergketenen te teekenen, zoolang niet meerder gegevens voorhanden zijn. De grensregelingscommissie bevond, dat van haar westelijkst uitzichtspunt het grensgebergte van Serawak zich voordeed als een doorlopende keten; dit is het hoogste gebergte in deze streken. Ten Oosten daarvan was de richting der bergruggen N.W. tot N.N.W., ook daar, waar de waterscheidingen O.—W. verliepen. Hierop volgde, tot aan het punt waar de Sembakoeng de grens snijdt, een gedeelte met O.—W. strekking, die Oostelijk van deze rivier weer door een Noord-westelijke hoofdrichting werd vervangen. Meer naar de kust toe schijnen Oostelijk gerichte gebergten weer de overhand te hebben. Uit Britsch Borneo noemen wij alleen den *Kinibaloë*, die in 't Noorden een afzonderlijk granietbergland vormt en met zijn talrijke hooge toppen (tot boven de 4000 M.) ver bo-

ven alle andere bergen van Borneo zich verheft.

Tusschen al deze gebergten in en als overgang van de gebergten naar de vlakten, vindt men uitgestrekte heuvellanden, waarboven op vele punten geïsoleerde hogere toppen uitsteken, die voor Borneo karakteristiek zijn. De groote vlakten eindelijk, die bijna zonder onderbreking langs de kusten zich uitbreiden, reiken langs de rivieren met lange uitloopers tot ver in het binnenland. Merkwaardig is in dit opzicht vooral de groote *Boven-Kapoeasvlakte*, een uitgestrekt laagland midden tusschen de bergen, waarmee, schoon zooveel dichter bij zee gelegen, de vlakte van de Mahakam in menig opzicht overeenkomst vertoont. Molengraaff verklaart de Boven-Kapoeasvlakte als een eenzijdig en wel in het Noorden gedaald terrein, een vroeger meerbekken, dat door de afzettingen van de Kapoeas en haar zijrivieren is opgevuld. Eenzijdige daling langs in hoofdzaak O.W. gerichte breuklijnen vond hij ook meer naar het Zuiden in het Madi-plateau en het Schwanergebergte; zij beheerschte den geheelen bouw van het landschap langs zijn reisweg (d. i. ongeveer de meridiaan van 113° O.v. Gr.), zoodat hij hier de „Basin range structure” der Amerikaanse geologen aantrof.

Tot slot een enkel woord over de verspreiding van vulkanische vormen. In Centraal-Borneo vond Molengraaff behalve het Müllergebergte nog twee belangrijke terreinen van vulkanische werkzaamheid, waarvan het eerste werd gekenmerkt door de rij van andesietbergen, die zich op het Schwanergebergte verheffen, het tweede door een breede strook van kegel- en koepelvormige heuvels, omgeven door tuffen en tufbrecciën, die hij aan de Sambas leerde kennen en waarvan hij evenmin als op het Schwanergebergte de uitgestrektheid in de lengterichting kon vaststellen. Een aanzienlijke verbreiding hebben de vulkanische gesteenten ook in het Westen, in Sambas, Mampawah en Landak; vermelding verdient o. a. de *G. Nioet* (1704 M), in welks nabijheid twee geweldige bazaltstroomden voorkomen. Vulkanische vormen eindelijk worden gemeld van tal van andere punten in verschillende deelen van het eiland; men treft ze aan in de omgeving van Martapoera, men vindt ze ook aan den bovenloop van de Barito, evenzeer in het brongebied der Mahakam, waar door Nieuwenhuis de *Batoë Tibang* voor een vulkanische onderbreking van het ketengebergte gehouden wordt; kortom, zij zijn op Borneo sterk verspreid en waar het eiland in geologisch opzicht nog lang niet voldoende onderzocht is, kan men verwachten, dat ook op dit gebied nog wel een en ander aan het licht zal komen. Intusschen moet er de aandacht op gevestigd worden dat al die vulkanische vormen behooren tot een oudere periode (waarschijnlijk hoofdzakelijk mioceen), dan die waarin de bekende vulkanen van Java, Sumatra enz. zijn ontstaan; deze soort komt op Borneo niet voor.

IV. Rivieren.

De gebergten van Borneo zijn op verre na niet zulk een belangrijke verkeersbelemmering als hun hoogte zou doen vermoeden, omdat bijna overal vrij lage passen worden aangetroffen. Dientengevolge is hun beteekenis voor den mensch (behalve dan dat zij in het dunbevolkte land geheel onbewoonde gedeelten vormen) vooral van indirecten aard: hun be- loop bepaalt dat der rivieren, die in de ondoordringbare wouden van het binnenland vrijwel de eenige verkeerswegen zijn. Veel meer dan de stijging van den grond is het dan ook het ophouden van den

waterweg, dat de gebergten tot natuurlijke grens-zones maakt.

Aan de rivieren woont zoo goed als de geheele bevolking; langs haar dringen vreemde fortuinzoekers en overheerschers in het binnenland door, langs haar verspreiden zich vreemde cultuurinvloeden en haar meerdere of mindere bevaarbaarheid is het, die de snelheid en intensiteit van die verspreiding bepaalt. Het is om deze redenen, dat wij van de rivieren een eenigszins uitvoeriger behandeling zullen geven.

Uit de beschrijving der gebergten volgen vanzelf de hoofdtrekken van het rivierstelsel. Tusschen het groote ketengebergte en de Zuidelijke berglanden ontstonden de stroomstelsels van Kapoeas en Mahakam. Het Schwanergebergte zendt van zijn Zuidhelling een aantal evenwijdige rivieren naar de Java-zee, welke zich naar het Oosten toe sterker ontwikkelen kunnen, doordat het gebergte eenigszins Noordoostelijk, de kust daarentegen min of meer Zuidoostelijk van richting is. Onder deze rivieren neemt de Barito, die uit Centraal-Borneo komt en door het gebergte heenbreekt, een afzonderlijke plaats in; mede ook doordat het Meratoesgebergte, met zijn meridionale richting, een groote uitgestrektheid lands van straat Makassar afsluit en aan haar stroomgebied toevoegt, bereikt zij een grootte, die haar met Kapoeas en Mahakam op één lijn stelt. Verder toont de kaart ons de stroomstelsels der noordelijke sultanaten, welke orografie, zooals gezegd, nog niet voldoende bekend is en een aantal kleinere rivieren, die wij in onze bespreking groeps-gewijze vereenigen.

Groote verschillen in waterstand over de geheele lengte, stroomversnellingen en boomversperringen in den bovenloop, overstromingen en moerasvorming langs de oevers meer naar beneden kenmerken alle rivieren van Borneo. Zoo goed als niets is gedaan om ze te regelen en voor het gebruik van den mensch meer geschikt te maken; alleen enkele werken van bescheiden omvang tot opruiming van versnellingen en de verbetering, hier en daardoor de inlandsche bevolking in de diepte van een pintas (zie hieronder) aangebracht, verdienen in dit opzicht vermelding. Boomversperringen ontstaan door het gemakshalve in 't water laten vallen van de voor aanleg van rijstvelden gekapte boomen; deze blijven dan hier of daar vastzitten en geven aanleiding tot de vorming van zand- en grintbanken, of maken in kleine stroompjes reeds op zichzelf een ernstige belemmering uit. In de laagvlakten, waar de rivieren hun bedding voortdurend ophoogen, stroomden zij tusschen natuurlijke dijken van haar eigen sedimenten. Bij elken hoogen stand loopt het water hierover heen en overstroomt het lager liggende land erachter, dat zich natuurlijk slechts met moeite daarvan kan ontlasten en diengevolge doorgaans een moerassig karakter draagt. In de groote bochten, waaraan deze laaglandrivieren zoo rijk zijn, vindt het water bij dergelijke overstromingen gelegenheid om langs korteren weg een lager gelegen punt aan de rivier te bereiken. Hierbij zal in den regel een geul worden uitgeslepen, die bij volgende hooge standen óf verder wordt uitgediept, óf verstopt raakt met boomstammen enz, die haar spoedig weer geheel doen dichtslibben. Is echter het eerste het geval, dan vormt zich langzamerhand een nieuwe, kortere rivierloop; de uiteinden van de oude bocht raken door sedimenten verstopt en ten slotte toont nog slechts een sikkelvormig meer (*danau*), dikwijls nog door een kleine kreek met den hoofd-

stroom verbonden, hoe de vroegere toestand is geweest. Gewoonlijk duurt het geruimen tijd voor een dergelijke bochtafsnijding geheel voltooid is; zoolang de oude bocht nog duidelijk de hoofdriever blijft, duidt men de nieuwe geul aan als *pintas* of *pintassan* (afgeleid van een Maleisch werkwoord met de beteekenis van: den weg afsnijden), ook wel als *antassan* of *teroessan* (= de rechte of de kortste weg). Het al of niet bevaarbaar zijn der pintassans bij hoog of laag water en de daarmee samenhangende verkorting of verlenging van den waterweg is een belangrijke factor bij het vaststellen van alle reisplannen in deze streken. Daar de danau's gewoonlijk met de hoofdriever en dikwijls ook onderling door geulen verbonden zijn, worden de rivieren in de laagvlakten aan beide zijden begeleid door een chaotische wildernis van kreken, poelen en moeraswouden, waarin alleen de oeverdammen een iets hoogere ligging bieden en voor bewoning geschikt zijn.

De meeste rivieren vertoonen geweldige verschillen in waterstand. Te Sintang bijv. kunnen deze tot 10 M. toe bedragen en in het brongebied van de Kapoeas zijn zij nog aanzienlijker; men vindt daar soms in een uur tijds 5 M. was. Het gevolg hiervan is, dat men de bevaarbaarheid der rivieren moeilijk in vaste cijfers kan uitdrukken, daar deze in den drogen en den natten tijd sterk uiteen loopt, ja, van den eenen dag op den anderen zeer verschillend kan zijn. Herhaaldelijk komt het voor, dat reizigers moeten wachten op was, omdat het vaarwater te ondiep, of op val omdat de stroom te sterk is; zoo kan het in zeer droge tijden gebeuren, dat zelfs een groote rivier als de Kapoeas slechts voor kleine prauwtjes bevaarbaar is, zoodat het eigenlijke handelsverkeer dan geheel stil ligt; zulk een toestand evenwel treft men niet meer dan eenmaal in de drie jaar aan. Over 't algemeen kan men dan ook zeggen, dat de rivieren van Borneo met hun korten boven- en langen benedenloop, tot ver in het binnenland zeer geschikte verkeerswegen vormen. Ja, waar het reizen in vaartuigen, zelfs van de kleinste soort en op moeilijke rivieren, de voorkeur verdient boven dat over land, zijn de rivieren tot dicht aan hun bron de gebruikelijke reiswegen.

Langs de rivieren worden ook, zooals gezegd, zoo goed als alle menschelijke nederzettingen gevonden, de grootste in het mondingsgebied, waar zee- en rivierverkeer elkaar ontmoeten; dit zijn vestigingen van Maleiers (Bandjareezen, Boegineezen, Koeteineezen enz.) met het gewone toevoegsel van Chinezen, Arabieren en „andere vreemde Oosterlingen”, dat men in alle handelsplaatsen van den archipel aantreft; wij bespreken ze bij de kust. Stroomopwaarts vindt men aan de monding van elke eenigszins belangrijke rivier een Maleische nederzetting, die op kleiner schaal dezelfde functies vervult als de havenplaats voor het geheele stroomstelsel. Deze vestiging op punten, die het verkeer en daarmee den handel en den politieke toestand beheerschen, is voor de Maleiers karakteristiek; de kleinere handelsplaatsen hebben vaak een gemengde Maleisch-Dajaksche bevolking. De Dajaks geven natuurlijk evenzeer aan een dergelijke gunstige ligging de voorkeur, maar zijn grootendeels teruggedrongen naar de zijrivieren en den bovenloop der hoofdstroomen. In de dunbevolkte streken van het Noordoosten en het Zuidwesten reiken hun nederzettingen ook langs de hoofdrieveren tot dicht aan de kust, aan de Kapoeas daarentegen vindt men ze eerst ver in het binnenland. Een nauwkeurige op-

somming van de kleinere, dikwijls slechts uit een enkel groot huis bestaande, Dajaksche kampongs zou weinig zin hebben, daar deze aan veelvuldige verplaatsing onderhevig zijn. Enkele van de grootere en de voornaamste Maleische vestigingen daarentegen nemen wij op in ons hier volgend overzicht van Borneo's voornaamste rivieren, waarin wij van de drie hoofdstroomen een meer uitvoerige beschrijving geven.

Met betrekking tot de plaatsbeschrijving zij hier nog opgemerkt, dat de opgaven van het aantal inwoners der kleinere nederzettingen gewoonlijk op schatting berusten, zooals trouwens reeds uit de sterke afronding der getallen volgt. Bovendien blijven het, wanneer men den oorsprong nagaat, dikwijls zeer oude schattingen te zijn, die, bij gebrek aan betere gegevens, jaar uit, jaar in van de eene publicatie in de andere overgaan. Men kenne daarom aan deze opgaven geen andere waarde toe dan die van een middel om althans eenigermate de relatieve betekenissen der betrokken plaatsen duidelijk te maken.

A. Van de kustrivieren ten Noorden van de Kapoeas noemen wij de volgende: Ten eerste de *Paloh*, die wel klein, maar in den benedenloop ook voor groote schepen bevaarbaar is; haar gebied is echter schaars bevolkt. Verder de meer belangrijke *Groote Sambas*, welker breede trechtermond goed toegankelijk is voor de scheepvaart. Aan een zijrivierviertje, de *Kleine Sambas*, ligt, nog voor zeeschepen bereikbaar, de afdelingshoofdplaats *Sambas*, tevens hoofdplaats van het gelijknamige sultanaat. Zij bezat in 1905 een inwonertal van ruim 12000, waarvan 20 Europeanen, ruim 11000 inlanders, 860 Chinezen, 97 Arabieren en 39 andere vreemde Oosterlingen. Na Pontianak, waarmee het in bouwwijze veel overeenkomst vertoont (beide zijn in moerassig terrein gelegen), is het de grootste plaats der Westerafdeling; het maakt echter een zeer armoedigen indruk. De Nederlandsche vestiging ligt beneden die van den Sultan. Aan een zijrivierviertje ligt *Bengkajang*. De zeer kleine *Raja* noemen wij slechts omdat aan haar het plaatsje *Montrado* ligt, vroeger een belangrijk centrum van den mijnbouw. Van de overige stroompjes verdient alleen de *Mampawah* nog vermelding, omdat haar gebied het bijzonderlijke landschap van dien naam vormt; slechts inlandsche vaartuigen kunnen haar binnenkomen en ook hoogerop is het rivierviertje door zijn bochten moeilijk te bevaren.

B. De *Kapoeas*, de belangrijkste van alle waterwegen van Borneo, verdient een meer uitvoerige beschrijving. Zij ontspringt in den uitersten Noord-oosthoek der Westerafdeling, in het Boven-Kapoeasgebergte, zoekt zich een weg tusschen de ketenen, van het eene lengtedal doorbrekend naar het andere en neemt bij Pangkalan Djemoeki (het hoogste punt, dat nog met vaartuigen te bereiken is) een Zuidwestelijke richting aan, schuin op de strekking van het gebergte. Weldra gaat zij over in het Boengan-bergland, dat beneden de monding van de Kerjau spoedig lager wordt en terzijde wijkt. Door de Boven-Kapoeasvlakte stroomt de rivier nu in hoofdzakelijk westelijke richting. Bij Semitau breekt zij door het heuvelland en wendt zich opnieuw naar het Zuidwesten, doorstroomt tot Sintang een terrein, waar de heuvels nu eens aan de rivier treden, dan weer ver er af blijven, herkrijgt bij laatstgenoemde plaats haar westelijke hoofdrichting en stroomt door een bergachtig land tot bij Tajan, waar de kustvlakte begint. Spoedig daarop vangt de splitsing in delta-armen aan.

Het stroomgebied van de Kapoeas heeft een oppervlakte van $\pm 102\,000$ K.M.² (iets grooter dan dat van de Rhône); de stroomdraadlengte bedraagt 1143 K.M. (iets minder dan die van den Rijn). De breedte der rivier is reeds te Poetoës Sibau 208 M. en neemt (hoewel natuurlijk onregelmatigheden vertoonend) geleidelijk toe tot 1600 M. bij Tajan. Ook bij lagen stand kan met een stoombarkas van 3 voet diepgang Boenoet worden bereikt, terwijl men bij middelbaren stand met zulk een vaartuig kan opstroomen tot even boven Poetoës Sibau, 902 K.M. van de monding, welk punt men bij gunstige waterhoogte zelfs met grotere stoombooten (tot 6 voet) bereiken kan. Door de eigenaardige gesteldheid van het verval, welke hieronder besproken wordt, is echter het riviergedeelte boven Semitau, tot Boenoet toe, voor stoombooten veel beter en bij groote droogte ook veel langer bevaarbaar dan dat tusschen Semitau en Tajan. Met boengs (Dajaksche roeivaartuigen uit een enkelen boomstam vervaardigd) kan men, zooals gezegd, de rivier bevaren tot Pangkalan Djemoeki, 164 K.M. boven Poetoës Sibau, wat echter door de talrijke en zware versnellingen in de bovenste helft van dit riviergedeelte reeds veel moeite meebrengt; hoogerop is de Kapoeas geheel en al een bergstroom. De bronnen bevinden zich op ± 700 M; Poetoës Sibau, 245 K.M. van hier en 900 K.M. van zee op slechts 50 M. Een merkwaardig verschijnsel (dat zich echter met eenige wijziging ook bij de Mahakam voordoet) is de vorming van een pseudo-benedenloop boven Semitau, waarop weer een middenloop volgt. De 93 K.M. van Djonkong tot Semitau hebben een verval van 1:77 666, ongeveer $\frac{1}{3}$ van dat in den werkelijken benedenloop, West van Tajan; ja, van Soehaid tot Semitau (25 K.M.) is het heele verval slechts 20 c.M. De geringe helling van de Boven-Kapoeasvlakte, haar karakter van dichtgeslibd meer en de opstuwing van het water boven het doorbrekingsdal van Semitau zijn oorzaak, dat zich hier alle typische verschijnselen van een benedenloop vertoonen: gelijkmatige diepte, sterke kronkelingen, stroomverleggingen, danau's, pintassans, uitgestrekte moerassen enz. In den Noordwesthoek der vlakte ligt een aantal groote meren, eveneens danau's genoemd, die onderling en met de Kapoeas door tal van kanalen in verbinding staan; de voornaamste zijn *D. Loewar*, *D. Sentaroem* en *D. Serijang*. Zij bewijzen goede diensten voor de regeling van den waterstand, die zonder hun aanwezigheid nog krasser uitersten zou vertoonen. Bij hoogen stand stroomt namelijk het water uit de Kapoeas naar de meren; bij laag water daarentegen helpen deze mee om de rivier op peil te houden. In zeer droge tijden kunnen zij zoo goed als geheel leeg loopen; in den natten tijd daarentegen treden zij ver buiten hun oevers; de Boven-Kapoeasvlakte is dan (ook hoogerop) wijd en zijd overstroomd en bij de eerste ontdekking werd dan ook het heele merengebied voor één groot watervlak gehouden. Laag moeraswoud omzoomt de randen en het water heeft de typische bruine veenkleur, zoodat er veel is wat aan de Hollandsche veenplaszen zou doen denken, als niet naar alle zijden het uitzicht door bergen werd begrensd. Het riviergedeelte van Semitau tot Tajan kan men beschouwen als middenloop; wel blijft ook hier het verval gering en komt in de omgeving van Sintang zelfs overstrooming van aanzienlijke oppervlakten bij hoog water voor, maar de rivier heeft hier toch overal een scherp aangegeven bedding, die zij niet verlaat, zoodat de afsnijding van bochten en al wat daarmee sa-

menhangt hier zoo goed als geheel achterwege blijft. Tevens vindt men, in plaats van de talloze kleine kronkelingen, die hoogerop worden aangetroffen minder talrijke, grootere bochten, die niet meer uitsluitend door de eigen sedimentatie van de rivier worden bepaald, maar nauwen samenhang vertoonen met de orografische gesteldheid van het terrein. Bij Tajan eindelijk begint de echte benedenloop, die zich spoedig in verschillende delta-armen splitst.

De oevers van de Kapoeas zijn uiterst eentonig; wat trouwens van alle rivieren op Borneo geldt; slechts hier en daar wordt het woud, waarboven eilandsgewijs de heuveltoppen uitsteken, door een kleine nederzetting onderbroken. In de Boven-Kapoesvlakte liggen deze op de oeverwallen van de rivier. Reeds noemden wij enkele plaatsen; alle liggen aan of dicht bij de monding van een zijrivier.

De belangrijkste zijrivieren in den bovenloop zijn de *Boengan* en de *Kerijau*; beide kunnen, hoewel met groote moeite, een eindweegs bevaren worden. De Boengan is 87 K.M. lang; van haar zijriviertje de *Boelit* voert een pad naar de Penaneh, die tot het stroomstelsel van de Mahakam behoort; op dezelfde wijze leidt van de Kerijau een pad naar het Barito-gebied. De *Mendalam* en de *Sibau*, de eerste zijrivieren in de vlakte, zijn ook de eerste welke oevers eenigermate beter bevolkt zijn; aan eerstgenoemde telt men een 1200, aan de laatste een 300 bewoners, die echter met uitzondering van eenige Poenans en Boekats in enkele nederzettingen dicht boven de mondingen gevestigd zijn, zoodat ook bij deze rivieren het bovenstroomgebied zoo goed als onbewoond is. De Sibau heeft eenig belang als verkeersweg naar de Batang Redjangstreek in Serawak, de Mendalam is echter beter bevaarbaar. *Poetoës Sibau* is de hoogste noemenswaardige vestiging aan de Kapoeas; de bevolking bestaat uit Malciërs, Dajaks en Chineezers. Toen het Gouvernement zijn invloed over Centraal-Borneo begon uit te breiden werd dit punt, ver in 't binnenland en gunstig gelegen bij de monding van twee zijrivieren, als bestuurscentrum uitgekozen; het is de standplaats van een controleur. De *Mandai*, de *Embaloh*, de *Boenoet* en de *Tawang* (het afvoerkanal van het merengebied, waarvan de *Embaloh Lebojan* de voornaamste bronrivier is) zijn reeds grooter dan de hiervoor genoemde en elk, in de vlakte, een flink eind voor stoombarkassen bevaarbaar. De Mandai is naar verhouding van de andere zijrivieren vrij sterk bevolkt; zij komt uit het vulkanische Müllergebergte en wel uit het Westelijk gedeelte ervan, de streek van de tafelvormige tufbergen. Ook de Boenoet heeft een niet onaanzienlijke bevolking; het Maleische plaatsje *Boenoet* aan haar monding, is dan ook een vrij belangrijk handelscentrum. De lange bovenloop van de Embaloh in het ketengebergte is zoo goed als onbevaarbaar, zoodat de inzameling van boschproducten voornamelijk van Serawak uit plaats heeft. Aan een slechts zeer onbeduidend zijriviertje ligt *Semitau*; toch had dit punt een zekere betekenis wegens de vernauwing, die de bedding der Kapoeas hier ondergaat, waardoor ook bij hoog water slechts een enkele vaargeul aanwezig is, zoodat men hier gemakkelijk het verkeer onder controle houden kan. In 1885 toen Semitau als bestuursvestiging werd uitgekozen, was dit zeer gewenscht om de woelingen in de Batang Loeparlanden. Tusschen Boenoet en Semitau noemen wij *Djonkong*, *Piasa*, *Salimbau* (waar

wat steenkolen gegraven worden) en *Soehaid*, niet omdat zij ook maar eenigermate belangrijk zouden mogen heeten, maar alleen als hoofdplaatsen van de gelijknamige miniatuurlandschappen. Stroomafwaarts van Semitau vindt men met dezelfde betekenis *Silat*. Na in 't voorbijgaan de kleine *Seberoe-wang* te hebben vermeld als merkwaardig wegens het ontbreken van stroomversnellingen (welk voordeel voor de vaart echter grootendeels weer te niet wordt gedaan door de talrijke boomversperringen, die plaag van alle kleinere rivieren op Borneo), komen wij aan de *Ketoengau*. Deze groote zijrivier is door haar gering verval tot dicht aan haar bron bevaarbaar en vormt daardoor de natuurlijke verkeersweg van Sintang naar Serawak, waarlangs nog al wat smokkelhandel in opium en kruit gedreven wordt. Het dal is breed en ook hoogerop zeer drassig, terwijl het benedenste gedeelte een onbewoonde boschvlakte vormt, die bij elken hoogen waterstand onderloopt. Tusschen den Goenoeng Daoeh en de monding, een afstand van 296 K.M., is het heele verval slechts 40 M. De bevolking is armoedig en schaarsch.

De grootste zijrivier van de Kapoeas is de *Melawi*. Haar stroomgebied vormt $\frac{1}{5}$ van dat der hoofdrijvieren; niet minder dan 21 van haar zijrivieren worden als bevaarbaar beschouwd; zij zelf kan, schoon in het bovengedeelte een zeer zware versnelling, de Riam Tamboek, te overwinnen is, tot het vereenigingspunt van haar bronrivieren bevaren worden, terwijl met een stoombarkas Nangah Pinoh kan worden bereikt. De lengte der Melawi is $\pm$ 500 K.M. Waar de Boven-Kapoeas in haar uitgestrekt overstromingsterrein een middel tot regeling van den waterstand heeft, is het vooral aan de Melawi, dat de sterk uiteenlopende waterhoogten bij Sintang en verder stroomafwaarts zijn toe te schrijven. Aan de monding van een zoo belangrijke zijrivier kan men een meer aanzienlijke plaats verwachten. Te *Sintang* is dan ook een assistent-resident gevestigd, men vindt er een compagnie soldaten als garnizoen, een bedrijvige en welvarende Chineesche bevolking, kortom, het is de eerste plaats aan de Kapoeas die werkelijk wat te beteekenen heeft. Het landschap Sintang is eveneens het eerste, dat inderdaad een zekere uitgestrektheid bezit. Aan de Melawi zelf liggen geen plaatsen van belang; ook *Nangah Pinoh*, het handelscentrum voor de Boven-Melawi en het geheele Pinoh-gebied heeft slechts geringe betekenis; het is de standplaats van een controleur.

Van de verdere zijrivieren noemen wij de *Sekadaw*, die een zeer snellen stroom bezit en, hoewel tot dicht bij haar bron bevaarbaar, daarbij moeilijkheden biedt, die aan de zijrivieren van het bovenstroomgebied der Kapoeas doen denken, verder de *Sekajam* en de *Tajan*. De Sekajam is een belangrijke zijrivier door haar lengte (311 K.M. waarvan 289 K.M. bevaarbaar) en haar vrij talrijke nederzettingen. Zij stroomt echter door een nauw dal en heeft steile oevers en talrijke versnellingen. Van de Boven-Sekajam leidt een pad, dat een goede handelsweg vormt, naar Serawak. De Tajan heeft een kalmer stroom, zonder noemenswaardige versnellingen in het bevaarbare gedeelte (118 K.M., totale lengte 134 K.M.). In den bovenloop is het dal nauw, in het langere benedendeel der rivier zijn daarentegen de oevers vlak en dikwijls vrij drassig. Aan de monding van de Sekajam ligt *Sanggau*, evenals *Sekadaw* en *Tajan* (aan de mondingen der gelijknamige rivieren) hoofdplaats van een Maleisch

vorstendom; geen van de drie plaatsen heeft veel te beduiden, al zijn zij niet op één lijn te stellen met de caricaturen van vorstelijke residenties boven Sintang.

De *Delta* der Kapoeas heeft een oppervlakte van 8000 K.M.², grootendeels drassig woud, dat slechts op enkele plaatsen (o.a. bij Koeala Kakap) door het graven van slooten is drooggelegd en dan een zeer goed terrein voor klapperaanplantingen blijkt te zijn (deze boom ondervindt namelijk weinig nadeel van de bij hooge vloedden voorkomende overstromingen door zeewater). De talrijke delta-armen en zijkreken, met hun vaak wisselende namen, doen zich aan den buitenstander als een ware chaos voor; wij noemen slechts de voor de scheepvaart belangrijke. Dat zoovele armen hiervoor onbruikbaar zijn ligt minder aan hun eigen te geringe diepte dan wel aan de „baar” voor hun monding; deze is het, die bij alle rivieren van Borneo in de eerste plaats de bevaarbaarheid bepaalt. In de tweede plaats is hierop van invloed de breedte der rivierarmen en de vraag of zij scherpe bochten bezitten en ten slotte ook, in een gebied, waar nog weinig voor betonning en belichting kan worden gedaan, omdat het verkeer nog zoo gering is, het al of niet aanwezig zijn van natuurlijke landmerken, die bij het centonig karakter der kust dikwijls weinig talrijk zijn.

De eerste zijarm, dien de Kapoeas afzendt, is de *Mendawak*; deze heeft als voornaamsten zijarm de *Djenoe*, welke uitmondt in het warnet van rivierarmen, dat overgaat in de *Padang Tikar-baai*. De *Mendawak* zelf heet van de afsplitsing der *Djenoe* af *Lida* en stroomt met twee mondingsarmen ter weerszijden van Poeloe Maja in zee. De hoofdriever stroomt in westelijke richting en splitst bij *Soeka Lanting* de *Kapoeas Ketjil* (*Kleine Kapoeas*) af, welke bij Pontianak de *Landak* opneemt. Van *Soeka Lanting* af draagt de hoofdstroom den naam van *Poengoe Besar*; haar zijarm, de *Koeboe* stroomt, na zelf ook weer een zijtak te hebben afgesplitst, als *Koeboe Ketjil* in de *Padang Tikar* baai uit. De *Poengoe Besar* zelf mondt onder zeer sterke vertakking en typische deltavorming in zee; haar mondingsarmen zijn slechts voor visschersprauwen geschikt, zoodat de hoofdarmp van de Kapoeas voor de scheepvaart het minst betekent. Voor den mond van de Kapoeas Ketjil is, nu de uitdieping der geul met behulp van slibraderen in 1915 voltooid is, de diepte bij gewoon laag water 8 voet, bij vloed 3 voet meer. Vroeger was deze toegang alleen bij hoog water bruikbaar voor niet zeer groote schepen, die zich dan dikwijls nog een voet diep door den modder moesten werken. Daar de buitenreede geheel open is, kon bij slecht weer het wachten op hoog water zeer bezwaarlijk zijn. Bij eb namen dan ook de meeste booten de route door de *Padang Tikar-baai* en de *Koeboe*, die in 8 uur werd afgelegd. Wel is ook voor de *Koeboe*-monding de diepte bij gewoon hoog water slechts 8 voet, maar het gunstig tij kan hier in beschutte ligging worden afgewacht. Schepen met meer dan 11 voet diepgang echter moeten den weg door de *Djenoe* en *Mendawak* nemen. Deze is diep genoeg voor vaartuigen van 12 voet, maar op sommige plaatsen zoo nauw, dat de bochten moeilijkheden opleveren voor lange schepen. Daar in de nauwere gedeelten 's nachts niet kan worden doorgeestoomd, kost deze weg minstens 24 uur.

Met uitzondering van *Pontianak* en *Koeala Kakap* (zie onder „Kust”) zijn de nederzettingen in de delta zeer klein; ook hun aantal is gering; wij noe-

men slechts *Koeboe*, dat, schoon een vorstenzetel, een onbeduidende kampong is.

Ten slotte moge nog vermeld worden de *Landak*, de laatste groote zijrivier van het Kapoeasstelsel, die zich bij Pontianak met de Kapoeas Ketjil vereenigt; vroeger stroomde zij waarschijnlijk zelfstandig in zee. Haar zijrivier de *Manor* doorstroomt het landschap van dien naam, eertijds vermaard, als het gebied der kongsi Lanfong (zie onder „Politieke Toestand”). Aan de *Landak* ligt *Ngabang* de hoofdplaats van het landschap *Landak*.

C. Ten Zuiden van de Kapoeas vindt men veel aanzienlijker rivieren dan ten Noorden ervan, waar alleen de *Sambas* grotere afmetingen bereikt; bij de meeste is echter de geschiktheid voor de scheepvaart gering.

De *Simpang*, met het plaatsje van dien naam (waarvoor men 3000 inw. vindt opgegeven), hoofdplaats van het gelijknamige landschap, is alleen voor inlandsche vaartuigen toegankelijk. Een flinke rivier is de *Pawan*; in lengte komt zij met de Westelijkste rivieren van de Zuidkust overeen; zij vormt een kleine delta, waarvan echter de beide mondingsarmen zelfs voor sloepen slechts met moeite toegankelijk zijn. Aan de monding ligt *Ketapang*, hoogerop *Moeara Kajoeng*, de hoofdplaats van het landschap *Matan*. De *Pesagoean* bezit een breede monding, die echter slechts voor kleine inlandsche scheepjes bruikbaar is; de bevolking van haar stroomgebied is zeer gering. Van iets meer betekenis is de *Kendawangan*; het plaatsje van dien naam heeft een kleine Maleische bevolking, die wat handel drijft met de *Dajaks*; voor kleine stoomschepen is de rivier een eindweegs bevaarbaar.

D. De rivieren van de Zuidkust vertoonen onderling een groote mate van overeenkomst. Zij ontspringen op het Schwanergebergte of zijn Zuidelijke voorbergen, stroomen aanvankelijk, in 't ruwe genomen, in Z. Z. Oostelijke richting, gaan langzamerhand in een Zuidelijke hoofdrichting over en vloeien door breede trechtermonden in zee (alleen de *Katingan* bezit iets wat op een niet tot ontwikkeling gekomen delta gelijkt). De stroomgebieden zijn smal. Slechts in een zeer regenrijk klimaat kunnen zoo dicht naast elkaar een aantal rivieren met zoo sterken waterafvoer voorkomen. Zijrivieren bereiken alleen dan een aanzienlijke lengte als zij ongeveer evenwijdig aan de hoofdriever stroomen voor zij zich met deze vereenigen. Op een korten, woeligen bovenloop tusschen bergachtige oevers, in welks benedengedeelte het meegevoerde puin in rolsteeneilanden en -banken (*karangan*) wordt afgezet, volgt een veel langer gedeelte, waar de rivier door lage vlakke streken stroomt en vrij is van eilanden; daarbij sluit zich dat deel der rivier aan, waarin eb en vloed hun invloed doen gevoelen en dat weer rijk is aan eilanden, hier bestaande uit sliib. Dit eenvoudig riviertype is in dit gebied zoo geprononceerd, dat *Schwaner*, die vooral dit terrein bestudeerde, het type voor alle rivieren van Borneo geldig achtte — ten onrechte, zooals wij bij de Kapoeas gezien hebben. Voor de groote scheepvaart zijn deze rivieren weinig geschikt; schepen met eenigen diepgang moeten bij alle op hoog water wachten, om te kunnen binnenloopen. Voor prauwverkeer bieden zij goede wegen naar het binnenland, dat echter nog weinig ontwikkeld en dun bevolkt is; bij de Westelijkste zijn de havenplaatsjes aan de mondingen zelfs de eenige noemenswaardige nederzettingen. Naar het Oosten toe worden stroomlengte en betekenis grooter.

De *Air Itam Besar*, niet meer dan een kustriviertje,

alleen voor prauwen toegankelijk en met bijna onbewoonde oevers, behoort nog tot Matan. Van iets meer beteekenis is de *Djelai*, al kan ook zij alleen door kleine vaartuigen worden binnengeloopen. Haar stroomgebied behoort half tot Matan in de Westerafdeeling, half tot Kota Waringin in de Zuidwestern Oosterafdeeling; in haar benedenloop vormt zij zelfs de grens tusschen beide landschappen; voor Borneo een zeldzaam geval. Aan de monding van haar zijrivier de *Bila* ligt de vrij belangrijke kampong *Soekamara*. De *Rivier van Kota Waringin*, welker mond een breedte van twee mijl bezit, heeft ook bij hoog water slechts 6 à 8 voet diepte, zoodat ook zij voor het groote verkeer weinig beteekent. Zij ontstaat uit de *Lamandaoe* en de *Aroet*. De eerste is als de hoofdrivier te beschouwen; in haar brongebied vertoont de waterscheiding (wat iets anders is dan het gebergte) een plotselinge scherpe uitbuiging naar het Noorden, waarmee door de politieke grens geen rekening wordt gehouden. Aan de Aroet ligt *Pangkalan Bon* of *Kota Waringin Baroe* (zie onder „Kust”) aan de *Lamandaoe Kota Waringin* (-*Lama* of -*Oeloe*). De *Koemai* doet zich, met haar breede monding, van zee uit als een aanzienlijke rivier voor; zij is echter zeer kort en meer naar boven bijna onbewoond. Het landschap *Kota Waringin*, dat ook de *Koemai* omvat, moet ongeveer 15 000 inw. hebben. Van meer gewicht is de lange *Pemboeang*; haar monding is breed, maar ondiep; de voornaamste nederzetting is *Koela Pemboeang*, de zetel van het districtshoofd, waarvoor men 1400 inwoners vindt opgegeven; hoewel deze streek in de laatste jaren wel wat vooruit is gegaan, zooals trouwens al de Zuid-Westelijke stroomgebieden, is hier toch nog weinig vertier; schepen van 6 voet diepgang kunnen tot het plaatsje opvaren. De *Sampit* of *Mentaja* ontspringt niet op het Schwanergebergte, maar ten Zuiden ervan, de stroomgebieden van *Pemboeang* en *Katingan* omsluiten het hare. De monding gaat over in een breede, vrij beschutte baai en de benedenloop der rivier is goed bevaarbaar. De bevolking is echter ook hier nog gering; voor de *Sampit* vindt men 2000 Dajaks en 1800 Maleiers, voor de *Pemboeang* 2000 Dajaks en 1500 Maleiers opgegeven. De hoofdplaats *Sampit* (zie onder „Kust”) schijnt in deze opgaven niet inbegrepen te zijn; voor haar alleen toch geeft men reeds 4000 inwoners aan. Het stroomgebied der *Katingan* is weer iets minder slecht bevolkt: de Dajaks worden op 13000 geschat, de Maleiers echter hebben slechts enkele kleine kampongs in het mondingsgebied. De *Katingan* ontspringt op het Schwanergebergte; daar zij in haar bovenloop over grooten afstand een bijna Oostelijke richting heeft, vormt zij voor een aanzienlijk deel van het gebergte de afvoerweg van het naar 't Zuiden stroomende water en ontvangt in dit gedeelte van haar loop haar meeste zijrivieren. De voornaamste hiervan zijn de *Senamang*, de *Hiran* en de *Samba*. Boven de monding der *Senamang* is de *Katingan* rijk aan versnellingen, doch kan met zeer kleine booten nog een eindweegs bevaaren worden. De *Samba* ontspringt aan den voet van den *Bt. Raja*; met haar zijrivier *Menjoekoei-Rassahooi* diende zij Molengraaff als reisweg op zijn tocht uit het Kapoeasgebied naar de Zuidkust. De groote kampong *Toembang Samba* aan haar monding (800 inw.), waar behalve Dajaks ook kooplieden van *Marabahan* aan de *Barito* gevestigd zijn, is het centrum van den handel in de bovenstreken; van hier af is de *Katingan* voor kleine stoomschepjes bruikbaar, zij begint hier meer en meer een Zuidelijke hoofdrichting aan te nemen en stroomt door

een vlak, laag land, waar de gewone verschijnselen van *danau's*, antassans en moerasvorming zich voordoen. De kampong *Kasoengan*, aan dit gedeelte der rivier gelegen, is de woonplaats van het districts-hoofd; deze en een deel der bevolking zijn Christenen; het plaatsje is een filiaalpost der Rijnsche zending. Van de Maleische kampongs in het mondingsgebied moeten genoemd worden *Mendawai*, dat den handel meer en meer tot zich trekt, omdat daarbeneden de rivier nogal eens onstuimig is, en *Pegatan* (zie onder „Kust”), dat toch nog altijd de hoofdvoerplaats is. Het verkeer is evenwel gering en kan slechts door kleine stoomschepen onderhouden worden, omdat de monding weinig diepte heeft.

De *Kahajan* ontspringt eveneens in het Schwanergebergte; ook zij stroomt in haar bovenloop over aanzienlijken afstand in Oostelijke richting, haar voornaamste zijrivier is hier de *Miri*. Dit gedeelte is slechts bruikbaar voor vaartuigjes van de allereerste soort, wat eerst eenigermate verandert beneden het doorbrekingsdal van *Pohon Batoe*. Toch treft men ook daar nog verscheiden groote versnellingen aan, van welke vooral de *Labeho Tampang*, dicht bij de monding der kleine *Koeroen* voor opgaande reizigers soms weken lang onbevaarbaar is en daardoor de voornaamste hindernis vormt voor het verkeer met de bovenrivier. Hier ligt de vestiging *Koela Koeroen*, de standplaats van een controleur. De aanwezigheid van een bestuursambtenaar zoo ver in het binnenland zegt ons, dat wij hier reeds heel andere toestanden aantreffen dan in de Westelijke stroomgebieden. Voor de Rijnsche Zending is de Boven-Kahajan in den laatste tijd een der vruchtbaarste arbeidsvelden gebleken; er is zelfs sprake van geweest haar seminarium van *Bandjermasin* naar *Koela Koeroen* te verplaatsen. De voornaamste zijrivier is de *Roengan*. Door haar Zuid-Zuidoostelijke hoofdrichting loopt zij bijna evenwijdig aan de *Kahajan* en bereikt daardoor afmetingen, die anders bij de affluents der Zuidkusttrivieren niet voorkomen; alleen de *Barito* bezit in de *Negara* een zijrivier, die de *Roengan* in grootte overtreft. Hoewel deze aanzienlijke rivier door haar banken en versnellingen voor de vaart nogal moeilijkheden oplevert, is zij goed bevolkt. Iets boven haar monding ligt aan de hoofdrivier *Rawi*, dat nogal boschproducten uitvoert; schepen van 5 voet diepgang kunnen bij elken waterstand tot hier opvaren. *Pahandoet*, een weinig beneden de *Roengan*, is steeds bereikbaar voor schepen van 9 voet. Het verkeer op de *Kahajan* heeft echter vrijwel uitsluitend met prauwen plaats; een enkele maal slechts loopt een schoenertje van *Java* de rivier op; de monding heeft dan ook een geringe diepte. Voor *Pangkoeh*, de woonplaats van het districtshoofd, in het mondingsgebied gelegen, vindt men slechts 1000 inwoners opgegeven. Het verkeer van de Boven-Kahajan richt zich meer op *Koela Kapoeas* en *Bandjermasin*; „de” *Antassan*, een deels natuurlijke, deels gegraven, alleen voor prauwen bruikbare sloot verbindt namelijk bij *Poelang Pisau* de *Kahajan* met de *Kapoeas Moeroeng*. Dicht aan zee vormt de *Troesan* een natuurlijke verbinding tusschen beide rivieren, die echter aan de zijde van de *Kahajan* zoo nauw, ondiep en met boomen verstopt is, dat zelfs de kleinste prauwen haar slechts met moeite passeeren kunnen. De bevolking van *Kahajan* en *Kapoeas Moeroeng* tezamen wordt als 36.000 opgegeven. De *Kahajanners* zijn vaak ondernemende lieden; men vindt ze veel als handelaars en invloedrijke personen aan de *Katingan*.

De *Kapoeas Moeroeng*, hoewel korter dan de *Kahajan*, welker stroomgebied tezamen met dat van de *Barito* het hare omsluit, is toch ook een zeer aanzienlijke rivier. Haar hoofdrichting is aanvankelijk Z.Z.O., ten slotte recht Zuid; dezen voor de rivieren der Zuidkust typischen loop vertoont zij zuiverder dan een der andere stroomen. *Djankang* is het hoogste punt, waartoe bij zeer hoogen waterstand een klein stoomschip kan opvaren; bij gemiddelden stand is dit mogelijk tot *Toembang Hiang*, waar de rivier naar het Zuiden buigt; in den Oostmoesson echter slechts tot weinig boven de monding der *Maroeëi*, de voornaamste zijrivier. Bij *Mandoemai* (Mandowai), een flinke kampong van 2500 inwoners, vindt men de monding der *Antassan*. Met de *Barito* heeft de *Kapoeas* een natuurlijke verbinding in de *Poeloepetak*, een breede en diepe rivierarm en een kunstmatige in het *Meierkanaal*, een verkeersweg voor prauwen. Aan de monding der *Poeloepetak* ligt *Koeala Kapoeas*. Deze goedbevolkte plaats, welker handelaars op verschillende rivieren een groote rol spelen, is de standplaats van een assistent-resident. Het terrein in haar omgeving wordt grootendeels, evenals trouwens met aanzienlijke uitgestrektheden lands aan de *Beneden-Barito* en ook wel aan de *Kahajan* het geval is, bij elken vloed overstroomd; toch is het een der best bevolkte districten van Borneo. De breede trechtermond der *Kapoeas Moeroeng* is zeer ondiep; schepen van 12 voet kunnen zelfs bij springvloed slechts met moeite binnenkomen; een havenplaats van eenig belang is *Koeala Kapoeas* dan ook niet.

E. De *Barito*, of zooals zij met haar *Dajakschen* naam in den bovenloop genoemd wordt, de *Moeroeng* entspringt Noordelijk van de gebergten, die het *Schwanergebergte* naar het Oosten voortzetten, niet ver van *Long Deho* aan de *Mahakam*, van welker stroomgebied het hare door de *Batoe Lesong* en de *Batoe Ajo* is gescheiden. Na den gewonnen, onstuimigen bovenloop van Borneo's rivieren vindt men een gedeelte, waar de *Moeroeng* vrij breed tusschen lage oevers voort stroomt om, na zich vereenigd te hebben met de ongeveer even groote *Djoeloi*, door het Zuidelijk bergland te breken, waarbij opnieuw een lange rij zware versnellingen gevormd wordt; een der voornaamste is de *Riam Atas*, waar de rivier over een lengte van 1 K.M. slechts 50 M. breed is. *Beneden* kampong *Toembang Toean* zijn de versnellingen niet meer gevaarlijk. Aanvankelijk stroomt nu de *Barito* nog door het gebergte, maar weldra gaat dit over in een heuvelland, dat zelfs hier en daar eenigszins van de rivier terugwijkt, zoodat het plaatselijk tot moerasvorming komt; beneden de monding der kleine *Menawing* komen geen rotsachtige oevers meer voor, maar bestaan deze overal uit zand en klei. Intusschen is de stroomrichting, die eerst zuidwestelijk was, zuidelijk, dan oostelijk, eindelijk zelfs eenigszins noord-oostelijk geworden, tot de rivier ten slotte met een groote bocht zich opnieuw naar het Zuiden wendt, om deze hoofdrichting tot in haar mondingsgebied te behouden. In het stroomgedeelte beneden de groote versnellingen, dat is dus daar waar de rivier een zuidoostelijke en oostelijke richting heeft, vindt men de meeste rolsteeneilanden. De groote bocht naar 't Zuiden ligt nog geheel in het heuvelland en tot *Moeara Tewe* zijn de oevers vrij hoog; daar beneden krijgen ze meer en meer een moerassig karakter, terwijl weldra de vorming van *antassans*, *danau's* enz. een aanvang neemt; nergens op Borneo vindt men deze op zoo groote schaal als bij de *Barito*. Een geweldige oppervlakte aan den benedenloop

wordt dagelijks bij vloed overstroomd en in den natten tijd rekent men zelfs, dat $\frac{1}{3}$ van het geheele stroomgebied onder water staat. De breede monding is weinig gunstig; zelfs schepen van 12 voet moeten al op hoog water wachten om binnen te loopen. Overigens is de rivier voor de scheepvaart niet ongeschikt; in de streek der groote versnellingen en daarboven kan deze natuurlijk slechts met de kleine, uit een enkelen boomstam vervaardigde *Dajaksche* booten (hier „*djoekoeng*” genoemd) plaats hebben. Meer naar beneden heeft men in droge tijden op verschillende plaatsen last van ondiepten, zoodat het verkeer soms geheel onmogelijk wordt, zelfs voor een hekwielstoomer van 3 à 4 voet diepgang, die in gewone omstandigheden tot *Batoe Poetih* kan opvaren. Aan de monding der *Montalat* bijv. vindt men een punt, waar bij groote droogte slechts 1 voet water staat; bij hoog water kan op dezelfde plaats de diepte 7 vadem bedragen! In den Westmoesson kunnen schepen van $7\frac{1}{2}$ voet tot voorbij *Moeara Tewe* opvaren.

Belangrijke zijrivieren kunnen zich over het grootste gedeelte van den stroom alleen op den linkeroever ontwikkelen, daar rechts de *Kapoeas Moeroeng* te nabij is en bovendien de waterscheiding veel dichter bij de *Barito* dan bij deze rivier ligt; slechts in den bovenloop vindt men ze aan beide zijden. Wij noemden hier reeds de *Djoeloi*, welke mede door haar zeer aanzienlijke zijrivier de *Boesang*, een ongeveer even grooten waterafvoer heeft als de *Boven-Moeroeng*. De *Laoeng* is de laatste groote zijrivier in het oostelijk gerichte stroomgedeelte. De nederzettingen aan den bovenloop der *Barito* zijn slechts *Dajaksche* kampongs; beneden de groote versnellingen beginnen ook kleine Maleische vestigingen voor te komen; in het stroomgebied van de *Barito* vindt men dus de Maleiers niet minder ver binnenwaarts doorgedrongen dan in dat der *Kapoeas*. Wij vermelden alleen de kampong *Batoe Poetih*, waar een niet onbelangrijke steenkoollaag door de inlanders op primitieve wijze wordt ontgonnen en *Poeeroek Tjahoe*, na de vestiging van het gouvernement gezag in de bovenstreken als bestuurscentrum uitgekozen en in de weinige jaren, welke sindsdien zijn verlopen een levendig plaatsje geworden. Van de nu volgende zijtakken noemen wij de *Lahe*, die nog geheel door berg- en heuvelland stroomt, evenals de *Tewe*. Door haar zuiver westelijke richting is deze laatste rivier ondanks haar vele versnellingen, een belangrijke verkeersweg van *Pasir* naar de *Boven-Barito*; wat bevolkingstal aangaat, behoeft zij onder de zijrivieren van de *Barito* alleen voor de *Negara* en de *Martapoera* onder te doen. Groote plaatsen worden aan haar echter niet gevonden; aan haar monding ligt *Moeara Tewe*, de zetel van een assistent-resident. De *Barito* is hier reeds 216 M. breed. Van de nu volgende zijrivieren noemen wij de goed bevaarbare *Montalat*, de *Ajoeh* en de *Karaoe*, alle met een niet onbelangrijke lengte, maar zonder plaatsen van beteekenis. Als bestuursvestiging moet in deze streek *Boentok*, de standplaats van een controleur, vermeld worden. De *Mengkati* is de eerste zijarm, die zich voor goed van de *Barito* afsplitst; zij stroomt over grooten afstand evenwijdig met de hoofdriever en mondt uit in de *Poeloepetak*, die zich meer benedenwaarts van de *Barito* afscheidt. In dit laatste gedeelte van haar loop heeft de *Barito* haar belangrijkste zijrivieren. De *Negara*, tegenover welker monding *Marabahan* ligt en welker stroomgebied het best bevolkte en welvarendste deel van Neder-

landsch Borneo vormt, is de grootste. In haar benedenloop is zij zelfs voor zeeschepen bevaarbaar en zelve heeft zij weer verschillende belangrijke zijrivieren, waarvan de *Amandit* de voornaamste is. Aan deze laatste rivier ligt *Kandangan*, standplaats van den assistent-resident der afdeling Oeloe Soengei. Andere belangrijke plaatsen in het Negara-gebied zijn *Margasari*, een handelsplaatsje, waar zich Hindoe-oudheden bevinden, *Negara*, bekend door de vervaardiging van wapens, *Amoentai*, waarvoor 3000 inwoners worden opgegeven, het centrum van uitgebreide inlandsche cultures en van een niet onaanzienlijken handel en ten slotte *Barabai*. Ook de *Martapoera* is een zeer belangrijke zijrivier; zij ontstaat uit de samenvloeiing der *Riam Kina* en *Riam Kanan*. Even beneden het vereenigingspunt ligt de welvarende plaats *Martapoera*, de zetel van den diamanthandel en het centrum van de vruchtencultuur voor de markt van *Bandjermasin* (zie onder „Kust”), dat kort boven de monding der rivier gelegen is.

Een eigenlijke delta wordt door de Barito niet gevormd; de afsplitsing der Poeloetapak is geen reden om het terrein op den rechteroever van de monding der Barito, tot de Kapoeas Moeroeng toe, maar kortweg tot het stroomgebied der eerste te rekenen en als haar delta te beschouwen; de Kapoeas is een zelfstandige rivier. Molengraaff beschouwt de Kahajan, Kapoeas Moeroeng en Barito als drie rivieren, die een gezamenlijken mondingstrechter juist met slib gevuld kunnen houden (hij denkt hierbij aan een geringe daling van het land ten opzichte van den zeespiegel, die de sedimentatie zou tegenwerken.)

F. Aan de Zuidoostkust vindt men slechts kleine rivieren, daar de nabijheid van het Meratoesgebergte voor de ontwikkeling van eenigszins belangrijke stroomstelsels geen ruimte laat. Wij noemen alleen de *Pegatan*, die in straat Laoet uitmondt, en de *Pasir*. Deze laatste bereikt vrij aanzienlijke afmetingen, doordat zij, over grooten afstand een lengtedal volgend, in de hoofdrichting van het gebergte stroomt vóór zij zich, loodrecht daarop, naar de kust ombuigt. Als plaatsen aan deze rivier noemen wij *Pasir* (zie onder „Kust”), vóór de inlijving van het gelijknamige landschap een sultanszetel, en de bestuursvestiging *Tanah Grogot*.

G. Zooals gezegd werd, vertoonen de gebergten van het Zuidoosten een Z. Z. W.—N. N. O. gerichte strekking. In het Zuiden beheerscht deze den geheelen bouw van het land en daarmee ook de hydrografie; meer naar het Noorden daarentegen, waar het waterscheidend gebergte uit zijn meridionale richting in de gewone Oost-Westelijke overgaat, komt genoemde strekking slechts tot uiting in een weinig aanzienlijke, evenwijdig aan de kust loopende heuvelrug, die wel aan het daarachter liggende land een min of meer bekkenvormig karakter geeft, maar niet in staat is dit geheel van de kust af te sluiten. Hier is het gebied van de machtige *Mahakam*, die, ingesloten tusschen de Zuidelijke en de Noordelijke berglanden, in alle opzichten als de pendant der Kapoeas mag worden beschouwd. Ook de *Mahakam* ontspringt in het Boven-Kapoeas gebergte, ook zij stroomt aanvankelijk door een lengtedal, om vervolgens in zuidwestelijke richting door alle ketenen heen te breken. Evenals bij de Barito bestaat hier de bovenloop uit twee gedeelten, die rijk zijn aan versnellingen, door een kalmer stroomvak gescheiden en bezit hij een veel grooter lengte dan bij de Kapoeas. Een sterke overeenkomst daarentegen met wat men bij de Kapoeas aantreft, vertoont het bekkenvormig gedeelte van het stroomgebied, dat zich bij het eerst-

genoemde aansluit en een tegenhanger der Boven-Kapoeasvlakte vormt; het ligt hier echter veel dichtervoor bij zee, zoodat de tweede middenloop, waar de rivier door de kustheuvels breekt, slechts kort is. Bij alle verschil, dat natuurlijk vanzelf sprekend is, valt toch een groote mate van overeenstemming met de Kapoeas niet te miskennen.

Onder den naam *Selirong* ontspringt de rivier aan den voet van den Batoe Tibang; haar zuidwestelijke richting behoudt zij tot de monding der Howong, waar zij zich naar het Zuiden buigt om weldra in zuidoostelijke, oostelijke en zelfs bijna noordoostelijke richting over te gaan. Dit geheele in hoofdzaak oostelijk gerichte stroomgedeelte is betrekkelijk kalm, ja, tusschen Long Bloëe en Long Tepai bedraagt het verval slechts 20 M; de *Mahakam* stroomt hier vrij sterk kronkelend in haar eigen afzettingen en vertoont talrijke rolsteeneilanden. De oorzaak van deze verschijnselen vindt men in de sterke vernauwing van het bed der rivier daar, waar zij zich opnieuw naar het Zuidoosten wendt. Beneden Long Tepai vindt men een doorbrekingsdal, waar de breedte der rivier, die op hooger gelegen punten reeds meer dan 200 M. is geweest, slechts 15 à 40 M. bedraagt. Deze bovenste van de drie groote versnellingen wordt Kepala Kiham genoemd; een weinig lager vindt men de Kiham Oedang, een dergelijk dal van slechts 30 M. breed en ten slotte herhaalt zich nog eenmaal hetzelfde verschijnsel in de Kiham Halo, een vernauwing tot 20 à 50 M. Deze zware versnellingen vormen natuurlijk een verkeersbelemmering van de grootste betekenis. Beneden Long Bagoeng komt de rivier in de vlakte, die hier echter nog uit grint en zand bestaat; tusschen de monding van de Mëra^e en Ma Mehak Tebo vindt men talrijke rolsteeneilanden; bij Ana, 50 M. boven den zeespiegel, worden de laatste grintbanken aangetroffen. Eerst beneden den Goenoeng Sindawar begint de benedenloop door het alluviale laagland; het terrein zoowel ten Noorden als ten Zuiden van de rivier is volkomen vlak en evenals bij de Kapoeas schijnen de ook hier aanwezige groote danau's de overblijfselen van een vroeger meerbekken te vormen; men vindt ze op beide oevers, dicht bij de rivier. Tusschen Moeara Kaman en Samarinda doorbreekt de rivier de kustheuvels, waarna zij onder typische deltavorming in zee stroomt. Het bovenstroomgebied der *Mahakam* is niet breed, ingesloten als het is tusschen de noordelijke en zuidelijke gebergten; de zijrivieren bereiken hier dan ook niet de afmetingen van die der Boven-Kapoeas. De kleine *Selikoe* verdient vermelding als tweede bronrivier; haar vereenigingspunt met de *Selirong* ligt 550 M. boven de zee. De *Howong* en de *Kaso* met de *Penaneh* noemen wij als wegen naar het Kapoeasgebied. De grootste zijrivier in den bovenloop is de *Boh*, waar langs de weg naar Apo Kajan leidt. Aan het Oost-West gerichte gedeelte van den bovenloop vindt men talrijke belangrijke Dajaksche nederzettingen, meest aan de monding van een of ander zijriviertje, waarvan zij den naam dragen; wij noemen *Long Bloëe*, *Long Tepai* en *Long Deho*. Deze vestigingen boven de groote versnellingen hebben, door hun moeilijke bereikbaarheid, tegenover Koetei steeds een groote mate van zelfstandigheid bewaard. Beneden de Kiham Halo ligt *Long Bagoeng*, welks Maleische bevolking in 1902 op bevel der regering moest verhuizen omdat zij, langs de kleine *Boenoet*, smokkelhandel in krigsbehoeften dreef naar de Boven-Doesoelanden. Ook hier, in den middenloop, bereiken de zijrivieren geen groote afmetingen; de

belangrijkste is de *Rata*, op den rechteroever; links verdienen de *Mera* en de *Pari* vermelding. De nederzettingen aan dit riviergedeelte zijn nog Dajaksche dorpen, waar men echter veel Bandjareesche en Boegineesche handelaars gevestigd vindt. Het in 1900 als bestuurscentrum gestichte *Long Iram* ontwikkelde zich in korten tijd tot de belangrijkste handelsplaats aan de Midden-Mahakam. Het is ruim gebouwd en bezit flinke toko's; de controleur beschikt over een tachtigtal politie-soldaten tot ondersteuning van zijn gezag. *Moejoeb*, aan de monding der gelijknamige rivier, is de laatste nederzetting in het gouvernementsgebied. De nu volgende zijrivieren bereiken een veel aanzienlijker ontwikkeling. Allereerst de *Kedang Pahoe* op den rechteroever; *Moeara Pahoe* aan de monding is de hoogste zuiver Maleische nederzetting aan de Mahakam. Vervolgens krijgen men rechts en weldra ook links van den stroom de groote meren, evenals die in de Boven-Kapoeasvlakte ondiepe plassen van wisselende uitgestrektheid, die door verschillende geulen onderling en met de Mahakam in verbinding staan. Op den rechteroever noemen wij de meren *Djempang*, *Tempatong* en *Prian* (de beide laatste vormen samen eigenlijk een enkel watervlak), op den linkeroever het meer *Semajang*. Het laatste heeft zijn afwatering in de *Kajoe Boenga*, het meer *Prian* in de *Moentei*. Een belangrijke plaats aan dit gedeelte der rivier is *Kota Bangoen*, de grootste boven Tengaroeng, met wel 3000 inwoners. Deze Maleische kampongs, waarvan wij de meeste natuurlijk stilzwijgend voorbijgaan, hebben alle hetzelfde uiterlijk: één rij huizen langs een smalen oeverweg en een tweede daartegenover op vlotten. In het nu volgend stroomgedeelte monden de belangrijkste zijrivieren. De *Belajan*, in den bovenloop *Tabang* geheeten, heeft nog grootendeels hooge oevers; de belangrijkste Dajakvestiging is *Long Bleh*. De *Kedang Kepala* daarentegen is een echte laaglandstroom; haar voornaamste zijrivier is de *Antjalong* of *Klindjar*, boven welker monding zij zelve den naam *Telen* draagt. Kenmerkend voor den aard van het land is, dat zich, kort boven Moeara Antjalong, de *Kedang Rantau* uit de Telen afsplitst en als zelfstandige zijrivier naar de Mahakam stroomt. De *Kedang Rantau* en de *Kedang Kepala* met de Telen zijn tot ver naar boven bevaarbaar; ook hun stroomgebied heeft een niet onbeduidende Dajaksche bevolking. Thans volgen nog enkele kleine zijrivieren op den rechteroever. *Tengaroeng*, de residentie van den Sultan van Koetei, ligt aan de monding van het gelijknamig riviertje. Het is een flinke plaats van een 6000 inwoners, die zich hoe langer hoe meer, ook landwaarts in, uitbreidt en bezig is zich van een Maleische kampong tot een stadje te ontwikkelen, ja zelfs reeds elektrisch licht bezit. Enkele uren stooms stroomafwaarts ligt *Samarinda* (zie onder „Kust”). Beneden deze plaats noemen wij nog *Pelarang*, waar vroeger het Europeesch bestuur gevestigd was en *Moeara Djawa*, woonplaats van den havenmeester voor de Mahakam en om die reden aangehouden door alle schepen, onverschillig welke monding zij zijn binnen gekomen; het ligt een eindweegs beneden de eerste splitsing. Op tal van plaatsen aan den benedenloop der Mahakam vindt men steenkool, zoo te *Moeara Djawa*, *Pelarang*, *Batopanggal* en *Tengaroeng*; de kwaliteit wordt beter naarmate men verder het land in komt, maar de exploitatie heeft weinig te beteekenen. Als laatste zijrivier noemen wij de *Sanga Sanga*, met een vestiging der Bataafsche Petroleummaatschappij.

De delta der Mahakam bezit een bijzonder regel-

matigen waaivorm; de noordelijkste en de zuidelijke mondingsarm hebben bijna zuiver tegengestelde richting. Hoofdmond is de *Moeara Bajor*, welker geringste diepte bij laag water 9 voet bedraagt; schepen uit het zuiden, welker diepgang niet meer dan 10 voet bedraagt, kunnen bij hoogwater gebruik maken van de *Moeara Djawa*, wat een bekorting van 40 zeemijlen geeft. Op dezelfde wijze is de weg door de *Moeara Beraoe* 25 mijl korter voor schepen uit het Noorden; bij hoogwater is deze voor vaartuigen van 12 voet bruikbaar. Van de overige mondingen heeft alleen de *Moeara Bekapai* nog eenig belang voor de scheepvaart. De kampongs in de Mahakam-delta leveren nogal wat rijst; overigens is ook hier het terrein grootendeels met moerasbosch bedekt.

H. De rivieren ten Noorden van de Mahakam zijn eerst in den aanvang der 20e eeuw beter bekend geworden. Evenals aan de Zuidkust zijn de stroomgebieden smal en vindt men verscheidene aanzienlijke rivieren dicht naast elkaar. Terwijl men ze vroeger op de kaart placht weer te geven als evenwijdige stroomen, tusschen eveneens parallel aan elkaar loopende bergketenen ingesloten, hebben de nieuwere reizen ons een heel wat minder eenvoudig kaartbeeld geschonken. De onderlinge overeenkomst in stroomrichting, die men aan de Zuidkust aantreft, vindt men hier dan ook niet; alleen in hun benedenloop stroomen deze noordelijke rivieren evenwijdig aan elkaar naar het Oosten. De voornaamste vormen groote, moerassige delta's, die echter niet in zee uitsteken, zoodat Molengraaff hier van overgangsvormen tusschen het mondingstype der Kapoeas en dat van de Barito spreekt.

Met voorbijgang van de kustrivieren tusschen de Mahakamdelta en Tg. Mangkalihat en van de zeer kleine stroompjes ten Noorden van deze kaap noemen wij allereerst de *Beraoe*. Deze ontstaat uit de *Kelei* en de *Makam*, die zich eerst een 30 K.M. boven het begin van de delta verenigen. Aan hun samenvloeiing ligt de bestuursvestiging *Tandjoeng Redeb* (zie onder „Kust”) en de sultanszetels *Goenoeng Taboer* en *Sambalieng*; het eerste sultanaat omvat het stroomgebied van de *Makam*, het tweede dat van de *Kelei*. De *Kelei* is verreweg de langste van de twee, haar bronnen liggen ver in het binnenland; zij heeft echter geen enkele zijrivier van belang en haar bevaarbaarheid is gering. Voor stoombootjes is de rivier niet verder geschikt dan tot de Dajaksche kampong *Tana Merah*. Kampong *Moeara Lasan*, aan de scherpe uitbuiging naar 't Zuiden, is de hoogste vaste nederzetting; daarboven is het stroomgebied alleen door Poenans bewoond. De *Makam* wordt op vele kaarten *Segah* genoemd; zij ontstaat namelijk uit twee bronriviertjes, de *Makam* en de *Segah*, van welke de eerste door de Dajaks, de tweede door de Maleiers voor de hoofdrijver wordt gehouden, wat tot gevolg heeft, dat de vereenigde rivier bij de Maleiers *Segah*, bij de Dajaks *Makam* heet; deze laatste opvatting schijnt de meest juiste te zijn. De beide bronriviertjes vereenigen zich bij kampong *Adji Intan*; beneden dit vereenigingspunt vindt men twee zware versnellingen, de *Kiham Landoe* en de *Kiham Pandjang*, die den handel met de bovenstreken bijna onmogelijk maken. Overigens is de *Makam* tot aan de laatste grintbank, 50 zeemijl boven Tg. Redeb, voor stoombootjes van 6 voet geregeld bevaarbaar. Slechts enkele mijlen boven Tg. Redeb ontvangt zij haar voornaamste zijrivier, de *Birang*, bekend door haar vogelnestgroten. In de groote delta der *Beraoe* zijn de voornaamste mondingsarmen de

noordelijkste en de zuidelijkste, de *Mocara Tidoeng* en de *Mocara Pantai*; met hoogwater is de eerste bruikbaar voor schepen van 15, de tweede voor schepen van 13 voet.

De grootste van de noordelijke rivieren is de *Boeloengan* of *Kajan*, die in lengte ongeveer met de *Kahajan* overeenkomt. Haar stroomgebied buigt zich achter dat van de *Beraoe* om en grenst aan dat van de *Mahakam*. Zij ontspringt op het *Bawoei* bergte, stroomt aanvankelijk naar het Noorden, wendt zich dan naar het Oosten, krijgt vervolgens opnieuw een noordelijke, later noordoostelijke hoofdrichting, die ten slotte ten tweeden male in een oostelijke overgaat, waarna zij onder de vorming van een uitgebreide delta in zee vloeit. Voor het verkeer is de *Kajan* weinig gunstig; tot de monding van de *Pangian* zou zij voor kleine hekwielsemooiers bevaarbaar zijn; reeds dicht daarboven vindt men een zeer moeilijke versnelling, de *Giram Raja*. De *Bem Brem* versnellingen in het middelste, noordelijk gerichte stroomgedeelte, tezamen 19 K.M. lang, zijn de zwaarste, die men op Borneo aantreft; de mogelijkheid om ze te bevaren is volkomen buiten gesloten en kapitein Merens, die ze in 1909 bezocht om te onderzoeken of hierin verbetering zou te brengen zijn, constateerde, dat daarop niet de geringste kans bestond. Het bovenstroomgebied van de rivier, *Apo Kajan* genaamd, is dan ook een sterk afgesloten bergland met een krachtige, krijgshaftige en voor Borneo zelfs vrij dichte bevolking, die van *Boeloengan* steeds geheel onafhankelijk is gebleven en waaronder eerst in de laatste jaren het Nederlandsch gezag eenige beteekenis gekregen heeft. (Met uitzondering van enkele patrouilletochten ter berechting van snelzaken is dit geheel op vreedzame wijze in zijn werk gegaan). De weg van *Boeloengan* naar *Apo Kajan* leidt langs de *Bahan*, de grootste zijrivier en vervolgens over land naar een van de kleinere affluënten der *Boven-Kajan*. Minstens even gebruikelijk als verbinding met zee is de route naar *Beraoe* langs de *Kelei*, terwijl ook die naar het *Mahakam* gebied langs de *Boh* en enkele verbindingen met *Serawak* vermelding verdienen. De handel met *Apo Kajan* is natuurlijk uiterst bezwaarlijk; zelfs zou kan niet in voldoende hoeveelheid worden ingevoerd.

Aan den benedenloop der *Boeloengan* reiken de *Dajaksche* vestigingen tot dicht aan de kust; de benedenste ligt slechts enkele uren stoomens boven *Tg. Seilor*, aan het begin van de delta (zie onder „Kust”). Tegenover *Tg. Seilor* ligt *Tg. Pelas*, de woonplaats van den sultan van *Boeloengan*.

Een zekere overeenkomst in vorm met het *Boeloengan*-stroomgebied vertoont dat van de *Sesajap*, in haar bovenloop *Melinau* geheeten. Ook bij deze rivier ligt de bron zuidelijker dan de monding en evenals de *Kajan* loopt zij aanvankelijk achter de stroomgebieden van kleinere rivieren om naar het Noorden, vóór zij zich naar het Oosten wendt. Haar voornaamste zijrivier is de *Mentarang*, welke zij uit het Noorden ontvangt en die reeds de stroomrichting van de *Boven-Sembakoeng* en *-Seboekoe* vertoont. In het bovenstroomgebied vindt men een niet onbelangrijke *Dajaksche* bevolking; de weinig talrijke Maleiers wonen in enkele nederzettingen aan den benedenloop, o.a. kampong *Sesajap*. De delta der rivier vormt een heelen archipel, waarin de mondingstakken langzamerhand in breede zeearmen overgaan; men onderscheidt drie hoofdmondingen, waarvoor echter geen andere namen dan Zuid-, Mid- en Noord-*Sesajap*mond gebruikelijk zijn.

De *Sembakoeng* ontspringt in het binnenland van Britsch Noord-Borneo, stroomt recht naar het Zuiden, overschrijdt de grens en wendt zich vervolgens met een groote bocht naar het Oosten. Haar voornaamste zijrivieren heeft zij in den bovenloop (o.a. de *Tagel* en de *Sedalir*) en dit gedeelte van haar stroomgebied is ook het best bevolkt. De Maleische (*Boegineesche*) bevolking bezit slechts een tweetal kampongs: *Peladjoe* en *Peladjoe Baroe*; stoomscheepjes van 5 à 6 voet kunnen tot een eindweegs boven *Peladjoe Baroe* opvaren; versnellingen vindt men alleen in het Noord-Zuid gerichte stroomgedeelte.

Een zeer groote gelijkenis in stroomrichting met de *Sembakoeng* vertoont de *Seboekoe*. Ook deze ontspringt op Britsch gebied, loopt aanvankelijk Zuidwaarts en vervolgens naar het Oosten. Van haar zijrivieren noemen wij de *Tikoeng*, aan welker monding de voornaamste kampong *Pembeliangan* ligt: tot hier is de rivier bevaarbaar voor een stoomscheepje van 5 à 6 voet. De bevolking is nog schaarscher dan aan de *Sembakoeng*; het brongebied heeft zelfs in het geheel geen vaste inwoners.

De kleine *Simengaris* is niet anders dan een kust-rivier; in tegenstelling met de beide vorige stroomgebieden is het hare geheel Nederlandsch.

V. Kust.

Reeds een enkele blik op de kaart leert, dat de kusten van Borneo weinig gunstig mogen heeten. Beschutte baaien die aan schepen een veilige ligplaats bieden, komen slechts bij uitzondering voor; regel zijn kustlijnen van het licht gebogen type met wijde, open baaien, die aan stormen vrijen toegang laten. Voegt men hierbij, dat de kust bijna overal vlak is, met eentonig, onbegaanbaar bosch begroeid en slechts zelden, waar de bergen dicht aan zee komen, zich enkele meters boven den waterspiegel verheft, terwijl in overeenstemming daarmee tot op grooten afstand van het land de zeediepte gering blijft, dan blijkt voldoende, dat de kusten van Borneo het verkeer niet bepaald aanmoedigen. Wel zijn zij niet over hun geheele lengte moerassig, maar de gedeelten, waar een zandig strand het oerwoud van de zee scheidt, staan in uitgestrektheid toch aanzienlijk achter bij die, waar *rhizophoren* wildernissen elk gebruik door den mensch onmogelijk maken. In dergelijke omstandigheden zijn de riviermonden de eenige havens en al verliezen deze veel van hun bruikbaarheid door den sterken slibafvoer, die ze met banken verspert, toch vindt men er een aantal, die aan schepen van middelmatige afmetingen toegang verleen. Daar nu enerzijds dergelijke schepen voor het verkeer van Borneo met de buitenwereld voorloopig nog voldoende zijn en anderzijds ook in het binnenland de toestand van het verkeer nog primitief blijft en de rivieren de eenige wegen daarvoor vormen, zoodat de aangewezen eindpunten van binnen- en buitenverkeer dezelfde zijn, wordt deze armoede aan goede havens minder zwaar gevoeld dan in een meer tot ontwikkeling gekomen land het geval zou zijn. Java's Noordkust bijv. verkeert, zoolang door de hoogere eischen van het verkeer als door het ontbreken van groote riviermonden in vrij wat ongunstiger conditie — voor zoover dan natuurlijk als men niet kunstmatig verbetering hierin heeft gebracht. Tot de beste havens van Borneo behooren de breede mondingstrechtters van sommige kleine riviertjes, die men vooral aan de Zuidoostkust aantreft. Deze baaien staan zoo buiten alle verhouding tot de grootte van de rivieren, dat men ze niet meer als de mondingen daarvan in den eigenlijken zin kan

beschouwen; het zijn getijwateren, die natuurlijk geen last hebben van banken voor den ingang. Juist de kleinheid der betrokken rivieren echter reduceert de praktische waarde van deze zeeboezems vrijwel tot nihil, daar zij hierdoor alle verbinding met het achterland missen. Alleen de Balik Papan-baai heeft zich tot een van Borneo's hoofdhavens kunnen ontwikkelen, sedert hier de petroleumindustrie haar zetel gevestigd heeft.

Tusschen *Tg. Datoe* en de Sambas is de kust over 't algemeen zandig; van daar tot de Kapoeas Ketjil is zij grootendeels met rhizophoren begroeid, maar bezit toch een niet onaanzienlijk aantal nederzettingen, aan de mondingen van de vele kleine riviertjes gelegen; in de Kapoeasdelta daarentegen en ten Zuiden daarvan tot *Tg. Samar* is zij uiterst schaars bevolkt, terwijl overigens haar karakter hetzelfde blijft en alleen de drassigheid toeneemt. De Zuidkust van *Tg. Samar* tot *Tg. Selatan* draagt overal hetzelfde centonige uiterlijk. Op enkele plaatsen vindt men een zandstrand; meestal echter reikt de plantengroei tot in het water en is de kust drassig, zoodat zij dan ook zoo goed als onbewoond is. Een gedeelte met iets vaster grond is dat tusschen de Barito-monding en *Tg. Selatan*. De Oostkust is in het Zuiden met vrij hoog bosch begroeid, dat tot in het water reikt; voorbij *Tg. Dewa* wordt zij moerasig, alleen ten Zuiden van *Tg. Aroe*, verder tusschen Balik Papan en de Mahakamdelta en eveneens tusschen de Beraoe en de Boeloengan vindt men een zandstrand, terwijl in de omgeving van *Tg. Mangkalihat* de kust hier en daar rotsachtig is en kuistriffen met lagunes worden aangetroffen. Zooals gezegd, vindt men aan deze kust een aantal goede baaien, gevormd door de wijde mondingen van kleine riviertjes. De voornaamste zijn de *Kloempang*-, de *Pamoeakan*-, de *Adang*-, de *Balik Papan*- en de *Sangkoeirang*-baai.

Een vraag van veel belang is het of op Borneo het land zich al dan niet door aanslibbing voortdurend uitbreidt. In het algemeen kan men hierop wel bevestigend antwoorden, de groote slibmassa's door de rivieren afgevoerd en de flauwvloeiende zeebodem vormen dan ook ongetwijfeld zeer gunstige omstandigheden er voor. Nauwkeurige waarneming leert echter, dat groote plaatselijke verschillen worden aangetroffen. Voor de vorming van delta's schijnen aan Oost- en Westkust de voorwaarden noch gunstig, noch bepaald ongunstig te zijn, zoodat het al of niet ontstaan ervan afhangt van den slibafvoer der betrokken rivieren en den plaatselijken toestand van de kust. Kapoeas, Batang Redjang en Mahakam bezitten groote delta's; bij Sambas en Batang Loepar daarentegen ontbreken deze geheel, terwijl Beraoe en Boeloengan wel met hun veelvertakte mondingsarmen een uitgestrekt delta vormen, maar duidelijke teekenen van zeewaartschen groei daaraan niet zijn waar te nemen.

Aan de Zuidkust schijnen de omstandigheden voor deltavorming beslist ongunstig te moeten heeten; voor een deel waarschijnlijk tengevolge van de sterke strooming, die het geheele jaar door, afwisselend in Oostelijke en Westelijke richting langs de kust loopt, voor een ander deel wellicht als gevolg van geringe positieve strandverschuivingen. De rivieren met weinig waterafvoer hebben hier trechtermonden (*Djelai*, *Koemai*, *Sampit*); die van groot vermogen vormen een zeer rudimentaire delta, zooals de *Katingan*, of omsluiten als de *Kahajan*, *Kapoeas Moe-roeng* en *Barito* met hun onderling verbonden mondingen een soort deltaland, dat niet in zee uitsteekt,

alleen gevormd is door herhaalde stroomverleggingen en wellicht is op te vatten als een met slib gevulde trechtermond (als het resultaat dus van een zeker evenwicht tusschen de niveauverandering en de slibafzetting).

Aan een dergelijke kust liggen natuurlijk geen menschelijke nederzettingen van eenig belang; hier en daar slechts vindt men een klapperaanplanting met enkele woningen erbij; zelfs de kleinste kampongs liggen nog als regel een weinig binnenwaarts, aan de mondingen der kleinere en grootere rivieren. De havenplaatsen vindt men aan de groote rivieren op 20, 30, 40 K.M. van zee; wij behandelen ze echter toch in dit verband, omdat zij aan de nabijheid der kust hun ontstaan te danken hebben.

Pontianak, de hoofdplaats van het gelijknamig sultanaat en van de residentie van Borneo's Westerafdeeling, ligt aan de monding van de Landak in de Kapoeas Ketjil. Op de landtong tusschen de beide rivieren resideert de sultan. Het Nederlandsch bestuur, het garnizoen, de luttel niet in regeeringsdienst staande Europeanen en de Chineezzen zijn gevestigd aan den linkeroever der Kapoeas; dit deel der stad heeft het meeste vertier, daar de Chineezzen den handel in handen hebben. Hierboven en vooral ook rondom de vestiging van den sultan woont de Maleische en Boegineesche bevolking. Aan den rechteroever van Kapoeas en Landak eindelijk vindt men een aantal Chineseesche timmerwerken; de hier uitgeoefende scheepsbouw is een vrij belangrijke industrie. Een groot deel van de „stad" loopt met elken vloed onder water; de huizen staan dan ook alle op palen en de erven zijn omgeven door slooten, waarmee men het drassige land nog eenigermate tracht te draineeren. Denkt men aan de moddermassa's, die bij eb achterblijven en weet men, dat goed drinkwater ontbreekt, dan lijkt het een wonder, dat Pontianak een der gezondste steden van Nederlandsch Indië blijkt te zijn; wellicht draagt hiertoe juist bij het geregeld wegvooien door den krachtigen ebstroom van al het vuil, dat zich in inlandsche vestigingen pleegt op te hoopen.

Pontianak bezit enkele fabrieken (o.a. van klapperolie) en beheerscht den uit- en invoer van het Kapoeasgebied, het is de zetel van een landraad en een residentiegerecht. De bevolking bedroeg bij de opneming van 1905: 13278 inlanders, 7085 Chineezzen, 223 Europeanen, 212 Arabieren en 186 andere vreemde Oosterlingen; totaal 20 984 zielen. Ofschoon het de metropolis is van een gebied, 3 à 4 maal zoo groot als Nederland, een ligging heeft als Rotterdam en dezelfde, ja een grootere beteekenis bezit voor zijn achterland, is het met dat al een onbeduidend provinciestadje. Een waarschuwend voorbeeld uit vele om het verschil tusschen betrekkelijke en volstrekte beteekenis der verschijnselen in de cultuurgeografie van een zoo weinig ontwikkeld land als Borneo niet uit het oog te verliezen.

Bandjermasin komt met Pontianak in vele opzichten overeen; ook hier dezelfde ligging in drassig terrein, dezelfde slooten, bruggetjes en huizen op palen. Een deel der bevolking woont op vlotten, wat trouwens ook in de Westerafdeeling voorkomt. De wegen zijn thans zoover verbeterd, dat slechts bij zeer hoogen waterstand enkele er van onderloopen. De stad ligt aan de Martapoera, een 10 K.M. boven haar monding in de Barito, grootendeels op het eiland *Tatas*, gevormd door de afsplitsing van de *S. Koe-ien* uit de Martapoera naar de hoofdtrivier. De Europeesche nederzetting vindt men op de punt van het eiland, de Chineesche wijk is aan den

linkeroever der Martapoera gebouwd, terwijl de inlandsche bevolking aan beide oevers woont. Volgens de opgave van 1905 had de stad 16 708 inwoners, te weten: 455 Europeanen, 12 684 inlanders, 2581 Chinezen, 910 Arabieren en 78 andere vreemde Oosterlingen. (Vroegere, veel hoogere opgaven berusten op samenvatting van de stad met haar ommelanden). Bandjermasin is residentiehoofdplaats en zetel van een landraad en een residentiegerecht. Men vindt er een kweekschool voor onderwijzers van de Rijnsche Zending. Voor het Barito-gebied heeft de stad een dergelijke beteekenis als Pontianak voor dat van de Kapoeas; als haven beteekent zij wat meer, daar de streek ten Westen van het Meratoesgebergte het eenige vrij goed bevolkte en meer welvarende gedeelte van Nederlandsch Borneo, tot haar achterland behoort en ook de kustvaart hier een grooter omvang heeft.

Samarinda aan de monding van de derde van Borneo's groote stroomen is veel kleiner; het achterland van deze plaats is dan ook nog het minst ontwikkeld. Het heeft (1905) 4733 inwoners, van wie 109 Europeanen, 3375 inlanders, 1162 Chinezen, 37 Arabieren en 50 andere vreemde Oosterlingen. Er is een assistent-resident gevestigd, alsmede een landraad; de sultan van Koetei woont te Tengerong; hij heeft echter een huis te Samarinda, in de inlandsche kampong, aan den rechteroever der Mahakam. De Europeesche nederzetting bevindt zich op den linkeroever der rivier, waar ook de Chineesche en Bandjareesche handelaars wonen.

Een eigenaardige positie als havenplaats neemt *Balik Papan* in. Gelegen aan een zeer bruikbare baai, die echter alle verbinding met het achterland mist, is het in korten tijd de drukste haven van Nederlandsch Borneo geworden sinds hier het centrum der petroleum-industrie ontstond. De Bataafsche Petroleum-Maatschappij vervoert naar de op dit gunstig gelegen boorterrein gevestigde raffinaderij zoo goed als al de ruwe olie, die zij op Borneo wint. Haar petroleumvelden liggen vooral in het mondingsgebied van de Mahakam (Sembodjah, Sanga Sanga, Soengei Mariam) en verder op Poeloe Miang en Poeloe Tarakan; kleine tankbooten en tanklichters onderhouden de gemeenschap van al die plaatsen met *Balik Papan*, terwijl ook pijpleidingen in gebruik zijn. Hier en aan de overzijde der baai bij Pantjoer heeft zich een levendige industrie ontwikkeld, welker producten een vrij druk scheepsverkeer veroorzaken. De grootste schepen kunnen te *Balik Papan* aan de steigers vastmaken; de minste diepte in het vaarwater bedraagt 7 M. Waar de mondingen der Mahakam zelfs bij de gunstigste waterhoogte slechts voor schepen van veel geringeren diepgang bruikbaar zijn (voor de Moeara Djawa is het maximum van diepgang 3 M., voor de Moeara Bajor iets meer dan 5 M.) is het duidelijk, waarom *Balik Papan*, niettegenstaande het ontbreken van binnenwaartsche verbindingen, een belangrijke haven worden moest, zoodra het scheepsverkeer eenigszins grooter afmetingen begon aan te nemen. De Europeanen wonen te Klandasan aan het zeestrand; hier bevinden zich ook het hospitaal en de gouvernementsschool. Tusschen Pantjoer en Klandasan bestaat, via de verschillende aanlegsteigers in de baai, een geregelde motorbootdienst.

Van de minder belangrijke „haven”-plaatsen (men vindt er, die slechts een open reede hebben en zelfs, die ternauwernood voor sloepen bereikbaar zijn) geven wij een kort overzicht.

In de Westerafdeeling vindt men:

Pemangkat, Singkawang, Mampawa met een 2400 inwoners, *Soekadana*, hoofdplaats van het landschap van dien naam, dat in zijn geheel 1200 inwoners bezit en *Ketapang*, waar gewoonlijk de radja van Matan, het welvarendste landschap van de Westkust, verblijf houdt. *Sambas* heeft ook eenig zeeverkeer, maar zeer onbeduidend in verhouding tot zijn grootte; wij beschouwen het daarom bij zijn binnenlandsche ligging niet als zeeplaats, evenmin als *Koeboe* of *Simpang*. Hoewel geen havenplaats, verdient hier, om zijn ligging aan zee, vermelding *Koeala Kakap*, een in hoofdzaak Chineesche vestiging, in welker omgeving een belangrijke oppervlakte gronds door middel van slooten min of meer is drooggelegd en voor klappercultuur is geschikt gemaakt. Al de genoemde plaatsen zijn de zetels van bestuursambtenaren; *Sambas*, *Mampawa*, *Koeboe* en *Simpang* zijn de hoofdplaatsen der gelijknamige Maleische landschappen.

In de Zuider- en Oosterafdeeling noemen wij allereerst *Pangkalan Bon* (ook wel *Soekaboemi* of *Kota Waringin Baroe* genoemd), aan de Aroet, hoofdplaats van het landschap *Kota Waringin*. Gewoonlijk worden voor dit plaatsje 2800 inwoners opgegeven, een getal, dat afkomstig blijkt van Von Gaffron! Wij herinneren aan wat wij hiervoor opmerkten over de zeer betrekkelijke waarde van deze geschatte bevolkingscijfers. Zoo vindt men voor *Koemai* 1000, voor *Pegatan* 800 inwoners. *Sampit*, heeft, volgens de opgave van 1905, 3556 inw. (waarvan 6 Europeanen). Alle dragen hetzelfde karakter: bewoond door Maleiers en enkele Chinezen zijn zij elk voor zich havenplaats en cultuureentrum voor een geheel stroomgebied, van welks geringe ontwikkeling hun onbelangrijkheid een duidelijk beeld geeft. In den laatsten tijd heeft de uitbreiding van het boschproducten zoeken ook hier wat meer vertier gebracht. Van denzelfden aard zijn eenige plaatsjes aan de Oostkust: *Pasir*, met een voornamelijk Boegineesche bevolking en een vrij levendigen handel, *Beraoe* (*Tg. Redeb*) en *Boeloengan* (*Tg. Seilor*). *Tg. Redeb* ligt aan de samenvloeiing van de Makam en de Kelei, die samen de Beraoe vormen. De grens tusschen de sultannaten van Sambalioeng en Goenoeng Taboer verloopt tusschen beide eerstgenoemde rivieren en volgt verder de Beraoe. De bestuursvestiging bevindt zich op den rechteroever der Makam; daartegenover op den linkeroever woont de sultan van Goenoeng Taboer; op den rechteroever der Kelei die van Sambalioeng. Twee plaatsen, die in de havenstatistiek een goed figuur maken, zijn *Kota Baroe* en *Stagen* op Poeloe Laoet. Beide hebben slechts weinig inwoners en danken hun betekenis aan de kolennijnen; *Kota Baroe* is daarbij afdeelingshoofdplaats en voert veel peper en rottan uit. Het eigenlijke plaatsje *Stagen* ligt op eenigen afstand van de kust; aan zee is een kolenstation gevestigd, met aanlegsteigers en kolentip, dat door een spoorlijntje van 6 K.M. met de mijnen verbonden is.

Gaat men de topografie van Borneo na, dan blijkt hoe alle plaatsen van ook maar eenig belang, in het gebied der Maleiers liggen, dat is dus aan de kust of aan enkele der grootste rivieren. Steden zijn slechts mogelijk bij een meer gevorderde cultuur, dan Borneo zelf heeft kunnen voortbrengen; de economische voorwaarden voor hun ontstaan konden alleen door vreemde kolonisten worden geschapen.

VI. Economische toestand.

A. Voortbrenging.

1. De behoeften van den *Dajak* zijn weinige; toch is er geen sprake van, dat een *Dajaksche* stam econo-

misch nog een afgesloten geheel zou vormen, dat op zichzelf zou kunnen bestaan. Zelfs de zwervende stammen (Poenans, Boekats), die zich voeden met wat het woud oplevert, hebben in zout, tabak en andere voortbrengselen der beschaving levensbehoeften leeren zien, zoodat zij daarin met de gezeten Dajaks een geregelde handel drijven; en deze laatste, hoewel zij van den *landbouw* hun hoofdbedrijf maken, slagen er gewoonlijk niet in om ook maar hun hoofdvoedsel, de rijst, in voldoende hoeveelheid te produceeren, met het gevolg, dat zij zelfs hiervoor gedeeltelijk van invoer afhankelijk zijn. De geringe opbrengst van den landbouw vindt haar verklaring in de buitengewone slordige bewerking der velden en in het geloof aan gunstige en ongunstige dagen en teekenen, waardoor men dikwijls het beste tijdstip voor de verschillende landbouwwerkzaamheden voorbij laat gaan. De *rijstbouw* heeft plaats op droge velden, „ladangs”, verkregen door het vellen van het woud en, voor zoover mogelijk, verbranden van de omgehakte stammen; wat niet branden wil blijft eenvoudig liggen. Na één, hoogstens na twee jaar worden de velden weer verlaten en zijn spoedig opnieuw met woud begroeid (alang-alang, zooals gezegd, komt alleen in het Oosten van het eiland wel voor). Met uitzondering van de gebergten dragen dan ook waarschijnlijk weinig deelen van Borneo meer oerwoud in den eigenlijken zin; dikwijls treft men midden in het dichtste bosch overblijfselen van menschelijken arbeid aan, die bewijzen, dat men zich op oude ladangs bevindt. De eenige bewerking, welke de akkers ondergaan, bestaat hierin, dat men met een puntigen stok gaten in den grond maakt om daarin het zaad te leggen. Bij zulk een wijze van landbouw kan het geen verwondering wekken, dat er stammen zijn, die slechts eens in de 2 of 3 jaar een goeden oogst hebben en dus telkens weer genoodzaakt zijn rijst in te voeren. De regeeringsambtenaren doen bij voortduring hun best om de bevolking in de streken, die daarvoor in aanmerking komen, tot het aanleggen van sawah's te brengen, waarbij zij in verschillende streken door de zending krachtig worden gesteund. Tot nog toe echter hebben al deze pogingen slechts gering succes; alleen uit Landak en Mempawah wordt een zekere neiging in de goede richting gemeld. Behalve de meerdere zekerheid van de opbrengst der akkers, die op zichzelf reeds een grooten socialen vooruitgang beteekent, heeft de sawah-bouw het voordeel dat de bevolking hierbij veel meer geconcentreerd kan wonen en minder gemakkelijk tot verhuizen komt. De verstrooide woonwijze en de veelvuldige verplaatsingen behooren tot de ernstigste belemmeringen voor allen vooruitgang. Behalve rijst verbouwt men in geringer hoeveelheid ook andere voedingsgewassen (o.a. mais) en tabak.

De *veeteelt* beperkt zich tot het houden van varkens, welker vleesch door den Dajak zeer op prijs wordt gesteld. Een zeer belangrijke plaats in de voeding neemt ook de visch in, die met haken, netten, werpsperen of met visschenvergif (toeba) gevangen wordt. Eenige beteekenis heeft ook de inzameling van honing en was der wilde bijen.

De *kleding* werd vroeger algemeen uit geklopte boombast vervaardigd; rijke lieden droegen geweven stoffen van Dajaksch maaksel (als grondstoffen dienden daarvoor katoen of lianenvezels). Tegenwoordig dringen meer en meer Europeesche katoenen stoffen binnen, wat op de inlandsche weverij natuurlijk een zeer ongunstigen invloed heeft. Trouwens, deze zelfde verdringing door Europeesche industrieproducten geldt voor tal van zaken van dage-

lijksch gebruik. *IJzer* wordt nog slechts bij uitzondering door de Dajaks zelf uitgesmolten, daar het Europeesche van veel beter kwaliteit is; ijzeren en stalen voorwerpen echter vervaardigen zij veelal nog zelf, al worden bijv. reeds veel bijlen ingevoerd. Zeer nadeelig heeft de invoer ook gewerkt op de pottenbakkerij. Takken van nijverheid daarentegen, die door aanraking met de kustbevolking eerder vooruit dan achteruit zijn gegaan, zijn de vervaardiging van het fraaie *snij- en vlechtwerk* en van *booten*, die in de benedenstreken zeer gewild zijn. Het handwerk blijft echter voor den Dajak steeds bijzaak, iets wat gedaan wordt in den tijd, die door de landbouwwerkzaamheden wordt vrijgelaten. Van een industrie in onzen zin, zelfs van een huisindustrie, kan dan ook eigenlijk geen sprake zijn. De verschillende zaken, welke de Dajak van de kustbewoners koopt, betaalt hij niet met de opbrengst van zijn landbouw of handwerk, maar met „boschproducten”; alle andere voortbrengselen van het land zijn zoo goed als geheel voor eigen gebruik bestemd, de boschproducten zijn het, die de beteekenis van Midden-Borneo voor de wereldeconomie bepalen; het zijn vooral de verschillende getahsoorten, rotan, damar, copal enz.

Het inzamelen van boschproducten voor de Europeesche markt is een van de voornaamste omvormende krachten in het volksleven der Dajaks. Niet alleen de bewoners van het binnenland nemen er aan deel, troepen Maleische avonturiers uit de benedenstreken trekken voor langen tijd de wildernis in, aangelokt door de voor hun omstandigheden ruime verdiensten en de geneuchten van een dergelijk vrijbuitersbestaan. Daar de inzameling op zeer irrationeel wijze plaats heeft en vrijwel met uitroeijing van de gezochte planten gelijk staat, moeten de boschproductenzoekers zich telkens dieper het binnenland in begeven, zoodat welhaast geen deel van Borneo meer van hun bezoeken verschoond blijft — zeer tot nadeel van de in menig opzicht onbedorven zeden der Dajaks. Zij vervoeren de opbrengst naar de naastbijgelegen Maleische nederzetting om ze daar te leveren aan den handelaar, gewoonlijk een Chinees, die hun de benodigdheden voor den tocht in voorschot heeft verstrekt. Daar het verdiende geld meest zoo spoedig mogelijk er door wordt gebracht, blijven deze lieden in den regel voortdurend in schulden en daardoor van de handelaars afhankelijk, zoodat het deze en niet de inzamelaars zijn, die de groote winsten opstrijken. De tegenwoordige vorm van boschexploitatie (eenige weinig effectieve verordeningen op het spaarzaam omgaan met nuttige planten zijn de eenige uitingen van regeeringsvoorzorg in dezen), die den rijkdom van het eiland uitput zonder iets te doen om dien weer aan te vullen en de natuurvolk van het binnenland in nauwe aanraking brengt met de ongunstigste elementen der benedenstreken, is een der schaduwzijden van Borneo's economische ontwikkeling.

2. Onder de *kustbevolking* wordt de *landbouw* in vele streken geheel op dezelfde wijze uitgeoefend als bij de Dajaks; ja, in zoover is bij hen de toestand vaak nog ongunstiger, als de Maleiers in den regel voor hun ladangs terreinen gebruiken, die eerst 5 à 6 jaar tevoren zijn verlaten en dus alleen met struikgewas zijn begroeid, in plaats van hoog bosch te vullen zooals de Dajaks doen. Er bestaat echter in dit opzicht groot onderscheid, dat dikwijls tot verschillen in de samenstelling der bevolking te herleiden is. Zoo is het bijv. opvallend, dat de Bandjareezen, een vermenging van Maleiers met Javanen, economisch meer presteeren dan de zuivere Ma-

leiers, zoodat in het stroomgebied van Martapoera en Negara landbouw en nijverheid op hooger trap staan dan elders, terwijl tevens op allerlei plaatsen van Borneo de welvarendste inlandsche kooplieden telkens weer Bandjarezen blijken te zijn. Hetzelfde geldt natuurlijk in nog sterker mate van de groote Chinesche bevolking in de Westerafdeeling, welker landbouwbedrijven in de officieele publicaties onder de inlandsche gerangschikt worden. In dergelijke meer ontwikkelde streken vindt men niet alleen dikwijls reeds *sawah-bouw*, en rijstuitvoer naar de binnenlanden, hier worden ook door de bevolking de verschillende handelsgewassen aangeplant. Belangrijk zijn vooral *peper* in de res. Westerafd. v. Borneo en in de afd. Zuidoostkust der Z. & O. afd. v. Borneo; *gambir* en *sago* in de afdeelingen Pontianak en Sambas (vooral de sagocultuur breidt zich sterk uit); *pinang*, die overal in den Archipel voor eigen gebruik wordt aangeplant, maar alleen op Sumatra's Oostkust, in Atjeh en in Borneo's Westerafdeeling als handelsgewas vermelding verdient; *siri'h*, die in de omstreken van Martapoera van veel belang is. Ver boven alle andere echter staat in betekenissen de *klapper*, welks cultuur zich in de kuststreken jaar op jaar uitbreidt; niet slechts groote uitgestrektheden drassige kustbosschen, zelfs talrijke sawah's worden in klappertuinen veranderd. Op kleinere schaal worden verder ook andere gewassen verbouwd: suikerriet, tabak, caoutchoucleverende planten enz. Van zeer veel belang zijn de inlandsche cultures in de afdeeling Oeloe Soengei.

Veeveelt komt bij de Maleiers niet in noemenswaardigen omvang voor; men houdt alleen wat slachtvee, dat door invoer voortdurend wordt aangevuld. De *vischvangst*, hoe druk ook beoefend in de talrijke binnenwateren, is zelden hoofdbedrijf. De zeevisserij heeft nog niet veel te beteekenen; in dit opzicht mag het armoedige volkje der Badjau's genoemd worden, dat verspreid woont langs de Oostkust en van vischvangst leeft; vroeger waren zij beruchte zeeroovers.

Ook de *mijnbouw* van de inlandsche en Chinesche bevolking heeft wel eenige, maar toch geen zeer groote economische beteekenis. Langs verschillende rivieren in geheel Borneo wordt *goud* gewasschen; de hoeveelheid, waarin het voorkomt, is gewoonlijk zoo gering, dat alleen voor den inlander, die met zeer bescheiden verdiensten tevreden is, de arbeid eenigermate lonend kan worden geacht; zoowel Dajaks als Maleiers nemen er aan deel. In de Chinesche districten bestond vroeger de levendige mijnbouw van de kongsi's, die evenwel in de „Chinesche oorlogen” van het midden der vorige eeuw, door de vernieling aan kapitaal en menschenlevens een zwaren slag ontving. De sterke waardedaling van het goud in denzelfden tijd maakte het vrijwel onmogelijk voor deze industrie om zich te herstellen, zoodat zij meer en meer verliep en thans vrijwel tot niets is teruggebracht. In hoever hierbij tevens van uitputting der goudgronden sprake is, lijkt onzeker, misschien zou een grondig onderzoek nog bruikbare lagen aan het licht brengen; de enkele Europeesche ondernemingen echter, die naar goud zochten, hebben nooit hun exploitatiekosten kunnen goedmaken. Tezamen met het goud komt hier en daar in nog geringer hoeveelheid *platina* voor; oudtijds werd het door de inlanders als waardeloos weggegooid (mas kodok-kikvorschengoud); in de 19e eeuw is men begonnen het uit te voeren, maar de productie is steeds onbeduidend gebleven. Van weinig meer beteekenis dan de goudwinning is het

diamantgraven. De groote toevloed van Kaapsche diamanten heeft de prijzen sterk gedrukt, wat voor den kleinen mijnbouw op Borneo fruikend is geweest; tegenwoordig worden nogal Kaapsche steenen ingevoerd en op Borneo geslepen en verhandeld. De vindplaatsen op Borneo zijn Landak en de omgeving van Martapoera. Vermelding verdient ten slotte de exploitatie van sommige *steen- en bruinkoollagen* door de inlandsche bevolking; deze heeft alleen plaats, waar afgraving aan de oppervlakte, zonder eigenlijke mijnbouwkundige werkzaamheden, mogelijk is. Ook hier kan soms de inlander nog een voor hem voldoende winst maken, waar Europeesche ondernemingen met verlies zouden werken. De hoeveelheden zijn natuurlijk niet groot; uit het Riam Kiwa district bijv. wordt jaarlijks een 2000 ton uitgevoerd, uit de Midden-Doesoan een 8000 à 10 000 ton, bij Parapatan (Koetei) heeft men een jaarproductie van 10 000 à 12 000 ton. Het geldt hier gewoonlijk kleine leveranties aan stoombootondernemingen voor loocaal gebruik.

Het *handwerk* staat in vele streken op slechts weinig hooger trap dan bij de Dajaks; van een eigenlijke nijverheid is zelden sprake. Hoewel de behoefte aan kleeding natuurlijk groter is dan in het binnenland, heeft ook hier de *weverij* weinig meer te beteekenen door de concurrentie van Europa; alleen de betere kwaliteiten van geweven stoffen worden nog in vrij belangrijke hoeveelheid vervaardigd. Als een werkelijke industrie kan men het maken van allerlei *vlechtwerk*, vooral matten voor verpakking van verschillende producten, beschouwen en verder den *scheepsbouw*, die hier en daar wordt uitgeoefend. Vermelding verdienen de *koperslagerij* en de *ijzersmederij* te Negara, die verschillende gebruiksvoorwerpen leveren, welke heinde en ver hun weg vinden; bekend zijn o.a. de wapens en de kapmessen. Te Martapoera worden nog altijd diamanten geslepen.

3. De *Europeesche plantagelandbouw* begint eerst in den laatsten tijd wat meer uitbreiding te krijgen; vele ondernemingen lijden aan kapitaalgebrek; in het gouvernementgebied zijn zij gevestigd op erfpachtgronden, in de zelfbesturende landschappen op terreinen, waarvoor door de radja's, met goedkeuring van het gouvernement, concessie is verleend. Van de eerste soort telt men er in de Zuider- en Oosterafdeeling een 40-tal, meerendeels in de afdeeling Bandjermasin gelegen, welke vooral rubber en klappers en verder ook met rotan produceeren; in de Westerafdeeling vindt men er slechts één, de rubberaanplanting van de katholieke zending aan de Seberoeang. Alle andere ondernemingen werken hier op concessies van zelfbesturen; het zijn er eveneens een 40, waarvan echter sommige nog niet in exploitatie zijn, en ook hier vormen klappers en rubber de hoofdproducten. In de Zuider- en Oosterafdeeling, meest in Koetei, treft men een 20-tal van deze concessies aan, waar men zich vooral op de cultuur van rubber en Liberia-koffie, daarnaast ook van klappers toelegt. Juister dan „Europeesche landbouw” ware wellicht de benaming „groote landbouw”; verschillende van de hierboven genoemde ondernemingen toch bevinden zich in handen van rijke Chinezen en Arabieren of inlandsche hadji's; „Europeesch” is in zoo'n geval alleen de grootere schaal, waarop het bedrijf wordt uitgeoefend.

Europeesche *boscherexploitatie* in den eigenlijken zin komt nog niet voor. Wel zijn in de laatste jaren eenige concessies uitgegeven, maar deze worden op

de gewone wijze door inlanders bewerkt, alleen met dit verschil, dat deze thans in dienst van een Europeesche maatschappij staan. Men heeft hier dus meer een Europeesche organisatie en concentratie van het inlandsch bedrijf dan een werkelijk systematisch, Europeesch boschbeheer.

Van veel meer belang dan voor den landbouw en de boschexploitatie is in den jongsten tijd de werkzaamheid der Europeanen voor den *mijnbouw*, althans wanneer men daaronder ook de petroleum-industrie verstaat. *Goud* en *diamant* kunnen, zooals gezegd, nog altijd niet met voordeel door hen worden ontgonnen; de enkele bestaande goudondernemingen hebben slechts een onbeduidende productie. Ook de ontwikkeling van den *steenkool*-mijnbouw op Borneo was langen tijd een lijdensgeschiedenis; het vijftal mijnen, dat gedurende korter of langer tijd in het Martapoeragebied in exploitatie is geweest, en die te Pelarang in Koetei hebben nooit met winst kunnen werken en zijn dan ook alle weer stop gezet. Het groote bezwaar vormden steeds de hooge transportkosten, een gevolg van de gebrekkige verkeerswegen, waardoor concurrentie met buitenlandsche kolen niet mogelijk was. In 1903 echter begon de Mij. Poeloe Laoet den mijnbouw bij Stagen; hoewel de beginjaren ook hier moeilijkheden leverden, beloofden de groote voorraad en de buitengewoon gunstige ligging ten opzichte van het zeeverkeer hier een zeer winstgevend bedrijf; voorwaarde was echter, dat de exploitatie op groter schaal zou geschieden, wat den prijs per ton natuurlijk verlaagt. Daar de gewenschte uitbreiding de financiële kracht der maatschappij te boven ging, was zij bereid haar bedrijf aan de regeering over te doen, die zich, met het oog op de hooge vervoerkosten van Padang af, ook in het Oosten van den Archipel een kolenvoorraad wilde verzekeren en op deze wijze tevens reconstructie met vreemd kapitaal voorkwam. In 1913 ging de geheele onderneming voor f 3 200 000 aan den staat over. De jaarproductie bedraagt reeds 160 000 ton en men hoopt die tot 300 000 ton op te voeren; bedenkt men, dat de Ombilijnmijnen slechts even 400 000 ton per jaar leveren, dan blijkt welk een belangrijke plaats de kolen van Poeloe Laoet reeds thans in het economisch leven van den Archipel innemen. Op zeer bescheiden schaal wordt ook in Koetei nog wat mijnbouw gedreven door de Oost-Borneo Mij, die een 8000 à 9000 ton steenkool per jaar produceert.

Van nog groter betekenis dan de steenkool is de *petroleum*. In 1913 bedroeg de opbrengst hiervan in afgeronde cijfers voor Java 212 000 ton, voor Palembang 258 000 ton, voor Sumatra's Oostkust 121 000 ton, voor Atjeh en onderhoorigheden 178 000 ton, voor Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling 756 000 ton (verder levert alleen het gewest Amboina nog wat petroleum, in 1913: 120 ton). Hoewel de productie, als overal elders, aan vrij sterke schommelingen onderhevig is, kan men op grond van deze cijfers toch veilig zeggen, dat de Zuider- en Oosterafdeeling bijna de helft opbrengt van alle aardolie, die in den Archipel gewonnen wordt. De voornaamste boorterreinen vindt men te Balikpapan, in het mondingsgebied der Mahakam en op het eiland Tarakan; het geheele bedrijf is in handen van de Bataafsche Petrol. Mij.

De Europeesche industrie heeft nog weinig te beduiden; zij beperkt zich tot het omzetten van sommige massa-artikelen, door het land voortgebracht, in producten welker vervoer minder kosten meebrengt. Zoo verdienen genoemd te worden

enkele groote *klapperolief*fabrieken en een *houtzagerij* te Pontianak, een „*Cutch*“-fabriek van de Koehoe Houtkap Mij., de inrichtingen voor het raffineren van petroleum en het verwerken van de bijproducten daarvan te Balikpapan (vervaardiging van *parafine*kaarsen bijv.) en enkele andere dergelijke.

B. H a n d e l.

Van veel groter betekenis dan de nijverheid is voor de kustbevolking de handel. Niet alleen Chinezen en Arabieren, ook de Maleiers geven hieraan boven elke andere bezigheid de voorkeur. De groothandelaars zijn, behalve enkele Europeesche firma's en een aantal Arabieren, vooral Chinezen, die gevestigd zijn in de voornaamste havenplaatsen en de gemeenschap onderhouden met Singapore, in mindere mate ook met Java. In tegenstelling echter met wat men op dit laatste eiland aantreft, worden op Borneo ook onder de inlandsche bevolking zeer aanzienlijke kooplieden gevonden; vooral vele Bandjareezen drijven groote zaken, waarbij zich natuurlijk de hadji's in de eerste plaats onderscheiden. De uitvoer uit het binnenland bestaat uit boschproducten, waarvoor de kleine Maleische nederzettingen aan de mondingen der zijrivieren de stapelplaatsen zijn; hier worden ze opgekoocht door Chinezen en Maleiers, die ze naar de havenplaatsen verschepen en daarvoor manufacturen, rijst, zout, ijzer enz. opvoeren; de meest ondernemende van deze kleinere handelaars uit het binnenland staan soms ook wel direct met Singapore in verbinding. Vooral de Maleiers strekken hun handelsreizen zoover naar boven uit als de rivieren maar eenigszins bevaarbaar zijn, waardoor van hen op de Dajaks een groote, over 't algemeen weinig gunstige invloed uitgaat. Door de wisselvalligheid in de opbrengst van den rijstbouw vindt men gewoonlijk, naast dezen geregelde handel, een ongeregelde, maar niet onbelangrijken uitvoer van rijst uit streken, waar de oogst goed is geweest, naar andere, waar gebrek heerscht. Tot ver in het binnenland wordt tegenwoordig geld als betaalmiddel gebruikt.

Een overzicht over Borneo's overzeeschen handel krijgt men het zuiverst uit de zeer uitvoerige gewestelijke maandstatistiek, gepubliceerd door het encyclopaedisch bureau. Jaarcijfers geeft de „Statistiek van den handel en de in- en uitvoerrechten“; deze hebben echter alleen betrekking op den handel met buiten Nederlandsch-Indië gelegen plaatsen en omvatten dus niet den heelen in- en uitvoer. Toch zijn zij wel bruikbaar om de relatieve betekenis der verschillende posten duidelijk te maken; Wij geven cijfers voor 1913. uitgedrukt in duizenden guldens.

In de Westerafdeeling zijn de voornaamste invoerartikelen rijst (1.541) en gewezen stoffen (967); de rijstinvoer bedraagt ongeveer $\frac{1}{10}$ van dien op Java en Madoera. Hierop volgen eetwaren, onder welke benaming Europeesche blikjes, kaas, cacao enz. samengevat worden (513), tabak, sigaren en sigaretten (235) en zout. Dit laatste is een belangrijk invoerartikel, maar neemt in de statistiek een onbeduidende plaats in omdat het bijna uitsluitend van Madoera komt; ook de tabak wordt natuurlijk veel uit andere gewesten van Nederlandsch Indië ingevoerd. Verder volgen dan „kramerijen“ (121), biscuits (110), petroleum, ijzerwaren enz.

Ook voor de Zuider- en Oosterafdeeling nemen rijst (2.555) en gewezen stoffen (1.603) een zeer belangrijke plaats op de lijst in; daarnaast komen echter twee andere hooge posten voor: ijzerwaren (2.799) en machinerieën (2.422), een gevolg van de mijn-

bouwondernemingen. Voor tabakswaren (407) en zout geldt hier hetzelfde als in de Westerafdeeling, terwijl verder genoemd moeten worden: eetwaren (404), biscuits (253), meel (206), chemicaliën (171), oliën, kleeren, garens, rijwielen, kramerijen, cement, papier enz.

De uitvoer heeft in de Westerafdeeling als verreweg den grootsten post copra (5.718), waarmee men klapperolie (671) en veekoeken (216) kan samenvoegen. Dan komen de boschproducten: getah hankang (558), rotan (546), getah djeloetoeng (273), copal (210), getah pertja (195), caoutchouc (300), waarvan echter 231 plantageproduct), damar (45) enz. Hierop volgen pinangnoten (516), peper (488), sago, cutch (tannine) enz.

Voor den uitvoer van de Zuider- en Oosterafdeeling heeft de petroleum een alles overheerschende beteekenis (46.464); daarop volgen de boschproducten, waarvoor Bandjermasin de eerste haven van den Archipel is: rotan (1.471), getah pertja (824), getah djeloetoeng (769), getah hankang (522), caoutchouc, damar enz. Als derde belangrijke post moet de copra (1.102) genoemd worden, terwijl met kleinere bedragen op de lijst voorkomen peper (545), plantagecaoutchouc, matten, steenkolen (129, deze worden namelijk meest als bunkerkolen verkocht, of anders binnen Nederl. Indië verbruikt en verschijnen dus niet in de uitvoerstatistiek) enz.

Opmerking verdient, dat de invoer veel meer in kleine posten uiteenvalt dan de uitvoer: Borneo is een land, dat in hoofdzaak slechts ruwe grondstoffen voortbrengt, weinige in aantal, terwijl het daarentegen de grootste verscheidenheid van industrie-producten van buiten betrekken moet.

Al is de handel van Borneo in den jongsten tijd krachtig vooruit gegaan, wat natuurlijk samenhangt met de uitbreiding der cultures en de opkomst van den mijnbouw, toch zal er nog heel wat moeten veranderen, voor het eiland den roep van grooten rijkdom rechtvaardigt, die er vroeger van placht uit te gaan.

Ten slotte moge er aan herinnerd worden, dat de waarde van den uitvoer natuurlijk geen volkomen nauwkeurige maatstaf is voor de economische beteekenis, die bepaalde producten voor Borneo zelf hebben. Van de geweldige bedragen aan petroleum bijv. komt na aftrek van salarissen, tantièmes, dividenden, afschrijving op bedrijfsinstallaties enz. een heel wat geringer percentage in den vorm van loonen aan het economisch leven van Borneo ten goede dan van den copra-uitvoer, welks opbrengst bijna geheel in de zakken van den kleinen landbouwer en handelsman vloeit. Het is vooral de hooge vlucht van de klappercultuur, waaraan de toenemende welvaart der inlandsche bevolking te danken is.

C. Verkeer.

Het verkeerswezen van een land wordt enerzijds bepaald door de behoeften, waarin het heeft te voorzien, anderzijds door de wegen, die er voor openstaan, al of niet (in overeenstemming met die behoeften) kunstmatig verbeterd. Om een voorbeeld te nemen: de stoomvaart op de rivieren van Borneo wordt beperkt door de geringe bevaarbaarheid in den bovenloop, zoodat verschillende betrekkelijk welvarende streken in het binnenland, die anders zeker voor stoombootverbindingen in aanmerking zouden komen, thans daarvan verstoken zijn. Omgekeerd zijn er evenzeer tal van rivieren, die, als gevolg van de geringe economische ontwikkeling hunner stroomgebieden, in 't geheel geen geregeld

stoombootverkeer hebben, ofschoon zij daartoe zeer goed geschikt zouden zijn. In het eerste geval is de aard van den verkeersweg, in het tweede de verkeersbehoefte niet zoodanig, dat van stoomvaart sprake kan zijn. Beide factoren van het verkeer willen wij in 't kort bespreken.

Met door den mensch aangelegde wegen is Borneo verre van rijk bedeeld. Spoorwegen treft men in het Nederlandsche gebied nog niet aan, wanneer men althans enkele kleine spoor- en tramlijntjes uitzondert, die op sommige ondernemingen voor plaatselijk gebruik zijn aangelegd (zoo te Balik Papan en tusschen de mijnen van Poeloe Laoet en de kust). Wel is in den laatsten tijd een plan ter sprake gekomen tot het aanleggen van een tramweg van Bandjermasin over Martapoera naar Kendangan, later wellicht over Amoentai naar Moeara Tewe door te trekken, maar bij den eerbiedwaardigen leeftijd, welken dergelijke projecten plegen te bereiken, vóór ze tot een begin van uitvoering geraken (indien het al zoover komt), maken wij hiervan alleen melding als bewijs, dat meer moderne verkeersmiddelen voor Borneo althans niet meer geheel ondenkbaar worden geacht.

Gewone wegen, die voor paarden en voertuigen min of meer bruikbaar zijn, vindt men alleen in de naaste omgeving der hoofdplaatsen. Hierbuiten is landverkeer uitsluitend voor voetgangers mogelijk, waarbij ook het goederenvervoer door middel van dragers moet plaats hebben. En zelfs dit voetverkeer wordt zoowel door de moerassigheid van vele streken als door de wouden met hun dichten ondergroei van kleinere boomen, struiken, slingerplanten enz. ten zeerste bemoeilijkt. Het ligt daarom voor de hand, dat overal, waar dit maar eenigszins mogelijk is, de rivieren als verkeerswegen gebruikt worden en het landverkeer alleen dient om, over de waterscheidingen heen, het eene stroomgebied met het andere in verbinding te houden.

In elk stroomstelsel vormt de mondingshaven het middelpunt van het verkeer, dat door de in aantal en beteekenis toenemende versnellingen grooter moeilijkheden ontmoet, naarmate men dichter tot de grenzen van het stroomgebied nadert, terwijl het in dezelfde mate afneemt in intensiteit. Dit laatste nu hangt tevens samen met de behoeften, waarin het verkeer heeft te voorzien. Waren de omstandigheden zoo, dat er een sterke drang tot handel tusschen de stroomgebieden onderling bestond, het verkeer zou ongetwijfeld ook op de moeilijke bovenrivieren veel drukker zijn. Dit is echter niet het geval; zoowel in de voortbrenging als in het verbruik bestaat tusschen de verschillende stroomgebieden een groote mate van overeenkomst; wat zij noodig hebben is daarom niet onderlinge ruiling van producten, maar handel van het binnenland met de kust, van de kustplaatsen met de buitenwereld — en deze handel neemt natuurlijk den goedkoopsten, dat is dus den gemakkelijksten weg. Alleen waar onoverkomelijke stroomversnellingen of kunstmatige belemmeringen den natuurlijke weg naar de kust versperren, heeft een noemenswaardige handel over de waterscheidingen plaats. Van het eerste heeft men een voorbeeld in den handel op Apo Kajan, van het laatste in den smokkelhandel van Serawak naar het Kapoeasgebied en in de vroeger veel voorkomende gevallen, waarin de bewoners van het bovenstroomgebied op voet van oorlog verkeerden met de meer benedenwaarts wonende stammen. Over het geheel echter is het handelsverkeer over de waterscheidingen gering en bereikt zelfs daar, waar

andere wegen niet beschikbaar zijn, geen groote afmetingen, zoodat de sluiting van een rivier voor den handel steeds een doeltreffend middel is gebleken voor de Maleische vorsten, om op de Dajaks van het binnenland althans zekeren indirecten invloed te oefenen. Wanneer nu toch een geregelde gemeenschap tusschen de stroomgebieden wordt aangetroffen, die, de schaarsche bevolking in aanmerking genomen, niet onbelangrijk heeten mag, dan is dit hieraan toe te schrijven, dat het verkeer nog andere doeleinden dient dan den handel: volksverhuizing, oorlog, koppensnellen, het sluiten van vrede en vriendschap, het innen van boeten, het regelen van schuldzaken, bezoeken aan verwanten enz. zijn even zoovele aanleidingen tot het ondernemen van groote reizen.

Aanzienlijke verschillen ten opzichte van het verkeer hangen samen met den trap van beschaving, waarop de onderscheiden bestanddeelen der bevolking staan. Immers, naarmate men hooger eischen stelt aan zijn levensomstandigheden, vormen streken, waar deze minder gunstig zijn, een ernstiger beletsel voor elke verplaatsing. De Dajaks van het binnenland, met hun minimale eischen aan voeding, kleeding en nachtverblijf, maken zonder bezwaar groote reizen in streken, die voor Maleiers en Chineezers reeds moeilijk toegankelijk zijn en waarheen de Europeaan zich slechts begeven kan met een talrijk geleide van roeiers en dragers, wat dikwijls een maandenlange voorbereiding en steeds zware uitgaven noodzakelijk maakt. Het gevolg is, dat men wel het eiland kan indeelen in verkeersgebieden, welker grenzen en eigenaardigheden geheel berusten op die der rivierstelsels, maar dat volstrekt niet voor elken vorm van verkeer de afscheiding tusschen die gebieden even scherp is. Terwijl ten opzichte van bijna het geheele goederenvervoer en het niet-Dajaksch reizigersverkeer deze gebieden los naast elkaar liggen en onderling alleen over zee gemeenschap onderhouden, vormt Borneo voor het verkeer der Dajaks vrijwel een eenheid en behooren voor hen reizen naar andere stroomgebieden, schoon altijd als belangrijke ondernemingen beschouwd, volstrekt niet tot de zeldzaamheden. Van het Europeesch verkeer daarentegen kan men zeggen, dat het alleen met bijzondere politieke of wetenschappelijke bedoelingen de waterscheidingen overschrijdt. Hoe weinig intusschen ook de onderlinge gemeenschap der verschillende verkeersgebieden over zee te beduiden heeft, blijkt wel hieruit, dat de Paketvaartverbinding tusschen Pontianak en Bandjermasin over Batavia en Soerabaja leidt.

De nederzettingen op Borneo zijn alle aan, voor een groot deel zelfs (door de vele vlotwoningen) op het water gelegen. Het gevolg is, dat niet alleen het interlocale, maar zelfs het gewone plaatselijke verkeer in aanzienlijke mate met vaartuigen plaats heeft. In de nabijheid der hoofdplaatsen leveren de rivieren dan ook een zeer drukken en levendigen aanblik op. Buiten deze centra en de weinige dichter bewoonde districten echter ontmoet men slechts af en toe een prauwtje, een enkele maal een groot vlot, dat langzaam de rivier afdrijft, of een stoomboot. Borneo is te dun bevolkt, dan dat zelfs de hoofdrivieren den indruk zouden maken van druk bevaren te worden.

Hoewel het verkeer natuurlijk nog in hoofdzaak met inlandsche vaartuigen plaats heeft, begint toch de stoomvaart hoe langer hoe meer beteekenis te krijgen. Het drukt is zij op de Kapoeas, waar zij, althans in de delta, de kleine inlandsche vracht-

vaart vrijwel verdrongen heeft. De regeeringsalmak geeft voor de Kapoeas een 40-tal booten op; met die voor de kustvaart mee bezit Pontianak er meer dan 50, die meest aan Chinezen toebehooren. Verscheidene varen op tot Sintang en verder; de meeste zijn echter niet groot en hebben meer het sleepen van laadprauwen dan het rechtstreeksch reizigers- en goederenvervoer ten doel, zoodat dan ook niet op geregelde tijden gevaren wordt. Ook op de Barito vindt men nogal Chineesche booten; op de Mahakam daarentegen zijn de meeste in handen van Europeesche ondernemingen of van leden van het Sultansgeslacht. Vaste diensten met grooter en meer gerieflijke booten onderhoudt de Paketvaart Mij. op de Mahakam tusschen Samarinda en Long Iram (10-daagsch) en op de Negara en de Barito tot Poeroek Tjahoe (14-daagsch). Op de Kapoeas vindt men, met aansluiting op de Paketvaartbooten te Pontianak, het gouvernementstransport naar Sintang en hooger gelegen plaatsen, uitgeoefend door een gesleepte huisboot. De gegevens spreken voor zichzelf; Borneo is nog altijd een groot, leeg land, door den mensch slechts in zeer geringe mate geëxploiteerd. Alleen tusschen de plaatsen in het mondingsgebied der hoofdrivieren is het verkeer wat drukker en heeft men eenmaal of zelfs meer-malen daags verbinding.

Op trajecten, waar geen stoomvaart gevonden wordt, zijn groote, overdekte roeivaartuigen het gewone vervoermiddel voor Europeanen en goeode inlanders; voor goederen gebruikt men groote laadprauwen, die men, zoo mogelijk, door een stoomboot laat sleepen. Hout en rotan worden veel in den vorm van vlotten afgevoerd.

Met vaartuigen als de tot nog toe genoemde kan men echter een versnelling van enige beteekenis niet overwinnen. Op de bovenrivieren worden dan ook slechts de Dajaksche roeiboeten (Boeng, Djoekoeng) gebruikt, uit een enkelen boomstam vervaardigd. Het overtrekken van ernstige versnellingen kost veel tijd, daar men hierbij de goederen langs den oever dragen en de geheel ontladen boot aan rotantouwen opslepen moet. Het afvaren, waarbij men de boot, die daartoe dikwijls evenzeer ontladen moet worden, door den stroom laat meevoeren, eischt van den stuurman een groote mate van handigheid en locale kennis. Tal van ongelukken, die herhaaldelijk zelfs menschenlevens kosten, komen daarbij voor.

Waar een rivier geheel onbevaarbaar wordt (natuurlijk is dit niet bij elken waterstand op dezelfde plaats het geval) begint in den regel een Dajaksch voetpad, dat naar een overeenkomstig punt in een naburig stroomgebied leidt. Gewoonlijk volgt dit vrijwel de kortst mogelijke route, zonder zich veel te storen aan de gesteldheid van het terrein; het gaat recht tegen steile hellingen op en dwars door beken en moerassen heen; over de moerassigste plaatsen en de diepste beken heeft men hier en daar boomstammen gelegd, maar overigens wordt er ter verharding van den weg niets gedaan. Het pad biedt slechts voor één persoon breedte, het is ontstaan, doordat men de kleinere planten wegkapte en de groote boomen verreed en het blijft in stand, doordat elke volgende groep reizigers het weer bijwerkt, wat bij den snellen plantengroei en het geringe verkeer meestal noodig blijkt, maar toch altijd gemakkelijker is dan een geheel nieuw te banen. Ook het conservatisme der Dajaks trouwens draagt er toe bij, dat men slechts zelden van de eenmaal aangenomen richting afwijkt, zoodat deze paden in den

loop der jaren slechts geringe wijzigingen ondergaan. Molengraaff vond de door Schwaner vermelde paden onveranderd terug. Wisselvalliger is het bestaan van paden, welker richting met de ligging van Dajaksche kampongs samenhangt, daar deze laatste zelf zoo vaak van plaats veranderen. Eenigszins betere wegen vindt men in Apo kajan, waar het waterverkeer zoo moeilijk is. Kenschetsend voor de toestanden op Borneo is het, dat een pad, naar schatting door ongeveer honderd personen per jaar begaan, bij Molengraaff een belangrijke verkeersweg heet! Bij zijn uitgestrekte voetreizen draagt de Dajak bagage en leeftocht in zijn rugzak, die van fijn gespleten rotan gevlochten en daardoor buigzaam en toch zeer sterk is.

Daar de havens van Borneo geen voldoende beteekenis hebben om het eigenlijke wereldverkeer tot zich te trekken, moet het zijn aansluiting daarbij zoeken door verbindingen met naburige havenplaatsen, die wél in de groote routes liggen: Singapore, Batavia en Soerabaja. De Paketvaart Mij. speelt hierbij natuurlijk de hoofdrol; daarnaast zijn een aantal booten van Chinesche firma's in de vaart. Zoo onderhouden er 4 de gemeenschap tusschen Pontianak en Singapore; 5 die tusschen Singapore en Bandjermasin, doorgaand naar de Oostkust of naar Soerabaja; een Hollandsche boot vaart tusschen Soerabaja, Bandjermasin en de Oostkust. Een geheel afzonderlijk verkeer is ontstaan ten dienste van de petroleumindustrie op de Oostkust; vooral de flinke booten van de Bataafsche Petroleum Mij., de Nederl. Indische Tankboot Mij., de Nederl. Indische Industrie en Handels Mij. en de Anglo Saxon Petr. Co. verdienen hier vermelding. Balik Papan wordt ook aangedaan door de vrachtbooten van de Mij. Nederland en van de Rotterdamsche Lloyd, soms ook door de schepen der Java-China-Japanlijn. Ten slotte zijn ook een aantal op Europeesche wijze getuigde zeilscheepjes in de vaart en behooren op Borneo een 125, meest zeer kleine inlandsche vaartuigen thuis, die een jaarpas voor zeeverkeer hebben en niet alleen de kustvaart uitoefenen, maar ook groote reizen naar verschillende havens van den Archipel maken.

Pontianak in het Westen, Bandjermasin in het Zuiden, Balik Papan en Samarinda aan de Oostkust zijn de voornaamste uitvoerhavens; de andere havenplaatsen staan met deze door kustvaart in verbinding; een afzonderlijke plaats nemen Stagen en Kota Baroe in, als echte aanloophavens. De kustvaart wordt zoowel door Paketvaartbooten als door kleine stoom- en zeilscheepjes en vooral door inlandsche vaartuigen onderhouden.

Leerrijk is de frequentie der stoomvaartdiensten. De Paketvaart Mij. heeft een 4-daagschen dienst tusschen Pontianak en Singapore; daarentegen slechts een 14-daagschen tusschen Pontianak en Batavia; haar schepen vertrekken eenmaal per week van Soerabaja naar Bandjermasin, eveneens elke week van Singapore naar Bandjermasin en Samarinda (om de andere week via Soerabaja). Duidelijk spreekt uit deze cijfers de overwegende beteekenis van Singapore als verkeerscentrum, die trouwens ook reeds uit de opgaven der Chinesche stoomvaartdiensten gebleken is. Ook de politieke verbinding met Java is niet in staat daarin groote wijziging te brengen; alleen voor de oostelijke stroomgebieden kan dit met Singapore concurreeren. Het dient echter vermeld, dat ook tusschen Java en de Westerafdeeling de handel steeds toenemende is. In dit verband mag misschien ook Makassar ge-

noemd worden, dat als verkeerscentrum sterk in betekenis toeneemt en als zoodanig wel eenig belang heeft voor de noordelijke stroomgebieden van Borneo; het is met Samarinda en de noordelijker gelegen havenplaatsen door een 14-daagschen dienst der Paketvaart Mij. verbonden.

De netto-inhoud in kubieke meters der binnengekomen schepen (met uitzondering van oorlogs- en andere gouvernementstvaartuigen) bedroeg in 1913 voor:

Balik Papan	1.853.893
Stagen	983.422
Samarinda	884.395
Bandjermasin	602.492
Kota Baroe	404.820
Pontianak	275.835
Pemangkat	162.551
Beraoe	108.854
Singkawang	97.548
Sambas	79.054
Sampit	71.316
Boeloengan	63.611

(Ter vergelijking diene, dat hetzelfde cijfer voor Batavia 8.382.009 bedroeg en dat de grootste Paketvaartboot, een schip van 5000 ton, $\pm$ 9000 M³, netto-inhoud heeft, de kleinste $\pm$ 500 M³).

Door de Paketvaart worden, behalve de hier genoemde plaatsen, regelmatig aangedaan: Mampawa, Koemai, Pegatan (Katinganmonding), Pasir, Sangkoelirang en Tarakan.

Bij de beoordeeling van al deze gegevens houde men in het oog, dat niet slechts de gewone kustvaarders, maar ook de booten, die de verbinding onderhouden met Java en Singapore, meestal meerdere havens op Borneo aandoen, zoodat hun tonnenmaat op elke reis voor drie, vier of meer plaatsen in de havenstatistiek wordt opgenomen. Dat deze laatste geen scheiding maakt tusschen kustvaart en overzeeverkeer, heeft bovendien tot gevolg, dat plaatsjes, die slechts als tusschenstation worden aangelopen, voor hetzelfde bedrag genoteerd worden als havens, waar een boot van gelijke afmetingen haar geheele lading inneemt. En zelfs voor de hoofdhavenplaatsen wordt, door het voorbijzien van genoemd onderscheid, een onjuiste indruk gewekt. Zoo dankt bijv. Samarinda zijn positie in de statistiek voor een aanzienlijk deel aan het groote vervoer naar Balik Papan (340.300 M³ kwamen voor rekening van lichters). Terloops moge hier opgemerkt worden, dat het hooge cijfer voor Stagen meer wijst op een zekere beteekenis als kolenstation dan op een belangrijken handel.

Waar een zoo groot deel van het scheepsverkeer kustvaart is, schenken statistische gegevens zonder meer geen juist beeld van de relatieve beteekenis der verschillende havenplaatsen. Zooveel blijkt echter wel, dat vooral in de Oostelijke havens (als gevolg van de petroleum- en steenkoolexploitatie) het verkeer niet onaanzienlijk is. Bovendien is het, als bijna overal in den Archipel, steeds stijgende (niet zonder schommelingen natuurlijk). Voor Pontianak bedroeg de netto-inhoud der binnengekomen schepen in 1906 nog niet meer dan 60.904 M³; voor Bandjermasin in hetzelfde jaar 469.199 M³; voor Balik Papan 1.340.120 M³; voor Stagen in 1909 eerst 485.533 M³. Voor Samarinda daarentegen bevond zij zich in 1906 reeds bijna op haar tegenwoordig niveau (819.401 M³); in 1911 bereikte zij hier een maximum van 1.435.020 M³; welke groote schommeling geheel voor rekening van het lichterverkeer naar Balik Papan komt, zoodat ook deze laatste

haven in 1911 een maximum vertoont (2.468.948 M³). Buitengewoon sterk is de toeneming dus voor Pontianak en Stagen; ook voor Bandjermasin en Balikpapan is zij belangrijk te noemen.

Hoewel de cijfers voor 1914 reeds tot onze beschikking stonden, gaven wij liever die voor 1913 omdat deze op normale omstandigheden betrekking hebben. De invloed van den oorlogstoestand heeft zich natuurlijk ook in Indië doen gevoelen; wel is het totale scheepsverkeer nog vrij belangrijk toegenomen, maar dat onder vreemde vlag is aanzienlijk verminderd. Sommige havens vertoonen een ongestoorden voortgang van de opwaartsche beweging der laatste jaren, andere een plotselinge daling van de inklingcijfers. Stagen vertoont een vermindering van ± 157.000 M³, die bijna geheel voor rekening van Engelsche en Duitsche reederijen komt; ook de kleine vermindering voor Balikpapan (± 4000 M³) vindt haar oorzaak in het verdwijnen van de vreemde vlag. De aanzienlijke daling voor Samarinda (± 45.000 M³), Pemangkat (± 68.000 M³) en Sambas (± 22.000 M³) echter komt bijna geheel voor Nederlandsche rekening. Vooruitgegaan zijn Bandjermasin (± 45.000 M³), Kota Baroe (± 36.000 M³), Pontianak (± 15.000 M³) en Beraoe (± 18.000 M³).

Van telegrafische verbindingen met de buitenwereld is Borneo vrij goed voorzien. Pontianak heeft kabels naar Saigon en Batavia (via Tg. Pandan), Balikpapan naar Java, Makassar en Menado, Bandjermasin naar Java (Sitoebondo). Tusschen Bandjermasin en Balikpapan bestaat een landtelegraaflijn. Plaatselijke telefoonnetten bezitten Pontianak en Bandjermasin.

Terugblik.

Borneo's beteekenis voor de wereldeconomie is, vergeleken bij die van Java of zelfs van Sumatra, nog altijd niet groot. Hoe gering de economische ontwikkeling over het algemeen nog is, blijkt wel hieruit, dat het ontstaan van een enkele flinke industrie (die van de petroleum) een omkeer kon brengen in de scheepvaartverbindingen en een geheel ander uiterlijk heeft gegeven aan de handelsbalans. Er is echter één punt, dat men niet uit het oog dient te verliezen: zowel de handels- als de scheepvaartstatistiek vertoonen, hoewel de volstrekte hoogte hunner cijfers nog niet zeer groot is, juist in de laatste decennien hun sterkste stijging. Samenvattende mogen wij dan ook zeggen, dat Borneo een periode van krachtigen opbloei schijnt te zijn ingegaan, dat het eiland vóór alle dingen, tot ontwikkeling van zijn verkeerswezen, van zijn mijnbouw en bosch-exploitatie, die eerst daarna geheel tot hun recht kunnen komen, en van zijn cultures, behoefte heeft aan kapitaal, dat het zich meer en meer ontwikkelt, naarmate dit toevloet en ongetwijfeld een groote toekomst tegemoet gaat.

VII. *Politieke toestand.*

De Dajaks kennen geen grotere politieke eenheid dan hun stam, die soms slechts een honderdtal personen omvat. Hoogstens komt het voor, dat een krachtig hoofd enkele van zijn burens tot erkenning van zijn oppergezag weet te brengen. Werkelijke staatsgemeenschappen ontstonden op Borneo eerst uit de vestigingen der Maleiers, die bij de komst der Europeanen den politieken toestand van het land beheerschten. Wel zijn zij, zooals gezegd, aan de Zuidkust met Javanen, aan de Oost- en Westkust met Boegineezen vermengd, maar het resultaat van die menging was toch een overwegend Maleische bevolking. De politieke ver-

snippering, voor de Maleiers zoo karakteristiek, maakte ook Borneo tot een land van „Kleinstaaterei”; nog thans bestaan in het Nederlandsche gebied niet minder dan 22 Maleische staatjes; zelfs een „groot” sultanaat als Koetei heeft dan ook, naar schatting, niet meer dan 100.000 inwoners en in de Westerafdeeling komen staatjes voor welker inwonertal slechts enkele honderden bedraagt. Nu is het eigenaardig, dat het wezen van deze Maleische vorstenmacht veel meer bestaat in het heffen van tollén en belastingen, dan in het werkelijk regeeren en besturen van het daartoe gebruikte gebied. Men vestigde zich aan een riviermonding, breidde zijn macht binnenwaarts zoover uit, als dit zonder veel moeite geschieden kon en vergenoegde zich verder met het innen van tol op het handelsverkeer, dat men door zijn geografische positie beheerschte. De Dajaks in de onmiddellijke omgeving van den vorstenzetel werden onderworpen en op alle manieren uitgeperst; het grootste deel van het binnenland echter bleef vrijwel onafhankelijk — wat intusschen den vorst niet belette het geheel tot zijn gebied te rekenen. Het verst drong de politieke macht der Maleiers binnenwaarts langs de Kapoeas, waar zij aan de mondingen van verschillende zijrivieren weer afzonderlijke staatjes stichtten; zeer oppervlakkig daarentegen was zij aan de Zuidkust, waar zij alleen langs de Barito wat verder naar binnen reikte en vooral ook in de noord-oostelijke sultanaten. Doel van de regeering was in deze Maleische staatjes de vulling der particuliere vorstelijke kas; zelfs goedwillende vorsten moesten hierop in de eerste plaats aansturen, daartoe gedwongen door de hooge uitgaven voor het onderhoud van hun talloze familieleden. Het groote aanzien, dat deze vorsten telgen genieten, stelde de ongunstigste individuen onder hen in staat ook voor eigen rekening bepaalde deelen van het land, hun als apanage toegewezen, uit te persen, zonder dat de bevolking zich hiertegen krachtig durfde verzetten. Eerst in den laatsten tijd begint in al deze wantoestanden verbetering te komen door de instelling van landschapskassen en de krachtige uitbreiding der bestuursbemoelingen in het binnenland. Ook heeft de regeering bij herhaling ingegrepen waar het wanbeheer te erg werd en vorsten geschorst, door andere vervangen of zelfs hun landschap geheel bij het gouvernementgebied ingelijfd. De overheersching van de Dajaks door de Maleiers wordt mogelijk gemaakt door de volslagen politieke versnippering van de eersten tegenover de betere organisatie en hoogere materiele cultuur der laatsten. Over deze Maleische vorstenmacht nu begon zich van het laatst der 18e eeuw af de Nederlandsche invloed uit te breiden (met een onderbreking in den Franschen tijd, zooals bekend is) om haar in de 19e eeuwmeeren meer te overvleugelen en aan eigen politiek systeem ondergeschikt te maken.

De verhouding tusschen het gouvernementgebied en de door vorsten bestuurde landen is thans als volgt.

In de Westerafdeeling zijn alleen Meliau, het Pinoh-gebied en de schaars bevolkte streken aan de Boven-Kapoeas gouvernementengebied. Verreweg het grootste deel der residentie heeft zelfbestuur; de namen der landschappen zijn: Pontianak, Sambas, Mampawa, Landak, Tajan, Sanggau, Sekadau, Sintang, Selimbau, Soehaid, Piasa, Silat, Djonkong, Koehoe, Soekadana, Simpang en Matan. De vorst van Piasa echter is in 1913 wegens wanbeheer afgezet; het bestuur over zijn landschap werd tijdelijk aan het districtshoofd van Embahoe opgedragen.

In de Zuider- en Oosterafdeeling is de toestand andersom; hier heeft het gouvernementgebied de grootste uitgestrektheid en omvat de belangrijkste streken. Zelfbestuur hebben hier Kota Waringin in het stroomgebied van dien naam en de sultanaten Koetei, Sambalieng, Goenoeng Taboer en Boeloengan, welke de noordelijke stroomgebieden innemen. De landen aan den bovenloop der Mahakam echter zijn gouvernementgebied (de grens loopt even ten Oosten van Long Iram), zoodat thans geheel Centraal-Borneo onder rechtstreeksch Nederlandsch bestuur staat. De zoogenaamde Tidoengsche landen, een aantal zeer kleine Maleische vorstendommen, zijn, althans in naam, onderhoorig aan Boeloengan.

De eerste bestaansvoorwaarde voor een staats-gemeenschap is de mogelijkheid van machtsuitoefening door het centrale gezag in alle deelen van zijn grondgebied. Daarom staat de uitgebreidheid van elke politieke macht in nauw verband met het beloop der verkeerswegen — voor Borneo dus met dat der rivieren. Wat over het verkeerswezen gezegd is doet zien, dat, zoowel voor de Maleische staatjes (die, elk van een klein deel der kust uitgaande, door de verkeersbelemmeringen der bovenrivieren van nature beperkt waren tot de stroomgebieden, waarin zij ontstonden) als voor de bestuursindeeling van het Nederlandsch gezag (dat eveneens aan de kust zijn uitgangspunten had, al was het in staat het geheel te omvatten en te beheerschen), de waterscheidingen de aangewezen grenzen waren. Van dezen regel vertoont de kaart van Borneo dan ook slechts zeer weinig afwijkingen; men houde evenwel in 't oog, dat de grenzen der Maleische staten ver in 't binnenland meer de aanspraken der verschillende vorsten dan hun werkelijke machtsuitbreiding aangeven. Bij het sluiten der politieke contracten echter zijn deze grenzen, voor een groot deel uit onbekendheid met den feitelijken toestand, ter kwader uur door het Nederlandsch gezag erkend.

De hoofdwaterscheiding tusschen de rivieren van de Westkust en die van de Zuid- en Oostkust vormt de grens tusschen de residentien van de Westerafdeeling en de Zuider- en Oosterafdeeling. De eerste bestaat uit vier afdeelingen, elk onder een assistent-resident en genoemd naar haar hoofdplaats: *Pontianak* en *Sintang*, die tezamen het stroomgebied van de Kapoeas innemen, *Sambas*, het gebied der noordelijke en *Ketapang*, dat der zuidelijke kleine rivieren. De tweede residentie heeft zes afdeelingen, eveneens elk onder een assistent resident: *Bandjermasin*, *Oeloe Soengai*, het stroomgebied van de Negara (hoofdplaats Kandangan), de *Doesoelanlanden*, het geheele stroomgebied van de Barito met uitzondering van de „delta” (hoofdplaats Moeara Tewe), *Koeala Kapoeas*, al het land ten Westen van het Barito-gebied, met gelijknamige hoofdplaats, de *Zuidoostkust van Borneo* (hoofdplaats Kota Baroe) en *Samarinda*, met de hoofdplaats van dien naam, het gebied van de Mahakam en de noordelijke rivieren.

De Zuider- en Oosterafdeeling had volgens de opneming van 1905 ruim 782.000 inwoners, waarvan 1008 Europeanen, 1714 Chinezen, 1799 Arabieren, 213 andere vreemde Oosterlingen en ruim 772.000 inlanders. Voor de Westerafdeeling wordt in dat jaar een totaal van ruim 450.000 opgegeven, waarvan 374 Europeanen, 48.348 Chinezen, 1342 Arabieren, 533 andere vreemde Oosterlingen en ruim 400.000 inlanders. Opmerking verdient het hooge percentage aan Chinezen, waarover hieronder meer.

De invloed van het Nederlandsch gezag in de bin-

nenlanden is in de laatste tientallen jaren sterk toegenomen; in de Boven-Doesoelanlanden na het sneuvelen van den pretendentsultan van Bandjermasin, elders zoo goed als overal zonder strijd, daar het gouvernement voor de Dajaks de natuurlijke bondgenoot tegen de Maleiers is. Van zeer gunstige gevolgen is dit geweest voor de verhouding tot Serawak, waarmee vroeger nog al eens kwesties voorkwamen wegens snelzaken. In sommige streken van de Westerafdeeling (Landak o. a.), waar het Nederlandsch gezag reeds geruimen tijd is gevestigd, is het in de laatste jaren herhaaldelijk min of meer ruoerig geweest.

Wij wezen reeds op het groot aantal Chinezen in de Westerafdeeling. De oorzaak hiervan is, dat de Chineesche immigratie, in tegenstelling met wat men elders in den Archipel aantreft, in het Noorden van deze residentie eenmaal het karakter van een politieke kolonisatie gedragen heeft. De lieden, die zich hier neerzetten, behoorden meest tot de stammen der Hakka's en Hoklo's uit Kwang Toeng, die als de meest geharde, arbeidzame en krijgshaftige onder alle Chinezen worden beschouwd; zij vestigden zich niet als kooplieden onder de inheemsche bevolking, maar vormden, als echte volksplanters, afzonderlijke koloniën van mijnwerkers en landbouwers. In het schaars bewoonde land maakten zij weldra een aanzienlijk deel der bevolking uit en in de 18e eeuw begonnen zij een politieke macht te worden (onwillekeurig denkt men aan de positie van den Witwatersrand in de Zuid-Afrikaansche republiek). Hun Kongsi's werden onafhankelijke staatjes, die naast en tegenover de Maleische vorsten, in wier gebied zij gevestigd waren, een eigen politiek voerden en ook met het Nederlandsch gouvernement zelfstandig onderhandelden. Na een zeer hardnekkig verzet in de zoogenaamde Chineesche oorlogen werd in 1854 de autonomie der Kongsi's opgeheven; slechts de Kongsi Lanfong, in het landschap Mandor, die de zijde der regeering gehouden had, bleef tot 1866 bestaan. De vernietiging van hun politieke zelfstandigheid bleek voor de Chinezen van de Westerafdeeling een zware slag; hun aantal is sinds dien tijd sterk verminderd. Toch vormen zij nog altijd meer dan 10% der bevolking.

Ten slotte moge hier nog als een merkwaardig verschijnsel op politiek gebied worden vermeld, dat bij de Dajaks de hoofden der gezeten stammen in den regel een zeker gezag bezitten over de zwerfende Poenans, die zich in de nabijheid van hun nederzettingen ophouden. Waarschijnlijk heeft men hier enerzijds met een moreel overwicht, anderzijds met een zekere economische afhankelijkheid te doen; immers zooals gezegd, zijn de Poenans voor het verkrijgen van verschillende artikelen op handel met de gezeten bevolking aangewezen. Achten zij zich onrechtvaardig behandeld, dan gebeurt het wel, dat zij uit wraak naar een andere streek verhuizen; voor het betrokken hoofd is dit een groote ramp, daar de nabijheid van welgezinde Poenans als de beste bewaking tegen koppensnellers wordt beschouwd, terwijl omgekeerd de Poenans dikwijls gebruikt worden als sluipmoordenaars en gidsen op sneltochten — die nog altijd nu en dan voorkomen, al zijn ze door den invloed van het bestuur al heel wat verminderd.

VIII. Mohammedaansche en Europeesche cultuurinvloed.

1. Reeds herhaaldelijk maakten wij een scherp onderscheid tusschen de bevolking van de kuststreken en die van het binnenland. De eerste, gewoonlijk onder den naam „Maleiers” samengevat, maakt door

haar godsdienst deel uit van den grooten Mohammedaanschen cultuurkring. De laatste, de Dajaks, zijn heidenen; over dezer en hun eigenaardige beschavingstoestand zie het art: DAJAKS.

Dikwijls vindt men met nadruk vermeld, hoe de meeste bewoners van den Archipel vrij slechte Mohammedanen zijn, daar in hun religieuze voorstellingen als regel zeer veel uit oudere godsdienstvormen is overgebleven. Voor de Mohammedanen van Borneo geldt dit waarschijnlijk in nog sterker mate dan voor die van Java; toch zou men zich zeer vergissen zoo men meende, dat hierom de Islam een minder werkzame oorzaak van sociale differentiatie was. Eenerzijds toch zoekt hij, op veel directer wijze dan bijv. het Christendom, ook het maatschappelijk leven van zijn aanhangers te regelen; anderzijds genieten in elken Mohammedaanschen staat de volgelingen van den waren godsdienst belangrijke voorrechten. Dientengevolge heeft de Islam ook daar, waar hij in religieus opzicht onzuiver is, een belangrijken maatschappelijken invloed, niet alleen omdat sociale voorschriften gemakkelijker verbreid worden dan juiste godsdienstige voorstellingen, maar vooral ook omdat zijn aanhangers een bevoorrechte klasse vormen. Afpersing en exploitatie van Dajaks door Maleiers behoorde nog in zeer recenten tijd tot de orde van den dag en ook daar, waar meer intensieve bestuursbemoeiingen aan dergelijke wantoestanden een eind maken, vindt de Mohammedaan toch steeds het ontzag, dat de overheerscher nu eenmaal geniet. Het is dan ook op Borneo de godsdienst, veel meer dan verschillen in taal en afkomst, die scheiding maakt tusschen de beide hoofdgroepen der bevolking; door den godsdienst, dien men aanhangt, wordt bepaald of men tot de Maleiers dan wel tot de Dajaks behoort en overgang tot den Islam wordt aangeduid als „Maleier worden”.

Van een eigenlijke Mohammedaansche zendingswerkzaamheid is weinig sprake; hier en daar tracht een Maleische handelaar wat bekeerlingen te maken en ook de invloed van de kleine Mohammedaansche pers met haar talrijke blaadjes en pamfletten is in dezen tijd van toenemende verbreiding der leeskunst niet zonder beteekenis. Hoofdzaak echter blijft de uitbreiding langs indirecten weg, doordat de sociale voordeelen en het daarmee verbonden prestige den Islam voor de Dajaks begeerenswaardig maakt. Zonder het te bedoelen heeft ook de regering hiertoe dikwijls meegewerkt door bij voorkeur Maleiers als districtshoofden te benoemen; door hun meerdere wereldkennis zijn deze lieden hiertoe vaak meer geschikt dan de Dajaks. Niet zonder belang zijn ook de huwelijken van Maleiers, die zich in het binnenland vestigen, met Dajaksche vrouwen, die daarbij natuurlijk tot den Islam overgaan. Zoo is het duidelijk hoe, ook zonder krachtige propaganda, een langzame, maar gestadige infiltratie van Mohammed's leer op Borneo plaats heeft. Tevens volgt hieruit, dat de „Maleische” bevolking vooral in de meer binnenwaarts gelegen streken van zeer gemengde afstamming is, ja, van zuiver Dajaksch bloed kan zijn.

Meermalen is de vraag opgeworpen of van een Mohammedaanschen cultuur-invloed eigenlijk wel mag gesproken worden; Nieuwenhuis o. a. is op dit punt al zeer sceptisch gezind. Overgang tot den Islam blijkt voor de Dajaks in menig opzicht een achteruitgang te zijn; zoo is bijv. bij hen de positie van de vrouw veel hooger dan bij de Maleiers en ook in arbeidzaamheid, eerlijkheid en betrouwbaarheid steken zij bij deze zeer gunstig af. En wat materiele

cultuur (woningtoestanden, landbouw, nijverheid, bijv.) betreft, staan de Maleiers in vele streken niet op hooger trap dan de door hen zoo verachte heidenen. Hier tegenover staat echter dat door zijn overgang tot den Islam de Dajak wordt opgenomen in een cultuurkring, die zich over drie werelddelen uitstrekt. Dit brengt een verruiming van horizon mee, die voor een bredere levensopvatting de eerste voorwaarde vormt en reeds dadelijk tot uiting komt in een krachtig toegenomen gevoel van eigenwaarde — voor buitenstanders dikwijls eenigszins hinderlijk, maar voor den betrokken persoon zelf een onloochenbaar voordeel. Overigens zal niemand willen ontkennen, dat de Maleiers toch in elk geval een zekere mate van cultuur bezitten (geheel in 't midden latend of deze al dan niet boven Dajaksche beschavingstoestanden te verkiezen is), noch dat deze cultuur het stempel van den Islam draagt en haar gebied voortdurend uitbreidt, zoodat wij terecht van een belangrijken Mohammedaanschen cultuurinvloed op Borneo spreken mogen.

2. Geheel anders staat het met de Europeesche beschaving. De Christelijke godsdienst vormt hierin ongetwijfeld een belangrijke factor, maar het is er ver van af, dat hij een zoo alles beheerschende en omvattende rol zou spelen als de Islam doet in de cultuurtoestanden der Mohammedaansche volken. De scheiding tusschen Europeanen en „inlanders” is er een van afkomst en huidskleur; het is niet mogelijk van de eene sociale groep in de andere over te gaan en een der voornaamste wijzen van uitbreiding der Mohammedaansche cultuur is hierdoor voor de Europeesche buitengesloten. Daarentegen zijn de opzettelijke pogingen tot verbreiding ervan hier veel meer van beteekenis; deze uiten zich eenzijdig in de werkzaamheid der Christelijke zending, anderzijds in die van het Europeesch bestuur, waardoor rechtspraak, politie, belastingen enz. steeds meer met Westersche begrippen in overeenstemming worden gebracht; van zeer veel belang is ook het onderwijs. Overigens vindt men natuurlijk ook op Borneo het voortdurend verder doordringen van westersche denkbeelden, zienswijzen en levensgewoonten, dat in alle oostersche landen in meerder of minder mate wordt aange troffen en eenzijdig samenhangt met een rechtstreeksch streven tot navolging (dit uit zich vooral ten opzichte van vermak, genotmiddelen, huisraad en zelfs kleding), anderzijds met het binnenstroomen van Europeesche industrieproducten, waardoor de geheele levenswijze verandering ondergaat. Deze vorm van cultuuroverneming echter beperkt zich hoofdzakelijk tot den buitenkant der dingen en veroorzaakt daardoor die eigenaardige verbinding van oostersche wezen en westerschen schijn, die in onze dagen voor Zuid-oost-Azië meer en meer karakteristiek schijnt te worden.

De katholieke zending der Paters Capucijnen is gevestigd in de Westerafdeeling; zij heeft gemeenten te Pontianak, Singkawang, Pemangkat, Ngabang en Nangah Sedjiram, tezamen met een 1500 leden. De protestantsche zending heeft de Zuider- en Oosterafdeeling als terrein van werkzaamheid gekozen. De Rijsche zendingsvereniging heeft hier een twaalf-tal posten met talrijke filialen in de stroomgebieden van de Barito, de Kapoeas Moeroeng, de Kahajan en de Katingan, met een 4000 inlandsche christenen en een duizendtal doopcandidaten. Een kleinere protestantsche zending van Amerikaansche methodisten met ruim 350 inlandsche christenen is gevestigd te Singkawang in de Westerafdeeling. Schat men het totaal aantal inlandsche christenen op Borneo op

7000, dan is men zeker niet ver van de waarheid.

Overgang tot het christendom brengt natuurlijk ook zekere maatschappelijke wijzigingen mee; zoo bewoont bij de christelijke Dajaks in den regel elk gezin een afzonderlijk huis en is de bestrijding van het geloof aan ongunstige voorttekenen een merkbaar voordeel voor den landbouw. De natte rijstbouw, waarop ook door de zending sterk wordt aangedrongen, daar verbetering van de sociale toestanden groote belemmeringen voor haar arbeid uit den weg ruimt, vindt bij de bevolking nog weinig medewerking. Over 't algemeen echter is de maatschappelijke invloed van de zending voor de opvoedende werkzaamheid van het bestuur een zeer gewaardeerde steun.

De *rechtspraak* over inlanders en met hen gelijk gestelden is, voor zoover niet aan radja's en hoofden gelaten in de zelfbesturende landschappen en voor zoover niet in gouv ernementsgebied eigen inlandsche rechtspraak is blijven bestaan, opgedragen aan magistraten, voor belangrijker zaken aan landraden. Als magistraten treden de bestuursambtenaren op; landraden bestaan te Pontianak, Sintang, Sambas, Bandjermasin, Martapoera, Kendangan, Amoentai, Moeara Teve, Koeala Kapoeas, Sampit, Kota Baroe en Samarinda. Zij hebben of met twee of drie gemeenschappelijk een jurist als voorzitter, of wel de bestuursambtenaar ter plaatse treedt als zoodanig op. Een gemeenschappelijke voorzitter hebben de raden te Pontianak, Sambas en Sintang, die te Bandjermasin en te Samarinda en die van Kendangan en Amoentai. Bedenkt men welk een overwegende positie in een landraad door den voorzitter wordt ingenomen, dan verliest het hooge getal van deze lichamen op Borneo wel iets van zijn fraaien schijn. Voor Europeanen bestaat in elk der beide residenties een residentiege recht, gepresideerd door den landraadsvoorzitter der hoofdplaats; het houdt zitting op verschillende eenigszins meer belangrijke plaatsen en is dus rondreizend. Voor overtredingen, die een straf van meer dan drie maanden kunnen meebrengen, staan de Europeanen van de Westerafdeeling onder jurisdictie van den raad van justitie te Batavia, die van de Zuider- en Oosterafdeeling onder die van het overeenkomstig college te Soerabaja. Dat een vlugge rechtspraak bij de hier beschreven inrichting zeer bezwaarlijk is, ligt voor de hand. Bij de geringe bevolking en de groote uitgestrektheid van Borneo echter lijkt zij voorloopig de eenig mogelijke.

Een enkel woord ten slotte nog over het *onderwijs*. Het gouvernement onderhoudt op Borneo 28 scholen, te weten: een eerste klas school te Bandjermasin, een school voor kinderen van aanzienlijke inlanders te Sambas en verder in de Westerafdeeling 6 scholen der tweede klasse, in de Zuider- en Oosterafdeeling 20. Particuliere, door het gouvernement gesubsidieerde scholen vindt men in de Westerafdeeling ten getale van 7, in de Zuider- en Oosterafdeeling van 88. Dit laatste hooge getal is vooral te danken aan de moeite, die de Rijsche zending zich voor het onderwijs geeft. Haar kweekschool voor onderwijzers te Bandjermasin telt een 40 leerlingen en is de hoogste onderwijsinrichting op Borneo, waar men dus voor overdreven luxe op dit gebied nog niet behoeft te vreezen. Over 't algemeen wordt er over geklaagd, dat de inlandsche aanzienlijken nog te weinig het belang van een degelijke opleiding voor hun kinderen inzien. Verschillende vorsten echter sturen in den laatsten tijd hun zoons naar Java ter school.

IX. Britsch Borneo.

Het Britsche gebied in het Noorden neemt, met een oppervlakte van bijna 204 000 K.M²., iets meer dan $\frac{1}{4}$ van het geheele eiland in. Het bestaat uit: 1° het Maleische staatje *Broenei* (25 000 inw.), het onbeduidend overblijfsel van het eens zoo machtige sultanaat, waaraan Borneo zijn naam ontleende; 2° het onder een radja van Europeeschen bloede staande staatje *Serawak*, met een aantal inwoners dat geschat wordt op 500 000; 3° het door een „Chartered Company” bestuurd *British North Borneo* met 160 000 inwoners; en 4° de „dependency” van de Straits Settlements, Labuan. Zie over dit Britsche gebied het art.: ENGELSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIEPEL.

De *kust* van Serawak draagt ongeveer hetzelfde karakter als die in het Zuiden en Westen van het eiland. Noord-Borneo daarentegen heeft tal van prachtige baaien, die als havens uitmuntend geschikt zijn. Aan de kust liggen ook hier de voornaamste nederzettingen. *Serawak* (*Kuching*), de hoofdstad van het gelijknamige landschap, heeft volgens opgave 30 000 inwoners en zou dus de grootste plaats van Borneo zijn. *Broenei*, aan het riviervan dien naam, is de hoofdplaats van het Sultanaat; die van Noord-Borneo is *Sandakan* (*Elopura*), thans een welvarende plaats, voor 30 jaar nog een Badjau-dorp.

De *rivieren* van Britsch Borneo verschillen in zoover van die in het Zuiden, dat de benedenloop minder sterk ontwikkeld is, al komt ook hier moerasvorming voor. De grootste van alle is de *Re-djang*, die een kolossale delta bezit, dan volgt de *Baram*, die almede een delta heeft. De *Limbang* begrenst het overblijfsel van het landschap Broenei in 't Oosten, zooals de Baram dat in 't Westen doet; zij is kleiner, maar beter bevaarbaar dan deze. De *Batang Loepar* is merkwaardig om haar reusachtigen trechtermond. In Noord-Borneo is de voornaamste rivier de *Kinabatangan*, die tot ver in het binnenland bevaarbaar is. Voor het verkeer, de topografie enz. hebben de rivieren van Britsch Borneo dezelfde betekenis als die in het Nederlandsch gebied. Verschillende belangrijke rivierlopen in het Noord-oosten worden door de grens tusschen Noord-Borneo en de Tidoengsche landen loodrecht gesneden. Uit onbekendheid met de plaatselijke omstandigheden werd voor deze streken bij verdrag een mathematische grens vastgesteld. Een grensreglingscommissie heeft deze in 1912 althans eenigermate met den toestand op het terrein in overeenstemming gebracht.

Wat de *economische gesteldheid* aangaat, kan men zeggen, dat deze vrijwel met die van Nederlandsch Borneo overeenkomt. Ook hier de primitieve landbouw der inlanders, het zoeken van boschproducten en wat mijnbouw. De Europeesche plantage-landbouw heeft, vooral in Noord-Borneo een zekere betekenis (tabak, rubber). Serawak is rijk aan nuttige delstoffen: steenkolen, petroleum, goud, zilver, antimonium, kwikzilver — maar de opbrengst is gering; de gouduitvoer echter is niet zoo onbeduidend als in West-Borneo thans het geval is. Ook Noord-Borneo bezit goud, ijzer, steenkolen en petroleum, zonder dat daarom de mijnbouw zeer belangrijk is. De *handel* richt zich natuurlijk in de eerste plaats op Singapore, daarnaast vooral ook op Hongkong. De uitvoer van Serawak heeft als hoogste posten: peper, gambir, sago en boschproducten; voor Noord-Borneo staan tabak, sago en boschproducten vooraan. Het *verkeerswezen* vertoont weinig verschil met dat in het Nederlandsch gebied;

Noord Borneo alleen is in zooverre vooruit, dat het reeds een paar honderd kilometer spoorlijn bezit.

Voor de *Geschiedenis van Borneo* zie men de artikelen over de verschillende landschappen.

Literatuur over Borneo. Deze bestaat voornamelijk uit tijdschriftartikelen; een werk, dat Borneo als geheel behandelt, bezitten wij nog altijd niet. Schwaner beschrijft in zijn „Borneo” (1854) alleen het Barito-gebied en verder in dagboekvorm dat van enkele andere door hem zelf bereide rivieren. Posewitz’ „Borneo” (1889) houdt zich wel met het heele eiland bezig, maar bijna uitsluitend uit geologisch oogpunt. „Borneo’s Westerafdeeling” door P. J. Veth was langen tijd de eenige systematische beschrijving van de Westelijke residentie; thans is het natuurlijk in menig opzicht verouderd en vindt daarom een welkome aanvulling in de „Bijdragen tot de geografie van Borneo’s Westerafdeeling” door J. J. K. Enthoven (1903), waarin echter alleen het Kapoeas-gebied behandeld wordt. De verslagen en rapporten over de oudere reizen zijn zelden in boekvorm gepubliceerd, hoogstens als tijdschrift-artikelen. Reeds Carl Bock echter gaf zijn „Reis in Oost- en Zuid-Borneo van Koetei naar Bandjermasin” in het licht (1887) en de groote expedities van den laatsten tijd zijn beschreven in zeer uitvoerige en belangwekkende werken: Molengraaff, „Geologische Verkenningstochten in Centraal-Borneo” en Nieuwenhuis „Quer durch Borneo” (waarin zijn eerste publicatie „In Centraal-Borneo” mede verwerkt is). Ook het rapport der grensregelingcommissie kan hier genoemd worden. Een zeer volledig overzicht van de literatuur over Borneo tot 1889 vindt men bij Posewitz. Voor de tijdschriftartikelen raadplege men het repertorium van Hartmann met vervolgen. P. S.

BOROBOEDOER. Inleiding. Boeddhistisch Mahayanistisch heiligdom, gelegen in Midden-Java, residentie Kedoe; voorbeeld van stoepa-bouw. De stoepa komt in het oude Indië, het stamland van deze geloofs- tevens kunstuiting, veelvuldig voor. Op Java echter is Boroboedoer als op zich zelf staande stoepa een unicum gebleven, een unicum evenwel, waarin de Boeddhistische bouw- en sierkunst zich monumentaler heeft uitgesproken dan in eenig ander bouwwerk der Javaansche Hindoe-periode. De stoepa, het heiligdom ter eere van den heiland van het Oosten, is de gewijde bouwvorm bij uitnemendheid. Zij werd opgericht ter bewaring van een relik van den Boeddha of een ander Boeddhistisch heilige, dan wel ter herdenking van een of ander belangrijk feit uit de Boeddhistische kerkgeschiedenis. Wat de aanleiding geweest kan zijn tot de stichting van Boroboedoer is onbekend; het bouwdeel, waarin zich mogelijk het relikendepôt had kunnen bevinden, is door inlandsche schatgravers opengebroken en ontredderd, voordat het eerste onderzoek van den bouwval plaats had. (1814).

De oervorm van de stoepa is de eenvoud zelve; ze bestaat uit een dom in de gedaante van een halven bol of bolsegment, bekroond door een zonnescherm en rustend op een vierkant of cirkelvormig soubasement. Die oervorm heeft zich in den loop der eeuwen gewijzigd. De dom vervormt zich, de bekroning ontwikkelt zich tot een rijzige pinakel met verscheidene zonneschermen, het soubasement vermenigvuldigt zich.

Beschrijving. Boroboedoer is een stoepa uit de jongere periode, waarin het soubasement, aanvankelijk het bijkomstige, primair is geworden, waarin het essentiële bouwdeel, de eigenlijke stoe-

pa, klein gehouden is ten opzichte van den reusachtigen, zeer gedetailleerden onderbouw¹⁾. Deze telt 9 terrassen, waarvan de 6 onderste een vierkant, de 3 bovenste een cirkelvormig grondplan hebben. Het geheel is gebouwd op en om den top van een natuurlijke heuvel, die daar toe terrasvormig moest worden afgegraven.

De Hoofdingenieur J. W. IJzerman ontdekte in 1886 dat het monument in zijn oorspronkelijken staat een geheel anderen voet had, dan het thans vertoont. Die oorspronkelijke voet had de normale, klassieke profilering, welke men aantreft bij elk groot Midden-Javaansch Hindoe-bouwwerk. Aan de plint werd een reeks van 160 uitmuntend bewaard gebleven reliëfs aangetroffen, waarvan velen niet voltooid bleken te zijn. De oorspronkelijke voet is te zwak geweest en door de bouwmeesters verzaard geworden door het daartegen aanstapelen van een breed terras. Eens werden de toegangen tot dit breede terras overwelfd door monumentale poorten; hiervan zijn enkele fragmenten teruggevonden. Van de tegen die poorten aansluitende lage balustrade, eveneens geheel verdwenen, kon een klein gedeelte uit de oude fragmenten worden opgebouwd.

In de vijf hooger liggende terrasmuren vindt men boven de kroonlijsten monumentale balustraden waardoor 4 open gaanderijen ontstaan. In dit bovenwerk der hoofdmuren heerscht een verbazende eenheid en symmetrie. Eén enkel motief — Boeddha-beeld, zetelend in een nis, gevat in een tempelvormigen opzet en geflankeerd door lagere kazementen — vormt hierin de bouweenheid, die 432 malen herhaald is, even gevarieerd voor elke gaanderij. De trappen vallen samen met de hoofdassen van het monument en zijn, waar zij de terrasmuren doorbreken, overwelfd met poorten, waarin men het bouwkunstige motief der nistempeltjes terugvindt. De poortruimte is overdekt met het karakteristieke Indische gewelf, zich toespitsend met kantige, telkens vooruitspringende lagen. Niet alleen het bouwkunstige, doch ook het versieringsschema van de nistempeltjes is doorgevoerd in de poorten. Hierin overheerscht als omlijsting het z.g. kala-makara-ornament, het hoofdsiermotief van alle Midden-Javaansche Hindoe-kunst. Vrijstaande leeuwenfiguren flankeerden de 4 toegangen tot het bouwwerk en stonden eens in de gaanderijen, achter en ter weerszijde van de poorten.

In elk der 5 balustraden verzekerden 20 monumentale spuiers den afvoer van het hemelwater. In den onderste muur hebben die spuiers het makara-type, in de hogere muren het kala-kop-type.

In de 432 nissen zetelden mijner- of Dhyāni-Boeddha’s. In de 4 onderste terrasmuren vindt men die van het Oosten, Zuiden, Westen en Noorden op den overeenkomstigen gevel van het bouwwerk; in den hoogsten muur, in alle nissen, één en denzelfden Dhyāni-Boeddha van het Zenith. Allen hebben de hun eigene, symbolische, voor elke hemelstreek karakteristieke handhouding.

Behalve de reeds genoemde 160 reliëfs van den bedolven voet telt de stoepa in de 4 gaanderijen 1300 sprekende sculpturen, voorkomend zoowel op de hoofdmuren als op de balustraden. Voor zoover bekend, treft men de Boeddha-legende in de 1^e gaanderij, de jāta-ka’s, d.z. de geschiedenissen, die de

¹⁾ Volgens een andere opvatting is deze onderbouw niet te beschouwen als soubasement, doch als deel van de eigenlijke stoepa.

vroegere levens van den Boeddha behandelen, in de 1^e gaanderij en de balustrade der 2^e. De legenden van Maitreya, den toekomstigen Boeddha, prijken in de 3^e en op een gedeelte der balustrade van de 4^e gaanderij, terwijl volgens Dr. N. J. Krom (Bijdr. Kon. Inst. T. L. en Vk. v. N. I. 71 (1916) de hoofdmuur der 4^e gaanderij aan Samantabhadra gewijd is. Ook de op den hoofdmuur der 2^e gaanderij gevolgde tekst is door denzelfde in hoofdzaak teruggevonden, Nagenoeg het $\frac{2}{3}$ gedeelte van deze sprekende sculpturen is nog onverklaard.

Naast de sprekende reliefs vindt men op de binnen- en buitenzijde der balustraden en tegen de fries van den ondersten muur van den breeden omgang een groot aantal sculpturen eveneens met figuraal beeldhouwwerk, doch van zuiver decoratief karakter. De versiering der gaanderijen is buitengewoon rijk. De reliefs zijn gevat tusschen fraaie pilasters en arabesken met het geliefkoosde recalcitrante spiraalmotief. De friezen der kroonlijsten prijken met lotusrozet- of papegaai-motieven. Alle figurale beeldhouwwerk is, van hoogere orde zijnde, uitgevoerd in hoog relief, alle ornamentale in laag relief.

Tot en met de 3^e gaanderij handhaaft zich het vierkante grondplan met 2 uitsprongen op elke zijde; in de 4^e en hoogste valt de middelste uitsprong weg. Daarboven krijgt het monument plots een geheel ander aanzien. Het vierkante grondplan maakt plaats voor het cirkelvormige. De 3 nu volgende eenvoudige terrasmuren, zonder eenige profileering, zijn bekroond met achtereenvolgens 32, 24 en 16 opengewerkte stoepa's, waarin beeltenissen van den historischen Boeddha in de houding van prediking. Op het bovenste terras verheft zich de groote centrale stoepa, in welks achtkantige pinakel blijkens de gevonden fragmenten eens drie zonnescermpjes voorkwamen, bekroond door het Boeddhistische Juweel. In die stoepa bevindt zich een ontogankelijke binnenkamer; daarin zat het merkwaardige onafgewerkte Boeddha-beeld, dat waarschijnlijk beschouwd moet worden als een dubbelganger van het befaamde, eveneens onvoltooide portretbeeld uit Voor-Indië, hetwelk zich bevond in de Mahâbodhistoepa, die opgericht werd ter plaatse waar de Meester het Boeddhischap bereikt zou hebben. Het beeld is thans uit de kamer verwijderd en opgesteld aan den voet van het monument. Boven de groote kamer bevindt zich nog een kleine cel, omtrent welker bestemming niets bekend is.

Treffend is de tegenstelling tusschen de rijke, hier en daar schier overdadige versiering in de gaanderijen en den volstrekten eenvoud, welke heerscht op de stoepa-terrassen, waar geen spoor van ornament te bekennen valt. Met de rechter-, de eerehand, gewend naar de plaats van hoogste wijding, schreed de geloovige, in het Oosten aanvangend, langs den nu bedolven voet en daarna door de open-gaanderijen. Het oog werd aanhoudend geboid door rijkelijk gedetailleerde architectuur en sculpturale sier. De aandacht ging allereerst naar de nu bedolven tafereelen, waarop het dagelijksch menschelijk gebeuren is afgebeeld; de aanschouwing der ellende van 's levens kringloop duidde naar den weg der verlossing. Dan volgden de sculpturen, die leerend verhaalden van des Meesters vroegere levens, van diens laatste menschelijke incarnatie en van het verblijf in de hemelen. Daarna kwamen onder veel, wat thans voor ons nog met een geheimzinnig sluier omhuld is, de legenden van den Heiland der Toekomst. De groepeerings der sculpturen verraadt een zekere stijging van de gedachte; deze wordt onder-

steund door de plotselinge verandering in het aanzien van het bouwwerk boven de laatste gaanderij. Bij het naderen van het Heilige der Heiligen keert hier de rijke praal tot soberheid en strengen eenvoud; de vreugdevolle, bewonderende aanschouwing klimt tot concentratie van den geest, tot vroom gelooven. Het oog sluit zich, het gemoed gaat spreken. De als in stil gepeinen verzonken mijmer-Boeddha's der gaanderijen, tastbaar uitgebeeld in open nissen, maken hier plaats voor den het Rad der Wet wentelenden, predikenden Meester, nauwelijks waarneembaar in den geheimvollen schemer van de opengewerkte stoepa's, schakel wederom tot het meest verhevene, het in zijn schetsmatige uitbeelding schier vergeestelijkte, onzichtbare hoofdbeeld, zetelend in de groote stoepa, in het kernpunt van den ganschen bouw.

Het is duidelijk dat in een gedrukten terrassenbouw als de Borobodoer de horizontale lijn overheerscht. Deze is met nadruk belichaamd in de zware, rustig doorlopende kroonlijsten der terrasmuren, welke een krachtige schaduwwerking verzekeren in horizontalen zin. In verticale richting wordt deze teweeggebracht door de forsche uitsprongen der terrasmuren van de gaanderijen. De strakheid der horizontale profileeringen wordt gebroken door de in kwistigen overvloed aangebrachte kroonlijstversieringen, de antefixen, welke in het geheel een geslaagde facet-werking in het leven roepen. Prof. Foucher heeft er op gewezen, dat men in het silhouet van het geheel, zooals dit zich afteekent tegen een avondhemel, den bolsegmentvorm terugvindt van de elementaire stoepa.

Bouwtechniek. Het gebezigde materiaal, een trachietgesteente, is van vulcanischen oorsprong en werd in de nabijheid aangetroffen in den vorm van veld- of rivierkeien. Het geheel is een stapelconstructie van ten ruwe behakte steenen. De buitenste laag evenwel van ± 0.60 M. dikte bestaat uit schoon werk; in de hier met zorg bekapte lagen is een tras-mortel toegepast. De hechtheid werd bevorderd door in het schoone werk de opvolgende lagen met inlatingen op elkaar te plaatsen; daarbij werd de mortel zoodanig verwerkt, dat deze niet aan het licht trad. Dit was gebiedend, aangezien het beeldhouwwerk eerst werd aangebracht, wanneer het monument architectonisch voltooid was. De steenen van éézelfde laag werden onderling veelal gekoppeld door in mortel gezette dubbel zwaluwstaartvormige verbindingen. Hier en daar zijn overblijfselen aangetroffen van een vroegere stucco-bedekking, die mogelijk werd aangebracht om een geschikten kleurgrond in het leven te roepen.

Aan den voet meet het bouwwerk ± 120 M.; de hoogte tot bovenkant groote stoepa bedraagt ± 35 M.

Opmerkelijk is het feit dat Borobodoer in één lijn ligt met twee andere Boeddhistische tempels, de groote Tjandi Mendoet en de kleine Tjandi Pawon, waarbij de afstand der uiterste bouwwerken ± 3 K.M. bedraagt.

Geschiedenis en literatuur. Er is tot nu toe geen oorkonde gevonden, gewagend van de stichting van Borobodoer. Het karakter der inscripties, aangetroffen boven vele reliefs van den bedolven voet, gaven Prof. Kern en Dr. Brandes aanleiding te onderstellen, dat de bouw dateert uit ± 850 onzer jaartelling. Dit vermoeden vindt steun in stijl en ornament, welke overeenkomen met die van enkele wel gedateerde Midden-Javaansche monumenten.

Ook omtrent den naam valt niets met zekerheid te zeggen. Men heeft dien willen vereenzelvigen met „de vele Boeddha's”; door taalkundigen evenwel wordt deze gissing zonder meer niet aanvaard.

In de eerste helft der 10e eeuw schijnen de machtige Midden-Javaansche Hindoerijken te gronde te zijn gegaan. De cultuur verplaatst zich naar Oost-Java. De tempels worden verlaten en gaan een periode tegemoet van verval. Eerst tijdens het Engelsch tusschenbestuur wordt de Boroboedoer, die in den loop der eeuwen door inwerking van atmosferischen neerslag a. a. vrijwel geheel met aarde en planten-groei bedekt was geraakt, op last van den Gouverneur Raffles gedeeltelijk ontbloot. Dit geschiedde onder leiding van den Luitenant ingenieur Cornelius (1814), die tevens de eerste teekeningen en beschrijving vervaardigde, waaraan Raffles het zijne ontleende voor zijn standaardwerk over Java.

In de jaren 1851 tot 1854 had de tweede bouwkundige opname plaats onder leiding van den begaafden teekenaar der Genie Wilsen, die het grootste deel der reliefs afteekende. De door hem verstrekte gegevens vormen den grondslag van het voornaamste werk over Boroboedoer, de in 1873 in het Nederlandsch en het Fransch verschenen, thans verouderde monografie van de hand van Dr. Leemans.

Omstreeks dien tijd vervaardigde Van Kinsbergen zijne serie van 40 groote collodium-opnamen, waarvan het meerendeel meesterstukken zijn van fotografische kunst. Deze onovertroffen foto's zijn te bewonderen in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, in de Koloniale Bibliotheek te 's Gravenhage, in het Koloniaal Instituut te Amsterdam en op het Bureau van den Oudheidkundigen Dienst te Batavia.

Als gevolg van de ontdekking van IJerman vervaardigde Cephas omstreeks 1890 fotografische opnamen van de reliefs van den bedolven voet. Met voorbijgang van talrijke meerendeels in tijdschriften verspreide artikelen wordt melding gemaakt van de namen van nog enkele personen, die de Boroboedoer-literatuur verrijkt hebben: J. W. IJerman, de reeds genoemde ontdekker van den bedolven voet (Tijdschr. v. Ind. T. L. & Vk., 31, 1886). — S. von Oldenburg, herkenner van de Jâtakamâlâ-sculpturen van de balustrade der 1^e gaanderij, (Prof. H. Kern in Bijdr. Kon. Inst. T. L. & Vk. v. N. L., 6e reeks, 3, 1897). — C. M. Pleyte, lezer van de Boeddha-Legende (Die Buddha-Legende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur, 1901). — G. P. Rouffaer, aan wien we scherpe aesthetische waardebeoordelingen danken (Monumentale Kunst op Java, de Gids, 1901). — A. Foucher, die destoepa in 1907 bezocht en van wiens hand een uiterst belangrijk artikel verscheen, waarin de religieuze betekenis van het monument in groote lijnen werd vastgelegd en de nieuwste identificaties werden gegeven van talrijke avadâna-sculpturen. (Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient, 9, 1909). — J. F. Scheltema (Monumental Java, 1912). Niet geïllustreerde gidsen bestaan van de hand van Dr. I. Groneman, die herhaaldelijk wees op het verregaande verval en daardoor mede den stoot gaf tot de later ondernomen herstellingen. De nieuwste geïllustreerde gids is samengesteld door Dr. N. J. Krom (Korte gids voor den Boro-Budur, Batavia, Landsdrukkerij, 1913, ook in Javaansche vertaling verschenen). Ten slotte dient met eere genoemd te worden Dr. J. L. A. Brandes, wiens mededeelingen in hoofdzaak te vinden zijn in de Oudheidkundige Rapporten en die ook een werkzaam aandeel

had in de voorbereidingen tot de herstellingen.

Restauratie. Het onderzoek van een in 1900 benoemde commissie leidde tot eene restauratie, die in 1907 begonnen en in 1911 beëindigd werd, onder leiding van den genieofficier T. van Erp. Aanvankelijk waren de herstellingen uitsluitend gericht op tegengaan van verder verval en omvatte het werkplan in hoofdzaak verbetering van den waterafvoer en voorziening van enkele wankele bouwdeelen. De resultaten van de ontgraving van het stoepaplein en van de heuvelhellingen waren evenwel zoo verblijdend, dat de mogelijkheid geopend werd aan vele fragmenten een passende plaats in het bouwwerk aan te wijzen. De restauratie werd toen verder op voortreffelijke wijze door genoemden officier doorgevoerd. In hoofdzaak werd gestreefd naar opbouw van kroonlijsten, van een groot aantal nistempeltjes en van de stoepa's der cirkelvormige terrassen. Door een en ander kreeg het monument iets terug van zijn heerlijke, oorspronkelijke silhouetwerking. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden dat alle imitatie van ornament achterwege bleef.

Gedurende de herstellingen werden nieuwe bouwkundige teekeningen gemaakt en een algeheele fotografische opname volbracht. Deze gegevens zullen verwerkt worden in een nieuwe monografie, waarvoor de regeering een belangrijke som gelds beschikbaar heeft gesteld en waarvan het bouwkundig gedeelte door den Heer T. van Erp, het archaeologische door Dr. N. J. Krom zal worden samengesteld.

BOSCH (JOHANNES VAN DEN). Geboren te Herwijnen 2 Februari 1780 uit het huwelijk van J. Van den Bosch, geneesheer aldaar, en A. Poningh. Reeds op 17-jarigen leeftijd vertrok hij als luitenant der genie naar Batavia, werd daar op 6 febr. 1801 kapitein, aide-de-camp van den Gouv. Gen. Van Overstraten, onderscheidde zich door het ontwerpen van een plan tot verdediging van Batavia, werd daarna Majoor, aide-de-camp van G. G. Siberg (1804), Luitenant-Kolonel en adjudant-generaal van den Gouv. Gen. Wiese (1807) en werd 18 Mei 1808, bijna onmiddellijk na de optreding van Daendels, op zijn verzoek eervol uit den dienst ontslagen. Gehuwd met eene dochter van De Sandol Roy, brigadier en hoofd over de geheele Indische militie, deelde hij in de ongenade, waarin deze bij Daendels viel en moest binnen 24 uur Java verlaten; in Nov. 1810 vertrok hij naar Nederland en werd daar spoedig in hooge militaire betrekkingen geplaatst en o. a. 6 Nov. 1814 belast met de directie der Oost-Indische militaire zaken. Bovendien hield hij zich veel bezig met aangelegenheden van armenverzorgering en stichtte o. a. de Maatschappij van Weldadigheid. Ook vestigde hij de aandacht van Koning Willem I op zich door de uitgave van een werk, getiteld: Ned. bezittingen in Azië, Amerika en Afrika, in derzelver toestand en aangelegenheid voor dit Rijk wijsgeerig, staathuishoudkundig en geographisch beschouwd. 's-Grav. 1818, 2 dln. met atlas. Toen dan ook, naar het oordeel van den Koning, de toestand der West-Indische koloniën onbevredigend bleek, werd V. d. Bosch derwaarts gezonden als Commissaris-Generaal, teneinde het bestuur aldaar op vasten voet te brengen (1827), van welke zending hij zich tot groote tevredenheid van den Koning wist te kwijten.

In Nederland teruggekeerd, werd hij aanstonds in eene voor Indië hoogst belangrijke aangelegenheid betrokken. Door den Comm.-Gen. Du Bus de Gisignies was een rapport ingediend, waarbij een stelsel van beheer voor Java was ontworpen, steu-

nende op vrijen arbeid en uitgifte van woeste gronden aan particulieren (Zie DU BUS DE GISSIGNIES). dat met warmte door den Minister van Koloniën Elout werd ondersteund. Deze stukken werden in handen van V. d. Bosch gesteld, die in een eerste rapport zijn gevoelen ontwikkelde, dat in het stelsel van Du Bus veel aanbevelenswaardigs was, maar toch reeds op het bezwaar van concurrentie met den, naar zijn oordeel goedkooperen, slaven-arbeid wees. Met medewerking van Elout tot Luitenant-Generaal Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië benoemd, bracht V. d. Bosch een nader rapport uit, waarin die bezwaren breder werden uiteengezet en het nemen van een proef werd ontraden, ook met het oog op het verlangen van den Koning, dat Indië in staat zou worden gesteld de voor die kolonie opgenomen gelden met de interessen ten spoedigste af te lossen. Naar het oordeel, toen door V. d. Bosch uitgesproken, was het stelsel der Compagnie te verkiezen boven dat door Du Bus voorgestaan. Ofschoon V. d. Bosch uitdrukkelijk aan Elout verklaarde, niet voornemens te zijn dwangarbeid van den inlander in te voeren, begreep deze, dat de plannen van V. d. Bosch noodwendig daartoe moesten leiden, en nam hij zijn ontslag als Minister. V. den Bosch kon dus ongehinderd zijne plannen in Indië ten uitvoer brengen; hij vertrok naar Indië, voorzien van eene instructie, waarin hem gelast werd de productie van voor de Europeesche markt geschikte gewassen op Java op te voeren tot minstens 5 per hoofd der bevolking, en tevens met een Reg. reglement, dat nog met medewerking van Elout tot stand was gekomen en waarin van dwangarbeid geen sprake was.

De hoofdvriucht zijner werkzaamheid in Indië was de invoering van het beroemde Cultuurstelsel. Zie CULTUURSTELSEL. Geruimen tijd stuitte hij daarbij op tegenstand in den Raad van Indië, waarvan Merkus het hoofd was, en op de min of meer verborgen tegenwerking van de ambtenaren bij het binnenl. bestuur. Om deze te overwinnen, werd in de eerste plaats uitdrukkelijk geconstateerd, dat het nieuwe stelsel de volkomen goedkeuring van den Koning wegdroeg; bovendien werd hij 17 Jan. 1832 benoemd tot Commissaris-Generaal over Ned.-Indië en met een uitgebreide macht bekleed, met het recht om verordeningen uit te vaardigen, zelfs strijdig met het Reg.-regl. en alle maatregelen te treffen, die in den regel slechts door den Koning konden genomen worden. Eerst 27 Juni 1833 werd die waardigheid door hem aanvaard; J. C. Baud (zie aldaar) was hem reeds den 23en Januari te voren als vice-president der Indische Regeering toegevoegd, en trad den 2en Juli d. a. v. als Gouverneur-Generaal ad interim op, terwijl V. d. Bosch nu alleen de waardigheid van Commissaris-Generaal bekleepte. Als zodanig zorgde hij voor de consequente doorvoering van het door hem ontworpen stelsel; nadat hij de zekerheid verkregen had dat Baud in zijn geest werkzaam zou zijn, legde hij 31 Jan. 1834 ook die betrekking neder en vertrok naar Nederland, waar hij in Mei van dat jaar aankwam.

Ofschoon de invoering van het Cultuurstelsel stellig wel de belangrijkste aangelegenheid was, tijdens het bestuur van V. d. Bosch tot stand gekomen, hadden ook andere gewichtige gebeurtenissen onder zijne landvoogdij plaats. De opstand van Dipo Negro was bij zijne komst zoo goed als bedwongen: V. d. Bosch trok daarvan partij om de rijken van Soerakarta en Djokjakarta aanmerkelijk in te krimpen, door een groot deel daarvan bij het Gouvernementsgrondgebied in te lijen. (Zie VORSTENLAN-

DEN en JAVA. Geschiedenis). Dit alles kon geschieden zonder dat de rust in het uitgeputte Mid-den-Java werd verstoord; een kleine opstand van Chinezen, als arbeiders bij de cultures ingevoerd, werd gemakkelijk bedwongen, evenals een opstand in Benkoelen, waarbij de assist. res. Knoerle vermoord werd. Minder gelukkig was V. d. Bosch op Sumatra's Westkust, waar de oorlog met de Padri's (Zie PADRI), in 1832 schijnbaar geëindigd, in 1833 weder uitbarstte, en een aanval op Bondjol, door V. d. Bosch, die zelf op het tooneel van den strijd verscheen, gelast, geheel mislukte. Op de Oostkust van dat eiland werden betrekkingen met Djambi aangeknoopt en eene sterkte te Moeara Kompeh opgericht. V. d. Bosch was overigens geen voorstander van spoedige uitbreiding van het Ned. gezag op de Buitenbezittingen: hij wilde vooral concentratie onzer krachten op Java en Sumatra. Door V. d. Bosch werd eindelijk een defensie-stelsel voor Java ontworpen en met de invoering daarvan een begin gemaakt; de geheele uitvoering daarvan heeft nimmer plaats gehad, daar de kosten te groot en de resultaten weinig bevredigend bleken.

In Nederland werd V. d. Bosch zeer spoedig (30 Mei 1834) na zijne aankomst tot Minister van Koloniën benoemd en zorgde hij, later vooral door Baud bijgestaan, voor de consequente ontwikkeling van het door hem ingevoerde stelsel. Ofschoon dat stelsel voor het moederland rijke vruchten afwierp, stegen de eischen, aan de Indische geldmiddelen gedaan telkens hooger, en zag V. d. Bosch zich genoodzaakt tot herhaalde leeningen bij de Handelsmaatschappij (zie aldaar) over te gaan. Ofschoon de Tweede Kamer vol vertrouwen in zijn beleid toonde, wekte echter het beheer van de Nederlandsche financiën, door het kabinet, waarvan hij deel uitmaakte, gevoerd, meer en meer verzet, totdat eindelijk in 1839 een wetsvoorstel tot het leenen van 56 miljoen gulden, waarbij de koloniën betrokken waren, door die Kamer werd verworpen. Dientengevolge trad V. d. Bosch op 31 Dec. 1839 als Minister van Koloniën af en werd hij, ter belooning voor de gewichtige diensten, door hem bewezen, tot graaf verheven, nadat hij reeds in 1835 tot baron geadeld was. Nog eenigen tijd genoot hij de hem verleende rust, tot hij den 28 Jan. 1844 op den huize Boschlust bij 's-Gravenhage overleed. Behalve het bovengenoemde boekwerk verscheen nog van zijne hand: Iets over de financiële aangelegenheden van het Rijk. 's-Grav. 1840. — Onderzoek naar de beginselen, waaraan de bezuinigingen en hoogere belastingen behooren getoetst te worden. Met 2 vervolgen. 's-Grav. 1843—1844, en na zijn dood: Mijne verrichtingen in Indië: Verslag van Z. Exc. den Comm.-Gen. over de jaren 1830—1833 enz. Amst. 1864.

BOSCHPROEFSTATION. Dit instituut werd op zeer bescheiden schaal opgericht in het begin van 1913, nadat reeds gedurende eenige jaren door den Dienst van het Boschwezen bij de Indische Regeering daarop was aangedrongen, omdat de onafhankelijk van elkaar in verschillende boschdistricten en houtvesterijen aangevangen onderzoekingen en proefnemingen geen voldoende resultaat afwierpen. Omtrent vele kwesties tast men bij het Boschwezen nog in het duister, speciaal op cultuurgebied, en niet minder wat betreft de hoogst mogelijke opbrengst, welke door het beheer van 's lands bosschen is te verkrijgen. Zonder tekort te doen aan de gegevens, welke door sommige boschbeheerders, tengevolge van dikwijls op eigen initiatief genomen proeven en ingestelde onderzoekingen, zijn verkregen, is het toch

duidelijk, dat alleen dan een behoorlijk resultaat kan worden bereikt, wanneer eenheid en leiding aan dat onderzoek worden gegeven en dat systematisch geschiedt. Maar behalve hetgeen reeds genoemd werd, behoort ook het onderzoek naar de technische eigenschappen der vele houtsoorten, welke zich in 's Lands bosschen bevinden, met kracht te worden aangevangen, teneinde op de resultaten daarvan een rationeele exploitatie te kunnen grondvesten, en een dergelijk onderzoek kan slechts in een, van de noodige werktuigen en instrumenten voorzien, laboratorium gebeuren. In verband echter met de weinige geldmiddelen, welke voor het boschproefstation konden worden afgezonderd, was het onmogelijk in alle onderdelen met de onderzoekingswerkzaamheden aan te vangen. Den houtvester H. A. J. M. Beekman, die zich tijdens zijn verlof in Europa van de inrichting der aldaar bestaande boschproefstations op de hoogte had gesteld, en wien door de Indische Regeering de gelegenheid was geboden ook in Amerika en in Japan te bestudeeren, wat er op dit gebied reeds verricht was, werd de leiding van het Indische boschproefstation opgedragen. Zooals in het nieuwe boschreglement van 1914 is vastgelegd, heeft het boschonderzoek ten doel het oplossen van wetenschappelijke en technische vraagstukken, die zich bij het boschbeheer voordoen, voorzover die oplossing niet, naar het oordeel van den chef van den Dienst, behoort te worden overgelaten aan het beheers- of aan het inrichtings-personeel. De, sedert de oprichting uitgevoerde, werkzaamheden bestonden in de eerste plaats in het verzamelen van gegevens omtrent vroeger door verschillende beheerders verrichte of aangevangen onderzoekingen, terwijl een onderzoek naar den invloed van het bosch op den kringloop van het water (hydrologische en klimatologische invloed van boschgebieden) naar de cultuurmethoden en naar de eigenschappen van diverse houtsoorten werd ingeleid en bovendien een onderzoek werd gedaan naar de meest bruikbare methode van boom- en opstands-metingen (zie „Mededeelingen van het Proefstation van het Bw" n° 1). Het onderzoek naar den bijgroei van djatiplantsoenen bij verschillende uitdunnings-graden en methoden, vroeger door den algemeenen Dienst ingeleid, werd voortgezet. Hoewel sedert den korten duur van het bestaan van het boschproefstation nog slechts weinig directe resultaten zijn verkregen, zoo is desniettemin door het thans reeds geleverde werk duidelijk nog dan verwacht kon worden, gebleken, dat dit instituut voorziet in een zeer dringende behoefte.

BOSCHWEZEN. De uitgestrekte eilanden van den Nederlandsch-Indischen archipel zijn nog over een groot gedeelte hunner oppervlakte met bosschen overdekt. Toch is die oppervlakte bosch in vergelijking met de oppervlakte der niet beboschte terreinen volstrekt niet zoo groot als over het algemeen verondersteld wordt. Java b. v. behoort tot de boscharme landen; op dat eiland zijn circa 680000 H.A. djatibosschen en een miljoen H.A. in stand te houden wildhoutbosschen, (Zie WILDHOUTBOSCHEN) wat slechts 13% der totale oppervlakte is. Vergelijkt men daarmede de analoge procentische cijfers van eenige Europeesche landen, dan blijkt die 13% van Java vrij gering te zijn. Finl. n. d. b. v. b. heeft 63% bosch, Zweden 48%, Rusland 37% en Duitschland 26%; Nederland is nog boscharmer dan Java en heeft 7% bosch. Ook in de Buitenbezittingen is de boschvoorraad, hoewel over het algemeen belangrijker dan op Java, in geen deelen van dien aard, dat

daarin aanleiding mag worden gevonden tot de voorstelling dat hij schier onuitputtelijk is, zooals die in enkele geschriften gegeven is. Het eerste werk, dat dan ook omstreeks 1910 — toen met het boschbeheer in de bezittingen buiten Java en Madoera een begin werd gemaakt — onder de oogen werd gezien, was in de streken, waar de uitroeiing der bosschen met het oog op den hydrologischen en den klimatologischen toestand onrustbarend was geworden, terreinen aan te wijzen, waarop de bosschen in stand moesten worden gehouden. Dit geschiedde o. m. in enkele gewesten van Sumatra en daarmede wordt thans geleidelijk voortgegaan. De eigenaardige opvatting, welke heerscht over de uitgestrektheid der bosschen in onze Oost-Indische koloniën wordt vermoedelijk in de hand gewerkt door de omstandigheid, dat tijdelijk aan den landbouw dienstbaar gemaakte gronden, welke gedurende eenige jaren braak hebben gelegen en nog niet al te zeer met alang-alang zijn doorwoerd, meestal eene boschvegetatie vertoonen, welke in verband met den vluggen plantengroei in de tropen al heel spoedig op een afstand aan opgaand bosch doet denken. Maar niet alleen zou het onjuist zijn dergelijke terreinen onder de bosschen te rangschikken, omdat er feitelijk geen bruikbaar hout op voorkomt, maar ook omdat na korteren of langeren tijd opnieuw tot ontginning wordt overgegaan, en dan wat bosch leek, weer tijdelijk akker wordt. Deze z.g.n. ladang- of hoemah-bouw komt zeer veelvuldig voor, niet alleen in de Buitenbezittingen maar ook op Java, en waar daaraan geen paal en perk wordt gesteld, schrijdt hij steeds verder voort. Behalve dat hierdoor de bosschen met algeheele vernieling worden bedreigd, is bovendien deze extensieve wijze der uitoefening van het landbouwbedrijf een bewijs dat in de streken, waar ze voorkomt, de ontwikkeling van dat bedrijf nog op zeer lagen trap staat, zoodat het in meer dan een opzicht van het hoogste belang is, met die toestanden te breken. Het staken van dit roofofboomsysteem toch zal niet alleen het uitroeien der bosschen verminderen, maar tevens den Inlander nopen tot de beoefening van een intensief landbouwbedrijf.

Het beheer van 's Lands bosschen heeft zich aanvankelijk bepaald tot Java en wel speciaal tot de djatibosschen op dat eiland. Java heeft, wat ontwikkeling van economische toestanden betreft, altijd een voorsprong gehad op de andere eilanden onzer Oost Indische koloniën, zoodat daarin wel de hoofreden dezer aanvankelijke beperking mag gezocht worden, maar bovendien is het djatihout zoo superieur voor verschillende gebruiksdoeleinden, dat het geen verwondering kan wekken, dat aan de bosschen, welke geheel of grootendeels uit deze houtsoort bestaan, en welke bijna uitsluitend op Java voorkomen (Zie DJATI), allereerst de aandacht werd gewijd. Daar kwam nog bij, dat in vroegere tijden de bergen nog dicht bewoud waren, en de sawah-oppervlakte, in vergelijking met thans, gering was, zoodat geen maatregelen behoeften genomen te worden om eene te verschrompene ontginning van bergbosschen, welke de sawahbevoeling in gevaar zou hebben kunnen brengen, reeds dadelijk tegen te gaan. Maar ook de vraag naar hout was toen nog gering, zoodat ook uit het oogpunt van houtvoorziening aan de wildhoutbosschen nog maar weinig waarde werd toegekend. Dit alles is sedert veranderd. Met de toename van het gebruik van staal in de bouwindustrie nam de vraag naar bouwhout niet af, zooals verondersteld werd, maar nam die inmiddels hand over hand toe, en ook door uitroeiing van bosschen elders

werd de waarde der djati- en der wildhoutbosschen in onze koloniën gaandeweg hooger. Een en ander leidde er toe de bemoeiingen van den dienst van het Boschwezen ook langzamerhand meer in de richting der wildhoutbosschen te sturen, aanvankelijk alleen op Java, maar later ook in de Buitenbezittingen, en zoo werd, na eene mislukte wildhoutexploitatie in het laatste decennium van de negentiende eeuw, in Palembang, en eenige voorloopige algemeene onderzoeken in de eilanden buiten Java, in 1910 de grondslag gelegd voor een meer geregeld beheer van het boschgebied in de Buitenbezittingen in den vorm van een onderzoek naar de bebossching en de gesteldheid der bosschen in die bezittingen. Op dat onderzoek werd een werkplan gebaseerd, dat sedert zij het ook, in verband met de groote uitgestrektheid der Buitenbezittingen, in matig tempo, consequent wordt doorgevoerd.

Intusschen is voor het Boschwezen het beheer der over een groot deel van Java verspreide djatibosschen tot nu toe hoofdzaak gebleven.

Eeuwen lang waren de djatibosschen aan ruwe behandeling en schromelijke vernieling prijs gegeven, vooral in den tijd, toen de Oost-Indische Compagnie op Java haar gezag voerde. Eene maar eenigzins geregelde exploitatie had toen volstrekt niet plaats. De Compagnie zag in de djatibosschen slechts den grooten houtstapel, waarvan hare pakhuizen, gebouwen, werven en vaartuigen moesten worden gebouwd, loutere exploitatie dus, zonder dat iets werd gedaan om ze ook voor de toekomst in stand te houden. De djatibosschen deelden toen in het stelsel der contingenten, die door de inlandsche hoofden (de regenten) moesten worden opgebracht. Deze lieten de in den omtrek der bosschen gevestigde bevolking de houtwerken kappen, welke de Compagnie ter voorziening in hare veleerle behoeften noodig had. Daarvoor werden zooveel mogelijk de ingezetenen van bepaalde desa's afgezonderd, die zich geheel daaraan wijdden en dan van andere contingenten werden vrijgesteld. Het aankappen en het uitslepen der houtwerken werd blandong genoemd en de Javanen, die men daartoe in gedwongen dienst bezigde: blandongvolk. De eischen der Compagnie waren zeer hoog; voor elk regentschap of district was de hoeveelheid der te leveren houtwerken vastgesteld; eenig toezicht bij de houtvelingen bestond echter niet. De bevolking kapte, waar haar dit voor de levering het gemakkelijkst viel, en niemand bekommerde zich om de verwoestingen, die door zulk een orde-loozen aanpak werden aangericht. Bovendien was aan Chineezzen het kappen van hout voor de kustvaart toegestaan, hetgeen vooral plaats had in de daarvoor gunstig gelegen djatibosschen van Rembang. Zulks bedroeg nog veel meer dan de hoeveelheid, welke aan de Compagnie geleverd werd. De kust was omzoomd met allerlei op Java gebouwde handelsvaartuigen en deze werden, zoowel als ruw timmerhout, dikwijls naar afgelegen markten verzonden om aldaar verkocht te worden.

De noodlottige gevolgen deden zich spoedig gevoelen. Was vroeger een groot deel der Noordkust van Java als het ware overdekt met kostbare djatibosschen, in de tweede helft der achttiende eeuw waren de meest genaakbare bosschen reeds bijna geheel uitgeput. Het kappen en slepen moest al dieper en dieper landwaarts-in geschieden. Het houtcontingent werd daardoor hoe langer hoe drukkender voor de bevolking. Het blandongvolk en de veestapel verkeerden dan ook in den ellendigsten toestand. Daarentegen trokken de residenten uit de bosschen

aanzienlijke inkomsten. Wel werd ook reeds op het laatst der achttiende eeuw herhaaldelijk op het verval der djatibosschen gewezen, maar afdoende maatregelen om de verdere vernieling te stuiten werden niet genomen.

Toen de Nederlandsch-Oost-Indische Compagnie werd opgeheven en de koloniën bezittingen werden van den Staat, heeft de Regeering de djatibosschen, die niet eigendom van gemeenten of particulieren waren, tot Staatsdomein verklaard. Aanvankelijk bleven daarvan nog uitgesloten de djatibosschen in het toen nog zoo uitgestrekte rijk van den Soesoehoe-nan van Soerakarta en dat van den Sultan van Djokjakarta. Bij tractaat van 1812 werd echter over-eengekomen, dat het Gouvernement het recht had om de djatiboomen in de Vorstenlandsche djatibosschen ten eigen bate te kappen, maar dat daardoor geen zakelijk recht op den grond ontstond. Deze toestand bestaat thans nog, hoewel intusschen nader werd overeengekomen in 1898, dat de leeggekapt terreinen opnieuw van Gouvernementswege worden beplant. Aangezien eenige boschgedeelten in Soerakarta deel uitmaken van houtvesterijen, worden thans pogingen gedaan om het recht op de wildhout-boomen van den Soesoehoeaan af te koopen, daar de houtschoorbrandrijen en de vernieling van het wildhout over het algemeen een behoorlijk beheer der bosschen uitsluiten. In een artikel, voorkomende in Deel III van het boschbouwkundig tijdschrift *Tectona*, getiteld „Rechts-toestand van de djatibosschen in de Residentie Soerakarta” heeft de inspecteur van het Boschwezen W. H. Fock uiteengezet, welke rechten en welke verplichtingen het Gouvernement ten opzichte dezer bosschen heeft. In Djokjakarta is eene regeling getroffen ten aanzien van de Goenoeng-kidoelsche djatibosschen, welke tot het boschdistrict Kedoe-Djokjakarta behooren, hierop neerkomende, dat de Sultan het beheer van die bosschen en de beschikking over het hout aan het Nederlandsch-Indische Gouvernement overlaat, met dien verstande, dat de helft van de bruto-opbrengst aan den Sultan wordt uitgekeerd. De overige djatibosschen in Djokjakarta zijn van weinig beteekenis; ze worden volgens een contract van 1849 door den Sultan beheerd en geëxploiteerd en zijn vrijwel geheel verwoest.

Thans terugkomende op het beheer der eigenlijke domeinbosschen, zoo moet worden geconstateerd, dat dit in het begin der negentiende eeuw nog zeer veel te wenschen overliet. Eerst onder het bestuur van den maarschalk Daendels werden vele verbeteringen ingevoerd. Hij bracht het beheer der bosschen op een geheel nieuwen voet en verbeterde daarbij het lot van het blandongvolk. De houtcontingenten der inlandsche hoofden werden afgeschaft; de administratie en het beheer der bosschen werden aan de residenten ontnomen en opgedragen aan een Inspecteur-generaal, bijgestaan door een secretaris en fiscaal, en onder zich hebbende een college van administratie, bestaande uit een president en vier leden, met een secretaris, tevens functie doende van fiscaal. De zetel dezer directie was te Semarang gevestigd. Aan ieder lid werd het beheer aangewezen van eenige boschdistricten, die te zamen een bosch-departement vormden. De leden voerden het bevel over de europeesche „boschgangers” of houtvesters, en over de tot die districten behorende blandongs. Het door die regeling aan het gezag der residenten en regenten onttrokken blandongvolk ontving vrijdom van alle andere heerediensten, genoegzame rijstvelden, en gedurende zijn verblijf op de kapplaatsen per man

één kati rijst daags, eene bepaalde hoeveelheid zout en eene nauwgezette betaling voor de geleverde houtwerken volgens een bepaald tarief. Zij moesten echter het trekvee zelf leveren. De werkzaamheden in de bosschen, die van Februari tot November aanhielden, werden bij afwisseling door de helft van het blandongvolk verricht. De uitgekapte bosschen werden weder met djatipitten beplant en ook nieuwe djatibosschen werden aangelegd. Op den verkoop van djatihout werden zeer beperkende bepalingen gesteld. Particulieren konden bij het Gouvernement houtwerken koopen tegen bij tarief bepaalde prijzen. Andere gelegenheid om zich van het benoodigde hout te voorzien bestond er niet. Behalve talrijke kleinere verzamelaars waren er houtstapelplaatsen te Soerabaja, Grisee, Rembang, Djoewana, Semarang, Pekalongan, Tegal, Cheribon en Indramajoe.

Wel had deze door Daendels tot stand gebrachte, regeling van het Boschwezen ook hare gebreken vooral om het omslachtig en kostbaar beheer en het al te ver gedreven monopoliestelsel, waaronder vooral de inlandsche scheepsbouw gebukt ging, maar door mildere bepalingen omtrent het verstrekken van hout en eenige vereenvoudiging in de administratie hadden de gebreken in deze inrichting der boschuishouding allengs kunnen verminderd worden, en zou deze regeling dan tot eene geleidelijke verbetering der djatibosschen hebben geleid. Het daarop gevolgde Engelsche tusschenbestuur was echter het Boschwezen weder niet ten zegen. Raffles begreep nog meer voordeelen van de bosschen te moeten trekken. Hij vaardigde een nieuw reglement voor het Bosch-departement uit, waarbij het bestuur op veel spaarzamer voet werd ingericht. De betrekking van Inspecteur-generaal en de administratie der houtbosschen met hare vier departementen werd ingetrokken en een Superintendent aangesteld, wiens functiën zich echter alleen bepaalden tot de aan djatibosschen zoo rijke residentie Rembang. In de overige residentiën werden de bosschen met de blandongs weder onder het bestuur der residenten gesteld. Er werd bepaald, dat men bij voorkeur uit Rembang al het noodige hout zou trekken. Het blandongvolk ontving geene betaling meer, maar het loon voor kappen en slepen werd verrekend in mindering der verschuldigde landrente. De groote hoeveelheden hout op de stapelplaatsen werden tegen veel lagere prijzen van de hand gezet. Ook werd veel scheepstimmerhout naar Bengalen uitgevoerd. Voor personen, die zich met den scheepsbouw bezig hielden, werd het bekomen van het noodige hout gemakkelijker gemaakt, door hun te vergunnen dit in alle bosschen tot op 12 mijlen van het strand te vellen, tegen betaling van een klein gedeelte der waarde. Hierdoor werden die bosschen weder niet weinig gehavend.

Gaat men nu vervolgens de geschiedenis na van het beheer en de exploitatie der djatibosschen vanaf het jaar 1816, toen de koloniën weder overgingen aan den Nederlandschen Staat, zoo blijkt het, dat de verschillende richtingen in ons koloniaal beheer gedurende den loop der vorige eeuw nog langen tijd van grooten invloed bleven op de behandeling der bosschen. Zag de Staat zich ten opzichte der djatibosschen voor eene moeilijke taak geplaatst, voor een onderwerp dat ten volle eene deskundige regeling vereischte en waarmede men uit den aard der zaak ook in het moederland weinig vertrouwd was, zoo valt het toch niet te ontkennen, dat bijkomende omstandigheden maar al te zeer haar noodlottigen

invloed op de djatibosschen deden gelden. Door de Commisarissen-Generaal werd in het jaar 1819 eene reorganisatie van het geheele Boschwezen ingevoerd, waarbij het algemeen beheer der bosschen werd opgedragen aan eene Directie der Houtbosschen, bestaande uit een directeur, twee inspecteurs en een secretaris, met het noodige ondergeschikte personeel. De betrekking van directeur der Houtbosschen was vereenigd met die van resident van Rembang, het voornaamste gewest der djatibosschen. Met het bijzonder beheer der bosschen werden, onder toezicht der directie, de residenten belast, die in de uitoefening van dit gedeelte hunner plichten op eene doelmatige wijze gebruik moesten maken van de aan hen ondergeschikte assistent-residenten en opzieners der landelijke inkomsten. In verscheidene residentiën werden nog europeesche boschopzieners, inlandsche boschhoofden, schrijvers en boschwachters aangesteld. Evenals vroeger waren de blandongs verplicht bij afwisseling, gedurende acht maanden van het jaar, alle werkzaamheden in de bosschen te verrichten, waaronder ook het aanplanten en het maken van sleepwegen, alsmede de levering hunner buffels of andere trekdiere daartoe. Zij werden betaald door afstand van rijstvelden, terwijl de kappers en sleepers bovendien eene dagelijksche verstreking van rijst en zout ontvingen. Later werd echter allengs weder landrente geheven, en daarvoor een karig dagloon in de plaats gesteld.

Deze regeling van het Boschbeheer had echter geen langdurig bestaan. De bezuinigingsmaatregelen, door het Opperbestuur in 1825 bevolen, deden den Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies de afzonderlijke Bosch-directie weder intrekken en hare archieven naar de algemeene bureaux te Batavia overbrengen. Het beheer en toezicht over de bosschen en stapelplaatsen werd aan de residenten opgedragen, aan wie daarvoor nog eenige mindere boschhoofden bleven toegevoegd, terwijl het algemeen beheer gerangschikt werd onder de attributen van den directeur van 's Lands producten en civiele magazijnen. In het jaar 1829 werd een reglement voor het beheer der bosschen, het aanplanten, voortkweeken en vellen van djatihout vastgesteld, waarbij o. a. voor het eerst perceelsgewijze aankap werd voorgeschreven. Dit uitvoerige reglement, dat inder daad veel goeds bevatte, kon echter weinig worden nageleefd, daar de hoofden van gewestelijk bestuur, reeds overladen met arbeid, ook de noodige kennis van zaken en voorlichting misten om op de boschwerkzaamheden behoorlijk het oog te houden. Zij beschouwden het beheer der bosschen als een lastpost, waaraan zij zich zoo weinig mogelijk lieten gelegen liggen.

Toen een jaar later, in 1830, de Gouverneur-Generaal Van den Bosch het stelsel van cultures invoerde, raakten de voor het boschbeheer vastgestelde bepalingen ook van zelf op den achtergrond. De opvolging van de meeste dier bepalingen was letterlijk onmogelijk tegenover de eischen van het cultuurstelsel. Met den meesten spoed moesten suikerfabrieken verrijzen, waarvoor verbaasende hoeveelheden hout werden gekapt, zoowel voor het bouwen dier fabrieken met derzelver looden en woningen, als tot bekomen van het noodige brandhout. Ook de oprichting van vele indigo-fabrieken en later, vooral in Rembang, van tabaksondernemingen, droeg aanzienlijk tot de vernieling der djatibosschen bij.

De belangrijke verdedigingswerken, welke tijdens en na den Java-oorlog werden gebouwd, benevens talrijke andere openbare werken vorderden ook ont-

zaglijke hoeveelheden hout, hetwelk, zonder behoorlijk toezicht, op verkwistende wijze werd geveeld. Geheele bosschen verdwenen of werden althans zoodanig gehavend, dat zij voor geregelde houtveelingen niet meer in aanmerking konden komen. De bij het reglement van 1829 voorgeschreven perceelsgewijze aankap maakte overal plaats voor den aankap op eisch, waarbij in het wilde boomen werden geveeld, waaruit men houtwerken van de aangegeven afmetingen dacht te bekomen. Bleek het dan, dat de gekapte boomen niet aan den gestelden eisch konden voldoen, zoo werden andere geveeld, terwijl in andere gevallen weder zware boomen tot houtwerken van kleine afmetingen werden verkapt. Van ongelooftelijke afstanden moest ten slotte het hout worden aangevoerd.

In het jaar 1832 werd het beheer van en het toezicht op de bosschen gebracht onder den Directeur der cultures, waarna in het jaar 1836 de, toen onder dien hoofdamtenaar aangestelde, inspecteurs der cultures ook met het opzicht op de houtbosschen werden belast. Intusschen bleef het met de djati-bosschen even treurig gesteld. Het gouvernement stelde bepalingen vast en gelaste contrôle, maar de middelen daartoe ontbraken.

Eindelijk begon de Regeering in te zien, dat geen middelen tot verbetering zouden baten, zoolang men deskundigen miste, die de noodige voorlichting konden geven en met de uitvoering belast werden. In het jaar 1849 werden voorloopig een paar Duitsche boschbouwkundigen in de djatibosschen van Rembang aangesteld, en vervolgens vanaf het jaar 1857 geregeld wetenschappelijk gevormde boschambtenaren uit Nederland gezonden. In het jaar 1858 werd een inspecteur voor het Boschwezen aangesteld.

Het oude blandongstelsel bleef nog geruimen tijd in werking. De vernieling der djatibosschen had achtereenvolgens in vele residentien opgehouden, maar in Rembang en, op veel kleiner schaal, in Madioen bleef ze nog voortduren. Evenwel werd toch in de behandeling der djatibosschen veel verbetering gebracht. De houtveelingen werden zooveel mogelijk op eenige plaatsen geconcentreerd, regelde perceelsgewijze aankap werd weder ingevoerd, de uitgekapte percelen werden opnieuw met djati bezaaid, de sleepwegen werden verbeterd en nieuwe wegen werden aangelegd, en vooral ook op de bewerking van het gevelde hout, dat hoofdzakelijk voor den scheepsbouw diende, werd goed toezicht gehouden. Op elke kapplaats waren een inlandsch boschhoofd, met den naam van demang blandong, en een paar boschwachters gevestigd. Later werden hieraan nog europeesche opzieners toegevoegd. De blandongwerkzaamheden in Rembang waren in twee tijdperken van het jaar verdeeld, namelijk het tijdperk van aankap, uitsleep en afvoer naar de rivieren, hetwelk aanhield van 1° Mei (sometijds 1° April) tot ultimo November, en het tijdperk van vlotten, tijdens den west-moesson, van December tot Maart of April. Het werkvolk werd op den ouden voet in dagloon betaald, namelijk een kapper met 10 duiten (8½ centen), en een ploeghoofd over 25 man of 25 span trekdieren met 20 duiten (16½ centen). Bovendien genoot ieder hoofd, kapper en drijver van een span trekdieren, waarvoor 25 duiten (21 centen) werd betaald, daags 1¼ kati rijst en 1/10 kati zout. Op elke geregelde kapplaats waren 100 tot 300 kappers en 100 tot 300, soms zelfs 400 spannen trekdieren werkzaam. Het werkvolk werd door de districtshoofden, dikwijls van zeer afgelegen streken, opgeroepen en om de vijftien dagen verwisseld, zoo voor het werk

in de bosschen als voor het maken der vlotten. In de maand December begon het vlotten van het hout langs de onderscheidene rivieren naar de eigenlijke houtstapelaatsen; zoo werd al het hout, dat naar de Solo-rivier en hare zijrivieren was gebracht, naar 's lands groote stapelaats te Boenga, in de residentie Soerabaja, vervoerd. De vlotters ontvingen geen dagloon, maar eene bepaalde betaling en verstreking van rijst en zout voor de geheele reis. De vlot-hoofden echter, genoten per dag 100 duiten (83½ centen). Vlotters en hoofden ontvingen bovendien nog eene premie, wanneer hunne vlotten behoorlijk overkwamen.

Er gingen intusschen gestadig meer stemmen op tegen het behoud van het blandongstelsel, al was de druk voor de bevolking ook niet meer zoo zwaar als voorheen. De meest drukkende diensten der blandongs bestonden nog in het leveren van trekdieren, die veel onder het boschwerk leden, en in het opkomen der koelies voor het samenstellen der houtvlotten in den tijd, dat de rijstvelden moesten bewerkt worden. Het daarbij door de Regeering zoo zeer gehandhaafde monopolie over het djatihout werkte ook zeer belemmerend op alle takken van nijverheid. Overal bestond gebrek aan hout. De Regeering kapte voor hare eigen behoeften, maar voor particulieren bestond geen middel om zich van het noodige hout te voorzien. Wel werden ondershands aan eenige personen zoogenaamde houtcontracten uitgegeven, houtveelingen die de gelegenheid moesten aanbieden om djatihout te kunnen verkrijgen, en tevens om bij te dragen in de behoeften voor 's Lands dienst, maar die contracten strekten toch hoofdzakelijk tot groot voordeel van de weinigen, die daarmede werden begunstigd. De particuliere nijverheid werd daarmede weinig of niet gebaat, het djatihout bleef zeer hoog in prijs.

Sedert jaren was intusschen een plan tot eene behoorlijke organisatie van het Boschwezen bij het Indisch bestuur in overweging en allengs vond die gelegenheid ook een krachtigen steun bij het Opperbestuur. In het begin van het jaar 1860 werd aan eene commissie, bestaande uit een inspecteur van het Boschwezen, een inspecteur der cultures en een rechterlijk ambtenaar, opgedragen een reglement voor het beheer en de exploitatie der houtbosschen op Java en Madoera en al wat daarop betrekking had, te ontwerpen. Ongeveer tegelijkertijd werd door eene daarvoor aangewezen commissie begonnen met het opnemen en in kaart brengen der djatibosschen. Nog jaren verliepen echter alvorens werd beslist omtrent de vraag: Welke weg moest worden ingeslagen om de exploitatie der djatibosschen het meest te doen beantwoorden aan het belang van den Staat en de bevolking. Eindelijk, in 1864, besloot de Regeering het stelsel van Staats-exploitatie der djatibosschen geheel te laten varen en daarvoor de particuliere ondernemingsgeest, met onbepaalde mededinging, in te roepen. In het jaar 1865 werd het nieuwe reglement voor het beheer en de exploitatie der houtbosschen van den Lande op Java en Madoera afgekondigd, waarbij de bosschen werden verdeeld in: 1e onder geregeld beheer gebrachte djatibosschen, bestemd voor eene geregelde perceelsgewijze exploitatie, 2e niet onder geregeld beheer gebrachte djatibosschen, niet bestemd voor eene geregelde exploitatie, maar om te strekken ter voorziening in de plaatselijke behoeften aan hout voor den Lande en de inlandsche bevolking, en 3e wildhoutbosschen.

Op ultimo van het jaar 1865 hielden eindelijk de

blandongdiensten geheel op. Daarmede was met een belangrijk overblijfsel van het Indische dwangstelsel gebroken.

In November van het jaar 1865 had te Rembang de eerste openbare aanbesteding plaats voor de exploitatie van twee djatibosch-perceelen, waarop geleidelijk meerdere volgden. In al die exploitatie-contracten werd eene geregelde perceelsgewijze velling bepaald en eene behoorlijke schoonmaak der uitgekapte perceelen voorgeschreven. Tijdens de exploitatie in blandongdienst waren steeds ter velling boschperceelen gekozen van goede hoedanigheid, waaruit eene belangrijke hoeveelheid hout kon worden verkregen. Alleen de goede djatiboschen werden gekapt, maar de schrale, meerendeels vroeger reeds uitgekapte bosschen bleven staan. De reorganisatie van 1865 moest ook hierin verandering brengen. De slechte bosschen moesten allengs weder in goede djatiboschen worden herschapen, en dit was alleen mogelijk door ze ook geregeld geheel leeg te kappen en op nieuw te beplanten. Daarom besteedde de Regeering ook zulke perceelen uit, die weinig anders dan brandhout opleverden.

De ervaring leerde intusschen, dat het reglement van 1865 nog vrij belangrijke gebreken bevatte. De daarin aangenomen splitsing tusschen wel- en niet onder geregeld beheer gebrachte djatiboschen bleek maar al te zeer tot den ondergang der laatste te leiden. Voorts werd geklaagd over al te beperkende bepalingen omtrent de voorziening in de behoefte aan hout voor de inlandsche bevolking, zoo voor huisbouw als voor de inlandsche scheepvaart, gereedschappen, brandstof enz. Deze en nog meer andere gebreken en leemten leidden tot herziening van dat reglement, waarop bij Koloniale ordonnantie van 14 April 1874 (Indisch Staatsblad N° 110) een nieuw reglement werd vastgesteld, dat op den 1sten Mei van het jaar 1875 in werking trad. Bij dit reglement waren als hoofdbeginselen aangenomen:

1^e de bosschen worden onderscheiden in djati- en wildhout-boschen;

2^e de djati-boschen (met uitzondering van die in de Vorstenlanden, waarover de Regeering slechts eene beperkte beschikking heeft) staan alle onder geregeld beheer, de wildhout-boschen gedeeltelijk;

3^e de exploitatie der djati-boschen geschiedt, zooals ook reeds in het reglement van 1865 was bepaald, door middel van de particuliere industrie op tweeërlei wijzen:

- a. met vrije beschikking over het hout door den ondernemer, tegen betaling van eene overeengekomen som; of
- b. met levering van het hout aan het gouvernement, tegen betaling aan den ondernemer van een bepaald bedrag voor kap-, sleep- en vervoerloon per kubieken meter.

De toewijzing van een bosch ter exploitatie geschiedde na openbare inschrijving. Door de boschambtenaren werden minimumprijzen bepaald, beneden welke de bosschen niet werden afgestaan.

Het „Reglement voor het beheer en de exploitatie der bosschen van den Lande op Java en Madoera” van 1874 werd gewijzigd bij de ordonnanties van 18 Mei 1875 (Staatsblad No. 119), van 26 Mei 1882 (Staatsblad No. 149) en van 21 November 1894 (Staatsblad No. 245) en ten slotte vervangen door het bij Koloniale ordonnantie van 9 Februari 1897 (Staatsblad No. 61) vastgestelde „Reglement voor het beheer der bosschen van den Lande op Java en Madoera”, welk reglement (bij verkorting genoemd boschreglement) op 1 Juli 1897 in werking trad. In

een afzonderlijk „Reglement voor den dienst van het Boschwezen op Java en Madoera” (bij verkorting dienstreglement genoemd) vastgesteld bij Gouvernementsbesluit van 9 Februari 1897 No. 21, werd de organisatie van den dienst vastgelegd en aangegeven hoe, ter verzekering van de goede werking der bepalingen van het boschreglement, aan de voor schriften daarvan uitvoering behoorde te worden gegeven.

In dit reglement van 1897 kwam de boschinschrijving voor het eerst tot haar recht en daarin vinden we dan ook de noodige bepalingen betrekking hebbend op de vorming van houtvesterijen; de boschpolitie-beambten werden weder gesteld onder de directe bevelen der ambtenaren van het Boschwezen, iets, wat weliswaar oorspronkelijk ook was voorgeschreven in het boschreglement van 1874, maar wat in 1882 veranderd werd door de boschpolitie ondergeschikt te maken aan de Bestuursambtenaren. Het reglement van 1897 verschilt overigens ten opzichte van het vorige van 1874 vrij belangrijk op het gebied der exploitatie. Was toch nog in dat van 1874 de exploitatie door tusschenkomst der particuliere industrie verplichtend gesteld, en was het op grond van de daarin vervatte bepalingen, onder zekere omstandigheden, alleen mogelijk de uitdunning en de zuivering na machtiging van den resident in eigen beheer en in vrijen arbeid te doen uitvoeren, tegen afstand van het daardoor te verkrijgen hout dan wel in daghuur, zoo werd in het reglement van 1897 de Gouverneur Generaal bevoegd verklaard machtiging te verleen tot geregelde exploitatie in eigen beheer, indien de aanbestedingen der perceelen herhaaldelijk waren mislukt, terwijl als vaste regel werd aangenomen, dat de uitdunning steeds in eigen beheer zou geschieden. Ook de bepaling, dat de Directeur van Binnenlandsch Bestuur bevoegd werd verklaard, onder bepaalde omstandigheden, machtiging te verleen tot de zuivering der bosschen in eigen beheer, was weder eene schrede nader tot de, zij het ook in anderen vorm vóór 1864 bestaan hebbende, Staatsexploitatie. Het bestek dezer bespreking laat niet toe over de verdere verschillen tusschen de reglementen van 1874 en van 1897 in details te treden; de kwestie der voortschrijdende Staatsexploitatie werd hier echter eenigzins naar voren gebracht, omdat de boschpolitiek in het laatste decennium zich zoo bij herhaling op dit terrein bewogen heeft. In dagbladen en tijdschriften werd het belang der Staatsboschexploitatie meer-malen overtuigend bepleit, en de meest krachtige tegenstand van de zijde der houtcontractanten, die de winsten van 's Lands bosschen, welke aan de gemeenschap toekomen, grootendeels verslonden, heeft niet kunnen beletten, dat het Opperbestuur de groote voordeelen der Staats- boven particuliereboschexploitatie op Java in beginsel heeft erkend, zoodat thans de geregelde aankap in eigen beheerdien door tusschenkomst van de particuliere industrie reeds overtreft.

Inmiddels was in 1905, het Departement van Landbouw (later Dept. v. Landbouw, Nijverheid en Handel) opgericht, en werd de dienst van het Boschwezen, welke van af 1866, toen de directie der cultu-res was opgeheven, onder het Departement van Binnenlandsch Bestuur had geressorteed, aan het nieuw opgerichte Departement toegevoegd.

Het boschreglement van 1897, gewijzigd bij Kol. ordonnanties van 27 Mei 1901 (Ind. Stb. No. 208), van 12 April 1902 (Ind. Stb. No. 169), van 19 Mei 1903 (Ind. Stb. No. 219), van 19 Mei 1904 (Ind. Stb. No. 256), van 11 Januari 1905, (Ind. Stb. No. 40), en

van 26 April 1907 (Ind. Stb. No. 232), heeft geen lang bestaan gehad; bij Kol. ordonnantie van 30 Juli 1913 (Ind. Stb. No. 495) werd wederom een nieuw boschreglement vastgesteld voor Java en Madoera, terwijl het daarbij behorende dienstreglement, vastgesteld bij Gouvernements Besluit van 30 Juli 1913 No. 49 (Bijblad No. 7901) voor geheel Nederlandsch Indië van toepassing werd verklaard. Dit thans vigeerende „Reglement voor het beheer der bosschen van den Lande op Java en Madoera” trad op 1 Januari 1914 in werking en onderscheidt zich van het voorafgaande op het punt der exploitatie voornamelijk hierdoor, dat in het betreffende artikel thans voorkomt: „De geregelde exploitatie geschiedt hetzij in eigen beheer, hetzij door tussenkomst van aannemers”. Bovendien werd ten aanzien van de met particuliere exploitanten te sluiten overeenkomsten gebroken met het beginsel, dat die zouden kunnen worden gesloten ten behoeve van houtleveringen aan het Gouvernement.

De concept voorwaarden, waarop de thans voortdurend in betekenissen afnemende, exploitatie van 's Lands bosschen door tussenkomst van aannemers geschiedt, werden gearresteerd bij Gouvernements Besluiten van 6 November 1904 Nos. 39, 40, 41 en 42 en in de jaren 1907 t/m. 1912 herhaaldelijk gewijzigd; bij Gouvernements Besluit dd. 3 Januari 1914 No. 42 vond de laatste wijziging plaats.

Wanneer de exploitatie door tussenkomst van aannemers geschiedt, wordt met dezen ter zake, na openbare aanbesteding, overeengekomen, tenzij de Gouverneur-Generaal in 's Lands belang een onderhandsche afstanddoening noodig acht. Van deze laatste bevoegdheid is door den Landvoogd meermalen gebruik gemaakt, voornamelijk sedert het jaar 1903, het z. g. n. crisisjaar voor den Ned.-Indischen houthandel; in 1914 is echter een einde gemaakt aan al dergelijke onderhandsche transacties, ook aan die in den vorm van stapelplaats-levering, terwijl binnen afzienbaren tijd, op Java tenminste, de geheele djatiboschexploitatie door tussenkomst van de particuliere industrie tot de geschiedenis zal behooren. Een der machtigste factoren, welke daartoe meewerkt, is ongetwijfeld de voortgang der boschinrichting, waarvan het streven is het geheele djatiboschgebied zoo spoedig mogelijk in houtvesterijen om te zetten. In houtvesterijen is Staatsexploitatie regel en kan slechts in bijzondere gevallen, ter beoordeeling van den Gouverneur-Generaal, exploitatie door tussenkomst van de particuliere industrie worden toegelaten. Op het einde van 1914 waren één en dertig houtvesterijen met ieder gemiddeld 5000 H.A. oppervlakte in werking.

De houtvesterijen worden gewoonlijk afzonderlijk dan wel paarsgewijze beheerd door een houtvester met het noodige ondergeschikte personeel; bij paarsgewijze beheer heeft de houtvester een hoofdopziener als assistent voor het beheer der tweede houtvesterij onder zich; in enkele gevallen wordt het beheer eener houtvesterij door een adjunct-houtvester der 1e klasse gevoerd; het aantal dezer ambtenaren vermindert echter geleidelijk, omdat het instituut der Europeesche adjunct-houtvesters met het Gouvernements-besluit van 16 Maart 1909 No. 30, (Ind. Stb. No. 204), waarin bepaald werd, dat geen nieuwe adjunct-houtvesters meer in dienst worden genomen, feitelijk is opgeheven. Aan de adjunct-houtvesters is inmiddels de gelegenheid gegeven, zich door een vervolgstudie in München te bekwalen voor den rang van houtvester.

De djatibosschen en de instand te houden wild-

houtbosschen op Java, welke nog niet tot houtvesterijen behoreen, zijn ingedeeld in boschdistricten, welker aantal op het einde van 1914 acht en twintig bedroeg. Het beheer dezer boschdistricten wordt eveneens gevoerd door houtvesters met ondergeschikt personeel en is gebaseerd op een voorloopig bedrijfsplan. De groote uitgestrektheid dezer beheerseenheden is echter oorzaak van een veel minder intensief beheer dan waardoor zich de gang van zaken in eene houtvesterij kenmerkt.

Het beheer van het boschgebied in de bezittingen buiten Java is zeer weinig intensief; het bepaalt zich grootendeels tot boschbescherming en het vastleggen der grenzen van boschgebieden in streken, waar de hydrologische toestand tengevolge der voortschrijdende ontginning onvoldoende is geworden of dreigt te worden, terwijl, voornamelijk op Sumatra, eene exploratie van eenige boschgebieden plaats heeft met het doel de uitgifte in exploitatie daarvan voor te bereiden. De bedoeling is voorloopig in de Buitenbezittingen nog geen Staatsexploitatie in te voeren. Ten einde volledige kennis op te doen omtrent de hoeveelheid en de hoedanigheid der bosschen in de bezittingen buiten Java, worden aldaar naar gelang van de beschikbare werkkrachten beheerders met ondergeschikt personeel geplaatst, aan wie de stelselmatige exploratie der boschtreinen is opgedragen en die in alle bosch-technische en -economische kwesties van advies dienen.

Onder den Dienst van het Boschwezen ressorteert een vrij uitgebreid caoutchoucbedrijf, waarvan een afzonderlijk overzicht voorkomt in het art. CAOUTCHOUCBEDRIJF V/H. BOSCHWEZEN.

Voor het oplossen van wetenschappelijke en technische vraagstukken, welke zich bij het boschbeheer voordoen, is in 1913 een boschproefstation opgericht (Zie BOSCHPROEFSTATION).

Betreffende de verrichtingen en de uitkomsten van den Dienst van het Boschwezen wordt sedert 1900 een afzonderlijk jaarverslag uitgegeven, dat verkrijgbaar is bij het Dépôt van leermiddelen te Weltevreden.

Het is niet wel doenlijk in een kort bestek als het hier gebodene een volledig overzicht te geven van den werkring van het boschpersoneel. In hoofdzaak concentreert zich de bemoeienis der ambtenaren van het Boschwezen in het streven naar de hoogst mogelijke, jaarlijks gelijkblijvende of toenemende directe inkomsten en het bereiken van indirecte voordeelen, voorzover dat noodig en mogelijk is. Daartoe worden de bosschen afgebakend, opgemeten en geкартеert en worden werkplannen opgemaakt door de Inrichting; er wordt gecultiveerd, gedund en gekapt, waar dat noodig is; er worden houtafvoer- en verkeerswegen gemaakt, stapelplaatsen en woningen gebouwd; er wordt gewaakt tegen clandestiene ontginning, brand, insectenbeschadiging, ziekten en diefstal, terwijl bovendien een ruim veld van arbeid open is voor het behandelen van en uitbrengen van advies in alle vraagstukken op algemeen economisch, technisch, agrarisch, mercantiel, administratief of ander gebied, welke zich in verband met het boschbeheer voordoen.

Het algemeen beheer van 's Lands bosschen staat, onder oppertoezicht van den Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel, onder de rechtstreekse leiding van den Hoofdinspecteur, chef van den dienst. Aan den dienst-chef zijn toegevoegd vier beheersinspecteurs voor Java, een beheersinspecteur voor de Buitenbezittingen, een inspecteur, chef der inrichting, een directeur van het caoutchoucbe-

drijf en een directeur van het boschproefstation.

Het aantal houtvesters bedraagt thans meer dan honderd met inbegrip van de aspirant-houtvesters; het aantal adjunct-houtvesters is thans acht; twee honderd beambten zijn als opziener in verschillende rangen aangesteld, veertig beambten zijn bij de opname ingedeeld, terwijl circa zeven honderd boschpolitiebeambten aanwezig zijn. Het geheele corps eigenlijke politiebeambten bestaat uit Inlanders en werkt onder de directe leiding van de boschopzieners, die behalve met werkzaamheden van technischen en administratieven aard eveneens belast zijn met de uitoefening der boschpolitie. Alle hoogere ambtenaren, de opnemers en de opzieners zijn Europeanen met uitzondering van een dertigtal Inlandsche opzieners en leerling-opzieners en enkele Inlanders in vasten dienst bij de opname. Het voornemen bestaat echter binnen afzienbaren tijd het niet-Europeesche element uit te breiden (zie Kon. Besl. 5 Febr. '15 no. 37 opgenomen in Ind. Stb. 1915 no. 325), nadat door eene degelijke opleiding waarborgen voor goede dienstuitoefening in verschillende betrekkingen verkregen zullen zijn.

De geldelijke uitkomsten van den Dienst van het Boschwezen toonen een voortdurend stijgende lijn. Door verschillende omstandigheden, meestal verband houdende met schommelingen van den houtprijs, zijn er in de saldografie wel tijdelijke dalingen waar te nemen, maar die hebben zich altijd spoedig hersteld. Het systeem bij den Gouvernementsdienst, kapitaal-uitgaven aan het einde van het rekeningjaar als gewone debetposten te behandelen, draagt er toe bij de, uit de jaarcijfers te bepalen, zichtbare voordeelen vrij gering te doen schijnen. Tengevolge van het boschbeheer is de kapitaalwaarde van 's Lands bosschen ontegenzeggelijk sterk toegenomen, iets, wat bezwaarlijk in cijfers is uit te drukken. Volgens de jaarverslagen van den Dienst en andere gegevens kan ten aanzien van de feitelijke overschotten het volgende worden gezegd: vóór 1875 bedroegen ze nihil of waren ze negatief; daarna begon het boschbeheer een jaarlijks toenemend bedrag in 's Lands kas af te werpen. In 1895 bedroeg dit circa een miljoen, in 1905 werd het circa twee miljoen en thans is het ongeveer drie miljoen. Met de toename der saldi heeft de toename der jaarlijks gekapte hoeveelheden djati-hout vrijwel gelijkjes tred gehouden; thans bedraagt die hoeveelheid circa drie honderd duizend kubieke meter timmerhout en een miljoen stapelmeter brandhout. De hoeveelheid jaarlijks gekapt wildhout verzinkt daarbij in het niet, maar neemt toch aanmerkelijk toe.

De aanstelling van deskundig boschpersoneel dateert eerst van de zestiger jaren. In 1865 werd de verordening op het benoemen van ambtenaren bij den burgerlijken dienst, vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 10 September 1864, van toepassing verklaard op het personeel bij den Dienst van het Boschwezen in N. I. Als eisch van benoembaarheid tot houtvester werd gesteld het met gunstigen uitslag afleggen van een examen in boschwetenschappelijke vakken, hetwelk zoowel in Nederland als in Indië werd afgenomen. De studie kon aan het Polytechnicum in Karlsruhe worden volbracht, maar ook elders kon de vereischte vakkennis worden opgedaan.

In 1874 werd de opleiding nader geregeld; vastgesteld werd toen, dat ze begon met het afloopen van eene Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, waarna een vergelijkend examen werd afgenomen in wis- en natuurkunde, scheikunde en Duitsch. De ge-

kozen kandidaten werden dan verder opgeleid in Pruisen, en wel gedurende een half jaar praktisch in eene Oberförsterei, waarna een tweejarige studie aan de Forstakademie Eberswalde volgde.

In 1880 werd de opleiding in zooverre gewijzigd, dat aan afgestudeerden van de Afdeeling B der Rijks Landbouwschool te Wageningen de voorkeur werd gegeven boven gediplomeerden der Hoogere burgerscholen en de laatsten slechts bij ontstentenis der eersten ter opleiding naar Duitschland werden gezonden. De vakken van het vergelijkende examen waren intusschen gewijzigd in wiskunde, plantkunde, plantenteelt en Duitsch, terwijl de kandidaten van de burgerscholen vrijgesteld waren van het examen in plantenteelt.

In 1891 werd de z. g. n. „voorbereidende cursus” voor boschwetenschappelijke opleiding aan de Wageningische school geopend. Tot dien cursus konden worden toegelaten gediplomeerden der eerste klasse van de Afdeeling B der Rijks Landbouwschool, benevens zij, die tot de vierde klasse eener Hoogere burgerschool waren toegelaten en een aanvullings-examen hadden gedaan in plant- en dierkunde. De opleiding aan dezen Voorbereidenden Cursus duurde twee jaar, waarna een jaar in Tharandt aan de Forstakademie moest worden gestudeerd, vervolgens een half jaar de praktijk in Saksen moest worden beoefend, en ten slotte gedurende een half jaar moest worden gewerkt in 's Rijks Herbarium te Leiden onder de leiding van den Chef dier inrichting.

In 1897 werd de opleiding wederom gewijzigd; er was toen in Wageningen opgericht een Hoogere burgerschool met vierjarigen cursus, waarvan de beide eerste jaren gelijk waren aan die eener gewone hoogere burgerschool en de twee laatste jaren grotendeels het onderwijs der drie laatste jaren eener vijfjarige hoogere burgerschool omvatten. De gediplomeerden dezer vierjarige H. B. S. volgden dan twee jaar den cursus voor Indisch landbouwkundige en daarop twee jaar dien voor Indisch boschbouwkundige aan de hoogere land- en boschbouwschool te Wageningen, waarna een praktijktijd in Saksen en eene studie aan 's Rijks Herbarium te Leiden, zooals boven omschreven, de opleiding voltooiden.

De tegenwoordige opleiding dateert van het jaar 1904, het oprichtingsjaar der Rijks Hoogere Land- Tuin- en Boschbouwschool en is omschreven in K. B. van 20 April 1904 No. 18, nader gewijzigd bij K. B. van 2 Februari 1906 No. 37 en bij K. B. van 12 November 1909 No. 48. Deze opleiding bestaat uit een met goeden uitslag volbrachte studie aan een H. B. S. met vijfjarigen cursus en eene vakstudie aan de Afdeeling Koloniale Boschbouw der Rijks Hoogere Land- Tuin- en Boschbouwschool. Na het eerste (propraedeutsche) studiejaar der laatstgenoemde inrichting wordt een vergelijkend examen afgenomen. De jongelieden, die op grond van dit examen als kandidaat-houtvester verder in opleiding worden genomen, doorloopen het tweede studiejaar der Afd. Koloniale Boschbouw, waarop een praktische leertijd van drie maanden in eene houtvesterij volgt; daaraan sluit de verdere studie van bijna een jaar aan de hooger genoemde studie-inrichting aan, na afloop waarvan een examen wordt afgenomen ter verkrijging van het diploma, dat „diploma van landbouwkundige” heet. Daarna wordt nog een praktijktijd van negen maanden in Duitschland doorgebracht. Deze opleiding, waarvan in de laatste jaren gebleken is, dat ze geen voldoende resultaten geeft, zal niet langer kunnen worden gehandhaafd; voorstellen uit Indië tot ingrijpende verbetering

zijn in behandeling; de reorganisatie heeft echter nog geen vasten vorm gekregen, zoodat daaromtrent nog niets kan worden medegedeeld.

De opleiding van het lagere personeel liet tot voor weinige jaren nog zeer veel te wenschen over; de Europeesche opzieners behoefden slechts voldaan te hebben aan het z. g. n. klein ambtenaars-examen (Ind. Stb. 1864 No. 194), waarvan de eischen vrijwel overeenkomen met die voor het toelatings-examen eener H. B. S. Daarin is in 1907 in zooverre wijziging gebracht, dat toen bij aanstelling van leerling-opzieners de voorkeur werd gegeven aan hen, die eene opleiding aan den tweejarigen land- en tuinbouwcursus te Buitenzorg hadden genoten. Evenwel moesten nog vele leerling-opzieners zonder die opleiding worden aangesteld, omdat er niet genoeg personeel van dien cursus verkregen kon worden. Met ingang van Januari 1912 werd echter onder gelijktijdige opheffing van dezen cursus eene cultuurschool te Buitenzorg opgericht, waarvan eene der afdelingen bestemd is voor de boschopzieners-opleiding. Begin 1914 werd die school naar Soekaboemi overgebracht, alwaar een volledig stel gebouwen daarvoor is opgericht; de opleiding der aanstaande opzieners (zoowel Europeesche als niet-Europeesche) in eene afzonderlijke te Blora te stichten opzienersschool is thans in voorbereiding.

Bij Indisch Staatsblad 1875 No. 216 juncto 1881 No. 186, 1907 No. 458 en 1908 No. 100 zijn strafbepalingen vastgesteld op de overtredingen en de misdrijven, welke begaan worden ten aanzien van 's Lands bosschen op Java en Madoera, voorzover daarin niet is voorzien in het algemeene strafrecht. Dit z. g. n. boschpolitie-reglement wordt thans herzien, omdat het in vele opzichten verouderd is. Voor de voorwaarden van benoembaarheid, bezoldigingen en reiskosten van het personeel bij den dienst van het boschwezen zie Ind. Stb. 1915 n° 326 en 1913 — 175.

Wat de literatuur over den Dienst van het Oost-Indische Boschwezen betreft, het voornaamste werk, waarvan thans eene heruitgave door den oud-hoofd-inspecteur A. E. J. Bruinsma in behandeling is genomen, is: „De djatibosschen op Java, hun natuurlijke verspreiding, geschiedenis en exploitatie”, geschreven door den gewezen dienst-chef, wijlen den Heer J. W. H. Cordes. Verder mogen hier genoemd worden: „Ch. S. Lugt. Het boschbedrijf in Nederlandsch Indië”; Dr. H. ten Oever. Die natürliche Verjüngung des Djati (Akademisch proefschrift) en Dr. L. A. G. Hissink. Die Djatiwälder Java's und ihre Bewirtschaftung. (Akademisch proefschrift). In het eerstgenoemde werk zijn de verschillende tijdschrift-artikelen, welke over het Indische Boschwezen in den loop der tijden verschenen, genoemd; er wordt daarom van afgezien al die artikelen hier nog eens te vermelden; onder hen, die zich bijzonder bijverd hebben over verschillende aangelegenheden, dezen Dienst betreffende, hun licht te doen schijnen, mogen in de eerste plaats genoemd worden de oud-inspecteur S. P. Ham, de oud-hoofd-inspecteur A. E. J. Bruinsma en de houtvester Dr. H. ten Oever. Verder worde hier verwezen naar de sedert 1900 verschenen jaarverslagen over dezen diensttak, naar de Koloniale verslagen, naar de jaarboeken van het Departement van Landbouw Nijverheid en Handel in N. O. I. en naar het Boschbouwkundig tijdschrift Tectona, uitgave van de Vereeniging der ambtenaren van het Boschwezen.

BOSO (IKAN). Zie GRONDELS.

BOSSE (PETER PHILIP VAN). Minister van Ko-

loniën en Financiën. Geboren te Amsterdam den 16den December 1809, was hij na zijne promotie werkzaam als secretaris van de commissie voor de Rijnvaart te Amsterdam, werd in 1845 benoemd tot referendaris aan het Ministerie van Financiën, en trad reeds in 1848 op als hoofd van dat Ministerie, eerst (3 Juni 1848) tijdelijk, daarna als Minister (21 Nov. d. a. v.). In die betrekking, welke hij tot 19 April 1853, en dus ook gedurende het eerste Ministerie Thorbecke bekleedde, ontwikkelde hij eene buitengewone werkzaamheid; voor Indië waren daarbij vooral van belang de zoogen. scheepvaartwetten, omdat daarbij door de invoering van het reciprociteitsstelsel bij de bescherming der Ned. vlag voor het eerst inbreuk werd gemaakt op het beschermend stelsel in Indië (Zie BELASTINGEN. II B 1 a. In- en uitvoerrechten. Ten gevolge der Aprilbeweging trad het Ministerie Thorbecke af; Van Bosse nam voor Rotterdam zitting in de Tweede Kamer, maar werd 18 Maart 1858 weder tot Minister van Financiën benoemd. Ditmaal slechts voor korten tijd; de verwerping van de wetsvoorstellen omtrent den aanleg van spoorwegen noodzaakte het Ministerie tot aftreden (Febr. 1860); voor Zutphen gekozen, nam hij weder zitting in de Tweede Kamer tot 10 Febr. 1866, toen hij tot Minister van Financiën benoemd werd in het Kabinet, dat na de aftreding van Thorbecke door Fransen v. d. Putte geformeerd werd. Zoals bekend is, had dit Ministerie slechts een kort bestaan, en werd 1 Juni 1866 door een ander vervangen. Nog eenmaal werd hij met de portefeuille van financiën belast (3 Juni 1868), om deze voor goed, 5 Jan. 1871, af te geven. Daarna trad hij echter nog tweemaal als Minister van Koloniën op. Het eerst van 4 Jan. 1871 tot 6 Juli 1872, gedurende welken tijd hij de herziening der in- en uitvoerrechten voorbereidde, doch die niet tot stand mocht brengen, en van 3 Nov. 1877 tot zijn dood op 21 Febr. 1879. Gedurende zijn laatste Ministerie ontwierp hij nog eene wettelijke regeling der Bijdrage, die met eenige wijziging door zijn opvolger werd overgenomen, maar niet is ingevoerd (Zie BIJDRAGE). Van Bosse nam een belangrijk aandeel in den strijd over de vaststelling der Ind. begroting bij de wet door zijn opstel, geplaatst in de Bijdr. t. d. kennis van het staats-, prov. en gem. bestuur Dl. VI, bl. 99. Zie over Van Bosse een kort levensbericht in de Economist 1879, bl. 331.

BOSSOK (IKAN). Zie GRONDELS.

BOT (IKAN). Zie PLATVISSCHEN.

BOTANISCHE LITERATUUR VAN NEDERLANDSCH-INDIË. De botanische literatuur van Nederlandsch-Indië staat tot die van Britsch-Indië in zulk een nauw verband, dat hare geschiedenis, ten minste voor de oudere perioden, als een geheel met deze moet worden opgevat. Want, ofschoon het goed doorzochte deel van beiden gescheiden is door landen als Birma en Malaka, omtrent wier flora in latere tijden alleen uitvoerige berichten zijn ontvangen; het aantal der in het wild groeiende en gekweekte gewassen, welke aan beiden gemeen zijn, is zoo groot, dat de meeste der werken, die over de Engelsch-Indische flora handelen, ook voor die van Nederlandsch-Indië van belang zijn en op later verschijnende werken over de laatste van onmiddellijken invloed zijn geweest.

Deze samenhang tusschen de botanische literatuur van Nederlandsch- en Britsch-Indië is het sterkst in de oudere werken, omdat daar de meer algemeen voorkomende wilde en ook de gekweekte gewassen in de eerste plaats besproken worden, en het

zijn juist deze, die een groot verspreidingsgebied hebben. In zijn *Flora Zeylanica*, welke in het midden van de vorige eeuw verscheen, werd dan ook door Linnaeus beweerd, dat de planten van Ceylon, Java en Bengalen, dezelfde waren. Wij zijn derhalve verplicht de literatuur der Indische flora in haar geheel te behandelen. Haar omvang in echter zóó groot, dat wij alleen die geschriften zullen bespreken, die voor de ontwikkeling onzer kennis der flora van betekenis zijn geweest.

Vóór de tweede helft van de zeventiende eeuw was er van de Indische plantenwereld slechts weinig bekend. De eerste meer uitvoerige berichten vinden wij bij Jacob Bontius (zie op dezen naam), wiens 6 boeken over de natuurlijke geschiedenis van Indië in G. Piso's werk „De Indiae Utriusque re naturali et medica” Libri XIV” in 1658 werden uitgegeven. Men vindt daarin door Bontius een 60-tal planten afgebeeld en beschreven, met vermelding van bijzonderheden omtrent geneeskraft en gebruik. Ofschoon de beschrijvingen niet zeer uitvoerig en de afbeeldingen niet zeer fraai zijn, is het niet moeilijk de planten te herkennen, waaronder b. v. de Doerian, de Papaja, de Blimbing, de Mangistan, de Mangga, de Kapokboom enz.

Een werk van veel meer waarde is Rheede Van Draakestein's: „Hortus Indicus Malabaricus”, 12 vol. fol. 1678—1703. De schrijver hiervan had, in de hoedanigheid van Gouverneur van de kust van Malabar, van verscheidene inlandsche geleerden, zoo priesters als artsen, gegevens weten te verkrijgen omtrent de eigenschappen, het voorkomen, het gebruik en de inlandsche namen van de belangrijkste Indische boomen, heesters en kruiden, en met behulp van J. Casarius en anderen uit deze gegevens het werk samengesteld, dat door den Amsterdamschen hoogleeraar Jan Commelin van aantekeningen was voorzien. Van het omvangrijke werk werd een Hollandsche uitgave begonnen, waarvan echter slechts één folio deel is verschenen, dat men soms als Casarius, „De Malabaarsche Kruithof” vermeld vindt. Ook werd een uittreksel ervan door Kasper Commelin, den neef en opvolger van Jan Commelin, onder den naam van „Flora Malabarica” in het licht gegeven.

Van het jaar 1630—1640 vertoefde op het eiland Ceylon de arts Paul Hermann, die bij zijn terugkeer in Europa te Leiden tot hoogleeraar in de medische wetenschappen werd aangesteld. Deze had gedurende zijn verblijf op het eiland een groot aantal planten verzameld en deze deels tot den aanleg van eigen herbarium gebruikt, deels aan verschillende personen in Europa toegezonden. Te Leiden gaf hij beschrijvingen en afbeeldingen van de door hem waargenomen planten in het licht in verschillende werken, o. a. in „Catalogus Horti Academici Lugduno Batavi”, 1687. Eerst na zijn dood, in 1695, verscheen een groot werk van zijne hand met 111 platen: „Paradisus Batavus” (1698). De uitgave hiervan geschiedde door William Sherard, die in 1717 nog een tweede werk van Hermann in het licht gaf: „Musaeum Zeylanicum”. Hermann's verzameling leverde ook de bouwstoffen voor twee beroemde werken, vooreerst voor Johannes Burman's „Thesaurus Zeylanicus”, een kwarto werk met 110 platen, dat in 1737 verscheen. Men vindt daarin, behalve de Ceylonsche planten van Hermann, ook die welke door zekeren Hertog naar den Amsterdamschen hortulanus Cornelis Vossius waren gezonden. Vervolgens een werk van Linnaeus, „Flora Zeylanica” geheeten en in 1748 uitgegeven. Dit be-

rustte op een door Hermann naar Europa gezonden herbarium en kan derhalve, daar er al de gegevens uit de vorige geschriften in opgenomen zijn, als een vermeederde en verbeterde uitgave van deze worden beschouwd. De nomenclatuur behoorde echter nog tot het eerste Linnaeëansche tijdperk, in zoverre dat men er de soortsdiaagnosen als soortsnamen in gebruikt vindt. Eene lijst van de planten van Hermann's herbarium, zooals deze volgens de tegenwoordige nomenclatuur gedetermineerd moeten worden, vindt men in het *Journal of Botany* van 1887.

Hadden de werken van Rheede en Burman meer betrekking op de flora van Engelsch Indië, speciaal voor de flora van Nederlandsch Indië werd omstreks dienzelfden tijd een even uitvoerig werk samengesteld, dat, zooals Burman met recht opmerkt, aan Rheede's „Hortus Malabaricus” den palm der overwinning heeft ontrukkt. Het is Rumphius' „Herbarium Amboinense”. Als koopman op het eiland Amboina had G. E. Rumph, meer bekend onder zijn gelatiniseerden naam Rumphius, gelegenheid gevonden omtrent de aldaar voorkomende gewassen vele waarnemingen te doen, terwijl hij ze niet alleen uit het wild verzamelde, doch ook in zijn tuin kweekte. Bovendien stelde hij zich in relatie met personen in alle andere deelen van den Indischen Archipel, van wie hij planten, producten en berichten omtrent deze ontving. Al deze gegevens legde hij neder in een groot werk van zes folio deelen, waarin wij van honderden planten nauwkeurige beschrijvingen, afbeeldingen en opgaven omtrent gebruik, inlandsche namen, geneeskrachtige eigenschappen enz. bijeenverzameld vinden. Niet ten onrechte worden ook aan Rumphius de eerenamen van Vader der Indische botanie en Plinius Indicus gegeven. Zijn manuscripten en teekeningen zijn ten deele door brand, ten deele met de schepen, die ze naar Nederland moesten overbrengen, verloren gegaan, maar dank zij de goede zorgen van den Gouverneur-Generaal Camphuys, waren vóór de verzending steeds kopieën gemaakt, en zijn aldus de 6 eerste boeken van het Herbarium Amboinense mede bewaard gebleven. Het werk kwam in handen van „Heeren Zeventien”, die echter niet tot de uitgave konden besluiten, en het manuscript langen tijd ongebruikt lieten liggen, tot in 1736 de Amsterdamsche hoogleeraar Johannes Burman het voornemen te kennen gaf, tot de uitgave van het Ambonsche Kruidboek over te gaan. Het verscheen van 1741 tot 1750, (alleen het zevende of Supplementdeel in 1755), dus nog vóór het verschijnen van Linnaeus' *Species Plantarum*. Om die reden werden de door Rumphius gebruikte geslachts- en soortsnamen niet door latere auteurs overgenomen en vindt men, ofschoon zijn werk door bijna alle schrijvers op het gebied der indische flora voortdurend wordt geciteerd, zijn naam niet als auteursnaam achter de soortsnamen uit die flora gevoegd. Zoowel door Burman in het werk zelf, als door latere schrijvers, zijn de benamingen van Rumphius met die van latere perioden in overeenstemming gebracht. De laatste sleutel op het Herbarium Amboinense is die van Hasskarl, in 1866 verschenen, waarin deze omtrent de Rumphiaansche planten niet alleen zijn eigen verklaringen geeft, maar ook die van alle andere schrijvers aanhaalt. Vooral belangrijk hierin zijn de hem schriftelijk medegedeelde opgaven van Teysmann, die in de Molukken had gereisd, en een aantal der onbekende planten van Rumphius tot hare Latijnsche benamingen had herleid, ofschoon daar-

van echter nog vele twijfelachtig zijn gebleven.

Toch is het Ambonsche Kruidboek een werk van blijvende waarde, een voortdurende bron van studie, ook voor den botanicus van latere tijden. Rumphius heeft door zijn beschrijvingen de kennis van den plantengroei van Ambon en van andere eilanden gegrondvest, maar bovendien, door de vermelding van een groot aantal wetenswaardigheden over het leven der planten, een begin gemaakt met de biologische bestudeering van de Indische Flora.

In 1768 gaf de zoon van Burman, Nikolaas Laurens, een „Flora Indica” in het licht, berustende op de bekende herbariën van Hermann, Hertog enz. en op verschillende verzamelingen in lateren tijd, uit Indië, onder anderen ook uit Java, hem toegezonden. Ofschoon het er ver van af was, dat het werk van den jongeren Burman een volledig overzicht van de Indische flora gaf, was de naam van „Flora Indica” wel in overeenstemming met den inhoud, inzoverre daarin de bekende soorten volgens een bepaald stelsel, het Linnaeaansche, waren opgesteld. Ook werd hier de binominale nomenclatuur gevolgd, zoodat verscheidene der soortsnamen van den jongeren Burman nog in den tegenwoordigen tijd geldig zijn.

Wat op het einde van de 18e eeuw over de flora van Java verscheen, was niet zeer belangrijk. Wij vermelden J. C. M. Rademacher's „Naamlijst der Planten, die gevonden worden op het eiland Java” (1780—1782), F. von Wurmb „De orde der palm-boomen” (1779) en F. Noronha „Altingia excelsa” (1791) en „Relatio plantarum Javanensium etc.” (1791). Hierbij voegen zich een paar kleinere stukken, onder presidium van den Zweedschen Hoogleeraar Thunberg geschreven naar aanleiding van materiaal, verzameld op diens reizen, waarop hij ook Java bezocht. Daartoe behoort ook eene „Flora Javanica” van Wimper en Wildmark (1825). Deze bestaat echter alleen uit eene plantenlijst, zonder groeiplaatsen of andere gegevens, met eenige weinige beschrijvingen aan het eind. Onder dezen zijn er ook eenige van nieuwe soorten, door latere auteurs over het hoofd gezien.

Leschenault de la Tour, die van 1800 tot 1804 eene reis om de wereld deed, kwam ook op Java, Madoera en Timor, en bracht van daar een belangrijk herbarium mede. Verschillende aanteekeningen gaf hij hieromtrent in het licht in zijn reisbeschrijving „Relation abrégée d'un voyage aux Indes Orientales” (Mém. du Mus. d'Hist. Nat. IX), terwijl hij aan enkele onderwerpen, o. a. den Oepasboom, *Antiaris toxicaria*, uitvoerige artikelen wijdde. Zijn herbarium, opgenomen in het Museum van Natuurlijke Historie te Parijs, leverde aldaar later de bouwstoffen voor de beschrijving van een aantal nieuwe soorten van Java en voor eene Flora van het eiland Timor.

Een dergelijke reis door Louis de Freycinet van 1817—1820 ondernomen, met de schepen *Uranie* en *la Physicienne*, waarop hij vergezeld was door Charles Gaudichaud als natuuronderzoeker, leverde aan dezen de bouwstoffen voor zijn „Botanique du Voyage autour du monde etc.” (1826) een werk met 120 platen, waarin ook verscheidene planten van Nederlandsch-Indië, met name van Timor en het nabij Nieuw-Guinea gelegen eilandje Rawak, worden beschreven. Ook vindt men deze onder de planten verzameld door Lesson op Duperrey's reis om de wereld met de corvet *La Coquille* (1822—1825) welke o. a. Amboina aandeed. Het botanisch materiaal werd bewerkt door Dumont d'Urville, Bory de St. Vincent, en Brogniart (Voyage autour du monde,

exécuté par ordre du roi, sur la Corvette „La Coquille” en 1822—1825; Botanique 1828). Denzelfde Dumont d'Urville was in 1826—1829 commandant van de „*Astrolabe*”, aan boord waarvan de apotheker Lesson weer voor de verzamelingen zorgde. Verschillende plaatsen in het Oosten van den Archipel werden bezocht. Van het reisverhaal werd het plantkundig deel bewerkt door Lesson en Richard (Voyage de la Corvette l'*Astrolabe*, Botanique 1832). Ten slotte maakte Dumont d'Urville met de *Astrolabe* en de *Zélée* nogmaals een reis, waarop o. m. de Molukken en de Aroe-eilanden bezocht werden. De plantenverzamelingen, doorden scheepsdokter Hombron bijeengebracht, werden ten deele door hemzelf, ten deele door Montagne en Decaisne bewerkt. (Voyage au Pole Sud et dans l'Océanie sur les corvettes l'*Astrolabe* et la *Zélée*, 1837—1840, Botanique, 2 vol. 1845).

In Engelsch-Indië werd op het laatst der 18e eeuw door de stichting van den Botanischen tuin van Calcutta een periode van nauwgezet onderzoek der flora geopend. In 1820 begon W. Roxburgh de publicatie van een „Flora Indica”, die van zooveel belang werd geoordeeld, dat Roxburgh door de Engelschen voortaan de Vader van de Indische botanie werd genoemd. Het eerste deel werd vooreerst door geen tweede gevolgd, doch de bouwstoffen er voor waren voorhanden, want in 1832 verscheen door de zorg van Carey het geheele werk compleet in drie deelen, dus een herdruk van het eerste deel met de eerste uitgave van de beide andere. Wegens de belangrijkheid van het werk werd in 1874 door Clarke een herdruk van Carey's editie in het licht gegeven.

Een even groot werk met afbeeldingen uit de Indische flora als de hierboven genoemde prachtuitgave van Roxburgh, verscheen van 1830 tot 1832 van de hand van den Deen Nathaniel Wallich, Roxburgh's opvolger in het beheer van den Botanischen tuin van Calcutta. Dit folio werk, „Plantae Asiaticae Rariores”, met 300 fraaie gekleurde platen, zou men als eene voortzetting van den arbeid van Roxburgh kunnen beschouwen.

Terwijl dus de kennis van de Engelsch-Indische flora belangrijk vorderde, was ook die van Nederlandsch-Indië niet blijven stilstaan. De groote beweging voorwaarts kwam met de oprichting van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg in 1817. Van den oprichter zelven, den Hoogleeraar G. C. C. Reinwardt, is gedurende diens leven weinig op botanisch gebied verschenen, ofschoon zijn levensbeschrijving door De Vriese aantoot, hoeveel hij tijdens zijn verblijf op Java gearbeid had. Wij vermelden echter zijn „Sylloge plantarum novarum”, in de jaargangen 1825 en 1826 van de Regensburger Flora uitgegeven en zijne redevoering in de Berlijnsche Academie van Wetenschappen „Ueber den Character der Vegetation auf den Inseln des Indischen Archipels” (1828). Bovendien heeft de Vriese gezorgd voor een enigszins samenhangende uitgave van Reinwardt's plantenverzamelingen (Plantae Indiae batavae orientalis, quas in itinere per insulas Archipelagi Indici Javam, Amboinam, Celebem, Ternatem, aliasque annis 1815—1821 exploravit C. G. C. Reinwardt, Leiden 1856).

Zijn opvolger C. L. Blume, daarentegen, gaf kort na elkander een aantal hoogst belangrijke geschriften in het licht. Het zijn de bewerkingen ten deele van Blume's eigen collecties, ten deele van die van Reinwardt's assistenten Kuhl en van Hasselt. Het eerste werk was „Catalogus van eenige der merkwaardigste gewassen, zoo in- en uitheemsche, te

vinden in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg" 1823. Vervolgens „Beschrijving van eenige gewassen, waargenomen op een tocht naar den Salak in 1822" (1823). „Bijdrage tot de kennis onzer Javaansche Eiken" (1825). „Over de gesteldheid van het gebergte Gedeh" (1825). „Korte Beschrijving van de Patma der Javanen" (1825). „Tabellen en platen voor de Javaansche Orchideeën" (1825). „Monographie der Indische pepersoorten" (1826). „Bijdragen tot de Flora van Nederlandsch Indië" (1825—1826). Het laatstgenoemde werk was voor de kennis der Indische flora van groot gewicht, daar er niet minder dan 150 nieuwe soorten in beschreven werden, waarvan verscheidene typen waren van nieuwe geslachten. Toen Blume in 1826 wegens ziekte Java moest verlaten, nam hij een groot deel van de door hem en zijne voorgangers verzamelde planten met zich mede. Het besluit der Regeering, deze verzamelingen te bestemmen tot het oprichten van een Rijks Herbarium, waarvan Blume tot Directeur werd benoemd, stelde hem in staat tot het doen van verdere nasporingen in de Indische flora. In vereeniging met J. B. Fischer begon hij nu de bewerking van zijn materiaal voor de „Flora Javae", een foliowerk met 238 gekleurde platen, waarin van 1828 af een 11-tal families spoedig achter elkander volgden, terwijl inmiddels nog eenige kleinere werken van zijn hand verschenen. De uitgave der „Flora Javae" werd vervolgens afgebroken en vervangen door die van het werk „Rumphia", evenzeer in folio, uit 4 deelen met 200 meerendeels gekleurde platen bestaande. Deze uitgave duurde van 1835 tot 1845, toen er een werk in kleiner formaat voor in de plaats werd gesteld: „Museum Botanicum Lugduno-Batavum, waarin een reeks van beschrijvingen van nieuwe geslachten en soorten met teekeningen der analyses van de behandelde planten werden opgenomen. Eindelijk begon in 1858 eene nieuwe serie van de „Flora Javae", waarvan echter slechts één deel zou verschijnen, dat de *Orchidaceae* bevatte. Met deze familie had Blume zich reeds op Java bezig gehouden, terwijl later een deel van de door Kuhl en Van Hasselt verzamelde planten door Van Breda was bewerkt geworden, wiens „Genera et species *Orchidearum et Asclepiadearum*" in 1827 het licht had gezien, een werk dat echter tengevolge van den Belgischen opstand onvoltooid is gebleven.

Ofschoon Blume over een groot aantal aantekeningen en afbeeldingen en over een uitgebreid herbarium te beschikken had, is het ter beoordeeling van zijn werken toch noodzakelijk in het oog te houden, dat vele zijner soortbeschrijvingen gemaakt zijn naar een betrekkelijk onvolledig materiaal, waarvan hij alleen droge exemplaren kende. Dit moge niet gelden voor sommige families uit de „Flora Javae" of de „Rumphia", waaromtrent hij op Java uitvoerige aantekeningen in loco gemaakt en een groot aantal exemplaren had medegebracht: de gevallen, waarin hij slechts een enkel droog exemplaar voor zich heeft gehad, zijn volstrekt niet zeldzaam geweest. Voor een deel van de soorten in zijne „Bijdragen" beschreven, geldt deze opmerking evenzeer als voor die uit zijne andere werken, want ofschoon Blume deze tijdens zijn verblijf op Java samenstelde, berustte de inhoud hiervan toch vermoedelijk grotendeels op materiaal door Reinwardt, Kuhl en Van Hasselt verzameld. Als uitsluitend herbarium-werk moet zijn „Museum Botanicum" gekenschetst worden, vooral ook omdat Blume voor de samenstelling daarvan meerendeels planten van anderen heeft gebruikt. Echter heeft het door de

grootte plantenkennis, die Blume toen had, en de uitgebreide verzameling vergelijkingsmateriaal, waartoe o. a. de collecties van Wallich behoorden, over welke hij toen kon beschikken, eene groote waarde en behoort Blume's werk tot het beste, wat er op het gebied van de Ned. Indische flora geleverd is.

Terwijl op Java het onderzoek der flora was begonnen, werden ook belangrijke ontdekkingen omtrent de flora van Sumatra gedaan. William Jack, een jonge Schot, die van het eind van 1818 tot 1822 den Luit. Gouverneur van Benkoelen, Sir Stamford Raffles, op zijne tochten als arts en secretaris vergezelde, had aldaar een aantal merkwaardige planten gevonden en hiervan in de „Sumatran Mission Press" beschrijvingen gegeven; eenige er van werden ook in de „Transactions of Linn. Soc." bekend gemaakt. Door de wijze van publicatie waren echter zijn geschriften voor de meeste botanisten niet toegankelijk, waarom zij later herdrukt werden in Hooker's „Botanical Miscell. I" (1830—1831), Hooker's „Journal I" (1834) en Hooker's „Companion I" (1835). Een tweede herdruk verscheen in Calcutta „Journ. of Nat. Hist. IV" (1843). De geschriften van Jack, uitgegeven onder den titel van „Descriptions of Malayan Plants" waren de eerste enigszins uitvoerige berichten over de flora van Sumatra. Er zijn eenige vroegere gegevens van Miller, die van 1770 tot 1772 Sumatra bezocht had en omtrent zijn reizen en de door hem waargenomen planten mededeelingen had gedaan in „Philos. Transact.", van 1778. Verder vindt men eenige planten van Sumatra beschreven in Retzius „Observationes botanicae". Onder de merkwaardige gewassen, welke Jack had gezien, was ook de *Rafflesia Arnoldi* Br., door Jack *Rafflesia Titan* genaamd. Jack was niet de ontdekker van de plant, doch zijn voorganger Arnold, die in Maart 1818 op Sumatra aangekomen, reeds in Juli aldaar was overleden.

In het gevolg van sir Raffles werd aan den tocht op Sumatra ook deel genomen door een Engelschman, Thomas Horsfield, die reeds van 1802 af in Nederlandsch-Indië had gereisd en wel voornamelijk op Java en op Banka. Hij had een groot herbarium verzameld en een aantal aantekeningen omtrent den plantengroei van Java gemaakt. Hij zelf heeft hierover slechts weinig in het licht gegeven. Wij vinden van zijne hand in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap een klein stukje over de Medicinale Planten van Java, eene beschrijving van den Gatipboom (*Inocarpus edulis*), eene verhandeling over den Oepasboom, *Antaris toxicaria*, en eene beschrijving van *Crinum asiaticum*. Het meerendeel zijner aantekeningen echter diende met zijn planten als bouwstof voor het van 1838 tot 1852 door Bennett en Brown uitgegeven en met vele goede afbeeldingen versierde kwarto werk „Plantae Javae Rariores". Vooral voor het oostelijk deel van Java, waarvan toen nog weinig planten beschreven waren, is het werk van veel belang. Later werd Horsfield's herbarium door Miquel voor zijne flora gerevideerd, zoodat we in dat werk al de planten vermeld vinden, door Horsfield op Java en Banka verzameld, waaronder een aantal, die niet in het werk van Bennett en Brown voorkomen. Over het herbarium van Timor, bij gelegenheid van de reis van Leschenault de la Tour verzameld, werd in 1835 door Decaisne een verslag in het licht gegeven. Later werd op Timor door Spanoghe eene groote plantenverzameling bijeengebracht, waarover hij in Linnaea XV (1841) eene verhandeling uitgaf, onder den titel van „Prodromus Florae Timorensis". Voor de kennis van

de flora van het eiland waren van niet minder belang de daar door Zippelius ontdekte planten. Zij leverden met die van Spanoghe aan Blume en Miquel het materiaal voor vele nieuwe soorten. Later werd door H. O. Forbes daar evenzeer een herbarium bijeengebracht, waarvan de inhoud vermeld wordt in zijn: *Naturalist's Wanderings in the Eastern Archipelago*. 1885.

In opdracht van de Nederlandsche Regeering had van 1828 tot 1834 P. W. Korthals in verschillende deelen van den Archipel, n.l. op Java, Sumatra en Borneo botanische onderzoekings-tochten gedaan. Behalve een aantal kleinere geschriften zooals: „Aanteekeningen over eenige soorten van *Loranthus*”, „Verhandeling over de op Java, Sumatra en Borneo verzamelde *Loranthaceae*”, „Overzicht der *Magnoliaceae* en *Rubiaceae* van de N. O. I. Koloniën”, „Observationes de *Naucleis Indiciis*”, „Opmerkingen over *Gnetum* en eenige *Coniifeeren*”, „Over het geslacht *Tupeia*”, „Blik op de natuurlijke gesteldheid en vegetatie van een gedeelte van Sumatra”, „Opmerkingen omtrent het geslacht *Nepenthes*”, „*Tridia* en *Pellacalyx*, twee nieuwe plantengeslachten”, „Aanteekeningen over *Paederia*”, „Over het omhulsel van het stigma der *Scaevolae* en *Goode-niaceae*”, „Overzicht der *Sterculiaceae* en *Büttneraceae* van de N. O. I. bezittingen”, waarbij zich een aantal geographische en ethnographische aantekeningen voegden, die tusschen 1830 en 1848 verschenen, werden Korthals' resultaten nedergelegd in het deel „Botanie” van de „Verhandelingen over de Natuurlijke Geschiedenis der Nederl. O. I. Bezitt.” door de Leden der Nat. Comm. Dit deel in 1839—1844 uitgegeven, bevat een nauwkeurige en uitvoerige behandeling van verscheidene families en is voorzien van een aantal fraaie, gekleurde platen, waarin niet alleen het voorkomen, doch ook de analyses van de karakteristieke deelen uitstekend zijn weergegeven.

Aan den wetenschappelijken arbeid in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg was door Blume's vertrek een einde gekomen. De hortulanus Zippelius, een man van groote verdiensten, die dezen ongetwijfeld op eene eervolle wijze zou voortgezet hebben, overleed kort daarna in 1828 op een reis naar Timor en Nieuw-Guinea. Zijne daar en vroeger op Java verzamelde planten werden later overgebracht naar 's Rijks Herbarium. Zij waren vergezeld van belangrijke aantekeningen, waarvan zoowel Miquel als Blume gebruik gemaakt hebben in hunne geschriften bij de beschrijving van de door Zippelius ontdekte soorten. De planten van Nieuw-Guinea vooral waren van groot belang, omdat het de eerste waren, die van dat gebied bekend gemaakt werden.

Een uiterst vruchtbare periode van werkzaamheid begon aan 's Lands Plantentuin door de aanstelling van J. C. Hasskarl als assistent-hortulanus. Op voorstel van Diard belastte deze zich met de systematische rangschikking van den tuin, en tevens met de samenstelling van een catalogus op dezelfde wijze ingericht. In 1839 was deze catalogus gereed, doch eerst in 1844 kwam zij van de pers, nadat zij door Hasskarl met het oog op Endlicher's „*Genera Plantarum*”, voor sommige families ten minste, geheel was omgewerkt. Behalve de lijst van de namen der in den tuin gekweekte gewassen, bevatte de catalogus een aantal beschrijvingen van nieuwe soorten. Toen Hasskarl in 1843 wegens herstel van gezondheid naar Holland terugkeerde, bewerkte hij aldaar volgens op Java naar levend materiaal gemaakte aantekeningen zijn „*Plantae Javanicae*

rariores” (1848), een reeks van nauwkeurige beschrijvingen van 400 Javaansche gewassen. Reeds vroeger had hij hierover een aantal belangrijke geschriften uitgegeven, o. a. „*Plantarum rariorum Horti Bogoriensis Decades*”, „*Adnotationes de plantis quibusdam Javanicis*”, „*Papilionacearum quarundam Javanensium descriptio*”, alle in Tijdschr. v. Nat. Gesch. en Physiol., verder in de Regensburger Flora van 1842—1844, „*Plantarum genera et species novae et reformatae Javenses*”, „*Leguminosarum quarundam Javensium descriptiones novae aut emendatae*”, „*Plantarum Javanicarum aut novarum aut minus cognitarum adumbrationes*”, eindelijk „Aanteekeningen over het nut door de bewoners van Java aan eenige planten van dat eiland toegeschreven” (1845). Het laatste is vooral van belang om het groote aantal inlandsche namen, door Hasskarl zelf van de inlanders vernomen. Het kon daarom als de basis beschouwd worden, waarop Fielet voortbouwde, toen deze zijn „*Plantkundig Woordenboek*” samenstelde. Met deze geschriften, de resultaten van zijn eerste en tweede verblijf op Java, was Hasskarl's werkzaamheid op het gebied der Indische Flora nog lang niet uitgeput. Zijn „*Retzia sive Observationes botanicae quas de plantis horti Botanici Bogoriensis Annis 1855 et 1856 fecit*”, zijn „*Filices Javanicae*” (1856), zijn „*Hortus Bogoriensis descriptus sive Retziae editio nova*” (1858) zijn de vruchten van zijn derde verblijf op Java. Na zijn terugkeer bewerkte hij o. a. sleutels op Rheede's „*Hortus Malabaricus*” en Rumphius' „*Herbarium Amboinense*”, terwijl hij eene Monographie van de Indische „*Commelinaceae*” in 1870 in het licht zond. Hasskarl was een nauwkeurig opmerker en lette op een aantal details, welke door anderen overgeslagen werden; ook rekende hij de beschrijving van de anatomische kenmerken van de gewassen voor de volkomen kenschetsing hiervan noodzakelijk. Met de waarneming der levensverschijnselen der planten heeft hij zich alleen in het begin van zijn loopbaan bezig gehouden, n.l. in zijn „*Over de ontwikkeling der warmte in planten*” (Verh. Bat. Gen. 1838). Toen Hasskarl Java verliet, bleef zijn herbarium te Buitenzorg achter; daar hij hiervan slechts weinig dubletten had uitgedeeld en te Buitenzorg een deel van zijne planten is verloren gegaan, zijn van verscheidene door hem beschreven soorten de authentieke exemplaren niet meer aanwezig.

De plaats, welke door Hasskarl aan den Plantentuin was bekleed, werd na zijn vertrek, in 1843, niet weder vervuld. Eerst had men op zijn terugkeer gerekend. In 1846 keerde hij ook werkelijk terug, doch toen ontstond er een verschil tusschen hem en de regeering over den titel, waaronder hij zou werkzaam zijn, en als gevolg daarvan nam hij na eenige maanden zijn ontslag en keerde naar Europa terug. Ook nu werd er niet naar een opvolger van Hasskarl omgezien, doch een man zonder wetenschappelijke kennis als assistent van den hortulanus Teymann aangesteld. Toch was er toen op Java iemand, die zeker de betrekking met eere zou vervuld hebben, n.l. de Zwitser H. Zollinger. Deze had reeds door zijn „*Observationes phytographicae praecipue genera et species nova nonnulla respicientes*” (1844) en zijn „*Opgeave der planten gezien sedert een kort verblijf op Java*” in 1845, de aandacht tot zich getrokken. Behalve door zijn publicaties, had Zollinger zich voor de kennis van de Indische flora vooral verdienstelijk gemaakt door het verdeelen van genummeerde collecties der door hem verzamel-

de planten. Deze werden den Zwitserschen hoogleeraar A. Moritz toegezonden, die Zollinger's determinaties en beschrijvingen controleerde en voor de verspreiding zorg droeg. Op deze collecties heeft betrekking Moritz's „Systematisches Verzeichniss der von H. Zollinger in den Jahren 1842—1844 auf Java gesammelten Pflanzen" (1846). Zollinger's herbariën gaven stof aan een aantal onderzoekers voor belangrijke mededeelingen omtrent de Javaansche flora, o. a. aan den Rus Turczaninow, die in „Animadversiones ad Catal. Herb. Univ. Charkow" (Bull. Soc. Imp. Moscou 1863) verscheidene nieuwe soorten van dat eiland beschreef.

Omstreeks denzelfden tijd en nog iets vroeger dan Zollinger, verzamelde op Java de arts Fr. W. Junghuhn. Van 1836 tot 1848 bracht hij op Java door, allen tijd, die hem ten dienste stond, wijdende aan wetenschappelijke onderzoekingen, waarbij de kennis der Indische flora een ruime plaats innam. Onder zijn talrijke geschriften vermelden wij „Praemissa in Floram Cryptogamicam Javae insulae" (1838), „Diagnoses et adumbrationes stirpium nonnullarum novarum vel minus cognitarum Florae Javae alpinae indigenarum" (1845), „Die Balanophoreae der Insel Java" (1841), „Physiognomie der toppen van de Flora der Javaansche bergen" (1845), „Die Battaländer auf Sumatra" (1847). Veel van wat hij in deze geschriften omtrent de flora van Java vermeldde, vinden wij terug in zijn beroemd werk „Java", waarvan in 1849 de eerste Nederlandsche uitgave verscheen, die in 1853 door een tweede werd gevolgd, terwijl in het volgende jaar een Deutsche vertaling door Hasskarl werd in het licht gegeven. Ofschoon Junghuhn ook verscheidene nieuwe soorten heeft beschreven, ondervond hij toch de bezwaren van het werken in systematische richting zonder behoorlijk vergelijkingsmateriaal, waarom hij zijn uitgebreid herbarium ter bewerking in handen stelde van verschillende botanisten, wier arbeid uitgegeven werd in het van 1851 tot 1855 verschenen werk „Plantae Junghuhnianae". De geschriften van Junghuhn zijn vooral belangrijk om zijn schetsen van het karakter der vegetatie, in het weergeven waarvan hij een meester was. Tot nu toe zijn ze nog steeds onvertroffen, ofschoon niet ontkend kan worden, dat de beschrijvingen thans veel van hun waarde verloren hebben door de verouderde en ten deele onjuiste namen van de plantensoorten, die voor de verschillende hoogtegordels opgenoemd worden. Een uitvoerige Junghuhn-bibliografie is te vinden in het Gedenkboek voor Junghuhn, 1909, van de hand van W. C. Muller.

Ook de Leidsche Hoogleeraar De Vriese hield zich met de Indische flora bezig. Wat hij hierover in het licht gaf, verscheen grootendeels vóór zijn reis daarheen, zoodat het niet op eigen waarnemingen aan de levende Indische plantenwereld berust, tenzij voor zoover hij zijn materiaal vond in de kassen van den Leidschen Hortus, zooals voor zijn „Descriptions et figures de plantes nouvelles et rares du Jardin Botanique de Leyde," (1847—1851). Belangrijk zijn verder zijn „Illustrations d'Orchidées des Indes Orientales Néerlandaises" (1854), „Illustrations des Rafflesia Rochussenii et Patma" (1854), „Mémoire sur le Camphrier de Sumatra et Borneo" (1856). „De handel in getah pertja door den oorsprong van de stof toegelicht" (1856) en vooral zijn „Plantae Indiae Orientalis, quas exploravit C. G. Reinwardt," 1856—1857. Op zijn reis door Nederlandsch-Indië verzamelde hij op Java, Sumatra, Borneo, Celebes en de Molukken een rijk materiaal, waardoor Miquel

later in staat gesteld werd in zijn *Annales* een aantal nieuwe soorten te beschrijven.

Dè in 1830 op Java gekomen hortulanus, J. E. Teysmann, had zich gedurende zijn verblijf aldaar een groote kennis van de Indische flora weten eigen te maken en was omstreeks 1850 begonnen hieromtrent mededeelingen te doen. Meestal hadden zijn geschriften betrekking op door hem gedane reizen en de daarbij verzamelde planten, soms ook op planten, die van belang waren voor handel en industrie. In samenwerking met den assistent-hortulanus Binnendijk, gaf hij van 1862 tot 1867 een aantal goede beschrijvingen van nieuwe soorten in het licht onder den titel van „Plantae novae in Horto Bogoriensi cultae". Een niet minder belangrijk werk was de nieuwe „Catalogus van 's Lands Plantentuin" (1866), ook door Teysmann en Binnendijk samengesteld.

In 1863 verscheen op Java een prachtwerk, tot de samenstelling waarvan de rijkdom van gewassen in 's Lands Plantentuin gelegenheid had gegeven: Bertha Hoola van Nooten, „Fleurs, fruits et feuillages choisis de la flore et de la pomone de l'île de Java", een groot folio werk met 41 zeer fraaie gekleurde platen, voorzien van bijschriften in het Fransch en Engelsch.

Een tijd lang werkte aan den Plantentuin een Duitscher S. Kurz, die onder den geleenden naam J. Aman als soldaat in Indië was gekomen en daar de aandacht op zich had gevestigd door „Eene opsomming der Vaatercryptogamen van het eiland Bangka", „Een korte schets der Flora van het eiland Bangka" en „Eenige kruidkundige mededeelingen in 1864 en 1865", eerst onder den geleenden naam, later onder zijn eigen naam in het „Nat. Tijdschr. v. Ned. Indië" verschenen. Van Buitenzorg vertrok hij naar Calcutta, waar hij in het „Journal of the Asiatic Society" van 1869—1875 verscheidene wetenschappelijke mededeelingen deed, o. a. over planten van Nederlandsch Indië.

Ondertusschen had zich ook in Engelsch-Indië het materiaal van de kennis der flora vermeerderd. In de jaren 1834—1851 waren het vooral Wight en Walker, Beddome en Griffith die een groote aantal werken over de Britsch-Indische flora publiceerden.

Zoo had zich gedurende vele jaren zoowel in Nederlandsch- als in Engelsch-Indië eene groote hoeveelheid waarnemingen omtrent de Indische flora opgehoopt. De Utrechtsche Hoogleeraar F. A. W. Miquel nam de taak op zich deze tot een geheel te vereenigen en eene flora van Nederlandsche Indië samen te stellen.

Miquel was geen vreemdeling op dit gebied. Vóór zijne Flora waren van zijne hand verschenen „Commentarii phytographici", waarin hij verschillende families aan een onderzoek had onderworpen (1838—1840), „Monographia Cycadearum" (1842), „Systema Piperacearum" (1843—1844), „Revisio critica Casuarinarum" (1840), „Analecta botanica Indica" (1850—1852) en de bewerking van een groot deel der families in de „Plantae Junghuhnianae". In 1855 begon hij de uitgave van zijn „Flora Indiae Batavae", die tot 1859 voortduurde. Dit is, trots de vele daaraan klevende gebreken, een der nuttigste werken, die over de Indische flora uitgegeven werden, vooral ook omdat Miquel er de geheele literatuur voor had nagegaan en alle hierin vervatte gegevens, met aanwijzing van citaten, in zijn werk had opgenomen.

Miquel had zich echter niet tevreden gesteld de gegevens te verzamelen, welke de literatuur hem aanbood, doch ook al de bouwstoffen zijner voor-

gangers, voorzover die hem ten dienste stonden, aan een onderzoek onderworpen. Hij was er in geslaagd van de verzamelingen in 's Rijks Herbarium authentiek materiaal van Blume, Kuhl en Van Hasselt, Zippelius, Korthals, Spanoghe enz. ter inzage te ontvangen. De herbariën van Junghuhn, Reinwardt en Zollinger werden hem ter leen verstrekt. Oock Horsfield's herbarium was hem ter bewerking toevertrouwd. Uit den Tuin van Buitenzorg waren hem talrijke doubletten gezonden, waaronder een aantal, die door Hasskarl waren gedetermineerd en andere, die door Teysmann op zijne reizen waren verzameld. Aldit materiaal moest tot een geheel worden verwerkt. De inhoud van de werken der oudere schrijvers moest in overeenstemming worden gebracht met de nomenclatuur der geslachten in Endlicher's „Genera Plantarum”, die toen meestal gevolgd werd, en met die der soorten van de bewerkte families in De Candolle's „Prodromus”. Vervolgens moesten de opgaven in deze werken door nasporingen aan het herbarium-materiaal en vergelijking met de literatuur en het herbarium van de Engelsch-Indische flora aan de kritiek worden getoetst. Deze omvangrijke arbeid werd door Miquel in uiterst korten tijd tot stand gebracht. Dat ze geenszins volledig was, lag in der aard der zaak. Reeds in 1862, dus bijna onmiddellijk na het verschijnen der Flora, volgde een Supplement: „de Flora van Sumatra”, waarin hij 1300 nieuwe soorten beschreef. Deze soorten berustten voornamelijk op doubletten uit Buitenzorg, welke deels door Teysmann, deels door Van Diepenhorst waren verzameld.

Het onvolledige van zijn Flora werd aan Miquel nog duidelijker, toen hij als opvolger van Blume in 1862 de groote verzamelingen in 's Rijks Herbarium onder zijn beheer kreeg. Beter dan door de enkele ter leen ontvangen exemplaren kon hij uit het daar aanwezige ruime materiaal de bouwstoffen van de werken van Blume en Korthals leeren kennen, en hij maakte er een ruim gebruik van. In zijn *Annales Musei Botanici Lugduno Batavi I—IV*. (1863—1869) onderwierp hij een aantal families en geslachten aan een nauwkeurige herziening, waarbij hij zoowel naar het materiaal van Korthals, Zippelius, Forsten, als naar dat van De Vriese en Teysmann een aantal nieuwe soorten beschreef. Hij stelde de bewerking van de verzameling ook open voor andere botanisten, wier onderzoekingen evenzeer in de „Annales” werden bekend gemaakt. Zoo vinden wij daarin verhandelingen van Oudemans, De Boer, Schott, Mettenius, Hasskarl enz. Het voornaamste deel van den inhoud der vier folio deelen zijn evenwel van de hand van Miquel zelf. Na zijn dood werden nog een aantal manuscripten gevonden, die onder den naam van „Illustrations de la Flore de l'Archipel Indien” in 1871 in het licht werden gegeven.

Onder de leerlingen van Miquel waren er weinige, die zich op de kennis der Indische flora toelegden. Een tweetal dissertaties onder zijn toezicht geschreven hadden hierop betrekking, n.l. die van P. De Boer over de Indische Coniferae en die van R. H. C. Scheffer: „De Myrsinaceae”. De laatstgenoemde zou voor de beoefening van de botanie in Indië een man van betekenis worden, daar hij tot Directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg benoemd, in 1868 daarheen vertrok. Aanvankelijk publiceerde hij in 't „Nat. Tijdschr. v. Ned. Ind.”, waarin men zijne belangrijke „Observations phytographicae” vindt (1870—1873). Later richtte hij een eigen tijdschrift van 's Lands Plantentuin op: „Annales du

Jardin Botanique de Buitenzorg”, dat hij met eene „Opnoeming van de planten op N. Guinea door Teysmann verzameld” en met nog eenige andere verhandelingen opende, terwijl hij er tevens bijdrogen van het overige personeel van den tuin, Teysmann, Binnendijk en Wigman in opnam. Bij zijn overlijden in 1880 liet hij nog vele aantekeningen achter, welke in het 2e deel van de „Annales” een plaats vonden, gedeeltelijk (Reliquiae Schefferianae) omgewerkt door O. Beccari.

Deze, een Italiaansch reiziger, die van 1868 tot 1878 verschillende deelen van den Maleischen Archipel bezocht, was een der weinige buitenlandsche botanisten, die zich in die periode in Indië met de flora bezigielden. De resultaten zijner onderzoekingen deelde hij eerst mede in de eerste jaargangen van „Nuovo Giornale Botanico Italiano” (1868—1869), later in de drie deelen van zijn „Malesia” (1877—1890). Zijn eerste geschriften handelen uitsluitend over onderwerpen uit het gebied der systematische botanie. In het tweede deel echter bepaalt hij zich niet tot de beschrijving der planten, maar houdt hij zich vooral bezig met de verhouding van deze tot de dierenwereld, en wel tot de mieren. In dit opzicht behoort dus zijn werk tot een latere periode van de botanische literatuur, waarin naast de kennis der plantenvormen en zelfs meer dan deze, de inwendige bouw, de ontwikkelingsgeschiedenis en de levensverschijnselen der planten de aandacht der botanisten tot zich trekken. De systematische geschriften van Beccari zijn, evenals die van Scheffer, verschenen na de uitgave van het eerste stuk van Benthams en Hooker's „Genera Plantarum”, zoodat de beschrijving der families en geslachten in het herbarium te Kew (1868—1883), in overeenstemming zijn met de daarin voorkomende nomenclatuur, voor zoover zij zelf geen kritische wijzigingen daarin hebben aan de hand gedaan. Dit geldt niet voor de werken van Miquel. Behalve de laatste deelen der „Annales” behooren deze tot eene oudere periode. Deze bewerking van de „Genera Plantarum” had voor de flora van Nederlandsch-Indië vooral daarom veel betekenis, omdat zoowel Blume als Miquel aan het herbarium te Kew talrijke doubletten hadden gezonden, zoodat eene herziening van het origineele materiaal der voornaamste schrijvers over de Indische flora er mede gepaard ging.

Had de „Genera Plantarum” belangrijke wijzigingen gebracht in de nomenclatuur en den omvang der geslachten, een even groote betekenis voor de soorten kreeg de bewerking van de Engelsch-Indische flora door J. D. Hooker en zijne medehelpers. De uitgave van Hooker's „Flora of British India” werd in 1875 begonnen en is in 1897 met het 7de en laatste deel afgesloten.

Gelijktijdig en later dan de „Genera Plantarum” werd in Frankrijk door Baillon een revisie der families en geslachten uitgegeven: „Histoire des Plantes” (1867—1894). Dit geïllustreerde werk is wegens de nauwkeurige beschrijvingen der geslachten van groot belang. Van grooten invloed op de nomenclatuur der Indische planten is het in 1888 begonnen en in 1909 voltooid werk van Engler en Prantl: „Natürliche Pflanzenfamilien,” waarin evenzeer alle geslachten zooveel mogelijk naar origineel materiaal aan eene revisie onderworpen worden en waar de opvattingen omtrent belangrijke punten dikwijls zoowel van die van Baillon als van die der Engelsche schrijvers afwijken. Behalve deze algemeene werken zijn voor de Indische flora steeds de mono-

graphiën over verschillende families te raadplegen, waarvan de meeste verschenen in de in 1873 gesloten serie van De Candolle's *Prodromus* en de daarop volgende „*Monographiae Phanerogamarum*”, welke sinds 1878 de plaats van deze innam. In 1905 is onder leiding van A. Engler een nieuw standaardwerk verschenen, *Das Pflanzenreich*, dat een geheel nieuwe monografische bewerking geeft van de verschillende plantenfamilies. Ofschoon een groot aantal deelen, voornamelijk van de hand van Duitschers, reeds verschenen zijn, ligt de voltooiing van dit omvangrijke werk nog in de verre toekomst.

In Nederlandsch Indië was, na Scheffer, de systematische arbeid aan 's Lands Plantentuin overgenomen door W. Burck, die een tweetal monographiën van families in het licht zond, n.l. van de *Sapotaceae* en de *Dipterocarpaceae*, waarin hij verscheidene nieuwe soorten beschreef. Behalve de monographiën van Burck namen de *Annales van Buitenzorg* nog systematische bijdragen op van verschillende bezoekers van den tuin, zooals Solms Laubach, Karsten, Boerlage enz. Voor de flora van Java speciaal maakte zich verdienstelijk S. H. Koorders door zijn „*Bijdragen tot de kennis van de Boomflora van Java*” waarvan „de Lijst der geslachten van de Boschboomen van Java” in 1892 in het *Nat. Tijdschr. van Ned. I.* uitgegeven, het begin vormde. Weldra volgden zijn „*Zakflora of Sleutel voor de geslachten en families der Woudboomen van Java*” (1893) en zijn „*Plantkundig Woordenboek van de Boomen van Java*” (1894). Het laatste als „*Mededeelingen van 's Lands Plantentuin*” verschenen, bevatte eene revisie der inlandsche namen en hun verband met de wetenschappelijke benamingen.

Een meer uitgebreid „*Plantkundig Woordenboek van Nederlandsch-Indië*” was in 1876 verschenen en in 1888 met eenige aanvullingen herdrukt. Dit was van de hand van den officier van gezondheid G. J. Filet, die zich van 1855, toen hij zijn „*Catalogus van den Botanischen tuin te Weltevreden*” schreef, met de inlandsche namen had bezig gehouden. Daar het werk van Filet voor een groot deel berustte op gegevens aan de literatuur ontleend, de schrijfwijze der inlandsche namen niet altijd juist was, de Latijnsche benamingen voor een groot deel verouderd en niet altijd betrouwbaar waren, was een revisie van dit werk naar eigen waarnemingen, door een man, die met de planten zelve bekend was en met medewerking van een taalkundige, die op de juiste schrijfwijze toezicht hield, ongetwijfeld een nuttige arbeid. Het „*Woordenboek*” van Koorders kan als een voorlooper van zulk een werk beschouwd worden, daar het alleen de boomflora van Java omvat en bij de Latijnsche benamingen niet verder gaat dan de geslachten. In 1909 is het werk van Filet vervangen door het veel betere en meer uitvoerige *Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Nederlandsch Indië* door F. S. A. de Clercq, Oud-Resident v. Ternate en van Riouw, na den dood van den schrijver uitgegeven door Dr. M. Greshoff. Het groote belang van dit omvangrijke werk ligt niet alleen in de zoo volledig mogelijke samenstelling van alle inlandsche plantennamen van den Archipel naast de alphabetisch geordende latijnsche namen der planten, maar ook in de aantekeningen omtrent het gebruik en de opsomming van botanische spreekwoorden, gezegden enz, waarvan het boek er een groote schat bevat. Behalve de genoemde geschriften begon Dr. Th. Valetton, in samenwerking met Dr. S. H. Koorders in 1894 een herziening van de Javaansche boomen, in de „*Mededeelingen van 's Lands Plan-*

tentuin”, uitgegeven onder den titel van „*Bijdragen tot de kennis der Boomsoorten van Java*”. Dit omvangrijk werk werd gestadig voortgezet, zoodat in 1914 het 13de en laatste deel de geheele serie kon afsluiten. De beide sedert 1909 verschenen deelen zijn geheel van de hand van Dr. J. J. Smith.

Ook in Europa werd aan de Indische flora gearbeid. Van de hand van J. G. Boerlage verscheen „*Handleiding tot de kennis der flora van Nederlandsch-Indië*”, eene uitvoerige beschrijving der families en geslachten van de Indische flora, een werk dat door den dood van den schrijver in 1900 niet werd voortgezet. De bewerking van de flora's van naburige landen leverde ook resultaten op voor die van Nederlandsch-Indië. Het onderzoek van de boschflora van Cochinchina door L. Pierre gaf dezen geleerde aanleiding het Indisch materiaal van een groot aantal families in 's Rijks Herbarium te bestudeeren, en zijn folio werk: „*Flora Forestière de la Cochinchine*” uit te geven.

Van de algemeene werken, die op de Flora van Nederlandsch Indië betrekking hebben, valt te noemen een uitgave, in 1897 door Boerlage begonnen, n.l. de *Icones Bogorieneses*, een plaatwerk, dat beschrijvingen en afbeeldingen geeft van nieuwe soorten uit de Buitenzorgschen tuin of uit verzamelingen van den Archipel. Dit werk wordt nog steeds voortgezet; een belangrijk deel ervan is van de hand van Dr. Th. Valetton en Dr. J. J. Smith.

Na 1900 ging de kennis van de Javaansche Flora met rassche schreden vooruit. Van de floristische werken van meer algemeenen aard moge in de eerste plaats gewezen worden op een *Flora van Batavia* door C. A. Backer, een groot opgezet werk, waarvan alleen het eerste deel verscheen in 1907. Dezelfde onderzoeker bleef zich sedert zijn benoeming tot assistent bij het herbarium van het Departement van Landbouw met de bestudeering van den plantengroei van Java bezig houden. In 1908 publiceerde hij het eerste stuk van een „*Voorlooper eener Schooflora van Java*”, het eerste werk van dien aard, dat in opzet met een Nederlandsche Schooflora vergeleken kan worden. In 1911 zag van denzelfden schrijver een eerste deel van een „*schooflora van Java*” het licht, een werk dat in alle opzichten uitvoeriger van opzet is, dan het vorige. Al deze werken moeten beschouwd worden als pogingen om te komen tot een definitieve Flora van Java, een werk, waaraan thans groote behoefte bestaat, nu de Flora van Miquel in alle opzichten zeer verouderd genoemd moet worden.

Inmiddels publiceerde Dr. S. H. Koorders in 1911—1912 een „*Excursionsflora van Java, met besonderer Berücksichtigung der im Hochgebirge wildwachsenden Arten*”, een uitgebreid werk in drie deelen, dat, zooals de titel aangeeft in hoofdzaak een populaire flora van het hooggebergte wil zijn, maar dat, door het tevens vermelden van de beneden 1800 M. groeiende soorten, een overzicht tracht te geven van de geheele flora van Java. Sedert 1913 verschijnt bij dit werk een aparte platenatlas. Eveneens is in 1913 een begin gemaakt met de uitgave van een „*Atlas der Baumarten von Java*”, een werk dat onder de leiding staat van Dr. Koorders, en dat beoogt illustraties te leveren van de in de „*Bijdragen tot de kennis van de boomsoorten van Java*” beschreven Javaansche boomen.

In 1898 verscheen het eerste deel van een Flora van Buitenzorg, waarvan echter slechts een 6-tal deelen gepubliceerd zijn, en dat niet schijnt te worden voortgezet. Van de hogere planten zijn hierin

in 1905 alleen de Orchideeën gepubliceerd, door J. J. Smith, die zich echter niet tot de omstreken van Buitenzorg beperkte, maar een uitvoerige bewerking gaf van alle bekende Javaansche Orchideeën, welk werk in de jaren 1908—1914 door een Atlas werd aangevuld, terwijl in de publicaties van 's Lands Plantentuin door denzelfden schrijver een groot aantal supplementen op zijn werk in het licht werden gegeven. Vermeld moge ook worden een verhandeling over de Javaansche Piperaceeën door S. H. Koorders in de Verslagen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen van 1909, publicaties van Dr. Th. Valeton over verschillende families in de Bulletins van 's Lands Plantentuin en in die van het Departement van Landbouw, het werk van Harms over Indische Araliaceae in de „Annales” van 1904, en van Hallier over verschillende plantenfamilies in de „Annales” van 1896 en 1897. Niet uitsluitend voor Java, maar voor den geheelen Archipel van belang is een monografie der Myrsinaceae door O. Warburg, een bewerking van het geslacht *Cyperus* door J. Valckenier Suringar, een uitvoerige beschrijving van de indische soorten van het geslacht *Ficus* in de *Annals of the Botan. Gardens, Calcutta*, door G. King, en het groote werk over Aziatische Palmen, dat in de jaren 1908—1912 door Beccari in dezelfde publicatie in het licht werd gegeven. Eveneens moge hier genoemd worden een revisie van de Javaansche Eiken door Von Seemen.

In veel mindere mate nam de kennis van de plantengroei der Buitenbezittingen toe. Een uitzondering dient gemaakt te worden voor Nieuw-Guinea, dat zich plotseling in een ongekennde belangstelling is gaan verheugen. Na de publicatie der oudere collecties van Zippelius en Teysmann, welke laatste plaats had door Scheffer in het eerste deel van de *Annales van Buitenzorg*, heeft het floristisch onderzoek van Ned. Nieuw-Guinea vrijwel stilgestaan tot 1903. Onze Duitse naburen gaven den eersten stoot tot een grondiger bestudeering van de Flora. Nadat K. Schumann in 1888 zijn *Flora der Deutsch-Ostasiatischen Schutzgebiete* gepubliceerd had, Schumann en Hollrung een jaar later een *Flora von Kaiser Wilhelmsland* in het licht gaven, Warburg in 1891 zijn *Beiträge zur Kenntniss der Papuanischen Flora* uitgaf, verscheen in 1900 (met supplement in 1905) een groote „*Flora der deutschen Schutzgebiete an der Südsee*” door K. Schumann en C. Lauterbach. Sedert 1910 kan men in Engler's *Botanische Jahrbücher* geregeld zeer uitvoerige artikelen over de „*Flora von Papuasien*” vinden, waarin tal van nieuwe collecties uit Duitsch Nieuw-Guinea bewerkt worden. Ook van Britsch Nieuw Guinea waren er enkele botanische artikelen verschenen; en wel van Ferdinand von Müller over een door Mac Gregor gemaakte verzameling in het hooggebergte en verschillende „*Descriptive Notes on Papuan plants*” van denzelfden schrijver. De reeks van publicaties over de plantengroei van het Nederlandsche gebied werd geopend door Dr. Th. Valeton met een artikel over „*Plantae papuanae*” in het *Bulletin du Département de l'Agriculture aux Indes néerlandaises* No. X, 1907. Toen na 1903 de geregelde exploratie van Nieuw-Guinea voor de naaste toekomst verzekerd scheen, besloot de Maatschappij tot Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën een apart werk te beginnen getiteld „*Nova Guinea*”, waarin de publicatie van de wetenschappelijke bewerking van het door de expedities en de exploratiedetachementen verzamelde materiaal zou bijeengebracht worden. Zoo verscheen in de

jaren 1909—1915 deel VIII van dit rijk geïllustreerde werk, bevattende de botanie. Ook deel XII, waarvan thans reeds een 3-tal afleveringen verschenen zijn, is aan de plantkunde gewijd. De bewerkers zijn ten deele Nederlanders, ten deele buitenlanders. Van de grootere artikelen mogen vooral genoemd worden die van J. J. Smith, over de Orchideeën en de Ericaceeën, en die van Th. Valeton, waarin de Rubiaceeën en de Zingiberaceeën behandeld worden.

Met deze plotselinge toename van de botanische kennis van het tot 1900 minst bekende deel van den Indischen Archipel hebben de andere eilanden geen gelijken tred kunnen houden. Het eiland Borneo, waarvan Korthals en De Vriese botanisch materiaal meebrachten, was nog weinig bekend. Een uitbreiding onderging onze kennis door het reeds vermelde werk van Beccari, „*Malesia*”, terwijl Stapf, (1894) en later Gibbs (1914) door hunne beschrijvingen van de flora van den Kinabalu en H. Hallier over die van den „*Klamm*” belangrijke bijdragen leverden tot de kennis van het Borneo'sche hooggebergte. Door de reizen van Hubert Winkler en zijn publicaties in Engler's *Botanische Jahrbücher* van 1909—1914 (Die Pflanzendecke Südost-Borneo's) werd ook het zuidelijke deel van het groote eiland beter bekend. Een groote massa verzameld materiaal wacht echter nog op publicatie; de bewerking ervan is in den laatsten tijd door H. Hallier begonnen.

De Flora van Sumatra is nog zeer gebrekkig bekend. Na het Supplement op Miquel's *Flora van Nederlandsch Indië* is er weinig meer in samenhang gepubliceerd. De stichting van een succursale van 's Lands Plantentuin ter Oostkust van Sumatra te Sibolangit zal daarin, naar te hopen is, spoedig verbetering brengen. Van beteekenis voor de kennis van de plantengroei van Noord- en Midden-Sumatra is een werk van King, *Materials for a Flora of the Malayan Peninsula*, begonnen in 1889, waarvan Ridley in 1907 een voortzetting gaf.

Warburg's „*Monsunia*”, een 4° werk, waarvan in 1900 het eerste deel verscheen, maar dat sedert niet is voortgezet, is in zekeren zin een pendant van Beccari's *Malesia*, en is van veel belang voor de kennis van de Flora der Molukken. Dezelfde plantkundige gaf onder den titel van „*Die Flora des Asiatischen Monsungebietes* (1890) en „*Vegetationsschilderungen aus Südost-Asien* (1893) zijn indrukken van den plantengroei van het Oosten van den Archipel weer. Koorders deelde in een „*Verslag eener botanische dienstreis door de Minahassa*” een en ander mede over de Flora van N. O. Celebes. Smith bewerkte in 1905 de Orchideeën van Ambon. Voor de kleine Soenda-eilanden is van belang geweest een in 1910 door Dr. J. Elbert ondernomen „*Sunda-expedition*” waarvan de botanische resultaten voor een deel door H. Hallier in de Mededeelingen van 's Rijks Herbarium te Leiden van 1913 gepubliceerd zijn. Een groote hoeveelheid botanisch materiaal, op verschillende tochten in het Oosten van den Archipel bijeengebracht wacht nog op bewerking. Voor hun publicatie zal stellig veel waarde hebben de groote kracht, waarmede de botanische staf van het Bureau of Science te Manila het onderzoek van de plantengroei der Philippijnen heeft ter hand genomen. In het *Philippine Journal of Science*, dat sedert 1906 geregeld verschijnt, zijn tal van verhandelingen opgenomen, die sedert Blanco's *Flora* het licht zag, de plantenkennis dier eilanden enorm vermeerderd hebben.

De meesten van de hierboven opgenoemde werken hebben betrekking op de phanerogame Flora. De

studie der lagere planten heeft van de vroegste perioden af minder beoefenaars gehad. Toch hebben vooral de Varens de aandacht van verschillende auteurs getrokken. Blume behandelde ze in zijn *Enumeratio Plantarum Javae* (1827) en wijdde er in zijn *Flora Javae* een deel met 94 platen aan. De Vriese gaf een Monografie der *Marattiaceae* uit (1853). In *Hooker's Species Filicum* (1846—1864) vond men de bekende Javaansche Varens alle beschreven, terwijl Miquel, Mettenius en Kuhn, later Burck, Cesati en Baker mede bijdragen over Indische varens leverden. De familie der *Hymenophyllaceae* vond een bewerker in Van den Bosch (1861). Als 1ste deel van de *Flora van Buitenzorg* publiceerde Raciborski in 1898 de Varens (*Pteridophyta*), Christ bewerkte in de jaren 1896, 1898, 1904 en 1906 de varenflora van de Soenda-eilanden, Celebes en Borneo, waarover verhandelingen in de „*Annales*” van Buitenzorg verschenen, terwijl tenslotte C. R. W. K. van Alderwerelt van Rosenburgh in 1908 in zijn handboek „*Malayan Ferns*” en in 1915 in een weinig minder omvattend werk „*Malayan Fern Allies*” een samenvatting gaf van alles wat tot dat jaar over de varensoorten van den Maleischen Archipel inclusief de Philippijnen bekend was geworden. Van denzelfden auteur zijn in de „*Bulletins*” van 's Lands Plantentuin een aantal supplementen op zijn werk gepubliceerd.

Van de Mossen van Nederlandsch Indië heeft men de bryologische werken van Dozy en Molkenboer, waarvan het belangrijkste is „*Bryologia javanica*” in 1855 begonnen en tot 1870, na den dood van de auteurs, voortgezet door R. B. van den Bosch en C. M. van de Sande Lacoste. Dit werk is in de jaren 1904—1908 ten deele vervangen door het handboek van Max Fleischer, *Die Musci der Flora von Buitenzorg* (zugleich *Laubmoosflora von Java*), verschenen in drie deelen als 5de stuk van de *Flora von Buitenzorg*.

Van de Levermossen (*Hepaticae*) bestaat een belangrijk werk van Van de Sande Lacoste, *Synopsis Hepaticarum javanicarum* (1856), terwijl in 1900 V. Schiffner als 4de deel van de *Flora van Buitenzorg* „*Les Hepatiques*” bewerkte.

De Lichenen werden beschreven in „*Plantae Junghuhnianae*” door C. Montagne en R. B. van den Bosch (1856), later nog door J. Müller in zijne „*Lichenologische Beiträge*” (1882), ten slotte door Hue in de „*Annales*” van 1901.

De kennis van de Wieren heeft een zeer belangrijke vermeerdering ondergaan door een „*Prodrome de la Flore algologique*” des Indes néerlandaises (1897 et 1899), door E. de Wildeman, spoedig gevolgd door een *Monographie des Caulerpes* (1898), door Mevr. Weber—van Bosse in de „*Annales*” gepubliceerd. Van dezelfde schrijfster zijn in de „*Annales*”, nog andere studies over de Algen te vinden. Als 3de deel van de flora van Buitenzorg publiceerde De Wildeman in 1900 „*Les Algues, essai d'une flore algologique de Java*.” De *Corallinaceae* werden in 1904 door Mevr. Weber en M. Foslie in de publicaties van de Siboga-expedite bewerkte. In hetzelfde verzamelwerk gaf Mevr. Weber in 1913 een „*Liste des Algues du Siboga*” uit. Als aparte mededeeling van het Departement van Landbouw verscheen in 1908 een uitvoerige studie van Ch. Bernard over Javaansche *Protococcaceae* en *Desmidiaceae*.

Tot een bewerking van de Fungi (Schimmels) van den Archipel is het tot nu toe niet gekomen. Veel van wat er over dit onderwerp verscheen behoort niet meer tot de beschrijvende plantkunde maar

behandelt vooral de levenswijze van de schimmelplant, in verband met haar schade als parasiet of haar nut voor de techniek. In de „*Annales*” vindt men artikelen van Fischer (1876, 1887), Solms (1887), Penzig (1899), Bernard (1906), en Hennings (1910), waarin nieuwe vormen van Fungi beschreven worden.

Van lagere planten is te noemen de bewerking van de *Myxomycetes* door O. Penzig als 2de deel van de *Flora van Buitenzorg*.

Onderzoekingen over de morphologie en physiologie van Indische planten zijn in de laatste jaren zeer in aantal toegenomen en hebben vooral hun plaats gevonden in de reeds bovenvermelde „*Annales du Jardin botanique de Buitenzorg*”, dat hiermee het belangrijkste tijdschrift over tropische plantkunde geworden is. Zijn bloei dankt het in de allereerste plaats aan zijn vroegeren redacteur Treub, die tevens de voornaamste medewerker was, en door de stichting van het Buitenzorg-fonds te bevorderen, tal van Nederlanders en later ook buitenlanders een kort verblijf aan 's Lands Plantentuin gemakkelijk maakte. Hun onderzoekingen hebben een groot deel van de „*Annales*” gevuld. Plaatsgebrek laat niet toe ze hier allen te noemen. Op het gebied van de ontwikkelingsgeschiedenis en de morphologie liggen vooral Treub's beroemde verhandelingen over de Cycadeëen (1885), over de Loranthaceëen (1885) over de mierenplant *Myrmecodia* (1883, 1888), zijn studies over de *Lycopodiaceëen* (1884, 1888), de *Casuarineëen* (1891) en de eigenaardige parasiet *Balanophora* (1898), zijn embryologisch werk over *Ficus* (1902) en *Elatostemma* (1906).

Burck (1883, 1884, 1877, 1890) hield zich vooral met oekologisch werk bezig, Karsten publiceerde er zijn onderzoekingen over Epiphyten (1895) en over Gnetum (1893). Over laatstgenoemd onderwerp schreef ook Lotsy (1899), die tevens het werk van Treub over *Balanophora* in 1899 voortzette, waarbij zich het onderzoek over den parasiet *Rhopalocnemis* aansloot (1899). Went onderzocht en beschreef het voorkomen van hecht- en voedingswortels bij klimplanten en epiphyten (1895), en de eigenaardige tweevormigheid bij de takken van *Castilloa* (1897). Ernst en Bernard behandelten in vijf opeenvolgende deelen van 1910 tot 1914 de ontwikkelingsgeschiedenis en den fijneren bouw van de javaansche saprophytische planten. Zuiver anatomische onderzoekingen verrichtte J. C. Schoute, zooals blijkt uit zijn belangrijke en uitvoerige verhandeling over den diktegroei der Palmen (1912); morphologisch werk verrichtte dezelfde auteur met zijn onderzoek naar de vertakking van *Monocotylen* en *Boomvarens* (1906). Goebel publiceert er zijn Morphologische en biologische Studien (1888 en 1891). D. H. Campbell houdt zich bezig met de ontwikkelingsgeschiedenis van het prothallium van Varens (1907 en 1908), Docters van Leeuwen met de levenswijze van *Dischidia* (1913).

Ook wat physiologische onderzoekingen aangaat, die in de *Annales* zijn gepubliceerd, staat het werk van Treub bovenaan. In 1896 verschijnt zijn eerste stuk over het voorkomen van blauwzuur bij *Pangium edule*; in de jaren 1904, 1907, en 1910 wordt dit gevolgd door andere mededeelingen over den rol van het blauwzuur in groene plantendeelen. Eijkman (1888) en van Romburgh (1899) hielden zich met phytochemische onderzoekingen bezig, Giltay (1898) publiceerde waarnemingen over de vorming van stoffen in de plant, Haberlandt bestudeert de beweging van en de voortplanting van de

beweging in de blaadjes van *Biophytum* (1885), benevens de voeding van den kiem der Mangroveplanten (1895).

Op plantengeografisch terrein, doch buiten de „*Annales*” gepubliceerd, ligt het werk van A. F. W. Schimper, *Die indomalayische Strandflora*, in 1891 in zijn „*Botanische Mitteilungen aus den Tropen*” uitgegeven. Van groot belang, ofschoon niet uitsluitend aan de maleische Flora gewijd, is het handboek van denzelfden auteur (*Pflanzengeographie, auf physiologischer Grundlage*, 1896). In de „*Bibliotheca botanica*” van 1891 gaf Karsten een uitvoerige beschrijving van de „Mangrovevegetation im Malayischen Archipel”. Een meer algemeen overzicht van de Maleische Flora verscheen van de hand van Massart, *Un botaniste en Malaisie* in *Bull. de la Soc. bot. de Belgique* terwijl Haberlandt's *Botanische Tropenreise*, 1893 (2de druk 1910) eveneens een globalen indruk van de plantengroei van Nederl. Indie geeft.

In 1888 publiceert Treub in de „*Annales*” een „*Notice sur la nouvelle Flore de Krakatau*”, een uiterst belangrijke studie naar aanleiding van een bezoek aan het in 1883 geheel van plantengroei beroofde eiland. Veertien jaar later kan Penzig in de „*Annales*” dit onderzoek completeren, terwijl tenslotte in 1907 een uitvoerig artikel van Ernst verschijnt, in het *Vierteljahrsschrift der naturf. Gesellschaft*, in Zürich, waarin de toenmalige toestand van den plantengroei op Krakatau in bijzonderheden geschetst wordt. (Die neue Flora der Vulkaninsel Krakatau).

Naast de „*Annales*” verscheen er in de jaren 1884—1904 een tijdschrift getiteld: „*Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin*”, uitsluitend bestemd voor de publicaties van het wetenschappelijk personeel van 's Lands Plantentuin. Van de 75 nummers, die in den loop van 20 jaar het licht zagen, is er een deel gewijd aan niet-botanische studies; een ander deel ligt op het gebied van de toegepaste plantkunde en kan te dezer plaatse onvermeld blijven. Na de oplossing van 's Lands Plantentuin in het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel in 1905 kreeg het tijdschrift den nieuwen titel: „*Mededeelingen van het Departement van Landbouw*”. Daarvan zijn thans de nummers I—XVII verschenen. De reeds vermelde „*Bijdragen*” van Koorders en Valetton zijn alle in deze publicatie verschenen. Verder mogen vermeld worden 3 publicaties van Greshoff over giftige en bedwelmende planten bij de vischvangst in gebruik (1893, 1900, 1913), onderzoekingen van denzelfden naar de plantengroei van Nederlandsch Indië en de 3 publicaties van Boersma over hetzelfde onderwerp.

Naast deze in het Nederlandsch geschreven reeks van onderzoekingen verschenen er van 1898 tot 1905 een 22-tal nummers van een „*Bulletin de l'Institut botanique de Buitenzorg*”, waarin de aan de verschillende afdelingen van 's Lands Plantentuin verbonden staf in de Fransche taal zijn onderzoekingen in het licht gaf. Van de zuiver botanische verhandelingen mogen genoemd worden de beschrijving van nieuwe planten door Valetton en Smith, de verhandeling van Boerlage over de door Van Romburgh verzamelde *Caoutchouc*- en *Gutta-percha*-planten (No. 5, 1900), twee farmacologische verhandelingen van Boersma (No. 14, 1902 en No. 21, 1904), tenslotte een nieuwe catalogus van den tuin door Hochreutiner (No. 19, 1904 en No. 22, 1905).

Toen in 1905 's Lands Plantentuin opheft werd, bestaan als instelling onder een eigen directeur,

werd een begin gemaakt met een nieuwe serie bulletins onder den titel „*Bullet. du Département de l'Agriculture aux Indes néerlandaises*”. Ook deze Bulletins, waarvan er tot 1911, toen de serie als zoodanig afgesloten werd, 47 verschenen zijn, werden bijna uitsluitend gevuld door de publicaties van het wetenschappelijk personeel van het Departement van Landbouw. Vele van de verhandelingen liggen niet op het gebied van de plantkunde, andere zijn geheel aan de groote cultuurs gewijd. Van die, welke over beschrijvende plantkunde handelen, mogen genoemd worden een verhandeling van Von Seemen over *Cupulifeeren* (I, 1906), van Smith over *Orchideeën* (V, 1907; XIII, 1907; XV, 1908; XIX, 1908; XXII, 1909; XXXIX, 1910; XLIII, 1910; XLV, 1911.), van Van Alderwerelt van Rosenburgh over *Varens* (XVIII, 1908; XXI, 1908; XXVII, 1909), van Valetton over planten van Nieuw-Guinea (X, 1907) en over andere families van hoogere planten (XXVI, 1909). Over *Pharmacologie* schreef Boersma (VII, 1907; XVI, 1908), over *Microbiologie* De Kruijff (III, 1906; IV, 1907; XXX, 1909).

Toen in 1911 's Lands Plantentuin als instelling onder een eigen directeur hersteld werd, zag een nieuw tijdschrift het licht, dat in vele opzichten beschouwd moet worden als een vervolg op het in 1905 gestaakte *Bulletin de l'Institut botanique*. De nieuwe serie bulletins kreeg tot titel „*Bulletin du Jardin botanique de Buitenzorg, deuxième série*”. Sedert 1911 zijn er 17 nummers verschenen, uit den aard der zaak grootendeels publicaties op het gebied der beschrijvende plantkunde bevattende. Smith zet er zijn *Orchideeën*-beschrijvingen in voort (II, 1911; III, 1912; VIII, 1912; IX, 1913; XIII 1914; XIV, 1914), Van Alderwerelt zijn onderzoekingen over *Varens* (I, 1911; VII, 1912; XI, 1913; XVI, 1914), Docters van Leeuwen beschrijft gallen op Indische planten, Backer (XII, 1913) publiceert er voorlopige resultaten van zijn talrijke verzameltochten op Java.

Intusschen zette het Departement van Landbouw een nieuwe serie publicaties van zijn staf op, en wel in den vorm van „*Mededeelingen*” van de aparte afdelingen of proefstations. Zoo verschenen in 1912 een eerste *Mededeeling* van het Proefstation voor Rijst; in 1912—1915 een twaalfstal nummers van het Laboratorium voor Plantenziekten; in 1913 een eerste nummer van „*Mededeelingen van den Kultuurtuin*”, sedert 1908 een 35-tal *Mededeelingen* van het Proefstation voor Thee, alle publicaties, die of directe uitgaven zijn van, of althans in eenig verband staan met het Departement van Landbouw en waarvan hier alleen opgenoemd worden de series, welke inhoud met botanische vraagstukken verband houden. Voor de publicaties, uitgaande van de niet onder het Departement ressorteerende PROEFSTATIONS, zie men dat artikel.

Vergelijkt men de opsomming van de wetenschappelijke mededeelingen der laatste 25 jaren met die van de vorige kwarteeuw, dan springt de enorme toename van wetenschappelijk werk direct in het oog. Veel heeft hier onvermeld moeten blijven wat niet in Indie zelf bewerkt of gepubliceerd is. Een uitzondering dient gemaakt te worden voor een hoogst belangrijke publicatie van H. H. Janssonius, *Mikrographie des Holzes der auf Java vorkommenden Baumarten*, waarvan in de jaren 1906—1914 een viertal afleveringen verschenen zijn. Dit werk, dat te Groningen onder leiding van J. W. Moll uitgevoerd wordt, heeft ten doel de houtsoorten van Java uitvoerig anatomisch te beschrijven, maar zal het

tevens op den duur mogelijk maken door anatomisch onderzoek den naam te bepalen van iedere javaansche houtsoort.

Het spreekt van zelf dat in Indië, waar zoovele belangen zijn, die van de kennis der botanie nut kunnen trekken, ook een aantal populaire publicaties het licht heeft gezien. Hiervoor werd o. a. het „Tijdschrift voor Landbouw en Boschcultuur” van S. J. W. Van Nooten opgericht. Thans is het voornaamste orgaan op dit gebied het tijdschrift „Teysmannia”, een uitgave, waarvoor de meeste bijdragen geleverd worden door het personeel van 's Lands Plantentuin. Hier sluit zich bij aan het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië.

Onder de werken, waarin de toepassing van de kennis der planten op den voorgrond staat, is reeds vermeld Filet's „Plantkundig Woordenboek”, en de Clercq's „Nieuw Plantkundig Woordenboek” daar ze niet alleen een register zijn voor de inlandsche namen, doch ook een aantal gegevens bevatten omtrent het gebruik. Hierbij moet tevens genoemd worden Hasskarl's „Aanteekeningen over het nut door de inlanders van Java aan sommige gewassen van dat eiland toegeschreven”, waaruit vele opgaven van Filet afkomstig zijn. In vroeger en later tijd werden door een aantal geneeskundigen over de geneeskracht van Indische plantaardige producten mededeelingen gedaan. Deze zijn voor een groot deel bijeengevoegd in Van der Burg's „Geneesheer van Nederlandsch-Indië”. Met de beschrijving van vele dier plantaardige producten hield A. G. Vorderman zich bezig.

Eene Encyclopaedie van de Engelsch-Indische producten, Wait „Economic Products of India” (1889—1893) is wegens de vele ook in Nederlandsch-Indië voorkomende stoffen ook voor onze Koloniën van belang. Over „Planten van Nederlandsch-Indië, bruikbaar voor handel, nijverheid en geneeskunde” (1883) handelt een werk van A. H. Bisschop Grevelink, waarin in systematische orde de gegevens hiertoe omtrent, meerendeels uit andere werken ontleend, zijn bijeenverzameld. Vergelijkbaar met Watt's Encyclopaedie, maar minder breed opgezet, is een werk van K. Heyne, de Nuttige Planten van Ned. Indië, waarvan in 1913 een eerste stuk verscheen als uitgave van het Departement v. Landbouw.

Van de hand van Greshoff is de uitgave begonnen van een kwarto werk met afbeeldingen naar de natuur, getiteld „Nuttige planten van Nederlandsch Indië”, waarin de schrijver zich voorstelde volgens de methode van Rumphius een zoo volledig mogelijke monographie te leveren omtrent den bouw, de bestanddeelen en het gebruik van die gewassen, wier kennis voor de Indische maatschappij van belang wordt gerekend. Over „Indische Heil- und Nutzpflanzen und deren Cultur” werd door Tschirch een werk uitgegeven (1892), waarvoor hij de gegevens op zijn reis naar Ceylon, Singapore en Java had verzameld.

Omtrent verscheidene producten vinden we uitgebreide mededeelingen in de afleveringen van den „Beschrijvende Catalogus van het Koloniaal Museum te Haarlem”, waarin o. a. aan koffie, rijst, cacao, thee, tabak, houtsoorten enz. uitvoerige artikelen worden gewijd, terwijl voor dit doel door het genoemde Museum een afzonderlijke publicatie „Het Bulletin van het Koloniaal Museum” werd uitgegeven. Dit wordt thans als Bulletin van het Koloniaal Instituut voortgezet. Een speciaal werk op dit gebied is Van Gorkom's „De Oost-Indische cultures”

waarvan in 1913 een nieuwe bewerking verscheen dat door een dergelijk werk van De Sturler was voorafgegaan, hetwelk echter, voor een groot deel uit het Engelsch vertaald, niet als het eerstgenoemde geheel naar Nederlandsch-Indische toestanden was bewerkt.

BOTH (PIETER). Eerste Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, geb. te Amersfoort, Hij wordt vermeld als admiraal over schepen van de Nieuwe Brabandsche Comp., en maakte van 21 Dec. 1599—Oct. 1601 een reis naar Bantam en terug. Den 29sten Nov. 1609 werd hij door de Staten-Generaal tot Gouvern.-Gen. aangesteld, vertrok 30 Jan. 1610 en kwam 19 Dec. van hetzelfde jaar te Bantam aan. Het grootste gedeelte van den tijd van zijn bestuur bracht hij in de Molukken door, waar hij het fort Mariko op Tidore op de Spanjaarden veroverde. In Aug. 1613 naar Java vertrokken, gaf hij reeds 6 Nov. 1614 het bewind aan Reynst over en vertrok 2 Jan. 1615 naar het vaderland, overleed echter bij een schipbreuk op de kust van Mauritius (Febr. d. a. v.) op welk eiland hij begraven is. Vgl. M. A. v. Rhede v. d. Kloot, De Gouvern.-Gen. 's Grav. 1891 passim.

BOTOR (MAL.). Zie PSOPHOCARPUS.

BOTTJONRONGI. Bergtop in Mariori Wawo (Celebes), op 610 M. geschat.

BOTTO-LEBOE. Bergtop in Mariori Wawo (Celebes), op 400 à 470 M. geschat.

BOTTO-PAKKA. Bergtop in Tanette (Celebes), op 860 M. geschat.

BOUEA MACROPHYLLA Griff. (*B. Gandaria* Bl.), fam. *Anacardiaceae*, Gandarija (MAL., SOEND.) Djatke (SOEND.). Middelmattige boom, vrij veel aangepant, op Java, alleen in het Westen in het wild voorkomend. De rijpe vruchten doen eenigszins denken aan gele eierpruimen en zijn zeer smakelijk. De smaak gelijkt op die van de Mangga, maar is wat zuurder. Jonge vruchten worden wel in het zout gelegd en bij de rijst gegeten. Het hout is weinig duurzaam en wordt zelden gebruikt.

BOUW. Zie BAHOE.

BOUWMATERIALEN (INDISCHE). Bij de meeste bouwwerken zal, daar in Indië het transport veelal kostbaar en bezwaarlijk is, getracht moeten worden van die bouwmaterialen gebruik te maken, welke in de nabijheid verkrijgbaar zijn. Vooral geldt dit voor tijdelijke constructies: noodbruggen, dammen, werklootsen, steigerwerken, enz. Men gebruikt daarvoor bij voorkeur materialen, welke zoo min mogelijk bewerking vereischen. *Klapper-* of *sadeng* stammen ¹⁾, dan wel de zwaarste *bamboe*-soorten (*bamboe bitoeng* of *petoeng*) dienen als stijlen. Over de lengte middendoor gespleten klapperstammen worden veelal als planken gebezigd. Vlechtwerk van gespleten bamboe (waarvoor gewoonlijk de dunne soorten worden gebruikt) wordt voor omwanding gebruikt. De bamboe wordt daartoe in de lengte gespleten, de tusschenschotten worden verwijderd, en de holle bamboe stengel platgeslagen; daarna wordt van de houtmassa aan de binnenzijde (die het minst hard is) zooveel afgeschraapt, tot de gewenschte dikte is verkregen. In dezen toestand heet het materiaal *ploeipoeh*: de reepen kunnen te lood naast elkander worden gesteld, en bijeen worden gehouden door ze op passende afstanden tusschen dwarslatten

¹⁾ De *sadeng* stammen, die gewoonlijk nog gladder, rechter, en harder zijn dan die van andere palmsorten, worden vooral in Oost-Java veel gebruikt voor den bouw van tabaksschuren.

in te vatten. De bamboe wordt ook wel tot „paggers” verwerkt, waartoe zij geheel uiteen wordt gespleten tot latten van 2 à 3 c.M. breedte, die worden gevlochten om eenigzins bredere latten van hetzelfde materiaal, die op bepaalde afstanden (25—50 c.M.) voorkomen. Overigens wordt platgeslagen en tot bepaalde dikte afgeschrapte bamboe nog op verschillende wijzen gevlochten; al naar het doel, waarvoor de matten bestemd zijn, wordt er meer of minder zorg aan besteed. Daar bamboe over het algemeen zeer licht splijt, is het hoogst bezwaarlijk, verschillende onderdeelen eener constructie door spijkere te verbinden: gewoonlijk wordt rotan, dan wel tali-doek gebezigd, waarmee de deelen aaneen worden gebonden.

Doek of indjoeck is een product van de arèn-palm: het wordt gevonden tusschen den stam en de bladstengels, en gelijkt oppervlakkig gezien iets op paardehaar, doch is zeer stekelig op het gevoel. De draden worden tot touw ineengedraaid, en zijn, ook in vochtige lucht en water, zeer duurzaam. Indjoeck vellen worden wel eens gebruikt als afscheiding in fundeeringssleuven tusschen den ongeroerden grond en de in de sleuven aan te brengen zandaanplemping; de bedoeling is dan, daardoor te beletten dat het zand door eventuele scheuren (die bij langdurige droogte in den bodem kunnen optreden) zal wegloopen. Op Sumatra dienen zij veelal als dakbedekking: ongeveer als een rieten- of stroodak in Europa. Daar de in Indië voor het behoud van houtwerken zoozeer gevreesde witte mieren indjoeck niet aantasten, wordt eene omwikkeling met indjoeck vellen of-touw, ook wel toegepast voor in den grond geplaatste stijlen van bamboe of hout.

Rotan (Calamus) is een in vele bosschen voorkomende palmsoort, die stengels uitzendt van somtijds meer dan 200 M. lengte welke steun vinden op en langs de andere woudboomen. De dunnere soorten worden als bindmateriaal gebezigd, de dikkere eerst gespleten, of — ongespleten — wel eens als kabel gebruikt, b.v. voor hangbruggen. Ook wordt er vlechtwerk van vervaardigd.

Voor omwanding en dakbedekking wordt wel (b.v. op Borneo), *boomschors* gebezigd. Veelal ook neemt men als dakbedekking *alang-alang* (een grassoort), of palmbladeren. Het gras wordt eerst om bamboe latten dubbel geslagen en met een andere lat vastgeklemd; de aldus gevormde „*welits*” worden zoodanig op de dakribben (uit dunne bamboesoorten — zooals bamboe tali — bestaande) vastgebonden, dat de rijen elkander over ongeveer $\frac{2}{3}$ hunner breedte dekken. Worden in plaats van alang-alang, bladeren van palmen gebezigd, dan spreekt men van „*atap*”.

Voor belangrijker of duurzamer bouwwerken worden in hoofdzaak dergelijke materialen gebezigd als in Europa. Alleen doet zich in Indië de moeilijkheid voor, dat eigenlijke nijverheid op dit gebied geheel afhankelijk is van de meestal geringe plaatselijke vraag, zoodat het niet altijd mogelijk is, zich eene voldoende hoeveelheid aan billijke eischen van soliditeit beantwoordende materialen te verschaffen door inkoop, en men in eigen beheer het verlangde moet aanmaken. Op of in de nabijheid van grootere plaatsen gaat dit natuurlijk beter, en vooral in de laatste jaren, is vooruitgang in de kwaliteit merkbaar en meerdere verscheidenheid van materiaalkeuze mogelijk. Op Java wordt nog in den regel voor de Gouvernemens gebouwen *djatihout* gebruikt; in West-Java veelal echter ook z.g. *rasamala-hout*; op Borneo *ijzerhout* dat evenwel zeer lastig

te bewerken is. (Zie verder het artikel: HOUT-SOORTEN).

In de metselspecie werd tot voor kort als hydraulische toeslag nog bijna uitsluitend z.g. „*roode cement*” gebezigd, d.i. brikkenmeel, gewoonlijk gemaakt van gebroken steenen of dakpannen. In den laatsten tijd, sedert 1901, is men niet meer uitsluitend aangewezen op dit niet steeds betrouwbare materiaal, daar in genoemd jaar de exploitatie aanvang van de tufsteen uit het Moeriah-gebergte, waardoor eene zeer goede *tras*-soort wordt verkregen. Sedert wordt ook nog op andere plaatsen, o.a. te Nagrek (i. d. Res. Preanger-Regentschappen) *tras* gevonden.

Zand is bijna overal van vulkanischen oorsprong, en van inferieure kwaliteit; aan de lucht verweert het spoedig. In vele streken wordt het zelfs in het geheel niet aangetroffen, men moet zich dan behelpen met fijngelakte baksteen, of de grove stukjes uit de roode cement, die na het zeven van laatstgenoemd materiaal overblijven.

Kalk wordt voornamelijk verkregen door het branden van kalksteen, hoewel ook schelpkalkbrandeijen (die z.g. „*sirihkalk*” leveren) voorkomen. De grondstoffen zijn van goede hoedanigheid, hetgeen echter van het product, als dit afkomstig is uit door Inlanders in werking gebrachte ovens, niet steeds kan worden getuigd. De door Europeanen beheerde branderijen leveren een gewoonlijk zeer goede, dikwijls eenigszins hydraulische kalk.

Portland-cement moest vroeger steeds uit Europa worden betrokken. Pogingen, nabij Batavia (Antjol) en Buitenzorg (Tjibodas) gedaan, om aldaar dit materiaal te bereiden, hadden geen succes, voornamelijk door gemis aan deskundig personeel. Beter slaagde een proef, onder leiding van den ingenieur van den Indischen Waterstaat W. Elenbaas, in de Residentie Rembang te Doerek bij Bodjonegoro genomen, waarbij gebruik gemaakt werd van een oven en maalwerktuigen, afkomstig van de gestaakte irrigatiewerken in de Solo-Vallei. Deze aan alle leveringeischen van het Departement der Burgerlijke Openbare Werken voldoende cement kon ook wat de kosten betreft, zeer goed concurreeren met de Europeesche merken. Nadat ruim 1200 vaten met goed gevolg aan verschillende Gouvernemens werken in Rembang en Soerabaja waren verbruikt, werd de proef gestaakt, daar de ingenieur Elenbaas tot een anderen werkring werd geroepen en bovendien vermeend werd, dat het niet op den weg van het Gouvernement lag, om in deze richting voort te gaan. In 1911 werd een portland cement fabriek opgericht nabij Padang (op Sumatra) welke wel levensvatbaarheid schijnt te bezitten en die een product vervaardigt, dat goed schijnt te voldoen. Het artikel wordt in Indië in steeds toenemende mate gebruikt, voornamelijk in beton voor waterwerken, en in gewapend beton; voor vloortegels (die in den laatsten tijd in Indië zelf op verschillende plaatsen fabriekmatig worden vervaardigd); voor rioolbuizen; en voor portlandcement steenen en -pannen, welke althans op de hoofdplaatsen, waar baksteenen en gebakken pannen duur en van dikwijls slechte kwaliteit zijn, in prijs en hoedanigheid met laatstgenoemde materialen zeer goed kunnen concurreeren. De inlandsche *baksteenen* en *dakpannen* lijden gewoonlijk aan het euvel, te weinig doorbakken te zijn: zij zijn zeer zacht, en alleen daar bruikbaar, waar aan de kwaliteit geen hoogte eischen worden gesteld. Dat het niet aan de grondstoffen ligt, blijkt daaruit, dat met de noodige zorg, en onder deskun-

dige leiding, een fabricaat kan worden verkregen, dat niet voor het Nederlandsche behoeft onder te doen. De steenen, gebakken voor de later gestaakte irrigatiewerken in de Solo-Vallei bewezen dit; in de afdeeling Djember (Res. Besoekie) wist de toenmaals aldaar geplaatste opzichter van den Waterstaat Kranendonk superieure steenen, dakpannen, en vloertegels te vervaardigen. In Palembang bestaat thans nog een fabriek van dakpannen, die zelfs op Java een afzetgebied vindt.

Als dakbedekking werd vroeger méér dan thans voor eenigszins aanzienlijke gebouwen veel gebruik gemaakt van z.g. „sirappen”, d.z. plankjes van gekloofd djati- of ijzerhout, zij worden gelegd op dezelfde wijze als een leien dak in Europa. De bedekking is waterdicht en koel, doch zeer zwaar, en duur.

Voor waterstaatswerken, en in de fundeeringen van gebouwen, wordt voor *metsewerk* veel gebruik gemaakt van natuursteen: evenwel wordt deze steen niet regelmatig behakt, doch in ruwe brokken zoo als zij uit de groeve komt, als z.g. „breuksteen” of als „riviersteen”, d.z. rolstenen welke in de beddingen der bergstroomden worden gevonden, verwerkt.

Marmer komt wel voor, doch wordt nog weinig geëxploiteerd. In de Res. Kediri, bij Wadjak, is een aanvang gemaakt met de exploitatie eener groeve; het daaruit afkomstig materiaal werd o.a. gebruikt voor eene nieuwe audiëntie-zaal bij het Paleis van den Gouverneur-Generaal te Weltevreden; de blokken moesten echter op het werk in eigen beheer worden gezaagd, geschaafd, en gepolijst, omdat de daartoe noodige werktuigen bij de groeve niet aanwezig waren.

De overige bij bouwwerken noodige materialen, als ijzer en ander metaal, in ruwen of bewerkten toestand; verwaren; glas enz. worden in Indië niet gewonnen of vervaardigd; zij moeten allen van elders worden aangevoerd.

Literatuur: J. A. van der Kloes. Het bouwen in Overzeesche Gewesten. — „De Ingenieur” van 13 Juli 1912 No. 28. De Gouvernements gebouwen in Ned.-Indië. Voordracht van Prof. ir. W. Elenbaas — Voorts komen verschillende mededeelingen voor in de sedert 1892 gepubliceerde Verslagen over de Burgerlijke Openbare Werken in Ned.-Indië.

BOUWRECHT, Zie GROND (RECHTEN OP DEN).

BOVEN-DAJAK. Zie BENEDEN- en BOVEN-DAJAK.

BOVEN-MAHAKAM. Onderafdeeling van de afdeeling Samarinda der residentie Z. en O. Afd. Borneo, bestaat uit de districten Oost- en West Boven-Mahakam onder een gezaghebber met standplaats Long-Iram.

BOWAJA of BOEJAJA. Algemeen Maleisch woord voor Krokodil. De lijstkrokodil (*Crocodilus porosus* Schneid.) heet bij de Maleiers op Borneo boeaja taman, de zoogen. zoetwater-variëteit van deze soort boeaja kodok; bij de Dajakkers luiden deze namen bedjai rawen of rawing resp. bedjai pakatak, bij de Maleiers ter Oostkust van Sumatra boaja en boaja katak. De Beadjoe Dajaks spreken van bedjai.

De Maleische gaviaal (*Tomistoma schlegelii* Müll.) heet bij de Maleiers op Borneo boeaja-sapit, bij die op Sumatra boeaja senjoelong, bij de Beadjoe Dajaks Bedjai-sampit en bij die van den Boven-Kapoas djoealaëng (zie verder onder KROKODILLEN).

BOWONGLANGI. Bergtop in Zuid-Celebes. Zie CELEBES. e. de Zuidarm.

BRAAM (JACOB PIETER VAN). Geboren 27 Oct. 1737 te Werkhoven. In 1748 trad hij als adelborst in den zeedienst bij de Admiraliteit van Amsterdam. Aangespoord naar het schijnt door het voorbeeld van zijn halven broeder, den toenmaligen Commandeur naderhand Vice-admiraal Willem van Braam, die reeds tweemaal naar Indië was geweest, verzocht en verkreeg hij verlof van de Admiraliteit te Amsterdam om in dienst der O. I. C. over te gaan. Gedurende ruim 12 jaren 1764—1776 bleef hij in de overzeesche bezittingen grootendeels in Bengalen. In het moederland teruggekeerd hervatte van Braam den dienst bij de Nederlandsche zeemacht. 14 Maart 1783 vertrok hij als Kapitein Commandeur met een z.g. lands eskader naar O. I. tot steun der O. I. C., wier macht gedurende den oorlog van het gemeenebest met Engeland van 1780—'84 geheel gebroken was. In dien oorlog was de Beeginesche onderkoning van het rijk Djohore-Riouw-Lingga tegen de Compagnie opgetreden en Malakka werd nog in het begin van 1782 door den vijand bedreigd. In 1784 verscheen Van Braam's eskader. De Sultan van het genoemde rijk werd gedwongen leenman te worden van de Compagnie. De in het rijk gevestigde Beegineez, die aldaar een zoo belangrijke positie hadden weten te bemachtigen, dat sedert 1722 steeds een onderkoning uit een hunner aanzienlijke geslachten de Maleische sultans had moeten ter zijde staan, moesten de hun geschonken voorrechten prijsgeven (eerst in 1804 werd hun onderkoningenschap hersteld), terwijl Nederlandsche garnizoenen en ambtenaren werden geplaatst te Tandjong Pinang, in de nabijheid dus van de toenmalige residentie der sultans. 11 Dec. 1784 keerde Van Braam te Batavia terug; 30 April 1785 werd de heenreis naar het Moederland aanvaard, waar hij 28 Juni 1786 aankwam. In 1788 werd Van Braam tot schout-bij-nacht bevorderd en 1793 tot vice-admiraal. Hij overleed 16 Juli 1803 te Zwolle, na sedert de omwenteling in 1795 uit 's landsdienst ontzet te zijn. — Zie Oranjenummer van het Marine blad van 31 Aug. 1898.

BRABANDSHOEDJE (POELOE OELAR). Een begroeide klip in Straat Soenda nabij Anjer, 47 M. hoog, steil oprijzend uit 30—50 M. diep water. De hollandsche naam, door de zeelieden daaraan gegeven, is evenals die van de nabijgelegen klip, het Toppershoedje, ontleend aan den vorm, waarin de klip zich op eenigen afstand vertoont; de inlandsche naam, die slangeneiland beteekent, wijst op het groot aantal slangen, dat op de klip huist.

BRAHMA. Eig. in het Sanskrit Brahmā (nominatief van Brahman), is de naam van eene Indische godheid, het persoonlijk opgevatte verleden, en als zoodanig voorgesteld als schepper der wereld. Tot zijn meest kenmerkende bijnamen behooren Pitāmaha, d. i. Grootvader, en Swajambhoë, de uit zichzelf ontstane. In het Indische Pantheon is hij de eerste persoon der Trimoeërti, doch deze voorstelling is niet zeer oud.

BRAHMANEN, BRAHMANISME. Brahmanen is de naam der leden van den hoogsten stand, zgn. kaste, der Indische maatschappij. Zij maken sedert onheugelijke tijden den geestelijken adel van Indië uit, en zijn als zoodanig de bewaarders der gewijde oorkonden, de beoefenaars van alle wetenschappen, die met de heilige overlevering in verband staan, zooals taal- en dichtkunde, sterrenkunde, rechtsleer, zedekunde, enz. Alle Indische stelsels van gods-

dienst, die uitdrukkelijk of implicite het gezag der gewijde oorkonden, der Weda's, erkennen, is men gewoon onder de benaming van Brahmanisme samen te vatten, in tegenstelling met andere godsdiensten, zooals het Boeddhisme en Djainisme, die het gezag der Weda's verwerpen. Uit de aanwezigheid van opschriften in West-Java (zie Verbeek, Oudheden van Java, No. 13 en 14), alsook uit de inscripties gevonden in het rijk van Koetei en het reisbericht van Fa Hian, blijkt dat het Brahmanisme reeds vóór den aanvang der Middeleeuwen tot den Indischen Archipel was doorgedrongen. Zie HINDOEISME. Tot de Brahmanistische stelsels behoort ook het Çiwaisme. (Zie aldaar).

BRAMBANAN (RUÏNE VAN). Zie PRAMBANAN.

BRAMBANG. Zie ALLIUM.

BRANDES (DR. JAN LAURENS ANDRIES). Geb. te Rotterdam 13 Januari 1857, overleden te Batavia 26 Juni 1905. Studeerde te Amsterdam in de godgeleerdheid, en te Leiden in de Indische talen; promoveerde in 1884, vertrok in datzelfde jaar naar Indië als ambtenaar voor de beoefening der Ind. talen. Als zodanig werd hij in 1901 belast met het voorzitterschap der commissie voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

De wetenschappelijke werkzaamheid van B. heeft zich op tweeërlei gebied bewogen, nl. op dat der Javaansche en Maleische letterkunde, en dat der oudheidkunde. Zijn proefschrift (Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie, 1884), een voor dien tijd voortreffelijk werk, deed verwachten dat hij zich zoude toeleggen op de vergelijkende taalkunde; toch is niet meer dan een drietal artikelen op dat terrein van zijne hand verschenen (over het Kisersch, Tijdschr. I. T. L. en V. K. deel XXXI (1886); over Tomboeoesche vormen, in Hommage-Hanoi, en Woordvorming in Oud-Jav. in Feestbundel Kern). Trouwens, als ambtenaar voor de beoefening der Ind. talen belast met de studie van Oud-Javaansche taal en archaeologie, zag hij zich voornamelijk op Kawi- en archaeologische, weldra ook iconografische, studiën aangewezen. Ten aanzien van *eerstgenoemde* studiën worden vermeld: 1° zijne uitgaven van teksten, met name: de Pararaton (Verhandelingen Bat. Gen. deel XLIX, 1896 1e st.) met waardevollen commentaar en historische toelichtingen, en de Nāgarakērtāgama (Verh. Bat. Gen. deel LIV, 1e stuk 1902), helaas zonder eenige inleiding of uitlegging, welk laatste werk door de vertaling van Prof. Kern is toegankelijk gemaakt; 2° zijne talrijke artikelen over Middel-Javaansche en Nieuw-Javaansche letteren, in welke bijdragen hij over vele geschriften of reeksen van geschriften, zooals over de *babad's*, geheel nieuwe gegevens heeft verstrekt; 3° zijne uitvoerige verhandelingen over Maleische literatuur-producten, tot welker behandeling hij door de bestudeering der Javaansche versies dier romans en verhalen was gekomen, eene studie waarin ook aan niet in het Javaansch vertegenwoordigde Maleische verhalenbundels ruime plaats is gegund. Met name de uitgewerkte, critische verhandelingen over de Kalilah en Daminah (Feestbundel-Prof. De Goeje, 1891 bl. 79 — 110), De tien Vizieren etc. (Tijdschr. v. I. T. L. en V. K. deel XXXVIII, 1895) en Het Papegaaienboek (ibid. deel XLI, 1899) mogen hier met eere genoemd worden. De artikelen over de topografie van Batavia zijn meer als excursen dan als complete verhandelingen te beschouwen. Zoowel uit de genoemde grootere

als uit de elders ¹⁾ vermelde vele kleine verhandelingen blijkt Brandes' meesterschap in het oplossen van litterair-historische vraagstukken.

Ten aanzien van de *in de tweede plaats genoemde* studiën, de archaeologie, worde allereerst gewag gemaakt van Brandes' medewerking aan W. P. Groeneveldt's Catalogus der archaeologische verzameling in het museum te Batavia, en zijne vele, korte maar voortreffelijke, verslagen van archaeologische vondsten, voornamelijk inscripties, in de Notulen van het Bat. Gen. v. K. en W., en de verhandelingen over beschreven platen in het Tijdschr.

Voorts worde vermeld zijne in den loop der jaren aangelegde collectie van transcripties van opschriften, welke arbeid, die had moeten worden tot een corpus inscriptionum Javanicarum, na zijnen dood is in het licht gegeven (Verh. Bat. Gen. deel LX, 1913). Eindelijk worde genoemd de vele arbeid, dien hij als voorzitter der oudheidkundige commissie heeft verricht. In enkele groote werken (Tjandi Djago en Tjandi Singasari) benevens een reeks van artikelen in het Tijdschrift en de Notulen van het Batav. Gen. v. K. en W. heeft Brandes van eene werkzaamheid en een talent blijken gegeven, die niet alledaagsch zijn; zonder overdrijving kan gezegd worden dat zijn zin voor archaeologie en bouwkunde niet minder fijn en ontwikkeld waren dan die voor taal en literatuur. Hoewel noch bouwkundige noch met teekentalent begaafd, heeft B. mét zijne werkzaamheden als bibliothecaris en zijne nooit verzuimde studiën op Javaansche taalkundig terrein, niettegenstaande zijne zwakke gezondheid, voor de archaeologie van Java onschatbaar waardevol werk geleverd, dat door zijn overlijden op jeugdigen leeftijd een ontijdig einde nam. Aan zijne groote verdienste is hulde gebracht in meer dan eene biografie; alles wat over zijn arbeid te zeggen valt, is te vinden in Rouffaer's „Herdienking” vóór het tweede deel van het „Archaeologisch Onderzoek op Java en Madura”, 1909.

BRANDEWIJNS-BAAI. Baai aan de W.kust van Sumatra, even bezuiden Padang op 1° Z.B. Deze benaming is, nadat aan die baai een punt was aangewezen om te worden ingericht tot afvoerhaven van de steenkool der Ombilin-mijnen, en als aanvangspunt van den daarheen leidenden spoorweg, officieel veranderd in die van Koninginnebaai (zie aldaar.)

BRANDJANGAN. Javaansche naam voor een leeuweriksoort, *Mirafra javanica*; is slechts bekend van Java, Bali en Borneo.

BRANG BRANG. Zie OTTERS.

BRANTA. Vrij belangrijke zeeplaats, circa 6 K.M. bezuiden de gewestelijke hoofdplaats Pamekasan der residentie Madoera, aan straat Madoera en aan den grooten postweg en de stroomtramlijn van Pamekasan naar Sampang gelegen, met tamelijk veel handel en vischvangst. Het is de eigenlijke havenplaats van Pamekasan, tévens standplaats

¹⁾ Zie de lijst zijner werken in Tijdschr. I. T. L. en V. K. deel XLVIII (1906), bl. 95—104, waarbij nog te voegen zijn: Babad Tjerbon, Verh. Bat. Gen. LIX (1914), 2e stuk; Slecht werk aan de Hindoe-oudheden op Java, Rapp. Oudh.-Dienst 1913, bl. 13—24, en Fout of finesse? ibid. bl. 24—35, alle drie posthuum.

Van den Pararaton wordt een tweede uitgave voorbereid. Van de Beschrijving der Jav. Bal. en Sas. handschriften van H. N. v. d. Tuuk zag in 1915 het derde en laatste deel het licht.”

van het onderdistrictshoofd van Tlanakan (district Pamekasan).

In het heuvelachtige kustterrein, vlak benoorden Branta, onder het gebied der dessa Larangan-Tòkol, bevindt zich een soort eeuwig vuur — Somber apoj = vuurbron genaamd — n.l. een plek waar in brandgeraakte koolwaterstofgassen uit den bodem opwellen.

BRANTAS-DELTA-WERKEN. Eertijds zond de Brantas, op $\pm$ 8 K.M. *boven* Modjokerto, waar zij een oostelijke richting heeft, een tak naar het noorden: de Kedoeng-Soro. Ruim 4 K.M. verder benedenstrooms, werd de Gedèg, eveneens in noordelijke richting afgescheiden, en eindelijk nog 7 K.M. verder op (dus $\pm$ 3 K.M. *beneden* Modjokerto) geschiedde hetzelfde nogmaals met de Melirip. Deze drie takken: Kedoeng-Soro, Gedèg, en Melirip, stuitten in hun loop tegen den voet van eene evenwijdig aan de Brantas, doch ruim 3 K.M. noordelijker gelegen kalk-heuvelrij, waardoor zij gedwongen waren naar het oosten om te buigen, en zich weder te vereenigen tot een enkelen arm; de Soerabaja rivier. In den Melirip-tak was bij Singkallan een dam gelegd, met het doel, om een gedeelte van het afstromende water te leiden in de Mangetan rivier; een in de delta beginnende waterloop, welke rechtstreeks op Straat Madoera afwaterde, doch tevens aan het noordelijk gedeelte van de delta irrigatiewater moest verschaffen. De Brantas nam, na de afscheiding van de Melirip, den naam Porong-rivier aan, en verdeelde zich in verschillende armen, die zich stroomaf veelal weer vereenigden, om eindelijk met vier groote monden in zee te storten. Volgens oude berichten zoude de Porong-rivier vroeger een door den bekenden apostel Radhen Rachmat, ook Soenan Ngampel genoemd († 1476), gegraven kanaal zijn geweest, dat betrekkelijk slechts een klein deel van het debiet afvoerde, doch algemeen wordt deze overlevering niet zeer waarschijnlijk geacht, en aangenomen dat ook de Porong op natuurlijke wijze is gevormd, waarbij het echter niet uitgesloten behoort te zijn dat door Soenan Ngampel een aanvang werd gemaakt met de bedijking en kanalisering. Deze bedijking geschiedde echter alléén aan de noordzijde, om de eigenlijke delta tusschen Soerabaja rivier en Porong, alwaar de bevolking toenam en steeds meer gronden in cultuur kwamen, tegen overstromingen te beveiligen. De zuidelijke oever was minder bewoond, en werd al spoedig hooger, daar de rivier hier langs de hellingen van het Ardjoeno gebergte stroomt. Bij den — vermoedelijk zeer geleidelijk — voortschrijdenden dijk aanleg werden verschillende takken langzamerhand afgesloten en het bandjir-water gedwongen te blijven tusschen de dijken ten noorden en de hooge gronden ten zuiden van de Porong. Om echter toch nog bevoeiingswater te kunnen verkrijgen waren plaatselijk openingen, z.g. „djorongs” in de dijken gespaard. Bij hooge standen trokken deze te veel, bij lage debieten te weinig water, zoodat door inlandsche dammen in de rivier het water moest worden opgestuwd. Maar tengevolge van deze dammen werd het peil ook bij Melirip opgezegt, en dientengevolge de afvoer van de Soerabajarivier, ten nadeele van de Porong, vergroot. Een dam, in de bovenmonding van den Melirip tak gelegd, moest dit bezwaar weder verhelpen en tevens beletten, dat de Mangetan rivier, hiervoor reeds genoemd, die uit de Melirip werd gevoerd, te veel afvoerde. De vernauwing van de Melirip had weder eene vergrooing van den daarboven aftappenden Brantasarm, de Gedèg, ten gevolge. Aldus kwa-

men de afwateringsbelangen voortdurend met de bevoeiingsbelangen in botsing, en slechts door voortdurend duizende koelies en heerendienstplichtigen aan den arbeid te houden, kon een ten naaste bij bevredigende toestand worden gehandhaafd. Eerst omstreeks 1836 werd, op initiatief van den ingenieur H. A. Tromp, een aanvang gemaakt met den aanleg van meer permanente werken. Zoo kwamen achtereenvolgens sluizen tot stand te Prabon (1838), Kedong Tjatjing (1839) en Melirip (1842—1847). Het laatstgenoemd kunstwerk diende ter vervanging van den ouden en in slechten staat verkeerenden inlandschen dam. Op den duur bleken echter deze verbeteringen nog niet afdoende: de capaciteit van de sluis te Melirip was wel wat gering, zoodat de Kedoeng-Soro en Gedèg steeds meer gingen afvoeren, en beteugeling ook van deze beide takken noodig was. In 1853 werden de plannen hiertoe ontworpen door den ingenieur H. de Bruyn. Deze zag duidelijk in, dat alléén door het bandjir-water een zoo veel mogelijk directen afvoerweg naar zee te verzekeren, en de irrigatie belangen zooveel mogelijk onafhankelijk te maken van de afwatering, afdoende verbetering mogelijk was. De bovengenoemde sluizen werden als onderdeelen opgenomen in een groot plan, dat tusschen 1852 en 1857 werd ontworpen en voltooid, en de volgende werken omvatte. Bij Lengkong, ongeveer 800 M. benedenstrooms van Melirip werd in de Porong-rivier een beweegbare stuw gebouwd met 10 openingen van 10 M, die door schipdeuren gesloten konden worden, en onmiddellijk bovenstrooms daarvan, aan den linkeroever, een tweetal inlaatsluizen. Eén dezer sluizen was bestemd om water toe te laten voor de Mangetan rivier, die van de Melirip door een dam werd gescheiden, en bij genoemde sluis werd aangesloten. Aldus ontstond het Mangetankanaal, dat, na eerst in hoofdzaak evenwijdig geloopt te hebben met de Soerabajarivier, over het laatste gedeelte eene meer oostelijke richting aanneemt, en door talrijke zijtakken het noordelijk gedeelte der delta van water voorziet. Het zuidelijk deel werd bevoeid door een nieuw kanaal, langs de Porong-rivier loopend, en aan de tweede inlaatsluis aansluitend. Tevens werden de oude sluizen in de Porong opgeruimd. Door het dichten van verschillende aftappingen in de Porong en Soerabaja rivier, was te verwachten dat bij bandjirs deze beiden te geringe capaciteit in den benedenloop zouden hebben. Daarom werd eene rechtstreeksche verbinding van de Soerabaja-rivier met Straat Madoera tot strand gebracht bij Wonokromo, vóór dat de stad Soerabaja werd bereikt, alwaar het Wonokromokanaal in oostelijke richting eene afleiding toeliet, welke door een schotbalksluis kon worden geregeld, terwijl bij de plaats Porong het overlaatkanaal van Djabon—Porong, dat aan den bovenmond een gemetselden overlaat had, een deel van het door de Porong afstromende bandjirwater een directen weg naar zee verschaft. Deze werken werden tot stand gebracht voor het toentertijde aanzienlijk bedrag van f 2.600.000.— ongerekend den arbeid van een groot aantal heerendienstplichtigen. De bevoeiingswerken ondergingen later nog aanvullingen door de vervanging van diverse werken van tijdelijken aard binnen het irrigatiegebied door permanente constructies. Zij dienen voor de irrigatie van rond 45.000 bouws (1 bouw = 7096 M²). Het gemiddeld debiet van het Mangetankanaal is in den Oostmoesson 21 M³ per sec; in den regentijd 28 M³. Voor het Porongkanaal is het resp. 18 M³ en 27 M³.

Intusschen was de waterafvoer nu wel aanmerkelijk verbeterd, doch begon een ander bezwaar, veroorzaakt door den aanzienlijken zandafvoer van de Brantas, zich steeds meer voelbaar te maken. De toegangen van uit zee naar Soerabaja werden n.l. zoodanig door bankvorming en verondieping bedreigd, dat afdoende maatregelen noodig waren. Wat den oostelijken toegang, door het z.g. Oostgat van Straat Madoera betreft, werd de verzanding voornamelijk toegeschreven aan de Soerabaja-rivier en het Wonokromo-kanaal. In 1878 werd door eene oppelling uitgemaakt, dat sedert de vorige opname (door Jansen in 1847 verricht) het oude vaarwater geheel onbruikbaar, en het z.g. „Jansen's vaarwater” aanmerkelijk slechter was geworden. Ook de reede van Soerabaja bleek belangrijk versmald. Men besloot, ten einde hierin verbetering te brengen, de hooge afvoeren uitsluitend door de Porong te doen geschieden, en door de stuizen naar de Soerabaja-rivier niet meer dan 50 M³ per seconde af te voeren, welke hoeveelheid in het belang van scheepvaart en irrigatie noodig werd geacht. Het water, dat nog tusschen Melirip en Wonokromo op die rivier komt, zou dan door het Wonokromo kanaal moeten worden geloosd. De Porong-rivier werd voor den grooteren afvoer geschikt gemaakt, de overlaat bij Djabon-Porong opgeruimd, en het overlaatkanaal ingericht voor den totalen afvoer. De geheele afsluiting aldaar van den ouden loop kwam eerst onlangs tot stand, in verband met den verhoogden zandafvoer door de Kloet-eruptie van 1901. Een syphon onder het verbrede overlaatkanaal bezorgt de irrigatie der ten zuiden daarvan gelegen sawah's. Ten einde de Soerabaja rivier bij den verminderden afvoer behoorlijk op peil te kunnen houden werden in de rivier een tweetal naaldstuwen gebouwd, bij Goenoeng-Sari, ruim 2 K.M. boven-, en bij Goebeng, ± 4 K.M. beneden de aanmonding van het Wonokromo-loozingskanaal, waarnaast schutsluizen zijn aangebracht. Door in verband met deze werken aangelegde irrigatiekanalen wordt nog ruim 13.600 bouw bevoeid, terwijl de stuwen tevens gelegenheid gaven, door een systeem van goten en spoelleidingen, de rioleering van Soerabaya te verbeteren. (*Literatuur*, Zie art. BEVLOEIINGEN).

BRANTAS-RIVIER. Zie JAVA.

BRASSICA JUNCÆA Coss., fam. *Cruciferae*. Sawi alas (JAV.), Kruidachtige plant, die het Indische Mosterdzaad levert. Ook wel „Sarepta-mosterd” genoemd. Gebruik als de volgende.

BRASSICA NIGRA Koch., fam. *Cruciferae*. Sawi (JAV.), Sesewi (MAL.) Sawi-sawi (MAL.). Kruidachtige plant, de stamplant van het gewone zwarte mosterdzaad, dat onder den naam van *Bidji sawi* als een inlandsch geneesmiddel gebruikt wordt. De jonge blaadjes worden bij de rijst gegeten.

BRATA-JOEDA, of Brata-Joeda Djarwa is de naam van de Javaansche vertolking en bewerking van het oude en beroemde Kawi-gedicht (zie KAWI) Bhārata-Joedha, waarin de strijd wordt bezongen, die eeuwen geleden in Noord-Indië werd gevoerd om het bezit van het rijk en de stad Hastināpoera. Naar de voorstelling van den Javanees is die oorlog op Java gevoerd. „De namen van personen en plaatsen, die er in bezongen worden, zijn in de inlandsche aardrijkskunde overgenomen, en men weet op Java de voormalige ligging aan te wijzen van de voornaamste rijken, in de B.-J. vermeld. De helden van dat gedicht bekleeden vaste plaatsen in de stamlijsten der tegenwoordige vorstenhuizen; de geheele adel van Java telt hen onder zijne voorouders; hunne lotge-

vallen vóór en na den grooten strijd maken het voornaamste onderwerp van de geliefde schimmenspelleten uit: in één woord, de B. J. is voor den Javanees van heden een wezenlijk deel van zijne vaderlandsche geschiedenis (Cohen Stuart).” De toevoeging Djarwa beteekent uitlegging, wel te verstaan van het Kawi of Oud-Javaansch. Van het oorspronkelijke dichtwerk Bh. J., dat is: de krijg der Bhārata's, zijn er twee bewerkingen in het hedendaagsch Javaansch, de eene in oude of Kawi-maten, en de andere in de nieuwe maten, die zich van de eerste vooral onderscheiden door het rijm. Wat in het Sanskritische epos Mahā-Bhārata in Boek V—X uitvoerig wordt behandeld en bezongen, geeft de B. J. in een kort bestek van negen en zestig zangen, door gaans van omstreeks twintig verzen (pada's). „Ten opzichte (van de behandeling der dichterlijke stof) hebben de omwerkers zich (veel) vrijheid veroorloofd. Sommige plaatsen, vooral uitvoerige schilderingen, zijn min of meer bekort, maar over het algemeen is de grondtekst in de omwerkingen aanmerkelijk uitgebreid, op eene wijze, die weinig getuigt van smaak en oordeel. Tegenover eene zekere klassieke kernachtigheid en eenvoudigheid in het Kavigedicht, staan flauwe breedsprakigheid, noodellooze herhalingen en zinledige omhaal van woorden, in de omwerkingen. Niettemin is in sommige sterk uitkomende karakters, in menig levendig of roerend tafereel, in bekoorlijke beelden, nog veel te vinden, wat stof kan geven tot eene (min of meer) gunstige beoordeeling van het dichtwerk (C. S.).” Daaraan is de zeldzame eer te beurt gevallen van eene literarisch-critische behandeling, die tot heden eenig is op het gebied van de Indonesische taalstudien. Een der uitstekende leerlingen van den bekenden Prof. T. Roorda, A. B. Cohen Stuart, in leven Ambtenaar voor de Javaansche taal en letterkunde te Soerakarta, gaf in 1860 in de Verh. v. h. B. G. v. K. en W. (Deel XXVII en XXVIII) eene critische uitgave van de B. J. met eene vertaling benevens eene Voorrede en eene Inleiding, welke alle getuigenis afleggen van 's mans groote kunde en van zijn liefde voor de B. J. Door zijne vertaling werd het werk van P. P. Roorda van Eysinga, „De B. J. metrisch overgebracht” (Leyden, by C. C. van der Hoeck, 1849), in de schaduw gesteld en weldra geheel vergeten. Prof. T. Roorda zelf gaf in 1841 een klein boekje van 50 bladzijden onder den titel van: Proeve van Javaansche poëzie uit het Javaansche heldendicht de B. J. (Leeuwarden, G. T. N. Suringar). De tekst van het Oud javaansch gedicht werd in 1903 uitgegeven door Dr. J. G. H. Gunning, onder den titel: Bhārata-Yuddha, Oud-javaansch heldendicht.

BRATAN. Vulkan in het oosten van Bali, tusschen den Piek van Boeleleng in het N, en den Piek van Tabanan in het Z.; wordt door de zuidelijke bewoners met den naam Pengilingan aangeduid. Het is het noordoostelijkste en hoogste punt (2150 M.) van een uitgestreken, voor een groot deel nog gesloten ringwal, waarvan de O.W. loopende lange as ruim 11 K.M. groot is; in die caldeira en ook op den rand verheffen zich eenige jongere eruptieketels; tusschen deze en den ringwal liggen drie meren: in het oosten de Doro Bratan, in het Noordwesten de kleine D^o. Boejan en D^o. Tamblingan. Slechts een paar dorpen zijn in den ketel gelegen, waardoor de groote weg van Singaradja naar Den Pasar loopt. Erupties zijn van den berg niet bekend. (Schetskaart op Pl. XLIII in het Jaarverslag 1912 van den Topografischen Dienst).

BRATAWALI (MAL.). Zie TINOSPORA.

BRAUW (Jhr. CORNELIS ALBERT DE). Geboren 19 Dec. 1809 te Montfoort, vertrok hij als knaap naar Indië, werd aan de militaire school te Semarang tot luitenant der infanterie opgeleid (1822—1826), werd 1834 1e luit., 1836 kapitein, 1840 majoor en woonde na zijne benoeming tot luit.-kol. (1846) de eerste Balische expeditie bij. Bij de derde Balische expeditie onderscheidde hij zich zeer als chef van den staf. Nadat hij in 1850 den opstand in Bantam gedempt had, werd hij benoemd tot resident en mil. commandant in Palembang, waar door zijn toedoen ons bestuur in de binnenlanden op hechte grondslagen werd gevestigd. In 1852 tot kolonel en in 1855 tot gouv. van Celebes benoemd, werd hij in 1857 tot gen.-majoor bevorderd, en na zijn terugkeer van verlof in 1860 tot commandant der 2e mil. afdel. van Java te Semarang, waar hij een dreigend oproer der vreemde Eur. soldaten gelukkig bedwong. Den 3den Aug. 1861 tot gouv. van Sum. Westk. benoemd, overleed hij reeds 21 Febr. 1862 te Padang.

BRAUW (Jhr. Mr. WILLEM MAURITS DE). Geb. 24 Aug. 1838 te 's Gravenhage, promoveerde hij in de beide rechten te Utrecht 22 Jan. 1864 met een proefschrift: „De departementen van algemeen bestuur in Nederland sedert de omwenteling in 1795”. Na eenigen tijd als advokaat werkzaam te zijn geweest, werd hij 7 Juli 1865 commies van Staat bij den Raad van State, Aug. 1867 commies bij het Dep. van Koloniën, waar hij de rangen van hoofdcommies (Juni 1871) en referendaris (Juli 1874) bekleedde, tot hij in April 1882 tot administrateur der gen. thesaurie bij het Dep. v. Fin. benoemd werd, welke betrekking hij op 1 Sept. d. a. v. voor die van Minister van Koloniën verwisselde. Het votum der Kamer over het in het begin van 1882 door den Gouv.-Gen. gesloten verlengings-contract met de Billiton-Maatsch. gaf hem aanleiding zijn eervol ontslag te vragen, dat hem op 23 Febr. 1883 werd verleend. Den 16den Juni 1884 werd hij benoemd tot Commiss. des Konings in Zeeland, van welke betrekking hij den 1 Juli 1897 op eervolle wijze werd ontheven. Gedurende zijn Ministerschap kwamen, behalve de Indische begroting voor 1883, nog tot stand de wetten tot vaststelling der sloten der rekeningen van N.-Indië over 1867—1869 en werd het in 1883 bij de Wet goedgekeurde contract met de Handelsmaatschappij ontworpen en bij den Raad van State in behandeling gebracht. Hij overleed den 18 December 1898 te 's Gravenhage.

BRĒBĒS. Afdeling en regentschap van de residentie Pekalongan, met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan den rechteroever van de Kali Pemali. Deze afdeling, die ruim 2050 K.M²., oppervlak heeft, vormt het westelijk deel van genoemd gewest, en wordt aan de westzijde door de Kali Losari van Cheribon, en aan de oostzijde door de Kali Gangsa van de afdeling Tegal gescheiden. De afdeling Brebes bevat 2 contrôle-afdeelingen, n.l. BrĒbĒs met de districten BrĒbĒs, Tandjoeng en Bandjaradja en Boemiajoe met de districten Boemiajoe en Bantarkawang. Zij telde in 1905 445.000 zielen, waaronder 135 Europeanen en 2870 Chinezen. In de vlakke die uit de Pemali-rivier wordt bevoloed (zie BEVLOEIINGEN) wordt veel suikerriet geplant. In deze afdeling komen 3 suikerfabrieken voor, waarvan één op het particuliere land Ketangoengan West. Dit particuliere land Ketangoengan West, thans nog 3497 bahoe's groot, werd in 1813 door Raffles als een vrije gift aan den regent van BrĒbĒs geschonken, werd sedert gedeeltelijk door de Regee-

ring teruggekocht, en is gedeeltelijk door verkoop in andere handen overgegaan.

BRĒBĒS. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle-afdeeling, het regentschap en de afdeling BrĒbĒs, residentie Pekalongan. Het telt 3 onderdistricten met 83 desa's en had in 1905: 113000 bewoners, waaronder, 67 Europeanen en 935 Chinezen. Er is een suikerfabriek.

BRĒBĒS. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeling tevens regentschaps- en districts-hoofdplaats, ligt langs den grooten postweg, westwaarts van de hoofdplaats Pekalongan, aan de Pemali-rivier. De plaats had in 1905 eene bevolking van bijna 13000 zielen, waarvan 33 Europeanen en 740 Chinezen.

BRĒNGBRĒNG. Zie BĒNGBRĒNG.

BRESSI. Javaansche naam voor eene vogelsoort, behoorende tot het geslacht *Irena*, op Sumatra Sikoerajo; de Maleische naam is Biang-kapoor; op Sumatra wordt *Irena* Brissi genoemd volgens v. Rosenberg.

BREUËH (POELÒ) of Lam Poejang, vroeger gewoonlijk als P. Bras betiteld. Eiland benoorden Atjeh, en tot het Gouv. van Atjeh en onderhoorigheden behoorende. Op de n.o.lijkste punt van het eiland aan den ingang van de Bengalen-passage, die het van Poeloe WĒscheidt, is in 1875 een vuurtoren gebouwd, die de Willemstoren genoemd is, en waarvan het licht thans tot $\pm$ 59 K.M. in den omtrek zichtbaar, veel bijbrengt tot de veiligheid van de vaart van Europa en Britsch-Indië op Malaka, Singapore, China en Japan, daar sedert de ontsteking van dat licht de ingang van de straat van Malaka goed kan worden verkend, en de meeste stoomschepen sedert den korteren weg door de Bengalen- en Malakapassage nemen. (Vgk. ATJĚH).

BREUGEL (JAN DE ROVERE VAN). Geboren te 's Gravenhage, kwam hij in den loop van het jaar 1779 als assistent naar Batavia. Hij werd nog in datzelfde jaar tot den rang van onderkoopman, en in het volgende tot fiskaal bevorderd. Vandaar naar Bantam verplaatst, klom hij in 1782 tot „provisioeneel” en daarna tot effectief koopman en administrateur in 's Compagnie's dienst op. Gedurende zijn verblijf te Bantam schreef Van Breugel zijne bekende „Bedenkingen omtrent den staat van Bantam in 1786”, welke in de Bijdragen voor de T., L. en Vk. van Ned.-Indië, 2^e reeks I (1856) zijn openbaar gemaakt, en die, hoewel in menig opzicht minder juist, veel wetenswaardigs bevatten. In het voorjaar van 1788 vertrok Van Breugel naar Middelburg, waar hij zich metterwoon vestigde.

BRIDELIA TOMENTOSA Bl., fam. *Euphorbiaceae*. Kandri (MAL.), Kanjete (SOEND.), Gandri (JAV.). Kleine boom, over een groot deel van Azië verspreid. Het hout wordt bijna niet gebruikt. De Javaan meent, dat de boom de bliksem afweert en roept daarom „Gandri” als het bliksemt.

BRIEFVENPOSTERIJ. Zie POST- EN TELEGRAAFDIENST.

BRILSLANG. Soorten van het palaeotropische geslacht *Naja*, gekenmerkt door groote gegroefde giftanden voor in den bovenkaak, die van de overige min of meer gegroefde, achterste tanden door een vrij groote tusschenruimte gescheiden zijn (*Proteroglyph*, zie onder SLANGEN). Het zijn krachtige dieren met een middelmatig langen staart. Hoewel het echte giftlangen zijn, is de kop niet duidelijk van de hals afgezet, maar is juist de grootste merkwaardigheid van deze dieren, dat zij den hals min of meer zijdelings kunnen uitzetten, hetwelk haar mogelijk is door middel van den bijzonderen vorm der hals-

ribben, welke lang en bijkans recht zijn; de hals heeft dan het aanzien alsof aan elke zijde een breede platte schijf was aangebracht; bij gevechten tusschen deze slangen wordt de schijf verbazingwekkend breed, en stooten zij met de koppen geweldig tegen elkaar; bij het uitzetten van den hals komt dan een figuur te voorschijn, die veel op een knijpbril gelijkt. Bij de brilslangen van den Indischen Archipel is deze bril vooral bij de oude dieren minder duidelijk dan bij de eigenlijke brilslang van het vasteland van Indië. In het algemeen komen zij in uitwendigen vorm meer overeen met de niet giftige land- of Coluberachtige slangen dan met de eigenlijke gifslangen. De brilslang van den Indischen Archipel is fraai donker zwartbruin en een blauwachtigen glans, op de onderdeelen en op den bovenkop iets lichter van kleur; de zijden van den kop zijn vaal steenrood; de jongen hebben op de bovenzijde van den hals een of twee groote lichte vlekken met een donkere vlek in het midden. Deze soort is nauw verwant aan de meer bekende brilslang van het vasteland van Indië en Ceylon, de zoogenaamde Koverkapel of Slangengod, de Cobra de Capello der Portugeezen, en wordt door sommige dierkundigen dan ook als *Naja tripudians* Merr. var. *sondaica* van deze laatste onderscheiden. In den Indischen Archipel komt de brilslang vrij algemeen voor en haar geliefdkoosd verblijf is langs de oevers der rivieren, op alleen met struiken begroeide vlakten, en in bewoonde streken op weilanden, in tuinen, zelfs in kelders en andere gedeelten van menschelijke woningen; op den dag komt zij slechts door honger gedreven te voorschijn, overigens verbergt zij zich gaarne in aard- en rots-holen, in verlaten termieten-nesten, onder dikke op den grond liggende boomstammen en steenhoopen. Wordt zij vervolgd of dreigt er gevaar, dan verwijert zij zich snel met sprongen of zwemt met groote snelheid over beken en rivieren, doch bij de vlucht over land is zij spoedig vermoeid. Om zich te verdedigen richt zij zich loodrecht naar boven, steunt met haar staart op den grond, zet den hals breed uit, richt hare oogen op den vijand met horizontaal geplaatsten kop, en werpt onder een vervaarlijk gesis, en het bovenlijf snel vooruit bewegende, een speekselachtig schuim op mensch of dier, dat haar vervolgt. Van deze eigenaardige wijze van doen, als zij geplaagd of geprikkeld worden, maken de slangenbezweerders van het Indische vasteland gebruik, om deze slangen te laten dansen. Daarbij zijn deze dieren volgens allerlei geloofwaardige berichten zeer gevoelig voor muziek. Bij afgerichte exemplaren zijn de giftanden altijd uitgetrokken, een operatie, die van tijd tot tijd herhaald moet worden, omdat anders reservegiftanden de functie overnemen. Het voedsel der brilslangen bestaat hoofdzakelijk in vogels, kleine zoogdieren, zooals muizen, kikvorschen, hagedissen enz. Boschhoenders, wilde varkens en vooral civetkatten, in 't bijzonder de Ichneumon (*Herpestes*, Engelsch mongoose) maken zich verdienstelijk door het verdelen van deze gevaarlijke, maar in andere opzichten nuttige gifslangen.

Op de Soenda-eilanden draagt deze brilslang verschillende namen; de jonge exemplaren worden door de Soendaneezen op Java genoemd orai-sindoek (lepelslang) naar den lepelvormig uitzetenden hals, en de oudere orai-babi (varkenslang) naar de zwart blauwachtige kleur, welke overeenkomt met de kleur van het zoogenaamde Chinese zwijn. In de Padangsche bovenlanden van Sumatra wordt zij door de Maleiers genoemd oelar bieloedakh (gifspu-

wende slang); bij de inboorlingen in de omstreken van Benkoelen op Sumatra is zij bekend onder de namen van oelar sendok (lepelslang) en oelar matahâri (zonnelang). Op Borneo heet zij bij de Beadjoe Dajaks, hantiepeh poera (dorpsslang); omdat zij gaarne in bewoonde streken en in woningen binnensluipst. De gewone brilslang, waarvan talrijke kleurvariëteiten voorkomen, heeft een groot verbreidingsgebied: van Transcaspië tot China en de westelijke helft van den Maleischen archipel toe. Zij kan een lengte van 1.80 M. bereiken. Eene tweede soort van den Indischen Archipel, *Naja bungarus* Schl., de reuzen- of koningsbrilslang, in het Maleisch eveneens oelar sendok genoemd, behoort onder de grootste soorten van gifslangen en wordt somtijds 3 M. 25 c.M. lang. De oude dieren hebben de bovendeelen donker blauwachtig leikleurig zwart, de onderdeelen van eene licht blauwachtige leikleur; bovenkop en achterhals met vier citroengele dwarsbanden en een aantal licht rozekleurige dwarsstrepen en kleine vlekken, welke vooral bij de jongere sterk geteekend zijn. Deze meer zeldzame soort, welke zich in hoofdzaak met andere kleinere slangen, zelfs met soortgenooten voedt, is tot het Indische of z.g. orientaalische gebied en tot de westelijke helft van den archipel beperkt.

Literatuur: Sal. Müller en Herm. Schlegel. Over de Brilslangen van den Indischen Archipel, uit: Temminck, Verh. nat. gesch. Nederl. Overz. Bezitt. Zoölogie. 1839—1844.

BRILVOGEL. De brilvogels (*Zosteropidae*) vormen een afzonderlijke familie, die verwant is met de honingvogels; zij ontleenen hun naam aan de krans van witte veertjes, die zij rond de oogen bezitten. Overigens zijn zij groen of geel van kleur. Hun grootte is ongeveer als die van een kleine mees. Zij voeden zich met insecten en met vruchtjes en zaden. Voor *Zosterops flava* van Java geeft Jacobson den maleischen naam ketitji laet op.

BRINGIN (MAL.). Zie **FICUS BENJAMINA**.

BROEAUÉ. Zie **LOEWAK**.

BROEANG. Zie **BEREN**.

BROECK (PIETER VAN DEN). In 1575 te Antwerpen geboren, werd hij naar aanleiding van in Afrika betoonde geschiktheid voor den koophandel, op verzoek van den Gouv.-Gen. Reynst in 1613 als Raad van den Gouv.-Gen. naar Indië gezonden, legde op weg daarheen te Aden den grond tot een uitgebreiden handel; vertrok vandaar naar Bantam, werd door Coen naar de Molukken gezonden, nam daar deel aan de verovering van het kasteel op Poeloe Ay; vertrok daarna op last van Coen weder naar de Roode Zee, ankerde 15 Januari 1616 voor Mokka, waar hij een buitengewoon gunstig onthaal vond en hem veel eer werd bewezen. Van dezen tocht heeft hij een verhaal gegeven met een beschrijving van de geheele Turksche heerschappij in Europa, Azië en Egypte, die van zijn uitgebreide kennis getuigt. Op zijn terugreis naar Bantam deed hij Surat aan, vestigde daar een kantoor, veroverde een Portugeesch fregat en vernieuwde het handelstractaat met Calcutta. Na nog een merkwaardige reis naar de Roode Zee volbracht te hebben, stichtte hij op last van Coen de loge te Djakatra. Weldra door de Engelschen ter zee en door de Javanen te land belegerd, werd hij door gebrek aan munitie gedwongen zich over te geven; tegen het verdrag in verraderlijk gevangen genomen, doch later op aandrang van Coen ontslagen. (Zie **DJAKATRA**). Latere onderzoekingen (zie De Jonge, De opkomst van het Ned. gezag in O.-I. IV. bl. xciv vlg.) hebben bewezen dat V. d

Broeck een veel minder heldhaftige rol speelde bij het beleg van Batavia, dan vroeger algemeen werd aangenomen. Van 1620—1626 verbleef hij te Suratte, keerde in 1629 te Batavia terug, vanwaar hij nog in hetzelfde jaar repatrieerde en in 1630 in het vaderland terugkwam. In 1640 en 1641 nam hij als Kommandeur deel aan het beleg van Malaka, en stierf in laatstgemeld jaar in het leger voor die stad.

BROEJOEK. Zie BOOMSPITSMUIZEN.

BROEK (JAN ABRAHAM VAN DEN). Werdt 3 Augustus 1844 te Middelharnis geboren en volgde den cursus voor de opleiding tot Indisch ambtenaar verbonden aan de Koninklijke academie tot opleiding van ingenieurs enz. te Delft, later na de oprichting van de rijksinstelling te Leiden den cursus in laatstgenoemde plaats. Op 21-jarigen leeftijd vertrok hij als Indisch ambtenaar naar Ned. Indië en bleef daar 12 jaren werkzaam, voornamelijk in Kediri. Daarop vertrok hij om gezondheidsredenen met verlof naar Nederland, van waar hij in 1878 naar Indië terugkeerde om na een verblijf van 1½ jaar en nu voor goed naar Nederland terug te keeren, aangezien zijn gestel hem onherroepelijk het Indische klimaat verbood. Den 3 September 1879 werd v. d. Broek benoemd tot Lector in de geschiedenis van N. I. aan de Indische Instelling te Delft en 14 October 1896 tot Hoogleeraar.

Reeds spoedig daarna op 30 April 1897 overleed hij te Delft.

Hij schreef: „De Portugeezen op den weg naar Ternate”, Tijdspiegel 1897, bl. 298 en „De Portugeezen in de Molukken, (1511—1677), Tijdspiegel 1897, I, bl. 418. De artikelen „De Engelschen in den Maleischen Archipel” en de „Geschiedenis van Java” in de eerste uitgave dezer Encyclopaedie waren van zijne hand.

Zie over hem in den Almanak Indologisch Studentencorps 1898.

BROEMBOENGAN. Badplaats op circa 5 K.M. benoorden de gewestelijke hoofdplaats Pamakasan der residentie Madoera gelegen.

BROENO. District, met gelijknamige hoofdplaats, van het regentschap en de afdeeling Wonosobo, residentie Kedoe. Het heeft eene oppervlakte van 173 K.M.², heeft 2 onderdistricten met 43 desa's en telde einde 1905 32.000 inwoners, allen inlanders, behalve 3 Europeanen.

BROMO. De kleinste, laagste en noordelijkste van een complex van drie bergen: Widodaren, Sègòrd-wedi en Bromo, naast den meer zelfstandigen Batok, oprijzende uit de Dasar (zie aldaar) of Zandzee, den kraterbodem van den ouden Tengger-vulkaan, op de grens van Pasoeroean en Probolinggo. De kraterwand van den Bromo ligt in zijn hoogste punt 2295 M. boven de zee en 195—305 M. boven het laagste gedeelte van de Dasar. De Bromokrater is trechtervormig. Zijn bovenste, overal scherp toeloopeende rand heeft een middellijn van 630 M. De hindoische Tenggereezen beschouwen den Bromo (Bramah) als de heilige berg.

De ligging, de gemakkelijke beklimbaarheid, de weinige verheffing van den Bromo boven de Zandzee, maken dat het vulkanisme van den Bromo meer bestudeerd is dan dat van eenigen anderen vulkaan op Java. In 1804 (Horsfield, V. B. G. VIII), herhaaldelijk tusschen 1815 en 1825, in 1829 (Jav. Ct. 19 Nov.) hadden uitbarstingen plaats. In 1835 echter kwam de Bromo geheel tot rust, hij stootte geen dampen meer uit, en 500 M. beneden den kraterwand ontstond op den bodem van den trechter een blauwachtig meer (Van Herwerden,

Fritze en Junghuhn, zie Java II. 848). In 1841 begon dat meer groenachtig te worden, verspreidde een zwavelwaterstofreuk, en scheen te koken (Van Herwerden: over het Tengg. Geb. V. B. G. 1844. XX). In 1842 begon, na 4 jaar rust, de Bromo weer uit te barsten; het meer was verdwenen (v. H.), en de kraterbodem was gerezen. In 1844 schatte Junghuhn den kraterbodem op 260 M. beneden den rand, het meer bleef verdwenen; maar in 1848 zag Dr. P. Bleeker (Fragmenten eener reis over Java, T. N. I. 1849) over den rand kijkende, dat opnieuw een meer aanwezig was, en schatte het niveau op slechts 130 M. beneden den rand. Men meende dus te mogen spreken van een periodiek meer. In 1856 had een aschregen plaats, die verhinderde van Tosari door de Zandzee naar Ngadisari te gaan (Javabode 20 Sept. '49). In 1858 werden asch en steenen uitgeworpen. Ook werkte hij in 1859 en 1865. In 1867, 1868 weer aschregens, eveneens in 1877. Belangrijke uitbarstingen hadden niet plaats. De opening voor den topogr. dienst geschiedde in 1879. De krater werd bezocht en geologisch beschreven door Fennema in 1879 en 1885. Volgens F. (1885) ligt thans de kraterbodem 2115 M. boven de zee, of even hoog als de gem. hoogte van de Dasar. Die bodem heeft een middellijn van 210 M., het is een vlakte met onregelmatige kuilen, die na veel regen met water gevuld zijn. Tegen den N. O. wand ligt een diepe kolk, reeds door Junghuhn opgemerkt, een opening slechts een paar M. wijd, waaruit steeds stoom ontkijkt en waaromheen een eruptie-kegeltje van 10 M. hoogte met aschbekleding zich ontwikkelde.

Bronnen: Behalve de reeds opgenoemde: A. van Rijck, Berigt wegens de zeden en gewoonten der opgezeten van den berg Brama (1785) Verh. B. G. VII (1814) 2; Van Waey, Het offerfeest v. d. Bromo, T. v. N. I. 1875 I; Zollinger, in T. v. N. I. VIII (1859), 1; Stöhr, der Vulkan Bromo (Petermanns Mitt. 1869); Id., der Vulk. Bromo, Zurich 1869; d'Almeida, Life in Java I: Hageman, Op den Tengger, T. v. N. I. 1870, D. I; Veth, Java, Dl. III, p. 1019; R. Fennema, De vulkanen Semeroe en Lemongan, hierin: de Bromo, J. v. h. Mijnw. 1886, p. 41 e. v.; Dr. J. C. Costerus, in het T. „de Natuur” 1894, p. 4 e. v.; Dr. R. D. M. Verbeek en R. Fennema. Geologische beschrijving van Java en Madoera, 1896.

BRONANG-BRONANG (IKAN). Zie CHIRURGIJNVISSCHEN.

BRONBEEK (nabij Arnhem). Oorspronkelijk een landgoed van koning Willem III en door dezen, als bewijs van belangstelling in het Indische leger, bij besluit van 8 Augustus 1859 ten geschenke gegeven om het tot een „koloniaal militair invalidenhuis” in te richten, dat bij Kon. besluit van 31 October 1862 no. 86 in het leven werd geroepen.

Het oorspronkelijke, in 1863 vastgestelde, reglement werd bij het Kon. besluit van 7 April 1902 no. 32, door een nieuw vervangen, volgens hetwelk de inrichting dient, — voor zooveel de ruimte toelaat —, tot opening en verpleging van gegageerde of gepensioneerde militairen van het leger in Nederlandsch-Indië en van de landmacht in West-Indië, zoomede van ten hoogste 15 gepensioneerde militairen (waaronder zes onderofficieren), die bij de koninklijke Nederlandsche Marine, het korps Mariniers, of wel als gedetacheerd van het leger in Nederland, in de koloniën dienden op de vloot of bij de landmacht hebben bewezen. Ook kunnen één of meer officieren of gewezen officieren in het Invalidenhuis ter verpleging worden opgenomen.

Zie ook J. C. J. Smits. Gedenkboek van het

Kol. mil. Invalidenhuis Bronbeek, Arnhem 1881.

BRONNEN (natuurlijke minerale). In het algemeen zijn in alle natuurlijke waterbronnen minerale bestanddeelen in opgelosten toestand voorhanden, doch slechts wanneer de hoeveelheid daarvan groot genoeg is, om voor industriële doeleinden gebruikt te worden, of om aan het water op de een of andere wijze een geneeskrachtige werking te verlenen, spreekt men van *minerale bronnen*. Zij kunnen zijn koud of warm (resp. lauwwarm), al naarmate het water dezelfde of een hoogere temperatuur dan de omgeving bezit. Ofschoon de ondergrond in vulkanische streken warmer is dan elders, en de bronnen aldaar dus gewoonlijk (niet altijd) warm, soms zelfs heet, zijn, vindt men ook daar, waar zelfs tot op grooten afstand geen vulkanen worden aangetroffen, soms warme bronnen (o.a. op Banka). Reeds Junghuhn beschreef in het 3e deel van zijn werk over Java (blz. 1282—1332) 77 meest warme bronnen van Java en Madoera. Bovendien komen op Sumatra en de andere eilanden tal van warme bronnen voor.

Men onderscheidt ze al naar het voornaamste of voor de geneeskunde of industrie meest op den voorgrond tredende bestanddeel in: alkalische-, kool-, zuur-, jodiumbronnen enz. waarvan de laatste, vooral in de residentie Soerabaja, technisch geëxploiteerd worden. Dikwijls worden, met name de warme bronnen, door de bevolking gebruikt tegen huidziekten, reumatische- of syphilitische aandoeningen en andere ziekten.

Reeds herhaaldelijk is de aandacht gevestigd op het nut dat in Indië het verzamelen en in den handel brengen van mineraalwater zou kunnen opleveren. Voor zoover uit de literatuur over dit onderwerp blijkt, is dit slechts geschied met het water uit de bron Molong (zie hieronder). In het jaar 1857 werd n.l. door het Gouvernement concessie verleend aan de H.H. K. Buwalda en E. F. G. Kreijenberg tot het ontginnen der Jodiumhoudende bronnen in het district Goenong Gendeng, residentie Soerabaja, en werd door deze H.H. in den handel gebracht Molongwater, Moederloog, Badzout, Jodium purum, en Hydrojodas-potassae.

Omtrent de meest bekende minerale bronnen volgen hier eenige bijzonderheden, welke zijn ontleend aan de „Verslagen van den Geneeskundigen Dienst”. Geneesk. Tijdschr. voor Ned. Indië deel 42. De modderbronnen, gewoonlijk *modderwells* of *slipvulkanen* geheeten, zullen onder **MODDERWELLEN** afzonderlijk worden behandeld.

Residentie Bantam. In de *afd. Pandeglang* worden warme zwavelhoudende bronnen gevonden, waarvan die te Tjibiaek (district Tjimanoeck, onderdistrict Kadoegedong, op $7\frac{1}{2}$ paal van de hoofdplaats Pandeglang gelegen) het meest worden bezocht. Het water geniet een groote vermaardheid ter genezing van huidziekten en reumatiek. Ook lepralijders zoeken hier heil voor hun kwaal. Er zijn eenvoudige loodsen opgericht, waar de lijders een onderdak kunnen vinden. Alleen de gegoeden betalen een kleinigheid, de behoeftigen genieten er kosteloos verblijf. Het water uit de bron is helder, wordt aan de lucht spoedig opalesceerend door afscheiding van zwavel, bevat eenig bezinksel, riekt sterk naar zwavelwaterstof, en reageert alkalisch.

De warme bronnen te Tjipanas (eveneens in het district Tjimanoeck gelegen, op 2½ K.M. ten zuiden van den postweg van Pandeglang naar Menes, en op ongeveer 6 K.M. van Pandeglang verwijderd) bevatten minder zwavel dan bovengenoemde, en worden uitsluitend door inlanders bezocht.

Residentie Batavia. In de *afd. Buitenzorg*, bij de kampong Sesepan (bij Gadok aan den grooten weg van Buitenzorg naar Tjandjoer, op het land Tjiawi, district Buitenzorg) komen minerale bronnen voor, waarin inlanders, die aan schurft en andere huidziekten lijden, baden. Of het ook door hen wordt gedronken, is niet bekend. Toch zou van het inwendig gebruik van dit bronwater bij verschillende aandoeningen een gunstige invloed kunnen worden verwacht, aangezien het in chemische samenstelling veel overeenkomt met dat uit de Ludwigbron van Homburg van der Höhe, en uit de Kochbrunnen te Wiesbaden. Het bevat n.l. ongeveer evenveel vaste bestanddeelen als dat van Homburg, en tweemaal zooveel als dat van Wiesbaden. Bovendien komt er nog een niet onbelangrijke hoeveelheid joodmagnesium in voor, hetgeen in de andere wateren ontbreekt.

Residentie Preanger Regentschappen. In de *afd. Soekapoera*, en wel in de onderafd. Tasikmalaja komen warme bronnen voor, waarvan de voornaamste zijn de Tjipanas Galoenggoeng, één warme bron bij Bandjar, en twee bij Tjiawi. Tjipanas Galoenggoeng ligt op de zuidelijke helling van den Galoenggoeng, niet ver van den top verwijderd. Op een klein plateau in de nabijheid van de bron staan verschillende gebouwen, die den bezoekers tot logies dienen. Het water, afkomstig van bronnen, die zelf in zwaar bosch verscholen liggen, en daarom niet bezocht worden, stroomt in groote hoeveelheid en in snelle vaart over het plateau heen. De temperatuur van het water bedraagt 54° C. op de plaats, waar het uit het bosch voor den dag komt, en is tot 37 à 38° C. gedaald, daar waar het water zich reeds over het plateau heeft verspreid. De patienten baden meestal op die plaatsen, waar het water een temp. van 39 à 40° C. heeft. Voor zoover bekend, is het water nog niet scheikundig onderzocht. De lucht van zwavelwaterstof is daaraan niet waar te nemen. Van wijd en zijd komen lijders, meestal met verouderde en vervuilde beenzweren, die na twee of drie dagen badens reeds een zuiver aanzien gekregen hebben, en met gezonde granulaties bedekt zijn. Ook Europeanen met chronische huidaandoeningen maken met gunstig resultaat van het water gebruik.

Warme, zwavelhoudende bronnen worden ook aangetroffen te Tjipanas, nabij het daarnaar genoemde landhuis van den Gouverneur-Generaal, aan de zuidelijke helling van den Megamendoeng. Er staat aldaar een zeer goed badhuisje, waarvan echter niet veel gebruik wordt gemaakt.

Residentie Cheribon. Aan den noordoostelijken voet van het Palimanangeberge, op ongeveer 3 K.M. afstand van het fort Palimanan, worden warme zwavelhoudende bronnen, Ajer panas geheeten, aangetroffen. Zij zijn reeds op grooten afstand aan den sterken geur van zwavelwaterstof te herkennen, en worden zowel door Europeanen, als door inlanders en Chineezers bezocht. De temp. van het water aan de bron bedraagt 54.4° C. De smaak is flauw, iets zoutachtig, het riekt naar zwavelwaterstof, en kleurt lakmoespapier sterk rood. Bovendien is het water zeer koolzuurhoudend.

Tusschen Cheribon en Koeningan, aan den voet van den Tjeremai, in de nabijheid der desa Sankanoerip bevinden zich twee minerale bronnen, die op een rotssteenachtig terrein tusschen de sawahvelden te voorschijn komen, en in wier water door aan verschillende huidziekten lijdende inlanders wordt gebaad. De temperatuur van het water uit de eene bron bedraagt 46.3° C., van dat uit de andere 39.2° C.

De smaak van beide watersoorten is flauw, weinig prikkelend. Zij bevatten een kleine hoeveelheid zwavelwaterstof. Het hoofdbestanddeel der vaste stoffen is chloornatrium. Uit een scheikundig onderzoek van beide watersoorten is gebleken, dat de genoemde bronnen een gemeenschappelijke oorsprong hebben.

Residentie Semarang. De noordelijke helling van den Goenoeng Prahoë, den ouden noordelijken kratemuur van den vulkaan Dieng, thans het Dieng-plateau genoemd, is doorsneden door min of meer diepe ravijnen, die divergeerend naar beneden loopen. In het meest westelijke van deze ravijnen, en wel in een dalvormige verdieping van den oostelijken wand daarvan, ligt het bad-etablisement *Pelantoe-ngan*, aldaar in 1840 door den militairen geneeskundigen dienst opgericht, tusschen de jaren 1840—1848 uitgebreid, na welk jaar het voor particuliere rekening van Dr. Mandt werd geëxploiteerd. Door het genoemde ravijn loopt de tamelijk breede rivier Lampir, die de grensscheiding vormt tusschen de residentien Semarang en Pekalongan. De warme bronnen, waaraan Pelantoe-ngan zijn bestaan te danken heeft, komen op een aantal plaatsen in de rivier, en in de onmiddellijke nabijheid daarvan, uit den bodem te voorschijn, hetgeen kenbaar is aan de roode kleur van afgezette ijzerzouten op de omliggende steenen. De temperatuur der verschillende bronnen wisselt tusschen 46°, 41.5° en 37° C. Het water is volkomen helder, rikt naar een warm stuk ijzer, terwijl men een zeer zachte prikkeling van koolzuur gewaar wordt. Bij lang staan zet zich een laag zouten af, in den vorm van een zacht gelei-achtig oranjekleurig praecipitaat. De smaak is metaalachtig, licht samen-trekkend. Bij scheikundig onderzoek blijkt het water te bevatten koolzuur, koolzure zouten, een spoor jodium, terwijl de hoofdmassa der vaste bestanddeelen uit chloornatrium bestaat. De groote verwachtingen, die men aanvankelijk koesterde, van den heilzamen invloed van dit water, zoowel bij in- als uitwendig gebruik, op tal van slepende ziekten, waaronder ook lepra, zijn door de ondervinding niet bevestigd.

Residentie Rembang. Behalve de bron Nganget vindt men in de *afdj. Toeban* nog verscheidene andere bronnen: 1° de warme bron Seminggo, in het onderdistrict Widang, 2° een in de dessa Soendoelan gelegen in het onderdistrict Ploempang, en 3° twee in de dessa Tangoeng in het district Djatirogo. Een van deze, Moedal genaamd, is de heetste van alle. Alleen de bron Nganget wordt nog bezocht door lijders aan huidziekten en reumatiek, die het water uitsluitend gebruiken om daarin de baden.

Afd. Bodjonegoro. Te Karan, district Bowerno, bevindt zich een bron, waarin door lijders aan huidziekten wordt gebaad. Het water heeft een temp. van $\pm$ 32° C., is helder, wordt aan de lucht opalesceerend door afscheiding van zwavel, bevat eenig bezinksel, smaakt onaangenaam, rikt sterk naar zwavelwaterstof, en reageert alkalisch; behalve chloornatrium, dat het hoofdbestanddeel der vaste bestanddeelen vormt, bevat het kalium, calcium en magnesiumzouten, en een uiterst geringe hoeveelheid jodium. In het onderdistrict Boeboelan wordt bij Djari een warme bron gevonden, waarvan het water dezelfde physische eigenschappen bezit als dat van de bron te Karan, maar een veel grotere hoeveelheid van verschillende zouten bevat, voornamelijk chloornatrium en natriumcarbonaat, en sporen jodium.

In de *afdj. Blora*, district Ngawen, wordt een warme bron gevonden, wier hoofdmassa aan vaste bestanddeelen bestaat uit chloornatrium, en carbonas na-

tricus, met sporen ijzeroxyde en magnesiumchloride.

Residentie Soerakarta. In deze residentie worden zoowel koude als warme minerale bronnen aangetroffen, op zonderlinge wijze naast elkander opwellende, op een klein plekje, Pablengan geheeten, nabij de desa Metéséh, $3\frac{3}{4}$ K.M. ten Z.W. van Karang Pandan. Van deze bronnen wordt door inlanders en Indo-europeaanen, ten wier behoeve verblijfplaatsen zijn opgericht, veel gebruik gemaakt.

Residentie Madioen. De warme bron Oemboel, waarvan het water de reputatie heeft rheumatische aandoeningen te genezen, ligt $17\frac{1}{4}$ K.M. ten zuiden van de hoofdplaats Madioen, aan den weg naar Ponorogo. Het water uit de bron is en blijft aan de lucht helder, vertoont eenig bezinksel, is reukeloos, reageert alkalisch, en bevat in hoofdzaak chloornatrium en carbonas natricus.

Residentie Kedoe. Bij de desa Pasantren, in het Regentschap Temanggoeng, wordt een bron aangetroffen, in het water waarvan door de aanwezigheid van koolzuur verschillende zouten als bicarbonaten zijn opgelost gehouden; dat water komt in aard overeen met de bekende Pyrmont-, Seltzer- en Fachingerwaters. Of het water voor geneeskundige doeleinden wordt gebruikt, is niet bekend.

In het district Loano, regentschap Poerworedjo, $16\frac{1}{2}$ K.M. van de hoofdplaats Poerworedjo, in de desa Banjoeasin, wordt een warme bron gevonden, die reuk- en kleurloos water levert, dat een eenigszins bitteren nasmaak heeft. Het water is helder, wordt aan de lucht troebel door afscheiding van ijzer, bevat eenig bezinksel, smaakt zout met bitteren nasmaak, is reukeloos en reageert alkalisch. De hoofdmassa der vaste bestanddeelen, die 15.46 gr. per L. bedragen, wordt gevormd door chloornatrium (12.22 gr. per L.). Verder bevat het, naast carbonas natricus, de sulfaten van natrium, kalium, calcium en magnesium, benevens eenig bromium.

Afd. Keboemen. Onder de bronnen in Ned. Indië nemen die van Krakal een eerste plaats in. Zij ontspringen aldaar in een nauw, vlak deel, dat naar het oosten open en door sawahs omringd is. Er is een houten badhuis gebouwd, dat aan bescheiden eischen voldoet; in de nabijheid zijn een hotel en een pasangrahan. De temp. van het water bedraagt 40° C. Van de vaste bestanddeelen, die 11.8606 gr. per L. bedragen, wordt de hoofdmassa gevormd door chloornatrium (5.3078 gr.) en chloorcalcium (6.0972 gr.). Bovendien komen in het water voor kalium-, en magnesiumchloride, benevens kiezelzuur en sporen ijzeroxyde en organische stoffen. De gunstige invloed van het water op verschillende, zoowel in- als uitwendige ziekten, is dikwerf waargenomen. Zoo herstellen jicht en reumatiek er voortreffelijk, en heeft het water een gunstigen invloed op neuralgieën, verlammingen en bij zenuwzwakte. Ook tegen eczema, intertrigo, framboesia en andere huid-aandoeningen, wordt het aanbevolen. Dr. Kübert beveelt het inwendig gebruik aan tegen bloedophooping in de ingewanden, haemorrhoiden, maag- en darmcatarrh, verstopping, baarmoederziekten, vooral parametritis, scrophulose, jicht, en ook bij catarrh der luchtwegen, eventueel met inhalatie der dampen. Om zijn gehalte aan chloorcalcium verdient het aanbeveling bij blaasziekten en rhachitis. De inlanders hechten zoo groote waarde aan het Krakalwater, dat zij dit indampen, en de zoo verkregen zouten verkoopen.

Residentie Banjoemas. In de *afdj. Poerwokerto* worden drie badplaatsen aangetroffen, die voornamelijk door aan reumatiek of huidziekten lijdende

inlanders en chineezen worden bezocht. Een van deze is bekend onder den naam Kali batjin (stinkende rivier), omdat het water sterk naar zwavelwaterstof reikt. Overigens is het water helder en nagenoeg smakeloos. De bron ontspringt bij den grooten weg naar Djatilawang, in het onderdistrict Rawalo, district Djamboe. De andere warme bronnen liggen in het bosch aan den voet van den Slamet, in het onderdistrict Keboemen, district Poerwokerto. Zij zijn slechts met groote moeite te bereiken, en worden daarom niet veel bezocht.

Residentie Soerabaja. De jodiumhoudende bronnen van den Goenoeng Gendeng, in de nabijheid der desa Molang, 18 K.M. van Soerabaja verwijderd, zijn, sedert zij tot winning van jodium worden geëxploiteerd, gesloten. Vroeger werden zij met goed gevolg zoowel in- als uitwendig gebruikt door lijders aan huidziekten, syphilis en rheumatiek. Het water der bronnen heeft een temp. van 40° C., is zouthoudend, rijk aan jodium, en bevat bovendien koolzuur.

In de *ajd. Sidoardjo* worden bij Gedangan jodiumhoudende modderbronnen gevonden, die uitstekend tegen jicht en rheumatiek zouden kunnen worden aangewend.

Residentie Pasoeroean. In de *ajd. Bangil*, district Gempol, bevindt zich een warme zoetwaterbron, Retjopado genaamd, waar koortslidjers en lijders aan huidziekten zich baden. Bovendien zijn er nog drie zoute bronnen, waarvan er een, de Kali anjer, in de desa Retja, den roep heeft dysmenorrhoe te kunnen genezen. Het bitterzoute water is zeer onaangenaam van smaak, en heeft een licht purgeerende werking. Een andere zoutwaterbron, de Goenoeng Sari (district Gempol), is zoo moeilijk te bereiken, dat zij niet door zieken wordt bezocht.

In de *ajd. Malang*, op 18 K.M. ten N.W. van Malang, aan den voet van het Kawigebergte, in de desa Sanggiriti, district Penangoengan, worden een vijftal bronnen aangetroffen, die in een kom door bergen omgeven en slechts van de oostzijde toegankelijk ontspringen. Zij liggen ongeveer 1000 M. boven den zeespiegel, en worden veel door inlanders bezocht. De temp. der omgeving wisselt dagelijks van 16—24° C, terwijl die der bronnen zeer verschilt en varieert van 27—44.5° C. Vier van de vijf bronnen komen in scheikundige samenstelling vrij wel met elkaar overeen, en bevatten ijzer-, chloornatrium- en chloorkaliumverbindingen. De vijfde bron bevat zooveel ijzeroxyde, dat zij tot de modderbronnen moet gerekend worden. Lijders aan rheumatiek, verouderde syphilis, hardnekkige voetzweren, en slepende huidziekten, schijnen veelvuldig baat te vinden door het baden in het water van de warmste bron. Het water uit de bronnen wordt ook gedronken, en zou goede resultaten opleveren bij lijders aan anaemie, hyperaemie van de lever, en chronische catarrhen van maag en darm.

In de *ajd. Kraksaan*, in de nabijheid der districts-hoofdplaats Tiris, worden twee zeer fraaie warme bronnen aangetroffen, die zeer gunstig gelegen zijn, en door de inwoners van Kraksaan, Besoeki, Probolinggo, Loemadjang, en Bondowoso worden bezocht. Beide bronnen hebben een groote capaciteit, en zijn sterk koolzuurhoudend. De temp. van de eene bedraagt 38.8° C. die van de andere 41.3° C. Het water bevat geen bijzonder geneeskrachtige mineralen. Het zijn derhalve warme koolzuurhoudende bronnen, die veel overeenkomst vertoonen met die van Wildungen. Inwendig wordt het water niet gebruikt, doch uitsluitend om daarin te baden, door lijders aan rheumatiek en huidziekten.

Ook op Sumatra worden warme koolzuurhoudende bronnen aangetroffen, die door de bevolking voor geneeskundige doeleinden aangewend worden. Zoo b.v. in het gewest Sumatra's Westkust in de *ajd.* Agam aan de noordelijke helling van den Antokan. Warme, alkalisch zoutachtige, bronnen bevinden zich te Manindjoe.

In de W. *Afd.* van Borneo, te Sepauk, komen warme koolzuurhoudende bronnen voor, wier water een gunstigen invloed zou uitoefenen op kropgezwellen. De hoofdmassa der vaste bestanddeelen van dit water wordt gevormd door chloornatrium, -kalium en -magnesium, terwijl er ook sporen van joodmagnesium in gevonden zijn.

Op Amboina, te Toelohoe bevindt zich een warme koolzuurhoudende bron, wier water door lijders aan rheumatiek gebruikt wordt om daarin te baden. Dit water bevat in hoofdzaak chloornatrium en -kalium. Op Celebes zijn de meest bekende warme bronnen die tusschen Tompasso en Langawa in de Minahasa, ten getale van niet minder dan 66.

BROODBOOM. Zie **ARTOCARPUS COMMUNIS**.

BROOGA. Zie **AJAM**.

BROOKE (SIR JAMES). Stichter van het rijk van Serawak op Borneo, geboren in een voorstad van Benares, 29 April 1803, waar zijn vader ambtenaar in dienst der Britsche Compagnie was. Op zijn 12de jaar naar Engeland gezonden, trad hij 4 jaar later als luitenant in dienst bij het Bengaalsche leger, werd in den oorlog met Birmah gewond (1825) en verliet daarop den Indischen dienst. In 1835 werd hij door den dood van zijn vader in staat gesteld zelfstandig op te treden en met een eigen schip den Indischen Archipel te bezoeken, ten einde daar betrekkingen met Indische volken en vorsten aan te knopen, zeker wel met de bedoeling de christelijke beschaving te verspreiden, maar ongetwijfeld ook met den wensch om den Engelschen invloed in die streken te verhoogen. Te Celebes gelukte hem dit niet; des te beter slaagde hij op Borneo. Het bestuur te Batavia bemoeide zich weinig met de Nederlandsche belangen op dat eiland, had zelfs zijne ambtenaren aldaar gelast zich niet met de inwendige zaken te bemoeien en hun verboden, zich naar de binnenlanden te begeven. Toen Brooke in 1839 en 1840 op Borneo vertoefde, waren de Dajaks te Serawak in opstand tegen den Sultan van Broenei; de Nederlandsche ambtenaren waren gedwongen zich van inmenging te onthouden, en toen Brooke zijn hulp aanbod, werd deze gretig aangenomen. De verleende hulp werd beloond eerst door den afstand der inkomsten van Serawak, en in 1841 door de erkenning van Brooke als leenvorst van Broenei over Serawak, later als onafhankelijk vorst. Een geregeld bestuur werd te Serawak door Radja Brooke gevestigd; orde en veiligheid gehandhaafd en met behulp der Engelsche marine de zeerooverij met kracht tegengegaan. In 1846 gelukte het hem het eiland Laboean, aan den mond der Broenei-rivier, voor Engeland te verkrijgen, dat daarop als kolendepôt grooten prijs stelde; hij werd bij een bezoek aan Engeland (1847) in den adelstand verheven en tot Gouverneur van Laboean en tot Consul-Generaal benoemd. Hiermede had hij het toppunt van zijn fortuin bereikt. Een kruistocht tegen zeeroovers van Seribes en Sekaran werd met zoodanige strengheid door hem gevoerd, dat hij zelfs in het Parlement van noodeloosze wreedheid werd beschuldigd; ofschoon hij zich tegen die aanvallen met kracht verdedigde, werd hij van de betrekking van Consul-Generaal ontheven,

en in 1857 brak onder de Chinezen te Serawak een hevige oproer uit, waarbij zijn huis en verdere bezittingen vernield werden. Hierdoor moedeloos geworden, keerde Brooke in 1858 naar Engeland terug, nadat hij het bestuur over Serawak aan een zijner neven, kapitein Brooke had toevertrouwd. In Engeland trachtte hij, wiens fortuin geheel verloren was gegaan en wiens gezondheid door eene beroerte veel geleden had, onderhandelingen met het Gouvernement aan te knopen, opdat dit het bestuur over Serawak van hem zou overnemen tegen geldelijke schadeloosstelling. Dit mislukte echter, evenals andere dergelijke onderhandelingen met andere regeeringen; een nationale inschrijving stelde hem echter in staat zijne laatste levensjaren op een klein landgoed, Burrator, bij Dartmoor door te brengen, waar hij den 11den Juni 1868 overleed. In 1862 vertrok hij nog eenmaal naar Serawak, waar zijn neef te genover hem een vijandige houding had aangenomen, maar bij zijne komst alle verzet opgaf en door een anderen neef van Brooke, Charles Johnson, die den naam Brooke aannam, vervangen werd.

Zie over hem: Gertrude L. Jacob, *The Raja of Serawak*. London 1876. 2 dln.; Spencer St. John, *The life of Sir J. Brooke*. Edinb. en London 1879; H. Keppel, *The expedition to Borneo of H. M. S. Dido*. London 1846. 2 dln.; R. Mundy, *Narrative of events in Borneo and Celebes*. Lond. 1848. 2 dln.; H. Keppel, *A visit to the Indian Archipelago in H. M. S. Maeander*. London 1853. 2 dln.; *The private letters of Sir J. Brooke* ed. bij J. C. Templer. London 1853. 3 dln.; Steyn Parvé, *De handelingen van Sir J. Brooke op Borneo*. Haarlem 1859.

BROSOL (JAV.). Zie **CHYDENANTHUS**.

BROSOT. Vroegere hoofdplaats van het regentschap Adikartá (zie aldaar), residentie Djokjakarta, gelegen aan den rechteroever van de Progo, tegenover Srandakan op den linkeroever, de hoofdplaats van het gelijknamige district van het regentschap Bantoel. Van de hoofdplaats Djokjakarta loopt in Zuidwestelijke richting de stoomtramlijn Djokja-Brosot, die echter feitelijk in de desa Srandakan tegenover Brosot eindigt. De Progo is hier overbruggd, doch deze brug is alleen geschikt voor de stoomtram. Met behulp van lorry's kunnen echter ook voertuigen (auto's en rijtuigen) worden overgebracht. Men is bezig de tramlijn te verlengen tot de suikervabriek Sewoegaloen.

BROT en BROT BROT (IKAN). Zie **NEUSVISCHEN**.

BROUSSONETIA PAFYRIFERA Vent., fam. *Moraceae*. Galoegoe, Gloegoe (JAV.). Heester of kleine boom, afkomstig uit China, thans bijna overal, tot zelfs in Zuid-Europa, gekweekt. Van de schors werd vooral vroeger het z.g. javaansche papier bereid, en dit geschiedt nog wel in Madioen bij Ponorogo. De binnenkant van de schors wordt eerst in water geweekt, en dan met een hamer zoolang geslagen tot de vezels zich vereenigd hebben en het blad effen is. Om er schrijfpapier van te maken worden de strooken door rijstwater gehaald en dan geglandsd. Dit papier heet op Java Daloewang of Deloewang. Het wordt wegens de lage prijzen van het ingevoerde papier tegenwoordig weinig meer gemaakt. In andere deelen van den Archipel maakt men van de schors weefsels voor kleedingstukken. De plant heet ook wel de Japansche papierplant of de „papiermoerbezie”. De laatste naam is afkomstig van den vorm van de vruchten.

BROUWER (HENDRIK). Gouverneur-Generaal van Ned. Indië van 1632—1636. Geboren in 1581

of 1582. Waar hij het levenslicht zag is nog onbekend. In 1606 ging hij naar Indië, repatrieerde daarna spoedig, om echter in Dec. 1610 als commandeur van drie schepen opnieuw naar het Oosten te vertrekken. Ditmaal maakte hij eerst een reis langs Java's Noordkust, daarna door de Molukken, kwam over Makasser weder naar Java's Noordkust en begaf zich daarna — 1612 — ingevolge een hem door den toenmaligen Gouverneur-Generaal Both verstrekte opdracht, naar Japan, waar hij de leiding van het Nederlandsche kantoor te Hirado op zich nam. In Aug. 1614 ging hij weder terug naar Java om in het laatst van October 1615 weder naar Nederland terug te keeren. Hier bekleedde hij gedurende 15 jaren den post van bewindhebber in de kamer Amsterdam der O. I. Compagnie. In die hoedanigheid werd hij met eenige andere bewindhebbers door de O. I. Compagnie toegevoegd aan het gezantschap van de Staten Generaal, dat van Dec. 1621 tot 1623 in Engeland vertoefde om te trachten verschillende geschilpunten, waaronder de Oost-Indische, tot een oplossing te brengen. In 1632 werd de bewindhebber in de kamer Amsterdam Brouwer aangezocht voor het Gouverneur-Generaalschap. 5 Sept. 1632 te Batavia aangekomen, bleef Brouwer het ambt van Gouv.-Gen. slechts bekleeden tot 1 Jan. 1636. Van Brouwer's kort bestuur valt veel goeds te zeggen. Hoezeer hij niet zóó uitblonk als zijn voorganger Coen en zijn onmiddellijke opvolger van Diemen neemt zijn bewind een waardige plaats in in den krachtigen tijd van ons koloniaal leven der 17e eeuw. Niettegenstaande echter al hetgeen hij voor de belangen der O. I. Compagnie in het Oosten deed, mocht zijn beleid bij hare bewindhebbers geen voldoende waardeering vinden en zoo werd hij na onnemenkomst van zijn driejarig verband niet aangezocht nog langer de teugels van het bestuur in handen te houden. 4 Januari 1636 keerde hij terug naar Nederland en Amsterdam, waar men intusschen zwaarigheid maakte om hem opnieuw, zooals hem bij de aanvaarding van het Gouverneur-Generaalschap in uitzicht was gesteld, als bewindhebber aan te stellen. Tegen een som van f 24000 ineens zag hij toen van een herbenoeming af. Later vindt men Brouwer terug als bewindhebber der West Indische Compagnie. Als zodanig neemt hij in 1642 de leiding op zich van een expeditie naar Chili, waar hij in 1643 overlijdt. Vgl. de monografie „De Gouv.-Gen. Hendrik Brouwer door mr. J. E. Heeres in Tijdschrift Oud Holland 1907, XXVe jaargang.

BROUWERS-EILANDEN. Een groep vrij groote in straat Malaka gelegen eilanden, door de niet breede Brouwerstraat en S. Pandjang van de Oostkust van Sumatra gescheiden. (Vgl. **BENGKALIS**).

BROUWERSTRAAT EN STRAAT PANDJANG. Tusschen den Sumatrawal en de met hoog hout begroeide eilanden Bengkalis, Padang en Tebing-Tinggi (vroeger met de nabijliggende kleinere eilanden Brouwers-eilanden genaamd). Is, behoudens aan de ingangen, volkomen schoon en minstens 2 ¹/₂ K.M. breed. In deze straat, welke tevens door de straten Padang, Asam, Ringgit en Ajer Hitam met straat Malaka in verbinding staat, mondt, 50 K.M. beZ. de plaats Bengkalis met eene veilige en ruime reede, de Siakrivier uit. De O. uitgang der straat vloeit samen met den zeer breeden mond der Kampar-rivier. De N-lijke toegang der straat is een smalle, betonde geul tusschen de banken, welke afsteken van Roepat en van Bengkalis. De O.lijke

uitloop is, door eilandjes en vele banken, nauw, bochtend en lastig te bevaren. Overal treft men goeden ankergrond aan. De meeste stroom loopt in het O. gedeelte der straat, met springtij tot ± 7 K.M. per uur; hij neemt in snelheid af om de N.W.; in den regel loopt er meer stroom de straat uit om de Noord, dan in om de Zuid. De verticale waterbeweging loopt sterk uiteen en kan van 3,6 M. tot minder dan 1 M. bedragen. Zie Zeemansgids, deel II.

BRUCE (GEORGE ISAAC). Geboren te Deventer 9 Mei 1803, uit het huwelijk van S. J. Bruce en C. Schimmelpenninck, studeerde te Leiden van 1823 tot 21 Juni 1827, toen hij tot doctor in de beide rechten werd bevorderd. Na zijne promotie vestigde hij zich als advocaat te 's Gravenhage, woonde als 2e luit. den 10-daagschen veldtocht bij, werd 16 Sept. 1838 tot officier van justitie bij de rechtbank te Zwolle benoemd en in Oct. 1839 tot lid der Tweede Kamer gekozen. Daar behoorde hij tot de gematigd liberale partij (hij stemde o.a. voor het behandelen der voorstellen tot herziening der grondwet in 1844), nam weldra eene invloedrijke stelling in, en werd in Oct. 1845 tot voorzitter der Kamer gekozen. Den 1sten Nov. 1847 tot Gouverneur van Overijssel benoemd, stond hij tot 24 Oct. 1850 aan het hoofd dier provincie; op 10 Sept. van dat jaar werd hem de waardigheid van Gouv.-Generaal opgedragen, die hij echter niet heeft aanvaard, daar hij reeds den 30sten Dec. 1850, voor zijn vertrek naar Indië, aan boord der „Sumatra” overleed.

BRUCEA SUMATRANA Roxb., fam. *Simarubaceae*. Tambara Maritja (MAL.), Ambar mritja (JAV.), Belilik (MAL.), Tjerek djantan (MAL.). Kleine boomheester met groene, weinig in het oog vallende bloemen, die over een groot deel van den Archipel verspreid is. De vruchtjes, die in ijle trossen in de bladoksels zitten, hebben eenigszins den vorm van peperkorrels. Binnen den zwarten vruchtwand zit het intens bittere oliehoudende zaad. Hierin is het werkzame bestanddeel te zoeken van de vruchten die als „Makassaarsche pitjes” of Bidji Makassar in den handel voorkomen en onder den naam van *Fructus Bruceae* in de Nederlandsche Pharmacopee zijn opgenomen. Ze worden vooral gebruikt bij chronische en acute dysenterie. Het werkzame bestanddeel is Brucamarine, een kristallijne stof.

BRUGIERA, fam. *Rhizophoraceae*, Tandjang (JAV.). Boomen uit de Mangrove of vloedbosschen, waarvan in Nederlandsch Indië een 6-tal soorten bekend zijn. Ze hebben geen of weinig luchtwortels, en eigenaardige knievormige ademwortels die op eenigen afstand van den stam boven den modder uitsteken.

BRUGIERA ERIOPETALA W. en A., fam. *Rhizophoraceae*. Bakoe boeroes (MAL.), Kajoe kendeka, Kendeka (MAL.). Hooge boom, waarvan het hout op dezelfde wijze bruikbaar is als bij de volgende soort. De uitwassen van den wortel worden als kurk gebruikt. De schors, die een groote hoeveelheid looistof bevat, levert een kleurstof voor het tanen en zwartkleuren van netten.

BRUGIERA GYMNORRHIZA Lam., fam. *Rhizophoraceae*. Tandjang (JAV.), Toemoë (MAL.). Vrij hooge boom, die een hout levert dat vooral voor werk onder den grond zeer goed te gebruiken is, b.v. voor heipalen en staken voor vischfuiken.

BRUINKOLEN. Zie KOLEN.

BRUINSTEEN. Zie bij MANGAANERTSEN.

BRUMUND (JAN FREDERIK GERRIT). Geboren 29 Aug. 1814 te Amsterdam, waar hij aanvankelijk aan het Athenaeum studeerde, terwijl hij later de Utrechtsche Hoogeschool bezocht en 7 Aug. 1839

tot den predikdienst in de Hervormde Kerk werd toegelaten. In 1840 werd hij tot predikant voor den dienst in Ned. Indië aangesteld; zijn eerste standplaats was Soerakarta (Juli 1841), vanwaar hij naar Amboina verplaatst werd (1842). Daar verloor hij vrouw en kind; door hevige koortsen uitgeput, verzocht hij verlof naar Java, werd daar, na korten tijd te Rembang werkzaam te zijn geweest, weder te Soerakarta geplaatst (1846), vervolgens te Soerabaja (1851), en te Batavia (1854). In 1857 met verlof naar Nederland teruggekeerd, kwam hij in 1859 in Indië terug, werd in dat jaar reizend predikant te Pontianak, tot hij in Aug. 1860 weder te Batavia geplaatst werd. Den 17den Mei 1862 werd hij op verzoek eervol ontslagen.

Brumund had zich tijdens zijn predikambt, behalve door zijn dienstwerk en zijne bemoeiing met de Christelijke zending, verdienstelijk gemaakt door tal van kleinere en grootere opstellen in het Tijdschrift v. N.-Indië (o. a. een opstel over de taal der Aroe-eilanden 1844), en vooral door uitgave van een werk, waarvan de deelen op onbepaalde tijden naar de gebleken behoeften zouden verschijnen. Van deze „Indiana” zagen 2 dln. het licht, die vooral betrekking hebben op oudheidkundige onderzoekingen, reisherinneringen, zedeschetsen in den vorm van novellen, en stukken betreffende kerk en zending. Door de eerstgenoemde uitgave was zijn geschiktheid voor oudheidkundige onderzoekingen gebleken; in 1857 werd hem door de Regeering opgedragen eene beschrijving te maken van den tempel van Boroboeur, die echter niet werd uitgegeven, maar door Dr. Leemans voor zijn werk over dien tempel is benut. Na zijn ontslag als predikant werd Brumund in commissie gesteld om eene kritische beschrijving der Hindoe-oudheden op Java te vervaardigen; op een reis, daartoe ondernomen, overleed hij 12 Maart 1863 te Malang. De resultaten van dat onderzoek zijn neergelegd in de Verhandl. v. h. Bat. Gen. Dl. XXXIII (1886). Behalve de genoemde werken schreef hij o. a. Berichten omtrent de Evangelisatie van Java, Amst. 1854, Het volksonderwijs onder de Javanen, Bat. 1857 en Schetsen eener mailreize van Batavia naar Maastricht, Amst. 1862. Ook door de bevordering van wetenschap en onderwijs in Indië, te Soerabaja ook als Directeur van 't Nut van 't Algemeen, te Batavia als bestuurder van het Bat. Gen. v. K. en Wetensch. heeft Brumund zich zeer onderscheiden. Zie over hem P. J. Veth, Ontdekkers en onderzoekers, Leiden 1884 (gewijzigde uitg. van de biographie in de Levensberichten der Mij. van Letterk., waar ook een lijst zijner geschriften is opgenomen).

BRUYN (HENDRIK DE). Geb. te Amsterdam 22 April 1815. Na in 1830 als cadet der genie op de Kon. Mil Academie te Breda in dienst getreden te zijn, bij Kon. Besluit van 11 December 1831 benoemd tot 2e luitenant-ingenieur. In 1838 werd de Bruyn voor 5 jaren gedetacheerd bij het wapen der genie in de O.I. bezittingen. Hij kwam begin 1839 te Batavia aan. Hij verzocht reeds in 1844 zijn ontslag uit den militairen dienst, vestigde zich aanvankelijk op eene kofficonderneming in Banjoemas, doch trad in 1847 weder in 's Lands dienst, nu als civiel ingenieur en werd belast met het toezicht over den waterstaat en 's landsgebouwen te Makassar. Gedurende zijn verblijf aldaar stelde hij zijne „Bijdrage tot de kennis der bouwkunde in Ned. Indië” samen, welke in 1851 te Batavia in het licht verscheen. In 1850 werd de Bruyn benoemd tot hoofdcommies bij de directie der producten en civiele magazijnen en

stond als zoodanig aan het hoofd van de afdeeling waterstaat, maar reeds in 1852 werd hij belast met de waarneming der betrekking van ingenieur 1e klasse bij den waterstaat en 's lands gebouwen te Soerabaja. Hij voerde belangrijke waterwerken in het gewest Soerabaja uit, met name een stelsel van waterverdeling tusschen de beide riviertakken — de kali Mas en de Porong — der Kediririvier, eene verbetering der bevoeiing van rijstvelden, den bouw van de marinewerf te Soerabaja, de verlegging van de uitmonding der Solorivier. In 1855 werd de Bruyn hoofdingenieur en chef der 4e Waterstaatsafdeeling. Hij vertrok in Dec 1858 met verlof naar Nederland, waar hij tijdens zijn verlof door het Departement van Koloniën menigmaal om voorlichting werd aangezocht. Ook maakte hij toen een reis naar Frankrijk en Noord-Italië om de irrigatiewerken aldaar plaatselijk na te gaan, van welke reis een uitvoerig en zaakrijk verslag verscheen in verhandelingen 1862—1863, 3e afl. van het Kon. Inst. voor Ingenieurs. In 1860 keerde hij naar Indië terug en werd het volgende jaar benoemd tot Directeur der B. O. W. In 1868 moest hij zich echter met verlof wegens ziekte naar Europa begeven, vanwaar hij in 1870 wederom terugkeerde. In 1872 — na zoolang op wachtgeld te zijn gebleven — werd hij als lid der commissie tot het ontwerpen eener regeling van het irrigatiewezen op Java en Madoera aangewezen. In 1874 volgde zijne tweede benoeming tot Directeur B. O. W., waarna hij in Juni 1877 zijn ontslag uit 's Landsdienst vroeg en 6 April 1878 naar Nederland vertrok. Hij vestigde zich eerst te Amersfoort, daarna te Rotterdam en eindelijk Mei 1885 te 's Hage, waar hij 8 December van het zelfde jaar overleed.

Vele verslagen van zijne hand verschenen in de Verhandelingen en notulen van het Kon. Inst. van Ingenieurs, waarvan hij eereid was. Voor wat hij deed voor de oprichting der Indische afdeeling van dat Instituut, zie INSTITUTEN en voor zijne uitvoerige levensschets: Tijdschrift Kon. Inst. van Ingenieurs 1886—1887, 2e afl. door Kielstra.

BRUYN KOPS (GEORGE FRANÇOIS DE-), Geb. 26 Aug. 1820 te Haarlem. Overleden te Batavia in 1881. Werd als Luitenant ter zee 1e kl. bij de sedentaire (koloniale) Marine geplaatst. Gedurende geruimen tijd te Riouw in station, maakte hij aldaar aardrijkskundige, geschiedkundige en volkenkundige studien betreffende den Riouw Lingga-archipel, welke belichaamd werden in een aantal opstellen in de jaren 1853 en 1854 verschenen in het Tijds. N. I. Nat. Tijds. N. I. en T. Ind. T. L. en V. Zie J. C. Hooykaas' Repertorium. — Ook publiceerde hij destijds in het T. Nijv. en Landb. N. I. (1854) onder den titel: „Iets over de zeevaart in den Ind. Archipel, enz” een monographie betreffende de Inlandsche vaartuigen. — In 1858 nam hij zijn ontslag uit 's lands dienst en trad op als Directeur van het Bataviaasche prauwenveer. In dat jaar publiceerde hij een statistiek van den handel en scheepvaart op Java en Madoera van 1825—1854, waarop hij in 1869 een vervolg gaf over de jaren 1855—1866. — In den loop der jaren 1858—1881 bracht hij een zeer waardevolle bibliotheek bijeen zoo op wetenschappelijk als op letterkundig gebied, welke thans als „boekery de Bruyn Kops” te Semarang is ondergebracht.

BUDACH (JOHAN GODFRIED). Werd geboren te Frankfurt aan den Oder en vertrok 10 Oct. 1766 met het schip „De Hertog van Brunswijk” als soldaat naar Indië, waar hij in 1767 aankwam. In dit zelfde jaar werd hij naar Makasser gezonden, waar hij tot 1774 als soldaat dienst deed. In 1775 werd hij aan-

gesteld tot boekhouder negotie-overdrager, en was daarna achtereenvolgens soldij boekhouder, Provisioneel onderkoopman en Provisioneel opperkoopman en secunde. In 1794—1799 was hij Gouverneur en directeur van Ternate. In die hoedanigheid onderscheidde hij zich bij de verdediging van het eiland tegen de Britten en den met hen verbonden uitgeweken Tidoreeschen prins Noekoe en zijnen aanhang. Ter erkenning van zijn moedige verdediging kende de Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissemanten van de Bataafsche Republiek aan Budach een gouden medaille met dito halsketen toe. Na zijn aftreden in 1799 als gouverneur werd Budach Buitengewoon Raad van Indië, doch overleed reeds 31 Januari 1800. Zie: Bijdragen T. L. V. Kon. Inst. 2^e volgrees, 8e deel, (1864) blz. 198 e.v., met den staat van zijn Indischen dienst op blz. 214.

BUDDINGH (Dr. STEVEN ADRIAAN). Geboren 25 Maart 1811 te Kage bij Leiden, waar zijn vader, gehuwd met C. E. Caspers, predikant was. Hij studeerde te Leiden in de godgeleerdheid, werd 4 Oct. 1832 proponent en 21 Sept. 1833 doctor in de theologie, en vertrok in datzelfde jaar als huisleeraar naar Indië. Daar gelukte het hem zich van die voor hem niet passende betrekking te ontslaan; hij werd 25 Juni 1834 tot hulpprediker te Batavia, spoedig daarna tot predikant aldaar benoemd. Hij bleef dit, tot hem in 1850 een verlof naar Nederland werd toegestaan; gedurende zijn verblijf te Batavia was hij bovendien in verschillende wetenschappelijke en andere betrekkingen werkzaam, en vond de gelegenheid reizen over Java te doen, en kennis van Indië te verwerven. Dit laatste was op veel grootere schaal het geval door de opdracht, hem in 1851 gegeven, om eene algemeene inspectie over de kerken en het schoolwezen in Ned. Indië te houden, waarvan hij zich van 1852—1857 kweet en waarbij hij een groot gedeelte van den archipel bezocht. In dat laatste jaar verzocht en kreeg hij ontslag als predikant, keerde naar Nederland terug, waar hij achtereenvolgens te Delft, Velp en Arnhem zich vestigde en den 29sten Juli 1869 te Katwijk, waar hij zich tijdelijk ophield, overleed.

Behalve vele geschriften van godsdienstigen en philanthropischen inhoud, schreef Buddingh over Indische onderwerpen in tijdschriften en jaarboekjes met name in het door hem gestichte „Indisch archief” waarvan slechts 4 deelen verschenen, en een groot werk in 3 deelen: Nederlandsch Oost-Indië, reizen enz. Rott. 1857, de vrucht van de inspectie-reis, door hem gedaan.

Zie zijne biographie door D. Buddingh in de Levensberichten der M. v. Letterkunde 1870, met opgave zijner geschriften.

BUFFEL. Zie **KARBOUW**.

BUFONIDAE (Padden). Familie van staartlooze Amphibiën. Voor algemeene kenmerken en verspreiding zie onder **KIKVORSCHEN**. In onzen archipel komen drie geslachten van padden voor:

1°. het bijna kosmopolitische geslacht, *Bufo*, de gewone padden, welke echte landvormen zijn. Behalve 2 soorten, die van Celebes bekend zijn, ontbreken zij in het Austro-Maleische en in het Australische deel van den archipel. Zij komen vooral in Borneo veelvuldig voor. Elf van de achttien soorten bezitten aldaar vertegenwoordigers en zeven daarvan zijn alleen aan Borneo eigen. Het geluid der padden klinkt metaalachtig en gelijkt enigermate op het slaan van een hamer op een aambeeld, vandaar waarschijnlijk de Maleische naam kangkoeng of kangkong. De meest bekende soorten zijn: *B. bi-*

porcatus Schleg. van de 4 groote Soenda-eilanden, *B. melanostictus* Schn. en *B. asper* Gravenh., beiden van Borneo, Sumatra en Java. Van deze 3 soorten heeft de tweede het grootste verbreidingsgebied, daar zij van Voor-Indië en Ceylon tot Zuid-China en de Philippijnen voorkomt, terwijl de andere twee buiten onze Oost, alleen in Achter-Indië gevonden worden. *B. melanostictus* Schn. heeft de grootte (11—12 cM.) en levenswijze van onze gewone pad en is in het bezit van zwarte hoornrichels en hoornwratten op de bovenzijde van kop, romp en pooten. De kleur wisselt overigens van geelbruin tot zwartbruin en is aan de onderzijde altijd iets lichter. Het mannetje bezit een keelzak. Het zijn nachtdieren, die zich overdag onder steenen of in hollen verbergen en in hoofdzaak van kruipende insecten (kevers, termieten, mieren, sprinkhanen enz.) leven. De eismoeren en larven lijken veel op die van onze gewone padden. In den paartijd (Maart, April) is de keel van het mannetje hel geel gekleurd.

B. asper Gravenh. is de grootste der Indische padden en kan een lengte van 17 cM. bereiken. Hij is gekenmerkt door een prominere beenlijst van den orbitaalrand naar het trommelvlies en leeft hoofdzakelijk op vochtige plaatsen in de nabijheid van water.

2°. *Nectes*, padden die zich aan het waterleven aangepast hebben en eveneens voornamelijk uit Borneo bekend zijn. Van de vier soorten is de meest bekende, *N. subasper* aan Borneo, Sumatra en Java eigen. Het is een groot dier (15—16 cM.) en een uitstekend zwemmer.

3°. *Nectophryne*, vliegende padden, welke een arboricole levenswijze aangenomen hebben en derhalve slank van bouw zijn. Van de 10 soorten komt er één, *N. Sumatrana* v. Kamp, alleen in Sumatra, één *N. Güntheri* Boulgr. in Borneo, Achter-Indië, op de Natoena- en op de Mentawai-eilanden voor, terwijl de overige 8 tot Borneo beperkt zijn. Bij de meeste soorten zijn vingers en teenen van grotere of kleinere vliezen voorzien, welke echter niet als zwemvliezen, maar als valschermdienst doen. Behalve de reeds genoemde soorten worden alleen nog de grootste vorm, *N. hosii* (10—12 cM. lang) en de kleinste *N. misera* (2 cM. lang) vermeld.

BUIDELDASSEN of **BUIDELHAZEN** (*Peramelidae*), een familie der Buideldieren (zie aldaar), welker gebit haar verwantschap met de Vleeschetende Buideldieren (*Polyprotodontia*) bewijst, hoewel de leden dezer familie zich behalve met insecten en wormen ook met plantendeelen voeden. De bouw van den voet vertoont punten van overeenkomst met dien der kangoeroe's (zie aldaar): tweede en derde teen zijn zwak en slank en tot aan de nagels door de huid vereenigd, de eerste teen is rudimentair of ontbreekt, de vierde daarentegen zeer lang. Het zijn kleine dieren met langen, spitsen snoet en lange ooren, meestal met korten staart en met lange achterpooten, waarmee ze zich springend voortbewegen. De buidel heeft zijn opening achteraan geplaatst. De dieren hebben in den regel een nachtelijke levenswijze en brengen den dag door in door hen zelf gegraven hollen in den grond of ook in nesten, van droge bladeren e. d. gemaakt. Soorten van het geslacht *Perameles*, (*Echymipera*), waarvan *P. doreyana* QG. (op Groot-Kei aha genoemd) de meest verspreide is, leven behalve in Australië op Nieuw-Guinea en naburige eilanden en op de Aroe- en Kei-eilanden. Het geslacht *Anuromeles*, door Heller (Abh. u. Ber. Mus. Dresden, 1896/97) opgesteld voor staartlooze Buideldassen, is later door

hemzelf (Zoölog, Anz., Bd. XXVII, 1904) ingetrokken, daar bij de door hem onderzochte dieren de staart waarschijnlijk door verminking verloren was gegaan (verg. Cohn, Die papuasischen *Perameles*-Arten, in: Zoölog. Anz., Bd. XXXV, 1910). Allen en Barbour (Proc. New England Zoölogical Club, vol. IV, 1909) onderscheiden nog een geslacht *Suillomeles* (*S. hispida* van Manokwari).

BUIDELDIEREN (*Marsupialia*), een onderklasse der Zoogdieren (zie aldaar). Van de laagst staande thans levende Zoogdieren, de Vogelbekdieren, onderscheiden ze zich daarin, dat ze levende jongen ter wereld brengen en dat hun melkklieren op tepels uitmonden. Terwijl ze hierin dus met de hogere Zoogdieren overeenstemmen, wijken ze daarvan af door het bezit van een buidel, waarin de meestal ten getale van vier aanwezige melktepels liggen en die, evenals bij de Mierenegels (zie aldaar), bestemd is om de jongen, welke zeer onvolkomen geboren worden, tijdelijk op te nemen en te beschutten. In het eenvoudigste geval is er nog geen eigenlijke buidel aanwezig, maar wordt hij vervangen door twee plooiën van de buikhuid, een ter rechter en een ter linkerzijde van de melktepels gelegen. Bij anderen vereenigen zich dan deze plooiën tot een zak, den buidel, die hetzij naar beneden, hetzij naar voren of naar achteren geopend is. Slechts zelden (bij sommige Amerikaansche soorten) ontbreekt de buidel geheel en al. Tengevolge van den weinig volkomen toestand, waarin het jong geboren wordt, is het aanvankelijk niet tot zuigen in staat. Het hangt dan met zijn, door samengroeien der lipranden vernauwde, cirkelronde mondopening aan het knopvormig opgezwollen uiteinde van den tepel, en de melk wordt door de moeder actief in de mondholt van het jonge dier gespoten, door middel van spieren, die de melkklier samenpersen. Later verwijdt zich de mondspleet van het jong en kan dit den tepel tijdelijk loslaten. Bij het uitspuiten der melk spelen ook de beide aan het bekken bevestigde zgn. „buidelbeenderen” een rol, die evenwel ook bij het mannetje voorkomen; ze dienen niet tot steun van den buidel, zooals gewoonlijk wordt aangenomen. Ook het bezit van deze buidelbeenderen hebben de Buideldieren met de Vogelbekdieren gemeen, terwijl het een punt van verschil met de overige Zoogdieren uitmaakt.

Door onderzoekingen van lateren tijd is gebleken, dat de oude meening, als zouden de Buideldieren van de hogere Zoogdieren verschillen door het gemis van een voor de voeding van het foetus dienende placenta (moederkoek), niet juist is: aanduidingen van een placenta komen bij eenige Buideldieren voor, en bij *Perameles* (zie BUIDELDASSEN) heeft ze denzelfden bouw als bij de hogere Zoogdieren.

De lichaamstemperatuur der Buideldieren is wel hooger en minder wisselend dan bij de Mierenegels, maar nog lager en minder standvastig dan bij de Monodelphe Zoogdieren het geval is.

Hoewel de Buideldieren een natuurlijke groep van nauw verwante Zoogdieren vormen, heeft zich door aanpassing aan verschillende levensomstandigheden bij hen een groote veelvormigheid in den lichaamsbouw ontwikkeld. Daardoor ook hebben de verschillende families der Buideldieren eenige oppervlakkige gelijkenis met orden der hogere Zoogdieren verkregen. Een bewijs van nauwere verwantschap met deze zoogdierorden is daarin echter niet te zoeken. De levenswijze is in de eerste plaats van invloed op aard en samenstelling van het gebit: de vleeschetende Buideldieren, waartoe de

primitievere, minder gespecialiseerde families behoren, hebben 3—4 snijtanden in elke onderkaakshelft (vandaar de naam *Polyprotodontia*); bij de hooger ontwikkelde planteneters (*Diprotodontia*) is nog slechts één paar snijtanden in de onderkaak overgebleven. Het gebit vertoont verder bijna steeds de bijzonderheid, dat het melkgebit gedurende het geheele leven bewaard blijft, met uitzondering van de derde halve kies, de eenige, die gewisseld wordt. Vele Buideldieren leven op boomen en daarmee in overeenstemming is dan de voet een grijpvoet, waarvan de eerste, bijna zonder uitzondering nagelloze teen opponeerbaar is, en de beide volgende met elkaar vergroeid zijn. Daar ook de niet klimmende Buideldieren doorgaans in den bouw van hun voet nog min of meer de kenmerken van den grijpvoet vertoonen, ligt de conclusie voor de hand, dat zij van op boomen levende dieren afstammen en de primitieve Buideldieren dus arboricol geweest zijn.

Het hoofdverspreidingsgebied van de thans levende Buideldieren is Australië en Nieuw-Guinea, weinige bewonen Amerika. Op Nieuw-Guinea zijn ze rijk vertegenwoordigd, en vandaar hebben ze zich over de naburige eilanden verspreid; het meest westelijk, en wel tot Celebes, is het geslacht *Phalanger* (zie KOESKOESSEN) gekomen.

In Nederlandsch-Indië zijn vier families vertegenwoordigd, n.l.: de tot de *Polyprotodontia* behorende BUIDELMARTERS (*Dasyuridae*) en BUIDELDASSEN (*Peramelidae*) en de diprotodonte KOESKOESSEN (*Phalangeridae*) en KANGOEROE'S (*Macropodidae*). Zie hiervoor onder de namen der families.

Nieuwere literatuur: Jentink, On the New-Guinea Mammals, in Notes Leyden Museum, vol. XXVIII, 1906/07; Mammals, in Nova Guinea, Vol. V en IX. Zoologie; Mammals Dutch New-Guinea Exped., in Notes Leyden Mus., Vol. XXXIII, 1910/11.

BUIDELEEKHOORNTJE (VLEGEND). Zie KOESKOESSEN.

BUIDELHAZEN. Zie BUIDELDASSEN.

BUIDELMARTERS (*Dasyuridae*), een familie van vleeschetende (Polyprotodonte) Buideldieren (zie aldaar) met roofdiergebit, die zich van de andere op Nieuw-Guinea voorkomende familie dezer groep, de Buideldassen (zie aldaar) onderscheiden door de goed ontwikkelde en niet samen vereenigde tweede en derde teen van den achtervoet. De eerste teen is klein en nagelloos of ontbreekt. De staart is niet tot grijpen ingericht. Alle aanpassingen aan het boomleven ontbreken dus bij deze dieren, niettegenstaande de meesten van hen boombewoners zijn. De grootere leden der familie zijn echte vleescheters, de kleinere voeden zich hoofdzakelijk met insecten.

Op Nieuw-Guinea komen twee geslachten voor, die beide ook in Australië inheemsch zijn: *Phascologale*, welks soorten hoogstens de grootte van een rat bereiken, en *Dasyurus* met grootere representanten. De soorten van dit laatste geslacht zijn ruigharige, bruine of grijze, gewoonlijk wit gevlekte, langoorige dieren, met langen, rondom dicht behaarden staart en met vier teenen aan de achterpooten. De buidel heeft de opening in het midden gelegen en bevat 6 of 8 melktepels. Het zijn boomdieren, die zich overdag verbergen en 's nachts op buit uitgaan, welke voornamelijk uit vogels en kleine zoogdieren bestaat. De meest bekende soort van Nieuw-Guinea is de donkerbruine, wit gevlekte *D. albopunctatus* Schleg. (inl. naam: *goembem*) van het Ariakebergte. Bij de *Phascologale*-soorten is de

buidel slechts door een paar huidplooiën aangeduid; ze hebben een vrij langen staart, een spitsen kop en vijftienige, korte pooten. Zij leven op den vlakken bodem of op boomen, en voeden zich in hoofdzaak met insecten. Er zijn een aantal soorten van dit geslacht bekend, die Australië, Nieuw-Guinea, Jobi, Salawati en de Aroe-eilanden bewonen, o.a. *Ph. melas* Müll. en Schleg. van West-Nieuw-Guinea, Jobi en Salawati (*insinsie* der Papoea's van de Tritonbaai), *Ph. wallacei* Gray (inlandsche naam op de Aroe-eilanden: *kartau*) en *longicaudata* Schleg. (op de Aroe-eilanden: *kwarau*), beide behalve in Nieuw-Guinea ook op de Aroe-eilanden voorkomend.

BUITENBEZITTINGEN. Naam, die in het spraakgebruik gegeven wordt aan alle eilanden van den Indischen Archipel, niet behoorende tot Java en Madoera.

Hoewel officieele stukken zich bij voorkeur bedienen van den term „bezittingen buiten Java en Madoera”, komt toch ook in de wetboeken en het staatsblad de naam buitenbezittingen meermalen voor, zie b.v. reeds art. 62 van het Reg. Reglt. van 1818, verder art. 415 Ind. Burg. Wetb., Ind. Stb. 1863 no. 31, 1872 no. 38, art. 7, 1872 no. 166 art. 82, 1893 no. 309 regl. art. 31, 1909 no. 123, 1913 no. 557, en 1914 no. 613.

BUITENZORG, door de inlanders Bogor genaamd. Zuidelijke afdeling van de residentie Batavia, vroeger, tot 1866 een op zichzelf staande assistent-residentie. De afdeling, die een oppervlakte heeft van 3749 K.M², bestaat uit de districten Buitenzorg, Parceng, Leuwiliang, Djasinga, Tjibinong en Tjibaroesa. De controleur van de afdeling heeft Buitenzorg tot standplaats.

De afdeling telde einde 1905 ruim 686.000 zielen, waaronder: 2800 Europeanen, ± 16.000 Chinezen en 475 Arabieren en bestaat, behalve uit het Gouvernementsdomein Bloembergen (zie aldaar), geheel uit particuliere landerijen, waarop hoofdzakelijk padi, koffie, thee, caoutchouc, maar ook peper en klappers worden geteeld, terwijl enkele kapok, nootmuskaat, kalk en vogelnestjes opleveren. De meeste dierlanden zijn in handen van Europeanen, enkele in die van Chinezen, Arabieren en Inlanders, terwijl Depok eene Inlandsche Christen-gemeente vormt (zie DEPOK). De gezamenlijke verpondingswaarde dier landerijen bedroeg ult. 1913 / 13.548. 228.

BUITENZORG. Hoofdplaats van de afdeling van dien naam, en zetel van den Gouv.-Gen., die hier zijn gewone verblijfplaats heeft en gewoonlijk slechts eenmaal 's maands voor enkele dagen naar Batavia gaat. Het heeft zijn ontwikkeling te danken aan de omstandigheid, dat in Augustus 1745 aan Van Imhoff een gedeelte van Kampong Baroe werd afgestaan, — door hem Buitenzorg genaamd — onder voorwaarde dat deze gift geschiedde aan hem Gouverneur-Generaal en zijne opvolgers, onder verplichting het landgoed niet te vervreemden. Die bepaling werd echter door het Opperbestuur ingetrokken. Toen het later bleek dat de erfgenamen van Van Imhoff niet in staat waren het landgoed te beheeren, werd het in vollen eigendom aan den Gouverneur-Generaal Mossel afgestaan, terwijl het van toen af geregeld van den eenen landvoogd op den anderen overging tot Daendels toe, welk gebruik zelfs bij het optreden van Alting als Gouv.-Gen. in 1780 tot wet was verheven, en waardoor Buitenzorg de residentie der Gouvs.-Gen. is geworden, wat het tot nu toe is gebleven. Daendels liet zich eerst het landgoed Buitenzorg door de hooge Re-

geering in vollen eigendom afstaan, en verkocht daarna dat landgoed, (dat bijna de geheele tegenwoordige assistent-residentie van dien naam met uitzondering van het landgoed Dépok omvatte, en waaraan hij het aan Bantam ontnomen district Djasinga, dat hij aan zich zelf als belooning voor de annexatie van Bantam had ten geschenke gegeven, toevoegde), bij gedeelten aan particulieren; terwijl het paleis met omgeving en met de meubelen door het Gouvernement werd teruggekocht en aan den Gouv.-Gen. ter bewoning werd afgestaan. Over de beteekenis van de plaats, waar later Buitenzorg ontstond, in den Hindoe-tijd, zie men onder BATOE TOELIS en PADJADJARAN.

Sedert 1873 door een spoorweg met Batavia verbonden, is het 265 meter boven de oppervlakte der zee gelegen, om zijn uitmuntend klimaat en prachtige omgeving beroemde Buitenzorg in de latere jaren snel in ontwikkeling vooruitgegaan. Te midden van een prachtig park, dat met den wereldberoemden botanischen tuin een geheel uitmaakt, ligt het paleis van den Gouv.-Gen., dat, hoewel slechts één verdieping hebbende, door zijn breed front en sierlijke lijnen een goeden indruk maakt. Het is gesticht op de plaats van het kasteel, door Van Imhoff gebouwd, in 1809 door Daendels vergroot en in 1819 door Van der Capellen herbouwd. Dit oude paleis, dat twee verdiepingen had, werd den 11den October 1834 door eene aardbeving vernield. — Buitenzorg telde ult. 1905 33.400 zielen, waarvan omstreeks 2400 Europeanen, 26.200 Inlanders, 4300 Chinezen en 450 Arabieren; de plaats is eene gemeente met zelfbestuur onder den Assistent Resident der afdeeling als Voorzitter. Te Buitenzorg zijn gevestigd de Algemeene Secretarie en het Departement van Landbouw, waaronder ressorteeren 's Lands Plantentuin met zijn aanhang van laboratoria en musea, de Cultuurtuin, zoomede opleidingscholen voor land- en tuinbouw. Er is een garnizoen en een uitgebreid, modern ingericht krankzinnigengesticht; voorts eene inrichting tot verpleging van aan beri-beri lijdende gevangenen, veroordeelden en andere personen. De uitgestrekte Chineesche kamp ligt bezuiden Buitenzorg aan den grooten postweg naar de Preanger; de Arabische kamp ligt daarnevens. — Buitenzorg heeft een zeer regenrijk klimaat. Het cijfer voor den gemiddelden jaarlijkschen val (432 c.m.) is een der hoogste, die voor West-Java bekend zijn. Zie verder voor het klimaat de beschrijving in Veth, Java, ed. Snelleman en Niermeyer, Deel III, blz. 128—132.

BUITENZORGSCHE MATTEN. Zie SAGOPALM.

BURCK (WILLIAM), geb. te Monnikendam, 4 Febr. 1848, overleden te Leiden 25 September 1910, studeerde in de natuurwetenschappen aan de Leidsche Universiteit, alwaar hij in 1874 promoveerde. Na eenige jaren bij het Middelbaar Onderwijs werkzaam te zijn geweest, eerst te Leiden, na 1877 te Apeldoorn, werd hij aan Dr. M. Treub, die bij zijn benoeming in 1880 tot Directeur van 's Lands Plantentuin daarop had aangedrongen, toegevoegd als adjunct-directeur. In 1881 als zoodanig opgetreden, werd hij vooral belast met de zorg voor het herbarium, hetgeen ten deele de richting zijner studies bepaalde. Reeds in zijn dissertatie had hij zich bezig gehouden met de ontwikkelingsgeschiedenis van de varens. Zoo bleven ook in Indië de varens zijn aandacht trekken, o.m. de varenflora van Borneo. Daarnaast schreef hij studies over andere plantenfamilies van de Indische Flora, o.m. de Dipterocarpaceae en de Sapotaceae. De aanleiding

tot zijn eerste studie over de Sapotaceae was een hem opgedragen onderzoek over de botanische herkomst van de Gutta-Percha, voor welk onderzoek hij een reis naar de Padangsche Bovenlanden ondernam. Gevolg van deze reis was het tot standkomen van de Guttapercha-aanplant te Tjipetir. Zijn bemoeiingen in die richting hebben den grondslag gelegd voor de tegenwoordige Gouvernements-Guttapercha-aanplantingen.

Burck heeft zich verder bezig gehouden met een studie der koffiebladziekte, welke onderzoekingen mede aanleiding zijn geweest voor zijn benoeming in 1893 tot wetenschappelijk adviseur voor de Gouvernements-koffiecultuur. Den gestadigen achteruitgang van de gouvernementscultuur heeft hij echter niet kunnen tegenhouden.

Na zijn eervol ontslag in 1902 leefde Burck als ambtelos burger te Leiden en hield zich bezig met zijn lievelingsstudie, de plantenoekologie, d.i. de verhouding der plant tot haar omgeving. Reeds in Buitenzorg had hij over dit onderwerp onderzoekingen gepubliceerd; uitvoeriger verhandelingen van zijn hand zijn daaromtrent in 1907 verschenen, in het bijzonder over kruisbestuiving.

BUREAUAMBTENAREN. Zie ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN.

BURG (CORNELIS LEENDERT VAN DEN). Geb. te Gorinchem den 25sten Febr. 1840, overleden te Utrecht den 10en December 1905. In 1860 benoemd tot Off. van gezondheid 3e kl., promoveerde hij 17 Dec. 1860 te Heidelberg tot Med., chir. et art. obstetr. doctor en 28 Jan. 1861 te Utrecht tot Med. doctor. Den 1sten Juli 1861 te Batavia aangekomen, werd hij Febr. 1862 benoemd tot leeraar aan de school ter opleiding van inl. geneeskundigen, welke betrekking hij tot Dec. 1868, sedert 23 Jan. 1865 als Off. v. gez. 2e kl., vervulde. Den 23sten Dec. 1868 eervol op verzoek uit den milit. dienst ontslagen, vestigde hij zich als particulier geneesheer te Batavia, en vertrok 16 April 1886 naar Europa. Kort daarna, in 1888, aanvaardde hij de betrekking van geneesheer-directeur der Geneesk. Bad-inrichting te Laag Soeren, waar hij werkzaam bleef tot in 1902, toen hij zich als consulterend geneesheer te Utrecht vestigde.

Gedurende de eerste jaren van zijn verblijf in Indië, heeft hij in het *Geneeskundig Tijdschrift voor Nederl. Indië* en het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indië* belangrijke oogheelkundige bijdragen gepubliceerd. In 1879 volgde een, later ook in Duitse vertaling verschenen, verhandeling *Over den tijd van het ontstaan der menstruatie bij in Indië geboren Europeesche meisjes*. In 1880 een bekroonde verhandeling over *Indische spruw*, die in Schmidt's Jahrbücher in het Duitsch, in China in het Engelsch en ook in het Fransch vertaald, het licht zag. Zijn hoofdwerk is echter het, ook in het Duitsch vertaalde, beroemde werk *De Geneesheer in Nederlandsch Indië* (Batavia 1882—1887) in 3 deelen.

In Nederland teruggekeerd schreef hij o.m. nog: *Behandeling in Europa van zieken komende uit het heete klimaat*. Leiden 1890, 2e druk 1891; *Het verleen van geneeskundige hulp, voornamelijk aan Inl., zooveel mogelijk met inl. hulpmiddelen, Eene handleiding voor planters, opzichters, controleurs enz.* Amst. 1894; *Persoonlijke gezondheidsleer voor Europeanen, die naar N. I. gaan of daar wonen.* Amst. 1895; *Prophylaxis van malaria in de tropen* (1901); *Wazijn tropische ziekten* (id. 1904); *De voeding in Nederl. Indië* (1904) In 1904 trad van den Burg op als hoofdredacteur van het internationaal tijd-

schrift *Janus*, waaraan hij tot aan zijn dood zijn beste krachten gaf, en waarin een groot aantal mededeelingen van zijn hand zijn verschenen.

BURGEMEESTERS. Zie DECENTRALISATIE.

BURGERAVONDSCHOOL TE SOERABAJA. Zie ONDERWIJS.

BURGERLIJKE STAND (REGISTERS VAN DEN), bestemd om op te leveren schriftelijke bewijzen van geboorten, huwelijken, sterfgevallen, enz. zijn in Ned.-Indië eerst in 1828 ingevoerd. Vóór dien tijd werden die bewijzen, voor zoover de Christenen betreft, voornamelijk geput uit de doop- en trouwboeken der kerkelijke gemeenten en uit de sterflijsten der doodgravers, welke later overgebracht zijn naar de griffiën der Raden van justitie, en thans krachtens Ind. Stb. 1907 no. 56, worden bewaard in 's Lands Archief te Batavia, dat uitsluitend bevoegd is daarvan uittreksels te geven.

Bij Ind. Stb. 1828 no. 50 werd het eerste reglement op het houden van registers van den burg. stand ingevoerd, dat voor Christenen en Joden, Europeanen zoowel als inlanders gold. Zij werden in dubbel gehouden, waarvan het een is overgebracht naar de griffiën der Raden van justitie, het andere is blijven berusten in de archieven der gouverneurs en residenten. Art. 4 en 5 van het in 1848 ingevoerde Burg. Wetboek schreef de invoering voor van een burgerlijken stand voor Europeanen en met hen gelijkgestelde personen. Het reglement op het houden van registers van den burgerlijken stand 1849 Ind. Stb. 25, sedert herhaaldelijk gewijzigd, dat het reglement van 1828 verving, is dan ook alleen toepasselijk op de Europeesche en daarmede gelijkgestelde bevolking, zoodat het, behoudens het geval van onderwerping, waarover beneden, niet op christen-inlanders of christen-vreemde oosterlingen toepasselijk is. Met het houden der registers zijn belast ambtenaren van den burg. stand, verdeeld in gewone a. v. d. b. s., die voortdurend tot de waarneming van het ambt verplicht zijn, en buitengewone, bestemd om de eersten te vervangen bij opkomende verandering. Met de betrekking van a. v. d. b. s. zijn hoofdzakelijk belast de gew. secretarissen, en buiten de hoofdplaatsen de ass.-res. en andere ambtenaren, die met het dagelijksch burgerlijk gezag in eene afdeeling of onderafdeeling belast zijn. Op sommige plaatsen zijn bepaalde beambten daarvoor door den Gouv.-Gen. aangewezen, terwijl buiten Java en Madoera de bevoegdheid tot zulke aanwijzing in geval van noodzakelijkheid, onder nadere goedkeuring van den Gouv.-Gen., door de hoogste gewestelijke gezaghebbers wordt uitgeoefend. Over hunne werkzaamheden zie het bovengenoemde reglement van 1849; voor misdrijven en misslagen als zoodanig door hen begaan art. 132—135, Wb. v. Strafr. voor Eur., art. 28, 29 Regl. 1849, art. 82, 99 B. W. en 867 e.v. Rgl. Burg. Rechtsw. Van de akten van huwelijksaankelven en afkondigingen worden door hen enkelvoudige registers gehouden; van die van geboorten (en van erkenning), huwelijken en sterfgevallen registers in duplo, waarvan het dubbel na verloop van elk jaar naar de griffie van den Raad van justitie wordt overgebracht, waar zij door den ambtenaar van het Openb. Min. moeten worden onderzocht. De registers zijn openbaar; de griffiers en ambt. v. d. b. s. zijn verplicht daarvan op verzoek uittreksels te geven, welke, behoorlijk opgemaakt en gelegaliseerd, „gelooft verdienen”, dat is: volledig bewijs opleveren tot op het oogeblik, dat de valsheid daarvan in rechten zal zijn beweed.

Aan het reglement is in het Staatsblad eene verzameling modellen van registers en akten toegevoegd die echter slechts als leidraad bedoeld zijn en met voorzichtigheid moeten worden geraadpleegd.

Voor de inlanders en vreemde oosterlingen bestaat omtrent den burgerlijken stand geen algemeene regeling. Verschillende wetsvoorschriften regelen wel de aanhouding van bevolkingsregisters voor hoofden van de inlandsche bevolking en de vreemde oosterlingen (zie voor Java en Madoera art. 27 juncto 2 Inlandsch reglement, voor de meeste gewesten in de Buitenbezittingen de daarmede overeenkomende artikelen der rechtsreglementen, bijv. artt. 252 j° 228 Sumatrarreglement Ind. Stb. 1912 no. 205; maar deze registers, bovendien niet steeds zorgvuldig bijgehouden, hebben niet de betekenis van burgerlijke-stand-registers, kunnen dus niet strekken tot bewijs van de daarin vermelde geboorten, huwelijken en overlijdensgevallen, en hebben bloot administratief belang. De wenschelijkheid van invoering van die instelling voor de Inlandsche bevolking is herhaaldelijk betoogd (zie o.a. een opstel van den ass. res. *J. Breukink* in het Kol. Tijdschr. van Juli 1913); de staatscommissie voor de herziening van het Indisch privaatrecht en strafrecht betoogde echter in de toelichting van het door haar ontworpen (geunificeerd) Burgerlijk Wetboek voor Nederlandsch Indië (1913), dat in het bijzonder voor de Inlanders en sommige groepen van Vreemde Oosterlingen het ontbreken van geslachtsnamen een voldoende reden is, waarom de Europeesche burgerlijke stand voor hen onmogelijk kan worden ingevoerd. Intusschen heeft in 1913 de Directeur van Justitie in opdracht der Regeering de residenten op Java en Madoera uitgenoodigd omtrent de vraag der invoering van burgerlijke-stand-registers van niet-christen-inlanders te dienen van praeadvies en is, volgens mededeeling in de Memorie van Antwoord op de Indische Begroting van 1916, eene wettelijke regeling omtrent dit onderwerp thans in voorbereiding.

Reeds vroeger nl. bij de ordonnantie van 3 November 1892 (Ind. Stb. no. 238), houdende bepalingen betreffende het burgerlijk en handelsrecht en enkele onderwerpen van strafrecht voor de Chinezen op Java en Madoera, werd de invoering voor deze bevolkingsgroep van registers van den burgerlijken stand voorgeschreven, maar deze ordonnantie is nimmer in werking getreden (zie Ind. Stb. 1893 no. 286), voorn. uit overweging der kosten, welke die maatregel zou meebrengen.

Intusschen moet worden melding gemaakt van eenige wettelijke regelingen betreffende *a* de christen-inlanders, *b* de mohammedanen, *c* de gemengde huwelijken.

ad a Christen-inlanders. Bij Ind. Stb. 1864 no. 142 (Gouvernements-besluit) goedgekeurd bij K. B. opgenomen in Ind. Stb. 1865 no. 67 en implicite bekrachtigd bij de ordonnantie van 23 Mei 1907, Ind. Stb. no. 253, is het recht der christen-inlanders in geheel Indië erkend — tevoren was, bij Ind. Stb. 1840 no. 2 en 1851 no. 70, dit zelfde slechts bepaald voor de christen-inlanders te Depok en Toegoe en in de Moluksche eilanden — om zich te onderwerpen aan „de voorschriften omtrent het houden van registers van den burgerlijken stand voor Europeanen”, welke bevoegdheid intusschen hen enkel in staat stelt legale akten van geboorten en overlijden te verkrijgen, zie *Carpentier Alting*, Grondslagen der Rechtsbedeeling in Neder-

landsch-Indië, blz. 51 nt. 2. Tevens is bij dit besluit, zooals het is aangevuld bij Ind. Stb. 1885 no. 185, bepaald dat de hoofden van gew. en plaats. bestuur bevoegd zijn om personen aan te wijzen tot het houden van registers der geboorten, huwelijken, echtscheidingen en sterfgevallen onder de Christen-inlanders, waarvan elk half jaar afschrift moet worden ingediend bij het plaats. bestuur, om daar te worden bewaard. Van deze bevoegdheid wordt vooral voor de christen-gemeenten onder de Inlanders op Java gebruik gemaakt en zendelingen worden met het houden van registers belast, waardoor dus aldaar burgerlijke-stand-registers worden in het leven geroepen.

Gelden de hier vermelde bepalingen voor de christen-inlanders in geheel Indië, een bijzondere regeling bestaat nog voor de christen-inlanders in de voormalige Moluksche eilanden en Timor.

Bij Ind. Stb. 1861 no. 38 (ordonnantie), sedert herhaaldelijk gewijzigd, is vastgesteld een „reglement voor de inlandsche christenen in het Gouvernement der Moluksche eilanden op het aangaan van huwelijken zoo onderling en met Europeanen of derzelver afstammelingen”, welk reglement na de opheffing van gemeld gouvernement van toepassing is gebleven op de tevoren daartoe behorende gewesten Menado, Ternate en onderhoorigheden en Ambon en onderhoorigheden en bij Ind. Stb. 1874 no. 63 is van toepassing verklaard op de christen-inlanders in de residentie Timor en onderhoorigheden.

De huwelijks-voltrekking geschiedt hier kerkelijk door den „leeraar of schoolmeester” (thans geschiedt dat door hulppredikers, zendelingen of inlandsche leeraars, penoeloeng indijl), maar krachtens verlof daartoe gegeven door den „ambtenaar belast met het civiel bestuur”, welk verlof gegeven wordt bij de *akte van huwelijks-aangifte* (vulgo: *toelis nama*). Het verlof wordt niet afgegeven, dan nadat de ambtenaar zich overtuigd heeft dat geen wettelijk beletsel tegen het huwelijk bestaat (Zie omtrent dit onderwerp Carpentier Altig. Regeling van het Privaatrecht voor de Inlandsche bevolking in de Minhasa-districten. Inleiding, I. 1 bl. 1. e. v. Batavia Landsdrukkerij 1902).

Nog bestaat een afzonderlijke regeling voor de inlandsche christen-gemeenten te Depok en Toegoe op Java (zie het voormelde Ind. Stb. 1840 no. 2), krachtens welke in elke plaats door twee, door het hoofd van plaatselijk bestuur aangewezen, personen, afzonderlijke lijsten moeten worden aangehouden van geboorten, huwelijken en sterfgevallen. Afschriften van de lijsten worden elk half jaar aan het bestuur ingediend om te worden bewaard en geregistreerd.

ad b. Mohammedanen. Wat de Mohammedanen betreft, regelt de ordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1895 no. 198 gew. 1898 no. 149 en 1909 no. 409, voor Java en Madoera en eene opgenomen in Ind. Stb. 1910 no. 659 voor de Buitenbezittingen, de bevoegdheid tot het sluiten van huwelijken en het kennisnemen van verstootingen in de gouvernementlanden (zie ISLAM III. c.). Voorschriften tot uitvoering van die ordonnaties zijn opgenomen in de Bijbladen resp. nos. 5080 en 7375. Volgens deze voorschriften houden de huwelijksbeambten registers aan, vermeldende de door hunne tusschenkomst tot stand gebrachte huwelijken en van de te hunner kennis gekomen verstootingen en herroepingen van verstootingen, met vermelding casu quo van de voorwaardelijke

verstooting (talig) en de voorwaarden, aan de vervulling waarvan die talig gebonden is enz.

Voor zoover ze niet zelf slechts voor een dorp, kampong of wijk zijn aangesteld, moeten zij van hunne verrichtingen kennis geven aan den betrokken dorpsgeestelijke of, waar die niet is, aan het dorps-hoofd, die weder aantekening houdt in een dorps-register.

De huwelijksbeambten geven voorts van de huwelijks-sluiting, verstooting of herroeping van verstooting op verzoek van belanghebbenden bewijzen af.

ad c. Gemengde huwelijken, n.l. de huwelijken tusschen personen, die in Nederlandsch-Indië aan een verschillend recht zijn onderworpen. Hieromtrent geldt het K.B. van 29 December 1896 no. 28, Ind. Stb. 1898 no. 158, sedert een paar maal gewijzigd. Deze huwelijken worden voltrokken volgens het voor den man geldend recht, behoudens de toestemming der aanstaande echtgenooten, die steeds, n.l. ook wanneer dat recht de toestemming van de vrouw niet mocht verlangen, wordt vereischt. Die voltrekking geschiedt dan ook ten overstaan van den persoon, die volgens het voor den man geldend recht daartoe bevoegd is. Mocht dat recht zulk een persoon niet vorderen, dan geschiedt de voltrekking voor het hoofd van den landaard, waartoe de man behoort dan wel, bij ontstentenis van zoodanig hoofd, ten overstaan van het hoofd van de wijk, het dorp of de kampong, waar het huwelijk wordt voltrokken.

Vordert het recht van den man geen schriftelijke huwelijksacte, dan moet niettemin zulk een acte worden opgemaakt door den persoon, te wiens overstaan het huwelijk voltrokken wordt, welke acte, als de vrouw behoort tot de Europeesche bevolking, aan den ambtenaar van den burgerlijken stand wordt opgezonden, die deze bewaart en inschrijft in een daartoe bestemd afzonderlijk register.

Voorschriften omtrent de aanhouding van dit register zijn vervat in de ordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1904 no. 279 gewijzigd bij Ind. Stb. 1905 no. 344, waarbij een model-akte is gevoegd. Zie voorts HUWELIJK.

BURGERS. **VRIJBURGERS—VRIJLIEDEN.** In den tijd der O.I. Cie werden de *vrije* bewoners der kolonie ingedeeld in *Compagniesdienaren*, *burgers* en *vreemdelingen*. Onder *vreemdelingen* verstond men toen Chinezen en de inheemsche bewoners van het land. De *burgers* waren eene tusschenklasse van personen van allerlei ras en mengras, die zooveel mogelijk afgescheiden gehouden werden van de inheemsche bevolking en tegen de laatste een tegenwicht moesten vormen. Reeds bij de verovering der kolonie door de Hollanders werd deze categorie van personen aange troffen. Zij bestond toen uit 1) Portugeezen, aan wie vergund werd na de verovering in de kolonie te blijven, mits zij daar gehuwd waren en den eed van trouw aan het Hollandsch bestuur aflegden; 2) hunne afstammelingen bij de vrouwen des lands of bij vrijgegeven slavinne; 3) *Papaners* of Manilla-reezen; 4) de zoogenaamde *Mardijkers*.

De Hollanders voegden hieraan eenige categoriën toe. Daar na de verovering van Djacatra de bevolking van dit landschap of was gevlucht of gevankelijk naar Bantam weggevoerd, moest men Batavia's omstreken gaan herbevolken. Ook de „buiten-comp-toiren” moesten, zooals gezegd, worden voorzien van eene omgeving van uitheemsche bewoners. Daartoe beproefde men het middel van kolonisatie met Europeanen (Hollanders) enerzijds, met inlanders uit

andere deelen van den Archipel anderzijds, terwijl men, evenals de Portugeezen ook slaven vrijkocht of vrijliet. Men kreeg dus toen de volgende categoriën burgers er bij t. w. 5) door de O. I. Cie. uitgezonden Hollandsche kolonisten of na ontslag uit hun dienstverband, wegens wangedrag of huwelijk met niet Europeesche vrouwen, in de kolonie gebleven vroegere dienaren dier vennootschap; 6) hunne afstammelingen bij de vrouwen des lands of bij vrijgegeven slavinnen; 7) kolonisten van Inlandschen landaard uit andere deelen der kolonie; 8) de zoogenaamde „smalle vrijlieden” of vrijgegeven Macassaarsche, Balische of Ambonsche slaven.

Het Engelsche tusschenbestuur voegde hieraan nog eene categorie toe n. l. 9) die inboorlingen, die een vrijbrief kregen. Het voorbeeld der Engelschen vond navolging bij de Hollanders. De Gouverneurs der Moluksche eilanden kenden aan lieden, die den Lande trouw gediend hadden, bij besluit het burgerschap toe.

Het spreekt vanzelf dat al deze categoriën van burgers onderling en met „vreemdelingen” huwden en dus de vermenging nog vergrootten.

Deze burgers hadden geen privileges, maar werden integendeel zoo kort mogelijk gehouden in het belang van het monopolie der O. I. Cie. Had men inder tijd getracht kolonisten te lokken door het vooruitzicht op beperkten vrijhandel, van dien vrijhandel kwam tengevolge van de beperkte bewegingsvrijheid, die men hun gaf, weinig terecht. Practisch was alleen te Batavia een beperkte vrijhandel toegelaten, doch waren Banda en Ambon, hoewel in 1631 formeel opengesteld, feitelijk gesloten. Hierdoor kwam er vooral op de buiten-comptoiren slechts weinig nieuw bloed bij. Wat er aan Portugees achterbleef na de verovering der kolonie door de Hollanders, voelde zich vanzelf meer aangetrokken tot Mardijkers, Papangers en verdere donkere rassen dan tot de nieuwe overheerschers. En tengevolge van de behandelings ondervonden van de zijde der O. I. Cie., moesten ook de kleurlingen van Holland-sche afstamming het meer hebben van het ras hunner moeders dan van dat hunner vaders. Het Westersch bloed verdunde hier dus meer en meer bij de burgers en men vindt dan ook tenslotte op de buiten-comptoiren nagenoeg geen burgers van Westerschen landaard; die er waren, gingen zelf of althans hun afstammelingen gingen meer en meer in de Inlandsche bevolking op. Daar, in de Molukken, Celebes, Timor (de burgers van Timor en Celebes waren oorspronkelijk van Ambon afkomstig), vindt men dan ook de meeste *Inlandsche burgers*.

Men vertrouwde die burgers maar half, en om hen nu beter onder toezicht en tucht te hebben, werden ze op militaire wijze georganiseerd door indeeling in schutterijen. Hierdoor vloeiden de begrippen van schutter en burger ineen. De schutters werden in hoofdzaak gebezigd voor bewakingsdoeleinden, doch vooral op Timor, waar men steeds met de Portugeezen te kampen had en waar slechts een klein garnizoen lag, ook evenwel in de Javaoorlogen, werden zij benut als hulptroepen op expedities. Hoe meer men zulks deed, hoe meer natuurlijk de eigenwaan dier hulptroepen toenam en hoe tuchteloozer zij werden. Vooral was dit zoo op Timor, waar het bestuur, overtuigd van zijn onmacht, veel door de vingers moest zien en door beloften en geschenken de burgers trachtte aan zich te binden, overtuigd dat gestrengheid de lieden zou verjagen naar buiten het door de O. I. Cie. bezette gebied, waar zij een kern van onrust zouden zijn geworden. In-

tusschen wist men niet te voorkomen, dat zij zich toch in de binnenlanden vestigden, en door vermaagschapping en handelsrelaties met de bergbevolking, belangen kregen, strijdig met die van het Europeesch bestuur. De Inlandsche vorsten begonnen het als een eer en voordeel te beschouwen met de hoofden der burgers op goeden voet te staan, hetgeen nog in de hand gewerkt werd door de onvergefelijke fout van het bestuur, die lieden als tusschenpersonen te bezigen bij de onderhandelingen met de radja's.

Minder ernstig was de toestand op Ambon, Ternate, Banda en te Batavia. Toch waren de burgers ook daar niet te verouwen. Wellicht dat men hieraan te danken heeft de bevoorrechtiging, welke deze categorie van bewoners meermalen werd verleend.

In 1832 begon men de bevolking van Ned.-Indië in 2 categoriën in te deelen n. l. in Europeanen eenerzijds, in Inlanders anderzijds. Ten aanzien van de Inlandsche burgers was deze scheiding moeilijk te maken. Dientengevolge bleef er een tusschenklasse bestaan, die geen Europeaan was, maar zich ook boven den Inlander stelde. Te Batavia ging zij natuurlijk langzamerhand op, of in de Europeanen of in de Inlanders. Niet aldus in de Molukken; en daar ontvingen de leden den naam van *Inlandsch Burger, Orang Borgor of Orang Bèbas*. Zij onderscheidden zich daar van de overige bevolking door een eigen bestuur (wijkmeesters), door hun c. q. terechtstaan voor geen lagere rechter dan den magistraat; door vrijstelling van de belasting, die de overige bevolking moet opbrengen, door vrijstelling van heerdienst, door de verplichting tot schutterlijken dienst, waarop zij niet weinig trotsch zijn, en op Amboina door de op geen wettelijk voorschrift steunende, kostelooze toelating tot de zoogenaamde Ambonsche Burgerschool (Bijbl. 4979). — Toch streeft men sedert eenigen tijd naar opheffing dier verschillen: zoo betalen de burgers in Menado bedrijfsbelasting, moeten zij in een deel van Amboina heerdienst verrichten enz. Verschillende Christen-burgers zijn er thans met Europeanen gelijkgesteld. Bepalingen betreffende de Inlandsche burgers vindt men in Ind. Stb. 1889 n°. 255 en 1892 n°. 82, zooals die regelingen nader zijn gewijzigd.

Literatuur: Haga, T. Bat. Gen. dl. 27 (1882) p. 192. vv. — Bakhuizen v. d. Brink. De Inl. Burgers in de Molukken. T. L. V. dl. 70 (1915) p. 596. — Veth. Oost- en West p. 113. — Kol. Verslag 1849.

BURGH (JOHANNES ROBBERT VAN DER). Geboortig van Leiden, kwam hij in 1760 naar Indië, en werd vóór het einde van dat jaar aangesteld tot provisioneel assistent bij de Generale Secretarie te Batavia. Vijf jaren later reeds opgeklommen tot onderkoopman en in 1769 tot koopman, werd hij in deze laatste kwaliteit geroepen tot de bediening van Eersten Secretaris van Gouverneur-Generaal en Raden. Hij vervulde die betrekking van 1769 tot 1771, als wanneer hem de post van Gouverneur en Directeur van Java's N. O. kust werd opgedragen. Als zodanig de opvolger van een Harting en Van Ossenberg, behoorde hij met dezen tot Java's bekwaamste en verdienstelijkste gouverneurs. Van der Burgh bracht in de bekende „Akten van Verband” der inlandsche regenten belangrijke wijzigingen, waardoor ook de verhuur van desa's aan Chinezen verboden werd; gelijk hij in het algemeen het indringen dezer natie op Java tegenging op eene wijze, die zijnen opvolger ter navolging werd aanbevolen. Hij leidde, gedeeltelijk in persoon, de onderdrukking van den opstand van 1771 en nam maatregelen, opdat deze op menselijke wijze geschiedde. Door den gezag-

hebben van den Oosthoek, Luzac, daarin bijgestaan, organiseerde hij het bestuur in de kortelings onder het gezag der Compagnie gebrachte gewesten Balamangan, Loemadjang, Malang en Ngantang. De verdeling der landen van den Soesoehoenan en den Sultan, welke in 1755 voorloopig en oppervlakkig had plaats gehad, leidde voortdurend tot hoog loopende moeilijkheden. Dit gewichtig onderwerp werd door Van der Burgh's bemiddeling geregeld bij een contract tusschen de genoemde vorsten, dat den 26sten April 1774 gesloten werd, en dat in het XIe Deel van de Jonge's „Opkomst van het Nederl. gezag in O.-Indië" is opgenomen. Behalve herhaalde blijken der goedkeuring van de Hooge Regeering ontving Van der Burgh in 1779 uit het moederland zijne benoeming tot Raad Extr. van Indië. Nadat hij met het begin van het daaropvolgende jaar zitting in den Raad te Batavia genomen had, overleed hij aldaar den 20sten Augustus 1781.

BUS DE GISIGNIES (LEONARD PIERRE JOSEPH, BURGGRAAF DU). Geboren 1 Maart 1780 op het kasteel van Dottignies (Oost-Vlaanderen), uit het huwelijk van P. I. J. du Bus en M. T. B. Vuylsteke. In 1802 in dienst van het Fransche keizerrijk getreden, zag hij zich spoedig na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden tot hooge betrekkingen geroepen: Lid (1815) en voorzitter (1818) van de Tweede Kamer, Gouverneur van Antwerpen (1820) en van Zuid-Brabant (1823) tot hij 10 Aug. 1825 benoemd werd tot Commissaris-Generaal des Konings in Ned.-Indië, ten einde in het vereenigd belang van Ned. en Ned.-Indië al datgene te verrichten, wat door Z. M. op de plaats zelve, zou kunnen verricht worden. Als een der eerste aanleidingen tot zijne zending werd beschouwd het niet nakomen door Van der Capellen van het Reg. regl., door Comm. gen. in 1818 vastgesteld; Du Bus werd aanbevolen, den bestaanden toestand te handhaven, met zoodanige wijzigingen als hem noodig toeschenen. Du Bus ontleende aan zijne opdracht de bevoegdheid om een nieuw Reg. regl. vast te stellen (1827 Stb. 89), dat echter niet werd bekrachtigd en slechts korten tijd gold. Behalve het instellen van bezuinigingen, noodig door het kostbaar bestuur van Van der Capellen, en die door Du Bus met vaste hand werden ingevoerd, had hij in opdracht een onderzoek te doen naar de verschillende stelsels van bestuur, door de voorafgaande landvoogden gevolgd. De vrucht van dat onderzoek was het beroemd rapport van 1 Mei 1827 (te vinden o.a. bij Steyn Parvé: „Het koloniaal monopolie-stelsel . . . nader toegelicht", Zalt-Bommel 1851), waarin hij zich een voorstander betoonde van ontwikkeling van Java door uitgifte op groote schaal in erfpacht van woestegronden aan particulieren (zie CULTUURSTELSEL en AGRARISCHE WET), en dat verscheidene hervormingen aangeeft, die eerst veel later zijn ingevoerd. Ten gevolge toch van het optreden van V. d. Bosch werden deze voorstellen buiten beschikking gehouden.

Tijdens zijn bestuur werd de opstand van Dipo Negoro (zie VORSTENLANDEN en JAVA, Geschiedenis) bedwongen, gelukte het de rust op Sumatra's Westkust te bewaren, die door de botsingen met de Padri's (zie aldaar) was in gevaar gebracht, werd Matan onderworpen en het sultanaat van Soekadana (West-Borneo) ingesteld en Tanette op Zuid-Celebes getuchtigd. Eene poging om op Nieuw-Guinea vasten voet te krijgen door de oprichting van het fort Du Bus mislukte ten gevolge van het klimaat. Tot de talrijke bezuinigingen door

Du Bus ingevoerd, werd hij in staat gesteld, door de groote macht, hem gegeven, zoodat hij de eerste 3 jaren geheel alleen bestuurd en de Hooge Regeering eerst in Febr. 1828 gemachtigd werd de dagelijksche zaken zonder zijne machtigingen af te doen. Daar hij ook in militaire zaken, met name in het voeren van den oorlog tegen Dipo Negoro, voor bezuinigingen streed, kwam hij in botsing met den legerbevelhebber, Luit.-Gouv.-Gen. De Kock; hij was echter verstandig genoeg om aan diens inzichten toe te geven, waar het de leiding der operatiën gold. Eene belangrijke hervorming van het muntwezen kwam onder het bestuur van Du Bus in Indië tot stand. Bovendien legde hij zich toe op de ontwikkeling van den landbouw op Java, waartoe proeven met de invoering van verscheidene cultures: thee, kruidnagels, peper, katoen, moerbeziën, copal en cochenille, genomen werden. De intrekking der landverhuur in de Vorstenlanden door V. d. Capellen werd door hem opgeheven, en evenzoo werden weggenomen belemmeringen voor de vestiging van Europeanen op Java.

Den 16den Jan. 1830 legde Du Bus zijne waardigheid neder en keerde naar Nederland terug. Hij overleed 31 Mei 1849 op het kasteel van Oostmalle (provincie Antwerpen).

Zie over zijn bestuur: Jhr. Mr. H. v. d. Wijck, De Ned. O.-I. bezittingen onder het bestuur van den Komm.-gen. Du Bus de Gisignies. 's Grav. 1866. Hand. van het Ind. Gen. 1854, bl. 132; M. A. v. Rhede v. d. Kloot, De Gouv.-Gen. en Comm.-Gen. 's Grav. 1891 passim.

BUTEA FRONDOSA Roxb., (*B. monosperma* Taub.) fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Palasa (SOEND.), Plasa (JAV.). Lage boom, in Voor- en Achter-Indië en in het Oosten van Java veel voorkomend, opvallend door de groote drietallige bladeren en, in bloei, door de lange trossen van groote gele, oranje of roode bloemen. Het ingedroogde sap uit den schors komt als Bengal-kino in den handel. Verder wordt er in Ned. Indië geen nut getrokken van den boom. In Britsch Indië wordt van een schildluis, die op de takken leeft, een soort van schellak gewonnen, en worden ook de fijngestampte zaden als anthelminticum in de veeartsenijkunde gebruikt. Op Java heet de boom ook wel Sekar djalak en de bloemen Kembang djalak.

BUYSKES (ARNOLD ADRIAAN). Geboren te Enkhuizen 21 Jan. 1771, zoon van P. Buyskes, burgemeester van Enkhuizen en A. A. Jordens. In 1783 trad hij als adelborst in zeedienst, bezocht herhaalde malen Indië, waar hij o.a. in 1802 belast werd als gecommitteerde der Ind. regering de Molukken van de Engelschen over te nemen. Bij de zeemacht bekleedde hij verscheidene hooge betrekkingen, tot hij als Schout bij nacht en aide de camp van koning Lodewijk in 1807 benoemd werd tot bevelhebber der zeemacht in Indië en als Luit.-Gouv.-Gen. belast om, als Daendels niet in Indië mocht zijn aangekomen, het bestuur van Wiese over te nemen. In Indië gekomen vond hij de vloot geheel vernietigd; hem viel dus de moeilijke taak ten deel om, door den bouw van kleine schepen, zooveel mogelijk in dat gemis te voorzien. Benoemd tot vice-pres. van den Raad van Indië, kreeg hij als Luit.-Gouv.-Gen. bovendien het bevel over de troepen onder Batavia behorende en aanvaarde in Dec. 1808 het bevel over de zee- en landmacht te Soerabaja, waar hij ook den aanleg der versterkingen aldaar bevorderde. Verschil met Daendels noopte hem zijn ontslag te verzoeken (Oct. 1809); het schip, waarmede hij uit

Indië vertrok, werd door de Engelschen vermeesterd en Buyskes geraakte in krijgsgevangenschap. Daaruit ontslagen, werd hij weder als Schout bij nacht in actieven (Franschen) zeedienst geplaatst.

Na het herstel van Nederland's onafhankelijkheid werd Buyskes benoemd tot kommandant van een naar O.-Indië bestemd eskader, tevens tot Commissaris-Generaal met Elout en V. d. Capellen, en met hen belast het bestuur van Indië uit handen der Engelschen over te nemen (20 Nov. 1814). Het duurde echter tot Oct. 1815 vóór hij naar Indië vertrok; 26 April 1816 kwam hij te Batavia aan en aanvaardde met zijne medecommissarissen 19 Aug. d.a.v. het bestuur. Bij het uitbarsten van een opstand in de Molukken werd Buyskes derwaarts gezonden (1817) om daar het soevereine gezag uit te oefenen en het noodige te verrichten tot herstel der rust. Dit gelukte hem volkomen; in April 1818 keerde hij weder naar Batavia terug. Als lid der Hooge Commissie hield B. zich vooral bezig met het beheer der marine-zaken. Na de aftreding dier Commissie (16 Jan. 1819) vertrok hij naar het vaderland, leed op de terugreis schipbreuk, maar werd gered, en kwam in Nov. 1819 in Nederland aan. Daarna was Buyskes, die in 1827 tot vice-admiraal werd benoemd, nog werkzaam in verschillende commissiën voor de marine en 's lands verdediging; hij overleed 23 Jan. 1838 op den huize Valkenbosch onder Loosduinen. Zie Van Rhede v. d. Kloot, De Gouv.-Gen. enz. 's Grav. 1891 passim.

BWOOL (BOEOL) Landschap in het noordwestelijk gedeelte van het noordelijk schiereiland van Celebes, zich uitstrekkende van Tontoli tot Kaidipan, ten zuiden grenzende aan Gorontalo en ten noorden aan de zee, en behorende tot de residentie Menado. Met uitzondering der mondingen van enkele rivieren, is het geheele terrein zeer bergachtig en vormt ongeveer in het midden een hoogvlakte, waarop sommige toppen tot een hoogte van 1000—1800 M. boven de zee uitsteken en die allen met uitgestrekte dichte bosschen bedekt zijn. Van hier af stroomen tal van grootere en kleinere rivieren in noordelijke en noord-oostelijke richting zeewaarts. Hoewel de bodem zeer vruchtbaar mag heeten, wordt het hoogland echter niet voor den landbouw benut, daar de nederzettingen der bevolking slechts in de nabijheid der kust worden aangetroffen en ontginningen tot den omtrek daarvan zijn beperkt. Het landschap Bwool is nog het eenige zelfbesturend landschap van de afdeling Gorontalo. In 1912 heeft het zelfbestuur van dat rijk de korte verklaring geteekend en van dien tijd wordt het meer intensief bestuurd. Het landschap werkt thans op eene begroting en de leden van het zelfbestuur worden uit de landschapskas bezoldigd. De met het toezicht op het zelfbestuur belaste civiele gezaghebber der onderafdeeling Bwool is gevestigd te Paleleh. Sinds 1913 wordt ook meer werk gemaakt van de verbetering van wegen en bruggen. Het aantal zielen bedraagt $\pm$ 14000, waaronder vreemdelingen als Gorontaleezen, Boegineezen en Christen-inlanders uit de Minahasa.

In vroegere jaren hield de bevolking zich onledig met het delven van goud uit kwartslagen (het goud komt hier hoofdzakelijk en in geringe mate voor in loodblende en ijzerkies) en rivierbeddingen. Sinds de mijnbouwmaatschappij Paleleh daar gevestigd is en haar hoofdbedrijf het werven van edele metalen is, wordt door de bevolking geen goud meer gedolven. De eigenlijke bevolking houdt zich bezig speciaal met den landbouw en het zoeken naar boschproducten. In de laatste jaren worden veel klapperboomen

aangeplant. Het landschap wordt bestuurd door een Radja, bijgestaan door 3 districtshoofden en is verdeeld in 3 districten namelijk: I. Paleleh (telt 10 kampongs met één bevolking van $\pm$ 2800 zielen); II. Biaoë (telt 14 kampongs met een bevolking van $\pm$ 5300 zielen); III. Boenobogoe (telt 14 kampongs met een bevolking van $\pm$ 6100 zielen).

Sedert 1913 heeft men in dit landschap een belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten ingevoerd met een minimum aanslag van $\frac{1}{5}$ — per persoon.

Bwool was van oudsher onderworpen aan de O. I. Compagnie, die er een fort bezat en bij verschillende gelegenheden contracten met de hoofden sloot, waarbij o. m. ook de levering van goud werd bedongen.

Literatuur. Riedel, het landschap Boeol, in Tijdschr. Batav. Gen., Dl. XVIII. (1872) bl. 189 en Internat. Arch. f. Ethn. Bd. VI. S. 190.

BWOOL. Hoofdplaats van het landschap van dien naam, (zie aldaar), een niet onbelangrijke negorij, bewoond door vele Arabieren en Boegineezen en met een niet onaanzienlijken handel, liggende aan de monding der Bwool rivier, in een door bergen omsloten vlakte, die, vooral dicht bij den riviermond, moerassig is en aan overstromingen blootgesteld. De plaats bestaat grotendeels uit flinke met eigenaardige gevels versierde huizen op palen gebouwd.

BWOOLSCH. Zie GORONTALESCHE TALEN.

BIJ. De bijen, die ook in den Indischen Archipel vertegenwoordigd zijn, alwaar ook evenals bij ons een kunstmatige, zij het ruwe, bijenteelt wordt uitgeoefend, leven in groote kolonies, in den zwermtijd bestaande uit één koningin of moederbij, enkele honderden darren of mannetjes en vele tienduizenden werkbijen; ná dezen tijd alleen uit één koningin en een aantal werkbijen. De kolonie vermeerdert zich door zwermen, d.i. de oude moederbij of koningin trekt met een aantal bijen uit het oude nest om een nieuwe kolonie te stichten. In het oude nest wordt nu een jonge koningin gekweekt en deze wordt, nadat ze bevrucht is, het hoofd der nieuwe kolonie. Bij een normalen loop van zaken worden, zodra de koningin bevrucht, de zwermdrift over en de dracht voorbij is, de darren gedood of verjaagd.

De werkbijen zijn verdeeld in voedsters, waszweetsters, stuifmeel- en honinghaalsters en waterdraagsters. Opmerkelijk is het, dat de jonge bijen, die pas eenige dagen oud zijn, het eerst beginnen met het voederen der jonge larven, daarna was zweeten en bouwen, vervolgens stuifmeel en honing halen en ten slotte als waterdraagsters den dood vinden. In den tijd van overvloedigen dracht leeft een werkbij ongeveer 4 à 5 weken, terwijl de bij, geboren in den slechten tijd, vier of vijfmaal zoo oud wordt. De koningin, waarvan in een normale kolonie maar één aanwezig mag zijn, uitgezonderd bij het zwermen, kan wel 2 à 3 jaar oud worden. Zij is de eenige moederbij der kolonie. Met haar staat of valt het geheele volk.

Na afloop van een dag, waarin overvloedig honing is binnengekomen, zien we de z.g. vliegbijen ijverig bezig, de lucht in regelmatige stroomen door het nest te waaien. De temperatuur kan daardoor naar willekeur verhoogd of verlaagd worden. Tevens dient dit waaien om de honing te laten verdampen. De nectar, zoo van de bloem, bevat nog te veel water. Dit wordt nu eerst verdampt, daarna de cel, waarin ze bewaard wordt volgestort en vervolgens, nadat ze eenige dagen gerijpt heeft, verzegeld. Hiervoor wordt een dekseltje van was er over heen gemaakt, zoodat de honing luchtdicht afgesloten is en dus niet bederven kan.

Moet in een nest de ruimte voor het afzetten van eieren door de koningin of het overgeven der honing vergroot worden, dan zien we vooral 's avonds de bijen, nadat ze zich vol honing gezogen hebben, in een dikken tros op die plaats, waar ze willen bouwen, hangen, en door de verhoogde hitte wordt de ingezogen honing door de wasklieren als kleine dunne schilfers was, tusschen de 2e en 3e ring van het achterlijf afgescheiden (waszweeten). De bouwers nemen met hunne kaken deze schilfers was in ontvangst en bouwen hiervan, op een middenwand, de bekende zeshoekige cellen, zorgdragende, dat een cel altijd met zijn drie bodemvlakken ook onder drie verschillende cellen van de andere zijde der middenwand komt, waardoor de steun aanmerkelijk verhoogd wordt. De middenwand wordt loodrecht gebouwd, terwijl de cellen horizontaal een weinig schuin naar boven loopend, hierop aangebracht worden.

De in Nederlandsch-Indië voorkomende bijen worden onderscheiden in de volgende soorten: *Apis dorsata*, 18—20 m.M. lang van kop tot spits van het achterlijf; *Apis indica*, 12 m.M. lang en *Apis florea*, 9 m.M. lang.

De gewone tamme bij behoort tot de soort genaamd *Apis indica*, de tawon gladde der Javanen. Deze van Ceylon tot Japan voorkomende bijen bouwen cellen van 4.4 m.M. (onze Nederlandsche bij 5.3 m.M.). Ze worden gehouden in kasten, korven enz., maar geven slechts een mageren oogst. In het wild treft men ze op alle mogelijk plaatsen aan, zooals onder daken, rotsblokken, onder aan de bladsteelen der palmen enz.

De kleinere bij, *Apis florea*, wordt zeer zelden in tammen staat aangetroffen. Voor zoover bekend, bestaat hiervan alleen een stand op Ceylon. Zij bouwt cellen van 3,5 m.M. De koningin komt in grootte onze Nederlandsche werkbij nabij. In het wild bouwt ze slechts één raat, ter grootte van een mannenhand. Op iedere zijde hiervan bevinden zich ongeveer 100 arbeiderscellen op een vierkanten duim. Beide soorten, *Apis indica* en *florea*, zijn zeer steeklustig.

De zeer interessante reuzenbij *Apis dorsata*, door de Singhaleezen „bambaramasa” genoemd, wordt nergens in tammen staat gehouden. Zij komt slechts sporadisch voor op onze Oost-Indische eilanden, meer echter in Voor-Indië en in het bijzonder op Ceylon. Zij heeft den slanken bouw onzer wespen. Kleur en lichaam gelijken op de groote indische wesp. Zij is echter kleiner met oranje-roodbruine achterlijfringen, de zwarte eindspits heeft een matte kleur. Oudere bijen zijn wat donkerder gekleurd. De cellenbouw is 5.6 m.M. Ook deze bij bouwt slechts één raat, die van 50—80 c.M. breed en van 30—60 c.M. lang is. Het merkwaardigste van zulk een raat is, dat de cellenbouw overal gelijk is. Soms is ze aan den bovenkant een weinig uitgebouwd om vaster tegen tak of rots te zitten. Darrenbouw of moercellen treft men slechts zelden aan, daar alle drie geslachten in dezelfde cellen gekweekt worden. Naar onderzoekingen van Kuntzsch en naar mededeelingen der inboorlingen, bouwt dit volk zijn ééne raat snel achter elkaar geheel af, die dan direct door de koningin met eieren volgelegd wordt. In de latere cellen wordt de kleine voorraad honing opgeborgen. Na vier weken, wanneer alle broed is uitge-loopen, waaronder waarschijnlijk ook eenige jonge koninginnen, die tot zwermen aanleiding geven, gaat de geheele kolonie zwermen. Vóór dien tijd echter heeft zich het geheel in verschillende volken

gedeeld en den luttelen voorraad honing meegenomen om op een andere plaats weer met het bouwen van de eene raat te beginnen. Het is meermalen beproefd, deze *Apis dorsata* in kisten of korven te laten bouwen, doch dit is telkens mislukt, daar ze bijna onmiddellijk er weder uittrokken. De honing, die zeer dun is, moet direct opgebruikt worden, daar ze, in flesschen staande, spoedig waterig en slecht wordt.

Verder leeft er op onze Oost-Indische eilanden nog een bij, die voor de kleinste der wereld wordt gehouden. Zij bouwt onder den vrijen hemel aan eene kleine twijg van een struik of boom haar eenige kleine zachte raat. Deze bij is slanker dan onze gewone huisvliegen, doch heeft een langer lichaam. Hare kleur is blauwzwart en het voorste derde gedeelte van haar lichaam oranje-kleurig. Hare grootte is 7 m.M. De kolonies van deze bijen vergaren zoo weinig honing, dat het nutteloos is, ze hiervoor te teelen. Ze zijn verder buitengewoon steeklustig. Bij de minste beweging van het broednest of vlieggaatplaats storten ze zich in dichte drommen naar buiten en vallen den indringer aan. Ze kruipen in ooren en neus en worden daarom door de Singhaleezen „Cannamimāsa” (oorbij) genoemd. Door haar uiterst kleine en dunne angel is de steek weinig pijnlijk.

Op Sumatra in de Lampongsche districten, alwaar de bijen evenals op Java in het algemeen tawon heeten, onderscheidt men 5 soorten onder de namen van wani, halinowang, gelaga, gerala broeang en kela rawai. Alleen van de twee eerstgenoemde is de honing en de was door hoeveelheid en hoedanigheid waard om ze in te zamelen. Op Sumatra heeten in het Maleisch de bijen lebah of labah. In Midden-Sumatra is de algemeene naam labah rajō en wordt daarmede waarschijnlijk *Apis dorsata* aangeduid. In de Palembangsche binnenlanden worden ook twee bijensoorten onderscheiden, waarvan de honing en de was wordt ingezameld, en deze heeten aldaar repoo of niwan, en madoe of medoe, hoogstwaarschijnlijk ook weder op *Apis dorsata* en *Apis indica* toepasselijk. Een groot aantal soorten bijen komt nog op de verschillende eilanden voor; als op Celebes en Borneo levende wordt nog vermeld *Apis nigrocincta* met zwarte ringen, en alleen op Borneo *Apis floralis*, welke beide soorten in min of meer tammen toestand ook op Java zouden voorkomen. Op Celebes komt een zeer groote soort voor, *Apis zonata*, geheel zwart van kleur, met smalle witte strepen rondom de segmenten van het achterlijf.

De zoogenaamde houtbijen worden in het Maleisch genoemd Koembang en Kumbang, en zijn groote, zwarte, op hommels gelijkende insekten; een der meest bekende en algemeen verspreide soorten is *Xylocopa latipes*, die zich veel ophoudt in woningen, ten einde in droge balken en planken van zachte houtsoorten, zooals laurierhout gaten te boren. Op Halmahera, Batjan, Ternate, Timor-laut komt een andere soort voor (*Xylocopa coronata*). Het geslacht *Xylocopa* telt een aantal soorten, die voorkomen in den Indischen archipel, en vooral in lateren tijd zijn een aantal nieuwe soorten beschreven, die voorkomen op Banka, de Aroe-eilanden, het eiland Xulla of Soela Bessi, de Obi-eilanden, Solor, Celebes, Sumatra en Java, Soembawa, enz. onder de namen van *myops*, *arvana* en *nigroplagiata*, *tricolor*, *combinata*, *leucocephala* *Smithii*, *splendidipennis* en *incompleta*, *assimilis* enz.

De woudbijen hebben meer afwijkende vormen, leven niet gezellig en hebben geene zoogenaamde

geslachtsloozen. Zij zijn bekend onder de namen van *Andrena*, *Steganomus* enz. en zijn ruim verspreid over den Indischen archipel. Een aantal vindt men vermeld in H. Friese, Die Bienenfauna von Java Tijdschr. v. Entom. B. 57, 1914 p. 1—61.

Over geheel Java bestaat, een ruwe bijencultuur. Op West-Java is een soort van bijenkorven in gebruik, welke uit een rond stuk hout bestaan, onverschillig van welke houtsoort, $1\frac{1}{2}$ à 2 voet lang en $\frac{1}{2}$ à 1 voet dik; dit hout wordt over de geheele lengte in 2 gelijke deelen gekloofd en daarna uitgehold, waarna de beide stukken weder aan elkaar bevestigd worden. De openingen aan beide zijden worden met een plankje gesloten, maar aan een der zijden wordt daarin een gat gemaakt, opdat de bijen daardoor zouden kunnen binnenkomen. Zulk een korf, paroengpoeng geheeten, wordt ledig in de bosschen opgehangen en, als het blijkt, dat een bijenzwerm zich daarin gevestigd heeft, dadelijk des avonds naar de kampong overgebracht en tegen de pagger achter de woning of onder het afdak opgehangen.

Op Oost-Java worden de lotjo'k- of lotjoq-, of glodog-bijen door het strooien van suiker gelokt in een stuk van een boomstam, dat hier of daar in een boom is opgehangen en tot het beoogde doel is uitgehold en waarin een sleufje is opengelaten in de beide helften tot ingang voor de bijen. Bij het plaatsnemen van deze soort bijenhuisjes en bij het inzamelen van den honing en het was daaruit, wordt de Javaan beheerscht door allerlei bijgeloovige begrippen en neemt hij dientengevolge allerlei ceremoniën en regelen in acht.

De bijenkultuur heeft niet alleen plaats met de echte bijensoorten, doch ook met andere aan haar verwante bijen, die niet tot het geslacht *Apis* doch tot *Trigona* behoreen: zoo leeft *Trigona iridipennis* op Java in den wilden staat in holen en gaten van kalkrotsen, en vervaardigt de was in onregelmatige raten, gelijkende op poreuse lavaslakken en in cellen voor de jongen; de ratenwas is zwartachtig van kleur en week. Deze soort wordt door de Javaansche bergbewoners Selamprang genoemd en leeft bijv. in het regentschap Soekapoera gezellig met hen in de woningen, voor welk doel genoemde bergbewoners een soort van bijenkorven onder het dak hunner woningen ophangen, zonder gevaar van gestoken te worden, omdat de Selamprangs niet van een angel voorzien zijn. Deze korven worden uit bamboe vervaardigd, de was is zwartachtig van kleur en wordt gebruikt bij het batikken van kleedjes. Eene andere soort (*Trigona vi'ua*) wordt ook op Java aangetroffen, enz.

De meermalen gemaakte plannen om onze gewone honingbij (*Apis mellifica*) in te voeren op Java en daarmede ook de bijenteelt uit te oefenen, zijn nog niet tot verwezenlijking gekomen.

Behalve op Java treft men ook in enkele streken van Borneo en Celebes een soort bijencultuur aan, in zoover dat de inboorlingen er bijenstanden oprichten met sterke, uit riet gevlochten kokers, waarin zij bijenkolonien houden. In verschillende andere streken der Buitenbezittingen heeft men wel geen eigenlijke bijencultuur, doch wordt weder wel eenige zorg gedragen voor het schoon houden der boomen, waarin de bijen nestelen, of staketsels gemaakt rondom boomen, waarin zich vele bijennesten bevinden, of boomstammen met doorntakken omwonden, ten einde het vernielen der nesten door tijgers, beren of andere roofdieren te voorkomen. Over het algemeen wordt in al

die streken honing en was op dezelfde wijze ingezameld. A. L. Van Hasselt zegt in zijne „Volksbeschrijving van Midden-Sumatra”, dat aldaar de Maleier de bijenteelt niet kent en dus geene korven heeft, en evenwel vrij nauwkeurig weet, waar de wilde bijen (lâbah rajo) hare nesten (sarang lâbah) bouwen; deze diertjes kiezen daarvoor in de bosschen bijna uitsluitend hooge boomen met een gladden fijnen bast waarvan de takken nagenoeg horizontaal gegroeid zijn en waarop zich zelden of nooit parasitische planten bevinden. De boomen, waaraan de bijennesten hangen (sialang), zijn slechts in klein aantal in de wildernis aanwezig; somtijds hangen er wel 30 tot 40 nesten aan de takken van één boom, waarvan de laagste toch nog wel 30 tot 50 m. boven den grond is. In December, Januari en Februari worden de was en de honing ingezameld; bepaalde personen houden zich daarmede bezig onder de leiding van een zoogenaamden bijenbaas (toekang labah). De inzameling bestaat in het afnemen — al weder met inachtneming van allerlei op bijgeloof berustende ceremoniën en praktijken — van de nesten uit de bijenboomen, het persen uit dien nesten van den zich eventueel daarin bevindenden honing en het uitkoken dier nesten ter verkrijging van de daarin aanwezige was. De honing moet even zoet als, maar dunner en geuriger zijn dan, die van de tamme bijen in Europa.

De wilde bijen maken hare nesten in zeer verschillende boomsoorten, waarvan verscheidene soorten met zekerheid bekend zijn, doch van vele nog moeilijk de juiste soortnaam is op te geven. In verschillende streken worden op zulke bijenboomen afzonderlijke bezitstreken uitgeoefend, afgescheiden van die, welke rusten op den grond, waarin de boomen staan.

Wat nu de producten van honing en was betreft, de honing wordt gaarne door de inlanders gegeten, zij wordt ook wel als geneesmiddel gebruikt, maar ze wordt niet verhandeld. Alleen de was heeft in de Maleische landen handelswaarde. Borneo en Celebes schijnen niet onbelangrijke hoeveelheden was aan de markt te brengen.

Literatuur. Root. The A B C and X Y Z of Bee culture. — Kuntzsch, Inkerfragen. — Witzgall, Das Buch von der Biene. — H. Friese, Die Bienenfauna von Java. Tijdschr. v. Entom. B 57, 1914 p. 1—61. F.

BIJBELVERTALING, BIJBELGENOOTSCHAP, BIJBELVERSPREIDING. Protestantsche Zending is ondenkbaar zonder Bijbelvertaling. Reeds de Oost-Indische Compagnie zag zich genoopt deze consequentie van haar Evangelisatie arbeid te aangaan. Voor hare nu verloren gegane bezittingen, liet zij Cingaleesche, Malabaarsche, Tamilische en Arabische vertalingen vervaardigen: voor onze tegenwoordige bezittingen werd gezorgd, toen in 1692 de Kerkeraad van Batavia Melchior Leidekker, predikant aldaar, die reeds in 1678 uit eigen beweging dit werk ter hand genomen had, de formeele opdracht gaf een Maleische Bijbelvertaling te vervaardigen. Toen hij in 1701 stierf, was de overzetting van het O. T. gereed, en die van het N. T. tot aan den brief aan de Efeziërs. Zijn werk werd voortgezet door Ds. P. van der Vorm, die met Ds. A. Brandts, E. C. Ninaber en G. H. Werndly behoorde tot de Commissie van revisie, mede in 1692 door den Kerkeraad benoemd.

Deze vertaling was bestemd voor de in de Molukken, op Celebes, en op de Sangir- en Talaut-eilanden gestichte Christengemeenten. Bij de evangelieprediking en in de scholen werd nergens de

landstaal, maar steeds het Maleisch gebruikt, de *lingua franca* van den Archipel; voor een poging om door te dringen in de ziel des volks was de tijd nog niet rijp. In den Evangelisatiearbeid stond de „verkundiging van de Gereformeerde leer” feitelijk op den voorgrond. Wel hebben verschillende verdienstelijke predikanten ongetwijfeld meer willen doen, en zelfs getoond dat zij de beteekenis van het bestudeeren der landstaal voelden; maar de tijdsomstandigheden gedoogen zeker niet een consequente toepassing van deze beginselen, en wel allerminst de vervaardiging van Bijbelvertalingen in andere dan de Maleische taal.

Leidekker zal indertijd wel een van de beste kenners van het Maleisch zijn geweest. Maar in geen der toen bestaande Christengemeenten was het de volkstaal: de eigenlijke Maleiers waren toen reeds Mohammedanen. En de gemeenten waren te jong dan dat zich in hun midden reeds een Christelijk spraakgebruik kon hebben gevormd. Voor vele in den Bijbel voorkomende woorden en uitdrukkingen vond L. dus niet het geschikte equivalent, grootendeels omdat hij nooit onder eigenlijke Maleiers had geleefd, ten deele ook omdat het Maleisch ze niet heeft. Hij volgde toen het spoor hem gewezen door de Maleische schrijvers, en ontleende veel aan het Arabisch, het Perzisch en het Sanskrit.

Dit heeft niet verhinderd, dat zijn werk populair is geworden. Op Ambon en de Oelassers, waar de belangrijkste uit den tijd der Compagnie stammende gemeenten gevonden worden, wil men nog van geen andere Bijbelvertaling weten, en dientengevolge is na langdurige aarzeling aan den Hulpprediker C. Ch. J. Schröder de revisie toevertrouwd, en tot een herdruk besloten.

Het in 1814 opgerichte Ned. Bijbelgenootschap heeft reeds in den aanvang van zijn bestaan getoond een open oog te hebben voor de moeilijkheden aan een Bijbelvertaling verbonden, en de eischen, die dientengevolge aan den vertaler moeten worden gesteld. In de meening in dit opzicht te kunnen profiteren van de ervaring van zijn ouderen broeder, het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap (B. B. G.) in 1804 te Londen gesticht, zond het in Oct. 1822 een afgevaardigde derwaarts, en droeg hem o.m. op te onderzoeken of: „Het Groot-Britannisch Genootschap eenige bijzondere bepalingen en verordeningen heeft, ten einde het aanleeren der Oostersche talen te bevorderen, jongelingen in het een of ander instituut, hetzij in het Groot-Britannisch Rijk, hetzij in de Oost-Indië daartoe op te leiden en dezelve te vormen, om eens aan het heilrijke werk der Bijbelvertaling in de vreemde dialecten werkzaam te zijn”. Toen het antwoord ontkenkend luidde liet het zich daardoor niet afschrikken, maar besloot den 10den Maart 1823 aanvankelijk / 10.000 beschikbaar te stellen voor de opleiding van twee à drie jongelingen in de gronden der Oostersche talen, en vooral in de Arabische en Maleische, en daarmee verbonden kundigheden, ten einde hen na genoegzaam gemaakte vorderingen naar Ned. Indië te zenden, om aldaar hun verkregen kennis verder uit te breiden en eens nuttige werktuigen voor de Bijbelvertaling te worden”. Den 1sten Mei d.a.v. werd een advertentie in de dagbladen geplaatst tot het oproepen van sollicitanten.

Door dit besluit heeft het Bijbelgenootschap den stoot gegeven tot de wetenschappelijke beoefening van de talen van onzen archipel, en geruimen tijd (tot aan de instelling van het ambt van bezoldigd taalgeleerde door de Regeering in 1877) was zijn arbeid

eenig in zijn soort. Niet dan bij uitzondering heeft het Genootschap aangedrongen op speedige, tastbare resultaten in den vorm van Bijbelvertalingen; meestal heeft het zijn afgevaardigden rustig laten studeeren, en de uitgave van wetenschappelijke werken bevorderd. Bovendien heeft het in den kring der Ned. Zendingscorporaties het besef gewekt van de groote beteekenis van grondige studie van taal, literatuur en ethnographie, en voor de zendelingen daartoe den weg gebaad. De zendelingen verliezen te veel kracht, tijd en moed bij het bestudeeren van talen, die uit den mond des volks geleerd moeten worden; deskundige hulp van een taalgeleerde vooral bij het ontginnen van een nieuw arbeidsveld, is van overwegende beteekenis.

De eerste vrucht van het besluit van het Gen. was de uitzending in 1826 van den uiterst bekwamen en sympathieken Dr. J. T. C. Gericke (zie aldaar), den grondlegger van de wetenschappelijke beoefening der Javaansche taal, en vervaardiger der eerste volledige Javaansche Bijbelvertaling. Hem werden als medehelpers toegezonden: J. A. Palm (uitgez. 1832—1836) en Dr. van der Vlis (uitgez. 1839—1842); ook verwachtte men hulp van Ds. C. W. Toewater (uitgez. 1839—1844), die veel voor taalstudie gevoelde. Men ziet, aan activiteit ontbrak het in de kringen des Gen. niet, maar de dood vrijdelde vele verwachtingen. En dat men op onbekrompen wijze geld beschikbaar stelde, blijkt uit een berekening in 1844 gemaakt; men had sedert 1824 voor de Javaansche Bijbelvertaling, waarvan toen nog niets was verschenen, en nog slechts enkele schriften des N. T.'s waren afgewerkt, reeds / 174.276.50¹/₂ uitgegeven! Toen 10 jaren later de Bijbel verscheen, was deze som zeker tot boven de / 300.000 gestegen. Tegelijkertijd overwoog het Gen. maatregelen om scholen op Java op te richten, opdat het aantal dergenen, die den Bijbel zouden kunnen lezen, mocht toenemen. In het jaar 1839 scheen het alsof daartoe bij de Regeering ingediende voorstellen een gunstig onthaal zouden vinden. Maar korten tijd later bleek toch het wantrouwen tegenover het Genootschap bij de Regeeringspersonen te krachtig te zijn, en liever dan van de aangeboden hulp gebruik te maken liet men nog 35 jaren lang Java zonder scholen.

Van groote beteekenis voor den arbeid in Indië was de jaarvergadering van 1845. Ingevolge het initiatief van Dr. H. C. Millies, destijds Luthersch Predikant te Haarlem, later Hoogl. in de Godgel. te Amsterdam en te Utrecht, deed de Afd. Haarlem het voorstel de noodige maatregelen te nemen ter voorbereiding van de vertaling van den Bijbel in het Dajaksch, het Makassaarsch en Boegineesch, en het Bataksch. Het resultaat van dit voorstel, dat in 1846 werd aangenomen, was de uitzending van Dr. B. F. Matthes (zie aldaar) naar Zuid-Celebes in 1847, en van Dr. H. Neubronner van der Tuuk (zie aldaar) naar de Bataklanden in 1849. Beide geleerden hebben zich in hooge mate verdienstelijk gemaakt, en het is het Bijbelgenootschap, dat hun daartoe den weg heeft gebaad. De veelbelovende Dr. W. H. Engelmann die in 1864 naar de Soendalanden vertrok, overleed reeds in 1868.

Intusschen bleek telkens, dat ook onder de zendelingen zich mannen bevonden met bijzonderen aanleg voor taalstudie. Het Bijbelgenootschap wist van dezulken partij te trekken. In overleg met de betrokken Zendingscorporatiegingen deze zendelingen tijdelijk of voor goed in dienst van het Bijbelgenootschap over, dat bovendien de uitgave van de door hen

vervaardigde Bijbelvertaling voor zijn rekening nam.

Als zoodanig moet vooreerst genoemd worden A. H a r d e l a n d, aan wien in 1850 de vertaling van den Bijbel in het Dajaksch werd opgedragen, die in 1858 voltooid was. In dat zelfde jaar benoemde de Senaat van de Utrechtsche Universiteit hem tot Dr. honoris causa in de Theol. Dezelfde onderscheiding verleende de Universiteit van Halle aan H. W. S u n d e r m a n n, die in 1880 de opdracht kreeg het N. T. te vertalen in de taal van Nias, hetgeen in 1890 gereed was, en die zich van 1904 tot 1913 aan de vertaling van het O. T. wijdde. Deze beiden waren zendingen der Rheiische Missions-gesellschaft te Barmen (zie aldaar).

De Ned. Zend. Ver. (zie aldaar) had den Heer S. C o o l s m a als zending naar de Soendalanden gezonden. In 1872 werd hem de vertaling van het N. T. opgedragen, die 4 jaren later gereed kwam, en van 1882 tot '89 was hij bezig met de vertaling van het O. T. De Madoereesche vertaling werd begonnen door Dr. J. P. E s s e r, en na diens dood in 1889 door den Heer H. v a n d e r S p i e g e l voltooid. Eindelijk moet in dit verband nog genoemd worden de Heer J. A. T. S c h w a r z, eerst zending van het Ned. Zend. Gen. (zie aldaar) te Sonder in de Minahassa, later Hulpprediker aldaar. Een Bijbelvertaling heeft hij niet geleverd, maar de gegevens, door hem verzameld omtrent het Tontemboansch, de taal van het Zuid-Westelijk gedeelte der Minahassa, en die over een grooter gebied verspreid is dan een der andere daar gesproken talen, bleken zoo belangrijk, dat het Gen. zich met de Regeering over de uitgave verstond. De laatste betaalde de kosten, en het Gen. stelde zijn afgevaardigde Dr. N. A d r i a n i (zie beneden) voor dit werk beschikbaar.

De verdienstelijke bewerker van de nieuwe Maleische vertaling is de Heer H. C. K l i n k e r t geweest, vroeger zending in dienst der Doopsgezinde Zendingsvereniging op Java, maar sinds Jan. 1863 met dezen arbeid bezig, die in 1879 voltooid werd. Over de bezwaren tegen de vertaling van L e i d e k k e r werd hierboven reeds gesproken. Lange tijd werd beraadslaagd over de vraag of een nieuwe vertaling noodig en wenschelijk was. Dat men juist heeft gezien, toen men de vraag bevestigend beantwoordde, is gebleken toen het N. T., dat in 1870 verscheen, in de Minahasa dadelijk burgerrecht verkreeg, waar met verlangen naar het verschijnen van het O. T. werd uitgezien.

Intusschen, het groote aantal zeer verdienstelijke niet academisch opgeleide Bijbelvertalers kon het verlangen naar de mannen met een universitaire opleiding op den duur niet onderdrukken. En zulks te minder nu, zeker voor een niet gering deel ten gevolge van 's Gen. arbeid, een Doctoraat in de taal- en letterkunde van den O. I. Archipel in 1887 was ingesteld. Zoo werden dan in '82 opnieuw alumni opgeroepen, en 4 jaren later werd als zoodanig aangenomen de Heer N. A d r i a n i, die in 1893 promoveerde en in '94 naar Midden-Celebes trok, om daar samen te werken met Dr. A. C. K r u y t. In 1913 verleende de regeering voor dit werk subsidie; thans is verhooging voorgesteld (1915). En inmiddels zijn reeds weder 2 alumni aangenomen.

Uit het bovenstaande blijkt, dat herhaaldelijk het Bijbelgenootschap de Zending voor was. Dit was het geval op Java, in Zuid-Celebes, en in de Bataklanden. Op andere terreinen kwam de Bijbelvertaling tot stand, toen de Christenen nog bij tien, hoogstens bij honderdtallen geteld werden (Borneo, Madoera en de Soendalanden). De ervaring heeft

geleerd, dat deze werkwijze geen aanbeveling verdient. Niet alleen omdat de Bijbellezers nog ontbreken; meer nog omdat de taal van een nog niet Christelijk volk een zekere ontwikkeling moet doormaken, die tijd vordert, alvorens ze bruikbaar is voor een Bijbelvertaling. Dit geldt van de talen van hoog ontwikkelde volken, maar zeker in nog veel sterkere mate van die der cultuur-arme volken, die het grootste deel onzer Koloniën bewonen. Men heeft daarom wel eens gezegd, dat de Bijbelvertaling meer vrucht van dan middel tot Evangelisatie moet zijn.

Deze laatste uitspraak is natuurlijk slechts ten deele waar. Men kan nooit Evangeliseeren, tenzij men althans gedeelten van den Bijbel in de taal van het te kerstenen volk overzet. Maar toch kan men deze practische conclusie trekken, dat als regel een Bijbelsche geschiedenis aan een vertaling van den Bijbel vooraf moet gaan. En deze Bijb. gesch. boeken maken weer een ontwikkeling door, die correspondeert met den voortgang der Evangelisatie. Dit geldt vooral voor cultuur-arme volken. In de eerste uitgave worden verschillende zaken en toestanden, die hun onbekend zijn, (de wijnstok, de goede herder, enz. enz.) weggelaten of door equivalenten uit eigen kring vervangen. Bij een tweede of derde uitgave is de ontwikkeling zoover voortgeschreden, dat desnoods met eenige paraphrase het Bijbelsche verhaal, de gelijkenis enz. getrouw kan worden gevolgd.

Heeft men echter te doen met volken als de bewoners van Java, dan is het wenschelijk zoo spoedig mogelijk een volledige Bijbelvertaling te vervaardigen. Wel is waar behooren de leden der Christelijke gemeenten voor het meerendeel tot de minder ontwikkelde klassen, en kunnen zij dus nog geruimen tijd met een Bijbelsche geschiedenis volstaan. Maar op Java staan daarnaast de hooger ontwikkelde, en hun moet de gelegenheid gegeven worden het Christendom zoo spoedig mogelijk in zijn oudste bronnen te bestudeeren.

Behalve het Nederlandsche heeft ook het Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap (opgericht 1804) (B. B. B. G.) verdienste voor Indië. Het heeft veel minder nadruk gelegd op de wetenschappelijke voorbereiding voor de Bijbelvertaling. Dit wil echter niet zeggen, dat het niet ook uitgaven heeft bezorgd, die aan de hoogste eischen voldoen. Zeker behoort tot de goede de Jav. Bijb. vertaling van den Heer P. J a n s z eerst zending der Doopsgezinde Zendingsvereniging in Japara, later overgegaan in dienst van het Britsche Bijbelgenootschap. Zijn overzetting is het belangrijkste vertaalkwerk, dat het Britsche Gen. voor Ned. Indië heeft geleverd. Eerst had hij een proeve van zijn arbeid aan het Ned. Bijb. Gen. aangeboden, dat die door een commissie deed onderzoeken; daar deze ongunstig rapporteerde, ontving de Heer J a n s z een afwijzend antwoord. Hij wendde zich toen tot het B. B. B. G. dat, waarschijnlijk gedreven door de begeerte om ook op Java evenals elders op groote schaal te colporteerden, het werk van den Heer J a n s z aannam. Bedenkingen door het Ned. Bijb. Gen. daartegen ingebracht, mochten niet baten: in 1888 verscheen het Nieuwe, in 1892 het Oude Testament. Dat ze beter is dan die van G e r i c k e wordt door sommigen beweerd, door anderen niet minder krachtig ontkend. In elk geval zijn in een nieuwe uitgaaf zoodanige wijzigingen gebracht, dat er algemeene oppositie ontstond, en het Bestuur te Londen besloot de eerste uitgave opnieuw verkrijgbaar te stellen. Inmiddels is een Commissie tot re-

visie van den Javaanschen Bijbel benoemd; het B. B. B. G. heeft beloofd wat deze Commissie goedkeurt te zullen uitgeven. Dit zal dus de Jav. Bijbel worden.

In 1876 gaf het B. B. B. G. een Bataksche vertaling uit van de hand van Dr. L. N o m m e n s e n zendeling van het B. M. G. en in 1877 het N. T. in het Sangireesch, zooals het op het eiland Tagoeland gesproken wordt, vertaald door den zendeling J. F. K e l l i n g.

Voor de verspreiding van den Bijbel heeft het N. B. G. in Indië zijn depots. Natuurlijk werken zendingen gaarne mede. Sommigen hunner hebben wel eens gevraagd in de gelegenheid te worden gesteld te colporteerden (D a m m e r b o e r, Java-Comite, zie aldaar, en A l k e m a, Ned. Zend. Ver. zie aldaar) en het N. B. G. bevestigde daarin; maar na korten tijd bleek steeds, dat deze werkmethode onder een volk dat nog niet kan lezen, geen resultaten belooft. Anders het B. B. B. G., dat evenals over de geheele wereld ook in N. I. (op Java) zijn bezoldigden colporteur heeft.

Hieronder volgt een lijst van de door het N. B. G. in de talen van den N. I. Arch. uitgegeven Bijbels en Bijb. leesboeken.

a) Maleisch. 1) H. C. K l i n k e r t de geheele Bijbel met Lat. en Arab. letter, in verschillende formaten, ook gedeelten afzonderlijk.

2) M. L e i d e k k e r, de geheele Bijbel met Lat., het N. T. ook met Arab. letter.

b) Javaansch 1) Dr. C. G e r i c k e, de geheele Bijbel.

2) W. H o e z o o, Zend. N. Z. G. Bijb. leesboek.

c) Soendaneesch, S. C o o l s m a, Zend. N. Z. V. de geheele Bijbel, met lat. letter, Lucas, Johannes en Handelingen met Arab. letter.

d) Madoereesch, 1) Drs. J. P. E s s e r en A. C. V r e e d e, Evangelien en Handelingen.

2) H. v a n d e r S p i e g e l, Zend. Java-Com. Lucas en Philippenzen.

e) Bataksch, 1) Tobaasch dialect, Dr. H. N e u b r o n n e r v a n d e r T u u k, Scheppingsverhaal, Genesis, Exodus, Mattheus, Marcus, Lucas, Johannes, Handelingen.

2) Angkolaasch dialect, J. D a m m e r b o e r, Zend. Java-Com. Marcus.

3) Karo-dialect, M. J o u s t r a, oud-Zend. N. Z. G., Bijb. leesboek; id. J. H. N e u m a n n, Zend. N. Z. G. Mattheus.

f) Dajaksch, Dr. A. H a r d e l a n d, Zend. R. M. G. de geheele Bijbel.

g) Niassisch, Dr. H. S u n d e r m a n n, Zend. R. M. G. de geheele bijbel, de Psalmen afzonderlijk, Bijb. leesboek.

h) Makassaarsch, Dr. B. F. M a t t h e s, het N. T. in 2 deelen, bovendien alle boeken en die van het O. T. afzonderlijk, Bijb. leesboek.

i) Boegineesch, door id., id., id.

j) Sangireesch, M e j. C l a r a S t e l l e r, Johannes, Handelingen.

k) Rottineesch, Joh. F a n g g i d a e i, Inl. leeraar, Lucas.

l) Masarete'sch (taal van de Z. K. van Boeroe), K. S t o r m, Zend. U. Z. V., Mattheus.

m) Tobeloreesch, N. O. H a l m a h e r a, A. H u e t i n g, Zend. U. Z. V. Bijb. leesboek.

n) Galelareesch, N. O. H a l m a h e r a, M. J. v a n B a a r d a, Zend. U. Z. V. Bijb. leesboek.

o) Bare'e, Midden-Celebes, Dr. N. A d r i a n i, Bijb. leesboek.

p) Tontemboansch, Minahassa, M e v r. M. A d r i a n i-G u n n i n g, Bijb. leesboek.

q) Windessisch, Noord-Nieuw Guinea, J. A. v a n B a l e n, Zend. U. Z. V. Bijb. leesboek.

r) Mentawai'sch, A. L e t t, Zend. R. M. G. Marcus.

s) Soembaneesch, Ds. D. K. W i e l e n g a, Miss. Pred. Geref. Kerken, Bijb. leesboek.

t) Tabaroesch, N. W. H a l m a h e r a, J. F o r t g e n s, Zend. U. Z. V. Bijb. leesboek.

Literatuur. Jaarversl. en Hand. der Alg. Vergad. v. h. N. B. G. „Het N. B. G. in zijn aard en werkzaamheid geschetst”, uitgave v. h. Gen. 1877. De „Ned. Ind. Bijb. vertalingen” door S. C o o l s m a, in de Macedonier 1883, afl. 8, 9, en 10. „Gedenkboek v. h. N. B. G. 1814—1914”, door C. F. G r o n e m e y e r.

BIJBLAD OP HET STAATSBLAD VAN NED.-INDIË. Terwijl in het Staatsblad van Ned.-Indië worden opgenomen alle algemeene verordeningen, en deze daardoor verbindende kracht erlangen, bevat het Bijblad eene verzameling van ambtelijke voorschriften, aanschrijvingen, circulaires, beslissingen enz. van den Gouv.-Gen. en andere autoriteiten, die het voor de ambtenaren in de eerste plaats, maar vaak ook voor het publiek van groot belang is te leeren kennen. Aanvankelijk eene particuliere uitgave, welke alleen in zoover een officieel karakter droeg, dat het Bijblad geredigeerd werd door ambtenaren van de Algemeene Secretarie, heeft thans, sedert het 38e deel, de samenstelling geheel bij dat bureau plaats en wordt het uitgegeven bij de landsdrukkerij.

BIJDRAGE. Deze benaming, waarmee de uitkeeringen aan het moederland werden aangeduid, welke in vroeger tijden uit de Nederl. Indische geldmiddelen werden verstrekt tot dekking van 's Rijks uitgaven, heeft als zoodanig nog slechts geschiedkundige beteekenis, daar dergelijke uitkeeringen reeds sedert het jaar 1875 niet meer plaats vinden en de bedoelde term in verband daarmee uit de wetgeving is verdwenen.

Terwijl in de eerste tijden na het herstel van het Ned. gezag in Indië de inkomsten van Indië bijna geheel voor de kolonie werden aangewend, veranderde dit allengs sedert 1830. Het financieel bestuur van V. d. Capellen was met een deficit geëindigd en de Java-oorlog had tot groote uitgaven gedwongen; om in een en ander te voorzien werden leeningen gesloten, en ten einde de aflossing en rente daarvan te verzekeren, werd gestreefd naar verhooging der productiviteit van Java, waartoe ook het cultuurstelsel moest dienen. Toen dit groote geldelijke voordeelen begon af te werpen, werden de eischen, aan Indië gesteld, steeds hooger en werd veel meer aan het moederland uitgekeerd, dan tot betaling van aflossing en rente noodig was. Op de kolonie werden bij de wetten van 24 April 1836, gevolgd door die van 11 Maart 1837, 27 Maart 1838 en 22 Dec. 1838 verschillende schulden gelegd, die zouden zijn aangegaan ten behoeve van Ned.-Indië, doch waarvan sommige voor geheel andere doeleinden waren gemaakt, o.a. ter betaling van België's aandeel in de Nederlandsche schuld, dat gedurende den oorlog door dat land niet werd gekweten (zie De Waal, Aanteek. over kol. politiek, II, bl. 139, Staatk. en Staathuishk. jaarboekje 1860, bl. 224). De renten van die schulden, tot een bedrag van f 9.800.000, werden jaarlijks als „vaste bijdrage” van Indië aan Nederland uitgetrokken; eerst bij de begroting van 1865 werd door den Min. Betz met die handelwijze gebroken. Te recht, daar een groot gedeelte dier schuld niets met Indië te maken had en Indië bovendien veel meer aan Nederland had opge-

bracht, dan die schuld bedroeg, n.l. van 1831 tot en met 1866 f 672.091.000. (Zie N. P. v. d. Berg, Debet of credit? 3e dr. Bat. 1885).

Practisch verschil had dit echter voor Indië niet. Terwijl vóór die beslissing, nevens de vaste bijdrage, nog het batig slot van den dienst van Indië's remise-rekening jaarlijks aan het moederland werd uitgekeerd, werd ook daarna — althans zolang men nog voortging met toepassing van het derde lid van artikel 59 (thans 61) der Grondwet, zooals dit luidde na de herziening van 1848, d.i. tot 1 Januari 1867 — alles, wat op den dienst werd overgehouden, voor Nederland beschikbaar gesteld, ten einde daaruit uitgaven van het moederland (aanleg van spoorwegen enz.) te bestrijden. In beginsel werd door de Comptabiliteitswet, die het stelsel van „bijdragen tot dekking van 's Rijks inkomsten” als vanzelfsprekend aannam door in artikel 4 voor te schrijven, dat zij op het Ie Hoofdstuk van uitgaven zouden worden uitgetrokken, daarin weinig veranderd. Toch was er verschil. Vóór de invoering dier wet was de bijdrage de sluitpost van eene rekening, n.l. de remise-rekening; daarna was zij de geraamde sluitpost van eene begrooting. Het bedrag nu, dat als bijdrage in de begrooting was opgenomen, had als zijnde een uitgaafpost, het karakter van een maximum; indien het batig saldo der rekening feitelijk meer bedroeg, moest over dat meerdere wederom bij de wet worden beschikt. Dit kon ook ten voordeele van Indië geschieden, zooals dan ook reeds in den tijd van de batigslot-politiek nog het geval is geweest. Doch dat was toen nog uitzondering.

In de eerste plaats is de geraamde bijdrage tot en met het jaar 1875, ten volle uitgekeerd. Wel zijn de uitkeeringen over 1868 en 1869 in verband met de vermoedelijke uitkomsten der begrootingen ten tijde der uitkeeringen aanvankelijk niet tot de volle bedragen der ramingen geschied, maar hetgeen daaraan te kort kwam is later toch als verhooging der bijdrage over 1872 het moederland ten goede gekomen. Voorts zijn boven en behalve die „gewone” bijdragen, in verband met het zeer ruim vloeien der Indische middelen in sommige jaren, nog buitengewone bijdragen aan het moederland uitgekeerd. In het geheel is sedert 1867 uitgekeerd: aan gewone bijdragen f 139.434.693, aan buitengewone f 36.423.177. Door sommigen wordt daarbij nog gerekend de f 10.000.000, welke in 1873 aan de Nederlandsche Handelsmaatschappij zijn terugbetaald, benevens de telken jare daarop verschuldigde rente.

Intusschen heeft reeds destijds deze practijk geene onverdeelde instemming ontmoet. Bij de begrooting voor 1870 deed de Minister de Waal eene poging om de gewone bijdrage te bepalen op f 10.000.000, met de bedoeling om haar allengs te verminderen tot zoodanig bedrag, als noodig kon gerekend worden om aan het Rijk terug te betalen de uitgaven, welke het in het betrokken jaar voor Indië doen zou. Het overschot zou dan hoofdzakelijk voor de kolonie worden bestemd. Een amendement werd echter aangenomen, dat de strekking had om het karakter der bijdrage als sluitpost der begrooting te handhaven.

Bij de toenemende eischen, die een beter bestuur in Indië — later ook de oorlog in Atjeh — aan de financiën der kolonie stelden, moest men reeds in 1873, om een sluitpost, die toch op ongeveer f 10 miljoen werd uitgetrokken, op de begrooting te brengen, aan de Indische middelen gelden, van vroegere diensten beschikbaar, toevoegen f (1.880.000); evenzoo in 1874 (f 2.420.000) en 1875 (f 3.070.000). Ook in de daarop eerstvolgende jaren is zulks geschied, doch

toen liet de stand der Indische geldmiddelen uitkeering van bijdragen, ofschoon deze op de begrootingen voor 1876 en 1877 nog waren uitgetrokken, niet meer toe. Zelfs werd van de aan de Indische middelen voor 1877 toegevoegde overschotten f 5.043.365 teruggenomen, om de begrooting over 1878 zonder nadeelig saldo te doen sluiten. De begrooting over 1879 sloot met een deficit; de bijdrage verscheen daarna slechts als memoriepost, d. w. z. dat daarvoor geen gelden werden aangewezen, maar de post toch ter wille van het beginsel, in de Comptabiliteitswet opgenomen, werd uitgetrokken.

Daarna zijn herhaaldelijk pogingen aangewend om het vraagstuk der bijdrage bij de wet te regelen. Daartoe strekte een voorstel van den Minister Van Bosse, aanvankelijk gedaan bij de begrooting voor 1879, maar later gewijzigd bij afzonderlijk wetsontwerp ingediend (Hand. Staten-Gen. 1878/79 no. 76). Het voorstel ging uit van het beginsel, dat de som der bijdrage zich moet regelen naar het bedrag, waarmede de Staatsbegrooting kan gerekend worden belast te zijn ten behoeve van Ned.-Indië. Daartoe zou als restitutiepost eene som van 6 miljoen worden uitgetrokken; na den dood van Van Bosse werd dit bedrag door Van Rees op 4 miljoen gebracht, onder de benaming „bijdrage aan de middelen tot dekking voor 's Rijks uitgaven”. Dit ontwerp kwam niet in behandeling. De Minister Van Goltstein diende een nieuw ontwerp in (Hand. St.-Gen. 1879/80 no. 167), waarbij eene vaste bijdrage van 2 miljoen (marine-onkosten) werd voorgesteld, en eene wisselende tot een maximum van 6 miljoen, voortkomende uit mogelijke overschotten, die dan voor de helft aan Nederland, voor de andere helft aan Indië zouden komen. Artikel 1 werd den 18den Nov. 1880 verworpen, waarna het W.O. werd ingetrokken. Hetzelfde lot wedervoor een ontwerp door het kamerlid W. K. Van Dedem ingediend. In de eerste redactie (Bijl. 1883-84-230) werd het zuivere restitutie-stelsel voorgesteld; alle uitgaven op de Staatsbegrooting voor Ned.-Indië gedaan, zouden moeten worden teruggegeven; zoo zij niet konden worden berekend, dan na schatting. Geene uitkeeringen zouden overigens aan het moederland uit de Indische baten mogen worden gedaan behalve voor rentebetaling en voor aflossing van Indische leeningen. Later (2e Zitting 1884/5, no. 62) werd door hem voorgesteld de vaste bijdrage voorloopig d. w. z. zolang het bedrag daarvan nog niet was berekend en wettelijk vastgesteld, op 4 miljoen te bepalen. Het ontwerp werd verworpen in de vergadering van 21 Mei 1885. Een ontwerp door den Min. Sprenger van Eijk ingediend (1887/8 no. 75) bleef in verband met de toenmalige grondwetsherziening buiten behandeling. Daarbij werd voorgesteld een som van 4 miljoen als vaste bijdrage uit te trekken; over eventuele overschotten op de Ind. diensten zou bij de wet ten bate van Ned.-Indië worden beschikt. Vervolgens deed de heer van Dedem, minister geworden, nog eene poging om een beslissing uit te lokken door in het door hem ingediend wetsontwerp tot wijziging der Comptabiliteitswet (Gedr. St. 1891—1892—194), met intrekking van de over bijdragen handelende artikelen 4 en 28, de bepaling op te nemen, dat op de begrooting van Indië zouden worden uitgetrokken vergoedingen aan het Rijk voor uitgaven in het belang van Ned.-Indië, welke ten laste der Staatsbegrooting komen. Hij trad echter af vóór de mondelinge behandeling en daar zijn opvolger, de minister Bergsma, het ongewenscht achtte het onderwerp, waarover zoo veel verschil

van gevoelen bestond, aan de overige wijzigingen der comptabiliteitswet vast te knopen, nam hij evenbedoeld voorstel terug. Zoo bleef het vraagstuk ook bij de wet van 13 Juli 1895 (Ned. Stb. no. 126, Ind. Stb. no. 191) nog onopgelost.

Ten slotte is die oplossing, met afwijking van alle vroegere voorstellen, gevonden in de wet van 29 Juni 1903 (Ned. Stb. no. 172, Ind. Stb. no. 315), waarbij de artikelen 4 en 28 der C. W. zonder meer zijn ingetrokken. De minister Cremer, die den heer Bergsma opvolgde, was n.l. van meening dat het ook in verband met de vroeger door de Nederlandsche schatkist genoten Indische millioenen, geen aanbeveling verdiende Indië, naast de bijzondere restitutieposten, nog te belasten met eene vaste bijdrage aan 's Rijks middelen ter vergoeding van hetgeen aan algemeene uitgaven ten laste der Staatsbegroting geacht mocht worden in het belang van Indië te strekken. Zijns inziens behoorde Nederland de aan zijne positie als koloniale mogendheid verbonden kosten zelf te dragen. Evenmin achtte hij het noodig of gewenscht in de wet te doen uitkomen, dat de Indische geldmiddelen slechts ten bate van Indië mogen worden besteed. Het door hem ingediende wetsontwerp (Gedr. St. 1899—1900, 177) bepaalde zich daarom tot sanctioneering van den bestaanden toestand, door intrekking van de over de bijdragen handelende artikelen. Dat ontwerp, door den min. van Asch van Wijk gehandhaafd, werd vervolgens door diens opvolger Idenburg overgenomen en in de Staten-Generaal verdedigd.

Bij de schriftelijke en mondelinge gedachtenwisseling met de Tweede Kamer is voorts nog het vraagstuk van eene afrekening tusschen Nederland en Indië ter zake van in vroeger tijden van Indië genoten millioenen ter sprake gekomen. Door verwerping op 13 Maart 1903 van eene motie-Van Kol, strekkende om de rente en aflossing der in 1883 en 1898 ten behoeve van Indië aangegane leeningen ten laste van het moederland te brengen, sprak de Tweede Kamer zich tegen zoodanige afrekening uit. Dit vraagstuk heeft destijds tot eene reeks van artikelen in de periodieke literatuur aanleiding gegeven.

De totstandkoming der wet van 29 Juni 1903 had uit den aard der zaak tengevolge dat de hooger bedoelde memoriepost sedert niet meer op de Indische begroting voorkomt, terwyl daarmede tevens het denkbeeld van een algemeenen restitutiepost van de baan is.

Zie: Van Bevervoorden tot Oldemeule. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsch-Indische financiën. 1900. — Kielstra. De Financiën van Ned.-Indië. 1904. — Gids Aug. 1899 en Nov. 1902. Onze Eeuw. 1903 I. — Indische Gids 1900, 1901 1902 en 1903. — Bijl. B der M. v. T. Begr. voor 1895. — De gedrukte stukken en beraadslagingen over de genoemde wet van 29 Juni 1903.

BYEN. Zie ZWIJNEN.

BIJENETER. De bijeneters (*Meropidae*) zijn nauw verwant aan de ijsvogels. Zij zijn slanker van vorm en hebben een gebogen snavel. In kleurenpracht doen zij voor de ijsvogels niet onder. *Merops philippinus* van de groote Soenda-eilanden is groen met blauwen staart en roodbruine keel. De maleische naam van deze soort is birrik-birrik of berriek-berriek en sesapie laut, in het Javaansch sêlirik. *M. sumatranus* is eveneens groen met blauwen staart, doch kop en rug zijn bruin en de keel blauw. Bij deze soorten zijn de middelste staartvederen verlengd; dit is niet het geval bij *Melittophagus leschenaulti*, hoofdzakelijk groen, met gele zwart omzoomde keel en roodbruine kop en rug. Twee groote soorten hebben groote breede vederen onder den snavel. *Nyctiornis amicta* van Sumatra en Borneo is groen met roode keel, roseachtig paars aan den kop, blauw rond den snavel en geel onderaan den staart. *Meropogon forsteri* van Celebes is op den rug zwartbruin, staart bruin, vleugels en middelste staartpennen groen, voorhoofd en keel blauw.

BIJSLAG. Aldus werd genoemd de vergoeding, welke de bevolking, ingedeeld bij de verplichte Gouv. koffie-cultuur, ontving voor werkzaamheden te verrichten gedurende den tijd, dat de jonge boomen nog geene vruchten afwierpen. Zie KOFFIE-CULTUUR.

C.

CACAO (Mal. tjoklat). Ontleend aan het Spaansche cacao, dat afkomstig is van het Mexicaansche cacaua.

De gebruikelijke naam voor het zaad van *Theobroma Cacao*, L., een oorspronkelijk in tropisch-Amerika thuisbehoorende boomsoort, uit de familie der *Sterculiaceae*. Onze oudste kennis van de cacao dateert van na de verovering van Mexico (1528) door Fernandez Cortez, die uitvoerig bericht over den cacao-boom („cacaguata”) en over zijn overoude cultuur daar te lande. Lang vóór de komst der Spanjaarden was de cacao-plant in Amerika reeds algemeen verspreid, zoodat haar speciaal vaderland niet meer met zekerheid is op te geven. De kustlanden der Caraïbische-Zee leveren tot op heden nog de meest geschatte cacao-merken.

Theobroma Cacao is een boom, die in gekweekten staat een stamhoogte van 5—8 M. bereikt. De vol-

wassen bladeren zijn groot en langwerpig, met aan den top een lange druppelpunt; in hun jeugd zijn ze geelachtig-wit of rose gekleurd en hangen op een typische wijze aan de uiteinden der takken. De kleine bloemen ontwikkelen zich in bundels bijeen, aan oud hout, uit rustende axillaire knoppen, die de schors doorbreken en zijn cauliflor of ramiflor, al naarmate zij uit den stam of uit meerjarige dikke takken te voorschijn treden. De groote vruchten, die in verschen toestand geel of rood zijn, bevatten 20—40 zaden, die in vijf rijen aan een stevige middenlamel hangen en in een zoet, slijmachtig vruchtmoes zijn ingebed.

De gekweekte variëteiten kunnen verdeeld worden in Criollo (créole of inheemsch) en Forastero (vreemd).

Behalve in Amerika wordt de cacao-cultuur ook uitgeoefend in de tropische landen van Azië, Afrika en Australië.

Omstreeks 1560 is de cacao door de Spanjaarden op Celebes ingevoerd en naar alle waarschijnlijkheid stamden die eerste planten van Venezuela-criollo af. Later werd hij naar de Molukken overgebracht en eerst in de tweede helft der 18de eeuw begon men de cultuur ervan op Java en op Ceylon.

De zg. Java-criollo is afkomstig van de oorspronkelijke, in de 16de eeuw in Ned.-Indië ingevoerde planten en gekarakteriseerd door roode vruchten, met ronde zaden en witte zaadlobben. In 1886 importeerde de onderneming Djati Roenggo (Res. Semarang) een exemplaar Forastero-cacao (cundeamor-variëteit) uit Venezuela, met kleine gele vruchten, platte zaden en donker violette zaadlobben. De nakomelingen van die Forastero-cundeamor hebben zich gekruist met Java-criollo en de daaruit ontstane bastaard staat bekend onder den naam Djati Roenggo-hybride, naar de onderneming, vanwaar zij afkomstig is. De variabiliteit van deze Dj. R.-hybride is zeer groot en uit zich door velerlei verscheidenheid in vorm en kleur der vruchten en zaden. De kwaliteit van het product der Java-criollo is aanzienlijk beter dan die der Dj. R.-hybride, daartegenover is deze laatste een veel sterkere cultuurplant en uit hoofde daarvan wordt zij tegenwoordig veelvuldig aangeplant.

De eenige soort, welke in Ned.-Indië wordt gecultiveerd, is *Theobroma Cacao*, L.; met *Theobroma pentagona*, Bern. worden proeven genomen, terwijl de berichten over het voorkomen van *Th. bicolor*, Humb. et Bonpl. op Java onjuist zijn.

De vermenigvuldiging van de cacao geschiedt op Java meestal door zaad, ofschoon ook werk gemaakt wordt van het verenten, waarbij de Dj. R.-hybride goede diensten bewijst als onderstam.

De zaden worden op zaaibedden, welke bedekt zijn, uitgelegd of wel, wat met 't oog op het uitplanten gemakkelijker is, in met aarde gevulde mandjes. Ongeveer 14 dagen na het uitzaaïen zijn ze ontkiemd. Wanneer de kiemplantjes een paar blaadjes ontwikkeld hebben, brengt men ze op kweekbedden over. Indien de jonge planten ongeveer 30 c.M. hoog zijn, kan men ze — in den regentijd — naar hun blijvende standplaats op een onderlingen afstand van $\pm$ 4.5 M. overbrengen. Door systematisch snoeien zorgt men, dat de boomen beneden behoorlijk primaire takken gemaakt hebben, alvorens men ze laat doorgroeiën.

De cacao'tuinen zijn op Java aangelegd met schaduwboomen, die tevens als windbrekers dienst doen en daarvoor komen o.a. *Leucaena glauca*, Bth. (lamtoro), *Deguelia microphylla*, Val. en *Caesalpinia dasyrachis*, Miq. in aanmerking.

De tuinen moet men zorgvuldig schoon houden, terwijl het raadzaam is, geregeld de zwarte afgestorven vruchten te verzamelen en te verbranden.

De rijpe vruchten worden, na geoogst te zijn, doormidden gebroken waarna men de zaden om de cacao de door den handel gewenschte eigenschappen te geven op hoopen of in tobben een gistingproces laat doormaken, waarbij uit het vruchtmoes onder vrij sterke temperatuursverhoging (tot 50°) rijkelijke koolzuurgas en alkohol ontstaan. Na twee dagen wast men de zaden af en laat ze nogmaals 24 uren op hoopen liggen, waarna ze uitgespreid en in de zon of in drooghuisen gedroogd worden.

De kleur voor den handel moet uitwendig zijn als die van amandelen, inwendig donkerder. Als men de gedroogde zaden knijpt, springen ze in tal van stukken uiteen.

Behalve een groote hoeveelheid vet (45—55 %),

dat cacaoboter heet, is theobromine (1.5 %) een belangrijk bestanddeel.

De cacao-cultuur in Ned.-Indië, die hoofdzakelijk in Midden-Java wordt uitgeoefend, is van geen bijzonder groote betekenis en de voornaamste reden, die een meerdere uitbreiding in den weg staat, moet gezocht worden in de talloze ziekten en plagen, waaraan deze cultuurplant (en vooral de Java-criollo) in onze O. I. Koloniën is blootgesteld.

De Java-cacao neemt als marktproduct een speciale plaats in; zij representeert namelijk eenigermate een fancy-artikel, wegens haar mooie, lichtbruine kleur.

De uitvoer van cacao uit Java bedroeg gedurende de laatste jaren circa 2 $\frac{1}{4}$ miljoen K.G. Amsterdam behoort onder de voornaamste Europeesche marktplaatsen voor den cacaohandel, waar hoofdzakelijk het product uit de Nederlandsche O. en W. Indische bezittingen ter markt komt.

In 1828 gelukte het aan den Hollandschen fabrikant C. J. van Houten een methode te vinden, om de cacao's van hun overtollig vetgehalte te bevrijden en het overblijvende tot een cacapoeder te verwerken, dat (door toevoeging van potasch) zoogenaamd *oplosbaar* was (d. w. z. zich voortreffelijk laat suspendeeren) en geschikt is voor de bereiding van dranken.

Het uitgeperste vet, de cacaoboter, vormt een belangrijk bijproduct van de cacapoeder-fabricatie. Voor cacaoboter is Amsterdam de voornaamste wereldmarkt.

CACHELOT. Zie POTVISCH.

CAERDEN (PAULUS VAN). Hij was kapitein op een der schepen, die in 1599 onder Pieter Both naar O.-Indië zeilden, raakte echter van hem af, kwam met de *Nederland* en de *Vereenigde Landen* 6 Aug. 1600 op de reede van Bantam, vanwaar hij naar Priaman, Tikoe, Pasaman, en Atjeh verzeele om peper te laden. Op laatstgenoemde plaats verloor hij Frederik Houtman uit zijn gevangenis, waarna hij over Bantam repatrieerde. Na in 1603 nog met een vloot in Indië te zijn geweest, werd hij in 1606 door bewindhebbers naar Mozambique gezonden, om het op de Portugeezen te veroveren, waarin hij niet slaagde. Hij tastte hen ook te Goa, Calicoet en Punto Gale op Ceilon aan, doch eveneens zonder succes. Hij veroverde echter het eiland Makian in de Molukken op de Portugeezen (1609). 1 Juni 1610 werd hij tot Gouverneur der Molukken aangesteld, waar hij tot in 1611 het bestuur heeft gevoerd. Hij werd tweemaal door de Spanjaarden gevangen genomen, doch beide keeren spoedig tegen andere krijgsgevangenen uitgewisseld.

CAESALPINIA BONDUCELLA Flem., fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Kalitji, Kelitji (MAL.), Matahiang, (SOEND.), Tengloer, Tingloer (JAV.), Meronggi, Kcetoek, Klimmende, sterk gedoemde heester, vooral nabij de zee voorkomend en in paggers aangeplant. De zaden, die in vorm en grootte op grijze knikkers gelijken, worden als geneesmiddel gebruikt tegen malaria en als wormdrijvend middel. In Britsch Indië, waar ze trouwens in de Pharmacopee zijn opgenomen, worden ze *nickernuts*, *fevernuts*, of *poorman's quinine* genoemd. Ze bevatten een bitterstof en een weinig alkaloïde. Ook de bladeren worden als zoodanig gebruikt. De zaden zijn een speelgoed voor kinderen.

CAESALPINIA CORIARIA Willd. fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Dewi (MAL.), een kleine, niet gestekelde boom, afkomstig uit Amerika, waar de plant om het looistofgehalte van de peulen veel ge-

kweekt wordt onder den naam van *DIVI-DIVI* (zie aldaar). De peulen worden op Java door de medicijnhandelaars verkocht.

CAESALPINIA PULCHERRIMA Sw., fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Boenga tjina (MAL.), Boengamerak (MAL.), Kembang merakan (JAV.), Merakmerakan (JAV.). Heester, vermoedelijk uit Amerika afkomstig, vaak aangeplant wegens de fraaie pluimen van roode of gele bloemen.

CAESALPINIA SAPPAN L., fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Setjang (JAV. en SOEND.); Sepang, (MAL.). Een kleine boom of heester, in tropisch Azië algemeen voorkomend. In Indië ook gekweekt, zoo wel ter wille van het roode verfhout (sapan-hout), als om het sierlijk loof en de fraaie bloemen, en in dat geval meest als heg. Een afkooksel van het hout (gew. *k a j o e s a m p a n g*) dient om katoen, zijde en garens rood te verven, waarbij om het verschieten der kleur te voorkomen, dit met gomlak wordt gemengd. Met een aftreksel van de schors wordt te Ambon de sagoeweer gekleurd. Het harde hout wordt ook wel voor nagels in meubelen, vaartuigen enz. gebezigd. Het is ook een inlandsche medicijn. De bladeren bevatten een aetherische olie.

CAJANUS INDICUS Spr., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Katjang bale, Katjang goede (JAV.), Katjang iris (MAL.). Een halfheester, die in alle tropische streken verbouwd wordt wegens de eetbare boontjes. De bladeren zijn soms een volksgeneesmiddel.

ČAKA. Zie **ŠJAKA**.

CALAMUS ACIDUS Becc., fam. *Palmae*. Rotan asem (MAL., MOL.). Een niet klimmende rotansoort van Zuid-Celebes en Boeton, waarvan de eenigszins sappige vruchten gegeten worden.

CALAMUS ALBUS Pers., fam. *Palmae*. Rotan poetih (MAL., MOL.), een groote, hoog klimmende rotansoort van de Molukken, die vooral als bindrotan gebruikt wordt.

CALAMUS ASPERRIMUS Bl., fam. *Palmae*. Rotan lecmoes (MAL.), Howe leuleus (SOEND.). Een rotansoort, die op de Westjavaansche bergen aange troffen wordt en doorgaat voor een van de beste javaansche soorten. Het is een goed spijtbare bindrotan waarvan men in de buurt van Buitenzorg vischuiken maakt.

CALAMUS CAESIUS Bl., fam. *Palmae*. Rotan segar, Rotan sega (MAL.), Rotan taman, (BORNEO). Een hoog-klimmende nogalslanke rotan, die voor de beste van alle soorten doorgaat, en reeds op vele plaatsen niet meer in het wild voorkomt. Zoowel in de Lampongs als op Borneo wordt deze soort in het groot aangeplant op niet te drogen grond, vooral door in het bosch paden te kappen en de jonge planten op afstanden van 6—8 M. uit te zetten. De jonge planten krijgt men uit zaden, die eerst gekweekt worden en dan op kweekbedden uitgezaaid worden tot ze na een paar maanden voldoende groot zijn geworden om ze in het bosch uit te zetten. Na 15 jaar heeft een stoel ongeveer 50 klimmende stengels en geeft dan de volle productie, zijnde 2 picol rotan ter waarde van f 20. Als glansrotan en halfglansrotan wordt deze soort in groote hoeveelheden van Sumatra en Borneo uitgevoerd. Het is een buigzame, goed spijtbare soort, die in Europa vooral voor het vlechten van stoelzittingen gebruikt wordt, in Indië voor het maken van rotanmatten en voor ander vlechtwerk, o.a. sigarenkokers. Vooral het vlechtwerk van Borneo is beroemd.

CALAMUS HETEROIDEUS Bl., fam. *Palmae*.

Howe korod, (SOEND.). Waarschijnlijk de meest algemeen voorkomende rotansoort van Java, een veel gebruikte bindrotan, die op een hoogte van 600—1500 M. boven zee groeit. Deze soort wordt ook veel gebruikt voor het maken van goedkope stoelen.

CALAMUS JAVENSIS Bl., fam. *Palmae*. Rotan mandji, Rotan lili (MAL.). Een zeer variabele dunne klimrotan, die in het lagere bergland van West-Java veel voorkomt, ook op Sumatra en Borneo. Wordt vooral veel gebruikt om te binden, voor het vlechten van manden en matten enz.

CALAMUS MANAU Miq., fam. *Palmae*. Rotan manau (MAL.). De grootste en dikste onder de rotansoorten. De stengels worden vaak een arm dik, en men gebruikt ze o.a. veel voor hangbruggen. Deze soort bevat een groote hoeveelheid water, dat eruit vloeit als men een stuk van een stengel afkapt. De botanische naam schijnt een verzamelnaam te zijn voor meerdere soorten. Men maakt van *R. manau* ook stokken. Komt alleen op Sumatra voor.

CALAMUS OPTIMUS Becc., fam. *Palmae*. Rotan boejoeng (MAL.). Een slanke hoogklimmende rotansoort van Borneo, een van de beste soorten van den handel, die men in 1915 begonnen is in Boven-Kajan in het groot aan te planten. In Europa gebruikt men deze soort vooral voor het maken van lange zweepstokken, en voorts om breede strooken vlechtriet te verkrijgen, waarvoor *C. caesius* te dun is.

CALAMUS SCIPIONUM Lour., fam. *Palmae*. Rotan semamboe (MAL.). Een in den archipel zeer verbreide, zoowel op laag als op hoog terrein groeiende buitengewoon groote klimmende rotan, waarvan de niet zuiver ronde stengels onder den naam „*Malacca canes*” in den handel komen en bijna alleen voor zweepstokken gebruikt worden.

CALAMUS TRACHYCOLEUS Becc., fam. *Palmae*. Rotan irit (BORNEO). Een uitmuntende rotansoort van Borneo, die thans evenals de Rotan taman door de bevolking aangeplant wordt. Het is een glansrotan, die van Bandjermasin met den Rotan taman tezamen wordt uitgevoerd en voor dezelfde doeleinden als deze laatste gebruikt wordt.

CALICARPA CANA L., fam. *Verbenaceae*. Katoempang, (SOEND.) Boomheester van Java, ook elders in den Maleischen archipel, b.v. op Timor, voorkomend. De naam Katoempang wordt ook gegeven aan *C. pedunculata* Br. en misschien aan nog meerdere soorten. De bladeren worden, gelijk die van andere soorten van dit geslacht, als inlandsch geneesmiddel aangewend.

CALOPHYLLUM, Bintangoer, Bintangor, Bintangoe. Algemeene naam voor verschillende soorten van *Calophyllum* uit de familie der *Guttiferae*, welke op de meeste eilanden van den Archipel voorkomen, vooral aan de kuststreken. Het hout is lichtbruin of roodachtig en daarom zoowel voor huisbouw als voor de masten der prauwen gezocht. Sommige soorten zijn fraai gevamd en daarom ook voor meubelen geschikt. In enkele streken van het Oosten van Borneo heeft een *Calophyllum*soort in het bosch zozeer de overhand dat een dergelijk woud den naam draagt van „Oetan Bintangor”.

CALOPHYLLUM INOPHYLLUM L., fam. *Guttiferae*. Bintangor laet (MAL.), Kapoeratja (MAL., MOL.), Njamploeng (MAL., JAV., SOEND.), Penaga (MAL.). Boom, verspreid van Oost-Afrika over Zuid-Azië tot Australië en Polynesië, in den Archipel vooral in de nabijheid van het strand voorkomend. In verhouding tot de hoogte is de stam opvallend dik, en vooral gekenmerkt door de kromme, ordeloos verdeelde tak-

ken, die zeer laag bij den voet van den boom ingeplant zijn. De aan beide zijden glimmende bladeren vallen op door hun fijne nervatuur, die bijna loodrecht op den hoofdnerf staat. De fraaie witte bloemen met veel meeldraden leveren de „sari njamploeng” van de doekoens, een lichtbruin poeder dat bijna uitsluitend uit de gedroogde helmknoppen bestaat. De vrucht is een eenzadige steenvrucht. Uit het zaad perst men een eenigszins vergiftige, groene vette olie die onder den naam van Minjak penaga of Lenga Njamploeng in de inlandsche geneeskunde als middel tegen schurft en andere huidziekten gebruikt wordt. Deze olie vormt in Britsch Indië als „Indian laurelnutoil” een handelsartikel. De gele hars, die in kleine hoeveelheden als balsem uit de schors naar buiten vloeit, is bekend als de Oostindische „Tacamahaca”. Ze is geelgroen van kleur, heeft een eigenaardige smaak en reuk, en werkt purgeerend en braakverwekkend. De bast is een inlandsch geneesmiddel. Het hout is zeer duurzaam, sterk en fraai gevamd, maar wordt nog betrekkelijk weinig gebruikt.

CALOTROPIS GIGANTEA R., Br. fam. *Asclepiadaceae*. Badceri (SOEND.), Bidoeri (MAL.), Widceri (JAV.). Heester, die in alle tropische streken gekweekt of verwilderd voorkomt en opvalt door de lila-blauwe eigenaardig gevormde bloemen en de groote aan de onderzijde witviltige bladeren. De zaden hebben een fijne zijdeachtige haarvuis, die wel als plantenzijde gebruikt wordt. Uit de schors is een zeer goede vezel te bereiden, die na bleeken een zuiverwitte, zachte stof levert. Deze vezel is ook voor papierbereiding te gebruiken. Het melksap van deze plant en ook de bladeren zijn een bekend inlandsch geneesmiddel tegen vele kwalen. De melksap-bevattende wortel is vooral in Britsch Indië onder den naam van *Radix Mudaris* als geneesmiddel bekend.

CAMPÊCHE-HOUT. Zie HAEMATOTOXYLON.

CAMPHUY (JOANNES). Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië. Geb. te Haarlem 18 Juli 1634, ging hij, na eerst leerling bij een zilversmid te Amsterdam te zijn geweest, in 1654 als assistent in dienst der O.-I. Cie. naar Indië, doorliep daar verscheidene lagere betrekkingen, tot hij in 1670 opperkoopman, in 1671, 1673 en 1675 opperhoofd in Japan werd. In de daartusschen liggende jaren was hij lid in den Raad v. Justitie te Batavia, in 1677 secretaris der Hooge Regeering en president van het college van weesmeesters, in 1678 Raad extra-ordinaire en in 1681 Raad ordinaire van Ned.-Indië. Na den dood van Speelman werd hij 11 Jan. 1684 door den Raad v. Indië tot provisioneel Gouv.-Gen. gekozen, naar men zegt, omdat eenige andere leden, begeerig zelf dat ambt te verwerven, op hem stemden die, raar zij meenden, niet in aanmerking kwam. Zijne verhouding tegenover den Raad was dan ook geruimen tijd niet van de beste, zoo zelfs, dat hij de zittingen niet meer bijwoonde, maar de besluiten van den Raad niet uitvoerde, wanneer hij het daarmede niet eens was. Den 17den Dec. 1690 werd hij op herhaald verzoek ontslagen en legde zijne betrekking 24 Sept. 1691 neder; hij bleef op zijne buitenplaats bij Batavia wonen, waar hij 18 Juli 1695 overleed. Zijn bestuur werd niet gekenmerkt door belangrijke gebeurtenissen; wij vermelden slechts den opstand van Soerapati op Java, het tractaat met Bantam van 17 April 1684 en de vestiging der Engelschen te Benkoelen. Door hem werd eene belangrijke memorie over Jakatra geschreven, die te vinden is bij Valentijn, Oud en Nieuw O.-I., IV. bl. 421 vlg.

CANANGIUM ODORATUM Baill. (*Cananga odo-*

rata Hk. f. & Th.), fam. *Anonaceae*. Kananga (JAV., SOEND.), Kembang kananga of K. keranga (JAV.), Wongsas (SOEND., JAV.). Zeer hooge boom, verspreid van Achter-Indië tot de Philippijnen, Australië en Polynesië en veel gekweekt. Vooral bekend om de bijzonder-welriekende bloemen, die op bijna alle inlandsche markten te koop zijn. Ze worden in het haar gestoken, tusschen kleeren gelegd, en bij wijze van offerande op de vereerde plaatsen neergelegd. Op Java maakt men er de bekende Cananga-olie uit (lisah kananga), die ook wel uitgevoerd wordt. Die van de Philippijnen is het hoofdbestanddeel van de Ylang-ylang. Het hout is niet bruikbaar. Van de opgerolde bast worden in de Minahasa bergplaatsen voor vischnetten gemaakt. De bast is daar ook een geneesmiddel.

CANARIUM COMMUNE L. fam. *Burseraceae*. Kanari (MAL., SOEND.), Kenari (JAV.) en een groot aantal andere inlandsche namen. Groote fraaie boom, die in den Archipel vooral als alleeboom gebruikt wordt, op Java niet in het wild groeiend, echter wel wild in de meeste andere deelen van Nederlandsch Indië. Het hout schijnt geen bijzondere waarde te hebben. Hoofdprodukt van den boom zijn de olie-rijke zaden, de z.g. kanaripitten, die ten getale van 1—3 in een olijfvormige steenvrucht opgesloten zijn. Ze worden rauw gegeten en smaken dan als walnoten. Vooral in Ambon worden ze, op verschillende wijze toe bereid, o. a. met sago tot koekjes gebakken (bagea). Ook de olie uit de zaden wordt wel gebruikt. Door insnijdingen in den stambast verkrijgt men een harsachtige stof (getah kenari), die in de apotheek bekend is als Elemi.

Ook andere soorten van *Canarium* worden Kanari genoemd, vaak met een bijvoeging van Oetan of iets dergelijks. Van velen worden de vruchten gebruikt en de hars als wierook gebrand.

CANARIUM EUPTERON Miq. fam. *Burseraceae*. Kajoe kapoe (SUM. W. K.), Lagam (MIDD. SUM.). Hooge boom met duurzaam hout. Bij het omhakken vloeit uit het hout een balsem, die vuilwit tot roodachtig van kleur is en de reuk heeft van terpen-tijnhoudende copaiva-balsem. Behalve voor verlichting dient deze balsem (minjak lagam) tot geneesmiddel.

CANARIUM MICROCARPUM Willd. fam. *Burseraceae*. Kanari minjak (MAL. AMB.), Kajoe rasamala. Waarschijnlijk van deze soort afkomstig is een reukhout van de Molukken en Nieuw-Guinea, dat als Kajoe rasamala in den handel komt (niet te verwarren met het hout van *ALTINGIA*, zie aldaar). Het wordt gewonnen uit het wortelhout en geeft bij verbranden den geur van Storax. De zaden van deze boom bevatten een groote hoeveelheid olie.

CANAVALIA ENSIFORMIS D. C. fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Katjang parang (MAL.). Een veel voorkomende klimplant, vooral aan den zeekant, waarvan de zwaardvormige peul met een parang vergeleken wordt. Van de variëteit *virosa* worden de jonge bladen en peulen gegeten (Katjang hantoe). De plant wordt in onze kolonien meer en meer als groene bemester aangeplant en heeft ook misschien als tweede gewas een toekomst.

CANDIDAAT-AMBTENAREN. Sinds bij Ind. Stb. 1903 no. 348 een candidaat-ambtenaarschap werd ingesteld voor den Indischen administratieve dienst — met het gevolg, dat alleen zij, die als cand. N.-I. ambt. waren aangewezen, de examens voor den administratieve dienst konden afleggen en daardoor benoembaarheid verwerven —, is deze instelling

toegepast op een telkens ruimer kring van betrekkingen. Wel was reeds in 1895 (Ind. Stb. 135) zulk een candidaat-ambtenaarschap voor Chineesche zaken voorafgegaan, doch dit had tot 1903 geen navolging gevonden. Thans echter kreeg men een candidaat-ambtenaarschap voor den dienst bij het Indische boschwezen, (Ind. Stb. 1906 no. 357: c. houtvester voor den Ind. dienst), voor den consulaire dienst (Ned. Stb. 1906 no. 215: c. consulaire ambtenaar), voor den diplomatieken en consulaire tolkendienst (Ned. Stb. 1909 no. 268 en 1910 no. 156), voor den dienst als inlandsch bestuursambtenaar op Java en Madoera (Ind. Stb. 1914 no. 52: c. inlandsch bestuursambtenaar) en voor den dienst als gezaghebber in N.-Indië (Ind. Stb. 1914 no. 502: c. gezaghebber; zie GEZAGHEBBER). Het candidaat-ambtenaarschap voor den Indischen administratieve dienst zelf wordt thans beheerscht door bepalingen van 1907 (Ind. Stb. 230), zooals sedert gewijzigd; dat voor den inlandschen bestuursdienst mist het exclusieve karakter, dat de overige bezittingen.

CANNA INDICA L. fam. *Cannaceae*. Kembang gedang (JAV.), Sebeh (MAL., SOEND.). Tasbeh (SOEND.). Een bekende sierplant met roode of gele bloemen, het z.g. „Indische bloemriet“. De harde zaden worden gebezigd voor bidkransen.

CANNABIS SATIVA L. var. *indica*. fam. *Moraceae*. Hooge kruidachtige plant, de indische hennep, waarvan de vrouwelijke bloeiwijzen met de bladeren een bekend narcoticum (hasjij) zijn, dat in verschillende deelen van de aarde gebruikt wordt. In de apotheek wordt de plant als *Herba Cannabis Indicae* gebruikt. Zie ook GANDJA en HASJISJ.

CANTER VISSCHER (JACOBUS). Geboren te Harlingen, kwam hij 1716 te Batavia, bezocht Sumatra's westkust, was van 1717 tot 1723 predikant te Cochijn op de kust van Malabar, en werd in 1725 in diezelfde betrekking te Batavia geplaatst, eerst bij de Portugeesche gemeente, later ook bij de Hollandsche. Hij overleed er 1736. Zijn naam is bekend door de Malabaarsche brieven, behelzende eene nauwkeurige beschrijving van de kust van Malabaar, Leeuw. 1743. Zie C. A. L. v. T. de Bruijn, Biogr. woordenb. van O.-I. predikanten passim.

CAOUTCHOUC. De caoutchouc of gomelastiek of rubber (Latijn *Gummi elasticum*), is het eerst bekend geworden door een Spanjaard, Antonio de Herrera, in 1625 gestorven, die bij de beschrijving van de tweede reis van Columbus verhaalt, dat de inboorlingen op Haïti met ballen speelden, welke uit het gedroogde sap eener plant waren bereid. Latere berichten vindt men opgegeven door Juan de Torquemada (1615), die ook den naam van den boom vermeldt; iets nauwkeuriger heeft men de C. leeren kennen door De la Condamine, die uit Zuid-Amerika in 1736 monsters ervan naar Parijs zond, terwijl Fresneau in 1751 eene beschrijving van den boom, die dit product levert, gaf, welke door Aublet *Hevea guianensis* gedoopt werd. Priestley, de bekende Engelsche scheikundige, beval het, in 1770, het eerst aan tot het wegnemen van potloodstrepen (van daar de naam India rubber) en tot 1820 bleef dit bijna de eenige toepassing. Toen men de chemische eigenschappen leerde kennen, nam het gebruik meer en meer toe, vooral nadat het in 1836 gelukte klein gesneden caoutchouc door sterk kneden onder zachte verwarming tot eene plastische massa te vereenigen, en nog meer toen de Amerikaan Goodyear in 1839 het zoogenaamde *vulcaniseeren* uitvond.

De caoutchouc is aanwezig in het melksap van

een zeer groot aantal planten, echter niet altijd in zulk eene hoeveelheid, dat men het daaruit afscheidt. Men treft caoutchouc leverende boomen aan in Amerika, voornamelijk in Brazilië, Guyana en Centraal-Amerika, in West-Afrika, in Britsch Indië, in O. Indië en wel voornamelijk op de eilanden Java, Sumatra en Borneo.

De planten, welke in onze bezittingen Caoutchouc opleveren, behooren, behalve de boom *Ficus elastica* Roxb. (op Java en Sumatra voorkomend) in het Maleisch kareet, kadjai of ramboeng en in het Soendaasch kolelet geheeten, tot de familie der *Apocynaceae*. Het zijn allen lianen. De belangrijkste zijn: *Willughbeia firma* Bl., een liaan, die zeer groote afmetingen kan bereiken (tahooi siboe, kareet akar in de Lampons, gitaan soesoë in de Pad. Bovenlanden, dangoe gitaan en tampirik in Z.O. Borneo, djintaän soesoë in W. Borneo, getah gerip op Singapore en tjoeckangkang in Bantam) levert voornamelijk de getah soesoë, G. gerip of Borneo-rubber, een caoutchouc van goede hoedanigheid; *Willughbeia tenuiflora* Dyer (tahooi hitam, lamboe, djintaän areng) geeft een product, dat ter verminging met andere soorten wordt gebruikt; *Urceola brachysepala* Hook f. (tjoeckangkang en gëंबर), *U. javanica* Boerl., *U. Maingavi* Hook f.; *U. acute-acuminata* Boerl. (serapat op W. Borneo).

Vroeger werd in O. Indië slechts in 't wild groeiende caoutchouc gewonnen, onder welke de kareet een voorname rol speelde. Deze werd op Java en op Sumatra verkregen door insnijdingen te maken, met een kapmes, in den stam en de luchtwortels van den, soms reusachtige afmetingen verkrijgenden, *Ficus elastica*. Het in de sneden gestolde melksap werd na een dag ingezameld en gewoonlijk tot groote ballen vereenigd. Bij het drogen neemt het een roodbruine tint aan. Op Sumatra en op Borneo wint men caoutchouc uit verschillende der genoemde lianen door deze naar beneden te halen en de stammen te ringen of in stukken te snijden. Het uit de wonden stroomende melksap wordt op verschillende wijzen gecoaguleerd.

Cultuur van Caoutchouc in Ned. Indië. De verdienste in O. Indië het eerst een aanplant van caoutchouc leverende boomen in den grond gebracht te hebben, komt toe aan Hofland, die in 1864 bij Soebang *Ficus elastica* plantte. Later werd dit voorbeeld op Tjikandj oedijk gevolgd en tot 1900 treft men allerwege in W. Java en op Sumatra's O.K. kleinere of grootere aanplantingen van dezen boom aan. Ook het Boschwezen heeft zich op groote schaal op deze cultuur toegelegd: Zie CAOUTCHOUCBEDRIJF VAN HET BOSCHWEZEN. De cultuur van de kareet is zeer gemakkelijk; zowel door zaden als door tjangkokan (marcottes) is de boom te vermenigvuldigen. In het vierde of vijfde jaar kan men onder gunstige omstandigheden met het tappen beginnen. Meestal geschiedde dit vroeger op dezelfde wijze als bij de in 't wild groeiende kareet. Thans past men veelal andere methoden toe.

In de Lamponsche districten heeft men, echter zonder veel resultaat, ook de cultuur van caoutchouc-lianen beproefd. Omstreeks 1876 is op Java een uit Midden-Amerika afkomstige rubber-boom, de *Castilloa elastica* Cerv. ingevoerd, van welks cultuur men aanvankelijk groote verwachtingen had en waarvan hier en daar op Java nog aanplantingen (vooral gemengde) voorkomen (op 1 Jan. 1913 totaal omstreeks 4000 bouw) welke echter meer en meer worden ingekrompen. De voortplanting ge-

schiedt door zaden, die men op kweekbedden uitzaait. De jonge plantjes worden op 4 M. afstand uitgeplant; meest echter gemengd met koffie of cacao, en dan op grooteren afstand. Na 5—7 jaren zijn de boomen tapbaar. Jonge boomen geven een product van slechte qualiteit. De wonden bij het tappen gemaakt genezen niet zeer goed en bovendien heeft *Castilloa* nog al van boorders te lijden. Opbrengst en prijs van het product vallen verder niet te roemen. In 1912 was de uitvoer 23.000 K.G., in de 1^e helft van 1914 24.000 K.G. d.i. ongeveer 2 % van de rubber-productie van Java.

Evenmin heeft *Manihot Glaziovii*, Müll. Arg., uit Z-Amerika afkomstig en reeds omstreeks 1855 op Java ingevoerd, voldaan. Deze boom levert wel een goed product, maar de opbrengst laat te wenselijke over.

Genoemde boomen hebben het veld moeten ruimen voor *Hevea brasiliensis* Müll. Arg., den boom, die de Pararubber levert en zijn vaderland heeft in Brazilië. In 1876 bracht Wickham zaden ervan naar Engeland, van waar in hetzelfde jaar jonge plantjes, in Wardsche kisten, naar Ceylon en ook naar Buitenzorg gezonden werden. In 1883 ontving 's Lands Plantentuin nog een aantal zaden, zoodat in den Cultuurtuin een kleine aanplant gemaakt kon worden. De groei van de boomen was zeer bevredigend, maar de opbrengst aan caoutchouc bij de toen gevolgde wijze van tappen gering en zeker zou zonder de belangrijke onderzoekingen van Willis en Parkin in de laatste jaren van de vorige eeuw, de Heveacultuur niet tot ontwikkeling zijn gekomen.

Uit hunne proeven was gebleken, dat niet alleen *Hevea* eene vaak herhaalde aftapping goed verdraagt maar tevens, dat de opbrengst zelfs aanzienlijk stijgt, omdat de boom de merkwaardige eigenschap bezit om op wondprikkel te reageren door een vermeerderde latex-productie. Van nu af neemt de *Hevea*-cultuur een ongekende vlucht. Malakasing voor, maar O-Indië, vooral Sumatra, volgde snel. De cultuur van de Para-rubber is vrij eenvoudig, omdat de boom aan den grond geen hooge eischen stelt. Alleen verlangt hij een vochtig en warm klimaat; het best groeit hij op geringe hoogte boven zee, hoewel men in W. Java toch nog goed producerende aanplantingen aantreft op eene hoogte van 600 M. De ontginning van de voor *Hevea* te gebruiken terreinen geschiedt op dezelfde wijze als bijv. bij de koffiecultuur. Alleen doet men goed zooveel mogelijk dood hout en boomstronken te verwijderen om het optreden van een wortelziekte te voorkomen.

Hoewel men soms pas ontkiemde zaden op het terrein uitpoot, geeft men toch de voorkeur aan plantmateriaal, dat op kweekbedden gekweekt werd. Na 8—9 maanden, wanneer de jonge plantjes een vinger dik zijn, trekt men ze uit, snijdt zoowel den stengel als den wortel tot op ± 45 c.M. af en plant deze zoogen. stumps in plantgaten op het terrein uit, op afstanden van 12×24 , 18×18 of 21×21 voet. Aan het schoonhouden der tuinen wordt veel zorg besteed en vele planters passen het systeem van „clean weeding”, op Java djecetel genoemd, toe, waarbij de grond met zorg voortdurend van alle onkruid gezuiverd wordt. Vaak plant men tusschen de *Hevea*'s Robusta-koffie of ook wel verschillende Leguminosen als groenbemesters. De jonge boomen groeien in 't eerste jaar spichtig op en gaan pas later een kroon vormen. Gewoonlijk rekent men, dat een *Hevea* tapbaar is indien hij op borsthoogte een omtrek van 45 c.M. heeft. Gemiddeld is dit in het 5e

jaar 't geval. Men tapt echter ook wel jongere boomen.

Bij het tappen past men voor jonge boomen de zoogenaamde halve vischgraat-, bij oudere de vischgraat-methode toe. Men maakt op den stam een vertikaal naar beneden loopende, ondiepe voor, die als leigoot voor het melksap moet dienen, dat aan den voet, langs een in den bast gestoken metalen afvoergootje, in een glazen of metalen bakje wordt geleid. Aan beide zijden van die voor brengt men onder een hoek van 30° of 45° zijsneden aan over $\frac{1}{8}$ van den omtrek als de heele, over $\frac{1}{4}$ van den omtrek, aan één zijde van de voor, als de halve vischgraat methode wordt toegepast. Men tapt dagelijks of om den anderen dag en maakt daarbij gebruik van een scherp tapmes — meestal een eenvoudige guts.

Bij het tappen moet men slechts een zoo dun mogelijk reepje bast wegnemen. Men begint zeer vroeg in den morgen. Als het vloeien van de latex heeft opgehouden, giet men de bakjes in geëmailleerde emmers leeg en vervoert deze zoo spoedig mogelijk naar de fabriek of naar zoogen. coagulatiehuisjes. In de bakjes coaguleert meestal een weinig melksap (lump-rubber). Hetgeen op de boomen ge-coaguleerd is, wordt er 's middags of den volgende dag afgehaald en geeft de zoog. „scraps”. De weggesneden reepjes bast worden verzameld om er de caoutchouc van te winnen (bast-rubber) en de gemorste latex levert de earth-rubber.

Het in de fabriek of in de coagulatiehuisjes gebrachte melksap wordt door kopergeas gefiltreerd en met water vermengd, waarna men er verdund azijnzuur of mierenzuur of ook wel zwavelzuur aan toevoegt en tevens, om een licht gekleurd product te verkrijgen, eene oplossing van zuur natriumsulfiet. Men moet ervoor zorgen zuren te gebruiken, die geen koper bevatten. Na 10—15 minuten is de latex ge-coaguleerd onder afscheiding van een helder serum. Men coaguleert in vlakke vierkante schalen of in groote vaten van aardewerk. In 't eerste geval rolt men de caoutchouc op een hellende tafel met een rol uit en vervolgens in een mangel of walsmachine, waarvan de rollen met gelijke snelheid draaien. Men verkrijgt dan vellen, die den naam van sheets dragen. De in groote bakken gestolde rubber daarentegen, wordt, onder besproeiing met water, in een walsmachine met gegroefde, met ongelijke snelheid draaiende rollen gewalst, waardoor men de zoog. crêpe verkrijgt. Scraps en baastreepjes worden eveneens op crêpe verwerkt. Daarna worden zoowel sheets als crêpe in drooghuisen, die vaak van ventilatoren voorzien zijn, bij matige hitte gedroogd. Soms wordt de rubber in rookhuizen aan de werking van rook blootgesteld. De verzending geschiedt meestal in Venesta-kisten.

Hevea-aanplantingen hebben vaak te lijden van wortelziekten, onder welke de door een schimmel, *Fomes semitostus*, veroorzaakte het gevaarlijkst is. De stam wordt wel aangetast door kanker en door djamcer oepas, terwijl witte mieren, ratten en herten in jonge aanplantingen soms schade aanrichten.

De met *Hevea* beplante oppervlakte bedroeg in 1914 voor Sumatra ongeveer 123.000 H.A. (173.000 bouw); voor Java 93.000 H.A. (131.000 bouw). De groote vlucht van deze cultuur dagteekent in O-Indië van 1906. Wat de opbrengst in K.G. per bouw betreft lopen de opgaven uiteen. Het volgende staatje moge dienen om er een denkbeeld van te geven.

	Sumatra	Java.
4—5 jaar.	48—95 K.G.	90 K.G.
5—6 "	95—190 "	180 "
6—7 "	190—285 "	220 "
7—8 "	285—380 "	265 "
8—9 "		265 "
9—10 "		360 "

Men rekent, dat omstreeks 1920 de wereldproductie 200.000 ton zal bedragen, waarvan Ned. Indië $\frac{2}{3}$ gedeelte zal opleveren. In 1914 leverde Java 3858, Sumatra 3443 ton. De kostprijs van 1 K.G. rubber schat men in de komende jaren voor Java op ongeveer f 1.— De uitvoer van Sumatra's O. K. bedroeg in 1915 reeds 9065 ton.

↳ Het kapitaal, dat in Rubber-plantages in Ned. Indië gestoken is, bedroeg in 1913 volgens Mr. A. G. N. Swart:

voor Java	f 116.827.200
voor Sumatra	- 124.085.400
voor Riouw	- 7.252.200
voor Borneo	- 9.900.000
Totaal	f 258.064.800

De Para-rubber van Brazilië is ten doode opgeschreven, vooral nu men door verbeteringen in het vulcanisatieproces met plantage-rubber even goede resultaten verkrijgt.

Het streven der planters is er meer en meer op gericht om een product van standvastige eigenschappen te krijgen. Zij worden daarbij krachtig geholpen door het Algemeen rubber-proefstation in Buitenzorg en de andere proefstations op Java terwijl de Nederlandsche Regeering door de inrichting van een voorlichtingsdienst te Delft het hare er toe heeft bijgedragen om de rubber-cultuur in Ned.-Indië te steunen en vooruit te brengen. Ook in Deli is een rubber-proefstation opgericht.

In den laatsten tijd begint men aandacht te schenken aan de olie, welke uit de zaden verkregen kan worden en in de toekomst een handelsartikel belooft te worden.

Samenstelling en eigenschappen. Het hoofdbestanddeel van handels-caoutchouc is een vaste, amorse koolwaterstof van de formule $(C_6 H_8)_x$ welke te beschouwen is als een polymeer van isopreen. Verder komen er nog harsen en eiwitachtige stoffen in voor. Het harsgehalte van de Para-rubber (van *Hevea brasiliensis*) bedraagt slechts ongeveer 3 %, dat van Ficus- en *Castilloa*-caoutchouc is aanzienlijk hooger en vooral afhankelijk van den leeftijd van de boomen, waaruit ze werd verkregen. De kleur is zeer verschillend, vaak is deze bruin, vooral geldt dit voor Ficus-caoutchouc en voor gerookte *Hevea*, terwijl tegenwoordig, dank zij de behandeling met natriumbisulfit, bijna witte crêpe in den handel komt. De meest kenmerkende eigenschap van rubber is haar elasticiteit, bij sterke afkoeling vermindert deze sterk. Bij geringe verwarming wordt caoutchouc zachter; sterker verhit wordt ze kleverig en smelt ten slotte. Bij droge distillatie levert rubber, behalve gasen, een mengsel van vloeibare verbindingen — caoutchouc-olie geheeten, — zooals isopreen en dipenteen. Koud noch warm water oefenen op caoutchouc eene oplossende werking uit, evenmin is ze in alcohol oplosbaar, welke er echter wel de harsen uittrekt. Benzol, chloroform, zwavelkoolstof, benzine, terpentijnolie, caoutchouc-olie en teerkoolwaterstoffen lossen rubber, vooral bij verwarming, gemakkelijk op, na voorafgaande opzwellen, en geven er colloïdale oplossingen mede.

Verdunde zuren en alkaliën tasten caoutchouc weinig aan, sterk salpeterzuur werkt er heftig op in.

Eene merkwaardige verandering ondergaat caoutchouc door verhitting met zwavel. Mengt men caoutchouc innig met 4—5 % zwavel en verhit men het mengsel eenigen tijd, bijv. 40—30 minuten, op 130°—140° C. dan verkrijgt men een product, dat veerkrachtiger is dan de gebruikte rubber en de elasticiteit ook bij lage temperatuur behoudt. Men noemt deze bewerking *vulcaniseeren*. Zij werd in 1839 door Goodyear uitgevonden. Jan van Geuns te Haarlem schijnt reeds eerder zwavel bij de vervaardiging van caoutchouc-voorwerpen gebruikt te hebben. Neemt men bij het vulcaniseeren meer zwavel en verhit men hooger, bijv. op 150°—160° C., dan ontstaat een bij gewone temperatuur harde, zwarte stof, eboniet genaamd.

Synthetische-Rubber. Het spreekt wel haast van zelf, dat de chemici getracht hebben caoutchouc kunstmatig te bereiden. Inderdaad is het aan Prof. Harries en aan Dr. Hofmann en Dr. Coutelle, chemici van de Elberfelder Farbenfabriken Bayer en Co, gelukt uit isopreen en andere koolwaterstoffen een stof te bereiden, welke met caoutchouc groote gelijkenis vertoont. De groote moeielijkheid is echter het isopreen en verwante verbindingen goedkoop te bereiden. Nu de kostprijs van plantagerubber zoo aanzienlijk gedaald is, behoeft men wel niet te vreezen, dat de synthetische rubber de overwinning zal behalen.

Toepassingen. Vóór het gebruik in de industrie wordt de rubber in water van 50°—70° C. geweekt, in stukken gesneden en in wasmachines gewaschen, waardoor men groote vellen verkrijgt. Deze worden in 't donker in goed geventileerde ruimten bij 30° gedroogd. Ook droogt men wel in vacuum-drogers, wat veel minder tijd vereischt. De droge rubber wordt dan, afhankelijk van den aard van het fabrikaat, met chemicalien, als zinkoxyde, kalk, bariumsulfaat, zwavelantimoon, factis (een product door verhitten van olie met zwavel verkregen) geregenereerde rubber enz. gemengd, onder toevoeging van de voor de vulcaniseering benodigde hoeveelheid zwavel. Men gebruikt voor het mengen groote walsen, die met stoom inwendig worden verwarmd. De geknede massa wordt in vormen geperst of daarin gelegd in dunne lagen, die men maakt met behulp van een kalender d. i. een krachtige machine met 2 of 3 rollen, die op een gewenschte temperatuur gebracht worden. Daarna verhit men de vormen in de vulcaniseerketels.

Men gebruikt de caoutchouc — na vulcanisatie — als draden, platen, banden; voor gas- en waterleidingsbuizen; voor drijfriemen; voor wielbanden voor rijtuigen, rijwielen en auto's; voor buffers, tochtbanden, biljartbanden, drukwalsen, kabels, overschoenen en regenjassen enz. enz.

Het eboniet laat zich als hoorn verwerken en wordt gebruikt voor kammen, isoleermateriaal, chirurgische artikelen enz. Door wrijven wordt 't electrisch, vandaar toepassing voor electriseermachines.

Literatuur: P. van Romburgh, *Les plantes à caoutchouc et à gutta-percha cultivées aux Indes Néerlandaises*, 1903; Herbert Wright, *Para Rubber* 4e dr., 1912, Dr. P. J. S. Cramer, *De cultuur van Hevea* 1910; Rubber Recueil. Int. Rubber Congres Batavia 1914; Ottolander en Vervooren, *Bekn. Verh. over de oecoon. Voorwaarden waaronder de Rubber-cultuur op Java gedreven wordt*, 1914; Ditmar, *Die Analyse des Kautschuks*.

CAOUTCHOUC-BEDRIJF VAN HET BOSCHWEZEN. Reeds sedert vele jaren zijn door den Dienst van het Boschwezen op verschillende plaatsen van Java, zoowel in als buiten de djatiboschen, cultu- res van caoutchouc leverende gewassen aangelegd. Bijna uitsluitend waren het aanplantingen van *Ficus elastica*, aanvankelijk met marcotten, later echter met zaadplanten tot stand gebracht. Vooral in het eerste decennium van de twintigste eeuw werd in meerdere residenties, zooals Batavia, Banjoemas, Kedoe, Pekalongan, Semarang, Rembang en Kediri, in verband met de stijgende rubberprijzen, aan die aanplantingen nog al uitbreiding gegeven. Deze aanplantingen, welke oorspronkelijk het karakter droegen van boschcultures, en niet minder de bereiding van het produkt, vergden echter te veel tijd van het boschbeheerspersoneel en pasten niet in het kader van gewoon boschbeheer, terwijl bovendien geen voldoende eenheid in de bereidings- en in de verpakkings-wijze bestond, waardoor het produkt geen voldoende prijzen op de Europeesche markt kon behalen. Deze toestand bleef zoo voortduren tot het jaar 1910, toen besloten werd alle aanplantingen van caoutchouc-leverende gewassen in ééne hand te brengen; den houtvester H. J. van Hasselt, die zich reeds de noodige ervaring op dit gebied had eigen gemaakt, werd de leiding van het caoutchoucbedrijf van het Boschwezen toevertrouwd. Er waren toen aanwezig 4957 HA *Ficus elastica*, 737 HA Hevea brasiliensis, 29 HA *Castilloa elastica* en 8 HA *Manihot Glaziovii* en *dichotoma*, totaal 5731 HA. De, door het Boschwezen op het eiland Noesa Kem- bangan, aangelegde caoutchouc-cultures zijn hierin niet begrepen; ze werden in 1910 aan het Departement van Justitie overgegeven, omdat deze cultu- res geheel door de op dat eiland te werk gestelde gestraften werden onderhouden, zoodat de Dienst van het Boschwezen zich sedert alleen ten opzichte dier cultures had bezig te houden met het geven van advies betreffende het onderhoud en de uit- breiding der aanplantingen en de bereiding en ver- scheping van het produkt. Was dus toen de noodige eenheid in het caoutchoucbedrijf van het Bosch- wezen verkregen, er moest ook gezorgd worden voor een intensivering van het bedrijf, waartoe in de eerste plaats personeel noodig was. Daarom werd den bedrijfsleider een houtvester voor de al- gemeene leiding toegevoegd, terwijl meerdere Eu- ropeesche employés en Inlandsche werkkrachten als maandgelders in dienst werden genomen. Alspoedig bleek 't wenschelijk vijf der voornaamste com- plexen af te scheiden als afzonderlijke onderne- mingen, ieder onder het beheer van een administra- teur, waarmee in 1911 een aanvang werd gemaakt. De *Ficus*-aanplantingen, welke voor een duurzaam bedrijf ongeschikt waren, werden geconverteerd in Hevea of afgeschreven; de laatsten zijn bestemd om te worden geëxploiteerd, totdat dit niet meer loo- nend is, waarna ze zullen worden omgezet in djati- bosch, tenzij er een andere bestemming aan zal worden gegeven. Overigens worden de ondernemin- gen door bijplanting uitgebreid tot eene zoodanige uitgestrektheid als noodig wordt geacht om het be- drijf zoo renderend mogelijk te maken. Intusschen was gebleken, dat de *Ficus elastica*, welke als in- heemsche boom voor de aanplantingen op Java veel voor had, door zijn mindere rubberopbrengst per HA niet langer de voorkeur verdiende, zoodat de uitbreidingen sedert bijna uitsluitend met den rubberboom bij uitnemendheid, de Hevea brasi- liensis, geschieden. Echter werd bovendien getracht

de aftappingsmethode van de *Ficus elastica* te ver- beteren, teneinde een grootere opbrengst te verkrij- gen. Slaagde men hierin naar wensch, toch bleven de opbrengsten per HA nog verre ten achter bij die van den Pararubberboom, de Hevea brasiliensis. Maar speciaal in de bereiding van de *Ficus*rubber werd al spoedig groote verbetering aangebracht, waardoor de geldelijke opbrengst van dit produkt gunstiger werd. Na velerlei pogingen tot verzilve- ring der rubberopbrengsten van de aanplantin- gen, door het Boschwezen aangelegd, in vroeger jaren te St. Petersburg, in Batavia en in Antwer- pen aangewend, werd in 1911 overgegaan tot ver- koop door tusschenkomst van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en wel beurtelings te Amster- dam en te Rotterdam, waarmede gunstige resulta- ten werden verkregen. Om de bereiding zoo eco- nomisch mogelijk te doen geschieden, moesten lang- zamerhand behoorlijke fabrieks-installaties worden aangeschaft en fabrieken worden gebouwd, waarvan er thans een vijftal in werking zijn en eenige andere opgericht worden. Het aantal der ondernemingen werd inmiddels tot twaalf uitgebreid, teneinde het ge- heele caoutchouc areaal met duurzaam bedrijf, dat in 1913 aangegroei was tot 6127 HA, waarvan 3814 HA Hevea brasiliensis, te kunnen omvat- ten. Uit deze cijfers blijkt, dat in 1913 het Hevea- bedrijf reeds hoofdbedrijf was geworden. Den be- drijfsleider werd de titel van „Directeur van het caoutchoucbedrijf van het Boschwezen” toege- kend, terwijl hem in 1912 nog een tweede houtvester en een adspirant-houtvester voor de algemeene contrôle werden toegevoegd; het verdere perso- neel bestond ult. 1913 uit 9 administrateurs, 3 waarnemende administrateurs, 43 geëmployeerden, 2 bouwopzichters, 1 boekhouder, 2 machinisten, 12 schrijvers, en een groot aantal inlandsche hoofd- mandoers en mandoers. Zooveel mogelijk wordt met vaste koelies gewerkt, waarvoor, waarnoodig, koeli-kampings werden opgericht. Door de in- voering eener commercieele boekhouding is het mo- gelijk de rentabiliteit van dit bedrijf naar de juiste waarde te schatten. De rubberproductie verdu- belde zich jaarlijks sedert 1910. Voor verdere ge- gevens wordt verwezen naar de sedert 1913, als sup- plement op de jaarverslagen van het Boschwezen, verschijnende verslagen van het caoutchoucbedrijf.

CAPELLEN (GODERT ALEXANDER GERARD PHILIP BARON VAN DER). Commissaris-Generaal en Gouverneur-Generaal over Ned.-Indië, geboren te Utrecht 15 Dec. 1778. Te Utrecht in 1803 bevo- derd tot doctor in de beide rechten, trad hij nog in hetzelfde jaar in staatsdienst als secr. der dep. re- kenkamer van Utrecht, steeg tot secretaris-generaal bij dat dep. (10 Dec. 1807), werd kort daarna (Febr. 1808) benoemd tot landdrost van Oost-Friesland, 22 Dec. 1808 tot Staatsraad en 27 Mei 1809 tot Minister van eeredienst en binnen-zaken, welke betrekking hij 31 Dec. 1810 nederlegde. Gedurende de Fransche over- heersching bleef hij buiten den staatsdienst; na het herstel onzer onafhankelijkheid werd hij 17 Dec. 1813 Comm.-gen. in het dep. der Zuiderzee, 6 April 1814 Secretaris van Staat voor de zaken van koop- handel en koloniën en 7 Mei d. a. v. Commissaris van den Souv. Vorst bij het provisioneel gouvernement generaal van België. Toen tot de overneming der koloniër uit handen der Engelschen besloten was, maakte V. d. Capellen deel uit der Hooge Commissie, die met die taak belast werd, en werd hij met Elout en Buyskes tot Commissaris-Generaal benoemd. Te- vens werd hem de betrekking van Gouv.-Generaal

opgedragen, belast met het dagelijksch bestuur en met de uitvoering der organisatiën door de Comm.-Gen. ontworpen. Tusschen die benoeming (22 Sept. 1814) en zijn vertrek naar Indië verstreek echter een geruime tijd; in dien tusschentijd was hij Secretaris van Staat voor de Belgische provinciën en buitengewoon gevolmachtigde op het congres te Weenen, en verkreeg hij den titel van Secretaris van Staat. Op 19 Aug. 1816 aanvaardde de Hooze Commissie het bewind, dat zij 16 Jan. 1819 nederlegde, waarna V. d. Capellen nog tot 1 Jan. 1826 als Gouverneur-Generaal alleen het bestuur voerde.

Was het bewind der Comm.-Gen. vooral belangrijk door de maatregelen, getroffen voor de overneming der bezittingen, het vaststellen van een nieuw Reg.-regl., het ontwerpen en invoeren der verschillende organisatiën, noodig voor de nieuwe orde van zaken (Zie COMMISSARIS-GENERAAL), het bestuur van den Gouv.-Gen. V. d. Capellen werd in de eerste plaats gekmerkt door tal van oorlogen, in de verschillende deelen van Ned.-Indië gevoerd. Op Java brak tijdens zijn bestuur de opstand van Diponegoro uit; op Sumatra werden herhaalde expeditiën tegen Palembang gezonden, die eindigden met de inlijving van dat sultanaat, en werd de strijd met de Padri's aangebonden. Op Borneo werd met de Chinezen op de Westkust strijd gevoerd, terwijl ook op Zuid-Celebes tegen Boni, Tanette en Soepa moest worden geageerd. Deze oorlogen en niet minder de kostbare administratie, door V. d. Capellen ingevoerd, putten de beschikbare middelen uit, zoodat de Gouv.-Gen. zich genoodzaakt zag, eene leening met het huis Palmer en Co. te Calcutta te sluiten, ten einde in de behoeften van den dienst te voorzien, een leening die echter door den Koning niet werd goedgekeurd. Gedurende het verblijf zijner medecommissarissen bestond tusschen hen en V. d. Capellen groote overeenstemming omtrent de voornaamste beginselen van bestuur: ten opzichte echter van de uitgifte van woestegronden aan particulieren verschilde V. d. Capellen van Elout, die daarvan groot voorstander was. Na het vertrek van dezen geraakte V. d. Capellen meer en meer onder den invloed van hen, die de toelating van particulieren vijandig gezind waren, en beschouwde hij Java als een kostbaar domein des Konings en den particulieren ondernemer als een parasiet, slechts levende ten koste van den inlander. Vandaar zijne maatregelen tegen de vestiging van ondernemers in de binnenlanden (Zie CULTUURSTELSEL) en tot het tegengaan van de landverhuur in de Vorstenlanden (Zie LANDVERHUUR in de vorstenlanden). Het verbod tot invoer en verkoop van opium in de Preanger werd door V. d. Capellen uitgevaardigd op voorstel van zijnen broeder, den resident van dat gewest. Van hoog belang was de reis, door V. d. Capellen naar Celebes en de Molukken in 1824 ondernomen, omdat zij tot uitgangspunt diende voor het vernieuwen van het Bongaaisch contract en de weldadige hervormingen, door hem in de Molukken (zie aldaar) ingevoerd. Voorts herinneren wij aan de maatregelen door hem genomen ter versterking van den invloed van het inlandsch bestuur op Java (zie BESTUUR). Eindelijk vermelden wij nog zijne weigering om gevolg te geven aan een verzoek van den Minister Elout, om aan de Handelsmaatschappij den oost der Preanger af te staan (zie HANDELSMAATSCHAPPIJ), en de maatregelen, door hem op advies van Reinwardt en V. d. Vinne in het belang van onderwijs en wetenschap genomen. Ook de uitvoering van het tractaat van 17 Maart 1824 met Engeland tot

ruil van grondgebied enz. gesloten, had onder V. d. Capellen plaats.

Na zijne terugkomst in Nederland (11 Juni 1826) werden aan V. d. Capellen nog verscheidene eervolle bedieningen opgedragen, zooals die van President-Curator der Hoogeschool te Utrecht, en vertegenwoordigde hij den Koning bij de troonsbestijging van Koningin Victoria, doch in eigenlijken staatsdienst is hij niet meer getreden. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door op den huize Vollenhoven aan De Bilt, waar hij 10 April 1848 overleed.

Een overzicht van verscheidene geschriften over V. d. Capellen is te vinden bij V. Rhede v. d. Kloot, De Gouv.-Gen. enz. 's-Grav. 1891 passim, waaruit wij alleen vermelden J. A. Spengler, De N. O.-I. Bezitt. onder het bestuur van den Gouv.-Gen. V. d. Capellen, 1e ged. Utr. 1863.

CAPSICUM ANNUUM L. fam. *Solanaceae*. Lombok (JAV., MAL., SOEND.), Tjabe (MAL., JAV., SOEND.), en verschillende andere inlandsche namen. Kruid of halfheester afkomstig uit Amerika, thans in de tropen en ook in koudere streken algemeen gekweekt. Levert de Spaansche peper, die bij de spijsbereiding en ook in de geneeskunde een zeer belangrijke rol speelt. Ook de bladeren (Daeen sabrang) worden in de inlandsche geneeskunde gebruikt. Er zijn verschillende vormen van *C. annum* bekend, b.v. *Capsicum longum*, (Tjabe amis). Ook in de europeesche geneeskunde spelen de vruchten (*Fructus Capsici annui*) een rol.

CAPSICUM FRUTESCENS L. fam. *Solanaceae*. Lombok rawit, Lombok setan, Tjabe rawit, Tjabe setan. Kruid, evenals *Capsicum annum* uit Amerika afkomstig, en vooral in de tropen veel gekweekt. Levert de kleine Spaansche peper of *Cayenne-peper*, die eveneens bij de spijsbereiding zeer algemeen gebruikt wordt. Ook zijn de vruchten een inlandsch geneesmiddel evenals de bladeren, die als *godong sabrang* bekend zijn. Ook van deze soort komen veel vormen voor, b.v. *Capsicum minimum* Blanco.

CARAPA MOLUCCENSIS Lam. fam. *Meliaceae*. Pohon kira-kira (MAL.), Niri, Njoerco (JAV.). Boom van middelmatige afmetingen, veel voorkomend in de vloedbosschen van Midden- en Oost-Java, vaak gemengd met de volgende soort, waarvan hij moeilijk te onderscheiden is. De wortels zijn ten deele knievormig gebogen en steken boven den modderbodem uit: andere wortels blijven in den bodem. Vooral in vruchtdragenden toestand gemakkelijk te herkennen aan de zeer groote vierkleppige doosvrucht waarin een 6- tot 12-tal 4-zijdige zaden zitten, die op het water drijven en door eb en vloed verspreid worden. Het roode kernhout is fijn, sterk en duurzaam, maar alleen in kleine afmetingen te krijgen, en daarom alleen gebruikt voor kleinere voorwerpen als handvatten e.d. De zeer bittere schors wordt op sommige plaatsen veel gebruikt voor het tanen van vischnetten. De boom komt vermoedelijk in een groot deel van den Archipel voor, maar wordt niet voldoende van de volgende soort onderscheiden. De naam „Kira-kira” zou te danken zijn aan het feit, dat de zaden in een vrucht, eenmaal door elkaar gegooit, slechts na veel passen en meten weer hun oorspronkelijke ruimte in de vrucht kunnen innemen.

CARAPA OBOVATA Bl. fam. *Meliaceae*. Djombo, Njiri (JAV.). Miri (SOEND.). Boom, veel gelijkend op de vorige en er vaak mee verward. Komt op dezelfde plaatsen voor, soms er mee gemengd.

CARDAMON. Zie KARDAMOENGGOE.

CARDIOSPERMUM HALICACABUM L. fam. *Sapindaceae*. Bondot (JAV.), Parija boelan (MAL.). Kruidachtige klimplant, tusschen de keerkringen in beide halfronden voorkomend. De bladeren worden als uitwendig geneesmiddel en als groente gebruikt; de zaden worden aan draden geregen.

CARET of **KARET**. Algemeene naam voor het echte schildpad, afkomstig van het hoornpantser van de echte caretschildpad, *Chelonia imbricata* L. (zie onder SCHILDPAD en onder SCHILDPAD-DEN fam. CHELONIDAE II B. 3.). De Maleische naam voor schildpad is toetroegoe.

CARICA PAPAYA L. fam. *Caricaceae*. Kapaja (versch. talen), Katela (JAV.) Kates (JAV.) Kepaja (MAL.), Papaja (MAL.). De bekende „Meloenboom”, die in alle tropische streken wegens de eetbare vruchten gekweekt wordt.

CARISSA CARANDAS L. fam. *Apocynaceae*. (= *Arduina* C.) Karandang, Kerandang (JAV.). Klimmende heester, waarvan de vruchten rauw of ingelegd gegeten worden.

CARLUDOVICA PALMATA Ruiz & Pav. fam. *Cyclanthaceae*. Een in Zuid-Amerika inheemsche plant, die zeer veel op een palm lijkt met waaier-vormige bladeren. De plant heeft geen stam; ze wordt in Indië in de benedenlanden vaak als sierplant gekweekt. In Jamaica en op verschillende plaatsen in Zuid-Amerika leveren de bladeren het stroo voor de bekende Panamahoeden. In Tanagerang bestaat een aanplant van *Carludovica*, waaruit men eveneens hoeden maakt.

CARON (FRANÇOYS). Geboren 1600 te Brussel, trad hij in dienst bij de O.-I. Comp en ging als koksmaat naar Japan, waar hij van het schip wegliep (1619) en in het land bleef. Na verschillende betrekkingen, o. a. die van opperhoofd te Japan, bekleed te hebben, werd hij directeur-generaal van den handel; in 1652 werd hij op zijn verzoek ontslagen, nadat hij ter verantwoording in Holland was teruggekomen. Later trad hij in Franschen dienst en vergezelde de expeditie tegen Ceylon onder De la Haye, die door de kloekheid van Van Goens mislukte (1672). Ook hier ter verantwoording geroepen, leed hij schipbreuk bij de Portugeesche kust (1673), waarbij hij omkwam. Hij schreef: Beschrijvinghe van het machtigh koninkrijk Japan, gesteld door F. Caron. Amst. 1650.

CARPENTIER (PIETER DE). Gouverneur-Generaal, werd omstreeks 1588 te Antwerpen geboren, studeerde te Leiden in 1603 en vertrok in 1616 als opperkoopman naar Indië, waar hij in 1619 raad extra-ordinair en directeur-generaal werd en in 1620 lid van den Raad van defensie te Djakarta. Den 23en Jan. 1623 werd hij door den G.G. Coen in Rade tot diens opvolger verkozen. 1 Febr. 1623 aanvaardde hij het gezag, dat hij 30 Sept. 1627 weder nederlegde. In Nederl. teruggekeerd, werd hij 1628 Bewindhebber der O. I. Cie en in 1629 en 1632 als gevolmachtigde der Cie naar Engeland gezonden, om geschillen met dat Rijk te beëindigen. Hij overleed te Amsterdam 5 Sept. 1659. Voorvallen van belang gedurende zijn bestuur waren vooral de zoogen. Amboneesche moord, en ontdekkingen in Australië gedaan.

CARSTENSZ-KETEN. Hoogste, en eerst bekend geworden, sneeuwketen in Nieuw-Guinea, in 1908 door G. P. Rouffaer bencemd naar Jan Carstensz, die 't eerst den 16en Februari 1623, in het journaal van zijne reis langs de zuidkust van dat eiland met de „Pera”, gewag maakte van dit toen door hem, van uit zee, waargenomen „overhooch geberchte, landwaert in, na gissinge 10 mijlen, dat op vele plaatsen wit met

Snee bedect lach”. Tot de 20e eeuw werd echter nog aan het voorkomen van sneeuwbergen op Nieuw-Guinea getwijfeld, totdat den 8 November 1909 de 2e Lorentz-expeditie op $\pm$ 250 M. beneden den Wilhelmina-top, in het oostelijker gelegen Oranje-gebergte, de aanwezigheid van sneeuw feitelijk kon vaststellen.

In den aanvang van 1910 trachtte eene Engelsche expeditie van uit de Mimika-rivier de Carstensz-keten te bereiken. Deze expeditie kwam echter slechts tot den voet. Eene tweede Engelsche expeditie, onder leiding van dr. A. F. B. Wollaston, slaagde beter. Van uit de Otakwa-rivier bereikte de leider met den Nederlandschen luitenant A. van de Water, die hem als commandant van een militair geleide vergezelde, de sneeuwgreens. De toppen werden tot heden (Januari 1916) nog niet bestegen. Volgens Wollaston's waarnemingen zou de keten twee toppen hebben, waarvan de hoogte door hem werd bepaald, van den oostelijken op 4791 M., van den westelijken op 4575 M. Waarnemingen, in het laatst van 1914 door de leden der militaire exploratie Schultz en Doorman van uit het Noorden gedaan, hebben aangetoond dat er zes Carstensz-toppen bestaan, alle met eeuwige sneeuw bedekt, hoog 4810 tot 5000 M. De afstand tusschen de uiterste toppen zou $\pm$ 7 K.M. bedragen, het hoogteverschil tusschen den hoogsten top en den benedenrand van het ijs- en sneeuwdek $\pm$ 410 M. groot zijn.

CARTHAMUS TINCTORIUS L. fam. *Compositae*. Kasoemba (SOEND.), Kembang poeloe (JAV.), Somba (JAV.). Kruidachtige plant, veel gekweekt in de tropen en subtropen, wegens de rood-oranje kleurige bloemhoofdjes, waarvan de losse bloemen droogdood in den handel komen als kembang kasoemba. Ze leveren een bekende kleurstof, die veel gebruikt wordt voor het kleuren van zijde, katoen en garens. Ook als inlandsch geneesmiddel en voor het vervalschen van saffraan worden de bloemen gebruikt. De Europeesche naam is *Saffloor*.

CARUM CARVI L. fam. *Umbelliferae*. Djemoedjoe (MAL.), Djintan (MAL.), Djinten (JAV., SOEND.). Kruidachtige plant van de gematigde streken, de z.g. *Karwij*, een enkele maal op Java gekweekt om de vruchten, die geregeld in indische kruidenmengsels voorkomen. Meestal worden de vruchten echter uit Britsch Indië ingevoerd. Als medicinale drogerij worden ze „moengsi” genoemd, welke laatste naam ook geldt voor de uit Britsch Indië ingevoerde vruchten van *Carum copticum* Bth., die er zeer veel op gelijken.

CASSAVE EN CASSAVEMEEL. Zie MANIHOT.

CASSIA ALATA L. Fam. *Leguminosae-Caesalpiniae*. Daoen kecpang, Daoen koerap (MAL.), Galingan (MAL.), Katapeng (JAV., SOEND.), Ketapeng (JAV.). Fraaie heester, in alle tropische streken verspreid, met gele bloemen en groote gevleugelde peulen. De bladeren worden in tweeërlei opzicht als geneesmiddel gebruikt, uitwendig als middel tegen huidziekten, vooral ringworm (vandaar de Engelsche naam „*Ringwormshrub*”), inwendig als laxans. In Britsch Indië wordt de bast als looimiddel gebruikt.

CASSIA ANGUSTIFOLIA Vahl. fam. *Leguminosae-Caesalpiniae*. De stamplant van de *Folia Senae* of „Sennabladeren”, die in de inlandsche geneeskunde bekend zijn als Senamaki of Soenamaki en als laxans gebruikt worden.

CASSIA FISTULA L. fam. *Leguminosae-Caesalpiniae*. Kloher of Klohor (JAV.), Tenising (MAL.), Terggoeli of Terggoceli (JAV.). Boom, die in geheel Zuid-Azië voorkomt en ook wel gekweekt wordt

wegens de fraaie gele bloemen in lange trossen. De tot $\frac{1}{2}$ M. lange peulen zijn rolrond en bevatten een groot aantal zaden, die een bekend laxermiddel zijn, evenals het vruchtvleesch. Den naam „trommel-stokkenboom” dankt de plant aan den vorm van de peulen. Het hout is duurzaam en sterk, de schors is een goed looimiddel.

CASSIA JAVANICA L. fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Boengboengdalan (SOEND.), Tenggoeli wawang of Trenggoeli wawang (JAV.). Boom, wegens de fraaie rose bloemtrossen ook wel aangeplant, vooral in Midden- en Oost-Java. De vruchten gelijken veel op die van *Cassia Fistula*. Het hout schijnt vrij bruikbaar, maar is niet in groote afmetingen te krijgen.

CASSIA SIAMEA Lam. (= *Cassia florida* Vahl). fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Djoebar of Djoe-war (JAV.). Boom uit Britsch-Indië en Indo-China, overal in de tropen aangeplant, wegens zijn buitengewoon snellen groei en daarom veel als alléeboom gebruikt. Ondanks den snellen groei is het kernhout zeer hard, en bruikbaar voor huisbouw.

CASSIA TIMORIENSIS D. C. fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Haringin (SOEND.), Ehing, Ihing (JAV.). Kleine boom, die zeer veel op den Djoe-war (*C. siamea*) gelijkt. Van het donkerbruine of zwarte kernhout worden stelen van bijlen gemaakt.

CASSYTHA FILIFORMIS L. Fam. *Lauraceae*. Tali poetri (MAL.), Sangga langit (MAL., SOEND.), Seket kremi (JAV.). Woekerplant met dunnen draadvormigen stengel zonder bladeren, tijdens den bloei bezet met kleine aren van rose bloempjes. De plant bedekt heesters en kruiden met een dicht net van draden. De stengels worden gestampt en uitgeperst en dit slijmig vocht gebruikt als een wormdrijvend middel. Met water dient het als hoofdwassching tegen het uitvallen van haren. Het bevat een giftig alkaloïde in kleine hoeveelheid.

CASTANEA ARGENTEA Bl. fam. *Fagaceae*. Berangan (MAL.), Saninten (SOEND.), Sarangan (JAV.). Hooge boom, in West- en Midden-Java zeer algemeen voorkomend, ook in den Maleischen Archipel en het vasteland van Indië verspreid, gemakkelijk kenbaar aan de van boven glanzend-groene, van onderen zilverwitte bladeren. Het hout wordt in West-Java algemeen voor huisbouw gebruikt. De eetbare zaden hebben in vorm van smaak veel overeenkomst met de Europeesche Tamme Kastanje, en worden door de inlanders in het bosch verzameld en te koop aangeboden.

CASTANEA JAVANICA Bl. fam. *Fagaceae*. Berangan doeri, Berangan gadjah (MAL.), Ki hjoer (SOEND.). Boom van West-Java, den Maleischen Archipel en Malaka, van *CASTANEA ARGENTEA* te onderscheiden door de kaneelbruine kleur van de onderzijde der bladeren. Het hout staat voor huisbouw hooger aangeschreven dan dat van de vorige soort. De zaden zijn eetbaar.

CASTANEA TUNGURRUT Bl. fam. *Fagaceae*. Toengoeroet, Toenggeureuk, Kalimorot, Kalimborot (SOEND.). Boom van West-Java en Sumatra, veel gelijkend op de voorgaande soort, maar zoowel het hout als de zaden zijn minder gezocht.

CASTANHEDA (FERNÃO LOPES DE). De voortreffelijkste kroniekschrijver van het heldentijdvak van het Portugesche rijk in Indië, de eerste 50 jaar (1498—1548); waarvan echter de beschrijving der laatste tien jaren met opzet in 1562 door de Koningin-Regentes van Portugal, Dona Caterina, dochter van Philips I van Spanje, verdonkeremaand en vermoedelijk vernietigd is.

Geboren omstreeks 1508 te Santarem (beN.O. Lissabon) als onecht kind van den jurist („licenciado”) Lopo Fernandes de Castanheda, gaat hij in April 1528, samen met zijn vader, naar Indië met de vloot van den nieuwen Gouverneur-Generaal Nuno da Cunha. Komt, door allerlei wederwaardigheden dier vloot, pas Oct. 1529 te Goa aan, waar zijn vader rechter van instructie („ouvidor”) der stad Goa wordt, en hijzelf blijkbaar eerst een paar jaar krijgsdienst doet. Ten minste, volgens eigen getuigenis (Lib. VIII, cap. 32) is hij 15 Febr. 1531 bij den vruchtelozen aanval op Diu. Kort daarna schijnt hij echter zelf te Goa verbonden te zijn geworden aan de rechtbank, waar hij weldra zijn vader opvolgde in diens ambt. Hier ontwaakte ook dadelijk, vermoedelijk onder bescherming van den G.-G. Nuno da Cunha (Nov. 1529—Sept. 1538), zijn voorneemen om een geschiedenis te schrijven van Port.-Indië. Kort vóór 1540 moet hij teruggekeerd zijn in Portugal; hoe, is niet nader bekend; een 10-tal jaren was hij in Indië geweest. Zooals hij zelf verklaart in de inleiding van zijn voor 't eerst in 1551 verschenen Lib. I, was hij, steeds doorgaande aan het schrijven van zijn geschiedenis, en materialen verzameland door ondervraging van uit Indië teruggekeerde machthebbers, wegens ziekte en armoede genoopt een (nederig) ambt te aanvaarden bij de Universiteit te Coimbra. Hij werd er toch pedel („Bedel”) van de litterarische faculteit, als hoedanig hij ook in 1551 het begin van zijn geschiedwerk te Coimbra in 't licht gaf; wordt dan weldra conservator („Guarda”) van het Archief aldaar; en sterft er als zoodanig 23 Maart 1559, aan zijn zonen de zorg overlatend om het slot van zijn manuscript in het licht te geven, na de reeds verschenen Lib. I-VII.

Neemt men echter in aanmerking, dat van zijn arbeid (vertaald), de „Geschiedenis der ontdekking en verovering van Indië door de Portugeezen”, Lib. I in Maart 1551 was afgedrukt, Lib. II in Jan. 1552, Lib. III in Oct. 1552, Lib. IV en V samen in Oct. 1553, Lib. VI in Febr. 1554, Lib. VII in 1554 (geen nader datum), en een vermeederde en verbeterde herdruk van zijn Lib. I in Juli 1554, doch dat *niets* meer verscheen tijdens zijn nog 5-jarig leven, — dan begrijpt men hoe in 1554 reeds de intriges tegen dezen eenvoudigen man begonnen waren, om zijn verder werk (dat in ms. gereed lag) ongedrukt te laten. Toen dan ook, ruim twee jaar na zijn dood, zijn zonen in Aug. 1561 Lib. VIII pas in 't licht konden geven, daarbij snel het slot (Lib. IX—X) belovend voor den druk, werd dit ter allerhoogsten plaatse op de bovenvermelde wijze onmogelijk gemaakt.

Welke invloeden hier aan het werk waren, schijnt tot heden onbekend. Aangezien het allerlaatst verschenen Lib. VIII eindigt met het jaar 1537, dus vóór het slot van het Gouv.-Generaalat van Nuno da Cunha, — is de waarschijnlijkheid groot, dat oude tegenstanders van dien krachtigen G.-G., die juist aan 't eind van zijn beheer ontzaglijk was tegengewerkt van uit Portugal, de intrige aan het Port. hof tegen Castanheda, den oprechten kroniekschrijver en vereerder van Da Cunha, op touw hebben gezet.

De groote en blijvende beteekenis van Castanheda is zijn volstrakte betrouwbaarheid; naar beste vermogen heeft hij getracht waarheid te schrijven. Zijn stijl is echter droog, op het dorre af; zijn wijze van behandeling mist geheel het magistrale, dat zoo hooge waardij verleent aan Barros' geschiedwerk.

Daardoor verheft hij zich niet boven den rang van kroniekschrijver.

De oorspronkelijke uitgaaf zijner 8 boeken is zeer zeldzaam, en bv. in Nederland nergens te vinden. Algemeen daarom is van Castanheda in gebruik de hoogst zorgvuldige herdruk in 1833 te Lissabon verschenen, 7 octavo-deelen (Lib. IV en V samen), waarbij echter verzuimd werd een register toe te voegen. Lib. I loopt over 1497—1505, dus bevat niets over ons Indië, Lib. II geeft 1505—09; Lib. III 1509—15 (met de verovering van Malaka en de ontdekking der Molukken); Lib. IV 1515—18; Lib. V 1518—21; Lib. VI 1521—26 (met de gebeurtenissen in Paei, in de Molukken en op West-Java); Lib. VII 1526—29; Lib. VIII 1529—eind 1537, dus bijna het geheele Gouv. Generaal van Nuno da Cunha.

Een biografie van Castanheda is aan schrijver dezes onbekend; het voorgaande is bijeengebracht uit verschillende verspreide gegevens; zie reeds Rouffaer in Bijdr. Kon. Inst. 6e Reeks, VI (1899), p. 151—153. G. P. R.

CASTANOPSIS. Zie **CASTANEA**.

CASTILLOA ELASTICA Cerv. fam. *Moraceae*. Boom met dichtbehaarde twijgen en bladeren en eigenaardig-horizontaal afstaande takken, uit Mexico afkomstig; wegens het caoutchougehalte van het melksap gekweekt. Ook op Java en Sumatra is deze boom op bescheiden schaal aangeplant. De cultuur is thans door die van *Hevea brasiliensis* (Para-rubber) bijna geheel verdrongen. (Zie **CAOUTCHOUC**).

CASUARINA EQUISETIFOLIA Forst. fam. *Casuarinaceae*. Kasawari, Kasoewari (MAL., MOL.), Tjamarara (SOEND., MAD.), Tjemara, Tjemara laet (JAV.). Bekende boom van de tropische laagvlakten en kuststreken van het oostelijk halfond, opvallend door de dunne rolronde takken, die de zeer kleine schubvormige bladeren in kransen dragen. Wegens de overeenkomst van die takjes met dennenaalden en door de gelijkenis van de vruchten met dennekegels worden de soorten van *Casuarina* wel eens Indische of Javaansche Dennen genoemd. De boom stelt zeer geringe eischen aan den bodem en kan bovendien een vrij hoog gehalte aan zout verdragen, zoodat hij op zandig strand vrij algemeen kan voorkomen, op Java echter bijna uitsluitend in het Westen. De naam „Kasoewari” is te danken aan de gelijkenis van het draadvormig loof met *Casuaris*-veeren. Het harde roodachtige hout (*Beeewood*) wordt weinig gebruikt. De afgevalen takjes dienen wel tot brandstof.

CASUARINA MONTANA Miq. fam. *Casuarinaceae*. Tjamarara goenong (SOEND.), Tjemara goenoeng (JAV.). Boom, veel gelijkend op *C. EQUISETIFOLIA*, maar alleen in Oost- en Midden-Java voorkomend van 800 tot ongeveer 3000 M. boven zee. Op de bergtoppen van Oost-Java (Lawoe, Tengger, Ardjoeno) gezellig groeiend en daar de bekende Tjemarabossen vormend. Op den Tengger wordt het hout voor allerlei timmerhout gebruikt. Het is, in tegenstelling met dat van de vorige soort, licht, wit en niet hard.

CATALA. Een Kakatoe van Celebes, *Cacatua sulphurea*. Op de Aroe-eilanden heet *Cacatua triton* Goeri en op Goram Kataloe, op Ternate heet hij Katala; te Doreh Manggeras, te Hatam Hanjoka, op Ansoes Karaboea, op Andai Oepoët, op Sorong Warja, in de Humboldtsbaai Jalla. De naam Kake-toe is aan zijn geluid ontleend. Zij leven gezellig in vluchten van honderden stuks, leggen witte eieren in boom- en rotsholten en voeden zich met boomvruchten en zaden.

CEDER-PASSAGE. Tusschen den vasten wal van Sumatra en Deudab (Nasi besar), benoorden de N.W. punt van Sumatra. Wordt door de eilanden Klapa en Batèë verdeeld in tweeën, de eigenlijke Cederpassage (Aroih Raja) beN. en de SURATTE-PASSAGE (Aroih Tjoet) beZ. deze eilanden. De eerste is de ruimste, maar niet zonder gevaren, alleen het 1,8 K.M. breede, Z.lijke gedeelte langs den geheel schoonen Noordwal van Klapa en Batèë is bevaarbaar. De tweede loopt om de Oost vernauwend toe en is daar slechts 0,5 K.M. breed, doch overal schoon. In beide straten loopt een felle stroom, welke in de Suratte-passage tot 6 zeemijl per uur kan bedragen. Aan den Oost ingang van deze en in de geheele Ceder-passage komen sterke stroomrafelingen voor, welke soms op branding gelijken; in den Z.W. moesson ontstaat daar, wanneer wind en deining tegen elkaar inloopen, een moeilijke, hooge zee.

De stroom loopt gemiddeld 6 uur, die welke met den moesson medegaat is het sterkst en loopt het langst. In de Ceder-passage komt het met krachtig doorstaanden N.O. wind wel voor dat de stroom om de O. niet doorstaat, in de Suratte-passage komt dit niet voor. De vertikale waterbeweging is bijna zuiver dubbeldagch en gering.

Voor zeilschepen zijn deze passages niet aan te raden; de Suratte-passage beslist te ontraden.

CEDRELA FEBRIFUGA Bl. (*C. Toona* Roxb.) fam. *Meliaceae*. Ki beureum (SOEND.), Redani (O. JAV.), Soeren (MAL., JAV., SOEND.), Soeren beureum (SOEND.). Zeer groote boom, met wortellijsten, fraaie kroon, met kleine witte bloemen in groote pluimen, en zeer kenbare met 5 stervormig uitstaande kleppen opspringende vruchten, gevleugelde zaden, en grofgevinde bladeren. De boom is verspreid over Voor- en Achter-Indië, den Maleischen Archipel en vermoedelijk ook in Australië; het is echter mogelijk dat onder den naam *Cedrela Toona* een aantal nauw verwante vormen worden samengevat. Het roodbruine tot steenroode kernhout is zeer gezocht voor planken, tafels, kasten enz.; het behoort tot de lichte houtsoorten en wordt op theeondernemingen veel voor theekisten gebruikt. Het heeft de typische geur van het amerikaansche cederhout (vandaar de naam „Bastaardceder”, Red Cedar.) en kan, evenals dit laatste met goed gevolg voor sigarenkisten gebruikt worden. De naam „febrifuga” is te danken aan de meening dat de bast koortswerende eigenschappen zou bezitten. Deze meening heeft echter geen stand kunnen houden; veeleer heeft de bast adstringerende eigenschappen en is hij een middel tegen chronische diarrhee en dysenterie. Het gehalte aan looizuur is zeer hoog.

CEIBA PENTANDRA Gärt. (*Eriodendron anfractuosum* D. C.) fam. *Bombacaceae*. Randoe. De Kapokboom, vermoedelijk inheemsch in Amerika; op Java in het groot aangeplant om de vruchten, die de kapok leveren.

CELEBES. Ofschoon dit eiland behoort tot de vier Grootte Soenda eilanden en in grootte Java aanzienlijk overtreft (het heeft met de bijbehorende eilanden naar schatting eene oppervlakte van ± 186.000 K.M², terwijl Java en Madoera slechts ± 132.000 K.M². groot zijn), heeft het eerst betrekkelijk laat de aandacht getrokken en is het in het binnenland eerst in de laatste kwarteeuw nader bekend geworden. De Hindoe-invloed, waardoor Java en ook enkele deelen van Sumatra zoo belangrijk werden, heeft zich niet of niet noemenswaard tot Celebes uitgestrekt. De speerijen, die eenmaal de Molukken tot het hoofdgebied van den Malei-

schen archipel maakten, komen er niet voor. Mineralen van eenige beteekenis zijn er eerst in den laatsten tijd ontdekt en doen hun aantrekkenden invloed nog weinig gelden. De afwezigheid van een geregeld bestuur in het grootste gedeelte van het eiland hield voorts van zelf elke vestiging van vreemdelingen tegen. Alleen aan de uiteinden, van Makasser en Menado uit, deden Europeesche cultuur en beschaving in de vorige eeuw haren intocht. Het overige bleef dermate onbekend, dat eerst in de laatste vijf en twintig jaren zoowel het hoogste gebergte (het *Latimodjong gebergte*) als het grootste meer (het *Towoeti meer*) en de grootste rivier (de *Lariang*, in den bovenloop *Koro*) werden ontdekt, het eerste door den mijningenieur E. C. Abendanon (1909) de laatste twee door de beide Zwitsersche zoölogen, de neven drs P. en F. Sarasin (1896 en 1902).

Na a. m. Over de herkomst en de beteekenis van de benaming Celebes is het laatste woord nog niet gesproken; dat men ze moet zoeken in Portugeesche of Spaansche bronnen, waaruit ook de namen Borneo en Flores te voorschijn kwamen, werd reeds door Raffles in zijne *History of Java* voor waarschijnlijk gehouden, daar de naam bij de Inlanders totaal onbekend is. Van twee kanten is in de laatste jaren een zeer verschillende oplossing voorgesteld. Prof. A. Wichmann (De oorsprong van den naam van het eiland Celebes: *Gids*, 1896, II, 328—339), merkt op, dat in de oudste berichten der Portugeezen over Celebes deze naam niet voorkomt; men vindt dien naam voor 't eerst gedrukt in een stuk van 1550, geschreven door Duarte Barbosa (zie BARBOSA) in 1516, kort na zijne terugkomst van een reis naar het Oosten. In dat boek wordt *Celebes* vermeld als bewoond door een blank menschenetend volk, dat veel goud produceerde. De naam staat echter in de twee paragrafen, die in het oorspronkelijk handschrift (te Lissabon) ontbreken. Geschreven komt deze het eerst voor in een reisverhaal van 1528, waarin sprake is van een volk *Celebe*. Volgens S. P. L'Honoré Naber (T. A. G. 1916) komt de naam Celebes ook voor op een Italiaansche kaart van 1550. Wichmann oppert de onderstelling, dat in de in een werk van Antonio Galvão (1563) voorkomende uitdrukking „Celebres Mocassares, Amboynes, enz.” het woord „Celebres” (berucht, bekend) bij vergissing ook voor een volkstam is aangezien. Eene geheel andere verklaring is aan de hand gedaan door Dr. Fritz Sarasin (Ueber die Herkunft des Namens Celebes, *Petermanns Mitt.* 1904). Hij brengt den naam Celebes in verband met dien van den vulkaan in de noordpunt der Minahasa, den *Klabat*. Dat deel is inderdaad het eerst bekend geweest. De naam der vulkaangroep van de Kalabats, door de Portugeezen en Spanjaarden met C als beginletter geschreven, zou door verbarstering Celebes hebben opgeleverd. Steun zoekt de Zwitsersche natuuronderzoeker voor zijn betoog in de vormen Calibes, Salabos en Calabres der Portugeesche manuscripten. Veronderstellingen als Celebes = Maleisch „Soela besi” (ijzerland) en Celebes = Port. „Si Labeh” (eiland daar boven) verdienen slechts volledigheidshalve vermelding. — In ieder geval kreeg de naam Celebes in Nederland algemeen bekendheid door Jan Huygen van Linschoten, die in 1592 een Portugeesche manuscriptkaart uit Vóór-Indië meebracht, waarop Celebes de aanduiding was voor het geheele eiland, terwijl de Noordkaap daarop nog P^{ta} dos Celebres heet. Mercator, die al de gegevens van Van Linschoten gebruikte, zorgde door zijn atlas verder voor

de verbreiding van den naam in en buiten ons land.

Ontdekkingsgeschiedenis. De eerste Portugees, die de kust van Celebes zag, was Simão d'Abreu, die in 1523 van Antonio de Brito opdracht had ontvangen, benoorden Borneo van Ternate naar Malaka te zeilen; hij maakt melding van de kust van Manado (Menado). Kort daarna, in 1528, bezocht Jorge de Castro met twee schepen, zeilende bezuiden Borneo van Malaka naar Ternate, het land der Makassaren. Eerst 1 Februari 1545 had de eerste landing op het eiland „Macazar” plaats; toen zetten Antonio de Payva en pater Vicente Viegas te Badjokiki, dat zij Machoquique noemen, voet aan wal. Uit den vóór-Portugeeschen tijd zoowel als uit den tijd vóór onze komst op Celebes wordt over dit eiland merkwaardig weinig bericht. Zooveel is echter zeker, dat het eiland in de oudheid en in de middeleeuwen, ook door Aziatische reizigers, minder bezocht werd dan de eilanden Java en Sumatra of de groep der Molukken (die tengevolge hunner producten zooveel eerder en beter bekend raakten) en dat wij aan de Portugeezen de eerste meer of minder uitvoerige en geloofwaardige berichten te danken hebben. Hoe gering dat verkeer van Celebes met Azië geweest is, kan blijken uit de omstandigheid, dat de Portugeesche reizigers en geschiedschrijvers Duarte Barbosa, João de Barros, Diogo de Couto e. a. tegen het midden der 16e eeuw van geen Mohammedaansche gebruiken melding maken en zelfs de Engelschen en de Nederlanders er bij hunne komst de inlanders nog niet tot den Islam bekeerd aantreffen. Deze werd eerst ruim 100 jaar later dan op Java en verscheidene eeuwen later dan op Sumatra door een deel der bevolking van Zuid-Celebes beleden. Daar onder ontdekkingsgeschiedenis het wetenschappelijk onderzoek van het eiland moet worden verstaan, kunnen wij het tijdperk der Compagnie overslaan. Wat men tijdens de heerschappij van dat lichaam en tegen het einde der 18e eeuw door oorlogen en het aanknopen van enkele handelsbetrekkingen ervan was te weten gekomen, kan blijken uit de kaarten, tegen het einde dier eeuw verschenen, die aan Celebes een nog zeer misvormden omtrek geven en uit de beschrijvingen van F. Valentijn (Oud en Nieuw O.-Indië 1726), J. C. M. Radermacher (Korte beschrijving v.h. eiland Celebes V. B. G. IV, 199), A. Huyzers (Beknopte beschrijving O. I. etabl. 1792) e. a., die natuurlijk thans slechts historische waarde bezitten of een denkbeeld kunnen geven van de uitgebreidheid der nederzettingen en van de uitoefening van het gezag der Compagnie. De ontdekkingsgeschiedenis van Celebes in de 19e eeuw had een ander verloop dan elders. Vooreerst breidde ons gezag zich niet over zoo geheel nieuwe terreinen uit als op Borneo of Sumatra, wat daar gewoonlijk met een aanzienlijke vermeerdering onzer geographische kennis, door militaire expedities of reizen van civiele ambtenaren verkregen, gepaard ging. Wel hadden, vooral in Zuid-Celebes, belangrijke krijgstechten plaats (de Bonische expeditie), doch, in 't algemeen beschouwd, kan beweerd worden, dat ons gezag in die eeuw op Celebes meer bevestigd dan uitgebreid werd. Vardaar dan ook, dat het wetenschappelijk onderzoek op dit eiland, van enkele uitzonderingen afgezien, eerst in de tweede helft dier eeuw van meer beteekenis wordt, meer ter hand wordt genomen door zendingen en enkele wetenschappelijk gevormde ambtenaren dan door militairen, terwijl ook de mijningenieur en geoloog eerst laat, en dan slechts voor kleine of groote brokstukken, hunne medewerking verleenen.

Eindelijk moeten wij nog doen opmerken, dat, tot in de laatste jaren der 19e eeuw, voor Celebes, nog zeldzamer dan voor Sumatra of Borneo, sprake is van reizen, die zich uitstrekken over verschillende onderdeelen, even weinig als van wetenschappelijke beschrijvingen, die het geheele eiland omvatten, tenzij men daartoe Van der Hart's „Reize rondom het eiland Celebes 1850” zou willen brengen, die, hoe verdienstelijk ook, zich slechts tot de kust uitstrekt.

Bespreken wij na deze opmerkingen de afzonderlijke onderdeelen, dan wordt voor het meest Noordelijke het wetenschappelijk onderzoek ingeleid door de reizen van de natuuronderzoekers Reinwardt (Reis naar 't O. deel v/d Archipel 1821), Bleeker (Reis door de Minahasa 1856), Van Spreuwenberg (Een blik op de Minahasa T. v. N. I. 1845), en Bickmore (Travels in the East Ind. Archipelago 1868). Daarop volgen voor dit gedeelte de reizen van Von Rosenberg (Der Mal. Archipel), die zich hoofdzakelijk over Gorontalo, Kwandang, Bone en de bocht van Tomini uitstrekken; die van Riedel (T. B. G. XVIII 189, 458; XIX 45, 555), wiens beschrijvingen zich met zeer verschillende, minder bekende streken van Noordelijk Celebes (Bwool, Limoto, Bone, Boalemo enz.) bezighouden; Graafland's uitmuntende, op eigen waarnemingen steunende beschrijving van de Minahasa (Rotterdam 1867, tweede druk 1898); De Clercq's nauwkeurige schilderijen, vooral op ethnographisch terrein, van het Rano-i-apo gebied bij Amoerang en van de residentie Menado (T. N. I. 1870, II, 1871 II, 1873, I, T. A. G. VII; T. B. G. XIX; Meded. Ned. Zend. Gen. XX 1876); de onderzoekingen van dezen en van de zendelingen Schwarz, Wilken, Ulfers en De Lange (Med. N. Zend. Gen. XI, 1867, XII, 1868, XX, 1876) in het toen nog veel onbekend gebied van Bolaäng Mongondou en der Rano-i-apo; Dr. A. B. Meyer's beschrijving van de Minahassa (Virchow en Holtzendorff 1876) en Van Musschenbroek's kaarten en toelichtende Nota's over de Tomini-bocht en de residentie Menado, alsmede zijn voordrachten over de fauna, de producten en den handel van N. Celebes (T. A. G. IV 93, 163, 322).

Een nieuw tijdperk werd in het voorlaatste decennium der 19e eeuw geopend, toen de geoloog prof. Martin (Bijdr. I. T. L. V. 1883) zijne meening over de geologie van Celebes uitte; toen de ingenieur Van Schelle het terrein van Soemalata (district Kwandang) voor het eerst geologisch en mineralogisch onderzocht (1889); toen prof. Wichmann (Die Binnenseen v. Celebes, Pet. Mitt. 1893) zijne studiën over bodemgesteldheid, en in verband daarmee het ontstaan der meren, ook tot het door hem niet bezochte Noord-Celebes uitstrekte, Sidney Hickson zijne omzwervingen door het schiereiland verrichtte (Tijds. A. G. 1884), de assistent-resident van Hoëvell zijne grondige onderzoekingen over Gorontalo, Mooëton en de staatjes aan de bocht van Tomini, welke hij herhaaldelijk bezocht, publiceerde en toelichtte (T. B. G. XXXV; T. A. G. 1891, 1892, 1893) en toen, last not least, de Zwitsersche zoölogen Dr. Paul en Dr. Fritz Sarasin eerst het Noordelijk schiereiland, daarna het Centrale gedeelte van Celebes en ook nog de beide Zuidelijke uiteinden doorkruisten en een geheel nieuw licht op dit merkwaardige eiland deden vallen.

Voor de zuidelijke helft leverden de heeren Perelaer (De Bonische expeditie 1872) en Van Staden ten Brink (Zuid Celebes 1884) door de beschrijving der Bonische expeditie belangrijke bijdragen niet enkel tot de krijgsgeschiedenis, maar ook tot de

geographie, althans de militaire, terwijl Matthes (T. A. G. I en III) niet slechts de ethnographie bestudeerde en op het gebied van taal en letterkunde belangrijke bijdragen leverde, maar ook de kennis der land- en volkenkunde kon aanvullen.

Nadat daarop de HH. van Hasselt (T. A. G. IV, 1e serie, 362), Ligtfoot (Bijdr. I. T. L. V. reeks IV, II. I), Engelhard (Bijdr. I. T. L. V. reeks IV, VIII, 263 en Pet. Mitt. 1886, 193), Bakkers (T. B. G. XV, 1886), Wiggers (T. B. G. XXXVI, 1893, 247) en Gersen (T. B. G. XVI, 352) hunne meer beperkte bijdragen tot de kennis van Bangkala, Boeton, Saleyer, Boni, Kadjang en de Noorderdistricten hadden geleverd, bereisden de HH. Weber en Wichmann een deel van Midden-Celebes en van het Zuidelijk schiereiland zoo grondig en bestudeerden het zoo veelzijdig, dat over de geologie en de geographie in meer dan één opzicht een nieuw licht opging (T. A. G. 1889 en 1890), terwijl de gouverneur van Celebes, de door zijne reizen op Nieuw-Guinea zoo bekende Van Braam Morris, zoowel over Loehoe als over het bondgenootschap Masenrempoeloe, naar aanleiding der daarmede gesloten contracten, zeer wetenswaardige bijzonderheden over deze staatjes mededeelde (T. B. G. XXXII, 498; XXXVI, 152).

Voor het oostelijk deel van het eiland werden enkele kustgedeelten, nl. de Vosmaer- of Kendari baai, Tomboekoe en Banggai door de HH. van der Hart, Vosmaer (Verh. B. G. XVII 1839), Matthijssen (T. B. G. 1854 II; T. A. G. I 199) en Bosscher meer of minder nauwkeurig beschreven, terwijl het binnenland (de rivier en het meer van Poso) behalve door de bovengenoemde vreemdelingen, de even Sarasin, reeds vroeger, naar aanleiding van den in 1854 gehouden krijgstoct tegen Tomini, voorts door de natuuronderzoekers Meyer, Rosenberg en Van Musschenbroek (T. A. G. 1e serie VII, 1883, 154) en door den zendeling Kruyt (Med. N. Z. G. XXV, 1892; XXVI, 1892, enz.) ter sprake kwamen.

Van de onderzoekingen der laatste twintig jaren verdienen die van Dr. Paul en Dr. Fritz Sarasin allermeest onze nadere aandacht, vooreerst, omdat ze zoo verschillende deelen bereisden en verder, omdat ze aan alle onderdeelen der geographie hun aandacht schonken en hun resultaten neerlegden in een reeks zeer belangrijke werken. (Zie Literatuur). Hun reizen werden uitgevoerd in 't laatst der vorige (1893—'96) en in 't begin van deze eeuw (1902—'03). Hoewel ze hun hoofdaandacht schonken aan de fauna, hebben ze spoedig ingezien, dat diepere studie van de geologie voor het verkrijgen van belangrijke resultaten noodzakelijk was en bovendien werden zoowel de flora als de menschenwereld in hun onderzoek betrokken. Wat de fauna betreft, leidde hun studie tot belangrijke uitkomsten met betrekking tot de landverbindingen, die eenmaal moeten hebben bestaan tusschen Celebes en de Philippijnen, naar het noorden, tusschen Celebes en Nieuw-Guinea over de brug der Soela- en Obi eilanden, naar het oosten, tusschen Celebes en Flores naar het Zuid-oosten, en tusschen Celebes en Bali en Java, naar het zuidwesten. Dat hun geologische beschouwingen, die uit den aard der zaak nog al speculatief zijn, kritiek zouden uitlokken, ligt voor de hand; maar aan de Sarasins hebben wij het eerste schematische geraamte van het eiland te danken en de critiek op hun werk werd uitgangspunt voor en aanleiding tot nieuwe ontdekkingen. Wat de onderdeelen van hun werk betreft, zij verwezen naar de physische beschrijving (*gedaante en bouw*) en de verdere overzichten, die nog volgen.

Een groote groep van nieuwere onderzoekers vormen thans reeds de *geologen*, onze *mijnningenieurs* hierbij gerekend. H. Bücking, hoogleraar te Straatsburg, bracht in den zomer van 1898 een bezoek aan Celebes; hij bestudeerde in de Minahasa vooral de strek om het meer van Tondano (Pet. Mitt. 45, 1899, 11 en 12). J. Ahlburg (Versuch einer geologischen Darstellung der Insel Celebes, Geol. en Palaeont. Abh. v. Pompeckj en v. Huene, Neue Folge XII, I, Jena, Gust. Fischer 1913; Monatsber. der Deutschen Geol. Ges. 1910) bezocht in 1909 het kustgebied aan de noordwestzijde der golf van Tomini en trachtte aan te toonen, dat Celebes niet is een door jonge plooiingsverschijnselen uit de zee tusschen de Oude wereld en Australië omhooggekomen eiland, zooals de Sarasins herhaaldelijk hebben betoogd, maar de rest van een landbrug, die in het mesozoïcum door transgressies ten deele onderdook. J. Elbert, („Die Sunda-expedition” des Vereins f. Geog. u. Stat. zu Frankfurt a/M. Festschr. Bd. I 1911, Bd. II 1912), deed in 1909 een tocht dwars door het zuidwestelijk deel van het zuidoostelijk schiereiland en bezocht bovendien Moena en Boeton, Kabaena en de Toekang Besi eilanden. H. Hirschi deed in 1909 een tocht langs de zuidkust der baai van Tomini en daarna dwars over het Oostelijk schiereiland naar de Tomori baai (T. A. G. 1913 blz. 611). W. Hotz bezocht de Zuidkust van genoemd schiereiland (Monatsber. Deutsch Geol. Ges. 1913). Prof. Wanner deed in 1905 een tocht langs de Zuidkust en tweemaal dwars over den Oostarm (Pet. Mitt. Febr. 1914).

Van de Nederlandsche geologen en mijnningenieurs vermelden we allereerst de professoren Martin en Wichmann en den mijnningenieur Van Schelle, reeds genoemd, benevens den mijnningenieur R. Fennema (zie FENNEMA en T. A. G. 1898, 53). Op het Noordelijk schiereiland ontdekte de mijnningenieur M. Koperberg 5 Juni 1899 het meer Danau in Bolaang Mongondou, en beschreef verschillende terreinen in de residentie Menado (T. A. G. 1899, 589; Jb. Mijnwezen N. I. 1901, 1909). Prof. G. A. F. Molengraaff bezocht in 't begin dezer eeuw de goudvelden van Soemalata, aan de noordkust van Celebes en besteed den Boliohoetoe (Z. f. prakt. Geol. Aug. 1902). De mijnningenieurs H. Cool en J. de Koning Knijff deden in 1909 een onderzoek naar kolen en petroleum in het zuidwesten van Midden-Celebes; na een bezoek aan het Latimodjong gebergte ging eerstgenoemde naar het Bada-gebied verder noordwaarts, laatstgenoemde naar het brongebied der Saädang (T. A. G. 1910, 112; Jb. mijnw. N. I. 1912). F. T. Mesdag deed een onderzoekstocht naar de goudmijn Totok, bij de Zuidkust van Bolaang Mongondou (1911 en 1912; Verb. Geol. mijnb. Gen. mijnb. serie I, Jb. mijnw. N. I. 41e jaarg. 1912). Het zeer belangrijke „Molukkenverslag” van Dr. R. D. M. Verbeek (Jb. mijnw. N. I. 1908, met Atlas) raakt Celebes alleen in enkele gedeelten, namelijk het zuiden van het zuidelijk schiereiland met Salcyer, de eilanden in het verlengde van den Zuidoostarm, de oostpunt van den Oostarm met den Banggai archipel en de Minahasa; hij deed zijn belangrijken tocht 4 Maart—1 Dec. 1899. Mr. W. A. J. M. Van Waterschoot van der Gracht deed van 7—20 Febr. 1913, met den mijnningenieur P. Hövig, deels ook met de ingenieurs J. v. d. Kloes en J. Reyzer, een onderzoek naar erts in het zuidwesten van Midden-Celebes (T. A. G. 1915, 188).

Aan E. C. Abandanon (zie Literatuur) komt naast de Sarasins de eer toe, Celebes in onze voorstelling eene nieuwe gedaante te hebben gegeven. Ofschoon

zijn beschouwingen streng geologisch zijn, sluit hij zich in zijn beschouwingwijze bij de moderne geographische school aan en toont hij een open oog te hebben voor allerlei morphologische problemen. Allerlei vraagstukken, die de aansluiting van Insulinde bij Azië en Australië betreffen, worden door hem behandeld. De kaart van Midden-Celebes onderging door zijn onderzoek eene algeheele verandering. Hij legde 2000 K.M. te voet af (waarvan 350 K.M. in de kustvlakten), 200 K.M. te paard, 1200 K.M. in kano's (op de meren en op de rivieren Saädang, Malili en Lariang). De verbeteringen in de kaart zijn vooral te danken aan den hem vergezellenden opnemer J. J. Lefèvre. De tochten hadden plaats in 1909 en 1910.

Van de Gouvernements-ambtenaren en officieren heeft een aanzienlijk getal deelgenomen aan het beschrijven van verschillende deelen van Celebes. Gowa, in het Zuidwesten van het Zuidelijk schiereiland, werd reeds in het laatst der vorige eeuw beschreven door A. J. A. F. Eerdmans (Verh. B. G. 1897), in het begin dezer eeuw opnieuw en veel uitvoeriger door V. J. Van Marle, 1e luit. bij den Topdienst van Ned. Indië (T. A. G. 1901 en 1902, m.k.). De geschiedenis van het rijk Gowa en de aanrakingen met het Gouvernement zijn behandeld door B. Erkelens (Verh. B. G. dl. 50, 3e stuk 1897). De Zuid-oosthoek van het Zuidelijk schiereiland is beschreven door iemand onder den schuilnaam Menre (T. der Vereen. Ned.-Zeeuwen 1905). Uit den laatsten tijd zijn drie belangrijke beschrijvingen van het gebied in het Westen van Midden-Celebes en van den „hals” van het eiland, d. i. de smalle verbinding van Midden- met Noord-Celebes. De eerste is van L. Weber en betreft de grensstreken tusschen Loewoe en Mamoedjoe (T. A. G. 1914, 475 m.k.), de twee andere zijn van R. Boonstra van Heerdt en omvatten de onderafdeeling Paloe en het gebied van Paloe tot Bwool (T. A. G. 1914, 618 en 725, m.k.). Voor de kennis van het zuidoosten van het Zuidoostelijk schiereiland is belangrijk een stuk van F. Treffers, van 1910—13 post-commandant te Kendari (Het landschap Laiwoei en zijn bevolking, T. A. G. 1914, 188, m.k.). Het aansluitingsgebied van den Zuidoostarm met Midden-Celebes wordt beschreven door G. van Ginkel, kapitein bij den Topographischen Dienst (De landschappen Malili en Noeha, T. A. G. 1910, 107, m.k.) in een schets, welke eene welkome aanvulling vormt van de reizen der Sarasins en de geologisch-geographische studiën van Abandanon. Een kleinere schets van het aansluitingsgebied van den Oostarm met Midden-Celebes leverde F. R. Maengkom, een Minahasa'sch Christen, Inlandsch posthouder op de Togeane eilanden (T. A. G. 1907, 855, m.k.).

Wat Noord-Celebes betreft, moeten nog vermeld worden de beschrijvingen van Dr. J. G. F. Riedel (T. A. G. 1901, 225, m.k.) en A. C. Veenhuyzen (T. A. G. 1903, 35, m.k.). De eerste behandelt vooral de Poigar, de grensrivier tusschen de Minahasa en Bolaang Mongondou, en de jonge meervlakte, waarop zij haar water verzamelt; de tweede is een gevolg van de opdracht aan den controleur Veenhuyzen, om de grenzen tusschen de twee genoemde landschappen vast te stellen. Aan de Sangi eilanden hebben o.a. B. C. A. J. Van Dinter (T. I. T. L. V. 41, 1899) en E. Frieswijk (T. B. B. 22, 1), aspirant-controleur te Taroena, aan den Banggai archipel heeft Dr. D. W. Horst (T. A. G. 1901, 92) aandacht gewijd; de laatste vertelt ook een en ander omtrent Tomboeko en de aangrenzende streek.

Zooals vroeger in de Minahasa, hebben in den laatsten tijd in Midden-Celebes de zendelingen veel bijgedragen tot de vermeerdering der kennis van land en volk, en onder dezen vooral Drs. A. C. Kruyt en N. Adriani. In tal van beschrijvingen en boeken hebben ze hunne ontdekkingen en ervaringen neergelegd (Med. N. Z. G. 1892, 1893, 1894, 1896, 1898, 1899, 1900, 1901; Bijdr. T. L. V. 9; T. A. G. 1898, 46; 1899, 1900, 1903, 1908, 1909, 1915, 457, m.k.; Versl. en Med. K. Ak. v. Wet 1899; T. B. G. 1901; zie ook Literatuur). Adriani maakte in het bijzonder studie van de talen der Toradja's, Kruyt van het landschap en het leven der Inlanders. Kruyt kwam aan den mond der Posso in 1892; in 1894 verrees er de eerste school; in hetzelfde jaar werd aan de bocht van Tomini een controleur geplaatst. Sedert breidt zich de zending hier gaandeweg uit en werkt er even heilzaam als in de Minahasa (Med. Ned. Zend. Gen. 1915, De Possozending). Over de zending op de Sangi-eilanden schreef o.a. R. Neumann (Evang. Miss. Magazin 1897), over Boläng Mongondou de hulpprediker J. S. de Vries (Maandber. N. Z. G. Mrt. 1905); op de genoemde eilandengroep is de zending in handen van Protestantsche missionarissen van Deutsche afkomst, die er met uitnemend gevolg werken. Naast de belangrijke studiën van Kruyt en Adriani en van de Sarasins over de bevolking van Celebes vermelden we nog W. Foy (Band XII K. Ethn. Mus. Dresden, 1899), wiens studie over de zwaarden van de Celebes zee echter slechts ten deele op dit eiland betrekking heeft; Mr. J. M. C. E. le Rütte, die over de schaking bij de Makassaren schreef (T. B. G. 41); G. Maan, die vertelt van den rijstbouw der Toerateya, die in het bovenland van Makasser wonen (T. B. G. 46); A. B. Meyer en O. Richter, die berichten over de „wijzen van begraven in de Minahasa" (Friedländer u. S. Berlijn 1903).

Over de *planten en dieren* van Celebes is veel bekend geworden door de bijzondere aandacht, die de Engelsche zoöloog A. R. Wallace (The Malay Archipelago) aan het Oosten van den Archipel schonk (1854—'62). Diepe studie, vooral van de fauna van Celebes, maakten ook de neven Sarasin, die vooral hun aandacht schonken aan de lagere diersoorten. Aan de vogels is eene studie gewijd van A. B. Meyer en L. W. Wieglesworth (The Birds of Celebes and the neighbouring Islands 1898). Bijzondere aandacht werd aan de fauna van Celebes geschenken door Prof. Max Weber (Der Indo-australische Archipel und die Geschichte seiner Tierwelt 1902), als gevolg van de Siboga-expeditie. Aan de flora der Minahasa schonk S. H. Koorders, op zijn botanische dienstreis 1894—'95, zijn aandacht, niet alleen uit een wetenschappelijk, maar ook uit een practisch oogpunt (Med. v. 's Lands Plantentuin XIX 1898). Wat de Marine en de Topographische Dienst voor dit eiland verrichtten, treedt bij de raadpleging der kaarten van zelf aan het licht. Afzonderlijke vermelding verdient de dieptekaart der zeeën rondom Celebes van Prof. J. F. Niermeyer (T. A. G. 1909).

Den stand van de *drieboeksmeting* en de *topographische opneming* van Celebes vindt men opgegeven in het Jaarverslag van den Topogr. Dienst in Ned. Indië (9e jaargang). Hoeveer de hoofd- en secundaire drieboeksmeting van het eiland gevorderd was op 1 Jan. 1914, is in den jaargang 1913 op een kaart 1: 3.000.000 aangegeven. Deze omvat: het Zuidelijk schiereiland en het Zuidwesten van Midden-Celebes tot bewesten het Posso meer (het noordelijkste deel

is echter alleen verkend), het midden der Noordkust van den Oostarm (waar de bergtop G. Loemoet, Z.Z.O. van T. Api, verkend is), benevens de Togeane eilanden en de Zuidhelft van den Noordarm westen Gorontalo. De topographische opneming van Celebes is in genoemd Jaarverslag op een kaart 1: 1.000.000 aangegeven; ze omvatte 1 Jan. 1914 nog bijna alleen de afdeelingen Bonthain en Makasser.

Gedaante en Bouw (Geologie). De typische, vangarmachtige gedaante van Celebes, die men ongeveer op dezelfde wijze bij het eiland Halmahera terugvindt, heeft in de tijden, dat de geologie van den Ned. Ind. Archipel nog tot de onof weinig bekende onderwerpen behoorde, tot verschillende hypothesen aanleiding gegeven. Thans weten wij, dat die vorm veroorzaakt is door slenken en breuken, die in het oostelijke gedeelte van den archipel in bijzondere mate ontwikkeld zijn, aangezien hier de ontmoetingsfeer gelegen is van twee grootelabiele strooken der aardkorst: de alpine- en de circumpacifische geosynclinalen, waarover in het artikel GEOLOGIE uitvoeriger wordt gehandeld. Is hiermede in algemeenen zin een verklaring gevonden voor de grillige gedaante van het eiland, wij zijn nog niet zoo ver, dat die ook in haar onderdeelen duidelijk geworden is. Ook de inwendige samenstelling en bouw zijn nog zeer onvoldoende bekend. Wel hebben de onderzoekingen van de Sarasins en van Abandanon — om slechts de voornaamsten te noemen — daarover reeds heel wat licht verspreid, doch als men een blik werpt op de door dezen laatsten, in opdracht van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, in 1914 samengestelde geologische schetskaart van Ned. Indië, dan ziet men dat juist op Celebes nog een groot gedeelte ongekleurd is gelaten. Met name is dit het geval met de beide, naar N.O. en Z.O. uitstralende, groote schiereilanden, waarvan eigenlijk nog maar enkele kustgebieden, alsmede het terrein op en vlak bij een paar dwarspaden — en dan nog slechts oppervlakkig — onderzocht zijn. De jongste waarnemingen van Brouwer in de Molukken, in verband met die van Hotz, Wanner en Hirschi in Oost-Celebes, maken het daarenboven waarschijnlijk, dat dit laatste voor een deel genetisch tot de Molukken behoort. Wanneer desniettemin hier zal getracht worden in enkele korte trekken een beeld te geven van den bouw en de geologische samenstelling van Celebes, zoo geschiedt dit in het volle bewustzijn, dat de tijd hiervoor eigenlijk nog niet gekomen is.

Beziat men de contour van Celebes wat nauwkeuriger, dan valt het op, dat daarin vier richtingen domineeren n.l. I. Noord-Zuid; II. Noordoost (ook wel O.N.O.)-Zuidwest (W.Z.W.); III. Zuidoost-Noordwest; IV. Oost-West; en deze richtingen zetten zich ook buiten het eiland onderzeesch voort (zie de genoemde kaart van Abandanon). Het is juist aan deze combinatie van breukrichtingen, dat het eiland zijn eigenaardige gedaante te danken heeft. De voornoemde richtingen zijn meerendeels die van breuken, deels ook die van plooiën, ofschoon men dit niet in dien zin moet opvatten, dat b.v. in het N.-Z. gestrekte westelijk deel ook alleen N.-Z.-plooiën of breuken optreden; hierover nader. Niet onwaarschijnlijk duren de verzakkingen langs vele breukvlakken nog heden ten dage voort. Celebes is van Borneo, en daarmede tevens van het plateau van Zuidoost-Azië, gescheiden door de Straat van Makasser, waarvan de smalle diepe geul (meer dan 2000 M.) bijna zuiver Z.-N. loopt; opmerke-

lijk is, dat de aangrenzende kustlijnen der beide genoemde eilanden over meer dan 500 K.M. zoo goed als zuiver evenwijdig loopen. Op de tektonische geschiedenis van Celebes, d.w.z. op den relatieven en den absoluten ouderdom van het ontstaan der breuken, van de verzakkingen en opheffingen en op de oorzaken der plooiingen, zal niet nader worden ingegaan; soms is er iets van bekend, dikwijls echter zijn de bestaande gegevens nog onvoldoende.

Het noordelijkste uiteinde van Celebes, de Minahasa met haar vele dicht opeengedrongen vulkanen, behoort eigenlijk niet bij het overige gedeelte, maar tot den Menado-Sangi-vulkaanboog, die naar Mindanao doorloopt en bij het artikel **VULKANEN** wordt beschreven. Direct ten zuidwesten daarvan, aan gene zijde der Poigar-rivier (of zoo men wil de Lombagin-rivier) in Bolaang Mongondou, begint de Noordarm een bijna zuiver O.-W.-richting aan te nemen, die hij tot in Mooëton en Tolitoli behoudt. Hier is een kerngebergte aanwezig, dat uit graniet en sterk geplooid kristallijne schisten bestaat, hetwelk nu eens breder, dan weer smaller is en op vele plaatsen door erop of er tegen afgezette sedimenten van verschillende aard (w.o. cretaceïsche) en door jongere (en vermoedelijk ook oudere) stollingsgesteenten aan de directe waarneming onttrokken wordt. Ofschoon door meerdere onderzoekers (Van Schelle, Sarasins, Ahlburg, Molengraaff, Koperberg e.a.) bezocht, hielden deze zich gewoonlijk aan de enkele bestaande wegen en is een betrouwbaar algemeen beeld van dezen, naar het schijnt tektonisch vrij gecompliceerden, Noordarm nog niet te ontwerpen. Uit de verschillende waarnemingen kan echter wel worden opgemaakt dat twee hoofdbergreeksen aanwezig zijn, waarvan die in de nabijheid der zuidkust de graniet-kern bevat, welke later naar het Zuiden door den hals van Celebes ombuigt, terwijl die langs de Noordkust tegen de baai van Tolitoli afbreekt en wellicht een kern van kristallijne schisten bevat, welke evenwel dikwijls door sedimenten en eruptiva bedekt wordt.

Van den Hals van Celebes, die zich van Tomini tot Parigi aan de Oostzijde en van de baai van Dondo of Tolitoli tot aan die van Paloe aan de Westzijde uitstrekt en waarin het gebergte zich in den Ogoamas tot 2565 M. verheft, weten wij geologisch alleen, dat het eveneens uit graniet en kristallijne schisten bestaat en dus kan beschouwd worden als de directe voortzetting van den Noordarm. Abandanon heeft niet oneigenaardig dit kristallijne gebergte de „ruggegraat” van Celebes genoemd; inderdaad kan het tot in de Latimodjong-keten bij Paloppo worden vervolgd, terwijl bezuiden de Tempe-depressie weer kristallijne schisten optreden ten N. van Tanette en ten O. van Pangkadjene.

Direct ten Zuiden van den Hals worden zoowel het bergstelsel als de geologie veel ingewikkelder; het laat zich aanzien dat een gedetailleerde opneming zal noodig zijn om beide tot klaarheid te brengen. Wij volgen in onze voorstelling voornamelijk Abandanon, die zijn meening wel het kortst en duidelijkst heeft neergelegd in zijn opstel: „Zur Umrissform der Insel Celebes” (1912).

De „ruggegraat” loopt in het circa 2000 M. hooge Molengraaff-gebergte vrij zuiver in N.-Z. richting door; het bereikt zijn einde in den geïsoleerden G. Poeang ten Westen van Paloppo. Het bestaat uit graniet, gneiss, dioriet, gabbro, amfiboliet en effusief-gesteenten, waarvan de juiste ligging ten opzichte van elkaar buiten het door Abandanon onderzocht gebied door voortgezette terreinonderzoekin-

gen moet worden vastgesteld. Over bijna de geheele lengte loopt een tamelijk smalle strook (de Fossa Sarasina of Sarasin-zone), die door een aantal depressies gekenmerkt is (Paloe-baai, Paloe-vlakte, Koelawi-, Gimpoe-, Koro- en Rampi-bassin) en die het gebergte verdeelt in twee helften, waarvan de westelijke vooral opvalt door het overheerschen van amfibolieten en van violetten gneiss. In de Oostelijke helft treden eigenaardige kommen op, die ten deele nog met water zijn gevuld (Lindoe-meer), ten deele wel oude, drooggeloopte meren voorstellen (vlakten van Bada, Lebani e.a.). Het gebied ten westen van dit gebergte is nog zoo goed als onbekend, doch is gedeeltelijk zeker veel jonger; men kent aan de kuststreek jonge stollingsgesteenten en bij Doda moet wat petroleum voorkomen in sterk geplooid neogene sedimenten. Langs de Lariang rivier vond Abandanon echter in elkaar geperste kleischalies, die wel op een oudere formatie wijzen. In het gebied ten oosten volgt eerst het Fennema-gebergte, zich uitstrekkende van Kaap Ponindilisa aan de golf van Tomini tot aan de noordkust van de golf van Boni. Het hoogste gedeelte (ruim 2000 M. over meer dan 100 K.M. lengte) ligt in het westen; naar het oosten wordt het langzamerhand lager, doch het is nog tot het Poso-meer te vervolgen, en verheft zich ten O.N.O. daarvan weder in het ruim 2000 M. hooge Pompangeo-gebergte. Granieten en basische stollingsgesteenten ontbreken hier geheel; het is uitsluitend opgebouwd uit kristallijne schisten (met lenzen van kristallijnen kalksteen), die zeer sterk doch onregelmatig geplooid zijn. Wel waarschijnlijk zet zich dit schist-gebergte in het Z.O.-schiereiland voort, te oordeelen naar waarnemingen van de Sarasins en Elbert, en zal het Mekongka-gebergte vermoedelijk daaruit bestaan. In het zuiden ligt ten westen van het Molengraaff-gebergte eveneens graniet, en dit gesteente schijnt in het nog grootendeels onbekende bergland, dat zich in de richting van den Mandar-uitwas uitstrekt, overheerschend te zijn. Wellicht bestaat daaruit ook de bijna 3000 M. hooge Mamboeliling-keten. Langs het noordelijk deel der kuststrook van den Mandar-uitwas spelen leucithoudende gesteenten een zeer groote rol. In het Noorden echter liggen tusschen de Molengraaff- en Fennema-gebergten weder enkele inzinkingen, o.a. de vlakten van Napoe en Besoa. Oostelijk van het Fennema-gebergte bevindt zich, nog in het schistgebied, de bekende Posso-depressie, met het meer van dien naam, die, ten N. van het meer, grootendeels door mioceene grauwe kleistee-ten en jongen, neogenen, kalksteen is opgevuld, waaronder nog overblijfselen van jong-cretaceïsche sedimenten en radiolariën-hoornsteen gelegen schijnen te zijn. Deze depressie wordt ten oosten begrensd door het Pompangeo-gebergte dat — ten minste voor een heel klein deel — reeds uit gabbroïde gesteente bestaat (Koperberg), welk gesteente naar het zuidoosten een zeer aanzienlijke uitbreiding verkrijgt in het Verbeekgebergte, dat, tot ruim 1000 M. oprijzend, het gebied omvat der groote meren van Matano en Towoeti, welke gelegen zijn aan het noordelijk uiteinde van den Zuidoost-arm. Door het optreden dezer sterk basische gesteenten sluit Celebes zich om zoo te zeggen (althans voor den tijd, waarin hunne vorming valt) aan bij de Molukken, waar zij eveneens veelvuldig voorkomen.

In den Oostarm van Celebes schijnen gabbro's, diabazen en diorieten veelal de plaats der peridotieten in te nemen; zij zijn evenwel door jongere — eogene en neogene — afzettingen bedekt geworden

en komen daardoor meest slechts in de hogere landgedeelten voor (b.v. vermoedelijk in de beide hoge toppen van 1200—1500 M. in het uiterste oosten).

Reeds is vermeld, dat in de westelijke helft van het Molengraaff-gebergte amfibolieten veelvuldig voorkomen en in dit verband verdient opgemerkt te worden, dat ook de N.N.O.-lopende bergketens in Z.O.-Borneo voor een groot deel uit sterk samengeperste gabbro's, diabazen en diorieten, met verschillende variëteiten van kristallijne schisten, bestaan, terwijl ook op de eilanden Laoet en Seboekoe veel diabaas gevonden wordt, zoodat het lijkt alsof er, ten opzichte der straat van Makassar, een zekere symmetrie bestaat in den bouw van W. Gelebes en O. Borneo.

Ook in het peridotiet-gebied van Oost-Celebes treden vele inzinkingen op: de Mori- en Tioe-depressies met de Tomori-baai in het noorden en de meren Matana, Mahalona, Towoeti e.a. in het zuiden.

Midden-Celebes is van Zuid-Celebes gescheiden door een geheel ander gebergte-stelsel, het welk door de Mamasa en Saädang-rivieren naar de westkust en door de Maroro of Djenemaëdja-rivier naar de oostkust wordt ontwaterd. Het westelijk deel, het Quarles-gebergte, is ten westen van Rante Pao steil tegen het kristallijne kerngebergte afgesneden en bestaat uit in gemiddeld N.W.-richting geplooid tuffen van verschillende samenstelling (zoowel zure als basische, waaronder ook vaak leuciethoudende), waarin de Saädang zich tusschen Rante Pao en Enrekang een 50 K.M. lange canyonachtige vallei heeft gegraven, die dikwijls meer dan 1000 M. diep is; de dikte der tuffen wordt op ruim 2000 M. geschat. Dicht ten oosten dier rivier strekt zich een niet meer dan 5 K.M. breed, doch circa 70 K.M. lang kalksteendek uit (eoceen), welks zuidelijkste hoogste verhevenheid de Bambapoeng bij Enrekang is. Weer oostelijk daarvan wordt een dikke afzetting van violetroode kleischales met tusschengelegen zandsteenbanken gevonden, die evenals de tuffen van het Quarles-gebergte in gemiddeld N.W.-richting sterk geplooid zijn en door de Maroro worden doorsneden. Men trof er tot nog toe geen fossielen in aan, zoodat de voorloopig daaraan toegekende jong-cretaceïsche ouderdom nog niet geheel vaststaat. Ten oosten grenst dit gebied aan het ongeveer Z.O.-N.W. gestrekte, 30 K.M. lange Latimodjong-gebergte, waarvan de hoogste top, de Dante Mario (3412 M.), tevens de hoogste verheffing van Celebes is, terwijl eenige toppen in deze reeks over de 3000 M. reiken. De kern schijnt te bestaan uit metamorphe diabaastuffen, kristallijne schisten en oudere kleileien; aan weerskanten der reeks vindt men de evengenoemde jong-cretaceïsche afzettingen. Daarop volgt, nog meer oostelijk en dicht bij de kust, een N.25°W. gestrekt gebergte, dat uit oudere en jongere basische stollingsgesteenten bestaat en door de Djenemaëdja doorbroken wordt.

Naar het schijnt, worden al deze, in globaal Z.O.-N.W.-richting (met verschillende afwijkingen, wat de details betreft) geplooid of samengeperste bergketens aan de zuidzijde door een loodrecht daarop gestrekte breuk afgesneden en volgt naar het zuiden de belangrijke depressie, waarin de meren van Tempe en Sidenreng (30 à 40 M. hoog) gelegen zijn. Tusschen deze depressie en de zuidkust komen de oudere gesteenten slechts op enkele plaatsen aan de oppervlakte, de kristallijne schisten (zie boven) ten N. van Tanette en ten O. van Pangkadjene, de vóór-

tertiaire sedimenten in enkele smalle strooken, terwijl het overige areaal, behalve door een soms vrij breede strook alluvium langs de kust, wordt ingenomen door oud- en jong-tertiaire, hier en daar pekkoolvoerende, sedimenten (waaronder tamelijk veel nummulietenkalksteen) en door tertiaire eruptiva (waaronder weder leuciethoudende), welke laatste naar het zuiden meer de overhand verkrijgen, ten slotte bijna de geheele oppervlakte innemen en in den Piek van Bantaëng (Bonthain) met 3042 M. culmineeren. Hierover zie men het artikel VULKANEN.

Kenmerkend voor Zuid-Celebes is dus het voorkomen langs de westkust tot bij Mandar eener (dikwijls onderbroken) strook van leuciet- (soms ook nefelien) houdende gesteenten (waaruit o.a. de Saraoeng of Piek van Maros, 1375 M., bestaat), welke tuffen en breccien door Abendanon, gelijk wij zagen, in het Quarles-gebergte werden aangetroffen: — of het optreden van soortgelijke gesteenten in het Oleidoe-gebergte ten zuiden van Matinang (in den Noordarm) is op te vatten, zooals de Sarasins meenen, als een directe voortzetting der evengenoemde strook, waarvan dan het overige deel langs de westkust zou weggezonden zijn, zal wellicht later kunnen worden uitgemaakt.

Literatuur. Voor de, reeds tamelijk omvangrijke doch weinig samenhangende geologische literatuur moge worden verwezen naar de „Opgave van Geschriften over Geologie en Mijnbouw van Ned. Oost-Indië” door Dr. R. D. M. Verbeek in deel I en II der Verhandelingen van het Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën (geologische serie), waar zij is opgegeven en naar het recente, uitvoerige werk van E. C. Abendanon: *Geologische en geografische doorkruisingen van Midden-Celebes*, waarin zij is verwerkt, en waarvan naast twee deelen en den atlas, welke reeds zijn verschenen, nog één deel het licht moet zien.

Landbeschrijving (gebergten, meren, rivieren). Van de verschillende deelen van Celebes zullen we achtereen volgens den Noordarm, Midden-Celebes, den Oostarm, den Zuidoostarm en den Zuidarm schetsen.

a. de NOORDARM. Deze hangt door een smallen „hals” samen met Midden-Celebes; op de smalste plaats tusschen Towia en Kasimbar is de afstand slechts 17 K.M. (T. A. G. 1914 p. 725). Het centrale gebergte, dat er door loopt en zich voortzet in het Noordelijk schiereiland verheft zich in den *Ogoamas* tot 2565 M. en even ten Zuiden daarvan vindt men den *Sodjol*, die 2525 M. hoog is (zie kaart Top. dienst). Westwaarts van de plaats Mooëton, genoemd naar eene rivier van denzelfden naam en waar het boogvormige deel van den hals aan de golf van Tomini eindigt, volgt de grotere rivier *Toeladengi* met de *Sigoe-roe*; zij komt bij Taroepa in de kwartaire vlakte, die daar 10 K.M. breed is. Daarop volgt de *Lamboenoe*, die bij de gelijknamige vlakte het bergland verlaat. Ten Westen van de *Lamboenoe* vindt men in het heuvelland, opgebouwd uit pleistocene lava en tuf, de *Bolano meren*, genoemd naar een klein Boegineesch dorp, dat er tusschen ligt. Het grootste heet Bolano Saoc (saoc = diep) en bestaat uit een grooter westelijk en een kleiner oostelijk bekken met heuvelland er om heen; het oostelijke is 250 M. in doorsnede en volgens de inboorlingen 40 à 50 M. diep, het westelijke heeft een middellijn van 400 M. en is waarschijnlijk het diepst; dat enkele deelen ondiep zijn, bewijst de moerasflora. Ten noorden van deze meren ligt het kleinere *Batoe Dako*. Het ontleent zijn naam aan een

witte rots, die in het meer onder water zichtbaar is (dako = wit), en is naar schatting 25 à 30 M. diep. De afvloeiing der meren is de *Bolano rivier*, die door een 10 M. diepen brakwaterplas (Taboetonke, op de kaart van Boonstra van Heerdt Mossologi meer) naar zee gaat. In het gebergte heerschen hevige bandjirs, maar de lage kuststreek is regenarm. Verder westelijk vindt men de groote *vallei van Ongka* en daarna wordt de lage kuststreek langzamerhand smaller. Uit het hooge bergland komt daar de *Palasa*.

In het bergland van Tomini, juist in de bocht van Tomini gelegen, vertoonen de ketens tal van naakte rotsen. Een groote rechterbijstroom van de rivier van Tomini, de *Molitogo*, komt uit het gebied van den Ogoamas. In het dal van den hoofdstroom drijven de inboorlingen een drukke tabaksteelt. Zuidwaarts van den Ogoamas wordt het gebergte snel lager, beoosten de Paloe baai zijn de pashoogten slechts 250 à 300 M. De kustvlakte heeft bij Parigi eene breedte van 22 K.M.; dat ze met geringe moeite in prachtige sawahs kan worden herschapen, hebben de Balineesche ballingen bewezen, die aan de noordzijde van Parigi model-rijstvelden hebben aangelegd. Aan den buitenkant steekt het breedste gedeelte van den hals in het noorden als een schiereiland in zee vooruit. De in zee vooruitstekende noord oostpunt, bestaande uit koraalkalk, heet *Tg. Kandi* of *Dako*, de Noordwestpunt, die langzaam daalt en in een klappertuin eindigt, heet *Stroomenkaap*; even ten zuiden er van komt het *Dako gebergte* aan zee. Aan de oostzijde ligt Bwool, aan de westzijde Toli Toli. Verder Zuidwaarts volgt de groote *baai van Dondo*, die den hals tot op de helft versmalt, ze is aan de zeezijde gedeeltelijk door eilanden (P. Simatang en P. Kapetan) afgesloten. Aan de Oostzijde valt er de aanzienlijke rivier *Maradja* in, die van het Saloemaradja gebergte komt; niet ver van hare monding ligt het kleine Boega, waar een Chinees met Amsterdam een drukken handel in rotan drijft. Het schiereiland aan de Westzijde steekt met *Tg. Dondo* in zee vooruit. Aan de Westkust van het N.Z.-deel van den eigenlijken hals steken nog een viertal schiereilanden in de straat van Makasser vooruit. In het verlengde van het tweede (van het noorden af) liggen een drietal eilanden, waarvan het uiterste, voorzien van een licht, *Noordwachter* (P. *Toegoan*) heet; de naam staat tegenover *Zuidwachter* (P. *Pasoso*), dat vóór de bocht van Tamboe ligt. In het derde schiereiland, dat zich in het midden tot 356 M. verheft, bevindt zich het meer *Ranoe Dampelas*, welks niveau op 10 M. hoogte ligt en dat aan de Noordzijde afvloeiing heeft naar de zee. Het Zuidelijkste schiereiland is door eene smalle landengte met den hals verbonden en steekt ver in zee vooruit; het heet, evenals het 600 M. hooge toppunt, *Baleisang*. Aan de Zuidzijde van dien berg ligt het meer *Rano Baleisang*, dat veel krokodillen herbergt en waaromheen uit de vele sagopalmen sago geklopt wordt; ongetwijfeld heeft dit meer afvloeiing, maar Boonstra van Heerdt zag ze niet. Onze bestuursinval is aan den binnenkant van den hals in de hier en daar vrij breede kustvlakte veel meer doorgedrongen dan aan den buitenkant. Maandelijks gaan er schepen van de Paketvaart Mij. de Golf van Tomini in om rotan, copra en timmerhout te halen; vóór den oorlog kwam de Norddeutsche Lloyd er ook; van hier stammen voor een aanzienlijk deel de reuzenmassa's bosch- en andere producten, die men te Makasser in de Nederlandsche vrachtbooten ziet overladen. Vroeger werd de inheemsche bevolking hier door de radja's en rijksgrooten, die

10 % van de opbrengst kregen, gedwongen klappers aan te planten en copra in te zamelen; thans doen de Toradja's uit Midden-Celebes dit hier bijna overal, terwijl ze tevens rotan en damar uit de bosschen halen. Alleen in Mooëton geschiedt dit nog door de bevolking zelve.

Ofschoon de hals zeer smal is, voert er slechts één behoorlijk paardenpad dwars over, het gaat van *Tawaëli*, aan de Oostkust der Paloe baai, naar het tegenoverliggende *Toboli* en werd in 1909 voor bestuursdoeleinden aangelegd; de pashoogte is daar 1067 M.; in 6 uren kan men te paard den weg afleggen. Verder Noordwaarts, in het smalste deel van den hals, loopt een pad over een pashoogte tusschen *Towia* (Westkust) en *Kasimbar* van slechts 350 M., waardoor dit pad druk gebruikt wordt. Behalve deze zijn er nog acht andere door de inlanders gebruikte overgangen (zie de kaart van Boonstra van Heerdt in het T. A. G. 1914).

De eigenlijke Noordarm loopt bijna zuiver West-Oost; waar ze naar het Noordoosten ombuigt, begint de jong-vulkanische *Minahasa*. Het Oost-Westelijke deel laat zich gevoeglijk in tweeën beschrijven, doordat het bezuiden de *bocht van Kwandang* smal en laag is; het is daar nauwelijks 30 K.M. breed en daalt in den *pas van Halante* tot 422 M.; het rijpad van Kwandang naar *Gorontalo*, een afstand van 55 K.M., is in één dag heel goed af te leggen. Tusschen Bwool en Kwandang komt het gebergte op tal van plaatsen aan de Noordkust, terwijl de waterscheiding met de Zuidkust niet ver naar binnen ligt. Het *Matinang gebergte* der Sarasin's stijgt tot boven 2000 M. en dient als hoofdwaterscheiding; van de Zuidhelling komen de bronaderen der rivier van *Randangan*, die even bewesten Marissa in zee valt. De *Boliohoetoe*, van welks Zuidelijke helling de aanzienlijke rivier *Pagoejama* komt, ligt dicht bij de Noordkust in het gedeelte tusschen Soemalata en Kwandang. Bestijgt men van Kwandang uit den pas van Halante, dan heeft men van daar een mooi uitzicht op het meer van *Limboto* en de depressie, waarin het meer ligt; die depressie zet zich Westwaarts in het dal der reeds genoemde *Pagoejama*, Oostwaarts in dat der *Bone* voort. Eerstgenoemde rivier kronkelt van boven Lakea tot Paroeng door de jonge vlakte oostwaarts en breekt dan door een rug naar de Zuidkust. Bij Gorontalo is het kustgebergte nauwelijks 1 K.M. breed; door een smalle poort ontwijkt de *Molango* naar de golf van Tomini.

Vroeger was de laagte van Limboto een zee, die de geheele depressie vulde, maar niet doordrong tot in de vallei der boven-Pagoejama. Van die zee is het tegenwoordige meer van Limboto het laatste overblijfsel. Het heeft den vorm van een West-Oost gestreken rechthoek, is ondiep, 11 K.M. lang en 6.5 K.M. breed; in den regentijd breidt het zich vooral in het N. en W. uit. De plaats Gorontalo ligt in de kloof, die naar zee voert. Van Gorontalo Oostwaarts betreedt men door het dal der Bone het oostelijk deel van den Noordarm. In den bovenloop gaat de Bone door de *vlakte van Barwangio*; door een kloof in het gebergte bereikt ze daarna de Limboto-laagte. Volgens de Sarasins is de genoemde vlakte een leeggelopen meer; Ahlburg beschouwt de Bone als de Oostelijke voortzetting der Limboto laagte.

Het gebergte der Zuidkust wordt Oostwaarts snel breeder en hooger; naar de rivier heet het *Bone gebergte*; langs de kust vindt men koraalkalksteen. De Sarasins gingen er uit het Bone dal op 1430 M. hoogte dwars over naar Negerilama. Noordoost van deze

plaats aan de Zuidkust verheft zich het *Sinandaka* gebergte tot 1770 M. Dwaars door het Oostelijk deel gaat NW-ZO de depressie der dalen van de *Sangkoep* en de *Malibagoe*. Behalve de genoemde rivieren behoort er de *boven-Doemaga* toe, die Zuidoost stroomt, dan met een kniebocht ombuigt naar het Noordoosten en ten slotte in de *Lombagin* valt; de waterscheiding met de *Malibagoe* is maar 350 M. hoog. Tusschen de *Sangkoep* en de *Lombagin* ligt het massief van den *Hoentoe Boeloedawa*; ten oosten daarvan verzamelt de *Lombagin* het water van de *Doemaga* en de *Ongkak*; in het gebied der laatste vindt men jong-vulkanische producten en echte solfataren, die ons er aan herinneren, dat we aan den rand der *Minahasa* zijn gekomen. Als grens met de *Minahasa* kan men het dal der *Poigar* nemen. Officieel geldt deze sedert 1895 als grens (zie A. C. Veenhuizen, Aanteekeningen omtrent *Bolaäng Mongondou* met kaart T. A. G. 1903). Behalve de *Poigar* werd toen ook de *Boeijat* als zoodanig vastgesteld. Haar dal ligt echter niet in het verlengde van het *Poigar*-dal, maar verder Noordwaarts; ze ontspringt op het gebergte, van waar ook verschillende bronrivieren der *Ranoiapo* komen. De *Poigar* ontspringt uit het meer *Danau Mooät* (lengte $\pm$ 5 K.M., breedte $\pm$ 1.7 K.M., hoogte $\pm$ 1050 M.), dat eerst 5 Juni 1899 ontdekt werd door den mijn-ingenieur Koperberg (T. A. G. 1899, Het meer *Danau* in *Bolaäng Mongondou*, met kaart); tot op dat oogenblik was het zelfs bij de bewoners der *Minahasa* slechts bij geruchte bekend. Westelijk van dit groote meer is in 1900 door Koperberg nog een klein meer *Paja Paja* aangetroffen, welks hoogte op 1200 M. is geschat; het is rond en waarschijnlijk een oude krater. De naam van het groote meer herinnert ook aan het vulkanisme (*Mooät* = stinkend, naar de zwavelbronnen). Aan de Westzijde der meren staat de $\pm$ 2000 M. hooge *Ambang* (zie aldaar). Ten N. en N.W. ervan liggen twee veel lagere bergen, de *Antoeg* en de *Pinoepoelan* (= zwavelberg). De *Poigar* verlaat het groote meer in den Noordwesthoek en kronkelt daarna over de hoogvlakte van *Bolaäng Mongondou* Noordwestwaarts naar een tweede veel kleiner meer, *Ilolooi* geheeten; ten Z. hiervan vindt men aan den linkeroever tal van warme bronnen. Van de beide meren zegt Riedel, dat ze weinig vischrijk zijn; men vindt er paling in, ook garnalen en zoetwaterkrabben. In de beide meren leven veel watervogels. Een rechter bijstroompje voert nog het water aan van de beide kleine meren van *Mokobang*, aan de Westzijde van den *Sinajap*; de hoofdweg uit de *Minahasa* naar *Bolaäng Mongondou*, door het dal der *Ranoiapo*, gaat er tusschen door. Beneden het meer *Ilolooi* wordt de *Poigar* begrensd door hooge bergruggen, hier en daar slechts door kleine vlakten afgebroken. Met steile glooiingen, over een meestal gladde, ondiepe, steenachtige bedding daalt zij, zonder watervallen te vormen, naar de Noordkust; tusschen die steile gedeelten stroomt de rivier langzaam, op de hellingen echter onstuimig. Alleen in den Westmoesson is de waterafvoer groot; het aantal kleine zijrivieren is rechts en links zeer aanzienlijk. De lengte der *Poigar* is 52 K.M., de breedte tot 25 M. Haar naam schijnt verband te houden met haar hoedanigheid als grensrivier tusschen *Bolaäng Mongondou* en de *Minahasa*; hij is afgeleid van 't woord *ajar*, jonge arenbladeren, die men voorheen bezigde ter aanduiding of afbakening van grenzen.

De *Minahasa* is bijna geheel jong-vulkanisch; de vulkanen zijn er deels nog werkende, sommige bevinden zich in het solfataren- en fumarolen stadium.

Dit landschap heeft van Z.W. naar N.O. eene lengte van 140 K.M. bij eene gemiddelde breedte van 45 K.M. en heeft eene oppervlakte van 4786 K.M.². Van uit zee gezien, bestaat het landschap uit hoogere en lagere bergen, waarvan de hellingen, voor zoover die met lichter groen zijn bedekt, deels worden ingenomen door mais- en rijstvelden, terwijl de donkere partijen koffie en notemuskaattuinen zijn en het strand is omzoomd met wuivende kalapa of kokospalmen (N. Graafland; de *Minahasa* 1898). Door een tweetal laagten wordt de *Minahasa* in drie deelen gescheiden, n.l. door de laagte van *Amoerang* naar *Belang* en door de laagte van *Menado* naar *Kema*. — In het zuidwestelijk deel vindt men haast geen echte, jonge vulkanen. De hoofdriever van dit gebied is de reeds genoemde *Ranaipo* (zie aldaar), die zijn bronnen heeft benoorden het meer *Danau Mooät* en bij *Amoerang* in de baai van dien naam uitstroomt. Links er van ligt het jong-vulkanische massief van den *Lolomboelan*, rechts het veel uitgebreider *Manembo* gebergte. Aan de Zuidkust, halverwegen *Kotabonan* en *Belang*, vindt men hier het mijngebied van *Totok* (zie bij GOUD). In het hoogste deel der laagte tusschen *Amoerang* en *Belang* ligt het kleine *Tonsawangmeer*, dat door de *Melompar* afvloeiing heeft naar de Zuidoostkust. — Het middelste deel der *Minahasa* is een plateau, dat aan de Zuidoostzijde zich tot 700 M. verheft en daar zeer steil is; naar de plaats en het meer *Tondano* kan men het 't plateau van *Tondano* noemen. Aan den Zuidostrand staat het steil oprijzende *Lembean* gebergte, dat tot 1100 M., d. i. 400 M. boven het meer, oprijst en de waterscheiding vormt tusschen de Moluksche zee en de Celebes zee (Iembehan alf. beteekent ook: waterscheiding; Graafland I blz. 8). Het meer van *Tondano* heeft afvloeiing naar de laatste door de rivier van *Tondano*, die er bij de gewestelijke hoofdplaats *Menado* invalt. Aan de westzijde van het meer staan twee vulkaangroepen, van den *Lokon* in het N.W. deel, van den *Sopoetan* in het Z. deel van het plateau. De laatste sluit in het zuiden tegen den *Kaweng*, den *Simbel*, den *Kawatak* en den *Potong*, die de voortzetting zijn van het *Lembean* gebergte, zoodat ze samen het hoogland in het zuiden afsluiten; over het laagste punt (920 M.) gaat de rug van *Langowan* naar *Belang*. In het noorden staat tusschen de *Lokon*-groep en het *Lembean* gebergte die van den *Roemengan-Masarang*; tusschen de twee groepen vindt men bij *Kakaskassen* een pas van 800 M., waardoor de weg *Menado-Tomohan* gaat, en tusschen laatstgenoemde groep en het *Lembean*-gebergte ligt op het laagste punt van het plateau *Tondano* (690 M.). Daar is de kloof der rivier van *Tondano*, die met groot verval — over een afstand van 15 K.M. 450 M. — naar de laagte *Menado-Kema* stroomt en dan bewesten *Ajeradidi* met een kniebocht naar *Menado* ombuigt; in den plateauand vormt de rivier den 28 M. hoogen waterval *Tonsealama*. Aan de westzijde ligt tusschen de groepen van den *Lokon* en den *Sopoetan* eene breede opening, waardoor de *Nimanga*, de *Pentoe* en eenige kleinere stroomen westwaarts gaan; zij wijken uiteen door den *Bantik*, die het westelijkste schiereiland inneemt en waaromheen de weg van *Tanawangko* (of *Ranawangko* = groot water), aan de gelijknamige rivier, naar de baai van *Amoerang* loopt. Op de hoogvlakte doet een kleinere binnenrij van vulkanen (de *Tampoessoe*, de *Lowoe*, de *Lengkoan*, de *Sinapi* en de *Tempoeng*) dienst als waterscheiding tusschen het stroomgebied der genoemderivieren en dat der rivier van *Tondano*. Het *Tondano* meer (zie aldaar) moet vroeger grooter

oppervlak hebben gehad, doordat het niveau stellig 20 M. hooger was dan nu; meervlakten aan de beide uiteinden bewijzen, dat door de teruggaande erosie van de rivier in den plateauwand het meer gaandeweg leegloopt. De laagte Menado-Kema, waarlangs een weg loopt, die beide havenplaatsen verbindt, gaat ten zuidoosten van Ajernadidi over de waterscheiding op eene hoogte van 233 M. — Het noordoostelijk deel der Minahasa zou men, naar den hoogsten top Klabat (2018 M.), het *Klabat-schiereiland* kunnen noemen. Als vulkanen verdienen nog vermelding de *Doea Soedara* en de *Tongkoko-Boetoe angoes* groep. Ten noordoosten der eerste verheft zich aan de kust de Tongkoko, die nog in de 19de eeuw hevig werkte; aan zijn zuidostrand vormde zich in 1801 de Batoe angoes (= brandende steen), in 1821 aan de oostzijde ervan gevolgd door den Batoe-angoes baroe, die den zuiveren kegelvorm vertoont en geheel kaal is. Aan de oostkust der Minahasa ligt het eiland Lembéh (zie aldaar). Van de eilanden voor de noordwestkust is *Menado toewa* volgens A. B. Meyer een vulkaan; hij behoort waarschijnlijk, zegt Verbeek, tot de vulkanische lijn: *Klabat-Paniki-Toempa-Werot-Menado Toewa*, waarvan de drie middelste kleine vulkanen aan den zuidwestrand van dit deel zijn; denkkelijk behoort tusschen de twee laatste nog *Boenaken*, waarvan het zuidelijk deel blijkbaar is ingestort. In het verlengde der Minahasa liggen nog de eilanden *Ganga*, *Talisei* en *Ban(g)ka* en verder noordwaarts de *Sangi* en *Talaud*-eilanden (zie aldaar). De *Sangi*-eilanden vormen den rechtstreekschen overgang naar Mindanao, de *Talaud*-eilanden liggen op een bank aan de oostzijde van die brug. De kleine eilandjes benoorden Groot *Sangi* heeten *Kawio*-eilanden. Ten noordoosten der *Talaud*-eilanden liggen de *Nanoesa*-eilanden (zie aldaar).

b. MIDDEN-CELEBES. De kern van het eiland was tot voor kort bijna een gesloten boek. Ofschoon in dit deel het hoogste gebergte, de grootste rivier en het grootste meer van het geheele eiland te vinden zijn, bleef zelfs het bestaan van alle drie tot voor eenige jaren onbekend; vooral door de Sarasins en Abendanon is daarin verbetering gekomen. Teneinde het overzicht gemakkelijker te maken, wordt eerst de westzijde, dan het midden en daarna de oostzijde van Midden-Celebes besproken. Aan de westzijde sluit het noorden van het zuidelijk schiereiland zich zoo nauw aan, dat we dit er bij zullen nemen. In dat deel bevindt zich juist het hoogste gebergte. Dit is dus de zuidelijke hoeksteen der westzijde; het draagt den naam *Latimodjong-gebergte*, naar een der hoogste toppen. Een 9-tal rijken zich in deze keten over eene lengte van ± 20 K.M. aaneen tot een hoogte boven 3000 M.; naar het N.N.W. volgt er dan nog een deel van 10 K.M. met eene hoogte boven 2500 M. De hoofdketen begint op ongeveer $3\frac{1}{2}^{\circ}$ Z.Br. met den *Boeloe Palakka*, welke bekend is geworden door Abendanon, die met zijn gezelschap op dit punt dwars over het 3220 M. hooge gebergte trok en op den vertoefde van 16 Mei—3 Juni 1909; de eerste door Europeanen verrichte overtocht over het *Latimodjong-gebergte* (op 2200 M.) had twee dagen vroeger plaats gehad: op 14 Mei 1909 trokken J. de Koning Knijff m.i. (Jaarb. mijnwezen N.I., Verhand. 1912), H. Cool, m.i., kapitein Kroon en luitenant Legger er dwars over. De hoogte van den *Boeloe Palakka* bedraagt 3363 M.; van dezen top loopt de keten noordwest tot den *Dante Mario*, het toppunt van *Celebes*, daarna noord tot den *Poloksia* en vervolgens weer noordwest tot den *Sinadji*. Voor het toppunt *Dante Mario* geeft de

kaart van Abendanon 3425 M.; luitenant van Nynatten, die in April 1912 den berg beklom met den adj. onderofficier N. Jacobs, ter plaatsing van een triangulatiepilaar der 2e orde, geeft 3412 M. (Weekblad voor Indië, 9, no. 33). De *Sinadji*, het noordelijke uiteinde van de hooge keten, staat op Abendanon's kaart met 2618 M. aangeteekend. De bovenste helft der keten is met oerwouden bedekt; in de benedenste helft is de oostzijde kaal. Tegen den *Boeloe Palakka* vindt men tot 1000 M. hoogte tal van witte plekken door recente aardstortingen; dat hier de verweering aan de oppervlakte in verband met de groote hitte overdag, die bij nacht afwisselt met vrij lage temperaturen, zeer intens is, laat zich begrijpen. Aan de oostzijde van het *Latimodjong-gebergte* vinden we, langs de golf van *Boni*, een ku' gebergte, dat door een hoogstens 5 K.M. breede kustvlakte van de zee gescheiden is. Het culmineert in het noorden in den *Bontoe Poeang* (2023 M.), in den achtergrond van *Paloppo*. Tusschen die twee gebergten ligt van noord naar zuid als een wig een kleisteenformatie, waardoor een belangrijke rivier stroomt, de *Maroro*, die W.Z.W. van *Paloppo* in een bronbekken van ± 500 M. hoogte haar water verzamelt en dan door een V-vormige kloof van ruim 600 M. diepte zuidwaarts vloeit, langs den oostvoet van het *Latimodjong-gebergte*, waaruit haar tal van bijstroomen toevoelen. Bij *Papolo* komt haar uit het hooggebergte de *Langi* tegemoet en dan gaan ze samen in een bijna 1000 M. diepekloof van ruim 15 K.M. lengte dwars door het kustgebergte naar de golf van *Boni*. Naar het roode slib uit de bovengenoemde kleisteenformatie heet de rivier daar *Djenemaëdja* = roode rivier. De mond was vroeger bij *Kaap Djene*, thans ten N.W. ervan. Van het hoogste deel van het *Latimodjong-gebergte* komt nog de *Tjimpoe*, die haar water boven *Makaloea* verzamelt, ook door het kustgebergte gaat, en door de kustvlakte naar zee. De voornaamste rivieren der kustvlakte zelve zijn de *Boea* en de *Ponrang*; de laatste is waarschijnlijk onthoofd door de teruggaande erosie van een linkerzijstroom der *Djenemaëdja*. Al de kustvieren stroomen in den kustrand over kleine terrassen, die nu 50 M. boven den zeespiegel liggen, maar eenmaal kustvlakten waren; ze bewijzen, dat het land rijst, en wel zóó snel, dat de rivieren den tijd niet hadden ze door erosie te doen verdwijnen, zoodat ze nu door kommen stroomen met ruim 50 M. hooge drempels, waardoor ze nieuwe beddingen moesten maken; door de vele regens op het ondoordringbare gesteente gaat de insnijding der wateraderen echter vrij snel. Het vele slib, dat ze naar de vlakte voeren, maakt hier in de toekomst een belangrijken sawahbouw mogelijk. Van *Paloppo* voert een nieuwe militaire weg het westelijke bergland in en over, naar *Rante Pao* aan de *Saädang*, de zeer belangrijke rivier, die hier al het water afvoert naar de westkust. Ze ontspringt op ± 2000 M. hoogte en bereikt weldra de hooge komvormige hoogvlakte van *Rante Pao*, bijna 800 M. hoog gelegen. Deze schoone, vruchtbare en volkrijke vlakte was eenmaal een meer; op 866 M. hoogte vindt men een laag kleiachtige humus als overblijfsel van het oude meer, dat echter slechts kort bestaan heeft. Thans stroomt de rivier op eene hoogte van 770 M., dus 100 M. lager. Het hoofddorp is door een drukken weg met *Paloppo* verbonden; daarheen gaat de rijst, die er over is en gouvernements- en andere goederen komen van daar terug. Deze drukte is echter van de laatste jaren; vóór onze inmenging met de binnenlandsche aangelegenheden hier durfde geen *Toradja* naar *Paloppo*,

daar hij stellig als slaaf werd gevangen genomen. De kleigronde der vlakte geeft twee oogsten per jaar. Aan de noordzijde der hoogvlakte staat een gebergte van 1300—1600 M. hoogte; aan de westzijde is een kalksteenbrug, waardoor nu de Saädang in een kloof wegvloeit; aan de zuidzijde is geen merkbare waterscheiding en waarschijnlijk stroomde daarheen eenmaal het meer leeg naar de *Saädang Alla* of *rivier van Kalossi*. De nieuwe rivieren hebben de kom sterk geërodeerd en de structuur van den ondergrond blootgelegd. Zuidwaarts bereikt de Saädang weldra een tweede kom, die maar weinig lager ligt, de *hoogvlakte van Makalé* (775 M.), eveneens met een aangenaam klimaat. Van de linkerbijstroom verdient vermelding de reeds genoemde *Saädang Alla* (of *Mata Allo*), die waarschijnlijk van den hoofdstroom uit onthoofd is; ze valt er bij Enrekang in. Van de rechter zijrivieren vermelden we de *Baroe-poe*, de *Masoe-poe* en de *Mamasa*. De *Baroe-poe* komt uit de merkwaardige *Baroe-poe depressie*, die, N.O.—Z.W. gestrekt, meer dan 20 K.M. lang en 4—9 K.M. breed is (zie de grenzen op blad V in den atlas van Abendanon); ze ligt tusschen het *Quarles-gebergte* aan de oostzijde en het hoge en domvormige *Mari-rie Karoea* gebergte (tot 2750 M.) aan de westzijde. Eertijds was deze depressie een meer, welks diepste punt iets minder dan 1000 M. hoog was, maar dat tot ruim 1400 M. met puin werd gevuld, vooral met tuffen van het laatstgenoemde gebergte; de opvulling had waarschijnlijk deels plaats gedurende het ontstaan der Karoea-gesteenten, deels door inspoeling van daar. Het tuf is volmaakt ongelaaagd, wat elders in de oude meerbeddingen van Midden-Celebes nergens het geval is en moet dus in korten tijd afgezet zijn. De *Masoe-poe* verzamelt haar water vooral op de *hoogvlakte van Kemiri*; waarschijnlijk is deze gevormd door de *Mahanda*, een linker zijstroom, die door teruggaande erosie een in de Karoea-tuf stroomende beek heeft afgetapt; de secundaire tufafzetting is hier duidelijk gelaagd. Op 180 M. hoogte bereikt de *Masoe-poe* den hoofdstroom. De *Mamasa* komt uit het graniet-gebied in het westen van Midden-Celebes; de bronnen liggen op eene hoogte van $\pm$ 2800 M.; bij *Baroeng* komen de woeste beken, door handjirs berucht, samen. Dit dorp ligt reeds in de Mamasakem, genoemd naar het dorp van dien naam. Deze kom ligt $\pm$ 1100 M. hoog, van N.O. naar Z.W., en is ruim 12 K.M. lang (zie bovengenoemd blad V). Eertijds was ook deze depressie een meer, maar niet lang. In de buurt vindt men warme bronnen, enkele met een zwakke lucht van zwavelwaterstof, restanten van vulkanische werkzaamheid. Een tweede kleinere kom vindt men iets verder benedenwaarts bij *Rante Ambalang* (*Malabo*); een derde grootere bij *Tabone*, gelegen aan den linker bijstroom *Banea*. De laatste heeft een lengte van ruim 12 K.M., een breedte van 2 à 3 K.M. in 't noorden, van $\frac{3}{4}$ K.M. in 't zuiden; ze is vooral met granietsand tot 60 M. dik, gevuld, waarin de rivieren nu een diep dal hebben uitgeschuurd. Wat de bewoners betreft, verdient vermelding, dat ze tot hier veel van de Maleische kustbewoners hebben overgenomen; zoo ontmoet men er in de dorpen voor het eerst paarden. De benedenloop der *Mamasa* is in den jongsten geologischen tijd aanmerkelijk gewijzigd. Thans stroomt ze bij *Toengka* (58 M.) in de Saädang, maar nog niet zoo heel lang geleden boog ze zuidwaarts om naar het dal der Loka. Teruggaande erosie, door een rechter bijstroompje der Saädang, heeft echter de Loka onthoofd, zoodat deze nu een onbeduidende bijstroom

geworden is (zie blad VII in Abendanon's Atlas). Door het nieuwe bed, met meer verval, kreeg de *Mamasa* nieuwe krachten, zoodat ze haar bed teruggaande steeds dieper kon insnijden, bij *Bekaroe* zelfs 300 M. Deze uitdieping is thans gevorderd tot den mooien *Garoe-goe waterval*, $\pm$ 150 M. hoog. Aanzienlijke aardstoringen langs de *Mamasa* waren er het gevolg van; als kale plekken zijn ze langs de bergwanden gemakkelijk te herkennen. In het breede verlaten bed der Loka stroomt nu de kleine *Tepoe-loe* noordwaarts. In de kom van *Toengka* komt de *Mamasa* in de Saädang. Te Enrekang noemt men de eerste *Saädang Letta*, de laatste *Saädang Toradja* of *Saädang Rante Pao*; dat de eerste dezelfde is als de *Mamasa*, was, naar Abendanon bleek, bij de Inlanders aldaar onbekend. Als scheepvaartweg is deze aanzienlijke bijstroom onbruikbaar; maar niettemin is zijn dal een belangrijke verkeersweg.

Met een scherpe kniebocht buigt de Saädang bij *Melaling* om naar het westen. Halverwegen de zee vormt ze, door een tong van basalt, bij *Batoe* nog een stroomversnelling; vroeger, nog in den historischen tijd, ging ze bij *Liboe-kang*, hooger op, zuidwestwaarts naar zee. In de nieuwe, Biesboschachtige delta vindt men vier monden: van *Paria*, van *Binanga*, van *Salipolo* en van *Wakka* (de zuidelijkste en voornaamste). In den jongsten tijd vertoont het kustgebied hier eene negatieve strandverschuiving. De stroomsnelheid der rivier is beneden Enrekang $\pm$ 6 K.M. per uur, de diepte 2 M. of meer. Na opruiming der *Batoe-rotsen* kan deze benedenloop een zeer bruikbare waterweg worden. Hoe de Saädang er toe gekomen is, haar oud bed zuidwestwaarts, naar *Djampoea* en de baai van *Pare Pare*, te verlaten en zich westwaarts aan te sluiten bij het tegenwoordige bed beneden *Bamba* (zie fig. 70 in deel II van Abendanon), dat waarschijnlijk een oud bed der *Mamasa* is, heeft Abendanon na bestudeering van het terrein niet anders weten op te lossen dan door aan te nemen dat dit zuidelijke delta-gebied in de laatste 50 jaren minstens 5 M. moet zijn opgeheven. Dat vroeger de Saädang werkelijk naar de baai van *Pare Pare* ging (door het *Alietameer*, dat nu een moeras is, zie de figuur 70), blijkt, behalve uit tal van berichten, op een kaart van 1752 van T. M. Aubert (zie fig. 71 in deel II van Abendanon).

Deze baai zullen we bij Zuid-Celebes opnieuw ontmoeten; thans werden we ons naar het noorden, om de westzijde van Midden-Celebes nader in oogen-schouw te nemen. Bij de golf van *Mandar* wendt de westkust zich rechthoekig om naar het westen tot den *Mandarhoek*, verder noord, bij *Kaap William*, weer naar het oosten, waardoor de westkust van Celebes hier een schiereiland vertoont, dat Abendanon „*Mandar uitwas*” heeft genoemd. Het bestaat grootendeels uit bergland, dat in het binnenste deel nog zoo goed als onbekend is. In het noordelijk deel steekt, bezuiden *Kaap William*, nog weer een klein schiereiland in de straat van *Makassar* vooruit. Ten Z. van *Kaap William*, dat uit een aangeplakt laag koraalkalksteen-terras bestaat, daalt het lichtgroene en bruingebrande kale vulkanische gebergte steil naar de diepe zee af. Bij *Pambaoeang*, even benoorden den *Mandarhoek*, eindigt dit gebergte plotseling; daar bezuiden bestaat de kust uit een drietal terrassen van horizontale lagen (het hoogste gaat tot $\pm$ 200 M.), van een lichtbruinen mergelkalksteen. Deze drie terrassen, respectievelijk van 200, 150 en 50 M. hoogte, wijzen op neogene negatieve strandverschuivingen, welke waarschijnlijk nog aanhouden. Aan de zuidkust van den *Mandar-uitwas*

loopen enkele kleine rivieren, o.a. de Tjampalagian en de Balanipa, in zee.

Noordwaarts gaande, vragen thans allereerst de grensstreken tusschen Mandar en Loewoe onze aandacht. Hiervan bezitten we een kaart, met beschrijving van een der stafofficieren, aan wie sedert 1910 werd opgedragen, weinig bekende en onbekende streken van Celebes stelselmatig te verkennen (T.A.G. 1914, p. 475). Door kapitein Weber werd dat deel in 1912 en 1913 verkend; op de door hem geteekende kaart is de voorgestelde grenslijn tusschen Mandar en Loewoe aangegeven. Van de kustrivieren in het zuiden van Mamoejdjoë is alleen de *Karama* een aanzienlijke stroom. Ze is beneden Galoempang (de aanlegplaats is bij Lepa, $\frac{3}{4}$ uur gaans stroomaf, links) voor prauwen bevaarbaar, mits er geen bandjirs heerschen; aan den mond ligt het kleine Sempaga. De groote bijstroomen komen, in verband met de ligging van het vroeger beschreven bergland der boven-Mamasa en boven-Saädang, bijna alle van links; de laatste, de Saloe Hao, kan in den benedenloop ook bevaaren worden, meestal tot den Kinatang-mond (rechts). Van de hooge bergtoppen vermelden we: den Beloa (3050 M.), in het brongebied der Kinatang; den Kalando (2963 M.), in de genoemde grenslijn en op de waterscheiding tusschen de Saädang en de Karama, die van hier haar hoofdbronrivier (de Oeroh) en de bronrivier Karataun ontvangt; en den *Kamboeno* (2950 M.), in de waterscheiding van de Karama met de Koro-Lariang en met de Rongkong en andere kleine rivieren, die naar de golf van Boni gaan. Behalve de Kalando en de Kamboeno staan op de grenzen van het Karama-stroomgebied nog de *Mamboehiling* (2850 M.), vanwaar de Mamasa naar den anderen kant gaat en de *Waloe Onggoe* (op de kaart: Baloe Woenggoe; 2628 M.), welks water aan de andere zijde naar de Koro gaat. In het gebied der boven-Karama vindt men wat ijzererts (bij Lodang en Pewaneang), dat tot schoppen en parengs wordt verwerkt. In de bedding der Kerataun, een linker bijstroom der Karama, wordt wat gouderts gewasschen; daar is ook industrie van zoogenaamde lijkkleeden, die gebruikt worden bij de ceremoniën der doodenfeesten. Van het wild vermelden we wilde zwijnen en de anoa (in twee variëteiten).

Aan de noordzijde der golf van Boni ligt eene vlakte, die aan de zuidoostzijde aan het hier behandelde bergland sluit; naar de twee meest bekende landschappen aldaar spreekt men wel van de *Masamba-Wotoe vlakte*. Van de rivieren in het Westen noemen wij de *Rongkong*, iets verder oostelijk monden de *Masamba* en de *Baliase* met (links) de *Kalado*; de *Masamba* loopt met verschillende deltaarmen in zee (zie fig. 36 in Abendanon, deel II), en is door een troes aan met de Baliase verbonden. In het oostelijk deel is de *Kalaëna* de hoofdstroom, ze heeft één delta met de *Angkona*, iets verder oostelijk (zie kaart IV in het T.A.G. 1910). De vlakte bestaat in het westen uit zand, in het oosten uit klei. Van west naar oost meet de vlakte ruim 100 K.M., terwijl de breedte afwisselt van 10 tot 35 K.M.; de strekking is O. 30° N. Al de rivieren loopen naar het zuid-zuid-oosten en haar breedere dalen, b.v. van de Rongkong en de Masamba, vertoonen duidelijk een smal, dieper gelegen bed en een ouder, veel breeder bed. Het geheel is een parklandschap. In de toekomst kan het zeer belangrijk worden als rijstschuur van Midden-Celebes. Onder den naam *Loewoe* speelde dit kustgebied een groote rol in de geschiedenis van Midden-Celebes. Dwars over het gebergte, dat de waterscheiding vormt tusschen deze vlakte en het Koro-Lariang

stroomgebied ten noordwesten ervan, trokken in deze eeuw verschillende wetenschappelijke onderzoekers n.l. de Sarasins, de mijningenieurs J. de Koning-Knijff en E. C. Abendanon. P. en F. Sarasin zijn hier de pioniers geweest; ze deden hun gedenkwaardige reis van Paloe naar Paloppo 5 Juli—20 Oct. 1902 (zie kaart VIII in hun „Reisen in Celebes”). Van Paloe uit volgden ze de Paloe-laagte, die we straks zullen beschouwen, kwamen langs de Koro in het merkwaardige landschap Bada met zijne eigenaardige bevolking, vervolgens in de laagte van Leboni en overschreden het 2000 M. hooge *Takalla gebergte*, dat hier de waterscheiding vormt met de vlakte van Loewoe, waarna zij over Masamba langs den rand van het bergland, Paloppo, aan de golf van Boni, bereikten.

De Koning Knijff (zie boven) overschreed na zijn tocht over het Latimodjong gebergte deze waterscheiding van zuid naar noord in 1909; op een hoogte van 1810 M. ging hij over het gebergte tusschen Masamba en Leboni. De oppervlakte van dit gebergte, dat tevens de groote waterscheiding vormt tusschen de naar het zuiden en naar het noorden stroomende rivieren, heeft overal een diepgaande verweering ondergaan en is daarenboven geheel door oerwoud met prachtige damarboomen en een dichte begroeiing van onderhout met rotan en lianen overdekt. Een gedeelte van het bosch bestaat uit wilde muskaatnootboomen. Abendanon trok deze waterscheiding over in 1910 (zie fig. 36 en 38 in deel II), van Paloppo uit. Zijn weg snijdt de verschillende westelijke kustrivieren der boven beschreven vlakte. Van het landschap Makaloekoe, aan de Binoeang, een der bijstroomen van de Rongkong, zegt hij, dat het ongetwijfeld een inzinking en oud meer in het granietgebied is. In N.W. richting kan men daar overschrijden de waterscheiding van bijna 2000 M. naar het landschap Sekko, eveneens een oud leeggelopen meer, liggende in het brongebied der Betoewe, die tot de Karama behoort. Van Masamba uit ging de weg vrij wel N. naar Leboni; het hoogste punt was $\pm$ 1950 M. De rivier Leboni behoort reeds tot het stroomgebied der Koro; het landschap van dien naam is het zuidelijkste, waar de bewoners de mooie foëja-kleeding dragen. Het is een kom van ongeveer 800 M. hoogte en was eenmaal een meer, evenals de bovengenoemde inzinkingen (zie fig. 41, in deel II: Het lengteprofiel van Leboni naar Pendolo). Het meer moet zeer diep geweest zijn; van het granietzand, waarmede de stroomen der omringende gebergten het later vulden, is al $\pm$ 200 M. uitgespoeld door de tegenwoordige rivier en nog is de ondergrond van het oude meer niet bereikt; de strekking der vlakte is N. N. W. Jammer is, dat de juiste afmetingen der vlakte door de laksheid van den opnemer, die het werk van Lefèvre op de latere tochten van Abendanon moest overnemen, niet kunnen worden opgegeven.

Het gebergte sluit hier oostwaarts aan een ander en zeer uitgebreid gebergte, waarmede we weldra nader zullen kennis maken; het heet hier in het noorden Koro-oë gebergte, verder zuidwaarts Tamboke gebergte. De geheele bovenkant doet zich overal voor als een hoogplateau van $\pm$ 2000 M., met schraal naaldhout begroeid. Aan de oostzijde verzamelt de reeds genoemde Kalaëna, die naar de golf van Boni gaat, haar water; tot dien bovenloop behoort de Rato-kom, ook een oude meeropvulling. Op de vlakke deelen van het gebergte vindt men hier en daar hoogveen.

Abendanon heeft het eerstbedoelde gebergte,

naar den bekenden geoloog, *Molengraaff-gebergte* genoemd en het andere, naar den geoloog, die in dienst der wetenschap het leven liet in het Possomeer, *Fennema-gebergte*. Tusschen deze twee zeer verschillend samengestelde gebergten ligt een reeks inzinkingen in Noord-zuidelijke richting, welke verbonden worden door de hoofdbronrivier der *Koro*, die in den benedenloop *Lariang* heet en de grootste rivier van Celebes is (zie fig. 57 in Abendanons tweede deel). Die bronrivier heet *Tawaëlia*; ze ontspringt op ruim 1° N.Br. uit een klein meer, Rano Kalaloe, waaruit, naar de berichten der Inlanders, ook de Tambarana komt, die oostwaarts naar de golf van Tomini gaat. De rivier is genoemd naar het eerste bekken, waardoor ze stroomt en dat waarschijnlijk het hoogste van Celebes is, de *kom van Tawaëlia* (Alb. C. Kruyt, T.A.G. 1908, p. 1271), die slechts 3 K.M. lang is met een maximum breedte van 1 K.M. en, volgens den zendeling Schuyt, slechts 300 zielen herbergt. Waarschijnlijk was deze kom nog betrekkelijk kort geleden een meer. Daarop volgt de *vlakte van Napoe* eenmaal een der grootste en hoogst gelegen meren van Midden-Celebes; ze ligt nu op ± 1070 M.; het noorden is later nog weer ingezonken, zoodat er meertjes (Rano-Rano; Med. N. Z. G. 1915, 1—26) ontstonden — Schuyt en Ten Kate zagen er een 6-tal — en verschillende bijstroomden daarheen Z.—N. stroomen. Slechts door een lagen drempel is ze gescheiden van de veel kleinere *vlakte van Besoa* op ± 1300 M. hoogte (zie ook kaart T.B.G.I. 1908); het woord *Besoa* beteekent „scheur” en ziet op een aardbevingsscheur, die door Schuyt (zie boven) vermeld wordt; deze depressie ligt, evenals die van het straks te noemen Lindoe meer, verder west, en de reeds beschreven vlakte van Leboni, in het zuiden, in het granietgebied. Ze wordt ontwaterd door de Torire, een rechterbijstroom der *Tawaëlia*, die er door een gebergte van gescheiden is; de bergrand aan de Z.W. zijde vertoont loodrechte, onbegroide wanden, zoodat het is, zegt Kruyt, „alsof de berg daar is afgebroken”. Daarop volgt de merkwaardige door de Sarasins en Kruyt (T.A.G. 1909) zoo bekend geworden *vlakte van Bada* (zie BADA).

In die vlakte neemt de *Tawaëlia* de Malei op, die voor 't gebergte naar het N. ombuigt en met den hoofdstroom door een kloof de vlakte westwaarts verlaat, onder den naam *Belanta*; met de Kalamboe, die uit de Rampi en de Leboni ontstaat en van het Zuidelijk bergland komt, vormt deze dan de *Koro*, die in de richting der Kalamboe verder stroomt. De driehoekige vlakte (met de basis aan de Z.W. zijde) is een meer geweest, welks bekken door daling is ontstaan; het was minstens 60 K.M². groot; de sporen der inzinking zijn vooral aan de noordzijde te zien; aardbevingen komen nog veel voor. Ze ligt ± 750 M. hoog, is $8\frac{1}{2}$ K.M. lang en ± 25 K.M.² groot; ze vertoont mooie sawah's; de vruchten der kokospalmen worden er rijp; thans vindt men in de vlakte veel herten, vroeger niet. De Belanta, waarover verschillende rotan-hangbruggen (Sarasins, Reisen in Celebes I, blz. 278, fig. 86) liggen, voert ons naar de *Koro*, die ons brengt in de merkwaardige laagte, welke N.N.W. naar de Paloe baai voert en die door Abendanon vergeleken wordt met de „fossa magna” van Japan. Hij heeft haar naar de beide Zwitsersche pioniers van Centraal Celebes *fossa Sarasina* of de *slenk der Sarasins* genoemd. Rekenen we de Rampi-kom (Leboni) erbij, dan meet ze ± 160 K.M. Is het 2950 M. hooge Kamboeno massief ten Zuiden van die kom, dat ouder schijnt, geene scheiding, dan zouden we haar tot, en voorbij,

Paloppo kunnen doortrekken. In deze laagte zullen we achtereenvolgens de voornaamste landschappen in het Westen van Midden-Celebes ontmoeten. De *Koro*, hier reeds een krachtige stroom, volgt haar tot Makoedawa in de Gimpoë kom, waar de kleine *Mewe*, die door de fossa de *Pobatoea* ontvangt, haar tegemoet stroomt. Ze neemt alsnu den naam van *Lariang* aan en buigt rechthoekig om, dwars door het bergland naar het westen en later noordwesten naar zee. Als scheepvaartweg heeft de *Lariang* geene toekomst, zelfs beneden Bangkakoro is nog 50 K.M. die geheel als zoodanig onbruikbaar is. Hoe lastig het is, de rivier door het berg- en heuvelland te volgen, heeft vooral Abendanon op zijn gedenkwaardigen tocht in Mei en Juni 1910 ondervonden. Toen hij dezen achter den rug had, was de eerste tocht van een onderzoeker dwars door geheel Midden-Celebes afgevoerd.

De *Gimpoe-inzinking* was vroeger waarschijnlijk een meer. In het oude dal moeten jongere nazinkingen zijn voorgekomen, waardoor o.a. de tegenwoordige smalle *Gimpoe-vlakte*, die 6 K.M. lang en 1 K.M. breed is, ontstond. In den ouden meerbodem heeft de *Mewe* al weer wat reliëf aangebracht. Eene uitvoerige beschrijving van deze en de volgende vlakten in de onderafdeeling Paloe gaf Boonstra van Heerd (T. A. G. 1914, 618—644). Het zuidelijkste van die landschappen is het overvloedig rijst opleverende *Benasoe*, genoemd naar een kampong met 30 verspreid staande huizen en een goede lobo, gelegen in een ketel. Daartoe behoort ook *Gimpoe*, een lange, vlakke, nog uiterst dun bevolkte vallei, gedeeltelijk met bosch, gedeeltelijk met grasvlakten bedekt. Het land noodigt uit tot sawah-bouw, de *Mewe* en hare zijrivieren voeren een onuitputtelijken voorraad water af, dat geschikt is, de velden te besproeien; geen deziger rivieren stroomt door een diep ingesneden bedding.

De *Pobatoea* komt, dwars door het gebergte, van de waterscheiding tusschen de straat van Makassar en de Paloe baai, die hier 787 M. hoog is. In deze waterscheiding schuiven de rivieren van het zuiden naar het noorden elkaar coulissevormig voorbij (zie blad XIII atlas Abendanon); de *Pobatoea* (oostzijde) en de *Mioe* (westzijde) stroomen hier op nog geen 4 K.M. afstand van elkaar, de eerste naar de *Koro*, de laatste naar de Paloe baai.

Benoorden die waterscheiding komen we in eene nieuwe inzinking, de *Koelawi-vlakte*, lang 3 K.M., breed 500 à 800 M., door een drempel van 700—1000 M. van het *Koro*-gebied gescheiden. Ze is gekenmerkt door tal van tectonische aardbevingen, waarvan die in 1909, toen het in de geschiedenis der Toradja's zoo gevreesde Lemo werd vernield, berucht is geworden; in de westelijke reeks van het Molengraaff-gebergte herinneren tal van breukplekken er aan. Eenmaal was deze *Koelawi-inzinking* een meer, dat misschien één was met het straks te noemen Paloe meer. Ze wordt aan de oostzijde begrensd door een bergrug, die den G. Sibaronga (1370 M) tot hoogsten top heeft; aan de westzijde staan de G. Tonggolowi en de G. Tampobae, terwijl de Momi de sluitsteen is aan den noordkant. Schoone terras-sawahs, die opklimmen tot hoog tegen de hellingen, omsluiten het dal. Ze worden bevoeid door de Oo, de Naloea en de Rarono (zie de belangrijke nota van toelichting over de Berglandschappen in het Paloe-dal, T. Ind. T. L. V. 54, 1912 door controleur Hissink, van 1 Nov. 1909). Ploegen, zooals verder noordelijk in de Paloe vlakte, ziet men op de sawah's echter nooit; alleen jaagt men door den brei der omgespitte

akkers een kudde karbouwen een poos heen en weer om zoo den bodem om te woelen. Na den drogen tijd, in Oct. tot Dec., wordt er gezaaid. De handel is hier van gewicht. Koelawi is het handelsmiddelpunt der berglandschappen; gepasseerd wordt er echter niet. Van de vallei uit voeren paden over Teweloe naar Tobakoe, over Tompi naar Tole en Kantewoe, over Gimpoe naar Benasoe en over het Oostergebergte naar Lindoe. Met Besoa en Napoe, die over dit gebergte eveneens te bereiken zijn, wordt weinig gemeenschap onderhouden, meer met Bada, langs het Koro-pad. Bij Sakidi, verder benedenwaarts aan de Mioe, vinden we weer een gebied met sawah's. Daar ontvangt de rivier van rechts uit het gebergte de *Goembasa*, die met de Mioe samen de *Paloe rivier* vormt en de afvloeiing is van het *Lindoe meer* (zie aldaar). Even benoorden Sakidi ontmoet men aan den weg, die rechts van de rivier noordwaarts gaat, de Witte Kruis Kolonie Kalawara Napoete (zie aldaar).

De *Paloe baai* is de voortzetting der *Paloe* laagte. De Oostzijde, het begin van den hals van Celebes, is de voortzetting van het Molengraaff-gebergte; het vertoont aan den voet tal van terreinlijnen, tot bijna 400 M. hoogte, die bewijzen, dat hier vroeger een hooger gelegen *Paloe meer* is geweest. Aan de Westzijde stijgt het gebergte zuidwaarts; de *Loeaoi*, ten westen van *Paloe*, is 1964 M. hoog. Langs den rand neemt men veel aardbevingen waar, die vaak ook te Koelawi worden gevoeld; voor de studie dier aardbevingen is *Donggala* zeer gunstig gelegen. Langs den oever ziet men hier en daar verzonken kustbosschen, die duidelijk op verzakking wijzen. De strekking der *Paloebaai* is N.N.W.-Z.Z.O.; ze is 31 K.M. lang en $7\frac{1}{2}$ —9 K.M. breed, dus iets grooter dan het *Matana meer* en kleiner dan het *Posso meer*; het bodemrelief is nog onbekend, behalve de 100 vadem lijn; vermoedelijk neemt de diepte naar het N.N.W. etagegewijs toe, evenals de westelijke bergrand in die richting daalt. De *Paloe vlakke*, die de tectonische voortzetting der *baai* is, heeft eene lengte van 30 K.M. en is maar enkele K.M. breed. De bodem bestaat uit puin van de beide gebergten aan weerszijden en is soms vruchtbaar, soms steenachtig; vandaar dat sawahs en klappertuinen met moerasbosschen en dorre, kale terreinen afwisselen. De puindeltha's, door Abendanon ontdekt aan den voet van het westelijke gebergte, zijn zeer merkwaardig; 500 M. boven de jonge delta's liggen oude (zie fig. 61 en 62 in Abendanon II), die het vermoeden van een oud *Paloe-meer* bevestigen; tot ruim 500 M. hoog moet dit meer met puin zijn gevuld, eer de noordelijke zeewand, waarvan misschien nog sporen in den mond der *Paloe baai* zijn te vinden, wegzonk. De *Paloe rivier* is tot Sakidi voor vrij groote prauwen bevaarbaar; deze vervoeren vooral copra en rijst.

Na het overzicht van het westelijk deel van Midden-Celebes begeben we ons thans naar het midden; de kern daarvan is de *Posso vallei*. Deze ligt tusschen het *Fennemagebergte* aan de west- en het *Pompango gebergte* aan de oostzijde; het laatste is Z.Z.O.—N.N.W. gestrekt. In het Zuiden is het afgesloten door het *Takolekadjoe gebergte*. In dit dal ligt het aanzienlijke *Posso meer* (zie aldaar), welks beide tegenhangers, het *Towoeti meer* en het *Matana meer*, in het noordelijk deel van den zuidoost-arm liggen. In de *Posso vallei* heeft de Ned. zending zich sedert 1893 gevestigd; Kruyt en Adriani waren de pioniers, die tevens veel deden voor de studie van land en volk. Te *Pendolo*, aan het boven einde woonde de eerste, te *Boejoe Mpondoli*, aan het be-

nedeneind, woont Schuyt, die ook reeds veel tot vermeerdering der kennis van land en volk heeft bijgedragen.

De *Poso rivier* is ook door Abendanon bestudeerd en beschreven; ze stroomt eerst in een nauwe kloof door den koraalkalksteen der *Posso vallei* en draagt daarna haar naam; posso beteekent namelijk volgens *Adriani*, den kenner der *Toradja-talen*, „doorbreker”. Die nauwe kloof eindigt te *Batoo Nontjoe*, maar van daar tot *Pandiri*, dicht bij den mond der *Tomasa*, heeft de rivier nog 475 M. verval en dus tal van stroomversnellingen. Ze wordt met blotto's bevangen tot *Paloeasi*. Aan den mond ligt het plaatsje *Posso*, dat door ons is ontstaan; vóór den mond ligt een zandbank.

Van de bijstroomen verdient de *Tomasa*, die van het Oostelijke gebergte komt, vermelding, omdat ze de grootste is (T. A. G. 1899, 593). Ze komt van het waterscheidend gebergte, waarop aan de Oostzijde de *Laa* ontspringt. De linker bijstroomen zijn, door de nabijheid van het *Tamoengkoelowi* gebergte, zeer kort; de rechterzijrivieren zijn door het uitwijdend *Wanampompango gebergte* veel langer. Dicht bij den mond is de hoofdstroom een karst-rivier; door een lagen kalkrug komt ze met verschillende armen in de *Posso-rivier*. Langs den rechteroever dezer rivier gaat een weg naar *Peoera*, aan het meer; ook aan het boven einde van het meer is een weg in aanleg, met *Pendolo* als centrum. De hoofdregentijd is Januari-Februari, de droge tijd Augustus-November. Uit centraal Midden-Celebes zijn de voorname uitvoerproducten copra, rotan, damar, was (vooral uit *Ondae*, in de streek der groote meren), buffel- en hertehuiden, benevens hertshoren; ook ebbenhout.

Begeben we ons thans naar het Oostelijk deel van Midden-Celebes; de kern is het stroomgebied der *Laa*. Volgens *Kruyt* (zie zijn opstel: Het rijk *Mori* met kaart 1 : 400.000 in T. A. G. 1900, 436) heeft deze drie bronrivieren; de middelste, de *Walati*, ontspringt, volgens hem, dicht bij de *Tomasa*, de Zuidelijkste, de *Kadata*, op het *Takolekadjoe gebergte*, de Noordelijkste, de *Jaëntoe*, op het gebergte van *Pakambia*; de laatste moet een woeste bergstroom zijn. Het oude *Singkona-Tompira meer*, dat door de *Laa* is leeggelopen, ligt $\pm$ 400 M. hoog; West-Oost is de depressie $\pm$ 15 K.M. breed. Na het dal door het *Langgadopi gebergte* stroomt de *Laa* door het oude *Laa meer*, dat eenmaal moet hebben behoord tot de grootste meren van Celebes; het meet West-Oost $\pm$ 22 K.M. De strekking is waarschijnlijk O.N.O., de hoogte $\pm$ 275 M.; in den ouden meerbodem heeft de *Laa* zich vermoedelijk al een honderd meter ingesneden. De bruinkolen, die door brand in de lagen werden ontdekt, wijzen op een of meer moerasperiodes. Den oorspronkelijken meerbodem hebben de rivieren nog niet bereikt. Dat dit *Laa meer* eerder droog liep dan het *Singkona-Tompira meer*, staat, volgens Abendanon, die de aanwezigheid van den ouden meertoestand aantoonde, vast.

Het $\pm$ 700 M. hoge *Tometindo gebergte*, dat noordwaarts *Peleroe gebergte* heet, sluit het *Laa meer* naar het oosten af; tusschen de twee deelen von de *Laa* door een dwarsdal, waarin zij den *Kamporesa waterval* vormt, een weg naar de volgende inzinking, die, naar het dorp *Tioe*, wel *Tioe-inzinking* heet. Jammer is het, dat de *Laa* haar bed niet nog wat dieper heeft uitgeschuurd; dan zou de *Mori-kom* (het oude *Laa-meer*) beter afwatering hebben. Boven den waterval gaat de *Laa* eerst nog door een grot in den kalk-

steen; beneden den waterval vormt ze een klein meer, Kalindoea geheeten, een naam, die, volgens Adriani, met den naam Lindoe verwant is. De Tioe laagte is 7 à 8 K.M. breed; van het vroegere meer is alleen nog maar over het kleine *Lowo meer*, 4 K.M. lang (*lowo* = modder), in het Zuiden; dat meer vloeit af door een rechterbijstroompje naar de Laa; zoowel als de hoofdstroom treedt het in den regentijd ver buiten de oevers. Aan de oostzijde wordt de Tioe laagte begrensd door het *Lambolo gebergte*. Dwars door deze keten gaat de Laa naar de kustvlakte en bereikt met een paar delta-armen door een verzonken gebied de baai van Mori; volgens Kruyt is de benedenloop der Laa voor een stoombarkas bevaarbaar, vooral doordat er haast geen gestrande boomstammen in voorkomen, zooals bijv. wel het geval is met de Posso rivier. In het Zuiden komt uit een grot van het *Lambolo gebergte* de kleine, maar waterrijke Lamoito, die in den Noordelijken delta-arm der Laa vloeit.

Gaat men verder noord, over het gebergte van Tioe, dan vindt men aan den oostvoet van het *Lambolo gebergte* de baai van *Lambolo* of *Kolonedale*. Deze baai, die tot 60 M. diep is, wordt omsloten door beboschte ruggen, die, evenals de gebergten verder Westwaarts, hier en daar met kalksteen bedekt zijn. Het schiereiland aan de oostzijde is $\pm$ 250 M. hoog. De tot 61 M. diepe Tomori-baai (zie de kaart der Tomoribaai in Abendanons deel II, fig. 46) wordt hier door een breuklijn vergezeld, die zich zuidoostwaarts langs den Zuidoostarm wel 200 K.M. laat vervolgen. Aan alle zijden vertoont ze steile kusten en fjordachtige inhammen. In de baai van Mori liggen een 20 eilanden, die meest bergachtig en met oerwoud bedekt zijn. Het grootste is Tokobaë; het is onbewoond.

Als grenzen van het rijk Mori geeft Kruyt aan: aan de Noordoostzijde het *Tamboesisi gebergte*, aan de Zuidzijde langs Sokita (grens met Loewoe en Toboengkoe), aan de Westzijde de bovenloop der Laa (grens met de Barée-sprekende stammen Topada, Tolamoesa en Topalande). De modderige kustgordel is met nipah en rhizophoren bezet. Als wegen kunnen de Laa (= rivier) en de Pocaboe (= grijze), even ten Zuiden ervan, dienen.

c. DE OOSTARM. Deze is aan de uiteinden slechts langs enkele paden er dwars door bekend (reizen van Kruyt en Adriani, Hirschi en Abendanon); in het breedste gedeelte is nog geen ontdekkingsreiziger van de eene kust naar de andere doorgedrongen. Waar deze arm verbonden is met Centraal-Celebes, is hij juist zeer smal en niet hoog. De hoofdwaterscheiding ligt daar op $\pm$ 800 M. In het moerassige dal der Oeë Koeli (Laro) vindt men veel moerasplanten, die hier en daar tot veenvorming aanleiding gaven. Volgens Abendanon is de bovenloop der Ntali de hoogste kuilbreuk der landengte, die Zuidoostwaarts door verschillende andere gevolgd wordt. In het midden der landengte vindt men de diepe *Laro kom*, geologisch nog kort geleden een meer, nu nog ten deele een moeras. Daarna volgt het Ntotoe'a-dal, aan de bovenzijde van het *Paä gebergte* (500 M.), en ten slotte de breede alluviale vlakte van de Soemara en de Sojo, die bij Watambajoli overgaat in mangrovewouden. Volgens Abendanon is de *Soemara-depressie* 19 K.M. lang en $1\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$ K.M. breed, en duidelijk de voortzetting van de laagste kuilbreuk der landengte, de Tomoribaai; tusschen Sojo en Watambajoli staat de vlakte ter breedte van 4 K.M. bij hoog water onder. Ze is aan beide zijden door hoge gebergten ingesloten, aan de westzijde door het *Towi gebergte* en aan de

Oostzijde het *Tamboesisi gebergte*, waarachter in de verte het hoge Toekala gebergte oprijst.

De noordkust is aan de Oostzijde der baai van Posso, in het landschap *Todjo*, vrij goed bekend. Hirschi (T. A. G. 1913) vond hier op veel plaatsen jonge koraalkalk. Hier en daar ontmoet men eene smalle alluviale kustvlakte bijv. bij Rato en Ampana. Tot bezuiden de Schildpadden-eilanden loopt die kust Noordoost. Abendanon volgde haar in April 1910 van Oeë Koeli naar Posso, in Oost-westelijke richting; toen was de prachtige breede colloneweg, waarlangs bijna doorlopende huizen van nieuwe nederzettingen werden aangetroffen, al gereed; in twee dagen legde hij den afstand af (zie fig. 53 in Abendanons deel II). De Noordkust steekt onder den naam van *kaap Api* ver in zee vooruit. Deze werd vroeger en om den naam en om den kegelvorm voor vulkanisch gehouden (zie b.v. nog Med. Enc. Bureau afl. II, 1912, blz. 89), maar Kruyt vermeldt, dat de naam ontstond door zelfontbrandende gassen, terwijl het gebergte geologisch aansluit bij Midden-Celebes. Van Posso uit dringt de zending hier door (Med. N. Z. G. 1915, blz. 262).

Naar het Oosten versmalt zich de Oostarm aanzienlijk, zoodat het oostelijke schiereiland er slechts door een landengte mee samenhangt; deze bevindt zich tusschen de *baai van Sioena* (op de Overzichtskaart golf van Poh) en *Straat Peleng*. Over en ten W. van die landengte deed in Febr. en Maart 1905 Prof. Wanner uit Bonn een paar tochten dwars door den Oostarm, zoekende naar petroleum voor de Kon. Ned. Petr. Mij. (Pet. Mitt. 1914). Hij verkende op de Zuidkust o.a. de hoofdrijver der streek, de *Batoei*, die op den *Boeloetoempoe* (2000 M.) moet ontspringen en bevaarbaar is tot het dorp *Odjan*, beneden de laatste stroomversnellingen, en op de Noordkust de hoofdrijver de *Loboe*, die evenals de *Batoei* der Zuidkust, van den *Boeloetoempoe* komt. Het centrale gebergte heeft den plateauvorm en bestaat voor een deel uit kalkmassa's, die in den drogen tijd waterarm zijn; het is over een breedte van $\pm$ 20 K.M. geheel onbewoond.

Het oostelijk schiereiland heet naar een dorp aan de Noordkust *Boeahlemo* en bevat in de Oostheft twee hoge toppen, den *Tompotika*, op de zeekaart *G. Boeahlemo* (1472 M.), en den *Balanta* (1185 M.) (Verbeek Molukkenverslag Bijlage III fig. 46). Voor de Noordkust liggen, beoosten het dorp Boeahlemo, de Poeloe ampat, bestaande uit koraalstrand, vóór de Zuid-oostkust de Poeloe doea. Ten Zuiden van het Oostelijk schiereiland ligt de *Banggai-archipel* (zie BANGGAI). Aan de noordzijde van den Oostarm ligt, door een diepe zee er van gescheiden, de groep der *Togean* of *Schildpadden eilanden* (zie aldaar).

d. DE ZUIDOOSTARM. Deze is in enkele deelen vrij volledig, in andere nog zeer gebrekkig bekend. Waar hij aansluit aan Midden-Celebes, werd hij eerst door de Sarasins, later door Abendanon (T. A. G. 1910: Het merengebied ten O. van Malili) en onze bestuursambtenaren in verschillende richtingen doorvorscht. Ten N. van het *Mekongka gebergte*, dat zich in ongeveer N.W.lijke richting uitstrekt, heeft men een groot merengebied. De ontdekking er van had plaats in Februari 1896. Van de Oessoes baai uit (in het NO. der golf van Boni) trokken de Zwitsersche onderzoekers Noordoostwaarts het hoogland in en op 26 Febr. 1896 zeen ze van een bergrug van 950 M. hoogte op den heerlijk blauwen spiegel van het Matano meer (zie aldaar). Drie dagen later aanschouwden ze van een heuvel ten Zuidoosten van dit meer het veel grooter *Towoeti meer* (zie aldaar),

in de nabijheid waarvan nog de kleine meren *Wawo Toa* en *Masapi* door Abendanan werden ontdekt. Tusschen de twee meren ligt het kleinere *Mahalona meer* (zie aldaar). Aan de Zuid-west-zijde heeft het Towoeti meer afvloeiing door een lange, tot 85 M. diepe fjord, die overgaat in de rivier *Larona*, dicht bij de zee, naar het gelijknamige plaatsje, *Malili* geheeten. Door recente daling van den bodem heeft de benedenloop een aanzienlijke diepte, beneden het dorp Malili niet minder dan 7 M., zoodat, nu ook de Oesoe baai betond is, de Paketbooten ongehinderd tot genoemd dorp kunnen doorevaren. Van de zijrivieren verdient rechts vermelding de *Patinko*, die het water afvoert der kleine, $\pm$ 250 M. hooggelegen *vlakke van Weola*, die eenmaal stellig een meer geweest is, maar door het slib der rivieren geheel is gevuld; ze is 6 K.M. lang, $2\frac{1}{2}$ K.M. breed en NW. gestrekt; de boven-Patinko-vallei is er een aanhangsel van, maar daarin zijn geene meersedimenten waargenomen. Naar de genoemde mondingsplaats der *Larona*, de afvloeiing van dit geheele merengebied, heet het kustlandschap *Malili*, terwijl het binnenland, naar een dorp aan den noordoever van het Matana meer, den naam *Noeha* draagt (T. A. G. 1910; de landschappen *Malili* en *Noeha*); beide behooren tot de onderafdeeling *Malili*. Aan de kust wonen Boegineezen, in het binnenland *Toradja's*; de eersten zijn Mohammedanen, de laatsten Heidenen. De afstand van *Malili* naar de beide meren is ongeveer even groot, n.l. $\pm$ 12 uren gaans. De rivier *Malili* is stroomopwaarts bevaarbaar tot even boven *Waraoe*, waar zich rolsteenen in het bed vertoonen. Het damar uit het gebied van het Towoeti meer gaat van *Larona*, bij het begin der rivier gelegen, overland westwaarts naar *Pongkeroe* en dan met prauwen door de gelijknamige rivier naar de *Malili*; de vaart op de *Pongkeroe* (*Pokeroe*) wordt echter door stroomversnellingen bemoeilijkt. Van de rivieren bewesten de *Malili* vermelden we nog: de *Tjenrekang*, die dicht bij het Matana meer ontspringt en met de *Malili* één mond heeft, benevens de *Angkona*, die één delta heeft met de *Kalaëna*. Op de meren ziet men zeer weinig prauwen; voor het bouwen er van is er niet veel geschikt hout in de buurt. Tusschen de meren en ten Noordwesten van het Matana-meer komt vrij veel ijzererts voor, waardoor de Inlanders hier overal primitieve smederijen hebben ingericht; ijzerwaren ziet men veel op de passer te *Sokoijo*, aan den Noordoever van het Matana meer, bewesten *Noeha*. Nieuwe wegen zijn hier in aanleg; van *Sokoijo* en *Noeha* gaat een pad noordwaarts naar *Kolonedale*, van den Zuidoostoever van het Towoeti meer gaan paden Zuidoostwaarts naar *Raceta* en *Kendari*. Het bergland ten Oosten van het merengebied is nog vrij wel onbekend; wat de kaarten geven, is voor een groot deel fantasie. Alleen de kust langs de golf van *Tolo* is beter bekend. Van de kusttrivieren aldaar vermelden we de *Sakita*, met de gelijknamige plaats dicht bij den mond; ze heet ook wel, als het landschap, *Tomboekoe* en heeft een drukken uitvoer van hars, rotan en was (T. A. G. 1901 en Med. Zeev. N. I. no. 31). Maar in den Zuidoostmoesson kan het er op de reede spoken, zoodat de stoomschepen dan vaak gedwongen worden, achter een rif bij *Losoni*, iets verder zuidwaarts, te laden en te lossen. Nog verder Zuidwaarts vindt men vóór de kust de *Salabangka eilanden*, genoemd naar het grootste van de groep (zie aldaar).

Het grootste deel van het Zuidoostelijk schiereiland wordt ingenomen door het landschap *Laiwoei*, de onderafdeeling *Kendari* van de afdeeling Oost-

Celebes (T. A. G. 1914). De plaats *Kendari* ligt aan de *baai van Kendari*, welke op 9 Mei 1831 ontdekt werd door Vosmaer, die een zeer goede kaart van dit gebied publiceerde en tal van merkwaardigheden omtrent de Inlandsche bevolking meedeelde (Verh. Bat. Gen. dl. XVII, 1839). In 1874 bezocht de Italiaansche reiziger Beccari deze streek; over wat hij er van vertelt, bericht Prof. Veth T. A. G. 1876, 199). De *Sarasins* (Reisen in Celebes I, 334) reisden van de *Mengkoka* baai naar *Kendari* dwars door het Zuidoostelijk schiereiland 11 Febr.—19 Maart 1903. De jongste beschrijving van *Laiwoei* is die van T. Treffers (T. A. G. 1914, 188), die van Nov. 1910—Juli 1913 hier postcommandant was, tevens belást met het civiel bestuur te *Kendari*; aan zijne beschrijving voegde *Adriani* eenige noten toe.

De hoogste gebergten van Zuidoost-Celebes liggen aan de Westzijde, n.l. het *Mengkoka* (of *Mekongka*) gebergte en de *Watoewila* (= witte steen, naar een witte rotsput op den top, die echter, volgens Treffers, geen kalk is); de laatste wordt met 2000 M. hoogte aangegeven. Op het eerstgenoemde gebergte ontspringt in de streek *Laiwoei* de *Konawi* (= groote rivier) of *Sampara*, die in den middelloop met de bijstroomen door groote moerassen stroomt, bij *Poehara* door een rotspoort de kustvlakte bereikt en bij *Moeara Sampara* met twee monden in zee valt. Die moerassen, waarvan het grootste en zuidelijkste *Opa* heet, zijn vroeger stellig meren geweest; het *Opa*-moeras werd in Maart 1903 door de *Sarasins* bezocht, die er een ondoordringbare plantenmassa, o.a. veel lotos, vonden en hier en daar koffie-bruin water tot een paar M. diep; de hoogte werd door hen bepaald op ongeveer 30 M.; volgens door hen ingewonnen berichten is het moeras in den regentijd dubbel zoo groot als de baai van *Kendari*. De breedte der *Konawi* werd door de *Sarasins* bij *Laloeng-gatoe*, midden in de vlakte, bepaald op 65 M., de diepte op $3\frac{1}{2}$ M. De mondingsplaats is een stapelplaats van boschproducten, maar ook deze reede is in den Oostmoesson onbruikbaar. Prauwen kunnen de rivier op tot de rotsput van *Poehara*; hoogerop kan men de boschproducten te water alleen op bamboevlotten vervoeren. Bezuiden *Kendari* biedt de *Staring baai*, achter het schiereiland *Laonti*, ook in den Oostmoesson een goede schuilplaats voor schepen. De tweede rivier van *Laiwoei* is, verder Noordwaarts, de *La Solo*, die ontstaat uit de *Laa* en de *La Lindoe*; in den drogen tijd gaan de getijden tot de samenvloeiing der beide bronrivieren naar binnen; de *Laa* komt uit het N.W.-Z.O. loopende *Wawerano* gebergte, op de kaart met een grootste hoogte van 1500 M. Het klimaat noemt Treffers aangenaam. De regentijd duurt van Januari tot ult^o Juli, dus voor een groot deel in den zoogenaamden drogen moesson; dan treden de rivieren vaak ver buiten de oevers (in Juni 1912 vond de schrijver te *Wawolemo*, in den Oostrand van het moerasgebied, meer dan 2 M. water op den weg naar het bovenland). Van Augustus tot December valt er weinig regen, dan is de *Konawi* vlakte geheel droog, overdag zeer heet (95°), in den nacht koel (64°). De ladangs leveren een onvoldoende hoeveelheid rijst, zoodat ook sago en dja-gong belangrijke voedingsmiddelen zijn; bovendien gaat men veel rijst ruilen tegen rotan, karbouwen- en hertenhuiden, hoorns, wildhout en damar. Alleen de Boegineezen doen aan vischvangst. De bevolking is er zeer gemengd; naast de *To Lelaki*, die klein zijn, een lichte huidkleur hebben en bewerden af te stammen uit het landschap *Laiwoei* in het brongebied der *Konawi*, staan *Boetoneezen*, *Moenareezen*, *Bo-*

niërs en, aan de kust, Boegineezen en Makassaren, die hier als handelaars en visschers, vroeger ook als zeeroovers, den kost verdienen en langs de La Solo, te Poehara en Lepo Lepo (Z.W. van Kendari) ook in het binnenland te vinden zijn. In de bosschen leven veel anoa's, herten en koekoeken.

Te Kolaka begonnen de Sarasins hun belangrijke reis door Zuidoost-Celebes in 1903. Aan de kust namen ze duidelijk positieve niveauverandering waar; in een 20-tal jaren was een kuststrook van $\pm$ 500 M. breedte onder water gekomen en de flora verder naar binnen sterft weg door het binnendringende zeewater; deze daling is waarschijnlijk de voortzetting van de vorming der *Mengkoka baai*, waarin Kolaka gelegen is; de eilandenreeks daarvoor, waarvan het grootste Padamarang heet, is blijkbaar een verzonken N.W.-Z.O. gerichte bergketen. Achtereenvolgens trokken ze over bergruggen en door dalen, die bewoond waren door den Toradjastam *Tomekonka*, lichtbruin van kleur en niet groot, sterk gelijkend op de Boegineezen. Enkele dalen tusschen de ketens zijn stellig eenmaal meren geweest, bijv. het landschap *Lambo* en de vlakte van *Tinondo*, die beide afvloeiing hebben naar de rivier van *Pasaloï*, welke den mond bezuiden Kolaka heeft. Iets verder Oostwaarts ligt de bergrug *Nangeoe* (260 M.), die als grens geldt tusschen Konawi en het gebied, dat de suprematie van Loewoe erkent. De eerste rivier, die hier afvloeiing naar het oosten heeft, heet *Simboene*; zij stroomt, evenals de daarop volgende *Ahoea*, waarschijnlijk naar en door het Opa moeras. In de centrale vlakte kwamen de reizigers met hun gezelschap het eerst in het landschap *Lamboeja*, waar bijna alle bewoners gevlucht waren; aan de Westzijde zagen ze tegen het N.W.-Z.O. loopende *Tomosi gebergte* omhoog. In de Konawi vlakte wonen de *Tokena*, ook klein als de *Tomekonke*. Wat kleding betreft, beginnen hier de schaamgordel en de foejakleding te wijken voor Boegineesche kleederdrachten.

Ten Zuiden van de vlakte verheft het gebergte zich op de kaart van Treffers nog tot 500 M.; aan de Zuidkust, langs *straat Tioro*, liggen eenige Boegineesche kustkampons. Het Zuidoostelijk schiereiland *Kolono* is aan de Westzijde door de gelijknamige rivier zeer afgezonderd en is nog weinig bekend; aan de Zuidkust ligt *Laboean beli*, een stapelplaats voor rotan, die in 1909 bezocht werd door Dr. Joh. Elbert (als leider der „Sunda-Expedition"). Aan de Oostzijde van het schiereiland ligt het eiland *Wowoni*.

Het Zuidwestelijk schiereiland, benevens de eilanden in het verlengde van den Zuidoostarm, zijn van Juli—October 1909 voor een deel bezocht door genoemd Dr. Joh. Elbert (zie blz. 446 hiervoren). Wat het hoofdeiland betreft, deed Elbert een tocht dwars door dat schiereiland van *Doalo*, tegenover het eiland *Kabaëna*, naar *Kolaka*. Het Zuidoostelijk deel er van heet, naar een dorp aan Straat *Tioro*, *Roembia*, in het Zuiden bergland, in het Noorden vlakte. Zuid-Roembia bestaat uit een systeem van schubsgewijze over elkaar geschoven bergschollen, die zich in den *Tankeno* (zie Elberts kaart Fig. 131) in een wigvormige korst groepeeren; de Zuidelijke vleugel bestaat uit drie evenwijdig loopende gebergten, die grenzen aan *Straat Roembia* tusschen Celebes en *Kabaëna*, de Noordrand daalt af naar de *Roembia vlakte*. Op de vlakte van Roembia volgt het bergland van *Mengkoka*. De bewoners van Roembia en, ten Westen ervan, *Poleang*, zijn de *Maronënen* (zie aldaar).

De eilanden in het verlengde van den Zuid-oost

arm zijn: *Kabaëna*, *Moena* en *Boeton* met bijbehorende eilanden, benevens de *Toekang Besi eilanden* (zie op die namen en Elbert's kaart no. 3).

e. de ZUIDARM. Het noordelijk deel, met het hooge Latimodjong gebergte als kern, werd reeds behandeld bij Midden-Celebes, waarmede het onmiddellijk samenhangt. Daarop volgt Zuidwaarts eene laagte, de depressie van de meren *Tempe* en *Sidenreng*, die nog in den jong-tertiären en kwartairen tijd onder den zeespiegel lag en het overige Zuid-Celebes tot een afzonderlijk eiland of groep van eilanden maakte. We zullen de laagte volgen van de *bocht van Pare Pare* (of *Soepa*) naar den mond der Tjenrana. Aan de kust, in den achtergrond der ruime baai, aan welker noordkust Soepa en aan welker oostkust Pare Pare ligt, maakt men kennis met neogene koraalkalk. De waterscheiding van de kleine kust-rivieren met de laagte der genoemde meren wordt gevormd door het *Paria gebergte*, op deze route met eene hoogte van 265 M.; de Westkant is zacht glooiend, de Oostkant scherp getakt; bij Masepe, aan de Westzijde van het meer van Sidenreng, komen warme bronnen voor. Zoowel die scherp getakte oosthelling als de warme bronnen wijzen op den breukrand van een centrale laagte, die van het Latimodjong-gebergte in het Noorden tot den vulkaanklomp van den Lompo Batang in het Zuiden in de lengte door het Zuidelijk schiereiland gaat. Ze is $\pm$ 27 uren gaans lang en 4 à 5 uren gaans breed; de oppervlakte bedraagt $\pm$ 5000 K.M². De laagste deelen er van zijn de ondiepe bekkens der genoemde meren, die van het Noorden in den natten moesson gevoed worden door de *Bila*, welke van het Latimodjong gebergte komt, eerst Westwaarts gaat, als wilde ze naar de Saädang, maar met een scherpe kniebocht ombuigt naar 't Zuiden en langs de gelijknamige plaats de laagte doorstroomt, van het Zuiden door de nog langere en eveneens waterrijke *Walannaë*, die haar water vooral van de vulkanen in 't Zuiden verzamelt. Het meer *Tempe* en het meer *Sidenreng* behooren tot de moesson-meren (Pet. Mitt. 1893). Ze bevatten in den drogen moesson weinig water, maar hebben toch afvloeiing naar de naaste rivier; in den natten moesson, als de rivier het water niet vlug genoeg kan afvoeren, loopt het uit deze naar de meren, die zich dan sterk uitbreiden en het water bewaren tot den tijd, dat de standen der rivieren met het eindigen van den regentijd weer dalen en het water uit de meren kan wegvloeien. Men kan ze dus gelijkstellen met de meren langs de midden-Mahakam op Borneo, die langs de Jang-tsekiang in China, enz. Het meer Sidenreng heeft in gewone tijden afvloeiing naar het meer Tempe door de Lasasan-riwoe. Wanneer in den drogen tijd een gedeelte der meren droog valt, wordt dit wel met djagoeng en padi beplant (Zie TEMPE-MEER en SIDENRENG-MEER). Uit het Tempe meer stroomt de Tjenrana (v. d. Weyden, Ind. Mil. Tijdschr. 1905, 683, noemt de afvloeiing uit het meer naar de Tjenrana Salo Menrelang) door het Oostelijke heuvel-land naar de golf van Bone. Even beneden de uitmonding uit het meer ontvangt de Tjenrana van rechts de Walannaë, terwijl de Bila in het meer stroomt. De waterrijkste bijsroom der Walannaë is de *Assoempatoe*, die ook in het gebied der zuidelijke vulkanen ontspringt en beneden Liberoeng, dat Zuidoostwaarts door een bergweg met Balangnipa is verbonden, in den hoofdstroom valt. Van Liberoeng af heeft de centrale laagte een breedte van 25 K.M. Bij Oedjoeng, wat verder benedenwaarts, begint de weg, die links van de rivier de

vlakte doorsnijdt, bij *Singkang* aan den mond der Walannaë, de Tjenrana snijdt en eerst bij Bolamalimpong Oostwaarts de vlakte verlaat om over het oostelijk gebergte de kuststreek der golf van Boni te bereiken en die te volgen tot Paloppo. Naarmate de Walannaë het Tempe meer nadert, wordt het dal breeder; aan de Westzijde, ten zuidwesten van het meer, verdient *Sopeng* vermelding. De Walannaë en de Bila brengen in den natten moesson met het water veel slib in de meren, zoodat ze gaandeweg ondieper worden. Vroeger waren ze stellig één, nu zijn het in den drogen moesson niet veel meer dan moerassen. De Walannaë heeft haar hoogsten waterstand van half December tot half April, ze is in den Westmoesson een wilde onbevaarbare stroom en de enkele waadbare plaatsen zijn dan slechts met levensgevaar te passeeren; haar breedte wisselt van 70—150 M.; alleen van Sangkang tot Atakka, een afstand van $\pm$ 45 K.M., is ze voor kleine prauwen te gebruiken. De Tjenrana is 100 à 150 M. breed, hoogstens 5 M. diep en stroomt met een snelheid van 70 c.M. in de seconde; bij niet te lagen waterstand kunnen vaartuigen van 6 à 7 voet diepgang tot Pampanoea, sloepen der marine tot Tempe varen; als ze beter bevaarbaar kon worden gemaakt, zou ze voor den maisafvoer groote betekenis kunnen krijgen. De vroegere aanwezigheid der zee in de laagte der meren is op directe wijze aangetoond door Prof. Max Weber, die verschillende achtergebleven zeedieren in de meren verzamelde. Ook is het water van vele bronnen in den omtrek nog brak.

Van de Pare-Pare-baai Zuidwaarts steken hier en daar harde kalksteenrotsen den kop omhoog. De meest bekende vindt men bij *Maros*, ten Noordoosten van Makassar, en naar deze plaats duidt men ze aan als *kalksteen van Maros*. (Zie Verbeeks Molukkenverslag, bijlage II, fig. 45). Binnenwaarts stijgt de *piek van Maros* of *G. Saraoeng*, een jonge vulkaan, tot 1375 M. omhoog. Nog wat verder, in het stroomgebied der Walannaë, ontdekten de Sarasins het typische kalksteenlandschap *Lamontjong* (zie: *Reisen in Celebes* II, 267 en kaart X) met de holenwoningen der kleine *Toala's* (zie aldaar). *Lamontjong* is veel woudrijker dan de omgeving. De gevonden beenderen in de holen bewijzen, dat ze nog jong zijn. (Zie literatuur a/h slot). Een tweede hooge top verder zuidwaarts doet zich als vulkaan voor, maar bleek bij de bestijging door de Sarasins (April 1902) dien naam niet te verdienen; hij heet *Bowonglangi*; wel bestaat hij uit vulkanisch gesteente, maar dit vormt slechts kammen en spitsen, die uit de kalksteenmassa's opstijgen; de hoogte werd door de genoemde onderzoekers bepaald op 2005 M.

In het Zuidelijk uiteinde van den Zuidarm wordt het landschap geheel beheerscht door den 3042 M. hoogen *Lompo Batang* of *piek van Bonthain* (*Banteng*) (zie aldaar), in welks beeld vooral de Sarasins klaarheid hebben gebracht. (Zie kaart XI in deel II der „*Reisen in Celebes*”). Uit den Brookekrater van die Piek komt een der bronrivieren van de *Sapanang*, uit den tweeden krater, den Warburg's Krater, de hoofdbron der *Bialowe*, die ook een rechterbijstroom uit den Brookeketel opneemt; de *Sapanang* en *Bialowe* gaan beide naar de Zuidkust; de eerste mondt uit bij Djeneponito, de laatste even ten Oosten van Bonthain. Uit den hoofdkrater, gelegen aan de noordzijde der twee genoemde, komt de voornaamste bronrivier, de *Beerang*, welker groote delta we straks in de vlakte weer zullen ontmoeten; ze ontvangt veel water van de hevige onweders, die van October tot Augustus bijna dagelijks zich in den

krater uitstorten en een stroom van rolsteenen naar de vlakte voeren; na 11 uur voormiddags loopt men in de genoemde maanden steeds gevaar bij het oversteken der rivier door een bandjir te worden verrast.

Het water der Oost- en Noordhelling gaat zoowel naar de Zuid- als de Oostkust, aan de Noordzijde meest naar de *Tangka*, die beneden Balangnipa in zee valt. Aan de Westzijde, in Gowa, is verder nergens vulkanische werking te bespeuren; zelfs zijn er geen warme bronnen. Zwavel in natuurlijke kristallen zou, volgens berichten van Inlanders van Raeloe, nog tot voor korten tijd gevonden zijn bij Parang Keekee (district Boeloe Tanah); v. Marle, die deze streek beschreef (zie beneden), vond ze echter niet. IJzer, verbonden met zwavel tot pyriet of met zuurstof tot magneetijzererts, komt echter, volgens hem, veel voor, het laatste vooral op het *Pangkalaëng gebergte* (district Borisallo).

De vlakte aan de Westzijde van den Lompo Batang behoorde vroeger grotendeels aan het eenmaal machtige rijk *Gowa*. Het werd beschreven door V. J. van Marle (T. A. G. 1901 en 1902), destijds le luitenant bij den Topographischen dienst van Ned.-Indië. De vlakte is zeer jong; koraalbanken aan de kust, tot 35 M. hoog, wijzen op recente opheffing. De hoofdrivier, de *Beerang*, ontspringt, zooals boven vermeld werd, in den hoofdkrater van den Lompo Batang, een der deltaarmen, de *Sanrabon*, vormde over een groot deel de Zuidgrens van het rijk in de vlakte; de zelfstandige rivier de *T'lo*, misschien eenmaal met de *Beerang* verbonden, was in de vlakte aan de Noordzijde voor een groot deel de grens. In de *Beerang*, voor verreweg het grootste deel een woeste bergstroom, vindt men de laatste stroomversnelling bij *Boelakang*; daar is de hoogte nog slechts 2 M. boven de zee, zoodat de rivier in den benedenloop weinig verval h. eft. Maar ze stroomt verder benedenwaarts nog tusschen 6 tot 15 M. hooge oevers, zoodat de irriatie der rijstvelden uit de *Beerang* zeer bemoeijkt wordt. Door eene kunstmatige leiding, die gaandeweg wordt verbeterd, heeft de laatste radja hierin trachten te voorzien. Tot *Boelakang* wordt de rivier, ook in den drogen tijd, bevaaren door zoogenaamde *lippa-lippa's* (uit een boomstam vervaardigde booten van 3 à 4 M. lengte); tot daar is de breedte meer dan 120 M.; in den regentijd wast de rivier soms 10 M., zoodat de lage streken heinde en verre onderloopen en er zich nieuwe rivierarmen vormen. De moesson is in deze kustvlakte scherp gescheiden; de westmoesson is zeer stormachtig en regenrijk, de oostmoesson zeer droog en, vooral na Augustus, zeer heet. In de hooge berglanden treft men een zeer eigenaardig klimaat aan; als regel volgen zij het klimaat der westkust, doch oervinden den invloed van dat der Oostkust, hetwelk juist daaraan tegengesteld is. In de Noordelijke vlakte staat alles benoorden de terreinverheffingen van Bisei enz. in den regentijd onder water. Het zeer beperkte verkeer heeft plaats met prauwen. De Zuidelijke vlakte is ook wel drassig geworden, maar de galangans zijn hoog en soliede genoeg om boven water en in stand te blijven. De Noordwestelijke districten alleen worden, vooral bij hooge zee, overstroomd. In de berglanden worden tijdens den regentijd de bewoners in hun woningen opgesloten of bepaalt zich het verkeer tot kleine afstanden. Niet dan noodgedwongen waagt men zich op reis en trotseert men de gewollen beken en rivieren. De groote rivieren vormen maanden lang onoverkomelijke hindernissen. Tijdens de droogste maanden waait een droge warme wind (*baroeboe*), die asthma ver-

wekt. Over 't geheel is, volgens Van Marle, het klimaat echter zeer gezond te noemen. De meeste menschen wonen in de vlakke; de bevolking aldaar werd door v. Marle geschat op 34000, die van het bergland op 19000 zielen; in de vlakke is het deel bezuiden de Beerang aanzienlijk dichter bevolkt dan het deel ten N. er van (22000 tegenover 12000). De dichtheid per K.M.² is in de vlakke bezuiden de Beerang 87, benoorden die rivier 55, in het bergland bezuiden de Beerang 13½, benoorden die rivier 11. Het hoofdproduct in de vlakke is rijst; in 't bergland krijgen ook de tweede gewassen (aardappelen, boontjes, aard- en peulvruchten) beteekenis. In verband met den rijstbouw is in het zuidelijk deel der vlakke de karbouwstapel zeer aanzienlijk. De talrijke paarden zijn van het Makassaarsche ras. Wegen, geschikt voor het vervoer per as, zijn: de groote postweg van Makassar naar Takalar en de weg van Makassar over Djongaja naar Pandang Pandang, ook over Djongaja en Goengoeng Sari naar Padjai Paa. Van de producten uit het plantenrijk verdienen naast rijst en de voren genoemde tweede gewassen vermelding: tabak, koffie, bamboe, klappers en verschillende vruchten.

Van de vlakke van Gowa Noordwaarts wordt de kustvlakte gaandeweg smaller, maar is vrij dicht bevolkt. Hier ontmoeten we Makassar (zie aldaar). De reede wordt beschut door tal van eilandjes, behoorende tot den *Spermonde-archipel*, een wolk van koraalriffen, die in den patten moesson de kracht der golven breken. Aan de zuidkust zijn de belangrijkste plaatsen: Djenepono, dicht bij den mond der Sapanang, Bonthain (Bantaeng) en Boeloekoemba (zie aldaar). Hoog tegen den Lompo Batang, op 1150 M. hoogte, ligt het gezondheidsetablissement Lokka, in Binamoe, met stoeterijen van halfwilde paarden; 280 M. boven de plaats verheft zich de parasietische vulkaan Lokka, om den platten rug door onze matrozen „Doodkist” genaamd (zie foto 111 in de Sarasins „Reisen in Celebes”); op den kraterbodem ziet men prachtexemplaren van spiraalvormig gedraaide vulkanische bommen (foto 112). In de buurt van Lokka vindt men ook, bij Bi-Sappi, een 80 M. hoogen waterval. Aan de Oostzijde van het Zuidelijk schiereiland zet een uitlooper van het Latimodjong gebergte zich tot in de merenlaagte voort. Bezuiden de Tjenrana verheft zich het Oostelijk randgebergte der Centrale laagte en stijgt in het Zuiden tot ver boven 2000 M. (de *Kalamisoe* 2222 M.); in de onderdeelen is dit gebergte nog weinig bekend.

Bezuiden de afdeeling Loewoe, die reeds bij Midden-Celebes werd behandeld, volgt hier de nieuwe afdeeling Boni, genoemd naar het landschap Boni, (zie aldaar). De kustvlakte is ± 7 K.M. breed, ten deele moerassig en met nipahbosschen bezet; langs de kust vindt men koraal- en modderbanken. Bekende reeden zijn die van Badjowe (of Badjoa) en Palima (in de delta der Tjenrana). Het bergland verder naar binnen stijgt hier en daar tot 800 M.; volgens de Inlanders bevat het op enkele plaatsen goud en ijzererts. De rijst, die hier wordt gekweekt, is niet van de beste kwaliteit; in de bergstreken is djagoeng het hoofdvoedsel. Aan de rivieroevers kweekt men tabak voor eigen gebruik, hier en daar ook suikerriet. Men vindt in de moerassige streken en aan de oevers der rivieren uitgestrekte nipahbosschen. Van de kusttrivieren in dit gebied vermelden we de *Patiro*, die een delta heeft gevormd, welke als T. Patirol in zee uitsteekt.

De Zuidoostpunt van den Zuidarm is beter bekend dan de kuststreek verder Noordwaarts. Ten N. van Boeloekoemba verheft zich de *Bangkemboeki* of

Slangenbergt tot 342 M. hoogte; de weg, van deze plaats uitgaande, bereikt bij Kadjang de Oostkust; van af de Tirobaai treden kalksteen op, die zich verder overal aan de Zuidoostpunt vertoonen evenals op het eiland *Saley* (zie aldaar).

Klimaat. Wat het klimaat van Celebes in het algemeen betreft, verwijzen we naar het artikel **KLIMAAT** voor geheel Ned.-Indië. Voor de onderdeelen is hier en daar een en ander besproken bij de beschrijving der verschillende deelen.

Planten en dieren; producten. De flora van Celebes is nog weinig bekend. Wel zijn er in de onderzoekingen der laatste kwarteeuw belangrijke mededeelingen te vinden omtrent enkele soorten en geslachten, maar van een systematisch overzicht van het geheele eiland is nog geen sprake. Alleen de Minahasa maakt eene uitzondering (zie boven: Ontdekkingsgeschiedenis). Intusschen blijkt uit de nog onvolledige gegevens wel, dat Celebes, zooals alle andere eilanden van den Archipel, in zijn geheel tot het Maleische floragebied behoort, en dat eene scherpe scheiding tusschen de flora van Celebes eenzijdig en die van Borneo anderzijds niet bestaat. Toch is het aantal endemische soorten in Celebes, naar het schijnt, zeer groot. Zie artikel **PLANTENGROEI**.

Voor de *dierenwereld* zie men het artikel **FAUNA**. Wat de *producten* betreft, die Celebes levert voor handel en verkeer, verschillende daarvan werden reeds genoemd in de landbeschrijving; op enkele valt nog nader de aandacht.

Van *cultuurproducten* voor de Europeesche markt is op Celebes nog zoo goed als geen sprake; vermelding verdienen alleen *koffie*, *koffo* en *copra*. De koffie is een tijdlang van Gouvernementswege gekweekt (sedert 1822) in de Minahasa, maar de cultuur is er, als op Java en elders gaan kwijnen en ten slotte opgegeven. In het Latimodjong gebergte en aangrenzende terreinen wordt nog wel koffie gekweekt en met goed gevolg, maar de hoeveelheden zijn gering. In Gowa, waar de bodem der bergstreken voor de teelt zeer geschikt is, is de koffie nog wel niet geheel verdwenen, doch de cultuur is kwijnende; enkele kleine tuinen komen voor in Enre en Kindang, Boeloe Tanah, Raoeloe, Prigi, nabij Malakadji, Garintong, Limba en Pao; de beste vindt men in Pao nabij Soeka en Patoenga; oorzaken van het verval der eertijds vooal in Pao, Boeloe Tanah, Enre en Kindang bloeiende teelt zijn de hebzucht der vorsten, die de teelt gehaat maakte, de mishandeling der boomen bij het plukken en het absoluut gemis aan verzorging. De koffo (zie aldaar) of de zoogenaamde Manila-hennep, die in de Minahasa een zekere beteekenis gehad heeft, is fijner, witter en sterker dan het Europeesche vlas; de bevolking heeft echter niet de noodige ijver en vlugheid om het product met voordeel te bewerken, zoodat de Ned. Handelmaatschappij haar station te Menado heeft opgeheven. Ook op de Sangi en Talaud eilanden is de cultuur inheemsch, maar bijna alleen ten behoeve van het binnenlandsche verbruik. Van veel meer beteekenis voor den uitvoer is de *copra*; bij de beschrijving der landschappen werd ze reeds herhaaldelijk genoemd. Celebes leverde daarvan in 1914 voor bijna 18 miljoen gulden, nl. voor 92½ miljoen uit het Gouvernement Celebes en Onderh. en voor 8½ miljoen uit de residentie Menado.

Van de *boschproducten* verdienen allereerst *damar* en *rotan* vermelding. Het winnen van het eerste speelt in Midden-Celebes, zooals boven reeds bleek, een groote rol; maanden lang trekken hier en daar

de Toradja's de wouden in om het te verzamelen en naar de kust te vervoeren; vooral in de streek der groote meren is dit aan de orde; daar zijn vooral de To Bela's, de To Lampo's en zelfs de veraf wonende To Bada's de inzamelaars, terwijl aan de kust de Boegineezen en Chineezen het artikel opkopen (1 pikol damar, à f 12.50, betalen ze met 1 pikol rijst à f 5). De uitvoer van rotan heeft aan de golf van Tomini en elders eveneens groote afmetingen aangenomen. Heel Celebes levert thans jaarlijks voor bijna 1 miljoen gulden damar en voor ruim $1\frac{1}{2}$ miljoen gulden rotan (zie de Statistische cijfers hierachter).

Bruikbare houtsoorten heeft Celebes in overvloed, maar voor den uitvoer hebben ze nog weinig betekenis. Groote beteekenis heeft in de binnenlanden de bast van verschillende boomen, die met behulp van hamertjes tot *foeja* wordt verwerkt, waarvan men allerhande kleedingstukken maakt; echter maken deze in de kuststreken gaandeweg voor katoeenen stoffen plaats.

De *rijstbouw* wordt nog voor het grootste deel op ladangs gedreven; zelfs waar sawahs zijn, wordt nog niet overal ploegvee gebruikt, in Midden-Celebes drijft men nog vaak troepen karbouwen door den akker, om in de in alle richtingen doorknede modder rijst te planten. Onder invloed van het Gouvernement neemt echter een meer rationeele sawahbouw gaandeweg toe.

Als jachtwild verdienen herten en wilde zwijnen vooral vermelding, de laatste natuurlijk alleen in die streken, waar de Islam nog niet is doorgedrongen.

Van de huisdieren verdienen, behalve de karbouwen, de overige runderen, de varkens, de kippen, de honden (ook voor de jacht) en de katten vermelding. De talrijke meren leveren veel visch; behalve visch leveren de zeeën ook schildpad, tripang en pareloesters.

Nuttige mineralen. Hieraan is Celebes tot nog toe niet rijk gebleken. In het noorden zijn eenige mijnconcessies verleend voor het winnen van goud en werd vroeger door de bevolking ook veel goud gewasschen (Mooëton, Bwool, Gorontalo, Bolaäng, Mongondou), de bekendste concessies zijn wel Paleleh en Totok, terwijl in den laatsten tijd Goeroepahi nog al van zich doet spreken (zie verder bij GOUD). Ook in Midden-Celebes schijnt hier en daar dit metaal en ook looderts voor te komen. Van andere metalen zijn te noemen koper (o.a. bij Boekal, Noord-arm), ijzer en nikkel (in den peridotiet van den Zuidoostarm). Kolen komen in den Zuidarm voor, doch over de hoeveelheid en hoedanigheid is nog weinig bekend. Het zoeken naar petroleum schijnt geen succes te hebben opgeleverd.

Door het Ind. Gouvernement worden in de laatste jaren stelselmatige mijnbouwkundige opsporingen in Zuid- en Midden-Celebes verricht, waarvoor groote complexen zijn gereserveerd (zie bij MIJN-WETGEVING).

Bevolking. Plaatsbeschrijving en middelen van bestaan. Daar de bevolking uit anthropologisch en ethnographisch oogpunt afzonderlijk in de verschillende artikelen Boegineezen, Boni, Gowa, Makassaren, Minahasa, Mori, Toala's, Toradja's enz. is of wordt besproken, blijft voor de geographische behandeling over: de staatkundige indeeling, zooals deze bij den inlander bestaat of door den Europeeschen bestuurder is geregeld, de dichtheid of verspreiding der bevolking en de plaatsbeschrijving. Daar de toestanden in het Noordelijk deel (Residentie Menado) soms zeer verschillen met die op het Zuidelijke (gouvernement

Celebes en Onderh.), worden beide deelen afzonderlijk behandeld.

A. RESIDENTIE MENADO. Deze heeft volgens den Regeeringsalmanak 1916 eene oppervlakte van 57.436 K.M.² of ruim $1\frac{2}{3} \times$ de grootte van Nederland. Wat het bestuur betreft, bestaat ze sedert 1911 uit vier afdelingen, nl. Menado (onder een ass. resident, te Menado), Bolaäng-Mongondou (onder een controleur, te Kota Mobagoe), Gorontalo (onder een ass. resident, te Gorontalo) en Midden-Celebes (onder een ass. resident, te Donggala). Zie voor de verdere bijzonderheden aldaar en het artikel MENADO (gewest).

Dichtheid en samenstelling der bevolking. In 1912 telde de residentie naar schatting ± 700.000 zielen nl. ± 1200 Europeanen, ± 7900 Vreemde Oosterlingen en 691.000 Inlanders, als volgt onder te verdeelen. De Minahassa heeft eene bevolking van ± 200.000 zielen, op eene oppervlakte van 4786 K.M.² of 42 per K.M.², een cijfer, dat geen ander onderdeel van Celebes bereikt. Op de Sangi eilanden wonen ± 100.000 zielen, waarvan ± 60.000 op Groot Sangi, 40.000 op Siaoe en 7000 op Tagoelandang; bijna geheel deze bevolking belijdt den Christelijken godsdienst; op de geheele eilandengroep wonen slechts enkele Mohamedanen en ± 600 Chineezen. De bevolking der Talaud eilanden bedraagt ± 24.000 zielen. De totale bevolking der afdeling Menado bedraagt alzoo 324.000 zielen. In de 4 districten van de afdeling Bolaäng Mongondou zijn de cijfers van 1906 als volgt: Kotaboean 4700, Pasi 11.900, Lolajan 14.500 en Bolaäng 10.100, totaal 41.200 zielen. Door de goudmijnen is de toevloed van vreemdelingen in Kotaboean aanzienlijk geweest, maar over cijfers beschikken we niet. Het Ned. Zendingsgenootschap werkt hier sedert 1905 en in 1913 telde men er reeds ± 2000 Christenen. In de 4 onderafdelingen van de afdeling Gorontalo wordt de bevolking geschat als volgt: in de 7 districten der onderafdeling Gorontalo 80.500, in de 3 districten van de onderafdeling Boalemo 17.000 zielen, in de 2 districten van de onderafdeling Kwandang 12.900 zielen, in het rijk Bwool 14.100 zielen (in Paleleh 2800, in Biaoe 5300 en in Boenobogoe 6100 zielen), te zamen 124.500 zielen. In de afdeling Midden-Celebes worden de landschappen van de onderafdeling Donggala gezamenlijk geschat op bijna 34.000 zielen, die der onderafdeling Paloe gezamenlijk op ruim 50.000, die der onderafdeling Poso gezamenlijk op bijna 60.000, die der onderafdeling Parigi op ruim 29.000 (laatste opgave 29120), die der onderafdeling Toli Toli op 25.000, zoodat de geheele afdeling ± 200.000 zielen telt.

In de vier afdelingen te zamen, dus in de geheele residentie Menado, wonen volgens deze berekening ruim 700.000 zielen, dus per K.M.² ruim 12.

Plaatsbeschrijving. Verdeelen wij de residentie naar de terreinen, waar zich de bevolking het meest concentreert, dan is dit vooral het geval in de Minahasa (zie boven); verder aan de kust en in de vlakten tusschen deze en de N.W. grens der residentie Menado en langs de West- en Zuidkust der Tomini-bocht. In verband met de geringe bruikbaarheid der rivieren als waterwegen laat het zich verklaren, dat de bevolking zich aan deze, tenzij soms aan de monding of in de vlakten, minder heeft opgehoopt.

In de Minahasa komt aan de N.O. kust in aanmerking *Likoepang*, aan straat Bangka en den linkeroever der Likoepang-rivier. Het is, in weerwil der nabijheid van de volkrijke Sangi-eilanden en zijn

zoutpannen, tengevolge der zandbanken voor de kust toch eene onbeduidende plaats (360 inwoners; Graafland); door een grooten weg zuidwestwaarts is het met den weg Menado-Kema verbonden. Eveneens van geringe betekenis zijn ten naastenbij alle andere kustplaatsjes buiten Menado, zoowel ter noord- als ter zuidkust, als: *Tanahwongko*, *Amoe-rang*, *Belang* en *Kema*.

Het verkeer met de buitenwereld concentreert zich vooral te *Menado* (zie aldaar), al kan men de plaats niet altijd even gemakkelijk bereiken.

In het binnenland van het vruchtbare, met goede wegen voorziene gewest woont een talrijke bevolking, die door verdienstelijke zendelingen voor een groot deel tot het Christendom bekeerd en tegelijk daarmede aan werkzaamheid gewend werd. Het meer regelmatige van hun leven spiegelt zich af in de menigte van nette, soms zeer volkrijke en welvarende negorijen, die met haar rechte straten, door heg en tuin omgeven, in het groen en rozen gelegen huizen, haar markten of pleinen en logementen of pasangrahans, kerkjes en scholen, een zeer aangename indruk maken. Natuurlijk worden zij het talrijkst in de nabijheid van het meer Tondano aangetroffen, waar landbouw en visscherij beide middelen van bestaan vormen, doch ook op eenigen afstand daarvan is het aantal dier negorijen in de zeer vruchtbare streek nog zeer groot. De voornaamste dier negorijen, welke wij hier slechts met een enkel woord kunnen vermelden, zijn: *Lotta*, *Tomohon* en *Sonder*, alle drie aan den weg van Menado door het bergland zuidwaarts, *Kakas*, aan den Zuidoever van het meer van Tondang, en het ten Z.W. daarvan te zoeken *Langowan* (766 M), eindelijk *Tompaso* en *Kuwangkooan*, die enkel als hoofdplaatsen van districten moeten genoemd worden. De eenige groote plaats in het binnenland is *Tondano*, met bijna 11.000 zielen, waarvan ruim 10.000 Christenen (zie aldaar).

Het tweede terrein, waar zich in de residentie Menado de bevolking concentreert, is bewesten de Minahasa tot en met Bwool en Tomini te zoeken in de vlakten van Mongondou, Limbotto, Pagoejama en Baelemono of in de rivervallen en aan de kust. Natuurlijk hoopt zich die bevolking het sterkst op te *Gorontalo* (zie aldaar). Bij Gorontalo staan alle verdere plaatsen verre in betekenis ten achter; deze liggen in de niet bijzonder vruchtbare vlakten.

Men kan hier noemen, in de dichtbevolkte vlakten van Mongondou of liever in die der Ongkag en Doemoga, samen de Lombagin vormende, *Bolaäng Mongondou*, aan de Noordkust en iets ten O. der monding van de Lombagin; hoewel zetel van verschillende inlandsche bestuurders, is het eene onaanzienlijke plaats van 30 à 40 huizen en ruim 1000 inwoners; de dubbele naam der streek Bolaäng-Mongondou wijst op de vereeniging van de kuststreek Bolaäng met het bergland Mongondou, die door een op den bergrand staanden oerwoudgordel zijn gescheiden. Voorts *Popo*, *Pontodong* en *Biga*, doch vooral *Kota bangon* en *Kota baroe*, alle in het hart der vlakte tusschen het hooge plateau van Poigar en het Mongondou gebergte, in het bovenstroomgebied der Ongkag, gelegen; in het dal of de vlakte der Doemoga de dorpen *Doemoga besar* en *Doemoga ketjil* en verder het meer westelijk gelegen *Doeloedoeo*; *Bolaäng Oeki*, de hoofdplaats van het ten W. van Mongondou gelegen en daarvan afhankelijk landschapje van dien naam aan de Noorkust; *Bolaäng Itam*, *Atingola* en *Kaidipan*, alle drie hoofdplaatsen of zetels van radja's en rijksgrooten der landschappen van dien naam, maar overigens zonder eenige betekenis en

meestal door 4 à 500 inwoners bewoond. Voorts moeten aan de Noordkust nog vermeld worden *Kwandang*, *Soemalata* en *Paleleh* ten W. van Kwandang gelegen (zie onder GOUD), *Matinang*, waarnaar de Sarasins (deel I, blz. 178) het achterliggende gebergte genoemd hebben, en eindelijk *Bwool*. De tonneninhoud der aangekomen en vertrokken schepen samen te Kwandang, Paleleh en Bwool was in 1914 respectievelijk 566.000, 782.000 en 294.880 M³.

Aan of bij de Zuidkust liggen eenige hoofdplaatsen van landschappen, bijv. *Tilamoeta*, de hoofdplaats van de onderafdeeling Boalemo, *Pentadoe*, *Pagoeat*, de zetel van het landschap van dien naam, *Marissa* (bekend uit de reizen der Sarasins I 190), *Mooëton*, en *Toeladenggi*. Het bij de meren van dien naam gelegen *Bolano* bevindt zich ± 16 K.M. ten W. van Toeladenggi. Westwaarts van Bolano, op ca. 15 uur afstand van Mooëton, ligt *Tomini*, in welks nabijheid (van het gehucht Woja uit) een weg van ± 36 uur gaans en met een pashoogte van ruim 1300 M. dwars over het gebergte naar Boeloetong aan de baai van Dondo voert. Die weg moet, naar berichten der inlanders, beter zijn dan de verbinding Parigi-Paloe. Ten Z.W. van Tomini ligt de onbeduidende negorij *Palasa*, met naburige vestigingen slechts 50 huizezinnen of 250 zielen tellende. De steile zeebodden biedt nergens veiligen ankergrond en hevige valwinden kunnen er heerschen. Belangrijker is *Tinombo*, ten Z.Z.W. van Palasa, waar men op ± 300 M. uit den wal in 40 M. diepte kan ankeren; met naburige gehuchten telt het 180 huizezinnen of 900 zielen en van daaruit wordt, over Tomini, tabak naar Dondo gevoerd en tegen lijnwaden en opium ingeruild. Die tabak wordt door de bergbewonende bevolking verbouwd. Verder zuidelijk liggen nog eenige negorijen (*Sigenti*, *Kasimbar*, *Toriboeloe*, *Am-pibaboe*, *Parigi* en *Saoesoe*), die eenige betekenis hebben voor den handel in boschproducten. Onder deze neemt *Parigi* de eerste plaats in door den handel met Paloe en als residentie van den radja en de voornaamste hoofden van het landschap van dien naam; daar woont ook de controleur der onderafdeeling Parigi, die in het Zuiden grenst aan de onderafdeeling Poso. In de hoofdplaats *Poso*, als Ned. vestiging nog nieuw, is de scheepvaartbeweging nog niet belangrijk, zelfs nog iets minder dan te Parigi (Parigi 178.000 M³ aangekomen en vertrokken schepen, Poso 173.000 M³). Er is gebrek aan water; door putboring tracht men in de behoefte te voorzien.

De bevolking der Poso-streek is, zooals die op geheel Celebes, dun; in de Poso-depressie wonen 15 menschen per K.M.², ende 15 stammen der Baréesprekende Toradja's samen tellen zeker niet meer dan 40.000 zielen (Adriani, „Maatschappelijke, speciaal economische, verandering der bevolking van Midden-Celebes, sedert de invoering van het Ned. gezag aldaar,” voordracht 17 April 1915; T. A. G. 1915, 457).

In het binnenland van de afdeeling Midden-Celebes vinden we bewesten de Poso vallei de vlakten van Napoe, Besoa en Bada.

Het voornaamste der 6 dorpen van de To Besoa in de vlakte van Besoa, te samen met ruim 1400 zielen, is *Doda*, in den Zuidoosthoek; als oudheden merkwaardig zijn, ook in Napoe, groote steenen potten, steenen beelden en steenen met ronde gaten gevonden. In de vlakte van Bada vindt men de dorpen *Bada-mpoe'oe* (bij de Sarasins Badagajang) of *Bada-Kaia* (Groot Bada), *Boelili* en *Gintoe*; steenen overblijfselen vindt men ook hier. De bevolking van dit landschap vond bij al de onderzoekers zoowel om de lichaamsvormen als om de schilderachtige foeja-

kleeding de levendigste belangstelling (zie bijv. Tafel III in Bd. II van de Sarasins „Reisen in Celebes”).

In de Koelawi-vlakte, te midden van de berglandschappen van het Paloe-dal, noemen wij *Koelawi* en *Tole* met $\pm$ 2500 zielen, volgens het belastingregister van 1909. Tole ligt aan weerszijden der Koro, het rechtsche deel grenst aan Gimpoe in het Oosten. Oostelijk van het dal van Koelawi ligt *Toro*, in een dal, dat veel overeenkomst met het Koelawid al vertoont; er zijn uitgestrekte sawah's. In de berglandschappen (Koelawi, Benasoe, Lindoe en Tabakoe) worden op de ladangs gelijktijdig rijst en djaogeng door elkander geplant. Ook gaan vele der bergbewoners in het Parigische en Donggalasche rotan zoeken.

In het noorden der Westkust van Celebes zijn nog eenige plaatsen te vermelden, die tot de onderafdeelingen Toli Toli en Paloe behooren. Allereerst *Toli Toli* of *Tontoli* (zie aldaar); wegens een zandbank moeten de stoomschepen ankeren in het noordelijker gelegen *Laboean Dede*. Van meer betekenis is *Paloe*, door de verbinding met Parigi. Aan de Westzijde van den ingang der baai van Paloe ligt *Donggala* (zie aldaar).

De voornaamste havens op de Sangi- en Talaudeilanden zijn *Taroena*, *Petta* en *Liroeng*; de twee eerste hebben een vrij druk scheepvaartverkeer (zie de statistische cijfers hierachter).

Voor de hiervoren genoemde plaatsen zie men ook de afzonderlijke kleine artikelen.

Wat het *scheepvaartverkeer* van den laatsten tijd betreft, volgt hier eene opgave van de aangekomen en vertrokken schepen en vaartuigen, getrokken uit de Statistiek van de scheepvaart in N.I. over 1914 voor de havens van de *residentie Menado*; oorlogs- en gouvernementsschepen zijn daarin niet begrepen.

Havens.		Aangekomen.		Vertrokken.	
		Aantal.	Netto inhoud in M ³	Aantal.	Netto inhoud in M ³
Donggala	SS	142	508.732	142	508.732
	ZS	115	1.869	115	1.869
Tontoli	SS	60	191.082	60	191.082
	ZS	9	217	9	217
Bwool	SS	34	146.663	34	146.663
	ZS	—	—	—	—
Paleleh	SS	74	389.377	74	389.377
	ZS	2	100	2	100
Kwandang	SS	52	278.462	52	278.462
	ZS	2	100	2	100
Amoerang	SS	77	383.978	77	383.978
	ZS	14	197	14	197
Menado	SS	136	719.798	136	719.798
	ZS	58	1.151	58	1.151
Taroena	SS	60	356.033	60	356.033
	ZS	—	—	—	—
Petta	SS	37	202.895	37	202.895
	ZS	—	—	—	—
Liroeng	SS	15	80.329	15	80.329
	ZS	—	—	—	—
Ratah Totok	SS	42	278.072	41	270.035
	ZS	—	—	—	—
Gorontalo	SS	127	481.132	127	481.132
	ZS	13	1.864	13	1.864
Parigi	SS	31	177.943	31	177.943
	ZS	—	—	—	—
Posso	SS	29	172.453	29	172.453
	ZS	—	—	—	—

SS = stoomschepen. ZS = zeilschepen.

De mededeelingen van het Encyclopaedisch bureau afl. IX, (handelsbeweging der Buitenbezittingen in 1914; deel I, met het buitenland) geven voor den *totaal-invoer* van de residentie Menado eene waarde van

.....	f	6.623.000
waaronder aan: eetwaren.....	-	168.000
fabriek en stoomwerktuigen	-	201.000
ijzer en staal	-	340.000
garens	-	217.000
manufacturen	-	1.775.000
rijst (Br. Ind, Saigon en Siam)....	-	1.925.000

en voor den *totaal-uitvoer* eene waarde van

.....	f	11.313.000
waaronder aan: copra	-	8.349.000
damar	-	439.000
foelie	-	251.000
goud	-	899.000
koffie	-	178.000
lood	-	193.000
muskaatnoten	-	228.000
rotan	-	601.000

B. GOUVERNEMENT CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN. Dit gewest heeft volgens den Regeeringsalmanak 1916 eene oppervlakte van 128.478 K.M.² of bijna 4 × de oppervlakte van Nederland. Het is onderverdeeld in de afdeelingen Makasser (onder een ass. resident, te Makasser), Bonthain (onder een ass. resident, te Bonthain), Boni (onder een ass. resident, te Pampanoca), Paré Paré (onder een ass. resident, te Paré Paré), Mandar (onder een ass. resident, te Madjene), Loewoe (onder een ass. resident, te Paloppo) en Oost-Celebes (onder een ass. resident, te Baeo Baeo of Boeton), zie voor de verdere bijzonderheden aldaar en het artikel CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

Dichtheid en samenstelling der bevolking. Het zielental, dat de statistiek over 1905 geeft, bedraagt voor het geheele gouvernement Celebes en Onderh. slechts 415.500, een cijfer, dat thans veel te laag is. Bovendien zijn de grenzen van het gouvernement sedert belangrijk veranderd; Soembawa en West-Flores zijn er van afgescheiden en de drie rijkjes aan den Oostkant, die vroeger bij de residentie Ternate behoorden, bijgevoegd, terwijl in Midden-Celebes de grens geheel gewijzigd is. De Mededeelingen van het Encyclopaedisch Bureau 1904—1914 geven als totaal aantal inwoners van het gouvernement $\pm$ 2 miljoen, zoodat de dichtheid der bevolking per K.M.² ruim 15 zou bedragen. De verdeling der bevolking was als volgt: $\pm$ 1800 Europeanen, $\pm$ 6000 Chinezen, $\pm$ 800 Arabieren en de overigen inlanders.

Plaatsbeschrijving. Troffen wij in de res. Menado, vooral in de Minahasa, de bevolking dikwijls opgehoopt aan in de vlakte, bij de meren of langs de rivieren, in Zuid-Celebes liggen bijna zonder uitzondering de meeste plaatsen, met het oog op handel en scheepvaart of de visscherij, aan of dicht bij het strand en aan de riviermonding, zoodat dan ook de groote verkeersweg, die de voornaamste plaatsen in het Z.O., Z. en Z.W. van het Zuidelijk schiereiland vereenigt, de kust houdt of zich slechts weinig daarvan verwijderd. Ook de bergachtige gesteldheid van het binnenland gaf daartoe aanleiding, tenzij ook hier weder een rivierdal of een meer de concentratie mogelijk maakte. Beginnen wij onze aanwijzing der plaatsen met de Westkust, om langs de Zuid- en Oostkust voort te gaan en met de Oostelijk schiereilanden en de daarbij gelegen eilanden te eindigen, dan heb-

ben we aan de Westkust van Midden-Celebes alleen te vermelden het kleine *Mamoedjoe* of *Binanga*, zetel van den controleur der gelijknamige afdeeling, *Tapalang* en *Tjenrana*; de mondingen der *Lariang*, de grootste rivier van Celebes, en der *Karama* zijn nog onbelangrijk en de *Lariang*-mond zal het wel altijd blijven. Ook de plaatsen aan de Zuidkust van den „Mandariitwas” zijn voorshands nog onbeduidend, zoowel *Madjene* even beoosten den Mandarhoek, waar de assistent-resident der afdeeling Mandar zetelt, als de wat oostelijker gelegen plaatsjes *Balangnipa* en *Tjampalagian*, het laatste de standplaats van den gezaghebber der onderafdeeling *Balangnipa*. Aan de golf van Mandar ligt nog *Binoewang*, in de onderafdeeling *Binoewang*, welker controleur te *Polewali*, iets verder westelijk, woont.

Daarna volgt het zuidelijk schiereiland. Bezuiden de bocht van Mandar, tegenover het meer *Tempe*, ligt aan de Westkust *Pare Pare* (zie aldaar). *Pinrang*, in het oude deltagebied der *Saädang*, is de hoofdplaats van het gebied bewesten, *Enrekang* die van het gebied beoosten de rivier. Een weg voert van *Pinrang* zuidwaarts naar de baai van *Pare Pare*, die hier het centrum van het verkeer is.

Volgen we van *Pare Pare* den grooten weg langs de kust, dan ontmoeten we slechts kleine, onbeduidende plaatsen; we vermelden alleen *Soempang-Binangaë*, even ten westen van *Barroe*, als zetel van den controleur der onderafdeeling van *Barroe*. Door het landschap *Tanette* en het plaatsje *Segeri*, van waar een weg naar het binnenland gaat, komen we dan in *Pangkadjene*, eene belangrijke plaats, ruim twee uur van de kust gelegen, aan den benedenloop van een rivier van denzelfden naam, die op de noordelijke helling van de piek van *Maros* ontspringt; hier woont de controleur der gelijknamige onderafdeeling, deel van de afdeeling *Makasser*. Aan denzelfden weg ligt *Maros*, vijf uur gaans van de kust en aan de gelijknamige rivier, die in het bergdistrict *Laboe-wadja* ontspringt, en wegens den waterval bij *Bantimoeroeng* en de bank voor de monding bij het bevaaren moeilijkheden oplevert. Bezuiden *Maros* buigt de hoofdweg zuidwestwaarts naar de hoofdplaats van het gouvernement *Celebes* en onderh., tevens de grootste plaats van het geheele eiland.

Makasser heeft niet enkel beteekenis voor Zuid-Celebes, omdat zich eigenlijk op deze plaats hoofdzakelijk het geheele verkeer ter westkust concentreert, maar zij is ook een der belangrijkste havensteden van den Archipel, vooral voor het oostelijk deel van *Insulinde* (zie *MAKASSER*). Bezuiden *Makasser* hebben we *Gowa* (*Djongaja*) te zoeken, welks praalgraven slechts voorbijgegaane grootheid aanwijzen, zoodat het thans een vervallen uiterlijk vertoont; ook *Galesong*, in de onderafdeeling *Takalar* gelegen, districtshoofdplaats, en, zooals de meeste kustplaatsjes, voor vischvangst en zeevaart niet zonder belang. Dicht bij de kust en aan of bij den grooten weg zijn voorts gelegen *Sanrabone* en *Takalar*, het eerste aan een riviertje *Djamada* en de hoofdstad van een voormalig landschap van dien naam, het tweede zetel van een controleur, tevens districtshoofdplaats. Aan het zuidelijkste deel der zuidkust ligt *Djeneponto*, in de gelijknamige onderafdeeling en aan eene rivier van dien naam; hier zetelt een civiel gezaghebber; er is een weinig prauwvaart, evenals te *Takalar*. Van veel grooter beteekenis is *Bonthain* of *Bantaëng*, aan de baai van dien naam en aan den grooten weg gelegen, hoofdplaats der geheele afdeeling, met $\pm$ 7000 inwoners, onder welke een 150-tal Europeanen, en een paar honderd Chinezen. Oostelijker ligt *Boeloe-*

koemba (zie aldaar). Aan de westkust van het driehoekige schiereiland, dat den overgang vormt tusschen Zuid- en Oostkust, vindt de bevolking hoofdzakelijk haar bestaan in het bouwen van vaartuigen, die in geheel Zuid-Celebes bekend zijn; ook *Bira*, zuidelijker dan *Tiro* aan de oostkust gelegen, moest met haar vrij talrijke bevolking wegens den onvruchtbaren grond in handel en nijverheid haar bestaan zoeken. Iets noordelijker ligt nog aan de kust *Kadjang*, meer naar binnen *Bikeroe*, twee kleine plaatsen. Veel aanzienlijker is de kustplaats *Balangnipa*, de vroegere afdeelingshoofdplaats der Oosterdistricten. Hoewel een half uur van de kust aan de *Tangka*-rivier gelegen, is het door een reeds in 1861 aangelegden weg er mee verbonden en het drijft dan ook een vrij levendigen handel met andere kustplaatsen aan de golf van *Boni* en met *Makasser*. Te *Sindjai*, in de nabijheid, is de controleur der onderafdeeling van den zelfden naam gevestigd. Verder noordelijk ligt aan den kustweg het plaatsje *Mara* (*Masoempoe*), eveneens zetel van een controleur, n.l. van de onderafdeeling *Boni-ri-atang*. Den weg volgende, komt men in de hoofdstad van het eens zoo machtige rijk *Bone*, *Bone* of *Watampone*, een mijl van de kust gelegen, en thans een onbelangrijke plaats. Talrijker is de bevolking in *Badjowe*, dat aan de monding van het riviertje, waaraan ook *Bone* ligt, te zoeken is en waar de bevolking in een niet onbelangrijken handel en visscherij haar bestaan vindt. Van *Watampone*, waar de controleur der onderafdeeling *Boni* gevestigd is, voeren twee wegen naar *Pampanoea* aan de *Tjenrana*, standplaats van den assistent-resident der afdeeling *Boni*. Van de kustplaatsen verder noordwaarts verdienen alleen nog vermelding *Pali-ma*, de mondingsplaats der *Tjenrana*, en *Palopo* (zie aldaar). Dicht bij laatstgenoemde plaats houdt het gebied der *Boegineezen* en van den *Islam* op en begint dat der *Toradja's*. Van *Paloppo* voert een nieuwe militaire weg het westelijk bergland in en over, naar *Rante Pao* aan de *Saädang*-rivier. Zuidwaarts bereikt deze rivier de hoogvlakte van *Makalé*. Bij *Enrekang* valt de *Saädang* *Alla* in de *Saädang*-rivier. De voornaamste plaats in haar dal is *Kalossi*. Het *Karama*-stroomgebied is maar voor een klein deel bewoond; slechts hier en daar vindt men ladangs en berg-sawahs in de kleine vlakten, bijv. bij *Rampi* en *Leboni*, beide in het stroomgebied der *Owai-Rampi*, die naar de *Koro* gaat. De dorpen liggen, om de vroeger veelvuldig voorkomende sneltochten, nog vaak hoog in en op de bergen; thans worden ze op last van het gouvernement gaandeweg naar de vruchtbare kleine vlakten, die beneden gevonden worden, verlegd, waar nu de weinige kampongs nog zeer vervuild zijn, zoodat de bewoners veel van allerlei ziekten, vooral buikziekten, te lijden hebben. Van het woud wordt veel willekeurig vernield. In de meeste dorpen ziet men zeer veel varkens, hier en daar ook karbouwen, maar deze zijn vaak half verwilderd. Alleen in *Rante Pao*, een voorraad-schuur van rijst, wordt behoorlijk met karbouwen geploegd. Te *Rampi* verzamelt men wat damar, dat naar de golf van *Boni* wordt verhandeld, evenals aan de beneden-*Karama*. Ook verdient de uitgebreide foejabereiding voor kleedingstukken, die men vooral in het landschap *Bada* kan bewonderen, te *Rampi* en elders de aandacht. In het *Loewoesche* noemen wij nog *Masamba*, woonplaats van den „tomakaka” van dat gebied, wiens invloed zich uitstrekt van de vlakte van *Leboni* tot de golf van *Boni* (zie „Reisen in Celebes” II, 139).

In den noordoosthoek der golf van Boni verdient vermelding *Malili*, aan den benedenloop der gelijknamige, voor groote stoombooten bevaarbare rivier, den weg naar de groote meren (Towoti en Matana). Verder vindt men op het zuidoostelijk schiereiland nog slechts één belangrijke plaats: *Kendari* in Lai-woei aan de oostkust; er zetelt een tijdelijk civiel gezaghebber. Verder noordelijk ligt *Sakita* (Toboeng-koe). Door den drukken damarhandel der laatste halve eeuw ontstonden aan de golf van Mori (Tomori) de plaatsen *Watambajoli* (beteekent volgens Adriani „liggende wajoli” = boomstam; T. A. G. 1903, 884 en Med. zeevaartk. gebied over N.I. no. 31) en *Towi*. Het nieuwe bestuursmiddelpunt aan de golf van Tomori is *Kolonedale*; op het oostelijk schiereiland liggen nog *Kintong*, *Loewoek*, *Boenta* en *Boalemo*, dorp aan de noordkust. Ten slotte vermelden wij nog *Baœ Baœ*, de hoofdplaats van de Boetongroep, op het eiland van dien naam, aan de Z.W. kust gelegen, een vrij drukke plaats, evenals *Benteng*, de hoofdplaats van Saleier, dat met het zuidelijk schiereiland in oorsprong en gesteldheid overeenkomt, zooals de Boeton-groep met het zuidoostelijke. Daar Saleier vrij dicht bevolkt is en de reede der havenplaatsen voor schepen van ± 12 voet diepgang toegankelijk is, is de handel er levendig. Beide plaatsen Baœ Baœ en Benteng (Saleier) worden door de Paketvaart Mij aangedaan. De scheepsruimte der aangekomen en vertrokken schepen bedroeg in 1914 voor eerstgenoemde plaats elk bijna 300.000 M³, voor laatstgenoemde plaats bijna 235.000 M³. Voor de hiervoren genoemde plaatsen zie men ook de afzonderlijke kleine artikelen.

Wat de scheepvaart betreft, volgt hier eene opgaaf van het aantal en den netto-inhoud in M³. van de aangekomen en vertrokken stoom- en zeilschepen (zonder oorlogs- en gouvernementsschepen) in 1914 voor de havens van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. (Zie tabel volgende kolom).

De mededeelingen van het Encyclopaedisch Bureau, afl. IX (handelsbeweging der buitenbezittingen in 1914, met het buitenland) geven voor den *totaal-invoer* van het gouvernement Celebes en Onderhoorigh. eene waarde van f 9.869.000 waaronder aan:

aardewerk.....	-	171.000
aardolie en aardolieproducten	-	179.000
eetwaren	-	134.000
garens	-	1.247.000
ijzer en staal	-	609.000
kleeren	-	191.000
koffie	-	413.000
kramerijen	-	118.000
manufacturen	-	2.771.000
meel (tarwe)	-	186.000
zakken	-	236.000

en voor den *totaal-uitvoer* eene waarde

van f 16.687.000
waaronder aan:

copal	-	566.000
copra	-	9.375.000
damar	-	550.000
huiden.....	-	564.000
koffie	-	1.254.000
maïs	-	544.000
rotan en rotanstukken	-	914.000
schelpen (paarlemoer, enz)	-	336.000
schildpad	-	480.000
vogelhuiden	-	727.000

Havens.		Aangekomen.		Vertrokken.	
		Aan-tal.	Netto inhoud in M ³ .	Aan-tal.	Netto inhoud in M ³ .
Mamoedjoe	SS	47	132.835	47	132.835
	ZS	102	2.520	105	2.612
Madjene	SS	52	147.922	52	147.922
	ZS	231	6.374	253	7.280
Paré Paré	SS	54	150.784	54	150.784
	ZS	280	6.450	291	6.648
Maros	ZS	118	1.373	118	1.373
Makasser	SS	554	2.681.033	550	2.684.511
	ZS	2582	51.753	2583	51.801
	lichters	1	3.403	1	3.403
Takalar	SS	—	—	—	—
	ZS	58	1.032	56	1.008
Djeneponto	ZS	114	1.492	110	1.440
Bonthain	SS	50	218.510	50	218.510
	ZS	323	6.765	328	6.901
Boeloekoemba	ZS	52	886	52	886
Saleier	SS	46	220.312	46	220.312
	ZS	533	13.369	538	13.466
Bonerate	ZS	112	2.115	109	2.178
Balangnipa	SS	48	211.398	48	211.398
	ZS	289	6.610	289	6.610
Badjowe	SS	26	114.122	26	114.122
	ZS	238	3.517	232	3.402
Palima	SS	48	211.398	48	211.398
	ZS	225	6.123	253	6.621
Paloppo	SS	48	211.398	48	211.398
	ZS	270	6.323	263	6.141
Malili	SS	25	110.982	25	110.982
	ZS	110	2.251	110	2.259
Kolaka	SS	23	110.156	23	110.156
	ZS	107	25.81	105	2.570
Baœ Baœ	SS	55	285.847	55	285.847
	ZS	373	9.141	383	9.626
Kendari	SS	25	132.440	25	132.440
	ZS	66	2.506	66	2.506
Kolonedale	SS	24	127.137	24	127.137
	ZS	—	—	—	—
Banggaai	SS	31	130.922	31	130.922
	ZS	51	1.959	51	2.222
Boenta	SS	48	221.176	38	221.176
	ZS	3	394	3	394

SS = stoomschepen. ZS = zeilschepen.

Literatuur. In het vorenstaande is bij de betreffende gedeelten de literatuur over Celebes genoemd; volledigheidshalve worden hier enkele der voornaamste schrijvers en geschriften in samenhang herhaald.

Van *drs. P. en F. Sarasin* allereerst de „Reisen in Celebes” (I en II; Kreidel's Verlag, Wiesbaden, 1905), met 11 kaarten; voorloopige mededeelingen zijn verschenen in Zeitschr. der Ges. für Erdkunde zu Berlin, 1894, 1895 en 1896; voorafgegaan waren de „Reisen” door: Materialien zur Naturgeschichte der Insel Celebes, Bd. I die Süßwassermollusken von Celebes, 1898, Bd. II die Landmollusken von Celebes, 1899, Bd. III Ueber die geologische Geschichte der Insel Celebes auf Grund der Tierv Verbreitung, 1901, Bd. IV Entwurf einer geographisch-geologischen Beschreibung der Insel Celebes, 1901; in 1905 verscheen nog: Versuch einer Anthropologie der Insel Celebes I, die Toala-Höhlen

von Lamontjong. Voor Midden-Celebes is de hoofdbron: *E. C. Abendanon*, Geologische en geographische doorkruisingen van Midden-Celebes in 1909 en 1910, met atlas (E. J. Brill, I en II in 1915, de atlas in 1916; deel III moet nog volgen); een beknopt overzicht dezer reizen vindt men in T. A. G. 1909, '10 en '11; zie ook T. A. G. 1915 en Hand. Ned. Nat. en Gen. Congres, 1911: De tektoniek van Midden-Celebes. Een geologische beschouwing over heel Celebes geeft: *Joh. Ahlburg*, Versuch einer geologischen Darstellung der Insel Celebes (Geol. u. Palaeontol. Abh. von J. F. Pompeckj u. Fhr. von Huene), met kaarten. Voor de kennis van land en volk in Midden-Celebes leverden *drs. O. Kruyt* en *N. Adriani* tal van belangrijke bijdragen; Alb. C. Kruyt, Mijne reis van Gorontalo naar Posso (Med. Ned. Zend. gen. 1892); Tweede reis (ibid. 1893); Naar het meer van Posso (ibid. 1894); Een en ander aangaande het geestelijk en maatschappelijk leven van den Posso-Alfoer (ibid. 1896); Van Paloppo naar Posso (ibid. 1898); Het ijzer in Midden-Celebes (Bijdr. T. L., V. Ned. Indië, 9); De opsporing van het Lindoe meer (T. A. G. 1898); Het koppensnellen der Toradja's van Midden-Celebes en zijn betekenis (Kon. Ak. v. Wet. 1899); Het stroomgebied der Tomasa rivier, m. k. (T. A. G. 1899); Het rijk Mori, m. k. (ibid. 1900); Eenige ethnographische aantekeningen omtrent de Toboengkoë en de Tomori (Med. Ned. Zend. Gen. 1900); Gegevens van het bevolkingsvraagstuk van een gedeelte van Midden-Celebes (T. A. G. 1913); De berglandschappen Napoe en Besoa in Midden-Celebes (ibid. 1908); Het landschap Bada in Midden-Celebes, m. k. (ibid. 1909); Schetskaart van Midden-Celebes, 1: 200,000 (1916); N. Adriani: Het Lindoe meer (Med. Ned. Zend. Gen. 1898); Iets over de talen der To Sada en der To Wotoe (ibid. 1898), enz.; Mededeelingen omtrent de Toradja's van Midden-Celebes (T. B. G. 1901); De invloed van Loewoe op Midden-Celebes (Med. Ned. Zend. Gen. 1901); Maatschappelijke, speciaal economische verandering der bevolking van Midden-Celebes sedert de invoering van het Nederlands gezag aldaar (T. A. G. 1915); Alb. C. Kruyt en N. Adriani: Van Posso naar Parigi, Sigi en Lindoe (Med. Ned. Zend. Gen. 1898); Overzicht van de talen van Midden-Celebes (ibid. 1898); Van Posso naar Todjo (ibid. 1899); Van Posso naar Mori (ibid. 1903); De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes (deel I en II, Land- en Volkenkunde, 1912, van Kruyt; deel III, Talen, wordt geschreven door Adriani). Voor de zeeën om Celebes zie men: *J. F. Niermeijer*, De onderzeesche vorm van Celebes, met dieptekaart (T. A. G. 1909). Zie verder ook de afzonderlijke artikelen. R. S.

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN (GOVERNEMENT). De grondslag van het Nederl. gezag in dit gewest is gevestigd bij het Bongaaisch contract van 1667, waarbij de suprematie van het rijk van Makasser (Gowa), die zich over het grootste deel van Zuid-Celebes uitstreckte, werd vernietigd, en de Compagnie optrad als hoofd van een bondgenootschap, waaraan de voornaamste landschappen van het tegenwoordig gouvernement Celebes en Ond. deelnamen. Ingevolge dit contract verwierf de Compagnie ook rechtstreeks gebied op Celebes, n.l. de landen van af Boeloe Boeloe tot aan Toratea en van daar tot aan Bongaai. Dat rechtstreeks gebied is, meestentijds als gevolg van militaire expedities, herhaaldelijk uitgebreid, en vormt thans na de inlijving daarbij van Laikang (Ind. Stb. 1908 no. 253) en Gowa (Ind. Stb. 1910 no. 573) een afgerond geheel,

omvattende het Zuidwestelijk schiereiland van Celebes gelegen ten zuiden van Tanette en Boni met de Spermunde archipel, Saleier en eenige andere eilanden. Dit gebied wordt aangeduid als het Gouvernements-gebied of het rechtstreeks bestuurd gebied van het gouvernement Celebes en Ond.

Dit gouvernement Celebes en Ond. is ingesteld bij de publicatie in Ind. Stb. 1824 no. 31a en strekte zich toen uit over het geheele zuidelijk gedeelte van Celebes ten N.W. tot en met de baai van Paloe en ten N.O. tot de landen en eilanden bezuiden Kaap Valsch of Tali-abo gelegen en onder de residentie Ternate ressorteerende. Deze omschrijving is herhaaldelijk gewijzigd. Zoo is in 1858 daaraan toegevoegd het landschap Toli Toli, hetwelk er met de Kailische landschappen in 1904 (Ind. Stb. no. 476) van is afgescheiden en bij de residentie Menado gevoegd; evenzoo is het eiland Soembawa ingevolgd Ind. Stb. 1909 no. 129 toegevoegd aan de residentie Timor en Onderhoorigheden, terwijl de landschappen Boengkoë, Mori en Banggai, welke vroeger deel uitmaakten van Ternate thans ingevolgd Ind. Stb. 1907 no. 367 onder Celebes en Ond. ressorteeren. Tegenwoordig vormt aan de straat van Makasser de rivier Soeroemana en in de Tominiboet de Balingara de grens met de residentie Menado.

Naar gelang van de verhouding tot het Ned. Ind. Gouv. werden vroeger de binnen de grenzen van dit gewest gelegen landen onderscheiden in het rechtstreeksch gebied, de leenroerige en de bondgenootschappelijke landen; thans na ons militair optreden in 1905 en volgende jaren is er geen sprake meer van bondgenootschappelijke landen: alle zelfbesturende landschappen zijn thans leenroerig; hunne verhouding tot het Gouvernement is geregeld door de Korte Verklaring, behalve in Laiwoei, dat nog door een politiek contract aan het Gouv. gebonden is. Overal worden de zelfbesturen bij de uitoefening van den bestuurstaak bijgestaan door een Europeeschen ambtenaar.

Het gouvernementsgebied is verdeeld in de afdeelingen Makasser omvattende het westelijk en Bonthain, omvattende het oostelijk gedeelte, beide met de daartoe behoorende eilanden; het gebied der zelfbesturende landschappen is verdeeld in de afdeelingen 1) Boni met de landschappen Boni, Lamoeoe, Wadjo, Soppeng, Baroe en Tanete, 2) Pare Pare met de landschappen Sidenreng, Maloeë Tassie, Soepa, Sawito, Rapang, Allah, Maloeua, Boentoe Batoe, Batoelapa, Kasa, Enrekang, Maiwa, 3) Mandar met de landschappen Mamoejdjoë, Tapalang Tjenrana, Pambaoeang, Madjene, Balangnipa en Binoeang, 4) Loewoe met het gelijknamige landschap en 5) Oost-Celebes met de landschappen Boeton, Laiwoei, Boengkoë, Mori en Banggai. (Ind. Stb. 1911 no. 605).

CELEBES-ZEE wordt ingesloten door Borneo, Celebes, de Sangi- en Talaud-eilanden en aan de noordzijde door Mindanao met den Soeloe-archipel. Met 4900 M. werd in het midden door H. M. Siboga geen grond gelood. De lijn van 100 vadem loopt overal kort langs den wal en is er langs de kust van Borneo het verst van verwijderd. Deze kust is bijna overal laag en met rhizophoren begroeid; overal vindt men een kustrijf behalve voor de monden der rivieren, terwijl ook langs de honderd-vademlijn een reeks riffen wordt aangetroffen. BeN. hoek Mangkalihat, de oostpunt van Borneo, leveren het Malaloengonrif en het buiten de honderd-vadem gelegen Moea-rasrif gevaar op voor de scheepvaart.

In de Celebes-zee vindt men een Noord- en een

Zuidmoesson; zij zijn beide weinig krachtig en nergens elders worden zulke flauwe winden en zooveel stilte waargenomen. Vooral in het W.lijk gedeelte is dat het geval. In het O.lijk gedeelte beN. Celebes komen de moessons wel wat meer tot ontwikkeling, maar het geregeld doorstaan daarvan laat nog zeer veel te wenschen over en de wind blijft weinig krachtig; er komen evenwel minder stilten voor en de kenteringen, vooral die in November, duren korter dan in het W.lijk gedeelte.

In Mei is het op de N.kust van Celebes nog kentering en van Juni t/m September staat de flauwe Zuidmoesson zeer weinig geregeld door. In October neemt de Z. wind af in regemaat en kracht en gaan O. en N.O. winden doorkomen, welke in November de overhand krijgen. De eveneens flauwe Noordmoesson duurt, met N. en N.O. winden, van December t/m April en staat even weinig krachtig, doch iets vaster door dan de Zuidmoesson. Het gering aantal waarnemingen in zee maakt eene geheel juiste vergelijking echter moeilijk.

Land- en zeewind doen hun invloed zeer sterk gevoelen. In den Zuidmoesson staat des nachts de Z.—Z.Z.O. wind geregeld en iets krachtiger door; overdag is de Z. tot Z.Z.W. wind niet meer dan overheerschend en flauwer, af en toe komen dan stilte en enkele malen W.lijke winden voor. In den Noordmoesson is overdag de N.N.W. tot N.N.O. wind even sterk als nachts de N.N.O. tot O. wind en staan beide wat geregeld door.

Zeer dicht onder den wal wordt de moesson geheel beheerscht door land- en zeewind; te Toli Toli waait overdag steeds N. tot N.W. wind en na zonsondergang O.lijke wind.

Harde buien zijn zeldzaam. Op de N.kust van Celebes komen deze met onweer af en toe door in den voornacht gedurende den vollen Zuidmoesson. Slechts zelden waait het heel hard, alleen 's nachts met variabele winden werd dit waargenomen.

In zee is er van een drogen tijd geen sprake en de regenval is groot, omdat, al is het niet hevige, het 't geheele jaar door regent, het meest in Januari en in September.

In den Noordmoesson is de stroom in den regel zwak en onregelmatig, in den Zuidmoesson is hij krachtiger en zet veelal langs en op de Noordkust van Celebes. Van December tot en met April, voornamelijk in Januari loopt in de Celebes zee een vrij hooge Nlijke deining en bieden de reeden en baaien op de N.kust van Celebes geen veilige ankerplaats aan. Ook in het volle van den Zuidmoesson kan er heel wat zee staan.

De verticale waterbeweging is gemengd met sterk overheerschend dubbeldaagsch karakter, de grootste rijzing bedraagt 1.5 tot 2 M., de kleinste enkele dM. Zie zeemansgids deel IV, en voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

CELOSIA CRISTATA L., Fam. *Amarantaceae*. Bajam ekor koetjing (MAL.), Djawer kotok (SOEND.), Iler (JAV.). In geheel Indië voorkomende sierplant, overal in de tuinen gekweekt en vandaar vaak verwilderd. Geliefd is vooral de variëteit met de hanekamvormige monstreuze bloeiwijze. De bladeren worden wel als groente gegeten.

CELTIS CINNAMOMEA Lndl. fam. *Ulmaceae*. Kajoe tahi (MAL.), Ki tai, Ki tamiang (SOEND.). Vrij hooge tot hooge boom met een onregelmatige ijle kroon, verspreid over Britsch Indië, Ceylon, Sumatra en Java. Het hout van oude boomen bevat skatol en stinkt daardoor zeer naar faecaliën. Het is als inlandsche drogerij en bestanddeel van doepa's

bekend. Naar het schijnt komen ook andere houtsoorten, die naar skatol rieken onder den naam van Kajoe tahi voor.

CEMENTFABRIKATIE. Zie NIJVERHEID.

CERAM of **SERAN.** Landbeschrijving. Eiland in de Banda-zee, ten noorden van Ambon en de Oeliasers, tusschen 127° 50' en 130° 52' O.L. en 2° 46' en 3° 51' Z.B. gelegen, en behoorende tot de residentie Amboina. De grootte bedraagt ruim 17.152 K.M². De noordkust loopt hier en daar steil in zee af en vormt ongeveer in het midden van het eiland een inham, als de baai van Selemam of Sawai (zie aldaar) bekend; aan de lagere zuidkust worden drie groote baaien aangetroffen, die van Piroe in het westen, de Elpapoeti-baai in het midden en oostelijker die van Taloeiti; aan de noordoostkust zijn de baaien van Waroe Ingelas en Boela de eenige, waar schepen kunnen ankeren. Op meerdere plaatsen wordt het naderen der kust door koraalriffen en zandplaten bemoeilijkt en de zuidwestelijkste punt bestaat uit een groot schiereiland, Hoemoeal of soms Klein-Ceram genoemd, dat door een smalle landtong met het hoofdeiland is verbonden.

Het bergstelsel van Ceram is minder eenvoudig dan men vroeger meende, toen men nog aannam, dat een „Centraal Gebergte" over de geheele lengte de as van het eiland volgde. In Midden-Ceram strekt zich tusschen de baai van Selemam of Sawai en die van Taloeiti een N.W.—Z.O. gericht hooggebergte uit, dat in den Pinaja 3010 M. bereikt. Noordelijk hiervan vindt men een aanzienlijke vlakte, waaruit slechts hier en daar enkele heuvels oprijzen. Het veel lagere bergland van West-Ceram is van zeer ingewikkelden bouw; men kon echter vaststellen, dat de hoofdrichting der $\pm$ 1000 M. hooge kammen W.—O. is. Enkele ruggen verheffen zich eenigermate boven dit middelgebergte; zoo bijv. de Hatoe Epoele dicht bij de Noordkust. Ook in Oost-Ceram vindt men slechts een laag bergland, dat in het Noorden en Oosten door heuvels omgeven wordt. Ten slotte verheffen zich tusschen de Piroe- en Elpapoeti-baai, tusschen deze en de baai van Taloeiti en ten Oosten van deze laatste drie kustgebergten, die door laagten van het overige bergland gescheiden zijn, zoodat ze bij een daling van $\pm$ 200 M. in afzonderlijke eilanden zouden veranderen. Het bergland is grotendeels met dicht bosch begroeid; in de meer droge streken (vooral in de vlakten) komt echter veel alang alang voor.

Geologisch is Ceram nog weinig bekend; men weet echter uit de onderzoekingen van K. Martin en J. Wanner, dat er kristallijne schisten en trias-sedimenten voorkomen, terwijl de aanwezigheid van jura en krijt zeker kan worden verwacht. Verder werden gabbros en peridotieten als oudere, andesieten als jongere massiefgesteenten gevonden. Als jongste vorming verschijnt koraalkalk in terrassen tot 350 M. boven zee in zuidelijk Hoemoeal. Het eiland behoort tot het oudere randgebergte van de Banda-zee (Verbeek, Molukken-verslag p. 555).

Rivieren van eenig belang kunnen op Ceram natuurlijk niet tot ontwikkeling komen. De voornaamste zijn de Roeata en de Tala, die in de Elpapoeti-baai uitstroomen, de Sapolewa, die naar monding in de baai van Selemam heeft en de Marsiman aan de Oostkust; zij zijn uitsluitend voor kleine prauwen, veelal niet ver van de monding, bevaarbaar. Wegen ontbreken geheel; de gemeenschap van de kustbewoners met die van het binnenland heeft langs min of meer begaanbare voetpaden of langs de droge rivierbeddingen plaats en tusschen de aan het strand

gelegen negorijen steeds over zee. — Het klimaat is gezond, sommige moerassige en kuststreken uitgezonderd, en de temperatuur wordt gematigd door de geregelde land- en zeewinden. De zuidoostmoesson die van Mei tot September waait, brengt regen in het zuidelijk deel en droogte aan de noordkust, alwaar de regentij van November tot Maart duurt, terwijl de westmoesson op de noordkust regen en op de zuidkust droogte geeft tengevolge van het hooge gebergte, dat zich over Ceram uitstrekt. — De voornaamste voortbrengselen van Ceram zijn: sago, timmerhout, muskaatnoten, damar en andere boschproducten. Te Boela komt petroleum voor.

Bevolking. De oorspronkelijke bewoners van Ceram, van welke de bergbewoners in het algemeen de onvermengde afstammelingen zijn, worden dikwijls met den naam Alfoeren aangeduid. Ten onrechte, zie art. ALFOER. Zich zelven noemen zij nimmer aldus. Ook noemt men wel de Heidensche bewoners Hindoe's, doordat men in het Ambonsch Maleisch van „orang Hindoe" spreekt. Aan de kust vindt men een zeer gemengde bevolking, afstammelingen van de oorspronkelijke bewoners en Ternatanen, Boegineezen, Batjanners, Makassaren, Maleiers, Papoea's enz.; bij hen vindt men dus niet meer de zuivere lichaamskenmerken van den oorspronkelijken Cerammer, en, daar ze deels tot het Mohammedanisme, deels tot het Christendom zijn overgegaan, evenmin de oorspronkelijke kleding, sieraden, zeden en gebruiken; op West-Ceram gaan de Christen-geworden inlanders hoe langer hoe meer op in den beschavingskring der na met hen verwante Amboneezen.

De bewoners van W. Ceram zijn krachtig gebouwd, van vrij groote lengte, met wilden oogopslag en fiere houding; de Midden-Ceramers zijn kleiner van gestalte en meer vredelievend van voorkomen; terwijl de bewoners van O. Ceram als zeer schuwe lieden van een vreesachtig voorkomen worden beschreven. Met dit verschil in voorkomen komt ook over het algemeen het verschil in karakter overeen; de bewoners van Midden- en Oost-Ceram zijn veel zachtaardiger van zeden dan die van het Westelijk deel des eilands, waaronder men eertijds de meest beruchte koppensnellers van den Archipel vond; vooral de bewoners van Honitoe moeten zich door groote ruwheid en bandeloosheid kenmerken; dronkenschap, die een hoofddoel der bewoners van W. Ceram is, komt verder naar het O. niet of bijna niet voor. Daartegenover staat bij de West-Ceramers het gevoel van vrijheidsliefde en onafhankelijkheid zeer hoog, terwijl als algemeene karaktertrekken hulpvaardigheid, vrolijkheid, zenuwachtigheid en zucht tot overdrijving genoemd worden.

Het haar wordt bij de mannen lang gedragen, om een ring van klapperdop gewonden, waaromheen dan stevig de hoofddoek gewikkeld wordt, die dan verder bevestigd wordt met een riem of band, bezet met schelpen en stukjes paarlmoer. De ongehuwde mannen der Pataisiwa (zie beneden) dragen het haar los op de schouders hangend en in het midden gescheiden, met een bandje van rotan of klapperblad om het voorhoofd; ook de bewoners van Honitoe dragen het haar met een scheiding. Vogelvederen worden wel bij feestelijke gelegenheden of in oorlogsdos in den hoofdband gestoken. De kleding bestaat voor de mannen alleen uit den *tjidako* of schaamgordel van witte geklopte boomschors, de uiteinden versierd met strepen en driehoekjes in rood, geel of blauw, met ringvormige figuren op het midden, vroeger als aanwijzing van het getal gesnel-

de koppen, en een rooden hoofddoek, die slechts bij enkele stammen uit ingevoerde bedrukte stof vervaardigd is. Het bovenlichaam is behangen met krallensnoeren, diagonaalsgewijze over de borst hangende, aan de uiteinden vaak versierd met koperen schelletjes of porceleinschelpen; om den bovenarm zwart en geel gekleurde van riet gevlochten armbanden, of ringen van schildpad of klapperdop; tusschen de armbanden neerhangende pluimen van klapperbladeren of aan reepjes gesneden en gekleurde boombast. Steeds heeft de Cerammer bij zich een klein vierkant taschje (aan de N. kust *maskéke* genoemd) van gevlochten bamboe, bekleed met voor water ondoordringbaar gemaakt linnen, met overhangende klep; het dient voor de berging van sirih en pinang, haar-kam, mes, geld, vuurslag, kogels, buskruit, enz.

Op Midden en W. Ceram (met uitzondering van eenige kampong's) bestaat de kleding der vrouwen alleen uit een *tjidako*, op O. Ceram en in de bedoelde kampong's een korte sarong; de *tjidako* der vrouwen bestaat uit een dun koord van gevlochten bamboe of rotan, om den buik geknoopt, waaraan een smalle strook van geklopte boomschors, die tusschen de beenen doorgaande, voor en achter aan den buikband bevestigd is; aan het strand vertoonen de vrouwen zich tegenwoordig niet meer alleen met dezen schaamgordel gekleed, maar dragen er een lendenlap overheen; bij feestelijke gelegenheden trekken ze soms twee of drie sarongs en baadjes over elkaar aan en daarbij nog een slendang. Als sieraden dienen krallensnoeren, armbanden van koper, zilver, schildpad of schelpen; bij sommige stammen ook enkelringen. Ook de vrouwen dragen een plat mandje, met krallen versierd, doch zonder sluiting en geheel van gevlochten bamboe.

De voornaamste inheemsche wapenen zijn: de boog, van bamboe of hout, waarbij rieten (*glagah*) pijlen, met spitsen van ijzer, bamboe en arén- of wokka-hout worden gebruikt; door het plaatsen van een losse bamboespits (die in 't getroffen dier blijft zitten) wordt de oorlogspijl in jachtpijl herschapen; de lans, meest van wokka-hout, en bijna uitsluitend op jacht gebruikt; het schild, alleen gebruikt bij krijgsgedans, langwerpig en doorgaans versierd met stukjes paarlmoer en porceleinscher-ven; en het kapmes, *parang*, meest uit Ternateingevoerd. Voorts heeft men *lila's*, kleine koperen kanonnetjes, van elders afkomstig en alleen bestemd om vreugdeschoten te lossen, of ter betaling van boete of bruidschat; terwijl bijna alle bewoners van West-Ceram in het bezit van een voorlaadgeweer zijn.

De huizen, alle op palen $\pm 1\frac{1}{2}$ of 2 M. boven den grond, zijn in West-Ceram (Westelijk van een lijn van Roemah Olat naar Sepa) klein en elk bestemd vóór slechts één gezin; met een viervlakig dak dat wegens de 's nachts heerschende koude winden tot dicht aan den vloer doorloopt; lager dan de vloer maar nog onder het dak en boven den grond vindt men de *dego-dego* of rustbank, waar het gezin overdag meest huist. Oostelijk van de genoemde lijn zijn de huizen voor geheele families of geslachten bestemd, en bevatten soms tot 100 personen; de gehuizen hebben afzonderlijke kamertjes, en daar alleen is de wand tot aan het dak doorgetrokken, terwijl de *dego-dego* langs den geheelen wand van het gemeenschappelijk gedeelte van het huis rondloopt, door een wand van slechts eenige d.M. hoogte beschut; hier slapen de ongehuwden en wordt het dagelijksch huiswerk verricht. In W. Ceram staan (of stonden) de kampongs meestal op een bergrug of

plateau. De kampongs aan het strand zijn zeer geregeld aangelegd en maken een netten indruk; de huizen staan er aan wegen, 4 tot 6 M. breed en door levende of doode hagen begrensd. Bij de huizen staan zeer kleine, ellendige hutjes, de *roemah pamali*, bestemd voor de vrouwen tijdens de menstruatie; het is den mannen ten strengste verboden in die huisjes te komen. Voorts vindt men ook in elke nederzetting den *batoe pamali*, den steen, uit de bergen van de oorspronkelijke negorij meegebracht. De *baileo* of het vergaderhuis van het dorp, vroeger eveneens in elk dorp aanwezig, wordt thans, ten minste in de stranddorpen, bijna overal gemist, of zij is zeer vervallen, daar herstel of oprichting van nieuwe *baileo's* niet door het Bestuur wordt toegestaan.

De bevolking, te schatten op $\pm$ 65.000 zielen, is verdeeld in *stammen* of *ifan*, welke niet meer elk in een afgezonderd gebied wonen, doch door elkander; echter is in elken kring een stam de heerschende — *ifan latoe*. Herhaaldelijk komt het voor, dat stammen een vriendschapsbond met elkaar sluiten; zij worden daardoor elkaars *péla*. De stammen van W. Ceram hebben zich in vroeger tijden in twee groepen of afdelingen ingedeeld: de *Oeli-siwa* of *Pata-siwa* en de *Oeli-lima* of *Pata-lima*; de eersten vormen de Ternate — de anderen de Tidore-partij; respectievelijk zijn voor hen de getallen 9 (= siwa) en 5 (= lima) heilig. De Pata-siwa wonen in het Westelijk deel, de Pata-lima in het Oostelijk; de grens wordt gevormd door de Jale, die in de Ceram-zee uitstroomt, en de Mala, uitmondende in de Elapoetih-baai; echter liggen in de Oostelijke helft nog twee groote groepen van nederzettingen van de Pata-siwa. De Pata-siwa worden nog weer onderverdeeld in Pata-siwa-poetih en Pata-siwa-itam, aldus genoemd naar het blauwzwarte tatoeage-teeken, dat de laatsten op de borst dragen als teeken dat ze lid zijn van het Kakihan-verbond, een geheime vereeniging, waartoe destijds alle knapen der Pata-siwa-itam moesten toetreden, zoodra ze den huwbaren leeftijd bereikt hadden [zie KAKIHAN-VERBOND]. Onder de Christenen en Mohammedanen zijn nog slechts enkelen in het geheim lid; zij tatoeëeren zich niet meer.

Het *huwelijk* binnen den stam is in sommige streken verboden (exogamie)¹⁾; vroeger kon een man niet trouwen alvorens een kop te hebben gesneld. Het huwelijk komt tot stand door de betaling van den bruidschat, die $\pm$ f 50, aan het strand gemiddeld f 150 is, en als koopsom van het meisje is op te vatten; te Wahaï werd op voorstel van het Bestuur de maximum bruidschat bepaald op f 25 een gong aan de moeder, en f 5 aan den Regent; op W. Ceram respect. f 30, 1 gong en f 7.50. Schaking komt voor. De positie van de vrouw is tamelijk hoog, en haar behandeling door den man over het algemeen goed.

De voornaamste *middelen van bestaan* zijn jacht en, aan het strand visscherij; land- of tuinbouw beoefenen de inwoners als nevenbedrijf; de landbouw op Ceram is nog geheel en al roofbouw; de tuinen dienen gewoonlijk slechts voor één gewas; de sago-palm, die den bewoner van Ceram zijn voor-

naamste voedingsmiddel biedt, eischt geen verzorging, en komt in ontzaglijk aantal op het eiland voor. Op enkele plaatsen wordt uit de bladeren van den *kajoepoetih*-boom *kajoepoetih*-olie gestookt; terwijl de vrouwen wel uit de amandels van den *kanari*-boom een zeer fijne braadolie verkrijgen door kneuzen en afkoken. De klappercultuur neemt onder pressie van het bestuur zeer toe; een voornaam bron van inkomsten voor de bergbewoners is het verzamelen van damar, waarvan vrij groote hoeveelheden worden uitgevoerd, vooral uit West-Ceram.

De *nijverheid* is zeer onbetekenend; weven, timmeren, smeden en pottenbakken is bij de bergbewoners onbekend; in Z.O. Ceram wordt in enkele negorijen geweven; in dit deel worden ook veelkleurige koffers van pandanusbladeren vervaardigd; en van reepen van dit blad worden in vele negorijen fraaie matten gevlochten.

De *feesten*, waarvan de Cerammers buitengewone liefhebbers zijn, zoodat ze soms een week of langer achtereenvolgend, worden steeds opgeluisterd door *dansen*, op de maat der *tifa* of trom; de algemeene dans is de *kahoewa*, uitgevoerd door jongelingen en maagden, terwijl de krijgsdansen, *tjakalélé* worden uitgevoerd door mannen, die met zwaard en schild gewapend, een spiegelgevecht voorstellen; de strandbewoners kennen ook verschillende soorten van *menari*, afkomstig van Ambon.

Het *bestuur* onder de bergbewoners berustte vroeger geheel op genealogischen grondslag; onder de stamhoofden, *latoe*, stonden de familiehoofden, *kapala soa*, ook erkende de bevolking van het binnenland wel een soort oppergezag van de meestal Mohammedaansche regenten (dorpshoofden) der stranddorpen. Veel gezag hadden de stamhoofden niet, dan voor zoover ze zich een naam van dapperheid en welsprekendheid hadden weten te verwerven; dikwijls hadden de *moewins* of priesters van het *kakihan-verbond* (zie aldaar) meer invloed. Langzamerhand wordt het bestuur in de bergnegorijen op dezelfde leest geschoeid als dat in de stranddorpen, waar direct onder de onderafdeelingshoofden (controleur of gezaghebber bij het B.B.) de negorij- of kamponghoofden staan met den titel van regent. De stamhoofden werden zoo mogelijk, regent, de lagere hoofden, die op den voorgrond traden, *kapala soa*.

Hoewel Ceram tot het rechtstreeks bestuurde gebied behoort, is de inheemsche *rechtspraak* er in stand gelaten; de voornaamste taak der hoofden is het berechten van de talrijke geschillen hunner onderhoorigen; de ingewikkeldste zaken worden vaak bewaard tot de bestuursambtenaar op zijn tournee in de negorij komt; de adatsstraffen bestaan bijna uitsluitend in boeten. De *kakihan*-bevolking van West-Ceram, in het gebied der „drie wateren”, n.l. der rivieren Eti, Sapoelewa en Tala, staat, wat de rechtspraak betreft, onder drie *saniri*-raden, wier voorzitters, *kapala saniri*, door de bevolking gekozen en door het Gouvernement benoemd worden; hun bestuursmacht, eertijds door het Gouv^t. erkend, is in lateren tijd te niet gedaan.

De *godsdiens*t bestaat vooral in het offeren aan de booze geesten, die daardoor gunstig gestemd moeten worden, en in de vereering der voorouders; ook is een Opperwezen bekend, *Lahatalla* genoemd, klaarblijkelijk een verbastering van het Arabische *Allah ta'ala*. Daar dit Opperwezen als goede Geest wordt gedacht, worden er weinig offers aan gebracht, doch men roept het o.a. op Oost-Ceram bij eedsaflegging aan. Een bijzonder groote plaats wordt ingenomen door het *pamali*-stelsel: de toppen van sommige

¹⁾ Sachse (p. 104 van zijn beneden te noemen werk) zegt echter: De huwelijken worden meest in eigen stam gesloten. En M. C. Schadee (Int. Arch. f. Ethn. XXII p. 130: Huwelijken vinden meest in de uku (stamafdeling) plaats, zijn echter daarbuiten niet verboden.

bergen zijn pamali, het maken van zout, zoomede het bouwen van steenen huizen is verboden; ook bij sterfgevallen en ten aanzien van grond, die aan een overledene behoord heeft, bestaan verschillende verbodsbepalingen.

Er worden op Ceram vele talen of tongvallen gesproken, volgens sommigen 35, zoodat dikwijls twee negorijen, die dicht bij elkaar liggen elkanders taal niet kunnen verstaan. Al deze talen of dialecten zijn nog zeer weinig bekend. Uit hetgeen tot dusverre is medegedeeld, laat zich opmaken, dat zij het naast verwant zijn aan de landtalen van Ambon en omliggende eilanden.

De *begraffenis* geschiedt aan de Noordkust door de dooden, in een zittende houding met *gemoetoe*-touw saamgebonden in een kuil te leggen; in het Westen begraaft men de lijken naakt, terwijl in de omstreken van Noniali dikwijls sieraden mee in het graf worden gegeven; het verbreken van borden, gongs enz. bij het graf (zie GRAF) vindt men ook op Ceram, evenals het verbod van spelen, zingen enz. in de negorij, waar een sterfgeval heeft plaatsgehad. Bij de Patalima worden de dooden op manshooge staketsels van stokken en takken in het bos gelegd.

Geschiedenis. De kustlanden van Ceram stonden gedeeltelijk reeds vroeg onder vreemden invloed. Vóór 1400 waren reeds vreemde hoofden, misschien van Djiloloschen oorsprong, te Loehoe gevestigd; in 1465 vestigden Ternataansche grooten zich te Noniali en Lisabata op de N.W.kust; vandaar uit trachtten de Ternatanen hunnen invloed uit te breiden, hetgeen hun in zoover gelukte, dat in 1650 Loehoe door den djoegoegoe Loulata onder Ternate werd gebracht. In het volgende jaarechter werden de rechten van Ternate op de Comp. overgedragen. Deze had reeds vroeger den alleenhandel in specerijen op Hoamowel en elders verkregen; vóór 1630 waren al de nagelboomen daar reeds uitgerooid. Het verzet der bevolking, door Makassaren en Ternatanen aangestoot, werd in 1653 door de Vlamingen van Oudshoorn geheel bedwongen. (Zie MOLUKKEN. GESCHIEDENIS). Van dat tijdperk dagteekent de inmenging der Comp. op de kusten van West-Ceram; in 1647 waren de landen om de Elpapotih-baai reeds door Ternate afgestaan, hetgeen den overgang van vele inlanders tot het Christendom ten gevolge had. In 1653 kwamen ook de kusten van Oost-Ceram onder haar gezag; de invloed der Tidorezen in die streken werd door een contract, in 1801 met het Britsch bestuur gesloten, gefnuikt. De toestand der inl. bevolking was onder het monopolie-stelsel der Comp. diep ellendig; eerst onder V. d. Capellen werd een einde gemaakt aan de uitroeiing der nagelboomen en de vrije aanplant toegestaan, zonder dat het gelukte de bevolking tot welstand te brengen. De Wemale (heidenen), bewoners der binnenlanden, met wie het Eur. bestuur niet in aanraking kwam, bleven lange jaren in de overtuiging voortleven, dat de strandbewoners, door de Nederlanders gesteund, hen mochten onderdrukken, berooven en plunderen. Die strandbewoners bedienden zich van allerlei middelen om het Eur. bestuur ten opzichte van het binnenland te misleiden en de binnenlandsche stammen in een slecht daglicht te plaatsen. Enkele expeditiën, in lateren tijd naar de binnenlanden gezonden, om de in verzet gekomen dorpen te tuchtigen, waren het gevolg van misleiding van de zijde der strandradja's, en bereikten niet het beoogde doel. Zoodanige expeditiën waren o. a. die van Paulohi in 1858; van Waisamoe Kairatoe onder lt.-kol. De

Brabant in 1860; van Marhoeroe onder lt.-kol. Jalink; van Kaibobo in 1865 en volgende jaren onder lt.-kol. Strengnaerts en in 1875 onder kap. Schulze.

In 1899 verwoestte een zeebeving een deel van de dorpen aan de Elpapotih-baai en die, gelegen langs de Zuidkust tusschen Latoe en Kaibobo, waarbij duizenden menschen het leven lieten.

In 1904 werden troepen gelegerd te Piroe, later nog te Lohia Tala, om door krachtig optreden onzerzijds en patrouillelegangen de berg-heidenen van West-Ceram daadwerkelijk aan ons gezag te onderwerpen.

In 1907 riep het Gouvernement de assistent-residentie Ceram in het leven, gevormd uit de bestuurs-ressorten WEST-CERAM, WAHAI, AMAHAI, WAROE EN CERAMLAOET, GORAM-EN WATOEBELA-EILANDEN.

In de jaren 1909 t/m 1912 voerde de hoogste militaire autoriteit te Piroe het bestuur over de nieuw gevormde afdeeling naar aanleiding van de politieke verwickelingen in West-Ceram. In laatstgenoemd jaar werd een Assistent-Resident te Piroe geplaatst, die kort daarop zijn zetel naar Amahai — eveneens aan Ceram's Zuidkust — overbracht.

Het verzet der berghedenen werd door de militaire actie gedurende de jaren 1909 en 1910 volledig gebroken en sedert dien trad een toestand van rust in.

Verder werd wegens den gunstigen politieken toestand in het Wahaische het van 1830 te Wahai bestaand garnizoen in Maart 1914 ingetrokken.

Bestuur. Administratief is het eiland in vier onderafdeelingen gesplitst: „West Ceram” bestaande uit het westelijk deel van Ceram met de eilanden Manipa, Kelang, Boano en omliggende eilanden onder een officier der Landmacht te Piroe; „Wahai”, bestaande uit het Noordelijk deel van Midden Ceram, onder een controleur B. B., te Wahai, wiens functies voorloopig door een officier worden waargenomen; „Amahai”, bestaande uit het Zuidelijk deel van Midden Ceram onder een Gezaghebber te Amahai; en „Oost-Ceram, Ceram Laoet en Goram”, bestaande uit het Oostelijk deel van Ceram en de Ceramlaoet-, Matabela- en Goram eilanden onder een Gezaghebber met standplaats Geser, bijgestaan door een posthouder te Kwaos. De Assistent-Resident van Ceram is te Amahai gevestigd.

De sterkte der bevolking is nog zeer onzeker. Na 1882, toen de eerste administratieve indeeling plaats vond, zijn hieromtrent gegevens verzameld, die een totaal van $\pm$ 12.000 Christenen (het meest in Amahai en Kairatoe) en van $\pm$ 16.000 Mohammedanen (vooral in Waroe) aanwijzen; maar omtrent de heidenen, in het bijzonder die, welke het binnenland bewonen, loopen de cijfers van 10.000 tot 60.000 uiteen.

Het bestuur wordt uitgeoefend door regenten met de op de Ambonsche eilanden gebruikelijke titels, of weldoor plaatselijke hoofden, als *latoe* en *maka hitiaä*. Ten bate der Christenen zijn aan de kusten eenige inlandsche scholen met Amboneezen als onderwijzers, opgericht, benevens hulppredikers te Lohi en Amahai geplaatst. Zoowel de bedoelde Christenen als de Mohammedanen hebben zich sterk met vreemdelingen vermengd.

Literatuur: Meerdere bijzonderheden in de werken van Van der Crab, De Mol. eil. Bat. 1865; Ludeking, Schets v. d. res. Amboina. 's Grav. 1868; Van Hoëvell, Ambon. Dordr. 1875 en Martin, Reisen i. d. Molukken. Leiden 1894; voorts Riedel, De sluik- en kroesharige rassen, 's-Grav. 1888 bl. 86; W. G. Boot, Korte schets v. h. eil. Ceram in Tijdschr. Aardr. Gen., 2e serie, Dl. X (1893); F. J. P. Sachse. Het eiland Seran en zijne bewoners 1907; J. van Hecht Mun-

tingh Napjes, Aanteekeningen betreffende het „eiland Ceram of Seran, T. A. G. 1912, blz. 776 e.v.; Prof. Dr. K. Deninger, Geogr. Uebersicht von West-Seran, Peterm. Mitt. Oct. 1915, p. 385 en 388; Morph. Uebersicht der Insel Seran. Peterm. Mitth. Juli 1914; Dr. O. Tauern, Reisebeobachtungen von dem Insel Seran Peterm. Mitt. Aug. 1914 p. 75—78; M. C. Schadee in Intern. Arch. für Ethn. XXII; Verslag betreffende de wenschelijkheid van een wetensch. onderzoek voor de eilandereeks tusschen Celebes en N. Guinea en in 't bijzonder van het eiland Ceram. T. A. G. 1914, 2e serie Deel XXXI blz. 364; Prof. C. van Vollenhoven. Het adatrecht van N.I. Afl. 5 en 6.

CERAM-LAOET of **SERANG-LAO**. Eilanden-groep ten zuidoosten van het eiland Ceram gelegen, tusschen $130^{\circ} 50'$ en $131^{\circ} 18'$ O.L. op ongeveer $3^{\circ} 52'$ Z.B., waarvan de voornaamste Kefing, Gisser of Geser, Kiliwaroe en Ceram-laoet heeten en welke met de Goram- en Matabelagroepen en het oostelijk gedeelte van het eiland Ceram de onderafdeeling Oost-Ceram, Ceramlaoet en Goram der afdeeling Ceram, residentie Amboina vormen onder een gezaghebber bij het binnenlandsch bestuur met standplaats Geser, bijgestaan door een posthouder te Kwaos. De gezamenlijke grootte is ongeveer 260 K.M², de oppervlakte van Ceram-Laoet bedraagt 31,25 K.M².

Al deze eilanden behalve Ceram-Laoet, dat uit (trias?) zandsteen met aan de randen opliggenden koraalkalk bestaat, zijn lage en begroeide koraalriffen; rivieren vindt men er niet, wel beekjes, die in den oostmoesson meestal droog vallen. Als voornaamste voortbrengselen van den grond worden opgegeven: sago, suikerriet, aardvruchten, kokosnoten en enkele houtsoorten. De meeste negorijen liggen op de vlakten langs de kust en zijn in den laatste tijd regelmatig aangelegd; ook aan het bouwen der huizen wordt meer zorg besteed. De bevolking bedraagt ongeveer 6000 zielen, die allen den islam belijden en getrouw de voorschriften van den profeet volgen, ofschoon nog vele oude gebruiken zijn behouden. Zij spreken dezelfde taal als in Oost-Ceram en staan onder hoofden met de titels van radja, orang kaja, majoor en kapitan. Hoofdzakelijk houden zij zich bezig met de vischvangst en voorts met het vervaardigen van prauwen en het smeden van parangs, terwijl de vrouwen in het weven van sarongs uitmunten. De handel is grootendeels in handen van Boegineezen, Chineezen en Arabieren en onder de artikelen van uitvoer bekleedt tripang de eerste plaats. Zie Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papua, blz. 146 vlg. en Verbeek, Molukkenverslag p. 540—542.

CERAM (ZEE VAN), (Pitt-passage) ligt beN. Ceram, beZ. Misool en de Ombi-eilanden. De grootste diepte vindt men beN. straat Manipa, waar met 4820 M. geen grond werd gelood; Z.W. van het eiland Misool loodde H. M. Siboga 1633 M.

In deze zee en in die van Halmahera, tusschen het eiland van dien naam en Nieuw-Guinea, zijn de moessons korter, veel minder krachtig en veel minder geregeld dan in de Banda-zee; de windrichting is Z.lijker en N.lijker.

April en Mei zijn de kenteringsmaanden met veranderlijke en flauwe winden, in de eerste maand nog overheerschend W.lijk, in de tweede reeds Z.O.lijk. In Juni staat de Z.Z.O. moesson nog maar weinig geregeld door en komt eerst in Juli, Augustus en September tot ontwikkeling om in October reeds te verminderen; in November is het wederom kentering.

Van December t/m Maart staat de N.W. wind vrij geregeld en matig krachtig door, doch komen ook andere windrichtingen wel voor; harde wind met buien zijn zeldzaam. — De lucht is meer bewolkt dan beZ. Ceram en de heigheid in den Z.Z.O. moesson grooter. Het regent beN. Ceram nog wel vrij veel, doch minder dan beZ. dit eiland en de regenval is meer gelijkmatig over alle maanden verdeeld. In zee regent het van April t/m Juni wat meer dan in de andere maanden.

Onweer komt zelden voor, bijna alleen in de kenteringen. De toestand der zee is over het geheel gunstig, van Juli t/m November kan een vrij hooge deining loopen.

De vertikale waterbeweging is in het W.lijk gedeelte gemengd met dubbeldaagsch karakter; de rijzing loopt daar uiteen van 1 M. tot een enkelen d.M. In het O.lijk gedeelte wordt het dubbeldaagsch karakter meer overheerschend en neemt de rijzing toe, te Fakfak bedraagt, bij hetzelfde minimum, de grootste rijzing ruim 2 M. In den ingang der Macclurgolf is het dubbeldaagsch karakter weer minder geprononceerd, maar neemt sterk toe met het opstuwen van het water in het O. gedeelte, waar bij Modau de rijzing 6 tot 7 M. kan bedragen. Zie Zeemansgids deel V, en voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

CERBERA ODOLLAM Gärt., fam. *Apocynaceae*. Bintan (MAL.), Bintaro (JAV., SOEND.). Algemeene boom van de kustwouden van den geheelen Archipel, verspreid van Voor-Indië tot Australië, vaak vlakaan zee op het zandige strand of op rotsen voorkomend, kenbaar aan de fraaie witte welriekende bloemen, de lange smalle bladeren, het bittere witte melksap van den schors, en de groote ronde steen-vruchten. Deze laatste zijn voorzien van een vezelig drijfweefsel, waardoor de vruchten gemakkelijk door het zeewater verspreid worden en niet zelden op de indische stranden aangespoeld worden aangetroffen. Het hout is niet duurzaam en wordt weinig gebezigd. Uit de rijpe zaden wordt lampolie gemaakt. De zaden en ook de ruwe olie bevatten een hevig vergif. De variëteit „*lactaria*”, die zich o. m. door grotere bloemen onderscheidt, wordt wel eens Bintan ketjil of Bintaro leutik genoemd.

CERIOPS CANDOLLEANA Roxb., fam. *Rhizophoraceae*. Bakoe tinggi, Tinggi, Kajoe tengar, Tengar (MAL.), Soga tingi (JAV.). Lage boom uit de vloedbosschen of Mangrove van de geheele oude wereld. De zaden kiemen aan den boom tot de kiemplant een lengte heeft van ± 25 c.M. De geschildte stammen worden in Banjoewangi zeer algemeen als staken voor vischnetten gebruikt. De schors wordt op vele plaatsen in het groot verzameld, en levert het op Java bij de kainververij onmisbare Tingi. De roode kleur van de bast is het gevolg van een looizuurachtig lichaam; de bast is dan ook zeer goed als looimiddel te gebruiken.

CERIOPS ROXBURGHIANA Arn., fam. *Rhizophoraceae*. Zeer lage boom, op dezelfde plaatsen als de vorige soort voorkomend en vaak ermee verward wegens de groote gelijkenis. Gebruik als bij de vorige.

CHARLES-LOUIS GEBERGTE. Bergketen in het zuiden van Nieuw-Guinea, zich van ongeveer 135° O.L. in oostelijke richting uitstrekkende en verder oostwaarts overgaande in het zoogenaamde Sneeuwgebergte. Het gebergte werd aldus genoemd door den ontdekkings-reiziger Dumont d'Urville, die het in 1839 uit zee waarnam. Het heeft toppen van 1600—2700 M. hoogte.

CHARTER (z. g. n. van Nederburgh). Zie **KOLONIALE POLITIEK (NEDERLANDSCHE)**.

CHARTERED BANK OF INDIA, AUSTRALIA AND CHINA. Zie **CREDIETINSTELLINGEN**.

CHASTELEIN (CORNELIS). De eigenaardigste vertegenwoordiger wel van wat men zou kunnen noemen den „ethischen kring” in de hooge ambtenaarswereld van Batavia in het laatste kwartaal der 17e eeuw, waarvan de *Gouv.-Gen. Camphuys* (1684—1691) het maatschappelijk centrum is geweest.

Geboren te Amsterdam 10 Aug. 1657, als jongste der 8 kinderen van een bewindhebber der *O. I. C.*, *Anthony Ch.*, die tevens veel zaken dreef op *Nantes* (waar enkele zijner kinderen zelfs geboren werden). Gaat in Jan. 1675 naar Batavia als boekhouder, wordt er in 1682 „grootwinkelier” der *O. I. C.*, en in 1691 tweede opperkoopman des *Kasteels*. In datzelfde jaar, waarin ook *Camphuys* zijn hoog ambt neerlegde om stil bij Batavia te gaan leven, verzocht *Chastelein* zijn ontslag wegens „toenemende swakheyt”; die hem echter niet belette nog 23 jaar langer te leven.

Blijkbaar had hij, evenals de veel oudere *Camphuys*, genoeg van den dienst der *Edele Comp.*, en zocht het landelijke leven. Ook zal hij waarschijnlijk weinig lust hebben gehad om door te dienen onder den nieuwen *G.-G. Van Outhoorn* (1691—1704), na wiens aftreden hij immers weldra weer in *Compagnie's* dienst trad. Fortuin stelde hem in staat tot onafhankelijkheid. Deels was hij wel van huis uit bemiddeld, deels door zijn ambt vermogend geworden, deels ook door zijn huwelijk omstreeks 1680 met de dochter van den Raad v. *I.*, *Cornelis van Quaelbergh*, tevens zijne nicht (?; immers uit *Quaelbergh's* huwelijk met eene *Henriette Chastelein*); maar vooral sinds zijn eenige zoon uit dit huwelijk, *Anthony*, in midden 1695 voor $\frac{1}{5}$ erfgenaam was geworden van den op 18 Juli 1695 kinderloos overleden oud-*G. G. Camphuys*.

Bezat hij reeds sinds lang een huis aan de *Kali Bësar* in Batavia-zelf, in 1693 ging hij het daarbuiten zoeken door aankoop van het land „even boven de forteresse noordwijk”, dat hij in 1704 door aankoop van belendend land zou afronden tot „*Weltereiden*” — ongeveer waar thans het *Militair Hospitaal* staat met omgeving —, en waar hij toen koffie ging planten als nieuwe proefcultuur. Maar na *Camphuys'* dood was hij, door en voor zijn zoon, een man in bonis, en zocht het verder weg. Op 15 Oct. 1695 kocht hij het land *Sëring-sing* (bij *Lenteng Agoeng*, paal 17 van den zgn. middenweg Batavia—*Buitenzorg*); op 18 Mei 1696, nog hoogerop, aan denzelfden linkeroever der *Tjiliwoeng* (bij paal 21), het land *DEPOK* (zie dezen naam), dat aan zijn nagedachtenis onafscheidelijk voortaan verbonden zou blijven. Doch *Sëring-sing*, waar hij een djatihouten landhuis bouwde, met een curieus 8-regelig vers van zijn erflater *Camphuys* in den gevel (zie dit in *Tijdschr. Bat. Gen. III*, 1855, p. 77), was zijn geliefd landelijk verblijf; waar hij ook op 30 Juni 1705 afsloot, in „*stille Eenzaamheid*” zijn merkwaardig ethisch-politiek geschrift, de „*Invallende Gedagten*” (zie onder).

Geen maand daarna of hij was weer hoofdamtenaar der *O. I. C.*, immers Raad Extraord., benoemd bij besluit der Heeren XVII dd. 18 Oct. 1704 — *Van Outhoorn* was 15 Aug. 1704 als *G. G.* afgetreden — en als zoodanig geïnstalleerd 28 Juli 1705. In deze periode valt het bezoek van *Cornelis de Bruin* (of *Bruyn*), den „*artist-tourist*” naar

modernen trant, aan *Chastelein's* buitenverblijven te *Sëring-sing* en *Depok* (met de hier aangeplante peper, van eind April 1706, door de *Bruin* later beschreven en met een teekening van *Sëring-sing* geïllustreerd in zijn „*Reizen over Moskovie door Persie en Indie*” (*Amsterdam* 1711, fol. 367—369; waar hij den naam van zijn gastheer verhaspelt tot „*Kastelein*”). Een benoeming tot *Ordin. Raad* van *Indië* volgde 1 Nov. 1708, en zijn installatie op 8 Juli 1709; na op 13 Maart 1714 zijn laatste testament te hebben gemaakt (met codicil van 14 Maart), overleed hij in die waardigheid te Batavia 28 Juni d. a. v.

Bij gezegd testament liet hij zijn land boven Noordwijk aan zijn twee „mixtiese” dochters *Maria* en *Catharina*, bij twee *Balische* slavinnen verwekt; zijn land *Depok* aan al zijn vrijgelaten „christen slaven en slavinnen benevens haare kinderen en kindskinderen”; en al het verdere (dus ook *Sëring-sing*) aan zijn zoon *Anthony* (die echter reeds stierf begin 1715). Zie testament en codicil in *Beukhof's* studie over *C. Ch.* en *Depok* in *Ned. Zendingstijdschrift*, VII (1895), p. 212—239. Vooral het codicil is merkwaardig door praktisch-ethische voorschriften voor de vrijgelaten en door hem op *Depok* neergeplante slaven; waaraan o.a. te danken is het voortbestaan van het vermaarde stuk oerbosch bij *Depok*.

Behalve door zijn schenking van *Depok*, als een voor ons *Indië* unieke daad van Christelijken zin, leeft *Chastelein* geestelijk voort door zijn reeds aangestipt geschrift van 1705: „*Invallende Gedagten ende aanmerkingen over Colonien*.... Ende wat men tegenwoordig tot bevoordering van dezelve vooreerst zoude kunnen aanvangen te doen”, zijnde een ethisch manifest tegen de koopmans-politiek der *O. I. C.*, zonder eenige overdrijving, integendeel rustig-praktisch opgesteld. In den hier door stipfels vervangen tusschenzin van den titel beroept *Chastelein* zich o.a. op den „*Heer Generaal Maatsuyker*”, die als *G. G.* (1653—1678) meer vrijen handel, en aanmoediging van *Nederl. volkplanting* had voorgestaan; en op den, in Jan. 1682 te Batavia overleden, Raad v. *I.* *Pieter van Hoorn*, die in 1675 aan *Maatsuyker* een „*Advys* wegens de *Nederlandse Colonie* in dese *Indische gewesten*” (afgedrukt bij *De Jonge*, V, 1872, p. 130—147) had ingediend, dat de voorlooper mag heeten van *Chastelein's* geschrift van 1705. Trouwens, *Chastelein* zelf had reeds op 30 Nov. 1686 een geschrift afgesloten met den titel „*Mijne gedagten ende eensame bedenkingen over de zaken van Nederlands India*”, waarvan een copie berust in 's *Lands Archief* te Batavia (zie *Dr. F. de Haan, Priangan*, III, 1912, p. 384).

Deze *Pieter van Hoorn*, de vader van den lateren *G. G. Joan van Hoorn* (1704—1709) tijdens wiens bestuur *Chastelein* in den Raad van *Indië* kwam, was wel de meest overtuigde ethicus en geestelijke voorganger geweest van den *Bataviaschen kring*, waartoe behalve *Chastelein* en *Camphuys*, ook de in April 1696 gestorven Raad v. *I.* *Isaac de Saint-Martin* behoord had; voorts de veelbegaafde *Herbert de Jager* († 9 Jan. 1693); alsmede, ver daarbuiten, de „*koopman*” *Rumphius* op *Ambon* († 15 Juni 1702). Zie *Dr. de Haan's* „*Priangan*”, I (1910) over *Van Hoorn*, p. 4—6; *De Saint-Martin*, p. 15—21; *De Jager*, p. 220—224. Dat *Camphuys*, *De Saint-Martin*, en *Chastelein* de behoeders zijn geweest van *Rumphius'* levenswerk, het lijvige *hs.* van het *Amboinsch Kruid-boek* (thans te *Leiden*), is bekend.

Maar het geschrift van *Chastelein*, den laatst

overgeblevene van dien kring, miste zijn doel; evenals trouwens zijn Depok-stichting geen invloed heeft gehad van meer dan locale strekking. Tot op 1855 bleef het schier onbekend, toen het — echter op onzuivere wijze — werd afgedrukt in dl. III van het Tijdschrift Bat. Gen., p. 63—104. Daarna herdrukte Faes in zijn „Geschiedenis particulier landbezit op West-Java”, I (en laatst), Batavia 1893, p. 221—260, dien corrupten tekst van 1855 nóg heel wat corrupter.

Voor levensdata van Chastelein, zie vooral de genoemde studie van den oud-hulp prediker te Depok J. Beukhof uit 1895, p. 195—200; de aanvullingen daarop van N. D. Schuurmans in Ned. Zend. Tijdsch. IX (1897), p. 235—242; en de personalia, medegedeeld door Dr. F. de Haan in zijn Priangan, I (1910), p. 243 (en 236), II (1911) p. 226 noot 5, en III (1912) p. 384, 492, 574, 656. G. P. R.

CHATIB. (Ketib). Zie MOSKEEPERSONEEL.

CHAVICA. Zie PIPER.

CHENOPODIUM-OLIE. Aetherische olie uit de zaden en het kruid van *Chenopodium ambrosioides* L. var. *anthelminticum* (Amerikaansche wormzaad-olie) kleurloze of gele, onaangenaam kamferachtig riekende olie, waarvan het werkzame bestanddeel Askaridol is. Wordt thans in O. Indië — vooral op Sumatra op de cultuur-ondernemingen — gebruikt ter bestrijding der mijnwormziekte.

CHERIBON (verkeerde, maar door langdurig gebruik geijkte, en ook internationaal geworden spelling, die volgens de afleiding behoort te zijn TJIREBON). Gewest aan de N.kust van Java gelegen en het meest o.lijke van West-Java.

Landbeschrijving. Het gewest heeft een oppervlak van 6790 K.M². en had ult. 1905 een bevolking van 1.700.000 zielen w.o. 1200 Europeanen, 23.000 Chinezen, 2900 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. In de zuidelijke helft der residentie wordt Soendaneesch, in de noordelijke helft een verbasterd soort Javaansch in drie dialecten gesproken, n.l. in de afdeeling Indramajoe het Indramajoesche dialect, in de noordelijke helft van de afdeeling Cheribon het Cheribonsche dialect, in het oostelijkste puntje der residentie, in de onderdistricten Gelang Ilir en Losarilor van het district Losari, het Tegalsche dialect. Gewoonlijk wordt als grens van het Soendaneesche en het Javaansche taalgebied de Losari aangenomen, het riviervtje, dat de grens vormt tusschen Cheribon en Tegal, doch uit het bovenstaande blijkt, dat dit niet geheel juist is.

Het gewest bestaat langs de kust uit laagvlakte, in 't Z. uit bergland. De laagvlakte heeft een geheel ander karakter bewesten en beoosten de Tji Manoeek. Tot 1910 werd zij in 't W. ingenomen door de groote particuliere landen Kandanghauer en Indramajoe West, resp. 182.000 en 75.000 bouws groot en elk met ongeveer 85.000 bewoners, wat een dichtheid uitmaakt zooals zij in Java's laagvlakten weinig wordt aangetroffen (wel op groote particuliere landen van het westwaarts aangrenzend Krawang). In 1910 zijn Kandanghauer en Indramajoe west van de eigenaren teruggekocht, ieder voor $3\frac{1}{2}$ miljoen, waarmede in dit gewest de fout eener vroegere regeering hersteld is. Van beide landen werd veel rijst uitgevoerd, hoewel zij grootendeels door moeras wildernis zijn ingenomen. Beoosten de Tji Manoeek vormt de vlakte één groot rijstland, door een groot irrigatiewerk van bevoeiingswater voorzien (vgl. Tji Manoeek).

Hoog verrijst uit de vlakte de fraaie vulkaankegel van den meer dan 3000 M. hoogen Gg. Tjerimai (zie

aldaar). Ten W. en O. daarvan vormen zijn uitwerpselen vruchtbare, golvende heuvellanden, de oostelijke afvloeiend naar de Tji Losari. Zuidwaarts grenzen deze landen aan den westvleugel van het Midden-Java'sche ketengebergte, bestaande uit smalle, steilwandige ketens, gescheiden door lengtedalen, waarin sawahs en dorpen gelegen zijn. Aan gene zijde der zuidelijkste, hoogste ketenen ligt het plateau van Rontja, dat afheft naar de Tji-Tandoewi. Bewesten dat hooglandje liggen nog twee vulkaanruïnen, de Sawal (1760 M.) en de Tjakraboewana, (1720 M.) de laatste op de grens met de Preanger, die verder oostwaarts door de op dezen berg ontspringende Tji Tandoewi gevormd wordt.

Het gewest wordt administratief verdeeld in de afdeelingen Indramajoe, Cheribon, Madjalengka, Koeningan en Galoeh, alle uit de overeenkomstige regentschappen bestaande en met gelijknamige hoofdplaatsen, behalve het laatstgenoemde, dat Tjiamis tot hoofdplaats heeft.

De groote postweg, die bij Karangsamboeng over de aldaar overbrugde Tjimanoeek uit de Preanger-Regentschappen komt, loopt in O.lijke richting naar de hoofdplaats Cheribon, en van daar langs de kust naar de grens van Tegal. In 1912 is de spoorweg Tjikampek-Cheribon geopend, die de hoofdplaats in gemakkelijke verbinding met Batavia heeft gebracht (vroeger maakte men de reis per boot), terwijl op 1 Januari 1916 van de nieuwe lijn Cheribon-Kroja het gedeelte van Cheribon naar Ketangoengan in Pekalongan is geopend. De spoorweg Batavia-Tjilatjap doorsnijdt voor een klein deel het uiterste Z.lijk gedeelte van dit gewest, en heeft een station te Tjiamis. Een stoomtram verbindt de hoofdplaats Cheribon oostwaarts over Tegal en Pekalongan met Semarang en westwaarts met Kadipaten, gelegen aan de grens der Preanger-Regentschappen. Verder heeft men nog een stoomtram aangelegd van het station Djatibarang (lijn Tjikampek-Cheribon) naar Indramajoe. Tot het gewest behoort het Boompjes-eiland (zie aldaar) of Poeloe Rakit.

In het district Sindanglaet van de afdeeling Cheribon zijn 180 bae's grond in erfpacht uitgegeven (het perceel Blëndër) en in het distrikt Madjalengka 400 bouws (Pegandon en Kadipaten), welke benuttigd worden voor de teelt van suikerriet, terwijl buitendien in de afdeeling Cheribon twaalf en in de afdeeling Madjalengka twee ondernemingen in vrijwillige overeenkomsten met de bevolking suikerriet planten. Van de 12 eerste zijn er twee, die niet werken (Tjiledoek en Tjidahoe). De Gouvernements-koffiecultuur is reeds jaren geleden geheel opgeheven.

Geschiedenis. De rol, door Cheribon in den Hindoeitijd gespeeld, is van weinig betekenis, de voornaamste overblijfselen zijn de beschreven steenen van Kawali en een verzameling bronzen beelden enz. te Telaga. Later ontstond uit de nederzetting van een Arabier onder handeldrijvende Javanen, gevestigd langs de noordkust der tegenwoordige residentie Cheribon, eene moslemsche gemeente, van welke wij mogen aannemen dat zij zich spoedig uitbreidde. Deze Arabier, Sjeikh Noero'ddin Ibrahim Ibn Maulana Israil genaamd, ook wel Soenan Goenoeng-Djati geheeten, was de stamvader van een geslacht van ijveraaers voor de verbreiding van den Islam en het is niet onwaarschijnlijk, dat het een zijner zonen was, Hasanoe'ddin, die omstreeks 1527 de ontlukende handelsstad Bantam voor den Islam veroverde en de stichting werd der mohammedaansche dynastie, welke over

Noord-Bantam en de kusten van Zuid-Sumatra heeft geheerscht. Beiden, Bantam en Cheribon, wien de bondgenooten der mohammedaansche Soenans, die na 1478 Radèn Patah van Demak en zijn opvolgers als hun wereldlijk hoofd erkenden. Na de ontbinding van het rijkje van Demak (1546) werd die band verbroken en, terwijl de handelsplaats Cheribon onbeduidend bleef, kreeg Bantam, vooral na de bezoeken van Nederlandsche en Engelsche kooplieden na 1596, meer betekenis. Cheribon werd in 1625 of reeds vroeger, leenplichtig aan Mataram, in 1632 feitelijk vazal. Een zijner panembahans, Girilaja, verzwakte het rijkje nog meer door het gebied te verdeelen onder twee zijner zonen, pangéran Martawidjaja (de latere sultan Sepoeh) en pangéran Kartawidjaja (de latere sultan Anom). Deze waren bovendien gehouden een derden zoon, pangéran Wangsakarta of Gōdong (den lateren panembahan), een vast getal huisgezinnen tot apanage te schenken. — De beide eerstgenoemden verbleven, hetzij als gijzelaars dan wel als staatsgevangenen, te Karta, toen deze hoofdplaats van het Mataramsche rijk door opstandelingen onder Troenōdjōjo en anderen werd ingenomen en verwoest (1677). Zij hadden reeds vroeger, bedektelijk, de zijde van den opstand gekozen en werden nu, eerst door tusschenkomst van Troenōdjōjo, daarna van den vorst van Bantam, naar hun land teruggevoerd. Deze, de bekende Aboe'l-fatah, bewoog hen tot vijandelijkheden tegen Mataram en middellijk tegen de N. O.-I. Compagnie. Het was de aanleiding tot de vijandelijkheden tusschen Bantam en de Compagnie, welke met den ondergang van Aboe'l-fatah eindigden. Gedurende den oorlog met Bantam werd Cheribon in 1680 door troepen, daartoe van Batavia afgezonden, bezet. De drie vorstenzonen ¹⁾ sloten daarop, 4 Januari 1681, een contract met de Indische regering, dat tot in 't begin der 19^e eeuw in de hoofdzaken geen verandering meer heeft ondergaan. — Tegen belofte van bescherming door de Compagnie ²⁾, zouden de prinszen zijn hare trouwe bondgenooten, welke geen andere beschermheeren erkenden. Zij beloofden de Compagnie met krijgsvolk bij te staan in tijd van nood en belooften ook geen natien, met de Compagnie in oorlog, in hun land toe te laten. Zij mochten niet zelfstandig oorlog of vrede maken, zij mochten geen forten of vastigheden aanleggen in hun eigen gebied. Daarentegen was de Compagnie bevoegd hare vijanden onder 't gebied van Cheribon, hetzij te water of te land, aan te tasten. De handel werd aan passen gebonden; de vaart der ingezetenen bovendien beperkt. De Compagnie had verder het recht ter hoofdplaats Cheribon een loge te bouwen; zij genoot tol-vrijheid door het geheele gebied; zij verkreeg het monopolie van den invoer van opium en alle soorten van kleeden, dat van den uitvoer van peper en, als het noodig mocht zijn, ook van rijst, hout en suiker „of iets anders”.

Het contract hield nog de vreemde bepaling, die echter den toestand van het oogenblik juist teruggaf: de prinszen blijven, onverminderd de vriendschap met de Compagnie, de trouwe bondge-

nooten van den Soenan van Mataram. De Cheribonsche prinszen, eenmaal onder de bescherming der Nederlanders, waren ongehindert ook de leenmannen van Maratam te blijven, maar Mangkoerat I wilde de vroegere verhoudingen niet prijs geven. De spanning hierdoor, en door andere verwikkelingen, ontstaan, vond hare ruwe ontkenning in den moord op den gezant der Compagnie, den kapitein Tak, binnen Karta in 1686 gepleegd, en de halve oorlog met Mataram, gevolg van deze gebeurtenis, werd beëindigd door het contract, met den nieuwen beschermeling der Compagnie (Poeger of Pakoehoe-wōnō I) gesloten, waarbij deze o.a. erkende dat de landen, prinszen en volkeren van Cheribon waren vrije landen, etc., waarop hij noch zijne opvolgers in 't minste te pretendieren hadden (1705). — Intusschen had „het prinsdom” Gebang ¹⁾ zich onder de bescherming der Compagnie geplaatst in 1689; ook het regentschap Indramajoe (Derma-joe) omstreeks denzelfden tijd of wat later; hetzelfde deden in 1690 de regenten der bergstreken bezuiden Cheribon, deel uitmakende van de tegenwoordige Preanger. — Met de afbakening der grenzen, als gevolg van het tusschen de Compagnie en Mataram gesloten contract van 1705, ontstond de residentie Cheribon. Deze omvatte tot het jaar 1809: a. het regentschap Indramajoe; b. het prinsdom Gebang; — om deze beiden heen: c. de Sultanslanden ²⁾, bestaande de tegenwoordige partikuliere landerijen Kandanghauer en Indramajoe en de tegenwoordige regentschappen Cheribon, Madjalengka en Koeningan; d. de Cheribonsche Preanger en wel 10. Galoeh, d.i. de „door elkaar gestrengelde” landschappen Oetama, Tjiamis en Imbanegara, 20. Limbangan en 30. Soekapoera ³⁾. Galoeh strekte zich toenmaals tot de zuidkust van Java uit en omvatte het oostelijk deel van het tegenwoordige Soekapoera, geheel Noesakambangan en een gedeelte der districten Dajaloehoer en Pegadingan van het regentschap Tjilatjap. Daendels splitste in lateren tijd de residentie, welke uit twee zoo van elkaar verschillende landstreken bestond, in twee deelen: de noordelijke prefecture, bestaande uit de Sultanslanden, Indramajoe en Gebang en de zuidelijke, welke Limbangan, Soekapoera en Galoeh omvatte (2 Feb. 1809). Deze laatste prefecture (landdrostambt) werd bij besluit van 20 Juni 1810 gevoegd bij het landdrostambt der Djakatrasche en Preanger Bovenlanden ⁴⁾. Waarschijnlijk is bij deze gelegenheid of iets

¹⁾ De hoofdplaats lag op 9 K.M. afstand westelijk van Losari aan de noordkust.

²⁾ Het wordt verkieslijk geacht deze uitdrukking te gebruiken, omdat zij burgerrecht heeft verkregen. De beide oudste prinszen van Cheribon hadden onder meer van den Sultan van Bantam den titel van Sultan ontvangen. Bij de eerste aanraking met de Nederlanders erkenden zij gaarne van dezen hoogerden titel afstand te doen; zij herhaalden hunne bereidverklaring bij eene regeling van 1686; toch bleef de titel van Sultan na dien tijd in gebruik.

³⁾ Gedurende een korten tijd, van 1758 tot 1765, behoorden tot de Cheribonsche Préanger ook de regentschappen Soemedang en Parakanmoentang, die overigens tot de Bataviasche Préanger behoorden en daarmede onder het toezicht van Gouverneur-generaal en raden van Indië stonden.

⁴⁾ Op deze wijs ontstond, toen van de Bataviasche Préanger nog het landdrostambt Kra-

¹⁾ Ook aan den jongste werd door de Indische regering aandeel in de regering gegeven. Hij had, toen de beide oudsten te Karta verbleven, het bestuur over Cheribon gevoerd en werd geacht meer dan de anderen op de hand der Nederlanders te zijn.

²⁾ Met den bouw van een Nederl. fortje ter hoofdplaats Cheribon werd in 1686 begonnen.

later een uitzondering gemaakt voor het tegenwoordige regentschap Galoeh, dat bij Cheribon is gebleven ¹⁾.

In de wijze waarop de regeering der Sultanslanden onder de verschillende vorsten was verdeeld, is herhaaldelijk verandering gebracht. Alleen de voornaamste dezer zullen hier worden genoemd. Reeds bij het contract van 1681 was afgeweken van de voorschriften van Girilaja, doordien de jongste zoon Wangsakarta aandeel kreeg in de regeering, even als zijne oudere broeders, zij het dan onder den titel van panembahan. Toen in 1697 Martawidjaja (Sultan Sepoeh) overleed, werd zijn gebied gesplitst in twee even groote deelen, bestemd voor 1° den oudsten zoon en 2° diens jongeren broeder, Pangéran Aria Chéribon. Er bleven sedert in dien beperkten kring twee geslachten, het huis van Sepoeh en dat van Cheribon naast elkaar voortleven. Toen echter in 1768 een der Sultans uit laatstgenoemd huis (no. 4) door de Indische regeering wegens knevelarij werd afgezet, wees zij de dorpen, waarover hij tot nog toe het bestuur had gevoerd, aan den toenmaals regeerenden Sultan Sepoeh (no. 6) toe, waarmede men in dezen tak tot den toestand van vóór 1697 terugkeerde. Toen eindelijk in 1773 de panembahan (de vijfde van zijn geslacht) overleed zonder een zoon na te laten, werd zijn gebied verdeeld onder de huizen van Sepoeh en Anom, welke toestand is blijven voortduren, behoudens, eene geringe wijziging gedurende de jaren 1807 tot 1809.

De Sultanslanden hebben meer dan eenig gedeelte van Java geleden onder den druk van de zware eischen, waartoe de Indische regeering zich ingevolgt het contract van 1681 gerechtigd achtte en die onder het bedorven bestuur der Compagnie nog ten behoeve harer dienaren werden verzuward. Van bijna ieder produkt der onbeduidende inlandsche landbouwnijverheid was de uitvoer verboden; de resident kocht deze produkten dan tegen zeer lage prijzen. Ten opzichte van sommige artikelen, als de indigo en de garens, was de hoeveelheid vastgesteld, die ieder jaar moest geleverd worden. Voorwerpen van verplichte leverantie waren verder: rijst, hout, koffie, groene katjang en afwisselend ook peper, staartpeper, kurkuma, kardamom, pinangnoten, zijde, arak, kájer, gemoeti. Heerediensten werden gevorderd, zelfs ten behoeve van werkzaamheden op de hoofdplaats Batavia. Op groote schaal werden verder desa's aan Chinezen verhuurd, wat in zich sloot de beschikking over den tijd en den bouwgrond der bevolking door onbarmhartige pachters. De eerste sporen van dit gebruik zijn in Cheribon na te wijzen uit mededeelingen over de jaren 1708 en 1729; de resident van Nijvenheim trachtte kort na 1771 het kwaad, dat der bevolking werd aangedaan, te beperken, door 't verhuuren van meer dan de helft der rijstvelden van een desa te verbieden, maar zijn opvolger, de koopman Mom (1776—1778), achtte dit verbod niet na te leven. Weldra zaten de Chinezen

wang werd afgescheiden (besluit 2 Maart 1811) de tegenwoordige residentie der Préanger regentschappen.

¹⁾ Het besluit van 20 Juni 1810 spreekt van Limbangan, Soekapoera en Galoeh; Daendels in zijn staat, enz., blz. 58 zegt dat Galoeh eenigen tijd „op zich zelven” is gebleven, omdat het voornemen bestond dit landschap (met Tjiaoe-wétan in Banjoemas) af te staan aan den Sultan van Djokjakarta, in ruil voor andere gewesten. Van den ruilslag kwam, zooals men weet, niets.

overal. Het volk, bovenmate gedrukt, kwam bij een slechten oogst aan den rand van hongersnood; een gedeelte daarvan ging dan aan 't rooven en maakte daarmee het rustig gedeelte der bevolking 't leven nog meer bezwarend. Gebrek aan gezond voedsel deed bij de massa volksziekten ontstaan, die een enkele maal bij de ouderwetse pest worden vergeleken. Mededeelingen omtrent misgewassen, volksverloop, hongersnood, epidemiën en algemeene onveiligheid, — afzonderlijk dan wel gecombineerd, — bezitten wij uit de jaren 1719, 1721, 1729, 1756, 1757, 1759, 1773, 1775, 1776, 1792 en 1805. Eindelijk kwam het volk van Cheribon in opstand onder een partijhoofd, Mirsa genaamd; de opstand, gericht in de eerste plaats tegen de Chinezen, maar ook tegen het bestuur der Sultans en dat der Compagnie, werd onderdrukt (1778). Maar reeds in 1793 werd het volk weder onrustig; het maakte plaatselijk opstand in 1796 en algemeen in 1802, terwijl de zwakke Indische regeering van dien tijd buiten staat was dien gewapenderhand te onderdrukken. Eindelijk slaagde daarin de Gouverneur van Java's noordoostkust, Nicolaus Engelhard, hoofdzakelijk door overrèding. De leiders der beweging, Sidoeng, Arisim, Soewasa, en anderen kwamen in onderwerping (1806). Als gevolg van de toezeggingen van Engelhard en de latere maatregelen van Daendels werd aan de Chinezen het verblijf in het binnenland ontzegd, de verhuur van desa's en ook het nemen van pandelingen verboden. De contingenten werden beperkt tot de heffing van een vaste hoeveelheid rijst en de opbrengst van een vaste som geld door de Sultans. De leverantiën werden beperkt tot die der koffie en der kapas. Maar daar de som der lasten niet verminderde, bleef, hoewel geleidelijk afnemende, het verzet voortduren onder de volkshoofden Kjai Koeloe (of Loehoer) en Drahman (1808), later in 1811 en '12 onder bagoes Rangga of Rangin, in 1816 onder bagoes Sanda, in 1818 onder bagoes Serit en een dorpshef, Nairim genaamd. — Tot de grieven van het volk had ook behoord het op zijde schuiven in de regeering van het huis Anom (1798) van den oudsten zoon, uit eene gelijkgradige vrouw geboren en Kanoman geheeten. Daendels gaf, min of meer tegen zijne overtuiging, aan dezen prins aandeel in de regeering en wees hem dorpen toe in het westelijk gedeelte der Sultanslanden (1808). Reeds in 1810 kwam de maarschalk op den maatregel terug. — Aan den wensch van het volk, dat het geheele sultansbestuur mocht worden afgeschaft, al vroeger geuit in 1768 en met nadruk herhaald in 1806, voldeed Daendels gedeeltelijk door de macht der Sultans te besnoeien, hen terugbrengende tot ambtenaren van den koning van Holland, in alles den resident ondergeschikt. De daaropvolgende Engelsche regeering voldeed aan dien wensch geheel, door de beide Sultans in 1813 en 1815 te pensionneeren. In hunne plaats kwamen regenten; en een heffing, zooveel mogelijk van een vaste som door de desa op te brengen en in verhouding staande tot de uitgestrektheid enz. harer bebouwde velden, trad in de plaats der vroegere contingenten en verplichte leverantiën.

De invoering van het zoogenaamde stelsel der cultures leidde in 't laatst van 1830 in de regentschappen Cheribon en Mandjalengka tot verzet der bevolking. De gevolgen waren, onder meer andere, een belangwekkende pennestrijd tusschen den Gouverneur-generaal Van den Bosch en het raadslid P. Merkus en de verbanning naar Banda van het hoofd der ontevreden, Sanggreg of bagoes Bongso en een tweetal zijner medestanders. — In 1844 en 1848,

toen in verscheidene gedeelten van Java het rijstgewas niet slaagde, heerschte in Cheribon hongersnood. De bevolking echter bleef na 1818,—het op zich zelf staand geval van 1830 uitgezonderd, rustig,—in scherpe tegenstelling met hetgeen vroeger was gebeurd.

Literatuur. De Jonge en M. L. van Deventer, Opkomst v. h. Ned. gezag in O. I., deel 7 tot 13; M. L. van Deventer, Het Ned. gezag over Java e. o. sedert 1811, deel 1; S. van Deventer, Bijdragen tot de kennis v. h. landelijk stelsel op Java; Realia, op de gen. resolutiën v. h. kasteel Batavia, 1632—1805. — Het rapport van N. Engelhard in Indisch archief, 1850; Daendels, Staat der N. O. I. bezittingen; Tijdschrift v. N. I., 1863, 2, 148; J. A. Van den Broek, De Cheribonsche opstand van 1806, Tijdspiegel 1891, 3, 368.

CHERIBON. De afdeeling Cheribon bestaat uit de regentschappen Cheribon en Koeningan en vormt het oostelijk deel van het gewest van dien naam; ze wordt grotendeels gevormd door de N.lijke en O.lijke hellingen en uitloopers van den Tjerimai, die zich verheft op de W.lijke grens van die afdeeling, waar zij met de afdeeling Madjalengka samenkomt, en uit het alluvium van de van dien berg stroomende rivieren. Zij heeft een oppervlakte van 1285 K.M². en is verdeeld in vier controle-afdeelingen en twaalf districten, met name Cheribon, Mandirantjan, Beber, Sindanglaoet, Losari, Ploombon, Gegesik-lor, Palimanan, Koeningan, Kadoegedé, Loerahgoeng en Tjiawigebang, waarvan de drie eerste de controle-afdeeling Cheribon, de beide volgende de controle-afdeeling Sindanglaoet, de drie daarop volgende de controle-afdeeling Ploombon en de vier laatste de controle-afdeeling Koeningan vormen. De grond is zeer vruchtbaar, zoodat daarop al spoedig een aantal suikerfabrieken verzezen, en het Cheribonsche suikerriet geruimen tijd een uitstekenden naam had. De afdeeling telde in 1905 827.000 inwoners, n.l. 604.000 uit het regentschap Cheribon en 223.000 uit het regentschap Koeningan. Onder de inwoners van het regentschap Cheribon waren 850 Europeanen, 11700 Chinezen, 1500 Arabieren, 170 andere vreemde oosterlingen. Voor het regentschap Koeningan zie op dien naam.

CHERIBON. District van het regentschap, de afdeeling en het gewest van dien naam met gelijknamige hoofdplaats. Het telt 71 desa's met (in 1905) 71.000 inwoners, waaronder ruim 500 Europeanen, 3500 Chinezen, 1100 Arabieren en 170 andere vreemde oosterlingen.

CHERIBON. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, afdeeling, regentschap en district. Gelegen aan het Noorderstrand van Java, heeft deze plaats een door het beloop der kust in den W. moesson veilige open reede, die geregeld door de stoomschepen der Paketvaart-maatschappij wordt aangedaan, en waar ook andere stoomschepen (o.a. de booten van de Maatschappij Nederland en Rotterd. Lloyd) de producten van het N.O.deel van het gewest, voornamelijk suiker en koffie, komen laden. De plaats zelve is (vgl. **CHERIBON**, (gewest) *Geschiedenis*) zeer oud en vertoont in een gedeelte van haar bouwvorde — nauwe en onregelmatige wegen, en morsige, bekrompen Europeesche, Chineesche en Arabische wijken — daarvan de duidelijkste sporen. Zij is dan ook zeer ongezond, welk euvel niet verminderd wordt door de onvolgende afwatering en daardoor ontstaande aanslibbing van het riviertje Tjirebon (Garnalen-rivier), waaraan de plaats en het gewest hun naam te dan-

ken hebben. De prauwenhaven, in zee uitgebouwd tusschen twee hoofden van koraalsteen, is een kanaal van 30 M. breedte en $\pm$ 250 M. lengte. Het biedt te weinig ruimte en de modder der Tjirebon moet voortdurend door een stoombaggermolen weggevoerd worden. De ongezondheid van de plaats is ook oorzaak, dat het residentiehuis gebouwd is op 3 K.M. afstands benoorden de stad, nabij de desa Tangkil; men heeft vandaar een prachtig uitzicht op den Tjerimai; het is door een prachtige tamarin-delaan met de zee verbonden.

In de op 4 K.M. ten N. van de hoofdplaats gelegene desa Astana vindt men op een kleinen heuvel vlak aan het strand, de beroemde Goenoeng Djati (zie aldaar), het graf van Cheribon's stichter, Sjeikh Ibn Maulana, ook wel genaamd Soenan Goenoeng Djati, welk graf in vervallen toestand verkeert, maar nog steeds in hooge eere gehouden wordt. Ook is aldaar het kerkhof van de Cheribonsche Sultans en hunne familieleden.

De afstammelingen der oude Sultans van Cheribon, de Sultan Sepoeh en de Sultan Anom, hebben ieder hun afzonderlijken kraton, waarvan die van eerstgenoemde de voornaamste is; die andere is kleiner maar op dezelfde wijze ingericht; bij den eersten kraton behoort ook nog een kunstmatig grotwerk, „Soenjaragé” genaamd, wat een liefhebberij van bijna alle Indische vorsten schijnt te zijn. Van nog geringere betekenis is de, ook wel kraton genoemde woning van den ten onrechte wel Sultan genoemden Pangeran Aria Tjirebon, afstammeling, van den in het art. **CHERIBON** *gewest Geschiedenis* vermelden derden vorstenzoon. De beide Sultans genieten ieder van het Gouv. f 18.000's jaars als inkomen en f 1500 voor onderhoud van het bovengenoemde graf; verder de Sultan Sepoeh f 1500 en de Sultan Anom f 720 als schadeloosstelling voor het gemis van heerendienplichtigen. Pangeran Aria Tjirebon, het hoofd van de „Katjirëbonan” krijgt f 600 's maands zonder meer.

De belangrijke uitvoer van suiker en thee en de aanwezigheid van een groot aantal Chinezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, die zich hoofdzakelijk met den handel en kleine industrieën bezig houden, geven aan de hoofdplaats een levendig en na de in de latere jaren aangebrachte verbeteringen en verfraaiingen, een welvarend aanzien.

Bij de laatste volkstelling (einde 1905) telde zij 23500 inwoners, waaronder 500 Europeanen, 3100 Chinezen, 1100 Arabieren en 100 andere vreemde oosterlingen. Sedert enkele jaren is Cheribon door een spoorlijn met Batavia verbonden. In verband daarmee is de Semarang-Cheribon-stoomtram Mij. in 1915 begonnen haar hoofdlijn in te richten voor spoorwegtractie. Een tramlijn gaat van Cheribon westwaarts naar de Tji-Manoek aan de westgrens der residentie (halte Kadipaten). Zie overigens voor de spoor- en tramwegverbindingen onder **CHERIBON** *gewest*.

CHEVELURES. Zie **ADANTUM**.

CHINEESCHE DUIVEL. Zie **KLIPVISSCHEN**.

CHINEESCHE RAAD. Zie **BESTUUR** onder C, 3°.

CHINEESCHE ZAKEN (AMBTENAAR VOOR-).

De betrekking van „tolk voor de Chineesche taal” werd ingesteld in 1860, in welk jaar voor het eerst eenige Europeesche ambtenaren met dien titel in dienst werden gesteld. Hunne indienststelling vond aanleiding in den wensch der Indische Regeering om te beschikken over vertrouwde Europeesche translateurs voor het Chineesch, wjl meermalen de

ervaring was opgedaan, dat niet onder alle omstandigheden staat viel te maken op de door de tot dusver gebezigde tolken van Chineesch landaard geleverde vertalingen. Voorts had de behoefte aan Europeesche translateurs zich oogen gevoelen bij de behandeling van rechtszaken, waarin Chineezzen betrokken waren of als getuigen moesten worden gehoord, zoomede voor eene juiste beoordeeling van hetgeen door middel van de Chineesche drukkerijen openbaar werd gemaakt. Het volgende jaar werd hunne bezoldiging vastgesteld (van f 300—f 800 's maands), terwijl in 1863 (Ind. Stb. no. 39) eene instructie in het leven werd geroepen, waarbij hun werkkring als volgt werd omschreven: *a.* dat zij hunne diensten zouden verleen en bij schriftelijke of mondelinge vertolkingen, zoo dikwijls dit door rechterlijke of administratieve autoriteiten werd gevorderd; *b.* dat zij het hoofd van gewestelijk bestuur zouden dienen van bericht, consideratiën en advies ten aanzien van aangelegenheden de Chineezzen betreffende; *c.* dat zij het hoofd van gewestelijk bestuur, zoo dikwijls deze het noodig oordeelde, op zijne inspectie-reizen zouden vergezellen. Tegelijkertijd werd een tarief vastgesteld voor werkzaamheden ten behoeve van particulieren.

Evenals de later aangestelden genoten deze ambtenaren eene speciale opleiding, gevolgd door eene studie van enkele jaren in China zelf. Echter kwam eerst in 1870 eene algemeene regeling betreffende de opleiding tot tolk tot stand, welke alleen gelegenheid gaf tot opleiding in Indië en in 1873 (Ind. Stb. no. 123) vervangen werd door eene nieuwe, waarbij zoowel in Nederland als in Indië de gelegenheid geopend werd om van staatswege tot tolk voor de Chineesche taal te worden opgeleid. Naarmate van de behoefte konden jongelieden, na afgelegd examen, als „élève-tolk” worden aangewezen, wier maximum studietijd vijf jaren bedroeg, waarvan in den regel één jaar in China door te brengen.

Het resultaat van de instructie van 1863 was niet gunstig. Wyl de tolken niet als adviseurs werden beschouwd, kwam het slechts bij uitzondering voor dat zij door het bestuur werden aangepieeld. Wel werd in 1878 tot de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur eene aanschrijving gericht, dat de Europeesche tolken voor de Chineesche taal niet uitsluitend als translateurs behoorden te worden aangemerkt, maar krachtens hunne instructie ook aangewezen waren om het bestuur voor te lichten omtrent Chineesche aangelegenheden, doch deze aanschrijving bracht in de zaak weinig of geen verandering.

Deze onbevredigende toestand leidde ten slotte in 1895 tot het Koninklijk besluit in Ind. Stb. no. 135 (gewijzigd bij Ind. Stb. 1906 no. 476 en 1912 no. 245), waarbij de werkkring, de formatie, de titulatuur, de opleiding en de inkomsten van de „ambtenaren voor Chineesche Zaken”, zooals de tolken in den vervolge zouden worden genoemd, organiek zijn geregeld. De inkomsten en de opleiding bleven in hoofdzaak dezelfde (o. m. werd bepaald, dat de studietijd 6 jaar bedraagt, waarvan 2 jaar door te brengen in China). Voorts werd bepaald dat het aantal ambtenaren zooveel mogelijk vijf zou zijn. De in opleiding zijnde ambtenaren zouden den titel dragen van „candidaat-ambtenaar voor Chineesche Zaken”. Ter verdere uitvoering van dit besluit werd bij Ind. Stb. 1896 no. 96 (gewijzigd bij Ind. Stb. 1903 no. 135 en 1904 no. 100) Nederlandsch-Indië verdeeld in vijf ressorten en werd den ambtenaren voor Chineesche Zaken daarbinnen eene standplaats aangewezen (Batavia, Soerabaja, Tandjong Pinang, Medan en

Makassar). Sedert werd het aantal ambtenaren uitgebreid tot zeven en de indeeling der ressorten gewijzigd: Medan verviel als standplaats en als nieuwe standplaatsen werden aangewezen Padang, Semarang en Pontianak (zie Bijblad no. 7666).

Bij genoemd Staatsbladnummer van 1896 werd de werkkring van de ambtenaren voor Chineesche zaken in hoofdzaak als volgt omschreven: *a.* zij dienen de rechterlijke en administratieve autoriteiten en colleges rechtstreeks van advies in aangelegenheden Chineezzen betreffende; ook kunnen zij omtrent dergelijke aangelegenheden zelfstandig voorstellen en verzoeken indien hetzij aan die autoriteiten en colleges, hetzij aan den departementschef; *b.* indien daartoe gewichtige redenen bestaan, verleen en zij hun dienst tot het doen van schriftelijke en mondelinge vertalingen in het Chineesch en omgekeerd; *c.* zij kunnen hun dienst verleen en op verzoek van particulieren tegen berekening van salaris. Het tarief daarvoor werd vastgesteld bij Ind. Stb. 1896 no. 97.

Hoewel dus in 1895/6 het karakter van adviseur op den voorgrond is geplaatst en dat van tolk en translateur weer naar achteren werd geschoven, heeft ook deze regeling niet voldaan. Als een der oorzaken, dat het stelsel, om de ambtenaren zonder enig onderling verband over den archipel verspreide standplaatsen aan te wijzen, niet aan de verwachting heeft beantwoord, valt te wijzen op de halfslachtige verhouding, waarin zij tot de Chineesche bevolking staan, doordien zij met het eigenlijk bestuur over de Chineezzen geen rechtstreeksche bemoeienis hebben. Eene betere en vooral meer stelselmatige behandeling der Chineesche aangelegenheden wordt — vooral ook in verband met de in de laatste jaren meer en meer tot uiting gekomen sociale en politieke strevingen onder de Chineesche bevolkingsgroep in Indië — verwacht van een te Batavia te vestigen „kantoor voor Chineesche Zaken”, als een centraal punt van voorlichting dat het geheel kan overzien, staande onder het Departement van Binnenlandsch Bestuur (in 1913 is deze diensttak van het Departement van Justitie naar dat van Binnenlandsch Bestuur overgebracht) en bestaande uit een adviseur, tevens hoofd van den dienst, ambtenaren voor Chineesche Zaken volgens een telken jare bij de begroting te regelen aantal en het noodige kantoor- en verder ondergeschikt personeel. Tot zoodanige organisatie is overgegaan bij het Reglement vastgesteld bij Ind. Stb. 1916 no. 377, nadat de eerste drie artikelen van het meergeenemd besluit van 1895 waren ingetrokken. De werkkring van het kantoor zal omvatten in den ruimsten zin alle aangelegenheden, welke de Chineezzen in N.I. betreffen of waarbij dezen betrokken zijn. De bezoldiging van den chef van den dienst zal bedragen f 1000-/1100 's maands, die van de ambtenaren van f 300-/900.

De belooningen, welke de ambtenaren voor Chineesche Zaken voor werkzaamheden aan particulieren in rekening mogen brengen, zullen in den vervolge ten bate van den lande komen; bij Ind. Stb. 1916 no. 378 is een nieuw tarief vastgesteld.

Het ligt in de bedoeling nieuwe opleidingsregelen voor de ambtenaren voor Chineesche zaken in het leven te roepen.

CHINEESCHE ZEE. Het Z.lijk gedeelte der eigenlijke Chineesche zee, tusschen Malaka en den Riouw- en Lingga-archipel, Banka en Billiton met omliggende eilanden en Borneo, staat door straat Banka, de Gasparstraten en straat Karimata in verbinding met de Java-zee.

Tusschen Malaka en Borneo liggen de meer dan 300 grootere en kleinere Toedjoeh-eilanden, van welke de drie hoofdgroepen zijn de Tambelan-, Anambas- en Natocna-eilanden. Bij deze eilanden en beN. Banka en Billiton liggen talloze riffen en klippen, welke laatste het aandoen van de goed verlichte straten Gaspar en Karimata bemoeilijken. Door de eerste loopt de weg naar straat Soenda en West-Java, door de tweede die naar O.lijker gelegen plaatsen van den Archipel.

Het Z.lijk gedeelte van de Chineesche zee heeft slechts geringe diepte en behoort, met de Java-zee, tot verreweg de ondiepste van den Archipel: diepten beneden 50 M. zijn regel, die boven 75 M. uitzondering. De groote rivieren van Borneo voeren belangrijke hoeveelheden vaste stoffen naar zee, welke langs de Westkust een breede modderbank en, aan den mond der rivieren zelve, ondiepe drempels vormen; de bodem der zee bestaat uit modder en zand, waarboven de uit steenen en koraal bestaande gevaaren uitsteken. Onder dezen zijn er enkele, o.a. op de N.O.kust van Banka, ware pilaarrotsen, wegens hun zeer gering oppervlak en de bijzonder steile kanten. Nabij Billiton treft men groote zandvlakten aan, waarop steenen en rotsen verspreid liggen.

BeN. den evenaar heeft men een Zuidmoesson van Mei t/m September en een Noordmoesson van December t/m Maart. De laatste duurt het kortst, maar is verreweg de krachtigste en meest geregeld doorstaande. De wind gaat feitelijk het geheele jaar door met zon rond, van NNW, in Februari tot NNO. en NO. in Maart en April, tot ZZO. en Zuid in de volgende 6 maanden, tot ZW. in October, NW. in November en N. in December en Januari. De overgang van Noord- in Zuidmoesson heeft veel vlugger plaats dan omgekeerd. Eerstgenoemde kentering valt in April en duurt ongeveer 14 dagen; de overgang van Zuid- in Noordmoesson daarentegen duurt twee maanden, October en November.

In April waait de wind uit verschillende richtingen doch heeft de NO. wind de overhand; in Mei zijn dit de ZZO.lijke winden en in de tweede helft dezer maand is de Zuidmoesson ingetreden. Deze staat vrij geregeld door, het meest geregeld in September en bereikt zijn grootste kracht in Juli, Augustus en September. Gedurende October en November waait het, bij weinig afnemende kracht, uit elke richting, in de laatste maand begint evenwel de NW.lijke wind de overhand te krijgen. De volle Noordmoesson is door in December en waait dan vrij geregeld met krachtigen wind, in Januari en Februari zelfs zeer geregeld en in de laatste maand zóó krachtig, als alleen voorkomt in den Z.O. moesson in de Banda- en Arafoera-zee. In Maart neemt de windkracht snel af en bereikt een minimum; hoewel andere richtingen ook voorkomen, is de richting vrij geregeld NNO.

BeZ. den evenaar worden de overheerschende windrichtingen, medegaande met het beloop van den wal, beW. het Noorden en beO. het Zuiden; in de Gaspar- en Karimata straten, mede onder den invloed van de Javazee, ombuigende tot NW. en ZO.

Beide moessons staan geregeld door dan beN. den evenaar, de rondlopende beweging met zon komt niet meer zoo uit en de Aprilkentering valt vroeger, naarmate men om de Zuid komt.

Tusschen den evenaar en de straten blijft de wind in April matig krachtig en beginnen Z.lijke winden meer voor te komen; in de straten vindt men in die maanden veel stilten en ZZW.lijke winden, maar in Straat Karimata moet men dan en in Mei, zoolang de moesson nog niet met kracht doorstaat, verdacht

zijn op de bekend hevige buien. Eerst in Mei is, zoolwel beN. als in de straten, de ZO. moesson ingetreden; beN. de straten is de richting constant ZZO, in deze ZZO.-OZO. en in Augustus staat de moesson met den grootsten kracht door. In October en November duurt de kentering minder lang dan beN. den evenaar; in eerstgenoemde maand hebben ZZO. winden nog flink de overhand, in November reeds de W.lijke.

Onweersbuien met regen en harde buien uit het W. komen dan echter ook voor, afgewisseld door stilte en fraai weder gedurende meerdere achtereenvolgende dagen. Dikwijls gaan de regenbuien, die elkander al sneller en sneller opvolgen naarmate de Westmoesson nadert, gepaard met hevige windstooten; vooral buien uit het N.W. met een dikke, loodblauwe lucht aan de kim vallen veelal plotseling in en veroorzaken een hooge, aanschietsende zee.

De NW. moesson staat tusschen den evenaar en de straten geregeld en krachtiger door dan daar beN. en in de straten, in December uit het N.W. in Januari zeer geregeld uit het NNW. en in Februari uit het N. In de straten neemt de wind niet zoo toe en wordt niet krachtiger dan in den ZO. moesson; het waait het hardst in December en het meest geregeld in Januari. In Maart waaien beZ. den evenaar nog vrij geregeld N.lijke winden en met meer kracht dan daar beN.; in de straten staat dan de N.W. wind nog geregeld en matig krachtig door.

Land- en zeewind zijn over het geheel weinig merkbaar, tenzij dicht onder den wal. Ter hoogte van Singkawang zijn de W.lijke wind van Januari t/m Maart en de, in de overige maanden overheerschende, Z.lijke wind overdag W.lijk als zeewind en 's nachts O.lijk als landwind. Een heldere hemel en mooi weer zijn in het geheele gebied uitzondering, gewoonlijk is de lucht in beide moessons bedekt, het meest in den West moesson. BeZ. den evenaar is de bewolking in den ZO. moesson evenwel minder dan daar beN.

Bepaalde droge en natte tijden zijn er niet; het regent in den ZO. moesson wel veel minder hard en korter dan in den NW. moesson, maar het aantal regendagen is toch nog groot. De verschillen tusschen de maanden van meesten en minsten neerslag zijn in zee het geringst beN. den evenaar en nemen toe naarmate men om de Z. komt. Zware buien, dikwijls met veel regen, komen gewoonlijk alleen voor in November en December; in straat Karimata kan het dan dikwijls dagen achtereën, met dik en regenachtig weder, stijf uit het NW. waaien. In Januari heeft men hier daarentegen meestal fraai weer, dagen achtereën kan het dan met matig doorstaanden wind uit het N. en NW. waaien, soms aanwakkerende tot gereefde koelte, maar nagenoeg immer met droog en vast weer. Als de wind flauw wordt, brengt een onweersbui van den wal soms eenige dagen ongestadig weer, doch daarna waait het opnieuw overheerschend uit het N.W.

Onweders komen in het geheele gebied veelvuldig voor, meer dan elders in den Archipel, hoofdzakelijk in den ZO. moesson. Deze moesson kenmerkt zich door heilige luchten en nevel nabij den horizon. De bovenlucht is gewoonlijk tamelijk helder maar de hoogste toppen der Karimata-eilanden zijn nagenoeg voortdurend in witte nevelwolken gehuld en het lage land, lichtgrijs van kleur met onbestede omtrekken, is eerst op korten afstand zichtbaar. De waterspiegel neemt, door reflectie, alsdan een lichtblauwe melkkleur aan. Het wordt heiger als de wind in kracht

toeneemt; bij afnemende koelte of na een onweersbui klaart de atmosfeer soms eensklaps op. De bewoners van West-Borneo en Karimata noemen deze weersgesteldheid „tongara poetih”. In den NW. moesson, vooral als de wind zeer N.lijk is, komt deze eigenaardige nevelachtige atmosfeer ook voor, maar niet in die mate en zoo veelvuldig als in den ZO. moesson.

In zee en beN. de straten staat het geheele jaar door wat deining en veel zee als wind en stroom tegen elkaar inloopen, vooral in den NW. moesson en het meest in December. Tegen en tijdens de kentering is de zee meest kalm.

De vertikale waterbeweging loopt sterk uiteen, zoowel wat bedrag als karakter aangaat. Bij de N.lijkste N. Natoena-eilanden is deze zoo goed als zuiver enkeldaagsch en bedraagt de rijzing 1 M. tot enkele d.M.; naarmate men om de Zuid komt wordt deze gemengd, met steeds meer overheerschend dubbeldaagsch karakter en toenemende rijzing. Deze overgang van karakter heeft plaats in het Z. gedeelte der Zuid Natoena-eilanden. Bij hoek Datoe wordt het getij het belangrijkste; de grootste rijzing bedraagt daar 3 M., de kleinste ruim 1 M. Daarna neemt het getij snel in belangrijkheid af en treedt het dubbeldaagsch karakter weder minder naar voren. Te Pemangkat bedraagt de grootste rijzing ruim 1 M., de kleinste enkele d.M. en beZ. die plaats krijgt het getij, met toenemend verval weer een ééndagsch karakter. Aan den mond van de kleine Kapoeasrivier bedraagt de rijzing van ruim 2 M. tot eenige d.M. Ver in zee wordt het getij, wanneer men om de Z. komt, wel gemengd, maar blijft het ééndagsche karakter sterk overheerschend; bij de Tambelan. eil. bedraagt de grootste rijzing ruim 1 M.

Van den Malakawal is weinig bekend. In de Anambas-eilanden is het getij gemengd met overwegend dubbeldaagsch karakter en bedraagt de rijzing ruim 2 tot 1 M.; te Singapore is het getij sterk overwegend dubbeldaagsch en loopt de rijzing uiteen van ruim 3 M. tot 0,5 M. — Zie Zeemansgids deel III en voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

CHINEEZEN. Onder dezen naam verstaat men in onze koloniën zoowel de volbloed Chinezen, in China geboren, die als emigranten in Ned. Indië zijn gekomen, als de in Ned. Indië geboren, al dan niet met inlandsch bloed vermengde afstammelingen daarvan. De eersten worden gewoonlijk „sin-kh'ehs” (lett. „nieuwe gasten”) meestal geschreven „sinkehs”, de tweeden „peranakans” genoemd. Beide groepen worden in China, ook van regeeringswege samengevat onder de moderne benaming: „hoa k'iao”, letterlijk zooveel beteekenend als: „Bloemrijken, d. w. z. Chinezen, die tijdelijk ergens (als b.v. in een logement) verblijven”. De moderne benaming van „Chinezen”, die thans algemeen bij dit volk ingang heeft gevonden, is „Tiong Hoa” (lett. Bloemrijken van het Midden (rijk)).

Op Java zijn de „peranakans” verreweg het talrijkste, op de Buitenbezittingen de „sin-kh'ehs. Hoewel het in de laatste jaren wel iets veelvuldiger is voorgekomen, verlaten de Chineesche vrouwen der naar Indië komende emigranten zelden China, en de „peranakans”, op zeer weinige uitzonderingen na, zijn dan ook geboren óf uit zuiver inlandsche vrouwen, óf, veel vaker, uit vrouwen van gemengd chineesch en inlandsch bloed. De „sin-kh'eh” is over het algemeen fysiek krachtiger dan de „peranakan”. Waar zwaar werk moet worden verricht, treft men

dan ook veelal den sin-kh'eh aan. De koelies in de tabakstuinen van Sumatra's Oostkust, die in de tin-exploitaties van Banka en Billiton, waar zij het tin graven en uitsmelten, die in de gambir en pepertuinen van Riouw en West-Borneo, enz. enz. bestaan zoo goed als uitsluitend uit „sin-kh'ehs”.

De hoofdaanleiding tot de emigratie is geweest, en is ook nog steeds, de in China heerschende armoede, die samenhangt met de onveiligheid aldaar van kapitaalbezit, en ook met de daarmede in verband staande onmogelijkheid om op eenigszins uitgebreiden voet ondernemingen van industrielen aard te exploiteeren. Het aanbod van werk overtreft in hooge mate de vraag, zoodat de arbeidsloozen zeer laag zijn. De kolossale vruchtbaarheid van het chineesche volk — niet getemperd door westersche malthusianistische opvattingen — komt hierbij ook als een factor, hoewel overbevolking in de provincies, vanwaar de emigranten naar onze koloniën komen, niet bestaat.

De emigranten, naar Ned. Indië trekkend, behooren uit den aard der zaak tot de paupers der allerlaagste klassen. De arbeidsloozen in de overzeesche gewesten, in vergelijking met die in China zeer hoog, lokken elk jaar duizenden dier emigranten. De meesten daarvan komen enkel met het doel, eenig spaargeld te verzamelen en daarmede weer naar hun vaderland terug te keeren. Behalve de armoede en de lage arbeidsloozen is ook de betrekkelijke onvruchtbaarheid van de zuidelijke chineesche provincien. — Fuhkien (Hokkien) en Kwangtung (Eur. uitspraak: Canton) — een oorzaak der emigratie. Reeds van af de 8e en 9e eeuw dateeren de sporen, die geschiedvorschers vonden van emigranten uit China in Java. De eerste dier emigranten waren stellig afkomstig uit het departement Chang Chow (Hokkien-uitspraak: Tsiang Tsioe) der provincie Fuhkien, want tot op heden toe vertoont de taal der „peranakans” op Java al de kenteekenen van het dialect der taal uit dat departement. Tegenwoordig strekt zich het emigratiegebied veel verder Noordelijker uit. De uitbreiding van het stoomvaartverkeer, de toeneming van de vraag naar arbeidskrachten, en de grootere ontwikkeling van den handel in de overzeesche gewesten, veroorzaakten vanzelf de grootere uitzetting van het emigratiegebied.

Verreweg het grootste deel der „peranakans” op Java bestaat uit Fuhkien-chineezers, en ook in den Riouw-Linga archipel en de meeste handelsplaatsen van betekenis op de Buitenbezittingen (niet alle, b.v. niet Pontianak) zijn zij grooter in aantal dan hun rasgenooten uit andere streken van China. — Onder deze laatsten zijn het voornaamste element de Hakka's of „Kh'ehs”, hoofdzakelijk afkomstig uit het departement Kia Ying, in 't noorden der Canton-provincies, maar ook uit de noordelijk daaraan grenzende departementen Ting Chow en Loeng Yen, die echter tot het zuidwestelijk deel der Fuhkien provincie behooren. De Hakka's emigreeren vooral naar de Westerafdeeling van Borneo, naar Deli, Banka en Billiton. In de laatste jaren is hoe langer hoe meer de emigratie van Hakka's, en ook van Chinezen uit verschillende departementen der Canton-provincie naar Java toegenomen, waar ze als smeden, timmerlieden, meubelmakers enz. als werklieden bij bazen in dienst treden. Ten onrechte worden deze elementen steeds als „Macaors” aangeduid, daar er slechts een kleine minderheid Chinezen uit Macao onder is. Het zijn deze, nogal eens onrustige elementen, die wel eens aanleiding tot

z.g. „relletjes” hebben gegeven. Dikwijls ontstonden deze door misverstand, daar er op Java geen Chineesche hoofden waren van hun landaard, die hun taal verstonden, en die dus in direct contact met hen konden komen, terwijl ook dikwijls de rijke „peranakan” Chineesche officieren de proletarische koelies, uit andere departementen en provincies dan die van hun eigen afkomst, met zekere minachting beschouwden.

Alle verschillende Chineesche landaarden opnoemen zou hier te ver voeren. Vermelden wij dus nog enkel de emigranten uit het departement Chao Chow (of: Tio Tsioe) en de westelijk daarvan liggende kustdistricten Hai Fung en Luh-Fung, in onze „koloniën” veelal bekend als „Tio Tsioe”, ook wel als Swatow-Chineez. Zij worden ook wel Hok-Lo's genaamd, een naam, die duidt op hun verwantschap met de Chinezen uit Hokkien (Fuhkien), tegen wier provincie hun departement aangrenst. Vooral in de Wester-afdeeling van Borneo zijn deze Hok-Lo's zeer sterk vertegenwoordigd, ook in de tabakscultuur van Deli zijn zij talrijk als arbeiders te vinden, en zij vormen een gewichtig element der koelies in Banka en Billiton.

Handel was voor de Chinezen in onze koloniën steeds het hoofdmiddel van bestaan. Met de Arabieren zijn zij de onmisbare tusschenhandelaars, die de goederen, door den Europeeschen groothandel geïmporteerd, bij de inlandsche bevolking slijten. De handel in lijnwaden is wel de voornaamste hiervan. Gedeeltelijk geschiedt die détail-verkoop door reizende markramers („klontongs”), die tot in de meest afgelegen dorpen den inlander weten te bereiken. Door dien Chineeschen tusschenhandel zijn steeds aanzienlijke kapitalen verdiend. In verschillende havenplaatsen bestaat ook een belangrijke handel op China, Singapore en Achter-Indië.

Vroeger, toen de pachten nog overal bestonden, waren het vooral de Chinezen, die optraden als pachters van het recht tot verkoop van opium in het klein, van het recht tot het houden van pandhuizen, van dobbeltafels, enz. enz. Hiervoor waren zij niet alleen aangewezen door kapitaal, maar ook door hun groot organisatie-vermogen, dat de inlander miste. Groot kapitaal heeft ook menigen Chinees in staat gesteld om zich, alleen, of in compagnonschap met anderen, grondeigendom te verwerven. Particuliere landerijen van Chinezen vindt men vooral in de residentie Batavia, in de Ommelanden, Tangerang en Meester Cornelis; ook exploiteeren op vele plaatsen van Java met goed gevolg Chinezen eenige hun toebehoorende suikerfabrieken.

Als aannemers van groote leveranciers hebben Chinezen zich in onze koloniën ook steeds onderscheiden.

Ondanks het feit, dat de Chineesche peranakanbevolking in onze koloniën, vooral die op Java, voor 't grootste deel is voortgekomen uit voorouders, die van geslacht tot geslacht inlandsch bloed in zich opnamen, heeft zij toch haar echt Chineesche karakter bijna geheel behouden en is zij nooit in die inlandsche bevolking opgegaan; zij hebben zich wel met de inlandsche bevolking vermengd maar niet vereenigd. Nooit is het voorgekomen dat een Chinees op Java met een inlandsche vrouw, als ware deze een gelijke, die voor hoofdvrouw in aanmerking kon komen, wettig is gehuwd. Op Java hebben de peranakans ook steeds contracten met Europeanen vermeden, die een doorlopenden staat van ondergeschiktheid, verhouding van dienaar tot meester, medebrengen, zooals b.v. bij huisbedien-

den. In Deli b.v. vindt men chinesche huisbedienden („boys”) bij Europeanen, op Java nooit of hoogst zelden. De Chinezen op Java hebben zich, wat het sluiten van contracten met Europeanen betreft, bepaald tot contracten als handelaars en industrieelen. Als een soort „bangsa tengah” hebben zij zich op Java, tusschen Europeanen en Inlanders in, gehandhaafd.

Chinezen zijn alzoo, ondanks al het inlandsche bloed, waarmede zij zich mengden, steeds Chinezen gebleven. Dit komt voornamelijk ook hierdoor dat de samenhang der Chineesche familie berust op hetgeen een Amerikaansche schrijver over China terecht een „religion of the seed” genoemd heeft. Is, hetgeen in 't Chineesch heet de „tsing” (het zaad) Chineesch, dan is het product daarvan, in welken schoot ook gevormd, óók Chineesch.

Een van de sterkste karaktertrekken der Chinezen in Ned. Indië is altijd geweest hun eerbiedig vasthouden aan hun voorvaderlijke godsdienstige en sociale zeden en gebruiken. Hun familieleven is daardoor bijna geheel en al het familieleven van China gebleven.

Wij laten hieronder daarom een kort begrip van de Chineesche familie, zooals die op godsdienstigswijsgeerige gronden berust, volgen.

De Orde der Dingen in de menschheid werd door de groote Chineesche wijsgeeren — o.a. Confucius — die voor de Chinezen hun sociale- en zedenwetten hebben vastgesteld, beschouwd als te zijn eene voortzetting van de geheele kosmische Orde der Dingen, en onder de menschen werd Deze Orde der Dingen onderhouden door een vast ceremonieel en decorum („Li” of „Lee”). De voornaamste plicht, volgens Confucius, is het onderhouden der z.g. „Vijf Betrekkingen” („Wu Loen” of „Ngo Loen”), die van vorst tot onderdaan, van vader tot zoon, van man tot vrouw, van ouderen broeder tot jongeren broeder en van vriend tot vriend. Deze betrekkingen, als heilig beschouwd, ingesteld door goddelijke wet, waren te beschouwen als een voortzetting der kosmische orde en de ritueele of formeele orde, die het gedrag der menschen in die betrekkingen regelde, de z.g. „Li”, waaraan een zeer ingewikkeld ceremonieel verbonden is, beschouwde men vooral niet als conventie of affectatie, zooals b.v. in 't Westen overdreven mode, of beleefdheid; zij werd in China als identiek met ethica en geloof beschouwd.

Een van de allereerste deugden, het geheele Chineesche familieleven doordringend, is de z.g. „Hiao” of „Hao”, veelal vertaald door „Filial Duty”, ook wel door Ouderliefde en Liefde voor de Ouders. Men heeft hier te veel, en zelfs uitsluitend een slaatsche onderworpenheid van het kind aan de ouders, vooral den vader, in gezien, maar oorspronkelijk heeft deze „Hiao” een veel wijdere en diepere strekking. „Hiao” is stellig wel liefde en gehoorzaamheid van kinderen ten opzichte van ouders, maar omvat tevens een geheel filosofisch systeem, gebaseerd op de regelende harmoniën der Natuur, op de wederzijdsche plichten tusschen degenen, die, in de heilige Orde der Dingen, bovenaan, en degenen, die onderaan staan in de wereld. De „Hiao” is, in 't maatschappelijk leven, wat de orde der hemelsche bewegingen is ten opzichte van het Heelal.

Volgens den Chineeschen godsdienst, dien men eigenlijk beter de Chineesche filosofie zou kunnen noemen, was de Chineesche keizer de Zoon van den Hemel, d. w. z. door den Hemel, Th'ien (later, in meer concreet begrip, in de plaats gebruikt van het meer abstracte Opperverwezen, „Shang Ti”), in de kosmische

Orde der Dingen, als onbepaalde heerscher, uit kracht van hemelsche Wijsheid en Inzicht, over het Rijk gesteld. De Chineesche staat was weder een Orde, door den Hemel ingesteld, volgens dezelfde wetten van orde en regelmaat als die, welke het zonnestelsel, en 't geheele Heelal, zijn baan aangeven, en de Chineesche familie was weder een staat in 't klein, waarin die kosmische Orde dus werd voortgezet. De Chineesche staat en de Chineesche familie waren dus niet eene menschelijke instelling, die er bovendien een godsdienst op na houdt, maar waren eene inrichting, eene Orde van den godsdienst zelve. De zedenwet, die de chineesche familie regelde, was slechts een dóórvloeiende, onder de menschheid, van de kosmische wetten. De familie was de georganiseerde uitdrukking van den staat, de staat de georganiseerde, stoffelijke uitdrukking, in zichtbaren vorm, van de onzichtbare, geestelijke organisatie van het Heelal. Daar de familie alzoo de georganiseerde uitdrukking van den staat was, verwondert het niet, de keizerlijke macht — die een goddelijke was — over het rijk te zien afgespiegeld in de meest absolute „patria potestas” in de familie. Het godsdienstige ideaal is in de inrichting der familie zichtbaar gemaakt in patriarchale vormen, zoodat de Chineesche familie én als een sociale en als een religieuze instelling te beschouwen is. Het begrip „familie” weerspiegelde ook de hogere „creatie”, de onafgebroken vorming en voortbrenging van leven. De „godsdienst van het zaad” is zóó uitgebreid, dat de Chinees verwantschap berekent in negen geslachten en dat de oudere broeder den zoon van zijn jongeren broeder als zijn eigen zoon, kan beschouwen en volle neven (cousins germains) worden gerekend broeders te zijn. De „patria potestas” is niet enkel macht en heerschappij, in China, maar ook verantwoordelijkheid. Zóó als de keizer van China tegenover den Hemel verantwoordelijk was voor het welzijn van zijn volk, is de vader eener familie verantwoordelijk voor dat zijner familie. Het recht van heerschen is tegelijk plicht van wijs besturen. De vader, met zijn onbepaalde „patria potestas”, is tegelijk de waker en de hoeder, en is zelfs aansprakelijk voor het gedrag zijner kinderen.

De noodzakelijkheid, het leven altijd door te verlegen, gaf aan het huwelijk als heiligste bestemming het verwekken van zonen. Te sterven zonder een zoon na te laten is, volgens Chineesche moraal, een gebrek aan „Hiao” tegenover de voorouders, en daarom werd voor een man zonder zonen adoptie van een zoon een plicht, zelfs na zijn dood, door middel van posthume adoptie door de familie-oudsten. Kreeg de wettige (hoofd)vrouw géén of te weinig zonen, dan werden zonen uit andere (bij) vrouwen verwekt. De plicht om het heilige leven voort te zetten in veel zonen heeft het concubinaat in China niet een zinnelijk motief gegeven, maar oorspronkelijk een godsdienstig.

De zoons scheidden zich in China niet dan bij noodzakelijke uitzondering van de familie af, maar woonden in het patriarchale huis, of daar vlak bij. Zóó groeide het gezin tot een clan of „tsu” of „tsok”. Geheele dorpen zijn in China wel eens door één clan bewoond. Uit clans of „tsu” zijn in den loop der tijden stammen, z.g. „tsung” of „tsong” ontstaan, die zijn te beschouwen als een aantal verstrooide clans, uit één stamvader ontsproten. Die stammen worden onderscheiden door speciale namen, z.g. „sing” of „seng”, familienamen. Er werd verondersteld dat er in de grijze oudheid maar honderd van die stammen waren; ook thans zijn er weinig, slechts enkele hon-

derdtallen. Exogamie is de meest volstrekte huwelijkswet. Een vrouw te huwen van dezelfde „sing”, wordt als bloedschande aangemerkt, daar in dat geval man en vrouw denzelfden stamvader zouden hebben. Bij adoptie behoort het te adopteeren kind van een zelfde „sing” te zijn. De adoptie is enkel geoorloofd van agnatische verwanten, van denzelfden familienaam, hoe ver ook verwant.

De betrekking van vrouw tot echtgenoot brengt mede gehoorzaamheid en onderworpenheid. De bestemming der vrouw is: zonen voort te brengen, en eerst als zij aan die bestemming voldaan heeft, komt zij in eene familie tot aanzien. Dochters werden als minderwaardig beschouwd. Eerst als vrouw, die kinderen gebaard had, kwam zij tot aanzien, dus als moeder. De „patria potestas” bracht mede, dat de zoon geen eigendom kon hebben, zolang de vader leeft. Zelfs de getrouwde man behoorde met vrouw, bijvrouwen en kinderen aan zijn vader toe, en zelfs aan zijn grootvader. De patriarch was de eigenaar van alles. Wat het familie-eigendom aangaat, het hoofd-principe van het gansche erf- en versterfrecht was: het eigendom moet in de familie blijven; daarom erfden de zonen, of bij ontstentenis de kleinzonen enz. maar niet de dochters (behalve in het, wegens het instituut der adoptie zoo goed als nooit voorkomende, geval, dat er in 't geheel geen mannelijke nakomelingen te vinden waren). Goederen kunnen nooit, volgens de oude Chineesche wet, langs den weg van erflating naar een anderen stam verhuizen. Wilsbeschikkingen blijven, die wet getrouw, steeds binnen deze beperking en kunnen nooit goed naar een anderen stam doen overgaan. De ouderlijke macht bracht mede, dat niet de zoon zelf, maar zijne ouders een vrouw voor hem uitkozen. Dit voor zoover het huwelijk in China betreft.

De „Hiao” gaat niet enkel op naar de levende voorvaderen, maar ook naar de doode, en zóó komen wij tot de vereering der dooden in China, die ook in Ned. Indië steeds in zwang is gebleven. De dooden zijn in China niet uit de familie verdwenen, maar blijven er eeuwig in. Het graf werd gemaakt tot een „home”, en zooveel mogelijk een paleis voor den geest van den afgestorvene. Daarom was het ergste, wat een Chinees kon overkomen, het sterven zonder zonen, die hem een graf schenken en dit onderhouden. Het is een heel gewoon verschijnsel, dat zonen hun vader tijdens zijn leven een doodkist cadeau doen. Het graf is niet een ding van verschrikking, maar als een uitbreiding van het familie „home”.

In de z.g. „Voorvaderlijke Hal”, waar de z.g. „zieletabletten” der voorvaderen staan (tabletten, waarin iets van de ziel der dooden wordt verondersteld te blijven wonen), op het groote familie-altaar, is als 't ware het centrum der geheele familie, zonder onderscheid van rang en stand. De aanbidding en offering voor het familie-altaar is 't symbool van den eerbied voor huiselijk geluk, reinheid van huwelijk, en tradities van plicht en liefde. Die „Voorvaderlijke Hal” is het familieheilgdom, waar de jeugd het teken van mannelijkheid krijgt, waar huwelijken en geboorten worden aangekondigd, enz., kortom, er gebeurt niets gewichtigs in de familie buiten de voorvaderen om. De voorvaderlijke ritus is als 't ware eene voortzetting van den familie-ritus, van het stoffelijke gebied in het ongeziene.

Het ingewikkelde ceremonieel, dat de z.g. „Li” medebrengt, bij gelegenheid van huwelijken, begrafenissen, voorvaderen-dienst, enz. enz. zou eene te uitvoerige beschrijving in deze kolommen vergen.

Tot voor enkele jaren hebben de Chineezzen in Ned. Indië angstvallig dit ceremonieel van hun voorvaderen in acht genomen.

Ook de verbasterde godsdienst-vormen, in China ontstaan door eene zonderlinge ontarding van het oorspronkelijke Boeddhisme, en de filosofie van den wijsgeer Lao Tsz', vermengd met eene wijsbegeerte, die de vereering van het Godsbegrip Tao ten grondslag had, en die van duizenden jaren her dateert, zijn in Ned. Indië onder de Chineezzen bewaard gebleven. De vele tempels met goden-beelden, waarvoor geofferd wordt, zijn hier de bewijzen van. De voornaamste beelden, die in deze tempels tronen, zijn die der locale goden van den grond, die de bevolking daarvan heeten te beschermen, dat van den god van den oorlog, die tevens die van den koophandel is, Kwan Ti, en dat van de Bodhisattwa Kwan Yin, de Godin der Barmhartigheid en der Genade.

Wat de regeering van China aangaat, deze heeft, tot voor enkele jaren, berust op het principe dat aan den Keizer, den Zoon des Hemels, alles onder den Hemel toebehoorde, en dat de Keizer, het hoofd, de Vader van de groote familie die de Staat is, met de wetten, die zijne Wijsheid goedvond uit te vaardigen, dien staat regeerde, met onbepaalde „patria potestas", om zoo te zeggen, over de kinderen, die zijn volk uitmaakten.

Hierboven zijn in breede trekken aangegeven de begrippen omtrent staats- en familie-inrichting, heerschend in China, van welk land de in onze koloniën aanwezige Chineezzen, hetzij tijdelijk of blijvend, direct dan wel indirect, door emigratie, afkomstig zijn. Al deze opgenoemde zeden, toestanden en gebruiken, waaraan vroeger hardnekkig werd vastgehouden, zijn in de laatste 10 à 15 jaren echter aanmerkelijk gewijzigd of geheel over boord geworpen. Onder den invloed van de groote herleving in het geheele Oosten is er in de laatste 10 à 15 jaren zeer veel in China gebeurd, dat geheel andere opvattingen en begrippen onder de Chineezzen heeft gekweekt dan de hierboven eenigszins in den breede omschrevene, en de reactie hiervan onder de Chineezzen in onze koloniën is niet uitgebleven. Wij noemen onder die veranderingen slechts: de toekenning van kiesrecht (voor zoover toegekend, eerst voor verkiezingen voor de z.g. Provinciale Raden, en later zelfs voor een Parlement) niet aan 't hoofd der familie, maar aan het individu, de algemeen opkomende neiging van zoons om zich onafhankelijk van den vader te maken, de invoering van op modernen, Europeeschen leest geschoeid onderwijs, dat zich ook tot meisjes uitstrekt, de uitzending van Chineesche studenten naar Japan, Amerika en Europa, die moderne ideeën van daar terugbrachten, de beweging om de huwelijksregelen in dien zin te veranderen, dat persoonlijke keus mogelijk wordt, enz. enz. Gewezen zij ook nog op de in 1911 uitgebroken revolutie in China en de in 1912 gevolgde vestiging der Chineesche republiek.

Met deze groote opleving en verandering in China ging, van af 1900, samen een reeks veranderingen in onze koloniën, die de positie der Chineezzen aldaar aanmerkelijk moesten wijzigen. Er werd besloten tot afschaffing van opiumpacht en pandhuispacht, er werden landbouw-credietbanken opgericht, er werden proeven genomen met opium- en pandhuis-regie, er werd besloten, de slachtpacht af te schaffen, en over de afschaffing der dubbelpacht werd gedacht. Naarmate al deze hervormingen voortgang hadden — en vooral met de opiumregie

is dit vlug gegaan — verloren de Chineezzen den grooten invloed, dien zij als pachters van het gouvernement hadden en die hen als 't ware met een zekere macht bekleedde. Hierdoor kwamen ook opeens kapitalen vrij, waarvoor de Chineesche kapitalist niet zoo spoedig weer belegging vond, terwijl hem de routine en practijk ontbraken om ze direct in cultuur- of handelmaatschappijen te steken.

Het toentertijd vigeerende passenstelsel belemmerde de beweging der Chineezzen en dus ook hun concurrentie met de andere rassen.

Het merkwaardige verschijnsel heeft zich toen voorgedaan, dat de herleving en hervorming van China zelf een zoo sterke reactie had op de Chineezzen in onze koloniën — zoowel sinkh'ehs als peranakans — dat deze zich opeens één met China begonen te voelen en er een nationaal bewustzijn onder hen ontwaakte.

Vroeger voelde de Chinees enkele band met het dorp of de stad, hoogstens het district van zijn vaderen, maar niet met het rijk China als één geheel. Thans begonnen de Chineezzen in onze koloniën zich 'één te voelen met het geheele Chineesche vader- of moederland, en China van zijn kant begon alles in 't werk te stellen om dien band, die eeuwen lang niet bestaan had of althans zeer los was geweest, nauwer toe te halen.

Onder den invloed van die opleving in China, en van Chineesche hervormers uit China, die de Chineezzen in onze koloniën bezochten en hun de moderne ideeën verkondigden, begon het Chineesche element in Ned. Indië opeens tot het besef te komen van de mindere sociale- en rechtspositie, waarin het verkeerde, maar waarover het vroeger niet, of zeer zwak, geklaagd had. Het voorbeeld van Japan, dat zich als gelijkwaardig aan een groote Europeesche mogendheid had opgewerkt, en dat met vrucht van de Nederlandsche Regeering had geëischt dat Japanners in onze koloniën op gelijken voet met Europeanen zouden worden behandeld, droeg hier niet weinig toe bij.

De onder de Chineezzen opkomende grieven, die zij toen begonnen te gevoelen en te uiten, kunnen tot de volgende drie categorieën worden teruggebracht:

I. Onvoldoende voorziening van gouvernementen- wege in voor Chineezzen bruikbaar en nuttig onderwijs.

II. Een rechtstoestand, die ook de meer gegoeden en beschaafden aan gelijkstelling met inlanders onderwerpt waar het de strafwet betreft, terwijl Europeanen en Japanners (ook van het minste allooi) het voorrecht hebben, voor den Europeeschen rechter te worden getrokken die, vooral ten aanzien der instructie en vrijheidsberooving, groter waarborgen biedt tegen onbekwaamheid en willekeur.

III. Belemmering hunner vrijheid van beweging door het passen- en wijkensstelsel, terwijl dit regime het karakter draagt van een exceptioneelen maatregel, die andere categoriën der bevolking ongemoeid laat, maar ook den meest ontwikkelden Chinees gelijkstelt met gevaarlijke of althans verdachte sujetten.

IV. Het belastingstelsel, dat op Chineezzen veel zwaarder drukt dan op Europeanen.

Voor het onderwijs van het Chineesche kind werd vroeger n.l. niets gedaan. De term „inlandsche bevolking" in Art. 128 van het Regeerings reglement, dat den Gouverneur-Generaal opdraagt voor het oprichten van scholen der inlandsche bevolking te zorgen, werd geacht niet de met haar gelijkgestelde

Chineesche bevolking te omvatten. Het onderwijs op inlandse scholen was voor Chineesche kinderen slechts bereikbaar „als de ruimte het toeliet”. Op de Europeesche lagere school werd een Chineesch kind slechts dan toegelaten, als het de Nederlandsche taal voldoende verstond, en als het een verhoogd schoolgeld betaalde, en het werd dan nog geweigerd als zijn toelating ten gevolge kon hebben, dat wegens overbevolking Europeesche kinderen zouden moeten worden afgewezen.

Een der allereerste maatregelen van de Chineezzen, die naar hervorming en meerderwaardigheid streefden en die den stoot gaven tot wat later algemeen „de Jong-Chineesche Beweging” in onze koloniën is genoemd, was het oprichten van particuliere Chineesche lagere scholen, naar het moderne model, zooals die in China in den laatsten tijd waren opgericht. Dit model was van Japan overgenomen, maar aangepast aan het Chineesche kind en zijn ontwikkeling. Japan had alweer het moderne Europeesche lagere onderwijs als model genomen, maar geadapteerd aan Japansche behoeften.

Er werden, eerst hier en daar, later over geheel Java en de Buitenbezittingen, schoolverenigingen opgericht — de eerste in 1900 te Batavia —, meestal „Tiong Hwa Hwee Kwan” genaamd — die, uit eigen middelen, bijdragen en contributies, particuliere Chineesche scholen oprichtten. Deze scholen, die op haar programma de vakken der openbare lagere school hadden, met leerboeken naar Japansch-Europeesch model, waren ook voor meisjes toegankelijk. Terwijl vroeger, door peranakans althans, het Chineesch weinig of slecht beoefend werd, en dan enkel maar het locale dialect van de plaats der afstamming, werd op die scholen gedoceerd en les gegeven in het z.g. „Mandarijn-Chineesch”, ¹⁾ totnutoc de officieele taal der ambtenaren en geleerden, maar dat in het Zuiden van China, waar onze Chineesche kolonisten vandaan komen, niet werd gesproken of verstaan door het gewone volk. Dit Mandarijn-Chineesch, thans „Taal van het Rijk” genoemd, is namelijk het ideale universeele voertuig geworden voor geheel China, dat men zich voorstelt over geheel China in te voeren, ten einde het groote Chineesche volk — waarvan de onderdeelen tot nu toe door locale dialecten voor elkaar onverstaanbaar waren dus aan elkaar vreemd — zich één te doen voelen. De nieuwe „Taal van het Rijk” werd dus als het ware een symbool van pan-China. En het merkwaardige feit doet zich thans in onze koloniën voor dat de Chineesche jeugd daar deze taal leert, die hun ouders niet verstaan. Er werden echter ook overal cursussen in het mandarijn-Chineesch voor volwassenen geopend, en deze cursussen, 's avonds gehouden om kooplieden in hun vrije uren na den handel gelegenheid te bieden, zijn somtijds zeer druk bezocht.

Binnen enkele jaren verzeen deze „Tiong Hwa Hwee Kwan” scholen over den ganschen Archipel, en telden weldra duizenden leerlingen en honderden onderwijzers. Deze onderwijzers, allen uit China, en van wie een deel in Japan, enkelen zelfs in Amerika, gestudeerd hadden, vormden een nieuw element, dat tot de verspreiding der moderne ideeën veel bijdroeg.

Het Chineesche Ministerie van Onderwijs (Hsüeh

Pu) interesseerde zich voor deze scholen, en zond meermalen commissarissen uit om er over te rapporteren. Door den onderkoning van de Cantonprovincies werd zelfs een Inspecteur gezonden.

Aan de meeste dier scholen is ook een cursus in de Engelsche taal verbonden, aan enkelen slechts een in het Nederlandsch. Het onderwijs, hoewel belangrijk beter dan dat op de vroegere primitieve scholen in China, is toch nog altijd veel minder in waarde dan dat op de Nederlandsche lagere scholen. Het gewicht ligt daarom nog altijd meer in het nationaal-Chineesche karakter dan in het onderwijs zelf.

Volgens de laatst verschenen statistiek, waren er 442 dezer particuliere Chin. scholen in N. I., met 19636 leerlingen en 858, meest uit China gekomen, onderwijzers. Alle schoolverenigingen hebben zich tot één algemeen bond verenigd. Het doel van 't onderwijs is niet alleen om de leerlingen voor verdere opleiding in N. I. geschikt te maken, maar ook om hun den weg te wijzen naar eene carrière in China.

In het jaar 1901 werden in Ned.-Indië door de Chineezzen z.g. Chineesche Handelsverenigingen, „Siang Hwee” of „Siang Boe” geheeten, opgericht overeenkomende met dergelijke verenigingen in China, die aldaar onder het Ministerie van Handel ressorteeren. De statuten dezer verenigingen vindt men in de Indische Staatsbladen van 1907 en volgende jaren, daar deze verenigingen Gouvernementeel goedkeuring op hun statuten aanvroegen en verkregen. Behalve de betrachtting en bevordering der in hare statuten omschreven handelsbelangen, hielden deze verenigingen zich ook druk bezig met het bespreken van en ijveren voor de voorziening in de hiervoren opgenoemde vier grieven. De Chineesche regeering toonde meermalen hare belangstelling in deze handelsverenigingen door commissarissen uit te zenden, nu en dan met een klein eskader van oorlogschepen, om een rapport uit te brengen over den toestand van den Chineeschen handel in onze koloniën en over de omstandigheden, waaronder hij wordt uitgeoefend. Te constateeren valt, dat langzamerhand de Chineesche bevolking meer steun is gaan zoeken bij en meer is gaan opzien tot de besturen dezer „Siang Hwee's” dan tot de door de Regeering over haar aangestelde Chineesche hoofden. Het aanzien dier hoofden, en ook de ambitie om tot dit ambt te worden benoemd, zijn gedaald, naarmate de invloed der „Siang Hwee” toenam. Genoemd mogen hier ook worden andere verenigingen, en wel van de uiterste ultra-moderne richting, van de Chineezengroepen, die zich het allermeele van het oude afkeerden, en de moderne begrippen tot in hun alleruiterste consequentie willen doorzetten, n.l. de zogenaamde „Soe Po Sia” (lett. Boeken en Couranten Clubs). Deze „Soe Po Sia” clubs telden onder hare leden de uiterste revolutionaire elementen, die in onze koloniën geageerd hebben door propaganda te maken en gelden in te zamelen tijdens de Chineesche revolutie in 1911—1912 ten bate der republieken. Hierdoor ontstond nu en dan hier en daar spanning tusschen de ultra-moderne „Soe Po Sia” clubs en de in zekeren zin meer conservatieve „Siang Hwee” Handelsverenigingen, totdat op het laatst ook de Handelsverenigingen de revolutie steunden. Millioenen zijn uit Indië in 1911—'12 als steun voor de revolutie naar China gezonden. Hier en daar — dit verschilt al naar de locale toestanden — is de „Soe Po Sia”, die meestal meer Sin-kh'ehs onder haar leden telt, veel moderner dan en daardoor wel eens in ze-

¹⁾ De Chineesche woorden in dit artikel zijn volgens de uitspraak in dit officieele Chineesch gegeven. De uitspraak in het op Java gesproken Hokkien-chineesch staat er tusschen haakjes achter.

kere spanning met de „Siang Hwee”, waarin het peranakan element dan overheerscht. Algemeene beschouwingen hierover zijn moeilijk te geven, daar de locale verschillen daartoe te groot zijn. Zóó is het wel voorgekomen, dat de President eener „Siang Hwee” tevens Vice-President eener „Soe Po Sia” was, en zelfs dat een kapitein-Chinees in functie President eener „Siang Hwee” was.

De invloed dezer Jong-Chineesche beweging en haar verenigings-streven is niet zonder invloed gebleven op de houding der Ned. Ind. Regeering, die zich aan de veranderende tijdsomstandigheden en hare behoeften wist aan te passen.

Onder de door de Ned.-Indië Regeering aangebrachte hervormingen en nieuwe instellingen ten opzichte der Chinese bevolking zijn als de gewichtigste op te noemen de volgende:

Ten opzichte van het onderwijs: In 1908 (Ind. Stb. 329) verviel de bijvoeging ten aanzien der lagere scholen „indien de ruimte het toelaat”. Er werd nu gedeclareerd dat deze scholen bestemd zijn „voor inlanders en met dezen gelijk gestelden”. Tevens werd in 't zelfde jaar het verhoogde schoolgeld voor Chineesche kinderen op Europeesche scholen afgeschaft. In 1909 werden de regelen voor de toekenning van subsidiën uit 's lands kas aan particuliere inlandsche scholen van toepassing verklaard op particuliere Chineesche scholen, op welke inlandsch onderwijs gegeven wordt. Maar de belangrijkste hervorming was, in 1908, de oprichting der Hollandsch-Chineesche scholen. Deze zijn ingericht op den voet der Europeesche lagere scholen, het Europeesch schoolreglement is op haar toepasselijk, het voertuig is de Nederlandsche taal, en het onderwijs wordt gegeven door onderwijzers van het openbaar Europeesch onderwijs.

Hierdoor werd vanzelf het principe vastgesteld, dat de Chinezen werden geacht onderdanen te zijn, wier geestelijke opheffing een openbaar belang is, en tevens, dat een groep onderdanen van Aziatisch ras, als zij een verlangen naar ontwikkeling uiten, aanspraak kunnen maken op gewoon Europeesch lager onderwijs.

Een gewichtige stap waren zij tevens in de richting van éénzelfde school voor allen, zonder onderscheid van ras.

Aan de Holl.-Chineesche scholen zijn facultatief toegevoegd cursussen in de Fransche en Engelsche talen.

Terwijl de particuliere Chineesche „Tiong Hwa Hwee Kwan” scholen zich ten doel stellen „behalve het verspreiden van een betere kennis der zuivere Chineesche zeden en gewoonten, voornamelijk gebaseerd op de door Confucius verkondigde zedeleer, om den grondslag te leggen voor degelijker en, voor den in Indië verblijvenden Chinees, nuttiger onderwijs dan tot dus verre voor hem bereikbaar was”, terwijl de moderne „Taal van het Rijk” — Chineesch — er het voertuig is, zijn de van Gouvernements wege geopende „Hollandsch-Chineesche Scholen” geheel gelijk, wat het onderwijs aangaat, met de openbare lagere scholen, en de Nederlandsche taal is er voertuig.

Op ultimo 1914 waren er 27 Hollandsch-Chineesche Scholen met 5203 leerlingen.

Ten opzichte van den rechtstoestand: Nadat eerst eenige verruimende bepalingen waren uitgevaardigd, als het toekennen van een forum privilegiatum aan hoofden van vreemde oosterlingen, waardoor deze onder den Europeeschen rechter kwamen te ressorteeren, als de aan den rechter toegekende be-

voegdheid om de doorgestane preventieve hechtenis geheel of ten deele als straf toe te rekenen (hetgeen de landraad tot dien tijd niet, maar alleen de revisie-rechter mocht doen), als de bepaling, dat de indiening van een gratieverzoek van rechtswege de tenuitvoerlegging der opgelegde straf opschort (hetgeen bij politie-rol-vonnissen niet het geval was), en dat de *plicht* tot voorloopige inhechtenisstelling behalve in gevallen, waarin zij *moet* bevolen worden, in eene *bevoegdheid* werd veranderd, werd, in 1912, officieel een geheele hervorming van de politie-rechtspraak in Ned.-Indië aangekondigd.

Het was vooral de politie-rechtspraak, en de z.g. politie-rol, waartegen de Chineezen zulke luid uitgesproken bezwaren telkens en telkens herhaalden.

De aangekondigde verandering zal tot resultaat hebben een begin van unificatie van rechtspraak, waarbij alle rassen en landaarden, Chineezen, Inlanders en Arabieren even goed als Europeanen, aan een zelfden rechter, den z.g. Landrechter, zullen onderworpen zijn. Voorloopig is nog slechts op enkele plaatsen van Java hiermede begonnen, maar het is wel zoo goed als zeker, dat deze proef tot algeheele invoering zal leiden.

Zie verder onder LANDRECHTER.

Ten aanzien van het passen- en wikenstelsel werden in 1910 nieuwe bepalingen in het leven geroepen, die er reeds zeer veel van het drukkende aan ontnamen. Later werden die bepalingen nog aangevuld en uitgebreid: Ind. Staatsbladen 1910 Nrs. 536, 537 en 538, 1914 n° 761, 1915 n° 702 en 1916 n° 264. Vreemde Oosterlingen behoeven dientengevolge over het algemeen geen reispas meer voor reizen naar hoofdplaatsen of marktplaatsen, aan groote verkeerswegen of spoor- of tramlijnen gelegen. Bij reizen naar andere plaatsen is een pas nog noodig, doch Chineesche hoofden, weeskamer- en gemeenteraadsleden zijn hiervan vrijgesteld, terwijl ook te goeder naam en faam bekend staande Chineezen, die met bedoelde hoofden en leden in maatschappelijke positie gelijkstaan, van den resident vrijstelling kunnen bekomen. Voorts werden de voor Java en Madoera bestaande beperkingen in zake het verblijf van vreemde Oosterlingen in de desa opgeheven en zijn de Chineezen, die gerechtigd zijn op Java en Madoera verblijf te houden, thans volkomen vrij in de keuze van hun woonplaats aldaar, met dien verstande alleen, dat zij op plaatsen, waar voor hun landaard eene wijk is ingesteld (voornamelijk thans nog de grootere plaatsen), verplicht zijn binnen die wijk te wonen. En dan nog geldt die verplichting niet voor onderscheiden categoriën van personen, o.a. niet voor dezulken, die vrijgesteld zijn of vrijstelling bekomen kunnen van het aanvragen van een pas als hiervoren bedoeld.

Eischen, welke de verzorging van de economische belangen der inlandsche bevolking stelden, weehielden nog van den maatregel, om den passen- en wijkdwang, in plaats van dien te verlichten, met één slag geheel af te schaffen, maar toch is het zoo goed als zeker dat deze ordonnantie zullen blijken, overgangsbepalingen te zijn geweest, leidende tot de algeheele afschaffing.

Een zeer belangrijke maatregel, ten opzichte der Chineezen in onze koloniën genomen, en noodig geworden door de tijdsomstandigheden, en de bemoeienis der Chineseesche regeering met het onderwijs en den handel, speciaal met de te dier zake in Ned. Indië opgerichte vereenigingen, is de in 1910 (Ind. Stb. 1910 Nr. 296) afgekondigde wet, regelende het Nederlandsche onderdaanschap, gegrond op het

z.g. „Jus soli”, en die tot Nederlandsche onderdanen verklaart alle op Ned. Indisch grondgebied geboren Chineezën. Alle z.g. „peranakans” werden dientengevolge Nederlandsche onderdanen en ook alle uit „Sin-kh'eh” vaders in onze koloniën geboren Chineezën. Zonder acht te slaan op het z.g. „Jus Sanguinis” en de nationaliteit der ouders legt het feit der geboorte op het territoir hierbij aan het kind de nationaliteit op. Voor verdere détails sla men bovengenoemde wet op.

Deze wet was afgekondigd, toen in 1911 de nieuwe consulaire conventie met China werd gesloten, — zie Ind. Stb. 1911 no. 487 — waarbij aan China het recht werd toegekend, consuls — die evenals alle consuls in onze koloniën handelsagenten zijn zonder eenige diplomatieke bevoegdheid — aan te stellen. Die Chineseche consuls kunnen dus alleen bemoeienis hebben met Sin-kh'eh's, d.z. Chineseche-, maar niet met peranakans, d.z. Nederlandsche onderdanen. Wel is waar was, vóór de afkondiging van onze wet op het onderdaanschap, te Peking reeds een wet afgekondigd, die eigenlijk ook alle in 't buitenland geboren Chineezën tot Chineseche onderdanen maakte, maar bij gelegenheid der onderteekening op 8 Mei 1911 te Peking van vorgenoemde consulaire conventie werd uitdrukkelijk bij diplomatieke nota's geconstateerd, dat voor de toepassing der overeenkomst de vraag: Nederlandsch of Chinesech onderdaan, volgens de koloniale wetgeving zal worden beslist. Tevens vindt men gewag gemaakt van een diplomatie understanding, volgens hetwelk voortaan in China vertoevende Nederlandsche onderdanen, ook die van Chinesechen bloede, als zoodanig worden erkend, mits zij op den voet van het bepaalde bij art. 2 al. 1 sub. 4 van de wet in Ind. Stb. 1910 Nr. 296 betreffende het onderdaanschap, zich bij een Nederlandsch consulaat in China hebben doen inschrijven. (Zie Circulaire aan H. v. g. b in Jav. Courant van 1 Sept. 1911 blz. 928.

Niet alleen wat de strafwetgeving betreft, hadden de Chineezën in Ned.-Indië ernstige bezwaren, maar hoe meer hun emancipatie voortgang had, des te meer voelden zij ook het drukkende van de op hen toepasselijke civiele rechtspleging. Sedert 1855 kon men zeggen, dat voor hen Europeesch civiel recht gold met erkenning van hun personeel statuut als vreemdelingen. Maar hier kwamen steeds twee rechtssystemen in conflict met verschillende grondslagen. De oude Chineseche wet erkent de familie als unit, en het vermogen- als familievermogen, de Europeesche wet gaat uit van het individu en werkt individueel bezit in de hand. De Chineseche wet is gesteld op onverdeeldheid van het bezit en samenwonen der erfgenamen. Zij sluit dochters van de erfenis uit en kent geen testeervrijheid. De Europeesche wet geeft testeervrijheid en kent aan erfgenamen scheiding en deeling toe. De Chineseche wet laat den vader de beschikking toe over zoons eigendom. De Europeesche beschouwt den meerderjarigen zoon als „sui juris”. Volgens de oude Chineseche wet is in het algemeen de vrouw geen vermogenssubject, volgens de Europeesche is zij dat zeer zeker. Zij kan zelfs volgens die Europeesche wet een vermogen nalaten. Aan wien? Hierin voorziet de Chineseche wet niet. In de Chineseche wet is duidelijk het recht der weduwe en dat der weduwe-moeder omschreven, maar een en ander is onmogelijk precies in Europeesche begrippen te formuleren.

De wet van China bepaalt zich bij de verdeling van het vermogen tot mannelijke afstammelingen, omdat door het instituut der adoptie en posthume

adoptie deze bijna altijd aanwezig zullen zijn. In Indië is echter de familieband en de posthume adoptie langzamerhand al verzwaakt, en gebeurt het, dat een man zonder mannelijke kinderen overlijdt en de familie niet voor posthume adoptie zorgt.

Volgens de Chineseche wet is de adoptie duidelijk verplichtend gesteld, en, op alle mogelijkheden voorbereid, omschreven, maar de nog altijd geldende „Resolutie des Kasteels 1769” grijpt in dat instituut in.

Daar de wetgever van 1855 (Stb. 1855 Nr. 79) niet duidelijk afgebakend had wat al dan niet van de Europeesche wet op Chineezën toepasselijk is, ontstond er telkens hevige strijd over de afdeeling van het B. W. betreffende de z.g. legitieme portie. Adatvereerders en jurisprudentie brachten een nieuw element van onzekerheid aan, door, hoewel dat nergens gecodificeerd was, een z.g. „Indo-Chineesch gewoonterecht” aan te nemen, waarvan ten slotte niemand den inhoud kende, en dat overal anders was, en dus lokaal verschild. De procesmaterie werd hierdoor onnoodig vermeerderd en enkel de vraag, wie erfgenaam was, heeft meermalen tot onereuse processen gevoerd, die het grootste deel van de erfenis aan kosten opslokten. Een wankelende jurisprudentie nam nu eens testeervrijheid aan en dan weer achtte zij testeervrijheid uitgesloten zoolang zoons bestaan. Eerst in 1906 (Ind. Stb. 1906 Nr. 517) werd getracht hieraan een einde te maken door eene bepaling, waarbij de afdeeling van het B. W. omtrent de legitieme portie en de inkorting der giften, welke de portie zouden verminderen, op Vreemde Oosterlingen toepasselijk werd verklaard, maar aan den onzekeren civielen rechtstoestand was hierna nog altijd geen einde gemaakt, zoolang de jurisprudentie een in de lucht hangend, eigenlijk lokaal „Indo-Chineesch gewoonterecht” bleef erkennen. De ruineuse processen, die gansche Chineseche families tot volslagen ondergang hebben gebracht, zullen nog lang in het geheugen der Chineezën blijven, en waren allen het gevolg van dien onzekeren rechtstoestand.

Ook hieraan zal binnenkort voor goed een einde zijn gemaakt, daar op het oogenblik van het ter perse gaan dezer kolommen, bij het Departement van Justitie te Batavia een ontwerp tot Regeling van het Familie- en Erfrecht der Chineezën in overweging is, bevattende eene wetgeving, op Chineezën toepasselijk, geheel op Europeesche leest geschoeid, behoudens aanvulling met het instituut der adoptie. Ook in China wordt de wetgeving geheel in modernen zin veranderd, en in plaats van het verouderde „Ta Ts'ing Luh Li” zullen een geheel andere rechtspleging en rechtsvordering worden ingevoerd, waarbij, hetgeen vroeger niet het geval was, de onderscheiding tusschen civiel en crimineel recht wordt ingevoerd.

Een ontwerp tot invoering van een burgerlijken stand voor Chineezën, op Europeeschen leest, is eveneens bij de Ned. Ind. Regeering in overweging. Is deze wetgeving eenmaal ingevoerd, en de tijd is stellig niet zoo heel veraf, dan vervallen voor de wet van zelf alle aan het begin van dit artikel „Chineezën” opgenoemde Chineseche zeden, wetten en gebruiken, die dan nog maar een historische beteekenis zullen behouden.

Wel is waar is er nog een aanzienlijk deel Chineezën, dat conservatief aan de oude zeden en gebruiken vasthoudt, maar een even aanzienlijk deel is reeds zóó gemoderniseerd, dat het rijp is voor meer westersche wetgeving en, vooral door het onderwijs, gaat de ontwikkeling steeds door.

Reeds is na de revolutie van 1911—1912, de traditioneele haarvlecht zoo goed als overal afgesneden; reeds begint de Europeesche kleeding voor Chinezen gebruikelijk te worden, en volgen velen het gebruik om hun naam op de Europeesche wijze te schrijven, met de voornamen vóór den familienaam (dus b.v. niet meer Oei Moo Liem maar M. L. Oei). Overal ziet men langzamerhand de oude traditioneele gewoonten afnemen of verdwijnen, en zelfs begrafenissen — vroeger streng Chineesch gehouden — hebben hoe langer hoe meer in Europeesche rouwkoetsen plaats, terwijl ook reeds hier en daar bij huwelijksplechtigheden Europeesche gebruiken worden gevolgd. Hoe verder het onderwijs aan Chinezen vordert, hoe sterker die veranderingen zich zullen uiten, vooral ook door het onderwijs aan Chineesche meisjes.

Dat, door een opkomende generatie van onderwezen Chineesche jonge mannen en vrouwen, het geheele aanzien der Chineesche maatschappij in Indië zal veranderen, ligt voor de hand. In Nederland studeerden einde 1915 39 Chineesche studenten,¹⁾ die later met diploma's als arts, meester in de rechten, ingenieur enz. in Indië zullen terugkeeren. Hoe grooter dit aantal wordt, hoe meer de behoefte zich zal uiten van Chinezen, om tot landsbetrekkingen te worden toegelaten. Tot nu toe is hier nog niet in voorzien — alleen is hun reeds verdund het klein ambtenaarsexamen af te leggen — maar ook hier is het te verwachten, dat de omstandigheden zich naar de tijden zullen wijzigen. De aspiratie der moderne jonge Chinezen is niet meer, om uitsluitend koopman te zijn, maar om zich ook op andere wijzen, b.v. als arts, jurist, ingenieur, of anderszins, een eervolle positie in de maatschappij te verwerven.

Geruimen tijd heeft de meening geheerscht als of de Chinezen een grooter zondenregister op Java zouden hebben dan andere rassen, speciaal wat hun moraal van handel met inlanders aangaat. Hierbij dient echter niet vergeten te worden, dat zij, als opkoopters tegenover producenten stonden, die geen vaste prijzen konden bedingen, en als geldschietters tegenover debiteuren, die een zóó groot risico voor verlies leverden, dat noodwendig de assurantie-premie daarop hoog moest zijn. Zij stonden tevens tegenover menschen die, tot voor kort, geen bedrijfscrediet hadden en lust noch gelegenheid tot sparen en die niet of weinig onderwijs genoten, terwijl de Chinezen zelfden door een minder coulante rechtspleging weinig steun hadden tegen onwillige debiteuren, wier erfrecht op verdeling van vermogen gericht was. Overigens waren ook de pachtstelsels — vooral de opiumpacht — nu juist niet er op ingericht om de moraliteit van hen, die er zich meê ophielden, te verhoogen. Dat de Chinezen van de omstandigheden geprofiteerd hebben, kan niet ontkend worden. Dit is echter een eigenschap, welke zaken doen in 't algemeen aankleeft, en niet een van een bepaald ras. Hierbij houde men nog in het oog, dat de Chinees van nature zuinig, spaarzaam, ijverig, voorzichtig en berekenend is, en de inlander meer zorgeloos, goedgeeloovig, onpractisch en geneigd tot

spoedig weer uitgeven van wat hij verdient.

Aan het slot van het onderwerpelijk artikel „Chinezen” merken wij nog op dat op het oogenblik, dat dit artikel ter perse gaat, de sociale hervorming in China, en de reactie daarvan op de Chinezen in onze koloniën, nog steeds aan het evolueeren is, zoodat niet met zekerheid reeds thans te formuleeren is, welke haar definitieve resultaten zullen zijn. Vermoedelijk zullen de meeste zeden en gewoonten, die een bijgeloovig karakter hebben — b.v. de aanbidding van locale goden — geheel verdwijnen, en zal de positie der Chineesche vrouw en van het Chineesch meisje aanmerkelijk geëmancipeerd worden, terwijl ook de zoons meer in westerschen zin „Sui Juris” zullen worden. De nieuwe Chineesche wetten, die het oude „Ta Ts'ing Luh Li” zullen vervangen, en die de onderscheiding van civiel en crimineel recht zullen aannemen, zijn in bewerking. Het is echter met zekerheid te voorspellen dat, ontdaan van veel, dat verouderd is en niet meer aan de nieuwe tijden aanpast, de grondbeginselen der Confucianistische wereld-beschouwing en opvattingen van familie en staat, behoudens moderne wijzigingen, behouden zullen blijven.

Volgens de uitkomsten der laatste — in het jaar 1905 — gehouden volkstelling was de Chineesche bevolking in geheel Nederlandsch Indië op ult°. Dec. 1905 sterk in totaal 563.449 zielen, waaronder van het mannelijk geslacht 369.130. Zij was aldus verdeeld: Op Java bevonden zich 295.193 Chinezen, (van wie 157.870 mannen) en wel in de residentie Batavia 92.520, Pekalongan 16.764, Semarang (zonder Demak) 32.724, Rembang 17.838, Soerabaja 26.646, Pasoeroean 13.198, Kedoe 13.218, Soerakarta 10.971, Kediri 12.969, terwijl in de overige gewesten van Java hun getal beneden de 10.000 bleef. Op Sumatra's Oostkust beliep het aantal Chinezen 99.236 (van wie 92.646 mannen), in het gewest Riouw en Onderhoorigheden 18.491 (van wie 15.892 mannen), op Banka 43.723 (van wie 32.042 mannen), in de Westerafdeeling van Borneo 48.348 (van wie 29.513 mannen), terwijl in de overige gewesten der Buitenbezittingen hun getal beneden de 10.000 bleef.

Literatuur. Williams, *The Middle Kingdom* (London & New-York, 1900); Prof. dr. J. J. M. de Groot, *The Religious System of China* (Leiden 1897 e.v.); Giles, *China and the Chinese* (London 1902); Parker, *China Past and Present* (London 1903); Prof. Legge, *The Chinese Classics* (London 1861 e.v.); Henri Borel, *De Chineesche Filosofie*, toegelicht voor niet sinologen. I Confucius (Amsterdam 1898); Henri Borel, *De Geest van China* (Amsterdam 1916); Dyer Ball, *Things Chinese* (Shanghai 1903); Maurice Courant, *En Chine, Mœurs et Institutions, Hommes et Faits* (Paris 1901); Samuel Johnson, *Oriental Religions in China* (Boston 1877); Mr. P. H. Fromberg, *De Chineesche Beweging op Java*; Chen Huan Chang, *The Economic Principles of Confucius and his School* (New-York 1911); Prof. Dr. J. J. M. de Groot, *Het Kongsi-Wezen in Borneo*.

CHIRURGYN- of DOKTERVISSCHEN (*Acanthuridae*), Bronang-Bronang, (MAL.), Gatannah (MOL. MAL.), behooren tot de *Acanthopterygii* (zie VISSCHEN) en zijn gekenmerkt door den kleinen, niet uitstulpbaren mond, en door het bezit van een scherpen lancetvormigen stekel aan weerszijden van den staart, waaraan zij hun naam te danken hebben. In het geslacht *Acanthurus*, is deze stekel in rust in een groeve van den staart verborgen, doch wordt een gevaarlijk wapen als de visch den stekel

¹⁾ Te Leiden 19, te Delft 9, te Utrecht 2, te Amsterdam 7, aan de Handels Hoogeschool te Rotterdam 2. De Chineesche studenten in Nederland bezitten een vereeniging genaamd Chung Hwa Hui, waaraan verbonden een studiefonds, bestemd om minvermogene Chinezen uit Nederl. Indië in Nederland te doen studeeren.

opricht en met den staart heen en weer slaat. Het geslacht *Naseus* (Galak karang) heeft 2 platte stekels aan weerszijden van den staart, sommige soorten hebben een naar voren gericht beenigen horen op den kop. Nauw verwant zijn de *Ledervisschen*, geslacht *Teuthis* of *Amphacanthus*, gemakkelijk herkenbaar aan de buikvinnen, die zoowel aan de binnen- als aan de buitenzijde een stekel dragen.

CHLORANTHUS OFFICINALIS Bl., fam. *Chloranthaceae*. Karas toelang. (SOEND.), Keras toelang (MAL.), Kras toelang (MAL.). Kruid of lage heester met groene bloemen, in de lagere bergstreken van een groot deel van Zuid- en Zuidoost-Azië voorkomend. De wortels zijn een inlandsch geneesmiddel. De aromatisch riekende bladeren worden als kruiden gebruik.

CHRISTENEN (INLANDSCHE). Zie CHRISTEN-INLANDERS.

CHRISTENGEMEENTEN. Zie EEREDIENST en ZENDING.

CHRISTEN INLANDERS. Volgens de opgaven in het Kol. Verslag 1915 werden op 31 Dec. 1914 Christen inlanders, deels protestantsche deels katholieke, aangetroffen in de gewesten Menado 284.000 (274.000, prot., 10.000 kath.), Tapanoei 169.000 (prot.), Amboina 83.000 (78.000 prot., 5.000 kath.), Timor 72.000 (39.000 prot., 33.000 kath.); voorts in Soerabaja 5400 (prot.), Kedoe 5300 (4000 prot., 1300 kath.), Pasoeroean 5100 (prot.), Sum. Oostkust 4400 (prot.), Semarang 4000 (prot.), Batavia 3750 (3600 prot., 150 kath.), Kediri 3700 (prot.), Atjeh 3000 (prot.), W. Borneo 2100 (kath.), Ternate 2000 of meer (prot.), Preanger 1900 (prot.), Besoei 1600 (prot.), Djokjakarta 1600 (1500 prot., 100 kath.); en ten slotte elders nog bij getallen onder de duizend (Z.O. Borneo wordt niet opgegeven). Het gezamenlijk aantal wordt geschat op 660.000 prot. en 85.000 kath., dus ongeveer 750.000 op de ruim 40.000.000 inlanders van N.-Indië. Deze cijfers wijzen, zoo zij juist zijn, op een belangrijke toename in de laatste tien jaar.

Was in de dagen der Compagnie en nog later het streven der geloofsverbreiders er, misschien gedachteloos, op gericht, de gekerstende inlanders zooveel mogelijk als westerlingen te gaan noemen (bijbelsche of vaderlandsche voornamen), kleeden en bejegenen, in later tijd wint alom de overtuiging veld, dat men hen inlanders onder de inlanders moet laten blijven. Bij de oude opvatting paste de naam inlandsche *Christenen*, die hen voornamelijk als een groep uit de Christenen beschouwde; bij de jongere past de naam Christen *inlanders* (zie b.v. Ind. Stb. 1907 no. 253, 1911 no. 439, 1912 no. 13), die in de eerste plaats inlanders in hen blijft zien. In vele streken echter, zooals op de Ambonsche eilanden en wellicht in de Minahasa, is de westersche nabootsing reeds te ver doorgedrongen om nog op terugkeer te kunnen hopen.

Het spreekt, zoo men vóór alles op dien landaard let, vanzelf, dat de vraag, hoe „de Christen inlander” is, niet kan worden beantwoord. Tusschen den Christen-Niasser, den Christen-Soendanees, den Christen-Dajak, den Christen-Ambonees en den Christen-Papoea is natuurlijk hemelsbreed verschil; en evenzeer moet het onderscheid maken, of het nieuwe Christendom rechtstreeks op een oud heidendom volgt (Midden-Celebes enz.), dan of het, als op Java, eerst optreedt na eeuwen van Hindoeschen en Mohammedaanschen godsdienst. Op de genoemde gronden is het dan ook onmogelijk, een algemeen oordeel uit te spreken over de meerdere eerlijkheid,

zedelijkheid, naarstigheid, netheid, spaarzaamheid enz. van „den Christen inlander” boven zijn moslimsche of heidensche rasgenooten. Dat de moraliteit der onverloofde en der verloofde jongelieden op de Ambonsche eilanden in onze oogen laag staat, en dat de huwelijkszedes bij de Christen-Minahassers slechter schijnen te zijn dan die der Mohammedaansche Minahassers of der heidensche Bantiks, kan alweder niet zonder meer geweten worden aan het Christendom, al mag men voor zulke feiten het oog niet sluiten. Vast staat wel, dat er bij Christenbevolkingen in Indië een grooter gevoel van toenadering en vertrouwelijkheid jegens het gouvernement bestaat dan bij heidenen, Hindoes en Mohammedanen, en dat meestal onder hen minder gevaar bestaat voor weelingen tegen ons gezag of voor lijdelijk verzet.

Voor leefwijze en vrije ontwikkeling der Christen-inlanders maakt het uiteraard groot onderscheid, of zij in grooten getale samenwonen (Bataklanden, Menado, Zuidwestereilanden enz.), dan of zij in klein aantal verstrooid wonen te midden van argwanende heidenen of vijandige Mohammedanen. Het overgrote deel der Christen inlanders, mischien 19/20, verkeert in de eerste, gunstigste conditie. Zelfs treft men op de buitenbezittingen zelfbesturende landschappen aan onder een Christelijken bestuurder (vorst) en met Chr. hoofden; zoo b. v. op de Sangi- en Talaud-eilanden en in de Bolaangs (Menado).

In de Indische staatkunde heeft de Christen-inlander altijd het meest de aandacht getrokken om zijn „rechtspositie”, d.w.z. om de vraag, of niet de publiek- en privaatrechtelijke voorschriften der Ind. wetgeving voor hem ongunstiger waren dan voor den niet-Christen. Als reden daarvoor gaf men dan op, dat de wetgeving van 1848 (Ind. wetboeken), 1854 (Reg. regl.) en later met het bestaan der toenmaals weinig talrijke Christen inlanders en met de mogelijkheid van kerstening begrijpelijkerwijze haast geen rekening had gehouden, en dat men sinds dien verzuimd had de bakens te verzetten met het getij. Deze vraag, die reeds in 1874 geleid had tot een opdracht aan den Dir. v. justitie om een ontwerp-regeling op den rechtstoestand der Christen-inlanders te maken, is met name aan de orde gesteld door de bij het v. v. der tweede kamer op de Ind. begr. voor 1890 gevoegde nota-Van Nunen en door het artikel „Het Kruis tegenover de Halve Maan” van prof. L. W. C. van den Berg in De Gids Oct. 1890; zij heeft de staatscommissie van 1892 voor het Ind. privaatr. jarenlang beziggehouden; zij is krachtig geuit op 1 Maart 1899 in de tweede kamer bij de behandeling van de Japannerswet (wijziging van art. 109 Reg. regl.; motie-Kuyper-Mackay, met acht stemmen meerderheid verworpen), en kwam ook nog te berde bij de begrotingsdebatten in Nov. 1901 en Nov. 1902. De omstandigheid, dat de Christen-inlanders van 1 Mei 1848 tot 1 Mei 1855 (dus slechts zeven jaren) met Europeanen gelijkgesteld zijn geweest, doch tevens aan het Europeesche privaatrecht onttrokken zijn gebleven, heeft voor heden geenerlei belang meer. De opvatting, als zou sinds 1855 art. 109 lid 4 Reg. regl. bevelen, dat zoowel voor publiek- als voor privaatrecht de Christen-inlander nimmer onderworpen mag zijn aan andere bepalingen dan die voor de moslims enz. gelden, wordt door de practijk van al die jaren gelogenstraft, en is in strijd met de wordingsgeschiedenis dier wel overtollige, maar niet belemmerende alinea.

In zake publiekrecht waren de grieven voorna-

melijk deze: dat — naar men meende — in heidensche of in Mohammedaansche streken (b.v. op Java) een Christen inlander geen inlandsch bestuursambtenaar kon worden wegens art. 124 Reg. regl. (vgl. art. 1. der regenteninstructie van 1867); dat de tekst der heerdienstordonnanties geen vrijstelling voor zon- en feestdagen behelst; dat de Christen-inlander in Mohammedaansche streken moet terechtstaan voor Mohammedaansche hoofden; dat (vóór 1891) bij landraadzaken tegen Christen inlanders een Mohammedaansch godsdienstambtenaar aanwezig was; dat op en buiten Java in Mohammedaansche streken veelal de islam in het dorpsbestuur is gerepresenteerd, doordat het dorps hoofd onder zijn onderdanige handlangers ook een Moh. dorpsgodsdienstbeambte (lebé, kacoem, modin, teungkoé, ketib, kasisi, enz.) heeft; en dat Christen inlanders in zulke streken veelal moeten bijdragen, of althans feitelijk bijdragen, aan Mohammedaansche heilmaaltijden. De eerste dezer grieven kon, indien juist, alleen bij de wet worden weggenomen; al de overige echter bij Kon. besluit of bij ordonnantie, zonder dat eenige wetsaanvulling daartoe noodig was.

Tegenover deze grieven stond dan echter het feit, dat in sommige deelen der Ind. wetgeving Christen inlanders werden bevoorrecht. Zoo deelen alleen zij in de opbrengst van het „één per mille”, dat van gouvernementenwege ten bate der armenzorg onder „behoefte Christenen” geheven wordt bij openbare verkooping, verhuringen, loterijen enz. (Ind. Stb. 1886 no. 127, zooals later gewijzigd); zoo worden dikwijls alleen zij toegelaten tot bepaalde betrekkingen in het leger of bij de gewapende politie (zie b.v. Ind. Stb. 1911 no. 439, 1916 no. 24); en zoo worden in tal van politieke contracten Christen inlanders (anders dan niet-Christenen) reeds dan tot de gouvernementen onderhoorigen gebracht, wanneer zij maar niet behooren tot de inheemsche bevolking van het landschap, ook al behooren zij thuis in het gewest zelf (vgl. ook Ind. Stb. 1914 no. 24 art. 14 lid 2 onder e).

In zake privaatrecht kwamen de bezwaren, naar het schijnt, aanvankelijk voort uit misverstand. Men meende, dat het door art. 75 Reg. regl. als bindend voorgeschreven adatrecht der bevolking voor het grootste deel uit godsdienstig, dus Mohammedaansch, recht bestond, en dat dus de Javaan enz. door Christen te worden nagenoeg zijn geheele privaatrecht verloor zonder daarvoor iets anders in de plaats te erlangen. Het geneesmiddel, dat men daartegen dan placht aan te bevelen, bestond gemeenlijk in toepasselijk verklaring van het Europeesche burgerlijk en handelsrecht op alle Christen inlanders, van Nias af tot Nieuw-Guinea toe; en ontwikkelde Christen inlanders zelf juichten dikwijls, zonder de strekking van zulk een maatregel in zijn gevolgden ook maar eenigszins te kunnen overzien, dit denkbeeld toe, omdat het hen immers weer een stapje nader tot het Europeaan-zijn zou brengen. Toen men later moest gaan erkennen, dat het uitgangspunt onjuist was geweest; dat het adatrecht slechts voor een klein gedeelte (zekere huwelijks- en erfrechtsaangelegenheden) den invloed van den islam ondergaat; dat dus de bekeerde moslim slechts een klein gedeelte van zijn adatrechtafstand verliest; en dat blijkens de ervaring een Christelijke bevolkingsgroep in een bepaalde streek zich, onder leiding der zending, weet te helpen aan nieuwe gedrags- en rechtsregels voor die lacune, bleef men nochtans er op aandringen, dat bij algemeene verordening het toch altijd onvolmaakte privaatrecht der

Christen inlanders afdoende en volledig zou worden geregeld. Minister Cremer sloeg (Maart 1900), om in deze richting werkzaam te zijn, de methode voor van locale en partieele codificatie van het adatrecht van alle inlanders, te beginnen echter in die streken, waar men veel met Christenen had te doen (Menado, Amboina, Ternate), en vond voor dit denkbeeld instemming bij de Staten-Generaal. Minister Idenburg daarentegen diende (Nov. 1904) een wetsvoorstel in teneinde bij een nieuw art. 109 Reg. regl. te bevelen, dat de „rechtstoestand der Inlandsche Christenen” zou worden geregeld „bij algemeene verordening”; en dacht daarbij aan regels betreffende overgang tot en verlies van Christendom, vaststelling van een privaatrecht in den geest van het Europeesche, enz. Het artikel, aldus in 1906 onder Minister Fock wet geworden (Ind. Stb. 1907 no. 205), maar thans (Sept. 1916) nog niet in werking getreden, heeft nog tot geen enkele voorziening in zake privaatrecht geleid; en ook van de publiekrechtelijke bezwaren, die bij Kon. besluit of ordonnantie hadden kunnen zijn weggenomen, is er thans (Sept. 1916) nog niet één verwijderd. Inmiddels zette op de zendingsconferentie van Oct. 1910 te Amsterdam het kamerlid H. Colijn gemotiveerd uiteen, dat z.i. „de fameuse wetten van 31 December 1906 ons ten aanzien der inlandsche Christenen niet gebracht hebben wat er van verwacht werd; dat we te dien aanzien nog geen haar breed gevorderd zijn; en dat die wetten ons ook de gewenschte oplossing nimmer zullen kunnen schenken”. In gelijken zin sprak en schreef herhaaldelijk de Rotterdamsche zendingsdirecteur dr. J. W. Gunning; en op de zendingsconferentie van 1912 te Buitenzorg bepleitte dr. N. Adriani, dat de adat der Christen inlanders niets anders is dan de adat van alle inlanders, slechts ontgaan van haar specifiek heidensche (resp. Mohammedaansche of Hindoesche) en van haar inhumane of o.i. immoreele elementen. In Jan. 1914 publiceerde de regeering de ontwerpen eener staatscommissie, die het nieuwe art. 109 o.a. voor Christen inlanders had uit te werken gekregen; uit die ontwerpen, gedagteekend van eind 1910, bleek diepgaand meeningverschil.

Tegenover deze privaatrechtelijke leemten voor Christen inlanders staan anderzijds weder eenige opzettelijke voorzieningen te hunnen bate, waarvan het echter de vraag is, of men hen daarmede wel heeft gebaat. Voor de Molukken (Menado, Ternate, Amboina) als mede Timor geldt een (volgens sommigen onwettig) huwelijksreglement van 1861 (Ind. Stb. 1861 no. 38), dat met de in die streken uiteenloopende volksgewoonten niet de minste rekening houdt en een onwettig samenleven (met als gevolg: onechte, of zelfs zgn. overspelige, kinderen) in de hand werkt. Voor een aantal deelen van Indië heeft men voorts bepalingen van 1829, 1835, 1840, 1851 en 1864 betreffende een burgerlijken stand onder Christen inlanders, die één bron zijn van verwarring en rechtsonzekerheid. Daartegenover erkent Bijbl. 7512 (van 1911) het nut van adatregelingen der Christen inlanders zelf, en heeft mr. J. C. Kielstra in 1913 opdracht ontvangen om die adatregelingen op en buiten Java na te gaan en daarover van advies te dienen.

Los van al deze bezwaren en wenschen omtrent gedrukte gouvernementenbepalingen staan de moeilijkheden, geboren uit feitelijke omstandigheden en verhoudingen. Dat een minderheid van Christen inlanders te midden van een meerderheid van andersdenkende inlanders veelal geplaagd en

tegen gewerkt wordt, kan, zoover het niet in onrechtmatigheden ontaardt, door het bestuur bezwaarlijk worden gekeerd; al geeft het der zending aanleiding om zooveel mogelijk aan te dringen op vorming van eigen Christelijke gestichten, later uitgroeïend tot dorpen. In half Mohamm., half Christ. dorpen op Java ziet men wel eens naast den Moh. dorpsgodsdienstbeambte een Christ. ouderling of pengatoewo opgenomen in het desabestuur. Indien er daarentegen Europeesche of inlandsche gouvernementsambtenaren zijn, die jegens Christen inlanders antipathie doen blijken uit daden, dan kunnen en moeten zij uiteraard worden terechtgewezen (zie b.v. Bijbl. 4642, van 1889). Tegenover het streven van de Sarikat Islam is te Modjowarno (gew. Soerabaja) een Christeninlandersbond Mardi pratjojo gevormd. Hoewel het oude denkbeeld, dat Christen inlanders verwesterscht moeten worden (Europeesch recht, Europeesche manieren en kleeën, Zeeuwsche of Latijnsche of Hebréuwsche voornamen, enz.), nog niet geheel is overwonnen, sterft het toch meer en meer weg, naarmate bij aanstaande zendelingen en missionarissen de oogen meer geopend worden voor de beteekenis en de waarde ook van een oostersch volkseigen.

Voor feitelijke toestanden onder Christen inlanders raadplege men onder meer: J. W. Gunning, De Inlandsche Christenen (Hollandia-drukkerij), diens opstellen in Ind. Gids 1905 I en Onze Eeuw Aug. 1907, en tal van andere geschriften van dezelfde hand; voorts Alb. C. Kruyt, in Ind. Genootschap Oct. 1906, en in De Inlander en de Zending 1907; ook bijlage A van het eerste wetsontwerp in bijlagen 1904—1905 no. 121 (welke bijlage door Gunning onjuist wordt genoemd) en mr. L. W. C. van den Berg, Javaansch Christendom, in de Gids 1907 I. Voor hun „rechtspositie” en den daarover gevoerden strijd kan men raadplegen: Handd. N.-Ind. Juristenvereniging 1887; mr. L. W. C. van den Berg in De Gids 1890 IV (zie boven); mr. F. C. Hekmeijer, De rechtstoestand der Inl. Chr. in N.-I., 1892; mr. I. A. Nederburgh in Wet en Adat (1896—8), band I en II; mr. F. C. Hekmeijer in Ind. Gids 1898 II; mr. J. H. Carpentier Alting, Het gewoonterecht in de Minahassa, Ind. Gids 1901 I; Inl. recht en inl. Christenen, in R. in N.-I. 84, 1905, bl. 55; mr. C. van Vollenhoven in De XXe Eeuw, Maart 1905, bl. 375; 24 Ontwerpen over Ind. recht door J. H. Carp. Alting e.a., 1909, bl. 3, 17, 33; H. Colijn, 24e Ned. Zendingconferentie 1910, bl. 5; Adatregelingen in de inl. Kristengemeenten op Java, uitg. Welvaartcommissie IX d, 1911; dr. N. Adriani, Zendingconf. Buitenzorg 1912 (overgedrukt in Adatrechtbundel 12, 1916); en M. Lindénborn, De Rechtstoestand der Inl. Chr., in Stemmen des Tijds, Febr. 1915. Van groot belang zijn ook de enkele opmerkingen, door dr. C. Snouck Hurgronje gemaakt in Nederland en de Islam, 2e dr., 1915.

CHRISTMAS-EILAND. Eiland gelegen in de Indische zee ongeveer 750 zeemijlen Oostelijk van de Cocos-eilanden, en 190 zeemijlen bezuiden Java op 10° 25' Z.Br. en 105° 42' O.L. Het eiland heeft een grootste lengte van 22 en eene grootste breedte van 16 K.M. en is bedekt met hooge wouden. De hoogste top is $\pm$ 300 M. boven zee. De kolonisten verbouwen koffie, klappers en groenten. Het klimaat is gezond, de temp. wisselt af van 75—84° F. De heerschende wind is de Z.O. passaat. Wie het eiland ontdekte, is niet bekend; het komt op een Hollandsche kaart van 1666 als Moni voor. In 1688 bezocht Wm. Dampier het eiland en vond het onbewoond. In

1886 werd door het Engelsch oorlogsschip Flying Fish, Capt. Maclear, de baai ontdekt, welke de eenige landingsplaats van het eiland, dat overigens geheel door koraal is omgeven, vormt. Die baai werd Flying Fish Cove genoemd. Malaria komt er weinig voor; stilstaande wateren worden niet op het eiland aangetroffen. Het eiland werd eerst in 1888 door het Britsche Gouvernement wegens zijnen fosphaat-rijkdom geannexeerd en onder het bestuur der Straits Settlements gebracht. In 1889 werd aan bovenbedoelde baai door G. Clunies Ross, den eigenaar der Cocos-eilanden, een kleine nederzetting gevestigd. Er bevinden zich thans $\pm$ 250 bewoners, Europeanen, Britsch-Indiërs, Maleiers en Chinezen.

CHYDENANTHUS EXCELSUS Miers., fam. *Lecythidaceae*. Bloedeng (JAV.), Brosol (JAV.), Bisoleh (JAV.), Emprak (JAV.). Fraaie boom van Oost- en Midden-Java en van enkele van de andere eilanden van den Archipel. De zaden, die onder den naam „bisoleh” bekend zijn, worden als vischvergift gebruikt, en ook als geneesmiddel en als braakmiddel.

CHIJS (MR. JACOBUS ANNE VAN DER). Geb. te Leiden 1 Juni 1831, studeerde te Leiden, promoveerde daar in de rechten in 1856, en deed daarna te Delft examenen voor O.-I. ambtenaar. Hij vertrok in 1857 naar Indië, werd benoemd tot commies, later tot referendaris ter Alg. Secretarie, was daarna als inspecteur bij het inlandsch onderwijs werkzaam en werd 28 Jan 1892 tot landsarchivaris benoemd, na geruimen tijd tijdelijk werkzaam te zijn geweest met het classificeeren enz. van het Oud-archief. Hij overleed den 23e Januari 1905 te Batavia. Door zijne zorg zagen belangrijke stukken uit dat archief het licht, zooals: Inventaris van 's lands archief te Batavia (1602—1816) Bat. 1882. Ned.-Ind. plakaatboek, waarvan 16 dln. en 1 deel register loopende tot 1811 zijn verschenen, en het Daghrregister, gehouden in 't Casteel Batavia. Voorts schreef hij: Geschied. der stichting der Vereen. O. I. Comp. Leid. 1856, 2e dr. 1857. De Nederlanders te Jakatra. Amst. 1860. De Lat. scholen van 1642 en 1666, alsmede het Seminarium van 1745 te Bat. 1860. Neerlands streven tot openstelling van Japan voor den wereldhandel, Amst. 1867. De munten van Ned.-Indië (met Netscher) in Verhand. Bat. Gen. XXXI. 1864. Bijdr. t. d. geschied. van het inl. onderwijs in Ned.-Indië, Tijdschr. T. L. V. deel XIV, XVI, XXV 1869—79. Proeve eener Nederl. Ind. bibliographie (1659—1870) met 2 vervolgen Bat. 1875, 1903, uitgeg. in Verh. Bat. Gen. XXXIX 1880 en LV 1902—1903. Het Middelbaar onderwijs te Batavia gedurende de eerste helft der 19e eeuw volgens officieele bescheiden. Bat. 1902. Voorts verschillende artikelen vooral over de gesch. van Ned. Indië in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. enz.

CIBOTIUM. Zie PENAWAR DJAMBI.

CICADEN. Viervleugelige insecten, van welke de vleugels soms lederachtig en fraai gekleurd, meestal alle vier doorschijnend en duidelijk geaderd zijn. Een aantal soorten leven in den Indischen archipel. De zoogenaamde zingcicaden, Riang-riang, ontleenen hun naam aan een eigenaardig gevormd orgaan, een soort van muziekinstrument, geplaatst in het achterlijf, en waarmede deze dieren een knarsend en sissend getjirp voortbrengen. Door duizenden Cicaden gezongen, ontstaat een eentonig, doch sohel en sterk gegons. Genoemd muziekinstrument is gevormd door 2 driehoekige holten, aan de achterzijde van den 1sten ring van het achterlijf gelegen, door plaatjes overdekt, terwijl aan de binnenzijde zich een

geplooid trommelylies bevindt, dat door een spier min of meer gespannen wordt; tengevolge van het uitzetten en samentrekken van het achterlijf komt deze spier in werking en wordt het trommelylies in eene trillende beweging gebracht; op deze wijze nu zou het zingen der Cicaden ontstaan, dat eenige overeenkomst heeft met het gezang onzer krekels. De wijfjes zijn voorzien van een zaagvormige legboor, waarmede zij gaten in de boomen boren, ten einde daarin eieren te leggen. De Cicaden houden zich steeds in de boomen op, doch de jongen (larven) klimmen, zodra zij uit de eieren gekropen zijn, naar beneden, gaan onder den grond om te zuigen aan de wortels der boomen en vertoeven daarin zoo lang, totdat zij het laatste larvestadium, dat ook als nimf betiteld wordt, bereikt hebben. De zingcicaden hebben de sprietten voorzien van 7 leden, waarvan de 5 laatste tezamen een haarvormig aanhangsel van het 2e lid vormen en bezitten 3 nevenooien. Op Java komt een groote zeer fraai gekleurde soort voor (*Cicada raphideuta*).

Bij de Spring-cicaden daarentegen ontbreekt bovenbeschreven muziekinstrument en zijn de pooten geheel en al tot springen ingericht; de ondoor-schijnende vleugels zijn gewoonlijk fraai gekleurd. Sommige soorten hebben het borststuk voorzien van verschillende zonderlinge aanhangsels, zoodat dit met den kop de vreemdste, soms gedrochtelijke figuren vormt; zoo is bij eene soort van Java (*Membracis s. Centrotus anchorago*) de geheele kop bedekt door het voorste gedeelte van het borststuk en vertoont te zamen 2 groote, zijdelings naar achteren gekromde horens. Andere soorten, tot de genera *Flata* en *Poeciloptera* behoorende, hebben breede vleugels en schoongekleurde voorvleugels; de *Flata maculata*, witachtig van kleur met donkere vlekken, is over een groot gedeelte van den Indischen archipel verbreid, evenals nog merkwaardiger insecten, de zoogenaamde lantaarndragers (*Fulgoridae*) met dikwijls allerzonderlingst gevormde koppen, waarvan het voorhoofd blaas- of steelvormig verlengd is en aan het uiteinde voorzien van een naar boven gebogen knopje.

De naam van lantaarndrager is ontleend aan eene vermaarde Amerikaansche soort, waarvan men vroeger, waarschijnlijk ten onrechte, beweerde dat de kop een lichtgevend werktuig was en vooral des nachts licht verspreidde.

CICER ARIETINUM L., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Gamet, Katjang gamet (SOEND.), Katjang kapri (JAV.), Katjang poetih (MAL.). Oppericht eenjarig kruid, met witte tot roodachtige bloemen en één- tot tweezadige peulen, in Zuid-Europa en een groot deel van Azië gekweekt om de eetbare zaden („chick pea”).

CILIATA. Infusoriën of afgietseldiertjes. Klasse van Protozoa, gekenmerkt door het bezit van talrijke korte trilharen of ciliën, die het geheele lichaam bedekken kunnen. Men vindt de ter deele kosmopolitische soorten overal in zoetwater, waarin zich vele rottende stoffen bevinden. Zij voeden zich vooral met Bacteriën en ander gevormd voedsel. De voortplanting geschiedt door dwarse deeling. De Ciliaten werden reeds in 1676 door onzen landgenoot Leeuwenhoek ontdekt, echter hield Ehrenberg (1838) hen nog voor hoog ontwikkelde dieren met gecompliceerde organen; eerst later werd hun Protozoën-natuur herkend.

CINCHONA. ZIE KINA.

CINNAMOMUM BURMANNI Bl., fam. *Lauraceae*. Kiamis (SOEND.), Manis djangan (JAV.). Kleine boom

van den Maleischen Archipel en van China. Op Java wordt het hout wel gebruikt; overigens is de schors algemeen als kaneel in gebruik, en als medicijn.

CINNAMOMUM CAMPHORA Nees., fam. *Lauraceae*. Boom van Formosa, levert de KAMFER (zie aldaar) of KAPOER BAROS.

CINNAMOMUM CASSIA Bl., fam. *Lauraceae*. Kajoe manis tjina (JAV.). Boom, uit China ingevoerd, waarvan de schors de Chineesche kaneel levert.

CINNAMOMUM CULILAWAN Nees. fam. *Lauraceae*. Boom, vermoedelijk alleen in het Oosten van den Archipel voorkomend. De bast van deze, en misschien ook van andere soorten, heet koe-lit lawan en komt als Cortex Culilawan in den handel.

CINNAMOMUM INERS Bl., fam. *Lauraceae*. Ki tedja (SOEND., JAV.), Katjengal (MAD.). Boom van Achter-Indië, de Molukken en Java. Het hout wordt niet gebruikt, de schors soms als medicijn of met de bladeren als thee. Vermoedelijk is deze soort ook een van de stamplanten van Cortex Culilawan. Zie dat woord.

CINNAMOMUM PARTHENOXYLON Meissn., fam. *Lauraceae*. Ki pedes, Ki sereh (SOEND.), Selasijan, Telasijan (JAV.). Vrij groote boom, van Achter-Indië tot Zuid-China verspreid; op Java wordt het hout gebruikt als bouw hout. Het is ook als meubelhout aan te bevelen wegens de groote duurzaamheid en de aangename reuk. De halfrijpe vruchtnapjes, die sterk naar sassefras rieken, staan in de inlandsche geneeskunde bekend als *Boenga lawang* of *Kembang lawang*.

CINNAMOMUM SINTOK Bl., fam. *Lauraceae*. Hoeroe sintok (SOEND.), Sintok (MAL., JAV.), Woeroe sintok (JAV.). Boom, alleen van Java bekend in het lagere bergland. De schors is een zeer gezochte medicijn vooral tegen ingewandsziekten.

CINNAMOMUM ZEYLANICUM Nees. fam. *Lauraceae*. Kajoe manis, Kajoe manis djangan (MAL.), Kajoe legi, Kanigan (MAL.). Heester, destamplant van de Ceylon-kaneel, welke laatste, behalve als genotmiddel, in Nederlandsch-Indië een veelzijdige geneeskundige toepassing vindt. (Zie KANEEL).

CISSAMPELOS PAREIRA L. fam. *Menispermaceae*. Areuj tjamtjaoeh (SOEND.), Tjamtjaoeh (SOEND.), Areuj geureung bodas (SOEND.). Klimmende heester, in vele vormen over een groot deel van tropisch Zuid-Amerika, Afrika, en Azië verspreid, op Java tot nu toe alleen gekweekt gevonden. Van de bladeren wordt door uitspersing een tot gelei stollend sap verkregen, dat als geneesmiddel bij catarrhen gebruikt wordt.

Cyclea peltata, een plant van dezelfde familie, die buitengewoon veel op Cissampelos lijkt, maar in Ned.-Indië in het wild voorkomt, wordt naar het schijnt voor hetzelfde doel gebruikt en vaak met de vorige verward. (Zie TJINTJAOE).

CITROEN. ZIE CITRUS MEDICA.

CITRULLUS VULGARIS Schrad., fam. *Cucurbitaceae*. Mandiki, Mendikai (MAL.), Samangka, Semangka, Semangka (MAL., JAV.). Bekende klimplant, uit Afrika afkomstig, overal tusschen de keerkaringen gekweekt en vaak verwilderd. De groote vruchten, de watermeloenen, worden om het sappige, roode vruchtvleesch veel gegeten.

CITRUS, fam. *Rutaceae*. Lemon (MAL.), Djeroek (MAL.). Algemeene naam voor de verschillende soorten en variëteiten van het geslacht *Citrus*, waarvan er sommigen in het wild, de meeste echter in Nederlandsch Indië gekweekt worden. Omtrent de vraag

welke vormen als soorten en welke vormen als variëteiten te beschouwen zijn, loopen de meeningen nog zeer uiteen. Terwijl sommigen slechts een vijftal soorten aannemen, is bij andere auteurs het aantal veel grooter. De voornaamste vormen worden in de vijf hierachter volgende artikelen behandeld. Van de inlandsche namen zijn alleen samenstellingen met de woorden *Djerook* en *Lemon* opgenomen; voor de namen in andere deelen van den Archipel zie men het plantkundig woordenboek van F. S. A. de Clercq.

CITRUS AURANTIUM L. Met bolronde of afgeplatte meest oranje vruchten van zeer verschillende grootte. Bekende vormen van deze soort zijn lo. de echte *C. Aurantium*, de *Djerook manis* of *Dj. legi*, de meest bekende en wegens de smakelijke vruchten meest gegeten vorm. 2o. De vorm *decumana* (= *C. decumana* L.), de *Pompelmoes*, *Dj. bali* (JAV., SOEND.), *Dj. gede* (SOEND.), *Dj. dalima* (JAV., SOEND.), *Dj. mana lagi* (MAL.), *Dj. pandan* (SOEND.), bekend om de smakelijke, zeer groote vruchten.

CITRUS HYSTRIX D. C. Boom of heester met gedoornde takken, en gele eivormige of ronde, wrattige vruchten. Daarvan de vormen lo. *Papeda* (= *C. Papeda* Miq.) met bittere oneetbare vruchten. *Djerook poeroet* (JAV., SOEND.). 2o. *acida* (= *C. acida* Roxb.) *Djerook nipis*, *Dj. tipis*, *Dj. petjel*. De vruchten worden als geneesmiddel gegeten en ook wel gebruikt bij de spijsbereiding.

CITRUS MEDICA L. Boom met niet gedoornde takken. De gele vruchten zijn bolronde of langwerpig en dragen een grooten knobbel aan den top. Hiertoe lo. de echte *C. medica*, de *Citroen*, (*Djerook asem*, *Dj. bodong*), in Indië niet veel gekweekt. Het hout is zeer fraai. 2o. de vorm *Limonium* (= *C. Limonium* Hook.) Overal in Zuid-Europa en in Britsch Indië gekweekt om de olie, die uit de vruchtschil bereid wordt.

CITRUS NOBILIS Lour. *Djerook hideung* (SOEND.), *Dj. tjolpok* (SOEND.), de *Mandarijn*, met oranje schil om de kleine bolronde vrucht. Om de lekkere vruchten gekweekt.

CITRUS SARCODACTYLIS Sld. (= een variëteit van *Citrus medica limonium*?), *Djerook tangen*, een eigenaardige vorm met vruchtbladen, die niet geheel vergroeid zijn, zoodat de vrucht van onderen halfbolvormig is, maaraan den top overgaat in een wisselend aantal toegespitste uitwassen. Het vruchtvleesch is bijna geheel afwezig. Deze vorm wordt vooral door Chinezen in gedroogden toestand voor een zeer belangrijk geneesmiddel tegen allerlei kwalen aangezien.

CIVETKATTEN (*Viverridae*), een uitsluitend de Oude Wereld bewonende familie der ROOFDIEREN (zie aldaar), verwant met, maar niet zoo hoog ontwikkeld als die der katten (*Felidae*). Met deze hebben ze de scherpe kiezen gemeen, uiterlijk zijn ze er over het algemeen van te onderscheiden door een slanker lichaam en langeren, meer toegespitsten kop. Men verdeelt de familie in twee onderfamilies: de *Viverrinae*, met intrekbare klauwen (als bij de katten) en met vijf vingers en teenen, en de *Herpestinae*, met niet-intrekbare klauwen en soms met vier vingers en teenen. De *Herpestinae* zijn in den Indischen Archipel slechts vertegenwoordigd door soorten van het geslacht *Herpestes* (zie GARANGAN), de *Viverrinae* door de geslachten: *Viverra* (zie TENGALOENG), *Viverricula* (zie RASE), *Linsanga* (zie LINSANG), *Paradoxurus* (zie LOEWAK), *Arctogalidia* (zie MOESANG AKAR), *Hemigale* (zie DOENGAN),

Arctictis (zie BINTOERONG), *Cynogale* (zie BOMPRANG).

CIVIEL-GEZAGHEBBER is de naam, welke vanouds gegeven werd hetzij aan officieren van het Indisch leger, die belast waren met het bestuur over een onderafdeeling of een afdeeling op de buitenbezittingen, hetzij aan particulieren, die, zonder tot het bestuurscorps te behoorren, toch met bestuursfunctiën werden belast in afgelegen streken. Voor de laatste categorie, die sinds 1914 kortweg „gezaghebber” heet, zijn in den loop dezer eeuw eigen bepalingen getroffen (zie GEZAGHEBBER); de „civiel-gezaghebbers” van militairen huize daarentegen bestaan nog onveranderd voort in die streken, waar bijeenbrenging van militaire en administratieve functiën in één hand voor het afdeelings- of onderafdeelingsgezag wenschelijk of noodig wordt geoordeeld. Op een militair hoofd van gewestelijk bestuur (zie BESTUUR onder C, 1e) wordt de naam „civiel-gezaghebber” nimmer toegepast.

CIWAISME. Eene hoofdssecte van het Hindoeïsme, zoo genoemd omdat zij *Çiwa* (d. i. de goedgunstige) of *Mahādewa* (d. i. de groote god) vereert als Opperwezen, *Paramēswara* (d. i. opperheer), uit wien alles ontstaat, door wien alles onderhouden wordt en die aan alles een einde maakt. Dit leerstuk omtrent het wezen der godheid is vermengd met verschillende mythische verhalen en voorstellingen van de oude Indische goden *Roedra*, *Agni* en *Waroena*, en, in overeenstemming met den geest van het Hindoeïsme, ruimt het stelsel zelfs eene plaats in voor goddelijke en halfgoddelijke wezens, die tot een anderen kring van het Pantheon behooren, zoodat eene gelijktijdige vereering van *Çiwa* en *Wisjnoe*, of van de *Trimoërti*, niet tot de zeldzaamheden behoort. Het is trouwens eene leerstelling der Hindoes dat *Çiwa*, *Wisjnoe* en *Brahma*, gelijk ook alle andere godenfiguren, slechts verschillende openbaringen zijn van één en hetzelfde allerhoogste wezen. Wanneer *Çiwa* plastisch beschreven of in beeld gebracht wordt, stelt men hem gewoonlijk voor als een in diep gepeins verzonken Wijze. Vandaar dat hij bestempeld wordt als *Djagad-goeroe*, *Meester der wereld*, eene benaming, die te herkennen is in *Bhatāra Goeroe* (zie *Batara Goerce*), zijn meest verbreide titel voorheen in den Indischen archipel. Beschouwt men hem als den almachtigen vernielers van al het tijdelijk bestaande, dan wordt hij voorgesteld als de *Tijdgod*, *Mahākāla*. Soms wordt hij afgebeeld als androgynus met zijne vrouwelijke wederhelft *Çakti* of energie, nl. *Doergā* of *Pārwati*. De meest gewone vorm echter waaronder hij vereerd wordt, bestaat in een symbool, de *Lingga*, het zinnebeeld van bevruchtende, levenwekkende kracht. Evenals bij de Boeddhisten *Stoëpas* of *Dagobs*, waarmede de *Lingga* uiterlijk overeenkomst vertoont, deels afzonderlijk deels binnen heilighdommen opgericht zijn, zoo is het ook met de symbolen van *Çiwa*. De vereering van *Dagobs*, zoowel als van *Lingga's* gaat terug tot een tijdperk, toen er noch Boeddha-, noch *Çiwa*-beelden vereerd werden. Met de godsdienstige vereering van *Çiwa* gaat gepaard die van *Doergā*, in hoofdzaak eene verpersoonlijking van Moeder Natuur, wier wezen evenwel zoo veelzijdig is, dat zij een tal van kenmerkende namen bezit, gelijk trouwens ook het geval is met haren gemaal. Verder geniet de hooge vereering andere wezens, die in de nabijheid van den oppergod gedacht worden: *Ganeça*, de god der geleerdheid; *Nandi*, de stier van *Çiwa*; *Skanda* of *Kārtikeya*, de oorlogsgod. — Er zijn verschillende secten en monnikorden van *Çiwa*-ieten of *Caiwa's*, zooals de benaming in het Sanskrit

luit. Zij onderscheiden zich uiterlijk en in de hoofdpunten der geloofsleer weinig van elkander, wanneer men buiten rekening laat eenige als Çiwaïetisch beschouwde esoterische secten van Çakta's of vereëders van het vrouwelijk principe, die eenige namen en symbolen aan het Çiwaïsme ontleend hebben. Hoe het Çiwaïsme zich uit den ouderen Wedischen godsdienst ontwikkeld heeft, en wanneer het als afzonderlijke secte is opgetreden, ligt nog grootendeels in het duister, maar zóóveel is zeker dat er eenige eeuwen v. Chr. reeds Çiwaïetische monnikorden bestonden, en het is onder den invloed van monnikorden of geestelijke broederschappen, dat in Indië de secteverschillen een vasten vorm hebben aangenomen. De bewijzen van Çiwa-verering in Noordwestelijk Indië en daaraan grenzende streken in de eerste eeuw onzer jaartelling, en de onmiskenbare invloed van het Çiwaïsme op de ontwikkeling van het Mahâjânisme, den meest verbreiden vorm van het Boeddhisme, zijn voldoende om een denkbeeld te geven van de groote beteekenis der secte in een groot gedeelte van Indië reeds vóór het middeleeuwsche tijdperk. Wat den Indischen archipel betreft, strekt de inscriptie van Tjanggal van Çaka 654, waarbij de oprichting van een Lingga door koning Sandjaja verheerlijkt wordt, tot bewijs dat het Çiwaïsme in Kedo beleden werd. Spoedig daarop treedt in Midden-Java het Mahâjânisme op, en gedurende ettelijke eeuwen vinden wij beide godsdienststelsels als gelijkberechtigtd naast elkaar. Bij plechtige gelegenheden, zooals de kroning van een vorst, waren beide gezindten vertegenwoordigd en spraken geestelijken van de Çaiwa's en Sogata's den zegen uit. Javaansche dichters van de 11de eeuw laten de Çaiwa- en Sogata-geestelijken zelfs optreden bij gebeurtenissen in de grijze oudheid, zoodat zij geen besef hadden dat het in Indië ooit anders geweest was. De Mahâjânistische dichter van den Soetasoma toont wijsgeerig aan, dat Boeddha en Çiwa eigenlijk één en hetzelfde wezen zijn. Een Javaansch vorst der 13de eeuw draagt den veelzeggenden naam van Çiwa-Boeddha. Dit alles, alsmede de bouw- en beeldwerken te Prambanan en elders, bewijst dat er op Java tusschen beide godsdienststelsels een zeker syncretisme bestond, ten minste in sommige streken. Niettemin waren er heilighdommen, die uitsluitend Boeddhistich waren, zooals van den Boro-boedoer, Kalasan, Mendoct, terwijl de overblijfselen van Lingga's, Nandi's, Doergâbeelden en Ganeça's kenmerkend zijn voor het Çiwaïsme. Tegen het einde der middeleeuwen hebben beide gezindten op Java het veld moeten ruimen voor den Islâm en een toevlucht gevonden op Bali, waar nog heden ten dage het Çiwaïsme heerscht en ook nog eenige Boeddhisten gevonden worden. Er zijn sporen, dat ook op Sumatra en andere eilanden van Indonesië de vereering van Bhatara Goeroe ingang heeft gevonden. Bij de Bataks is Bataara Goeroe de naam van den opperste der bovengoden; zoo ook is bij de Dajaks Mahatara, eene verbastering van Bhatâra, de hoogste god. De Tagalogs op de Philippijnen vereerden eertijds als hoogsten god Bathala Maykapal, d. i. God de Formeerder, welke benaming zonder twijfel op Çiwa doelt, al beteekent Bathala in 't algemeen eene hoogere godheid, gelijk in 't Oudjavaansch en in 't Makassaarsch. Het woord Bhattâra, waaruit Bhatâra, Bataara, ontstond, is een bij uitstek Çiwaïetische term, zoodat zekere Çaiwa-monniken dan ook Bhattâraka's heeten.

Literatuur: Over de heestellingen en de mythologie der Çiwaïeten zie: A. Barth, *The Religions of India*, p. 196—217; Th. Foulkes, *The elements of the*

Saiva philosophy (Madras 1863); *Catechism of the Saiva Religion* (ib. 1863); Kittel, *Ueber den Ursprung des Lingakultus*; vgl. *Indian Antiquary* IV, 211; V, 183; *Sarwadarçana-Sangraha* 74—112; Colebrooke, *Mâhes'varas and Pâs'upatas* (in meer dan éene uitgave van diens Essays); H. H. Wilson, *Works* I, 188—238; W. Wilkins, *Hindu Mythology* 218—282; Ch. Coleman, *The Mythology of the Hindus*, 62—111; *Dewimâhâtmya*, uitg. door Poley met eene Latijnsche vertaling (1831). Over de vermening van Çiwaïsme en Boeddhisme op Java, zie Kern *Versl. Meded. Kon. Akad. Lett. D. V.*, 3de serie, 8—43; eene beschrijving van voorwerpen betrekking hebbende op Çiwaïetischen eeredienst komt voor in Groeneveldt en Brandes, *Catalogus der Archeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap*, passim; vermelding van Çiwa- en Doergâbeelden, Lingga's, Nandi's en Ganeça's in Verbeek, *Oudheden van Java*, passim. Over de Çiwaïeten op Bali zie R. Friederich, *De Oesana Bali*, T. v. N.-I. IXe jg. III, 245; Voorloopig verslag van het eiland Bali (Verh. Bat. Gen. Dl. XXIII, 1850); Over een Lingga aan de Boven-Melawi (Borneo) schrijft E. Kühr, *Bijdr. t. t. l. en vlk.* 6e Ser. Deel II (1896) bl. 78.

CLAUSENA EXCAVATA Burm., fam. *Rutaceae*. Tjerik hitam (MAL.) Daoen bidjitab (SOEND.). Kleine boom van Indië en den Maleischen Archipel. De aromatische bladeren worden in toespijzen gedaan; bovendien kent men er een voorbehoedende kracht aan toe, zoodat ze met andere bladeren op de rijstvelden gestrooid worden om een goede oogst te verzekeren.

CLEERENS (JOHANNES BAPTISTA). Geboren te Antwerpen 27 Aug. 1785, trad hij in 1807 in dienst bij de cavalerie, woonde de veldtochten in Spanje en Rusland bij en werd in 1814 tot onderinspecteur der militaire administratie benoemd. In dien rang vertrok hij naar Indië; waar hij als Luit. Kolonel de zesde mobile colonne in den oorlog tegen Dipò Negorò aanvoerde. In 1826 tot Kolonel en in 1829 tevens tot Adjutant van den Luit. Gouv.-Gen. de Kock bevorderd, nam hij deel aan de onderhandelingen, die tot de onderwerping van Dipò Negorò leidden. Na afloop van den Java-oorlog keerde hij naar Europa terug, was in 1831 Chef van den staf der eerste divisie-infanterie van het leger te velde, en richtte later een afzonderlijk jagercorps op. In 1835 tot Gen.-Maj. titulair bevorderd begaf hij zich weder naar Indië, en werd in 1846 tot Gouverneur der Molukken benoemd, in welke betrekking hij den 15en April 1850 te Ambon overleed.

CLERCQ (FREDERIK SIGISMUND ALEXANDER DE). Geboren 7 April 1842 te Zutphen. Na voorafgeane opleiding aan de Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht 27 Juli 1863 aangesteld tot Officier van Gezondheid bij het leger in Indië, ging hij aldaar spoedig in burgerlijken dienst over en werd in Maart 1866 benoemd tot controleur in de residentie Menado, in 1872 tot adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs, als hoedanig hij achtereenvolgens werkzaam was in de Molukken, Sumatra en Oost-Java, om in April 1877 tot inspecteur bij dien tak van dienst te worden bevorderd. In 1882 verkreeg hij een tweejarig verlof wegens ziekte en werd na terugkomst in December 1884 benoemd tot resident van Ternate en in Augustus 1888 in dien zelfden rang overgeplaatst naar Riouw, om in Mei 1890 's lands dienst met pensioen te verlaten. Hij overleed in Aug. 1906 te Apeldoorn. Behalve verschillende opstellen op geographisch, ethnologisch en linguïstisch gebied in het Tijdschr. v. h. Batav. Gen. v. K.

en W., de Bijdragen v. h. Kon. Instituut, De Indische Gids, het Tijdschr. v. h. Aardr. Gen., het Tijdschr. van Ned. Indië, de Cosmos v. G. Cora en het Intern. Archiv f. Ethnographie, zijn als afzonderlijke werken van hem verschenen: Het Maleisch der Molukken; — Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate; — en, met medewerking van J. D. E. Schmeltz, Ethnographische beschrijving der West- en Noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea. Na zijn dood werd zijn Nieuw Plantkundig woordenboek voor Nederl. Indië door M. Greshoff uitgegeven (Amsterdam, 1909). Zie zijne necrologie met portret in de Wereldkroniek van 25 Aug. 1906, no. 22.

CLERODENDRON INERME Gärtn., fam. *Verbenaceae*. Kembang Boegang (SOEND.), Pawang (MAL.). Heester in geheel tropisch Azië in de nabijheid der kusten voorkomende. De jonge bladeren worden gegeten, de oudere tot heeling op wonden gelegd. (Ook andere *Clerodendron*-soorten worden met deze namen aangeduid).

CLERODENDRON MINAHASSAE T. et B., fam. *Verbenaceae*. Boomheester met fraaie groote bloemen, vaak gekweekt. De bladeren worden soms gekookt als groente gegeten. (Sajor tantanaman.)

CLERODENDRON SERRATUM Spr., fam. *Verbenaceae*. Sagoenggoe (JAV.), Sri goenggoe (JAV.). Boomheester waarvan de bladeren een middel zijn tegen ziekten van het hoornvee.

CLIFFORD (Jhr. Mr. GERARD GEORGE). Geboren te Amsterdam 16 Februari 1779, studeerde hij te Leiden, waar hij 22 Febr. 1802 tot doctor in de rechten bevorderd werd. Daarna vestigde hij zich als advocaat te Amsterdam; in 1824 werd hij tot lid der Tweede Kamer gekozen, waar hij door redevoeringen over Indische aangelegenheden de aandacht trok. Op 4 Oct. 1830 werd hij benoemd tot Minister ad interim van Waterstaat, nationale nijverheid en koloniën, en vervolgens op 1 Oct. 1831 tot Minister a. i. van nationale nijverheid en koloniën. Op 1 Jan. 1834 werd hij in deze laatste waarneming vervangen door Mr. A. Brocx, Secret.-Generaal, en in datzelfde jaar benoemd tot Minister van Staat en Lid der Eerste Kamer, welke waardigheden Jhr. Clifford bekleedde tot 7 Maart 1847; op welken dag hij overleed op zijn buitenverblijf bij Arnhem.

CLINOGYNE DICHOTOMA Salisb., fam. *Marantaceae*. Bamban (JAV., MAL.), Toengkat setan (MAL.). Zeer verspreide kruidachtige plant, opschietend met vele lange in rechte leden verdeelde stengels; men schraapt er de groene laag af, waardoor ze een glad en glanzend oppervlak verkrijgen, en droogt ze vervolgens. Daarna worden ze gespleten, de zachte binnenlaag wordt verwijderd, en van de dunne glimmende strookjes, die overblijven, wordt vooral in de Preanger een vlechtwerk gemaakt, dat voor manden e. d. gebruikt wordt.

CLITORIA CAJANIFOLIA Bth., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Roempoet seboeroek (MAL.), Roempoet toeri (MAL.). Kruid, in theetuin, wel eens als grondbedekker aangeplant om het afbrokkelen van terrassen te voorkomen.

CLITORIA TERNATEA L., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Telang (MAL.), Teleng (SOEND. en JAV.). Slingerplant met fraaie blauwe bloemen, in geheel Indië voorkomend, soms gekweekt. Een aftreksel der bloemen wordt wel bij het blauwkleuren van gebak gebezigd en de bladeren worden soms bij kleine kinderen op de oogen gelegd, als de oogleden ontstoken zijn. Aan den wortel worden diuretische en laxeerende eigenschappen toegekend. Ook de zaden zouden purgeerend werken.

CLOON (DIRCK VAN). Gouverneur-Generaal. Geboren te Batavia omstreeks 1688, zoon van P. J. Van Cloon, burgemeester van Schiedam, schepen te Batavia in 1695. Hij promoveerde te Leiden in de rechten den 1sten April 1707, vertrok in Nov. 1719 als opperkoopman naar Indië, werd 1720 opperhoofd te Negapatnam, in 1723 Gouv. van Coromandel, 1724 Raad-extraordinair, 1730 Raad-ordinair van N. Indië. Den 9 Oct. 1731 werd hij door HH. XVII tot Gouv.-Gen. benoemd, aanvaardde dat ambt 28 Mei 1732, doch vroeg reeds 20 Dec. 1733 zijn ontslag. Den 10 Maart 1735 overleed hij op zijn landhuis bij Batavia. Zijn bestuur kenmerkte zich niet door belangrijke gebeurtenissen; alleen zij vermeld dat 8 Nov. 1733 een contract met den Soesoehoenan en 9 Dec. een ander met den Sultan van Bantam gesloten werd.

CNOLL of KNOL (GOVERT). Geb. te Delft. Ging in 1686 als sergeant per schip Boswijk naar Indië. Diende de O.I.C. in onderscheidene militaire rangen. Werd in 1705 benoemd tot Commandeur en Gezaghebber van Java's N.O. kust; in 1708 tot commissaris over Cheribon en Java's Oostkust. Leidde in 1706 een expeditie tegen Soerapati, daarna onder den Raad van Indië H. de Wilde een expeditie tegen den in 1705 door de Cie. van de troon verdreven Soesoehoenan Adipati Anoem en in 1708 weder zelfstandig — na gevangenneming van gezegden Adipati Anoem — een expeditie tegen de zonen van Soerapati. Was in 1709 gemachtigde der Cie. tot regeling met den Soesoehoenan van het binnenlandsch bestuur in de Mataramsche landen en tot vaststelling der leverantiën en contingenten aan de Cie. Wist toen tevens den Soesoehoenan over te halen den bekenden Depati van Soerabaja te doen vermoorden, waardoor aan de groote macht van het oude regentenhuis van Soerabaja ten bate van het gezag der Cie. een einde werd gemaakt. — Repatrieerde 26 Juli 1709 als schout bij nacht van een retourvloot. Zie JAVA. Geschiedenis; de Jonge, De opkomst van het Nederl. gezag over Java deel VIII passim; dr. F. de Haan Priangan I blz. 197.

COBRA DE CAPELO. Zie BRILSLANG.

COCA. *Erythroxylon Coca* Lam., fam. *Erythroxylaceae*. Heester uit Z.-Amerika, daar sinds oudetijden gekweekt ter wille der verdoovende bladeren. Op Java is de cultuur dezer plant ingevoerd, toen het uit de coca-bladeren bereide alcaloïde, cocaïne, voor de geneeskundige praktijk van waarde werd. De vooral in W. Java op groote schaal gekweekte soort is *Erythroxylon Coca* Lam., var. *Spruceanum* Burck. De jonge bladeren dezer Java-coca, die tegenwoordig geregeld en op vrij groote schaal wordt uitgevoerd, bevatten behalve methylsalicylaat een buitengewoon hoog alcaloïdegehalte, deels cocaïne, deels andere ecgonine-verbindingen. Een dezer, tropacocaïne, wordt evenals cocaïne in de oogheelkunde aangewend.

Vooral de jonge bladeren zijn rijk aan alkaloiden $\pm 3\%$; bij het oud worden neemt het gehalte af (tot 1,2%). De Java-coca groeit 't best op 400—600 M. zeehoogte, in de volle zon, en in een vochtig klimaat. Men kweekt ze uit zaad, dat op overdekte kweekbedden uitgezaaid, na 2—3 weken ontkiemt. Zoodra de planten 15 cM. hoog zijn, worden ze uitgeplant op 4×3 voet, als men een gesloten aanplant wil maken; op afstanden van 2 voet als men ze voor tusschencultuur bezigt in den vorm van heggen. Na 8—12 maanden kan men met den pluk beginnen. Het geplukte blad moet snel gedroogd worden, hetgeen door dun uitspreiden in de zon, dan wel door

kunstmatige warmte kan geschieden. Nadat het blad droog is, wordt het gestampt en in kisten of balen gepakt. Een aanplant in volle productie kan 600—700 K.G. per bouw leveren.

Door extractie laten zich de alkaloiden gemakkelijk afzonderen uit de bladeren door deze met kalkmelk te vermengen en met benzine uit te trekken. Daar het rationeel schijnt die bewerking op de plaats van productie uit te voeren, is men er toe overgegaan op Java fabrieken op te richten, een te Soekaboemi en een te Oengaran. De uitvoer van Java was in 1912 1072, in 1913 1332 ton. De waarde van de in 1913 uitgevoerde Coca bedroeg f 800.000. Amsterdam heeft twee cocaïnefabrieken en is de hoofdmakr van de Coca. In 1913 bedroeg de aanvoer ongeveer 850.000 K.G.

COCA-UNIT, de prijs van 0.5 K.G. cocablad per 1 % alkaloidgehalte. Deze bedroeg in 1912 gem. 21.55 en in 1913 19.24 ct.

COCCINIA CORDIFOLIA Cogn., fam. *Cucurbitaceae*. Papasan (JAV., SOEND.). Klimplant met groote bladeren en witte bloemen en scharlakenroode vruchten. Een aftreksel van de plant heet de eetlust op te wekken; de fijngestampte zaden worden met klapperolie vermengd als middel tegen schurft gebruikt (tjekli).

COCCULUS LAURIFOLIUS D. C., fam. *Menispermaceae*. Ki patjar (SOEND.), Tedjan, Tjenggek (JAV.). Heester met kleine gele bloemen. De bast bevat het giftige alkaloid Coclaurine.

COCHENILLE, *Coccus cacti*. Insekt, van de grootte en gedaante van een wandluis en wit van kleur, maar dat, gedood, een schoone purperroode verfstof oplevert. Naar men heeft uitgerekend zouden 70.000 insekten noodig zijn voor het leveren van een Amst. pond cochenille, die gebruikt wordt voor de bereiding van sommige verven. Het diertje leeft op de nopalplant, een soort van cactus. De teelt van het cochenille-diertje werd op Java onder Du Bus beproefd; in 1828 werden heimelijk uit Cadix door den Spanjaard Bisch een aantal dier insekten naar Java overgebracht, die echter onder weg op twee na stierven. Door een gelukkigen inval van De Serrière (zie diens werkje: *Mijne loopbaan in Indië*, Zwolle 1849, Bijl. KI) werden de jongen daarvan in het leven behouden, door ze bij de geboorte op de jonge uitspruitsels der nopal over te brengen. De teelt werd op het Gouv. landbouw-établissement te Krawang en ook op enkele particuliere landerijen voortgezet, en wekte aanvankelijk gunstige verwachtingen op, zoodat in 1855, 142.787 Amst. ponden verkregen werd, waarvan 72.886 A. p. aan het Gouv. werden geleverd. Van Gouv.weg werd de teelt vooral gedreven door veroordeelden in het strafétablissement te Soekaradja (Banjoewangi); in 1862 werden verkregen 3.064 A. p., in 1863, 8.872, in 1864, 12.074, in 1865, 18.127. De Gouv.-cultuur leverde echter geene voordeelen op, en kostte meer dan de opbrengst, zoodat zij in 1865 werd ingetrokken. Voor zoover ons bekend is, wordt ook door particulieren geen werk meer gemaakt van de cochenille-teelt.

COCHUIS (FRANS DAVID), Geb. 17 Dec. 1787 te Valburg (Gelderland). Hij nam in Oct. 1804 dienst als élève der genie, werd in Aug. 1808 luit.-surnumerair, in Juli 1809 luit.-ingenieur, trad in Dec. 1810 in Franschen dienst er nam als kapitein b/d staf der genie deel aan de gevechten bij Katzbach, Leipzig — waar hij licht gewond werd — en Hanau. In Aug. 1814 weder als 1e luit.-ing. ingedeeld bij het Nederl. leger, werd hij tot kapt.-ing. benoemd voor het Indische leger. Na eerst bij Quatre-bras gevochten te

hebben, vertrok hij 16 Oct. 1815 naar Java. Hij werd majoor-ing. in Aug. 1817, luit.-kol.-ing. Febr. 1821 en kol.-ing. Dec. 1825. Als luit.-kol. command. der genie maakte hij de 2e expeditie naar Palembang mede (1821). In 1825 trad hij met veel beleid op bij het begin van den Java-oorlog, drie malen approvierde hij het belegerde Djokjakarta, nam in Juni, 1826 Plered in, vervolgde Dipò Negorò tot Diko, streed bij Kalitan, Djali-anom, Djokjakarta en Pasir Gedé enz. en bleef tot aan het einde van dien oorlog te velde (1830). In Febr. 1831 werd hij generaal-majoor titulaire, in Sept. 1835 commandant van het Indische leger. Als Commissaris van het Gouvernement ter W.-kust van Sumatra herstelde hij den goeden geest onder de troepen aldaar en veroverde Bondjolden 16den Aug. 1837, waar het op te richten fort naar hem genoemd werd. In April 1839 werd hij generaal-majoor effectief, en in Nov. 1843 luitenant-generaal. Op 1 Jan. 1848 werd hij als legercommandant eervol gepensionneerd, en overleed den 1sten Mei 1876 te Rijswijk.

COCHUIS (FORT GENERAAL). Reduit op Java in de Afd. Keboemen der residentie Kedoe, nabij de grens van Banjoemas, en in de onmiddellijke nabijheid van de desa Gombong. Oorspronkelijk door den generaal, die er zijn naam aan gegeven heeft, bestemd voor een groote versterking, die niet alleen als een bolwerk en bedreiging tegen de Javasche Vorstenlanden moest dienen, maar zelfs als hoofdstelling en laatste wijkplaats ingeval van binnen- of buitenlandschen oorlog, is het onvoltooid gebleven, en is er later (tot 1913) de Pupillenschool in gevestigd geworden. Om strategische redenen, in verband met de uitnemende gezondheid van het klimaat, is in vroeger jaren de aandacht van enkelen zelfs op deze plaats gevallen, om er den hoofdzetel van het Nederl.-Indische bestuur te vestigen.

COCOS, Zie KALAPA.

COCOS-EILANDEN, ook KEELING-EILANDEN genaamd. Een atol, bestaande uit een dertigtal grootere en kleinere eilanden, in de Indische zee vóór Straat Soenda, tusschen 12° en 13° Z. B. en op 96° 53' O.L. Kapitein Keeling heet ze in 1609 ontdekt te hebben; zij bleven tot 1823 onbewoond, in welk jaar een Engelsman, Alexander Hare, zich met eenige Maleische huisgezinnen op een der eilanden, Rijst-eiland, vestigde. In 1825 vond kapitein J. Ross op een der andere eilanden, Poeloe Tikoes, een haven, die hij Port Albion noemde. Hare vertrok kort na de komst van Ross, die er bleef, en evenals later zijn afstammelingen in de rechte lijn, hoofd van de nederzetting werd. Niettegenstaande deze Engelsche nederzettingen werden de Cocos-eilanden als een Nederlandsche bezitting beschouwd, totdat ze in April 1857 door kapitein Granville Fremantle namens Hare Britsche Majesteit in bezit werden genomen. De eilanden worden nu en dan hevig geteisterd door cyclonen. Ze voeren kokosnoten, pompoenen, meloenen, maïs, visch, schildpadden en tripanng uit. Zie GRONDGEBIED.

Benoorden de groep ligt Noord-Keeling, een klein onbewoond atol, dat slechts zeer zelden bezocht is. In 1836 werd de groep enkele dagen bezocht door Darwin, die vooral hier de atolvorming bestudeerde, waarop zijn vermaarde theorie omtrent het ontstaan der atollen berust. In 1901 werd de Engelsche telegraafkabel van Batavia naar Mauritius en Durban over de eilanden gelegd.

Literatuur. H. O. Forbes, Notes on the Keeling- or Cocos-islands, with map (Pr. R. Geog. Soc. London 1879). H. B. Guppy, The Cocos-Keeling Islands.

(Scottish geographical Magazine 1889); F. Wood-Jones, Cora and atolls (handelt grootendeels over de Cocos-eilanden), London 1910.

COCQ D'ARMANDVILLE (CORNELIS JOHANNES LE), geb. te Delft, 29 Maart 1846, deed zijn voorbereidende studiën aan het gymnasium te Katwijk, vervolgens te Sittard en trad daarna 27 Sept. 1865 in de Sociëteit van Jezus. Van Sept. 1871—Sept. 1873 was hij leeraar aan het gymnasium te Katwijk. In 1876 werd hij tot priester gewijd. Einde 1878 werd hij als missionaris naar Ned. Indië gezonden, waar hij zijn eersten werkkring vond te Semarang. 1879—1881. Van 1881—1891 was hij achter-eenvolgens werkzaam te Maumeri, Sikka, Koting, Lela en Lio, de onherbergzaamste streken van Flores. Van zijn kennis omtrent land en volk aldaar trok Dr. H. T. C. ten Kate veel partij ten behoeve van zijne publicatie omtrent Flores. 27 Juni 1891 werd Le Cocq overgeplaatst naar Ceram. In Mei 1893 bezocht hij verschillende eilanden om een geschikte plaats voor een nieuw missiehuis te zoeken. 6 Dec. 1895 vestigde hij een statie te Kapaur, Zuidkust N. Guinea. Vandaar ondernam hij een expeditie tot 141° O.L. en verdrok bij het terugkeeren naar de schoener, die hem op zee wachtte (27 Mei 1896). Zie over hem Kathol. missiën XXI (1896—97) blz. 158; Ind. Gids 1900 II blz. 1170; W. v. Nieuwenhoff, Skizze aus dem Missionsleben von N. O. I. 1902; Dr. Ten Kate in Tijds. Aardr. Gen. XI (1894).

CODIAEUM VARIEGATUM Bl., fam. *Euphorbiaceae*. Poeding, Poering (MAL., JAV.). Heester uit de Molukken, wegens de zeer verschillend gevormde en gekleurde bonte bladeren overal gekweekt, meest bekend onder den naam van *Croton*. De plant wordt voor allerlei kwalen als geneesmiddel gebruikt.

CODIFICATIE. Zie RECHTSWEZEN.

COEN (JAN PIETERSZON). De grondvester der Nederlandsche macht in den Indischen archipel werd geboren te Hoorn den 8sten Januari 1587, als zoon van Pieter Willemsz van Twisk, begaf zich in het belang van eene opleiding voor den handel in 1601 naar Rome, waar hij tot 1607 werkzaam was op het kantoor van Justus Pescatore (de Visscher) uit Oudenaarde. In dat laatste jaar ging hij als onderkoopman in dienst der Compagnie naar Indië, deed in 1612 als opperkoopman een tweede reis derwaarts, en werd daar, achtereenvolgens aangesteld tot president van de factorijen te Bantam en Djakarta, in Oct. 1613 tot directeur-generaal over alle de Comptoren van rego:ie in Indië en 25 Oct. 1617 tot Gouv.-Gen. Coen nam den titel van G. G. echter eerst aan in Maart 1619, nadat Reael, die op Ternate was, zijne betrekking had neergelegd. Ten gevolge van oneenigheden met Bantam, was, als tegenwicht tegen dat rijk, in 1610 eene factorij te Djakarta gesticht, maar toen ook de pangeran of regent van dat rijkje niet te vertrouwen scheen, bepaalde Coen in 1618 dat daar een fort zou gesticht worden. Trots den tegenstand van Djakarta en later ook van de Engelschen, werd dit plan volvoerd; Coen zag zich echter genoodzaakt, na een onbeslist slag tegen de overmachtige Engelsche vloot naar de Molukken te gaan om versterking te zoeken (Januari 1619); gedurende zijne afwezigheid had de bezetting van het fort zich te verdedigen zoowel tegen Djakatrannen en Engelschen als later tegen de Bantammers (Zie DJAKATRA en BATAVIA). In Mei 1619 kwam Coen weder voor Djakarta, nadat hij eerst nog Djapara verbrand had, waar de Nederlanders, die er verblijf hielden, in 1618 vermoord waren. Het gelukte hem zonder veel moeite het fort te ontzetten

er op de plaats van het verwoeste Djakarta werd door hem de hoofdstad van Ned.-Indië, Batavia gesticht. Het bestuur en rechtswezen in het voor de Compagnie verworven gebied, Batavia en ommelanden, werd door hem op uitmuntende wijze georganiseerd; de voornaamste daarop betrekking hebbende verordeningen vindt men bij V. d. Chijs, Placaatboek van Ned.-Indië, Dl. I bl. 56. In 1621 vertrok Coen naar de Banda-eilanden, waar de bevolking, niettegenstaande de met de Comp. gesloten contracten, hare producten aan de Engelschen leverde; na korten strijd werden die eilanden tot onderwerping gebracht en de bevolking deels gedood, deels naar andere gedeelten van den archipel overgebracht. Den 1sten Febr. 1623 legde Coen het bestuur neder; in het vaderland teruggekeerd werd hij daar met groote eer ontvangen, tot bewindhebber benoemd en 3 Oct. 1624 opnieuw tot Gouv.-Generaal aangesteld. De Engelschen, die in hem hun krachtigsten tegenstander zagen, trachtten zijn vertrek te belemmeren; zelfs werd hem door de Staten-Generaal het bevel gegeven, niet naar Indië te vertrekken. Desniettegenstaande vertrok Coen incognito en kwam in 1627 te Batavia aan, waar hij 30 Sept. weder als Gouv.-Gen. optrad. Zijn komst was als het ware het sein voor de Engelschen om Batavia te verlaten, en hun hoofdkwartier te Bantam te vestigen. Gedurende den korten tijd dat hij het bestuur voor de tweede maal voerde, werd Batavia tweemaal door een krijgsmacht uit Mataram, doch te vergeefs, belegerd; gedurende het tweede beleg overleed Coen (21 Sept. 1629), die intusschen door het vernielen der magazijnen van den vijand dezen zoozeer had verlamd, dat hij weldra onverrichter zake moest aftrekken.

Coen heeft door zijn krachtig beleid en groote talenten als krijgsoverste alle aanspraak op den eere-naam van grondvester van het Nederlandsch gezag in Indië, en toonde ook als bestuurder groote talenten van organisatie. Door hem werd een plan tot het overbrengen van Europeanen als kolonisten naar Indië ontworpen; een reglement op den handel naar Indië van zijne hand was reeds door de HH. XVII goedgekeurd, maar werd ten gevolge van het verzet der aandeelhouders in de Comp. niet ingevoerd. Ook hierin moet de ruime blik en het onafhankelijke oordeel van Coen worden gewaardeerd, die het meermalen waagde, zijn gevoelen tegen dat der HH. XVII te stellen. Jammer maar dat deze groote eigenschappen werden verduisterd door zijne groote strengheid tegenover de inlanders, die soms, zooals op de Banda-eilanden in wreedheid ontaardde, en die slechts verschoond kan worden door zijne overtuiging, dat hij bovenal de Comp. moest dienen en door de geheel andere beschouwing toen over den inlander voorgestaan aan die, welke thans de heerschende is.

Zie voor geschriften, over Coen handelende, Van Rhede v. d. Kloot, De Gouvs.-Gen. enz. 1891 passim. Vgl. ook Colijn Neerlanden-Indië I blz. 331 e.v.

COFFEA ARABICA L. fam. Rubiaceae. Zie KOFFIE.

COHEN STUART (ABRAHAM BENJAMIN). Geb. te 's Gravenhage 17 Maart 1825, werd hij in 1842 aan de Hoogeschool te Leiden ingeschreven, maar moest weldra naar Delft vertrekken om het radicaal voor O. I. ambtenaar te verkrijgen, dat hem in 1846 ten deel viel. Op raad zijner leermeesters zocht hij in Indië niet in de administratie te treden, maar wijdde hij zich aan wetenschappelijke studiën, waartoe hij door de Regeering in staat werd gesteld, die hem in 1847 toevoegde aan de HH. Winter

en Wilkens te Soerakarta, ter verlichting van hunne werkzaamheden voor de vertaling van wettelijke verordeningen in het Mal. en Javaansch. In 1851 bepaalde een Gouv. besluit, dat hij zich te Soerakarta zou blijven ophouden tot voortzetting zijner studiën in de Javaansche en Kawi-talen. In 1862 vestigde hij zich te Batavia, waar hij door de Regeering met verschillende werkzaamheden van taalkundigen aard werd belast en o.a. een advies gaf over de transcriptie van plaatsnamen ten behoeve van topographische kaarten van Java (Bijdr. t. T. L. en V. 3e ser. VI, 1871, bl. 7 en VII, 1871 bl. 228). Ook het Bat. Gen. van K. en W. riep herhaaldelijk zijne voorlichting in. Belangrijke adviezen van hem zijn gepubliceerd: over de uitgave van het Jav. woordenboek van Winter en Wilkens (Not. B. G. 1 Febr. 1866 II. n.) en ter waarschuwing tegen overdreven verwachting van het licht, dat zou kunnen geput worden uit de taalkennis der heden-daagsche Balineezen (Not. B. G. 15 Mei 1866 no. II. h.). In het laatst van 1872 zag Cohen Stuart zich verplicht ten tweede male wegens ziekte (eerste verlof in 1860—1862), verlof aan te vragen, dat herhaaldelijk verlengd werd, ook omdat hij te Leiden hulpmiddelen vond voor zijne studie der Kawi-oorkonden die hij te Batavia zou hebben moeten missen. In Nov. keerde hij naar Indië terug, en overleed te Batavia 6 Febr. 1876. Zijne voornaamste werken zijn: De geschiedenis van baron Sakendher, Indisch Archief. 1850 en 1851. — Maleische vertaling van de Algemeene Bepalingen van Wetgeving, van de twee eerste hoofdstukken van het Regl. Recht. Org. en van het Regl. op de uitoefening der Politie, enz. Batavia, 1853. 2e druk 1856. — Brata Joeda of de strijd der Bharata's. Verh. van het Bat. Genootschap, 1860, dln. XXVII en XXVIII. — De Kawi-oorkonden (onvoldoed) 2 deelen, Leiden 1875. Voorts een opstel over de Javaansche tijdrekening, in het Tijdschr. v. Ned. Ind. 1850, dl. I. blz. 215—324. — Van 1854 tot 1872 redigeerde Cohen Stuart den Javaanschen almanak, Semarang, v. Dorp & Co. — Van 1861 tot 1870 komen in den Regeerings-almanak voor N.-I. opstellen van hem voor over de Javaansch-Mohammedaansche tijdrekening. Eindelijk zijn kleinere, maar belangrijke stukken van zijn hand te vinden in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. en in de Bijdragen t. T. L. en V., zie de registers op die tijdschriften. Een „Eeuwigdurende Kalender” verscheen in 1875 te Leiden.

COIX LACRYMA-JOBI, fam. *Gramineae*. Djali, Djali batoe, Djali watoe (JAV.). Dit gras dankt zijn naam van *Lacryma Jobi* (= *Jobstranen*) aan de traanvormige, porcelainachtige, steenharde schijnvruchtjes, ontstaan uit de vergroeiide kafjes om de vrucht. Deze werden vroeger veel in de apotheken gebruikt. Thans zijn ze meest nog maar aan snoeren geregen als bidsnoeren, armbanden, halskettingen e. d. in gebruik. Het gras is een uitstekend voedsel voor paarden.

COLA ACUMINATA. Zie KOLA.

COLEUS AROMATICUS Bth., fam. *Labiatae*. Hati hati (MAL.), Iwak irah (JAV.). Kruid, wel aangeplant om de aromatische bladeren; op sommige plaatsen als inlandsch geneesmiddel gebruikt.

COLEUS SCUTELLARIOIDES Bth., fam. *Labiatae*. Djawer beureum (SOEND.), Majana (MAL. MOL.), Mijana (MAL.). Kruidachtige plant. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel. In den laatsten tijd is de plant aanbevolen als tusschenkultuur ter onderdrukking van onkruid.

COLEUS TUBEROSUS Bth., fam. *Labiatae*. Gem-bili (JAV.), Kentang djawa (JAV.), Kembili (MAL.).

Kruidachtige plant, waarvan de knollen gekookt als aardappelen gegeten worden.

COLOCASIA ANTIQUORUM Schott., fam. *Ara-ceae*; Bolang (MAL.), Keladi (MAL.), Tales (JAV.), zeer oude kultuurplant, in Azië thuis behoorend, overal in de tropen gekweekt wegens de eetbare knollen die gekookt of gepoft, op Java vooral in schijven gesneden en dan gebakken, met stroop worden gegeten. Als voedingsmiddel is deze plant vooral in het Oosten van den Archipel in gebruik. Het binnenste van de stengels wordt gekookt of gestoomd als groente gebruikt, terwijl met de bladsteel de varkens gevoerd worden. Wegens het gehalte aan scherpe naalden van zuringzure kalk, (die bij de bereiding verdwijnen), is de plant in rauwen toestand niet eetbaar.

COMITÉ TOT DE ZAKEN VAN DEN OOST-INDISCHEN HANDEL EN BEZITTINGEN. Zie COMPAGNIE (OOST INDISCHE).

COMITÉ (INDISCH) VOOR WETENSCHAPPELIJKE ONDERZOEKINGEN. Dit comité, waarvan de Statuten zijn opgenomen in Jav. Crt. 17 Aug. 1897 no. 65, is gevestigd te Batavia en stelt zich ten doel de uitbreiding der kennis van land en volk in den Indischen Archipel, zoowel met het oog op de belangen der wetenschap als die van landbouw en nijverheid. Meer bepaaldelijk beweegt het zich op het gebied der zoölogie, botanie, geologie, anthropologie en ethnographie, terwijl verder tot de taak van het comité behoort het uitbrengen van adviezen en het inwinnen van inlichtingen met betrekking tot wetenschappelijke onderzoekingen. Het werkt zooveel mogelijk in overeenstemming met de Maatschappij tot bevordering van het natuurkundig onderzoek der Ned. Koloniën te Amsterdam. Het behartigt de belangen der Maatschappij in N. I., bereidt de expedities voor, verleent hulp aan de onderzoekers, die in N.-I. komen enz. Over het tot stand komen van het Comité zie het over genoemde Mij. voorkomende in het art. MAATSCHAPPIJEN.

COMMELINA BENGHALENSIS L., fam. *Commelinaceae*. Boelo-boelou (MAL.). Zeer algemeen voorkomend liggend kruid met blauwe bloemen, dat een geschikt veevoeder is. De bladeren worden soms op bloedzweren gelegd.

COMMERCIEELE BOEKHOUDING BIJ LANDS-BEDRIJVEN. Toen de overtuiging ingang vond, dat de begrootingsboekhouding onvoldoende was om ten aanzien van de Landsbedrijven in staat te stellen tot een juist inzicht in de geldelijke uitkomsten, werd het denkbeeld aan de orde gesteld om eene verbeterde boekhouding bij de daarvoor in aanmerking komende diensttakken in te voeren. (Ind. begr. voor 1905). Als gevolg daarvan werd in 1907, na voorbereiding door een deskundige hier te lande, overgegaan tot uitzending naar Indië van iemand, die zich op boekhoudkundig gebied naam had gemaakt, ten einde de leiding op zich te nemen voor de invoering van de commercieele boekhouding bij Landsbedrijven aldaar. De geleidelijke doorvoering van die taak heeft aanleiding gegeven tot instelling van den accountantsdienst. (Zie aldaar). De bedoelde boekhouding is ingevoerd bij: de opiumfabriek en de Landsdrukkerij, beide te Batavia; den pandhuisdienst; het Marine-etablisement te Soerabaja; de steenkolendepôts van Marine; de Tinwinning op Banka alsmede het vervoer en den verkoop van tin (Dept. van Gouvts. bedrijven te Batavia); de zoutbriketfabrieken en den zoutaanmaak op Madoera; de Ombilin-steenkolennijnen te Sawah-Loento; het Caoutchoucbedrijf van het Boschwezen, het

Pontianak-riviertransport en de getah pertja onderneming te Tjipetir. Zij is in voorbereiding bij eenige andere takken van dienst o. a. de Staatsspoorwegen op Java en den Sumatra-Staatsspoor; het Boschwezen; de Posterijen, Telegrafie en Telefonie en het ambachtswerk in de gevangenissen.

De consequentie van dezen maatregel zal zijn eene wijziging in de inrichting van de Indische begrooting in den geest van de Nederlandsche Bedrijvenwet (Ned. Stb. 1912 no. 85) Eene zoodanige wijziging is in voorbereiding.

COMMERSONIA ECHINATA Forst., fam. *Sterculiaceae*. Totara (MAL. MOL.), Kioraj (SOEND.), Blentong (JAV.). Lage boom met kromme stam, in een groot deel van Zuid- en Zuid-Oost-Azië verspreid tot in Australië, zeer vaak optredend in verlaten bouwlanden en daar boschjes vormend. Het hout is niet bruikbaar, van de bast wordt soms touw gemaakt.

COMMISSARIS-GENERAAL. In het algemeen gesproken de titel van een of meerdere hoogste bestuurders van Ned.-Indië, met buitengewone macht bekleed en geplaatst boven de regeering van Indië, aan het hoofd waarvan in gewone tijden de Gouv.-Generaal gesteld is. De eerste Commissaris-Generaal R. Van Goens jr., Dec. 1678 door HH. XVII benoemd tot Commissaris-Generaal over geheel Ned.-Indië, schijnt echter die macht niet bezeten te hebben; althans lezen wij dat de regeering van Ned. Indië, niet genegen hem zijne Commissie te laten vervolgen, hem in 1680 allerlei andere betrekkingen aanbod. Hij sloeg deze wel van de hand, maar vroeg en verkreeg reeds 20 Sept. van dat jaar zijn ontslag. F. L. Bent werd toen 23 Oct. 1680 tot Comm.-Gen. over alle kantoren van Indië benoemd, maar eerst door ongesteldheid, later door den dood (1682) verhinderd die functie uit te oefenen. Jhr. H. A. Van Reede tot Drakenstein, in 1684 benoemd tot Comm.-Gen., werd wel met groote macht bekleed, maar deze strekte zich niet over geheel Indië uit, daar zijne instructie hem de taak oplegde: „de kantoren in Bengalen, op de kust van Choromandel, op Ceylon, Malabar, Soeratte en aan de Kaap te visiteeren, alle frauden, mesusen, malversatiën te ontdekken, zoodanige redressen te beramen en in te voeren als noodig zouden zijn, niet alleen de schuldigen, maar de verdachte ambtenaren te ontslaan en met hunne stukken en informatiën naar Nederland op te zenden.” Vóór hij zijn taak ten einde had gebracht, overleed hij in Dec. 1691. Meer overeenkomende met de gewone beteekenis van de betrekking van Comm.-Gen. was de zending, opgedragen aan S. C. Nederburgh en S. H. Frijkenius. Ten gevolge van den geldelijken achteruitgang der O. I. Comp. was het noodig geworden, hervormingen en bezuinigingen in de Indische administratie te brengen, en deze taak werd toevertrouwd aan een Hooge Commissie, waarvan beide heeren lid waren, terwijl hun in Indië als medecommissarissen zouden worden toegevoegd de Gouv.-Gen. Alting en H. v. Stockum; de laatste overleed echter, voordat hij die betrekking kon aangaan. Ofschoon V. d. Graaff als zijn plaatsvervanger door de bewindhebbers was aangewezen, werd de schoonzoon van Alting, J. Siberg 14 Dec. 1793 tot Comm.-Gen. benoemd. Daarmede kwam de Hooge Commissie, die in Dec. 1793 optrad, geheel onder den invloed der toen in Indië heerschende familie-regeering, hetgeen er niet op verbeterde, toen zij zich in 1795 met de Hooge Regeering tot een „gecombineerde vergadering” vereenigde. Den 28sten Sept. 1799 werd de Commissie ontbonden. Na

het optreden van den Raadpensionaris Schimmelpenninck werden C. H. Van Grasveld en Mr. C. T. Elout benoemd tot Commissarissen Gen. voor de invoering van een nieuwe wijze van bestier der Ind. regeering, justitie en handel de eerste tevens tot Gouv.-Gen. (11 Nov. 1805). Te Nieuw-York aangekomen, werd de Commissie echter door Koning Lodewijk teruggeroepen (20 Juni 1806). Bij besl. van 22 Sept. 1814 werden C. T. Elout en G. A. G. P. Baron v. d. Capellen benoemd tot Commiss.-Gen., de laatste tevens tot Gouv.-Gen. ten einde de Indische bezittingen van de Engelschen over te nemen. Bij Besl. van 20 Nov. 1814 werd hun nog A. A. Buyskes als Comm. Gen. toegevoegd. Zij waren belast om zoodanige organisatiën in te voeren als noodig geoordeeld werden en kregen een Reg. regl. mede, dat zij mochten wijzigen waar het bleek niet in overeenstemming te zijn met bestaande toestanden. Zij vonden hierin aanleiding een nieuw Reg. regl. te vervaardigen en af te kondigen. Den 16 Jan. 1819 trad de Hooge Commissie af. Daarna werden nog burggraaf L. P. J. Du Bus de Gisignies (10 Aug. 1825) en J. Van den Bosch (17 Jan. 1832) tot Comm.-Gen. benoemd, die deze betrekking respectievelijk tot 16 Jan. 1830 en 31 Jan. 1834 vervulden.

Nu het Regeerings-reglement bij de wet is vastgesteld, kan geen Comm.-Gen. in den eigenlijken zin van het woord, — d. w. z. met buitengewone macht bekleed, zooals de Koning, ter plaatse zou kunnen uitoefenen en alleen door zijne instructie gebonden, — meer worden uitgezonden en evenmin een zoodanig bestuurder aan het hoofd der Indische regeering worden geplaatst, daar art. 1 R. R. voorschrijft dat de regeering over Ned.-Indië wordt uitgeoefend door een Gouv.-Gen. en gebied dat ieder, die zich in Indië bevindt, den Gouv.-Gen. als des Konings tegenwoordiger erkennen en hem als zoodanig eerbiedigen en gehoorzamen moet. Een artikel oorspronkelijk door de Regeering voorgesteld, luidende: „het onderzoeken of regelen van bepaalde zaken in N. Indië kan door den Koning worden opgedragen aan één of meer buitengewone gevolmachtigden den titel voerende van Comm.-Gen.” werd dan ook verworpen. Toch kunnen Comm.-Gen. thans worden gezonden, wanneer een wet de Koningin daartoe machtigt en hunne macht daarbij tevens wordt geregeld of staat het der Koningin vrij desverkiezende zelfstandig eenen Comm.-Gen. te zenden, die echter de ondergeschikte van den Gouv.-Gen. zou zijn en wiens staatsbezoldiging op de begrooting zou moeten uitgetrokken en door de wetg. macht goedgekeurd worden.

COMMUNAAL BEZIT. Zie GROND (RECHTEN OP DEN) en AGRARISCHE WET.

COMPAGNIE (OOST-INDISCHE). De gunstige ligging tusschen de Oost- en Middellandsche zeeën, tusschen Engeland en Duitschland, maakte de Nederlanden reeds vroeg tot een marktplaats, waar de kooplieden van verschillende streken van Europa elkander ontmoetten, waar de handelsartikelen van velerlei oorden werden aangebracht: óók vele der waren van het verre Oosten, die in de Middeleeuwen over de Levant naar de havens der Middellandsche zee, vooral die van Italië, en van daar naar de Zuid-Nederlandsche koopsteden werden vervoerd, om van hier uit de meer noordelijke streken van Europa te bereiken. Toen de Portugeezen langs de Kaap de Goede Hoop Indië hadden bezield en zijne kostbare specerijen over zee naar Lissabon brachten, kwamen ook deze in Midden-Europa grootendeels langs de Nederlanden, vooral via Antwerpen. Aan de

eigenlijke scheepvaart deden de bewoners der Zuidelijke Nederlanden echter weinig mee: zij waren te vreden, wanneer de vreemdeling op hunne markten kwam koopen en verkoopen, en lieten de scheepvaart over aan de Italianen en Spanjaarden ter eene zijde, aan de Hanse-steden aan den anderen kant.

Daarentegen dankten onze noordelijke streken, Holland en Zeeland in de eerste plaats, reeds in de Middeleeuwen, vooralechter bij het verval der Hanse, hare welvaart voornamelijk aan eigen scheepvaart op het noorden, maar ook op het zuiden van Europa; al waren de voordeelen, veroorzaakt door het verkeeren van vreemde kooplieden op deze markten, niet zonder gewicht. De opstand tegen Spanje bellette niet, dat de Hollandsche en Zeeuwsche kooplieden (nu versterkt met zoovele ondernemende mannen, welke, verdreven door de rampen des oorlogs, die al spoedig vooral op het Zuiden drukten, van daar naar het Noorden waren getrokken), voortgingen met het brengen, in hun eigen schepen, van de producten dezer streken en van het graan vooral der Oostzee-landen naar het Iberisch schiereiland, om van daar terug te keeren met de voortbrengselen dier oorden, maar ook en niet het minst met die van Indië. De regenten der opgestane gewesten begrepen zeer goed, dat de welvaart hunner medeburgers en van hen zelven afhing van de vraag, of Nederland kon blijven de marktplaats van Europa, waar de koopwaren van alle streken ten verkoop konden worden aangeboden, en of de Nederlanders konden blijven de vrachtaarders van dit werelddeel. Spanjaarden en Portugeezen hadden zich in de laatste tientallen van jaren te veel met den handel op Amerika en Azië bemoeid, om zelf zooveel als vroeger de stevens hunner schepen naar hier te wenden: vandaar de toenemende vaart der Nederlanders op hunne landen. Nu moest men echter voorkomen, dat door den oorlog onze kooplieden van die vaart afgehouden werden en dat daardoor de handelaars van het noorden van Europa, welke de zuidelijke handelsartikelen, ook de specerijen van Indië, door onze schepen uit Spanje en Portugal aangebracht, door onze tusschenkomst betrokken, gedwongen werden, zelf naar het zuidwesten van Europa te zeilen. Daarom werden, niettegenstaande den tegenstand van velen, die daarin slechts voorziening in 's vijands behoeften zagen ter wille van eigen winzucht, aan die vaart op 's vijands land door de regenten geen hinderpalen in den weg gelegd, met uitzondering van enkele maanden in Leicester's periode. Ook Spanje, dat sedert 1580 Portugal en zijne koloniën overheerde, begreep, dat het den toevoer der door de Nederlandsche schepen aangebrachte goederen niet kon ontberen en liet in de eerste jaren na het verzet, althans oogluikend, de vaart dier schepen op zijne havens toe, zonder ernstige hinderpalen daaraan in den weg te leggen. Vooral echter sedert 1585, in welk jaar plotseling beslag werd gelegd op alle Nederlandsche schepen, welke zich in die havens bevonden, kregen de bezwaren, verbonden aan den handel daarheen, een ernstig karakter. Deze onverstandige politiek heeft zich gewroken: de beheerscher van Spanje en Portugal heeft, door aan de vaart daarheen wezenlijk gevaar voor hen te verbinden, de opstandelingen gedwongen, zelf de streken op te zoeken, wier producten zij noodig hadden, maar tot dusver uit Zuidwest-Europa hadden kunnen bekomen. Hunnen vijanden ten trots en ten spijt gingen de Nederlanders varen op Brazilië, knoopten zij rechtstreeksche handelsbetrekkingen aan met de inboorlingen van Afrika's westkust, sloegen zij

wegen in, waarlangs zij in Indië zelf hun aandeel aan zijn producten hoopten te bekomen. Deze zouden, naar men hoopte, langs den rechtstreekschen weg goedkooper dan door middel van den handel op het Iberisch schiereiland in de handen der Nederlandsche kooplieden komen. Buitendien hadden dezen door de groote winsten op hun overigen handel verkregen aanzienlijk kapitaal, dat nieuwe beleggingsvelden zocht. De expansiepolitiek van Nederland van die dagen wortelt in de eerste plaats in zijn economischen toestand. Over de pogingen, om Indië langs het noorden van Europa te bereiken — de schrik voor de Spaansch-Portugeesche macht in 't Oosten zat er nog in — zij hier gezwegen: zij mislukten, terwijl de route om de Kaap de Goede Hoop de Nederlanders in het beloofde land zou brengen.

Overhaast ging men met het bezeilen van den weg niet te werk: men trachtte zich eerst de noodige gegevens en inlichtingen te verschaffen. De bekende predikant Petrus Plancius zorgde voor het reproduceeren van Spaansche en Portugeesche zeekaarten; men won inlichtingen in bij Nederlanders (en er waren er vele), die Portugal hadden bezocht of zelf in Indië hadden vertoeft onder 't Portugeesch-Spaansch bestuur of op Portugeesch-Spaansche schepen, waaronder Jân Huygen van Linschoten, bekend door zijn „Itinerario" (1595—1596); eenige Amsterdamsche kooplieden zonden in 1592 een landgenoot, vermoedelijk Cornelis De Houtman, naar Lissabon, om in 't geheim gegevens te verzamelen. Zóó toegerust, kon men er aan denken, den tocht te ondernemen, zonder te groote gevaren te loopen. In 1594 reeds vereenigden zich negen „poorters ende coöplynden tot Amsterdam" tot een „gemeene compagnie" om eenige schepen uit te rusten naar Indië, waarbij men in de eerste plaats het oog had gevestigd op Java. Den 2 April 1595 gingen 3 grootere schepen en één jacht, bemand met een 250 koppen, door deze compagnie uitgerust, bij Texel in zee. Men bereikte den 5 Juni 1596 het eiland Engano ten westen van Sumatra, het eerste punt in den Maleischen Archipel, waar een Nederlandsch schip ten anker heeft gelegen, en kwam den 23 dier maand vóór Bantam aan. De betrekkingen tusschen Nederland en den Maleischen archipel waren aangeknoopt. Den 14 Augustus 1597 kwamen 3 van de 4 schepen in Texel terug; en ofschoon door allerlei oorzaken (onbekendheid met het vaarwater en met de handelsaangelegenheden, onbekendheid met het klimaat en zijne eischen en de daardoor veroorzaakte groote sterfte, slechte leiding der aanvoerders, enz.) de uitslag van dezen eersten tocht niet schitterend was, werd toch de overgebleven bemanning met teekenen van vreugde te Amsterdam ontvangen: immers de weg naar het Oosten was voor de Nederlanders gebaad; het ontzag voor de Spaansch-Portugeesche macht in die verre landen en de vrees voor de gevolgen harer tegenwerking, waren, door wat de Nederlanders daar hadden gezien, aanmerkelijk verminderd.

Over de inrichting dezer eerste reederij op Oost-Indië, de Compagnie van verre, is niet veel bekend. Een geschiedenis heeft zij bijna niet gehad, daar zij al spoedig met een andere samensmolt. Haar kapitaal was f 290.000 groot, geheel in de onderneming gestoken, waarvan één ton gouds in koopwaren en gereed geld voor den handel in Indië. Behalve het negental „bewindhebbers", namen verschillende andere „participanten" deel in dit kapitaal. Ook ieder lid der bemanning van de schepen werd aandeelhouder; zij toch moesten ieder min-

stens twee maanden hunner gage laten staan als aandeel in het kapitaal, en werden ten opzichte hiervan als gewone participanten beschouwd. Hoe de verhouding van dezen was tot de bewindhebbers (ook genoemd de „principale reeders” of „t collegie”: blijkbaar het bestuur) blijkt niet voldoende. Het schijnt, dat hun niet de minste contrôle op de handelingen van die heeren was toegekend. Uitdrukkelijk was hun verboden, rekening en verantwoording van de bewindhebbers te vragen: zij moesten geduld hebben tot de uit Indië te verwachten goederen waren verkocht en dan nog „tevreden zijn met al zoodanige verklaringhe als bij 't collegium zal worden gedaen”. Recht op verkoop van hun aandeel in de eventueele winst aan anderen dan aan bewindhebbers of medeparticipanten was den deelnemers aan de reis ontzegd, daar de bewindhebbers recht hadden van verkoop of van „benaderinghe”. Particuliere handel was den schepelingen en allen anderen deelhebbers aan de reis ten stelligste verboden. De compagnie was een zuivere handelsvereniging: uitdrukkelijk werd door de Regeering verboden (een beginsel, dat al spoedig werd verlaten), dat de door die compagnie uitgeruste schepen op hun tocht geweld zouden gebruiken tegen wie dan ook; slechts wanneer zij werden aangevallen, mochten zij defensief optreden. De Regeering, overtuigd van het groote belang der zaak, moedigde de onderneming aan. Zij verleende haar faciliteiten in 't verkrijgen van geschut, enz., stond haar vrijdom van in- en uitgaande rechten toe; de schepen kregen van Maurits als Admiraal-Generaal der Unie een z.g. artikelbrief mede (inhoudende instructies voor scheepsoverheden en scheepsvolk, de voorwaarden van indiensttreding enz. en het model voor die, welke de geotroyeerde Oost-Indische Compagnie placht mede te geven) en van hem, als stadhouder, brieven van voorspraak aan Indische vorsten. Maar de Regeering onthield zich beslist van eenige rechtstreeksche deelneming aan geheel de onderneming. Wel werden de hierboven genoemde bepalingen omtrent de verhouding der schepelingen, in hunne hoedanigheid van participanten, tot het „collegium” in den artikelbrief van 16 Januari 1595 opgenomen, waardoor deze bepalingen een officiële santie verkregen.

Hoe ook de uitslag van den eersten tocht naar Indië langs den weg om de Kaap ook moge geweest zijn, ontmoedigend heeft hij niet gewerkt op de bewindhebbers der Compagnie van Verre. Onmiddellijk werden weder 6 schepen door haar uitgerust. Maar ook bij andere kooplieden was de ondernemingsgeest opgewekt. Den 16den Januari 1598 tocht werden door de Staten-Generaal en door de Staten van Holland eenige voorrechten geschonken (mits zij zich verbond tot het uitbrengen van rapporten over hare bevindingen in Indië „gelicke alle andere compagnieën naer Oost-Indiën reysende”) aan eenen Nieuwe Compagnie van de vaerte op Oost-Indiën tot Amsterdam, welke dadelijk 3 schepen ging uitrusten. Reeds zeer spoedig echter werden deze beide reederijen tot ééne verenigd, bekend als de Oude Compagnie. Ook omtrent hare inrichting weet men weinig: wel staat vast, dat ook hier onderscheid werd gemaakt tusschen „bewindhebbers” (bestuur) en andere deelnemers. Deze laatsten hadden geen aandeel in de Compagnie op eigen naam, maar slechts als „participanten” in het aandeel, dat op naam van dezen of genen bewindhebber in de onderneming was geboekt, door dezen „met syne participanten” was ingebracht. De bewindhebbers verdeelden onderling

de werkzaamheden: zóó had men „gecommiteerde van die comenschap” (koopmanschap), „van den wtrustynghe der schepen”, van de „monsteringh” van het scheepsvolk, van de „vercopinge”, enz. In 1598 werden aangesteld een gesalarieerde „boekhouder ende schrijver vande Compagnie” en een „cassier ende colgant”. Een oprichterskapitaal van ruim 750.000 werd door de Compagnie bijeengebracht en aan doorzettingsvermogen heeft het haar niet ontbroken: van 1598—1601 gingen vier expedities van haar uit en het kapitaal, door haar in de reederij gestoken, klom tot ruim 1½ miljoen gulden. De Staten-Generaal en Maurits toonden nog hunne belangstelling door de schepen te voorzien van aanbevelingsbrieven aan inlandsche potentaten, terwijl ook overigens de Regeering weder het hare deed tot het verschaffen van geschut en ammunitie.

Al spoedig kwamen nieuwe concurrenten ten toonee. In Juli 1599 kwamen 4 schepen met een aanzienlijke lading in het vaderland terug en den 28sten Augustus van dat jaar wendden zich een viertal kooplieden te Amsterdam tot de Staten-Generaal met het verzoek, hun zekere voorrechten toe te staan voor den handel op de „Coninchrycken van China”. De Oude Compagnie vreesde en terecht, dat de vaart op China slechts één der doeleinden was van deze rijke, zg. Nieuwe Brabantsche Compagnie (onder leiding van den bekenden Izaäk Lemaire) en dat zij ook andere streken van Azië wenschte te bezoeken. De Staten-Generaal, welke reeds lang hadden ingezien, dat de onderlinge concurrentie den Nederlandschen handel in het verre Oosten schadelijk zou kunnen worden, en niet gretig op de plannen dezer nieuwe Compagnie ingingen, eindigden toch met de gevraagde voorrechten toe te staan, onder de uitdrukkelijke mits echter, dat de Brabantsche Compagnie „precyse” op China zou varen en nergens elders. Hun voorbeeld werd door de Staten van Holland gevolgd. Reeds in 1599 wendden de schepen dezer Compagnie de stevens naar Indië. In ditzelfde jaar is ook sprake van die gemeene coopluyden van de steden van Alcmæer, Hoorn, Enckhuysen ende generallyck residerende in West-Vriesland ende Noorderquartieren, welke „van meeninghe” waren, „die eylanden van Java, Sumatra, Molluczen oft Philipinen te frequenteeren”. Wat er van deze combinatie is geworden, blijkt niet; zeer waarschijnlijk hebben de deelnemers daarin zich aangesloten bij de Oost-Indische Compagnie te Amsterdam, onder presie der stedelijke regeering op het einde van 1600 ontstaan uit de vereeniging der Oude en Brabantsche compagnieën. Deze aldus tot stand gebrachte compagnie bestond weder uit bewindhebbers (bestuur) en verdere aandeelhouders, maar overigens weet men bijna niets van hare inrichting. Op één punt onderscheidde zij zich echter beslist van hare voorgangsters, dat zij zich n.l. mocht verheugen in een soort monopolie, inzooverre de stedelijke regeering te Amsterdam „alle toerusting, dewelke buyten de voorschreven gecombineerde compagnieën bij ofte van wege eenige poorters, inwoonders ofte uytheemschen, alhier ter stede, bij de hand genomen ende in het werck gestelt soude moge werden”, verbod. Ook steunde de Amsterdamsche regeering in andere opzichten deze compagnie, financieel en morcel.

De lust, Oost-Indië te bevaren, blijft echter niet tot Noord-Holland beperkt. Ook in Rotterdam verenigden zich in de laatste jaren der 16de eeuw ceni-

ge kooplieden tot vennootschappen, welke ten doel hadden, langs anderen weg Oost-Indië te bereiken, vooral door de Straat van Magellaan. Eene er van liep te niet zonder eenige resultaat van betekenis; de andere stond reeds in 1598 in nauwe betrekking tot een soortgelijk gezelschap te Amsterdam, uit welke combinatie later de zg. *Magellaansche Compagnie* ontstond, vooral bekend geworden door hare processen met de beroemde Geotrooieerde Oost-Indische Compagnie in zake het door de laatste ook tegenover hare Magellaansche zuster volgehouden monopolie op den handel van Nederland uit met de streken beoosten de Kaap de Goede Hoop. Voor de geschiedenis der ontwikkeling van Nederland als koloniale mogendheid heeft de niet volledig gekende historie dezer Rotterdamse en Magellaansche compagnieën geen groote waarde. Wel dient vermeld, dat te Rotterdam buiten de bovengenoemde nog een Oost-Indische Compagnie bestond, welks „bewindhebbers” in October 1601 vruchteloze onderhandelingen tot samensmelting voerden met de „bewindhebbers” der Oost-Indische Compagnie te Delft. Deze laatste was in elk geval vóór October 1601 opgericht, maar trad reeds in het volgende jaar tot de vermaarde Geotrooieerde Compagnie toe. Wat hare inrichting betreft, bekend is, dat ook zij een gesalarieerden „boekhouder” aanstelde.

In Zeeland had men evenmin stilgezeten. Onmiddellijk na de terugkomst der eerste Amsterdamsche vloot in Augustus 1597 verrezen in dit gewest twee Compagnieën voor de vaart op Oost-Indië. De eene werd opgericht te Veere onder leiding van den bekenden Balthazar De Moucheron, welke nog in 1597 en het volgend jaar privileges en hulp in geschut en ammunitie verkreeg van de Staten-Generaal en de Staten van Zeeland. De Moucheron had groote plannen en vroeg van de Staten-Generaal, zonder succes trouwens, nog in 1600, toen reeds een deel zijner vennooten hem was afgevallen, een octrooi van alleenhandel „op sekere nyuwe havenen in vrempde landen gelegen”. De groote meerderheid der vennooten (de Moucheron zelf b.v. deed niet mee) sloot zich later aan bij de andere Zeeuwsche vennootschap, welke in 1598 te Middelburg verrees en zich eveneens mocht verheugen in den steun der Staten-Generaal en der Staten van Zeeland. Over de inrichting van beide compagnieën is overigens niets bekend. Toen in 1600 de Middelburgsche bezig was met het uitrusten harer tweede vloot, had de bovenbedoelde vereniging plaats met het grootste deel der vennooten van de Compagnie van Veere.

Zoo had men dus in den tijd, waarin de regeering dezer landen ernstige pogingen deed, om de nadeelige gevolgen der groote concurrentie tusschen al deze handelscorporaties af te wenden, behalve enkele combinaties, die niet in de vermaarde O. I. C. zijn opgelost, te Amsterdam de Compagnie, welke in 1600 uit de vereniging van enkele kleinere was ontstaan; in Hoorn en Enkhuizen waarschijnlijk een nieuw opgerichte combinatie; in Rotterdam een O. I. C.; eveneens te Delft; in Zeeland de Middelburgsche Compagnie, verstrekt met een aantal vroegere medewerkers van De Moucheron. Van 1595 tot aan de oprichting der geotrooieerde O. I. C. brachten de kooplieden dezer landen niet minder dan ruim 60 schepen in de vaart naar Oost-Indië. Getuigt het groot aantal reederijen aan den eenen kant van den ondernemingsgeest dier dagen, het leverde aan de andere zijde nadeelen op, niet te

onderschatten. De onderlinge concurrentie, die niet altijd op loyale wijze werd gevoerd en soms in vijandelijkheden ontaardde „tot der landen groote oneere ende oock tot schade der kooplieden”, in elk geval in Indië de prijzen der oostersche producten aanzienlijk deed stijgen; het gevaar, het welk daardoor geloopt werd, dat de handelsondernemingen, wel verre van tot voordeel van het land te gedijen, integendeel elkander in den grond boorden (zij zeilden „malcanderen de schoenen van de voeten en het geld uit den buidel”) en daardoor het voordeel tot een minimum reduceerden; de noodzakelijkheid om een éenheid van belang te kunnen overstellen tegen de Aziatische vorsten en volkeren en tegen de buitenlandse concurrenten in Azië, d.w.z. vooral tegen de vijandelijke gecombineerde Spaansch-Portugeesche macht, waarbij door sommige der bestuurderen onzer gewesten nog werd gehoopt op een versnippering van Spanje's macht door de verplaatsing van een deel van den woedenden strijd van het Westen naar het Oosten, dit alles deed de vraag rijzen, of het beginsel van vrije concurrentie, in theorie wel-luidend en in deze streken voorgestaan, in dit geval niet door de praktijk werd veroordeeld. Dat de regenten der Republiek die vraag zich hebben voorgelegd pleit voor hun praktischen blik, die niet, in blinde vooringenomenheid met eenmaal aangenomen denkbeelden, vergat zich te richten op de eischen van de praktijk, den toestand van het oogenblik. Reeds dadelijk, toen zich naast de Oude Amsterdamsche Compagnie andere verenigingen vestigden, maakte bovenbedoelde vraag een punt van overweging uit. In het begin bepaalden de regenten, stedelijke en gewestelijke, en de Staten-Generaal zich tot raadgevingen, tot wenken, tot het geven van leidraden, zonder dwang. Maar in 1600 gelukte het de Amsterdamsche regeering te geraken tot het vormen eener combinatie, tot welke toetraden de bestaande Amsterdamsche vennootschappen en vermoedelijk ook de toenmalige Westfriesche. Om verdere concurrentie binnen hunne stad den kop in te drukken, verleenden de Amsterdamsche regenten — het bleek reeds boven — aan deze Compagnie een soort monopolie. In hetzelfde jaar begonnen de combinatieplannen vasten voet te krijgen ook in de Staten van Holland. Van Oldenbarneveld werd de ziel van de éenheidsplannen. Gemakkelijk ging het niet. Wel waren er onder de Bewindhebbers, welke het nut eener combinatie inzagen, maar de verscheidenheid der belangen maakte het moeilijk, die tot één te brengen. De beraadslagingen duurden lang. Den 17den Mei 1601 werd door de genoemde Staten besloten, de zaak in de Staten-Generaal aan de orde te brengen, terwijl in principe werd aangenomen vereniging van al de compagnieën door één monopolie-octrooi voor eenige jaren; vergunning tot het verrichten van handelingen van souveriniteit in Indië (tractaten sluiten, sterken bouwen); alles „met ordre en autoriteit van dezen landen, hetzij op naam van den Staten-Generaal, hetzij op naam van Z. Exc.” De Staten van Holland en Oldenbarneveld hadden daarbij niet alleen het oog op de Amsterdamsche of zelfs alleen op de in Holland gevestigde verenigingen; ook die van Middelburg wenschten zij te zien opgenomen; tegen den zin echter der Amsterdamsche Compagnie, welke het monopolie voor zich alleen vroeg, desnoods verenigd met andere *Hollandsche* kooplieden. Den 6den November 1601 begonnen de beraadslagingen in de Staten-Generaal en een paar weken later in de samenkomsten der door Hunne Hoog Mogenden bij-

eengeroepen bewindhebbers van alle compagnieën in Holland en Zeeland. Het zou te ver voeren, hier eene, zij het ook beknopte, beschrijving te geven van den loop des discussies, waarbij eigenbelang dikwijls vóórdat ten nadeele van het algemeen. Genoeg zij het, dat den 20sten Maart 1602 de Staten-Generaal een octrooi verleenden aan de bekende combinatie: de Generale Nederlandsche Geoctrooyeerde Oost-Indische Compagnie trad op dien dag in de geschiedenis van ons vaderland op.

Dit octrooi, hetwelk met enkele wijzigingen tot den val der Compagnie haar grondwet is gebleven (het werd verlengd met het jaar 1623, 1647, 1673, 1700, 1741, 1742, 1743, 1755, 1775, 1777, 1796, 1798) moet als grondslag worden genomen, waar het geldt, een schets te geven van de inrichting der Compagnie hier te lande. Het spreekt wel van zelf, dat niet alle bepalingen van het uit 46 artikelen bestaande octrooi en de uitvoeisels daarvan uitvoerig kunnen worden besproken, omdat onze schets niet in bijzonderheden kan treden en slechts de hoofdlijnen kunnen worden aangegeven.

De Oost-Indische Compagnie doet eenigermate denken aan onze tegenwoordige naamloze vennootschappen, zonder echter, waar het een nauwe u-rige definieering zoude gelden, in elk opzicht onder die rubriek te kunnen worden gerangschikt. Het bedrag van het oprichterskapitaal was niet vooruit bepaald geworden. Elk inwoner der Republiek kon bij de oprichting der Compagnie binnen den daarvoor bepaalden termijn actiën in dat kapitaal nemen, „met soo weynige ende veele penningen, als het henlynden sal gelieven”, waaruit volgt, dat ook de hoegrootheid der aandelen niet vooruit was bepaald. Werd er voor meer kapitaal ingeschreven, „dan die navigatie wel soude vereyschen”, dan werden de inschrijvingen boven de f 30.000 pro rata parte verminderd (art. 10, 11). Er werd voor ongeveer 6½ miljoen ingeteekend, over de verschillende Kamers, waarin de bestuurders der Compagnie zitting hadden, verdeeld, in ronde cijfers, als volgt: Amsterdam ruim f 3.670.000, Middelburg (Zeeland) f 1.300.000, Delft f 469.000, Rotterdam f 173.000, Hoorn f 267.000, Enkhuizen f 540.000. De aandelen waren al spoedig zeer gezocht door de hooge dividenden, welke reeds binnenkort werden uitbetaald. Ergerlijke speculatiën en winhandel kwamen door de groote onzekerheid omtrent de hoegrootheid der te verwachten dividenden niet lang na de oprichting der Compagnie in zwang en herhaalde verbodsbepalingen vermochten dit kwaad niet te stuiten. Reeds in 1622 bereikten de aandelen een koers van 300 %; in 1720 stegen zij tot 1260, in de 2de helft der 18e eeuw stonden zij op circa 750 %. Zelfs in het ongeluksjaar 1672 konden zij nog 250 halen en in 1781, toen reeds bekend mocht worden geheeten, dat de zaken der vennootschap niet al te best marcheerden, konden zij zich nog een oogenblik op 215 % handhaven. De directeuren der Compagnie, de zg. Bewindhebbers, welke inzagen, dat het crediet der vennootschap voor een deel zoude worden afgemeten naar den koers harer aandelen en verder, dat deze weder afhing van de hoegrootheid der dividenden, zochten de laatste hoog op te drijven, zelfs indien voor de uitbetaling daarvan geld moest worden opgenomen: één der oorzaken van den grooten schuldenlast der Compagnie in lateren tijd. De Bewindhebbers bepaalden het dividenden-percentage geheel naar eigen goedvinden (slechts wilde art. 17

van het octrooi, dat men tot de „wijtheelinge” zou overgaan, „alsser van de retouren vyff ten hondert in casse” was), zonder in ’t minste de aandeelhouders daarin te kennen. En dezen bekommerden zich ook weinig om den loop der zaken, ten minste niet dan, wanneer zij tevreden werden gesteld door hooge dividenden. Ook de zucht dus, om de aandeelhouders welke, in de eerste jaren althans, den Bewindhebbers het leven lastig maakten, den mond te stoppen, leidde de laatsten tot kunstmatige opdrijving der dividenden. Maar daaruit volgt omgekeerd, dat voor ons de hoegrootheid der dividenden geen toetssteen kan zijn ter bepaling van den bloei der Compagnie. Pas in 1610 begon de eerste dividend-uitkeering; in dat jaar werd besloten tot twee uitkeeringen tot een gezamenlijk bedrag van 132½ %. In 1611 werden 30 % uitbetaald in muskaatnoten. Het duurde nu tot 1619, dat weder tot een uitkeering werd besloten: 37½ %. Van dat jaar af werd tamelijk getrouw elk jaar dividend uitbetaald; van 1690—1782, het laatste jaar, waarin zulks geschiedde, zeer geregeld. Het hoogste dividend, dat na 1610 werd uitbetaald, was dat in 1688, nl. twee uitkeeringen, samen van 66⅔ %, waartegenover staat, dat in 1689 niets werd uitgekeerd; 1642 had gegeven 50 %, enz. Het kleinste, dat van 12½ %, werd herhaaldelijk genoten, o.a. steeds van 1771—1782. In ’t geheel werd in de 198 jaren, waarin de Compagnie bestond, ruim 3600 % genoten, dus ruim 18 % per jaar. Meest werden de dividenden uitbetaald in contanten; in de eerste veertig jaren van het bestaan der Compagnie ook dikwijls in specerijen; soms in obligatiën, wanneer de Bewindhebbers besloten tot het uitkeeren van dividenden, zonder de middelen te bezitten, waaruit die uitkeeringen te doen.

Reeds is meermalen gesproken van de Bewindhebbers, bij wie de leiding der zaken berustte, en tevens van de Kamers, waarin zij zitting hadden: Amsterdam, Middelburg (Zeeland) en de vier kleine Kamers: Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen; allen plaatsen, waar compagnieën voor de vaart op Oost-Indië gevestigd of geweest waren, toen de geoctrooyeerde O.-I. Compagnie werd opgericht. Om de bestuurders (bewindhebbers) dier vroegere reederijen niet voor het hoofd te stooten, werd bepaald (art. 18—23) dat „de respective Cameren bedient” zouden worden „bij de jegenwoordige Ve-windhebbers (73 in getal) maar tevens (art. 24, 25) dat in geval van dood of ontslag het getal dier waardigheidsbekleeders zoude verminderen, tenzij de Kamer, die het betrof, goed vond anders te besluiten; en wel tot 20 voor de Kamer Amsterdam, 12 voor Zeeland, tot 7 voor ieder der kleine Kamers (60 in ’t geheel). Ontstond een vacature, dan moesten de Bewindhebbers der Kamer, waarin die vacature plaats vond, binnen een bepaalden tijd een drietal formeeren, en dit ter electie aanbieden aan de Staten van hun gewest „off den ghenen bij henlynden daertoe te committeren”. Reeds spoedig werd deze electie overgelaten aan de Burgemeesters der steden, waarin de Kamers gevestigd waren, meestal zelve Bewindhebbers; en hiernaede was de familieregeering, de oligarchie, in het bestuur der Compagnie ingeslopen.

Een poging, bij de eerste verlenging van het octrooi beproefd, om de macht der Bewindhebbers te breken, door in het octrooi hun mandaat aan een vasten termijn te binden, werd bekroond, in zoverre het nieuwe octrooi van 1623 werkelijk een dergelijken termijn inhield, nl. van 3 jaren, na welchen tijd de Bewindhebbers volgens vaste roosters

in de verschillende Kamers aftraden, beginnende met 1 Januari 1623, datum van den ingang van het verlengde octrooi. Ontstond een dergelijke periodieke vacature, dan werden de aandeelhouders (als spoedig ontstond een kiezersteelt) der Kamer, die het gold, bijeengeroepen (het octrooi van 1647 bepaalde, dat de voorziening in een vacature moest plaats hebben binnen 3 maanden na het openvallen) tot verkiezing van een zeker (nader door den Stadhouders te bepalen) aantal hoofdparticipanten. Dezen en Bewindhebbers gingen dan over tot de keuze van een drietal uit genoemde hoofdaandeelhouders en uit vroegere Bewindhebbers, welke reeds minstens 3 jaren buiten functie geweest waren. De toevoeging, dat de afgetreden dignitarissen na 3 jaren herkiesbaar waren, terwijl zij, die om andere redenen aftraden of die gestorven waren, gerekend werden onder de periodiek afgetreden, hetgeen de zetelvastheid bevorderde, ontnam aan die bepaling veel van hare waarde. Al spoedig werd aan deze voorschriften ook al niet meer de hand gehouden en de aandeelhouders klaagden niet, omdat hooge dividenden hun den mond stopten. Gewoonlijk bleven de heeren dan ook levenslang aan, indien zij ten minste de vereischten bleven behouden.

Welke waren die vereischten? In de eerste plaats (art. 28, de eenige bepaling van het octrooi, dat van die vereischten spreekt) moest een aandeelhouder, om tot Bewindhebber te kunnen worden gekozen, aandeelen hebben tot een geheel vrij en onbelast bedrag van minstens 1000 pond Vlaamsch (f 6.000); tenzij hij gekozen werd in de Kamers Hoorn of Enkhuizen (de Kamers van het Noorderkwartier), wanneer f 3.000 voldoende waren; een gunstige beschikking in 't midden der 17e eeuw ook uitgebreid tot de Kamers op de Maas: Rotterdam en Delft. Niet in het octrooi voorgeschreven, maar later vastgesteld, was een leeftijd van 25 jaren. Te nauwe bloedverwantschap kon een beletsel wezen op grond eener bepaling in de vernieuwing van het octrooi van 1623 en daaruit voortgevloede nadere bepalingen. Ook werden in 1681 alle publieke ambten onverenigbaar verklaard met het Bewindhebberschap in de Kamer Amsterdam voor de ééne helft der Bewindhebbers, met het oog op de vele bezigheden, aan het waarnemen der plichten van Bewindhebber verbonden.

Vóór hunne in-functie-treding legden de Bewindhebbers een ambtseel af, dat zij de op hen rustende ambtsplichten trouw en eerlijk zouden nakomen, zonder den een der aandeelhouders boven den anderen te bevoordeelen (art. 27). Onder die plichten, welke in het algemeen het besturen der vennootschap omvatten, traden op den voorgrond het uitrusten der schepen met al den aankleve van dien „ende andere dingen den handel betreffende” (art. 3), b.v. het regelen der verkooping van de specerijen, enz., welke met de „retourvloten” uit Indië werden aangebracht. Daarnaast stonden een aantal huishoudelijke bezigheden. Al deze werkzaamheden veroorzaakten een niet gering tijdverlies en groote moeite: vandaar dat hun vacatiën (art. 5) en provisiën werden uitgekeerd, welke hunne betrekking tot eene winstgevende konden maken. Art. 29 van het oorspronkelijk octrooi stond den gezamenlijken Bewindhebbers 1 % toe van de kosten der uitredingen en eveneens 1 % van de opbrengsten der retouren, zonder dat provisiën voor andere financiële handelingen door hen zouden mogen worden in rekening gebracht (art. 30). Reeds spoedig na het oprichten der Compagnie rezen ernstige

klachten over de misbruiken, welke deze regeling van het honoreeren der diensten, door de Bewindhebbers aan haar bewezen, met zich sleepten. Zij werden beschuldigd, de kosten hooger op te drijven en het bedrag der retouren hooger te taxeeën dan de werkelijkheid was, alleen om eigen zak te smeren. Bij de eerste verlenging van het octrooi, in 1623, werd dan ook de 1 % provisie beperkt tot de netto opbrengst der retouren en de buitgemaakte goederen, zonder dat de uitredingen naar Indië of iets anders in rekening mochten worden gebracht. De tweede verlenging, die van 1647, deed de provisiën geheel vervallen; in plaats daarvan werden vaste bezoldigingen vastgesteld; voor de Bewindhebbers in de Kamer Amsterdam ieder f 3100, voor die in de Kamer Zeeland f 2600, voor die in de andere kleine Kamers f 1200. Naast de gelegenheid tot het plegen der bovengenoemde misbruiken, stonden voor de bestuurders der Compagnie nog een aantal andere wegen open, langs welke zij zich op onrechtmatige wijze konden verrijken. En dat in den loop der jaren vele en velerlei bepalingen noodig bleken om die wegen af te sluiten, wijst er op, dat zij wel degelijk bewandeld werden. Zoo werd den Bewindhebbers bij het octrooi van 1623 uitdrukkelijk verboden, iets aan de Compagnie te verkoopen of te leveren, terwijl tevens hunne deelneming aan het koopen van Compagnie's specerijen bij die gelegenheid aan eenige bepalingen werd onderworpen, welke het gevaar van knoeierijen bij onderhandsche verkooping en konden verminderen. Bij verschillende artikelen van het octrooi was verder geregeld hunne financiële aansprakelijkheid, die, wat de gevolgen hunner ambtsplichten betrof, niet verder reikte dan hun aandeel in 't gemeenschappelijk kapitaal; eveneens hunne aansprakelijkheid voor een enkelen comptabelen ambtenaar, evenals andere titularissen door hen aan te stellen en uit eigen beurs te bezoldigen (artt. 31, 32, 33, 42). Bij de latere uitbreiding der operaties van de Compagnie en de daarmede gepaard gaande uitbreiding van het corps ambtenaren, kwam in dit laatste een algeheele wijziging en werden al de ambtenaren, door de Bewindhebbers aangesteld, door de Compagnie betaald.

Met een enkele uitzondering werden alle ambtenaren en beambten, welke der Compagnie hunne diensten in Nederland praesteerden, niet benoemd door al de Kamers gezamenlijk, maar door iedere Kamer afzonderlijk; elke Kamer had haar eigen personeel. Hieruit alleen zou reeds volgen, dat iedere Kamer eene zekere zelfstandigheid bezat, en inderdaad, die zelfstandigheid bestond en was zeer groot, zéé groot zelfs, dat men soms geneigd is, meer te denken aan eene combinatie van een zestal zelfstandige lichamen, die zich tot één doel hadden verenigd, dan aan één geconsolideerd handelslichaam, dat zijne kantoren op verschillende plaatsen had gevestigd. Artikel 1 van het oorspronkelijk octrooi regelde het aandeel, dat elk der Kamers in de uitrustingen der vennootschap zoude toekomen: Amsterdam $\frac{1}{2}$, Zeeland $\frac{1}{4}$, de Kamers op de Maas samen $\frac{1}{8}$, die van 't Noorderkwartier samen eveneens $\frac{1}{8}$. Wereld hieraan niet bij de uitreiding voldaan, en gewoonlijk geschiedde dit niet om redenen van praktijk, dan werd bij een volgende uitreiding met deze omstandigheid rekening gehouden en op die wijze de verhouding hersteld. De schepen nu, welke door één der Kamers werden uitrust, moesten in Indië ten behoeve van diezelfde Kamer worden gecargeerd, en, zoo mogelijk, in de haven dierzelfde Kamer binnenloopen; in elk geval

moest hun opbrengst ten voordeele dierzelfde Kamer worden verkocht of op andere wijze besteed (art. 12). Dat de Kamers tot wederzijdsche hulppraestatie gehouden waren, ingeval een Kamer gebrek aan specerijen had, waarvan een harer zustersen overvloed bezat, werd in artikel 13 bepaald, en dat een dergelijke bepaling noodig was, bewijst alweder het karakter van zelfstandigheid, aan de Kamers toegekend. Ook de verplichtingen der Kamers, elkander op de hoogte te houden van haren financiële toestand (art. 14), toont, dat er een band was tusschen de Kamers, maar ook dat het eenheidsbeginsel niet sterk aan den dag trad: het geelk meer een verevening van tot elkander in financiële betrekking staande kantoren, dan de regeling der financiën van één groot lichaam.

Maar dit alles toont ook, dat er een band bestond, dat er zaken van algemeenen aard waren, die niet de afzonderlijke Kamers elk voor zich golden, maar die allen te zamen betroffen en dus gemeenschappelijke regeling behoeften. Die behoefte aan gemeenschappelijke regeling, die zich in den loop der jaren steeds meer deed gevoelen, bracht met zich mede de behoefte aan een centraal bestuur, dat reeds dadelijk bij het octrooi van 1602 werd in 't leven geroepen en bekend staat als de Heeren Zeventien. Deze vormden geen permanent lichaam; integendeel, voor elke vergadering, tot welke de Zeventien bewindhebbers werden opgeroepen, had opnieuw de keuze der Gedeputeerden plaats door de Bewindhebbers der verschillende Kamers: Amsterdam zond er 8, Zeeland 4, Rotterdam 1, Delft 1, Hoorn 1, Enkhuizen 1, terwijl de 17de persoon werd afgevaardigd of door de Kamer Zeeland of door een der kleine Kamers (art. 2).

Volgens het octrooi van 1602 (art. 2) zouden deze Gedeputeerden samen komen „soo dickwils het van noode wesen sal”; in de praktijk had dit meestal tweemaal per jaar plaats: in de lente en in den herfst. Tusschentijdsche vergaderingen waren niet zeldzaam, maar daarvoor nam men dikwijls toevlucht tot de z.g. Kleine Zeventien, uit een geringer aantal afgevaardigden bestaande en spoedeisende zaken behandelende. In de vergaderingen der XVII werden de algemeene aangelegenheden der Compagnie behandeld: „wanneer men sal equipperen, met hoe veele schepen, waer men die sal seynden, ende andere dingen den handel betreffende” (art. 3). De besluiten, door haar betreffende algemeene aangelegenheden genomen, waren bindend voor de verschillende Kamers. Niet altijd waren deze laatste echter geneigd, aan de bevelen van het centraal bestuur te voldoen; onderling wantrouwen, onderlinge ijverzucht, later onmacht, waren dikwijls zoovele factoren, die den goeden gang der zaken belemmerden en soms met moeite uit den weg werden geruimd. Gelukkig was een tegenwicht tegen deze bezwaren gelegen in het overwicht, door de machtige Kamer Amsterdam uitgeoefend. De Heeren XVII trokken buitendien langzamerhand steeds meer zaken binnen den kring hunner bemoeiingen, door steeds voort te gaan met reglementeeren in het belang der eenheids idee. De punten van behandeling of van beschrijving, zooals zij gewoonlijk werden genoemd, werden vooruit aan de verschillende Kamers bekend gemaakt door de z.g. presideerende Kamer, d. w. z. door de Kamer, in wier stad de vergadering der XVII zou plaats vinden. Deze eer viel alleen te beurt aan Amsterdam en Middelburg. In eerstgenoemde plaats gedurende de

eerste zes jaren achtereenvolgens; daarna twee jaren achterein in Middelburg (art. 4) en zoo vervolgens. In het laatste geval was het, dat de Kamer Zeeland den zeventienden afgevaardigde mocht afvaardigen. Naast de onderwerpen, welke voorkomen onder de punten der beschrijving, werden ook andere behandeld, die staande de vergadering aan de orde werden gebracht, de z.g. „voorvallende zaken”. Zeer dikwijls gebeurde het, — nu eens om het gewicht der onderwerpen, dan weer uit zucht tot traineeren, omdat men tegen een beslissing opzag, een enkele maal uit een zucht tot obstructionisme, omdat een der Kamers nadeel voor haar zelf zag in de beslissing, die de meerderheid vsn plan was te nemen, — zeer dikwijls gebeurde het, dat de afgevaardigden, of een of meer onder hen, ruggespraak wenschten met hunne committenten, hetgeen meestal verschuiving tot een volgende nieuwe bijeenroeping ten gevolge had. Op die wijze werkte de toch reeds zoo logge regeermachine al zeer langzaam. Kon het verschil onder de Heeren XVII, „t Collegie”, niet beslist worden, dan ontleenden de Staten-Generaal aan art. 6 van het octrooi het recht tot inmenging. Nu heeft steeds bij de Bewindhebbers het streven geheerscht, de regenten der Republiek quatales buiten hunne zaken te houden en dit was inderdaad voor hen een prikkel, om hunne vuile wasch binnenshuis te wasschen en daarmede soms meer spoed te maken, dan zij zelf eigenlijk wel wilden; maar de inmenging der Staten-Generaal bleek soms beslist noodig, en als deze hun recht op die inmenging lieten gelden (dikwijls deden zij het zeker niet!), dan hebben de Bewindhebbers zich daartegen nooit ernstig durven verzetten.

Naast de gewone Bewindhebbers had men nog extra ordinaire, welke door sommige steden in Holland, door de Ridderschap van dit gewest en door de provincies Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen werden aangesteld en met leede oogen door hunne „ordinaire” collega's werden aangekeken. Het denkbeeld, genoemde steden en gewesten het recht tot het afvaardigen van deze dwarskijkers te geven, wortelde in de artikels 15 en 16 van het octrooi, maar het duurde tot het midden der 17de eeuw, tot 1647, toen de tweede verlenging van het octrooi tot stand kwam na veel strijd, dat het denkbeeld geheel tot uitvoering kwam. Groot gewicht kon door deze categorie van directeuren niet in de schaal worden gelegd: verspreid over de verschillende Kamers, was hun aantal te gering, om invloed uit te oefenen. In het midden der 18de eeuw, tengevolge der gebeurtenissen van 1748, werd aan den Stadhouder de waardigheid verleend van Opperbewindhebber. Als zoodanig liet Willem IV b.v. zich vertegenwoordigen in de vergadering der XVII door zijne Represantanten. Het spreekt van zelf, dat een niet geringe invloed door den Opperbewindhebber kon worden uitgeoefend, ook, omdat aan hem de aanstelling der Bewindhebbers toekwam uit een drietal, door de afzonderlijke Kamers aan hem aangeboden, en de benoeming van de hooge ambtenaren der Compagnie uit een aanbeveling van den kant der Bewindhebbers. Maar Willem IV leefde te kort om veel invloed te hebben kunnen uitoefenen en het aandeel, door Willem V in de leiding der zaken genomen, treedt vooral aan den dag bij de maatregelen, in de laatste jaren der 18de eeuw genomen om den val der Compagnie te voorkomen.

Behalve deze dwarskijkers bestond er nog een

college, dat was ingesteld om toezicht te houden op de verrichtingen der Bewindhebbers, vooral in financiële aangelegenheden. Het waren de Beëdigde Hoofdparticipanten, een deel van wier functiën reeds boven werd vermeld. Deze instelling dagteekent van de eerste verlenging van het octrooi voor 1623. Artikel 14 van het oorspronkelijk octrooi schreef bepalingen voor omtrent het afleggen van rekening en verantwoording door de Bewindhebbers, o.a. dat „de generale rekeninge na thien jaren zal geschieden in t openbaer, mits datter alvoreen billetten sullen worden aengeslagen om elcken een te waerschouwen, die over d'auditie derselver zal begeren te comen”. Deze verantwoording nu had steeds geen plaats gevonden en dit, gevoegd bij andere klachten door de participanten geuit omtrent financiële knoeierijen, welke door de Bewindhebbers zouden gepleegd zijn, gaf aanleiding tot verschillende bepalingen, door de Staten-Generaal in het octrooi van 1623 aangebracht, waaronder de instelling der Beëdigde Hoofdparticipanten belangrijk had kunnen worden. Had *kunnen* worden Maar zij zijn meestal in 't zog der Bewindhebbers meegevaaren en de participanten keken later weinig meer naar de verrichtingen van de bestuurders der vennootschap om, als zij maar goede dividenden ontvingen. Hoe dit zij, de hoofdparticipanten bestonden en een der eerste rechten, hun toegekend, was, zitting te nemen bij het afleggen der „generale rekeningen van haare (der Compagnie) administratie” in tegenstelling met de rekening en verantwoording, door de Kamers onderling aan elkander en aan de XVII af te leggen, waartoe de Bewindhebbers in 1623 en 1647 opnieuw uitdrukkelijk werden verplicht. Dit afleggen van rekening zou sedert de verlenging van 1647, elke 4 jaren moeten geschieden ten overstaan ook van afgevaardigden uit de Staten-Generaal. Ieder actiehouder der Compagnie mocht er bij tegenwoordig zijn, maar slechts de hoofdparticipanten hadden stem in 't kapittel. Deze waardigheidsbekleeders (de Beëdigde hoofdparticipanten) werden gekozen uit die aandeelhouders, welke evenveel aandeelen bezaten als voor het Bewindhebberschap zelf werden vereischt, en in 't algemeen den naam Hoofdparticipanten droegen. Zij werden gekozen door de participanten ten getale van 9: uit de Kamer Amsterdam 4, uit Zeeland 2, en 3 uit de kleine Kamers. Zij mochten ook tegenwoordig zijn bij de jaarlijksche rekening en verantwoording door de Kamers onderling af te leggen, bij het opmaken van den jaarlijkschen Staat der Compagnie; zij moesten door de Bewindhebbers worden gehoord in alle belangrijke voorvallende zaken, waartoe zij zitting verkregen in de vergaderingen der XVII, zij traden volgens vasten rooster af, zonder dadelijk herkiesbaar te zijn, en waren ook aan dezelfde restricties, b.v. van koop en verkoop van en aan de Compagnie, onderworpen, welke de handelingen der Bewindhebbers beperkten. In 1647 werd hun een vast traktement toegekend van f 200.— 's jaars. Hun werkzaamheid had nuttig voor de Compagnie kunnen zijn; maar zij hebben weinig sporen van hunne werkzaamheid achtergelaten, zoodat de geschiedenis van het bestaan en de lotgevallen van hun college hier niet verder behoeven te worden nagegaan.

De werkzaamheden, welke in 't belang der Compagnie moesten worden verricht, kunnen het best worden gekend, door te wijzen op de Commissies, welke tot verdeling dier werkzaamheden werden gecreëerd en op de ambtenaren, welke

de Bewindhebbers in hunne taak ter zijde stonden. Natuurlijk kunnen we niet elke wijziging, welke in den loop der jaren in dit alles plaats greep, bespreken en evenmin al die commissies, al die ambtenaren noemen. Wij gaan de voornaamste na en die nog slechts op een bepaald tijdstip, circa 1794. Dit tijdstip kiezen we, omdat toen het aantal commissies en beambten het grootst was, steeds vermeerderd als het was geworden door de toenemende ingewikkeldheid van de operatiën der Compagnie en van hare bestuursinrichting, en tevens, omdat het gelegenheid geeft, een terugblik op sommige onderdeelen dier inrichting te werpen. De meeste namen der hier te bespreken commissies en ambtenaren geven duidelijk genoeg hunnen werkring te kennen, zoodat wij kunnen volstaan met ze te noemen; bij enkele andere zal een aanteekening of uitweiding noodzakelijk zijn.

De Bewindhebbers der Kamer Amsterdam verdeelden zich in vijf afdelingen, die in den loop der jaren de naam „departementen” ontvingen; dat „tot de Equipagie”, „tot den Ontvangst”, „tot het Pakhuis”, ook wel genoemd „van de Commercie”, „tot de Rekenkamer” en eindelijk het z.g. „Vijfde departement” of „Departement tot de Indische Zaken”, hetwelk belast was met de regeling van zaken van algemeenen aard en wier werkring dus dient besproken bij dien der commissies van algemeen bestuur. Het voorzitterschap van deze Kamer verwisselde maandelijks. Vier Beëdigde Hoofdparticipanten, in die dagen niet meer door al de aandeelhouders, maar alleen door de Hoofdparticipanten gekozen, stonden Bewindhebbers ter zijde, maar hadden geene zitting in de permanente Departementen, evenmin in de verdere Commissiën of Besognes, die „tot de Financiën”, „tot den Bouw”, ook genoemd „tot het opzigt van 's Comp. residentiehuis in Amsterdam”, enz. Een groote staf van ambtenaren werd door de Kamer Amsterdam aangesteld. Op het „Comptoir van den Opperboeckhouder” had men behalve dezen waardigheidsbekleeder zelf, een drielst „boekhouders”; in de „ontfangkamer” een „kassier”, een „boekhouder” enz.; op het „soldijkantoor” 5 boekhouders; op het „liquidatiecomptoir” 3 boekhouders, enz.; in den „apothekerswinkel” één doctor, enz.; op het „klerkencomptoir, de secretarie of schrijffcomptoir” een aantal schrijvers; op het „comptoir van het pakhuis” 4 boekhouders, 2 pakhuismeesters, enz.; in „het vijfde departement” 2 boekhouders en het noodige klerkenpersoneel. Verder had men een chartermeester of bibliothecaris, opzichters der magazijnen, examinateurs der stuurlieden en der verdere scheeps-officiëren, boekhouders voor de monsterring van het scheepsvolk, verschillende makelaars en keurders der aangebrachte waren en der aan de schepen te verstrekken provisiën, equipagemeesters, stuwage-meesters, opzichters der smeden en scheepstimmerlieden, agenten op Texel, op het Vlie, op den Helder, een advocaat, een procureur, een boekdrukker en een kaartemaker, enz. enz. Ongeveer 1794 was het aantal der „gequalificeerde” ambtenaren en beambten (het lagere beambten-personeel en het werkvolk daaronder niet begrepen), welke door de Kamer Amsterdam werden bezoldigd, gestegen tot 97. Met enkele verschillen was in de overige Kamers de verdeling der werkzaamheden onder de Bewindhebbers onderling en de functie der ambtenaren en beambten gelijk aan die der Kamer Amsterdam, al bracht natuurlijk het verschil in belangrijkheid dier

Kamers mede meerdere eenvoudigheid in de bestuursinrichting. De Kamer Zeeland had drie departementen, dat der „Koopmanschap“, der „Equipagie“ en der „Thesaurie“; benoemde buitendien Commissarissen „van de Processen“ en „over de Charterkamer“; had een college van „Rekenmeesteren“ aangesteld en telde 55 gequalificeerde ambtenaren en beambten. De Kamer Delft bezoldigde er 16, de Kamer Rotterdam 18, de Kamer Hoorn 18, de Kamer Enkhuizen 19.

Ook het algemeen bestuur der Compagnie betrof zoo vele en velerlei aangelegenheden, dat het niet te verwonderen is, dat niet alleen de Heeren XVII ter voorbereiding en adviseering zich in verschillende commissiën splitsen, maar ook, dat naast de XVII nog andere Bewindhebbers werden afgevaardigd ter behartiging van onderdeelen der regeertaak. De meeste, niet alle, der aldus gevormde commissiën, waren niet permanent, maar werden steeds bij elke nieuwe opgeroepen bijeenkomst der XVII opnieuw gekozen; hare samenstelling maakte steeds een of meer der punten van beschrijving uit. Sommige dier commissiën keerden geregeld weder, andere waren commissiën ad hoc. In de meeste er van hadden ook Beëdigde hoofdparticipanten zitting. Wij noemen er van de „Ordinaire besognes“, welke de dagelijkse zaken zonder groot gewicht voorbereidden, de „Commissie tot het formeeren van den eisch der retouren“ uit Indië, „tot de visitatie der boeken“ van financiëlen aard in de verschillende Kamers om de éénheid in het houden dier boeken te bevorderen, „tot het sluiten der boeken en het opmaken van den jaarlijkschen staat (balans) hier te lande“, welke sedert 1680 gewoonlijk den 15den Mei werd opgemaakt, „tot het arresteren der vierjarige rekening“ van den financiëlen toestand der Compagnie in haar geheel, „tot de secrete zaken of het bezorgen der retourvloot“, tot „de directe vaart en handel op China“, welke commissie sedert 1755 bestond, tot „de huijshoudinge van 's Comp. logement te 's Gravenhage“, „tot de correspondentie met Commissarissen-Generaal“, welke in 1791 waren benoemd tot het instellen aan de Kaap de Goede Hoop en in Indië van een enquête omtrent en het aanbrengen van verbeteringen in de toestanden daár. Een „permanente commissie tot de directie en administratie van de verkooping der jaarlijksche retouren“ werd in 191 in 't leven geroepen en wél — het pleit niet voor het vertrouwen, door de toenmalige Bewindhebbers als zoodanig genoten — op initiatief der Staatscommissie, welke — het zal straks blijken — in 1790 was ingesteld, om te trachten te redden wat er van de zaken der Compagnie nog te redden viel. Deze staatsbemoeiing deed zich ook gelden ten opzichte eener andere commissie, welke, als een der belangrijkste, hier met een enkel woord dient te worden besproken. In het tweede kwart der 17de eeuw reeds begonnen de werkzaamheden, welke het algemeen bestuur der Compagnie medebracht, zóó groot te worden, dat men naar middelen omzag, om het werk der Heeren XVII te verlichten, hetgeen tevens de zaken vlugger kon doen marcheerden. Een der tijdroovendste werkzaamheden was het lezen der brieven en stukken uit Indië, welke langzamerhand een respectabelen omvang verkregen en steeds uitgebreider werden, naarmate het arbeidsveld der Compagnie in het Oosten in omvang toenam, en het concipieeren van de antwoorden daarop. In het midden der 17de eeuw nu werd besloten, deze werkzaam-

heden op te dragen aan een bijzondere commissie buiten de XVII, welke oorspronkelijk bestond uit twee bewindhebbers der Kamer Amsterdam, één uit Zeeland, één uit ieder der kleine Kamers en één der Beëdigde hoofdparticipanten. Later werden verschillende wijzigingen aangebracht in de samenstelling dezer zg. Haagsche besognes; wij zullen die echter voorbijgaan. Slechts dient hier te worden gewezen op het hoogst belangrijke van den werkring dezer commissie: immers het concipieeren van de antwoorden op de correspondentie uit Indië, nog voordat het hoofdbestuur die correspondentie had gelezen, bracht uit den aard der zaak mede, dat de leden der commissie, door in die antwoorden hunne meening over de toestanden in Indië, over het gehoorzamen door de Indische autoriteiten aan de bevelen der Bewindhebbers, over de wijze waarop hunne denkbeelden over de in het Oosten te volgen staatkunde daar werden in praktijk gebracht, aan Gouverneur-Generaal en verdere autoriteiten te kennen te geven, daardoor implicite adviezen, zoo al geen voorstellen, ten opzichte van de in Indië te volgen gedragslijn aan de Bewindhebbers indienden. Deze inrichting bleef bijna tot het einde der Compagnie stand houden. Maar in 1786 had op aandrang van Holland, nadat reeds andere pogingen, om van regeeringswege toezicht op de Compagnie uit te oefenen, waren in 't werk gesteld, een vermeerdering van het aantal Bewindhebbers plaats, welke nieuwe leden bestaande uit ervaren kooplieden, in tegenstelling met de meeste andere Bewindhebbers, die gewoonlijk meer aan Regeering, dan aan Koophandel waren gaan doen, bij de Kamer Amsterdam werden gevoegd als het zg. „Vijfde Departement“ of het „Departement tot de Indische Zaken“. Dit Vijfde Departement werd belast met het beantwoorden der Indische brieven, het doen van voorstellen omtrent de bestuursinrichting daar, omtrent de staatkunde, daar te volgen, omtrent de maatregelen in het belang onzer positie daar te nemen, enz. enz. De Staten-Generaal, gerugsteund door de Staten van Holland, dreven dit door en benoemden reeds in 1786 vier der nieuwe bewindhebbers in overleg met Holland. Maar Kamer en provincie Zeeland weigerden toe te treden en pas later geschiedde dit. In 1790 nam dit departement den naam van „Preparatoir besogne“ aan.

Wat de ambtenaren van het algemeen bestuur der Compagnie betreft, slechts zeer weinig titularissen zijn daaronder te rekenen. Behalve eenige advokaten en een procureur ter behartiging van 's Compagnies zaken van rechtskundigen aard, en agenten in verschillende plaatsen van het buitenland, treft men aan een paar ambtenaren „over de directie van Comp's posterijen“ en de Eerste en Tweede Advocaten der Compagnie met het benoedigde klerkenpersoneel. Een ambtenaar, belast met de regeling en boekhouding van de algemeene financiën der Compagnie, had men niet. In 1615 werd de betrekking van Generaalboekhouder afgeschaff. De beide „Advocaten“, hier de plaats bekleedende welke elders door Secretarissen of Griffiers werd aangenomen, hadden een zeer gewichtigen werkring. Vooral de Eerste Advocaat: en deze kon daardoor een man van veel invloed zijn. Oorspronkelijk had de Compagnie slechts één „minister“ van dien naam, welk ambt in 1614 werd gecreëerd. Hij woonde de vergaderingen der XVII bij, redigeerde hunne besluiten en de notulen, las de aan hen gericht brieven en concipieerde

de antwoorden daarop. In de meeste commissiën van eenig gewicht had hij zitting en een raadgevende stem. Zijn zetel was in de Kamer Amsterdam, welker Bewindhebbers, evenals de Heeren XVII, hij met raad en daad moest terzijde staan. De toenemende omvang zijner werkzaamheden dwong al spoedig tot de aanstelling van een jongeren collega, den z.g. Tweeden Advocaat.

Na deze uiteenzetting van de bestuursinrichting der Compagnie, dienen nog twee belangrijke punten te worden aangeroerd: de verhouding der vennootschap tot den Staat en de beginselen, welke de politiek der Compagnie hebben geleid, welke beide aangelegenheden ook haar uitgangspunt in het octrooi vinden.

Het octrooi, welks artikel 7 den duur der Compagnie bepaalde op 21 jaren, een termijn, later steeds met een aantal jaren verlengd, bevatte in art. 34 en 35 de bepalingen, welke het meest hebben bijgedragen tot den bloei der Compagnie, maar welke tevens de kiemen van verderf in zich bevatten, die het handelslichaam hebben gesloopt en het een roemloozen dood deden sterven. Art. 34 schiep voor de Compagnie een monopolie tegenover geheel het Nederlandsche volk; art. 35 gaf haar Souvereiniteitsrechten, maakte haar tot een Mogendheid. „Ende op dat” — zoo luidde art. 34 — „het voornemen van deze vereenigde Compagnie met meerder vrucht uytgevoert mach worden, tot welstandt deser Geunieerde Provinciën, conservatie ende augmentatie van neringe, mitsgaders tot profijt van de Compagnie, soo hebben wij” (de Staten-Generaal), „die voorsz. Compagnie geoctroyeerd ende geaccordeert, octroyeeren, ende accorderen mits desen, dat niemandt van wat conditie off qualiteyt die sy, anders dan die van de voorz. Compagnie, wyt dese Vereenichde Provinciën sal mogen varen binnen den tijt van een ende twintich jaren eerstcommende, beginnende metten desen jaere XVIc ende twee incluyt, beoosten de Cape bonne Esperance, ofte deur de Strate van Magellanes, op die verbeurte van die schepen ende goederen”, behoudens een enkele overgangsbepaling, voor de geschiedenis der Compagnie zonder gewicht. Dit artikel van het octrooi heeft der Compagnie zeker in den beginne een grooten voorspoed gegeven, omdat het althans den Nederlanders zelf, welke niet in de Compagnie deelden, elke gelegenheid tot nadeelige concurrentie ontnam. Uitnemend in de dagen, toen de handel der Compagnie in het Oosten nog een teere plant was, die diende gesteund, opdat zij niet omkwame in den strijd om het bestaan; noodlottig in de dagen van later, toen die handel in dien strijd had overwonnen; immers het monopolie werd toen het zenuwverslappende rustbed, hetwelk alle energie aan de Compagnie ontnam, althans die energie verslapt. Met hand en tand heeft de Compagnie gedurende den tijt van haar bestaan vastgehouden aan dat verkregen recht, in hare oogen zoo begeerlijk, omdat het haar het verkrijgen van groote winsten zoo gemakkelijk maakte. En de oppositie, welke, vooral bij den strijd over de verlenging van het octrooi in 1644—1647, zich tegen dat monopolie liet hooren, was niet krachtig genoeg, om bestand te zijn tegen de macht der belanghebbenden, onder wie zoovele regenten der republiek; of tegen den twijfel der onpartijdigen, die niet wisten, wat te doen, indien het monopolie zou zijn vervallen, (nu de Oost-Indische Compagnie reeds zóó machtige hulpmiddelen in het Oosten bezat, dat andere private personen of vennootschappen niet tegen die Compagnie zou-

den zijn opgewassen), zonder dezelfde staathulp, welke men toch niet aan anderen zou kunnen verleen, wanneer men die eens aan de oude Compagnie had ontnomen. Men heeft het monopolie tegenover de bewoners der Republiek nagenoeg steeds gelaten, zooals het eens was verleend.

Daarnaast schiep zich de Compagnie zelve een ander monopolie in het Oosten door privilege-verbonden met inlandsche vorsten en volkeren en door het uitsluiten van vreemdelingen uit den handel in streken, welke de Compagnie zich gaandeweg veroverde. Bevoegdheid tot het sluiten van contracten en het maken van veroveringen, enz. ontleende zij aan art. 35 van het octrooi, hetwelk aldus luidde: „Item dat die vande voorsz. Compagnie sullen vermogen beoosten de Cape van bonne Esperance, mitsgaders in ende deur de enghte van Magellanes, mette Princen ende Potentaten verbinthenissen ende contracten te maken opten naem vande Staten Generaal der Vereenichde Nederlanden ofte hooge Overicheyt derselver, mitsgaders aldaer eenige forteressen, ende versekerheden te bouwen, gouverneurs, volck van oorloge, ende officiers van justitie, ende tot andere nedeleycke diensten, tot conservatie vande plaetsen, onderhoudinge van goede ordre, politie ende justitie, eensamentlyck tot voorderinge van de neringe, te stellen”. De vertegenwoordigers der Compagnie in Indië hebben niet nagelaten, van deze bevoegdheid gebruik te maken, daarin gesteund door de Bewindhebbers, dikwijls met meerderen of minderen tegenzin. Immers deze hebben niet altijd de politiek dier vertegenwoordigers kunnen goed vinden en legden zich, met enkele loffelijke uitzonderingen, bijna altijd slechts de vraag voor, welk oogenblikkelijk voordeel te wachten was van deze of geen handeling van hunne representanten in Indië, en dat, terwijl deze onder de leiding van Coen, Van Diemen, Maetsuycker en anderen in den bloeitijd der Compagnie, in het Oosten een wereldrijk hebben gesticht en, wat de werkelijk bekwame vertegenwoordigers betrof, ook inderdaad hunne plannen zoo inrichtten, dat zij gemunt waren op de vervulling van een dergelijk grootsch droombeeld, maar die daarbij niet steeds konden vragen, of de handelingen, welke hunne staatkunde hun als noodzakelijk voorschreef, altijd genade vonden in de oogen hunner „meesters” in Europa, wier politiek zich gewoonlijk bepaalde tot de vraag: hoe te komen aan de hoogst mogelijke dividenden met de minst mogelijke onkosten. Bewindhebbers hebben bijna altijd slechts voorgestaan een koopmanspolitiek. Dit was in den aanvang natuurlijk, maar werd te veroordeelen, toen de Compagnie in het Oosten een Staat was geworden. De Gouverneurs-Generaal te Batavia en hunne medestanders moesten een staatkunde volgen van veel grootere strekking; zij hebben zich als bestuurders van een rijk, van een mogendheid, gevoeld. Wel heeft bij al wat zij deden ten grondslag gelegen, dat zij de vertegenwoordigers eener handelscorporatie waren en dit was al weder natuurlijk; zij hebben zich echter op dien grondslag niet blind getuurd, maar daarop een schitterend gebouw opgetrokken. De oorzaken van den bloei der Compagnie zijn dan ook niet te zoeken in de handelingen der Bewindhebbers hier te lande; zij zijn te zoeken in de politiek, in Indië gevolgd en in de eerste plaats in het streven van de Gouverneurs-Generaal, om, zij het dan ook met handels- en monopolie-wensen als punten van uitgang, te geraken tot, zooals Van Diemen het eens noemde, „de dominatie van Orienten”. De strijd om

daartoe te geraken maakte Nederland in Indië groot en het monopolie in Indië heeft nooit nadeelig voor de belangen der Compagnie gewerkt, zoolang het moest worden veroverd, evenmin later nog, toen het met hand en tand moest verdedigd worden. Ook in Indië werkten de monopolierechten pas noodlottig, toen de onzen die rechten zóó veilig en zeker bezaten of meenden te bezitten, dat geen krachtsinspanning meer noodig was, om die te behouden. Toen strekten zij ook hier tot een rustbed, hetwelk zóó ontzenuwend werkte, dat alle kracht geweken bleek te zijn, toen gevaren van buiten dreigden en ziekten het lichaam van binnen teisterden. Onder die ziekten is de gevaarlijkste gebleken de twee-éénheid van koopman en souverain, zooals die in de Compagnie belichaamd was en werkte. Steeds, en dit van den aanvang af, waren de handelsbelangen de grondslag van alle handelingen der Compagnie en nooit mag voor een billijke beoordeeling van wat zij heeft gedaan uit het oog worden verloren, dat dit zoo natuurlijk mogelijk moet worden geheeten: de Oost-Indische Compagnie was in de eerste plaats koopman. Maar de groote fout van de Bewindhebbers vooral, van de meeste grootwaardigheidsbekleeders der Compagnie in 't Oosten in niet zoo sterke mate, was deze, dat zij, later, na fellen strijd en een roemvol uit het strijdperk treden, de plichten, die op hen als souverain waren gaan rusten, niet hebben weten in overeenstemming te brengen met het verlangen, om als koopman voordeel te trekken uit het kapitaal, door hen in die grootsche onderneming gestoken; zij hebben aan den koopman en aan den souverain niet de plaatsen weten te geven, die aan ieder van beiden toekwam. En de koopman heeft het geheel van den souverain gewonnen, inzonderde de Compagnie, waar zij eenmaal haar overwicht voldoende had gevestigd, hare macht in de allereerste plaats heeft gebruikt om zooveel mogelijk handelswinsten te behalen zoo goedkoop mogelijk. Deze onverstandige politiek heeft zich gewroken; zij bracht met zich mede groote onkosten aan administratie, aan forten, garnizoenen, aan scheepsmacht, zonder dat hier de bevolking door een wel geordend regeersysteem, dat ook met hare belangen, met hare welvaart rekening hield, in staat werd gesteld op regelmatige wijze (belastingen) in die kosten te deelen; zonder dat elders die kosten konden worden verminderd, doordat de bevolking, verzoend met de politiek der Compagnie, deze er toe kon doen besluiten, hare weermiddelen en daarmede hare groote lasten te verminderen. Gestadig daarentegen namen deze in omvang toe; koloniaal bezit bleek de olievlek op het papier te zijn, die zich uitbreidt zoolang er nog eenige kracht in zit.

Dit was één der redenen van den ongunstigen financieelen toestand der Compagnie, toen op het laatst der 18de eeuw de k r a c h t kwam. De bekrompen koopmansgeest had den Oosterling uitgezogen; de uitgezogen Oosterling, niet bij machte voldoende bij te dragen tot de regeerkosten, had de volle zwaarte daarvan doen drukken op de schouders der Compagnie. De winsten van den koopman werden voor een goed deel opgeslokt door de kosten door den souverain gemaakt. Natuurlijk werkten andere oorzaken mede: de concurrentie van andere natiën, vooral der Engelschen; ontrouw van ambtenaren van elken rang; vooral ook de onvoorzichtige financieële politiek der Bewindhebbers. Het oorspronkelijk inlegkapitaal was niet groot in vergelijking met den omvang der operatiën van de Compagnie, en dit kapitaal is nooit vergroot geworden. De

Bewindhebbers hebben bijna altijd van geleend geld geleefd en gewerkt. De winsten, die er gemaakt werden na aftrek der dividenden aan de aandeelhouders, hebben zeer lang die directeurs in staat gesteld, de renten van het geleende geld te betalen, zelfs tot aflossing over te gaan. Maar daartegenover staat weder, dat menigmaal dividenden werden uitbetaald, zonder dat contant geld bij gebrek aan winsten aanwezig was, in den vorm van obligaties, waardoor een aanzienlijke vlottende schuld ontstond. Zóó werd de schuld en last steeds grooter en leefde de Compagnie sedert het midden der 18de eeuw alleen op haar crediet: oude schulden delgend door grootere nieuwe te maken. Maar uiterlijk bleef de toestand goed schijnen. Daar brak in 1780 de zeeoorlog met Engeland uit: geen retouren kwamen in het vaderland, geen opbrengst der koopwaar gaf gereed geld om rente te betalen of eenige aflossing te doen, het crediet verdween met een tooverslag. Alleen de tusschenkomst van den Staat redde de Compagnie van een faillissement, reeds toen.

Het is sedert 1781, toen de doodstrijd der Compagnie een aanvang nam, dat de Regering der Republiek meer op den voorgrond trad. Tusschen den tijd der vaststelling van het octrooi en dit jaar was de staatsbemoeiing in Compagnie's zaken al zeer luttel. Toch waren er in het octrooi verschillende bepalingen opgenomen, welke de Regenten, hadden zij gewild, gelegenheid genoeg hadden kunnen verschaffen in te grijpen, waar zij dit noodig vonden, daargelaten nog, dat bij elke vernieuwing van dat octrooi zij gelegenheid hadden hun voorwaarden te stellen. Zij hebben er zeer weinig gebruik van gemaakt: slechts de nieuwe octrooien van 1623 en 1647 getuigen van eenige bemoeiing hunnerzijds. Een deel der Regenten wilde geene wijzigingen, omdat zij zelve als hoofdaandeelhouders in de Compagnie geïnteresseerd waren; een ander deel durfde geen ingrijpende veranderingen door te drijven, toen de Compagnie zich eenmaal had opgewerkt tot een lichaam, waarmede rekening moest worden gehouden, omdat men niet de gevolgen kon overzien van die wijzigingen. En de landprovinciën, van wie vooral de oppositie kon worden verwacht tegen de voorrechten der Compagnie, omdat zij veel, veel minder dan Holland en Zeeland in de directe en indirecte voordeelen, welke deze aanbracht, deelden, waren niet opgewassen tegen Hollands invloed, vooral niet, wanneer die invloed gesteund werd door dien van Zeeland. Dit waren zoovele redenen voor de onthouding der Regenten. Hadden zij zich, waar noodig, ernstig gemengd in de zaken der Compagnie, geen twijfel, of deze zou zich die inmenging hebben getroost, zij het dan ook noode. Want in de enkele gevallen, dat de Staten-Generaal hun recht lieten gelden, heeft de Compagnie dat recht niet ontkend. Wel heeft zij steeds getracht, zoo veel mogelijk de Regering der Republiek buiten hare zaken te houden. En de aanzienlijke financieële voordeelen, welke de Staat trok van de Compagnie, vormden den gouden mantel, welke de tekortkomingen bedekte.

Reeds hebben wij enkele bepalingen van het octrooi vermeld, waarin de rechten der Staten-Generaal tegenover de Compagnie werden omschreven. De volgende zijn daaraan nog toe te voegen. Art. 35 vorderde een eed van trouw van de hoofdamtbanen der Compagnie in Indië aan de Staten-Generaal, een voorschrift, waarvan al zeer spoedig is afgeweken; schreef voor een recht op een soort van hooger beroep van ontslagen hooge ambtenaren in Indië op de

Staten-Generaal; gelastte den Bewindhebbers, van veranderingen in dat hooge ambtenaarspersoneel aan de Staten-Generaal kennis te geven. Art. 37 gaf den Staat aandeel in de buitgelden van door de Compagnie veroverde schepen en goederen van „Spangien, Portugal ofte andere vijanden”. Art. 40 gaf blijk van staatsbemoeiing, door voor te schrijven, „dat de specerijen vande Compagnie sullen worden vercocht op eenderley gewichte, in swaerte als dat van Amstredam”. Art. 44 stelde het recognitie-geld, door de Compagnie aan den Staat voor het verleen van het octrooi te betalen, op „de somme van vyff ende twintich duysent ponden, tot veertich grooten Vlaems t stuck”, een som, door de Generaliteit als haar aandeel in te brengen in het oprichterskapitaal (bij de vernieuwingen van het octrooi in 1647 had de Compagnie opnieuw de som te betalen van 1½ miljoen gulden), terwijl eindelijk art. 45 aan de commandeurs der retourvloten gelastte, mondelinge en des noodig schriftelijke rapporten uit te brengen aan de Staten-Generaal „van het succes van hunne reyse”. Daarentegen stond de Staat, behalve de groote voorrechten reeds genoemd, nog toe de belofte, dat geene verhooging zoude plaats hebben van de in- en uitgaande rechten op de producten uit Indië aangebracht, benevens andere voordeelen van financiëlen aard (art. 38, 41); de zekerheid, dat men de Compagnie niet tegen haren wil kon dwingen tot hulp in schepen en ammunitie aan den Staat (art. 39), enz. enz. (art. 36, 43).

Zooals reeds is gezegd, heeft de Staat zich weinig met de zaken der Compagnie ingelaten, voordat de nood dier vennootschap hem tot inmenging dwong. In Januari 1781 reeds vroeg de Kamer Amsterdam aan de Staten van Holland uitstel van betaling van renten en aflossing. Zij verkreeg dat uitstel, maar — haar crediet en dat der Compagnie was verdwenen en geld was voor het eens zoo machtige en uiterlijk soliede handelslichaam slechts te verkrijgen onder garantie van den Staat. En de toestand werd steeds erger. De Engelsche zeeoorlog veroorzaakte der Compagnie zoo groote verliezen aan landingen, schepen en grondgebied, dat men gerust kan aannemen, dat haar daardoor de genadeslag werd toegebracht. Steeds werd hulp aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal gevraagd en meer of minder schoorvoetend, soms onder hevige oppositie, verleend, misschien omdat men het tot den val der Compagnie niet durfde laten komen. Maar de Regering wilde — het bleek reeds boven — meer toezicht van haren kant. Vooral de Staatscommissie tot de zaken der Oost-Indische Compagnie, in 1790 ingesteld, en bestaande uit 4 leden door de Staten van Holland en 2 leden door de Staten van Zeeland, allen in overleg met den beschermder der Compagnie, Willem V, te benoemen, deed wat zij kon om verbeteringen aan te brengen; maar het was te laat. Op het eind van 1793 had de Compagnie niet meer het noodige om de zaken aan den gang te houden, terwijl een tekort van ruim 112 miljoen gulden te haren laste was. Een schuld en last, in den aanvang van 1796 reeds geklommen tot bijna 120 miljoen.

Toen deze schuldenstaat der Compagnie werd opgemaakt, was een algeheele verandering in haar bestuur gekomen. Deze verandering hing samen met de bekende staatkundige gebeurtenissen in 1794 en 1795. Den 24sten December 1795 werd besloten het bestuur der Compagnie af te schaffen. Dit werd vervangen door een Comité tot de zaken van den Oost-Indischen handel en

bezittingen, welk lichaam den 1 Maart 1796 in functie trad. Het bestond uit 28 personen, van Staatswege aangesteld (uit Holland 17, uit Zeeland 6, uit ieder der vijf andere provinciën één lid), en zitting houdende te Amsterdam, waar het werd bijgestaan door een Secretaris, een Advocaat-fiscaal, een Visitateur-generaal en een Ontvanger-generaal, allen door de Staten-Generaal aan te stellen. De afzonderlijke Kamers vervielen. In Middelburg bleef een administratie-kantoor, terwijl in de andere plaatsen, waar Kamers zitting hadden gehad, kantoren, ter verevening der zaken vooral, bleven gevestigd. De administratie werd belangrijk vereenvoudigd. In naam bleef de Compagnie bestaan en was er slechts sprake van een verandering in het bestuur, in het bewind; in der daad was de Compagnie opgeheven en waren bestuur en leiding der koloniale aangelegenheden geheel in handen van den Staat gekomen. Voor de geschiedenis der Compagnie is het Comité van niet genoeg belang geweest om hier zijne inrichting in bijzonderheden mede te deelen. Feitelijke waren de leden van het Comité, die heetten in de plaats getreden te zijn der vroegere Bewindhebbers, vertegenwoordigers van het bestuur der Bataafsche Republiek, zonder een eigenlijk zelfstandig beheer te kunnen voeren. Feitelijke was de leiding der koloniale aangelegenheden een tak van Staatszorg niet alleen, maar ook van Staatsdienst geworden. De Staatsregeling van 1798 werkte dit beginsel verder uit en daarbij werd geheel de Oost-Indische Compagnie met hare baten en schulden door de Bataafsche Republiek overgenomen. Een Raad der Aziatische bezittingen en etablissementen zou de leiding hebben der koloniale aangelegenheden. Deze trad in 1800 in functie en daarmede had geheel de vroeger zoo bloeiende Compagnie opgehouden te bestaan, wettelijk zoowel als feitelijk.

Wat betreft de Administratie der O.-I. Compagnie in Indië, van een eigenlijke administratie van eenige beteekenis, door de vertegenwoordigers der Nederlandsche compagnieën voor de vaart op Oost-Indië, voorafgaande aan de Geotroyeerde Compagnie van 1602, in het Oosten uit te oefenen, was geen sprake. Zij waren representanten van kooplieden en hadden koopmansboeken te houden, maar van een huishouding van staat behoefde niets in te komen. De admiralen der verschillende vloten, welke uit Nederland in Indië aankwamen, deelden de bevelen der Bewindhebbers mede of gaven die zelf, voorzooover zulks noodig mocht blijken. Een centrale leiding ontbrak; elke factorij stond tamelijk wel op zichzelf. Op sommige belangrijke plaatsen vond men een President of Gouverneur met een Raad naast zich (Bantam, Ambon). Dit veranderde slechts weinig in de eerste jaren van het bestaan der groote Compagnie. Ook toen bleef een gezonde centralisatie achterwege. Wel werden de bemoeienissen harer ambtenaren groot en meerzijdig, maar van een welgeoorde administratieve inrichting kan niet worden gesproken.

Al spoedig echter greep een verandering ten goede plaats in dezen toestand en wel door de benoeming, in 1609, van eenen Gouverneur-Generaal en de instelling van eenen Raad van Indië. De behoefte aan centralisatie had zich steeds meer doen gevoelen, hoe meer uitbreiding de handeloperatiën, met de politieke machtsontwikkeling in haren nasleep, verkregen; en men voldeed daaraan, door de opperleiding in handen te geven van één

lichaam onder het voorzitterschap van een bepaald aangewezen persoon, den primus inter pares. Den 1sten September van dat jaar werd door de Heeren XVII besloten, „genen admiraal ofte vys admiraal te stellen (over de uit te zeilen vloot), dan in plaetse van dien eenen Gouverneur-Generaal, soo wel over dese vlotte als over alle Comptoiren ende partijen de Generale Compagnie aengaende ende in Oost-Indiën zijnde”. De te benoemen titularis zou „voor den tyt van vier off vyff jaeren aldaer aen landt moeten blijven”, indien hij althans niet binnen dien tijd op last der Bewindhebbers mocht zijn teruggeroepen. Op denzelfden dag werd eene Commissie benoemd, aan welke de bevoegdheid werd gegeven, eenen Gouverneur-Generaal „aen te nemen” en te „committeren, soo wt (dese) landen, off diemen in Indiën soude connen bedencken”. Hunne keuze viel op Pieter Both, welke reeds vroeger in Indië, ten bate der Nieuwe Brabantsche Compagnie, was werkzaam geweest. Zij onderwierpen deze voordracht aan de goedkeuring der Staten-Generaal, welke in hunne vergadering van 27 (en niet 26) November 1609 Both hebben „aengenomen ende gecommiteerd, als Gouverneur-Generaal over alle fortten, plaetssen, cantooenen, persoonen, ende negotie van de vereenichde Oost-Indische Compagnie der Vereenichde Nederlanden”. In diezelfde bijeenkomst werden „gelesen ende gearresteert” de Commissie voor Both in zijne nieuwe waardigheid; zijn instructie, tevens die voor „den Raedt van Indië in Indiën”, welke door de gecommiteerden vanwege de Oost-Indische Compagnie was „ingesteld” den 14 November; zijn eed en die voor de leden van den Raad. Denzelfden dag nog legde de nieuwbenoemde titularis in handen der Staten-Generaal zijn ambtseed af en werd hij gemachtigd, den eed af te nemen aan de leden van den Raad. Voor het geval dat Both mocht komen te sterven „binnen den tyt zyns Gouvernements”, gaven de Bewindhebbers „eenige beslooten brieven” mede voor de leden van den Raad van Indië, „omme hen in het verkiesen van eenen anderen daarna te reguleeren” en waarin de personen werden genoemd, welke Boths plaats achtereenvolgens hadden in te nemen. De Staten-Generaal gaven daarvoor commissies in blanco mede. Tevens werd door Hunne Hoog Mogenden „een acte gedepescheerd”, waarbij de Raad van Indië werd geautoriseerd, een eventueelen opvolger van Both te beëdigen.

Bij het afleggen van zijn ambtseed in handen der Staten-Generaal beloofde Both, „die Hooge Mogende Heeren Staten-Generaal mitsgaders d'Oost-Indische Compagnie, ende den handel desselfs, trouw, ende getrouw te sullen wesen, ende zijne instructie te achtervolgen”. In het eedsformulier zelf komt die belofte van getrouwheid aan de Staten-Generaal niet voor, evenmin in dat voor den Raad van Indië, wel daarentegen in de machtiging voor Both om de leden daarvan te beëdigen, evenals in de machtiging van die leden tot beëdiging van Boths eventueelen opvolger. En dit laatste was dan ook uitdrukkelijk voorgeschreven in artikel 35 van het Octrooi van 1602. In het plakaat van 27 November 1609, waarbij de Staten-Generaal den volke de instelling van het Gouverneur-Generaal laat kond doen, is dan ook sprake van „onzen Gouverneur-Generaal” en van „ons gebied aldaar” en van „de plaatsen, die Wij en de onzen in de Oost-Indiën houden en bezitten”. Het waren uitingen van de oppersouvereiniteit der Staten-Generaal over wat de Neder-

landers in Indië bezaten, welke, in het Octrooi wortelend, aan den dag trad, althans had moeten treden, in de voorschriften, welke op grond van of in aansluiting aan dat Octrooi omtrent 's Compagnies regeering in het Oosten werden uitgevaardigd, en in de staatsstukken, welke de verhouding der Compagnie tot de vorsten en volkeren van Orien ten moesten regelen (contracten).

De instructiën, welke de rechten en verplichtingen van Gouverneur-Generaal en Raden en, daarmede in verband, het geheele regeeringsstelsel der Compagnie in Indië hebben moeten regelen, zijn van 14 (27) November 1609, 11 Mei 1613, 22 Augustus 1617, 17 Maart 1632 en 26 April 1650. De laatste is verreweg de belangrijkste; zij heeft haar bestaan gerekt tot den val der Compagnie. Toch mogen de vroegere instructies niet worden voorbijgegaan, integendeel, door de historische ontwikkeling der administratie in Indië tot grondslag te nemen, zal dit artikel trachten die administratie te schetsen.

De eerste taak van Both, hem bij zijn instructie opgedragen, was de samenstelling van „een lichaam of college van regeering over alle actiën en zaken van gansch Indië, de Nederlandsche Comp. betreffende, welke raad genoemd zal worden de Raad van Indië” (art. 1). Dat college moest bestaan uit 5 personen. In de instructie zelf werden daartoe „benevens den Gouverneur-Generaal” 2 personen „geordonneerd”. Met hun drieën moesten zij bij meerderheid van stemmen de beide anderen kiezen. De G.-G. is dus zelf lid van den Raad van Indië. Verder hadden nog zitting in dien Raad met recht van stemming de „particuliere” Gouverneurs, de opperkooplieden en „kapiteins” over eenig kwartier of kantoor van de Compagnie, wanneer zij toevallig aanwezig waren „ter plaatse daar de Gouverneur-Generaal resideert of dagelijks is”. Omtrent de rechten en verplichtingen van Gouverneur-Generaal en Raden geeft deze instructie met haar 42 artikelen uit den aard der zaak weinig bindende regels. Het opperbestuur in Nederland gevoelde toen zelf heel goed, dat het niet voldoende op de hoogte der zaken in het Oosten was, om scherp omlijnde voorschriften aan zijne ambtenaren daar te geven. Behalve op het stuk der justitie werden die rechten en verplichtingen tamelijk wel onomschreven gelaten en het meeste wat de instructie overigens instrueert, is in den vorm van raadgevingen gegoten en bindt Gouverneur-Generaal en Raden bitter weinig. Artikel 8 zegt dit zelf: „Aangaande” — zóó heet het daarin — „hoe gij U in alle andere zaken (behalve de justitie), de regeering, commercie, trafique, mitsgaders de alliantien met de Koningen en Pottentaten van Indiën betreffende, zult hebben te gedragen, daarop kunnen wij U geene vaste ordre stellen, maar alleen raadgeven, instrueren, of ook eensdeels ordonneren als volgt”.

In de eerste plaats dan behoort tot den werkkring van den Raad van Indië het spreken van recht (art. 3 en 7), en zijnen leden werd een arbitraire rechtspraak toegekend. Alle aanklagen van mesusen, overtreding der artikelbrieven, ordonnantiën en bevelen, zoo van de Comp. als van den Gouverneur-Generaal en die van zijnen Raad, alsmede over alle onbehoorlijke handelingen en mishandelingen in 't stuk van commercie van de Comp. — de ongeoorloofde particuliere handel van 's Compagnies ambtenaren in de eerste plaats (art. 18, 19) — zullen... beregt en gedecideerd worden, naar dat de Gouverneur-Generaal en die van de

Raden van India, in billijkheid en goede conscientie, ten dienste van den lande en profijt van de Comp., zullen bevinden te behooren". Over de inrichting der rechtspraak zegt de instructie weinig: „Wat voorts aangaat de orde en manier om goede en korte justitie te administreren, daarin gedragen wij ons aan de memorie U op 't houden van de justitie van de voorgaande vloten medegegeven, en aan hetgeen gij dierhalven zelf goedvinden en ordonneren zult". Alleen mocht geen zaak berecht worden dan „op de aanklagten van den Fiskaal van de Comp."

Naast deze uitingen der rechterlijke functië aan G.-G. en Raden toebedeeld, vindt men sporen van attributen van wetgevend en aard. Gouverneur-Generaal en Raden toch (het bleek reeds boven) konden zelf regelen vaststellen omtrent de wijze, waarop de justitie geadministreed diende te worden. Verder lijdt het geen twijfel, of artikel 3 werd, althans in de practijk, zóó opgevat, dat de tusschenzin „zoo van de Comp. als van den Gouverneur-Generaal en die van zijnen raad" betrekking had niet alleen op „bevelen", maar ook op „ordonnantien", waarmede bedoeld zijn niet, zóóals met het woord „bevelen", de uitingen van administratieve bevoegdheden, maar voorschriften van veel algemeener strekking.

De meeste bevoegdheden echter, aan Gouverneur-Generaal en Raden toegekend, waren zóóvele bewijzen, dat een zeer omvangrijke uitvoerende macht door deze instructie in hunne handen was neergelegd. In de eerste plaats was hun opgedragen (artikel 1) het instellen van een „raad" op „alle andere kantoren en kwartieren" buiten Bantam — waar G.-G. en R. zouden resideeren, als zij tenminste niet over den Indischen Archipel zwalkten, tot tijd en wijle een andere „rendez-vous van de gansche Indische navigatie en van onze schepen" (art. 23, 34) zoude zijn aangewezen (art. 11, 12, 23 enz.) — en het benoemen van de leden der colleges, waaraan was toevertrouwd het administreren en bedienen van „regt en justitie in alle civiele zaken". Daarnaast bezat de Gouverneur-Generaal, „geadsisteerd met die van zijnen Raad, magt en autoriteit, om in alle fortente leggen, vernieuwen en veranderen al zulke kommandeuren, kapiteinen en soldaten, als hij met advijs van zijnen raad, zal bevinden te behooren, en dezelve krijgslieden stellen onder al zulken kriegsraad of anderen ordinair raad, als hij zal oordeelen de gemeene zaken van zijn Gouvernement dienstig te wezen". Van al die ambtenaren en die verder de Compagnie in Indië dienden — welke alle administratief geheel ondergeschikt waren aan G.-G. en R. (art. 30) en die door hen werden benoemd en ontslagen naar welgevallen (art. 31, 32) — moest jaarlijks een „rol" naar patria worden overgezonden (art. 9). Ook de predikanten en schoolmeesters, welke door de Compagnie werden uitgezonden, stonden onder de bevelen van den Gouverneur-Generaal, aan wien de beslissing was opgedragen, op welke plaatsen deze leeraars zich hadden te vestigen (art. 13). Verder was het oppertoezicht op de koopmansboekhouding der verschillende kantoren, een wel-dadig gevolg van de meerdere centralisatie van thans, aan den G.-G. opgedragen, wien een ambtenaar onder den naam boekhouder daarbij ter zijde zou staan, welke de „generale boeken" moest houden, waarin „alles, wat de Comp. in Indië is hebbende" als „een groote massa of kapitaal" werd gebracht (art. 14—16). Geheel de leiding van den handel was aan den G.-G. opgedragen (art. 17, 20, 27, 32). De

Bewindhebbers durfden daaromtrent „om diverse veranderlijkheid van de occurentiën, geen vaste orde te geven" (art. 20), en slechts enkele wenken daaromtrent worden verspreid in de instructie aangetroffen.

Aan den Raad van Indië was nog één gewichtige taak opgedragen: mocht Both komen te overlijden en mochten ook de door de Bewindhebbers als zijne opvolgers aangewezen ambtenaren gestorven of niet ter beschikking zijn, dan moesten de leden van den Raad, na bij onvoltalligheid door assumptie den Raad voltallig te hebben gemaakt, een G.-G. benoemen, uit alle ambtenaren der Compagnie in Indië, schriftelijk, zonder voorafgaand overleg, onder nadere goedkeuring der Bewindhebbers, die zijn traktement verder zouden regelen. Bij gebreke van een G.-G. diende een „president" te worden verkozen, om hem tijdelijk te vervangen (art. 38 en 41).

De eerstvolgende instructie dagteekent van 1613 en was opgemaakt voor den Gouverneur-Generaal Gerard Reijnst, den opvolger van Both. De bewindhebbers der Compagnie verzochten, nadat zij Reijnst hadden gekozen, „dat haere Ho: Mo: souden gelieven voordien seluen Reyns te doen descheren behoorlycke commissie ende instructie". Dit geschiedde door de Staten-Generaal den 11^{en} Mei 1613. Duidelijk laten de Staten-Generaal ook bij deze gelegenheid weder van hunne oppersouvereiniteit blijken. Reeds had ook prins Maurits, „Gouverneur ende Capiteyn Generaal van Gelderland, Hollant, Zeelant", enz. den 13^{en} Maart 1613 aan Reijnst Commissie verleend „als Gouverneur-Generaal".

Artikel één der nieuwe instructie leert ons een merkwaardige zaak, dat nl. de Raad van Indië toen niet permanent was, maar een college, dat stierf bij het aftreden van den G.-G. en opnieuw in 't leven werd geroepen bij het optreden van zijnen opvolger. Aan Reijnst toch werd opgedragen een nieuwen Raad te „formeren", waarvoor reeds dadelijk behalve Reijnst zelf, die daarvan deel uitmaakte, door de Bewindhebbers twee leden werden aangewezen, terwijl de beide anderen bij meerderheid van stemmen zouden worden gekozen door de drie reeds aangestelden plus Both, die zitting had in den Raad, „zoo lange hij daar in 't Lant sal wesen".

Overigens leert de instructie ons weinig nieuws, en is zij tamelijk wel gelijk aan hare voorganger. Naast haar stond een z.g. „particuliere" instructie voor „d'E:Heer Gouverneur-Generaal Gerard Reijnst, ende sijnen raad van Indiën", welke den 1sten Maart 1613 werd „geraamt bij de gecommiteerde uijt de vergaderingh vande seventiene" en niet ter sanctioneering aan de Staten-Generaal werd medegedeeld. Grootendeels bestaat zij uit voorschriften, die, gericht op zekere bepaalde quaestien van het oogenblik, een geheel tijdelijk karakter dragen. Enkele bepalingen echter raken de regeling der administratie in Indië, maar daaronder zijn er, welke hetzelfde zeggen als de algemeene instructie, nur mit ein Bischen and'ren Worten. Opmerkelijk is echter, dat alléén in deze particuliere instructie regelen worden gesteld omtrent het huwen van dienaars der Compagnie met inlandsche vrouwen en omtrent het zich vestigen in Indië van oud-ambtenaren dier vennootschap, welke hun verbonden tijd hadden uitgiend. Hieraan wordt nog de bepaling toegevoegd, dat „alle personen, soo getrouwde als ongetrouwde, uijt den dienst vande Comp. sijnde, onderworpen sijn aan de ordinaris

justitie vande plaatse daar se hen souden mogen vinden". De rechtsmacht der Compagnie wordt dus hier uitgebreid ook tot andere personen dan hare dienaren.

Reijnst overled in Indië en „de Raden van Indië van wegen de Hooge Mogende Heeren Staten-Generaal der vereenigde Nederlanden, Zijne Excellentie, ende de Heeren Bewindhebbers der vereenigde Oost-Indische Compagnie", getrouw aan den hun bij art. 35 der generale instructie door „de voorschreven Heeren Staten, en de Bewindhebbers" gegeven last, verkozen in Juni 1616 eenen opvolger, Laurens Reael. Van een nieuwe instructie kon toen geen sprake zijn. De zaak had echter een ander gevolg. Reael verzocht een paar maanden later zijn ontslag en verkreeg dat in het volgend jaar 1617, toen Jan Pieterszoon Coen tot zijn opvolger werd aangesteld. Bij deze gelegenheid nu lieten de Bewindhebbers niet weder, zooals dit was geschied bij de instructie van 1613, de keuze van een eventueelen opvolger van Coen, als deze binnen den tijd van zijn Gouverneur-Generaalat mocht komen te sterven, over aan de Raden van Indië; maar keerden zij terug tot wat zij hadden gedaan bij Both's uitzending. Zij wezen n.l. twee personen aan, die achtereenvolgens de hooge waardigheid hadden te aanvaarden bij Coens onverhoopen dood. Zij deden dit, omdat zij „niet geerne prijckel en souden lopen, omme wederom bij pluraliteit van stemmen den gene tot het voorschreven ampt te sien verkiezen, die hun niet aangenaam noghte de Compagnie dienstigh soude wesen", en omdat zij wilden beletten „eenige periculouse en de Compagnie schadelijke contentien, jalousien en andere inconvenienten", die bij een keuze door de Raden van Indië zouden kunnen plaats grijpen. Tegelijkertijd werd door de Bewindhebbers aan Coen der 2en November 1617 „authorisatie" verleend, „om bij sijne sieckte, ende indispositie of nogh te voren, iemant van de dienaars der Compagnie inde Indië, bij geschrifte te nomineren, die na sijne aflijvigheijt bij provisie, ende tot nadere ordre der Bewindhebbers in syn ampt en plaatse soude mogen succederen". Pas wanneer al deze candidaten verhinderd waren op te volgen, konden de Raden in Indië gebruik maken van het hun ook thans toegekend recht, eenen opvolger aan te wijzen. Even dient opgemerkt, dat voor bedoelde maatregelen de sanctie der Staten-Generaal niet werd gevraagd, en deze ook niet, zooals in 1609, commissies in blanco daarvoor medegaven, hoewel zij in principe deze „surrogatie" en „substitutie" bij hun besluit van 14 December 1617 bekrachtigden en de instructie van Augustus—November 1617 daarmede aanvulden. Wel werd de benoeming door de Bewindhebbers van Coen door de Staten-Generaal „geadvoueert ende geratificeert" en verleenden Hunne Hoog Mogenden den 3en November 1617 op verzoek der Bewindhebbers commissie als G.-G. voor Coen zelf. Ook hier is weder sprake van „de Landen, fortressen en plaatsens, die wij ende die onse in Oost-Indien houden" en van de „ingesetenen, soo soldaten als anderen, onder onsen gebiede aldaar wesende", verder van „onsen vorigen Gouverneur-Generaal", enz. terwijl dien-zelfden dag werd „geresolveert, dat alle d'officieren, commissen ende andere in dienste van de Oost-Indische Compagnie in Oost-Indiën wesende gehouden sullen zijn oijk haren eedt aan het Landt te doen". Ook in de commissie, door de Bewindhebbers aan hem verleend (23 Augustus 1617), is sprake van de ambtenaren in Indië „onder de gehoorsaamheijt

vande Ho: Mo: Heeren Staten en sijn princelijke Excellentie wesende", welke laatste reeds in September zijne commissie voor Coen had getekend.

Ook werd door de Staten-Generaal en door „Zijne Prinselijke Excellentie" den 3en November 1617 „geadvoueert, geratificeert, ende geconfirmeert" de „instructie, mitsgaders den Artijkels brief", zooals die door de Bewindhebbers den 22sten Augustus 1617 waren geconcipieerd. Die instructie treedt reeds meer dan hare voorgangers in bijzonderheden omtrent de in het Oosten door de vertegenwoordigers der Compagnie te volgen gedragslijn. Op den voorgrond staat weder, „dat tot verhoeding van alle disorder en confusien ten hoogste noodig is, dat er altijd een Gouverneur-Generaal zij in de Oost-Indië, die het hoogste gebied en opperste gezag mag hebben over alle fortren, kantoren, plaatsens, schepen, officieren en dienaren, aldaar in dienst of onder het gebied van d'E. Compagnie wesende". Om den G.-G. „met raad en daad te assisteren" dienden de Raden van Indië, welker aantal thans bepaald werd op negen personen. De bij deze instructie omschreven inrichting van den Raad, hoewel later gewijzigd, kunnen we niet voorbijgaan, omdat zij de grondslag is gebleven ook in lateren tijd. Daar toch worden onderscheiden twee soorten Raden van Indië; zij, die steeds in de nabijheid van den G.-G. zich dienen te bevinden, tenzij zij tijdelijk met eene zending belast werden; en zij, die als „directeuren en vicegouverneurs" de belangrijkste der bezittingen en vestingen der Compagnie beheerden. Onder de eerste trad natuurlijk op den voorgrond diegene, aan wien meer bepaald de behartiging der handelsbelangen was toevertrouwd. Al deze Raden maakten samen met den G.-G. „een collegie" uit: de laatstgenoemde presideerde daarin en had bij staking der stemmen eene beslissende stem. Dit aldus samengestelde collegie vulde zich zelf aan „bij het vertrek of aflijvigheid van eenige Raden"; maar deze bevoegdheid deed natuurlijk geen afbreuk aan het recht der Bewindhebbers van de Compagnie, leden van den Raad aan te stellen. Uitdrukkelijk wordt de keuze, als die ten minste wordt gedaan door G.-G. en Raden, beperkt tot de „officieren en dienaren" der Compagnie „in Indië"; de Bewindhebbers hadden deze restrictie natuurlijk niet in acht te nemen. De aldus door G.-G. en R. gekozen Raden werden ook door hen beëdigd. Naast deze bevoegdheid staat een andere, n.l. die om „alle fortren, kantoren en schepen van de Compagnie van behoorlijke officieren, collegiën en raden te voorzien". Het benoemen van die autoriteiten wordt hiermede gemotiveerd, dat G.-G. en R. „in alle plaatsens niet present kunnen wezen". Die lokale besturen zijn dan ook de plaatsvervangers van G.-G. en R. en hebben wat „derzelver particulier gebied" betreft, principieel dezelfde bevoegdheid als G.-G. en R.; natuurlijk met veel grootere beperkingen. Hun arbeidsveld — instructies door de XVII den 17en Augustus 1617 vastgesteld, doen dit zien — is dan ook slechts kleiner, niet van anderen aard dan dat van G.-G. en R., die, het opperbestuur voerende, de belangen der verschillende onderdeelen hadden met elkander in overeenstemming te brengen terwille van het groote geheel en in hunne handen te concentreren de resultaten van de verrichtingen der lokale besturen. De bevoegdheid aan G.-G. en R. gegeven, om de besturen der buiten bezittingen te creëren en aan te stellen, maakte alweder geen inbreuk op het recht der Bewindhebbers, om

hetzelfde te doen; maar dit was dan ook de eenige restrictie, met welke eerstgenoemde hoogwaardigheidsbekleeders ten dezen opzichte hadden rekening te houden. Deze hadden verder het recht van ontslag van alle ambtenaren en officieren, welke de Compagnie in Indië dienden, behoudens een soort van beroep op „Zijne Doorluchtige Hoogheid en Hunne H. Mogenden”: een concessie aan artikel 35 van het oetirooi van 1602; ook het recht tot hunne verplaatsing, ook van predikanten, welke immers ambtenaren der Compagnie waren; alle welke bevoegdheden en meer andere begrensd werden door soortgelijke bevoegdheden der Bewindhebbers. G.-G. en R. hadden verder te regelen de bezoldigingen der ambtenaren bij promotie of bij verlenging van het dienstcontract na afloop van het z.g. verband, d. w. z. den tijd, waarvoor deze zich aan de Compagnie hadden verbonden; maar in dit opzicht waren hun de handen natuurlijk zeer gebonden door het geven in de instructie van velerlei bepalingen ten deze. Nóg dient onder de administratieve bevoegdheden en plichten van G.-G. en R. te worden genoemd het doen van verslag van den stand der zaken aan de Bewindhebbers. Dit verslag werd ten deele getrokken uit de verslagen, door de besturen der Buitenbezittingen aan G.-G. en R. opgezonden. Particuliere correspondentie omtrent 's Compagnies aangelegenheden werd niet geduld. Te zorgen, dat Generale finantiële boeken, door een der leden van den Raad van Indië op te maken uit de boeken der verschillende bezittingen en kantoren, gehouden werden, was almede een der plichten van G.-G. en R.; evenals de zorg voor de goede verzending der retouren voor patria en voor de overige handelsoveroperatiën der Compagnie in het Oosten, waaromtrent de instructie enkele voorschriften gaf. Daar zij de vertegenwoordigers der Compagnie waren, behoeft het nauwelijks betoog, dat zij haar ook representeerden tegenover de vorsten en volkeren van het Oosten.

Zeër algemeen is de instructie, waar het geldt de omschrijving der grenzen van het wetgevend gebied van G.-G. en Raden, maar in die algemeenheid is zij welsprekend. Immers haar artikel 80 geeft hun het recht „zoodanige keuren, ordonnanciën en instructiën te maken, als zijlieden ten dienste van de Compagnie en tot welstand van hunne dienaren aldaar zullen noodig achten”, een bevoegdheid, waarvan men een andere uiting vindt in art. 21, waarbij G.-G. en R. wordt gelast de „extra-ordinaire pracht”, waaraan sommige ambtenaren zich zouden hebben schuldig gemaakt, te „voorkomen bij zoodanige sumptuare keuren en ordonnanciën, als zij tot den gemeenen welstand aldaar bevinden zullen te behooren”.

Ook omtrent de regeling der rechtspraak — waarbij gering van den particulieren handel op den voorgrond stond — is de instructie „wortkarg”. „Zullen mede” — zóó luidt het in art. 8 — „de voorschreven Gouverneur en Raden van Indië macht en autoriteit hebben... om in alle civiele en criminele en hals-zaken regt te doen, sententie te geven en dezelve, zonder admisie van eenig verder appel of provocatie, ten executie te stellen”. Hierbij deed de fiscaal, welke volgens artikel 4 een lid van den Raad moest zijn, of zijn substituit, den eisch. Geen regelen omtrent de rechtsvordering, enz. werden bij de instructie gegeven. Slechts werd bepaald, dat zij zoude plaats hebben volgens „de orde en manieren den respectieven schepen op

het stuk van de justitie gegeven of hiernamaals te geven en zooals de Gouverneur en Raden bevinden zullen te behooren”.

Nóg dient vermeld te worden, dat de instructie van 1617 meer en beter omschreven regelen omtrent den vrijen handel van gewezen ambtenaren der Compagnie en omtrent de kolonisatie bevat dan de particuliere van 1613. Zij hebben echter te weinig invloed gehad en zijn later te veel en te dikwijls gewijzigd, om daarop hier ter plaatse verder in te gaan.

Het duurde tot 17 Maart 1632, dat opnieuw eene instructie, ditmaal voor Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer en „de andere Raden van Indië” werd uitgevaardigd. De gespatieëerde woorden duiden aan, dat de XVII, welke deze instructie hadden vervaardigd, den G.-G. ook nu nog tot de „Raden” rekenden. Brouwer's aanstelling door de Bewindhebbers tot „Gouverneur-Generaal over de plaatsen ende fortien die haere Ho: Mo: in de Oostindien possederen” werd bij resolutie van 20 Maart 1632 door de Staten-Generaal goedgekeurd; hem werd door dit college, evenals door de XVII en den Stadhouder-Admiraal-Generaal, commissie als zoodanig verleend en Brouwer deed dienzelfden dag aan dit college op die commissie „den behoorlijken eedt”. Zijne instructie echter werd thans niet aan Hunne Hoog Mogenden ter bekrachtiging voorgelegd: de losse band, welke de Compagnie verbond aan 's Lands regeering, werd steeds losser. Toch werd zij bij deze gelegenheid niet geheel geslaakt: in artikel 96 toch der instructie van dit jaar gelasten de XVII Gouverneur-Generaal en Raden uitdrukkelijk, zich te houden, voorzoover thans „geen contrarie order” wordt gegeven, aan de instructie van 1617, „bij H. Hoog Mogenden en Zijne Prinselijke Excellentie geapprobeerd”. Verder werd in artikel 1, dat vooral spreekt van de „administratie van eene regtmatige justitie”, gewezen op de mogelijkheid, dat op den duur op dit punt „eene andere bijzondere instructie op den naam van H. Hoog Mogenden en Zijne Excellentie gemaakt” zoude worden, welke dan tot rechtsnoer voor G.-G. en Raden zoude strekken.

Zoolang dit echter niet had plaats gehad, was de instructie van 1632, aanvulling, soms verandering van hare voorgangster, de basis der administratie in Indië. Zij is van belang vooral omdat zij op het punt der „justitie” veel uitvoeriger is dan die haar voorafgingen. Men was de behoefte aan regeling van dit punt steeds meer gaan gevoelen; vooral de Ambonsche rechtspleging op de Engelschen in 1623 had dit gevoel geprikkeld. „De administratie van eene regtmatige justitie” dan wordt genoemd „het fundament van alle goede, wel gereguleerde Regeering” en daarom wordt aan G.-G. en R. het bevel gegeven om „zoo in het generaal, als in het particulier, de goede hand daaraan te houden, dat op Batavia en alle andere plaatsen onder het gebied van de Ed. Compagnie zijnde, dezelve mag worden bediend volgens de instructiën en praktijken in de Vereenigde Nederlandsche Provinciën doorgaans, zoo in het civiel, als in het crimineel, geobserveerd”: een beginsel, dat reeds door een plakkaat van den 16 Juni 1625 door de Indische regeering op last der XVII was in praktijk gebracht. Dit plakkaat was ontworpen door gecommiteerden uit de twee belangrijke rechtscolleges, welke toen reeds te Batavia bestonden: de Raad van Justitie en het College van Schepenen. Dit plakkaat behelsde instructies voor het college van schepenen, voor den bailluw te Batavia,

mitsgaders d'andere dependerende officieren van de justitie; regelen omtrent mogelijke competentiegeschillen tusschen den advocaat-fiscaal en den baljuw; eene instructie voor den secretaris van het college van schepenen, voor den deurwaarder ofte stadtsboode, voor den cipier, de procureurs, de notarissen; een ordre voor procederen in crimineele zaken, op 't stuck van arresten, op 't stuck van desolate boedels, op 't stuck van geprivilegeerde schulden; eene instructie voor de Weeskamer te Batavia. Verder was den volke kond gedaan, dat van nu af zouden voor Nederlandsch-Indië kracht van wet hebben: „de gedruckte ordonnantiën, soo op de vordernisse van de justitie binnen de steden ende ten platten lande van Holland als op de politie” van 1 April 1580; „de verclaringe” van de Staten van Holland en Westvriesland „op d'ordonnantie van successiën” van 13 Mei 1594 en hun plakkaat „op 't stuck van de successiën ab intestato” van 18 December 1599. In de gevallen, waarin door de bovenstaande wettelijke bepalingen of door vroeger gemaneerde plakaten der Indische regeering niet werd voorzien, moesten de rechters en rechtsprekende colleges zich richten naar „de gemeene civile regten, soo als die in de Vereenigde Nederlanden werden gepraetiseerd”. Wel werd uitdrukkelijk bepaald, dat al deze in Holland geldende wettelijke bepalingen slechts in Indië in praktijk zouden worden gebracht, voorzover de afwijkende omstandigheden dit daar mogelijk maakten, maar dit maakte geen inbreuk op het beginsel, dat in Indië recht diende te worden gesproken volgens het vaderlandsch recht; en de wijzigingen, in den loop der tijden in de regeling aangebracht en waarop hier niet verder kan worden ingegaan, deden dit evenmin. Dit beginsel steunt op nog breeder basis, omdat art. 96 „de fundamenteen en maximen van de Regeering der Geëinierde Provincies” als het algemeene richtsnoer óók voor de administratie in Indië aangaf. De instructie voor Brouwer en zijne Raden gaf nog enkele wenken op het gebied der rechtspraak. Artikel 2 drong aan op „kort regt en expeditie der justitie”; Art. 3 verbood, dat de Gouverneurs der buitenbezittingen zonder voorkennis van G.-G. en R. daar ter plaatse ten principale lieten berechten: „groote zaken, als zijn van conspiratie, verraad en diergelijke”. Dan diende vooral opgetreden tegen den particulieren handel.

De bevoegdheid van G.-G. en R. om voor Indië bindende wettelijke bepalingen uit te vaardigen, werd opnieuw uitdrukkelijk erkend in artikel 7. — Verder werden verschillende voorschriften gegeven omtrent de contrôle en het toezicht op de handelingen der ambtenaren en beamten: zóó gelaste artikel 91, dat alle kantoren jaarlijks door commissarissen zouden worden bezocht; omtrent het toezicht op de eigendommen der Compagnie; omtrent den handel en al wat daarmede in verband stond, enz.; omtrent den handel der vrijburgers, die echter zoo beperkt was dat hij weinig of niets betekende; alle welke bepalingen — voorzover niet reeds besproken — beter met een enkel woord aan te geven zijn bij het bespreken van het regeeringsreglement van 1650, dat deze en dergelijke aangelegenheden óf zelf nauwkeuriger regelde of althans beter gelegenheid tot nadere regeling gaf. Ten slotte treft men in de instructie van 1632 allerlei bepalingen aan, welke slechts een tijdelijk karakter dragen.

Nog dient aangestipt, dat den 12 Februari 1633 een commissie door de Bewindhebbers der O. I. C.

werd verleend aan Antonio Van Diemen, om eventueel Brouwer als G.-G. op te volgen; en dat deze commissie niet eveneens door de Staten-Generaal en den Stadhouder-Kapitein-Generaal werd gegeven.

Het thans volgende regeeringsreglement van 26 April 1650 draagt een langen titel: „Punten en Artikelen, in form van Generale Instructie, ter vergadering van de Heeren XVIIen, representerende de Generale Nederlandsche geöctroijeerde O.-I. Compagnie, gearresteerd voor den Ed. Gouverneur-Generaal en de bijgevoegde Raden, van wege de gemelde Comp. résiderende te Batavia”. Deze instructie is de grondslag gebleven van de administratie in Indië tot aan den val der Compagnie, voorzover althans de regeling niet betrof aangelegenheden van het oogenblik, waarin zij werd uitgevaardigd, ja zij heeft dien val overleefd. Om tot een juist inzicht te geraken in de bestuursinrichting van de bezittingen der Compagnie in het Oosten, dient men uit te gaan van hetgeen door deze instructie geleerd wordt. Met deze gegevens als uitgangspunt kan hier in eenige verdere bijzonderheden worden getreden, voorzover zulks nog noodig is na hetgeen reeds op grond van de vroegere instructies daaromtrent is gezegd.

Aan het hoofd van geheel het bestuur dan bleef gesteld een Gouverneur-Generaal, bijgestaan door zekere Raden — ordinaire en extra-ordinaire —, welker getal bij de instructie werd geregeld zonder dat men zich daaraan in de praktijk nauwkeurig hield; te dikwijls toch werd daarin wijziging aangebracht. G.-G. en Raden vormden de zg. Hooge Regeering te Batavia, welke plaats sedert 1619 het „generaal rendez-vous” der Compagnie was. Zoo duidelijk mogelijk wordt thans in de instructie de inferioriteit der Raden tegenover den Gouverneur-Generaal uitgesproken; uitdrukkelijk wordt hij hun „Opperhoofd” genoemd en worden zij beschouwd „als van hun Opperhoofd veel dependerende”. Er was in de vergaderingen der Bewindhebbers meer dan eens sprake van geweest, geen G.-G. weder te benoemen, maar beurtelings een der Raden te laten presideren onder zijne rangenooten, die dan samen de regeering zouden „bekleeden”. Men heeft dit echter ten slotte niet wenschelijk gevonden en is gebleven bij „de voornoemde form van regering, bestaande in een Generaal en verscheiden Raden van Indië.” De tegenstelling tusschen een president, die periodiek, zijn plaats ruimt aan een zijner collega's, en een G.-G., die wordt genoemd het „Opperhoofd” der Raden en ook wel „het opperhoofd van de gansche regeering” en in welks ambt de regeering „ten principale bestaat”, teekent den toestand, zooals die sedert de inwerkingtreding dezer instructie geweest is.

Welke is nu de werkkring van dezen hoogwaardigheidsbekleeder; welke grenzen zijn aan zijne competentie gesteld? Hij moet de Bewindhebbers als zijne meesters erkennen: dit is feitelijk de eenige grens zijner bevoegdheden. Die erkenning sluit niet altijd in het opvolgen der bevelen dezer directeurs; immers gewoonlijk kwamen hunne bevelen eerst in Indië, wanneer de aangelegenheid reeds beslist was, waaromtrent zij werden gegeven: de groote afstand, de langzame communicatie-middelen belletten overleg, dus aan den éénen kant de gelegenheden tot het geven van een voorschrift in de bijzon-

dere gevallen, aan den anderen kant de noodzakelijkheid tot het opvolgen van een in dergelijke gevallen gegeven bevel, dat niet met eigen inzichten strookte. De Bewindhebbers gaven natuurlijk de richting aan, waarin zich de koloniale politiek diende te bewegen; zij stelden de beginselen vast. Maar het in praktijk brengen der beginselen moesten zij in verreweg de meeste gevallen overlaten aan de Hooge Regeering te Batavia, dus aan het volkomen predominèrend element, den G.-G. Ja! ook moesten zij in vele aangelegenheden de beantwoording der vraag, of hunne beginselen wel in praktijk konden worden gebracht, almede aan die macht te Batavia overlaten. De grens, aan des G.-G.'s competentie gesteld, was zeer vaag dus. Welke was zijne competentie, die tevens in zich sloot de competentie der Raden van Indië? Het antwoord geeft de instructie als volgt: „Van den Gouverneur-Generaal moeten derivieren alle onderhoudingen van goede orde en maximen in 't stuk van justitie, politie, negotie en 't geen daaraan meer dependeert”. Deze inderdaad zeer algemeene, zeer verstrekkende omschrijving wordt verder nader toegelicht.

Zijne bemoeiingen met den handel staan natuurlijk bij het handelslichaam op den voorgrond. Hij moet het monopolie der Compagnie, waarin „het geheel welvaren van de Oost-Indische Compagnie dezer landen bestaat” handhaven en zoo beslist mogelijk optreden tegen „allen particulieren handel” welke steeds meer en meer was ingeslopen onder de ambtenaren der Compagnie, welke nu juist geen reden hadden zich gelukkig te prijzen om de hoogte hunner bezoldigingen en dikwijls — hunne moreele beginselen stonden niet altijd hoog — door particulieren handel of langs andere ongeoorloofde wegen zich trachtten te verkrijgen. Het gebied, waarop de handel der Compagnie in het Oosten zich bewoog, was in hoofdzaak van drieërlei aard. Men dreef dien in de producten, geteeld op gronden, welke het — veroverde — eigendom waren der Compagnie: Banda kan in het midden der 17de eeuw als type daarvan gelden. Men handelde verder in de producten van streken, met welker bewoners de Compagnie monopolie-contracten had gesloten, tot bevestiging waarvan zij versterkingen en garnizoenen met allen nasleep van administratie, enz. in die streken moest houden; Ambon en de Molukken konden als voorbeeld dienen. Men had commerciële betrekkingen met landen, volken en vorsten, welke geheel onafhankelijk van de Compagnie waren: van sommige ervan had men voordeelige handelsprivilegiën verkregen, die concurrenten van den handel uitsloten; met andere handelde men op voet van gelijkheid met andere natiën, soms zelfs in minder gunstige conditie dan een of meer dezer laatsten, welke voordeliger bepalingen hadden weten te bedingen. Natuurlijk was een der eerste plichten van de Hooge Regeering, den handel, in zijne verschillende boven omschreven uitingen, te behouden en zoo mogelijk te vermeerderen. Het monopolie in zijn verschillende vormen vooral stond op den voorgrond en uitdrukkelijk werd als richtsnoer voor de handelspolitiek aangegeven, dat het niet in de eerste plaats aankwam op het verkrijgen van veel producten, maar wel hierop, dat de producten alleen door de Compagnie, niet door anderen, aan de markt werden gebracht; op die wijze kon de Compagnie de markt dwingen, al moest de productie daartoe ook worden beperkt. Het monopolie moest met hand en tand worden verdedigd tegen elken aanval en de bewoners der onderworpen of

door versterkingen, enz. in den band gehouden streken moesten zich aan de monopolie-maatregelen onderwerpen, goed-of kwaadschiks. Was het juk eens opgelegd, dan kon men zien of de belangen der bewoners daarmede waren in overeenstemming te brengen. De contracten dienden van onzen kant in acht te worden genomen, zoo goed als men wilde, dat ook de inlander zulks deed. Wat de handelsbetrekkingen der derde categorie betreft, een vredelievende verhouding tot de landen, waarmede men in aanraking kwam, werd als politiek richtsnoer aangegeven, gesteund door de praktijk, voor het oogenblik desnoods hooge prijzen te besteden, om de concurrenten door concurrentie „van de bank te schuiven”. Verder werd aanbevolen, den handel met die staten zoo mogelijk te trekken in onze groote handelscentra: Batavia en Malaka, om daardoor de kosten van factorijen, ambtenaren, enz. uit te winnen. Het ideaal van Bewindhebbers en Hooge Regeering beide is verder steeds geweest, dat de winsten op den handel in Azië zoo groot zouden worden, dat daarmede geheel konden worden bestreden de kosten der administratie in Indië en de inkoopsprijs der retouren, bestemd voor patria, opdat zoodoende geene contanten uit Nederland naar Indië zouden behoeven te worden gezonden. In handelsaangelegenheden werd de G.-G. ter zijde gestaan in de allereerste plaats door den Directeur-Generaal, die tevens was de meest op den voorgrond tredende Raad van Indië. Hem was opgedragen het oppertoezicht op alles wat den handel betrof op het wijd uitgestrekte gebied van 's Compagnies operatiën, en daarmede op vele andere zaken, die met dien handel in meer of minder nauw verband stonden: in- en verkoop, bevrachting der schepen, boekhouding, de administratie der financiën van geheel Indië en wat niet al meer stond onder zijn oppertoezicht. Een groot aantal ambtenaren en beambten stonden hem in zijne qualiteit ter zijde.

Het is natuurlijk onmogelijk, bij de nauwe betrekking, die er in de administratie van een handelslichaam als de O. I. C. bestond tusschen de administratie der handelsaangelegenheden en de overige takken van dienst — de rechtspleging en de militaire, soms ook zeevaartkundige aangelegenheden, uitgezonderd —, juist aan te geven, welke ambtenaren wel, welke niet, uitsluitend tot bevordering van handelsoogmerken der Compagnie dienden. Wel staat vast, dat, uitgezonderd de drie bovengenoemde categorieën, bijna alle ambtenaren met den handel in betrekking stonden. Het is daarom hier de plaats, te spreken over die ambtenaren der O. I. C. In 't algemeen kan men de volgende rangen onder hen onderscheiden: assistenten, onderkooplieden, kooplieden, opperkooplieden. Uit de laatste categorie werden meestal de hoogste ambtenaren, als leden van den Raad, gouverneurs der buitenbezittingen, enz. genomen.

De Directeur-Generaal dus, die natuurlijk zijnen zetel te Batavia had, het centrum van geheel 's Compagnies administratie, werd daar gewoonlijk ter zijde gestaan door twee z.g. opperkooplieden des Kasteels Batavia. Zij hielden de boeken of lieten die in de kleinere aan hen ondergeschikte kantoren door ondergeschikte ambtenaren onder hun toezicht houden; zij hielden toezicht op het soldijkantoor, op 's Compagnies winkel in Batavia, op den verkoop van 's Compagnies goederen, die op bepaalde dagen plaats vond, — steeds, indien hiervan geen dispensatie werd gegeven, tegen contante betaling, buiten welke slechts bij uitzondering aan iemand iets kon

worden verkocht; op inkoop en voor de Compagnie; zij inspecteerden den stand der algemeene kas en de pakhuizen. Een aantal ambtenaren en beambten stonden hen bij dit alles ter zijde. Alle handelsboeken der Compagnie in het Oosten kwamen ten slotte in handen van den boekhouder-generaal, nadat zij door den generaal-visiteateur waren onderzocht, die jaarlijks de genoemde boeken opstelde, waarvan exemplaren naar patria aan de Bewindhebbers werden gezonden. Verevening tusschen de boekhouding in Indië en die in Nederland vond niet plaats. Het gebeurde, dat in Indië groote winsten werden gemaakt, terwijl in Nederland de boeken met verlies sloten en omgekeerd. Een juist beeld van den financiële toestand der Compagnie is alleen daardoor reeds moeilijk te verkrijgen. De financiële achteruitgang der Compagnie was in Indië veel eerder aangebroken dan uit de boekhouding in Nederland zou zijn op te maken. De boekhouding der Compagnie was ingewikkeld en stond niet zeer hoog genoteerd. Plannen tot verbetering mislukten echter. De moeilijkheden, welke de ingewikkelde en onbetrouwbare boekhouding met zich bracht, werden nog grooter door het algeheele gebrek aan een muntstelsel. Nederland en Nederlandsch-Indië berekenden de waarde eener zelfde munt naar verschillende maatstaf; in Indië zelf was daarin geene eenheid. — Een ander ambtenaar van gewicht was de licent- en havenmeester van Batavia. Deze was de tusschenpersoon tusschen vreemdelingen, die de haven met hunne vaartuigen bezochten, en den G.-G.; hij had het toezicht op de haven, gaf passen aan de vreemde vaartuigen, enz. Ook schatte hij de waarde van hetgeen deze aan lading aanbrachten en deze taxatie was de basis, waarop aan een ander aanzienlijk ambtenaar, den ontvanger-generaal, de inkomende rechten moesten worden uitbetaald. Laatstgenoemde inde tevens de pachtsommen, waarvoor verschillende inkomsten der Compagnie gepacht waren; verder verschillende recognitiën en vergunningsrechten; eindelijk de opbrengst der hoofdbriefjes van de Chinezen, die men meestal wel gaarne in de hoofdstad van Nederlandsch-Indië zich zag nederzetten, maar die voor de vergunning daartoe verplicht waren maandelijks een hoofdgeld te betalen. Bij al deze inningen werd de ontvanger-generaal gecontroleerd door den licentmeester. Beide ambtenaren werden ter zijde gestaan door lager personeel. Nog dient hier te worden genoemd de (opper-)equipagemeester van Batavia, een zeer aanzienlijk ambtenaar met een tros van ongeveer 600 beambten en werklieden te zijner beschikking; hij had het toezicht op de werven, den scheepsbouw, de technische uitrusting der schepen, hunne bemanning, enz. Al de genoemde waardigheden waren posten van vertrouwen: de Raad van Indië had op de goede vervulling daarvan controle uit te oefenen.

De bezoldigingen der verschillende ambtenaren der Compagnie waren niet hoog. Sommige er van werden aangevuld door emolumenten. Al deze inkomsten wisselden in den loop der tijden: wij kunnen er daarom hier niet op ingaan. De helft der bezoldigingen werd in Indië uitbetaald; de rest bleef in patria voor hen staan, om na verrijken diensttijd daar te worden genoten. In Batavia werden de tractementen der ambtenaren, van de soldijen der militairen en van het scheepsvolk uitbetaald op het soldijkantoor, daardoor een belangrijke inrichting met een uitgebreide boekhouding, zooveel te uitgebreider omdat zij steeds voeling moest houden met de boekhouding der verschillende Ka-

mers der Compagnie in Nederland omtrent de daàr uit te betalen tractementen enz., en met de boekhouding der op de buitenkantoren uitbetaalde sommen aan den daàr aanwezigen ambtenaar, enz. Aan het hoofd van het soldijkantoor stond een opperkoopman, terwijl een staf van ambtenaren en beambten hem ter zijde stond.

Niet van alle bovengenoemde ambtenaren kan gezegd worden, dat zij betrekkingen bekleedden, welke alleen den handel betroffen, ook al kwamen zij daarmede veelal in aanraking. Er waren er daaronder, die op andere terreinen van 's Compagnie's administratie hunne werkzaamheid uitoefenden. Wij komen daarom tot het tweede gebied van de werkzaamheid van den G.-G. (van de Hooge Regeering): „het onderhouden van goede orde en maximen in 't stuk van politie". Onder deze uitdrukking, waar zij gesteld wordt tegenover commercie en justitie, zal moeten worden verstaan de bevoegdheden op het gebied van de uitvoerende en wetgevende machten. Reeds is bij de behandeling der vroegere instructies daarover gesproken. Die van 1650 bracht daarin geene wijziging. Slechts enkele punten dienen nog te worden aangestipt, o.a. de vraag, welke de inkomsten waren, waaruit de kosten der administratie konden worden bestreden. Dat die kosten aanzienlijk moesten zijn, blijkt reeds hieruit alleen, dat in het midden der 18e eeuw de Compagnie ongeveer 18.000 mannen — slaven er buiten gerekend — in Indië in haren dienst had — het leger er onder begrepen. Hierbij komen nog ongeveer 3500 zeelieden; aan soldijen en traktementen werd in 1750 b.v. uitbetaald ongeveer 5½ miljoen gulden. Daarnaast beliepen de kosten van vestingen, kantoren, enz. aanzienlijke bedragen.

De inkomsten bestonden uit de handelswinsten, in Indië gemaakt; uit de opbrengst der op den vijand veroverde goederen; uit de opbrengst van boeten en verbeurdverklaringen; uit de opbrengst (huur, pacht) der eigendommen van de Compagnie (het uitgeven b.v. in erfpacht van landerijen) en uit belastingen. Hierin speelden de vergunningsrechten voor het uitoefenen van ambten en bedrijven, benevens accijnzen op levensmiddelen, in- en uitvoerrechten en andere tollën, zegel- en registratiebelastingen een groote rol. Inlanders en Chinezen werden natuurlijk niet van belastingen vrijgesteld: den laatsten werd b.v. een hoofdgeld opgelegd, den prijs voor het verlov, aan hen verleend, om te Batavia (of elders, in de buitenbezittingen) te mogen wonen. Wat de inning der belastingen betrof, het pachtstelsel kwam hierbij gaandeweg in gebruik. Aan de meestbedienden werden periodiek deze opbrengsten verpacht. Tot de belastingen in de gewone beteekenis kunnen niet geheel worden gerekend de z.g. contingenten en verplichte leverantiën, waartoe de inlandsche bevolking verplicht was en die in hoofdzaak hierop neerkwamen, dat deze de opbrengst van haren arbeid in zekere aangewezen richting gedeeltelijk ter beschikking van de Regeering had te stellen, hetzij dan tegen een geringe betaling of tegen geheel geene; zeer drukkende lasten, die tegelijkertijd gelegenheid gaven tot knoeierijen op groote schaal tusschen de Nederlandsche ambtenaren en de inlandsche hoofden, knoeierijen, waarvan de inlander natuurlijk het slachtoffer werd. Deze opbrengsten waren ten deele equivalenten voor belastingen (de contingenten), deels het gevolg der monopolie-privileges, welke de Compagnie had bedongen. De soort pro-

ducten, welke aan die regeling van verplichten arbeid waren onderworpen, wisselt met den tijd, die in zijn wisseling andere eischen ging stellen aan de Aziatische markten, die andere behoeften gingen kennen, welke voor haar deel door de handelsoperatiën der Compagnie dienden te worden bevredigd. — De oppercontrole over alle financiën der Compagnie in het Oosten was alweder in handen van G.-G. en R., onder wie ook in dit opzicht — het bleek reeds — de directeur-generaal op den voorgrond trad.

Het leger, waarvan een zeer groot deel uit inlanders werd aangeworven, had geen bepaald aangewezen bevelhebber. Gewoonlijk lette men bij de keuze der leden van den Raad van Indië er op, dat daaronder ook voorkwam een deskundige op militair gebied. Dit behoeft nog niet altijd een militair te zijn. Menig civiel ambtenaar in 's Compagnie's tijd, vooral in haar bloeitijd, heeft getoond, uitstekende militaire talenten te bezitten. Toch was het een verkeerd beginsel, vooral in de onrustige dagen van toen, overal, op Java zoowel als in de buitenbezittingen, de verschillende bezettingen en troepen ondergeschikt te maken aan het burgerlijk element. — Op sommige plaatsen had men schutters en, burgerkorpse. — Beter ingericht dan het leger, dat leed onder de koopmansbekrompenheid der Bewindhebbers en de geringschatting dikwijls der civiele ambtenaren, was de marine der Compagnie, mengeling van oorlogs- en handelsvloot. Een gedeelte er van bleef in Indië, een ander deel ging tusschen Nederland en Azië heen en weder. De schepen, welke de koloniale producten naar patria terugbrachten, vormden de z.g. retourvloot. De kommandant van een schip droeg den officieelen titel schipper; de kommandant van eenige schepen samen die van commandeur of schipper-commandeur. De retourvloot stonden bijna altijd onder het bevel van een hooggeplaatst ambtenaar, die ging repareeren.

Wat de rechtspraak onder de Compagnie betreft en de daarmede in verband staande inrichtingen, zie RECHTSWEZEN.

Literatuur. R. Fruin, Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog, 1588—1598. Hoofdstuk XIII; P. A. Tiele, De Europeërs in den Maleischen Archipel, V, VI. (Bijdragen tot de taal-land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië, vierde volgrees, 6e en 8e deel, 1882 en 1884); J. K. J. De Jonge, De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië. ('s-Gravenhage en Amsterdam, 1862 enz.); J. A. Van der Chijs, Geschiedenis der stichting van de Verenigde O. I. Compagnie. Tweede druk (Leyden, Engels, 1857); P. Van Dam, Beschrijvinge van de Oost-Indische Compagnie (Handschrift); O. Van Rees, Geschiedenis der Staatshuishoudkunde in Nederland, II (Utrecht, 1858); G. C. Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Niederländisch-Ostindischen Compagnie (Batavia, 's Hage, 1894); P. A. Tiele en J. E. Heeres, Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel ('s-Gravenhage, Nijhoff); G. J. A. Van Berckel, Bijdrage tot de geschiedenis van het Europeesch opperbestuur over Nederlandsch Indië 1780—1806. (Leiden, Van Doesburgh, 1880); S. van Brakel, De Hollandsche handelscompagnieën der zeventiende eeuw ('s-Gravenhage, Nijhoff 1908); — P. Myer, Verzameling van instructiën, ordonnanciën en reglementen voor de Regeering in Nederlandsch Indië (Batavia, Landsdrukkerij, 1848).

Verder een aantal afzonderlijke werken en bijdra-

gen in tijdschriften en de bronnen, in bovengenoemde werken vermeld. (J. E. H.)

COMPAGNIEËN voor de vaart op Oost-Indië, bestaande hebbende vóór de Oost-Indische Compagnie. Zie COMPAGNIE (OOST-INDISCHE).

COMPTABELEN, COMPTABILITEIT. Nadat bij de grondwetsherziening van 1848 bepaald was, dat de wet de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen zou regelen (art. 60), werden door den Minister Pahud in 1855 en door den Minister Rochussen in 1858 wetsontwerpen ingediend, om aan dit voorschrift te voldoen. Zij werden echter niet tot wet verheven; gelukkiger was de Minister Fransen v. d. Putte met zijn wetsontwerp, dat in Sept. 1863 werd ingediend en afgekondigd is als de wet van 23 April 1864 Ind. Stb. 106, later gewijzigd en aangevuld bij de wetten van: 23 April 1880 Ind. Stb. 116; 28 Juni 1881 Ind. Stb. 194; 30 Dec. 1882, Ind. Stb. 1883 n°. 33; 13 Juli 1895 Ind. Stb. 191 (zie den tekst der wet, zooals zij toen luidde, in Ind. Stb. 1895-225); 29 Juni 1903 Ind. Stb. 315; 29 Juni 1912 Ind. Stb. 459 en 5 Maart 1915 Ind. Stb. no. 311. Eene belangrijke wijziging van de wet is aanhangig in verband met de voorgenomen instelling van een Volksraad. (Gedr. stukken 1912—13—344 1914—15—365 en 61; 1915—16 nos 54 en 45; 1916—17 nos 20 en 22. Hand. blz. 19 t/m 111 en 198.) Zie verder Ind. Stb. 1898, 164; 1901, 325 jo. 1906, 289; 1904, 241; 1907, 324; 1910, 312 en 1915, 2 en 3.

Het hoofdbeginzel, in die wet nedergelegd, is uitgedrukt in de bepaling, dat de begroting voor N. I. jaarlijks bij wet of wetten zou worden vastgesteld. Die begroting is dan ook het richtsnoer voor het geheele beheer en de verantwoording. Zie BEGROTING.

In Ned.-Indië berust het algemeen bestuur van de geldmiddelen bij den Gouverneur-Generaal (C. W. art. 32). Deze heeft regelen voor het administratief beheer vastgesteld bij besluit in Ind. Stb. 1910 no. 312 gew. bij Ind. Stb. 1912—243 en 1913—411. Daarbij heeft hij ambtenaren gedelegeerd tot:

a. het verbinden van den Lande binnen de daarbij omschreven grenzen bijv. door het aangaan van overeenkomsten (art. 1 en 2);

b. het beoordeelen, verevenen en betaalbaarstellen (ordonnanceeren) van vorderingen (art. 3 en volgende; zie ook art. 42 C. W.).

Degenen, die bevoegd zijn tot de onder *b* bedoelde verrichtingen, worden ordonnateurs genoemd. Hun functie is evenals de onder *a* genoemde, wel te onderscheiden van de betaling zelve, welke door rekenplichtigen (comptabelen) geschiedt. Deze zijn n.l. belast met het ontvangen, bewaren of beheeren en uitbetalen of afleveren van 's Lands gelden of goederen (de laatste voor zoover zij in 's Lands magazijnen of andere bewaarplaatsen voorhanden zijn).

Beide onder *a* en *b* vermelde verrichtingen, ook in art. 86 C. W. afzonderlijk genoemd, zijn als regel overeenigbaar met die van een comptabele. Alleen in bijzondere gevallen kan hiervan afgeweken worden. Als regel moeten dus voor eene betaling twee ambtenaren samenwerken, die elkander als het ware controleren. Daarentegen zijn de ambtenaren, die het Land kunnen verbinden, tevens ordonnateur. Deze ambtenaren hebben zich uit den aard der zaak te houden aan de door de begroting gestelde grenzen en wel in de eerste plaats als gedelegeerden tot het aangaan van schulden. Doch ook de ordonnateurs als zoodanig kunnen opzettelijk of door verzuim den Lande groote schade berokkenen. Ten einde daartegen te waken zijn de volgende bepalingen gemaakt.

De verevening moet gegrond zijn op het bewijs of de bewijzen van het verkregen recht der schuldeischers (art. 43 C. W.). Voorts valt te letten op de vereischten gesteld in art. 61 C. W., waaronder ook de toereikendheid van den betrokken begrootingspost. Wanneer over een hooger bedrag is beschikt dan waarvoor hun een crediet is geopend, dan moet dat meerdere voor het afsluiten van den dienst weder in 's lands kas worden overgestort (art. 83 C. W.). Bovendien zijn zij, evenals alle landsdienaren welke, zonder ter zake comptabel te zijn, door onrechtmatige handelingen of door het nalaten van de zorg, waartoe zij gehouden zijn, middellijk of onmiddellijk den Lande schade toebrengen, verplicht die schade te vergoeden (art. 82 C. W.). De wijze van vervolging is geregeld bij Kon. Besl. Ind. Stb. 1904 n°. 241. Wanneer de Algemeene Rekenkamer eene mededeeling doet, die zou kunnen leiden tot het opleggen eener schadeloosstelling of de Gouv.-Gen. uit eigen hoofde daartoe termen vindt, gaat de landvoogd na of door het Land werkelijk schade is geleden en of dit het gevolg is van plichtverzuim. Indien dit het geval mocht zijn, wordt daarvan mededeeling gedaan aan den betrokken persoon; zijne erfenamen of rechtverkrijgenden met mededeeling der gronden en van het bedrag der schadeloosstelling die van hen gevorderd wordt, en wordt hun een termijn gegeven ter schriftelijke verdediging. De Gouv.-Gen. beslist, de Raad v. Indië gehoord. Van deze beslissing kan de betrokken persoon binnen 30 dagen in hooger beroep komen. De vorderingen tot schadevergoeding in deze verjaren door verloop van 2 jaar na de afkondiging in Indië van de wet, houdende vaststelling van het slot der kol. rekening betreffende het betrokken dienstjaar.

Als gedelegeerden van den Gouv. Gen. en onder zijne nadere goedkeuring bevoegd tot handelingen, die uitgaven ten laste van den Lande ten gevolge hebben (de boven onder *a* bedoelde functie) treden op: 1° de hoofden der Departementen van Algemeen Bestuur (zie aldaar); 2° de hoofden van gewestelijk bestuur, met uitsluiting van den res. van Batavia, — de chef van de Bankatwinning, voor zoover betreft de uitgaven ten laste van dat bedrijf, — de afdeelingen of gewestelijke militaire commandanten en de officieren of ambtenaren, tot de marine behorende, daartoe door den chef van het Departement der marine aangewezen. Doch in de wijze, waarop zij van die bevoegdheid gebruik kunnen maken, bestaat groot verschil tusschen de sub 1° en 2° genoemden. De eerstgenoemden zijn, behoudens de gevallen waarin hunne bevoegdheid voortvloeit uit algemeene of bijzondere regelingen of uit bevelen of machtigingen van den Gouv.-Gen., bevoegd tot handelingen, die het doen van uitgaven tengevolge hebben: *a*. wanneer deze / 5000 niet te boven gaan en niet komen ten laste van een begrootingspost van onvoorziene uitgaven en de bevoegdheid niet bij speciale regeling door den Gouv.-Gen. is beperkt, en *b* bovendien, indien de tijd of de omstandigheden het vragen eener machtiging van den Gouv.-Gen. niet toelaten. De hoofden van gew. bestuur enz. daarentegen hebben die bevoegdheid slechts, — behoudens de gevallen als bovengenoemd, en behoudens bevelen of machtigingen van de hoofden der departem., — wanneer die handelingen zoo weinig uitstel gedoogen, dat een landsbelang met benadeeling wordt bedreigd door het uitstel, noodzakelijk voortvloeiende uit het vragen van machtiging, terwijl hunne bevoegdheid beperkt is tot maatregelen, die dadelijk voorziening vereischen.

Terstond, — als een vermoedelijk geldelijk bedrag van / 500 of meer er bij betrokken is zelfs zooveel mogelijk bij telegraaf, — wordt bericht gezonden aan het betrokken departem. van alg. bestuur, wanneer van die bevoegdheid door de onder 2° genoemden is gebruik gemaakt.

De ordonnateurs (voor zooveel het Departement van Oorlog aangaat de Onder-Inspecteurs der militaire administratie) hebben de bevoegdheid tot het beoordeelen en verevenen, mitsgaders het betaalbaarstellen van vorderingen ten laste van den lande, en kunnen die bevoegdheid binnen zekere grens (de hoofden v. gew. best. alleen het teekenen van betaalbaarstellingen) onder hunne verantwoordelijkheid aan anderen opdragen. Daarbij moeten zij natuurlijk in de eerste plaats nagaan of de vordering op zich zelve gerechtvaardigd is, — of de levering b. v. heeft plaats gehad, en niet meer dan het verschuldigde in rekening wordt gebracht, — maar bovendien ook of de aard en de vorm der bescheiden, door de schuldeischers overgelegd, voldoen aan de bepalingen der koloniale ordonnantie, die dat punt regelt. (Zie art. 47 C. W. en art. 9 van Ind. Stb. 1910 n° 312.) Ook zullen zij zich hebben te overtuigen of de vorderingen niet verjaard zijn, 't geen het geval is met rekeningen, welke niet zijn ingediend binnen den tijd van 18 maanden na de opening van het dienstjaar. De gewone termijnen van verjaring gelden daarentegen voor alle vorderingen, welke verevening niet afhankelijk is van eene voorafgaande oplevering van stukken, zooals traktementen enz., en van alle verevende vorderingen, waarvoor mandaten of ordonnantiën zijn afgegeven. De hoofden van gew. bestuur enz. hebben de besproken bevoegdheid alleen voor zoover de betaalbaarstelling plaats heeft vóór 1 October van het jaar volgende op het dienstjaar, waartoe de vorderingen behooren en voor zoover overigens die bevoegdheid niet bij algemeene regelen of bijzondere voorschriften is beperkt. Vorderingen, welke vóór de betaling aan het onderzoek der algemeene Rekenkamer zijn onderworpen (reisdeclaratien), mogen n. l. slechts met $\frac{4}{5}$ van het als juist erkende bedrag terstond betaalbaar worden gesteld.

Voor Ned. Indië heeft men voor het onderzoek door de Algemeene Rekenkamer de keuze gevestigd op het repressieve stelsel, zij 't ook dat men tevens de kwade kansen van het zuiver repressieve stelsel heeft trachten weg te nemen. Volgens het zoogen. preventief stelsel toch moeten *alle* vorderingen vóór de betaling door dat staatscollege worden onderzocht, waardoor groote zekerheid tegen mislagen wordt gegeven, maar waarbij vooral in een uitgestrekt gebied als Ned. Indië, met minder snelle communicatie-middelen, groote bezwaren kunnen worden ondervonden. Daardoor gaat toch veel tijd verloren, te meer omdat den ordonnateurs gelegenheid gegeven moet worden, om de ter verevening aangeboden vorderingen tegen de bedenkingen der Alg. Rekenkamer te verdedigen, wat veel heen en weer gescrijft vereischt, waardoor de schuldeischers renteverlies lijden, hetgeen vaak weder op den Lande verhaald wordt. Het repressief stelsel daarentegen geeft den ordonnateurs het recht op eigen gezag betaalbaarstellingen te bevelen, en laat de vorderingen in den regel eerst daarna door de Alg. Rekenkamer onderzoeken; wanneer daarbij mislagen zijn begaan, komt dit ten laste van den ordonnateur, die zich weder op den schuldeischer kan verhalen. Dit stelsel eischt bij den ordonnateur groote nauwgezetheid en een bekwaam hulp-

personeel, en dit laatste is voor de meeste ordonnateurs in Ned.-Indië niet beschikbaar. Vandaar de volgende oplossing; minder belangrijke vorderingen, waarbij geen groot gevaar voor misslagen bestaat, worden betaalbaar gesteld vóór het onderzoek bij de Alg. Rekenkamer, — bij andere moet dit onderzoek aan de betaling voorafgegaan. Vóór 1895 waren in het algemeen gesproken, de vorderingen, welker verevening afhankelijk was van eene voorafgaande inlevering van stukken, aan dat voorafgaand onderzoek onderworpen. D. w. z. dat wanneer uit stukken, b. v. een contract van aanneming, declaratie van reiskosten enz. eerst moest blijken, hoeveel betaald moest worden, het voorafgaand onderzoek noodig was, maar dat bij vaste posten, b. v. traktementen, waarbij minder gevaar voor vergissingen bestaat, dat onderzoek na de verevening plaats greep. Doch daar het voorafgaand onderzoek, zooals wij zagen, dikwijls groot tijdverlies tengevolge heeft, werd de Gouv.-Gen. in 1886 (Ind. Stb. 132) gemachtigd uitzonderingen te maken op den gestelden regel, wat het voorafgaand onderzoek betreft. Bij de herziening der wet in 1895 is bepaald, dat de Gouv.-Gen. aanwijst in welke gevallen een voorafgaand onderzoek gevorderd wordt, terwijl hij tevens voor elk artikel der begrooting het maximum van het bedrag aangeeft, dat zonder zulk een onderzoek betaald kan worden, waarvan aan de Alg. Rekenkamer bericht moet worden gezonden. Thans is dat voorafgaand onderzoek alleen behouden voor de reisdeclaratien en ook daarop zijn eenige uitzonderingen gemaakt. Intusschen ontleent deze oplossing aan het stelsel niet zijn repressief karakter, want indien de ordonnateurs zich niet kunnen vereenigen met de bedenkingen van de algemeene Rekenkamer, zijn zij bevoegd om de betaling te doen plaats hebben, behoudens hunne boven reeds besproken verantwoordelijkheid. (Zie de art. 45 en 46 C. W.)

Het onderzoek bij de Rekenkamer omvat in de eerste plaats eene beoordeeling van de rechtmatigheid der vorderingen; het gaat verder c. q. na of de betrokken post der begrooting toereikend is; of de aard der uitgave met de omschrijving van dien post overeenkomt; geene vermenging van fondsen over verschillende dienstjaren of afdeelingen der begrooting zou plaats hebben; en of de bewijsstukken, door de schuldeischers overgelegd, in den voorgeschreven vorm zijn. Ten einde dit alles te kunnen nagaan, moet bij de betaalbaarstelling het artikel der begrooting worden opgegeven, waarop zij betrekking heeft. Het spreekt van zelf, dat hierbij groote nauwkeurigheid noodig is, omdat het anders gemakkelijk zou zijn door eene betaling op een ander artikel te brengen (affecteeren), dan waarop het tehuis behoort, de begrooting te overschrijven, wanneer b. v. het eene artikel reeds uitgeput was, maar op het andere nog gelden beschikbaar zijn. Niet altijd is het gemakkelijk dit punt te beslissen en te dien opzichte rijzen wel eens verschillen tusschen ordonnateurs en Algem. Rekenkamer. Het staat den hoofden der Departem. van Algem. Bestuur, zooals reeds betoogd werd, vrij, niettegenstaande de bedenkingen van de Algem. Rekenkamer, de betalingen toch te bevelen, doch dan zijn zij voor de gevolgen aansprakelijk. De betaalbaarstellingen (lastgevingen tot betaling aan de comptabelen) worden ordonnantiën genaamd, wanneer zij van de hoofden der Departementen van Algem. bestuur afkomstig zijn, en kunnen op alle landskassen worden afgegeven; die der hoofden van gew. bestuur enz. heeten mandaten en worden alleen op

de landskassen van het betrokken gewest afgegeven. De ordonnateurs houden voorts toezicht op de inning van hetgeen aan den lande verschuldigd is; van een en ander, uitgaven zoowel als ontvangsten, wordt mededeeling gedaan aan de Algemeene Rekenkamer (zie REKENKAMER, ALGEMEENE), die het oppertoezicht over het beheer van 's lands geld en goed uitoefent.

De uitbetaling op de ordonnantiën en mandaten geschiedt door de comptabelen, die met het beheer van 's landskassen belast zijn, hoofdzakelijk de algemeene ontvangers en andere ambtenaren die, krachtens hunne betrekking, 's landskassen houden. (Zie KASBEHEER). Zij hebben zich daarbij te overtuigen of deze stukken niet reeds vervallen zijn, 't geen het geval is als zij niet zijn aangeboden binnen den termijn voor de afsluiting der begrooting bepaald; of zij in den voorgeschreven vorm zijn, door den betrokken ordonnateur of zijn wettigen vervanger geteekend zijn en of het „voldaan” door den rechthebbende gesteld is. Behalve de genoemde ambtenaren zijn nog verschillende ambtenaren comptabel (rekenplichtig); zooals boven gezegd is, moeten toch alle collegiën of personen met het ontvangen, bewaren of uitkeeren van 's lands geld of goed belast, op gestelde tijden rekening en verantwoording van hun beheer afleggen. De Gouv.-Gen. kan echter vrijstelling verleenen van de verplichting tot het afleggen van de rekening aan hen die, terwijl zij andere functiën vervullen, tevens dienst doen als tusschenpersoon tusschen het publiek en de ontvangers van 's lands middelen. De rekening wordt ingezonden aan de Algem. Rekenkamer op de termijnen, en met de noodige stukken volgens vastgestelde modellen. Wanneer de comptabelen daarin achterlijk zijn, wordt hun door het betrokken hoofd van het Departement een nieuwe termijn gesteld: bij verdere nalatigheid wordt de rekening *ex officio* opgemaakt door een daartoe aan te wijzen ambtenaar, terwijl van het verzuim aan de Alg. Rekenkamer kennis wordt gegeven, die den nalatigen comptabele eene boete kan opleggen. De rekening wordt onderzocht door eene afdeeling der Alg. Rekenkamer, Tafel genaamd; heeft deze tegen de rekening geen bezwaren, dan wordt zij goedgekeurd of het slot daarvan vastgesteld. Bestaan echter tegen de rekening bezwaren, dan worden deze aan den comptabele en aan het hoofd van het betrokken Departement medegedeeld. Binnen den door de Alg. Rekenk. gestelden termijn kan de comptabele zich verantwoorden; doet hij dit niet, dan neemt de Kamer een besluit. Dient hij echter zijne bedenkingen in, dan worden die door dezelfde Tafel onderzocht; komt deze niet op hare meening terug, dan kan de comptabele van de genomen beslissing herziening aanvragen. Daarbij nemen andere leden der Rekenkamer aan het onderzoek deel, dan die welke de beslissing hebben voorgedragen; de eindbeslissing wordt door de Kamer in vereenigde zitting genomen. Elke vaststelling van een slot van rekening en elke goedkeuring eener rekening geschiedt ten aanzien van een comptabele, met inning van gelden belast, onder voorbehoud van het recht van navordering. Treedt een comptabele af, dan wordt hij eerst van verantwoordelijkheid ontslagen door een bewijs van décharge, afgegeven door de Algemeene Rekenkamer, dat niet verleend wordt, dan nadat door de verklaring van het betrokken hoofd van het Departement of op andere wettige wijze is gebleken, dat het geconstateerde saldo is gestort of overgegeven, en bij hen, die belast zijn met inning van gelden na

verklaring dat de verificatie is afgeloopen en geene vordering op den comptabele meer bestaat.

Wanneer een comptabele onder curateele gesteld wordt, voortvluchtig is, of overlijdt, wordt eveneens eene rekening *ex officio* opgemaakt en aan den curator, erfgenaam of rechtverkrijgende medegedeeld, met recht de noodige bescheiden in te zien. Deze zijn bevoegd bezwaren te doen gelden; daarna, of na het verstrijken van den daartoe gestelden termijn, beslist de Alg. Rekenkamer in vereenigde zitting, zonder eenige verdere voorziening. De erfgenen enz. zijn van aansprakelijkheid ontslagen, wanneer 3 jaren zijn verlopen sedert den dood van den comptabele, zonder dat aan hen de rekening *ex officio* is medegedeeld, of na het verstrijken van den termijn voor het indienen der bedenkingen gesteld, zonder dat de rekening is vastgesteld.

De besluiten der Rekenkamer kunnen ten allen tijde worden herzien, ook na afgifte van het bewijs van décharge, wanneer zij zijn genomen op grond van stukken, die later blijken valsch te zijn. De besluiten, ter vaststelling van het slot van rekening van een comptabele, alsmede die, waarbij eene boete wordt opgelegd, worden uitgevaardigd in Naam des Konings (der Koningin) en hebben dezelfde kracht en worden op dezelfde wijze ten uitvoer gelegd als rechterlijke vonnissen. De Gouv.-Gen. heeft echter het recht van kwijtschelding na gehoord advies der Alg. Rekenkamer. De comptabele is dus verplicht in 's lands kas te storten de som, die naar het oordeel der Alg. Rekenkamer door hem verschuldigd is, hetzij als boete, hetzij als tekort in de door hem gevoerde administratie. De verplichting tot borgstelling werd in 1907 Ind. Stb^o. n. 510 opgeheven.

Daar het kan voorkomen, dat het proces bij de Alg. Rekenkamer te lang duren zou om de noodige waarborgen voor den lande te verschaffen, is bepaald dat door autoriteiten, door den Gouv.-Gen. aangewezen, aan comptabelen voorloopig, behouders bekrachtiging der Rekenkamer, vergoedingen kunnen worden opgelegd.

Ten slotte vermelden wij hier nog eenige bepalingen der Comptabiliteitswet, in het belang van een ordelijk beheer gegeven. Geene sommen mogen van de begroting worden afgeschreven tot kwijting van vorderingen, die eerst later kunnen blijken. Voorshotten mogen echter worden verleend aan aannemers of leveranciers en, in de gevallen door de Koningin of den Gouv.-Generaal te bepalen, op traktementen, wachtgelden enz. Zoo kunnen ook sommen ter goeder rekening (ter latere definitieve afrekening) binnen de grenzen der begroting verstrekt worden tot het doen van betalingen aan land- en zeemacht of andere onderwerpen van huishoudelijk beheer, door de Koningin of den Gouv.-Gen. aangewezen. Producten van den grond of van de nijverheid, voor 's lands rekening geteeld of voortgebracht, en niet bestemd om van Gouvernementswege in het klein aan de bevolking te worden gedebiteerd of aan Departement van algem. bestuur te worden verstrekt, alsmede goederen in natura aan den lande opgebracht, moeten in het openbaar worden verkocht, behoudens machtiging van de Koningin of den Gouv.-Gen. tot onderhandschen verkoop in 's landsbelang. Bruikbare goederen voor 's landsdienst bestemd, mogen niet verkocht worden, behalve voorwerpen om dringende redenen aan derden of tot uitvoering van Gouvernementswerken aan aannemers af te staan of te verkoopen. Andere roerende goederen, eigendom van den Lande, waarvan de verkoop in 's lands belang wenschelijk is, moeten in het openbaar worden ver-

kocht, tenzij de Koningin of de Gouv.-Generaal, of namens dezen de hoofden der departementen van algemeen bestuur machtiging of last geven tot onderhandschen verkoop. Goederen, het eigendom van den lande, mogen niet worden verpand of beleend, met uitzondering van Landsproducten, wanneer dit om dringende redenen de voorkeur verdient boven verkoop. Kwijtschelding van vorderingen, den Lande aankomende, geheel of gedeeltelijk, kunnen alleen worden verleend bij de wet, wanneer het bedrag der vordering grooter is dan f 10.000; daar beneden door de Koningin in Nederland of den Gouv.-Gen., de laatste na advies van den Raad van Indië en der Alg. Rekenkamer. Geschillen over vorderingen kunnen door de Koningin in Ned. of den Gouv.-Gen. in Indië door dading worden beëindigd, wanneer het onderwerp in geschil geene hoogere geldswaarde heeft dan f 10.000; dadingen over geschillen van hoogere geldswaarden moeten worden bekrachtigd door de wet. Eindelijk zij nog vermeld, dat behoudens de uitgifte van N. I. schatkistbiljetten of schatkistpromessen en de verpanding of beleening van Gouvernements producten, geene leeningen mogen worden gesloten ten laste of onder waarborg van Ned. Indië, dan uit kracht der wet, of krachtens besluit van den Gouverneur-Generaal in overeenstemming met den Raad van N. I., goedgekeurd bij de wet.

Literatuur. P. H. v. d. Kemp. De administratie der geldmiddelen van Ned.-Indië. Amst. 1881—1883. Mossel en Gonggrijp, Aant. omtrent werking en toepassing der Ind. Comptabiliteitswet, Bat. 1871. E. de Waal, Aant. over Kol. onderwerpen, 's Grav. 1867. H. Bachiene in Tijdschr. v. N. I. 1872 I. De Kock, Handboek voor den Algemeenen Ontvanger, Semarang 1890. Agerbeek en Bronggeest, Gids voor den Alg. Ontv. v. 's Lands kas in N.-I., Batavia 1892. Brouwer, De Ind. Compt. wet met aantekeningen, Batavia 1905. Ten Bruggen Cate, De circulaires en beschikkingen van het Depart. v. Financiën. D. Brakel, Het administratief, het geldelijk en het materieel beheer in Nederl. Indië, Batavia 1912. Voorschriften betreffende de comptabiliteit in Ned. Indië, Batavia, Landsdrukkerij. Roessingh van Iterson, Waar vele millioenen reeds gebleven zijn en waar vele millioenen nog zullen blijven, 1897 (een brochure en een verzoekschrift aan de Tw. K.) 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906. J. A. van Dorsser, De millioenenstudie van den heer R. v. I. toegelicht en beoordeeld, 1898. P. H. van der Kemp, Van Kasboekhouding. Eene nalezing van het vorige, 1898, (Overdr. uit Economist). Struick du Moulin, Van der Kemp's denkbelden over de Indische Kasboekhouding, 1899. Verder stukken van Meppelink, Van der Kemp, Van Dorsser, De Kock, Bekaar, Onnen, De Meijier in I. G. 1898 en volgende jaren, Insulinde 1898, Economist 1898 en daarna, Tijdschr. voor Nijv. en Landb. in N. I. LXXIV, 271. V. d. Water, De verjaring van schuldvorderingen op den Lande volgens de C. W.-I. G., 1911, II. 1047. Idem, Terugvordering uit de Staatskas enz., I. G. 1914, II. 921. K. Musch, Over toepassing van art. 82 C. W. Ind. Mil. T. 1911, II. 839.

CONOCEPHALUS NAUCLEIFLORUS Engl., fam. *Moraceae*. Akar tentawan (MAL.), Areuj kakedjoan (SOEND.), Banjon (JAV.). Klimmende heester met kleine welriekende bloemen. De taaie stengels worden als touw gebruikt.

CONSIGNATIE-CONTRACTEN. De in Nederlandsch-Indië meest gebruikelijke vorm voor geldverstrekkingen ten behoeve van cultuur- en

andere ondernemingen, is de algemeen onder den naam van consignatie-contract bekende overeenkomst, waarbij de geldschietter zich verbindt tot het verstrekken, binnen zekere grenzen, van de gelden, die de ondernemer tot verzekering van den geregelden gang van zaken op zijne onderneming behoeft, terwijl deze daarentegen de verplichting op zich neemt om aan den geldschietter het te verkrijgen product ten verkoop af te leveren, ten einde met de opbrengst er van de voorgeschieden gelden plus de verschuldigde rente en commissie te verrekenen. Dergelijke overeenkomsten plegen voor een of meer oogstjaren gesloten te worden en houden in den regel de bepalingen in:

dat de producten, zodra zij voor verzending gereed zijn, voor rekening en risico van den ondernemer zullen worden afgevoerd naar de door den geldschietter aan te wijzen pakhuizen op de afscheepsplaats, om aldaar onder zijn macht te worden gebracht en alleen aan hem tot onderpand te strekken voor de verleende voorschotten; blijvende de producten intusschen tot aan den verkoop of afscheep opgeschuurd voor rekening van den ondernemer, die van zijn kant afstand doet van het recht om zijn product te verkoopen of onderhandelingen over den verkoop te voeren;

dat over de voorgeschoten gelden eene tusschen beide partijen overeengekomen rente (6 à 7½% per jaar, verband houdende met den langeren of korteren duur, waarvoor telken jare financiële hulp noodig is) zal worden in rekening gebracht, terwijl de commissie van verkoop veelal 1½ tot 2½% van het bruto provenu bedraagt, (verband houdende met het niet, het gedeeltelijk of geheel voorzien in eigen werkkapitaal) met dien verstande, dat bij verzending der producten naar elders voor rekening van den ondernemer voor die commissie van verkoop veelal eene commissie van expeditie ad 1% over de Indische factuurwaarde in de plaats treedt, en de verkoop buiten Nederlandsch-Indië alsdan in den regel met eene commissie van 3% van het bruto-rendement met inbegrip van het delcredere belast wordt;

dat bij afscheep van het product voor rekening van den ondernemer daartegen door den geldschietter bij wijze van anticipatie tot een zeker bedrag wissels zullen worden getrokken, met het provenu waarvan na aftrek van 1% makelaarscourtage, de rekening van den ondernemer gecrediteerd wordt;

dat de geldschietter voor rekening van den ondernemer de assurantie bezorgt tegen brand, zolang de producten ter afscheepsplaats liggen opgeschuurd, en tegen zeerisico, ingeval de producten voor rekening van den ondernemer naar een andere haven ten verkoop geconsigneerd worden;

dat de geldschietter het recht van controle over het bedrijf van den ondernemer heeft en geene verandering in de administratie zonder zijne toestemming mag plaats hebben en eindelijk

dat tot zekerheid voor alle vorderingen van den geldschietter op den geldnemer eene hypotheek op grond en fabriek gegeven wordt.

In de meeste voor meer dan één oogstjaar gesloten consignatie-contracten kwam vroeger het beding voor, dat, wanneer bij sluiting der rekening een debet-saldo ten bate van den ondernemer overbleef, dat saldo met eene overboekingscommissie van 1½% zou belast worden. Van dit beding hebben de meeste cultuurbanken en credietinstellingen afstand gedaan, maar sedert bij Kon. Besluit van 24 Jan. 1886 no. 22 (Ind. Stb.

no. 57) de zaak van het oogstverband (zie aldaar) geregeld werd, wordt tegenwoordig in de consignatie-contracten veelal de bepaling opgenomen, dat de te velde staande oogst insgelijks aan den geldschietter tot waarborg strekken zal voor de nakoming der verplichtingen van den geldopnemer.

CONSIGNATIE-STELSEL (HET). Door mr. P. Myer in zijn levensschets van Jean Chrétien Baud volkomen terecht een belangrijk ingrediënt van het koloniaal systeem genoemd, vormt het met het door Van den Bosch in het leven geroepen cultuur-stelsel (zie aldaar) één geheel, en had ten doel om de als vrucht van het cultuurstelsel in handen van het Gouvernement gekomen producten voor Gouvernements-rekening naar Nederland ten verkoop te doen zenden door tusschenkomst van de te dezer zake als agent en commissionair der Regeering optredende Nederlandsche Handel-Maatschappij. Was het door Van den Bosch ingevoerde cultuur-stelsel grootendeels ontleend aan de inrichtingen der vroegere Oost-Indische Compagnie, ook het consignatie-stelsel was een terugkeer tot de toestanden van vroeger, waarmede bij de weder inbezitneming der kolonie uit handen van het Britsch tusschenbestuur voor goed scheen gebroken, want met de betrekking tot de aan den lande geleverde producten was in den lastbrief, verstrekt aan de bij besluit van den souverainen vorst van 26 November 1814 benoemde commissarissen-generaal van Nederlandsch-Indië, bepaald, dat die producten „zooveel mogelijk in Indië zelf verkocht en betaald zouden worden, en eerst dan voor rekening van den lande naar Nederland zouden mogen worden vervoerd, bijaldien in Indië zelf geen behoorlijke prijzen mochten kunnen worden bedongen.” In verband hiermede ontwikkelde zich in de jaren, volgende op het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië, een levendig handelsverkeer aldaar, dat intusschen voor een goed deel ten bate kwam van de in Indië gevestigde vreemde handelshuizen. Vooral de Engelschen genoten van dien handel op Java voordeelen, welke, zooals Van den Bosch zich in het Verslag zijner verrichtingen in Indië uitdrukt, (Bijdr. t. t. I. en vlk. N. reeks VII (1864) bl. 381) „den nationalen handel geheel dreigden uit te sluiten”, hetgeen hem „de noodzakelijkheid deed inzien om, wilde men deze belangrijke bezittingen niet nutteloos voor het moederland doen worden, de zoo overwegende vreemde mededinging te beperken”. Ter bereiking van dit doel was een terugkeer tot het handelstelsel der O. I. Compagnie het zijns inziens van zelf voor de hand liggende middel. De ter beschikking der Indische Regeering komende producten moesten aan de Indische markt worden onttrokken, en zij het al niet met eigen schepen, zooals dit ten tijde der Compagnie het geval was, toch dan voor Regeerings rekening met in te huren schepen naar Nederland worden verzonden, om aldaar publiek te worden verkocht. Daardoor, om andermaal de eigen woorden van Van den Bosch in zijn boven aangehaald verslag (bl. 448) te bezigen, „zouden aan onze scheepvaart al die voordeelen worden verschaff, welke de handel op Indië kon opleveren, en aan het moederland tevens al die handelsvoordeelen, welke op de artikelen, in Indië vallende, in Europa konden worden behaald”.

Maar de ten uitvoerlegging van dit plan vereischte ruimer kasmiddelen, dan waarover de Regeering toenmaals kon beschikken. De overvoer en de verkoop der producten op de Nederland-

sche markt toch had tengevolge, dat de opbrengst er van niet meer kon genoten worden in hetzelfde jaar waarin zij werden geoogst, zooals bij dadelijke realisatie in Indië zelf wel het geval zou geweest zijn. Een tijdsverloop van een à twee jaren was met het in Indië weder beschikbaar komen van het provenu der in Nederland te verkoopen producten gemoeid; maar inmiddels moest in de behoeften van den dienst in Indië worden voorzien. De uitgaven, die op Java alleen door het Gouvernement moesten worden gedaan, bedroegen jaarlijks gemiddeld *f* 15 miljoen. Voor den tijd van twee jaren zou dus een voorschot van c. 30 miljoen worden vereischt, waartoe de Nederlandsche Schatkist buiten staat was. Op andere wijze moest daarin worden voorzien, en zoo kwamen er toe de hulp in te roepen van de Nederl. Handel-Maatschappij, die, krachtens de ter zake tusschen haar en de Regeering aangegane overeenkomst, de Indische producten met Nederlandsche schepen naar Nederland zou overvoeren, die aldaar doen verkoopen en aan Java de noodige gelden voor den dienst aldaar vereischt, zou toevoeren. Die gelden zouden tegelijk bij de ontvangst der producten worden gestort, voor zoover die voor de behoeften in Indië noodig waren, terwijl het overige aan het Departement van Koloniën in Nederland zou worden uitgekeerd. (Mr. H. W. Tydeman, *De Nederlandsche Handel-Maatschappij*. Amsterdam, 1867; bl. 273).

Naarmate nu telken jare de hoeveelheid der over te voeren producten vermeerderde, groeide ook de schuld van het Nederlandsche Gouvernement jegens de Handel-Maatschappij aan, om in den loop van het jaar 1839 tot ongeveer *f* 40 miljoen te stijgen, maar de uiteenzetting van de zeer ingewikkelde verhoudingen, die de ter zake van den afscheep en den verkoop der producten gesloten contracten van consignatie tusschen partijen deden ontstaan, behoort thuis in de geschiedenis der Handel-Maatschappij. Alleen zij hier nog aangeteekend, dat de met de Regeering gesloten overeenkomsten voor de Handel-Maatschappij zeer voordelig waren. Zij genoot goede rente voor de voorgeschoten gelden, en wist hooge commissieloonen te bedingen, zoodat in 1835 niet alleen aan den Koning konden worden terugbetaald de bij de oprichting der maatschappij aan hare deelhebbers gegarandeerde en dienovereenkomstig ook voorgeschoten renten ad ruim *f* 3.680.000; maar ook voor het eerst eene uitkeering van dividend aan de aandeelhouders kon plaats hebben, die sedert dien tijd geregeld is voortgezet.

Het ligt voor de hand, dat de in Indië gevestigde handelshuizen den nieuwen koers, dien Van den Bosch met betrekking tot de te gelde making van de aan den lande geleverde producten meende te moeten inslaan, met leede oogen gade sloegen; en nu moge het eigenbelang daarbij een niet te miskennen drijfveer geweest zijn ¹⁾, het is

voor geen tegenspraak vatbaar, dat de in praktijk brenging van het consignatie-stelsel de algemeene belangen van land en volk in veel opzichten geschaad heeft. Zie ook BANK [JAV.]. De reeds zoo gebrekkige toestand van het muntwezen in Indië werd er nog aanmerkkelijk door verergerd, en de onttrekking van de stapelproducten van Java aan de Indische markt is zeer zeker een van de voornaamste oorzaken geweest van de in 1841 aangevangen financiële crisis, die het bestaan der Javasche Bank zelf een tijd lang zeer ernstig bedreigd heeft.

In Nederland daarentegen vonden de door Van den Bosch getroffen regelingen schier onverdeelde instemming; hetgeen intusschen niet belette, dat de ingewikkelde financiële aanrakingen en verhoudingen tusschen Regeering en Maatschappij, die er het gevolg van waren, en de geheimzinnigheid, waarmede de wezenlijke staat van zaken verborgen werd gehouden, reeds spoedig tot ernstige bedenkingen aanleiding gaven. Zelfs de wettigheid der gesloten overeenkomsten werd in den boezem der Volksvertegenwoordiging betwist, want al mocht, gelijk bij de behandeling der wet op de middelen in de zitting der Tweede Kamer van 1840/41 werd opgemerkt, de Koning het Opperbestuur der Koloniën in handen hebben, dit bracht voor het Koloniaal bestuur nog de bevoegdheid niet mede tot het sluiten van contracten, die met de belangen der Nederlandsche financiën in het nauwste verband stonden. Meer in het bijzonder golden deze bezwaren het in 1840 gesloten en in 1841 gewijzigde z.g. „Kapitalisatie-Kontrakt”, waarbij de geldelijke verhouding tot de Handel-Maatschappij was geregeld en o.m. vijf miljoen gulden 's jaars voor rente en aflossing van hare vorderingen waren bestemd. Men meende dat dit kontrakt als bedekte leening voor het Moederland moest worden aangemerkt, met het gevolg dat men van deze overeenkomst zelfs de verbindbaarheid betwijfelde.

Om aan allen twijfel in dit opzicht een eind te maken, en de zaak voor den vervolg op gewenschten voet te brengen, werden op voorstel van drie leden der Tweede Kamer de reeds gesloten contracten door de Wetgevende Macht bekrachtigd, en toen dan ook in 1849 door de Regeering eene hernieuwde overeenkomst met de Handel-Maatschappij werd gesloten (gedagteekend 2/3 Juni), waarbij ditmaal naast de regeling der geldelijke verhouding ook de bepalingen omtrent de consignatie in één contract waren opgenomen, stond het beding van goedkeuring der voorwaarden door de Wetgevende Macht daarbij zeer bepaald op den voorgrond. In hoofdzaak kwamen die voorwaarden hierop neder, dat de Handel-Maatschappij als restant van het door den Staat aan haar verschuldigde bedrag eene vordering van *f* 10.000.000 op de Regeering zou behouden, die niet opeischbaar zou zijn vóór ult. December 1874, doch door den Staat ten allen tijde geheel of gedeeltelijk zou mogen worden afgelost. Als waarborg van hare vordering werd aan de Maatschappij de consignatie van alle Indische producten verzekerd tot ult. December 1854, ook al mocht vóór dat tijdstip tot geheele aflossing der *f* 10 miljoen worden overgegaan, terwijl voorts bepaald werd, dat voor zoover na geheele aflossing met het consigneren der Gouv. producten naar Nederland werd voortgegaan, die consignatie in elk geval door tusschenkomst der Maatschappij geschieden zou. De door

¹⁾ Van den Bosch ontzag zich niet om over de tegenstanders van zijne maatregelen het volgende neder te schrijven in het Verslag van zijne verrichtingen, bl. 451: „Het zijn niet onze brave gezeten kooplieden, die zich over dezen maatregel zullen beklagen, maar mogelijk een aantal schuimers en politieke tinnegiers, die alleen handel drijven in koffieuizen, welke dezen maatregel gispn, of wel eenige anderen, die geheel iets anders bedoelen dan zij voorgeven”.

haar in rekening te brengen rente werd vastgesteld op 4% in het jaar, terwijl haar voor het te gelde maken der producten, het gewone delcredere er onder begrepen, een commissieloon van 2 $\frac{3}{4}$ % werd toegekend ¹⁾, met eene vaste uitkeering bovendien van f 148.000 in het jaar voor de bemoeijingen van hare Factory te Batavia.

Bij de wet van 14 September 1849 (Ned. Stb. no. 42) werd deze overeenkomst, en werden daarmede ook de bepalingen op het stuk der consignatie, bekrachtigd, evenals dit bij de wet van 22 December 1853 (Ned. Stb. no. 129) het geval was met de gewijzigde overeenkomst van 21/22 Juli van dat jaar, die van den kant der Regeering de verbintenis inhield van tot ult. December 1874 geen Indische producten naar Nederland te doen aanvoeren, zonder daartoe de tusschenkomst van de Handel-Maatschappij te bezigen, doch haar daarentegen vrijheid liet om van de aan den lande geleverde koffie en suiker eene hoeveelheid van 200.000 pikols koffie en 150.000 pikols suiker in Indië zelf aan de markt te brengen. De voorwaarden, waarop voor den verkoop in Nederland van de tusschenkomst der Nederl. Handel-Maatschappij zou worden gebruik gemaakt, werden bij die gelegenheid tevens niet onbelangrijk in het voordeel van den Staat gewijzigd, want de door de Maatschappij in rekening te brengen rente over het aan den Staat verleende doorlopende voorschot van f 10 miljoen werd van 4% teruggebracht op 3 $\frac{1}{2}$ % in het jaar, terwijl het commissieloon voor 1854 op 2 $\frac{1}{4}$ % en voor de volgende jaren op 2% werd vastgesteld, met eene vaste uitkeering van f 140.000 ten behoeve van hare Factory.

Met 1 Januari 1873 werd het voorschot van f 10 miljoen door den Staat terugbetaald, en hiermede was dus aan alle aanspraken der Maatschappij jegens den Staat voor goed een eind gemaakt. Toch bleef krachtens de met 1 Januari 1875 in werking getreden nieuwe overeenkomst van 28 Maart 1873, die bij de wet van 17 Juni daaraanvolgende (Stb. no. 88) werd goedgekeurd, de consignatie der producten, indien en voor zoo verre die hier te lande zouden worden verkocht, aan de Maatschappij gewaarborgd tot ult. December 1879 (met stilzwijgende verlenging van dien termijn voor een nieuw tijdvak van vijf jaren, indien niet anders zou worden besloten); maar ter verzekering der getrouwe nakoming der bij de overeenkomst aanvaarde verplichtingen, zou door de Maatschappij een onderpand van f 5.000.000 bij de Nederlandsche Bank moeten worden nedergelegd, terwijl zij zich voorts eene nieuwe reductie van het commissieloon moest laten welgevalven over het te verkoopen tin (namelijk van 2 op 1 $\frac{1}{2}$ percent), en van 50 percent of f 70.000 op de tegemoetkoming aan de Factory, uit aanmerking, dat de Gouvernements consignatie van suiker, in verband met de in 1870 ingevoerde nieuwe suikerregeling, waarbij het verkregen product geheel ter vrije beschikking van de met het Gouvernement in contract staande ondernemers verbleef, had opgehouden, evenals dit ook het geval was met de specerijen.

Deze overeenkomst bleef ongewijzigd van kracht

¹⁾ In de vroegere, door de Wetgevende Macht bekrachtigde overeenkomst van 23 Juli 1840 was de rente vastgesteld op 5% in het jaar, en het commissieloon op 4% van de zoogenaamde producten 1e en 2e klasse, en op 3% voor de producten 3e klasse.

tot ult. December 1884, toen zij vervangen werd door de met 1 Januari 1885 in werking getreden nieuwe overeenkomst van 30 Maart 1883, die bij de wet van 12 Juni daaraanvolgende (Ned. Stb. no. 67) was bekrachtigd, onder uitdrukkelijke bepaling evenwel, dat de overeenkomst van Regeeringswege uiterlijk op 30 December 1887 zou moeten worden opgezegd, indien niet vóór dien dag eene nieuwe wettelijke bekrachtiging zou zijn verkregen. Bij deze overeenkomst, die in hoofdzaak de grondslag is blijven uitmaken van de sedert gesloten nieuwe overeenkomsten, heeft de Regeering zich andermaal eene belangrijke vermindering van commissieloon bedongen. Voor koffie en kinabast mocht namelijk in stede van 2 pct. van de bruto-opbrengst slechts 1 $\frac{1}{2}$ pct. commissieloon worden in rekening gebracht, en bovendien moest de Maatschappij afstand doen van de extrabetaling van f 70.000 's jaars, die haar laatstelijk voor de werkzaamheden harer Factory waren toegekend. Van zijn kant verbond de Staat zich alleen om, zolang de Handel-Maatschappij aan hare verplichtingen voldeed, zich van geene andere tusschenpersonen voor de aan haar opgedragen werkzaamheden te bedienen. Eventuele geschillen tusschen partijen zouden door scheidslieden worden beslist.

De bekrachtiging van deze overeenkomst werd nog tweemaal verkregen bij de wetten van 5 November 1887 (Ned. Stb. no. 182) en 23 Juni 1893 (Ned. Stb. no. 113); daarna trad met 1 Januari 1900 in werking de bij wet van 6 December 1898 (Ned. Stb. no. 261) bekrachtigde overeenkomst van 13 April/23 Mei van dat jaar, waarbij het beding der stilzwijgende bestending werd weggelaten. Contract zoowel als bekrachtiging golden voor vijf jaren, terwijl werd opgenomen de bevoegdheid van beide partijen om de overeenkomst tusschentijds op te zeggen. Hetzelfde was het geval met de bij de wetten van 18 Juli 1904 (Ned. Stb. no. 192) en 1 Juli 1909 (Ned. Stb. no. 218) bekrachtigde overeenkomsten van 1904 en 1909. Bij laatstgenoemde werd het commissieloon voor het tin verminderd tot 1 $\frac{1}{4}$ % en vastgesteld op 1 $\frac{1}{2}$ % voor alle overige producten, welke thans bestaan uit koffie, kinabast, coca, caoutchouc en gutta-percha.

Toen in het jaar 1914 de tengevolge van den uitgebroken oorlog ontstane buitengewone toestanden op het gebied van handel en verkeer het ongewenscht maakten om aangaande den verkoop in Nederland van de voor 's Lands rekening aangevoerde voortbrengselen van land- en mijnbouw beslissingen voor langeren duur te nemen, werd op dezelfde voorwaarden als tot het einde van 1914 golden, eene overeenkomst aangegaan voor den duur van één jaar, welke bij de wet van 31 December 1914 (Ned. Stb. no. 663) werd goedgekeurd, welke overeenkomst na afloop andermaal voor één jaar werd aangegaan dus tot het einde van 1916 en bekrachtigd werd bij de wet van 31 December 1915 (Ned. Stb. n°. 542).

Vonden, zooals boven reeds gezegd werd, de door Van den Bosch getroffen wijzigingen met betrekking tot de te gelde making op de Nederlandsche markt van de in Indië ter beschikking der Regeering komende producten hier te lande schier onverdeelde instemming, gaandeweg begon zich hier en daar verzet te openbaren, eerst tegen de in veler oog onge-rechtvaardigde bevoordeeling van de Handel-Maatschappij — („men oordeelde de aan de Handel-Maatschappij toegekende voordeelen, provisie, enz. veel te hoog, in één woord, men beschouwde de contrac-

ten met haar gesloten als nadeelig voor het Rijk", zoo heette het o.a. in het Verslag van de Centrale afdeling der Tweede Kamer over de wet op de Midde-len voor 1841 ¹⁾ — maar van lieverde werd ook tegen de beginselen van het consignatie-stelsel door sommigen een strijd aangeboden, die gedurende vele jaren achtereen een levendige polemiek tusschen de bewonderaars en de bestrijders van den overvoer der Indische producten naar Nederland voor rekening der Regeering in het leven riep. Een krachtigen steun vonden deze laatste in het optreden van de Kamers van Koophandel te Amsterdam en te Rotterdam, die in 1868 het oogenblik gekomen achtten om bij de Regeering aan te dringen op eene niet onbeduidende vermeerdering van den verkoop van Gouvernementsproducten in Nederlandsch-Indië, en zulks vooral met het oog op het niet te mis-kennen verband tusschen den verkoop dier produc-ten en den loop van zaken op de Indische geldmarkt, voor zoover de voorziening in het zoogenaamd tekort der Indische administratie daarbij betrokken was. Aan dat optreden van de officiële vertegenwoordiging van Nederland's eerste koopsteden viel warme instemming, doch heftige bestrijding tevens ten deel; maar met verwijzing naar de op het vraagstuk betrekking hebbende literatuur, zooals die te vinden is in de Repertoria van J. C. Hooykaas en A. Hartmann, behoeft er hier niet verder bij te worden stilgestaan, daar de vroeger over het consignatie-stelsel gevoerde strijd zijn gewicht grootendeels heeft verloren, nu de toestanden op dit gebied zoo geheel van aard veranderd zijn.

Van hare in 1853 bedongen bevoegdheid, namelijk om een gedeelte van de in hare handen komende suiker op Java te verkoopen, heeft de Regeering partij getrokken door in 1857 een begin te maken met het in veiling brengen aldaar van 60.000 p. suiker, welke quantum sedert tot 250.000 p. jaarlijks werd uitgebreid, totdat in 1872 de Gouvernements suikerveilingen van zelf gestaakt werden, omdat de nieuwe suikerregeling aan de op contract met het Gouvernement werkende fabrikanten de volle vrije beschikking over hun geheele product waarborgde.

De aan den lande geleverde Sumatrakoffie is van oudsher te Padang in publieke veiling te gelde gemaakt, en heeft dus nooit een deel van de naar Nederland geconsigneerde Gouvern. koffie uitgemaakt. Alleen met de Java- en de Menado-koffie is dit voor de geheele ter beschikking van den lande komende hoeveelheid het geval geweest, doch sedert 1900 is er geen Menado-koffie meer naar Nederland verscheept. De Java-koffie, waarvan in 1862 eene hoeveelheid van 50.000 pikols en in latere jaren 100.000 pikols 's jaars door het Gouvernement in veiling werd gebracht, is in de laatste jaren begonnen haar belang als Landsproduct te verliezen. De ten verkoop in Nederland bestemde hoeveelheid bedroeg in 1915 en in 1916 nog slechts 35.000 pikols.

Daar in Indië eene markt voor kinabast, wegens de bijzondere eischen, die het verkoopen van het artikel met zich brengt, niet bestaanbaar is, zal dit product wel altijd voor Gouv. rekening naar Nederland ten verkoop moeten verzonden worden, zoolang ten minste het Gouv. zich niet geheel aan zijne bemoeiingen met de kinaacultuur onttrekt; ook de coca zal voorshands wel in Nederland worden verkocht. Ten aanzien van het aan den Lande toebehorende Banka-tin wordt dikwerf de meening uitgesproken,

dat verkoop in Indië voorkeur zou verdienen boven consignatie naar Nederland, maar tegengestelde meeningen worden met even groote stelligheid verkondigd. Daar echter met de ontwikkeling van het handels- en geldverkeer in en op Indië de kans om de gouvernementsproducten aldaar voordeliger aan de markt te brengen voortdurend toeneemt is het zeer waarschijnlijk, dat het consignatiestelsel ook voor dit metaal, zoowel als voor de rubber en de gutta-percha van den Lande, binnen niet te langen tijd tot het verleden zal behooren.

CONSTRUCTIE WINKEL (ARTILLERIE-). Vermoedelijk reeds in den Compagniestijd werd te Soerabaja op kleine schaal een constructie-winkel opgericht, waarvan, voorzoover nagegaan is kunnen worden, voor het eerst officieel sprake is in een besluit van den Commissaris Generaal over Ned. Indië van 16 Februari 1827 (Ind. Stb. no. 18), waarbij bezuinigingen in het beheer dier inrichting werden ingevoerd. Met intrekking van alle bestaande reglementen en instructiën werd bij resolutie van 19 September 1833 no. 4 (Ind. Stb. no. 57) vastgesteld een „Reglement voor 's lands constructiewinkel te Soerabaja", waarbij o.m. werd bepaald, dat die inrichting „niet meer bij de boeken als een lastpost zal worden verhandeld, maar dat de kosten dier inrig-ting zullen worden gedragen door de departemen-ten en administratiën, tot welker geref de con-structiewinkel strekt en alzoo werkzaam is". Bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 19 September 1850 no. 7 (Ind. Stb. no. 28) werd bepaald, dat bedoelde inrichting van af den 1sten Januari 1851 zou zijn een militair etablissement, behoorende tot het wapen der artillerie, dat den naam zou voeren van „artillerie-constructiewinkel" en zou worden gevestigd op de plaats en in de lokalen van de fabriek van stoom- en andere werktuigen, genaamd „Phoenix" te Soerabaja.

Het thans geldend reglement voor deze inrichting is vastgesteld bij Gouv. besluit van 20 Juli 1906 no. 31 (Ind. Stb. no. 358), volgens hetwelk zij in de eerste plaats bestemd is tot het voortbrengen, wijzigen en herstellen van materieel — behalve buskruit — voor het wapen der artillerie en verder van dat voor andere wapens en diensten. Wanneer de omstandighe-den het toelaten, mogen bij den artillerie-constructie-winkel ook werkzaamheden voor andere departementen van Algemeen Bestuur, voor instellingen van liefdadigheid, voor militaire cantines en andere inrichtingen tot nut en vermaak van het leger en voor particuliere personen en instellingen worden verricht. Aan het hoofd der A. c. w. staat een majoor of luitenant-kolonel der artillerie. Het dagelijks op het werk komend aantal werklieden bedroeg in 1910 541, in 1915 1168 man.

CONSULS. Op twee wijzen komt N.-Indië met consulaire instellingen in aanraking. Vooreerst hebben de (diplomatieke en) consulaire ambtenaren van Nederland zelf in toenemende mate werkzaamheden te verrichten, die rechtstreeks in verband staan met Indische behoeften, belangen of voorschriften; zie daarover mr. A. M. Joeke, Schets van de bevoegd-heden der Ned. consuls, diss. Leiden, 1911, o. a. bl. 42 en elders. De voornaamste dezer Nederlandsche consuls zijn die te Djeddah (zie b.v. Ind. Stb. 1915 no. 18 art. 59) en te Singapore. Anderzijds zijn sinds 1855 in N.-Indië consuls van vreemde mogendheden stelselmatig toegelaten, doch altijd onder deze — door het volkenrecht niet geëischte, doch evenmin verboden — voorwaarde, dat een consulaire tractaat ter afbakening van wederzijdsche rechten en plich-

¹⁾ E. de Waal, Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal; 's Gravenhage, 1861; III, bl. 63.

ten moet voorafgaan: zulks om in die tractaten duidelijk te kunnen vastleggen, dat consuls slechts als handelsagenten worden gedoopt en tegenover een landvoogd, die zelf geen internationale bevoegdheden heeft, nimmer een diplomatieke rol mogen trachten te spelen. Het eerste tractaat van dien aard was dat met België in Ind. Stb. 1855 no. 54; de bekendste uit later tijd, om hun lange voorgeschiedenis, zijn de consulaire verdragen met Japan (Ind. Stb. 1908 no. 489 en het protocol in Ind. Stb. 1914 no. 1 bl. 20) en met China (Ind. Stb. 1911 no. 487). Zie over consuls prof. De Louter, Handboek v. h. staats- en adm. r. van N.-I., 1914, bl. 665, en voor onze koloniale consulaire verdragen Joekes, t. a. p., bl. 174—175, en prof. Van Eysinga, Ontwikk. en inhoud der Ned. tractaten, 1916.

CONTINGENTEN. Dit waren ten tijde van de O. I. Compagnie de jaarlijkse leveringen van bepaalde hoeveelheden producten van overeengekomen soorten, door de regenten van de door Mataram aan de Compagnie afgestane landen te leveren. Deze contingenten die dus in hoofdzaak de inkomsten waren, welke de Compagnie van die landen trok, werden niet met groote gestrengheid en zelfs niet altijd geregeld ingevorderd; maar waren evenwel, daar de Compagnie zich niet inliet met de wijze, waarop de regenten aan die producten kwamen, toch dikwijls een grooten druk voor de bevolking. In het bedrag van die Contingenten werd dikwijls verandering gebracht, en het is daarom niet gemakkelijk na te gaan wat de opbrengst daarvan op een bepaald tijdstip was. Uit een memorie, door den Gouverneur van Java's Noord-Oostkust Van Overstraten voor zijn opvolger gesteld, blijkt dat in 1795 de gezamenlijke opbrengst van de Contingenten in dat Gouvernement bedroeg: 5524 kojan's rijst, waarvan 1148 om niet, het overige voor nog geen $\frac{1}{20}$ de kojan; verder 371 pikols katoenen garens, $12\frac{3}{4}$ pikols was, 2 pikols staartpeper, 93 pikols indigo, 39.500 kannen klapperolie, 800 kannen katjangolie en 9300 stuks djati-balken, alles voor het kleiner deel om niet, voor het grooter deel tegen lage prijzen. Behalve deze Contingenten had men de wel daarvan te onderscheiden verplichte leverantiën, n.l. van den geheelen oogst van zekere producten, als koffie en andere. Hoewel Daendels reeds in 1808 een poging deed om het Contingenten-stelsel geheel of gedeeltelijk af te schaffen, — o.a. trok hij de levering van indigo en katoenen garens in, — en dat te vervangen door een geregelde belasting in geld, zoo was het Raffles, die in 1813 door de invoering van het landrentestelsel aan het heffen van Contingenten een einde maakte.

CONTRACTEN MET ZELFBESTURENDE LANDSCHAPPEN. Indië is, afgezien van enkele zeer schaarsche streken (het midden van Nieuw-Guinea), die meer sfeer van invloed zijn dan beheerscht grondgebied, verdeeld in tweeërlei gebied: a. het rechtstreeksch of gouvernementgebied, waar het Nederlandsch gezag geldt met gelijke volkomenheid als in onze elf provinciën, en b. de streken, waar het recht van zelfbestuur is verbleven aan inlandsche vorsten (monarchieën of oligarchieën) of volken (republiekjes), en waar niet alleen de algemeene verordeningen slechts in zoover toepasselijk zijn als met dat recht bestaanbaar is (art. 27 Reg. regl.), doch eveneens onze lagere verordeningen, ons bestuur, onze politie en onze rechtspraak slechts ten deele gelden. De verhouding tusschen het Gouv. en die landschappen wordt grootendeels, zij het niet uitslui-

tend, gekend uit de verdragen of overeenkomsten, tusschen beide partijen gesloten.

Reeds bij haar oprichting verkreeg de V. O. Compagnie (art. 35 van haar octrooi) het recht „beoosten de Cape van bonne Esperance, mitsgaders in ende deur de engte van Magellanes, „mette Prinzen en de Potentaten verbintenissen „ende contracten te maken op ten naem van de „Staten Generaal der Vereenichde Nederlanden, ofte „hooge Overichheyt derselver”. In de meeste instructiën der Gouv.-Gen. komen te dien opzichte geen nadere bepalingen voor. Artt. 45 en 46 der Instr. van 1617 gaven intusschen den Gouv.-Gen. en Raden de bevoegdheid om met inachtneming van voorzichtigheid en discretie met de Aziatische potentaten zoodanige alliantiën te sluiten en betrekkingen aan te knoopen, als zij in het belang der Compagnie noodig zouden oordeelen. Tal van contracten werden nu door de Hooge Regeering in Indië gesloten. Er is wel eens gezegd, dat zij een manie voor contracten had, want het eene „accort” was nog niet „gemaect”, of reeds werden onderhandelingen aangeknoopt voor een volgend „verbond”, waarbij het vorig bevestigd werd, al dan niet met belangrijke wijzigingen. In den aanvang waren dit verdragen, geheel het karakter van toenmalige internationale tractaten hebbende. Voor een deel beoogden zij hoofdzakelijk om zich den alleenhandel of andere handelsvoordeelen te verzekeren; maar toen de Compagnie ook meer en meer als souverain optrad, sloot zij vele „verbonden” teneinde haar vestiging te doen erkennen, opperhoogheid te verkrijgen en de wederzijdsche verhouding te regelen, ook ten opzichte van den godsdienst en van exterritorialiteitsrechten. De contracten waren de rechtstitels der O. I. C. Voor het overgrote deel zijn die contracten thans vervallen, omdat, wat Java betreft, het gansche eiland met uitzondering der Vorstenlanden (waarvoor men het slot van dit artikel zie) onder direct bestuur staat, terwijl op de buitenbezittingen de oude overeenkomsten gaandeweg vervangen zijn door nieuwe. Intusschen waren de contracten zoovele mijlpalen op den weg, door de O. I. C. in haar geschiedenis afgelegd. Een gepubliceerde volledige verzameling van de door haar gesloten contracten zou dan ook van onschatbare waarde zijn voor de kennis van onze koloniale historie gedurende de 17e en de 18e eeuw, maar zulk een verzameling bestaat tot heden nog niet in haar vollen omvang. Verreweg de meeste contracten zijn opgenomen in een vijftal op het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage berustende (geschreven) folianten, welke daar in den wandel bekend staan als de Contractboeken; zijnde afschriften van gesloten contracten tot een geheel verzameld, blijkbaar op last van Bewindhebbers der O. I. C., hetzij dan dat er van de origineelen waren verloren gegaan, hetzij ter wille van het gemak in de raadpleging. Prof. Mr. J. E. Heeres, te dezen tot grondslagnemende bedoelde vijf contractboeken, doch deze aanvullende uit verschillende andere bronnen, heeft het omvangrijke werk der publicatie van de „politieke contracten en verdere verdragen” door de Nederlanders in het Oosten gesloten ter hand genomen, onder den titel „Corpus diplomaticum Neerlandico-Indicum”. Het eerste deel, loopende van 1596 tot 1650, verscheen in 1907 in de Bijdragen tot T. L. e. V. K. v. N.-I., 7e volgrees, 3e deel. Overigens werden verschillende contracten opgenomen in het werk „Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië” van Jhr. mr. J. K. L. de Jonge, voortgezet door M. L. van Deventer, dr.

P. A. Tiele en Mr. J. E. Heeres, voorts in Van der Chijs „de Nederlanders te Jakatra” en in Valentijn's „Oud en Nieuw O.-I.”

Ook na den val der Compagnie behield de Indische Regeering bevoegdheid politieke contracten te sluiten (zie artt. 10—11 Instr. Gouv.-Gen. 1807, artt. 14—15 Reg. r. 1815, artt. 24—25 Reg. r. 1818, artt. 24—25, 31—32, 68 Reg. r. 1827, artt. 27—28 en 64—65 Reg. r. 1830, artt. 22—23 en 53—54 Reg. r. 1836). Art. 44 van het nog geldende Reg. regl. van 1854 geeft den Gouv.-Gen. de bevoegdheid om, met inachtneming van 's Konings bevelen en na ingewonnen advies van den Raad v. Indië (art. 28), oorlog te verklaren aan, en vredes- en andere verdragen te maken met, Indische vorsten en volken. Zoolang er in den Oostindischen archipel nog inlandsche rijken waren, die hun internationale bestaan niet hadden prijsgegeven, doch hetzij geheel van ons onafhankelijk waren (Atjeh, Pelalawan, enz.), hetzij met ons in waarheid op „bondgenootschappelijke” voet verkeerden, zoo lang ook waren deze rijkjes internationale Mogendheden (vgl. Montenegro, Monaco) en waren de met hen gesloten verdragen internationale tractaten in den zin, niet van art. 44 Reg. regl., maar van art. 59 Grondwet v. 1887; dus behoeft de G.-G. om ze te sluiten een uitdrukkelijke opdracht des Konings, terwijl de Koning zelf (zoo noodig na parlementaire goedkeuring) ze moest ratificeeren, hetgeen echter bij ons verdrag van 30 Maart 1857 met het toenmaals onafhankelijke Atjeh is voorbijgezien. Dit alles is evenwel veranderd. Talrijke inlandsche rijken zijn langzaam en geleidelijk afgezaakt van „bondgenootschappelijke” staties met internationaal bestaan tot (wat de V. O. C. noemde) „leenroerige” staatjes zonder internationaal bestaan; al werden dikwijls — met name op Celebes — rijkjes lange jaren, nadat ze ons oppergezag reeds erkend hadden en dus metterdaad „leenroerig” geworden waren, toch nog (tot op 1905) aangeduid met hun ouden naam van „bondgenootschappelijk rijk”; somtijds ook beschouwd en wij rijkjes (b. v. op Bali) reeds als „leenroerig”, die zich zelf nog aanmerkten als „bondgenootschappelijk”. Andere rijken zijn vrij plotseling van feitelijke onafhankelijkheid overgebracht in volledige afhankelijkheid. Tegenwoordig hebben alle inlandsche landschappen binnen Ned.-Indië ons oppergezag in dier voege erkend, dat ze met vreemde mogendheden in geenerlei betrekking mogen treden en dus internationaal dood zijn; thans is sinds jaren de tegenstelling „bondgenootschappelijk” en „leenroerig” uit ons spraakgebruik opgeruimd; thans heeft men dus binnen Indië nooit meer met art. 59 Grondwet, doch uitsluitend met art. 44 Reg. regl., te maken.

Uiterlijk zijn, tot heden (Sept. 1916) toe, de politieke contracten hierin van internationale tractaten onderscheiden, dat zij — anders dan vroeger, en anders dan in Engelsch-Indië — nooit genoemd worden naar de plaats, waar ze gesloten zijn (dus nooit b.v. „het contract van Medan van 2 Juni 1913”), en dat zij nimmer een opzeggingsclausule bevatten. Een eenzijdige verbreking door het gouvernement zou dus, hoewel meermalen gepretendeerd als recht, even onwettig wezen als in ons oog de terugzending van het contract door rebelse staatjes (b. v. Zuid-Celebes, begin 1905) onwettig was.

Meestal wordt aan de wilsovereenstemming tuschen een zelfbesturend gezag en ons gouvernement de vorm van een schriftelijk stuk gegeven; maar

noodig is dit niet, gelijk o. a. door Bijbl. 5808 (uit 1902) uitdrukkelijk is erkend ter zake van de invoering van landschapskassen. De wilsovereenstemming toch kan steunen hetzij op een geschreven verdrag, hetzij op een mondelinge afspraak, hetzij zelfs (b. v. voor onze behandeling van Europeanen als gouv. onderhoorigen, of voor uitoefening van gratie, zie den aanhef van Ind. Stb. 1905 n° 43) op stilzwijgende instemming, al zal men voor de rechtszekerheid aan een geschreven verdrag wel de voorkeur geven. Zulk een op schrift gestelde wilsovereenstemming krijgt den vorm van een tweezijdig stuk; somtijds echter wordt de akte van verband (het geschrift, waarbij een nieuwop tredend bestuurder getrouwheid belooft) gebezigd om verdragsbepalingen op te sommen, waarbij dan de akte van bevestiging door den landvoogd dient als bewijs van onze instemming. Een bij proclamatie aan de bevolking gedane reeks beloften, zooals die in Ind. Stb. 1824 n°. 19a (aan het slot) voor de Molukken of zooals het Plakaat pandjang voor een deel der Padangsche bovenlanden (zie PLAKAAT PANDJANG), wordt niet als politiek contract beschouwd; daarentegen is een onttrekking van grondgebied, welke ingevolge politiek contract eenzijdig mocht plaats hebben, toch somtijds weer gegoten geworden in een tweezijdigen vorm, zie Bijl. Hand. St. G. 1902—1903 n°. 174—39.

Terwijl kwesties van wijziging of niet-naleving van politieke contracten voorheen door de hoofden van gew. best. uitsluitend behandeld werden met den Gouverneur-Generaal (zie Ind. Stb. 1867 n°. 114 onder A art. 17 en Bijbl. 1967, naast de wijziging bij Ind. Stb. 1876 n°. 57 en Bijbl. 3043), zijn het, sinds de definitieve oprichting in 1909 (Ind. Stb. n° 540) van een bureau voor de bestuurszaken der buitenbezittingen aan het dep. v. binn. bestuur, alleen nog maar de staatkundige betrekkingen met de vier vorstendommen op Java, welke, in strijd met art. 64 Reg. regl., uitsluitend op de alg. secretarie en niet op een departement worden behandeld.

Terwijl ingevolge art. 44 Reg. regl. de Koning van den inhoud der verdragen met Ind. vorsten en volken slechts dan mededeeling doet aan de Staten-Generaal, „wanneer Hij oordeelt dat het belang en de zekerheid” van het Rijk en van Nederlandsch Indië zulks toelaten” (over welke vraag de landvoogd van advies dient), bepaalt art. 3 van het tractaat met Engeland van 17 Maart 1824 (Ind. Stb. 1825 n°. 19), dat van *alle* verbintenissen, door Engeland of door Nederland met eenige inlandsche regeering in de oostersche zeeën aan te gaan, mededeeling zal worden gedaan aan den anderen verdragsstaat, zoodat dus het voorbehoud van art. 44 daar ontbreekt, wat niet zonder bedenking schijnt. De medegedeelde contracten hebben, althans in vroeger jaren, de Britsche regeering meermalen tot klachten aanleiding gegeven; opvallend is het, dat Nederland dit art. 3 wel jegens Engeland naleeft (vóór 1855 alleen indien het contracten gold, die aan Nederland nieuwe rechten toekenden; vgl. prof. Van der Lith, Gids 1891 IV, bl. 470), doch dat Engeland dit niet schijnt te doen tegenover Nederland.

De inhoud dezer verdragen is in den loop der negentiende en der twintigste eeuw natuurlijk zeer verschillend geweest, naar mate van de betrekkingen, welke wij met de landschappen onderhielden. Alle hebben thans één trek gemeen: erkenning van Nederlands suzeriniteit (opperheerschappij, oppergezag) in termen, die boven twijfel stellen, dat het landschap geen internationale betrekkingen meer

mag onderhouden en dat zijn grondgebied tegenover de buitenwereld ons grondgebied is. Wanneer de Indische Regeering voor de eerste maal een politiek contract sloot, bedong zij daarnevens dikwijls niet meer dan de belofte van het inheemsch bestuur, geen briefwisseling met andere zelfbesturende landschappen te zullen onderhouden, zee- en strandroof benevens slavenhandel te zullen beletten en geen vreemdelingen zonder toestemming van ons bestuur te zullen toelaten; zij verbond zich echter van haar kant meermalen, zich niet te zullen mengen in inheemsch bestuur en rechtspleging. Uit nauwere aanraking ontwikkelden zich dikwijls nadere voorwaarden (die soms ook reeds bij de eerste aanraking werden opgelegd); dan werd overeengekomen, dat Europeesche en oostersche vreemdelingen, met inbegrip van uitheemsche inlanders, onder het onmiddellijk gezag van ons bestuur geplaatst en aan de inheemsche rechtspraak onttrokken zouden zijn; dan nam het zelfbesturend landschap de (papieren) verplichting op zich, onderwijs en nijverheid te bevorderen, de koepokinenting voor te staan, onze muntspieën toe te laten, pandelingschap te weren, slavernij af te schaffen, enz. Soms werd een deel der inkomsten van het land — met name de inkomende en uitgaande rechten — tegen schadeloosstelling door de Indische Regeering overgenomen; werd de rechtspraak, ook over inheemsche inlanders, onder onze contrôle geplaatst, en zelfs het inheemsch bestuur onder Europeeschen invloed gesteld. Ten gevolge van een en ander was tegen het eind der 19e eeuw de contractueele verhouding van ons gezag tot de zelfbesturende landschappen rijkgeschakeerd: tegenover landschappen, die onze opperheerschappij of bloot feitelijk erkend hadden of haar erkend hadden, doch ons verder geen enkele bevoegdheid hadden afgestaan (b. v. Poso, Bijl. Hand. St. G. 1889—1890 n°. 103—22; Siantar, Bijl. 1890—1891 n°. 112—5), stonden andere, die ons lange reeksen van bevoegdheden hadden toegekend (b. v. die op Borneo), en zelfs enkele, die beloofd hadden al onze bevelen zonder onderscheid te zullen nakomen (Mangkoenegaran sinds 1853, enkele landschappen in het gewest Timor sinds 1870, 1879 en later). Met die contractueele verhouding was echter de werkelijke verhouding maar al te dikwijls in schelle tegenspraak: in machteloze landschappen, die ons weinig invloed hadden toegekend, handelden wij naar believen, in zelfbewuste landschappen daarentegen met uitvoerige toekenning van bevoegdheden aan het gouvernement (zoals de toenmalige Atjèhsche landschappen met hun 18 artikelen, of zooals Gowa) had ons gezag niets te vertellen. Bij een en ander mag niet uit het oog worden verloren, dat — anders alweer dan bij internationale tractaten — de meeste zelfbesturen maar weinig, somtijds nagenoeg niets, begrepen van onze natuurlijk op westerse wijze geredigeerde en aan hen in meestal Maleische vertaling voorgelegde contractsontwerpen; gelijk o. a. ten aanzien van Timor ruitelijk is erkend in een ambtelijk schrijven van 1862 (resident Esser), afgedrukt in het Tijdschr. v. h. Batav. Genootschap XLVIII, 1906, bl. 268—272 en 299 vgg., en voor Bali in Van Hoëvell's Reis, deel III, bl. 45 vgg. Van matig belang zijn daarom de toenmalige contractsteksten; van groot belang voor de historie der politieke contracten daarentegen zou het zijn te weten, op welke punten in die teksten de zelfbesturen zelf hetzij aandrongen, hetzij bezwaren opperden. Door het hier herinnerde wordt tevens de nog altijd gangbare methode veroordeeld om

bij het uitleggen van politieke contracten zich ook tegenover het zelfbestuur te beroepen op de onzerzijds gedane keus van woorden die hun vreemd zijn, als „sovereiniteit”, in „leen” geven (leen werd oudtijds vertaald door: pindjeman) en dergelijke, of om de vraag, of zelfbesturende landschappen ook zeegebied kennen, te doen beslissen door de bij de grensschrijving gekozen woorden. Ook bedenke men, dat de vrijwilligheid der contractsaanvaarding nu en dan te wenschen over liet: om een onwillig bestuurder te „overreden” werd hij somtijds ter hoofdplaats een tijdlang aangehouden, — aan een erkenning als opvolger werden somtijds bezwarende eischen verbonden, — nog in 1906 werd een contract met Boeton gesloten in bijzijn van den état-major van een pantserschip.

De heilzame wijziging, die sinds het eind der 19e eeuw in onze politieke contracten is ingetreden, valt het best te begrijpen, indien men zich eerst de phasen voor den geest brengt, die onze zelfbestuursstaatkunde zelf heeft doorloopen. Voor Engelsch-Indië heeft men zich aangewend op dit stuk drie tijdperken te onderscheiden: de periode van het begin (omstreeks 1756) af tot 1813 toe, toen het streven was „zoo min mogelijk aanraking met zelfbesturen, doch indien aanraking onvermijdelijk is, dan inlijven”, (aldus b. v. de landvoogd Lord Cornwallis); de tweede periode, van 1813 tot 1857, gekenteekend door de persoon der landvoogden Auckland en Dalhousie: „zooveel mogelijk aanraking en zooveel mogelijk inlijven”; ten slotte de periode van 1857 tot nu, ingezet door Lord Canning: „bemoeienis met alle rijken, doch inlijving alleen in het uiterste geval; daarentegen opkweeking van alle tot ordelijke zelfregeerende gemeenschappen”. In Ned.-Indië is de overeenkomstige ontwikkeling langs andere lijn, immers niet overal eender, gegaan. Voor de buitenbezittingen heerschte tot 1894 over het geheel de onthoudingspolitiek, die Engelsch-Indië gekend heeft in zijn eerste periode; voor Java en Madoera heerschte tot aan de twintigste eeuw de opslokkpolitiek, die Engelsch-Indië kende in zijn tweede tijdperk; doch sinds dien hebben Java en buitenbezittingen elkaar ontmoet in een nieuwe opvoedingspolitiek, die, evenals de Engelsch-Indische van het derde tijdvak, de inlandsche zelfbesturen leidt, ontziet en opkweekt (zie o. a. artt. 23—29 van den Leidraad van G.-G. Van Heutsz in Kol. Tijds. 1913, alsmede Bijbl. 7960 en 8122) en waarheid zoekt in plaats van den vroegeren schijn.

In vorm en inhoud onze politieke verdragen uit zich die nieuwe staatkunde met name in een vervanging van de omslachtige en toch nooit volledige „lange contracten” door een bondige „korte verklaring”, waarvan de artt. 1 en 2 de erkenning van ons oppergezag belichamen, doch waarvan art. 3 (in den geest van de reeds genoemde akte van prins Mangkoenegoro en van de Timor-verklaringen) bepaalt, dat al onze regelingen en al onze bevelen zullen worden nageleefd. Deze korte verklaring, het eerst (onder de stuwkracht van Snouck Hurgronje en Van Heutsz) opgedoken in Atjèh als Atjèh-verklaring ter vervanging van de befaamde 18 artikelen, is sedert op groote schaal ook elders ingevoerd en wel — met kleine onderlinge verschillen — als korte verklaring, Atjèh-verkl., Oostkust-verkl., Sigi-verkl., Ternate-verkl. en (oudere) Timor-verkl., van welke zes de laatste een soort combinatie is van omstandig contract en korte verklaring. Teneinde nu echter te verhoeden, dat aan art. 3 dezer korte verklaringen een toepassing zou worden gegeven, die aan onze

regelingen en bevelen alles en aan de zelfstandigheid van het landschap niets meer zou toebedeelen — hetgeen allerminst de bedoeling was geweest —, is te recht bij de ordonnantie in Ind. Stb. 1914 n°. 24 („zelfbestuursordonnantie”) afgebakend, welke beperkingen het gouvernement aan zich zelf en zijn ambtenaren bij de toepassing van art. 3 oplegt; deze in Bijbl. 8122 toegelichte en nog niet in werking getreden verordening is blijkbaar alleen op de buitenbezittingen van toepassing geacht (zie de adresseering van Bijbl. 8122), hoewel haar letter evengoed op de twee kleinere prinsdommen van Java ziet. Terwijl men nu enerzijds voor met geweld onderworpen en anderzijds voor minbeteekenende landschappen de korte verklaring tracht te verkrijgen — die thans (1916) dan ook geldt voor ongeveer 330 uit de ongeveer 350 zelfbesturen —, heeft men in de daarnaast voorkomende, nu zeer zeldzaam geworden, „lange contracten” van vierderlei type (oud-Celebes-model, Sangi-model, nieuw-Celebes-model en Oostkust-model) de ware verhouding juist trachten aan te geven dan voorheen. Dat men bij het doorzetten van de hierbedoelde hervormingen wel eens hardhandiger en ruwer te werk ging dan met gemeen overleg en met opvoedingspolitiek te rijmen valt, is sprekend uitgekomen in het geval van Asahan in 1907, waarover men o.m. zie de debatten der Tweede Kamer in Nov. 1910.

Zijn blijkens al het voorafgaande tegenwoordig de internationale „tractaten” met Indische vorsten en volken (als die der V. O. C. of dat van 1857 met Atjeh) voorgeod verdwenen, en hebben deze — na een langen tijd van overgang — plaats geruimd deels voor moderne „lange contracten” deels voor moderne „korte verklaringen”, — met die beweging is gepaard gegaan een gewijzigde opvatting van het politiek contract zelf. Wij doelen hier niet op het gewaagde betoog, op 15 Nov. 1910 door den heer Colijn gevoerd in de Tweede Kamer, als zouden politieke contracten voortaan niet meer producten van overleg en van wilsovereenstemming, maar eenzijdige „akten van investituur” zijn, waarover het gouvernement uit minzaamheid het landschap zelf kan raadplegen, maar die het even eenzijdig vermag op te leggen als het voor rechtstreeksch gebied een ordonnantie uitvaardigen kan. Moge de term „akte van investituur” niet geheel onbekend zijn geweest aan de Compagniespolitiek jegens inlandsche rijken (zie MOLUKKEN), de zaak is met het gansche ontwikkelingsverloop onzer contracten in volslagen strijd. Maar wel doelen wij op den overgang, dien het politiek contract doormaakt van overeenkomst tot wettelijke regeling; van een zuiver personeel contract met een landschapsbestuurder, waaruit alleen plichten voortkomen voor dezen bestuurder, tot een legislatieve akte, die niet den vorst alleen, maar evenzeer en even onmiddellijk de geregeerden en buitenstanders binden kan. Ten aanzien van de inheemsche rechtspraak in de Vorstenlanden op Java werd dit blijkbaar reeds ingezien, toen men in Ind. Stb. 1833 n°. 61, 1847 n°. 30, 1854 n°. 32 en 1874 n°. 209 de overeenkomsten dienaangaande opnam tusschen de algemeene verordeningen in het Indisch Staatsblad; doch jongere soortgelijke bepalingen, zoals art. 16 der tegenwoordige Oostkust-contracten (in Bijl. 1908—1909 n°. 1—34 vgg.), hebben evengoed een rechtstreeksche werking ten aanzien van de justiciabelen, en haar wetgevend karakter met behoefte aan afkondiging is dan ook door rechterlijke macht, gewestelijk bestuur en Indische regering meer dan eens erkend, blijkens

Ind. W. v. h. R. (1907) n°. 2288, T. Tijds. Het Recht in N. I. deel 68 (1897) bl. 274, en deel 88 (1907) bl. 528, Ind. Genootschap 7 April 1908 bl. 210 noot 2, Ind. Stb. 1859 n°. 26, 1863 n°. 11, enz. Toch zal deze vervorming — geheel dezelfde lotswisseling, welke ook het internationaal tractaat doormaakte, hetwelk eveneens aanvankelijk overeenkomst was, en nu wettelijke regeling is geworden —, toch zal deze vervorming pas volgroei mogen heeten, als men de politieke contracten voortaan gaat sluiten met het landschap zelf in plaats van met zijn sterfelijke bestuurders, wier akten van verband en van bevestiging dan slechts behoeven te verwijzen naar de bestaande contracten van hun landschap. Van deze evolutie, die in de lijn van het instituut der blijvende landschapskassen zou liggen, is evenwel nog weinig te bemerken; waar vroegere contracten wel eens den schijn aannamen, alsof de vorst zich verbond voor zich en zijn opvolgers (b. v. Siak 1890 art. 1) en alsof een tijdelijk regent van het landschap van rechtswege gebonden was aan deszelfs politiek contract, poogt men helaas in later tijd zulke bepalingen weer als „minder juist” te vermijden. Toch toonen voorschriften als Siak 1906 artt. 6 en 35 wel aan, dat het louter persoonlijk contract, met den bestuurder en met hem alleen gesloten, een fictie is.

Dat de snelle ontwikkeling van de practijk dezer contracten de altijd trage en logge theorie verast heeft, blijkt helaas ook uit de omstandigheid, dat men, om op het nieuwe terrein zich wat te oriënteren, de hand slechts kon uitsteken naar de eenige literatuur, die daarover bestond: de Engelsch-Indische. Nu vertoont die literatuur, naast benijdenswaardige deugden van frisheid en grooten kijk, het specifiek Britsche gebrek, van motieven van eigenbaat te bemantelen met fraaie leerstellingen. Uitgaande van de onloochenbare vooropzetting, dat een koloniaal gouvernement in of ten aanzien van zelfbesturende rijken (native states) slechts die bevoegdheden heeft — alle, vele, weinige of geen —, die het zich bij contract of mondeling heeft doen afstaan, voelt de koloniale regering zich op een onverwacht oogenblik wel eens pijnlijk verstoken van een bevoegdheid, waaraan het te voren niet heeft gedacht en die het nu op eenmaal nodig heeft. In plaats van dan te erkennen, dat alleen een aanvullend verdrag (suppletoir contract) hier uitkomst kan geven, beweren de schrijvers over Engelsch-Indië met hun regering, dat zulke nimmer toegekende bevoegdheden alsdan geput mogen worden uit „het begrip” van opperheerschappij, en dat zulks notabene ten voordeele strekt van het zelfbesturend landschap, hetwelk zodoende immers voor wanregering (misrule) en voor gouvernemental ingrijpen als gevolg daarvan wordt behoed. Bij mr. Spit, De Ind. zelfb. landschappen, 1911, blz. 108—119, kan men zien, hoe gretig deze Britsche theorie, die met den geheelen bouw onzer zelfbestuurspolitiek in tegenspraak is, ook door de Ned.-Indische regering is aanvaard als expediënt uit zwarigheden. Ware er onpartijdige rechtspraak mogelijk geweest ter uitlegging van onze politieke contracten, de Indische regering zou in zulke gevallen het lid op den neus hebben gekregen. Een tweede uiting van dit zelfde Engelsch-Indisch streven is de boude, doch gangbare theorie, dat de bevoegdheden, die een gouvernement ontleent aan politiek contract A, zoo noodig mogen worden uitgelegd en aangevuld naar die, welke voorkomen in de met naburige rijken gesloten contracten B of C — waarmede rijkje A natuurlijk niets uitstaande

heeft —; doch van deze leer heeft Ned.-Indië tot dusver geen andere toepassing ondervonden dan de onschuldige, dat bij de volkomen wettige en geheel vrije toepassing van art. 3 eener korte verklaring wel eens een lang contract uit de nabuurschap werd gebezigd als leidraad. Evenmin aanvaardt de Ned.-Indische praktijk den Engelsch-Indischen regel (van eertijds), dat de landschappen geïsoleerd moeten blijven, geen betrekkingen mogen onderhouden met elkaar; hoewel dat ook voor N.-I. uitzondering en onder onze controle gesteld is, uitsloten zijn zulke betrekkingen niet.

Na al het betoogde behoeft het wel geen uiteenzetting meer, dat de werken over Indisch staatsrecht in hun taak te kort zouden schieten, indien zij, na verhaald te hebben hoe men den inhoud der politieke contracten te weten komt en te begrijpen heeft, hun plicht beschouwden als afgedaan. Eerst door te verhalen, welke *toepassing* hetzij de lange contracten hetzij art. 3 der korte verklaringen erlangt, teekent men het beeld van Indië's werkelijken toestand te dezen. Het jaarlijksche koloniaal verslag is dienaangaande in zeer ernstig verzuim: het is schier onmogelijk voor buitenstanders om te weten te komen, welke regelingen door of voor zelfbesturende landschappen (de helft van Indië!) thans getroffen worden en welke bestuursmaatregelen door of voor die landschappen thans worden gedecreteerd.

In afwachting van een samenvattend en leesbaar Hollandsch boek over onze politieke contracten en verdere zelfbestuurspolitiek — in den geest dus van Lee-Warner, *The native states of India*, 1910, en van Tupper, *Our Indian protectorate*, 1893, voor Engelsch-Indië — vindt men over dit onderwerp het een en ander bij: E. Moresco, *Ind. Gids* 1903 en *Ind. Genootsch.* April 1908; H. J. Spit, *De Ind. zelfbest. landschappen*, diss. Leiden, 1911; H. Marcella, *De alg. bepp. v. wetg. v. N.-I.*, diss. Leiden, 1913, bl. 37 vgg.; F. M. van Asbeck, *Onderzoek naar den juridischen wereldbouw*, diss. Leiden, 1916; alsmede in de algemeene werken over staatsrecht van Margadant, Kleintjes en De Louter. De belangrijke Indische nota's over „Politiek beleid en bestuurszorg in de Buitenbezittingen” (4 deelen I, IIa, IIb en III, 1907—1909; deel IIb herzien en van een deel bijlagen voorzien in 1914) schijnen slechts voor den dienst gedrukt.

De politieke contracten zelf zijn, in verband met art. 44 lid 2 Reg. regl., te vinden onder de bijlagen van de handelingen der Staten-Generaal (waaruit de Indische Gids ze in later jaren placht over te nemen). Reeds vroeger, nl. onder de Kamerstukken 1849—1850, was het contract met den vorst van Kloengkoeng (Bali) overgelegd. De overlegging ingevolge art. 44 Reg. regl., begonnen in de zitting 1857—1858, geschiedde eerst alleen voor de leden der kamer, later (1861—1862) ook voor het publiek (in verband waarmede ze voorkomen onder de bijlagen), toen met geheime nota's van toelichting, eindelijk (1869—1870) ook met voor het publiek (onder die bijlagen) gedrukte nota's; zie over deze met moeite afgeperste publiciteit: J. Boudewijnse, *De contracten met inlandsche vorsten*, *Tijdspiegel* 1895, II bl. 308. Eerst sinds 1910 worden de jaarlijks overgelegde contracten geographisch gerangschikt; in 1915 is men ze overeenkomsten met inlandsche „zelfbestuurders” (in pl. van met „vorsten”) gaan noemen. Onder de overgelegde overeenkomsten kwamen, vooral vroeger, dikwijls stukken voor, die, hoewel voor recht verstand van onze zelfbestuurs-

politiek van nut, geen politieke contracten konden worden genoemd. Met des te meer verbazing merkten men op, dat de Timor-verklaringen niet als verdragen, maar als eenzijdige akten werden en worden aangemerkt en dan ook nooit aan de Staten-Generaal zijn of worden overgelegd (zie reg. almanak 1916 I bl. 113 en Spit bl. 87—88 en 162). Herhaaldelijk heeft een commissie uit de Tweede Kamer verslag uitgebracht over de overgelegde contracten; een commissie uit de Eerste Kamer, voor zooveel bekend, nimmer.

Een geographisch gerangschikt overzicht van vroegere en latere politieke contracten was voorheen te vinden in Boudewijnse en Van Soest, *De Indo-Europeesche wetgeviug*, III bl. 456—459, en XII bl. 841—851 alsmede in de eerste uitgaaf dezer Encyclopaedie (I bl. 384); ook werd in de uitgaven van het Institut Colonial International in 1900 (serie IV deel 1 bl. 7—143) een reeks in het Fransch vertaalde politieke contracten afgedrukt, met een historische inleiding in het Fransch door J. Boudewijnse. Een bijgewerkte opgaaf der nog geldende contracten verscheen in het *Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardrijksk.-Genootschap* van 1909, bl. 730. Sinds 1913 geeft deel I van den *regeringsalmanak* jaarlijks een bijgewerkte opgaaf, vermeldende, waar de thans geldende contracten te vinden zijn onder de Kamerstukken, naar welke derhalve verwezen wordt; suppletoire contracten worden helaas in die lijst niet opgenomen.

Aan die opgaaf ontbreekt wijders (wellicht omdat het bureau van de buitenbez. haar voorbereidede?) een opgaaf voor de vier vorstenrijkjes op Java. Het eerste stuk dienaangaande was medegedeeld in de zitting 1864—1865 (akte van verband van Soerakarta); op een vraag uit de Kamer, of er bezwaar bestond tegen mededeeling van de reeds bestaande contracten met Djokjakarta en Soerakarta, gaf de regering het raadselachtig antwoord (bijl. *Hand. St. G.* 1867—68 n°. 31—3), dat zij de contracten met vorsten van Java en Madoera niet wilde begrijpen onder de ter kennis van de Staten-Generaal te brengen verdragen. Inmiddels waren de contracten met Djokjakarta van Aug. 1812 en met Soerakarta van Dec. 1811 openbaar gemaakt bij M. L. van Deventer, *Het Ned. gezag over Java* en onderh. sedert 1811, deel I, terwijl *Ind. Stb.* 1833 n°. 61 een contract met Djokja (en Pakoealaman) en *Ind. Stb.* 1847 n°. 30, 1854 n°. 32 en 1874 n°. 209 contracten met Solo hadden afgedrukt. De aldus verschenen publicaties zijn sedert aangevuld door mr. P. W. Filet, *De vorsten op Java* en de *Ned.-Indische Regeering*, diss. Utrecht, 1895, die den tekst mededeelt der contracten van 1813, 1823, 1826, 1830, 1831, 1833, 1851, 1854 en 1855; blijkens het art. Vorstenlanden in de eerste uitgaaf dezer Encyclopaedie komen echter bij Filet veel fouten voor. Deels nevens de vermelde contracten, deels in plaats daarvan, gelden thans:

Djokjakarta: een uitvoerige akte van verband van 13 Aug. 1877 (naast verklaring van 7 Aug. 1877), goedg. 22 Dec. 1877, bijl. 1878/79 n°. 71—10; waarnevens verkl. 26 Juni 1888, bijl. 1890/91 n°. 112—24 (telegraafkabels), contr. 14 Juli 1888, goedg. 8 Dec. 1888, bijl. 1889/90 n°. 103—2 (mijnwezen), contr. 27 Juni 1901, goedg. 14 Jan. 1902, bijl. 1902/03 n°. 174—15 (enclave Selo), en contr. 15 April 1913, goedg. 21 Mei 1913, bijl. 1913/14 n°. 345—2 (zoutwezen, vgl. *Ind. Stb.* 1913 n°. 461). Zie voorts de beweegreden van *Ind. Stb.* 1906 n°. 271 (krankzinnigen) en die van *Ind. Stb.* 1909 n°. 320 (inheemsche rechtspraak).

Pakoealaman: akte van verband (feitelijk een korte verklaring) van 17 Sept. 1906, goedge. 16 Oct. 1906, bijl. 1906/07 n°. 265—44. Zie voorts de beweegreden van Ind. Stb. 1906 n°. 271 (krankzinnigen) en die van Ind. Stb. 1907 n°. 516 (afstand van alle inheemsche rechtspraak), alsook de verklaring, bedoeld in bijl. 1913/14 n°. 345—3 en in Ind. Stb. 1913 n°. 461 (zoutwezen).

Soerakarta: een uitvoerige akte van verband van 30 Maart 1893 (naast verklaring van 25 Maart 1893), goedge. 4 Mei 1893, bijl. 1893/94 n°. 127—3; waarenevens verkl. 31 Juli 1890, goedge. 18 Nov. 1890, bijl. 1891/92 n°. 106—2 (telegraafkabels), verkl. 25 Mei 1891, goedge. 15 Sept. 1891, bijl. 1891/92 n°. 106—2 (mijnwezen), contr. 14 Dec. 1899, goedge. 10 Jan. 1900, bijl. 1902/03 n°. 174—12 (enclaves), en contr. 12 Sept. 1901, goedge. 14 Jan. 1902, bijl. 1902/03 n°. 174—14 (enclave Selo). Zie voorts de beweegreden van Ind. Stb. 1906 n°. 271 (krankzinnigen), die van Ind. Stb. 1909 n°. 320 (inheemsche rechtspraak) en die van Ind. Stb. 1913 n°. 461 (zoutwezen).

Mangkoelegaran: akte van verband (feitelijk een korte verklaring) van 4 Nov. 1896, goedge. 13 Nov. 1896, bijl. 1897/98 n°. 152—2. Zie voorts de beweegreden van Ind. Stb. 1906 n°. 271 (krankzinnigen) en die van Ind. Stb. 1909 n°. 320 (inheemsche rechtspraak), alsook de verklaring, bedoeld in bijl. 1913/14 n°. 345—3 en in Ind. Stb. 1913 n°. 461 (zoutwezen).

Naast het bovenvermelde werk van prof. Heeres voor den Compagniëstijd zou er alle aanleiding zijn voor een al dan niet ambtelijke uitgave, waarin, naar geografische dan wel naar chronologische orde, alle sinds 1800 gesloten verdragen—onverschillig, of ze reeds onder de Kamerstukken zijn opgenomen—werden bijeengebracht. Een overzichtskaart van lang contract tegenover korte verklaring op de buitenbezittingen geeft laatstelijk het werk „De Buitenbezittingen 1904—1914” deel I, uitg. Encycl. Bureau Batavia 1915.

CONTRACTEN MET VAN ELDERS AANGEVOERDE WERKLIEDEN. Zie KOELIE.

CONTRACTEN TUSSEN INLANDERS EN NIET-INLANDERS. Zie OVEREENKOMSTEN.

CONTROLEUR BIJ HET BINNENL. BESTUUR. Zie BESTUUR.

CONTROLEUR KOTA. Aldus noemt men op Java den controleur, wiens standplaats de hoofdplaats is van een gewest of van een afdeling, ook al omvat zijn contrôle-afdeling meer dan die hoofdplaats of kota zelf. Op de buitenbezittingen hoort men den naam o.a. bezigen voor den controleur, wiens standplaats de gewestelijke hoofdplaats is.

CONVERSIE. Onder deze benaming verstaat men in de Indische administratie de verwisseling van huur in erfpacht en de verwisseling van den aard van het inlandsche grondbezit, hetzij van communaal in individueel bezit, hetzij van individueel bezit in agrarischen eigendom. Over het eerste en het laatste onderwerp wordt gehandeld onder AGRARISCHE WET; hier valt dus slechts te spreken over de conversie van communaal in individueel bezit. Zooals onder GROND (RECHTEN OP DEN) nader wordt uiteengezet, komt in een groot gedeelte van Java het bezitsrecht op den grond toe, niet aan een individu, maar aan de inlandsche gemeente, die de gronden voor korteren of langeren tijd aan een, door de gewoonte bepaald deel der ingezetenen in gebruik afstaat, waarna de velden weder opnieuw worden verdeeld. De bezwaren, aan deze soort van bezit verbonden, werden reeds vroeg ondervonden; Du Bus schreef

daaraan den gebrekkigen economischen toestand van Java voor een groot gedeelte toe. De eerste poging van regeeringswege totopheffing van dat bezit werd gedaan in het ontwerp eener Cultuurnet van Fransen v. d. Putte, het welk in art. 9 de bepaling inhield dat de gronden verdeeld moesten worden, wanneer de meerderheid der deelgerechtigden dit verlangde. Dat ontwerp werd echter niet tot wet verheven (zie AGRARISCHE WET) en de agrarische wet van 1870 bevatte geene bepaling voor de conversie van communaal in individueel bezit. Volgens het oordeel van den Minister De Waal moest dit aan den tijd en aan de vrije verkiezing der gemeenten worden overgelaten. De wet verbiedt echter de conversie niet en de Regeering bleef er steeds op bedacht regelen te stellen, aan welke de inl. gemeenten zich moesten houden, wanneer zij tot conversie wilden overgaan; verschillende regelingen werden in Indië ontworpen. In het jaar 1874 gebeurde iets dat van grooten invloed op het vraagstuk van de regeling der conversie zou zijn. De Gouv.-Gen. Loudon droeg den Algemeenen Secretaris Levysohn Norman op, een plaatselijk onderzoek in te stellen naar de werking der agrarische verordeningen, en van gedachten te wisselen over het bij de Regeering aanhangige vraagstuk der conversie. Kort daarop kwamen in Nederland berichten dat een aantal desa's, in de streken van Midden-Java door dien ambtenaar bezocht, tot conversie waren overgegaan en niet ten onrechte vreesde nu het Opperbestuur (minister van Koloniën was toen Van Goltstein) dat dit het gevolg was van bemoeiingen der ambtenaren en verzocht bij telegram den Gouv.-Gen. de reis van L. Norman te doen staken. De Regeering ging nu nauwkeurig na, hoe deze werkelijk „in meerdere of mindere mate door het bestuur geprovoceerde” conversies gewerkt hadden, en stelde daartoe bij circulaire van den Dir. binnenl. bestuur van 1 Juni 1878 vragen aan de residenten, die met de antwoorden gevoegd zijn als Bijl. L. L. L. bij het Kolon. Verslag van 1880. De resultaten, waartoe zij kwam, zijn nedergelegd in eene circulaire aan de Hoofden van gewestelijk bestuur op Java gericht door den G.-G. Van Lansberge, van 15 Aug. 1880, Bijl. n°. 3593. Volgens dat stuk bracht de inlandsche bevolking nergens uit eigen beweging conversie tot stand, d.w.z. ging zij nergens in eens van communaal tot individueel bezit over. Liet men de bevolking haar eigen gang gaan, dan volgde zij een meer geleidelijken weg, begon ze jaarlijksche verdeling van communale gronden te vervangen door verdeling om de 5, 3 à 2 jaar waardoor ze, als de omstandigheden gunstig waren, kwam tot het stadium van communaal bezit met vaste aandelen, een reeds veel beteren vorm. De vroeger besproken conversies hadden dan ook slechte gevolgen gehad; de bevolking bevond zich daardoor in eenen toestand, die haar knelde en stond herhaaldelijk voor vragen, die haar in verlegenheid brachten. Het oude verband tusschen grondbezit en dienstprestatie, belastingplicht en familie- en erfrecht bestond niet meer; de bevolking, geheel verbijsterd, wist dikwijls niets beters te doen, dan maar weer tot het oude communaal bezit terug te keeren. Aan regeling van de conversie scheen dus geen behoefte te bestaan, daar de bevolking toch niet uit eigen verkiezing converteerde; wilde men regelen, dan zou men het geheele onderwerp moeten regelen, maar dit was nauw verbonden met plaatselijke aangelegenheden, waarbij het inlandsch recht betrokken was, dat aan de inmenging van het Gouv. als wetgever, moet

onttrokken blijven. De taak der Regeering, die geen aandrang voor noch tegen conversie behoort uit te oefenen, had zich dus slechts te bepalen tot het, voor zooveel mogelijk, uit den weg ruimen der hinderpalen, die tegen vrijwillige conversie mochten bestaan. De circulaire eindigde met het stellen van eenige vragen, die nu voortaan periodiek moesten worden beantwoord om nauwkeurige gegevens omtrent den feitelijken toestand van het inlandsch grondbezit in elk gewest te verkrijgen.

Een leidraad voor het ter zake te houden onderzoek werd, met bijvoeging van model-staten gegeven in eene Circulaire van den Ien Gouv.-Secr. van 19 Dec, 1881 (Bijbl. 3769) later gewijzigd en vereenvoudigd bij Circulaire van 27 Maart 1913 (Bijbl. no. 7840).

De zooveen genoemde circulaire van 1880 verloor, naar in Nederland werd geoordeeld, uit het oog dat juist gemis aan regeling van de gevolgen der conversie het hoofdbezwaar tegen vrijwillige conversie was. Dies werd zij getroffen door een votum der Tweede Kamer, op 3 Mei 1882 uitgebracht, waarbij verklaard werd, dat zij belemmerend zou werken op de vrije uitoefening van het recht der inlandsche bevolking op Java en Madoera om voor haar grondbezit den vorm te verkiezen, dien zij zelve wil en dat dus spoedig eene verordening behoorde te worden uitgevaardigd, waarbij dat recht erkend werd en bevestigd en de uitoefening mogelijk werd gemaakt en geregeld. Eene zoodanige verord. verscheen dientengevolge in den vorm van een Kon. Besl. (Ind.Stb. 1885, n° 102) ter regeling van conversie van communaal bezit van bouwlanden op Java en Madoera in erfelijk individueel bezit. Zij gaat uit van het beginsel, dat de bevolking vrij moet zijn den vorm van bezit te kiezen, dien zij verlangt, en dat alleen de wijze van conversie door de Regeering moet worden geregeld. De hoofdbepalingen dier verordening zijn de volgende:

Om eene conversie te kunnen tot stand brengen, moeten ten minste drie vierden der deelgerechtigden die verandering verlangen en de wijze van verandering goedkeuren, en moet elk gerechtigde een aandeel in individueel bezit verkrijgen. Bovendien moet een gedeelte der velden worden gereserveerd ten behoeve der dorpsbestuurders, en wel tot eene niet kleinere oppervlakte dan vóór de conversie, tenzij de resident dit toelaat, omdat hij die uitgestrektheid te groot acht. Er moet ook op worden gerekend, dat aan de dorpsbestuurders persoonlijk velden worden toebedeeld, opdat zij gronden zullen bezitten nadat zij afgetreden zijn. Dit alles wordt aan het initiatief der desa en aan onderlinge schikking der deelgerechtigden overgelaten. Zijn deze hiermede gereed, dan wordt van hun voornemen tot conversie kennis gegeven aan den resident, die eene commissie benoemt, uit ten minste één Europ. en één inl. lid bestaande, welke moet onderzoeken of aan de bovengenoemde eischen is voldaan. Zij maakt bekend, wanneer zij in de desa zal komen en roept belanghebbenden op om hunne bezwaren in te brengen. Van het gehouden onderzoek wordt proces-verbaal opgemaakt, waarin ook de geopperde bezwaren worden vermeld. Blijkt het daaruit den resident, dat aan de door de verordening gestelde eischen voldaan is, dan verklaart hij dat de conversie tot stand is gekomen; in het tegenovergestelde geval wordt aan de desa mededeeling gedaan van de bezwaren en moet, zoo zij conversie wil, de zaak van meet af aan weder begonnen worden. Van het besluit dat tot bewijs strekt van de tot stand gebrachte

conversie, alsmede van het proces-verbaal van onderzoek wordt eene vertaling in de landstaal uitge-reikt aan het districts- of onderdistrictshoofd en aan het desahoofd, dat genoemde stukken moet bewaren.

De bepalingen van het Kon. Besl. van 1885 zijn meerendeels een doode letter gebleven, zooals terecht door prof. Kleintjes (Het Staatsrecht van Nederlandsch-Indië 2e ed. II blz. 338) wordt opgemerkt, wegens gemis van aansluiting van het conversiebesluit aan het adatrecht, waarover boven.

Vaak verlopen jaren, waarin geen enkel geval van conversie plaats heeft, zoo bijv. in 1907, 1908 en 1914; maar ook in andere jaren zijn de gevallen spaarzaam (1909:12 waarvan 11 in één afdeeling der Preanger; 1910:1; 1911:2; 1912:3; 1913:1).

Vaak maakte zelfs het individueel bezit, door conversie verkregen, weder voor een anderen bezitsvorm plaats. Van den aanvang af schijnen vele desa's, die converteerden, de bedoeling der conversie niet te hebben begrepen of keerden zij om verschillende redenen tot een anderen bezitsvorm terug; vaak tot communaal bezit met vaste aandelen. In de desa's, die vóór 1880 converteerden, zijn de belanghebbenden reeds spoedig tot het communaal bezit teruggekeerd.

COOK (JAMES), Engelsch zeevaarder geb. 27 Oct. 1728 te Marton, graafschap York. Bevelhebber van de „Endeavour”, het schip dat in 1768 door de Engelsche Admiraliteit werd uitgerust voor eene wetenschappelijke ontdekkingsreis in de Zuidzee. Op die reis landde hij 3 Sept. 1770 op een punt van de zuidkust van Ned. Nieuw-Guinea, en was daar door de eerste Europeaan, die deze kust bezocht. Door het vijandig optreden der inboorlingen was hij verplicht denzelfden dag naar boord terug te keeren. Zijn landingspunt was gelegen op 6° 15' Z.Br. en wordt thans *Kaap Cook* genoemd. Ook de nabijgelegen, later ontdekte, baai en de daarin uitmondende rivier ontvingen naar hem de namen van *Cook-baai* en *Cook-rivier*. Op 14 Jan. 1779 verloor Cook door een pijlschot in een gevecht met de bewoners van Owhaihi, een der Sandwicheilanden, het leven.

COPAL. Zie AGATHIS.

COPRA. Zie KALAPA.

CORALTREE (Eng.). Zie ERYTHRINA.

CORANA. Naam op Hattam, N. Guinea, voor een Paradijsvogel, *Parotia sefilata*; *Lophorina superba* heet te Hattam *Nidda*.

CORCHORUS ACUTANGULUS Lam. fam. *Tiliaceae*. Dengdek poik (SOEND.), Djengotan, Gedangan, Koemboelan (JAV.). Kruidachtige plant, met lange hoekig-gevoorde vruchten, op gras- en bouwland.

CORCHORUS CAPSULARIS L. fam. *Tiliaceae*. Boeni of Boene (MAD.), Goeni (JAV.), Gandja rami tjina of Rami tjina (MAL.). Opperichte, tot 4 M. hooge, kruidachtige plant, met korte ongesnavelde vruchten, meest op vochtige plaatsen te vinden, in Bengalen in het groot wegens de vezels verbouwd (Jute). Zie JUTE en GOENI.

CORCHORUS OLITORIUS. L. fam. *Tiliaceae*. Gandja hoetan (MAL.), Pisangan (JAV.). Oppericht kruid, tot 2 M. hoog, door de spits gesnavelde vrucht o.m. van de vorige te herkennen. In Bengalen wegens de vezels verbouwd (Jute). De bladeren worden soms als groente geteget. Zie JUTE.

CORDES (JAN WILLEM HUGO). Geb. te Amsterdam 23 Oct. 1836, overleden te Apeldoorn 4 Juni 1906. Na zijne opleiding te hebben genoten aan de landhuishoudk. school te Groningen en de Polytechnische school (afd. Forst Schule) te Carlsruhe, werd

hij 6 Aug. 1857 aangesteld tot ambt. voor den dienst van het Boschwezen in Ned. Indië. In 1865 werd hem een onderzoek opgedragen naar den toestand der bosschen in het gewest Sum. Westkust en de daarin voorkomende timmerhoutsoorten. Bij de organisatie van het Boschwezen werd hij 8 Nov. 1869 benoemd tot houtvester der 1e klasse; in die betrekkingen was hij vooral in Rembang en Semarang werkzaam. Den 29en Juli 1877 benoemd tot Inspecteur van het Boschwezen, bleef hij in dien rang als chef van de afdeeling Boschwezen van het Dep. van Binnenl. bestuur werkzaam tot April 1887, toen hij met verlof naar Nederland vertrok, waarna hem bij Kon. Besl. van 16 Febr. 1890 op verzoek eervol ontslag uit den Indischen dienst werd verleend. Hij schreef, behalve verschillende werken, niet rechtstreeks op Indië betrekking hebbende: „De djati-bosschen op Java, hun natuurlijke verspreiding, geschiedenis en exploitatie” Batavia 1881 (van welk werk thans, onder leiding van den heer A. E. J. Bruinsma, oud-Hoofdinspecteur, Chef v/d Dienst v/h Boschwezen in N. O. I., eene tweede uitgave wordt samengesteld) en talrijke artikelen in verschillende tijdschriften, waarin aangelegenheden, betrekking hebbende op het boschdrijf, behandeld werden.

CORDIA MYXA L., fam. *Boraginaceae*. Kendal (JAV.), Sekendal (MAL.). Boom, over een groot deel van Zuid-Azië verspreid. De vruchten waren vroeger als „*Sebestenae*” in de apotheek te vinden. De bladeren en ook de jonge takken leveren een geneesmiddel. Waarschijnlijk worden andere soorten van *Cordia* met deze verward.

CORDIA SUBCORDATA Lam., fam. *Boraginaceae*. Moermasada, Poernamasada (JAV.). Lage boom, met fraaie oranjerode bloemen, over tropisch Azië en Australië verspreid. Het fijne hout wordt als meubelhout en voor wapengevesten gebruikt.

CORDYLINE TERMINALIS Kth., fam. *Liliaceae*. Andong (JAV.), Handjoewang beureum (SOEND.). Boompje, met een tot 3 M. hooge rechte dunne stam en een groote pluim van lancetvormige, smalle, groene of purperroode bladeren, veel gekweekt als sierplant, en om in tuinen of plantages de grenzen aan te geven. Wortels en bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

CORIANDRUM SATIVUM L., fam. *Umbelliferae*. Toentjar (SOEND.), Katoembar (JAV.), Ketoembar (MAL.). Overblijvend kruid uit Zuid-Europa, op Java vooral in de bergstreken gekweekt. Korianderzaad wordt als specerij en geneesmiddel veelvuldig gebruikt; het wordt als inl. drogerij meest van Bombay aangevoerd.

CORNELIUS (HERMANUS CHRISTIAAN). Geb. 4 Juni 1774 te Amsterdam. 17 Sept. 1790 kadet v/d marine, kwam 1791 in Indië. Ging later over bij het wapen der genie en klom bij dat wapen op tot den rang van kolonel (1822). Tijdens het Engelsch tusschenbestuur was hij Civil Surveyor and superintendent of Buildings in de Semarang district. Op 26 Sept. 1826 gepensionneerd. Overleed te Amsterdam 18 Sept. 1833. In 1797 bij het bouwen van het fort Klaten, bracht hij de geheel begroeide ruïnes van de Prambanan tempels aan het licht. Sedert bracht hij eenige van de belangrijkste ruïnes van Midden Java in teekening en beschreef ze. De ontblooting van den destijds vrijwel geheel met aarde bedekten Boroboedoer op last van Lt. Gouverneur Raffles in 1814 geschiedde onder leiding van Cornelius, die tevens de eerste teekeningen en beschrijvingen van het monument vervaardigde, aan welk een en ander Raffles het noodige ontleende — zon-

der dit echter te vermelden — voor zijn standaardwerk over Java. Zie BOROBOEDOER en P. J. Veth. Java, 2e druk, deel I, 101.

CORNETS VAN GROOT VAN KRAAIJENBURG (JHR. JOHAN PIETER). Geb. te Groningen 6 April 1808 werd hij, na verschillende betrekkingen in Indië bekleed te hebben, in 1836 Algemeen Secretaris, in 1842 Secretaris-Generaal bij het Min. v. Kol. en was van 1848 tot 1851 lid van den Raad van Indië. Den 9en Jan. 1861 tot Min. van Kol. benoemd, trad hij 14 Maart d.a.v. weder af en werd in 1862 tot Lid van den Raad van State benoemd, welke betrekking hij vervulde tot zijn overlijden te 's Gravenhage den 23en Juli 1878. Hij schreef o.a.: Over het beheer onzer koloniën, 's Grav. 1862. Aanteek. op het wetsontw. tot vastst. van het Regl. op het beleid der Reg. in N. I. s' Grav. 1853 en met T. J. Willer, Het eiland Boeroe, Amst. 1858. Voorts nog verschillende bijdragen in Hand. en Ber. betr. het Zeewezen 1847; Handel. van het Ind. Gen. 1854—1859 (o.a. levensberichten en bijdragen over de kolonisatie-kwestie, het stelsel van deportatie en het ontstaan van het gemeen overleg tusschen Reg. en Staten-Gen. ten aanzien der Koloniën) en de Kol. Jaarboeken 1862.

CORREA OF CORREIA (GASPÁR). Portugeesch geschiedschrijver, geboren ± 1497, overleden te Goa omstreeks 1560. Op jongen leeftijd begaf hij zich naar Portugeesch Indië en nam deel aan verschillende expeditie o.a. aan een expeditie tegen Tidore. Schreef een werk getiteld „*Lendas da India*” (Legenden van Indië), hetwelk handelt over de verichtingen der Portugeezen in Indië (dus ook in ons later Indië) van af het jaar 1497 tot 1550. Vgl. Dr. Hofer Nouvelle biographie générale, Firmin Didot; G. P. Rouffaer in Bijdr. K. I. 6e R. VI p. 159—162.

CORYPHA GEBANGA Bl., fam. *Palmae*. Poetjoek (MAL., JAV.), Gebang (SOEND., JAV.). Waaierpalm ter grootte van een klapperboom, met stekelige bladsteel, in een groot deel van Zuid- en Zuidoost-Azië voorkomend in de kuststreken, maar nooit vlak aan het strand. De boom bloeit op 30-jarigen leeftijd met een eindelingsche bloempluim en sterft af, nadat hij vrucht heeft gedragen. De verschillende deelen van de plant worden voor een groot aantal doeleinden gebruikt. Een afkooksel van de dunste bijwortels is een volksgeneesmiddel. De stam, die uit een zeer vasten houtigen buitenwand bestaat, bevat van binnen een vezelig merg, en klinkt daardoor hol bij kloppen. Men maakt er bedoecks (trommen) van. De buitenlaag van de stam levert een zoetigriekende gom (*blendok gebang*), die als inlandsch geneesmiddel gebruikt wordt. Uit het merg wint men een vuilroode sago, die bij misgewas door de inlanders gegeten wordt, en ook als varkensvoeder dienst doet. Op Celebes, Timor en in Oost-Sumatra tapt men het sap soms af, om er een palmwijn uit te maken. Op sommige plaatsen maakt men suiker uit het sap; meer in het bijzonder wordt dat gedaan in Britsch-Indië en de Philippijnen.

De jonge nog niet ontplooiende bladeren leveren de „*Agël*”, Ze worden daartoe afgeknapt als ze ongeveer een Meter lang zijn, op de vouwen doorgescheurd en de nerven van de overblijvende, lichtgroene ca. 2 c.M. lange strooken afgesneden. Als deze gedroogd zijn, laat de glimmende bovenzijde van het blad van de onderzijde los. Alleen de eerste is bruikbaar. De strooken worden in bundeltjes gebonden in den handel gebracht. Een bijzonder fijne soort van Agël heet *Papas*, en komt uit Celebes. Agël dient voor het dichtnaaien van zakken en voor het maken van dun touw, dat voor vischnetten moet

dienen; papas voor de deelen, die extra sterk moeten zijn. De voornaamste toepassing van agêl is het vlechten van zeer dunne matten, zoowel op Madoera als op Java, doch voornamelijk op Celebes. Daar worden ze op Boeton en in Mandar voor den uitvoer vervaardigd en heeten *Karoro*. De prauwen van Celebes hebben zeer vaak zeilen van *Karoro*. Op Java in de havenplaatsen heet dat weefsel Kadoet. Op Madoera maakt men van een grove soort Agêl picolzakken, die als binnenzak voor het vervoer van koffie naar Amerika gebruikt worden.

Van de volwassen of pas geopende bladeren maakt men Kadjang-matten, die voor het afdekken van waren gebruikt worden. Ook maakt men er een soort van atap van. Uit de vezels van de bladsteelen maakt men op Celebes een grove touwsoort; op de Philippijnen worden er zeer fijne hoeden van gevlochten. Tusschen de basis der bladsteelen vindt men een zwamachtige stof (*barcek*) die op dezelfde wijze gebruikt wordt als die van de Arenpalm, maar minder in kwaliteit is.

De jonge vruchten worden gestampt als bedwelmingsmiddel bij de vischvangst gebruikt. De rijpe zaden zijn zeer hard; een belangrijke uitvoer ervan heeft plaats uit Bombay (als bazarbatoemnoten, bajoerbetnoten of bajoerbatoemnoten) naar Europa, waar men er knopen van maakt.

Literatuur: Verslag van het vezelcongres, gehouden te Soerabaja van 3—8 Juli 1911 deel I, 1e ged. pag. 203.

COSTUS SPECIOSUS Sm., fam. *Zingiberaceae*. Patjing (JAV. SOEND.), Patjing tawar (SOEND.), Setawan (MAL.). Kruidachtige plant met een tot 3 M. hooge stengel, waaraan de bladeren in een duidelijke spiraal gezeten zijn. De dikke aarvormige bloeiwijze heeft bruinroode schutbladeren en witte of rose bloemen. Het sap van den wortelstok werkt sterk purgeerend, het sap van de stengels is een middel tegen dysenterie. Ook de bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel. Het zetmeel uit den wortel wordt gebruikt als een afweermiddel van onheilen (*tepoeng tawar*).

COUPER (JACOB). Geb. 1641 of 1642 te Edinburgh. Was in 1663 soldaat in dienst der O. I. Cie. Diende daarna de Compagnie als ambtenaar in onderscheidene rangen laatstelijk als opkoopman met den titel van Commandeur. Leidde de onderhandelingen of krijgsverrichtingen bij gelegenheid der hulp door de O. I. Cie aan den Soesoehoenan van Mataram geboden in diens strijd tegen Troeno djojo, Kraeng Galesong, den Panembahan van Giri en pangeran Poeger 1677—1682. Zie JAVA (geschiedenis). Leidde in 1684 de expeditie tegen Soerapati en regelde het bestuur der Preanger-landen. Vertrok naar Nederland in 1687 als Commandeur eener retourvloot. Voer in 1694 als Raad Extraord. weder naar Indië met het schip „de Ridderschap”; leed schipbreuk op de kust van Madagascarij en werd daar, naar men zegt, vermoord. Vgl. Dr. F. de Haan Preangan I. 202; de Jonge De opkomst van het Ned. Gezag over Java VI, VII en VIII passim.

COUTO (DIOGO DO). Portugeesch geschiedschrijver, geboren te Lissabon in 1542, overleden te Goa in 1616. Vertrok op zijn veertiende jaar naar Portugeesch Indië, maakte aldaar verschillende militaire tochten mede, vestigde zich later te Goa en werd door Philips II van Spanje, destijds tevens heerscher over Portugal, aangesteld tot hoofdbevaarder (Guarda Mór) van het toen tegelijkertijd opgerichte Rijksarchief van het Gouv. van Indië en tot officieel Kroniekschrijver. Hij vervolgde het

werk „da Asia” van Barros [zie op dien naam] in de decada's IV tot en met XII, handelende over de daden der Portugeezen in Indië (dus ook in wat later N. I. zou zijn) in het tijdvak 1526 tot begin 17e eeuw, waarvan intusschen de elfde decada in zijn geheel en de negende voor een gedeelte zijn verloren gegaan. Vgl. Dr. Hoefer Nouvelle biographie générale Firman Didot; G. P. Rouffaer in Bijdr. Kon. Inst. 6e Reeks VI (1899) blz. 155—159.

COUVADE. Aldus noemt men het „in het kraambed liggen van den man in stede van de vrouw.” Deze gewoonte, die o. a. in Béarn in Frankrijk bestond, — van waar ook de naam afkomstig is, — schijnt ook in den Indischen archipel bestaan te hebben. Van de heidensche bevolking op Boeroe toch verhaalt Schouten (ongev. 1660), dat de vrouw terstond na de bevalling naar de rivier gaat om met het kind te baden en dan weder haar gewoon bedrijf ter hand neemt, maar dat de vader, als kraamheer zich „seer behagelijk en als siekelijk weet aan te stellen en laat hem wel mooytjens koesteren.... En ondertusschen moet de zwakke vrouw aan 't werk, voor desen kraamheer wat lekkers toe te maken”. V. d. Hagt verhaalt nog in 1850 iets dergelijks van genoemde bevolking ongeveer met dezelfde woorden als Schouten, 't geen het vermoeden doet ontstaan, dat hij dezen heeft nageschreven; latere onderzoekers vermelden niets meer van die gewoonte. Engelenberg vond de couvade in het Bantamsche (mondelinge mededeeling). Prof. Wilken vermeldt tal van volkeren van het Polynesische ras, waar de vader zich vóór, gedurende, of na de bevalling van verscheidene zaken onthouden moet of enkele handelingen niet mag verrichten. Zoo bij de bewoners der Oeliasers, de Tagela's (Philippijnen), de Olo Ngadjoe (Borneo) en de Niassers vóór de bevalling; de bevolking op Letti en Kisser, de Bahau-Dajaks, de Dajaks van Sanggau en de Orang benoe-wa van Malaka na de bevalling; bij de Dajaks van Serawak zoowel vóór als na de bevalling. Op de Timor Laoet-eilanden en bij de stammen van Bontok (Noord-Luçon, Philippijnen) is volgens hem niets daarvan overgebleven dan de gewoonte, dat de vader het kind dragen en verzorgen moet en de bezoeken ontvangt, terwijl de moeder den gewonen veldarbeid verricht. Prof. Wilken brengt de Couvade in verband met den oorspronkelijken natuurtoestand, waarbij de mensch in echteloze gemeenschap leefde en het vaderschap geen band met het kind deed ontstaan. Door de Couvade manifesteerde dan de man als vader van het kind. Wilken in Bijdr. t. t. I. en vlk. Ve Ser. DL IV (1889) bl. 250. Volgens anderen berust de couvade op het animistische denkbeeld, dat men zielskracht aan een ander kan overdoen; zoo de man aan de barende vrouw. De man doet zulks door de vrouw in vele streken gedurig aan te blazen, in elk geval bij haar hoofd te gaan zitten. Het afstaan van zielestof verzwakt meer dan het baren. Zoo is het dus animistisch logisch, dat de man meer uitgeput is dan de vrouw, en verpleging behoeft.

COYETT (FREDERIK JULIUS). Geb. op zee. Overleden te Batavia 5 Sept. 1736. Kleinzoon van den bekenden F. Coyett Gouverneur van Formosa. Diende de Comp. als ambtenaar in onderscheidene rangen, o.a. als gecommitteerde over den Inlander (van 1727—1729) en als gezaghebber van Java's N.O.-kust. In 1731 Raad extraord. In 1733 sloot hij als gevolmachtigd gezant der Cie te Kartasora het contract van dat jaar met Pakoeboewono II van Mataram. Laatstelijk was hij Raad Ordinair. Vgl.

Dr. F. de Haan. Priangan 135, Mr. J. K. J. de Jonge. De opkomst v. h. Ned. Gezag over Java deel IX passim.

CRATOXYLON RACEMOSUM BL., fam. *Guttiferae*. Remeng, Kiremeng (SOEND.). Hooge boom van Java; het hout is zeer geschikt voor het maken van houtschoor. Een verwante soort is daarvoor op Celebes algemeen in gebruik.

CRAWFURD (JOHN). Geb. 13 Aug. 1783, op het eiland Islay (West-Schotland), als zoon van een medicus. Hij zelf studeerde ook van 1799 tot 1803 in de medicijnen te Edinburgh, en werd in dat jaar als militair geneesheer bij het Britsch-Indisch leger aangesteld, in welke betrekking hij 5 jaar in de N.-westelijke provinciën werkzaam was. In 1808 naar Penang overgeplaatst, legde hij zich op de studie van het Maleische volk en de Maleische taal toe en werd door Lord Minto uitgekozen om de expeditie tegen Java mede te maken. Van 1811 tot 1816 bekleedde Crawford verschillende hoge betrekkingen in het bestuur op Java, met name als resident van Djokjakarta (14 Nov. 1811 — Sept. 1814, en opnieuw van Jan. 1816 — de overdracht van bestuur aan het Ned. gezag op 14 Aug. 1816), terwijl hij in 1815 een politieke zending volbracht naar Bali en Celebes. De kennis en ervaring daarbij verkregen benuttede hij na terugkeer in zijn land voor het schrijven te Edinburgh van zijn belangrijke *History of the Indian Archipelago*, 1820 (3 dln., 8°, met platen); vertaald door P. de Haan Pz. in het Nederlandsch onder den titel: *De Indische archipel*, Haarlem 1823-25 (3 dln., 8°).

Na het voltooiën van dezen arbeid ging hij in Mei 1821 terug naar Voor-Indië, en werd in September door den Gouv.-Gen., den markies van Hastings, als afgezant naar Cochinchina en Siam afgevaardigd; in 1823 volgde hij Thom. Stamford Raffles als Gouverneur van Singapore op (na een korte tusschenperiode in dat jaar van den „resident”, Majoor Farquhar). Na daar 3 jaar werkzaam geweest te zijn, werd Crawford als „Commissioneer” van Pegu aangesteld, en tegen het einde van 1826 als afgezant door Lord Amherst naar Burma gezonden. Na afloop dier zending in 1827 keerde hij naar Engeland terug, waar hij zich met het opstellen van verscheidene belangrijke boekwerken, en verder met Oostersche studien bezighield.

Achtereenvolgens verschenen: in 1828 zijn „*Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochinchina*” (1 dl. 4°), dan in 1829 zijn „*Journal of an Embassy to the Court of Ava*” (1 dl. 4°), waarvan resp. in 1830 en 1834 een tweede druk, beide in 2 dln. 8°, verscheen. Toen wendde hij zich weder tot zijn oude liefde, het Maleisch, en gaf, na lange voorbereiding, tegelijkertijd in 1852 uit zijn „*Grammar and Dictionary of the Malay language, with a preliminary dissertation*” (2 dln.), welke „dissertation” hetzelfde beoogde als wat Raffles met zijn *History* van 1817 en hij zelf met zijn *History* van 1820 (zie vooral dl. II, Book 5) hadden ingeluid: onderlinge vergelijking der verschillende Mal.-Polyn. talen. Zijn rijkste en rijpste werk, evenzeer lang in voorbereiding, verscheen pas in 1856: „*A descriptive dictionary of the Indian islands and adjacent countries*”; de eerste Encyclopaedie niet alleen van geheel Ned.-Indië, maar tevens met inbegrip van het schiereiland Malaka, Achter-Indië en de Filipijnen. Tot op den dag van heden een werk,

waarvan men zeer veel nut kan hebben, dank zij Crawford's groote feitenkennis en scherpzinnig-vergelijkenden geest.

Als stijfhoofdige Schot, en oud-antagonist (en concurrent) van Raffles, gaf hij in 1862 (doch anoniem!) nog uit: „*Suggestions for the future administration of the British Colonies in the Straits of Malacca*”; en overleed, bijna 85 jaar oud, 11 Mei 1868 te South Kensington.

Van de Engelschen, die diepen invloed hebben gehad op onzen Ind. Archipel, volgt, na Raffles, onmiddellijk Crawford in betekenissen. Hij miste de genialiteit en onstuimige kracht van Raffles, maar genoot een lang leven vol noesten en vruchtbaren arbeid, waarvan het grootste gedeelte oorspronkelijk werk over Indonesië. G. P. R.

CREDIETINSTELLINGEN. De behoefte aan een in zijne verschillende vertakkingen goed georganiseerd credietwezen kon zich in Nederlandsch-Indië uit den aard der zaak eerst werkelijk doen gevoelen, toen de tijden achter den rug waren, waarin het door de Oost-Indische Compagnie (1602—1798) gehandhaafde en door de in hare plaats getreden Nederlandsche Regeering ten deele weder opgevatte monopoliestelsel aan elke gezonde ontwikkeling van den particulieren ondernemingsgeest op het gebied van handel, nijverheid en landbouw in den weg stond. Algeheele uitsluiting van het particuliere element op dat gebied was zelfs aan de Compagnie niet mogelijk geweest, en evenmin vermocht het uit het cultuurstelsel voortgevloeide staats-consignatiestelsel den particulieren handel, die onder het Engelsche tusschenbestuur en in de eerste jaren na het herstel van het Nederlandsch gezag eene betrekkelijk niet onbelangrijke vlucht had genomen, geheel te fnuiken. Maar het Gouvernement bleef toch de spil, waarom alles zich bewoog. Tot omstreeks het midden van de vorige eeuw deed zich in Indië een stelsel van staats-albemoeiing gelden, zeer nabij komende aan het ideaal, dat sommigen ook met betrekking tot de westerse samenleving voor den geest staat. Het Gouvernement was meester van het meerendeel der producten, die Java althans voor den uitvoer naar de Europeesche markten opleverde; het liet die producten voor zijne rekening door tusschenkomst van de *Nederlandsche Handelsmaatschappij* naar Nederland ten verkoop zenden; voor zoover ter verwerking dier producten de tusschenkomst van ondernemers-contractanten noodig was, verstrekte het Gouvernement het hiervoor benodigde bedrijfskapitaal in den vorm van soms rentelooze voorschotten en op den stand van het arbeidsloon oefende het een overwegenden invloed uit door de wijze, waarop het de bezitters van cultuurcontracten aan werkvolk placht te helpen.

Zoolang die staat van zaken voortduurde, konden het steeds van bescheiden omvang blijvend handelsverkeer en de daarmede verband houdende belangen zich tevreden stellen met de crediethulp, welke de in 1828 opgerichte *Javasche Bank* aanbod, maar toen, door het veldwinnen van milder begrippen en ook als een gevolg van het in 1845 aangevangen herstel van het vroeger diep bedorven muntwezen, dat verkeer gaandeweg in betekenis toenam, kon de Javasche Bank alléén niet meer tegemoet komen aan de ondersteuning, waarop de handel en de landbouwnijverheid in hun gemeenschappelijk belang aanspraak meenden te mogen maken. De belangen van beide takken van bedrijf toch waren aanvanke lijk, en gedurende vele jaren, zoo goed als één; want de toenmaals op Java gevestigde handelshuizen be-

paalden hunne operatiën niet tot het van de hand zetten van invoerartikelen en het inkoop van uitvoerproducten, maar waren voor het meerendeel, wat de exporthuizen althans betreft, tevens de geldschieters, de bankiers, die aan de particuliere landbouwendernemingen het bedrijfskapitaal verschaffen, dat voor den geregelde gang van zaken noodig was.

Niet alleen evenwel om het kweken van rente over de te dier zake verstrekte kapitalen was het den aldus als geldschieters optredenden handelshuizen te doen; veeleer stond de bedoeling er bij op den voorgrond om zich zoodoende de voorkeur te verzekeren op het beschikbaar komend product en zich ten behoeve van hunne handelsoperatiën daarvan meester te maken; — en hoe moeilijk het voor anderen was om aan de handelshuizen, die krachtens contract met de eigenaars van landbouwendernemingen de consignatie van het product in handen hadden, dat product uit de handen te breken, ondervond o.a. de Factorij der Nederlandsche Handelsmaatschappij, toen zij omstreeks 1855 onder het presidium van den heer W. Poolman zich een krachtdadig aandeel in den productenhandel trachtte te verzekeren. Om een deel van de ten uitvoer beschikbaar komende suiker en koffie meester te worden, moest zij dikwerf prijzen aanleggen, buiten alle verhouding tot de eigenlijke marktwaarde. Op dien voet kon zij natuurlijk niet blijven voortwerken en zoo kwam ook de Factorij er toe, om door het sluiten van consignatiecontracten eene min of meer aanzienlijke hoeveelheid product aan zich te verbinden.

Het ligt voor de hand, dat zij haren werkkring in die richting slechts kon uitbreiden door billijker voorwaarden aan te bieden, dan waaraan de landbouwindustrie bij het sluiten van consignatiecontracten met geldschietende handelshuizen tot dusver gewend was; en het ligt evenzeer voor de hand dat het optreden van de Factorij als geldschietster voor landelijke ondernemingen met leede oogen werd aangezien door de firma's, die zich dientengevolge een deel van hare relatien zagen ontvallen. Tot veel verbittering over en weer gaf de zaak indertijd aanleiding, maar de Factorij is op den eenmaal ingeslagen weg blijven voortgaan, met dien verstande evenwel, dat de aard van haar overig gedrijf zich gaandeweg geheel heeft gewijzigd, in zoverre zij namelijk reeds sedert vele jaren geen producten meer voor eigen rekening overneemt of inkoop, maar alles ter beschikking stelt van den particulieren uitvoerhandel, door het aan haar verbonden product bij voorkeur in Indië aan de markt te brengen. In elk geval is en blijft de Factorij der Nederlandsche Handelsmaatschappij, na de in 1870 ten val gekomen *Oost-Indische Maatschappij van Administratie en Lijfrente*, de eerste credietinstelling, die hare kapitaalcracht ten behoeve van particuliere landbouwendernemingen in Indië rechtstreeks heeft beschikbaar gesteld, want de Javasche Bank kon, zooals trouwens in den aard der zaak lag, ten deze slechts indirect behulpzaam wezen door het verleen van crediet aan de handelshuizen, welke met die ondernemingen in betrekking stonden, en hare pogingen om de particuliere industrie te steunen zag de Factorij spoedig met een gunstigen uitslag bekroond, want omstreeks 1860 stond zij reeds in betrekking met 16 suikerfabrieken, 4 koffiendernemingen, 2 tabaks- en 2 cochenilleondernemingen.

De trapsgewijze loslating van het monopoliestelsel, waarop de in 1857 voor het eerst in toepassing gebrachte verkoop op Java van een deel der aan den

lande geleverde producten eene in hare gevolgen zeer gewichtige inbreuk maakte ¹⁾, deed voor het verkeer in het algemeen behoeften geboren worden, waaraan voor een deel werd tegemoet gekomen door de oprichting in datzelfde jaar van de *Nederlandsche Indische Escompto-Maatschappij* (zie aldaar), die zich blijkens haar in de maand Augustus uitgegeven prospectus ten doel stelde om door het in deposito nemen van kapitalen tegen een vaste rente, de haar aldus in leen toe te vertrouwen gelden weder uit te leenen aan handel en nijverheid, onder waarborg van haar voor datzelfde doel mede aan te wenden maatschappelijk kapitaal van f 1 miljoen, waarvan aanvankelijk slechts de helft in 500 volgefourneerde aandelen van f 1000.— elk werd uitgegeven.

Naast de Javasche Bank als geprivilegieerde circulatiebanc trad dus de Escompto-Maatschappij als particuliere depositobanc op; maar bij de vlucht die het particuliere handelsverkeer gaandeweg nam, bleken beider middelen eerlang onvoldoende om aan de toenemende eischen van het verkeer het hoofd te kunnen bieden, hetgeen intusschen anders zou hebben kunnen zijn, indien de bepalingen, waaraan de Javasche Bank met betrekking tot de émissie van hare biljetten gebonden was, hare operatiekracht niet totaal verlamd hadden. Zie ook BANK (JAVASCHE).

Onder de werking echter van den toenmaligen staat van zaken ontwikkelde zich van lieverlede een toestand van spanning op de Indische geldmarkt, die in 1862 tot een zeer ernstige crisis leidde, over den aard en de oorzaken waarvan indertijd een zeer warme strijd gevoerd is.

In een door den gezamenlijken handel van Batavia bij request van 18 October 1862 aan den Gouverneur Generaal aangeboden nota kwam namelijk ook de bewering voor, dat de heerschende geldschaarste, die tot zoo veel bezorgdheid aanleiding gaf, een minder ernstig karakter zou hebben gehad, indien Java in het bezit ware geweest van eene muntinrichting, want, dus luidde de redeneering, „te Singapore is nagenoeg ieder bedrag aan wissels te plaatsen tegen betaling van dollars, die herwaarts overgevoerd en in wettig betaalmiddel hermunt, de circulatie bevorderen en het handelskapitaal vermeerderen zou.” Tegen deze bewering nu werd met nadruk verzet aangeteekend in eene in November 1862 te Batavia verschenen brochure „Beschoouwingen over den geldsomloop in Nederlandsch-Indië”, die de verdediging ten doel had van de stelling, dat de abnormale toestanden van de geldmarkt, waarover de handel zich bezorgd maakte, met het al of niet aanwezig zijn op Java van eene muntinrichting niets hoegenaamd hadden te maken, en dat de vestiging van eene munt op Java voor de Regeering slechts eene nuttelooze geldverspilling zijn zoude, terwijl daaruit voor het algemeen of voor den handel in het bijzonder nooit enig gerief zou kunnen voortspuiten.

De voorstanders van het denkbeeld, dat eene muntinrichting op Java onmisbaar was „ook tot instandhouding en geregelde werking van een goed muntwezen” ²⁾, gaven zich echter door de ondervonden

¹⁾ In 1857 maakte de Regeering voor het eerst gebruik van hare bevoegdheid om in Indië suiker te verkoopen. De toen door haar in publieke veiling gebrachte hoeveelheid bedroeg 60.000 pikols, die dooreen voor f 18¼ per pikol voor No. 18 verkocht werden.

²⁾ Het is op grond van deze overweging, dat

tegenspraak niet gewonnen. Een scherpe, en soms heftige polemieek was er het gevolg van, een polemieek, die niet beperkt bleef tot de pers in Indië, maar waaraan ook mannen van gezag in Nederland deel namen. Zoodoende kreeg de quaestie, die de gemoeiden in Indië verdeeld hield, in Nederland meerdere bekendheid dan anders misschien het geval zou zijn geweest, en niet onwaarschijnlijk heeft dit er toe bijgedragen om in Nederland het inzicht te doen veldwinnen, dat in Indië voor krachtig georganiseerde crediet-instellingen nog een ruim veld ter bewerking open lag.

Hoe dit zij, in de eerste helft van 1863 kwamen schier gelijktijdig verschillende plannen tot rijpheid, die allen in meerdere of mindere mate ten doel hadden om „het kwaad te verhelpen” voortvloeiende uit „gebrek aan het in Indië voor handel en nijverheid benodigde kapitaal”, zooals in herinnering werd gebracht in het eerste jaarverslag van eene der uit dien aandrang geboren nieuwe credietinstellingen¹⁾.

De eerste in de rij was de *Nederlandsch-Indische Handelsbank* te Amsterdam, wier statuten bij Kon. besluit van 13 Juni 1863 werden goedgekeurd, terwijl bij Kon. besluit van 28 Juni de goedkeuring volgde van de te Rotterdam opgerichte *Rotterdamse Bank* en bij Kon. besluit van 27 Juli werd bewilligd in de oprichting van de *Internationale Crediet- & Handelsvereniging „Rotterdam”*, die ook daar ter plaatse haar hoofdzetel hebben zou. Bij al deze instellingen stond het voornemen op den voorgrond om bij voorkeur in Indië haar arbeidsveld te zoeken door middel van daar op te richten filiaalkantoren of agentschappen; maar nog voor zij in dit opzicht een van allen handelend konden optreden, had reeds een der in het Oosten opereerende Engelsche wisselbanken, de *Chartered Bank of India, Australia and China* in den loop van 1863 een eigen agentschap te Batavia gevestigd.

Hiermede werd werkelijk in eene sedert lang gevoelde behoefte voorzien. Van oudsher had de wisselhandel in Ned.-Indië zich gekenmerkt door een karakter van huiselijkheid, dat aan de handelsbewe-

ging niet schaadde, zoolang zij binnen betrekkelijk enge grenzen beperkt bleef, maar waarvan het ongerief spoedig gevoeld werd, toen door het aan de markt komen van meer particulier product andere eischen zich deden gelden. Toen werd de tussechkomst onmisbaar van instellingen, die, opereerende op de wijze als dit elders gebruikelijk was, aan den exporteur de gelegenheid aanboden om de wissels, die tegen verscheepte producten, of voor andere doeleinden te trekken waren, van de hand te zetten, in plaats van zooals vroeger er zelf nemers voor te moeten zoeken onder de importeurs, die voor grooter of kleiner bedragen remises te maken hadden. Het vroeger op Java onbekende systeem van credietwissels en documentaire wissels kwam daarbij als vanzelf in zwang, en de importeurs gewenden er zich spoedig aan om voor de bedragen, die zij te remitteeren hadden, niet meer ter markt te gaan bij de exporteurs, wier wissels bij de banken plaatsing vonden, maar om zich te bedienen van het papier, dat die banken in elk verlangd bedrag verkrijgbaar stelden door hare eigen afgiften op het buitenland.

Op dien tak van credietoperatiën zijn ook de in Nederland nieuw opgerichte instellingen zich van den aanvang af gaan toelaggen; maar het blijft te betreuren, dat zij daarbij ontrouw zijn geworden aan het beginsel, dat bij de in de omliggende koloniën opereerende Engelsche wisselbanken en met name ook bij het te Batavia gevestigde agentschap van de *Chartered Bank of India, Australia und China*, steeds werd gehandhaafd, om het zoogenaamde „pig on pork and pork on pig” papier, het papier door het agentschap in Indië afgegeven op het eigen hoofdkantoor in Europa, papier derhalve dat door het accept van het betrokken kantoor geen meerdere waarde krijgt, streng te weren. Ware in dit opzicht van den beginne af het goede voorbeeld van de Engelsche zusterinstellingen gevolgd, dan zou later veel onheil voorkomen zijn; maar men meende niet te mogen onderdoen voor de Nederlandsche Handelsmaatschappij, die zich van oudsher rechtstreeks door hare Factorij in Indië liet betrekken, en ook de omstandigheid, dat het Gouvernement van wissel-trekking op langen termijn als credietmiddel gebruik maakte, sterkte en de Handelsbank, en de Rotterdamse Bank, en de Internationale in hare opvatting, dat zij zonder bezwaar met haar wisselbedrijf denzelfden weg konden inslaan.

Intusschen bleef de wisselhandel voor het meerendeel der nieuw opgerichte credietinstellingen, die allen in de eerste helft van 1864 hare operatiën op Java aanvingen¹⁾ min of meer bijzaak. Alleen de *Rotterdamse Bank* scheen zich aanvankelijk, zoo niet uitsluitend dan toch bij voorkeur, met eigenlijke bankierszaken te zullen bezighouden, een gedragslijn,

bereids in Mei 1862, dus vóór het ontstaan van de crisis, die zich in de laatste maanden van dat jaar openbaarde, door den Gouv.-Generaal Sloet Van de Beele een voorstel van het Opperbestuur was ingediend om tot de vestiging van eene munt op Java over te gaan.

¹⁾ Verslag van het verhandelde in de algemeene vergadering van deelhebbers in de Rotterdamsche Bank, gehouden op Woensdag 30 Maart 1864; bl. 5. In het van 18 Juni 1863 gedagteekend prospectus van de Nederlandsche Indische Handelsbank werd er op gewezen, dat „de voorname oorzaak van de ongunstige verhouding, die tusschen de productieve vrucht, den in- en uitvoerhandel en de geldelijke hulpbronnen onzer koloniën bestond, gezocht moest worden in de omstandigheid, dat het credietstelsel op Java geen gelijken tred had gehouden met den verbazenden vooruitgang der productie en de waarde der uitvoerartikelen; dat de hoeveelheid producten door het Gouvernement in de kolonie ten verkoop aangeboden in de laatste jaren eene belangrijke vermeerdering had ondergaan; en dat de Regeering sedert 1860 terughield de voorschotten, vroeger tot een bedrag van 4 à 5 miljoen gulden jaarlijks aan de suikerfabrikanten verleend, waardoor dus ook deze som aan den geldsomloop werd onttrokken”.

¹⁾ De N. I. Handelsbank werd van den aanvang af op Java vertegenwoordigd door een eigen hoofdagentschap, op 15 Maart van dat jaar geopend, waarbij elke inmenging van reeds bestaande handelshuizen was uitgesloten. De Rotterdamsche Bank daarentegen droeg de behartiging van hare belangen op aan een Hoofdagentschap onder directie van de firma Dümmler & Co. te Batavia en een haar ter zijde staanden mede-directeur, terwijl de Internationale voor hare vertegenwoordiging de keuze vestigde op de deelgenooten van de te Semarang gevestigde firma Van Maanen & Co., die te dier gelegenheid in liquidatie trad, en wier zaken van dat oogenblik af voor rekening der Internationale werden voortgezet.

waarvan intusschen reeds spoedig werd afgeweken. Bij de Handelsbank stond van den aanvang af het verstrekken van voorschotten aan cultuurondernemingen tegen consignatie van het product op den voorgrond. De Internationale verstrekke niet alleen zulke voorschotten, doch zij exploiteerde ook zelf dergelijke cultuurondernemingen, speciaal tabaks-ondernemingen en bovendien stelde zij zich nog meer bepaald ten doel het drijven van handel zowel in invoerartikelen, vooral manufacturen, als in producten, op welk gebied zij een niet te minachten mededingster voor den particulieren handel werd. Ook op scheepvaartgebied liet zij zich weldra niet onbetuigd.

Op het eenmaal door haar ingenomen terrein bleven de nieuwe credietinstellingen met min of meer afwisselend geluk werkzaam; maar van de betaling van leergeld bleven zij geen van allen verschoond, zooals blijkt uit de geldelijke uitkomsten harer operatiën gedurende de eerste tien jaren van haar bestaan (zie de overzichtstalen aan het einde der artikelen HANDELSBANK (NED.-IND.) en INTERNATIONALE CREDIET- EN HANDELSVEREENIGING „ROTTERDAM”), waarbij in het oog moet worden gehouden, dat die uitkomsten wel hoofdzakelijk, maar toch niet geheel het gevolg zijn van operatiën in Indië, want zij omvatten ook de winsten en verliezen op de operatiën van de respectieve hoofdkantoren in Nederland.

De geleden verliezen op de in Indië aangeknoopte relatien deden het hoofdbestuur der Rotterdamsche Bank reeds in den loop van 1870 het besluit nemen „om de noodige maatregelen voor te bereiden ten einde de in landelijke en industriële ondernemingen op Java vastgelegde gelden weder voor de zaken der Bank beschikbaar te maken”: het daarbij betreuende, zooals in het verslag over genoemd jaar, bl. 7, verklaard werd, „dat de gelden der Bank ooit voor transactien als die, waarop de verliezen betrekking hadden, gebezigd waren”. Een tijd lang, bleef het nog een punt van beraad uitmaken, of de zaken door eene reorganisatie van het Hoofdagentschap te Batavia op een beteren voet zouden kunnen gebracht worden; maar toen gaandeweg bleek, dat bij de voorgescreven liquidatie der op cultuurgebied aangeknoopte relatien de eene teleurstelling op de andere volgde, aarzelde de Directie niet langer om aan de deelhebbers de definitieve opheffing van het hoofdagentschap voor te stellen, waartoe in hunne algemeene vergadering van 8 Mei 1872 dan ook besloten werd. Het lag daarbij echter niet in de bedoeling, om zich geheel aan de Indische zaken te onttrekken. „Toen wij”, dus leest men in het verslag der Directie over 1872, „met het oog op de eischen, die aan de Rotterdamsche Bank in verschillende richting werden gesteld, moesten kiezen, of het zwaartpunt onzer operatiën in Indië of in Europa liggen moest en wij meenden tot het laatste te moeten besluiten, hebben wij toch nooit uit het oog verloren, dat wij onze taak slechts gedeeltelijk zouden vervullen, wanneer wij ons niet handhaafden als bemiddelaar van den handel tusschen Nederland en zijne koloniën en naar onze beste krachten er toe bijdroegen om dien te bevorderen”, welk doel „wij gelooven, voldoende daardoor bereikt te hebben, dat wij met de Chartered Bank of India, Australia and China eene overeenkomst hebben aangegaan, welke ons na geheele opheffing van ons hoofdagentschap in staat zal stellen aan onze vrienden dezelfde handelsfaciliteiten in Indië te verschaffen, als toen wij daar zelf waren gevestigd”.

Die faciliteiten golden uit den aard der zaak alleen de met het handelsbedrijf samenhangende wisseltransactien, waarmede de Chartered Bank zich zoo goed als uitsluitend bezighield, even als de *Chartered Mercantile Bank of India, London and China*, die aan hare in Britsch-Indië, the Straits, China en Japan gevestigde agentschappen ook een eigen kantoor te Batavia toevoegde, dat in den loop van 1872 geopend werd.¹⁾

Terwijl alzoo de Rotterdamsche Bank in Indië van het tooneel verdween, slaagde de *Internationale Crediet- en Handelsvereeniging „Rotterdam”* (zie op dien naam) er in om, zij het ook met opoffering van de helft van haar maatschappelijk kapitaal, dat in 1870 van het oorspronkelijk cijfer van f 2.500.000 op f 1.250.000 werd teruggebracht, zich staande te houden en hare relatien gaandeweg uit te breiden en dit laatste was in niet mindere mate het geval met de *N. I. Handelsbank*. Zie HANDELSBANK (NED. IND.)

De voorspoed, waarin de Handelsbank zich toenmaals mocht verheugen, is ongetwijfeld de naaste aanleiding geweest tot de oprichting van de *Koloniale Bank*, waartoe in Januari 1881 te Amsterdam het plan gevormd werd. Volgens het toen uitgegeven prospectus waren „sedert 1863 hier te lande geen groote maatschappijen tot stand gekomen, die het hoofddoel hebben hare kapitalen voor den landbouw en de nijverheid op Java beschikbaar te stellen”, en daar nu de ervaring geleerd had, dat aan „de vele aanvragen om geldelijke medewerking” ten behoeve van landbouwondernemers in Indië „niet kon worden voldaan”, terwijl „de suikercultuur weldra groote kapitalen noodig zal hebben, zoodra over weinige jaren de tusschenkomst der regeering bij den aanplant geheel ophoudt”, achtten de ontwerpers het oogenblik gekomen om door de oprichting van eene nieuwe credietinstelling „aan de Nederlandsche koloniën die middelen te verzekeren, welke deze behoeven om de steeds toenemende productie te bestendigen en te vergrooten”.

Aan den gewenschten bijval van den kant van het publiek ontbrak het niet, want bij de inschrijving op de eerste serie van het kapitaal der Koloniale Bank ad f 5 millioen werd dat bedrag ruim volteekend, zoodat slechts 75 percent aan de inschrijvers kon worden gegund.

Maar aan de schoone verwachtingen, waarmede men zich bij de oprichting dezer nieuwe cultuurbank meende te mogen vleien, werd door den loop der omstandigheden reeds spoedig de bodem ingeslagen. Terwijl toch het dividend van 1½ percent over het eerste boekjaar op 5 percent over het tweede boekjaar had kunnen bepaald worden, kon over het derde boekjaar niet slechts in het geheel geen dividend worden uitgekeerd, maar geraakte de Koloniale Bank eerlang in hoogst ernstige moeilijkheden onder den invloed van de crisis, die in de laatste helft van het jaar 1884 losbrak, en die ook het bestaan van andere instellingen een oogenblik in wezenlijk gevaar bracht. Schier van den aanvang af was het jaar 1884 een jaar van aanhoudende spanning in de Indische handelswereld, die ten slotte tot verwikkelingen leidde, waardoor het samengesteld organisme van verkeer en crediet een tijdlang in nijpend gevaar werd gebracht.

Reeds in de laatste maanden van 1883 deed de toen ingetreden daling van de producten-prijzen, en

¹⁾ Deze Bank werd in 1892 overgenomen door de Mercantile Bank of India Ltd.

met name van de suiker, het hoofdproduct van Java's particulieren uitvoerhandel, den verderen loop van zaken met zekere bezorgdheid te gemoet zien. Het kon niet anders of schromelijke verliezen stonden het deel te worden van de koopers van suiker uit den oogst van 1883, waarvoor op levering prijzen betaald waren, die, verband houdende met de aanvankelijk gekoesterde verwachtingen omtrent een min of meer belangrijk deficit in de suikerproductie, zoo in Europa zelf als in de koloniën, ten slotte buiten alle verhouding stonden tot de teruglopende waarde van het artikel op de Europeesche markten, en nog was dan ook de tweede maand van het nieuwe ingetreden jaar 1884 niet ten einde, of reeds hadden twee van Java's oudste en voornaamste exporthuizen, tengevolge van de op hunne suikerinkooopen geleden verliezen, zich genoodzaakt gezien hunne betalingen te staken en hunne zaken in handen van crediteuren over te geven.

Het hierdoor opgewekte wantrouwen vond gaandeweg nieuw voedsel in de steeds verder teruglopende suikerprijzen. Alle omzet werd er door verlamd, en eerlang begon het product uit den nieuwen oogst binnen te komen, zonder dat daarvan iets op levering had kunnen verkocht worden. Wel kwamen van de eerst afgevoerde suiker enkele afdoeningen tot stand op de basis van f 11, later van f 10 en eindelijk van f $9\frac{1}{2}$ à f 9 per pikol voor no. 14; maar die afdoeningen bepaalden zich tot slechts enkele betrekkelijk weinig beduidende partijen, en uit gebrek aan gegadigden aan den eenen kant, en uit onwil van de zijde van fabrikanten om genoeg te nemen met de steeds lager loopende biedingen, stonden de zaken weldra geheel stil. Eene verzending naar Europa voor eigen rekening van fabrikanten bleef de eenige uitweg om hun product te kunnen te gelde maken, en deze omstandigheid vermeerde in niet geringe mate de moeilijkheden, die niet alleen voor de fabrikanten zelf, maar in nog meerdere mate voor hunne geldschietters uit de zoo geduchte waardevermindering van het artikel voortvloeiden.

Tegenover de prijzen, waartoe de suikeroogsten van de vorige jaren op Java steeds grif waren te plaatsen geweest, bedroeg die waardevermindering in doorslag minstens f 5 per pikol, en over de p. m. $5\frac{1}{2}$ miljoen pikols suiker, die uit den oogst van 1884 voor den uitvoer beschikbaar kwamen, deed dit prijsverschil dus een geldswaardig bedrag van f 25 à f 30 miljoen minder terugvloeien in handen van de geldkantoren en de credietinstellingen, met wier geldelijken steun de suikerindustrie op Java toenmaals bijna zonder uitzondering werd gedreven.

Maar de toestand werd nog aanmerkelijk verergerd door de onmogelijkheid om zelfs tot den verlaagden prijs plaatselijk te kunnen verkoopen en door de hieruit voortvloeiende noodzakelijkheid om de suikers, naarmate zij voor den afscheep gereed kwamen, ten verkoop naar Europa te consigneren. Wel kon krachtens de ter zake geopende Europeesche bankierscredieten in den regel tegen het geconsigneerde product worden getrokken, maar slechts voor een gedeelte van de factuurswaarde, niet meer dan 75 of hoogstens 80 pct., en zoodoende kwam een bedrag van nog ruim f 10 miljoen meer aan de beschikking van geldschietters te ontvallen, dan bij een plaatselijken verkoop het geval zou zijn geweest.

Dat dit stoornis, en groote stoornis, brengen moest in den gewonen loop van zaken en in de

wijze van werken van de in Indië opereerende credietinstellingen, wier belangen zoo nauw met die van de landbouwnijverheid in het algemeen en van de suikerindustrie in het bijzonder waren saamgeweven, ligt voor de hand, maar toch zouden de gevolgen voor haar en anderen niet zóó ernstig zijn geworden, indien zij niet in de voorafgegaane jaren door den drang der omstandigheden er toe gebracht en dikwerf er toe gedwongen waren geweest, om een grooter deel van hare eigene middelen in hypothecaire en andere voorschotten op langen termijn te immobiliseeren, dan in verband met de eensklaps zoo gewijzigde tijdsomstandigheden gewenscht kon zijn.

Hierin vooral ligt de naaste oorzaak van de ernstige moeilijkheden, waarmede zij in steeds toeneemende mate te kampen kregen.

Een te groot bedrag van het kapitaal, dat vlotend had moeten blijven, was in verschillende richtingen vastgelegd, en welke gevaren hieruit op een gegeven oogenblik konden geboren worden, had de in Mei 1884 voorgevallen stagnatie van de „*Oriental Bank Corporation*”, voor nog weinige jaren een van de meest gevierde en best geaccrediteerde wisselbanken in de naburige Engelsche bezittingen, duidelijk gemaakt. Ofschoon de operatiën van deze bankinstelling in Nederlandsch-Indië nooit van veel betekenis waren, stond haar naam op Java jaren achtereen even goed bekend als die van de Bank van Engeland zelf, en het kon niet anders, of de val van de „*Oriental*” moest een indruk teweegbrengen uitermate schadelijk voor het crediet, tot dusverre door instellingen als de Nederlandsch-Indische Handelsbank, de Koloniale Bank enz. steeds onverzwakt genoten.

Waar een wissel- en cultuurbank als de „*Oriental*”, die over een gestort kapitaal van f 18 miljoen beschikte en nog een gelijk bedrag van hare deelhebbers kon opvorderen, ten gevolge van verliezen met landelijke ondernemingen in Ceylon en Mauritius geleden, was bezweken, moest het crediet van de op Java opereerende bankinstellingen, nauw betrokken als zij waren bij zoovele suikerondernemingen, noodwendig op de spraak komen, en zulks juist op een oogenblik, dat voor hare geregelde werking een ongestoord gebruik van het crediet op denzelfden voet van vroeger een onafwijsbare eisch werd. Het partijtrekken van haar wisselcrediet, door middel van wissels van de agentschappen op Java, op zes maanden na dato getrokken op de hoofdkantoren in Nederland, om tegen verval te worden gedekt door remises in wissels van anderen of in producten, had hierbij steeds op den voorgrond gestaan; doch reeds spoedig liet het zich aanzien dat op dit middel tot fondsmaking op den duur niet meer te rekenen viel, terwijl het ook onmogelijk bleek op hypotheek of op andere wijze belegde gelden binnen korten tijd weer liquide te maken. Deze omstandigheden brachten er de Nederlandsch-Indische Handelsbank toe, om in September eene poging te wagen ter versterking van haar eigen middelen, door het aan de markt brengen van de tweede nog ongeplaatste helft van de in Juni 1881 door hare deelhebbers geautoriseerde vierpercents-obligatieleening van f 6 miljoen, eene poging welke echter mislukte, want van de aangeboden f 2.954.000 tegen een koers van uitgifte van $94\frac{1}{2}$ pct vond ternaauwernood een bedrag van f 500.000 nemers. Het bekend worden van dezen uitslag oefende zoowel in Indië als op de Nederlandsche geldmarkt een allerongunstigsten invloed uit en van dat

oogenblik af begon het wantrouwen in de stabiliteit van de Nederlandsch-Indische Handelsbank en van hare zusterinstelling, de Koloniale Bank, verhoudingen aan te nemen, die inderdaad verontwaardigd werden. Aan het plaatsen van wissels op het hoofdkantoor te Amsterdam viel voor de agent-schappen op Java weldra in het geheel niet meer te denken en terwijl men zoodoende aan den eenen kant verstoken bleef van de middelen, die voor den geregelden gang der zaken zoo dringend noodig waren, had men aan den anderen kant het hoofd te bieden aan de opvorderingen van in deposito gegeven gelden, welke juist thans minder dan ooit konden gemist worden. Het wantrouwen, door het mislukken van de obligatieleening van de Handelsbank teweeggebracht, strekte zich ook schier op hetzelfde oogenblik tot de Koloniale Bank uit. Beider aandeelen liepen op de Amsterdamsche beurs bijna dagelijks in waarde achteruit; en voor beiden werd de toestand feitelijk onhoudbaar, toen in het begin van November andermaal één van de sedert vele jaren op Java gevestigde handelshuizen onder den druk der omstandigheden bezweek en het bekend werd dat de Handelsbank voor een zeer belangrijk bedrag bij deze déconfiture was betrokken. Reeds weinige dagen na deze gebeurtenis, welke het wantrouwen ten top voerde en vooral in de kringen buiten den handel tot allerlei geruchten omtrent andere handelshuizen en geldkantoren aanleiding gaf, zag het bestuur van de Koloniale Bank zich in de treurige noodzakelijkheid gebracht om surséance van betaling aan te vragen en onder den indruk van die noodlottige gebeurtenis scheen ook met betrekking tot de Handelsbank het ergste nabij. Maar vóór men nog den tijd had gehad zich in hun vollen omvang rekenschap te geven van de heillooze gevolgen, die voor het algemeen verkeer uit eene staking van betaling van de Handelsbank noodwendig zouden zijn voortgevloeid, werd die ramp gelukkiger wijze afgewend door het slagen van een op het juiste oogenblik tot stand gebracht plan van een zestal invloedrijke mannen op de Amsterdamsche beurs, in hoofdzaak hierop nederkomende, dat onder den naam van „*Nederlandsch-Indische Landbouw Maatschappij*” een nieuwe vennootschap zou worden opgericht met een aandeelenkapitaal van f 9.000.000, dat geheel het eigendom zou zijn van de Nederlandsche-Indische Handelsbank, tegen inbreng harerzijds in de nieuwe Maatschappij van haar aandeel in en hare uitstaande vorderingen op diverse cultuurondernemingen in Indië tot een bedrag van f 12.800.000. Onder waarborg voorts van haar aandeelenkapitaal zou de nieuwe vennootschap eene leening van f 9.000.000, rentende vijf percent, aangaan met een aandeel in de jaarlijksche winst der vennootschap en toen de ter zake uitgeschreven leening, dank zij de onbekrompen medewerking, welke van alle kanten werd ondervonden, binnen eenige dagen was volteekend, kon de toestand grotendeels als gered beschouwd worden, want de Handelsbank werd er door in staat gesteld om in Nederland eer te blijven doen aan hare loopende wissel-obligo's en andere engagementen en in Indië voort te gaan met het verstreken van werkkapitaal ten behoeve van de met haar in verbinding staande cultuurondernemingen.

Voor den verderen loop der zaken was het gelukken van de leening der nieuwe Landbouw-Maatschappij beslissend. Ware de uitslag een andere geweest en had dientengevolge ook de Handelsbank

niet kunnen staande blijven, voorzeker zouden de pogingen om de Koloniale Bank weder op de been te brengen onvruchtbaar zijn gebleven en zou het ten slotte ook onmogelijk zijn geweest, om eene bevredigende schikking tot stand te brengen ten behoeve van de firma *Dorrepal & Co.* te Semarang, die voor het gaande houden harer zaken, waarmede het voortbestaan van een honderttal verschillende cultuurondernemingen in Midden-Java, en meer bijzonder in de Vorstenlanden, gemoeid was, insgelijks eene aanzienlijke vermeerdering van eigen middelen bleek noodig te hebben, nu haar door den loop der omstandigheden het gebruik ontviel van de credietmiddelen, waarop zij vooral in de laatste jaren steeds gesteund had. Het bewustzijn, dat door de getroffen maatregelen het behoud van de Handelsbank verzekerd was, leidde tot eene heilzame ontspanning, die het vertrouwen weer langzamerhand deed herleven, en toen, nog vóór het jaar 1884 ten einde liep, ook de zekerheid was verkregen dat de Koloniale Bank door de toevloeiing van nieuw kapitaal in staat was gesteld hare betalingen te hervatten en de zaken voort te zetten, en dat door overgang van de firma *Dorrepal & Co.* in eene naamlooze vennootschap, onder den naam van „*Dorrepalsche Bank der Vorstenlanden*”, ook met haar bedrijf, waarvan zooveler bestaan afhankelijk was, ongestoord kon worden voortgegaan, toen kon men zich gelukkig rekenen, voorshands althans ontsnapt te zijn aan een gevaar, dat als een dreigend en onheilspellend onweder niet alleen den handel en de nijverheid, maar het geheele maatschappelijke verkeer van Indië een tijdlang boven het hoofd heeft gehangen. Immers wanneer het tot eene uitbarsting ware gekomen, zouden onvermijdelijk voor ettelijke millioenen aan onbetaalde wissels, door de agentschappen van de Handelsbank en de Koloniale Bank op hare hoofdkantoren in Nederland afgegeven met protest zijn teruggezonden, om rembours te erlangen van de nemers, voor het meerendeel importhuizen, waarvan vele onmogelijk de middelen beschikbaar konden hebben om aan eene dergelijke onverwachte verplichting het hoofd te bieden. Zoodoende zouden meerdere firma's onvermijdelijk in den val van beide bankinstellingen zijn medegesleept, en bij het nauwe verband dat tusschen de verschillende handelshuizen onderling en den in Indië gevestigden tweedehandshandel bestaat, had die val licht het begin kunnen worden van eene algemeene catastrofie, waardoor ook anderen, die zelf niet rechtstreeks bij die instellingen waren betrokken, hadden kunnen te gronde gaan.

Maar hierbij ware het niet gebleven! Ook het bestaan van tal van landbouw- en nijverheids-ondernemingen zou in de hartader zijn aangetast, want de val der credietinstellingen, met wier behulp zij werkten, zou voor nagenoeg allen tot een onmiddellijken stilstand van bedrijf hebben moeten leiden, een stilstand die voor het meerendeel zeker met volslagen ondergang zou hebben gelijk gestaan. Een en ander had ten slotte eene maatschappelijke ontbinding kunnen na zich slepen, waaruit voor den staat zelfs de grootste politieke en financiële moeilijkheden zouden hebben kunnen voortspruiten; maar ter eldfer ure is, gelijk boven werd uiteengezet, het dreigend gevaar gelukkig afgewend, dank zij de doeltreffende maatregelen in Nederland genomen om den opgestoken storm te bezweren, toen het bleek dat in Indië zelf de middelen ontbraken om op afdoende wijze hulp te kunnen

verleenen, en dank ook vooral aan den tijdelijken steun, dien de in gevaar verkeerende crediet instellingen bij de Javasche Bank vonden. Zie art. BANK (JAVASCHE)

De crisis van 1884 gaf aan de banken menige heilzame les. Zij werden veel voorzichtiger; zij verminderden geleidelijk hun groote directe belangen in verschillende cultuurondernemingen met de daaraan verbonden risico's; zij versterkten hunne positie door flinke reserves en afschrijvingen, teneinde bij terugkeer van nieuwe moeilijkheden daartegen behoorlijk gewapend te zijn. De algemeene financieele positie werd daardoor belangrijk geconsolideerd.

De naweën der doorworstelde crisis deden zich intusschen nog herhaaldelijk gevoelen. Zoo ontstonden door de in Januari 1886 voorgevallen stagnatie van de hier te lande gevestigde commanditaire vennootschap Lens & Bergsma ernstige moeilijkheden voor de *Soerabaiasche Bank en Handelsvereniging De Rijk, Groskamp & Co.*, die in 1882 te Soerabaja was opgericht, ter overneming en voortzetting van de zaken der firma A. W. De Rijk & Co., en wier arbeidsveld hoofdzakelijk bestond in het exploiteeren van cultuurondernemingen voor eigen rekening, en het verschaffen van werkkapitaal ten behoeve van ondernemingen, aan derden toebehoorende. Door den val van het huis Lens & Bergsma zag de nog jeugdige Soerabajasche credietinstelling niet alleen „haar eigen bestaan maar ook dat van vele aan haar verbonden bloeiende ondernemingen bedreigd”; maar door eene schikking met hare crediteuren, die, voor zooverre zij houders waren van wissels door de Vereeniging op de firma Lens & Bergsma afgegeven, genoegeen namen met eene omzetting hunner vorderingen in obligatiën eener tegen pari uit te geven 5 percents obligatië-leening van f 1 miljoen, kon zij „aan al hare verplichtingen voldoen” en „daardoor het voortbestaan in de toekomst der vennootschap verzekerd achten”. (Verslag over boekjaar 1885, bl. 7). In den loop van 1886 werd de zetel der Vereeniging overgebracht van Soerabaja naar Amsterdam, wyl de ondervinding geleerd had, dat de gewijzigde omstandigheden die verplaatsing raadzaam maakten, en sedert breidden hare operatiën zich geleidelijk uit, totdat met ingang van 1 Januari 1892 de commanditaire vennootschap werd ontbonden en hare zaken en relatien werden overgenomen door de zich als naamlooze vennootschap geconstitueerd hebbende *Soerabaiasche Bank en Handelsvereniging*, wier statuten bij besluit van 27 September 1892 de Koninklijke bewilliging erlangen. Haar bestaan was echter niet van langen duur, want reeds weinige jaren later ging deze instelling failliet.

De uit de crisis van 1884 geboren Dorrepaalsche Bank der Vorstenlanden, opgericht bij acte van 10 December 1884 met een maatschappelijk kapitaal van f 8.000.000 had slechts een zeer kortstondig bestaan, want reeds in 1888 lostte zij zich op in *Cultuurmaatschappij der Vorste.landen* (maatschappelijk kapitaal f 10.265.000, bestaande voor f 2.000.000 uit preferente, en voor f 8.265.000 uit gewone aandelen), die als cultuurbank hare werkzaamheden ook buiten het gebied der beide Vorstenlanden Soerakarta en Djokjakarta is gaan uitbreiden door het sluiten van consignatiecontracten met verschillende landbouwondernemingen, bij voorkeur suikerfabrieken. Haar hoofdzetel werd terzelfder tijd naar Amsterdam overgebracht.

De N.-I. Handelsbank daarentegen, wier maatschappelijk kapitaal bij de tot stand gekomen reorganisatie van f 12.000.000 op f 7.200.000 werd teruggebracht, heeft zich van laatstbedoeld arbeidsveld zoo goed als geheel teruggetrokken, sedert hare relatien met landelijke ondernemingen op den boven omschreven voet grootendeels door de Nederlandsche-Indische Landbouw-Maatschappij zijn overgenomen, en deze te midden der crisis van 1884 nieuw opgetreden instelling heeft zich van den aanvang af meer toegelegd op het verkrijgen van goede resultaten van de overgenomen relaties, dan op het aanknoopen van nieuwe.

Een gelijksoortige gedragslijn is in hoofdzaak ook gevolgd door de Internationale Crediet- en Handelsvereniging Rotterdam, die aan de crisis van 1884 met beter gevolg het hoofd heeft weten te bieden dan de N.-I. Handelsbank en de Koloniale Bank, want haar maatschappelijk kapitaal van f 5.000.000 bleef ongedeerd, en eene in Dec. 1884 ter versterking van hare eigene middelen uitgegeven 6-percents obligatië leening van f 2.500.000 (die in 1889, in eene 4½-percents leening werd geconverteerd en sedert geheel is afbetaald) vond zonder bezwaar plaatsing, Evenzeer vond zonder bezwaar plaatsing de 4-percents obligatië-leening van f 1.500.000 in Mei 1885 uitgegeven door de bij acte van 23 December 1878 opgerichte „*Handelsvereniging Amsterdam*”. Bij deze Handelsvereniging stond oorspronkelijk het drijven van handel in het algemeen, zoowel voor eigen rekening als in commissie op den voorgrond, hoewel zij tevens als eigenlijke cultuurbank optrad.

Van al deze instellingen zien wij daarna een gestadige toename van het bedrijf, gepaard gaande aan een geleidelijke vermeerdering van hun kapitaal en zulks als een gevolg van den voortdurenden en toenemenden bloei, waarin de meeste groote Europeesche cultures op Java zich gedurende een langen reeks van jaren in steeds toenemende mate hebben mogen verheugen. Wel waren er jaren van geringeren voorspoed, wel hadden herhaaldelijk belangrijke schommelingen plaats in de prijzen der voornaamste producten van Java's vruchtbaren bodem, wel waren er zelfs oogenblikken dat de suikerindustrie en de koffiecultuur door lage prijzen van die voortbrengselen zeer ernstig werden bedreigd, doch volgende jaren maakten de geleden verliezen weer ruimschoots goed en over het algemeen kunnen de genoemde instellingen, evenals de groote meerderheid der Indische Cultuurmaatschappijen op een lange reeks van voorspoedige jaren wijzen. Zoo bedraagt het kapitaal van de Internationale Crediet en Handelsvereniging „Rotterdam” thans na diverse emissies reeds f 8¾ miljoen, waarnevens f 1¼ miljoen in portefeuille en dat van de Handelsvereniging Amsterdam, die inmiddels in 1910 haar import- en exportzaken geheel op gaf en louter cultuurbank werd, f 15 miljoen, waarvan uitgegeven f 12½ miljoen. De Ned.-Ind. Handelsbank zag haar kapitaal toenemen tot f 17½ miljoen, waarnevens f 12½ miljoen onuitgegeven aandelen, de Koloniale Bank tot f 11 miljoen, waarnevens f 4 miljoen onuitgegeven aandelen.

Al de op dit oogenblik in N.-I. opereerende credietinstellingen, voor zoover zij zich niet uitsluitend met eigenlijke bankzaken onledig houden, zoals dit het geval is met de Javasche Bank, de Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij, de in 1913 opgerichte Uniebank voor Nederland en

Kolonien (zie aldaar), de N. I. Handelsbank sedert 1884 en de agentschappen van de Chartered Bank of India, Australia and China, en van de Hongkong and Shanghai Banking Corporation ¹⁾, hebben dus een min of meer gemengd karakter, dat o.a. bij de operatiën van de Factory der Nederlandsche Handel-Maatschappij zich zeer sterk doet gelden, want terwijl zij het gewone bankbedrijf in ruimen zin uitoefent door hare kapitalen aan te wenden voor disconteerings, beleeningen, wisseloperatiën enz., neemt zij tevens in de rij der cultuurbanken een van de voornaamste plaatsen in. Onder de overige credietinstellingen zijn er, die insgelijks in meerdere of mindere mate van bankierszaken werk ma-

ken en andere weder, die ook voor eigen rekening dan wel voor rekening van derden goederenhandel drijven, maar in tegenstelling met de zoo even genoemde instellingen, van wier werkkkring elke rechtstreeksche aanraking met landelijke en industriele ondernemingen is uitgesloten, is het zwaartepunt van de operatiën der overige credietinstellingen juist in die aanraking gelegen, en kunnen zij dns worden gerangschikt onder de eigenlijke cultuurbanken.

Voor de geldelijke resultaten van de in N.-I. opereerende credietinstellingen wordt verwezen naar de afzonderlijke artikelen BANK (JAVASCHIE), HANDELMAATSCHAPPIJ (DE NEDERLANDSCHE), ESCOMPTO-MAATSCHAPPIJ (N.-I.) HANDELSBANK (N.-I.), INTERNATIONALE CREDIET- EN HANDELSVEREENIGING „ROTTERDAM” en HANDELSVEREENIGING AMSTERDAM, en voor de geldelijke resultaten van de Cultuur-maatschappij der Vorstenlanden en de Koloniale Bank naar de hieronder geplaatste staten.

Voorwat aangaat de aan de Inlandsche bevolking te verleenende crediethulp zie men VOLKSCREDIETWEZEN, PANDHUISDIENST en SPAARBANKEN.

CULTUUR-MAATSCHAPPIJ DER VORSTENLANDEN.

<i>Suikerondernemingen :</i>	<i>Koffieondernemingen :</i>	<i>Tabakondernemingen :</i>	<i>Theeondernemingen :</i>
in Eigendom 4			in Eigendom 1
in Relatie 16	in relatie 3	in relatie 1	

Maatschappelijk Kapitaal sedert 1888 onveranderd: Preferente aandelen f 2.000.000.—
Gewone aandelen - 8.265.000.—

f 10.265.000.—

Reserve 31 Dec. 1913 f 1.805,088.40

Obligatie leening in 1914 gesloten f 2.000.000.— 5 % Obligatiën.

	Bruto Winst.	Onkosten.	Verliezen en Afschrijvingen.	Netto Winst.	Dividend. Pref. en Gewone.	
1888	f 749.	f 162.	f 130.	f 457.	8 %	3 %
1889	- 634.	- 190.	- 100.	- 344.	7 %	2 %
1890	- 651.	- 185.	- 86.	- 398.	7½ %	2½ %
1891	- 866.	- 196.	- 40.	- 630.	9½ %	4½ %
1892	- 848.	- 202.	- 70.	- 575.	9 %	4 %
1893	- 943.	- 206.	- 49.	- 688.	10 %	5 %
1894	- 662.914.94	- 191.648.03	- 353.992.94	- 117.273.97	5 %	—
1895	- 950.279.87½	- 189.085.78	- 643.677.62	- 117.516.47½	5 %	—
1896	- 734.008.52½	- 191.493.41½	- 129.704.61	- 412.810.50	7½ %	2½ %
1897	- 680.569.34½	- 210.393.30½	- 352.837.24	- 117.338.80	5 %	—
1898	- 1158.896.81	- 206.170.88	- 543.435.11½	- 409.290.81½	7½ %	2½ %
1899	- 1056.364.86½	- 197.382.86	- 505.982.45	- 352.999.55½	7 %	2 %
1900	- 871.845.62½	- 199.544.79½	- 321.069.56	- 351.231.27	7 %	2 %
1901	- 746.900.82½	- 215.557.85	- 305.208.53	- 226.134.44½	5 %	—
1902	- 837.488.39½	- 207.222.56	- 503.626.57	- 126.639.26½	5 %	—
1903	- 988.859.19	- 194.121.79	- 267.114.38	- 527.623.02	8½ %	3½ %
1904	- 1251.799.50	- 235.656.65	- 191.262.91	- 824.879.94	10.6 %	5.6 %
1905	- 1189.976.19	- 229.739.40	- 106.999.—	- 853.237.79	10.8 %	5.8 %
1906	- 1557.563.48	- 264.560.71	- 230.052.70	- 1062.950.04	11.75 %	6.75 %
1907	- 1724.828.24	- 262.241.90	- 275.000.—	- 1187.586.34	12½ %	7½ %
1908	- 2103.333.32	- 279.741.08	- 531.959.74	- 1291.632.50	13 %	8 %
1909	- 1461.272.88	- 280.980.05½	- 23.984.21	- 1156.308.61½	12¼ %	7¼ %
1910	- 1993.602.70	- 298.365.53½	- 293.690.82	- 1401.546.34½	13½ %	8½ %
1911	- 2908.486.90	- 337.829.51	- 874.260.39	- 1696.397.—	15 %	10 %
1912	- 2314.162.34	- 327.311.64	- 245.847.47	- 1741.003.23	15 %	10 %
1913	- 2182.970.87½	- 333.518.02	- 2.186.80	- 1847.266.05½	15½ %	10½ %
1914	- 2426.627.32	- 475.449.51½	- 152.284.40	- 1798.893.40½	15½ %	10½ %

¹⁾ De te Hongkong gevestigde *Hongkong and Shanghai Banking Corporation* opende in 1884 een eigen agentschap te Batavia, dat tot heden in stand bleef, maar daarentegen is het agentschap van de Chartered Mercantile Bank of India, London and China bij de in 1892 plaats gehad hebbende reorganisatie dezer instelling en hare herschepping in de Mercantile Bank of India Limited opgeheven en droeg deze laatste de behartiging van hare belangen op aan de firma MacLaine Watson & Co. te Batavia, die sedert als haar agent is blijven fungeren.

KOLONIALE BANK.
(De cijfers stellen duizendtallen voor.)

Boekjaar.	Gestort Maatsch. Kapitaal	Oblig.- Leening.	Bruto Winst.	Dienst der Obli- gatielee- ning en Onkosten Surs,	Onkosten	Verliezen	Netto Winst.	Dividend.
1881/82	5000	—	269	—	173	—	96	1½ %
1882/83	5000	—	555	—	167	72	316	5 %
1883/84	5000	—	744	—	179	2	562	—
1884/85	5000	5000	716	43	191	481	1	—
1885/86	5000	5000	739	—	146	591	2	—
1886/87	5000	4951	702	—	145	665	— 108	—
1887/88	5000	4901	603	—	155	531	— 83	—
1888/89	5000	4842	813	—	242	775	— 204	—
1890	5000	3790	531	—	151	475	— 95	—
1891	5000	3723	578	—	152	348	78	4½ % pref.
1892	5000	3659	638	—	176	184	279	5 %
1893	5000	3592	458	—	184	50	223	5 % pref. 3½ % gew
1894	5000	3522	426	—	164	282	— 21	—
1895	5000	3446	491	—	153	313	25	—
1896	5000	3370	404	—	187	219	— 3	—
1897	5000	3288	298	—	168	260	— 130	—
1898	5000	3198	532	—	185	321	26	—
1899	5000	4108	729	—	282	407	40	—
1900	5000	3984	604	—	194	245	165	5 % pref. 2 % gew.
1901	5000	3856	405	—	195	210	—	—
1902	5000	3716	333	—	187	265	— 119	—
1903	5000	3572	500	—	188	193	119	—
1904	5000	3420	655	—	194	254	207	5 % pref. 3 % gew.
1905	5000	4003	859	91	200	367	201	5 % pref. 3 % gew.
1906	5000	3006	903	—	237	349	316	5 % en f 15
1907	5000	2900	877	—	279	198	400	6 % en f 15
1908	6250	2800	900	—	231	176	494	6 % en f 15
1909	7500	2700	963	—	276	127	560	7 % en f 15
1910	10000	2601	1717	—	307	529	881	7 % en f 15
1911	10000	2500	1588	—	314	354	920	7 % en f 15
1912	10000	2400	1716	—	280	408	1027	8 %
1913	10000	2300	1394	—	246	319	829	6½ %
1914	11000	2200	1235	—	255	199	781	6 %

CREDIETVERBAND. Zie VOLKSCREDIET-WEZEN.

CREDIETWEZEN (VOLKS). Zie VOLKSCREDIETWEZEN.

CREOOL. Zoo worden genoemd de personen, in Indië uit zuiver Europeesche ouders geboren.

CRESCENTIA CUJETE L., fam. *Bignoniaceae*. Bila balanda (MAD.), Bernoek (SOEND.). Lage boom of heester, afkomstig uit Zuid-Amerika, gekweekt om de kalebasachtige vruchten, die als vaatwerk en waterscheppers in gebruik zijn.

CRETINISME. Onder cretinisme wordt verstaan die toestand van den mensch, bij welken op den voorgrond staan de verschijnselen van dwerggroei, van meer of minder ver voortgeschreden idiotie en van kropgezwell (zie aldaar).

CRINUM ASIATICUM L., fam. *Amaryllidaceae*. Bakoeng (MAL., JAV., SOEND.), Bawang brodjol (JAV.). Bekend bolgewas, in Azië zeer verspreid en veel gekweekt wegens de groote witte bloemen. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

CROOCKEWIT Hzn (DR. JOHAN HENDRIK). Geboren te Amsterdam 15 Nov. 1823, behaalde hij in 1849 den titel van doctor in de philosophie aan de Hoogeschool te Utrecht, en vertrok in datzelfde jaar naar Indië, waar hij benoemd werd tot ambtenaar belast met natuurkundige onderzoekingen. Onder

ongunstige omstandigheden werd hij in 1851 geheel alleen belast met een onderzoek naar tinerts op Billiton, en kwam tot het resultaat, dat het eiland geen tinerts in zijn bodem bevatte (Zie zijn: Banka, Malaka en Billiton, 's-Grav. 1852), welk gevoelen door de geschiedenis is weersproken. Vervolgens werd hij belast met een onderzoek betreffende de steenkolenlagen in Borneo, alwaar hij eenige jaren verbleef. Van daar teruggekeerd trof hem de ramp, dat hij op reis van Soerabaja naar Batavia bij een schipbreuk zijne belangrijke verzameling natuurkundige en ethnografische voorwerpen verloor; vervolgens werd hij belast met eene wetenschappelijke zending naar de Molukken, en voornamelijk Nieuw-Guinea. In 1859 met verlof naar Nederland vertrokken, keerde hij het volgende jaar naar Indië terug, werd achtereenvolgens ass.-res. van Solok, van Priaman en te Padang, en eindelijk resident van Bangka, uit welke laatste betrekking hij in 1871 op verzoek eervol werd ontslagen. Hij overleed te Nijmegen in Juni 1880.

CROTALARIA RETUSA L., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Orok orok tjina (JAV.), Gegering (MAL.), Giring landak (JAV.), Giring giring (MAL.), (de beide laatste namen ook in gebruik voor verschillende andere Crotalaria-soorten). Opgericht kruid, met gele bloemen, over een groot deel van de tropen verbreid.

De plant wordt hier en daar voor groene bemesting gekweekt. Een deel van de inlandsche namen is ontleend aan het feit, dat de zaden in de droge peul rammelen.

CROTALARIA SALTIANA Andr., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Orok orok (JAV.), Gegar soreh (SOEND.), Entjeng entjeng (JAV.). Opggericht kruid, van 1 tot 2 M. hoog, op zonnige plaatsen in de vlakke en in het lagere bergland, vaak voor groene bemesting verbouwd.

CROTON TIGLIUM L. fam. *Euphorbiaceae*. Djemakijan (MAL.), Ki melakijan (SOEND.), Tjeraken (JAV.). Kleine boom over een groot deel van Zuid- en Zuid-oost-Azië verspreid. Zie TJERAKEN.

CUCUMIS MELO L., fam. *Cucurbitaceae*. Semangka belanda (MAL.). De Meloen, bekende klimplant, die zoowel in de gematigde als in de tropische streken om de fijne vruchten gekweekt wordt. Op Java is deze kultuurplant betrekkelijk weinig bekend.

CUCUMIS SATIVUS L., fam. *Cucurbitaceae*. Antemon (MAD.), Bonteng (SOEND.), Ketimoen (JAV., MAL.), Timoen (JAV., MAL., SOEND.), Klimplant, de Komkommer, waarvan de vruchten over de geheele wereld in tal van vormen gebruikt worden. Vooral in de tropen komen komkommers in veel variëteiten voor, die meest aangeduid worden door samenstellingen met het woord Ketimoen. Rijpe rauwe komkommers zijn een uitstekend middel tegen indische spruw. De zaden zijn, evenals die van enkele andere *Cucurbitaceae*, een gezocht middel tegen lintworm.

CUCURBITA MOSCHATA Duch., fam. *Cucurbitaceae*. Laboe merah. Een in Indië veel gekweekte klimplant met groote gele bloemen en langwerpige cilindrische vruchten, waarvan het roode vruchtvleesch door den inlander graag gegeten wordt. De inhoud van de platte langwerpige zaden is een uitstekend middel tegen lintworm, dat in Indië hoe langer hoe meer ingang vindt.

CUCURBITA PEPO L., fam. *Cucurbitaceae*. Laboe (MAL.), Waloe (JAV.). Kruipende plant (de Pompoen), met zeer variabele, meest groote vruchten, die uitgehold wel als flesschen worden gebezigd. Ze worden ook wel gegeten, maar zijn flauw van smaak. Ter onderscheiding van de verschillende vormen wordt aan het woord Laboe of Waloe meest nog een tweede woord toegevoegd.

CUDRANIA JAVENSIS Trec., fam. *Moraceae*. Kajoe koening (MAL.), Kederang (MAL.), Tegeran (JAV.). Doornige, hoog-klimmende heester, of boompje met hangende takken, in een groot deel van Zuid-Oost-Azië tot in Australië voorkomend, bekend om de gele kleurstof, die in hout en schors voorkomt en die gebruikt wordt om te verven.

CULTURES. Zie onder LANDBOUW en voor Gouvernements-cultures onder CULTUURSTELSEL.

CULTUURBANKEN. Zie CREDIETINSTELLINGEN.

CULTUUR-DIENSTEN. Dit waren gedwongen diensten, die ten behoeve van de Gouvernements cultures, tegen een geringe vergoeding in onderscheiden vorm, door de Inlandsche bevolking werden verricht. Zie onder CULTUURSTELSEL en onder INDIGO, KANEEL, KOFFIE, PEPER, SUIKER, TABAK, THEE.

CULTUUR-MAATSCHAPPIJEN. De naamlooze vennootschappen op aandeelen, welke zich de exploitatie van cultuur- en landelijke ondernemingen in Nederlandsch-Indië ten doel stellen, hebben vrij algemeen den naam Cultuur-Maatschappijen aan-

genomen, veelal gevolgd door den naam van de landelijke onderneming, of de ondernemingen, wier exploitatie zij ten doel hebben, bij voorbeeld Cultuur Maatschappij Alas Bezoeki; soms gaat de naam van de onderneming vooraf, zooals Batangara Cultuur Maatschappij, of wordt aan de naamlooze vennootschap een naam van wijdere strekking gegeven, zooals Algemeene Belgisch-Javasche Cultuur Maatschappij.

Het ontstaan dier naamlooze vennootschappen dagteekent eerst van de laatste veertig jaren. Vóór dien tijd behoorden de landelijke ondernemingen op Java, voor zoover zij door Europeesch kapitaal werden geëxploiteerd, aan particulieren of aan handelsfirma's, te wier name de concessies, d.z. de gouvernementsvergunningen voor de exploitatie van terreinen in erfpacht waren uitgegeven.

De groote uitbreiding, welke de exploitatie van cultuurondernemingen voor de voortbrenging van producten als suiker, tabak, koffie, thee, kina, rubber, enz. heeft genomen, is te danken aan de vorming dier Cultuur Maatschappijen, welke door deelneming van een grooter of kleiner aantal aandeelhouders in dezelfde onderneming veroorzaakten het risico dier onderneming over verschillende personen te verdeelen.

In het als Bijlage X aan het Koloniaal Verslag van 1874 toegevoegd Overzicht van de Geldmarkt van Java in 1873 en de drie voorafgaande jaren (samengesteld door den toenmaligen President van de Javasche Bank Mr. N. P. van den Berg) leest men aangaande de vorming dier naamlooze vennootschappen o.a. het volgende:

„Van het tot stand komen van nieuwe industriële ondernemingen, of van het exploiteeren op „uitgebreide schaal van reeds bestaande ondernemingen, door middel van maatschappijen op aandeelen, zoo als dit niet alleen in Europa, maar zelfs „in Britsch-Indië algemeen gebruikelijk is, verneemt „men hier nooit iets, en opvallend is het zeker, dat, „—, terwijl in Nederland tal van reederijen, katoen- „spinnerijen, beetwortelsuikerfabrieken, enz. enz., „op actiën verzezen zijn, en Britsch-Indië b.v. niet „minder dan 46 verschillende maatschappijen telt, „die de cultuur van thee ten doel hebben — in „Nederlandsch-Indië tot dusverre geen enkele „maatschappij bestaat, die zich op de uitoefening „van eenigen speciaal tak van het landbouwbedrijf „toelegt. Behalve de prauwenveeren en de assu- „rantie-maatschappijen, heeft men hier zoo goed „als geene naamlooze vennootschappen op actiën, „en hetgeen op industrieel en landbouwkundig gebied in het leven wordt geroepen, is bijna uitsluitend de vrucht van het door de ondernemers ingebrachte eigen kapitaal, en van de financieele „hulp, die inrichtingen, zooals de Handelsmaatschappij, de Handelsbank, de Escompto-Maatschappij, enz., gewoon zijn als geldschietters te verleen.

„Dat op het hier genoemde gebied in de toekomst „nog veel te doen is, behoeft ternauwernood opmerking. Onder goed en kundig beheer hebben „weloverlegde landbouwendernemingen op Java „eene bijna zekere kans van welslagen, en voor geheel nieuwe ondernemingen schijnt het zelfs veel „aanbevelenswaardiger om over eigen, door associatie bijeen te brengen, kapitalen te beschikken, „dan van den aanvang af gebukt te gaan onder de „interessen van de kapitalen, die men van derden „in leen moet nemen. Het schijnt echter, dat de „toestanden op Java zich nog aanmerkelijk zullen

„moeten wijzigen, vóór men in den hier aangegeven „zin toenemende ontwikkeling verwachten mag. „De agrarische regelingen, en meer bepaald het door „velen zeer gebrekkelijk geachte recht van erfpacht, „genieten geen vertrouwen, en het zou dus minst „genomen gewaagd zijn om zich groote illussien te „maken van de vruchten, die van de exploitatie „van Java's rijken bodem door middel van particu- „liere landbouwondernemingen, steunende op de „kapitalen, die hier langzamerhand worden over- „gegaard, kunnen verwacht worden”.

Zooals Mr. v. d. Berg in zijne bewerking van het artikel „Cultuur-Maatschappijen” voor den Eersten Druk dezer Encyclopaedie reeds aantoonde, heeft de sedert opgedane ervaring zijne eenigszins pessimistische verwachtingen gelogenstraft. Ondanks dat de agrarische regelingen, waarvan in bovenstaande aanhaling sprake is, in hoofdzak onveranderd zijn gebleven (met betrekking tot den aan den lande te betalen canon over in erfpacht afgestane woeste gronden zijn de oorspronkelijke bepalingen in meer vrijgeveigen zin gewijzigd; zie Agrarische Wet), zijn gaandeweg, zoowel in Nederland als in Nederlandsch-Indië een groot aantal naamlooze vennootschappen tot stand gekomen, met het doel de exploitatie van reeds bestaande ondernemingen in Indië voort te zetten, of nieuwe ondernemingen in het leven te roepen.

Men kan thans zeggen, dat het aantal dier landelijke ondernemingen, waarvan de eigendom aan één persoon of ééne firm: toebehoort, zeer gering is geworden. Zelfs indien eene onderneming in eigendom aan één persoon behoorde, heeft men er dikwijls voordeel in gezien, dien eigendom in eene naamlooze vennootschap in te brengen, uit overweging, dat het in dien vorm gemakkelijker is, zoo noodig, nieuw kapitaal van derden voor de onderneming te verkrijgen of den eigendom der onderneming geheel of ten deele aan anderen over te doen.

De oudste in de rij der Cultuur-Maatschappijen is de in 1870 te Amsterdam opgerichte Deli-Maatschappij. Eenige jaren later, in 1875, kwam te Batavia de Deli-Batavia-Maatschappij tot stand, en in 1879 volgde de oprichting te Amsterdam van de Amsterdam-Deli-Compagnie. Voor Java intusschen bleef de in bovenstaande aanhaling geschetste toestand ongewijzigd voortbestaan tot het jaar 1874, toen te Semarang de Maatschappij Poendoeng ter voortzetting der exploitatie van de in de residentie Djokjakarta gelegen suikerfabriek van dien naam gevormd werd, maar verscheidene jaren verlieten er vóór dit voorbeeld op eenigszins uitgebreide schaal navolging vond, hetgeen zich tendeele verklaren laat door de gemakkelijkerheid, waarmee het reeds voor bestaande of voor nieuwe ondernemingen benodigd kapitaal veelal verkrijgbaar was bij het meerendeel der in Indië opereerende credietinstellingen, en ook bij enkele particuliere handelshuizen. Maar in dit opzicht bracht de crisis van 1884 een volslagen ommekeer van zaken te weeg. Voor de vroegere vrijgevigheid trad groote terughoudendheid in de plaats, en wie toen voor de voortzetting of de totstandkoming van landelijke ondernemingen kapitaal behoefde, moest ter verkrijging ervan een anderen weg inslaan door het groote publiek in de zaak te interesseeren, en met veler medewerking de fondsen bijeen te brengen, die vroeger door het sluiten van consignatie-contracten verkregen werden. — Het vormen van naamlooze vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid van de deelhouders was het vanzelf aangewezen middel, en van

dien tijd af begint het aantal van dergelijke maatschappijen dan ook gestadig toe te nemen, niet alleen in Indië zelf, maar in nog veel ruimer mate in Nederland, waar juist tengevolge van de crisis van 1884 de aandacht van het geldbeleggend publiek meer dan vroeger zich op Indische zaken gevestigd had.

Eene enorme, snelle uitbreiding heeft het aantal Cultuur-Maatschappijen verkregen, toen de aandacht van de financiële wereld gevestigd werd op de geschiktheid onzer koloniën voor de rubbercultuur. In de jaren van den rubber-„boom” (1909/11) is een groot aantal cultuurondernemingen op Java, Sumatra en Borneo, waarop de rubbercultuur reeds al dan niet werd gedreven, en ook een aantal onontgonnen gronden, in naamlooze vennootschappen ingebracht.

Daar de speculatiegeest in rubberaandeelen in het publiek gevaren was, en verhoudingen had aangenomen, welke aan den dwazen tulpenhandel herinnerden, is in die jaren voor menige cultuuronderneming eene kapitalisatie aangenomen, welke allerm minst door de intrinsieke waarde gewettigd was.

Het is hier niet de plaats zulks in bijzonderheden na te gaan. Bij Cultuur Maatschappijen in het algemeen doet het geval zich voor, dat de beurswaarde of intrinsieke waarde veel hooger is dan de nominale waarde der aandelen (zooals bij de Deli-Maatschappij), terwijl daarentegen ook in vele gevallen de eigenlijke waarde veel geringer is dan de nominale waarde der aandelen.

Op een ander feit mag hier gewezen worden. De rubber-„boom” heeft de belangstelling van het buitenlandsch kapitaal voor cultuur-ondernemingen in onze koloniën levendig gemaakt. In de jaren 1909/12 zijn een vrij groot aantal naamlooze vennootschappen in Engeland, Frankrijk, België en Duitschland opgericht, welke de exploitatie van rubber-, koffie (enz.)-landen ten doel heeft. In de meeste gevallen is teneinde volkomen de rechten (en dus ook de verplichtingen) van in Nederland en Nederlandsch-Indië gevestigde naamlooze vennootschappen te verkrijgen, de vorm gekozen, dat de onderneming in eene in Nederland of Nederlandsch-Indië gevestigde naamlooze vennootschap werd ingebracht, waarvan alle aandelen toebehooren aan de Engelsche, Fransche, Belgische of Duitsche Maatschappijen, die dus feitelijk den eigendom hebben, terwijl de Hollandsche vennootschap slechts een nominaal karakter verkrijgt (zoogenaamde „holding company”).

Volgens het door Mr. A. G. N. Swart gecompileerd handboek der Rubber-Cultuur-Maatschappijen in Nederlandsch-Indië (1914) verdeelde het kapitaal der rubbercultuurondernemingen — welke in vele gevallen tevens koffiecultuur beoogen — zich als volgt over Nederlandsche, Engelsche, Belgische, Fransche, Amerikaansche en Duitsche Maatschappijen:

	Nominaal	Uitgegeven
Nederlandsch Kapitaal en Nederl. Indisch kap.	Fl. 84.680.000.—	Fl. 47.524.000.—
Engelsch kap.	„ 178.815.600.—	„ 148.379.600.—
Belgisch en Fransch kap.	„ 50.684.700.—	„ 43.051.200.—
Amerikaansch Kapitaal	„ 17.250.000.—	„ 17.250.000.—
Duitsch Kapit.	„ 1.860.000.—	„ 1.860.000.—

Meer dan de helft van het kapitaal was dus Engelsch, doch hierbij dient met de hierboven geplaatste opmerking rekening te worden gehouden, dat in den rubber-„boom” vooral de van Engelsche zijde opgerichte maatschappijen in sterke mate aan over-kapitalisatie leden.

Voor zooverre uit de terzake beschikbare gegevens kon worden nagegaan, bedroeg het aantal Cultuur-Maatschappijen, wier zetel in Nederland of in Nederlandsch-Indië gevestigd was ult° 1915, 1148, die volgenderwijze kunnen gesplitst worden:

	Kapitaal
a) Koffie-Cultuurmaatschappijen	Fl. 64.601.500.—
b) Suiker- „	„ 149.407.200.—
c) Tabak- „	„ 69.107.500.—
d) Thee- en Kina- „	„ 68.207.500.—
e) Rubber- „	„ 206.065.200.—
f) Diverse „	„ 116.067.400.—
die meer dan één cultuur drijv.	„ 116.067.400.—
	Fl. 673.456.300.—

Bovenstaande verdeeling blijft globaal, want vele rubberondernemingen houden zich bij voorbeeld met de koffiecultuur bezig, op sommige heeft de laatste cultuur zelfs meer beteekenis dan de rubber verkregen. Ook is in deze cijfers niet begrepen het kapitaal van de in Indië opererende credietinstellingen, die aldaar als cultuurbanken werkzaam zijn. Voor zooverre die instellingen, als de Nederlandsche Handel-Maatschappij, Nederlandsch-Indische Handelsbank, Koloniale Bank, zelf cultuurondernemingen in Nederlandsch-Indië exploiteeren, zijn die doorgaans in afzonderlijke naamlooze vennootschappen ingebracht, welke al dan in bovenstaande recapitulatie zijn begrepen.

CULTUURPAPIER. In vele consignatie-contracten (zie aldaar) pleegt de bepaling te worden opgenomen, dat de geldopnemer zich verbindt om voor de hem voorgeschoten bedragen promessen af te geven aan de order van den geldschietter betaalbaar na ommeekomst van een tusschen partijen overeen te komen termijn aan het in het stuk te vermelden domicilie. Dit papier, niet uit eigenlijke handels-transactiën, uit transactiën van koop en verkoop ontsproten, is in Indië bekend onder den naam van cultuurpapier, en neemt in het verkeer aldaar ongeveer gelijke plaats in als het in Nederland gebruikelijke credietpapier, over den aard en de beteekenis waarvan in de verslagen der Nederlandsche Bank meermalen werd uitgewijd. Door de disconterering van de aldus aan zijne order uitgestelde planters-promessen kan de geldschietter zich weder het gebruik verschaffen van de uitgeschoten gelden; maar met het ter disconterering toelaten van dergelijk papier is de Javasche Bank in den regel steeds zeer terughoudend geweest. Alleen bij uitzondering, en met het vaste beding, dat onder geen voorwaarde renouvellement zou mogen plaats hebben, werd het nu en dan door haar aangenomen.

CULTUURSCHOOL TE SOEKABOEMI. Zie BOSCHWEZEN en ONDERWIJS.

CULTUURSTELSEL. WORDING. Na den val van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie en na den overgang van hare Aziatische bezittingen in handen van den Staat (1798) kwam de vraag aan de orde volgens welke beginselen de koloniën voortaan be-

stuurd zouden worden. Zou het oude stelsel dier Compagnie gehandhaafd blijven? Het was geheel in overeenstemming met den geest der 17de en 18de eeuw, van zuiver mercantielen aard; het beoogde vóór alles, indien niet uitsluitend, de koloniën dienstbaar te maken aan het geldelijk belang van het moederland en het trachtte dit doel te bereiken door toepassing van monopolieën, contingenten, verplichte leverantiën, gedwongen diensten e.a. Zeker voldeed het oude stelsel aan het desideratum, zoolang het handelslichaam zijn werkzaamheid hoofdzakelijk tot het gebied van den handel bepaalde, dus koopman bleef, maar het faalde meer en meer, om te eindigen met een bankroet, sedert en naarmate de Compagnie, door de omstandigheden gedwongen, ook op het terrein van de politiek bemoeienis erlangde, later zelfs ingrijpen moest, en ten slotte de rol van soevereine en bestuurster te vervullen kreeg. Of, zouden de in het begin der 19de eeuw baanbrekende vrijzinnige denkbeelden ten aanzien van koloniale politiek en koloniaal beheer tot richtsnoer strekken? Dan zou niet zoozeer de stijving der moederlandsche kas den doorslag geven of het zwaartepunt uitmaken, als wel de ontwikkeling van land en volk onzer koloniën, te weten: langs den weg van vrijheid van handel en nijverheid, vrijheid van persoon en arbeid, voorziening in nooden en behoeften, bescherming van persoon en goed, c. a. Edoch, het aanvaarden en toepassen van deze beginselen en de consequentiën ervan betekenden in den aanvang der 19de eeuw het geheel breken met het tot nog toe gevolgde Compagnie's stelsel, m. a. w. het eische geld, zelfs veel geld. En dit ontbrak ten eenen male. Door de oorlogen met Engeland, de Fransche overheersching, het continentale stelsel, enz. verkeerden in Nederland handel en scheepvaart — in het bijzonder die op Indië, — zoomede schier alle takken van nijverheid in allertreurigste omstandigheden. Ingevolge de staatsregeling van 1798 had de Staat, mèt de bezittingen, de miljoenen bedragende schuld der Compagnie overgenomen. De toestand der financiën van het moederland was hoogst ongunstig — in 1804 bedroeg de rente der nationale schuld ruim 34 miljoen en het totaal der gewone inkomsten slechts 30 miljoen —, verslimmerde door verschillende oorzaken steeds meer — tiërceering der nationale schuld door Napoleon, slecht financieel beleid onder Willem I, — en was op het tijdstip van den Belgischen opstand onhoudbaar geworden. Ook in Indië heerschte geldgebrek, veroorzaakt door de wisseling van gouvernementen, door een muntwezen dat alles te wenschen overliet, en door den veel geld verslindenden Java-oorlog van 1825 tot 1830. Het beheer van den G. G. Daendels sloot met een tekort en de verkoop van uitgestrekte landstreken kon zulks niet verhoeden. Het Engelsche tusschenbestuur toonde eveneens een nadeelig saldo. Het bestuur van Commissarissen Generaal gaf wel eenige verbetering te zien, maar onder dat van den G. G. Van der Capellen namen de tekorten feitelijk toe. Ook onder den bezuinigenden G.-G. du Bus de Gisignies was er een deficit. In het kort: na den val der Compagnie hielden de tekorten onder de opvolgende regeeringen gedurende de eerste drie decennien van de 19de eeuw aan en om daarin te voorzien had het moederland tot 1828 reeds ruim 37 miljoen, door leening in Nederland verkregen, aan Indië voorgeschoten. Ons koloniaal beheer gedurende het tijdvak 1800—1830 vertoonde den invloed en de afspiegeling van dien benarden financieelen toestand; het gaf geen vastheid van, doch een transigereeren

met beginselen te aanschouwen, des te meer naarmate de geldnood steeg. De G.-G. Daendels, wel ingenomen met vrijzinnige beginselen van bestuur, achtte echter de omstandigheden, die van geldelijken aard in de eerste plaats, niet gunstig voor de volledige toepassing daarvan. Raffles legde eenige grondslagen voor een vrijzinnig bestuur, maar deze kwamen niet tot hun recht zoowel door den korten duur van zijn bewind als door gebrek aan geld. Commissarissen-Generaal traden in het voetspoor van Raffles, aanvaardden zijn landrentestelsel, maakten van vrijzinnige opvattingen getuigende regelingen, maar behielden de gedwongen diensten en toonden in andere opzichten zich niet los te kunnen maken van het oude stelsel; zij bestendigden en verbeterden wat zij vonden voor zoover de omstandigheden van geldelijken en anderen aard 't toelieten, doch tot het volledig aannemen en consequent doorvoeren van een omlind vrijzinnig bestuursstelsel kwam het niet. Het bewind van den G.-G. Van der Capellen kenmerkte zich aanvankelijk door weifeling en later door besluiten terugkeer tot het oude régime, zich uitende o.a. en in het bijzonder tegen de particuliere landbouwnijverheid van niet-inlanders, die óf tegengewerkt óf geweerd werd. De G.-G. Du Bus kreeg de opdracht de verwarde Indische financiën in orde en de koloniale inkomsten op peil te brengen, ter bereiking waarvan niet alleen bezuiniging op groote schaal ingevoerd, maar ook en in het bijzonder de kwestie der kolonisatie van Europeanen en der hiermede verband houdende landuitgifte in nadere beschouwing genomen moest worden. Commissarissen-Generaal — meer speciaal Elout — reeds, waren n.l. van oordeel, dat de landbouw op Java, w. o. de teelt van voor de Europeesche markt geschikte voortbrengselen, aangemoedigd en ontwikkeld moest worden middels uitgifte van woeste gronden aan particuliere ondernemers, er van overtuigd als zij waren, dat op die wijze de welvaart van koloniën en moederland zou worden bevorderd. De gedachte maatregel kwam echter niet of onvoldoende tot uitvoering door het reactionnaire optreden van Van der Capellen. Du Bus nu had te onderzoeken wat doelmatiger zou wezen: bevordering dan wel wering van de landuitgifte, en in zijn belangrijk rapport van 1 Mei 1827 zette hij zijn denkbeelden dienaangaande uiteen. Volgens hem stond Java's productie, hoofdzakelijk bestaande uit rijst, tabak, lijnwaden en koffie, in niet de minste verhouding tot de uitgestrektheid, de vruchtbaarheid en de hoegrootheid der bevolking van het land. De waarde van den invoer was belangrijk gestegen en overtrof die van den uitvoer, die steeds gedaald was en ten slotte beneden peil bleef. Van hetgeen Java voortbracht bleef alles binnen den Indischen archipel, uitgezonderd de koffie — in schijn een vrije, in werkelijkheid een gedwongen cultuur —, die naar Nederland verscheept werd en slechts een waarde van enkele miljoenen vertegenwoordigde. Bij zulk een stand van zaken konden handel, scheepvaart en nijverheid, in het bijzonder die van het moederland, niet gebaat wezen en dreigde Java te worden „een lastpost voor den moederstaat en een invretende kanker voor zijne financiën.” Die gebrekkige en beperkte voortbrenging was te wijten aan: de naverking van het gedurende twee eeuwen toegepaste monopoliestelsel, dat, alle mededinging uitsluitende, de markt dwong door beperking van toevoer en hooge prijzen najoeg door beperking van productie, waardoor normale ontwikkeling en stijging der voortbrenging gefnuikt moesten worden; — het grondbe-

zit der inlandsche bevolking, dat communaal was en voor elken deelgerechtigde slechts uit een klein stukje land bestond, waardoor schier elke Javaan wel landbouwer kon zijn, doch alleen heel in het klein, als 't ware zijn eigen daglooner was, enkel rijst en wat tweede gewassen verbouwen kon, op uiterst beperkte schaal, d. w. z. voor hetgeen noodig was om landrente op te brengen en in zijn weinige economische en sociale behoeften te voorzien; — het gemis aan kapitaal, kennis en de gelegenheid om die te bekomen. Door ontginning van woesten grond was de uitgestrektheid bouwland wel toegenomen, maar dit was gekomen door den drang eener in zie-lental steeds toenemende bevolking, alleen om aan de eigen behoeften te kunnen voldoen, dus niet om naar beter te streven. Evenzeer als bij Du Bus vaststond, dat de nijverheid van den Javaan slechts heel weinig vermocht voort te brengen aan producten, die in den wereldhandel konden worden betrokken, was hij er van overtuigd, dat in de gegeven omstandigheden de gewenschte verbetering verkregen zou worden door de tusschenkomst van Europeesch kapitaal en Europeesche kennis in te roepen. De samenwerking van die twee factoren zou het mogelijk maken den landbouw op Java te ontwikkelen en tot hooger peil te brengen, met name producten te verbouwen, die met succes op de wereldmarkt konden mededingen. Als lokmiddel ware te bezigen de uitgifte van woesten grond aan Europeanen, niet bij kleine stukjes, want dit zou slechts het schep-pen van nieuwe kleine pachtertjes van grond naast de Inlandsche zijn en dus niet aan het beoogde doel beantwoorden, maar bij ruime uitgestrektheden, om er belangrijke cultuurondernemingen op te vestigen, bij voorkeur in de nabijheid van goed bevolkte streken, zoodat werkvolk in voldoende aantal te verkrijgen zou zijn. Zulke ondernemingen zouden voor de bevolking gelegenheden tot geld verdienen zijn; bovendien zou daarvan voor haar opvoedende kracht kunnen uitgaan, tevens zouden zij aan andere takken van nijverheid dan landbouw het aanzijn schenken, waaraan in Indie groote behoefte bestond. Zich geheel kunnende vereenigen met deze inzichten en beschouwingen, bood de Minister Elout den Koning het rapport van Du Bus aan, alsmede, ter goedkeuring, een ontwerp K. B. regelende de uitgifte van woeste gronden in pacht of huur. De ge-wezen Commissaris-Generaal van de West-Indische bezittingen Van den Bosch, door den Koning uitgenoodigd over de zaak advies uit te brengen, betuigde zijn instemming met het voorgedragen stelsel, maar sprak tevens de vrees uit, dat het in de praktijk met vele moeilijkheden te kampen zou hebben, omdat de Europeesche markt op dat tijdstip reeds overvloedig voorzien werd van dezelfde koloniale voortbrengselen als op Java in het groot konden en zouden worden geteeld, zoodat de Java-sche ondernemers alleen bij zeer geringe bedrijfskosten, wat bij vrijen arbeid echter niet gemakkelijk verwezenlijkt kon worden, het zouden kunnen bolwerken tegen de mededinging van elders, waar de arbeid van negerslaven en nog andere factoren (West-Indië, Amerika) de onkostenrekening aanzienlijk deden dalen. Niettemin werd een proefneming met het stelsel van belang geacht en aangera-den daartoe over te gaan, waarbij het oppertoezicht uitgeoefend moest worden door een „man genegen „in den geest van het stelsel te werken, van genoeg- „zame macht voorzien om alle tegenwerking voor te „komen, en die tevens in het welgelukken der zaak geacht kan worden een hoog belang te stellen.” In-

tusschen tot Gouverneur-Generaal benoemd op voordracht van den Minister Elout, had Van den Bosch dan ook geen bedenking tegen de opneming in het R. R. (van 1830) van bepalingen, die de Indische Regeering opdroegen „door alle middelen binnen haar bereik den landbouw aan (te moedigen)” en „zooveel doenlijk de teelt van voortbrengselen voor den handel met Europa geschikt te bevorderen”, zoomede „de meest geschikte maatregelen (te nemen) ter bevordering der wettige ondernemingen van de Europeanen en anderen, aan welke door het gouvernement gronden worden afgestaan in eigendom, huur of erfpacht; alles in overeenstemming met de bijzondere of algemeene bepalingen daaromtrent door den Koning te maken” (art. 108 en 109). In een nader advies echter, dat van 6 Maart 1829, nam Van den Bosch stelling tegen het stelsel van Du Bus. De lage marktprijzen der koloniale producten (suiker, koffie, indigo, katoen), de verwachting dat daarin niet spoedig verbetering zou komen, de mededinging met West-Indië en Amerika, de gebrekkige muntcirculatie op Java, de geringe kans op dadelijke voordelen, werden als zoovele onoverkomelijke bezwaren daartegen aangevoerd, en met het oog daarop zou het, naar zijn meening, de bedenkelijkste gevolgen, zoowel voor de productie van genoemd eiland als voor de gouvernementen inkomsten kunnen hebben. Daarom kon hij zich niet vereenigen met het denkbeeld om dat stelsel als een „algemeen beginsel” aan te nemen; wél was hij, onder bepaalde voorwaarden, vóór het nemen van proeven in die richting, ten einde gegevens uit de practijk te bekomen, die in staat zouden stellen later een oordeel daarover te vellen. Intusschen moest naar wat anders worden omgezien om de Indische bezittingen uit hun verval op te halen en weer tot bloei en welvaart te brengen. De oplossing meende Van den Bosch gevonden te hebben in de toepassing van „het oude stelsel der voormalige Compagnie of dat der geforceerde cultuur,” omdat hij van oordeel was, dat het, mits ontdaan van „alles wat een gebrekkig bestuur van den inlander daaraan had toegevoegd,” „in zijn beginselen rechtvaardig, in zijn strekking zoowel voor het moederland als voor Java heilzamer, en voor den Javaan voordeliger was dan eenig ander, dat van de vrije beschikking over zijn arbeid niet uitgezonderd.” Overeenkomstig de oud-Javaansche instellingen was immers eigenaar van den grond de Javaansche soeverein, die het land in gebruik afstond aan den kleinen man, onder voorwaarde, dat deze een zeker gedeelte van den oogst opbracht aan een bepaald getal heerendiensten 's jaars verrichte ten behoeve van den soeverein. In de plaats van dezen was eerst de Compagnie en thans het Gouvernement getreden, dat mitsdien bevoegd geacht mocht worden evenzoo te handelen. Er scheen derhalve — aldus Van den Bosch — niets aan te voeren te zijn tegen het beginsel, „dat het Gouvernement het gebruik van deszelfs gronden aan den Javaan vergunt, onder voorwaarde dat hij de helft, $\frac{2}{5}$ of zooveel hij thans van den oogst opbrengt, aan het Gouvernement zou betalen (landrente), of wel dat voor het gebruik der rijstvelden, waarvan de landhuur f 15 zou bedragen, van hem naar landsgebruik (de adat) zal worden aangenomen de levering van eenig product 66 dagen arbeids vorderende, waarbij dan altijd zou behooren te worden gevoegd eene kleine geldelijke remuneratie bij de aflevering van het product, gelijk bij de koffie.” Of duidelijker gezegd: de Javaan zou aan het Gouvernement een

product leveren, dat voor de Europeesche markt dan wel als grondstof voor nuttige fabricaten geschikt was, waarvoor hij 66 dagen zou moeten arbeiden; daartegenover stond, dat het Gouvernement hem vrijstelling van landrente en bovendien een kleine belooning — zooals bij de gedwongen koffiecultuur in de Preanger Regentschappen reeds het geval was — zou geven. Indien de afwerking van het product niet door den Javaan kon plaats hebben (suiker, indigo, katoen), dan zou die door Europeesche fabrikanten in de nabuurschap geschieden, met wie daarvoor overeenkomsten zouden worden aangegaan en aan wie grond voor de oprichting van fabrieken zou worden afgestaan. Op deze wijze zou een kolonisatie van Europeanen bevorderd worden. In geen geval zou bij dit stelsel de Javaan aan het gezag van den Europeeschen fabrikant onderworpen worden; hij zou onder de leiding zijner eigene hoofden blijven. Van op den Javaan uit te oefenen dwang werd door Van den Bosch niet gerept; hij liet echter wel uitkomen, dat hij niet bedoelde „het huren van vrije arbeiders, die het recht hebben om heen te gaan als zij zulks verkiezen”; bepaaldelijk had hij op het oog „gevestigde inlanders, aan wie een zekere hoeveelheid arbeid, in betaling van hunne lasten, wordt opgelegd.” Wat betrof de uitgifte van woeste gronden aan de particuliere landbouwnijverheid, die zou aanvankelijk met „eenige omzichtigheid” plaats hebben, en uitbreiding zou alleen toegestaan worden, naarmate de mogelijkheid gebleken was, dat de producten met voordeel geteeld konden worden. Ook de verhuuringen van land in de Vorstenlanden aan Europeesche ondernemers zouden slechts „spaarzaam” toegelaten worden. Met zijn stelsel achtte Van den Bosch het niet onmogelijk de productie van Java met 15 à 20 miljoen gulden 's jaars te vermeerderen, en hierdoor zou de moederlandsche handel weer tot bloei geraken, het deficit in de balans der kolonie zeker gedekt, en „aan de dringende behoefte van het oogenblik” voldaan kunnen worden. Dit stelsel, verregaand reactionair, bijna een volledige terugkeer tot het oude régime der Compagnie, kon de instemming van den vrijzinnigen Minister Elout niet verwerven. Deze, overtuigd voorstander van vrijheid van persoon en arbeid, vrijheid van handel en nijverheid, bestreed het krachtig, toonde het wankele ervan aan, en verklaarde dat hij aan de invoering daarvan zijn medewerking niet verleen kon. Bij den Koning vond Van den Bosch een beter oor. Echter niet uit overtuiging dat diens voorstellen, van een objectief politiek en economisch standpunt beschouwd, zoo voortreffelijk waren en daarom de voorkeur verdienden. Maar het waren de uitgeputte schatkist, het ter nauwernood kunnen dekken van de gewone uitgaven door allerlei kunstmiddelen, de moeilijkheid om rente en aflossing der door den Staat gewaarborgde Indische schuld te kwijten, het toemen der oppositie tegen het financieel beleid der Regeering, kortom: het was de hooge geldnood van het moederland, die den Koning er toe bracht zijn vroegere voorliefde voor een vrijzinnige koloniale politiek aan kant te zetten en zich niet meer om stelsels te bekreunen, doch alleen naar geld te verlangen. Met de stelsels van Du Bus en Van den Bosch was geld te maken, maar met dat van den laatsten veel eerder. Alleen om het geld en „noode alle politieke en commercieele beschouwingen ter zijde stellende,” vereenigde de Koning zich met de plannen van Van den Bosch, waarop de Minister Elout zijn ontslag vroeg en verkreeg.

DE HOOFDBEGINSELEN VAN HET CULTUURSTELSEL. Kortelijk samengevat komen deze, zooals wij die uit de z.g. „Zakelijke Extracten” in Ind. Stb. 1834 no. 22 kennen, hierop neer:

1. Er zouden overeenkomsten met de bevolking worden gesloten voor den afstand van een deel harer bouwgronden (rijstvelden) ten behoeve van de teelt van voor de Europeesche markt geschikte producten.

2. Het af te stane deel zou het $\frac{1}{5}$ van de gezamenlijke uitgestrektheid bouwgrond eener desa bedragen.

3. De teelt van de voor de Europeesche markt geschikte producten mocht niet meer arbeid vorderen dan de cultuur van rijst.

4. De afgestane grond kreeg vrijstelling van landrente.

5. Het geteelde product moest aan het Gouvernement geleverd worden en wanneer de getaxeerde waarde daarvan blijken zou grooter te zijn dan het bedrag der verschuldigde landrente, zou het voordeelig verschil daartusschen ten bate van de bevolking komen.

6. De misgewassen zouden voor rekening van het Gouvernement wezen, voor zoover zij niet aan gebrek aan ijver en arbeidzaamheid van de bevolking waren toe te schrijven.

7. De inlander zou arbeiden onder de leiding zijner hoofden en het toezicht der Europeesche ambtenaren zou zich bepalen tot het nagaan of de bewerking der velden, zoome de oogst en het vervoer van de gewassen op tijd en behoorlijk plaats vonden.

8. In sommige gevallen, zooals bij de suikercultuur, mocht de arbeid, ten bate van den inlander, in dier voege verdeeld worden, dat een gedeelte van de bevolking met de cultuur belast zou worden tot de rijpheid van het gewas, een ander gedeelte met de oogst daarvan, een derde weer met het transport tot aan de fabrieken, en een vierde met arbeid in de fabrieken, doch dit laatste alleen wanneer er niet voldoende vrije koelies te bekomen waren.

9. In het bijzonder daar, waar het cultuurstelsel bij zijn toepassing nog moeilijkheden ondervond, zou men zich streng hebben te houden aan de vrijstelling van landrente en aan de beschouwing, dat de planter aan zijn verplichting voldaan had, wanneer hij het gewas tot rijpheid had gebracht; de oogst en de afwerking zouden op de vorenaangegeven of op eenige andere wijze (zooveel mogelijk door afzonderlijke overeenkomsten) geregeld worden.

INVOERING. Voor de invoering van dat stelsel werd aan Van den Bosch de noodige macht verleend. Hij mocht alle maatregelen nemen, waardoor de cultuur der gedachte producten op de „meest krachtige wijze” kon worden bevorderd. Aan hem werd overgelaten om, zoo noodig, wijziging te brengen in de toepassing. Waarschijnlijk in verband daarmee, werd aan de eerste alinea van artikel 80 R. R. 1830, handelende over de bevoegdheid der Indische Regeering om het werk in de djabatbosschen, welke voor rekening van het Rijk werden bearbeid, op te dragen aan de daartoe best gelegen desa's, hetzij in dagloon, hetzij door middel van geheele of gedeeltelijke kwijtschelding der landrente, een tweede lid toegevoegd, luidende: „Bepalingen van dezen aard „kunnen ook gemaakt worden ter bevordering van „andere werkzaamheden, ten dienste van het Rijk „en van bijzondere takken van cultuur, welke uitbreiding „ding belangrijk is voor het algemeen.” Ook werd hem toegestaan het inlandsch bestuur zóódanig te wijzigen als het welslagen zijner plannen zou vorderen.

De invoering van zijn stelsel had op een gunstig tijdstip plaats; in 1830 was de Java-oorlog geëindigd, het succes was aan onzen kant, hierdoor werd ons gezag beter bevestigd en werden landstrekken van aanzienlijke uitgestrektheid en van groote vruchtbaarheid, de z.g. montjonegoro, aan het Gouvernementstgebied, d. i. het operatieterrein van Van den Bosch, toegevoegd. Hij begon met de in zijn stelsel passende cultures, die van indigo en suikerriet, in te voeren of uit te breiden en de oogsten daarvan zoo goedkoop mogelijk aan het Gouvernement te doen leveren. Een en ander geschiedde door de residenten met de desahoofden en oudsten, de desabevolking vertegenwoordigende, overeenkomsten te laten sluiten voor het planten, onderhouden en leveren van de gewenschte grondstoffen tegen bepaalde prijzen en onder vrijstelling van landrente. Aangezien de bereiding en afwerking tot marktproduct van die grondstoffen niet aan den inlander overgelaten kon worden, doch fabriekmatig plaats moest hebben, werden voor dit doel contracten aangegaan met fabrieksondernemers, gewoonlijk Europeanen of Chinezen, die op zich namen de door hen bereide producten tegen bepaalde prijzen aan het Gouvernement te leveren. Het aanvankelijk verkregen succes bracht Van den Bosch er toe om, in het zelfde jaar van de invoering reeds, tot verdere, zoo wijd mogelijke, uitzetting zijner plannen over te gaan. Dit ondervond evenwel tegenstand bij den Raad van Indië, uitgaande van het lid Merkus. Wat was het geval? Op de hiervoren geschetste wijze toegepast scheen het alsof bij de uitvoering van het cultuurstelsel dwang buitengesloten was. Immers het aangaan van overeenkomsten onderstelde een handelen uit vrijen wil, een vrijwillige toestemming, der contracteerende partijen, en in deze onderstelling werd men in Nederland, waar men het Javaansche volk niet kende, nog meer versterkt door het feit, dat nòch in de instructie van Van den Bosch, nòch in het R. R. van 1830 van dwang sprake was en dat Van den Bosch zelf aan den Raad van Indië verklaard had tegen dwangarbeid te zijn en dezen dan alleen te willen toepassen, indien het doel van zijn stelsel op geen andere wijze te bereiken zou zijn. Maar feitelijk was er dwang, kon er in elk geval van volle vrijheid bij de inlandsche hoofden en bevolking als contractant ter eene zijde, geen sprake wezen, waar bij het sluiten der overeenkomsten de Staatlandbouwondernemer-machthebber als contractant ter andere zijde betrokken was. Het was dan ook geconstateerd, dat hoofden en bevolking in het begin van de invoering van het stelsel niet eens wisten, waartoe zij zich verbonden hadden. En waar de vrijheid, de vrije-wilsovereenstemming ontbrak, waren de met de bevolking gesloten contracten fictief, alleen voor den vorm, en dienden zij enkel om aan den arbeid en de levering, die men eischte, den schijn te geven van vrijwilligen arbeid en vrijwillige levering, zooals men zich in Nederland de zaak voorstelde. Doch niet alleen bij den Raad van Indië was er tegenstand bij de invoering, ook bij de bestuursambtenaren vond het stelsel weinig instemming, onttrokken als zij daardoor werden aan hunnen eigenlijken werkkring. De particulieren waren er eveneens weinig of niet mede ingenomen, omdat zij op nijverheidsgebied de mededinging van het Gouvernement vreesden, dat zooveel kapitaalkrachtiger was dan zij en tegen wie zij meenden het zeker te zullen afleggen. De tegenkanting breidde zich meer en meer uit en dreigde zelfs de uitvoering en verdere uitzetting van het stelsel te vertragen. Doch

zij werd gebroken, toen het gebleken was dat de plannen van Van den Bosch de volle instemming van den Koning, die de voorstellen van Du Bus zelfs buiten beschikking had gesteld, verworven hadden en dat Van den Bosch tot Commissaris-Generaal benoemd was, bekleed met dictatoriale macht. O. m. werd hem de bevoegdheid geschonken op eigen gezag verordeningen uit te vaardigen strijdig met het R. R., ambtenaren aan te stellen en te ontslaan zonder onderscheid van rang; zelfs werd den leden van den Raad van Indië uitdrukkelijk voorgeschreven aan de bevelen en voorschriften van den G.-G. te gehoorzamen.

UITBREIDING EN OPDRIJVING. Na dien tegenstand gebroken en de volstrektste macht tot handelen gekregen te hebben, kon Van den Bosch naar believen en met alle kracht zijn stelsel uitbreiden. Hij moest zijn woord tegenover den Koning gestand doen, d. w. z. zoo gauw mogelijk de beloofde millioenen-remissies naar Nederland overmaken. En dit kon niet verwezenlijkt worden met de opbrengst van de kortelings ingevoerde indigo- en suikercultures alleen. Daarom moesten deze uitgebreid en andere cultures — als thee, tabak, kaneel, peper, cochenille, e. a. — aangevangen, c. q. mede uitgebreid worden, en wel op zóó'n schaal, dat het Gouvernement aan handelsproducten zou krijgen voor eene waarde van 75 per hoofd van het totale zielental, hetgeen volgens de berekening van Van den Bosch zou wezen eene productie van: 2 millioen ponden indigo, 400.000 pikols suiker, 400.000 pikols koffie, 2 millioen ponden thee, 100.000 ponden tabak en 1500 ponden zijde 'sjaars. Of en in hoeverre dit al dan niet mogelijk was zonder de grondbeginselen van het stelsel geweld aan te doen en de belangen van de inlandsche bevolking te schaden, daarnaar werd niet gevraagd, maar ter bereiking van het gedachte doel werd elke residentie eenvoudig pondspondsgewijze aangeslagen voor de levering van bepaalde hoeveelheden en bepaalde soorten producten naar verhouding van het geschatte zielental der bevolking. Door dezen maatregel kreeg het cultuurstelsel over geheel Java zijn beslag (1832). Als regel gold toen dat desa's, binnen welker gebied de indigo- en suikerrietcultuur moest worden uitgebreid, daartoe eenvoudig *aangewezen* werden, en werden daarbij al contracten gesloten, dan waren deze enkel voor de leus. In de eertijds tot de Vorstenlanden behoord hebbende en sedert 1830 bij het Gouvernements gebied ingelijfde montjonegoro-landen kon men dadelijk indigo en suikerriet op *bevel* laten planten. Te beginnen met het jaar 1833 moest alle koffie, op Java geteeld en aan de betaling van landrente onderworpen, aan het Gouvernement worden ingeleverd tegen een jaarlijks door het Gouvernement vast te stellen marktprijs en zou van het product alleen die hoeveelheid op Java verkocht worden, welke niet naar Nederland werd geconsigneerd (n. l. aan de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handelsmaatschappij, met wie tot dat doel een contract was gesloten: zie **CONSIGNATIESTELSEL**). Het gevolg hiervan was de monopoliseering van het geheele koffieproduct en van den koffiehandel. De koffiecultuur kon niet anders uitgebreid worden dan door daarvoor speciaal desa's aan te wijzen en de bevolking daarvan jaarlijks den aanleg van nieuwe tuinen onder het toezicht harer hoofden te bevelen. (Daar deze cultuur, grootendeels op woeste gronden gedreven, eigenlijk niet als een integreerend deel kan worden beschouwd van het cultuurstelsel, zooals Van den Bosch het zich dacht, en waarbij over de velden der bevolking beschikt werd,

is zij afzonderlijk behandeld bij het artikel **KOFFIECULTUUR**; niettemin is zij hier even aangevoerd, omdat zij een voornaam factor was bij de plannen en berekeningen van Van den Bosch). Door het een en ander kwam het element dwang (bevel) bij de toepassing van het stelsel, dat oorspronkelijk het sluiten van overeenkomsten met de bevolking voorschreef; een afwijking dus. Om het stelsel betere uitkomsten te doen opleveren, werd er in 1832 een directeur der cultures benoemd, waardoor eenheid van leiding werd bevorderd; — werden er cultuurprocenten aan de Europeesche en Inlandsche ambtenaren en hoofden toegekend, die in belangrijke cultuurcentra een lang niet te versmaden bijslag op de bezoldiging uitmaakten, waardoor die landsdienaren geldelijk belang bij de zaak kregen en geprikkeld werden tot opvoering der productie (deze procenten werden voor de Europeesche ambtenaren afgeschaft in 1866); — werden andere belooningen als bevordering, gratificatie, decoratiën, enz. aan hen verleend, waardoor hun ijver en werkzaamheid werden opgezweept; — verkregen de Inlandsche hoofden ambtelijk landbezit en de regenten de toezegging, dat hun ambt erfelijk zou worden verklaard in hunne familie, waardoor zij voor de plannen der Regeering gewonnen en gewillige onderworpen uitvoerders daarvan werden. De nalatigen of de niet van ijver blakenden onder de ambtenaren werden voorbeeldig gestraft. Al deze maatregelen misten hun uitwerking niet en ambtenaren en hoofden leenden zich tot en deden van alles om de cultures uit te breiden en de producties op te voeren. Gevoegd bij den toegelaten, althans niet verboden dwang, leedde deze ijver er alras toe om over meer grond dan het $\frac{1}{5}$ gedeelte der velden eener desa te beschikken, vaak het $\frac{1}{3}$ gedeelte en soms zelfs de helft; ja, gevallen kwamen ook voor, dat op alle velden eener desa beslag werd gelegd, wanneer het bestuur zulks noodig achtte ter verkrijging van groote, aaneengesloten aanplantcomplexen om het toezicht, de watering, enz. te vergemakkelijken. Dit was weer een afwijking van de beginselen van het oorspronkelijke stelsel, een afwijking, waardoor de bevolking ernstig benadeeld werd, omdat zij dientengevolge niet voldoende rijst en tweede gewassen voor zich verbouwen kon en dan maar zich met andere, naburige of verafgelegen, desa's moest verstaan om aan rijstvelden te komen, zoolang de hare noodig waren voor de Gouvernements cultures. Bij de indigocultuur moest weken, soms maanden achtereen en op verren afstand van de desa's gearbeid worden, aanvankelijk zonder en later tegen een schijntje loon, waarbij de inlander zelf in zijn voeding had te voorzien; hierdoor was de arbeid drukkend. Ook bij de suikerrietcultuur was de arbeid, vooral die voor het transport van het gesneden riet naar de fabrieken, zwaar, omdat behalve voor de eigenlijke cultuur, ook nog ander werk verricht moest worden, als het kappen van houtwerken, het bakken van steenen en pannen voor de fabrieken, het graven van kanalen, enz., alles tegen gering, onvoldoend loon en soms zelfs bij wijze van heerendienst. Naar matige berekening vereischten deze werkzaamheden minstens het dubbele van het aantal manschappen, dat voor de rijstcultuur noodig was. Een en ander was alweer een afwijking van het oorspronkelijke stelsel, waarvan een der beginselen immers was, dat de teelt van voor de Europeesche markt geschikte producten niet meer arbeid mocht vorderen dan de cultuur van rijst. Even moge aangeteekend worden, dat ook bij de koffiecultuur als gevolg van de uitbreiding de ar-

heid danig was verzwaard; het getal te onderhouden boomen per gezin was van 250 tot 1000 gestegen. De andere, z.g. kleine cultures: tabak, thee, kaneel, katoen, peper, nopal (cochenille), op het einde van 1833 nog in een stadium van proefneming of voorbereiding, werden sedert, de eene meer de andere minder, in de verschillende gewesten uitgebreid. Een andere afwijking van het stelsel was, dat landrente, waarvan de voor de Gouvernementscultures in beslag genomen gronden vrijgesteld moesten zijn, toch werd geheven [schie overal op Java]. De uitbreiding der cultures ging gepaard met een stijging der landrente van ruim 6 miljoen in 1830 tot ruim 11 miljoen in 1845. Wel kreeg de inlander zoogenaamd plantloon, maar dit was zoo gering, dat het in vele gevallen zelfs ver beneden hetgeen hij met zijn eigen bedrijven verdienen kon, bleef. Het voordelig verschil tusschen de getaxeerde waarde van het ingeleverde product en de verschuldigde landrente, werd den inlander niet uitbetaald. Ook de misgewassen, die voor rekening van het Gouvernement moesten zijn, kwamen voor die van den planter, zelfs als deze er niets aan doen kon. Het werk in de fabrieken moest tegen een schijn-tje loon, vaak zelfs in gedwongen arbeid, worden gedaan. Door al deze afwijkingen van het cultuurstelsel, zooals het oorspronkelijk was gedacht, kon het Gouvernement de gewenschte producten goedkoop verkrijgen en diensgevolge grotere winsten maken. Bij het vertrek van Van den Bosch uit Indië (1834) was aan Nederland overgemaakt 9 à 10 miljoen. Een dergelijke uitkomst (na een driejarige werking van het stelsel) kon op den duur echter niet blijven bevredigen, want zij zou niet beantwoorden aan de schitterende verwachtingen, die — naar de voorstelling van den stichter zelf — van het stelsel werden gekoesterd. Daarom moest het gróótere voordeelen opleveren. Ook moesten deze voordeelen er zóó spoedig mogelijk wezen, wijl de financieele nood in Nederland gestegen en de veel geld kostende „volhardingspolitiek” van Koning Willem I tegenover België in vollen gang was. De opvoering der eischen uit Nederland leidde er toe de Gouvernementscultures op te drijven en in het tijdvak 1834—1845 deed het Indische bestuur om zoo te zeggen alles wat maar eenigszins mogelijk was om batige sloten te krijgen, hoe grooter des te beter. Om kort te zijn: het batig slot ging vóór alles, daarvoor moest elk ander belang, zelfs dat van de inlandsche bevolking, wijken. De indigocultuur werd opgedreven en bereikte haar hoogste punt in 1840. Alleen daar, waar zij bepaald onhoudbaar was, werd zij ingetrokken, maar zij moest onmiddellijk vervangen worden door een andere gedwongen cultuur: b.v. van koffie in eenige streken van de Preanger Regentschappen, van suikerriet in Koedoes en Japara. Wel werd het systeem van groote aanplantingen en fabrieken vervangen door dat van kleine aanplantingen en fabrieken en behoefde hierdoor de planter niet meer zulke groote afstanden af te leggen als voorheen, maar de arbeid voor het planten, wieden en snijden bleef drukkend, en de hierdoor bij den inlander verwekte tegenzin nam nog meer toe, omdat de teelt van het gewas, die slechts een zeer geringe verdiensde opleverde, bovendien den grond uitputte en minder geschikt dan wel onvruchtbaar maakte voor de rijstcultuur. De suikerrietcultuur werd mede opgedreven en hierbij werd het in het belang der zaak — d.w.z. dat van het Gouvernement en van de Europeesche of Chineesche fabrikanten-contractanten — geoordeeld om zooveel doenlijk het stelsel van groote aanplantingen en fabrieken te volgen in plaats van dat

van kleine, omdat dit laatste geleid had tot versnippering van toezicht en vooral tot onevenredig hooge bedrijfskosten. Dit verzwaarde het werk van den cultuurluchting, omdat de af te leggen afstand daardoor vergrootte. Hoewel een regeling was getroffen, waardoor het drukkende riettransport naar de fabriek niet meer voor rekening van den inlander, doch voor die van den fabrikant moest geschieden, kon de bij de onderwerpelijke teelt betrokken bevolking toch geen bevredigend loon daaruit trekken. Wat bij de indigo- en suikerrietcultuur bovenal zwaar drukte was het feit, dat men daarvoor de bouwgronden, in 't bijzonder de rijstvelden, van de bevolking noodig had en vaak over de dubbele uitgestrektheid beschikken moest in het belang van den wisselbouw om uitputting te voorkomen. Hierdoor werden die velden voor een groot en voor het beste deel aan de teelt van het voornaamste voedingsgewas van den inlander, de rijst, onttrokken. Daarbij bleef den inlander, als gevolg van den zwaren arbeid voor de Gouvernementscultures, niet voldoende tijd over om de hem gelaten velden met laat rijpende en veel opbrengende rijstsoorten (padi-dalem) te beplanten, zoodat hij zich tevreden moest stellen met het verbouwen van spoedig rijpende en minder opleverende rijstsoorten (padi-tengah of gèndjah). Dit had tot gevolg, dat de rijst oogsten in hoeveelheid en hoedanigheid aanzienlijk afnamen, terwijl meteen de rijstprijzen aanhoudend stegen, hetgeen wel ten nadeele moest strekken van den grootsten verbruiker van rijst, den inlander. Ook de koffiecultuur werd opgedreven; het aantal geplante koffieboomen was van 1835 tot 1840 van 242 tot 330 miljoen geklommen. Al stond de productie niet in verhouding tot de enorme uitbreiding van den aanplant, evenmin het loon tot den verrichten arbeid, voor deze teelt, evenals voor die der z.g. kleine cultures, uitgezonderd de tabak, werd althans niet beschikt over de bouwvelden der bevolking en golden de juistvermelde bezwaren en nadeelen van de indigo- en suikerrietcultuur niet. Voor de cultuur van tabak, die in den tijd van de batigslotpolitiek mede werd opgedreven, moest wél over de velden der bevolking beschikt worden, maar aangezien zij als tweede gewas verbouwd werd, kon de planter nog één rijst oogst van zijn grond krijgen. De kleine cultures ondergingen ook uitbreiding, doch werden niet overal en op groote schaal gedreven, zoodat de druk daarvan slechts plaatselijk was. Aan alle cultures kleefde het bezwaar, dat het loon afhankelijk was van het ingeleverde product en niet geregeld werd naar den verrichten arbeid, waardoor de planter gedupeerd werd, niet alleen bij oogstmislukkingen buiten zijn schuld, maar ook wanneer de fabrikant, die den oogst tot marktwaardig product — zooals bij indigo en suiker het geval was — bereiden moest, dit door eene gebrekkige of ondeugdelijke fabricage niet op de beste wijze bewerkstelligde. Bij de koffiecultuur kwam nog een ander bezwaar, n.l. dat zij eerst na 3 à 4 jaar na het planten, product afwierp, waardoor de verrichte arbeid langen tijd onbeloofd bleef; dit was nadeelig voor den economisch zwakken inlander. Bij alle gedwongen cultures ten slotte kwam bijna alle risico voor rekening van den inlandschen planter.

OPHEFFING. Tot 1830 „lastpost”, werd Indië daarna „voedster” van Nederland door het cultuurstelsel, dat miljoenen in de schatkist deed stroomen, — dat handel, scheepvaart en nijverheid deed herleven en opbloeien, — dat den nationalen rijkdom aanzienlijk deed vermeerderen. Verklaarbaar dus, dat men in het moederland, vooral in den aanvang van het tijd-

vak der „batige sloten,” algemeen ingenomen was met het stelsel, dat door enkele dweperen zelfs als een meesterstuk van politiek en economisch koloniaal beleid werd beschouwd. Men bemerkte in patria alleen de voordeelen die het opleverde, — omtrent de toepassing en werking, de gevolgen hiervan voor volk en land van Java wist men echter niets en meende men, dat die niet anders dan weldadig konden zijn. Totdat men, eerst door den hongersnood in Cheribon, en later door dien van Demak en Grobogan, een veel grootere ramp dan de eerste, van zijn dwaling overtuigd werd en achter de waarheid kwam. Welke was deze? Van alle grondslagen, waarop het stelsel rustte, was in de practijk afgeweken; van het stelsel, zooals het oorspronkelijk was, was niets overgebleven; het was verworpen tot een stelsel van gedwongen arbeid, waarvan de druk door de uitbreiding en opdrijving der cultures, noodig voor de opvoering der „remises” aan geld, gestadig toegenomen en door de buitensporige opzweeping der heerendiensten, belastingen — in het bijzonder de landrente — en verpachte middelen (w.o. de pacht der pasarbeiding de hatelijkste en schadelijkste was), als uitvloeisel van de aanvankelijk door geldnood geschapene en later door hebzucht voortgezette „batigslot-politiek”, nog meer verergerd was. Door het een en ander miste de inlander ten slotte den tijd en de middelen om voor zijn eigen landbouw en nevenbedrijven het noodige te verrichten, d.w.z. voor zijn bestaan te zorgen. In het bijzonder was, doordat voor de Gouvernementscultures op te veel rijstvelden beslag was gelegd, de teelt van rijst en andere voedingsgewassen aanzienlijk beperkt. Het gevolg hiervan was, dat het evenwicht tusschen de voortbrenging en de behoefte aan voedingsmiddelen, rijst in de voornaamste plaats, verbroken werd. Er kwam bij, dat door de verminderde productie van voedingsmiddelen, waartoe het herhaaldelijk tegenvallen van de oogsten van rijst en tweede gewassen het zijne had bijgedragen, de prijzen hiervan aanzienlijk stegen, waardoor het voor velen nog moeilijker werd om aan het noodige voedsel te komen. Er kwam hier en daar gebrek, en dit ging in de genoemde streken, waar de sawahs grootendeels niet bevoelbaar doch van regen afhankelijk waren en diengestolge de oogsten bij afwijkingen in de weersgesteldheid précair werden of mislukten, tot hongersnood over, waarbij de bevolking van Demak en Grobogan, resp: 336000 en 98500 zielen in 1848, verminderde tot resp: 120000 en 9000 in 1850, — een ramp, die ontzetting teweegbracht en eindelijk de oogen opende zoowel in de kolonie als in het moederland (1849). Er was ontegenzeggelijk veel overdrijving geweest van den kant van het cultuurprocenten genietend bestuur bij de behartiging van de belangen der Gouvernementscultures. Daartegen had de G. G. Rochussen wel reeds gewaarschuwd, zelfs had hij door de indigocultuur in te krimpen, waar deze gebleken was te drukkend te zijn, door er op te wijzen dat „de rijsteultuur te zeer achtergestaan (heeft) voor de teelt van producten, welke het Gouvernement naar Nederland overmaakt,” door te vermanen tot meerdere zorg voor de eigen cultures der bevolking, getracht eenige verbeteringen aan te brengen. Maar bij de ambtenaren, die geleerd hadden dat hun loopbaan in de eerste plaats afhing van de financieele figuur, welke hunne afdelingen maakten, hadden die vermaningen weinig of geen ingang gevonden. Misschien zagen zij den waren stand van zaken zelf niet in, — hoe het zij, zij hadden hunne overdrijving niet gestaakt, hierdoor was de boog te strak gespannen geraakt en eindelijk

gebroken. Intusschen was in 1848 de grondwetsherziening in Nederland tot stand gekomen en hierdoor was het den Staten Generaal mogelijk geworden over het koloniaal bestuur daadwerkelijk controle uit te oefenen. Van lieverlede vormde zich in het moederland een partij (van liberale richting), die meer licht verspreid wenschte te zien over Indië en het bestuursbeleid aldaar, zoomede de sedert 1848 gewekte belangstelling in de koloniale aangelegenheden levendig hield. Dit laatste kwam vooral uit bij de behandeling in 1854 in de Staten Generaal van het wetsvoorstel tot vaststelling van het thans vigeerend R.R. Zeker had de hongersnood van Demak en Grobogan het vertrouwen in de weldadige werking van het cultuurstelsel en de hieruit voortgevloeide batigslot-politiek geducht aan het wankelen gebracht, doch verdedigers hadden dat stelsel en dié politiek nog altijd en in 1854 stond bij allen het behoud der geldelijke voordeelen voor het moederland toch nog op den voorgrond. In het eerste wetsontwerp werd met geen enkel woord gerept over het cultuurstelsel. Daarmede nam de Kamer geen genoegen. Eerst na haar krachtig aandringen om voorschriften, welke voortaan de grondslagen van het stelsel der Gouvernementscultures moesten uitmaken, in het R. R. op te nemen, werd artikel 56, zooals het tot vóór kort bestaan heeft, door de Regeering voorgesteld en door de Kamer aangenomen na een levendig debat, waarbij woorden werden geuit die een geest van belangstelling in de nooden en behoeften van de inlandsche bevolking ademden. Hoewel de instandhouding, zooveel doenlijk, van de op hoog gezag ingevoerde cultures voorop stellende en hiermede het belang van de schatkist tevens, bevatte dat artikel niettemin voorschriften, die tot doel hadden de verschillende belangen van de bij die cultures betrokken inlandsche bevolking in bescherming te nemen en had het bovendien de strekking „om langzamerhand en met voorzichtige schreden de ontwikkeling van de vrije teelt tegenover het cultuurstelsel en van den vrijen arbeid tegenover bezwarende persoonlijke diensten te bevorderen.”

De lotgevallen der Gouvernementscultures na de totstandkoming van artikel 56 R.R. komen, kortelijk samengevat, hierop neder: De indigocultuur bleef drukkend voor en hierdoor gehaat bij de planters; herhaalde pogingen, die werden aangewend om de daaraan verbonden bezwaren weg te nemen (o.a. door inkrimping, verhoogd loon) en verbeteringen in den toestand aan te brengen, mislukten steeds, en toen hare baten voor het Gouvernement geleidelijk minder geworden en ten slotte tot een schijntje geslonken waren, werd zij in 1865 opgeheven. Ook de theecultuur werd gestaakt, omdat zij verlies had opgeleverd. Het zelfde lot onderging de kaneelcultuur om de zelfde reden. De nopal (cochenille) cultuur moest om hare slechte geldelijke uitkomsten al meer en meer ingekrompen worden en beteekende in 1858 al niet veel meer; zij had aanhoudend verlies gegeven en werd eindelijk mede in 1865 ingetrokken. De pepercultuur, die in 1860 reeds onbeduidend geworden was, was zeer bezwarend voor de bevolking en wierp slechts kleine voordeelen voor het Gouvernement af; in 1862 had hare afschaffing plaats. De tabakscultuur, zeer riskant door hare groote afhankelijkheid van de weersgesteldheid en onhoudbaar geworden, doordat zij enkel lasten en geen lusten aan de planters bezorgde, zoomede geen voordeelen voor het Gouvernement afwierp, hield in 1866 op Gouvernementscultuur te zijn. De geschiedenis der suikerrietcultuur na 1854 is er eene van

vruchteloze pogingen om strijdige belangen tot eenheid te brengen; de behartiging van het volksbelang leidde noodzakelijk tot benadeeling van het belang der bij de zaak betrokken particuliere fabrikanten-contractanten, of omgekeerd; evenwel trachtte men de aan de cultuur klevende bezwaren, voor zoover dit bij een dwangstelsel mogelijk was, weg te nemen of te verminderen; hare baten waren stijgende en de materiele belangen der voorgenomde contractanten waren veelbetekenend; ter bevordering van een betere werking van het bedrijf werden in 1865 in de ontwerp-Cultuurwet van Fransen van de Putte voorschriften van die strekking opgenomen, doch, deze kwamen niet tot uitvoering door de intrekking van het ontwerp; eerst in 1870 verkreeg men in deze een oplossing, want toen werden, als aanvulling van artikel 56 R.R. (wet van 21 Juli 1870), nadere regelingen uitsluitend voor de Gouvernements suikerriet-cultuur in het leven geroepen, die een trapsgewijze vermindering van de beschikking over de bouwvelden der bevolking voorschreven en hiermede een toestand van overgang van de gedwongen in een vrije cultuur schiepen; de aanplant van 1890 was de laatste binnen den gestelden termijn, en daarmede verviel ook de Gouvernementsuikerrietcultuur. Sedert dien bleef alleen de koffie als eenige Gouvernementscultuur over, doch ook deze kan door de intrekking van artikel 56 (Wet van 8 Mei 1915 Ned. Stb. no. 216) beschouwd worden als tot de geschiedenis te behooren (zie hierover nader in het artikel KOFFIECULTUUR). Thans heeft het cultuurstelsel opgehouden te bestaan.

Literatuur: Van Soest, Geschiedenis van het Cultuurstelsel, Rott: 1869/71, 3 dln.—S. van Deventer, Bijdr. t/d kennis van het landelijk stelsel op Java, Zalt-Bommel 1865 — N. G. Pierson, Het cultuurstelsel, Amst. 1868, en Koloniale politiek, Amst. 1877 — D. C. Steijn Parvé, Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staathuishoudkunde, Zaltbommel 1850, en de nadere toelichting daarop, Zalt-Bommel 1851 — J. Boudewijnse en G. H. van Soest, de Indo-Nederlandsche wetgeving, 2de deel, Haarlem 1878 — Mr. C. W. Margadant, Het Regeerings-Reglement van Ned. Indië toegelicht, 2de deel, 's Gravenhage 1895; Eindverslagen Welvaartonderzoek Xa deel I, Xb deel II, Batavia 1914.

L. E. D. v. R.

CULTUURWET. Naam, dien het spraakgebruik gegeven heeft aan het op 30 Sept. 1865 ingediend en op 18 Mei 1866 in de Tweede Kamer ingetrokken wetsontwerp van minister Fransen van de Putte „tot vaststelling der grondslagen, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch-Indië kunnen worden gevestigd”. Zie AGRARISCHE WETGEVING, GROND (RECHTEN OP DEN) en PUTTE (FRANSEN VAN DE). De „Handelingen” over dit ontwerp zijn later uitgegeven in 3 afzonderlijke deelen.

CUMINUM CYMINUM L., fam. *Umbelliferae*. Djinten poetih (MAL., SOEND.), Djinten bodas (SOEND.). Kruidachtige plant, de Komijn, hier en daar om de vruchtjes gekweekt.

CURACAOISCHE AMANDELEN. Zie ARACHIS.

CURANGA AMARA Juss. fam. *Scrophulariaceae*. Dacen koekoeran (MAL.). Koentao tjao, (CHIN.). Neerliggende kruidachtige plant met roode bloemtrossen, in de inlandsche geneeskunde tegen vele kwalen gebruikt. De Chineezzen drinken een aftreksel van het gedroogde kruid met Arak als „obat kapoekoel” bij groote vermoeidheid maar vooral ter genezing van kneuzingen en builen.

CURCULIGO fam. *Amaryllidaceae*. Katar (MAL., MOL.), Marasi (SOEND.), Lemba (BORNEO). Een kruidachtige plant, die in ijle bosschen groeit, in het bezit van zeer lange smalle bladeren, waaruit in sommige streken van den Archipel een vezelstof bereid wordt. Deze gebruikt men voor rijstzakken en kleedingstukken. De vruchten van *Curculigo recurvata* worden gegeten.

CURCUMA, fam. *Zingiberaceae*. Overblijvende kruidachtige planten met een dikke wortelstok en grasachtige bladeren, uit wier midden de bloemstengel te voorschijn komt, die aan den top een gedrongen dikke aar draagt. Uit de schutbladeren van deze aar komen de meest geel gekleurde bloemer te voorschijn.

Verschillende soorten komen in Nederlandsch Indië voor, bijna alle worden gekweekt.

CURCUMA AERUGINOSA Roxb. Temoe itam (MAL.), Koneng hideung (SOEND.), Temoe iring (JAV.). Een weinig gekweekte soort, waarvan de wortelstok als inlandsch geneesmiddel gebruikt wordt en ook wel dienst doet om bij het verven met andere Curcuma-soorten de kleurstof een grotere vastheid te geven.

CURCUMA AMADA Roxb. Temoe mangga (MAL.), Temoe lalab (SOEND.), Koenir poetih (JAV.). Een gekweekte soort, waarvan de wortelstok algemeen op de pasars te vinden is en bij de spijsbereiding en als inlandsch geneesmiddel dienst doet.

CURCUMA LONGA L. De meest bekende en meest gebruikte soort, waarvan twee variëteiten worden aangetroffen en wel:

1o. de var. *major*. Temoe lawak (MAL., JAV.), Koneng gede (SOEND.). Zelden aangeplant, meest in het wild of althans verwilderd gevonden. Gebruikt worden de ronde wortelstok en de daaruit te voorschijn komende vingerdikke wortels, als inlandsch geneesmiddel tegen leverkwalen. Ze bevatten een intens gele maar niet zeer bestendige kleurstof, die door toevoegen van zuren een grotere vastheid krijgt.

2o. de var. *minor*. Koenjit (MAL.), Koneng temen (SOEND.), Koenir (JAV.). Dit is de belangrijkste en best betaalde van alle temoe-soorten. Ze wordt vooral op erven en tegalgronden op open plekken gekweekt. De wortelstok en het wortelstelsel zijn veel intenser geel dan bij de variëteit „major” en worden wegens hun specerijachtigen reuk en smaak veel gebruikt, o.a. bij het bereiden van kerrie. In de inlandsche geneeskunde speelt de plant een groote rol bij allerlei kwalen. Ook als kleurmiddel, o.a. bij het geelkleuren van vlechtwerk wordt Koenjit veel gebruikt. Het schijnt dat de uit Britsch-Indië veel naar Europa uitgevoerde kleurstof *Turmeric* eveneens van deze soort afkomstig is.

CURCUMA VIRIDIFLORA Roxb. Een soort, die veel overeenkomst met de vorige vertoont en in Sumatra en Bantam in het wild voorkomt. Er zijn twee variëteiten van bekend en wel:

1o. De var. *Tinggang*. Temoe tis (MAL.), Koneng tinggang of K. pinggang (SOEND.). Zeer algemeen gekweekt op Java en als inlandsch geneesmiddel gebruikt.

2o. De var. *giring*. Temoe giring (MAL., JAV.). Ook deze vorm wordt bijna uitsluitend als geneesmiddel gebruikt. In Midden-Java maakt men zetmeel uit den wortelstok.

CURCUMA ZEDOARIA Roxb. Temoe poetih (MAL., JAV.), Koneng bodas (SOEND.). Een soort met een witten of zeer lichtgelen wortelstok, die voornamelijk als inlandsche medicijn gebruikt wordt.

CUSCUTA CHINENSIS Lam. fam. *Convolvula-*

ceae. Madja Moedjoe (JAV). Woekerplant, alleen bestaande uit dunne draadvormige windende stengels met kleine bloemen. De plant komt op Java zoowel gekweekt als in het wild voor om de geneeskrachtige zaadjes, die echter gewoonlijk uit China worden aangevoerd. De Chinezen gebruiken ze veel bij ziekten van de urinewegen.

CYCAS CIRCINALIS Roxb. fam. *Cycadaceae*. Pakoe adji (JAV.), Pakoe hadji (SOEND.). Lage boom met een kroon van geveerde bladeren en daardoor veel op een palm gelijkend, echter meer met de Coniferen verwant; van een palm direct te herkennen door de in den knop opgerolde bladeren. De plant is over een groot deel van Zuid- en Zuidoost-Azië verspreid. De jonge bladeren worden als groente gegeten.

CYCLOOP-GEBERGTE. Naam gegeven aan het gebergte aan de noordkust van Ned. Nieuw-Guinea, ten westen van de Humboldt-baai en ten noorden van het Sentani-meer. Dit gebergte, reeds in 1643 door Abel Jansz. Tasman waargenomen en op eene kaart aangegeven, werd in 1768 aldus genaamd door den Franschen reiziger de Bougainville. Het werd herhaaldelijk bezocht door Nederlandsche onderzoekers, o.a. in 1903 door de expeditie A. Wichmann. De hoogste top is de Sinakob (G. Sor), welks hoogte door de militaire exploratie in 1911 bepaald werd op 1959 M. Geene bevolking werd toen op dit gebergte aangetroffen.

CYBOPOGON CITRATUS Stapf (*Andropogon citratus* D. C.) fam. *Gramineae*. Zie GRASOLIËN.

CYBOPOGON MARTINI Stapf. Zie GRASOLIËN.

CYBOPOGON NARDUS Rendle (= *Andropogon Nardus* L.). Zie GRASOLIËN.

CYBOPOGON SCHOENANTHUS. Kameelgras. (= *Andropogon Schoenanthus* L.). Zie GRASOLIËN.

CYNOGLOSSUM JAVANICUM Thnb. fam. *Borraginaceae*. Noepan noepan (JAV.), Oepan cepan (JAV.). Kruidachtige plant van de hogere bergstreken van Java, ook in andere delen van den Archipel; wegens de blauwe bloemen het „Javaansche Vergeetmijrietje” genoemd. De Europeesche Vergeetmijniet behoort tot dezelfde familie.

CYNOMETRA CAULIFLORA Lam. *Leguminosae-Caesalpiniae*. Andjing andjing (MAL.), Namnam (MAL., JAV., SOEND.). Lage boom, vermoedelijk inheemsch in Britsch-Indië, in den Archipel veel gekweekt als sierboom en om de eetbare peulen, die meest als moes gekookt bij wijze van appelmoes gebruikt worden. De korte bloeiwijzen zitten in groepen op knobbels aan den stam en aan de oudere takken.

CYPERUS. fam. *Cyperaceae*. Akar teki, Teki (MAL.). Een groep van z.g. Cypergrassen, die meest op vochtige plaatsen voorkomen, en waarvan enkele soorten, b.v. *C. MALACCENSIS* Lam. (Darengderg, Kedot), voor het vlechten van ruwe matten gebruikt worden, andere, *C. TUBEROSUS* Rottb., wortelstokken of wortelknollen hebben, die in de inlandsche geneeskunde gebruikt worden. (Teki wangi).

CYPHOMANDRA BETACEA Sendtn. fam. *Solanaceae*. Terong blanda (SOEND.). Boomheester uit tropisch Amerika, op Java vooral in de bergstreken vaak gekweekt om de smakelijke op pruimen gelijkende vruchten, die meest gestooft gegeten worden.

CYRTOSTACHYS RENDAH Bl. fam. *Palmae*. Pirang merah (MAL.). Wegens de fraaie bloedroode bladscheeden als sierplant vaak gekweekt.

D.

DABO. De hoofdnederzetting op het eiland Singkep (Riouw en onderhoorigheden), alwaar de Singkep-Tin Maanschappij ook hare hoofdvesting heeft, Zie LINGGA.

DABOES-SPELEN zijn voorstellingen van godsdienstigen aard, waarbij de vertooners zich, in geestvervoering, verwondingen toebrengen. Naar eene, met name ook in den Islam zeer verbreide opvatting zijn sommige personen, die zich door eenen bijzonder godsdienstigen levenswandel onderscheiden, door Gods genade in staat, om zonder letsel handelingen te verrichten, die voor anderen hoogst gevaarlijk zijn (zoals glasscherven eten, slangen den kop afbijten, zich met wapens steken, gloeiende ketens om zich heen slingeren, enz.). Vooral de leden van verschillende Mohammedaansche broederschappen (zie TAREKAT) plaachten zich sinds eeuwen op het verrichten dezer gevaarlijke kunsten toe te leggen. — Ook in den Archipel drongen deze vertooningen na de invoering van den Islam door, en waren daar — vooral vroeger — zeer verbreid. Den in Ned.-Indië gebruikelijken naam *daboes* (*dēboes*- of *gēdēboes*-) spelen hebben zij ontleend aan het Arabische woord *dabboes*, een ijzeren priem, waarmede de vertooners zich verwonden. Naar inlandsche opvatting behooren deze gevaarlijke godsdienstoefeningen plaats te hebben onder leiding van

een bevoegd plaatsvervanger van den stichter der *tarekat*, na het reciteeren der vereischte gewijde teksten en formules, die bestemd zijn om bij de door God begunstigde broeders eenen toestand van exaltatie en godsdienstige overspanning op te wekken, welke o. a. ook hunne onkwetsbaarheid ten gevolge heeft. Deze vertoonen dan, door zich met wapens te stooten, den omstanders Gods almacht en de voortreffelijkheid van den meester hunner orde. De broeders spelen tot eigen oefening en stichting, maar geven ook wel, op verzoek, uitvoeringen ter opluistering van feesten en bijeenkomsten. — In Atjeh, waar men het verwondings-instrument *dabōih* en het spelen daarmede *meudabōih* noemt, is tevens de benaming *rapa'i*-spel gebruikelijk. Rapa'i duidt de tamboerijn aan, waarmede men het reciet zoowel bij deze als bij andere spelen begeleidt; het is oorspronkelijk eene verbastering van Rifā'i (den naam van den in 1182 overleden stichter der wijd verbreide Rifā'ijjah-orde).

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, De Atjehers II, 256—260 (The Achehnes, II, 249—257) en in H. Colijn's Nederland's Indië I, 261 (met afbeelding). — C. Poensen, Het daboes van Santri Soenda (Meded. Ned. Zend. Gen. XXXII (1888) 253—259; met naschrift van de redactie).

DADAP (MAL.). Soorten van het geslacht ERY-

THRINA, (zie aldaar), meest vrij groote boomen, waarvan er enkele als schaduwboom, andere als sierplanten worden gekweekt.

DADAP AJAM (JAV. en SOEND.). Zie ERYTHRINA CRASSIFOLIA en E. INDICA.

DADAP BLENDOENG (SOEND.). Zie ERYTHRINA INDICA.

DADAP BONG (JAV.). Zie ERYTHRINA MICROCARPA.

DADAP DOERI (MAL.). Zie ERYTHRINA LITHOSPERMA.

DADAP LAOET (JAV.). Zie ERYTHRINA INDICA.

DADAP SEREP (JAV.). Zie ERYTHRINA LITHOSPERMA.

DADAP RI (JAV.). Zie ERYTHRINA LITHOSPERMA.

DADAP SOLO (JAV.). Zie ERYTHRINA CRASSIFOLIA.

DADAP TJANGKRING (JAV., MAL., SOEND.). Zie ERYTHRINA OVALIFOLIA.

DADELHOORNS. (*Oliva*). Tot de Prosobranchia behoorende slakken (zie GASTROPODEN), van welke een aantal soorten in den Indischen archipel voorkomen, die in helder water op zandgrond leven en met groote snelheid al kruipende zich kunnen voortbewegen. In de Moluksche zee komt onder anderen *Oliva maura* voor met hare met geel en zwart geschakeerde glanzende bruine kleur. De naam is ontleend aan de overeenkomst met de Oost-Indische vruchten, de dadels.

DADELPALM. Zie PHOENIX.

DAEMONOROPS DRACO Bl. fam. *Palmae*. Djerbang (MAL.). Een rotansoort, die vooral op Borneo voorkomt en zich onderscheidt door de vruchten, die aan de buitenzijde een roode hars afscheiden, het z.g. *Drakenbloed*. Dit wordt gewonnen door de vruchten in een bak met water te stampen. De hars wordt dan door het water opgenomen, en verzamelt zich, nadat de resten van de vruchten verwijderd zijn, op den bodem van de bak. Het water wordt dan afgegoten en de hars in mandjes gedaan, waarin hij na een dag of 10 hard wordt. Als geneesmiddel heeft Drakenbloed geen groote betekenis meer. Het wordt nog als kleurstof gebruikt in lakken en vernissen. De uitvoer bedroeg in 1913 ruim 27.000 K.G. Ook andere soorten van *Daemonorops* schijnen in geringe hoeveelheid Drakenbloed te leveren. Als rotan hebben deze soorten geen waarde.

DAEMONOROPS CRINITUS Bl. fam. *Palmae*. Rotan roembi (MAL.). Een Rotansoort van Borneo, vermoedelijk ook van Sumatra, die een dunne taaie zeer soepele rottan levert, die vooral voor het vlechten van manden gezocht is.

DAENDELS (Mr. HERMAN WILLEM). Geb. te Hattem 21 Oct. 1762, uit het huwelijk van Mr. B. J. Daendels, Burgemeester van Hattem, en J. C. Tulken. Na zijn studiën in de rechten te Harderwijk volbracht te hebben met eene promotie op 10 April 1783, sloot hij zich bij de patriotten aan, werd in 1788 genoodzaakt naar Frankrijk te vluchten, trad in 1792 in Franschen dienst en maakte als brigadegeneraal den veldtocht mede, die de verovering der Republiek der Vereen. Gewesten ten gevolge had. In 1795 tot Luitenant-Generaal in dienst der Bataafsche republiek benoemd, was hij de voornaamste aanlegger van de omwenteling, die den 22en Januari 1798 tot het optreden van het uitvoerend Bewind leidde, maar bewerkte kort daarna (10 Juni 1798) een tweede omwenteling, door het Vertegenwoordigend Lichaam gewapenderhand te overvallen. Aan

het afweren van den inval van een Engelsch-Russisch leger in Noord-Holland (1799), nam Daendels een groot aandeel. In 1802 vestigde hij zich op de hem door het Staatsbewind geschonken gronden in het Heerderdal, om deze in cultuur te brengen. In 1806 werd hij benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst en opperbevelhebber van de afdeeling van het Hollandsche leger, op de grenzen van de Eems gestationneerd. Als zoodanig veroverde hij Oost-Friesland en werd daarna tot Gouverneur der provincie benoemd (Oct. 1806). In hetzelfde jaar werden hem verschillende militaire betrekkingen opgedragen: den 28en Jan. 1807 werd hij benoemd tot Gouv.-Generaal van Indië en Opperbevelhebber van 's Konings land- en zeemacht aldaar, terwijl hem in Febr. d. a. v. de rang van Maarschalk van Holland werd toegekend. Ten einde de Engelschen te ontkomen, reisde hij onder den naam van Vliederen over Parijs, Lissabon en de Kanarische eilanden naar Java. Den 5en Jan. 1808 kwam hij te Batavia aan en trad 14 Jan. d. a. v. als Gouv.-Generaal op. Met krachtige hand werd het bestuur door hem gevoerd en aan menig misbruik een eind gemaakt, zonder dat iemand of iets ontzien werd, want de oud-patriot was, zoodra hem de macht in handen werd gegeven, een echt despoot geworden, die zich weinig meer om de revolutionnaire beginselen bekommerde. De zware eischen gesteld aan den Sultan van Bantam voor levering van werklieden aan de versterkingen aan de Meeuwenbaai, deden dezen tot verzet overgaan, hetwelk zwaar werd gestraft door eene expeditie onder Daendels, gevolgd door de afzetting van den Sultan, de ter doodbrenging van diens Rijksbestierder en de inlijving van een gedeelte van Bantam, weldra door een nieuwe inlijving gevolgd, toen ook de opvolger van dien Sultan den Gouv.-Gen. niet kon voldoen en eveneens werd afgezet. Voor zijne maatregelen in Cheribon zie CHERIBON. Het Gouv. van Java's Noordoostkust werd door hem opgeheven, en de functie van Gouverneur aldaar, onder genot van de daaraan verbonden emolumenten, door hem tijdelijk waargenomen. Het vernederend ceremonieel voor de residenten aan de vorstenhoven op Java werd door hem afgeschaft; de den Europeanen vijandig gezinde Sultan van Djokjakarta, Sepoeh, werd na eene expeditie onder Daendels, waarbij de Kraton werd ingenomen, afgezet en met Soerakarta en Djokjakarta werd een voor ons voordeel contract gesloten, dat echter bij de aftreding van Daendels nog niet was uitgevoerd. Onder zijn bestuur eindelijk gingen de Molukken verloren en werd onze nederzetting op Bandjermasin ingetrokken.

In de administratie voerde Daendels verschillende hervormingen in, waartoe hij in staat werd gesteld door de groote macht, hem bij zijne aanstelling gegeven, daar hij gemachtigd werd de Regeering (Raad v. Indië) te ontbinden, en nieuwe leden van dien Raad aan te stellen en zelfs, zooals de Min. v. Kol. hem schreef: „hier, zoo immer, de middelen geoordeeld zouden worden door het doel gerechtvaardigd te zijn”. De groote wilskracht, door hem betoond, die echter niet zelden in dwingendheid en soms zelfs in wreedheid overging, was wel geschikt het aanzien van het Europeesch bestuur, dat onder de vorige landvoogden veel geleden had, te herstellen; de naam alleen van den „donderenden Maarschalk” was vaak voldoende om een eind te maken aan alle verzet en de ambtenaren en inl. hoofden tot de uiterste krachtsinspanning te nopen. Van blijvende waarde waren de hervormingen, door hem in het

Binnenlandsch Bestuur en rechtswezen aangebracht. De aanleg van den grooten weg op Java, ofschoon schatten gelds en niet weinige menschenlevens kostende, bewees veel nut, daar dientengevolge de reis van het ene eind van het eiland tot het andere, die te voren 40 dagen vorderde, tot 6 à 7 dagen werd terruggebracht. Door Daendels werd een begin gemaakt met de afschaffing van de contingenten en verplichte leverantiën, vroeger door de regenten op te brengen; daarentegen werd aan de Gouv.-koffiecultuur een zeer groote uitbreiding gegeven en de bevolking verplicht het product onmiddellijk aan de regeringsbeambten te leveren, terwijl ook het Boschwezen door hem gereorganiseerd werd. De verhuur van dorpen werd door hem verboden; de heerendiensten voor de Eur. ambtenaren werden beperkt, maar weder ruimschoots geëischt voor den arbeid aan wegen enz. en voor de koffiecultuur. Het financie-wezen bleef ook onder zijn bestuur in treurigen toestand, zoodat hij zich op allerlei wijze geld moest trachten te verschaffen o. a. door den verkoop van groote landstroken in Tangerang, Krawang, Besoeki met Panaroekan en Probolinggo; alsmede door het uitgeven van papieren geld en zelfs door het doen van buitengewone heffingen, zooals het zich toeëigenen van gelden van uitlandigen tegen verband der producten in de magazijnen aanwezig. Uit het moederland kon geen hulp worden verleend; de handel van Java was door den oorlog met Engeland geheel verlopen, zoodat Daendels wel op allerlei wijzen zich in financieele zaken moest trachten te redden. Ditzelfde geldt ook van het krijgswezen, dat door Daendels zoo veel mogelijk hervormd werd; echter zonder gunstig resultaat, zooals bleek bij den inval der Engelschen na zijn vertrek. Een uitmuntende maatregel was de bepaling, dat de ambtenaren, die tijdens de Compagnie geringe bezoldigingen genoten, en grootendeels van bijverdiensten, vaak niet op de eerlijkste wijze verkregen, moesten leven, behoorlijk zouden worden betaald; zware straffen werden echter bedreigd tegen de ambtenaren, die 's lands gelden ontvreemdden. Voor zijn eigen belangen zorgde Daendels op eigenaardige wijze, door zich het landgoed Buitenzorg door de Regeering in vollen eigendom te laten afstaan (waartegen hij van het tijdelijk bezit van Weltevreden afzag), en dat met een buitensporige winst weder te verkoopen, — gedeeltelijk weder aan den lande, — waartoe hij enkele bepalingen in het belang der bevolking dier landen genomen, introk.

Reeds in 1809 had Daendels herhaaldelijk zijn ontslag gevraagd. Na de inlijving van het Koninkrijk Holland werd hem dit door Keizer Napoleon verleend, en legde Daendels diensvolgens op 16 Mei 1811 het bewind neder. Na zijn terugkomst in Europa werd hij tot divisie-generaal in het Fransche leger benoemd, maakte het begin van den veldtocht naar Rusland mede, doch werd reeds Oct. 1812 tot bevelhebber der Poolsche vesting Modlin benoemd. Na den val van Napoleon werd hij 27 Juli 1815 tot Gouv. Gen. der Ned. bezittingen ter kust van Guinea benoemd en overleed te St. George del Mina den 2en Mei 1818. In 1814 deed hij te 's Grav. het licht zien zijn „Memorie over den Staat der Ned. O. I. bezittingen 1808—1811”, 4 dln., waarin hij de daden van zijn bestuur heeft toegelicht en verdedigd. Zij werden aan een scherpe kritiek onderworpen door N. Engelhardt. Overzigt van den Staat der N. O. I. bezittingen, 's Grav. 1816 en in Brieven betreffende het bestuur der koloniën Amst. 1816. Vgl. ook: Brief, in-

houdende eenige onpartijdige aanmerkingen op den Staat, 's Grav. 1815.

Zie over Daendels: J. Mendels, Herman Willem Daendels, vóór zijne bevordering tot Gouv.-Gen. 's Grav. 1890. D. J. Baron Mackay, De handhaving van het Ned. gezag en de hervorming van het rechtswezen onder het bestuur van den G.-G. Daendels. 's Grav. 1861. De opkomst v. h. Ned. gezag in O.-Indië door De Jonge en Van Deventer. Dl. XIII, 's Grav. 1888.

DAËNG. Boegineesche en Makassaarsche adellijke titel, voor personen tot de voorname familiën des lands, maar niet tot die der vorsten en regenten behoorende.

DAFTAR. Officiële inlandsche benaming van „kohier”, b.v.: daftar padjag faal (kohier der bedrijfsbelasting). Het is een Perzisch woord, dat beteekent: lijst, register, boek, catalogus, journaal.

DAGBLADEN. Zie DRUKPERS.

DAGM-DAGM. Collectiefnaam op Sumatra voor baardvogels, behoorende tot de geslachten *Cyanops* *Chotorhea* en *Xantholaema*, b.v.: Dagm-dagm gedang, *Chotorhea chrysopogon*; Dagm-dagm ketjil, *Xantholaema duvauceli*. De Maleiers op Oost-Sumatra noemen *Chotorea chrysopogon* Lopang, terwijl deze vogel op West-Sumatra Takoeh-belangan genoemd wordt. Andere soorten zijn aldaar: *Ptilopogon pyrolopha* of Lewajen, een naam ook gegeven aan *Dendrocitta occipitalis* en *Phoenicophaes erythronathus*; voorts *Xantholaema haematocephala* of Tagoh-tagoh. *Cyanops lineata* heet op Java Koe-toek, naar zijn stemgeluid; hij wordt aldaar in kooien gehouden, met bananen gevoed en als lekkernij gegeten.

DAGOB. Volgens de legende is de asch van Boeddha in kleine hoeveelheden door de geheele Boeddhistische wereld verspreid. Waar een Boeddhistische gemeente werd opgericht en men deze asch of andere reliquieën bezat, werden zij in een urn of vaas onder een grafheuvel begraven. Zulk een grafheuvel van steen of door steenen muren of gebouwen beveiligd en bijeengehouden noemt men dagob, een woord ontstaan uit het Sanskrit *dhātōgarbha*, reliëken-receptaculum. De Singhaleezen passen 't woord *dāgaba* toe op den geheelen stoēpa.

DAGVLINDERS. (*Rhopalocera* s. *Lepidoptera diurna*). Zijn buitengewoon talrijk in geslachten en soorten vertegenwoordigd in den Indischen Archipel Zie VLINDERS.

DAHA. Hindoerijk op Java, waarvan de zetel waarschijnlijk tusschen Ponorogo en Madioen geweest is, althans vindt men daar nog een paar desa's van dien naam, en de vermoedelijke overblijfselen van den kraton, een oude begraafplaats met twee bij de bevolking in hoog aanzien staande graven en een badplaats uit den Hindoetijd alsmede vele overblijfselen van beeldwerk. Men meent dat het rijk zich uitstreckte over het Oostelijk deel van Madioen en over Kediri. Het rijk zou in de negende eeuw onzer jaartelling zijn gesticht door den beroemden vorst Djajabaja, die den scepter van de vorsten van Ngastina geërfd, en aan wiens hof de Kawi-literatuur haar hoogsten bloei bereikt zou hebben.

Literatuur. H. Hoepermans, Het Hindoerijk van Doho. In T. v. h. Bat. Gen. XXI (1875), 146 Vgk. Veth, Java, II, bladz. 105 vv.

DAI. Eilandje behoorende tot de Babar-eilanden (zie aldaar) met 2 toppen van 570 en 620 M. hoogte.

DAI of DAIK. De hoofdnederzetting op het eiland Lingga (Riouw en onderh.) en vroeger residen-

tie der Sultans van Lingga-Riouw. Zie LINGGA.

DAIRI. In het Noord Sumatraansch boven- of binnenland. In meer beperkten zin wordt met dezen naam bestempeld een landstreek in het hoogland tusschen Singkel en het Toba-meer, en wordt de daar wonende stam der Batak's daarnaar Dairiers of Dairi-Bataks genoemd. (Zie BATAKS en PAK-PAK)

DAIRI-LANDEN. Naam eener onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeeli. De hoofdplaats is Sidikalang. (Zie BATAK-LANDEN).

DAJA. Verzamelnaam voor de N. landschappen der onderafdeeling Tjalong, afdeeling Westkust van Atjeh, met namen: Koeala Daja; Lambeusôë met de onderhoorigheden Lam Mè en Lam Nò; Oenga met Panté Tjeureumën; en Kloeang. Er wonen ± 2000 geregistreerde mannen. De rijstvelden, hoewel onbevoeld, zijn best, en ook de veestapel, bestaand uit karbouwen en runderen, valt te loven. Overigens is Daja berucht om zijn intriges en zijn tijgers. Over den Tjöt Eumpèë loopt een weg naar de XXII Moekins van Groot-Atjeh, over den Glé Grootèë naar Lhông, en langs de kust loopt de de groote weg naar Tjalong.

Koeala Daja aan de monding der Dajarivier (N. uitwatering van de Kroeëng Lambeusôë) is een zelfstandig landschap met ± 400 volwassen mannen. Het landschapshoofd voert er den titel T. Hakém.

Bij de verzande Dajamonding wordt aangetroffen het graf van een vorst van Daja: Soeltan 'Alâ^c ad-dîn Ri^c âjat Sjàh, gestorven 12 November 1508. Hij was een zoon van den te Dâr al Kamâl zetelenden vorst van Atjeh Radja Inâjat Sjàh. In 1520 werd Daja veroverd door Atjeh's soeltan Ali Moeghâjat Sjàh en diens broeder Radja Ibrahim. De vorst van Daja (zoon van soeltan 'Alâ^c ad-dîn vd) vluchtte naar Aroe, en zijn zuster werd de vrouw van soeltan Ali Moeghâjat Sjàh, wien zij gezegd wordt te hebben vergiftigd om haren broeder te wreken. Haar graf ligt ook te Koeala Daja en blijkens het grafschrift stierf zij den 6en December 1554.

In de bewoners van Lam Nò worden gezien de afstammelingen der oer-Dajaneezen. Hun taal vertoont eenige afwijkingen van het gewone Atjehsch. Zoo wordt in uitgangssyllaben de open *a* uitgesproken als *eu*, de *èè* als *ò*, en de *òò* als *aj*.

DAJAK-RIVIER (GROOTE) of **KAHAJAN.** Rivier in de Z. en O. afdeeling van Borneo. (Zie BORNEO IV. D.).

DAJAK-RIVIER (KLEINE) of **KAPOEAS MOE-ROENG.** Rivier in de Z. en O. afdeeling van Borneo. (Zie BORNEO IV. D.).

DAJAKS. NAAMSOPSPONG. Onder den algemeenen naam Dajaks vat men gewoonlijk de inheemsche, niet-Mohammedaansche bevolking van het eiland Borneo samen.

De beteekenis van dien naam of liever van het Maleische: *orang Dajak* is oorspronkelijk Bovenlander of Binnenlander, en als zoodanig equivalent met *Toradja*, den Boegineeschen naam voor de heidensche bewoners van het binnenland van Midden Celebes. Evenals met dezen naam het geval is geweest, moet dus ook door de Maleiers der kuststreken aan den naam *orang Dajak* de beteekenis gehecht zijn van: dorper, kinkel, heiden. Hieruit is dan ook te verklaren dat de Dajaks zelf zich met dien naam niet noemen; zij geven aan de stammen den naam van de rivier, waaraan zij

wonen of gewoond hebben. De gewone onderscheiding tusschen de kustbevolking en die van het binnenland, welke dan respectievelijk Maleiers en Dajaks genoemd worden, gaat echter niet geheel en al op, omdat bijv. in Serawak ook Dajaks aan zee wonen, terwijl anderzijds de bevaarbaarheid van Borneo's groote rivieren oorzaak geworden is, dat tot ver in het binnenland zich Maleiers hebben neergezet. Bovendien wonen op vele plaatsen aan de kust niet alleen Maleiers als immigranten, maar ook Boegineezen, Chineezers enz. Voorts dient men er op te letten, dat de namen Dajak en Maleier niet meer louter een ethnographische onderscheiding beteekenen, daar de Maleiers zich sterk met de Dajaks vermengd hebben, terwijl de afstammelingen uit deze gemengde huwelijken althans in naam Mohammedaan zijn geworden en zich dus geen Dajak meer noemen, doch Maleier. En zoo zullen zelfs Dajaks van zuiver bloed, die tot het Mohammedaansche geloof zijn overgegaan, allengs tot de Maleiers gerekend willen worden, vooral om de vernederende bijbeteekenis van den naam Dajak, eenigzins synoniem met heiden en koppensneller, te ontgaan.

STAMINDEELING. De Dajaks zijn verdeeld in een groot aantal stammen, wier namen, gelijk boven gezegd, meestal ontleend zijn aan de rivieren, waaraan zij hun woonplaatsen hebben. Opsomming van al die stamnamen schijnt overbodig, te meer, daar de Dajaks gevoelig in eenige groote stammencomplexen verdeeld kunnen worden. Wegens het tot nu toe ontbreken van omvangrijke anthropologische onderzoekingen berust die indeeling in hoofdzaak meest op ethnologische onderscheiding; echter komt Dr. Kohlbrugge op grond van zijn bewerking van de door Dr. Nieuwenhuis bij 135 Dajaks uitgevoerde anthropologische metingen, tot het vermoeden, dat Centraal Borneo door minstens twee onderscheiden volksgroepen bewoond wordt: de eene dolichocephaal, tot welke de *Oeloe-Ajer Dajaks* aan de Mandai (linkerzijrivier van de *Kapoeas*) gerekend worden; de andere brachycephaal, waartoe de *Kajans* aan de Mendalam (rechterzijrivier van de *Kapoeas*) behooren; volgens Dr. Nieuwenhuis zijn deze groepen ook ethnologisch scherp gescheiden. Deze *Kajans* nu behooren tot één groot complex van verwante stammen, de *Bahau-Kenja-Kajan-Dajaks*, welke een groot deel der bevolking van Centraal-Borneo vormen. *Bahau's* noemen zich de stammen aan de Boven- en Midden Mahakam; *Kajan's* aan de Mendalam¹⁾ en aan de Boven-Redjang (in Serawak); *Kenja's* in het binnenland van Koeitei aan de Kajan- of Boeloengan-rivier en aan de Tawang en de Berau; voorts in Serawak aan de Boven-Baram; *Kindjin's* in de binnenlanden van Boeloengan. Al deze stammen hebben het bron gebied van de Kajan-rivier, dat Apoe Kajan of Pokedjin genoemd wordt, tot stamland; vandaar uit zijn successievelijk verschillende stammen naar den midden- of benedenloop der rivieren gekomen; daarbij hebben zij zich sterk vermengd met daar woonachtige stammen, zoodat de Kenjastammen van Apoe-Kajan als de zuiverste vertegenwoordigers van dit stammencomplex te beschouwen zijn. Die volksverhuizingen op groote schaal begonnen reeds in het begin der 2^e helft der 18^e eeuw; de laatste

¹⁾ De *e* stelt in dit artikel in vreemde namen steeds de stomme *e* voor, behalve in bekende woorden als Borneo enz.

groote verhuizing uit de Apoe Kajan had $\pm$ 1876 plaats.

De namen der afzonderlijke stammen, waarin de Bahau's en Kajan's verdeeld zijn, beginnen meestal met *Ma*, afkorting van *Oema* = huis, daar het hun gewoonte is, zich te noemen naar de rivier, waaraan zij wonen of gewoond hebben. *Ma-Soeling* beteekent dus letterlijk: Huis aan de Soeling.

Van de stammen in de Z. en O. Afdeeling verdienen vermelding: de *Biadjoe's*, welke niet alleen tusschen de monding van de Barito en het gebergte van Kota-Waringen wonen, maar ook hooger stroomopwaarts in de onderafd. Boentoek (Doesoelanden), de *Ot-Danom*, in Katingan, aan de Boven-Kahajan, Kapoeas en Doesoen; de *Olon-Máánjan*, eveneens in Boentoek, een kleine stam, maar in velerlei opzichten merkwaardig. De algemeene naam, die wel eens aan de meeste stammen der Z. en O. Afd. gegeven wordt, n.l. *Olo-Ngadjoe* = menschen van het bovenland, is minder toepasselijk op de stammen, die aan den benedenloop der rivieren wonen.

Een algemeene naam voor de Dajakstammen in de Wester-Afdeeling van Borneo bestaat niet; onder het groot aantal stammen, door Enthoven (Bijdrage tot de Geographie v. Borneo's Westkust) genoemd, zijn als hoofdstammen te onderscheiden: in het Boven-Kapoeas-gebied: de *Embaloe-Dajaks*, de *Kajan's* aan de *Mendalam* (reeds genoemd), de *Oeloe-Ajer-Dajaks* in het *Mandai* gebied en aan de Boven-Melawi, verwant met de *Ot-Danom* van de Z. en O. Afdeeling; de *Sekadau-Dajaks* en *Riboen's* in de landschappen *Sanggau* en *Sekadau*; terwijl van het landschap *Tajan* nog genoemd kunnen worden de *Dèsa-Dajaks*, wegens hun beweerde afkomst van de Hindoe-Javaansche kolonisten; de *Manjoeké-Dajaks* in *Landak*, en eindelijk de *Batang-Loepars*, zijnde Zee-Dajaks uit *Serawak*, afkomstig van de *Batang-Loepar*.

In *Serawak* en *Britisch Noord-Borneo* vindt men, behalve de reeds vermelde Kajan's en Kenja's nog vier hoofdgroepen: de *Zee-Dajaks* of *Iban's*, de *Moeroet's*, de *Land-Dajaks* en de *Poenan's*.

Laatstgenoemde groep, de *Poenan's* vindt men ook in *Centraal-Borneo*; zij vormen dat deel der bevolking van het binnenland, hetwelk nog een zwervend leven leidt; tot deze nomadische bevolking behooren ook de *Beketan's*, en de *Boekat's*; in de binnenlanden van de Z. en O. Afd. de *Olo-Ot*; in *Boeloengan* de *Basap's*. Zie POENAN.

VOORKOMEN EN KARAKTER. Gelijk te verwachten is, doen zich onder de talrijke hoofd- en bijstammen der Dajaks een aantal verschilpunten voor; zoowel wat betreft hunne physische als hun psychische eigenschappen. Ziet men van deze verschilpunten af, dan kan de Dajak in het algemeen beschreven worden als welgebouwd, hoewel onder de gewone middelmaat der Europeesche rassen: volgens de metingen van Dr. Nieuwenhuis en de „Cambridge Expedition” naar *Serawak* in 1899, was het hoogste gemiddelde der verschillende groepen 1.585 M. en wel bij de Zee-Dajaks. De hoofdvorm is bij de Zee-Dajaks, de Kenja's, de Kajan's en de Poenan's overwegend brachycephaal; bij de overige stammen, in 't bijzonder de Oeloe-Ajer-Dajaks, dolichocephaal, hoewel ook daaronder breedschedeligen voorkomen.

Het haar is over 't algemeen zwart, en sluik of golvend; gekrulde haren vormen een uitzondering. De huidskleur is donker-geel tot bruin, het donkerst bij de Zee-Dajaks. Van de Bahau's en Kenja's zegt Dr. Nieuwenhuis, dat hun huid in de jeugd meest eer lichtgeel dan bruin genoemd kan worden, zoodat in 't algemeen de donkere huidskleur op lateren leeftijd door den invloed van het zonlicht bewerkt wordt. De gezichtsvorm bij dit op den voorgrond tredend ras der Dajaks is ovaal; de oogen zijn levendig en donker-bruin; de zoogenaamde „Mongolenspalte” komt niet voor. De neus is in 't algemeen plat, zonder bijzonder breede vleugels. De mond is niet buitengewoon groot, bij sommige vrouwen zelfs klein; de lippen zijn niet zeer dik. Bij beide geslachten vindt men vooral in de jeugd zeer dikwijls welgevormde en open gelaatstrekken.

Ook in de karaktertrekken der Dajaks vertoonen zich vele individueele en stamverschillen; maar toch blijven er genoeg gemeenschappelijke over, om een algemeene karakterschets te rechtvaardigen.

Onder de goede eigenschappen der Dajaks worden genoemd: gastvrijheid, eerlijkheid, openhartigheid. Zij zijn zeer gevoelig voor de meening van anderen, en bevreesd, beschaamd gemaakt te worden voor hun omgeving. Hun gevoeligheid openbaart zich verder in hun afkeer van gewelddadigheid, en medegevoel voor het lijden van anderen, al strekt zich dit dikwijls niet verder uit dan tot eigen familie- of stamgenooten. Het koppensnellen en de gewoonte vroeger om slaven te slachten na den dood van een hoofd zijn geenzins als bewijzen van aangeboren wreedheid op te vatten, daar deze gebruiken met hun godsdienstige voorstellingen verband houden of hielden. Zie blz. 566.

Krijgshaftig, oorlogszuchtig en dapper kunnen de meeste Dajakstammen niet genoemd worden; wellicht zijn de Zee-Dajaks van *Serawak* nog degenen, die het meest als zoodanig kunnen worden aangemerkt.

Over het algemeen worden de Dajaks in zedelijk opzicht hooger gesteld dan de op Borneo aanwezige Maleiers; de invloed dezer laatsten is van zeer ongunstigen aard geweest voor de onder hun bestuur staande, en aan hun afpersingen blootgestelde stammen. Zoo is b.v. de hartstocht voor dobbelspelen en hanengevechten bepaaldelijk aan den omgang met de Maleiers te wijten. De onmatigheid echter in eten en drinken bij godsdienstige feesten, welke weder tot grove onzedelijkheid aanleiding geeft, de losheid van zeden, o.a. bij de priesters en priesteressen aan de Boven-Barito en bij de stammen van het Boven-Melawi-gebied, zijn zeker niet, of niet geheel, aan Maleischen invloed toe te schrijven. Ook in deze opzichten staan de Bahau-Kajan- en Kenja-stammen veel hooger.

Als schaduwzijden van hun karakter kunnen genoemd worden: gebrek aan energie en zelfvertrouwen, welke veroorzaakt wordt, deels door ongunstige levensomstandigheden tengevolge van ziekten (malaria, syphilis) bij de stammen aan den midden- of bovenloop der groote rivieren, deels door eeuwenlange onderdrukking en uitzuiging van de zijde der Maleische vorsten; voorts vergedreven nieuwsgierigheid en bedelzucht.

De goede verstandelijke aanleg der Dajaks toont zich o.a. in hun gemakkelijk aanleeren van vreemde talen; hun kunstzin is bijzonder hoog ontwikkeld, en beperkt zich niet tot enkele individuen.

KLEEDING, SIERADEN, TATOEEAGE, LICHAAMSMUTILATIES, WAPENEN.

Ook onder de nog zwervende stammen als Poenans, Beketans en Boekats vindt men geen personen meer die geheel naakt loopen. Behalve de bedekking der schaamdeelen is het doel der eigenlijke kleding bij de Dajaks vooral de bescherming tegen de zonnestralen; als sieraad dient de kleding slechts zelden, hoewel het soms voorkomt; bij de Mendalam-Kajan's bijv. worden de fraaiste kostuums alleen bij het Nieuwjaarsfeest gedragen.

De dagelijksche kleding is zeer eenvoudig en in hoofdtrekken bij de verschillende Dajakstammen gelijk. De mannen dragen een lendendoek, van $\pm$ 90 cM. breedte en 3.5 à 7 M. lengte, die éénmaal tusschen de beenen wordt doorgehaald, en verscheidene malen om het middel wordt gewikkeld, terwijl een stuk van ongeveer $\frac{1}{2}$ M. vóór afhangt. Verder een rotan zitmat in den vorm van een vierhoek met een driehoek boven op, die door middel van 2 koorden om de heupen wordt bevestigd en dient om den drager te beschermen bij het zitten op vochtige of vuile plaatsen. Buitenshuis wordt meestal een baadje gedragen, meest van katoen, bij den veldarbeid ook wel een van geklopte boomschors; en een zeer groote zonnehoed van palm- of pandanus blad, of bamboereepen, in doorsnede soms wel 80 cM., en meer dan 20 cM. hoog. Deze hoeden worden vaak zeer fraai versierd, van boven met kralenwerk of schelpen, de rest der bladvakken met figuren van katoen of flanel. In huis wordt door den man dikwijls een band van rotan om het hoofd gedragen, die in breedte afwisselt van een enkelvoudigen band tot een compleet mutsje. Hoofddoeken worden alleen in navolging van de Maleiers gedragen, en vinden hoe langer hoe meer verspreiding; echter meer onder de hoofden dan onder de gewone bevolking.

Het materiaal voor lendengordel en baadje was oorspronkelijk geklopte boomschors en is dat in vele streken van het binnenland nog; het wordt echter hoe langer hoe meer door ingevoerd goedkoop katoen vervangen.

Als sieraad dragen de mannen halskettingen van kralen, dikwijls zeer oude en dan van hooge waarde; aan de Boven-Barito bestaan die halskettingen uit agaatsteen, bij aanzienlijken afgewisseld door ruwe brokjes gedegen goud, of wel paarlen. Welgestelde Ot-Danoems dragen aan die halsketting nog twee of drie groote, dunne platen in den vorm van een halve maan. Verdere sieraden der mannen zijn been- en armringen, en oorsieraden; de beenringen bestaan uit rotan of lianen en worden onder de knie gedragen, de armringen, bij de Kajan's en Bahau's uit dezelfde stof of van schelpen of hout vervaardigd en boven den elleboog gedragen, zijn bij de Dajaks der Boven-Barito van metaal, soms wel van goud; bij hen draagt men er soms tot vijftien aan elken arm.

Bijzonder in het oog vallend zijn de oorversieringen der Dajaks, omdat bij de meeste stammen het de gewoonte is, de oorlellen zeer lang uit te rekken, door in de doorboorde oorlel zware ringen te dragen (Bahau's) of de gaatjes te vergrooten door er telkens dikkere pnnetjes of opgevulde bladeren in te brengen tot men er schijfjes van ijzerhout, aan de buitenzijde met een dun gouden plaatje belegd, in dragen kan. De Kajan's en Bahau's hebben bovendien een gaatje geboord in de boven-oorschelp, waarin zij die door dapperheid uitmunten de hoektanden van den Borneoschen panter, of ook wel beretanden mogen dragen. Bij de Zee-Dajaks komen de uitgerekte oorlellen zeer weinig voor; een

bijzonder oorsieraad bij hen is een rij van kleine koperen ringen rond de schelp van ieder oor.

De gewone kleding der Dajaksche vrouw te huis bestaat uit een schortje van boombast of katoen, ongeveer een handbreed beneden den navel om 't lijf gebonden; bij de Kajanvrouwen tot aan de enkels reikend, komt het bij vele andere stammen niet verder dan tot de knieën. In het veld aan 't werk zijnde, dragen ook de vrouwen meest een dergelijk baadje als de mannen; evenzoo wordt vaak buitenshuis een lange sarong gedragen. Afwijkend is het kostuum der Zee-Dajak-vrouwen, bestaande in een benedenlijfskleed van katoen, met eigenaardige patronen in verschillende kleuren, of met schelpen versierd en tot even over de knie reikend, een dergelijk baadje, en een soort corset, bestaande uit een groot aantal boven elkaar geplaatste rotan-ringen, dat het lichaam van borst tot dij bedekt. Iedere ring is in kleine ringen van geslagen koper gevat.

Om het hoofd wordt een band van rotan of kralenwerk gedragen; buiten aan het werk zijnde dragen ze zonnehoeden van grooter afmetingen dan die der mannen. De voornaamste sieraden der vrouwen zijn van denzelfden aard als die der mannen, bovendien ook gordels van kralen; de oorbellen der Kajanvrouwen zijn nog langer uitgerekt dan die der mannen; soms tot 1 d. M. beneden de schouders; bij de Kenja-vrouwen zijn de oorringen gewoonlijk lichter, terwijl bij vele andere stammen de vrouwen ronde schijfjes van hout of metaal in de ooren dragen.

Kinderen loopen meest tot hun zesde of zevende jaar naakt, en worden daarna gekleed op dezelfde wijze als de ouders.

Zeer algemeen verspreid is onder de Dajakstammen de gewoonte zich te tatouëren; wel zijn er sommige stammen die die gewoonte niet hebben, doch het schijnt, dat zij vroeger bij hen wel bestond maar verdwenen is onder den invloed van de Maleische kleederdracht, die zij hebben aangenomen; de Land-Dajaks van Serawak echter, die tot de niet-tatoeërende stammen behooren, beweren ook, dat zij nooit het gebruik gekend hebben. Onder de meest-getatoeëerde stammen nemen de Kajan's een voorname plaats in, aan hen danken vele der andere stammen zoowel hun kennis van het gebruik als het meerendeel hunner patronen; ook onder de Zee-Dajaks is tatoeage zeer algemeen, verder bij de Poenans, Beketans en Biadjoe's (Zuid-West Borneo). In Midden Borneo, waar de onderlinge verschillen in den aard der tatoeage samenvallen met het verschil van stamgroep, stam en mannelijk of vrouwelijk geslacht, kan men volgens Dr. Nieuwenhuis drie groepen onderscheiden: 1e groep: Bahau's, Kenja's en Poenans. 2e groep: Boekats en Beketans, 3de groep: Stammen van de Barito en de Melawi, en Oeloe Ajer's van de Mandai.

De eerste groep tatoeert met donkerblauwe lijnen; bij de vrouwen worden benedenarmen, handen, dijen en voeten bewerkt, bij de mannen schouders, armen en borst.

De tatoeage in de tweede groep heeft slechts bij mannen plaats; het gheele lichaam, van de onderkaak tot aan de enkels wordt bedekt met groote, donkerblauwe vlakken, waartegen de eigenlijke figuren in de natuurlijke huidskleur afsteken.

De mannen der derde groep krijgen eerst grotere of kleinere schijven op de kuit, later worden de armen, de romp en de hals geheel met samenhangelende figuren, uit donkerblauwe lijnen bestaan-

de, bedekt. Bij de vrouwen worden vooral de knieën, de onderbenen en de handen versierd.

Bij de eerste en tweede groep wordt de kunst van tatoeëren door vrouwen uitgeoefend, bij de derde door mannen. Alleen bij de eerste groep worden de figuren eerst en relief op kleine plankjes uitgesneden, deze met roet bestreken en vervolgens het patroon op de huid afgedrukt; de tweede en derde groep brengen de tatoeëring uit de vrije hand aan.

De Oeloe-Ajer-Dajaks gebruiken een 10 c.M. lang en 1 c.M. breed koperen plaatje, dat aan de eene zijde rechthoekig omgebogen in een scherpen tand eindigt; door met een stukje hout op het plaatje te slaan wordt de tand in de huid gedreven, waarna roet van damar of roode verf in de openingen wordt gebracht. De Bahau- en Kenja-vrouwen gebruiken een rechthoekig gebogen stukje hout, in welks omgebogen einde 2 of 3 koperen naalden door middel van gutta-percha bevestigd zijn; dit werktuig wordt in een mengsel van water en damarroet gedoopt, waarna door kloppen de roetdeeltjes onder de huid worden gedreven volgens het daarop afgedrukte patroon.

Bij de verschillende stammen heeft men in verband met het tatoeëren tal van voorschriften en verbodsbepalingen; bij de vrouwen staat het gebruik nog eenigszins met godsdienstige voorstellingen in betrekking, terwijl het bij de mannen hoofdzakelijk dient als versiering en om als dapper bekend te staan.

Onder de overige lichaamsmutaties moet in de eerste plaats het tandenvijlen genoemd worden, dat zeer algemeen voorkomt; de tanden van boven- en benedenkaak worden hetzij van voren concaaf gevild, of puntig toeloozend. Ook worden wel gouden of koperen stiften door de tanden gedreven.

Naar het schijnt vooral tot de Kajan's en de bewoners der bovenlanden van Koetei beperkt is de perforatio penis, om er een metalen stift in te dragen, en de gewoonte om een ring, b.v. uit de schubben van het schubdier vervaardigd, achter de corona glandis te dragen; dit laatste bij de Kajans, en alleen als voorrecht voor hoofden en dappere mannen.

De voornaamste aanvalswapenen der Dajaks zijn zwaard, speer en blaasroer. Het Dajaksche zwaard, bekend onder den naam van malat bij de Kajans, parang ilang bij de Zee-Dajaks en mandau in de Z. en O. Afdeeling heeft een zeer zwaar lemmet, dat van boven een dikte van $\pm 1\frac{1}{2}$ c.M. heeft, en zich kenmerkt door een uitholling aan de eene vlakke zijde, een concaven kant aan de andere zijde; het wordt met zeer veel zorg gesmeed, en is zoo scherp en hard, dat men er een spijker mee kan doorslaan. Het wordt niet slechts als wapen gebruikt, maar dient den Dajak ook evenzeer tot het afslaan van takken, het behouden van planken en het hakken van brandhout. De van hard hout of hertschoorn gemaakte greep is meestal zeer fraai uitgesneden; dit is ook het geval met de beide, door bamboevlechtwerk bijeengehouden dunne plankjes, waaruit de scheede bestaat. De scheeden zijn voorzien van een aantal aanhangsels, die hetzij tot gebruik op reis dienen, b.v. bamboedoosjes met vuursteen en rookbenoodigdheden, hetzij als sieraad of amulet. De scheede biedt verder plaats aan een klein mesje met een lang heft, waarmee men o.a. op een sneltocht randjau's of voetangels, en droog hout, om door wrijving vuur te maken, snijdt.

Bij sommige stammen van Noord- en West-Borneo heeft men zwaarden en scheeden, die van die der Kajan's c. s. en Olo-Ngadjoe's nogal afwijken.

Bijna even onafscheidelijk als van zijn zwaard is de Dajak van zijn speer, die een stalen punt heeft van ongeveer 1 voet lengte, terwijl de grootste breedte ± 7 c.M. bedraagt; bij de krijgssperen der Kajan's is het blad eenigszins uitgehold; de schacht is ongeveer zeven voet lang.

Het blaasroer, dat als krijgswapen weinig betekenis heeft, en meer voor de jacht gebruikt wordt, bestaat uit een gelijkmatig uitgehold, ongeveer 2 M. lang hard en rond stuk hout, aan het uiteinde waarvan nog vaak een lanspunt bevestigd wordt. Het dient tot het wegblazen van zeer lichte ± 2 d.M. lange pijltjes, welker punt vergiftigd is met plant-aardig gif; aan het achtereinde wordt een stukje zeer licht hout of merg bevestigd, om in het blaasroer het kanaal af te sluiten. Tot het bewaren dezer pijltjes dient een pijlkoker van een dikke bamboegeleding vervaardigd, met een ronden stop van bamboe of hout en een haak om hem aan den gordel te hangen.

Als afweerwapen dient het schild, dat bij de meeste stammen zeer breed is, en bestaat uit één stuk zacht hout; de voorkant vertoont zich als twee vlakken, die elkander onder een zwakken hoek snijden. Het schild der Kajan's is meestal weinig versierd, maar voor meerdere stevigheid omwonden met rotanreepen. Bij andere stammen zijn de schilden meer bewerkt, vooral die der Kenja's zijn bedekt met relief-figuren, waaronder in het midden een gestyleerd menschelijk gelaat zichtbaar is. Liefst wordt bij hen het schild verder versierd met haar van verslagen vijanden. Aan de Kapoeas echter wordt tegenwoordig een dergelijk sieraad niet meer aan de schilden aangebracht, terwijl het daar ook verboden is, menschenhaar van den eigen stam als sieraad voor wapenen te gebruiken. Voor de schildversiering koopen de Kajan's daar vooral haar van de Taman-Dajak's, die hun eigen haar daartoe beschikbaar stellen.

De krijgskleeding bestaat uit dierenvelen, liefst van panthers, anders van beren of geiten, soms versierd met kralenwerk rond de halsopening en vederen van den rhinoceros-vogel; en uit een van rotan gevlochten muts, aan de randen en van boven versierd, en op den top vederen van den argusfazant of den rhinocerosvogel dragend, of soms een haarpluim. Onder den krijgsmantel dragen de Kajan's ook nog een soort buis zonder mouwen, met kapok opgevuld, en twee mouwen afzonderlijk, slechts door een 2 d.M. breede strook verbonden.

WONING, HUISRAAD. Het kenmerkende der huizen van bijna alle Dajakstammen is, dat zij op hooge palen staan, en zeer lang zijn, daar zij niet slechts één familie, maar een groot aantal verwante families, ja soms een geheel stam herbergen.

Het meest verbreid is de huisvorm der Kajan's aan de Mahakam; zij zijn het ook, die de meeste zorg aan hun huizen besteden. Een Kajanhuys staat op palen van 1—5 M. hoogte, en heeft een lengte van 150 tot 250 M., een diepte van 12—14 M. en een hoogte (boven de palen) van 8 M. Het huis is over zijn geheele lengte door een 3 à 4 M. hoogen wand in twee deelen gescheiden, waarvan het voorste deel de gemeenschappelijk voorgalerij vormt, die aan de voorzijde van het huis door een 1 M. hoogen wand van traliewerk is afgesloten. Het achterste deel, met geheel gesloten achterwand, is in zooveel vertrekken verdeeld als er afzonderlijke families in het huis wonen. Meestal is in het midden van het stamhuys het gezinsverblijf van het hoofd, dat zich gewoonlijk door grooter frontbreedte en diepte van de andere

gezinsverblijven onderscheidt, en waarvan ook het dak eenigszins hooger uitsteekt.

De gewone gezinsverblijven of vertrekken hebben een frontbreedte van ongeveer 8 M. bij een diepte van $\pm$ 6 M.; ouders en kinderen met uitzondering van de volwassen zoons, slapen en eten daar; de gezinsvertrekken zijn niet in kleinere vertrekken onderverdeeld, maar bevatten gewoonlijk wel een aantal slaappleatsen, een soort van alkooven; verder een vuurhaard; rekken voor borden, brandhout en levensmiddelen, aan de wanden bamboekokers voor water, kleedingstukken, wapenen enz.; is de eigenaar de gelukkige bezitter van *tëmpajan's* of heilige potten, dan staan die ook tegen den wand geschaard. Door middel van een, dikwijls fraai bewerkte, houten deur staat zulk een familie-vertrek in verbinding met de gemeenschappelijke voorgalerij, bestemd voor allerlei dagelijksche bezigheden, en tot ontvangst van gasten; tevens als slaapgelegenheid voor de volwassen jongelingen en bezoekers. Met tusschenruimten van 10 à 14 M. vindt men in deze gemeenschappelijke galerij eveneens haarden. Zij dient voorts tot bewaarplaats van roeriemen, vischnetten, en allerlei zaken van dagelijksch gebruik; men vindt er ook de houten rijstblokken, waarin de vrouwen de padi stampen; en eindelijk ook een reeks van gesnelde koppen, hetzij in een lange rij of boven een der stookplaatsen. Van den grond af geven een aantal ladders, gewoonlijk bestaande uit balken met inkepingen, toegang tot de galerij.

Een anderen bouwstijl vindt men bij den stam der *Longglat's*, ook tot het Bahau-Kenja-complex behorende, en aan de boven-Mahakam gevestigd. Daar wordt de geheele ruimte tusschen vloer en dak ingenomen door de gezins-vertrekken, die door deuren in de zijwanden met elkaar in verbinding staan. In de plaats van de gemeenschappelijke voorgalerij der Kajans treedt bij hen een tweede vloer, op slechts eenige voeten boven den grond tusschen de palen van het huis aangebracht. Onder de woonhuizen loopt dus eigenlijk hier de weg door de nederzetting. Een tweede onderscheid met de Kajanhuizen bestaat hierin, dat het hoofd bij de *Longglat's* een afzonderlijk huis bewoont, waarvan de benedenvloer naar voren, de voorste wand naar beneden is verlengd, terwijl het dak van voren tot op $\pm$ 1 M. boven dezen vloer wordt voortgezet, zoodat een benedenvoorgalerij ontstaat, waarvan ook de zijwanden gesloten worden. Deze galerij wordt gebruikt voor vergaderingen en voor de ontvangst van gasten.

Veel overeenkomst met de huizen der hoofden van de *Longglat's* hebben de huizen van den kleinen stam der *Matotewan*, die onder de heerschappij der *Longglats* staan. Ieder gezin heeft daar een dergelijk huis met benedenvoorgalerij; deze galerijen hebben echter geen zijwanden, en daar de huizen aan elkaar staan, loopt deze galerij onafgebroken langs alle huizen heen. Ook de benedenvloer onder de woonruimten ontbreekt; van de galerij komt men door middel van ladders naar boven in de woonvertrekken.

Evenals bij de Kajan-huizen vindt men in de onmiddellijke nabijheid van de laatstbeschrevene soort veelal afzonderlijke bamboestellages om rijst en andere levensmiddelen te drogen. Bij de huizen van andere stammen kan men hoofdzakelijk de volgende verschillen met die der Kajans opmerken.

De huizen der *Otdanom-Dajaks* van de Z. en O. Afdeeling hebben, in plaats van een gemeenschappelijke voorgalerij, ongeveer in het midden van

de woning evenwijdig loopend met de voor- en achterwanden een gemeenschappelijke gang, waarop de afzonderlijke familie-vertrekken uitkomen; in den rechterhoek van het huis vindt men over de geheele diepte van het huis een ruimte, bestemd tot ontvangst van gasten, en tot slaappleats voor vreemden en ongetrouwde jonge mannen. De gemeenschappelijke gang komt dus op deze ruimte uit. Ook vindt men bij hen wel den gang langs den voorwand loopen; in het midden van dien wand is de deur, tegenover de deur de ontvangst- en slaapruijme, tot aan den achterwand toe, links en rechts van deze ruimte de gezinsvertrekken; bovendien is het geheele huis met een zware ijzerhouten palissadeering omgeven. Dit laatste is ook het geval met de huizen der *Biadjo-Dajaks*; doch de inwendige verdeling van het huis is anders; ook hier is, als bij de Kajans, het huis over zijn geheele lengte door een wand in tweeën verdeeld, en is het voorste deel de gemeenschappelijke galerij; maar de achterste helft is nog weder in twee gedeelten verdeeld, waarvan het voorste deel dienst doet als gang midden door het huis, terwijl het deel tegen den achterwand in een aantal vakken verdeeld is voor de afzonderlijke families. Hier vindt men ook algemeen op de rivier vóór elk huis een vlot, waarop een huisje dat tot badkamer en privaat dient; het vlot zelf wordt gebruikt als aanlegplaats en waschplaats.

Bij een aantal Dajakstammen der Wester-afdeeling vindt men niet de fraaie en groote huizen als o.a. bij de Kajans en Kënja's, daar de bedoelde Dajaks vooral tengevolge van de langdurige onderdrukking door de Maleiers in zeer kommervolle omstandigheden leven. Waar men bij de Kapoeastammen grotere huizen vindt, zijn deze ongeveer van de Kajansche bouwde, doch veelal van minder duurzaam materiaal; bij stammen, die veel van vijandelijke overvallen te lijden hebben of tot voor kort hadden, zijn de huizen gepalissadeerd.

Als afwijkend huis-type verdient vermeld te worden dat der *Sanggau-Dajaks* in de W. Afd. De vloer ligt op ongeveer 3 M. boven den grond en rust op wilddhouten palen; het dak sluit aan de beide langste zijden onmiddellijk bij dezen vloer aan; alleen aan de smalle zijden van het huis (hier vóór- en achterwand) zijn zijwanden van bladeren of boomschors. In het midden van den vóórwand is een deur, waartoe een ruw bekapt boomstam als trap toegang geeft. Door deze deur komt men in de middengalerij van 1 à 2 M. breedte; rechts daarvan vindt men de familievertrekken; links de stookplaatsen voor de gasten en ongehuwden, daarvóór (dus verder naar links) weer een gemeenschappelijke, doorlopende galerij, welke dus door één zijde van het dak is afgesloten. In het dak zijn kleppen aangebracht, waardoor men uit de laatstbeschrevene galerij op een open bordes komt, ontstaan door de verlenging van den vloer buiten het dak; dit dient tot het drogen en stampen van rijst, terwijl er ook de groote feesten gegeven worden.

Zooveel mogelijk wordt bij de Bahau-Kenja-stammen hout, liefst ijzerhout of een andere harde houtsoort, als materiaal voor de huizen gebruikt; wanneer dat niet te verkrijgen is, ook bamboe en bladeren. Bij vele andere stammen, waar men niet zooveel werk van den huisbouw maakt, worden deze laatste materialen meer gebruikt, terwijl ook voor de afscheidingen binnenshuis minder duurzaam materiaal, bijv. boombast, wordt aangewend. Voor de dakbedekking gebruikt men liefst houten dakpannen (in het Maleisch *sirap* genaamd); bij de Bahau's van

ijzerhout voor het dak van het hoofd, van tengkawanghout voor de andere stamgenooten.

Een eigenaardigheid van de meeste Dajakstammen is, dat zij hun huizen slechts tijdelijk gebruiken; wanneer de bebouwbare grond in den omtrek der nederzetting uitgeput raakt, zoekt men een andere plaats van vestiging, en bouwt daar een nieuw huis. In sommige deelen van West-Borneo, waar men soms maar eenige jaren op dezelfde plek blijft wonen, oefent deze gewoonte een slechten invloed op de zorg, dien men aan den bouw van het huis besteedt. Maar zelfs bij de Bahau's, waar de bouw van de groote, stevig in elkaar gezette, en met fraaisnijkwerk voorziene huizen een aanmerkelijken arbeid van de stamgenooten eischt, bestaat deze gewoonte; ook andere oorzaken kunnen tot het wisselen van woning leiden b.v. langdurige ziekten, door de bewoners aan den invloed van booze geesten toegeschreven, en vijandelijke overvallen. Wanneer het huis niet door vijanden in brand gestoken is, neemt men bij een dergelijke verhuizing zooveel mogelijk de duurzame materialen van het oude huis mede.

Een bijzonder groote plaats wordt bij den huisbouw ingenomen door de godsdienstige plechtigheden, die ten doel hebben, de geesten gunstig te stemmen en alle onheilen ver te houden van de bewoners. Tal van offers worden gebracht, vooral bij het oprichten van de zwaarste palen; vóór den invloed van het Europeesche bestuur was het o.a. in Serawak bij sommige stammen de gewoonte, om in den kuil waarin een der zware hoekpalen werd geplaatst, een jonge slavin te werpen, welke dan door den paal verpletterd en gedood werd; dit offer aan de geesten van den grond is thans door dat van een varken of kip vervangen. Menigvuldig zijn ook de verbodsbepalingen, welke van toepassing zijn bij het inzamelen en bewerken der materialen; daarbij, zoowel als bij den tijd, bestemd om den bouw te beginnen, wordt op allerlei voorteeuwen, in het bijzonder de vlucht of het geschreeuw van ominieuze vogels, acht geslagen.

De huizen staan bijna altijd in de onmiddellijke nabijheid van een rivier, en wel met de langste zijde evenwijdig daaraan; ook hierin vormen de huizen der Sanggau-Dajaks een uitzondering. Bij vele stammen bestaat het dorp uit één dergelijk lang huis; bij andere wordt de nederzetting door eenige, zelden vele, van zulke huizen gevormd. Behalve deze stamhuizen heeft men bij de stammen aan den bovenloop van de Barito in het dorp ook nog de z.g. *balei*, een gebouwtje in de onmiddellijke nabijheid van het vlot, dat tot aanlegplaats dient; deze balei is bestemd om vreemdelingen te herbergen, voor raad- en rechthuis, en voor vergaderingen. Bij de Bahau's e.a. hebben de vergaderingen plaats in de galerij van het huis van het stamhoofd.

In de bovenlanden der Z. en O. Afd. vindt men vaak het geheele dorp nog door een palissadeering van ijzerhout omgeven.

De groote stamhuizen worden niet door alle bewoners gedurende het geheele jaar bewoond, want zeer algemeen is de gewoonte om tijdens den druksten tijd van de landbouwwerkzaamheden tijdelijke huizen op de velden te betrekken. Zelfs komt het voor, dat stammen die sedert geruimen tijd weinig meer van vijandelijke overvallen te lijden hebben, aan het afzonderlijk wonen de voorkeur geven.

Vermelding verdient nog, dat de stammen, die een sterk uitgesproken type van huisbouw hebben, dit bewaren wanneer zij naar een ander gebied verhuizen.

Gelijk in het begin van dit artikel reeds werd opgemerkt, zijn er in de binnenlanden van Borneo nog eenige stammen, welke geen vaste woonplaats hebben; deze Poenan's, Boekats e.a. beschutten zich slechts tijdens den nacht of slecht weder door afdaken van takken en bladeren.

STAMORGANISATIE. BESTUUR. RECHTSpraak. Bij de beschouwing van de stamorganisatie der Dajaks dient in het oog te worden gehouden, dat de naam *stam* ten opzichte van deze volken in verschillende zin gebruikt wordt. Het minst verwarrend is, naar het voorkomt, om dien naam niet toe te passen op geheele complexen als Bahau's, Kajans e.d. doch slechts op de onderdeelen daarvan; soms woont zulk een stam in één groot huis, soms in meerdere huizen in één nederzetting; soms over verschillende nederzettingen verspreid. Derhalve kan het ook voorkomen, dat in één huis slechts een onderstam, stamdeel of geslacht woont. Bij de Kenja's b.v. van Apoe Kajan vindt men een aantal stammen (*Oema-Tow*, *Oema Djalan* enz.) die elk van 200 tot 300 families tellen, en dus niet in één huis samenwonen; soms ook niet in één nederzetting. Ook bij de Kajan's van Britsch Borneo bestaan de dorpen bijna altijd uit verscheidene lange huizen.

In de meeste gevallen nu kan het karakter van rechtsgemeenschap, met eigen gezag, eigen rechtspraak en eigen vermogen, alleen worden toegekend aan den stam, hetzij deze in één groot huis samenwoont, of over meerdere huizen verspreid in één nederzetting; de leden zijn, met uitzondering der slaven ¹⁾, aan elkaar verwant; dus is de rechtsgemeenschap van genealogischen aard. Waar de stam in één nederzetting, bestaande uit een aantal huizen, woont (Kajans Br. Borneo), heeft ieder huis toch ook zijn eigen hoofd voor de minder gewichtige en zuiver-interne aangelegenheden. Ook kan het voorkomen dat verschillende stammen onder de heerschappij van een anderen staan; in Apoe Kajan b.v. komt aan den stam der Oema-Tow die leidende positie toe; terwijl aan de Boven-Mahakam de Longglat's samen wonen met andere, kleinere stammen, die hun eigen hoofden bezitten, welke echter den Longglat-hoofdman moeten gehoorzamen. In sommige streken echter komt reeds het territoriale dorp, bewoond door leden van verschillende stammen, als rechtsgemeenschap voor.

Bij de Kajan's aan de Mendalam bestaat een stam uit één hoofdman, de families der vrijen, en de slaven. De waardigheid van den hoofdman is erfelijk, waarbij ook op de geschiktheid van de zoons voor het ambt wordt acht gegeven, zoodat niet altijd de oudste zoon opvolgt. Ook lichaamsgebreken kunnen de opvolging verhinderen. Hoewel zoons voorgaan, kan ook een vrouw de waardigheid van hoofd hebben; alsdan geniet zij dezelfde onderscheiding als een mannelijk hoofd.

Het hoofd vertegenwoordigt zijn stam naar buiten, oefent de rechtspraak over de stamgenooten uit, en laat de priesters of priesteressen alle godsdienstige ceremoniën bij den landbouw uitvoeren. Hij beheert het algemeene vermogen van den stam, en beschikt over de slaven, die den stam toebehooren. Daartegenover moet hij zorg dragen voor de ont-

¹⁾ Wanneer hier en elders in dit artikel gesproken wordt van *slaven* dient in het oog te worden gehouden, dat op Borneo slavernij alleen nog voorkomt in landstreken, waar ons gezag nog pas kort of nog niet stevig gevestigd is. Zie het artikel SLAVERNIJ.

vangst en het onthaal van vreemde gasten, en de in den stam ontstaande geschillen beslechten.

Zijn rechtsprekende macht, gelijk in het algemeen zijn overwicht, berust alleen op de overtuiging der stamgenooten, dat hij de handhaver van de adat is. Ter raadpleging over hetgeen het adatrecht eischt roept hij het oordeel in van zijn *mantri's*, dat zijn de bekwaamsten en aanzienlijksten onder de vrije mannen van den stam. Vóór iedere rechtshandeling worden ook de betrokken partijen en alle bewoners van het huis, ook de slaven en vrouwen, tot een vergadering opgeroepen, waarin ieder het recht heeft zich vrij uit te spreken.

Volgens het adatrecht staan op bijna alle overtredingen alleen boeten, die het karakter dragen van schadeloosstelling aan de benadeelde partij. Aan de *mantri's* is de tenuitvoerlegging der straffen opgedragen, waarbij zij over geen eigenlijke dwangmiddelen beschikken, maar steun vinden in het ontzag dat de Kajan's hebben voor de openbare meening, en in de vrees voor ziekte, als straf der geesten op overtreding der adatregelen. Tegenover het hoofd hebben de vrije Kajan's geen andere verplichtingen dan hem te helpen bij den bouw zijner woning en bij anderen zwaren arbeid, en ieder gedurende een dag voor hem te werken bij iedere periode van den rijstbouw.

De bemoeienis van het hoofd met de privaat-aan gelegenheden van zijn onderhoorigen blijkt o.a. uit den eisch, dat hij zijn toestemming moet geven, als een jongeling met een meisje uit een ander dorp wil trouwen; bij ontstentenis van andere bevoegden heeft hij de voogdij over wezen en het beheer hunner vermogens tot aan hun meerderjarigheid.

Het stamhoofd heeft de beschikking over de slaven, die het eigendom van den stam zijn; eigenlijk wordt dus dit levende eigendom door hem als vertegenwoordiger van den stam geadministreerd. Zij moeten, onder toezicht van de familieleden van het hoofd, of door hem aangestelde personen, allerlei werk in het bosch, op het veld of in huis verrichten; bijzonder bekwame slaven worden wel door het hoofd op maandenlange handelsreizen gezonden, waarbij een deel van de winst voor hen is, zoodat ook slaven het zeer goed tot welgesteldheid kunnen brengen. Het lot der slaven is bij de Kajan's zeer dragelijk niet alleen, maar kan over het algemeen zeer goed genoemd worden; men laat hun hun lagere positie weinig merken, zij kunnen in den priesterstand worden opgenomen en zelfs aanvoerder in den oorlog worden. De onderscheiding in standen bij de Kajan's aan de Boven-Mahakam is in het algemeen dezelfde als die bij hun stamgenooten aan de Mendalam; alleen is bij den Bahau-stam der Long-glat's op te merken, dat in hun dorpen verschillende kleinere stammen met hen samen wonen, wier hoofden het stamhoofd der Long-glat's gehoorzamen moeten; terwijl bij hen ook de meeste slaven door huwelijk in den stam zijn opgenomen. Overigens is juist bij de Mahakam-stammen de scheiding tusschen de drie standen veel grooter dan aan de Boven-Kapoeas; het hoofd geniet veel grooter aanzien, en de adatregelen worden er strenger gehandhaafd.

Omtrent de Kenja's kan opgemerkt worden dat in groote dorpen, b.v. Long-poetih, dat uit een 10tal groote huizen bestaat, wel ieder huis zijn hoofd heeft, maar het geheele dorp nog weer een opperhoofd, zooals dit ook bij de Kajans van Serawak het geval is.

Bij de overige Dajakstammen van Borneo is de stamindeeling niet zoo scherp omlind als boven beschreven werd; zoo hebben de hoofden der Ot-

Danom's en Olo-Ngadjoe's gewoonlijk niet veel invloed. Van een aantal stammen in de Westerafdeeling worden of werden tot voor korten tijd de hoofden door de bevolking gekozen b.v. bij de stammen aan de Mandai, soms daarna door den Europeeschen ambtenaar in hun betrekking bevestigd; bij anderen, zooals de Embaloeh-Dajaks, is het hoofdschap erfelijk. Van een scherpe indeeling in standen vindt men bij deze Dajaks weinig vermeld; enkele evenwel, o.a. de Ot-Danoms aan de Melawi, houden slaven, zoodat is aan te nemen dat ook hier de onderscheiding in hoofden met hun familie, vrijen, en slaven bekend is. Bij de Dajaks in het stroomgebied van de Melawi dient voorts onderscheiden te worden tusschen de z.g.n. *mardaheka* of vrije-stammen en de *serah*-stammen, die sedert tientallen van jaren aan de Maleische potentatjes onderworpen geweest zijn, en bij wie dus van de oorspronkelijke staminstellingen niet veel meer over is.

Voer zoover geen Gouvernementsrechtspraak is ingevoerd, of de rechtspraak niet bij de Maleische vorsten berust, is zij, gelijk boven reeds bleek, in handen der stamhoofden. De bij de Bahau-stammen gebruikelijke manier, om bijna alle overtredingen en misdrijven alleen door boeten te straffen, vindt men ook elders, b.v. bij vele stammen der Westerafdeeling. Waar deze bepalingen van bestuurswege gesanctionneerd zijn of waren, is dit op te vatten als een overgangstoestand tot een scherper scheiding van straf op overtreding en op misdrijf.

Bij de oorspronkelijke rechtspraak der Dajaks van de Z. en O. Afdeeling nemen godsoordeelen een zeer belangrijke plaats in; evenzoo bij vele stammen van de Westerafdeeling; bij de Bahau's daarentegen wordt er slechts zeer weinig gebruik van gemaakt. Zie GODSGERICHTEN.

De eed is algemeen gebruikelijk; bij de Ngadjoe's bestaat hij in het strooien van rijst door den beschuldigde, waarbij het heelal en de daarin huizende geesten tot getuige van zijn onschuld worden aangeroepen, onder zelfvervloeking over zich en zijn nakomelingen, als hij gelogen heeft. Daarna werpt hij een steen in het water en snijdt een rotan door als symbolische aanduiding van het lot dat zijn geluk moge ondergaan, indien hij een valschen eed gezworen heeft. Bij de Bahau's wordt de eed afgelegd op den tand van een koningstijger, of onder het langzaam dooden van een hond, met welks bloed degene, die den eed aflegt, zich besmeert. In geval van meeneed gelooft men dat de schuldige later door den geest, die in den hond huist, vervolgd en gedood zal worden. Zie EED.

RECHTEN OP DEN GROND. LANDBOUW. ANDERE MIDDELEN VAN BESTAAN. Bij de beschrijving der Dajaksche woningen werd reeds vermeld, dat zelfs de gezeten stammen soms maar 8 à 10 jaar in hetzelfde huis wonen, vele zelfs nog korter, en dat die verwisseling van woonplaats deels veroorzaakt wordt door hun wijze van landbouw. Hoewel er in de ontoegankelijke en onbewoonde wildernissen van Centraal-Borneo nog uitgestrekte streken zijn, waarop door niemand rechten gepretendeerd worden, zoo is elke stam toch niet geheel vrij in zijn keuze van gronden bij het voortdurend rondtrekken; iedere stam heeft een bepaalde landstreek, waarover hij het beschikkingsrecht heeft, en dikwijls grenst het gebied van den eenen stam onmiddellijk aan dat van een anderen.

De uitingen van dit beschikkingsrecht van den stam zijn in groote trekken gelijksoortig met hetgeen men elders in den Archipel aantreft; bij die

stammen, waar de oorspronkelijke instellingen het meest ongeschonden bewaard zijn, vindt men ook slechts weinig onderlinge afwijkingen; vermeld worde hier, dat in de onderafdeeling Boentoe van de afdeeling Doesoelanden (res. Z. en O. Afd.) de rechten van de genealogische gemeenschappen tengevolge van bestuursbemoeienis zijn overgegaan op het district, een administratieve eenheid.

De leden van den stam hebben dus in de eerste plaats het recht om binnen den beschikkingskring grond te ontginnen; bij de Bahau's zelfs de slaven. In overleg met het hoofd wordt bij hen door ieder de grond gekozen, dien hij meent noodig te hebben. Voorts mogen zij er boschproducten inzamelen, waarvoor echter in sommige streken het noodig is, vergunning aan het hoofd te vragen; bij de Bahau's laat het hoofd ze ook wel door zijn slaven zoeken, waarvoor zij hem $\frac{1}{10}$ van het ingezamelde moeten afstaan. Jacht in de bosschen en vischvangst in de rivieren staat eveneens den stamleden vrij.

Een elders veel voorkomende uiting van het beschikkingsrecht, dat n.l. vreemden niet dezelfde rechten hebben op ontginning binnen den kring van een andere gemeenschap, tenzij met vergunning vragen aan het betrokken hoofd en tegen betaling eener recognitie, wordt onder de Dajaksche stammen niet overal zoo streng gehandhaafd; een bloote kennis-gave, anders een aanvraag tot vergunning, die bijna nooit geweigerd wordt, wordt in sommige streken alleen vereischt; in enkele slechts een recognitie of klein geschenk. Wegens de groote beteekenis, die in den laatsten tijd sommige boschproducten van Borneo gekregen hebben, o.a. djeloetoeng, wordt gewoonlijk overal door de rechthebbende gemeenschap een zeker percentage, meest $\frac{1}{10}$, van de opbrengst geëischt. Daar zulk een heffing geheel en al gebaseerd is op de algemeene adat, die in Koetei b.v. door het sultanbestuur steeds erkend werd, zoo wordt zowel het in concessie-geven van reusachtige terreinen door het Gouvernement tot inzameling van djeloetoeng, als het vaak willekeurig optreden van benden Maleische boschproducten-jagers door de Dajaks als een grievende inbreuk op hun rechten aangemerkt. De bemoeienis, die de gemeenschap blijft behouden over den reeds bebouwden grond, blijkt bij verschillende Dajakstammen, o.a. uit een verbod van vervreemding en uit de gewoonte, dat bebouwde grond, die tot den staat van woestheid is teruggekeerd, weer onder het beschikkingsrecht der gemeenschap terugvalt.

Uit het recht van ontginnen, dat aan ieder lid van de gemeenschap toekomt, die het beschikkingsrecht heeft, ontwikkelt zich het inlandsch bezitrecht voor den ontginning. Zoo bezit bij de Bahau's iedere familie haar eigen rijstveld, terwijl volwassen zoons en dochters ieder eveneens een eigen rijstveld krijgen. Bij hen blijft een eenmaal bebouwd stuk grond, ook al is het sedert jaren verlaten, het bezit van den eersten ontginning. De beperking, dat de grond niet verkocht mag worden, komt ook bij hen voor; wel mag de bezitter hem ruilen of aan stamleden verkoopen.

Bij alle gevestigde Dajak-stammen is de l a n d b o u w een hoofdmiddel van bestaan, en wel de verbouw van rijst. Met den rijstbouw hangt voor een groot deel het leven der Dajaks samen, terwijl deze bezigheid op het nauwst met hun godsdienstige voorstellingen is verbonden en religieuze plechtigheden en tal van verbodsbepalingen er onafscheidelijk van zijn. Daar het hoofd alle noodige formaliteiten, die iedere periode moeten openen, door de priesters

of priesteressen laat uitvoeren, is hij ook bij den rijstbouw een persoon van groot gewicht.

Ondanks het gewicht, dat aan den rijstbouw op Borneo toekomt, staat hij er nog op zeer lagen trap, en kan hij niet anders dan roofofbouw of z.g. „brandcultuur” genoemd worden. De ploeg is onbekend, behalve bij de Doesoen's in Noord-Borneo, die 't gebruik van de Chinezen geleerd hebben; sawahbouw komt behalve bij de Kalabits aan de Baramrivier in Serawak, ook voor bij de stammen in de nabijheid der kusten wonende.

De gewone wijze, waarop een stuk boschgrond tot droog rijstveld wordt gemaakt, is, dat men de hooge boomen velt, gewoonlijk op een flinke hoogte boven den grond ze afhakkende, wegens de enorme wortellijsten. Heeft men een hellend terrein, dan wordt wel geveld over een stuk grond in den vorm van een V, de punt van de letter het hoogst liggend, door de lager liggende stammen eerst in te kappen, en daarna den bovensten boom tegen alle lagerstaande te doen aanvallen.

Het hout moet daarna eerst eenige dagen drogen voor men 't in brand steekt, vandaar dat men het ontginnen bij voorkeur in den drogen moesson ter hand neemt. Zoodra de asch koud is, kan men met het uitplanten beginnen; in 't algemeen wordt niet gezaaid, doch de mannen maken met houten plantstokken gaten in den grond, waarin de vrouwen de korrels werpen. Hoewel meestal iedere familie zijn eigen rijstveld heeft, wordt bij de moeilijke werkzaamheden onderling hulpbetoon toegepast.

Tot bepaling der seizoenen wordt in vele streken van Borneo, b.v. bij de Zee-Dajaks, in de afdeeling Doesoelanden en in West-Borneo naar den stand van het sterrenbeeld de Pleiaden gerekend; bij de Kenja's door het afmeten van de schaduw van een loodrecht opgestelden stok; elders weer door een verticaal geplaatste bamboe met water, met een merkteeken van buiten. Deze bamboe wordt telkens in een schuinen stand gebracht, zoodat hij wijst naar een bepaalde ster, waarbij er wat water uit vloeit, en deze handeling wordt zoolang herhaald tot 't water aan het (door de ondervinding) bepaald merkteeken reikt.

Bij de verschillende perioden van den rijstbouw hebben, bij de Bahau- en Kenja-stammen, groote feesten plaats, die alle een godsdienstig karakter dragen; al de gevorderde ceremoniën worden gehouden op een klein afzonderlijk tot dat doel aangelegd rijstveld. De groote beteekenis van de rijst als voedsel heeft ook bij de Dajaks, gelijk bij de meeste Indonesiers, geleid tot de opvatting dat de rijst beziel is niet alleen, maar ook, dat deze ziel of zielestof ongeveer gelijkwaardig is met die van den mensch. Gaan de rijstzielen voor, hetgeen soms kan gebeuren, dan verliest de rijst haar voedingswaarde of er ontstaat misgewas; vandaar o.a. bij de Mahakam-Kajan's de maskerdansen, welke dienen de rijstzielen terug te halen; de grotesk-gemaskerden stellen geesten voor, die machtiger gedacht worden dan de menschen.

Wegens het lage standpunt, waarop grondbewerking en landbouw bij de Dajaks staan, wordt gewoonlijk een bepaald stuk land slechts één jaar bebouwd, en daarna laat men het twee jaar braak liggen; in het 3de jaar is dan weer voldoende opslag gegroeid om hetzelfde stuk land weer in gebruik te nemen. Als op deze wijze binnen een periode van 12 à 15 jaar hetzelfde land drie à vier malen gebruikt is, wordt de opbrengst zoo gering dat men besluiten moet, een nieuw stuk maagdelijken grond in

gebruik te nemen; is er in de onmiddellijke omgeving geen geschikte grond te vinden, dan moet dus het geheele dorp naar een andere woonplaats omzien.

Hiervoren werd reeds vermeld, dat tijdens de drukste werkzaamheden iedere familie in een afzonderlijk huisje op de rijstvelden woont. Ter bescherming van het gewas tegen de vogels wordt een hutje op 't veld opgericht, waarin rotan-draden samenkomen, waarmee men bamboestaken met geraasmakende werktuigen in beweging kan brengen; het wieden geschiedt veelal door vrouwen, die trouwens bij de geheele cultuur en vooral bij de godsdienstige ceremoniën, daaraan verbonden, een hoofdrol spelen.

Groote feesten worden gevierd na het binnenbrengen van den oogst; bij de Kajan's aan de Menda-lam wordt dan het Nieuwjaarsfeest gehouden, het voornaamste van het geheele jaar, waarbij ook de in den loop van het jaar geboren kinderen hun definitieven naam ontvangen en volop van den overvloed van den nieuwen oogst wordt genoten. Ook dit feest gaat met tal van godsdienstige ceremoniën gepaard, zoodat de *dajoeng's*, de priesteressen der Kajan's, daarbij een voornaam rol vervullen.

Onder de overige landbouwproducten nemen bij de Dajaks mais, suikerriet, aardappelen en tabak de eerste plaats in; ook pisang- en papaja-boomen worden wel op het rijstveld geplant; andere vruchtboomen, zooals doerian, djamboe en doekoe, benevens sirihplanten, plaatst men in kleine omheinde tuintjes in de buurt van het gemeenschappelijk huis. Van zeer veel belang zijn voor de Dajaks de producten hunner bosschen, hetzij als voedingsmiddelen bij schrale rijstoogeten, — vooral de wilde sago wordt in zulke tijden veel gebruikt — hetzij als handels-artikelen, in de eerste plaats djeletoeng, voorts kamfer, rotan, en producten van de wilde bijen.

Ook de *v i s c h v a n g s t* is voor de Dajaks een belangrijk middel van bestaan, wegens den buitengewonen vischrijktom van Borneo's rivieren. Men vischt met hengels, netten, vischsperen en fuiken, of wel door middel van *toeba*. Onder dit laatste verstaat men een verdoovend middel, bereid uit het melksap van verschillende wortels en basten; de wortels of basten worden geklopt en daarna in het water geworpen, waardoor de visschen boven komen, en met allerlei werktuigen gevangen kunnen worden.

De jacht, bij de zwervende stammen een der hoofdmiddelen van bestaan, neemt bij de gezeten Dajaks slechts een ondergeschikte plaats in. Vooral op wilde zwijnen, wilde katten en hoenderachtige vogels wordt gejaagd; van een aantal dieren, b.v. herten, is wegens hun godsdienstige opvattingen aan vele Dajakstammen het vleesch verboden. Bij de jacht wordt algemeen gebruik gemaakt van honden.

Daar op het maatschappelijk standpunt, dat de Dajaks innemen, de behoeften zoowel als de middelen om daarin te voorzien voor alle leden van de gemeenschap ongeveer gelijksoortig zijn, bestaat er bij hen in het algemeen geen *h a n d e l* tusschen de leden der gemeenschap onderling. Daarentegen is de handel tusschen de verschillende stammen of met vreemde kooplieden wel degelijk van groot belang. De eigen produkten en de voortbrengselen der bosschen worden verkocht; zout, gedrukte katoentjes, tabak, kralen, ijzerwaren enz. worden ingekocht. Voor een deel is het nog een werkelijke ruilhandel, doch ook geld wordt als ruilmiddel gebruikt.

De handelstochten der Dajaks strekken zich soms zeer ver uit, en kunnen dus maanden duren; zoo gaan er wel tochten van de Boven-Mahakam tot naar Serawak. Wanneer, zooals bijv. bij de Kenja's

van Apoe Kajan, de sneltochten oorzaak zijn, dat vreemde gebieden voor een stam gesloten zijn, leidt dit er toe dat handelstochten slechts door een groot aantal personen tegelijk ondernomen worden. Ook door slaven laat men vaak handelsreizen doen.

Een voornaam doel van de handelsreizen der Dajaks is het inkoopen van kralen; het bezit van oude kralen wordt n.l. bij verschillende stammen van het binnenland buitengewoon op prijs gesteld; bovendien worden kralen tot versiering van allerlei kledingstukken, en bij godsdienstige plechtigheden gebruikt. Voorts dienen zij binnen den stam als ruilmiddel en vervangen er dus vaak het geld.

Vermelding verdient nog het bouwen van booten door de Olon-Maänjan van Padjoe-Empat (onder-afd. Boentoe, in de afdeeling Doesoelanden, Z. en O. Afd. v. Borneo). Vijf à zes mannen trekken soms dagen ver 't bosch in, bouwen er een tijdelijke nederzetting, en werken daar tot ze ongeveer 80 tot 100 booten gereed hebben; deze worden naar 't naaste riviertje gesleept en daarlangs naar de Barito gebracht, waar ze tot groote vlootten aaneengebonden worden. In Marabahan, Negara, Bandjermasin en andere plaatsen brengen ze dan gemiddeld f 10. — per stuk op.

De *i n d u s t r i e* kan in het algemeen bij de Dajaks niet gerekend worden onder de middelen van bestaan, daar zij bijna geheel huisindustrie is en bijna uitsluitend dient ter voorziening in de behoeften van den vervaardiger en zijn gezin. Een uitzondering op dezen regel wordt gevormd door het smids-werk, daar de benodigde ijzeren werktuigen door een smid, die in ieder dorp te vinden is, worden vervaardigd. Het smeden, dat bij alle Dajakstammen bekend is, bedient zich als materiaal in hoofdzaak tegenwoordig van ingevoerd ijzer; soms smelt men nog wel zelf ijzer, b.v. bij de Longglat's aan de Boven-Mahakam. Vooral ook het smeden van zwaarden kan als een middel van bestaan worden opgevat.

De *h u i s i n d u s t r i e* der Dajaks houdt zich voornamelijk bezig met het vervaardigen van kledingstukken, hetzij uit boombast of door middel van weven, het versieren daarvan, o.a. door kralenwerk, het vlechten van hoeden, matten, manden, enz. van bamboe, rotan, pandanus- en andere bladeren; het bakken van potten; het snijden van houten zwaardscheeden, van hoornen zwaardgevesten en besnijden van bamboekokers.

In al deze takken van industrie toont zich bij vele stammen een hoog ontwikkeld kunstgevoel; en daar de kunst ook bij allerlei voorwerpen van dagelijksch gebruik wordt aangewend, kan de huisindustrie met recht kunstindustrie genoemd worden. Vooral in het hout- en beensnijwerk, het versieren van bamboekokers en het kralenwerk toont de artistieke aanleg der Dajaks zich op zijn hoogst. De meest gebruikte versieringsmotieven zijn menschen- en diereengestalten (hond, slang, rhinocerosvogel), terwijl bij de Bahau's en Kenja's veel genitaal-motieven voorkomen, wegens de voorbehoedende kracht, daaraan toegeschreven.

H U W E L I J K S - E N E R F R E C H T. In het algemeen heerscht bij de Dajaks monogamie; onder den invloed van de Mohammedanen echter komt het wel voor, dat hoofden meer dan ééne vrouw nemen; ook kan dit veroorzaakt worden door den wensch van een hoofd om in familiebetrekking te komen tot een hoofd van grooten invloed, of om een talrijke familie te bezitten.

Behalve verboden graden van familiebetrekking bestaan er bij de Dajaks geen huwelijksverboden

(eleutherogamie); men kan ze tot de endogamie volken rekenen, wanneer men, met Wilken, onder endogamie verstaat de gewoonte om met stamgenooten te huwen, zonder dat een bepaald verbod bestaat tegen huwelijken met niet-stamgenooten. Alleen wordt het voor hoofden en hun kinderen niet onverschillig geacht, met welke families van vrijen zij door het huwelijk in betrekking komen, wanneer zij niet met huns gelijken trouwen kunnen. Een vrije man kan wel met een slavin in het huwelijk treden, doch neemt daardoor de verplichtingen van een slaaf op zich; bij echtscheiding krijgt de man zijn vrijheid weder. Huwelijken van vrije vrouwen met slaven komen minder vaak voor.

De gewoonte om bij voorkeur met stamgenooten te huwen is zeer algemeen onder de Dajaks verspreid; evenwel schijnt men het begrip stamgenooten dan eenigszins ruim te moeten nemen, zoodat b.v. Kajans wel zelden met Pniring's, Longglat's enz. trouwen, doch huwelijken onder stamgenooten, die niet in dezelfde nederzetting wonen, meer voorkomen.

In verband met de endogamie is het verwantschapstelsel parentaal, hoewel er menige trek is aan te wijzen, waaruit blijkt, dat het matriarchaat of moederrecht eenigszins overweegt; zoo o.a. de zeer veel voorkomende gewoonte dat bij het huwelijk de man bij de vrouw intrekt, althans de eerste jaren na 't huwelijk. Het sterkst komt dit matriachale karakter uit bij de Manjoeké-Dajaks van Landak; daar gaat in den regel de huwelijksaanvraag van het meisje uit, en steeds is dit het geval wanneer het de oudste dochter geldt; deze, de anak pangkalan, blijft steeds in het huis harer ouders wonen, en treedt, als zij trouwt, als hoofd van het huisgezin op.

Toch bestaat bij de meeste Dajaks ook de bruidschat, maar de beteekenis van koopsom kan er niet, althans niet meer, in gezien worden, daar er van loskopen uit den stam geen sprake is, omdat immers man en vrouw tot denzelfden stam behooren.

Tengevolge van deze instellingen is de positie der vrouw onder de Dajaks zeer hoog; zij treedt in 't algemeen als gelijkgerechtigd met den man op, en heeft ook op den gang van zaken vaak grooten invloed.

Over het algemeen heeft het huwelijk geen gemeenschap van goederen tengevolge; bij echtscheiding met onderling goedvinden behoudt dus elk der partijen haar deel.

Echtscheiding kan zoowel van den man als van de vrouw uitgaan en komt zeer dikwijls voor; zijn er kinderen dan kunnen deze, bij de Mendalam-Kajans, zelve beslissen of zij vader of moeder volgen willen; de kleinsten gaan dan meest met de moeder mee.

De huwelijksaanvraag gaat meestal van de zijde van den man uit; maar met de keuze van het meisje wordt wel degelijk rekening gehouden. Kinderhuwelijken komen in vele streken van Borneo voor; bij de Kajan's aan de Bloe-oe is het zelfs het meest gebruikelijk, dat een huwbaar jongeling zijn ouders of andere familieleden laat onderhandelen over een huwelijk met een ongeveer 6-jarig meisje. Hij komt, als de onderhandelingen gunstig verlopen zijn, dan dadelijk in het huis zijner a.s. schoonouders wonen, terwijl hij aan hen en aan het meisje een klein geschenk doet overhandigen; werkt voor zijn schoonouders en wordt dan, zoodra het meisje huwbaar is, zonder verdere ceremonie haar echtgenoot.

Ook bij de meeste andere Dajakstammen heeft de huwelijksluiting, behalve bij aanzienlijken, slechts

met weinig ceremonieel plaats; de ook elders in den Archipel voorkomende symbolische handelingen als; het samen eten, het samen gebruiken van sirih enz. worden ook bij verschillende Dajakstammen aange troffen.

Terwijl het verkeer tusschen jongelieden van allerlei sekse over het algemeen zeer vrij is, wordt de echtelijke trouw zoowel van mannen als van vrouwen geëischt, en bepaalt de adat strenge straffen, meest in boeten bestaande, op overspel.

Het erfrecht toont weder de gelijkstelling van man en vrouw; terwijl soms man en vrouw niet van elkaar erven, hebben dochters dezelfde rechten als zoons; bij de verdeling zullen de zoons wapenen, gong's enz. krijgen, de dochters kleederen, huisraad, e. d.; soms, zooals bij de Kajans aan de Mendalam, erven de dochters meer, omdat de zoons gemakkelijker zelve den kost kunnen verdienen. Bij het matriachale huwelijk van de anak pangkalan (Manjoeké-Dajaks) is deze erfgenaam van $\frac{2}{3}$ van de bezittingen der ouders, zoo de oudste broer in de kampong blijft wonen en deze ontvangt dan de rest, maar als hij er niet woont, ontvangt de oudste dochter alles. Hetgeen de andere kinderen ontvangen is als een gift van oudste dochter of oudsten zoon te beschouwen.

GODSDIENST. ANIMISME ENZ. Zooals boven reeds werd opgemerkt, is een deel der Dajaks door den invloed der Maleiers tot het Mohammedanisme overgegaan, en wordt daardoor allengs tot de Maleiers gerekend. Evenwel is de kennis en het in praktijk brengen van de voorschriften des Islams bij die Mohammedaansche Dajaks over het geheel zeer gering, en staan zij in vele opzichten nog volkomen gelijk met hun Heidensche stamgenooten.

De godsdienst der Dajaks bestaat in de vereering van een groot aantal geesten, waarbij men onderscheiden kan: de geesten van de voorouders, vooral van de geesten van machtige hoofden, die langzamerhand tot halfgoden geworden zijn; de geesten van bergen, bosschen, rivieren, en de verspersoonlijke natuurkrachten; vooral onder de laatstgenoemde categorie vallen er vele, die men als godheden kan beschouwen, zooals van den donder, den storm, enz.; en ten slotte een Opperwezen, dat bij de verschillende stammen andere namen draagt, waarvan sommige verbasterd-Arabisch of Sanskrit zijn; hieruit mag evenwel nog niet worden afgeleid, dat het begrip zelf niet oorspronkelijk-Indonesisch zou zijn; te minder, omdat o.a. bij de Bahau's en Kajans dat Opperwezen den zuiver Dajakschen naam draagt van Tamei Tingei = onze Hooge Vader. Bij de Olon-Maanjan b.v. heet de hoogste Godheid Mahatalla — een verbastering van het Arabische Allah t'āla; bij de Olo Ngadjoe Mahatara = een samentrekking van het Sanskrit Mahabata. Dezen zelfden naam Mahatara vinden we waarschijnlijk terug in het woord Petara der Zee-Dajaks; hieronder is echter niet hetzelfde te verstaan, wat met de verwante namen bij de andere stammen wordt uitgedrukt, want bij de Zee-Dajaks schijnt het woord een meervoudige beteekenis te hebben, zoodat ieder gezegd wordt zijn Petara te hebben.

Zeer uitvoerige mededeelingen over de opvattingen omtrent de geestenwereld bij de Bahau's hebben wij te danken aan Dr. A. W. Nieuwenhuis; in vele opzichten kunnen zij als type gelden van hetgeen ook bij andere stammen voorkomt. Terwijl de gewone Bahau's zich voornamelijk bezighouden met de to, de geesten die hun geluk of ongeluk bezorgen, beschou-

wen de hooger ontwikkelden, de hoofden en priesters, de *to* als de directe of indirecte werktuigen van Tamei Tingei. Deze, een goede geest, bestuurt met zijn gemalin *O en i a n g T e n a n g a n* het heelal, en heeft, behalve de *to*, nog andere goden onder zijn bestuur, o.a. *D j a j a H i p o e i*, de moeder der Kajan-wereld en heerscheres over de goede geesten. Tamei Tingei is alwetend, beheerscht 's menschen lot, straft en belooft reeds hier op aarde.

De goede geesten, die de priesters, en ook de smeden, tatoeerkunstenaars enz. bezielen, maken door middel van droomen en dieren de Bahau's met den wil en de plannen van Tamei Tingei bekend, en geven hun daardoor te kennen, wat zij doen en laten moeten. Van daar heeft zich bij hen een zeer ingewikkeld stelsel van waarzeggerij en voortekenen ontwikkeld, waarbij vooral de vlucht van sommige vogels een groote rol speelt.

Ook het algemeen in den Archipel voorkomend *p e m a l i*-systeem, of stelsel van verbodsbepalingen is bij de Bahau's niet alleen, maar bij alle Dajaks buitengewoon uitgebreid, en legt hun geheele leven aan banden, die zelfs door economische noodzakelijkheid niet altijd verbroken kunnen worden; door inachtneming dezer verbodsbepalingen meenen zij zich tegen allerlei ongunstige invloeden te beschutten. In het Boesang'sch, de algemeene omgangstaal van Centraal-Borneo, heeten deze verbodsbepalingen *p e m a l i*; wat in godsdienstigen zin verboden is heet *l a l i* (als bijv. naamw. gebruikt).

Ook door bemiddeling van priesters of priesteressen trachten de Dajaks in betrekking te komen tot de goden- en geestenwereld. Bij de Bahau's heeten de priesters of priesteressen — de laatste categorie is het talrijkst — *d a j o e n g*. Hun hulp wordt ingeroepen bij allerlei ongeluk en ziekten, die den mensch treffen, bij den dood en bij slechte droomen, terwijl ze ook een groote rol spelen bij de landbouwfeesten, en bij alle gelegenheden, waarbij aan de geesten offers worden gebracht. Vóór men in den dajoeng-stand wordt opgenomen gaat een leer- en proeftijd vooraf. De dajoeng's kunnen als *sjamanen* beschouwd worden, daar ze vóór hun werk door een goeden geest bezield moeten worden; extatische toestanden komen echter bij de dajoeng's der Bahau's slechts weinig voor. Zij staan bij de bevolking in hooge achting, en hun zedelijk leven is onberispelijk. Geheel anders is het gesteld met de priesters (basir) en de priesteressen (balian) der Dajaks aan de Barito; vooral in de Benedenlanden zijn de vrouwelijke *sjamanen* tevens publieke vrouwen en geven de mannelijke zich aan tegennatuurlijke ontucht over. Ditzelfde is het geval met de *manang bali*, de mannelijke *sjamanen* bij de Zee-Dajaks. Bij de Doesoen-Dajaks (Serawak) heeten zoowel de mannelijke als de vrouwelijke *sjamanen* *b a l i a n* of *w a d i a n*; ze worden door toegevoegde namen onderscheiden, naarmate het medicijnmeesters zijn, of ze bij doodenfeesten optreden. Noch bij deze Dajaks noch bij de Olon-Maänjan zijn de *balian's* bekend om hun onzedelijkheid, zooals de *basir's* en *balian's* aan de Kahajan.

Een der voornaamste bezigheden van de *sjamanen* bij de Dajaks is het genezen van zieken; bij de *manang's* der Zee-Dajaks is dat zelfs bijna de eenige bezigheid. Aangezien ook bij de Dajaks de animistische beschouwing heerscht, welke ziekte toeschrijft aan de afwezigheid van een der zielen, die den mensch toegeschreven worden (de z.g. „persoonlijke zielestof”), zoo bestaat het genezen van zieken in het terugbrengen door allerlei middelen en bezweringen,

van deze zielestof en bij sommige stammen in het geleiden van de ziel naar het zielenland (zie beneden).

De vereering of het aanroepen der vooroudergeesten door beelden als mediums komt bij de Dajaks slechts weinig voor, wel vindt men bij verschillende stammen beelden in verband met den godsdienst staande, maar dan zijn het b.v. beelden van menschen, dieren en voorwerpen, die men den goden wijdt, opdat de *gana*, de ziel dier beelden, het eigendom dier goden zal worden; of die bij ziekte den plaatsvervanger van den kranke moeten voorstellen; of wel, zooals bij de Kenja's in Noord-Borneo, zijn het beelden van goden, die het huis beschermen; ook kunnen beelden dienen om booze geesten af te schrikken; deze beelden zijn meest van groote genitaliën voorzien, omdat deze de geesten op de vlucht jagen.

Een bijzondere plaats in het religieuze systeem der Dajaks wordt ingenomen door de vereering der gesnelde koppen; bij allerlei gelegenheden, o.a. bij het opheffen van den rouw over een gestorven hoofdman, wordt een versch gesnelde kop vereischt; waar tengevolge van het optreden van het Europeesche bestuur aan het koppensnellen een eind gemaakt is, of waar het in onbruik is gekomen als bij de Kajan-Dajaks aan de Mendalam, worden de ceremoniën met een ouden, van andere stammen geleenden, kop uitgevoerd. Moge oorspronkelijk ook bij de Dajaks een der oorzaken van het koppensnellen de wensch geweest zijn om zijn eigen levenskracht (of „zielestof”) te versterken met die van den verslagene, thans schijnt bij sommige stammen de beschouwing meer deze te zijn, dat de koppen door een geest bezield zijn, die men te vriend moet houden.

De beschouwingen omtrent het bezield zijn van planten, dieren en levenloze voorwerpen, (dus het animisme in meer beperkten zin) wijken in beginsel niet af van hetgeen bij andere animistische volken in den Archipel wordt aangetroffen. Hetzelfde kan gezegd worden omtrent de denkbeelden met betrekking tot het leven na den dood. Ook de Dajaks stellen zich het leven in het hiernamaals voor als een voortzetting van het leven hier op aarde, zoodat wie hier tot de aanzienlijken behoort, ook daar een hooger rang zal bekleeden dan anderen. De plaats van het zielenland denken zij zich meest boven de aarde, in den wolkenhemel gelegen; de tocht van de zielen daarheen gaat met talloze moeilijkheden gepaard, waaronder vooral bij verschillende stammen genoemd wordt het overtrekken van een rivier, waarover, zooals b.v. de Kajan's zich voorstellen, zwiepende boomstammen als bruggen, en wegen zoo scherp als zwaarden voeren; bij de Olo-Ngadjoë's o.a. moet de ziel over een waterval van vuur. Daar de begrafenisgebruiken met deze voorstellingen in het nauwste verband staan, moet hieronder daarop nog worden teruggekomen.

Over de fetissen der Dajaks verdienen bijzondere vermelding de z.g. *tempajan's* of *belang a's*, groote verglaasde potten of vazen, waaraan door de Dajaks een bovennatuurlijke afkomst wordt toegeschreven. Er bestaan een aantal soorten van deze *tempajan's* en de Dajaks betalen voor de echte soms fabelachtige prijzen; de Sultan van Broenei bezat er een, waarvoor hem zelfs tevergeefs / 24.000 zou geboden zijn. Zij worden voor geluk-aanbrengend en onheilafwerend gehouden; zelfs aan scherven van de echte *tempajans* wordt groote waarde gehecht, en aan water, dat in deze potten gestaan heeft, schrijft men genezende kracht toe,

PLECHTIGHEDEN EN FEESTEN IN HET HUISELIJK LEVEN. DOODENFEESTEN EN BEGRAFENIS. De verschillende feestelijkheden, welke op bepaalde perioden in het leven of bij bijzondere gelegenheden gevierd worden, dragen bij de Dajaks alle een godsdienstig karakter, zoodat de priesters of priesteressen daarbij een voornamste rol spelen; steeds gaan deze feestelijkheden met offers aan de goden of geesten gepaard, terwijl er ook meestal maaltijden mee verbonden zijn. De voornaamste feesten hebben plaats bij de naamgeving, bij het betrekken van een nieuw huis, bij huwelijken, bij het begin van het zaaien, en bij den oogst. Dit laatste feest is bij de Kajan's aan de Mendalam tevens het Nieuwjaarsfeest, gevierd als de oogst binnen is, zoodat overal overvloed heerscht. Terwijl de Kajan's aan de Mendalam dit feest ieder jaar vieren, omdat zij meestal ieder jaar op een goeden oogst kunnen rekenen, heeft het aan de Mahakam slechts om de 2 à 3 jaren plaats, wegens veelvuldig voorkomend misgewas.

Bij de feesten, die met den rijstbouw in verband staan, is het er niet slechts om te doen, de geesten gunstig te stemmen, maar evenzeer, de ziel van de rijst aan te lokken of te doen blijven. Dit blijkt o.a. uit de maskerspelen, die bij de Kajan's aan de Mahakam tijdens den zaaitijd plaats hebben; de gemaskerden stellen geesten voor, die, machtiger dan de menschen, de *broewa parei* of rijstzielen terug moeten halen, als ze te ver zijn afgedwaald. Tal van verbodsbepalingen gelden tijdens de verschillende perioden van den zaaitijd, en wijzen derhalve op het religieuze karakter van de daarmee gepaard gaande feesten. Een voornaam moment dezer plichtigheid wordt gevormd door het dansen der priesters of priesteressen; merkwaardig is het, dat bij de Kajan's aan de Mendalam de volwassen mannen tijdens den zaaitijd zich bezighouden met tolleren, anders alleen een kinderspel.

Bij de Dajakstammen van de Z. en O. Afd. zijn de voornaamste feesten verbonden met de lijkbezorging; derhalve zal hier eerst iets over de *b e g r a f e n i s g e b r u i k e n* der voornaamste stammen gezegd moeten worden.

Naar het schijnt is bij vele Dajakstammen oorspronkelijk het verbranden der lijken in zwang geweest; thans komt dit gebruik nog slechts in enkele streken voor, o.a. in Serawak bij de Land-Dajaks, in de Z. en O. Afd. bij de Olon-Maanjan en de Dajaks van Sidin (Oostelijk deel van Sambas). Meer algemeen is de gewoonte, om de lijken kort na het overlijden in een voorloopige doodkist te deponeren; daartoe wordt dan veelal gebruik gemaakt van een uitgeholden boomstam; deze voorloopige kist wordt meest zeer nauw genomen, uit vrees dat de doode anders gezelschap wil hebben, en dientengevolge weldra een ander lid van de familie zal sterven. Bij sommige stammen worden de lijken eenvoudig op een stellage in het bosch geplaatst, en daar gelaten tot ze tot ontbinding zijn overgegaan; vroeger werden bij de Oeloen-Maanjan de lijken van aanzienlijken gemummificeerd; van enkele Doesoenstammen (in Britsch Noord-Borneo) wordt het balsemen der lijken door middel van kamfer vermeld.

Bij de Bahau's worden de lijkkasten niet begraven maar op bepaalde plaatsen, liefst onder overhangende rotsmuren, geplaatst.

In verband met de beschouwingen omtrent het leven der ziel in het zielenland (z. boven) staat het zeer algemeen bij de Dajaks voorkomende gebruik om allerlei zaken bij de lijkstaf op te stellen; de zielestof dezer voorwerpen gaat met den overledene

mee. Terwijl thans bij de Bahau-stammen geen nadere definitieve lijkbezorging meer plaats heeft, werden vroeger aan de boven-Mahakam de beenderen, nadat de weekte deelen vergaan waren, gereinigd en in een aarden pot gelegd, welke daarna in een grot werd bijgezet. Waarschijnlijk heeft dus ook bij die stammen vroeger een dergelijke plichtigheid plaats gehad als thans nog in zwang is in de Z. en O. Afd. n.l. het groote doodenfeest. Doel daarvan is, de ziel, die voorloopig nog bij 't graf, althans op aarde vertoeft, voorgoed naar het zielenland te brengen. Buitengewoon veel werk wordt van dit feest gemaakt in de Z. en O. Afd.; bij de Olo-Ngadjo's heet het *t i w a h* en duurt soms tot zeven dagen. Wegens de vele toebereidselen duurt het soms zeer lang, eer men het *tiwah*-feest voor een overledene kan vieren; vandaar, dat men het vaak voor meerdere zielen tegelijk doet. De bezigheid der priesteressen of sjamanen bij het feest is, de zielen naar het zielenland over te brengen. Eigenlijk geschiedt dit door *T e m p o n - T e l o n*, den Dajakschen Charon, doch de priester of priesteres beweegt dezen daartoe door zijn of haar tooverzangen; in een lange litanie worden de ervaringen der ziel bij den overtocht opgenoemd. Daar een aantal buffels bij dit feest geslacht worden, wier vleesch door de deelnemers genuttigd kan worden (de zielen gaan met die der overledenen mee), terwijl rijkelijk toewak gebruikt wordt, ontwaarden deze feesten in groote zwelgpertijen, waar de grootste onzedelijkheid bedreven wordt.

Vroeger werden bij deze definitieve lijkbezorging, waarbij ook de rouw voor de overledenen wordt opgeheven, niet slechts in de Z. en O. Afd. maar ook in andere streken, vooral voor hoofden, wel slaven of pandelingen geslacht; waar het Gouvernement nog geen voldoende invloed kan doen gelden gebeurt dit wellicht nog wel eens. De bedoeling daarvan was, aan de zielen der overledenen de zielen dezer slachtoffers als dienaren mee te geven naar het zielenland.

Ook bij de Olon-Maanjan van Padjoe Empat komt een doodenfeest voor, *Siwa* genoemd, waarbij vroeger een slaaf werd geslacht; een maand te voren heeft de verbranding van de voorloopige doodkist met het stoffelijk overschot plaats gehad; deze plichtigheid gaat vergezeld van een tien-daagsch feest, het *idjambé*. De verbranding van schedels en beenderen is echter niet volledig; de half-verkoolde overblijfselen worden onder een afdak op 4 palen, waaronder zich nog een lijkstaf in den vorm van een prauw bevindt, geplaatst; huisraad en andere bezittingen van den doode worden op een andere kist geplaatst. Ook bij de andere Dajakstammen komen deze soort van praalgraven voor, waarheen de overblijfselen ten slotte worden gevoerd; bij de Kenja's, o.a. worden voor de hoofden en hun afstammelingen zeer hooge, fraai bewerkte stellages met afdak opgericht, die met allerlei voorwerpen behangen worden. Bij de stammen, die een doodenfeest vieren, worden bij die gelegenheid de overblijfselen naar deze permanente graven gevoerd; bij de Olo-ngadjo's heeten ze *sandong*, bij de Kajan's *salong*.

TAAL- EN LETTERKUNDE. Zie DAJAKSCH.

Literatuur. Voornaamste geraadpleegde literatuur: Dr. C. A. L. M. Schwaner, Borneo (1853—54). Dr. P. J. Veth, Borneo's Wester-Afdeeling (1854—56). M. T. H. Perelae, Ethnogr. beschrijving der Dajaks (1870). Dr. C. Bock, Reis in Oost- en Zuid-Borneo (1887). L. C. Westenik, De Moealang en

Sekadang-Dajaks (Tijdschr. I. T. L. en V. Dl. 39, 1892). Dr. G. A. Wilken, Handl. tot de beoef. der vergel. Volkenkunde v. d. O.-I. Arch. (1893). Id. Verspreide Geschriften. E. L. M. Kühr, Schetsen uit Borneo's Wester-Afdeeling (Bijdr. T. L. en V. Dl. XLVI, (1896). Ling Roth, The natives of Sarawak and British North Borneo (1896). P. C. van der Willigen, Mededeelingen omtrent een reis door Borneo, van Pontianak naar Bandjermasin, langs Melawan en Kehajan in 1894 (T. A. G. 2e Serie Dl. XV, 1898). H. E. D. Engelhard, De afdeeling Doesoelanden (Bijdr. T., L. en V. Dl. LII, 1901). W. H. Furness, The home life of Borneo head-hunters (1902). J. J. K. Enthoven, Bijdr. tot de geographie van Borneo's Wester-Afdeeling (1903). Dr. A. W. Nieuwenhuis, Quer durch Borneo (1904). F. Grabowsky, Der Häuserbau, die Dörfer und ihre Befestigungen bei den Dajaken (Süd-Ost Borneo's Globus Band XCII, 1907). Missionar H. Sundermann, Religiöse Anschauungen und Gebräuche der heidnischen Dajakken auf Borneo (Allgem. Missions-Zeitschrift 35er Jahrg., 1908). M. C. Schadee, Het familieleven en familierecht der Dajaks van Landak en Tajan (Bijdr. T. L. en V. Dl. LXIII, 1910). Hose and Mc Dougall, The pagan tribes of Borneo (1912). P. te Wechel, Erinnerungen aus den Ost- und West-Dusun-Ländern (Borneo). Internat. Archiv. für Ethnogr. Band XXII (1914). Borneo. Pandecten van het Adatrecht: Het beschikkingsrecht over grond en water (Uitgave v. h. Koloniaal Instituut).

T. J. B.

DAJAK'SCH. De talen der verschillende stammen, welke Borneo bevolken, en in tegenstelling tot de Maleische en andere kolonisten als de meer oorspronkelijke bevolking van het eiland kunnen worden beschouwd, zijn over het geheel nog zeer weinig bekend, zoodat de onderlinge verhouding nog niet is vast te stellen. Voorloopig bestaat er dus nog geen bezwaar al deze talrijke talen en tongvallen onder den algemeenen naam „Dajak'sch” samen te vatten. Van hetgeen gesproken wordt op Nederlandsch-Borneo is het best bekend de taal der Ngadjoe-Dajaks in de Zuider- en Ooster-afdeeling, met eenige dialectische afwijkingen in gebruik bij de stammen Poeloepetak, Mangkatip, Mantangai en Kapoeas, Kahaian, min of meer ook bij de stammen Sihong en Patai. De taal is tamelijk rijk aan prefixen en dubbel-prefixen, doch als suffixen komen alleen *an* (soms *a*) en *n* voor, welke bovendien zeer zelden gebezigd worden; infixen komen als levend element niet voor. In sommige opzichten zou men kunnen zeggen, dat de taal eene midden-stelling inneemt tusschen de talen van Java en Sumatra, en die van Celebes, (meer bepaaldelijk Noord-Celebes, enz.). Verschil van tijd wordt bij het werkwoord uitgedrukt door partikels; ook de conjunctief of optatief wordt niet nader aangeduid of blijkt eveeens alleen uit partikels; als imperatief treedt de stam-vorm op. Vervoegde vormen komen niet voor. Het passivum wordt gevormd door het prefix *i*, waarbij zich de bijzonderheid voordoet, dat een neus-klank, welke in de plaats getreden is van den beginnenden mede-klinker van een stamwoord niet verdwijnt, bijv. naast *manakau*, stelen, van *takau*; *inakau*, gestolen worden. Niet zelden valt de *i* echter weg, zoodat men bijv. naast *inakau* ook *nakau* zeggen kan, en somtijds het grondwoord in het passivum kan optreden, bijv. naast *maharak*, wegjagen: *harak* = *iharak*, weggejaagd worden. Eene genitief-bepaling volgt, volgens den algemeenen Mal. Pol. regel, op het bepaalde woord; eindigt het bepaalde woord op een klinker, dan wordt met

enkele uitzonderingen eene *n* toegevoegd, bijv. *kaju-n djihi-n huma-n ama-ku*, het hout van de stijlen van het huis van mijn vader. In bepaalde gevallen kan de genitief-betrekking ook door middel van den genitief-vorm van het pronomen van den 3den pers. aangeduid worden; ook kan zij met nadruk omschreven worden door middel van *ai*, bijv. *huma ai-n apa-ngku* in plaats van: *huma-n apa-ngku*, het huis van mijn vader, welk *ai*, (nevens *aju*), ook kan gebezigd worden niet de genitieven der pers. voornaamwoorden. Bij de pers. voornaamwoorden is opmerkelijk het voorkomen van een dualis, en zelfs van een trialis.

Dewijl het Ngadjoe'sch alleen spreektaal is, bezit het, uit den aard der zaak geen eigenlijke letterkunde, al leven onder het volk ook verhalen, raadsels, enz. nog voort. Gelijk te begrijpen is, zijn het Bandjareesch, het Jav. en vooral het Mal. niet zonder invloed op het Ngadjoe'sch gebleven; in de laatste taal worden zelfs uitsluitend de *dindang* (= Mal. *pantoen*) opgesteld. Bij godsdienstige plechtigheden, als bij het dooden-feest, bij bezweringen, bedienen de priesters of priesteressen zich van een soort zangen, vervat in dichter-taal, welke den naam draagt van „*basa sangiang*”, goden- of geesten-taal. Echter ook in andere zangen, waaronder dier-fabeln, wordt zooveel mogelijk van die *basa sangiang* gebruik gemaakt. Het voorkomen van zulk een dichter-taal met de kenmerken, welke ook de *basa sangiang* vertoont, is dan ook een zeer gewoon verschijnsel.

Eenigszins nader is thans ook de taal der Olon Maanjan bekend geworden, welke stam voornamelijk den linker-oever van de Barito bewoont, van Boentoeck tot 2° en 3° Z.B. De taal verschilt in sterke mate van het Ngadjoesch, maar vertoont toch over het geheel hetzelfde type; vele prefixen, waarnaast als suffixen eigenlijk alleen *an* en *en* voorkomen, (maar naar het schijnt meer in gebruik dan in het Ngadjoe'sch). Als infix wordt nog *m* (= Mal. Pol. *um*) gebruikt, echter zeldzaam. In de genitief-constructie wordt geen *n* toegevoegd als het bepaalde woord op een klinker eindigt, bijv. *lewu olon*, het huis der menschen; overigens kan ook hier de genitief omschreven worden: *lewu wat olon*. Bij de pers. voornaamwoorden schijnt geen dualis of trialis voor te komen. Opmerkelijk is de vorming van het passief door middel van een prefix *na*, *i* heeft hier eene geheel andere functie, bijv. naast *mukul*, slaan: *napukul*, geslagen worden.

Het Boesang'sch is de taal van eenige Dajaksche stammen, welke voornamelijk zich bevinden in de Boven-Kapoeas der Wester-afdeeling, en in de onder-afd. Boven-Mahakam der Zuider- en Ooster-afd. v. Borneo. De taal wordt bovendien als omgangstaal door meerdere stammen verstaan. Wel anders dan verwacht werd, blijkt deze taal tamelijk verlopen te zijn. In de eerste plaats geldt dit van den vorm der woorden, (naar de Woordenlijsten te oordeelen, moet dit verschijnsel zich in nog sterkere mate voordoen bij andere talen in die omgeving gesproken, als het Penihing'sch, het Long-Gelat'sch, enz.); geheel in tegenstelling tot het Ngadjoe-Dajaksch. Maar ook in grammaticaal opzicht is dit het geval: suffixen schijnen als levend element geheel verdwenen te zijn, al leveren enkele woorden nog bewijzen van een vroeger bestaan daarvan op; ook slechts enkele prefixen komen voor, benevens het infix *ëm* (= *um*), waarvan het evenwel niet duidelijk is, of het al of niet nog levende kracht heeft. Een eigenlijke passief-vorm van het werkwoord komt niet voor; daarentegen komen sporen van vervoeging voor, ofschoon de constructie

zeer verlopen is. Bij de pers. voornaamwoorden komt eene, naar het schijnt, niet meer recht levende, dualis voor, terwijl de meervouds-vormen bewijzen, dat vroeger ook een trialis in gebruik is geweest. Sporen van eene *n* in de genitief-constractie bij woorden, welke (althans oorspronkelijk) op eene vocaal eindigen, komen, ten minste in samenstellingen, voor, bijv. *mata-n do*, de zon.

Iets, doch nog zeer weinig, is bekend geworden van het Tidoengsch (Tarakansch), en van het Boeloengansch. Het laatste zou, naar opgave, zeer sterk door het Mal. geïnfleueerd zijn, en ook zou dit, volgens opgaven van Beech, het geval zijn met het Tidoengsch (Tarakansch), hoewel in mindere mate. Echter is op te merken, dat het daar gegevene niet steeds overeenstemt met het elders vermelde. Zoo geeft den Hamer voor het Tidoengsch eene menigte vormen met infix *um*, hetgeen door Beech zelfs niet vermeld wordt.

De overige talen op Ned. gebied zijn zoo al, alleen door Woordenlijsten bekend.

Literatuur. „Versuch einer Grammatik der Dajakischen Sprach“, en „Dajak-Deutsches Wörterbuch“, beide door Aug. Hardeland, Amsterdam, Frederik Müller, 1858 en 1859. The Tidong dialects of Borneo, bij Mervijn W. H. Beech, M. A., with preface and notes bij Dr. A. A. Fokker, Oxford at the Clarendon Press, 1908. Boesangsch-Nederlandsch Wdb., door J. P. J. Barth, Batavia, Landsdrukkerij, 1910. Dajakkische Fabeln und Erzählungen“, von H. Sundermann, II, (bevatten stukken in de talen der Olon Maanjan en der Oloh Ngadjoe), Bijdr. T., L. en Vlk. v. Ned. Ind., Dl. 66, 1911. „Der Dialect der Olon Maanjan (Dajak) in Süd-Ost-Borneo, door denzelfden in genoemde Bijdr. Dl. 67, 1912. Nederlandsch-Kënja Dajaksche Woordenlijst, door P. van Genderen Stort, Verh. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., Dl. LIX, derde stuk, 1914. The languages of Borneo, by Sidney H. Ray, M. A., in „The Sarawak Museum Journal, Vol. 1, 1913, London, West, Newman and Co., waarin ook eene bibliographie van wat overigens verschenen is over de talen van Borneo.

J. C. G. J.

DAJEUHLOEHOER (DAJALOEHOER). Thans de naam van het n.w.ljkste district van de afdeeling en het regentschap Tjilatjap, residentie Banjoemas, 478 KM² groot. Tegenwoordig is Wana-redja de districtshoofdplaats.

De naam „Dajeuh loehoer“, beteekent in het Soedaneesch: hoo g e l e g e n h o o f d p l a a t s, r e s i d e n t i e en duidde vroeger een van Banjoemas geheel afgescheiden, aan den Soesochoenan behorend landschap aan, ongeveer bestaande uit de tegenwoordige districten Dajaloehoer, Madjenang en Pegadingan. Het tegenwoordig district is door de Tjidjolang van het Cheribonsche regentschap Galoeh, en door het Këndeng-gebergte van het Cheribonsche regentschap Koenigan gescheiden, terwijl de grens met de Preangeregentschappen gevormd wordt door de Tjitandoei, waarvan de genoemde Tjidjolang een zijrivier is. Het N. deel is bergachtig, boschrijk en woest, en gaat in het Z. over in laag en zelfs moerassig land, daar de ten N. van de Tjikawoeng (ook een zijrivier van de Tjitandoei) gelegen rawah Gedé, waaruit zich de 113 M. hooge heuvel Pasir Lereng verheft, gedeeltelijk in dit district ligt. Het telde in 1905 ± 21.000 bewoners. In de laatste jaren zijn er gronden in erfpacht uitgegeven, vooral voor de teelt van caoutchouc.

DALAM. Zoo noemden de Atjehers des Soel-

tans woonplaats, door ons herdoopt in „Kraton“ en „Koeta Radja“.

DALANG. Vertooner van de wajang (zie aldaar) en voorlezer bij de hofdansen (Zie DANSEN).

DALBERGIA LATIFOLIA Roxb. fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Sono keling of Sono kling. Een hooge dikke boom van Voor-Indië; in den maleischen Archipel alleen van Midden- en Oost-Java bekend, en daar meest in kleine complexen in de vlakke voorkomend. Het hout is om de prachtige kleur en de groote duurzaamheid zeer hoog geschat als meubelhout, vooral voor tafels en kasten.

DALEM. Vorst, vorstelijk, ook de woning van vorsten of andere grooten.

DALI (JAV.). Zie RADERMACHERA.

DALIMA (JAV., SOEND.). Zie PUNICA.

DALODO. Zie BABIROESA.

DALOE-DALOE. Plaats op Sumatra, aan de rivier Sosa, linker-zijrivier van de Rokan-Kanan, gelegen in het landschap Temboesi, behoorende tot de onderafd. Rokan (afd. Bengkalis, Gouvt. Oostk. v. Sumatra). Deze plaats heeft in de geschiedenis bekendheid, doordat de Toeankoe van Temboesi hier een sterkte had, waar hij zich zelfs na den val van Bondjol in 1837 staande hield, totdat den 29sten December 1838 die sterkte door de onzen werd overrompeld, waarmede het laatste verzet van de Padri's geëindigd was.

DALOEWANG (JAV., SOEND.). Zie BROUSSONETIA.

DAM (Mr. PIETER VAN), geb. te Amersfoort 8 Oct. 1621, overl. te Amsterdam 17 Mei 1706. Promoveerde 1644 te Leiden, werd toen eerst advocaat voor den Hove van Holland, in 1651 advocaat voor het Hof van Utrecht, 17 Juli 1652 buitenbewindhebber der O. I. Cie ter kamer Amsterdam voor de provincie Utrecht, 18 Sept. d. a. v. advocaat der O. I. Cie, welke functie hij tot zijn dood, d. i. gedurende bijna 54 jaren, bekleedde. Hij was als advocaat tevens secretaris van de vergadering van H. H. Zeventien. Bij resolutie van H. H. Zeventien van 9 Juli 1693 werd hem, met ontheffing van den dagelikschen arbeid der Cie, opgedragen „een pertinente „en naeukeurige beschrijving te maken van de con-, stitutie, regeering en handel der Compagnie, van „haer begin en geboorte af“. Aan deze taak werkte hij bijna 8 jaren. 10 Maart 1701, bijna 80 jaar oud, diende hij het resultaat van zijn arbeid in. Het vormt 8 boekdeelen, benevens 2 deelen met inhoud en register. Het bestaat (een verloren geraakt deel uitgezonderd) nog en berust op het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage. Het vormde de hoofdbasis voor het werk van G. C. Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der N. O. I. Compagnie, uitgekomen als deel XLVII (3e stuk) der Verh. Bat. Gen. (1894). Zie ook Nijhoff's Bijdragen 4e R., deel V. (1906), pag. 275 e.v.

DAMAR (Dammer of Daam). Eilandje in de Banda-zee, ten N.O. van Timor, behoorende tot de onderafdeeling Wetar der afdeeling en residentie Timor en Onderh., met een oppervlakte van 315 K.M.² Het bestaat uit een ouden vulkaanmantel (Verbeek, Molukkenverslag, p. 572), waarvan het oostelijke deel is ingestort, waarin later minstens drie jongere kegels zijn verzezen; de hoogste, Woerlali of Woearlili genaamd, is ongeveer 800 M. hoog. Op verschillende punten komen solfataren te voorschijn, doch erupties zijn niet bekend (over een onjuist bericht van Knüttel, zie bij Verbeek). Tusschen twee der genoemde jonge kegels is een diepe inham, de

baai van Solat (of volgens Verbeek: van Koeloewati), waaraan de hoofdplaats Woeloer, tevens standplaats van den posthouder, gelegen is, die éénmaal in de 4 weken door een stoomschip der Paketv.-Maatschappij wordt aangedaan. Verder liggen op het eiland nog 7 of 8 negorijen van minder beteekenis, die op heuvels gebouwd en door steenen ringmuren omgeven zijn. De bevolking zal $\pm$ 1700 zielen bedragen, die twee verschillende talen spreken en geen anderen godsdienst kennen dan de vereering van de zielen hunner afgestorvenen. Zij staan onder hoofden, met den titel van Orang Kaja of Kapita, die evenwel weinig gezag hebben. Van den landbouw wordt nogal werk gemaakt, hoofdzakelijk door aanplanting van maïs en aardvruchten, welke met sago het hoofdvoedsel vormen; de handel is van weinig beteekenis.

In 1909 werd een vergunning verleend tot mijnbouw. onderzoek, ten doel hebbende de exploratie der op het eiland aanwezige zwavel. In 1913 werd daarvan 927 ton uitgevoerd.

DAMAR. Maleisch woord; verzamelnaam van verschillende soorten van hars, die alle afkomstig zijn van boomen uit de familie der Dipterocarpaceeën, waarvan de geslachten Hopea en Shorea vermoedelijk de voornaamste zijn. Soorten van deze familie komen op Java weinig voor, veel meer vindt men ze op Sumatra, Borneo en de Molukken. Slechts in weinige gevallen kent men de wijze, waarop Damar gewonnen wordt. De soort, die van de Molukken komt, vloeit vanzelf uit den stam en de takken van een reusachtigen boom, die tot het geslacht Hopea behoort. Men kan de hars in harde stukken aan de takken vinden, doch ook op den grond. Meestal wordt de boom omgekapt. Men veronderstelt dat het afscheiden van de hars een ziekteverschijnsel van den boom is, en dat de boom ook maar gedurende een zeer korten tijd van zijn leven damar produceert. Men beweert dat 5 à 6 pikol van één boom verkregen worden; van een Borneo'sche soort wordt vermeld, dat de boom door insnijdingen in den stam getapt wordt, en dat de hars in zeer kleine hoeveelheden, maar gedurende langen tijd blijft vloeien. Doordat het produkt van zooveel verschillende standplaatsen komt, heeft het geen uniform uiterlijk en samenstelling. De beste soorten zijn Kat-oog-damar (damar matakoetjing) en Glasdamar. Het is een min of meer doorschijnende stof, die tusschen 78° en 85° smelt. De grootste hoeveelheid komt van Borneo, Sumatra en de Molukken. De groote uitvoerhavens zijn Batavia met een jaarlijksche export van 2000 ton en Padang met 5—6000 ton. In 1912 werd voor een waarde van ruim 2 miljoen gulden uitgevoerd.

DAMAR DAGING (MAL.). Zie AGATHIS ALBA.

DAMAR POETIH (MAL.). Zie AGATHIS ALBA.

DAMASCEEREN. Zie PAMOR.

DAMPAR. Vorstelijke zetel, in den vorm van een groote vierkante tabouret met vierpooten, gewoonlijk van goud of verguld, terwijl de zitting van rood fluweel is. Ook wordt het woord gebezigd als benaming voor een tafel op zeer korte pooten, waaraan Javanen, op den grond gezeten, plegen te schrijven. Op inlandsche scholen en bij inlandsche ambtenaren op Java is zoodanige tafel veelvuldig in gebruik.

DAMPELA'SCH. Zie TOMINISCHE TALEN.

DAMPIER (GEMIEN STRAAT) tusschen Waigeoe met de Z.W. daarvan gelegen Jef Fam-groep en de N.W. kust van Nieuw-Guinea met het voorgelegen Batanta, heeft, in het nauwe gedeelte, N.W. van dit eiland, een met eilandjes en vele gevaren bezetten,

betrekkelijk ondiepen rug, doch is overigens schoon en diep. De gebruikelijke veilige vaarweg door het vuile gedeelte voert beZ. langs het smalle, hoge, steil uit zee oprijzende eiland Mansoea en is bijna 3 K.M. breed; ook in het midden der nauwte, tusschen het lage Duiveneiland en het zandige Djerief, beide met hoog begroemde begroeid, is een 4 K.M. breede passage, welke echter minder gemakkelijk is te bevaren. In het vaarwater langs den nagenoeg schoonen, fjordachtig ingesneden Noordkust van het heuvelachtige Batanta, ligt aan den Oostkant een reeks van gevaren. Door de Straat trekken steeds getijstroomden tweemaal in het etmaal heen en weder. Die, welke met den moesson medegaat, loopt soms tot 10 uur lang en bereikt een grootste snelheid van 9 K.M. in het uur. In het nauwe gedeelte trekt de stroom echter in beide moessons overwegend om de Oost; in den N.W. moesson gaat deze soms gedurende een paar etmalen niet af, doch vermindert alleen in kracht. De verticale waterbeweging is overwegend dubbeldaagsch; de rijzing loopt uiteen van 2 M. tot enkele d.M.

Nu straat Dampier is opgenomen, is deze voor een zeilschip verkieselijk boven straat-Sagewin, omdat zij breeder is en men er in het nauwe gedeelte ankergrond vindt. Zie Zeemansgids deel V.

DANAU. MAL. woord, beteekent meer. Op Borneo is de naam gebruikelijk zoowel voor de groote, ondiepe plassen met wisselende uitgestrektheid, die men bijv. in het stroomgebied van Kapoeas en Mahakam aantreft, als voor doode rivierbochten, die kleine meren vormen langs beide oevers van den benedenloop der groote stroomen. Zie ook Borneo IV.

DANAU. District der onderafdel. Manindjau (zie aldaar), Sum. Westkust.

DANAU DI ATAS (= boven-meer). Meer bij Alahan Pandjang, ten z.o. van den vulkaan Talang (Sum. Westk.). De waterspiegel ligt 1531 M. hoog. Het heeft een grootste lengte van 6430 M., een grootste breedte van 3040 M., een oppervlakte van 12.6 K. M.² en een gemiddelde diepte van 44 M. Aan drie zijden is het door kale $\pm$ 40 M. hogere bergen omgeven, in het westen door het tot 2100 M. stijgende Barisangeberge, dat naar het noorden plotseling daalt, waardoor een breede, lage pas ontstaat naar het dal van de Batang Bajang. Het is geen kratermeer zooals de Danau di baroeh, dat iets noordelijker ligt, doch ontstaat door natuurlijke afdamming. De afwatering is de Goemanti, zijrivier van de Batang Hari (zie aldaar), welke rivier haar dal steeds dieper uitschuurt, waardoor de omvang van het meer in den loop der tijden afneemt. De oever is op vele plaatsen moerassig.

DANAU DI BAROEH (= beneden-meer). Kratermeer ten O.Z.O. van den vulkaan Talang (Sum. Westk.). De waterspiegel ligt 1464 M. boven den zeespiegel, de lengte is 5660 M., de grootste breedte 3030 M., de oppervlakte 11,2 K.M.², de grootste diepte 309 M. Het is een ideaal type kratermeer, met zeer steile wanden, die in het oosten tot ruim 2000 M., in het westen tot bijna 1600 M. stijgen. De afwatering heeft plaats door de Batang Lembang, die in zijn n.w.lijke loop het water van een gedeelte der o.lijke Barisan-helling opneemt en zich met de Soemani vereenigt, die in het meer van Singkarak uitloopt. (Zie SOEMANI en DANAU DI ATAS.)

DANAU DI TALANG. Kratermeertje op de Z.O. helling van den vulkaan Talang (Sum. Westk.), waarvan de waterspiegel 1674 M. boven den zeespiegel ligt. Het meer heeft een lengte van 1950 M.,

op een breedte van 1050 M.; de oppervlakte bedraagt slechts 1,2 K.M.².

DANAU KETEK. Kratermeertje van geringen omvang, bewesten de Danau di Talang (zie aldaar).

DANAU MOOÂT. Meer in de Minahassa. Zie CELEBES a. de Noordarm.

DANAU RADJA. Zie DIAMANT.

DANDANG-AIER. Naam op Sumatra van een Slangenhalvogel, *Plotus melanogaster*; op Celebes heet hij Dondohoele.

DANGDEUR (SOEND.). Zie BOMBAX MALABARICUM.

DANGILA. Zie KARPERACHTIGEN.

DANGLOE (JAV.). Zie ENGELHARDTIA.

DANI (TJI), ten rechte *Sèdanè* (Tji) (zie aldaar).

DANJOK. Zie HERTEN.

DANO (Danoë). Meer in het district Tjiomas van de afd. Pandeglang, res. Bantam, een paar K.M.² groot, het diepste deel vormend van een kraterbodem, die verder grootendeels wordt ingenomen door een moeras, in 1910 ongeveer 50 K.M.² in oppervlakte. Beide wateren af door een kloof in 't westen van den kraterwal, waar een 15 M. hooge waterval gevormd wordt, de Tjoeroeg Betoeng. Het riviertje heet daarboven Tji Dano, er beneden Tji Pasangtenang. Vroeger schijnt de val nog een paar meters hoger geweest te zijn, maar in 1835 heeft men de kloof er boven wat uitgediept met het doel de rawa droog te leggen. Dit is slechts gelukt voor een strook in 't zuiden, waar thans sawahs en dorpen liggen. In 1907—'10 heeft men opnieuw den afvoer verruimd, ten einde de tot sawahs aangelegde strook te verbreden. Het Noorden is nog moeras; men beschouwt dit moeras als een belangrijk natuurmonument om zijn eigenaardige flora. Het is grootendeels begroeid met hoog opgaand geboomte. Van den kraterwand in 't oosten heeft men een prachtig uitzicht over de vlakte en tot in Straat Soenda. Het meertje is tot 10 M. diep; er borrelen gassen uit op, die nu en dan modder uitwerpen.

DANOE-VULKAAN. Wordt door Verbeek (Java 858), een uit 3 verschillende deelen bestaande, in O.W.-richting 13 K.M. metende ringwal genoemd, in zijn hoogste punt slechts 350 M. bereikende, die in N.W.-Bantam, omringd door jongere kegels optreedt. De ingesloten vlakte bevat in het N.O. een meer van 3 K.M. lengte en $\frac{1}{2}$ K.M. breedte, in maximum slechts 12 à 13 M. diep. De ringwal is volgens V. ontstaan door instorting van een drielingsvulkaan, waarvan wellicht de in N.-Bantam optredende puimsteentuffen afkomstig zijn.

DANSEN. In het algemeen gesproken, en behoudens later te vermelden uitzonderingen, wordt in den Indischen archipel het dansen uitsluitend door vrouwen beoefend en bestaat het hoofdzakelijk in het aannemen van zekere standen, het verrichten van in den regel langzame lichaamsbewegingen en verdraaiingen van lendenen, armen en handen, terwijl de voeten weinig gebruikt worden. Die bewegingen, in de oogen van den Europeaan vaak weinig bevalig, zijn dikwijls hoekig en steeds volgens van oudsher overgeleverde gewoonten; in den regel gaan zij met zang gepaard.

Op Java wordt de dans voornamelijk door vrouwen verricht, die daarvan haar beroep maken, of wel in de Vorstenlanden door aanzienlijke meisjes, aan den persoon van den vorst verbonden; in de Preanger wordt de taak van danseres ook wel vervuld door vrouwen uit de desa, die daarvan geen beroep maken en een eerbaar leven leiden. Dit laatste is niet het

geval met de danseressen van beroep, ronggeng of talèdèk genoemd, die in den regel tevens prostitutees zijn; vrouwen, die van haren man wenschen te scheiden, kunnen dit bewerken door als ronggeng op te treden. Den slendang vóór den mond met beide handen uitbreidende, stooten of schreeuwen deze danseressen hare liederen, die meestal van zeer dubbelzinnigen aard zijn, uit, soms niet of bijna niet verstaanbaar door den doek, die haren mond bedekt; eene gewoonte, welke in de Gouv.-landen door de étiquette wordt voorgeschreven, doch in de Vorstenlanden niet bestaat. Haar dansen, *Mal. tandak, Jav. djògèd*, dat geheel aan het beschreven model beantwoordt, stelt sommige zaken zeer plastisch voor, zooals een kip, die eieren legt enz. Niet zelden nemen ook mannen, door de ronggeng daartoe uitgenoodigd aan den dans deel; nu en dan treden ook mannen als publieke dansers op, die eveneens ronggeng of talèdèk, ook wel bèksa worden genoemd. Bij de topeng babakkan, een soort van straattooneel, (zie TOONEEL) dansen twee of meer gemaskerden onder begeleiding van trom en bekkens, en zingen daarbij liedjes. De ronggeng treedt ook vaak op bij wajangvoorstellingen om de pauzen daarbij aan te vullen.

Ook in de Vorstenlanden, met name in Djokjakarta, worden dergelijke ronggengs aangetroffen, talèdèk geheeten, die aan den vorst verbonden zijn, in eenen afzonderlijken kampong onder een eigen hoofd of loerah wonen en eene vaste bezoldiging genieten. Deze kampongs zijn tevens bordeelen; desniettegenstaande genieten deze ronggengs eenig aanzien en worden niet zoo geminacht als gewone publieke vrouwen. Dit is voor een deel wel het gevolg van hare hoogere ontwikkeling, maar tevens zien sommigen daarin een gevolg van de verwantschap, die tusschen deze ronggengs en de vroegere Hindoesche tempeldienaressen zou bestaan, voor welke laatsten de kunst hoofdzaak, de prostitutie bijzaak of zelfs privilege was.

Geheel andere personen zijn de serimpi's en bedòjò's in de Vorstenlanden. Met die namen worden danseressen aangewezen, uit de aanzienlijkste vrouwen van den kraton gekozen met uitzondering van de dochters van den vorst. Zie J. Groneman, In den Kedaton te Jogjakarta, Leiden 1888. Zij behoorren als het ware tot het corps de ballet van den vorst, dat te Djokjakarta uit 30 à 40 meisjes van hooge geboorte bestaat, die zelden ouder dan 17 jaar zijn en in den regel eerst op haar 13de of 14de jaar kunnen optreden. Knapen van hooge geboorte behoorren ook daartoe. De namen duiden eigenlijk bepaalde dansen aan; de serimpi-dans wordt slechts door 4, in een enkel geval door 5 vrouwen verricht, nooit door mannen; de bedòjò-dansen kunnen echter ook door als vrouwen verkleede mannen worden opgevoerd, waarbij negen danseressen of dansers optreden, die even zoo vele ninnen van Ratoe Kidoel, de vorstin van het Zuiden, voorstellen. De dans bestaat in bewegingen van alle lichaamsdeelen, zelfs van vingers en teenen, naar vaste regels, die het karakter der handeling, welke wordt voorgesteld, moeten uitdrukken; degenen, die aan den dans deelneemen, spreken niet, maar worden door de gamelan en een koor van zangers en zangeressen begeleid, terwijl de dalang, de vertooner van de wajang, de inleiding tot het op te voeren stuk voorleest. De danseressen en dansers zijn prachtig uitgedost; hun tooi verandert naar mate van het verhaal, dat zij voorstellen. Een viertal vrouwelijke beamtten begeleidt de danseressen om onmiddellijk alle schade te herstellen, die gedurende den dans aan het toilet wordt

toegebracht. Zulke dansen worden nooit dan in het bijzijn van den vorst opgevoerd, en zelden buiten den kraton; bij de officieele feesten (nieuwjaar en verjaardag der Koningin) komen de danseressen mede in het gevolg van den vorst, om die feesten ten residentiehuize met een dans te openen. Sommige regenten bezitten ook een corps danseressen en dansers, maar mogen niet meer dan zeven hunner laten optreden.

Op de Buitenbezittingen heeft men danseressen van beroep in Palembang, waar zij pelandok (dwerg-hertje) genoemd worden; verder de padjoge's bij de Makassaren en Boegineezen, en de djogeds op Bali. In verschillende streken van den archipel zijn dansen in zwang, waarbij mannen en vrouwen gezamenlijk zich bewegen, met of zonder gezang, maar waarbij toch nooit, zooals bij ons, mannen en vrouwen zich paarsgewijze omvatten, daar dit als onwelvoegelijk beschouwd wordt. Elders, zooals bij de Beloneezen op Timor, dansen weder uitsluitend de vrouwen. Het menari op de Westkust van Sumatra wordt gewoonlijk door meisjes gedanst, maar aan eene soort van dien dans, den menari bedil of geweren-dans, nemen ook wel jonge mannen deel. Vaak vereenigen bij deze Maleiers, en ook bij de Lampongers, Redjangers en inboorlingen van de Minahasa en Boeroe jongens en meisjes zich 's avonds om elkander toe te zingen of te dansen. Ook bij de Timoreezen dansen mannen en vrouwen vaak te zamen, elkander bij de kleederen vasthoudende, langzaam in een kring zich bewegende. Het maramba is eene rijdans in de Minahasa gebruikelijk, waaraan een groot aantal personen deelneemt, die in lange rijen achter elkander gaan staan, met de rechterhand op den rechterschouder van den voorman geleund, om vervolgens zingend op een zekere maat in een kring rond te loopen, steeds met den rechtervoet stampende. Iets dergelijks is de lego der inboorlingen van Boeroe, die alleen door mannen gedanst wordt, welke in een kring gaan staan en op de maat der muziek aanvankelijk langzaam en met kleine pasjes, later weder vooruit en achteruit gaan, steeds met den rechtersvoet het eerst. Bij de Atjehers worden sedati's, dansjongens, aangehouden, die in alle lichaamsbewegingen onderdicht worden, welke bij inlandsche dansen vereischt worden en tevens voor tegennatuurlijke ontucht worden gebruikt. Krijgs-dansen worden bij verschillende volkeren door gewapende mannen van den archipel verricht, zooals het tjakalele in de Molukken; bij plechtige gelegenheden wordt aldaar en in de Minahasa de kabasaran opgevoerd, een krijgdsdans, door verscheidene, fraai uitgedoste personen uitgevoerd, die zich in twee rijen scharen en dan een soort spiegelgevecht houden.

DANTE MARIO. Bergtop op Celebes (zie aldaar onder b. Midden Celebes).

DAO. Eilandje in de Timor-zee, ten zuidwesten van het eiland Roti, ongeveer 34 K.M². groot. De grond is niet zeer vruchtbaar en levert behalve maïs weinig op. De bevolking is voor een deel woonachtig op het dicht in de nabijheid gelegen eilandje Doöh en in zeden en gewoonten overeenkomende met de Rotineezen. De mannelijke bevolking staat bekend als bijzonder bedreven in het smeden van goud, dat het voornaamste middel van bestaan uitmaakt, daar velen met dedoor hen vervaardigde sieraden de omliggende eilanden afreizen en hunne waren voor voedingsmiddelen en lijnwaden verruilen. Het behoort tot de onderafdeeling Roti, afdeeling Z. Timor en Eil., resid. Timor en O. en wordt bestuurd door een Radja.

DAOEN. Maleisch woord, dat blad beteekent, en vaak bij namen van planten gevoegd wordt.

DAOEN AREN (MAL.), wikkelblad voor inlandsche sigaretten, zie ARENGA.

DAOEN ASEM KETJIL (MAL.), zie OXALIS.

DAOEN BIDJITAH (SOEND.), zie CLAUSENA.

DAOEN BIROE (MAL.), zie INDIGOFERA.

DAOEN BOEROENG (MAL.), zie RHINACANTHUS.

DAOEN DJARONG (MAL.), zie ACHYRANTHES.

DAOEN DOEDOEK (MAL.), zie DESMODIUM TRIQUETRUM.

DAOEN ENTJOK (MAL.), zie PLUMBAGO ZEYLANICA.

DAOEN GATEL (MAL.), zie LAPORTEA en FLEURYA INTERRUPTA.

DAOEN GENDONG ANAK (MAL.), zie PHYLLANTHUS URINARIA.

DAOEN HATI-HATI (MAL.), zie COLEUS AROMATICUS.

DAOEN KAKI KOEDA (MAL.), zie HYDROCO-TYLE.

DAOEN KARTOE (MAL.), zie SAUROPOUS ALBICANS.

DAOEN KATANG (MAL. MOL.), zie IPOMOEA BILOBA.

DAOEN KESIMBOEKAN (MAL.), zie PAEDERIA.

DAOEN KOEKOERAN (MAL.), zie CURANGA.

DAOEN KOENTOET (MAL.), zie PAEDERIA.

DAOEN KOEPANG (MAL.), zie CASSIA ALATA.

DAOEN KOERAP (MAL.), zie CASSIA ALATA.

DAOEN KOETJING (MAL.), zie MIMOSA PUDICA.

DAOEN LANDAK (MAL.), zie BARLERIA PRIONITIS.

DAOEN LOEDAH (MAL.), zie SPILANTHES.

DAOEN MENIRAN. *Phyllanthus Niruri* L. (incl. *P. Urinaria* Willd.) Fam. *Euphorbiaceae*. In de tropische gewesten verspreid kruid. De bitterstofhoudende bladeren, welke rijk zijn aan kaliumzouten, worden als diuretisch en (met temocelawak) als koortswerend geneesmiddel aangewend.

DAOEN OELAR (MAL.), zie GLOCHIDION.

DAOEN OERAT (MAL.), zie PLANTAGO.

DAOEN PAPPEDA (MAL.), zie PANAX.

DAOEN PENGGAGA (MAL.), zie HYDROCO-TYLE.

DAOEN PERAWAS (DAOEN TERAWAS). MAL. De gedroogde aromatische bladeren van verschillende *Lauraceae* der geslachten *Cinnamomum* Bl., *Tetrathra* Jacq. en *Litsea* Lam., die als inl. drogerij bekend zijn. De bladeren van *Litsea odorifera* Val. bevatten een aetherische olie, waaruit behalve een onverzadigd keton en een tweetal alcoholen, ook methylnonylketon, het hoofdbestanddeel van de aetherische olie van de wilde wijnruit, kon worden afgescheiden.

DAOEN POETRI (MAL.), zie MUSSAENDA.

DAOEN POKO (MAL.), zie MENTHA.

DAOEN POKSOR (MAL.), zie PLUMBAGO ZEYLANICA.

DAOEN PRANSMAN. zie EUPATORIUM.

DAOEN PRASMAN. zie EUPATORIUM.

DAOEN ROKO (MAL.), zie NIPA.

DAOEN SABRANG. zie CAPSICUM ANNUM.

DAOEN SAGA (MAL.), zie ABRUS.

DAOEN SANGKETAN (MAL.), zie ACHYRANTHES.

DAOEN SEKENTOET (MAL.), zie PAEDERIA.

DAOEN SINOM. zie TAMARINDUS.

DAOEN TIDOR-TIDOR (MAL.). Zie MIMOSA PUDICA.

DAOEN TOMBAK. Zie AGERATUM.

DAOEN TRAWAS (MAL.). Zie LITSEA ODORIFERA.

DAOEP-DAOEP. Zie VAARTUIGEN.

DAON (SOEND., JAV.). Zie NIPA.

DARA LAOET. Maleische naam voor zeezwaluw- (*Sterna*) soorten.

DARAM. Groep van eenige eilandjes, op de zee-kaarten als *Valische Pisangs* aangegeven en gelegen tusschen het eiland Misoöl en de westkust van Nieuw-Guinea.

DARANGDAN. District in de afd. Krawang, res. Batavia, met 38 desa's en ruim 50.000 bewoners (ult. 1905), waaronder enkele Europeanen en Chinezen.

DARAT (ORANG). Zie ORANG DARAT.

DARENGDENG (SOEND.). Zie CYPERUS.

DARINGO. Zie ACORUS.

DARIS of **DERIS.** Naam op Java voor de Kerkuil, *Strix javanica*; de Maleische naam is Seräk; eene andere soort, *Glaucidium castanopterum*, heet aldaar Blo-watoe. Op Sumatra worden de uilsoorten aangeduid met een collectiefnaam, Boeroeng-hantoe, Lang malam of Pongo bij de Maleiers; Toohook bij de inboorlingen.

DARSANA (JAV.). Zie EUGENIA MALACCENSIS.

DASAR. Onder deze benaming (het woord betekent „bodem”) verstaat men eene kale en dorre vlakte, ook Zandzee genaamd, in het Tenggergebte ter hoogte van 2080 tot 2150 M. gelegen, die de oorspronkelijke kraterbodem van dat gebte was, en waarin zich een vijftal bergen verheffen, van welke de Bromo nog werkende is. De sikkelvormige vlakte, die in haar zuidelijk deel Roedjak genoemd wordt, is gewoonlijk niet breeder dan 1500 à 1600 M., doch biedt door haar groote lengte een imposanten aanblik van een der punten van den zich 150—500 M. daarboven verheffenden rand. (Zie TENGGER.)

DASOON. Desa in Rembang, gelegen aan den mond van de rivier van Lasem. Voeger zeer welvarend, doordien er tal van inlandsche scheepstimmerwerven gevestigd waren, welke tak van nijverheid echter door de beperkende bepalingen op het kappen van djatihout in de latere tijden veel van haar belang verloren heeft. Er is in 1908 eene scheepsbouwonderneming gevestigd, die in 1913 een 800 arbeiders aan 't werk had, de N. I. S. E. K., Nederlandsch-Indische Scheepsbouw en Kustvaart Mij., die ook door motoren gedreven ijzeren vaartuigen bouwt.

DASSEN. Zie WEZELS.

DATI. Het datistelsel in de residentie Amboina hangt ten nauwste samen met het grondbezit en werd hier reeds vóór den tijd der O.-I. C. aange troffen. Door deze werd aan de „dati's" (familiën of geslachten, waarin de bevolking — de burgers hier niet onder begrepen — verdeeld is) als een soort belasting de verplichting opgelegd om een deel harer gronden voor de teelt van kruidnagelen af te zonderen en een zeker aantal menschen voor de hongtochten te leveren. — Elke negorij heeft een bepaald aantal dati's onder een „kapala dati", welke titel van vader op zoon en bij ontstentenis van dezen op de oudste dochter overgaat. De leden van de dati (anak dati of toeloeng dati) hebben van af hun 18e jaar het voortdurend gebruiksrecht van de aan de dati toegewezen „doessoen dati", maar vrouwen krijgen gewoonlijk dit recht niet gelijktijdig met de mannen.

Verder is 't ook nog als gewoonte aangenomen door den kapala dati en de toeloeng's dati, dat, als iemand wegens ziekte of hoogen leeftijd uit zijn betrekking wordt ontslagen of vrijgesteld van heeren-diensten of van het betalen van belasting (bedrijfs- en andere inkomstenbelasting), onverschillig wie het ook zij, ook zijn recht ophoudt om mee van de dati te genieten.

In bijna alle dati-doesoens worden nieuwe aanplantingen gevonden, die bewerkstelligd zijn door den een of anderen kapala dati of toeloeng dati voor zich zelven. Sterven de erfgenamen van zoo'n recht-hebbende in de dati uit of gaan ze uit het dativerband, dan vervallen die aanplantingen aan de dati.

Van „doessoen dati" bestaan registers, die op het residentie bureau te Amboina berusten. Sterft de dati uit, dan worden hare doessoens weer eigendom van de negorij en zijn dan beschikbaar voor een andere dati, die geen genoegzame gronden heeft. — Dergelijke doessoens heeten „linjap".

DATJIN. CHINEESCH. Een unster of weegstok, het bij inlanders en vreemde oosterlingen meest voorkomende weegwerktuig. Ook een pikoel, een gewicht van 100 kati's.

DATOE (TANDJOENG). Kaap aan de N.W.-kust van Borneo, op de grens tusschen het Nederlandsch gebied en Serawak.

DATOE, DATOEK, DATOEQ. Is de benaming voor een hoofd in verscheidene streken, door Maleiers bewoond, en tevens de benaming voor eene gemeente of kampong in het landschap Singkel (Sumatra).

DATOEQ NAN BERAMPÉ SOEKOE of **DATOEQ AMPÉ.** Landschap aan de Batang Asei, ressort v. d. controleur van Sarolangoen (res. Djambi); de welvarende bevolking is van Minangkabausche afkomst en wel van de Soekoes: 30 Koto, Pasisir en Tanah Datar; zij is vermengd met Rawassers en eigenlijke Djambiërs. De woningen op palen gebouwd, liggen verspreid in de doessoen, zelden meer dan 6 bijeen. De landbouw heeft plaats op droge en natte velden; rijst wordt uitgevoerd naar de benedenstreken; er is een groote veestapel, vooral van karbouwen.

DATOEQ NAN BÉTIGO. Landschap aan de Batang Asei, Limoen en Tembesi; ressort, bevolking, landbouw enz. als bij DATOEQ NAN BERAMPÉ SOEKOE.

DATURA FASTUOSA L. fam. *Solanaceae*. Katjoeboeng (JAV.), Letjoeboeng (MAL.). Een 1 tot 2 M. hooge plant, die in Indië gekweekt en verwilderd voorkomt. De plant heeft zeer groote witte of purperen bloemen en gestekelde vruchten, die wel wat op die van den Europeeschen doornappel gelijken. Als geneesmiddel worden de zaden, bloemen en bladeren aangewend, de bladeren als pijnstillend middel, door ze met olie te laten trekken. De bloemen worden gedroogd en tegen asthma gerookt, terwijl de zaden inwendig als wormdrijvend middel gebruikt worden. Alle deelen van de plant zijn in hooge mate vergiftig.

DAWAN. District van de onderafdeeling Kloengkoeng, afdeeling Zuid Bali, residentie Bali en Lombok.

DAWELOOR. Eilandje behoorende tot de Babar-eilanden (zie aldaar), het hoogste punt ligt 260 M. boven zee.

DAWERA. Eilandje behoorende tot de Babar-eilanden (zie aldaar); met top van 328 M. hoogte.

DAWIT of **GOGO-STITE.** Javaansche naam voor eene vogelsoort, *Timalia pileata*. Zie MANOEK KASO en BOEROENG POEDING.

DEBOES-spelen. Zie **DABOES-SPELEN**.

DECAPODEN. Onder dezen naam worden Schaaldieren samengevat, bij welke alle segmenten van het borststuk met den kop vergroeid zijn. Zij bezitten aan het borststuk 3 paar kaakpooten en 5 paar onvertakte looppooten. Men verdeelt ze in *Natantia* (garnalen), vormen bij wie de achterlijfspooten tot zwemmen gebruikt worden, en *Reptantia*, bij welke de achterlijfspooten dikwijls gereduceerd zijn en doorgaans niet tot zwemmen gebruikt worden. Tot de *Reptantia* behooren vooral kruipende vormen: de Kreeften, Anomuren (Heremietkreeften, Klapperkrab, enz.) en Brachyuren (Krabben). Vroeger werden garnalen en kreeften als *Macrura* (met lang achterlijf) samengevat, terwijl bij de *Anomura* het achterlijf min of meer gereduceerd is, welke reductie bij de Brachyura nog verder gaat, waar het achterlijf tegen de buikzijde van het kopborststuk teruggeslagen wordt. De fauna van den Indischen archipel telt zeer talrijke soorten van kreeften en krabben. Zie **SCHAALDIEREN** en **OEDANG**.

DECENTRALISATIE. Met betrekking tot Ned.-Indië wordt deze term gebezigd in drieërlei zin, al naargelang men denkt aan de inrichting van het gouvernementbestuur zelf, aan locale raden of aan zelfbesturende landschappen.

I. Vooreerst wordt er onder verstaan *decentralisatie in den boezem van het gouvernementbestuur* (*décentralisation administrative*), en wel door afwenteling van bevoegdheden hetzij van den wetgever of van de Kroon op de Indische regeering, hetzij (vooral) van den Gov.-Gen. op departementshoofden of hoofden van gew. bestuur of hoofden van nader in te stellen gouvernementen (Zie **BESTUUR** aan het slot), hetzij eindelijk van het binnenlandsch bestuur op het inlandsch bestuur (zie terzelfder plaats). Afwenteling van den landvoogd op anderen, telkens reeds geschied onder G.G. Van der Wijck (1893—1899), is vooral voorgekomen onder G.G. Van Heutsz (1904—1909); desondanks is de Indische regeering nog overladen met werk van lager orde. Voor pogingen of plannen om de inmenging der wetgevende macht en die van het opperbestuur in te krimpen, zie **OPPERBESTUUR**; reorganisatie van den **RAAD VAN INDIË** komt bij dat artikel ter sprake; terwijl onder **DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR** gesproken wordt over de meerdere zelfstandigheid, aan de hoofden dier departementen in latere jaren toegekend. Omstreeks het jaar 1900 is het in en buiten de Kamers een tijdlang gebruikelijk geweest, de afwenteling op hoofden van gew. bestuur gelijk te stellen met „finantieele decentralisatie” en dan de oprichting van locale raden als „administratieve decentralisatie” daartegenover te stellen; doch dit verwarrend spraakgebruik is gelukkig verdwenen.

II. In de tweede en voornaamste plaats kent men decentralisatie in den zin van *bestuur en regeling van eigen huishouden, benevens medebewind* (autonomie benevens selfgovernment), *door zelfstandige rechtsgemeenschappen* (geen inlandsche rijkjes zijnde), staande onder Ned.-Indië zelf. Tot 1905 was deze decentralisatie weinig opvallend. Wel bestond zij in zeer gewichtige mate, doordat de inlandsche dorpsgemeenten (zie **DESA**, **DORP**, **GEMEENTE**) eigenmeesterschap hadden en aan de gouvernementstaak medewerkten, en wel werden feitelijk ook andere inlandsche gemeenschappen dan dorpen (zie **GEMEENSCHAPPEN**) ontzien; doch tusschen de hooge regeering zelf en deze lage inlandsche corporaties stond niets, dat met onze Nederland-

sche provincie of gemeente vergelijkbaar ware. Alles wat op gewestelijk en plaatselijk beheer betrekking had, was saamgetrokken in handen van het hoofd van gewestelijk bestuur, door lagere gouvernementen-ambtenaren bijgestaan, terwijl de uitgaven voor bevordering van gewestelijke en plaatselijke belangen, voor zooverre deze van bestuurswege plaats had, uit de landsinkomsten moesten bestreden worden. Zelfs te Batavia, waar tijdens de Compagnie een plaatselijk bestuur bestond, de bank van schepenen, voor een groot deel uit burgers samengesteld en gezeteld in het stadhuis (nu residentiekantoor), was, sedert de opheffing in 1819 van de magistratuur, de resident geheel met de zorg voor de plaatselijke belangen belast. Wel was de toestand in Indië feitelijk gunstiger dan de voorschriften deden denken, doordat men op tal van plaatsen locale fondsjes had, die buiten de koloniale geldmiddelen omgingen en voor plaatselijke behoeften konden worden aangesproken; doch deze omstandigheid, in stelligen strijd met comptabiliteitswet en regeringsreglement, bracht gemis mede van elke contrôle op inkomsten en besteding. De afzonderlijke kassen te Batavia, Semarang, Soerabaja, Palembang en Makassar vroeger bestaande, om daaruit uitgaven in het belang der openbare orde en reinheid te bestrijden, zijn dan ook als onwettig opgeheven in 1872; desnoods 1890 gewestelijk beheerde excedenten van het hoofdgeld op Java en Madoera (zie **HEERENDIENSTEN** en **HOOFDGELD**) werden in 1903 onder de gewone landsmiddelen teruggebracht; maar tot in de twintigste eeuw toe had men, met name op de buitenbezittingen, allerhand onderafdeelingsschappen, afdeelingsschappen, hasikkassen, aikkassen, negorikkassen, Klooffonds (Sumatra's Westkust), voormalige landchapskas (Djambi), enz. enz., altogader onwettig, waarover men vergelijke *Meded. Encycl. Bureau* afl. 4, 1914, en die sinds dien of zijn opgeheven of in wettige vormen gebracht (meestal als gemeenschappelijke kas van eenige inl. gemeenten dan wel van eenige zelfbest. landschappen). Ter Sumatra's Oostkust had en heeft men sinds 1886 een merkwaardige proeve (binnen zelfbestuursgebied) van zeven Europeesche gemeentefondsen, gevoed door vrijwillige bijdragen van Europeanen, vreemde oosterlingen en zelfbestuurders, en bestuurd elk door een commissie, over welke proeve men naast *Ind. Gids* 1894 II bl. 1693—1699 ook de genoemde *Meded. Enc. Bur.* van 1914 en het straks te noemen werk van Mr. Woesthoff raadplege.

De vraag nu, hoe Indië te helpen aan provinciën en gemeenten in moederlandschen zin, is ruim dertig jaar aanhangig geweest, zooals grootendeels is uiteengezet bij Mr. E. H. Bergsma, Plaatsel. en gewest. raden in Ned.-Indië, Amst. 1895. Vooral in 1878 kwam zij aan de orde door de benoeming van een commissie in Indië, belast met het onderzoek van het denkbeeld van gew. en plaatsel. raden. Deze commissie bracht een zeer ongunstig rapport uit, dat echter wel onder invloed zal hebben gestaan van de ontstemming, toen in Indië heerschende over de invoering van nieuwe belastingen, en van de meening, dat de geheele zaak er op aangelegd was afzonderlijke belastingen voor locale behoeften te verkrijgen om Indië in staat te stellen, batige saldo's uit te keeren aan Nederland. Onder minister Keuchenius werd aan A. W. P. Verkerk Pistorius — aan wien prof. Van der Lith werd toegevoegd — opgedragen, een schets te ontwerpen voor de organisatie van gewestelijke en plaatselijke raden (zie zijn opstel in de *Vragen des tijds* 1893, II, bl. 173). Een tweetal wets-

ontwerpen van minister Van Dedem (Nov. 1893), waaraan als bijlage was toegevoegd een in hoofdzaak uit de Nederlandsche bepalingen nageschreven ontwerp eener alg. verord., verviel door de Kamerontbinding van 1894; volgens deze wetsvoordracht zou de instelling van raden facultatief zijn geweest, en zouden de leden door den Gouvern.-Gen. voor ten hoogste één vierde buiten den gouvernementdienst zijn benoemd. Minister Bergsma diende geen nieuwe ontwerpen in; minister Cremer stelde in 1900 een wijziging voor van het Reg. regl., die elasticiteit beoogde en drie opvolgende stadiën van minder en meer omvattende decentralisatie zou mogelijk maken; maar door de ministers Van Asch van Wijck en Idenburg werd deze elasticiteit weder uit het ontwerp gelicht, hetwelk wet werd in 1903 (Stb. 1903 n° 329, gew. 1915 n° 542). Om de tegenwoordige decentralisatiewetgeving te kennen moet men enerzijds deze wet van 1903 (drie nieuwe artikelen in het Reg. regl.) met het Decentralisatiebesluit en de Locale Raden-Ordonnantie (beide afgekondigd in 1905) raadplegen, welke aan alle locale ressorten (of locale zelfbesturen, zie Bijbl. 6457) gemeen zijn, anderzijds de zgn. instellingsordonnanties, die voor elk lokaal ressort afzonderlijk eenige voorschriften stellen nopens samenstelling van den raad, bevoegdheden van het ressort, enz. Zie de ambtelijke uitgaaf *Decentralisatiewetgeving, 1915*. Op het oogenblik (Sept. 1916) keert de Indische begroting aan de locale ressorten een gezamenlijk bedrag uit van f 10.140.000 's jaars, doch in werkelijkheid is hun budget hooger, daar een aantal ressorten ook belastingen, retributies en andere inkomsten hebben bovendien. Een ambtelijk overzicht van gesteldheid en verrichtingen geeft sinds 1911/12 het jaarlijks verschijnende *Decentralisatieverslag*; ook geven sommige ressorten (b. v. de gemeente Batavia) zelf een leerzaam verslag uit.

Op vier punten behoort, als men de bestaande wetgeving wil begrijpen, vooral de aandacht te vallen.

Vooreerst: er zijn locale ressorten van drieërlei rang, gedecentraliseerde gewesten (vgl. de Nederlandsche provinciën), gedecentraliseerde middelslagressorten (van 1906 tot 1909 de afdeeling Deli, sinds 1909 het cultuurgebied ter Oostkust van Sumatra), en gedecentraliseerde gemeenten (vgl. de Nederlandsche gemeenten); deze drie zijn, voor zoover ze in één streek voorkomen, hiërarchisch gerangschikt (eerst sinds het ontwerp-Van Asch van Wijck is dit laatste punt opgehelderd). Een hiërarchisch verband tusschen deze gemeenten en de inlandsche gemeenten ontbreekt echter nog altijd; te Batavia, te Meester-Cornelis en te Medan ontbreken zulke inlandsche gemeenten (zie DESA en DORP). De tekst der wet zou ook instelling van waterschappen toelaten, doch de verdere decentralisatiewetgeving laat zich met die mogelijkheid nog niet in. Op grond van de begroting wordt bij ordonnantie aangewezen, waar de decentralisatie werken zal en waar niet; zoo is de stad Soerabaja een lokaal ressort, de stad Bandjermasin geen; het gewest Madioen wel, het gewest Ternate niet.

Ten tweede: de wet kent geen lokaal ressort zonder lokalen raad. Decentralisatie in streken, waar zulk een raad niet behoorlijk kan worden gevormd, is dus uitgesloten (het ontwerp-Cremer liet dat juist toe, en Mr. Van Houten bepleitte het in de Eerste Kamer o. a. in Dec. 1906); zie evenwel beneden onder III.

Ten derde: nergens is de autonomie der locale res-

sorten gewaarborgd; intengedeel kan de Indische regeering, na waarschuwing, elk lokaal belang aan zich trekken of bij ordonnantie daarin een voorziening treffen. Ontbinding van raden is, ook omdat hun leden allen of ten deele benoemd worden, onbekend.

Ten vierde: van selfgovernment, hoewel in de wet uitdrukkelijk voorzien, is niets gekomen. Alle uitvoering van de gouvernementstaak is en blijft bij 's lands eigen ambtenaren, behoudens dan de medewerking der inlandsche gemeenten (zie DESA en DORP).

De in de practijk bij velen ontstane indruk, dat de decentralisatie voor de regeering meer speelgoed was dan ernstig werk, wordt versterkt door de bijkbare permanentie van het zgn. decentralisatiebureau, een buiten de departementen gesteld kantoor van regeeringsbemoeiing, zich inlatend met nagenoeg alle belangrijke zaken der locale raden.

Gemeenten (gedecentraliseerde). Van de drie soorten is dit de oudste en de belangrijkste. Op Java zijn er 12, op de buitenbezittingen 4; na 1909 zijn er geen meer bijgekomen. De meeste hebben een gewestelijken of een middenslagraad boven zich; alleen Padang, Palembang en Makassar niet. Haar orgaan is de gemeenteraad (bestaande uit Europeanen, inlanders en vreemde oosterlingen; zie voor hun aantal de instellingsordonnanties), waarvan de (sterk wisselende) Europeesche leden sinds 1908 gekozen worden door Europeesche kiezers, en de overige vrijelijk benoemd worden door den landvoogd. Kennis van de Nederlandsche taal is voor het raadslidmaatschap niet vereischt; wel ziet men in later jaren het aantal der Europeanen tegenover dat der inlanders soms vergrooten (b. v. Ind. Stb. 1911 n° 582, 1914 n° 164). De voorzitter werd ondersteld een bestuursambtenaar te zijn; echter hebben de Ind. begroting voor 1916 en een recente wijziging van de decentralisatiewetgeving (1916) ruimte gemaakt voor drie (later meer) burgemeesters. Een college van voorzitters en wethouders ontbreekt; wel vormt de voorzitter met twee raadsleden een commissie voor de financiën, met beperkte bevoegdheden. Ook raadscommissies zijn toegestaan. Een gemeentesecretaris (meestal een apart ambtenaar) moet er zijn, evenals een gemeentekashouder (meestal de ontvanger van 's lands kas); facultatief zijn een directeur van gemeentewerken, een gemeenteevearts, en alle overige gemeente-ambtenaren (allen zonder pensioen). De decentralisatiewetgeving geeft een aantal waarborgen voor openbaarheid in gemeentezaken. De omvang der besturende bevoegdheid van den raad is deels positief deels negatief omschreven (in de instellingsordonnanties), waartegenover den voorzitter dan nog een niet nader omschreven „dagelijksch bestuur” is opgedragen (in de L. R. Ord.); de omvang der wetgevende bevoegdheid is ruim omschreven, doch lijdt onzekerheid wegens de tweeërlei uitlegging van de wetg. bevoegdheid der hoofden v. gew. bestuur (art. 72 Reg. regl., zie onder BESTUUR). Plicht tot adviseeren is den raden niet opgelegd. De gemeenteraden der groote steden op Java doen zich tegenwoordig in tal van aangelegenheden (wegen, grondbedrijf, gezondheidszorg, enz.) krachtig gelden; zorg voor haventoe-standen is gebleven bij het gouvernement.

Andere plaatselijke ressorten (middelslag-). De raad van zulk een ressort wordt geheel benoemd, en wel met een verplichte kleine meerderheid van gouvernementambtenaren (landsdienaren); de voorzitter moet bestuursambtenaar zijn, als raadsressort

en bestuursressort samenvallen, doch is het tot dusver (Cultuurraad Sum. Oostkust) ook in een ander geval. Voor commissies, ambtenaren, bevoegdheden en plichten geldt hetzelfde als voor de lokale gemeenten. De Cultuurraad heeft geen gewestelijken raad boven zich, wel een gemeente (Medan) onder zich; het is tot dusver (Sept. 1916), de eenige locale raad binnen zelfbestuursgebied, in verband waarmee ook de vorsten ter plaatse in den raad zitting hebben gekregen en er tusschen dit ressort en de zelfbesturende landschappen tal van betrekkingen bestaan. Daar de Cultuurraad een zeer actieve raad is, heeft hij onderscheiden eigen ambtenaren.

Gewesten (gedecentraliseerde). Deze zijn er alleen op Java en Madoera, ten getale van 15. Ook de raden van deze worden geheel benoemd, met een verplichte kleine meerderheid van landsdienaren; het hoofd v. gew. bestuur is ambtshalve voorzitter van den raad. De groote meerderheid heeft een eigen adjunct-secretaris. Voor commissies, ambtenaren, bevoegdheden en plichten geldt overigens weer hetzelfde als voor de heide andere soorten van locale ressorten; het bestaan van een gewestelijken raad doet de keurbevoegdheid van den resident geheel te niet. De meeste gewestelijke raden hebben één of meer gemeenteraden onder zich.

De werking dezer jonge decentralisatie-instellingen is natuurlijk nog niet volmaakt. Teneinde daarin te voorzien wilde men eenzijdigs (zie BESTUUR aan het slot) de decentralisatiewetgeving van 1903 en 1905 voor gewesten afbreken en daarvoor een nieuw soort decentralisatie, die der groote gouvernementen, in de plaats stellen. Anderzijds is er door bevoegden in en buiten de Staten-Generaal op aangedrongen, het reeds bestaande toch vooral te handhaven, doch het te verbeteren, met name door het toestaan van grooter zelfstandigheid en door het geven van beschikking over ruimer geldmiddelen. In deze laatste richting werken ook samenkomsten van belanghebbenden in Indië: eerst een paar spontane, daarna (sinds Bandoeng, 1911) de decentralisatiecongressen, welke laatste geleid hebben tot een „Vereeniging voor locale belangen” met een eigen tijdschrift.

De literatuur over de decentralisatie van 1903 is nog zeer beperkt. Tot voor kort bezat men (naast enkele tijdschriftartikelen en voordrachten, o. a. Mr. C. Th. van Deventer in Ind. Genootsch. Nov. 1914, en de reeds genoemde jaarl. verslagen) alleen: Mr. P. F. Woesthoff, De locale verordeningen in het N.-I. staatsrecht, diss. Leiden, 1904; Mr. L. A. de Waal, De financieele zelfstandigheid van de locale zelfbesturen in N.-Indië, diss. Leiden, 1911; H. v. Kol, N.-I. in de St.-Gen., 1911, bl. 95—98; Mr. Ph. Kleintjes, Het staatsrecht van N.-Indië, 1912, II, bl. 1—15, 54—82, en elders; en Mr. J. de Louter, Handboek enz., 1914, bl. 224—225, 257—263. Eind 1915 echter is daarbij gekomen een omstandig en aan de practijk getoetst werk van Mr. P. F. Woesthoff, De Indische decentralisatiewetgeving, 1915, waarin evenwel het financieele gedeelte der decentralisatiewetgeving nog geen volledige behandeling vindt.

III. Hoewel men onder „decentralisatie” zonder meer de instelling van locale ressorten verstaat als bedoeld onder II, is toch de belangrijkste Indische decentralisatie nog een andere. Zij raakt het jonge instituut der *opvoeding van zelfbesturende landschappen* en der *landschapskassen*. Hierdoor toch is het mogelijk geworden, niet alleen om de openbare inkomsten in die landschappen ten nutte te doen komen van land en volk zelf (in plaats van voor de per-

sonen der zelfbestuurders), doch ook om krachtige organisaties te scheppen met eigen middelen en eigen (onder onzen invloed) bruikbaar bestuur, die in tal van behoeften voorzien buiten de Indische regeering en de Indische begrooting om en zelfs aan die begrooting een deel restitueeren van wat zulk een landschap aan den lande kost. De betekenende dezer derde decentralisatie spreekt het best uit het feit, dat de gezamenlijke budgets der landschapskassen in 1912 reeds ongeveer f 13.000.000 hebben bedragen en de gezamenlijke restituties aan de Indische begrooting voor 1916 op ongeveer f 2.000.000 zijn geraamd, terwijl de onder ons toezicht werkende besturen dezer landschappen aan de centrale regeering talrijke zorgen en beslissingen uit de hand nemen. Het welslagen van dezen decentralisatievorm heeft er toe geleid, dat men, om het nuttig effect van zeggenschap ter plaatse te erlangen ook dan wanneer de wetgeving van 1903 (zie onder II) niet kon worden toegepast (met name wegens het vereischte aanwezen van een lokalen raad), herhaaldelijk zelfbesturende landschappen phantaseert, waar ze eigenlijk niet bestaan, b.v. in Midden-Celebes, of op geheel andere wijze dan waarop ze bestonden, b.v. in Gajō- en Karolanden (Sumatra). Zie daarvoor ZELFBESTUREN.

DECHOE. Javaansche naam voor eene Tapuitsoort, *Pratincola caprata*.

DECLINATIE IN N.-I. Zie AARDMAGNETISME.

DECONCENTRATIE. Als *déconcentration* betitelen de Franschen dikwijls het instellen of handhaven binnen een kolonie van groote onderkolonies, bestuurd door onderlandvoogden (lieutenant gouverneur of —bij zelfbestuursgebied— résident général), zooals men dat in hun kolonies Fransch-West-Afrika, Fransch-Middel-Afrika en Indo-China heeft. Op één lijn hiermede staan de provincies, waarin Britsch-Indië (d.i. Engelsch-Indië, India, zonder het zelfbestuursgebied) verdeeld is; op één lijn hiermede stonden ook de vier deelen, waaruit N.-Indië bestond tijdens het Britsche tusschenbestuur: Java en Onderhoorigheden (1811—1816), Fort Marlborough en onderh. (Benkoelen; 1795—1825), Poeloe Pinang en onderh. (1795—1816) en de Molukken (1810—1816), welke echter eigen begrotingen enz. misten. Een soortgelijke deconcentratie nu, het scheppen van groote gouvernementen, is indertijd door Jhr. Mr. T. A. J. van Asch van Wijck voor Indië bepleit in de Eerste Kamer, later door H. van Kol in de Tweede Kamer (25 Nov. 1902), en heeft vorm gekregen in de ontworpen bestuursreorganisatie van S. de Graaff (zie BESTUUR aan het slot), in welk schema echter de gouvernementen meer op vergroote gewesten geïken dan op onderkolonies. Tot dusver is hiervan voor Indië niets gekomen; over het nut wordt zeer verschillend gedacht.

DECORATIËN. Zie ONDERSCHIEDINGEN.

DEDEM (Mr. WILLEM KAREL BARON VAN).

Geb. 6 Juli 1839 op den huize Vcsbergen bij Heerde, uit het huwelijk van W. K. J. Bn. v. Dedem, luit.-gen. en A. P. C. bar^{esse} Sloet tot Hagensdorp. Hij werd als student in de rechten te Leiden in Sept. 1856 ingeschreven en promoveerde aldaar 19 Jan. 1861 op een proefschrift: Iets over de intrekking der recepten uitgeg. krachtens de public. v. d. G.-G. van 4 Febr. 1846 Ind. Stb. no 3. Sedert 1859 studeerde hij te Delft voor O. I. ambt., deed in 1861 daar zijn eindexamen en werd 16 Aug. 1861 benoemd tot ambt. 1^e kl. voor den burg. dienst in Ned.-Indië. Bij besl. van 6 Mei 1862 ter beschikking van den algemeenen secretaris gesteld, vroeg hij nog in hetzelfde jaar zijn

ontslag uit 's lands dienst, dat hij 22 Nov. verkreeg tegelijk met zijne benoeming tot advocaat en procureur bij den Raad van Just. te Semarang, welke functiën hij tot 1873 bekleedde, met eene tusschenpoos van enkele maanden, in 1869 in Europa doorgebracht. In 1873 in Nederland teruggekeerd, vestigde hij zich aanvankelijk in 's-Gravenhage, tot hij in 1875 tot burgemeester van Hoorn werd benoemd; met die betrekking verenigde hij het lidmaatschap van den Raad en der Prov. Staten (17 Febr. 1880). In Juli 1880 werd hij voor het kiesdistrict Hoorn tot lid der Tweede Kamer gekozen, waar hij zich vooral op koloniaal gebied zeer onderscheidde, o. a. ook door de indiening van een wetsontwerp tot regeling van de fin. verhouding van Nederland en Ned.-Indië, dat echter verworpen werd, (zie BIJDRAGE), terwijl hij met de HH. Van Gennep en Mees het initiatief nam tot de indiening van een wetsontwerp, om de suikerondernemingen van drukkende lasten te ontheffen. Bij het optreden van het Ministerie v. Tienhoven—Tak v. Poortvliet werd aan Van Dedem de portefeuille van Koloniën toevertrouwd (20 Aug. 1891), die hij 4 Mei 1894 nederlegde, na de verwerping van het wetsvoorstel ter regeling van het kiesrecht. Belangrijke wetsontwerpen werden tijdens zijn Ministerie ingediend en aangenomen, zooals tot aanleg van spoorwegen, tot goedkeuring van overeenkomsten met de Ned. mailvaart-ondernemingen en met de Ned. Handelsmij., tot bevolving van de Solo-vallei, tot invoering der opium-regie op Madoera enz. Vermelding verdient ook het wetsontwerp ter goedkeuring eener overeenkomst met de Billiton-Mij., nadat een soortgelijk ontwerp, van het vorige kabinet afkomstig, ook op zijn advies als Minister verworpen was. Nog meerdere zeer belangrijke wetsontwerpen werden door hem voorbereid en ingediend, zooals die tot regeling van mijnontginningen in Ned.-Indië, ter afschaffing van het uitvoerrecht op de suiker in Ned.-Indië en tot wijziging van het Reg.-Regl. van Ned.-Indië en van de Comptabiliteitswet, met het doel een aanvang te maken met de decentralisatie van het Indische bestuur. Zij werden echter niet door zijn opvolger overgenomen; wel was dit het geval met een wetsontwerp tot wijziging der comptabiliteitswet, dat in 1895 werd aangenomen, echter met weglating der bepaling, betrekking hebbende op de regeling van de fin. verhouding tusschen Ned. en Ned.-Indië. Nadat v. Dedem als Minister was afgetreden, vatte hij het voornemen op, een reis door Britsch-Indië, Siam en Ned.-Indië te maken; hij mocht dit echter niet ten uitvoer leggen, daar hij, door hevige koorts overvallen, te Calcutta den 2den April 1895 overleed.

Van Dedem heeft menigmaal belangrijke koloniale vraagstukken toegelicht, o. a. in de Gids 1875 en in het Indisch Genootschap, waarvan hij geruimen tijd voorzitter was, en in het Kol. Congres in 1883 te Amsterdam gehouden. De toen door hem uitgesproken rede over belastingen voor inlanders, is te vinden in het Rapport sur les Congrès par D. J. Jitta 2e partie. Questions coloniales, Amst. 1884. Als burgemeester van Hoorn had hij een groot aandeel in de oprichting en later bij de onthulling van het standbeeld van J. P. Coen.

Zie over hem J. T. Cremer in Eigen Haard, 1895, bl. 229, en Brieven uit Ned.-Indië van Mr. W. K. Bar. v. Dedem uitgeg. door Mr. N. G. Pierson, Gids, Sept. en Oct. 1895.

DEDENOEM. Naam op de Aroe-eilanden aan een Vliegenvanger, *Microeca flavovirescens*, gegeven; bo-

vendien aldaar een collectiefnaam voor allerlei kleine vogelsoorten.

DÉELAT. Atj. uitspraak van het Arab. „daulat”, d. i. geluk. Het was een prerogatief van de Atj. soeltans om met „dèelat” te worden aangesproken.

DEELBOUW (op Java maro enz., in Atjeh mawaih, in de Minahasa tojo, op Zuid-Celebes tésang, op Bali nandoe, elders weer anders geheeten) is die bij de inlanders in geheel Indonesië zeer gebruikelijke transactie over grond, waarbij de grondbezitter of de pandnemer van grond zijn akker ter bewerking afstaat aan een ander inlander, tegen den plicht tot uitkeering van een evenredig deel van den oogst. Het veelvuldig voorkomen van deze overeenkomst maakt de gewone huur (séwa enz.) van grond tusschen inlanders (veldhuur; zie GRONDVERHUUR) zeldzaam. Deelbouw is onder meer gebruikelijk bij inlandsche domeingronden, ornamentalsvelden, velden die aan hoofden toebehooren, en velden, die wakap gemaakt zijn voor een moskee.

Literatuur: de Adatrechtbundels; Mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., tweede afdeling; Mr. K. L. J. Enthoven, Het adatrecht in de jurisprudentie, 1912, bl. 146.

DEERINGIA INDICA Retz. fam. *Amarantaceae*. Bajam besar (MAL.). Kleine heester. De bladeren worden als groente gegeten en dienen ook wel als een inlandsch geneesmiddel.

DEGEMI. Zie ZUIGVISSCHEN.

DĒKSŌ. Onderdistrict met gelijknamige hoofdplaats van het district Kalibawang, behoorende tot het sultansregentschap Pengasih, ook wel genaamd Koelon Prôgô, afdeeling Koelon Prôgô, residentie Djokjakarta. De hoofdplaats ligt dicht bij de Progo en is bekend geworden in den Java-oorlog.

DELAKE-ILJASI AWIENG, een sedert lang onwerkzame dubbel-vulkaan aan de zuidkust van het eiland Pantar, res. Timor en O. (Jaarb. Mijnw. 1908, 368); de hoogste punten zijn resp. 976 en $\pm$ 600 M.

DĒLANGGOE. Het noordoostelijkste Soesoehoe-nansche district van de afdeeling Klaten, residentie Soerakarta. Dit district, met gelijknamige hoofdplaats, heeft 4 onderdistricten met name Delanggoe, Wônôsari, Ngrêdên en Kêbongêdê en had einde 1905 eene bevolking van 44400 inwoners, onder welke 60 Europeanen en evenveel Chinezen. De hoofdplaats ligt aan den grooten rijweg Solo—Djokja en nabij de halte van dien naam van den spoorweg Batavia—Djokja—Solo. Te dezer plaatse zijn de suikerfabriek Delanggoe en een belangrijke pasar gelegen.

DELLEN (AMBROSIUS JOHANNES WILLEBRORDUS VAN). Geb. te Goor (Overijssel) 19 Nov. 1819. Overleden te Kobe (Japan) 8 Sept. 1887. In Januari 1838 in Indië gekomen, bracht hij ruim 16 jaren in 's landsdienst door, laatstelijk in den rang van adjunct-secretaris van het Gouv. Als zoodanig nam hij 2 Mei 1855 zijn ontslag, om over te gaan bij de firma Reynst & Vinju te Batavia, waarvan hij tot aan zijn overlijden chef bleef. Was voor de Indische Maatschappij der zestig, zeventig en tachtiger jaren der 19e eeuw een zeer verdienstelijk burger. Aan zijne bemoeiingen was de veel te lang verzuimde instelling van Kamers van Koophandel en Nijverheid in N.-I. grotendeels te danken en als de eerste Voorzitter van de Bataviasche Kamer (10 Jan. 1864—27 Jan. 1874) leverde hij voortreffelijk werk, zooals de eerste jaarverslagen dier Kamer getuigen kunnen. In 1875 verscheen van zijn hand de brochure, „Blik op het Indisch Staatsbestuur”, waarin hij

de destijds actueele vraagstukken van Indisch regeeringsbeleid bespreekt en zijne meening daarover kenbaar maakt. Zie levensbericht in T. v. N. L. in N.-I. 1887 XXXV (Oct.), blz. 464.

DELFSTOFFEN. Zie MIJNWEZEN.

DELI. Land beschrijving. Onder dezen naam wordt gewoonlijk verstaan het geheele cultuurgebied van Sumatra's Oostkust van Atjeh tot Asahan, en het omvat dan heel wat meer dan hetgeen strikt genomen ten rechte dezen naam draagt. Het woord toech is afkomstig (en een Hollandsche verbastering) van den naam van een landschapje, dat slechts een klein deel van het cultuur gebied omvat. Dit landschapje of inlandsch rijkje heet bij de inheemsche bewoners Dëli (Doli bij de Bataks van Toba en Mandailing). Het is echter zeer verklaarbaar, dat de naam Deli voor het geheele cultuurgebied in zwang kwam, omdat dit gebied zijn opkomst te danken heeft aan de tabakscultuur, die allereerst in het landschap Dëli begon.

In overeenstemming met dit spraakgebruik bestond er vroeger ook een afdeeling Deli van het gewest Oostkust van Sumatra, welke afdeeling behalve eigenlijk Dëli, ook Langkat, Sërdang, Padang en Bëdagei, ja zelfs Tamiang (thans tot het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden behorende) omvatte. Bij de nieuwste bestuursindeeling komt Deli nog maar alleen voor als bestanddeel van den naam der afdeeling Deli en Sërdang, onderdeel van het zoogen. „Cultuurgebied der Oostkust van Sumatra” en van de namen der onderafdeelingen Beneden-Deli en Boven-Deli (zie daarom voor aardrijkskundige bijzonderheden het artikel OOSTKUST VAN SUMATRA, en voor zooveel de cultures betreft de artikelen DELIMAATSCHAPPIJ, TABAK enz. enz.).

Wij bepalen ons hier verder tot het eigenlijk rijkje Deli, het sultanaat of zooals de tegenwoordige term luidt; het zelfbesturend landschap.

De grenzen van dit landschap zijn menigmaal gewijzigd en stonden nooit zeer vast wegens het ontbreken van betrouwbare topographische opmetingen. Thans zijn ze, nadat de topographische dienst er werkzaam is geweest, definitief vastgesteld bij Gouv. besl. van 13 April 1911 no. 17.

Het landschap Deli is feitelijk een betrekkelijk smalle landstrook, ten noorden grenzende aan de straat van Malaka, ten zuiden aan de onderafdeeling de Karolanden. De grens is hier in hoofdzaak de kam van het gebergte. Oostelijk van Dëli ligt Sërdang, westelijk Langkat. Tot Dëli worden nog gerekend te behooren de landschappen Padang en Bedagei, die Oostelijk van Sërdang liggen. Deze worden echter door hun eigen hoofden, datoeks, zelfstandig bestuurd.

Het landschap Deli bestaat grootendeels uit eene 20 tot 25 K.M. breede, alluviale laagvlakte (roode of witte klei vermengd met zand) eerst langzaam tot $\pm$ 700 M. en dan vrij steil naar het Z.W. oplopende en begrensd door een vulkanisch gebergte, waarin de vulkanen Si Bajak en Sinaboeng vrijzen, dat in de ongev. 1250 M. hooge bergplateau's van het noordelijk Toba- en Karo-gebied overgaat. Tal van rivieren doorkruisen die vlakte, deels van vrij aanzienlijken omvang (Zie SUMATRA Rivieren), die groote massa's slijk en zand medevoeren, waardoor zij vaak aan de monding banken vormen, en ook door het geringe verval in de vlakte, waardoor veel kronkelingen en ondiepten ontstaan, voor groote vaartuigen onbevaarbaar zijn. Ten einde het vervoer der groote hoeveelheid tabak, hier verbouwd,

te vergemakkelijken, is sedert 1883 een spoorweg van den mond der Deli-rivier (Belawan) over Laboean Deli en Medan naar Deli Toewa aangelegd; van Medan gaat verder een lijn door het gebied van Langkat en een door Sërdang naar Tebing Tinggi (Padang en Bedagei) en Asahan, terwijl ook nog enkele stoomtram-zijlijnen zijn aangelegd. De vruchtbare slib, uit de binnenlanden aangevoerd en de groote rijkdom aan water deden dáár, waar de grond zich achter den lagen, vaak overstroomden kustzoom verheft, groote wouden ontstaan, die een lossen, humusrijken en uiterst vruchtbaren bodem vormen, welke voor de tabakscultuur bij uitnemendheid geschikt bleek, die hier dan ook verreweg de beste resultaten oplevert. Volgens de mededeelingen van Dr. B. Hagen (T. v. h. Aardr. Gen. 2e Ser. VII. bl. 9) begint de regentijd in Deli in Augustus en eindigt in Januari, terwijl ook in den zoogenaamd drogen tijd nog een aanzienlijke hoeveelheid regen valt; de uitkomsten der regenwaarnemingen geven als droogste maand aan Februari met $\pm$ 110 m.M., als natste maanden Oct., Nov. en Dec. met ongeveer 250 m.M. (zie Dr. K. Diem. Regenwaarnemingen, Deli proefstation, jg. 8). De winden zijn er uitsluitend land- en zee-winden, zonder dat er van moesson sprake is. Heftige stormen en wervelwinden zijn niet zeldzaam; vooral de bohorok kan soms plotseling de tabaksplanten vernielen (zie BOHOROK); de gemiddelde temperatuur wordt op 26° 7' C. gesteld. Men vindt eene uitvoerige beschrijving der planten- en dierenwereld van Deli bij genoemden schrijver Hagen, bl. 18 vlg. Voor verdere bijzonderheden omtrent de afdeeling Deli en Sërdang, ook voor zoover landbouw en nijverheid betreft, zie OOSTKUST VAN SUMATRA.

In hooge mate is door de ontwikkeling der tabakscultuur de welvaart van Deli verhoogd. Hoewel het grootste gedeelte der beschikbare gronden tegen betaling van een jaarlijksche pachtschat met een landbouwovereenkomst voor hoogstens 75 jaar in gebruik is afgestaan aan vreemdelingen, zijn de nadeelen daarvan voor de inheemsche bevolking niet zoo voelbaar als verwacht zou kunnen worden. Eerstens niet, omdat de bevolking niet dicht is en ten tweede niet, omdat bij het meerendeel der contracten aan de bevolking telken jare het gebruik van minstens de halve oppervlakte der geooogste tabaksvelden voor één rijstooft is gewaarborgd. Deskundigen beweren dat Deli zijn reem van tabaksland bij uitnemendheid, wel zal blijven behouden, doch dat een aanzienlijke uitbreiding van de cultuur niet meer verwacht kan worden, zoodat een export van ongeveer 20.000 ton uitstekend dekblad per jaar gehandhaafd zal blijven.

De voornaamste plaatsen in Deli zijn: Belawan (zie aldaar); Laboean Deli, de oude hoofdstad van het rijk Deli, thans echter zeer achteruitgegaan; de gewestelijke hoofdplaats Medan (zie aldaar); Delitoea en Arnhemia (zie aldaar) twee eindpunten van de Delispoor; Tebing Tinggi in de onderafdel. Padang en Bedagei (zie aldaar).

Geschiedenis. Deli wordt reeds in 1613 als onderhoorigheid van Atjeh vermeld; herhaalde malen trachtte het echter zich daarvan los te maken, hetgeen in 1669 gelukte. In 1780 werd het echter door Siak onderworpen; de radja van Deli, te voren Panglima, kreeg in 1814 van zijn landheer den titel van Sultan. Maar in 1854 gelukte het Atjeh zijne oude aanspraken op Deli weder te doen gelden en het tot leenrijk te maken; ten gevolge van het tractaat, in 1858 tusschen Nederland en Siak gesloten, werden de staatjes aan de oostkust als onderhoorigheden

van laatstgenoemd rijk erkend en in 1862 bezocht de resident van Riouw ook Deli, om dit tot de erkenning van de heerschappij van Siak over te halen. De radja, Sultan Mahmood Perkasa Alam, onderwierp zich aan de suzeriniteit van Nederland, maar weigerde Siak als zijn leenheer te erkennen; den 22sten Aug. werd hem toen eene acte uitgereikt, waarbij hij verklaarde, eenigermate op den voet van gelijkheid met Siak verbonden te zijn, waarmede Siak zich tevreden stelde. De radja van Deli betoonde zich een bij uitnemendheid getrouw vasal van Nederland; toen de Sultan van Serdang in 1865 door eene expeditie getuchtigd was, werd Deli beloond door het herstel in zijne oude rechten en de verwerving van Pertjoet, Denai, Bedagei en Padang. Weldra had nu, nog onder het bestuur van denzelfden sultan, de vestiging van Europeesche ondernemers en de ontwikkeling der tabakscultuur plaats, waarvoor de sultan op groote schaal gronden afstond, aanvankelijk kosteloos, later tegen betaling van grondhuur. Deze vestiging wierp voor Deli, dat eene groote ontwikkeling te gemoet ging, belangrijke voordeelen af; toch verzette zich daartegen eene partij in Soenggal onder eenige Maleische hoofden, die waarschijnlijk naijverig waren op de groote voordeelen, welke de Sultan van de ondernemers trok, en naar onafhankelijkheid streefden om daarin te kunnen deelen. Eene expeditie in Mei 1872 onder kap. Koops behaalde aanvankelijk eenige voordeelen, maar moest, toen de ontevreden zich versterkt hadden, onverrichter zake terugtrekken, zoodat eene tweede expeditie onder luit.-kol. Von Hombracht derwaarts moest vertrekken, die evenmin afdoende resultaten verkreeg. Eene versterking onder maj. Van Stuwe, die den vorigen aanvoerder, welke gewond was, verving (Sept.), was gelukkiger; reeds 23 Oct. was alle verzet ten einde, en werden de weerspannige hoofden verwijderd. Na dien tijd bleef, behoudens enkele ongeregelheden in Senembah, — het gevolg van den naijver van den sultan van Serdang, — de rust ongestoord, ook na het overlijden van Sultan Mahmood Perkasa Alam (25 Oct. 1873), die zich steeds een verlicht bestuurder en vriend van Nederland en der particuliere industrie betoonde, en in zijn zoon, den thans met den raad van landsgrooten besturen den Sultan Ma'amoem al Rasjid Perkasa Alam Sjah een waardig opvolger gevonden heeft (7 Dec. 1876). Het landschap Deli is in het genot gelaten van zelfbestuur, en eigen rechtspleging, terwijl zijn verhouding tot het Gouvernement wordt beheerscht door het in 1907 vernieuwd politiek contract.

Bestuur. Het politiek contract, hetwelk de verhouding van het zelfbestuur van Deli met het Gouvernement bepaalt, dagteekent van 1883, doch werd gewijzigd in 1907.

Eigenlijk Deli (met uitzondering dus van Padang en Bedagei) bestaat uit de volgende landschappen:

1. het directe Sultansgebied, bestaande uit 2 stukken, *a.* een klein gebied in den uitersten Noord-westelijken hoek *b.* een landstrook langs de Delirivier van het mondingsgebied (rondom de koela Belawan) tot Dilitoea ongeveer.

2. het gebied van den Datoek van Hampëran Përak gewoonlijk XII koeta geheeten, ook bestaande uit 2 deelen, *a.* een Maleisch stuk (eigenlijk Hampëran Përak) en *b.* een Bataksch stuk (eigenlijk XII koeta).

3. het gebied van den Datoek van Soenggal, het landschap Sërbanjamen.

4. het gebied van den Datoek van Kampoenng Baroe, het landschap Soekapiring.

5. het gebied van den Këdjoeroean van Sinëmbah, het landschap Delisch Sinëmbah.

6. het landschap van den Këdjoeroean van Pertjoet.

7. het landschap Soengai Toean.

De landschappen onder 1, 2*a*, 6, en 7 zijn Maleisch, de overige 2*b*, 3, 4 en 5 zuiver Bataksch.

Deze laatste vier Bataksche landschappen vormen samen de *empat-Oeroeng* (Oeroeng = confederatie). Hoewel de Datoeks (resp. Këdjoeroean) Maleiers zijn (zij het van gemengd-Bataksche afkomst), worden deze Bataksche streken vrijwel naar Bataksche adat bestuurd, door de insgelijks Bataks zijnde dorpshoofden.

Voor het landschap Deli en onderhoorigheden is door het zelfbestuur in overleg met den toenmaligen resident in 1906 een regeling vastgesteld in zake rechtspleging in burgerlijke zaken, geldig voor de Maleische streken. Voor de Bataks der Doesoen (Doesoen = kolonie, volkplanting; zoo wordt het gebied genoemd, dat door de van de Karo-hoogvlakte oorspronkelijk afkomstige Bataks, in het landschap Deli wordt bewoond) werd in 1909 op dezelfde wijze een regeling der rechtspraak in het leven geroepen, waarbij met de Bataksche adat tamelijk rekening werd gehouden. Hierbij is de rechtsmacht over niet minder dan 5 rechters (resp. rechtbanken) verdeeld: nl. 1° het gewone dorps-hoofd (*pëngoeloe këtik*) met zijn twee adat-borgen (*anak-bëroe, sënina*), 2° het hoofd van een moederdorp of *përbapân* (*pëngoeloe mbëlin*) ook weer bijgestaan door zijn anak-bëroe en sënina; 3° de *kërapatën kitik* (kleine rechtbank) of *balë*, twee in elke Oeroeng, en bestaande uit de gezamenlijke hoofden der *përbapân's* van elk deel; 4° de *kërapatën oeroeng*, waarin al de *pëngoeloe mbëlin* van het landschap zitting hebben onder voorzitterschap van het oeroenghoofd, den datoek, en 5° de *kërapatën doesoen*, onder voorzitterschap van den Sultan, terwijl daarin zitting hebben de vier oeroenghoofden en de voornaamste hoofden der *përbapân's*.

De controleur voor de Bataksche aangelegenheden wordt steeds uitgenoodigd de zittingen van de onder 4° en 5° genoemde rechtscollège's bij te wonen.

De inkomsten der verschillende hoofden, zoowel als van den Sultan worden naar een vaststaande verhouding betaald uit de landschapskas (sedert 1907 ingesteld). Deze kas heeft te beschikken over een door het Gouvernement betaald wordende schadeloosstelling wegens overgenomen belastingen en rechten, alsmede over den cijns (*haçil tanah*) voor uitgegeven landbouw-concessies (zie voorts het artikel OOSTKUST VAN SUMATRA).

Zie over Deli: John Anderson, *Mission to the East-Coast of Sumatra*, 1823; P. J. Veth, het landschap Deli (Tijds. K. N. A. G. II, 1877); J. T. Cremer, *Ons land van onbeperkte mogelijkheden* (Bijv. N. v. d. D. 1 Juli 1914) en „de toekomst van Deli”; Batakspiegel; Adatrechtbundel V, blz. 306 e.v.; A. W. Naudin ten Cate, Deli in Woord en Beeld.

DELI (POELOE-) of KLAPPER-EILAND. Eiland in den Indischen oceaan op 7° Z.B. en 105° 32' O.L. bezuiden en niet ver van de kust van Bantam, tot welk gewest het administratief behoort. Het is een ovaalvormig atol, een uur gaans lang, met een dichtgegroeide lagune, die een moeras vormt. Het is onbewoond, maar de bevolking van een paar stranddesa's van den Bantamschen overwal, die niet betwiste rechten op de productie van het eiland uitoefenen, begeven zich er een paar maal's jaars heen, om de klappers te plukken van de kokosboomen,

waarmede het strand overdekt is. Grootte 9.68 K.M².

DELI-MAATSCHAPPIJ. De aanleiding tot de oprichting van deze, de oudste der Indische cultuurmaatschappijen, gaf een onderzoek door een tabaksplanter op Java, den heer J. Nienhuys, ingesteld naar de geschiktheid der Delische gronden voor de tabakscultuur. Door een Arabier waren aan een Bataviasche handelsfirma groote voorspiegelingen gedaan van de voordeelen, die eene vestiging in Deli zou kunnen opleveren; ofschoon deze ijdel bleken, werd door een onderzoek de zekerheid verkregen, dat de sultan ondernemers welwillend zou ontvangen en bijstaan en werd door eene vestiging van den Heer Nienhuys vaste voet in Deli gezet. Toen de eerste resultaten zijner onderneming gunstig bleken, werd Nienhuys vooral door den Heer P. W. Jansen krachtig gesteund, aan wiens initiatief de oprichting der Deli-maatschappij — waarbij hij van den aanvang af tot 1898 als Directeur optrad — voornamelijk te danken is. Tengevolge van den bijstand der Handel Mij. konden reeds in 1869 uitgestrekte gronden in Deli verkregen worden en werd 28 Oct. met die Mij. de overeenkomst gesloten tot oprichting der Deli Mij., ingaande op 1 Nov. 1869, waarvan de statuten werden goedgekeurd bij acte van 12 Jan. 1870. Zeer spoedig breidde de Mij. haren werkkring uit; het kapitaal, aanvankelijk op f 300.000 vastgesteld, waarvan de helft door de Handel Mij. was gefourneerd, werd in 1873 op f 500.000, in 1876 op f 800.000, in 1878 op 2 miljoen, in 1889 op 4 miljoen, in 1897 op 8 miljoen en in 1907 op 9 miljoen gebracht, terwijl het reserve kapitaal 4 miljoen bedraagt. De oppervlakte der gezamenlijke landbouwconcessies bedraagt ongeveer 120.000 hectaren, verdeeld over Deli en Langkat. In exploitatie zijn 21 ondernemingen, die elk haar administrateur en 4 tot 6 assistenten hebben. Aan het hoofd van het personeel in Deli staat een hoofdadministrateur te Medan, bijgestaan door 2 inspecteurs en een secretaris. Het Europeesch personeel aan de Maatschappij verbonden bestaat uit 180 personen, waaronder 4 geneesheeren. Een aantal van ruim 20.000 koelies, Chineezelen Javanen, zijn op de ondernemingen werkzaam, behalve Bataks en Maleiers, die meest tijdelijke diensten verrichten. Over de moeilijkheden ondervonden om goede werkkrachten te krijgen en onder tucht te houden, zie KOELI.

De grootsche resultaten door de Deli Mij. verkregen zijn uitsluitend aan de tabakscultuur te danken; de aanvankelijk gedreven muskaatnoten- en klappercultuur gaf geene voordeelen en moest spoedig worden opgegeven, terwijl ook proeven met andere cultures evenmin slaagden. Op de onderneming Tandjong Slamet werd in 1907 een begin gemaakt met aanplant van Hevea Rubber.

Een denkbeeld van de ontwikkeling der tabakscultuur geeft het hier volgende staatje. De in dit staatje genoemde hoeveelheid tabak werd geheel op de Amsterdamsche markt geleverd, en kwam dus den Ned. handel ten goede; bovendien belaste de Mij. zich van den aanvang af met den verkoop op die markt van het product van andere ondernemingen, zoodat door hare tusschenkomst bovendien eene groote hoeveelheid tabak te Amsterdam werd aangebracht. De Deli-spoorweg is aan haar initiatief te danken, daar zij de concessie, voor den aanleg en exploitatie in 1881 verkregen, kosteloos aan de Deli Spoorweg Mij. heeft afgestaan.

Het geheele verleden der Mij is het sprekend bewijs van de groote ontwikkeling, waarvoor sommige deelen van den Indischen Archipel door invoering

der particuliere industrie, onder gunstige omstandigheden werkende, vatbaar zijn.

Oogst- jaar.	Aantal Onderne- mingen.	Pakken Tabak.	Prijs p. ½ Kilo. in centen.	Uitgekeerd Dividend.	
1870 ..	1	1.315	130	20	%
1871 ..	1	1.788	125	33	"
1872 ..	3	3.015	145	130 60	"
1873 ..	5	3.575	182	70	"
1874 ..	7	4.499	152	80	"
1875 ..	7	5.191	175	91	"
1876 ..	8	7.950	159	113	"
1877 ..	9	9.519	132	22½	"
1878 ..	10	11.971	136	37 ⁹⁰	"
1879 ..	11	13.749	126	33 ²⁰	"
1880 ..	11	16.339	121	37 ⁹⁰	"
1881 ..	11	21.187	135	65	"
1882 ..	10	23.373	156	101	"
1883 ..	11	21.683	144	77½	"
1884 ..	11	26.281	157	107½	"
1885 ..	12	24.798	162	108½	"
1886 ..	12	24.013	173	109 ⁸⁰	"
1887 ..	12	20.509	133	45 ²⁰	"
1888 ..	15	27.583	136	35 ²⁰	"
1889 ..	16	31.427	189	79 ⁹⁰	"
1890 ..	21	49.952	83	1)	"
1891 ..	21	49.314	105	28 ⁸⁰	"
1892 ..	22	43.701	131	51 ⁴⁰	"
1893 ..	21	52.759	156	106 ⁸⁰	"
1894 ..	21	56.655	124	92 ⁴⁰	"
1895 ..	21	52.138	100	42 ⁷⁰	"
1896 ..	21	45.811	124	29½	"
1897 ..	21	50.617	141	48 ⁸⁰	"
1898 ..	21	58.892	99	27	"
1899 ..	21	64.314	92	21 ⁹⁰	"
1900 ..	21	48.349	142	34½	"
1901 ..	21	53.449	116	26	"
1902 ..	21	52.935	113	30	"
1903 ..	22	57.528	111	27	"
1904 ..	21	53.539	107	19 ¹⁰	"
1905 ..	20	53.929	165	52 ²⁰	"
1906 ..	20	59.203	160	53½	"
1907 ..	21	67.868	95	6 ²⁰	"
1908 ..	21	60.662	127	20	"
1909 ..	21	58.338	87	2)	"
1910 ..	21	48.658	152	33 ⁹⁰	"
1911 ..	21	66.608	177	86 ⁹⁰	"
1912 ..	21	73.593	164	80 ¹⁰	"
1913 ..	21	67.096	146	20	"
1914 ..	21	60.725	99	36 ⁵⁰	"

DELI-RIVIER of **SOENGEI LABOEAN.** Ontspringt in de Bataklanden, aan den noordelijken voet van het gebergte rond het Toba-meer en ontlast zich op de kust van Deli in de Straat van Malaka na vereeniging met de Belawan-rivier en vormende het eilandje Belawan. Medan en Laboean Deli liggen aan deze rivier; in den benedenloop is zij voor prauwen bevaarbaar en ook weinig diepgaande stoombootjes kunnen haar een mijl of zes opvaren; men beweert dat vaartuigen van denzelfden inhoud nog bij menschenheugenis de Deli-rivier tot de vijf mijl verder gelegen kampong Mertoeboeng konden opvaren, maar dat de massa's aarde en zand, die sedert Deli geheel in cultuur gebracht is, in de bed-

¹⁾ In dat jaar werd geen winst behaald, maar f 359.000 verloren.

²⁾ In dat jaar werd geen winst behaald, maar f 126.000 verloren.

ding bezonken, dit thans onmogelijk maken. Groote mailschepen moeten op de reede van Deli een gezicht ver uit den wal blijven; door de bank voor de monding was het binnenkomen in de rivier tot voor korten tijd zelfs voor kleinere booten bezwaarlijk en moest op vloedtij gewacht worden. Sedert Mei 1912 is men begonnen de vaargeul met een door stoomgedreven slibzuiger uit te diepen, bij welke werkzaamheden is gebleken, dat de uitgebaggerde specie van de bank veel vaster is dan gedacht werd; de mogelijkheid om Belawan Deli tot Oceaanhaven te maken is daardoor grooter geworden. Thans behoeft voor de kustvaart reeds niet meer met het getij rekening te worden gehouden. (Zie BELAWAN).

DELI-SPOORWEGMAATSCHAPPIJ. Zie **SPOOR-EN TRAMWEGEN.**

DELIMA (JAV., MAL.). Zie **PUNICA.**

DELIMA SRIKAJA (MAL.). Zie **ANONA SQUAMOSA.**

DELIMOEKAN. Javaansche naam voor eene Duifsoort, *Chalcophaps indica*; op Sumatra Poenej tanah.

DELOENDOENG. Zie **LINSANG.**

DELOEWANG (MAL.). Zie **BROUSSONETIA.**

DEMAK. Land beschrijving. Afdeeling en regentschap van de residentie Semarang met eene oppervlakte van 1443 K.M², bevattende 2 controle-afdeelingen, ieder met 3 districten, n.l. de contrôle afdeeling Demak met de districten Demak, Wedoeng en Grogol en de contrôle afdeeling Goeboeng met de districten Manggar, Samboeng en Singèn-Kidoel. Einde 1905 had de afdeeling ongeveer 370.000 bewoners, waaronder 200 Europeanen en 2200 Chineezen. Binnen de grenzen van Demak liggen een tiental dorpen met het nabij de gelijknamige hoofdplaats gelegen hoofddorp Kadilangoe (of Adilangoe) [zie aldaar], welke tot 1883 onder het gezag hebben gestaan van opvolgende „geestelijke pangéran's", allen afstammende van een der apostelen van den Islam, den Soenan Kalidjôg, wiens graf men in Kadilangoe bezoekt. In 1883 werd aan het afzonderlijk bestuur en de afzonderlijke politiemacht dezer pangéran's een einde gemaakt en behielden zij alleen de inkomsten der van oudsher aan hun geslacht afgestane désa's. In deze afdeeling liggen 4 particuliere landerijen samen ruim 100 K.M², beslaande, waarvan de grootste zijn 1° Sajoeng en Batoe (Gemoelak) en 2° Kali Kondang, tevens de grootste van Java beoosten de Tjimanoe. Zij zijn 11257 en 2271 bouws groot en hadden resp. 1 Jan. 1907 en 1 Jan. 1905 ongeveer 23000 en 5000 bewoners. Op die landen worden uitsluitend rijst en tweede gewassen geplant.

Geschiedenis. In het begin der 16e eeuw, omstreeks het jaar 1520, vernietigden de Mohammedaansche Soenans, langs de noordkust van Java gevestigd, het Hindoe-Javaansche rijk van Madjapaït, in de residentie Soerabaja gelegen. Hun aanvoerder in dien strijd was een Javaansch hoofd van Demak, de bekende Radèn Patah en, volgens de overlevering, een zoon of kleinzoon van den laatsten vorst van Madjapaït. Waarschijnlijk erkenden na dien de kleine Mohammedaansche staatjes langs de kust tot Soerabaja ingesloten den vorst van Demak als hun wereldlijk hoofd. Omstreeks 1546 trachtten de Mohammedaansche vorsten langs de noordkust, onder aanvoering van dien van Demak, het Hindoe-Javaansche Pasoeroean voor den Islam te veroveren. Zij slaagden daarin niet. De pangéran van Demak, de 2e of 3e na Radèn Patah, kwam om het leven en men mag aannemen, dat onder de beroeringen, toenmaals ontstaan, het oppergezag van Demak feitelijk verloren ging. In 1602 trof de Neder-

landsche admiraal Jacob van Heemskerck den pangéran van Demak aan, in een oorlog gewikkeld met het zich meer en meer uitbreidende Mataram. De hoofdplaats werd een paar jaren daarna, 1604, veroverd en het landschap maakte sedert dien een deel uit van het uitgestrekte Javaansche rijk van het midden. In 1746 werd het direct gebied der O. I. Compagnie, na 1800 van het N.-I. gouvernement. — Gedurende 1848/49 heerschten in een groot gedeelte van Midden-Java, met de regentschappen Demak en Grobogan tot centrum, tengevolge van misgewas rijstgebrek en hongersnood, die aan de namen dezer beide regentschappen eene treurige vermaardheid hebben verleend. De bevolking van Demak verminderde van 336.000 in 1848 tot 120.000 in 1850, die van Grobogan van 98.500 tot 9000. Een buitengewone ongunstige weersgesteldheid en besmettelijke ziekten onder menschen en vee in de jaren 1900—1902 waren de onmiddellijke oorzaak van wederom een hongersnood in laatstgenoemd jaar in nagenoeg dezelfde strek (afdeelingen Demak en Grobogan en de aangrenzende zuidelijke deelen van de afdeelingen Pati en Koedoes). Het is deze laatste hongersnood, welke den stoot gaf aan het bekende onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java. (Zie **WELVAART-ONDERZOEK**).

DEMAK. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling van denzelfden naam. Het heeft eene oppervlakte van 208 K.M², heeft 3 onderdistricten en verder 140 gouvernementen- en 48 particuliere desa's. Einde 1905 had het een bevolking van 79.000 zielen, waaronder een 50-tal Europeanen en ruim 900 Chineezen.

DEMAK. Hoofdplaats der afdeeling Demak van de residentie Semarang, op 10 M. hoogte boven de zee gelegen aan de Toentang, welke rivier in haar benedenloop daarom wel rivier van Demak wordt genoemd. Demak is een der historisch meest merkwaardige plaatsen van Java, daar zij vroeger de zetel was van vorsten, die in de 15de en 16de eeuw grooten invloed hadden op het lot van Midden- en zelfs van Oost-Java. Zie **DEMAK, afdeeling en regentschap.** De stad had op het einde van 1905 ruim 5200 inwoners, waaronder een 50-tal Europeanen en 500 Chineezen en ligt aan den tramweg, die Semarang met Rembang verbindt. Van Demak loopt een tak van dien tramweg in Z.O.-richting over Poerwodadi naar Blora en naar Goendih (in aansluiting met den spoorweg Semarang—Vorstelanden). Van den ouden luister van Demak, die echter door de vroegere geschiedschrijvers in navolging van de Javaansche overleveringen overdreven is voorgesteld, is weinig meer over. De beroemde moskee, het werk, naar men zegt, van Raden Patah, omstreeks 1468 voltooid, is in 1845 verbouwd en heeft van den ouden bouw slechts eenige (acht) met snijwerk versierde pilaren behouden, als eene nagedachtenis aan de acht zendelingen, die met Raden Patah den Islam in Demak hebben ingevoerd n.l. Soenan Bonang, Soenan Kalidjogo, Soenan Giri, Soenan Dradjat, Soenan Moeria, Soenan Goenoengdjati, Soenan Ngrandoeng en Soenan Koedoes. — Van het oude vorstenverblijf, waarvan men alleen de plaats weet aan te wijzen, is geen spoor meer te vinden. Alleen de graven van de drie bekende vorsten van Demak, Panembahan Djimboen, Pangéran Sabranglor en Pangéran Trenggono worden nog in de nabijheid der moskee aangewezen. De moskee wordt nog steeds zeer vereerd. Zevenmaal haar

bezoekt te hebben op den Garebegbesar (zie GARE-BEG) is voor den geloovigen Javaan van evenveel waarde als een tocht naar Mekka. Duizenden komen dan van heinde en ver ter bedevaart, zooveel mogelijk te voet en keerden vroeger terug met een kruikje water uit de moskeeput. De aloen aloen is dan vol biddenden en verder vol kramen, want ook hier wordt tegelijk met het kerkelijk feest een kermis gehouden. Sedert 1910 wordt in het belang der hygiëne voor het doen der voorgeschreven wasschingen het water, door middel eener buisleiding, gebezigd uit den artesischen put op den aloen aloen van Demak vóór de moskee geboord. De moskeeput kwam langzamerhand te vervallen.

DEMAKSCHÉ WATERWERKEN. De streek, door deze werken bevoeld, is ten N.W. begrensd door de Java Zee, in het Oosten en N.-Oosten door de Serang-rivier, in het Westen gedeeltelijk door de Toentang, welke de afwatering bezorgt van de Rawah Pening; het moerassig gedeelte der vlakte van Ambarawa. De Zuidgrens wordt gevormd door een drielal bevoelingskanalen, waarvan twee bij Glapan hun water ontleenen aan de Toentang (het Ooster- en Westerkanaal), terwijl het derde bij Sedadi uit de Serang wordt afgetapt. Administratief behoort zij grootendeels tot de afdeling Demak der residentie Semarang; een kleiner deel links van de Kali Toentang gelegen en door het bovengenoemde Westerkanaal geïrrigeerd, ressorteert onder het district Singenkidoel der afdeling Semarang. Nog in den tijd van Daendels was een deel dezer vlakte een uitgebreid moeras of binnenzee, waar men met den aanleg van den grooten postweg de grootste bezwaren ondervond. Om den voor dien aanleg noodigen grond te bekomen, en tevens met de bedoeling om een voor vaartuigen geschikten verbindingsweg te verkrijgen, werd tusschen de Serang en Toentang toen het z.g. „Prawuvaartkanaal” gegraven, dat tusschen Demak en Tanggoelangin ten N. van den postweg liep. Daardoor, en door het graven van meerdere afvoerkanalen, gelukte het den Regent van Demak (naar Daendels vermeldt) 30.000 morgen (di. $\pm$ 36.000 bouws) moeras voldoende droog te leggen om het land voor den rijstbouw geschikt te maken. De afwatering en watervoorziening was echter nog alles behalve volmaakt, zoodat misoogsten voortdurend voorkwamen, en door den Ingenieur van Thiel — denzelfde die in 1832 den dam in de Tampean-rivier bouwde — een ontwerp werd gemaakt om de oude afwateringskanalen te verruimen, nieuwe afvoerwegen te graven, en een dam in de Toentang te bouwen ten behoeve der bevoeling. Gebrek aan fondsen, maar méér nog aan het onmisbare technische personeel, belette echter de uitvoering. In 1847 werd het plan weder opgevat, maar eerst na een oöstmislukking in 1848/49 gevolgd door een hevigen hongersnood, waardoor meer dan 200.000 inlanders van ellende omkwamen, werd in 1850 en 1851 de verruiming der afwateringskanalen ter hand genomen, en eene nieuwe opnemng aangevangen, die eindelijk tot gevolg had, dat in 1852 besloten werd tot den bouw van een door den Ingenieur S. Dik ontworpen dam in de Toentang bij Glapan. Bovendien bevindt zich zoowel op den rechter- als op den linkerrijoeroever eene inlaatsluis, waardoor twee irrigatiekanalen worden gevoed, het Wester- en het Oosterkanaal. In 1859 werd de dam voltooid, die na eenige verbeteringen nog thans volkomen aan het doel beantwoordt. Doch daarmede was men er nog niet. Het terrein der Wester-bevoeling was betrekkelijk klein; voorts viel het beschik-

bare debiet tegen, zoodat het Oosterkanaal feitelijk slechts voor 60 % der oorspronkelijk bedoelde oppervlakte water aanvoerde. De afwatering liet eveneens nog veel te wenschen over; de bedijkingen der rivieren en afvoerwegen waren weinig oordeelkundig aangelegd en braken herhaaldelijk door, zoodat in 1872 wederom een hongersnood dreigde. Echter duurde het tot 1882, voordat met nieuwe werken werd aangevangen. Deze hadden ten doel: de afwatering te bevorderen door het graven van afvoerleidingen; verschillende bestaande kanalen en dijken te verbeteren; en den watertoevoer te vermeerderen door het bouwen eener stuw met inslaatsluis in de Serang bij Sedadi, van waar af een nieuw hoofdkanaal en een net van verdeelleidingen was geprojecteerd. De leidingen, aftappende uit Serang en Toentang, zouden voorts ter hoogte van Godong zoodanig met elkander worden verbonden, dat het mogelijk zoude zijn om bij eventueel watergebrek in het Serang gebied, daarin te voorzien door suppletie uit het Toentang net. De afvoer van de Serang is n.l. veel onregelmatig dan die van de uit een moerasachtige vlakte ontspringende Toentang.

In 1889 was het werk in hoofdzaak gereed. De totale kosten werden geschat op rond f 9.000.000.

De werken dienen thans voor de bevoeling van rond 61.900 bouws, waarvan 7600 bouws vroeger geheel van bevoeling waren verstoken. Daarvan wordt geïrrigeerd door het kanaal, dat op den rechteroever van de Toentang boven de stuw van Glapan aftapt, $\pm$ 15.550 bouws; door het linker- of Westerkanaal $\pm$ 6200 bouws in het district Singenkidoel der Afd. Semarang; rechtstreeks uit het Serangkanaal, boven de stuw te Sedadi aftappend, $\pm$ 6700 bouws. Voorts verkrijgt een gebied van 14550 bouws zoowel Serang- als Toentang water. Dit gedeelte is gelegen benedenstrooms van het reeds genoemde verbindingskanaal tusschen de beide bevoelingsgebieden. Ten Noorden van den grooten postweg liggen 9700 bouws, die uit het langs den weg loopende, en in het begin van dit artikel reeds genoemde, Prawuvaartkanaal worden bevoeld, dat zelf weder gevoed wordt door de afvoerleidingen uit het Zuidelijk gebied. Deze gronden krijgen dus Serang-, Toentang-, en terreinwater. Ten slotte vindt men ten Noorden van den postweg nog het z.g. „Wedoenggebied”, ter oppervlakte van rond 9200 bouws, een deel zeer laag terrein, alwaar in 1893 werken in uitvoering kwamen, terwijl thans nog verdere werken tot verbetering van den waterafvoer en -aanvoer onderhanden zijn. (Verdeelwerk te Wilaloeng). De irrigatie alhier geschiedt door een stelsel van leidingen, die direct uit de Serang water verkrijgen door kunstwerken bij Karang Anjar en Boengo. Beneden de stuw van Sedadi, wordt de Serang n.l. nog gevoed door een tweetal zijrivieren; de Loesi en de Gelis, en het is voornamelijk dit water, dat aldus nog wordt benut.

De landen ten N. van den postweg (het laagst gelegen terreingedeelte uitmakend) hebben in den Westmoesson nog veel van waterbezwaar te lijden. Hier, in het gebied van het Prawuvaartkanaal en het Wedoeng-gebied, wordt in den drogen tijd een uitgebreide katoenteelt gedreven, die de bevolking zeer belangrijke voordeelen oplevert, en voor een groot deel schadeloos stelt voor de min gunstige toestanden, welke voor de rijstcultuur in den Westmoesson bestaan.

Literatuur: Rapport der Commissie betreffende de Waterverdeling in de Afd. Demak, Batavia, Landsdrukkerij 1913. — Voorts de verhandeling van

den Hoofdingenieur Slinkers, met aantekeningen van de Meyier, over de Demaksche irrigatiewerken in het Tijdschrift v. h. Kon. Inst. v. Ing. Afd. Ned. Indië, van 1891—1892.

DEMANG. Zoowel een ambtelijke titel als een ambtelijk praedicaat. Als ambtelijke titel wordt demang gebezigd voor districtshoofd in de residenties Lampongsche districten en Banka, vroeger ook in de residenties Bantam en Batavia, doch sinds eenige jaren is die titel in de twee laatst genoemde residenties vervangen door dien van „wedana”. Als ambtelijk praedicaat wordt de titel van demang door het Gouvernement toegekend aan hoofden beneden den rang van regent. In Soerakarta geldt demang als praedicaat voor inlandsche ambtenaren beneden den rang van mantri en voor dorpschouffoorden, in een gedeelte van Djokjakarta (in Koelon Progo en Goenoeng Kidoe) als praedicaat voor onderdistrictshoofden. In Banjoemas voeren de hoofden der groote perdikandesa's den titel van demang.

DEMI. Zie ZUIGVISSCHEN.

DEMMEI (HENRY). Geb. 5 Sept. 1830 te Mühlhausen, trad hij 8 Sept. 1848 bij het Kolon. werfdepot te Harderwijk in dienst, kwam in Indië in April 1849, nam deel aan de krijgsbedrijven in 1851 en 1852 in het Palembangsche en werd 18 Febr. 1856 tot 2en luit. benoemd. Bevorderd tot 1en luit. op 19 Oct. 1859, werd hij 12 April 1866 kapitein, 16 Sept. 1874 majoor, 17 Febr. 1877 luit.-kol., 10 Mei 1883 kolonel en 10 Mei 1886 generaal-majoor. Als officier woonde hij de krijgsbedrijven in Deli van 1874 tot 1877 bij, en was de eerste maanden van 1879 plaatselijk command. te Semarang, daarna (1879—1883) mil.-command. te Amboina en Ternate. Vooral onderscheidde Demmei zich in Atjeh, waar hij in 1877 en 1878, en later tot zijn doed werkzaam was, sedert 1883 als militaire kommandant, sedert Aug. 1884 als civiel- en militair-gouverneur, in welke betrekking hij de bekende concentratie onzer stelling (zie ATJEH, geschiedenis), voorbereidde, leidde en ten uitvoer bracht. Demmei overleed 13 Dec. 1886; eene beschrijving van zijne persoonlijkheid, wordt gegeven T. v. Ned.-Indië 1887, I. bl. 71.

DEMPO. Nog werkzame vulkaan op de grens van Palembang en Benkoelen. Het hoogste punt, de G. Merapi is 3173 M.; op den Piek van Koerintji na is het dus de hoogste berg van Sumatra. In den tegenwoordigen krater, die damp en rook uitstoot, ligt een bijna volkomen cirkelrond meer, waarvan de oppervlakte op 2804 M. ligt; de middellijn van dit meer is 400 M. In de oude, naar het N.N.W. open caldera stroomt de Bajau-rivier, behoorende tot het stroomgebied van de Moesi. Voor zoover bekend werd de berg het eerst in 1780 door Europeanen beklommen; de bestijging heeft het gemakkelijkst van uit het Zuiden, van de doesoen Goenoengagoeng (1037 M.) plaats. De top van den berg wordt door de omwonende heidensche bevolking beschouwd als de verblijfplaats van de zielen der dooden en van den beschermgeest (Pojang) der Pasemah. Voor teekeningen van caldera, top en krater zie Jaarverslagen 1907 en 1910 van den Topografischen Dienst.

DEMPOEL (JAV.). Zie GLOCHIDION.

DENAI. Landschap, ook wel Danei genoemd, gelegen aan de oostkust van Sumatra, midden in Serdang, behoorde vroeger tot dat rijk, werd daarvan in 1865 afgenomen en aan den Sultan van Deli gegeven. Voortdurend bleef het een bron van twisten tusschen Deli en Serdang, totdat in 1882 het vroegere landschap Senembah tusschen beide landschappen verdeeld werd, waarbij de Sultan van Deli, tegen

eenige door hem behaalde voordeelen, er in toestemde zijn rechten op Denai af te staan, dat toen bij Serdang werd ingelijfd. Het bleef evenwel onder het bestuur zijner vroegere hoofden, die onder een Datoek gesteld zijn.

DENDANG. Een van de vijf districten, waarin de assistent-residentie Billiton is verdeeld met de gelijknamige hoofdplaats, zetel van een districtshoofd.

DENDENG. Gedroogd en gewoonlijk met kruiden toe bereid, in dunne plakken gesneden vleesch.

DENDENG-HARI. Gebergte van eruptief gesteente op de grens van Buitenzorg, de Preanger en Krawang, kenbaar door een aantal spitse pieken. Het bereikt zijne grootste hoogte in den Goenoeng Sanggaboewana (1300 M.), op de Z. grens van de Tegalwaroelanden. Op dezen top ontspringt de Tjiomas, zijrivier der Tjibèet. Het bergland is weinig bebouwd.

DENDROBIUM CRUMENATUM Sw. fam. *Orchidaceae*. Duifjes-orchidee, Anggrek merapati (MAL.). Een zeer algemeen voorkomende kleine epiphytische Orchidee, die de eigenaardigheid heeft in een bepaalde streek op onregelde tijden gedurende 1 of 2 dagen algemeen te bloeien. Door de groote massa witte welriekende bloempjes valt de plant in die dagen zeer op. De oorzaak van den algemeenen gelijktijdigen bloei in één strek is nog niet voldoende verklaard.

DENDROBIUM UTILE J. J. S. fam. *Orchidaceae*. Alemi, Anemi (BOEG.). Epiphytische Orchidee met geelgroene stengels, die vooral in Boni als vlechtmateriaal gebruikt worden. De stengels worden daartoe gespleten en nat om een stokje gelegd, zoodat men een glad lint verkrijgt. Daar de plant vrij zeldzaam is, worden de stengels alleen voor kostbaar vlechtwerk gebezigd.

DENEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). Onder de Europeesche concurrenten, welke de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie onrustige oogenblikken hebben bezorgd, behooren ook de Denen, die, nadat eene in 1616 geotroyeerde Deensche O.-I. Compagnie, waarin vele Hollanders deelnamen, in 1618 de vaart op Azië was begonnen onder leiding o.a. van Ove Gjedde en Roland Crape (naar men wil, een Nederlander van geboorte), zich vooral op de kust van Koromandel, waar zij in 1620 het fort Dansborg bij Trankebar bouwden, hadden genesteld, maar al spoedig hun oog ook op andere streken van Azië, daaronder op het Maleische eilandrijk, richtten. Wel hebben hunne verrichtingen daár geen spoor achtergelaten en bepaalden deze zich alleen tot handelsooperatiën; wel waren ook deze niet van groot gewicht, maar in een encyclopaedie, aan den Archipel gewijd, mag van de faits et gestes dezer Europeanen niet geheel worden gezwezen.

In de eerste helft van 1625 kwam hun schip „de Waterhond” te Makassar, op aansporing van een Nederlander en gelokt door „de sterke lucht van de giroffel naegelen”, die daár vooral van de Ambonsche kwartieren werden aangebracht. Dit vaartuig was voor een goed deel bemand met Nederlanders, zoodat er — zooals Gouv.-Gen. en Raden zich uitdrukten — even goed Nederlandisch werd gesproken als in Nederland zelf. Trouwens, steeds hebben een groot aantal onzer landgenooten de Deensche Compagnie gediend, soms in aanzienlijke betrekkingen. De sultan van Makassar, wien deze nieuwe handelaren zeer welkom waren, daar hij de vruchten plukte van het openstellen van zijn haven voor de vreemde kooplieden, ontving de Denen zeer goed. Zij lieten eenigen der hunnen in Makassar achter en verkregen nog datzelfde jaar vergunning, een „loge” voor zich

in te richten. Van dien tijd af werd geregeld deze stad door Deensche schepen bezocht en deze vaart leverde zulke winsten, door den hoogen prijs voor de nagelen door hen gemaakt op Indië's vaste kust, dat een tijdlang reeds daarmede alleen de onkosten hunner bezetting en verderen omslag op Trankebar konden worden bestreden. Vandaar de pogingen der Nederlandsche Compagnie om door het zg. „kladden” met de nagelen (willekeurige prijsverlaging), deze concurrenten van de bank te schuiven.

Maar bij Makasser bleef het niet. In 1626 trachten de Denen handelsbetrekkingen aan te knopen met Bandjermasin, met Matan en met Soekadana, op welke laatstgenoemde plaats zij eenigen der hunnen achterlieten, om daar een factorij te stichten; in 1638 trachtten zij met Solor en Timor handelsbetrekkingen aan te knopen, maar deze pogingen, welke weinig resultaten opleverden, waren niet van zoo ernstigen aard, als die om vasten voet te Bantam te krijgen. Deze stad, een tusschenstation op de vaart tusschen Trankebar en Makassar, zag minstens reeds in 1638 een Deensche factorij binnen hare grenzen verrijen. Ook op Japara en Rembang werd door deze Europeanen gehandeld.

Eveneens lokten Sumatra en het Maleische schiereiland hen aan. In 1633 verscheen een Deensch schip in Atjeh en stichtte er een factorij; later trachtten zij handelsbetrekkingen aan te knopen met Sumatra's Westkust, terwijl Kedah, op het Maleische schiereiland, de Deensche vlag sedert 1641 in zijn haven zag wapperen.

Al deze pogingen echter beoogden alleen, althans leidden slechts tot handelsbetrekkingen; politieken invloed hebben de Denen nooit bezeten. Toch waren zij in de oogen der bestuurders van de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie zoo al geen gevaarlijke, dan toch lastige concurrenten en vooral in de eerste jaren, sedert hunne komst in den Archipel werden zij met leede oogen door deze machthebbers aangezien. Op Makasser kochten zij, in ruil voor de door hen aangevoerde manufacturen van Indië's vaste kust de nagelen op, welke in strijd met de monopoliecontracten door den sluikhandel uit Ambon dáár waren aangevoerd en de Nederlandsche autoriteiten zagen, zoowel hier als elders, in de ambtenaren der Deensche Compagnie de mannen, die met de Engelsen, met de Spanjaarden en Portugeezen, inlandsche vorsten, grooten en volken tegen hen ophitsen. Ofschoon uiterlijk de verhouding gewoonlijk goed was, bleven botsingen niet uit. In 1638 werd op last van Van Diemen bij Malaka een Deensch schip door de daar gestationeerde Nederlandsche bezettingsvloot aangehouden en daaruit gelicht een brief, door den toenmaligen Deenschen president Barend Pessaert, vroeger in dienst onzer O.-I. C., geschreven aan den Spaanschen gouverneur in Manila, waarin hij zijne diensten aanbod om Spaansch Ternate via Makasser van levensmiddelen te voorzien. Protesten tegen die aanhouding baatten niet. Steeds werden verder maatregelen genomen, om de vaart der Denen te beletten op dat gedeelte van Sumatra's Westkust, hetwelk onder Atjeh behoorde en waar de Nederlanders privileges in den handel bezaten, waardoor o.a. andere Europeanen daarvan waren uitgesloten. Uitdrukkelijk werd den Nederlanderschen scheepshoofden dáár aangeschreven, dat zij desnoods met geweld den Denen dáár den handel moesten trachten te beletten. Ook werd na de verovering van Malaka in 1641 de handel der Denen door de straat van dien naam bemoeilijkt, doordat soms tol van hunne schepen door de Nederlanders werd ge-

heven; een ander maal werden, wanneer uit patria gewezen werd op moeilijkheden die uit die tolheffing in Europa zouden kunnen voortvloeien, toch hunne schepen aan een onderzoek naar contrabande of vijanden onderworpen.

Maar grootere vijanden dan in de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie hadden de Denen in hen zelfden. Gingen in 't eerst de handelsoperatiën naar wensch, in het moederland zelf werd, ten gevolge van allerlei omstandigheden, ook van die buiten de schuld der directeuren van de Compagnie, weinig energie getoond; de financiële toestand was niet schitterend; voor een voldoende aantal althans goed uitgeruste schepen werd niet gezorgd. Dit alles liet niet na, zijn terugwerking te doen gevoelen ook op hen, die in Azië zelf de leiding der zaken hadden. Ontmoedigd door den geringen steun, hun van Denemarken uit verleend, wisten zij niet het hoofd te bieden aan de vele bezwaren, die zij op hun weg ontmoetten. Ook op de ambtenaren van lagere rang en op het scheepsvolk oefende dit zijn werking uit. Zij verloren het vertrouwen in hunne chefs, werden mismoedig en daardoor ongeschikt, om de uitvoerders te wezen van wat men hun opdroeg. Reeds in 1630, nog onder de leiding van den zeker niet onbekwamen Roland Crape, was de toestand zoo treurig „door de cleene middelen en quaet beleid wt Denemarken”, dat zij waren „tot de wterste extremiteit gebracht om alles te moeten verlaten”. Wel kwam het niet tot een uitvoering, maar ook de latere jaren onder de leiding van Barend Pessaert, die in 1636 Crape opvolgde, waren, niettegenstaande de handelswinsten, welke vooral Makasser schijnt te hebben opgeleverd, allesbehalve jaren van voorspoed. Pessaert zelf werd in Masulipatam voor schulden gegijzeld; Deensche schepen werden gebruikt door „Moorsche” kooplui om hunne waren naar Atjeh te brengen en het geld ontbrak bijna tot betaling der tollén in dat rijk. In 1644 werd zelfs het plan opgevat, Bantam geheel te verlaten. In 1645 was ook te Makasser de toestand der Denen zeer treurig. Met recht noemden de onzen deze hunne concurrenten dan ook „dat onmachtigh volck”. Men wierp de schuld op Pessaert zelf en hij werd vervangen door Willem Leyel, een Deen, die lange jaren de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie had gediend, in 1639 naar Indië werd afgezonden, en pas in 1643 na allerlei avonturen Trankebar bereikte. Hij nam de leiding der Deensche aangelegenheden in het Oosten op zich en bezocht in het laatst van 1645 en in het begin van 't volgende jaar Bantam en Makasser. Een tijdlang scheen onder hem de toestand te zullen verbeteren. In 't westen van Azië hield hij den naam der Denen op. Bantam en Makasser behielden de Deensche factorijen, maar in Kedah bleek hij op den duur niet bestand tegen de bezwaren, welke de Nederlandsche handelspolitiek hem daar in den weg legde. Al spoedig echter had ook hij weder te worstelen met de veronachtzaming van 's Compagnies belangen van den kant van het moederland en met de gevolgen, die nu weder deze veronachtzaming met zich sleepte: in 1648 werd hij op grond van allerlei beschuldigingen door zijn eigen mannen gevangen genomen. Paul Hanssen, de chef der Deensche factorij op Makasser verkreeg daarna de leiding, maar stierf na een slecht beheer, vermoedelijk in 1655. Hij werd in dat jaar ten minste opgevolgd door Eskild Anderssen, die beter voor zijn taak berekend schijnt te zijn geweest en ook den handel op den Maleischen archipel aanhield, maar van ondersteuning van de zijde van het moederland blijkt weder

niets tot het jaar 1668 of 1669, toen hulp uit Denemarken werd gezonden onder Siwert Adelaar, die in 1670 een verdrag van vriendschap met Bantam sloot. Maar de Nederlanders maakten steeds meer voortgang en dit betekende tevens terugdringen hunner Europeesche concurrenten. De bekende gebeurtenissen van 1667 tot 1669 in Makassar, van 1682 in Bantam gaven den genadeslag aan de commerciële betrekkingen van Denemarken met het Maleische eilandrijk. De Denen verlieten in 1682 onder Lambert Diricksen Bantam en vertrokken naar Trankebar. De commerciële betrekkingen stierven weldra geheel uit, ook die welke vóór en na nog met Atjeh zijn onderhouden.

Literatuur (behalve de bekende Nederlandsche koloniaal-geschiedkundige werken): D. J., *Indes Orientales*, Compagnie des... en Danemark (in de *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné* (sic!) des sciences, des arts et des métiers par une Société de gens de lettres, VIII, Neufchâtel MDCCLXV); J. H. Schlegel, *Sammlung zur Dänischen Geschichte* (Kopenhagen, 1771—1776), passim; B. G. Niebuhr, *Einige Nachrichten über Wilhelm Leyel und der Dänisch-Ost-indischen Handel unter seinen Verwaltung* (Nachgelassene Schriften nichtphilologischen Inhalts, Hamburg, Perthes, (1842), s. 387—399); H. van der Linden, *L'expansion Coloniale du Danemark* (Bruxelles, Lamertin, 1911) en de daar aangehaalde literatuur.

J. E. H.

DENGDEK POIK (SOEND.). Zie CORCHORUS ACUTANGULUS.

DËNKËNG. Linker-zijrivier van de Solo-rivier, die vroeger ten onrechte wel eens als de bovenloop van die rivier is aangemerkt. Zij ontspringt op de z.lijke hellingen van den Merapi, wordt door verschillende van de z.o.lijke hellingen van dien berg afstromende rivieren (waarvan de Wôro de belangrijkste is) gevoed, waardoor zij bijna al het water van de afdeeling Klaten, het vruchtbaarste deel van het vroegere landschap Padjang, afvoert, vormt voor een belangrijk deel de oostgrens dier afdeeling en stort zich bezuiden Soerakarta in de Solo-rivier. In bijna iederen westmoesson geeft de hooge waterstand in de Solo-rivier en als gevolg daarvan de opstuwing van het water in de Dënkëng aanleiding tot belangrijke overstromingen in het door deze rivier doorsneden cultuurgebied van het district Bédji.

DENPASAR. District van de onderafdeeling Badoeng, afdeeling Zuid Bali, residentie Bali en Lombok met gelijknamige hoofdplaats, tevens van de afdeeling Zuid Bali. Zie BADOENG.

DEPA. Lengtemaat op Java, vadem, eigenlijk de lengte van de borst en de beide uitgestrekte armen, op ongev. 1.7 M. gesteld. Onderdeelen zijn: de hasta, een vierde depa $\pm$ 0,42 M. en de kilan of halve hasta ongev. 0.21 M.

DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR. Evenals in Nederland onder de Ministeriën, is het administratief beheer in Nederl.-Indië verdeeld onder verschillende Departementen. Van dezen staat het Departement van oorlog onder de leiding van den Commandant van het leger en chef van het Dep. van oorlog (zie LEGER), het Departement der Marine onder die van den Commandant der Zeemacht en chef van het Dep. der Marine (zie ZEEMACHT), terwijl de overige departementen, gezamenlijk die van het burgerlijk bestuur genoemd, geplaatst zijn onder hoofdamttenaren, die den titel voeren van Directeur en een tractement genieten van f 24.000 's jaars.

Tijdens de Compagnie was den Gouv.-Generaal voor het beheer toegevoegd de Directeur-generaal van den handel, — de eerste persoon na den landvoogd, — die een tweetal opperkooplieden en den boekhouder-generaal onder zich had (zie COMPAGNIE, OOST-INDISCHE). Daendels stelde een Administrateur-generaal aan, die de eigenlijke beheerder der financiën was, en door wiens aanstelling het ambt van Directeur-generaal zoo goed als overbodig werd. Hem waren vier administrateurs toegevoegd, terwijl de door Daendels opgerichte Algemeene Rekenkamer met de controle belast was. Tijdens het Engelsche tusschenbestuur was administratie en toezicht in één hand vereenigd; de Algemeene Rekenkamer werd opgeheven en een accountant-general aangesteld, die met de zorg voor de algemeene boeken belast was en wien twee sub-accountants waren toegevoegd. Een Revenue-Committee, waarvan de werkring niet vast omschreven werd, was met controle en administratie belast, terwijl de landelijke inkomsten direct onder den Luitenant-Gouverneur stonden.

Bij het herstel van het Ned. gezag werd de Algemeene Rekenkamer weder in het leven geroepen, terwijl de Comm.-Gen. tevens een Raad van financiën instelden, uit pres., vice-pres., zes leden en secretaris bestaande (Ind. Stb. 1816, n° 3), aan wie de administratie en directie der financiën, met al wat daarop betrekking had, was opgedragen. Bij ontstentenis van een Raad van Indië werd dikwijls het advies van dien Raad van financiën ingewonnen, welke tot de invoering van het Reg. Regl. van 1818 bleef fungeren. Toen werd het algemeene bestuur der domeinen, gelden, goederen, inkomsten en uitgaven, onder het oppergezag van den Gouv.-Gen. opgedragen aan een hoofd-directeur van financiën, aan wien 4 Raden van financiën werden toegevoegd, ieder belast met een onbepaald gedeelte der werkzaamheden, benevens een secretaris. Eene aanwijzing der werkzaamheden was vervat in de instructie voor den hoofd-dir. en Raden (Ind. Stb. 1819, n° 5); de hoofddirecteur was belast met de uitvoering van de besluiten der vergaderingen, door hem met de Raden minstens tweemaal 's weeks gehouden, en met de verdeling der werkzaamheden, daaruit voor elk Raadslid voortvloeiende. Onder Du Bus werd op deze organisatie bevestigd (Ind. Stb. 1826, n° 63) en in stede van aan de Hoofddirectie, het algemeene beheer van de financiën onder het oppergezag van het Hoofd des Bestuurs opgedragen aan een Directeur-generaal van financiën, wien behalve een secretaris, twee ambtenaren werden toegevoegd: een directeur voor 's lands middelen en domeinen en een directeur voor 's lands producten en civiele magazijnen, die evenals de Dir.-gen. ieder hunne eigen attributen hadden. Bij hunne instructie (Ind. Stb. 1827, n° 19) werd aan den Directeur-gen. een groot overwicht gegeven. Hij belegde de vergaderingen van den Raad dier directeurs, wanneer hij dit in het belang van het Gouv. noodig oordeelde; daarin werd alles behandeld, wat niet op grond van bestaande bepalingen kon worden afgedaan, en wat strekken moest voor het vermeerderen van 's lands inkomsten. Bij de invoering van het cultuurstelsel werd een directeur der cultuurs aangesteld (Ind. Stb. 1832, n° 15), die spoedig een grooten invloed verwierf. Bij het veld winnen van mildere inzichten omtrent de Regeringstaak werd een directeur aangesteld van waterstaat en 's lands openbare werken, niet onder militair beheer staande (Ind. Stb. 1854, n° 100).

Was bij de hierboven besproken organisatiën aan

een der hoofdamtbenaren eene zekere macht boven de anderen toegekend, zulks veranderde bij de invoering van het Reg.-Regl. van 1854, daar dit (art. 64) bepaalde, dat de verschillende takken van het algemeen bestuur, onder de bevelen en het oppertoezicht van den Gouv.-Gen., zouden beheerd worden door directeuren, wier getal, werkkring en bevoegdheid door den Koning bepaald zouden worden. De betrekking van Directeur-generaal werd dus opgeheven en aan het hoofd van het dep. van finantiën een directeur gesteld. Een geheel nieuwe organisatie was het gevolg van de aanneming der Comptabiliteits-wet; deze bepaalde toch, dat elk hoofdstuk der begrooting van uitgaven zou verdeeld zijn in afdeelingen door de wet vastgesteld, ieder niet meer dan één onderdeel van het algemeen bestuur omvattende, zoodat het getal en de werkkring der departementen voortaan bij de wet bekrachtigd moeten worden. De nieuwe organisatie kreeg haar beslag in 1866 (Ind. Stb. n° 127); toen werden ingesteld de departementen van binnenlandsch bestuur, van onderwijs, eeredienst en nijverheid, van burgerlijke openbare werken, en van finantiën, een organisatie, welke uiting gaf aan de veranderde inzichten omtrent de taak, op de Regeering rustende. In 1870 (Ind. Stb. n° 42) werd een vijfde departement, dat van justitie, opgericht, 't welk door den Minister De Waal werd voorgesteld als noodzakelijk in het belang der wetgeving en om de taak van den procureur-generaal, als raadsman der Regeering in rechtszaken, te verlichten.

Vervolgens werden ingesteld het Departement van Landbouw (Ind. Stb. 1904, n° 380) en dat van Gouvernements bedrijven (Ind. Stb. 1907, n° 406), terwijl wijziging werd gebracht in den werkkring van de Departementen van Landbouw en van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, in verband waarmee de namen van die Departementen werden veranderd in die van Landbouw, Nijverheid en Handel en Onderwijs en Eeredienst (Ind. Stb. 1911, n° 467, 479).

Luidens art. 65 van het Regeeringsreglement, zooals dat artikel oorspronkelijk hield, vereenigden de Hoofden der departementen van algemeen burgerlijk bestuur zich tot een „Raad van Directeuren”, telkens wanneer de Gouverneur Generaal hunne samenwerking beval (vgl. art. 7 van het Koninklijk besluit van 21 September 1866 n° 66 Ind. Stb. n° 127). Bij de wet tot instelling van een VOLKSRAAD [zie aldaar] is tevens genoemd artikel van het Reg. Regl. gewijzigd, en dit in dien zin, dat in bedoeld geval de Directeuren der departementen van algemeen burgerlijk bestuur zich vereenigen met de Hoofden der departementen van oorlog en marine tot een „Raad van Departements-hoofden.”

Departement van justitie (Ind. Stb. 1870. n° 42, 1874. n° 302, in verband met art. 6. Ind. Stb. 1866 n° 127, 1903 n° 382, 1908 n° 399, 1911 n° 234, 1912 n° 545, 1913 n° 214.) Tot den werkkring van dit departement behooren: het personeel der rechterlijke macht, met uitzondering van den President van het Hooggerechtshof; advocaten en procureurs; deurwaarders; notarissen; tolken en translateurs; weeskamers; boedelkamers; toelating van Nederlanders, Westersche en Oostersche vreemdelingen in N. I.; verwijdering van personen uit geheel Nederl.-Indië of uit een bepaald gedeelte daarvan en de aanwijzing van bepaalde verblijfsplaatsen; het onderzoek der door de hoofden van gew. bestuur ontworpen reglementen en keuren van politie; het gevangene-

niswezen; de statistiek der rechtsbedeeling en der gevangenen; voorlichting van den Gouv.-Gen. in zake van gratie, amnestie, abolitie en dispensatie, voor zooveel rechtszaken betreft, verzoeken om naamsverandering, wettiging, handlichting en derg.; verzoeken betreffende rechtspersoonlijkheid van naaml. vennootschappen; verzoeken om gelijkstelling met Europeanen; verzoeken omtrent naturalisatie; burgerlijke, handels- en strafwetgeving en alle daarmede en in het algemeen met het rechtswezen in verband staande verordeningen; buitenlandsche dagvaarelingen en rogatoire commissiën; strandvonderij; slavernij en pandelingschap; legalisatiën; uitlevering van vreemdelingen; toezicht op de drukpers en op het recht van vereeniging en vergadering; het uithrengen van rechtskundig advies in alle zaken, waarover dit door den Gouv.-Gen. wordt verlangd de arbeidsinspectie en koeliewerving; de daktyloscopie.

Departement van binnenlandsch bestuur. (Ind. Stb. 1869 n° 105, 1870 n° 42, 1871 n° 92, 1872 n° 19, 1878 n° 11, 1885 n° 7, 1904 n° 380, 1910 n° 253, 1911 n° 467). Tot den werkkring van dit departement behoort in het algemeen de bemoeienis met de inrichting en de uitoefening van het binnenlandsch bestuur, overeenkomstig de daaromtrent gestelde algemeene regelen en de met inlandsche vorsten en volken gesloten overeenkomsten. Zie BESTUUR.

In het bijzonder omvat de werkkring van het departement van Binnenlandsch bestuur de volgende onderwerpen:

Europeesch bestuur, inlandsch bestuur, bestuur over vreemde oosterlingen; ambtenaren voor Chineesche zaken; inlandsche zelfbesturende landenschappen, algemeene politie; maatregelen tegen zee-roof, alsmede zorg voor uit handen van zeeroovers verlostte personen; gewapende politie; aanrakingen der bevolking met den particulieren landbouw; verplichte persoonlijk diensten; landelijke inkomsten; volkscredietwezen; statistiek; kadaster; agrarische aangelegenheden; middelen van vervoer en gemeenschap, voor zooveel niet ressorteerende onder het departement van Gouvernementsbedrijven; toezicht op landverhuizers; kolonisatie; oprichting van fabrieken en neringen; uitvoering van bouwwerken van eenvoudige constructie, voor zoover niet geschiedend door personeel der technische takken van dienst; bouw en onderhoud van triangulatiepilaren en andere merkteekens, dienende tot verzekering van driehoeks- of hoogtepunten.

Departement van onderwijs en eeredienst (Ind. Stb. 1869 n° 105, 1885 n° 7, 1904 n° 380, 1907 n° 406, 1911 n° 467). Tot den werkkring van dit departement behoort in de eerste plaats: het onderwijs zoo voor Europeanen als voor Inlanders en met dezen gelijkgestelden (R.R. 125—128), met uitzondering van het in de taak van het departement van landbouw, nijverheid en handel begrepen veeartsenijkundig — en landbouw onderwijs.

Behalve het onderwijs, behooren tot den werkkring van dit Departement de volgende onderdeelen: eeredienst; bevordering van de taal, land- en volkenkunde van N. I. en van de uitgaaf van nuttige boeken; kunsten en wetenschappen (aanraking met wetenschappelijke instellingen); gebouwen van oudheidkundige en historische waarde; verzameling van voorwerpen van wetenschap en kunst; wetenschappelijke onderzoekingen en werkzaamheden; burgerlijke geneeskundige dienst (toelating van burgerlijke geneesheeren, Inlandsche artsen, vaccinateurs en inlandsche vroedvrouwen, alsmede oplei-

ding van dat personeel, besmettelijke ziekten, stadsverbanden, gezondheidsetablissemanten en ziekeninrichtingen, krankzinnigengestichten); instellingen van weldadigheid, openbaar nut enz.; loterijen.

Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. (Ind. Stb. 1904 n° 380, 1910 n° 253, 1911 nos 467, 479, 1912 n° 541, 1913 n° 214 en 1914 n° 194.) Tot den werkkring van dit departement behooren: landbouw; landbouwonderwijs; 's lands plantentuin; visscherij; veeteelt en paardenfokkerij; burgerlijke vecartsenijkundige dienst en veeartsenijkundig onderwijs; gouvernementen koffiecultuur; boschwezen; nijverheid en handel; ijkwezen; reproductie-ateliers; uitgaaf van geschriften in verband met den werkkring van het Departement; verenigingen op het gebied van natuurwetenschappen, veeartsenijkunde, land- en boschbouw.

Departement der burgerlijke openbare werken. (Ind. Stb. 1871 n° 92, 1887 n° 5, 1907 n° 406, 1910 n° 253, 1915 n° 656). Tot den werkkring van dit departement behooren: de waterstaat, de wegen en 's lands burgerlijke openbare werken; het oprichten, herstellen en onderhouden der onder het Dep. der Marine behorende gebouwen uitgezonderd de kustlicht-etablissemanten; de dienst van het stoomwezen en de beveiliging in fabrieken en werkplaatsen, de laboratoria voor materiaal-onderzoek; het beheer van 's Lands civiele pakhuizen.

Departement van Gouvernementsbedrijven (Ind. Stb. 1907 n° 406, 1909 n° 279, 1910 n° 18 en 253). Tot den werkkring van dit departement behooren: de brieven- en paarden-posterij, telegrafie, telephonie en postspaarbank, het mijnwezen, het zout (aan maak, beheer, transport, verkoop, zorg voor den voorraad); het transportwezen; de landsdrukkerij; de Javasche courant; de fabriekmatige verpakking en bereiding van opium; het spoor- en tramwezen; de vergunningen tot den aanleg en het gebruik van transportkabels.

Departement van financiën (Ind. Stb. 1872 n° 19, 1878 n° 11, 1907 n° 406, 1910 n° 193). Tot den werkkring van dit departement behooren: de belastingen en middelen, verpachte en niet verpachte, voor zooverre zij niet tot een ander dept. behooren; de vendu-kantoren; het muntwezen; het opmaken van die afdeelingen van hoofdstuk II der begrooting van uitgaven voor Nederlandsch-Indië, welke niet tot een bepaald Departement van algemeen bestuur behooren, het opmaken van de raming der middelen tot dekking der uitgaven; de administratie en de voorziening in de behoeften van 's lands kassen; de borgstelling van comptabele ambtenaren; de uitvoering der begrooting, voor zoover die niet behoort tot een bepaald departement; het opmaken der rekeningen van ontvangsten en uitgaven in Nederlandsch-Indië, voor zoover deze niet behooren tot een bepaald departement, het samenstellen der algemeene rekening van ontvangsten en uitgaven in Nederlandsch-Indië; het algemeen toezicht over de ontvangsten en uitgaven en de behoorlijke inning der inkomsten, alsmede over de ontvangsten en uitgaven voor rekening van derden; de inspectie van financiën; de handel en scheepvaart; de samenstelling van het verslag van den handel.

Tot den werkkring van elk departement behooren voorts de aanschaffing van het benodigde voor 's lands dienst, voor zooveel het departement betreft en de comptabiliteit en de kosten van het departement.

Inzonderheid in het laatste tiental jaren zijn meer en meer bevoegdheden van den Gouv. Gen.

overgedragen aan de chefs van departementen van algemeen bestuur, waardoor de zelfstandigheid dier dept. chefs allengs is vergroot.

Het personeel bij de Departementen van Algemeen Bestuur beneden den rang van secretaris, bestaat uit administrateurs, referendarissen, commiezen-redacteur, ten deele met den titel adjunct-referendaris, hoofd-commiezen, eerste-, tweede en derde commiezen, benevens klerken en minder personeel.

De formatie van het personeel der Departementen wordt binnen de grenzen der begrooting en met behoud van de vastgestelde bezoldigingen voor de betrekkingen boven die van klerk, door de Indische Regeering geregeld krachtens de bevoegdheid bedoeld bij § IV van Bijblad no. 2810.

Volgens art. 6, sub. 2° Rglt. op de Rechtsvordering, moeten dagvaardingen en alle andere exploiten, ten aanzien der Reg. van N.-I. als vertegenwoordigende den lande, gedaan worden aan den persoon of ter woonplaats van het hoofd van het betrokken departement; terwijl een arrest van het Hoog Gerechts-hof (Regt in Indië LXV bl. 224) aanneemt dat de vraag, waar de Regeering gevestigd is, afhankelijk is van de vraag, waar de directeuren van algem. burg. beheer gevestigd zijn.

De verhouding tusschen directeuren, chefs van departementen van algemeen bestuur, en hoofden van gew. bestuur is eene eenigszins eigenaardige, die niet zonder moeilijkheden is. Ofschoon ambtelijk boven de hoofden v. gew. best. geplaatst, zijn de directeuren toch niet hunne superieuren, daar eerstgenoemden niet direct onder hunne bevelen gesteld zijn; toch hebben zij het recht hun aanschrijvingen of wenken te doen toekomen. In art. 15 der instructie voor de hoofden v. gew. best. was voorgeschreven, dat deze ten aanzien der takken van algemeen bestuur, over welke het beheer is opgedragen aan de directeuren, zorgen moesten voor de richtige uitvoering der algemeene verordeningen en bevelen van den Gouv.-Gen., overeenkomstig de deswege bestaande bepalingen en de bevelen der directeuren, terwijl daarenboven was bepaald dat zij aan de aanschrijvingen der directeuren met nauwgezetheid en gepasten spoed moesten voldoen. Doch bij Ind. Stb. 1876 n° 57 werd de laatste bepaling ingetrokken, en is de eerstgenoemde verplichting in zooverre gewijzigd, dat die richtige uitvoering plaats heeft overeenkomstig de deswege bestaande bepalingen en de aanschrijvingen der directeuren, behoudens de bevoegdheid der hoofden v. gew. best. om, zoo zich daartegen gewichtige bedenkingen verzetten, de uitspraak van den Gouv.-Gen. in te roepen. Zij zijn echter nog steeds verplicht van alle belangrijke voorvallen, — behoudens staatkundige aangelegenheden, — ook aan de directeuren mededeeling te doen. Wat hun correspondentie betreft richten zij, ingevolge Bijbl. 3043, brieven en voorstellen over zaken, welke ter kennis der Regeering moeten komen of eene beschikking der Regeering vereischen, aan den Gouv. Gen., doch moeten deze — behalve die betreffende staatkundige aangelegenheden — inzenden door tussenkomst van de betrokken hoofden der departementen. En ingevolge Bijbl. 3044 hebben de directeuren de brieven der hoofden van gew. best., aan den Gouv. Gen. gericht, niet onmiddellijk door te zenden, doch behooren zij hunne consideratiën en advies daarbij te voegen. De brieven en voorstellen der gew. bestuurs-hoofden der Buitenbezittingen, handelende over staatkundige aangelegenheden, worden intusschen

sedert de toevoeging aan het Dep. v. B.B. van een afd. bestuurszaken der Buitenbezittingen door den Gouv. Gen. over het algemeen voor advies in handen van den Dir. B.B. gesteld. Uit dit alles blijkt, dat de hoofden der departementen, ofschoon geenszins chefs der hoofden van gew. bestuur, toch als de vertrouwde tusschenpersonen tusschen hen en den Gouv. Gen. moeten worden beschouwd, die volkomen op de hoogte moeten worden gehouden van den gang der zaken, tot hun departement behorende, ja zelfs bevoegd zijn den hoofden v. gew. bestuur voorschriften te geven, behoudens de bevoegdheid der laatstgenoemden, zich op den Landvoogd te beroepen.

DÉPOK. Station van den spoorweg van Batavia naar Buitenzorg. Tevens is Dépok de naam waarmede gewoonlijk wordt aangeduid een complex van een drietal landen, Dépok, Mampang en Karang-anjer alsmede een tweetal kleinere perceelen gelegen aan beide zijden van de Tjiliwoeng tusschen Batavia en Buitenzorg, welke het lid van den Raad van Indië C. Chastelain (zie op dien naam) nadat hij ze voor 700 Rds. in eigendom had verkregen, bij testamentaire beschikking van 13 Maart 1714 vermaakte aan zijne bij diezelfde beschikking vrijgegeven christen-lijfeigenen en hunne nakomelingen, onder bepaling dat dezen die landen ten eeuwigden dage in gemeen bezit en gebruik zullen hebben „zonder dat zij, te samen ofte iemand van „haar in 't bijzonder het gem. land of ruime land-„schap op eenigerhande wijze zullen mogen verkoo-„pen, vervreemden, verpanden ofte haar recht dien-„aangaande aan een ander buiten haar cedeeren.” Het testament bevatte ook de bepaling, dat geen Chinees zich op de landen mag vestigen en dat daar geen amfioen mag worden verkocht noch gedobbelde. De bedoelde vrijgelaten slaven, afkomstig van Bali, Celebes, Timor, enz., omtrent 200 in getal, kregen ook nog twee kralen met koeien, ongeveer 300 stuks, twee gamelanspellen, 50 speren met zilver beslag en andere roerende goederen.

Ingevolge de vermelde testamentaire beschikking, welke in dit opzicht werd bekrachtigd bij resolutie des Casteels Batavia van 24 Juli 1714, zijn eigenaren van — deelgerechtigden in — de particuliere landen Dépok c.a. de nakomelingen van de hiervoren bedoelde geëmancipeerde slaven, en die deelgerechtigden vormen samen nog steeds de bekende christengemeente Dépok. De deelgerechtigdheid wordt verkregen door geboorte. Door het hieronder nader aan te duiden gemeentebestuur wordt een register aangehouden, waarin van de geboorte, het overlijden enz. van de deelgerechtigden behoorlijk aantekening wordt gehouden. Buiten echt verwekte kinderen worden niet als deelgerechtigden aangemerkt. Een vrouwelijke deelgerechtigde verliest door het aangaan van een huwelijk met een Europeaan of anderen vreemdeling haar deelgerechtigdheid niet, doch de man en de uit dat huwelijk voortgesproten kinderen zijn geen deelgerechtigden. Een mannelijke deelgerechtigde met een vreemde vrouw trouwende, behoudt zijn deelgerechtigdheid, terwijl de kinderen ook als deelgerechtigden worden aangemerkt, doch de vrouw verkrijgt die deelgerechtigdheid niet.

Het aantal deelgerechtigden bedroeg op 1 Juli 1915 748, van wie te Dépok aanwezig:

195 van het mannelijk geslacht van 14 jaar af en daarboven;

179 van het vrouwelijk geslacht van 14 jaar af en daarboven;

136 jongens beneden de 14 jaren;

140 meisjes beneden de 14 jaren,

terwijl buiten Dépok gevestigd waren 98 deelgerechtigden van verschillende leeftijd.

Naast die deelgerechtigden vindt men op de landen Dépok c.a. nog Inlandsche opgezetenen in den zin van het Reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoeck (zie PARTICULIERE LANDERIJEN) en een zeker getal Europeanen en daarmede gelijkgestelden. Einde 1914 bedroeg de geheele bevolking van de landen Dépok c.a. 5003 zielen, onder welke 250 Europeanen en met hen gelijkgestelden.

Van die landen Dépok c.a., gewoonlijk genoemd het land Dépok, wordt het beheer gevoerd door een bestuur van 5 leden, zijnde een president, een secretaris, een thesaurier en twee gecommiteerden voor een bepaalden tijd, drie of twee jaren, gekozen uit en door de meerderjarige deelgerechtigden in het land met meerderheid van stemmen. Dit bestuur wordt genoemd: gemeentebestuur van het land Dépok.

Jaarlijks worden uit en door de meerderjarige deelgerechtigden met meerderheid van stemmen gekozen drie commissarissen in het bijzonder belast met het toezicht op de handelingen van het gemeentebestuur, terwijl het gemeentebestuur zelf telkens voor den tijd van 3 jaren uit de meerderjarige mannelijke deelgerechtigden een persoon kiest tot tjamat, die de werkzaamheden verricht, waarmede een tjamat ingevolge het Reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoeck wordt belast en die bovendien het oog heeft te houden op het onderhoud van wegen, bruggen en bosschen, zorg draagt voor de afwatering der slokkans en voor het behoorlijk opkomen der heerendienstplichtigen. Minstens eenmaal 's jaars wordt een algemeene vergadering van meerderjarige deelgerechtigden gehouden, in welke vergadering door gemeentebestuur en commissarissen verslag wordt uitgebracht omtrent den algemeenen toestand van het land, rekening en verantwoording wordt afgelegd van het gedurende het afgelopen jaar door het gemeentebestuur gevoerd beheer, de begroting voor het loopend jaar wordt vastgesteld en voorzien wordt in vacatures van bestuursleden en commissarissen.

De deelgerechtigden zijn gehouden van den oogst hunner padivelden, een zeker gedeelte aan de gemeente aftedragen. Koopen de deelgerechtigden de erfpacht af van gronden bij opgezetenen in gebruik, dan moeten zij, wanneer de gronden tuinen zijn, dezelfde tuinhuur blijven betalen als de vorige bezitters dier erfpachtsrechten opbrachten en, zoo die gronden sawah's zijn, zullen zij $\frac{1}{5}$ van de opbrengst dier sawah's moeten afdragen. De gebrekkigen, zieken en weezen alsmede de 75- en meerjarigen onder de deelgerechtigden krijgen een maandelijkschen onderstand, de 60-jarigen een jaarlijkschen onderstand.

Een en ander is geregeld in een Reglement, dat laatstelijk werd vastgesteld in een algemeene vergadering van deelgerechtigden in de landen Dépok c.a., gehouden den 14en Januari 1913.

De rechten en verplichtingen der opgezetenen van de landen Dépok c.a. zijn dezelfde als die van andere particuliere landerijen bewesten de Tjimanoeck en dus te vinden in het Reglement op die landerijen.

Te Dépok bevindt zich ook een in 1879 geopend seminarie voor de opleiding van Inlanders tot evangelisten.

Literatuur. N. Bat. Statuten uitgegeven door Mr. J. A. van der Chys VIII pag. 645; Het Regt in N. I. deel III (1850) pag. 202 vlg.; — Tijdschrift v. h. Bat.

Gen. III, 1855, blz. 76. — C. A. L. van Troostenburg de Bruyn, De Herv. Kerk in Ned. O.-Indië, 1884, blz. 20. — Veth, Java II, 532. — Buddingh, Ned. O.-Indië I blz. 51; M. Buys, Depok, I. G. 1890 I blz. 1239. — N. Graafland, Depok, eene ethnografische studie in de Meded. Ned. Zendingenootschap 1891, blz. 1. — E. Nijland, Schetsen uit Insulinde, blz. 33. — J. Beukhof, Cornelis Chastelein en de stichting der Christengemeente van Depok N. Z. T. VII (1895) 193 (met kaart). — N. D. Schuurmans, Aanleiding tot en naar aanleiding van de bijdrage van den heer J. Beukhof over Depok, N. Z. T. IX (1897), 229. — C. de Graaf, Depok en Batjan N. Z. T. X (1898) 349. — Jonkvr. H. B. de la Bassecour Caan, In en om Depok, Ned. Zendingenjaarboekje 1907, 14. — Het Depok-jubileum-nummer van het Weekblad de Banier van 26 Juni 1914.

DEPOKSCHESCHOOL. Zie ONDERWIJS.

DEPÔT VAN LEERMIDDELEN. Het depôt van boeken en andere leermiddelen voor het inlandsch onderwijs is gevestigd te Batavia. Het beheer is opgedragen aan een ambtenaar met den titel van Administrateur. De levering van schoolbenodigdheden ten behoeve van het Gouvernements Europeesch en Inlandsch onderwijs is krachtens Gouv. besl. van 8 Dec. 1907 N°. 8, in eigen beheer genomen. Alle artikelen voor schoolgebruik, welke door tussenkomst van het Ministerie van Koloniën rechtstreeks aan het Indisch Gouvernement worden geleverd, blijven onder het beheer van den Administrateur van het depôt berusten. De Directeur van O. en E. heeft vrijheid tot het aanschaffen en doen drukken en herdrukken van boeken ten dienste van het openbaar en bijzonder Inlandsch onderwijs, tot het toekennen van belooningen aan schrijvers van zoodanige werken, alsmede tot den aankoop van den noodigen voorraad Inlandsche schoolboeken, bij particuliere uitgevers verschenen, ter bewaring in het depôt en ter verstrekking aan Inl. scholen.

DERINGO. Zie ACORUS.

DERINGOE LAOET (MAL.). Zie ENALUS.

DERMARADJA. District van de afdeling en het regentschap Soemedang van de residentie Preanger-regentschappen, met een oppervlakte van 385 KM². De gelijknamige hoofdplaats ligt aan den postweg van Soemedang naar Malangbong op ongeveer 300 M. boven den zeespiegel. Er waren, ult^o 1912, 3300 bouws grond in erfpacht uitgegeven voornamelijk voor de cultuur van thee en kina. Men vond er vroeger ook Gouv. koffie-aanplantingen, doch die zijn gaandeweg geheel verdwenen. Het district telt 3 onderdistricten en 27 desa's.

DERO. District van de afdeling, het regentschap en de controle-afdeeling Ngawi van de residentie Madioen, met 4 onderdistricten en 76 desa's; het had op 't einde van 1905 eene bevolking van 68.000 zielen, onder welke 2 Europeanen en 14 Chinezen. De gronden van dit district zijn over het algemeen schraal en van regen afhankelijk, zoodat zij vooral in den Oostmoesson zeer hard zijn, waardoor zij dikwijls scheuren en moeilijk te bewerken zijn. Het aan de residentie Rembang grenzende Noordelijk gedeelte is meerendeels met djatibosch bedekt en bergachtig. — Het is een district zonder eenige particuliere nijverheid. De inlandsche bevolking houdt zich uitsluitend bezig met den landbouw. — Het districthoofd is gevestigd te Padas.

DERRIS. fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Toebea. Lianen, waarvan de wortels voor het bedwelmen van visch gebezigd worden. Bekend in dit opzicht

zijn vooral *Derris elliptica* Bth. en *Derris uliginosa* Bth. Zie TOEBA.

DERSANA (JAV.). Zie EUGENIA MALACCENSIS.

DERTIEN KOTA'S (XIII Koto). Vruchtbare landstreek bij Solok (Pad. bovenl.), die doorsneden wordt door den grooten weg, die van Padang via Loeboek Salasih, door den Soebang pas, naar Solok loopt; de lengte van dien weg is 63 K.M. (Zie nog KOTO).

DESA, DESAHOOFD, DESABESTUUR. Evenals op Bali (zie, voor de buitenbezittingen, DORP), zoo is ook in verreweg het grootste gedeelte van Java en Madoera „desa” de benaming voor de inlandsche dorpsgemeente, bestaande uit de desa in engeren zin (het hoofddorp, ook kradjan) met haar gehuchten of buurtschappen (ampéan, doe-koeh, tjantilan), haar bouwvelden en vischvijvers, en de tot haar gebied behoorende bosschen en verdere woeste gronden. De uitgestrektheid van zulk een desagebied is zeer verschillend; daar het gouvernement sinds lang heeft gewild (vooral met het oog op de politie), dat het gebied der verschillende desa's — oudtijds hun beschikkingskring — een voor Java aaneensluitend geheel zou gaan vormen, zijn gronden, die vroeger tot den beschikkingskring van geen enkele desa behoorden, thans bij naburige dorpen ingedeeld, met het gevolg dat tegenwoordig gewoonlijk de desa's in de berg- en andere weinig bevolkte streken het grootst, die in de vlakten, vooral in dichtbevolkte streken, het kleinst in omvang zijn. Men treft slechts een gering aantal desa's aan zonder bouw- of andere gronden, en waarvan dus het gebied tot de bebouwde kom der gemeente, de desa in engeren zin, is beperkt. Op Java en Madoera zijn volgens den regeeringsalmanak voor 1916 ongeveer 27.000 desa's (buiten de particuliere landerijen en de Vorstenlanden), welke desa's aldaar met den zonderlingen naam gouvernementsdesa's worden bestempeld (zie deel I bl. 115 e.v. en bijl. LL bl. 359*). Het getal der desa's wordt telkens gewijzigd door samenvoeging of splitsing om politieke of administratieve redenen, soms ook op verzoek van de betrokken bevolking. Regelen daaromtrent voor Java en Madoera, met uitzondering der Vorstenlanden, zijn gegeven in Bijl. 5083, 5711, 6252, 7507, 7680 en 7681; het Kol. Verslag (b. v. 1915 bijl. F onder II) vermeldt voor ieder jaar de toepassing. In dit artikel wordt uitsluitend gesproken over de desa's in het gouv. gebied; voor de dorpen in Soerakarta en Djokjakarta, zie VORSTENLANDEN. Voor de dorpen in de Preanger zie men, naast dit artikel, ook PREANGER REGENTSCHAPPEN; en voor die op de particuliere landerijen, op dat artikel.

De desa in engeren zin (het dorp) is op Java en Madoera meestal een agglomeratie van erven, op elk van welk één of meer woningen gevonden worden met bijbehorende stallingen, veekralen, rijstschuren en verdere bijgebouwtjes, elk erf door een meer of minder goed onderhouden levende heg of pagger van gevlochten bamboe of ander staketsel omringd. Deze verzameling van erven wordt door één of meer wegen of paden doorsneden en geheel door een vaak met bloemen doorgroeide buitenheg van levend gewas, gevlochten bamboe of ander staketsel omgeven, in welke heg zich een of meer met die paden corresponderende openingen bevinden, die door een kunstloos gemaakte deur kunnen gesloten worden en gewoonlijk des nachts worden bewaakt. Vele desa's (doch lang niet alle) bevatten een langgar of dorpsgodsdiensthuis, tevens dienende tot koranschool en als nachtverblijf voor doortrek-

kende jonggezellen; in dit gebouwtje heeft men waarschijnlijk een, voor den islam in beslag genomen, voormalig dorpsraadhuys (dorpsghuis) te zien. Op West-Java echter zijn het dorpsgodsdiensthuys (tadjoeg) en het dorpsraadhuys (balé desa) veelal gescheiden gebleven; ze liggen er dikwijls beide aan een kleine aloon-aloon. Slechts enkele grootere desa's hebben een ook voor den Vrijdagsdienst dienende mesigit. De begraafplaats, op drooggelegen grond aangelegd, is in den regel te herkennen aan den met groote witte, sterkriekende bloemen prijken den kambodja, die in den bloeitijd bladerloos is, en aan de houten paaltjes, die met een kleine verhevenheid van den grond de plaats aanwijzen, waar iemand begraven ligt. Een desa te midden harer akkers gelegen lijkt van buiten meer op een boschje dan op een dorp.

De desa is het middelpunt van het Javaansche volksleven. Vooral waar het communaa bezit heerscht (zie GROND, RECHTEN OP DEN), doch ook bij ander landbezit, zijn de desagenooten nauw aan elkander verbonden; tal van werkzaamheden (b. v. aanleg en onderhoud van desaleidingen) en tal van zaken (zoals kweekbedden, of veekralen) zijn hun dikwijls gemeen. Verplicht onderling hulpbetoon, los van vrijwillige afspraak, is nog in tal van dorpen overeenkomstig het adatrecht in zwang; het oude beschikkingsrecht van de desa over den grond (op Middel- en Oost-Java), met haar daaruit voortvloeiende bevoegdheid om b. v. in de vorming en verdeling van woonerven in te grijpen, is nog geenszins vergeten. Zelfs van een met dat zelfde beschikkingsrecht samenhangende aansprakelijkheid van de desa voor op haar gebied gepleegde delicten, waarvan de dader onbekend of onvindbaar is, vindt men nog sporen. Een zekere mate van solidariteit bestaat zelfs tusschen de desa en haar montjopat of kawan-gangsal, d. w. z. de vier oost, west, zuid en noord daarbij gelegen desa's, en zelfs tusschen de desa en haar montjo-gangsal of -lima, d. w. z. de vier op de montjopat volgende desa's; deze toch waren of zijn gehouden, in geval van rustverstoring enz., wanneer zij door het slaan op de rijstblokken gewaarschuwd worden, elkander bij te staan. In vele desa's is de atoeran sinoman (zie aldaar) eene uiting van dat gemeenschapsgevoel. Bij algemeene desa-feesten is deelneming voor de in de velden deelgerechtigden verplicht; wanneer dezen b. v. wegens gemoedsbezwaren, omdat zij Christenen zijn, weigeren daaraan deel te nemen, dan geeft dat grooten aanstoot en is het zelfs voorgekomen, dat het aandeel in de velden den weigerachtigen werd ontnomen. De desa's hebben eigen regelingen, waarin bepalingen omtrent gemeente-aangelegenheden voorkomen; verscheidene dezer hebben een eigen strafstelsel — geheel afgescheiden van, en werkende naast, de bepalingen van het gouvernementsstrafrecht —, waarbij boeten, vervulling van extra-desadiensten en zelfs eerestraffen een rol spelen en dat vaak meer dan onze wetten kwaad te keer gaat (vgl. Tijdschr. Binnenl. Bestuur I, 1888, bl. 226; Ind. Gids 1891 II bl. 1905 vlg.; Adatrechtbundel II bl. 271, IV bl. 576; Mr. D. J. Jongeneel in Het Recht in N.-I. 96, 1911; Mr. J.-C. Kielstra in Onze Eeuw, 1915, I).

Van den samenhang der desa en haar gehoorzaamheid aan het dorpsbestuur heeft het gouvernement gedurende een groot deel der negentiende eeuw ernstig misbruik gemaakt. Vooreerst ten bate van het cultuurstelsel: de dorpschoufden werden door het inlandsch bestuur gedrongen om op hun beurt

de dorpsgenooten te pressen. Doch ook voor de zgn. vrije industrie; een onoprechte vervanging van Ind. Stb. 1819 no. 10 bij Stb. 1838 no. 50 laschte een bevoegdheid van „de oudsten en voornaamsten der desa's", d. i. het desabestuur, in om met particulieren te contracteeren over het bebouwen van velden, het leveren van goederen en het verrichten van diensten, door de desagenooten zelf (wier toestemming zoogenaamd moest blijken), en het was daarom, dat de zgn. vrije arbeid, door Van Hoëvell en Duymaer van Twist bepleit tegenover cultuurdwang, den desaman alleen van meester (dorps- en inlandsch bestuur, in plaats van inlandsch en binnenlandsch bestuur) zou doen verwisselen. Onder Fransen van de Putte (1863) werd hieraan een eind gemaakt. De tegenwoordige wetgeving kent een contract met de desa over vrijwilligen afkoop van heerendiensten, zie Ind. Stb. 1905 no. 520 en Bijbl. 7848.

De werkring der desa is tweeledig en omvat zowel de zorg voor haar inwendige belangen (autonomie) als het vervullen van de verplichtingen, haar door den lande in zijn belang opgedragen (self-government). Tot dit laatste behoort zorg voor de politie, voor het innen van verschillende belastingen, voor het doen verrichten van cultuurdiensten waar die nog zijn, bijhouden van landrenteregisters, hulp bij volkstelling. Bij deze gedwongen medewerking wordt veel aan het eigen beleid der desa overgelaten, b. v. bij landrente met dorpsaanslag de repartitie van de belasting onder de desabewoners of bij verplichte diensten de verdeling van werkzaamheden onder de dienstplichtigen. Veel talrijker zijn uiteraard de belangen, die tot de eigen aangelegenheden der desa behooren; evenwel, de overmatige eischen, die het selfgovernment voor den lande dikwijls stelt, drukken niet zelden den lust voor het behartigen van de autonomie dood. Voor een goed deel behooren de desa-inzettingen tot het privaatrecht, vooral die in zake grondbezit: bestemming, overdracht en zelfs vererving van individueel bezeten grond staan op Middel- en Oost-Java veelal onder invloed van desabestuur of desa-inzettingen, in tegenstelling met West-Java, waar het grondbezit nagenoeg vrij is van dorpsbanden (zie GROND, RECHTEN OP DEN). Het koran-onderwijs, voor zoverre dat in de langgar gegeven wordt, is geheel desazaak en staat buiten de bemoeiing van den lande; het jeugdige desa-onderwijs daarentegen, gekweekt door het gouvernement, staat onder krachtigen regeeringssteun en krachtig regeeringstoezicht. Het vorderen van desadiensten wordt aan de desa overgelaten (behoudens het niet-overschrijden van een van residentswege vastgesteld maximum voor het aantal uitkomende personen), en uit zich o. a. hierin, dat datgene, wat op het gebied der desa ligt, zoals gemeentewegen, door middel van haar eigen bewoners tot stand komt en onderhouden wordt. Eindelijk behooren ook vanouds tot de zorgen der desa die voor de langgar, het onderhoud van den dorpsgodsdienstbeambte, viering van de gemeenschappelijke heilmaaltijden, enz. Rechtspraak is naar de gangbare wetsopvatting aan de desa onttrokken (door art. 74 Reg. regl. en het regl. R. O.), doch dat feitelijk desarechtspraak nog bekend is, werd reeds vermeld. De zorg voor de eigenlijke desapolitie wordt aan de desa overgelaten en geschiedde tot voor kort (zie beneden) uitsluitend door desadiensten.

Tegenover al deze bemoeiingen der desa betrachtte de Regeering jarenlang een politiek van onthouding. Art. 71 Reg. regl., bepalende, dat aan de in-

landsche gemeenten de regeling van haar huishoudelijke belangen gelaten wordt, gaf daartoe aanleiding. Wel moet, volgens hetzelfde art. 71, die dorpsautonomie de verordeningen in acht nemen, van den Gouvern.-Gen. of het gewestelijk gezag uitgegaan, doch tot 1906 bleef dit ingrijpen nagenoeg beperkt tot enkele residentsregelingen (van 1891 en 1892, zie Kol. Versl. 1892 bijl. Q) betreffende het aantal leden van het dorpsbestuur en de te praesteeren huisdiensten en politiediensten. In 1906 daarentegen achtte het gouvernement den tijd gekomen om, nu door talrijke onderzoeken de desa-inrichting voldoende bekend was, de hoofdzaak dier inrichting in een beknopte verordening te codificeeren, met name om de rechtspersoonlijkheid der desa boven twijfel te stellen (waardoor b.v. het geven van schadeloosstelling aan de desa zelf mogelijk wordt, Bijbl. 6811), en om waarborgen te geven voor behoud van het dorpsgrondbezit. Een en ander is neergelegd in de Inlandsche gemeente-ordonnantie (Ind. Stb. 1906 no. 83, sedert gewijzigd), welke in den breede is toegelicht bij Bijbl. 6576. Een aanvankelijke neiging van het binnenlandsch bestuur om, in aansluiting op deze verordening, al te veel te gaan regelen is onderdrukt door wijziging van haar art. 18; dat ook het inlandsch bestuur de bedoelingen der verordening, tot schade der desa-instellingen, misverstand, blijkt o. m. uit Adatrechtbundel II bl. 272. De Inlandsche gemeente-ordonnantie heeft sedert tot model gestrekt voor een paar overeenkomstige verordeningen voor de buitenbezittingen (zie DORPEN). Dat de bedoeling der nieuwere bepalingen is om, evenals met de zelfbesturende landschappen geschiedt, ook de desagemeenschappen te stevigen, blijkt bovendien uit milde bepalingen op het tijdelijk afstaan van gouvernementgrond en -gebouwen aan desa's voor ambtsvelden, weidevelden enz. (Bijbl. 6535 en 6536, Ind. Stb. 1906 no. 180).

De bevolking eener desa, gemiddeld 800 à 900 zielen, bestaat uit verschillende bestanddeelen. Het voornaamste element vormen zij, die een huis met erf bezitten en recht hebben op een bouwveld, hetzij zij aandeel hebben in de gemeentevelden, hetzij zij gronden in individueel bezit houden. Uit hen worden ook de bestuurders van het dorp gekozen; daarentegen hebben zij ook de landrente te betalen en de verplichte diensten te verrichten. Zij zijn onder verschillende namen bekend; de meest gewone zijn gogol of sikep. Daarnaast vindt men in de desa personen, die geen recht op een bouwveld hebben, maar hetzij slechts een eigen erf of eigen woning bezitten (bijwoners), hetzij zelfs bij anderen inwonen (kostgangers); dezen zijn in den regel van de verplichte diensten bevrijd of deelen daarin in mindere mate, en worden somtijds onder de benaming „wong noempang” (ook „wong pondok” enz.) samengevat, al staan die twee standen der bijwoners en der kostgangers volstrekt niet gelijk. Over geheel Java vindt men voorts in grotere desa's eenige personen, die een ambacht uitoefenen, maar, wanneer de tijd daarvoor is aangebroken, gewoonlijk evengoed als de anderen aan den veldarbeid deelnemen.

Het eigenmeesterschap der desa onderstelt homogeniteit der desagenooten. Zonder dat zijn wrijvingen talloos, en het binnenlandsch bestuur vermag tegen zulke dagelijksche plagerijen binnen de desa weinig of niets. Dat hierin (en niet in staats- of bijbladen) de moeilijkheid ligt voor die Christen-inlanders op Java, die als gesmade enkelingen wonen in een dorp van Mohammedanen, is overtuigend

betoogd door H. Colijn op een zendingsconferentie te Amsterdam, Oct. 1910; sinds jaren bevordert dan ook de zending, dat overal, waar nog woeste grond beschikbaar is ter ontginning, de Christen-inlanders uitzwermen door eerst een Christengehucht van een Mohammedaansch dorp te vormen, en straks dat gehucht als eigen desa erkend te krijgen. In dorpen, waar Mohammedanen en Christenen tegen elkaar opwegen, heeft men naast den straks te noemen Moh. dorpsgodsdienstbeambte soms een Christenouderling in het desabestuur voor de symmetrie (b. v. pinitoewo geheeten); als gevolg daarvan heeft men ook in zuivere Christendesa's nog wel eens zulk een ouderling in het desabestuur. Zie voorts CHRISTENINLANDERS.

Aan het hoofd der desa staat het dorpsbestuur, dat volgens art. 71 Reg.-regl. door de gemeente verkozen wordt, waar zulks met de volksinstellingen op 1 Mei 1855 strookte, hetgeen met de medeleden van het dorpsbestuur (buiten het dorps hoofd) nergens het geval was of is. De voornaamste persoon in het dorpsbestuur, op West-Java dikwijls de feitelijk eenige, is het dorps hoofd, die in de onderscheiden deelen van Java en Madoera verschillende titels voert, zooals bekel, djaro, koewoe, loerah, petinggi en in den regel door de hoofgeldplichtigen en enkele vrijgestelde personen verkozen wordt. In hoeverre dat recht van vrije keuze tijdens de Comp. algemeen bestond en geëerbiedigd werd, moet worden daargelaten; C. J. Hasselman, Tijdschr. binnenl. best. V, 1891, bl. 89, en Gids 1901 IV („Het Palladium, eene koloniaal-historische dwaling”), voert daartegen krachtige argumenten aan, en zulk een kiesrecht (wel te onderscheiden van het verbreide erfrecht met electie) zou dan ook denkelijk in Indonesië een unicum zijn geweest. Daendels spreekt van de dorps hoofden als klein-mantri's en schijnt het voornemen gehad te hebben hun aanstelling aan het bestuur te trekken. Raffles, die tegen de regenten was, en wiens landrentestelsel voor een groot deel op de medewerking der dorps hoofden berustte, „ontdekte” het feit, dat óf de voornaamste óf de gezamenlijke leden eener desa het recht hadden jaarlijks of om de drie jaar een hoofd te kiezen. Comm.-Gen. handhaafden dit stelsel (Ind. Stb. 1818, n° 14), maakten hen tot hoofden der politie in de desa (art. 2 Regl. op de admin. der politie enz. onder de inl. Ind. Stb. 1819, n° 20), en stelden regels vast voor hun verkiezing (Ind. Stb. 1819, n° 13). Deze werden in 1878 (Stb. 47) en vervolgens in 1907 (Stb. 212) — beide malen bij ordonnantie met medewerking der Kroon — door veel uitvoeriger bepalingen vervangen, die nog gelden. Voor een beschrijving van een zoodanige verkiezing (die de goedkeuring van den resident behoeft) en van de intriges, daarbij vaak door de partijen in de desa aangewend om hun candidaat te doen zegevieren en de voordeelen te trekken van het bestuur door een dorps hoofd tot hun partij behorende, zie P. A. van der Lith, Volksalman. van de Maatsch. tot Nut van 't Algem. 1876, A. P. Stoorvogel, Ind. Gids, 1889, I, bl. 889, C. Poensen, Med. Ned. Zend. 37, 1893, bl. 242. De door de verordening van 1907 gedoogde geheime stemming werd door het voorgescreven proces-verbaal in Bijbl. 6804 weer onmogelijk gemaakt, welke fout echter verbeterd is bij Bijbl. 7527.

Het desahoofd heeft — ten gevolge van de autonomie en het selfgovernment (medebewind) der desa — een dubbelen werkkring, waarvan het gouvernement meer profiteert dan de desa; vandaar dat

het gouvernement een eigen, rechtstreeksch belang bij de geschiktheid der dorpschoudeu heeft. Nochtans is het dorpschoudeu geen gouvernementssambtenaar (deel van het inlandsch bestuur), maar gemeentegestaan; ten onrechte dus reikt hem de resident een „akte van aanstelling” uit (Bijbl. 6804, vgl. Ind. Stb. 1907 n° 212 art. 16). Bekwaamheideisechen voor het ambt bestaan niet. De voordeelen, aan de betrekking verbonden, bestaan vanwege het dorpschoudeu zekelijk in een ambtsveld (zie aldaar), waarop hij in de meeste dorpen aanspraak heeft, met name daar waar communaal bezit bestaat, zelden dus op West-Java, en in recht op diensten der bevolking; vanwege het gouvernement in een collecteloon — meestal 8 % — voor de belastingen, door hem geïnd, en, waar de gouv.-koffiecultuur nog bestaat, in cultuurprocenten. Soms heeft hij nog andere inkomsten, zooals een aandeel in djakat en pitrah; een vaste bezoldiging geniet het choudeu echter niet. Het spreekt vanzelf, dat die inkomsten in de verschillende desa's zeer verschillen; zie, voor raming en voor verbetering, Hasselman, Eindverslag dessadiensten, 1905, bl. 92 vgg. en 176 vgg. Als tuchtmiddel tegen dorpschoudeu bezigt men aanhouding in de paséban van den regent.

Ook in de verdere samenstelling van het desabestuur bestaat vaak plaatselijk verschil. Gewoonlijk staan het choudeu ten minste vier medeleden van het dorpsbestuur ter zijde: de kamitoewo of plaatsvervanger van het choudeu, niet zelden later zijn opvolger; de kebajan of dorpsbode, die de dienstplichtigen tot den arbeid oproept en hun werkzaamheden regelt, hen tot het betalen van de landrente aanmaant en de bevelen van het choudeu aan den kleinen man overbrengt; de tjarik of djoeroetoelis, de dorpschrijver, die belast is met het aanhouden van verschillende registers, doch niet in alle desa's de schrijfkunst verstaat; en eindelijk de dorpsgodsdienstbeampte (lebé, modin), wien vaak, naast uitvoering van de Moh. wet (zie GODSDIENSTAMBTENAREN), ook geheel andere werkzaamheden, zooals het toezicht op de vaccinatie, zijn opgedragen. Deze medeleden worden veelal door het desa-choudeu benoemd; soms zijn functies gecombineerd, soms is één functie toevertrouwd aan meer dan één persoon. In verscheiden desa's heeft men nog een (of meer) kepetangan (tamping) of dorpschout, wien de zorg voor de politie is toevertrouwd, of ook een djo-gobojo, belast met het opsporen van diefstallen; in desa's met of van Christenen ook wel een Christenouderling (zie boven). In het algemeen heeft men, in verband met den desadienstplicht der inwoners, geen verdere dorpsbeampten noodig; maar voor dorpswaterverdeling, dorpsonderwijs en dorpskrediet heeft men toch dikwijls bepaalde personen, op wie het dorpschoudeu alleen toezicht oefent. Wanneer een desa gehuchten bevat, staan deze of een complex van deze onder eigen choudeu, aan het desa-choudeu ondergeschikt. Behalve deze bestuurders vond men vroeger in vele dorpen nog personen, aan wie geen bepaalde werkzaamheden waren opgedragen, maar die door rijkdom, familiebetrekkingen of vroegere bedieningen in de desa een bijzondere positie innamen, vrijgesteld waren van verplichte diensten en ambtsvelden ontvingen; er waren dorpen, waar meer dan een vierde, soms de helft, der sawahbewerkers zoo begunstigd werden. De desabestuurders worden vaak in regeringsstukken door de benaming „oudsten en choudeu” aangeduid; in sommige streken, met name op West-Java, is aan die zgn. oudsten zekere invloed toegekend. De ordon-

nantie van 1906 heeft voorts voor een aantal belangrijke beslissingen de medewerking (advies, dan wel instemming) van alle desakiezers of van een nog iets ruimeren kring van notabelen ingevoerd.

Zooals zelfbesturende landschappen eerst tot bloei kunnen komen na het inrichten van landschapskassen, zoo mag ook voor de desa veel worden verwacht van het nog jonge en nog zeldzame instituut eener desakas. Noch desakassen noch desabegrotingen zijn ergens in de wetgeving verboden, doch ze zijn ook nergens voorgeschreven. Dorpsbouwveldeu, niet gebezigt voor het private nut van deelgerechtigden, maar geëxploiteerd ten openbaren nutte der desa zelf (deelbouw, veldhuur), komen b. v. in Cheribon en Pasoeroean voor (sawah titisara enz.). Dorpsrijstschuren of loemboeng's desa, bestemd om zaadpadi uit te leenen en om rijst op te koopen in den goedkoopsten tijd, zijn vooral sinds 1904 in grooten getale verzezen; veelal staan ze voor eenige dorpen te zamen onder contrôle van een mantri (zie o. a. Tijdschr. Binn. Bestuur 1904-1906). Desakredietbankjes zijn daarnevens in later jaren opgericht, onder hoede der afdelingsbanken. (Zie VOLKSCREDIETWEZEN). Desascholen zijn op gericht ingevolge het streven (sinds ongeveer 1905) om beneden de inlandsche tweede-klasse scholen een nog eenvoudiger onderwijs in te richten (zie ONDERWIJS); op het stuk van landbouwonderwijs worden proeven genomen met schooltjes in, maar niet van, de desa. Desabelastingen, hoewel voorkomend (b. v. ter vervanging van diensten), zijn nog uitzondering, doch het verrijzen van desakassen werkt ze in de hand; onder mesi of pamesi verstaat men de recognitie, voor gebruik van desagrond voorheen of nog heden betaald door lieden uit andere dorpen (zie GROND, RECHTEN OP DEN). Over aard en omvang der desadiensten (die dikwijls heeten toe te nemen, naargelang de heeren- en cultuurdiensten afnamen) handelt F. Fokkens, Eind-résumé verplichte diensten, 1901-1902; een door C. J. Hasselman in 1905 uitgebracht rapport (zie boven) heeft, naar het schijnt, slechts geleid tot enkele alleenstaande proeven met wachtdiensten, vgl. Bijbl. 8193.

De hierbesproken desa's worden dikwijls kampong genoemd, als ze op groote hoofdplaatsen (steden) voorkomen, maar haar rechtstoestand van zelfstandigheid verandert daardoor in geen deele. Zelfs heeft de decentralisatiewetgeving van 1903 (zie DECENTRALISATIE) verzuimd, deze kampongs ondergeschikt te maken aan de locale gemeente zelf; wat niet alleen voor de politie, maar ook voor tal van bestuurszorgen bezwarend is. De gemeenten Batavia en Meester Cornelis missen deze moeilijkheid (evenals Medan), daar zij wel kampongs kennen, doch niet in den zin van inl. gemeenten; de daar bij Ind. Stb. 1914 no. 724 en 1915 no. 88 ingestelde bezoldigde wijkbesturen zijn dus gouvernementssambtenen, immers van de 5200 desa's, die volgens den regeringsalmanak voor 1916 op particuliere landerijen (zie aldaar) — o. a. die in Batavia en Meester Cornelis — worden aangetroffen („particuliere desa's” noemt de regeringsalmanak ze), mist de groote meerderheid het karakter van inlandsche gemeenten. Ook de dorpen in de Vorstenlanden (zie aldaar), in Soerakarta ten getale van ruim 12 000, missen dat karakter, tenzij ze het in later tijd hier en daar gekregen hebben onder invloed onzerzijds. De vrije desa's daarentegen (zie DESA'S, VRIJE) zijn gewone inlandsche gemeenten, die slechts op het stuk van lasten en verkiezingen van de overige verschillen.

Literatuur. Een heldere samenvatting van vroegere gegevens over het desawezen op Java en Madoera bevat bijl. N. van het Kol. Verslag van 1877, ook te vinden in Eindrésomé III bijl. P. Een later systematisch overzicht, met veel persoonlijke opvattingen, gaf Mr. L. W. C. van den Berg, Het inl. gemeentewezen op Java en M., Bijdr. v. h. Kon. Inst. T. L. V., 52, 1901, bl. 1. Rijk aan gegevens zijn: Mr. C. Th. van Deventer, Overzicht v. d. econ. toest. enz., 1904, en de verslagen der welvaartcommissie over „Economie van de desa”, waarvoor men vergelijkelijke Hasselman's overzicht (1914, bl. 284) en Adatrechtbundels II en IV. Een samenvatting geeft T. J. Bezemer, De inl. dorpsgemeenschap op Java, 1916. Over „De tooverformule der desa-autonomie” handelt C. J. Hasselman in Onze Eeuw, 1911; over de inl. gemeente-ordonnantie Mr. F. D. E. van Ossensbruggen, De Regeling van het Desabeheer en die van het Credietverband... (zonder jaar), R. A. Kern in Ind. Gids 1906 II, en C. Barre in Kol. Tsch. 1914; over het beschikkingsrecht der desa Mr. C. van Vollenhoven, Miskenningen van het adatrecht, 1909, en Pandecten van het adatrecht, I, 1914. Uit de talrijke tijdschriftartikelen wordt hier genoemd: K. Wijbrands, Geen papier in de desa, Ind. Gids 1900 I bl. 584, en A. H. Neys, De hoofden der Gouvernementsdesa's op Java en Madoera, Kol. Tijdschr. 2, 1913, bl. 1380 en 1560.

DESA POETIHAN. Zie ISLAM III, c.

DESADIENSTEN. Zie HEERENDIENSTEN.

DESA'S (VRIJE). Onder dezen verzamelterm pleegt men voor Java die desa's samen te vatten, welke, aan het gewone inlandsch bestuur onttrokken zijnde en rechtstreeks onder den vorst (nu: het binnenlandsch bestuur) staande, weliswaar van alle of sommige lasten voor het centrale gezag (heerendiensten, belastingen) zijn vrijgesteld, doch daarentegen inkomsten hebben op te brengen aan hun hoofd, wiens ambt (behoudens electie) erfelijk is. Men onderscheidt ze in: 1°. pesantrèn-desas, 2°. midjèn-desas, 3°. pekoentjèn-desas, 4°. kepoetihan-desas. 1°. De pesantrèn-desas zijn dezulke, waarvan de gronden door vroegere Javaansche vorsten geschonken werden aan bepaald aangewezen personen met hun afstammelingen, onder de voorwaarde een godsdienstschool (pesantrèn) te onderhouden. De bevolking werd vrijgesteld van belastingen en heerendiensten aan den vorst, maar moest deze aan den begiftigde opbrengen en presteeren. De naam perdikan-desas, die men veelal speciaal aan deze pesantrèndorpen, soms echter aan alle vrije desa's geeft (desa perdikan, merdika, merdikan), heeft de beteekenis „vrije, vrijheerlijke dorpen”. In Soerabaja en op Madoera heeft men pesantrèndorpen, die geen vrije desa's, doch normale inlandsche gemeenten zijn. 2°. Bij de midjèn-desas had geen schenking van grond plaats, maar werden aan een bepaalde familie de vruchten en inkomsten der desa afgeestaan. De begiftigde familie mocht dan uit de desa volk trekken voor huisdiensten of gevolg en de belastingen voor zich behouden. De benaming wordt in verband gebracht met het Jav. pidji, uitverkiezen, privilegeeren; als bevoorrecht gelden natuurlijk vooral de begiftigde en diens nazaten. 3°. Pekoentjèn-desas zijn vrijgesteld van belastingen en heerendiensten, onder verplichting zorg te dragen voor het onderhoud en bewaken van graven van heiligen, vorsten of grooten, of voor het onderhoud van een moskee. Soms werden gronden ten behoeve dier graven en moskeën afgezonderd en personen aangewezen om die te bewerken en uit de opbrengst daarvan graf of moskee te onder-

houden, tegen vrijdom van heerendiensten en belastingen. Schenking van grond aan een bepaald persoon had niet plaats; het opleggen van dienst lag ten grondslag aan de schenking. Pekoentjèn is afgeleid van koentji, sleutel, dat echter ook voordjoeroekoentji, sleutelbewaarder of grafbewaker, wordt gebruikt; desa pekoentjèn of koentjèn is dus: grafbewakersdesa. 4°. Kepoetihan-desas (ook: desa poetihan of moethihan) ontleenen haar uitzonderingstoestand aan bepaalde wong poetihan (witte menschen of vromen, in tegenstelling tot wong abangan, roode menschen, ongodsdienstigen), en aldaar is b.v. wajang- en gamelanspel verboden, terwijl er trouw gesembahjangd wordt. Het Ind. Stb. omschrijft deze vierlei vrije desa's meestal omslachtig en onnauwkeurig als „de perdikan-desas, als „mede die desa's, welke bepaaldelijk belast zijn met „de bewaking der graven van de voorouders van „Vorsten, Regenten en andere Inlandsche grooten, „of van tempels en andere in de oogten der bevolking „gewijde plaatsen” (b.v. Ind. Stb. 1901 n° 88 en 1907 n° 212, art. 16; vgl. Ind. Stb. 1853 n° 77); Ind. Stb. 1912 n° 605 daarentegen zegt kortweg „de zoogenaamde vrije desa's”.

Het getal dier vrije desa's op Java en Madoera bedraagt, afgezien van de Vorstenlanden, 182. Hun namen enz. zijn te vinden in Bijbl. 7847 en 8289: op West-Java geen, de meeste in de residentien Banjoemas, Kedoe (Bagelèn) en Madioen (die met Kediri na den Java-oorlog in 1830 bij het gouv. gebied werden ingelijfd), en op Madoera. Terwijl aan de vrije desa's in de overige gouv. landen reeds bij Ind. Stb. 1819 n° 5, art. 26, vrijstelling van landrente was gewaarborgd (behoudens nader onderzoek), bleven ook de in 1830 verkrogen desa's haar voorrechten houden, waarvan gewoonlijk in een vergadering aan de betrokken desa mededeeling werd gedaan, terwijl dan tevens verklaard werd, dat het de wensch van het gouvernement was, dat de gebruiken van het Javaansche hof zouden worden gevolgd. Bij resolutie van 24 Mei 1836 n° 12 werd dit nader vastgesteld, en bepaald dat bij overlijden van hoofden of bezitters de betrokken autoriteiten een voordracht moesten doen, in de eerste plaats uit de zoons of andere afstammelingen van den overledene en, bij ontstentenis van dezen, uit de naaste bloedverwanten of de aanzienlijkste geestelijken. Ook bij de invoering van het direct bestuur in de verschillende deelen van Madoera (1858, 1883, 1885) werden de rechten der vrije desa's erkend.

Hoewel de vrije desa's meestal niet de verkiezingen van art. 71, lid 1, Reg. regl. kennen (zie art. 71, lid 3), zijn zij wel inlandsche gemeenten (anders Bijbl. 6804, bl. 103 en 105) en geldt wel voor haar de regel van art. 71, lid 2 (autonomie), alsook de inlandsche gemeente-ordonnantie van 1906.

De belastingvrijdom, bij Ind. Stb. 1853 n° 77 (ingetrokken bij Ind. Stb. 1912 n° 605) uitdrukkelijk aan deze desa's toegekend voor alle belastingen, werd nader vermeld voor de landrente (Ind. Stb. 1872 n° 66; 1909 n° 208), de in 1908 afgeschafte rijtuigbelasting (Ind. Stb. 1904 n° 128), de slachtabelasting (Ind. Stb. 1898 n° 349) en de bedrijfsbelasting (Ind. Stb. 1907 n° 182); niet voor het hoofdgeld. Thans echter geldt, buiten de heerendienstordonnanties zelf (b.v. Ind. Stb. 1914 n° 101 en 1915 n° 21), Ind. Stb. 1912 n° 605.

Anderzijds is de regel van 1836 nopens de bestuurders dezer dorpen overgenomen in het reglement op de verkiezing van desahoofden, en wel eerst (Ind. Stb. 1878 n° 47, art. 13) in dezen vorm,

dat de hoofden der vrije desa's zouden worden benoemd en ontslagen door den landvoogd, doch vervolgens (Ind. Stb. 1897 n° 272, thans Ind. Stb. 1907 n° 212, art. 16, gewijzigd bij Ind. Stb. 1913 n° 712) in deze veel verbeterde lezing, dat de resident hen met inachtneming van erfopvolging benoemt, tenzij verkiezing gebruikelijk is (vgl. Bijbl. 6804).

Dat de grond der vrije desa's buiten het landsdommein zou vallen (Van Deventer, Overz. econ. toest., 1904, bl. 12), schijnt niet wel houdbaar.

De voorrechten, aan hoofden en bevolking der vrije desa's verleend, gaven aanleiding tot misbruiken, met name tot vrijstellingen, waarvoor geen reden te vinden was. In 1873 werd daarom een onderzoek ingesteld naar den oorsprong der vrijstellingen en naar de uitgestrektheid gronds, oorspronkelijk vastgesteld; na afloop daarvan werd bij Bijbl. 4027 en 4028 (voor de „bijzonderheden” nog steeds van belang) een register der vrije desa's vastgesteld, waarin geen nieuwe in- of afschrijven mochten plaats vinden zonder uitdrukkelijke machtiging der Regeering. Dit register, herzien in 1887 (Bijbl. 4738), werd laatstelijk vastgesteld in 1912 (Bijbl. 7847, vgl. 8289). Naar dit register wordt thans door Ind. Stb. 1912 n° 605 voor belastingvrijdom uitdrukkelijk verwezen. Over gronden, die in deze dorpen ten voordeele komen van bepaalde godsdienstige personen, zie APANAGE aan het slot.

Zie over de vrije desa's F. Fokkens in T. v. h. Bat. Gen. 31, 1886, bl. 477, alsook diens Eindresumé betr. verpl. diensten, 1901-2; voorts Hasselman in Tijdschr. Binn. Best. 1, 1888, bl. 72; ook L. W. C. van den Berg, T. v. h. Bat. Gen. 27, 1882, bl. 40, en Bijdr. v. h. Kon. Inst. 52, 1901, bl. 135. In het voormalige gewest Bagelen schijnt thans (1916) de opheffing van vrije desa's te worden voorbereid.

Met de vrije desa's van Java vertoonde gelijkenis het bibeuëh- of wakeuëh-gebied in Atjèh, waarvande eigenaardigheid was, dat, wegens de aanwezigheid van een of meer algemeen vereerde oelama's (wetgeleerden) die bibeuëh waren (zie hieronder), de heilige wet er — gelijk in de kepoetihan-dorpen van Java — strenger nageleefd werd en verschillende in andere dorpen geldende adatinstellingen er ter zijde gesteld werden. Soms kreeg zulk gebied erkenning van oelëëbalang of sultan, doch de toestand vestigde zich ook dikwijls zonder erkenning; voor een centrum van Mohammedaansche studie als het dorp Tirò in Pidië b.v. werd het bibeuëh-karakter algemeen toegegeven. Zie Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, bl. 128—129, 185. Populair gebruikt men wakeuëh en bibeuëh vaak dooreen. Na ons ingrijpen in Atjèh zijn deze sporen van het bibeuëh-zijn van oelama's al spoedig verdwenen.

Naast perdikan-desa's kent het Ind. Stb. voor het gewest Pekalongan zgn. perdikan-lieden, die uit hoofde van bepaalde bemoeienissen vrijstelling genieten van belastingen en verplichte diensten. Ook voor hen is thans een uitdrukkelijke erkenning, en wel door den resident, gevorderd; zie Ind. Stb. 1912 n° 605 (nu Ind. Stb. 1914 n° 101) en Bijbl. 7847. In Atjèh en het Gajöländ had men voorheen soortgelijke bibeuëh- of wakeuëh-lieden, die wegens voornaamheid of wetgeleerdheid een soort erfelijke immuniteit hadden erlangd van den oelëëbalang; zie Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, bl. 129, 133, II, bl. 85, en Het Gajöländ, bl. 161, 164, 232, 235, 250.

Het genoemde Ind. Stb. 1912 n° 605 handelt mede over speciale perdikan-gronden op Java, d. z. niet

tot vrije desa's behoorende gronden, welke nochtans vanouds om bijzondere redenen vrij zijn van landrente. Bijbl. 7760 noemt als zoodanig de zgn. moskeeambtsvelden in het bezit van moskeeën in het gewest Semarang.

DESAVEREENIGING (sekaha desa). Naam, dien men op Bali geeft aan de inlandsche rechtsgemeenschap, welke de kern en het rechtssubject vormt van de desa; onder desa alleen verstaat men dan meer het uiterlijk waarneembare dorp, het woningencomplex met wat daarbij behoort. Niet alle dorpsbewoners zijn leden der desavereeniging, en als zoodanig betrokken bij lusten (dorpsbestuur, dorpswetgeving, enz.) en lasten (dorpsdiensten, dorpsbelastingen); in ouderwetsche en nieuwerwetsche dorpen loopt dat uiteen. Zie Liefcrinck in Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 33, 1890. Practisch komt men uit, indien men desavereeniging opvat als „de desa in haar hoedanigheid van rechtspersoon”.

DESMODIUM. fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Kruiden of halfheesters, waarvan sommige soorten (*D. gyroides* D. C. en *D. polycarpum* D. C.) in den laatsten tijd als grondbedekker in Hevea-tuinen gebruikt worden.

DESMODIUM TRIQUETRUM D. C. fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Ki genteng, Ki tjangtjoran (SOEND.). Een kruidachtige plant, 1—2 M. hoog met paars-roode bloemen. De blaadjes hebben een gevleugelde bladsteel. Ze worden onder den naam van *Daen Doedoek* in de inlandsche geneeskunde tegen haemorrhoiden gebruikt.

DETITIRAN. Zie LOEWAK.

DEVENTER (Mr. CONRAD THEODOR VAN). Geb. te Dordrecht 29 Sept. 1857, overleden te 's Gravenhage 27 Sept. 1915. Hij genoot zijne opleiding aan de H. B. S. in zijne geboorteplaats, waarvan zijn vader directeur was, en werd in 1875 student te Leiden, waar hij in 1879 promoveerde op een dissertatie: „Zijn naar de Grondwet onze koloniën deelen des rijks?” In Juni 1880 deed hij het grootambtenaars examen en vertrok in Sept. d. a. v. naar Indië. Hier bleef hij tot 1 Mei 1885 in de rechterlijke macht, om daarna de advocaten praktijk te Semarang te gaan uitoefenen. In 1897 keerde hij naar Nederland terug en vestigde de aandacht op zich door een in „de Gids” van Augustus 1899 gepubliceerd artikel getiteld „Een eereschuld”. In dit artikel zette hij de nooden van Indië uiteen: de dringende behoefte aan meer onderwijs en aan allerlei maatregelen ter vermeerdering van het oeconomisch weerstandsvermogen van den Javaan, doch ontkende de mogelijkheid van vele dier maatregelen op grond van gebrek aan geld. Ter voorziening in eenige dezer nooden zou men vroeger hebben kunnen beschikken over vele millioenen, maar het moederland had deze aan zich getrokken en er eigen spoorwegen voor aangelegd. Nederland was nu verplicht aan zijn eer en aan de toekomst zijner overzeesche bezittingen, de aldus gemaakte schuld ten minste in hoofdzaak terug te betalen.

Na dit Gidsartikel schreef mr. v. Deventer nog tal van andere artikelen over Indische financiële en koloniale politiek in verschillende tijdschriften. Van de Gids werd hij — in 1901 — lid der redactie. In het voorjaar van 1904 bewerkte hij in opdracht van den minister van koloniën, bijgestaan door vijf andere medewerkers, het bekende „Overzicht van den oeconomischen toestand der inlandsche bevolking van Java en Madoera”. Van 1905 tot 1909 was hij lid der 2e Kamer der Staten Generaal voor Amsterdam IX. In 1909 werd zijn mandaat

niet vernieuwd; doch in 1911 werd hij door de Prov. Staten van Friesland naar de le Kamer afgevaardigd. In 1912 maakte hij een reis naar Indië om zich van de sinds zijn vertrek in de toestanden aldaar plaats gehad hebbende wijzigingen door eigen aanschouwing op de hoogte te stellen. In 1913 werd hij door het kiesdistrict Assen weder tot lid der 2e Kamer gekozen.

In woord en geschrift is, sedert het hiervoren vermelde Gidsartikel, mr. v. Deventer de onvermoeide kampioen geweest van de z.g. ethische koloniale politiek, d. w. z. van een koloniaal bestuursbeleid met als louter richtsnoer het belang van land en volk der kolonie, in tegenstelling met de materialistische exploitatie-politiek, welke in vroegere tijdperken bij het beheer van koloniën voorzat. De kern van die ethische politiek van v. Deventer was de opvoeding en ontvoogding der Indische maatschappij, in de eerste plaats door vermenigvuldiging van onderwijsgelegenheden van allerlei aard, voorts door het toevertrouwen van allen daarvoor vatbaren arbeid aan Inlandsche handen en hoofden. Daarnaast het treffen van maatregelen strekkende om den Inlander oeconomisch krachtiger te maken, als verbetering van de irrigatie ten behoeve van den landbouw, regeling van het credietwezen, uitbreiding van het wegnnet, bevordering der verplaatsing van een deel van Java's al te talrijke bevolking naar het menschenarme Sumatra, tegengang van het opium schuiven, verschaffing aan de Inlanders van vastheid van recht en van betrouwbare rechtsbedeeling.

Veel van datgene, waarvoor v. Deventer arbeide en streed, is reeds in vervulling gegaan en zeer zeker zal daarvan nog veel verwezenlijking vinden in de toekomst. Zijne denkbeelden en beginselen omtrent de z.g. eereschuld mocht hij niet door den Nederlandschen wetgever zien overgenomen. Intusschen leidde hetgeen hij erover schreef en sprak althans tot iets. Bij een wet van 18 Maart 1905 werd goedgevonden de tot een bedrag van 40 miljoen gulden opgelopen vlottende schuld ten laste van Indië voor rekening van het rijk te nemen, met dien verstande dat sommen tot een zelfde gezamenlijk bedrag van 40 miljoen op de Indische begrotingen van volgende jaren zouden worden gebracht tot het nemen van maatregelen in het belang van de oeconomische ontwikkeling van de kolonie.

DEVENTER (MARINUS LODEWIJK VAN). Geboren 10 Maart 1832 te 's Gravenhage werd hij 1848 als 2e klerk aan het Min. v. Buitenl. Zaken geplaatst, doorliep de daarop volgende rangen en werd 1872 tot hoofdcommies aangesteld. In 1875 (18 Febr.) werd hij benoemd tot Consul-Generaal der Nederlanden te Rio de Janeiro voor Brazilië en de La Platastaten, later alleen voor Brazilië, uit welke betrekking hij echter reeds 12 Juni 1879 op zijn verzoek eervol ontslagen werd. Uit Brazilië teruggekeerd vestigde hij zich eerst te 's Grav., later te Prinsenhage bij Breda, en wijdde zich daar vooral aan de studie van de geschiedenis van Ned.-Indië. Op dat gebied bewerkte hij de laatste deelen (VIII—X) van het werk *Opkomst van het Ned. gezag over Java* van J. K. J. De Jonge; — verder eene *Geschiedenis der Nederlanders op Java*, 2 dln. Haarlem 1886 —'87, en „*Het Ned. gezag over Java en Onderhoorigheden sedert 1811*” 's Grav., waarvan slechts het eerste deel is verschenen (1891). Ook bezorgde hij de Fransche vertaling van het werk van Van Delden Laërne, *Brazilië en Java*. Verslag over de koffie-

cultuur in Amerika, Azië en Afrika. Ongeveer gelijktijdig met de uitgave van „*Het Nederl. gezag over Java*”, vatte hij het plan op, eene uitvoerige Encyclopaedie van Ned. Indië samen te stellen; hij mocht dit plan echter niet uitvoeren, daar hij den 22en Jan. 1892 overleed, nog vóór dat de voorbereidende maatregelen hun beslag hadden gekregen.

Zie: Levensbericht van M. L. Van Deventer door P. A. Van der Lith in de Levensberichten van de Mij v. Letterk. 1895.

DEVENTER Jszn (SALOMON VAN). Geb. 24 Febr. 1816 te Zwolle. Aanvankelijk voor den zeedienst aan de Kweekschool voor de Zeevaart in Amsterdam opgeleid, zag hij zich door zwakke gezondheid genoodzaakt, als surnumerair adjunct-commies bij het provinciaal bestuur van Overijsel in dienst te treden. Bij de geringe vooruitzichten op bevordering in die betrekking vertrok hij in 1839 naar Indië, werd daar aanvankelijk als klerk bij de directie der middelen en domeinen aangesteld, klom achtereenvolgens tot 3e en 2e commies bij die directie op, en werd 31 April 1842 benoemd tot redacteur der *Javasche Courant* (welke betrekking hij reeds vroeger tijdelijk had waargenomen), later, 1844, tot hoofdcommies bij het depart. der prod. en civ. magazijnen. In 1849 werd hij benoemd tot secretaris der residentie Pasoeroean, welke betrekking hij in 1857 met de van ass.-res. van Buitenzorg verwisselde. Twee jaar later (9 Febr. 1859) werd Van Deventer bevorderd tot inspecteur van financiën, doch reeds 18 Oct. van dat jaar belast met de waarneming der functiën van res. van Banjoemas, op 14 Juli 1860, gevolgd door eene definitieve benoeming in die betrekking. Tot herstel van gezondheid vertrok hij 1862 naar Nederland; daar werd hem 13 Juli 1863 de taak opgedragen om de officieele bescheiden, tot de invoering van het landrente- en cultuurstelsel betrekking hebbende, te verzamelen en te ordenen; de vrucht daarvan was het bekende werk: *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, in 3 deelen te Zalt-Bommel verschenen. Tengevolge van het aftreden van den Minister Franser v. d. Putte werd de uitgave niet verder voortgezet. V. Deventer keerde naar Indië terug, werd 15 November 1866 resident van Pasoeroean, 20 April 1868 res. van Soerabaja en 19 Juli 1873 lid in den Raad van Ned.-Indië. In 1876 verkreeg hij met ingang van 6 April op verzoek eervol ontslag uit 's landsdienst, keerde voor korten tijd naar Nederland terug, hield van 1878 tot 1881 verblijf te Batavia, maar keerde in 1881 weder naar Nederland terug en vestigde zich te 's Gravenhage, waar hij 3 Maart 1891 overleed. V. Deventer beoefende met voorliefde de dichtkunst; in de lijst zijner geschriften gevoegd bij zijne Levensschets door Mr. T. H. der Kinderen (Levensberichten der Mij van Letterkunde 1891, bl. 287), worden ook verscheidene novellen en andere opstellen vermeld, op Indië betrekking hebbende. Van belang is zijn levensbericht van Mr. P. Myer in de Levensberichten der genoemde Mij 1884.

DEWA. Sanskriet woord, dat met zijne afleidingen in verscheidene talen van den Indischen archipel is overgegaan, en eene bovennatuurlijke macht, een godheid, goddelijk wezen beteekent. De vrouwelijke benaming Dewi wordt, behalve voor goddelijke wezens zooals Dewi Sri, de godin der rijst, op Java ook gebruikt als betiteling vóór eigennamen van vorstinnen en vrouwen van hoogen rang in de oudheid. De vorm dewata wordt eveneens voor goddelijke wezens in de Javaansche literatuur gebruikt; met den verbasterden vorm debat of dibata duidt de Batak zijn

ne goden, voornamelijk de bovengoden aan (Zie BATAKS).

Dewa eindelijk is ook de titel, waardoor de Ksatria's op Bali onderscheiden worden (Zie BALIËRS). De titel Dewa ageng kwam aan den vorst van Kloengkoeng op Bali toe.

DEWAKANG-EILANDEN. Eilanden groep, behorende tot de onderafd. Makasser. Omvat Dewakang Lompa, Dewakang Tjadi, Doangdoangan Lompo, Doangdoangan Tjadi, Bangko Bangkoang, Marasende, Bangkaloeloeang, Kaloe Kaloekeoeng en de groep der Masalima eilanden.

DEWALL (ADOLF FRIEDRICH VON). Zoon van den onder den naam Wall (von de) behandelde taalkundige. Geb. 28 April 1834 te Cheribon, overleden te Batavia, 6 Juli 1909. Hij genoot te Soekadana eene nagenoeg inlandsche opvoeding onder Maleiers, welk feit over zijn liefhebberijen en studien voor zijn geheele leven beslissend werd. Als bijna geen ander kende en voelde bij de Maleische taal. Zoowel gedurende zijnen diensttijd (van klerk in 1852 tot secretaris van het Departement van B. O. W. in 1877) als daarna heeft hij zeer veel gewerkt op het gebied van vertalingen in het Maleisch, tekstuitgaven voor het onderwijs en kritieken. De vertalingen golden reglementen, reisverhalen, en schoolboeken over natuurkunde; de uitgaven waren voornamelijk verhalen en vertellingen, meestal in Arabisch karakter, voor het meerendeel naar handschriften van het Batav. Gen. v. K. en W., geen critische edities, maar in hunne soort voortreffelijke school-bewerkingen; de kritieken werden hoofdzakelijk gericht tegen de vakgenooten van der Tuuk, Klinkert en Gonggrijp. Behalve van het eigenlijke Maleisch, niet zozeer van de Maleische letterkunde, was v. Dewall een grondig kenner van het Bataviaasch, en een goed spreker van het Soendaasch en het Javaansch.

Zie over hem: Weekblad van Indië, VI. (1909/10) jaargang, bl. 352.

DEWI (MAL.). Zie CAESALPINIA CORIARIA.

DEYKERHOFF (CHRISTOFFEL). Geb. 8 Juni 1840 te 's Gravenhage, kreeg zijn opleiding aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, werd 10 Juni 1861 benoemd tot 2den luitenant bij het wapen der inf. in O.-I. en vertrok 15 Sept. naar Batavia. Reeds in Nov. 1862 maakte hij eene expeditie mede naar Mandar en in 1863 naar de Toradjalanden. In 1873—1874 nam hij als kapitein deel aan de 2de expeditie naar Atjeh. In 1881 tot majoor bevorderd, en in 1885 tot luitenant-kolonel, verkreeg hij in laatstgenoemden rang zijne benoeming tot Milit. comm. van de W.afd. van Borneo. Als zoodanig verwierf hij de eeresabel, speciaal voor betoonde dapperheid ter zake van zijn gedrag bij de krijgsvirrichingen tegen de Tebidah-Dajaks. Inmiddels in 1891 tot kolonel bevorderd, werd hij in 1892 Milit. comm. in Atjeh en Onderh. en belast met de waarneming der betrekking van Gouverneur van dat gewest, met bepaling dat hij voorschreven functien zou uitoefenen onder den titel van Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh en Onderh. In die betrekking bleef hij gehandhaafd, toen hij 12 Jan. 1893 bevorderd werd tot generaal-majoor. Omtrent zijne verrichtingen als Gouverneur van Atjeh, zie men onder ATJEH.

In 1896, nadat de leiding van zaken op Atjeh, na den afval van Toekoe Oemar (Toekoe Djohan), aan den Regeeringscommissaris, den luit.-generaal Vetter was opgedragen, vertrok Deykerhoff naar Nederland. Bij Kon. Besluit van 11 Mei 1897 n°. 49 werd

hem eervol ontslag uit den militairen dienst verleend. Hij overleed 17 Juni 1911 te 's Gravenhage.

DIALIUM INDUM L. fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Asem krandji, Krandji (SOEND.). Hooge boom, met duurzaam sterkhout. Het vruchtmoes van de rijpe vruchten heeft een aangenaam-zuren smaak en wordt wel gegeten. De weinig in het wild voorkomende boom wordt daarom hier en daar aangeplant.

DIAMANT Eigenschappen. De diamant behoort met den robijn tot de kostbaarste edelstenen, die tot nogtoe bekend zijn. Zijne groote waarde ontleent hij, behalve aan zijne betrekkelijke zeldzaamheid, aan eene reeks uitstekende physische eigenschappen. Zijne buitengewone hardheid — hij is de hardste delfstof — zijn sterk lichtbrekingsvermogen en zijn groote kleurdispersie kenmerken hem bijzonder. De laatste eigenschap is de oorzaak van dat eigenaardig kleurspel, dat de geslepen steenen toonen. Hij is buitendien meestal doorschijnend en kleurloos, dikwerf echter ook gekleurd, vooral geelachtig. Het zeldzaamst en kostbaarst zijn die van een blauwachtige kleur. Het specifiek gewicht wisselt van 3,5—3,53. Scheikundig beschouwd bestaat diamant uit koolstof.

Diamant kristalliseert in het reguliere systeem en komt in Indië veelal als kristallen voor, die dikwijls nog al hun scherpe hoeken en kanten bewaard hebben. De eenvoudige octaëder is geen zeldzaamheid, vooral bij de kleinere individuen; de wat grootere vertoonen in den regel combinaties met octaëder als grondvorm; ook prachtige dodecaëders en hexakis-octaëders worden aangetroffen. Andere kristallen zijn min of meer afgerond; ook komen — met name in Zuid-Borneo — de z.g. zwarte- of amorfe diamanten (carbonado) voor, die niet geslepen worden.

Om glans, zuiverheid en sterke lichtbreking werden de Borneo-diamanten en vooral die uit Martapoera zeer hoog geschat en het gevolg daarvan was, dat vele Kaapsche steenen van mindere waarde daarheen verzonden, en na geslepen te zijn als Martapoera-diamanten uitgevoerd werden. De diamantslijperijen ter laatstgenoemde plaats verwerken dan ook in hoofdzaak het zuidafrikaansche product en het was voor hen een zware slag, toen door den Transvaalschen oorlog de verzending ophield.

In Zuid-Borneo komen steenen voor met een rood- of blauwachtigen glans, die bijzonder gewild zijn; de meeste zijn echter, evenals die in West-Borneo, of waterhelder of geelachtig, welke laatste kleur veel minder gezocht is.

De inlanders geven verschillende namen aan de diamanten. Alle ruwe heeten „podi”, de geslepen „intan”, zeldzame fleschgroene „intan katja hitam”, de diamantziel, een buitengewoon harde, niet te slijpen soort „boentat intan”, de octaëder „intan mendjadi”, de zeer gezochte blauwachtige „intan ajer-laut” (zeewater), de uiterst zeldzame roode „radja intan” (koning), de bruin-gekleurde „intan minjak”.

Geologisch voorkomen. De diamanten komen in Indië uitsluitend voor in jongere rivierafzettingen, waaruit ze door verwasschen op den doelgang (waschbak) verkregen worden. Over het moedergesteente van het mineraal zijn wel vermoedens gerezen, die eenigen grond van waarschijnlijkheid bezitten, doch het is nog nergens gelukt een diamant in het onverplaatste gesteente te vinden.

Wat Zuidoost-Borneo betreft denkt Hooze (Jaarb. Mijnw. 1893, 317) zich den oorsprong in aders of gangen in de kristallijne leien (glimmer-, epidoot-,

straalsteen-, glaucofaan-, kwartsietlei enz., met serpentijn, gabbro en diabaas), welke leien echter wellicht metamorfe jura- of triasgesteenten zijn; voor West-Borneo is Wing Easton van oordeel dat de triassische (of iets jongere) olivynhoudende norieten en diorieten wel het moedergesteente van den diamant kunnen voorstellen.

Overigens bestaat een zeer groote overeenkomst in de wijze van voorkomen en de begeleidende mineralen tusschen de beide genoemde diamantterreinen.

Geografisch voorkomen. In Indië wordt, voor zoover bekend, de diamant slechts op heteiland Borneo aangetroffen en wel in enkele gedeelten der Wester-afdeeling (Landak-rivier, Sekajam rivier) en in het uiterste Zuidoosten van het eiland (de afdeeling Martapoera en een paar der naar het Oosten aangrenzende landschappen der Tanah Boemboelanden: Koesan, Batoe Litjin). Uit Britsch Noord-Borneo noch uit Serawak schijnen diamanten bekend te zijn.

Als centrum der Zuid-Borneo'sche diamantindustrie kan Martapoera worden beschouwd, waar sedert geruimen tijd twee groote inlandsche diamantslijperijen bestaan. De rijkste graverijen liggen rondom Tjempaka (9 KM. bezuiden Martapoera), tusschen de Banjoe Irang rivier en de Riam Kanan. Langs laatstgenoemde rivier komen meer of minder uitgestrekte diamantgronden voor tot aan de Tabatan-rivier (boven Tiwingin), die op het Meratoesgebergte ontspringt; ook in de hoofdvallei der Riam Kiwa zijn ze tot ver bovenstrooms van Pengaron aanwezig, *echter niet in de zijtakken*. Deze feiten, in verband met het voorkomen van diamant juist aan de tegenoverliggende zijde van genoemd gebergte in Pegatan-Koesan en Batoe Litjin, doch ook nergens elders, maakt het wel zeer waarschijnlijk dat in dit gebergte de gesteenten voorkomen, die door vergruizing en wegspoeling het diamantgrint hebben geleverd.

Wat West-Borneo aangaat, de beide eenige rivieren in welker hoofdvalleien diamanten zijn aangetroffen, de Landak rivier en de Sekajam rivier, loopen in hun bovenloop op korten afstand van het 1400 M. hooge Benteoang- of Merdai-massief, waarin behalve gewone sedimenten olivynhoudende norieten en diorieten in vrij groote uitgestrektheid optreden. De diamanten komen uitsluitend voor in de gedeelten der rivieren, welke benedenstrooms van genoemd massief zijn gelogen, terwijl zij ook niet voorkomen in enige zijrivier, behoudens in zulke, die op den Benteoang ontspringen. Ook hier dus is het wel duidelijk, waar de oorsprong van het mineraal te zoeken is. Langs de Landak rivier vindt men de diamanten tusschen Poelau en Ngabang; — uit de Sekajam vallei zijn zij tot nog toe alleen bekend in de buurt van den Benteoang, doch werden zij vroeger in gering aantal ook gevonden bij Semarangkai, aan den rechteroever der Kapoas rivier, beneden de uitmonding der Sekajam. — De inlandsche slijperijen bevinden zich ter hoofdplaats Pontianak, doch zijn niet zoo belangrijk als die van Martapoera.

De diamantterreinen. Deze behooren tot de kwartaire sedimenten (diluvium en alluvium) en komen in samenstelling veel overeen met de bekende goudafzettingen; alleen schijnen de diamanten hoofdzakelijk in echte grintlagen te zijn bevat, die slechts zelden een grootere dikte bereiken dan 2 à 2½ M., doch meestal veel dunner zijn.

Behalve uit de terzijde der rivieren gelegen gronden, waar het mineraal door middel van gegraven putjes en verwassching van het daaruit naar bo-

ven gebrachte grint wordt gewonnen, worden zulke putjes in den drogen tijd ook in de rivieren zelve gemaakt (Riam Kanan); soms, zooals in de Landak-rivier, wordt het grint, dat zich achter de vele stroomversnellingen heeft verzameld, door duikers opgescheept en uitgewasschen. Een nauwkeurige beschrijving der diamanthoudende terreinen en van het diamantwasschen is te vinden in Jaarb. Mijnw. 1884. I. T. blz. 128; — 1893, blz. 326 en 1894. T. blz. 114.

Eigenaardig is het constante voorkomen met den diamant van korund-rolsteenen (Batoe têtimaham) met grijze, blauwe of bruine, meest gevlekte kleuren. In West-Borneo vindt men daarmede nog een groot aantal hetzij eigenaardig gekleurde, hetzij eigenaardig gevormde steentjes, die men daar „leboer” noemt en als zekere aanwijzingen op het voorkomen van diamant beschouwt.

Verder zijn als begeleidende mineralen, ofschoon zij niet altijd en immer in zeer kleine hoeveelheid worden aangetroffen, te noemen: brookiet (de „ampèrantak” van Zuid-Borneo), epidoot, toermalijn, distheen, granaat, spinel, hyacint, topaas, robijn, gedegen goud en eenige andere. Speciaal in Zuid-Borneo komen ook platina-blaadjes vrij algemeen doch in gering quantum voor en als zeldzaamheid kristalletjes van lauriet (Ru. S. Os). Verder blijft op den waschbak steeds achter een fijn mengsel van verschillende donkere mineralen: magneetijzer, chroomijzer, titaanijzer e. d. (tai poeja of -pojo).

Geschiedenis en statistiek. Naar het schijnt zijn de diamanten van Borneo reeds eeuwen geleden bekend geweest en werden zij ook van daar uitgevoerd; — de weinige cijfers, die veel later verkregen werden, zijn echter vermoedelijk zeer overdreven; — o. a. wordt beweerd dat in 1738 voor 8—12 millioen gulden zou zijn uitgevoerd. Het eenige wat zeker is, is dat de opbrengst in het midden der vorige eeuw in Zuid-Borneo stellig niet boven f 100.000 per jaar was. Werkelijk betrouwbare cijfers konden ook later, toen de Gouvts mijn-ingenieurs zich in- of bij de diamantterreinen bevonden, niet worden verkregen. Volgens de door van Schelle en Wing Easton gepubliceerde en andere uit de Koloniale Verslagen geputte gegevens zou de gemiddelde jaarlijksche uitvoer van uit Landak hebben bedragen: van 1876—79... 5591 karaat, van 1880—85... 2836 karaat, van 1886—92... 1524 karaat, van 1893—99... 2000 karaat, van 1900—06... 700 karaat, waaruit dus in elk geval een geleidelijke, doch vrij sterke afname volgt.

Voor Zuid-Borneo zijn zulke cijfers niet bekend; men kan echter de productiviteit der diamantterreinen eenigszins afmeten naar de jaarlijksche opbrengst der licenties voor het graven door het bestuur uitgegeven, welke opbrengst van f 25 à 30.000 in 1863—67 opklimt tot een maximum van f 74.000 in 1873, om dan te dalen tot f 47.000 in 1877. De verhooging der maandelijksche licentie van f 1½ op f 3 in 1875 had ten gevolge dat de graverijen verliepen, zoodat in 1880 de opbrengst slechts f 705 bedroeg. Een verdere slechten invloed op de inlandsche ontginning had de verleening, in 1881, van de diamantconcessie Goenoeng Lawak, die juist de rijkste terreinen bij Tjempaka omvatte. Een verlaging van de licentie tot f 1 per maand had weinig succes en eerst toen de concessie in 1904 ingetrokken was, zonder dat veel werkzaamheden waren verricht, werd de lust om naar diamanten te zoeken weer aangewakkerd, zoodat in dat jaar bijna 7000 en in de volgende jaren ruim 10.000 licenties werden uitgegeven.

Zeer groote steenen schijnen in Borneo betrekkelijk weinig gevonden te zijn. De Danaou Radja, in het bezit van den Sultan van Matan, ter grootte van 367 karaat, kan na het deskundig onderzoek (Jaarb. Mijnw. 1873. I. 197) naar het rijk der fabelen worden verwezen; het bleek een gewone bergkristal te zijn. Geloofwaardiger is een bericht van een diamant van 77 karaat, die omstreeks 1850 bij den G. Lawak zou zijn gevonden; verder zijn enkele steenen van 10—25 karaat bekend geworden, de meeste zijn echter, ten minste in den laatsten tijd, van veel geringer gewicht.

Door Verbeek, Hooze en Wing Easton worden formules opgegeven voor de waardebepaling van den diamant, doch deze gelden slechts voor beperkte streken en tusschen betrekkelijk enge grenzen.

Literatuur. De voornaamste geschriften over de diamanten op Borneo zijn reeds boven aangegeven. Verder zijn nog te noemen: H. von Gaffron, Beschrijving van den grooten diamant te Mattan op Borneo (Nat. Tijdschr. VI. 1854, 165); J. J. Peeters, Eenige mededeelingen omtrent de diamantgraven en de diamantnijverheid in de landschappen Landak en Sanggau, Westerafd. v. Borneo (Tijdschr. v. Nijv. en Landb. VII. 1861, 402); Th. Posewicz, Das Diamantvorkommen in Borneo (Jahrb. d. kön. ung. geol. Anstalt, VII. 1885, 183); Gascuel, Les gisements diamantifères de la région sud-est de Bornéo. (Ann. d. Mines, Mémoires, XX. 1901, 5); J. C. J. Smits, Diamantputten van Wauwaan, aan den rechteroever der Koesanrivier (Nat. Tijdschr. VIII, 1855, 340); L. Hörner, Verslag van een geologisch onderzoek van het zuidoostelijk gedeelte van Borneo. (Verh. Bat. Gen. XVII, 1839, blz. 112—116).

April 1915.

N. W. E.

DIAMANTPUNT. Oostelijke punt van de N.-kust van Atjeh, gelegen op 5° 16' 32" N. B. en 97° 30' 49" O. L. Sinds 1905 staat er een, op schroefpalen gebouwd, 27 M. hoog kustlicht.

DIANELLA ENSIFOLIA D. C. fam. *Liliaceae*. Tegari (MAL.). Djamaka (SOEND.), Krang goenoeng (JAV.). Kruid met lange smalle bladeren en blauwe bloemen, in het gebergte voorkomend. De wortels worden om hun aromatische reuk in welriekende smeersels gebezigd. Als afkooksel zijn ze een inlandsch geneesmiddel, terwijl ze fijngemaakt met een weinig water als rattengif dienst doen. Vermoedelijk worden ook andere soorten van Dianella op een dergelijke wijze gebruikt.

DIARD (DR. MED. PIERRE). Geb. 19 Maart 1795 te Chateau la Brosse (Indre et Loire), overleden te Batavia 19 Febr. 1863. Diende in onderscheidene functiën de Indische Regeering: als Inspecteur der Cultures (1825-1827), als Inspecteur der zijde cultuur (1833-1841), als ambtenaar ter beschikking van den Directeur der Cultures, in commissiëreizen naar Banka (1825), naar Borneo (1826), naar Mauritius en Bourbon (1858) en naar Ceylon (1858). Was geruimen tijd een der verdienstelijkste leden der Natuurkundige Commissie (zie aldaar). Deed veel voor het natuurwetenschappelijk onderzoek der kolonie, vooral als ijverig verzamelaar van exemplaren der fauna van Ned. Indië. Door hem bijeengebrachte collecties van zoogdieren en vogels o.a. van West-Borneo (1826), de Bawean-eilanden (1841) en West Java (1862-1863) zijn in 's Rijks Museum van natuurlijke historie te Leiden aanwezig. Behalve een aantal rapporten over zeer verschillende zaken is er echter niet veel van Diard in druk verschenen.

Zie H. J. Veth. Overzicht van wat gedaan is voor de kennis der fauna van N. I.

DICHRISTACHYS CINEREA W. & Arn. fam. *Leguminosae-Mimosae*. Epoeng (JAV.) Poeng (JAV., SOEND.), Lage boom of heester van Tropisch Azië en den Maleischen Archipel, op Java vooral in West- en Midden-Java, en daar plaatselijk zeer algemeen. Het buitengewoon harde hout, dat echter alleen in kleine afmetingen te krijgen is, is zeer gezocht voor penen, kamraderen enz. Een waterig aftreksel van de sterk gekronkelde peulen is als een inlandsch geneesmiddel tegen wormen in gebruik.

DIEMEN (ANTHONY VAN). Geboren te Culemborg 1593, uit het huwelijk van B. Van Diemen, burgemeester dier plaats, en E. Hoevenaar. In 1616 was A. Van Diemen koopman te Amsterdam, zonder echter succes in zijne zaken te hebben, daar wij in een brief van HH. XVII van 10 April 1618 lezen, dat hij na gefailleerd te hebben, onder valschen naam als soldaat naar Indië vertrok. In 1619 trad hij daar in 's Compagnie's dienst, eerst als klerk; in 1623 werd hij tot opperkoopman aangesteld, en was reeds in April 1626 Raad van Indië, terwijl hij waarschijnlijk in 1629 als Directeur-Generaal van den handel optrad. In 1630 of 1631 vertrok hij als commandeur eener retourvloot naar Nederland en keerde in 1633 naar Indië terug. Daar werd hij weder in zijne vorige betrekking hersteld; in hetzelfde jaar was hij door HH. XVII als vervanger van den Gouv.-Gen. Brouwer aangewezen. In 1636 trad hij als landvoogd op, welke betrekking hij vervulde tot hij 19 April 1645 te Batavia overleed. Zijn naam is vooral verbonden aan de demping van den opstand in de Molukken, waartoe hij zich tweemaal derwaarts begaf, en aan de invoering van het bekende wetboek „de Batavia'sche Statuten". Tijdens zijn bestuur werd Malaka op de Portugeezen veroverd, met die natie krijg gevoerd op Ceylon, door een wapenstilstand in 1644 besloten, en de handel op Japan voor alle andere volken behalve Nederland gesloten, terwijl een groot deel van Australië (o. a. Van Diemensland) werd ontdekt. Een Latijnsche school werd door hem te Batavia opgericht en een tweetal kerken, waaronder de Hollandsche of kruiskerk, te dier plaatse door hem gesticht.

Zie over hem de geschriften, aangehaald bij Van Rhede Van der Kloot, de Gouv.-Gen., waarbij nog te raadplegen J. A. Van der Chijs, T. v. h. Bat. Gen. XXX (1855) bl. 596.

DIËNG. Behoorende tot het zoogen. Prahoe-massief (op de grens der residenties Pëkalongan, Sëmarang, Këdöe en Banjoemas) ligt in Këdöe een kleine, naar NNW-ZZO langgestrekte, eenigszins peervormige vlakte, in haar grootste lengte 2500 M. bij een grootste breedte (in het N. bij de pasang-grahan) van ruim 800 M. op 2060 M. boven zee, bekend door de daar aanwezig hindoetempels (zie hier-achter) en die naar de zich er op bevindende desa's den naam Diëng-plateau heeft verkregen. De vlakte is thans in het midden en zuiden vrij sterk moerassig, bevat ongeveer in het midden een meertje: Telaga Balëkambang, terwijl dicht bij den zuidrand nog twee meren gelegen zijn: Tel. Tëroes en Tel. Loe-moet; wellicht zijn dit de restanten van een vroeger veel groter meer, dat door vulkanische uitwerpselen voor een groot deel is opgevuld. Zij watert onvoldoende door de Kali Toelis naar de Serajoe-rivier af; reeds in den Hindoetijd werd een draineringskanaal gegraven naar de ten N. stroomende Kali Dolok. Het plateau is boomloos en alleen met gras bedekt; het is meermalen aangeprezen als geschikt herstellingsoord in den goeden moesson, als wanneer de thermometer er zelden hooger dan

65° F. stijgt en er een droge versterkende koude heerscht, terwijl het 's avonds en 's morgens vroeg geen zeldzaamheid is dat de temperatuur tot 35° à 40° daalt; na sommige zeer koude nachten kan het zelfs vriezen. In het natte jaargetijde is het er echter onaangenaam guur en mistig, met veel regen.

Men kan van twee zijden op den Diëng komen: 1° van Bandjarnegara over Karangkoer en Batoer (36 K.M.) en 2°, de meest gebruikelijke weg, van Wonosobo naar Garoeng (per as, 8½ K.M.) en van daar te paard (14½ K.M.); dit laatste traject wordt thans tot Kedjadar (7 K.M.) voor auto's berijdbaar gemaakt.

Bekend is de Diëng-hond met zijn langharige wollen vacht en fraaien pluimstaart.

Het plateau (foto bij Verbeek, Java, 383) trekt des zomers veel bezoekers door de interessante vulkanische verschijnselen in den omtrek. Geologisch wordt het beschouwd te zijn het overblijfsel van een oorspronkelijk veel grootere caldeira (kraterbodem), waarvan een deel der vroegere somma (omwalling) wellicht nog terug te vinden is in den bergrug, die in ZO-richting van den Prahoe-top (2565 M.) over de Patakanteng (2578 M.) loopt en waartoe misschien tevens de Gadjamoengkoer (2102 M.) of de Pengamoen amoen (2173 M.) in het NW. behoord heeft. De talrijke later gevormde eruptiepunten hebben echter den vroegeren toestand dermate gewijzigd, dat met zekerheid daaromtrent weinig meer te zeggen is. De eertijds als deelen van dien rand beschouwde bergen Nogosari (2154 M.) en Bismo (2365 M.) lijken volgens de nieuwste topogr. kaarten meer op afzonderlijke eruptiecentra met naar het O. open krateranden, ofschoon dit slechts op het terrein zou zijn uit te maken.

In uitgebreider zin wordt onder Diëng-plateau verstaan de geheele streek, begrepen tusschen alle reeds genoemde bergen en den Sërodja in het zuiden en in die oude (vermoedelijke) caldeira en waarschijnlijk ook op en vlak bij de somma ervan heeft een zeer sterke vulkanische werkzaamheid plaats gehad, die nog niet geheel tot rust is gekomen; in het NW. rekent men tot de bezienswaardigheden van den Diëng zelfs nog enkele punten, die zeer zeker reeds tot den Boetak behooren. De Serajoe-rivier, op den Prahoe ontspringend, onspoelt in een wijden naar W. geopenden boog dit geheele terrein.

Het plateau in engeren zin wordt aan de NO en O-zijden begrensd door eenige met den Praoe-top samenhangende ruggen, aan de ZO-zijde door den bijna gesloten lagen ringwal Igr Binam (hoogste punt 2134 M.), waarbinnen 2 meren zijn gelegen: Tel. Warna en Tel. Pengilon; aan den N-oever van het eerste is nog een solfatare. Zuidelijk verheft zich een krans van bergen: G. Kendil (2326 M.) vroeger met een solfatare, Igr Djeroek (2188 M.), G. Sidede (2231 M.), waarachter de bekende dubbelkrater van den Pakoewodjo (2305 M., zie foto bij Verbeek, Java, 388) ligt, die zuidwaarts door den Prambanan (2331 M.) en den Koenir (2263 M.) met het uitgestrekte massief van den Serodja (2275 M.) is verbonden; aan den laatsten is nog een deel van den naar O. open rand te herkennen en ook van den vroegeren kraterbodem; dicht bij den zuidelijken voet van den berg ligt op 1195 M. hoogte het fraaie kratermeer Mendjer (ong. 800 M. middellijn, doch eenigszins vierkant van vorm), omgeven door een uitstekend bewaard gebleven rand, die in het N. het hoogst is (270 M.), naar het Z. aan beide zijden geleidelijk daalt en ten slotte slechts weinig boven den waterspiegel uitsteekt.

In een door de vier laatstgenoemde bergen in het westen omsloten terreinplaatje ligt het 500 M. lange (OZO-WNW) en half zoo breede Tel. Tjêbong, bij de om haar hooge ligging (2078 M.) en om de aldaar uit de zaden van de gondopoero gefabriceerde haarolie bekende desa Sëmboengan. Het meer zelf doet volgens de kaart niet denken aan een kratermeer, doch is vermoedelijk ontstaan door natuurlijke afdamming.

Zuidwest en west van de Diëng-vlakte vindt men de groote dubbelcaldeira van den Pangonan (het hoogste punt ligt 2308 M. op het NO-uiteinde van den verbindingswal); beide somma's zijn goed bewaard gebleven. De noordwestelijke, 1000 M. in doorsnede, is bijna volkomen cirkelrond en omvat het langwerpige Tel. Merdôdo (foto bij Verbeek, Java, 386), dat naar het ZW in de Kali Toelis afvloeit; de zuidwestelijke is wat onregelmatiger en kleiner (ong. 750 M. diam) en sluit een moerassige vlakte in, die Tëgal Pangonan wordt genoemd. Tusschen deze caldeira en de zuidelijk stroomende Kali Toelis vindt men twee solfatarenvelden: in het ZO. de Kawah Si Kidang en in het ZW. de Kawah Si Banteng (het water, met modder vermengd, bezit bijna kookhitte). Ten NW. ligt de fraaie elliptische (650 × 800 M.) ringwal van den Pagêrkandang, waarvan het hoogste punt in het noorden (2241 M.) deel uitmaakt van de residentiegrens. In de met gras begroeide caldeira, waarin door Verbeek solfataren werden aangetroffen, die thans schijnen verdwenen te zijn, ligt de desa van denzelfden naam (foto bij Verbeek, Java, 385); de vlakte watert naar het westen af; aldaar bevindt zich een andere vlakte in het Z. en ZO. omgeven door een onduidelijken ringwal, die een moerassig solfatarenveld omvat (warme modderbronnen) de Kawah Si Lëri; het water vloeit naar de Kali Dolok. Dit laatste is ook het geval met de Telaga Sëwini, ten Z. van de Lëri gelegen en waarvan de positie niet op de kaart is uit te maken; het is echter geen solfatarenveld.

Buiten den eigenlijken Diëng, aan den Boetak, vindt men, vlak bij de residentiegrens, een fraaie cirkelvormigen ringwal met 625 M. dia., waarbinnen een grootendeels moerassige vlakte met het meer Dringoe, eveneens cirkelrond, doch slechts 175 M. in middellijn. Dicht ten ZO. van den wal, aan de Ajer Poetih, ligt een aantal solfataren, die als Kawah Tjondrodimoeka bekend zijn en iets zuidelijker een zeer klein steilwandig kratertje, de Soemoer (put) Djolotoendo, vlak west van de desa Pëkasi-ran. Oostelijk hiervan bevindt zich het Doodendal, ook wel Pakaraman of Goewa Djimat genoemd (zie aldaar).

De eerste vrij volledige beschrijving van den Diëng werd gegeven door Junghuhn (Java, Nederl. uitg. 2e druk, 247 e.v.), later aangevuld en verbeterd door Verbeek (Java, 385). De kaart van Junghuhn was de eerste en gold langen tijd voor de beste, doch pas de in deze eeuw verschenen nieuwe top. kaarten 1:25000 maken het mogelijk een goed overzicht van het geheel te verkrijgen.

N. W. E.

Het DIËNG-PLATEAU en zijn naaste omgeving zijn in den Hindoe-tijd bijna geheel bezet geweest met tempels en andere gebouwen; de eerste van steen, de laatstgenoemde waarschijnlijk van hout op een steenen onderbouw. De geheele nederzetting, wellicht een soort tempelstad, in elk geval een verzameling Ciwaitische heilighdommen met woningen voor priesters en verder personeel, behoort tot de oudste vestigingen der Hindoe's op Java; van de inscrip-

ties, welke zich thans in het Museum te Batavia bevinden, is er één gedateerd in Çaka 731, welke tijd ook met het karakter der bouwwerken overeenkomt; het op een rots aangetroffen jaartal 1132 is *niet* uit den tijd der nederzetting. Blijkens de inscripties is de oude naam: Dikyang.

Slechts een achtal tempeltjes staat op het oogeblik nog overeind; daarvan liggen vijf bijeen in het midden van de vlakke, de (moderne) namen dragend van Tjandi Ardjoena met een bijtempeltje Tjandi Sewar, Tjandi Srikandi, Tjandi Poentadewa en Tjandi Sëmbadra, één aan den voet van den Prahoe, Tjandi Dwarawati, één aan de andere zijde van het plateau aan den voet van den Pangonan, Tjandi Gatotkatja, en ten slotte één aan het Zuidelijk uiteinde van het plateau, Tjandi Bima of Wërkodara. De tempeltjes hebben in het algemeen een vierkant grondplan met uitsprong voor den ingang en somtijds ook voor de nissen aan achter- en zijkanen; het dak is in verdiepingen opgetrokken. Tjandi Srikandi valt op door op de buitenzijde aangebrachte reliëfs van Çiwa, Brahma en Wisjnoe, Tjandi Bima door het eigenaardige dak, met hoofden in de nissen.

Behalve deze tempels treft men een tunnel met luchtgaten aan, klaarblijkelijk voor de afwatering bestemd, en aan de Oost-zijde van het plateau een bekleedingsmuur tegen een terras, verder fundamenten van talrijke andere tempels en gebouwen, woonhuizen, kloosters en dergelijke. Zoowel van het Noorden (uit de residentie Pekalongan) als van het Zuiden (uit de richting Wonosobo) voerden steenen trappen naar het plateau, waarvan hier en daar nog sporen gevonden worden; op rotsen bij het meer Telaga Warna ziet men een tweetal rots-inscripties, nl. het bovengenoemde jaartal en één in Wenggi-schrift, welke laatste schriftsoort op de vroegste periode der Midden-Javaansche geschiedenis wijst, hoewel de inscriptie zelf niet meer leesbaar is.

Een groot aantal beelden en andere voorwerpen is op het Diëng-plateau aangetroffen, waarvan een deel bij de pasanggrahan staat opgesteld, een ander deel is overgebracht naar het Museum te Batavia.

De eerste opname van den Diëng had in 1814 door Cornelius (zie op dezen naam) plaats; in 1864 werden opgravingen aangevangen, die met tussenpozen tot 1878 werden voortgezet, in 1912 opnieuw door den oudheidkundigen Dienst werden opgevat en thans nog voortduren. Een volledige opgave van de literatuur omtrent het Diëng-plateau is te vinden in Rapp. Oudheidk. Dienst 1914 p. 336—344.

DIENSTEN. Zie BLANDONGDIENSTEN, CULTUURDIENSTEN, DESADIENSTEN, HEERENDIENSTEN, PANTJENDIENSTEN.

DIEPZEEFAUNA. Het gebied der zee wordt in 2 deelen verdeeld: een oppervlakkig gebied, dat zich uitstrekt tot een diepte van 400 M. en een abyssaal of diepzeegebied, bewoond door de diepzeefauna, dat op een diepte van 400 M. aanvangt en zich uitstrekt tot den bodem der zee en dus het grootste deel der oceanen, wier gemiddelde diepte 4000 M. bedraagt, omvat. Onze kennis der diepzeefauna in den N. I. Archipel is grootendeels de vrucht van de onderzoekingen der Siboga-expeditie 1899/1900 (zie aldaar). Terwijl men in het Westelijk deel van den Archipel slechts ondiep water aantreft en Sumatra, Borneo en Java slechts door ondiep water van elkaar gescheiden worden, zijn in het Oostelijk deel ervan groote diepten waargenomen. Zoo zijn de Celebes-Zee en de Banda-Zee zeer diepe bekkens; in eerst-

genoemde is een diepte van 5024, in de laatstgenoemde zijn diepten van 5267 en 6505 M. waargenomen.

Het diepzeegebied is in de eerste plaats gekenmerkt door duisternis, daar nog slechts sporen van zonlicht tot 400 M. diepte doordringen. De golfbeweging is tot de oppervlakkige lagen beperkt en zelfs de zeestroomingen zijn op grootere diepte nauwelijks merkbaar. Belangrijk is, dat de temperatuur van het zeewater bij toenemende diepte voortdurend afneemt, totdat van 2000 M. diepte af een constante temperatuur van 2°,5 à 3° C. heerscht. Een uitzondering hierop maakt b.v. de Soeloe-Zee, Noordelijk van Borneo, waar onderzeesche riffen den toevoer van koud bodemwater verhinderen en waar derhalve bij een oppervlakte-temperatuur van 28° C. in diepten van 730—4660 M. een constante temperatuur van + 10°3 C. heerscht.

De bodem der diepzee is met verschillende bezinkzels bedekt, die van plantaardigen, dierlijken of mineralen aard zijn.

Daar in de diepzee duisternis heerscht, ontbreken assimileerende planten volkomen. In oppervlakkige lagen leven de planktonische organismen (zie PLANKTON), sterven af en zinken langzaam in de diepte, daardoor eensdeels voedsel aan een aantal diepzeedieren verschaffend, terwijl anderzijds hun skeletten bezinkzels op den bodem der zee vormen. Andere diepzeedieren (b.v. visschen, inktvisschen) zijn roofdieren.

De tot de diepzeefauna behorende organismen worden in 2 categoriën verdeeld, al naar gelang zij aan den bodem gebonden zijn (vastzittende, kruipende en zwemmende bodemdieren) of niet. Eerstgenoemden vormen het abyssale benthos (zie BENTHOS), terwijl de diepzeevormen, die van den bodem onafhankelijk zijn, als bathypelagische vormen worden samengevat.

Bijna alle diergroepen tellen vertegenwoordigers in de diepzee. Het abyssale benthos bestaat vooral uit: Hexactinelliden (diepzeesponzen), Anthozoen (koralen), stekelhuidigen, krabben en visschen, terwijl als bathypelagische vormen vooral te noemen zijn: Radiolariën, Kwallen, Siphonophoren, garniaalachtige vormen, talrijke inktvisschen en visschen.

De eigenaardigheden van het diepzeegebied doen op zeer verschillende manier hun invloed op de daar levende dierenwereld gelden. De hooge waterdruk in groote diepten heeft geen invloed, daar ook in het inwendige van diepzeedieren diezelfde hooge druk voorkomt, zich uitend, wanneer diepzeedieren snel aan de oppervlakte worden gebracht. De kalkarmoede van het diepe water heeft een zwakke ontwikkeling der kalkskeletten van diepzeevormen ten gevolge. Het ontbreken van licht heeft bij vele, vooral pelagische diepzeevormen, lichtgevende organen zich doen ontwikkelen, zooals bij inktvisschen, en visschen, welke organen eensdeels als lokmiddelen dienst doen, anderzijds mogelijkwijze individuen, die tot één soort behooren, elkaar doen herkennen. De oogen der diepzeevisschen zijn dikwijls sterk vergroot, blijkbaar om het weinige licht, dat in de eigenlijke diepzee van licht gevende organen uitschijnt, op te vangen, wanneer ten minste de oogen dezer dieren niet voor andere stralen gevoelig zijn. Mogelijk heeft in sommige gevallen de differentieëring der oogen in het schemeringsgebied boven 400 M. plaats gehad. Het meest bekend zijn de eigenaardige telescoopogen van diepzeevisschen en inktvisschen, die naar boven of naar voren gericht zijn en een sterk verlengde ge-

zichtsas hebben; deze oogen bezitten een groote lens met groote brandpuntsafstand en zijn dus bijzonder lichtsterk. Anderzijds heeft de duisternis der diepzee bij sommige visschen, kreeften en krabben blindheid ten gevolge gehad. Bij blinde diepzeevisschen ligt het rudimentaire oog als een klein lichaampje onder de huid. In andere gevallen gaat de reductie niet zoo ver en ontbreekt b.v. alleen het pigment (sommige diepzeekrabben).

De kleuren der diepzeedieren zijn zeer uiteenlopend. Vele krabben en kreeften zijn rood, vele diepzeevisschen zwart, terwijl andere vormen bleek of kleurloos zijn.

Diepzeevormen hebben veelal een zeer wijde horizontale verspreiding. Terwijl b.v. vele geslachten van littorale krabben op het indo-pacifisch gebied beperkt zijn, geldt dit niet voor diepzeekrabben, waarvan sommige soorten, hoewel in ondersoorten gesplitst, alle 3 oceanen bewonen. De kosmopolitische verspreiding van vele diepzeevormen is begrijpelijk, wanneer men bedenkt, dat dit gebied een samenhangend gelijkmatig geheel vormt.

Pelagische diepzeevormen kunnen dikwijls op zeer uiteenlopende diepten worden aangetroffen, daar de dieren in verticale richting dikwijls groote afstanden kunnen afleggen.

Terwijl men vroeger verwachtte, dat de diepzeevormen tot de oudste vormen der fauna behoorden, is gebleken, dat vele hunner niet met palaeozoische, maar met mesozoische vormen overeenstemmen, terwijl anderzijds vele palaeozoische vormen nu nog in ondiep water leven. Men neemt aan, dat een gedeelte der tegenwoordige diepzeefauna (sommige kiezelponsen, koralen, zeeëgels, zeelilies, kreeften en krabben) in het mesozoische tijdperk uit het littorale gebied in de diepte verhuisde en daar veelal wijzigingen onderging, zich aanpaste aan de omgeving. Ook de bathypelagische vormen zijn wel voor het meerendeel uit oppervlakkig pelagische vormen ontstaan.

DIERENGEVECHTEN. Onder de volksvermaken in den Indischen archipel nemen de dierengevechten een eerste plaats in.

De tijgergevechten komen speciaal op Java voor en behooren tot de echt-Javaansche feesten. In de Vorstenlanden en ook bij vele regenten in de Gouvernementslanden wordt de bevolking er tijdens de garebegs vrij geregeld op onthaald. Op de aloen-aloen vóór den kraton of vóór den dalem van den regent worden in eene omheinde ruimte een tijger en een buffel losgelaten en door allerlei middelen tegen elkander opgehitst en tot een strijd gedwongen, waarin de buffel gewoonlijk overwinnaar blijft; of wel er wordt een tijger losgelaten in een door twee rijen met lansen gewapende Javanen gevormden kring, waaruit het dier niet kan ontkomen dan door een sprong over de lansen heen, hetgeen het in den regel met den dood bekoopt (rampok). Bij dergelijke gelegenheden hebben ook veelal gevechten plaats van wilde zwijnen met bokken en rammen. Laatstgenoemde dieren krijgen dan ijzeren platen met scherpe punten voor den kop, terwijl een tafeltje op vier poeten in de omheinde ruimte wordt geplaatst om hun een veilig toevluchtsoord aan te bieden.

Stierengevechten zijn op Madoera zeer in zwang. Twee stieren worden tegen elkaar opgehitst, waarbij veelal gebruik gemaakt wordt van een koe, om hen in minnenijd en zoo tot vechtlust te doen ontvlammen. Het gevecht wordt geleid door de eigenaren, die met het losse touw in de hand achter de

dieren loopen, en bestaat in het trachten om elkaar achteruit te dringen. Zoodra een stier wegloopt is het pleit beslist. Bloedig zijn deze gevechten niet, ten minste niet voor de dieren, wel soms voor de eigenaren, die uit nijd en afgunst elkander vaak leelijk toetakelen (J. L. van Gennep, de Madoerezen, Ind. Gids, Febr. 1895). Ook bij de Atjehers komen stierengevechten voor.

Duiven-kwartels- en djangkrik's-gevechten behooren op Java en ook elders, zooals bij de Baliërs, de Bataks en de Atjehers, tot de geliefkoosde volksspelen; tot de onschuldige behooren zij evenwel niet, want zij dienen in den regel om weddenschappen aan te gaan.

Hanen gevechten vooral worden hiertoe gebezigd; men treft ze op Java, op Bali, Sumatra, Borneo, Celebes, ja door den geheelen archipel aan als het volksvermaak bij uitnemendheid. Voor den Maleier ter Sumatra's Westkust is het laten vechten van hanen (menjaboeng) en het daarbij aangaan van zware weddenschappen de aangenaamste bezigheid. Hij heeft voor dat vermaak opzettelijk aangelegde vechtbanen (gelanggang), waar zich de liefhebbers uit den omtrek verzamelen. De houder van de baan verschaft den speler huisvesting en voedsel tegen genot van een deel in de sommen, die verspeeld worden. Aan de pooten der hanen worden kunstsporen (tadji) in den vorm van een lancet vastgemaakt, waardoor het gevecht spoediger beslist is.

Literatuur: Pleyte, Herinneringen uit Oost-Indië in Tijdschr. Aardr. Gen. 1901, p. 233—240; — Van Limburg Stirum, Reisindrukken van Bali in Tijdschr. Aardr. Gen. 1887 p. 16—17; Van Eck, Schetsen van het eiland Bali in Tijdschr. Ned.-Indië, 1880, p. 12—13; — Nieuwenkamp, Bali en Lombok, p. 226—227, plaat.; — Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, I, p. 348; — Nieuwenhuis, In Centraal Borneo, II, p. 311; — Snouck Hurgronje, De Atjehers, II, p. 215 vlg.; Jacobs, Het Familie- en Kampongleven op Groot-Atjeh, II, p. 163 vlg.; — Van Langen, Atjeh's Westkust in Tijdschr. Aardr. Gen. 1888, p. 469; — Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, p. 131 vlg.; — Snouck Hurgronje, Het Gajoland en zijne bewoners, p. 379; — Van der Lith, Ned. Oost-Indië, I, p. 65, 71, II, p. 298—300, 327—329; — Veth, Java, IV, p. 382. — Grubauer, Unter Kopfjägern in Central-Celebes, p. 22, 323—326; — Gomes, Seventeen years among the Sea Dyaks of Borneo, p. 223; Hose and Mc Dougall, The pagan tribes of Borneo, II, p. 46.

DIERENRIEM. Zie STERRENBEELDEN en ZODIAKBEKERS.

DIGOEL. Eene der grootste rivieren van Ned. Nieuw-Guinea, uitmondende aan de zuidkust van dat eiland. Eerst in 1903 werd de monding door de gouvernements-marine ontdekt en de benedenloop der rivier voor een klein deel verkend en in kaart gebracht. In 1905 is zij over $\pm$ 540 K.M. opgevaren en in teekening gebracht door de expeditie uitgezonden door het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap. In 1909 werd door de militaire exploratie een aanvang gemaakt met een stelselmatig onderzoek van de Digoel en van haar stroomgebied.

De rivier ontspringt op ongeveer 5° Z.Br. en en 140° 25' O.L., in dat deel van het Centrale gebergte van Nieuw-Guinea, waar zich de Juliana-top verheft. Na zich een weg gebaad te hebben door het bergterrein, stroomt ze, sterk-kronkelend, in recht zuidwaartsche richting tot een punt gelegen op 6° 35' Z. Br., waar zij een machtige linkerzijkant opneemt, de Oewimerah (ook Kaoh ge-

noemd), welke eveneens in het Centrale gebergte haar oorsprong heeft, nabij de oostergrens van het Nederlandsch gebied. De bovenloop der Digoel wordt tot dit punt door de bevolking OEWIMBOE geheeten. De stroomrichting der rivier wordt, iets beneden de samenvloeiing met de Oewimerah, zuidwestelijk tot de kampong Babaika, van waar ze — hoewel met vele groote bochten — in algemeen westelijke richting naar zee stroomt. In dien benedenloop ontvangt zij nog een groote rechterzijrivier, de Ederah, die de afwatering vormt van een groot moerassig gebied. De Digoel splitst zich nog vóór hare uitmonding in zee, in twee takken, van welke de breedste, linkertak, de feitelijke Digoel, westelijk naar zee stroomt, de rechtertak in noordwestelijke richting gaande met vele monden in zee valt. De laatsbedeelde tak ontvangt ook het water der vereenigde Mapi- en Oba-rivieren.

Van oorsprong tot monding is de Digoel ruim 800 K.M. lang. Hare breedte, bij de uitmonding ruim 6 K.M., is in den benedenloop $\pm$ 2000 M., in den bovenloop, tot 90 K.M. stroomop van de samenvloeiing met de Oewimerah, nog gemiddeld 300 M. Tot dit punt is ook hare diepte zoodanig, dat ze met kleine zeestoomers kan worden bevaren. De oevers van den benedenloop zijn schaars bevolkt en zwaar beboscht, die van den bovenloop hebben grooter bevolking en meer tuinen.

DIHE. Zie BAVIAAN, ZWARTE.

DIJAT. In het Mohammedaansche recht: bloedprijs.

DIKIR is de benaming van eene Mohammedaansche godsdienstoefening (Arabisch: *dzikr*, d. w. z. „lofvermelding”, speciaal van Allah en zijnen Gezant), welke bestaat in het een zeker aantal malen (gemeenschappelijk of afzonderlijk) opdreuen van godsdienstige spreuken of formules (zooals de geloofsbelijdenis, een aantal namen Gods of lofprijzingen van Allah en den Profeet). Niet zelden worden daarmede zekere nader voorgeschrevene, aanhoudende lichaamsbewegingen verbonden met het doel om zich daardoor in geestverrukking te brengen. Deze godsdienstoefeningen zijn in de Mohammedaansche wet niet nader geregeld, noch gebiedend voorgeschreven. Zij gelden echter bij verschillende gelegenheden als verdienstelijk en vormen tevens een hoofdbestanddeel van de bijzondere godsdienstoefeningen, welke de stichters der Mohammedaansche broedersschappen (zie TAREKAT) aan hunne adepten ter bereiking van verschillende graden van mystieke zaligheid hebben voorgeschreven. Zie ook RATIB SAMMÂN en over den Dikir Moeloed: GAREBEG.

DILAM en **DOEAN HATI-HATI.** MAL.; DILEM, JAV. MAL. SOEND.

Coleus atropurpureus Bth. Fam. Labiatae. Welriekend kruid, dat van Malaka tot de Philippijnen en op de eilanden in de Stille Zuidzee voorkomt. De geurige bladeren worden tot wering van insecten tusschen de kleederen gelegd.

Den naam daoen-dilem dragen ook de bladeren van *Pogostemon Patchouli* Pell. Fam. Labiatae. In Indië gekweekt kruid, afkomstig van de Philippijnen. De bladeren van deze soort en van *P. comosus* Miq. dienen als geneesmiddel en leveren Patchouli-olie.

Zie PATCHOULI.

DILLENI AUREA Sm. fam. Dilleniaceae. Sempoer (SOEND.), Djoenti (JAV.). Vrij hooge boom van Voor- en Achter-Indië, op Java uitsluitend in het Westen, kenbaar aan de reusachtige gele bloemen en

de groote, op djati gelijkende bladeren. Het buitengewoon harde maar weinig duurzame hout wordt slechts zelden gebruikt. De asch van hout en schors van deze soort en van de verwante *D. pentagyna* wordt met klei vermengd tot de vervaardiging van vuurvast aardewerk.

DINGEN. Zie OTTERS.

DIOPATRA. Naam van een *Eunice*-soort uit de Molukken-zee. Zie RINGWORMEN.

DIOSCOREA. fam. *Dioscoreaceae*. Oebi (MAL.), Oewi, Wi (JAV.), Hoewi (SOEND.). Klimplanten met lange aren van groene bloemen en eigenaardige gemakkelijk kenbare bladeren. Om de zetmeelrijke wortelknollen worden verschillende soorten in tropische streken gekweekt onder den naam van *Yam*, (*Yams-wortel*). Op Java zijn vooral bekend *D. alata* L. en *Dioscorea hirsuta* Bl., de eerste onder den naam van Oebi boetoeng (MAL.), of Oewi abang (JAV.), en vele andere min of meer zekere inlandsche namen, de tweede vooral als Gadoeng. Vermoedelijk dienen ook de knollen van een aantal andere soorten tot spijs, maar hun botanische naam staat nog niet voldoende vast. Van Gadoeng is bekend dat de knol vergiftig is en niet zonder een speciale bereiding te gebruiken is. Door langdurig uitwasschen met water wordt het giftige alkaloid dioscorine verwijderd. De fijn-gewreven wortel wordt op verschillende wijze medisch gebruikt: uitwendig tegen eksteroogen en zweren, inwendig tegen suikerziekte.

DIOSPYROS. fam. *Ebenaceae*, Areng-areng, Kajoeng areng (MAL.). Boomen waarvan het kernhout buitengewoon hard is en een zwarte kleur heeft, en als Ebbenhout voor verschillende doeleinden zeer gezocht is. Niet alle soorten, die Ebbenhout leveren, zijn goed bekend. Genoemd worden *D. pseudo-ebenum* K. et V., op Java inheemsch, en *D. utilis* K. et V. die het Minahasa-ebbenhout levert.

DIOSPYROS KAKI L. fam. *Ebenaceae*. Japansche Pruim, Kaki-pruim of Kakiappel, Kesemek (SOEND.). Een uit Japan afkomstige boom, die op Java vooral in het bergland van het Westen tegenwoordig veel gekweekt wordt en waarvan de op een appel gelijkende vruchten op vele plaatsen door de inlanders te koop worden aangeboden. De naam Kesemek is de naam van een in de Preanger in het wild voorkomende *Diospyros*-soort.

DIPA NEGARA. Pangéran Anta Wiria, later meer als pangéran Dipa Negara bekend, waarschijnlijk omstr. 1785 geboren, was de zoon van den Sultan van Djokjakarta, Amangkoe Boewana III, en gesproten uit het huwelijk van dezen vorst met eene vrouw van mindere afkomst en daardoor volgens de adat niet tot den troon geroepen. Hij stond zijnen vader bij, toen deze zich tegen de aanslagen van diens vader, Sultan Sepoeh, onder de bescherming der Engelschen stelde; bij die gelegenheid schijnt hem het vooruitzicht te zijn geopend eenmaal op den troon van Djokja te komen. Na den dood van Amangkoe B. III en diens zoon Djarot werd echter niet Dipa Negara, maar de minderjarige zoon van Sultan Djarot als Sultan erkend; Dipa Negara schijnt daardoor zeer te zijn gegriefd, en voelde zich ten hoogste gekrenkt door zijne benoeming tot voogd van den vorst. In zijn jeugd had hij zich te Tegaledja, waar hij zich gewoonlijk ophield, onder den invloed zijner overgrootmoeder aan godsdienstige beschouwingen overgegeven; visioenen en zwerftochten deden zijn godsdienstigen zin tot fanatisme overslaan, maar hadden ook het gevolg, dat hij door vele inlanders als de door Allah geroepen leidsman beschouwd werd, waartoe hij ook door voorspellingen

schijnt te zijn opgewekt. Daarbij kwamen de zede-loosheid in den kraton, de groote lasten waaronder de bevolking gebukt ging, de aanmatigheden van den Rijksbestierder, waardoor de vijandige zin van Dipa Negara tegen het Eur. bestuur werd aangewakkerd, terwijl de vertegenwoordigers van dat bestuur te Djokja groote zorgeloosheid aan den dag legden. De laatste stoot aan zijne vijandige voornemens werd gegeven door het doen aanleggen van een weg te Tegalredja zonder zijne voorkennis; een groot getal zijner aanhangers verzamelde zich op het gerucht, dat de resident zich van Dipa Negara wilde meester maken, en toen de Resident, na eerst getracht te hebben den pangéran vrijwillig naar Djokja te doen vertrekken, krachtig wilde optreden, trof een gewapende aanslag geen doel, daar Dipa Negara ontvluchtte. Hiermede was een begin gemaakt aan den oorlog, die Java van 1825—1830 teisterde, en door Dipa Negara, met behulp van Ali bassa Prawira Dirdja (Sentot) en Kjai Madja met afwisselend geluk werd gevoerd. (Zie JAVA. GESCHIEDENIS). Eindelijk door de meeste zijner volgelingen verlaten, knoopte Dipa Negara, die den titel van Sultan had aangenomen, onderhandelingen aan met kol. Cleers, welke leidden tot zijn komst eerst te Minoreh, daarna bij den Luit.-Generaal De Kock te Magelang (Maart 1830). Bij de aankomst van Dipa Negara te dier plaatse was de vasten angebroken, en konden geene verdere onderhandelingen worden gevoerd; eene steeds aangroeiende menigte verzamelde zich om den prins, en De Kock besloot door de gevangenneming van Dipa Negara een einde aan den strijd te maken, daarbij, naar het voorkomt, misbruik makende van het vertrouwen door den pangéran in de Nederlanders gesteld. Bij de beoordeeling van dit feit moet echter in aanmerking worden genomen de omstandigheid, dat Dipa Negara door zijne overdreven eischen de onderhandelingen slechts scheen te willen rekken, dat hij zijn tegenstand toch niet met hoop op goeden uitslag had kunnen volhouden, toen hij onderhandelingen met Cleers aanknoopte, en dat zich tijdens de onderhandeling eene groote menigte volgelingen om hem had geschaard. (Vgl. E. B. Kielstra, Gids 1885, II. 407; J. P. Schoemaker, Ind. Mil. Tijdschr. 1893, I. bl. 407, 474). Naar Batavia overgebracht, werd Dipa Negara eerst naar Menado, vervolgens naar Makasser verbannen, waar hij in 1855 overleed. Zie P. J. Louw, De Java-oorlog, Bat. 's Hage 1894, I. bl. 85 en de daar aangehaalde geschriften.

DIPTEROCARPUS. fam. *Dipterocarpaceae*. Groote boomen, vaak tot 50 M. hooge woudreuzen, waarvan verschillende soorten over den maleischen Archipel verspreid zijn. Ze zijn vooral aan de vruchten gemakkelijk kenbaar daar twee van de 5 kelkbladen na den bloei tot lange bruine vleugels uitgroeien, terwijl de andere 3 kelkbladen niet in grootte toenemen. De meeste van de javaansche *Dipterocarpus* soorten komen in het lagere bergland voor. Het hout wordt óf wegens de zeldzaamheid, óf wegens geringe duurzaamheid niet gebruikt. Uit het hout van sommige van deze soorten wordt een balsem verkregen, die eenige overeenkomst met damar vertoont maar voornamelijk voor verlichting gebruikt wordt. Op Java heeten de *Dipterocarpus*-soorten meest Palaglar (SOEND.), of Klalar (JAV.).

Ook op Sumatra en Borneo komen verschillende *Dipterocarpus*-soorten voor, waarvan er eenige vrij groote hoeveelheden balsem leveren, die als *Goerjoen-balsem* (Eng. *Woodoil*) bekend is en voor verlichtingsdoeleinden of voor het breeuwen van prauwen gebruikt wordt. Enkele van deze soorten

leveren een goed hout, dat wegens de groote afmetingen o.a. voor kielen van groote prauwen en voor scheepsplanken gezocht is. Zoowel de wetenschappelijke als de inlandsche namen van deze soorten zijn nog zeer onvoldoende bekend.

DIRK DE VRIES-BAAL. Zie **PENANDJOENG-BAAL**.

DIRMA (DIROEMAH). Landschap in het Zuiden der onderafdeeling Beloe van de afdeeling Noord en Midden Timor der residentie Timor en O.

DISPENSATIE. De bevoegdheid om in een bijzonder geval bepaald aangewezen personen te ontheffen van eene verplichting, door eene algemeen verbindende verordening opgelegd (verleenen van dispensatie), is voor Ned.-Indië geregeld bij art. 53 van het Reg. Regl. Dit geeft den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid, dispensatie te verleenen in de gevallen, bij de algemeene verordeningen (wetten, Kon. besluiten, ordonnantiën) omschreven, waardoor men wel zal hebben te verstaan, dat de wetgever de bijzondere artikelen of onderdeelen van artikelen, waarvan dispensatie mag worden verleend, moet aanwijzen (Mr. J. T. Buys. De grondwet, Arnhem 1883, I. bl. 286). Waar de wetgever (Wetgevende macht, Koning, Gouv.-Gen. in overeenstemming met den Raad van Indië) aldus zelf het recht tot dispensatie verleent, is de Gouv.-Gen. niet aan het advies van den Raad van Indië gebonden, wanneer hij dispensatie wil verleenen; hij is echter wel verplicht waar het rechtszaken geldt, het advies van het Hoog-Gerechtshof in te winnen. Slechts in de bovengenoemde gevallen kan de Gouv.-Gen. dispensatie geven van bepalingen van een wet of Kon. besluit. Bovendien is hij bevoegd, ook naar de uitdrukkelijke bepaling van art. 53 Reg.-Regl., om in overeenstemming met den Raad van Indië dispensatie te geven van de voorschriften eener ordonnantie, in de gevallen daarbij niet vermeld. Deze bepaling is slechts een uitvloeisel van het beginsel, dat de macht, welke eene bepaling stelt, altijd bevoegd is zelve van dien regel dispensatie te verleenen. Het genoemd artikel verbindt daaraan echter de verplichting het advies van het Hooggerechtshof in te winnen.

Bovendien is, ook weder krachtens genoemd beginsel, de wetgevende macht bevoegd, dispensatie te verleenen van de bepalingen eener wet. Doch bovendien verleent art. 69 der Grondwet (welke sedert de herziening in 1887 eene betere redactie bevat dan die, in het Reg.-Regl. aangenomen, welke aan de in 1848 herziene grondwet is ontleend) aan de Koning het recht dispensatie te verleenen van wetsbepalingen, wanneer de wet daartoe machtigt, welke bij het verleenen dier machtiging de bepalingen der wet moet noemen, waarover de bevoegdheid tot dispensatie zich uitstrekt, terwijl Haar het recht tot dispensatie van algemeene maatregelen van inwendig bestuur slechts dan is toegekend, wanneer Zij zich de bevoegdheid daartoe bij den maatregel uitdrukkelijk heeft voorbehouden.

DISTRICTSBESTUUR, DISTRICTSHOOFD. Zie **BESTUUR** (onder C, 2°: inlandsch bestuur).

DISTRICTSGERECHT. Zie **RECHTSWEZEN**.

DIVI-DIVI. *Caesalpinia coriaria* Willd. Fam. *Leguminosae*. West-Indische boom, wiens peulen het bekende looimiddel divi-divi geven. Op Java proefsgewijze aangeplant (o.a. in Bantam en Preanger).

DJABAKOTA. District van de afdeeling en het regentschap Soerabaja van de gelijknamige residentie, met Wonokromo als zetel van het districtsbestuur. Het heeft 5 onderdistricten, 148 gou-

vernements- en 75 particuliere desa's en telde op het einde van 1905: 96000 zielen, onder welke een 25 tal Europeanen en ruim 100 Chineezzen. Te Wonokromo staat de fabriek der Dordtsche Petroleum Maatsch.; voorts heeft het district leerlooierij- en twee suikerfabrieken.

DJABARANGKAH. Zie VORSTENLANDEN.

DJABOENG. District van de afdeeling en het regentschap Modjokerto van de residentie Soerabaja met de hoofdplaats Poegëran (210 M. hoog). Vroeger was Djaboeng eene controle-afdeeling. Het district heeft 4 onderdistricten met 193 desa's en telde einde 1905 eene bevolking van 56000 inwoners, waaronder een 60tal Europeanen en evenveel Chineezzen. In dit district treft men o.a. aan de bekende pasanggrihan Trawas op de helling van den Walirang, op een hoogte van $\pm$ 100 M.

DJABOENG. Onderdistrict van het district Kraksaan van de afdeeling Probolinggo der residentie Pasoeroean. Nabij de gelijknamige onderdistrictshoofdplaats vindt men de Tjandi Djaboeng, een Hindoetempel van gebakken steen op hoogen voet, waarvan echter de steenen trap verdwenen is. Deze Boeddhistische tempel, wellicht het oude heiligdom Kalayoe, (Tijdschr. Aardr. Gen. 30, 1913 p. 653) is vooral merkwaardig als het eenige voorbeeld van een rondbouw op een vierkant voetstuk. Dit laatste is met medaillons en reliëfs versierd; de tempelkamer is ledig en vertoont slechts de sporen van een troon; het dak is ingestort. Een goede afbeelding is foto 210 der coll. Van Kinsbergen; zie verder Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 41—45 en 1904 p. 107. Ongeveer 100 M. Zuidwest staat nog een in tjandivorm opgetrokken hoektorentje van den muur, die het tempelterrein omgaf.

Vroeger was Djaboeng een Gouvernements kof-fiedistrict en eene controle-afdeeling met Djaboeng als standplaats van den controleur.

DJABOENG (SOEND.). Zie SIEGESBECKIA.

DJABOENGAN (JAV.). Zie SIEGESBECKIA.

DJABON (JAV., SOEND.). Zie SARCOCEPHALUS CORDATUS.

DJADAM. Zie ALOE VERA.

DJADAM ARAB. Zie ALOE VERA.

DJAE (JAV.). Zie ZINGIBER OFFINALE.

DJAGA-MONJET. Wijk van de hoofdplaats Batavia, aldus (apen wacht) genoemd naar de apenkolonie, die zich hier ophield, vóór den bouw van de schans, die door Daendels werd opgericht. Deze wijk, waarin zich het cavalerie-kampenen bevindt, wordt ten O. door den weg van Rijswijk naar Tanah-abang, en ten W. door de rivier Krokot begrensd.

DJAGARAGA. Plaats in de afdeeling Boeieleng niet ver van de kust, bekend als hoofdpunt van actie tijdens de expeditiën in 1848 en 1849. Zie BALI. Is thans van geen betekenis.

DJAGO. Zeer goed bewaard gebleven tjandi in de nabijheid van Toempang (res. Pasoeroean), bij-zettingsplaats van den in Çaka 1190 overleden koning Wishnoewarddhana van Singasari. Deze tempelruïne is op voortreffelijke wijze beschreven en afgebeeld door wijlen Dr. J. L. A. Brandes in de uitgave: Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago in de residentie Pasoeroean; samengesteld naar de gegevens verstrekt door H. L. Leydie Melville en J. Knebel; met 104 platen, 24 bouwkundige teekeningen, en 1 kaart. 's Gravenhage—Batavia, 1904. Archaeologisch Onderzoek op Java en Madoera. I. Vgl. ook Oudh. versl. 1915 p. 145 en 155 vlg. Zie OUDHEDEN.

DJAGOENG. JAV., MAD. en MAL.; DJAGONG, SOEND.; BIRALE, MAK.; BARALÉ, BOEG.; MILOE, MAL. MEN.;

Zea Mays Linn. Fam. Gramineae. De maïsplant, van Zuid-Amerika afkomstig, wordt in Indië algemeen gekweekt en naar gelang van plaatselijke gewoonten geeft men aan de witte, gele, roode of paar-se soorten de voorkeur. In vele streken dient maïs als bijkomend voedsel en vindt men aanplantingen van niet te grooten omvang op de erven, rondom de woningen, of als tweede gewas (polowidjo) op een gedeelte der afgecoogste sawahs en op tegalgronden vaak als eerste gewas, het laatste op uitgebreider schaal in de Bataklanden. Op Madoera en in O.-Java alsmede in het oostelijk deel van den Ind. archipel wordt vrij algemeen maïs verbouwd en o.a. in de Minahasa, op de droge rijstvelden, soms een paar maanden vóór het zaaien der padi uitgepoot, of wel, als deze twee blaadjes heeft, er tusschen geplant, op min of meer groote tusschenruimten van gemiddeld één vadem lengte.

De groeitijd verschilt voor de dj. dalëm of leuir van $3\frac{1}{2}$ tot $4\frac{1}{2}$ maand voor de dj. gendjah of hawara van $2\frac{1}{2}$ tot $3\frac{1}{2}$ maand. Om als voedsel te dienen, worden de korrels afgepeld en, fijn gemalen of gestampt, gekookt of geroosterd gegeten; hetgeen evenwel ook wel plaats heeft met de geheele vruchten. Waar padi verbouwd wordt, dient de maïs meer als versnapering om te voorzien in gebrek aan rijst en beschouwt de bevolking het gebruik als een bewijs van armoede; men voedert er dan hoofdzakelijk de kippen en paarden mede. Het loof wordt als veevoeder gebezigd.

Een aftreksel van de stelen en onrijpe kolven dient als diureticum.

De uitvoer van gepelde maïs bedroeg in 1913 ruim 40 en in 1914 ruim $57\frac{1}{2}$ millicen KG.

DJAGOENG TJANTEL (JAV.). Zie SORGHUM VULGARE.

DJAGOENG TJETEK (SOEND.). Zie SORGHUM VULGARE.

DJAGOHAN, DJAGOWAN. Zie VAARTUIGEN.

DJAGONG, SOEND. Zie DJAGOENG.

DJAHA (JAV.). Zie TERMINALIA BELLERICA.

DJAILOLO. Ternataansch district op de westkust van het noordelijk schiereiland van Halmahera, tusschen Sahoe en Sidangoli. Het centraalgebergte scheidt het van het district Kaoe. De grens met Sidangoli is het riviervtje Taeroe-Itji en met Sahoe de inham Obœ-Obœ benoorden het eilandje Damar.

Dit district is het overblijfsel van het voormalige rijk Djailolo, dat, volgens de overlevering, in de 13e en 14e eeuw suprematie over geheel Halmahera uitoefende en in 1540 aan Ternate schatplichtig werd.

Het is verdeeld in de onderdistricten Djailolo en Moro. Het districts hoofd voert den titel ngofamanjira. De hoofdplaats Djailolo, ook wel Soah-Sio genoemd, op ongeveer een kwart uur van de kust verwijderd, bestaat uit de mohammedaansche wijken Soah-Konorah en Siawa, elk onder een kimalaha, en een gehucht in het diepste gedeelte van de baai. Bij de aanlegplaats staat het posthuis, tijdelijk door een posthouder bewoond. Verder zijn er in het zuiden de Islamsche kampongs Toadah en Todowongi. In het binnenland leven heidenen van den Tobaroestam in de kampongs Porniki en Waioli en in tal van verspreid liggende gehuchten.

De kegelberg van Djailolo, Salo of Tala geheeten, is volgens v. Campen 1161 M. hoog. Verbeek (Molukkenverslag, p. 163) beschouwt de toppen langs de Djailolo-baai als te behooren tot een grooten ouden

kraterstrand van 7 K.M. straal, door welks instorting genoemde baai gevormd is en waarbinnen zich een paar jongere kegels verheffen (o.a. de Tala).

De bocht van Djailolo ligt geheel open voor de westenwinden en is een groot deel van het jaar ontoegankelijk voor vaartuigen. In dit district wordt veel rijst door de heidense inboorlingen op droge velden verbouwd.

Volgens De Clercq zou het onderdistrict Moro bevolkt geweest zijn door lieden van Morotai, die tijdens de langdurige oorlogen naar hier gevlucht waren. Dit is echter niet waarschijnlijk; wel het omgekeerde, n.l. dat hier oorspronkelijk het rijkje Moro bestaan heeft en een groot deel van het volk, wegens de oorlogen, zoowel naar het eiland Morotai (tai of dai = over zee) als naar de noordoostkust van het schiereiland gevlucht is. Daardoor kan de verwarring in Valentyn's berichten over Moro of Morotai verklaard worden. Ook is het dan begrijpelijk dat de onderkoning van Djailolo, Catabroeno, de bekende expeditie tegen zijne afgevallenen tot christen bekeerde onderdanen (de Moluksche Vesper) ondernam (zie MOROTAI en HALMAHERA).

DJAJANG-SEKAR. Onder dezen naam werden door Daendels detachementen cavalerie opgericht, waarvan de manschappen gewonnen werden uit de zoons van inlandsche hoofden. Diende die oprichting dus enerzijds om aan die jongelingen, die door hun geboorte niet tot den landbouwers-, ambachts- of werkmansstand behoorden, en voor wie in den ambtenaarsstand geene plaats was, en die dus óf ten laste hunner familie komen dan wel een nutteloos, dus geargelist element in de inlandsche maatschappij worden zouden, aan een carrière te helpen, anderzijds werd daardoor een corps *maréchaussée* gevormd, dat in onrustige tijden nuttige politiediensten kon bewijzen en in het tekort aan beschikbare militairen kon tegemoet komen. Deze Djajang-sekars, als bestemd voor gewestelijken dienst, werden onder de bevelen van de residenten geplaatst om tot handhaving der openbare rust en orde behulpzaam te zijn. Veel dienst schijnen zij echter niet bewezen te hebben, want nergens vindt men daarvan melding gemaakt. In 1874 werden de nog bestaande detachementen bij het Regiment O. I. Cavalerie ingelijfd en onder militair beheer gebracht.

DJAKAT. Met deze benaming (Arabisch: *zakât*) wordt datgene aangeduid, wat de Mohammedanen jaarlijks in den vorm van liefdegaven behooren uitdeelen. Deze weldadigheid is door de Mohammedaansche wetgeleerden aan aanleiding van eenige teksten uit den Koran en de Overlevering onder vaste regelen gebracht. Nauwkeurig is vastgesteld: 1°. van welke vijf categorieën van bezittingen een geloovige *djakat* moet uitdeelen, 2°. hoeveel hij van ieder dier bezittingen moet geven (bijv. 10 $\frac{0}{100}$, 5 $\frac{0}{100}$ of 2 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{100}$), 3°. welke acht categorieën van behoeftige en andere personen aanspraak op eene uitkeering uit de *djakat* kunnen doen gelden en 4°. hoe men het aandeel van ieder dezer gerechtigden afzonderlijk heeft te berekenen. Stipte naleving van de *djakat*-voorschriften zou jaarlijks voor ieder eenigszins bemiddeld geloovige onderwerping aan eene vrij drukkende godsdienstige belasting medebrengen. Ook de heffing dier belasting van overheidswege, door ambtenaren met den titel *'amil*, is in de Moslimsche wet tot in bijzonderheden geregeld. Zie over deze voorschriften en haar ontstaan: Th. W. Juynboll, Handleiding tot de kennis van de Mohamm. wet, blz. 86—103 (Handb. des islamischen Gesetzes, S. 94—109) en de aldaar geciteerde literatuur.

Evenals in andere Mohammedaansche landen worden ook in den Archipel deze voorschriften slechts ten deele en voor zooverre de omstandigheden het toelaten in acht genomen. In het algemeen wordt alleen van het hoofdproduct van den inheemschen landbouw, het rijstgewas, na den oogst vrij regelmatig eene zekere hoeveelheid *djakat* (*djakat padi*) opgebracht. Volgens de wet zou men verplicht zijn, jaarlijks een tiende (*oeser*; Arabisch: *'oesjr*) van het geoogste tot *djakat* te bestemmen¹⁾, maar deze bepaling wordt zelden ten volle nageleefd. De ijver voor het opbrengen van de *djakat* loopt bovendien in verschillende streken sterk uiteen. Op Midden-Java, bijv. is men hiermede zeer nalatig, op Oost-Java is de godsdienstijver in dit opzicht grooter en in de Soendalanden heeft de betaling zelfs vrij regelmatig plaats. Het opbrengen van *djakat* van andere bezittingen, met name van goud en zilver (*djakat mas*, *djakat harta*) en van vee (*djakat kewan*) komt overal slechts bij uitzondering voor²⁾. — In het algemeen bestemmen de Inlanders hun *djakat* slechts voor personen van zeker godsdienstig karakter. De *djakat* der groote massa komt vooral ten goede aan de min of meer officieele vertegenwoordigers van den godsdienst, de zgn. „erkende geestelijkheid” (moskeebeambten en dgl.); de meer ontwikkelenden geven veelal de voorkeur aan door henzelfen uitgekozen vromen, godsdienstleeraars, santris, enz.; anderen weder plegen hunne gaven tusschen beide categorieën te verdeelen. Naar men aanneemt, kunnen vooral deze personen aanspraak maken op een aandeel in de *djakat* — als behorende tot „de behoeftigen” (voor wie, de *djakat* volgens de wet hoofdzakelijk bestemd is) — omdat zij zich immers geheel aan den godsdienst hebben gewijd en daardoor niet in de gelegenheid zijn, zich op winstgevend beroepen toe te leggen. Dientengevolge komt de *djakat* in Ned.-Indië bijna geheel ten bate van personen, die men in het Europeesche spraakgebruik wel als Mohammedaansche „priesters” aanduidt³⁾. Groot is die bate in het algemeen niet; alleen op West-Java is de *djakat*-opbrengst werkelijk van betekenis.

Van eene regelmatige inning van overheidswege is in het algemeen in den Archipel nooit sprake geweest; de geloovigen stellen dus vrijwillig, naar

¹⁾ Althans, indien de hoeveelheid van het geoogste meer dan het wettelijke minimum — n.l. 5 *wasq* (d. w. z. kameellasten) — bedroeg; volgens de berekening van Sajjid Oethman (zie aldaar) komt 5 *wasq*, in Indische maten herleid, met 19 pikol en 30 kati overeen. Wel behoeft in geval van „kunstmatige irrigatie” der velden slechts 5 % van de opbrengst tot *djakat* bestemd te worden, maar daaronder verstaat men slechts besproeiing, welke voortdurenden arbeid vereischt, niet het in den Archipel gebruikelijke afdammen van water.

²⁾ Het minimum van goud, waarvoor volgens de wet *djakat* verschuldigd is, bedraagt één *mithqâl* en van zilver 200 *dirham*, hetgeen volgens de berekening van Sajjid Oethman (zie vorige noot) in Ned.-Indische munt overeenkomt met f 140 voor goud en f 58.50 voor zilver. Het daarvan te betalen percentage is 2 $\frac{1}{2}$ %.

³⁾ Werkelijk behoeftigen wenden zich ook wel tot de rijst-eigenaars zelf, om hunne aanspraken op ondersteuning uit de *djakat* in alle bescheidenheid bij hen te doen gelden. Men acht echter slechts zulke armen hiertoe gerechtigd, die hunne godsdienstplichten eenigszins trouw in acht nemen.

gelang der plaatselijke gebruiken, hunne *djakat* ter beschikking van de daarop rechthebbenden. Alleen in de Soendalanden, met name in den Preanger, waren de „geestelijken” er in geslaagd, zich als „deskundigen” de inning en verdeeling der *djakat* te verzekeren. Daar had dan ook jaarlijks eene goed georganiseerde heffing plaats. De „dorpsgeestelijken” inden de *djakat* in hunne desas ¹⁾ en moesten een vastgesteld aandeel van het ontvangene aan het moskeepersoneel ter districts- en afdeelingshoofdplaats afdragen. Hier vormde de *djakat* werkelijk een aanzienlijk deel der inkomsten van deze „priesters” en ook thans nog laat de nawerking van den ouden toestand zich in deze streken zeer merkbaar gevoelen. — Het gouvernement streeft ernaar, elken vorm van dwang bij de *djakat*-inning tegen te gaan, overigens iederen geloovige in het vrijwillig vervullen van dezen godsdienstplicht geheel vrijlatende. Inmenging der Inlandsche bestuursambtenaren in de *djakat*-inning is daarom uitdrukkelijk verboden; geen pressie, onder welk voorwendsel dan ook, noch ten aanzien van het te geven bedrag, noch ten aanzien der bestemming van de *djakat* voor bepaalde personen of doeleinden, is geoorloofd. Zie Bijblad No. 1892 en vooral de uitvoerige Circulaire van den Gouvernementssecretaris van 28 Febr. 1905 in Bijblad No. 6200 (ook opgenomen in Adatrechtbundel VII, 313—316); vgl. ook de Missive van 4 Aug. 1893 (Adatrechtbundel VII, 302). — In Atjèh, waar de *djakat* (aldaar *djakeut* genoemd) overigens in normale omstandigheden aan dezelfde categorieën van personen ten goede komt als elders, was de *djakat*-inning een tijdlang een krachtig middel voor eierzuchtige oelama's, om lokale krijgskassen te vormen, waaruit zij de kosten van het gewapend verzet tegen de vestiging van het Nederlandsche gezag in Atjèh bestreden. Zie C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, 183 vv. (The Achehnese I, 176 vv.). Volgens de Moslimsche wet behoort inderdaad een gedeelte van de *djakat*-opbrengst voor de strijders in den Heiligen oorlog bestemd te worden, indien dezen ter plaatse aanwezig zijn. Zie verder: PITRAH en vgl. SEDEKAH.

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers, I, 290—294 (The Achehnese, I, 268—271), De Islam in N.-Indië (Grootte Godsdiensten, Serie II, No. 9), blz. 17 v. — P. J. Veth. De *djakat* (Tijdschr. v. N. I. 1871, I, 451—477). — Het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond in de residentie Bantam (Tijdschr. v. N. I. 1872, II, 358 — 362 = Resumé Bantam, blz. 237—242). — A. W. T. Juynboll, Kleine bijdragen over den Islam op Java (Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. v. N. I. 4e Volgr. VI (1882) 273 vv.). — C. Poensen, Djakat en pitrah (Meded. N. Zend. Genootsch. XVIII (1878) 1 vv.). — H. C. van Meerten, Hervorming van het Preangerstelsel. Acad. Proefschr. Leiden, 1887.

DJAKATRA (JAKATRA, DJAJAKARTA, XACATARA). Naam van een weinig beduidende handelsplaats, gelegen aan den rechter- en linkeroever der Tjiliwoeng, daar, waar de rivier in de Java-zee uitmondt, waarvan het geheel of een gedeelte op 30 Mei 1619 door de krijgsheden der Nederlandsche O.-I. Compagnie onder aanvoering van den Gouverneur-Generaal Coen verwoest werd, om plaats te maken voor eene nederzetting der Nederlanders, tevens zetel hunner regering in Indië: Batavia.

¹⁾ Uit deze bemoeienissen met de *djakat*-inning is de benaming *amil* te verklaren, waarmede men de „dorpspriesters” in deze streken aanduidt.

Het plaatsje, waarschijnlijk een nederzetting van mohammedaansche Javanen van Djepara-Demak, moet wat vroeger ontstaan zijn dan die andere kolonie van Djepara-Demak, Bantam. Immers reeds in 1522 sloten de Portugeezen met het hoofd van Djakatra op de plaats zelve een contract. Op het tijdstip, dat onze Nederlandsche reizigers haar voor het eerst bezochten, was de plaats ondergeschikt aan Bantam. Het hoofd, dat te Djakatra gezag voerde en aan wien de Nederlanders den titel van koning gaven, stond in de verhouding van leenman tot den (toenmaals minderjarigen) vorst van Bantam. Als bewijs kan dienen, dat bij gelegenheid van de besnijdenis van den jongen vorst van Bantam in 1605 het hoofd van Djakatra even als de overige vasallen ter hoofdplaats zijne opwachting maakte. Ook mochten, ten minste in de eerste tijden na 1596, er te Djakatra geen goederen worden verkocht, gelost of verscheept, zijnde dit voorrecht, — een soort van stapelrecht — voor de stad Bantam gereserveerd. Maar gedurende de halve regeringloosheid, die in Bantam vooral na 1596 heerschte, werd Djakatra de plaats waar Nederlanders en later ook de Engelschen, hunne provisiën (voornamelijk arak) inkochten. Bantam, dat tot nog toe voor deze streker het monopolie van den invoer en den uitvoer van de peper had bezeten, moest al spoedig de daaraan verbonden winsten deelen met Djakatra. Wat later, 1610, werd er, op grond, van den regent van Djakatra gekocht, eene Nederlandsche loge of factory gebouwd en kort daarop (1614) vestigden zich daar ook de dienaren der Engelsche Oost-Indische Compagnie. De vestiging der Engelschen bleef onbeduidend, die der Nederlanders kreeg meer en meer beteekenis. De reede van Djakatra was niet zoo geschikt als die van Bantam, maar de inlandsche autoriteiten waren meer welwillend en zoo werd geleidelijk Djakatra in toenemende mate door Nederlandsche schepen bezocht. In 1618 was Djakatra feitelijk het rendez-vous van de schepen der Ned. O.-I. Comp., geheel volgens de aanwijzingen door Jacques l'Hermite de Jonge reeds in 1612 bij zijne „Corte Remonstrantie” gegeven.

Bekend is het hoe J. P. Coen, toen reeds benoemd maar nog niet opgetreden Gouverneur Generaal, dus eigenlijk nog als Directeur Generaal, in de, naar zijne meening, hachelijke tijdsomstandigheden aanleiding vond om de gebouwen der factory te versterken. Den 22sten October 1618 namen hij en zijn raad het voor de toekomst van Nederlands gezag over Java gewichtig besluit ter plaatse een „volkomen fort te voltrecken” en te Djakatra den zetel der N.-I. regering te vestigen. Deze daad lokte maatregelen van tegenweer uit van de zijde van den regent van Djakatra. Op 23 Dec. 1618 ontbrandde de strijd. Het was tijdens dezen strijd en het daarin plaats hebbend beleg van het fort door de Engelschen onder Thomas Dale en de Jakatranen, dat de Nederlandsche bevelhebber P. van den Broeck onvoorzichtig genoeg was zich voor onderhandelingen buiten het fort te begeven en verraderlijk door den regent werd gevangen genomen. Hoe hij, gebonden voor de muren gebracht, de bezetting tot overgave heeft aangezet, in stede van dezelve tot volharding aan te vuren, zooals in geschiedboeken wordt verhaald, leest men uitvoerig in de Jonge's opkomst van het Ned. gezag over Java, Eerste Deel 1869 XCIV—CXIII.

Nadat de Engelschen den regent van Djakatra, dien zij in den aanvang ondersteunden, uit vrees voor moeijeligheden met Bantam, dat 't fort voor zich op-eischte, hadden losgelaten, werd laatstgenoemde

door een Bantamschen toemenggoeng van de regeering ontzet (2 Febr. 1619) en met zijne bloedverwanten en volgelingen naar Tanarah gevoerd; toen reeds verliet een groot gedeelte van de oorspronkelijke bewoners de plaats. Sedert dien werden de verlaten versterkingen bezet door Bantamsche krijgslieden. Ook deze werden zonder veel moeite en met gering verlies aan menschenlevens op den reeds vroeger genoemden datum van 30 Mei 1619 verjaagd, bij welke gelegenheid de plaats werd vernield.

Eene gravure, welke een betrouwbare voorstelling geeft van het voorkomen der plaats in het jaar 1607, is opgenomen in het verzamelwerk „Begin en Voortgang v. d. Ver. Ned. Geoe. O.-I. Cie., 2e deel 1646, Schipvaart onder den admiraal C. Matelief” blz. 52. Reeds in 1596 wordt melding gemaakt van een houten heining, die de stad omgaf; deze wordt in 1607 een steenen muur genoemd. In 1618 kwamen hier nog bij de (onbeduidende) versterkingen, die de regent aan den noordkant van Djakarta maakte tot vlak in de nabijheid van het Nederlandsche fortje. Het aantal huizen was volgens eene opgaafe van 1596: 3000; wat vrijwel overeenkomt met eene opgaafe van het aantal der weerbare mannen in het reisverhaal van Matelief voorkomende tot het cijfer van 4000. Beide opgaven komen echter voor nog te hoog te zijn.

Op tweeërlei wijs is de plaats, waar het voornaamste gedeelte van de kampong Djakarta lag, vrij nauwkeurig te bepalen. Op een schetskaartje, haast dadelijk na de gebeurtenissen van 1618/19 vervaardigd en in de verzameling van het Rijksarchief geregistreerd onder „Portefeuille V, uit de memorien en beschrijvingen van algemeen bestuur”, is het punt aangewezen waar „de stad Jacatra” gelegen had. Bij vergelijking met latere kaarten der stad Batavia blijkt dit punt te liggen op ongeveer 500 meter ten N.W. van het (latere) stadhuis.

Wat de tweede wijs betreft. Den 19den Maart 1620 besloot de Indische regeering, voor het geval dat de dienaren der Engelsche Compagnie een versterking wilden bouwen op het kort geleden veroverde gebied, zulks hun niet toe te staan. Alleen een pakhuis zouden zij mogen bouwen en daartoe zou hun dan worden aangeboden „een bequame plaetse op de markt, daer voor desen de stad van den Koning gestaan had.” Toen op 3 Juni 1620 de Engelschen, geheel als de Indische regeering dat verwacht had, verzochten de plaats te mogen in beslag nemen vlak tegenover het oude Nederlandsche fortje,¹⁾ daar waar hunne loge tot in het laatst van 1618 had gestaan, werd dit verzoek hun geweigerd. Een tweede verzoek om te mogen bouwen op een plaats binnen een musketschot afstand van het geprojecteerde nieuwe kasteel, werd hun eveneens beleefd ontzegd. Tegelijk werd hun een stuk grond aangeboden „omtrent een steenworp verder de rivier op gelegen”. Waarschijnlijk hebben zij daar inderdaad hunne factory gebouwd. Op een schetskaart van het jaar 1623, afgedrukt tegenover bladz. 362 van het Tijdschr. v. h. Bat. Gen. deel 25, 1879, en waarvan de oorspronkelijke teekening op de akademische bibliotheek te Leiden berust, komt „het quartier der Engelse” voor juist op de plaats volgens de hierboven geschetste omslachtige wijs bepaald, en waar volgens de schetskaart van 1619 de kampong Djakarta lag.

¹⁾ Dit fortje is geleidelijk vervangen door een grooter fort, ongeveer negenmaal zoo groot: het bekende kasteel van Batavia. Dit laatste was in 1628 nog niet voltooid.

Volgens den Heer Brumund werd het Engelsche huis tijdens het beleg van 1628 gesloopt; op de plaats kwam later de Binnen-Portugeesche kerk en op diezelfde ruimte bevonden zich in 1860 de kantoren van de firma's Van Ommeren Rueb, Cores De Vries en Roselje. Genoemde kerk lag op $\pm$ 400 meter ten N. W. van het (nog bestaande) stadhuis.

DJAKATRA (JAKATRA). Was ook de naam van een in de 17e eeuw gebouwd fortje, dat met eenige andere (Antjol, Noordwijk, Rijswijk, de Vijfhoek en Angké) de buitenforten van Batavia vormde, welke dienden tot bescherming van den naasten omtrek van die hoofdplaats. Het lag op ongeveer 2000 Meter ten Z.O. van den zuidoosthoek der oude stad en werd vermoedelijk tijdens het bestuur van Daendels gesloopt; het had toen voor de verdediging geen waarde meer. Een plattegrond-teekening is te vinden op blz. 112 van J. W. Heydt „Geographisch- und topographischer Schauplatz von Africa und Ost-Indiën”, 1744. Aan dit fortje ontleenen de tegenwoordige kampong Djakarta en de Djakarta-weg, nabij Batavia, hunne namen.

Bronnen: J. G. F. Brumund, Een en ander van het oude Batavia, Tijdschr. v. h. Bat. Gen. 25, 1879, blz. 362; Mr. J. A. Van der Chijs, Het laatste overblijfsel van Djakarta, id. bl. 460; Mr. J. A. Van der Chijs, De Nederlanders te Jakatra, 1860; Begin en Voortgang, 1646. De Jonge, Opkomst, deel 4 en 5.

DJAKENAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de controle-afdeeling Djoewana, regentschap en afdeeling Pati, residentie Semarang. Het heeft eene uitgestrektheid van 334 K.M.², telt 5 onderdistricten en had op het einde van 1905 eene bevolking van 85000 zielen, waaronder slechts 2 Europeanen, en een 20 tal Chinezen. Vroeger heette dit district Bogoramé en behoorde tot de controle-afdeeling Pati; het was toen echter kleiner in oppervlakte.

DJAKEUET. Zie DJAKAT.

DJAKSA. Inlandsche officier van justitie. Zie RECHTSWEZEN.

DJALA TOENDA. Ruïne aan de westelijke helling van den Penanggoengan, vermoedelijk een vorstelijke bijzittings-badplaats, met basreliefs, een jaartal (899 çaka) en eene inscriptie (udayana); onder den vloer is een steenen urn gevonden met asch, verbrande beenderen en gouden plaatjes. Udayana is de naam van den vader van koning Erlangga. Zie: Domis, Oosterling, (1836) II, 94; Jungkuhn in T. v. N.-I. (1844) VI, 1. 377; Van Hoëvell, Reis, (1851) II, 197 en Brumund, Indiana (1854) II, 217. Over het opschrift vergelijkte men in het bijzonder: Friederich in Verh. Bat. Gen. XXVI (1854), p. 94, III; Cohen Stuart in Bijdr. Kon. Inst. 3e reeks VIII (1873), p. 22; Holle, Alphabetten (1882), p. 48 h; Brandes in Not. Bat. Gen. XIV (1886), p. 43; Groeneveldt en Brandes, Catalogus (1887), p. 217—218, noot; Verbeek in Not. Bat. Gen. XXVI (1888), p. 14 en in Verh. Bat. Gen. XLVI (1891), p. 241—242; Veth, I (1896), p. 197—198; Knebel in Rapp. Oudh. Comm. 1907 p. 92—102; Scheltema, Monumental Java (1912), p. 153.

DJALAK. Collectiefnaam op Java voor spreekwoorden, voornamelijk gebedigd voor *Sturnopastor jalla*. Zie SPREEUW.

DJALI. Zie COIX.

DJALI BATOE. Zie COIX.

DJALI WATOE. Zie COIX.

DJALIROE (JAV.). Zie POLYSCIAS.

DJALITRI (SOEND.). Zie WRIGHTIA.

DJALOER. Zie VAARTUIGEN.

DJAMAKA (SOEND.). Zie DIANELLA.

DJAMBANGAN. Een der toppen van het nog overgebleven gedeelte van den ringwal van den ouden Ajëg Ajëg-vulkaan (zie aldaar).

DJAMBE (JAV., SOEND.). Zie ARECA CATECHU.

DJAMBELAN (MAL.). Zie EUGENIA JAMBOLANA.

DJAMBI. Landbeschrijving. Residentie van Sumatra, begrensd door Indragiri, Sumatra's Westkust, Benkoelen en Palembang. Oppervlakte ongeveer 50.000 K.M.² Het behoort bijna geheel tot het stroomgebied van de Batang Hari (zie SUMATRA rivieren); alleen het N.O. stuurt zijn water zelfstandig door de Soengei Toengkal (zie aldaar) naar zee. De weinig ontwikkelde kust, die laag en tot diep in het land moerassig is, biedt slechts langs deze rivieren toegang van uit de Straat Berhala. Het westelijk deel der Residentie wordt ingenomen door de Boekit Barisan, die ook hier uit eenige nagenoeg evenwijdig aan elkander loopende gebergten bestaat. De eerste is het eigenlijke Barisan gebergte in engeren zin, dat ongeveer op de grens loopt met Benkoelen. Het vormt de waterscheiding tusschen Indischen Oceaan en Zuid Chineesche Zee, en is de hoogste der ketens, maar stijgt toch buiten de vulkanen niet boven 2500 M. Tengevolge van de jongvulkanische uitwerpselen die het overdeken, is zijn geologische samenstelling slechts weinig bekend. Eigenaardig bevindt zich te midden van hoge bergen in het landschap Koerintji, een 40 K.M. lange en 12 K.M. breede inzinking (slenk), waarvan het diepste gedeelte is opgevuld met alluvium en gedeeltelijk wordt ingenomen door het Meer van Koerintji (735 M. boven de zee). Langs de randen liggen warme bronnen. Het gebergte bezit ook 2 groepen vulkanen; de noordelijke rij bestaat uit den Patah Sembilan (2581 M.); op de grens van 3 residenties, de nog werkzame Piek van Indrapoera of G. Koerintji (3806 M.), den hoogsten top van Sumatra, en den Goenoeng Toedjoe (2605 M.). De kegels van de zuidelijke liggen niet zoo zuiver Oost-West; het zijn: de Goenoeng Raja (2550 M.), de werkzame Soembing (2700 M.), de Mesoera (2900 M.) en de Goenoeng Toengkat (2500 M.).

De tweede gebergte-keten, in volgorde van West naar Oost is de Tabir Rawas leisteen-strook, die buiten de vulkanen niet hoger dan tot 1500 M. stijgt. Daarvoor ligt de Sangir-Boeloe-Pajoer-strook, een heuvelland, dat de voortzetting vormt der steenkoollagen van Sawah Loento en eerst bij de Tembësi eindigt. In het Noord-Oosten grenst hieraan het Poela aan Plepat-granietmassief, dat over een lengte van 300 K.M. is te vervolgen en derhalve het uitgestrektste granietmassief van Sumatra vormt. Slechts het Zuidelijk deel daarvan ligt in Djambi. Hiermede houdt de Boekit Barisan op, en vangt een uitgestrekt plateau aan, grootendeels tot een vlakte geworden (schiervlakte) dat ontstaan is in den tertiären tijd. In Palembang zet het zich zeer breedwordend voort. Als eilanden steken het Tigapoeloe- en het kleinere Doeablas gebergte (zie aldaar) erin uit. Een diluviaal smal heuvelland, vormt den overgang naar de alluviale kustvlakte.

Aardbevingen komen, vooral in Koerintji, herhaaldelijk voor; die van 1909 kostte aan 2500 menschen in Koerintji het leven. De gemiddelde regen val bedraagt $\pm$ 3000 m.M. Het verschil in moessons is weinig merkbaar; de droogste tijd valt van April tot October. De temperatuur wisselt in Juni tot Sept. tusschen 26° en 34° C., de overige maanden tusschen 24° en 29° C. Het klimaat in de benedenlanden is warm, men heeft er koele nachten. De gezondheids-toestand is vrij goed; echter eischte een cholera-

epidemie in 1909 4000 slachtoffers, en heerschten in 1913 veel buikziekten met snel doodelijk verloop; melaatschheid komt ook voor; het aantal leprozen bedroeg in de 4 laatste jaren gemiddeld 63 mannen en 16 vrouwen; de invoering van de vaccine, die tijdens de vestiging van ons gezag in de binnenl. (1902 en volgende jaren) plaats had, ondervond weinig moeilijkheden.

Voor de communicatie hebben de rivieren in Djambi zeer groote beteekenis; de landwegen zijn voor een geregeld handelsverkeer in de benedenlanden nog van weinig belang, die in de bovenlanden eischen nog veel verbetering voor ze daartoe geschikt zijn. Als hoofdwegen worden aangelegd en verbeterd de wegen: Bangko—Pamenang—Sarolangoen—Rawas en Moeara Boengo—Batang Hari districten; voor aanleg van den weg Ma Tebo—Ma Boengo werd f 291.000 toegestaan; de hooge kosten, aan het maken van wegen in de lage terreinen der benedenlanden verbonden, zijn een groot bezwaar (de aanleg van den weg Djambi—Ma Tembësi werd begroot op f 907.000, voor een lengte van 83 K.M.). Reeds is besloten tot den aanleg van een verbindingsweg (waarvan de kosten op eenige millioenen worden geschat) van Bangko aan de Merangin, via Sanggaran Agoeng en Soengei Penoeih in Koerintji, en Tapan naar Indrapoera en Pasir Ganting aan de Westkust; voor den aanleg van het daarin voorkomende gedeelte Ma Sako—Tapan—Soengei Penoeih werden reeds f 1.595.000 + de noodige dagdiensten van heeren-dienstplichtigen toegestaan.

De voornaamste middelen van bestaan zijn landbouw en inzameling van boschproducten, in sommige streken ook veeveelt, en aan de kust vischvangst; aan handel en het uitoefenen van ambachten wordt weinig gedaan; de rijstbouw heeft in hoofdzaak plaats op droge velden, hoewel ook in verschillende streken de aanleg van sawah's reeds niet succes werd aangemoedigd, terwijl in Koerintji, (zie aldaar) het rijstland bij uitnemendheid, de hoogvakte, benoorden het meer, één uitgestrekt sawahterrein is, van waar jaarlijks 185 à 250 duizend K.G. rijst worden uitgevoerd naar Sumatra's Westkust; echter moet ter hoofdpl. Djambi van uit Singapore jaarlijks 2 à 3 miljoen K.G. rijst worden ingevoerd. Voorts verdienen vermelding de cultuur van *tabak* en *koffie*, waarvan resp. + 62000 en 25000 per jaar uit Koerintji naar de W.kust worden uitgevoerd (van het laatste gewas breidt de cultuur zich vooral uit in Ma Boengo en Bangko); *klappers*, die bij duizenden in de Toengkalstreek en in Ma Tembësi worden uitgeplant; *rubber*, waarvan ongeveer 3.000.000 boomen aanwezig zijn, en waarvan in 1913 reeds werd uitgevoerd 41.000 K.G., en *rotan*, dat reeds een volkscultuur geworden is. De tot nu toe genomen proeven met den aanplant van *katoen* mochten nog niet op succes bogen; aanplant van velerlei andere gewassen als: peulvruchten, gambir, suikerriet, kapok, pinang, arën, sesamum, pisang en verschillende vruchtboomen, voor binnenl. verbruik, komt allerwege voor. Onder de ingezamelde boschproducten bekleeden een voorname plaats: rotan, waarvan de uitvoer in de jaren 1911 t/m '13 gemiddeld per jaar bedroeg 3½ miljoen K.G., waarvan het grootste deel echter aangeplante rotan is, en djeletoeng, waarvan ongeveer 3 miljoen K.G. wordt uitgevoerd. Drakenbloed (djernang), damar en was zijn van minder beteekenis; de inzameling van eetbare vogelnestjes, die verpacht is, brengt gemiddeld f 750.— per jaar op. De pepercultuur is geheel te niet gegaan. Het land is voor verreweg het

grootste gedeelte begroeid met zwaar bosch, waarin behalve de bovengenoemde boschproducten, goede houtsoorten voorkomen. Twee verleende concessies tot houtaankap (zie Ind. Gids 1914 I, bl. 476) werden in 1916 aan de Regeering teruggegeven. Voor de boschreservering ressorteert het gewest onder den in 1913 te Palembang geplaatsten houtvester. Bovendien zijn twee concessies tot het winnen van getah djeloetoeng, die echter nog niet op groot succes kunnen wijzen en 8 erfpachtsperceelen aanvaard, tot een oppervlakte van 28000 bouws, waarvan slechts 2 in exploitatie zijn.

De *veestapel* telde in 1913 36.500 stuks groot hoornvee, en bedroeg per 100 zielen 16 karbouwen en 2 runderen; het aantal paarden is gering (in 1912 153 stuks). In de vischrijke rivieren wordt slechts voor eigen gebruik gevischt; alleen in de zoetwatermeren der afd. Djambi en in zee, aan de kust, wordt visch gevangen en gezouten of gedroogd voor den verkoop; de uitvoer van gezouten en gedroogde visch en garnalen beliep in 1910 t/m '12 gemiddeld 40.000 K.G. per jaar. Ter bevordering der zeevischvangst is in 1913 een zoutpakhuis met inzoutingsloods gebouwd te Ma Sabak, waarin het zout tegen / 2.52 per picol verstrekt wordt.

In het gewest komt goud en vermoedelijk ook tin en koper voor; goudgraven en wasschen vindt hier en daar plaats in den bovenloop der rivieren, doch is van weinig belang. Op talrijke plaatsen heeft men bruinkoollagen aangetroffen en langs de Mèrangin-rivier bevinden zich steenkoollagen van een onderdom als nergens op Sumatra nog gevonden is. Djambi is echter op mijnbouw gebied het meest bekend geworden door de rijkdommen aan aardolie, die het bevat. Reeds in 1888 werden door particulieren daarvoor contracten gesloten met den toenmaligen Sultan, doch eerst 5 September 1902 werd Djambi door de Regeering voor den particulieren mijnbouw geopend. Den 2en Januari 1903 kwamen bij haar 2.034 concessie-aanvragen binnen; door loting zouden enkelen daarvoor in aanmerking komen, doch de G.G. vond, naar verluidt, in tal van knoeierijen aanleiding den 16en Nov. 1904 Djambi te sluiten. Van regeeringswege werd daarop gedurende de jaren 1904—12 een geologisch onderzoek ingesteld, voornamelijk in de benedenlanden van dit gewest, onder leiding van Dr. A. Tobler. De resultaten van dat onderzoek, neergelegd in de „Korte beschrijving der petroleumterreinen gelegen in het Z.O. deel der res. Djambi” (Landsdrukkerij, Bat. 1912), betreffen de landstreek bezuiden de Tëmbësi en Batang Hari rivieren. Bij Gouv. besluit van 25 Nov. 1911, no. 17, werd opnieuw opengesteld het terrein bezuiden de Batang Hari en de Koeala Berba en ten O. van de Merangin, terwijl bij Gouv. besl. van 22 Mei 1908 no. 35 bepaald werd, dat de afd. Koerintji en de districten Serampas en Soengei Tenang zouden gereserveerd worden voor exploratie van Gouv. wege. Het wetsontwerp van minister Pleyte, waarbij aan de „Bataafsche” 336.000 H.A. — en aan de Zuid-Perlak Mij 220.000 H.A. in concessie zou uitgegeven worden van de terreinen door Dr. A. Tobler en nader door Mr. Waterschoot v. d. Gracht onderzocht, is in 1916 door de Tweede Kamer verworpen.

De handel in het binnenland is nog zeer onbeduidend; in 1912 telde men nog slechts 19 inl. markten (pasars); ter hoofdplaats zijn, behalve een 3 tal Europ. firma's, meerdere Chineesche en Palembangse handelaren gevestigd, terwijl als industriële ondernemingen in het gewest te noemen zijn: 4

steen- en pannenbakkerijen te Djambi, Ma Tëmbësi, Rangking en Ma Tebo (allen van Chineezers), 3 handzagerijen te Djambi en Ma Sabak, 1 stoomzagerij te Djambi, 2 sagoebereidingsplaatsen te Ma Sabak en Nipah pandjang en 1 stoomzagerij met ijsfabriek te Djambi. De loonen van koelies (voornl. zijn dit Koerintjiërs) bedragen 50 à 75 cts. per dag, van timmerlieden en metselaars / 1.— à / 2.50. Er bestaat groote behoefte aan arbeidskrachten, vooral voor de inzameling van de rubber in de talrijke hevea aanplantingen. De handwerksnijverheid is weinig ontwikkeld, nog minder de kunstsijverheid; aan houtsnijkunst wordt wat gedaan in Ma Boengo, aan fijn vlechtwerk in Sarolangoen en Koerintji; eenvoudig aardewerk maakt men in Koerintji; katoenspinnen komt voor in Oeloe-Boengo, weven in meerdere doesoens, vooral in Koerintji; doch de producten zijn onbeduidend, buitenlandsche lijnwaden hebben het inlandsch weefsel verdrongen.

De *verbinding over zee* wordt onderhouden door een wekelijksche vaart van een boot der K. P. M. van uit Singapore en door een 14 daagschen dienst van een boot der K. M. P. van uit Batavia, via Palembang. Als *haven* voor algemeen in- en uitvoer is de hoofdplaats Djambi aangewezen bij Ind. Stb. 1913 no. 458 en Ma Sabak bij Ind. Stb. 1913 no. 701; kantoren der I. U. en A. zijn gevestigd te Djambi en Ma Sabak met een hulpkantoor te Toengkal, van welke kantoren de gezamentlijke ontvangsten bedroegen in 1912 / 197.500.—; Djambi is voor den algemeenen handel geopend bij de Ind. Stb. 1847 no. 19 en 1907 no. 334. Als voornaamste plaatsen dienen vermeld: de hoofdplaats Djambi (zie aldaar), Moeara Koempib (zie aldaar), Moeara Sabak (zie aldaar), Moeara Simpang of Berba aan de Batang Hari ter plaatse, waar deze zich splitst in Koeala Berba en Koeala Nioer en waar een douanepost, met inlandsch personeel, en een opium-verkoopplaats aanwezig zijn; deze plaats werd bij het politiek contract van 1882 door den Sultan van Djambi aan het Ned. Ind. Gouv. als Gouvts.gebied afgestaan; Moeara Toengkal, op den rechteroever der Toengkal rivier, bij de monding, waar sinds 1869 een recherchepost (onder een inlandsch opziener) is gevestigd, en waar vrij veel Chineezers, enkele Vóor-Indiërs en Arabieren wonen, allen handelaren, in hoofdzaak voor opkoop van boschproducten; Moeara Boengo, Moeara Tëmbësi, Moeara Tebo en Sarolangoen (zie afzonderlijk bij die namen). De jongste kaart is de Schetskaart van de res. Djambi, schaal 1 : 300.000, in 2 bladen uitgegeven door de Topogr. Inr. te Batavia.

B e v o l k i n g. Het gewest telde in 1915 een bevolking van 108 Europeanen, 1343 Chineezers, 606 Arabieren, 45 andere Vreemde Oosterlingen en 207.097 inlanders, totaal 209.399 zielen. Als de oorspronkelijke bewoners van Djambi schijnt men te moeten beschouwen de *Koeboe's* (zie aldaar), die blijkbaar vroeger voor immigranten uit de onliggende landen naar de afgelegen wildernissen zijn geweken. Als oudste immigranten beschouwt men de *Batins* (zie aldaar), men noemt ze ook de eigenlijke inheemsche bevolking van Djambi. Na hen kwamen immigranten uit Minangkabau, die zich deels met de Batins vereenigden, deels op zich zelf bleven, en zoo treft men op meerdere plaatsen (met name in de Boven-Tëmbësi-streek) Batin- en Panghoeloe bevolking, scherp afgescheiden, naast elkaar in afzonderlijke kampongs wonende. Zoo berustte uitsluitend bij de Batins het ontginningsrecht van woeste gronden, met de daaraan verbonden bevoegdheid tot afstand en tot retributieheffing. In de

Boven-Tjembösi had ook immigratie plaats van uit Rawas (Palembang). In de benedenlanden kwamen de vreemdelingen van over zee naar Djambi—en hier valt ook dan de invloed van Malaka en de Riouw-eilanden en Java niet te miskennen; vermoedelijk waren de laatste vorsten van Djambi ook van Javaanschen oorsprong (hun namen en titels, ook die der Rijks grooten, een 5 tal Pangerans met de blijkbaar aan hun ambt verbonden namen van: Wira Koesoema, Tjitra Koesoema, Aria Djaja Koesoema, Poespa Joeda en Koesoema di Laga wijzen daarop). De Arabieren, die hier ook sinds eeuwen toegang hadden, hebben zich met de vorsten familie door huwelijken weten te verbinden. In de laatste jaren vestigen zich vele Bandjareezen in de kuststreken, vooral in beneden-Toengkal.

De bevolking wordt beschreven als volgzzaam, goedhartig, zachtmoedig, lichtgeloovig, maar toch niet dom; de Panghoeloe-bevolking noemt men intusschen wel arrogant, in tegenstelling met de bescheider Batins. Zware misdrijven komen weinig voor. De *adel* heeft reeds zijn invloed verloren, en van dien stand niet veel meer behouden dan de titels Pangeran, Radèn en Kénas; in uiterlijke kleeding en levenswijze komt zij geheel met de overige bevolking overeen. Men onderscheidt den adel in **a.** Kratonadel (rechtstreeksche afstammelingen van de Sultans), **b.** perbau (telgen der zijlinie), **c.** soesoen ampat poeloe (kinderen der bijzitten van den Vorst), **d.** soesoen kadipan (nazaten van c). Bij de Panghoeloe- en Batinbevolking bestaat het matriarchaat, doch met vele onderlinge afwijkingen; het solidariteitsstelsel is in de binnenlanden nog van kracht; het tiban- en toekonstelsel, d. i. de verplichte levering van goederen aan den Sultan of diens gemachtigden (Djénangs), dan wel koop daarvan tot vooraf vastgestelde prijzen, is afgeschaft, het tariq- en ngambat stelsel¹⁾ en het pandelingschap, dat bij de anaq radja's was ontstaan in erfelijke dienstbaarheid, zijn mede onder onzen bestuursinvloed verdwenen.

De *doesoens* (*dorpen*), die bij voorkeur langs de rivieren zijn aangelegd, bestaan over 't algemeen uit vrij solide, houten huizen, op manshoogte boven den grond, op één rij en op behoorlijken afstand van elkaar gebouwd, omgeven door aanplantingen van klapperen en andere vruchtboomen. In den regel zien zij er welvarend uit. Zij zijn omheind om het binnendringen van loslopend vee te beletten; vóór de woningen, in de rivier, vindt men gewoonlijk badraketten (lantings), die tevens als aanlegplaats dienen voor prauwen. Versieringen aan de woningen treft men weinig aan; het Boengogebied maakt ten deze een uitzondering, waar in enkele doesoens snijwerk aan de huizen is aangebracht. (Voor de bevolking, doesoens en

huizen in Koerintji, zie het art. KOERINTJI).

De *godsdiens*t is de Mohammedaansche; de dagelijkse gebeden worden trouw gedaan, wat niet overal met den Vrijdagsdienst het geval is; er bestaat veel neiging tot de bedevaart; zoo bedroeg het aantal Mekka'gangers in 1906, 1910, '11, '12 en '13, resp. 161, 357, 270, 320 en 404 (+ 193 uit Kórintji); fanatisme komt weinig voor.

De *taal* is dialectisch Maleisch, in de binnenlanden vermengd met vele midden-Maleische, Minangkabausche en Javaansche woorden, en in de benedenstreken met zeer vele Javaansche woorden. Hindoe-*oudheden* worden aangetroffen bij Kampong Solok, op den rechteroever der Batang Hari (hoofdplaats Djambi) en bij Kampong Petjināan op den linkeroever dier rivier (hoofdpl. Djambi), alsmede bij Moeara Djambi (± 28 K.M. beneden de hoofdplaats Djambi).

Geschiedenis. Volgens de oudste berichten was Djambi een leenrijk van Madjapahit, ontstaan uit Jav. volkplantingen, over Palembang daar gekomen. Later moet het de suprematie van het rijk van Minangkabau hebben erkend.

Vooral met het doel om zich in den handel meer onafhankelijk te maken van Bantam, richtte de O. I. C. in 1616 te Djambi een kantoor op, dat zij, met korte onderbreking in 1643, en van 20 September 1679 tot 30 Mei 1680, tot 1696 handhaafde, en dat belangrijk was om den handel in peper en verschillende boschproducten. In 1643 werd het eerste contract met den Vorst gesloten; in 1687 kon de O.-I. C. hem aan zich verplichten door op zijn verzoek om hulp een aanval van den Radja van Djohor en den Sultan van Palembang af te wenden.

Niet altijd echter was de verhouding zoo vriendschappelijk; dat blijkt o.a. uit den moord op het hoofd der factory in 1690. De toenmalige vorst Ingalaga (vermoedelijk was dit een titel, of deel van een titel, gebruikt in navolging der Javaansche vorsten, die onder hun titels ook die van „Sénapati Ingalaga” aanvoerden in den strijd, telden), de eerste, die den Sultanstitel voerde, werd gevangen genomen en zijn zoon Kjai Gedé op den troon geplaatst. Onder Kjai Gedé's opvolger in 1696 werd de verhouding met de O.-I. C. zóó gespannen, dat het kantoor werd opgebroken.

In 1707 gaf de Sultan blijk de relaties weer te willen aanknoopen door een gezantschap aan den G.-G. Het kantoor werd hersteld en te Moeara Koemph een sterkte opgericht. Deze sterkte werd in 1724, vermoedelijk tengevolge van een opstand tegen de Nederlanders, weer verlaten. Voorzoover bekend is, kwamen zij er niet vóór 1833 terug. Omtrent hetgeen tusschen 1724 en 1833 gebeurd is in Djambi ontbreken stellige berichten. De macht van de Sultans schijnt vooral verzwakt te zijn onder Mahmoed Mahoedin, die ± 1812 aan de regeering kwam. Het gezag was feitelijk in handen van diens vrouw, die door haar wreed en tiranniek bestuur de bevolking tot opstand dreef.

De Sultan moest uit de hoofdplaats vluchten, en alleen met hulp van zijn broeder, die in de bovenlanden veel invloed had, kreeg hij het gezag weer in handen.

Zijn opvolger Mohammed Facharoedin vroeg in 1833 den Nederlanders hulp tegen zeeroovers, die zich van den mond der Djambi-rivier hadden meester gemaakt. Die hulp werd verleend en de zeeroovers door onze marine verdreven. In 't zelfde jaar echter deed de Sultan met eenige uitgeweken Palembangsehe grooten een inval in het Palembangsehe district Rawas. De G.-G. Van den Bosch greep

¹⁾ *Tariq* beteekende oorspronkelijk het in beslag nemen door den schuldeischer van de goederen van den nalatigen of onwilligen schuldenaar, met voorkennis der hoofden, doch strekte zich later uit tot de inbeslagname der goederen van de bloed- of aanverwanten van den schuldenaar, meestal zonder voorkennis der hoofden. „*Ngambat*” was het treffen van dwangmaatregelen door de doesoens (dorps)genooten van den schuldeischer, met voorkennis der hoofden, door aanhouding van handelsgoederen en producten, toebehoorende aan de doesoengenooten van den onwilligen of nalatigen schuldenaar, tot deze aan zijn verplichtingen had voldaan. Zoowel tariq- en ngambatstelsel als tiban- en toekonstelsel kwamen ook in andere streken in N. I. voor.

deze gelegenheid aan om ons gezag op Sumatra uit te breiden en zond een expeditie om de onruststokers te verjagen. Dat gelukte en in 1833 en 1834 sloot Michiels contracten met Facharoedin, waarbij deze onze soevereiniteit erkende, heffing van in- en uitvoerrechten en invoering van zoutmonopolie toestond, een en ander tegen vergoeding van een jaargeld van f 8000.— aan Sultan en kroonprins samen uit te keeren. Te Moeara Koempih werd weer een versterking gebouwd met een Europ. gezaghebber en te Sabak werd een inlandsch posthouder gevestigd.

Daar Engeland bezwaar maakte tegen de uitbreiding op Sumatra's Oostkust, werd in 1841 gelast de vestigingen benoorden Palembang in te trekken. De Indische Regeering gaf aan dien last voor Moeara Koempih geen gevolg, op verzoek van den toenmaligen Sultan Nazar Oedin. Deze toch zocht steun bij de Nederlanders tegen zijn neef Raden Tabong, die in de bovenlanden grooten invloed had.

Toen in 1855 Nazaroedin werd opgevolgd door Taha Safi Oedin (Taha), verlangde de Regeering vernieuwing van het contract. De nieuwe Sultan was daartoe niet gezind, en liet den resident van Palembang tot twee keer onverrichter zake terugkeeren. Er werd toen (1858) een expeditie gezonden onder Lange en Courier dit Dubekart. Na een hevig gevecht werd op 6 Sept. de kraton genomen, en de Sultan die een dag te voren van den troon vervallen was verklaard, vluchtte naar het binnenland. Zijn oom Ahmad Nazaroedin werd tot Sultan aangesteld, en met dezen en den kroonprins werd een nieuw contract gesloten op 2 November 1858, waarbij nog eens uitdrukkelijk gestipuleerd werd, dat Djambi deel uitmaakt van Ned.-Indië en aan den Sultan in leen gegeven wordt.

Een nieuwe en belangrijke bepaling was, dat ter hoofdplaats Djambi een ambtenaar of officier (politiek agent) zou geplaatst worden onder de bevelen van den resident van Palembang, om te waken voor de nakoming van het contract en „den Sultan als raadgever en leidsman terzijde te staan”. Voor de eerste maal werd met die functie belast de kapitein-commandant van de compagnie infanterie, die nu te Djambi werd gelegerd.

Enige jaren lang vernam men nu niets van rustverstoring in Djambi. In 1868 werd dan ook de bezetting van Moeara Koempih ingetrokken en die van Djambi verminderd. In 1875, nadat op 4 Augustus 1873 een suppletoir politiek contract was gesloten, werd de betrekking van politiek agent aan een controleur opgedragen. De oude Sultan Taha, nog steeds in het bezit der voornaamste rijkssieraden, had echter in de bovenlanden de macht in handen, en belemmerde den uitvoer naar de benedenlanden. Het was vooral in 1877—78, toen de Sumatra-expeditie de onrustige elementen wakker maakte, dat die invloed van Taha bleek. De moeilijkheden, die de expeditie ondervond, en die zóó ernstig werden, dat Van Hasselt en Veth het Djambisch gebied moesten ontvluchten, gingen uit van Taha en zijn aanhangers. In 1876 werd nogmaals een suppletoir contract aangegaan, en in Februari 1878 stoomde de resident van Palembang per Baritoe de Batang Hari op tot Simaloeb, terwijl in Juni 1878 de zee-officier Cornelissen per stoombarkas met den controleur tot Telok Bengkal opvoer. Het garnizoen van Djambi werd in 1879 weer versterkt.

Sultan Nazaroedin overleed in 1881 en werd opgevolgd door Mohammed Mahiloedin, terwijl een broer van Taha kroonprins werd. De nieuwe Sultan

sloot in 1882 een nieuw contract, in hoofdzaak gelijk aan dat van 1858.

In April 1885 overleed Sultan Mahiloedin. Daar de kroonprins niet geneigd was om het Sultanaat te aanvaarden, werd het bestuur voorloopig aan een commissie opgedragen. Onder dit voorloopig bestuur was het in Djambi alles behalve rustig. In Mei werden 3 Europeanen in de Societeit te Djambi door 2 hadjies overvallen. In Oct. van 't zelfde jaar deed een gewapende bende een aanval op onze versterking, die gelukkig werd afgeslagen. Een gewapende kruisboot te Moeara Sabak werd overrompeld, en niet dan na een hevig gevecht heroverd. Of en in hoeverre Taha dan wel de kroonprins in een en ander de hand had, bleef onopgehelderd. In Juli 1886 echter kwam de laatste uit eigen beweging ter hoofdplaats, en een conferentie met den resident en de rijksgrooten had tengevolge, dat hij het Sultanaat aanvaardde als Sultan Ahmad Dzainoedin, terwijl een zevenjarige zoon van Taha kroonprins werd. In 1888 sloot hij een nieuw contract, gelijkluidend met dat van 1882; het eenige rijkssieraad, dat den Sultan in het oog der bevolking tot wettigen vorst stempelt, tot dusver in het bezit van Taha, werd nu door dezen aan den benoemden Sultan afgestaan.

De koloniale verslagen van 1888 en volgende jaren spreken van een steeds goede verhouding tot den Sultan; van vermeerdering van zijn invloed, en zelfs van blijken van goede gezindheid, door Taha betoond.

Omstreeks 1895 trad echter een ommekeer in; aan door ons bestuur gedane aanvragen om uitlevering van een Chinees (Teng-At), van ontvluchte dwangarbeiders en van personen van misdrijf verdacht werd niet alleen niet voldaan, doch het bleek zelfs dat die dwangarbeiders als eerewachter gebezigd en met titels begiftigd werden, terwijl de veel voorkomende aanmatiging van gezag door hoofden of Vorstenafstammelingen, niet door Sultan Ahmad Dzainoedin werd tegengegaan, en in de controle-afdeling Rawas veel last werd ondervonden van molestatiën van Djambische zijde en van rooverijen; ook aan de uitnoodigingen van den resident om te Djambi te komen ter bespreking van verschillende zaken, werd noch door den Sultan noch door den Pangeran Ratoe voldaan; een en ander leidde er toe dat de Sultan in Dec. 1899 op verzoek van zijn waardigheid werd ontheven, onder toekenning eener jaarlijksche toelage van f 4000.—; hij overleed ter hoofdplaats Djambi op 21 Mei 1903. Na verschillende mislukte onderhandelingen met de rijksgrooten over de aanstelling van een opvolger, werd op 27 Februari 1901 het bestuur van het landschap door de Ned. Ind. regeering aan den resident van Palembang opgedragen; in Maart van dat jaar volgde de legering eener militaire bezetting te Ma. Tëmbësi, ten einde gemakkelijker rechtstreeksche aanraking te verkrijgen met de hoofden in de binnenlanden; aanvankelijk werd de commandeerend officier belast met het civiel gezag. Inmiddels was Taha met zijn broeder Dipa Negara naar de boven-Tabir getrokken. De hoofden, die aan de oproeping, om zich bij ons bestuur te melden, gehoorgaven, werden in hun apanages bevestigd; ook de Pangeran Ratoe verscheen te Djambi voor den resident; — nadat echter onze vaartuigen op de Boven-Tëmbësi waren beschoten en in Mei 1901 een bende uit Boven Tëmbësi en Batang Asei een aanval had gedaan op de controleursstandpl. Soeroelangoen (Rawas), die met een geringe politiemacht was afgeslagen, wer-

den troepen naar Rawas gezonden ter beveiliging dier streek, en werd, nadat het 2e veldbataillon inf. met eenige artillerie van uit Batavia naar Palembang was gezonden, van uit Rawas Djambi binnengerukt (Sept. 1901), om weldra Sarolangoen, aan de samenvloeiing der Batang Asei en Tëmbësi te bezetten, en dit in Oct. 1901 in te richten tot bivak als uitgangspunt voor patrouilles, terwijl een officier belast werd met het civiel gezag in de Boven-Tëmbësi. Bij verschillende tochten in dit gebied werd meermaals ernstig verzet ondervonden; in Dec. 1901 werd de controleur van Djambi, politiek agent, vervangen door een asst.-rest. polit. agent. Waar eenmaal met de militaire actie was begonnen, werd deze tot de algehele onderwerping van Djambi doorgezet, waarbij spoedig bleek dat het verzet niet uitging van de bevolking, doch geheel alleen van Taha en zijne aanverwanten. Langzaam aan werd geheel Djambi door onafgebroken patrouilletochten van de kwaadwillige elementen gezuiverd en onder geregeld bestuur gebracht. In Augustus 1902 werd een controleur aangewezen voor de Merangin- en Mesoemaistreek. In Dec. 1902 werd te Ma. Tëmbësi een controleur geplaatst, en daarna een te Ma. Tëbo.

In 1903 onderwierpen zich het geheele stroomgebied van de boven-Tëmbësi, en dat der boven-Batang Asei aan ons gezag. De landschappen Soengei Tenang en Serampas, die in 1902 aanvankelijk onder den controleur van Moko-Moko (Benkoelen) waren gesteld, werden in 1903 voorloopig gevoegd bij de onderafd. boven-Tëmbësi, later kwamen zij bij de afd. Bangko. In Aug. 1903 (G. besl. van 11/8 '03 n°. 23 gewijzigd bij dat van 24/2 '04 n°. 3) werd door de Regeering bepaald, dat het landschap Djambi een afdeling vormde van het gewest Palembang, en werd die afd., onder een ass.-res., met behoud van den indirecten bestuursvorm, verdeeld in 7 controleur-afdeelingen, terwijl voorts de noodige beschikkingen werden getroffen met betrekking tot bestuurspersoneel, politie en rechtswezen. In Dec. 1903 stelde Pangeran Ratoe, zich zijner onmacht tot handhaving van rust en orde bewust, zijn apanage-gebied, dat zich uitstreckte van Ma. Tebo tot nabij Ma. Tëmbësi, in handen van het Gouvt en vestigde zich ter hoofdplaats Djambi, waar hij medio Maart 1904 aan den res. van Palembang overhandigde de „Sindja merdjaja”, het aan het Pangeran Ratoeschap verbonden rijkssieraad, tegelijkertijd dat Pangeran Praboe Negara, zoon van den in 1885 overleden Sultan, en schoonzoon van Taha, het hem door dezen geschonken rijkssieraad Si Gindjai verbonden aan het Sultansgezag aan dezen resident ter hand stelde. In 't begin van 1904 onderwierpen zich de hoofden van het Sekamis- en Pemoesirangebied in de onderafd. Beneden-Tëmbësi, alsmede Pangeran Ali, zoon van Taha; en in de Koempihstreek, waar de komst van R. Mat Tahir uit de Boven Batang-Hari in Mei onrust verwekte, traden onze troepen met zooveel succes op, dat alle Pamoesiradëns konden worden gevangen genomen; de Radëns Mat Tahir en Pamoek vluchtten naar de Boven-Pidjoan, van waar zij, roof en moord plegende, door onze patrouilles werden verdreven naar de Boven-Toengkal; de Pangerans Ario Djojo Kësoemo, Wiro Kësoemo en Hadji Kasim deden vrijwillig afstand van hunne apanages en vestigden zich ter hoofdplaats. In Sept. 1904 werd door den Hongaarschen avonturier Karl Hirsch (die zich als Turksch kolonel gekleed, voor een afgezant van den Sultan van Turkije uitgaaf) ter hoofdpl. Djambi

een samenzwering tegen ons gezag op touw gezet, zij ondervond aanvankelijk veel aanhang onder de daar verblijvende vorstentelgen (o.a. Pangeran Ratoe en P. Ario Djojo Kësoemo), doch werd door krachtig ingrijpen van het bestuur, in de geboorte gesmoord. Karl Hirsch werd gevangen genomen, en in 1905 door den Raad van Justitie te Batavia veroordeeld; 19 Djambische grooten werden ter zake geïnterneerd te Madioen, doch Pn Ratoe wist te ontkomen naar de boven-Batang-Hari, waar hij zich aansloot bij de bende van Pn Singo. Ons optreden in het Toengkalgebied wist den aanvankelijk ondervonden lijdelen tegenstand te overwinnen, Radën Seman sneuvelde er in April '04, P. Poespo Djojoningrat (de apanagehouder) in Nov. '04; Radja Said, berucht zeeroover uit Retih, die eenigen tijd de Beneden-Toengkalstreek onveilig maakte, zag zich tot uitwijken naar Trengganoe (Malaka) gedrongen; in de Boven Batang Hari slaagde een onzer patrouilles er in (April '04) Taha in het doesoengebied Betong Bodadjah te overvallen. Hij sneuvelde, terwijl P. Dipa Negara omstreeks dien tijd overleed nabij doesoen Boelian aan de S. Sekalo (zijrivier Soemai) en P. Soeto Djojo (= Raden Anom) kort daarop den laatsten adem uitblies in doesoen Poentikalo aan de Batang Hari. Na hun dood kwamen de meeste hunner volgelingen tot onderwerping; P. Singo bleef rondzwerven in het Alaigebied (Boven Soemai), om in Febr. '05 met P. Ratoe uit te wijken via Indragiri en Loeboek Ramo naar de Batang Hari districten. In Nov. '04 werd de zonder militair geleide reizende controleur R. H Kroesen op weg van doesoen Nalo naar Pangkalan Djamboe aangevallen en verwond, en 3 dagen later in de doesoen Dalam, 1/4 uur van Nalo, door een gewerschot van het leven beroofd; deze moord vond plaats op instigatie van de Pangerans Hadji Oemar en Sëman. In Juli 1905 werden de landschappen Kota Besar, Poelau Poendjoeng, Padang Lawas en Si Goentoer (de zoogenaamde Batang Hari districten) aan ons gezag onderworpen en een kapitein der infanterie met het civiel bestuur te Kota Baroe belast; in het laatst van Nov. '05 werd dat bestuur overgedragen aan den ass.-res. van Tanah Datar, waarmede deze landschappen dus overgingen tot het gebied van het toenmalige Gouvt van Sumatra's W.-kust. De besturende ambtenaren konden zich gedurende 1905 overal vrij, zonder militair geleide beweging, en door de vestiging van ons gezag in de Batang-Hari districten (Juli '05) en Kwantan (Oct. '05) werd aan de Djambische grooten de gelegenheid benomen zich daar te nestelen. In April 1906 kon men de hand leggen op R. Drahim Koewat, schoonzoon van P. Ratoe, en nadat P. Ratoe en P. Singo zich in Mei '06 in Padang Lawas bij de bende van wijlen P. Depati hadden aangesloten, om vervolgens daarmede naar Kwantan en van daar naar Boven-Soemai te trekken, werden zoo talrijke patrouilles op hen afgezonden, dat P. Ratoe genoopt werd zich den 22en Mei '06 te doesoen Penapalan (aan de Batang Hari) te onderwerpen. Hij wist echter den 1e Juni d.a.v. te M. Tebo te ontvluchten; in September '06 onderwierp hij zich nood gedwongen opnieuw, en zag zich toen verbannen naar Parigi (Menado). R. Hamsah sneuvelde in de Boven-Tebo in October '06 en P. Singo aan de Oeloë-Gangsal (Indragiri) in Dec. '06. Bij Kon. Besl. van 1 Februari 1906 werd besloten tot de invoering van rechtstreeksch bestuur, als gevolg waarvan bij Ind. Stb. 1906 n°. 187 de tijdelijke afd. Djambi, met het landschap Koerintji vereenigd, tot één afzonderlijk gewest

Djambi werd verheven onder een resident, onder wiens bevelen werden gesteld 1 ass. res. en 9 controleurs; bij Ind. Stb. 1906 n°. 461 werd het Beneden-Djoedjoechan gebied, te voren ressorteerende onder het landschap Kota Besar, en vroeger deel uitmakend van het Djambische Sultanaat op unaniem verzoek van hoofden en bevolking weder bij het toen rechtstreeks bestuurde Djambi (afd. Ma Têbo) gevoegd (als rechtstreeks gebied), nadat de Jang di Pertoean van Kota Besar vrijwillig van zijn rechten op de Beneden-Djoedjoechan, tegen schadeloosstelling afstand had gedaan.

P. Hadji Oemar, de aanstoker van de beschieting van Sarolangoen (Juni '03), van den moord op den controleur Kroesen (Nov. '04), van den moordaanslag op den ass. res. van den Bor door den beruchten roover Alamperoen te P. Lebar (afd. Sarolangoen Juni '06) en van de beschieting van een prauw, waarin zaten de res. Helfrich en de controleur Krom (Juli '06), en die in 1906 ons veel moeite berokkend had in Koerintji, Serampas en Soengei Tenang, sneuvelde met zijn broeder P. Seman in April '07 nabij Pamoedjan aan de Oelo-Têbo, en de eveneens beruchte P. Anom onderwierp zich in die zelfde maand in Beneden-Têbo. En toen ten slotte de meest gevreesde en actieve onder tegenstanders, R. Mat Tahir, in Sept. '07, na rusteloze vervolging, was gesneuveld, was het verzet tegen ons gezag geëindigd, en sedert liet — tot einde Augustus 1916 — de politieke toestand niets te wenschen over, enkele plaatselijke rustverstoringen daargelaten, die door spoedig ingrijpen van het bestuur gemakkelijk werden bedwongen. Sinds medio 1910 was er nog alleen een militaire bezetting (van 150 man) aanwezig ter hoofdpl. van het gewest, die geregeld patrouilletochten ondernam naar die gedeelten, waar zulks noodig werd geacht. Aan de vorsten-afstammelingen (anaq radja's) werd tijdens de expeditie van 1901 het verder verblijf in de bovenlanden ontzegd, en hun de hoofdpl. Djambi tot woonplaats aangewezen; aanvankelijk werd hun slechts vergund te reizen, stroomopwaarts tot Ma. Têmbësi stroomafwaarts tot Ma. Sabak, doch later werden ten hunnen opzichte milder opvattingen gehuldigd; in 1913 werd aan enkelen der minst invloedrijke balingen vergund naar hun land terug te keeren. De oudste zonen van den genoemden R. Mat. Tahir, met name R. Hamzah en R. Soelen, die op 24 Febr. 1904 bij een overval der bende van hun vader aan de Sialang bawang (stroomgebied Boelian) in onze handen vielen, werden voor hun opvoeding naar Palembang gezonden, om aldaar de Europeesche school te bezoeken. In het begin van 1915 werd wel controleur van Gorkum in Koerintji vermoord, doch dit bleek een geheel op zich zelf staand feit te zijn. Den 29en Augustus 1916 hadden echter volgens officieele mededeelingen te Moeara Tembesi ongeregelde plaatsen, weldra gevolgd door dergelijke in Moeara Tebo en Sarolangen, in welke laatste plaats controleur Walter met zijn personeel werd vermoord. Het verzet breidde zich snel uit, doch vanuit de hoofdplaats Djambi, van Padang Pandjang en Palembang en vanuit Batavia werden ten spoedigste troepen gezonden onder leiding van kolonel Kroesen, die thans (Nov. 1916) doende is de rust te herstellen. Over de oorzaken van den opstand valt bij gebrek aan voldoende gegevens op dit oogenblik nog niets te zeggen; vermoed wordt, dat de anaq radja's de hand in het spel hebben gehad.

Bestuur. Het gewest is administratief verdeeld (Ind. Stb. 1913 n°. 241) in 7 afdelingen, elk onder

een controleur of civiel gezaghebber, en wel in: Djambi (met 38.300 bewoners), Moeara Têmbësi (met 16.400 bewoners), Moeara Tebo (met 20.100 bewoners), Bangko (met 31.200 bewoners), Moeara Boengo (met 23.500 bewoners), Sarolangoen (met 21.100 bewoners), allen met gelijknamige hoofdplaatsen, en Kcerintji (met 59.900 bewoners) met hoofdpl. Soengei Pînoeh. De grenzen der hoofdplaatsen zijn vastgesteld bij besl. van den Dir. v. B. B. d.d. 18 Aug. 1906 n°. 623. Aan het hoofd van het gewest staat een resident. Ingevolge Ind. Stb. 1912 n°. 233 wordt in dit gewest geleidelijk een *districtsbestuur* ingevoerd; in 1913 waren er reeds 10 van de 25 districtshoofden aangeesteld; zij dragen den titel van demang (Ind. Stb. 1913 n° 709). Voorts wordt het bestuur uitgeoefend door inlandsche hoofden over landschappen den titel voerende van Pasirah, Pangoele, Rio Depati, Toemenggoeng, Toewa Batin, Batin, Datoeq of Depati, met aan deze ondergeschikte hoofden; over doesoens, met den titel van Pembarab, Anaqdalang, Doebalang, Menti, Mangkoe, Rio of Depati, terwijl de pasars staan onder hoofden met den titel van Kapalapasir, bijgestaan door een zoogenaamden Twidi. De inlandsche hoofden, van welke de waardigheid erfelijk is in het geslacht, worden in overleg met de bevolking gekozen; de adat-districts- en doesoenhoofden worden bevestigd door den resident, de mindere hoofden door de afdeelingsschefs. Zij zijn niet bezoldigd, hun inkomsten bestaan in: aandeel in boeten en gerechtskosten, collectie van geïnde belastinggelden, aandeel in Sewah hoetan, Sewah boemi, Sewah tambang enz. en de afkoopssom voor verplichte diensten.

De *Chineesche wijk* te Djambi en Moeara Sabak (Ind. Stb. 1889 n°. 20) staan resp. onder een luitenant en een wijkmeester, terwijl de wijk voor Arabieren en andere Vr. O., geen Chinezen zijnde, te Djambi onder een luitenant staat.

De *militaire bezetting* bestaat uit 150 man infanterie met 3 officieren en 1 off. v. gezondheid, gelegerd ter hoofdpl. Djambi, en behoort tot het garnizoensbataillon van Palembang en Djambi; voorts is er in het gewest een gewapende politie bestaande uit 240 man, terwijl ook bij de plaatselijke ambtenaren en de districtshoofden agenten van de algemeene politie bescheiden zijn.

De *rechtspraak*, behoudens die over de inheemsche bevolking buiten de hoofdpl. Djambi, is opgedragen aan de magistraten, den ter hoofdpl. gevestigden landraad en de residentiegerechten. De inheemsche bevolking buiten de hoofdpl., is onder de leiding en het toezicht van de Europ. ambtenaren in het genot gelaten harer eigen rechtspleging (Ind. Stb. 1906/321, 1908/360); die rechtspraak berust thans bij de rapat doesoens, rapat district, kleine rapat en groote rapat, de beide laatste voorgezeten door den afdeelingsschef. De controleurs en civ. gezaghebbers treden op als Magistraat, de resident als Voorzitter van landraad en residentiegerecht. De inlandsche bevolking is onderworpen aan de bedrijfs- en andere inkomsten belasting (Ind. Stb. 1914 n°. 130); in 1913 bedroeg de aanslag der gelijknamige belasting (toen 2 % van het inkomen bedragende, thans 40 cents van elke f 10.—, met een minimum van f 2.— 's jaars) f 203.000; overigens worden dezelfde belastingen geheven als algemeen op de Buitenbezittingen gebruikelijk.

Volgens de Oendang² Djambi behooren alle *woeste gronden* tot het Staatsdomein en berust de beschikking, behoudens het ontginningsrecht der bevolking, uitsluitend bij het Gouv^t. Op de gronden, waarop

geen individuele gebruiksrechten bestaan, wordt door het district of de doesoen een communaal gebruiksrecht uitgeoefend; op tuinen, erven, en sawahs worden individ. gebruiksrechten uitgeoefend, die verhuurd of verpand mogen worden, en, bij verhuizing buiten het district, ook verkocht; verlaten gronden vervallen aan de gemeenschap (district of doesoen); de inzameling van boschproducten en het jagen op wild op de onbebouwde gronden (hiervan zijn uitgezonderd de tanah larangan, d. z. bepaald aangewezen gronden, waar geen hout of andere producten mogen worden ingezameld dan met speciale vergunning van het bestuur) zijn geoorloofd aan de inwoners der gemeenschap, aan vreemdelingen slechts tegen betaling van een rétribution en na verkregen toestemming van het bestuur; op den ondergrond worden gebruiksrechten uitgeoefend door de gemeenschap, behoudens het onvoorwaardelijk beschikkingsrecht van het Gouv^t. De gemeenschap heeft mede het beschikkingsrecht over het water der bronnen op de onbebouwde gronden ontspringende, zoowel als op de oevers en het water der meren en plassen (Zie Ind. Gids 1910 bl. 967). De *persoonlijke diensten*, waartoe de inlandsche bevolking verplicht is, zijn geregeld bij Ind. Stb. 1908 n°. 24. De vroeger bestaan hebbende lastige en ongelijkmatig drukkende persoonlijke diensten ten behoeve der inlandsche hoofden (gêrëbogdiensten) zijn vervangen door de heffing van / 2.— per heerendienstplichtige; de gëinde bedragen worden volgens een vasten maatstaf onder de betrokken volkshoofden verdeeld. De *landschapskaps*, gevormd door boeten, tijdens ons daadwerkelijk optreden opgelegd als dwangmaatregel en door verschillende onder het Sultanaat gebruikelijke adatteffingen, waarvan het kassaldo medio November 1908 / 94000.— bedroeg, en die tevens meerdere roerende en onroerende goederen bezat, werd in 1910 opgeheven, en het saldo ($\pm$ / 200.000) na overstorting in 's lands kas, in leen gegeven aan de Djambische Volksbank. Sinds worden de adatinkomsten van districten en doesoens gestort in de doesoen- en districtskassen, en worden deze gelden benut voor uitgaven ten behoeve van het gewest. Tot in 1908 was in dit gewest de dollar de meest gebruikelijke *munt*. Bij de ingevolge Gouv. besl. van 15 Sept. 1908 n°. 3 gehouden muntzuivering in 1908 werden verschillende dollar-munten tot een bedrag van / 50.192.— ingewisseld. Sinds is de gewone Ned. Ind. munt algemeen in gebruik; koperen duiten komen nog in belangrijke hoeveelheden voor in Koerintji en langs de boven Batang Hari. In 1912 leverden de uitgaven en inkomsten van het gewest een zuivere bate op van / 97.000.—.

Literatuur: De inleiding (door P. J. Veth) van: De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter W.-kust van Sumatra door Ridder de Stuers; Midden-Sumatra expeditie; E. de Waal, onze Ind. fin. dl. VII; De opkomst v.h. Nederl. gezag in O.-I. (Tiele) 2e en 3e dl. door Mr. J. E. Heeres; Kol. Verslagen 1902—'07; Djambi in Tijdschr. v. N.-I. 1899 blz. 695; Onze Eeuw, 1901, 3e dl. blz. 1176, en 1909 8e afl. blz. 207; Ind. milit. T. 1906 I. 329; Politiek Beleid en Bestuurszorg 1909; Ind. Milit. T. extrabijl. n°. 26 —; Bijdr. T. L. en V. dl. 53, Rks. 6, IX (1901) bl. 1; Helfrich, Bijdr. tot de kennis van Boven Djambi, Tijdschr. Aardr. Gen. 1904 pg. 973, 1905 pg. 331; Jaarb. mijnwezen in Ned. O. Ind. 1910; Jaarversl. Topogr. dienst 1912; Adatrechtbundels V, VI en VII; Van Kol, Driemaal dwars door Sumatra 1914; Tijdschr. v. Ned. Ind. Jaarg. III,

dl. 1 bl. 372, VI, dl. 4 bl. 107, VIII, dl. 4 bl. 33; Elsevier's Maandschr. 1903, dl. 25; Ind. Gids 1910 bl. 963 en bl. 967, 1912 bl. 1227; Eigen Haard 1902, nos. 32 en 35.

DJAMBI. Zetel van den resident van het gelijknamige gewest en van den controleur der gelijknamige afdeling. De afd. met een oppervlakte van 16.517 K.M². telde in 1913 38.311 zielen (36.779 inlanders, 957 Chinezen, 468 Arabieren, 37 andere Vreemde Oosterlingen en 70 Europeanen); de hoofdpl. 7343 zielen (6255 inl., 727 Chin., 263 Arab., 35 andere Vr. O. en 63 Eur.). Gelegen op beide oevers der Djambi rivier, (die hier 300 M. breed is), op 155 KM. van de kust, is de gewestelijke hoofdplaats bij gemiddelden waterstand steeds voor schepen van 10 voet diepgang te bereiken, doch bij laag water wordt het opstoomen dier schepen verhinderd door een zandbank bij Kampong Baroe, even beneden Djambi's aanlegplaats. Op den hoogen rechteroever, van waar men een schoon vergezicht over de rivier heeft, bevinden zich het kampement met bijbehorende militaire gebouwen, de woningen der Europeanen, verschillende Gouv. gebouwen, en de wijken der Vreemde Oosterl., en op den linkeroever liggen de woningen der inlandsche bevolking, deels op vloten (vlothuizen) in de rivier, deels op hooge palen op den oever gebouwd. De plaats bestaat uit 12 Kampons waaronder één de Kampong Radja, bijna uitsluitend bewoond wordt door leden en bloedverwanten der Sultansfamilie, die daar geïnterneerd is. Zij bezit goede rijwegen, is als een soort villapark aangelegd en maakt een netten en vriendelijken indruk. Er wordt dagelijks markt gehouden, doch veel handel is er nog niet; men vindt er 3 Europ. handelskantoren en verschillende Chin. winkels. De afdeling omvat, behalve de hoofdpl., de landschappen Pemajoeng oeloe en ilir, Awin, Mëstong, Pënjëngat-reudah, Djambi-ketjil, Koempih-oeloe, Pëngaboean, Maro Sebo, Koempih-ilir, Djeboes, Berba en Aer Itam laot, Saba en Lagan, Dendang, Mandahara en Toengkal.

Literatuur: Tijdschr. v. Nijv. en Landb. dl. 84, 1912, bl. 226—229; Tijdschr. B.B., 1912, bl. 240.

DJAMBI (MAL., PAL.). Zie ARECA CATECHU.

DJAMBI-RIVIER. Zie SUMATRA (Rivieren).

DJAMBLANG. De Kali Djamblang vormt de grens tusschen de districten Palimanan en Ploembon, afdeling en res. Cheribon. In 't eerste district ligt aan den grooten weg van Cheribon naar Bandoeng de plaats Djamblang met groote pasar en Chineesche kamp; in 't laatste district: de halte Djamblang van de stoomtram Cheribon-Kadipaten.

DJAMBLANG (MAL., SOEND.). Zie EUGENIA JAMBOLANA.

DJAMBOE-AJÉ. Rivier. Zie ATJÈH.

DJAMBOE. District van de afdeling en het regentschap Poerwokerto van de residentie Banjoemas, met een oppervlakte van 238 K.M². Het telt 57 desa's met 170 Chinezen en 75000 inlanders. De standplaats van het districtshoofd is Djatilawang.

DJAMBOE. Plaats in het district Leuwiliang, afdeling Buitenzorg, waar op den heuvel Pasir Koleangkak een platte rotssteen gevonden wordt, met de afdrukken van twee voetzolen en een twee-regelige Sanskrit-inscriptie van koning Poernawarman, in Wenggi-schrift, vermoedelijk uit ongeveer 400 n. Chr. (Kern. in Versl. en Med. Kon. Akad. 2 Rks VI, p. 257—263). Voor verdere literatuur zie Rapp. Oudh. Dienst 1914 p. 27.

DJAMBOE (MAL.). Verschillende soorten van het geslacht *Eugenia*, fam. *Myrtaceae*, worden met den naam Djambœ aangeduid. Het zijn grootere of kleinere boomen, met tegenoverstaande bladeren, die oliëklieren bevatten, en meest opvallende groote witte of een enkele maal roode bloemen. De sappige vruchten van vele soorten worden gegeten en de boomen worden voor dat doel in verschillende deelen van den Archipel gekweekt. Zie verder onder EUGENIA.

DJAMBOE AJER (MAL.). Zie EUGENIA AQUEA.

DJAMBOE AJER MAWAR (JAV., MAL.). Zie EUGENIA JAMBOS.

DJAMBOE BIDJI (MAL.). Zie PSIDIUM GUAJAVE.

DJAMBOE BOL (JAV., MAL., SOEND.). Zie EUGENIA MALACCENSIS.

DJAMBOE DERSANA (JAV.). Zie EUGENIA MALACCENSIS.

DJAMBOE KLOETOEK (JAV., SOEND.). Zie PSIDIUM GUAJAVE.

DJAMBOE MAWAR (JAV., MAL.). Zie EUGENIA JAMBOS.

DJAMBOE METE (JAV.). Zie ANACARDIUM.

DJAMBOE MONJET (MAL.). Zie ANACARDIUM.

DJAMBOE OEWER (JAV.). Zie EUGENIA AQUEA.

DJAMBOE SEMARANG (MAL., JAV., SOEND.). Zie EUGENIA JAVANICA.

DJAMBOE TJAJ (SOEND.). Zie EUGENIA AQUEA.

DJAMBOE TJAJ MAWAR (SOEND.). Zie EUGENIA JAMBOS.

DJAMBOE WER (JAV.). Zie EUGENIA AQUEA.

DJAMBOE-GEBERGTE. Gebergte, uit een aantal evenwijdige ruggen bestaande (WZW.—ONO. gericht), dat den Oenganan van den Télamojo, den n.w.lijken voorberg van den Merbaboe verbindt, en alzoo Kedoe van den dalketel van Ambarawa scheidt. De groote postweg van Ambarawa naar Magelang (met stoomtram) loopt over dit gebergte, over den pas van Pingit (690 M.).

DJAMBON (IKAN.) Zie ZEEBAARS.

DJAMOEJDJOE (SOEND.). Zie PODOCARPUS CUPRESSINA.

DJAMOER (MAL.) of **SOENG** (JAV.), is een algemeen naam voor schimmels en paddestoelen. Sommige soorten zijn echte parasieten op hoogere planten, o.a. de bekende Djamoer oepas (zie onder PLANTENZIEKTEN); andere zijn saprophyten en leven alleen op rottende bestanddeelen en op humus, in of onder den grond. Als geneesmiddelen bekend zijn: 1°. Sari tombong of Sari poetih, (*Pachymacocos*, Fr.), het onderaardsche sclerotium van een schimmel, die vooral in China voorkomt en vandaar in stukken gesneden uitgevoerd wordt en bij de handelaars in inlandsche geneesmiddelen op Java verkocht wordt; 2°. Djamoer bangkok (Oebiradja, Taai oelar sawa), afkomstig van *Pachyma tuber regium* Fr., groote bollen, waarvan een poeder tegen keelpijn en koortsen wordt aangewend; 3°. Djamoer koeping of Koeping tikoes, het gedroogde vruchtlichaam van *Ecidia purpurascens* Jungh., die vooral door de Chinezen als geneesmiddel en ook als voedingsmiddel gebruikt wordt; 4°. Djamoer bromo of Djamoer merah, afkomstig van de oranje-roode paddestoel *Polyporus sanguineus* L., die vooral bij bloedingen gebruikt wordt; 5°. Djamoer impes of D. rimpes het vruchtlichaam van een stuifzwam, *Lycoperdon giganteum* Batsch, die soms de grootte van een menschenhoofd bereikt. Gedroogde stukken worden op

de passers verkocht. Daar ze zeer veel vocht kunnen opslorpen worden ze als bloedstelpend middel gebruikt.

DJAMPANG (JAV., SOEND.). Zie ELEUSINE.

DJAMPANG. Contrôle afdeling van de afdeling Soekaboemi, residentie Preanger Regentschappen. De standplaats van den controleur is Bodjong-Lo-pang, in den Regeerings Almanak van 1916 Djampang geheeten. De „Djampangs” is een historische naam voor het Zuidwestelijke deel van de Preanger-Regentschappen, reeds in Compagniestijden. De vooral vroeger weinig bevolkte streek, die een deel van het zuidgebergte vormt, is in de 19e eeuw verdeeld in drie districten, nl. Djampang koelon, -tengah en -wetan, waarvan de twee eerste nog bestaan; het district Djampang wetan, dat onder de afd. Tjiandjoer ressorteert, heet tegenwoordig Pagelaran. Orang Djampang, of Djampanger, is in de Preanger een scheldwoord, tengevolge van den roep van achterlijkheid der bevolking van de Djampangs. De ruim een twintigtal jaren geleden in de Djampangs begonnen teelt van Liberia-koffie is weer sterk achteruitgegaan; thee en kina worden thans vooral aangeplant; verder is er op de erfpachtsperceelen kultuur van coca en ook vee-teelt, alles vooral in Djampang tengah.

DJAMPANG KOELON. District van de afdeling Soekaboemi, regentschap Tjiandjoer, van de residentie Preanger-regentschappen, met een oppervlakte van 1385.60 KM². De standplaats van het districtshoofd heette vroeger Tjitjoeroeg, doch is thans Djampang-Koelon geheeten, waarschijnlijk om verwarring met het meer bekende Tjitjoeroeg te voorkomen. Het district telt 4 onderdistricten met 27 desa's.

DJAMPANG TENGHAH. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeling Soekaboemi, regentschap Tjiandjoer, van de residentie Preanger-regentschappen, met een oppervlakte van 1100KM². Het district telt 3 onderdistricten met 23 desa's.

DJAMPANG TJANGGAH (JAV.). Zie PASPALUM CONJUGATUM.

DJAMPANG WETAN. Vroegere naam van het tegenwoordige district Pagelaran afd. Tjiandjoer, zie aldaar.

DJAMPEA. Zie TANAH DJAMPEA.

DJAMPOEK. Naam op West-Sumatra voor een groote ooruil, *Bubo orientalis*.

DJANDJÍ DALEM. De gebruikelijke, op het sluiten der huwelijksvereenkomst volgende verstooting der vrouw. Zie C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, I. 387 v. (The Achehnese, I, 354 v.); A. H. van Ophuysen, De huwelijksordonnantie en hare uitvoering, Diss. Leiden 1907, p. 80; vergelijk ISLAM III c.

DJANDON (JAV.). Zie PASPALUM CONJUGATUM.

DJANGKANG (JAV.). Zie STERCULIA FOETIDA.

DJANGKREK, Mal. = krekkel (zie aldaar). Adoe djangkrik beteekent krekkelgevecht, waarover zie DIERENGEVECHTEN.

DJANGKRIK. Zie KREKEL.

DJANGTONG. Zie MANOEK-MANJESEP.

DJANTIENGAN. Maleische naam voor Honingvogels. Zie aldaar.

DJANTOENG. Inlandsche naam in de Padang-sche bovenlanden van een vogelsoort, *Aegithina viridis*, die ook op Borneo voorkomt, en tot de familie der *Timaliidae* behoort. Op Java komt *Aegithina scapularis* voor, die aldaar tjito genoemd

wordt. De soorten van het genus *Aegithina* zijn hoofdzakelijk groen gekleurd, met zwarte vleugels en staart; zij hebben de grootte van een distelvink.

DJAPARA. Vroegere naam van de stad en het landschap Mōdjōkertō, res. Soerabaja. De naam was in den Hindoe-tijd de gebruikelijke voor de plaats, waar thans genoemde stad ligt; als naam van het regentschap leefde zij officiëel tot 12 September 1838 en werd toen bij gouv. besluit door Modjokerto vervangen.

DJAPARA. Zie JAPARA.

DJARAK. (MAL., SOEND. en JAV.); Kaliki ook SOEND. (voor *var. ruber*); Doelang, BATT.; Tangang-Tangang Djara, MAL.

Ricinus communis L. *Euphorbiaceae*. Eene soort met talrijke, vaak als soorten beschreven variëteiten, sinds langen tijd overal, vooral in de oude wereld gekweekt; volgens sommigen in tropisch Azië, volgens anderen in sub-tropisch Afrika tehuis behoorend.

Uit de zaden wordt olie bereid, die in de bergstreken de kokosolie als lampolie vervangt; ze worden daartoe ontbolsterd, fijn gestampt, met water geperst en gekookt, tot al het water verdamt is. Aan de productie der medicinale „castorolie”, een belangrijk handelsartikel, neemt Java nog weinig deel. Te Kediri is thans echter eene fabriek, die deze olie zoowel voor technisch gebruik (machine-olie) als voor medicijn (zg. *cold drawn oil*) levert. De zaden bevatten een vergiftige stof, een toxalbumine, ricine genaamd, verder een vetsplitsend enzym-lipase en zijn rijk aan olie. De perskoeken vinden toepassing als mest. Zie ook RICINUS.

DJARAK IRI (JAV.). Zie JATROPHA CURCAS.

DJARAK KOESTA (MAL.). Zie JATROPHA CURCAS.

DJARAK LAOET (MAL.). Zie LEEA.

DJARAK PAGAR (MAL.). Zie JATROPHA CURCAS.

DJARAK TJINA (JAV.). Zie JATROPHA CURCAS.

DJARAN. Zie PAARD.

DJARAN (JAV., SOEND.). Zie DOLICHANDRONE.

DJARANAN (JAV.). Zie POLYSCIAS.

DJARIAN. Een fraaie steile vulkaankegel aan den rand der Bandoengsche hoogvlakte, ten Z. van den Toenggoel; 1281 M. hoog op ongeveer 600 M. boven het plateau. (Verbeek, Java, 741).

DJARO. Naam in Bantam gegeven aan het desa-hoofd.

DJARONG LELAKI (SOEND.). Zie STACHYTARPHETA.

DJASINGA. Het meest wijkte district van de afdeling Buitenzorg, grenzende aan Bantam, tot welk rijk het behoorde, tot het in 1808 door Daendels bij het Gouvernementsgebied werd ingelijfd. De gelijknamige districtshoofdplaats ligt aan de Tji Doerian. Het district bestaat geheel uit particuliere landerijen, welke hoofdzakelijk dienen voor de cultuur van padi, koffie, thee en kina. Daendels was oorspronkelijk van plan zichzelven het uitgestrekte land Djasinga, vormende een gedeelte van dit district, ten geschenke aan te bieden als belooning voor de annexatie van Bantam; maar toen die handelwijze in Holland door de Regeering werd afgekeurd, moest hij daarvan afzien en werd het als zoovele andere landen in dien tijd publiek verkocht. Het telde in 1905 ruim 57000 bewoners, waaronder een 20tal Europeanen en bijna 800 Chineezzen.

DJATAKE (SOEND.). Zie BOUEA.

DJATEN. Zie VAARTUIGEN.

DJATI. Wijk van Batavia, gelegen op den heuvel bezuiden Tanah-abang. Hier bevond zich vroeger het z.g. Djati-gesticht, een gesticht voor verlaten kinderen, sedert naar Rijswijk verplaatst. (Zie LIEFDADIGHEIDS-INSTELLINGEN).

DJATI. Vroeger een district van de afdeeling en het regentschap Pasoeroean van de gelijknamige residentie, behoorende tot de toenmalige contrôle-afdeeling Grati. De standplaats van het districts-hoofd was Ngeoeling.

DJATI. MAL. JAV. SOEND. MAK. en BOEG.

Tectona grandis L. Fam. *Verbenaceae*. De boom, die het bekende Djati-hout oplevert, dat in den handel meer algemeen bekend is onder de benaming van „Java-teak”; dezelfde boomsoort komt in Britsch-Indië voor, vanwaar het daarvan afkomstige hout onder den naam „teak” in groote hoeveelheid naar Europeesche havens, vooral naar Engeland, wordt uitgevoerd. In Nederlandsch-Indië groeit de djati-boom hoofdzakelijk op Java en overigens slechts op Moena (Celebes), Boeton (Celebes), Madoera, de Kangean-eilanden, Bali en Soembawa. in min of meer groote aaneengesloten complexen, terwijl enkele verspreide djati-boomen op Sumatra en nog enkele andere eilanden zijn aangetroffen. Het is een boom, die tot 40 M. hoog kan worden, en die op de natuurlijke standplaatsen in den oostmoesson maanden lang geheel bladerloos is. Tegen het begin van den regenmoesson komen de zeer groote bladeren te voorschijn (gemiddeld 65 cm. lang en 50 cm. breed), terwijl in dien tijd de boom gaat bloeien met talrijke kleine witte bloemen in groote pluimen. In het midden van den oostmoesson zijn de vruchten rijp; deze zijn grof fluweelachtig behaard en bevatten een 2—4-zadige steenkern. Ze zijn opgesloten in den sterk vergrooten en opgeblazen kelk. Het djatihout wordt, vooral ook om zijn menigvuldig voorkomen op Java, in Indië het werkhout bij uitnemendheid is, vindt om zijne uitstekende eigenschappen eene veelzijdige toepassing, zoowel voor scheepsbouw als voor waterstaats- en spoorwegwerken, huisbouw en vele andere doelcirden. Het is op Java ook het meest algemeene meubelhout. Het djati-hout wordt in vastheid, sterkte en duurzaamheid door weinig houtsoorten geëvenaard en laat zich met daartoe geëigende gereedschappen gemakkelijk bewerken. Het heeft een betrekkelijk gering specifiek gewicht van ongeveer 0,680, waardoor het zich gemakkelijk te water, in vlotten, langs de rivieren laat vervoeren en overtreft in draagvermogen alle Europeesche houtsoorten. Goed uitgedroogd djati-hout krimpt en scheurt bijna niet, om welke reden het zoo bijzonder geschikt is voor dekplanken op de schepen. Beter nog dan eikenhout wederstaat het de afwisselende invloeden van elk klimaat. Het is tamelijk donkerbruin van kleur, op de dwarse doorsnede eenigszins kastanjebruin, op de lengtedoorsnede iets lichter, meer koffiebruin. De inlanders op Java onderscheiden verschillende variëteiten van djati-hout: D. j. *soengoe* (hoornachtige djati, de beste van allen), D. j. *minjak* (olieachtige djati), D. j. *kapoer* (kalk-djati) e. a., onderscheidingen die zich gronden op de dichtheid, zwaarte, kleur enz. en het gevolg schijnen te zijn van plaatselijke verschillen in de geaardheid van den grond. Die kenmerken zijn echter zeer onstandvastig en gaan veelal zóó onmerkbbaar in elkander over, dat het dikwijls moeilijk valt de genoemde variëteiten van elkander te onderkennen. De djati-boomen bereiken geen bijzondere lengte. Deze wisselt voor

volwassen stammen, tot aan de uiterste spits, af tusschen 30 en ruim 40 meter. In verhouding tot de lengte bereiken de boomen echter eene vrij aanzienlijke dikte.

De bosschen, welke dit hout bevatten, bestaan bijna uitsluitend uit djati-boomen; slechts weinige andere boomsoorten, — alle met hout van mindere waarde, — komen er in zeer geringe hoeveelheid in voor. De djati-bosschen vormen uitgestrekte wouden en verleenen door hun eentonig uiterlijk aan vele landschappen een bijzonder karakter. Op Java zijn de djati-bosschen vooral verspreid over het midden en het oosten van het eiland. In de bergachtige vulkanische streken van West-Java beslaan zij slechts een zeer beperkt gebied. Het droge, heete, minder ongestadige klimaat van Oost-Java begunstigt meer hun groei dan de vochtige atmosfeer der bergstreken; speciaal schijnt de djati-boom behoefte te hebben aan eenige maanden aanhoudende droogte. In verticale richting heeft de djati-boom slechts een tamelijk beperkt gebied. Eene hoogte van 650 meter boven de oppervlakte der zee kan op Java wel als de hoogste grens der djati-bosschen worden aangenomen. De djati-boom groeit in Midden- en Oost-Java vooral op de lage neptunische formaties, bij voorkeur op een eenigszins heuvelachtig terrein, zooals het lage kalkgebergte, dat zich uitstrekt van den oostelijken voet van het Oengarangebergte tot in de residentie Soerabaja en grotendeels met djati-bosschen overdekt is. Voorheen was Java nog over een veel grooter gedeelte dan thans met djati-bosschen bezet. Overal is het zichtbaar hoe het voormalige verband der bosschen verbroken is, vooral langs de rivieren en in de nabijheid der noordkust. Volgens de laatste opmetingen bedraagt thans de djatiboschoppervlakte op Java circa 680 000 H.A. Verreweg de grootste uitgestrektheid beslaan de djatibosschen in de residentie Rembang, met circa 255.000 hectaren. In afdalende reeks volgen daarop de residentien Madioen, Semarang, Soerabaja en Kediri. De overige residentien bevatten slechts weinig, eenige in 't geheel geen oorspronkelijk djatibosch.

De uitvoer van djati-hout uit Nederlandsch-Indië is betrekkelijk nog gering. Hij bedroeg in het jaar 1912 circa vijftig duizend kubieke meter, in 1913 circa veertig duizend en in 1914 circa vijf en dertig duizend. De uitvoerlijn is over 't algemeen een stijgende, al was ook gedurende de jaren 1912, 1913 en 1914 eene geringe daling te constateeren, welke moet worden toegeschreven aan de grootere vraag op Java zelf naar djati-hout en in het laatste jaar gedeeltelijk ook aan den oorlog. Zie voorts over de Djati-bosschen BOSCHWEZEN.

Betreffende de literatuur over „Djati” staat bovenaan het uitvoerige werk van der toenmaligen inspecteur van het Boschwezen in Nederlandsch-Indië J. W. H. Cordes: De Djati-bosschen op Java, hun natuur, verspreiding, geschiedenis en exploitatie, Batavia 1881. In dit werk, waarvan thans een herdruk in bewerking is, vindt men ook opgave van wat over het Indische Boschwezen en het Djati-hout in verschillende tijdschriften verschenen is.

DJATI BLANDA (MAL.). Zie GUAZUMA.

DJATI NANGGOR. Uitgestrekt theeland in de afdeling Soemedang (Preanger regentschappen) ter grootte van 1.367 bahoës. Het ligt aan den grooten weg van Bandoeng naar Soemedang op ongeveer 20 K.M. afstand van Bandoeng.

DJATI NEGARA. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Protjot, regentschap en afdeling Tegal, residentie Pekalo-

ngan. Het district heeft 2 onderdistricten en telt 32 desa's met (in 1905), ruim 23000 zielen, waaronder een 40 tal Chineezen. Vroeger heette dit district Gantoengan.

DJATINOM. District (van den Soesoehoenan) met gelijknamige hoofdplaats van de afdeling Klaten, residentie Soerakarta. Het heeft 4 onderdistricten met name Djatinom, Toeloeng, Kragan en Kemalang en telde op 't eind van 1905: 39000 bewoners, waarvan 70 Europeanen en 190 Chineezen. De hoofdplaats, die gelegen is nabij de suikerfabriek Gedarèn, omvat de perdikandesa Djatinom, waarin heilige graven gelegen zijn, die eens per jaar door vele duizenden pelgrims, ook uit omliggende residentien, bezocht worden.

DJATIPOERA. Het noordelijkste (Mangkoe Negaransche) district van de onderafdeeling Wonogiri, afdeling en residentie Soerakarta. Het district met gelijknamige hoofdplaats, heeft 3 onderdistricten met name Djatipoerò, Djoemôploë en Girimartò, en had op 't einde van 1905 eene bevolking van 42000 zielen, allen Inlanders. Het district is gelegen op de westerhellingen van den Lawoe.

DJATIROGO. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeling Toeban, residentie Rembang. Zij telt 3 districten, nl. Djatirogo, Bantjar en Singahan.

DJATIROGO. District van de afdeling en het regentschap Toeban van de residentie Rembang, met de districtshoofdplaats Wotsogo. Het district heeft een oppervlakte van ruim 300 K.M.²; het heeft 3 onderdistricten met 49 desa's en telde op 't einde van 1905 een bevolking van 51500 zielen, w.o. 25 Europeanen en 150 Chineezen. Men vindt er uitgestrekte djati-bosschen. De vroeger daar gebloeid hebbende Europeesche tabakscultuur is te niet gegaan, doch men vindt er een vrij belangrijke Inlandsche tabakscultuur.

DJATISRONO. Het Oostelijkste (Mangkoe Negaransche) district van de onderafdeeling Wonogiri, afdeling en residentie Soerakarta. Het district met gelijknamige hoofdplaats, heeft 5 onderdistricten met name Djatirônò, Sidôhardjò, Boeloekertò, Poerwômantôrò en Slôgôhimò, en had op 't einde van 1905 bijna 85000 bewoners, onder welke 14 Chineezen en de rest Inlanders. Het district is gelegen op de Zuidwester hellingen van den Lawoe.

DJATIWANGI. District van de afdeling en het regentschap Madjalengka van de residentie Cheribon, met de hoofdplaats Soetawangi en een oppervlakte van 226 K.M.², 43 desa's en 73000 inwoners, waaronder 34 Europeanen, 640 Chineezen, 1 Arabier (einde 1905). In dit district liggen de suikerfabrieken Djatiwangi en Kadipaten.

DJAWA, zie JAVA en SUMATRA.

DJAWAWOET (JAV., SOEND.). Zie SETARIA.

DJAWER BEUREUM (SOEND.). Zie COLEUS SCUTELLARIOIDES.

DJAWER KOTOK (SOEND.). Zie CELOSIA.

DJEBENG. District van de contrôle-afdeeling, de afdeling en het regentschap Ponorogo van de residentie Madioen, met 3 onderdistricten en 69 desa's; op 't eind van 1905 had het eene bevolking van ruim 69000 zielen, onder welke 3 Europeanen. De standplaats van het districtshoofd is Balong. Het noordelijk deel van het district is vlak, het overige gedeelte bergachtig, Landbouw en veeteelt zijn de voornaamste bronnen van bestaan der inlandsche bevolking. Particuliere nijverheid vindt men in dit district niet.

DJEBOES. District der afdeling Noord-Banka

van de residentie Banka, tevens de naam van een onderdistrict. Djeboes is ook een der 9 mijndistricten, waarin het eiland voor de tinwinning is verdeeld.

DJEBOES. Standplaats van het districtshoofd van het gelijknamige district der afdeeling Noord-Banka.

DJEDJERAN. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Bantoel, afdeeling Mataram, residentie Djokjakarta. Vroeger behoorde het tot het regentschap Kalaan. Het telt 3 onderdistricten, t.w. Sëwon, Gandok en Djëtis.

DJEDOENG. Ruïnes aan den voet van den Penangoengan, omstreeks 7,5 KM. Oost van Madjasari. Bewaard gebleven zijn twee poorten en een tempel, Tjandi Pasetran genaamd, met bijtempeltje. Vgk. Domis, Oosterling II, (1836) 95; Brumund, Indiana (1854) II, 256; Junguhn, T. v. N.-I. VI, 2. 378; Rapp. Oudh. Comm. 1907 p. 80—84; Oudh. Versl. 1915 p. 29—32. Afbeeldingen zijn te vinden op plaat 1—3 van Rapp. Oudh. Comm. 1912.

Over de inscripties van Djêdoeng vergelijkte men: Friederich, in Verh. Bat. Gen. XXVI (1854) p. 75 en 86; Cohen Stuart in Bijdr. Kon. Inst. 3e reeks, VIII (1873), p. 21; Holle, Alphabttten (1882), p. 48, 2e regel; Brandes in Not. Bat. Gen. XXIV (1886), p. 42—43; Groeneveldt en Brandes, Arch. Cat. (1887), p. 359; Verbeek in Not. Bat. Gen. XXVI (1888), p. 12, 14, 46, 83; Brandes, l. c. (1888), p. 83—85 en bijl. II, p. XIX; Verbeek in Verh. Bat. Gen. XLVI (1891), p. 243—245; Veth, (1896), I p. 200; Brandes, Verh. Bat. Gen. LX (1913), p. 36 en 49; Oudh Versl. 1915 t. a. p.

DJELAI. Rivier, uitwaterende aan de z.kust van Borneo, en de grens vormende tusschen de residentien Westerafdeeling en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Het landschap Djelai behoort, voor zoo ver het aan den linkeroever van de rivier van dien naam gelegen is, tot het leenplichtig rijk Kota Waringin. Zie ook Borneo IV D.

DJELATANG (MAL.). Zie FLEURYA INTER-
RUPTA en LAPORTEA.

DJELER. Zie KARPERACHTIGEN.

DJELOETOENG. Onder dezen naam is in de laatste 15—20 jaren, vooral van Borneo, in reusachtige hoeveelheden een product uitgevoerd, waarvan eigenlijk niet te zeggen is of het tot de caoutchouc- of getah pertja soorten gerekend moet worden. In den handel is het ook een tijdlang bekend geweest onder den naam dead Borneo of Pontianak. Over de afkomst van dit product was men tot 1899 vrij wel in het onzekere, toen het in dat jaar aan Dr. v. Romburgh in de W. afdeeling van Borneo gelukte den boom, die de djeloetoeng levert, te vinden en de bereidingswijze van het product te leeren kennen. In de Z. en O. afdeeling van Borneo wordt de djeloetoeng-boom eveneens aangetroffen en draagt daar den naam pantoeng, terwijl hij in Palembang malaboeai of laboeai heet. Dr. Boerlage determineerde den van Borneo afkomstigen djeloetoeng-boom als *Dyera Lowii* Hook. f. Ook vindt men *Dyera costulata*, die in habitus er volkomen op gelijk, als djeloetoeng vermeld. De djeloetoeng boomen behooren tot de woudreuzen; v. Romburgh zag een exemplaar van meer dan 45 M. hoogte met een omtrek van 7,5 M., terwijl Te Wechel als middellijn 1—2 M. en als hoogte 30—50 M. opgeeft. De boomen, die door de inlanders geëxploiteerd worden, groeien in moerassigen bodem en zijn aan den grijzen bast en hun uitgebreid oppervlakkig wortelstelsel gemakkelijk te herkennen. Vroeger was het winnen van djeloetoeng vrij; thans moeten de

inlanders van het bestuur vergunning hebben om het product in te zamelen. De vergunninghouder vormt met een aantal makkers een „kongsi”, begint met het maken van een tijdelijke nederzetting en van primitieve paden, om de boomen in het moeilijke terrein te kunnen bereiken. Het winnen van het product geschiedt door het maken van 4—6 insnijdingen met een kapmes op 1,5 M. van den grond. In de W. Afdeeling van Borneo placht men ook wel reepen bast ter breedte van 8—10 M. af te snijden. Het eerst uitstroomende melksap is dun vloeibaar en stroomt weg. Hetgeen na korten tijd te voorschijn komt is dikker en kleef aan den boom vast. Na nog een aantal boomen op dezelfde wijze behandeld te hebben, schraapt de tapper de intusschen brijachtig geworden massa met een stukje hout van den boom en verzamelt het in een blikken of houten vat. In zijn tijdelijke woonplaats gekomen brengt hij 't in een ton of in een uit boomschors vervaardigde trog, waarin zich beneden een met een prop gesloten opening bevindt. Het melksap vermengt men dan met een gelijk volume water of wel meer en roert er dan eene hoeveelheid petroleum door heen ($\pm$ 300 c.M³: op 18 L. melksap). Soms voegt men een soort witte pijpaaide of gips toe — volgens zeggen op verzoek van de handelaars. — Het product is den volgenden dag gestold; men laat het water weglloopen. Dan kneedt men het onder heen en weer rollen, overgiet het verkregen stuk met warm water en bestrijkt het met een flesch om de oppervlakte glad te maken. De Chineezzen te Pontianak ontvingen en exporteerden de djeloetoeng in groote stukken, die een geelwitte kleur hebben en eenigszins op kazen gelijk. Een flinke pantoeng kan volgens Te Wechel $\frac{1}{2}$ pikol melksap leveren, terwijl de duur van het tappen één jaar is. Dan wordt het terrein verlaten en blijven de boomen ten doode opgeschreven achter. Men heeft getracht, door het geven van voorschriften voor het tappen, de uitroeiing van de djeloetoeng boomen tegen te gaan. Natuurlijk was toezicht op de naleving der voorschriften onmogelijk. Daarom heeft de Regeering uitgebreide terreinen in concessie gegeven, tegen welken maatregel echter eene heftige oppositie ontstond. Door de United Malaysian Rubber Co. en een paar zustermaatschappijen wordt het gewonnen product in fabrieken — o.a. in Serawak en op Karimoen — door extractie ontharst. De djeloetoeng toch bevat (op vuil- en watervrije stof berekend) $\pm$ 22 % caoutchouc en 78 % hars. De hoedanigheid van de verkregen caoutchouc valt niet bijster te roemen.

Nauwkeurige gegevens over den uitvoer bestaan niet, omdat djeloetoeng niet afzonderlijk in de uitvoerstaten wordt opgenomen. In 1911 zou de uitvoer ongeveer 35 miljoen K.G. bedragen hebben.

DJELOETOENG BADAK (MAL.). Zie TABER-
NAEMONTANA CORYMBOSA.

DJEMADJA. Een der grootste eilanden, behoorende tot de Anambas groep. Zie POELAU TOE-
DJOEH.

DJEMAKIAN (MAL.). Zie CROTON TIGLIUM.

DJEMBËR. Afdeeling van de res. Besoeki met gelijknamige hoofdplaats; ressorteert onder het regentschap Bondowoso; was vroeger een deel van de afdeeling Bondowoso, waarvan ze in 1883 gescheiden werd. Het inlandsch bestuur wordt er gevoerd door een patih, die in naam onder den regent van Bondowoso staat. De afdeeling, welke eene oppervlakte heeft van 3285 K.M.², werd in 1915 geschat te hebben $\pm$ 536000 zielen, o. w. 1500 Europeanen, 2000 Chineezzen en 77 Arabieren en bestaat uit

de districten Djember, Soekokerto, Majang, Rambipoedji, Tangoel en Poeger en uit twee controle-afdelingen: Djember en Rambipoedji. De particuliere industrie is er zeer ontwikkeld. Men vindt er 98 erfpaachtondernemingen, gedreven op 86.000 bouws; bijna alle zijn koffie-, rubber- en tabaksondernemingen. De vlakte van Djember is thans het voornaamste tabaksland op Java.

Djember is vooral bekend geworden door den strijd tusschen oud- en nieuw-tabakkers, een strijd, die aanleiding gaf tot ongewone handelingen van de zijde der ondernemers, en die duidelijk de groote leemten in de toen bestaande bepalingen op de verhuur van gronden van inlanders aan niet-inlanders aan het licht deed komen. In de laatste jaren is de toestand aanmerkelijk in gunstigen zin veranderd, zoowel tengevolge van verbetering der wetgeving op den grondverhuur en het afkondigen door den Gewestelijken Raad van Besoeki van de „Tabaksverordening”, als door het intreden van normale verhoudingen tusschen de ondernemers, die, nu bedrijfszekerheid bestaat, een overeenkomst hebben gesloten o.a. om elkanders gronden niet meer in te huren, de prijzen niet op te drijven enz. Zoogenaamde assurantie-branden van tabaksschuren komen zelden meer voor. — Vgl. R. Broersma, Besoeki, een gewest in opkomst (Amst. 1913). De Inlandsche bevolking, bestaande uit Madoereezen en Javanen, verbouwt voornamelijk padi, djagoeng en tabak.

DJEMBER. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeling van dien naam, regentschap Bondowoso, residentie Besoeki. Het heeft eene oppervlakte van 782.93 K.M.² en telt 34 desa's met in 1905 ruim 75.000 inwoners, w.o. ruim 300 Europeanen en 190 Chineezen. Veel tabak wordt in dit district geplant.

DJEMBER. Hoofdplaats der afdeling en van het district van dien naam, telde in 1905 800 inwoners, o.w. 250 Europeanen en 190 Chineezen. In 1915 was die bevolking met 56 % toegenomen. De grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887, no. 101.

DJEMBRANA (DJAMBRANA). Een der voormalige landschappen op Bali, evenals Boelèlèng in 1855 onder rechtstreeksch gezag van het Indisch Gouvernement geplaatst en sedert 1882 eene afdeling der Res. Bali en Lombok met een bevolking in 1914 van ruim 28000 zielen. Het ligt in den zuid-westelijken hoek van het eiland, grenzende ten noorden aan Boelèlèng en ten oosten aan Tabanan, waarvan het door de rivier Leh gescheiden is. Dicht bevolkt is alleen de vlakte van Negara, gevormd door het eenige grootere stroomstelsel, dat der Djogading, die bij T. Prantjak in zee vloeit; tusschen de vlakte van Negara en de Poelakan zijn hier en daar nog nederzettingen; de rest is vrij wel onbewoond. Dank zij het door ons ingevoerd bestuur, neemt de volkswelvaart zichtbaar toe en bestaat er uitzicht dat de uitgestrekte bosschen en wildernissen, die men hier vindt, langzamerhand zullen ontgonnen worden.

Administratief is de afdeling Djembrana, bestuurd door een controleur, verdeeld in drie districten, Negara, Mendojo en Djembrana, die elk een inlandsch beambte met den titel van Poenggawa, aan het hoofd hebben.

De voornaamste plaatsen in deze vlakte zijn: N e g a r a (6650 zielen) de hoofdplaats en zetel van den controleur, op ongeveer 6 K.M. afstand van de kust, aan de rivier Djo-gading; L o l o a n, voornaamste handelsplaats, 1½ K.M. zuidelijker, aan dezelfde rivier gelegen. D j e m b r a n a, de oude hoofdplaats, oostwaarts van Negara. De havenplaats voor Negara

is Tjoepel, in het Westen der vlakte gelegen. Een zijweg loopt tusschen deze twee plaatsen verder van Oost naar West door een groot gedeelte der afdeling. Een paardenpad verbindt de afdelingen Djembrana en Boeolèng.

DJEMBRANA. District van de afdeling Djembrana, residentie Bali en Lombok.

DJEMOEDJOE (MAL.). Zie CARUM.

DJENEPONTO. Onderafdeeling der afd. Bonthain van het gouv. Celebes en Ond. Omvat de districten of regentschappen Laikang, Bangkala, Binamoe en Aroengkeke.

DJENEPONTO. Hoofdplaats der gelijknamige onderafdeeling; is aan zee gelegen, dicht bij den mond der Sapanang, in een dorre, regenarme streek. Belangrijke werken zijn in voorbereiding voor de irrigatie van dit gebied. De plaats is met Bonthain en Boeloekoemba door den grooten postweg met Makassar verbonden.

DJENGAL. Zie VALLEN.

DJENGALA. Volgens de legende vroeger een machtig rijk op Java, waarvan de zetel gezocht zou moeten worden in Sidoarjo, in welke afdeling men nu nog vier districten met den naam Djenggolo aantreft. (Vgl. JAVA GESCHIEDENIS).

DJENGOLAN. Zie VAARTUIGEN.

DJENGKOL (JAV., SOEND.). Zie PITHECOLOBIUM BIGE MINUM.

DJENGOTAN (JAV.). Zie CORCHORUS ACUTANGULUS.

DJENILOE. Landschap op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Beloe, afdeling Noord en Midden Timor, dat in 1913 met het landschap Lidak tot één zelfbesturend landschap was verenigd, doch in 1914, na toevoeging van het landschap Naitimoe, in één nieuw landschap onder den naam Kakoeloek Mesak is opgegaan.

DJENITRI (JAV.). Zie ELAEOCARPUS GANITRUS.

DJËNOE. District van de afdeling en het regentschap Toeban van de residentie Rembang, met gelijknamige districtshoofdplaats, en een oppervlakte van 230 K.M.². Het heeft 3 onderdistricten met 54 desa's en telde op 't einde van 1905 bijna 60.000 bewoners, onder welke slechts één Europeaan en een 30 tal Chineezen.

DJËNOE. SOEND. en JAV. Zie TOEBAN.

DJËPON. District van de afdeling en het regentschap Blora van de residentie Rembang, met gelijknamige districtshoofdplaats, en een oppervlakte van ruim 350 K.M.² Het heeft 3 onderdistricten in 56 desa's en had op 't einde van 1905: 46 000 zielen, o.a. 37 Europeanen en 180 Chineezen. Men vindt er uitgestrekte djatibosschen.

DJERELLANG. Zie EEKHOORNS.

DJERING (JAV., MAL.). Zie PITHECOLOBIUM LOBATUM.

DJERINGAN (JAV.). Zie PASPALUM SCROBICULATUM.

DJERNANG. Zie DRAKENBLOED en DAEMONOROPS DRACO.

DJEROEK ASEM. Zie CITRUS MEDICA.

DJEROEK BALI. Zie CITRUS AURANTIIUM.

DJEROEK BODONG. Zie CITRUS MEDICA.

DJEROEK DALIMA. Zie CITRUS AURANTIIUM.

DJEROEK GEDE. Zie CITRUS AURANTIIUM.

DJEROEK HIDEUNG. Zie CITRUS NOBILIS.

DJEROEK KINGKIT Zie TRIPHASIA.

DJEROEK LEGI. Zie CITRUS AURANTIIUM.

DJEROEK MANA LAGI. Zie CITRUS AURANTIIUM.

DJEROEK MANIS. Zie CITRUS AURANTIUM.
DJEROEK NIPIS. Zie CITRUS HYSTRIX.
DJEROEK PANDAN. Zie CITRUS AURANTIUM.
DJEROEK PETJEL. Zie CITRUS HYSTRIX.
DJEROEK POEROET. Zie CITRUS HYSTRIX.
DJEROEK TANGAN. Zie CITRUS SARCODACTYLIS.

DJEROEK TIPIS. Zie CITRUS HYSTRIX.
DJEROEK TJOPLOK. Zie CITRUS NOBILIS.
DJERONGA. Eiland bestaande uit bazalt in het westelijk en uit koraalkalk in het oostelijk deel. Wordt op de zeekaarten Hassil en Hasselt genoemd (Solo eilanden, residentie Ternate).

DJEUNDJING (SOEND.). Zie ALBIZZIA STIPULATA.

DJEUNDJING LAOET (SOEND.). Zie ALBIZZIA MOLUCCANA.

DJEUNDJING SOENDA (SOEND.). Zie ALBIZZIA STIPULATA.

DJEUREUN. Zie PAARD.

DJIHAD. Zie PANISLAMISME.

DJIKO. Ternataansch woord (en uit deze taal in het Maleisch der Molukken overgenomen) voor bocht of inham, op Halmahera ook wel voor district gebezigd naar de altijd in een bocht gelegen plaats, waar de hoofdkampongs verenigd zijn. (Zie Tern. Holl. woordenlijst van de Clercq).

DJKOE. Ambonsch Maleisch woord, dat „hoek” of „punt” beteekent.

DJIMAT. Verbastering van het Arab. ‘azimat, dat amulet, talisman beteekent.

DJINAMEË. Zie ATJEHERS § 4a.

DJINDJING LATAH. Zie GLATIK BATOE.

DJINENGDALEM. District van de afdeeling Boeleng, residentie Bali en Lombok.

DJINTAN (MAL.). Zie CARUM.

DJINTEN (JAV., SOEND.). Zie CARUM.

DJINTEN BODAS (MAL., SOEND.). Zie CUMINUM.

DJINTEN POETIH (MAL., JAV.). Zie CUMINUM.

DJINTEN IRENG (JAV.). Zie NIGELLA.

DJINTEN ITAM (MAL.). Zie NIGELLA.

DJIPANG. Vroegere naam van een landschap, ongeveer overeenkomende met het tegenwoordige regentschap Bodjonegoro en het zuidelijk deel van Blora. Bij de verdeling van het rijk van Demak werd de jongste zoon van Pangéran Trenggono, genaamd Raden Penangsang, hoofd van Djipang met den titel van Adipati. Zijn gebied werd later door verovering bij het rijk van Padjang gevoegd. (Vgk. JAVA. GESCHIEDENIS).

DJIR. Zie BANGO.

DJIRAK (JAV., SOEND.). Zie SYMPLOCOS.

DJIRANGAN, DJIRANGAN GOENOENG. Zie SLANKAPEN.

DJIROK (JAV.). Zie BACCAUREA RACEMOSA.

DJITJING. Zie OPIUM.

DJITJOEI. Zie OPIUM.

DJITOEN (SOEND.). Zie PHOENIX.

DJODJIE. Zie DUIF en KATE.

DJODJOGAN. Waterval in het riviertje Ngilrip in het district Singgahan van de afdeeling Toeban van de residentie Rembang. De val heeft een loodrechte hoogte van 30 à 40 M. Tevens naam van de hoofdplaats van het district Singgahan. Men vindt in de nabijheid petroleumbronnen en prachtige druipsteenen grotten.

DJOEDJOER. Maleische benaming voor den bruidschat, die aan den vader (later: aan de ouders) der vrouw betaald wordt door den bruidegom of de zijnen. Zie HUWELIJK.

DJOEHAR (JAV.). Zie CASSIA SIAMEA.

DJOEKOENG, DJOEKONG. Zie VAARTUIGEN.

DJOEKOET (SOEND.). Algemeene naam voor grassen.

DJOEKOET BORANG (SOEND.). Zie MIMOSA PUDICA.

DJOEKOET MALELA (SOEND.). Zie POLYGALA GLOMERATA.

DJOEKOET MANDJAH (SOEND.). Zie THEMEDA.

DJOEKOET PAHIT (SOEND.). Zie PASPALUM CONJUGATUM en P. PLATYCAULON.

DJOEKOET PALIJAS (SOEND.). Zie POGONATHERUM.

DJOEKOET PINGPING KASIR (SOEND.). Zie PASPALUM SCROBICULATUM.

DJOEKOET TIJARA (SOEND.). Zie SPINIFEX.

DJOELAËNG. Inl. naam door de Dajaks van de meren aan den Boven-Kapoeas aan den Maleischen Gaviaal *Tomistoma schlegelii* Müll. gegeven. (Zie onder BOWAJA.)

DJOELANG (JAV., SOEND.). Zie PAHUDIA.

DJOELO^cRAJEU^c. Het oudste landschap van de onderafdeeling Idi, afdeeling Oostkust van Atjèh, met ± 1200 volwassen mannen. Het strekt zich uit van N. naar Z. in lang gerekten vorm, van Straat Malaka tot aan het scheidsgebergte van Serbōdjadi. De oelēbalang verblijft te Koeta Bindjè of Minjè, waar een keudè is en een halte van de Atjèh-tram, en waar van den grooten colonne-weg, die evenals de trambaan het landschap Oost—West kruist, één weg afslaat in N. richting naar de keudè Rantō Panjang en de havenplaats Gloempang, en een andere weg in Z. richting naar Babah Loeëng, waar water uit de Djoelō^c-rivier wordt afgetapt in een leiding voor de lager gelegen velden, en verderop naar Seuneubō^c Keumoenèng, waar vlakten en gebaande weg eindigen en het beboschte bergland begint. Een halve dagmarsch door het bosch brengt op een uitgestrekte vlakten, waarin de Aloë Ië Mirah vloeit. Deze vlakten was vroeger tot goed bevoelde sawahs ontgonnen, en Djambō Balé e.a. nederzettingen bergden een nijvere rijst-, peper- en pinangplantende bevolking. Met het oog op stroopende benden werd echter het verblijf daar verboden. Sindsdien minderde ook Djoelō^c's bevolking, zoodat de Aloë Ië Mirah streek thans een treurigen aanblik oplevert. Goed bevolkt en ontgonnen is nu dus enkel het vlakke noordelijk deel van het landschap. Uitgevoerd worden: rijst, peper, pinang, copra, tabak, muskaatnoten en boschproducten. In de strandbosschen wordt brandhout gekapt voor de Atjèh-tram, en ook de zeevischvangst met poekat's wordt beoefend. De veestapel bestaat voornamelijk uit runderen.

Djoelō^c zou vroeger hebben omvat het gebied van nagenoeg de geheele onderafdeeling Idi, van Mōn Panglima in het N.W. tot aan Pseudawa Poentōng in het Z.O. toe. Tijdens onze vestiging te Idi bestuurdte Djoelō^c R.: Béntara Tjoet Seutia Moeda, wien de toenmalige oelēbalang van Idi, en de latere radja van Djoelō^c Tjoet, bestonden als neven in den 4en graad; panglima prang van zijn vader zoude zijn geweest: Panglima Prang Nja^c Sin, de ontginning van Boegéng en Bagō^c en van Idi Rajeu^c. Béntara Tjoet Seutia Moeda stierf dd. 3 Sept. 1883 en werd opgevolgd door zijn zoon Nja^c Aboe of T. Béntara Peukan, een geslepen diplomaat, die zijn hoogheidsrechten op Djoelō^c Tjoet, Boegéng en Bagō^c en Idi Tjoet weer deed gelden, en een aandeel in de inkomsten dier landschappen wist te verwerven. Ook stond de annexatie van Boegéng en Bagō^c op zijn program, welk

doel hij nastreefde door in dat landschap steeds onrust te stoken, in vereeniging eerst met Teungkoe Joesöf en later met T. Oesën Oelëé Gadjah. Toen zijn heulen met laatstgezegd bendehoofd en Nja^c Mamat Peureula^c was gebleken, werd hij bij Gouver. besl. dd. 21 Nov. 1899 van het bestuur vervallen verklaard en verbannen. Zijn halfbroer T. Radja Amat volgde hem op, en bepaald werd, dat Djoelö^c Tjoet, Boegéng en Bagö^c en Idi Tjoet voortaan geheel onafhankelijk zouden zijn van Djoelö^c Rajeu^c.

DJOELÖ^c TJOET. Een landschap van de onderafdeeling Idi, afdeeling Oostkust van Atjeh, met ± 550 volwassen mannen. Het wordt van Oost naar West gekruist door de baan van de Atjehtram, welke te Keudè Djoelö^c Tjoet een halte heeft. Naast de trambaan loopt de groote colonneweg, vanwaar voetpaden voeren naar de verschillende dorpen en pepertuinen. Doordien de bedding van de Kroeëng Djoelö^c Tjoet zich geleidelijk had verdiept, kon de bevloeiing van de rijstvelden in de laatste jaren niet meer als vroeger vanuit die rivier geschieden. Thans wordt van gouvernementwege hulp verleend om de oude prise d'eau te herstellen. De Koninklijke Mij tot expl. v. petrol. br. heeft in 1904 geologische onderzoekingen ingesteld of dit heuvelachtig landschap ook petroleum bevatte, doch de resultaten waren niet gunstig.

Hoofdmiddel van bestaan is de rijstbouw, die bij geslaagden oogst in de behoeften van de bevolking kan voorzien. De uitvoer van peper en notemuskaat is niet belangrijk; aan de kust wordt een weinig visscherij uitgeoefend en wat bakō-bakō hout gekapt. Djoelö^c Tjoet maakte vroeger deel uit van Djoelö^c Rajeu^c. De in laatstgenoemd landschap alles te zeggen hebbende Panglima Prang Nja^c Hakim, neef en rechterhand van het landschapshoofd, plantte er peper en was er omstreeks 1870 als mee beleend. In 1876 hadden zijn pogingen om zich zelfstandig als oelëëbalang te doen erkennen, eindelijk succes. Door zijn dochter uit te huwen aan het hoofd van Idi Rajeu^c en van dezen geld te leenen, waarvoor peper en notemuskaat werden geplant, verhoogde hij zijn aanzien. Toch moest hij gedoogen, dat de staat van onderhoorigheid van zijn landschap ten opzichte van Djoelö^c Rajeu^c opnieuw werd hersteld en een deel van zijn inkomsten aan het hoofd aldaar werd toegekend. Eerst bij de verbanning van den oelëëbalang T. Béntara Peukan werd bepaald, dat geen schatting meer door Djoelö^c Tjoet aan Djoelö^c Rajeu^c zou worden uitgekeerd. Nja^c Hakim overleed Dec. 1898 en werd opgevolgd door zijn zoon T. Arifin, die overleed in Mei 1904, waarop zijn neef en banta T. Ali met de bestuurswaarneming werd belast. Een tijd lang was er kwestie van om Djoelö^c Tjoet toch maar weer met Djoelö^c Rajeu^c te herenenigen, maar het is daar niet toe gekomen.

DJOELOENG-DJOELOENG. Zie VAARTUIGEN.

DJOELOENG-DJOELOENG (IKAN). Zie onder GEEP.

DJOEMADILAKIR, d. i. de 6e maand van het Mohammedaansche jaar; zie MOHAMMEDAANSCH KALENDER A.

DJOEMADILAWAL, d. i. de 5e maand van het Mohammedaansche jaar; zie MOHAMMEDAANSCH KALENDER A.

DJOEMAHAT. Zie SEMBAHJANG.

DJOEMBA. Zie TANDWALVISSCHEN.

DJOEMENENG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Sleman, afdeeling Mataram, residentie Djokjakarta. Het district heeft twee

onder-districten, t. w. Watoekaroeng en Séjéjan.

DJOEMOEA. Zie SEMBAHJANG.

DJOENG. Zie VAARTUIGEN.

DJOENG. Vlaktemaat op Java, gelijk aan 4 bahoes of 2000 □ Rijnl. roeden. Onderdeelen zijn: de kikil, groot 2 bahoes; de bahoe; de oepit of halve bahoe; de hiring of vierde; de hidoe of achtste; en de ketjrit of zestiende bahoe.

DJOENGKOELON. Schiereiland, waarmede Java zuidwestwaarts uitsteekt tusschen den Indischen Oceaan en Straat Soenda. In 't Westen ervan verheft zich de Gg. Pajoeng (zie aldaar), het oosten is een laag, zacht golvend plateau van gemiddeld 50 M. hoogte, met een paar heuvelrijen. Langs de Meeuwenbaai en de Welkomstbaai ligt een strook laagland, voor een groot deel bestaande uit moerasboschen. De berg- en heuvelhellingen zijn bedekt met zware bosschen, die bijzonder rijk zijn aan karetboomen. Vroeger lag aan de Meeuwenbaai, tegenover het Meeuwen-eiland de kampong Djoengkoelon, met twee bijdorpen, Poeloe Pentjang op Meeuwen-eiland en Tjiboenaar aan het Zuider strand; de bewoners zamelden veel caoutchouc in. In 1883 zijn de dorpjes geheel verwoest door den vloedgolf der Krakatau-uitbarsting, waardoor ook de landengte, die Djoengkoelon aan Java verbindt, overstromd werd. Wel hebben inlanders later getracht zich weer op de kusten te vestigen, maar ze moesten weldra wijken voor het groot aantal tijgers, die, naar bekend is, in de jaren na de ramp door voedselgebrek veel meer aanvallen op menschen deden dan te voren. Echter wordt het schiereiland nog geregeld ter inzameling van caoutchouc bezocht door lieden uit het district Tjibaloeng, die daarbij hoog in de boomen overnachten. Behalve tijgers vindt men op D. rhinocerossen, bantengs en herten. (Vgl. Tijdschr. Binn. Bestuur, Dl. 39 (1910), bl. 136.)

DJOENGKOENG, DJONGKONG. Zie VAARTUIGEN.

DJOENTI (JAV.). Zie DILLENIA AUREA.

DJOERAGAN. Door geheel Indië gebruikelijke titel voor gezagvoerders van grotere of kleinere inlandsche vaartuigen. In het Soendancesch heeft dit woord nog de beteekenis van heer of gebied.

DJOERE (SOEND.). Zie NERIUM ODORUM.

DJOEROE (ORANG). Zie ORANG DJOEROE.

DJOEROE KOENTJI. Sleutelbewaarder. Bewaker van een vorstelijke begraaftplaats of heilige plaats, van een warme bron, badplaats enz.

DJOEROETOELIS. Schrijver bij bestuursambtenaren, desabestuur, enz.

DJOEWANA. Vroeger eene afdeeling en een regentschap van de toenmalige residentie Japara, echter met ingang van 1 Januari 1902 vervallen en ingelijfd bij de afdeelingen en het regentschap Pati. Thans is Djoewana nog slechts eene controle afdeeling van de afdeeling Pati met 3 districten, Djoewana, Djakenan en Tajoe.

DJOEWANA. District van de contrôle-afdeeling van dien naam, regentschap en afdeeling Pati, residentie Semarang. Het district heeft eene uitgestrektheid van 122 K.M.² telt 4 onderdistricten en had op 't einde van 1905 eene bevolking van 61.000 zielen, waaronder een 100 tal Europeanen, 1600 Chinezen, en enkele vreemde Oosterlingen. In den Regeerings Almanak van 1916 staat als hoofdplaats van het district Doropajoeng opgegeven, doch dit is een der kampongs, waaruit de hoofdplaats Djoewana bestaat en waar het districtshoofd woont; feitelijk is de hoofdplaats Djoewana.

DJOEWANA (Joana, Djoena). Stad aan de

Noordkust van Java, residentie Semarang, gelegen aan de Djoewana rivier en aan den stoomtram Semarang—Rembang—Lasem. Vroeger eene vrij belangrijke handelsplaats, waar veel scheepstimmerwerven waren en o.a. veel suiker van de Japarasche fabrieken over zee afgevoerd werd. Ook bloeide zij, doordat verscheidene Chineezzen aldaar een winstgevend smokkelhandel in opium dreven. Sinds is de plaats echter achteruitgegaan; na de invoering der opium-regie wordt er niet meer gesmokkeld dan op andere plaatsen, en verder zijn vooral de slechte toestand van de reede (door de verzanding van de monding der Djoewana-rivier kunnen de laad- en losprauwen niet anders dan bij hoogwater in- en uitvaren) en de exploitatie sinds 1882 van den stoomtramweg Semarang—Joana oorzaken van dien achteruitgang. Men vindt er thans nog slechts één scheepstimmerwerf; de suiker der fabrieken wordt tegenwoordig grootendeels per tram naar Semarang vervoerd.

DJOEWANGI. Het noordelijkste (Soesoehoenan-sche) district der afdeeling Bojolali, residentie Soerakarta. Het district heeft een gelijknamige hoofdplaats, telt 4 onderdistricten met name Djoewangi, Prepaking, Wonosegôr en Kemoesoe. Op 't einde van 1905 telde het 29.000 bewoners, onder welke slechts 11 Europeanen en 5 Chineezzen.

DJOEWAR (JAV.). Zie CASSIA SIAMEA.

DJOEWAWOET (JAV.). Zie SETARIA.

DJOEWET (JAV.). Zie EUGENIA JAMBOLANA.

DJOEZ' d. i. afdeeling. Aldus heeten de 30 afdeelingen, waarin de Korantekst verdeeld is

DJOGOBOJO. Lid van het desabestuur op Java, speciaal politieambte, belast met het opsporen van diefstallen. Zie DESA.

DJOHOR (ORANG). Zie ORANG RAJAT.

DJOKA of **LAAG EILAND** een koraaleiland, ten O. van Roma, in de Zuidwester eilanden, res. Timor en O.

DJOKJAKARTA (JOGJOKERTO). Dit gewest, in het midden van het eiland Java, aan de Zuidkust gelegen, maakt met de residentie Soerakarta de zogenaamde Vorstenlanden uit. Het heeft eene oppervlakte van 3100 K.M.² en had in 1916 een bevolking van ruim 1.274.000 zielen, waarvan ruim 4000 Europeanen, ruim 6000 Chineezzen en ruim 100 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. Het grenst ten W. en ten N. aan Kedoeen Soerakarta, ten O. aan Soerakarta en ten Z. aan de Indische zee. Djokjakarta bestaat uit drie landschappen: de Zuider Merapi-helling en voet in 't midden, het grensgebergte met Kedoe en zijn voorheuveld in 't Westen, en in 't Oosten de westelijke vleugel van het Zuidergebergte (Goenoeng Kidoel; zie aldaar).

Het eerste landschap is verreweg het belangrijkste. Slechts de bovenste hellingen van den Merapi, ongeveer boven 1000 M., zijn onbewoond. Daar beneden is de helling één bouwland en steeds neemt naar omlaag de dichtheid van bevolking toe. Beneden de hoofdplaats (115 M.) daalt het land in zeer flauwe glooiing naar zee. De menigte in dit gebied voorkomende suiker- en tabak-ondernemingen en de uitgebreide rijstcultuur zijn bewijzen voor den rijkdom des bodems, waarvan door aanleg van waterwerken op vele ondernemingen zoo goed mogelijk is partij getrokken. (Vgl. ook MATARAMAN.)

Het westelijk grensgebergte heeft toppen van ongeveer 900 M. hoogte, o.a. in het zuidelijk deel de Gg. Kelir, die gekroond is door een kalkbank met loodrechte, witte wanden (vandaar de naam, naar

het wajang-doek). Tusschen de uitloopers en voorheuvelds van het gebergte — de laatste gaan tot over de Kali Progo (zie ald.) — liggen vruchtbare en welbevoolde dalen; maar als geheel is het gebied veel minder vruchtbaar dan het vorige (één suikerfabriek).

De in Djokjakarta gelegen vleugel van het Zuidergebergte verrijst steil uit den Merapi-voet en uit het dal der Kali Opak (zie aldaar). In 't noorden ligt de hoogvlakte van Wonosari, het Z. behoort tot den Goenoeng Sewoe (zie aldaar), het Duizendgebergte, genoemd naar zijn tallooze halfbolvormige kalktopjes. De hoogvlakte bestaat ook uit een kalkbodem en lijdt daardoor aan watergebrek; maar toch is zij betrekkelijk dicht bevolkt. Men verbouwt naast rijst, veel mais en gierst; verder tabak. De veeteelt is aanzienlijk. De Goenoeng Sewoe, in Junghuhn's tijd nog grootendeels een wildernis, waarvan hij het landschapschoon meesterlijk heeft beschreven, is thans ook voor een groot deel in kultuur gebracht en deze breidt zich sterk uit; hier groeit vooral de cassave naast rijst en mais en in 't westen veel tabak.

Ook aan delfstoffen ontbreekt het de residentie Djokjakarta niet. Bij Nanggoelan en G. Kidoel zijn uitgestrekte steenkolenlagen; het Zuidergebergte kent kostbare marmersoorten, terwijl bij Kalasan en Sorogodoeg reeds in oude tijden met succes goudgravingen werden verricht.

In een door de natuur zoo rijk gezegend land zou men een groote mate van welvaart bij de inlandsche bevolking kunnen verwachten; men zou er die ook ongetwijfeld aantreffen, ware het niet dat die welvaart te kampen heeft gehad met tal van invloeden, die haar tegengingen, storend op hare ontwikkeling werkten. De weinige controle op de handelingen van vorstelijke afstammelingen en hun nasleep, op die van onvoldoende bezigdelijke inlandsche ambtenaren en hoofden, maakte dat een zekere voorspoed voor den kleinen man vaak meer lasten dan lusten aanbracht. Verslaaftheid aan opium, een euvel, dat vrij algemeen bij grooten en kleinen, bij aanzienlijken en geringen werd aangetroffen, zoomede de woeker, waarmede nagenoeg alle vreemde Oosterlingen, in de residentie woonachtig, een ruim bestaan vonden, maakten allen vooruitgang in gegoedheid tot eene onmogelijkheid. De drukkende heerendiensten, die den desaman o.a. verplichtten om bij garebeks en andere feestelijke gelegenheden voor dagen naar de hoofdplaats te trekken, aldaar diensten voor den vorst of diens ambtenaren te presteeren, waarbij zij zelve in hun onderhoud moesten voorzien, droegen niet minder het hunne er toe bij om welvaart tegen te houden en de inlandsche bevolking slechts een armoedig bestaan te doen leiden. Dit alles is echter in de laatste 20 jaren veel verbeterd. Het Europeesch bestuur toch is er steeds op uit, om die euvelen tot een minimum te beperken, zoo niet geheel te doen verdwijnen.

De landbouw is het bedrijf, waarmede de bevolking zich bezighoudt. Alleen op de hoofdplaats en te Pasar Gedé oefenen de inlanders nog verschillende ambachten en beroepen uit, waarover hieronder nader zal worden gesproken.

Het gewest bestaat uit het leenroerig eigen gebied van den Sultan, zooals dat na het einde van den laatsten Javaschen oorlog (1825—1830) is afgebakend, het grondgebied van den zgn. onafhankelijken Prins Pakoe Alam en drie enclaves, behorende tot Soerakarta: Kota-gedé, Imogiri en Ngawèn.

Administratief wordt het in drie afdeelingen verdeeld, n.l. 1e Mataram, hoofdplaats Djokjakarta,

bestaande uit de regentschappen Kota Djokjakarta, Pakoe Alaman, Sleman, Kalasan en Bantoel, waartoe tevens moeten worden gerekend de daarin gelegen landschappen van den Soesoehoenan van Soerakarta: Kota Gede (onder Kalasan) en Imogiri (onder Bantoel); 2e Koelon Progo, hoofdplaats Wates, bestaande uit de regentschappen Pengasih, uitmakende het sultansgebied en Adikarto, uitmakende het gebied van het hoofd van het Pakoe-Alamsche huis; 3e Goenoeng Kidoel, hoofdplaats Wonosari, bestaande uit het regentschap Goenoeng Kidoel en het daarin geënclaveerde Mangkoe-Negorosche landschap Ngawèn. Deze drie afdeelingen vallen in groote trekken samen met de drie natuurlijke gebieden bovengenoemd: Mataram in het midden (zie ook MATARAMAN), Koelon Progo het Westen, Goenoeng Kidoel het Oosten.

In de laatste jaren (van af $\pm$ 1911) is het Gouvernement bezig groote hervormingen in de Vorstlanden (Djokjakarta en Soerakarta) in te voeren. O.a. zijn alle apanage's door den Sultan teruggenomen en worden tegenwoordig alle ambtenaren in geld betaald. Een beter financieel beheer is ingevoerd; strenge scheiding van de rijksinkomsten en de particuliere inkomsten van den Vorst heeft plaats, ten slotte zal de Sultan zich een civiele lijst zien toegelegd. Ook op agrarisch gebied staan zeer belangrijke hervormingen voor de deur. Zie VORSTENLANDEN.

De verkeersmiddelen zijn: de Staatsspoorweg (smal spoor), die de hoofdplaats met West- en Oost-Java verbindt en de Ned. Ind. spoorweg (breed spoor), die zulks doet met Solo en Semarang; verder stoomtrams van Djokjakarta noordwaarts naar Magelang en zuidwestwaarts over Bantoel naar Srandakan. Overigens heeft men er een wegnnet, dat voornamelijk de communicatie onderhoudt tusschen de hoofdplaats Djokjakarta en de hoofdplaatsen der verschillende regentschappen en die der aangrenzende gewesten. De hoofdwegen zijn, in vergelijking met vroeger jaren in goeden staat, dank zij den bestuursmaatregel om het onderhoud in vrijen arbeid te doen geschieden. Het geld daartoe wordt opgebracht zoowel door de inlandsche bevolking als door de landbouw-ondernemingen; een koeli betaalt f 0.25 's maands (z.g. wang ajëran).

Rivieren worden niet als verkeersmiddelen gebruikt; zij zijn alle onbevaarbaar, met uitzondering van de Kali Opak aan hare monding.

Voor de voornaamste plaatsen in het gewest wordt verwezen naar Djokjakarta, Kota Gédé en de namen van de hoofdplaatsen der verschillende regentschappen die aan deze gelijknamig zijn, met uitzondering van Bendoengan en Wonosari, de hoofdplaatsen der regentschappen Adikarto en Goenoeng Kidoel.

Verder zijn te noemen: Tèmpèl, grensdesa aan den grooten weg naar Magelang;

Imogiri, (zie aldaar) ongeveer 15 K.M. zuidw. van Djokjakarta gelegen, de gemeenschappelijke begraafplaats van bijna alle vorsten van Soerakarta en Djokjakarta, door ambtenaren (met den titel van Raden Toemenggoeng) van beide vorsten bewaakt. De oudste vorsten van het vroegere rijk Mataram liggen begraven in het tot het regentschap Kalasan behorende PasarGedé of KotaGedé, de plek waar ook de eerste regeeringszetel van dat rijk is geweest. Ook deze begraafplaats ressorteert gedeeltelijk onder Soerakarta en wordt bewaakt door ambtenaren van beide vorsten met den titel van „amatdalëm”;

Selaron g, eene desa niet ver van de regentschapshoofdplaats Bantoel, ongeveer 10 KM. zuidwestwaarts van Djokja gelegen, bekend door een daar voorkomende grot, „Goewô Sétjang” genaamd, die volgens sommigen Dipa Negara tot verblijfplaats heeft gediend, volgens anderen door hem gebezigd werd als bidplaats, terwijl hij op een dikken platten zwarten steen, op eenigen afstand van de grot voorkomende, de „ambarmôjô” geheeten, placht te zitten mijneren.

Aan de zuidkust zijn verschillende merkwaardige grotten, waaronder die van Njahi Loro Kidoel, te Mantjingan, genaamd Goewo Langsé, recht zuidwaarts van Djokja gelegen, en die van Ron g k o b, in den Z.O. hoek van het gewest, de voornaamste en bekendste zijn, de eerste als plaats waar de Mataramsche vorsten raad en omgang kwamen zoeken met de beschermgodin Lorokidoel, de laatste als plaats waar de eetbare vogelnestjes met zooveel moeite en levensgevaar worden ingezameld. (Zie VOGELNESTJES.)

Overblijfselen van min of meer goed bewaarde Hindoe tempels worden in menigte in de residentie Djokjakarta aangetroffen, meest in den omtrek van Kalasan en van Prambanan, evenals op den zuidelijk van genoemde plaatsen gelegen uitlooper van den Goenoeng Kidoel. Aangaande deze oudheden, welke gedeeltelijk op het gebied van Soerakarta liggen en voor het toezicht waarop een opzichter te Prambanan gevestigd is, wordt verwezen naar de artikelen: OUDHEDEN, PRAMBANAN-TEMPELS en SEWOE (TJANDI).

DJOKJAKARTA. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, ligt op 7°48'13" Z.B. en 110°21'46" O.L. aan den Z.Z.W. voet van den Merapi, 115 M. boven de oppervlakte der zee. Zij is de zetel van den Sultan, den Resident en den onafhankelijken (d. w.z. niet onder den Sultan staanden) Prins Pakoe Alam. De stad wordt van het N. naar het Z. doorsneden door de Kali Tjodé, terwijl aan de westzijde de K. Winongo loopt, beide rechter zijrivieren van de Kali Opak; hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1901 No. 282. Zij bestaat uit een oud en een nieuw gedeelte; het oude wordt gevormd door eene aaneenschakeling van kampongs (waaronder de Chineesche wijk) in welker midden het ouderwetsche fort Rustenburg voorkomt met daaromheen breede fraaie beschaduwde wegen, waaraan het residentiehuis, het societeitsgebouw, de protestantsche kerk, en tal van Europeesche woningen gelegen zijn. Langs lanen en straten, die op den ringweg aan de achterzijde van het fort uitkomen, zet de Europeesche wijk zich voort. Aan de vóórzijde, waar bijzondere fraaie exemplaren van waringins de aandacht trekken, voert een weg rechts binnen één à twee minuten naar het terrein van den kraton, links door de Chineesche wijk naar het nieuwe gedeelte van de stad, Toegoe genaamd. Daar vindt men het nieuwe spoorwegstation (het andere, Lempoejangan genaamd, ligt in de oude stad) en enkele hotels, zoomede eenige fraaie lanen met Europeesche woningen. Administratief wordt de hoofdplaats in twee gedeelten verdeeld; een westelijk gedeelte vormt het sultansregentschap Kota Djokjakarta met de onderdistricten Toegoe, Lempoejangan, Tjodee, Gading, Residènan, Kori en Kadipaten; een oostelijk gedeelte vormt het regentschap Pakoe-Alaman met de onderdistricten: Kota, Djagalan, Kapatihan en Goenoeng Kentoe.

Djokjakarta telt eene bevolking (1916) van ruim 98100 zielen, t.w. 3000 Europeanen, 5000 Chinezen; 109 Arabieren en andere vreemde Oosterlin-

gen en bijna 90000 inlanders. De laatsten, voorzoover zij des Sultans onderdanen zijn, kunnen verdeeld worden in twee klassen: *a.* den adel, de ambtenaren en de geestelijkheid; *b.* de burgerij. De eerste klasse wordt onderscheiden in vijf groote afdeelingen of golongan, nl. 1°. de kadipatèn, de echte prinsen en afstammeligen van den bloede, staande onder den Pangéran Adipati Anom of kroonprins; 2°. de kamisepoehan, de onechte leden der vorstelijke familie, staande onder den Pangéran Kamisepoeh, den oudsten echten broeder van den vorst; 3°. de kepatian, ambtenaren van verschillende rang, staande onder den Raden Adipati of rijksbestierder; 4°. de pradjoeitan, de krijgslieden en hunne familiën, staande onder bevel van het hoofd van de lijfwacht des Sultans; 5°. de panghoeloe of geestelijkheid, staande onder den panghoeloe of opperpriester. Eene afzonderlijke afdeeling, de kapoetrèn, gevestigd in den eigenlijken kraton omvat verder de vrouwen, bijwijven, vrouwelijke bloedverwanten en de kleine kinderen van den vorst, staande onder een vrouwelijk opperhoofd, dat den titel voert van Sedah-mirah met den rang van Adipati.

De vreemde Oosterlingen, Chineezee, Arabieren en Bengaleezen wonen vereenigd in één wijk, nl. de Chinesche wijk. Zij staan onder het onmiddellijk toezicht van het Europeesche bestuur, dat zijne bevelen den Chineezen doet geworden door hunne hoofden, kapitein, luitenant en wijkmeesters.

Het merkwaardigst van Djokja is de kraton, in de ruimere betekenis van het woord, „Vorstenverblijf”, genomen, eene uitgestrektheid van bijna een uur gaans in omtrek, als het ware een stad op zichzelf met gebouwen, pleinen, wegen en kampongs, in welker midden het eigenlijk verblijf van den Sultan gelegen is, ook „kraton” doch meer gebruikelijk „Kedaton” genoemd (vgl. KRATON). De gansche kraton bevat binnen hare muren naar schatting een bevolking van omstreeks 15.000 menschen. Hij werd kort na het ontstaan van het Djokjasche rijk (1755) in 1760 gebouwd, tegelijkertijd met het fort Rustenburg, dat met zijn geslacht de Javaansche vesting geheel bestrijkt. Hij beslaat een langwerpige vierkant van ongeveer 1100 M. lengte en 750 M. breedte, dat ingesloten is door muren van 3¼ M. hoogte en tot ruim 4 M. dikte; aan de vier hoeken zijn bastions met wachttorens. Rondom den geheelen muur, met uitzondering van den hoofdingang, loopt een smalle gracht; van binnen is een aarden wal aangebracht, waarop hier en daar een vernageld stuk geschut van oud model is geplant. Binnen dezen ringmuur bevinden zich onderscheidene pleinen en min of meer vervallen gebouwen, door hooge muren en poorten van elkander gescheiden. In het midden is de Probojoso of Dalem, de eigenlijke woning van den Sultan, met een rijk met zwaar verguldsel en fijn snijwerk versierde pendopo met marmeren vloer, de Bangsa Kentjono geheelen, waar bij recepties en feesten de gasten worden ontvangen; op zij van de pendopo is de eetzaal, een lange open gaanderij, die een driehonderd-tal gasten bevatten kan. Vóór de Probojoso, door eenige ruimten, muren en poorten gescheiden, welke laatste bewaakt worden successievelijk door de vrouwelijke lijfwacht (binnenste poort Sri Menganti), die onder het afzonderlijk bestuur staat van eene Njahi Toemenggoeng (een hooggeplaatste vrouwelijk beambte), door de Europeesche lijfwacht en door inlandsche schildwachten, is de Sitinggil, een overdekte verhevenheid met een vooruitspringend gedeelte, de Bangsal Witono, waarop de Sultan zich

bij groote feestelijkheden aan den volke vertoont. Vóór den Sitinggil strekt zich de Aloen-Aloen uit, het forum van den kraton, een groote kale zandvlakte, aan de kanten beplant met waringinboomen, in den vorm van zonneschermen gesnoeid, terwijl in het midden twee groote evenzoo gesnoeide exemplaren der boomen staan, van steenen omheiningen voorzien.

In het zuidelijk deel van den kraton komen de woningen voor van de pradjoeits, de vorstelijke lijfwacht een kleine duizend man sterk, die men bij feestelijke gelegenheden in de potsierlijkste uniformen ziet defileeren. Sommigen zijn gewapend met vuursteengeweren, anderen met pieken, zwaarden en schilden, weer anderen eenvoudig met krissen. In het oostelijk deel wonen de werklieden, onderdanen van den Sultan, ambtenaren die zich alleen te zijnen behoeve met verschillende ambachten en bedrijven bezighouden. Men vindt hier goud- en ijzersmeden, vervaardigers van muziekinstrumenten, timmerlieden, metselaars, zwaardvegers, beeldhouwers, paajoengmakers, vervaardigers van wajangpoppen, baktikers, enz.; de meesten toonen groote vaardigheid in hun vak, sommigen een waar talent.

Binnen den omtrek des kratons ligt het thans zeer vervallen waterkasteel (Tamansari), een voormalig vorstelijk lustoord op een kunstmatig gevormd eilandje met onder water doorlopende gemetselde toegangen. Het kasteel werd in 1758 gebouwd op last van den eersten Sultan van Djokjakarta, Amangkoe Boewono I, door den regent Kjahi Toemenggoeng Mangoen di Poero, met hulp van een door hem van Batavia medegebrachten Boeginees, Loerah Dawelingi. Mangoen di Poero had Batavia tweemaal bezocht om er Europeesche motieven voor zijn bouwplannen op te doen. Bijna alle gebouwen hebben daaraan een overwegend westersch karakter te danken en zijn uit baksteen opgemetseld.

Het geheel is niet veel meer dan eene ruïne, waarvan nog maar enkele gedeelten, zooals met waarde vloersteenen geplaveide vijvers, poortgebouwen, het hoofdgebouw op het Kenongo-eiland en de daaraan leidende gangen met hare lichttorens, tamelijk goed bewaard zijn gebleven.

DJOLANG (Tji). Zijrivier van de Tjitandoei. Vormt in haar bovenloop de grens tusschen de afdeelingen Galoeh en Cheribon, gewest Cheribon en verder de grens dezer residentie met Banjoemas.

DJOLANG (SOEND.). Zie PAHUDIA.

DJOLÓTOENDÓ (Soemoer —). Klein kratertje aan den ZO. voet van den Batok (Zie bij DIËNG).

DJOMBANG. Afdeeling van de res. Soerabaja met gelijknamige hoofdplaats (40 M. hoog); was vroeger een deel van de afdeeling Modjokerto, waarvan ze het wijkste deel uitmaakte, en in 1881 werd gescheiden. Het inlandsch bestuur werd vroeger gevoerd door een patih, die in naam onder den regent van Modjokerto stond; in 1910 is deze afdeeling daarvan echter geheel afgescheiden en thans vormt Djombang een eigen regentschap. De afdeeling, die een oppervlak heeft van ruim 920 KM.², bestaat uit twee contróle-afdeelingen, nl. Djombang (met de districten Djombang en Ploso) en Môdjôagoeng (met de districten Môdjôagoeng en Ngoro). De afdeeling telde op 't einde van 1915: 471000 zielen, waaronder 855 Europeanen en 4150 Chineezen. De grenzen der hoofdplaats zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887, No. 172. Zij telde op 't eind van 1915: 16000 inwoners, waaronder 330 Europeanen en 1600 Chineezen. De wijk en n.lijke grens wordt gevormd door de Brantas, die de afdeeling van Kediri en van de af-

deeling Lamongan scheidt. In het vlakke n.lijk gedeelte, dat door de spoorlijn van Soerabaja naar Soerakarta wordt doorsneden, is de suikerrietcultuur de overheerschende; men vindt er 11 suikerfabrieken. In het z.lijk, bergachtig gedeelte worden op talrijke erfpachtsondernemingen voornamelijk koffie en cacao geplant.

DJOMBANG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Djombang, residentie Soerabaja. Het heeft 5 onderdistricten met 211 desa's. Op 't einde van 1915 telde het 171.500 zielen, o.a. 520 Europeanen en 2500 Chinezen.

DJOMBO (JAV.). Zie CARAPA OBOVATA.

DJOMPJONG (JAV.). Zie EUGENTIA POLYPHYLLA.

DJOMPO. Ouden van dagen of gebrekkigen, niet in staat om heerendiensten te verrichten. In de gewestelijke heerendiensten-regelingen op Java zijn ze overal onder de vrijgestelden opgenomen.

DJONG RAAB. Zie BAECKEA.

DJONGGAT. Sasaks district van de onderafdeeling Midden Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok.

DJONGKANG of hangkang (in Singapore angso) is een zeer harsrijke getah pertja, die in verschen toestand wit is, maar langzamerhand zich aan de oppervlakte roodachtig kleurt. Zij wordt verkregen uit een in ZO. Borneo in groote hoeveelheden voorkomende boom *Palaquium leiocarpum* Boerl., die in het bosch gemakkelijk te herkennen is aan de donker koperroode kleur van de onderzijde der bladeren. Om het product te winnen velt men den boom en maakt meteen hollen beitel ringvormige insnijdingen in den stam en vangt het uitvloeiende melksap in klapperschalen op. Door verwarmen in een ondiepe ijzeren pan wordt het tot stolling gebracht. Om een pikol hangkang te verkrijgen ter waarde van nog niet /20.—, moeten 50 à 100 boomen geveld worden.

DJONGKONG. Maleisch landschap aan de beide oevers der Boven-Kapoeas, Westerafdeeling van Borneo afdeeling Sintang, onderafd. Smitau ter grootte van 371 K.M.². Het wordt bewoond door een zeer geringe bevolking, op ruim 400 zielen geschat, die door eenen radja, den titel van pangéran voerende, bestuurd wordt. Eerst in 1858 werd met Djongkong een contract gesloten (Gedrukte stukken 2e Kamer 1859/60 LV); toen in 1823 de res. Hartmann de Kapoeas opvoer om met de in dat stroomgebied gelegen rijken contracten te sluiten, werd Djongkong, als van te weinig belang, voorbijgegaan; eveneens in 1855 door den Gouv.-Commissaris Mr. Prins, daar men niet wist, of het wel zelfstandig was. Laatstelijk teekende het de Korte Verklaring, die bij G. B. 15 Jan. 1912 no. 79 is goedgekeurd. De grenzen van Djongkong zijn in het contract van 23 Maart 1882 voorloopig omschreven. Later heeft de omschrijving plaats gehad bij Bb 7636.

Zie J. J. K. Enthoven. Bijdrage tot de Geografie van Borneo's Westerafdeeling 1903 bl.124 vgl.

DJONÒ (MODDERWELLEN VAN). Gelegen bij de gelijkn. desa in de vroegere enclave Sélo van Soerakarta, doch thans gouvernements gebied in de residentie Semarang. De inlanders bereiden daaruit zout. Het zoute water loopt samen in 4—5 M. diepe, gegraven putten; het wordt daaruit opgeschept en in lange gespleten bamboe's door de zonnewarmte verdampt. Het zout bevat ruim 97% keukenzout. Bepalingen omtrent dezen zoutaanmaak zijn opgenomen in Ind. Stb. 1910 no. 657 (zie KOEWOE.)

DJOONG PANDAN. Zie RHUS SEMIALATA.

DJOTANG. (SOEND.). Zie SPILANTHES.

DO. Zie KOESKOESEN.

DO'A. Mohammedaansch gebed; vgl. ook KAN-DOERI.

DOBBELSPLEN. Zie BELASTINGEN en SPLEN.

DOBERA. Naam op de Aroe-eilanden voor een soort Paradijsvogel, *Phonygama keraudreni*. Een andere soort, *Manucodia atra* heet Kan op de Aroe-eilanden; de huid van dezen vogel komt in den handel voor onder den naam Boeroeng-mati-hitam, „zwarte doode vogel”, algemeen naam voor zwarte Paradijsvogels.

DOBO. Belangrijke handelsplaats, gelegen aan de noordoostelijke punt van het tot de Aroe-groep behorende eiland Wamar. Reeds sedert eeuwen gedurende den westmoesson het vereenigingspunt van tal van inlandsche handelaren uit het oosten van den archipel, vanwaar de voortbrengselen van Nieuw-Guinea en omliggende eilanden door Japaners, Chinezen, Boegineezen en Makassarers voornamelijk naar Makassar worden uitgevoerd. In den loop der tijden vestigden zich verscheidene handelaren blijvend te Dobo, zoodat het nu een ± 1500 inwoners telt, onder welke echter geen enkel Aroe-eilander. Eene beschrijving van het vroegere Dobo in den drukken tijd wordt aangetroffen in Wallace, Insulinde, vertaald door Prof. P. J. Veth, II, blz. 294 vlg. Een beschrijving van het hedendaagsche Dobo vindt men in het werk „Forschungsreise in den Süd-Östlichen Molukken van Dr. Hugo Merton, blz. 18 e.v.

Dobo is de hoofdplaats van de afdeeling Aroe-eilanden (residentie Amboina) tevens standplaats van den Controleur v. h. B. B. Dobo dankt zijn tegenwoordige welvaart en bloei voornamelijk aan het bedrijf van de Australische parelvisschers, uitgeoefend door de Celebes Trading Company, die in den goeden tijd met over de 100 loggers werken en goede zaken maken als gevolg van de voortreffelijke kwaliteit der parelschelpen.

DOBO, ook Iliang genoemd, nog eenigszins werkzame vulkaan ten NO. van Sikka, Oost-Flores, 810 M. hoog. (zie Wichmann in Tijdschr. Aardr. Gen. 1891, 201 en van Rheden in Jaarb. Mijnw. 1910 en 1911).

DODINGA. District, omvattende het smalste gedeelte van de landengte van het noordelijk schiereiland van Halmahera. Wordt begrensd ten noorden door de Ternataansche districten Sidangoli en Kaoe en ten zuiden door Tidoreesch Halmahera. De westkust aan de Dodingabaai is moerassig, en in de monding van het riviertje van Dodinga huizen vele krokodillen. De oostkust aan de Kaobaai is rotsig. De landengte van 5.5 K.M. breedte is een ongeveer 15 M. hooge met alang-alang begroeide vlakte, die aan de westzijde geleidelijk en aan de oostzijde steil afdaalt. De bodem is schraal en daarom ook slecht bevolkt. Een 20-tal woningen aan de monding van de Dodinga rivier vormt de kampong Dodinga, verblijfplaats van het mohammedaansche districtshoofd, die den titel van Kimelaha voert en het bestuur heeft over de kampongs: Kajasa, Toniko, Téwé, Balatoe en Domin. De christen-kampongs Tomani en Pasir Poetih staan niet onder zijn beheer. De voormalige Gorapsche kampong Bobané Igo is sedert eenige jaren naar het Mabasche verhuisd, voornamelijk om zich aan de verplichte roeiersdiensten te onttrekken. De uit mohammedanen en heidenen bestaande bevolking van het district zal ongeveer 800 zielen bedragen. Van kampong Dodinga loopt een voetpad naar

Bobané (landingsplaats) in de Kaoebaaï. Bij kampong Dodinga staat nog de ruïne van een fortje, waarvan de militaire bezetting in 1866 ingetrokken werd. Tijdens den opstand van Dano Baba Hasan (1876—77) lagen daar wederom 1 officier en 30 man. De zuidgrens van dit district is tevens de grens tusschen Ternataansch en Tidoreesch Halmahera en zulks ingevolge overeenkomst 27 October 1814 tusschen de sultans van Ternate en Tidore gesloten. Zij loopt van de monding der Kajasa langs den rechteroever dier rivier tot aan haren oorsprong en van daar langs een rechte lijn tot aan Tandjoeng Tofongo in de Kaoebaaï.

DODINGA-BAAI. Een ongeveer 13 K.M. diepe en even breede baai aan de W.kust van Halmahera op ongeveer 0° 50' N. Br., met groote diepten en vele riffen aan den N. en Z. kant. De gelijknamige landengte, tusschen deze en de Kaoebaaï, welke het N.-lijk schiereiland van Halmahera bijna afsnoert, is slechts eenige kilometers breed. Zie Zeemansgids O.I. Arch. dl. V.

DODONAEA VISCOSA Jacq., fam. *Sapindaceae*. Ki tjongtjorang (SOEND.). Kresek (JAV.), Tengsek (JAV.). Boomheester of kleine boom, in bijna alle tropische streken voorkomend, op Java meest in groepen groeiend op drogen bodem en dan vooral in de bergstreken of op ziltigen bodem aan het strand. Het hout is te klein voor bouwhout, maar wordt wegens de groote hardheid wel voor wandelstokken gebruikt.

DOEABLAS-GEBERGTE. Een typisch ketengebergte van niet meer dan 500 M. hoogte in de residentie Djambi, gelegen tusschen de Tabir en Merangin, beide rechterzijrivieren van de Batang Hari. Het is waarschijnlijk een voortzetting van het Lisong-Kwantan-Lalo gebergte op de grens van West-Sumatra en Indragiri. De vorm is die van een ellips, waarvan de lengte niet meer dan 25 K.M. bedraagt. Geheel geïsoleerd ligt het als een graniet-eiland uit het mesozoïcum in een tertiaire omgeving. Men heeft er marmer in aangetroffen, echter niet in belangrijke hoeveelheid.

DOEA SOEDARA (Twee gebroeders). Een dubbelvulkaan in het district Tonsea, res. Menado, met twee kegels van ongeveer gelijke hoogte (1373 M., volgens de trig. bepaling van De Lange). Een schets van den top gaf Koorders (Dienstreis in de Minahasa 1898, Pl. X). Een eigenlijke krater schijnt te ontbreken en de Sarasin's (Entwurf p. 11) vonden geen spoor van vulkanische werkzaamheid. De eerste bekende bestijging geschiedde in 1840 door Forster. Zie over de waarschijnlijke werkzaamheid vóór niet zeer langen tijd: Niermeyer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1907, 674.

DOEDOEK (JAV.). Zie LUMNITZERA.

DOEDOELAN (JAV.). Zie SCAEVOLA.

DOEDOET. Zie KOEKOEK.

DOEHOEHOE. Zie BANGO.

DOEJOENG, përampoean laut (Mal.), rioe (Aroe-eilanden), *Halicore dugong* Erxl., en een paar andere, weinig verschillende soorten van hetzelfde geslacht zijn met het geslacht *Manatus* uit den Atlantischen Oceaan de eenige thans levende zoogdieren van de orde der Zeekoeien of *Sirenia* (zie ZOOGDIEREN). De *Halicore*-soorten bewonen den Indischen Oceaan, *H. dugong* o. a. den geheelen Indischen Archipel, *H. australis* Owen, de kusten van Australië, Nieuw-Guinea en de Molukken. De *Sirenia* zijn aan het leven in water aangepast, evenwel op veel onvolmaktere wijze dan de walvissen. Ze leven dan ook slechts in rivieren en aan zeekusten; ver in zee komen ze

niet. De overeenstemmende levenswijze heeft eenige oppervlakkige gelijkenis tusschen *Sirenia* en walvissen doen ontstaan en dientengevolge heeft men vroeger beide, geheel ten onrechte, als verwanten beschouwd. Inderdaad zijn de *Sirenia* het naast verwant met de Hoefdieren. Ze hebben een spoelvormig lichaam, kleine oogen, geen oorschelpen en een horizontale staartvin, die bij *Halicore* tweelobbig is. De achterste ledematen ontbreken, de voorste hebben den vorm van vinnen en zijn bij *Halicore* nagelloos, terwijl bij *Manatus* gewoonlijk nog rudimentaire nagels aangetroffen worden. Als een aanpassing aan het leven in water is ook te beschouwen de sterke reductie van het haarkleed, waarvan behalve borstels op de lippen nog slechts enkele verspreid staande haren overgebleven zijn. De twee borststandige melkklieren hebben aan deze dieren zoowel den wetenschappelijk naam van *Sirenia* als den Maleischen naam, *përampoean laut* („zeewijf”), bezorgd. Evenals bij de walvissen is het gebit gereduceerd, hoewel op andere wijze. De *doejoeng* heeft in de bovenkaak één paar snijtanden, die bij het wijfje in de tandkassen verborgen blijven, bij het mannetje daarentegen tot slagstanden uitgroeien. De kiezen zijn weinig ontwikkeld en vallen spoedig uit. De kauwfunctie wordt dan ook in hoofdzaak verricht door hoornplaten, die het voorste gedeelte van gehemelte en onderkaak bedekken. Het voedsel bestaat, in tegenstelling met de (carnivore) walvissen, uit planten (wieren en zeegrassen). De dieren leven meestal in kuddes en zijn langzaam in hun bewegingen.

De *doejoengs* zijn tegenwoordig in den Indischen Archipel zeldzaam. *H. dugong*, op de bovenzijde blauwgrijs, onder wit van kleur, kan een lengte van 5 M. bereiken. Het vleesch wordt gegeten en van de beenderen wordt snijwerk vervaardigd; op Riouw maakt men er bijv. vischhaken van.

DOEK. Zie ARENGA.

DOEK of DOK. Zie ROOFVOGEL.

DOEKENHUIF en PAPIER-NAUTILUS. (*Argonauta tuberculata*). Namen van de schelp eener Inktvischsoort (zie INKTVISSCHEN) de zoogenaamde Argonaut, die in den Indischen Oceaan en den Indischen Archipel leeft. Het dier heeft 8 armen met 2 rijen van zuignapjes; de wijfjes zijn groot, bezitten zeer lange armen, waarvan de twee bovenste verbreed zijn en de dunne, zeer breekbare, platte, dwarsgeribde, helder witte schelp afscheiden. Deze schelp bevat geen kamers en is niet vergelijkbaar met die van *Nautilus* (zie aldaar) en van andere Inktvissen. Bij het mannetje ontbreekt de schelp en het geheele dier is slechts weinige centimeters groot. Bovengenoemde verbredingen van de armen hebben den vorm van een zeil; is het dier in rust, dan zijn ze tegen de buitenzijde der schelp geslagen; zwemt het dier, dan worden ze niet, zooals men vroeger meende, als een zeil, doch gelijk de andere armen, als roeispanten gebruikt, welke beweging de Argonauten steeds achterwaarts verrichten; de voortbeweging heeft plaats, doordat water uit de mantelholte door den zoogenaamden trechter naar buiten gespoten wordt (zie Inktvissen). Bij het mannetje is de derde arm der linkerzijde groter dan zijne overige armen en deze dient als paringsorgaan; bij de paring, waarin deze dieren elkaar met de uitgespreide vangarmen omvatten, brengt het mannetje den paringsarm in de mantelholte van het wijfje; de arm scheurt af en wordt levend in de mantelholte gevonden. Vroeger meende men, dat dit voorwerp een ingewandsworm was en werd het beschreven onder den naam van *Hectoco-*

tylus. De paringsarm is langer en dikker dan de overige armen en loopt uit in een langen draad, bezit inwendig een groote blaas, waarin de uit de geslachtsopening gekomen, tot pakketten (spermatophoren) vereenigde, mannelijke geslachtscellen opgenomen worden. Uit deze blaas loopt een kanaal door de geheele lengte van den arm tot in genoemden dunnen einddraad, welke dan als roede dienst doet.

DOEKOE (MAL., JAV.). Zie LANSIUM.

DOEKOEN. Inlandsche geneeskundige; bij de Tenggereezen ook benaming voor een priester. Zie GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE).

DOELAH. District van de kleine Kei-groep, behoorende tot de afdeling Kei-eilanden der residentie Amboina, gelegen op de westkust van het eiland Noehoetawoen, met gelijknamige hoofdplaats, door de inboorlingen gewoonlijk als Doe aangeduid. De bevolking was vroeger heidensch, maar is thans voor een groot deel tot den Islam overgegaan. Doel-ah is vooral bekend door den houthandel, welke er met voordeel wordt gedreven.

DOELANG. Inlandsche naam voor den houten schotel of waschbak (vorm van een kegel met zeer groeten tophoek), die in Indië overal gebruikt wordt bij het uitwasschen (schoonwasschen) van goud, diamant, tinerts en in het algemeen van zware metalen, waardoor zij van de lichtere, waardelooze bijmengselen gescheiden worden. De doelang, die bij het diamantwasschen wordt gebezigd, is grooter, doch vlakker dan die der goudwasschers. De middellijn van den doelang is plaatselijk wat verschillend, doch schommelt tusschen 0.70 en 1.00 M.

DOELHIDJAH, d. i. de 12e maand van het Mohammedaansche jaar; zie MOHAMMEDAANSCH KALENDER A.

DOELKANGIDAH, d. i. de 11e maand van het Mohammedaansche jaar; zie MOHAMMEDAANSCH KALENDER A.

DOELPAKAR (Arabisch: *Dzoe'l-fakâr*), is de naam van Ali's beroemde zwaard, hetwelk hij, volgens de overlevering, van zijnen schoonvader, den Profeet had ontvangen. Later was het in het bezit van de Abbassidische chaliefen. Dit zwaard was, naar eene overal in de Mohammedaansche wereld verbreide opvatting, voortreffelijker dan alle andere. Vandaar de formule: „Geen zwaard dan Dzoe'l-fakâr", welke men dikwijls als Arabische inscriptie op Oostersche zwaarden gegraveerd vindt. Afbeeldingen van Ali's zwaard (bijv. op vaandels, in den strijd medegevoerd) gelden als zegenrijk en onheilwerend. Waarschijnlijk is Ali's zwaard, evenals andere Arabische zwaarden, uit den ouden tijd, tweesnjidend geweest, maar het werd in lateren tijd meestal afgebeeld als uitlopende in twee spitse, eenigszins zich van elkander afbuigende, punten; vgl. bijv. de afbeelding in de Enzyklopädie des Islam bij het artikel *DHUL-FAKÂR* en zie verder: A. W. T. Juynboll, Een Atjineesche vlag met Arab. opschriften (Tijdschr. voor Nederl. Indië, 1873, blz. 331 aann. 1 en blz. 336); van Hoëvell, Reis over Java, Madura en Bali, I, 26; C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, II, 179 (The Achehnese, II, 176).

DOEMBANG. Zie GARANGAN.

DOEMOGA (BESAR EN KETJIL). Twee dorpen gelegen in de vlakte der Doemoga in de afdeling Bolaang Mongondou der residentie Menado. Doemoga besar is een groot zindelijk en welvarend dorp, uit twee deelen (opper en beneden Doemoga) bestaande, die ieder twee rijen van solied gebouwdé huizen vormen. Doemoga Ketjil is veel kleiner en

onaanzienlijker *Literatuur*: Sarasins, Reisen in Celebes I, 108 en 114.

DOENEJ of DJOENAI. Naam op West-Sumatra voor eene Duif-soort, *Caloenas nicobarica*; op Java Delimoekan, op Poeloe Lima Boeroeng djoenai; op de Kei-eilanden Boeroeng-mas geheeten. Zie DUIF.

DOENGAN, naam op Borneo gebruikt voor *Hemigale hardwickei* Gray (*H. derbyana* Gray, *Viverra boiei* Müll.), een klein roofdier uit de familie der CIVETKATTEN (zie aldaar), dat Malaka, Sumatra en Borneo bewoont en kenbaar is aan een aantal breede donkere dwarsbanden op den grijsgeel gekleurden rug. Deze banden ontbreken bij een andere soort, *H. hosei* Thom. van Mount-Dulit in Noord-Borneo.

DOENGOEN (MAL.). Zie HERITIERA.

DOEPA. Wierook, veelal gemaakt van welriekende hars- of gomsorten (vooral menjan d.i. benzoë).

DOEREN (MAL.). Zie DURIO.

DOERGA. Eene Indische godin en de gemalin van Ciwa, in wier wezen, even als in dat van haar gemaal, de eigenschappen van verschillende mythologische figuren tot een niet geheel harmonisch geheel vereenigd zijn. Hare veelzijdigheid spiegelt zich af in de menigte van hare namen. Bij hare vereerders heet zij Dewi, de Godin; als Oemâ of Pârvatî is zij de dochter van den Himâlaya en de trouwe gade van Ciwa, van waar ook haar bijnaam Satî, d. i. de brave vrouw. Als de strijdbare godin, die den Buffel-demon, Mahisjâsoera, eene verpersoonlijking van het nachtelijk duister, overwint, is zij Doergâ, de ongenaakbare; als Kâlî, de zwarte, of Tjandâ of Tjandî, de wrede, Bhairawî, de verschrikkelijke, Karâlâ, de gruwelijke, is zij de vrouwelijke tegenhanger van Ciwa als Kâla of Bhairawa, in zijne rol van vernielcr. Van haar overige namen zij nog vermeld Gaurî, de blanke, dat als synoniem mag beschouwd worden met Oemâ, lichtglans; verder Ambikâ, d. i. Moederlief, en Aditi, de wereldmoeder. Van het naturalistisch standpunt beschouwd, is zij zoowel het licht, dat bij zijn opkomst de wereld openbaart, als de wereld der verschijnselen, de zichtbare natuur zelve, die wederom met de aarde en wat deze voortbrengt vereenzelvigd wordt. Doch hetzelfde licht, dat bij zijn opkomst de wereld te voorschijn tooverft, hult ze bij zijn verdwijnen ook in 't nachtelijk donker en in de schaduwen des doods, en dezelfde natuur, die zoo vriendelijk kan wezen, is op haar tijd ook wrede. In het latere mystiek-esoterische Tantrisme is Doergâ de Çakti, d. i. het vrouwelijk principe van Ciwa. Het groote feest van de godin is de Doergâ-Poedjâ, dat in September en vooral in Bengalen met grooten luister gevierd wordt. Bij de oude Javanen werd Doergâ naast Ciwa hoogelijk vereerd, zooals o. a. blijkt uit de beelden, die men van haar op verschillende plaatsen van het eiland gevonden heeft. De hedendaagsche Javanen bestempelen Doergâbeelden met den naam van Lara Djonggrang. Op Baliduurt hare vereering nog heden ten dage voort.

Literatuur: A. Weber, Indische Studien, II, bl. 186 vgg.; J. Muir, Original Sanskrit texts, IV, bl. 420 vgg.; A. Barth, The Religions of India, bl. 165; Devimâhâtmya (in het Mârkandeya-Purâna); Vans Kennedy, Hindu Mythology, bl. 329 vgg.; W. J. Wilkins, Hindu Mythology, bl. 238—266; H. H. Wilson, Works, I, bl. 245, 252 vgg.; Prâtâpa Chandra Ghosha, Dûrgâ Pûjâ; Veth, Java, I, 2e dr., bl. 85; Verbeek, Oudheden van Java, onder Nos. 154, 190, 198, 334, 356, 372, 389, 579, 606, 620; Groeneveldt, Catalogus der Archaeologische Verzameling van het Bataviaasch Genootschap, *passim*.

DOERI BELOETOENG (MAL.). Zie EUPHORBIA TRIGONA.

DOERIAN (MAL). Zie DURIO.

DOERIAN (TJI). Grensrivier tusschen de residentien Bantam en Batavia. De rivier ontspringt in Batavia op de NO. helling van het Sanggaboewana- of Halimoen-gebergte, dat hier de grens met Bantam vormt; zij vormt in haar bergdal een fraaie waterval, loopt verder in een breede welbebouwde dalvlakte langs Djasinga en wordt grensrivier waar zij het laagland betreedt. In den benedenloop heet zij ook Tji Kandé of Tji Kandi. In haar mond komen tal van krokodillen voor.

DOERIAN (STRAAT) tusschen de eilanden vóór de O.kust van Sumatra en de W.lijke van den Riouw-Archipel is, met straatRiouw, wel de voornaamste zeeweg door dezen Archipel. Zóówel voor stoom- als voor zeilschepen, uit straat Banka naar straat Malaka en voor zeilschepen, in den W. moesson bestemd naar Singapore, is dit de kortste weg 's nachts en overdag.

In de straat liggen de Passage-eilanden en in den zuidelijken inloop de Roekan-eilanden (Gebroeders); de vaarweg is ruim en schoon. De verkenning is gemakkelijk, vooral van om de Z. door de hooge eilanden.

De diepte is niet groot; aan de West zijde vindt men goeden ankergrond. Op den stroom valt geen staat te maken; in den regel loopt deze heen en weder, doch het gebeurt meermalen dat hij 24 uur in één richting doorstaat. De vertikale waterbeweging is overwegend dubbeldaagsch en bedraagt tot 13 voet. Zie Zeemansgids, O. I. Arch. deel II.

DOERIE. Land beschrijving. De federatie Doerie, ook Taloe Batoe Papan geheeten, maakt deel uit van het oude bondgenootschap Masenrem-poele (zie aldaar). Het bestaat uit 3 geheel van elkaar onafhankelijke landschappen Maloewa, Allah en Boentoe Batoe, die alle ontstaan zijn uit het oude staatje Doerie en daaraan door aanhuwelyking of verovering toegevoegde landstroken, w.o. Baroko, een vazalstaatje van Allah. Maloewa is het voornaamste en vertegenwoordigde de federatie altijd naar buiten. Vóór onze meer daadwerkelijke inmenging werd de suprematie van Sidenreng erkend.

j. Gelegen op de W.hellingen van het Latimodjong-gebergte, vormt Doerie het stroomgebied van de voornaamste linkerzijrivieren der Saädang, de Mata-illo met hare zijriviertjes de S. Maloewa of S. Allah, S. Oeloewaa en S. Rosso, en van de S. Tabang, die haar water stort in het meer van Tempe. De streek is zeer bergachtig, vooral Boentoe Batoe; de bodemhoogte varieert van 700 tot 3000 M. Door Doerie loopt de groote weg, die Enrekang via Kalossi verbindt met Rante Pao en Makale.

Bevolking. De $\pm$ 36.000 zielen tellende bevolking, die van de Toradjalanden afkomstig is, belijdt grootendeels den Moh. godsdienst, doch in het maatschappelijk zoowel als in het geestelijk leven is van het oude heidendom zeer veel overgebleven, wat vooral blijkt bij huwelyk en echtscheiding, de begravenissen en het erfrecht. De geestelijkheid bestaat in elk der landschappen uit een kali met de noodige imams, katibs, bidals enz. Zelden wordt hun tus-schenkomst ingeroepen, daar huwelyken of echtscheidingen zonder tus-schenkomst van den geestelijke plaats kunnen vinden. Een huwelyk is reeds gesloten, als de ouders der bruid de sagocweer, die de brui-gom medebrengt, opdrinken, of de bruid den bruidegom een klein geschenk heeft gegeven. Bij echtscheidingen verdeelen de gehuwden de goe-deren naar goedvinden; de kinderen voegen zich bij wie ze willen. De gewoonten van het volk komen

overigens het meest overeen met die der Boegineezen (zie aldaar). De landbouw staat op vrij hoogen trap; verbouwd wordt rijst, maïs, tabak en koffie, van welk laatste gewas de productie lang zoo groot niet meer is als vroeger, toen ze op ruim 60000 K. G. per jaar werd geschat. De nijverheid beteekent niet veel en is vnl. huisvlijt; alleen de bereiding van aren-suiker levert voor velen een bestaan op. Men heeft er veel karbouwen van bijzonder groote soort; overigens is de veeteelt van geen belang. De handel is grootendeels in handen van Boegineezen; er is een levendig passerverkeer. Men vindt in den bodem goud (Tobango, Boentoe Batoe, vooral Oeloewaa).

Van de inzameling van boschproducten wordt nog weinig werk gemaakt. De vroeger zoo gebloeid hebbende slavenhandel is onder ons toezicht geheel verdwenen. Aan het hoofd van elk landschap staat een Aroe, bijgestaan door een hadat, de landschappen zijn verdeeld in districten, aan het hoofd der kam-pongs staan hoofden met den titel Matowa of Taoe towa. Vroeger was geheel Doerie door één contract aan het Gouvernement gebonden, thans hebben elk der zelfbesturen afzonderlijk de korte verklaring afgelegd. Voor de afz. landschappen zie bij hunne namen. Tijdschr. B. G. v. K. W. XXXVI (1893), bl. 164, LIV (1912) bl. 554—587.

DOEROENG. Zie BOMPRANG.

DOESOEN. Naam der Barito over een gedeelte van haren bovenloop.

DOESOEN. Hoog-Javaansch en Maleisch (b. v. op Zuid-Sumatra) voor desa, dorp. In de Riouw-Maleische landen duidt het de blijvende tuinen buiten het eigenlijke dorp aan, dus een soort gehucht; ter Oostkust van Sumatra is de Doesoen het hellingge-bied (heuvelland), hetwelk den overgang vormt van het hooge Karoland (der heidensche of Christelijke Karo-Bataks) naar het Maleische laagland van Deli en de verdere Mohammedaansche rijkjes. Doesoen zal in beide gevallen beteekenen: de bewoonde plek of streek. Op Z.-Borneo, het stroomgebied der Barito, gebruikt men het woord Doesoen om de boersche binnenlanden aan te duiden; het moet er een woord zijn van de Maleiers aan de kust. Op de Ambonsche eilanden (Ambon en de Oeliasers) beteekent doesoen meestal boomgaard, b. v. van sagoboomen; regentsdoesoen is dus de boomgaard ten voordeele van den regent (zie AMBTSVELDEN), dati-doe-soen is de boomgaard in bezit van een familietak of dati (zie DATI). In het Soendaneesch en het Atjehsch is doesoen (doesōn) een adjectief met de beteekenis: boersch, onbeschaafd.

DOESOENLANDEN. Afdeling van de residentie Z.- en O.afdeeling van Borneo, zich uitstreckende langs den bovenloop der Barito, en omvattende de onderafdeelingen Moeara Tewe (Midden Doesoen), Boentoe (West- en Oost-Doesoen) en Poe-roek Tjahoe (Boven-Doesoen). De hoofdplaats van de geheele afdeling is Moeara Tewe, gelegen ter plaatse, waar de Tewe zich in de Barito stort.

DOETAMATIWERKEN, residentie Cheribon. Zie bij SINDOEPRADJA en BEVLOEIINGEN.

DOEWIWI. Collectief-naam op Celebes voor Eend-soorten. *Tadorna radjah* heet op Andai, N. Guinea, Oemoekiea. Zij maakt haar nest in onderaardsche holen, doch begeeft zich buiten den broedtijd naar moerassige zeeoeveren, waar zij van kleine zeedieren leeft. *Anas querquedula* wordt op West-Sumatra Ondèn genoemd.

DOIF EILANDEN. De Jef Doif groep bestaat uit 4 eilanden, Klaarbeek, Kommerrust, Schoteroog en Vlaming. Jef beteekent eiland. Alleen Klaarbeek is

hoog en heeft een ronden top van $\pm$ 100 M. De drie andere zijn lage begroeide koraaleilanden. Zij liggen ZW.lijk van de Fam eilanden (residentie Ternate).

DOKKEN. Zie WERVEN en DOKKEN.

DOKTER DJAWA. Zie GENEESKUNDE.

DOKTER DJAWA SCHOOL. Zie ONDERWIJS.

DOKTERVISSCHEN. Zie CHIRURGYNVISCHEN.

DOLAK. Zie FREDERIK HENDRIK-EILAND.

DOLFIJNEN. Zie TANDWALVISSCHEN.

DOLFIJNVISSCHEN. Zie MAKREELACHTIGEN.

DOLICHANDRONE RHEEDII Seem. Fam. *Bigoniaceae*. Djaran (JAV., SOEND.). Lage boom met kromme stam en takken, die uitsluitend in de nabijheid van de zee groeit, soms vlak aan het strand of in de vloedbosschen. Het hout is zeer licht en wordt daarom als surrogaat voor kurk als drijvers van vischnetten gebruikt.

DOLICHOS LABLAB L., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Kara-Kara (MAL.), Kekara (MAL.) Slingerplant, in alle tropische streken voorkomend, in Nederlandsch-Indië wegens de eetbare peulen of zaden veel verbouwd. De plant is kenbaar aan de langgesteelde trossen van paarze of witte bloemen, en de groote tot 20 c.M. lange peulen.

DOLO. Zelfbesturend landschap, ressorteerende onder de res. Menado; het behoort tot de Kailische landschappen en wordt begrensd ten N. door Paloe, ten O. door Belomaroe en Sigi, ten Z. door Koelawi en ten W. door Mamoedjoe. De zelfbestuurder voert den titel Magaoe; de bevolking is sterk $\pm$ 9300 zielen; landbouw is het hoofdmiddel van bestaan (rijst, mais, klappers); de voornaamste plaatsen zijn Dolo en Kaleke. De verhouding tot het gouv. is geregeld op den voet der Korte Verklaring. Zie KAILI (Med. Enc. Bur. II bl. 85—205, en Tijdschr. B. G. deel LIV (1912) afl. 1 en 2).

DOLOK. Toba-Bataksche benaming voor berg. (In de Daïrische dialekten als het Karoosch en het Pakpaksch: Dëlëng).

DOLOK of SIPIROK. Benaming van een landschap, behorende tot de onderafdeeling Angkola en Sipirop der afdeeling Padang Sidimpean (res. Tapanoeli) met 3 koeria's of districten: Sipirop, Baringin en Paraoesorat.

DOMBA, DOMBA GIBAS. Zie SCHAAP.

DOMEI. Het gebied van den panghoeloe van Domei, langs de Oostkust van Sumatra ten N.W. van de monding der Siakrivier behoort tot het district Boekit Batoe van het zelfbesturend landschap Siak (Oostk. v. Sumatra). T. Bat. Gen. XXX (1885) bl. 299.

DOMEIN VAN DEN LANDE. Onder landsdomein is in het algemeen te verstaan alle eigendom van den Lande, uit welken hoofde ook aan het Land toekomende. Voornamelijk intusschen wordt de term gebezigd ter aanduiding van het den Lande toebehoorend onroerend goed.

In Indië is dit onroerend landsdomein slechts voor een gedeelte ingeschreven in de kadastrale en de eigendomsregisters, n.l. alleen in zooverre daarop een titel is verkregen met toepassing van de overschrijvingsordonnantie (Ind. Stb. 1834 n° 27), hetwelk feitelijk dan alleen voorkomt wanneer een perceel, eerder ten name van een ander ingeschreven, door verkoop, ten gevolge van onteigening of van terugbrenging van particuliere landerijen tot het staatsdomein, waarover beneden, aan den Lande is overgegaan, wat uit den aard der zaak slechts

ten aanzien van een klein aantal perceelen het geval is. Het aldus ingeschreven domein vormt dus slechts een klein deel van het totale landsdomein, dat zich, ingevolge de dadelijk te noemen wettelijke voorschriften, uitstrekt over bijna wel het geheele, onder rechtstreeksch bestuur gebracht, gebied van Nederlandsch-Indië.

Het domeinrecht van den Lande berust, voor zoover het niet ontleend wordt aan een bijzonderen afgeleiden titel, als waarover zooeven gesproken werd, behalve op de bijzondere bepalingen van artikelen 521—524 B.W. (openbare wegen en stroomen met hunne oevers, de stranden der zee, vestingwerken etc., voorzoover niet bepaald aan anderen toekomend) allereerst op die van art. 520 B.W. houdend dat grondervan en andere onroerende zaken, die geen (anderen) eigenaar hebben, behooren aan den Lande.

Aanvankelijk alleen in de voor Europeanen geldende wetgeving uitgedrukt, werd hetzelfde beginsel toch al spoedig, zij het nog niet openlijk, ook met betrekking tot niet-Europeanen aangenomen, bijv. in het G. B. van 22 Januari 1853 (Bijbl. n° 182), terwijl het ook ten grondslag lag aan het G. B. van 7 Maart 1853 (Ind. Stb. 14a) houdend bepalingen omtrent de uitgifte van woeste gronden in de ommelanden der hoofdplaats Padang gelegen (hoofdzakelijk ingetrokken bij Ind. Stb. 1914 n° 554) en aan de ordonnantie van 12 Juni 1861 (Ind. Stb. n° 45) gelastende de terugneming van gouvernementsgrond op Java en Madoera, die zonder titel door particulieren was geoccupeerd, welke ordonnantie, achtereenvolgens van toepassing verklaard op Benkoelen, Palembang, Amboina en de Minahasa, bij ordonnantie van 14 Februari 1912 (Ind. Stb. n° 177) werd ingetrokken om vervangen te worden door eene strafbepaling tegen niet-inlanders, die, tot welk doeleinde ook, grond tot het domein van den Lande behorende, gebruiken of te hunnen behoeve doen gebruiken.

Openlijk werd het beginsel, neergelegd in art. 520 B. W., als grondslag voor de grondpolitiek der regering tegenover de geheele bevolking van Nederlandsch-Indië eerst uitgesproken in de agrarische wetgeving van 1870. Over het nut van de domeinverklaring in dit opzicht loopen de gevoelens uiteen.

Dit geschiedde n.l. eerst, voor Java en Madoera, in artikel 1 van het Agrarisch besluit van 20 Juli 1870 Ind. Stb. n° 118, in deze woorden, dat „het beginsel wordt gehandhaafd dat alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein is van den Staat” (terecht: van den Lande. Zie o.a. de ordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1914 n° 367, waarover beneden nader), welk artikel 1 bij de ordonnantie van 14 September 1875, Ind. Stb. 199a, van toepassing werd verklaard op de Gouvernementslanden in de Bezittingen buiten Java en Madoera. Deze laatste ordonnantie was intusschen reeds voorafgegaan door die van 26 Maart 1874, Ind. Stb. 1874 n° 94 f., waarin de domeinverklaring voor de gouvernementslanden van Sumatra werd uitgesproken. De bewoordingen van deze ordonnantie, welke later (artt. 1 der ordonnaties van 8 Maart 1877 Ind. Stb. n° 55 en van 21 Maart 1888, Ind. Stb. n° 58), voor resp. de gouvernementslanden in Menado en in de Zuider en Oosterafdeeling van Borneo, werden nagevolgd, luiden intusschen anders dan evenbedoeld artikel 1 van het Agrarisch besluit, in zooverre n.l. als de domeinverklaring uitdrukkelijk wordt gezegd te betreffen de woeste gronden en dan nog slechts

„voor zoover daarop door leden der inheemsche bevolking geen, aan het ontginningsrecht ontleende, rechten worden uitgeoefend”. Eigenaardig is dat bij de evenbedoelde „erfpachtsordonnantie voor de Buitenbezittingen” van 25 April 1914, Ind. Stb. n° 367 (zie AGRARISCHE WET), waarbij overigens de drie evengemelde ordonnantieën werden ingetrokken, juist de hier besproken eerste artikelen zijn gehandhaafd, waaruit de conclusie mag worden getrokken, dat de Indische wetgever tusschen deze artikelen en art. 1 van Stb. 1875 n° 199a geen strijd ziet. Formeel geeft intusschen de vergelijking van de gemelde, verschillend luidende, bepalingen aanleiding tot de vraag of al dan niet, in Sumatra, Menado en Borneo (Z. en O. afd.), de aan het ontginningsrecht der bevolking ontleende inlandsche bezitsrechten moeten worden beschouwd als „zakelijke rechten op domeingrond” — vergelijk o. a. artikel 385 van het nieuwe, in Ind. Stb. 1915 no. 732 afgekondigde, maar tijdens het afdrukken van dit artikel nog niet in werking getreden, Wetboek van strafrecht voor Nederlandsch-Indië —, gelijk zeker de opvatting is voor zoover aangaat Java en Madoera (vergelijk ook art. 1 der ontginnings-ordonnantie voor Java en Madoera Ind. Stb. 1896 n° 44). Overigens is in zoover het verschil in woordenkeus van minder belang, als toch ook, waar artikel 1 van het Agrarisch besluit geldt, zie art. 7, het ontginningsrecht der bevolking wordt gehandhaafd, en voorts overal in Nederlandsch-Indië gronden, waarop inlandsche bezitsrechten worden uitgeoefend, door de regeering noch verhuurd, noch op eenigerlei wijze kunnen worden afgestaan, alsmede daarover op geen andere wijze kan worden beschikt dan door onteigening ten algemeenen nutte (art. 62 R.R.).

De domeinverklaring is door den wetgever, gelijk overtuigend blijkt uit de woorden van artikel 1 Agr. Besl., nooit beschouwd als een nieuwigheid, doch steeds als handhaving van een steeds erkend beginsel; de bedoeling is dus ook nimmer geweest — zie vooral de aanvangswoorden van dat artikel — bestaande rechten te ontnemen.

Registreering van domeingrond bestaat in het algemeen niet; rechten op onroerende goederen in Ned.-Indië kunnen dan eerst vermeld worden a), in de eigendomsregisters, aangehouden volgens de overschrijvingsordonnantie, Ind. Stb. 1834 n° 27, wanneer bijzondere personen daarop eigendom of andere, in het Europeenrecht geregelde, zakelijke rechten hebben gevestigd; b), in de registers van den agrarischen eigendom, Ind. Stb. 1873 n° 38, wanneer dit recht daarop is verkregen. Opmeting en kaartteering is evenmin in het algemeen voorgeschreven en bestaat dus als regel alleen ten aanzien van de gronden waarop een titel ten behoeve van een ander gevestigd is geweest. Alleen gelast art. 9 van het Agrarisch besluit (gewijzigd bij Ind. Stb. 1874 n° 78) voor Java en Madoera, reeds de opmeting, beschrijving en inkaatbrenging van domeingronden, die voor uitgifte in erfpacht vatbaar en geschikt zijn.

Stelt men zich op het standpunt door de regeering consequent ingenomen, dat overal, ook in de bovengemelde streken der Buitenbezittingen, gronden door inlanders ontgonnen en waarop dus inlandsche bezitsrechten zijn gevestigd, nog blijven behoren tot het domein van den Lande, dan zijn de eenige wijzen waarop gronden van het domein kunnen worden *losgemaakt*, de afstand daarvan in eigendom krachtens het aan de regeering bij artikel 62 lid 2

R. R. toegekende beschikkingsrecht en de afstand in agrarischen eigendom krachtens lid 7 van dat art. (4e bepaling der Agrarische wet).

Over laatstgemeld onderwerp zie AGRARISCHE WET.

De afstand in gewonen eigendom wordt beheerscht door evengemelde bepaling der beginselenwet; hij is enkel mogelijk ten aanzien van kleine stukken grond, bestemd tot uitbreiding van steden en dorpen en tot het oprichten van inrichtingen van nijverheid.

Bepaalde oorspronkelijk het G. B. van 7 Augustus 1863 n° 24 (Ind. Stb. n° 90) dat de afstand enkel zou geschieden tegen taxatie, dus ondershands, dat besluit werd sedert aangevuld bij besluiten van 27 Maart 1866 n° 27 (Ind. Stb. n° 25) en 25 Maart 1876 n° 24 (Ind. Stb. n° 117) die thans, nu eerstgemeld G. B. van 1863 bij G. B. van 16 September 1913 (Ind. Stb. n° 562) is buiten werking gesteld, dat onderwerp alleen beheerschen.

Volgens deze bepalingen wordt, wanneer de aanvrager den grond niet reeds occupeerde, deze na opmeting en na constatering door een plaatselijke commissie, dat tegen den afstand geen bezwaar bestaat, in het openbaar verkocht. De kosten der opmeting moeten door den aanvrager, c. q. den anderen koper, worden voldaan. Alleen in bijzondere gevallen, door de regeering te bepalen, kan de afstand ondershands geschieden; in hoofdzaak doen zich die bijzondere gevallen voor, wanneer het niet te verwachten is dat bij openbaren verkoop een hooger prijs dan de taxatiewaarde kan worden verkregen.

Wanneer de aanvrager den grond reeds occupeerde, geschiedt voorts de afstand in den regel ondershands tegen taxatieprijs.

Als koper wordt ieder toegelaten onafhankelijk van de nationaliteit, waartoe hij behoort, zie bijbl. 3465 en 4221.

Het gevolg van den verkoop is, dat omtrent den grond eene eigendomsakte wordt opgemaakt volgens de bepalingen van de overschrijvingsordonnantie. Het Land wordt daarbij vertegenwoordigd door het betrokken Hoofd van gewestelijk bestuur of een door dezen aan te wijzen ambtenaar, zie de gouvernementsbesluiten opgenomen in de Ind. Stb. 1905 n° 281 en 1909 n° 469.

Waar art. 62 R. R. voor de aldaar genoemde gevallen alleen aan de Indische regeering bevoegdheid verleent tot grondverkoop, moet de Kroon daartoe niet bevoegd worden geacht, terwijl, zooals prof. mr. Ph. Kleintjes (Staatsrecht van Nederlandsch-Indië, 2e editie, II blz. 360) opmerkt, uit de wordingsgeschiedenis van het artikel blijkt, dat de Kroon evenmin bevoegd is tot verkoop van groote stukken landsdomein.

De bijbl. 3930 en 4088 betreffen den afstand van grond voor de stichting van particuliere begraafplaatsen.

Te allen overvloede wordt hier nog melding gemaakt van de thans van zelf sprekende bepaling van het G. B. van 28 Januari 1854 n° 4 (Ind. Stb. n° 51), waarbij aan de hoofden van gewestelijk bestuur verboden werd eenig deel van het grondgebied af te staan of daarop eenig zakelijk recht te vestigen dan met machtiging van den Gouverneur-Generaal.

Het spreekt van zelf dat gronden, behoorende tot het landsdomein, waarop inlandsche bezitsrechten worden uitgeoefend [men spreekt dan, sinds een ontwerp van mr. Levysohn Norman van 1875, (zie Rapport over de agrarische aangelegenheden Batavia, 1875), van *onvrij* domein] niet voor ver-

koop in aanmerking kunnen komen. Wenscht dus iemand zoodanigen grond afgestaan te zien, dan zal hij hebben zorg te dragen dat het domein *vrij* worde, door prijsgeving, door de recht-hebbenden en ten behoeve van den Lande, van hunne bezitsrechten; het bovengemelde plaatselijk onderzoek, dat aan den afstand moet voorafgaan, dient voornamelijk ook om na te gaan of, al dan niet, zoodanige bezitsrechten bestaan. Voor zoover de inlandsche gemeenten op Java zulke bezitsrechten uitoefenden, schrijft art. 18 j° 12, *1a der Inlandsche gemeenteordonnantie* (Ind. Stb. 1906 n° 83) voor, dat het hoofd van gewestelijk bestuur de wijze regelt, waarop van de instemming der desa-ingezetenen ten deze moet blijken. Voor Amboina bevat art. 9 der *Inl. gemeenteordonnantie* voor dat gewest (Ind. Stb. 1914 n° 629) een dergelijk voorschrift.

Het beheer van domeingronden behoort, voor zoover dit niet uitdrukkelijk aan andere departementen van algemeen bestuur, dan wel aan gebiedsdeelen met eigen geldmiddelen is opgedragen, onder het Departement van Binnenlandsch bestuur. Bij de instellingsordonnantie van ressorten met eigen geldmiddelen wordt niet zelden het beheer, geheel of gedeeltelijk, van binnen het gebiedsdeel gelegen domeingronden aan den lokalen raad opgedragen. Uit het beheer vloeien eenige bevoegdheden (tot gebruikgeving als anderszins) voort die, v. z. v. noodig, beneden nog zullen worden vermeld.

Het domeinrecht van den Lande is eigendomsrecht en de rechtspersoon „het Land” als eigenaar heeft dus, voor zoover niet bijzondere bepalingen dit verbieden of belemmeren, de bevoegdheid zoo om op domeingrond zakelijke rechten te vestigen als om dien in gebruik te geven, te verhuren enz..

De nu te vermelden wetsvoorschriften bevatten omtrent deze onderwerpen nadere voorschriften.

A. *Verhuur* van domeingrond is, volgens lid 3 van art. 62 R.R., onderworpen aan bij algemeene verordening te stellen regels, welke rekening moeten houden met het verbod tot verhuur van gronden „door inlanders ontgonnen, of als gemeene weide dan wel uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen of desa's behorende.”

Aan den eisch, dat een algemeene verordening dit punt moet regelen, is slechts gedeeltelijk voldaan, daar het, bij Ind. Stb. 1864 n° 16 aangevuld en bij Ind. Stb. 1877 n° 70 en 1915 n° 299 gewijzigd, K. B. van 3 Juli 1856 (Ind. Stb. n° 64) slechts betreft de uitgifte in huur ten behoeve van den landbouw.

De voornaamste beperking daarbij gesteld is dat de verhuur slechts mag geschieden aan Nederlandsche onderdanen, ingezetenen van Nederland of van Nederlandsch-Indië, dan wel vennootschappen van Koophandel in Nederland of Nederlandsch-Indië gevestigd. Mochten krachtens erfopvolging de huurrechten toevallen aan een volgens deze voorschriften onbevoegde, dan zal in het beheer moeten worden voorzien met instemming der regeering. Verhuur kan slechts plaats hebben voor ten hoogste twintig achtereenvolgende jaren, behalve wanneer (Ind. Stb. 1857 n° 13) de gronden bestemd zijn voor den aanplant van klapperboomen en de bereiding van oliën; in welk geval voor 40 jaar mag worden verhuurd.

Verdere mededeeling der bepalingen is onnoodig daar, sedert bij de agrarische wetgeving de mogelijkheid is geopend om domeingronden in erfpacht uit te geven, verhuur feitelijk niet meer voorkomt. Art. 17

van het Agrarisch besluit (gew. Ind. Stb. 1872 n° 116), bij Ind. Stb. 1876 n° 35b van toepassing verklaard op Celebes en onderhoorigheden en bij Ind. Stb. 1890 n° 211 op de meeste andere gewesten van Buitenbezittingen, gaf gelegenheid loopende huurovereenkomsten te vervangen door afstand in erfpacht, van welke gelegenheid door alle huurders werd gebruik gemaakt. Op ultimo 1913 besloegen de voormalige huurgronden, thans in erfpacht bezeten, nog 80 perceelen, en 34 809 bouw. In het Gouvernement Celebes en onderhoorigheden bevindt zich nog één voor den teelt van inlandsche gewassen gebedeerd huurland Lajang Totaka (49 bouw), in het Gouvernement Atjeh en onderhoorigheden zijn eenige eilandjes, in Billiton de klappertuinen op het eiland Kelemoa, en op het eiland Bali (Boeleleng en Djembrana) eenige tot het domein behorende tuinen en sawahs aan de bevolking verhuurd. De inkomsten uit deze verhuringen bedroegen in 1913 resp. f 713, f 2120, f 87 en f 6631.62.

Bij ordonnantie van 10 October 1906 (Ind. Stb. n° 431) werd het Hoofd van gewestelijk bestuur in de residentie Bali en Lombok bevoegd verklaard, domeingronden niet uit eenigen hoofde aan de dorpen behorende, gelegen in de afdeeling *Lombok*, voor een bepaald tijdsverloop of tot wederopzeggens toe aan de inheemsche waterschappen of andere instellingen van openbaren of godsdienstigen aard of aan, tot de inlandsche bevolking — niet ook de vreemde oostersehe — behorende, personen in *bruikleen* af te staan of te verhuren onder door hem te stellen voorwaarden. Het Kol. Verslag bevat geen opgaaft omtrent de uitgestrektheid der gronden, ten aanzien waarvan van deze bevoegdheid is gebruik gemaakt.

Bij de Gouv. besluiten in Bijbl. nos. 6535 en 6536 zijn de Hoofden van gewestelijk bestuur bevoegd verklaard om tot het vrije Staatsdomein behorende stukken grond aan de Inlandsche gemeenten op Java en Madoera af te staan voor de vorming van ambtsvelden en van weidevelden. De eerstbedoelde afstand behoort te geschieden met inachtneming van den in Bijblad no. 5558 opgenomen „Leiddraad”.

Bij de Gouv. besluiten van 14 April 1906 no. 21, 3 Juni 1912 no. 76 en 4 December 1912 no. 10 — geen algemeene verordeningen — zijn bepalingen vastgesteld, volgens welke de in de baai van Sidajoe door aanslibbing ontstane gronden, bekend onder de namen „tanah tlatah laot” en „tambak wader pari”, zoomede de in de desa's Bedanten, Delik, Mengarean Legawo, Indrawarih, Kisik en Goemeng van het regentschap Grisee der residentie Soerabaja gelegen, ten behoeve van de verlegging der monding van de Solorivier naar Oedjoengpangka onteigende gronden, en voorts de langs de Solorivier in gemeld gewest gelegen, door aanslibbing ontstane, uiterwaarden aan de bevolking ten gebruike in huur zullen worden afgestaan.

Bij Gouv. besl. van 28 April 1907 no. 6 zijn bepalingen vastgesteld, volgens welke de in de residentie Soerabaja en Rembang gelegen, ten behoeve van de sedert gestaakte werken in de Solovallei onteigende gronden, nadat deze van wege den algemeenen dienst van den Waterstaat en 's Lands Burgerlijke Openbare Werken afgebakend en daarvan desa's-gewijze kaarten vervaardigd zullen zijn, aan de bevolking ten gebruike zullen worden afgestaan.

Voorts is — zie Bijbl. 7535 — de resident der Lampongsche districten gemachtigd over domeingronden te beschikken ten behoeve der Javaansche kolonisten en zijn resp. bij G. B. van 5 October 1912

no. 11 en 18 Febr. 1913 nr. 66 respectievelijk de hoofden van gewestelijk bestuur van Billiton en Banka gemachtigd kleine stukjes domeingrond tot wederopzeggens toe ter beschikking te stellen van niet-Inlanders.

B. De op domeingronden te vestigen zakelijke rechten zijn de gewone, in het Europeesche privaatrecht omschrevene. Bijzondere algemeene verordeningen vullen de bepalingen van het B. W. in sommige opzichten aan.

Zie omtrent de verleening van ERFPACHT op domeingrond onder AGRARISCHE WET.

Zie ook aldaar voor de regeling van het RECHT VAN VOORRANG, krachtens verleende vergunning tot land-exploitatie.

Omtrent het RECHT VAN OPSTAL op domeingrond, zie onder OPSTAL en wel onder A. Omtrent andere zakelijke rechten op domeingrond bestaan geen afzonderlijke wetsvoorschriften. Soms wordt domeingrond uitgegeven in RECHT VAN GEBRUIK, zoo o.a. eene kosteloos met dit recht bezwaarde uitgestrektheid grond in de Z.-O. afd. van Borneo.

Voor verschillende doeleinden wordt domeingrond *ten gebruike afgestaan*, al dan niet tegen vergoeding. Tot zoodanige ingebruikgeving zijn bij in het Bijbl. opgenomen voorschriften — zie o. a. B. 6183, 6559 en 6882 — bevoegd verklaard de hoofden van gewestelijk bestuur. Het G. B. van 6 December 1906 n° 28 (Ind. Stb. n° 516, gewijzigd 1907 no. 383 en 1910 n° 310) verklaart de gewesten en gedeelten van gewesten met eigen geldmiddelen bevoegd, voor zoover die bevoegdheid niet reeds voortvloeit uit de aan hen gegeven opdracht van het beheer, o. m. om tot wederopzeggens, dan wel, na verkregen machtiging van den G.-G., ook zonder dat beding, vergunning te verleenen tot het gebruik van tot het vrij staatsdomein behoorende grond, uitmakende of behoorende tot van Landswege aan hen in beheer gegeven zaken, alsmede tot opzegging en vervanging van eens gegeven vergunningen. Tevens vinden wij aldaar andere bevoegdheden geregeld, die uit de opdracht tot beheer worden geacht voort te vloeien.

De omstandigheid dat, gelijk werd aangeteekend, de domeinverklaring niet ten doel had bestaande rechten te ontnemen, heeft ten gevolge dat het, in het adatrecht der inlandsche bevolking gegronde, *ontginningsrecht* der bevolking is gehandhaafd. Onder het begrip *ontginning*, hetwelk in de dadelijk te noemen ontginningsordonnanties niet is omschreven, zulks met opzet ten einde eventueel den rechter in deze volkomen vrijheid te geven, moet in het algemeen worden gebracht elke daad, die ten doel heeft — of verricht wordt met het oog op — de voortdurende ingebruikneming van tevoren nog niet geoccupeerde grond. Wanneer zulk een daad aanwezig is, moet in elk geval uit de omstandigheden worden opgemaakt.

In het algemeen is de bevoegdheid tot ontginning en zijn de daarbij in acht te nemen formaliteiten onderworpen aan de voorschriften van het inlandsch adatrecht (zie GROND (RECHTEN OP DEN)).

De wetgever heeft intusschen wettelijke regelen daaromtrent getroffen voor de domeingronden op Java en Madoera (ordonnantie van 29 Febr. 1896 Ind. Stb. n° 44, gew. 1904 n° 146 — vergelijk ook het Boschreglement in Ind. Stb. 1913 n° 495) voor het eiland Bengkalis (ordonnantie van 7 Maart

1889 Ind. Stb. n° 63), voor de gouvernementlanden in de residentie Menado (ordonnantie van 9 Juni 1896, Ind. Stb. n° 107) voor de afdeling Lombok, (zie de ordonnantie nopens de rechten der inlandsche bevolking op den grond aldaar van 10 October 1906, Ind. Stb. n° 431) en voor Sumatra's Westkust (zie het AGRARISCH REGLEMENT voor SUMATRA'S WESTKUST, ordonnantie van 15 Januari 1915, Ind. Stb. no. 98). Naar de blijkbare bedoeling van den wetgever doen deze verordeningen de mogelijk met den inhoud daarvan strijdige bepalingen van het adatrecht te niet. Vermoedelijk zal het agrarisch reglement voor Sumatra's Westkust worden gevolgd door dergelijke regelingen voor de andere gewesten van de Buitenbezittingen.

In de regelingen voor Java en Madoera zijn van ontginning uitgesloten de „uit eenigen hoofde tot de dorpen behorende gronden”, waaronder worden verstaan de door de inlanders voor eigen gebruik ontgonnen en niet kennelijk verlaten, zoodmede de door hen of anderen met eenig persoonlijk of zakelijk recht bezeten gronden; de wegen, waterleidingen en waterreservoirs, die ten laste der dorpen zijn; gewijde gronden; begraafplaatsen; de erven der kerken, moskeeën en dorpsscholen, benevens alle binnen den kom der dorpen gelegen pleinen en andere openbare plaatsen, (aldus de ordonnanties voor Java en Madoera en voor Menado, welker omschrijving vermoedelijk ook elders als leidraad zal kunnen dienen).

In het Agrarisch reglement voor S. W. K. is dit punt anders omschreven, nl. wel in denzelfden zin, echter zoo dat de term *kennelijk verlaten*, waarover aanstonds, is vermeden.

Ontginning is mogelijk alleen door leden der inlandsche bevolking en gebonden aan vergunning van het bestuur, aan de verleening waarvan voorwaarden worden verbonden, die deels wettelijk zijn omschreven, deels aan het oordeel der bestuursambtenaren zijn overgelaten.

Ontginning, met inachtneming der voorschriften van de ordonnanties e. q. van het adatrecht geschied, geeft inlandsch bezitsrecht, dat nu verder aandedes-betreffende voorschriften van het adatrecht is onderworpen, zie GROND (RECHTEN OP DEN), en dat dus, volgens het inzicht van den wetgever, moet worden opgevat als een zakelijk recht op domeingrond.

Waar de domeinverklaring wettelijk beperkt is tot *woeste* gronden, rijst juist ten aanzien van de bevoegdheid tot ontginning de vraag, wat daaronder moet worden verstaan, terwijl tevens een belangrijke vraag is wat onder ontgonnen maar *kennelijk verlaten* gronden moet worden verstaan.

De uitdrukking *woeste grond* ziet zeker niet op den uiterlijk waarneembaren toestand van den grond; evengoed oer-wouden als door aanslibbing of daling van den waterspiegel in rivieren of meeren verkregen gronden kunnen daartoe behooren. De term heeft een bloot rechtskundige betekenis en omvat allen grond, waarop nog geen rechten van private personen zijn gevestigd of gevestigd geweest (eenigszins anders, maar in gelijken zin: Polak, v. d. Meulen en Freyss „Agrarische regelingen” blz. 50, welk werk voor de samenstelling van dit artikel doorgaans is geraadpleegd).

In gelijken geest moet de uitdrukking „*kennelijk verlaten*” grond worden uitgelegd, die dus aanduidt den grond, waarop reeds gevestigd geweest zijnde rechten sedert zijn prijsgegeven. In het Agrarisch reglement voor S. W. K. wordt in plaats van de po-

sitieve uitdrukking „kennelijk verlaten” grond, de omschrijving „niet meer onderhouden of gebruikt” gebezigd. Voor zulke niet meer onderhouden of gebruikte gronden kan dan geen vergunning tot ontginning worden verleend, „zoolang nog de oorspronkelijke bezitters of hun rechtverkrijgenden hunne rechten op dien grond kunnen bewijzen.”

Aan den rechter, of ook — bij de beantwoording der vraag of gronden volgens de ontginningsordonnantie voor vergunning tot ontginning vatbaar zijn — aan de administratieve autoriteit wordt het overgelaten voor elk geval te beoordeelen of de grond als woest, c. q. als kennelijk verlaten moet worden beschouwd.

Ontgonnen domeingronden blijven tot het domein behoreen, dat daardoor z.g. *onvrij* wordt. Vervallen de aan de ontginning ontleende rechten door onteigening, afstand, of kennelijke verlaten, dan wordt het domein weer vrij, geschikt om, indien daarvoor overigens de voorwaarden aanwezig zijn, in eigendom, erfpacht, met recht van opstal te worden uitgegeven, dan wel weder ter ontginning te worden afgestaan.

Ingebruikneming van domeingrond voor de *gouvernementcultuur* heeft natuurlijk in den rechtstoestand van den grond nimmer wijziging gebracht. Het geschikt maken van den grond voor en de aanleg daarop van Gouvernementskoffieaanplantingen bijv., wel vallend onder het wetenschappelijk begrip, ontginning, was niet begrepen onder het technisch-juridisch, met dat woord aangeduid, begrip, zooals het boven is uiteengezet. Door de werkzaamheden der inlandsche bevolking ten behoeve der cultuur werden dus geen rechten verkregen; de bewoordingen der onder te noemen plukrechtordonnantie schijnen echter een andere opvatting te huldigen.

Intusschen is bij de opheffing der gouvernementcultuur aan de bevolking een bepaald recht verzekerd. Het eerst geschiedde dit bij de kroonordonnantie van 8 Augustus 1898 (Ind. Stb. n° 230) bij de opheffing der verplichte levering in de Minahasa. Hierbij werden de vruchten der op hoog gezag aangelegde koffietuinen ter beschikking gesteld van de voormalige cultuurdienstplichtigen onder voorwaarden, die bij G. B. van den zelfden datum (Ind. Stb. 231) nader zijn omschreven, en werd tevens aan hen, die overeenkomstig de gestelde voorwaarden het recht van beschikking over die vruchten kregen, *erfelijk individueel bezitsrecht* over den grond gegeven, indien zij dit verlangden, mits zij gedurende drie achtereenvolgende jaren getoond zouden hebben de koffiecultuur zoodanig te behartigen als voor hare instandhouding in het belang der bevolking noodig is.

Op andere wijze is dit onderwerp geregeld voor Java. Bij ordonnantie van 23 Februari 1910, Ind. Stb. no. 163 werd bepaald, dat bij eventuele opheffing van de verplichte koffielevering, aan de voormalige cultuurdienstplichtigen, ook na die opheffing, verzekerd werd het onder den naam *plukrecht* bekend zakelijk recht op de door hen op hoog gezag met koffie beplante gronden, welk plukrecht blijft bestaan totdat of de koffieaanplantingen door afsterving of op andere wijze zijn te niet gegaan of waardeloos geworden, of de houder van het recht die aanplanting kennelijk heeft verwaarloosd, of die houder in uitdrukkelijke bewoordingen van zijn recht afstand heeft gedaan, een en ander te constataren door eene door het hoofd van gewestelijk bestuur te benoemen commissie.

De omvang der domeingronden kan uitbreiding ondergaan.

a. door de bij *wet* van 7 November 1910 (Ind. Stb. 1911 no. 38) geregelde *terugbrenging van particuliere landerijen tot het staatsdomein* en de ter uitvoering daarvan bestemde Kon. Bten. van 12 Augustus 1912, Ind. Stb. nos. 480 en 481, zie *PARTICULIERE LANDERIJEN*;

b. tengevolge van onteigening ten algemeenen nutte, voor zooveel deze betreft van landswege ondernomen werken van algemeen nut;

c. door aankoop van eigendomsgronden of particuliere landerijen, zonder toepassing van de onder a of b genoemde maatregelen;

d. natuurlijk voornamelijk ook door uitbreiding van het gouvernementgrondsgebied door inlijving van, te voren onder zelfbestuur staande, streken.

Voorzover betreft den overgang van particuliere landerijen naar het staatsdomein is van belang de regeling getroffen omtrent de rechten tevoren door de opgezetenen der landerijen op den grond uitgeoefend.

Bij K. B. van 3 April 1900, Ind. Stb. 1901 no. 214 werd ten aanzien van het voormalige particuliere land Bloeboer bepaald, dat inlanders die erfpachtsrechten in dat land uitoefenden, den grond verkregen in erfelijk individueel gebruiksrecht en dat niet-inlanders, die grond aldaar in bezit hadden zonder titel van aankomst, en hunne niet-inlandsche rechtverkrijgenden, om niet een eigendoms titel van het gouvernement konden verkrijgen.

Ten aanzien der voormalige particuliere landerijen Kandanghauer en Indramajoe West werd bij K. B. van 18 November 1911, Ind. Stb. no. 636, wat betreft de inlandsche erfpachters, hetzelfde bepaald als voor Bloeboer met bijvoeging, dat gronden toebehoorende aan inlandsche gemeenten aan deze behooren in gemeentelijk bezit, maar werd ten aanzien van de niet-inlanders bepaald, dat dezen van rechtswege den grond bezitten in al tijdurende erfpacht op den voet van den 8en titel van het B. W.

Op dezelfde wijze is dat onderwerp sedert algemeen geregeld, bij K. B. van 22 October 1913, Ind. Stb. no. 702 omtrent alle gronden die deel hebben uitgemaakt van op Java ten westen der Tjimanoeek gelegen particuliere landerijen, die door onteigening of op andere wijze zijn overgegaan aan den lande.

Bij inlijving van indirect bestuurde gedeelten van Nederlandsch-Indië bij de rechtstreeks bestuurde worden de boven vermelde bepalingen, regelende het domeinrecht van den lande, van rechtswege van toepassing, voor zoover niet het tegendeel is bepaald. Het kan dan zijn, dat in hetzelfde gebied en nog instellingen bestaan door het voormalig zelfbestuur in het leven geroepen, en daarnaast de gouvernementregelingen werken.

Zoo valt omtrent het voormalig landschap Lingga-Riouw en onderhoorigheden te vermelden, dat aldaar aanzienlijke stukken grond door Chineezzen worden bezeten tengevolge van door het voormalig inlandsch zelfbestuur uitgegeven *concessies* voor landbouw, waarnaast echter ook erfpachtsperceelen bestaan, krachtens door het Ned. Ind. gouvernement verleende erfpachtsrechten. Bij G. B. van 23 November 1912 no. 37 werd de resident van Riouw en onderhoorigheden gemachtigd om, na de inlijving van het landschap Lingga-Riouw, aan de eerstbedoelde houders van gambirtuinen vergunning te verleen om met het ontginnen van de voor de

gambirtuinen benoodigde wisselgronden op de gebruikelijke wijze voort te gaan.

Ten slotte moet nog melding worden gemaakt van verschillende gevallen van *exploitatie* van domein grond door den Lande zelf, welke geschiedt door de stichting en het drijven van de gouvernementskinoonderneming in de Preanger-regentschappen, van de gouvernements getah-pertja-onderneming te Tjipetir in dezelfde residentie, van de getah-pertja-aanplantingen te Blaron, Kemoetoe en Sawangasta (residentie Banjoemas), van de gouvernements caoutchouc-onderneming te Langsa (Atjeh en onderhoorigheden), (zie LANDBOUW) alsmede van de caoutchouc-cultuur op Noessa-Kembangan, waar voor dit doel dwangarbeiders worden te werk gesteld, zie STRAFSTELSEL.

Literatuur. Behalve de in den tekst gemelde werken, nog: I. A. Nederburgh. Het staatsdomein op Java, 1882; L. W. C. van den Berg. Het recht van den Staat enz., in Bijdr. v. h. Kon. Inst. T. L. V. 40, 1891, bl. 1 vgg.; C. v. Vollenhoven, Miskenningen van het adatrecht, 1909, bl. 30 vgg.; J. de Louter, Handboek enz. 1914, bl. 594 vgg.

DOMIS (HENDRIK JACOB). Geboren te Alkmaar 10 Juli 1782 uit het huwelijk van J. W. Domis, burgemeester aldaar en G. C. Kloek. Nadat pogingen om te 's Gravenhage in eene betrekking geplaatst te worden, niet geslaagd waren, vertrok hij 25 Febr. 1806 als klerk naar Indië, werd 1808 onderkoopman en gewoon klerk op de Secretarie, 28 Mei 1808 waarnemend secretaris bij den inspecteur-gen. der koffietuinen, en later door den Gouvern.-Gen. Janssens belast met de waarneming van de zaken in de binnenlanden van Cheribon, en onder het Engelsche tusschenbestuur super-intendent der koffiecultuur, fiscaal over de houtbosschen en thesaurier te Semarang. Na het herstel van het Ned. gezag werd hij in allerlei betrekkingen geplaatst: ontvanger der ink. en uitg. rechten te Semarang (1816), ass.-res. aldaar (1817), omgaand rechter te Semarang (1818) en weinige dagen daarna lid in den Raad van Justitie aldaar. Na in 1819 de beëindiging van inspecteur van financiën bekleed te hebben, werd hij reeds het volgende jaar waarnemend res. van Semarang en 9 Juli 1822 definitief in die waardigheid bevestigd, waarin hij tijdens den opstand van Dipa Negara groote diensten bewees. In 1827 werd hij op zijn verzoek, in dezelfde betrekking te Pasoeroean geplaatst en in 1831 tot res. van Soerabaja benoemd. In 1834 ging hij met verlof naar Nederland, doch keerde niet meer naar Indië terug, daar hij ontslag uit 's lands dienst vroeg en verkreeg en zich te Brummen vestigde, waar hij 7 Mei 1842 overleed. Van zijne hand verschenen twee, voor dien tijd belangrijke geschriften: „Reis over het eiland Java,” 1829 en „De residentie Pasoeroean,” 1829, beide, evenals een Hollandsch en Javaansch woordenboek, gedrukt op een drukkerij, dat hij in eigendom bezat. „De residentie Pasoeroean” werd in 1836 te 's-Grav. herdrukt. Boven dien verschenen opstellen van zijn hand in Verh. Bat. Gen. 1825, 1830, en de Oosterling I, II.

DOMPO (DOMPOE). Landschap op Soembawa, grenzende ten N. aan Sanggar en de Javazee, ten O. aan Bima, ten W. aan het rijk Soembawa en de baai van Saleh, ten Z. aan den Indischen oceaan; de eilandjes Kawangko, Poeloe Poeloe, Poeloe Sora en Satonda worden er toe gerekend. Het staat onder een bestuurder, die den titel voert van Sultan en wien een hadat of rijksraad ter zijde staat, bestaan-

de uit een Radja bitjara of rijksbestierder en rijks-grooten: Sabandar, Djeneli's en Boemi's. De bevolking van Dampo heeft groote overeenkomst met die van het aangrenzende Bima (zie aldaar). Zij is alleen iets kleiner, maar krachtiger gebouwd en schijnt vrijmoediger en energieker. De Dompóers zijn hartstochtelijke jagers. Voor geographische bijzonderheden zie SOEMBABA. In 1279 Caka (1357 A D) werd Dampo door het Javaansche Modjopait veroverd. Even als de andere landschappen op het eiland werd Dampo in het begin der 17e eeuw door Gowa (Makassar) onderworpen; het Bongaaisch contract maakte aan die verhouding een einde, daar Dampo toen onder de bondgenootschappelijke landen werd opgenomen. In 1765, 1858, 1886 en 1905 werden contracten gesloten, die meer en meer van karakter veranderden en de zelfstandigheid van den Sultan beperkten. Redenen tot ontevredenheid wegens overtreding dier contracten heeft het rijkje slechts zelden gegeven, misschien wel ten gevolge van de geringheid zijner bevolking, die op 3000 à 6000 zielen geschat is. De particuliere landbouwindustrie begint zich voor Dampo te interesseeren. Concessies zijn uitgegeven rondom den berg Tambora. Dampo behoort administratief thans tot de onderafdeeling Bima, afdeeling Soembawa, res. Timor en O.

Literatuur. Dr. J. Elbert, Die Sunda Expedition, deel II, blz. 102.

DOMPO-BAAI. Zie SANGGAR-BAAI.

DONAN (TJI). Kustrivier, die bij Tjilatjap, res. Banjoemas, uitmondt en daar een breede diepe haven vormt.

DONAX. Naam van ook in den Indischen archipel voorkomende, tweekleppige weekdieren, die driezijdig zijn, waarvan het slot aan de eene schelp van 2 en aan de andere schelp van 1 tand is voorzien. In de Oost-Indische Conchyliën-verzamelingen zijn zij bekend onder den naam van Matten-schelpen. *Donax scrotum* is een fraai gekleurde groote soort.

DONDA (DONDO). Kaap aan de N.W.kust van Celebes, gevormd door den gelijknamigen berg, die op 2900 M. geschat is. Zie ook CELEBES (a. de Noordarm).

DONDEL. Zie VAARTUIGEN.

DONDO-BAAI. Een zeer ruime baai met groote diepte aan de N.W.kust van Celebes, op ongeveer 120° 30' O. L. van Gr. De kusten zijn steil, vooral in het Z.W. en W. gedeelte; in het Z. gedeelte liggen eenige riflen en ondiepten. Zie Zeemansgids O. I. Arch. deel III B.

DONGA d. i. Mohammedaansch gebed; vgl. ook KANDOERI.

DONGGALA. Onderafdeeling der afd. Midden-Celebes van de residentie Menado, omvat de zelfbesturende landschappen Banawa en Tawaëli.

DONGGALA. Hoofdplaats van het landschap Banawa (zie aldaar), zetel van den zelfbestuurder, standplaats van den Assistent-Resident van Midden-Celebes en den Controleur van Donggala, de beste ankerplaats aan de Paloebaai, wordt geregeld bezocht door de stoomschepen der K. P. M. Uitvoer van Copra. De bevolking bedraagt ± 1900 zielen, vnl. Boegineezen, men vindt er welvarende Chinese en Arabische nederzettingen. De ligging is minder gunstig, de plaats heeft geen achterland en op den witten kalksteen veel last van hitte. Veel gunstiger voor eene bestuursvestiging zijn volgens Abendanon de omstandigheden bij Panteleuan aan de overzijde ten ZO. van Donggala. Het klimaat is zeer verschillend van dat te Paloe wat de

regenhoeveelheid betreft. Te Donggala valt 1—1.6 M. regen per jaar (van Sept.-Nov. het minst), te Paloe maar 5 à 7 dM. (Sept. is het droogst). Het scheepvaartverkeer bedroeg in 1914 voor aankomende en vertrokken schepen te *zamen* 514 met een netto inhoud van 1.021.202 M³.

DONGGO (DOÖE). Zie onder BIMA.

DOODENDAL of -VALLEI. Aldus worden mofetten genoemd, vaak niet meer dan groote kuilen, waaruit koolzuur opstijgt; in den regel echter slechts in zoo geringe hoeveelheid, dat het alleen voor kleine dieren gevaarlijk is. In enkele verzamelt zich onder bepaalde omstandigheden meer koolzuur, zoodat het verblijf er voor grootere dieren, soms zelfs voor menschen gevaarlijk kan zijn. Bekende doodendalen zijn de *P a d j a g a l a n* of slachtplaats, in de buurt van Garoet (Preanger regentschappen), een smal plekje van bleekgrijze, geelachtige kleur, waar men in den regel thans slechts de lijken van insecten vindt, en vooral de *P a k a r a m a n*, zie aldaar en DIENG.

DOODKISTEN (DE). Aldus worden naar hun vorm, op eenigen afstand uit zee gezien gelijkende op drie doodkisten, door de zeevarenden genoemd drie platte ruim 100 M. hooge kalkheuvels bij de N. kust van de afdeeling Grisee in Soerabaja, die als verkenning kunnen dienen voor het invaren van den Trechter (noordelijke ingang van de straat van Madoera).

DOOM. Eilandje dicht bij de W.kust van Nieuw Guinea, niet ver van de uitmonding der Ramoeirivier. Is ruim 30 M. hoog en bestaat uit kalksteen.

DOOPGEZINDE VEREENIGING. Vereeniging tot bevordering der Evangelieverbreiding in de Ned. Overzeesche bezittingen. Deze Zending-Vereeniging is opgericht in 1847 te Amsterdam: zij heeft op Java 5 zendingsposten, nl. te Märgaredjå, te Kedoeng Pendjalín, te Kajoe Apoe, te Pati en (het ziekenhuis) te Kelèt. De op laatstgenoemden post arbeidende Dr. R. Bervoets is tevens Directeur der door den Nat. Bond t. Bestrijd. der melaatschheid opgerichte leproserie Dänå-Rådjà (geschenk der Koningin), gesticht van de gelden, door Ned. Ind. als huldeblijk bij de geboorte van Prinses Juliana aan H. M. aangeboden. Het terrein van alle deze werkzaamheden is gelegen in de voormal. res. Japara. Aantal Chr. ± 2400. Op Sumatra arbeidt de Vereeniging in Mandailing en Angkola: posten Pakanten, Penjaboengan en Moeara Siponji, aantal Chr. ± 300. *Bronnen:* Jaarversl. Zie ZENDING.

DOOPVONT, WIJWATER-SCHELP, VADER-NOACHS-SCHELP en BENITIER. Namen van de grootste soort aller schelpen en ontleend aan het gebruik dezer reuzenschelpen in kerken, als doopvonten en wijwaterbakken, sedert oude tijden in zwang; men heeft voorwerpen gevonden in den Indischen oceaan en de Moluksche zee, die 250 kilo zwaar en 1½ meter lang waren. Op het zoogen. Indische huis te Amsterdam was er een uit de Moluksche zee, meer dan 400 pond wegende, en algemeen bekend. De rechter- en linker-schelp hebben denzelfden vorm en zijn buitengewoon dik, het slot is van zeer zware schuin staande tanden voorzien, welke zeer ongelijk van grootte zijn. Het dier heeft in de schelp een abnormale ligging, daar de voet naar boven gekeerd is. De grootste soort is *Tridacna gigas*; een kleinere is *Trid. squamosa*, geelachtig van kleur met verscheidene, gewoonlijk een zestal rijen rechtopstaande hooge ribben. Een andere, aan *Tridacna* verwante soort is *Hippopus maculatus*, met hooge roodgevlekte

ribben. In aanzienlijke diepten worden deze schelpen gevischt. Zie ook SCHELPIEREN.

DORDTSCHÉ PETROLEUM MAATSCHAPPIJ. Zie PETROLEUM.

DORÉ. Het noordelijkste deel van de westkust der Geelvink-baai in Ned. Nieuw-Guinea, reeds in 1775 bezocht en vermeld door Thomas Forrest, die er voor de Engelsche O. I. Compagnie muskaatnoten en jonge muskaatboomen kwam verzamelen. In 1793 stichtten de Engelschen er bij de kampong Kwawi eene kolonie, en bouwden daar een blok-huis, dat Fort Coronation werd gedoopt. Reeds het volgende jaar moest die vestiging echter worden opgeheven door ziekten onder de bezetting en herhaalde aanvallen der bevolking van Doré, welke steeds vijandig optrad tegen de handelaars en onderzoekers, die dit gunstig gelegen gebied herhaaldelijk bezochten. In 1855 vestigde zich daar zendelingen van het Berlijnsche Zendinggenootschap, wier arbeid in 1862 werd overgenomen door zendelingen van de Utrechtsche Zendingsvereeniging. Het is ook thans nog een hoofdstation van die vereeniging, welker zendelingen zooveel reeds hebben bijgedragen tot vermeerdering van kennis omtrent Noordwest Nieuw-Guinea en zijne bevolking, en tot verbetering van den toestand dezer laatste. Te Kwawi zijn de woningen der zendelingen, alsook een kerkgebouw en een hospitaal.

Nabij Kwawi, en daarmede door een goeden weg verbonden, ligt *Manokwari*, waar sedert 1896 de zetel van ons bestuur is gevestigd, vertegenwoordigd door een assistent-resident, hoofd der afdeeling Noord Nieuw-Guinea van de residentie Ternate en onderhoorigheden. Zijne woning staat thans op een 40 M. hoogen heuvel, met prachtig uitzicht op de Doré-baai.

DORÉ (BAAI VAN). Een kleine baai aan de N. kust van Nieuw-Guinea, en aan den N. W. hoek der Geelvinkbaai, op ongeveer 134° 5' O.L. van Gr. Goeden ankergrond vindt men vóór de kampong Manokwari, de bestuurszetel van Noord Nieuw-Guinea; afscheepplaats is de meer naar buiten gelegen kampong Ambobride. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. V.

DORIS. Naam van een geslacht van in de zee levende naakte slakken (d. z. slakken zonder hoorn, zie GASTROPODEN) met vrijstaande, intrekbare, bladvormige kieuwen, welke rondom de aarsopening op het midden van het achterste gedeelte van den rug geplaatst zijn; voor op den rug en aan den mond bevinden zich 4 voelers. Zij houden zich vooral langs de kusten op en zijn betere kruiters dan zwemmers. Verscheidene Doriden bewonen den Indischen archipel; velen zijn ongemeen fraai gekleurd.

DORO. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Kadjen, regentschap, afdeeling en residentie Pekalongan. Het heeft eene oppervlakte van 201 K.M². en telt 4 onderdistricten met 56 desa's; in 1905 had het eene bevolking van 34000 zielen, waaronder 12 Europeanen en verder allen Inlanders.

DOROÖBI (BESAR EN KETJIL). Lage koraalkaleilanden behoorende tot de Solo-eilanden, res. Ternate.

DÖRÖT. Zie GAJOLAND.

DOROWATI. In Madioen gelegen hoogste top (2556 M.) van een der vier tot het vulkanische Willis-massief behoorende oude krateranden. Behalve door Junghuhn (Java II. 528) is de top ook bezocht door den controleur F. Fokkens (T. v. Ind. Taal, Land- en Volkenk. XXX 1885, 558).

DOROWATI-LOKSONGO. Een vulkaanruïne in Pasoeroean met grooten ingestorten krater, 1590 M. (Verbeek, Java 144).

DORP, DORPSHOOFD, DORPSBESTUUR (OP DE BUITENBEZITTINGEN). Evenals op Java en Madoera (zie DESA) worden ook op de buitenbezittingen talloze dorpen aangetroffen, die niet alleen plekken van samenwoning zijn (gelijk in het Gajoland, ter Sumatra's Oostkust, in Indragiri en Riouw, veelal op Zuid-Celebes, op Boeroe en Ceram, enz.), maar inlandsche rechtsgemeenschappen met eigen bestuur en eigen vermogen. In het eerste geval is het gouvernement resp. een zelfbesturend landschap bevoegd, over zulk een louter topographisch dorp een dorpsbestuurder als ambtenaar van het centraal gezag (mandoer kampong, enz.) aan te stellen; in het tweede geval daarentegen heeft men te doen met „inlandsche gemeenten” op den voet van art. 71 Reg. regl. en met „erkende” hoofden (art. 67 Reg. regl.), althans in rechtstreeksch gebied.

Deze inlandsche dorpsgemeenten dragen uiteenlopende namen: gampong, koeta, nagari, doesoen, tieh, wanoea, soa, amanno, desa, enz. enz. Onzerzijds wordt meestal gesproken van kampongs of ngorijen, hetgeen te lichter tot misverstand kan leiden, omdat „kampoeng” in Indië dikwijls iets anders beteekent dan dorp (b. v. woonerf, of Minangkabausch geslacht), terwijl „negrikas” tot op heden ook gebezigd wordt om de (al dan niet wettige) kas van een afdeeling of onderafdeeling aan te duiden.

De hierbedoelde dorpsgemeenten vertoonen, afgezien van die op de hoofdplaatsen, haar oude adatorganisatie gewoonlijk zuiverder dan de desa's van Java en Madoera. Men heeft er, die (Toradja-gebied, Halmahera, Timorische kring) nog stamgenootendorpen zijn; elders (Karoland, Djambi, Lampongs) heeft men er, die uit verwantenwijken zijn opgebouwd. Vele dorpen hebben nog als vanouds hun dorpshuis (raadhuis, dikwijls ook jongemannenverblijf) — djamboer, sopo, balai, sesat, bailéo, enz. —, dat hier maar zelden tot dorpsgodsdiensthuis voor den islam is geworden (gelijk de meunasah in Atjeh); bij de heidensche Toradja's en de Hindoesche Baliërs vindt men een dorpsstempel. Voorheen dikwijls versterkt of op heuveltoppen gebouwd, zijn tegenwoordig de dorpen meestal onversterkt en in de vlakke gelegen. Ook op de buitenbezittingen hebben de dorpen veelal gehuchten of dochterdorpen.

Naast een meerderheid van dorpsgemeenten, die onder één dorps hoofd met een paar helpers en soms met oudsten staan, heeft men met name voor de Bataklanden, het Minangkabausche gebied en Bali een anderen bestuursvorm. Een Bataksch dorp staat in den regel onder een tweetal hoofden, één uit elk der voornaamste marga's (stammen, geslachten) der streek. Een Minangkabausche nagari staat gewoonlijk onder een raad van volkshoofden, gevormd hetzij door alle hoofden van de oude families uit het dorp, hetzij door één zoodanig hoofd voor elke in het dorp aanwezige soekoe (unie van geslachten), in welk laatste geval men boven deze soekoevertegenwoordigers nog een primus inter pares (den panghoeloe poetjoek) kent. Het Balische dorp, of eigenlijk de dorpsvereniging (sekaha desa) die er de regeerkern van is, staat veelal onder de gezamenlijke leden dier vereniging, de krama desa, die onder meer een klian desa hebben als hun hoofdrepresentant. Merkwaardige personages zijn nog: in de Minahasa de dorpsgrondverdeeler (mewèteng's) en de dorpslandmeter; op de Ambonsche eilanden de dorps houtves-

ter (latoe kéwanno). Over het Mohammedaansche en het Christelijke lid van dorpsbesturen, zie ISLAM en CHRISTEN-INLANDERS.

De inheemsche inzettingen kennen schier overal voor de voornaamste dorpsambten een errecht met uitverkiezing; hoe ons bestuur, in nabootsing van den toestand op Java, een geheel vrije verkiezing van dorps hoofden heeft ingevoerd in Palembang, op de Ambonsche eilanden en elders — met weinig bevredigend resultaat —, is o. a. te kennen uit gegevens in Adatrechtbundel VII (1913), bl. 332—388.

In de meeste dorpen wordt het bestuur gevoerd in gestadig overleg met de dorpsbevolking, wier leden trouwens in tal van streken krachtens de adat nog verplicht zijn tot onderling hulpbetoon jegens dorpsgenooten (serajo op Middel- en Zuid-Sumatra, mapaloes in de Minahasa, enz.).

Voor zoover niet dorps hoofden alhier een wedde of toelage ontvangen uit de Indische begroting (wat hen nog allerminst tot gouvernementorganen maakt), zijn zij in rechtstreeksch gebied deels op hun adatinkomsten aangewezen, deels afhankelijk van het collecteloon, dat zij genieten voor de inning van gouvernementbelastingen; van verplichte diensten zijn zij meestal vrijgesteld. Ambtsvelden van dorps hoofden alhier schijnen hooge uitzondering; huisdiensten komen wel voor, evenals verplichte akkerbewerking (aangeduid met den naam van het onderling hulpbetoon, dus b. v. serajo). Van hun inkomsten in zelfbesturende landschappen is weinig bekend.

De taak der inlandsche gemeenten behelst ook in het rechtstreeksch gebied der buitenbezittingen deels autonomie, deels selfgovernment. Het laatste komt in hoofdzaak neer op politiearbeid voor het gouvernement (omschreven in de reglementen op het rechtswezen), inning van belastingen voor het gouvernement en zorg voor het praesteeren van verplichte gouvernementendiensten. Het eerste omvat altijd dorpsbestuur en dorpspolitie; somtijds dorpsrechtsspraak; een enkel maal ook bewuste dorpswetgeving (regeling). Naar de adat zijn tal van zaken van familie- en vermogensrechtlijken aard dorpszaak, die het in westersche landen niet zijn; omgekeerd gaan eerst in den laatsten tijd de dorpen zich ook inlaten met aangelegenheden als onderwijs, kredietverschaffing, enz. Naast dorpsgronden (onder beschikings- of onder bezitrecht), dorpsstuinen en dorpscholen heeft men b. v. in Palembang, op Borneo en op Zuid-Celebes reeds dorpsrijtshuren; op Ambon, Bali enz. kent men dorpskassen. Dorpsbelastingen zijn zeldzamer dan verplichte dorpsdiensten; de laatste zijn nu en dan gewestelijk geregeld (zie, voor Menado, Kol. Verslag 1903 bijlage J onder II). In 1913 heeft het gouvernement zelfs voor Timor een nieuw soort dorpsdiensten geschapen voor schoolbouw (Ind. Stb. 1913 n° 309 ten zesde § 7 en ten zevende § 7, vervallen 1915 n° 620). De oude dorpsrechtsspraak is herhaaldelijk in stand gebleven als onderdeel van de inheemsche rechtsspraak (vgl. met name Adatrechtbundel V); waar zij, als op Bali, afgeschaft heet, zal zij toch veelal voortbestaan als minnelijke afdoening. In streken met gouvernementrechtspraak heet zij overal afgeschaft, behalve alleen op de Ambonsche eilanden, waar het gemeentehoofd (de „regent”) als regentschapsgerechtigd een plaats heeft gekregen in onze rechterlijke inrichting. Van bewuste dorpswetgeving geven het sprekendst bewijs de desareglementen van Bali (zie BALI). Van al deze punten in zelfbe-

stuursgebied valt hier alleen te zeggen, dat dorps-rechtspraak er dikwijls gebleven zal zijn en dat self-government er onbekend schijnt.

In meer dan één opzicht beijvert zich het gouvernement ook buiten Java, om in rechtstreeksch gebied of ook wel in zelfbestuursgebied de inlandsche gemeenten te sterken en op te voeden. Vooreerst wordt, als inleiding, gepoogd, verspreid wonende bevolkingen te bewegen tot bijeenwonen in dorpen of grooter dorpen (Poso, Zuid-Celebes, Halmahera, enz.). Voorts wordt getracht, dorpen, die niets dan plekken van samenwoning waren, in inlandsche gemeenschappen te vervormen, gelijk zulks reeds van zelf geschied was in gedeelten van Borneo, Zuid-Celebes, Halmahera. Eindelijk zijn in 1914 bij een tweetal ordonnantie (Ind. Stb. 1914 n° 629 en 774) voor de gewesten Amboina (behalve Zuid-Nieuw-Guinea) en Sumatra's Westkust eenige grondslagen van gemeente-organisatie vastgelegd, gelijk in 1824 en 1854 reeds eenigermate geschied was voor de Molukken en voor Banka (Ind. Stb. 1824 n° 19a; 1854 n° 59). Door die verordeningen, die blijkbaar bedoelen den adattoestand te eerbiedigen en die deels de inlandsche gemeente-ordonnantie van 1906 voor Java, deels (niet altijd gelukkig) de Nederlandsche gemeentewet nabootsen, wordt o. m. de rechtspersoonlijkheid der gemeente boven twijfel gesteld en het gemeentevermogen beschermd; die voor Sumatra's Westkust onderstelt, dat wetgeving door het dorpsbestuur een aan inlanders gemeenzaam begrip is. Gunstig steken deze ordonnantie af bij de van omstreeks 1860 dateerende pogingen om, althans ter Sumatra's Westkust, bestaande dorpen willekeurig tot een nieuwe nagari bijeen te voegen en de bestaande dorpsinrichting door nieuwigheden van het gouvernement (een panghoeloe kapala als dorps-hoofd, panghoeloe's soekoe als heerendinsthoofden, enz.) te verdringen. Die pogingen zijn slecht gelukt, en schijnen thans opgegeven.

Terwijl, gelijk reeds uit het laatstgezegde blijkt, met het samenvoegen van dorpen op de buitenbezittingen voorheen maar al te vaak onberaden werd omgesprongen (vgl. Damsté in Ind. Gids 1910 II), is in 1913 bij Bijbl. 7793 — dus niet bij verordening — bepaald, dat de regels voor samenvoeging en splitsing van desa's op Java ook hier moeten worden toegepast. Op het voetspoor van art. 20 der zelfbestuursordonnantie (Ind. Stb. 1914 n° 24) maakt art. 13 der inlandsche gemeente-ordonnantie voor Amboina het mogelijk, dat eenige niet samengevoegde gemeenten toch één gemeenschappelijke kas hebben.

Tot dusver bestaan geen dergelijke regels voor dorpsorganisatie en dorpsamenvoeging in zelfbesturende landschappen. De nog niet ingevoerde zelfbestuursordonnantie (Ind. Stb. 1914 n° 24) zwijgt van inlandsche gemeenten.

Voor inlandsche gemeenten op hoofdplaatsen (Palembang, enz.) geldt hetzelfde wat voor Java dienaangaande gezegd werd (zie DESA); daar b. v. Sumatra's Oostkust haast geen inlandsche gemeenten kent, heeft ook Medan er geen.

Met de vrije desa's van Java zijn vergelijkbaar de wakeuëh-dorpen in Atjeh; zie onder DESA'S (VRIJE).

Literatuur: Margadant, Het Reg. Regl. v. N. I.; De Louter, Staats-Adm. recht v. N.-I.; Kleintjes, Het Staatsrecht v. N.-I.; de agrarische résumé's voor de buitenbezittingen sinds 1872 (Sumatra enz.); Westenik, De Minangkabausche nagari, in Meded. Encycl. Bureau afl. 8, 1915; Meded. Encycl. Bureau

afl. 4, 1914; Van Vollenhoven, Adatrecht, afdeling II: de verschenen Adatrechtbundels (sinds 1910); en de bij GROND (RECHTEN OP DEN) genoemde werken. Gelijk men uit deze opgave ziet, zijn de dorpsgemeenten buiten Java tot dusver in de literatuur verwaarloosd.

DORPSGEESTELIJKE. Hun titel is op West-Java gewoonlijk *lebè* of *amil*, elders op Java vooral *modin* of *kaoem*; maar ook andere benamingen komen voor, zooals *ketib*, *bilal*, *penghoeloe*, *pakih*, *merbot*, enz.; in Atjeh noemt men hen *teungkoe* (en wel, ter onderscheiding van andere teungkoes: *teungkoe meunasah*), op Midden-Sumatra *malim*. Over de beteekenis dier namen zie de desbetreffende artikelen.

Hun is in het algemeen de zorg voor de godsdienstige aangelegenheden in het dorp (en in de kampongs der grootere steden) opgedragen. Daartoe behoort de zorg voor het dorpsbedehuis en het voor-gaan bij de sembahjangs daarin; aan hen wordt door de geloovigen de verschuldigde *djakat* en *pitrah* (zie aldaar) gebracht, en zij zijn de bemiddelaars bij alle aanrakingen der dorpelingen met de moskeebeambten ter districtshoofdplaats, bijv. bij gelegenheid van het sluiten en ontbinden van huwelijken (in welke gevallen de dorpsgeestelijke tevens de noodige inlichtingen over de familieomstandigheden der betrokken partijen geeft); in Atjeh wordt het huwelijk in de *gampong* ten overstaan van den dorps-teungkoe zelf gesloten. — Verder is hij de persoon, die de bij alle belangrijke gebeurtenissen gebruikelijke godsdienstige maaltijden (zie KANDOERI) wijdt door het uitspreken van Arabische formules en gebeden (*donga's*, *do'a's*). Bij sterfgevallen verricht hij gewoonlijk den dooden-*sembahjang* en leidt de ritueele reiniging en teraardebestelling van den overledene. Ook voor de ritueele wijze van slachten wordt hij gewoonlijk als de deskundige in het dorp beschouwd en zelfs geeft hij wel onderricht in de elementaire begrippen van den godsdienst en in het opdreuen van den Koran.

De kennis, welke hij voor al deze ambtsbezigheden noodig heeft, verkrijgt hij door een kort verblijf aan een pesantrèn (zie aldaar) of door eenig onderricht van anderen, die zulk eene onderwijsinrichting bezocht hebben. Er zijn wel dorpsgeestelijken, die min of meer tot de geletterden gerekend mogen worden, maar zij vormen eene uitzondering. De meesten onderscheiden zich niet boven hunne dorpsgenooten dan door het van buiten kennen van eenige Arabische formulieren en zekere praktische vaardigheid in het verrichten van eenvoudige ceremoniën. Het volksbijgeloof deelen zij meestal onvoorwaardelijk, en hunne bemiddeling wordt dan ook ingeroepen, bijv. waar booze invloeden gekeerd, ziekten genezen of gunstige tijdstippen berekend moeten worden.

Hun inkomen bestaat in de emolumenten, aan hunne verschillende bemoeienissen verbonden. Daartoe behooren de zgn. *salawat* (belooningen voor het uitspreken der vereischte formulieren en voor andere dergelijke diensten), de *pitrah* en hun aandeel in de opbrengst der *djakat*.

Zij behooren tot het dorpsbestuur en hebben als zoodanig op Java veelal inkomsten uit een ambtsveld. In Atjeh is hunne functie, reeds van ouds, erfelijk geworden; elders worden zij wel door het dorpsbestuur, het dorps-hoofd of door de „oudsten" aangesteld¹⁾. In de Minangkabausche landen

¹⁾ Als lid van het dorpsbestuur verrichten zij

behoort de *malim* tot de zgn. adatgeestelijkheid der op de oude volksordering gebaseerde *soekoe-irichting*. — Men houde vooral in het oog, dat de rol en positie der dorpsgodsdienstbeambten nergens overeenkomt met die van predikanten of pastoors in Europeesche dorpen. Een gewijd, geestelijk karakter toch hebben deze amils en huns gelijken niet; geen zielsverzorging is hun opgedragen, en sacramentele handelingen, waartoe uitsluitend „priesters” zouden bevoegd zijn, kent de Islam niet.

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, *De Athèjers*, I, 73 vv. (*The Achehese*, I, 70 vv.); — *De Islam in Nederlandsch-Indië* (Groote godsdiensten, Serie II, no. 9) blz. 30—33. — P. J. Veth *Java IV* (1907) 432 vv. — L. W. C. van den Berg, *De Mohamm. geestelijkheid en de geestelijke goederen op Java en Madoera* (Tijdschr. van het Bataviaasch Genootsch. van K. en W. XXVII (1882) 18 vv.); 2e druk, blz. 19 vv.

DOUANE-RECHTEN. Zie BELASTINGEN. *In en Uitvoerrechten.*

DOUWES DEKKER (EDUARD). Zoon van Eduard Douwes Dekker, koopvaardijkapitein en Sietske Eeltjes Klein, werd den 2den Maart 1820 te Amsterdam geboren. Hij werd aanvankelijk opgeleid voor den handel, totdat zijn vader hem in 1838 medenam naar Oost-Indië, om aldaar zijn geluk in den staatsdienst te beproeven. Den 6den Januari 1839 zette hij voet aan wal te Batavia. Zijne pogingen om op de Gouvernementsbureaux een plaatsje te krijgen, werden in Januari 1840 beloond met zijne benoeming tot tweeden commies bij de Algemeene Rekenkamer. Twee jaar later werd hij geplaatst ter Westkust van Sumatra als controleur der tweede klasse; dit bleef hij tot Januari 1846, toen hij op wachtgeld kwam en ter beschikking werd gesteld van den resident van Krawang, in afwachting van wederplaatsing. Den 10den April d. a. v. trouwde hij te Tjandjoer met Everdine Herbert, baronesse van Wijnbergen; in Mei van datzelfde jaar werd hij herplaatst als commies op het residentiekantoor van Bagelen, waarna hij in October 1848 benoemd werd tot secretaris van de residentie Menado. Bij Koninklijk Besluit van 17 December d. a. v. no. 41 werd de Gouverneur-Generaal gemachtigd hem te beschouwen als bezittende het radikaal van Indisch ambtenaar. October 1851 zag hij zich benoemd tot assistent-resident en magistraat te Amboina, welke betrekking hij vervulde tot 2 Aug. 1852, toen hem een tweejarig verlof naar Europa werd verleend tot herstel van gezondheid. Twee en een half jaar bleef hij met verlof, zonder dat hij in eenig opzicht de bijzondere opmerksaamheid trok.

Op Java teruggekomen, werd hij 4 Jan. 1856 benoemd tot assistent-resident van Lebak. Nog maar eenige weken op zijn nieuwe standplaats, meende hij den regent te moeten aanklagen wegens het gebruiken van meer pantjens dan hem wettig waren toegekend (24 Febr.). Daar de resident niet dadelijk in zijn voorstellen, o. a. om den regent naar Serang te dirigeren, ten einde te voorkomen dat die hoofdambtenaar op een ter zake in te stellen onderzoek zou kunnen influenceeren, wilde treden, en zijn voorbarig optreden afkeurde, wendde D. D. zich reeds den 29sten Februari tot den Gouv.-Gen. Duymaer Van Twist met het verzoek, om den resident van

Bantam te gelasten de handelingen in zake de aanklacht tegen den regent van den assist.-resident van Lebak goed te keuren, of wel den laatste ter verantwoording te roepen. Als antwoord hierop ontving hij bij besluit van 23 Maart 1856 no. 34 zijne eervolle ontheffing van de verdere vervulling zijner betrekking en den last om aan den resident van Bantam alsnog al zoodanige openingen en mededeelingen te doen met betrekking tot de door hem beweerde onrechtmatige handelingen van het inlandsch bestuur in Lebak, als waartoe hij in staat was. Tevens werd hij voorloopig belast met de waarneming der betrekking van assist.-resident van Ngawi. In eene kabinets-missive werd het besluit nader toegelicht, hem de ernstige ontevredenheid van den Gouv.-Gen. betuigd en medegedeeld dat, uit aanmerking van de gunstige rapporten vroeger omtrent hem ontvangen, de Gouv.-Gen. in het voorgevallene geen reden wilde vinden om hem het uitzicht op eene wederplaatsing bij het Binnenl. Bestuur te benemen. Daarom had de Gouv.-Gen. hem voorloopig belast met de waarneming der betrekking van assistent-resident van Ngawi, en zou het van zijne verdere handelingen in die betrekking afhangen, of bij het Binnenl. Bestuur zou kunnen geplaast blijven.

D. D. meende na zulk eene behandeling niet langer in dienst te kunnen blijven en vroeg, niettegenstaande hij nog niet in de termen viel van pensioen, den 29sten Maart eervol ontslag uit 's lands dienst, hetgeen hem bij besluit van den 4den April werd verleend.

In het begin van 1857 vertrok hij naar Holland en nam daar zijn welverfsneden pen ter hand om zijne grieven bloot te leggen, Nederland te wijzen op den volgens hem rotten toestand in N.-I. en tevens in zijn levensonderhoud te voorzien. In 1860 debuteerde hij onder den betekenisvollen pseudoniem *M u l t a t u l i* met „Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij”, en ontpopte zich daarmede als schrijver van den eersten rang. In hetzelfde jaar verscheen van zijn hand „Indrukken van den dag”, hetwelk in 1861 gevolgd werd door „Minnebrieven”, in 1862 door „Wijs mij de plaats, waar ik gezaaid heb” en „Over vrijen arbeid in Ned.-Indië”, en in 1863 door „De bruid daarboven”. In 1867 verscheen: „Een en ander naar aanleiding van J. Bosscha's Pruisen en Nederland”, in 1871 „Duizend en eenige hoofdstukken over specialiteiten”, in 1873 „Millioenenstudien”, van 1870—1877 „Ideeën”. Van al deze werken zagen vele herdrukken het licht.

Douwes Dekker heeft zijn levensdoel: een politiek persoon te worden, om op die wijze niet alleen met de pen, maar ook met het woord en de daad voor Indië te kunnen strijden, nooit bereikt; dit berokkende hem veel verdriet en vervulde hem met bitterheid en is een der oorzaken geweest, dat hij zich in later jaren in het buitenland ging vestigen, eerst te Wiesbaden en vervolgens te Nieder-Ingelheim, waar hij 19 Februari 1887 overleed.

Over Douwes Dekker verscheen eene zeer omvangrijke literatuur: de enkele lijst zelfs dier geschriften zou te groot zijn om haar in de Encyclopaedie op te nemen. Van bijzonder belang zijn „Zijne Brieven”, uitgeg. door Mevrouw D. D., in 10 dln. verschenen en „Tine. Brieven van Mevr. D. D.—Van Wijnbergen”, uitg. door Dr. J. Pee. Zie ook *Multatuliana*. Verspreide en onuitgegeven stukken medegedeeld door A. S. Kok met bibliografisch overzicht der geschriften van Multatuli door L. D. Petit. Van den Max Havelaar verscheen eene Fran-

ook nog andere werkzaamheden; zoo wordt soms over hunne diensten beschikt o. a. bij de vaccinatie, het toezicht op waterleidingen, enz.

sche vertaling door Nieuwenhuys in 1876, eene Engelsche door Nahuys in 1868 en eene Duitsche door Glaser.

DOWAJA. Zie BANGO.

DOWORA BESAR EN KETJIL. Twee eilanden ten W. van Zuid Halmahera, residentie Ternate. Zij hebben beide een ronden top zonder krater.

DRAADVISSCHEN (*Polymemus*) behooren tot de *Peresoces*, (zie VISSCHEN). Zij zijn gekenmerkt doordat eenige stralen van de borstvinnen van de rest dier vin gescheiden zijn en lange vrije draden vormen. Maleische naam *Koeroe*.

DRAAK (DRACO). Zie AGAMIDAE.

DRAGONERS. (Lijfwachten). Zie LIJFWACHTEN-DRAGONERS.

DRAKENBLOED. (Djernang). Roode hars uit de vruchten van een palm: *Daemonorops Draco Bl.* Zie aldaar.

DRAMAGA (eig. DERMAGA). Particulier land in de afdeeling Buitenzorg, bekend om zijne Liberia-koffieaanplantingen, die langen tijd tot de fraaiste en meest vruchtdragende van geheel Java behoorden.

DRANKBESTRIJDING. Sedert de laatste tien jaar is dit vraagstuk, als voor geheel Indië van belang, meer op den voorgrond getreden. Wel werd de zaak oudtijds niet geheel uit het oog verloren, doch naast een reglement op de logementen, koffiehuizen, tapperijen enz. op Java en Madoera (Ind. Stb. 1853 no. 28) en ter Sum.'s W.K. (Ind. Stb. 1861 no. 52) alsmede politie- en strafbepalingen bepaalde men zich tot verpachting van het recht tot den verkoop in het klein enz., een middel waarvan de goede werking uit dit oogpunt twijfelachtig moet worden genoemd. Reeds in 1873 werd dit middel op Java en Madoera door accijnshoofden vervangen, terwijl in de buitenbezittingen de drankenpacht in 1890 op een nieuwen voet werd geregeld (Ind. Stb. no. 85), waarbij meer aandacht dan vroeger werd geschonken aan de wenschelijkheid van drankbestrijding (Kol. Versl. van 1890, blz. 167/9). Vooral in het Oostelijk deel van den Archipel bestond daaraan behoefte. Nadat in het Nederlandsch gedeelte van Nieuw-Guinea in 1888 (Ind. Stb. no. 67) een verbod van invoer van sterke dranken, behoudens voor geneeskundig gebruik, was uitgevaardigd, werd dat verbod, met zekere uitzondering voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen, in 1890 uitgebreid tot de Sangi, Talaud en Nanoesa-eilanden der res. Menado (Ind. Stb. no. 167) en tot de afdeeling Aroe, Kei, Tanimbar en Zuidwester-eilanden der toenmalige residentie Amboina (Ind. Stb. no. 189). Zie voor thans Ind. Stb. 1912 no. 187. In die richting werd, na de inlijving van het Oostelijk deel van den Archipel bij het tolgebied, voortgegaan door afschaffing van de drankenpacht, heffing van invoerrecht van Java-Arak en beperkende bepalingen betreffende invoer, vervoer en verkoop van alcoholische dranken. Volledig werd zulks voor het eerst geregeld voor de residentie Menado (Ind. Stb. 1908 nos. 218, 219 j° 1912 no. 340). Inmiddels was in 1907 de wenschelijkheid gebleken om van Regeeringswege een onderzoek in te stellen naar den omvang van het drankgebruik in geheel Indië en c.q. nopens de midelen tot bestrijding daarvan. Het resultaat daarvan was vrij bevredigend. (Zie de uitvoerige mededeeling in Kol. 249 en 250 van het Kol. Versl. van 1913). Voorshands werd besloten de zaak binnen zekere grenzen aan de locale besturen ter regeling over te laten. (K. V. 1909 Kol. 144). Eene reeks van keuren, houdende regeling van den verkoop van sterken

drank in het klein was daarvan het gevolg. In het Oostelijk deel van den Archipel werd de regeling voor Menado nagevolgd voor andere gewesten. (Zie K. V. 1913 t. a. p.). Daarmede zouden enkele voor geheel Indië geldende maatregelen gepaard moeten gaan (blz. 24 der memorie van antwoord aan de Tweede Kamer nopens de begr. voor 1913), waarvan enkele, met name de voorgenomen aanvulling der politiestrafreglementen, nog in voorbereiding zijn. Voortgezette overweging van deze zaak heeft wijders in 1915 nog geleid tot eene reeks van maatregelen, welke genoemd zijn op Kol. 98 en 99 K. V. 1915. In de eerste plaats valt te vermelden de afschaffing van de drankenpacht ook in het Westelijk deel van den Archipel. (Ind. Stb. 1915 no. 222). Nu zulks met 1 April 1916 ook in het tot het tolgebied behorend gedeelte der res. Riouw en O. heeft plaats gehad (Ind. Stb. 1916 nos. 184 t/m 188), zal die pacht nog slechts bestaan in het tolvrije gebied dier residentie, waar die afschaffing voorshands stuit op onoverkomelijke bezwaren. Voorts is in het geheele tolgebied het invoerrecht van buitenlandsch en op Java en Madoera de accijns van inlandsch gedistilleerd verhoogd van f 50 per H. L. tot f 75, terwijl de in het Oostelijk deel van den Archipel geldende heffing van recht van inlandsch gedistilleerd is uitgebreid tot het geheele tolgebied der buitenbezittingen. Met een en ander ging nog gepaard een verbod van het bereiden van gedistilleerd in den Westelijken Archipel en het uitvaardigen van beperkende bepalingen op den invoer in sommige gewesten. (Ind. Stb. 1915 nos. 219 t/m 230; 232, 290 en 298). Vermelding verdient voorts nog het verbod van den invoer, de bereiding enz. van absint. (Ind. Stb. 1914 no. 647). Dat de Regeering intusschen de genomen maatregelen, met het oog op den toestand op Java en Madoera nog niet geheel voldoende acht, blijkt uit het feit dat nog in 1914 aan een hoofdamtenaar een onderzoek werd opgedragen naar den omvang van het drankgebruik op die eilanden. Het resultaat daarvan is nog niet bekend.

Literatuur: Dr. H. Bervoets. De drankkwestie in Tropisch Nederland. (Eerste Nederl. Congres tegen het Alcoholisme te Utrecht, 1907); Walbeehm. Een drankverbod voor Ned. Indië, Lezing Ind. Gen. 16 Januari 1912.; Dezelfde. Zending en drank. Rede op het vierde Ooster Zendingfeest, Vorden 1911; Mededeelingen vanwege het Nederl. Zendingengenootschap 59e Dl. 2e stuk 1915 blz. 183; Compté Rendu Institut Colonial Intern. 1909 p. 334, 1911 I p. 175—207; II p. 44—46; Vergadering van de Tweede Kamer der St. Gen. van 28 November 1913 (Hand. bl. 441—445); Ruitenbach. Drankbestrijding in het Indische leger I. G. 1901, II 817, 933; Fanoy. De drankkwestie in het Ned. Ind. leger beschouwd over het tijdvak 1816—1900.; Tijdschr. tegen de drankgewoonten 1901, afl. 4—5; Tijdschr. voor N.-I 1901 bl. 859; Koster. Een stem over de drankkwestie in het Ned. Ind. leger T. N. I. 1902 bl. 21; 235; Fiebig. Ueber den Einfluss des Alcohols auf den Europäer in den Tropen. Archiv. f. Schiffs. u. Tropenhygiene V, (1901) 14, 59; Idem. Open brief aan de genesheeren in Ned. Indië, Gen. Tijdschr. voor N. I. XXXIV 631; Een artikel van Dr. Hulshoff Pol in de Ind. Gids van Nov. 1910. Verder nog artikelen in de N. Ct. „Onze Koloniën”, 11 Mrt. 1915; Vaderland, Ind. bijbl. v. 29 April d.a.v.; de Nederlander 12 Juni 1915 2e bl.; N. R. C. 18 Augs. 1915 Ocht. bl. A; Javabode 26 Juni 1e Bl. en 9 Juli 1915 1e Bl. Walbeehm. De roeping van het Christendom

tegen den drank in Indië, in Enkrateia 1915 bl. 219; zie ook Jg 1909, bl. 143. Congres Ned. Ver. tot afschaffing van alcoholhoudende dranken, 1916: Voordracht door Walbeehm over „De tegenwoordige stand van het alcoholvraagstuk in Ned. Indië”.

DRIGOEL. Javaansche naam van het mannetje van een Snipkwartel, *Turnix pugnax*; het wijfje heet Gomma. De Javanen laten deze vogels met elkander vechten, terwijl ieder op zijn vogel wedt, wat vaak op onderlingen strijd uitloopt. Op West- en Oost-Sumatra heet deze vogel Poejoe, en wordt, evenals eene kleine kwartelsoort, Poejoe padang, *Eccalfactoria lineata*, door de Maleiers aldaar tot vechten afgericht.

DRINGOE. District van de afdeeling en het regentschap Probolinggo van de residentie Pasoeroean. Het heeft drie onderdistricten; de standplaats van het districtshoofd is Kedoeng badjoel.

DRINGOE. Een krater-meertje ten Z.W. van het Diëng-plateau gelegen en door Verbeek (Java I. 403) tot den G. Boetak gerekend. Beschreven bij Junghuhn, Java II. 273. De doorsnede is ongeveer 560 M. De naam is afkomstig van de kalmus (dringoe), die veel aan den oever gevonden wordt.

DRINKWATER. Evenals elders is ook in het tropisch klimaat van Indië de aard van het drinkwater een uiterst belangrijke zaak voor den algemeenen gezondheidstoestand, daar er velerlei ziekten zijn, zooals cholera, typhus, dysenterie, bij welker verspreiding het drinkwater, zoo niet uitsluitend, dan toch in vele gevallen, als transportmiddel dienst doet. Moest men zich vroeger bijna overal tevreden stellen met rivierwater, of met water afkomstig uit min of meer diep gegraven putten, in later tijd werd dit op sommige plaatsen vervangen door water, door middel van diepe grondboringen, zoogen. artesische putten, verkregen, waardoor een gunstige invloed op den algemeenen gezondheidstoestand is uitgeoefend, zooals duidelijk voor Batavia en Semarang is gebleken. Soerabaja, waar geen artesische putten geboord konden worden, en waar in het algemeen het water uit de Kali Mas of putwater gedronken werd, leverde bij ieder optreden der cholera een groot aantal slachtoffers. Sedert deze stad echter hare voortreffelijke waterleiding uit de Kasri-bronnen bezit, is daarin een buitengewoon groote verbetering gekomen. In Semarang is in het begin van 1914 een uitmuntende waterleiding geopend, wier water afkomstig is uit de bronnen Lawang en Moedal nabij Oengaran. Bij den aanleg van beide hoogdrukwaterleidingen is van de nieuwste vorderingen op technisch gebied partij getrokken. Ook voor Batavia wordt de aanleg eener waterleiding voorbereid. Op kleinere plaatsen, b. v. Koeta Radja, Cheribon e. a., bestaan waterleidingen van meer eenvoudigen aanleg dan de genoemde, doch die blijkens in den lateren tijd herhaalde plaatselijke, scheikundige en bacteriologische onderzoekingen, water leveren van goede kwaliteit.

Op tal van plaatsen, en bijna overal in de zoogenaamde binnenlanden, moet men zich echter nog tevreden stellen met regenwater, rivier- of putwater, of, zooals in de bergstreken, met uit open bronnen opgevangen en in open leidingen verder gevoerd water. Tegen het gebruik van regenwater, mits goed opgevangen en goed bewaard, bestaat uit een hygiënisch oogpunt geen bezwaar, maar de andere genoemde watersoorten blijven te allen tijde verdacht, daar zij ieder oogenblik verontreinigd kunnen wor-

den. Vroeger werd zulk water veelal gefiltreerd door zoogen. leksteen, d. z. uit tufsteen (padas, wadas) gesneden konische vaten, die in een houten geraamte hangen. Zij werden met water gevuld, en het door den steen heendruppende water werd opgevangen in een daaronder geplaatsten aarden pot (tampajan). Een zoodanige filtratie kan echter slechts een mechanische reiniging, door terughouden van grovere verontreinigingen uit het water, veroorzaken, maar is geenszins in staat het water van zoogen. ziektekiemen te bevrijden. Gelukkig heeft deze wijze van waterreiniging, bijna overal onder de Europeesche bevolking, en zelfs veelvuldig ook onder de Inlanders, plaats gemaakt voor koken, al dan niet door een mechanische reiniging door den leksteen voorafgegaan. De inlandsche bevolking stelt zich echter nog maar al te veel tevreden met het uit de rivier afkomstige water eenvoudig te laten bezinken in groote aarden potten (tampajans).

Waar dit slechts eenigszins mogelijk is, wordt het drinkwater afgekoeld met ijs, dat fabriekmatig wordt bereid. Hoewel omtrent het bedrijf der ijsfabrieken door het Gouvernement strenge voorschriften zijn gegeven, en dientengevolge het ijs als zoodanig van betrouwbaar gehalte is, laat overal de verkoop in het klein door Inlanders of Chineezers met betrekking tot de reinheid nagenoeg alles te wenschen over, zoodat het aanbeveling verdient voor het afkoelen van drinkwater en andere dranken het zoogenaamde *frappeeren* te verkiezen boven het gebruik van ijs in de dranken.

Waar men niet over ijs beschikt, wordt het drinkwater afgekoeld in zoogen. gendi's, d. z. onverglaasde aarden kruiken, in welke door verdamping aan de oppervlakte het water afkoelt.

Het Natuurk. Tijdschrift voor Ned. Ind. en het Geneesk. Tijdschr. voor Ned. Ind. bevatten de resultaten van vele scheikundige en bacteriologische onderzoekingen van drinkwater. Zie verder: De Vos, Indische bouwhygiëne, en over het drinkwater te Batavia de monografie van Bernelot Moens, in het Geneesk. Tijdschr. voor Ned. Ind. 1872.

DRONGO. Deze naam is gegeven aan vogelsoorten *Dicruridae*, die Java, Sumatra, Borneo en andere eilanden van den Indischen archipel bewonen en zich kenmerken door hare zonderling gevormde verlengde staartpennen; de staart, welke overigens niet langer is dan het geheele lichaam, is aan het uiteinde ingesneden, terwijl de buitenste staartpen breed of liervormig verlengd en buitenwaarts naar boven omgekruld is, of bij andere soorten de punten dezer buitenste pennen in lange draden met een langwerpige vlag aan het einde uitloopen. Deze vogels zijn ongeveer zoo groot als lijsters, zelden grijs, meestal glanzig groenzwart gekleurd. Zij vliegen gewoonlijk laag bij den grond, houden zich steeds in het kreupelhout op, voeden zich met insecten en kleine hagedissen. Des avonds, als de duisternis reeds ingevallen is, ziet men deze vogels in gezelschap van de geitenmelkers of nachtzwaluwen jacht maken op de Termieten, welke zij met groote behendigheid in de vlucht vangen. Zij zijn vechtlustig van aard en vervagen de vogels, die in hunne nabijheid komen. Een ondiep, schotelvormig, zeer doorzichtig nest vervaardigen zij op boomen, laag bij den grond. Door de inlanders in de Padangsche Bovenlanden wordt eene soort (*Bhringa remijer*) Koeajang, en *Dissemurus platurus* en *Dicrurus cineraceus* aldaar Saweh genoemd; op Java heet deze grijze soort sala goenting, terwijl een glanzend zwarte soort (*D. longus*) aldaar

sri goenting genoemd wordt. Verscheidene soorten bewonen den Indischen archipel.

DRUIF. Aan druiventeelt wordt in Indië weinig gedaan, niettegenstaande de druif er zelfs op strand-plaatsen groeit en draagt; vooral in het gebergte op eene hoogte van 2000 M. gedijt zij zeer goed. De vruchten zijn in den regel klein van stuk en veelal zuur. Dit schijnt echter te moeten worden toegeschreven aan slechte cultuur en minder goede behandeling. Proeven met de in subtropische landen, zooals Perzië, Arabië en Egypte voorkomende druiven soorten, zouden ongetwijfeld veel kans van slagen hebben.

DRUIPSTEENGROTTEN. Merkwaardige druipsteengrotten worden gevonden op het eiland Noesakambangan aan de zuidkust van Java, nl. Patmo en Widjojokoesoemo en op het eiland Kangéan, ten oosten van Madoera, de Goewa Konèng en de Goewa Peteng; bij Rantau boedjoer in de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo; op Amboina in het gebergte Soja de Batoe Lobang; verder verscheidene in de kalkgebergten der Padangsche bovenlanden (Sum. Westk.), waarvan de meest bezienswaardige zijn die te Paeah, Kamang en Baso bij Fort de Kock, die in Koto IV bij Pakakoembah en vooral die bij Boeo (zie aldaar), en te Moeko Moeko, aan den linkeroever der Koeantan, 2 uur stroomaf van Sidjoendjeng.

DRUKKERIJ (LANDS). Zie LANDSDRUKKERIJ.

DRUKPERS. Een wettelijk voorschrift betreffende het toezicht op de drukpers in Ned. Indië werd voor het eerst gegeven in art. 110 van het Regeer. Regl. van 1854. Te voren werd de behoefte daaraan zelfs door het meest autocratisch bestuur niet gevoeld, omdat bij de schaarschte aan drukpersen in Indië een scherp toezicht op alles wat uitgegeven werd, ook zonder wettelijke voorschriften, gemakkelijk kon worden uitgeoefend. Toezicht op werken van buiten Ned. Indië ingevoerd was daarbij overbodig, omdat men zich buiten Indië, zelfs in het moederland, weinig met koloniale aangelegenheden bezig hield en zoo ooit dan hoogst zelden iets in Ned. Indië werd binnengevoerd, dat in de oogen van het bestuur voor orde en rust aldaar gevaarlijk kon worden geacht. Na 1848 was het echter te voorzien, dat in dit opzicht verandering in den toestand zou komen. Bij de indiening van het 1^e ontwerp Reg. Regl. was de Minister Pahud van oordeel, dat de bijzondere toestand van Ned. Indië op het gebied van drukpers-regeling maatregelen van preventieven aard vereischte. Later kwam men — ook ten gevolge van in de 2e kamer voorgebrachte amendementen — ertoe het Reg. Regl. op dit punt aldus te doen luiden, dat de regeling van het toezicht der Regeering op de drukpers aan een algemeene verordening zou worden overgelaten, in overeenstemming met het beginsel dat het door de drukpers openbaren van gedachten of gevoelens en het toelaten van elders dan in Nederland gedrukte stukken geene andere belemmering zou mogen ondervinden dan ter verzekering van de openbare orde gevorderd wordt, terwijl in Nederland gedrukte stukken onbelemmerd zouden worden toegelaten, behoudens ieders verantwoordelijkheid, volgens regels bij algemeene verordening te stellen. Zie over de geschiedenis der totstandkoming van het artikel prof. mr. Ph. Kleintjes, Het Staatsrecht van Nederlandsch-Indië 2e uitg. 1911, I, blz. 183 e.v.v. Het hing dus van de nader uit te vaardigen algemeene verordening af, in welken geest de gestelde beginselen zouden worden toegepast. Het reglement in K.B. van 8 April 1856 Ind. Stb. no. 74, dat deze

materie kwam regelen, kan niet gezegd worden een zeer liberale toepassing te hebben gegeven. Het voerde wel niet de censuur in, maar trachtte toch niet enkel door repressie, maar ook door preventieve bepalingen de pers aan banden te leggen. Die aan banden leggende bepalingen waren meer in het bijzonder de volgende:

1. Van alles, wat in Ned. Indië gedrukt of uitgegeven zou worden, — behalve wanneer het werk in Nederland gedrukt was — moest de drukker of uitgever *vóór de uitgifte* een door hem ondertekend exemplaar inzenden aan het hoofd van het plaatselijk bestuur, den officier van justitie en de Algemeene Secretarie.

2. Elk drukwerk, dat niet zou voldoen aan het voorschrift, dat het voorzien moet zijn van naam en woonplaats van drukker en uitgever, zou in beslag worden genomen en verbeurd verklaard.

3. Bij het verleen van rechtsingang wegens persdelict zou tevens de sluiting der winkels, bergplaatsen of drukkerij kunnen worden gelast.

4. Tot zekerheid voor de betaling van eventueel op te leggen boete moest ieder, die het beroep van drukker, uitgever of handelaar in drukwerken wenschte te gaan uitoefenen, een borgtocht stellen van / 200.— tot / 5000.—, waarvan het bedrag door het plaatselijk bestuur bepaald zou worden, terwijl de Gouv. Gen. dien borgtocht binnen de gestelde grens verminderen of vermeerderen kon.

Bovendien was — behalve de onder te vermelden en thans nog gehandhaafde bepaling van artikel 11 — een bijzondere regeling opgenomen omtrent de verantwoordelijkheid voor den inhoud van tijdschriften ten inbegrip van alle dag- en weekbladen. Artikel 17 nl. bepaalde dat „de drukker van tijdschriften verantwoordelijk (zou zijn) voor den geheelen inhoud van het tijdschrift, zoodra de aangewezen schrijver of niet kon worden vervolgd, of, veroordeeld, het vonnis niet tegen hem kon worden tenuitvoergelegd.

Elk tijdschrift-artikel moest verder (art. 18), behalve wanneer het een bloote nieuwstijding of aankondiging bevatte, door den schrijver geteekend zijn, bij gebreke waarvan het tijdschrift, waarin het ongeteekend artikel voorkwam, kan worden in beslag genomen en verbeurd verklaard. Van het in laatstgemeld artikel bepaalde kon echter de Gouverneur Generaal dispensatie verleen.

Deze strenge bepalingen gaven aanleiding tot scherpe kritiek o.a. in de Staten-Generaal. Thorbecke noemde het reglement zelfs een „gewrocht der duisternis”. Een gevolg dier vrij algemeene afkeuring was de afkondiging van de ord. van 22 Juni 1858 Ind. Stb. no. 73, welke een zoogen. authentieke uitlegging inhield van eenige in genoemd reglement voorkomende bepalingen, met het doel op eenige punten verzachting aan te brengen vooreerst door, wat betreft de buiten Ned. Indië gedrukte werken, sommige bepalingen niet toepasselijk te verklaren en voorts door voor schuldigverklaring aan in enkele artikelen van het Regl. vermelde misdrijven het kwaad of boosaardig opzet te eischen. Intusschen vermocht natuurlijk de ord. het wetgevend product van hooger rang niet essentieel te wijzigen. Alleen aan de uiterst zwakke toepassing van het Regl. in de praktijk, is het toe te schrijven dat de pogingen, om verandering daarin te krijgen, zich in den loop der jaren niet luider en dringender deden hooren.

Eerst bij het K.B. van 19 Maart 1906 Ind. Stb. no. 270 werden uit het drukpers regl. de bepalingen

verwijderd, welke daaraan zijn karakter van preventief toezicht verleenden, alsmede het boven geciteerde artikel 17, en verkreeg men drukpersvrijheid in Indië.

Zoals het thans luidt, komt het drukpers reglement op het volgende neer:

Ieder is (art. 11) verantwoordelijk voor wat hij schrijft, drukt, uitgeeft, verkoopt of verspreidt. De verkooper, uitgever en verspreider zijn verantwoordelijk, zoolang zij den drukker niet aanwijzen; de drukker is verantwoordelijk, zoolang hij den schrijver niet aanwijst. Aanwijzing hetzij als schrijver, hetzij als drukker van een persoon, die niet in Nederlandsch-Indië justitiabel is, heft de verantwoordelijkheid van den aanwijzer niet op.

Zie over de vraag, hoe dit artikel 11 moet worden uitgelegd, laatstelijk mr. J. H. Carpentier Alting in het Tijdschrift voor Strafrecht 1915 blz. 489 e.v.

Elk drukwerk moet voorzien zijn van den naam en de woonplaats van den drukker en den uitgever; niet nakoming van dit voorschrift heeft echter niet meer als vroeger inbeslagneming en verbeurdverklaring tengevolge, enkel bestraffing van den verspreider met een boete van f 10.— f 100.—.

Van alles, wat in Ned. Indië gedrukt of uitgegeven wordt — behalve wanneer het werk in Nederland gedrukt is — moet de drukker of uitgever een door hem onderteekend exemplaar inzenden aan het hoofd van plaatselijk bestuur en wel uiterlijk binnen 24 uren na (niet meer als vroeger vóór) de verschijning.

De onderteekende beantwoording van persoonlijke aanvallen, gispingen of beoordeelingen moet in het eerstvolgend nummer of de eerstvolgende aflevering na het inkomen daarvan kosteloos in het tijdschrift, waarin deze verschenen, worden opgenomen; bedraagt dat antwoord echter meer dan het dubbele van het oorspronkelijke artikel, dan kan voor het meerdere, voorafgaande betaling worden gevorderd.

Het reglement bevat voorts verscheidene bepalingen omtrent misdrijven en overtredingen door middel der drukpers begaan; o.a. wordt bepaald, dat hij, die zich door middel van eenig te koop of tentoongesteld, verkocht of verspreid drukwerk schuldig maakt aan eenig misdrijf of overtreding, niet alleen gestraft wordt met dezelfde straffen, die bij het in Ned.-Indië geldende strafrecht tegen zoodanig misdrijf of overtreding zijn bedreigd, maar dat de rechter bevoegd is om in dit geval het maximum der bedreigde straf met een derde te verhoogen. Opzetting tot het begaan van misdrijven of overtredingen door middel der drukpers wordt als medeplichtigheid gestraft.

Van de bijzondere strafbepalingen in het reglement voorzien is bij Ind. Stb. 1914 no. 205 ingetrokken die van artikel 24 2e lid, strafbaar stellend het door middel van de drukpers opzetten tot haat of minachting tegen de regeering van het moederland of van de koloniën en bezittingen van het rijk in andere werelddelen. In plaats daarvan zijn in de wetboeken van strafrecht voor Europeanen en inlanders nieuwe artikelen, resp. 63a en b en 66a en b, opgenomen bij Ind. Stb. 1914 nos. 205 en 206, in het algemeen straf bedreigend tegen het opwekken of bevorderen van gevoelens van vijandschap, haat of minachting tegen de Regeering van Nederland of van Nederlandsch-Indië of tusschen de verschillende groepen van Nederlandsche onderdanen of van ingezetenen van Nederlandsch-Indië, door woorden of door teekens of vertooningen.

Het strafrechtelijk (repressief) gedeelte van het Drukpers-reglement zal geheel komen te vervallen bij de inwerkingtreding van het nieuwe Wetboek van Strafrecht van Nederlandsch-Indië (K.B. van 15 October 1915 no. 33, Ind. Stb. 1915 no. 732), waarin de geheele materie is geregeld overeenkomstig de beginselen van het Nederlandsche Wetboek. In dit nieuwe wetboek, welks datum van inwerkingtreding nog moet worden vastgesteld, is de inhoud der tegenwoordige, evenbedoelde, artikelen 63a en b Wetb. v. Strafr. v. Europeanen, opnieuw geregeld in de artikelen 154—157.

De straffen bij het regl. bedreigd zijn gevangenis, boete, benevens beslag en verbeurdverklaring van het betrokken drukwerk. Vervolgingen op grond van dit Regl. worden onafhankelijk van landaard of stand van den beklaagde, berecht door de Raden van justitie; zij kunnen worden aangevangen met de inbeslagneming van het aangeklaagde drukwerk. Eindelijk zij nog vermeld, dat openlijke oproepingen en uitnoodigingen om bij te dragen tot de betaling van geldboeten of gerechtskosten, verbeurd wegens drukpersdelicten, verboden zijn.

Bij K.B. van 21 Sept. 1900 en ord. van 3 Dec. 1900 Ind. Stb. nos. 317 en 318 werden ter verzekering van de openbare orde bepalingen vastgesteld omtrent den invoer en de verspreiding binnen Ned. Indië van gevaarlijke buitenlandsche drukwerken. Deze bepalingen beoogden voornamelijk den invoer en de verspreiding van fanatieke Mohammedaansche bladen uit Turkije en Egypte te verhinderen. Zij behoefden echter nimmer te worden toegepast. De bedreiging op zich zelf in de bepalingen vervat schijnt voldoende te zijn geweest.

Eindelijk is bij ordonn. van 24 Jan. 1905 (Ind. Stb. no. 88 j^e 379) de Gouv. Gen. bevoegd verklaard om het door middel van de drukpers verspreiden van berichten omtrent bewegingen van troepen of schepen behorende tot de land- en zeemacht te verbieden.

Het eerste spoor eener drukkerij in Nederlandsch-Indië vinden wij eerst in 1668. Moge Nieuwhoff in zijne „Zee- en Lantreise” ook melden, dat zekere K. Pijl in 1659 te Batavia een „Tijtboek” zou hebben uitgegeven, van dezen Almanak, of wat het anders moge geweest zijn, kennen wij niets dan dit enkele bericht. Den 9den Juni 1668 sloten de „Gecommitteerden wegens de Compagnie”, P. A. Overtwater en M. Van den Brouck, een contract met den „boekbinder” H. Brandt betreffende de oprichting eener drukkerij, waartoe de Compagnie letters en andere benodigdheden zou leveren. Censor der drukkerij was Mr. Pieter Pauw. Met zekeren Bruining geassocieerd, drukte hij ordonnantiën, placaten, eenige contracten met inlandsche vorsten, de Catechismus van S. Danckaerts (volgens „Valentijn, Ambonsche zaken”) enz. enz. In 1671 werd er een nieuw contract gesloten met P. Walbergen, H. Voskens en Aern. Camp. Later, in 1674 tot 1688, drukten te Batavia Johannes en A. Van der Eede. In 1692 werd Abr. van Riebeeck censor der drukkerij, die aan J. De Vries overging, totdat zij in 1699 in het bezit kwam van den predikant L. Loderus. Zeer bloeiend was die „Compagnies- en Stadsdrukkerij” niet en talloos waren de klachten over Loderus. Toch drukte men er in de eerste jaren der 18e eeuw de Maleische woordenboeken van Wiltens en Danckaerts, Van Haex, Houtman, Heurnius e.a. In het algemeen was de Compagnie der drukkerij niet zeer gezind. Toen in 1712 de eisch om een nieu-

we drukkerij naar Patria gezonden was, antwoordden de HH. XVII, dat zij van oordeel waren, dat het oprichten dier drukkerij „voor de Compagnie niet dienstig” zou zijn. In 1744, den 7den Aug., zien wij de eerste „Bataviasche Nouvelles” verschijnen, het eerste nieuwsblad in Ned.-Indië. Als drukkers, tijdens de 18e eeuw, van de veelal zeer onbeteeknende drukwerken, noemen wij nog H. Mulder, F. Tetsch, L. Dominicus, E. Heemen en P. Van Geemen. Veelal verschenen de drukwerken zonder naam.

In het begin der 19e eeuw werd er zeer over Dominicus geklaagd. De drukkerij ging dan ook over aan C. Niemands Verdriet en later, in 1812, aan A. H. Hubbard, die onder het bestuur van T. S. Rafles „the Government press” beheerde. Van dien tijd af is er sprake van de Landsdrukkerij, waarvan de inrichting volgens een Reglement wordt geregeld (zie onder „LANDSDRUKKERIJ”).

In 1835 verkreeg de directeur der Landsdrukkerij, Brest Van Kempen, vergunning om voor eigen rekening wetenschappelijke en letterkundige boeken verkrijgbaar te stellen, en stichtte alzoo den eersten (officieelen) boekhandel in Indië; waarna, in 1839, de heeren Cijfveer & Co. zich te Batavia vestigden, welke zaak onder verschillende firma's, laatstelijk Lange & Co., tot 1869 bestond, toen zij met de firma Bruining & Wijt samensmolt. Sedert dien tijd nam de drukpers groter vlucht en kan menig Nederl.-Indisch drukwerk zich met Europeesche drukvoortbrengselen meten.

Buiten Batavia volgden als drukplaatsen op Java, eerst in 1837 Semarang, in 1854 Soerabaja, zoo men de werkjes, die de heer Domis reeds vroeger op die plaatsen op zijne particuliere drukkerij deed vervaardigen, niet medetelt. Verder had Pasoeroean in 1856, Soerakarta in 1854 eene drukkerij. Buiten Java ontstonden er geregelde drukkerijen te Padang in 1859; te Makassar in 1858; veel later te Medan (Deli); terwijl er nog tijdelijk drukkerijen bestonden te Bandjermasin, Poeloe-Petah (die van den geleerden A. Hardeland), Tomohon, Tondano, Ambon en Timor-Koepang (die van G. Heymering, grootendeels in dienst van het Nederl. Zendelinggenootschap). In 1914 waren op Java 78 en in de Buitenbezittingen 30, dus in geheel Ned.-Indië 108 drukkerijen in werking.

Wat de nieuwsbladen betreft, zoo is het oudste dezer de bovengenoemde „Bataviasche Nouvelles”, die van 1744—1746 werden uitgegeven. Van 1776 tot 1809 verscheen het „Vendunieuws”. Daendels liet in 1810 en 1811 een officieel nieuwsblad de „Bataviasche Courant” verschijnen, die in 1812 door de „Java Government Gazette” werd vervangen. Na het herstel van het Ned. gezag werd in 1817 de „Bataviasche Courant” weder in het leven geroepen. Sedert 1828 echter verschijnt het officieele nieuwsblad onder den naam van „Javasche Courant”. Van de particuliere nieuwsbladen verscheen in 1827 het „Batav. Advertentieblad”, in 1829 het „Ned.-Ind. Handelsblad”; beiden bleven echter slechts korten tijd in het leven. De eerste der thans nog bestaande nieuwsbladen was de „Soerabaja Courant” (1831). In Semarang verscheen eerst sedert 1845 het „Sam. Advertentieblad”, sedert 1852 als „Locomotief” uitgegeven; te Batavia kwam eerst in 1851 het „Bat. Advertentieblad” uit, in 1852 door de „Java-bode” vervangen, waarnevens weldra (1857) het „Bat. Handelsblad” verscheen (later opgeheven, doch weder vanaf 1911 uitgegeven). Voorts verschenen de volgende veelgelezen dagbladen: De Nieuwe Vorstenlanden (1872), het Batav. Nieuws-

blad, Deli Courant (1885), Sumatra Bode (1894), Het Nieuws van den Dag voor Ned.-Indië (1896), De Preanger Bode (1896), De Sumatra Post (1899), De Padanger (1900), Nieuwsblad voor Atjeh en Onderh. (1901), Mataram (1904) en Soerabaiasch Nieuwsblad (1909). Blijkens den Reg. almanak voor 1916 verschenen thans in Indië 54 periodieke geschriften die jaarlijks uitkomen, 32 maandelijks, 19 tweemaal 's maands, 25 weekbladen en 14 die ongezette tijden uitkomen, benevens 20 dagbladen, 14 couranten eens, 2 en 3 maal 's weeks verschijnende en bovendien 57 couranten in de Jav. of Mal. taal.

Zie voor uitvoeriger geschiedkundige aantekeningen: J. A. Van der Chijs, Proeve eener Nederl.-Indische bibliographie (1659—1870) in Verhand. Bat. Gen. Dl. XXXVII (1875), met Suppl. en Verbeter. (1879) en de artt. daarover in Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e Rks X (1875) bl. 401 (Dr. T. C. L. Wijnmalen) en Bibliogr. adversaria, III bl. 43; H. Prange, in Catalogus der afd. Ned. Koloniën van de internat. tentoonst. te Amsterdam. Leiden 1888, III bl. 255.

DRYOBALANOPS AROMATICA. Gärttn. fam. *Dipterocarpaceae*. Kapoer baros (Sum. W.K.), Hapoer baros (Bat.), De Borneo-Kamferboom. (Zie KAMFER en KAPOER BAROS).

DUBOIS (J. P. J.). Fransch aardrijkskundige. Was in dienst van den Koning van Polen, Keurvorst van Saksen August III en begeleidde in de hoedanigheid van Secretaris een door dien vorst naar de Nederlanden gezonden gezantschap. Hij schreef o.m. een werk „Vies des Gouverneurs Généraux avec l'abrégé de l'histoire des établissemens Hollands aux Indes Orientales” (uitgekomen in den Haag 1763). Hij putte de gegevens daarvoor uit de archieven der Oost Ind. Compie.

DUIF. De familie der duiven, *Columbidae*, is buitengewoon rijk vertegenwoordigd in den Indischen archipel; zij verschillen in grootte van een gewone leeuwerik tot een fazant of gans. De Kroonduiven of Goura's behooren tot de grootste soorten; deze vogels zwerven in kleine troepen door het bosch, leven bij voorkeur op den grond, voeden zich met beziën, zaden en granen, komen in levenswijze overeen met de gewone boschfazant (*Phasianus colchicus*) en zijn zeer gemakkelijk te bemachtigen; de inboorlingen eten haar vleesch met graagte. Deze duiven vervaardigen een zeer eenvoudig nest, samengesteld uit los op elkaar liggende takjes, evenals onze wilde tortelduiven, in boomen laag boven den grond en gewoonlijk slechts één ei bevattende. De geheele bovenkop is versierd met een hoog opstaande kuif, welke uit zeer zachte vederen met losse alleenstaande draden bestaat. Zij hebben afgeronde vleugels, zeer krachtige hooge pooten en een zwaar en fensch lichaam. De Kroonduiven worden slechts op Nieuw-Guinea en enkele omliggende eilanden aangetroffen. De gewone soort, *Goura coronata*, was reeds in de 17de eeuw bekend; hoogstwaarschijnlijk is zij door den bekenden Dampier in 1699 ontdekt; zij komt zeer algemeen voor op de vaste kust van N.westelijk Guinea, Misool, Salawati en Waigeo; zij is grijsblauw van kleur met purperbruine voorvleugels en een breeden witten band over de groote vleugeldekvederen. Eene tweede soort, ontdekt door De Stuers, naar men meende in Djailolo, en het eerst beschreven door Fraser in 1844, is de Victoria-Kroonduif (*Goura victoriae*); zij is iets kleiner dan *Goura coronata*, geheel grijsblauw met uitzondering van den krop en de borst, welke purperkleurig zijn; de vederen der kuif hebben aan de punt witte oog-

vormige vlekken, veel overeenkomst aanbiedende met kant; de band over de vleugels is licht grijsblauw en roodbruin van kleur. Men meende, dat deze twee soorten de mannetjes en de wijfjes waren van één en dezelfde soort, te meer omdat in den Zoölogischen tuin te Londen uit de paring van een mannelijke *G. coronata* en een wijfje *G. victoriae* een jong werd geboren. In lateren tijd werden telkens groote hoeveelheden Kroonduiven, zoowel levend als in huiden voor den veerenhandel naar Europa overgezonden en de juiste woonplaatsen bekend. *G. victoriae* is alleen waargenomen in de Groote Geelvinkbaai, op de eilanden Kordo, Soëk of Sowek en Jobi ten noorden van N.-Guinea. *Goura scheepmakeri* is een eigenaardige vorm als het ware tusschen *G. coronata* en *victoriae* insttaande; in grootte en in de fraaie purperkleur van de geheele onderzijde van het lichaam is ze gelijk aan *victoriae*, doch de kuifvederen zijn als die van *coronata*; deze soort is afkomstig van Zuid-Oost-Nieuw-Guinea. Verwant aan *G. scheepmakeri* is *G. albertisi*, van het oostelijk gedeelte van Nieuw-Guinea en vooral van de Fly-rivier, terwijl *G. sclateri* in Midden-Nieuw-Guinea en nabij de Fly- en Katau-rivieren voorkomt. Van de Humboldt-baai en van Duitsch-Nieuw-Guinea is *G. beccarii* afkomstig. Een kleine, zeer eigenaardig gekleurde soort van het Arfak-gebergte is beschreven onder den naam van *Goura cinerea*. Op Doreh en op Andai (ten zuiden van Doreh) worden de Kroonduiven door de inboorlingen Mambroek en aan de zuidwestkust van Nieuw-Guinea Titie genoemd. Te betreuren is het dat deze prachtige vogels, de reuzen onder de duiven, ten behoeve van den veerenhandel in zulk een groote hoeveelheid worden gevangen en uitgevoerd, dat langzamerhand uitroeiing plaats heeft.

Aan de Kroonduiven sluiten zich de Fazantduiven (*Otidiphaps*) aan; zij bereiken ongeveer de grootte van een fazant en hebben ook veel overeenkomst, zoowel in den vorm als in hare gewoonten, met deze vogels; zij zijn met schitterende kleuren getooid, waarbij purpere en geelbruine tinten de hoofdrol spelen en sterk afsteken bij een geheel zwarten staart, een koraalrooden bek en wijnkleurige pooten; zij zijn aangetroffen op verschillende plaatsen in de nabijheid der zee, zooals Doreh, Andai, Batanta, Misool, het Arfakgebergte enz. Zij zijn schuw, maken een geluid dat overeenkomt met dat der Kroonduiven en Loophoenders (*Megapodius*), loopen en verbergen zich met groote snelheid, houden zich bij voorkeur in lage struiken op, voeden zich met zaden en worteltjes van planten en landconchyliën, en wippen onder het loopen met den staart. Men heeft 3 soorten onderscheiden; de gewone en oudstbekende soort is *Otidiphaps nobilis* van het Noordwestelijke Nieuw-Guinea; later ontdekte men een aan haar verwante soort in het zuid-oostelijk gedeelte van Nieuw-Guinea op het gebergte „Owen Stanley”, die *Otid. cervicalis* wordt genoemd en op het eiland Fergusson, een van de d'Entrecasteaux-eilandengroep, nabij de uiterste oostelijke grens van Nieuw-Guinea, werd op 2000 voet hoogte in het gebergte een derde soort ontdekt (*Otid. insularis*); haar geroep klinkt als Ké-ooo luid in de hooge bergen.

De Nicobarduif (*Caloenas nicobarica*), de delimoe-kan der Javanen, waargenomen in den geheelen Archipel, kenmerkt zich door smalle buitengewoon verlengde vederen op den hals, op het voorste gedeelte van den rug of mantel en op de vleugels; zij is geheel metaalgroen met den prachtigsten gouden weer-

schijn, de oude vogels hebben een witten staart, de jongen een groenachtig zwarten.

De zoogenaamde Muskaatduiven (*Carpophaga*) zijn groote duivensorten, die in bosschen leven hoog in de boomen, en zich met allerlei boomvruchten voeden. In den archipel komen ongeveer 40 soorten van Muskaatduiven voor. Een zeer algemeen op Java, Sumatra, Borneo, Soembawa en Flores voorkomende soort, op West-Java Pergum genoemd, (*Carpophaga aenea*) is witachtig grijs, terwijl de nek purperachtig, de rug, vleugels en staart blauwachtig bronsgroen en de onderzijde van den staart roodbruin gekleurd zijn; op Java leeft zij bij voorkeur op de steile met bosschen begroeide toppen van het gebergte; zij voedt zich met boomvruchten en bij gebrek daarvan met boombladeren. In Midden-Sumatra wordt ze genoemd Pagam en Pergam en in groote menigte door de inboorlingen gegeten, die haar veelvuldig in kooien houden onder het overstekende dak hunner woningen. Verwant aan deze soort is *Carpophaga geelvinkiana* van de Geelvinkbaai. Eene andere soort *Carp. badia s. capistrata* van Midden-Sumatra, heet aldaar Pagam (evenals de vorige soort), Lampattoe en Pergam Kalaboe, wordt evenals *Carp. aenea* door de Maleiers in kooien gehouden en met smaak gegeten. Eene minder groote soort is een violetgrauwe duif van Java (*Carp. lacernulata*) met lichtblauwen kop en bronskleurige vleugels, staart en rug. Op de zuidwestkust van Nieuw-Guinea, op Waigoe, Rawak, Salawati en de Aroe-eilanden leven zeer groote fraai gekleurde muskaatduiven, op Andai, Oeraas en op Doreh, Maismon door de inboorlingen genoemd. Door een der Nederlandsche reizigers werd een nest dezer soort gevonden, dat op een tak ongeveer 10 voeten boven het watervlak, en uit ruwe en los samengevoegde takjes gemaakt was, met 2 gladschalige witte 6,2 cm. lange eieren; bij deze duifsoort, *Carpophaga pinon* genoemd, is de hoofdkleur van het lichaam purpergrauw, vleugels en staart zijn blauw-grauw, de schouderveeren zwart, de buik is rood-bruin, een band op den staart en een zoom rondom den snavel zijn spierwit. Het eiland Jobi wordt bewoond door een aan *Carp. pinon* verwante soort (*Carp. westermanni*). De zoogenaamde Keizersduif (*Carp. basileica*) bewoont Halmahera, heeft kop, hals en krop grijsachtig rose met licht-grijsblauwen hals en roestkleurige borst en buik; de vleugels en de rug zijn bronsgroen met gouden weerschijn en de staart is blauwzwart met een grijzen dwarsband. Een groote fraai gekleurde soort met langen staart (*Carp. forsteni*) bewoont Celebes; zij is van boven bronsgroen met gelen en roodbruinen weerschijn, van onderen witachtig en de staart voorzien van een witten dwarsband. Een soort van Nieuw-Guinea, van de Kei-, de Aroe- en andere naburige eilanden, is voorzien van een groote rose vlek op den nek (*Carp. concinna*); op Celebes leeft *Carp. paulina* met een roode vlek op den nek; beide zijn naverwant met *Carp. aenea*. Op Timor, Flores, de Kei-eilanden, Halmahera, Makasser leeft *Carp. rosacea*; een grijskleurige soort met zwarten kop en hals komt slechts voor op Halmahera en Boeroe (*Carp. perspicillata*) en *C. neglecta* alleen op Ceram en Amboina. Een fraaie wijnkleurige soort bewoont Timor (*Carp. cineracea*). In de Geelvinkbaai, op Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden leeft *Carpophaga zoeae*, met purper-bruinroode vleugels. Eene soort met een zwarten halsband en een donker purperkleurige borst en buik is *Carp. mülleri* van Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden. De zeer fraai gekleurde *Carp. rufigaster*, van boven koperrood, van onderen

roodbruin met een blauwachtig purperen staart, bewoont de Papoea-eilanden, het westelijk Nieuw-Guinea en Jobi. Eene soort, die op Nieuw-Guinea, Banda en Amboina voorkomt (*Carp. myristicivora*) wordt op Doreh genoemd, Waimoir en Kaïmsir. Op de Kei-eilanden wordt door de inboorlingen *Carp. rosacea* Taroet genoemd. Eenige soorten met hoofdzakelijk witgevederte en zwarte slagpennen worden in het geslacht *Myristicivora* gebracht; *M. bicolor* heeft een groote verspreiding en wordt op de Kei-eilanden Walor genoemd.

De Papegaaiduiven of Vruuchtduiven (*Treron*), hebben een krachtigen bek, leven op boomen en voeden zich hoofdzakelijk met vruchten; de hoofdkleur is bij alle soorten geelachtig groen, doch de onderzijde der vleugels is grijs; bij de volwassen mannetjes van vele soorten zijn de mantel en het bovenste gedeelte der vleugels grijsachtig purper-roodbruin; de vleugelpennen zijn zwart. Er zijn meer dan 50 soorten papegaaiduiven in den Indischen Archipel bekend. Eene geelgroene soort met grijsachtig purperkleurigen rug en grijzen staart, niet grooter dan een gewone tortelduif, bewoont Java, Sumatra, Celebes, Soela en Sangi, is zeer algemeen over geheel Java verspreid en voedt zich hoofdzakelijk met wilde vijgen, zoodat ze tengevolge van haar groot aantal dikwijls groote schade aanricht. Deze soort wordt genoemd *Treron griseicauda*; eene tweede soort, *Treron aromatica*, komt alleen op het eiland Boerco voor en onderscheidt zich door een kaneelkleurige onderzijde van den staart bij de mannetjes en witachtige onderzijde met groene fijne zigzagbanden bij de wijfjes; verwant aan deze duiven is *Treron nasica* van Sumatra, Borneo en Banka, die in Midden-Sumatra „Poenei” heet; men vindt haar in kooien bij de Maleiers onder het overstekende dak hunner woningen. Op Borneo en Sumatra leeft *Treron fulvicollis* met geelachtig bruinroode vederen. Een andere groene soort van Java (*Treron vernans*, aldaar katik of walik genoemd), heeft een grijsachtig purperen hals met een geelroode keel, wordt in Midden-Sumatra evenals *T. nasica* „Poenei”, doch ook Kara bitjan en Djodjie genoemd. Een kleine soort (*Treron olax*) van Java, Sumatra en Borneo, heeft een licht blauwgrijsen kop met een purperbruinen rug en roodde keel. *Treron psittacea* van Timor en Samoa is geelgroen met een witten staart. *Sphenurus oxyurus* van Java heeft een langen wigvormigen staart, is geelachtig olijfgroen met gele onderzijde van den staart. Eene groote soort (*Butorion capellei*) van Java, even groot als de gewone woudduif met een buitengewoon krachtigen dikken bek, is groen met roodachtig gele keel en roodbruine onderzijde van den staart. Bij eene andere aan de Papegaaiduiven verwante groep, genaamd *Ptilinopus* is de hoofdkleur min of meer helder groen, soms donker blauwgrijs, zelden effen geel; bij vele soorten is die hoofdkleur door roode vlekken verfraaid en de eerste vleugelpennen aan het uiteinde meer of minder versmald. Eene zeer kleine soort (*P. nanus*), nauwelijks de grootte hebbende van een gewone spreeuw, met eenen zeer korten aan de onderzijde geelgekleurden staart bewoont Nieuw-Guinea. Op Amboina leeft *P. viridis*, voorzien van een grooten purperkleurigen vlek op de keel. Zeer algemeen op Java is *P. melanocephalus*, de walik kembang, met lichtgrijzen kop en hals, zwarten nek, de onderzijde van den staart hooggeel en het uiteinde purperrood. Timor wordt bewoond door eene soort (*P. cinctus*) met eenen witten kop, hals en keel, terwijl de gewone kenschetsende groene kleur dezer soorten slechts op den buik aanwezig is. Eene zeer snel vlie-

gende, fraai gekleurde duif is *P. porphyreus* van Java, groen met purperrooden kop en hals en een breeden witten band over de keel; twee andere soorten met purperrooden bovenkop zijn *P. flavicollis* van Timor en Flores en *P. coronatus* van Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden; terwijl *P. diadematus* van Banda en van de Kei-eilanden, alwaar ze genoemd wordt Oedar, een grijsachtigen bovenkop heeft, en *P. monachus* een grijsachtigen blauwen bovenkop en groote borstvlak en een oranjeoeden buik; zij komt voor op Halmahera, Ternate, Batjan enz. Eene zeer fraai gekleurde soort bewoont Nieuw-Guinea en de Aroe-eilanden (*P. pulchellus*); de kop is karmijnrood, het lichaam van boven geheel groen, een breede purperroode band loopt over de borst, de buik is geel, nabij en onder den staart zijn alle vederen saffraangeel. Op Sumatra en Borneo leeft *P. jambu*, van boven groen, van onderen wit, met een purperrood voorhoofd en keel; wordt in Midden-Sumatra genoemd Katoekeanda en Poenei jamboe. De soorten met langen staart vormen het genus *Megaloprepia*; *M. puella* van Nieuw-Guinea is bronsgroen en versierd met rozekeurige, druppelvormige vlekken op de vleugels.

De Tortelduiven zijn talrijk vertegenwoordigd in verschillende geslachten en soorten over den geheelen Indischen Archipel en kenmerken zich door sierlijke vormen en een zeer kleinen kop. Alle nestelen op boomen en voeden zich bijna geheel met granen en zaden. Onder de tortelduiven spelen de zoogenaamde vechtduiven een groote rol, de gevlekte of Pareltortel (*Turtur tigrinus*) en de gestreepte tortel, perkoetoet Jav., (*Geopelia striata* en *G. maugei*). Op Java heet eerstgenoemde soort Tikoekoer, in Midden-Sumatra Balam, en *Geopelia striata* Ketiran, Katiran en Katitiran. Op de Kei-eilanden heet *G. maugei* Siklohat. Door de Maleiers worden deze duiven voortdurend gevangen; bijna in elke woning hangen een of meer kooien. Deze van nature makke en zachte duifjes zijn zeer geschikt tot dressuur; de Maleiers zijn dikwijls uren achtereen bezig ze tot den strijd af te richten en allerlei kunstjes te leeren; een door hen geliefkoosde bezigheid is met de duif in de kooi hier of daar op den weg te gaan zitten en te wachten totdat de doffer, die uitgevlogen is, ten gevolge van het roepen van het wijfje, weder in de kooi teruggekeerd is. De kooien voor de perkoetoets zijn vervaardigd van hout, bamboe, klapperbladnerven en van rotan, en gedekt met een er bovenop genaaide lap katoen; altijd zonder deurtje, maar in plaats daarvan vier beweegbare middelstijltjes die op en neer geschoven kunnen worden. Aan de uitwerpselen dezer duiven is bij de Maleiers het bijgeloof verbonden, dat deze in goud kunnen veranderen, zoodat onder aan de kooien een stuk katoen is opgehangen, waarin ze met zorg verzameld worden. De Javanen herkennen de goede perkoetoets aan bijzondere ken-teekenen, en een vogel, welke deze bezit en de vereischte tonen voortbrengt, heeft groote waarde, soms wel f 1000, daar hij zijn bezitter allerlei zegeningen aanbrengt; ja er zijn er die gelooven, dat dit diertje, 100 jaar oud geworden, dagelijks een gouden ei legt. De gestreepte tortels, die vooral in dichte bosschen zeer algemeen zijn, worden op Sumatra door de Bataks in strikken of met lijnstokken gevangen, doch vooraf een reeds mak geworden vogel als lok-duif in een kooi opgehangen, en boomvruchten hier en daar neergelegd. Met duizendtallen worden beide soorten gevangen, vooral de Tikoekoers, naar de kustplaatsen ten verkoop gebracht en van daar naar Europa verzonden, of door de inboorlingen gegeten en door hen en de Europeanen in den geheelen In-

dischen Archipel in kooien gehouden. De Tikoekoers komen zoowel op Java, Sumatra en Borneo voor, als op Banka, Soembawa, Timor, Flores, Celebes, Halmahera en Amboina. Op Ternate zouden ze niet oorspronkelijk gewoond hebben, doch in het wild ingevoerd zijn. Op Java vindt men haar overal in bosschen, velden, wegen, in de onmiddellijke nabijheid der woningen; zij nestelen op lage horizontaal liggende boomtakken, soms op kokospalmen. Hoewel deze soort op de verschillende eilanden, door haar bewoond, allerlei afwijkingen in kleur vertoont, is de hals altijd voorzien van een zwarten band met een aantal witte of lichtkleurige vlekjes. De perkoe-toets komen zeer algemeen voor op Java, zelfs in dorpen en steden; zij zijn ook waargenomen op Borneo, Banka en Lombok; deze soort is niet grooter dan een lijster, de vederen zijn grijs in verschillende schakeeringen en sierlijk geschulpt, de buik is wit en om den hals loopen fijne zwarte kringen; zij leeft bij voorkeur op den grond om de zaden te zoeken, welke haar hoofdvoedsel uitmaken. De tweebandige tortelduif (*Turtur bitorquatus*) bewoont Java, Timor, Flores en Soembawa en onderscheidt zich door een zwarten en witten band op den nek; zij is grijsachtig wijnrood. Ook deze soort wordt op Java in tammen staat gehouden. Algemeen wordt ze gevonden op de bouwlanden en nabij de woningen, voedt zich gaarne met rijst en granen en wordt dan ook in de rijstvel-den in groote hoeveelheden aangetreffen.

De Kaneelduiven (*Macropygia*) zijn tortelduiven met lange, brede staarten. Een roodbruine soort, waarvan rug, vleugels en staart met dicht op elkaar liggende golfvormige dwarse streepjes van een donkerder kleur zijn voorzien (*Macropygia leptogrammica*) bewoont de hooge boschrijke bergen op Java, voedt zich met zaden en vooral met onrijpe peperkorrels; in de pepertuinen gedragen zich deze duiven dan ook als echte dieven. Het vleesch dezer vogels, dat gaarne gegeten wordt, heeft ten gevolge van het vele gebruik dezer peperkorrels een aangename smaak. Deze soort leeft niet in troepen, doch steeds een mannetje en wijfje bijeen. Op Java vindt men nog een kleinere roestkleurige soort (*Macropygia ruficeps*) met donkere kastanjebruine vleugels en staart; eene soort geheel met zwarte brede strepen voorzien, bewoont de eilanden Timor, Wetter en Letti (*Macropygia magna*); andere hebben nekvederen met een metaalglanzigen weerschijs, zooals *Macr. emiliana* van Java, die, volwassen zijnde, geheel schitterend roodbruin zijn, terwijl de jongen op de bovendeelen met zwarte banden voorzien zijn. Aan de Kaneelduiven zijn eenige soorten verwant, wier staart evenzeer lang en breed, doch wier lichaam wit en bruinrood gekleurd is, terwijl daarentegen de jonge vogels geheel bruin zijn. Bij *Reinwardtoena Reinwardtii* van Halmahera, Ceram, Boeroe, de Papoea-eilanden, Nieuw-Guinea en de Geelvinkbaai, is de hoofdkleur blauwachtig wit, de rug en staart zijn bruinrood, de vleugels zwartachtig; bij twee andere soorten, *Turacoena manadensis* van Celebes en Soela en *T. modesta* van Timor en Wetter is de hoofdkleur leikleurig met groenen metaalglaans en witten kop.

De Grondduiven zijn vrij groote vogels, gedrongen van vorm, voorzien van een langen krachtigen bek en een vleugelspiegel met metaalglanzigen weerschijs: *Henicophaps albifrons* met een zuiver wit voorhoofd van Nieuw-Guinea en de Papoea-eilanden; *Phlegoenas rufigula*, van boven purper-bruinrood en van anderen wit en geel gekleurd, evenzeer van Nieuw-Guinea; *Phlegoenas tristigmata*, eene zeldzame soort van Celebes, van boven olijfbuin met een

stroogeel voorhoofd en groote borstvlek; voorts een afwijkende soort, die alleen op het eiland Wetter ten noordoosten van Timor leeft (*Phlegoenas hoedtii*) en evenals bij vele soorten van *Philinopus*, de eerste slagpen aan beide vleugels versmald heeft, terwijl het mannetje van anderen witachtig, van boven roodbruin met metaalglaans op de vleugels, het wijfje daarentegen roestkleurig en roodbruin gekleurd is. Aan deze vormen sluiten aan de bronsgroene glansduiven (*Chalcophaps*); de zoogenaamde Javaansche bronsgroene duif (*Chalcophaps indica*), algemeen in bijna den geheelen Archipel, wordt op Java in groote hoeveelheid gevangen en naar Europa levend verzonden; zij heeft het lichaam van anderen purpergrauw, van boven bronsgroen met een wit voorhoofd, een blauwgrijzen hals en twee witte dwarsbanden op den rug en een witte schoudervlek; eene andere soort (*Chalcophaps stephani*) is slechts op Celebes, Nieuw-Guinea en de Papoea-eilanden waargenomen. *Chalcophaps indica* wordt in de Padang-sche bovenlanden Poenei tanah en op de Kei-eilanden Menfat genoemd.

DUIFJES-ORCHIDEË. Zie DENDROBIUM CRUMENATUM.

DUITEN. Zie MUNTWEZEN.

DUITSCHERS IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). In den loop der zeventig jaren der 19e eeuw gingen voor het eerst in Duitschland stemmen op, in hoofdzaak van kooplieden, handeldrijvend op de ten Noorden van Nieuw-Guinea gelegen eilandengroepen, die de regeering van het Rijk tot vestiging, de Deutsche landgenooten tot kolonisatie op het door Nederland beschikbaar gelaten gedeelte van Nieuw-Guinea aanspoorden. Langzamerhand werd er daarna in Duitschland meer en meer op aangedrongen om tot steun van den handel volksplantingen in andere werelddeelen, ook op Nieuw Guinea, te stichten. In 1883 werd door een consortium van geldmannen, aan wier hoofd zich had gesteld de Berlijnsche bankier A. von Hansemann en dat later den naam zou aannemen van Nieuw Guinea-Compagnie, een breed Duitsch kolonisatie plan voor de eilanden der Stille Zuidzee op touw gezet en de zoölog-ontdekkingsreiziger O. Finsch aangezocht, om dat plan te verwezenlijken. Begin 1884 reisde Finsch naar Nieuw Guinea's Noord-Oostkust, sloot daar contracten over den afstand van gronden met de inboorlingen en heescht er de Deutsche vlag. En toen daarop (Juli 1884) de Engelsche Regeering verklaarde de Zuidkust in bezit te willen nemen en in Sept. d. a. v. nader aan Duitschland mededeelde dat de inwoners van het Oostelijkst gedeelte dringend om hare bescherming hadden gevraagd, zoodat bedoelde Zuidkust zich zou uitstrekken tot den 145en graad aan de Noordkust, waardoor alleen de Noordkust tusschen den 141en en 145en graad voor Duitschland zou vrijblijven, toen nam Duitschland in Oct. en Nov. 1884 door daartoe afgezonden oorlogsschepen metterdaad bezit van de Noord-Oostkust, ten gevolge waarvan de Engelschen zich verplicht zagen hun voorgenomen protectoraat te beperken tot de Zuidkust van de Nederlandsche grens tot aan de Oostkaap. Intusschen gingen daarna Engeland en Duitschland over tot onderhandelingen en in Maart 1885 kwamen zij over de begrenzing van beider gebied tot een vergelijk. De grens zou zijn een gebroken lijn aanvangende op 5° en eindigende op 8° Z.B., nabij de Herkules-baai, terwijl laatstgenoemde breedtegraad ook de scheiding zou aanwijzen van de Oostwaarts gelegen eilanden. Daarop werd den 17en Mei 1885 door de Deutsche regeering aan de Neu Guinea-Compagnie

nie, waarin zich intusschen ook nog een paar Duitse handelslieden, die handel dreven op Noord-N. Guinea, hadden opgelost, een Schutz brief (octrooi of charter) verleend. Het onder Duitse bescherming gestelde territorium werd Kaiser-Wilhelmsland genoemd en werd verklaard zich uit te strekken aan de N.O. kust van het eiland van den 141en graad O.L. tot aan het punt in de nabijheid van Mitra Rock, waar de 8e graad Z.B. de kust snijdt. De Neu Guinea Cie strekte voorts haar beheer ook uit over de Noordwaarts van N. Guinea gelegen eilanden, waaronder als voornaamste groep de Bismarck-archipel. De bestuursstaak bleek intusschen aldaar te zwaar voor particuliere krachten en ook overigens kwam men spoedig tot de ervaring dat de vereeniging van den soeverein en den koopman geen aanbeveling verdiende: beider belangen en verplichtingen zijn te dikwijls met elkander in strijd. Eerst trachtte men aan de gebleken bezwaren tegemoet te komen door op kosten der maatschappij de Rijks-regering voor het bestuur te doen zorgen, maar de proef voldeed niet en na herhaalde andere pogingen om tot een bevredigende regeling te geraken, kwam men eindelijk, na verkregen medewerking van den Rijksdag, tot de schikking, die 1 April 1899 in werking trad, waarbij de maatschappij alle soevereiniteits-rechten aan den Staat afstond en terugkeerde tot de positie van gewoon handelslichaam. De Maatschappij ontving 50.000 H.A. plantage gebied en gedurende tien jaren een jaarlijksche bijdrage van 400.000 mark, die uitsluitend zou zijn te bestemmen aan landbouw-ondernemingen in de kolonie. Het bestuur werd overgenomen door het Duitse Rijk. Omdat de Bismarck-archipel wegens betere ligging, talrijker kolonisten, gunstiger klimaat en andere gewichtige gronden een spoediger ontwikkeling beloofde, werd de bestuurszetel, tot dusver in Friedrich-Wilhelmshaven gevestigd, overgebracht naar Herbertshöhe, op het schiereiland Gazelle van het eiland Nieuw-Pommeren. In Kaiser Wilhelmsland werden echter twee „regerings-stations” gevestigd. In 1909 werd de centrale bestuurszetel van Herbertshöhe overgebracht naar het nabijgelegen Rabaul aan de groote en veilige Simpsons-haven.

Hoe was nu de toestand van Duitsch N. G. bij het begin van den grooten Europeeschen oorlog? Waar de Duitschers zich niet plaatselijk konden laten gelden, heerschte nog volslagen anarchie en was vijandschap tusschen de verschillende stammen, als de gelegenheid gunstig was ook tegen de Europeanen, aan de orde van den dag. Ondanks alle exploratie was van het binnenland nog weinig bekend. Van een noemenswaardigen handel met de bevolking was geen sprake. Die bevolking was zeer dun gezaaid en had, op bijzonder lagen trap van beschaving staande, haast geen behoeften. Het land had alleen toekomst voor landbouw-ondernemingen (van mijnbouw was tot dusver geen sprake), mits de werkkrachten in voldoende hoeveelheid en tegen niet te hoogen prijs konden worden verkregen. De Neu Guinea Comp. werkte krachtig in die richting, maar blijkbaar met groote verliezen, ook doordien het minder gunstige klimaat vele slachtoffers maakte, onder Europeanen zoowel als onder Oosterlingen. Zij beproefde op groote schaal de tabakscultuur: de tabak was van zeer goede hoedanigheid en behaalde goede prijzen, maar de kosten waren hooger, — er werden miljoenen aan verloren. Dergelijke ondervinding deed zij op met andere aanplantingen, zooals die van katoen en koffie. Eigenlijk was er ten slotte maar één teelt, die winst beloofde, n.l. die van klapperboomen; terwijl

men hoop had op rubber. In 't geheel waren niet meer dan 10.000 bouws beplant. De geheele uitvoer bedroeg in 1908 niet meer dan 300.000, de invoer ruim 800.000 mark. Deze cijfers wijzen er op, dat de kolonie in oeconomischen zin nog slechts zeer weinig beteekenis had.

Literatuur: C. Hager, Kaiser-Wilhelmsland und der Bismarck Archipel 1886; H. Zöller, Deutsch N. Guinea 1881; E. Tappenbeck, Deutsch N. Guinea 1901; Prof. dr. Kurt Hassert, Deutschlands Kolonien 1909; Dr. E. B. Kielstra, Nieuw Guinea in tijds. „Onze Eeuw” 1914.

DUIVELSKLAUW. (*Pteroceras chiragra*). Zie GASTROPODEN.

DUIVELSROG. Zie ROG.

DUIVENEILAND (POELOE TABOEAN of GILIBOAN). Eiland gelegen voor den N. ingang van straat Bali, met een lichttoren.

DUIZEND-EILANDEN. Eilandengroep in de Java zee, ten N.N.W. van de baai van Batavia. Ze zijn — ongerekend de zuidwaarts gelegen Hoorn- en Agnieten-eilanden (zie aldaar) — ongeveer honderd in getal, alle laag, gelegen op een van N. naar Z. 40 K.M. lang koraalrif; sommige zijn zelf niet meer dan koraalrotsen en zandbanken. Twee ervan, Panggang en Klapa, hebben een vaste bevolking, van resp. 280 en 600 zielen, terwijl een aantal andere tijdelijk worden bezocht voor de vischvangst en den klapperpluk. De bevolking is zeer gemengd; zij bestaat uit Boegineezen en Mandareezen van Zuid-Celebes, lieden van de naburige kusten van Borneo, Sumatra en Java en verder van Soembawa. Op Klapa ziet men vooral het Boegineesche, op Panggang het Maleische huizentype. De voornaamste uitvoerproducten zijn kokos-noten, copra, gedroogde en verse visch, agar-agar, paarlemoer en tripang. Tot 1905 werden alle voortbrengselen van land en zee door het Gouvernement verspacht. In dat jaar is de pacht opgeheven en de vergunning tot verblijf voor Chineezen ingetrokken. De welvaart der bevolking is sedert zeer toegenomen. De lieden van Poeloe Klapa, meest afstammelingen van Boegineezen en Mandareezen, zijn bekend als stoute zeevaarders. Enkel hunner zijn in 't bezit van groote handelsprauwen, waarmede zij klappers gaan verkoopen op Telok Betong, om peper in te koopen voor Batavia. — Vgl. Tijdschr. Binn. Bestuur, Dl. 30 (1906) blz. 414 vlg.; Dl. 36 (1910), blz. 343 vlg.

DUIZEND-GEBERGTE of GOENOENG SEWOWE. Het uitgestrekte kalkgebergte van Java, gelegen in het Zuiden van het regentschap Goenoeng Kidoel, der res. Djokjakarta en vormende het zuidelijke en zuid-oostelijke gedeelte van het Zuider-gebergte of Goenoeng Kidoel, waaraan die afdeeling haar naam ontleend heeft. Het is een zeer merkwaardig complex van ontelbare halfkegelvormige, witachtige topjes, waartusschen men kilometers ver doorgaat en die het vergezicht van uit de voetpaden geheel belemmeren. Rivieren vindt men hier niet, daar het regenwater spoedig in den poreuzen kalkgrond verdwijnt. — Vgl. Danes in Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, bl. 247.

DUIZENDPOOTEN of MYRIAPODEN. Ongevleugelde gelede dieren, die in verschillende vormen in den Indischen archipel voorkomen en in volwasen staat steeds voorzien zijn van een meer of minder groot aantal, soms vijftig, paren pooten, terwijl de jonge dieren (althans bij de onderafdeeling der miljoenpooten (*Chilognatha*) slechts drie paren bezitten. Het borststuk bestaat uit een gelijkmatige rij van ringen, welke evenwel bij de jonge dieren in veel minder aantal aanwezig zijn. Naarmate de dieren

ouder worden, vermeedert het getal pooten en ringen. Bij voorkeur komen zij des nachts te voorschijn; over dag vindt men ze onder mos, steenen, boom-schors of allerlei planten. De meeste soorten bewegen zich zeer snel en loopen voor- en achterwaarts. Op Java zijn de duizendpooten algemeen bekend onder den naam van Klabang en vele soorten zijn zeer gevreesd, wegens het vergiftige vocht dat ze in de wonden brengen; het tweede paar pooten heeft een holle of doorboorde nagel, waarin een giftklier uitkomt; al knijpende storten ze dan dat vocht in de gemaakte wonden, welke pijnlijk zijn en dikwijls gevaarlijk worden, vooral in tropische gewesten. Bij het vangen van voedsel, bestaande uit insecten en andere kleine dieren, en uit zelfverdediging tegen menschen of dieren, gebruiken zij deze knijpers als geduchte wapens. De gewone soort van Java heet *Scolopendra javanica*; eene zeer groote soort *Scolopendra de Haanii*. Zeer verschillende, groote giftige soorten worden met den naam van *Scolopendra morsitans* aangeduid. De zoogenaamde millioenpooten (*Chilognatha* of *Julidae*) hebben de eigenschap zich met den kop naar binnen, zoowel als ze in rust zijn of als er gevaar dreigt, geheel en al op te rollen, en in elken ring een blaasje te bezitten, waarin een kleverig en scherp zuur-stinkend vocht afgescheiden wordt, dat op de huid een allernaangenaamste uitwerking heeft. Bij voorkeur voeden ze zich met plantentoffen, of allerlei diertjes zooals wormen, kleine weekdieren enz. Ook groote soorten leven op Java, zooals *Julus s. Spirostreptus javanicus*. Op Nieuw-Guinea komt een soort voor, die een aanzienlijke lengte bereikt, het lichaam voorzien heeft van verscheidene rijen van stekels, alle in de lengte geplaatst, en genaamd is *Julus s. Spirobolus spinosus*. Andere soorten, de eigenlijke oprollers, hebben een eirond lichaam, dat van boven gewelfd en van onderen plat en uit ringen samengesteld is; deze kunnen zich geheel en al oprollen evenals pisbedden en worden dan ook dikwijls met elkaar verward; ze zien er dan als kleine kogeltjes uit en worden in dien toestand dikwijls onder steenen gevonden. Eene Javaansche soort (*Glomeris s. Sphaeropaeus insignis*) draagt een eironde verhevenheid van ± 50 oogen ter weerszijden van den kop.

DUIZEND-TEMPELS of **TJANDI SEWOE**. Zie SEWOE (TJANDI).

DULAURIER (JEAN PAUL LOUIS FRANÇOIS EDOUARD), Fransch orientalist, en grondvester, samen met De Hollander en Van der Tuuk, der wetenschappelijke studie van het Maleisch op moderne basis, geb. 27 Januari 1807 te Toulouse, die zich aanvankelijk op het Koptisch en oud-Egyptisch toelagde, maar zich later vooral naam verwierf door de studie van het Maleisch. Tot de beoefening dier taal en van het Javaansch werd hij opgewekt door een tweetal reizen naar Londen, op last zijner regeering ondernomen (1838 en 1840), waarbij hij kennis maakte met de belangrijke verzamelingen Jav. en Mal. handschriften, door Marsden, Mackenzie, Leyden en vooral door Raffles weleer bijeengebracht. In 1841 werd hem vergunning gegeven, een leergang in het Mal. en Jav. te openen aan de Ecole des langues orientales vivantes te Parijs; bij ordonnantie van 2 Sept. 1844 werd die leerstoel voor goed aan die school verbonden. In Februari 1862 verwisselde hij het onderwijs in het Jav. en Mal. met dat in het Armenisch. Voor de beide eerstgenoemde talen werd hij opgevolgd door den abt FAVRE (zie dezen naam), waarna hij in 1864 lid werd der Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Dula-

rier overleed te Meudon (bij Parijs) 21 Dec. 1881.

Van de hand van Dulaurier zagen, met betrekking tot de beide genoemde talen het licht: *Mémoire, lettres et rapports rel. au cours de langues malay et javanaise*, Paris 1843. — *Institutions maritimes de l'archipel d'Asie*, texte et trad. (in Pardessus, Collect. des lois maritimes, VI (1845), p. 361—480), en afzonderlijk Paris 1845. — *Lettres et pièces diplomatiques écrites en malay*, 1er fasc., Par. 1845. — *Collection des principales chroniques malayes*, I—II (onvoltooid), Paris 1849—'56.

Voorts in tijdschriften: *Chronique du royaume d'Atcheh*. Journ. As. 1839, II. — *Catalogue des manusc. mal. appart. à la Société Asiat. de Londres*, ibid. 1840, II. — *Liste des pays qui relevaient de l'empire de Madjapahit*, ibid. 1846, I. — *Description de l'arch. d'Asie par Ibn Batouta*, trad. de l'arabe, ibid. 1847, I. — *Recherches sur la législation malay*, in *Nouvelles annales des voyages*, 1849, I. II. IV. — *Voyage d'Abd Allah ben Abd el kader de Singapore à Kalantan*, traduit du malay, ibid., 1849, I. — *Musique javanaise*. Notice sur un gamelan etc., *Revue de l'Orient*, XVII, 1859. — *Histoire de la princesse Djeuhar Manikam*, trad. du Malay, ib. XVIII, 1860.

Zie zijn biografie door E. Beauvois in de serie *Nouvelle Biographie Générale*, XV (1858); en zijn nécrologie in *Revue d'Ethnographie* I, 1882.

DURIO ZIBETHINUS Linn., fam. *Bombacaceae*. Doeren (JAV., MAL.), Doerian (MAL.). Hooge boom, over een belangrijk deel van den Maleischen Archipel verspreid, in het wild, en gekweekt om de groote gestekelde vruchten, waarvan de wand oneetbaar is, maar het vleesch, dat om de zaden ligt, voor inlanders en voor vele Europeanen een groote lekkernij is. Dit vruchtvleesch, eigenlijk de zaadrok, is zacht en roomkleurig en verspreidt een zeer sterke karakteristieke lucht, die eenigszins aan die van knoflook doet denken. De smaak wordt vergeleken met die van een boterachtige vlade, sterk met amandelen gekruide, en met verschillende bijsmaken. Terwijl sommige Europeanen het vruchtvleesch oneetbaar en zelfs walgelijk vinden, zegt Wallace in zijn bekende reisbeschrijving, „dat het eten van Doerian een nieuwe sensatie is, op zich zelf al een reis naar de Oost waard.” Er komen verschillende variëteiten van de eetbare Doerian voor, b.v. Doeren seketan met wit vruchtvleesch en kleine pitten, en Doerian site-roeboek met geel vruchtvleesch en groote pitten. Vooral in de Bataklanden komen veel variëteiten voor, omdat de boom er algemeen gekweekt wordt, niet alleen als lekkernij, maar als volksvoedsel. Ook de zaden worden gebruikt; ze worden gekookt, van de zaadhuid ontdaan, gedroogd, gebakken en zoo bij de rijst gegeten. Het hout wordt, als het beschikbaar komt, vooral in West-Java voor goedkoope meubelen gebruikt.

Ook andere soorten van Durio komen in Nederlandsch Indië voor, vooral op Borneo en Sumatra. Ze worden daar in den regel ook Doeren genoemd, met een bijvoegsel achter dien naam. Sommige ervan leveren goed hout.

DURVEN (MR. DIEDERIK). Gedoopt te Delft 13 Sept. 1676, zoon van Mr. P. Durven en Y. van den Microp. Hij studeerde te Leiden en promoveerde 19 Juli 1702, werd 1704 advocaat bij de Kamer Delft der O.-I. Comp., in 1705 benoemd tot lid in den Raad van Justitie te Batavia, waar hij 1706 aankwam. In 1720 tot Raad extraordinair van N.-Indië benoemd, werd hij in die kwaliteit in 1722 en 1723 met soldaten en bergwerkers naar de goud- en zilvermijnen in het

Parang-gebergte (res. Krawang) gedirigeerd om aldaar het werk „onder zijne oogen en directie te doen geschieden” (zie Fokkens, Goud- en Zilvermijnen op Java). In laatstgenoemd jaar werd hij pres. van het Coll. van heemraden, en in 1724 president van den Raad van Justitie. Reeds in Sept. van hetzelfde jaar door HH. XVII uit die betrekking ontslagen, werd hij tot Raad-ordinair van Ned.-Indië benoemd en 1 Juni 1729 verkozen tot provisioneel Gouv.-Generaal en trad als zoodanig 1 Juni 1729 op. Zijn bestuur duurde slechts korten tijd; de HH. XVII, ontevreden over den gang van zaken in Indië, ontsloegen hem 9 Oct. 1731, stelden hem buiten dienst en gage en riepen hem met nog drie leden der Hooge Regeering terug. Diensvolgens trad Durven 28 Mei 1732 als landvoogd af en keerde naar het vaderland terug, waar hij 26 Febr. 1740 overleed.

DUYMAER VAN TWIST (MR. ALBERTUS JACOBUS). Geb. 20 Februari 1809 te Deventer, uit het huwelijk van Mr. A. J. Duymaer van Twist en J. v. Loghem. Na eerst te Deventer, daarna te Leiden in de rechten gestudeerd te hebben, promoveerde hij 20 Oct. 1832 en zette zich als advocaat te Deventer neder, waar hij 19 Maart 1835 tot procureur bij de rechtbank benoemd werd. Den 6en Juli 1843 tot lid der Tweede Kamer gekozen, nam hij die betrekking onafgebroken waar, tot hij 21 Jan. 1851 tot Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië werd aangesteld, nadat hij kort te voren (12 Oct. 1850) tot voorzitter der Kamer benoemd was. Zijn bestuur was in veel opzichten weldadig voor Indië; vooral door de opheffing der zoogen. passerpacht werden de lasten der inlandsche bevolking op Java in hooge mate verlicht, terwijl ook tijdens zijn bestuur door de opening van havens in de Molukken een einde werd gemaakt aan het stelsel van afsluiting, sedert het bestuur der Compagnie op die eilanden toegepast. Onlusten op Ceram, Banka, Palembang en de Lampongs werden tijdens zijn bestuur bedwongen, en met de Chineezers op Borneo's westkust een strijd aangevangen, die eerst onder zijn opvolger geheel beëindigd werd. Verschillende belangrijke maatregelen werden door hem genomen of voorbereid, van welke wij slechts vermelden de hervorming in de opiumpacht, in 1854 aangebracht. Herhaalde malen overtuigde hij zich door reizen van den toestand op Java en sommige Buitenbezittingen; vooral was in dit opzicht van belang de reis door hem in de Molukken en de Minahasa gedaan (1855). De vertraagde vaststelling van het lang verwachte Regeerings-reglement, dat eerst op 1 Mei 1855 in werking trad, en de weinige overeenstemming, welke tusschen hem en den Min. v. Koloniën Pahud bestond, beletten dat Indië alle vruchten trok, die van het bestuur van den bekwaamen man konden worden verwacht. De toestand zijner gezondheid dwong hem zijn ontslag te vragen, dat hem 21 Nov. 1855 werd verleend, waarop hij 22 Mei d. a. v. het bestuur nederlegde en naar het moederland vertrok. Daar werd hij in Amsterdam tot lid der Tweede Kamer gekozen (1858); slechts tot 1862 nam hij daarin zitting, daar hij toen voor eene herkiezing bedankte. Doch reeds in 1865 werd hij door de Staten van Zuid-Holland tot lid der Eerste Kamer gekozen, waar hij, evenals te voren in den anderen tak der volksvertegenwoordiging, een hoogst invloedrijke stelling innam, tot hij Oct. 1881 zijn ontslag indiende, daar het klimmen der jaren hem belette die taak verder zóo waartenemen, als hij meende dat zijn plicht was. De laatste jaren van zijn leven bracht hij in stille werkzaamheid op zijne buitengoed Nieuw-Rande bij Deventer door; daar

overleed op 1 Dec. 1887 de man, die om zijne groote bekwaamheden, niet minder dan wegens zijn edel gemoed, door alle partijen ten hoogste werd gewaardeerd. Aan vele inrichtingen in het belang van Indië en Nederland, gaf hij krachtigen steun; zijne adviezen in de Staten-Generaal kunnen vaak als modellen van logischen en kalmen betoogtrant dienen. Van verschillende, door hem geschreven artikelen moeten hier, als voor Indië van belang worden vermeld: Art. 56 v. h. Regl. op het beleid der Reg. in N.-I. in Bijdr. t. d. kennis van staats- prov.- en gemeentebestuur IX, bl. 1 en Aant. op de artt. 53, 73 en 89 der Grondwet in hetzelfde Tijdschr. XV, bl. 266.

Zie over hem Mr. P. A. Van der Lith, Levensschets van A. J. Duymaer van Twist in de Levensber. der Mij. der Ned. Letterk. 1891, bl. 1.

DWAAL-BAAL. Zie **KALISOESOEH-BAAL**.

DWANGARBEID. **DWANGARBEIDERS.** Zie **STRAFSTELSEL**.

DWARS IN DEN WEG of **POELOE SANGIANG** (**GEESTENEILAND**). Eiland, administratief behoorende tot de res. Bantam, en gelegen midden in het nauwste gedeelte van Straat Soenda; de grootste lengte is een uur gaans. Het bestaat uit de N.O. helft van een ingestorten kraterwal, tot 140 M. hoog, waarvan de steile binnenwanden uit zee oprijzen. Buiten dien wal ligt oostwaarts een vlakke. Het eiland is geheel begroeid en onbewoond. Grootte 7.34 K.M².

DWERGEEKHOORTJES, op Borneo pitik (Dajaksch) en kekek, (Mal., Bandjermasin) genoemd, vormen een onderfamilie van de **EERHOORNS** (zie aldaar) en onderscheiden zich niet alleen in den regel door geringere grootte, maar ook door bijzonderheden van schedel en gebit van andere eekhoortjes. Zij bewonen, op één soort van West-Afrika en één van Guyana na, uitsluitend het Maleische gebied: Malaka, Sumatra, Java, Borneo en de Philippijnen. De Aziatische soorten vormen het geslacht *Nannosciurus*. *N. exilis* Müll. komt voor op Sumatra en Borneo, de zwartoorige *N. melanotus* Müll. et Schleg. ook op Java en enkele kleinere eilanden. Het lichaam dezer diertjes bereikt nog niet de lengte van 1 dm.

DWERGHERT (*Tragulus*), pelandoek en napoe (Mal.), kantjil (Mal., Jav.), peutjang (Soend.), bloeach (Bataksch), een tot het Indische gebied beperkt geslacht, met een Afrikaansch geslacht de eenige vertegenwoordigers van de familie *Tragulidae* der **HERKAUWERS** (zie aldaar). Het zijn kleine, slanke diertjes, die zich van de meeste andere Herkauwers onderscheiden door het ontbreken van hoornen; verder door de groote, buiten den liprand uitstekende hoektanden van het mannetje en daardoor dat de maag, ten gevolge van de zwakke ontwikkeling der boekmaag, schijnbaar uit slechts drie afdeelingen bestaat. Ze leven in heuvel- en bergstreken, eenzaam of in paren, niet, zooals andere Herkauwende dieren, in kudden. In de Indonesische fabelleeu speelt het Dwerghert de rol van Reintje de Vos in de Europeesche. Zie Dr. J. Brandes in T. B. G. XXVII.

In den laatsten tijd zijn van het geslacht *Tragulus* een zeer groot aantal soorten onderscheiden, waarvan echter de meeste hoogstens als lokale rassen van enkele weinige soorten te beschouwen zijn. Duidelijk te onderscheiden zijn de volgende soorten *T. kanchil* Raffl. (*javanicus* Gm.), van Sumatra, Riouw, Borneo en Java en ook op het vasteland van Azië voorkomend, heeft een lengte van $\pm$ 50 cm. en is rood- tot donkerbruin, met drie witte banden op den hals. *T. javanicus* Osbeck (*napu* Cuv.), die hetzelfde verspreidingsgebied heeft en ook op de Philip-

pijnen voorkomt, is iets grooter dan de vorige (70 cm. lang) en heeft vijf witte strepen op den hals; de kleur is verder geel- of roodachtig bruin. *T. stanleyanus* Gray, van Malaka en Java, heeft eveneens vijf witte halstrepen, maar is lichter gekleurd dan de vorige.

DWERGSTAMMEN OF PYGMEEËN. Zijn door verschillende onderzoekers aangetroffen in het Nederlandsch gebied van Nieuw-Guinea.

De Engelsche Mimika-expeditie van 1910, onder W. Goodfellow, ontdekte in het Tapiro-gebergte, waar de Mimika-rivier haar oorsprong heeft, een dwergstam, wonende in de Kampong Wamberimi op 1800 voet ($\pm$ 550 M.) hoogte. De gemiddelde lengte van 40 volwassen mannen bleek bij meting te zijn 144.9 c.M., de kleinste man was slechts lang 132.6 c.M. De gemiddelde lengte is dus ver beneden de maat, welke gewoonlijk als grens voor Pygmeeën wordt aangenomen, n.l. 150 c.M. Vrouwen van deze Tapiro-Papoea's konden niet worden gemeten, omdat ze voor de onderzoekers werden schuilgehouden. Overigens onderscheidden deze Tapiro's zich van de overige Papoea-bevolking door een lichtere huidkleur, door meer begripsvermogen en door vriendelijker optreden.

In 1911, tijdens de militaire exploratie van Zuid-Nieuw Guinea, ontmoette de daarbij ingedeelde dr. A. C. de Kock, een dwergstam, die eene kampong bewoonde, gelegen op $\pm$ 1400 M. hoogte, op de westershelling van den Goliath-berg, een der toppen van het Centrale bergland, waarbij de Eilanden-rivier haar oorsprong heeft. De gemiddelde lengte der door hem gemeten volwassen mannen bleek te zijn 148.9, bij eene schouderbreedte van 32.7 c.M. Ook door hem konden geene vrouwen gemeten worden, omdat die bij zijne herhaalde bezoeken aan hun kampong, steeds verborgen werden gehouden. De mannen roemt hij als zeer hulpvaardig en vriendschappelijk.

Het verdient vermelding, dat ook in het niet aan Nederland behorende deel van Nieuw-Guinea dwergstammen voorkomen. Zoo trof R. W. Williamson in 1910 aan den bovenloop van de Angabunga-rivier, in het Mekeo-district, eene bergbevolking, de Mafoele, waarvan de mannen eene lengte hadden van 147 tot 163 c.M. Nadat vroeger reeds door reizigers melding was gemaakt van het voorkomen van talrijke dwergen onder de bergbevolking in het N.O. van het eiland, was dr. R. Neuhauss in datzelfde jaar in de gelegenheid om in het bergterrein nabij Finschhafen, aan de N.O. kust van Nieuw-Guinea benoorden de Hün-golf, eene bevolking waar te ne-

men, die in gestalte en menig kenteeken de Pygmeeën nadert. Van 273 gemeten mannen was de gemiddelde lengte 153.9 c.M., twee waren korter dan 140 en 73 onder de 150 c.M. De gemiddelde lengte van 314 gemeten vrouwen was 144.4 c.M. en 60 bleken onder de 140 lang te zijn. Hij vermoedt dat deze dwergen een overblijfsel zijn van eene, vroeger zeer uitgebreide pygmeeën-bevolking, wellicht Negrito's van de naburige Philippijnen afkomstig, welke later deels met andere rassen werden vermengd, deels door deze naar de bergterreinen werden verdreven.

Literatuur: A. F. R. Wollaston, Pygmies en Papuans. The stone age to-day in Dutch New Guinea, 1912. — A. J. P. van den Broek, Dwergstammen in Zuid Nieuw-Guinea. Tijds. Kon. Ned. Aardr. Gen., jaargang 1911, blz. 821. — A. C. de Kock, Eenige ethnographische en anthropologische gegevens omtrent een dwergstam in het bergland van Z. Nieuw-Guinea. Als voren, jaarg. 1912, blz. 154. — R. Neuhauss, Deutsch Neu-Guinea, Band I, 1912, p. 91.

DYERA COSTULATA Hook. f., fam. *Apocynaceae*. Djeloetoeng (MAL.), Laboewai (Sum. W. K.). Boom van Sumatra; de schors bevat een melksap, waaruit een soort caouthouc van minder goede hoedanigheid gewonnen wordt, dat in den laatsten tijd in groote hoeveelheden in den handel komt. Andere soorten van *Dyera*, o.a. *Dyera Lowii* Hook f. (Pantoe), komen op Borneo voor en leveren eveneens Djeloetoeng (zie aldaar).

DYSOXYLON ACUTANGULUM Miq., fam. *Meliaceae*. Ambelan (MAL., MIN.). Grootte boom met breede plankwortels of wortellijsten. Het hout van de wortellijsten is vooral op Bangka zeer gezocht door de Arabieren en Chineezers; de laatsten maken er doorkisten van.

DYSOXYLON DENSIFLORUM Miq., fam. *Meliaceae*. Pingko (SOEND.), Tjapaga (JAV.), Tjempaga (JAV.). Hooge boom, met vrij kleine, ijle, hoog aangezette kroon, op Malaka en Sumatra voorkomend en op Java van 0—1000 M. hoogte vrij algemeen. Het hout is zeer gezocht om het fraaie uiterlijk en de groote duurzaamheid voor meubelen, huis- en bruggebouw, ook voor wielen van voertuigen.

Er komen in den Archipel nog een groot aantal andere soorten van *Dysoxylum* voor, die ten deele met de hierboven genoemde soort verward worden. Alleen van Java zijn al 18 soorten bekend. Hout en bladeren onderscheiden zich vaak door een uiachtigen smaak en reuk.

DZOE'L KARNAIN. Zie ALEXANDER DE GROOTE.

E.

EE EN VLOED. Zie OBSERVATORIUM.

EBBENHOUT. Handelsnaam voor verschillende vaste donkere houtsoorten, bepaaldelijk het zwarte kernhout van DIOSPYROS. Zie aldaar.

ECK (RUTGER VAN). Geb. 15 April 1842 te Driel bij Zalt-Bommel, overleden te Breda 25 Maart 1901. In 1864 vertrok hij, als zendeling-leeraar der Utrechtsche zendingsvereniging naar Indië, vertoefde tot 1866 op Java om zich, met het oog op de studie van het Balineesch, in het Javaansch te bekwaamen, en vestigde zich in dat jaar als zendeling op Bali. Reeds

het volgende jaar moest hij wegens ongesteldheid naar Nederland vertrekken; in 1868 vertrok hij opnieuw naar Bali, maar was in 1875 wegens zwakke gezondheid weder genoodzaakt naar Nederland terugtekeeren. In datzelfde jaar werd hij te Utrecht aangesteld tot docent aan de Kweekschool voor zendingen; in 1877 werd hij benoemd tot leeraar in de Maleische taal en de land- en volkenkunde aan de Kon. mil. akademie te Breda, terwijl hij in 1886 met den titel van lector tot Hoofd van onderwijs in de letterkundige vakken aan die Inrichting werd

aangesteld. Hij schreef: Eerste proeve van een Holl.-Balineesch woordenboek, Utr. 1876; Handleiding bij de beoefening van de Balineesche taal, Utr. 1874; Losse opmerkingen over het Balineesch, Congresnummer der Bijdr. v. h. Inst. 1883; Tekst en vertaling van de Megantakà, Verhand. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. XXXVIII (1875); Bagoes Hoembarà, Balineesch gedicht, Tekst en Ned. vertal. met aant. Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e volgr. XI (1876); Beknopt leerboek der geschiedenis, staats-inrichting en land- en volkenk. van N. O.-Indië, Breda 1885; Beknopte spraakkunst van het Maleisch benevens opstellen, samenspraken en woordenboekje, 2e druk, Breda 1886. Voorts bewerkte hij den zesden druk van De Hollander's Handleiding bij de beoefen. der Mal. taal- en letterkunde Breda 1893; en den vijfden druk van De Hollander's Handleiding bij de beoefening van de Land- en volkenkunde van Ned. Oost-Indië, 1e dl. Breda 1895. Verscheidene opstellen van zijne hand over het eiland Bali, de gesch. der vestiging van het Ned. gezag in Indië, de bevolking van Indië, het Minangkabausch-Maleisch enz., verschenen in T. v. N.-Indië, T. v. h. Bat. Gen., de Ind. Gids enz.

EDAM (DAMAR). Het noordelijkste eiland in de baai van Batavia. Vroeger was hier een lijnbaan, waar veroordeelden te werk werden gesteld; de Gouvs.-Gen. Camphuis en Van Hoorn hadden er een Japanschen lushof met tuin. Er werd in 1881 een vuurtoren opgericht, waaraan het eiland vermoedelijk zijn inlandschen naam, Damar besar, groot licht, dankt.

EED. Aan het afleggen van een verklaring onder aanroeping van de godheid wordt ook in de Ned.-Indische wetgeving groote waarde gehecht. Zelfs heeft men er een tijdlang den eed van getrouwheid aan het landsgezag gekend. In 1811 toch, na de Britsche verovering, werd een oath of allegiance geëischt van de Nederlanders, die op Java wenschten te blijven; in 1816 eischte, omgekeerd, het herstelde Nederlandsche bestuur zulk een eed van de op Java blijvende Engelschen; en bij Ind. Stb. 1818 n° 60 art. 16 werd aan allen, die zich op Java wilden vestigen, een eed van trouw voorgeschreven aan den Koning en den Gouv.-Gen., en van gehoorzaamheid aan de wetten en reglementen, welke verplichting bij Ind. Stb. 1834 n° 3 gehandhaafd bleef; zie ook de Reg. regl. van 1818 (art. 95), 1827 (art. 95), 1830 (art. 93) en 1836 (art. 80). Een soortgelijk voorschrift werd voor vreemdelingen behouden in het eerste wetsontwerp tot vaststelling van het Reg. regl. van 1854 (art. 95), doch wegens bezwaren der Kamer in het ontwerp van Dec. 1853 niet overgenomen, hoewel de verplichting zelf eerst verdween door Ind. Stb. 1861 n° 40. In geval van oorlog of opstand, zou intusschen de Gouv.-Gen. van alle vreemdelingen, die in Ned.-Indië gevestigd zijn, een zoodanigen eed kunnen vergen (Keuchenius I bl. 15, II blz. 21, 149—150 en 294, alsmede 45 en 190), doch groot schijnt de kans op zulk een maatregel niet meer.

Een groot deel van hen, die in 's lands dienst geplaatst worden, zijn tot het afleggen van een eed verplicht. Van alle Europeesche ambtenaren van zekeren rang wordt afgenomen een eed van trouw en een eed van geheimhouding, die ook kan worden afgenomen van mindere geëmployeerden, indien de chefs der administratie, bij welke zij werkzaam zijn, dit noodig oordeelen. Voorts wordt van alle ambtenaren van zekeren rang een eed van zuivering afgenomen. Ambtenaren, voor wie een instructie bestaat, die zij bij de aanvaarding van hun be-

trekking beëedigen, zijn desonverminderd verplicht ook de eeden van trouw en geheimhouding af te leggen. Formulieren van ambtseeden vindt men in verschillende verordeningen, zooals voor Gouv.-Gen., vice-pres. en leden van den Raad van Indië in het Reg. regl. artt. 5 en 11; voor Eur. rechtl. ambtenaren art. 13 Regl. Rechtl. Org.; voor residenten Ind. Stb. 1867 n° 114 art. 5; enz. Wat inl. ambt. betreft, zoo leggen regenten en patih's ten overstaan van den res. in het openbaar en op plechtige wijze den ambtseed af; de zelfstandige patih's in het gewest Batavia ten overstaan v. d. ass.-res. Voor districtshoofden, onderdistrictshoofden, inl. rechtskundigen, inl. leden van inl. rechttb., panghoeloe's, djaksa's, inl. comptabelen enz. heeft men een reeks bijzondere voorschriften; art. 26 van het Bali-reglement v. 1882 alleen houdt voor de priesters der Hindoe-Baliërs, welk volk den eed heilig houdt (G. L. de Bruyn Kops, Ind. Gids 1910 I, bl. 470), met den afkeer van onze talrijke ambtseeden rekening door den padanda-adviseur daarvan vrij te stellen. Voor hoofden van vr. oostl. is de ambtseed overnieuw vastgesteld in 1912. Van een streven om het aantal ambtseeden te beperken, desnoods voor inlanders alleen, is niets te bespeuren; integendeel ziet men nog telkens, bij invoering of wijziging van betrekkingen, nieuwe eeden aan de reeds bestaande toegevoegd; vgl. Ind. Stb. 1912 n° 31 art. 12, of 1915 n° 448. Ook bij de totstandbrenging van politieke contracten (zie CONTRACTEN) eischen wij meestal bezwering door het zelfbestuur; zie daarnaast art. 7 der zelfbestuursordonnantie (Ind. Stb. 1914 n° 24).

Wat rechtszaken betreft, zoo bepaalt art. 14 der Alg. Bep. van Wetgev., dat de eedsaflegging, waar die, hetzij in, hetzij buiten rechte, gevorderd wordt, geschiedt overeenkomstig de godsdienstige wetten en gebruiken van elks bijzonderen landaard of gezindte; wanneer deze meer dan één wijze van eedsaflegging als verbindend erkennen, staat het, voor zooveel den gerechtelijken eed (d. i. elken eed in rechte) betreft, ter beslissing van den rechter, op welke dier wijzen de eed zal worden afgelegd. Vgl. art. 415 Rgl. Strafv., art. 420 Inl. regl., en de regl. buitenbez. Daarnevens schrijven de artikelen op civiel en strafproces in N.-I. meestal voor, dat elke getuigenis met eede gesterkt en afgelegd moet worden overeenkomstig de vormen, bij die wetboeken voorgeschreven. De uitlegging van deze bepalingen geeft aanleiding tot moeilijkheden, waarover men zie Mr. H. Marcella, Alg. bep. v. wetg. voor N.-I., diss. Leiden, 1913, bl. 123. Bovendien is herhaaldelijk de vraag gerezen, of een voorafgaande beëdiging van alle getuigen wel met inheemsche begrippen strookt (met de Mohammedaansche wet is zij stellig onverenigbaar), of zij in het adatproces wel ergens bekend was en is, of zij op de betrouwbaarheid van inl. getuigenissen ook maar eenigen invloed ten goede heeft, en of dus met wijziging van de bestaande voorschriften een goede justitie niet zou zijn gebaat. Toch is in 1914 bij het reglement voor de landgerechten op Java en Madoera de tijdroovende getuigenie, dien de politierol aldaar niet kent, naar het voorbeeld der magistraatsgerechten op de buitenbez. juist ingevoerd. Bekend is het, dat menig inlander zich tegen de gevolgen van een meenedeemt te kunnen vrijwaren door in zijn hoofdhoek of hoofdhaar een amulet te verbergen voordat hij zweert.

De inheemsche inzettingen kennen vanouds den

eed bij bondgenootschappen en in rechtsgedingen. Over den eersten, zie Wilken, Verspr. Geschr. 1912, IV, bl. 192—194 (vgl. I bl. 536). Over de regels en de vormen van den eed in het geding, welke, behalve misschien in enkele deelen van Borneo en van het gewest Timor, overal bekend is, en welke 1°. aan den gedaagde of beklagde wordt opgelegd als zuiveringseed of als stavingseed, dan wel 2°. door den eischer zelf als stavingseed (bij de Karo-Bataks ook als zuiveringseed) wordt uitgezworen, en ook wel 3°. ter nadere bevestiging dient van een reeds afgelegd getuigenis (bij Karo-Bataks en Baliërs eerst na het vonnis, en wel alleen door de getuigen van den proceswinster), zie men R. van Eck (Ind. Gids 1808 I bl. 323), Wilken, Verspr. Geschr. II bl. 494 (uit 1883), Mr. B. ter Haar, Het adatproces der inlanders, diss. Leiden, 1915, bl. 67 en 78, en de literatuur bij Marcella t. a. p. bl. 129—130. De inheemsche eedsaflegging bestaat hierin, dat de persoon, die den eed aflegt, een verwensching over zich zelf uitspreekt, wanneer hij valschelijk getuigt of verklaart, en hetzij daarbij een voorwerp bezigt, dat met toevermacht behept is en hem dan ook direct zal schaden in geval van meened (de aarde zelf die men aanraakt, een heilig graf, een tijgertand, enz.), hetzij de straf der goden door de een of andere handeling zinnebeeldig voorstelt, zooals door het afsnijden van den kop van een kikvorsch of van een kip, door het uitgieten van een weinig water als symbool van zijn bloed, door het doden en gezamenlijk opeten van een buffel of rund bij verbondssluiting, enz. Dien eed kan men dan als een uitgesteld gods-oordeel beschouwen. Zie GODSGERICHTEN. Veelal wordt bij de eedsaflegging in het oosten van den archipel water gedronken, waarin voorwerpen gelegd of gestoken zijn, die een zinnebeeldige voorstelling geven van de rampen, die den meenedeige zullen treffen; alsdan wordt van „eed drinken” gesproken. Bij de Minangkabausche Maleiers en sommige andere Sumatranen is ook de eed in het bijzijn der familie bekend, waarbij deze óf door mede te zweren zich voor alle gevolgen van den eed aansprakelijk stelt, óf door haar aanwezen maakt, dat de hemelsche straffen in geval van meened ook haar zullen treffen. Bij de Baliërs eindelijk moet diegene der partijen, die een zuiveringseed aflegt, een naar mate van de belangrijkheid der zaak grooter of kleiner getal eedhelpers medebrengen, die onder eede verklaren, dat zij het woord van den betrokkene als geloofwaardig kennen; zulke eedhelpers heeft men ook bij de Karo-Bataks. Een stelselmatig overzicht van oud-Indonesische eeden is te vinden bij Dr. R. Lasch, Der Eid, 1908. Een moderne inlandsche eed is die, welken de Sarèkat Islam van haar toetreders eischt; zie P. H. Fromberg, De Gids, 1914, IV.

Ten aanzien van de Chinezen hebben bevoegde beoordeelaars beweerd, dat de voorheen gebruikelijke wijze van eedsaflegging geen waarborgen voor de waarheid van het verklaarde aanbod. De toenmaals gewone wijze van eedsaflegging bij geringe zaken, in het afslaan van den kop van een kip bestaande, heette volkomen nutteloos te zijn; de groote eed in den tempel ten overstaan van een godheid anderzijds heette daarom vaak van weinig betekenis, omdat hij alleen dan voor de meerderheid der Chinezen geldend is, wanneer de aanwezige afgodsbeelden (afbeeldsels der voorouders) zielmaterie bevatten, en dit niet gemakkelijk is na te gaan (zie prof. J. J. M. De Groot, Eenige aanteekeningen enz., 1883). Tegenwoordig is dan ook de Chineesche

eedsaflegging voor den rechter door het afslaan van den kop van een kip in de practijk vervangen door het branden van eenige offerstokjes op een daartoe ingericht altaartje onder opzegging van een eedsformulier en het aanroepen van de zielen der afgestorven voorouders. Over den eed der Japanners handelt Bijbl. 6959.

De vraag rest, welken invloed het belijden van een der wereldgodsdiensten heeft op den vorm der inlandsche eedsaflegging (zie Marcella t. a. p.). Volgens de Mohammedaansche wet is de eed aan geen anderen vorm gebonden dan aan dien der aanroeping van Allah als getuige, doch deze aanroeping kan vrijwillig worden versterkt, onder meer door haar te doen op een heilig boek (den koran zelf, dan wel — zoo b. v. in N.-W.-Afrika — een geëerd traditiewerk). De gewone wijze van eedsaflegging door moslimsche inlanders bij de gouvernementen-rechtspraak is dan ook deze, dat een godsdienstambtenaar, en wel de Mohammedaansche adviseur bij de inl. rechtbank (te Padang zijn blijkbaar twee aparte eedsafnemers), achter den op den grond zittenden eedsaflegger staande, den koran boven diens hoofd houdt en hem langzaam in zijn inlandsche taal een eedsformule voorzeft. Bij de inheemsche rechtspraak in Djokjakarta treedt als eedsafnemer een der justitieele ambtenaren, niet een godsdienstambtenaar, op. Hoewel de Moh. wet geen getuigeneed kent, schijnt hij toch in gebruik gekomen bij de prieterraden in de Vorstenlanden. Voor Christeninlanders is de eedsvorm, zoo bij ambts-eeden enz. als in rechtszaken, meestal onzeker. Soms tijds heeft, onder invloed der zending, de Christenbevolking zelf in een bepaalde streek voor eigen gebruik een eedsvorm vastgesteld; ook laat men hen van gouvernementenwege wel zweren, dat wat zij getuigen de waarheid is (zie Mr. F. C. Hekmeijer in Ind. Gids 1898 II bl. 1050—1053), of past op hen den eedsvorm der Europeanen toe. Regeling van dit punt voor Christeninlanders en voor Christen-Chinezen zal noodig zijn.

EEDEN (FREDERIK WILLEM VAN). Geb. te Haarlem 26 October 1829, overleden aldaar 4 Mei 1901. In 1859 opgetreden als algemeen secretaris der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, welk ambt hij tot zijn dood vervulde. Van Eeden heeft zich door eene breede opvatting van dezen werkring zeer verdienstelijk gemaakt, en zich vooral ook aan koloniale vraagstukken gewijd. Zijne bemoeiingen in die richting golden in het bijzonder het op het Paviljoen te Haarlem gevestigde Koloniaal Museum, dat hij van den beginne af (1871) als directeur heeft beheerd, en allengs tot bloei wist te brengen. De jaarverslagen en bulletins dezer instelling bevatten vele bijdragen van zijne hand, ook bewerkte hij twee deelen van den beschrijvende catalogus, nl. 1. „Houtsoorten van Nederl. Oost-Indië, tevens beschrijving der meest bekende boomen van den Ned.-Ind. Archipel en hunne waarde voor de huishouding”, en 2. „Plant-aardige Vezelstoffen, tevens overzicht van de meest bekende gewassen in de Nederl. koloniën en andere gewesten, waarvan vezelstoffen kunnen verkregen worden”. Onderwerpen, door Van Eeden met voorliefde behandeld, zijn o.a. het zoeken en aanwijzen van nieuwe cultures en débouchés voor Indische producten, de oprichting van een planten- en cultuur-tuin in Suriname en de vestiging eener natuurkundige commissie aldaar enz. In een vlugschrift, getiteld: „De roeping van den Nederlandschen botanicus”, wraakte hij de schromelijke verwaarloozing

van het floristisch onderzoek onzer koloniën. In Nederland verdedigde hij de invoering van het slöjd-onderwijs op de scholen, en trachtte hij de oude volkshuisvlucht weder te verlevendigen. Van Eeden heeft zich voorts doen kennen als een ijverig en smaakvol beoefenaar der Nederlandsche flora; zeer verspreid is o. a. zijn geschrift „Onkruid, Botanische wandelingen”. Hij was sedert 1868 redacteur van het bereids in den jare 1800 aangevangen en onafgebroken voortgezette standaardwerk „Flora Batava”. Aan zijn naam is verbonden het in 1900 gestichte Van Eeden-fonds, dat beoogt, de botanische kennis van Suriname te bevorderen.

EELHOORNS (*Sciuridae*), een soortenrijke familie der KNAAGDIEREN (zie aldaar), die bijna over de geheele aarde voorkomt. Bij voorkeur houden ze zich in bosschen op en het rijkst aan soorten is dan ook het boschrijke Oriëntaalsche gebied en voornamelijk Sumatra en Borneo. In Nieuw-Guinea ontbreken ze, evenals in geheel Australië.

De eekhoorns in engeren zin (badjing, Soend. en Jav.; toepai, Mal.; kalabientien, Boegineesch, op Celebes ook tendelango), behorende tot het geslacht *Sciurus* en verwanten (*Ratufa*, *Reithrosciurus*, *Rhinosciurus*) zijn over den Indischen Archipel, van Sumatra tot Celebes, in een groot aantal soorten verspreid. Ze behooren dus tot die Indische zoogdieren, welke de „lijn van Wallace” (zie ZOOGDIEREN) overschrijden. De op Celebes voorkomende soorten bewonen voor het meerendeel uitsluitend dat eiland en zijn daar met muizen en het misschien geïmporteerde stekelvarken de eenige Knaagdieren. De meest bekende of opvallende soorten van deze groep zijn de volgende. Een groote, zwart en bruin tot geel gekleurde soort is *Ratufa bicolor* Sparrm. (djerellang Jav., toepai djandjang Mal. op Sumatra). *Sciurus prevosti* Desm. (mandiwai Dajaksch) is op de bovendeelen zwart, beneden roodbruin gekleurd, beide kleuren door een witte zijstreep gescheiden, maar komt in verschillende kleurvariëteiten voor. *Sciurus notatus* Bodd. (de eigenlijke badjing, toepai kélapa Mal.), een klein eekhoortje van min of meer grauwe kleur, al of niet met donkere zijstreep en met een donker geringden staart, is de zgn. „klapperrat”, die ook in dicht bewoonde streken doordringt en diens gevolgde de meest algemeen bekende soort is; het komt van de vlakke tot hoog in het gebergte voor en is in het westelijk gedeelte van den Archipel tot Celebes zeer menigvuldig. Zijn voedsel bestaat uit vruchten, vooral kokosnoten, en het dier wordt daardoor in hooge mate schadelijk en kan zelfs plaatselijk de klapperteelt onmogelijk maken. Ook van deze soort zijn een aantal kleurschakeringen bekend en soms als zelfstandige soorten (*Sc. vittatus* Anders., *nigrovittatus* Horsf., *plantani* Ljung., enz.) onderscheiden. *Reithrosciurus* is gekenmerkt door overlansche groeven in de voorvlakte der snijtanden. De eenige soort (*Rh. macrotis* Gray, papoen der Dajaks), met gepulmde ooren, komt op Borneo voor. De soorten van het geslacht *Rhinosciurus* onderscheiden zich door langeren snoet van andere eekhoorns en doen daardoor denken aan de boomspitsmuizen van het geslacht *Tupaja*, temeer omdat ze zich bij voorkeur op of nabij den grond ophouden. *Rh. insignis* Cuv. (bokol Jav., bocoe Soend.) is gekenmerkt door drie zwarte langstrepes over den rug.

Als onderfamilies worden onderscheiden de DWERG-EELHOORNTJES (zie aldaar) en de VLEGENDE EELHOORNS (zie aldaar).

EELHOORNS (VLEGENDE), een onderfamilie der EELHOORNS (zie aldaar), gekenmerkt door het bezit

van een door de huid gevormd valscherms, dat aan weerszijden van het lichaam tusschen voor- en achterpooten en tusschen voorpooten en hals uitgespannen is, bij de soorten van het geslacht *Pteromys* (*Petaurista*) ook tusschen achterpooten en staartwortel. Het zijn nachtdieren, die zich overdag in holle boomstammen en op andere verborgen plaatsen ophouden. Zij bewonen het westelijk deel van den Indischen Archipel. *Pteromys nitidus* Geoffr., van 40 cm. lichaamslengte, en de iets kleinere *Pt. elegans* Temm., komen voor op Java, de eerste ook op Sumatra en Borneo en in Achter-Indië; de exemplaren van de Natoena-eilanden zijn als *Pt. nitidula* Thom. afgescheiden. De inlanders geven aan de *Pteromys*-soorten meestal dezelfde namen als aan een ander zgn. „vliegend” zoogdier, de Vliegende Maki: walang kápá (Jav.), boloeik, biloeik of tando (SOEND.), koeboeng, kroeboeng of koebing (MAL.); *Pt. nitidus* wordt op Sumatra ook *goeroepoeng* genoemd. De talrijke, meestal kleinere soorten van het geslacht *Sciuropterus* onderscheiden zich door een verbreden, afgeplattten staart. *Sc. sagitta* L. (ketjoeboek Jav., entjang entjang Soend.) en zijn variëteiten komen op de Groote Soenda-eilanden en Banka en in Achter-Indië voor; het dier brengt den dag door in half rijpe kokosnoten, waarin het zich door het knagen van een kleine, ronde opening toegang verschaft.

EEND. De familie der eenden, *Anatidae*, is in Ned.-Indië vertegenwoordigd door slechts weinig soorten, ongeveer 16, waarvan er slechts 10 broedend voorkomen. Nauw verwant met onze wilde eend is *Anas superciliosa*, die in beide seksen gelijkt op een zeer donker wijfje van onze soort; zij komt voor van Sumatra tot Nieuw-Guinea.

De zomertaling (*Anas querquedula*) is ook op Java en Celebes waargenomen; vroeger beschreven als een van de Europeesche zomertaling verschillende soort, en genoemd *Querquedula humeralis*, wegens de roodgekleurde onderzijde van het lichaam ten gevolge van het voortdurend verblijf in ijzerhoudend water. Aan deze soort sluit zich aan *Anas gibberifrons*, die voorkomt op Celebes, Timor, Flores en Nieuw-Guinea, en wier kop en hals met een groot aantal zwarte spikkels voorzien zijn. Op Java komt nog voor een groote, chocoladekleurige eend met witte vlekjes op den rug en aan de onderzijde van het lichaam (*Anas scutulata*).

Zomertalingen en wilde eenden (*Anas superciliosa*) op Java en Timor waargenomen, worden door de inboorlingen en Europeanen als siervogels gehouden, evenals tamme eenden, die door de Maleiers Aiëk genoemd worden, doch veel minder dan hoenders en in tegenstelling van dezen worden ze slechts zelden gegeten. De zoogenaamde Maleische tamme eenden hebben in den regel een veel langeren hals en meer naar achteren staande pooten. De Turksche, Kaapsche of Muskuseend (*Cairina moschata*), die afkomstig is van tropisch Amerika en reeds door Columbus aldaar in tammen staat werd aangetroffen, is over een groot gedeelte van den aardbol verspreid en komt ook zeer menigvuldig in den Indischen archipel voor; de huid rondom de oogten en den bek is geheel naakt en rood van kleur; in allerlei kleuren en in verschillende grootte komen zij voor, tot aan de grootte van een kleine gans; bij de tamme individuen speelt de witte kleur de hoofdrol, bij de wilde is nooit wit aanwezig.

Twee kleine soorten (*Nettapus*) kenmerken zich door een zeer kleinen bek en zeer korte pooten; de eene (*N. coromandelianus*) van Java, Sumatra,

Celebes en Borneo, heeft de bovendeelen en vleugels met purperbruinen en groenen metallieken glans; daaraan verwant is *N. pulchellus* van Amboina en Nieuw-Guinea; bij de wijfjes van beide soorten ontbreken de schitterende kleuren; hare levenswijze is als die der duikeenden.

De Boomeenden (*Dendrocygna*) hebben tamelijk lange pooten en de teenen, vooral de middelteen, zijn zeer lang, waardoor zij zich gemakkelijk op takken kunnen neerzetten; zij zijn ongeveer zoo groot als de gewone wilde eend en leggen eieren gelijk aan die der ganzen. *Dendrocygna arcuata* en *gouldii* leeft op Celebes, de Molukken en Nieuw-Guinea; op Java komt zij zelden voor; zij is van boven bruinzwart, van onderen roodachtig ros. *D. javanica* is verwant aan de vorige soort, doch leeft slechts op Java, Sumatra en Borneo; zij is geelbruin en donkerbruin, de rug met zwarte vlekken, de voorvleugels roodbruin. Zij broedt in moerassen; in Midden-Sumatra wordt zij genoemd Meliws. *D. guttata* heeft ter zijde van den kop en hals een groote menigte witachtige vlekken op een grijzen grond, en op de zijden van het lichaam groote witte ronde vlekken bij oude vogels, en lansvormige vlekken bij de jongen; komt op Celebes, de Molukken en Nieuw-Guinea voor.

In de Molukken en op Nieuw-Guinea wordt de Radjah-eend (*Tadorna radjah*) aangetroffen; zij is wit met een bruinen band over de borst en heeft lange pooten; leeft evenals de gewone bergeend in onderaardsche holen, voedt zich met de wortels van biezen; gaat de moerassige zeeoever bewonen, zoodra de broedtijd voorbij is en voedt zich daar met kleine zeedieren. Een zeldzame op Waigeo ontdekte soort, die ook op Nieuw-Guinea voorkomt is *Salvadorina waigiensis*; deze is van boven bruinzwart met witte dwarsbandjes, van onderen lichtbruin met donkerbruine vlekken en heeft een donker bruine hals en kop.

Gezouten eendeneieren worden in Indië veel genomen als toespijs bij de rijst. Het zouten geschiedt door de eieren eenige dagen in zout water (water met keukenzout) te laten liggen. Te Grati in de res. Pasoeroean leggen de inlanders de eieren der wilde eenden, die in grooten getale aan het meer van dien naam voorkomen, in het ziltige slijk der vischvijvers.

De Maleische naam, waarmede eenden in het algemeen maar speciaal boomeenden aangeduid worden, is meliwi of belibis; *Anas gibberifrons* heet volgens Vorderman meliwi oetan, volgens Jacobson ook bebedjoet.

EENDENMOSEL. Tot de orde der Cirripedia behoorende Kreeftachtige dieren. Zij hechten zich vast, dikwijls vele bij elkaar, aan allerlei doode en levende voorwerpen, zooals schepen, rotsen, klippen, steenen, palen, flesschen, wier, drijfhout, of aan dieren, bijv. schildpadden, haaien, kreeften, schelpen van weekdieren, groote *Crustaceën*, zeeslangen, walvischen; ze worden op die wijze in alle richtingen heen gevoerd, komen dan ook in alle zeeën voor en worden veelvuldig op het strand geworpen; eenmaal zich vastgehecht hebbende kunnen zij vrijwillig niet weder loskomen. Het lichaam dezer dieren is door een van den kop uitgaanden, lederachtigen zak of mantel omsloten, gesteund door een kalkachtige schaal, welke op de gewone mosselschelp gelijkt; uit dien mantel komen de gekrulde pooten te voorschijn, welke altijd in beweging zijn ten behoeve der ademhaling en het vangen van allerlei zeediertjes, die dan aan de haren dezer pooten als aan een zeef blijven hangen; het voorste deel van den kop is tot een

lange steel uitgegroeid. De mannelijke en vrouwelijke voortplantingsorganen zijn op hetzelfde dier vereenigd. De gewone soort van den Indischen archipel is *Lepas anserifera*, bij wie de steel zoo dik is als een menschevinger; een andere soort is *Pollicipes mitella*, bij wie de steel met kalkplaatjes bedekt is.

EEREDIENST. I. Roomsche-Katholieke eeredienst. De kerstening deed haar intrede in Indië tegelijk met de komst der eerste Europeanen: de Portugeezen. Met den ontdekker van Indië, Vasco de Gama, betrad in 1498 de eerste missionaris dat land (Kalikoet), en nadat d'Albuquerque in 1511 Malaka veroverd had, deed het christendom zijn intrede ook in die stad, waarna het de Portugeezen volgde op hunne tochten door den Archipel. „Ofschoon door de faam der Jezuïten verduisterd”, schrijft H. C. Millies (zie hieronder literatuur) terecht, „is de arbeid der andere (religieuze) orden niet gering te achten”. Behalve wereldpriesters brachten Trinitariërs, Theatijnen, Augustijnen, Franciscanen, Capucijnen, Carmelieten en vooral Dominicanen en Jezuïeten de „blijde Boodschap”, van welke laatsten Franciscus Xaverius, die in 1545 op Ambon kwam, zich de grootste beroemdheid heeft verworven. Reeds in de eerste jaren droeg de apostolische arbeid rijke vrucht. Bij duizendtallen mocht men de bekeerde heidenen tellen. Franciscus Xaverius alleen doopte er meer dan honderd duizend. Op bijna alle eilanden, zelfs ten noorden van Celebes, op Sangir en Talaud ontstonden bloeiende gemeenten. De Ternataansche en Ambonsche archipels en later de Soloreesche archipel, ook de archipel der kleine Soenda-eilanden genaamd, vormden de glanspunten. Toch waren zware hinderpalen uit den weg te ruimen. Niet alleen zooals overal, baarden het heidensch bijgeloof en het slechte voorbeeld van vele westerlingen groote bezwaren, maar de felle christenhaat van den, ofschoon pas sedert kort binnengedrongen, Islam berokkende ontzettend veel nadeel. De vorsten van Morotai, Halmahera, Ternate, Tidore en Batjan poogden door uitmoording het christendom te doen verdwijnen. Sultan Baab van Ternate deed aldaar en op de Ambonsche eilanden alleen reeds zestig duizend christenen ombrengen. Vele nieuw bekeerden vielen af, maar duizenden ondergingen moedig den marteldood evenals twee en twintig missionarissen. Ook slaagden de Mohammedanen er niet in, het Christendom uit te roeien. Bij de komst der Nederlanders in het begin der zeventiende eeuw bloeiden nog op vele plaatsen talrijke gemeenten, zoodat voornoemde Millies kon zeggen, dat de geschiedenis der Portugeesche religieuze orden „mischien wel de schoonste bladzijde (uitmaakt) in de gedenkrollen der nieuwe Roomsche Kerk”.

Door de komst der Nederlanders namen de zaken voor de Katholieke missie in den Indischen Archipel een anderen keer. In hoofdzaak bleven slechts de eilanden Timor en Flores onder Portugeeschen en diengevolge Roomsche Katholieken invloed. Na de verovering van Solor door de Nederlanders in 1613 werd, in het bijzonder door den jver van den pater Dominikaan Aug. de Magdalena, vooral Flores — met name te Larantoka en te Endeh — het bolwerk der Katholieke missie. In het overig deel van den Archipel nam die Katholieke missie voorloopig een einde. Op enkele plaatsen — zooals op Amboina na 13 jaren — vond het protestantisme ingang; elders ging de bevolking langzamerhand óf tot den Islam, óf weder tot het vroegere heiden-

dom over. De O.I. Compagnie namelijk erkende — in overeenstemming met het toonaangevende deel der bevolking in Nederland — geen anderen godsdienst dan den gereformeerde. Alle openbare uitoefening van den R. K. eeredienst werd streng verboden. Niet slechts in de eerste jaren van de vestiging der Compagnie in Indië, maar ook meermalen in de latere mocht geen priester, hetzij Nederlander of vreemdeling, in haar gebied verwijlen. Intusschen, nadat de Cie. in 1641 het Roomsche Malaka veroverd had, gold bij afwisseling, naar gelang van de persoonlijke gezindheid der bewindvoerders, nu eens: „dat de Roomschen te Batavia te veel vrijheid en eer ontvingen” (C. A. L. v. Troostenburg de Bruyn, De hervormde Kerk in N. O. I. blz. 565 e.v.; Realia, III blz. 141 e.v.), dan weer: „Vrijheit van conscientie en ooghluykent gedooch der mis”. Eerst in 1808 echter met de komst van Maarschalk Daendels, werd aan de R. Katholieken volle vrijheid van godsdienst gegeven, in overeenstemming met de beginselen der Staatsregeling van 1798. Eerst toen kon er weder van eene R. K. missie sprake zijn. Aan de priesters J. Nelissen en L. Prinsen werd vergunning gegeven hun dienstwerk in Indië te verrichten, en Paus Pius VII benoemde den eersten tot Apostolisch Prefect, onder welken titel hij weldra als kerkvoogd over geheel Indië werd erkend. Intusschen zou het nog eenigen tijd duren vóór en aler de positie der Roomsche Katholieke Kerk in de kolonie naar genoegen zoo van de overheid als van die kerk zelf zou zijn geregeld. Van den beginne af had men, gewis met de beste bedoeling, de r. k. geestelijken finantiëel met de predikanten gelijk gesteld, en zooals van zelf sprak, eerst praktisch, en na Art. 12 en 13 van K.B. 11 Dec. 1835 wettelijk, die gelijkstelling ook in ander opzicht doorgevoerd. Zij werden benoemd en dus ook ontslagen door den Gouv. Gen. Aan den kerkvoogd was daarmede echter de vrijheid van bestuur ontnomen.

Ondertusschen nam de Prefectuur zoozeer in belangrijkheid toe, dat Paus Gregorius XVI onder goedkeuring van koning Willem II haar (20 Sept. 1842) tot Apostolisch Vicariaat verhef en den Prefect van Suriname, J. Grooff tot Bisschop van Canea i.p.i. en Apostolisch Vicarius van Batavia benoemde. Den 21sten April 1845 te Batavia aangekomen, zag de Heer Grooff zich weldra verplicht aan een viertal, zich tegen zijne voorschriften ten aanzien hunner kleeding en hun optreden in het openbaar verzettende priesters de geestelijke jurisdictie te ontnemen, waarop dan van zelf hun ontslag door den Gouv. Gen. moest volgen. Doch deze, J. J. Rochussen, meende hen te moeten handhaven, en eischte van den kerkvoogd mededeeling van de redenen der suspensie. Op diens weigering werden Mgr. Grooff en de priesters, die met hem waren medegekomen, bij Besl. van 19 Jan. 1846 lett. A voor altijd uit Indië verwijderd. „Wijscheidden met oprechten handdruk . . . zonder eenigen haat of nijd”, verhaalt de Heer Rochussen. Beiden, Landvoogd en Kerkvoogd, hadden gehandeld in volle oprechtheid, naar hun geweten. Intusschen bleef aldus alleen de pastoor van Padang als wettig priester in Indië over.

In Nederland wilde men het gebeurde zooveel mogelijk goedmaken, en gaf daarom gehoor aan het verlangen van Paus Pius IX (1 Dec. 1846), dat Mgr. Grooff wel niet meer naar Indië terugkeeren, maar toch als Visitator Apostolicus naar Suriname zou gaan, met behoud van zijn titel en inkomen van Apostolisch Vicaris en pastoor van Batavia,

terwijl hem voor het bestuur van het Vicariaat een Coadjutor met recht van opvolging zou worden toegevoegd. Tevens werd (K.B. van 2 Jan. 1847 litt. B) de verhouding van den Kerkvoogd tot de Overheid in scherpe omlijning vastgesteld „in een vorm, die de volkomen vrijheid van het kerkgenootschap met geheel voldoende waarborgen voor rust en orde en voor het gezag der Regeering vereenigde”. Hierover zoo dadelijk meer.

De tot Coadjutor van den Apost. Vicaris benoemde, en tot Bisschop van Colophon i.p.i. geconsacreerde Mgr. P. M. Vrancken landde met twee priesters op 13 Febr. 1848 te Batavia, alwaar reeds drie anderen hem waren voorafgegaan. Nu volgde voor de Roomsche Katholieke Kerk in Indië een tijdperk van voortdurenden bloei. In 1848 hadden slechts de drie hoofdplaatsen van Java een kerkgebouw en Padang een bedehuisje. Sinds dien zijn deze vier kerken door nieuwe vervangen en verzezen ten behoeve der Europeesche bevolking 28 andere, en ten bate der Inlandsche op de buitenbezittingen 20 kerken. Het aantal Katholieken, in 1848 slechts 5670, was in 1913 alleen reeds in het Vicariaat van Batavia en de kl. Soenda-eilanden gestegen tot 67275, het getal priesters van nul tot 58. De elkander opvolgende Apostolische Vicarissen waren de Bisschoppen P. M. Vrancken, A. C. Claessens, W. Staal. E. S. Luijpen.

De betrekking van de R. K. Kerk tot het Indisch bestuur is, in het kort, de volgende: Nadat de geestelijken van den Koning het radikaal hebben ontvangen om voor den kerkelijken dienst in Indië in aanmerking te komen, worden zij door den Bisschop, na voorafgaande vertrouwelijke mededeeling aan den Gouv. Gen. — die dan bij kabinetschrijven antwoordt dat zijnerzijds geene bezwaren bestaan — bij officieel schrijven aan de Regeering benoemd. Deze schrijft dan het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur aan, den benoemde in zijn rang te erkennen en in het genot te stellen van de burgerlijke voordeelen aan die geestelijke bediening verbonden, als de benoemde behoort tot het uit 's lands kas bezoldigd personeel. Dit bestaat (zie Regeerings Almanak voor Ned. Indië, I, Eeredienst § 2) uit den kerkvoogd (1e rang) en 22 geestelijken (2e rang). Bovendien zijn er niet bezoldigde geestelijken, hulp-priesters genaamd, die mede voorzien van hetzelfde radikaal, zijn uitgekomen, en op dezelfde wijze als de bezoldigde worden geplaatst. Bij overgang in eene bezoldigde betrekking krijgen zij de gratificatie ter tegemoetkoming in de kosten van vestiging, die aan de anderen vóór hun vertrek naar Indië werd uitbetaald. De tractementen zijn voor den geestelijke van den eersten rang f 500, voor die van den tweeden rang f 350 's maands, met drie vijfjaarlijksche verhoogingen van f 150 voor den geestelijke van den eersten rang, en vier vijfjaarlijksche verhoogingen van f 100 voor de geestelijken van den tweeden rang. Ook ontvangen zij huishuurindemniteit. Al deze bezoldigde geestelijken hebben na tien jaren dienst aanspraak op pensioen; ook zijn de bepalingen omtrent reis- en verblijfkosten en op de verloven op hen toepasselijk.

Bij K.B. van 6 Febr. 1892 (Stb. no. 100) zijn erkend katholieke geestelijken van den derden rang, gekozen uit de in Ned. Indië buiten bezwaar van den lande verblijvende hulp-priesters, die belast worden met de godsdienstige zorg voor garnizoenen op kleine plaatsen en voor gemeenten geheel of hoofdzakelijk bestaande uit inlanders of daarmede gelijkgestelden. Zij genieten eene bezoldiging van f 150 's maand en huishuurindemniteit; ook zijn op hen de bepalingen omtrent reis- en verblijfkosten en

binnenlandsche verloven toepasselijk, maar zij hebben geen aanspraak op pensioen, noch op buitenlandsch verlof. Deze geestelijken kunnen overgaan in den tweeden rang en omgekeerd.

Wegens den belangrijken vooruitgang van het catholicisme drong Mgr. E. S. Luypen bij den H. Stoel op verdeeling van het Vicariaat aan. Dientengevolge richtte Paus Leo XIII (22 Dec. 1902) de „*Apostolische Prefectuur van Ned.-N.-Guinea*” op, omvattende de Kei-, Aroe- en Tanimbareilanden, de Amboina- en Halmahera groepen en Ned.-N.-Guinea en stelde ze onder bestuur der „*Paters Missionarissen van het H. Hart*” wier moederhuis te Tilburg is. Bijzonderheden en statistiek vindt men in den „*Pius-Almanak*” alsook in den „*Almanak van het Missiehuis van het H. Hart te Tilburg*”. De Paus benoemde (13 Febr. 1903) Dr. M. Neijens tot haar eersten Apost. Prefect. Tot verdere verdeeling werden daarna door den H. Stoel (11 Febr. 1905) de „*Apost. Prefectuur van Borneo*” opgericht, en (30 Jun. 1911) de „*Apost. Prefectuur van Sumatra*” met Billiton, Banka en de andere omliggende eilanden. Beide Prefecturen werden aan de Paters Capucijnen, toevertrouwd en over die van Borneo Pater Pacificus (J. Bos), over die van Sumatra Pater Liberatus (J. Cluts) tot eerste Apostolische Prefecten benoemd. Hun adres is: Capucijnenklooster te Handel of te Helmond. Aldaar ook verschijnt de „*Borneo-Almanak*”, waarin bijzonderheden en statistiek. Eindelijk heeft de H. Stoel (16 Sept. 1913 en 20 Juli 1914) den Solor-archipel afgescheiden als „*Apostolische Prefectuur van de kleine-Soenda-eilanden*” en in handen gegeven van „*Het Gezelschap van het goddelijk Woord*” van Steyl en Pater Noyen tot eersten Apostolischen Prefect aangesteld. De Javasche Courant van 15 Aug. 1913 no. 65 bevat de goedkeuring der Koningin voor de instelling dezer en ook aller eventueel verder af te scheiden Prefecturen, met de omschrijving van hare verhouding tot de Regeering.

De kleinere katholieke gemeenten en ook de fabrieken en landelijke ondernemingen in de verschillende kerkelijke statien gelegen, worden jaarlijks een aantal malen, zooals door de Regeering in overleg met de kerk, is vastgesteld, door de geestelijken bezocht, zoodat bijna geen katholieke ingezetenen geheel en al van geestelijke hulp zijn verstoken. Ook het bezoek der hospitalen en, voorzoo veel noodig of nuttig, dat der gevangenis wordt geregeld door de geestelijken gedaan. Ook bij begrafenissen van geloofsgenooten, en eventueel als aalmoezeniers bij militaire expeditiën, laten zij zich niet onbetuigd. Voor de kleinere gemeenten, tot de verschillende statien behorende, kan de kerkvoogd, mits een vastgesteld minimum aantal leerlingen aanwezig zij, personen aanwijzen, om christelijk onderricht te geven, waarvoor hun dan door de Regeering eene maandelijksche toelage wordt gegeven.

In bijna alle statien van r. k. geestelijken bestaan armbesturen, die, door de Regeering erkend, met de overige instellingen van liefdadigheid den nood der behoeftigen trachten te verlichten.

Literatuur: Arn. J. H. van der Velden. De r. k. missie in Ned. O.-I. 1808—1908. — Neerlandsch Indië enz. van H. Colijn, Dl. II bl 297 vlg. — Het Katholiek Nederland 1813—1913, uitgegeven onder leiding van mr. J. A. Loeff enz. dl. I blz. 165, 172 — H. C. Milliës, Bemerkingen over de bronnen voor de beoefening der kerkgeschiedenis van N.-O.-I. (Verslagen en mededeelingen der Kon. Acad. van wetenschappen. Afd. Letterkunde Dl. VII). — P. Albers S. J. Geschiedenis van het herstel der

Hierarchie in de Nederlanden Dl. I. bl. 429; 125. — De Katholiek Dl. IX, 242 vlg. 310 vlg. — J. G. Le Sage ten Broek en J. Witz. De Godsdienstvriend Dl. 56 bl. 200 vlg. — De katholiek, Dl. XXII, bl. 1—22. — Eerste bundel der stukken betrekkelijk de zaak der uitbanning enz. uit de Noord-Brabander, no. 41, 43, 48, 's Hertogenbosch 1846. — De Tijd, 2 April 1846, no. 40. — Mgr. Grooff's laatste dagen in het vaderland en eerste dag op zee. Amsterdam 1845. — Het vergrijp van het Indisch bestuur enz. Amsterdam 1846. — J. J. Rochussen. Toelichting en verdediging van eenige daden van mijn bestuur in Indië in antwoord enz. 's Gravenhage 1853. — A. Asselbergs S. J. De O.-I. missie in vroegere eeuwen (Berichten uit N.-O.-I. voor de leden van den Sint-Claverbond: 1900, V. 67; 1901, I, 70; II, 70; III, 51). — A. Asselbergs S. J. De martelaren uit onzen O.-I. Archipel. (Berichten enz. 1903, III, 55; IV, 60; 1904, I, 64; II, 64; IV, 42). — W. van Nieuwenhoff S. J. (Berichten enz. 1901, I, 3). — De Guilhermy. Ménologe de la Compagnie de Jésus, Assistance de Portugal II. 386 en Cordara. Historia Societatis Jesu VI C. I p. 385.

Protestantsche Eeredienst. De maatregelen, die genomen werden om te voorzien in de geestelijke behoeften van de eerste Oost-Indievaarders, en van diegenen hunner, die zich in de „landen van Overzee” vestigden, gingen uit van hen, die de eerste expeditiën hadden uitgerust, en werden door hen bekostigd. Deze gang van zaken kan, wanneer men in aanmerking neemt dat destijds het behartigen van de zaken van den Eeredienst gerekend werd te behooren tot de taak der Overheid, niet anders dan normaal worden genoemd. Aan een zich zelf onderhoudende Kerk dacht toen nog niemand.

Eerst het tweede octrooi der V. O. I. C. van 22 Dec. 1622 noemt de „conservatie van het publycque geloof” als een der redenen voor het aan de Compagnie verleende monopolie. Maar op de vóór en na haar oprichting (1602) uitgezonden vloeten moest steeds iemand aanwezig zijn „gecommiteert om de gebeden te spreken oft Godes woort te lesen”; waartoe echter naar het schijnt menigmaal iemand werd gebruikt, aan wien ook andere functiën waren opgedragen. In de pogingen om daarvoor geschikte personen te vinden, aan wie geen andere taak dan de behartiging der geestelijke belangen was opgedragen, herkennen wij den invloed van Ds. Plancius, (zie aldaar). Maar ook de Comp. zelf wilde allerminst de godsdienstige belangen verwaarlozen. De vergadering van XVII besloot reeds den 27sten Febr. 1603 om te zien naar geschikte personen, bekwaam „omme Godts woort voor te dragen ende 't volck jegens alle superstitie ende verleydinge der Mooren ende Atheïsten uyt de H. Schrifte te vermanen”. De instructie van den eersten Gouv. Gen. Pieter Both en de Raden van Indië (14 Nov. 1606) bepaalt (artikel 10): „ten einde Gij uyt al 't zelve moogt weten wat noodig gedaan dient om den Oost-Indische Handel tot verbreiding van den naam van Christus, zaligheid der onchristenen, eere en reputatie van onze natie, ten profijte van de Compagnie niet alleen te continueren, maar bij alle mogelijke middelen en wegen te vergrooten”; terwijl art. 13 den Gouv. Gen. opdraagt „de predikanten en schoolmeesters op de vloot, om in Indië te blijven medegegaan zijnde, te stellen ter plaatse daar Gij na goede informatie zult bevinden, dat zij den besten en meesten dienst zullen kunnen doen, goede zorg dragende, dat dezelve zich getrouwelijk en vredelijk in hunnen dienst, tot vermaning van de

personen der Compagnie aan land zijnde, en bevordering der bekeering van de onkristenen en leering van derzelve jonge jeugd, mogen kwijten ten einde de naam van Christus verbreid en der Compagnie's dienst mag bevorderd naar behooren?".

Waar Ds. Plancius invloed oefende op den gang van zaken sprak het vanzelf, dat hij medewerking zocht bij de Kerkelijke autoriteiten. En ook, dat deze bereid waren die te verleen. Daaruit volgde geenszins, dat voortaan de Comp. geen andere personen uitzond, dan die haar vanwege de Kerk waren aanbevolen; aangezien de Kerkelijke colleges niet altijd er in slaagden geschikte personen te vinden gingen de Bewindhebbers weleens hun eigen weg. Maar regel was toch, dat de Kamers te Amsterdam, Delft, Middelburg, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen zich wendden tot de classis, waaronder zij ressorteerden en deze (of, zooals te Amsterdam, de Kerkeraad in opdracht van de classis) de personen aanwezen en (voor zoover zij predikanten waren, solemneel, meestal in een openbare godsdienstoefening) afvaardigden. Er was in dien tijd belangstelling in den kring der vaderlandsche Kerk voor de geestelijke behoeften van Indië. Vandaar dat pogingen in het werk werden gesteld om den arbeid niet te beperken tot bovengenoemde colleges (waarbij men nog de provinciale synodes van Noord- en Zuid-Holland en van Zeeland kan voegen), maar alle vaderlandsche Kerken te doen deelen in den zegen, die van den arbeid voor Indië de vrucht moest zijn. Deze pogingen hebben echter niet tot het gewenschte resultaat geleid. De stappen, daartoe bij de Heeren XVII gedaan, leidden er toe dat voortaan de correspondentie met de Indische Kerken en haar Dienaren gevoerd moest worden via de Bewindhebbers onder cachet volant; de Kerk werd dus nog meer aan banden gelegd; en van gemeenschappelijk optreden dergenen, die hier te lande de Indische belangen behartigden, zooals beoogd werd, kwam niet terecht, want de Bewindhebbers behielden zich het recht voor, de brieven alleen te zenden aan degenen, die naar hun mening van den inhoud moesten kennis nemen. En de pogingen der andere provinciale synoden, vooral door die van Utrecht geleid, om betrokken te worden in de aangelegenheden der Indische Kerken, stuitten af op den onwil van Noord-Holland; gelijk zoovele malen in de geschiedenis onzer republiek zegevierde ook hier het provincialisme tot groote schade zoowel van eigen geestelijk leven als van Indië. In de 17de eeuw was Nederland het eenige Protestantische land, waar belangstelling bestond voor het geestelijk heil zoowel der volksgenooten als van de inboorlingen in de Koloniën; maar zij kon zich niet op de rechte wijze ontplooiën ten gevolge van de houding der Overheid en van verdeeldheid in eigen kring.

De personen, die door de kerkelijke colleges ter beschikking der Bewindhebbers werden gesteld, waren aanvankelijk z.g. ziekentroosters, die na afgelegd examen bevoegd werden verklaard den doop te bedienen. Maar van den aanvang af stelden noch Bewindhebbers noch de Kerkelijke colleges zich met dezulken tevreden: het was te doen om predikanten. De classis Walcheren was de eerste, die er in slaagde 2 predikanten te doen uitzenden, nl. Matthias van den Broek (Paludanus) en Zacharias Heyningius (laatst genoemde kwam naar het schijnt nooit in Indië; misschien overleed hij onderweg), die in Dec. 1609 werden afgevaardigd, terwijl ongeveer een jaar later Caspar Wiltens, en in 1611 Jan Maer-

tens door de classis Amsterdam werden afgevaardigd. Het bleek echter niet gemakkelijk geschikte personen te vinden, zelfs niet toen de Comp. zich bereid verklaarde de studiekosten te dragen. Deze ervaring leidde tot de stichting van het Collegium Indicum te Leiden bekend als het Seminarie van Walaëus, dat in de 10 jaren van zijn bestaan een reeks van voortreffelijke mannen voor het predikambt in Indië heeft opgeleverd. In 1632 besloten de Heeren XVII echter tot opheffing van dit voortreffelijk instituut, naar het heette omdat de kosten te hoog waren, maar vermoedelijk ook omdat zijn uitnemende leerlingen met hun protesten tegen het ongebonden leven der hooge heeren in Indië het dezen te lastig maakten.

De omvang der bemoeienissen met Indië was niet in alle classes dezelfde. Bovenaan stond natuurlijk Amsterdam, waar de Kerkeraad meermalen uit naam der classis en door haar gemachtigd optrad. Gevolg daarvan was de geprivilegieerde positie der Synode van Noord-Holland, waarvan (zooals wij boven zagen) een verre van verstandig gebruik werd gemaakt. En andere classes, waar de zaken minder omvangrijk waren, deden menigmaal meer door hun van doorzicht en warme belangstelling getuigende maatregelen. Dit laatste mag vooral gezegd worden van Walcheren en Delfland.

De kerkelijke colleges, die met Indië correspondeerden, droegen meestal die taak op aan hunne „Deputati ad res Indicas". Over den aard der behandelde zaken kan men het noodige vinden bij Dr. Callenbach's Justus Heurnius, pag. 29.

De toestanden in Indië waren zooals men zich die op grond van het bovenstaande denken kan. De Europeesche bevolking was van alle kanten samengeraapt. Aan goede elementen ontbrak het niet, maar de minder goede waren zeker in de meerderheid; ongebondenheid en zedeloosheid waren aan de orde van den dag. De geestelijke leidslieden waren een aantal ziekentroosters, al of niet tot predikant bevorderd, wier ontwikkeling, vaak ook gedrag te wenschen overlieten. Met de eerste naar Indië uitgezonden predikanten was de Comp. niet gelukkig. Wiltens was ongetwijfeld de beste, maar zijn jeugd schijnt hem belet te hebben het hem opgedragen werk met genoegzamen ernst te verrichten. En toen later meer geschikte mannen werden uitgezonden, bleven toch de toestanden nog geruime tijd ongeordend. Langzamerhand werden althans pogingen in het werk gesteld om daarin verbetering te brengen; er werden kerkeraden ingesteld, en men trachtte te komen tot een Kerkorde. Een ontwerp daarvoor werd, ingevolge opdracht der Synodes van Noord- en Zuid-Holland en in overleg met hare Deputaten opgesteld door Sebastiaan Dancckaerts, die in 1616 naar Indië vertrokken, in 1622/3 in het vaderland vertoevende de kennis van, en belangstelling voor de toestanden op kerkelijk gebied in Indië zeer deed toenemen. Dit ontwerp sluit zich zooveel mogelijk aan bij de Dortsche Kerkorde, maar wijkt toch met het oog op de Indische toestanden daarvan natuurlijk aanmerkelijk af. In de plaats van de classis treedt een vergadering, die zooveel mogelijk jaarlijks te Batavia moet samenkomen, en waartoe elke kerkeraad een predikant en een ouderling moet afvaardigen, of bij wie hij, indien deze afvaardiging onmogelijk is, zijn gravamina kan indienen. Aan deze vergadering is opgedragen, wat in Nederland de classis of de provinciale Synode deed. Hoogst merkwaardig is, dat terwijl de Dortsche Kerkorde aan de Commissaris-

sen Politiek toegang geeft tot de kerkelijke vergaderingen, daarvan in dit ontwerp geen sprake is. Het werd zonder nog door de provinciale synodes van Noord- en Zuid-Holland of eenige andere te zijn goedgekeurd, aan Dancckaerts medegegeven toen hij in 1623 naar Indië terugkeerde, en besproken in een vergadering te Batavia die van 6 Aug. tot 27 Oct. 1624 daar gehouden werd, waarna ze provisioneel door den Gouv. Gen. Pieter de Carpentier werd vastgesteld „tot nader ordre en behoorlijke ratificatie van Nederland”.

De zaak had in orde kunnen komen, wanneer de de Kerken in Nederland meer eendrachtig waren geweest. Maar daaraan ontbrak helaas maar al te veel. En zoo is het geschied dat deze Kerkorde, die, hoeveel gebrekkigs haar ook mocht aankleven, toch in elk geval de zelfstandigheid der Kerk waarborgde, nooit definitief is vastgesteld, en dat daarentegen in den jare 1643 een andere van hooger hand aan de Kerk werd opgelegd, die haar geheel aan banden legde. Reeds in 1631 waren de Commissarissen der Regeering in den Kerkeraad te Batavia verschenen, en voortaan waren alle besluiten der kerkelijke vergaderingen aan de goedkeuring der Overheid onderworpen. De Gouv. Gen. wees den predikanten bij aankomst in Indië hun plaats aan, en verplaatste hen naar welgevallen. Van een kerkelijke vergadering als door Danckaerts ontworpen was geen sprake. Alleen werd meermalen het advies van den Kerkeraad te Batavia ingeroepen, welke daardoor zekere autoriteit verkreeg, die natuurlijk volmaakt onwettig was, en dan ook meermalen werd aangevochten, vooral wanneer de kerkeraad ziekentroosters of vermaners tot predikanten bevorderde.

De wrange vruchten van dezen toestand bleven niet uit. De predikanten waren Staatsambtenaren, en hun vaak maar al te gegronde bezwaren tegen het gedrag der overheidspersonen werden niet ontvankelijk verklaard, en hadden menigmaal verplaatsing of terugzending naar Europa tengevolge. Dientengevolge lieten werkelijk hoogstaande mannen zich voor dit ambt natuurlijk moeilijk vinden, hetgeen wederom op het kerkelijk leven in Indië nadeeligen invloed oefende. Zeker is, dat de schuld van een en ander niet uitsluitend komt ten laste van de Comp. of haar Bewindhebbers; Heurnius bv. die bekend is om zijn kloekmoedig optreden tegenover den Gouv. Gen. Jacques Specx, verscheen na zijn terugkeer in 1639 in de vergadering der Heeren XVII, diende op hun verzoek bij hen een schriftelijk rapport in omtrent zijn arbeid, en werd om zijn „extraordinaris goede diensten in India gedaan” met f 1200.— vereerd, terwijl men pogingen deed hem op gunstiger conditiën en traktement dan voorheen wederom naar Indië te laten gaan. Daartegenover kan gewezen worden op een geheele reeks zeer gegronde klachten, door de kerkelijke Heeren zonder eenig resultaat onder de aandacht der Bewindhebbers gebracht. Maar wij zagen het reeds, ook de Kerk had schuld; de aangelegenheden in eigen kring schenen haar gewichtiger dan de groote belangen in Indië. De plaatsen, waar gedurende korter of langer tijd een predikant of een krankbezoeker heeft gewoond en gewerkt, zijn Batavia, Onrust, Cheribon, Semarang, Soerabaja, Ambon, Haroeke, Saparoea, Noesalaet, Manipa, Ternate, Batjan, Makian, Menado, Makasser, Banda, Kei-eilanden, Aroe-eilanden, Timor-Koepang, Solor, en Padang.

Aanvankelijk werd alleen de verkondiging der Gereformeerde religie toegelaten. De Gouv. Gen. Baron van Imhoff echter stond in 1749 aan de

Lutherschen de uitoefening van hun eeredienst te Batavia toe. De Synoden van Noord- en Zuid-Holland protesteerden heftig, maar verkregen slechts dat pogingen om de Gereformeerden tot de Lutherische Kerk over te halen met strenge straffen bedreigd werden.

De periode van bloei der Indische Kerk was van korten duur. Wanneer reeds in 1632 (bij de opheffing van het seminarie van Walaeus, toen het bedrijf der Compagnie nog rijke winsten afwierp) het zuinigheidsargument tegenover de Kerk werd gebruikt, dan spreekt het vanzelf dat, toen de zaken verkeerd begonnen te gaan, de behartiging der geestelijke belangen allereerst schade leed. Verreweg de meeste gemeenten werden langzamerhand herderloos, en de toenemende corruptie onder de Comp.'s Dienaren werkte het verval der Kerk in de hand. Toen, nadat zij opgehouden had te bestaan, de Staat der Nederlanden haar verplichtingen ook tegenover de Kerk overnam, waren de toestanden er niet naar om een spoedige verbetering te verwachten.

Voor die verbetering werden dan ook eerst de grondslagen gelegd, toen in 1815 voorloopig, en 5 jaren later definitief door den Koning de „Commissie tot de zaken der Protestantische Kerken in Ned. Oost- en West-Indië” werd ingesteld, gewoonlijk Ind. of Haagsche Commissie genoemd. (Kon. Besluit van 7 Dec. 1820 No. 113). Volgens art. 13 van dit Staatsstuk „bestaat de Comm. uit 7 leden in of bij's Gravenhage woonachtig, waarvan 5 werkelijk dienstdoende predikanten zullen moeten zijn, daaronder bijzonder begrepen de Secretarissen van de Algemeene Hervormde Synode, van de Evangelische Synode en van het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland”. Art. 14 luidt: „De leden der Comm. alsmede derzelver President, Vice-President en Secretaris, worden door Ons benoemd, op voordracht der Departementen voor het Publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën en voor de zaken der Hervormde Kerk enz”.

Uit hetgeen hierboven is gezegd omtrent de verhouding der Gereformeerde Kerken in Nederland en in Indië tot de Overheid, d.w.z. tot de Comp. blijkt, dat deze laatste nooit eenig patronaat of uitsluitend recht van de Ger. kerken in Nederland over die in Indië heeft erkend. Daartegenover staat dat Bewindhebbers tot aan de stichting der Lutherische Kerk te Batavia nooit eenige andere dan de Ger. Kerken te hulp hebben geroepen; de verhouding tusschen Kerk en Staat in het vaderland maakte zelfs een andere gedragslijn vrijwel ondenkbaar. Koning Willem I wilde alle Protestanten in één kerkverband vereenigen naar het model der Unirte Kirche in Duitschland. In Nederland mislukte dit, maar in de Koloniën kon hij zijn wil doorzetten. Daarom bepaalt Art. 1 van bovengenoemd Kon. Besluit: „Alle Protestantische Kerken in Ned. Oost- en West-Indië zullen voortaan onder een en hetzelfde Bestuur worden vereenigd”. Terwille van dit beginsel moest nu de verhouding tot de Ned. Hervormde en de Lutherische kerken in Ned. (alleen aan deze twee werd gedacht op grond van het verleden) geregeld worden. Het verbreken van een band lag kennelijk geenszins in de bedoeling. Het in 1816 afgekondigde algemeene reglement voor de Ned. Herv. Kerk bepaalde in art. 4: „De belangen der Oost- en West-Indische Kerken zijn het voorwerp van de aanhoudende zorg van de synode van de Ned. Herv. Kerk. De betrekking dier Kerken tot

de Synode blijft op den tegenwoordigen voet, totdat zij later kerkelijk kan worden geregeld. Intusschen wordt zij onderhouden door tusschenkomst van den Secr. der Syn. als lid der Comm. tot de Zaken der Prot. Kerken in Ned. Indië". Een afgevaardigde dezer Comm. woonde de vergaderingen der Synode bij met concluderende stem.¹⁾ De verdere ontwikkeling heeft er echter toe geleid dat de Ned. Herv. Kerk in het vaderland en de Ind. Kerken hoe langer zoo meer haar eigen weg zijn gegaan; en al bestaat er verschil van gevoelen over de vraag of de laatste geheel zelfstandig kunnen worden gemaakt, toch schijnt niemand er aan te denken voor de Ned. Herv. Kerk een speciaal recht op te eischen.

Aan de Comm. is allereerst opgedragen de behartiging der belangen van alle Protestantsche Kerken in Ned. Oost- (en West-) Indië (Art. 2); zij rapporteert op alle zaken waarover zij door de Reg. wordt gehoord, en is bevoegd tot het doen van voorstellen, welke zij tot de bevordering der Ind. Kerken noodig mocht oordeelen (art. 3); zij houdt geregelde correspondentie met de Kerken in Indië volgens door de Reg. vast te stellen verordeningen, die h.z. de Comm. onderriicht van alle belangrijke bijzonderheden den godsdienst in Indië betreffende (art. 4); de Comm. onderhoudt goede correspondentie met Bijbel- en Zend. genootschappen, en met de Besturen der verschillende Prot. Kerkgen. hier te lande (art. 5); zij is belast met de inzegening der voor de Ind. Kerken aangestelde predikanten en met het examineren en de inzegening van a.s. zendingen. (art. 6).

De Reg. is dus niet verplicht omtrent de uit te zenden predikanten het advies der Ind. Comm. in te winnen; nog veel minder zich daaraan te houden. Toch is het regel, dat het eerste en bijna regel, dat het laatste geschiedt.

Waren alzoo de zaken in Nederland althans voorloopig geregeld, het duurde tot 1840 alvorens een „Reglement op het Bestuur der Prot. Kerk in Ned.-Indië" ontworpen werd, en nog 4 jaar langer totdat het door de Reg. werd afgekondigd. Dit Staatsstuk (later herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld) erkent slechts één Prot. Kerk in Indië, „waartoe allen behooren, die aldaar door belijdenis des geloofs tot ledematen zijn aangenomen, die in de Prot. Kerken gedoopt zijn, en diegenen welke in andere landen, als aan de Prot. Kerk behorende erkend, zich hier (in Ned.-Indië) ter neder zetten, mits door behoorlijke bewijzen of attestatiën van hun doop of lidmaatschap buiten 's lands hebbende doen blijken. Deze allen blijven tot het Prot. Kerkgen. behooren, zoolang zij niet vrijwillig en duidelijk verklaard hebben zich daarvan af te scheiden of om wettige redenen daarvan afgescheiden zijn" (art. 1 en 2). „Het Bestuur der Prot. Kerk wordt, in verband met de Comm. tot de Zaken der Prot. Kerken in Ned. Oost- en West-Indië te 's Gravenhage, onder toezicht van den Gouv. Gen. van Ned.-Indië, uitgeoefend door het Kerkbestuur, gevestigd te Batavia en door de kerkeraden der plaatselijke gemeenten" (art 3). Dit Bestuur bestaat uit 8 leden, en wordt door den Gouv. Gen. benoemd, die in geval van vacatures gebonden is aan een voordracht van drie personen, door het Kerkbestuur op te maken. Voorzitter is een lid van den Raad van Indië of een ander in-

vloedrijk lid der Prot. Kerk te Batavia. Tot de leden behooren de vijf daar gevestigde predikanten, en drie notabele leden van de Prot. Kerk in de hoofdstad. Met de Ind. Comm. correspondeert het Kerkbestuur slechts via den Gouv. Gen., onder cachet volant.

Het beheer over „alle zaken, die onmiddellijk tot de inwendige orde en tucht der plaatselijke gemeenten betrekking hebben" is aan den kerkeraad opgedragen (art. 21), die bestaat uit den predikant benevens ouderlingen en diakenen; de laatsten worden zonder tusschenkomst van het Kerkbestuur benoemd volgens plaatselijke usance, maar zij staan evenals de predikanten onder toezicht van het Kerkbestuur. De kerkeraden correspondeeren met dit laatste; alleen het Kerkbestuur met de Regeering. De kerkeraden kunnen echter van beslissingen van het Kerkbestuur via dit laatste in hooger beroep gaan bij het Gouvernement.

Tot de voornaamste werkzaamheden van het Kerkbestuur behoort het doen van „de noodige voordrachten aan den Gouv. Gen. voor de spoedige plaatsing, de verplaatsing, bevordering en alle verdere belangen der predikanten, waarbij het niet alleen hun ancienniteit in het oog houdt, maar ook al let op hunne bekwaamheden alsmede hun meerdere of mindere geschiktheid voor eenige bijzondere gemeente en op den wensch der betrokken gemeente, wanneer die wensch door den kerkeraad of door een voldoende aantal harer lidmaten wordt kenbaar gemaakt" (art. 23). Het aantal predikantsplaatsen telt thans in Indië 41, waarvan 28 op Java. De Gouv. Gen. zendt bericht van een ontstane vacature, waarna de Minister van Koloniën zich tot de Ind. Comm. wendt, die door middel van de dagbladen sollicitanten oproept. Na zorgvuldig overleg zendt zij aan den Minister een voordracht, waarna de Koningin benoemt. De aldus benoemde wordt dan naar Indië gezonden en ter beschikking van den Gouv. Gen. gesteld, die hem na overleg met het Kerkbestuur zijn standplaats aanwijst. Hij begeeft zich derwaarts, en meldt zich aan bij de autoriteiten en bij den kerkeraad (althans wanneer zulk een lichaam bestaat, hetgeen thans meestal het geval is) en vangt zijn dienstwerk aan, zonder bevestiging of andere plechtigheid. De predikantsplaatsen moeten meer beschouwd worden als ressorten. Zoo behooren tot Batavia: Weltevreden, de Benedenstad en de naaste omtrek, zoodmede de Residentiën Bantam en Lampongsche Districten.

De vereniging met de Lutherische gemeente te Batavia kwam eerst in 1854 bij Kon. Besluit van 19 Aug. van dat jaar, no. 74 (Ind. Stb. no. 85) tot stand. Daarbij werd bepaald, dat „de godsdienstleer der tot eene Evangelische of Protestantsche Kerk vereenigde gemeente is die van het Evangelie, overeenkomstig met het grondbeginsel van het Protestantisme". Al is deze formule alleen voor de Vereenigde Gemeente te Batavia vastgesteld, toch mag worden aangenomen, dat geheel de Prot. Kerk in Indië daarmede instemt, men kan haar dus als de geloofsbelijdenis dezer Kerk beschouwen.

Het kerkelijk leven onder de Europeanen in Indië is weinig ontwikkeld. Tot de factoren, die ongunstig daarop inwerken, behooren zeer zeker de herhaalde mutaties, en het verspreid wonen der gemeentelieden. Sommigen onderstellen, dat meer belangstelling zou worden gewekt, wanneer aan de gemeentelieden meer invloed werd gegund op den gang van zaken. Wellicht moet ook rekening gehouden worden met bezwaren tegen den Protestantschen eeredienst, die

¹⁾ Dit duurde tot 1873, terwijl in 1874 de tweede zinsnede van het in den tekst opgenomen citaat gewijzigd werd en nu luidt: „De betrekking dezer kerken tot de Synode wordt nader geregeld".

speciaal in Indië den lust tot kerkgaan verminderen. Dat overigens de onkerkelijke stroomingen in Nederland ook in Indië hun invloed doen gevoelen spreekt vanzelf.

Na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië duurde het geruimen tijd alvorens academisch opgeleide en geordende predikanten derwaarts konden worden uitgezonden. Intusschen was in 1797 het Ned. Zend. Gen. gesticht, en dit zond zijn Evangelieboden naar Indië, die daar herhaaldelijk, ook al hadden zij geen academische opleiding genoten, tot predikant werden aangesteld. Velen hunner, onder wie vooral J. Kam genoemd mag worden, hebben zeer verdienstelijk gearbeid. Langzamerhand echter meldden zich meer predikanten voor den dienst aan, en thans ondervindt men geen moeilijkheden, wanneer in een vacature moet worden voorzien.

In gemeenten, waar geen predikant gevestigd is, kan, indien 10 leerlingen zich daarvoor aanmelden, het geven van geregeld godsdienstonderwijs worden opgedragen aan een daartoe geschikt mannelijk of vrouwelijk persoon, die daarvoor een toelage uit 's Lands kas ontvangt.

Een eigenaardige plaats wordt ingenomen door de godsdienstleeraars benoemd volgens K. B. van 23 April 1901 no. 68 (Ind. Stb. no. 255 laatstelijk herzien en gewijzigd bij Ind. Stb. 1909 no. 38). In 1889 wilde de toenmalige Minister van Koloniën Mr. L. W. C. Keuchenius, maatregelen nemen ter voorziening in de geestelijke behoeften van de militairen en minder gegoede Europeanen in Indië. Hij meende daartoe partij te kunnen trekken van de hulp van zendelingen, en lokte een K. B. uit (28 Mei 1889, no. 73, Ind. Stb. no. 170), waarbij bepaald werd, dat voor „personen, die door Genootschappen, Vereenigingen of Maatschappijen, welke zich de bevordering van de belangen van het Christendom in Ned. Indië ten doel stellen, ter beschikking van de Regeering worden gesteld” een som van f 150.— 's maands kan worden uitbetaald, wanneer zij door den Gouv. Gen. belast worden met de behartiging der geestelijke belangen der bovengenoemde militairen en minder gegoede Europeanen. De onderstelling was, dat dit werk als nevenambt naast het eigenlijke ambt door bedoelde personen zou worden verricht; en met het oog daarop werd van verlof, pensioen enz. niet gesproken; zij werden dus niet als ambtenaren beschouwd. Het bleek weldra, dat in dezen vorm de zaak onuitvoerbaar was. Er werd wel van de aangeboden gelegenheid gebruik gemaakt, maar door personen, voor wie de verstrekte toelage de eenige inkomste was. Daardoor werd hun toestand, vooral daar zij op Java leven moesten, onhoudbaar. In 1901 werden toen de bepalingen gewijzigd, en de Gouv. Gen. is thans bevoegd om de bedoelde personen, nadat zij door hun werkzaamheid getoond hebben daartoe geschikt te zijn, van een ambtelijke aanstelling te voorzien. Natuurlijk kan ook de Ind. Kerk van de hier geboden gelegenheid gebruik maken, maar eigenaardig is, dat terwijl door Minister Keuchenius allerminst aan haar gedacht werd, zij thans de eenige is, die van zijn initiatief profiteert. Zes godsdienstleeraars arbeiden op deze voorwaarden in Indië.

Voor het eigenlijke Zendingswerk in de dagen der Oost-Indische Comp. vergelijke men het art. ZENDING. De verplichting voor de daardoor gestichte inlandsche Christengemeenten te zorgen nam de Regeering over. Zij verkeerden in een zeer vervallen toestand; de vroegere predikantsplaatsen waren vacant, en de andere gemeenten waren in tien-

tallen van jaren niet bezocht, en geheel overgelaten aan de leiding van ongeschikt inlandsch personeel. Het Ned. Zend. Genootschap sloeg de hand aan den ploeg en al werden velen van de door hetzelfde uitgezonden Evangelieboden geroepen tot den dienst in de Europeesche gemeenten, er bleven toch een aantal verdienstelijke mannen over, die den grondslag hebben gelegd voor het weder opleven der Inlandsche gemeenten. Groote organisatorische talenten ontplooidde J. Kam, die van 1815 tot 1833 als predikant te Ambon gevestigd was, maar rusteloos heen en weer trok en overal regelend optrad. Zijn invloed deed zich gevoelen op de Oeliasers, Timor, de Zuidwester en Zuidooster eilanden Ternate, de Minahasa en de Sangi- en Talaudeilanden. De door het Gen. uitgezonden zendelingen ontvingen een klein salaris van de Regeering. Het duurde echter nog tot het jaar 1867 vóórdat de positie der Eur. godsdienstleeraars (Hulppredikers) bij de inl. Christengemeenten behorende tot de Prot. Kerk werd geregeld. Dit geschiedde bij K. B. van 22 Dec. van dat jaar no. 4 (Ind. Stb. 1870 no. 71), later herhaaldelijk herzien en gewijzigd, laatstelijk bij Ind. Stb. 1909, no. 411. Een „Reglement op het Hulppredikerschap en inl. leeraarsambt bij de inl. Christengemeenten in Ned. Indië werd vastgesteld bij ordonn. van 10 Sept. 1870, (Ind. Stb. no. 125, laatstelijk herzien en gewijzigd in 1911, no. 583).

Het aantal Hulppredikersplaatsen bedraagt thans 25. Daarvan is 1 gevestigd op Java, n.l. Depok (zie aldaar); verder in de Minahasa 10, in het Gouv. Celebes en onderh. 2, in de res. Amboina 6, in de res. Timor 4, en te Ternate 1. In geval van vacature zendt het Kerkbestuur daarvan bericht aan den Gouv. Gen., deze aan den Minister, die zich tot de Ind. Comm. wendt met het verzoek een voordracht te doen. De Comm. verzoekt de Besturen van Zendingscorporaties een hunner kweekelingen beschikbaar te stellen, of roept sollicitanten door middel van de dagbladen op. Nadat zij door de Comm. zijn geëxamineerd, worden zij ter benoeming aan den Koning voorgedragen, en nadat zij door de Comm. in hun ambt zijn bevestigd naar Indië gezonden. Het Kerkbestuur adviseert omtrent hun plaatsing, waaromtrent de Gouv. Gen. beslist. De hulppredikers zijn mede belast met het toezicht over de inlandsche leeraars in hun ressort. Met hun opleiding belast het reglement de Hulppredikers, die daarvoor een toelage ontvangen; feitelijk echter is daarmede in de Minahasa belast de Hulpprediker van Tomohon, in de res. Amboina een der twee Hulppredikers van Ambon, en in de res. Timor die van Baä. Na volbracht eindexamen voor de Comm. van Hulppredikers wijst hun het kerkbestuur hun werkkring aan. Slechts enkelen hunner zijn bevoegd Doop en Avondmaal te bedienen; allen hebben zij het recht huwelijken te sluiten, natuurlijk mits aan de daarvoor door de Reg. gestelde bepalingen voldaan zij. De Hulppredikers staan onder het oppertoezicht van het Kerkbestuur, meer bijzonder echter van de predikanten in hun gewest. Zij corresponderen alleen door bemiddeling van dezen met het Kerkbestuur.

De rapporten omtrent het kerkelijk leven in de Inl. Christengemeenten luiden over het algemeen gunstig. De storende invloeden in de Eur. gemeenten werken hier niet of slechts ten deele. Door velen echter wordt als een bezwaar van de tegenwoordige organisatie gevoeld dat de Reg. de jaarlijksche kosten van den Eeredienst geheel draagt; alleen de zorg voor kerkgebouwen komt voor rekening der gemeen-

ten. Daarmede hangt samen, dat de Inl. Christenen op het bestuur en beheer der Kerk en haar goederen nog geen of bijna geen invloed oefenen.

Herhaaldelijk zijn pogingen in het werk gesteld om te komen tot een nieuwe organisatie der Prot. Kerk in Indië, vooral om den band met den Staat (behalve in zoover die van finantielen aard is) te verbreken, en aan de Kerk vrijheid te geven zichzelf te besturen. Een uitvoerig en nauwkeurig overzicht daarvan is op last van het Dep. van Kol. samengesteld ten behoeve der Staatscomm. ingesteld bij K. B. van 13 Oct. 1910, no. 21, en die de opdracht ontving om de Koningin te dienen van advies „omtrent de vraag, welke maatregelen zullen zijn te nemen om te komen tot herziening van de bestaande verhouding tusschen het Gouv. en de Prot. Kerk in Ned. Ind., met het doel aan die Kerk door meerdere zelfstandigheid betere gelegenheid te geven zich naar den eisch van haar eigen leven in te richten”. Het rapport dezer Comm. werd vastgesteld op 11 April 1913; zij had bij haar arbeid bovendien gebruik kunnen maken van een advies van het Ind. Kerkbestuur dd. 30 Maart 1911.

De Staatscomm. is van oordeel, dat de veranderde omstandigheden, vooral de betere communicatiemiddelen, mogelijk maken aan de Kerk zelfbestuur te verleen, met door de gemeenteleden verkozen kerkeraden, die hun afgevaardigden zouden zenden naar classicale vergaderingen (er zouden 4 Eur. en 3 Inl. classes worden gevormd), die op hun beurt weer een Synode kiezen. De belangen der Ind. Kerk zouden in Nederland worden behartigd door een Comm. van Bijstand, samengesteld uit 11 leden, waarvan 4 te benoemen door de Synode der Ned. Herv. Kerk (van wie dan 1 in het bijzonder de Zending zou moeten vertegenwoordigen), 2 door de Synode van de Ger. Kerken, 1 door de Synode van de Evang. Luth. Kerk, 1 door de Algem. Kerkel. Vergad. van de Herst. Ev. Luth. Kerk en 1 door de Comm. tot de zaken van de Remonstrantsche Broederschap, terwijl de 2 overblijvende leden door de Synode der Ind. Kerk zelve zouden zijn te benoemen, die eveneens de opvallende plaatsen invult, wanneer een of meer der bovengenoemde colleges geen gebruik wenschen te maken van het hun toegekende recht. Deze Comm. zou den schakel moeten vormen tusschen de algemeene Prot. Kerk in Indië en de vaderlandsche Kerkgenootschappen en andere vereenigingen, die op eenigerlei wijze de godsdienstige belangen van Ned. Indië trachten te dienen. In het bijzonder zou haar zijn opgedragen het aanleggen van lijsten van predikanten, predikers (de Comm. wil den titel *hulp-prediker* laten vervallen) en godsdienstleeraars, die door de Comm., al dan niet na eigen aanmelding, voor uitzending naar Indië geschikt worden geacht. Uit deze lijst zouden de kerkeraden predikanten beroepen, hoewel zij daaraan niet geheel gebonden zouden zijn. Voor de inlandsche classes worden maatregelen voorgesteld, die bedoeld zijn om hun ontwikkeling tot zelfstandige volkskerken binnen het kader der Alg. Prot. Kerk mogelijk te maken. Dit algemeen Prot. karakter meent de Staatscomm. te moeten handhaven, en zij is van oordeel dat, indien het later door de inmiddels zelfstandig geworden Kerk wordt verloochend, de Reg. het recht heeft, haar den thans genoten finantielen steun te onthouden. In verband daarmede stelt de Comm. voor Art. 1 van het Alg. Regl. voor de Ind. Kerk te laten luiden: „De godsdienstleer der Algemeene Prot. Kerk is die van het Evangelie, overeenkomstig het

grondbeginsel van het Protestantisme”. Aan de Kerk zelf moet vrijheid gelaten worden dezen grondslag nader uit te werken, mits met handhaving van het Algem. Prot. karakter. Als bijlagen heeft de Comm. aan haar rapport toegevoegd een volledig stel reglementen ten deele ten einde zichzelf duidelijk te maken in hoever haar denkbeelden voor verwezenlijking vatbaar zijn, ten deele omdat deze concepten den arbeid der toekomstige Synode, die ze zou moeten vaststellen, zullen vereenvoudigen.

Art. 122 R.R. bepaalt dat: „In de bestaande inrichting en het bestuur der Christelijke kerkgenootschappen geen verandering wordt gebracht, dan met wederzijdsch goedvinden van den Koning en het bestuur van het betrokken Kerkgenootschap”. Op grond hiervan is het rapport der Staatscomm. aan de Kerk voorgelegd, en haar meening gevraagd. Deze luidt over het algemeen ongunstig. Men acht de plannen der Staatscomm. onuitvoerbaar en ongewenscht, en is van oordeel dat de veranderde tijdsomstandigheden, waarop de Comm. zich heeft beroepen, nog geenszins een op deze wijze geregeld zelfbestuur voor de kerk mogelijk maken. Tegelijkertijd (en naar het schijnt eenigszins in strijd daarmede) acht men een Comm. van Bijstand benoemd door de vaderlandsche Kerkgenootschappen overbodig, en wil men haar leden door de Indische Kerk zelf laten benoemen. De vraag hoe men komen zal tot een wettige vertegenwoordiging dezer Kerk blijft echter nog onopgelost. Dat het Kerkbestuur in zijn tegenwoordige samenstelling moeilijk als zoodanig kan worden erkend, wordt door velen met nadruk betoogd, en deze bewering schijnt op Prot. kerkrechtelijk standpunt moeilijk weerlegbaar, ook al erkent men dat dit college met ernst er naar streeft om aan de verschillende stroomingen in de Kerk recht te laten wedervaren. Welk het lot zal zijn van de voorstellen van de Staatscomm. en van de Ind. Kerk in het algemeen, blijft voorhands volmaakt onzeker.

Boven is reeds gezegd, dat de Staat in Indië slechts een Prot. Kerk erkent. Dit is zeer zeker een leemte, waarin zoo spoedig mogelijk moet worden voorzien. Ze heeft ten gevolge, dat de „Britsch Prot. Gemeente” de „Christelijk Gereformeerde Kerk” en de „Armenische Gemeente”, alle te Batavia, benevens de „Gereformeerde Kerk” te Soerabaja niet als Kerkgenootschappen, maar als kerkelijke „Vereenigingen met rechtspersoonlijkheid” erkend zijn. Dit neemt niet weg dat de Christelijk Ger. Kerk te Batavia zich geïnstitueerd heeft, en door twee predikanten bediend wordt; ditzelfde kan nog niet van de Ger. Kerk te Soerabaja gezegd worden; de aldaar arbeidende predikant is aan deze Kerk door een der Ger. Kerken in Nederland geleend.

In 1829 zijn opgericht te Batavia, Semarang en Soerabaja commissiën tot ondersteuning van behoeftige Christenen, samengesteld uit twee leden van de Prot., twee leden van de Roomsche kath. en één lid van de Luthersche geloofsbelijdenis, met de respectieve residenten als voorzitters, bijgestaan door een secretaris. Bij Stb. 1864, no. 46 is de werkkring dier commissiën aldus geregeld: die te Batavia strekt zich uit over de res. Bantam, Batavia (met Krawang), de Preanger Reg. en Cheribon; die te Semarang over de res. van Midden-Java en die te Soerabaja over de res. Kediri, Soerabaja, Pasoeroean, Besoeki en Madoera. Te haren behoeve wordt geheven één per mille van alle openbare verkooping, verpachtingen en van de loterijen. Op de Buitenbez. wordt het één per mille op dezelfde wijze besteed;

in de gewesten, waar geen diaconie-armen gevonden worden, gaan die gelden naar plaatsen, waar de behoefte het grootst is (Bijblad no. 598).

Tot de middelen der voormelde commissiën behooren ook de giften, die door ambtenaren van den burgerl. stand worden gecollecteerd bij aangifte of voltrekking van huwelijken; wijders kunnen zij een beroep doen op de particuliere liefdadigheid (Bijblad no. 352).

Literatuur : P. Hofstede, O. I. kerkzaken 1779. — J. F. G. Brumund, Bijdragen tot de geschiedenis der kerk te Batavia, in het Tijdschr. Bat. Gen., Deel XIII (1864) bl. 1 en 74. — C. A. L. van Troostenburg de Bruyn, De Herv. kerk in Ned. Indië, 1884. — id. Biograf. Woordenboek v. O.-I. predd., Nijmegen, 1893. — G. W. Uhlenbeck, Bijdrage tot de geschiedenis der verhouding tusschen den Staat en de Christ. kerkgenootschappen in Ned. O. Indië, 1887. — S. A. Buddingh, Proeve eener chron.-hist. schets van de lotgevallen der Prot. kerk in N. O.-I. van 1615—1851, Arnhem 1851; en voorts de Kol. Versl., de Meded. omtrent den toestand der Prot. kerken in Ned. O.- en W.-Indië van de commissie te 's Hage, het voormeld Alg. verslag van 1893, (Batavia 1895 en de Hand. van de Alg. Synode der Herv. kerk, Bijl. D. 1872, bl. 1—4; 1873, bl. 1—4; 1875, bl. 1, 2, 8, 9; 1876, bl. 3; 1889, bl. 264 en bl. 349. — Dr. J. R. Callenbach, Justus Heurnius, 1897. — Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Dubbeldam, De Ger. Kerken in Ned. en de Zending in O.-Indië in de dagen der O.-I. Comp., 1906. — Scheiding van Kerk en Staat in Ned.-Ind., Historische nota met bijlage opgesteld op last van het Dep. van Kol., 's Gravenhage 1910.

EERENS (DOMINIQUE JACQUES DE). Geb. te Alkmaar 17 Maart 1781, trad hij 15 April 1798 als soldaat in dienst, woonde in 1799 den veldtocht in Noord-Holland bij, nam in 1800 en 1801 als cadet deel aan de krijgsbedrijven in Duitschland en werd, wegens zijn moedig gedrag 6 Febr. 1801 tot 2e luit. benoemd. Spoedig klom hij in verschillende graden bij het Bataafsche en Hollandsche leger op (1e luit. 23 Sept. 1806, kap. 20 Mei 1807, luit.-kol. 25 Aug. 1809), was na de inlijving lid der commissie om Hollands belangen te Parijs te behartigen, en werd 3 Oct. 1810 chef de bataillon bij de Franche garde. Den 5den Mei 1812 tot ridder van het Fransche keizerrijk benoemd, werd hij 12 Nov. 1812 te Smolensk adjud.-commandant (kolonel) bij den generalen staf en 16 Jan. 1813 chef van den gen. staf der cavalerie van het 10e corps. Den 2den Jan. 1814 verliet De Eerens, die bij het beleg van Dantzig krijgsgevangen gemaakt was, den Fransen dienst om den 29sten d. a. v. als luit.-kol. in Nederl. dienst over te gaan; 30 April 1814 werd hij in den rang van kol. hersteld en 21 April 1815 tot gen.-majoor benoemd. Van 1803—1815 woonde De Eerens tien veldtochten bij, waaronder in Pruisen, Spanje, Portugal, Rusland en Frankrijk. Als generaal-officier werd hij met verschillende militaire commissiën belast; den 20sten Dec. 1826 werd hij luit.-gen., tevens inspecteur-gen. der cavalerie, 7 Juli 1829 comm. der 3e divisie infanterie en 25 Dec. d. a. v. directeur-generaal van oorlog. In die betrekking was hij werkzaam gedurende den strijd met België, tot hij 5 Sept. 1834 de benoeming ontving tot Luit.-Gouv.-Gen. over Ned.-Indië. Den 22sten Febr. 1835 te Batavia aangekomen, nam De Eerens 5 Maart 1835 als zoodanig zitting in den Raad van Indië en aanvaardde, na het aftreden van Baud, den 29sten Febr. 1836 het ambt van Gouv.-Generaal, welke betrekking hij

vervulde; tot hij 30 Mei 1840 te Buitenzorg overleed.

Het bestuur van De Eerens, die weinig zelfstandigheid aan den dag kon leggen en hoofdzakelijk belast was de inzichten van Van den Bosch ten uitvoer te brengen, werd vooral gekenmerkt door de zorg, voor de uitbreiding der Gouv. cultures gedragen. Door de vermeerstering van Bondjol werden de Padri-oorlogen beëindigd, en daarna het Ned. gezag op de Westkust van Sumatra tot Singkel uitgebreid. Onder de belangrijke gebeurtenissen tijdens zijn bestuur mogen voorts worden vermeld: de overeenkomst met den Sultan van Lingga gesloten tot wering van zeeroof, de toetreding van Boni tot het vernieuwd Bongaaisch contract, de oprichting van het Tijdschrift voor Ned. Indië en de afkondiging van een nieuw Reg.-Reglement op 26 Sept. 1836. Zie over De Eerens: T. v. Ned. Indië 1840 bl. 73.

EERSTE PUNT (JAVA'S). Zie JAVA'S 1e PUNT.

EF. Plaatselijke uitspraak van het door de bewoners van het Gebied der vier Radja's in Nicuw-Guinea gebruikelijke jêf, dat eiland beteekent. Beide woorden worden dikwerf weggelaten, maar zijn somwijlen onafscheidelijk met het hoofdwoord verbonden.

EGELS (*Erinaceidae*). Van deze familie der INSEKTENETERS (zie aldaar) komen in Nederlandsch-Indië slechts de twee meest primitieve, nauw met elkaar verwante geslachten *Gymnura* en *Hylomys* voor, terwijl het verder in de Oude Wereld wijd verspreide geslacht der typische egels (*Erinaceus*) er ontbreekt. De beide genoemde geslachten onderscheiden zich van *Erinaceus* door een vollediger, uit 44 tanden bestaand gebit en door het ontbreken van de stekels. Dit laatste doet hen in uiterlijk voorkomen meer op spitsmuizen dan op egels gelijken, maar eigenschappen van skelet en gebit bewijzen hun verwantschap met deze laatsten. *Hylomys suilla* Müll. et Schleg. bewoont Achter-Indië, Sumatra, Borneo en Java, waar hij in boschstreken leeft en zich met insecten voedt. Het is een klein, nog geen 1½ dm. lang, bruinharig diertje, met een kort, bijna onbehaard staartstompje en spitsen snoet. Van het geslacht *Gymnura* leeft één soort, *G. gymnura* Rafil. (*Rafflesii* Horsf., et Vig.), in Palembang *rindil* of *tampeline* genoemd, op Sumatra en in Achter-Indië, een andere, *G. alba* Giebel (*tikoos boelan* Mal.) op Borneo. De *rindil* is in hoofdzaak zwart gekleurd, met gedeeltelijk witten kop en schouders en witten staarttop; *G. alba* is bijna geheel wit en daarom voor een albino van de eerstgenoemde soort gehouden, waarmee echter niet in overeenstemming is, dat de iris zwart en niet, als bij echte albino's, rood is; bovendien verschilt hij door iets meerdere grootte, en misschien door kortere klauwen aan de achterteenen en in skeletkenmerken van *G. gymnura* (Jentink, Notes Leyden Mus., vol. XVII, 1895/96). Schneider (Zool. Jahrbücher, Abt. Syst., XXIII, 1905) vermeldt *G. alba* van Sumatra, maar dit dier was kleiner dan de exemplaren van Borneo en misschien een werkelijke albino van *G. gymnura* (Lyon, Proc. U. S. Nat. Mus., XXXVI, 1909). De *Gymnura*-soorten zijn grooter dan *Hylomys suilla* en hebben een vrij langen, naakten staart (*G. gymnura* heeft een lichaamslengte van 30—35, een staartlengte van 21—25 cm.). Zij verspreiden een sterken muskusgeur. Ze leven in holen en hun voedsel bestaat, behalve uit insecten, ook uit grotere dieren, zelfs kleine zoogdieren.

EGELVISCH. Zie KOGELVISSCHEN.

EGERON (STRAAT). Tusschen Selaroe en Jam

dena, de twee grootste der Tanimbar- of Timor-Laoet-eilanden. Is schoon en diep. Tusschen de in de straat gelegen eilanden vindt men meerdere vaarwaters, waarvan het beste, ruim 1 zeemijl breed, dat is beZ. langs het vrij hooge Anger Masa in het W. gedeelte en het lage Matkoosa in het O. gedeelte. Van den stroom en de vertikale waterbeweging is alleen bekend dat de laatste overwegend dubbel-daagsch en niet belangrijk is. In de straat ligt, op de N.O. punt van Selaroe, de kampong Adaut en, op de Z. O. punt van Jamdena, de kampong Saumlakki. Zie Zeemansgids O. I., deel V.

EGON, nog werkzame vulkaan, 1703 M. hoog, ten N.O. van Sikka in Oost-Flores. Zie Wichmann in Tijdschr. Aardr. Gen. 1891, 201 en v. Rheden in Jaarb. Mijnw. 1910 en 1911. De berg Kokker, door Wichmann genoemd en afgeteekend, is wellicht te beschouwen als de somma van den Egon.

EHING (JAV.). Zie CASSIA TIMORIENSIS.

EICHHORNIA CRASSIPES Solms., fam. *Pontederiaceae*. Kruidachtige waterplant, uit Zuid-Amerika afkomstig, in 1894 uit den Amsterdamschen Hortus in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg ingevoerd en sedert zeer snel over Java verbreid; ook reeds op andere eilanden van den Archipel waargenomen. Wegens de blauwe bloemen wordt de plant door Europeanen veelal *waterhyacinth* genoemd. Ze maakt in Ned. Indië geen zaad, maar plant zich langs ongeslachtelijken weg voort. Ze is daar ook niet tot een dergelijke plaag geworden als in Australië, Achter-Indië en Amerika, waar ze het verkeer te water ernstig belemmert. De Chineezen mengen in de Straits met goed gevolg bladeren en bladstelen onder het varkensvoer. Ook beweert men dat de vezel bruikbaar is.

EIERDOOIER. (*Natica*). Een hoorn, die in alle zeëen van den Indischen archipel voorkomt en eirond van vorm is. De dieren leggen hunne eieren bij hoopen bijeen; zulk een klomp eieren is door slijm omgeven, welke langzamerhand verhardt en dan gelijkij op een hoornachtigen polypstok of korstkorraal, die vroeger als een *Flustra*-soort beschouwd werd.

EIGENDOM. De Indische wetgeving kent als zodanig: 1o. den eigendom volgens het Ind. Burgerlijk Wetboek, 2o. den eigendom op de particuliere landerijen (zie aldaar), d.i. een eigendom, gepaard gaande aan eenige overheidsrechten (alleen op Java), en 3o. den zgn. agrarischen eigendom, welken een inlander, wien een stuk gronds in erfelijk individueel bezit toebehoort, door bemiddeling van den landraad kan verkrijgen op dat stuk grond en waardoor hij niet de rechten van het Burg. Wetb. erlangt, maar wel een bewijsstuk, alsmede bevoegdheid om op zijn grond voortaan hypotheek te vestigen (alleen op Java en Madoera), zie AGRARISCHE WET. Aangezien het recht van een inlander of van een inlandsche gemeenschap op een stuk grond, dat aan hem of haar toebehoort, in veel gevallen beperkt is dan het eigendomsrecht van het Burg. Wetb., noemt men dit oostersche eigendomsrecht liever met andere namen, b.v. erfelijk individueel bezit naast communaal bezit, inlandsch bezitrecht, enz. (zie GROND, RECHTEN OP DEN), te meer omdat van zulke gronden in het grootste deel van Ned.-Indië het gouvernement zich zelf den (zij het nominalen) eigendom toekent (zie DOMEIN VAN DEN LANDE). En indien men eenmaal het toebehooren van grond aan inlanders geen eigendom noemt, kan men moeilijk het gelijksoortige toebehooren van roerende goederen aan inlanders wel

eigendom noemen; ook daarvoor spreekt men dus liever van inlandsch bezitrecht.

EIGENDOMSREGISTERS. De bepalingen van het privaatrecht voor de Europeanen, die de levering van den eigendom van onroerend goed en de vestiging van zakelijke rechten op onroerende goederen betreffen (artt. 616—620, 696, 713, 720, 737, 760 en 1171 B. W.), alsmede die betreffende de levering van den eigendom van schepen en vaartuigen, de grootte hebbende van tien of meer lasten, en de vestiging daarop van pand- of verbandbrieven (artt. 309 en 315 W. v. K.), zijn bij de artikelen 24 e. v. en 48 van de Bepalingen omtrent de invoering van en den overgang tot de nieuwe wetgeving (Ind. Stb. 1848, no. 10), krachtens de bevoegdheid, daartoe verleend bij art. 3 b. van het K. B. van 16 Mei 1846 (Ind. Stb. no. 23), voorloopig buiten werking gesteld en sedert nimmer in werking gebracht.

Bij het genoemde artikel 24 Inv. zijn de toen bestaande voorschriften omtrent de in- en overschrijving van den eigendom van vaste goederen en de inschrijving en doorhaling van hypotheeken daarop, in stand gehouden totdat daaromtrent anders zou worden bepaald; hetzelfde is bij art. 48 Inv. geschied ten aanzien van de in- en overschrijving van schepen en vaartuigen van de grootte van vier koyang en daarboven, en het vestigen van hypotheeken daarop en de doorhaling daarvan.

Tot nog toe hebben autoriteiten en publiek in Indië, ook ondanks aandrang van uit Nederland, geen verlangen getoond om van de thans geldende regelen afstand te doen en mag aangenomen worden dat de bestaande wetgeving de sympathie van belanghebbenden bezit, waartoe niet weinig bijdraagt het bestaan van ambtelijk onderzoek alvorens tot eene overschrijving van eigendom of verleening eener akte betreffende zakelijke rechten wordt overgegaan, alsmede de omstandigheid dat, volgens de geldende wetgeving, de verleening van recht (het zakelijk contract) en de vestiging van het recht (de levering) samenvallen en tegelijk tot stand komen door en bij de passeering van de akte voor den overschrijvingsambtenaar.

De hier bedoelde voorschriften zijn vervat in de z.g. Overschrijvingsordonnantie (Ind. Stb. 1834 no. 27), sedert herhaaldelijk aangevuld en gewijzigd, welke bij Ind. Stb. 1885 no. 103 van toepassing is verklaard op het recht van opstal, eene toepasselijk-verklaring intusschen die, daar ze voor zoover betreft de vestiging van het recht van opstal, reeds voortvloeide uit de dadelijk te melden bepalingen, alleen fiscaal belang heeft en dan ook alleen ten doel had de bepalingen omtrent de verschuldigdheid van overschrijvingsrecht op akten van opstal van toepassing te maken. Immers bepaalt reeds artikel 26 Inv. (van 1848), dat de openbaarmaking der titels van aankomst van andere zakelijke rechten (opstal, erfpacht enz.), vervangen wordt door de opmaking van eene gerechtelijke akte in den vorm als bepaald bij de evengemelde overschrijvingsordonnantie.

De artt. 27 e. v. Inv. regelen in overeenstemming hiermede de wijze, waarop van andere rechtshandelingen betreffende onroerende goederen en schepen aantekening moet worden gehouden door, resp. aangifte moet worden gedaan bij, de met de overschrijving belaste ambtenaren.

Krachtens de bepalingen der genoemde ordonnantie worden de bewijzen van eigendom van onroerende goederen en van schepen van vier koyang en daarboven en de bewijzen van de vestiging (en overdracht) daarop van zakelijke rechten, verleden, in de

gewesten waar een raad van justitie is gevestigd, door een of twee commissarissen uit dien raad, bijgestaan door den griffier, en in de andere gewesten door het hoofd van gewestelijk bestuur bijgestaan door den secretaris, of, waar die ontbreekt, een commies ten gewestelijken kantore. Ook kunnen akten van borgtocht voor reeds bestaande hypotheken voor hen worden verleden.

Afzonderlijke bepalingen dragen voor verschillende plaatsen of streken in Indië, geheel of gedeeltelijk de gemelde werkzaamheden op aan andere ambtenaren.

De verdere bepalingen regelen den vorm van de akten, de aan te houden registers, de voorwaarden waaraan moet worden voldaan alvorens tot opmaking der akten kan worden overgegaan, het overschrijvingsrecht (zie aldaar), de afgifte van meetbrieven en van landmeterskennissen. De akte wordt niet opgemaakt dan nadat de ambtenaar „de bewijzen van gerechtigdheid” heeft nagezien en in orde bevonden.

De minuten der akten worden bewaard ter griffie dan wel ten residentiekantore. Ze zijn in zoover openbaar dat de griffiers en de andere ambtenaren met de bewaring der protocollen belast, gehouden zijn om, ten verzoeken van elk en een iegelijk, na te zien wie als eigenaar van eenig goed bekend staat, en of het reeds met eenig zakelijk recht is belast, alsmede om desgevorderd, daarvan een schriftelijke verklaring af te geven.

De minuten worden saamgebonden tot bundels waarbij al de overgelegde stukken, ook o. m. de overgelegde grossen van vroegere akten betreffende eenzelfde goed, aan de minuut van de nieuwe akte worden gehecht.

Bovendien worden nog afzonderlijke registers van koopbrieven (d.i. van eigendomsakten) en van hypotheekbrieven (die, als ze voor een rechtercommissaris worden verleden, veelal den naam raad-schuldkenis dragen) aangehouden, welke de betekenissen hebben van klappers op de aktenbundels. Op de ter griffie of ten residentiekantore berustende minuut der akten wordt aantekening gehouden van alle andere, hetzelfde goed betreffende, akten.

De akten zijn onderworpen aan leges en aan zegelrecht ten behoeve van den Lande.

Bij Ind. Stb. 1895 no. 61 is de overbrenging naar 's Lands archief gelast van alle akten van eigendom vóór 1800 in de residentie Batavia gepasseerd, terwijl alle akten na dat jaar aldaar verleden, ter griffie zijn overgebracht.

De Indische wetgeving huldigt ten aanzien van de bewijskracht van akten van in- en overschrijving het *negatieve stelsel*, d.w.z. dat de inschrijving als eigenaar of zakelijk gerechtigde niet oplevert het wetelijk vermoeden dat men inderdaad eigenaar of gerechtigde is; het bewijs door de akte geleverd, kan dus altijd worden tenietgedaan door het bewijs van beter recht van een ander, ook door de bewezen nietigheid van den titel van rechtsovergang. Intusschen geeft het ambtelijk onderzoek, aan elke verlijding eener akte voorafgaand, een hooge mate van zekerheid, terwijl voorts de Indische wetgeving door het instituut van eigendomsuitwijzing (zie aldaar) een middel aan de hand doet om een positief bewijs van eigendom te doen erlangen.

De eigendomsregisters zijn voorts niet vanzelfsprekend volledig, in zooverre dat van eenige wijzen, waarop eigendom wordt verkregen, niet uit de akten blijken kan. Dit is het geval ten aanzien van het domeinrecht van den Lande (zie DOMEIN VAN

DEN LANDE), van de verjaring, van de boedelmenging bij huwelijk, waarvoor nergens inschrijving is voorgeschreven of als voorwaarde gesteld.

Wel is daarentegen het passeeren eener akte van overschrijving voorgeschreven bij de verkrijging van rechten op onroerende goederen of op schepen door erfrecht, intusschen niet om van de overschrijving het verkrijgen van het recht afhankelijk te maken, maar alleen om fiscale redenen, daar nl. de overschrijving de gelegenheid geeft betaling van het overschrijvingsrecht in te vorderen. De hooge boete op verzuim van overschrijving gesteld, welke, evenals de belasting zelf, ook langs den gewonen weg van rechten kan worden ingevorderd, heeft ten gevolge, dat in den regel ook bij overgang door erfrecht overschrijving plaats vindt.

EIGENDOMSUITWIJZING is het rechtsmiddel, waardoor de bezitter van een onroerend goed door den rechter (den raad van justitie binnen wiens ressort het goed is gelegen) kan doen vaststellen, dat hij daarvan eigenaar is (artt. 621—623 B. W.). De wijze, waarop in deze moet worden geprocedeerd, vnl. ook regelende de openbare aankondiging ten einde belanghebbenden in de gelegenheid te stellen verzet te doen, is geregeld in de artt. 800 e.v. B. Rv..

Het vonnis houdende eigendomsuitwijzing wordt op verzoek van den belanghebbende ingeschreven in de eigendomsregisters (art. 622 B. W. jo. 27 Inv.); is dit geschied, dan wordt de bezitter, in alle met derden (kooper, hypotheeknemer enz.) over zoodanige goederen plaats gehad hebbende rechtshandelingen als eigenaar beschouwd, in dier voege dat tegen dien derde geene vordering tot revindicatie meer kan worden ingesteld door een ander, die mocht beweren eigenaar te zijn.

Hoewel oorspronkelijk ingevoerd ter meerdere verzekering van het gronderecht vnl. om hypotheeknemers de zekerheid te geven dat zij, bij eventuele gebruikmaking van hun recht tot verkoop, aan den kooper een onaantastbaar eigendomsrecht zouden kunnen overdragen, wordt toch zelden om zulk een reden van het middel gebruik gemaakt, zoo dit al ooit is geschied. Integendeel geschiedde dit in alle of nagenoeg alle gevallen om den bezitter, die geen of slechts een onvoldoend bewijs van eigendom van zijn goed had (bijv. indien hij het door verjaring verkreeg, een overschrijving was verzuimd, afmetingen en belendingen niet juist waren vermeld, etc.) aan een legaal bewijs van eigendom te helpen.

Het middel is in Nederland onbekend.

Literatuur: Carpentier Alting „Eigendomsuitwijzing” in het Tijdschrift Het Recht in Nederlandsch-Indië LXIX (1897) bladz. 361 e.v. en de daar aangehaalde geschriften.

EIHOORN. Nauw verwant aan de porceleinhoorns (*Cypraea*). In den Indischen archipel komt onder anderen voor de witte porceleinhoorn (*Ovula oviformis*), geheel wit en gelijkende op een groot kippenei.

EILANDEN-RIVIER. Naam, welke bij de militaire exploratie van Zuid Nieuw-Guinea is gegeven aan de belangrijke rivier, die bezuiden de Flamingo-baai (Oost-baai) met twee breede armen in zee stroomt en in haar benedenloop tal van eilanden vormt. De mondingen van deze armen waren reeds lang bekend, de rivier zelf werd echter het eerst in November 1909 opgevaren en voor een deel verkend door den gouvernements-stoomer „Valk”. De verkenning werd in den aanvang van 1911 voortgezet, ook met het doel om langs die rivier het Centrale gebergte te bereiken. Het bleek dat zij evenals de talrijke zijrivieren in haar bovenloop, haar oorsprong heeft in

dat gedeelte van dit gebergte, waarin zich de top (2290 M.) verheft, ten westen van den Juliana-sneeuwtop. De in haar benedenloop zeer breede rivier kan met kleine zeestoomers, als de „Valk”, worden opgevaaren tot 139° 22' 3" O. L. en 5° 20' 40" Z. Br. Benedendit punt ontvangt zij het water van twee belangrijke zijrivieren: de z.g. Wildemanrivier, een linkerzijrivier die stroomt uit het moerasterrein ten westen van de Mapi-rivier, en de z.g. Vriendschaps-rivier, een rechter zijrivier die eveneens, doch meer westelijk, zijn oorsprong neemt in het Centrale-gebergte. De noordelijke arm van de Eilanden-rivier staat door een waterloop in verbinding met de Oetomboewa, die in de Oost-baai uitmondt. Langs de oevers van de rivier wordt een vrij talrijke bevolking aangetroffen.

EINDRESUMÉ. Zie GROND (RECHTEN OP DEN) en HEERENDIENSTEN.

EKOR KOENING (IKAN). Zie ZEEBAARS.

EKOR KOETJING. Zie ACALYPHA HISPIDA.

EKSTER. Zie KRAAI.

ELAEIS GUINEENSIS Jacq., fam. *Palmae*. Salak minjak (SOEND.), Klapa sewoe (JAV.). De *Oliepalm*, in Afrika inheemsch, reeds in 1848 op Java ingevoerd, en sedert door 's Lands Plantentuin over Indië verspreid. De cultuur is echter niet tot ontwikkeling gekomen en de palm wordt thans op Java voornamelijk als sierplant gekweekt. De plant is te herkennen aan de geveerde bladeren en den stam, die over de geheele lengte met de resten van bladstelen bedekt is. In Afrika wordt de olie uit het vruchtvleesch machinaal en in het groot gewonnen; daaris Elaeis een uiterst belangrijke cultuurplant. Wegens de groote vraag naar olie zal de oliepalm in de toekomst vermoedelijk in het groot in den Archipel aangeplant worden.

ELAEOCARPUS EDULIS T. et B., fam. *Elaeocarpaceae*. Kareala, Tagoe-rela, Tjarimela (MAL. AMB.). Kleine boom, inheemsch in Ambon, op Java hier en daar gekweekt om de zure eetbare 3—5-kantige helderroode vruchten.

ELAEOCARPUS GANITRUS Roxb. (*Elaeocarpus sphaerica* Schum.), fam. *Elaeocarpaceae*. Gandateri (MAL.), Ganitri (SOEND.), Madjakeling (MAL.). Vrij groote boom, overal op Java verspreid beneden de 1200 M. zeehoogte, in een groot deel van Zuid-Azië voorkomend, evenals eenige andere soorten Djenitri (JAV.) geheeten. Het hout is bruikbaar; de vruchten ter grootte van een kers worden gegeten. Van de pitten maakt men zeer vaak bidkransen en hals-snoeren. Ze worden daarvoor wel uit Java uitgevoerd.

ELAT. Belangrijke kampong op het eiland Groot Kei (afdeeling Kei-eilanden, residentie Amboina), gelegen ongeveer in het midden aan de westkust van het eiland Noehoe-Joet. Zoowel hier als in de op hetzelfde eiland gelegen negorijen Eli en Fehr hebben zich de in 1621 uit Banda verjaagde bewoners gevestigd, die bijna allen tot den Islam zijn overgegaan. Zie KEI-EILANDEN.

ELATERIOSPERMUM TAPOS Bl., fam. *Euphorbiaceae*. Tapoes (MAL.), Tapos (SOEND.), Pareh (MAL.), Pokok perah (MAL.). Boom van West-Java, Sumatra en Borneo. Vooral op Sumatra in de residentie Tapanoeli komt de boom veel voor in verspreid liggende groepen in de bosschen. De groote zaden, waarvan er drie in de vrucht voorkomen, worden door de bevolking op bepaalde tijden van het jaar verzameld. In rauwen toestand gaan ze voor vergiftig door. Door ze met water te stampen en de brei eenige dagen te laten liggen gaat de vergiftige eigenschap verloren.

Het aldus verkregen product „pekasam” is een zeer gezochte Sambal.

ELBERT (DR. JOHANNES). Geoloog en geograaf. Geb. 15 Jan. 1878 te Koppenbrügge bij Hameln. Promoveerde te Greifswald 1904. In opdracht van het „Verein für Geographie und Statistik zu Frankfurt am Main”, volbracht hij in 1909-1910 een onderzoekings tocht naar Lombok, Zuid-Oost-Celebes en de eilanden Boeton, Moena, Kabaëna, Soembawa, Flores en Wetar, met de bedoeling de strijd vraag tot oplossing te brengen of werkelijk tusschen Azië en Australië een scherpe grenslijn, de zoogenaamde Wallace grenslijn”, zou bestaan ten opzichte van dieren- en plantenrijk, een grenslijn loopende door de Lombok- en Makasser-straten en verder tusschen Noord-Oost-Celebes en Mindanao. De resultaten, waartoe de onderzoeker kwam, zijn nêergelegd in het werk „Die Sunda-expedition des Ver. f. Geogr. u. Statist. Festschrift, 2 deelen, Frankfurt a. M. 1911-1912. Daarin komt hij tot de slotsom, dat een scherpe den Indischen Archipel doorsnijdende grenslijn, noordwestelijk waarvan alle landen tot Azië, zuid oostelijk waarvan alle eilanden tot Australië te rekenen zouden zijn, niet bestaat, doch dat veeleer Australië in een vroegere periode met Azië verbonden moet zijn geweest en daarvan een schiereiland hebben uitgemaakt. Dr. Elbert overleed 13 Oct. 1915 te Grenada in Spanje, op zijn terugreis van een hem door het Reichskolonialamt opgedragen onderzoekings tocht naar Kameroen, aan de gevolgen van slaapziekte.

ELECTRISCH ORGAAN (bij visschen). Zie ROG.

ELEMI. Naam voor verschillende geurige balsems uit de familie der *Burseraceae*, die in de geneeskunst gebruikt worden. De Oost-Indische of Manila-ellemi is getah kenari. Zie KENARI.

ELEPHANTIASIS. Deze naam wordt geheel ten onrechte gebruikt voor tweeërlei ziekten, die niets met elkander te maken hebben, n.l. de LEPRO of ELEPHANTIASIS GRAECORUM en de eigenlijke ELEPHANTIASIS of EL. ARABUM. In den lateren tijd wordt echter de naam Eleph. Graecorum zoo goed als niet meer gebruikt, en spreekt men eenvoudig van Lepra, zoodat de groote verwarring, die vroeger heerschte in de benaming dezer beide ziekten, nu wel voorbij is.

De eigenlijke Elephantiasis, door de Nederlanders ook wel *olijantshuid* of *olijantsbeen* (ros- of roosbeen van Suriname) genoemd, en door de inlanders met de namen *boedoeg*, *oentoet* of *kaki gadjah* bestempeld, bestaat in hoofdzaak uit een belangrijke verdikking van de huid en van het onderhuidsch celweefsel, waardoor de aangetaste lichaamsdeelen een grooteren, somtijds monsterachtigen omvang verkrijgen. De aandoening komt meestal voor aan de onderste ledematen en de geslachtsorganen: bij mannen aan het scrotum en den penis, bij vrouwen aan de schaamlippen en de clitoris. Zelden worden de borsten en de bovenste ledematen aangetast (bewoners der Zuidzee-eilanden). Het meest menigvuldig komt de ziekte slechts voor aan één been, waarvan de voet en het onderbeen dan de sterkste veranderingen vertoonen.

De ziekte ontwikkelt zich gewoonlijk met op onregelmatige tijdstippen terugkeerende, lymphan-gitische of roosachtige verschijnselen, die telkens gepaard gaan met koude rillingen, koorts, dorst, hoofdpijn en braken, en dikwijls als verschijnselen eener malaria-besmetting worden opgevat. Somtijds verlopen tusschen twee zoodanige aanvallen weken, maanden of jaren. Is de ontsteking gezeteld

in oppervlakkig gelegen lymphvaten, dan is die te herkennen aan de roode, pijnlijke, harde strepen op de huid, en de pijnlijke zwelling der daarbij behoorende lymphklieren. Dikwijls is echter de ontsteking beperkt tot dieper gelegen lymphvaten en wordt dan niet herkend. Na iederen aanval van lymphangitis gaat in den aanvang wel de zwelling der huid terug, maar er blijft toch een oedeem achter, dat langzamerhand toeneemt, waardoor de huid dikker wordt en deze met de daaronder gelegen weefsels verandert in een dichte, vaste, spekachtige bloedarme weefselmassa, waaruit bij insnijding een lymphachtige vloeistof te voorschijn komt. In een ontwikkeld geval is het aangedane deel sterk gezwollen, de oppervlakte is meestal ruw, bedekt met knobbels en wratten, minder dikwijls glad, de haren zijn spaarzaam aanwezig en grof, de nagels ruw en misvormd, de opperhuid is sterk verdikt en veelal gepigmenteerd; rondom de gewrichten bevinden zich diepe plooiën, die de beweging in het gewricht nog langen tijd mogelijk maken. Betreft het lijden een der onderste ledematen, dan kan het onderbeen 2—3 maal den vroegeren omvang verkrijgen, het heeft dan den vorm van een cylinder, die onmiddellijk in den verdikten voetrug overgaat, waardoor gelijkheid met een olifantspoot optreedt. Het scrotum kan enorme afmetingen aannemen (224 pond), evenzoo de penis (20—30 pond). De vrouwelijke schaamlippen kunnen veranderen in groote gezwollen, die tot onder de knie reiken. Gewoonlijk ondervinden de lijders alleen last door de zwaarte van het gezwel en door de bemoeielijking der beweging. De ziekte kan vele jaren bestaan en veroorzaakt soms den dood door uitputting. Regelmatige en methodische drukverbanden kunnen in het begin der ziekte eenig nut doen. Voor de ontwikkelde gevallen blijft slechts operatief ingrijpen over, dat dikwerf met uitstekend gevolg geschiedt.

Elephantiasis komt hoofdzakelijk voor bij de gekleurde rassen en wel voornamelijk onder het onbemiddelde en in slechte hygiënische omstandigheden levende deel der bevolking. Mannen worden meer aangetast dan vrouwen, kinderen zelden.

De oorzaak van deze ziekte moet gezocht worden in de besmetting met een nematode, nl. de *Filaria Bancrofti*, wier larven den naam dragen van *Filaria nocturna*, zoogenaamd omdat men deze filaria-embryonen alleen des nachts in het bloed vindt. Des avonds tegen 6 uur beginnen zij daarin te komen, en tot middernacht neemt hun aantal dermate toe, dat er soms wel 600 in één bloeddruppel geteld kunnen worden; daarna neemt hun aantal weer af, en des morgens tegen acht of negen uur zijn zij weer uit het bloed verdwenen. Verandert iemand met filaria-embryonen behept zijn levenswijze, en maakt hij den nacht tot dag, dan verandert ook de periode der embryonen. Wanneer zij niet in de periphere circulatie zijn, bevinden de embryonen zich in de groote slagaderen en in de longen.

De filaria nocturna ontwikkelt zich bij den mensch niet verder. Laat men echter een muskiet van het geslacht *Culex* bloed zuigen bij een lijder aan filariasis en onderzoekt dit dier daarna, dan ziet men dat in de muskietenmaat deze embryonen weldra hun scheede verlaten en zich vrij gaan bewegen. Zij dringen dan door den maagwand heen, en begeven zich naar de spieren van den thorax, waarin zij 16—20 dagen liggen blijven. In dien tijd worden zij veel langer (tot 1.5 m.m.) en vormen duidelijke monddeelen, een darmkanaal en een staart. Na den genoemden termijn verlaten zij den thorax, en belandt

de groote meerderheid in den kop van den muskiet. Zij dringen door in den zuignut en worden door den steek van den muskiet weer op een mensch overgebracht. De jonge filaria-larven kunnen ook in water leven. Daardoor is het denkbaar dat zij, bij het eierleggen op het water en het afsterven van den muskiet, daarin geraakt zijnde, den mensch bij het drinken van dat water per os besmetten. Zijn zij het lichaam van den mensch binnengedrongen, dan komen zij terecht in de lymphvaten, en blijven in een of ander groot lymphvat liggen, groeien daar uit tot lange, zeer dunne wormpjes, worden geslachtsrijp, en brengen de jonge filaria-embryonen voort, die door het borstlymphvat in den bloedbaan geraken, en hun leven van filaria nocturna beginnen. De volwassen wijfjes zijn 8.5—9.5 c.m. lang en haarfijn, de mannetjes zijn 4.5 c.m. lang en nog dunner.

In vele gevallen veroorzaakt deze filaria geen ziekteverschijnselen, maar zij kunnen aanleiding geven tot verstopping der lymphvaten, lymphestuwing en ontsteking, die dan ten slotte de elephantiasis tengevolge hebben.

Literatuur. Dr. B. Scheube. Die Krankheiten der warmen Länder. — Dr. G. W. Kiewiet de Jonge. Tropische ziekten van den Indischen Archipel.

ELEPHANTOPUS SCABER L., fam. *Compositae*. Tapak liman (JAV.), of Tampak liman (JAV.). Kruidachtige plant, in tropische streken zeer verbreid. Ze wordt als geneesmiddel gebruikt, terwijl de jonge bladeren wel als veevoeder dienen.

ELETTARIA CARDAMOMUM White. Zie KAPOL SABRANG.

ELEUSINE INDICA Gärtn., fam. *Gramineae* Djampang (JAV., SOEND.). Een grassoort, die in alle warme gewesten wordt aangetroffen, meestal in gekweekten toestand; in Nederl. Indië ook wild. Dit gras is een zeer geschikt voeder voor paarden en buffels.

ELEUTHEROGAMIE. Zie HÜWELIJK.

ELFT. Zie HARING.

ELLO. Zie ELO.

ELO. Linker en voornaamste zijrivier van de Progo (Java), ontspringt ten zuiden van den Oengaran, doorloopt het dal van Kedoe in Z.W. richting, tot zij zich bij Mendoet met de Progo vereenigt.

ELOHA. Zie VAARTUIGEN.

ELOUT (MR. CORNELIS THEODORUS). Zoon van C. P. Elout, schepen, thesaurier en hoofd-officier van Haarlem en van S. S. Van Orsoy, geb. te Haarlem, 22 Maart 1767. Den 1sten Sept. 1783 als student te Leiden ingeschreven, promoveerde hij 21 Juni 1788, zette zich als advocaat te Amsterdam neder, werd achtereenvolgens Schout-crimineel van Texel (1795), Raad in den Hove van Holland en Zeeland (1796), lid in de Commissie tot samenstelling van een civiel en crimineel wetboek (1799), lid van het departementaal gerechtshof van de Texel (1799) en procureur-generaal bij het nationaal gerechtshof (1802). Na eerst door den Aziatischen Raad te zijn voorgedragen voor de betrekking van Gouv.-Gen., werd hij door den raadpensionnaris Schimmelpenninck benoemd tot lid der Hooge Commissie, bestemd om naar Indië te vertrekken voor de invoering aldaar van eene nieuwe wijze van bestier der regeering, justitie en handel, maar mocht zijne bestemming niet bereiken, daar hij op reis in Amerika met zijn ambtgenoot Van Grasveld door koning Lodewijk Napoleon werd teruggeroepen. In het vaderland teruggekeerd werd hij 1807 lid van de commissie voor de samenstelling van een crimineel wetboek en 1808 lid van den Staatsraad. In 1810 maakte hij deel uit van de commissie belast om te Parijs Holland's be-

langen te behartigen; na de inlijving zette hij zich als advocaat te Den Haag neder, en bleef ambtelooz tot het herstel onzer onafhankelijkheid. Toen werd hij in Dec. 1813 benoemd tot lid der Commissie voor het ontwerpen der staatsregeling en (6 April 1814) lid van den Raad van State, welke betrekking hij reeds in Sept. d. a. v. verwisselde voor die van Staatsraad i. b. d. en Commissaris-generaal over Ned.-Indië, ten einde met Van der Capellen en Buyskes Ned.-Indië uit handen der Engelschen over te nemen. In Indië nam hij ijverig deel aan de reorganisatie van het bestuur. Terwijl in het algemeen over de voornaamste punten van beheer eenstemmigheid tusschen Comm.-gen. bestond, verschilde hij met Van der Capellen in zinswijze omtrent het gewichtige punt: de uitgifte van woeste gronden aan particulieren, waarvan hij groot voorstander was. Na de ontbinding der Hooze Commissie keerde Elout 16 Febr. 1819 naar Nederland terug, leed onder weg schipbreuk en vond hij zijne terugkomst (29 Nov. 1819) zijne benoeming tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, die hij echter niet aannam. In 1820 benoemd tot gevolmachtigde des Konings om te Londen te onderhandelen over geschillen, tusschen Engeland en Nederland ontstaan bij de overneming der Ned.-bezittingen in 1816, had hij een groot aandeel in de voorbereiding van het tractaat van 17 Maart 1824; hij woonde echter de laatste onderhandelingen niet bij, daar hij 1 Mei 1821 tot Minister van financiën benoemd werd, en 30 Maart 1824 als Minister voor de nation. nijverheid en de koloniën optrad, sedert 5 April 1825 als Minister voor de marine en de koloniën. In deze laatste betrekking betoonde hij zich een ijverig voorstander van de voorstellen van Du Bus tot het uitgeven van woeste gronden op Java aan Europeesche ondernemers; het verschil van meening, dat daaromtrent tusschen hem en den tot Gouvern.-Gen. benoemden staatsman Van den Bosch bleek te bestaan (zie CULTUUR-STELSEL), leidde tot de indiening van zijn verzoek om ontslag dat hem, met ingang van 1 Oct. op 6 Sept. 1829 werd verleend, met behoud van den rang en den titel van Minister van Staat. Daarna leefde Elout nog eenige jaren te 's Gravenhage, waar hij 3 Mei 1841 overleed. Uit de nagelaten papieren van Elout zijn zeer gewichtige bijdragen tot de geschiedenis van Ned.-Indië gepubliceerd. Zij zijn: Bijdragen t. d. kennis v. h. kolon. beheer, 's Grav. 1851; Bijdragen t. d. geschied. v. h. kolon. beheer, 's Grav. 1861; Bijdr. t. d. gesch. der onderhand. met Engeland betreffende de overzeesche bezittingen 1820—1824, 's Grav. 1863; Bijdr. betrekkel. kolon. e. a. aangelegenheden i. d. Raad v. State behandeld, 's Grav. 1874.

ELOUT (CORNELIS PIETER JACOB). Zoon van den bovengenoemde en H. J. van Eijbergen, geb. te Haarlem 26 Nov. 1795. Aanvankelijk bestemd voor de studie in de rechten, begaf Elout zich in 1812 naar Leiden, doch liet die studie varen, daar besloten werd, dat hij zijn vader, na diens benoeming tot Commiss.-gen., naar Indië zou vergezellen. Toen de terugkomst van Napoleon het vertrek der Hooze Commissie aanvankelijk verhinderde, trad hij als vrijwilliger in dienst, en woonde als eerste luit.-adjud. den veldtocht van 1815 bij; als kapitein vergezelde hij in 1816 zijn vader bij diens vertrek naar Indië. Daar nam hij deel aan de krijgsbedrijven in Cheribon tot demping van een opstand, aldaar uitgebroken (1818), en aan de beide expeditiën tegen Palembang in 1819 en 1821 uitgezonden. In den tijd tusschen de beide expeditiën verloop, werd Elout (Oct. 1820) als

Gouv. secretaris aan het hoofd gesteld van het pas aan de Algemeene secretarie ingestelde Depart. voor de inlandsche zaken, dat ten doel had het beoefenen der inl. talen door opzettelijk benoemde élèves, het brengen op een geregelden voet der briefwisseling met de inl. vorsten, het onderhandelen met de afgezanten, het verrichten van zendingen bij de vorsten, het vertalen van publicatiën en reglementen en het samenstellen en uitgeven van taalkundige werken. In die betrekking belastte hij zich met de omwerking en vertaling in het Fransch en Nederlandsch van de Mal. spraakkunst en het Mal. woordenboek van Marsden, en maakte den tijd van zijn verlof naar Nederland ten nutte om de uitgave dier werken te Haarlem bij den uitgever Enschedé te bezorgen. In dien tusschentijd werd hij ook toegevoegd aan den lateren Ned. gezant te Londen Mr. R. R. Falek, bij het voeren der onderhandelingen, die geleid hebben tot het sluiten van het tractaat van 17 Maart 1824. In 1825 in Indië teruggekeerd, nam Elout als majoor deel aan de krijgsbedrijven op Java tegen Dipa Negara, tot hij in Januari 1827 tot resident van Riouw werd aangesteld, in welke betrekking hij het Ned. gezag op de Karimon-eilanden herstelde en een contract sloot met den Sultan van Riouw-Lingga, ter regeling van diens verhouding tot het Ned. Gouv., ten gevolge van het bovengenoemd tractaat. Na in Juni tot luit.-kol. bevorderd te zijn, werd Elout in 1830 aangesteld tot resident en militair kommandant ter Westkust van Sumatra; daar volgde hij een veel krachtiger politiek dan door zijn voorgangers De Stuers en Mac Gillavry was gehuldigd (zie PADRI'S), waardoor de strijd opnieuw ontbrandde, die tot de onderwerping der Padri's in 1832 leidde, welke echter spoedig door een nieuwen opstand gevolgd wrd, dien Elout niet geheel heeft kunnen bedwingen. Bij bijzondere promotie tot kolonel bevorderd, werd hij toen naar Java overgeplaatst, waar hem het bevel werd toevertrouwd over eene expeditie naar de Lampongs, die met succes bekrond werd. In 1837 vertrok hij opnieuw met verlof naar Nederland; bij zijn terugkomst op Java (1839) verkreeg hij met den honor. rang van generaal-majoor zitting in den Raad van Indië. Ten gevolge zijner geschokte gezondheid zag hij zich reeds in 1842 verplicht naar Nederland terug te keeren; hij overleed spoedig daarna in September 1843.

ELOUT VAN SOETERWOUDE (Jhr. Mr. WILLEM CORNELIS ALEXANDER). Geb. te 's Gravenhage 30 Dec. 1848, kleinzoon van den Comm.-gen. en zoon van Jhr. Mr. P. J. Elout Van Soeterwoode en Jonkvr. W. L. Van Loon, promoveerde hij te Leiden in de rechten (1874) en werd terstond na zijn promotie aangesteld tot adj.-commies bij het Min. v. Kol. Nadat hij in 1882 uit die betrekking op zijn verzoek was ontslagen, ondernam hij in 1882—1883 een reis naar West-Indië, naar aanleiding waarvan hij schreef de brochure „Onze West” en een Gidsartikel „De Surinaamsche goudvelden”. In 1886—1888 deed hij een reis naar Ned.- en Britsch-Indië. Diep doordrongen van het onberekenbare nadeel, dat het gebruik van opium den inlander berokkende, schreef hij „De opiumvloed” en richtte den Anti-opiumbond op, waarvan hij secret.-penningmeester werd, terwijl hij tevens optrad als redacteur van het tijdschrift van dien bond. Bovendien schreef hij enkele artikelen over Indische onderwerpen. Hij overleed den 12 Mei 1903 te Roosendaal (Gelderland).

ELPAPOETIH-BAAI. Een groote, ver het land indringende open baai aan de Z.kust van Ceram, op ongeveer 128° 45' O.L. van Gr., met lage, steile kus-

ten en zeer groote diepten. De eenige veilige ankerplaats wordt gevonden in de kleine binnenbocht van Amahai, aan den Z.O.hoek der baai, waar veel uitvoer plaats heeft. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. V.

EMBE. Zie **GEIT**.

EMBELIA RIBES Burm., fam. *Myrsinaceae*. Katjembang (JAV., SOEND.), Tjembang (JAV.). Klimmende heester van Eng.- en Ned.-Indië. De vruchtjes en een uit deze bereide werkzame stof (embeliazuur) zijn in den laatsten tijd in Europa als voortreffelijk lintworm-middel in gebruik genomen.

EMES. Zie **BOOMSPITSMUIZEN**.

EMES (SOEND.). Zie **LUFFA**.

EMIGRATIE. Met dit woord worden aangeduid.

1. de uitzwerming van inlandsche gezinnen uit één deel van Indië—speciaal uit Java—naar een ander deel—speciaal Zuid-Sumatra, ter kolonisering. Zie hierover **KOLONISATIE**;

2. de werving van inlandsche arbeidskrachten voor ondernemingen in de kolonie Suriname;

3. de werving van inlandsche arbeidskrachten voor ondernemingen in het buitenland met uitzondering van Suriname.

Over de emigratie bedoeld onder 2, handelt de ordonnantie van 16 April 1896, Ind. Stb. no. 72, gew. bij Ind. Stb. 1907 no. 123, 1910 no. 219 en 1913 no. 517; voorschriften tot uitvoering zijn vastgesteld bij Gouvernementsbesluit opgenomen in Ind. Stb. 1896 no. 73, gewijzigd bij Ind. Stb. 1912 no. 527 en 1914 no. 467. Van belang is ook voor dit onderwerp de inhoud der Wervingsordonnantie (Ind. Stb. 1909 no. 123), waarover onder **KOELI**.

Deze bepalingen regelen de werving en de toelating van werfagenten, de inrichting der dépôts ter plaatse van inschepping—alleen Batavia, Semarang en Soerabaja—het geneeskundig onderzoek, het werkcontract (model-werkcontracten zijn opgenomen in Bijbl. 6966 en 7148—gouvernementsbesluiten), de uitrusting voor de reis, inrichting en uitrusting van schepen voor vervoer van emigranten, de behandeling aan boord enz.

Het algemeen toezicht op deze emigratie is opgedragen aan het personeel der arbeidsinspectie, terwijl in elk der drie emigratiehavens een commissaris voor de emigratie werkzaam is, bijgestaan door een „Geneeskundige inspectie voor de emigratie”.

Het aantal emigranten is niet zeer groot, bedroeg in 1910, 935; 1911, 500; 1913, 383; 1914, 136. Wegens moeilijkheden ondervonden met de werving door particuliere werfagenten werd voor het jaar 1914 de werving van arbeidskrachten voor Suriname opgedragen aan de residenten van Semarang en Kedoe. Deze gouvernementswerving heeft echter slechte resultaten gegeven. Terwijl uit Suriname 900 personen waren aangevraagd, konden slechts 173 worden geleverd, waarom ook de aan de emigratie verbonden kosten te hoog werden. Van uit Suriname is daarom verzocht weder tot het oude stelsel van particuliere werving over te gaan, waartoe blijkens de memorie van toelichting op de Indische begroting van 1916 door de regering besloten is.

In Suriname wordt het toezicht op deze en andere emigranten uitgeoefend door den Agent-generaal met verder aan hem toegevoegd personeel.

Over de emigratie bedoeld onder 3 handelt de ordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1887 no. 8. Deze verbiedt het werven van Inlanders tot het verrichten van arbeid buiten Nederlandsch-Indië, met bevoegdheid evenwel van den Gouverneur-Generaal om van dit verbod dispensatie te verleen onder bijzondere, bij elk besluit te omschrijven voorwaarden.

In het Kol. Verslag vermeldt staat E no. XII elk jaar de gevallen, waarin dispensatie wordt verleend. Meestal geschiedt dit voor arbeid in Britsch Noord-Borneo, de Straits-Settlements en de Confederated States op Malaka, bij uitzondering ook voor Nieuw-Caledonië. Het aantal emigranten van deze soort bedroeg in 1912/13 4705.

Over de werving van Javaansche koeli's voor de Buitenbezittingen zie mede onder **KOELI**.

EMMAHAVEN. Kunstwerk in de Koninginnebaai (vroeger Brandewijnbaai genoemd), van 1887-1892 tot stand gebracht in het belang der exploitatie van de Ombilin-kolenmijnen bij Sawah Loento. Een spoorlijn verbindt laatstgenoemde plaats, — via Solok, Padang Pandjang en Padang — met de Emmahaven, en voert de steenkool af, welke daar vooral wordt ingenomen door de schepen van de Rotterdamsche Lloyd of naar Sabang wordt vervoerd. Het is de 5e haven van Ned. Indië. In de laatste jaren werden aan de Emmahaven verschillende verbeteringswerken uitgevoerd, ter vergroting der lengte van aanlegsteigers en der opslagruimte voor goederen. De plannen, welke nog steeds bestaan om een afvoer van de Ombilin kolen naar de drukke Straat van Malaka te maken, blijven echter een dreigend gevaar voor de Emmahaven.

EMPATONG of **HAMPATONG.** Benaming van houten beelden, die de Biadjoe — en andere Dajakstammen der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo gebruiken tot afwering van schadelijke invloeden binnen de woningen, vooral van ziekten. Vandaar dat deze beelden vaak een ithyphallisch karakter dragen. Men treft dergelijke beelden dikwijls aan in de Dajaksche nederzettingen langs de Kahajan en de Barito. Ook de groote, ijzerhouten palen, van boven in een menschfiguur uitlopende, waaraan bij doodenfeesten de karbouwen of andere offerdieren (vroeger de pandingen en slaven, die geslacht moesten worden) werden vastgebonden, heeten *empaiong* of *hampatong*; eveneens, bijv. in de Doesoelanden, de beeldjes, die als *ganti-diri*, d.i. als plaatsvervanger van den zieke, aan de geesten worden aangeboden, opdat de zieke geneze; vooraf wordt het beeld met het bloed van een offerdier bestreken, om er zielestof aan mee te deelen. In 't algemeen worden in de Z. en O. Afdeeling allerlei figuren, ook van ander materiaal dan hout gemaakt, *empaiong* genoemd. (Vgl. Maleisch patoeng = beeld).

Literatuur: Hardeland, Dajaksch Wörterbuch, s.-v.; A. R. Hein, Die bildenden Künste, p. 30 vlg. en 198 vgl. met p. 31, fig. 3 en 4; Bock, Reis in O. en Z. Borneo p. 82; Grabowsky in Int. Arch. f. Ethn. II, p. 190-191 en pl. VIII, fig. 11a-b, X en XI, fig. 26 en 26a; Kühr in Bijdr. T. L. V. 1897, p. 62 en 64-65; Perelae, Ethn. beschrijving der Dajaks p. 230; Schwaner, Borneo I, p. 184 en II, p. 7, 161; Veth, Borneo's Westerafdeeling, II, p. 308-309; Juynboll, Catalogus van Borneo, II, p. 347, 350-352, en 373 met plaat XVII, fig. 6 en plaat XX, fig. 2; Wilken, Verspreide geschriften, II, 491, III, 110, IV, 135; Kruyt, Animisme, p. 95, 98, 292; P. Te Wechel, Erinnerungen aus den Ost-u. West-Dusun-Ländern p. 43, 49 en 97 in Int. Archiv. f. Ethn. Band. XXII.

EMPELAM (MAL.). Zie **MANGIFERA INDICA**.

EMPOENG, ook Tompaloean genoemd, een 1340 M. hooge vulkaan, behoorende tot de Lokon-groep in de Minahasa. Een beschrijving werd gegeven door Koorders (verslag eener botanische dienstreis in de Minahasa, Batavia. 's-Gravenhage 1898), overgenomen door Sarasin, Entwurf p. 35. Werd echter reeds

in 1819 door Lenting en in 1821 door Reinwardt bestegen. Aan het zadel tusschen E. en Lokon vormden zich in lateren tijd een paar solfataren. (1893).

EMPRAK (JAV.). Zie CHYDENANTHUS.

ENALUS (*Enhalus*) **ACOROIDES** Steud., fam. *Hydrocharitaceae*, Deringoe laot (MAL.), Lamoen (SOEND.), Bama (MAK.) Zeeplant, in het water groeiend in de nabijheid van de kust op plaatsen, waar het strand vlak is. Bij eb ligt ze droog of is ze met weinig water bedekt. De smalle bladeren, die tot een meter lang zijn, hebben vezels, waaruit netten gemaakt worden. De vrucht bevat een negental zaden, dierauw of vaker gepoft of gekookt gegeten worden. Ze zijn rijk aan zetmeel en worden o.a. door de bewoners van Straat Soenda ingezameld om als voedsel te dienen. De bladeren zijn het hoofdvoedsel van den Doejoeng (zie aldaar).

ENDEH. Landschap op het eiland Flores, gelegen aan de gelijknamige baai, zich uitstrekkende tot aan de noordkust en als belangrijke handelsstreek op dit groote eiland als een der voornaamste der tot de onderafdeeling van dien naam behorende landschappen aangemerkt. Het bevat aan den vasten wal een twintigtal strandkampongs, die zich langs de westkust van een door de bergen Poei en Ija gevormd schiereiland uitstrekken, benevens een groot aantal bergkampongs. Aan het hoofd staat een radja gevestigd ter hoofdplaats Endeh. Op het in de baai liggende eilandje Noesa Endeh in de kampong Réko-Réko zou de oorspronkelijke bevolking zich aanvankelijk opgehouden hebben, om zich later naar den overwal te verplaatsen.

Literatuur: S. Roos, Iets over Endeh, Tijdschr. Bat. Gen., Dl. XXIV (1877) en A. Wichmann, Tijdschr. Aard. Gen., 2e serie, Dl. VIII, (1891) blz. 218 vlg.

ENDEH. Onderafdeeling der afdeeling Flores van de residentie Timor en onderhoorigheden met hoofdplaats Endeh en nagenoeg het middelste gedeelte van het eiland Flores omvattend. Zij wordt ten O. en W. respect. begrensd door de onderafdeelingen Maoemere en Ngada; en staat organiek onder bestuur van een controleur B.B. De onderafdeeling bestaat uit de vier landschappen: Tanah Rea, Endeh, Ndonga en Tanah Koenoë V.

ENDEH. Hoofdplaats van de onderafdeeling Endeh, tevens van de afdeeling Flores, van de residentie Timor en Ond. en standplaats van den afdeelingsschef (assistent-resident), van een controleur ter beschikking en van den onderafdeelingsschef. Voorts ligt er militaire bezetting onder een Kapitein der infanterie. — Na in 1907 door de bergbevolking te zijn afgegaan en verwoest, heeft de plaats, tengevolge van een voor den opbouw gevolgd ruimer project, een net aanzien gekregen. Zij neemt als handelsvestiging steeds in bloei toe. De hoofdplaats bestaat uit een groot aantal kampongs, die alle afzonderlijke namen hebben. — De plaats wordt geregeld aangedaan door de booten der Kon. Paketvaart mij.

ENDEH (BAAI VAN). Een breede, geheel open baai aan de Z.kust van Flores, op ongeveer 121° 30' O.L. van Gr. met groote diepten en steile kusten, waaraan de gelijknamige afdeelingshoofdplaats en, aan den Z.O.hoek, de kenbare vulkaan Ija wordt gevonden. In de baai ligt het zeer steile Noesa Endeh, even sterk bevolkt als de vaste wal. De weinige ankerplaatsen in de baai zijn onbeschat. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. IV.

ENDEHNEESCH. Het Endehneesch behoort tot de

Bima-Soemba-groep, doch heeft in grammaticaal opzicht wel het meeste van alle daartoe behorende talen verloren, zonder dat daar een eenigszins aannemelijk getal nieuw-vormingen tegenover staan. Wat het klank-stelsel betreft, is het aantal in de taal voorkomende klanken niet gering; behalve de klinkers *a, i, e, o, u*, (de *pépét* ontbreekt), in verschillende variëteiten en verbindingen, worden als medeklinkers gevonden: *k, g, ngg, ng; t, d* (dentaal), *d, nd, n; p, b, h*, (uitgesproken als de Sawoeneesche *b*, bijv. in *haha*, wassen), *mb, f, m; dj*, (gelijk de Mal. *dj; tj* en *nj* ontbreken); *r*, (gelijk bijv. de Mak. *r*), *ɾ*, (waarvan de uitspraak tusschen *r* en *l* in *ligt*), *rg*, (de gutturale *r*; eene *l* ontbreekt in het eigenlijk Endehneesch); *s; w, h*, (zachter van uitspraak dan de *h* in overgenomen woorden, welke door een ander teken wordt aangeduid). Daartegenover staat, dat alle sluitende medeklinkers spoorloos verdwenen zijn; ook de neus-klanken in het woord, (behalve in de verbindingen *ngg, nd, mb*). De algemeen voorkomende Mal. Pol. suffixen zijn geheel verdwenen; datzelfde geldt van de prefixen en infixen, met ééne uitzondering: het prefix *pa*, dat hier evenwel alleen dient om reciproque werkwoorden te vormen, (als in het Bataksch). Eenige vorm-verandering komt overigens bij het werkwoord niet voor; een werkwoord als *kuni*, zenden, luidt in zins-verband bijv. *djaō* (ik) *kuni sando*, ik zend (zond) een gezant (of: den gezant, de gezanten). De volledige pers. voornw. vervullen ook de functie van onze bezittelijke voornw., bijv. *ana djaō*, mijn kind. Aangezien er van in onbruik geraakte prefixen ook zeer weinig is overgebleven, zijn de woorden bijna zonder uitzondering, (eenige één-lettergrepige partikels daargelaten), twee-lettergrepig, hetgeen aan de taal een eigenaardig voorkomen geeft. Daaruit is wel te verklaren, dat het eenig overgebleven oude prefix *pa* meestal verdubbeld voorkomt, bijv. van *tei* (zien): *papatei* naast *patei*, (elkander zien), daar de eerste vorm beschouwd kan worden uit twee twee-lettergrepige deelen te bestaan. Bij eene genitief-bepaling staat het bepalende woord volgens den algemeenen Mal. Pol. regel achteraan; gewoonlijk echter staat tusschen beide substantieven een partikel *kōō*, bijv. *saō* (huis) *kōō radja*, de woning van den vorst; ook wanneer de woorden eigenlijk eene samenstelling vormen, kan dit *kōō* gebruikt worden, bijv. *mata* (= Mal. Pol.) *kōō ae* (water) = *mata-ae*, bron. Eene nieuw-vorming is een element *oro*, dat voor verbale woorden wordt gevoegd om daarvan substantieven te vormen, bijv. van *tiwa*, ankeren: *oro-tiwa*, anker-plaats; van *wua*, laden: *oro-wua*, lading; van *kāma*, maken: *oro-kāma*, werktuig; van *kuni*, (iemand) zenden; *oro-kuni*, gezant; van het ontleende *susa*: *oro-susa* = Mal. *kasusahan*; enz. De oorspronkelijke betoekenis van dit *oro* is nog niet zeker bekend. Door invloed van andere talen uit de omgeving zijn enkele samenstellingen, waarvan het bepalende woord met genitief-waarde voorafgaat, in gebruik gekomen; ook in andere opzichten blijken de talen van Oost-Flores invloed gehad te hebben, doordien bijv. evenals in het Sikka'sch, de taal in plaats van aanwijzende voornw., gebruik maakt van plaats-aanwijzingen, als: *rau*, (vormelijk Mal. *laut*), wat beneden ligt; enz. Van het eigenlijk Endehneesch is het zoogenaamde Berg-Endehneesch, ook wel Lioneesch genoemd, eenigszins onderscheiden, althans wat betreft het klank-stelsel. De Endehneezen zijn het eenige volk in de residentie Timor, dat een eigen letter-schrift bezit. Wel is waar is het alfabet oorspronkelijk ontleend aan het Mak., maar voor alle medeklinkers, welke aan laatst-ge-

noemde taal ontbreken, als de *h*, *f*, enz., alsmede voor de *ngg*, *nd*, *mb*, hebben zij eigen teekens bedacht. Deze teekens worden gegrift op lontar-blad. Het schrift wordt voornamelijk aangewend voor practische doeleinden, maar toch worden er ook kleinere gedichten mede opgeschreven.

Literatuur. Tot dusverre zijn alleen in druk verschenen: Wdl. en Samenspr. in het Holl. en Endehnees, door S. Roos; Wdl. van het dialect van Lio, (West-Flores), door L. F. Calon, Tijdschr. van Ind. T.-L.-en Volkenk., Dl. XXXV (1893), afl. 2. J. C. G. J.

ENDOET. I. Een zeer oude (miocene) vulkaan in ZO. Bantam, in de parallel van den Salak; zij vormt een zeer breed en stompen kegel, 1296 M. (Verbeek, Java, 829).

II. Een vulkaan in de Preanger in de buurt van den Salak, 1475 M. hoog, doch slechts 700-900 M. boven de hoogvlakte, waarin de voet uitloopt (Verbeek, Java, 751).

ENDOGAMIE. Zie HUWELIJK.

ENGANO (ENGANO).

Landbeschrijving. Eilanden-groep, gelegen in den Ind. Oceaan, bij de W.kust van Sumatra, eene oppervlakte van 444 K.M². beslaande, en administratief behoorende tot de afd. Benkoelen der gelijknamige residentie. De groep bestaat uit het hoofdeiland, Kêfoe Kaihoekka of Eloppo, en zes kleinere, onbewoonde eilandes: Kêfoe Kaik, K. Karakoewa, K. Adoewe, K. Kaoeperoe, K. Kaperoeroe en K. Kokkie. Er werden in 1888 13 landschappen (karorie) gevonden, die door duidelijke grenzen van elkaar gescheiden zijn en gezamenlijk 50 kampons (kaoedara) bevatten. De groep is bijna geheel door riffen omgeven, waarin zich enkele openingen bevinden, waardoor men de eilanden kan naderen. Terwijl de kleine eilanden vlak zijn, vindt men op het hoofdeiland een bergketen, van N.W. naar Z.O., doorgaans niet hooger dan ± 180 M., doch op enkele plaatsen tot 300 à 360 M. zich verheffende. Tal van kleine riviertjes en beken doorstroomen het hoofdeiland, die bijna allen op het gebergte ontspringen; slechts enkele komen voort uit de moerassen, die vooral langs de zuid-kust gevonden worden. De eilanden zijn dicht begroeid met zwaar geboomte, waaronder tal van boomen, die uitmuntend timmerhout opleveren. Het verkeer over land tusschen de kampons geschiedt langs het strand of langs zeer smalle, primitieve wegen door de wildernis, dan wel met een sampan over de riffen, wat alleen bij hoog water geschieden kan. Onder de cultuurgewassen zijn vooral de kokospalmen van belang; van 1865 tot 1870 werd door den Heer Francis een aanplanting op Adoewe aangelegd, om kokosolie te bereiden, welke onderneming echter is opgeheven. De planten- en dierenwereld der groep heeft groote overeenkomst met die van Sumatra; het wilde zwijn is echter, behalve de vogels, het enige wild dat Engano oplevert.

Bevolking. De inlandsche bevolking, die na aftrek van de vreemdelingen (Chinezen, Bantammers, Batavianen en Maleiers) in 1885, 870 en einde 1914 slechts 329 zielen bedroeg, werd in 1862 nog op 3000 gesteld; hare vermindering wordt toegeschreven aan geheerscht hebbende epidemieën, weinige geboorten zoowel door natuurlijke als door gewilde steriliteit, verschillende ziekten als malaria, dysenterie, tuberculose, beri beri, terwijl ook een deel der vermindering op „inzucht” schijnt te moeten worden gesteld en aan de onmogelijkheid om zich aan te passen aan de in laatste halve eeuw ontstane nieuwe toestanden. Een proef in 1908 genomen

om door immigratie van Christen-Bataks het bevolkingscijfer te doen toenemen is mislukt, als gevolg van de ziekten waarvan deze lieden te lijden hadden.

Volgens eene overlevering van Chinezen afstammend, zijn de thans nog levende Enganezen, wat de mannen betreft, van krachtigen lichaamsbouw, flink gespierd en van lange gestalte; de meesten hebben een rond hoofd, hoog voorhoofd en opvallend sterk ontwikkelde onderkaak. De neus is of recht of ietwat gebogen (arendsnus), de mond is klein, de lippen zijn meestal dun, terwijl het gebit regelmatig is, de oogen staan eenigszins schuin in het hoofd. De huidskleur is zeer verschillend, eene lichtgele tint is echter overwegend. Het hoofdhaar is sluis of lichtgolvend en wordt tegenwoordig meestal kortgeknipt gedragen; op aangezicht en lichaam zijn de mannen weinig behaard. Over de vrouwen luidt het oordeel ongunstig; zij zijn op enkele uitzonderingen na verziekt, hebben een zware krassende stem, zijn alles behalve bevallig in hare bewegingen en rooken als mannen (sirihkauwen is onbekend).

De kleding verschilt niet van de algemeen gebruikelijke maleische, de mannen gaan echter blootschouwers of met hoofddoek dan wel met een mutsje of stroohoed; de vroegere gewoonte van naaktloopen schijnt bij uitzondering nog te willen opduiken. Van de vroeger gebruikelijke sieraden, waaronder vooral een gordel van kralen en een zeer bijzonder vrouwenhoofddekseel merkwaardig waren, zijn thans nog maar enkele in gebruik o. a. een Halsband van glaskralen, waaraan een schelp bevestigd is en bij de heidensche Enganeesche mannen een hoed van pandanbladeren in den vorm van eene phrygische muts als teeken van rouw. Het karakter wordt beschreven als ongekunsteld, rustig, eerlijk en spaarzaam; de Enganezen doen niet aan dobbelen, maken geen gebruik van bedwelmende dranken, rooken wel veel tabak, maar schuiven geen opium; daar zij gemakkelijk in eigen levensbehoeften kunnen voorzien mislen zij geestkracht en ondernemingsgeest, maar houden zich geregeld bezig. Vroeger werd een groot deel van den tijd in beslag genomen door het oorlogvoeren, waarbij ook bloedwraak een groote rol speelde; thans houden de Enganezen zich bezig met het in; zamelen van copra en rotan, vischvangst, het aanleggen en beplanten van ladangs en erven (met kladdie, bira en pisang), het smeden van wapens voor de varkensjacht en het knopen van vischnetten. Ruilhandel wordt voornamelijk gedreven op Poeloe Doe-wa, waartoe bij aankomst van de pakketvaartboot een groot deel van de bevolking daar gedurende eenigen tijd te zamen komt. De vrouwen doen licht werk, zorgen voor de huishouding, vlechten mandjes van rotan en touw voor de vischnetten. Een in 1909 genomen proef om door het inzouten van visch een nieuwen tak van bedrijf te openen is mislukt. Vroeger bewoonden de Enganezen bijenkorfvormige, op hooge palen gebouwde woningen, waarnaast een evenzoo op palen gebouwd vierkant huis, dat meer voor dagverblijf en ontvangst van gasten diende; deze merkwaardige woningen zijn sinds een tiental jaren alle verdwenen en hebben plaats gemaakt voor de gewone maleische huizen, die hetzij op den grond, hetzij op palen worden gebouwd. De gewone wapens zijn de werplans, die op het eiland zelf wordt vervaardigd, en sabels en kapmessen, die van vreemdelingen worden ingeruild; in de vroegere oorlogen waren ook schilden en knodsen (voor vrouwen) in gebruik.

Omtrent de maatschappelijke verhoudingen loo-

pen de berichten uiteen; volgens sommigen is de bevolking verdeeld in zes soekoes, die in de landschappen dooréén wonen en ieder haar eigen hoofd hebben; volgens anderen vormt ieder dorp ééne groote familie, terwijl hoofden onbekend zouden zijn; daarnaast wordt het bestaan van vijf moederstammen vermeld. De huwelijkskeuze wordt alleen beperkt door uitsluiting van de naaste bloedverwanten van de zijde der moeder. De huwelijken werden, althans vroeger, op vrij laten leeftijd gesloten. De vader van de bruid ontvangt een bruidsprijs, in lansen, kapmessen en kralen bestaande, het meisje krijgt zoo veel als uitzet, als het bezit van den bruidegom bedraagt. Het is vergund meer dan eene vrouw te hebben, doch dit geldt niet als een teeken van aanzien. Gewoonlijk trouwt een weduwnaar de zuster zijner overleden vrouw, eene weduwe wordt in den regel aan een broeder van den overleden echtgenoot uitgehuwelijkt. De bevalling der vrouwen geschiedde vroeger in het bosch, thans binnen's huis; afdrijving der vrucht kwam veelvuldig voor; sterft eene vrouw in het kraambed, wat door de ruwe behandeling der doekoens vroeger vaak gebeurde, dan wordt het geheele dorp verlaten. Bij sterfgevallen door andere oorzaken wordt het huis afgebroken, de afbraak onder de nabestaanden verdeeld of wel het huis wordt elders weder opgebouwd. Lijken worden tegenwoordig algemeen begraven, vroeger kwam ook het wegwerpen van hen, die aan eene besmettelijke ziekte gestorven waren, voor. Bij het zeer samengestelde erfrecht worden zoowel de kinderen als de weduwnaar of weduwe en hunne verwanten bedacht; sterft een man kinderloos, dan wordt zijn bezit verdeeld tusschen de weduwe en de verwanten van den man; sterft eene vrouw kinderloos, dan treden haar weduwnaar en hare verwanten als erfgenamen op. Bij echtscheiding, die veelvuldig voorkomt, wordt alle bezit gelijk verdeeld en volgen de kinderen de moeder. Het grondbezit is communaal, hoewel persoonlijk eigendom in deze niet onbekend is. De eenige straffen bestaan in boeten in den vorm van lansen, kapmessen en kralen, die aan de beledigde partij worden voldaan.

De godsdienstige begrippen bestaan in het geloof aan goede en booze geesten, die door offermalen worden vereerd; bij het te water laten van vaartuigen en ter vereering der dooden worden feesten gevierd, waarbij ook een eentonige dans wordt uitgevoerd. Sedert eenige jaren heeft de Rynsche zending op het eiland eene missiepost en neemt het aantal Christenen geregeld toe.

Geschiedenis Engano (Mal. Poeloe telandjang, eiland der naakten), dat naar een Portugeesch woord, dat bedrog, misleiding, teleurstelling beteekent, aldus zou genoemd zijn, was het eerste eiland dat de Nederl. zeevaarders in den archipel ontdekten (5 Juni 1596). Te voren moet het reeds aan de Portugeezen bekend geweest zijn; het staat aangeduid op een kaart van Azië van 1593. Van tijd tot tijd werd het door Nederlanders, Engelschen enz. bezocht, doch tot eene vestiging op het eiland is het, behoudens de bovenvermelde nederzetting van den Hr. Francis, niet gekomen. Ten gevolge van het stranden van een Engelsch schip werd Engano in 1853 door Z. M. schoener Sylph aangedaan (T. v. h. Bat. Gen. III; 1855). Sedert dien tijd is het eiland herhaaldelijk door onze ambtenaren bezocht, zooals in 1868 door den Heer Pruys v. d. Hoeven, ten einde plunderingen te straffen, of geschilden bij te leggen. In de laatste jaren doen de stoomschepen der Kon. Pak. Mij. het eiland vrij geregeld eens in de 3 maan-

den aan. Thans is op Engano een Christen-Batak als hulpgeneeskundige gevestigd, aan wien tevens de functiën van inl. opziener zijn opgedragen (Ind. Stb. 1911 341).

Literatuur. Von Rosenberg, Beschrijving van Engano en van deszelfs bewoners (Tijdschr. Bat. Gen. 1853. blz. 399). — Corn. Claessen, Bevingding van 't eylant Engano (Bijdr. Kon. Inst. 1855 blz. 136). — Walland, Het eiland Engano (Tijdschr. Bat. Gen. XIV, 1864, blz. 93). — Oudemans, Engano (Tijdschr. Aardr. Gen. Serie 2, VI, 1889, 109). — Modigliani, l'Isola della Donne. Milaan 1894. — Engano (Deutsche Rundschau für Geogr. und Stat. XVI blz. 414). — Meerwaldt, Ervaringen op Engano (De Rijnsche Zending 1904 blz. 61). — Dannert, Erlebnisse auf Engano (Barmer Missionsblatt 1904 blz. 34). — Dr. J. Winkler, Bericht über die Untersuchungsreise nach der Insel Engano (Tijdschr. Bat. Gen. XLVI, 1903, blz. 558). — Id., Engano, das jüngste rheinische Missionsfeld (Barmer Missionsblatt 1904, blz. 2). — Id., Bericht über die zweite Untersuchungsreise (Tijdschr. Bat. Gen. L 1908, blz. 147). — Lett, Eene reis naar Engano (Berichten uit de Zendingwereld 7^e jg. n° 3). — Id., Eine Missionsreise zu einem aussterbenden Volke (Evang. Missionen IX, blz. 63). — Dr. F. W. van Haften, Verslag betreffende het onderzoek naar de volksgezondheid enz. (T. Bat. Gen. LII, 1910, blz. 1). — Dannert, Berichten uit de zendingwereld 1915, n° 4. — Helfrich, Aanteekeningen betreffende voorwerpen van de eilandengroep Engano afkomstig (Not. Bat. Gen. XXVII, 1882, blz. 1). — Id., De Eilandengroep Engano (Tijdschr. Aardr. Gen. serie 2, dl. V, 1888, blz. 272). — Id., Nadere bijdrage tot de kennis van het Enganeesch (Bijdr. Kon. Inst. 71 [1916], 472. — Catalogus Rijks ethnographisch Museum Dl. IV blz. 98. — Woordenlijsten der Enganeesche taal door J. A. C. Oudemans, T. Bat. Gen. XXV (1879) blz. 484 en O. L. Helfrich en J. A. J. C. Pieters, T. Bat. Gen. XXXIV (1891) blz. 539, XXXV (1893) blz. 228.

ENGELHARD (NICOLAAS). Was in het laatst der vorige eeuw eerst Raad en toen Directeur-Generaal van Ned.-Indië en later Gouverneur en Directeur van Java's N.O.kust. In beide betrekkingen maakte hij zich zeer verdienstelijk. Toen de Engelschen in 1800 een aanval op Java beproefden en reeds vele inlanders van Marende of Tandjong Priok zich onder hunne bescherming hadden gesteld, trok Engelhard met een afdeeling troepen derwaarts en wist de afvalligen weder tot gehoorzaamheid aan het Nederlandsch bestuur te doen terugkeeren.

Daendels ontbond spoedig na zijn komst in Indië het Gouvernement van Java's N.O.kust en verdeelde het in residenties, toen prefecturen genoemd. Dit heeft Engelhard hem nooit kunnen vergeven. In een werk van zijn hand, getiteld: „Bericht van den staat der Ned.-O.-I. Bezittingen, onder het bestuur van den Gouv.-Gen. Herman Willem Daendels, ter betere kennis en waardeering van 's mans willekeurig en gewelddadig bewind" ('s Hage en Amst. 1816), hetwelk eene wederlegging was van de bekende Memoirie, die Daendels tot verdediging van zijn bestuur had uitgegeven, heeft hij zich weten te wreken.

Literatuur: Biogr. Woordenb. der Nederl. van A. J. Van der Aa; Van Kampen, Gesch. der N. O. I. bezitt. deel III bl. 388; Feenstra, Beschrijving van de Ned. Overz. bezitt. bl. 280.

ENGELHARDTIA SPICATA Bl., fam. *Juglunda-ceae*. Ki keper (soend.), Ki hoedjan (soend.), Sawa,

Mesawa (JAV.), Dangloe (JAV.). Hooge boom met lange hangende aren van groene bloemen, en vruchten in zeer lange hangende trossen met een vleugel aan den voet van iedere vrucht. De boom is over een groot deel van tropisch Azië verspreid. Op Java komen een drietal variëteiten voor. Het hout schijnt in het algemeen niet duurzaam te zijn, maar er is eenig verschil tusschen de bruikbaarheid van het hout der verschillende variëteiten. Het wordt wel gebruikt voor prauwen en karrewielen, ook nu en dan voor huisbouw onder dak.

ENGELSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). — Engelschen hebben vóór de Nederlanders den Indischen Archipel bezocht (Drake, Cavendish, Lancaster, 1577, 1586, 1591), zooals zij ook vóór hen een geregelde vaart onderhielden op Rusland (Witte zee), de kust van Guinea, een gedeelte van Amerika. Maar daartoe bepaalt, op dit gebied, zich hunne prioriteit. De Noord-Nederlanders, verrijkt met de kennis en het kapitaal der uitgeweken Vlamingen (1585), stonden maatschappelijk hooger; de strijd met Spanje maakte het verdringen van Spanjaarden en Portugeezen tot een nationale zaak; het buit maken van Portugeesche rijk geladen vaartuigen gaf een flinke bate, die de Engelschen moesten missen; in sommige gedeelten van Azië (Ternate, Japan, enz.) konden de Nederlanders zich voorstellen als de ervijanden van het Catholicisme, zooals zich dat toenmaals uitte. Bovenal waren de Nederlandsche regeerders van dien tijd bijna zonder uitzondering kooplieden, bekend met hetgeen de handel behoefde, later voor 't grootste gedeelte belanghebbenden bij de uitdeelingen, die het door hen gestichte bevoorrechte handelslichaam ieder jaar moest doen.

Vergelijking tusschen het lot der Engelsche en der Nederlandsche handelscompagniën. Zoo varen dan ook de Nederlanders het eerst op Oost-Indië, terwijl de kapitalen van verscheidene honder in één Compagnie zijn vereenigd (1595, Compagnie van verre met negen aandeelhouders) en de risico en het avontuur dus wordt verdeeld; de Engelschen volgen dat voorbeeld eerst in 1600. Maar de vereeniging, die toen ontstond, „the Governor and Company of Merchants of London, trading to the East-Indies”, was niet, zooals dikwijls gemeend wordt, een lichaam, dat alle krachten der Engelschen vereenigde, als de in 1602 opgerichte Vereenigde Geootroyeerde Nederlandsche Oost-Indische Compagnie dat deed, met eene inrichting, die, wat het gezag binnen de landpalen der Republiek betrof, haar voortbestaan voor een reeks van jaren (zooals later bleek, ruim 1 ³/₄ eeuw) waarborgde. Het Nederlandsch kapitaal, in één massa of generale beurs gebracht, bleef tot het einde toe ongewijzigd, zoodanig dat, de onkosten in Nederland en uitdeelingen van het bedrag der verkoopen afgetrokken, dat geld bij het restant van het werkkapitaal gevoegd, weer voor volgende uitrustingen werd besteed en in den altijd werkenden „meulen van negotie” werd gestopt. De Engelsche kooplieden daarentegen verbonden zich voor één reis, niet meer. Voor iedere nu volgende uitrusting werd weer geld bij elkaar gebracht, met het gevolg dat juist in Indië, waar eenheid toenmaals zoo noodig was, Engelschen tegen Engelschen, hetzelfde lichaam in naam dienende, concurreerden. Eerst in 1612 werd besloten niet meer op het einde van iedere reis af te rekenen, maar toch geschiedde de vereeniging voor een niet langer tijdperk dan een van vier jaar, — waarop dan een nieuwe inschrijving volgde.... tot een andere

Compagnie, onder een of ander voorwendsel opgericht, het monopolie der bestaande maatschappij zoodanig bedreigde, dat het beter werd geacht de „jongere zuster” in de lusten en lasten van het huishouden te doen deelen. Want dit is, in den geest dier tijden, een ander natuurlijk gevolg van een regeering als de Engelschen toenmaals hadden: de begunstigde Engelsche maatschappij bleef nooit onaangevochten en veel steunde de regeering haar niet. Er worden klachten tegen haar ingebracht, waarover, en terecht, een Nederlandsch koopman van dien tijd de schouders zoude ophalen: dat het handelslichaam edele metalen uitvoerde (1623); soms werd, als de Engelsche zijdewevers klaagden, het dragen van calicots en stukwerken uit Indië aan de Engelsche ingezetenen verboden (1681, 1697, 1698, 1721), enz. De regeering der eerste Stuarts (1603—1650) trok verder niet altijd zoo beslist en met talent voor de Eng. O.I. Comp. partij als de Nederlandsche dat voor de V. N. O. I. C. deed. Bovenal had de Engelsche Compagnie te lijden van de mededinging van „interlopers”, waaronder er waren, die weinig of niets ontzagen, soms zeeroof pleegden en den naam der Engelschen in discredit brachten.

Interlopers. De korte opsomming dezer mededingers geeft een vrij voldoende kennis van de geschiedenis dier handelsmaatschappijen in Engeland zelf en doet ook zien dat, minstens tot 1702, het monopolie voor de vaart op Indië niet dan zeer gebrekkig beschermd werd. Koning Jacobus verleende reeds zoo vroeg als in 1604 licentie aan Edward Michelborne om handel te drijven op alle plaatsen, waar „the Governor etc”. nog geen relatien bezaten. Deze eerste interloper plunderde o.a. Chineesche jonken. In 1618 gaf Zijne Majesteit letters patent aan Sir James Cunningham voor den handel van Schotland op Indië en den Levant: de vergunning zou worden ingetrokken, als Cunningham schadeloosstelling ontving, gelijk geschiedde. Koning Karel verleende (1635) aan Sir William Courteen charter voor 5 jaar, welk charter verlengd werd tot deze vereeniging in 1649 den naam aannam van „Assada Merchants” — Assada is de naam van een eiland bij Madagaskar, waar de compagnie van Courteen zeide een vestiging te willen maken, — en het Parlement eindigde met de inschrijving te bevelen voor eene maatschappij, die alles zou omvatten, wat op dat gebied in Engeland bestond: „the United Joint Stock”. Haast dadelijk daarop verklaarde de Protector den geheelen handel vrij gedurende een tijdvak van drie jaar; iedereen deed nu mee en de Indische waren werden zoo goedkoop, dat de Engelschen ze met succes zelfs te Amsterdam verkochten. Ook deze „merchant adventurers” werden in 1657 in de bestaande maatschappij opgenomen. Eerst in 1661 kwam de handel op Indië in een enigszins regelmatig toestand met de belofte, dat de Kroon voor 't vervolg het charter der Compagnie niet zoude intrekken, als zij niet drie jaar te voren was gewaarschuwd. Maar toch stierf het ras der interlopers niet uit; behalve Skinner e. a. uit een vroegeren tijd (1660), vertoonden zich er velen, meestal in Indië uitgerust (1686). Pas was, na geschil met het Engelsche Parlement, aan de maatschappij een nieuw charter verleend en waren aan haar nieuwe voorschriften gegeven, of het Schotsche Parlement machtigde den Souverein in zijne hoedanigheid van Koning van Schotland een Schotsche maatschappij samen te stellen, wier charter eerst eenige jaren later op vertoogen der Engelsche Compagnie en die van de regeeringen van andere Sta.

ten werd ingetrokken. En toen in 1698 Engelsche kooplieden aan het Lagerhuis geld ter leen boden, onder voorwaarde den uitsluitenden handel te verkrijgen, werd dat aangenomen; kreeg de Oude Compagnie de bevoegdheid nog handel te drijven tot medio 1701 en werd de nieuwe erkend onder den naam van „the English Company trading to the East Indies”. Op verlangen van den Koning vereenigde zich deze met de reeds bestaande (ter onderscheiding „the London” genaamd) tot „the United Company of Merchants trading to the East-Indies” (1702—8). Het is deze maatschappij, wier charter nadien herhaaldelijk verlengd werd en tot 1857 heeft bestaan, welke sedert geen nieuwe, oorspronkelijk vijandige, elementen heeft opgenomen. „The United” van 1702 was eerst in dat jaar op dat punt even sterk als de Geünieerde van 1602.

Verrichtingen der Engelschen in den archipel. De geschiedenis der Engelsche Cie, die telkens een verlengstuk kreeg, maar van wier voortbestaan (tot 1702) hare dienaren en het publiek nooit zoo zeker waren als dat in Nederland 't geval was, is, wat den archipel aangaat, minstens tot 1734, er eene van voortdurend worstelen tegen de Nederlanders, van machteloos toezien en van kleingeestig kwaad stoken en lasteren, waarbij, als er dan conflict ontstond, de inlander het gelag moest betalen. Want van den aanvang af varen Nederlanders en Engelschen met hetzelfde doel: het koopen, zoo billijk mogelijk, van peper, kruidnagelen en muskaatnoten. Maar de Nederlanders vermeesterden spoedig forten op de Portugeezen of op 't gebied der inlandsche republieken of rijken (1605 Victoria, 1606 Tidore, 1609 Nassau, 1618 Batavia enz.), de inlanders, van deze maritieme stations uit, dringende tot het nakomen der met de N. O.-I. Cie. gesloten overeenkomsten. De Engelsche schepen voeren terzelfder tijd in den archipel van Banda, van Ambon, de noordelijke Molukken rond. Hunne gezagvoerders sloten een enkele overeenkomst met de weinige dorpen, die nog niet aan de Nederlanders verbonden waren, en brachten vele der andere in de verleiding de voor de inlanders zoo verderfelijke Nederlandsche contracten te verbreken. Dan werden de schepen der Engelschen genomen; eindelijk verklaarde de directeur-generaal Coen de Molukken voor de schepen der Engelschen gesloten (11 Jan. 1616) en, terwijl te Bantam en te Djakatra reeds hooglopende oneenigheden waren ontstaan, werd door een sterke vloot der Engelsche Cie onder Pring, Dale en Parker in 't laatst van 1618 de archipel binnen gezeld en wraak genomen over datgene wat op Banda den Engelschen was wedervaren. Voor het eerst moesten de Nederlandsche schepen, toenmaals voor Djakatra en bij Onrust liggende, de wijk nemen voor een Engelsche vloot. Vreemd genoeg heeft deze Engelsche uitrusting zeer weinig verricht. Hare schepen werden tot kleine afdelingen samengevoegd. De Gouverneur-Generaal Coen, met vermach van schepen in het westen van den archipel terugkomende, vond gelegenheid op de plaats van het oude Djakatra den zetel van het Nederlandsch bestuur te vestigen, om een gedeelte der Engelsche schepen te Patani en te Tikoe te doen vermeesteren, toen, gansch onverwacht, 25 Maart 1620, in Indië de tijding ontvangen werd, dat de beide elkaar zoo vijandige handelsgezelschappen, op 't verlangen der wederzijdsche regeeringen in Europa, tot een vereenigde actie in Indië besloten hadden.

De vereeniging der Nederlandsche en Engelsche Compagniën van 1619. De vereeniging, waarover

van 1613 af in Europa beraadslaagd was geworden en die nuttig had kunnen werken, indien niet van den aanvang af den Engelschen groote voordeelen waren toegekend, waartegen zij maar een gering gedeelte der lasten konden dragen, heeft niet langer dan tot 1623/4 geduurd. Het doel was de macht der Compagniën in (gewapende) schepen te vereenigen, voornamelijk ten einde China te dwingen zijne havens te openen, wat voor een winstgevend handel op Japan dringend noodig was, andere vorsten, voornamelijk in den archipel, er toe te brengen de tollens te verlagen, — terwijl de concurrentie, die tot vijandelijkheden had gevoerd, nu geen reden van bestaan meer zou hebben. In vaste verhouding werd de oogst der peper in 't westen van den archipel en die der specerijen in 't oosten verdeeld. Maar de Engelschen bezaten nergens eigen gebied; zij moesten te Batavia en te Victoria onder Nederlandsche jurisdictie zich vestigen, waar tegenover maar één voordeel stond, dat zij de gelegenheid kregen factors te plaatsen daar, waar zij vroeger niet hadden mogen komen of verjaagd waren geworden, te Hitoe, Larike, Loehoe en Kambelo. En aan het bevechten der Portugeezen en Spanjaarden en het nemen der Chineesche jonken, waarvoor beiden een gelijk aandeel in schepen hadden te leveren, deden de Engelschen maar weinig mede. Daarentegen wist Coen het gezag, dat de Engelschen vóór 1620 in den archipel van Banda, op Lontor en Roon hadden weten te verkrijgen, voor hen waardeloos te maken door 't veroveren van Lontor en het verwoesten van Roon, zoodat een schamele versterking, die zij nog van vroeger bezaten, — hun koninklijk fort, zooals Coen het schamper noemde, — op Nailaka ten N. van Roon door de Engelschen moest worden verlaten (1622). Bantam, waarmede de Engelschen één lijn hadden kunnen trekken, bleef door de Nederlanders geblokkeerd; handelsvoordeelen werden haast niet behaald. Uit Japan en de noordelijke Molukken hadden, onder meer, de Engelschen zich reeds teruggetrokken; zelfs deelde hun president in 't begin van 1623 het voornemen aan de Indische regeering mede om ook de Engelsche factors uit den archipel van Amboina terug te roepen, toen juist daar, in Amboina, een samenzwering werd ontdekt, die door de dienaren der Engelsche Compagnie was gesmeed om zich meester te maken van het kasteel Victoria. Bij het vonnis van den Nederlandschen raad van 't kasteel werden alle Engelschen, op twee na, en eenige Japansche soldaten, in 't geval betrokken, ter dood veroordeeld, welk vonnis kort daarna op de plaats zelf werd voltrokken. Er is hier sprake van een samenzwering en niet van een poging der Nederlanders om zich door een gerechtelijken moord van hunne „geveinsde vrienden” te ontdoen, voorgevend dat zij tegen het heil van den Nederlandschen staat in Indië hadden geconspireerd. Het bewijs noch van het een noch van het ander is echter tot nog toe te leveren, hoofdzakelijk omdat de verklaringen der beklagden door toepassing der pijnbank zijn verkregen. Maar het verbond met de Engelschen was daarmede feitelijk te niet gedaan.

Geschillen tusschen de Engelsche en Nederlandsche regeering. In Europa gaf, wat de Engelschen toen en nu nog noemen, de Ambonsche moord aanleiding tot de heftigste vertoogen van de zijde der Engelsche regeering bij die der Republiek. De laatste wist met groot talent de beslissing op de lange baan te schuiven en de toenemende moeilijkheden der regeering in Engeland, eindigende met burgeroorlog en de onthoofding van Karel I (1649), hielpen haar daar-

bij. Echter de zaak was daarmee niet van de baan. Toen de burgerij stem kreeg in het bestuur, eischte de Engelsche Compagnie schadevergoeding ten behoeve der erfenamen van de Ambonsche slachtoffers voor het leed in Ambon ondervonden, en ten behoeve der Engelsche Compagnie voor het nadeel daar en elders, waar hare schepen waren genomen, haar toegebracht; zij eischte Roon terug en bij het einde van den eersten Engelschen zee-oorlog (vrede van Westminster 1654), werd het grootste gedeelte dezer eischen den Engelschen toegewezen. Van het eiland Roon, dat inderdaad reeds lang waardeloos was, namen de Engelschen eerst in 1665 bezit. Toen de Ned. gouverneur van Banda intusschen vernam, dat er wederom oorlog was ontstaan (2e Eng. zee-oorlog 1665/7), maakte hij zich dadelijk van Roon meester en bij den vrede van Breda (1667) werd de V. N. O.-I. Cie in het feitelijk bezit bevestigd. — Men zoude onbillijk zijn wanneer men de beide Engelsche oorlogen en die, welke de Engelschen van 1672/74 voerden, uitsluitend aan de gevolgen toeschreef van hetgeen in 1621 op Lontor en in 1623 op Ambon was voorgevallen, maar het is zeker dat die oorlogen, uit handelsnijd ontstaan, niet zoo hardnekkig zouden zijn gevoerd, ware de haat van het Engelsche volk niet kunstmatig aangewakkerd en had de Nederlandsche regering van dien tijd de gevoeligheid der Engelsche burgerij beter weten te ontzien.

De Engelschen na 1623. Wat Indië betreft: de Engelschen brachten, na het in Europa uitgesproken voornemen tot ontbinding (2 Nov. 1624), den hoofdzetel van hun bestuur van Batavia over naar het eiland Lagoendi (Poelan Goendi) in Straat Soenda (11 Dec. 1624), waar zij meenden een Anti-Batavia te kunnen stichten. Groote sterfte onder het volk verzwakte haast dadelijk de veerkracht der nederzetting. Al in Mei 1625 moesten hunne hoofden aan de Indische regering de vergunning afbidden om weer te Batavia te mogen komen wonen. Eindelijk brachten zij den hoofdzetel over naar Bantam (1628), waar zij gebleven zijn tot 1682.

De Engelschen uit Makasser verdreven. In de nu volgende jaren verzekerden de Nederlanders zich van het monopolie der kruidnagelen in den archipel van Amboina. Gedurende de „Ambonsche oorlogen” (1625 tot 1656), met groote wreedheid daar en in de noordelijke Molukken, enz. gevoerd, ontwikkelde zich de inlandsche handelstad Makasser, waar zich Engelsche en Deensche factors vestigden, en ook enkele Portugeezen en Spanjaarden. Tot omstreeks 1643 kochten zij daar tegen stijgende prijzen kruidnagelen, die door inlandsche jonken van Minangkabau (men heeft — anders dan in den Portugeeschen tijd — bij den naam Maningcabers niet te denken aan bewoners van 't Maleische schiereiland), door Maleiers, of wel door Makassaren werden aangebracht. Toen raakte het langzamerhand gedaan. Steeds was op de jonken, uit Makasser gezonden, door de Ned. schepen gekruist. Tegelijk werden de vestiging der Makassaren in Hoamohel en Hitoe en die van de eigen bewoners van het land verwoest. Al in 1641 hadden de Denen, desperaat, Makasser verlaten, maar zij kwamen terug. Geen Makassar wilde ten slotte meer naar Ambon varen (1645); zij „schrikten als zij den naam maar hoorden noemen”. Daarop scheen het een oogenblik dat Tidore een tweede Ambon zou worden (1644): ook daar werden kruisvaarders heengezonden, die de Makassarsche vaartuigen namen. Eindelijk, na 1650, het moordjaar, begon de stelselmatige verwoesting van

Hoamohel, enz., waardoor, zelfs als de Ambonees den moed had gehad te „smokkelen”, de Nederlanders bij hem die neiging geheel konden onderdrukken. In een deel der Molukken was de kruidnagelboom uitgeroeid; een ander deel was ontvolkt; in een klein reester gedeelte onder het bereik van het Nederlandsche geschut werd aan de dienaren der Comp. de kruidnagel geleverd tegen vaste, zeer lage prijzen. Toch was nog de vaart der Makassaren op Goram, Ceramlaet en Ceram (Sérang), zooals o.a. De Vlaming klaagde, niet eens gesloten en, toen omstreeks 1660 er uitzicht was op vrede met Portugal, moest „een eindbeslissing worden verkregen” en begon de strijd met Makasser, die in 1669 beëindigd werd. Gedurende dezen oorlog, met hulp van Boni gevoerd, werd bij het Bongaaisch contract de vaart der Makassaren beperkt, en aan Portugeezen en *Engelschen het verblijf te Makasser ontzegd* (1667). Als sedert dien de Nederlanders met opoffering van groote kosten op het voor hen zoo on dankbare schiereiland van Zuid-Celebes bleven, was dat alleen om te verhoeden dat daar, onder aansporing van het kapitaal der buitenlanders, de inlandsche handel op Amboina zou herleven.

Ook uit Atjeh. Atjeh had een oogenblik kunnen meenen dat het Voor-Indië (voornamelijk Soerat) met den archipel zou kunnen verbinden en den inlandschen handel, zooals die gedreven werd vóór 1500, zou kunnen doen herleven. Het bezat de peper van de Westkust van Sumatra en de tin o.a. van Pérak. Engelschen, zoowel van de E. O.-I. Comp. als die van de Comp. van Courteen waren er gevestigd. Doch de Nederlanders kregen van de Atjehsche regeering de bevoegdheid op die Westkust, te Tikoe, Priaman, Salida en op het Maleische Schiereiland, te Pérak, vreemdelingen (Engelschen, bewoners van Soerat, zg. Mooren enz.) den handel te beletten. Na den moord op de Nederlanders te Pérak werd (1656/1657) de reede van Atjeh geblokkeerd. Het vredes-tractaat van 1659 verbood aan anderen dan de dienaren der N. O.-I. Comp. den handel op Atjeh en zijne vazalstaten. Ten overvloede werden, toen weder de oorlog uitbrak, de Atjehers uit Tikoe verdreven en vestigden de Nederlanders hunne kantoren op Padang (hoofdkantoor sedert 1668), op Tjinko, te Tikoe, te Priaman en te Baroes.

Eveneens uit Bantam. Toen werd Bantam het centrum van den weinig beteekenenden inlandschen handel, die naast het monopolie der Nederlanders in den archipel nog bestaanbaar was. Er verzamelden zich daar naast de Engelschen, die er sedert 1628 verbleven, ook af en toe Denen, Franschen, Portugeezen. De Bantammers dreven handel op Perzië, Soerat, Mocha, de kust van Koromandel, Bengalen, enz. Bantam werd groot en weelderig en Batavia droogde uit. In den twist, die tusschen Sultan Agoeng en zijn zoon Kahar of Hadji ontstond, trokken de Nederlanders partij voor den laatsten, terwijl de vreemdelingen, ook de weinige Engelschen ter hoofdplaats aanwezig, dat voor Agoeng deden. Hadji won, krachtig geholpen door de troepen en schepen der N. O. I. Comp., het pleit en de Nederlanders werden beloofd met een contract van uitsluitende levering der Bantamsche peper tegen een vasten prijs. Bij het contract van 1680—1682, eerst geteekend in 1684, werd aan de Engelschen voor goed het verblijf binnen Bantam ontzegd. Eene vestiging op Djambi, aan Bantam ondergeschikt, gaven zij omstreeks dien tijd eveneens op.¹⁾

¹⁾ Het jaar, waarin dat geschiedde, is niet juist

De Engelschen buiten overig Java gesloten. In denzelfden geest als in 1684 het contract met Bantam was gesloten, wist de Nederl. Indische Regeering bij een, als ampliatio op een overeenkomst van 1705, met den Soesoehoenan Pakoe boewono I van Mataram in 1707 gesloten contract zich te binden de uitsluiting buiten Java van alle Westersche vreemdelingen, waarbij zij in de eerste plaats het oog had op de Engelschen. Genoemde Soesoehoenan beloofde, zoo voor zich als voor zijn kinderen, kinds-kinderen en mantri's, „dat wij aan geene natiën of „volkeren, die er reeds zijn of van bovenwinds of uit „Europa verschijnen, wie dezelve ook zouden mogen „wezen, geen de minste handel en ook vooral geen „plaatsen om logiën en vastigheden, hutten of dier- „gelijke residentien in ons rijk van Java zullen toe- „staan ofte vergunnen, enz.”

Vestiging der Engelschen op Benkoelen. In 1685 verzochten hoofden van Priaman, die in Atjeh Engelschen ontmoetten, eene nederzetting der E. Comp. in hun land. Die vestiging kwam tot stand, doch heeft nooit veel beteekend. Maar terwijl deze hoofden, naar Madras medegenomen voor het teekenen van het contract daar verbleven, kwam er ook het aanzoek van hoofden uit Benkoelen, aan den Bantamschen Sultan onderworpen. Onder voorwendsel dat Sultan Agoeng het recht daartoe had verleend, vestigde de Engelsche Compagnie zich nu nog daàr, te Selebar (Pasarsilèbar), York Fort stichtende, en te Mandjoeta (Indrapoera, 1684). De Nederlanders, Sultan Hadji ter wille, bestreden hen niet direct, maar zonden (1686) vloeten onder Klaerbout en de Ronde (de Rande?) naar den Jang di Pertoean (Radèn Sakti), zich noemende hoofd van de Minangkabauers (Maningcabers), die aan Bantam de gehoorzaamheid had opgezegd, de N. O. I. Comp. bestreed en partij voor de Engelschen van Benkoelen had getrokken ¹⁾. In 1714—20 werd de hoofdzetel verlegd naar een punt 3 mijl verwijderd van York Fort, alwaar zij het fort Marlborough bouwden, dat tot 1825 de zetel is gebleven der Eng. op deze kust. De plaatsen, waar de inlandsche hoofden zich door overeenkomsten gebonden achten de peper aan de E. O. I. Comp. te leveren en waar ook in den regel Engelsche compagnies-dienaren gevestigd waren, zijn, behalve de bovengenoemde: Mokokoko (fort Anna) 1717, Bantal 1700, Ipoe (Aypoor), Seblat 1697, Ketaoen 1697, Laïs, allen ten N. van het fort Marlborough. In 1733—1734 vestigde de E. O. I. Comp. zich te Saloema, Taloe, Pring, Alas, Pino, Mana; in ± 1745 te Poelau Pisang (Kroë), van waaruit betrekkingen werden aangeknoopt met de hoofden in de Lampongs, over den Vlakken hoek (Sileboe) naar Borne (Broenai?) en Semangka. Boven- dien werden, op grooten afstand van het eigenlijke Benkoelen, ten N. van de verspreide posten der Nederlanders, te zamen de Westkust van Sumatra uitmakende, nog door de E. O. I. Comp. bezet de posten Tapanoeli (1752), op een klein eiland in het binnenste gedeelte der baai en Pontjan-ketjil ge-

noemd, en het onbeduidende Natal (1752). De Engelsche nederzettingen op de kust van Sumatra bleven tot 1763 onderhoorig aan Madras, werden toen een onafhankelijk presidentschap, maar, bij de toenemende verliezen, besloot het Hof van Directeuren in 1801 bezuinigen in te voeren en op verscheidene plaatsen de ondergeschikte factors (residenten) te supprimeeren. De titularissen kwamen in het presidentschap van Madras te dienen, terwijl het gewest administratief onder Bengalen werd geplaatst. — De regelingen der E. O. I. Comp. waren in Benkoelen nagenoeg dezelfde als die der N. O. I. Comp.: iets vrijgevinger in zooverre dat zoowel hare dienaren als anderen bevoegd waren handel te drijven en dat de uitvoer van slechts één artikel (de peper) aan ieder behalve aan de E. O. I. Comp. verboden was. Maar in hare uitwerking waren zij dezelfde als de Hollandsche; na eenigen tijd verminderde de productie, zoodat het artikel overal en in overvloed en tegen lage prijzen kon worden gekocht, waar geen Engelsche compagnies-dienaren gevestigd waren, bij voorbeeld door Amerikanen in het gebied van Atjeh. Wat aan Benkoelen zijn beteekenis gaf was, dat van daar uit door Engelsche particulieren in Straat Soenda en langs de noordkust van Java en Madoera en de zuidkust van Borneo en misschien ook die van Java stukgoederen, oorlogstuig en vooral opium konden worden te koop geboden, van welk laatste artikel, vooral na 1757 de prijs belangrijk lager kon worden gesteld dan wanneer het uit Nederlandsche handen kwam.

Andere vestigingen in den archipel vóór 1811. Behalve op de hierboven genoemde punten hebben Engelschen zich nog nedergezet: op last der Engelsche Comp. (de concurrente der Londensche, zie bl. 673) in 1700 te Bandjermasin en in 1704 te Poelau Kondor (Kandara). Wat Bandjermasin betreft, de Engelschen hielpen daar, zooals Coen zou gezegd hebben, er zichzelve spoedig weder uit: zij werden in het jaar 1707, kort nadat zij vergunning hadden bekomen (1704) er een versterking te bouwen, door de inlanders aangevallen. Hunne verliezen waren zóo groot dat, met achterlating van vele waarden, de overlevenden niet dan met moeite zich op hunne schepen konden bergen. — Het eiland Kondor ligt op de uiterste grenzen van den Maleischen archipel; het wordt hier voornamelijk genoemd, omdat het, als vroeger Patani in handen der Nederlanders, — en lang vóór dien Kandara, — door de natuur was aangewezen als maritiem station op den weg tusschen China en Indië, en dat vooral, wanneer gebruik werd gemaakt van den landweg over het Maleische Schiereiland uit Ligor, Sanggora of Patani. De Engelsche Comp. vestigde zich daar in 1701; een gift in 1704 van den koning van Anam verleende aan de vestiging een zekere waarde, maar een oproer onder de Makassaarsche soldaten, in dienst van het handelslichaam, dwong de Engelschen weder de plaats te verlaten, die overigens, volgens de schets, door Milburn, Oriental Commerce, II, 445 daarvan gegeven, bijzonder weinig aantrekkelijks had. — Een vestiging te Pasir, op de oostkust van Borneo, toenmaals een belangrijke inlandsche handelsplaats, werd in 1772 beproefd, maar ook weer dadelijk opgegeven. — Toen werd het gewaagd op het eiland Balambangan (1773), in 't N. van Borneo, op 't gebied van den Sultan van Soeloe, die daar een groote strook land afstond. Haast dadelijk daarop werden de Engelsche troepen, voornamelijk Boegineezen, en de weinige kolonisten in 1775 door bewoners van Soeloe (zeeroovers?) verjaagd. In 1803 nogmaals

aan te geven. Onbeduidende kantoren hebben in de 17e eeuw de Eng. nog gehad te Soekadana, 1613—22 en nog eens omstreeks 1699, verder te Djapara en te Bandjermasin.

¹⁾ Zijne macht werd gebroken bij een ontmoeting in 't laatst van 1686 of 't begin van 1687 bij het dorp Bakom aan de rivier van Toeloengbawang. Zie over het verder lot van dezen avonturier: Marsden, History of Sumatra, 2^d ed. 1784, blz. 274.

beproefd, bleek de vestiging op Balambangan waar-deloos (men denke aan den oorlogstoestand in Euro-pa) en werd zij andermaal verlaten.

Prioriteit der Engelschen na 1734. Voor de geschie-denissen der Engelschen in den Archipel zijn de jaren 1624 tot 1684 die van voortdurende eb, van 1684 tot 1734 die van dood tijd, van 1734 tot 1814 die van aan-houdenden vloed. Dan komt er weer kentering. In laatstgenoemd jaar geeft de Engelsche kroon aan den Souvereinen Vorst der Nederlanden de bezittingen terug in de laatste jaren na 1795 en 1803 op de Nederlanders veroverd.

Wat de Engelschen, met hunne gebrekkige orga-nisatie in Europa, al vrij spoedig sterk maakte tegen de toen nog zoo machtige N. O.-I. Comp. was het feit dat zeer vroeg — in 1660 — aan landgenooten en anderen, bewoners van de vestigingen der E. O.-I. Comp. in Indië, de bevoegdheid werd gegeven om, binnen zekere, niet nauwe, grenzen, handel voor ei-gen rekening te drijven, mits geen artikelen zendende uit Indië naar Engeland en omgekeerd. De handel in Indië was vrij, De Nederlandsche Compagnie, in het gebied der toenmaals nog rijke en machtige potentaten in Voor-Indië gevestigd, naast zich hebbende de haast even talrijke vestigingen der Engelsche Comp., had van dien tijd af te strijden tegen particulieren, Engelschen, Hindoe's, Amerikanen, enz. die het log-ge lichaam, dat volgens vaste regels moest werken, wilde het niet dadelijk ten onder gaan, te vlug af wa-ren. De gebeurtenissen, kort na 1750 voorgevallen, brachten in handen der Engelschen het opium. En de lijnwaden (piece goods) kon sedert geruimen tijd iedereen bij de inlandsche handelaars goedkoop in-slaan, zonder dat, als vroeger, er factorijen noodig waren om den inlandschen wever en verver enz. te beschermen, hem geld voor te schieten en door machtsvertoon hem tot nakoming zijner verplichtin-gen te dwingen. De factorijen in Voor-Indië hadden, terwijl ook de welvaart op het vasteland van Azië en in den Maleischen archipel verminderde, hare belang-rijkheid verloren.

Oorlog met de Nederlandsche republiek van 1781—1784. Het betekende dus niet zoo veel, toen in den oorlog, die tusschen Engeland en Nederland ont-stond, als gevolg van den Amerikaanschen vrijheids-oorlog, de factorijen van Bengalen en de kantoren en vestingen op de kust van Koromandel verloren gin-gen. Iets meer indruk zal het wellicht hebben ge-maakt, dat ook de Nederlandsche posten op de West-kust van Sumatra aan eenige Engelsche Compagnie-schepen werden overgegeven. Bij den vrede van 1784 gaven de Engelschen de veroverde posten terug, met uitzondering van het kasteel Nagapatnam. Ook werd overeengekomen, dat de Nederlanders geen hinder zouden toebrengen aan de vaart der Engelschen „in de Oostersche zeeën”, — waarmede eenvoudig de toen reeds geldende regelen werden bevestigd. Wat erger was — voor de N. O.-I. Comp. — de desolate toestand van hare verdedigingsmiddelen was aan iedereen duidelijk geworden. Tegelijk was met het jaar 1781 de periode der grenzelooze verarring aan-gevangen, waarin de N. O.-I. Comp. grootscheeps al-les aanhield, niet bezuinigde, haast geen inkomsten had, de kosten dekte met nieuwe leeningen. In dien tijd streed de Engelsche O.-I. Comp. met succes op den vasten wal van Voor-Indië, vermengden hare ver-richtingen en belangen zich meer en meer met die van het Engelsche gouvernement en werd het strijden, ook in Indië, tegen de Franschen een n a t i o n a l e z a a k, die aan het anders niet zoo gewilde handels-lichaam den steun verzekerde van het Engelsche volk.

Oorlog van Engeland met de Bataafsche Republiek, enz., 1795—1811. In den oorlog tusschen Engeland en de Bataafsche Republiek, in 1795 aangevangen, had de N. O.-I. Comp., die maar luttele hulp kreeg van den Staat der Nederlanden (lands-eskaders of smaldeelen, Lucas, Dekker, Hartsinck) te strijden tegen de Engelsche marine, de schepen der Engel-sche Comp. en werd haar bovendien afbreuk gedaan door Engelsche of Engelsch-Indische kustvaarders (country service). Aan de tusschenkomst van een de-zer laatsten, kapitein Light, had de Engelsche Comp. al van vroeger reeds haar établissement op Poela-pinang (Prince of Wales island) te danken (1786), welke vestiging spoedig haar nut voor den handel op den archipel en als station en als werf zoodanig be-wees, dat in 1805 het aantal dienaren belangrijk werd vermeerderd en het onder het bestuur van een gouverneur met een grooten staf ambtenaren werd geplaatst. Nu in 1795, 96, 97 en 1801 gingen verlo-ren, behalve de Nederlandsche fort en kantoren in Voor-Indië en Ceylon, ook de eenige kolonie van beteekenis, die de Nederlanders ooit in het oostelijk half rond hebben gehad: die der Kaap de Goede Hoop en in den archipel: Malaka, de posten ter Su-matra's Westkust, de Molukken, Timor. Bij den vrede van Amiens (1802) kreeg het Ned. Gouvernement, dat in de plaats der oude Nederlandsche Comp. was getreden, de veroverde plaatsen en landstroken te-rug, uitgezonderd Ceylon. Toen er haast dadelijk daarop weder oorlog uitbrak tusschen Engeland en Frankrijk en zijne bondgenooten, gingen de neder-zettingen verloren, waarvan de Nederlanders, inge-volge de bepalingen van het tractaat van Amiens, in 1803 hadden bezit genomen, namelijk de Kaap de Goede Hoop (1806), de Molukken (1810), — eindelijk in 1811 Java en Onderhoorigheden. Over verovering van Java zie KRIJGSVERRICHTINGEN. De 4 Engelsche gewesten, allen onderhoorig aan den Gouv.-Gen. en Raad van Calcutta, waarin na de ver-overing van Java de Maleische archipel administra-tief verdeeld was, zijn: *a*, 1795: het fort Marlborough en ond., d.i. de geheele Westkust van Sumatra; *b*, 1795: Malaka en ond., d.i. het Engelsche Poelau Pi-nang en ond. en het vroegere Nederlandsche Malaka en ond.; *c*, 1810: de Molukken en *d*, 1811: Java en ond. Onder deze is het gouvernement van Java en ond. verreweg het belangrijkste. Van de andere wordt hier gezweigen; onvermeld blijft ook het bestuur, wat later, van Raffles in Benkoelen zelf, 1818/25. Daar de posten ter Westkust van Borneo en Bandjermasin reeds vroeger (1791 en 1809) door de Nederlanders waren verlaten geworden, zoo bestond het Java en ond. van dien tijd aanvankelijk uit Palëmbang, Ma-kasser en Timor. In den Engelschen tijd werden nog Pontianak bezet en Bandjermasin. Militaire expedi-tiën werden gezonden naar Palëmbang, Djokjakarta, Boelëng en Boni. De laatsten brachten der Eng. Comp. geen blijvend nut, maar, als gevolg van de overwinning op Palëmbang behaald (1812), werden Banka en Billiton afgestaan; van die, op Djokjakar-ta (en middelijk ook Solo) behaald, werd het direct grondgebied der Engelsche Comp. vermeerderd met Kedoe, Grobogan, Zuid-Rembang, Zuid-Soerabaja en Patjitan. Verder werd een einde gemaakt aan het (reeds zeer onbetekenend) gezag van een schijn-Sultan in Zuid-Bantam en van de twee Sultans in Noord-Cheribon en werden de gedeelten van Besoe-ki en Probolinggo, kort te voren aan Chineez ver-kocht, in den boezem van het domein teruggebracht (resumptie). Het bestuur over Java en ond. van den Luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles,

1811—begin '16, was, behalve door de vermeerdering van den Europeeschen invloed in de inlandsche rijken, de uitbreiding van het direct gebied, de vermeerdering der handelsposten, voor de bewoners van Java, van de grootste betekenis. Slechts een tweetal maatregelen worden hier genoemd. 1o. In plaats van de contingenten en verplichte leverantiën, wier afschaffing voor den Inlander meebracht vrijen arbeid en vrije beschikking overigens over de vruchten van zijn arbeid, werd ingevoerd naar Britsch Indisch model de landrente, nog steeds de hoeksteen van de belastingen door de inlanders op te brengen; 2o. het muntwezen, dat sedert vele tientallen van jaren in verwarving was geweest, overvoerd door nagenoeg waardeloos papier en minwaardig kopergeld, kwam in den Engelschen tijd in orde.

De Restauratie. Na het herstel van Nederland's onafhankelijkheid en geheel in den gedachtengang, die bij de Restauratie vóór zat, werden bij de Conventie van Londen van 13 Aug. 1814 door Zijne Britsche Majesteit aan den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden de bezittingen enz. teruggegeven, die Nederland bezat op 1 Januari 1803. Hiervan werden uitgezonderd de Kaapkolonie, een gedeelte van Guiana in Z.-Amerika, terwijl omtrent Banka, in 1812 door Palembang aan de E. O.-I. Comp. afgestaan, werd bepaald dat Nederland het zoude ontvangen in ruil voor het fort Kochin en onderhoorigheden (kust van Malabar). Het heeft lang geduurd eer de verschillende Engelsche autoriteiten het onsamenvattend complex van handelsfactories en bezittingen aan de Nederlandsche gemachtigden overgaven. Om te beginnen, doordien Napoleon, van Elba ontsnapt, weer den krijg tegen de verbonden mogendheden begon, welke in de vlakte van Waterloo (18 Juni 1815) ten nadeele van het Fransche keizerrijk werd beslist. De zending van Nederlandsche troepen naar Java vond, onder meer daardoor, vertraging, zoodat eerst op 19 Augustus 1816 op de hoofdplaats van N.-I., te Batavia, de Nederlandsche vlag de Engelsche verving. Ook, doordien de nieuwe Nederlandsche regeering over niet veel middelen kon beschikken — Nederland was arm en had niet voor niet Fransche vrienden te logeren gehad — en dewijl de dienaren der Engelsche Comp., de een meer de ander minder, niet dan ongaarne de beslissing der Kroon volgden, welke, naar zij meenden, te veel had weggeschonken. Deze meeningen, bij enkelen maar half uitgesproken, vonden een ervaren tolk in den meest bekwaamste politicus, in die streken gevestigd, die de Nederlanders haatte als weinig Engelschen vóór en na hem, Raffles. In 1818, na zijne terugroeping uit het Luitenant-gouverneurschap van Java (1816) en na een kort verblijf in Europa, te Marlborough geplaatst als Luitenant-gouverneur (persoonlijke titel) van Benkoelen, ving Raffles zijne actie tegen de N.-I. regeering aan. Gouvern.-Gen. en Raad van Bengalen, aanvankelijk weinig vertrouwen stellende in Raffles, lieten ten slotte door hem zich overtuigen, dat de Ned. kol. regeering en de Ned. Gouvern.-Gen. van der Capellen bij de uitlegging der conventie van 1814 niet redelijk handelden. Het oude koloniale systeem, dat de belangen der bezittingen en koloniën geheel ondergeschikt maakte aan die van het moederland en dat voor den archipel zijn voornaamste uiting had gevonden in het sluiten van de havens der inlanders ten voordeele van die der Nederlanders, het weren van westersche vreemdelingen en het bederven van den eigen handel en scheepvaart dier inlanders, was in 1818 niet meer toe te pas-

sen. Wat de zeevaart der Engelschen in den archipel betreft, was het stelsel begraven bij den vrede van Parijs van 1784, en de macht zou overigens aan de Nederlanders hebben ontbroken om het ten opzichte der westersche natiën toe te passen. Maar het behoorde nog tot de koloniale politiek van alle Europeesche natiën, Nederlanders, Engelschen, enz. om de industrie, den handel, de scheepvaart van het zogenaamde moederland te bevoordeelen ten koste van de bewoners der (koloniën of) bezittingen. Het geschiedde door de voortbrengselen der vreemde westersche natiën bij invoer in het koloniaal gebied hogere invoerrechten te doen betalen dan die van ingezetenen in het moederland, welke rechten dan nog op hooger cijfers werden bepaald, wanneer het schip, dat de goederen aanvoerde, onder vreemde vlag voer etc. De N.-I. regeering van dien tijd was in den aanvang niet protectionistisch gezind; hare tarieven waren matig; in geen der in den laatsten tijd met inlandsche vorsten gesloten traktaat had zij uitsluiting van den handel der westersche vreemdelingen bedongen. Maar na eenigen tijd kwam diezelfde N.-I. regeering wél in die verkeerde richting en het is nog de vraag of dat niet half onbewust is geschied als reactie op de later te noemen vijandige daden van Raffles. Hij gaf voor, — en 't was een vreemd mengsel van waarheid en dichtung, van billijkheidsgevoel en van vroom bedrog, — dat de Nederlanders het oude staatkundig overwicht in den archipel weer wilden herkrijgen, dat zij reeds meester waren van den toegang tot den archipel en van den weg naar China en Japan door 't bezit van de kusten van Straat Soenda en dat zij over dien anderen handelsweg ook zouden kunnen beschikken, als zij Malaka uit handen der Engelsche autoriteiten zouden hebben ontvangen. Gansch ten onrechte had, zoo betoogde hij op schrift, naar rechts en links, de Kroon zooveel aan de Nederlanders geschonken en het zoude dwaasheid zijn de Conventie van 1814 tegen de kleingeestige opvatting der N. I. autoriteiten in vrijgeven zinnig te leggen.

Raffles. Raffles eischte voor de E. O. I. Comp. een gedeelte der tegenwoordige Lampongs, een maritiem station verlangende in de Katoembajan-baai (Catoombyan harbour), ver buiten de oude grenzen, aan de Z.O. punt der Semangka-baai, meenende daar een „winkelte” te kunnen openen, dat met succes tegen de Nederlanders zou concurreren. Het oude idee van het stichten van een Anti-Batavia, als in 1624/1625. Hij vertraagde de overgaaf van Padang (Juni 1818) en, toen de Ned. commissaris onverrichterzake was teruggekeerd, haastte Raffles zich om de Padangsche Bovenlanden te bereizen (Juli 1818) en om met de hoofden des lands overeenkomsten te sluiten, die, waren zij bekrachtigd geworden, een latere overgaaf van Padang (zij is 22 Mei 1819 geschied) waardeloos voor de Nederlanders zou hebben gemaakt. Hij greep in de zaken van Palembang in (Juni 1818), de Nederlanders beschuldigende van het bemoeilijken van den Engelschgezinden Sultan Njamoeidin, en was de oorzaak van een reeks verwikkelingen, die het toenmaals nog teere Ned. gezag in de waagschaal stelden en eerst met de militaire expeditie van 1821 en de latere afschaffing van het sultansbestuur (1825) eindigden. Hij protesteerde tegen het bezetten door de Ned. autoriteiten van het eiland Billiton, met het sustenu dat in 1812 wél bezit der Engelsche Compagnie waren geworden Banka en Billiton, maar dat bij de Conventie van Aug. 1814 niet meer dan Banka was geruild tegen de vroegere Ned. vestigingen op de kust van Malabar. Zijn

verrichtingen, uitgezonderd het protest in zake Bilton, door de hoogere autoriteiten, den Gouv.-Gen. en Raad van Bengalen, afgekeurd zijnde, voelde Raffles zich verplicht in persoon naar Calcutta te reizen (Sept. 1818). Hij was daar zoo gelukkig den Gouv.-Gen. Hastings, aanvankelijk zeer tegen hem ingenomen, de overtuiging te geven, dat de dierste belangen der Engelsche natie zouden worden gerschaad, wanneer de dienaren der Engelsche Comp. werkeloos bleven. Daarvoor behoefde echter niet gevreesd, want, afgescheiden van hetgeen in de korte spanne tijds door Raffles was verricht, had de gouverneur van Poelau Pinang, de kolonel Bannerman, reeds den resident van Malaka Farquehar in commissie gezonden om de Maleische vorsten in de buurt door contracten aan de E. O. I. Comp. te verbinden. Deze was niet geslaagd in Pontianak, wél echter te Riouw en te Siak. Raffles ontving nu ten overvloede zijne benoeming tot agent van den Gouv.-Gen. en Raad van Bengalen, gedeeltelijk op zijde schuivende de autoriteit van den gouverneur van Poelau Pinang en ongeacht hetgeen deze en de kolonel Farquehar reeds hadden verricht. Het denkbeeld van het verkrijgen of uitbreiden van soevereiniteitsrechten op Sumatra werd losgelaten; straat Soenda mochten de Nederlanders behouden, maar, wat straat Malaka betreft, moesten de Engelschen zich de beide uitgangen zooveel mogelijk verzekeren. In Atjeh sloten Raffles en zijn ambtgenoot Coombs, een gansch andere taktiek volgende dan die, welke de autoriteiten van Poelau Pinang tot nog toe had beziggehouden, een contract, 24 April 1819, met den Sultan Alaœdin Djohor Alam Sjah, voor wien partij werd gekozen tegen een „overweldiger”. Onder belofte van bescherming, kreeg de E. O. I. Comp. het recht van handel te drijven op de havens van Atjeh, een vertegenwoordiger ter hoofdplaats te doen wonen, terwijl het den onderdanen van eenige Europeesche macht en zoo ook allen Amerikanen verboden zou zijn op het gebied van Atjeh te verblijven. Ook zouden door Atjeh met andere mogendheden geen overeenkomsten worden gesloten, buiten de toestemming van de Engelsche Regeering.

Singapore. Voor de vestiging in het Z.O. was aanvankelijk aan Riouw gedacht, maar daár was „de bot vergald”, toen de Maleische Sultan, ongeacht het kort te voren met Farquehar (Aug. 1818) gesloten contract, in November van hetzelfde jaar met den Ned. vice-admiraal Wolterbeek een tractaat sloot, dat de oude betrekkingen van 1784 weder aanknoopte en waarbij de Sultan zich onder de bescherming van den Nederlandschen Staat plaatste. Gebruik makende van de ondervinding door Farquehar opgedaan, sloeg toen de Engelsche Compagnie zich neder op het eiland Singapoera (het latere Singapore) (Feb. 1819), waar een der rijksgrooten van het Maleische rijk van Riouw Lingga-Djohor-Pahang, de toemenggoeng namelijk van Djohor, eene kleine strook lands afstond, terwijl, op zijn aanraden, ook een der zonen van den in 1812 overleden Sultan Mahmœd, Toengkoe Hoesin genaamd, die als ambteloos burger te Riouw leefde, naar Singapore werd gelokt, door de Engelschen tot Sultan werd uitgeroepen en tot een dergelijke cessie, als de toemenggoeng van Djohor had gedaan, werd overgehaald. Niemand zal thans nog dezen roof, ten nadeele van den leenman van Nederland gepleegd, willen verdedigen. Hij is het best te kenmerken met de eigen woorden van den Engelschen minister Canning, die vrij uit durfde spreken, toen Engeland zeker was Singapore te zullen behouden, en

hij, nadat er zooveel was voorgevallen, nog de schijnvertooning ten beste gaf van tegen het Engelsche parlement den afstand door Nederland te verdedigen. „Men verwacht misschien van mij dat ik den aard van onze aanspraken op deze bezitting zal duidelijk maken. Daar feiten en documenten noodig zijn om aanspraken te bewijzen, zoo was ik voor mij ten stelligste de meening toegedaan, dat wij onzen eigendoms-titel niet met deugdelijke bewijzen kunnen staven. Maar daar alle (dergelijke) titels in de Oost niet zoo scherp begrensd en nauwkeurig zijn, meende ik (toch ook), dat wij zeer verkeerd zouden handelen, door op dit bijzonder geval de algemeene beginselen van Europeesche politiek toe te passen, of eenig hoogdichtelijk gevoelen van moraliteit”. Nu, — daárvor behoefde Canning niet bang te zijn: dat verlangde het Engelsche parlement niet van den Engelschen minister. In de nieuwe stad, de eerste welke in de 19e eeuw in het „oude Oosten” werd gesticht, het ware Anti-Batavia, dat de Engelschen precies twee eeuwen na Batavia vestigden, stroomden inlandsche handelaars, meer nog Chinezen, toe. Rechten werden er niet geheven; naar herkomst, tonneninhoud, nationaliteit, enz. ten behoeve der statistiek werd niet gevraagd. Op het zeer geringe voorbehoud, dat de E. O. I. Comp. voor de nederzetting van Engelschen en vreemdelingen gewoon was te maken, werd met voordacht niet gelet. Raffles was, haast tot in 't dolle, vrijgevig, zoodat, als vroeger Benkoelen, doch met beter resultaat, Singapore handen vol geld kostte aan de aandeelhouders der Comp., maar dadelijk bleek alles waard te zijn voor den Engelschen handel, verbindende Engeland, of wel Voor-Indië met den Indischen archipel, Achter-Indië en China en omgekeerd. Van die groote beduidenis is Singapore gebleven, ook toen later, zij het altijd nog matige, belastingen van de bewoners zijn gevorderd. Iedere andere plaats, die kanten uit, in Engelsche handen zou echter eveneens zijn gaan bloeien: de Engelsche industrie, voor zijne stukwerken, wapens, ijzerwaren enz. en de administratie van Bengalen voor het opium hadden behoefte aan een handelsplaats, waar behalve Chinezen ook bewoners van inlandsche staten die artikelen en ook andere goedkoop konden inslaan en daardoor ook de artikelen van hun land, benzoin, pinangnoten, peper, specerijen, metalen, rotan, boschproducten tegen loonende prijzen van de hand konden zetten. De bewoners van de inlandsche staten in den omtrek hebben bij de stichting van Singapore inderdaad veel voordeel gehad. Ten slotte heeft de Nederlandsche regeering het beginsel van bescherming bij het uitschrijven van ink. en uitg. rechten in Nederland, later ook (1872) in Indië volledig laten varen, aldus „in vervulling brengende” de profetie reeds op 14 April 1818 nedergeschreven, toen Raffles nog over een vrijhaven „ergens in de buurt van Bintang” dacht: „wij zouden daar met „succes kunnen rivaliseeren tegen de Hollanders. Zij „zouden óf verplicht worden een meer vrijgevig handelsstelsel te gaan volgen, of wel het moeten aanzien dat de handel zich onder de Britsche vlag verzamelde. In beide gevallen zou ons doel bereikt zijn”. Inderdaad een juiste redencering: echter, als in het geval van Gibraltar, Hongkong, enz. die van een vriend, welke aan een ander zijn feilen toont en tegelijk bij die braafheid nog geducht voordeel heeft.

Tractaat tusschen Engeland en Nederland van 1824. Thans volge de vermelding van het tractaat, door Engeland met Nederland gesloten, dat aan de hangende kwestien, voor een gedeelte hier opgenoemd en door de gebrekkige uitvoering der slecht gestelde

conventie van 1814 ontstaan, een einde heeft gemaakt, en met 't behoud van Singapore onder de Engelsche vlag, — want dat bleef voor de Engelschen hoofdzaak, — aan de Engelsche bezittingen in den archipel den vorm en de betekenis heeft gegeven, die zij thans hebben. Bij deze overeenkomst ziet Nederland af van het doen van vertoogen tegen het bezetten door Engelsche onderdanen van Singapore en staat het af zijne factoryen in Voor-Indië, die aan de golf van Kambaja (Soerat), op de kust van Koromandel en in Bengalen; bovendien Malaka en onderhoorigheden. Engeland ziet af van vertoogen tegen het bezetten door Nederlandsche agenten van Billiton; het staat af het fort Marlborough en ond. (d. i. Benkoelen, Natal en Tapanoei) en vermindert zijne geldelijke vorderingen, ontstaan bij het overnemen der verschillende posten sedert 1816, van ongeveer 350.000 p. st. tot 100.000 p. st. Terwijl handeligen van „ondergeschikte agenten” (Raffles), als tot nog toe hebben plaats gevonden, door Engeland worden afgekeurd, belooft Nederland geen factoryen te stichten of tractaten te sluiten met inlandsche vorsten enz. op 't Maleische schiereiland; Engeland belooft nagenoeg hetzelfde ten opzichte van het eiland Sumatra en de (met name daar genoemde) eilanden van den Riouw-Lingga-archipel, ten Z. van het eiland Singapore gelegen. De contracteerende partijen laten in Voor-Indië, Ceylon en den Indischen archipel elkaars onderdanen toe op den voet der meest begunstigde natie, zullen geen hooge differentieele rechten heffen, die deze belofte zouden kunnen krachteloos maken, en de grenzen van ieders differentieel tarief worden aangewezen. Engeland stemt er in toe, dat de archipel der Molukken gesloten blijft voor de zeevaart en handel zijner onderdanen (aldus gedeeltelijk terugkomende op het recht in 1784 bedongen) en daar de E. O. I. Comp. in 1819 een traktaat had gesloten met Atjeh, dat met het begrip van „elkaar-in-den-archipel-niet-uitsluiten” in een der artikelen nedergelegd streed, zoo belooft Engeland dat traktaat zoo spoedig mogelijk te doen wijzigen in een eenvoudige overeenkomst voor de gastvrije ontvangst van Engelsche schepen en onderdanen in de haven van Atjeh. Tegelijkertijd beloven echter de Nederlandsche gevolmachtigden, in een nota bij het traktaat gevoegd, dat de Nederlandsche regeering zorgen zal hare betrekkingen met Atjeh in diër voege te regelen dat die staat, *zonder iets van zijn onafhankelijkheid te verliezen*, den zeevaarder en handelaar die bestendige veiligheid aanbiedt, welke er slechts schijnt te kunnen bestaan door de gematigde uitoefening van een Europeeschen invloed.

De Engelschen in den Indischen archipel na 1824. De geschiedenis der Engelschen in den archipel splitst zich na 1824, in *a*, die van de verwikkelingen met Nederland na 1824, geleid hebbende tot een wijziging van het tractaat en eindelijk tot den Atjehoorlog, *b*, die van de wording der Straits settlements, en *c*, die van de vestiging van het Engelsche gezag in te voren niet of zelden bezochte streken, bij welke gelegenheden, zij het onbewust, het Nederlandsch gebied in den archipel meer en meer wordt ingesloten en niet meer zoo als vroeger zich haast in de ruimte verliest. Laatstgenoemde geschiedenis heeft betrekking op de Kokos-eilanden, op Noord-Borneo en op Zuidoost Nieuw-Guinea.

Het Sumatra-traktaat. De vreemde positie, waarin Nederland ten opzichte van Atjeh kwam te verkeeren ten gevolge van de door zijne gevolmachtigden bij gelegenheid der sluiting van het traktaat van 1824 afgelegde belofte om de onafhankelijkheid van

Atjeh ongerept te zullen laten en toch ervoor te zullen zorgen dat Atjeh zeevaarder en handelaar veiligheid zou bieden, gaf aanleiding in de jaren, welke op 1824 volgden, tot tal van moeilijkheden, welke ten slotte voerden tot het sluiten in 1871, van het zg. Sumatra-traktaat. Toen Engeland eindelijk bereid bleek af te zien van de reserve, bij het traktaat van 1824 gemaakt ten opzichte van het Atjehsche rijk, was er veel in die streken veranderd. De haven van Atjeh was meer in het groote handelsverkeer gekomen; lag meer dan vroeger, aan den Ocean-highway: het Suez-kanaal was geopend geworden, en Atjeh, dat tot nog toe langs de Kaap op zeer grooten afstand lag van de Europeesche havens, was op eenmaal in den stroom der westersche politiek gekomen. Als Atjeh, steun zoekende bij of in conflict rakende met bijv. Frankrijk of Rusland of Amerika, de gelegenheid gegeven had op dien handelsweg een den Engelschen vijandige macht te doen vestigen, zou voor Engeland een bedenkelijke toestand kunnen geboren zijn. Nederland, reeds lang op den weg van het vrijhandelsstelsel, moesten de Engelsche handelaren in de Straits, in Manchester, enz., zoowel als het kabinet van St. James veel liever als aanstaande heerscher in Atjeh zien, dan eenige der andere mogendheden, waarvan nog maar weinigen de protectie van eigen industrie, eigen scheepvaart en eigen handel hadden laten varen, welke weinigen nog bovendien de neiging vertoonden, datzelfde vrijhandelsstelsel geleidelijk prijs te geven, zooals ook inderdaad later geschied is. Engeland was dus niet onbaatzuchtig, toen het Atjeh aan Nederland overliet om daarmede te handelen naar welgevallen — als Atjeh dat ook wilde — en Nederland gaf schijnbaar niet veel weg, toen het (ten overvloede, want in 1872 werd voor geheel N.-I. het differentieel tarief afgeschaft) beloofde, dat het in Siak, en ond. (in 1859 leenrijk van Ned. geworden) en in alle veroveringen, die het op Sumatra nog zou maken, den Britschen handel geheel op denzelfden voet zoude behandelen als dien der eigen onderdanen.

Noord-Borneo. Het ten Noorden van het onder Nederlandsch gezag staande deel van Borneo gelegen grondbegied behoorde, althans in naam — want de heerschappij deed zich slechts, en dan zelfs nog niet overal, langs de kusten gelden — van oudsher aan den Sultan van Broenei. Feitelijk was, zelfs tot het midden der 19e eeuw, een groot deel dier kusten de woon- of schuilplaats van zeeroovers. Reeds in de 18e eeuw was intusschen Noord Oost-Borneo veroverd door den Sultan van de beruchte Soeloe-eilanden, zoodat de Engelschen met hem de overeenkomsten konden sluiten, welke van 1773 tot 1803 tot de bezetting van Balambangan, een eiland op korten afstand benoorden de N.punt van Borneo, leidden. Ten gevolge van den krachtigen strijd, door de Spaansche zeemacht tegen de Soeloese zeeroovers gevoerd, werden hunne eilanden in 1851 door de eerste veroverd en zag de Sultan der Soeloe-eilanden zich verplicht de soevereiniteit van Spanje te erkennen; hij werd nu een leenman van de Spaansche kroon ook ten aanzien van zijn grondgebied op Borneo's vasten wal.

In 1839 verkeerde het zuidelijkste, aan onze Westerafdeeling grenzende, deel van Broenei, het landschap Serawak, in opstand tegen zijn Sultan, Moeda Hasjim. De Sultan kon dien opstand niet meester worden. Een Engelsch avonturier, James Brooke, kwam toen met een door hem zelf uitgerust klein oorlogsvaartuig den sultan te hulp en werd ten slotte voor die hulp beloond met den afstand van genoemd

landschap Serawak tegen betaling van een jaarlijksche schatting van 2000 dollars, een cijns die echter reeds spoedig verviel. Aldus werd James Brooke radja van Serawak. Op zijn aandrang traden de Engelschen op tegen den zeeroof, welke aan de Westkust van Broenei, met medewerking trouwens van den Sultan zelven, werd uitgeoefend. De dientengevolge op diens grondgebied gevoerde krijgsverrichtingen leidden er toe, dat het eiland Laboean met de daarbij liggende kleine eilanden in 1846 aan Engeland werd afgestaan en dat in 1847 dit rijk met Broenei een traktaat sloot, waarbij den Engelschen vrije toegang werd verzekerd en de sultan zich verbond geen gebied aan een andere mogendheid af te staan buiten de toestemming van Hare Britsche Majesteit. De Nederlandsche regeering had tegen dit verdrag geen bezwaar. Zij beschouwde alle eilanden van den Indischen Archipel behalve Java, Sumatra en Banka als lastposten, waaraan men zich zoo weinig mogelijk diende te laten gelegen liggen. Er was tusschen 1830 en 1840 wel gelegenheid geweest om met Broenei in nadere betrekking te komen, maar men had dat nooit gewild. En ook later, in 1859, toen Brooke voorstellen deed om Serawak aan het Nederlandsch gezag over te dragen, zag Nederland daarin geen heil.

Na de inbezitting van Laboean werd Brooke, de radja van Serawak benoemd tot Britsch Commissaris en Consul generaal voor Borneo op een jaarwedde van £ 500. Een jaar later werd hem daarenboven de betrekking van gouverneur en opperbevelhebber van Laboean en onderhoorigheden opgedragen op een jaarwedde van £ 2000. Om hem de vervulling van deze betrekking mogelijk te maken, werd nog voor Laboean een luitenant gouverneur aangesteld. Hieruit is wel af te leiden, dat men in England van de vestiging op Laboean, met zijn vrijhaven en met de in de nabijheid aanwezige steenkolenmijnen nog al groote verwachting koesterde. Maar die verwachting werd niet vervuld. De handel bleef onbeduidend en eene maatschappij voor de kolenontginning opgericht ging te niet. Het inlandsch bestuur van Broenei beteekende hoe langer hoe minder; het kon zich feitelijk slechts doen gelden in den onmiddellijken omtrek der hoofdplaats. Laboean was een lastpost. Was England destijds al evenmin als Nederland op uitbreiding van grondgebied gesteld — de herhaalde afwijzing van den door Brooke gewenschten afstand van Serawak bewijst dat —, zeker zal de met Laboean opgedane teleurstelling tot een onverschillige houding jegens Broenei hebben bijgedragen.

Ondanks de bovenvermelde overeenkomst van 1847 blijkt van geenerlei verzet van Engelsche zijde, toen de Vereenigde Staten van Amerika een verdrag met Broenei sloten en er een consul den Heer J. W. Torrey plaatsten (1864). Deze Torrey stichtte de „American Trading Society of Borneo”, waarin Amerikanen en Chineezzen deelnamen, en wist voor deze Maatschappij, tegen betaling van een jaarlijksche pachtschat, van den Sultan en de rijksgrooten den afstand met inbegrip van alle soevereine rechten te verkrijgen van het geheele grondgebied van Noord-Borneo, met uitzondering slechts van — globaal uitgedrukt — de zuidelijke helft van de westelijke kust. De maatschappij begon op de kust handel te drijven en met behulp van Chineesche werklieden, eene nederzetting te vestigen te Kimanis op de Westkust. Maar zij had gebrek aan kapitaal en zij zou waarschijnlijk te gronde zijn gegaan, indien Torrey de zaken der Maatschappij niet had kunnen overdra-

gen aan zekeren baron G. von Overbeck, Oostenrijksch Consulgeneraal te Hongkong, en Alfred Dent, hoofd van een Engelsch handelshuis aldaar. Deze slaagden erin des Sultans goedkeuring te verkrijgen op de overdracht: voor \$ 15000 's jaars — later tot \$ 7500 teruggebracht — werd aan de combinatie Overbeck-Dent de volle soevereiniteit overgedragen over geheel Noord-Borneo, van Kimanis op de Westkust tot de Séboekoe rivier aan de Oostkust. Onder de afgestane landen behoorden er ook, waarop de Sultan van Soeloe rechten deed gelden. Von Overbeck kocht dezen alle aanspraken af voor £ 5000 's jaars, maar nu trad Spanje, de leenheer van Soeloe, op: de Sultan had zich verbonden zijn grondgebied ongeschonden te bewaren. De aldus ontstane moeilijkheden werden opgelost door de overeenkomst van 7 Maart 1885, waarbij de Spaansche regeering — doch alleen tegenover Engeland — van alle rechten op Borneo afzag.

Toen de afstand van grondgebied en soevereine rechten met de inlandsche vorsten geregeld was, ging de leiding der zaken over in de handen van Alfred Dent en verdwijnt von Overbeck gaandeweg van het tooneel. Dent richtte in 1881 met een vijftal invloedrijke personen een syndicaat op, de „British North Borneo provisional association”, dat zich ten doel stelde uitvoering aan de plannen betreffende Noord-Borneo te geven en in afwachting dat met medewerking van de Engelsche Regeering een maatschappij zou gevormd worden, al dadelijk ambtenaren aanstelde, de eerstnoodige gebouwen oprichtte en belastingen ging heffen. Bij een Koninklijk Charter dd. 1 Nov. 1881, verklaarde de Engelsche Regeering de oprichting van de British North-Borneo Company goed te keuren, die de zaken van het Syndicaat zou overnemen. Die maatschappij zou moeten zijn een werkelijk Britsche onderneming met Engelsche bestuurders; de gouverneur van Noord-Borneo zou slechts kunnen benoemd worden onder goedkeuring van den Engelschen minister: de Engelsche regeering zou desverlangd de bevoegdheid tot regeling van het rechtwezen hebben; bij geschillen tusschen de inlandsche vorsten en de maatschappij zou de regeering beslissen; in de verhouding tot vreemde mogendheden zou de maatschappij de aanwijzingen der regeering hebben op te volgen. In Mei 1882 kwam nu, onder de bepalingen van dit Charter, de Maatschappij tot stand en werden haar tegen betaling van £ 300.000, waarvan £ 90.000 in aandelen, alle rechten en bezittingen van het syndicaat overgedragen.

In 1884/85 kon de Maatschappij door overneming van des Sultans rechten, haar grondgebied aan de Westkust uitbreiden, zuidwaarts van Kimanis tot het midden van de baai van Broenei.

De Maatschappij drijft zelf geen handel, maar bestuurt alleen het land. Haar inkomsten trekt zij uit belastingen.

Op 12 Mei 1888 werd een overeenkomst tusschen de Engelsche regeering en de Maatschappij gesloten, waarbij de „onafhankelijke staat Noord Borneo” op zijn verzoek gesteld werd onder de bescherming der Kroon, op voorwaarde dat de leiding der betrekkingen tot vreemde mogendheden — ook tot Serawak en Broenei — zou berusten in de handen der Engelsche regeering, die overal consuls kon aanstellen; en dat aan Britsche onderdanen, handelaren en schepen alle rechten en voorrechten werden toegekend, die en aan de meest begunstigde vreemdelingen en aan de onderdanen van den beschermden staat toekomen. In hetzelfde jaar werden soortgelijke

overeenkomsten met Serawak en Broenei gesloten. De drie staten kregen aldus het belangrijk voordeel, dat hunne grenzen veilig zijn; daartegenover verzekerde Engeland zich voor goed van de suprematie over geheel niet-Nederlandsch Borneo. In volkenrechtelijken zin is dit thans Britsch gebied, hoe groot de zelfstandigheid ten aanzien van het inwendig beheer ook moge zijn.

Op 20 Juni 1891 werd, naar aanleiding van geschillen tusschen de Br. N. Borneo Cy en het Ned. Ind. Gouv. over de grens tusschen haar territoir en dat van den Sultan van Boeloengan, leenman van Nederland, tusschen Engeland en Nederland gesloten een overeenkomst betreffende een regeling dier grens. De grens werd gesteld op 4° 10' en verder westelijk op naar een punt op 4° 20' N.B. en 117° O.L. om daarna de oude niet nauwkeurig omschreven grens, zijnde de waterscheiding tot aan Kaap Datoe in het noordwesten te volgen.

Verder worde hier nog vermeld, dat de Engelsche regering in 1889 het beheer van het eiland Laboean aan de Br. N. Borneo Cy opdroeg; met den aanvang van 1906 is Laboean echter weder onder een afzonderlijk bestuur geplaatst, ressorteerende onder de Regering der Straits Settlements.

Ten slotte worde hier nog aangeatekend dat bij een verdrag tusschen Engeland en den Sultan van Broenei van 1906 deze laatste de algemeene administratie over het hem overgebleven land overgaf aan een Britschen resident, waartegenover de Sultan eene toelage van \$ 12000 's verkreeg.

Over het algemeen genomen waren de resultaten van de werkzaamheid der Engelschen in Serawak, Broenei en Noord-Borneo niet buitengewoon. De particuliere ondernemingen leverden zeer veel teleurstelling en de rente, die de aandeelhouders in de British North Borneo Cy zelf maakten, was slechts matig. De Engelschen hebben echter in de drie staatjes op Noord-Borneo althans dit bereikt, dat zij rust en orde verzekerden, waar vroeger roof en anarchie heerschten. Heel wat Europeesch kapitaal kwam in het land en in verband daarmede verdubbelde zoolwel de inlandsche als de chineesche bevolking in de laatste 10 jaren.

Zie verder nog het artikel Borneo, onderdeel IX.

Nieuw-Guinea. In 1784 met den vrede van Parijs hadden de Engelschen de vrije vaart in de Oostersche zeeën verkregen. Spoedig daarop vertoonden zij zich ook nabij Nieuw-Guinea. Tot tweemalen toe werd destijds reeds het eiland, in naam van Engeland's, Koning, in bezit genomen en zelfs kwam er — in 1793 te Doré — een Britsche vestiging tot stand. In 1795 was die vestiging echter reeds weer verlaten en de twee verklaringen van inbezitneming hadden ook geen verder gevolg. Ook een in bezitneming veel later in 1836 — door zekeren luitenant Yule van de Britsche zeemacht — van de Zuidkust van het eiland op een plaats door hem kaap Possession genoemd, bleef zonder gevolgen.

Intusschen was in 1828 door een expresselijk uitgezonden Nederlandsche maritieme expeditie West Nieuw-Guinea in bezit genomen van den 141 OL. op de Zuidkust en van daar West-Noord-West en Noordwaarts op tot Kaap de Goede Hoop op de Noordkust, eene in bezitneming welke bij een regeringsbesluit van 30 Juli 1848 werd bevestigd.

In het begin der 70er jaren zond het Londensch Zendinggenootschap zijne zendelingen naar Oost Nieuw-Guinea waar dezen Port Moresby stichtten. Die zendelingen drongen aan op annexatie door Australië van dit land met „zijn steenkolen, zijn goud-

erts en zijne parelbanken". Ook in Australië zelf, meer in het bijzonder in Queensland, beschouwde men het gedeelte van Nieuw-Guinea, dat niet viel binnen den Nederlandschen sfeer van invloed, als een natuurlijk aanhangsel der kolonie. Ook daar werd telkens op annexatie aangedrongen; en toen nu in November 1882 in een Duitsche Courant, de Augsburger Allg. Zeitung, met warmte de inbezitneming van Oost Nieuw-Guinea, werd bepleit, werden de gemoderen van de bestuurders van Queensland zoo opgewonden, dat dezen den 4en April 1883 zonder machtiging van het opperbestuur bedoeld gebied bij proclamatie in bezit namen voor de Britsche kroon. De Engelsche regering begon met die eigenmachtige handeling af te keuren. Doch toen in 1884 de Duitschers, na oprichting van de Neu-Guinea Compagnie, pogingen in het werk gingen stellen vasten voet op het eiland te verkrijgen, meende de Engelsche regering niet werkeloos te kunnen blijven. Op 7 Juli 1884 verklaarde zij de Zuidkust in bezit te willen nemen en 19 Sept. dav. deelde zij aan Duitschland nader mede, dat de inwoners van het Oostelijkste gedeelte dringend om hare bescherming hadden gevraagd, zoodat bedoelde zuidkust zich zou uitstrekken tot den 145en graad aan de Noordkust. Alleen de Noordkust tusschen den 141en en 145en graad bleef dus voor Duitschland vrij. Het gevolg was dat Duitschland, niet voor een voldongen feit wenschende geplaatst te worden, in Oct. en Nov. 1884 feitelijk bezit nam van de Noord Oostkust, zoodat de Engelschen zich verplicht zagen hun voorgenomen protectoraat te beperken tot de Zuidkust van de Nederlandsche grens tot aan de Oostkaap. Daarop volgden diplomatieke onderhandelingen, die in 1885 daarmede eindigden, dat als begrenzing van het Engelsche en het Deutsche gebied op Nieuw-Guinea werd aangenomen: een gebroken lijn aanvangelde op 5° en eindigende op 8° ZB. nabij de Herculesbaai. De laatstgenoemde breedtegraad zou ook de scheiding aanwijzen van de Oostwaarts gelegen eilanden. Reeds in November 1884 was het Britsch protectoraat te Port Moresby afgekondigd en daarna op eenige andere kustplaatsen van Zuid Nieuw-Guinea. Dit protectoraat was de voorlooper van de inlijving. Den 4en Sept. 1888 volgde de verklaring, dat de hier bedoelde landstreek onder de souvereiniteit van Koningin Victoria werd gesteld; met andere woorden zij werd een kroon-kolonie. De gouverneur van Queensland werd met het toezicht belast. Later, nadat met ingang van het jaar 1901 de Australische Statenbond met nagenoeg volkomen zelfbestuur in het leven was getreden, werd in 1903 het „Papoea territorium" toegevoegd aan den nieuwen Bondstaat. Bij een door het Australische parlement vastgestelde en met 1 Sept. 1906 in werking getreden Papoea-act werd het bestuur over het Papoea gebied geregeld: dat bestuur is onder den Gouverneur Generaal van Australië toevertrouwd aan een luitenant-gouverneur bijgestaan door een uitvoerenden en een wetgevenden raad. Papoea heeft dus, voor zoolveel de omstandigheden het toelaten, zelfbestuur. Het ontvangt van den Statenbond een jaarlijksch subsidie van £ 25000.

De materiele voordeelen, welke het bezit van van Zuid Oost Nieuw-Guinea den Engelschen opleverde, schijnen voorsnig zeer luttel te zijn.

Bij een traktaat den 16en Mei 1895 tusschen Nederland en Engeland gesloten is de grensscheiding tusschen beider gebied vastgesteld te beginnen bij een punt in het midden van de monding der Bensbach rivier op ongeveer 141° 1' 47" 9 OL. van Gr.

recht noordelijk tot aan het punt van snijding met de Fly-rivier, om de bedding van deze rivier te volgen tot aan den 141° O.L. De meridiaan van 141° O.L. blijft daar verder de grens tot het punt, waar het Nederlandsch, het Engelsch en het Duitsch gebied elkaar ontmoeten.

Over de vestiging van de Engelschen op de Cocos- of Keelingeilanden wordt verwezen naar het afzonderlijk artikel over die eilanden.

Literatuur: De Jonge en Van Deventer, Opkomst Ned. gezag Java, dl. 2, 3, 4, 8, 9, 10, 12; Van Deventer, Ned. gezag over Java e. o. sedert 1811, 1e dl.; Tiele en Heeres, Opkomst Ned. gezag over de Buitenbez. dl. 1, 2, 3; W. Milburn, Oriental Commerce, 2 dln., 1813; E. de Waal, Onze indische Financien, dl. I, 6 en 7, 1876—84; H. D. Levyssohn Norman, De britsche heerschappij over Java e. o., 1857; Memoir of Raffles by his widow, 1830; I. H. J. Hoek, Het herstel van het Ned. gezag over Java e.o., 1862, 2 dln.; C. M. Smulders, Gesch. en verklaring van het traktaat van 17 Maart 1824, 1856; E. Netscher, De Nederlanders in Djohor en Siak, 1870; J. J. Rochussen, Verdediging van de rechten van Nederland met betrekking tot het traktaat van 1824, 1836; P. J. Elout van Soeterwoude, Bijdr. tot de gesch. der onderhandelingen met Engeland betr. de Overzeesche bez. in 1820—4, 1863; J. E. de Sturler, Het grondgebied van N. I. in verband met de tractaten met Spanje, Engeland en Portugal, 1881; L. J. P. J. Jeekel, Het Sumatra-traktaat, 1881; Steyn Parvé, De nederzetting der Engelschen in Straat Malaka, T. v. N. I. 1867; J. Cameron, Our tropical possessions in Malayan India, 1865; P. Benson Maxwell, Our Malay Conquests, 1878; De Kokos-eilanden, T. v. N. I. 1857, 157, 264, 314; Verh. Bat. Gen. 13e deel (1832); Verh. en Berichten betreffende het Zeewezen van Tindal en Swart, IVe dl., 1e st.; P. A. van der Lith, Het Noord-Borneo traktaat, Gids Dec. 1891; J. R. Seeley, The Expansion of England, 1886; Dr. E. B. Kielstra, Nieuw-Guinea, in Onze Eeuw 1914; Dezelfde, Noord-Borneo, ib.

ENGKAK. Javaansche naam voor eene kraaisoort, *Corvus enca*; op Sumatra Ga-ga of Gagak. Zie KRAAI.

ENGKOET. Zie BAARDVOGEL.

ENGYSTOMATIDAE (engmuilige kikvorschten). Familie van veelal bodembewonende of gravende, staartlooze Amphibiën. Voor algemeene kenmerken en verspreiding zie onder KIKVORSCHEN. De gravende vormen zijn in het bezit van een spadevormigen hoornkam aan middelhand en middelvoet, terwijl de ledematen zelf zwaar gebouwd en sterk gespierd zijn, wat ook in andere diergroepen bij gravers meestal het geval is. De meesten zijn nachtdieren, welke zich in hoofdzaak voeden met de onderaardsche, geslachtlooze vormen (rajab) of met de 's avonds uitvliegende mannetjes der termieten (larong).

Het meest verspreide geslacht is *Callula*, dat van V. Indië tot N. China voorkomt en in den geheelen archipel vertegenwoordigers bezit. Slechts één soort *C. pulchra* Gray, een waterbewoner, worde hier vermeld, die van V. Indië en Ceylon tot Z. China en Celebes voorkomt. Deze vorm is gekenmerkt door de verborgen ligging van het trommelvlies, door de aan de achterzijde vrije uitsteekbare tong en doordat aan het verhemelte eenige dwarsrichels van hoorn aanwezig zijn, die blijkbaar in verband staan met het insecteneten. Vingers en teenen dragen zuigschijfjes en zijn door korte spanvliezen verbonden. Deze soort is een vrij groote vertegen-

woordiger der familie (7—8 cm. lang) en bezit een opgezwollen lichaam, waarvan de omvang in het midden $\pm$ tweemaal de lengte bedraagt. Vandaar de naam van Indische oskikvorsch, die vooral door de Engelsche kolonisten uit de Straits aan deze vorm gegeven wordt (Eng.: Indian Bull frog, Duitsch: Indischer Ochsenfrosch). De bovenzijde is donkerbruin gekleurd, de onderzijde is geel en bruin gevlekt, terwijl langs de zijden een hel gele band loopt en ook de kop van boven geel gekleurd is met een donkere dwarsband tusschen de oogen. De mannetjes zijn in het bezit van een keelzak en brengen in Maart en April 's avonds na regendagen een diep keelgeluid voort, dat door Flower, Proceed. Zool. Soc. London, met wau-auhhhk wordt weergegeven. Ondanks den plompen lichaamsbouw kunnen zij goed springen en zwemmen.

De overige geslachten van deze familie zijn of Indo-Maleisch of Australisch en Austro-Maleisch, waarbij alleen moet worden vermeld, dat één soort van het geslacht *Chaperina*, dat overigens alleen in N. Guinea voorkomt, van Borneo bekend is, terwijl één soort van het overigens Australische en Austro-Maleische geslacht *Sphenophryne* westelijk tot Lombok is doorgedrongen. Men kan dus 6 van 22 geslachten Oriëntaal of Indo-Maleisch en 9 Australisch, één Austromaleisch en 3 Australisch en Austro-Maleisch noemen, terwijl slechts 3 geslachten als verbindende leden in de drie zoögeographische gebieden van den archipel voorkomen. Verder heeft een sterke geographische differentiatie plaats gehad, aangezien niet minder dan 52 van 59 soorten aan één eiland of eilandengroep eigen zijn, terwijl slechts 7 aan meerdere eilanden of eilandengroepen gemeen zijn. Daarbij is N. Guinea met 35 soorten (waarvan 33 eigen) verreweg het rijkste aan Engystomatiden, waartegenover Borneo, Sumatra en Java met 9, 9, resp. 4 soorten (5, 4, resp. 2 eigen) verreweg in de minderheid zijn, evenals het Indo-Maleisch gebied als één geheel beschouwd (18 soorten, waarvan 15 eigen) of het Austro-Maleisch gebied (10 soorten, waarvan 7 eigen).

Volgens v. Kampen (Nova-Guinea. Vol V. Zool. 1906.) moeten de Engystomatiden beschouwd worden als een sterk gespecialiseerde, oorspronkelijk uit het vasteland van Azië afkomstige kikvorsch-familie, die alleen door bijzondere omstandigheden in Papoeasië tot sterken bloei gekomen is. Hij stelt zich voor dat in een vroeger tijdperk der aardgeschiedenis smalle zoetwaterarme landverbindingen tusschen N. Guinea en het vasteland van Azië aanwezig geweest zullen zijn, verbindingen, die alleen aan kleine bodemvormen, waarvan zich de ontwikkeling buiten het water afspeelt, gelegenheid tot verspreiding zullen hebben geboden. Vele engmuilige kikvorschten uit N.-Guinea (zie verderop in dit artikel) voldoen aan deze eischen en v. K. wijst er in dit verband op, dat onder de enkele echte kikvorschten, die tot Polynesië zijn doorgedrongen, twee voorkomen nl. *Rana opisthodon* Boulgr. en *R. solomonis* Boulgr., die een dergelijk afwijkende ontwikkelingswijze (zonder vrije waterlarve) vertoonen. De omstandigheid, dat zij in het Amphibiën-arme, maar water- en boomrijke N.-Guinea zijn terecht gekomen, is aanleiding geweest tot de sterke vermeerdering van het aantal der individuen, soorten en geslachten. Dat een dergelijk verschijnsel bij de echte kikkers, *Ranidae*, niet of in zeer geringe mate is waar te nemen, zou te verklaren zijn uit het feit, dat een groot aantal geslachten en soorten dezer familie arboricool zijn en dat er in het nieuwe gebied reeds concurrenten aan-

wezig waren in den vorm van echte boomkikkers van Australische afkomst (*Hylidae*), terwijl echte bodemkikvorschen ontbraken. Von Mehely (Termesz. Füzetek XXIV 1901.) die veel heeft bijgedragen tot onze kennis der Engystomatiden-fauna van Papoeasië, is van een tegengestelde meening. Volgens hem zijn de Engystomatiden uit N.-Guinea autochtoon en is ook de directe ontwikkeling binnen het eihulsel als primitiever te beschouwen, dan die door middel van een vrij levende larve.

Van de 7 orientale geslachten worden hier alleen genoemd: *Phrynella* (met één soort uit Sumatra), een vorm, welke zich overdag verbergt in boomholten, die regenwater bevatten en zich zoo op kan blazen, dat zij zwemmend een luchtbel gelijkij, die op het water drijft, en *Microhyla* (met 7 soorten uit het geheele Indo-Maleische gebied), zeer kleine bodemvormen (2—3 cM lang), die tusschen dorre bladeren en in droge gaten in den grond of in boomstammen leven en merkwaardig zijn wegens de glasheldere, volkomen kleurloze larven.

Van de levensgewoonte der N.-Guineesche vormen weten wij nog niet veel af. Daarom worden slechts twee daarvan vermeld. *Phrynxalus biroi* Meh. (v. Mehely, l. c.), waarvan de weinig talrijke, groote dooierrijke eieren (7mM.) in de gelei-hulsels een directe ontwikkeling zonder gedaanteverwisseling doormaken, zoodat uit het eihulsel geen gestaartelarve, maar een ongestaarte kikvorsch tevoorschijn komt, en *Mantophryne robusta* Boulgr., waarvan het mannetje een broedzorg uitoefent, die veel op die van den vroedmeesterpad gelijkij. De eveneens weinig talrijke en groote eieren (6—7 mM.) worden nl. om de voorpooten van het mannetje bevestigd, die de eisnoeren met zijn lichaam bedekt houdt. De embryonen in de eihulsels ontwikkelen spoedig ledematen, terwijl uitwendige kieuwen ontbreken en functioneel vervangen worden door den zeer bloedrijken staart. Ook hier komt uit het eihulsel direct een jonge kikvorsch en geen larve tevoorschijn. In tegenstelling met *Phrynxalus* heeft de ontwikkeling geheel buiten het water plaats, evenals dit bij de bekende West-Indische boomkikvorsch, *Hylodes martinicensis* Tschudi, het geval is.

ENIBOENG (MAL.). Zie ONCOSPERMA.

ENIM. Rechterzijrivier van de Lématang, zijtak der Moesi. (Zie SUMATRA, rivieren.) De oevers zijn zeer dicht bevolkt, waarschijnlijk 278 bewoners per K.M. rivierlengte.

ENKHUIZEN of **POELOE NJAMOEK KETJIL.** Een der eilandjes in de baai van Batavia.

ENREKANG. Onderafdeeling van de afdeeling Paré-paré van het gouv. Celebes en onderh. met gelijknamige standplaats voor den besturende ambtenaar.

ENTADA SCANDENS Bth., fam. *Leguminosae-Mimosae*. Aka peloeroen (MAL.), Tjarieo (SOEND.), Gandoh (JAV.). Reusachtige liaan, zeer verspreid in de tropen der oude wereld, in Ned. Indië vaak in de nabijheid van de zee voorkomend. Er zijn exemplaren bekend, die een stengel van meer dan 150 M. lengte hadden. De peulen, die omstreeks een meter lang kunnen worden, bevatten groote, platronde, glimmend kastanjebruine zaden, die als *tjarieo* of *gandoh* op de passers onder de te koop aangeboden geneesmiddelen te vinden zijn. De geschildte zaden worden in kleine doses gegeven als middel tegen maagpijn. Ze zijn giftig, (maar niet in hoge mate), wegens hun gehalte aan een saponine-achtige stof. Gekookt of ge-roosterd gaan de giftige eigenschappen verloren en wordt het zaad wel als voedsel gebruikt. Een aftreksel

in water van den stam van den liaan wordt op sommige plaatsen gebruikt als middel tegen huidziekten.

ENTAL (JAV.). Zie BORASSUS.

ENTJANG ENTJANG. Zie EEKHOORNS (VLIEGENDE).

ENTJENG ENTJENG (JAV.). Zie CROTALARIA SALTIANA en GYNANDROPSIS.

ENTOET LENTJANG. Zie KWIKSTAART.

ENTONG (JAV.). Zie OPUNTIA.

EPIDEMIEËN of **VOLKSZIEKTEN.** Wanneer in officieele berichten, b.v. in de Javasche Courant, sprake is van een „volksziekte” moet daaronder worden verstaan, dat hier of daar de eene of andere ziekte *epidemisch* heerscht, d.i. zich bij een zeer groot aantal personen gelijktijdig voordoet. Ziekten, die altijd in meerdere of mindere mate in een landstreek voorkomen, worden voor die streek *endemische* ziekten genoemd. Zoo kunnen b.v. malaria, cholera, beri-beri, dysenterie voor Ned. Indië endemische ziekten genoemd worden. Het spreekt natuurlijk van zelf, dat deze endemische ziekten ook in epidemische uitbreiding kunnen optreden. Ofschoon het gewoonlijk de besmettelijke ziekten zijn, die tot epidemieën aanleiding geven, kunnen evengoed niet besmettelijke ziekten epidemisch heerschen. Zoo treedt b.v. Malaria, een ziekte, die niet van persoon op persoon overgaat, af en toe in een ware epidemie op. Er kunnen dus epidemieën zijn van besmettelijke, maar ook van niet-besmettelijke ziekten.

De maatregelen, die door den Staat tegen het heerschen eener ziekte in het algemeen kunnen genomen worden, zijn van tweeërlei aard: 1° de zoodanige bestemd om het uitbreken eener epidemie zoodanig mogelijk te voorkomen, en 2° die, welke de uitbreiding eener bestaande epidemie moeten tegengaan. Over beide wordt met eenige woorden gesproken in het artikel GEZONDHEIDSLEER, hier zijn de wettelijke voorschriften daaromtrent aan de orde, wettelijke voorschriften welke intusschen slechts de z.g. besmettelijke ziekten betreffen. Een der middelen om het ontstaan eener epidemie te voorkomen is de quarantaine, d. w. z. het zooveel mogelijk beletten van den invoer eener ziekte van buiten af, bijv. door schepen, of door vervoer van personen en goederen over land. Nadat in Indië voortdurend van het maken van bepalingen omtrent quarantaine was afgezien, omdat er in de groote groep eilanden toch niet de hand aan zou kunnen gehouden worden, kwam in 1868 een besluit met eenige voorschriften omtrent schepen, die van Mauritius kwamen, omdat daar toen de gele koorts heerschte. Die voorschriften werden slecht of niet opgevolgd, hetgeen ten gevolge had, dat 4 Aug. 1871 (Ind. Stb. no. 109) de eerste quarantaine-ordonnantie werd uitgevaardigd. Toen in 1873 op verschillende plaatsen in Indië cholera uitbrak, bleek de toepassing dezer ordonnantie niet uitvoerbaar, en toen in 1874 de pest te Mekka heerschte, was het gevolg der ingewonnen adviezen, dat besloten werd alle quarantaine-maatregelen af te schaffen. Het Opperbestuur keurde dat besluit evenwel af, en zoo ontstond een tweede quarantaine-ordonnantie van 21 Febr. 1879 (Ind. Stb. no. 99 en 100, aangevuld en gewijzigd Ind. Stb. 1882 no. 157 en Ind. Stb. 1887 no. 53), die evenwel ook nog vele bezwaren opleverde. Eindelijk werd in 1891 een derde quarantaine-ordonnantie gemaakt, gebaseerd op de Nederlandsche wetgeving, maar hier en daar met het oog op Indische toestanden gewijzigd, en deze werd 11 Febr. 1892 Ind. Stb. no. 44 ingevoerd; tevens werd 11 Febr. 1892 Ind. Stb. no. 46 een Instructie voor den quarantaine-dokter vastgesteld,

teisterd, waarbij het aantal zieken in 1885 en 1886 tot meer dan 36 en 34% der legersterkte bedroeg (zie Van der Burg, Ned. Tijdschr. v. Gen. 1896, I, bl. 83). Als eigenlijke volksziekte treedt beri-beri zelden op; bijna altijd zijn soldaten, bewoners van weeshuizen, gevangenen, dwangarbeiders, koelies op plantages enz. de meest aangetast. Zie overigens BERI-BERI.

Enkele malen zijn plaatselijke epidemieën van oog-ziekten (vooral conjunctivitis) waargenomen, o.a. onder de pupillen te Gombong en te Ngawi.

Epidemieën van stijfkramp bij pasgeborenen werden enkele malen gezien o.a. te Makassar.

Van verschillende epidemieën kan men beschrijvingen vinden in het Gen. Tijdschr. v. N.-I.

EPOENG (JAV.). Zie DICHROSTACHYS.

EQUISETUM, fam. *Equisetaceae*. Paardestaart (NED.), Greges ottot (JAV.). De stengels van deze over de geheele wereld verspreide planten zijn in Indië een geneesmiddel tegen pijnlijke in de gewrichten.

ERBERFELT (PIETER). Zoon van een Bataviaasch burger (Duitscher van afkomst) bij een inlandsche vrouw; die, als vermogend man, door het uitdeelen van koperen plaatjes als talismans zich een aanhang wist te verwerven, waarbij een Javaan, Raden Kartadrija, zijn voornaamste steun was. Hij smeedde een komplot om alle Europeanen uit den weg te ruimen, zich met den titel van Toewan-Goesti aan het hoofd der stad Batavia te plaatsen, terwijl Kartadrija met den titel van Radèn de Ommelanden zou beheeren. Vele inlanders waren in het komplot gewikkeld (naar het heette: ongeveer 17.000) en men vermoedde uitgebreide vertakkingen in het binnenland, zelfs in Oost-Java door vereniging met de partij der zonen van Soerapati. Op Nieuwjaarsdag 1722 zou het reeds lang beraamde plan worden uitgevoerd, toen kort vóór dien tijd Gouv.-Gen. Zwaarderoon daarvan onderricht werd; de voornaamste aanleggers werden gevangen genomen en in het geheel 19 personen op 22 April ter dood gebracht. Het huis van Erberfelt werd gesloopt, met verbod om de plek, die van een opschrift in het Hollandsch en Javaansch werd voorzien, weer te bebouwen, terwijl Zondag 26 April van dat jaar een dankdag voor de bewaring der stad werd gehouden. Thans nog vindt men aan de oostzijde van den weg van Jakatra in een hoogen witten tuinmuur een groote ingemetselde staande zerk, boven welke tot schandmerk een doodshoofd, waardoor een ijzeren pen steekt, geplaatst is. Onder dien schedel en op gezegde zerk leest men bovenaan: „Uit een verfoeylyke Gedagtenisse teegen den gestraften Landverraader Pieter Erberfelt sal niemant vermoogen te deeser Plaats te Bouwen, Timmeren, Metselen, ofte Planten nu often ten Eenigen Daage. Batavia den 14 April A°. 1722”.

Daaronder staat het Javaansch. Zie den afdruk der inscriptie, met een facsimile van 't Javaansch en opheldering door A. B. C[ohen] S[tuart], in Tijds. B. G. XIX (1870), 2:0.

Over de tegen Erberfelt indertijd ingebrachte beschuldigingen, die tot de terechtstelling van hem, Kartadrija, en nog 17 inlanders waaronder 3 vrouwen leidden, zie Dr. L. W. G. de Roo's opstel „De conspiratie van 1721” (Tijdschr. Bat. Gen. XV, 1866 p. 362-397), gegrond op officieele bescheiden uit 's Lands Archief, die thans niet meer daar te vinden zijn. Over 's mans familie, en vooral over de waarde (of onwaarde) der oude beschuldigingen, zie nader Dr. F. de Haan, Priangan, I (1910; 2, p. 210-211). en III (1912; p. 472—

476). De rol, die Gouv.-Gen. Zwaarderoon hierin heeft gespeeld, is waarschijnlijk weinig fraai geweest.

G. P. R.

ERFELIJK INDIVIDUEEL BEZIT, Zie GROND (RECHTEN OP DEN), AGRARISCHE WET en CONVERSIE.

ERFGOEDERENRECHT, ERFGRONDENRECHT.

Met deze namen duidt men somtijds het verschijnsel van Indonesisch adatrecht aan, volgens hetwelk hetzij alle goederen van een overledene (Minangkabau, Toradja-gebied), hetzij alleen zijn onroerende goederen (Minahassa, Halmahera) bij zijn overlijden niet overgaan op zijn nabestaanden, doch op een inlandsche rechtsgemeenschap, nl. die familie, waarvan de overledene lid was. Waar deze inzettingen bestaan, is een erfrecht in den gewonen zin van het woord geheel of ten deele onbekend, en kan men dus ook bezwaarlijk het gewone inlandsch bezitrecht van een inlander op zijn grond als „erfelijk” individueel bezit aanduiden.

ERFPACHT, ERFPACHTSRECHT. Zie AGRARISCHE WET en GROND (RECHTEN OP DEN).

ERIOBOTRYA JAPONICA Lindl., fam. *Rosaceae*. Japansche Mispel, Loquat. Kleine boom, afkomstig uit Japan, in gematigde streken (Middellandsche Zee-Gebied) en ook in de bergstreken van Java als vruchtboom gekweekt, wegens de zeer smakelijke op eierpruimen gelijkende vruchten.

ERIODENDRON ANFRACUOSUM D. C., fam. *Bombacaceae*. Zie KAPOK en CEIBA.

ERIOGLOSSUM EDULE Bl., fam. *Sapindaceae*. Ki lalajoe, Ki lajoe (SOEND.), Klajoe, Kelajoe (JAV.). Boomheester of lage boom, over geheel Oost-Azië, den Maleischen Archipel en Australië verspreid, op Java vooral in de droge streken en vaak in djatibosschen voorkomend, in vele variëteiten. De rijpe vruchten zijn fraai rood, en smaken zoetachtig. Ze worden door de inlanders vaak gegeten. De bladeren zijn op sommige plaatsen een bestanddeel van de inlandsche geneesmiddelen.

ERRONG-ERRONG. Zie ZEEBAARS.

ERYTHRINA CRASSIFOLIA Kds., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Dadap ajam, Dadap solo (JAV.). Boom van onbekenden oorsprong, vaak als schaduwboom aangeplant, in tegenstelling met de andere Dadap-soorten bloeiend aan de geheel bebladerde takken. Deze soort draagt geen stekels; de bloemen zijn rood.

ERYTHRINA INDICA L., Blendoeng (SOEND.), Dadap blendoeng (SOEND.), Dadap ajam (SOEND.), Dadap laoet (JAV.), Indian coral tree (ENG.). Hooge boom, in Zuid- en Zuidoost-Azië aan zandig strand voorkomend in de z.g. Barringtonia-formatie. Vooral in den bloeitijd opvallend door de groote hoeveelheid vlammend roode bloemen aan den onbebladerden boom. Daarom ook aangeplant. In tuinen vindt men ook de variëteit *picta* (Dadap sabrang) die zich onderscheidt door geel gevlekte blaadjes. De jonge bladeren worden soms als groente gegeten. Wegens het periodiek verliezen der bladeren niet als schaduwboom geschikt.

ERYTHRINA LITHOSPERMA Miq. Dadap doeri, (MAL.), Dadap ri (JAV.), Dadap serep (JAV.) en vele andere zeer onzekere namen naast den algemeenen naam *Dadap*. Ten deele is die onzekerheid te danken aan het uiterlijk van de soort, die nu eens optreedt in zeer sterk gestekelde, dan weer in bijna geheel ongestekelde exemplaren. Onder den naam van *Dadap* is deze soort op geheel Java vooral in koffietuinen algemeen als schaduwboom aangeplant, wegens de

niet te dichte en toch nooit geheel bladerlooze kroon en het weinig vertakte wortelstelsel. In het wild komt de boom alleen in Oost-Java tusschen 1100 en 1500 M. boven zee voor. De boom dient ook vaak tot stut voor Siri- of Peperplanten. De bladeren werken verkoelend en worden uitwendig tegen hoofdpijn, en fijngewreven als verkoelende pappen gebruikt. De zaden bevatten een weinig giftig alkaloid.

ERYTHRINA MICROCARPA K. et V. Dadap bong (JAV.). Vrij lage boom met gestekelde takken en scharlakenroode bloemen, tijdens den bloei nagenoeg bladerloos. Alleen van Oost-Java bekend langs het strand en aan den binnenzoom van de vloedbosschen. Ook in paggers aangeplant.

ERYTHRINA OVALIFOLIA Roxb. Dadap tjangkring (JAV., MAL., SOEND.), Tjangkring (JAV., MAL., SOEND.). Boom met donkerroode bloemen en gestekelde takken, vooral op Java zeer algemeen op vochtige plaatsen. De bloemen worden gegeten.

ERYTHROXYLON. Zie COCA.

ESAU. Timoreesche naam voor de addersoort, *Lachesis gramineus* Shaw (zie onder OELAR en onder SLANGEN).

ESCOMPTO-MAATSCHAPPIJ (NEDERLANDSCH INDISCHE). De Nederlandsch-Indische Escompto Maatschappij, de eerste en tot dusver de eenige in Indië opererende particuliere credietinstelling, die ook aldaar haar hoofdzetel heeft, werd opgericht bij acte van 22 Augustus 1857, terwijl bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 5 November van dat jaar n° 22 de bewilliging der Regering tot hare in werking brenging verleend werd. Zij had, volgens art. 2 harer statuten, ten doel: 1o. om aan handel en nijverheid kapitaal in leen te verstrekken, en 2o. om daartoe, behalve haar eigen kapitaal, in leen te nemen en aan te wenden zóodanige fondsen als welke in Nederlandsch-Indië, uit gebrek aan gelegenheid tot uitzetting op hypotheek of op andere zekere wijze, renteloos liggen, en die aan haar, onder waarborg van haar volgefournéerd kapitaal, tot matige rente in leen zullen worden gegeven; — en volgens art. 12 zou de werkkring der Maatschappij bestaan, 1o. in het escompteeren van solied handelspapier, vendu-acceptatiën en Gouvernements geordonnanceerde wissels 2o. het beleenen van effecten, goud en zilver, edelgesteenten, koopmanschappen en schuldbrieven; 3o. het voorschot geven op specie en handel in goud en zilver, gemunt of ongemunt; en 4o. den wisselhandel en uitvoer van specie; terwijl voorts zou kunnen worden overgegaan tot het doen van kassierszaken, en tot al datgene wat, binnen den werkkring der Maatschappij, zal kunnen strekken tot bevordering van haar belang en dat van den handel en de nijverheid, Uitgesloten werden bij hetzelfde art. 12, 1o. het koopen of beleenen van eigen actiën; 2o. den handel in producten of goederen, en 3o. het uitzetten van gelden op hypotheek van vaste goederen, dan alleen voor het te vormen reservefonds. Ook hield art. 12 nog de bepaling in, dat tot het doen harer operatiën de Maatschappij zou aanwenden, eerstens haar eigen kapitaal en voorts de fondsen, die zij tegen hare opzegbare obligatiën in rekening-courant, en verder tegen vaste rente en voor een bepaalden tijd, te harer beschikking zal erlangen; terwijl art. 13 eenige voorzieningen bevatte voor het geval de Regering de door de Escompto-Maatschappij uit te geven obligatiën mocht toelaten als borgstelling van ambtenaren, officieren en anderen, en als tijdelijke geldbelegging voor Regeeringsfondsen en collegiën, in welken geest bij Gouv. be-

sluit van 29 September 1857 eene gunstige beschikking was genomen, die bij Gouv. besluit van 11 April 1859 nog verdere uitbreiding erlangde.

Behoudens eenige wijzigingen van ondergeschikten aard bleven de statuten onveranderd tot 1878, toen bij Gouv. besluit van 12 October no. 5 bewilliging werd verleend om aan de in art. 12 sub 1 tot 4 omschreven operatiën toe te voegen de bevoegdheid tot het beleggen van gelden in hypotheek op vaste goederen en solide staatspapieren, voorzover naar het oordeel der directie voor de overige operatiën in dat artikel vermeld geene voldoende gelegenheid mocht bestaan. Sedert werden in 1887 nog enkele wijzigingen in de statuten aangebracht, in hoofdzaak de samenstelling van het bestuur rakende, terwijl tevens de bepaling er in werd opgenomen, dat het reservefonds niet voor aanvulling van dividend zou mogen worden aangesproken, wanneer het diensten-gevolge beneden f 150.000 zou dalen.

Nadat in de jaren 1891, 1892 en 1897 in eenige artikelen veranderingen waren aangebracht, werden de statuten in 1902 opnieuw gewijzigd en wel in hoofdzaak wat de artikelen omtrent het Bestuur betreft, zulks in verband met het als Directrice der Maatschappij aftreden van de sedert de oprichting in 1857 als zoodanig fungeerende firma Tiedeman & van Kerchem, welke in December 1901 had verzocht van haar mandaat te worden ontheven.

In 1912 zijn de statuten grondig herzien en werden verschillende artikelen, welke strekking tot tweeledige opvatting aanleiding kon geven en die schijnbaar met elkaar in strijd waren, in den juiste vorm gegoten. Die herziene statuten verwierven de goedkeuring der Algemeene Vergadering van Aandeelhouders, op 19 Juni van dat jaar te Batavia gehouden, en vormen de thans vigeerende Statuten, bij akte den 19 Juni 1912 verleenden, waarop bewilliging werd verleend bij Gouvernementsbesluit van 29 Juni 1912, gepubliceerd in de Javasche Courant van 26 Juli d.a.v.

Het maatschappelijk kapitaal werd in 1859 bij art. 3 der eerste statuten vastgesteld op f 1.000.000, waarvan echter, bij de in werking treding, slechts de helft of f 500.000 werd uitgegeven, verdeeld in 500 actiën van f 1000 ieder, die ten volle geplaatst werden. Door uitgifte van nieuwe aandelen in de jaren 1862/65 werd het gestorte maatschappelijke kapitaal opgevoerd tot het in de oorspronkelijke statuten genoemde bedrag van f 1.000.000, en met dit kapitaal bleef de maatschappij voortwerken tot 1893, toen in de algemeene vergadering van 23 September besloten werd om het kapitaal door uitgifte van nieuwe aandelen op te voeren tot f 2.000.000, terwijl twee jaren later, krachtens besluit der algemeene vergadering van 3 Augustus 1895, tot eene verdere uitbreiding van het kapitaal met f 1.000.000 werd overgegaan.

Bij de Statutenwijziging van 1902 werd het maatschappelijk kapitaal van f 3.000.000.— op f 6.000.000 verhoogd, waarvan bij publieke inschrijving werden uitgegeven:

f 1.000.000.—	in October 1904	ad 110 %
- 1.000.000.—	in Juni 1905	ad 120 %
- 1.000.000.—	in Januari 1906	ad 120 %

In 1908 werd bij de in dat jaar verkregen Statutenwijziging het maatschappelijk kapitaal andermaal verhoogd en wel van f 6.000.000.— op f 12.000.000.— waarvan bij publieke inschrijving werden uitgegeven:

f 1.500.000.— in November 1908 ad 115 %
 - 1.500.000.— in Juli 1912 ad 130 %
 - 1.500.000.— in Juni 1913 ad 130 %
 - 1.500.000.— in October 1916 ad 122½ %
 zoodat het volgestorte kapitaal thans f 12.000.000—
 heeft bereikt, terwijl het Reservefonds geleidelijk
 is opgevoerd tot circa f 2.300.000.—.

Ten bewijze dat de bij. de achtereenvolgende
 statutenwijzigingen aan de Directie verleende be-
 voegdheid tot uitbreiding van het arbeidsveld der
 Maatschappij hare operatiën snel deed uitbreiden,
 en dat de geleidelijke verhooging van het kapitaal
 op den voet werd gevolgd door eene gestadige ver-
 meerdering der aan de Maatschappij toevertrouwde
 depositos en der bij haar in kassiersrekening ge-
 storte gelden, dienen de verkorte balanscijfers in
 staat A hieronder, welke een duidelijk beeld geven
 van de groote ontwikkeling der Maatschappij in de
 jaren 1903 t/m 1912.

Van de uitkomsten der Maatschappij sedert hare
 oprichting tot ultimo December 1915 geeft de staat
 B hierachter een zoo volledig mogelijk overzicht.
 Daaruit blijkt dat ook de Escompto Mij. hare
 moeilijke jaren doormaakte, maar dat zij over het
 algemeen zéér gunstig werkte, want over de 58
 jaren van haar bestaan kon zij aan hare aandeel-
 houders een dividend van gemiddeld 7½ % uit-
 keeren, onder voortdurende versterking van haar
 Reservefonds.

Zie verder CREDIETINSTELLINGEN.

ESKIR. Zie SCHUBDIER.

ESSER (JULIUS PETRUS), geboren 25 Maart
 1852 te Batavia, zoon van Isaac Esser en Carolina
 Louise Catharina Nieuwenhuys, studeerde te U-
 trecht in de theologie, en promoveerde aldaar; ver-
 volgens studeerde hij in de medicijnen te Edinburg.
 Hij was de eerste academisch opgeleide theoloog,
 die zich ter beschikking van een der Ned. Zend.
 Corporaties stelde om als zendeling te worden uit-
 gezonden. Als zoodanig trad hij in dienst van het
 Java-Comité (zie aldaar), en na in Leiden de Ma-
 leische en Madoereesche talen bestudeerd te hebben,
 werd hij den 3den Sept. 1879 voor den arbeid onder
 de Madoereezen afgevaardigd. Een jaar later ves-
 tigde hij zich eerst te Bondowoso maar weldra te
 Soemberpakem. Na een verblijf van 3 maanden op
 het eiland Madoera in 1885 vertaalde hij de Bijbel-
 sche geschiedenissen zijns vaders in het Maleisch
 en in het Madoereesch, en vertrok in '87 in verband
 met de vertaling van de Evangeliën en de Hande-
 lingen der Apost. naar Europa. Aan de verwach-
 tingen, die omtrent zijn verdere werkzaamheid
 werden gekoesterd, werd door zijn vroegtijdig over-
 lijden op 28 April 1889 de bodem ingeslagen.

ETHNOGRAPHISCHE MUSEA. Wij vermelden
 hier slechts de zoodanige, die met het oog op de
 studie der volkenkunde van Nederl.-Indië van be-
 lang zijn.

In de eerste plaats verdient genoemd te worden
 het Museum van het Bataviaasch Ge-

STAAT A.

NEDERLANDSCH-INDISCHE ESCOMPTO MAATSCHAPPIJ

Activa (in duizendtallen guldens) sub. 31 December:

	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Kassa, Prolongaties en Effecten	2.723	4.584	6.327	5.139	3.597	5.193	7.515	10.733	13.358	10.586
Wissels op Nederl. Indië	4.165	4.865	5.513	10.335	8.624	6.835	5.504	5.732	6.711	6.705
Wissels op het Buitenland	5.665	5.435	6.785	3.509	7.047	6.689	10.357	7.700	8.711	12.868
Hypotheken en Beleeningen	4.147	5.489	6.486	7.644	8.005	8.332	9.359	11.478	10.878	16.313
Andere Debiteuren	940	900	858	1.076	1.267	1.758	961	1.131	1.385	1.632
	17.640	21.273	25.969	27.703	28.540	28.807	33.696	36.774	41.043	48.104

Passiva (in duizendtallen guldens) sub. 31 December:

	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Kapitaal en Reserve	3.282	4.402	5.537	6.687	6.705	6.778	8.550	8.600	8.650	10.577
Deposito's met 1 jaar opzegging	3.522	3.720	4.269	4.815	5.426	6.374	8.011	9.899	12.016	15.122
Deposito's op korteren termijn...	1.159	1.705	2.030	1.631	1.267	1.387	2.424	2.122	1.807	1.790
Kassiersrekeningen	6.227	7.337	7.422	6.392	6.200	8.287	9.432	8.703	10.669	11.856
Wissels en andere Crediteuren ...	3.450	4.109	6.711	8.178	8.942	5.981	5.279	7.450	7.901	8.759
	17.640	21.273	25.996	27.703	28.540	28.807	33.696	36.774	41.043	48.104

STAAT B.
DIVIDENDEN EN RESERVEFONDS.

Boekjaren.	Dividend.	Bedrag van het reservefonds onder 31 December.
1858	7 $\frac{1}{2}$ %	f 1.973.68
1859	8 $\frac{1}{4}$ %	„ 4.967.61
1860	8 %	„ 7.047.35
1861	8 $\frac{1}{4}$ %	„ 9.261.06
1862	8 $\frac{1}{4}$ %	„ 12.060.78
1863	7 $\frac{3}{4}$ %	„ 20.000.—
1864	8 $\frac{1}{2}$ %	„ 27.500.—
1865	10 %	„ 50.000.—
1866	8 $\frac{1}{2}$ %	„ 72.000.—
1867	9 %	„ 85.000.—
1868	4 %	„ 11.629.—
1869	4 %	„ 13.774.—
1870	7 $\frac{3}{4}$ %	„ 24.774.—
1871	9 %	„ 30.000.—
1872	10 %	„ 55.000.—
1873	9 %	„ 61.000.—
1874	10 $\frac{1}{2}$ %	„ 67.800.—
1875	13 %	„ 80.000.—
1876	14 %	„ 110.000.—
1877	nihil	„ 26.134.18
1878	4 %	„ 33.134.18
1879	7 %	„ 43.134.18
1880	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 48.134.18
1881	8 %	„ 63.134.18
1882	8 $\frac{1}{2}$ %	„ 85.000.—
1883	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 96.000.—
1884	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 108.000.—
1885	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 127.000.—
1886	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 98.679.22
1887	4 %	„ 102.000.—
1888	4 %	„ 112.423.10
1889	6 %	„ 115.651.33
1890	7 %	„ 120.804.01
1891	8 %	„ 152.690.01
1892	14 $\frac{1}{4}$ %	„ 300.000.—
1893	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 500.000.—
1894	8 %	„ 550.000.—
1895	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 153.000.—*)
1896	4 $\frac{1}{2}$ %	„ 167.000.—
1897	nihil	„ 172.523.39
1898	5 %	„ 177.945.72
1899	5 %	„ 177.717.03
1900	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 200.000.—
1901	7 $\frac{1}{2}$ %	„ 240.000.—
1902	8 %	„ 265.000.—
1903	8 %	„ 282.000.—
1904	8 %	„ 402.000.—
1905	8 %	„ 537.500.—
1906	8 %	„ 687.500.—
1907	8 %	„ 705.000.—
1908	8 %	„ 778.500.—
1909	8 %	„ 1.050.000.—
1910	8 %	„ 1.100.000.—
1911	8 %	„ 1.150.000.—
1912	8 $\frac{1}{2}$ %	„ 1.577.486.75
1913	8 $\frac{1}{2}$ %	„ 1.975.018.82
1914	6 %	„ 2.025.417.42
1915	8 $\frac{1}{4}$ %	„ 2.037.944.33

Makende over 58 boekjaren gemiddeld 7.5 % dividend.

*) Na uitkeering van f 500.000.— aan aandeelhouders.

nootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia, hetwelk reeds in 1868, toen de eerste catalogus der ethnologische verzameling werd gepubliceerd, rijke schatten bevatte. Sedert is die verzameling belangrijk uitgebreid, gedeeltelijk tengevolge van schenkingen der ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur, gedeeltelijk tengevolge daarvan dat door het Nederl. Indisch Gouvernement aan deze instelling de eerste keuze wordt gegund van voorwerpen, die of buit zijn gemaakt, of verbeurd verklaard zijn en, voorzover nog niet aanwezig, ter bewaring worden afgestaan. Tengevolge daarvan bevat dit Museum, zooals van zelf spreekt, tal van voorwerpen, die in geen Europeesch museum aanwezig zijn, zoo b. v. de rijkssieraden van de vroegere onafhankelijke en gaandeweg onder rechtstreeksch bestuur gekomen rijkjes, enz. — Van de aanwinsten wordt geregeld in de Notulen van het Bataviaasch Genootschap eene korte opsomming gegeven, waaraan soms eene, door de schenkers vervaardigde min of meer uitvoerige beschrijving is toegevoegd. Van den catalogus, die tal van belangrijke gegevens omtrent het gebruik, het doel en de herkomst der voorwerpen, zoomede beschrijvingen der verschillende takken van inlandsche nijverheid op Java enz. enz. bevat, is de laatste, vierde druk in 1885 uitgegeven. In 1894 verscheen hierop een supplement, hetwelk bijna even omvangrijk als de catalogus zelf is, en waaruit blijkt dat het getal van gecatalogiseerde nummers in dat jaar tot meer dan 7000 was geklommen. Een tweede supplement verscheen in 1901. Sedert worden de nieuwe aanwinsten steeds in de Notulen van het Batav. Genootschap vermeld. Uit de laatst verschenen Notulen blijkt, dat het aantal voorwerpen thans reeds 17571 bedraagt. — Met de ethnologie der hedendaagsche bewoners van Indonesië staat de archaeologie in nauw verband en daarom moet te dezer plaatse ook vermeld worden de Archaeologische verzameling van genoemd Genootschap. Ze bevatte volgens den uitstekend bewerkten, bereedeerden catalogus van Groeneveldt en Brandes, die in het jaar 1887 verscheen, toen reeds meer dan 1850 nummers van voorwerpen uit metaal en steen. Ook op dezen Catalogus verschijnt jaarlijks in de Notulen van het Batav. Genootschap een supplement.

Van de Europeesche musea noemen wij het eerst die in Nederland. —

Het Rijks-Ethnographisch Museum te Leiden is uit het in 1837 gestichte „Rijks Japansch Museum Von Siebold” voortgesproten en heeft, vooral sedert het jaar 1880, met het oog op de Ethnographie van Nederl.-Indië eene groote uitbreiding ondergaan, zoodat het te dien aanzien in de reeks der zusterinstellingen van Europa, over 't geheel, de eerste plaats inneemt. Bijzonder goed zijn Java, enkele der kleinere Soenda-Eilanden, Sumatra, Borneo, Celebes en Nieuw-Guinea vertegenwoordigd; later werd hieraan eene verzameling van de Philippijnen toegevoegd. Van voor de volkenkunde belangrijke verzamelingen vinden wij hier die van Salomon Müller, Dr. Korthals, Dr. B. F. Matthes en F. S. A. de Clercq, alsmede die der expeditie van de Etna in 1858, die der expeditie door Midden-Sumatra, uitgezonden door het Aardrijksk. Genootschap en de verzamelingen door Prof. M. Weber, Dr. H. ten Kate, Dr. A. W. Nieuwenhuis en Dr. G. A. J. Van der Sande op hunne reizen bijeengebracht. Over deze verzamelingen vindt men de volgende publicaties: Verhandelingen

over de natuurl. Geschiedenis der Nederl. overzeesche bezittingen: Land- en Volkenkunde door Salomon Müller. Leiden 1839—1849. — Dr. B. F. Matthes: Ethn. Atlas der Makassaren. Amsterdam 1874. — Dr. B. F. Matthes: Over de Bissoes. Amsterdam 1872. — F. S. A. de Clercq en J. D. E. Schmeltz, Ethnogr. Beschrijving van de West- en Noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea. — Nieuw-Guinea, ethnographisch en natuurkundig onderzocht en beschreven in 1858. Amsterdam 1862. — A. L. Van Hasselt, Ethn. Atlas van Midden-Sumatra. Leiden 1880. — A. W. Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, 1904—1908. — G. A. J. van der Sande, Nova Guinea, 1907). Daarnaast moge nog op de volgende, over andere gedeelten van den Museum-inhoud handelende geschriften gewezen worden: Dr. L. Serrurier, Versuch einer Systematik der Neu Guinea Pfeile. Int. Arch. f. Ethn. I, p. 1. — S. W. Tromp, Mededeelingen omtrent Madaus, Ibid. I, p. 22. — O. L. Helfrich, W. B. Winter en D. M. J. Schiff: Het Hasan-Hoessein- of Taboetfeest te Benkoelen. Ibid. I, p. 191. — S. W. Tromp, De kleeding eener Dajaksche vrouw, Ibid. III, p. 1. — G. W. W. C. Baron van Hoëvell, Bijdragen tot de ethnographie van den Indischen Archipel. Ibid. III, pag. 184. — J. D. E. Schmeltz, Indonesische Prunkwaffen. Ibid. III, p. 85. — Dr. Jul. Jacobs, De Badoeij's. Ibid. IV, p. 151. — J. D. E. Schmeltz, Beiträge zur Ethnographie von Borneo, I. Ibid. III, p. 238. II. Ibid. V, p. 232. — Dr. H. ten Kate, Beiträge zur Ethnographie der Timor Gruppe, I. Ibid. VII, p. 242 en II. Ibid. VIII, p. 1. — J. D. E. Schmeltz, Beiträge zur Ethnographie von Neu-Guinea I—III, Ibid. VIII, p. 153 en IV—V. Ibid. — VIII, p. 238. Ibid. IX, p. 113, XVII, p. 194 en 219. — M. C. Schadee, Bijdrage tot de kennis van de Ethnographie der Westerafdeeling van Borneo, Ibid. IX. 62. — N. Adriani en A. C. Kruyt, Geklopte Boomschors als Kleedingstof op Midden-Celebes, Ibid. XIV, p. 139. — H. H. Juynboll, Das Javanische Maskenspiel, Ibid. XIV, 41 en 82. — H. H. Juynboll, Mededeelingen omtrent maskers in den Indischen Archipel, Ibid. XV, p. 28. — A. W. Nieuwenhuis, Kunstperlen und ihre kulturelle Bedeutung, Ibid. XVI, p. 136. — H. Chevalier, Les charrires des Indes néerlandaises, Ibid. XVII, p. 189. — H. W. Fischer, Mitteilungen über die Nias-Sammlung im ethnogr. Reichsmuseum zu Leiden, en iets over de wapens uit de Mentawai-verzameling van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden (Ibid. XVIII, p. 85, 132), Planggi-Tücher aus Atjéh (Ibid. XX, 1), Weberei auf Nias (Ibid. XX, 250), Beiträge zur Ethnographie von Neu-Guinea (Ibid. XXII, 230). — H. H. Juynboll, Balinesische Farbenzeichnungen (Ibid. XXIII, 8) — Serrurier, De Wajang Poerwa. — Rouffaer en Juynboll, De batik-kunst in Ned. Indië en hare geschiedenis.

De rangschikking der voorwerpen geschiedt volgens een, door den eersten directeur Mr. L. Serrurier opgesteld systeem van twaalf groepen, met de voeding beginnende en met den godsdienst en de wetenschap eindigende, waardoor een zeer gemakkelijk overzicht wordt verkregen. Voor den kaart-catalogus is het systeem gevolgd, hetwelk ook in het Britsch Museum reeds sedert lang is toegepast; voor ieder voorwerp is, overeenkomstig hetzelfde genummerd briefje, voorhanden eene korte omschrijving van het voorwerp benevens eene teekening en, voorzover mogelijk, verwijzingen naar de bestaande literatuur bevattende. Naast den kaart-catalogus heeft men den grooten beredeneerden Catalogus waarvan thans elf deelen in druk verschenen zijn:

deel I en II (Borneo) door Dr. H. H. Juynboll, deel III (catalogus der bibliotheek) door J. C. E. Schmeltz, deel IV (de eilanden om Sumatra) door H. W. Fischer, deel V (Javaansche Oudheden) door Dr. H. H. Juynboll, deel VI (Atjeh, Gajo- en Alaslanden) door H. W. Fischer, deel VII (Bali en Lombok) door Dr. H. H. Juynboll, deel VIII (Bataklanden) door H. W. Fischer, deel IX (Java, 1e gedeelte) door Dr. H. H. Juynboll, deel X (Midden-Sumatra) door H. W. Fischer en deel XI (Java, 2e gedeelte) door Dr. H. H. Juynboll. Het plan bestaat, zoodra een nieuw gebouw zal zijn gesticht, het voorhanden materiaal te verdeelen over eene voor het publiek toegankelijke verzameling, eene zoogenoemde „Schausammlung", en eene tweede, alle voorwerpen bevattende, die slechts voor den vakman als middel voor de vergelijkende studie van waarde zijn. Ter verduidelijking der kleederdrachten zijn in de verschillende afdelingen gekleede beelden geplaatst. Met het oog hierop is ook de verzameling gekleede poppen, Indische kleederdrachten voorstellende, in 1893 te Batavia tentoongesteld en door dames in Nederl. Indië aan H. M. de Koningin aangeboden, die tengevolge van H. M. beschikking bij het Museum werd gedeponeerd, van bijzondere waarde. — Sedert 1880 is aan het Museum eene anthropologische afdeling toegevoegd, bevattende schedels, skeletten, monsters van haren, afgietsels en photographiën van inboorlingen.

Het Ethnographisch Museum van het Koninkl. Zoölog. Genootschap „Natura Artis Magistra" te Amsterdam is sedert eene reeks van jaren vereenigd met de collecties, die aan de Nederl. Koloniale Vereeniging toebehooren, in een opzettelijk daarvoor gesticht gebouw tentoongesteld. Reeds vroeger niet zonder belang voor de ethnographische studie, is deze verzameling, vooral sedert de Koloniale Tentoonstelling in 1883 te Amsterdam heeft plaats gehad, belangrijk uitgebreid. Van verzamelingen, die bijzondere aandacht verdienen, noemen wij hier de door den zending Van Asselt bijeengebrachte voorwerpen, meestal op godsdienst en bijgeloof betrekking hebbende, van de Bataks (zie Catal. der Kolon. Tentoonst. Amsterdam 1883, 2de Groep, p. 325), alsmede een aantal door Van der Tuuk aan dat Genootschap ten geschenke gegeven wichelboeken op boombast, enz. (zie Nederlandsch Koloniaal Centraalblad 1895, p. 85). — Ongeveer 20 jaren geleden werden aan dit Museum nog toegevoegd de verzamelingen bijeengebracht door de, vanwege het Koninkl. Nederl. Aardrijksk. Genootschap uitgezonden, expeditie naar de Kei-Eilanden. (C. M. Pleyte Wzn., Ethnogr. Atlas van de Zuidwester en Zuidooster-Eilanden. Leiden 1893).

Te Delft bestaat eene ethnographische verzameling die, verbonden aan de toenmalige Indische Instelling aldaar, destijds in de collegezalen, doch thans in het stedelijk Museum is tentoongesteld. Ook deze verzameling werd vooral sedert 1883 gestadig en belangrijk uitgebreid, gedeeltelijk door de aanwinsten van de Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam, gedeeltelijk tengevolge der belangstelling, betoond door vroegere studenten aan genoemde instelling. Vooral bevat deze verzameling vele merkwaardige voorwerpen van de Bataks, van Celebes en van Nederlandsch Nieuw-Guinea. In 1888 verscheen een catalogus dezer verzameling, die echter slechts eene dorre opsomming der tot op dat tijdstip aanwezige voorwerpen met de opgaven omtrent de herkomst bevat.

Het Koloniaal Museum te Haarlem

(zie aldaar) bezit eveneens eene ethnographische verzameling, die niet omvangrijk is, maar toch talrijke voorwerpen bevat, die bij het bestudeeren der ethnographie van Nederl.-Indië niet mogen worden voorbijgegaan. De onder redactie van wijlen Dr. M. Greshoff door dit Museum als Extra-Bulletin uitgegeven publicatie „Nuttige Indische Planten” (Int. Arch. für Ethnogr. VIII, p. 44), waarvan vijf afleveringen zijn verschenen, bevat talrijke gegevens met het oog op de rol, die de planten in het leven van den inboorling van Nederl. Indië spelen. Zeer belangrijk zijn de Bulletin's van het Koloniaal Museum, waarvan het eerste in 1892 en het laatste in 1915 verscheen. Deze bulletin's bevatten zeer belangrijke verhandelingen, o. m. van Rouffaer en Loebèr over Ned.-Ind. Kunstnijverheid (batikken, weven enz.). Een Gids voor de bezoekers van dit Museum verscheen in 1908. Sedert 1913 is het beheer van dit Museum overgegaan aan het Koloniaal Instituut te Amsterdam (zie INSTITUUT).

Te Rotterdam werd een aantal jaren geleden door het Stedelijk Bestuur in het Jachtclub-Gebouw een Museum voor Land- en Volkenkunde opgericht. Dit is vooral daarom merkwaardig, dewijl hier de verzamelingen, toebehoorende aan het Nederlandsch Zendingengenootschap zijn tentoongesteld, waarvan te zijner tijd een zeer goed bewerkte Catalogus werd gepubliceerd (Catalogus van voorwerpen en modellen van Oostelijk Java, de Minahasa, enz. Rotterdam 1874) en die een noemenswaardig aantal voorwerpen bevatten, getuigende van lang vervlogen toestanden in Nederlandsch-Indië, vooral in de Minahasa.

Het Overijsselsch Genootschap tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart te Zwolle bezit in zijn Museum ook eene, wel is waar kleine, maar toch tal van merkwaardige oudere exemplaren bevattende ethnogr. afdeeling, waarvan een door J. D. E. Schmeltz bewerkte, beredeneerde catalogus in 1892 is verschenen.

Verder zijn de Koninklijke Militaire Akademie te Breda en de Hoofdcursus te Kampen in het bezit van vrij aanzienlijke ethnographische verzamelingen. En eindelijk is in Bergum (Friesland) eene Indische Verzameling bijeengebracht, waarvan de heer A. Tj. van der Meulen in 1906 een Gids uitgaf. —

Europeesche musea buiten Nederland.

Het Rijnsche Zendings-Genootschap te Barmen bezit eene verzameling van voorwerpen, die door de op verschillende plaatsen werkzaam zijnde zendelingen van dat genootschap bijeengebracht en in eenige lokalen van het Zendingshuis tentoongesteld zijn. Uit Nederl. Indië vindt men er, benevens een aantal voorwerpen van Nias, de Mentawai-eilanden en Engano, vooral belangrijke verzamelingen uit Zuid-Oost-Borneo en uit de Bataklanden, waarvan in 1888 een beredeneerde catalogus is verschenen.

Te Basel bestaan twee ethnographische verzamelingen. De eene in het Zendingshuis, de andere, aan de Universiteit toebehoorende, in het Universiteitsgebouw. De eerste is zeer goed gerangschikt en vooral belangrijk met het oog op de studie der religieuze beschouwingen der natuurvolkeren. Uit Nederl. Indië bevat deze verzameling, waarvan eveneens in 1888 een beschrijvende catalogus is verschenen, voorwerpen van de Dajaks op Borneo. — De andere aan de Universiteit toebehoorende verzameling bevatte vroeger bijna niets wat voor de studie der ethnographie

van Nederl. Indië van belang is. Sedert echter bij deze verzameling de voorwerpen, door de gebroeders Sarasin op hunne reizen in Indië en meer speciaal op Celebes bijeengebracht, ingelijfd werden, is dit geheel veranderd. Zie hierover Schmeltz, Ethn. Musea in Midden-Europa, p. 40—42 en Dr. Juynboll's Reisverslag in Verslag van den Directeur van 's rijks Ethn. Museum 1907—1908, p. 47—48.

Het Koninklijk Museum voor Volkenkunde te Berlijn, het eerste in Europa hetwelk in een opzettelijk daarvoor gesticht gebouw is gehuisvest, telt onder zijne rijke schatten, het spreekt van zelf, ook omvangrijke verzamelingen uit Nederl.-Indië. De voorwerpen, speciaal die der Indische afdeeling (zie: Int. Arch. f. Ethnographie II blz. 59 en vooral Dr. H. H. Juynboll's Verslag eener Studiereis door Duitschland en Oostenrijk in Verslag van den Directeur van 's Rijks Ethn. Museum 1903—1904, p. 71—77) zijn zeer doelmatig gerangschikt en aangezien in de ruime, goed verlichte zalen geen overbodige versiering door schilder- of beeldhouwwerk de aandacht van den bezoeker trekt, blijft deze uitsluitend op de voorwerpen gevestigd. Van het tentoonstellen van modellen van huizen enz. van buitengewoon grooten omvang, of wel in natuurlijke grootte, heeft men zich hier op weinige uitzonderingen na onthouden, en n. h. v. terecht, omdat de behoefte aan ruimte, dagelijks bij een ethnographisch museum grooter wordende, tot een voorzichtig gebruik dier ruimte dringt en omdat men van een klein goed bewerkt model hetzelfde kan leeren, als wat van een voorwerp in natuurlijke grootte of van een model van buitengewone grootte te leeren valt. Een uitstekend bewerkte gids, waarvan in 1911 de 15e druk verscheen, vergemakkelijkt, in verband met eene voorbeeldige etikettering der voorwerpen, vooral in de Indische afdeeling, met over de afdeeling verdeelde gekleede beelden en met, ter oriëntering dienende, aan de kasten bevestigde schetskaartjes, het bestudeeren der voorwerpen ook voor den minder ingewijde. Bovendien worden door de aan het Museum verbonden wetenschappelijke ambtenaren geregeld colleges over bijzondere onderwerpen, ook over anthropologie, als ook van tijd tot tijd openbare voorlezingen gehouden. — Vooral zijn Sumatra, Borneo en, tengevolge der reis van Adriaan Jacobsen, op last van het „Ethnologische Hülfscomitè”, enkele der kleine Soenda-Eilanden, en de kleinere Moluksche eilanden uitstekend vertegenwoordigd. Van de Philippijnen bezit het Museum omvangrijke verzamelingen, dank zij de goede zorgen van den overleden Dr. Schadenberg, en wat de volkeren van het schiereiland Malaka aangaat, die aan de inboorlingen van Indonesië stamverwant zijn, vindt men in dit Museum thans wel de beste verzameling, die in Europa bestaat, tengevolge der eveneens op last van het „Ethnologische Hülfscomitè” ondernomen reizen van Hrolph Vaughan Stevens. Van publicaties der ambtenaren van het Museum, op ons onderwerp betrekking hebbende, noemen wij o. m. de volgende: Dr. F. W. K. Müller, Beschreibung einer von G. Meissner zusammengestellten Batak-sammlung (Veröff. Kgl. M. f. Vlk. III.) — Materialien zur Kenntniss der wilden Stämme auf der Halbinsel Malaka von H. V. Stevens, veröffentlicht von A. Grünwedel (Veröff. K. M. f. V, II, p. 81 ff. en III, p. 95 ff.). — A. Grünwedel, Ueber die Zaubermuster der Orang Semang. Ztschrft. für Ethnol. 1893 p. 71 ff. — Talrijke kortere mededeelingen met betrekking tot de volkenkunde van Ned.-Indië zijn in de „Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft” opgenomen.

Het Historisch Museum in Bern bezit eene verzameling wapens uit Sumatra, Java, Borneo en Celebes, goud- en zilverwerk uit Sumatra, Malaka en Java, weefsels van de Dajaks en eene goede batikcollectie (Verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Museum, 1908—1909, p. 85).

Het Stedelijk Museum te Bremen, waarvoor in het jaar 1895 een nieuw gebouw in gaanderij-stijl, met een groote overdekte ruimte in het midden, is opgericht, bezit in zijne, eerst sedert betrekkelijk korten tijd bestaande, ethnographische afdeling slechts weinig voorwerpen uit Nederl.-Indië. Onder de in de overdekte middenruimte tentoongestelde beeldengroepen is een Bataksch huis met bijbehorende gebouwen, beelden enz. van belang. Eveneens zijn de Bataks in de verzameling zelf het best vertegenwoordigd. Thans is dit Museum weder veel vergroot. Zie Schmeltz, Ethnogr. Musea in Midden-Europa, p. 91—92; Juynboll, Verslag eener Studiereis, p. 69—90; Fischer's Reisverslag in het Jaarverslag van den Directeur van 's Rijks Ethn. Museum, 1911—1912, p. 45.

Het Stedelijk Museum van Brunschweig bevat uit Ned.-Indië eene van Hugo Raap afkomstige verzameling van Nias, die menig merkwaardig stuk bevat, zelfs enkele, die in de groote Leidsche verzameling ontbreken (Fischer's Reisverslag in het Verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Museum, 1909—1910, p. 42). Een gids van dit Museum verscheen in 1907.

De Ethnographische afdeling van het National Museum te Budapest is bijzonder rijk aan voorwerpen uit de Molukken, de Soenda-eilanden en van een aantal stammen op Borneo; meest alle verzameld door den vroegeren directeur Johan von Xantus, op diens reizen in Indië. Later verwierf dit Museum ook groote verzamelingen uit Duitsch Nieuw-Guinea, door den bekenden reiziger L. Biro bijeengebracht, waarvan een voortreffelijke beschrijvende en geïllustreerde Catalogus in het Hongaarsch en Duitsch verscheen. (Budapest, 1899 en 1901. Zie ook Dr. Juynboll's Reisverslag, p. 89—90.)

Het Grossherzogliche Hessische Landesmuseum te Darmstadt, dat in 1906 voltooid werd, bevat eene aardige collectie van Nias, een merkwaardig baadje van boomschors uit Enggano en overigens onbeduidende collecties van Java, Sumatra, Borneo en Timor; alleen die van de Bataklanden is iets groter. (Zie Fischer's Reisverslag in het Verslag van den Directeur van 's Rijks Ethn. Museum 1908—1909, p. 78—79.) Een gids van dit Museum verscheen in 1908.

Aan het Koninklijk Zoölogisch Museum te Dresden werd door den vroegeren directeur, Dr. A. B. Meyer, reeds spoedig na diens benoeming, eene ethnographische afdeling toegevoegd, waaraan alle ethnographische voorwerpen, tot dat tijdstip in andere koninkl. verzamelingen in Saksen aanwezig, werden afgestaan. Voor het bestudeeren der volkenkunde van den Indischen archipel is dit Museum in den loop der jaren van bijzonder groot belang geworden, aangezien er, tengevolge van schenkingen, o. m. van wijlen den Generaal van het N. I. leger, Von Schierbrandt, van den vroegeren resident Dr. J. G. F. Riedel en anderen, uitgebreide verzamelingen van Java, Celebes en de naburige kleinere eilanden, de Molukken, Soenda-eilanden en de kleine eilanden der residentie Amboina, alsmede van Nieuw-Guinea worden gevonden. Zie over de voorwerpen uit Ned.-Indië, die dit Museum bezit, de reisverslagen van Dr. Schmeltz, p.

69—71, Dr. Juynboll, p. 80—84 en H. W. Fischer, p. 64—65. De voorwerpen zijn zeer aanschouwelijk, in geographische volgorde, in vitrines of kasten, meestal geheel uit ijzer en glas bestaande, gerangschikt in de goed verlichte zalen van een gedeelte van den „Zwinger“. Een maatregel, die zeer toe te juichen is, werd hier genomen; namelijk de tentoontelling van vergelijkende verzamelingen, zoo b. v. eene van sieraden uit schelpen vervaardigd, eene andere van staatsiewapens enz. Aan de ethnographische verzameling sluit zich aan de anthropologische, bijzonder rijk aan schedels van Nieuw-Guinea, afkomstig van de reis van den Directeur naar dat eiland, doch die ook een belangrijk aantal schedels, haarmonsters enz. van andere eilanden, tot den Maleischen archipel behorende, bevat. De Gids vormt een gedeelte van den „Führer durch die Königl. Kunstsammlungen“ en vestigt steeds de aandacht van den bezoeker op het meest merkwaardige. Herhaadelijk hebben voorwerpen uit dit Museum tot wetenschappelijke publicaties gediend, die zijn verschenen: of in de „Abhandlungen und Berichte aus dem Königl. Zoölogischen en Anthropologischen Museum“ (Dr. A. B. Meyer, Ueber künstlich deformirte Schädel von Borneo und Mindanao; — Ueber hundertfünfunddreissig Papua Schädel. — Dr. M. Uhle, Ueber die ethnologische Bedeutung der Malayischen Zahnfeilung, etc.) of in de „Publicationen aus dem Königl. Ethnographischen Museum“ (A. B. Meyer, Bilderschriften des Ostind. Archipels und der Südsee; — Alterthümer aus dem Ostind. Archipel; — Dr. M. Uhle, Holz- und Bambusgeräthe von Nord-West Neu-Guinea; A. B. Meyer, Masken von Neu-Guinea und dem Bismarck Archipel; W. Foy, Schwerter von der Celébes See; A. B. Meyer en O. Richter, Celebes, I; Ergebnisse der Neu-Guineareise Dr. O. Schlaginhaufens).

Het Ethnographisch-Anthropologisch Museum der Universiteit te Florence, onder directie van Prof. P. Mantegazza staande, bezat tot voor korten tijd slechts weinige voorwerpen uit Nederl.-Indië (Java, Borné, Ambon) afkomstig. Het is echter eenige jaren geleden in 't bezit gekomen van de door Dr. E. Modigliani bijeengebrachte en door hem in zijn werk (Un viaggio a Nias) beschreven verzameling van voorwerpen van Nias, die, alhoewel enkele te Leiden niet aanwezige stukken bevattende, toch, wat het aantal betreft, door de Leidsche verzameling wordt overtroffen. Aan dit Museum zullen ook waarschijnlijk worden toegevoegd de, door denzelfden Modigliani op eene latere reis onder de Bataks en op het eiland Engano bijeengebrachte verzamelingen. Van Nieuw Guinea bezit het Museum een groot gedeelte der door den reiziger Beccari bijeengebrachte voorwerpen, waaronder ook interessante stukken uit de Humboldt baai (P. Mantegazza, Studi sulla Nuova Guinea. Firenze, 1877).

Het Völkermuseum te Frankfurt a/M. bevat vooral uit Sumatra zeer veel, o. a. een door den Directeur bijeengebrachte Koeboe-verzameling, verder voorwerpen van Java, Celebes, Borneo, de Kei- en Aroe-eilanden. (Verslag van H. W. Fischer, p. 80—81). Belangrijke publicaties verschenen in 1908 en 1912, van de hand van Hagen en Lehmann.

Het Museum für Völkerkunde te Hamburg, bezit een aantal voorwerpen van verschillende eilanden van den Maleischen archipel en hieronder een gedeelte der verzamelingen, die door den reiziger Grabowsky in het Zuid-Oosten van Borneo werden bijeengebracht, alsmede eene reeks

van antieke Indische wapens. Sedert 1914 is dit Museum in een nieuw gebouw gehuisvest. Over dit Museum vergelijkte men de reisverslagen van dr. Schmeltz (1896), p. 87—89, dr. Juynboll (1903), p. 70—71 en H. W. Fischer (1910), p. 48—51).

Het Provinzial Museum te Hannover bevat eene groote collectie uit de Bataklanden, afkomstig van den heer A. Stalman, eenige voorwerpen van Nias, de Mentawai-eilanden, Atjeh, Borneo en Java (Verslag van Fischer in het Verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Museum 1908—1909, p. 46).

In de Vereinigte Grossherzogliche Sammlungen te Karlsruhe is eene aardige verzameling van Borneo, geschenken door Christan (Verslag van Fischer in het Verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Mus. 1908—1909, p. 75).

In het Rautenstrauch-Joest Museum te Keulen is Ned.-Indië betrekkelijk weinig vertegenwoordigd (Verslag van H. W. Fischer, p. 83). Het heeft behalve een Gids o. a. „Ethnologia” uitgegeven (Leipzig, 1909 en 1913).

Het Koninklijk ethnographisch Museum te Kopenhagen, met het Museum te Leiden de oudste instelling van dien aard, bezit, naar den in 1881 verschenen gids te oordeelen, eene zeer goede verzameling voorwerpen van de meeste eilanden van den Indischen archipel en van de Philippijnen. (Verslag van den Directeur van 's Rijks Ethn. Mus. 1911—12, p. 44).

Ook het Museum voor Volkenkunde te Leipzig bezit belangrijke verzamelingen uit Nederl. Indië, meest alle als geschenk aan deze instelling gegeven. Over hetgeen dit Museum aan voorwerpen uit Ned. Indië bezit verwijzen wij naar de Reisverslagen van Dr. Juynboll, p. 78—80 en H. W. Fischer, p. 60—61. In 1905 gaf dit Museum eene publicatie uit van H. Ephraim, Ueber die Entwicklung der Webetechnik und ihre Verbreitung ausserhalb Europas. Een gids verscheen in 1913.

Te Londen komt het eerst het Britsch Museum in aanmerking. De voorwerpen uit Nederl. Indië nemen er geen voornamen plaats in, doch men vindt er veel merkwaardigs van Borneo, Celebes, Nieuw-Guinea en, last not least, al de typische exemplaren die voor het werk van Raffles hebben gediend. Over enkele groepen der voorwerpen, vooral van Borneo, zijn mededeelingen te vinden in het „Journal of the Anthropological Institute”. In 1910 verscheen een zeer goed Handbook to the Ethnographical Collections of the British Museum. Vgl. De reisverslagen van Dr. Schmeltz (p. 2—3) en van Dr. Juynboll (Verslag van den Directeur van 's Rijks Ethn. Museum 1909—10, p. 46—47). Voor ieder voorwerp bestaat een afzonderlijk briefje in den „kaartcatalogus”, waarop alle beschikbare gegevens aangaande, en eene teekening van het betreffende voorwerp te vinden zijn, en die Catalogus wordt aan dengene, die er ten behoeve van studiën komt, ter inzage verstrekt, waardoor het bestudeeren der voorwerpen zeer gemakkelijk valt. De uitstalling is in geographische volgorde geschied; vitrines en kasten zijn van hout en glas vervaardigd. De zalen zijn goed en, gedeeltelijk van boven, verlicht.

In het South Kensington Museum te Londen vindt de bezoeker in de Aziatische afdeling enkele wapens, sieraden en wajang-poppen van Java, terwijl in het Museum of Economic Botany in Kew-Gardens de rol, welke de planten in het leven der inboorlingen van

Nederl. Indië vervullen, door een groot aantal voorbeelden op uitmuntende wijze wordt toegelicht. De etiketteering is hier boven allen lof verheven; door teekeningen, photographieën, enz. worden vele der voorbeelden nader toegelicht en een zeer goed geschreven gids kan den bezoeker als uitnemende leidraad bij zijne studiën dienen.

Het Museum te Lübeck bezit van Java een steenen Boeddhakop van de Boro-Boedoer, baktis en huisraad, verder enkele stukken uit Celebes en Nias, een bootmodel uit Borneo, een kettingpantser van de Sulu-eilanden en wapens (Verslag van Fischer in het Verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Museum 1908—1909, p. 52).

Het Koninklijk ethnographisch Museum te München bezit belangrijke verzamelingen van de Bataks; van Z. O.-Borneo gesnelde schedels, van Celebes een aantal prachtige krissen, van Java o. a. wajangfiguren en vooral van het eiland Bali eene reeks prachtig bewerkte houten goden- en Singhabeelden.

Het Groot-Hertogelijk Museum te Oldenburg bevat uit den Indischen Archipel slechts eene betrekkelijk kleine verzameling. Van Borneo en Java zijn enkele interessante vormen van zwaarden voorhanden (Verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Museum 1904—1905, p. 55.)

Het Pitt-Rivers-Museum te Oxford mag hier niet voorbijgegaan worden, alhoewel men hier slechts betrekkelijk weinig uit Ned.-Indië vindt. De voorwerpen zijn hier echter soortgevijs gerangschikt, zoodat men in de gelegenheid is gesteld in vele gevallen de ontwikkeling van een ornament of van een voorwerp, van den eenvoudigsten tot den meest ontwikkelden vorm na te gaan. In dit opzicht is dit Museum eenig.

Te Parijs bevindt zich in het Musée de la Marine in het Louvre ook eene belangrijke ethnographische verzameling, die eene reeks van voorwerpen uit Nederl. Indië bevat, waaronder menig van lang vervlogen toestanden getuigend exemplaar. De voorwerpen zijn gedeeltelijk in kasten, gedeeltelijk in tropheën in het vrije gearrangeerd, zonder eenig leidend systeem. Een gids voor dit Museum bestaat niet; de herkomst der voorwerpen is op de etiketten vermeld. — In het eigenlijke ethnographische Museum in het Trocadero-Paleis neemt de afdeling Nederl. Indië slechts een ondergeschikte plaats in. Het best zijn Java (o. a. door een aantal antieke steenen beelden), Z. O.-Borneo en een aantal der kleinere, tot de residentie Ambon behoorende eilanden vertegenwoordigd. Van de Philippijnen bezit het Museum eveneens eene reeks van voorwerpen, waarvan vooral de vondsten uit begrafenisholen afkomstig merkwaardig zijn. Een gids bestaat ook voor dit Museum niet. Zie Reisverslag van dr. Schmeltz, p. 28. In de afdeling voor vergelijkende sculptuur vindt men o. a. ook afgietsels van Oud-Javaansche beelden (Verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Museum, 1906—1907, p. 53). — Het nabijgelegen Musée Guimet, oorspronkelijk slechts aan de studie der godsdiensten, thans echter aan de geheele ethnographie van Oost-Azië gewijd, moet hier insgelijks genoemd worden, vooral om de prachtige verzameling, die door Prof. De Groot op zijne reis in China voor rekening van den heer Guimet werd aangekocht en die, zoodaeks geen tweede, ons een helder en duidelijk denkbeeld geeft van de godsdienstige begrippen en het maatschappelijk leven der Chineezen. Eene kennisneming daarvan is voor den beoefenaar der ethno-

graphie van Nederl. Indië, met het oog op deszelfs Chineseche bevolking, aan te bevelen. Tentoonstelling, etikettering en gids van dit Museum zijn voorbeeldig te noemen. Uit Ned. Indië bevat dit Museum o. a. Javaansche wajangpoppen, sieraden en steenen beelden en Balineesche houten godenbeelden (Zie verslag v. d. Directeur van 's Rijks Ethn. Museum, 1906—1907, p. 53). — In het Musée d'Artillerie in het Invaliden-Paleis vindt men een aantal krissen, lansen enz., meestal z. g. pronkwapens uit ouderen tijd van verschillende eilanden van den Indischen archipel. Ook voor dit Museum is een uitstekende beredeneerde gids verschenen, waarheen op de voorwerpen geplakte nummers verwijzen.

Omtrent den inhoud van het Ethnographisch Museum der Keizerlijke Academie van Wetenschappen te St. Petersburg, hetwelk naar ons medegedeeld werd, eveneens voorwerpen uit Nederl. Indië bevat, staan ons geen nadere gegevens ter beschikking.

In Praag vindt men in Naprstek's Böhmisches Gewerbe Museum eene groote verzameling van Nias, bijeengebracht door Dr. Durdik, talrijke en zeer fraaie Wajang poerwa-poppen van Java, verder voorwerpen uit Sumatra, Borneo, Ternate en Nieuw-Guinea (Zie Reisverslag van Dr. Juynboll, p. 84 en van H. W. Fischer, p. 68).

Het Ethnographisch Museum te Rome bezit eene prachtige verzameling van Nieuw-Guinea, de uitkomsten van de reizen van d'Albertis en Loria bevattende, waarover in het bekende werk van den eerste en in Prof. Colini's verslag over de verzameling van den laatste nadere bijzonderheden zijn te vinden. Van andere eilanden, tot Indonesië behorende, is in het Museum slechts eene kleine verzameling van wapens, meestal van Java afkomstig, aanwezig.

Het Ethnographisch Museum te Stockholm vormt eene afdeling van het Museum der Academie van Wetenschappen. Het is vooral tengevolge der reis van het fregat Vanadis met voorwerpen uit den Maleischen Archipel, meer speciaal van Java en Bali en van de Philippijnen verrijkt. Een kort overzicht van den inhoud is door Dr. Hjalmar Stolpe gepubliceerd (Ymer 1895, blz. 132 en vlg.)

Het Museum für Länder- und Völkerkunde te Stuttgart bevat o. a. batik, wapens en bronzen van Java, eene aardige collectie van de Bataks, geschenken door G. Meissner en Dr. B. Hagen, sieraden uit de Lampongs en voorwerpen uit Bali (Zie Reisverslag van H. W. Fischer, p. 76).

Het Keizerl. Koninkl. Naturhistorische Hofmuseum te Weenen, hetwelk in een, in 1881 voltooid, grootsch gebouw is gevestigd, bevat ook eene anthropol.-ethnographische afdeling. De ruime, goed verlichte zalen zijn met schilder- en beeldhouwwerk tot overmaat versierd, zoodat het oog van den bezoeker daardoor soms meer dan door de voorwerpen wordt aangetrokken. De verzamelingen zijn in zeer doelmatige kasten geëtaleerd en het bestuur is hier reeds met eene scheiding tusschen die voorwerpen, die ter tentoonstelling voor het publiek, voor de „Schausammlung” dienen en die, welke alleen voor den man van het vak van belang zijn, begonnen. De tentoongestelde voorwerpen zijn in geographische volgorde gerangschikt; de overige in laden enz. geborgen. De gids vormt een gedeelte van den „Allgemeiner Führer durch das K. K. Naturhistorische Hofmuseum” die hier en daar met illu-

straties is versierd. Uit Nederl.-Indië noemen wij voorwerpen van Java (o. a. de in 1883 in Amsterdam tentoongestelde verzameling antieke wapens van den heer J. A. Dieduksman, aan het Museum ten geschenke gegeven); van Bali, Sumatra (vooral voorwerpen van de Bataks), van Borneo (o. a. een schedeltrophee), Celebes, de kleine Soenda-eilanden, Molukken en Nieuw-Guinea. Vgl. over hetgeen dit Museum aan voorwerpen uit Ned.-Indië bezit de Reisverslagen van Dr. Schmeltz, p. 56, Dr. Juynboll, p. 85—89 en H. W. Fischer, p. 69—70. Als eene vrucht, die deze verzameling reeds voor de wetenschap heeft gedragen, vermelden wij het uitmuntende werk van Prof. A. R. Hein: Die bildenden Künste der Dajaks auf Borneo; alsmede de studiën van Dr. W. Hein, over de Ornamentiek der Dajaks.

ETJENG (SOEND.). Zie MONOCHORIA en LIMNOCHARIS.

ETNA-BAAI. Een 33 K.M. lange, smalle baai met geringe diepten op de Z.W.kust van Nieuw-Guinea, op ongeveer 3° 50' Z.Br., waaraan geen nederzettin-gen worden aangetroffen. De oevers zijn afwisselend hoog en laag, moerassig en steenachtig. De toegang tot de baai wordt gevormd door de 20 K.M. lange bocht van Lakahia (Waiboda), aan den mond 13 K.M. breed met flinke diepten, welke versmallend en verondiepend het land indringt. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. V.

ETOM (JAV.). Zie INDIGOFERA.

EUCALYPTUS GLOBULUS Labill., fam. *Myrtaceae*. Koortsboom. Boom uit Australië, die aldaar zeer groote afmetingen kan bereiken, in vele tropische streken en ook in gematigde streken aangeplant om de malaria te verdrijven. De gunstige werking bestaat waarschijnlijk alleen in het tegengaan van de ontwikkeling der malariamuskieten. Op Java is de boom met ongunstig resultaat voor herbosching aangeplant. Bekend zijn de twee bladvormen, nl. tegenoverstaande zittende bladeren aan de takken van jonge boomen, en verspreide sikkelvormige bladeren aan de oudere boomen. De bladeren van dezen vorm zijn als *Folia Eucalypti* in de apotheek in gebruik.

Nog een vrij groot aantal andere soorten van Eucalyptus zijn vroeger op Java ingevoerd voor herbosching. In Nederlandsch-Indië komt o.m. in het wild voor *Eucalyptus alba* Reinw. inheemsch op Timor, op Java hier en daar aangeplant.

EUCHEUMA. Zie AGAR AGAR.

EUCHLAENA LUXURIANS Dur., fam. *Gramineae*. Teosinte. Een uitstekend voedergras, op Java nog weinig aangeplant, afkomstig van Zuid-Amerika.

EUCHRESTA HORSFIELDII Benn., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Pronodjiwo (JAV.), Tjatjabeen (SOEND.), Koetjila (JAV.). Heester met witte bloemen, in de hoogere bergstreken van Nederl. Indië, ook in Oost-Azië en in Voor-Indië aangetroffen. De peulen bevatten één, of een enkele maal twee zaden, die een bekend geneesmiddel zijn: de z.g. echte of bittere Pronodjiwa (in tegenstelling met de zoete *pronodjiwa* die uit de zaden van *Sterculia javanica* afkomstig is). Het geneesmiddel wordt vooral gebruikt tegen borstkwalen en in het bijzonder tegen bloedspuwing. Men noemt de zaden vaak *Polokijo*. Het werkzame bestanddeel is een alkaloïde, *Cyisine*, dat ook in vele andere planten voorkomt o. a. in de in Nederland welbekende Gouden Regen.

EUGEISSONA TRISTE Griff., fam. *Palmaceae*. Bertam (MAL.), Boeloeng nanga (Daj.) Palm zonder stam, die zich door uitloopers uitbreidt. De wortels leveren uitstekende stokken. In het Kajan-

gebied in Borneo wordt uit deze plant in tijden van schaarschte een sago-soort bereid. De bladsteel dienen gespleten voor vlechtwerk vooral voor wanden aan huizen.

EUGENIA AQUEA Burm. Djamboe ajer (MAL., SOEND.), Djamboe oewer, Djamboe wer (JAV.), Djamboe tjaj (SOEND.). Kleine kromme boom, waarschijnlijk uit Ambon afkomstig, op Java alleen gekweekt wegens de tolvormige, meest roode, soms witte vruchten, die algemeen gegeten worden.

EUGENIA AROMATICA O.K. (= *E. caryophyllata* Thnb.) Tjengkeh (MAL., JAV., SOEND.), De Kruidnagelenboom, inheemsch in de Molukken, in den Archipel hier en daar gekweekt. De aromatische bloemknoppen (kruidnagelen) zijn behalve de bekende specerij ook een bestanddeel van vele geneeskrachtige mengsels. (Zie TJENGKEH).

EUGENIA DENSIFLORA Duthie. Petag (SOEND.), Kopo (SOEND.). Heester of boom, van Malaka, Sumatra en Java, op Java vrij algemeen beneden 1500 M. boven zee. Het hout is zeer sterk en schijnt een bruikbaar bouwhout te zijn.

EUGENIA JAMBOLANA Lam., Djambelan (MAL.), Djambalang (MAL., SOEND.), Djoewet (JAV.). Dikke boom met korte stam, op vele plaatsen als vruchtbom aangeplant, ook in het wild voorkomend, vooral in de Djatibosschen. De donkerpaarse langwerpige, vaak gekromde vruchten ter grootte van een olijf, smaken zoet en worden gegeten. Bast en zaden van deze boom hebben een groote reputatie als middel tegen suikerziekte, zoodat ze zelfs als *Cortex Syzygii* en *Semen Syzygii* in de Nederlandsche Pharmacopee zijn opgenomen. Ook een afkooksel van de vruchten en van de witte bloempluimen wordt tegen suikerziekte aangewend.

EUGENIA JAMBOS L. Djamboe ajer mawar (JAV., MAL.) Djambce mawar (JAV., MAL.), Djambce tjaj mawar (SOEND.). Oude kultuurplant van Indië, waarvan het vaderland onbekend is; nergens in het wild gevonden. De groote bloemen zijn groenachtig wit en weinig welriekend. De bolvormige vrucht is bij rijpheid geelachtig groen en heeft een zwakke maar duidelijk aan rozenolie herinnerende reuk en smaak en is daarom als ooft door de inlanders zeer gezocht. Als Europeesche naam wordt voor de vrucht *Rosenappel* (in Suriname *Pommeroo* = Pomme de Rose) gebruikt.

EUGENIA JAVANICA Lam. Djamboe semarang (MAL., JAV., SOEND.). Boom van Zuid-Azië, op Java alleen gekweekt wegens de peervormige, meestal groen witte, soms roode vruchten, die algemeen gegeten worden.

EUGENIA MALACCENSIS Linn. (*Jambosa domestica* L.). Dersana (JAV.), Darsana (JAV.), Djambce dersana (JAV.), Djambce bol (JAV., MAL., SOEND.). Boom met donkerroode bloemen, die in de oksels van de afgevalen bladeren zitten; op Java beneden 1200 M. zeehoogte algemeen gekweekt wegens de langwerpig-ronde, roode, sappige vruchten. De boom is vooral kenbaar aan de bladeren, die van onderen bleekgroen, van boven donkergroen zijn.

EUGENIA MICHELII Lam. (= *E. uniflora* L.) Surinaamsche Kers, Gelam tikoes (MAL.), Kelat nasik nasik (MAL.). Kleine boom of heester uit Zuid-Amerika afkomstig, kenbaar aan de langgesteelde bloemen, die slechts in enkele exemplaren aan den voet van de jonge takken zitten. De vruchten ter grootte van een kers hebben een 8-tal stompe ribben en zijn eetbaar. De boom wordt soms in tuinen gekweekt.

EUGENIA POLYANTHA Wight. Salam (MAL., JAV., SOEND.), Manting (JAV.), Kelat djantan (MAL.). Groote

boom, vooral tijdens den bloei opvallend door de groote hoeveelheid witte welriekende bloemen, op geheel Java in het wild of gekweekt te vinden. De bladeren en ook wel de vruchten worden als specerij gebruikt, zooals laurierbladeren. Een aftreksel van den bast gebruikt men om vischnetten beter bestand tegen zeewater te maken.

EUGENIA POLYCEPHALA Miq. Djompjong (JAV.), Gowok (JAV.), Koepa (SOEND.). Boom van het lagere bergland, ook veel gekweekt, met witte bloemen in pluimen aan de oudere takken. De bijna zwarte glimmende vruchten smaken zuur en worden rauw en geconfijt veel gegeten. Het hout is bruikbaar.

EUNDJONG. Zie NDJONG.

EUPATORIUM TRIPLINERVE Vahl., fam. *Compositae*. Daoen Prasman, Daoen Fransman (MAL.). Kruidachtige plant, afkomstig uit tropisch Zuid-Amerika, met paarse bloemhoofdjes. De bladeren hebben een aromatische geur, die aan cumarine doet denken. Ze wordt gekweekt om de bladeren, die als zweetdrijvend middel in gebruik zijn.

EUPETES. Naam van op kwikstaarten gelijkende vogels, die evenwel grooter zijn, afgeronde vleugels en een breeden afgeronden staart hebben, met een zonderling gevormd plat, ovaal en naar voren zeer verlengd voorhoofd en hooge pooten. Op Sumatra leeft *Eupetes macrocerus* zoo groot als een zwarte lijster, vuurroodachtig geelbruin, keel en achterkop bruinrood. Op Nieuw-Guinea leven twee soorten, *E. ajax*, van boven bruin, van onderen ros en *E. coerulescens*, grijsblauw met een witte keel.

EUPHORBIA PILULIFERA L., fam. *Euphorbiaceae*. Patikan (JAV.), Patean (JAV.), Gelang soesoe (MAL.), Nanangkaan (SOEND.). Een overal op open plaatsen b.v. tusschen het gras voorkomende kruidachtige plant, die over een zeer groot deel van de wereld verspreid is. Het is een bekend en veel gebruikt inlandsch geneesmiddel tegen buikziekten; de bladeren worden b.v. bij buikpijn fijngewreven op de buik gelegd. Het heet ook een werkzaam middel te zijn tegen slangenbeten en tegen asthma.

EUPHORBIA PULCHERRIMA Willd. Pohon merah (MAL.), Ki gulis, Ki denok (SOEND.). Heester uit Zuid-Amerika, algemeen gekweekt als sierplant wegens de schitterende roode schutbladeren aan den top van den stengel. Het overvloedige melksap is niet vergiftig. De bladeren worden soms door de inlanders als groente gegeten.

EUPHORBIA THYMIFOLIA L., Krokot tjina (JAV.), Patikan (JAV.). Kleine kruidachtige plant, veel gelijkend op *E. pilulifera* en blijkens de inlandsche naam er ook wel mee verward. Het is een inlandsch middel tegen diarrhee en dysenterie, en wordt aan kinderen ingegeven om ingewandswormen te verdrijven. Het melksap wordt tegen oogziekten aangewend.

EUPHORBIA TIRUCALLI L., Kajoe oerip (JAV.), Patah toelang (MAL.), Tikel baloeng (JAV.). Boomheester uit Afrika afkomstig, in tropisch Azië veel gekweekt. De plant valt zeer op door wijd uitstaande, grillig vertakte twijgen, die rolrand en vleezig zijn. De weinige nietige blaadjes zitten aan de toppen van de takken. Het overvloedige melksap is zeer giftig; het schijnt ook een vluchtig vergif te bevatten, zoodat ontsteking van de slijmvliezen kan ontstaan zonder directe aanraking met het sap. Het wordt vaak als een uitwendig geneesmiddel gebruikt door de inlanders en ook als vischvergift gebezigd.

EUPHORBIA TRIGONA Roxb., Doeri beloe tong (MAL.), Soeroe, Sceroe godo (JAV.). Boomheester van

Britsch-Indië en Oost-Java, bij Batavia in heggen gekweekt. Kenbaar aan de cactusachtige habitus wegens de dikke gevleugelde 4—5-kantige hoofdtakken en 3-kantige zijtakken. De kleine blaadjes vallen spoedig af maar de doornvormige steunbladeren blijven aan de plant zitten. Het scherpe melksap van deze en van de veel erop gelijkende *E. antiquorum* wordt als geneesmiddel gebruikt.

EUROPEANEN. Dit woord heeft in Nederlandsch Oost-Indië bijzondere beteekenis, omdat de wetgeving een scherp onderscheid maakt tusschen Europeanen en met dezen gelijkgestellten (zie art. 109. Reg. Regl.). Welke personen staatsrechtelijk en privaatrechtelijk tot de Europeanen en met hen gelijkgestellten behooren, wordt uiteengezet in het art. VERDEELING DER BEWONERS VAN N.-I.

Het spreekt van zelf, dat Indo's (kinderen van een Europeeschen vader en eene Inlandsche moeder, die echter door den vader erkend zijn) tot de Europeanen behooren. Zij zelven gebruiken het woord „Europeaan” echter meestal in den engeren zin van „in Europa geborene” of van „volbloed Europeaan.”

Het aantal Europeanen en met hen gelijkgestellten in Ned.-Indië, met uitzondering van het personeel van leger en vloot, bedroeg in 1905: 80910 (in 1893: 60260), waaronder 64917 (48649) woonachtig op Java en Madoera en 15993 (11.611) op de Buitenbezittingen. Zij komen verspreid voor over de verschillende deelen van den archipel en in samenwoning van meer dan 1000 slechts op de hoofdplaatsen Batavia (8777), Mr. Cornelis (1100), Buitenzorg (2199), Semarang (5126), Soerabaja (8063), Malang (1353), Djokjakarta (1477), Soerakarta (1572), Padang (1789) en Makassar (1059). Van de 80910 Europeanen zijn er ongeveer 66600 in N. I. geboren en ongeveer 14310 daarbuiten, tot de laatsten behooren 9500 Nederlanders, 312 Engelschen, 1400 Duitschers, 315 Belgen, 184 Franschen, 131 Oostenrijkers, 56 in Afrika geborenen, 22 Armenianen, 105 Amerikanen en 33 Australiërs.

De Europeanen zijn voor het meerendeel personen in 's lands burgerlijken dienst (8411, waaronder ook gewezen landsdienaren), landbouw-industrieelen (5282, waaronder ook administrateurs en geëmployeerden van landbouwondernemingen) en nijverheid ondernemers, zoomede zij, die een ambacht voor eigen rekening uitoefenen (3054, waaronder geëmployeerden en werklieden). De eerste categorie treft men overal aan, zoowel op de hoofdplaatsen als in de binnenlanden, de tweede speciaal in de binnenlanden, de derde en vierde ook op de hoofdplaatsen. Landbouw-industrieelen zijn hoofdzakelijk eigenaren of huurders van particuliere landerijen (voornamelijk West-Java en Zuid-Celebes), suikercacao-, kina-, indigo-, rubber- en theeplanters (Java), koffiëplanters (Java, Sum. W.K., Palembang, Minahasa), tabaksplanters (O. Java, O. Kust van Sum., Palembang) en perkeniers (Banda, Amboina). Nijverheidsondernemers, ongerekend de ambachtslieden, komen slechts in bescheiden getal voor. Ook ambachten, uitgezonderd die van kleermaker en kapper, werden tot voor korten tijd niet veel door Europeanen uitgeoefend. In de laatste tien jaren is hierin langzamerhand verandering gekomen, doordat op de hoofdplaatsen ambachtsscholen opgericht zijn en de Indo's hoe langer hoe meer gaan inzien, dat handenarbeid geen schande is. Zoo ziet men al meer Europeesche machinisten en smeden dan vroeger, vooral in de constructiewinkels der spoor- en tramwegen en in machinefabrieken. Toch houdt de

Indo, die over 't algemeen, veel tenderder gebouwd is dan de handwerksman in Europa, niet van zware lichaamsinspanning en blijft hij de voorkeur geven aan den ambtenaarsstand. Voor hem is een karig bezoldigd baantje van klerk op een departements- of residentiebureau begerlijker dan een beroep van timmerman, smid of metselaar.

De levenswijze der Europeanen in Indië verschilt met die der Europeanen in het moederland. Men woont over 't algemeen in opene, luchtige huizen, gewoonlijk ver van elkaar gebouwd en voorzien van voor- en achtererf, op de wijze als de villa's in de Nederlandsche dorpen. Zonder verdieping bestaan ze uit voor-, binnen- en achtergaanderij met slaap- en zitkamers aan weerszijden en achter twee rijen bijgebouwen door een overdeken gang met het hoofdgebouw verbonden, bevattende bedienendkamers, provisiekamers, badkamer en latrine, koetshuis en paardenstal. Grootte huizen hebben dubbele binnen- en achtergalerijen. Het hier beschrevene is het thans algemeen voorkomend type van huizen in Indië. De vroegere huizen hadden veelal omlopende galerijen (om het geheele huis heen), doch dit had het nadeel, dat de kamers dan donkerder waren en de zon er nooit in kon schijnen, zoodat die huizen niet gezond waren. Dit type wordt daarom hoe langer hoe meer verlaten. Daarentegen komt op de hoofdplaatsen van Java (Batavia, Semarang, Soerabaja en Bandoeing), waar de bouwgrond hoe langer hoe duurder wordt, in zwang het bouwen van huizen met een verdieping en bijna zonder erf. Men huist dan overdag beneden, terwijl op de bovenverdieping de slaapkamers zijn. Dit laatste heeft het voordeel, dat men minder last van muskieten heeft en met open ramen kan slapen (zonder vrees voor dieven), echter het nadeel, dat de bovenvertrekken warmer zijn. Dat er weinig erf is, blijft, vooral in een warm klimaat, een groot nadeel.

De muren der huizen zijn van buiten en van binnen wit bepleisterd, aan den binnenkant van onderen veelal voorzien van een zwarten rand van koolteer. Voor zoover de huizen niet op palen zijn gebouwd, zijn de vloeren van marmar, van blauwe of roode steenen of van grijs of gekleurde portland cement en worden veelal belegd met losse rotan maten. Met jalouziën, zeilen en krees weet men de zon het binnendringen der huizen te beletten. Het voorerf, de trappen en ook dikwijls de voorgalerij worden versierd met groote staande wit of rose bekalkte bloempotten.

De gewone dagelijksche kleeding der mannen bestaat uit witte pantalon en wit kort jasje, meestal attilamodel, benevens een witte helmhoed; van de vrouwen uit sarong en kabaai. Bij de dames op de hoofdplaatsen en op koelere plaatsen in de binnenlanden (vooral bij het jongere geslacht) bestaat echter meer en meer de neiging, om zich in luchtige Europeesche toiletten (peignoirs of morning-dresses) te kleeden. Het avondtoilet der heeren verschilde vroeger niet veel van dat in Europa, doch hoe langer hoe meer krijgt het witte toilet (pantalon met attila) ook voor den avond burgerrecht, zelfs bij bezoeken. Als hoofddekfel draagt men des avonds een fantaisiehoed dan wel stroohoed. De Europeesche hoogte wordt in Indië alleen gedragen door hoogwaardigheidsbekleeders; door anderen wordt zelden zoo'n hoofddekfel gebruikt. De dames dragen 's avonds luchtige fleurige Europeesche toiletten; als zij uitgaan dragen zij ook veelal een hoed, hetgeen vroeger een uitzondering was.

Over 't algemeen leven de Europeanen, intege-

stelling met vroeger (een twintigtal jaren geleden) tegenwoordig sober en matig. Gewerkt wordt er in Indië zeer veel, meer wellicht dan in het moederland. De bureauambtenaren zijn des morgens te 8 ure reeds op het bureau present en blijven er tot 3 uur des namiddags; die door vlijt en ijver vooruit willen komen, gaan niet vóór 5 à 6 uur naar huis en werken daar dan nog gedurende een groot deel van den avond. De personen van den handel gaan des ochtends om 9 uur naar de stad en komen er niet vóór 5 à 6 uur vandaan. Op suikerfabrieken en op landelijke ondernemingen gunt men zich in den drukken tijd nauwelijks rust en is het dikwijls werken dag en nacht. Van het traditioneele middagslaapje wordt dan ook lang niet zoo algemeen gebruik gemaakt als men in Europa wel denkt. Ook het overmatig bitteren en kaartspelen, waardoor Indië vroeger als het ware berucht was, komt thans veel minder voor. Men leeft vrij kalm en zuinig, staat vroeg op (6 uur) en gaat vroeg naar bed (10 à 11 uur). Alleen door partijen of festiviteiten wordt deze regel onderbroken. Reinheid en voeding worden beter verzorgd dan in Europa; de Europeaan baadt zich dagelijks, in de warme kuststreken zelfs twee malen daags, gebruikt des morgens bij het opstaan een kop koffie; daarna een stevig ontbijt met vleesch en eieren, om één uur de rijsttafel, bestaande uit rijst met kerry, verschillende min of meer sterk gepeperde eier- en vleeschspijzen, biefstuk, aardappelen, groenten en vruchten, om vijf uur thee en om acht à negen uur een volledige Europeesche middagslaapje. In de laatste jaren bestaat bij vele Europeesche families neiging, de rijsttafel af te schaffen. Men gebruikt dan tweemaal daags Europeesche tafel, dan wel éénmaal en wel 's middags, terwijl men dan 's avonds brood gebruikt.

EURYCOMA LONGIFOLIA Jack., fam. *Simarubaceae*. Bidara laet, Bidara poethi (MAL.), Kajce oelar (MAL.). Kleine boom, op verschillende eilanden van den Archipel en ook in Achter-Indië en de Philippijnen in het wild bekend, echter niet op Java voorkomend. Het hout wordt als „slangenhout” op de passers verkocht in stukken, van den schors ontdaan, en heeft een oude vermaardheid als koortsverwend middel. Het wordt ook gebruikt bij ingewandsziekten o.a. bij indische spruw.

EUSIDEROXYLON ZWAGERI T. et B., fam. *Lauraceae*. Belian (MAL.), Boelin (w. BORN.), Oelin (z. O. BORN.). Hooge op Borneo voorkomende boom.

Deze boom levert het meest deugdelijke ijzerhout, dat o.a. veel weerstand biedt aan den invloed van den paalworm, en daarom gebruikt wordt voor palen van zeehoofden en beschoeiingsplaatsen van bruggen.

EVANGELISATIE. Zie EEREDIENST (PROTESTANTSCHE).

EWAB-EILANDEN. Zie KEI-EILANDEN.

EXCEDENT (van het hoofdgeld), zie HEERENDIENSTEN, HOOFDGELD, en DECENTRALISATIE onder II.

EXCOECARIA AGALLOCHA L., fam. *Euphorbiaceae*. Boetah boetah (MAL.), Mata boeta (MAL.), Menengan (JAV.). Lage boom, algemeen in de kuststreken van tropisch Azië en Australië. De plant is zeer berucht wegens het scherpe en vergiftige melksap, dat blindheid heet te kunnen veroorzaken, wanneer het in de oogen komt. Ofschoon deze reputatie niet geheel verdiend is, heeft het melksap toch een zeer schadelijke werking op de slijmvliezen. Ook is het een werkzaam vischvergift, dat al in zeer sterke verdunning visschen bedwelmt. Het hout is bekend door de verharsing, die soms groote stukken ervan kunnen ondergaan, welke dan bij verbranding een welriekende rook geven. Het doet in dit opzicht sterk denken aan Kajoe garoe.

EXCOECARIA BICOLOR Hassk., fam. *Euphorbiaceae*. Sambang darah, Remek daging (MAL.). Fraaie heester, dikwijls als sierplant gekweekt, wegens de van onderen roode, van boven glimmend-groene bladeren. Een aftreksel van de bladeren is een bekend middel tegen abnormale bloedvloeingen. De giftige eigenschappen van het melksap zijn vrijwel gelijk aan die van de vorige soort, maar de plant is veel minder berucht.

EXOGAMIE, Zie HUWELIJK.

EZEL (*Equus asinus* L.), Kalde (Soend.). De tamme ezels stammen af van een of twee wilde soorten uit Afrika en W.-Azië (*E. taeniopus*, *E. onager*). In den Indischen Archipel worden ze zelden gehouden.

F.

FABRIEK DER OPIUMREGIE. Zie OPIUM.

FABRIEKEN. De resolutie van den Gouverneur-Generaal in Rade van 3 Februari 1836 no. 11, Ind. Stb. no. 10, gewijzigd en aangevuld bij ordonnances, opgenomen in Ind. Stb. 1866 no. 27, 1906 no. 469, 1909 no. 242 en 1911 no. 481, bepaalt dat voor de oprichting van fabrieken en neringen, welke met fornuizen werken, aan brandschade onderhevig, voor de gezondheid schadelijk of voor de in de nabijheid wonenden hinderlijk, dan wel aan accijnzen of consumtieve belastingen onderhevig zijn, voor zoover die worden opgericht op de hoofdplaatsen van gewesten of afdelingen en voorts op zoodanige plaatsen of in gedeelten als daarvoor worden aangewezen door de locale raden of, waar deze niet zijn, het hoofd van gewestelijk bestuur, vereischt

is eene schriftelijke vergunning van het hoofd van plaatselijk bestuur.

Artikel 2 geeft eene opsomming van fabrieken of neringen, die onder dit voorschrift vallen, welke opsomming echter niet limitatief is op te vatten. Althans blijkt uit eene regeringsaanschrijving, opgenomen in bijblad 7156, dat de regering de voorschriften ook van toepassing acht op daarin niet genoemde wagenverhuurderijen, slachterijen en melkerijen.

Bij Ind. Stb. 1899 no. 263 (waarover nader onder **FABRIEKENORDONNANTIE**), zijn de voorschriften van Ind. Stb. 1836 no. 10 buiten werking gesteld voor de daarin bedoelde landbouw-ondernemingen op Java en Madoera.

De vergunning wordt geweigerd als het oprichten

der fabrieken in strijd zou zijn met hygiënische, fiscale of andere algemeene belangen. Aan de vergunning kunnen voorwaarden worden verbonden, bij niet nakoming waarvan ze kan worden ingetrokken. Overigens is het hoofd van plaatselijk bestuur bevoegd tot sluiting der fabrieken, verzegeling en buitenwerkingstelling der werktuigen, in geval eene fabriek wordt opgericht zonder vergunning of in strijd met de gestelde voorwaarden gehandeld wordt. Tegen overtreders wordt straf bedreigd.

Bij Ind. Stb. 1884 no. 8 werden de gemelde voorschriften ingetrokken met gelijktijdige invoering van nieuwe bepalingen omtrent alle inrichtingen die gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken, echter werden reeds het volgend jaar, bij Ind. Stb. 1885 no. 94, de laatstgemelde bepalingen opnieuw ingetrokken en die van 1836 weder in werking gesteld; bij de toepassing van de nieuwe bepalingen was men namelijk op „onoverkomelijke bezwaren gestuit.”

FABRIEKENORDONNANTIE. Onder dezen titel kan, volgens Ind. Stb. 1911 no. 85, de daarbij, en bij Ind. Stb. 1905 no. 148, en 1912 no. 11 gewijzigde en aangevulde verordening worden aangehaald, opgenomen in Ind. Stb. 1899 no. 263. Ze is uitgevaardigd ter economische bescherming van de inlandsche bevolking op Java en Madoera, waar die belangen benadeeld kunnen worden door het uitbreiden van bestaande of het inwerking brengen en drijven van nieuwe ondernemingen van suiker of indigo, welke geheel of gedeeltelijk berusten op den grondslag van overeenkomsten met de inlandsche bevolking tot inhuur van gronden of tot opkoop van gewas.

Deze ordonnantie werd voorafgegaan door eene *voorloopige* regeling van 1894 (Ind. Stb. 1894 no. 87), alleen voor suikerondernemingen op Java en Madoera geldende. Daarbij werd bepaald dat voor het inwerking brengen dier ondernemingen vergunning noodig was van den Gouverneur-Generaal, welke vergunning gebonden kon worden aan beperkende voorwaarden en bepalingen, zonder dat in de ordonnantie zelve omtrent den aard dier voorwaarden of het aan de vergunning vooraf te doen gaan onderzoek iets naders was bepaald. Daarom-trent echter kwamen inlichtingen voor in eene regeringsaanschrijving opgenomen in Bijblad 4917, die tevens inzicht geeft in den aard der belangen, welker bescherming beoogd werd. Het doel was zorg te dragen vooreerst: dat door het drijven van suikerfabrieken geen gebrek aan water voor den eigen landbouw der bevolking zou kunnen ontstaan, waardoor bijv. deze genoodzaakt zou kunnen worden haren aanplant van tweede gewassen in te krimpen of deze te zien kwijnen door gebrek aan vocht; voorts: dat door de ondernemingen niet zooveel grond zou worden ingehuurd, dat er voor de bevolking te weinig zou overblijven voor de teelt van voedingsgewassen. Verder zou de bevoegdheid om de vergunning aan voorwaarden te binden gelegenheid geven voorschriften te geven omtrent het onderhoud der desawegen, die door het transport voor de fabrieken beschadigd werden (omtrent dit punt zijn sedert afzonderlijke bepalingen in het leven geroepen, thans te vinden in Ind. Stb. 1915 no. 464, vgl. ook Bijbl. 5587 en 6272) en aanvragen te weigeren, die niet ernstig waren gemeend, maar enkel bedoelden concurrenten te weren.

Nadat in de praktijk ervaring was opgedaan omtrent de werking der voorloopige regeling, werd, na raadpleging ook van belanghebbenden bij de

industrie, overgegaan tot de vaststelling van de nieuwe bovengemelde regelen van 1899. Deze omvatte ook al dadelijk de indigo-ondernemingen, terwijl bovendien den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid werd gegeven haar van toepassing te verklaren op andere landbouwondernemingen. Van deze bevoegdheid is gebruik gemaakt bij Ind. Stb. 1915 no. 666 ten aanzien van ondernemingen voor de bereiding van cassavameel en andere cassave-producten in de gewesten Kediri en Paseroean.

Voorschriften tot uitvoering zijn opgenomen in de Bijbladen 7238, 7560 en 7826, terwijl in het begin van 1900 een officieele toelichting te Batavia is uitgegeven, welke onder de Europeesche bestuurs-ambtenaren is verspreid en voor particulieren verkrijgbaar is gesteld.

Voor de ondernemingen aan deze fabrieken-ordonnantie onderworpen gelden de voorschriften van Ind. Stb. 1836 no. 10 (zie onder FABRIEKEN) niet.

De voornaamste bepalingen der ordonnantie, die niet toepasselijk is op zeer kleine ondernemingen, ter beoordeeling van het hoofd van gewestelijk bestuur, en niet werkt ten aanzien der residenties Soerakarta en Djokjakarta, alsmede eindelijk niet voor ondernemingen op gronden in eigendom of erfpacht afgestaan, zijn de volgende:

Vooreerst kunnen door den Gouverneur-Generaal bepaalde streken of terreinen in het belang der irrigatie ten behoeve van den landbouw der inlandsche bevolking geheel of tijdelijk gesloten worden zoo voor de suiker- of indigo-industrie als ook voor eenigen anderen tak van landbouwnijverheid. Zie voorbeelden in Bijbl. 6257, 6748, 6798, 7077, 7241, 7709 en G. B. 29 Dec. 1913 no. 55 (Jav. Crt. 6 Jan. 1914 no. 2).

Voor het inwerking brengen of, na staking, weder in werking brengen en drijven van ondernemingen, welke geheel of gedeeltelijk berusten op den grondslag van overeenkomsten met de inlandsche bevolking tot inhuur van gronden of tot opkoop van gewas, is vergunning noodig van den Directeur van Binnenlandsch bestuur, tegen wiens beslissing voorziening bij den Gouverneur-Generaal openstaat. Bij het verleenen der vergunning wordt de termijn bepaald, binnen welken de onderneming moet zijn in exploitatie gebracht en tevens, wanneer niet uitsluitend opkoop van gewas wordt beoogd, het maximum bepaald van de uitgestrektheid van den jaarlijkschen bruto-aanplant van riet of gewas, terwijl voorts de vergunning aan door den Directeur noodig geoordeelde beperkende voorwaarden kan worden gebonden.

Voor uitbreiding van den aanplant boven het vastgesteld maximum wordt weder vergunning vereischt, terwijl aan verzoeken tot verlenging van zoodanige vergunning voorrang kan worden verleend boven gelijktijdig ontvangen, geheel of ten deele op hetzelfde arbeidsveld of hetzelfde irrigatiegebied betrekking hebbende andere verzoeken van dezelfde strekking, dan wel boven verzoeken om vergunning tot het in werking brengen van nieuwe ondernemingen.

De vergunning kan worden ingetrokken als niet binnen een jaar na de dagteekening der vergunning een ernstig begin met de uitvoering is gemaakt, de voorwaarden niet worden nageleefd of de exploitatie is gestaakt. Op niet-naleving der voorwaarden of verzuim van het vragen van vergunning staat geldboete.

Ten slotte worde nog vermeld dat sluiting van

bepaalde streken voor verleening van vergunning, op den voet der fabriekenordonnantie, door de Regeering ook nog kan worden gelast wanneer, tengevolge van den aanleg of de verbetering van groote irrigatiewerken, belangrijke wijzigingen zijn te verwachten in den staat van het bevoeiingswezen, zie Ind. Stb. 1904 no. 274, gew. 1905 no. 330.

FABRIEKSMERKEN. Zie INDUSTRIEEL EIGENDOM.

FABRIEKSNIJVERHEID. Zie NIJVERHEID.

FACTORY. Zie HANDELMAATSCHAPPIJ.

FAFI. Zie ZWIJNEN.

FAFI MEPAT. Zie ZWIJNEN.

FAFI NASSI. Zie ZWIJNEN.

FAGRAEA FRAGANS Roxb., fam. *Loganiaceae*, Tembesoe (MAL.), Tamboesoe (SUM. w. k.). Boom van Voor-Indië, Malaka en den Maleischen Archipel, op Java niet in het wild bekend. Het hout is in Sumatra zeer hooggeschat voor meubels en huisbouw wegens de bijzonder fijne structuur en de groote duurzaamheid. Vooral in de Bataklanden schijnt de boom veel voor te komen.

FAK FAK, door de inboorlingen *Pak Pak* genoemd, is gelegen in Nieuw-Guinea op 2° 55' Z.B. en 132° 16' O.L., aan de Zuidkust van een groot schiereiland bezuiden de Mac Cluer golf.

Toon in het jaar 1898 door de Regeering besloten werd, om op Nieuw-Guinea de Nederlandsche soevereiniteitsrechten krachtiger te doen gelden en tevens de toestanden aldaar te verbeteren, werd het Nederlandsch gebied verdeeld in twee afdelingen, elk te besturen door een daar gevestigden controleur. De eene afdeling, Noord Nieuw-Guinea genaamd, strekte zich uit langs de Noordkust van het eiland van de Humboldt-baai tot Kaap de Goede Hoop (T. Jamoersba); de andere, West- en Zuid Nieuw-Guinea, omvatte het overige deel langs de kustlijn gerekend. De bestuurszetel van de eerste afdeling werd gevestigd te Manokoeari (aan de Doré-baai), die voor de laatste te Fak Fak, waar reeds in 1855 eene goede ankerplaats was verkend. In 1910 werd deze laatste afdeling in tweeën gesplitst. West Nieuw-Guinea, onder een controleur ter standplaats Fak Fak, en Zuid Nieuw-Guinea onder een zelfstandigen assistent-resident met standplaats te Merauke.

De eerste bestuursambtenaar te Fak Fak was de controleur J. A. Kroesen, die in 1901 — als assistent-resident — naar Merauke overging om daar als zelfstandig bestuurshoofd op te treden. Thans is ook te Fak Fak een assistent-resident gevestigd, wiens afdeling sedert 1911 ressorteert onder de residentie Amboina.

De plaats heeft een uitmuntende haven, een kleine baai beschut door het voorgelegen eiland P. Pandjang, met een ingang van ± 150 en eene diepte van ± 400 M. Ze is gebouwd tegen een 80 M. hoogen heuvel, op een kalksteenbodem, waarop zich slechts een dunne humuslaag bevindt, waardoor het aanleggen van tuinen daar zeer bezwaarlijk is. Achter Fak Fak verheft zich een uitgestrekt karstbergland. Door de formatie van den bodem wordt in den drogen moesson soms gebrek aan zoetwater ondervonden. De plaats wordt echter als zeer gezond genoemd. Vele Chineesche, Maleische en Arabische handelaren hebben er zich gevestigd, zoodat er een levendig vertier heerscht, dat begunstigd wordt doordat de pakketvaart-booten geregeld de haven bezoeken.

FAKIH. d. i. Mohammedaansch wetgeleerde; vgl. ISLAM II, c.

FAKIR. Zie PAKIR.

FALCK (Mr. ANTON REINHARD). Geb. te Utrecht 19 Maart 1777 uit het huwelijk van O. W. Falck, van de Kaap de Goede Hoop, sedert 1786 bewindhebber der O. I. Comp., met E. A. Bergh. Na in 1793 aan het Athenaeum te Amsterdam, waar zijne ouders toen gevestigd waren, als student in de rechten te zijn geschreven, promoveerde hij te Leiden 26 Juni 1799 en werd bij het Hof van Holland als advocaat beëdigd; in 1801 werd hij lid der municipaliteit te Amsterdam en in 1802 secretaris van legatie aan het Spaansche Hof. In 1806 werd hij aangesteld tot chef de division bij het dep. van buitenl. zaken, in 1808 tot Commissaris voor de koloniën, later tot Secretaris-Generaal bij het ministerie voor marine en koloniën. Na de inlijving van het Kon. Holland bij Frankrijk vestigde Falck zich als advocaat te Amsterdam, en nam in 1813 in groote mate deel aan de gebeurtenissen, die geleid hebben tot het herkrijgen onzer onafhankelijkheid. Bij het aanvaarden der Souvereiniteit door Willem I tot Secretaris van Staat benoemd, werd Falck den 19den Maart 1818 aangesteld tot Minister voor onderwijs, nationale nijverheid en de koloniën. Terwijl hij deze functiën waarnam, vervulde hij in de jaren 1819 en 1820 een buitengewone diplomatieke missie te Weenen en werd hij in Oct. 1823 naar Londen afgevaardigd, om den Ned. gezant aldaar, Baron Fagel, bij te staan in de onderhandelingen, die geleid hebben tot het sluiten van het tractaat van 17 Maart 1824. Daarna werd hij benoemd tot Ambassadeur te Londen; in 1832 keerde hij naar Nederland terug, en werd in 1839 benoemd tot gezant te Brussel, waar hij 16 Maart 1843 overleed. Zijne „Brieven” (1795—1843) zijn in 1857 uitgegeven.

FAM-EILANDEN. Groep van eilandjes ten Zuidwesten van het Papoesche eiland Waigöe, op vele kaarten abusievelijk als Tamian-eilanden aangegeven.

FANEI. Zie KANGOEROE'S.

FAOE. Zie GEBE.

FASCH (pasah) is in het Mohammedaansche recht eene ontbinding van het huwelijk, waarbij dit op grond van een der nader in de wet omschreven redenen wordt nietig verklaard. Onvermogen van den echtgenoot bijv. kan tot zulk eene nietigverklaring leiden. De vrouw heeft dan te bewijzen, dat haar man niet in staat is, haar het wettelijk verschuldigde levensonderhoud te verschaffen.

Sommige priesterraden verstaan onder *fasch* (pasah) ook de ontbinding van het huwelijk, die het gevolg is van *rapa'*, d. i. de „aangifte” der vrouw, dat zij op grond van voorwaardelijke verstooting haar huwelijk als ontbonden wenscht beschouwd te zien. Zij heeft dan slechts aan te toonen, dat de voorwaarde, onder welke de verstooting is uitgesproken, inderdaad vervuld is. In verband hiermede wordt in sommige streken van Djokjakarta ook de districtspargoloe zelf wel *pasah* genoemd.

Zie C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, I. 386, noot 2 (The Achehese, I. 353, noot 2); — Th. W. Juynboll, Handleiding t. d. kennis der Mohamm. wet, p. 215 v.; vgl. ISLAM III, c.

FASIK. Zie PASEK.

FATIHAH (d. i. „openende”). Naam der eerste Koran-soerah, uit 7 korte verzen bestaande, niet ten onrechte het „Onze Vader” der Mohammedanen genoemd.

FATOE AROEIN. Landschap in de onderafdeeling Beloe der afdeeling Noord- en Midden Timor, residentie Timor en O.

FATOE LEO. Landschap in de onderafd. West-Midden Timor der afdeeling Noord- en Midden Timor, residentie Timor en Ond., saamgevoegd uit de vroegere landschappen Manoebait, Benoe, Kaoniki, Tefnai en Takaip. Het ressorteert onder den civiel gezaghebber der onderafdeeling en maakte eertijds deel uit van het rijk van Groot Sonnebait. Men vindt er Savoeeneesche nederzettingen.

FATWA. Zie MOEFTI.

FAUNA. OOST IND. ARCHIPEL. De fauna van den Oost Ind. Arch. is zeer rijk en volledig: zij bevat vertegenwoordigers van alle dierstammen, klassen en orden. Zij geeft ook voorbeelden der meeste soorten van fauna's; van de dierenwereld van landen, zeeën en zoete wateren, aangezien zij samengesteld is uit de bevolking van diepe en ondiepe zeebekkens, van riffen, steile en vlakke kusten, moerassen, laagvlakten, heuvelrijen, hoogvlakten, en vulkanische en neptunische bergen, tot het met eeuwige sneeuw bedekte hooggebergte toe. Men vindt er de dierenwereld der oerboschen zoowel als die der akkers en andere kultuurlanden, die der graslanden en savanna-landschappen, die der kraters en der grotten. Daarentegen ontbreekt de woestijnfauna, evenals die der landen en zeeën met arctisch klimaat, die der steppen en der centra van groote continenten, die der zoutmeren en der continentale rivieren.

Het karakter der fauna wordt in de eerste plaats beheerscht door het tropische klimaat, dat zoowel op de mariene als op de terrestrische dierbevolking zijn stempel drukt. Nergens daalt de temperatuur van het zeewater aan de oppervlakte beneden 20° C. Geen koude golfstroomen veroorzaken daar gebieden van afwijkend faunistisch karakter. In het meeren-deel der landstreken heerscht een vrij gelijkmatige hitte, gepaard met groot vochtigheidsgehalte, en de tegenstellingen tusschen droog en vochtig jaargetijde zijn zelfs in het Oostelijk deel van den Archipel niet groot genoeg om aan een aanzienlijk aantal diersoorten het leven onmogelijk te maken. Ofschoon Sal. Müller in 1846 de bestaande merkwuurdigste tegenstelling tusschen de terrestrische dierenwereld der Westelijke en Oostelijke helft van den Archipel aan de verschillen in grootte, bodemgesteldheid en klimaat dier helften toeschreef, zal zij toch wel voornamelijk door andere oorzaken teweeggebracht zijn. Als zoodanig komen vooral in aanmerking: de vroegtijdiger afscheiding der Oostelijke eilanden van groote continentale landmassa's, waarmede in vorige geologische tijdperken samenhang kan bestaan hebben, grooter verbroekeling in eilanden van meeren-deels geringer omvang, sterker vernietigende invloed der vulkanische uitbarstingen, en misschien vollediger tijdelijke onderdompeling onder zee. Voor een deel konden dus de diervormen der westelijke helft de oostelijke niet bereiken, voor een ander deel kunnen zij er uitgestorven zijn. Slechts door ontdekking van fossiele overblijfselen zou bij benadering gegist kunnen worden, hoe groot de invloed van elk dezer oorzaken van het bestaande onderscheid geweest is.

De bedoelde tegenstelling is zoo groot, dat men den Archipel faunistisch in een Westelijke en een Oostelijke helft verdeeld heeft, waarvan de eerste gerekend wordt tot de z.g. Orientale (beter Indische) streek (regio zoologica orientalis), de laatste tot de Australische streek (regio australiana of Notogaea). De grens tusschen beide is verschillend getrokken: door Salomon Müller (1846) tusschen Mindanao en de overige Philippijnen, dan tusschen Borneo en

Celebes, vervolgens tusschen Soembawa en Flores; door Wallace (1869) langs de naar hem genoemde lijn tusschen de Philippijnen en Sangu-Taloud in 't Noorden, tusschen Borneo en Celebes in 't midden, Bali en Lombok in 't Zuiden; door Max Weber (1899) meer Oostelijk tusschen Celebes en Halmaheira, waarbij echter het gebied der Molukken en der Kleine Soenda-eilanden als een overgangszone wordt opgevat; door de heeren Sarasin (1900) tusschen Philippijnen en Borneo in 't Westen, Celebes en de Molukken in 't Oosten, wegens 't verschil tusschen Borneo en Celebes, terwijl de Kleine Soenda-eilanden als een natuurlijke voortzetting der Sumatra-Java-boog niet door een grenslijn worden afgescheiden. Deze verdeeling geldt gelijkelijk voor de meeste diergroepen, maar niet voor alle.

De westelijke helft wordt gewoonlijk de Indo-Maleische genoemd, en vormt één der vijf onderafdeelingen (subregiones) der Indische streek, waarvan de 4 andere zijn: de Voor-Indische, de Achter-Indische, de Ceyloneesche en de Philippijnsche.

Deze Indomaleische subregioon draagt in plaats van een insulair een overwegend continentaal karakter, en het verschil in fauna tusschen de Groote Soenda-eilanden onderling is even gering, als hun overeenkomst met het vasteland van Achter- en zelfs van Voor-Indië groot is.

Bijzonder duidelijke bewijzen voor de boven uitgesproken algemeene beweringen levert de Zoogdierfauna. Zoo blijkt de tegenstelling tusschen het Indo-Maleische en het Australische deel van den O. I. A. het best uit de aanwezigheid van vertegenwoordigers van alle Zoogdierorden met uitzondering van die der Buidel- en Vogelbekdieren in 't eerstgenoemde, terwijl in laatstgenoemde afdeling die beide diergroepen juist de meest karakteristieke vertegenwoordigers der Zoogdieren uitmaken, waarnaast slechts eenige Knaagdieren en Vleermuizen, maar nagenoeg geene representanten van al de andere orden worden aangetroffen. Evenzeer laat zich het continentaal karakter der Groote Soenda-eilanden en hunne overeenkomst zoowel met elkaar als met Malaka en het vasteland van Indië niet beter illustreeren dan door te wijzen op het voorkomen van tal van grotere Zoogdieren, die op echte oceanische eilanden altijd ontbreken, zooals orang-oetan, langarm-ape, slankape, meerkatten, lemurs, koningstijger, panter, beer, olifant, varkens, herten, boschgeit, banteng (wild rund), tapir, rhinocerosen. De meeste dezer worden zoowel op het vasteland van Azië als op de Soenda-eilanden aangetroffen. Slechts enkele zijn tot een of meer dezer laatste beperkt. Daarbij doen zich merkwuurdigste verschillen voor: het meest geïsoleerd is de tapir, die weliswaar behalve op Sumatra en Borneo ook op het schiereiland Malaka voorkomt, maar overigens op het vasteland der oude wereld geen enkele verwante bezit, zoodat men heel tot Zuid-Amerika moet gaan, om een ander lid van het Tapirgeslacht te vinden. Dergelijke feiten moeten echter nimmer op zichzelf beoordeeld worden, maar altijd in het licht der palaeontologische voorgeschiedenis. Deze leert ons, dat gedurende het miocene en onderpliocene tijdperk in Europa tapirs leefden, en dat zij gedurende 't pleistoceen in China voorkwamen. Verder ontdekte Eug. Dubois een tapir onder de fossiele fauna van Trinil in Oost Java, die tot het jong-plioceen of pleistoceen behoort. In diezelfde fauna vond hij ook overblijfselen van olifanten, welke te voren reeds op andere plaatsen van Java waren aangetroffen, waardoor het zeker is dat voor betrekkelijk korten tijd op dat eiland even goed

als op Sumatra olifanten voorkwamen, zoodat blijkt hoe het hedendaagsche verschil met dat eiland niet van fundamenteelen aard is, maar slechts op uitsterfing berust.

Neemt men aldus de fossiele vondsten in aanmerking, dan vermindert de tegenstelling met de fauna van andere wereldstreken, bepaaldelijk die van tropische landen, en daaronder weer in 't bijzonder die van West- en Centraal Afrika, (een subregioon der Ethiopische regioon), waarmede de Oriëntaalsche zoogdierfauna ook thans nog de meeste overeenkomst vertoont. Wat de zoogdieren betreft, is de Afrikaansche rijker, omdat zij, naast vertegenwoordigers van de meeste der boven opgesomde geslachten, bovendien nog vele vormen bezit, die heden ten dage in de Oriëntaalsche streek ontbreken, zooals giraffen, nijlpaarden, knobbelzwijnen, klipdassen, talloze antilopen, meerdere halfapen, allé bavianen op één na, hyaena's, aardvarkens, springspitsmuizen. Maar Dubois ontdekte in zijn Pithecanthropus-lagen de overblijfselen van een nijlpaard en een hyaena, zoodat het zeker is, dat deze vroeger wel op Java geleefd hebben. In dit licht beschouwd, mag men het voorkomen van enkele halfapen (het spookdierje *Tarsius*, en de Indische luiaard *Nycticebus*), van een paar antilope-achtige dieren, als de Sumatraansche boscheit *Nemorhaedus*, van de kantjils (*Tragulus*) die met de West-Afrikaansche waterchevrotain (*Hyaemoschus* of *Dorcotherium*) verwant zijn, van het schubdier (*Manis*), welks geslachtsgeenooten in Afrika worden aangetroffen, als evenzoo vele bewijzen opvatten van een oorspronkelijk veel grooter overeenkomst tusschen de Ethiopische en de Oriëntaalsche zoogdierfauna. Die overeenkomst vindt buiten kijf haar oorzaak in oorspronkelijken samenhang der twee fauna's, beide zijn overblijfselen van een veel rijkere, die over 't geheele gebied der Oude Wereld is verspreid geweest. Enkele bewijzen (die echter zich niet kunnen bepalen tot den O. I. A., maar betrekking hebben op de Indische streek in haar geheel), mogen dit staven. Van menschen bezit die streek thans slechts den orang oetan, beperkt tot Sumatra en Borneo, Ethiopie daarentegen chimpansee en gorilla, maar gedurende het Pliocene leefden orangs en chimpansees naast elkaar in Bengalen. Karakteristiek voor Indië zijn hedentendage gibbons (langarmapen, *Hylobatiden*), hunne overblijfselen zijn in 't Boven-Mioceen van Centraal Europa gevonden. De slankapen (*Semnopitheken*, waartoe loeteng en soerili behooren) thans zoo goed als beperkt tot Indië, bewoonden in 't Pliocene Europa. De tot hen behorende neusaap van Borneo heeft zijn merkwaardige physionomie waarschijnlijk reeds verkregen ten tijde toen, dit eiland nog samenhang met het vasteland van Azië. Ofschoon Afrika en Azië tezamen de woonplaats vormen van de apen der Oude Wereld, zijn toch alle Oriëntaalsche apen generiek verschillend van de Ethiopische, wat tot aanduiding kan strekken van den ouderdom der scheiding der beide streken.

Uit de orde der Insectivoren ontbreken de echte Spitsmuizen van Eurasië in Indië envoged als in Ethiopie, daarentegen zijn de Toepai's of Boomspitsmuizen kenmerkend voor den Oriëntstreek, en onder hen is zelfs een bijzondere vorm met eigenaardigen, slechts aan de zijkanen behaarden staart (*Ptilocercus lowii*) beperkt tot Borneo en Sumatra. Maar in 't Mioceen van Europa vindt men voorouderlijke vormen van Insectenetters, waarvan blijkbaar zoowel de Oriëntaalsche als de Ethiopische de gewijzigde nakoelingen zijn.

In hoeverre het dus waarschijnlijk is, dat vormen als de Gymnurae (kaalstaartspitsratten) of de Galeopithecidae (vliegende kat- of maki), die eveneens nergens anders dan in den O. I. A. worden gevonden, ter plaatse zelf ontstaan zijn, kan slechts uitgemaakt worden, wanneer fossiele voorouders dier gespecialiseerde vormen worden ontdekt.

De tijger, een der karakteristiekste Oriëntaalsche dieren, komt thans nog niet alleen in een zeer groot deel van Zuid- en Oost-Azië voor, maar ook zelfs in Siberië, ontbreekt daarentegen op Borneo en Ceylon, ofschoon hij Sumatra en Java, ja zelfs Bali bewoont. Hij mag dus daar wellicht als een betrekkelijk recente immigrant uit het Noord-Oosten van 't Aziatisch vasteland beschouwd worden. Wel vond Dubois in 't Pleistoceen van Trinil een groote tijgersoort, maar deze verschilde specifiek van den koningstijger.

Aan civetkatten is Indië even rijk als Ethiopie, en bezit zij vele eigen vormen, waarvan de Archipel den linsang, de loewaks of palmrolmarters (*Paradoxurus*) en de bintoeroeng (*Arctitis*) e.a. herbergt, terwijl echter omgekeerd de echte Ichneumons ontbreken. In 't Oligoceen van Europa vindt men hunne overblijfselen.

De Maleische Archipel bezit geen wolven, vossen of jakhalzen, maar wel een wilden hond (*Canis rutilans*), die wegens 't ontbreken van de achterste onderste kies tot het ondergeslacht *Cuon* wordt gebracht, en in 't Pleistoceen van Europa is gevonden.

De stinkdas of teledoe (*Mydaus meliceps*) is beperkt tot de bergen van Java, Sumatra en Borneo, maar andere soorten van dassen leven in Voor- en Achterindië, Europa en Ethiopie. Wellicht heeft stijging van temperatuur de Indische dassen uit de vlakten verjaagd. De beteekenis van zulk een klimatsverandering kan natuurlijk niet tot de Dassens beperkt zijn: alle dieren en planten moeten meer of minder den invloed ondervonden hebben van het intreden en weder afnemen van den IJstijd. Hoe groot deze invloed geweest is, en welke verschijnselen in het bijzonder aan die koude periode toe te schrijven zijn, is twijfelachtig. In „Island life" (2de ed. 1892) tracht A. R. Wallace het door hem in bijzonderheden toegelichte onderscheid in fauna tusschen Java en de overige groote Soenda-eilanden en de daartegenover door hem opgemerkte overeenkomst van eerstgenoemd eiland met Indo-China, door den invloed van den ijstijd te verklaren.

Dit verschil tusschen Java eenzijdigs, Sumatra-Borneo-Malaka aan de andere, vormt dus binnen de perken der westelijke helft een diepgelukkig vraagstuk, als de tegenstelling tusschen Celebes en Nieuw Guinea binnen die der oostelijke, of het verschil tusschen West- en Oosthelft voor den geheelen O. I. A. Maar de oorzaken, waarom op Java zoogdieren als de orang-oetan, de siamang, de civetkat, de otter, de Maleische beer, de tapir en de olifant ontbreken, zijn aan invloeden van veel jongeren datum toe te schrijven, dan die welke de twee laatstgenoemde verschillen hebben teweeg gebracht.

Geheel anders doet zich het beeld der zoogdierfauna van 't Oostelijk deel van den O. I. A. voor. De overgang is zoo groot, dat men zich voor de zoogdieren nog altijd tot zekere hoogte gerechtigd zou kunnen achten de lijn van Wallace door de Makasser- en Lombok-straten als grens tusschen Westelijke en Oostelijke helft te handhaven. Maar bovendien vormt Celebes, bepaaldelijk wat zijn zoogdierfauna aangaat, een tegenstelling zoowel met de drie groote Soenda-eilanden als met de Molukken en de Papoe. Het bezit n.l. naast Buidel-

dieren (koeskoes), die het met de laatstgenoemde streken gemeen heeft, (maar die door twee eigen soorten worden gekenmerkt) drie groote zoogdieren, de kuifbaviaan (*Cynopithecus nigrescens*), het hert-zwijn of de babiroessa (*Babirusa alfurus*) en de anoa of dwergbuffel (*Anoa depressicornis*). Geen dezer drie komt op andere eilanden voor, met uitzondering van Boeroe en Soeloe voor den babiroessa en Batjan voor den kuifbaviaan. Zij vertoonen een zekere mate van verwantschap met Afrikaansche vormen (baviaan, knobbelzwijnen, antilopen). Wellicht zijn zij overblijfselen (relikten) uit een tijdperk, toen de fauna's zoowel van de Oriëntaalsche als van de Ethiopische streek nog sterk verschilden van de hedendaagsche, maar toch reeds evenals thans onderling vele punten van overeenkomst vertoonden. (zie A. Wallace, *Geographical Distribution of Animals*, en *Island Life*). Hiervoor pleit ook dat een fossiele anoa in de Siwalikheuveld van Voor-Indië is gevonden, en evenzeer door Dubois in de Trinilfauna van Java is aangetroffen. Of de tamarao der Philippijnen een eigen soort van anoa is, dan wel een kruising van de Celebaansche anoa met den buffel, is niet uitgemaakt. Verder verschilt Celebes van de westelijke groote eilanden door betrekkelijke armoede aan zoogdieren, al is ook in de laatste dertig jaren gebleken, dat er vrij wat meer soorten voorkomen dan de zestien, waarvan Wallace kennis droeg. Deze somt op: vijf eigen soorten van eekhoorns, die de oostelijkste vertegenwoordigers dezer knaagdierenvorm uitmaken, een eigen soort varken, een hert dat zeer na verwant is met *Cervus hippelaphus*, de gewone Indische civetkat (*Viverra zangalungan*), het spookdiertje (*Tarsius spectrum*), en verder twee boschritten van Australisch type. Daarbij komen dan enkele vleermuizen. Reeds in 1888 kon Dr. Jentink 45 landzoogdieren van Celebes vermelden, waaronder 19 vleermuizen en 9 ratten, alle eigen soorten. Zeer merkwaardig is verder een slechts op Celebes voorkomende palmrolmarter (*Paradoxurus musschenbroeckii*). Prof. Max Weber toonde aan dat ook het Celebaansche spookdiertje een eigen soort is (*Tarsius fuscomanus*), die verder ook op Saleyer en Soembawa voorkomt, en dat in 't Zuidelijk deel van 't eiland een meerkatachtige aap, *Cercopithecus of Macacus maurus*, wordt gevonden, die door zijn zwarte kleur, de korthed van zijn staart en de roodachtige kleur van zijn stuit, bij oppervlakkige beschouwing sterk op den kuifbaviaan lijkt, maar daarvan in werkelijkheid zeer veel verschilt. In 't Noorden zou deze aap ontbreken, terwijl daarentegen de kuifbaviaan niet in 't Zuiden zou voorkomen. De Sarasin's schatten het aantal zoogdiersoorten op ongeveer 80, maar daaronder bestaat de helft uit vleermuizen.

Terwijl dus de armoede aan zoogdieren door Wallace overdeven is voorgesteld, schijnt de eigenaardigheid der Celebes-fauna door iedere nieuwe ontdekking sterker uitgesproken te worden. Het feit blijft bestaan, dat op Celebes de orden der Insecteneters en Tandeloozen (*Manidae*) in 't geheel niet vertegenwoordigd zijn, terwijl de andere slechts enkele representanten tellen, die dan nog meestal eigenaardig zijn en nergens anders, of slechts vlak in de buurt voorkomen. Al gaat het dus niet meer aan, om gelijk Wallace deed, al de Celebaansche zoogdieren, met uitzondering van kuifbaviaan, babiroessa en anoa, voor recente immigranten door toedoen van den mensch of van drijfhout te verklaren, toch is het zeker dat de zoogdierfauna van Celebes moet bestaan uit twee groepen, de eene zeer oud en van onbekende

herkomst, de andere betrekkelijk jong en langs verschillende wegen van de omliggende eilanden er heen gekomen. Voor het hert nemen ook de H.H. Sarasin de invoering door den mensch aan, en vermelden als bewijsgrond, dat onder de zoogdieroverblijfselen in de aschlaag der Tjakondo-grot bij Lamontjong in het land der Toala's, die van het hert ontbreken.

Naast hare eigenaardigheid vertoont de fauna van Celebes in 't algemeen meer overeenkomst met het Aziatisch dan met het Australisch deel van den O. I. A., zooals voor een aantal afzonderlijke diergroepen werd aangetoond, b.v. Mollusken, (Sarasin's), Amphibiën (van Kampen), Vogels (Meyer and Wiglesworth).

Om het karakter der fauna van Celebes te verklaren, hebben de H.H. Sarasin de hypothese opgesteld, dat dit eiland, nadat het in 't Miocene tijdperk uit de wateren was verzeen, achtereenvolgens of gelijktijdig door landbruggen is vereenigd geweest met de Philippijnen, de Molukken, Flores en Java, maar nimmer rechtstreeks met Borneo. Zij meenen dit te mogen afleiden uit het resultaat hunner onderzoekingen over de verspreiding van verschillende groepen van landdieren, in de eerste plaats van de land- en zoetwaterslakken, welk resultaat in hoofdzaak luidt, dat Borneo en Celebes geen diervormen gemeen hebben, die niet ook op een of meer der andere eilanden van den O. I. A. of de Philippijnen worden aangetroffen. Hun onderzoek is in de eerste plaats van statistischen aard, en in tegenstelling met oudere onderzoekers, zooals Wallace, hebben zij hun aandacht in 't bijzonder op de verspreiding der *soorten* gericht, en meer gelet op de degene die wel voorkomen dan op de ontbrekende. Volgens diezelfde methode zijn zij tot het besluit gekomen, dat Java en Borneo veel vroeger door de Java-zee van elkaar gescheiden zijn geraakt, dan elk hunner van Sumatra.

Hoe verder oostelijk men komt, hoe armer de eilanden worden aan Indo-Maleische zoogdier-typen, en hoe duidelijker hun fauna een Australisch type gaat dragen. Daarbij bereiken verschillende zoogdiersoorten een meer oostelijk gelegen eindpunt dan andere. Op het eiland Timor b.v. wordt naast een enkelen vertegenwoordiger der Buideldieren, die hier hun beginpunt in den zuidelijken eilandboog hebben, ook een stekelvarken aangetroffen, dat tot de karakteristieke vormen der Westelijke Indo-Maleische helft behoort, benevens de Javaan-aap (*Cercopithecus Cynomolgus*) en een kat (*Felis megalotus*).

Zulke feiten wijzen er op, dat de oude opvatting der school van Wallace: — scherpe en groote tegenstelling tusschen Oost- en Westhelft — niet meer in haar oorspronkelijke beteekenis kan gehandhaafd worden.

Nieuw Guinea met de omliggende eilanden (Wai-goe, Misol, Aroe, Jobi, tezamen „de Papoe") vertoont in zijn fauna, bepaaldelijk die der zoogdieren, zulk een overeenkomst met Australië (vooral met Queensland,) dat het daarmede in ééne regioon (de Australische of Notogaea) wordt gerangschikt. Die zoogdierfauna is gekarakteriseerd door Buideldieren en Vogelbekdieren. Van de eerste bezit N. Guinea weliswaar minder families en geslachten dan Australië, in 't bijzonder zijn de springende vormen minder, de op boomen levende daarentegen beter vertegenwoordigd, maar op zichzelf is het bezit van kangoeroe's voor een land als Nieuw-Guinea, dat zoo overwegend een woud-gebied is, reeds in hooge mate merkwaardig.

De Fauna van N. Guinea is in de laatste 25 jaar veel beter bekend geworden. Wallace somde van

buideldieren op: één kangoeroe, een boomkangoeroe, een koeskoes, een gestreepte phalanger, een vliegende phalanger, een buidelspitsmuis, één Antechinus, één Myoictis (van Aroe) en één bandikoet.

Ofschoon sedert Wallace's publicaties het aantal van N. Guinea bekend geworden zoogdieren zoodanig is gestegen, dat Jentink in 1908 139 soorten kon opgeven, zijn daardoor geen nieuwe orden toegevoegd aan de reeds bekende der vleermuizen (39 soorten), knaagdieren (42 soorten), gepaardhoevigen (2 soorten), buideldieren (50 soorten) en vogelbekdieren (4 soorten), en zijn de knaagdieren nog altijd beperkt gebleven tot de muisachtigen, de hoefdieren tot het varken, de vogelbekdieren tot de mierenegels, en de buideldieren tot de bovengenoemde families.

De muizen van N. Guinea zijn echter zeer merkwaardig, daar zij meerendeels tot geslachten behooren, die nergens anders dan in de Notogaea voorkomen, of wel behalve in die streek ook op de Philipijnen. Onder de laatste is de Australische waterrat (*Hydromys*) wel de merkwaardigste, daar zij van alle andere muisachtigen verschilt door de reductie harer maaltanden tot 2 paar, en haar eenige verwante op de bergen van Luzon wordt gevonden. Wellicht wijst dit laatste feit er op, dat de Australische fauna afkomstig is uit Z.O. Azië. Tot N. Guinea beperkt is de grijpstaartrant (*Chiruromys*), die uitsluitend in de bergen van het Z.O. wordt aangetroffen, en een der zeer weinige placentale zoogdieren van het O. Halfrond is, welke een rolstaart bezit.

Van de vleermuizen zijn de kokereus-kalongs (*Uronycteris*) eigen aan Notogaea en Z.-Amerika.

De verspreiding der overige diergroepen over den Indischen Archipel levert in sommige gevallen overeenkomstige eindbesluiten op als die der Zoogdieren. Bijzonder belangrijk zijn uit een zoögeographisch oogpunt de landslakken en de zoetwatervissen, die daarom in afzonderlijke artikelen besproken worden. Zie verder voor de Avifauna de artikelen over vogels, voor de Herpetofauna: die over KRUIPENDE DIEREN en AMPHIBIËN; voor de Ichthyofauna: die over VISSCHEN; voor de Entomofauna: die over insecten en andere arthropoden, voor de Fauna der kusten: KORALRIFFEN; voor die der Oppervlakte van de zee: PLANKTON; voor de Abyssofauna: DIEPZEEFAUNA.

FAVRE (PIERRE ETIENNE LAZARE). Fransch abt en beoefenaar van het Maleisch. Geb. 12 Febr. 1812 te Janville (Eure & Loir). Tot priester gewijd 22 Dec. 1838. In 1845 als missionaris vertrokken naar het Schiereiland Malaka, waar hij 13 jaar verbleef, behoudens reizen o.a. in 1850 naar Brazilië en Peru. Richtte op het Malakasche Schiereiland onderscheidene kerkgebouwen op. In 1858 dwong zijn verzwakte gezondheid hem de Maleische landen en het zendingswerk vaarwel te zeggen. — In 1860 kreeg hij verlof een vrijen leergang in de Maleische taal te openen aan de „Ecole des langues orientales vivantes” te Parijs. In 1862 benoemd tot Chargé de cours en in 1864 tot professor titulair, wijdt hij zich verder aan de studie en het onderwijs van het Maleisch en Javaansch. Gest. te Parijs 17 Maart 1887. Was de eerste, die in Frankrijk praktisch de studie der Maleisch Polynesische talen invoerde. Hoezeer een wetenschappelijke propaedeus den Abt Favre in zijne lexicologische werken dikwijls een meer nauwkeurige en technische kennis van den zin der woorden zou hebben verzekerd en hem behoeft voor vaak verwarde en onduidelijke omschrijvingen, zoo

blijven toch zijn Maleisch woordenboek en Maleische spraakkunst twee voor studenten en taalkundigen zeer nuttige werken. Op het gebied van het Javaansch was de praestatie van Abt Favre minder belangrijk. Zijn voornaamste geschriften zijn: An account of the wild tribes inhabiting the Malayan Peninsula, Sumatra, etc. with a journey in Johore and a journey in the Menangkabaw States of the Malayan peninsula, Paris 1865; Grammaire javanaise Paris 1865; Dictionnaire javanais-français Paris 1870; Dictionnaire malais-français. Paris 1875; Grammaire de la langue malaise. Paris 1876; Dictionnaire français-malais. Paris 1880; L'incendie de Singapour en 1828, poème malais Paris 1883; Pengajaran Meschi (catechisme) Paris 1884; Entretien de Moïse avec Dieu sur le mont Sinai (texte malais et trad. franç.). Paris 1886.

FAZANTHOENDERS. Eigenlijke fazanten zijn niet vertegenwoordigd in den Indischen archipel; deze leven op het vasteland van Indië, in China en Japan; in onze koloniën komen de zoogenaamde Fazanthoenders voor, welke alleen waargenomen zijn op Sumatra en Borneo; zij komen in vorm overeen met de hoenders, doch missen de vleezige aanhangsels aan den kop en de keel, daarentegen is de huid aan de zijden van den kop geheel naakt. Op Sumatra en Borneo leven de vuurrug-fazanthoenders; de voorwerpen van Sumatra, beschreven onder de namen van *Lophura ignita*, *vieillotii* en *sumatrana*, zijn purperblauw, het middengedeelte van den rug is glanzig vuurrood, de borst bruinrood, de twee middelste staartpennen zijn rosachtig; de zijden van het lichaam licht kastanjebruin geschakeerd met purperzwart; bij de voorwerpen van Borneo (*Lophura nobilis*) is de onderzijde van het lichaam kastanjebruin en zijn de twee middelste staartpennen reekleurig. De mannetjes hebben een hooge kuif op den kop; bij de wijfjes ontbreekt deze geheel en haar lichaam is van boven bruin, van onderen wit met bruine vlekken. In Serawak wordt *Lophura nobilis* door de inboorlingen genoemd Sempidan. Op Sumatra en Borneo leven ook de rosstaart-fazanthoenders; de voorwerpen van Sumatra (*Acomus erythrophthalmus*) zijn zwartblauw, voorrug en vleugels zwart met witte dwarslijnen, de achterrug bruinrood, de staart ros; bij de voorwerpen van Borneo (*Acomus pyronotus*) is de onderzijde van het lichaam met witte pijlvormige strepen voorzien, door de inboorlingen van Serawak genoemd Singgier. Zoowel de vuurrug- als de rosstaart fazanthoenders bewonen de hooge bergen. Op Borneo leeft een fraaie soort, *Lobiophasis bulweri*; deze is zwart met bruinen kop en zuiver witten staart; het wijfje is roodbruin en zwart gekleurd met een bruinen staart.

FENDALL (JOHN). Geb. te Londen 9 Oct. 1762 trad hij in 1779 in dienst der Britsche Oost-Indische Compagnie, vervulde verschillende betrekkingen in haren dienst in Indië en werd, na van een verlof uit Europa teruggekeerd te zijn, in 1816 als opvolger van Raffles tot Luit.-Gouv.-Gen. van Java en Ond. benoemd. Deze betrekking werd slechts korten tijd, van 11 Maart tot 19 Aug. 1816, door hem waargenomen; zijne voornaamste werkzaamheid bepaalde zich dan ook tot het regelen van de overneming van het bestuur door de Nederl. Commissarissen-Generaal. Naar Britsch-Indië teruggekeerd werd hij daar nog tot verschillende hooge betrekkingen benoemd o. a. tot lid in den Raad van Indië (1820) en president van den Board of trade (1824). Hij overleed 10 Nov. 1825 te Calcutta.

FENKEL. Zie ADAS.

FENNEMA (REINDER). Geboren te Sneek den 21 October 1849; in 1874 ingenieur 3e klasse der mijnen, 1877 tot ingenieur der 2e kl., 1885 tot id. der 1e kl., 1893 tot hoofdingenieur bevorderd. Verdrong 27 November 1897 in het Poso-meer (Celebes). Fennema is voornamelijk bekend geworden als de veeljarige medewerker van Dr. R. D. M. Verbeek, zoowel op Sumatra als op Java bij de geologische opneming aldaar en als de man, die voor den toenmaligen concessionaris A. J. Zijlker de ontginbaarheid van het petroleumterrein Telaga Said (Langkat, Oostk. v. Sumatra) aan het licht bracht en aldus de aanleiding werd tot het ontstaan der Koninklijke Maatschappij tot het opsporen van petroleumbronnen in Ned.-Indië. — Necrologie door Dr. R. D. M. Verbeek in Jaarboek Mijnwezen. 1903. 123.

FENOE. Inl. naam op Ceram en in het distrikt Woni ter Westkust van N. Guinea, aan de echte Caretschildpad (*Chelonia imbricata* L.) gegeven, (zie onder PENJOE en onder SCHILDPADDEN fam. *Cheloniidae* II, B, 3).

FERONIA ELEPHANTUM Corr., fam. *Rutaceae*. Kawis (JAV.), Kawista (JAV., SOEND.). Lage boom uit Voor-Indië, op Java alleen gekweekt met sterk gedoornde takken en naar anjís riekende bladeren, in sommige tijden van het jaar geheel kaalstaande. Het geelachtige hout wordt op Java weinig gebruikt. De vruchten, die veel op die van *Aegle Marmelos* gelijken, worden op Java rauw door de inlanders getogen. Uit de schors vloeit een soort van gom.

FERULA. Zie INGGOE.

FETISISME. De Indonesiër kent tal van voorwerpen, waarvan hij onderstelt, dat de ziel of de zielestof, die zij bevatten, zeer krachtig is, zoodat die voorwerpen den mensch kunnen dienen, zoowel als gelukaanbrengende voorwerpen, als om zijn eigen levenskracht te vermeerderen. Zulke voorwerpen dragen den naam van fetis; het gebruiken en vereeren van deze voorwerpen noemt men „fetisisme”. Een echte fetis wordt meer „gevoed” om te zorgen dat de daarin huizende kracht niet vermindert, dan „aangeboden”. Alle voorwerpen kunnen tot fetis worden gemaakt. Dit hangt soms af van de bijzondere omstandigheden, waaronder men zulk een voorwerp vindt; vaak ook maakt de bijzondere vorm van een boomwortel of steen deze tot fetis.

Bezoarsteenen, die nu en dan in het lichaam van dieren en planten worden gevonden, gelden voor zeer krachtige fetisen, die de levenskracht van hem, die ze bij zich draagt, aanmerkelijk versterken. Gewoonlijk wordt water, waarin een bezoarsteen is gelegd, als medicijn gebruikt. Naast deze steenen vindt men de zoogenaamde donderkeilen, gewoonlijk bijlen afkomstig uit de steenperiode, als fetis aangewend. Ook gewone steenen kunnen fetisen worden. Zulk een steen wordt den mensch nu eens in den droom aangewezen, dan weer is het een steen, die toevalligerwijze gevonden wordt op de plek, waar den mensch een groot geluk overkomt. Ook worden steenen opgericht bij dorpen als vertegenwoordigers van de beschermgeesten van het dorp. Deze gewoonte vindt men o. m. op Timor, in de Minahasa, op Nias, onder de Dajaks; het duurt dan niet lang of deze steenen zelve worden als fetis beschouwd en vereerd.

Een geheele reeks van fetisen wordt gebruikt als amuletten. Overal in den Archipel dragen de menschen zulke amuletten bij zich, als collier om den hals, of als gordel om den buik, of wel over de borst, over één schouder. Dikwijls ook dragen zij ze bij

zich in den betelzak. Onderzoekt men deze amuletten, dan ziet men, dat ze doorgaans bestaan uit steentjes, eigenaardig gegroeide takjes en worteltjes, tanden van dieren en menschen, alle zoodanige voorwerpen, welke door hun hardheid of eigenaardigheid in verband met bijzondere omstandigheden het vermoeden wettigen, dat daarin bijzondere kracht schuilt. Vooral amuletten om in den oorlog sterk en onkwetsbaar te zijn, spelen een groote rol in het leven van deze menschen.

Een andere groep van amuletten zijn die, welke in vruchtboomen worden gehangen om deze te beveiligen tegen diefstal. De opgehangen middelen zullen overeenkomstig hun aard, den dief schade berokkenen; brandnetels en jeukverwekkende dingen zullen den dief dienovereenkomstig jeukende wonden bezorgen. Wat deze middelen tot fetis stempelt is, dat ze als personen handelen, den dief benadeelen, maar den eigenaar der aldus beschermde vruchtboomen geen leed berokkenen. In het Oosten van den Archipel zijn deze middelen bekend onder den naam van matakaoe, dat „rood oog” beteekent, en in zín geheel overeenkomt met ons „t booze oog”. Meermalen zijn deze fetisen dierenfiguren. Bij het gemis aan politietoezicht onder natuurvolken is de matakaoe een middel, dat doorgaans dat politietoezicht zeer bevredigend vervangt.

Fetisen worden ook gemaakt. De meest bekende van dit soort zijn de tooverstaven en de pangoeleobalang der Bataks. Deze laatste zijn beelden; om ze te bezielen heeft men noodig een brei, die gemaakt wordt van enkele lichaamsdeelen van een mensch, die een gewelddadigen dood is gestorven, of van zeer jong gestorven kinderen. Zulk een pangoeleobalang waarschuwde de dorpelingen bij oorlogsgevaar. Soms brengt men ook wel offers aan deze fetisen, wanneer bijv. de te veld staande oogst veel van de muizen te lijden heeft, of de kokosnoten door kevers worden opgegeten. — De tooverstaven zijn met beeldwerk voorziene stokken; zij worden op dezelfde wijze bezield als de pangoeleobalang; zij worden bij allerlei godsdienstige plechtigheden gebruikt, doch vooral bij het uitbannen en verdrijven van nijldige geesten.

Ook erfstukken worden meermalen fetisen. Zij ontleenen hun kracht aan de omstandigheid, dat zij door de voorouders zijn gebruikt, wier zielekracht met die voorwerpen verbonden is gebleven. Onder deze erfstukken of poesaka zijn vooral de belanga's (djawet, tempajan) der Dajaks bekend geworden. Dit zijn aarden potten van vreemden oorsprong, die door het tegenwoordige geslacht van de voorouders zijn overgeërfd. Men betaalt voor deze potten tot / 4000 en hooger. Zulk een pot verzekert zijnen bezitter welslagen in den handel, een rijken oogst, voorspoed op de jacht en de vischvangst, wendt ziekten en rampen van hem af, en verdrijft alle booze geesten uit zijne nabijheid. Om de potten hun wonderbare kracht te doen behouden, worden zij jaarlijks met varkens- en hoenderbloed ingesmeerd.

Zijn particuliere erfstukken voor de enkele familie reeds van zulk groot belang om haar heil te bevorderen, hoeveel te meer dan de erfstukken, welke aan het geheele landschap behooren. Deze fetisen staan bekend onder den naam van rijksornamenten of rijkssieraden (zie aldaar). Gewoonlijk zijn dit wapenen door vroegere beroemde vorsten gebruikt, en kostbare geschenken van andere landen ontvangen. Het hoofd van het landschap is de bewaarder van deze heilige voorwerpen. Van de aanwezigheid dezer

fetisen hangt het wel en wee van het land af.

Ook personen kunnen nog gedurende hun leven fetisen worden; dit wil zeggen, dat aan bepaalde personen bovennatuurlijke macht wordt toegeschreven, waardoor hun persoon een voorwerp van vereering wordt. Hiervan vinden wij tal van voorbeelden bij de inlandische vorsten, die meestal door hunne onderdanen met bijgeloovigen eerbied worden beschouwd, en aan wie men eene hoogere afkomst toeschrijft. Het meest bekende voorbeeld van deze mensch-fetisen is de Bataksche priester-koning *Singa Mangaradja* (zie BATAKS). Een enkel woord van hem kon een mensch verderven en eene landstreek verwoesten. Door de groote vrees, die alle Bataks voor dezen geheimzinnigen vorst hadden, heeft het aan het gouvernement groote moeite gekost hem in handen te krijgen, bij welke pogingen de *Singa Mangaradja* gevallen is.

Van de dieren, die als fetis worden beschouwd, worde hier alleen de perkoetoet (*Turtur Malaccensis*) genoemd. Deze tortelduif, grijs, met witten buik en hals, wordt door de Javanen in groote eer gehouden. Een goede perkoetoet brengt zijn bezitter allerlei zegen aan. Men gelooft zelfs, dat wanneer hij eenmaal den ouderdom van honderd jaar bereiken mocht, hij dagelijks een gouden ei zou leggen. Deze tortelduiven zouden ook de huizen, waarbij zij behooren, voor brandgevaar behoeden. — Op dezelfde wijze vereeren de Maleiers van de Padangsche bovenlanden de wilde tortelduif, *katitiran* (*Geopelia striata*).

Voor de *literatuur* over dit onderwerp zie men de werken bij „Heidendom” opgenoemd. Verder: J. Knebel. *Amulettes Javanaises*. Tijd. Bat. Gen. dl. 40. — C. M. Pleyte Wzn. *Singa mangaradja*, de heilige koning der Bataks. Bijdragen 7, I, 1903. — Dr. J. G. F. Riedel. De watu rerumeran ne Empung of de steenen zetel der Empungs in de Minahassa. Tijd. Bat. Gen. dl. 40, 1898. A. C. K.

FIALARANG (Filarang). Landschap op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Béloc der afdeeling Noord- en Midden-Timor van de residentie Timor en O. gelegen aan de zoogenaamde groote grens (met Portugal). Er zou kopererts gevonden worden. Te Lahoeroes is een zendingspost der R. K. missie.

FICUS, Fam. *Moraceae*. *Ara* (MAL.), *Kiara* (SOEND.), *Kajoe ara* (MAL.). Namen voor een plantengeslacht, dat door een zeer groot aantal soorten in den Maleischen Archipel vertegenwoordigd is. Voor Java alleen noemt Valetton in Bijdrage n° XI in n° 2 der Mededeelingen v/h Dept v. Landbouw (1906) 83 soorten op. Het zijn planten met afwisselende bladeren, in het bezit van melksap, dat bij verwonding vaak in groote hoeveelheden uit stam en takken loopt. De bloemen, die zeer eenvoudig van bouw zijn, bekleeden den binnenwand van een bol- of peervormig lichaam, waarvan de inwendige holte (receptakel) alleen aan den top door een kleine opening met den buitenwereld in verbinding staat. Er zijn mannelijke bloemen, vrouwelijke bloemen en galbloemen te onderscheiden. De laatste zijn eigenlijk vr. bloemen, maar ze leveren geen rijp zaad, maar bevatten den pop van een galwesp (*Blastophaga*). De drie soorten van bloemen zijn bij de verschillende soorten op verschillende wijze over de receptakels verdeeld. Dit staat in verband met de overbrenging van het stuifmeel, wat in bepaalde gevallen door bemiddeling van de galwesp geschiedt. De soorten van *Ficus* zijn boomen, heesters, klimplanten die met de wortels klimmen, of boomwurgende lianen. Onder

de boomachtige vormen zijn er, die een gewonen stam hebben en zich in niets van andere boomen onderscheiden. (*F. Benjamina*). Andere vormen een groote massa dunne lichtwortels uit stam en takken, die den stam geheel omhullen (*F. Kurzii*). Weer andere (*F. retusa*) zenden uit stam en hoofdtakken lichtwortels naar beneden, die zich gaan verdikken zoodra ze den grond bereiken en den indruk van stammen maken, zoodat tenslotte de hoofdstam niet meer van de lichtwortels te onderscheiden is en de kroon een steeds grootere uitgebreidheid kan krijgen.

Onder de soorten met een enkelen stam zijn er, waarvan het zaad op de takken van een anderen boomsoort ontkiemt, nadat het er door een vogel gebracht is. De kiemplant maakt op een bepaalde leeftijd lichtwortels, die den stam van den steunboom geheel of gedeeltelijk insluiten en eindelijk den grond bereiken. De steunboom wordt tenslotte geheel doodgedrukt en is in vele gevallen niet meer terug te vinden. Dergelijke *Ficuss*soorten noemt men boomwurgers. Ook echte *epiphyten* komen onder het geslacht *Ficus* voor. De z.g. vruchten van *Ficus* (eigenlijk de met vruchtjes gevulde receptakels) zijn bij de meeste soorten zeer talrijk. Vele ervan zijn een geliefkoosd voedsel van vogels en kalongs, die tevens voor de verspreiding van de zaden zorg dragen.

FICUS AMPELAS Burm., Rempelas, Pelas (JAV.), Hampelas (SOEND.). Kleine boom, waarvan het zaad meestal op andere boomen ontkiemt, kenbaar aan de zeer ruwe bladeren die overal als schuurpapier dienst doen. De soort is op Java zeer verspreid maar komt ook op andere eilanden van den Archipel voor.

FICUS BENGALENSIS Linn. Groote wijdvertakte boom, vooral in Voor-Indië veel voorkomend en daar *Banyan-tree* genoemd, op Java hier en daar gekweekt. Het is de heilige boom van de Hindoes, omdat volgens de overlevering Boeddha in een Banyan veranderd is. Daarom is het den Hindoes verboden een Banyanboom om te hakken.

FICUS BENJAMINA Linn. Kiara tjeringin (SOEND.), Tjeringin (SOEND.), Waringin (JAV., MAL.), Bringin (MAL.), Waringin daoen ketjil (MAL.). Groote, zeer karakteristieke, sierlijke boom, op het vasteland van Azië en in den geheelen Archipel voorkomend, zoowel in het wild als gekweekt. De stam heeft geen lichtwortels, evenmin als de takken; de kleine glimmende bladeren worden op Java veel gebruikt om zalen groen te maken. De boom is vooral bekend, omdat hij op pleinen in de dorpen en plaatsen in groepen aangeplant is wegens het geloof aan de heiligheid van deze soort. In Midden- en Oost-Java vindt men vaak inplaats van deze soort de verwante *Ficus Kurzii* King onder denzelfden naam en met hetzelfde doel aangeplant. Deze laatste is echter van *F. Benjamina* direct te onderscheiden door de groote hoeveelheid dunne slap neerhangende lichtwortels, die den stam als het ware omhullen en die ook uit de takken ontspringen.

FICUS ELASTICA Roxb. Karet (JAV., SOEND.). Zeer groote boom, over het vaste land van Azië en den Archipel verspreid, vooral op Java aangeplant om het melksap, dat bij verwonding uit den stam vloeit en waaruit men rubber bereidt.

FICUS LEUCANTATOMA Poir. Awar awar (JAV.). Ki tjat (SOEND.), Tjitjap (SOEND.). Lage boom of boomheester, zeer algemeen voorkomend. Op sommige plaatsen van Java worden de bladeren van deze plant met den opium gerookt. In het Oosten van den Archipel gelden de wortels als een heilzaam middel

tegen de wonden door vergiftige vissen veroorzaakt.

FICUS RELIGIOSA Linn. Een groote, onbehaarde, meestal epiphytisch op andere boomen levende plant, overal in Voor-Indië voorkomend, ook op Java op enkele plaatsen gevonden. Het is een van de heilige boomen van de Hindoes, de *Peepul-tree*, en wordt gehouden voor het vrouwelijke van den Banyan. Het melksap levert een minderwaardig soort rubber, dat wel als vogelijm gebruikt wordt.

FICUS RETUSA Linn. Geen vaste inlandsche namen bekend. Groote boom die vooral op het vaste land van Indië veel voorkomt, en ook in den Archipel hier en daar gevonden is. Opvallend wegens de sterke vertakking en de uitgebreidheid van den kroon door het groote aantal luchtwortels, terwijl de oorspronkelijke hoofdstam afsterft en spoedig niet meer te vinden is, soms Waringin geheeten en verward met de veel meer voorkomende *Ficus Benjamina* (zie aldaar). De bekende Waringinlaan, die van den Grooten Weg te Buitenzorg naar het Paleis loopt, bestaat uit *Ficus retusa*.

FICUS RIBES Reinw. Walen (SOEND.). Kleine boom, verspreid over een zeer groot deel van tropisch Azië, gemakkelijk te herkennen aan de bladerlooze, vruchtdragende takken, die als touwen uit den naakten stam te voorschijn komen en slap neerhangen of over den grond kruipen. De schors geniet een groote reputatie als middel tegen malaria en wordt op sommige plaatsen in het groot verzameld en als *Gambir oetan* in den handel gebracht. Scheikundig onderzoek heeft echter geen ander werkzaam bestanddeel kunnen aantoonen dan looistoffen.

FICUS TOXICARIA Linn. Hamerang (SOEND.), Kebeg (JAV.). Lage boom van Sumatra en Java. De schors is taai en dient voor het samenbinden van de rijst te velde. De inlanders maken van het melksap een boomwas, die voor het batikken van sarongs dient. Ook zijn de bladeren op sommige plaatsen een veevoeder.

FICUS VARIEGATA Bl. Gondang, Kondang (JAV., SOEND., MAL.). Zeer groote boom, in tropisch Azië zeer verspreid, op Java bijna overal beneden 1500 M. voorkomend. Het hout wordt alleen als brandhout gebruikt. Op Celebes maakt men van den schors door kloppen en uitwasschen een weefsel, dat voor kleedingstukken gebruikt wordt. De „vruchten” zijn een inlandsch geneesmiddel tegen dysenterie. De Gondang-was wordt verkregen door indampen van het melksap van de variëteit „*chlorocarpa*”. Deze was wordt bij het batikken gebruikt.

FIERASFER. Kleine, zeer slanke zeevissen, tot de *Heteromi* (zie VISSCHEN) behoorend, die in trijang-soorten, manteldieren of schelpen leven en zich voeden met wat de door deze dieren veroorzaakte waterstromingen aanvoeren. De aars ligt vlak achter den kop, de aarsvin en de rugvin zijn zeer lang, de buikvinnen ontbreken. Een 3 tal soorten komen in den Indischen Archipel voor.

FIKH (pekih), zie **ISLAM** II c.

FILARANG. Zie **FIALARANG**.

FIMBRISTYLIS DIPHYLLA Vahl., fam. *Cyperaceae*. Mendong (JAV.). Een cypergras, dat wel op sawah's gekweekt wordt, omdat er matten en zakken van gevlochten kunnen worden; de matten zijn echter grof en dienen voor onderlaag van fijnere pandanmatten. Gekleurd worden ze gebruikt voor de vervaardiging van figuren op Pandanmatten.

FINANCIËN. Zie **BEGROOTING VOOR NED.-INDIË, BIJDRAGE, COMPTABELEN, DEPAR-**

TEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR en KASBEHEER.

FLACOURTIA INERMIS Roxb. fam. *Flacourtiaceae*. Lobi lobi (MAL., SOEND.), Tomi tomi (MOL.). Boomi van de Molukken, veel op de beide volgende soorten gelijkend maar geheel zonder doornen. Vooral in West-Java aangeplant wegens de eetbare vruchten, die bij een variëteit zoet zijn en rauw gegeten kunnen worden, bij een andere variëteit zóó zuur zijn, dat ze alleen als geleij of geconfijt gebruikt worden.

FLACOURTIA RAMONTCHI l'Herit., Roekem asam (MAL.), Baga (JAV.), Saradan (JAV., SOEND.). Heester of lage boom, in den Archipel vrij algemeen voorkomend, op Java in den oostmoesson in de djatibosschen opvallend door de frissche groene kleur van het loof en de lange doornen aan stam en takken. De kleine violetroode vruchten worden rauw gegeten.

FLACOURTIA RUKAM Z. et M., Roekem (SOEND., JAV.), Roekan manis (MAL.), Koepa landak (SOEND.). Een in den Archipel in het wild voorkomende en op Java gekweekte boom, die in den jeugd lange dorens op de takken heeft, welke echter bij het ouder worden der takken verloren gaan. De stam houdt ook op lateren leeftijd de dorens. De boom komt in de meer vochtige deelen van Java voor. Het hout, dat alleen in kleine afmetingen te krijgen is, wordt om zijn hardheid wel voor rijststampers gebruikt. Terwijl de vruchten van de wilde boomen wrang en bitter zijn, kunnen die van de gekweekte exemplaren rauw gegeten worden. Ze doen in smaak aan kruisbessen denken. De naam Koepa landak schijnt alleen voor de wilde en jonge exemplaren gebruikt te worden.

FLAGELLARIA INDICA L., fam. *Flagellariaceae*. Owar (SOEND.), Wowo (JAV.), Wala (JAV.), Rotan dapit (MAL.), Rotan lanang (MAL.). Een in Indië veel voorkomende klimplant, opvallend door de spiraalvormig-gewonden bladtopen, waarmee de plant klimt. Het onderste rechte deel van den stengel is wat houtachtig, zoodat daarvan wel wandelstokken gemaakt worden. De gespleten stengel dient voor bindwerk.

FLAGELLATA of Mastigophora. Klasse van Protozoa (zie aldaar), die gekenmerkt is door het bezit van 1—8 lange contractiele zweepen of flagellen die als voortbewegingsorganellen dienst doen en bij de beweging naar voren gericht zijn. De zweepen blijven het geheele leven bestaan in tegenstelling met vele andere Protozoën, die alleen als agameten of gameten zweepen bezitten. Wegens het voorkomen van zulke zweepdragende stadiën in andere Protozoën-groepen, worden de Flagellaten als centrale groep beschouwd, waaruit zich de andere klassen ontwikkeld hebben. De voortplanting geschiedt door lengte-deeling. Daarnaast vindt men dikwijls vorming van agameten en gameten.

Uit een biologisch oogpunt zijn de Flagellaten merkwaardig, daar onder hen eenzijdigs vormen voorkomen, die door middel van een cytostoma gevormd voedsel opnemen, anderzijds voeden sommige, die in het bezit zijn van bladgroenkorrels of andere kleurstoflichamen, zich op de wijze der groene planten, zoodat zij met behulp van het zonlicht koolzuur kunnen onttelen en de koolstof ervan gebruiken voor de vorming van koolhydraten. Een derde categorie leeft saprozoisch en voedt zich dus met van rotting afkomstige opgeloste organische stoffen langs osmotischen weg, terwijl een vierde categorie tot de zich evenzeer osmotisch voedende

parasieten behoort. Hieruit blijkt, dat de Flagellaten overal voorkomen; de vrij levende vormen vindt men zoowel in zoet- als in zeewater.

Van de zeer talrijke Flagellaten noemen wij slechts de volgende: Het geslacht *Trypanosoma* is gekenmerkt door het bezit van een zweep, waarvan het achterste gedeelte langs het lichaam loopt en daarmee door een smal contractiel vliesje is verbonden. Hiertoe behooren parasieten, die in het bloedvocht van den mensch en allerlei dieren leven en ernstige ziekten veroorzaken. *T. gambiense* veroorzaakt in tropisch Afrika bij den mensch de slaapziekte. *T. evansi* komt ook in den Indischen Archipel voor en veroorzaakt de Surra der paarden en een minder zware ziekte bij runderen. De parasiet is slechts 0,02—0,035 mM. lang en wordt overgebracht doordat een steekvlieg (*Stomoxys*) bloed van een geïnfecteerd dier zuigt en later den parasiet op een volgende gastheer overbrengt. Een andere soort, *T. equiperdus*, veroorzaakt de dourine bij de paarden en komt misschien ook op Java voor. De ziekte wordt niet door een bloedzuigend insect, maar bij het dekken der paarden overgebracht.

Veel vrij levende vormen behooren tot het plankton van zoet- en zoutwater, zooals de met een cellulose schaal voorziene kleurstoflichamen bezittende Peridineen. In zoetwater leeft het geslacht *Volvox*, wier met bladgroen voorziene individuen aan de oppervlakte van een holle bolvormige kolonie gerangschikt zijn.

Tot de Flagellaten behoort ook de kosmopolitische *Noctiluca* of zee-vonk; het is een perzikvormig blaasje (0,5—1 m.M.), met zweepvormig aanhangsel nabij den mond en bekend om zijn lichtend vermogen (zie LICHTGEVENDE ORGANISMEN).

FLAMBOYANT. Zie POINCIANA.

FLAMINGIA STROBILIFERA R. Br., fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Ha hapaän (SOEND.). Opperichte heester, vooral op droge plaatsen voorkomend, kenbaar aan de groote dubbelgevouwen schutbladeren, die ieder een groepje van bloemen insluiten en te zamen een langen tros vormen. De gedroogde bloeiwijzen dienen wel voor Makart-bougetten.

FLEURYA AESTUANS Gaud., fam. *Urticaceae*. Kemadoeh (JAV.). Kruidachtige plant, in de tropen zeer verbreid, een soort van brandnetel, met ongeveer dezelfde werking op de huid als de europeesche brandnetel.

FLEURYA INTERRUPTA Gaud., Daoen gatel (MAL.), Djelatang (MAL.), Lateng (JAV.). Kruidachtige plant met brandharen, veel gelijkende op de vorige. De bladeren worden gekookt en als groente gegeten. De inlandsche namen gelden ten deele ook voor de veel heviger brandende LAPORTEA (zie aldaar).

FLINDERSIA AMBOINENSIS Poir., fam. *Rutaceae*. Kajoe paroedan (M. AMB.). Hooge boom, waarvan het hout als timmerhout zeer gezocht is. Voorkomend op Ambon.

FLORA. Zie PLANTENGROEI.

FLORES. Landbeschrijving. a. *Grootte, inddeling, bevolkingscijfer.* Het eiland Flores gelegen tusschen 119° 48' (Tg. Rasé) en 123° 1' 30" O.L. (kust Zuidelijk van Tg. Matandoi) en tusschen 8° 4' Z Br. (Toro Kopondai of Floreshoofd) en 8° 58' Z Br. (Ngaloé Nageh: Z.kust Ngada) wordt op ongeveer 14273 K.M.² geschat. Administratief (Ind. Stb. 1914 no. 743 in werking getreden 1 April 1915) wordt de afdeling Flores, omvattende het eiland van dien naam met de omliggende kleinere eilanden, waaronder de beoosten Straat Sape gelegen eilanden zoo-

mede de Soloreilanden, onder een Assistent-Resident met standplaats Endeh onderverdeeld in 7 onderafdeelingen t.w. Endeh, Oost-Flores en Solor, Adonara en Lomblem, Maoemere, Ngada, Noord- en West-Manggarai, Midden- en Zuid-Manggarai. De beoosten Straat Sape gelegen eilanden en Manggarai, het Westelijk deel van Flores, behooren tot het Sultanaat Bima.

Het bevolkingscijfer is niet met zekerheid aan te geven, de registratie van vrouwen en kinderen in het binnenland ging nog met te veel moeielijkheden gepaard. De sterkte werd in 1916 geschat op ± 500.000 zielen, dit cijfer is afgeleid uit het aantal geregistreerde volwassen mannen.

In het hiërachtervolgend aardrijkskundig overzicht wordt het eiland Flores beschreven; voor de tot de afdeling van dien naam behorende eilanden zie men de afzonderlijke artikelen: ADONARA, KOMODO, LOMBLEM, RINDJA, SOLOR.

b. *Naam en ontdekkingsgeschiedenis.* Op de oudste Portugeesche kaarten werd reeds de Noordoostelijke punt van het eiland Tandjoeng Boenga (bloemenkaap) met den Portugeeschen naam Cabo de Flores aangeduid; deze benaming werd, hetzij het eerst door de Portugeezen, hetzij door een Nederlander, Hendrik Brouwer (1636), van deze kaap op het geheele eiland overgedragen.

Tijdens de heerschappij der Portugeezen en die der Compagnie bepaalden zich de aanrakingen met het eiland tot het aandoen van enkele punten, de vestiging van enkele missies of het stichten van eenige forten. Zij hadden meestal al de Zuid- of Oostkust (Sikka, Endeh, Baraai, Larantoeka) en wel in de 16de en 17de eeuw, plaats. Nog langen tijd daarna bleef de kennis van Flores hoogst gebrekkig, en eerst sedert het begin der 19de eeuw werd zij niet onaanzienlijk vermeerderd door de onderzoekingen en opnemingen van Van Lijnden [Zie onder „Literatuur” op blz. 718 onder (1)], Junghuhn (2), Zollinger (3), Freiss (4), Brumund (5), Francis (6), Van de Velde (7), Buddingh (8), Vosmaer (9), Kluppel (10), Heynen (11), Mulder, Visser (12), e.a. en door de expeditie naar de golf van Rioeng (13)]. Sedert 1876 vooral werden op allerlei gebied van verschillende deelen van het eiland nauwkeuriger inlichtingen verkregen, o.a. door de publicaties van Veth (14), Roos (15), Riedel (16), Kleian (17), Colfs (18), Jacobsen (19), Van Schelle (20), en door de N. Flores expeditie (21), Hoedt (24) en Meerburg (25); bijzondere vermelding verdient de door het Kon. Ned. Aardr. Gen. uitgeruste wetenschappelijke expeditie der hoogleeraren Wichmann en Weber, (1888/1889), waarbij o.a. verschillende bij de kust gelegen bergtoppen beklommen, en het eiland op de twee smalste gedeelten (tusschen Maoemere en Sikka, tusschen de baai van Hading en Okka) doorgetrokken werd; aan deze expeditie hebben wij uitvoerende geologische details, mededeelingen op zoologisch en ethnographisch gebied en een uitstekende kaart (van Wichmann) te danken (22, 23). Met dit al bleven van de binnenlanden nog steeds groote gedeelten geheel onbekend; sedert de meer actieve en intensieve bestuurspolitiek, in de laatste 10 à 12 jaren op de Buitenbezittingen toegepast, zich ook op Flores deed gelden, verkreeg men een beter inzicht in de binnenlandsche toestanden; van de verkregen kennis werd echter nog weinig gepubliceerd. Over een tocht op O. Flores schreef Controleur A. J. L. Couvreur (26), terwijl de Kapitein der Inf. J. A. Beckerling (27) in een artikel de eilanden Adonara en Lomblem behandelde. Over W. en M. Flores werden

geologische gegevens verstrekt door Dr. J. J. Pannekoek van Rheden (28), terwijl enkele feestgebruiken in Ngada (M. Flores) een beschrijver vonden in den detachementscommandant der gewapende politie G. Beker (29). Een zeer verdienstelijke aanvulling van de artikelen van J. W. Meerburg verstrekte de officier H. B. Stapel (30) (W. Flores); de 1e Luit. tijdelijk civiel-gezaghebber te Badjawa J. A. van Staveren gaf een uitstekende monografie over de Rokka's (Ngadaneezen) van M. Flores (31). In deze periode valt tevens de inkaartbrenging door de Marine van de straten tusschen Soembawa en Flores (1904—1906) de N.kust van Flores (1906 en 1908) en de Z.kust van Flores (1907—1908).

c. *Kustbeschrijving.* De Westkust, die steil of terrasvormig oploopt, heeft in het N.W. deel de Badjobaai, in het Z.W. onder meer de Perapat-baai met het daarvoor gelegen eilandje Sendal. Ongeveer tegenover de geheele zuidelijke helft der Westkust ligt het eiland Rindja van Flores door Straat Molo gescheiden. De Noordkust is grillig gevormd, en loopt in het algemeen snel op tot een hoog en uit verscheidene ruggen bestaand bergland; slechts weinig vlakten vindt men er, waaronder de grootste zijn die rond de baai van Macemere of Geliting en die van Lapeh, waar men over het aldaar lage en ver landwaarts in gelegen centrale gebergte van Flores bijna ten voeten uit de beide machtige vulkanen der Zuidkust, den Amboe Rombo en den Inerië of Rokka ziet. Behalve de reeds genoemde baai van Macemere zijn de grootste inhammen aan deze kust die van Todo met het daarvoor gelegen eiland Tjindeh, en de diep-ingesneden Hading of Celebes-baai; in de Macemere-baai is het voornaamste eiland Groot-Bastard of Poeloe Besar, uit vast gesteente bestaande. Van de eilanden tegenover de N.kust zij nog vermeld P. Paloweh of Roesa Rädja, gevormd door een enkelen berg van ruim 875 M. hoogte. De Oostkust vertoont twee scherpe insnijdingen: de baai van Okka en die van Korphe, de eerste ingesloten door hoge bergen, de laatste met een vlakte aan de kust, door vele kleine rivieren doorstroomd. De Zuidkust is van haar Oostpunt tot aan het vooruitstekend schiereiland, dat de Golf van Endeh in het O. begrenst, steil en weinig ingesneden; verschillende bergtoppen naderen ook hier de kust.

Het Westelijk deel der Z. kust van de Aimerebaai af is vlakker, de hellingen zijn geleidelijker, de kustrand is veelal afgestort en doet zich dan als een ongeveer 20 M. hooge rand met voorliggend wit zandstrand voor; waar het Moenti-gebergte en de Potjo Ndeli de zee naderen, treft men steilere kustgedeelten aan. De schoonste, en ook in andere opzichten belangrijkste baai aan de Z. kust is die van Endeh; in vorm en kustgesteldheid doet zij denken aan die van Macemere of Geliting en Hading. De betekenis der baai wordt verhoogd door het in het midden gelegen eiland Endeh, waarop zich het verkeer niet minder gericht heeft dan op de baai zelve, en dat de prauwen, die de in het O. der baai gelegen kampongs Baraai en Endeh bezoeken, bij Westenwind beschermt.

d. Het bodemrelief van het eiland is voor het binnenland nog niet met voldoende zekerheid te beschrijven; wel drongen verschillende van de bovengenoemde reizigers en expedities op enkele punten tot het binnenland door, of trokken op de smalste gedeelten van N. naar Z. door het eiland, doch voldoende gegevens voor het geheele eiland leverden deze reizen niet op, terwijl omtrent de na 1890 veelvuldig plaats gehad hebbende reizen in de binnen-

landen nog weinig is gepubliceerd. De hiervolgende gegevens zijn ontleend aan het geographisch en geologisch overzicht van Dr. Pannekoek van Rheden.

Het Westen, Manggarai en Ngada met hun compacten omtrek, wordt nagenoeg geheel ingenomen door hoogland. De gebergten vormen een samenhangend complex en bereiken alhier de grootste hoogten; in Manggarai de Potjo Lika (2382 M.), in Ngada de Inerië of Rokka (2245 M.) en, even buiten het Ngada-gebied, de Amboerombo (2149 M.). Op de landengte, Noordelijk van de Endeh-baai, neemt het gebergte zeer in hoogte af, om echter tusschen Endeh en Macemere weer in hoogte en samenhang toe te nemen (Gili Aomasi 1612 M. en Gili Bara 1731 M.). In het grillig gevormde Oostelijke deel van het eiland (O. van de lijn Sikka-Macemere) treft men slechts meer of minder geïsoleerd staande bergmassa's aan. De hoogste toppen zijn hier de G. Egon 1703 M.; G. Lobetobi 1704 M. en de Ilimandiri 1502 M.

Ten aanzien der geologische formatie van het eiland kan vermeld worden, dat Pannekoek v. Rheden in de N. helft van de onderafd. Manggarai en Endeh een sterk gestoord complex vond uit kalksteen en eruptiva samengesteld; het schijnt dat naast kalksteen oudere en betrekkelijk jongere eruptiefgesteenten niet ontbreken, terwijl ook de jongste vulkanische formaties en werkzame vulkanen aanwezig zijn, zooals blijkt uit Veth's kaart, en de mededelingen van Freiss, Pastoor Heynen, en Wichmann. De voornaamste vulkanen zijn: de Rokka (Inerië), de Amboe Rombo (G. Koo), de G. Api of Ija, de Lobetobi, de G. Poeli, de Inië Lika en de Gili Moetoe (waarop in 1915 drie prachtige kratermeren ontdekt werden). Voor een deel rooken ze nog steeds, terwijl van sommige nog in den laatsten tijd uitbarstingen bekend zijn: van den G. Api alleen in de laatste eeuw vijf: 1844, 1867, 1868, 1871 en 1882; van den Lobetobi (een der meest bekende vulkanen, van welken reeds vroegere schrijvers tal van bijzonderheden hadden medegedeeld), die in 1869 welke tot driemaal toe naburige akkers en tuinen met zijn steenen en asch bedekte; van den Inië Lika, in 1905, een uitbarsting die circa 5 uren duurde. (Zie verder op de namen der afzonderlijke vulkanen en ook 't artikel GEOLOGIE).

e. *De rivieren.* Tengevolge van de geringe breedte van het eiland komen op Flores slechts kleine rivieren voor. Het karakter van wilde bergstroomen, dat deze in het binnenland vertoonen, behouden zij tot nagenoeg aan de monding. De rivier van Reo is de eenige, welke bij vloed tot ongeveer 2 K.M. van de zee voor prauwen bevaarbaar is. In Noord Manggarai, waar groote streken door kalksteenen ingenomen worden, volgen de rivieren somtijds een onderaardschen loop, bijv. de Wai Koeli in het landschap Toë en eenige beken in het landschap Roeteng.

f. *Verkeersmiddelen.* Waar de rivieren van zoo weinig beteekenis zijn als op Flores, spreekt het vanzelf, dat het verkeer geschieden moet langs landwegen. Wat men er goede wegen noemt, zijn veelal voor Europeanen nagenoeg onbegaanbare voetpaden, bij voorkeur in de hoogte over de bergruggen. Er zijn slechts enkele hoofdwegen, verbindingen tusschen de voornaamste plaatsen; doch daarnaast heeft men een net van voetpaden, dat tengevolge van den ladangaanleg telkens verplaatst wordt, zoodat men steeds een goeden gids behoeft om niet te verdwalen. Het initiatief voor den aanleg gaat vaak uit van de militaire patrouilles, en zulk een „com-

pagniesweg" is dikwijls het begin van een behoorlijk wegnnet. Met den aanleg van een behoorlijk wegnnet is thans door het bestuur een aanvang gemaakt. De rivieren zijn in den Oostmoesson nagenoeg allen doorwaadbaar; soms zijn zij heelmaal droog; slechts twee rivieren maken een uitzondering hierop, de Wae Mohoen en de Wae Reo, waarvan in den Westmoesson de overgang meermalen voor dagen onmogelijk is. Op O. Flores en de Solor-eilanden en op het Zuid-Westen van Midden-Flores geschiedt het transport per draagkoeli, die 15-18 K.G. vervoert op het hoofd. In Ngada dragen ook vrouwen; hun dracht is soms 30 K.G. op klimmende wegen. Elders geschiedt het vervoer te paard. De ruiter zit daarbij op een kleine matras inplaats van zadel en stijgbeugels, met gebogen knieën, de voeten op den nek van het paard. Draagzadels ontbreken eveneens; het goed wordt aan twee door middel van touw onderling verbonden kleine hertshoornen jukken over den rug van het paard gelegd; open rugwonden zijn niet zeldzaam. In O. Ngada zit ook de geleider te paard.

g. *Klimaat.* Het klimaat op Midden-Flores (Ngada) is droog en kenmerkt zich door sterke temperatuursverschillen; de Oostmoesson is lang, soms valt in de kuststreken in acht maanden geen druppel regen (op de Ngada-hoogvlakte komen ook dan wel enkele buien voor); de regentijd is kort, maar geeft hevige regens. Het klimaat in het gebergte kenmerkt zich door gure winden, en zeer koele nachten, vooral in den O. moesson; op ruim 1000 M. hoogte, te Badjawa, worden soms temperaturen van 5 à 7° C. waargenomen. Daar het binnenland van Flores bijna overal bergachtig is, zal het hier medegedeelde van M. Flores m. m. ook voor andere streken kunnen worden aangenomen; van W. Flores (Manggarai) althans wordt vermeld, dat de tot den vloer doorlopende dakbedekking der huizen daaraan is toe te schrijven: „dat het 's nachts met de winden en de hoogte boven den zeespiegel in de kampong geducht koud kan zijn" (Stapel, pag. 158). Zie overigens het artikel KLIMAAT, meer in 't bijzonder Kleine Soenda-eilanden.

h. *Producten.* In de dagen der Compagnie vormden behalve slaven slechts wilde kaneel en sapanhout uitvoerartikelen; thans mogen sapanhout, copra, klapperolie, koffie, schelpen en gemoetitouw worden vermeld. In 1913 bedroeg de totale uitvoerwaarde f 1.216.538 tegen f 1.090.874 in 1915 (in verband oorlogstcestand). Aan copra werd in 1913 uitgevoerd voor eene waarde van f 851.855 tegen f 762.221 in 1915. In 1915 werden uitgevoerd 49.000 K.G. koffie (Manggarai en Ngada) ter waarde van f 29.615, waarbij wordt aangeteekend, dat de koffieaanplantingen in Manggarai steeds worden uitgebreid. Tot haar eigen onderhoud verbouwt de bevolking een weinig rijst, doch vooral djagoeng, gerst en aardvruchten en plant zij cocos-, lontar- en pisangboomen. De veestapel bedroeg ulto 1915, 19969 paarden, 21724 karbouwen, 520 runderen, 92506 varkens, 69024 geiten en 4076 schapen. Als verdere producten van het dierenrijk dienen voor de kust nog vermeld: vogelnestjes, kareet, tripang, haaiinnen en eenig ambergris. Of het delfstoffenrijk naast ijzer, zwavel, puimsteen en salpeter, ook tin levert, bleef langen tijd de vraag. Volgens Wichmann (32) moet de verwachting op Flores tin aan te treffen als ijdel worden beschouwd.

i. *Plaatsbeschrijving.* Terwijl zich op de steile, lastige W. kust slechts enkele kampongs vertoonden, b.v. Linteh aan straat Molo, en Labocan Badjo

aan de golf van dien naam, bezit de N. kust dieper ingesneden baaien en veiliger riviermonden, terwijl de gunstige ligging tegenover Z. Celebes tot de vestiging van meer kampongs, dikwijls door vreemdelingen bewoond, aanleiding heeft gegeven. Zoo vestigden zich aan de veilige baai van Bari in 1847 door toedoen der Ind. Regeering een 200-tal Bimaneezen, hoofdzakelijk om de van dien schuilhoek uit gedreven zeerooverij tegen te gaan; tot grooten bloei schijnt die vestiging niet geraakt te zijn; volgens Wichmann lagen op het strand twee vervallen hutten en bestond het dorp uit twaalf hutten, die in erbarmelijken toestand verkeerden. Bari is echter thans weer in opkomst. Van meer betekenis is Reo, standplaats van den civiel-gezaghebber van Manggarai, ongeveer een half uur roeiers boven den mond aan den linkeroever van de gelijknamige rivier gelegen; men telt er 200 huizen; in den omtrek vindt men rijstvelden en tuinen; volgens Meerburg telde het $\pm$ 600 zielen, oorspronkelijk Bimaneezen. Potta, waar insgelijks een kolonie van Bimaneezen gevestigd is, telde volgens Hoedt $\pm$ 150 huizen, alle zeer bouwvallig; ten O. en ten Z. van de plaats uitgestrekte rijstvelden. De kampoeng Rioeng, aan de gelijk. baai, een echt zeerooversnest, werd in 1858 verbrand, doch is sedert weer opgebouwd. Verder Oostelijk zijn aan de N. kust alleen van belang Maoemere en Gelting, aan de gelijk. baai Maoemere, ook wel Klein-Sikka genoemd, waar reeds vóór een 300 j. de Dominikanen werkzaam waren, en thans een Controleur B. B. en een station der Katholieke missie gevestigd zijn, bestaat uit een vereeniging van vier kampongs; toen Kleian de plaats bezocht had zij 90 huizen met $\pm$ 400 inw. In de buurt worden veel tamarindeboomen geteeld, wier vrucht aan Makassarsche handelaren wordt verkocht; deze handel verplaatst zich naar Gelting, een Boegieseche volksplanting met $\pm$ 200 zielen, die van handel en vischvangst bestaan. De pasar aldaar wordt, behalve door de bewoners der naburige kustplaatsen en eilanden, ook bezocht door de bergbewoners, die er tabak, ananas, tamarinde en kapas ter markt brengen; tot aanmoediging en uitbreiding van de kapascultuur zijn van Gouvernementswege proeftuinen aangelegd, die een niet onaardig beschot gaven. Posto, oorspronkelijk door de Portugeezen aangelegd, beheerschte de 2 K. M. breede Floresstraat. Bij het verdrag van Lissabon (20 April 1859) gingen de Portugeesche bezittingen op Flores (Sikka, Paga, Larantoeke) aan Nederland over en werd te Posto een fort gesticht, welks bezetting echter in 1868 werd opgeheven; het fort is thans geslecht, terwijl de plaats nu Larantoeke heet; de Katholieke missie ontwikkelt hier een groote werkzaamheid, zich ter plaatse openbarende door kerken en inrichtingen van onderwijs voor 150 jonge Inlanders. Larantoeke neemt ook een bijzondere plaats in door het in 1879 gestichte klooster van Franciskaner nonnen, die Inlandsche vrouwen opleiden. Konga, een kampong van $\pm$ 40 huizen (Kleian), heeft een R. K. kerk en een paar kapellen; de Katholieke bevolking leeft uitsluitend van den aanmaak van zout, het bakken van aarden potten en de vischvangst; de opbrengst wordt tegen rijst, djagoeng, tabak en was met de bergbewoners geruild. Op de Z. kust zijn de voornaamste plaatsen Sikka, dat reeds in de 16e eeuw als een station van de missie der Dominikanen vermeldt wordt en thans nog eene Katholieke kerk bezit, een plaats van 70 groote huizen met $\pm$ 800 zielen (Kleian); en, van veel meer belang, Endeh, vroeger bestaande uit een vereeniging van 20 kam-

pongs. In 1907, tijdens een conflict tusschen strand- en bergbewoners, waarin het Gouv. zich later mengde, werd Endeh nagenoeg platgebrand; later werd de plaats op ruimer schaal opgebouwd en is thans de standplaats van een Assistent-resident, een controleur ter beschikking en een civiel-gezaghebber. De uit vermenging van Inlanders met Makassaren en Boegineezen ontstane bevolking laat den bodem voor de maiscultuur door haar vroegere slaven behandelen, en door vroegere slavinnen katoen weven, doch houdt zelve zich met den aanplant van kokospalmen, vischvangst en handel bezig; de handel, welke met Singapore, Bali en vooral met Soemba gedreven wordt, is sedert de invoering van intensiever bestuurstoezicht enorm toegenomen. Nadere bijzonderheden over dit gedeelte van Flores vindt men bij Roos en bij Riedel. Bij de bergbewoners van West-Flores (Manggarai) schijnen geen groote kampongs te worden aangetroffen; ze worden steeds op een bergtop of op een bergrug gebouwd; als getal huizen geeft Stapel (p. 157) op: één tot twintig, terwijl de kampong Tjeremba wordt vermeld als uit slechts één huis bestaande, met 60 kamertjes in het geheel bewoond door bijna 200 zielen. De ordelijk gebouwde kampongs der Ngadaneezen (Midden-Flores) bevatten, volgens v. Staveren (p. 154) 20 tot 80 huizen; zij liggen bijna alle op of nabij den breeden hoogterug, die in een kromme lijn door Ngada loopt van de Wai Inélieka via den W. Inerië naar den Amboe Rombo (v. Staveren, p. 168-169).

Over het algemeen kan men zeggen, dat, sedert in 1907 de daadwerkelijke pacificatie van het eiland Flores werd begonnen, het eiland op merkwaardige wijze is vooruitgegaan en zich heeft gevormd tot een der meest belovende afdelingen van het gewest Timor en Ond. Door de Inlandsche zelfbesturen — behalve de onderafdeeling Manggarai, welke een zelfstandige kas heeft — werd de ontwerp begroeting van ontvangsten voor 1915 op een totaal van f 436.667 en die van uitgaven op een totaal van f 436.630 geraamd.

Bevolking. Samenstelling en uiterlijk voorkomen. Het eiland Flores ligt in de zone, waarin men aanneemt dat zich de grens moet bevinden tusschen de twee groote rassengroepen der Maleiers en der Papoea's. Die grens is niet met een scherpe lijn aan te geven. Tusschen beide rassen bestaat een gebied, waar zij zich onderling vermengd hebbende een bevolking van overgangstypen hebben gevormd. Zoodanig gebied is Flores. Als men de bevolkingstypen van Flores van West naar Oost beschouwt, dan bevindt men dat, over het geheel beschouwd (binnen de stammen zelf worden groote individuele verschillen waargenomen) de bewoners van West-Flores, met name de Manggaraiers, veel meer zijn Maleiers (kleine tengergebouwde gestalte, lichtbruine huidskleur, sluk, hoewel soms golvend haar, geringe lichaamsbehaaring) de bewoners van Midden- en Oost-Flores en de Soloreilanden veel meer zijn Papoea's (donkerder huidskleur, kroesig haar, krachtiger lichaamsbouw, sterker lichaamsbehaaring), zonder dat nochtans de eersten het echte Indonesische type, de laatsten de zuivere Papoea kenmerken vertoonen. Naarmate men op het eiland van West naar Oost voortschrijdt, nemen de Papoea-kenmerken toe.

De verschillende stammen worden in hoofdzaak genoemd naar hunne woonplaatsen. Zoo heeft men Redjoreezen, Lisereezen, Ngadaneezen, Keoreezen, Endehneezen enz. De Ngadaneezen werden vroeger steeds Rokka's genoemd, naar den vulkaan Rokka,

waar omheen zich die volksstam gevestigd had. De bevolking zelve kent dezen berg echter slechts onder den naam Inerië; het woord Rokka is haar geheel vreemd. Voor een groot deel zijn de oorspronkelijke, den heidenschen godsdienst belijdende bewoners, thans naar de binnenlanden teruggedrongen. Behalve hen vindt men op Flores Bimaneezen, Makassaren, Boegineezen, Soloreezen, Soembawareezen en Soembaneezen en hunne afstammelingen. In Todo (Manggarai) vindt men kolonisten, die, naar beweerd wordt, van Minangkabauschen oorsprong zouden zijn. De bewoners van de kuststreek bij Endeh leiden hun afkomst af van op de kust gelande schipbreukelingen uit Modjopait (Java) en van Chineeschen oorsprong. De bewoners der Soloreilanden, die zich op Oost- en Zuid-Flores hebben gevestigd, zijn sterk vermengd met lieden uit Portugeesch Timor afkomstig.

De *kleeding* der mannen in het Westen is scherp onderscheiden van de mannenkleeding in het Oosten: hoe verder Oostelijk men komt, hoe minder kleeven er worden gedragen. Terwijl in Manggarai en Zuid-Flores (Endeh) broek (dikwijls met een laag kruis) en hoofddoek, vaak ook de sarong en bij de gegoeden een chitsen baadje voor de dagelijksche kleeding regel zijn, bepaalt men zich van Sikka (Maomere) uit Oostwaarts tot een lendendoek en is een broek uitzondering. Bij den Ngadanees bestaat de kleeding van den man uit een om de lenden geslagen doek, tot de knieën ahangende, meest vastgehouden door een smallen gordelband; een slendang met franje, los over den schouder geslagen of tot beschutting dienend bij guur weer, voorts een hoofddoek in een hoogen vorm om het haar gevouwen. De sarong dient in het Oosten meer tot beschutting tegen de koude en hangt door een band opgebonden, niet lager dan de knieën. Hoofddeksels bezigt men hier niet, alles loopt ongedekt in de brandende zon. Echter wordt juist hier van het kappel het meeste werk gemaakt. Golvend haar wordt op Adonara (Soloreilanden) op het achterhoofd bijeengebonden, waar het dan wijd uitstaat; sluk haar in een wrong op het achterhoofd gedragen. In Sikka daarentegen wordt het meestal kroezende hoofdhaar tot een bos boven het linkeroor opgebonden, hetgeen een minder gunstig aanzien geeft. In het Westen dragen de mannen kort haar. In Manggarai beschut men bij de veldbewerking het hoofd tegen de zonnestralen door middel van een drooge kalabas of een gevouwen pinangblad, welk voorwerp tevens dienst doet als etensbak en waterschepper. Daar gaat een Todorees niet op reis dan met een hoofddeksel op in den vorm van een mandje dat met een touw onder de kin bevestigd wordt. — Intusschen, men moge meer of minder gekleed zijn, onmisbaar is de tasch met siri e. a. benodigdheden, die men in het dagelijksch leven graag bij zich heeft. Deze tasch, vaak van fijne lenige biezen of van lontarbladeren gevlochten, wordt door middel van een touwtje of reep boomschors en bandoulière over den schouder gedragen. Toch vertrouwt men aan dien tasch in den regel niet zijn geld toe; mond en ooren zijn meestal de portemonnaie. — De vrouwen dragen een groote eigengeweven sarong, die met een tip over den arm gedragen dan wel boven de borsten of op een der schouders wordt vastgeknoopt. In het binnenland — speciaal Ngada naaien de vrouwen de sarong aan het bovineind gedeeltelijk dicht, met openingen voor hoofd en armen; zij zitten daardoor als in een zak, die langs de schouders tot de knie valt. — Het haar dragen mannen en vrouwen in het Oostelijk gedeelte op

dezelfde wijze, in het Westelijk deel (vanaf Endeh) dragen de vrouwen het haar in een wrong op het achterhoofd. — Is de dagelijksche kleding nogal eenvoudig, de feestkleding is soms zeer kostbaar. Zoo wordt verhaald van het hoofd van den Nagehstam, dat hij bij het oogstfeest een halsketting van 90 sovereigns draagt, die bijna tot den grond reikt en een sarong, waarin 50 zulke goudstukken verwerkt zijn. Primitieve vingerringen, grove armbanden, van goud, zilver, koper, tin, naar het Oosten meer van ivoor, been of geslepen schelp en in de oorlellen bij de vrouwen knoppen van hetzelfde materiaal, dan wel van koraal of versierde bamboestaafjes behooren verder tot het toilet. In Ngada dragen de jongere vrouwen in elk oor 30 à 40 koperen ringetjes, en wel telkens 10 à 12 in den bovenrand van de oorschelp, in den zijrand en in de lel. Ook gouden voorwerpen worden als sieraad gedragen, n.l. gouden staafjes, gouden oorhangers voor vrouwen, en gouden halskettingen voor mannen; als grondstof gebruikt men de hier nog veel in omloop zijnde gouden ponden of sovereigns; het goud wordt meest met zilver vermengd, soms in zulke mate dat de zilverkleur bijna overheerscht. Mannen en vrouwen, jong en oud dragen vooral in Oost-Flores halskettingen, liefst van oude kralen (zie MOETISALAH). — De voorvechters hebben een kostuum van karbouwenhuid met schelpen versierd, om het bovenlijf; op het hoofd een roode band rondom met schelpen en van boven met golvende witte veeren, terwijl hij, die een of meer koppen snelde, een strookje bokkenhuid onder de knie mag dragen. In het meer geciviliseerde Endeh tuigt de man zich op met een zwart lakensch huisje met goud of zilver gestikt en een kris, terwijl de vrouw een kort baadje zonder mouwen aandoet, dat bij de voornameren van fijn doorzichtig weefsel is. — Het spreekt van zelf dat de meerdere aanraking met vreemden er toe leidt, dat de bevolking zich meer en meer het lichaam gaat bedekken. Ook zou daartoe de R.K. zending hebben medegewerkt, die, waar kleeengebrek vaak werd aangewend als voorwendsel om van de mis weg te blijven, als een soort belooning kleding van Indo-Europeesch snit uitdeelt.

Voedsel. Over het geheel is men, behalve bij feestten, in zijn eten matig. Gekookte, gepofte of geroosterde djaogoeng is het hoofdvoedsel te noemen, gemengd met, eventueel vervangen door rijst, waar de cultuur hiervan slagen wil, hetgeen vooral in het Westen meer het geval is; rijst wordt in Ngada, behalve door de rijken, slechts bij feesten gegeten; men eet daar ook verschillende soorten van peul- en aardvruchten, ook de laboe, een soort meloen. Bij gebrek aan die hoofdvoedingsmiddelen stelt men zich tevreden met cassave, de kern van den arèn- of van den sagopalm, in Endeh met halfoude klappers en dgl. Vleesch wordt weinig genuttigd en meestal alleen bij feesten. Dan slacht men karbouwen, als men die heeft; voorts varkens, geiten en kippen; in heidensche streken ook wel speciaal daarvoor gefokte honden. Men is daar overigens verre van kieskeurig, want katten, ratten en muizen doen er opgeld; de Manggaraiers zijn groote liefhebbers van sprinkhanen en van een soort aardwormen, die men uit den grond doet komen door holle bamboe's in den grond te steken en daartegen te trommelen. Een versch ei vindt de heiden vies, hij moet er een hebben met een kuiken er in. In de kuststreken eet men graag een verschgebakken of gedroogd vischje bij de djaogoeng of rijst; de kinderen van het visschersdorp Lamalërap (Soloreilanden) eten zelfs de rauwe visch uit hun

vuistje. Het maal wordt besproeid met water, waartoe men in waterarme streken het regenwater opvangt. In die streken heeft men intusschen een surrogaat gezocht en gevonden in klapperwater en gistig arensap. Zoo kwam men allengs tot distillatie van het arensap en de op die wijze verkregen sopi-Solor heeft in het Oosten eenige vermaardheid. In den regel eet ieder afzonderlijk, doch bij feesten zit men bijeen, waarbij de mannen het eerst bediend worden.

Voor de middelen van bestaan zie onder Landbeschrijving.

De ligging en inrichting der *kampongs* houdt zoowel verband met de meerdere of mindere veiligheid van de streek als in het algemeen met de terreingesteldheid. De meeste binnenlandse kampongs vindt men op de bergtoppen en op de hoogste punten der bergruggen. Zij zijn van verre zichtbaar, doch moeilijk bereikbaar; den toegang verleent een smal voetpad met een zijpad dat onder, buiten langs de kampong leidt. Op het tot de Soloreilanden behorende eiland Adonara vindt men aan de N.O. kust een geheel in zee gebouwd paaldorp genaamd Meko, terwijl verder op de Soloreilanden vele kustkampongs huizenhoog boven het water liggen en slechts loodrecht omhoog staande bamboeladders toegang verleenen. Typisch van bouw is het visschersdorp Lamalërap op Lomblem, met een smal strand met prauwenloodsen en bergopwaarts, op elk beschikbaar plaatsje een woonhuis of stelling voor het drogen van visch, zoodat men zich slechts in schuinsche richting door de steegjes kan bewegen, wil men niet ergens blijven haken. — Waar Europeesche invloed zich langduriger deed gevoelen, treft men de kampongs ook aan in de vlakke en aan den voet van een heuvel. Zoo in Oost-Flores, waar de kampong tengevolge van hare lage ligging dan niet van zoo verre zichtbaar is. — De huizen nemen in aantal toe, doch in grootte af, naarmate men in de vlakke komt. Zelden bestaat een bergkampong uit meer dan 20 huizen, veelal slechts uit één woonhuis. Men woont op de bergen dan ook zeer verspreid. De verschillende gebouwen zijn ordeloos gelegen om een ellipsvormig, ook wel een langwerpig rechthoekig kaal dorpsplein, in het midden waarvan een waringin, tamarinde of andere groote boom. In Manggarai vindt men hier en op meerdere plaatsen op het pleintje hoopen groote en platte steenen, vermoedelijk tot het opwerpen van borstweringen. Is het dorp een stamdorp, dan vindt men hier in het midden een laag, cirkelvormig platform met houten offerpaal, het graf van den stamvader, waarbij de feesten gegeven worden. — Natuurlijk vindt men het drink- of waschwater niet in of in de directe nabijheid van dergelijke moeilijk bereikbare kampongs; doch een overwegend bezwaar is dit niet, omdat uit gewoonte of van wege het gure bergklimaat de bevolking zich niet of bijna niet baadt of wast. Niet alleen daar is men echter onzindelijk op het lichaam, ook in de gunstiger gelegen kampongs met putten. Trouwens, waar het Europeesch bestuur niet voortdurend toezicht kan uitoefenen, maken bijna alle kampongs een armelijken, vervallen en zeer onzindelijken indruk. Het vee loopt er vrij rond en wroet er in den afval, die zich op het dorpsplein en onder de huizen ophoopt, en die nooit verwijderd wordt. — De kampongs der Ngadanezen zijn gebouwd om een zuiver rechthoekig binnenplein, in geaccidenteerd terrein uit verschillende terrassen bestaande, met een breedte van 20 à 40 M., een lengte van 30 à 150 M. De huizen, 20 tot 80 in getal, staan vlak naast elkaar langs

de vier zijden van het dorpsplein, meest tamelijk juist in de rooilijn, en daar bovendien het binnenplein zorgvuldig wordt schoongehouden, maakt een Ngadaneesche kampong een indruk van orde en netheid. Een doorlopende bamboeafsluiting onder langs den voorkant der huizen belet de varkens in de kampong te komen. Een hoogere omheining loopt achter de huizen, zoodat de kampong slechts door bepaalde toegangswegen, soms van een poort voorzien, is binnen te komen. De geheele kampong is door bamboeboschen omgeven en dus voor 't oog bedekt; daarbuiten staan de op palen rustende mais- en rijstschuurtjes. — De woonhuizen zijn in Manggarai kegelvormig om een hoofdstijl gebouwd, en erg groot. Meerburg geeft als afmetingen 9 M. hoog, 12 tot 20 M. lang en 10 tot 12 M. breed. Van den nok van het hoge dak, die voorzien is van eene versiering in den vorm van een bezem of karbouwengewei, loopt het atap- of bamboe-dak, wellicht met het oog op de koude, door tot op den bamboe- of planken vloer, welke rust op liggers die op een halven of een meter hoogte tegen de dakstijlen zijn aangebracht. Een deur ontbreekt; langs een trap van op elkaar gestapelde steenen klimt men op tot den toegang tot de binnenruimte, zijnde een opgelicht gedeelte van het dak aan de zijde afgekeerd van de heerschende windrichting. De binnenruimte is verdeeld in een gang met daarop uitlopende kamertjes ieder voor een gezin, terwijl de ongetrouwde mannen en de vreemdelingen in de uiteinden van den gang huizen. Het brandpunt van gezelligheid, vooral bij guur weer is de vuurplaat bij den middenstijl van het huis. Onder het huis stalt men het vee. In het huis is het benauwd en rookerig en riekt het onaangenaam. — Dit huizentype vindt men, behoudens ondergeschikte wijzigingen, vrij algemeen in geheel Manggarai. Naar het Oosten toe worden de huizen kleiner, hebben een onverdeelde binnenruimte en worden door slechts een of weinig gezinnen bewoond. Daar woont men trouwens permanent op de ladang en komt slechts ter gelegenheid van feesten en dgl. in de kampong. Op Adonara (Soloreilanden) hebben de huizen der goeuden een binnen- en buitenwand, tusschen welke wanden voorraden en huisraad worden opgeschuurd om te verhinderen, dat de inwonenden van buiten door een pijlschot of lanssteek kunnen worden getroffen. Terwijl de woning zelf op den begane grond staat, is het slaapvertrek eenigszins verhoogd gelegen. In Endeh zijn de huizen vierkant van vorm en vaak zelfs ruim, goed en gezond gebouwd, met de stijlen op groote platte steenen. In Ngada staan de woningen op palen of bamboe's $\pm$ 2 M. boven den grond, en hebben opstaande wanden van slechts $\pm$ 1.5 M. Daarboven verheft zich een zeer hoog dak, bestaande uit een netwerk van bamboelatten, met alang-alang gedekt; behalve langs den voorkant van het huis loopen de overhangende zijden van het dak tot ter hoogte van den vloer naar beneden door. Het eigenlijke binnenhuis is klein en zeer donker, want er zijn geen vensters in; rechts van de deur vindt men den vuurhaard, langs de wanden soms verhoogde slaappleaatsen. Aan den voorkant, dus aan de naar het dorpsplein gekeerde zijde, is tegen het woonhuis de binnengalerij aangebouwd, welker vloer wat lager ligt dan die van 't woonhuis, zoodat men ze met een trapje bereiken moet; van voren is deze binnengalerij gedeeltelijk afgesloten door een houten of bamboe-balustrade. Vóór deze galerij en weer wat lager heeft men de buitengalerij, van voren open en vaak ook niet van zijwanden voorzien, zoodat een aantal huizen één doorlopende buitengalerij

hebben. De Ngadanees maakt veel werk van zijn woning en versiert die vaak op verschillende plaatsen met houtsnijwerk; behalve de kleine en de bamboehuizen wordt ieder huis genoemd naar een der voorouders. In de huizen wonen slechts een of twee gezinnen; men slaapt in het binnenhuis, waar in den kouden tijd altijd een vuur brandt en vertoeft daags in de voorgalerij. — Behalve woonhuizen vindt men in een kampong, als tenminste daarbinnen de oogst bewaard wordt, padi- of *djagoengschuren* naar hetzelfde model als de woningen, doch dan meestal altijd op palen, welke palen tegen de ratten voorzien zijn van groote houten schijven. Bij elk huis behoort een schuur. In Midden-Flores heeft men echter de gewoonte, den oogst buiten de kampong in uitsluitend voor dat doel bestemde bergplaatsen dan wel opgestapeld in bamboestellages in hoge boomen te bewaren, terwijl op de Soloreilanden de oogst ook in de huizen wordt bewaard. — Voorts vindt men in Oost-Flores het *pamalihuis*, een groote open loods met kegelvormig dak en hoog boven den grond verheven bamboevloer, welke loods uitmaakt de vierde zijde van een door een wal van opgestapelde platte steenen afgezet vierkant pleintje. Vóór onder het dak van de loods staan de besneden offerpalen. Dit gebouwtje herstelt men nooit, doch laat het in verval raken en vernieuwt het dan slechts op een gunstig tijdstip, meestal op het oogenblik van een te voeren oorlog. In Lamalérap vindt men op speciale, niet omheinde *stellingen* de *hoofden der afgestorvenen*, die vroeger eenigen tijd na het overlijden werden opgegraven. Al deze huizen zijn zonder een enkelen spijker opgetrokken. Is een huis verbrand, dan zal men op dezelfde plek niet spoedig een nieuw huis ter vervanging oprichten.

Rechten op den grond. In nagenoeg de geheele afdeeling Flores oefent de gemeenschap, opgevat in den zin van stam of familie-verband en verspreeslijkt door den toean tanah een hoogeidsrecht uit op allen grond, hetzij die ontgonnen hetzij die nog onontgonnen (woest) is.

De toean tanah (in Macemere: Tanoh Poeang) is veelal de afstammeling van den eersten hoofdontginner. Hij stelt als hoofdoftaar den verbiningschakel daar, van de levenden met den geest der aarde, die bezield wordt geacht, met de kwade geesten, die rampen en onheilen kunnen teweegbrengen en middels offers verzoend moeten worden, zoomede met de zielen der gestorven voorvaders. Uit een en ander volgt, dat, waar het toean-tanahschap nog in volen omvang bestaat, de vorst of het hoofd als zoodanig, indien niet tevens toean tanah, in de oogen der bevolking geene overheidsrechten op den grond kan doen gelden. De toean tanah oefent zijn recht uit namens het betrokken stam- of familieverband. In de praktijk begint echter in vele streken (Endeh en Manggarai) het oude rechtsbegrip te verflauwen, kennen vele toean-tanah's hunne rechten niet meer en oefenen ze ook niet meer uit; alleen de naam van toean tanah hebben ze nog. Men kan zulks beschouwen als een overgang naar een verder ontwikkelingsstadium. In de plaats van de stamgemeenschap komt de kampong of het complex dan wel zelfs een grooter territoriale eenheid, het landschap, naar voren, welke het grondbeschikkingsrecht gaat uitoefenen.

De ontgonnen grond behoort in erfelijk individueel bezit aan den eersten ontginner en zijne rechtverkrigenden.

Slechts leden van de gemeenschap hebben recht op woeste gronden, weiden, wouden en boschpro-

ducten. Een vreemdeling staande buiten de gemeenschap heeft, na uit naam der gemeenschap bekomen vergunning en tegen voldoening van cijns, het woeste-grond-ontginnings- en weiderecht; verkrijgt daardoor echter geen bezitsrecht.

In Manggarai heerscht een bijzondere toestand. Daar wijst de toean tanah telken jare de voor den ladang-aanleg te bewerken strook gronds aan, die dan van uit één centrum gezamenlijk door alle kampongbewoners wordt schoongemaakt en, spinnewebachtig in vakken verdeeld, ter bewerking gegeven. Volgens Meerburg blijft een behoorlijk afgepaald perceel drie jaar ter beschikking van den rechthebbende, ook al wordt het niet bewerkt, terwijl niemand verdreven mag worden van het land, dat hij voortdurend benut; dit land is meestal om en bij de huizen gelegen. Binnen het district hebben de kampongbewoners recht van keuze op den grond, waarbij misbruiken worden voorkomen door den grooten gemeenschapszin en de hechte familiebanden.

In de Ngadastreken der onderafdeeling Ngada kent men alleen erfelijk individueel bezitrecht van het individu, daarboven echter geen hoogeidsrecht van de gemeenschap en evenmin een recht van de gemeenschap op onontgonnen grond. Hier kan ieder vreemdeling door ontginning van woesten grond, waartoe hij naar eigen verkiezing vrijelijk en kosteloos kan overgaan, erfelijk individueel bezitsrecht verkrijgen. Ontginning van den hout- en boschproductenvoorraad op woesten grond staat in de Ngadastreken een ieder vrij en het weiderecht op woesten grond is tevens hier onbeperkt.

Het *huwelijk*, dat voor zoover bekend op patriarchalen grondslag gevestigd is, is duur en vereischt tal van plichtplegingen. Het meisje is niet vrij in haar keus; wil het meisje niet, de vader wel, dan moet het huwelijk doorgaan. Weduwen echter zijn vrij in haar keus. In Endeh is endogamie bloedschande; daarbij neemt men echter andere verwantschapsgraden aan dan bij ons. (Vgl. v. Ossenbruggen Ethnol. jurid. beschouwingen over Chineesch erfrecht. Ind. Gids 1904, p. 489). Het huwelijk van neef (cousin) en nicht (cousine) is er verplichtend, als de eerste het kind van een zuster van den vader der bruid is, niet als het paar afstamt van twee broers of twee zusters.

Het huwelijk is niet in de eerste plaats eene zaak van de aanstaande gehuwden, maar van de familie en vooral van de vrouwen in de familie; en voorts van het heele dorp. Om over de keus vrijelijk te kunnen beschikken, wordt dan ook in Endeh de vrouw z. v. m. achteraf gehouden. Op Lomblem zijn partijen vrij en geschiedt het engagement met wederzijdse toestemming.

Na een inleidend geschenk als bewijs van oprechtheid van het aanbod, wordt het meisje gevraagd en heeft men de verloving. Daarna brengt de familie van den bruijom de bruidschat bijeen, een essentieel vereischte voor het huwelijk. Die bruidschat bestaat, vooral in Oost-Flores uit olifantstanden en tjindé's, voorts uit de katipa, een lang stuk fijn, doorschijnend goed, dat door de gehuwde vrouw zuinig wordt bewaard, dan buffels, wapens, sieraden en geld. Zij wordt in optocht aangedragen, getoond, aangeprezen en geschat en na lang loven en bieden der wederzijdsche families komt men tot een besluit omtrent de hoegrootheid daarvan. Trouwens wat ter zake van het huwelijk vóór de sluiting is cadeau gedaan, moet óók aan de familie worden getoond. Op Solor gaat nu de bruijom eenige dagen met de bruid samenleven. Bevalt dit, dan volgt de betaling van de bruidschat.

Hiermee wordt het huwelijk voltrokken, hetgeen gepaard gaat met groote feesten, althans als men er geld genoeg voor heeft en geen sterfgeval het verhindert. De geheele kampong draagt bij in de kosten van het feest met recht van reciprociteit. Ook helpt zij bij het optuigen van het bruidspaar, en de meeste sieraden, die dit paar draagt, zijn vaak geleend van kamponggenooten. De bruidschat wordt voldaan aan de ouders van het meisje of, zijn die overleden, aan haar broer; daarna wordt zij onder de verwanten van de bruid verdeeld. Na de feesten wordt de vrouw naar het huis van haar man gebracht. In Manggarai echter verblijft de man eerst eenigen tijd ten huize zijner vrouw om haar eerst later naar het zijne te voeren, waar intusschen een kamer voor het nieuwe gezin is ingeruimd of bijgebouwd, terwijl in Endeh de gehuwden eerst 4 etmalen na de voltrekking tot elkaar worden toegelaten. — Vóór het huwelijk frank en vrij, is de man daarna aan handen en voeten gebonden. Vooral in Oost-Flores is de schoon-zoon moreel verplicht alles met zijn schoonouders te deelen, voor hen te zorgen, soms zelfs ook voor de verwanten zijner vrouw. En niet alleen hij; ook zijn vader moet ten allen tijde met geld en goed klaar staan ten gerieve van den schoonvader. Daarom is daar het bezit van veel dochters synoniem met rijkdom. — Intusschen wordt niet altijd de bruidschat geheel voldaan; tot zoolang blijft de man bij de ouders zijner vrouw inwonen en hoopt nu maar op veel dochters uit zijne verbintenis, daar zijn schoonvader dan de bruidschat dier dochters tot afbetaling van de schuld van hun vader ontvangt. Hier en daar, o. a. in het Sikka'sche, weigeren de schoonouders soms de laatste rijksdaalders van den bruidschat te ontvangen, alleen om hun schoonzoon in dienstbaarheid te kunnen houden. — Ook in Ngada komt het patriarchale karakter van het gezin eigenlijk eerst tot uiting als de bruidschat afbetaald is, daar tot zoolang de jonge man meest bij zijn schoonouders inwoont en voor hen moet werken; evenwel wordt vaak reeds vergunning gegeven om de vrouw mee naar zijn eigen huis te nemen, zoodra de grootste helft van den bruidschat is afbetaald. Een inzet van patriarchalen aard wordt van deze streken vermeld, n.l. dat men, als er in een gezin alleen dochters zijn, men er vaak een bestemt om na haar huwelijk in haar ouderlijk huis te blijven, terwijl de man dan bij haar intrekt en tot haar woi (familie of geslacht) overgaat; de bruidschat is in zulk een geval veel kleiner, soms zelfs wordt geen bruidschat gevraagd. Het doel van dezen huwelijksvorm is, om het huis en de gronden in de familie te houden. — Ook kinderhuwelijk, beter: kinderverloving komt voor en verbreking der trouwbelofte leidt dan vaak tot vijandschap. — Polygamie is zeldzaam; een enkele maal komt zij op Solor voor; de eerste vrouw is dan altijd de hoofdvrouw. — De huwelijksvrouw is groot, doch hoe geringer de bruidschat, hoe losser de huwelijksband, en bij den kleinen man volgt om de geringste aanleiding eene scheiding. Meestal wordt den man de schuld gegeven, want dan behoefte de bruidschat niet te worden teruggegeven. In Ngada komt intusschen echtscheiding weinig voor en zelfs overspel is daar geen reden om het huwelijk te verbreken, doch alleen aanleiding tot een boete aan den bedrogen echtgenoot. De band tussehen ouders en kinderen is los. Een kind kan zich spoedig zelf helpen en bij de geringe behoeften, die men daar heeft, voelt het zich spoedig onafhankelijk. — Eene *geboorte* is eene gebeurtenis, waarvan de geheele omgeving getuige moet zijn, Na de bevalling wordt de kraam-

vrouw geroosterd en moet zij, althans op Solor 40 dagen thuisblijven. De nageboorte wordt begraven en op het grafje wordt geofferd. Een paar dagen na de geboorte is het feest. — Grootte gezinnen treft men weinig aan, alleen te Ende. — De omslag bij een *begravenis* is afhankelijk van ouderdom en aanzien van den overledene. Is iemand overleden dan wordt er weinig getreurd; er volgt eenig rouwmisbaar, men huilt eenigen tijd, omdat het er bij hoort, doch overigens gaat het bij eene begravenis betrekkelijk opgewekt toe. De begravenis geschiedt spoedig bij den kleinen man; bij aanzienlijken wacht men tot allen, die bij de plechtigheid aanwezig moeten zijn met hunne bijdragen in de kosten, zijn aangekomen. Vroeger wachtte men op Solor ook tot de bruidschat voor den overledene was betaald, dan wel hij, die den overledene begroef, zich voor diens schulden aansprakelijk stelde. Wegens het lange tijdsverloop tusschen overlijden en begravenis, worden de lijken van aanzienlijken in een uitgeholde boomstam gekist, de naden goed met klei dichtgestreken, en bamboes in den bodem der kist aangebracht, waardoor het lijkenvocht in den grond kan uitloopen. — Meestal worden de lijken ongekist, gewikkeld in linnen (soms wat votten) of in een mat begraven; in Manggarai (met uitzondering van Todo) en Ngada in zittende houding met opgetrokken kniën; in eerstgenoemde streek echter in een uitgeholden boomstam als kist. In Ngada worden alleen zij, die een natuurlijke dood zijn gestorven, binnen de kampong begraven en wel in een $\pm$ 2 M. diepen cirkelvormigen put van ongeveer 1 M. middellijn. Zij, die een gewelddadigen dood gestorven zijn, worden buiten de kampong, maar dicht in de nabijheid, begraven; echter niet in hurkende houding, maar gestrekt, met de linkerhand boven het hoofd. Meest vindt men voor op deze wijze gestorven personen gemeenschappelijke graven, waar aan het hoofdeinde een aantal opstaande kleine steenen het getal der begravenen aangeeft. In Larantoea worden de lijken aan den voet van hooge boomen of in huis begraven. Op Midden-Flores worden de lijken niet begraven, doch op een stellige geabandonneerd. Op Solor plaatst men op het graf de kom, waaruit de overledene gewoon was te eten, na haar te hebben gebroken. De graven worden niet onderhouden. Te Lamalërap (Lomblem) werd vroeger na anderhalf jaar het hoofd opgegraven, gereinigd en op een stelling bewaard. — De erfstukken gaan meestal over op den oudsten zoon. Volgens de instellingen van het patriarchaat erven in Ngada alleen de verwanten in de mannelijke lijn, dus in de eerste plaats zoons, bij ontstentenis van deze broers enz. Dochters zijn van de erfenis uitgesloten, behalve in het geval dat een dochter een patriarchaal huwelijk sluit (zie boven). Voor minderjarige zoons treedt de moeder als tijdelijk beheerster en vruchtgebruiker op. Daar ook het leviraatshuwelijk in vele streken bestaat, wordt in diestrekken de vrouw als een deel van de nalatenschap beschouwd.

De voornaamste feesten van algemeenen aard zijn de plant- en oogstfeesten, die worden ingeleid door een bezoek aan en offers op de velden, waarna in de kampong het feest met spel, drank- en eetgenot wordt voortgezet. Voorts viert men offerfeesten om bij groote droogte regen af te smeeken, bij gelegenheid van een huwelijk, geboorte enz. In Christelijke streken met hun vele heiligheden viert men meer feest dan in heidensch Flores. Een feest wordt meestal besloten door een eetpartij, waartoe een ieder wat bijdraagt. In Larantoea vindt men het zoogenaamde toreneten; dit feest-

voedsel bij uitnemendheid is een in pyramidevorm opgestapeld bord rijst met saus, vleesch of eieren. — Als het eenigszins mogelijk is, wordt het feest opgeluisterd door een hanengevecht; de vechthaan was vroeger de onafscheidelijke gezelschap der hoofden. Op fluit, trom en gong maakt men de begeleidende muziek en de plechtigste momenten worden door middel van geweerschoten opgeluisterd. Voor den Ngadanees bestaat slechts één algemeen jaarlijksch feest, dat telkens op een vastgestelden datum gevierd wordt, n.l. het landbouwfeest, dat omstreeks Februari valt, en dus geen plant- of oogstfeest genoemd kan worden. Zijn grootste feest is echter dat, gevierd bij de inwijding van een nieuw huis; daar bij deze gelegenheid een groot aantal karbouwen en varkens geslacht worden, en het feest dagen achtereenvolgt duurt, heeft het soms jaren na het betrekken van de nieuwe woning plaats, ten einde een grooten voorraad slachtvee gereed te hebben. Een ander feest — eigenlijk een soort godsordeel — is het bamboewerpen, een wedstrijd, waarmee partijen een geschil trachten tot oplossing te brengen. Ook bij het doodenfeest worden vooral bij rijkere, een groot aantal dieren geslacht; bij dit feest alleen, behalve varkens en karbouwen, ook paarden. De bedoeling is dat de zielen dezer dieren den doode naar 't zielenland volgen, zoodat de overledenen het vleesch kunnen nuttigen. — Algemeen wordt door vrouwen en mannen een *dans* beoefend, bestaande uit schuivende passen en wendingen, welke dans te fanatieker wordt als er bij wordt gezongen. Als dan is er een voorzanger die, al naar de gelegenheid, nu eens de daden der hoofden ophemelt, de glorie van het land verkondigt, dan weer, en dit meestal, minneliedjes voordraagt. Na ieder couplet valt het koor in. Deze dans voert men het liefst uit in maannachten. In Manggarai mogen de vrouwen dergelijke dansen alleen binnenshuis uitvoeren. De Mohammedaansche kustbewoners van Flores laten haar over aan de bergbewoners en vroegere slaven. Op de Soloreilanden beoefent men een krijgdsdans in krijgdsch met rug- en borstbekleding versierd met schelpen en voorzien van een staart en met een muts met geitenhaar op. Bij dien dans neemt men de vrouwen in het midden, doch jonggehuwde vrouwen zonder kinderen mogen niet meedoen. In Manggarai zijn de mannen nog verzet op een soort schermen (tjatik), waarbij partijen in speciaal costume, de een met een zweep gewapend, de ander door een schild zich beschermend, op elkaar toetreden.

De *zang* wordt in Manggarai alleen door de mannen, in Ende juist door de vrouwen beoefend; de laatsten hebben in het maken van pantoens eene groote virtuositeit. —

Godsdienst. Het meerder deel der bewoners van het binnenland van Flores is heiden, terwijl de kustbewoners meestal Mohammedaan of Christen zijn. Het aantal Christenen bedroeg in 1916 $\pm$ 30 000, het aantal Mohammedanen $\pm$ 33 000. Mohammedanen vindt men vooral in Manggarai, Ende en in mindere mate op de Soloreilanden. De bekeering tot den Islam der Endehnezen moet geschied zijn door een Endehnees, die dien godsdienst op Solor omhelsd had. Er waren toentertijd reeds Christenen in Ende, door de Portugeezen bekeerde heidenen, en nog lang na het vertrek (in ongeveer 1650) van de Portugeezen, n.l. tot in de zeventiger jaren der vorige eeuw, werden aldaar door enkele bewoners een aantal Roomsche plechtigheden geregeld gevierd. Dit werd bevorderd door de gewoonte der Portugeesche geestelijken om uit de aanzienlijkste kampongbewoners broeder-

schappen (confreriën) te stichten tot het in stand houden der godsdienstige plechtigheden. Niettemin is tot nu toe na eeuwenlange werkzaamheid het resultaat der Christelijke zending op Flores niet geheel bevredigend geweest. Deze belooft echter betere resultaten voor de toekomst, bij toenemende rust en orde in de binnenlanden. — Van den godsdienst der heidensehe bewoners bemerkt men in het dagelijksch leven weinig; tempels of beroeps-priesters ontbreken, doch er zijn voorgangers, bij plechtige gelegenheden, waarover nader onder *hoofden* hieronder. Algemeen wordt aangenomen een mannelijke geest (in) den hemel en eene vrouwelijke (in) de aarde, die over leven en dood beschikken, maar als te hoog verheven minder worden vereerd dan de andere geesten. Den hemelgeest offert men alleen bij zons- of maansverduistering of om-regen af te smeeken, in welk laatste geval men o.a. een kikvorsch en een muis in het nabije bergstroompje doodgoot. Maar vooral worden de geesten der voorouders vereerd, die naar de algemeene voorstelling in den vorm van slangen e. a. schuwe dieren (daarom wil men op de Soloreilanden geen krokodilleneieren verzamelen) in groote boomen, bergen, rotsen en rivieren wonen of rondzweven nabij de plaatsen, waar die voorouders werden begraven. Om hunne bescherming deuchtig te blijven, begraaft men de overledenen in Manggarai gewoonlijk binnen de kampong. Door zich blijvend te ver van deze heilige plaatsen te verwijderen, verliest men die bescherming. Vandaar de tegenzin der bewoners van het binnenland om zich in de vlakke te vestigen. Het kan voorkomen dat men midden in de wildernis een offerpaal aantreft; dit is dan meestal het bewijs dat daar oorspronkelijk het stamdpriester lag; eene verplaatsing van het geheele dorp is dus niet uitgesloten. In elke groote kampong heeft men zulk een offerpaal, of offertafel. In het Oostelijk gedeelte staat deze in een huisje; dat huisje is het grootste in de kampong waar de toewan tanah woont, over wien nader hieronder. Ook vindt men er een in elke ladang en daarbij worden in de verschillende cultuurstadia, met medewerking van den ladangbezitter en een naaste vrouwelijke bloedverwant, de noodige godsdienstige plechtigheden verricht; zoo wordt de zoogenaamde rijstmoeder bij den paal geplant. — De Ngadanees onderscheidt goede geesten, *déwa* en kwade geesten, *nitoe*; aan deze laatste, die in den grond huizen, wordt zelden geofferd, wel daarentegen aan de *déwa's*, die in de lucht leven. Op de plaatsen, waar hij deze vereert, worden lange, overeindstaande steenen geplaatst, *watoe lewa* = lange steen, die echter niet als fetissen of afgodsbeelden zijn te beschouwen, maar als altaars, om de offers neer te leggen. Een bijzondere vereering ondervindt Sili Ane Woenga, de geest van den regen en den landbouw. Bij de vooroudervereering maakt men in Ngada onderscheid tusschen de geesten van pas overledenen, en die van personen, welke tot de stamvaders of voorouders gerekend worden; aan de eersten worden op een plek nabij den vuurhaard offers gebracht; de vereering der laatsten is van meer omvattenden aard, en hangt samen met de maatschappelijke indeeling der Ngadaneezen, die geheel op genealogischen grondslag berust. De kleinste gemeenschap is de *woi*, het geslacht; een aantal *woi's* vormen de *isi* of stam, terwijl tot een bepaalde *woi* een aantal families of *eboe's* behooren. In het geheel vindt men in het Ngada-gebied 12 *isi's*, bestaande uit 141 *woi*, en verdeeld over 168 kampongs. De vereering nu van de geesten der voorouders geschiedt *woi's*-gewijze en daar de *woi's* in den regel in de kam-

pongs door elkaar wonen, dus meest in elke kampong *woi's* gewijze. Als zinnebeeld van den mannelijken voorouder richt men een *nadoe* op, een zware, dikwijls fraai bewerkte paal, met een kegelvormig, beneden wijd uitlopend dak, soms van boven met een nabootsing van een gewapenden man in stroo voorzien; rond den voet liggen vele platte steenen. Als symbool van een der vrouwelijke voorouders wordt de *baka* gebouwd, een huisje van het gewone model, maar meest zonder galerijen, en vaak van fraai besneden planken vervaardigd. De offers voor de zielen der voorouders worden in een uitholling boven in de *nadoe* gelegd, behalve die welke uit varkens- of kippenvleesch bestaan, welke in de *baka* gebracht worden. De *nadoe* dient tevens als offerpaal der karbouwen, met welker bloed hij telkens besmeerd wordt, terwijl in de *baka* bij feesten de voornaamste leden der *woi* plaats nemen. Als regel vertoeven de geesten der voorouders niet in *baka* en *nadoe*, maar in een klein hokje van bamboe en alang-alang, dat boven op het dak van den oprichter der *nadoe* wordt gezet. In de Nagehstreek der onderaf. Ngada heeft men ook offerpalen, aldaar *Peo* geheeten.

Ziekte- of sterfgevallen worden algemeen toegeschreven aan wraakneming van bepaalde personen, aan wie het volksgeloof bovennatuurlijke krachten toeschrijft, de zoogenaamde *soewangi's*. Vaak wordt die zwarte kunst toegedicht aan hen, die den lijder of overledene tijdens zijne ziekte bezochten, hem tot betaling van een schuld maanden of een gedaan verzoek zagen afgewezen. Deze *soewangi's* worden vogelvrij verklaard en vaak door de kamponggenooten, soms op last der hoofden, al of niet met hun gezin vermoord.

Van *tijdrekenkunde* heeft men weinig begrip; men rekent niet met weken, maanden en jaren. Belangrijke voorvallen, als vulkanische uitbarstingen, epidemieën, indertijd beschietingen van de kampong door de marine, op- en aftreden van radja's, vormen aanknooppingspunten als men wil trachten achter een of anderen datum te komen. De leeftijd wordt berekend, naar de tijdperken, waarin men tot het een of ander werk geschikt was, als het meegaan naar zee, het meëroeien op zee, enz. Waar markt gehouden wordt, worden de dagen daarnaar berekend, terwijl de dagindeeling geschiedt naar den zonnestand, de verschillende werkzaamheden en de verrichtingen der dieren.

De verschillende stammen worden bestuurd door oudsten of familiehoofden. Op de Soloreilanden had men vroeger 7 stammen (soekoe), ieder onder een eigen hoofd; dit waren in elk dorp de laagste hoofden en zij droegen den titel temoekoeng. — In het algemeen vindt men in Oost-Flores en hier en daar op de Soloreil. in elk gehucht, hoe klein ook, 4 oudsten, voorgangers bij alle godsdienstige en maatschappelijke plechtigheden: 1e. den toewan tanah, bij wien moeilijkheden over den grond worden voorgebracht; 2e. den uitvoerder der genomen beslissingen of boodschapplooper; 3e. den adviseur in rechtszaken en 4e. den rechter van wiens woord de eindbeslissing afhankelijk is. Het Europeesch bestuur heeft veelal den toewan tanah op den voorgrond geschoven en hem als het enig hoofd, de andere aanzienlijken als bijloopers beschouwd; hetgeen niet wegneemt, dat met de meening der laatsten wel degelijk in de praktijk rekening wordt gehouden en dientengevolge de autoriteit van den toewan tanah niet weinig wordt verzwakt. Ook moet deze goede rekening houden met de adat en denkebeelden zijner onderhoorigen. Vandaar bij die hoofden enerzijds weinig overwicht,

een overwicht vooral berustend op een flink voorkomen, brutaliteit en redenaarstalent, of als dit niet helpt, tal van mooie beloften en langdurige conferenties, anderzijds binnen de vrij vage grenzen van de adak, een in onze oogen verregaand machtsmisbruik.

Aaneensluiting van gehuchten leidde tot de vorming van districten of landschappen. De kampong-hoofden staan dan rechtstreeks onder het landschapshoofd of indirect als zich federaties van kampongs — districten of kapitansschappen genoemd — hebben gevormd. Hoe dan ook, de kamponghoofden blijven de eigenlijke machthebbers. De landschapshoofden dragen den titel van radja. De districts-hoofden in het landschap Larantoea (vaste wal Flores en Soloreil.) dragen den titel van „Kakang”. Elders heeten de districts-hoofden „kapitan” en in Manggarai „daloe”. In Endeh volgt de oudste zoon zijn vader op; op de Soloreilanden volgen broeders elkaar op en bij gebreke hiervan de oudste zoon van den oudsten broeder enz.

In het maatschappelijk meer ontwikkelde Endeh onderscheidt men de bevolking in drie standen: adel, middenstand, en kleinen man. De adellijken dragen een kris en zullen zich nergens vertoonen zonder volgeling, welke volgeling bovendien gewapend is, wanneer zij zich eenigszins veraf begeven; een ambacht uitoefenen is hun te min.

Bij de Ngadaneezen onderscheidt men slechts twee standen: de *ata kai* = oudere mensen, rechtstreekse afstammelingen van het oorspronkelijk stamhoofd of zijn medestichters, en de *ata kisa* = middenmensen, de gewone vrije lieden; vroeger had men nog de *ata hoë* = slaven. Een *kai*-vrouw mag nooit met een *kisa*-man huwen; daarop alleen stelde het adatrecht de zwaarste straf — dood door ophanging, doch alleen van den man. Van een eigenlijk bestuur was bij de komst van het Gouvernement in Ngada niet veel te bespeuren; de afstammelingen van de stichters der woi's (zie boven), fungeerden als familietop, en hadden eenige macht in grond- en adatkwesties, maar alleen een krachtige persoonlijkheid had als woi-hoofd wat in te brengen.

De *rechtspraak* werd vroeger uitgeoefend door de hoofden, vaak met gebruikmaking van godsoordeelen, die niet zelden met den dood van beide partijen eindigden. Wiersterk was werd ontzien, ook in strafzaken. De meeste processen eindigden met boeteoplegging, doch lichamelijk letsel leidde vaak tot wedervergoeding, terwijl de weerwolfmensen (soewangi's) werden vermoord. Onbetaalde schulden leidden op de Soloreilanden wel tot eigenrichting in den vorm van diefstal van kinderen, liefste meisjes, om in de bruidschat schadeloosstelling te zoeken. De zelfbestuursrechtspraak wordt thans overal volgens vaste regelen onder leiding van de bestuursambtenaren uitgeoefend.

Oorlogvoering. Openlijke aanvallen zijn zeldzaam; men geeft de voorkeur aan het leggen van hinderlagen, die wegens de aangeboren zorgeloosheid van den inlander, alle kans op succes hebben. De enkele maal dat het tot een open gevecht komt, takelen de strijders zichzelf buitengewoon toe en trachten elkaar door veel rumoer te intimideeren. Op Solor had men voor deze ontmoetingen speciale terreinen. Is daarbij een vijand gevallen, dan is de wraak bekoeld, aan de eer voldaan. Men wacht af of de tegenpartij weerwraak neemt en sluit anders vrede. Op Solor mocht in het laatste geval 's vijands grond een jaar lang niet betreden worden. De vijandelijkheden moesten in Oost-Flores worden gestaakt, als een aanzienlijk

vreemdeling het offerhuisje van een der partijen betrad, doch de vreemdeling droeg de verantwoordelijkheid voor de gevolgen dier staking. De kust-Endehneezen namen de krijgshaftiger bergbevolking in dienst om voor hen te vechten.

Karakter, intellect. De voor het meerendeel Christen-bewoners van Larantoea worden beschreven als goedaardig en gewillig, tenzij zij bestraffing vreezen; de bewoners van het binnenland heeten schuchter, geneigd tot wegloopen en bevreesd te spreken. Men noemt ze verder lui en onzindelijk en de Christenen hoovaardig. Een groote tegenstelling vormen de Soloreezen en de bewoners van Midden-Flores. Zij heeten onbeschoft, oorlogszuchtig, wraakzuchtig, liefhebbers van spel en drank, al zijn zij hieraan niet verslaafd, terwijl de Endehnees nog wantrouwend, sluw en nieuwsgierig, voor de smart of het ongeluk van anderen onverschillig wordt genoemd, maar niet lui. Dit is tengevolge van economische omstandigheden ook niet het geval met het visschersvolk van Lamalërap (Lomblem). Die ijver kenmerkt mannen zoowel als vrouwen. Over het karakter der Ngadaneezen wordt niet ongunstig geoordeeld; zij zijn oprecht en vrijmoedig in den omgang, niet wraakzuchtig of haatdragend, trouw, en dapper; moord en doodslagen komen zeer zelden voor, evenzoo dronkenschap; ook in sexueel opzicht staan ze zedelijk hoog; ze zijn echter zeer vuil op lichaam en kleeding. Schakelt men de Christenen uit, dan zijn de Endehneezen en bewoners van Manggarai het meest ontwikkeld. De Endehnees heeft een eigen, op het Makassaarsch gelijkend letterschrift, waarin vooral de vrouwen bedreven zijn, evenals in het volksdicht (pantoen).

Geschiedenis. Uit oude beschrijvingen blijkt dat Flores vroeger cijsbaar was aan vorsten op het eiland Celebes, terwijl het eiland Solor en verder oostwaarts gelegen eilanden schatplichtig waren aan den sultan van Ternate. (Zie o.a. Valentijn deel III pg. 133.)

7 September 1618 werd met Hellijs Chillij Partanij en de edelen van Solor een verdrag gesloten, waarbij het Nederlandsche oppergezag werd erkend. Dit verdrag werd den 22sten Januari 1646 hernieuwd.

In 1660 werd tusschen de O.-I. Compagnie en den vorst van Makasser, onder wien ook Endeh kon geacht worden te ressorteeren, een contract gesloten, hetwelk echter door vijandelijkheden van de zijde der Makassaren werd verbroken, doch 18 November 1667 door Speelman werd vernieuwd. Het gezag der Compagnie werd toen erkend en alle overige Europeesche mogendheden van het handeldrijven in die streken uitgesloten. De Compagnieschijnt daarna een posthouder gevestigd te hebben te Baraai (baai van Endeh).

7 Juli 1683 werd met den Sultan van Ternate een verdrag gesloten, waarbij deze afzag van alle oude aanspraken op Solor.

In die tijden waren onze aanrakingen met die streken van weinig betekenis en voor het meerendeel van onaangename aard wegens de veelvuldig voorkomende zeerooverijen, waaraan de kustbevolking zich schuldig maakte. Larantoea werd dan ook als gevaarlijk voor de rust in die streken aangemerkt o.a. door den regeeringscommissaris Paravicini, die in 1756 den Timor-archipel bezocht. Doch ook de Portugeezen maakten aanspraken op Larantoea en de Soloreilanden (niet op Endeh en de andere bewesten Larantoea op den vasten wal van Flores gelegen landstreken). Zij betoonden zich intusschen nimmer

bij machte om het plegen van zeerooverijen tegen te gaan en lieten zulks gaarne aan de Nederlandsche gezaghebbers over — altijd voor zoover *die* wel in staat waren de roovers te tuchtigen.

In 1757 schrijft de Indische regeering aan het Nederlandsche opperhoofd van Timor, dat Larantoeke in het bezit is van eene „swarte Portugeesche Donna”, dat deze plaats wellicht door Frankrijk zal worden uitgezocht, om daar met goedvinden van Portugal een etablissement op te richten, waarom het opperhoofd gelast werd op het nabijgelegen Solor een bekwamen posthouder te plaatsen en aan dezen in te scherpen, dat geen middel onbeproefd moest blijven om zich door het huwelijk met de „Donna” te verbinden „ten einde daardoor dat Land van Solor in de Compagnie te brengen”. Of zulks bereikt werd, is niet bekend.

In 1818 ontstonden met de Portugeesche regeering geschillen over gebiedsdeelen op het eiland Timor en werd bij die gelegenheid door den regeringscommissaris Taets van Amerongen eene in overleg met de Portugeesche koloniale overheid opgemaakte lijst overgelegd, waarop o.a. Larantoeke voorkwam als eene Portugeesche bezitting.

Omstreeks 1818 opende Resident Hazaart ook onderhandelingen, ten einde Endeh weder onder Nederlandsche heerschappij te brengen, om daardoor paal en perk te kunnen stellen aan de schadelijke zeerooverijen. Doordat Hazaart wegens andere kwesties ter verantwoording naar Java werd opgeroepen, schijnen die onderhandelingen toen niet tot een goed einde te zijn gebracht. Op 14 Mei 1838 vindt, naar aanleiding van gepleegde zeerooverijen een tuchting van Endeh plaats door een tweetal onzer oorlogsvaartuigen. Als gevolg van die tuchting verschijnen in Mei 1839 een zevental rijksgrooten van Endeh te Koepang, om aan den Resident Gronovius hunne onderwerping aan te bieden. Een contract wordt aangegaan, hetwelk, na ook door de te Endeh achtergebleven hoofden te zijn geteekend, door den Gouv. Generaal bij besluit van 5 Sept. 1839 wordt goedgekeurd en bekrachtigd. In hetzelfde jaar — doch vroeger — tuchtigden wij ook Larantoeke, maakten de woonplaats van den radja met den grond gelijk en schiepen zodoende een bron van politieke verwikkelingen met Portugal.

In 1848 werd door den Regeerings Comm. D. Steyn Parvé, onder nadere goedkeuring der regeering, te Lawajong (Solor) een Nederlandsch posthouder gevestigd, voornamelijk van wege het betrekken van dit eiland en van Savoe van werkkrachten. Doch de Portugeezen bleven op Solor rechten pretendeeren. Hieraan en aan de verdere pretenties van Portugal op Flores werd een eind gemaakt door een verdrag met genoemd land, waarbij dit zijne rechten op de landschappen Larantoeke, Sikka en Paga, Adonara (Woere) en Solor (Pamangkajoe) aan Nederland afstond. Alhoewel dit verdrag eerst in 1859 (Ind. Stb. 1860 no. 101) werd geratificeerd, waren de bezittingen reeds sedert 1851 in onze handen. De Nederlanders betrokken in dat jaar het fort te Lawajong op Solor en later het Portugeesche fort te Larantoeke; de militaire commandant werd belast met het civiel gezag over de nieuw gevormde afdeeling Soloreilanden. Naar aanleiding van verkeerde handelingen van een dezer militaire gezaghebbers ontstonden er verwikkelingen met de inlandsche vorstjes, die eerst met zijne vervanging ophielden. Men weet deze moeilijkheden aan het feit, dat de bestuursuitoefening geschiedde door een militair. Daarom droeg men het gezag op aan een civiel amb-

tenaar, en, omdat de algemeene politiek de uiterste zuinigheid eischte, welke niet te bereiken was ingeval van activiteit van het bestuur, dwong men hem tot eene passieve houding door opheffing bij Ind. Stb. 1869 no. 28 van de militaire bezetting. Hierdoor boette Larantoeke veel van zijne beteekenis in. In 1871 werd zelfs besloten dat het zou worden verlaten en de civiel gezaghebber zou verhuizen naar het vruchtbaarder Adonara, doch men kwam later weer op dit besluit terug. In 1872 werd de politiek van onthouding van inmenging in de inlandsche aangelegenheden voor het gewest Timor uitdrukkelijk aanvaard. Doch zij was in de practijk niet vol te houden.

De geheele periode vanaf de overname der bezittingen tot het begin van de 20e eeuw werd op Flores gekenmerkt door tal van inlandsche oorlogjes, door slavenhandel en zee- en strandroof. Nu waren die onderlinge oneenigheden weliswaar van weinig gewicht en tot een klein gebied beperkt; ook leidden zij niet tot bloedige botsingen; maar, aangezien daaraan geen einde kwam, ongestoorde rust een zeldzaam verschijnsel was, ieder lid der oorlogvoerende partijen steeds gevaar liep voor zijn leven, waren zij zeer nadeelig voor de welvaart. Nu eens vonden de twisten hun oorzaak in knevelarij van het bergvolk door de kustbewoners; dan in opzegging door een energiek stamhoofd in de bergen van de gehoorzaamheid aan een of ander kustpotentiaatje, dat evenals elders uit de ligging van zijn land zeker overwicht putte over de bewoners in het binnenland; ook wel in de eerzuchtige pogingen van een landschapshoofd tot annexatie van een of ander gebied onder voorgeven daarop rechten te hebben. Zelden mengden wij er ons in; de enkele welgemeende poging, die wij aanwendden om orde te scheppen, was verre van gelukkig. Bij Indisch Besluit van 9 Maart 1865 werd bijv. de grens van Larantoeke tengevolge van onze onbekendheid met de feitelijke toestanden zoodanig vastgesteld, dat het landschap Sikka onder Larantoeke kwam te ressorteeren, hetgeen tot eendelooze verwarring aanleiding gaf. Meestal bepaalden wij ons tot het ontvangen van de door de inlandsche hoofden afgelegde, maar natuurlijk niet gehouden beloften tot staking van het oorlogvoeren en koppen-snellen, en waren wij zeer tevreden als een of andere euveldader daaraan de belofte van koffieplanten toevoegde, waarop wij toch in de tachtiger jaren gesteld waren. Den radja's werd aanbevolen te streven naar het verwerven van de toegenegenheid hunner onderhoorigen; hun werd de wenschelijkheid voorggehouden tot uitvaardiging van een verbod van in- en uitvoer van oorlogsbehoeften, ook wel werd het betrokken landschapshoofd bedreigd met het ongenoegen der regeering als hij het al te bar maakte. Met dergelijke frases, met bedreigingen die men niet waar maakte, meende men te kunnen besturen, met opzettelijke totale miskenning van het inlandsche karakter en de inlandsche verhoudingen. Een enkele maal, als men er niet buiten kon, kwam een oorlogschip een recalcitrant staatje tuchtigen. Soms werd daarbij eene landingsdivisie aan wal gezet, en deze ondervond wel eens hardnekkigen tegenstand van eene bevolking, wier schuilplaatsen alleen voor eene inlandsche macht toegankelijk heetten, en moest dan terugtrekken, doch meestal trof zij slechts leeg kampongs aan, die tot een goedkoop vuurwerk aanleiding gaven. Het meest maakte indruk het vèrdragend marinesgeschut; om dien indruk levendig te houden had periodiek vlagvertoon plaats. Doch beter dan dat alles was de

plaatsing van een ambtenaar, mits men dezen niet veroordeelde tot de functie van levend wapenbord, want meestal beletten de beperkte middelen, het bestuur gelaten, dit om waar het pas gaf, met de noodige kracht op te treden.

In 1864 werd te Ende en een posthouder gevestigd om toezicht te houden op den slavenhandel, die van dit gebied uit op Soemba op groote schaal gedreven werd. Ter verscherping van dit toezicht werd in 1871 (Ind. Stb. n° 55) het landschap Ende onder de administratie van het bestuur op het eiland Soemba gebracht. Den posthouder stond een kruisboot ter beschikking en men maakte zich wijs, dat dit middel den slavenhandel deed afnemen, al erkende men de onmogelijkheid die menschonteerende practijk actief tegen te gaan door middel van een zeilvaartuig, dat ongeschikt was tot een veelvuldig herhaald en onverwacht bezoek. Toch kon een actief posthouder veel tot tegengang der slavernij verrichten. Dat hij zich daarmede den haat der slavenhalers op den hals haalde, behoeft geen betoog. Dit bleek uit een aanslag in 1879 op den posthouder van Ende door een dier lieven gepleegd. Intusschen, de toenemende scheepvaart zal wel de hoofdoorzaak geweest zijn van het wegwijnen van den slavenhandel: sedert 1876 werd Larantoea geregeld door stoomschepen aangedaan. In 1887 waren er geen slavenhalers op heeterdaad betrapt en in 1888 beboette de radja van Ende zelfs een gezeten slavenhandelaar en droeg den posthouder de opgelegde boete af. Sedert hoort men niet meer van slavenhandel. Doch daarna komen in dit gebied de herhaalde oneenigheden met de berg-Endehneezen op den voorgrond.

Voor al echter waren Oost-Flores en de Soloreilanden het gebied der nooit eindigende inlandsche oorlogjes. Larantoea op Flores en Adonara treden daarbij vooral op den voorgrond. In het jaar 1879 was de afdeeling Larantoea en onderhoorigheden gecreëerd, waaronder resorteerden, behalve Oost- en Noord-Flores, de Solor- en de Alor-eilanden; met een civiel gezaghebber-afdeelingchef te Larantoea en posthouders te Macemere en Trong. De plaatsing van eerstgenoemden posthouder had al dadelijk ten gevolge, dat men zich in Sikka beter beschermd achtte tegen de aanmatiging van den radja van Larantoea, dien wij door de vroeger besproken grensregeling ten onrechte hadden gesteund in zijn aanspraken op eerstgenoemd landschap. Hoe aanmatigend deze radja overigens was, en hoe weinig hij zijn aanmatigende aanspraken liet varen, bleek uit een door hem nog in 1902 naar Kewa op Noord-Flores ondernomen hongtocht. Was hem een tijdlang dien kant uit de pas afgesneden, dan beproefde hij het op de Soloreilanden tegen zijn antagonist den radja van Adonara. Dat er wrijving kwam tusschen de beide rijkjes was trouwens geen wonder, want beider gebied strekte zich enerzijds over Oost-Flores, anderzijds over Adonara en Lomblem uit. Over de verhouding van den radja tot het bestuur viel niet te klagen, mits dit maar veel door de vingers zag en deed de civiel-gezaghebber dit niet, dan meed de radja jarenlang alle aanraking. Dit landschapshoofd was overigens een Christen en zijn Christelijke beginselen brachten hem wel eens in botsing ook met zijn heidensche onderdanen. Zoo ontstond een opstand tegen hem der bergbewoners van Larantoea in de 80er jaren, welke opstand zijn aanleiding vond in de verzaking door den Radja van verschillende heidensche plechtigheden, een opstand waarbij ook de missie in het gedrang kwam. Ter be-

scherming van de missie werd toen te Larantoea een kruisboot gestationneerd en kreeg de civiel-gezaghebber een aantal gewapende politiedienaren en wat geweren toegezonden. Edoch men vreesde wellicht dat de posthouder hierin eens aanleiding mocht vinden zijn neutrale positie prijs te geven; althans toen het gevaar geweken was, moesten de geweren en de politie weder naar Koepang terug. Alleen de kruisboot mocht blijven, als zijnde wel gemakkelijk voor de reizen van den besturenden ambtenaar, terwijl de bemanning van de kruisboot ook voor de politie zou zijn te gebruiken! Was het wonder dat nog in 1890 werd geconstateerd, dat het bestuur met de veelvuldig voorkomende kleine onderlinge oneenigheden weinig bemoeienis had?

Ook op de Soloreilanden was, niettegenstaande onze langdurige vestiging de toestand zeer onbevredigend en zij bleef dit tengevolge van onze politiek van onthouding. De post te Lawajong was opgeheven en de posthouder verplaatst naar Trong; doch in 1889 moest de toenmalige functionaris ijlings naar Larantoea vluchten, in het gedrang geraakt bij den strijd tusschen enkele landschapjes, die het overigens volstrekt niet op hem gemunt hadden. In 1891 werd het voor dien beambte niet raadzaam geacht, anders dan raadgevend tusschenbeide te komen, terwijl hem in 1898 werd gelast naar Larantoea, later naar Ende te gaan.

Wenden wij thans nog even den blik naar Midden-Flores. Sedert in 1874 het voornaamste stamhoofd in Ngada, het hoofd der Rokka's, met het N. I. gouvernement vriendschapsbetrekkingen had aangeknoopt, had dit steeds het voornemen gehad deze legendarische tinstreek spoedig te bezoeken. Eerst in 1887 werden echter pogingen aangewend om die streek te bereizen en wel van uit drie verschillende punten van de Noordkust. De Noordkust heette volgens de traditie aan den radja van Gowa op Celebes onderhoorig te zijn; in het voornaamste rijkje Rioeng hadden de Makassaren en Boegineezen grooten invloed. Vermoedelijk onder dien invloed werd den reizigers de toegang tot het binnenland ontzegd. Daarop werd den besturenden ambtenaar gelast zich vooralsnog te bepalen tot een regelmatig bezoek aan die kustplaatsen om er de noodige gegevens te verzamelen. Na een vluchtig bezoek van professor Wichmann in 1888 en van den mijn-ingenieur Van den Broek in 1889, landde aan de Zuidkust in de Aimerebaai in December 1889 een mijnbouwkundige expeditie onder den ingenieur Van Schelle. Deze expeditie had weinig resultaat, tengevolge van de vijandige houding der bevolking, die haar noopte tot den terugkeer. Het onderzoek werd in Maart 1890 hervat, thans onder militaire dekking, welke dekking tevens de opdracht had de aanvallers der eerste expeditie te bestraffen. Doch noch het doel, dat de mijnbouwkundigen zich hadden gesteld, noch het neven doel der militaire leden werd bereikt. De vijandige houding der bevolking dwong tot een geleidelijke versterking der dekkingsstroepen, tot in November 1890 eene macht vereenigd was van 17 officieren en 495 minderen, waarbij genie en 2 mortieren. Toen gaf men de hoop op, de tinstreek van uit het Zuiden te bereiken. Een tweede poging kort te voren van uit het Noorden met eene colonne van 21 officieren en 530 minderen aangewend, mislukte eveneens, want men achtte de gezonde macht nog te gering om het doel te bereiken. Met het oog op het ongunstige jaargetijde werden de troepen ingescheept en eindigde deze grootscheepsche onderneming met een

terugtocht. Dit moest natuurlijk een zeer verkeerden indruk op den inlander maken.

In 1902 echter kwam er kentering in onze politiek met het optreden van resident Heckler. Deze manifesteerde zich het eerst in Larantoea. In 1902 had de radja, wellicht ter bezwering van de bij zijn leenheer gewekte ontstemming, eindelijk de verklaring afgelegd, waarover mer reeds sedert 1898 met hem onderhandelde, n.l. dat het gouvernement tegen schadeloosstelling de in zijn gebied bestaande heffingen mocht overnemen en hij geen nieuwe belastingen kon opleggen. Het opzettelijk gedesorganiseerde bestuur, waaruit alle adathoofden, die's radjas willekeur hadden kunnen breidelen, successievelijk door hem waren verwijderd, moest op den ouden voet worden hersteld, en voortaan mochten geen binnenlandsche aangelegenheden en rechtszaken van beteekenis worden afgedaan, dan in overleg met de hoofden en den civiel-gezaghebber van Larantoea, met wien de vorst sedert jaren zoo goed als geen aarraking had gehad. Doch, al vleide men zich met de hoop, dat het prestige naar buiten van den machtiigsten, sluwsten en meest-aanmatigenden zelfbestuurder nu gebroken zou zijn, weldra bleek het, dat de man zich nog verre van onderworpen voelde. De maat was vcl, toen hij een tegen den radja van Adonara in opstand gekomen hoofd niet alleen daadwerkelijk steunde, doch zelfs huisvestte als dit zich te Larantoea vertoonde. In 1905 werd de radja gevangen genomen, van zijn radjaschap vervallen verklaard en verbannen, terwijl een lid van zijn geslacht waarnemend bestuurder werd. In 1912 is een zoon van den balling dezen opgevolgd.

Op de Solor-eilanden liet, zooals hiervoren gemeld, de toestand sedert geruimen tijd veel te wenschen over. Om hierin verbetering te brengen was veelvuldig gewapend optreden van militairen en politie noodig. In 1909 (Ind. Stb. no. 542) werd het bestuur over de tijdelijke onderafdeeling Solor, bestaande uit de eilanden Adonara, Solor en Lomblem, opgedragen aan den civiel gezaghebber van de tijdelijke onderafdeeling Oost-Flores. Bij Ind. Stb. 1914 no. 743 werden de eilanden Adonara en Lomblem als eene zelfstandige onderafdeeling van dien naam onder een gezaghebber te Wae Werang met bestuursassistent te Wae Komoe gesteld, terwijl het eiland Solor bij de onderafdeeling Oost-Flores en Solor onder den civiel-gezaghebber te Larantoea werd gevoegd. De toestanden op de genoemde drie eilanden van de Solor-groep mogen thans als geconsolideerd worden beschouwd.

De in 1895 nieuw opgetreden radja van Endeh was niet zulk een krachtige persoonlijkheid als zijn in Mekka overleden voorganger. In 1904 zag de Resident zich zelfs genoodzaakt een zijner onderhoofden te straffen. Hem werd opgedragen voortdurend overleg te plegen met den te Endeh geplaatsten bestuurder. Vanaf 1905 begon men van uit Endeh als basis ook de binnenlanden te bezoeken. Daarbij werd voor het eerst door de gewapende politie de Ndonga-hoogvlakte bereikt en nu zocht een deel der bergbevolking, met name het complex-Ndoeri, toeradering. Maar over het geheel was de bergbevolking met die actie niet ingenomen. In Juli 1907 liep het bergvolk de plaats Endeh af en verbrandde deze; in October d. a. v. werd een nieuwe aanval gedaan. Daar de troepenmacht, in het gewest aanwezig, onvoldoende werd geacht om deze euveldaad te bestraffen, kwam eene

compagnie marechaussee onder kapitein Christoffel naar Flores over. Als een wervelwind vloog Christoffel tusschen 9 Augustus 1907 en 1 Maart 1908 het zoo weinig bekende binnenland door, van Oost naar West, van Noord naar Zuid, alles nederwerpend wat zich verzette, ook in de streek waar de tin-expeditie échee geleden had, daarmede het sprookje van de ontoegankelijkheid der inlandsche schuilplaatsen aantoonend. Toen de schrik er goed in zat, kwam de beurt weer aan het bestuur, hetwelk in den aanvang een in hoofdzaak militair karakter droeg. Met het civiel gezag over Oost-Flores en Endeh werd de opvolger van Christoffel, de Kapitein Spruijt belast, terwijl West-Flores vanaf de Nanga Pandan tot Manggarai onder den in 1906 naar Flores gezonden Controleur werd gebracht. Endeh werd herbouwd en de registratie en ontwapening werden aangevangen met z. v. m. gelijktijdige belastingheffing en aanleg en verbetering van wegen. Ingevolge Ind. Stb. 1907 n° 208 trad die Controleur nu als chef van de geheele Afdeeling Flores w. o. de Soloreilanden (Adonara, Solor en Lomblem) op, alhoewel zooals boven gezegd tijdelijk zijne bevoegdheid over een deel van het gebied aan een militair was gedelegeerd. In 1910 werd Zuid-Flores als een afzonderlijke onderafdeeling onder een civiel-gezaghebber gesteld.

Om een beter bestuurszicht op het eiland Soembawa mogelijk te maken, werd dit met het onder het sultanaat Bima ressorteerende en op Flores gelegen Manggarai, bij Ind. Stb. 1909 no. 129 bij het gewest Timor gevoegd. Van dit gebied wordt weinig vernomen; over het geheel is het er rustig, behoudens eenig verzet in Augustus 1909 tengevolge van de verplaatsing der hoofdplaats van een der daloeschappen (districten), welk verzet spoedig gebroken was. Sedert 1912 is ook in dit gebied te Reo een civiel bestuurder, die in overleg met een gevolmachtigde van den sultan van Bima ageert, terwijl bij Ind. Stb. 1914 n° 743 Manggarai in 1915 in twee onderafdeelingen gesplitst werd met civiele gezaghebbers te Reo en te Roeteng. Alleen in de onderafdeeling Adonara en Lomblem is het militair en civiel gezag nu nog in één hand vereenigd. Op Flores komen belasting- en heerdienstopstootjes van localen aard nu en dan nog voor; de tot dusver aan tucht niet gewende bevolking past zich slechts noode aan de nieuwe orde van zaken aan. Verbetering is echter allerwege te bespeuren en de politieke toestand mag thans over het algemeen gunstig worden genoemd.

Literatuur: 1). Van Lijnden, Bijdrage tot de kennis van Solor en omliggende eilanden, Nat. Tijdschr. v. N.-I., II, p. 317, 329. 2) Junghuhn, Java, III, p. 1265. — 3) Zollinger, Verslag eener reis naar Bima en naar eenige plaatsen op Flores etc., Verh. Bat. Gen. XXIII (1850), p. 12—17. — 4) Freiss, Indier, 1852, 5de Art. en later Reizen naar Manggarai enz. Tijdschr. Bat. Gen. IX, 1860, p. 443—531. — 5) Brumund, Indiana I. p. 121—140. — 6) Francis, Herinneringen uit den levensloop van een Ind. ambtenaar, Bat. 1856, II, p. 135, 142, 136, 183 en 190. — 7) Van de Velde, Gezichten van N.-I., p. 29. — 8) Buddingh, Reizen III, p. 332 en 279. — 9) Vosmaer, Bericht omtrent de kampong Geliting, Tijdschr. Bat. Gen. DL XI (1862). — 10) Kluppel, De Solor-eilanden, waarin over Larantoea, ib. XX (1873). — 11) Heynen, Het christendom op het eiland Flores, Studiën op gods., wetensch. en letterk. gebied, VIII, 1876, 's Hert. — 12) J. W. Visser, Baai van Rioem trigonometrisch opgeno-

men (Manuscript) 1861. — 13) Schets van de expeditie in de baai van Rioem, Verh. en Ber. aang. h. zeewezen, Amst. 1861, Pl. IV. — 14) Veth, Geogr. aantekeningen enz. Tijdschr. Aardr. Gen. I (1876), p. 180—87, zie ook „Het eiland Flores” Tijdschr. v. N.-I. 1855, II p. 153. — 15) Roos, Iets over Endeh, Tijdschr. Bat. Gen. XXIV (1877) p. 481—532. — 16) Riedel, The island of Flores, Rev. col. intern. 1886, I, p. 243. — 17) Kleian, Voetreis over het o. deel van Flores, Tijdschr. Bat. Gen. XXXIV, 1891, p. 485. — 18) Vorderman, Het journaal van Albert Colfs, Bat. 1888. — 19) Jacobsen, Reisen im O.I. Archipel, Pet's Mitt. 1890, p. 103. — 20) Van Schelle, Verslag van het onderzoek naar het voorkomen van tinertshoudende gronden op Flores, Bat. 1890. — 21) Midden-Flores, Terrein van actie der N. Flores-expeditie 1: 500.000, Bijv. v. d. Locomotief No. 225 Samarang 27 Sept 1890 en Ind. Milit. Tijdschrift 1893, II. — 22) Wichmann, Bericht über eine 1888—89 ausgeführte Reise etc. Tijdschr. Aardr. Gen. N. S. Dl. VIII (1891), p. 188—294. en Id. dl. IX, p. 273. — 23) Weber, Ethnogr. Notizen über Flores und Celebes. Int. Arch. f. Ethn. (suppl.) 1890. — 24) Hoedt, Verslag der reis naar de noordkust van W.-Flores, Tijdschr. Bat. Gen. XXXVI (1893) p. 281. — 25) Meerburg. Proeve eener beschrijving van land en volk van Midden-Manggarai, Tijdschr. Bat. Gen. XXXIV (1891) p. 434, en Dagboek dier reis, item XXXV (1892), p. 113. — 26) Couvreur, Een dienstreis benoorden Larantoea, Tijdschr. Aardr. Gen. 1908, p. 551. — 27) Beckering, Beschrijving der eilanden Adonare en Lomblem behorende tot de Solorgroep., Tijdschr. Aardr. Gen. 1911, p. 2. — 28) Pannekoek v. Rheden, Jaarb. Mijnwezen, 1911. — 29) Beker, Het oogst- en offerfeest bij den Nagehstam te Boa-wai, Bijdr. T. L. V. dl 67 (1913) — 4. — 30) H. B. Stapel, Het Manggaraische volk T. Bat. Gen. dl 56 (1914) p. 419. — 31) J. A. v. Staveren, De Rokka's van Midden Flores, T. Ind. T. L. V., Deel LVII afl 2, blz. 117 (1915). — 32) Wichmann, Over het tin van het eiland Flores. Verslag gewone vergadering der Wis- en Natuurk. Afd. der Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam 27 Juni 1914. Deel XXIII, blz. 215—231. — 33) Drie kratermeren op den vulkaan Gili Moetoe, T. A. G. 2e serie Deel XXXII (1915), p. 676. — Koloniale verslagen. — Zeemansgids Deel IV, 1912.

Voor de kaarten wordt verwezen naar den Catalogus van kaarten en Boekwerken. Afd. Hydrografie en naar de Schetskaart van Flores 1: 250.000 — 1911 (Topogr.).

FLORES-STRAAT, tusschen de O.kust van Flores en de eilanden Solor en Adonara is zeer verschillend van diepte en breedte. De Noord- en Zuid-ingang der straat zijn zeer nauw en vormen drempels. De eerste, het Nauw van Larantoea, loopt trechtervormig toe en is op sommige plaatsen slechts 0,6 K.M. breed, de diepte neemt hier af tot 23 M., maar dit nauw is volkomen schoon. Het midden-gedeelte der straat, waarin Straat Solor uitmondt, is een wijde, zeer diepe kom en het Zuid-gedeelte, straat Lewotobi is weder smal en betrekkelijk ondiep, de breedte is evenwel nergens minder dan 3 K.M., de minste diepte 20 M. Vóór en in deze laatste straat liggen een viertal kleine, steile rotseilanden, waarvan Kambing, het grootste en zuidelijkste, 36 M. hoog, een uitstekend zeemerk oplevert. Op grooten afstand verkent men dezen ingang aan de vulkanen Lobetobi op de ZO. punt van Flores, de Laki-Laki spits, kegelvormig en bijna

altijd rookende, en den Perampocan zwaar, massief als een N.W.—Z.O. strekkenden rug. Voor verkenning van om de Noord heeft men de vulkanen Ili Mandiri met twee bijna even hooge toppen en den regelmatig kegelvormigen Boling. Aan den voet van den eersten ligt op den Floreswal, bij den Z. uitloop van het Noordernauw, Larantoea, de hoofdzetel van de Roomsche katholieke missie in deze streken, met een veilige reede, waar men buiten het zware tij ligt.

De vertikale waterbeweging is gemengd met overheerschend dubbeldaagsch karakter. De stroom loopt ongeveer om de 6 uur heen en weder en is in straat Larantoea buitengewoon sterk, uiteenlopende van 6 tot 16 K.M. per uur. Deze sterke stroomen gaan gepaard met warrelingen, zoodat de doorvaart voor zwakke stoomers ondoenlijk kan zijn en voor groote schepen groote oplettendheid eischt. In straat Lewotobi bereikt de stroom op verre na niet zulke snelheden en blijft steeds beneden 5 K.M. in het uur; de meeste stroom loopt hier onder den Floreswal en wel sterk overheerschend om de N.O. In de diepe, wijde kom midden in de straat loopen slechts zwakke getijstroomen. Zie Zeemansgids O. I. Arch. IV.

FLORES-ZEE beN. Soembawa en Flores en afgesloten door de Paternoster- en de Postiljon-eilanden en door de eilanden Z.O. van Saleier, is een meer dan 5000 M. diep bekken, dat door de betrekkelijk weinig diepe straten Sapeh, Linta en Molo, tusschen Soembawa en Flores, in verbinding staat met den Indischen Oceaan.

De moessons zijn in de Flores-zee zwakker dan in de daar beW. gelegen Bali-zee. De April-kentering duurt korter en heeft minder rondlopende winden, de O.Z.O. moesson zet niet zoo krachtig in en verflauwt eerder, de November kentering is geprononceerder, de West-moesson waait N.lijker en de krachtig, regelmatig doorstaande wind in Januari is flauwer en waait minder constant. Reeds in het begin van April is de O.Z.O. wind overheerschend, maar in deze maand en in Mei worden rondlopende en veranderlijke winden nog dikwijls waargenomen. Alleen in Juni, Juli en Augustus staat de Z.O. moesson geregeld en vrij krachtig door, gedurende September en October gaat deze af, op dezelfde wijze als hij in April en Mei opkwam. November is de kenteringmaand met rondlopende winden en in December begint de Westmoesson, waarop men dan evenwel nog geen staat kan maken, vooral overdag niet. Alleen gedurende Januari staat de Westmoesson geregeld door, in Februari is de wind flauw. In Maart komen reeds N.lijke en O.lijke winden voor en is stilte niet zeldzaam.

Land- en zeewind zijn in zooverre merkbaar, dat de beide moessons 's nachts geregeld doorstaan dan overdag; 's nachts is de wind Z.lijker, overdag N.lijker. Harde wind is zeldzaam, buien komen het geheele jaar door voor. In de bocht van Maeumere en daarvóór heeft men in Juni, Juli en Augustus dikwijls dagen lang stevig doorstaande Z.lijke winden, welke over de laagte tusschen de bergen der Zuidkust komen.

Het weer in de Flores-zee is mooi en vast. In den Westmoesson en daaropvolgende kentering is het veelal bewolkt en heeft men zeer helder zicht, behalve wanneer de wind naar het Z. draait. In het begin van den O.Z.O. moesson klaart de hemel op, maar wordt het zicht door de toenemende heigheid voortdurend slechter tot dit in het laatst van Oe-ber, weer begint te beteren.

De warmte is in beide moessons niet hinderlijk; in den O.Z.O. moesson kan het 's nachts bepaald koud zijn, overdag maakt de frissche bries de temperatuur dragelijk. In den Westmoesson is het over het algemeen ook niet te warm, hoewel de nachten lang zoo koel niet zijn; slechts de kenteringen zijn warm en drukkend.

De regenval is niet belangrijk, natte en droge seizoenen zijn scherp afgescheiden; de meeste regen valt van December tot April, vooral in de laatste maand zijn de regenbuien zwaar; Juli, Augustus en September zijn nagenoeg volkomen droog.

In de straten tusschen de eilanden staat, gedurende beide moessons, de wind soms stijf door in de richting van den trechter, hoe nauwer de straat, hoe krachtiger de wind. In den O.Z.O. moesson loopt een stroom om de Z.W., in den Westmoesson een om de Z.O.

De toestand der zee is over het algemeen gunstig; soms komt echter, zonder direct waarneembare oorzaak, een vrij hooge deining voor. In den Westmoesson is de zee kalme, aangezien wind en zee dan met elkaar mede loopen; in den O.Z.O. moesson, is dit niet het geval en komt zee en hooge zee dikwijls voor.

De vertikale waterbeweging is gemengd met dubbeldeels karakter. Het getij is het zwakst in het N.gedeelte der Flores-zee, de rijzing te Bonerate loopt uiteen van ruim 1 M. tot een enkelen d.M.; om de Z. en om de O. neemt het getij in belangrijkheid toe, te Bima bedraagt de rijzing ruim 1,5 tot 0,5 M., te Maoemere bijna 3 M. tot enkele dM. Zie Zeemansgids O. I. Arch. IV en voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

FLUITBEKVISCH (*Fistularia*). Naam van vischsoorten uit de zeeën der heete streken met een zeer verlengden snuit, welke aan het uiteinde door de mondopening doorboord is, overeenkomende in vorm met den bek der naaldvisschen, waarmede zij verwant zijn (zie VISSCHEN). Maleisch: *Tolop*; in de Molukken *Trompetta* genaamd.

FLYRIVIER. Vormt voor een klein gedeelte de grens van de Nederlandsche met de Britsche bezittingen op Nieuw-Guinea. (Ind. Stb. 1895 no. 220). Zij vindt haar oorsprong dicht bij de grens tusschen Britsch en Duitsch Nieuw-Guinea en mondt met een groote delta uit in de Papoea golf. Zij werd in 1843 ontdekt; in 1875 door L. M. d'Albertyn en Mc Farlane 50 KM., in 1876 door d'Albertyn 800 K.M. en in 1890 door Mc Gregor 970 KM. opgevaren.

FOEHR. Naam op de Kei-eilanden van een Honigzuiger, *Philemon plumigenis*; op de Aroe-eilanden heet *Philemon novae-guineae* Wakoe; de Maleische zeelui noemen hem Boeroeng-siang (Morgenvogel), een naam dien hij ook op Nieuw-Guinea draagt.

FOEJA. Zie KLEEDING.

FOELIE. Zie NOTEMUSKAAT.

FOENAI. Landschap behorende tot de onderafdeeling Koepang der afdeeling Zuid-Timor en Eilanden van de residentie Timor en Ond. De Radja woont in het zuidoosten van het rondom de hoofplaats gelegen Gouvernementsgrondgebied.

FOENICULUM VULGARE L. Zie ADAS.

FOFAK-BAAI. Een ruime baai met nauwen ingang aan de N.kust van het eiland Waigoe op ongeveer 130° 45' O.L. van Gr. De kusten zijn meest steil; de 0,6 K.M. breede ingang en de volkomen beschutte, ruim 7 K.M. lange baai zelve zijn schoon en van niet te groote diepte. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. V.

FORT DE KOCK. Hoofdplaats der vroegere Residentie Padangsche Bovenlanden op Sumatra, gelegen op het plateau van Agam, aan den oostelijken rand van het bekende Karbouwengat (zie daarvoor OUD AGAM), in de onmiddellijke nabijheid van Merapi en Singgalang. De plaats ligt juist op de waterscheiding tusschen de Agamrivier en de Masang, dus tusschen die van de Straat van Malaka en den Indischen Oceaan. Door de hooge ligging van 900 M. boven den zeespiegel heeft Fort de Kock het klimaat van een Zuid-Europeeschen zomer, met heerlijk koele nachten. De gemiddelde temperatuur is er 21° C. Door weersinvloeden kan in enkele uren de temperatuur aanmerkelijk afnemen, waardoor het er wel eens guur is als op een een Hollandschen herfst dag. De gemidd. jaarlijksche regenval is er 2336 m.M.; het regent er juist voldoende voor de teelt van allerlei Europeesche bloemen in den vollen grond. Fort de Kock staat dan ook bekend als een dorado voor rozen, die alleen te lijden hebben van teorsche regenbuien in den regentijd (October—Januari).

Het fort De Kock, eerst Sterrenschans geheeten, werd in November 1825 op den Boekit Tinggi, een heuvel aan den Olijken rand van het Karbouwengat, opgeworpen door den kapitein Bauer, nadat hij bij Soengai Landir (ten W. van het Karbouwengat) een afd. Padri's had verslagen. Dit fort werd de hoofdpl. der residentie Pad. Bovenlanden en de zetel van den Resident; bij de gew. reorganisatie van 1913 is de residentie opgeheven. De hoofdpl. is bij de Inlanders Boekit Tinggi blijven heeten. Fort de Kock is bekend door de Woensdag- en Zaterdagmarkten, welke op de fraaie passer worden gehouden; sedert 1906 zijn hier ruime markt-, visch- en vleeschhallen gebouwd, alle het eigendom der bevolking van de nagri's in Oud Agam. Op mooie dagen wordt de Zaterdagmarkt (die het drukst is) wel door 40.000 menschen bezocht, die van wijd en zijde per trein, per bendy of te voet aankomen. Het feit dat hier zoo vele wegen samenkomen, maakt F. de K. tot de belangrijkste marktplaats. Fort de Kock ligt aan den „grooten postweg“, den eersten grooten transportweg, van Padang naar Pajo Koemboeh, dien het Nederlandsch bestuur liet aanleggen. De afstand naar Padang is 91 $\frac{3}{4}$ K.M., die naar Pajo Koemboeh 33 $\frac{1}{4}$ K.M. De weg naar Pajo Koemboeh, waarlangs de spoorlijn is aangelegd, leidt over het ruim 11 K.M. O.lijk gelegen Baso; hier slaat in Z.O.lijke richting een rijweg af naar Tabat Patah (en Fort van der Capellen), in 1906 aangelegd als verbetering van den zoogenaamden „weg der zeven oorlammen“, een paardenpad, dat dien naam kreeg door het aantal oorlammen, dat vroeger aan de soldaten werd uitgedeeld bij een marsch in dit zware terrein. Naar het Z. is Fort de Kock verbonden met Padang Pandjang (ruim 18 K.M.) door weg en spoor, welke over het zadel tusschen Merapi en Singgalang loopen. Naar het N. is Fort de Kock met Loeboek Sikaping verbonden (79 $\frac{1}{2}$ K.M.); in het belang van het verkeer langs dezen weg, en om de noordelijke landstreken, evenals de onderaf. Fort van der Capellen meer aan te sluiten aan de spoorlijn, is op 1 Mei 1915 een Gouv. automobiëldienst geopend; het direct beheer is in handen van een administrateur te Fort de Kock, den zetel van den dienst; een werktuigkundige staat hem terzijde. Talrijke goede wegen verbinden de voornaamste nagri's in Oud Agam met elkaar en met de hoofdplaats. De alhier gehouden jaarmarkten (Pakan Malam) droegen veel bij tot meerdere bekendheid van de

producten van het land en tot bevordering van industrie en huisvlucht. Een leiding voorziet de stad van helder bronwater van Soengai Tanang aan den voet van den Singgalang, waar in 1906 een groot zwembad werd aangelegd. Er zijn te Fort de Kock een Europeesche school, een Kweekschool voor Inl. onderwijzers, een Holl. Maleische school, en eenige Gouv. lagere scholen voor Inlanders. De plaats telde in 1915: 315 Europeanen, 650 Vreemde Oosterlingen en $\pm$ 1550 Inlanders. (Zie verder OUD AGAM).

FORT DU BUS. Naam van de versterking, waarin de eerste Nederlandsche nederzetting op Nieuw-Guinea was gelegd. Ze werd opgericht in 1828 en was gelegen bij Lobo aan de Triton-baai in de Zuidwestkust van het eiland op 3° 43' 30" Z.B. en 134° 15' 41" O.L. Die nederzetting geschiedde om tegenover de andere Europeesche mogendheden feitelijk het bezitsrecht te toonen op het westelijk deel van Guinea. Toen dan ook op den 24 Augustus van dat jaar de vlag op de, nog onvoltooide, versterking werd geheschen, verklaarde de commissaris der Indische regering, in naam en van wege den Koning der Nederlanden bezit te nemen van dat gedeelte, dat begrensd werd door de kustlijn gelegen tusschen de 141° O.L. op de zuidkust, noordwest en noordwaarts verder loopende tot aan kaap Goede Hoop (T. Jamoersba) op de noordkust.

De versterking bestond uit een dubbelgepalissadeerde, vierkante redoute, aanvankelijk slechts met een binnenruimte lang en breed 25 Ned. ellen en met een bezetting van 11 Europ. en 20 inl. militairen, onder bevel van een 2e luitenant der infanterie. Later werd de redoute vergroot en hare bezetting versterkt. Ongunstig gelegen, nabij een moerasig terrein en een zwaar af bosch, had de bezetting reeds van den aanvang af buitengewoon te lijden van ziekte en van aanvallen van Ceramers en inboorlingen. Hoewel later de bevolking minder vijandschap toonde, waren de verliezen, welke de kleine bezetting door ziekte leed, zóo groot, dat in het jaar 1836 moest worden besloten de redoute af te breken en de nederzetting op te heffen.

De treurige lotgevallen van de bezetting van het Fort du Bus zijn uitvoerig beschreven in A. Haga, Nederlandsch Nieuw-Guinea, 1884. Deel II, blz. 24—67.

FORT VAN DER CAPELLEN. Onderafd. der afd. Tanah Datar, Residentie Sum. Westk., met gelijknamige hoofdpl. (Inl. naam Batoe Sangkar), standpl. van een Controleur b/h B.B. Zij omvat het eigenlijke Tanah Datar, „de bakermat der Minangkabauers”, de landstreek ten Z.O. van den Merapi, het stroomgebied der Ombilin-rivier, speciaal van haar linker-zijtakken de Bangkawas en de Selo; de Bangkawas, die op de Z.helling van den Merapi ontspringt, stroomt langs Pariangan (zie aldaar) en door de Larèh nan Pandjaug; — de Selo, die ontspringt op de O.lijke helling van den Merapi, stroomt tusschen dezen en den Sago, van welke vulkanen zij het water ontvangt door verschillende beken, o.w. genoemd worden de Kapoepoean (zie Andalas) en de Batang Sigaroenggoeng, waaraan Fort van der Capellen ligt. De Selo stroomt verder langs den W.lijken voet van den Goenoeng Bongsoe (Minangk. Bonsoe), die even ten O. van Fort van der Capellen ligt. Aan den voet van dien berg, leefden bij Batoe Patah de vorsten van Pagar Roejoeng, de nazaten van de Hindoesche vorsten, die daar regeerden en van wier aanwezigheid op die plaats en in den omtrek tal van bewijzen zijn overgebleven in den vorm van

versierde en beschreven steenen. Men vindt die te Pagar Roejoeng, Tandjoeng, Pariangan, Limo Kaoem, Boekit Goembak, Ponggonan, Batoe Bapahat en Soeroaso (zie bij die namen, en vgl. Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 41, Nos. 17—42).

De Merapi beheerscht geheel deze landstreek, die door haar zeer geaccidenteerd terrein slechts tegen overmatig hooge kosten door een spoorlijn aan het net van Sum. Westk. verbonden kan worden. Met 1 Mei 1915 werd echter een Gouvernements autobusdienst in de Padangsche bovenlanden ingesteld, welke ook de onderafdeeling Fort van der Capellen aansluiting aan bedoeld spoorwegnet verschafte. Het eigenlijke Tanah Datar is slechts vruchtbaar, waar het terrein uit verweerde vulkanische producten bestaat; de irrigatie laat nog te wenschen over, doch getracht wordt hierin te voorzien door de Selo op te stuwen en het water af te leiden, zooals in het klein reeds door de Hindoe's werd gedaan bij Batoe Bapahat (zie aldaar).

Fort van der Capellen, dat op een hoogte van 461 M. ligt, heeft een aangenaam klimaat, de nachten zijn koel, de gemidd. jaarlijksche regenval bedraagt 1639 m.M.; in het midden van het jaar heerschen krachtige valwinden, waarschijnlijk als gevolg van de ligging ten opzichte van den Merapi — in het algemeen doet de wind hier een groot verschil ontstaan met het klimaat van het ongeveer even hooge, doch windzwakke Pajo Koemboeh.

De onderafd. is doorsneden van goede wegen; Fort van der Capellen is in N. richting via Tabat Patah (16½ K.M.), en Baso verbonden met Fort de Kock (36 K.M.) en ook met Pajo Koemboeh (via Tabat Patah en Piladang; afst. F. v. d. C. — P.K. 38 K.M.). In W.lijke richting is de hoofdpl. via Simaboer en Pariangan verbonden met de spoorhalte Koeboe Karambil (21 K.M.), in Z.lijke richting met de halte Ombilin aan het Singkarakmeer (18½ K.M.), terwijl in Z.O.lijke richting de minst geaccidenteerde rijweg loopt, die bij Sitangkai (30 K.M.) N.lijk ombuigt naar het bijna 8 K.M. verwijderde Boeo (zie aldaar) en welke weg bij Goegoek Tjino een zijtak naar Sawah Loento (via Talawi) heeft.

Een bekend goed uitvoer-product is de cassia; de beste dezer Sumatra-kaneel levert Andalas, tegen de helling van den Marapalam, op den weg naar Lintau. Bij de gew. reorg. van 1913 (Ind. Stb. 321) is de onderafd. verdeeld in de districten Pariangan, Soeroaso, Soengai Tarap en Lintau. Het fort „van der Capellen” is in 1822 afgebakend in de onmiddellijke nabijheid van den lava-heuvel Batoe Sangkar, door den kolonel Raaff, die bij de achtervolging der Padri's na een gevecht bij Goeroen (1—4 Maart), tot hier doordrong. Het is de eerste definitieve vestiging der Nederlanders in de Pad. bovenlanden; den 26sten Maart hadden er de eerste besprekingen plaats met de volkshoofden van Tanah Datar; de oude benteng is tot Gouv. school verbouwd. Donnerdags wordt op de fraaie pasar (ijzeren hallen) een zeer drukke markt gehouden; een waterleiding is in aanleg. Na Fort van der Capellen zijn de voornaamste plaatsen in de districten Pariangan, Soeroaso en Soengai Tarap: Simawang aan den O.lijken oever van het Singkarakmeer (tot 1913 een laras der onderafd. Padang Tandjjang), Pariangan (zie aldaar), Simaboer (belangrijke Maandag-markt), Soengai Djamboe, Parambahan (markt), Tabat, Limo Kaoem (markt), Goeroen, Soengai Tarap (markt), Tandjoeng Alam, Salimpaoeng (zie aldaar), Rau Rau (markt, blikslagerij, ook door vrouwen

beoefend), Koemango (markt; bakermat der Minangk. marskramers), Soemanik (markt), Soengajang en Tandjoeng (belangrijke pasars), Minangkabau, Rambatan (markt), Soeroaso (markt, zie aldaar). Voor het district Lintau, zie LINTAU en BOEO.

FOSSO. Feesten ter eere van de geesten door de heidenen van de Minahasa en elders gegeven. Voor bijzonderheden zie MINAHASA.

FRAMBOESIA TROPICA is een, in de tropen endemisch voorkomende, slepend verloopende, algemeen besmettelijke ziekte, die overentbaar is van de eene persoon op de andere, zich kenmerkt door het optreden van eigenaardige knobbels op de huid, en veroorzaakt wordt door een specifiek mikro-organisme, de door Castellani in 1905 ontdekte *spirochaete pertenuis s. pallidula*. Deze mikrobe heeft veel overeenkomst met de in datzelfde jaar door Schaudinn bij Syphilis gevonden *spirochaete pallida*. Zij onderscheidt zich echter volgens Von Prowazek van deze, doordat zij een weinig dikker is, haar windingen niet zoo stijl en regelmatig zijn, haar uiteinde dikwijls haakvormig is omgebogen, het lichaam niet zoo elastisch en bestendig van vorm is, niet zoo regelmatig zweepdraadvormige eindaanhangsels vertoont, aan het uiteinde stomper is, een eindzweepdraad zelden kan worden aangetoond, en duidelijke lengtedeelingen aanwezig zijn.

De overentbaarheid dezer ziekte van persoon op persoon werd reeds in 1848 aangetoond door Paulet, die 14 negers er mede besmette, en bij hen na verloop van 10—20 dagen een knobbel zag optreden, die bij 10 der geënte personen ontstond op de plaats van inenting. In onze koloniën werd in 1881 door Char-louis dezelfde proef met denzelfden uitslag herhaald. De framboesia tropica werd reeds door Jacob Bon-tius beschreven in zijn werk *Historiae naturalis et medicae orientalis libri sex* (1629) onder den naam van „*d'Amboynsche pokken*”. Naar het uiterlijk van den tot volle ontwikkeling gekomen knobbel en diens gelijkenis op een framboos werd aan deze ziekte in 1759 door Sauvages de naam van *framboesia tropica* gegeven. De Fransen noemen haar *Pian*, naar den naam, die er door de inboorlingen op de Antillen aan gegeven wordt; de Engelschen *Yaws*, in navolging van de West-Afrikaansche negers. Op Java noemen de inlanders haar *patèk* op de Oelassers en de Ambonsche eilanden wordt zij *boba*, op Ternate *bobento*, op Benkoelen *nambi*, op Deli *poeroe* genoemd, terwijl ook nog de Maleische namen *doodoeg* en *salempara* gebezigd worden.

Volgens Kayser komt in onze koloniën framboesia meer voor bij inlanders dan bij Chineezers, en onder de inlandische lijdens meer bij kinderen dan bij volwassen personen.

De framboesia begint met een primaire aandoening, die gewoonlijk 2 weken tot 2 maanden na de besmetting optreedt. Volgens sommige schrijvers gaan aan dit optreden algemeene verschijnselen vooraf, zooals koorts en pijn in de ledematen. De meeste schrijvers geven aan, dat deze primaire aandoening volkomen overeenkomt met de later optredende efflorescenties, en zij zou dus het uiterlijk moeten vertoonen van een typischen framboesia-knobbel. Kayser nam herhaaldelijk waar aan de onderste ledematen een zweer, met een eigenaardig woekerenden bodem, waarvan de randen niet ondermijnd, maar geïnfilteerd waren, en die de grootte bereikte van een kwartje tot een rijksdaalder. Daar hij hierop een algemeene uitbraak zag volgen, is hij geneigd deze zweer te beschouwen als de primaire aan-

doening. Gewoonlijk krijgt men echter deze laatste niet te zien, en komen de lijdens eerst onder behandeling als de huid met talrijke knobbels bedekt is. De primaire aandoening zetelt gewoonlijk op de onderste lichaams helft, bij kinderen dikwijls op de lippen (*mother yaw*, *iboe boba*). Nadat deze eenigen tijd heeft bestaan, ontwikkelen zich gewoonlijk vrij plotseling vlekken, papels en andere veranderingen op verschillende plaatsen der huid. Aan deze algemeene uitbraak gaan dikwijls, maar lang niet altijd, algemeene verschijnselen vooraf: gevoel van onwel zijn, lichte temperatuursverhoging, pijn in de ledematen en in de gewrichten, lichte maag- en darmstoornissen, slechte slaap, delirien, maar vooral nachtelijke hoofdpijnen. Als een van de eerste verschijnselen zag Kaijser op den romp, het gezicht en voornamelijk op bovenarmen en beenen, grijswitte, onregelmatige vlekken optreden, waarop zich puntvormige verhevenheden bevinden. Deze vlekken, stuiver tot rijksdaalder groot, zijn meestal niet scherp begrensd, en jeuken een weinig. Op de handen en de voeten zag hij die vlekken nooit. Zij kunnen weer geheel verdwijnen, of men ziet uit hen zich de latere efflorescenties ontwikkelen. In de eerste plaats treden dan papels op, soms vrij spits, zoodat zij den vorm en de grootte hebben van een halve rijstkorrel. Zij zijn grijswit van kleur, lichter gekleurd dan de omgeving, en hebben op den top een geelachtig epidermisschubje, dat óf geheel droog is, óf waaronder zich een spoor grijs-grauw vocht bevindt. Deze papels kunnen over het geheele lichaam voorkomen, doch niet op het behaarde hoofd. De papels verdwijnen, of uit hen ontwikkelen zich de karakteristieke framboesia-knobbels. Dit zijn vlakke verhevenheden, rond of ovaal, ter grootte van een stuivertje tot een kwartje, gewoonlijk slechts een paar m.M. hoog, bedekt met een geelachtige korst, en omgeven door een rooden, ietwat geïnfilteerden zoom. Verwijderd men de korst, dan vindt men daaronder een papillaire woekering, bedekt met een grijs grauw beslag, en waarin enkele capillaire bloedingen zichtbaar zijn. De korst kan indrogen en de papels verdwijnen, onder achterlating van een vlek, die later óf donker gekleurd, óf juist pigmentarm is. In andere gevallen groeien de papillaire woekeringen verder uit, de korst wordt dunner, verdwijnt, en de typische gezwelletjes, die op framboezen gelijken, komen bloot. Zij bereiken de grootte van een erwt tot die van een knikker. Zeer dikwijls ziet men de dicht bijeenstaande ineenvloeien en een groote, woekerende massa vormen. Het meest komt dit voor bij de lichaamsopeningen, om den mond, den neus, op de oogleden, om den anus en de genitalien. Zeer veelvuldig vormen deze woekeringen kringen, doordien het centrum geneest, terwijl zij zich peripheer uitbreiden (ringworm yaws). Meestal is de rand dezer kringen onderbroken, en vindt men half-cirkel- of hoefijzervormige gezwollen, die gedeeltelijk uit vrije, gedeeltelijk uit met korsten bedekte woekeringen bestaan. Het aantal woekerende papels en kringen kan tot in de honderden loopen. Zij kunnen op het geheele lichaam voorkomen, waarbij soms zelfs het behaarde hoofd niet gespaard blijft. Bij de genezing drogen zij in, en worden vlakker, om ten slotte geheel te verdwijnen, met achterlating van een meestal gepigmenteerden, soms pigmentvrije plek.

In de handpalmen en op de voetzolen vertoont de ziekte een eigenaardig beeld. Er ontwikkelen zich onder de dikke opperhuid aldaar papillaire woekeringen, die zeer pijnlijk zijn, en eerst zichtbaar worden als de opperhuid berst, en zij door een kloof naar buiten komen. Verwijderd men de wanden van die

kloof, dan blijkt het, dat veelal de woekeringen grooter zijn, dan men oppervlakkig zou meenen: Okkernootgroote knobbels zijn lang niet zeldzaam. Zij komen het meest voor bij volwassen mannen aan de voetzolen, en worden *boeboel*, *kraboe*, *noemboe*, ook wel *poenah* genoemd.

Kayser beschrijft een tweede aandoening in de handpalmen en op de voetzolen voorkomende als uiting eener framboesiabesmetting, bestaande in droge, schilferende plekken, in wier midden de huid gedeeltelijk glad en verdund is, terwijl hun rand ietwat geïnfilteerd kan zijn. De omgevende epidermis is aan de binnenzijde los en aan de buitenzijde vast, zoodat de vlekken als het ware door een schilferkraag omgeven zijn. Om en onder het nagelbed komen ook framboesiaknobbels voor; somtijds is de geheele nagel omgeven door een verdikten wal van papillomateuse woekeringen. Op het gehele en in de keel zijn nog nooit framboesiaknobbels waargenomen. Of zij voorkomen in de inwendige organen is niet bekend, en bovendien moeilijk vast te stellen. Er bestaat bij lijders aan framboesia gewoonlijk een algemeene, niet pijnlijke vergrooing der lymphklieren.

De ziekte kan jaren lang duren, gedurende welk tijdsverloop tijdperken van schijnbare genezing worden afgewisseld door nieuwe uitbraken. In de symptoomlooze periode is de lijder voor een nieuwe besmetting van buiten immuun. Het algemeen bevinden blijft meestal goed, soms echter vermageren de lijders, en een enkele maal komt door uitputting ook wel eens een sterfgeval voor.

De inlanders behandelen patèk met sulphas cupri (*troesi*), waarvan met bedak of sirihkalk een papje wordt gemaakt, dat op de knobbels wordt gelegd, en daarop blijft kleven. Soms wordt ook wel een gekauwde sirihpruim gebruikt. De beste middelen ter behandeling zijn kwikpraeparaten, jodetum kalicum en salvarsan.

Door velen wordt de framboesia gehouden voor een gewijzigden vorm van syphilis. „Het verschil in de verschijnselen zou dan afhankelijk zijn van ras, levensgewoonten, en misschien van andere, nog onbekende voorwaarden” (Kayser). Deze meening berust op de groote overeenkomst in het klinisch verloop der beide ziekten, de overeenkomst van het bij beide ziekten gevonden mikro-organisme, de bij beide ziekten positief uitvallende zoogen. Wassermannsche reactie, en de geheel gelijklooiende therapie. Ofschoon des ondanks deze opvatting onwaarschijnlijk is te achten, omdat bij dezelfde volkstammen zoowel framboesia als syphilis voorkomt, is bovendien door de experimenteele onderzoekingen van Neisser, Baermann en Halberstädter op apen (*macacus*, gibbon, oerang oetan) hare onjuistheid gebleken. De genoemde apensoorten konden met framboesia worden besmet, en waren dan nog gevoelig voor een besmetting met syphilis. Omgekeerd konden met syphilis besmette apen nog met framboesia worden besmet. Dit zou niet het geval zijn als syphilis en framboesia uitingen waren van dezelfde ziekte.

Literatuur. J. D. Kayser. Voordrachten over tropische huidziekten. Batavia 1911. — Neisser, Baermann, Halberstädter. Experimentelle Versuche über Framboesia tropica an Affen. Münch. med. Wochenschr. 1906. — Halberstädter. Weitere Untersuchungen über Framboesia tropica an Affen. Arbeiten aus dem Kaiserl. Gesundheitsamte, Band 26, 1907. — Charlovis. Vierteljahrschr. für Dermatologie und Syphilis, 1881.

FRANCIS (EMANUEL). Geb. 7 Maart 1798 uit

Engelsche ouders te Alapé bij Cochin (kust van Malabar), trad hij vroegtijdig in Britschen zedienst, dien hij echter tengevolge van de stranding van zijn schip in 1815 verliet om in burgerlijken dienst bij het Engelsche bestuur te Bantam als klerk overtegaan. Bij de overneming der bezittingen in den archipel trad hij in Nederlandschen dienst, werd in 1818 assistent bij het revenue depart. en in 1819 commies bij de hoofd-inspectie van financiën. Weldra werd hij voor verschillende zendingen gebezigd en in 1821 aan den Commissaris voor Borneo, in 1823 aan dien voor Palembang en Billiton en in 1824 aan dien voor Makassar toegevoegd, en verwierf zich daardoor eene uitgebreide kennis der Buitenbezittingen. Op Java was hij van 1822—1823 werkzaam als opziener 1ste klasse der landel. inkomsten te Pandeglang (Bantam) en, na in 1825 benoemd te zijn als ass.-res. te Padang, van 1826—1828 assistent-res. te Bantam. Daarna werd hij weder in de Buitenbez. geplaatst; in 1826 als assist.-res. te Benkoelen, in 1831 als Commissaris voor Timor en in 1832 voor Borneo's Westkust, in 1833 als adjunct-commissaris voor de Buitenbez. Als resident van Sumatra's westkust (1834—1837) was hij getuige van de laatste worsteling der Padri's; daarbij kwam hij herhaalde malen in botsing met het militair gezag, tengevolge van zijne meening dat de burgerlijke bestuurders zelfs in oorlogszaken de leiding niet geheel aan die macht behoorden over te laten. Naar Java overgeplaatst, werd hij in 1838 res. van Rembang, in 1839 res. van Madioen, uit welke betrekking hij tengevolge van een verlof naar Nederland eervol ontslagen werd. Na zijne terugkomst werd Francis in 1846 Commissaris voor Menado, in 1848 inspecteur van financiën en verliet in 1851 's lands dienst om als president der Javasche bank op te treden. De functiën, aan dien post verbonden, werden 12 jaar door hem vervuld; daarna keerde hij naar Nederland terug, waar hij 3 Sept. 1880 te Delft overleed. Het Djati-gesticht te Batavia dankt zijn ontstaan aan het initiatief van Francis.

Van zijn hand zagen het licht o. a. de belangrijke „Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar”, 3 dln., Bat. 1856 en „De Regeeringsbeginselen van Ned.-Indië, getoetst aan de behoefte van Moederland en Kol.” Leiden 1864.

FRANJEPOOT. Behoort tot de strandloopers, doch de voorteenen zijn aan beide zijden voorzien van een lobvormig vlies; merkwaardig is zijne gewoonte om al zwemmende het voedsel te zoeken, dikwijls zeer ver in zee te zwemmen en de paring in het water te verrichten. In den Ind. archipel zijn twee soorten waargenomen (*Phalaropus hyperboreus* en *Crymophilus fulicarius*). Eerstgenoemde soort met een bijzonder fijnen bek komt op den doortrek algemeen in de Molukken voor.

FRANSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). In de eerste helft der 16de eeuw leefde in Dieppe de bekende reeder Jean Ango, die zijnen ondernemingsgeest toonde o.a. door het aanknoopen van handelsbetrekkingen met het Oosten. Misschien is hij door andere landgenooten in dezen voorafgegaan; er wordt althans gewaagd van vroegere pogingen. Maar dat hij met anderen tot dat doel schepen uitrustte, staat vast. Koning Frans I nam deel in de kosten, aan de expeditie verbonden, en toonde daardoor met de daad zijn minachting voor de pauselijke bul, die in de nieuwe werelden de grenslijn trok tusschen Spanje's gebied en dat van Portugal, zooals hij het eens in woorden deed, toen hij naar de clausule in Adams testament vroeg, waaraan zijne broe-

ders van het Iberische schiereiland het recht ontleenden, de nieuwe wereld onder elkander te verdeelen. Drie schepen vertrokken in 1527 uit Dieppe naar Azië, gedeeltelijk onder leiding van Portugeezen. Twee dier vaartuigen zagen den Maleischen archipel niet. Het derde schijnt Sumatra te hebben bereikt, waar het zou zijn gestrand en het scheepsvolk vermoord. De berichten zijn echter verward en tegenstrijdig. Meer zekerheid hebben wij omtrent een anderen tocht, eveneens van Dieppe uit ondernomen, en ook met medewerking van Anglo. Twee schepen, onder leiding der gebroeders Jean en Raoul Parmentier, maar onder voorlichting van een Portugees, vertrokken van daar in Maart of April 1529. In October bereikte men Sumatra's Westkust. Tikoe werd bezocht, Indrapoera aangedaan. Ziekten met veelvuldigen doodelijken afloop onder 't scheepsvolk (de beide Parmentiers stierven), en weinig resultaten van de pogingen om handelsbetrekkingen aan te knopen, leidden tot het besluit terug te keeren en den 22sten Januari 1530 werden de stevens weder naar het vaderland gewend, dat behouden werd bereikt.

Lang zou het duren, voordat een Fransche vlag opnieuw in den Maleischen archipel werd ontplooid. Wel werden in den tusschentijd Fransche schepen uitgerust naar andere landen buiten Europa, misschien ook naar Oost-Indië, maar pas in Mei 1601 verlieten opnieuw twee schepen voor rekening van eenige reeders van Saint-Malo, de Laval en de Vitré, een Fransche haven, ditmaal Saint-Malo, met bestemming naar de eilandenzee, en wel naar Atjeh. Beide bodems hadden mannen aan boord, die beschrijvingen van dezen tocht hebben gegeven, nl. François Martin de Vitré en François Pyard de Laval. Hollandsche en Engelsche zeelieden bevonden zich aan boord der schepen, welke stonden onder de leiding van Michel Frotet de la Bardelière et François Grou du Clos-neuf, die beide onderweg stierven. Een der bodems, de Corbin, verongelukte in Juli 1602 bij de Maladiven en Pyard, die de reis met dit schip medemaakte, beschreef zijne lotgevallen op die eilandengroep en elders in Azië. De Croissant, het andere schip, bereikte in Juli 1602 Atjeh; de bemanning werd beleefd ontvangen, handelsbetrekkingen werden aangeknoopt. In November werd de terugreis aanvaard, de Croissant verongelukte bij de Spaansche kust, de bemanning werd gered door Nederlandsche schepen.

Niet lang na deze niet schitterend geslaagde expeditie werd den 1sten Juni 1604 een Fransche Oost-Indische Compagnie opgericht, waaraan door Nederlanders in ruime mate werd deelgenomen. Het duurde echter jaren (tegenwerking onzer O. I. C. was een der oorzaken) en niet, dan nadat in 1615 eene reorganisatie dier Compagnie had plaats gevonden, door daaraan nieuwe krachten toe te voegen, dat een scheepstocht naar Indië werd ondernomen. Althans twee van de vier Fransche schepen, welke in 1617 de Nederlanders in Bantam kwamen veront-rusten, zijn door deze combinatie uitgezonden. Zij waren in 1616 uit de haven van Dieppe zeil gegaan onder bevel van Charles de Nets en Augustin de Beaulieu. In Februari 1617 kwamen zij voor Bantam, waar de Nederlandsche autoriteiten onmiddellijk en met goed succes hunne landgenooten, welke op die schepen dienst deden, trachtten in handen te krijgen, op grond van de bepalingen der Staten-Generaal, welke het in dienst treden onzer landgenooten ten behoeve van de vaart op Oost-Indië bij vreemden verbood. Deze maatregel was uitdrukke-

lijk door de Bewindhebbers, welke op de hoogte waren van deze onderneming, aan hunne vertegenwoordigers in 't Oosten gelast. Den Franschen werd door den Pangeran een loge te Bantam ingeruimd, maar hunne handelsoperatiën gelukten niet zeer goed, oneenig als zij onder elkander waren en onbekend met de commercieele toestanden daar. Toch dekte de lading van het ééne schip, dat in Frankrijk terug kwam (het andere werd verkocht) de kosten van den tocht. Niemand van deze expeditie bleef te Bantam achter.

Dit schip had nog niet den Maleischen archipel verlaten, toen de beide andere bodems, waarvan hierboven sprake was, Java bereikten. Deze waren voor rekening eener combinatie te Saint-Malo uitgerust, hadden via Koromandel het Maleische eiland bereikt, in Atjeh peper opgekocht en Malaka aangedaan. Aan hun hoofd stond, daar de Fransche bevelhebbers waren overleden, een Nederlander, Hans de Decker, een der vele landgenooten, die ook weder aan deze expeditie deel hadden genomen. Ook nu werden deze door de Nederlandsche autoriteiten te Bantam van de schepen gelicht. Deze laatste gingen echter nu veel verder: een der schepen werd aangehouden en later verbeurd verklaard. Dit geschiedde op grond, dat het schip elders in Azië zeeroof had gepleegd onder Nederlandsche vlag. Maar de bedoeling was, daardoor den Franschen te beletten, met Bantam handel te drijven. In Europa is hierover heel wat te doen geweest en onze O. I. Compagnie moest een aanmerkelijke som als schadevergoeding betalen. Het tweede schip was gelukkiger en keerde met een lading naar zijn land terug. Een factorij werd te Bantam gesticht.

In Frankrijk liet men zich door al deze bezwaren niet van de vaart op den archipel afschrikken. Reeds in October 1619 verlieten drie schepen, te Dieppe uitgerust, de haven van Honfleur onder bevel van Augustin de Beaulieu, die een beschrijving van den tocht heeft gegeven, en Robert Gravé. Ook deze expeditie had met veel bezwaren te kampen. Na gezamenlijk de Kaap de Goede Hoop te zijn omgevaren, scheidden de schepen van elkander; Gravé zette met één schip koers naar Bantam, De Beaulieu met de twee andere naar Koromandel, waar hij een lading voor Atjeh wilde innemen. In Juli 1620 kwam Gravé bij Sumatra in de nabijheid van Tikoe. Het volk was echter zoo door ziekten verzwakt, dat het schip niet meer kon worden bestuurd en Tikoe niet bereikt. Slechts een vierde van de bemanning was in leven, toen deze bodem, door een Nederlandsch vaartuig opgebracht, te Bantam aankwam. Onmiddellijk werd het weder vrijgelaten door den Raad van Defensie der vereenigde Engelschen en Nederlanders, die toen met de vloot van defensie Bantam blokkeerden. Ja, Gravé kreeg verlof, naar Bantam te gaan en daar de peper tot een vooraf vastgestelden prijs op te koopen, mits hij twee derden van het gekochte aan de Nederlanders en Engelschen afstond. Versterkt door een der andere Fransche schepen, door De Beaulieu hem toegezonden, ging Gravé naar Bantam, waar hij met toestemming van den Pangeran een huis bouwde. Hij hield zich echter niet aan de overeenkomst met zijne Europeesche concurrenten gesloten, en toen hij, na peper te hebben opgekocht, met zijn ééne schip (het andere moest hij wegens geldgebrek verkoopen) wilde vertrekken, werd dit op last van den Raad van Defensie in beslag genomen. Het geraakte later in brand. Ook deze handeling liet niet na, hare terugwerking in Europa te doen gevoelen. Gravé vertrok met de overgeblevenen

der zijnen naar Atjeh, waar hij De Beaulieu ontmoette.

Deze had Tikoe, dat toen onder Atjeh stond, in December 1620 bereikt. Hier werd hem geen handel toegestaan. Hij zond een der schepen nu naar Bantam en vertrok zelf naar Atjeh, waar hij in 't begin van 1621 aankwam. De Sultan wilde dezen hunnen concurrent als troef uitspelen tegen de Nederlanders en Engelschen, maar de peper stond hij hem daarom niet goedkoop af dan aan dezen en de handel in Tikoe werd hem niet ingeruimd. De Beaulieu zag dan ook geen voordeel in zijn verblijf op Atjeh, waar zijn volk door uitspattingen zeer verzwakte, en beproefde zijn geluk op 't Maleische schiereiland. Te vergeefs. In Atjeh teruggekeerd, vond hij daar Gravé op een Engelsch schip, gereed naar Europa te vertrekken. Thans verkreeg hij van den Sultan van Atjeh verlof, te Tikoe handel te drijven. In Januari 1622 had hij daar zijne lading vol en spoedig keerde hij naar Frankrijk terug. Maar de Compagnie was ontmoedigd.

De factorij daarentegen van Saint-Malo te Bantam breidde hare betrekkingen uit. Zij knoopte die aan met Atjeh, met Djambi, met Djapara, Makasser, enz. Ook andere pogingen om met den archipel in handelsbetrekkingen te blijven, schijnen van Frankrijk uit te zijn ondernomen. Er is weinig zekers van bekend. Alleen schijnt als vaststaand te mogen worden aangenomen, dat met al deze en de vroegere pogingen slechts werd beoogd het bevorderen van commercieele relatien, en dat niet aan het vestigen van staatkundigen invloed schijnt te zijn gedacht. Van 1622 tot minstens 1631 vindt men Franschen handelende op Makasser, later treft men hen nog aan in Atjeh, in 1682 worden ook zij tengevolge der bekende gebeurtenissen uit Bantam verdreven, waar zij nog een factorij hadden. De koloniale geschiedenis van Frankrijk echter heeft zich weinig bezig te houden met het Maleische eilandrijk: hare belangrijkste bladzijden zijn geschreven in Vóór-Indië en op de eilanden beoosten Afrika. Wél heeft Lodewijk XIV, voorgelicht door Nederlanders, groote plannen gehad op de Ambongroep en op Banda, op een station op Banka, maar het is bij plannen gebleven en in den archipel heeft de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, na de eerste mislukte pogingen, boven besproken, weinig te lijden gehad van de concurrentie der Franschen. Alleen de betrekkingen, welke François Caron, eens directeur-generaal van de Nederlandsche O. I. C., later gedurende enkele jaren de leider der Fransche aangelegenheden in het Oosten, ongeveer 1670 met Atjeh, Bantam, Makasser, enz. trachtte te onderhouden, dienen hier aangestipt. Wat in de eerste helft der 18de eeuw werd beraamd, handelsbetrekkingen met Atjeh en een vestiging op Nieuw-Guinea, was van weinig gewicht of liep op niets uit. Het gelukte echter den Franschen, de kruidnagelen en de muskaatnoot over te planten naar Mauritius, met welk doel in 1754, 1769 en 1771 van dat eiland uit naar het Oosten van den Maleischen archipel schepen werden gezonden. Maar de belangrijkste tochten, waarop Fransche schepen den Maleischen archipel aandeden, zijn de bekende ontdekkingsreizen, in de laatste helft der 18de eeuw, waaraan namen zijn verbonden als die van Bougainville, Entrecasteaux, enz. enz. Het bezoek in 1783 der vloot van den admiraal De Suffren als bondgenoot der O. I. C. was een gebeurtenis, die geenerlei inbreuk maakte op onze belangen en had niet tot doel betrekkingen van welken aard ook met de bewoners van den archipel aan te knopen. Dit te be-

schrijven behoort niet tot het bestek van dit artikel, zoomin als het verhaal van wat in de Napoleontische periode en wat daaraan vooraf is gegaan, de Franschen op Java hebben verricht en verzuimd te verrichten.

Literatuur. Behalve de bekende Nederlandsche koloniaal-geschiedkundige werken en de daár aangehaalde literatuur P. Bonnassieux. *Les grandes compagnies de commerce* (Paris, Plon, Nourrit, 1892), p. 253 ss.; D. Macpherson, *History of the European commerce with India* (London, Longman, enz. 1812) p. 254 ss.; P. Gaffarel. *Les colonies françaises* (Paris, Gerner Bailliére, 1880); F. Magon de Saint-Elier. *Tableaux historiques, politiques et pittoresques de l'Île de France I* (Port-Louis, 1839) p. 120, s. 167—172; H. Castonnet des Fosses. *L'Inde française avant Dupleix* (Paris, Angers, 1887); O. I. A. Collet, *L'île de Java, sous la domination française* (Bruxelles, Falk, 1910) en de daár aangehaalde literatuur.

J. E. H.

FRANSEN VAN DE PUTTE. Zie PUTTE (FRANSEN VAN DE).

FRAXINUS GRIFFITHII Clarke, fam. *Oleaceae*. Kedhang (JAV.), Kadjoé kedhang (JAV.), Boelen (JAV.), Selaton (JAV.), de Javaansche Esch, groote boom, die behalve in Oost-Java, ook in Voor-Indië en op de Philippijnen gevonden is. De bladeren worden gedroogd en met tabak gerookt als een onschadelijk opiumsurrogaat.

FREDERIK HENDRIK-EILAND. Zuidwest-hoek van Nieuw-Guinea, door een breedten zeearm — Moeli of Prinses Marianne-sstraat geheeten — van het overige eiland gescheiden en door de Bensbachkreek van het eiland Komoran of Silam. Het ontving zijn naam van de Marine in 1835 bij de eerste doorvaart van de Prinses Marianne-sstraat, waarbij het dus bleek dat dit gedeelte een groot eiland vormde. Door de bevolking wordt het Dolak genaamd.

Reeds in 1623 zette de ontdekkingsreiziger J. Carstensen, op zijn reis langs de zuidkust van Nieuw-Guinea, nabij Kaap Valsch, de uiterste westpunt van het eiland, voet aan wal, doch werd door het vijandig optreden der strandbevolking tot terugkeer naar boord genoodzaakt.

Aan de zeezijde is het eiland onvruchtbaar en schaars bevolkt; nabij de Moeli worden vele kampons en nederzettingen aangetroffen.

FREGATVOGEL. De Fregatvogel behoort tot de orde der Roeipootigen (*Steganopodes*). Hij heeft buitengewoon lange vleugels en een zeer langen diep gevorkten staart, zeer kleine pooten, bewoont rotsachtige kuststreken en wordt dikwijls zeer ver in zee aangetroffen, vliegt verbaasd hoog en lang, doch zwemt nooit, zou zelfs zich nooit in het water begeven, doch valt dikwijls vermoed op schepen neer, vooral bij hevige stormen. De kleine Fregatvogel (*Fregata ariel*) bewoont de Moluksche zee, is groen-zwart met een gelen keelzak. De groote soort (*Fregata aquila*) wordt in den geheelen Indischen archipel nu en dan aangetroffen. Deze vogels voeden zich met allerlei zeedieren en soms met den buit van andere vogels, dien zij zoo lang vervolgen, dat deze hun voedsel uitspuwen, hetgeen de Fregatvogels onder het vallen weder opvangen.

FREYCINETIA, fam. *Pandanaceae*. Klimplanten van dezelfde familie als de Pandanen, overal in Nederlandsch-Indië in de boomen klimmend te vinden.

FRIEDERICH (RUDOLPH HERMANN THEODOR), werd geboren 7 Januari 1817 te Coblenz als zoon van August Friedrich (de zoon teekende Frie-

derich) en Augusta von Pannewitz. Hij had zich aan de hoogeschole te Berlijn en Bonn in de Semitische talen, doch ook in het Sanskriet geoefend. Zijn vurige wensch was zijne studiën in Indië zelf en vooral in den Indischen archipel voort te zetten. Eigen middelen ontbraken hem echter, waarom hij zich wendde tot den hoogleeraar Taco Roorda te Delft (1844) en diens bemiddeling inriep om in eene wetenschappelijke betrekking door het Gouvernement naar Indië te worden gezonden. Toen hij daarop ten antwoord kreeg dat hertoe weinig vooruitzicht bestond, besloot hij dienst te nemen en koloniaal te worden. Hij kwam 7 Febr. 1844 te Harderwijk aan, werd reeds 1 Oct. 1844 sergeant en vertrok met het schip Olivier van Noord 30 Nov. d. a. v. van Hellevoetsluis naar Indië, alwaar hij door bemoeiing van het Bataviaasch Genootschap bij het leger voor memorie werd gevoerd en als adjunct-bibliothecaris bij het Genootschap aangesteld werd. Hij verliet het leger 20 Januari 1851 te Batavia. Het Genootschap belastte hem met verschillende zendingen over Java en naar Bali; vooral de laatste zending leverde gewichtige resultaten op. Nadat hij in 1863 van verlof uit Europa was teruggekeerd, werd hem door de Regeering eene bijzondere commissie opgedragen tot het opsporen, afteekenen en bekend maken van opschriften en andere historische monumenten. Daartoe reisde hij over Java en een deel van Sumatra; hoogst gewichtige ontdekkingen, vooral van epigrafischen aard, waren daarvan het gevolg, zoodat hij reeds in Sept. 1870 in het bezit was van afdrukken in papier maché van meer dan 70 beschreven steenen. De slechte toestand zijner gezondheid maakte hem echter ongeschikt voor meerdere werkzaamheden; hij bleef achterlijk in het indienen der verslagen van zijne werkzaamheden en werd in Febr. 1869 eervol uit 's lands dienst ontslagen. Bij Gouv. Besluit 25 Juni 1869 no. 10 werd hem als ambtenaar belast met wetenschappelijke nasporingen in N.-I. pensioen verleend. Hij overleed 28 Juli 1875. Het door hem bijeengebrachte materiaal, in het Museum van het Bat. Gen. v. K. en W. bewaard, heeft reeds tot zeer belangrijke studiën aanleiding gegeven. Van hem verschenen: Verklaring van inscriptiën op gouden ringen van Java en van eenige symbolen op de ringen, Tijdschr. Bat. Gen. II 1856, 471; Hindoe-oudheden aan de grens van Bantam en het district Sadjra, afd. Lebak, Tijdschr. Bat. Gen. XIX 1855, 32; Beschrijving van een metalen (iwabeeld, in 1855 gevonden in de desa Tekarran in de res. Soerakarta, Tijdschr. Bat. Gen. VIII, 3e S. II, 1859, 72; Verklaring van 7 platen, voorstellende de vereerde goden en godinnen van Bali, T. v. N.-I. 1849; Aanteekeningen over de hoofdtempels van Kadoe en Djokjakarta, Tijdschr. Bat. Gen. XIX (1870), bl. 441, XXIII (1876), bl. 361; Over de omgeving van het Oengarangeb, Tijdschr. Bat. Gen. XIX, bl. 501; Rapport over oudheidkundige reizen gedaan op Java, Tijdschr. Bat. Gen. XXIII, bl. 42; Verslag aangaande oudheden op den G. Segara in Tegal, Not. B. G. XIX (1881), bl. 119—121. Zie Verh. Bat. Gen. XXI, 1846—1847 te ged. 101.

FROMBERG (PIETER FREDERIK HENDRIK)
Den 19den Febr. 1811 te Amsterdam geboren. Hij

werd opgeleid voor de pharmacie en bracht eenige jaren als apotheker in zijn geboorteplaats door. Daarna toog hij naar Utrecht en deed zich inschrijven als student in de wis- en natuurkunde. Na zijn candidaats-examen gedaan te hebben, vertrok hij als assistent van den Hoogleeraar Johnston, agricultuur-chemicus, naar Edinburg, en keerde na drie jaren naar Utrecht terug, alwaar hij in 1847 den graad van doctor in de Wis- en Natuurkunde verwierf. Als agricultuur-chemicus der Indische regeering naar Java gezonden, richtte hij te Buitenzorg een landbouw-scheikundig laboratorium in en deed in den hem aangewezen werkring tal van onderzoekingen, waarvan hij de resultaten in druk deed verschijnen. Zoo schreef hij o.a. over den invloed der houtbosschen op het klimaat, over de cultuur van suikerriet, over proeven met suikerrietsap in verband met de fabricatie, over cassave, koffie, soerenbast en in het „Tijdschrift voor N.-I.” 1850 2e deel, „Over het nut der bemesting van rijstvelden en over de noodzakelijkheid tot verbeteringen in vele takken van cultuur op Java”. Hij overleed te Buitenzorg in 1858 (Nat. tijdschr. N. I. XVI. 393).

FRYKENIUS (SIMON HENDRIK). Geboren uit het huwelijk van L. B. Frykenius, raad, schepen en burgemeester te Wijk bij Duurstede met A. C. Rademaker, gedoopt te Utrecht 28 Maart 1747. In 1776 was hij luit. bij het College ter admiraliteit te Amsterdam, en 17 Nov. 1777 kapitein ter zee bij de admiraliteit van West-Friesland en het Noorderkwartier, en later luit.-kol. en kap. t. zee ten dienste der Republiek. Den 23sten Mei 1791 werd hij met Mr. Nederburgh, Alting en Van Stockum benoemd tot Commissaris-generaal over alle Compagnie's bezittingen in Indië en van de Kaap de Goede Hoop, en tot commandant en chef van 's Lands en Compagnie's navale macht in Indië. In Nov. 1793 te Batavia aangekomen, aanvaarde de commissie spoedig hare taak; weldra kwam Nederburgh echter geheel onder den invloed der toen te Batavia overheerschende familieregeering van Alting en Siberg, en Frykenius was niet krachtig genoeg om zich daartegen met goed gevolg te verzetten. Reeds in Dec. 1795 verzocht hij zijn ontslag; voordat hij dit echter verkreeg, overleed hij 6 Juni 1797 te Batavia.

FURCROEA (*Fourcroya*) **GIGANTEA** Vent., fam. *Amaryllidaceae*. Plant met een roset van vleezige bladeren, afkomstig uit tropisch Amerika. Bloeiwijze veel op die van de Agave's of honderdjarige Aloë's gelijkend. Vooral op Mauritius komt deze plant veel gekweekt en verwilderd voor, waardoor ze den naam van *Mauritiushennep* draagt. De bladeren leveren een uitstekende vezel. Op Java heeft de cultuur het nog niet verder dan tot proefnemingen gebracht.

FUUT. Van de futen komen in den Oost-Indischen Archipel slechts een tweetal, onderling moeilijk te onderscheiden, met de Europeesche kleine fuut, haggelzakje of dodaars, nauw verwante vormen voor: *Podiceps tricolor* en *novae-hollandiae*; zij leven op moerassige plaatsen en komen in levenswijze met de Europeesche soort overeen. Volgens Horsfield is de Javaasche naam titihan; op Celebes heeten deze vogels tangoelele.

G.

GAAI, Zie **KRAAI**.

GAÄNE. Ternataansch district, beslaande het zuidelijke schiereiland van Halmahera bezuiden de rechte lijn getrokken van kaap Dehe Podo, op de westkust, naar Foja, op de oostkust. Deze lijn is tevens de grens tusschen Ternataansch en Tidoreesch gebied en werd 27 October 1814 bij contract tusschen beide sultans vastgesteld.

De bergketen, die dit schiereiland vormt en waarvan de uitloopers de kust zeer dicht naderen, is tot ongeveer 850 M. hoog.

Men vindt er twee kampongs, een aan de westkust, Gaäne di dalam en een aan de oostkust, Gaäne di loewar, door een bergpad met elkander verbonden. De bevolking is mohammedaansch en staat onder een Ternataansch districtshoofd, dat tevens Oetoesan is. Het is in de tot dit district behorende wouden, dat nog vele goede houtsoorten aan de kust worden gevonden, die bij levering van materialen door den sultan aan het Gouvernement worden gekapt en naar Ternate vervoerd. De bevolking drijft eenigen handel met Batjan.

GABA. Zie **RIJST**.

GABA-GABA. Hoofdnerven der bladeren van den Sago-palm, die door stevigheid uitmunten en gebruikt worden voor het vervaardigen van wanden, zolders, soms ook van vloeren.

GABELENTZ (HANS GEORG CONON VON DER). Geb. 16 Maart 1840 te Poschwitz bij Altenburg, studeerde hij te Leipzig en Jena in de rechten en bekleedde verschillende rechterlijke betrekkingen, doch legde zich vooral toe op de studie van het Chineesch, Nieuw-Zeelandisch enz. en werd in 1878 buitengewoon Hoogleeraar in de Oost-Aziatische talen te Leipzig, in 1889 in de Oost-Aziatische talen en algemeene taalwetenschap te Berlijn. Hij overleed aldaar 12 Dec. 1893.

Behalve verschillende geschriften over het Chineesch enz. die van zijne hand verschenen, gaf hij met Dr. A. B. Meyer uit: Beiträge zur Kenntnis der Melanesischen Sprachen, Abhandl. Sachs. Gesellsch. der Wiss. 1882 en schreef hij Handbuch z. Aufnahme fremder Sprache, 1892.

Hij was de zoon van H. C. VON DER GABELENTZ, geb. 13 Oct. 1807 te Altenburg, eveneens groot kenner van het Chineesch, den schrijver van Untersuchungen ueber die Melanesischen Sprachen (1860—1863), een beroemd taalkundige, die naar men zegt 80 talen kende, en tevens als lid der parlementen te Frankfurt en Erfurt en als Minister-president in Altenburg in 1848 en volgende jaren eene politieke rol speelde. In zijne „Beiträge zur Sprachenkunde“ 1852 vindt men een spraakkunst van het Dajaksch. Hij overleed 3 Sept. 1874 op zijn landgoed Lemnitz bij Triptis.

GABOES. Onderdistrict van het district Kradenan van de afdeeling Grobogan van de residentie Semarang. In de nabijheid van de standplaats van het onderdistrictshoofd Gaboes heeft men petroleum-bronnen.

GABOES (MAL.). Zie **ALSTONIA**.

GABOES (IKAN). Zie **SLANGENKOPVISCHEN**.

GABOES LAOET (IKAN). Zie **GRONDELS**.

GABOESAN (MAL.). Zie **SCAEVOLA**.

GADAH. Zie **HARDER**.

GADELE (JAV.). Zie **GLYCINE**.

GADING. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling Kraksaän, regentschap Probolinggo, residentie Pasoeroean. Zij heeft slechts één district en wel van denzelfden naam.

GADING. District van de afdeeling Kraksaän en het regentschap Probolinggo, residentie Pasoeroean. Het heeft 4 onderdistricten met 46 desa's en had op 't einde van 1905: 54000 inwoners, o.w. 20 Europeanen en 1 Chinees. De standplaats van het districts-hoofd is Wangkal. Vroeger was dit district een belangrijk Gouvernements koffiedistrict.

GADING-STREEK of de streek der Kabonongan-desa's (zie bij **KABONONGAN**), in Djokjakarta, aldus genoemd naar de Klapa gading, een geel soort klapper, waarvan de bast op ivoor (gading) gelijk. In deze streek, gelegen in het Zuiden van Djokjakarta, alwaar de grond eenigszins ziltig is, groeien de klapperboomen buitengewoon voordeel.

GADIS. Zie **BATANG GADIS**.

GADJAH (Olifantsberg). Hoogste top van den G. Salak op de grens van Buitenzorg en de Preanger-regentschappen, 2250 M. hoog.

GADJAH, GADJAH BOTOENG, G. GAMBOET, G. HOTANG. Zie **OLIFANT**.

GADJAH MATI. Onder deze benaming (doode olifanten) wordt verstaan een van de overige Javanen onderscheiden klasse van menschen in de Vorstenlanden, die als stalknechten aan de hoven dienst doen en waarvan de vrouwen rijzweepen en stalgereedschap voor de statiepaarden van den vorst vervaardigen. De voorvaderen dezer menschen worden gezegd gekomen te zijn van het omstreeks 1500 gesticht Boven-Paseroeansch rijkje Senggroe of Gadjah Mada, welken laatsten naam het rijkje waarschijnlijk ontleende aan den beroemden Patih van den Madjapahit'schen vorst Hajam Woe-roek, Gadjah Mada. Na de verovering van Balam-bangan door Sultan Agoeng in 1639 moet het genoemde rijkje door Mataram zijn ten onder gebracht en een deel der bewoners van de Kawi-Smeroe- en Bromo hellingen als slaven naar Mataram medegevoerd. Waar nu de woorden Gadjah mada in het Javaansch de beteekenis hebben van woest-sterke olifanten, werden wellicht deze als slaven medegenomen lieden bij wijze van woordspeling door de Javanen Gadjah mati, de doode olifanten, genoemd.

In het Javaansche Wetboek Nawälâ Pradâtâ van 4 October 1818 (art. XXIV) worden de Gadjamati's te zamen genoemd met de Kalang's en Pinggir's [zie op deze namen] en voor hen, evenals voor de Pinggir's, bepaald dat in hun zaken tusschen man en vrouw, de vrouw den voorrang zal hebben. Blijkbaar is dit een overblijfsel uit vroegere matriarchale maatschappelijke instellingen bij bedoelde klassen van menschen.

Zie Jav. Ned. Wordenboek v. Gerieke & Roorda verbeterd door Dr. A. C. Vreede deel II blz. 612; Veth Java 2e druk (1907) IV blz. 104.

GADJI (IKAN). Zie **ZEEBAARS**.

GADJIHAN (JAV.). Zie **STACHYTARPHETA**.

GADJOES (MAL.). Zie **ANACARDIUM**.

GADOENG. Zie **DIOSCOREA**.

GADOENG SABRANG (JAV., MAL.). Zie **SMILAX CHINA**.

GADOENG TJINA (JAV., MAL.). Zie SMILAX CHINA.

GADOK (SOEND.). Zie BISCHOFIA.

GADOK. Deze plaats ligt op ruim 300 M. hoogte aan den grooten postweg van Buitenzorg over den Poentjak naar de Preanger-Regentschappen en heeft eenige bekendheid gekregen door het herstellings-oord, dat er eenige jaren (1870—1885) bestaan heeft. Men vindt er een warme bron met koolzuurhoudend water.

GADONGAN (JAV.). Zie TACCA PALMATA.

GAFFRON (HEINRICH VON). Geb. te Grebel (Pruisen), 28 April 1813. Overleden te Sindanglaja 2 Nov. 1880. Vertrok in 1839 als fuselier naar Indië. In 1840 toegevoegd als tekenaar eerst aan het lid der natuurkundige commissie Dr. E. A. Forsten, daarna aan het lid dier commissie Dr. C. A. L. M. Schwaner. Maakte zich verdienstelijk door de aanwijzing van steenkolenlagen in het stroomgebied van de rivier Riam Kiwa (Z.O. Borneo). In 1849 benoemd tot Administrateur van de steenkolenmijn Oranje Nassau te Pengaron (Z.O. Borneo). In 1851 werd de G.-G. gemachtigd hem te beschouwen als bezittend het radicaal van ambtenaar 3e kl., en maakte hij verder carrière bij het Binn. Bestuur. Van 1860 tot 1868 was hij Assistent resident van Billiton.

Zijn geschriften, gepubliceerd in het Natuurk. T. v. N.-I. II (1851) p. 30—40, V (1853) p. 225—232, VI (1854) p. 145—150 en 165—167, XX (1859/1860) p. 130—134, betreffen vooral het voorkomen van ertsen in Borneo.

Verder vindt men nog beschrijvingen en kaarten van Von Gaffron in de volgende geschriften: Pijnappel Gz., J., Beschrijving van het westelijk gedeelte van de Zuid- en Oosterafd. van Borneo (de afdeeling Sampit en de Zuidkust), met kaart (1846—1848), naar vier rapporten van 1853 van H. von Gaffron. Bijdr. Taal-, Land- en Volk. van N.-I., 2de reeks, III, 1860, p. 243—246. Martin K., Neue Fundpunkte von Tertiairgesteinen im Indischen Archipel. Anhang: Von Gaffron's geologische Karte von Süd-Borneo. Sammlungen des geol. Reichsmuseums in Leiden, 1e Serie, Band I (1882), p. 179—193, mit geologischer Karte des südlichen Borneo, gezeichnet von H. von Gaffron (1843—1848).

GAG. Zie GĒBĒ.

GAGA. Zie RIJST.

GAGAK. Naam bij de Maleiers voor een kraai. *Corvus enca*. Zie ENKGAK.

GAGANG-BAJEM. Javaansche naam voor eene Steltkruit-soort, *Himantopus candidus*; op Celebes heet *Himantopus leucocephalus*, Lilimo.

GAGAP. Zie VAARTUIGEN.

GAJAHAN. Javaansche naam voor de Regenwulp, *Numenius phaeopus*; op de Aroe-eilanden heet hij Golgal, op Goram Koelileka. Op Sumatra heet *Numenius longirostris*: Terok.

GAJAM. Hoofdplaats van het district Sapoedi, contr. afd. Kangean, afd. en regentschap Soemenep, res. Madoera. De desa Gajam ligt op het eiland Sapoedi en heeft een tamelijk goede haven. De Gouvernementsstoomer, welke de geregelde communicatie tusschen Soemenep en den Kangean-archipel onderhoudt, doet Gajam eenige keeren per maand aan. Er zijn eenige Chineez en Arabieren gevestigd. De handel met Panaroekan en Soemenep is niet onbelangrijk.

GAJAM. Zie KLIPVISSCHEN.

GAJAM (JAV., MAL., SOEND.). Zie INOCARPUS EDULIS.

GAJANG (MAL., MOL.). Zie INOCARPUS.

GAJŌ LAND, Land beschrijving. Het Gajōland omvat het centrale bergland van den N. Barisan. Naar alle zijden wordt het afgesloten door een breeden gordel van door oerwoud bedekt hooggebergte, waarachter zich naar het W., N. en O. de Atjehsche berg- en laaglanden uitstrekken tot aan den Oceaan. Drie geweldige bergketenen strekken zich O. — W. over het landschap uit en ommuren dit niet slechts naar buiten, doch zonderen ook daarbinnen vier scherp van elkaar gescheiden gebiedsdeelen af, t. w.: 1. Laut, d. i. het meergebied rond de Laut Tawar, omvattende de N. keten. 2. Döröt (met Samar Kilang), besloten tusschen de N. en de Centrale keten, en uitmakend het dal van de Wöih ni Djèmèr of Djambō Ajé. 3. Gajō Loeōs of Tanjō, een breede 900—1000 M. hooge inzinking tusschen de middelste en de Z. keten, omvattende het boven-stroomgebied van de Triparivier. 4. Sërbödjadi, dat in het N. O. ligt aangevlijd tegen het hooggebergte, en een deel omvat van het boven-stroomgebied van de Peureula^r rivier.

1. *Laut.* De Laut Tawar, gelegen op een hoogte van 1205 M., 16 K.M. lang, 4 à 5 K.M. breed, 50 K.M². groot, en maximaal 75 M. diep, is geen kratermeer, al zou de naburige, nog werkzame vulkaan-kegel Boer-ni-Tèlōng op de Z. helling van den Boer Kōl ook anders doen vermoeden. De met dichte wouden bedekte bergen, welke het meer omgeven treden aan de W. zijde terug en maken daar plaats voor uitgestrekte sawahvlakten en dicht bevolkte kampōngs als Këbajakan, Bōbasan en Takéngōn. Ook aan de Oostzijde is dat, zij het in mindere mate het geval. Bij Takéngōn wordt dit randgebergte doorbroken door de Peusanganrivier, die het uit het meer overvloeiende water afvoert en in wier bovenstroomgebied liggen de kampōng-complexen Kètōl en Kōng of Pëgaséng. Het Lautgebied komt ongeveer overeen met de tot de onderafdeeling Takéngōn, afdeeling Noordkust van Atjeh, gerekende ressorten van Rōdjō Tjéq Bōbasan, Rōdjō Boeket en Rōdjō Siah Oetama. Takéngōn is de standplaats van den Civielgezaghebber, chef van de gelijknamige onderafdeeling.

2. *Döröt.* Naar het N. wordt dit begrensd door Kliōtōn (2600 M.) en Boer ni Këra (2000 M.), die als een muur 1000—1500 M. steil uit het voorliggend terrein omhoogrijzen; ook in het W. is het afgesloten door met oerwoud bedekt hooggebergte; in het Z. strekt het zich uit tot aan het Gajōsche Centraalgebergte, terwijl het in het O. begrensd wordt door de Van Daalenketen. Het Dörötgebied daalt van 1200 à 1400 in het W. op 300 M. in het N.O., welke daling wordt geïllustreerd door den loop van de Djambō Ajé. De talrijke bronaderen van deze rivier verenigen zich in het breede dal van het kampōngcomplex Isaq, het beste stuk van het in het algemeen onvruchtbare en schraal bevolkte landschap. De rivier vloeit recht O., buigt zich om de Boer ni Pradjah heen naar het Z., in haar bocht passerend de dorpen Onéng, Nalōn, Doerén, Pëlēlasan enz. Na vereniging met de Lōjang, die parallel loopt met de Boven Djambō Ajé, wendt zij zich weer O. waarts, maar dra volgt een doorbraak naar het N.O. Links wordt opgenomen de Pënarōn, rechts de Lōmōt, waaraan gelijknamige nederzettingen liggen. Vóór Gërëpa buigt zij nog eenmaal O.Z.O. af, om echter weldra, zij het met tal van bochten, de hoofdrichting N.O. te hernemen, en van rechts op te nemen de Aroel Pinang, waaraan stroomopwaarts Linggō is gelegen, en de Dōsōn, waaraan ligt het kampōngcomplex van dien naam; vervol-

gens te stroomen langs de kampōnggroep Samar Kilang, en ten slotte door een steile kloof in het randgebergte het Gajōland te verlaten. Döröt maakt ongeveer uit het onder Takéngön ressorteerende gebied van Rödjö Linggö. Die kédjoerōn gold steeds als de senior onder zijn collega's, een onderscheiding welke uit de relatieve belangrijkheid van Döröt althans in later tijden niet is te verklaren. De bevolking is nergens zoo dun! Buffels en de tabak van Isaq en Lōjang zijn de voornaamste producten. Te Landé heeft eenige niet zeer loonende zoutwinning plaats door uitkoking van het uit een paar gegraven putten opborrelende water.

3. *Gajō Loeös*. Een $\pm$ 60 K.M. lange en 12 à 15 K.M. breede inzinking, omvattende het bovenstroomgebied van de Triparivier. Ten N., O. en Z. bereikt het randgebergte hoogten van 2000 tot 3000 M., terwijl daarbinnen het kampōngcomplex Pēnōsan 1000, het complex Boekét 885 en Rékét Göip 800 M. hoog zijn. Het O. stuk, 25 K.M. lang en half zoo breed, bevat de kern van het landschap, de oudste nederzetting aan den hoogsten bovenloop der Tripa. Het is van Panggalangan tot Pëparéq één rijke sawahvlakte met tal van goed bevolkte kampōngs. Hier geen kleine bewoonde valleien, die door berg en bosch voor elkaar liggen verborgen, als in Laut en Döröt, maar één groot open landschap. Vandaar de naam Gajō *Loeös*, het *wijde* Gajōland, die bij uitbreiding ook wordt gebezigd voor het gansche Gajōsche Tripagebied, met inbegrip van het W. deel en het dal van de Rampōng. Dat W. deel, 25 K.M. lang en rond 10 K.M. breed, doet met zijn diepe dalvorming denken aan de hoogere gedeelten van Döröt, en is ook maar dun bevolkt. De kédjoerōn van Gajō Loeös voert den titel „pētiambang”. Zijn ressort valt samen met de onderafdeeling Gajō Loeös, afdeeling Oostkust van Atjeh, behoudens dat het kampōngcomplex Tampōr is ingedeeld bij de onderafdeeling Sērbōdjadi, waartoe het topografisch behoort. De Civielgezaghebber van Gajō Loeös zetelt te Blang Kédjērēn.

4. *Sērbōdjadi*. Dit is eigenlijk het bovenstroomgebied van de Djērnhé, die tusschen Oedjōng Karang en Djamboer Batoe een onderaardschen loop heeft onder den Goenōng Kēmēnjan door en waarvan het water via de Tamiang-rivier naar zee stroomt. Buitenaf verstaat men er ook onder de stroomgebieden van Bōnēn en Sēmboeang, die samen de BovenPeureula* vormen. De oppervlakte bedraagt ruim 2000 K.M². Het wordt van Döröt gescheiden door het met cerwoud begroeide Van Daalen gebergte, dat in den Oentoeng tot 2200 M. stijgt, terwijl het 3200 M. hoge Oetjap Moeloe massief in het zuiden het afsluit van Gajō Loeös. Moeraswouden vormen in het O. de grens met Peureula* en Langsa. De bevolking stamt grotendeels uit Döröt. Kampōng Toealang, de oudste nederzetting, zou ruim 100 jaren oud zijn. De Kédjoerōn Linggö stelde zekeren Mērah Abōq aan het hoofd. Diens opvolgers heeten thans Kédjoerōn Abōq, maar zij zijn niet geheel gelijkwaardig aan de vier kédjoerōn's, die hun rang ontvingen uit Atjeh. De hoofdzetel van de kédjoerōnfamilie is thans Lōkōp, wat ook de standplaats is van den Civiel Gezaghebber der onderafdeeling Sērbōdjadi, afdeeling Oostkust van Atjeh. Die onderafdeeling omvat de ressorten van Kédjoerōn Abōq en de hem onderhoorige Pēngoeloe Pēnarōn, Kédjoerōn Tandél en Pēngoeloe Djērnhé, en het onder den Kédjoerōn Pētiambang (Gajō Loeös) ressorteerende kampōng-

complex Tampōr. De bevolking leeft van rijstbouw, welke als overal in de Gajōlanden enkel op geïrrigeerde velden geschiedt, gambircultuur, getahwinning en teelt van buffels en klein vee. Een 2 M. breed paardenpad Lōkōp — G. Besar — Rantō Panjang — Plawi — Birim Rajeu* verbindt Sērbōdjadi met de afdeelingshoofdplaats Langsa.

Bevolking De bevolking van bovengenoemde vier landschappen bedraagt 50.000 à 60.000 zielen, waarvan $\pm$ de helft Gajō Loeös toekomt. Daarop volgt Laut, dan Döröt, terwijl Sērbōdjadi met 2457 zielen, w.o. 746 volwassen mannen, het minst bevolkt is. Zie verder het art. GAJO'S

Geschiedenis. Na het uitbreken van den Atjehoorlog werd in het Gajōland regelmatig een deel der zakat als sabilbijdrage afgezonderd, en ook bijzondere geldinzamelingen vonden plaats. Ook werd persoonlijk meegevochten. Teungkoe Tapa, die in 1898 ter Oostkust de zaken op stelten zette, was een Gajō uit Tèlōng, en hij bleef met Gajōsche en Atjehsche volgelingen onrust verwekken, tot aan zijn sneuvelen in 1900. De aanval op ons bivak te Blang Pidië in April 1901 geschiedde door Gajō's uit Gajō Loeös. Atjeh's soeltan Toeankoe Moehamat Dawōt, die vroeger reeds te Keumala bezoek kreeg van vele Gajōhoofden, zag in 1900 in Samalanga weer de hoofden uit het Meergebied vóór zich verschijnen, en vandaar en uit Peudada en Peusangan verjaagd, vloed hij naar het Gajōland, waar hem en zijn bende hulp en steun werden verleend.

Te zijner achtervolging maakte de toenmalige majoor G. C. E. Van Daalen zijn eersten Gajōtocht door het Meergebied en in Döröt, van eind Sept. op eind Nov. 1901. De bevolking bleek vijandig. Zij week uit naar de bergen, en bijna dagelijks werd de colonne (12 brigades marcheaussee) licht beschoten en soms ook bestookt met rotsblokken, die men van de bergen naar beneden wierp. Alleen Rödjö Tjéq van Bōbasan, hoewel aanvankelijk ook gevluht, meldde zich later met eenige lieden. Later meldden zich eenige Gajō's te Koeta Radja, voor de betaling van tijdens den tocht ten behoeve van den troep gerequireerde vivres. In 1902 werden Laut en Döröt verder afgezocht door colonnes onder de kapiteins Van der Maaten, Colijn en Scheepens, waardoor de soeltan genoopt werd het Gajōland te verlaten. Bij de colonne Colijn kwam zich melden de kédjoerōn Siah Oetama. Dat jaar machtigde de Regeering den gouverneur, om ook door de Gajō- en Alashoofden de zoogenaamde „korte verklaring” te doen teekenen. Het eerst teekende Rödjö Tjéq Bōbasan v.d. In 1903 volgden Kédjoerōn Abōq van Sērbōdjadi en Kédjoerōn Bédén, de pētiambang van Gajō Loeös, wiens gebied evenwel nog niet was bezocht. Bij Gts Bt. 19 Sept. 1903 werd de overste Van Daalen belast met de politieke aanrakingen met de Gajō- en Alaslanden en het voorbereiden eener permanente vestiging aldaar. Begonnen werd de aanleg van een weg van Bireuën in Peusangan naar Takéngön aan de Laut Tawar, een 105 K.M. lange, 6 M. breede verbinding, waaraan in de volgende jaren heel wat heeren diensten en gelden uit het z.g. wegenfonds zouden worden besteed! Tusschen 1908 en 1913 werd er daarenboven $\pm$ 1½ miljoen gulden Gouvts. geld aan verwerkt, waarna de weg voor gewoon verkeer kon worden geopend.

In 1904 geschiedde de groote Gajōtocht. Begin Febr. trok overste Van Daalen met 10 brigades marcheaussee via Bireuën naar het Meergebied.

Daar en in Döröt werd gepatrouilleerd, waardoor vele stamhoofden zich meldden. Den 29en ging het via Djangong en Kla naar Gajō Loeös. Door den tegenstand, in 1902 geboden aan de colonne Colijn, toen deze daar poogde door te dringen, was men wel voorbereid op ernstig verzet, maar de verwachting werd nog overtroffen! Iedere stamgemeenschap, die zich voldoende sterk waande, had haar woonplaats in een vesting herschapen, waarbinnen bij de sterken helaas ook de zwakken zich ophielden; en stuk voor stuk moesten die kampings worden genomen in zware, bloedige gevechten.

Den 4en Juni verliet de colonne het Gajōland voor het aangrenzende Alasgebied. Voor verdere aanrakingen, registratie enz., kreeg de civielgezaghebber van Koala Simpang een mobiele colonne. Een daartoe behorende patrouille werd eind Dec. in het O. der Gajō Loeös beschoten. Men gaf zich nog niet gewonnen! Kapt. Colijn, die van Jan. op Febr. 1905 de Gajō Loeös doortrok, liet dan ook te Boekét een bezetting achter. Ook het Meergebied, waar in Aug. 1904 tegen een marechaussee afdeeling uit Meulaböh nog 22 Gajō's waren gesneuveld, kreeg 3 April 1905 4 brigades marechaussee. Hun commandant trad op als civielgezaghebber over Meergebied en Döröstreek met standplaats Takéngön, terwijl Gajō Loeös en Sërbödjadi werden gesteld onder een officier-civielgezaghebber te Rékét Dékat. Beide gezaghebbers stonden onder den assistent resident der Gajō en Alaslanden met standplaats te Koeta Radja.

De toestand bleef echter nog geruimen tijd zeer onbevredigend. Verzet tegen ons gezag, moorden op hoofden en andere lieden, die ons diensten bewezen of eenigerlei relaties met ons onderhielden, bleven aan de orde van den dag, tot dat eindelijk de dood der groote verzetsleiders werkelijke verbetering bracht: Teungko Moeda Pëndéng kwam om in Dec. 1910, toen zijn schuilplaats door een rotsblok werd getroffen, en Teungkoe di Barat sneuvelde d.d. 22 Febr. 1911. Daarmee was 's vijands leiding gebroken. In Oct. '11 onderwierp zich de lang gezochte Këdjoeön Linggö van Döröt en gaf de Tëlongbende zich over, en in Juni '12 volgde de Pëndéngbende. Pang Manap deed in Gajō Loeös nog van zich spreken, maar in Oct. '13 werd hij gedood, waarna de resterende benedenleden zich grootdeels meldden. In Dec. d.a.v. waagde men nog éénmaal een aanslag op een bivakkeerende brigade te Pëndéng, maar dat was een laatste stuip trekking. De daders, die het overleefden, werden door de bevolking opgevat en door de meusapat gevonnis. Het verzet in het Gajōland was geëindigd.

De bestuursregeling, zooals die in 1905 werd vastgesteld, werd sedert herhaaldelijk gewijzigd: In 1908 werd de afdeeling Gajō- en Alaslanden opgeheven en de onderafdeeling Meergebied en Döröstreek gevoegd bij de afdeeling Noordkust van Atjeh, terwijl Gajō Loeös en Sërbödjadi werden gescheiden en onderafdeelingen werden resp. eener nieuwe afdeeling Bambel, en van de afdeeling Oostkust van Atjeh. In 1909 werd de standplaats van den civielgezaghebber der Gajō Loeös verlegd naar Blang Këdjërén. Met ingang van 1 Jan. 1911 hield de afdeeling Bambel op te bestaan en werd Gajō Loeös een zelfstandige afdeeling. Thans regelt Ind. Stb. 1914 n° 87 de administratieve indeeling. Er bestaat thans een tot de afdeeling Noordkust van Atjeh behorende onderafdeeling Takéngön, omvattend de in hoofde geschetste landschappen Laut en Döröt, en twee tot de afdeeling Oostkust

van Atjeh gerekende onderafdeelingen: Sërbödjadi en Gajō Loeös. Voor nadere bijzonderheden zie men het art. ATJEH blz. 71.

GAJÖ LOEÖS. Een tot de afdeeling Oostkust van Atjeh behorende onderafdeeling, omvattend het gebied van Këdjoerön Pëtiambang, met uitzondering van het bij de onderafdeeling Sërbödjadi ingedeeld kampongcomplex Tampôr. Het ressort staat onder een civiel gezaghebber met standplaats Blang Këdjërén. Zie voorts GAJÖLAND.

GAJÖ'S. 1. BEVOLKING; HERKOMST; STANDEN. De Gajō's zijn een armoedig en niet talrijk, door een bijna ontoegankelijk woudgordel van de buitenwereld afgesloten volk van landbouwers en veehouders. Omtrent hunne herkomst hebben zij geen betrouwbare overleveringen. Zij vormen één ethnographisch geheel; hebbende één taal en in het algemeen eenheid in zeden en gebruiken met slechts geringe locale verscheidenheid. Hun uiterlijk, de aanleg hunner nederzettingen, de bouwwijze hunner huizen, hun kleding en hun wapens, hun overleveringen en hun taal stempelen hen in hun oorsprong als na verwant aan de Bataks. Ook andere elementen, met name Atjehsche, hebben echter groote betekenis voor de wording der Gajō's gehad. Atjehers werden in het Gajōland dikwijls als schoonzonen in de familie ingelijfd; evenzoo ook wel Maleiers en Koerintjiers, vooral in Sërbödjadi en Gajō Loeös. Dat de bureu der Gajō's dezen hielden voor oorspronkelijk afkomstig van de kust, blijkt uit de Hikajat radja Pasè, welke na verhaald te hebben hoe Pasè tot den Islam werd bekeerd daarop laat volgen: „Er was in dat land één volkssam, die den Islam niet wilde aannemen. Dus vluchtten zij naar den bovenloop der Peusangan rivier. Daarom worden de menschen in dat land tot op den huidigen dag Gajō genoemd.” — Eene scherpe afscheiding tusschen verschillende standen of kasten bestaat onder de Gajō's niet. Zelfs de hoofden onderscheiden zich in uiterlijk aanzien niet veel van hunne stamgenooten; zij bewegen zich steeds zonder gevolg en zijn ook niet anders gekleed dan anderen. De hoofd-onderscheiding was vroeger wel die tusschen vrijen en slaven.

2. INHEEMSCHE BESTUURSINSTELLINGEN. (a) *De rōdjō's*. De Gajōsche volksindeeling berust nog geheel op genealogischen grondslag; de bevolking is in stammen of geslachten verdeeld, welke ook daar, waar zij in dezelfde nederzettingen dooreen wonen, ieder onder gezag van hun eigen familiehoofd staan. Gajōsche volkshoofden zijn dus de familiehoofden. Deze voeren den titel *rōdjō* (= radja). Hunne onderhoorigen (aangeduid als *sara rōdjō*, d.w.z. die onder één *rōdjō* staan) zijn elkanders broeders (*saudōrō* of *sar' inō*). Wordt op den duur splitsing van een geslacht noodig, hetzij doordien de leden te talrijk worden, hetzij wegens oneenigheden of om andere redenen, dan scheidt een groep der verwanten zich van de anderen af onder eenen door hem zelf gekozen *rōdjō*. Binnen de grenzen der familiegroepen wordt alle gezag door den *rōdjō* uitgeoefend, maar op republikeinsche wijze en steeds in samenwerking met de *saudōrō's*. Door hunnen wil is de *rōdjō* dan ook, bij den dood zijns voorgangers, uit diens erfenamen, tot opvolger aangewezen. Wilde hij in strijd met de opvattingen der meerderheid handelen, dan zou dit in geval van ernstige zaken tot scheuring en keuze van een nieuwen *rōdjō* leiden. Als stemhebbend gelden echter slechts de getrouwde mannen, die met het oog hierop de *djéma wadjép* (d. i. de lieden, op wie het werkelijk aankomt) genoemd worden, in tegenstelling met de ongetrouwde, de *djéma warōs*, d. i.

zij die niet medetellen (van het Maleische *haroes*, d.w.z. uit godsdienstig oogpunt onverschillig). Twee autoriteiten staan den *rôdjô* bij zijn bestuur ter zijde, nl. de *toeô* (of *pêtoeô*), die zaken van geringe beteekenis zelf regelt en de afdoening der overige door den *rôdjô* voorbereidt en de *imôm*, die belast is met de zaken van den godsdienst, de feesten, den eeredienst, het sluiten van huwelijken, de plechtigheden van de teraardebestelling van overledenen, enz.

(b) De *kêdjoerôn's* en huns gelijken. Reeds sinds eeuwen waren de Gajô's in politieke zin afhankelijk van Atjêh. De hoofden bewezen den Atjêhschen sultans hulde en werden, in ruil voor de door hen medegebrachte huldegaven in hunne waardigheid erkend en bevestigd. Bovendien is er een viertal *rôdjô's* door de Atjêsche sultans tot de waardigheid van *kêdjoerôn* (Atjêsch: *keudjroeën*) verheven. Deze bleven wel is waar vóór alles *rôdjô* in eigen gebied en lieten het aloude gezag der overige *rôdjô's* onaangetast, maar kwamen nu bovendien aan het hoofd der miniaturstaatjes in hunne omgeving, die zij bij den Atjêhschen opperheer vertegenwoordigden; zij waren de bevoegde personen, die, zoo noodig, geschillen tusschen de *rôdjô's* onderling en de onderhoorigen van verschillende *rôdjô's* bijlegden en de gemeenschappelijke belangen dezer overigens zelfstandige groepen behartigden. Het waren twee hoofden in het meergebied; een hunner kreeg den titel *Rôdjô Boekét*, de andere dien van *Siah Oetama*; en verder een hoofd in de Dörôt, het stroomgebied der Djêmèr, die *Kêdjoerôn Linggô*, en een in Gajô Loëös, het stroomgebied der Tripô, die *Pêtiambang* genoemd werd. In den loop der tijden is vooral het gebied van Siah Oetama voortdurend geslonken, zóó zelfs, dat hij ten slotte slechts één kampong ten Zuiden van het meer behield. Daarentegen kwamen later twee andere belangrijke volkshoofden in die mate op den voorgrond, dat hun rang en beteekenis thans met die der *kêdjoerôn's* nagecege overeenkomt. Dit waren: Pêngoe-loe of *Rôdjô Tjéq* in het gebied ten Westen van het meer, die met de zijnen oorspronkelijk van Bataksche herkomst moet zijn geweest, en het voornaamste hoofd in het eerst in latere tijden bevolkte Sêrbôdjadi, in de wandeling *Kêdjoerôn Abôq* genoemd (zonder dat men daarmede bedoelde, hem met de aloude *kêdjoerôn's* gelijk te stellen). In verband met dezen toestand heeft het Nederlandsche gouvernement het Gajôland als een zesledig zelfbesturend rijkje erkend.

3. GODSDIENST. De Gajô's zijn reeds sedert eeuwen onder invloeden, die van uit de kustlanden werkten, tot den Islam bekeerd. Waar de overlevering daaromtrent geen bepaalde feiten memoreert, moet die overgang tot den Islam geleidelijk zijn geschied, en wel tuschen 1300 en 1600, want in de bloeiperiode van het Atjêsche rijk, toen men zich met de politieke ineenval van het Gajôland ging bemoeien, schijnen de Gajô's reeds Mohammedanen te zijn geweest. Hunne oude animistische wereldbeschouwing bleef desniettemin in vele opzichten in wezen, evenals dit bij andere Mohammedaansche volken het geval is. Onverzwakt bleven dus hun geloof aan de macht van kwade en goede geesten en het vertrouwen op de werking van allerlei heidensche praktijken en tooverformulieren voortleven. Gedeeltelijk nam het oude bijgeloof ook de gewone Moslimsche vormen aan; zoo bloeit hier de vereering van heiligen en heilige graven evenals elders. De invloed van den Islam doet zich op velerlei gebied gevoelen. De gedenktagen en feesten van den Islam worden gevierd, vooral Mohammeds geboortefeest met den daarbij gebruikelijke *djekér Moelôt*

(vgl. GARËBËG), de vastenmaand (*pasa*) en de daarop volgende feestdag van den 1en der 10e maand; de zgn. „groote” feestdag van den 10en der 12e maand gaat hier echter vrijwel onopgemerkt voorbij. De bedevaart naar Mekka wordt wel door Gajô's ondernomen. De ijver voor de rituele plichten is overigens tot kleine kringen beperkt, hoofdzakelijk tot de personen, die men *pakér mësken* noemt (d. i. eigenlijk „armen”, n.l. degenen, die in het bijzonder werk maken van den godsdienst). Als dorpsbedehuizen doen de zgn. *mêrêshah's* dienst, welke overigens (in het kampongterrein maar toch eenigszins van de woonhuizen afgescheiden gelegen) ongetrouwde mannen en vreemdelingen tot nachtverblijf strekken. De belangrijkste *mêrêshah* staat onder beheer van den dorpsimeum. *Mêsëgit's*, bij eenige grootere dorpen, zijn voor den Vrijgodsdiens bestemd; het aantal daarvan is echter gering, daar de nederzettingen zelden volkrijk zijn en de belangstelling voor dezen dienst slechts matig is; sommige *mêsëgit's* staan ook wel ledig en vervallen dan na verloop van tijd. — Ook vele gebruiken in het familieleven der Gajô's worden door voorschriften van den Islam beheerscht; zoo worden met name de godsdienstige maaltijden door Mohammedaansche gebeden en soms door gemeenschappelijke reciet (*mêdaroes*) van deskundigen gewijd. De tijdrekening is die van het Moslimsche maanjaar. Stichtelijke literatuur in hun eigen taal (zooals de Atjêhers hebben) bezitten de Gajô's niet. Zij, die iets meer van den godsdienst willen leeren dan in hun land bereikbaar is, bezoeken wel de Atjêsche godsdienstscholen. Ondanks de vele tekortkomingen, vooral op ritueel gebied, is de algemeene gezindheid bij de Gajô's onverdacht Mohammedaansch; andere vroomheid en heiligheid dan die van den Islam kennen zij niet. Aan den heiligen oorlog van Atjêh tegen het Nederlandsche gezag namen de Gajô's, zoowel met hunne strijders als met geldelijke bijdragen (*sabil*), van den aanvang af met overtuiging deel.

4. RECHT. (a) Familierecht. De vrouw wordt van hare familie losgemaakt, om kinderen te baren voor wien haar koopt. De kinderen behooren bij de Gajô's tot de familie des vaders en als verwanten gelden slechts zij, die in de mannelijke lijn van den zelfden stamvader afstammen. Het familierecht berust dus nog op zuiver patriarchalen grondslag. Maar eene belangrijke uitzondering daarop is het gevolg van een hier veel voorkomenden vorm van huwelijk (het zgn. *angkap*-huwelijk), daarin bestaande, dat de schoonzoons door zijn schoonvader als zoon wordt aangenomen en bij hem komt inwonen; hij betaalt dan wel is waar, om aan de eischen van den Islam te voldoen, een zeer geringen bruidschat, maar deze wordt niet als koopsom der vrouw beschouwd. De kinderen uit zulk een huwelijk gelden als kleinkinderen van 's mans schoonvader en behooren dus tot de familie der moeder. Vooral onder de voornamere lieden komt het voor, dat de vader zijne dochters liever op deze wijze bij zich in huis houdt, dan haar aan schoonzoons te verkoopen. — Overigens heeft het huwelijk bij de Gajô's den vorm van koop-huwelijk met de gewone gevolgen, daaraan verbonden. De bruidschat heet *ôndjôq*. Na den dood van haren man huwt de weduwe, indien daartoe termen bestaan, met een van diens naverwanten. De traditionele, door de adat gevorderde schaamte tusschen den echtgenoot en zijne schoonouders, welke allen gemeenzamen omgang tusschen hen uitsluit, heerscht in het algemeen ook bij de Gajô's, maar is in het gebied van Bôbasan weinig bekend. Weigeren

de ouders van een meisje, hunne toestemming tot haar huwelijk te geven, dan kan zij dit volgens de adat zelve tot stand brengen door, in het duister, naar de woning van den *rôdjô* van den door haar begeerden man te vluchten, mits zij daarbij bepaalde, aan dien man toebehoorende voorwerpen (bijv. diens hoofddoek) als zichtbaar teeken (*bëndô*) kan overleggen. Men mag niet in zijn stam of geslacht trouwen en houdt bovendien de voorschriften van den Islam betreffende verboden graden van verwantschap in acht. Echtscheiding komt bij de Gajô's hoogst zelden voor.

(b) Goederen- en erfrecht. Bij de huwelijksvoltrekking geeft de vader zijn zoon gewoonlijk een uitzet, bestaande in een stuk rijstveld, eenige buffels, enz.; zijn alle zoons getrouwd, dan blijven de ouders met hetgeen zij aan bezittingen overgehouden hebben, één gezin met den jongsten zoon (den *bêngsoe*) vormen. Deze laatste erft alles wat na aftrek der begrafeniskosten overblijft. Is dit veel meer dan hetgeen zijne broeders ontvingen, dan geeft hij hun nog wel eens iets daarvan, maar volgens de adat hebben zij toch geen vast recht daarop. Vrouwen kunnen niet erven en bezitten ook niets, behalve in geval van *angkap*-huwelijk; want verlaat de man daarbij zijne vrouw, dan blijft hetgeen hem toebedeeld was in handen der verlatene. Waardigheden gaan over op den bruikbaarsten der zoons. — De bouwgronden gelden in zooverre nog als familiegoed, dat vervreemding daarvan hoogst zelden voorkomt en als laakbaar geldt. Moet iemand in dringenden geldnood voorzien, dan kan verpanding van een veld noodig worden, maar deze geschiedt dan toch met behoud van het recht tot inlossing (*têboes*). Bovendien hebben de familieleden (*saudôrô's*) hierbij de voorkeur en geen vreemde zou zonder hunne toestemming een veld in pand nemen.

(c) Rechtspraak. Als rechters fungeerden vroeger in het algemeen de *rôdjô's*. De meeste geschillen tusschen leden van hetzelfde familieverband werden echter door de *saudôrô's* zelve als scheidslieden of door den *toô* afgedaan. Moest een geschil tusschen leden van verschillende geslachten worden beslecht, dan kwamen de wederzijdsche *rôdjô's* daarbij te pas. Men gaf gewoonlijk een gedingpand (*sipôt*), ten teeken dat men zich van weerskanten bij de beslissing zou nederleggen. Bewijs kon volgens de algemeene opvatting slechts door middel van een zichtbaar teeken (*bëndô*) worden geleverd (bijv. door overlegging van den hoofddoek van een overspelige); getuigenverklaringen zonder *bëndô* golden als waardeloos. Daarnaast werd aan godsoordeelen en eeden groote beteekenis toegekend. — Ook de eigenrichting gold in vele gevallen als rechtmatig. Bleef een schuldenaar trots herhaalde aanmaningen onwillig, dan achtte men den schuldeischer gerechtigd, om zich met behulp der zijnen meester te maken van een of meer buffels, runderen of paarden van den schuldenaar of diens stamgenooten, welke dieren men behield, totdat de schuld gedelgd was. Doodslag en verwonding gaven recht tot bloedwraak (*bêla*); evenzoo betraping op heeterdaad van dieven en overspeligen. Tusschen de *saudôrô's* heerschte nog in groote mate solidariteit; voor de schulden en gedragingen van iederen *saudôrô* waren allen aansprakelijk, maar men kon zich daarvan ontslaan door eenen onwaardigen en al te lastigen broeder uit te stooten.

Boven de *rôdjô's* stelde het Gouv. later nog een rechtspraak in van de *kêdjoe-rôn's* en van een *moesapal* (Ind. Stb. 1904 no. 473 jo b^t Gouv. Atjeh en O.

dd. 24 Maart 1905 no. 72/9) in den trant van de in Atjeh ingevoerde rechtspraak. *Rôdjô's*, *Kêdjoe-rôn's* en *moesapal* hebben thans recht te spreken overeenkomstig het adatrecht, voor zover dat niet in strijd is met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid en met dien verstande dat het opleggen van mutilerende straffen en het inroepen van godsoordeelen als bewijsmiddel is verboden en als straffen zooveel mogelijk zullen worden opgelegd die, welke in het Indische wetboek van strafrecht of het Alg. Pol. Strafregl. gesteld zijn.

5. MAATSCHAPPELIJK LEVEN. (a) De woning. De woningen rusten op vier evenwijdige rijen stijlen (*zôô*, dat de vloer eenige meters boven den grond ligt) en hebben door het bijeenwonen van vele gezinnen meestal een vrij groote lengte. De huisdeur bevindt zich aan den zijkant. Gaat men de huistrap op, dan komt men door de huisdeur in eene kleine voorgalerij, welke links in de mannengalerij (*sêrambi rawan*) en rechts in de vrouwengalerij (*sêrambi bônôn*, of *banan*) uitkomt. Deze beide galerijen strekken zich over de geheele lengte der woning uit en daartusschen in bevinden zich op een eenigszins verhoogden vloer de zgn. *bilêq's* (vierkante vertrekken tusschen de huisstijlen), welke ieder aan een echtpaar met kinderen tot verblijf strekken. De vrouwengalerij is tevens gemeenschappelijk woonvertrek en de mannengalerij de feestzaal voor bijeenkomsten bij gelegenheid van huwelijken, besnijdenis en andere huiselijke plechtigheden. Rust de woning op drie rijen huisstijlen, dan ontbreekt de mannengalerij. Breidt de familie zich zoo uit, dat eene nieuwe woning daarbij noodig wordt, dan vestigt men deze liefst zoo dicht mogelijk in de nabijheid, waardoor familiebijeenkomsten ontstaan.

(b). Kleederdracht. Deze gelijk in het Gajôland op die der Atjehers; de in Atjeh ook door alle vrouwen gedragen broek heeft echter bij de Gajô's nog geen ingang gevonden; vgl. ATJEHERS 5, b.

(c). Geboorte, jeugd. Zwangerschap en bevalling brengen ook bij de Gajô's bijgeloovige gebruiken en voorzorgsmaatregelen mede. Een godsdienstig maal wordt hierbij slechts vereischt op ongeveer den 7en dag na de bevalling. De pasgeborene wordt dan in den naastbij zijnden stroom gebaad en krijgt eenen naam. De besnijdenis (*soenôt*) geschiedt bij jongens op omstreeks 6—10 jarigen leeftijd en gaat dikwijls met feestelijkheden gepaard. Daaraan vooraf gaat de tandenvijling.

(d). Huwelijk. De Gajô's trouwen in het algemeen niet jong en het huwelijk komt niet buiten den wil van bruid en bruidegom tot stand, al wordt dikwijls vooral op de bruid vrij wat pressie door de ouders uitgeoefend. Door den bruidschat en vele andere, volgens de adat verplichte geschenken en betalingen aan autoriteiten en aanverwanten is het huwelijk een kostbare gebeurtenis. In de mannenverblijven treft men dan ook vele ongehuwden van eenigszins rijperen leeftijd aan. Hoewel de vrouwen op grond van den voor haar betaalden bruidschat door haar huwelijk in een andere familie en in de macht van haren man overgaan, is hare positie bij de Gajô's toch niet ongunstig. Polygamie, hoewel algemeen als volkomen geoorloofd beschouwd, komt weinig voor.

(e). Volksspelen en vermaken. Ook in het Gajôland zijn hanengevechten en dobbelarijen geliefd; zij hebben vooral in daartoe door liefhebbers ingerichte loodsen (*djamboer's*) plaats. Eigenaardig-Gajôsch is het *didong-spel* (o.a. bij bruiloften en besnijdenisfeesten gebruikelijk), dat hoofdzakelijk in muziek-

maken, voordrachten en rhythmische lichaamsbewegingen bestaat, uitgevoerd onder leiding van één of meer goeroe's. Ook het Atjèhsche *sadati*-spel (zie ATJÈHERS 5 f) is bij de Gajō's in zwang gekomen, met name op den grooten feestdag na afloop der vastenmaand; evenzoo, in Gajō Loeös, het *saman*-spel. Hoewel deze beide spelen oorspronkelijk van godsdienstige herkomst zijn, worden zij in hunne tegenwoordige verbastering door vromen als een gruwel beschouwd.

6. MIDDELEN VAN BESTAAN. De landbouw, vooral de natte rijstbouw, is voor de Gajō's het hoofdmiddel van bestaan. Iedere Gajō is vóór alles rijst-planter, ook al oefent hij bovendien nog andere ambachten of functiën uit. De vruchtbaarheid van den bodem loopt zeer uiteen; de beste rijstlanden zijn in Gajō Loeös. Voor de irrigatie der sawahs maakt men uitsluitend gebruik van het water van rivieren en moerassen. Alleen in afgelegene streken vindt men ook rijstbouw op ladangs. — Een ander belangrijk middel van bestaan vormt de veefokkerij, welke hier bijna overal door de uitgestrekte grasvelden gemakkelijk wordt gemaakt. Het hoofdbestanddeel van den veestapel maken de buffels uit, die in groote kudden aan de zorg van eenige hoeders in het bergland worden toevertrouwd. De buffels worden ook uitgevoerd naar de Noord- en Oostkust en daar dikwijls met groote winsten verkocht; op de Westkust daarentegen is de prijs der buffels meestal zoo laag, dat men ze vandaar naar het Gajōland invoert, vooral wanneer veeziekten de kudden daar gedund hebben. Ook paarden worden in het Meergebied en in Gajō Loeös gefokt en naar de kusten uitgevoerd. Onder de tweede gewassen en boschproducten bezit het land enkele gewilde handelsartikelen. De tabak op de ladangs en erven gekweekt, rubber, rotan, gambir en kamfer in de bosschen verzameld, en rhinoceroshoorn en olifantstanden, worden over de smallere bergpaden naar de kust gevoerd en daar ingeruild tegen kleedingstukken, Europeesche snuistertijen, zout, waaraan op de hoogvlakte een dringende behoefte bestaat en tegen... opium!

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, Het Gajōland en zijne bewoners. Batavia, 1903. — K. F. H. van Langen in het Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootsch. V (1881), 34—41. — C. van Vollenhoven, Het adatrecht van Ned.-Indië, blz. 226 vv. — De Gajōweg, Ind. Gids 1914, II, 1667—1674.

GAJŌ'SCH. Het Gajō'sch wordt gesproken in twee hoofd-dialecten: in dat van Laut en in dat van Gajō-Loeös. De taal staat het naast aan het complex der Bataksche talen. Behalve de gewone klinkers, waaronder de *pépét*, komt ook een bijzondere klank voor, welke hier door *ô* wordt weergegeven, en uit eene oorspronkelijke *a* ontstaat is. De *k* blijft onveranderd aan het begin van een woord of van eene lettergreep, maar wordt aan het slot daarvan onvolkomen uitgesproken, of gaat over in de hamzah, al naar het dialect. Woord-afleiding heeft plaats op de gewone wijze door prefixen, infixen en suffixen. Onder de prefixen komen ook samengestelde voor, nam. *pèti*, dial. *tè*, (stellig uit het algemeen Mal. Pol. prefix *pa*, *pé*, en een neven-vorm van *tar*, *tër*), dat, gewoonlijk te zamen met het suffix *ôn* gebezigd, causatieve werkwoorden vormt; en *bèrsi*, (uit *bër* = Mal. *bër* en *si*) waarbij eveneens *ôn* aan het stamwoord gehecht wordt, waarmede reciproque werkwoorden gevormd worden.

De infixen zijn: *ëm* (= Mal. Pol. *um*) en *ën* (= Mal. Pol. *in*).

Als bijzonderheid is op te merken, dat bij voorvoe-

ging van het prefix *mě* plus nasaal, (waarbij dan *mě* meermalen afgeworpen wordt), de neusklank vóór een klinker niet *ng*, maar *n* luidt, dus bijv. (*měnikot*, binden, van *ikot*). In de functie van het Mal. *kën* bezigt het Gajō'sch het suffix *ôn* of *an*, (als zelfstandige praepositie komt overigens *kën* voor). Een aantal werkwoorden, zoowel stam-woorden als afgeleide woorden, kunnen verwoegd worden. In den 2den persoon enkel- en meervoud, worden geen pronominaale voorvoegsels gebruikt, maar bezigt men het voorvoegsel van den 3den pers. *i*, gevolgd door *kô* of *kam*, als: *i-bli-kô*, gij koopt (het), *i-bli-kam*, gij koopt (het). In den 3den pers. wordt nog het pronominaal suffix *é* aangehecht: *i-bli-é*, hij koopt het; in alle drie genoemde personen kan *i* ook verzwegen worden.

Literatuur. Gajō'sch-Nederlandsch Wdb. door Dr. G. A. J. Hazeu. Een stukje Gajō'sch proza is bekend gemaakt door Dr. C. Snouck Hurgronje in het „Kern Album”. Zie ook: Het Gajo-land en zijne bewoners, door denzelfden. J. C. G. J.

GAJŌ'SCH CENTRAAL-GEBERGTE vormt de waterscheiding tusschen Döröt met de Djambô Ajé, die in de Straat van Malaka uitkomt, enerzijds, en anderzijds Meulaböh met de Seunagan- en Tripa rivieren, die naar den Indischen Oceaan stroomen.

GALAGAH (MAL.). Zie SACCHARUM SPONTANEUM.

GALAK KARANG. Zie CHIRURGIJNVISCHEN.

GALANG. Eiland, ressorteerende onder de afdeeling Tandjoeng Pinang der Residentie Riouw en Onderh. Aldaar is eene groote rubberonderneming der Galang Maatschappij. Zie TANDJOENG PINANG.

GALAR. Zie NAAMGEVING.

GALELA. District op de N.O.kust van het noordelijk schiereiland van Halmahera, grenzende ten westen aan het district Loloda en ten zuiden aan het district Tobelo en behoorende tot het sultanaat Ternate.

De hoofdkampong, Soahsio, gewoonlijk Galela genoemd, ligt aan het strand aan een baai met goede ankerplaats en was jaren lang de standplaats van den posthouder van Noord-Halmahera. Even benoorden de kampong ligt achter de smalle duinstrook een moeras, waaraan het veelvuldig voorkomen van malaria wordt toegeschreven. Langs de kust benoorden Soahsio worden nog een 16 tal kleinere kampongs of gehuchten gevonden, waarvan Soepoe aan de grens met Loloda het noordelijkste ligt. Al deze strandkampongs worden uitsluitend door Mohammedanen bewoond. Op een drie kwartier loopen westelijk van Galela ligt het meer van Galela (Ake Lalamo), waaromheen een breed voetpad twaalf dorpen met elkander verbindt. Aan den noordelijken oever van het meer ligt de kleine Christen-kampong Duma, woonplaats van den zendeling-leeraar van de Utrechtsche zendingsvereniging. Het meer is ongeveer 10 K.M.² groot, langwerpig, doch zeer onregelmatig van gedaante (zie het kaartje bij Verbeek's Molukkenverslag), ligt 17 M. boven de zee en heeft geen uitwatering. Zijn grootste diepte bedraagt 47 M. Men vindt er veel waterhoenders, een kleine soort visch en krokodillen, welke laatste door de heidensche inboorlingen als de voorvaders van de kampong Soah Konorrah beschouwd worden. Benoorden dit meer liggen aan den voet van de Tala ma itji nog vijf kleinere meertjes, die eveneens van den regen afhankelijk zijn. Al deze meertjes zijn ontstaan door inzinkingen in de tuffen. Tusschen de zee

en het meer van Galela ligt een 300 M. hoog, fraai gevormd, afgeknot kegelvormig vulkaantje, de Tarakan, en ten noordwesten daarvan een kleiner, 188 M. hoog, de Itji.

Sedert 1907 is de Ternataansche Oetoesan afgeschaft en wordt het district door den heidenschen Kimalaha van Igaboela bestuurd, die beweert tot het Tidoreesche sultansgeslacht te behooren. Daarom mag hij bij officiële gelegenheden den witten hoofddoek dragen, het voorrecht van de prins. Het aantal weerbare mannen van het district, Morotai daaronder niet begrepen, bedraagt ongeveer 1000 heidenen en 200 Mohammedanen. De bevolking van dit district verbouwt veel tabak, die te Ternate als pruimtabak goeden afzet vindt. Even benoorden de grens met Tobelo, zijnde de bovenloop der rivier Mede, ligt de zwak werkzame vulkaan Doekono (ook wel Dodoekoe of Duko genoemd), ten oosten waarvan de legendarische kampong Tolo zou gelegen hebben.

GALELAREESCH. Het Galelareesch is eene der best bekende talen eener groep, welke gesproken wordt op het Noordelijk schiereiland en op een gedeelte van het Noord-Oostelijk schiereiland van Halmahëra. Onder meer behooren hiertoe nog het eveneens nader bekend gemaakte Tobcloreesch, het Loda'sch, enz., en buiten Halmahëra de talen van Ternate en Tidore. Onderling zijn deze talen zeer nauw verwant, maar vertoonen zulke ingrijpende verschillen met alle Mal. Pol. talen, dat zij daarmede niet als tot ééne familie behorende, kunnen beschouwd worden. Deze verschillen zijn zoowel van lexicaalen als van grammaticaleen aard. Wat het eerste betreft, komen weliswaar in deze talen een aantal woorden voor, welke duidelijk Mal. Pol. zijn; maar van een groot deel is bewezen, dat zij leen-woorden zijn; van een ander gedeelte is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat de ontleening reeds betrekkelijk lang geleden heeft plaats gehad, bijv. bij een woord als Isam, *unaf*, Tobelo *unaha*, dial. *unafa*, schub, Mal. Pol. *unap*. Uit den aard der zaak moeten de stammen, welke deze talen spreken, meermalen in verkeer geweest zijn met Mal. Polynesiërs; mogelijk is van sommige woorden de overeenkomst ook toevallig, waarbij nog in het oog te houden is, dat met de onderlinge vergelijking der talen dezer groep nog nauwelijks een begin gemaakt is. Het grootste gedeelte van den woord-schat, en daaronder de meest kenmerkende woorden, verschilt echter geheel van de Mal. Pol.; vooral is op te merken, dat de tel-woorden, (daargelaten de overgenomen woorden voor „honderd” en hooger), geenerlei overeenkomst vertoonen. In grammaticaal opzicht valt terstond op, dat in deze talen bij het pers. voornw. in den 3den pers. enkelv. eene onderscheiding van drie geslachten gemaakt wordt. Verder dat een korte vorm van het pers. voornw., (welke men hier persoons-exponent pleegt te noemen, en waarvan onderscheiden vormen voor het subject en object bestaan), zoo dit een object aanduidt, tusschen het subject en het verbum geplaatst wordt, bijv. Gal. *wo* (hij) *i* (mij) *ngàpo* (slaan), hij slaat mij, (daaruit volgt vanzelf, dat van eene eigenlijke vervoeging van een werkwoord geen sprake kan zijn, al zou men bij intransitieven aan iets dergelijks kunnen denken). Voorts valt op, dat een vorm-element *da* (*di*, *do*, enz.), wat vergeleken kan worden met het vooral in Westelijk-Indië voorkomende suffix *i*, en dus locatieve werkwoorden vormt, aan het verbale woord voorafgaat; dat wat overeenkomt met onze bezittelijke voornw. steeds aan het bepaalde woord voorafgaat, zonder

dat er ooit sprake is van een tegelijk daarmede of althans nog in enkele gevallen gebezigden gesuffigeerden vorm; enz. Al deze verschijnselen zijn bepaaldelijk in strijd met het wezen van eene Mal. Pol. taal.

Het Galelareesch kan genomen worden als voorbeeld voor den spraakkunstigen bouw. De substantieven zijn óf grond-woorden, óf worden afgeleid van verbale woorden, hetzij door eene zekere verandering, welke de begin-klanken ondergaan, bijv. *o* (lidw.) *diiki*, hoest, (v. *tiiki*, hoesten), hetzij door reduplicatie, waarmede gepaard kan gaan de genoemde verandering der begin-klanken, bijv. *o babari*, stoffer, van *pari*, afstoffen. Eene genitief-bepaling gaat vooraf; tusschen het bepalande en bepaalde woord staat een element, dat den dienst verricht van ons bezittelijk voornw.: *awi*, voor mann. personen, *ami*, voor vrouwelijke en *ma* voor wat gerekend wordt tot het onzijdig geslacht, (dieren en zaken); dus *o bëba* (vader) *awi tahu*, het huis van (den) vader; *o kàso* (hond) *ma pégo* (staart), de staart van den hond. Praedicatief wordt het adjectief als werk. geconstrueerd, bijv. *awi dohu* (voet) *i* (onderwerps-exponent voor zaken) *lamo*, (groot), zijn voet is groot; bij attributief-gebruik wordt met dezelfde constructie het adjectief gereduplicerd: *awi dohu i lulamo*, (zijn groote voet), of worden beide woorden in genitief-betrekking gebracht. Ook bij het werkwoord komen grondwoorden en afgeleide vormen voor. Afleidingen geschieden bijv. door voorvoeging van *si*, (waardoor causatieve en instrumentale werkwoorden worden gevormd), door voorvoeging van *da*, *do*, *du*, enz., al naar gelang van den klinker van het stamwoord, (ter vorming van locatieve werkwoorden); *ri* en *ka*, *ko*, *ku*, enz., (tot vorming van reciproquen); ook samengestelde prefixen, als *si + do*, kunnen voorkomen; soms onderscheidt zich het afgeleide woord alleen door verandering van den begin-klinker, als *bané*, bestijgen, van *pané*, stijgen.

Suffixen tot eigenlijke woord-afleiding komen niet voor; alleen richting aanduidende woordjes kunnen bijwijze van suffix toegevoegd worden, bijv. bij *uti*, (af dalen): *mi uti-ku*, wij dalen naar beneden. Tijds-bepaling bij het werkwoord geschiedt door bijwoorden; de imperatief is vormelijk niet onderscheiden van den indicatief; om eene herhaling, voortdurend of intensiteit eener handeling aan te duiden, komt voorts reduplicatie en herhaling van het geheele woord voor; de reduplicatie dient ook, (evenals bij de adjectieven), tot vorming van deelwoorden.

Het Galelareesch is eene vocalische taal en duldt, evenals het Ternataansch, geen eind-mede-klinkers, (in overgenomen woorden kan de eind-mede-klinker door een vocalischen na-slag bewaard blijven, bijv. *kapali*, uit Mal. *kapal*, schip). De oorspronkelijke eind-consonanten zijn in enkele op heden nog minder bekende talen dezer groep, beter bewaard gebleven, bijv. in het Isam, ook in het Tobcloreesch als regel door middel van een vocalischen na-slag, bijv. Gal. *ngopa*, (kind), Isam *ngoak*, Tob. *ngòhaka*; enz.

Zeer in zwang is nog bij hen, die deze talen spreken, het gebruik van wissel-woorden tot vermijding van zulke woorden, welke door den spreker om de eene of andere reden niet mogen gebezigd worden; in het Gal. draagt dit den naam van *soali*.

Literatuur: Leidraad bij het bestudeeren van 't Galèlè'sch dialect, door M. J. van Baarda, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1908 (omwerking van de in 1891 verschenen, door denzelfden schrijver vervaardigde Beknpte Spraakkunst). Dr. H. Kern, Opmerkingen over 't Galelareesch naar aanleiding der Beknpte Spraakkunst van M. J. van Baarda, in

Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve Ser. dl. 6 en 7, 1891 en 1892, en Wordenwisseling in het Galelareesch, aldaar, dl. 8, 1893. Wordenlijst Galelareesch—Hollandsch, door M. J. Van Baarda. 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1895. Fabelen, verhalen en overleveringen der Galelareezen. Bijeenverzameld door H. Van Dijken en vertaald door M. J. van Baarda, Bijdr. t. t. l. en vlk. VIe Ser. dl. 1, 1895. Het Loda'sch in vergelijking met het Galèla'sch dialect, gevolgd door Loda'sche Teksten en Verhalen, door M. J. van Baarda. Verhalen en Vertellingen in de Tobeloreesche taal met vert. door A. Hueting in de Bijdr. t. t. l. en vlk., VIIe Ser., bl. 7, 1908. Tobeloreesch-Hollandsch Wdb., door denzelfden, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1908. Iets over de Ternataansch-Halmahèra'sche Taalgroep, door denzelfden, Bijdr. t. t. l. en vlk., VIIe Ser., dl. 6, 1908. Dr. H. van der Veen, de Noord-Halmahèra'se Taalgroep tegenover de Austronesische talen, Leiden, 1915. (Zie ook TERNA-TAANSCH.) J. C. G. J.

GALESONG. District, behoorende tot de onderafdeeling Takalar (Takallare), afdeeling Makassar, Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Ook de naam van een districtshoofdplaats in dat regentschap aan de kust westwaarts van Manado gelegen, met een goede haven. Vischvangst en zeevaart zijn er de hoofdbedrijven der bevolking.

GALEWO (STRAAT). Zie SELEE (STRAAT).

GALI GALI (MAL.). Zie LASIA.

GALING (MAL.). Zie VITIS TRIFOLIA.

GALINGGAN (MAL.). Zie CASSIA ALATA.

GALINGGEM (SOEND.). Zie BIXA.

GALIS. Hoofdplaats van het district Boender, contr. afd., regentschap en afd. Pamekasan, res. Madoera, op korten afstand bezuiden den grooten postweg van Pamekasan naar Soemenep gelegen.

GALO GADANG. Een kampong in de nabijheid van Fort van der Capellen, Res. Sum. Westkust. Het is bekend om het bijzonder aardewerk, dat door vrouwen wordt vervaardigd. In 1913 hebben deze vrouwen, onder medewerking van de bestuursambtenaren een coöperatie tot stand weten te brengen voor gemeenschappelijke verkoop van dit aardewerk. Wel een bewijs voor de activiteit der vrouwen in deze streek.

GALOEGA (MAL.). Zie BIXA.

GALOEGOE (JAV.). Zie BROUSSONETIA.

GALOEGOER. Landschap ter Sum. Westk. (vgl. E. Th. van Delden, T. Bat. Gen. XXVII (1882), bl. 128, 166).

GALOEH. Zuidelijkste afdeeling van de residentie Cheribon, ten o. gescheiden door de Tji Djolang van de res. Banjoemas, ten Z. en W. door de Tjitandoei van de res. Preanger-regentschappen. De afdeeling, 1124 K.M.² groot, bestaat uit de contrôle-afdeeling Tjiamis met vier districten: Tjiamis, Rantja, Pendjaloe en Kawali. De hoofdplaats der afdeeling is Tjiamis. Het meer van Pendjaloe, gelegen op een verbindingsjuk van den G. Tjendana (1177 M.) en den G. Sawal (1761 M.) met een fraai begroeid eiland, is de fraaiste en meest bezochte plek der afdeeling.

Galoeh maakte in het begin der 17e eeuw een deel uit van de Preanger-regentschappen en behoorde onder het rijk van Mataram. Van de hoofdplaats Galoeh vindt men nu nog overblijfselen in een klein oerbosch bij Batoenenggal, waar de Tjimoentoer in de Tjitandoei valt ($\pm$ 20 K.M. ten O. van Tjiamis). In 1641 werd Galoeh in 4 regentschappen gesplitst: Imbanegara, Oetama, Bodjonglopang en Kawasèn. Van de gelijknamige hoofdplaatsen liggen de twee eerste in het regentschap Galoeh, de twee laatste in

het regentschap Tasikmalaja (Preanger Regentschappen).

De bevolking van het tegenwoordige regentschap Galoeh is geheel Soendaneesch; kleeding, adat en desa-regelingen komen in alles met die van de Preanger overeen.

Reeds van af 1905 wordt door de Regeering overwogen, deze afdeeling weer bij dat gewest te voegen; tot heden is dit nog niet geschied, doch zonder twijfel zal het daartoe eindelijk wel eens komen. De groote spoorlijn Batavia—Djokja—Soerabaja snijdt het zuidelijkste gedeelte dezer afdeeling, zoodat zij op twee plaatsen met groote spoorbruggen over de Tjitandoei gaat.

De afdeeling telde einde 1905 250.000 inwoners, waaronder een vijftigtal Europeanen en 450 Chinezen.

GALOENG. Negri ter Sum. Westk. in de landstreek Soengai Poear bij Fort de Kock (zie OUD AGAM), waar zeer bekende blauwververijen zijn, of beter: waar de bevolking de kleur van blauwe stoffen door looistof (tengar, Ceriops Candolleana Arn.), in samenwerking met het plaatselijke grondwater, bijzonder goed weet vast te leggen; stoffen te Galoeng gekleurd, *tjolok Galoeng*, genieten bijzondere voorkeur; een firma in Twenthe laat er haar blauwgoed fixeeren, om het daarna naar Java te verzenden.

GALOENGGOENG. Werkzame vulkaan, 2174 M. hoog, ten oosten van Garoet (Preanger), waarvan door Junghuhn (Java II, 150), Verbeek (Java 687) en Fennema (Jaarb. Mijnwezen 1895, Wet. II, 58) uitvoerige beschrijvingen en teekeningen worden gegeven, terwijl in het Jaarverslag Top. Dienst 1908, Pl. IX, p. 46, tevens de nieuwste detaillaart van het topgedeelte werd gepubliceerd. In het noordwestelijkste deel van den ouden kraterketel lag een eruptiepoint, dat vroeger een meer, Siteo Growong, omsloot, dat tegenwoordig drooggeloopt is. Meer in het midden van den ketel, waarvan de bodem circa 1100 M. hoog ligt, werd de jongere Warirang opgebouwd (1193 M.), wiens producten het daarachter gelegen ketelgedeelte geheel afsloten, zoodat aldaar een meer (Kawah Galoenggoeng) gevormd werd, dat 90 M. diep kan geweest zijn. De oude kraterwal is hoefijzervormig en gaat naar het Z.O. in de richting van Tasikmalaja over in een breed dal, waarin een groot aantal warme bronnen. In 1822 (door verhoogde werkzaamheid) schijnt een scheur in den afsluitenden Warirang-wand te zijn ontstaan, tengevolge waarvan het meer zich plotseling in het dal ontlastte en als modder- en steenlawine groote verwoestingen teweeg bracht: 114 dorpen en ruim 4000 menschen werden verzwolgen. Een tweede groote uitbarsting had plaats in 1894 en werd uitvoerig door Fennema (zie boven) beschreven; de oppervlakte, door den aschregen ingenomen, bedroeg 25.660 K.M.², terwijl 22 miljoen M³. vaste stoffen werden uitgeworpen. Er gingen echter geen menschenlevens verloren. Het meer Galoenggoeng nam in 1908 nog slechts een kleine oppervlakte in.

GALOER. District met de hoofdplaats Pandaan, van het regentschap Adi-Kartô (van Prins Pakoe Alam), afdeeling Koelon Prôgô, residentie Djokjakarta. Het district heeft 2 onderdistricten, t. w. Pandjatan en Wonodadi; de Kali Galoer stroomt er door heen, terwijl de groote suikerfabriek Sêwoegaloer in het district gelegen is. Op 't einde van 1905 telde het bijna 45.000 zielen, waaronder een 30 tal Europeanen en 15 Chinezen.

GAM of GAMAN. Eiland aan het zuidwestelijk

deel van het Papoesche eiland Waigéoe grenzende en daarvan door straat Kaboei gescheiden. De bodem is heuvelachtig en bestaat hoofdzakelijk uit kalksteen en opgeheven koraal, die zich aan den zeekant in den vorm van uitgevetren rotsen vertoont. Aan de zuidkust wordt een kampong, Miabebjar, aange troffen. Op vele kaarten wordt de naam van het eiland ten onrechte Gamien geschreven.

GAM LAMO. Beteekent groote stad. Was de oude hoofdplaats en zetel van het sultansbestuur van Ternate. Het lag op den Zuidwesthoek van het eiland aan het strand en was reeds voor de komst der Portugeezen een vrij groote versterkte kampong. De Brito, Portugeesche Gouverneur, bouwde er een Portugeesch stadje bij, bestaande uit een lange straat, verdeeld in een Europeesche wijk met de kerk van St. Paulus en een klooster der Predikheeren en een wijk voor ongeveer 100 Chineezen. Dit stadje, Nostra Senhora del Rosario gedoopt, werd beschermd door een in 1522 begonnen en in 1540 door Georgio de Castro voltooide versterking, waarvan het 3 K.M. noordelijker gelegen steenen blokhuis, S. Pedro en Paulo, een onderdeel vormde. In 1575 verjoeg sultan Bab Oellah de Portugeezen en nam bezit van de vesting. In 1606 werd Gam Lamo door de Spanjaarden veroverd. De inlandsche bevolking verhuisde in 1607 naar de omgeving van de door Matelief te Maleyo gebouwde vesting en stichtte daar de tegenwoordige hoofdplaats Ternate. Gam Lamo bleef tot 1663 door de Spanjaarden bezet, waarna de geheele stad door de O.-I. Compagnie met den grond gelijk gemaakt werd. De plek, waar eertijds de hoofdversterking stond, heet nu nog Kastela.

GAMBANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

GAMBIR. MAL., JAV. EN SOEND.

Uncaria Gambir Roxb. Fam. Rubiaceae. Slingerplant van Sumatra, elders in Ned.-Indië gekweekt. Door uitkoken van de bladeren verkrijgt men een catechine- en looizuurhoudend extract, gambir genaamd, dat bij het sirih-kauwen gebruikt wordt en een belangrijk Indisch handelsartikel uitmaakt. In Europa dient gambir als looistof, als mordant in de ververij, als klaarmiddel in de bierbrouwerij en als samentrekkend geneesmiddel, en is daar als (gele) catechu bekend. De naam catechu komt echter ook toe aan het voor soortgelijke doeleinden dienende extract uit het kernhout van *Acacia Catechu Willd.* (bruine of cutch-catechu). De Pinang levert geenszins catechu, zooals de naam *Areca Catechu L.* zou doen vermoeden.

De gambir-cultuur wordt gedreven in streken met een ruimen, regelmatigen regenval, zooals sommige gedeelten van Sum. West- en Oostkust, in zeer enkele gedeelten van Benkoelen en Palembang, voorts in de afdeeling Sambas (Westerafd. Borneo), waar het product hoofdzakelijk dient voor gebruik binnen het gewest, ofschoon ook uitvoer naar Singapore en Java plaats heeft, en Banka, waar de cultuur zich zeer uitbreidt. Op Billiton wordt de cultuur van Gouv. wege aangemoedigd. De hoofdzetel der gambir-cultuur is echter de Riouw-Lingga-Archipel. De cultuur wordt hetzij door de inl. bevolking, hetzij, en vooral in genoemden archipel, door Chineezen uitgeoefend; op de O.K. van Sumatra ook door Europeanen. Op Java heerschte vroeger de meening, dat de gambir-cultuur verboden was, waarschijnlijk omdat de Regeering bij het uitgeven van enkele woeste gronden in huur die cultuur verbood, met het doel haar onder de Javanen aan te moedigen. In

1862 (Ind. Stb. no. 145) werd dit verbod echter ingetrokken en uitdrukkelijk verklaard, dat die cultuur aan ieder vrijstond; zij heeft zich daar echter, ofschoon een tijd lang in Buitenzorg en Krawang gedreven niet noemenswaard ontwikkeld. Zie P. J. Veth, T. v. N.-Indië, 1867, I, 456; II, 98; 1868, II, 363.

Toch schijnt bij goede keuze van grond en klimaat de gambir-cultuur ook op Java zeer wel mogelijk, vooral omdat dit eiland het groote verbruiksland is van de gambir, waarvan een hoog invoerrecht geheven wordt, indien het product afkomstig is van buiten het tolgebied.

De cultuur en bereiding der gambir door Chineezen heeft op de volgende wijze plaats. Nadat de boschgrond opengehakt is, worden terstond de kweekbedden aangelegd, waarin men op een laagje asch van rijshout de uiterst fijne zaden uitzaait, die met alang-alang stroo bedekt worden. Dan worden na ongeveer 3 maanden de jonge plantjes in plantkuilen op 5 à 6 voet afstand van elkander geplant en door bedekking met takjes tegen de felle hitte beschut. Na twee, soms reeds na anderhalf jaar, is de plant sterk genoeg om van de jonge twijgjes be-roofd te worden, die met blad en al worden afgesneden en in een bak (tampat menoeroet) gedaan, die van klei gemaakt en ongev. 3 meter lang en breed is. Hij wordt aan den bovenrand bedekt met dikke planken of balken, waarop de afgesneden gambir gestapeld wordt; de bladeren, die van de twijgen worden afgestroopt, worden in den bak gedaan, en blijven daar, tot ze in de kookpan worden overgebracht. Een oven, uit klei vervaardigd, is voorzien van twee groote ijzeren pannen (kawah); in de eene, die boven het vuur staat, wordt de gambir gekookt; de tweede pan dient als voorwarmer en als waschvat voor voorwerpen, die nog gambir bevatten. In Europ. fabrieken gebruikt men koperen kookpannen, welke op een gemetselden vuurhaard met rooster en vuurdeur verhit worden. Terwijl het water kookt, worden de bladeren bestampt met een vierpuntigen stamper (pengoendjang); om de bladeren te keeren en ze zóó gelijkelijk in het kokende water te brengen gebruikt men een met drie kromme punten voorzienen tjedok. Na de eerste koking worden de bladeren door een zeefscheep (tangok) in een hellendegoot (saloh) geworpen, waarvan het lager einde boven de kookpan ligt, zoodat van het afdruppelende water niets verloren gaat. De reeds gekookte bladeren worden nogmaals gekookt en in de saloh gewassen tot er geen bruin vocht meer afvloeit. Het door koken verkregen geelbruine vocht wordt na indamping in houten emmers (tong) gedaan om te stollen. Indien de gambir voor de consumptie in Indië bestemd is voegt men er een weinig dëdëk bij; ten einde een gelijkmatige pap te verkrijgen wordt de vloeistof, bij het begin van het stollen, met de hand, waarin een rond stukje hout, duchtig doorgeroerd. Daarna wordt het reeds dikke vocht bewaard, hetzij in de houten emmers, hetzij in een langwerpige vierkanten bak, waarvan de omwandeling kan opengeslagen worden; goede soort is geel of bruine van kleur, minder goede soorten zijn donker gekleurd. Is de gambir nu vast genoeg geworden, dan wordt zij gesneden; de goede in kleine kubus van 2 à 3 c.M. kantlengte, de zwarte, ruw bewerkte in groote, onregelmatige brokken, cake-gambir, en zoo in den handel gebracht. De opbrengst aan gambir bedraagt ruim 16 % van het gewicht der gezuiverde bladeren. Ofschoon de gambir-plant gedurende 20 à 25 jaar gesneden kan worden, verlaten de Chineezen gewoonlijk reeds na 10 à 12 jaar de ingenoe-

men gronden, waarschijnlijk omdat er dan gebrek aan brandhout in de buurt begint te komen. De combinatie van gambir- met peper-cultuur heeft vele voordeelen. De waarde van den uitvoer van gambir uit geheel Ned. Indië bedroeg in 1913 ruim 3 miljoen gulden.

GAMBIR OETAN. Zie *FIGUS RIBES* en *JASMINUM*.

GAMBRENG. Javaansch woord voor een Tor, ook Kwangwoeng.

GAMELAN. Zie *MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN*.

GAMET (SOEND.). Zie *CICER*.

GAMIEN. Zie *GAM*.

GAMKONORAH. Ternataansch district, op de Westkust van het Noordelijk Schiereiland van Halmahera, gelegen bezuiden Tolofoeë en benoorden Sahoe. Ten Oosten wordt het door den centraalbergketen, die hier den naam Boekit Sio draagt, van het district Kaoe gescheiden. De grens met Sahoe is een ravijn. Die met Tolofoeë is kaap Ligoë. In dit district ligt de vulkaan Gamkonorah (± 1700 M), waarvan slechts een uitbarsting, n.l. in 1673, bekend is. De kratermond ligt aan de Zuidzijde. Aan de Noordzijde bevindt zich bij den top een zwavelmeer van ongeveer 30 M. middellijn. Benoorden dezen vulkaan ligt de 560 M. hooge berg Iboë. De hoofdkampong ligt aan een kreek, die slechts bij hoog water bevaarbaar is en bestaat uit twee wijken, Soahsio en Pasoro, bewoond door Mohammedanen, met een sangadji als districtshoofd. Van de heidensche inboorlingen wonen de Waioli, behoorende tot vijf kampongs, verspreid langs de kust. De Tobaroe stam bewoont het binnenland en is gesplitst in Tobaroe to ma njekoe en Tobaroe to ma adoe, naar gelang zij in het Noorden of in het Zuiden wonen, tezamen zeventien kampongs tellende, de meesten gelegen aan den bovenloop der Iboë rivier. Van deze Tobaroes vindt men ook in andere districten, zooals in Kaoe en zelfs op Tidoreesch Halmahera nederzettingen. Bovendien moeten de Madoles op de oostkust aan hen verwant zijn. Beweerd wordt dat deze Tobaroes niet behooren tot de oorspronkelijke bevolking, maar van Celebes afkomstig zouden zijn en daarom ook To = lieden, Baroe = nieuw zouden heten.

In het Noorden van het district liggen nog twee Mohammedaansche kampongs, Gam lamo en Gam itji, aan de Iboë rivier, op ongeveer een half uur van de monding. Benoorden Gam itji is een meertje. Verder zijn aan den bovenloop dezer rivier nog twee meertjes: Telaga Njekoe en Telaga Baroe, die echter reeds tot het gebied van Tolofoeë behooren. Op de vlakten en berghellingen van dit district wordt op droge velden padi verbouwd. De kwaliteit is echter inferieur. De vroegere koffie en cacao aanplantingen, waarvan de Clercq spreekt, bestaan niet meer. (Zie *HALMAHERA*).

GAMMOER. (*Mormolyce Phyllodes*.) Zie *TORREN*.

GAMPING. Bekende kalkrots in Djokjakarta, op ± 4 K.M. van de hoofdplaats, tevens naam van een district (waarin die rots ligt) met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Sleman, afdeling Mataram, residentie Djokjakarta. Het district telt drie onderdistricten, t.w. Kadipiro, Kasian en Pédès. De hoofdplaats ligt aan de rivier Bédog, en linker zijrivier van de Progo-rivier.

GAMPRET (IKAN). Zie *KLIPVISSCHEN*.

GANDAPOERA (MAL.). Zie *HIBISCUS ABELMOSCHUS*.

GANDARIJA (MAL., SOEND.). Zie *BOUEA*.

GANDAROESA (MAL.). Zie *JUSTICIA GENDARUSSA*.

GANDASOELI (MAL.). Zie *HEDYCHUM*.

GANDASOLI. Naam van een landschap, vroeger een district in het Krawangsche, thans het onderdistrict Darangdan vormend in het gelijknamig district. Over den vermeenden rijkdom aan goud en zilver, zie *PARANG-GEBERGTE*. Tot 1885 behoorde Gandasoli tot de Preanger Regentschappen.

GANDATERI (MAL.). Zie *ELAEOCARPUS GANITRUS*.

GANDJA. MAL.; Gendjé of Gindjé, JAV.; Gendjih, MAD. *Cannabis sativa* L., Fam. Moraceae, onderfamilie *Cannabineae*. De Hennep, kruid van Centraal-Azië, in bijna alle tropische en gematigde gewesten gekweekt. De jonge bladeren worden in Indië, met tabak gemengd, gerookt. De hennep, en bepaaldelijk de in tropische gewesten geteelde plant, heeft bedwelmende eigenschappen en wordt in Azië en Afrika door minstens tweehonderd miljoen menschen gebruikt, op verschillende wijzen toe bereid tot gevaarlijke genotmiddelen (in Eng. Indië bhang, ganja, churros en vooral hasjisj, zie *BANG*). Men zegt, dat het Fransche woord assassijn afgeleid is van hasjisjin, hasjisj-eter. In de geneeskunst wordt een extract van Indische hennep gebruikt als narcoticum.

GANDJA HOETAN (MAL.). Zie *CORCHORUS OLITORIUS*.

GANDJA RAMI TJINA (MAL.). Zie *CORCHORUS CAPSULARIS*.

GANDOEM (MAL., JAV.). Zie *TARWE*.

GANDOESARI. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Wlingi, afdeeling en regentschap Blitar, residentie Kediri. Het heeft drie onderdistricten met 31 desa's en telde op 't einde van 1905 een bevolking van ruim 42.000 zielen, waaronder een 60-tal Europeanen, en een 50-tal Chinezen.

GANDOH (JAV.). Zie *ENTADA*.

GANDOLA BEUREUM (SOEND.). Zie *BASELLA RUBRA*.

GANDOLA MERAH (MAL.) Zie *BASELLA RUBRA*.

GANDOLA POETIH (MAL.). Zie *BASELLA RUBRA*.

GANDRI (JAV.). Zie *BRIDELIA*.

GANEÇA of **GANAPATI**, d. i. „beheerscher der scharen” (in engeren zin: der Gaṇa genoemde dienaarschaar van Īwa), is de Indische god der wijsheid en van het kloek beleid, dijs in de mythologie de oudste zoon van Īwa en Pārwaṭī heet. Hij is de god, die alle hindernissen bij een arbeid, hetzij van stoffelijken of van geestelijken aard, uit den weg ruimt, en daarom eischt het vroom gebruik, dat men bij den aanvang van een werk, en vóór den aanhef van een geschrift hem hulde brengt. Daarom wordt hij dan ook genoemd Winājaka, d. i. „uit-den-weg-ruimer” (van hindernissen) en „leidsman”, Wighnadjit, „overwinnaar van hindernissen”, Wighneça, „beheerscher van hindernissen”, en met andere synonieme namen bestempeld. Hij wordt afgebeeld met een olifantsnuit met één tand- (vandaar zijn bijnaam Eka-danta, ééntandig), dikbukig en soms vergezeld van een rat, het in alle sluiphoeken doordringende dier, of daarop rijdende. Gewoonlijk stelt men hem voor als vierarmig, doch ook wel als twee-, zes- of achtarmig. Meermalen vertoont zijn hoofdtooiel de halve maan en een doodshoofd, en zijn voorhoofd een derde oog,

alle attributen van Ćiwa, die trouwens ook zelf den bijnaam van Ganeça draagt. Ofschoon Ganeça dus tot den kring der Ćiwaetische wezens behoort, en, volgens de meening der Indiërs, meer inzonderheid een god der Ćoēdra's is, wordt hij door alle Hindoeische secten en kasten vereerd. Van de vereering, welke hij ook op Java gedurende het Hindoeitijdperk genoot, getuigen de talrijke beelden van hem allereerst op het eiland gevonden. Vgl. het artikel ĆI-WAISME,

Literatuur: H. H. Wilson, *Work I*, pp. 2, 20, 148, 175; W. J. Wilkins, *Hindu Mythology*, pp. Chap. VIII; W. P. Groeneveldt, *Catalogus der Archeol. Verzam. van het Batav. Gen. blz. 54—63*; Juynboll, *Catalogus Leiden*, blz. 21-26. Vgl. R. D. M. Verbeek, *Verhand. Bat. Gen. 46* (1891); Dr. N. J. Krom, *Rapp. Oudh. Dienst 1914 passim*.

GANGA. Eilandje aan de Noordpunt van de Minahasa, residentie Menado.

GANGGARANGAN. Zie GARANGAN.

GANGSA. Rivier op Java, residentie Pekalongan, op de grens der regentschappen Brebes en Tegal.

GANGSA LAOET. Zie PELIKAAN.

GANGSAL. Zie RETĒH.

GANTRI (SOEND.). Zie ELAEOCARPUS GANTRUS.

GANOPHYLLUM FALCATUM Bl., fam. *Sapindaceae*. Ki angir (SOEND.), Mangir (JAV.). Groote boom, voorkomend in Nieuw-Guinea, Australië, de Philipijnen en op Java. Het sterke en duurzame hout wordt algemeen voor brug- en huisbouw gebruikt en is in zeer groote afmetingen te krijgen. De schors bevat saponine en wordt hier en daar door de inlanders gebruikt om het hoofd van ongedierte te reinigen. Soms ook wel wordt de schors als surrogaat voor zeep gebruikt.

GANTANG. Zoowel inhoudsmaat als gewicht. De maat telt 8.5766 liter, het gewicht is gelijk aan 10 kati's in West- en Midden-Java en aan 5 kati's in Oost-Java. Zie echter Ind. Gids, 1906, blz. 633.

GANTARANG. District van de onderafdeeling Boeloekoemba, afdeeling Bonthain, gouv. Celebes en Onderh.

GANTARANG MATINGGI. Een der districten van de onderafdeeling Maros (zie aldaar) gouv. Celebes en Ond. Was vroeger eene enclave van Gowa tusschen de gouvernementslanden en Boni gelegen.

GANTI (JAV.). Zie *LIGUSTICUM ACUTILOBUM*.

GANTI'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

GAOENG. Landschapje aan de kust van Indragiri te voren onderdeel van het voormalig Sultanaat Lingga-Riouw. Het maakt thans met Mandah een district of amiraat der afdeeling Indragiri, residentie Riouw en onderhoorigheden uit. De Anak Serka rivier in het zuiden vormt de grens met het Soetanaat Indragiri.

GAOK. Naam bij de Maleiers voor een kraaisoort, *Corvus macrorhynchus*.

GAPI. Oude naam van het eiland Ternate, ook nu bij deftige toespraken nog wel gebezigd.

GARANGAN (Jav.), *ganggarangan* (Soend.) (*Herpestes javanicus* Geoffr.), een tot de familie der CUVETKATTEN (zie aldaar) behoorende, met den Egyptischen Ichneumon verwant, klein en slank roofdier, dat in Achter-Indië en op Java, Sumatra en Banka inheemsch is. Het bijna effen bruin gekleurde diertje leeft zoowel in de laagvlakten als in het gebergte en komt ook in bewoonde streken veel voor. Het is een dagdier, dat zich met allerlei kleine dieren voedt en in eigengemaakte holen leeft. Van hetzelfde geslacht

komen twee andere soorten, *H. brachyurus* Gray (doembang en toeban der Dajaks, *langga langga* of *rangga rangga* op Sumatra) en *semitorquatus* Gray, op Sumatra en Borneo voor (verg. Jentink, Notes Leyden Mus., XVI, 1895), een vierde, *H. hosei* Jent., op Noord-Borneo (Jentink, Notes Leyden Mus., XXIII, 1901/03).

GARANTANG KEKE. Plaats, in Zuid-Celebes ongev. 3 uur van Bantaeng gelegen, en bekend door de groote feesten, jaarlijks ter eere van Karaeng Lowe (zie BOEGINEEZEN) gegeven, verwaarts men dan van uit alle streken van Zuid-Celebes bijeenkomt en zich met hanengevechten, dobbelen enz. vermaakt.

GARCINIA CELEBICA L., fam. *Guttiferae*. Baros (JAV.), Beroewas (MAL.). Boom, veel gelijkend op den manggistan. Heeft een uitstekend taai hout, dat veel gebruikt wordt.

GARCINIA DULCIS Kurz., fam. *Guttiferae*. Moendoe (JAV.), Moendoer (JAV.). Boom, over geheel Java en ook over andere eilanden van den Archipel verspreid. De bolvormige oranje-gele vruchten worden gegeten, vooral van de gekweekte boomen, die in de inlandsche dorpen te vinden zijn. Vlechtmateriaal kookt men met de bast van deze plant om het een groene kleur te geven.

GARCINIA MANGOSTANA L., fam. *Guttiferae*. Manggis (JAV.), Manggistan (MAL.), Manggoe (SOEND.). In geheel Nederlandsch-Indië gekweekte boom, vermoedelijk in den Maleischen Archipel thuisbehoorende, maar niet in het wild bekend, buiten den Archipel nog weinig gekweekt. Ondanks het feit, dat er alleen exemplaren met vrouwelijke bloemen gevonden worden, zet de boom rijklijk vruchten. Deze laatste bevatten binnen een leerachtige roode schil een twee- of drietal goede en eenige mislukte zaden, die omgeven zijn door een witte, sappige, zeer smakelijke zaadrok, die gegeten wordt. De schil bevat een gele kleurstof, en bovendien een hoeveelheid looistof, waarom hij onder den naam Koelit manggis als samentrekkend middel in de inlandsche geneeskunde gebruikt wordt. Het hout is sterk en wordt voor verschillende doeleinden gebruikt.

GARCINIA MORELLA Desr., fam. *Guttiferae*. Een kleine boom in de bosschen van Voor- en Achter-Indië en het Maleische Schiereiland, levert een geel gomhars, dat in dikke cylindrs onder den naam van Guttegom in den handel komt.

GARDENIA FLORIDA Linn., fam. *Rubiaceae*. Katjapiring (MAL.). Heester of boomheester met trompetvormige witte zeer welriekende bloemen, afkomstig van China en Japan, op Java in tuinen zeer algemeen als sierplant gekweekt, ook bekend onder den naam „*Kaapsche Jasmijn*”.

GARĒBĒG (gērēbēg) is eene Javaansche benaming voor de feestelijkheden, welke jaarlijks op de drie voornaamste herdenkingsdagen van den Islam plaats vinden, nl. bij 1. Mohammeds geboortefeest, 2. het zgn. „kleine” feest, na afloop der vastenmaand en 3. het „grootte” feest op den 10den der laatste maand des jaars. De Mohammedaansche wet geeft slechts voorschriften voor het groote en kleine feest, maar evenals elders heeft ook in den Archipel Mohammeds geboortefeest niet minder belang dan deze beide officieele feesten. Hoewel niet op wettelijke voorschriften gebaseerd, geldt de herdenking van Mohammeds geboorte praktisch als verplicht en heeft zelfs die van het „grootte” feest in de schaduw gesteld. De godsdienstige feestdagen worden in het algemeen ook *hari raja*, *arijaja*, *ba'da*

of *bakda* ¹⁾ en in de Soendalanden *lĕbaran* genoemd.

1. Het *moeloed*-feest. De profeet is op Maandag den 12en der 3e maand gestorven. Willekeurig heeft men nu in den Islam aangenomen, dat Mohammed ook juist op dien zelfden datum, 63 jaren tevoren, was geboren. Op den 12en der 3e maand wordt dus ook Mohammeds geboorte (Arab. *maelid*, in den Archipel *maeloed*, *moeloed* uitgesproken) herdacht en de geheele 3e maand heet daarnaar de *moeloed*-maand. Een hoofdbestanddeel dezer herdenking bestaat daarin, dat bij vrome personen en ook wel in moskeeën zgn. *maeloeds* (levensgeschiedenissen van den Profeet in verzen of berijmd proza, afgewisseld met lofliederen) ten gehoorde worden gebracht. Men noemt deze plechtigheid, waaraan velen der aanwezigen deelnemen door bij de refreinen en lofprijzingen mede in te stemmen, in Ned.-Indië gewoonlyk *dikir moeloed*. Voorts worden dan in de woningen der regenten vromen onthaald op een *moeloedan*-maal. Ook in de dorpen houdt men voor deze gelegenheid openbare godsdienstige maaltijden (vgl. KANDOERI). Deze maaltijden behoeven niet juist op den 12en gegeven te worden, maar hebben ook wel eenigen tijd later plaats. Vandaar dat de 4e maand op Java wel *silih moeloed* en in Atjeh „de jongere broeder” der maand *Moeloed* wordt genoemd. In Atjeh stelt men de viering zelfs tot in de 5e maand (de zgn. eind-Moeloed) uit.

2. Het „kleine” feest op den 1en der 10e maand Sawal heeft plaats na beëindiging der vastenmaand en wordt daarom ook *lĕbaran poewasa* genoemd. In niet-Inlandsche kringen pleegt men dezen dag ook ten onrechte wel als het Inlandsche „nieuwjaar” aan te duiden wegens de overeenkomst der populairre viering van dezen dag met die der Europeesche en Chineesche nieuwjaarsdagen, maar er zijn dan nog slechts 9 van de 12 maanden van het Mohammedaansche jaar voorbij. Evenals aan de geheele vastenmaand hecht men ook aan dezen feestdag een bij uitnemendheid godsdienstig en verzoenend karakter. 's Morgens vroeg heeft in de moskee een feestgodsdienstoefening met preek plaats, welke, althans in hoofdzaken, met den Vrijdagdienst overeenkomt, en hoewel de bijwoning daarvan voor de geloovigen niet als verplicht doch slechts als verdienstelijk geldt, nemen toch velen (waaronder ook de hoofden) in feestgewaad hieraan deel, die overigens zelden of nooit in de moskee komen. Daarna brengt men bezoeken aan zijne meerderen en zijne ouderen in jaren, wenscht hun geluk met de beëindiging der vasten en vraagt tevens vergeving voor alle tekortkomingen, waaraan men zich gedurende den loop des jaars jegens hen mocht schuldig gemaakt heb-

ben. Op dezen dag worden ook de graven bezocht en versierd en wie tot het opbrengen der *pitrah* (zie aldaar) ten behoeve der armen in staat is, verzuimt niet, deze gave bij den dorpsgeestelijke te gaan inleveren, voor zooverre hij het niet reeds gedurende de vastenmaand zelve mocht hebben gedaan. Vandaar ook de benaming *lĕbaran pitrah* voor dezen dag.

3. De groote feestdag (*ba'da bĕsar*, *lĕbaran hadji*) op den 10en der 12e maand heeft vooral beteekenis voor de bedevaartgangers, die zich op dezen dag in het dal van Moena bevinden (zie BEDEVART 3), waar dan het groote offerfeest plaats heeft. Maar ook voor hen, die niet aan de bedevaart deelnemen, geldt het als aanbevelenswaardig om op den feestdag een offerdier te slachten, een gebruik, dat althans door gegoede vromen wel in acht genomen wordt. Ook in de dorpen worden voor deze gelegenheid soms offermaaltijden gehouden, welke echter geen groote beteekenis hebben. In het algemeen mist het zgn. „groote” feest de populariteit van het kleine, in den Archipel zoowel als elders, wat zich gereedelijk daaruit laat verklaren, dat een bepaalde aanleiding tot feestvieren (zoals na afloop der vastenmaand) op dezen dag voor hen, die niet als pelgrims te Moena zijn, ontbreekt. Toch ontleent de laatste maand des jaars aan dit feest den naam Bĕsar of Hadji.

Met name in de Vorstenlanden worden deze feesten met veel luister en met vertoon van groot hofceremonieel in de kratons gevierd. Op deze *garĕbĕgs* komen de Inlandsche ambtenaren hunne opwachting ten hove maken en ook de Europeesche bestuursambtenaren leggen daar op vastgesteld uur een officieel bezoek af. Optochten, muziek op verschillende als *poesaka*'s vereerde instrumenten, en andere ceremoniën luisteren de *garĕbĕgs* op. Op de aloen-aloens en de binnenhoven der kratons wordt dan eene talrijke menigte onthaald ¹⁾. Bovendien heeft om de 8 jaren, in het jaar Dal, de viering van den *garĕbĕg moeloed* met nog meer plechtigheid dan anders plaats. In den bloeitijd van Mataram toch viel, gedurende den destijds (van 1633 tot 1749) heerschen den Vrijdags-jaercyclus, de 12e der Moeloed-maand in het jaar Dal op Maandag (Mohammeds geboortedag; zie boven), aan welke omstandigheid eene bijzonder gezegende beteekenis werd toegekend. Ook thans nog wordt daarom de *garĕbĕg moeloed* in het jaar Dal naar oude traditie met bijzonder ceremonieel gevierd ²⁾.

Literatuur. De bijzonderheden van het ceremonieel der feesten te Djokjakarta zijn nauwkeurig beschreven en toegelicht door J. Groneman, De *garĕbĕgs* te Ngayogyakarta, 's-Gravenh. 1895 (met afbeeldingen). Zie verder over deze feestdagen: C. Snouck Hurgronje, De Atjehers, I, 220 vv., 255 vv., 261 vv. (The Achehnese I, 207 vv., 237 vv., 242 vv.) en in H. Colijn's Nederland's Indië I, 263 (vgl. Mekka, II, 57 vv., 92 vv.) — C. Poensen, Brieven over den

¹⁾ Het Arabische *ba'da* beteekent: na afloop van. De reden, waarom feestdagen van ouds in den Archipel juist met dit woord *ba'da* werden aangeduid, is blijkbaar daarin te zoeken, dat verscheidene feesten inderdaad „na afloop van” vastentijden gevierd worden. Zoo volgt de *garĕbĕg poewasa* op de vastenmaand en wordt het groote feest voorafgegaan door een tweedaagsch vasten op den 8en en 9en der 12e maand (dat volgens den Islam als verdienstelijk geldt, maar slechts door zeer weinigen in acht genomen wordt). Evenzoo besluit de feestdag van den 8en der 10e maand (Sawal) een in de Mohammedaansche wet aanbevolen en door sommige geloovigen ook werkelijk in acht genomen vasten gedurende „de zes dagen” (nl. van den 2en tot den 7en) der maand Sawal.

¹⁾ De *garĕbĕg moeloed* en *garĕbĕg poewasa* gelden in de Vorstenlanden bovendien als de tijden, waarop de halfjaarlijksche termijnen van den *padiĕg* moeten betaald worden.

²⁾ Bovendien liet men sedert 1749 te Soerakarta door eene afwijking van de gewone kalenderberekening den 12en der maand Moeloed in het jaar Dal nog steeds op Maandag vallen. Over de verwarring in den kalender als gevolg daarvan, zie TIJDREKENING, III. Te Djokjakarta bepaalde men zich ertoe, den „grooten” *garĕbĕg moeloed* in het jaar Dal te blijven vieren op den Maandag vóór of na den 12en der maand Moeloed.

Islam, Leiden, 1886, blz. 154 vv. — B. F. Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes 1875, blz. 80 vv. — P. J. Veth, Java I (1875) 393 vv., IV (1907) 448 vv. — Th. W. Juynboll, Handleiding tot de kennis der Mohammed. wet, blz. 152 vv. (Handbuch, S. 126 ff.) — S. Keyzer in de Bijdr. tot de Taal-, l. en volkenk. v. N.-I., 2e Volgr. III, (1860), 26—97; — Van Delden Laërne, De offic. feesten aan het Sultanshof te Djokjakarta (Ind. Gids, 1887, I, 126 vv., 314 vv.); — G. P. Rouffaer, Beknopte beschrijving van het hof te Soerakarta in 1824 door J. W. Winter (Bijdrag. v. h. Kon. Instit. tot de taal-, land- en volkenk. v. N.-Indië 6e Volgr. X (1902), 61 vv.).

GARENG. Javaansche naam voor Zing-Cicaden, *Cicada*-soorten. In Sambas, Borneo, heeten zij Pengas, elders Walang-sangat, Talinsangi. Op Java en Sumatra worden eenige Kape, ook Kapiding en Pinding genoemd.

GARALEN. (Zie ook SCHAALDIEREN, DECAPODEN en OEDANG). Op Java komt algemeen eene soort voor (*Palaemon carcinus*), welke merkwaardig is door de buitengewone grootte van het 2de paar schaarpoeten, dat geheel met doornen bedekt en aanmerkelijk langer is dan het lichaam van het dier.

GAROET (MAL., JAV., SOEND.). Zie AQUILARIA en GONYSTYLUS.

GAROEDA, het rijdier van den god Wishnoe, dikwijls met dien god, doch vaker afzonderlijk voorgesteld, hetzij in dierfabels enz. op reliëfs, hetzij als losstaand beeld. De Javaansche kunst geeft hem nooit weer als een vogel zonder meer; in de oudere Midden-Javaansche kunst (Diëng enz.) ziet men hem in menschengestalte, doch met vogelsneb en vleugels, in de latere Midden-Javaansche periode (Prambanan) krijgt hij al meer een vogelkarakter, met langeren sned, rakshasa-haartooi en klauwen (v.g.l. Rapp. Oudh. Comm. 1911 p. 74 en plaat 180). In nog sterker mate is dat op Oost-Java het geval. De Garoeda houdt hier, als erfrijdier der naga's, dikwijls slangen in de klauwen gevat. Zeer belangrijke beschouwingen zijn aan de verschillende Garoedatypen gewijd door Dr. J. Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. 47 (1904) p. 559—563 en plaat 8—11. Een afwijkend exemplaar is afgebeeld in Rapp. Oudh. Comm. 1912 pl. 8.

GAROEM, inlandsche naam, op de Karo-hoogvlakte gebruikt voor *Arctonyx collaris* Cuv. (*Trichomanis hoeveni* Hubr.) van de familie der Wezels (zie aldaar), die op Sumatra, Borneo en het vasteland van Z.-Azië voorkomt. Het is een klein roofdier, dat een nachtelijke levenswijze leidt en kenbaar is aan den onbehaarden, eenigszins aan een varkenssnuit herinnerenden neus en den witten, met zwarte strepen geteekender kop.

GAROENG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Wonosobo, residentie Kedoe. Het heeft eene oppervlakte van 184 K.M.², heeft 4 onderdistricten met 88 desa's en telde op 't eind van 1905: 57.000 zielen, waaronder 20 Europeanen. Het Diëngplateau is in dit district gelegen. Garoeng ligt aan den weg, die van Wonosobo naarden Diëng voert. Het in dit district gelegen thee-etablisement Tambi vormt een der 3 onderdeelen, waaruit de theeonderneming Bagelen bestaat.

GAROET. Afdeeling en regentschap van de Preanger-regentschappen (met gelijknamige hoofdplaats) met eene oppervlakte van 3065 K.M.² en een bevolking van ± 510.000 zielen w.o. 740 Eur. en 980 Vr. Oost. (1915) Aan de Zuidzijde grenst

de afdeeling aan zee, zij vormt drie contrôle afdeelingen, n.l. 1. Garoet met de districten Garoet en Bajonghong; 2. Tjibatoe met de districten Tjibatoe, Lèlès, Bloeboerlimbangan en Trogong; 3. Tjikadjang met de districten Tjikadjang, Boengboelan en Pameungpeuk; 1 en 2 vormen het hoogdal van Garoet, 3 behoort tot het Zuidergebergte en maakte vroeger een onderdeel uit van de afdeeling Soekapoera. De afdeeling bestaat dus uit twee verschillende landschappen, waarvan het noordelijke, het hoogdal, het belangrijkste is. Het is vruchtbaar en rijk aan het eigenaardig natuurschoon der Preanger-regentschappen. (Zie ook TJI-MANOEK). Men vindt in de afdeeling een vijftigtal erfachtssperceelen; één daarvan (Waspada) is bekend geworden door het ijverig en edel streven in het belang van den Soendanees van den eersten eigenaar K. F. Holle (zie aldaar). Het voornaamste gewas is thee, doch er wordt ook kina en rubber geplant.

Het Gouvernement is reeds verscheidene jaren doende een goeden transportweg (wagenweg) aan te leggen van Tjikadjang zuidwaarts naar Pameungpeuk aan de Zuidkust, welke weg tonnen gouds kost, doch zijn rente ruimschoots zal opbrengen, doordat hij de geheele zuidelijke streek dezer afdeeling met tienduizenden bouws vruchtbaren grond exploiteabel zal maken. Aan de Zuidkust is bij Pameungpeuk een kleine baai Tjilaoteureun. Indien aldaar een gelegenheid tot aanleggen voor stoomschepen gemaakt wordt, zal dit die streek zeker nog meer ten goede komen.

GAROET. District met gelijknamige hoofdplaats van het gelijknamige regentschap, met eene oppervlakte van 153 K.M.², 4 onderdistricten en 39 desa's. Vóór 1913 heette dit district: Soetji.

GAROET. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling, residentie Preangerregentschappen; 15.000 inw. Het is een der fraaist gelegene plaatsjes van Java met een heerlijk klimaat (hoogte 710 M.) en prachtige omstreken (zie GAROET, afdeeling), het geliefkoosde herstellings- en ontspanningsoord van de Bataviase wereld, die er in den Oostmoesson talrijk vertegenwoordigd is en zich vermaakt met het doen van uitstapjes naar den Tjikorai, den Papanadajan, naar Telagabodas, het meer van Bagendit, enz. Ook door vreemdelingen wordt Garoet druk bezocht.

GAROET (JAV.). Zie MARANTA.

GASIP. Kleine zijtak van de Siakrivier, ongeveer 3 uur stroomens boven de hoofdplaats Siak in die rivier vallende, zeer smal en vol boomstammen, zoodat zij slechts met kleine, platboomde vaartuigen bevaaren kan worden. Zij wordt hier vermeld, omdat aan hare oevers het voormalige rijk Gasip gelegen was, dat op het eind der 16e eeuw gesticht zou zijn, doch reeds spoedig, in het begin der 17e eeuw, ophield te bestaan. Van Rijn v. Alkemade, T. Aardr. Gen. 2e Ser. II (1885) bl. 218. De overblijfselen van dat rijk, en van Kota Merangei, de verblijfplaats van den vorst, liggen nog aan den linkeroever. Het land tusschen de Gasip en de Pandanan staat onder den Batin Gasip; de bewoners hebben zich echter geheel naar het binnenland teruggetrokken, zoodat die streek zoo goed als verlaten is. H. v. Anrooy, T. Bat. Gen. XXX (1885), 292.

GASPAR (STRATEN). De straten tusschen Banka en Billiton ontleenen hun naam aan den Spaanschen vlootvoogd, die er in 1724 doorvoer. Het eiland Liat met de kleinere, Z.O. daarvan gelegene, verdeelen deze in drie straten welke, van het W. naar het O. gaande, den naam dragen van *Macclesfield*, *Clement* en *Stolzestraat*; van deze is de middelste de nauwste.

Zij zijn de aangewezen route tusschen Straat Soenda met West-Java en het Z. gedeelte der Chineesche zee en, door de goede verlichting, ook des nachts te bevaren; voor zeilschepen is dit evenwel niet onder alle omstandigheden aan te raden. BeN. de straten liggen het hooge eiland Gaspar, het kleine Boompjes eiland en een reeks van riffen, beZ. de straten het lage Ondiepwaterreiland en een nog veel grooter aantal riffen dan daar beN.; ook in de straten zelve liggen gevaren. Bij het aandoen daarvan verkent men zich aan de heuvels op de W.kust van Billiton, aan het gebergte op den O.hoek van Banka en aan de reeds genoemde eilanden; van de eilanden in de straten zelve zijn sommige heuvelachtig en bijna allen omgeven door een koraalrif.

De Z.O. en N.W. moesson, welke hier waaien, zijn beide flauwer dan in het Z.lijk gedeelte van de Chineesche zee. De Aprilkentering begint vroeger, doorgaans met zeer helder zicht, maar de Z.O. moesson komt eerst in Mei door en bereikt pas in Augustus zijn grootste regelmaat en kracht, hoewel stijve W. en Z.W. winden dan wel eens gedurende een vol etmaal waaien. In September gaat de moesson af, in October hebben nog Z.Z.O. winden, in November reeds Z.W. winden de overhand en in het eind dezer maand komt gewoonlijk de N.W. moesson met zware buien en regen door. Deze duurt van December t/m. Maart, staat in December uit het N. en het hardst door en waait in Januari uit het N.W. en het meest regelmatig.

Veel staat is er op het weer in den N.W. moesson niet te maken. Gewoonlijk staat er een stijve koelte en is het wolkdrijvend met goed weer, soms waait het gereed, met buig weer en regen; dikwijls wordt dit gevolgd door flauwe koelte. Na half Februari is het weder, met den afnemenden moesson, gewoonlijk beter en vaster en komen de buien dan minder voor en alleen 's nachts. Over het algemeen is in het Z.lijk gedeelte der straten de wind W.lijker dan in het N.lijk gedeelte. 's Nachts is het onder den wal gewoonlijk stil, terwijl in de ruimte de wind, hoewel iets minder krachtig dan overdag, flink doorstaat.

Afgescheiden droge en natte tijden zijn er niet. Het regent in den Z.O. moesson wel minder hard en korter dan in den N.W. moesson, maar het aantal regendagen is toch nog groot. Zware buien met veel regen komen in den regel alleen voor in November en in December.

Onweders komen veelvuldig voor, meer dan elders in den Archipel en vooral in den Z.O. moesson.

Zoodra de moesson goed doorstaat is het heilig, vooral in den Z.O. moesson; het afnemen der heigheid duidt in den regel op minder krachtigen wind. De Tongara poetih van straat Karimata is hier niet bekend.

Gedurende den N.W. moesson staat er vrij veel deining, in den Z.O. moesson neemt deze af en staat er dikwijls zee. Bij Langkoeas, aan de N.W. punt van Billiton, gaat de stroom ééns in het etmaal tegen zon rond, en bereikt zijn grootste snelheid bij N.N.O. en Z.Z.W. Van December tot Mei wordt door den moesson de Z.W. tot Z.O.lijke stroom belangrijk versterkt en de N.O. tot N.W.lijke verzwakt, het meest in Februari en Maart. Van Juni tot November wordt de stroom om de N.W. versterkt en die om de Z.O. verzwakt, het meest in Augustus en September.

De vertikale waterbeweging is in de N.lijke toegangen tot de straten zuiver ééndagsch met een rijzing van 3 tot 24 d.M., in den Z.lijken ingang

doet zich een zwak dubbeldaagsch getij gevoelen en is de rijzing niet aan zulke groote schommelingen onderhevig.

Stoomschepen en zeilschepen met bezeilden wind kiezen bij voorkeur de Stolzestraat, waarin een 7 K.M. breed vaarwater vrij van riffen is, voornamelijk omdat deze, van om de Zuid, veiliger is aan te doen dan de andere straten. Ook opwerkende schepen kiezen in den Z.O. moesson gewoonlijk deze straat; in den N.W. moesson nemen zij bij voorkeur de Macclesfieldstraat, waarvan het vrije vaarwater 6 K.M. breed is. In beide straten zal de overwegend Z.lijke stroom soms dwingen tot tijstoppen. (Zie Zeemansgids O. I. Archipel deel III A.).

GASTROPODEN (slakken). Een klasse van Weekdieren (zie aldaar). De Gastropoden zijn bedekt met eene lederachtige slijmerige huid; zij bewegen zich door een zoogenaamden voet, een dikke spierschijf aan de onderzijde van het dier, die zoowel bij het kruipen als bij het zwemmen dienst doet. Aan den kop bevinden zich 2 oogen en 2 of 4 voelers; zij ademen door kieuwen, die zich in de achter den kop gelegen mantelholte bevinden en leven in het zoete water, in de zee of op het land. Bij vele landslakken zijn de kieuwen verdwenen en de mantelholte is tot een long geworden, waarin de lucht binnentreedt. De meeste slakken zijn nachtdieren, voeren zich met allerlei diertjes, boren gaten in de hoorns of in de schelpen van andere soorten en eten het daarin levende dier; ook knagen ze aan de polypstokken om de polypen te bemachtigen; weder anderen voeden zich met planten. De slakken bezitten harde kaken en een radula, die op zeer verschillende manier met tanden bewapend is. Bij vele slakken kan het voorste gedeelte van den kop als een lange snuit worden uitgestulpt, op wier top dan de mondopening ligt.

De rug der meeste slakken bezit een kegelvormige, spiraaisgewijze gewonden uitzakking (ingewandszak), die door de gewonden schelp of horen (slakkenhuis) bekleed wordt. Aan zulke soorten is de Indische Archipel zeer rijk. Vooral in de 18de en in de eerste helft der 19de eeuw, gaven deze horens aanleiding tot het verzamelen van en handel drijven in voorwerpen uit Oost-Indië afkomstig en naar gelang van de zeldzaamheid, de fraaie kleuren en de verwonderlijke vormen werden zij aan de bezitters van collectiën tegen allerlei, soms verbazend hooge, prijzen verkocht.

Men verdeelt de klasse der Gastropoden in 3 orden: *Prosobranchia*, *Opisthobranchia* en *Pulmonata* of Longslakken.

Bij de *Prosobranchia* ligt de mantelholte met de kieuwen kort achter den kop. Zij leven meestal in zee en zijn met een schaal (horen) voorzien, die bijna altijd gewonden is. Op den rug dragen zij een deksel (operculum), waarmede de slakken de hoorns kunnen sluiten, nadat ze zich geheel teruggetrokken hebben; deze deksels of zoogenaamde schulpplukjes (*opercula*) zijn hoornachtig, soms echter verkalkt; zij werden reeds in den ouden tijd in Indië in de reukwerken gebruikt; bij sommige soorten uit den Ind. archipel zijn ze rond, zooals bij de maanhoorns en de tollen (*Turbo* en *Trochus*) en onder de namen van Venus- of Zeenavel bekend.

Tot de primitiefste *Prosobranchia* behoort *Pleurotomaria Rumphii*, een der zeldzaamste conchyliën. De hoorn dezer soort is 19 cm. hoog. Een exemplaar, in de Moluksche zee gevischt, werd in 1859 voor het eerst naar Holland overgebracht; het bevindt zich in het Museum der Rotterdamsche Diergaarde, is in het

Tijdschrift der Nederl. Dierk. Vereen. door M. M. Schepman beschreven en afgebeeld (zie Dl. IV (1879) en Dl. VI (1882—85). Dit voorwerp is een unicum, waarvoor 1200 gulden is geboden; in fossielen toestand zijn talrijke soorten van dit geslacht bekend, waarvan de oudste in het silurisch tijdperk leefden. Men meende, dat dit geslacht uitgestorven was; thans zijn echter 5 levende soorten in weinige exemplaren uit de Antillen, Japan en de Molukken bekend.

Pleur. Rumphii is witachtig geel, van boven met oranjekleurige tot bijna karmijnroode en lichtviolet-vlammen, welke vooral op de laatste winding zeer fraai zijn.

Zeer eigenaardig gevormde groote hoorns zijn de Zeeooren (*Haliotis*); de hoorn is oor- of schotelvormig en de rand voorzien van een rij op gelijke afstanden geplaatste gaatjes. De schaal is nog maar zwak gewonden; de laatste winding is zeer groot. Tentakelachtige aanhangsels van de onder de rij van gaatjes ingesneden mantel treden door de gaten naar buiten. Bij de meeste *Haliotis*-soorten is het dier grooter dan de hoorn, die van binnen den meest schitterenden paarlemoerglans met alle kleuren van den regenboog vertoont; vandaar dat ze gebruikt worden tot het vervaardigen van allerlei met paarlemoor ingelegde sieraden. *H. asininus* is het Oost-Indische ezeloor of Malabaarsche oor; leeft op rotsen.

In het geslacht *Fissurella* is de schaal in de jeugd nog iets gewonden; het volwassen dier heeft een vlakke kegelvormige schaal, die aan den top een opening bezit, die in de mantelholte voert.

Het geslacht der Tollen (*Trochus*) is ook rijk tegenwoordig in den Ind. archipel; de hoorn is schroefvormig gedraaid, min of meer kegelvormig en het deksel heeft vele windingen; de Moorsche tempel (*Trochus pagodalis*) is algemeen verspreid en *Tr. maximus* s. *niloticus* alleen in de Molukken voorkomende, draagt den zonderlingen naam van Bagijnendrol, is geheel wit van kleur, doch purperbruin gemarmerd.

Tot de Maanhorens (*Turbo*) behooren vooral die voorwerpen, welke bij voorzichtig afslippen der oppervluid geheel en al het voorkomen van paarlemoor verkrijgt, terwijl de hoorn aan de binnenzijde glinstert als zilver. Ze worden als natuurlijk gevormde prachthoorns tegen hooge prijzen in onze Oost-Indische koloniën verkocht.

De tot nu toe genoemde slakken behooren tot de primitieve vormen (*Rhipidoglossa*). Met hen verwant zijn de Schotel-slakken (*Patella*) en hun verwanten, bij wie de eigenlijke kieuwen verdwenen en door secundair ontwikkelde vervangen zijn, die, in de mantelgroeve gelegen, een krans om het dier vormen. De *Patella*'s hebben een konisch schotelvormigen hoorn, welke het geheele dier bedekt; met haren voet zuigen zij zich zoo vast aan de rotsen, dat ze slechts met geweld er af te scheuren zijn. In de Moluksche zee leeft een witte met zwart gemarmerde soort (*Patella saccharina*).

De thans volgende slakken worden als *Pectinibranchia* samengevat. Het hart bezit slechts één linker voorhof, terwijl de *Rhipidoglossa* een rechter en linker voorhof bezitten.

Landbewoners zijn de soorten van *Cyclostoma*, bij wie de mantelholte in een longholte is veranderd. Op Java treft men *Cyclostoma variegatum* aan, bruin gekleurd met witte dwarse zig-zag-strepen. Van de Moerashoorns, die levendbarende zijn, en waarvan de hoorn tolvormig of konisch eivormig is,

vindt men op Celebes en Borneo een soort, die op de laatste winding drie dwarsribben heeft en *Paludina tricarinata* s. *costata* heet; andere moerashoorns (*Melania*) hebben een dikken, langwerpigen, puntigen hoorn met een eironde opening, meestal zwart van kleur; op de Soenda-eilanden zijn ze buitengewoon menigvuldig verspreid in alle rivieren, zooals *Mel. amarula* en *Mel. testudinaria*.

Het genus *Ampullaria* bevat soorten, die de mantelholte als longholte gebruiken kunnen, maar nog een kieuw bezitten; *Ampull. ampullacea* van Sumatra heet aldaar Kalamboewai. De Torenhoorns (*Cerithium*), aldus genoemd naar den vorm der hoorns, leven zoowel in zee als in het brakke water en aan de mondingen der rivieren en zijn ware planteneters; in de Molukken komt de Zeeton (*Cerithium* s. *Potamidus palustre*) voor. Bij *Vermetus* of de Buishoorns vormt de hoorn een lange van onderen puntig uitlopende buis, meestal gedraaid in den vorm van een kurketrekker; bij de eigenlijke Buishoorns is de hoorn van binnen rond, door tusschenschotten in afdelingen van verschillende grootte gesplitst; in de laatste dezer kamers leeft het dier, dat zijne woning niet verlaten kan. In onnoemelijke hoeveelheden leven deze dieren bijeen, vastgehecht aan rotsen, steenkorallen, sponzen; deze buizen, die door elkaar liggen, vormen te zamen een soort van trottoir rondom de in zee gelegen kalkrotsen, dat bijna geheel waterpas ligt met de oppervlakte der zee, overal bijna even breed is en als het ware al de bochten en kronkelingen van den oever volgt, ondiepten aanvult en op deze wijze een glad en goed begaanbaar pad vormt en er uitziet als witachtig cement. Onder den naam van Trommelschroeven (*Turritella*) worden soorten in de Moluksche zee aangetroffen, die een groot aantal windingen bezitten en ten gevolge van vele ribben nog veel grooter in aantal schijven te zijn; een lichtbruine soort is *Turr. terebra*.

Vele vleugelhoorns (*Strombidae*), bereiken een aanmerkelijke grootte en zwaarte; deze kunnen tengevolge van den zonderlingen vorm van hun voet niet kruipen en bewegen zich met kleine sprongen voort; de buitenrand der hoornopening is verbreed tot een vleugel. De Duivelsklauw (*Pteroceras chiragra*) uit de Moluksche zee, is wit met bruin en de buitenrand is voorzien van een aantal lange vingervormige uitsteekels. Een in den Indischen archipel algemeen voorkomende soort is *Strombus lentiginosus*, wit van kleur, ros en zwart gemarmerd. De *Natica*-soorten (eierdooier) hebben een gravende levenswijze. Bij de Porcelainhoorns, ook Kliphoorns en de kleine soorten, Katjes genoemd, is de mantel zeer breed en kan door het dier over den hoorn heen geslagen worden; de hoorn is ingerold, met bijna onzichtbare windingen en nauwen mond; hij is bijzonder glad en glanzend, vandaar dat allerlei voorwerpen en sieraden daarvan vervaardigd worden. De getijgerde Kliphoorn (*Cypraea tigris*) is zeer algemeen in de Moluksche zee en gekleurd met een groot aantal bruine panter-vlekken. De gebandeerde of gele Mol (*Cypr. talpa*) wordt door de inboorlingen van den Indischen archipel gebruikt tot het polijsten der pisangbladeren. Een kleine soort uit de Moluksche zee (*Cypr. moneta*) is de Kauri, Cowri of Condaga, in Indië en ook in Afrika als munt gebruikt.

Aan *Cypraea* sluit zich het Hoenderei (*Ovula oviformis*) aan; is zeer algemeen op Amboina en het Ceraamsche strand (zie EIHOORN). Van de Trompethorens (*Triton* s. *Tritonium*) komen verscheidene soorten in den Ind. archipel voor, zooals *Tr. pilearis*, *Tr. tritonis* enz.; sommige bereiken een aanzien-

lijke grootte. De Kaskethoorns (*Cassia*) zijn groote zeehoorns, die nabij het strand leven en zich zeer behendig in het zand ingraven; een vuilwitte soort met een oranjebruine mond (*Cassia madagascariensis*) leeft in de Molukken. Verschillende soorten van Vathoorns (*Dolium*) bewonen den Ind. archipel; *D. perdis* is vaalbruin met witte zig-zag lijnen. De Perspectief- of Wervelhoorn (*Solarium perspectivum*) is plat, bruinachtig wit met bruine en witte dwarsbanden en heeft een zeer eigenaardigen vorm, is zeer gezocht in de verzamelingen, en komt evenals twee zeer fraai gekleurde soorten (*Sol. maximum* en *Sol. trochleare*) in de Moluksche zee voor. De Ambonse of echte Wenteltrap (*Scalaria pretiosa*) is wit van kleur, behoort tot de zeldzaamste soorten, heeft nog een waarde van 150 à 200 gulden; geheel ongeschonden groote exemplaren, die bijzonder helder van kleur waren, werden vroeger verkocht voor 1000 gulden; zij blijft zeldzaam, omdat inboorlingen der Molukken deze hoorns onder hunne heilige sieraden opnemen en wijl ze waarschijnlijk slechts in de diepe zee voorkomen; eene zeer fraaie soort is *Scal. Pallasii*. De Spilhoorns (*Fusus*) zijn zeer lang van vorm met vele puntige windingen: *F. proboscidiiformis* is een groote, dikke, bruine hoorn uit de Moluksche zee, die door de inboorlingen, evenals de eigenlijke Trompethoorns of Triton's op de schepen als trompetten worden gebruikt; ook bij de exemplaren van deze soort is het afslijpen der oppervluid van den hoorn gebruikelijk, waarna ze fraai oranjeachtig wit wordt en meer waarde heeft dan in den normalen vorm.

De Myterhoorns hebben hunnen naam ontleend aan eene meer of mindere overeenkomst in vorm met een bisschopsmuts. De eigenlijke bisschopsmijter is glanzend wit met lichtroode dwarsbanden (*Mitra episcopalis*) uit de Moluksche zee, evenals *Mitra pontificalis*; de Pausekroon (*Mitra papalis*) is wit met roode en purperkleurige vlekken, gelijk het gewaad der hooge geestelijkheid; het bovengedeelte of de top van den hoorn komt overeen met de pauselijke kroon. Inlanders eten deze dieren gaarne; deze moeten echter op gloeiende kolen gebraden worden om eetbaar te zijn; bij hun leven zijn zij berucht wegens het kunnen toebrengen van gevaarlijke venijnige steken met hun langen slurf. Groote fraai gekleurde exemplaren gouden voorheen tot 200 gulden en worden nu nog duur betaald; een in de Moluksche zee overal talrijk voorkomende soort is de Bandpen (*Mitra vulpecula*), bij wie de grondkleur lichtrood is met leikleurige dwarsbanden, doch vele afwijkingen in kleur vertoont. Tot de Kinkhoorns (*Buccinum*) behoort het zoogenoemde Moedervlekje, bruinachtig wit met fijne bruine dwarslijntjes (*Bucc. glans*). De Purperhoorns zijn aldus genoemd, omdat men vroeger ten onrechte meende, dat de zoo beroemde purperkleur uit deze dieren werd vervaardigd, terwijl omtrents die purperkleur uit de dieren der zoogenaamde stekelhoorns en wel uit twee soorten (*Murex brandaris* en *M. trunculus* uit de Middellandsche zee) werd bereid; deze hoorns zijn eirond; eene soort (*Purpura persica*) uit de Moluksche zee is donker grijsbruin. De Stekelhoorns (*Murex*) hebben een schroefvormig gedraaide hoorn met stekels op 3 doorgaande lengte-rijen geplaatst; twee soorten uit de Moluksche zee zijn *Murex ramosus s. inflatus* en *M. cornutus*, eerstgenoemde heeft getakte stekels, de andere gelijkt op een met groote stekels voorziene knods. Een zeer zonderlinge soort uit de Molukken is *Magilus antiquus*, waarvan de hoorn, hoewel zeer dik zijnde, glasachtig en door-

schijnend is, wit van kleur, eivormig, voorzien van verscheidene windingen en gebogen aan den top. De Harphoorns zijn eivormig, met evenwijdig loopende ribben; *Harpa nobilis* uit de Moluksche zee is grijsachtig rose met roodachtige en bruine strepen en vlekken. De bel- of olie-hoorns (*Harpa*) worden door de Amboneezen gebruikt tot het afscheppen der olie bij het koken der klapper- of kokosnoten, een zeer oud gebruik. De gekroonde Tepelbak (*Voluta aethiopica*) is geheel glad, lichtchocoladekleurig, bewoont evenals de Varkenssnuit of Vledermuis (*V. vespertilio*) de Moluksche zee, en is bruinachtig wit met bruine zigzagstrepen en voorzien van vele puntige knobbels.

Verwant aan de *Voluta's* zijn de dadelhoorns (zie aldaar, *Oliva*). Van de Toothoorns of Tooten zijn meer dan 300 soorten bekend, waarvan een zeer groot aantal in den Indischen archipel voorkomen en waaronder zeer zeldzame soorten, die vooral in vroegeren tijd voor zeer hooge prijzen werden verkocht; de hoorns hebben een eigenaardigen vorm, als het ware opgerold, terwijl de windingen een omgekeerden kegel vormen; deze dieren bewegen zich zelden en leven diep in de zee. Zeer zeldzame soorten uit de Molukken zijn: *Conus gloria maris*, zeer puntig van vorm en geheel bedekt met een fraai wit en lichtbruin mozaiek; *C. cedo nulli* (ik zwicht voor geene) is geelbruin, wit gemarmerd met rijen van witte strepen; in de vorige eeuw was er slechts één voorwerp bekend, aanwezig in de verzameling van den Heer Lyonnnet te 's-Gravenhage en het werd zoo hoog geschat, dat men in het werk van Seba de lotgevallen ervan beschreven vindt. Verbazende sommen werden voor dit voorwerp geboden, allerlei pogingen aangewend om uit de groote diepte der Moluksche zee meerdere te verkrijgen; deze soort droeg verschillende namen, zooals de Opperste der admiralen, de Koning van het Zuidland, omdat men eerst meende, dat ze in de Zuidzee voorkwam. Zeer merkwaardige *Prosobranchia* zijn de *Heteropoda* of vinvoetslakken, gekenmerkt door een zijdelings afgeplattten verticalen voet. Zij zwemmen in volle zee met den rug naar beneden en den voet naar boven gekeerd; evenals vele andere planktonische dieren zijn zij bijna geheel doorschijnend. Een meestal niet meer gewonden schaal kan nog aanwezig zijn, of ook geheel ontbreken (*Pterotrachea*). Van een *Carinaria*-soort, bekend onder den naam van Glas-nautilus, waren in het begin der vorige eeuw (1802) in de Europeesche verzamelingen slechts 3 of 4 voorwerpen aanwezig. De waarde was zoo hoog gesteld, dat een voorwerp werd verkocht voor 3000 francs; de Glas-nautilus is nog altijd zeldzaam, buitengewoon breekbaar, doorschijnend als glas, melkachtig en paarlemoerachtig van kleur, overeenkomende in vorm met een phrygische muts, waarvan de top omgebogen is. Men vindt de *Heteropoda* vooral in warmere zeeën. De Siboga-Expeditie verzamelde 24 soorten van *Heteropoda* in onzen archipel, terwijl van de overige *Prosobranchia* ongeveer 1150 soorten verzameld werden, een bewijs hoe talrijk het aantal soorten dezer groep in tropische zeeën is.

De minder talrijke soorten van *Opisthobranchia* leven uitsluitend in zee; de schaal kan geheel verdwijnen en de mantelholte ligt aan de rechterzijde van het dier; een deksel ontbreekt. Een aantal dezer vormen bezitten nog een goed ontwikkelde gewonden schaal, zooals het algemeen in den Archipel voorkomende bruingemarmerde kievitse (*Bulla ampulla*). Bij anderen is de schaal gereduceerd tot een vlakke plaat, die geheel of gedeeltelijk door de man-

tel overgroeit wordt zooals bij de Zeehazen (*Aplysia*), die haar naam te danken hebben aan den vorm van de twee voelers, min of meer op hazenooren gelijkende, terwijl de huid aan weerszijden van het lichaam een grooten vleugelvormigen lap vormt; het voedsel dezer dieren bestaat uit zeewier. Bij een groot aantal *Opisthobranchia* (*Nudibranchia*) zijn mantel, schaal en de kieuwen der mantelholte verdwenen, laatstgenoemden zijn soms door kieuwen op den rug vervangen. Deze naakte en dikwijls groote zeeslakken munten dikwijls uit door levendige kleuren en zijn in talrijke soorten in den Archipel vertegenwoordigd. Bij *Doris* (zie aldaar) en verwanten zijn de kieuwen rondom de aarsopening geplaatst. Bij *Aeolis* en verwanten is de geheele rug met lange, voor de ademhaling dienende aanhangsels bedekt, waarin de leververtakkingen indringen om aan hun top uit te monden. Deze leververtakkingen bezitten netelkapsels, afkomstig van Neteldieren (zie aldaar), die door de slak zijn opgegeten en als verdedigingsmiddel door de slak gebruikt worden. Sommige naakte slakken zijn zwemmers, zooals *Glaucus atlanticus*, purper of blauwachtig gekleurd, zich voedende met kwalen (*Porpita*).

Bij de Pulmonata of Longslakken zijn de kieuwen verdwenen en de mantelholte is tot een longholte geworden, geschikt om de zuurstof uit de lucht op te nemen. Zij leven op het land of in zoetwater, in het laatste geval stijgen zij naar de oppervlakte van het water om adem te halen. De vormen met één paar tentakels leven in het zoete water met uitzondering der *Auriculidae*. Het geslacht *Auricula* bestaat grotendeels uit groote soorten, op vochtige plaatsen levende; op Java, Nieuw-Guinea en Timor komt het *Mydasoor* (*Auricula mydae*) voor, een der grootste soorten, bruin van kleur; aan deze soort is verwant het *Judasoor* (*Auricula judae*), doch zij is kleiner, de hoorn gladder, kastanjebruin en rose van kleur. De Modderhoorns (*Limnaeus*) leven in stilstaand brak- of zoetwater; de hoorn is zeer dun en doorschijnend; deze dieren leggen geleachtige eieren in groote hoeveelheden bijeen, welke een langwerpig geheel vormen en door hen aan waterplanten worden vastgehecht; *Limn. javanicus* komt menigvuldig in de sawahs ook van Sumatra voor.

De vormen met 2 paar tentakels zijn landdieren, die op boomen en planten leven. Het grootste tentakelpaar draagt de oogen aan het uiteinde. Hiertoe behoort het soortenrijke geslacht der Boomhorens (*Helix*), die daarom merkwaardig zijn, omdat zij in de droge, heete, evenals in de koude gewesten een winterslaap houden; gedurende dien tijd sluiten ze haar hoorn met een dun vliesje of met een kalkachtig zeer breekbaar deksel, dat bij het eindigen van den winterslaap wegvalt. Onder de Pulmonaten vindt men evenals onder de *Opisthobranchia* een aantal naakte slakken, bij wie de rudimentaire schaal door den mantel bedekt wordt of geheel ontbreekt, zoodat ook de spiraalvormig gewonden uitpuijng van den rug, die een deel der ingewanden herbergt en bij de meeste slakken voorkomt, hier ontbreekt. Het geslacht *Vaginula* komt in den Archipel voor; de aarsopening ligt achteraan, bij de meeste slakken echter vooraan en rechts. Bij *Vaginula* ontbreekt de long, zoodat de ademhaling door de huid geschieden moet. Zeer merkwaardige daaraan verwante soorten, de Strandslakken (*Oncidium*) ademen door de long en uitwendige kieuwen, leven aan het zeestrand afwisselend in en buiten het zeewater, soms in brakwater en in rivieren of op het land, klimmen dan tegen het riet of andere waterplanten

op; *Onc. Peronii* en *Onc. punctatus* bewonen Java.

Literatuur: M. M. Schepman. The Prosobranchia, Pulmonata and Opisthobranchia tectibranchiata of the Siboga-Expedition. — R. Bergh. Die Opisthobranchiata der Siboga-Expedition. — J. J. Tesch. Die Heteropoden der Siboga-Expedition. J. J. Tesch. The Thecosomata and Gynasomata of the Siboga-Expedition.

GATEP PAIT (MAL., SOEND.). Zie SAMADERA.

GATET (SOEND.). Zie INOCARPUS.

GAULTHERIA LEUCOCARPA Bl. fam. *Ericaceae*. Kering (SOEND.), Tjantigi (SOEND.), Kapirosok (JAV.), Gondopoero (JAV.), Temigi (JAV.). Heester of boomheester met witte bloemen, op open plaatsen in de hooger bergstreken tot op de toppen voorkomend, bekend van Sumatra en Perak, op Java vooral zeer algemeen. Uit de bladeren van deze soort of van de veel erop gelijkende *G. fragrantissima* Wall. stookt men in Midden-Java de Gondopoero-olie (zie GONDOPEROO).

GAUTTIER-GEBERGTE. Naam van een bergketen nabij de Noordkust van Nieuw-Guinea, door den Fransen zee-officier Dumont d'Urville in 1828 op zijn ontdekkingsreis langs die kust het eerst waargenomen en vermeld; door hem aldus genoemd naar een landgenoot-zeeofficier. In het laatst van 1911 werd het gebergte verkend en opgenomen bij de militaire exploratie van dat eiland. Het bleek een kalkgebergte te zijn, bestaande uit een aantal even wijdige ruggen. De hoogste top werd aangetroffen in het oostelijk gedeelte, dat door de inboorlingen Foja-gebergte wordt genoemd; de hoogte van dien top werd bepaald op 2053 M. Op het Gauttier-gebergte ontspringen de Tor (of Mafin) en de Birivier, die tusschen Kaap d'Urville en de Walke-naars-baai in zee stroomen.

GAZZA. Zie KAPAS-KAPAS.

GÉBANG (SOEND. JAV.). Zie CORYPHA.

GÉBANGAN. In de nabijheid dezer desa (in de residentie Semarang, bij Pélantoengan) ligt een koude bron (25° C.) met jodiumhoudend water. Analyse bij Junghuhn (Java II. 255) door Maier (Nat. Tijdschr. v. N.-I. I. 1850, p. 122).

GÉBÉ. Eiland in het verlengde van het zuidoostelijke schiereiland van het eiland Halmahéra, onder den evenaar tusschen 129° 18' en 129° 40' O.L. gelegen, behorende tot het sultanaat Tidore; het heeft zijn grootste lengte in een richting van noordwest naar zuidoost. Daar de ankerplaats tusschen de zuidwestkust en het eilandje Faee volkomen veilig is, nemen schepen, die door de Djailolo-Passage naar China oversteken, hier wel drinkwater in. De bevolking is geheel mohammedaansch en verschilt in uiterlijk niet van die van Patani, waarmede zij veel aanraking heeft. Aan de noordoostkust zijn eenige kampongs, waaronder Katjepi de voornaamste is, omdat daar de Sangadji woont. De inboorlingen leven van de vischvangst en leggen kleine tuinen aan; vooral pinang komt er veel voor en wordt naar Westelijk Nieuw-Guinea uitgevoerd. Faee en het zuidoostelijk gelegen Gag zijn beide onbewoond; op het laatste komen veel sagoepalmen voor, door zeevarenden uit de omstreken nabij een riviertje aan de noordoostkust bij gebrek aan voedsel wel geklopt. Het eiland is heuvelachtig; in het midden gaan deze heuvels niet boven 150 M.; volgens de Siboga-expeditie liggen in het zuiden echter toppen van 320—340 M., in het noorden een top van 260 M. hoogte. Geologisch komt het met Halmahera overeen, daar Verbeek slechts gabbro en peridotiet vond (Molukkenverslag p. 183).

GEBOORTEN (GEBRUIKEN BIJ). Terwijl bij de behandeling der verschillende volksstammen voor zooveel noodig de gebruiken bij zwangerschap en bevalling meer in bijzonderheden worden besproken bevat dit artikel slechts eene aanwijzing van enkele meer algemeen verspreide gebruiken, zonder in bijzonderheden af te dalen, waarvoor wordt verwezen naar een opstel van C. M. Pleyte in Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve volg. VII (1892), bl. 573.

Reeds tijdens de zwangerschap moeten bij vele volksstammen van den Indischen archipel offers worden gebracht, bijzondere plechtigheden worden verricht en door de adat omschreven bepalingen worden nagekomen, ten einde de goden of geesten gunstig te stemmen en onheilen van de zwangere vrouw en de vrucht af te weren. Deze laatste dreigen vooral van den kant van zekere geesten, zooals de algemeen bekende pontianaks, (zie aldaar), ook onder andere namen, b. v. te Atjeh als boerōng, bekend, vrouwen in het kraambed gestorven en die er op uit zijn bevallingen te doen mislukken en de kraamvrouwen te doodden. Daartegen beveiligd de zwangere zich door allerlei middelen, wortelen, messen, ijzer, talismans enz., of door hetzij 's avonds het huis niet te verlaten, hetzij in het geheel niet uit te gaan. Bij de Dajaks der Zuider- en Oosterafd. van Borneo vervaardigt men, om alle onheilen van zwangere vrouwen af te weren, wanneer eene vrouw twee of drie maanden zwanger is, een houten huisje (*balai panti*), dat men op eene eenzame plaats in het bosch opstelt, opdat het daarin geplaatste popje, dat de zwangere vrouw voorstelt, alle onheilen tot zich trekke, die misschien de toekomstige moeder bedreigen. Om zwangere vrouwen voor onheil te water te behoeden, maakt men een dergelijk huisje (*balai samboeroep*) dat ter eere van den watergod *Djata* in een boom dicht bij den oever wordt geplaatst. Ook vervaardigt men met hetzelfde doel wel een scheepje (Zie Juynboll, Catal. van Borneo, II, p. 371—372 en de daar aangehaalde literatuur). Ook zijn bij bijna alle volkeren van den archipel en de met hen verwante stammen een menigte van verbodsbepalingen bekend, die nagekomen moeten worden, wil het kind of de moeder niet aan allerlei gevaren blootstaan, waaronder ook het verbod valt om bepaalde spijzen te nuttigen. Daartegenover staat weder de vrijheid, bij vele stammen aan de vrouw gegeven, om allerlei, zelfs de vreemdste spijzen te eten, wanneer zij daarin den „trek” (*pica*) hebben, die vele zwangere vrouwen eigen is. De vroeger besproken „couvade” (zie aldaar) kent dergelijke verbodsbepalingen ook voor den aanstaanden vader.

Offers worden bij verschillende volksstammen van den archipel gedurende de zwangerschap, meest in bepaalde maanden gebracht. Bij de Javanen geschiedt dit in de verschillende maanden van de 3de maand af; het meest gewichtige offer echter valt in de 7de maand, omdat de zwangere dan het meest aan den invloed der booze geesten is blootgesteld. In Atjeh heeft in de 4de en 6de maand een plechtig bezoek van de moeder des echtgenoots plaats. Bij Boegineezen en Makasaren heeft in de 7de of 8ste maand het in artikel BOEGINEEZEN besproken feest plaats, waarbij de buikband geschud wordt; bij de Menangkabausche Maleiers wordt in de 5de of 6de maand een feestmaal gegeven, waarbij een aan de moskee verbonden persoon een doa uitsprekt. In Kauer (Benkoelen) wordt op den 13den, 14den en 15den

van de 6de maand de vrouw bewierookt, terwijl bij de Noord-Niassers in de 4de maand een offer aan den geest van de trap of den toegang van het huis gebracht wordt. Alleen van de bewoners der Kleine Soenda-eilanden vinden wij geene melding van ceremoniën tijdens de zwangerschap, met uitzondering van Roti, waar zij, vooral bij eerste zwangerschap, zeer menigvuldig zijn. De behandeling der zwangere vrouwen vóór de bevalling is zeer verschillend; masseeren komt echter vrij algemeen voor, baden en inwrijven der zwangeren is op verschillende eilanden in gebruik, terwijl het dragen van een buikband bij beschaaft volksstammen meer algemeen is, doch ook bij de Orang benoewa van Malaka en de Badoeys gebruikelijk is.

Wat de bevalling betreft, zoo zijn de gebruiken daarbij zoo afwijkend, dat daarvoor naar de beschrijving der verschillende volksstammen moet verwezen worden. Toch zij hier nog vermeld dat, terwijl in het algemeen de bevalling in de echtelijke woning plaats heeft, bij verscheidene stammen (Enganeezen, inboorlingen van West-Ceram, bewoners van Boeroe, de Kei-, Tenimber- en Timorlaoteilanden, Babar-archipel, Kisser, Wetter, Roma, Dammer, Teoen, Nila, Seroea) de vrouw daartoe naar het strand of het bosch moet gaan; in enkele der genoemde eilanden wordt de bevalling op een prauw in zee afgewacht. Sommige stammen op Ceram en Nieuw-Guinea en de Savoneezen richten een hutje op, waar de bevalling moet geschieden. In Goenoeng Taboer (Oost-Borneo) moeten kraamvrouw en kind gedurende de eerste zeven dagen na de geboorte in een houten staketsel blijven (Juynboll, Catal. van Borneo, II, p. 372). Op Bali gebruikt men bij eene geboorte strengen katoen, om booze invloeden af te weren. Boven de wieg van pasgeboren kinderen hangt men een bal met offers aan *Kumāra*, den god der kleine kinderen (Juynboll, Catal. van Bali en Lombok, p. 104). De behandeling der kraamvrouw is over het algemeen zeer primitief, waarvan menige vrouw het slachtoffer wordt en waartegen sommige gebruiken weinig vermogen, zooals de gewoonte in Atjeh dat de man 7 malen over den buik der barendes heenstapt, of de tegenwoordigheid van den man, die op Java vereischt wordt of na diens dood zijne vervanging door een rijststamper, welks ééne einde met een hoofddoek omwonden is. Vermelding verdient nog de gewoonte bij verschillende stammen in den Ind. archipel, evenals in Achter-Indië bestaande, om de vrouw na de bevalling eenige dagen boven een vuur als het ware te roosteren; misschien oorspronkelijk met de bedoeling, de booze geesten af te weren.

Literatuur over gebruiken bij geboorten: *Nias*: Kleiweg de Zwaan, Die Insel Nias. Die Heilkunde der Niasser (1913), p. 156—257. — *Borneo*: Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, I (1904), p. 69—76. — Bock, Reis in Oost en Zuid-Borneo (1887) p. 96—98. — Ling Roth, The natives of Sarawak and British North Borneo I (1896), 97—107. — Veth, Borneo's Westerafdeeling, II (1854), p. 267—268. — Gomes, Seventeen years among the Sea-Dyaks of Borneo (1911), p. 96—104. — Hose und Mc. Dougall, The pagan tribes of Borneo, II (1854), p. 153—176. — *Java*: Mayer, De Javanen als mensch en als lid van het Javaansche gezin (1894), p. 112—161. — Mayer, Een blik in het Jav. volksleven (1897), p. 263—303. — Veth, Java, IV (1912), p. 397—404. — Raffles, History of Java I (1817), p. 316. — *Sumatra*: Snouck Hurgronje, De Atjehers, I (1893, 94), p. 408—441. — Idem, Het

Gajoland (1903), p. 304—308. — A. Maass, *Durch Zentral-Sumatra* (1904), II, p. 178, 200, 426. — Van Hasselt, *Midden Sumatra, Volksbeschrijving* (1881), p. 266—267. — *Celebes*: Adriani en Kruyt, *De Bareë spreken de Toradja's van Midden-Celebes*, II (1894), p. 37—54. — Matthes, *Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes* (1875), p. 48—66. — Graafland, *De Minahassa*, I (1898), p. 450—454. — Elbert, *Die Sunda-Expedition I*, 205, 274, II, 19. — *Kleine Soenda-eilanden*: Id. o. c. I, 37, 98, 99, 106—110 (*Lombok*), 72, 73 (*Bima*), 100 (*Dompoe*), 124, 130, 131 (*Soembawa*), 197 (*Flores*), 246 (*Wetar*). — *Molukken*: Martin, *Reisen in den Molukken* (1894), 153, 176. — Algemeene literatuur: Wilken, *Verspreide geschriften* (1912) I, 575, III, 382—383 noot 170, 496—499, IV, 19, 67, 69 n. 86.

GEBROEDERS (DE TWEE). Zie SINDORO.

GEBRUIKSRECHT, zie GROND (RECHTEN OP DEN).

GEDANG (JAV.). Zie PISANG.

GEDANGAN (JAV.). Zie CORCHORUS ACUT-ANGULUS.

GEDANGAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeling en het regentschap Sidoardjo van de residentie Soerabaja. Het heeft 4 onderdistricten met 128 desa's; op 't einde van 1915 telde het bijna 73.500 inwoners, waaronder ruim 100 Europeanen en ± 120 Chinezen. De bevolking van dit district staat bekend als fanatiek en gaf einde Mei 1904 aanleiding tot ernstige rustverstoring.

GEDE (GOENOENG) of **GEDEH (II)**. Hoogste top (595 M.) van het vulkaantje, dat de N.W. hoek van Java vormt. Een andere top daarvan (560 M.) heet Salak. Beide namen zijn blijkbaar gekozen omdat de toppen in silhouet eenigszins overeenkomen met de groote vulkanen Salak en Gedeh (op de zuidgrens der res. Batavia). Beschrijving bij Verbeek Java II 869.

GEDEBOES. Zie DABOES-SPELEN.

GEDEH-PANGÉRANGO. Tweelingvulkaan op de grens van Batavia en de Preanger. De Pangérango is de oudste en bezit een jongeren eruptiekegel, die door Junghuhn Mandalawangi genoemd is (zie aldaar), welke naam sedert behouden is gebleven; op de Z.Z.W. helling van den berg ligt een zelfstandig eruptiepunt, in welks krater thans het meer Sítœ Goenoeng zich bevindt, bijna cirkelvormig met 400 M. dia, omgeven (behalve aan de N.zijde) door een ringwal die tot 100 M. hoog wordt. De oude kraterrand van den berg heet in het noorden Pangérango (2640 M.), in het zuiden G. Sela (2560 M.); de Mandalawangi is 3019 M. De Gedeh bezit eveneens een ouderen ringwal, die in het Z.O. als G. Gemoeroeh (2885 M.) en G. Sedaratœ (2836 M.) goed bewaard is gebleven en waarin de jongere kegel Gedeh (2958 M.) is opgebouwd; de ruimte tusschen diens zuidvoet en den ouden wal ligt op 2780 M. en wordt Aloen Aloen genoemd. Solfataren getuigen van voortdurende werkzaamheid.

De jongere Gedeh (Gedé) heeft den eenigen werkenden krater van het geheel, die herhaaldelijk uitbarstingen heeft gehad en daardoor telkens van vorm verandert. Tengevolge dier erupties is de top nagenoeg kaal en ook daaronder is het bergwoud eerst nog jong en laag, terwijl de Mandalawangi-top het dichtste en waarschijnlijk oudste der hooge bergwouden van West-Java bezit, waar dikke moslagen de stammen en takken en den bodem bedekken.

Reeds Junghuhn gaf (Java II. 16) een uitvoerige beschrijving van den Gedeh met kaarten en profielen; geologisch werd hij door Verbeek (Java 494, 714)

behandeld, terwijl de nieuwste topogr. opneming van den Gedeh verscheen in Jaarversl. Top. Dienst 1906, Pl. VI. Bij Junghuhn worden ook de bekende erupties opgegeven en beschreven, waaronder vooral die van 1747/8 en van 1840 genoemd moeten worden; ook in Juni 1886 had nog een vrij hevige uitbarsting plaats (Verbeek 745).

GEDONG. Steenen gebouw. Gewoonlijk de benaming van het residentie- of assistent-residentiehuis. Ook godenhuisje. (Zie KUNST, BEELDENDE).

GEELVINK-BAAI. Een groote diepe inham aan de N. kust van Nieuw-Guinea, tusschen 134° en 138° O.L. van Gr. Vóór de baai liggen de Schouteneilanden en daarbinnen Japen met eenige kleinere; in de baai zelve treft men zeer vele, vooral langs de kust verspreide eilanden en riften aan. Aan de steile W.-kust ligt de vrij belangrijke Wandammenbaai, de O.-kust is laag. De baai is genoemd naar het fregat Geelvink, dat dien naam droeg naar Joan Geelvink, die van 1688—1707 bewindhebber was der O. I. C., welk schip de baai in 1705 bevoer. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. V.

GEEN (JOSEPH JACOBUS BARON VAN). Geb. te Gent 1 Sept. 1773, uit het huwelijk van A. Van Geen en J. Lietz. In 1789 werd hij kadet bij de jagers van Dumonceau, in dienst van de Staten van Brabant, die tegen het Oostenrijksche Gouv. in verzet waren. Na het mislukken van den opstand trad hij in 1791 als vrijwilliger in Franschen dienst, werd 1792 bevorderd tot 2en luit., in 1793 tot 1en luit., woonde de veldtochten in Vlaanderen bij en trad in 1795 in dienst der Bataafsche republiek. In 1797 werd hij tot kapitein bevorderd, nam in 1799 aan de verdediging van Noord-Holland tegen den inval der Engelschen en Russen deel, woonde de veldtochten van 1805 en 1806 bij als kommandant van een bataljon jagers, werd in 1807 tot luit.-kol. bevorderd en overgeplaatst bij de garde en had als kolonel (1808) aandeel in den veldtocht in Zeeland van 1809. Na de inlijving van Holland onderscheidde hij zich als kommandant van een Fransch regiment in Spanje; na het herstel onzer onafhankelijkheid trad hij als kolonel, — spoedig (1815) als generaal-majoor, — in Ned. dienst, en werd in dat zelfde jaar benoemd tot kommandant van Namen.

In Juli 1820 vertrok hij naar Indië, waar hij 7 Aug. werd aangesteld tot kommand. der infanterie en cavalerie, en in 1824 als eerste commissaris en bevelhebber de expeditie tegen Boni, Soepa en Tannette aanvoerde. Terstond na het einde van die expeditie vertrok hij naar Java, waar de opstand van Dipa Negara was uitgebroken, en onderscheidde zich ook daar in hooge mate. Na reeds op Java tot Luit.-Gen. te zijn bevorderd, werd hij, bij zijne terugkomst in Nederland in 1828, benoemd tot kommandant van het 6e groot mil. kommando. Bij het uitbreken van den Belgischen opstand stelde hij Namen in staat van beleg, werd opperbevelhebber van het mobile leger, in 1831 bevelhebber der eerste divisie en in Maart van dat jaar met den titel Baron in den adelstand verheven. Daarna nam hij deel aan den tiendaagschen veldtocht, werd in 1840 adjud. in buitengew. dienst des konings en trok zich in 1841 uit den actieven dienst terug. In 1845 werd hem de rang van generaal der infanterie verleend. Van Geen overleed 10 Nov. 1846 op Veldzigt bij Rijswijk.

Zijn zoon M. Baron van Geen, die zijnen vader naar Indië vergezelde en de krijgstochten in Palembang, Sum.-Westk., Boni en Java (1820—1827) bijwoonde, liet een journaal na, waarvan gedeelten, op

Indië betrekkelijk, door G. C. Klerck de Reus in Tijdspiegel 1885 zijn gepubliceerd. Zie De Generaal van Geen 1773—1846 door Jhr. F. M. L. van Geen, 1910.

GEEP. De geepen (*Scombresocidae*), behooren tot de *Percesoces* (zie VISSCHEN) maleisch *Djoeloeng-djoeloeng*, javaansch *Lontjong*. Zij zijn slank, de korte rugvin ligt boven de aarsvin. De kaken zijn tot een langen snavel uitgetrokken. Beide kaken zijn verlengd bij de eigenlijke geepen (*Belone*), waarvan verschillende soorten in den Indischen Archipel worden aangetroffen, terwijl bij de Bastaard-geepen (*Hemiramphus*), slechts de onderkaak verlengd is. Zij bewonen zoowel de zee als brakwater, terwijl eenige soorten ook in zoetwater worden aangetroffen; onder deze laatsten komen levendbarende soorten voor. Ook de vliegende vissen (zie aldaar) *Exocoetus*, behooren tot de *Scombresocidae*.

GEESTELIJKE BROEDERSCHAPPEN. Zie TAREKAT.

GEESTELIJKEN. Alleen over de zgn. geestelijken van den Islam zijn hier eenige opmerkingen en verwijzingen samen te vatten (vgl. nog over Mohamm.-geestelijken ad: SAJJID). Voor andere geestelijken zij hier verwezen naar EEREDIENST en HEILDENDOM, voor details boverdien, zoo noodig, naar de artikelen over verschillende volken.

Eene afzonderlijke klasse van „geestelijken”, of „priesters” kent de Islam niet. In het Europeesche spraakgebruik in Ned.-Indië worden echter sommige personen, wier werkring met den Islam in verband staat, Mohammedaansche geestelijken of priesters genoemd. Daartoe behooren met name de zgn. „erkende geestelijkheid”, d. w. z. het aan de moskeeën verbonden personeel (zie MOSKEE-PERSONEEL) en de hoofden daarvan (zie PANG-HOELOE), verder de zgn. dorpsgeestelijken (zie aldaar). Geheel ten onrechte werden vroeger onder deze verkeerde benaming ook wel begrepen: godsdienstleeraars en hunne leerlingen (zie PESANTREN en TAREKAT) en lieden, die de bedevaart naar Mekka hadden gedaan (hadji's, zie: MEKKA-GANGERS). — Zie verder: C. Snouck Hurgronje in Ind. Gids 1884, I, 415; Adatrechtbundel I, 204 v.; — P. J. Veth, Java IV (1907) 427 vv. en de Bijbladen op het Ind. Stb., nrs. 904 en 957.

GEGAR SOREH (SOEND). Zie CROTALARIA SALTIANA.

GEGENJOERAN (MAL.). Zie PASPALUM SCROBICULATUM.

GĚĜĚRBINTANG. Bergketen op de grens van Buitenzorg en de Preanger regentschappen, zich uitstrekkende tusschen den Pangerango en den Mégarndoeng. Met laatstgenoemde toppen omsluit de keten voor een deel het $\pm$ 800 M. hooge welbewoonde en bevolkte plateau van Tjisaroewa.

GEGERING (MAL.). Zie CROTALARIA RETUSA.

GEGESIK-LOR. District van de contrôle-afdeeling Ploembon, regentschap, afdeeling en residentie Cheribon, met de hoofdplaats Ardjowinangoen Koeilon en 73000 inwoners, waaronder 15 Europeanen, en 300 Chinezen (einde 1905). In dit district heeft men de suikerfabriek Ardjowinangoen.

GEIT (*kambing*, Mal. *jembe*, Soend.; *wédoes* of *menda*, Jav.). Geiten, komen in den Indischen Archipel niet in het wild voor. Wel worden er tamme geiten gehouden, waarvan de afkomst niet zeker is. Keller (Die Abstammung der ältesten Haustiere, Zürich 1902) beschouwt een wilde geit van den Himalaya, den Tahr, (*Capra jemslica*) als een der stamvormen der tamme geiten, zoowel van het vaste-

land van Indië als van den Archipel. Een variëteit van Soembawa (*Capra mangarensis*) onderscheidt zich door bijzonder lange beharing, zooals die ook bij de Angora-geiten voorkomt (Zollinger). P. en F. Sarasin (Reisen in Celebes, Wiesbaden, 1905) vonden ook in Centraal-Celebes een langharige, zwart gevlekte geit als huiskier. Op Java worden veel door Arabieren geïmporteerde Bengaalsche geiten gehouden, die door grootere melkproductie meer waarde hebben dan de inheemsche. Geitehuiden vormen een belangrijk uitvoerartikel.

GEITENMELKER. Onder dezen naam vermelden wij hier eenige vertegenwoordigers van twee vogelfamilies, *Caprimulgidae* en *Podargidae*, die door hunne nachtelijke levenswijze en volstrekt onhoorbare vlucht en hunne sombere kleuren aan de uilen doen denken. Sommige soorten hebben vooral in den paartijd dezelfde eigenaardige gewoonten, om als de uilen te blazen bij angst of boosheid, of in kalmen toestand een snorrend geluid voort te brengen; vandaar hunne benamingen, zooals nachtzwaluwen, dagslapers, nachtratsels. Hun snavel is klein, doch de mondopening is zeer verwijd en tot voorbij de oogen gespleten; aan den wortel van den bek bevinden zich groote baardvederen; de kop is hartvormig van boven en zeer plat van voren; de vleugels zijn lang en de pooten zeer kort. Bij de *Caprimulgidae* is de nagel van den middenteen gekamd. Zij voeden zich met allerlei insecten, doch vangen hoofdzakelijk groote nachtvlinders, steeds laag langs den grond vliegende; bewonen om die reden bij voorkeur open gedeelten van bosschen. Over dag liggen zij op horizontale boomtakken of plat op den grond en dikwijls in de brandende zon. Vele soorten kunnen een ongemeen sterk geluid voortbrengen; des nachts is dan hun helderklinkende stem op grooten afstand hoorbaar. Eigenaardig is ook het feit dat zij bij lage of zeer hooge temperatuur zoo vast slapen, dat men ze soms met de hand van een tak kan afnemen, waarna ze dan langzamerhand wakker worden. Merkwaardig is ook hun onvolkomen nestbouw: het nest bestaat slechts uit eenige losse takjes op een boomtak, of de eieren worden zonder enig nest in rotskloven of boomholten, zelfs losweg op den grond, bij elkaar neergelegd, terwijl de vogels, zoodra de jongen zijn uitgekomen, kalm op een tak in de nabijheid gaan zitten. De eieren dezer vogels zijn langwerpig elliptisch, bij eerstgenoemde familie gevlekt, bij laatstgenoemde zuiver wit. Onder de genera *Podargus* en *Batrachostomus* worden de grootste soorten aangetroffen, bij dezen is de mondopening ongemeen wijd. Bij de soort van Nieuw-Guinea (*Podargus papuensis*) zijn de vederen bedekt met een aantal groote witte en lichtgrijze vlekken. *Batrachostomus javanensis*, niet grooter dan een lijster, leeft op Java in de donkere hollen der lavabeden aan den voet der vulkanen, bij voorkeur als deze nog door boomen belommerd zijn; haar schel helder geluid klinkt als tjafan; zij komt ook voor op Sumatra en Borneo. *B. auritis* van de grootte eener tortelduif bewoont Sumatra en Borneo, *Aegothales crinifrons*, die op Halmaheira en Batjan gevonden wordt, kenmerkt zich door zeer verlengde losse opstaande haren boven den bek. *A. wallacei* van de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea behoort tot de kleinere soorten met ronden uilachtigen kop. Genoemde soorten behooren tot de *Podargidae*. Van de echte geitenmelkers of *Caprimulgidae* noemen wij de volgende. Op de groote en kleine Soenda-eilanden vindt men de tjoechtjoer of tjabak (benaming ontleend aan het sterke geluid dat hij vooral bij maneschijn laat hooren), *Capri-*

malgus affinis; hij maakt des avonds en des nachts op lichtgevend insecten en op termieten jacht, is zeer algemeen, en komt al jagende tot in de steden. In bijna den geheelen archipel komt *C. macrurus*, op Java tjabak maling genoemd, voor en op Borneo en Billiton *C. concretus*, zeer donker van kleur met een geelwitte keelvlak. Eenige soorten hebben de zijvederen van het achterhoofd verlengd, waardoor zij min of meer gelijkenis vertoonen met de ooruil; daartoe behoren *Lyncornis temminckii* van Sumatra en Borneo, die zeer donker van kleur is met een witten band rondom den nek, en eene groote soort van Celebes (*L. macropterus*).

GEKKO'S. (*Geckonidae*). Familie van boom- of muurhagedissen (zie HAGEDISSEN I A), gekenmerkt door een dorsoventraal (van rug- naar buikzijde) afgeplattten romp, evenals de kop, met korrelvormige schubben of wratten bedekt. Tong aan de voorzijde ingesneden, groote oogen met vertikale pupil en onbewegelijke oogleden, trommelvlies oppervlakkig. Deze nachtdieren hebben goed ontwikkelde ledematen en een langen, breekbaren staart, en zijn goede klimmers. Aan de onderzijde der meestal verbrede vingers en teenen bevinden zich een aantal bewegelijke plaatjes, door middel waarvan zij zich aan gladde oppervlakken kunnen vastzuigen en zonder bezwaren tegen vertikale wanden of aan de onderzijde van plafonds kunnen voortbewegen. Dij- en liesporiën meestal bij het mannetje aanwezig. Eieren rond of ovaal met vrij harde kalkschaal. De naam gekko (maleisch toké) aan grootere, en die van tijtjak aan kleinere vertegenwoordigers dezer familie gegeven, heeft een klanknabootsende betekenis, want deze dieren zijn de eenige Reptielen met goed ontwikkeld stermorgaan.

Hun spookachtig uiterlijk, hunne vlugge bewegingen, het zich dikwerf plotseling laten vallen en het zich dan krampachtig vastklemmen, doen deze om het vangen van insecten zeer nuttige, geheel onschadelijke diertjes bij vele Europeanen en inlanders in een slechten reuk staan. Hunne groote, glanzende en vooruitstekende oogen, groote kop, brede bek, die ze bij gevaar of angst wijd opensperren, en vooral het doordringende geluid, dat zij met tusschenpoozen van eenige minuten, tien- à twintigmaal achtereenvolgens hooren, steeds langzamer en splendor, totdat het in een dof gesnork wegsterft, dragen er niet minder toe bij om afkeer en afschuw op te wekken. Gewoonlijk vangt men ze door hun wat tabak op een stok bevestigd onder den neus te houden, ze raken daardoor bedwelmd en laten zich op den grond vallen. Veel komt het bijgeloof voor, dat de toké's giftig zouden zijn; dit bijgeloof vindt men reeds in zeer oude boeken medegedeeld; o.a. verhaalt Bontius dat in 't hospitaal te Batavia over de borst van een matroos een toké gekropen was en overal een brandvlek achterliet, welke hevige ettering veroorzaakte en eindigde met geheele afsterving dezer plekken; dat vergif zou zich in de kleefstof der teenen bevinden. Ook het speeksel wordt als zeer vergiftig beschouwd; men meent dat het speeksel, gemengd in een of anderen drank, huiduitslag teweegbrengt en hiervan zouden Indische gifmengers gebruik maken om de schoonheid van jonge vrouwen te vernietigen. Behalve de huizen bewonen de gekko's boomen, rotsen of vertoeven immer op den grond, en komen vooral als de duisternis invalt te voorschijn. Sommige koesteren zich evenwel gaarne in de zon, doch zijn bij regenachtig weder zelden zichtbaar. Vele soorten hebben beschermende kleuren; zoo vindt men grijsgrauwe soorten tegen de balken der wonin-

gen, groene soorten tusschen het gras, tegen de boomen of tegen de paggers van levend hout, waardoor zij zeer moeilijk te onderscheiden zijn. Zij loopen zoo verbaasend snel, dat het schijnt alsof ze aan een touwtje vastgemaakt zijn en dan in eens met een ruk naar een opening worden voortgetrokken en plotseling verdwenen zijn. Evenals de Kameleons kunnen zij de kleur hunner huid veranderen, hoewel niet zoo snel. De Javanen tellen het aantal keeren dat een Gekko achter elkaar hetzelfde geluid doet hooren en meenen, dat bepaalde voorspellingen hiermede aangeduid worden. Een ander bijgeloof der inboorlingen is dat, ingeval een toké zich aan iemands huid vasthecht juist op het oogenblik dat een donderslag valt, het dier nooit meer loslaat. Onderling vechten zij hevig als nijldige dieren; de broze staart breekt gemakkelijk af, doch het herstellingsvermogen is bij hen groot.

Van de verspreiding der Geckoniden geldt hetzelfde, wat reeds van die der Agamiden en Engystomatiden gezegd is. Blijkbaar uit het Aziatisch vasteland afkomstig, heeft deze familie in N.-Guinea een nieuw radiatie-centrum gevormd. Indo-Maleia telt 29 soorten (waarvan 18 eigen), N.-Guinea 22 (waarvan 14 eigen), terwijl in het tusschenliggende Austro-Maleische gebied slechts 16 soorten (waaronder 4 eigen aangetroffen worden).

Laatstgenoemd gebied heeft met het Indo-Maleische 5 en met N.-Guinea 2 soorten gemeen en draagt dus een overwegend orientaal karakter. In de westhelft vertoont Borneo met 25 soorten (waaronder 11 eigen) een veel grootere soortenrijkdom dan Sumatra met 14 soorten (waaronder 2 eigen) en Java met 13 soorten (waaronder geen enkel eigen soort), terwijl ook op het verschijnsel gewezen moet worden, dat tamelijk veel vormen door den geheelen archipel voorkomen en wel 6 ($\pm 12\%$), iets wat waarschijnlijk samenhangt met de verspreiding door middel van vaartuigen. De meeste gekko's toch zijn niet op het leven in boomen aangewezen, maar huizen bij voorkeur in of in de nabijheid van menselijke woningen. De 5 soortenrijkste geslachten bezitten dan ook één of meer algemeen in den archipel verbreide soorten (*Gymnodactylus*, *Hemidactylus*, *Gehyra* en *Lepidodactylus*) of vertoonen als geslacht dat verbreidingsgebied (*Gekko*). Alleen enkele zeldzame en soortarme geslachten zijn tot het Indo-Maleisch gebied beperkt. Van de 10 in onzen Oost voorkomende geslachten worden hier alleen vermeld:

1°. *Gymnodactylus*, een boomgekko, waarvan de meeste soorten in de oostelijke helft van den archipel voorkomen (10 van de 13 soorten, waarvan 7 alleen daar; zuiver Indo-Maleisch zijn slechts 3 soorten). Bij dit geslacht zijn de teenen niet verbreed, maar zijdelings samengedrukt. Bijna circumtropisch, alleen in het Aethiopisch gebied ontbrekend. De meest gewone soort *G. marmoratus* Kuhl komt door den geheelen archipel voor (van Malaka tot het Kersteiland). Het is een vrij kleine vorm (15 cM., waarvan de helft staart) met relatief grooten kop, een onduidelijke plooi tusschen oksel en lies, romp aan de rugzijde met wratten bedekt. Bovenzijde lichtbruin met donkere vlekken, een donkere slaapstreep, de staart afwisselend met lichte en donkere ringen, buikzijde geelachtig gekleurd.

2°. *Hemidactylus*, kleine huisgekko (maleisch tijtjak). Deze bekende, kleine, sterk van rug- naar buikzijde afgeplatte diertjes ontbreken in geen enkel Indisch huis en de inlandsche naam stelt een niet geheel gelukte nabootsing voor van het

hooge, snerpemde geluid, dat deze dieren, vooral vechtende maken. De teenen zijn sterk verbreed en van 2 rijen zuigplaatjes voorzien. Het laatste, geklauwde teenkootje ontspringt op eenigen afstand binnen den rand van het zuigschijfje. Ook dit geslacht is circumtropisch, maar in dit geval herbergt de westelijke helft van den archipel meer soorten dan de oostelijke (nl. 6 waarvan 3 eigen soorten, resp. 3 waaronder geen enkele eigen soort). De twee algemeen verbreide soorten zijn: *H. frenatus* Dum. en Bibr. en *H. platyurus* Schn. Eerstgenoemde soort, die in het geheele orientale gebied en in Polynésie voorkomt, is blijkbaar door het scheepvaartverkeer naar Mauritius, Madagascar, Afrika en St. Helena verplaatst. Deze vrij kleinsort (13 1/2 cM.) bezit geen spanvliezen tusschen de teenen, de grijs tot rossig bruine rugzijde is bedekt met korrels, waartusschen zich grootere, kegelvormige wratten bevinden. Soms komen donkere vlekken en een donkere zijstreep voor. De staart vertoont 6 overlangsche rijen van grootere wratten in dwarsbanden gerangschikt. De tweede iets kleinere soort (12 1/2 cM.) bezit spanvliezen tusschen de teenen en een zijdelingsche huidplooï (valscherml!). De bovenzijde is gelijkmatig granuleerd, de staart bezit scherpe getande zijkanalen.

3°. *Gehyra*, hoofdzakelijk in het Oosten van den archipel thuisbehoorende boomgekkos met sterk verbrede teenen van één rij zuigplaatjes voorzien. Een vrij groote soort *G. mutilata* Wiegman. (bijna 20 cM., waarvan de helft staart) komt door den geheelen archipel voor (van Madagascar en Achter-Indië tot Mexico en Cuba). Zij is gekenmerkt door kleine spanvliezen tusschen de teenen, door een huidplooï langs de achterpooten en door een mediane groeve aan de onderzijde der teenen. De wisselende kleur der bovenzijde is grijs tot roodbruin met donkere vlekken.

4°. *Gecko*, de groote huisgecko of toké. Deze groote vormen, waarvan het diepe basgeluid zeer goed door den inlandschen naam wordt nagebootst, zijn niet zoo algemeen als de tijtjaks, maar komen toch in oude huizen vooral op afgelegen cultuurondernemingen veelvuldig voor. De teenen zijn sterk verbreed en dragen aan de onderzijde één rij van zuigplaatjes, terwijl het laatste teenkootje aan den rand van het zuigschijfje ontspringt. Van dit typisch Orientale geslacht komen 2 vertegenwoordigers, *G. monarchus* Dum. en Bibr. en *G. verticillatus* Laur. door den geheelen archipel tot de Aroe- en Kei-eilanden voor. De laatste soort is de gewone groote huisgecko of toké (30 cM. lang, waarvan de helft staart), die blijkbaar door toedoen van menschen westelijk tot in Madagascar voorkomt. Zij is gekenmerkt door een grooten, breed kop met groote oogen. De rug is bekleed met korrels, waartusschen zich 12 overlangsche rijen van grootere wratten bevinden, de staart draagt platte, vierkante schubben in dwarsbanden van 6 schubben breed gerangschikt. Kleur der bovenzijde grijs met roode vlekken, staart met donkere dwarsbanden. Een andere bekende soort, weer tot de oosthelft beperkt, *G. vittatus* Houttuyn, is iets kleiner (26 cM.), leeft weer op boomen en heet in het Maleisch tijtjak terbang. Zij is van boven grijsbruin gekleurd en vertoont op den rug een witte, met zwart afgezette mediaanstreep en witte ringen om den staart. Zuiver Indo-Maleisch is *G. stentor* Gray een groote soort (37 cM.), in 't Maleisch bewak pongo genoemd en van boven eveneens grijsbruin gekleurd met donkere en lichte vlekken, de laatste in dwarsrijen gerangschikt. Ook

de staart vertoont donkere en lichte dwarsbanden.

5°. *Ptychozoon*, een zeer merkwaardig nachtdier van spookachtig uiterlijk door de groote huidplooïen aan de zijden van kop, romp en staart, welke laatste toch reeds sterk verbreed en afgeplat is. Tusschen de sterke verbrede teenen, van één rij zuigplaatjes voorzien, komen flinke spanvliezen voor. Al deze uitgroeiingen van de huid doen natuurlijk dienst als valscherml. De meest bekende soort *Ptychozoon homalocephalum* Creveldt (19 cM. lang, waarvan de helft staart) komt alleen in het Indo-Maleische gebied voor. Zij is aan de bovenzijde grijs tot roodbruin gekleurd met golvende, donkere dwarsbanden en een donkere zijstreep langs slaap en nek. Deze boomvormen leggen de ronde eieren met witte kalkschaal altijd 2 aan 2 op de schors van boomen.

GELAM, (MAL., JAV., SOEND.). Zie MELALEUCA.

GELAM BOEKIT (MAL.). Zie LEPTOSPERMUM.

GELAM TIKOES (MAL.). Zie EUGENIA MICHELII.

GELANG (SOEND., MAL.). Zie SESUVIUM en PORTULACA.

GELANG SOESOE (MAL.) Zie EUPHORBIA PILULIFERA.

GELATIK. Zie GLATIK.

GELD. Zie MUNTWEZEN.

GELDER (JAN ARNOLD DE). Geboren te Assen 31 Mei 1841, in 1858 benoemd tot Adelborst 1e klasse, in 1861 tot Luitenant ter Zee. In deze betrekking wist hij zich (in 1862) bijzonder te onderscheiden in een gevecht met zeeroovers bij de Talaut-eilanden. Het volgend jaar evenwel verliet hij den zeedienst, na met goed gevolg het — toen nog in Indië afgenomen — examen voor Adspirant-Ingenieur bij den Waterstaat en 's Lands B.O. Werken in Ned. Indië te hebben afgelegd. Als Ingenieur van den Waterstaat was hij o.a. geplaatst in de Residentie Banjoemas, waar hij belangrijke werken tot stand bracht. In 1873 met verlof wegens ziekte in Nederland vertoevende kwam hij in aanraking met den heer Waldorp, wiens advies was ingewonnen nopens diverse plannen voor een zeehaven ten behoeve van Batavia. Op aanwijzing van den Minister van Koloniën, vergezeld De Gelder in 1876 Waldorp naar Indië, en was hem behulpzaam bij het opmaken van een definitief ontwerp voor de nabij Tandjoeng Priok te stichten haven, dat de goedkeuring der Regeering kon verwerven. Het was oorspronkelijk de bedoeling, dit werk in aanneming te doen uitvoeren, doch toen een uitgeschreven aanbesteding mislukte, daar de eenige in aanmerking komende inschrijver met zijn bod vele millioenen boven de begroting ging, werd besloten tot uitvoering in eigen beheer, en De Gelder — die inmiddels tot Ingenieur 1e klasse was opgeklommen — tot chef der werken aangewezen (1877). Aan zijne energieke leiding, het bij de uitvoering betoonde beleid — niet het minst in administratief opzicht —, en zijn organisatorisch talent is het voornamelijk te danken dat in 1883, toen De Gelder met verlof naar Nederland terugkeerde, de eigenlijke havenaanleg grootendeels was voltooid voor een beneden de begrootingsom blijvend bedrag. Intusschen was hij in Augustus 1878 bij keuze benoemd tot Hoofdingenieur 2e klasse titulair; in 1879 tot Hoofdingenieur 2e klasse, en in 1882 1e klasse. (Zie verder het artikel HAVENWERKEN).

Dat De Gelder zich ook overigens een grooten naam had verworven blijkt wel hieruit, dat met hem besprekingen werden gehouden over het aanvaarden van de Ministers portefeuille voor Koloniën, die ech-

ter niet door hem werd gewenscht. Wel echter was hij — in 1884 — bereid, als Lid in den Raad van Indië weder naar Batavia terug te keeren. In deze betrekking had hij een overwegend aandeel in de invoering van een nieuw Waterstaats-reglement (zie het artikel: WATERSTAAT), terwijl zijn adviezen op technisch gebied veelal de richting bepaalden, waarin de oplossing van diverse vraagpunten werd gezocht. Dit was b.v. het geval met de ontwerpen voor de irrigatie van Demak, die door hem werden besnoeid. In 1886 nam hij zijn ontslag en keerde naar Nederland terug.

Aanbiedingen om op te treden als Minister van Waterstaat en van Marine werden door hem afgewezen: na de afsluiting van zijn ambtelijke loopbaan wijdde hij zich voornamelijk aan belangen van handel en industrie. Op dit gebied nam hij ook een toonaangevende plaats in. Men vindt hem — behalve als commissaris van verschillende kleinere maatschappijen, — genoemd als medeoprichter van de

„Droogdok Mij. Tandjong-Priok”, van de Koninklijke Paketvaart Mij., van de „Mij. tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Ned.-Indië”, waarvan hij de eerste Directeur, en van de Mij. „Suriname”, waarvan hij President-Commissaris was.

Hij overleed te 's Gravenhage 28 Maart 1912.

GELDLEENINGEN. Zie LEENINGEN.

GELDMIDDELEN VAN NEDERLANDSCH-INDIË. De uitgaven worden onderscheiden in gewone en buitengewone. Voorts werden in de jaren 1867 t/m 1877 door verevening ten laste van de Indische begrotingen bijdragen aan de Rijksmiddelen uitgekeerd tot een gezamenlijk bedrag van f 134.459.000 (Zie BIJDRAGE). en hadden in de jaren 1872 t/m 1878 en 1888 t/m 1899 aan de middelen uitkeeringen plaats uit de overschotten van vorige dienstjaren (1867 en daarop gevolgde) tot een totaal van f 70.709.000. Na aftrek van deze laatste uitkeeringen wordt het volgende overzicht — tabel A — verkregen (in duizendtallen van guldens):

Tabel A. ONTVANGSTEN EN UITGAVEN, MET SPLITSING IN GEWOON EN BUITENGEWOON.

JAAR.	ONTVANGSTEN.	UITGAVEN.			VERSCHIL ontvangst en gewone uitgaven		VERSCHIL geheele dienst	
		Buiten-gewone.	Gewone.	Te samen.	voordeelig.	nadeelig.	voordeelig.	nadeelig.
1867	137.538 ¹⁾	2)	2)	110.411 ³⁾	41.983 ³⁾		27.127 ⁴⁾	
1877	154.842	10.667	146.114	159.081 ⁵⁾	8.728			5) 4.239
1887	143.351	4.564	113.332	117.896	30.019		25.455	
1897	129.985	9.959	138.667	148.626		8.682		18.641
1867 t/m 1901	4739.731	246.758	4425.020	4806.237 ⁶⁾	314.711 ⁷⁾			66.506
1907	185.804	5.120	168.456	173.567	17.348		12.228	
1908	190.050	6.808	184.514	191.321	5.537			1.271
1909	197.488	9.561	191.302	200.863	6.186			3.375
1910	221.516	17.757	213.670	231.427	7.846			9.911
1911	248.519	16.506	233.284	249.790	15.236			1.271
1912	270.550	21.230	247.795	269.025	22.754		1.525	
1913	311.354	39.236	287.836	327.071	23.519			15.717
1914	279.549	48.342	295.282	343.625		15.733		64.075
1915	305.032	39.079	297.829	336.908	7.203			31.876

¹⁾ Op grond van het 2de lid van art. 98 der Ind. C. W. is hieronder begrepen het bedrag dat op 1 Januari 1868 in 's Lands kassen voorhanden was aan overschotten van aan 1867 voorafgegangene dienstjaren, zijnde f 14.926.000.

²⁾ Niet afzonderlijk op te geven.

³⁾ Met inbegrip van eene bijdrage aan de rijksmiddelen van f 14.856.000.

⁴⁾ Na aftrek van de vorengenoemde bijdrage. Van het voordeelig verschil ad f 27.127.000 is nog f 16.375.000 rechtstreeks aan de Rijksmiddelen toegevoegd.

⁵⁾ Hieronder begrepen eene „bijdrage” van f 2.300.000.

⁶⁾ Met inbegrip van het in den aanvang genoemde bedrag van f 134.459.000.

⁷⁾ Zijnde het overschot van een voordeelig verschil van f 354.008.000 en een nadeelig van f 39.297.000.

De bestemming van de buitengewone uitgaven blijkt uit de volgende tabel B (in duizendtallen van guldens).

Tabel B. BUITENGEWONE UITGAVEN.

	1877.	1887.	1897.	1907.	1908.	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.
<i>Monopolies.</i>												
1. Gouvernements pand-huizen.....	—	—	—	1332	2466	3125	2504	3112	4283	2444	6510	1630
2. Zoutfabrieken.....	—	—	109	—	18	300	100	325	319	449	820	306

Zie voor het vervolg de volgende bladzijde.

BUITENGEWONE UITGAVEN (*Vervolg*).

Vervolg van de vorige bladzijde.	1877.	1887.	1897.	1907.	1908.	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.
3. Opiumfabriek	—	—	35	75	218	—	50	—	—	—	—	—
<i>Producten.</i>												
4. Caoutchouc-onderneming	—	—	—	35	—	—	—	—	12	10	527	690
5. Ombilinsteenkolenont- ginning	—	—	89	—	—	150	50	141	330	444	575	556
6. Poeloe Laoet-steenkolen- ontginning	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3131	230	188
7. Tinwinning	—	—	—	—	372	100	400	300	360	865	699	483
8. Ontginning van goudvel- den	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>Bedrijven.</i>												
9. Aankoop en aanleg van spoor- en tramwegen ..	3787	2926	6279	2357	2766	3300	6000	8965	9150	17519	21251	18448
10. Aankoop en aanleg van telefoonnetten	—	—	—	287	—	420	260	800	1250	1182	1947	1045
11. Aanleg van het telegraaf- net	23	108	272	61	—	90	145	690	596	2705		
<i>Bestuursuitgaven.</i>												
12. Kapitaalverstrekking aan de centrale kas en aan bij- zondere banken	—	—	—	—	—	—	—	—	—	448	785	235
13. Terugkoop van het par- ticuliere land Kandang- hauer	—	—	—	—	—	—	3500	—	—	—	—	—
14. Terugkoop van het par- ticuliere land Indramajoe- West	—	—	—	—	—	—	3500	—	—	—	—	—
15. Voorschotten voor wo- ningverbetering in het be- lang der pestbestrijding	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	809	2661
16. Aanleg van drinkwater- leidingen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	333
17. Bevloeiings- ¹⁾ en andere waterwerken ²⁾	1167	1139	3000	279	484	160	205	263	310	293	170	161
18. Haveninrichtingen te Ma- kasser	—	—	—	62	164	119	136	—	—	—	—	—
19. Verbetering haventoe- standen te Makasser ..	—	—	—	—	—	—	—	68	429	985	1890	2087
20. Verbetering haventoe- standen te Soerabaja ..	—	—	—	15	320	515	548	342	139	307	153	90
21. Havenbouw te Soerabaja	—	—	—	—	—	—	—	20	739	2667	4512	4047
22. Verbetering haventoe- standen te Semarang ..	—	—	—	—	—	—	64	256	917	717	1420	435
23. Aanleg van havenwerken te Batavia (Tandjoeng- Priok)	5690	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24. Uitdieping van de haven te Tandjoeng-Priok ...	—	—	—	—	—	—	—	427	—	—	—	—

Zie voor het vervolg de volgende bladzijde.

¹⁾ Met inbegrip der Solowerken.²⁾ Waaronder werken tot beveiliging van Batavia en Semarang tegen overstroming (1873—1881); stuwdam in de Sampeanrivier (1873—1876); waterwerken in Demak (1875—1891); werken tot verbetering van het vaarwater in het Westgat van Soerabaja (1882—1897); werken ten behoeve van het behoud van het vaarwater ten Oosten van Soerabaja (1888—1900).

BUITENGEWONE UITGAVEN (*Vervolg*).

Vervolg van de vorige bladzijde.	1877.	1887.	1897.	1907.	1908.	1909.	1910.	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.
25. Verbetering en uitbreiding van de haven te Tandjoeng-Priok.....	—	—	—	—	—	—	—	123	1316	1342	2665	1561
26. Haveninrichtingen in de Pantai Timorbaai (eiland Bali).....	—	—	—	—	—	—	—	7	34	110	23	75
27. Verbetering en uitbreiding van de havenwerken te Tjilatjap (Banjoemas)	—	391	—	—	—	—	—	—	—	26	130	208
28. Verbetering haventoe-standente Belawan (Oost-kust van Sumatra)....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	959	912	987
29. Aanleg van havenwerken aan de Koninginnebaai (Emmahaven).....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
30. Verbetering haventoe-standen te Emmahaven (Sumatra's Westkust) .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	108	91
1. Bijzondere vergoedingen aan aannemers van havenwerken in verband met het tegenvallen der kosten van de uitvoering der werken.....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1267
32. Bouw van een nieuwe haven- en douane-inrichting te Telok-Niboeng (Oost-kust van Sumatra)....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	156
33. Aanschaffing van groot baggermaterieel voor Emmahaven, Tandjoeng-Priok en havens in Oost-Java.....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	593	519	384
34. Aanschaffing van eene drijvende 50tons kraan voor Belawan-Deli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	141	—
35. Vervoerdiensten.....	—	—	—	—	—	—	—	—	—	71	74	133
36. Aanleg en doortrekking Atjehtram.....	—	—	175	618	—	—	204	213	536	886	881	597
37. Zeehaven en kolenstation Sabang (Atjeh).....	—	—	—	—	—	1283	92	—	66	253	347	109
38. Aanschaffing van dokken	—	—	—	—	—	—	—	455	445	695	—	8
39. Electr. kracht- en licht-inrichting marine-etablisement te Soerabaja	—	—	—	—	—	—	—	—	—	123	195	107
Totaal.....	10667	4564	9959	5121	6808	9562	17758	16507	21230	39239	48342	39079

Zie verder de bijlagen A, B en C van de memorie van Toelichting der begrooting voor 1916. Voor eene splitsing der uitgaven over de departementen van algemeen bestuur, zie BEGROOTING VAN NED.-INDIE. Meer in het bijzonder voor de buitenbezittingen wordt verwezen naar: *De buitenbezittingen 1904 tot 1914*, Mededeelingen van het bureau voor de bestuurszaken der Buitenbezittingen, bewerkt door het Encyclopaedisch Bureau te Batavia.

Voor een inzicht in de beteekenis van de ontvangsten en de gewone uitgaven, is eene groepeerings van een en ander noodig ter zake van de monopolies, de producten, de bedrijven, de belastingen en de gewone Landsuitgaven. In duizendtallen van guldens, (men houde in het oog dat de afronding tot kleine verschillen met de werkelijke cijfers aanleiding geven), zijn de uitkomsten als aangegeven in de hierna volgende tabellen C t/m H.

Tabel C. ONTVANGSTEN EN GEWONE UITGAVEN TERZAKE VAN DE MONOPOLIES.

	1867	1877	1887	1897	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Ontvangsten.													
1. Opium	10511	16415	18722	18772	21668	23017	23178	27948	30537	38452	41542	40487	37050
2. Pandhuizen	373	—	1075	1232	4576	5709	7694	10578	11774	5669	7518	9496	10822
3. Zout	5860	6703	7782	8761	11571	11966	12368	12866	12585	12387	12700	12784	14056
	16744	23118	27579	28765	37815	40692	43240	51392	54897	56508	61760	62767	61928
Uitgaven.													
1. Opium	786	3096	1855	1726	4371	4783	4128	9998	12574	14383	16739	11699	10871
2. Pandhuizen	—	—	—	—	2555	3796	5545	8288	9658	3222	3670	4319	4620
3. Zout	1769	2789	2577	2448	3512	3433	2837	3271	4035	5031	5811	5748	5757
	2555	5885	4432	4174	10438	12012	12510	21557	26267	22636	26220	21766	21248
Saldo.													
1. Opium	9725	13319	16867	17046	17297	18235	19050	17950	17963	24069	24804	28788	26179
2. Pandhuizen	373	—	1075	1232	2021	1914	2149	2290	2116	2447	3847	5178	6202
3. Zout	4091	3914	5205	6313	8059	8533	9531	9595	8550	7356	6889	7036	8299
	14189	17233	23147	24591	27377	28682	30730	29835	28630	33872	35540	41002	40680

Tabel D. ONTVANGSTEN EN UITGAVEN TER ZAKE VAN DE PRODUCTEN.

	Uitkomsten.												
	1867	1877	1887	1897	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915 (voorl. uitk.)
Ontvangsten.													
1. Koffie	51112	73209	46333	16042	5887	4677	2687	1471	1561	2303	3384	2246	3619
2. Kina	—	187	286	224	749	606	508	466	428	362	393	564	435
3. Tin	5463	4271	6446	8062	28652	21866	21925	27729	38500	43915	41202	21240	31736
4. Steenkolen ..	81	33	—	1609	3031	2799	3032	3482	3633	3722	4036	5079	5440
5. Boschwezen ..	362	895	811	1921	4427	4959	5346	6227	6967	7610	8079	7563	7442
6. Getah pertja ..	—	—	—	—	3	—	3	42	173	70	220	197	32
7. Caoutchouc...	—	—	—	—	—	—	3	8	157	519	483	367	893
8. Coca	—	—	—	—	—	—	9	44	68	63	34	19	5
	75801 ¹⁾	89861 ¹⁾	57260 ¹⁾	27858	42749	34907	33512	39470	51487	58565	57831	37275	49601
Uitgaven.													
1. Koffie	13376	24494	9258	10232	1732	1982	953	892	674	1580	1357	1327	1403
2. Kina	34	75	171	122	451	158	414	348	321	303	326	339	325
3. Tin	2190	2409	2360	4838	10320	10384	11612	10596	10759	12607	12011	11444	10767
4. Steenkolen ..	151	91	—	1083	3140	3108	2701	3120	3061	2968	3399	4836	4929
5. Boschwezen ..	358	658	746	895	2349	3048	3535	4172	4838	5435	5952	5879	5608
6. Getah pertja ..	—	—	—	—	66	90	80	129	188	195	258	250	293
7. Caoutchouc...	—	—	—	—	3	90	84	83	98	230	701	631	500
8. Coca	—	—	—	—	—	—	—	3	5	7	3	2	4
	37248 ¹⁾	34863 ¹⁾	14883 ¹⁾	17170	18061	19160	19380	19344	19943	23324	24007	24708	23829

¹⁾ Onder de totaal-cijfers van de jaren 1867, 1877 en 1887 zijn ook begrepen de uitkomsten betreffende het toenmalige gouvernementsproduct „suiker”, n.l. in duizendtallen.

	1867	1877	1887
Ontvangsten	18.000	11.000	3.000
Uitgaven	10.000	7.000	2.000
Saldo	8.000	4.000	1.000

Voorts in 1867: wegens andere producten (zoals indigo, peper enz.) aan ontvangsten 1.000 en onder de uitgaven nog een bedrag van 11.000 wegens uitgaven in Nederland, welke niet productsgewijze konden worden verdeeld, met welk bedrag het saldo van 1867 derhalve is verminderd.

ONTVANGSTEN EN UITGAVEN TER ZAKE VAN DE PRODUCTEN (*Vervolg*).

	Uitkomsten.												
	1867	1877	1887	1897	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915 (voorl. uitk.)
Saldo.													
1. Koffie	37736	48715	37075	5810	4155	2695	1733	579	887	724	2027	919	2216
2. Kina	— 34	112	115	102	298	148	94	118	107	59	68	225	109
3. Tin	3273	1862	4086	3224	18332	11481	10312	17133	27741	31308	29191	9795	20969
4. Steenkolen ...	— 70	— 58	—	526	—109	—309	331	362	572	754	637	243	511
5. Boschwezen ..	4	237	65	1026	2078	1910	1812	2055	2128	2175	2127	1684	1834
6. Getah pertja .	—	—	—	—	— 63	— 90	— 77	— 86	— 14	—125	— 38	— 52	—261
7. Caoutchouc...	—	—	—	—	— 3	— 90	— 81	— 76	59	289	—219	—263	392
8. Coca.....	—	—	—	—	—	—	9	41	63	56	30	16	1
	38553 ¹⁾	54998 ¹⁾	42377 ¹⁾	10688	24688	15745	14134	20126	31544	35241	33823	12567	25773

¹⁾ Zie noot op blz. 753.

Tabel E. ONTVANGSTEN EN UITGAVEN TERZAKE VAN DE BEDRIJVEN.

	1867	1877	1887	1897	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Ontvangsten.													
1. Landsdrukkerij ...	31	110	121	227	385	351	477	373	523	493	475	591	678
2. Post-, telegraaf- en telephoondienst ...	667	1265	1348	2145	3609	3795	4296	5211	5295	6268	6855	7872	8524
3. Spoorwegen	—	—	4398	10239	19097	19969	21075	23634	26539	29599	32620	35118	35827
	698	1375	5867	12611	23091	24115	25848	29218	32357	36360	39949	43581	45029
Uitgaven.													
1. Landsdrukkerij ...	100	227	173	186	309	339	333	359	402	485	518	495	537
2. Post-, telegraaf- en telephoondienst ...	1421	2182	2028	1989	3741	4384	4295	5548	5889	6536	8971	9734	10192
3. Spoorwegen	—	—	2400	6717	11495	11030	12612	14602	13915	18291	19391	20582	18609
	1521	2409	4601	8892	15545	15753	17241	20509	20205	25312	28881	30811	29339
Saldo.													
1. Landsdrukkerij ...	— 69	—117	— 52	41	76	11	144	14	122	8	— 44	96	141
2. Post-, telegraaf- en telephoondienst ...	—754	—917	—680	156	—132	—589	1	—337	—593	—267	—2117	—1862	—1668
3. Spoorwegen	—	—	1998	3522	7602	8939	8462	9032	12624	11308	13228	14536	17217
	—823	—1034	1266	3719	7546	8361	8607	8709	12153	11048	11068	12770	15690

Tabel F. BELASTINGEN.

	1867	1877	1887	1897	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
1. Inkomstenbelasting	—	—	—	—	—	2738	5276	6967	6584	8228	10998	9539	14036
1a. Patentrecht (1)	—	—	723	979	3859	—	—	—	—	—	—	—	—
1b. Uitkeering uit de Nederlandsche bedrijfsbelasting (1)	—	—	—	82	662	1081	762	805	825	970	1031	1433	1186
1c. Suikerbelasting (1)	—	—	—	—	1236	—	—	—	—	—	—	—	—
2. Personeelsbelasting	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2a. Rijtuigbelasting (1)	241	469	859	925	1097	1273	1373	1413	1330	1399	1528	1663	1850
3. Verponding en daarmee overeenkomende belastingen	937	1562	185	292	346	—	2445	—	—	—	—	—	—
3a. Verponding en daarmee overeenkomende belastingen	—	—	1689	2200	2781	2451	2445	2395	2370	2073	3168	3617	3625
4. Belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten	—	—	—	—	—	4838	5719	5915	6121	6648	7357	9985	14337
4a. Bedrijfsbelasting (1)	—	1513	3058	3078	3523	—	—	—	—	—	—	—	—
5. Bijzondere belastingen in de buitenbezittingen	532	1544	2086	2381	3252	3269	3270	3664	3443	3653	3864	827	270
6. Landelijke inkomsten en andere grondlasten	12671	16363	19919	17745	18626	19291	19622	19623	20220	20550	21375	21467	21791
7. Hoofdgeld van heerendienstplichtigen	—	—	2686	3146	3627	3675	3745	3795	3793	3848	3901	5677	7962
8. Invoerrechten	6432	6516	6995	9143	13358	14900	15970	17659	20482	22157	25189	23228	22648
9. Uitvoerrechten	1090	2051	1053	2010	2239	1898	1910	2452	2377	2809	2744	1999	2694
10. Accijnzen	112	295	1460	4693	7375	8008	9031	9425	9889	10744	11797	11240	12283
11. Zegelrecht	650	879	881	1398	1574	1631	1672	1858	1962	2296	2461	2449	2262
12. Recht van overschrijving	560	466	462	640	600	714	848	892	928	1053	1053	1039	979
13. Rechten van successie en overgang bij overlijden	66	87	36	85	171	145	141	337	197	178	250	177	172
14. Recht openbare verkooping	114	655	671	672	631	661	683	714	768	798	972	1064	1236
15. Belasting op het slachten	—	52	62	77	2050	2089	2347	2589	2556	2416	2311	2351	2549
15a. Slachtacht (1)	702	995	1328	1497	59	57	52	25	15	15	16	11	9
16. Belasting op loten	—	40	20	38	42	43	43	43	44	44	44	42	45
17. Vergunningen Chineseesche speel- of dobbeltafels	—	35	9	5	12	10	11	11	11	49	78	121	128
17a. Pacht der Chineseesche dobbelspelen (1) (2)	365	594	927	801	1035	1268	1384	1442	1431	1206	1112	1026	1048
18. Pacht der sterke dranken	313	169	390	447	466	440	450	439	453	502	464	498	197
19. Zout- en vischpacht	5	10	9	57	181	202	212	355	402	348	450	485	485
20. Overige pachten (uitgezonderd opium en pandhuizen)	661	1091	834	558	490	544	576	548	697	585	538	282	162
21. Verschillende (4)	148	254	259	123	112	123	95	124	155	162	187	288(5)	334(5)
	25599	35640	46001	53072	69396	71349	77666	83485	87054	92734	102893	100507	112298

(1) De met een nummer en letter aangeduide belastingen zijn thans vervallen of bestemd om te vervallen.

(2) De opbrengst der bedrijfsbelasting is voor 1867 niet afzonderlijk op te geven.

(3) Waaronder de pacht der licentien op de photo- en tophospelen.

(4) Waaronder: de ontvangsten in verband met de in- en uitvoerrechten en accijnzen, behalve die betreffende 1867, voor welk jaar zij niet afzonderlijk vermeld zijn.

(5) Waaronder voorloopig gehandhaafde pachten en belastingen in het voormalig landschap „Lingga (Riouw en Onderhoorigheden)“.

Tabel G. GEWONE LANDSUITGAVEN (d. z. de gewone uitgaven uitgezonderd die voor monopolies, produkten en bedrijven) in verband met de rechtstreeks daartegenover staande ontvangsten.

I. Gewone Landsuitgaven.	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915 voorl. cijfer.)
1. Algemeen bestuur (Regeering, Hooge Colleges en departementen van burgerlijk algemeen bestuur)	2424	2630	2735	3118	3425	3789	4120	4107
2. Binnenlandsch bestuur	12445	12905	13156	11545	12365	13012	14432	14286
3. Vorsten, grooten, afgezanten enz.	4040	3427	3465	3447	3597	3631	3351	3281
4. Andere bestuursuitgaven	2039	2056	2211	2133	2634	2739	2936	2977
5. Plaatselijk en gewestelijk zelfbestuur	4219	4550	4434	4562	5210	5257	5907	7114
6. Rechtswezen	2991	3103	3233	3371	3415	3465	3616	3951
7. Gevangenissewezen	3249	3481	4220	4972	5667	5402	5866	6257
8. Politie	2355	2539	2335	4881	6532	7689	9311	9581
9. Andere uitgaven voor justitie, politie enz.	801	825	862	890	940	1032	1132	1219
10. Rente en aflossing	3907	3875	3975	4191	4237	4431	6342	7889
11. Belastinginning	4662	4894	5130	5402	5751	6012	6310	6989
12. Pensioenen, wachtgeld, verlofsbezoedigen en onderstanden (burgerlijke ambtenaren)	6209	6436	6608	7053	7472	7912	8350	8211
13. Voorschotten (burgerlijke ambtenaren)	1079	1169	1163	1335	1569	2023	2244	2334
14. Muntwezen	—	—	—	—	—	³⁾ 18412	3703	4930
15. Kredietwezen	739	507	769	507	601	963	572	550
16. Vervoerkosten van- naar- en in Ned.-Indië (burgerlijke ambtenaren)	1572	1699	1739	2107	2396	2706	2903	2517
17. Onderwijs	7379	9150	10063	11342	11820	13343	14638	16575
18. Eeredienst	758	793	818	827	848	840	923	916
19. Burgerlijke geneeskundige dienst	3513	3601	4048	7949	6496	6332	7738	10110
20. Landbouw, veeteelt en visscherij	1039	1278	1312	1424	1687	2204	2659	2417
21. Burgerlijke openbare werken ⁽¹⁾ ..	11157	14232	16507	18173	20634	33461	26037	22609
22. Havenwezen (sedert 1914)	—	—	—	—	—	—	2140	1893
23. Mijnwezen ⁽²⁾	871	943	803	1068	1140	1316	1392	1294
24. Vervoerdiensten	—	—	—	—	—	⁴⁾ 451	605	675
25. Oorlog	44360	43658	47494	46371	46605	50694	54824	55833
26. Marine	9027	11452	11792	16055	17320	18202	19999	19562
27. Allerlei	6754	2970	3389	4145	4160	3899	5950	5335
	137589	142173	152261	166869	176522	219214	217998	223413

(1) Sedert 1914 met uitzondering van: *havenwezen*, waarvoor toen de cijfers afzonderlijk werden vermeld.

(2) Uitgezonderd: vaste recht en cijns, welke — als niet rechtstreeks tegenover gewone Landsuitgaven staande — onder „verschillende middelen” zijn verantwoord. (Zie den laatsten staat.)

(3) Dat deze post eerst op de begroting voor 1913 voorkomt houdt verband met het feit, dat bij de wet van 31 October 1912 (Ned. Stb. n° 325. Ind. Stbld. n° 610) tot nadere regeling van het Ned. Ind. muntwezen de mogelijkheid is geopend om voor Indië grove zilveren munt aan te munten tot uitbreiding van den geldsomloop en met de daarmede gepaard gaande instelling van een muntfonds.

(4) Eerst bij de begroting voor 1913 zijn alle uitgaven en ontvangsten ter zake van de vervoerdiensten op afzonderlijke posten bijeengebracht.

II. Ontvangsten rechtstreeks tegenover de gewone Landsuitgaven staande.	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
1. Algemeen bestuur (Regeering, Hooge Colleges en departementen van burgerlijk algemeen bestuur).	28	7	7	7	9	3	3	4
2. Binnenlandsch bestuur	420	569	566	834	892	2260	1380	2396
3. Vorsten, grooten, afgezanten, enz.	—	—	6	9	6	26	45	51
4. Andere bestuursuitgaven	—	—	—	—	—	—	—	—

II. Ontvangsten rechtstreeks tegenover de gewone Landsuitgaven staande. (Vervolg).	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
5. Plaatselijk en gewestelijk zelfbestuur	—	2	2	2	2	2	2	2
6. Rechtswezen	485	520	593	601	638	683	707	710
7. Gevangeniswezen	1306	1589	1938	2457	2540	3036	3394	3062
8. Politie	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Andere uitgaven voor justitie, politie enz.	293	341	451	481	472	464	391	356
10. Rente en aflossing	30	28	26	23	41	23	110	113
11. Belastinginning	—	—	—	—	—	—	—	—
12. Pensioenen, wachtgeld, verlofsbezoldigingen en onderstanden (burgerlijke ambtenaren)	451	473	520	542	590	619	686	748
13. Voorschotten (burgerlijke ambtenaren)	932	1047	1130	1142	1269	1504	1744	1948
14. Muntwezen	—	—	—	—	—	³⁾ 18300	5077	3528
15. Kredietwezen	9	101	47	114	80	38	41	63
16. Vervoerkosten van, naar- en in Ned.-Indië (burgerlijke ambtenaren)	—	—	—	—	—	—	—	—
17. Onderwijs	751	844	954	1099	1201	1322	1419	1577
18. Eeredienst	—	—	—	—	—	—	—	—
19. Burgerlijke geneeskundige dienst ..	83	99	112	135	176	186	197	159
20. Landbouw, veeteelt en visscherij ..	95	91	97	62	68	89	89	175
21. Burgerlijke openbare werken (¹⁾) ..	448	454	480	475	654	646	493	790
22. Havenwezen (sedert 1914)	⁵⁾ —	—	—	—	—	—	—	—
23. Mijnwezen (²⁾)	—	—	—	—	62	123	167	201
24. Vervoerdiensten	—	—	—	—	—	⁴⁾ 429	543	682
25. Oorlog	1608	1764	2059	2037	2242	2380	2522	2451
26. Marine	2057	3648	3423	6707	7378	7882	9074	8983
27. Allerlei	812	1051	1267	1427	1756	2096	740	312
	9808	12628	13678	18153	20076	42112	28821	28310

Voor noten ¹⁾, ²⁾, ³⁾ en ⁴⁾ zie blz. 756.

(⁵⁾ De „ontvangsten voortvloeiende uit het bedrijf der haveninrichtingen” zijn niet in dezen staat doch in den volgenden onder „verschillende middelen” opgenomen, omdat zij niet geacht kunnen worden uitsluitend tegenover gewone uitgaven te staan. (Zie onder HAVEN- EN ANKERAGEGELDEN.) De haven- en ankeragelden behooren sedert 1910 onder de inkomsten van het departement der Marine in N. I.

III. Netto gewone Landsuitgaven. (I minus II).	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915 Voorl. uitk.
1. Algemeen bestuur (Regeering, Hooge Colleges en departementen van burgerlijk algemeen bestuur) ..	2396	2623	2727	3111	3416	3786	4117	4103
2. Binnenlandsch bestuur	12025	12336	12590	10711	11473	10752	13052	11890
3. Vorsten, grooten, afgezanten enz. ..	4040	3427	3459	3438	3591	3605	3306	3230
4. Andere bestuursuitgaven	2039	2056	2211	2133	2634	2739	2936	2977
5. Plaatselijk en gewestelijk zelfbestuur	4219	4548	4432	4560	5208	5255	5905	7112
6. Rechtswezen	2506	2583	2641	2770	2777	2782	2909	3241
7. Gevangeniswezen	1943	1892	2282	2516	3127	2366	2472	3195
8. Politie	2355	2539	2335	4881	6532	7689	9311	9581
9. Andere uitgaven voor justitie, politie enz.	508	484	411	409	468	568	741	864
10. Rente en aflossing	3877	3847	3949	4168	4169	4408	6232	7776
11. Belastinginning	4662	4894	5130	5402	5751	6012	6310	6989
12. Pensioenen, wachtgeld, verlofsbezoldigingen en onderstanden (burgerlijke ambtenaren)	5758	5963	6089	6511	6882	7293	7664	7463
13. Voorschotten (burgerlijke ambtenaren)	147	122	33	193	300	519	500	386
14. Muntwezen	—	—	—	—	—	³⁾ 112	—1374 ⁵⁾ ⁶⁾	1402

III. Netto gewone Landsuitgaven. (Vervolg).	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915 Voorl. uitk.)
15. Kredietwezen	730	405	722	393	521	477	531	487
16. Vervoerkosten van-, naar- en in Ned.-Indië (burgerlijke ambtena- ren)	1572	1699	1739	2107	2396	2706	2903	2517
17. Onderwijs	6628	8306	9108	10243	10619	12021	13219	14899
18. Eeredienst	758	793	818	827	848	840	923	916
19. Burgerlijke geneeskundige dienst.	3430	3501	3936	7814	6320	6146	7541	9952
20. Landbouw, veeteelt en visscherij.	944	1187	1215	1362	1618	2114	2569	2242
21. Burgerlijke openbare werken (¹) ..	10709	13778	16028	17700	19980	24803	25544	21819
22. Havenwezen (sedert 1914)	—	—	—	—	—	—	2140	1893
23. Mijnwezen (²)	871	943	803	1068	1078	1193	1225	1093
24. Vervoerdiensten	—	—	—	—	—	⁴)⁵) —48	62	— 8⁵)
25. Oorlog	42752	41894	45435	44334	44363	47430	52302	53382
26. Marine	6970	7804	8369	9348	9942	9248	10925	10578
27. Allerlei	5942	1919	2122	2719	2405	1803	5210	5023
	127781	129545	138583	148716	156447	166616	189177	195103

Voor noten ¹), ²), ³) en ⁴) zie blz. 756.

⁵) Overschot aan ontvangsten.

⁶) Het groote verschil tusschen de uitkomsten van 1914 en die van 1915 laat zich hoofdzakelijk verklaren uit de omstandigheid dat met elkaar verband houdende uitgaven en inkomsten niet ten laste en ten bate van hetzelfde jaar konden worden geboekt,

Tabel H. OVERZICHT VAN ONTVANGSTEN EN ZUIVERE GEWONE UITGAVEN.

	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915 (voorl. uitk.)
Ontvangsten.								
Belastingen	71.350	77.666	83.485	87.054	92.734	102.893	100.507	112.298
Saldo monopolies	28.682	30.731	29.836	28.630	33.872	35.540	41.002	40.680
Saldo producten	15.746	14.134	20.126	31.544	35.240	33.823	12.567	25.773
Saldo bedrijven	8.361	8.607	8.709	12.153	11.048	11.068	12.770	15.690
Verschiedene middelen	9.177	4.593	4.272	4.572	6.307	6.810	6.597	7.864
Totaal	133.317	135.731	146.429	163.952	179.201	190.134	173.444	202.305
Uitgaven.								
Gewone uitgaven, uitgezonderd die voor monopolies, producten en bedrijven en na aftrek van het be- drag der rechtstreeks tegenover uitgaven staande ontvangsten ..	127.781	129.545	138.583	148.716	156.447	166.616	189.177	195.103
Saldo voordeelig ... nadeelig	5.536	6.186	7.846	15.236	22.754	23.518	15.732	7.202

De jongste gegevens, welke bij de bewerking ter beschikking stonden, zijn die vermeld in de M. v. T. v/d. Ind. Ontwerp-Begrooting, voor 1917; in 't algemeen zijn zij voor de laatste jaren daaraan ontleend met een kleine afwijking in de groepeeringscijfers. Met de uitkomsten der commerciële boekhouding is geene rekening gehouden. Het ligt in de bedoeling voor Indië eene bedrijvenwet in te voeren overeenkomstig de voor Nederland geldende wet van 16 Februari 1912 (Ned. Stb. no. 85). Is zoodanige regeling tot stand gekomen, en heeft zij toepassing gevonden ten aanzien van hetgeen dan als

„Landsbedrijf” wordt beschouwd, dan zal het overzicht uit den aard der zaak in sommige opzichten geheel anders moeten luiden en tot andere resultaten voeren.

Zie voorts *Kielstra*, de Financiën van Ned. Indië 1904; rapport van de Staatscommissie voor de verdediging van Ned. Indië 1913 [Bijlagen 17 en 18]; overzicht der geldmiddelen van Ned. Indië van 1867 af (Mart. Nijhoff 1916).

GELIDIUM, Zie AGAR AGAR.

GELPKE (Dr. JOHAN HERMAN FREDERIK SOLLEWIJN). Geb. te Batavia 22 April 1840. Stu-

deerde te Delft voor O.-I. bestuursambtenaar. Legde als controleur op Java zich inzonderheid toe op alles wat met de rijstcultuur in verband staat. In 1872 met verlof naar Europa vertrokken, werd hij door de Regeering in de gelegenheid gesteld een reis naar Italië te doen ter instelling van een onderzoek naar de rijstcultuur in dat land, waarna hij daarentrent en nopens de vruchten van zijn arbeid op Java een rapport uitbracht in een tweetal stukken, welke onder den titel „de rijstcultuur in Italië” en „de rijstcultuur op Java” het licht zagen in de Bijdr. Inst. T. L. V. 3e volgrees IX (1874). Zie ook Economist 1874 II blz. 1149. Deze publicaties leidden er toe, dat hem bij gelegenheid van het 3e eeuwfeest der Leidsche Hoogeschool (1875) werd toegekend het eeredoctoraat in de wis- en natuurkunde. In Indië teruggekeerd, werd hij 19 Sept. 1874 Ass. Res. van Ngrowo (Kediri). Met ingang van 6 April 1881 werd hij aangesteld tot Hoofdinspecteur van de suiker- en rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat. Als zoodanig zette hij het onderzoek voort reeds door den Hoofdinsp. L. Wessels in 1879 aangevangen, tot het verzamelen van gegevens, welke zouden dienen om een ordonnantie te ontwerpen, definitief de grondslagen vaststellende voor den aanslag in de landrente en om in afwachting dier ordie alvast in bestaande aanslagen de noodig geachte wijzigingen te brengen (z.g. peraequatie). De wijze, waarop dat landrente-onderzoek door Hoofdinsp. Gelpke werd geleid, stond bloot aan felle kritiek en gaf aanleiding tot een polemiek in dagbladen en tijdschriften, welke niet steeds op de meest waardige en zakelijke wijze gevoerd werd. In Juli 1885 werd de z.g. peraequatie op last der Regeering gestaakt. Gelpke trad af als Hoofdinspecteur en ging 7 April 1886 met verlof naar Nederland. De door hem ingediende voorstellen met ontwerp ordonnantie en toelichtende bescheiden („Gegevens voor eene nieuwe landrente-regeling, eindresumé Bat. 1885”) konden niet tot de verlangde definitieve algemeene landrente-verordening leiden. In 1887 in Indië teruggekeerd werd Gelpke benoemd tot Resident van Cheribon, als hoedanig hij 9 Oct. 1890 te Bandoeng overleed. Behalve de reeds hiervoren vermelde geschriften, schreef hij nog een studie over de Hemileia vastatrix koffiebladziekte (1880) en over de padicuituur het afd. Ngrowo 1875—1877, T. N. en L. N.-I. XXII blz. 241 en verscheidene opstellen in de Ind. Gids.

GEMBER. Zie ZINGIBER OFFICINALE.

GEMBILI (JAV.). Zie COLEUS TUBEROSUS.

GEMBLOK (JAV.). Zie TREWIA.

GEMBOER BATOE (MAL.). Zie STROBILANTHUS.

GEMBOR (SOEND., JAV.). Zie LANDOLPHIA.

GEMEENSCHAPPEN (INLANDSCHE). Wanneer art. 67 Reg. regl. tegenover de van gouvernementswege „aangestelde” hoofden — d. i. het inlandsche bestuur, zie BESTUUR — de van gouvernementswege „erkende” hoofden stelt, dan is deze laatste categorie volstrekt niet uitgeput met de hoofden van de desa's op Java en Madoera en van de daarmede overeenkomende dorpen in het rechtstreeksch gebied der buitenbezittingen (zie DESA en DORP). Immers naast deze inlandsche dorpsgemeenten kennen de volksinstellingen in onderscheiden streken nog andere inlandsche gemeenschappen met eigen bestuur en eigen vermogensrechten, en wel deels genealogische (stam, geslacht, familie), deels territoriale; en ook met de inheemsche organisaties van deze soorten heeft ons gezag rekening te houden. Ge-

heel hetzelfde (doch nu buiten verband met art. 67 Reg. regl.) doet zich voor in indirect gebied: onder het gezag van zelfbesturende landschappen, die zelf inlandsche rechtsgemeenschappen zijn, ontmoet men weliswaar inlandsche dorpsgemeenten (b.v. de gampongs in de Atjehsche oelëebalangs- schappen buiten Groot-Atjeh, de desa's in de vroegere rijkjes op Bali), doch bovendien nog andere rechtsgemeenschappen, deels genealogische deels territoriale. Doordat van al deze inlandsche gemeenschappen alleen de inlandsche dorpsgemeenten op en buiten Java aandacht gevonden hadden bij de totstandbrenging van het Reg.-regl., heeft het lang geduurd, voordat ook de overige werden opgemerkt en erkend; doch sinds het expansietijdperk der twintigste eeuw zijn zij in het volle licht gekomen.

Erkende genealogische rechtsgemeenschappen (van hooger naar lager aldus geheeten: stam, geslacht, verwantenwijk, familie, familietak) zijn dan o.m.: de geslachten in het Gajoland, de verwantenwijken in het Karoland, de families bij de Minangkabauers, de verwantenwijken in Djambi en de Lampongs, de stammen en geslachten op Borneo, de families in de Minahasa, de stammen op Boeroe en Ceram, de dati's of familietakken op de Ambonsche eilanden, de stammen op Timor, enz.

Erkende territoriale rechtsgemeenschappen, andere dan inlandsche dorpsgemeenten, zijn o.m.: de dorpsbonden of districten (oeroeng, partahian, koeria, enz.) in de Bataklanden, de dorpsbonden bij de Minangkabauers, de marga's of districten op Zuid-Sumatra, de seekoe's op Sumatra's Oostkust, de pekasaans of districten in de Minahasa, de ornamentalschappen op Zuid-Celebes, de soebaks of waterschappen op Bali en Lombok, enz.

Een aparte plaats bezetten de seekoe's bij de Minangkabauers, die tusschen het dorp (nagari) en het geslacht (kampong, een groep van verwante families) in staan; want die seekoe's zijn geen zuiver genealogische gemeenschappen, doch geslachtenunies, zooals wanneer te onzent de geslachten Brederode, Wassenaar, Egmond en Arkel zich tot één geslachtenunie zouden hebben verenigd (zie SOEKOE).

Aanvankelijk wilde het gouvernement van de hierbedoelde gemeenschappen niets weten, en de marga (méga) in de Lampongsche districten is daaraan ten offer gevallen, hoewel nog heden ten dage die méga's met haar bandars of méga-hoofden, zij het niet erkend, voortbestaan in een deel van het gewest (Ind. T. v. h. Recht 104 bl. 235). Tegenwoordig echter uit zich de erkenning door het gouvernement op velerlei wijzen: margakassen, soebakkassen enz. worden beschouwd als wettig bestaande fondsen; districtskassen in de Minahasa worden aangewezen als bekostigsters van volksonderwijs (Ind. Stb. 1912 n° 579) en die districten betiteld als „rechtsgemeenschap” (Ind. Stb. 1912 no. 582 bl. 6, vgl. 1912 no. 526 bl. 3); Bijbl. 7793 (van 1913) stelt voor de samenvoeging van de hierbedoelde „Inlandsche rechtsgemeenschappen” gelijke regels als voor de samenvoeging van dorpsgemeenten (over het gevaar van ondoordachte samenvoeging, zie H. T. Damsté, Ind. Gids 1910 II); ook verplichte marga- en soebakdiensten worden erkend (Ind. Stb. 1914 no. 717 § 10, 1913 no. 682 art. 1 § 10 en art. 2).

De tegenwoordige wijze van inlassching in de Ned.-Indische bestuursorganisatie is deze, dat of — in rechtstreeksch gebied — een door het gouvernement geschapen organisatie van demangs (districtshoofden) daaroverheen wordt gezet (zoo op Sumatra, zie BESTUUR), of — gelijk in het Ga-

jôland, op Midden-Celebes en elders — daaroverheen wordt gebouwd een eenvoudige organisatie, die dan als een zelfbesturend landschap of als een groepje zelfbesturende landschappen met één gemeenschappelijke kas wordt opgevat.

Het verband van deze gemeenschappen met het Reg.-regl. is nog onzeker. Terwijl sommigen (Mr. C. van Vollenhoven, Miskenningen van het adatrecht, 1909, hst. I) meenen, al deze territoriale gemeenschappen als „inlandsche gemeenten” (art. 71 Reg. regl.) te mogen beschouwen — zulks ten deele in aansluiting op de praktijk —, komen anderen daartegen op (Mr. Ph. Kleintjes, Het staatsrecht van N.-I., I, bl. 90, en II bl. 413); van weer andere zijde wordt gewaarschuwd tegen het verwarrend gebruik van den naam district voor zulke gemeenschappen (Mr. J. C. Kieistra, Onze Eeuw, 1915, I bl. 379). De erkenning van de agrarische rechten dezer gemeenschappen en van haar beteekenis voor de inheemsche rechtspraak laat nog te wenschen.

Zie, behalve de reeds aangehaalde geschriften: Mededeelingen v. h. Ercycl. bureau, afl. 4, 1914; Adatrechtbundel VI bl. 366 en 385 en VII bl. 374; Mr. C. van Vollenhoven, Het adatrecht van N.-I., tweede afdeeling; en Mr. S. F. Duurvoort, Rechtspersonen in de Ned. koloniën, diss. Leiden, 1916.

GEMEENTEN. „Inlandsche gemeente” luidt de benaming, die in art. 71 en art. 109 lid 4 Reg. regl. gebezigd wordt voor de desa's van Java en Madoera en voor de overeenkomstige gemeenschappen op de buitenbezittingen (zie voor de vraag, welke dit zijn: DORP en GEMEENSCHAPPEN). De term is vandaar overgenomen o. a. in de agrarische wetgeving (Eindrés. III, 188, d).

Het woord „gemeente” wordt voor inlanders wijders gebruikt in den zin van inlandsche Christengemeente, hetzij zendings- dan wel kerkgemeente (zie CHRISTENGEMEENTEN). Vooral bij samenstellingen, als b. v. gemeentetuin of gemeenteschool, is het dikwijls onzeker, welke soort van gemeente bedoeld wordt.

In de decentralisatiewetgeving ziet „gemeente” op het locale ressort, dat niet meer omvat dan het gebied van een stad (Ind. Stb. 1905 n° 181, art. 4), b. v. de gemeente Batavia, de gemeente Makassar.

De tegen de decentralisatiewetgeving van 1905 bij herhaling geuite grief, dat zij verzuimd heeft een hiërarchisch verband te leggen tusschen deze locale gemeenten enerzijds en de inlandsche gemeenten anderzijds, doet zich levendig gevoelen ten aanzien van de dorpen (kampongs) van grootere hoofdplaatsen als b. v. Bandoeng, Semarang, Palembang. Op Batavia, Meester Cornelis en Medan ontbreekt deze moeilijkheid, zie DECENTRALISATIE.

GEMENGDE HUWELIJKEN. Hieronder kunnen in de eerste plaats worden verstaan huwelijken tusschen personen van verschillende godsdienst (bijv. van een protestant met een katholiek). De wetgever heeft slechts voor één geval zich met deze huwelijken behoeven bezig te houden, n. l. voor zoover gaat de huwelijken van christen-inlanders in het voormalig Gouvernement der Moluksche eilanden en in Timor, welke huwelijken volgens het desbetreffend, nog vigeerend, Ind. Stb. 1861 n° 38, worden voltrokken door „den leeraar of schoolmeester”. Naar aanleiding van in de praktijk gerezen moeijelikheden in geval de aanstaande echtgenooten behoorden tot verschillende kerkgenootschappen, is bij Ind. Stb. 1900 n° 208, met aanvulling van gemeld reglement, bepaald dat in zoodanig geval de huwelijksafkondiging geschiedt in de beide kerken,

terwijl de voltrekking plaats heeft in die kerk, welke door de aanstaande echtgenooten daartoe zal worden aangewezen, en verzet tegen het huwelijk weder bij den „leeraar of schoolmeester” van beide kerken kan worden aanhangig gemaakt.

Overigens worden met den naam *gemengde huwelijken* meer bijzonder aangeduid die, welke gesloten worden tusschen personen, die in Indië „aan een verschillend recht zijn onderworpen”. Eene wettelijke regeling hieromtrent kwam tot stand bij K. B. van 29 December 1896 (Ind. Stb. 1898 no. 158), sedert een paar maal, voornl. bij Ind. Stb. 1901 no. 348, gewijzigd. De staatscommissie in Nederland, die deze verordening ontwierp, achtte verschil in recht alleen aanwezig, wanneer de aanstaande echtgenooten behooren tot een der volgende bevolkingsonderdeelen: Europeanen en met hen gelijkgestelden, Inlanders, Chineezee, Arabieren, andere vreemde oosterlingen (zie mr. I. A. Netherburgh „Wetgeving voor Nederlandsch Indië”, in welk werk de volledige voorgeschiedenis dezer verordening is medegedeeld, I 1899, blz. 16). Laatstgemelde auteur achtte echter al dadelijk (blz. 111) twijfel niet uitgesloten, of onder den term ook niet vielen huwelijken van personen beide tot één dier rubrieken behoorend maar niettemin aan verschillend recht onderworpen (bijv. het huwelijk van een Javaan met een Boeginees), zie ook zijn opstel „Het privaatrecht der Inlandsche Christenen” in *Wet en Adat* I blz. 69. Mr. J. H. Carpentier Altling („Grondslagen der rechtsbedeling in Nederlandsch-Indië” (1913) blz. 35 noot 1, zie ook noot 2) meent, dat onder de regeling moeten vallen alle huwelijken tusschen personen, die aan een verschillend huwelijksrecht zijn onderworpen. De wetgever heeft deze twistvraag nog niet opgelost. De regeering, die elk jaar in het Kol. Verslag een staat van gesloten gemengde huwelijken opneemt, (Bijlage E) geeft daarin slechts cijfers over huwelijken tusschen Europeanen of met dezen gelijkgestelden en Inlanders of met dezen gelijkgestelden.

Het aangehaalde K. B. regelt, behalve de wijze van voltrekking en de formeele eischen, waaraan ten deze moet worden voldaan, voorts ook de rechtsgevolgen van zulk een huwelijk ten aanzien van de echtgenooten. Artikel 2 bepaalt, dat de vrouw, die een gemengd huwelijk aangaat, staande huwelijk publiek- en privaatrechtelijk den staat volgt van haren man; zij behoudt dien staat, ook na de ontbinding van het huwelijk, tenzij hertrouwend met een man, die aan een ander recht is onderworpen dan dat van den vorigen echtgenoot, of tenzij zij binnen het jaar van die ontbinding eene verklaring aflegt, dat zij tot haar oorspronkelijken staat wenschte terug te keeren. Kinderen, uit gemengde huwelijken geboren, zullen aldus vanzelf den staat van den vader volgen; noodig was alleen een bepaling (thans te vinden in artikel 11), dat ook kinderen, geboren uit gemengde huwelijken, voltrokken onder het vroegere recht, publiek- en privaatrechtelijk den staat van hunnen vader volgen.

Bij de inwerkingtreding van het gemelde K. B. verviel krachtens uitdrukkelijke intrekking, het te voren gegolden hebbende art. 15 der Bepalingen omtrent de invoering van en den overgang tot de nieuwe wetgeving (Ind. Stb. 1848 n° 10) houdende dat personen, behoorende tot de Inlandsche of daarmede gelijkgestelde bevolking, met Europeanen of daarmede gelijkgestelde personen in het huwelijk mochten treden, mits zij zich vooraf hadden onderworpen aan de geheele Europeesche wetgeving

aangaande het burgerlijk- en het handelsrecht, evenals ook vervielen de artikelen 12 en 13 van het boven gemelde Ind. Stb. 1861 n°. 38, krachtens hetwelk huwelijken tusschen Inlandsche christenen en Europeanen of hunne afstammelingen gesloten zouden worden overeenkomstig de wettelijke voorschriften bestemd voor den landaard van den man, voor zoover n.l. de laatste, inlander zijnde, zich niet aan het Europeesche recht had onderworpen.

Bepalingen omtrent het houden van registers voor gemengde huwelijken zijn opgenomen in Ind. Stb. 1904 n° 279.

De bepalingen der regeling omtrent de gemengde huwelijken hebben aan scherpe kritiek bloot gestaan: zie o.a. mr. W. A. P. F. L. Winckel, in „Het Recht in Nederlandsch-Indië” XC blz. 369 v., Vergelijk prof. mr. Ph. Kleintjes „Het Staatsrecht in Ned.-Indië”, blz. 132 noot. Zie verder mr. I. A. Nederburgh, Wetgeving II (1902) blz. 77 e. v.

GEMOETI. Zie GEMOETOE.

GEMOETOE ook wel GOMOETI. Zie ARENGA SACCHARIFERA.

GEMOETOE. Op de zeekaart Ysselmuiden geheten, behoort tot de Salo eilanden, residentie Ternate, is hoog $\pm$ 25 M. en bestaat uit basalt.

GEMOETOE. Zie JUFFERVISCHEN.

GEMOLONG. Noordwestelijkste district (van de Soesoehoenanslanden) der afdeeling Sragèn, residentie Soerakarta. Het district, met gelijknamige hoofdplaats, telt 6 onderdistricten met name Gemolong, Lawang, Tanon, Kalidjambé en Ploepoeh en had op 't eind van 1905 een bevolking van 65.000 zielen, o.w. 29 Europeanen.

GEMPENG. Vroeger een district van de afdeeling en het regentschap Bangil, residentie Pasoeroean, thans ressorteerende onder het district Bangil.

GEMPOER (JAV.). Zie LITSEA POLYANTHA.

GEMPOL. District van de contrôle-afdeeling, afdeeling en regentschap Bangil, residentie Pasoeroean, met 3 onderdistricten en 165 desa's. Het had op 't einde van 1905 eene bevolking van 61.500 zielen, o.w. 20 Europeanen en 640 Chinezen. De standplaats van het districtshoofd is Gëmpolsoerat.

GEMPOL (JAV. MAL.). Zie SARCOCEPHALUS CORDATUS.

GENDER. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

GÈNDING. I. District met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling Kraksään, regentschap Probolinggo, residentie Pasoeroean. Het heeft vier onderdistricten en 69 desa's en had op 't einde van 1905 eene bevolking van 78.000 zielen, o.w. $\pm$ 100 Europeanen en evenveel Chinezen. Vroeger was Gending ook de naam van eene contrôle-afdeeling, met standplaats Gending.

II. Naam van een zeer uitdrogenden wind, die gedurende den Oost-moesson in het regentschap Probolinggo heerscht.

GENDINGAN. District van de afdeeling, de contrôle-afdeeling, en het regentschap Ngawi, van de residentie Madioen, met 4 onderdistricten en 57 desa's; op 't einde van 1905 had het eene bevolking van 52.000 zielen, o.w. 114 Europeanen en 17 Chinezen. Het districtshoofd heeft zijn standplaats te Wali Koekoeh, gehucht van de desa Widodaren en gelegen aan de Staatsspoorlijn van Soerabaja naar Weltevreden. — Het district telt 9 erfopvolgers speciaal voor de cultuur van padi (op een enkele wordt ook koffie en kapok geteeld) en 1 houtaankaponderneming, t.w. een leegkapperceel, waar-

van het contract met het Gouvernement eindigt op 10 Januari 1920.

GENDJER (SOEND.). Zie LIMNOCHARIS.

GENDJOERAN (JAV.). Zie PASPALUM SCROBICULATUM.

GENEESKUNDE. Tot het uitoefenen der geneeskunst in haren vollen omvang of van de tandheelkunde, of van de artsensijbereidkunde als apotheker of apothekersbediende, of van de verloskunde als vroedvrouw in Nederl. Indië zijn bevoegd zij, die tot de uitoefening dier kunst in Nederland bevoegd zijn volgens de daar bestaande bepalingen (art. 15 van het Reglement op den burgerlijken geneeskundigen dienst Ind. Stb. 1882 no. 97). Evenbedoelde bevoegdheden kunnen ook in Nederl.-Indië worden verkregen door het afleggen van praktische examens (vgl. artt. 17—40 van genoemd Reglement).

Ongeacht het vorenstaande zijn in geheel Nederl. Indië de officieren van gezondheid in actieven dienst en die, welke op eervolle wijze den dienst hebben verlaten, bevoegd tot de uitoefening van de geneeskunst in haren vollen omvang en de militaire apothekers in actieven dienst en die, welke op eervolle wijze den dienst hebben verlaten, tot de uitoefening van de artsensijbereidkunde (art. 16 van meerge-noomd Reglement).

Zie voor de uitoefening van de geneeskunst aan boord van op een Ned.-Indischen zeebrief of jaarpas varende schepen Ind. Stb. 1914 no. 610 en voor de uitoefening van de geneeskunst door buitenland-sche medici in dienst van de zending Ind. Stb. 1911 no. 435.

Tot het afleggen van het praktisch artsexamen zijn alleen bevoegd zij, die bedoeld zijn in art. 143 van de wet tot regeling van het hooger onderwijs of volgens de bepalingen dier wet met de zoodanigen gelijkstaan; zoomede zij, die na afgelegd examen het recht tot uitoefening van de geneeskunst in haren geheelen omvang in een ander Rijk overeenkomstig de aldaar geldende bepalingen hebben verkregen.

Krachtens Ind. Stb. 1905 no. 257 is de gelegenheid tot het afleggen in Ned.-Indië van de beide natuurkundige examens en van het theoretisch geneeskundig examen, voorafgaande aan het praktisch artsexamen, opgeheven.

De voorschriften voor de examens ter verkrijging van de bevoegdheid tot uitoefening der geneeskunst, der tandheelkunde, der artsensijbereidkunde en der verloskunde zijn vastgesteld bij besluit van den Hoofdinspecteur van den Burgerlijken geneeskundigen dienst van 18 April 1914 no. 3582 (Bijbl. 8058).

Om examen te kunnen afleggen voor Europeesche vroedvrouw moet men eerst zijn ingeschreven als leerling-vroedvrouw. Voor de voorwaarden om als leerling-vroedvrouw te worden ingeschreven en voor het programma van het examen voor Europ. vroedvrouw zie Bijbl. 5309.

De inlandsche artsen — ook wel dokter's djawa genoemd —, dat zijn zij, die aan de Inlandsche artsenschool te Batavia (zie blz. 764) het eindexamen met gunstigen uitslag hebben afgelegd, zijn bevoegd in Nederl.-Indië de genees- en heelkunde uit te oefenen, voorts de verloskunde, bijaldien zij ter verkrijging van hun diploma ook in dat vak examens hebben afgelegd, zoomede de artsensijbereidkunde, tenzij hierin te hunner standplaats op andere wijze is voorzien. Zie voor de bevoegdheid en de verplichtingen van inlandsche geneeskundigen Bijbl. 5663, nader gewijzigd bij Bijbl. 6654 en 7198 en voor de bevoegdheid en de verplichtingen van inlandsche vroedvrouwen Bb. 8055.

De rang, de staatsie, het costuum enz. der Inlandsche artsen is vastgesteld bij Ind. Stb. 1903 no. 369.

Behoudens het bepaalde bij Ind. Stb. 1904 no. 329 ten opzichte der officieren van gezondheid in actieven dienst, en der officieren van gezondheid, die op eervolle wijze den dienst hebben verlaten, mag niemand genees-, heel-, verlos- of tandheelkundige praktijk uitoefenen, zonder daartoe eene akte van toelating van den Hoofdinspecteur, Chef van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst, ontvangen te hebben. Bij de aanvraag tot toelating moeten worden overgelegd de bewijzen, dat de bevoegdheid is toegekend, of krachtens welke de bevoegdheid bestaat. Na het ontvangen van een acte van toelating moeten geneeskundigen, tandheelkundigen, en vroedvrouwen hunne bewijzen van bevoegdheid doen viseeren door het Hoofd van gewestelijk bestuur in het gewest, waar zij zich vestigen. Zie ook Bijbl. no. 6578.

Tot uitoefening der artsennijbereidkunst zijn alleen bevoegd apothekers en apothekersbedienden, de laatste onder deskundig toezicht, mitsgaders geneeskundigen op plaatsen, waar geen apotheek is gevestigd. Voor de toelating geldt hetzelfde als hiervoren ten aanzien van genees-, heel-, verlos- en tandheelkundigen is omschreven.

Het verleen van geneeskundigen bijstand, door verstrekking van Inlandsche geneesmiddelen tegen voorgenaaide ziekten van het land, is geen uitoefening der geneeskunst.

GENEESKUNDIG GEBRUIK VAN OPIUM EN SURROGATEN. Zie OPIUM. **GENEESKUNDIGE DIENST.**

A. Burgerlijke Geneeskundige Dienst. De burgerlijke geneeskundige dienst was vroeger niet gescheiden van den militair geneeskundigen dienst. Deze toestand bleek op den duur ongewenscht. Met ingang van 16 Jan. 1911 werd de Burgerlijke Geneeskundige dienst als een afzonderlijke diensttak ingesteld, ressorterende onder het departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid (sedert alleen van Onderwijs en Eeredienst). Zie Ind. Stb. nos. 648, 649 en 650 van 1910. Het *reglement* op den Burgerlijken Geneeskundigen dienst in Nederlandsch-Indië is opgenomen in Ind. Stb. 1882 no. 97, gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1894 nos. 190 en 273, 1897 nos. 112 en 230, 1899 no. 73, 1901 nos. 1 en 368, 1902 no. 127, 1903 no. 375, 1904 nos. 108 en 332, 1905 nos. 257, 409 en 567, 1906 no. 453 (juncto no. 454), 1907 nos. 194, 228, 236, 240, 1910 no. 649, 1914 nos. 610, 690, en 787, 1916 nos. 455 en 529.

De Burgerlijke geneeskundige dienst is belast met het *geneeskundig staatstoezicht* in Nederlandsch-Indië, hetwelk volgens het genoemde Reglement omvat het onderzoek naar den staat der volksgezondheid, zoomede, waar noodig, de aanwijzing van middelen tot verbetering van deze en ter bevordering van de toepassing dier middelen; voorts de handhaving der wetten en verordeningen, in het belang der volksgezondheid vastgesteld. De leiding van dit toezicht wordt uitgeoefend door den *Hoofdinspecteur, Chef van den Burgerlijken Geneeskundigen dienst*, die tevens chef is van de afdeling „Burgerlijke Geneeskundige dienst” van het Departement van Onderwijs en Eeredienst, en als zoodanig in zaken den Burgerlijken Geneeskundigen dienst betreffende, de adviseur van den Chef van dat departement, door wiens tusschenkomst hij zijne tot de Regeering gerichte brieven indient. De Hoofdinspecteur heeft Batavia tot standplaats, en houdt zich op de hoogte van den staat der volksgezond-

heid; hij overweegt alle klachten ter zake van benadeeling der volksgezondheid tot hem gekomen, en vestigt — voor zoover hij niet zelf bevoegd is tot het treffen der noodige voorzieningen — de aandacht van de Regeering of van lagere autoriteiten, dan wel van locale raden, op maatregelen, die naar zijn oordeel van overheidswege zijn te nemen in het belang der volksgezondheid. Zie verder de Instructie voor dien hoofdbambtenaar in Bijbl. nos. 7376, 7887 en 8202.

De uitoefening van het geneeskundig staatstoezicht is onder leiding van den Hoofdinspecteur opgedragen aan (Ind. Stb. 1914 no. 787 jo. 1916 no. 455):

A. Inspecteurs, ieder in het hem door den Gouv. Gen. aan te wijzen ressort, voorts, in enkele gedeelten van de Buitenbezittingen, de gewestelijk eerst-aanwezende Officiëren van gezondheid en de ter beschikking van die Inspecteurs en Officiëren van gezondheid gestelde gouvernementsartsen;

B. de Hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur, voor zooveel hun ressort betreft.

Bovendien kan de uitoefening van het geneeskundig staatstoezicht nog door den Gouv. Gen. worden opgedragen aan andere bijzonder daartoe door hem aan te wijzen personen.

Met betrekking tot het geneeskundig staatstoezicht worden Java, Madoera, Bali en Lombok verdeeld in 3 geneeskundige afdelingen: I. West Java, bestaande uit de residenties Bantam, Batavia, Preanger-regentschappen en Cheribon, onder een inspecteur (den inspecteur van West-Java) met Batavia tot standplaats; II. Midden-Java, bestaande uit de residenties Pekalongan, Semarang, Banjoemas, Kedoe, Djokjakarta, Soerakarta en Madioen, onder den inspecteur van Midden-Java, met Semarang tot standplaats; III. Oost-Java, bestaande uit de residenties Soerabaja, Rembang, Kediri, Pasoeroean, Besoeki, Madoera en Bali en Lombok, onder den inspecteur van Oost-Java, met Soerabaja tot standplaats.

In de Buitenbezittingen geldt voor de uitoefening van het geneeskundig staatstoezicht hoofdzakelijk dezelfde indeeling in gewesten als voor den militair geneeskundigen dienst is bepaald. Bali en Lombok ressorteeren echter (zooals reeds vermeld) onder den inspecteur van Oost-Java, en Benkoelen, de Lampongsche districten, Banka en Onderhoorigheden, en Billiton zijn samengevoegd tot één ressort onder den inspecteur voor de Buitenbezittingen, die aan het Hoofdbureau van den Burgerlijken Geneeskundigen dienst is verbonden. In de overige gewesten, behalve de Oostkust van Sumatra, treedt als fungerend inspecteur van den dienst op de gewestelijk eerstaanwezende officier van gezondheid. Als fungerend inspecteur van den Burgerlijken Geneeskundigen dienst van de Oostkust van Sumatra treedt op de plaatselijk eerstaanwezende officier van gezondheid te Medan. (Zie de instructies voor al deze inspecteurs in Bijblad nos. 7376, 7887, 8154 en 8202).

De Hoofden van gewestelijk en van plaatselijk bestuur oefenen onmiddellijk toezicht uit over den geneeskundigen dienst en de ziekeninrichtingen binnen hun gewest. Zij wijden hunne bijzondere aandacht aan den gezondheidstoestand der ingezetenen, en nemen, in overleg met den betrokken inspecteur, of den (gewestelijken) eerstaanwezenden officier van gezondheid, en met de plaatselijke geneesheeren, de maatregelen, die tot bevordering van den algemeen gezondheidstoestand noodig zijn.

De taak van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst kan als volgt nader worden omschreven ¹⁾:

- I. De bestrijding van volksziekten;
- II. De bevordering van een op Europeesche leest geschoeide individuele ziekenbehandeling;
- III. De controle op de deugdelijkheid van geneesmiddelen en het algemeen toezicht op de deugdelijkheid der voedingsmiddelen en de schadeloosheid van andere consumptieartikelen;
- IV. De zorg voor krankzinnigen;
- V. De zorg voor de werklieden bij de Staatsbedrijven;
- VI. De verstrekking van kosteloze genees-heel- en verloskundige hulp aan de daarvoor in aanmerking komende categorieën van personen.

I. *Bestrijding van volksziekten.* De insleping van besmettelijke ziekten naar het binnenland heeft in hoofdzaak plaats langs de groote invoerhavens. Op doelmatige wijze zijn nu langs de groote reiserouten binnen den Archipel havens gekozen, waar een medische quarantainedienst het vrijelijk binnengaan van lijders aan besmettelijke ziekte tracht te voorkomen. Gouvernementsartsen doen in die havens onder den aangewezen Inspecteur dienst als havenartsen. Die havens zijn in verschillende klassen ingedeeld, naar gelang zij voorzien zijn van een meer of min volledig quarantainestation met ontrappings- en ontsmettingstoestellen. Elk der havenartsen heeft controle uit te oefenen op den sanitair toestand der schepen, welke de haven bezoeken en volgens de gestelde regelen verplicht zijn het quarantainesin te vceren. Dit is de bestrijding der epidemien in eerste instantie (zie EPIDEMIEEN en QUARANTAINES).

De ervaring leerde dat het binnenkomen van enkele aan de aandacht van den quarantaine-dienst ontsnapte lijders aan besmettelijke ziekten vaak voldoende was om in de groote havens lokale epidemien te weeg te brengen, welke aldaar gelegenheid vonden grooteren omvang te verkrijgen om dan vandaar uit zich naar het binnenland uit te breiden. Om de insleping van epidemien aldus eerst in de havensteden en daarna verder in het binnenland tegen te gaan, heeft men in die steden afzonderlijke lokale gezondheidsdiensten ingesteld. Deze gezondheidsdiensten hebben 1°. zich nauwkeurig op de hoogte te houden van de ziektecijfers der inwoners ter plaatse, ten einde in de gelegenheid te zijn dreigende epidemien in den allereersten aanvang te onderdrukken; 2°. zorg te dragen, dat de sanitaire toestanden in die steden zoodanig verbeteren, (door verbetering van den afvoer van faecaliën, verbetering der woningen, verbetering van de drinkwatervoorziening, dempen van moerassen en poelen enz. enz.), dat het binnenkomen van enkele lijders aan besmettelijke ziekten geen aanleiding behoeft te geven tot epidemien. Dit is de bestrijding der epidemien in tweede instantie.

In derde instantie heeft men dan nog de bestrijding der besmettelijke en volksziekten, wanneer zij eenmaal in het binnenland zijn ingevoerd. De Inspecteurs hebben elk aan hun bureau een afdeling voor sterfte-statistiek. Daar worden, voor zoover Java betreft, de doodscijfers verzameld van de bevolking uit gebiedsdeelen, onderdistricten genoemd, welke als eenheid zijn aangenomen en waarvan dit eiland

er 1500 heeft. Zoodra er onderdistricten zijn, welke een verhoogd sterftecijfer vertoonen, worden door den Inspecteur daarheen gezonden Gouvernements-artsen of Inlandsche artsen. Deze hebben na te gaan welke dorpen tot dit verhoogd sterftecijfer aanleiding gaven, de oorzaken daarvan op te sporen en verder maatregelen te doen treffen en voor te stellen, ten einde de oorzaken van het verhoogd sterftecijfer uit den weg te ruimen. De door hen tijdens het onderzoek verzamelde gegevens worden uitgewerkt in de kleine laboratoria der gezondheidsdiensten in de groote havensteden dan wel in het groote centrale geneeskundig laboratorium te Weltevreden, waarover hieronder. Zie overigens EPIDEMIEEN en ook GEZONDHEIDSOLEER.

Van ééne besmettelijke ziekte, de pestziekte, werd de bestrijding in eenige gewesten op Java (Soerabaja, Kediri, Pasoeroean, Madioen, Madoera en Soerakarta) en in eenige gedeelten van andere aangrenzende gewesten, zoomede op de hoofdplaatsen Djokjakarta en Semarang tijdelijk afgescheiden van den Burg. Geneesk. dienst (Ind. Stb. 1915 no. 137 en 263 en 1916 nos. 259 en 449). Bij de ordie. in Ind. Stb. 1915 no. 136 is opgericht de dienst der Pestbestrijding, aan het hoofd waarvan staat een chef, wiens ambtelijke positie ongeveer dezelfde is als die van den Chef van den Burg. Gen. Dienst. Ook de dienst der Pestbestrijding ressorteert onder het dep. van Onderwijs en Eeredienst. De chef heeft tot standplaats Malang. Zie verder onder art. PEST en PESTBESTRIJDING.

Als groote hulpmiddelen bij de bestrijding der besmettelijke ziekten beschikt de Burg. Gen. Dienst over

A. Het *Geneeskundig Laboratorium* te Weltevreden. Tot den werkkring van deze instelling behoort o.a. het bestudeeren van de in de tropen voorkomende ziekten, hare oorzaken, verspreiding en bestrijding, het geven van cursussen in zgn. tropische ziekten, het verstrekken van adviezen op geneeskundig en hygienisch gebied ten behoeve van 's Lands dienst, zoomede het verrichten van microscopische en biologische onderzoekingen in het belang der justitie. In 1916 is aan het Gen. Laboratorium verbonden een chemisch-pharmaceutische afdeling, bestemd voor het verrichten van scheikundige en artsensijbereidkundige onderzoekingen en het onderzoek naar den aard der voedingsmiddelen (Zie Ind. Stb. 1916 no. 289). Aan het hoofd van het Laboratorium staat een Directeur, die door Gouvernementsartsen als laboranten wordt geassisteerd. (Ind. Stb. 1888 no. 17, 1901 no. 89, 1911 no. 32 en 1914 no. 786).

B. De *Landskoepokinrichting* en het *instituut Pasteur* te Weltevreden. Dit instituut, waar tevens de antirabies-behandeling volgens Pasteur geschiedt, levert diverse vaccine en sera. Aan het hoofd van deze inrichting staat een Directeur, terwijl verder Gouvernementsartsen aan de inrichting verbonden zijn. (Ind. Stb. 1914 no. 786) Zie verder VACCINE.

II. *De individuele ziekenbehandeling.* De Burg. Gen. Dienst legt zich toe op de bevordering van een deugdelijke, op Europeesche leest geschoeide ziekenbehandeling onder de bevolking, welke behandeling door dien dienst wordt verschaft of gecontroleerd. Zijn streven is in die richting het lokaal en particulier initiatief in het leven te roepen en te steunen. Hij kwijt zich van dat gedeelte van zijn taak door:

1° opleiding van medisch personeel naar Westersche begrippen, 2° instandhouding en oprichting van ziekeninrichtingen en het houden van polikli-

¹⁾ Zie Jaarboek van N. I. uitgave 1916, samengesteld op last van de Ned. Ind. regering door de afd. Nijverheid en Handel van het Dept. van L. N. en H.

nieken, 3° aanmoediging van lokaal en particulier initiatief tot individuele ziekenbehandeling.

Ad 1um. *Opleiding van medisch personeel.*

a) Opleiding van Inlandsche (Indische) artsen. Te Batavia en te Soerabaja bestaan scholen, tot opleiding van Inlandsche en Indische artsen. De eene, die te Batavia (Weltevreden), geheeten School tot opleiding van inlandsche artsen of kortweg S. t. o. v. i. a. bestaat reeds geruimen tijd; zij was tot nu toe alleen toegankelijk voor inlanders. De andere, die te Soerabaja, den naam dragend van Nederlandsch Indische Artsenschool, of kortweg N. i. a. s. werd in 1913 opgericht en heeft dus nog geen geneeskundigen kunnen afleveren. Beide scholen zullen binnenkort geheel aan elkaar gelijk worden gemaakt en één Reglement krijgen. Dan zullen beide artsen-scholen toegankelijk zijn voor mannelijke en vrouwelijke leerlingen zoowel van Europeeschen als van Inlandschen landaard. Allen, die hun opleiding hetzij aan de Soerabajasche school hetzij aan de gereorganiseerde Bataviasche school zullen hebben genoten, zullen danden titel voeren van Indisch arts. Zij, die een dienstverband wenschen aan te gaan, waarbij zij zich verbinden na voltooiing hunner studiën den lande een aantal jaren te zullen dienen, ontvangen kosteloos onderwijs en eene toelage ter bestrijding van hun voeding en kleeding, benevens huisvesting. De artsen-school te Weltevreden bestaat uit eene voorbereidende afdeling van 3 jaren en een geneeskundige van 6 jaren. De in 1913 opgerichte artsen-school te Soerabaja had tot voor kort nog slechts een voorbereidende afdeling; in 1916 werd de eerste klasse der geneeskundige afdeling geopend. Aan het hoofd van elke school staat een directeur (arts), die wordt ter zijde gestaan door medische en niet-medische leeraren, onderwijzers en administratief personeel. (Ind. Stb. 1915 no. 216 en 1913 no. 365 jo. 1916 no. 556).

b) Opleiding van Inlandsche vroedvrouwen. Deze geschiedt thans nog door geneesheeren, die daartoe geschikt geoordeeld worden en die een premie ontvangen voor elke opgeleide vroedvrouw: Ind. Stb. 1902 no. 201; de voorschriften betreffende het examen vindt men in Bijbl. no. 8056.

c) Opleiding van Inlandsch verplegingspersoneel. Deze geschiedt door geneeskundigen aan het hoofd staande van openbare of particuliere burgerlijke ziekeninrichtingen, de laatste voor zoover zij zich daartoe bereid verklaren en door den Hoofdinspecteur, chef van den B. G. D., daarvoor geschikt worden geacht. Voor iedere(n) opgeleide(n) mantriverpleger(eegster) ontvangt de opleider een premie.

Het ligt in de bedoeling de sub b en c vermelde opleiding in de toekomst meer te centraliseeren en haar in hoofdzaak te doen geschieden in de centrale burgerlijke ziekeninrichting te Semarang, benevens aan enkele andere uit te kiezen locale of particuliere hospitalen.

Ad 2um. *Instandhouding en oprichting van burgerlijke ziekeninrichtingen.* Te Batavia, Semarang en Soerabaja bestaan Gouvernements centrale burgerlijke ziekeninrichtingen, aan wier hoofd een directeur (geneeskundige) staat, onder wiens leiding naar gelang van de behoefte, Europeesche en Inlandsche artsen benevens Europeesch en Inlandsch verplegingspersoneel werkzaam zijn. Deze inrichtingen, de vroegere stadsverbanden, zijn bestemd voor de opname van behoeftige zieken, zieke gevangenen e. d. behoorende tot de Inlandsche maatschappij. Zij zullen eerlang alle drie worden ondergebracht in groote naar de eischen des tijds ingerichte gebou-

wen. Voor dezelfde categoriën van zieken zijn er, eveneens in alle andere hoofdplaatsen van gewesten en ook in grootere afdeelingshoofdplaatsen gouvernements-ziekeninrichtingen. Deze staan gedeeltelijk onder leiding van de hierna te noemen zg. civiele geneesheeren, gedeeltelijk onder leiding van Inlandsche artsen, die met den burgerlijken geneeskundigen dienst ter plaatse zijn belast.

Meer in het bijzonder voor ooglijders bestaat een groote inrichting te Bandoeng, n.l. het *Koningin Wilhelmina Gasthuis voor ooglijders*, dat indertijd met alles wat er bij behoorde door het Gouvernement werd overgenomen van het Bestuur der Vereeniging tot verbetering van het lot der blinden in N.-I. De inrichting dient tevens voor opleiding van Inlandsche artsen, die zich op het gebied van oogziekten, welke in den archipel veelvuldig heerschen, willen specialiseeren. Aan het hoofd staat een Directeur, geassisteerd door een Inlandsch arts en verplegingspersoneel.

Te Buitenzorg vindt men een gesticht tot verpleging van *beri beri* lijders, aan het hoofd van welk gesticht een directeur is geplaatst. Het is in de eerste plaats bestemd voor de aan *beri beri* lijdende dwangarbeiders, maar ook Inlanders-niet dwangarbeiders kunnen daarin verpleging vinden.

Te Pelantoengan (Semarang) bestaat een Gouvernements *leprozerie*, waarvan het plaatselijk beheer is opgedragen aan het Leger des Heils. Ook vindt men een leprozengesticht (Semarang) te Soerabaja en in 1912 werden fondsen beschikbaar gesteld ten behoeve van de van bestuurswege op het eiland Po Amat (Atjeh en Ond.) opgerichte leprozenkolonie. De bevoegdheid tot opzending voor rekening van den Lande van leprolijders naar Pelantoengan en naar andere voor de opnemeng en verpleging van die lijders bestemde inrichtingen is aan den Hoofdinspecteur Chef v. d. B. G. D. overgedragen. (Bijbl. no. 6004 en Gouv. besl. 25 Nov. 1910 no. 24 in verband met Ind. Stb. 1910 no. 650).

Op een aantal plaatsen wordt aan de bevolking voorts gelegenheid gegeven tot erlanging van poliklinische geneeskundige hulp. De geneesheeren belast met den Burg. Gen. Dienst zijn verplicht poliklinieken te houden op hunne standplaats en daarbuiten, waar hun dit door den Hoofdinspecteur wordt opgedragen.

Ad 3um. *Aanmoediging van het lokaal en particulier initiatief tot individuele ziekenbehandeling*, zich uitende in:

a) het geven van aanwijzingen en inlichtingen aangaande den bouw van hospitalen, asylen en leprozeriën;

b) het steunen van aanvragen voor terreinen bestemd voor deze inrichtingen;

c) het verleen van eene subsidie in eens bij den bouw, t. w. tot $\frac{3}{4}$ van de bouwkosten, en voor uitrustingskosten naar gelang van het aantal lijders, waarop de inrichting berekend is, en tevens van jaarlijksche subsidiën of tegemoetkomingen in de verplegingskosten, voor medisch en verplegingspersoneel, voor onderhoud van het gebouw en van de uitrusting en ten slotte voor medicijnen, verbandartikelen en instrumentarium, alles naar verhouding van het aantal bedden. Voor het bekomen der subsidiën moeten die inrichtingen natuurlijk aan zekere vereischen voldoen. Zie subsidie-regelen in Ind. Stb. 1906, no. 276, 1911, nos. 472 en 654. In grooten getale zijn dientengevolge zoo op Java als in de Buitenbezittingen particuliere inlandsche zie-

kerhuizen en hulpziekenhuizen opgericht, zoo door de zending als door particuliere ondernemingen. Op het oogenblik (Nov. 1916) bedraagt hun aantal ongeveer vijftig, waaronder vermelding verdienen het Diakonessenhuis Tjikini te Batavia en het Petronella hospitaal te Djokjakarta, een ooglijders ziekenhuis te Semarang en een dergelijke inrichting te Ngawi.

Geldt het bovenstaande de verpleging van zieke behoeftige Inlanders. voor de verpleging van zieke behoeftige Europeanen is in Ned.-Indië de gelegenheid schaarsch. Zij worden hier en daar verpleegd in de militaire hospitalen (zie onder *Militaire Ziekenverpleging* blz. 766), voorts — op bescheiden schaal — in het Diakonessenhuis Tjikini te Batavia en in de evenzeer hiervoren vermelde Centrale burgerlijke ziekeninrichtingen te Semarang en te Soerabaja, zij het ook dat deze inrichtingen daartoe oorspronkelijk niet bestemd waren, en ook wel in enkele klinieken van particuliere geneesheeren.

III. *Contrôle* op de deugdelijkheid van *geneesmiddelen*, algemeen toezicht op de deugdelijkheid der *voedingsmiddelen* en de schadeloosheid van andere *consumptieartikelen*. Dit onderdeel van de taak van den Burg. Gen. Dienst wordt behartigd door den pharmaceutischen dienst, staande onder den Inspecteur-pharmaceut, die het toezicht heeft op de in den Archipel aanwezige particuliere en Gouvernements-apotheken en de deugdelijkheid der aldaar afgeleverde medicijnen onderzoekt. Verder administreert hij de distributie der geneesmiddelen en ustensiliën aan de verschillende Gouvernements- en van Staatswege gesubsidieerde hospitalen, terwijl ook het toezicht op de voedingsmiddelen tot dezen dienst is gebracht. Voor de instructie van dien Inspecteur zie Bijbl. 8226.

IV. *Zorg voor krankzinnigen*. Twee groote centrale krankzinnigengestichten, waarvan een gelegen te Buitenzorg in West Java en het andere te Lawang in Oost Java met een gezamenlijke ruimte voor verpleging van 1500 patiënten, nemen de krankzinnigen op, welke hun van uit den geheelen Archipel worden toegezonden. Aan deze krankzinnigengestichten zijn werkplaatsen en landbouwkolonies verbonden. Het personeel bestaat voor ieder gesticht uit een Geneesheer-Directeur, die in de behandeling der krankzinnigen wordt bijgestaan door psychiaters met het noodige verplegingspersoneel. Zie Ind. Stb. 1914 no. 786, alsmede 1881 nos. 74 en 218, 1897 no. 176, 1898 no. 150, 1904 nos. 65 en 158, 1905 nos. 119 en 360; voorts 1902 no. 180, 1906 nos. 27 en 414, 1911 no. 632 en 1912 no. 254. Een reglement voor de opneming en de verpleging van lijders in de Gouvernementskrankzinnigengestichten vindt men in Ind. Stb. 1885 no. 139, aangevuld en gewijzigd bij Ind. Stb. 1888 no. 194, 1892 no. 145, 1895 no. 58, 1903 no. 44 jo, 1911 no. 107.

In voorbereiding is de oprichting van een door-gangshuis in Midden Java, bestemd voor de voorloopige inbewaringstelling van krankzinnigen, die thans dikwijls te lang in op dat doel niet berekende ziekenhuizen en andere plaatsen op opneming moeten wachten. Zie verder KRANKZINNIGEN-VERPLEGING.

V. *Zorg voor de werklieden bij Staatsbedrijven*. Deze zorg omvat de bedrijfshygiëne en de individuele behandeling der werklieden bij het staatsmijnbedrijf en bij spoorwegen in aanleg en in exploitatie. Zij is toevertrouwd aan door den Burg. Geneesk. Dienst aangewezen bedrijfsartsen, bijgestaan door Inlandsche artsen.

VI. *Kosteloze genees-, heel- en verloskundige hulp*. Van gouvernementswege worden vrije geneeskundige behandeling en gratis medicijnen verstrekt aan Gouvernementsambtenaren en gepensionneerden met een inkomen van beneden de /150.— 's maands en hunne gezinnen, aan leerlingen van diverse opleidingsscholen en aan behoeftigen en eindelijk nog aan enkele personen bij afzonderlijke Gouvernementsbeschikkingen genoemd. Zie Ind. Stb. 1906 nos. 213 en 214. Voor deze behandeling zijn als regel aangewezen particuliere geneesheeren (z.g. civiele geneesheeren) onder genot van eene toelage. Die particuliere geneesheeren zijn tevens verplicht geneeskundige hulp te verleen aan gevangenen en hebben, waar noodig, de Justitie voor te lichten door het doen van gerechtelijke secties en het opmaken van visa et reperta. Zij zijn onderworpen aan de voorschriften betreffende den Burg. Geneesk. dienst. Verder zijn ook officieren van gezondheid met deze diensten belast. Op enkele plaatsen zijn Gouvernementsartsen voor die geneeskundige hulp aan rechthoebenden en behoeftigen aangewezen, terwijl op andere het stelsel van vrije artskeuze bestaat.

Hier en daar zijn Europeesche vroedvrouwen door het Gouvernement werkzaam gesteld, ten einde kosteloze verloskundige hulp te verleen aan de behoeftige vrouwen uit de Europeesche en Inlandsche bevolking. Elders verleen Inlandsche vroedvrouwen, tegen genot van een kleine toelage uit 's lands kas, die hulp (Bijbl. 1209). Elders weer worden door den Hoofdinspecteur van den B. G. D. jaarlijks Europeesche en Inlandsche vroedvrouwen aangewezen, tot wie vrouwen, die recht hebben op kosteloze verloskundige Gouvernementshulp alsmede minvermogende en behoeftige Inlandsche vrouwen zich ter verkrijging van die hulp kunnen wenden. Ind. Stb. 1913 no. 664 en 1915 nos. 532 en 602.

B. *Militaire Geneeskundige dienst*. Deze wordt uitgeoefend door Officiëren van gezondheid, militaire Apothekers, Apothekers-assistenten, en militaire Paardenartsen, behoorende tot het Nederlandsch-Indische leger c. q. tijdelijk gedetacheerd van het leger in Nederland. Soms wordt bij incompleet die dienst opgedragen aan geneesheeren belast met den burgerlijken geneeskundigen dienst, aan particuliere geneesheeren, aan Inlandsche artsen (dokters djawa), en c.q. aan veeartsen al of niet in burgerlijken dienst.

De Officiëren van Gezondheid, die thans in het leger dienst doen, zijn alle eerst gevormd tot arts, en daarna benoemd tot Officier van Gezondheid (met eene toelage gedurende hun studietijd, of eene gratificatie bij hunne tijdelijke of definitieve benoeming). Hieronder zijn ook begrepen geneesheeren, opgeleid aan de Geneeskundige School te Paramaribo (West-Indië), en Inlandsche artsen, afkomstig van de School tot opleiding van Inlandsche Artsen (S.t.o.v.i.a) te Weltevreden, die aan eene Nederlandsche universiteit het practische arts-examen hebben afgelegd; benevens vreemdelingen, buiten Nederland tot geneeskundigen gevormd (aan een der buitenlandse universiteiten in Denemarken, Duitschland, Oostenrijk, enz.), die aanvankelijk voor 3 of 5 jaren zich verbinden voor het Nederlandsch-Indische leger, om desgewenscht later in vasten dienst over te gaan.

De militaire apothekers, die thans in het leger dienst doen, hebben voor een deel als pharmaceutisch kweekeling hunne opleiding te Utrecht ontvan-

gen, onder toezicht van een der hoogleeraren aan de Universiteit aldaar; anderen zijn eerst opgeleid tot apotheker, en daarna benoemd tot militair-apotheker (met eene toelage gedurende hun studietijd, of eene gratificatie bij hunne tijdelijke of definitieve benoeming). Ook vreemdelingen, aan een buitenlandse Universiteit opgeleid, kunnen zich tijdelijk verbinden tot militair-apotheker bij het Nederlandsch-Indische leger, om desgewenscht later in vasten dienst over te gaan.

De apothekers-adsistenten, zoowel militaire als burgerlijke, — de laatsten worden alleen in Indië naar gelang van de behoefte tijdelijk te werk gesteld bij den militairen geneeskundigen dienst — moeten hebben voldaan aan het examen, bedoeld bij Art. 17 der Wet van 25 December 1878 (Ned. Stb. no. 222), en Artikel 32 van het Reglement op den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in Nederlandsch-Indië (Ind. Stb. 1882 no. 97), en worden in Nederland door den Minister van Koloniën, in Nederlandsch-Indië door den Commandant van het Leger, benoemd. Voor hunne opleiding zijn zij uitsluitend op particulier initiatief aangewezen.

De militaire paardenartsen zouden ingevolge Kon. besluit van 8 September 1871 (Indisch Staatsblad no. 9) kunnen worden opgeleid aan de Rijksveeartsenijschool te Utrecht, waren niet de in dat besluit vervatte bepalingen onverenigbaar met de Wet op het veeartsenijkundig onderwijs, Ned. Stb. 1874, no. 99, zooals dit later is gewijzigd, en het reglement voor de Rijksveeartsenijschool, zooals dit is vastgesteld bij Kon. besluit in Ned. Stb. 1894 no. 65, laatstelijk gewijzigd bij Kon. besluit in Ned. Stb. 1906 no. 228. Het korps wordt dan ook tegenwoordig aangevuld door oproeping van veeartsen in Nederland vanwege het Departement van Koloniën, op de voorwaarden, die in 't algemeen voor de ambtenaren van andere takken van dienst, waarvoor geen speciale regelingen zijn getroffen, zijn bepaald.

Alle officieren van den Mil. Gen. Dienst krijgen bij hunne benoeming den rang van 1en Luitenant in het Leger, met den titel van Off. v. Gez. 2e kl., milit. Apotheker 2e kl., militair paardenarts 2e kl. De rangen, van onder af opklimmende, zijn: off. v. Gez., milit. Apotheker, of milit. paardenarts 2e klasse (1e Luit.) en 1e klasse (Kapitein); Dirig. off. v. Gez.; dirig. mil. Apotheker, of dirig. milit. paardenarts 2e kl. (Majoor), en 1e klasse (Overste), benevens Kolonel van den Militairen Geneeskundigen of Pharmaceutischen Dienst, en de Chef (Generaal-Majoor), welke laatste altijd Off. v. Gez. is.

De apothekers-adsistenten der 3e, 2e en 1e kl., hebben den rang van adjudant-onderofficier. De laatsten kunnen bij gebleken geschiktheid en voldoening aan bepaalde exameneischen den rang van onderluitenant bereiken.

De Officiëren van den Milit. Gen. Dienst hebben tot den rang van dirig. Off. het recht tot uitoefening van burgerpraktijk. Aan de hoofdofficiëren is slechts toegestaan het houden van consulten, en het verrichten der daaruit voortvloeiende instrumenteële en manuele kunstbewerkingen. Op vele plaatsen wordt de burgerlijke geneesk. dienst uitgeoefend door off. v. gez. onder toezicht van den Inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst, waartoe op Java en enkele der buitenbezittingen speciale ambtenaren zijn benoemd, terwijl op de overige buitenbezittingen de gewestelijk Eerstaanzende Officiëren van Gezondheid tevens als fungerend inspecteur van den burgerlijken geneesk.

kundigen dienst optreden, onder leiding van den Hoofdinspecteur van dien dienst. In alle militaire hospitalen is de behandeling der daar aanwezige burgerpatiënten ook aan de Officiëren van Gezondheid opgedragen.

De pharmaceutische dienst bij den burgerl. geneeskundigen dienst is, met uitzondering van een inspecteerend ambtenaar bij het hoofdbureau, aan den militairen geneeskundigen dienst opgedragen. Tengevolge van een en ander hebben alle militaire geneeskundigen — met uitzondering van den Chef — en apothekers daarvoor een vaste maandelijksche toelage, onverschillig of zij meer of mindere bemoeienis met dien dienst hebben. De Kolonels en de dirig. Off. v. Gez. ontvangen daarvoor f 100, de dirig. milit. Apoth. f 60, de subalterne Off. v. Gez. en mil. Apoth. resp. f 50 en f 40's maands.

Aan alle Hoofd-Officiëren v. d. Gen. Dienst en aan de subalterne Off., voorzover deze zijn of worden te werk gesteld bij de Vrije afdeling van het Departement van Oorlog (Hoofdbureau v/d Mil. Geneesk. dienst), wordt door den Legercommandant hunne standplaats aangewezen, op voordracht van den Chef; de overige officieren, onderluitenen en adjudant-onderofficiëren worden door den Chef ingedeeld. Hunne werkzaamheden zijn bij afzonderlijke voorschriften bepaald.

Militaire Ziekenverpleging. Op de meeste plaatsen, waar garnizoen lag, bestonden steeds militaire hospitalen of ziekenzalen, wier grootte (rangschikking in klassen) afhankelijk werd gemaakt van het aantal militairen in het garnizoen en in de omgeving, den algemeenen gezondheidstoestand in plaats en streek, de gelegenheid tot opzending der zieken enz.

De militaire hospitalen bieden alle gelegenheid ook vrouwelijke patienten op te nemen, en zijn, voorzover de verpleegruimte zulks toelaat, ook beschikbaar voor burgerambtenaren en niet-ambtelijke personen; wat de laatsten aangaat, echter alleen dan, wanneer geen burger ziekeninrichting ter plaatse aanwezig is, dan wel in eene dergelijke inrichting oogenblikkelijk geen gelegenheid tot opname bestaat.

In de ziekenzalen, waar, behoudens wat gemakkelijk te bereiden ziekenkost, niet in de gewone voeding wordt voorzien, kunnen slechts militairen beneden den rang van onderluitenant en hunne vrouwen en kinderen worden opgenomen; de gewone voeding voor hen wordt in de keuken van de kazerne met die der overige militairen bereid.

Onder de oudere hospitalen, in den loop der jaren aanmerkelijk verbeterd, zijn er, die, hoewel zij niet in alle opzichten naar de eischen van den tijd zijn ingericht, goed genoemd kunnen worden, b.v. het militaire hospitaal te Weltevreden, dat in 1914/1916 grootendeels verbouwd is. Onder de nieuwere zijn er, die met de goede in Europa kunnen worden vergeleken, zooals b.v. dat de Djokjakarta, Soerakarta, Tjimahi, Magelang, Koeta-Radja, enz.

De militaire ziekeninrichtingen, w. o. van tijdelijken aard, zijn, met het oog op het beheer, verdeeld in hospitalen, waarvan zes klassen bestaan, en ziekenzalen, die in vier klassen zijn verdeeld.

Lijders, die in de kleinere ziekeninrichtingen niet de noodige behandeling kunnen ondergaan, worden geëvacueerd naar de grotere in hetzelfde gewest, dan wel, voor speciale behandelingen en klimaatkuren, van de eene ziekeninrichting naar de andere op Java, van de ziekeninrichting te Koeta-Radja naar Padang en Batavia, waar o.a. een Instituut-Pasteur

en een Zanderinrichting is, of van die der gewestelijke hoofdplaatsen van de overige buitenbezittingen naar die te Batavia en Soerabaja.

De dienst in de militaire hospitalen is geregeld in het Reglement voor militaire ziekeninrichtingen, uitgegeven in 1909.

De verpleging geschiedt door het hospitaal-personeel, en wel in de ziekenzalen bijna uitsluitend door militaire-, in de hospitalen door militaire- en burgerverplegers. Uit den aard der zaak worden vrouwelijke patienten door vrouwelijk burgerpersoneel verpleegd. Bovendien is voor ernstige patienten in de grootere hospitalen de verpleging door in Nederland gediplomeerde verpleegsters ingevoerd.

C. Geneeskundige commissiën. Er zijn meerdere soorten van commissiën, die met deze benaming worden aangeduid, één in Nederland, de overige in Indië.

I. *De Geneeskundige Commissie van het Departement van Koloniën*, bedoeld bij Kon. besluit van 29 Augustus 1914, Ned. Stb. no. 436, Ind. Stb. n° 722, en gevestigd te 's-Gravenhage. Alle ambtenaren en officieren (uitgezonderd de officieren opgeleid te Breda en te Kampen), die voor de eerste maal naar de koloniën zullen gezonden worden, moeten eerst door deze Commissie worden goedgekeurd. Verder moeten voor haar verschijnen alle met verlof in Europa vertoevende landsdienaren, die voor een verlofsverlenging wegens ziekte in aanmerking komen of na expiratie van een ziekteverlof (verlofsverlenging wegens ziekte) naar de Koloniën wenschen terug te keeren.

Hetzelfde geldt voor de ambtenaren, die in dienst komen of zijn van de gewestelijke of plaatselijke raden in N.-I.

Ten aanzien van de keuringen van den vrijwilligen kolonialen militairen dienst heeft deze commissie het superarbitrium, terwijl ook de definitieve afkeuring (tijdelijk of voortdurend pensioen) van de uit de koloniën teruggekeerde militairen door haar geschiedt.

De commissie bestaat uit een voorzitter en vijf leden, bij voorkeur gekozen uit gewezen geneeskundigen van den militairen of burgerlijken geneeskundigen dienst in N.-I. Verlofgangers of andere geneesheeren uit Indië kunnen ook benoemd worden. De commissie is verdeeld in twee, in samenstelling wissellende, subcommissiën, die zelfstandig hare beslissingen nemen.

De Minister van Koloniën kan een herkeuring opdragen aan een herkeuringscommissie, welke bestaat uit de geheele commissie, aangevuld met één of meer plaatsvervangende leden.

II. *De Geneeskundige Commissiën in Indië.* In de eerste plaats heeft men in Indië Geneesk. Commissiën tot onderzoek en afkeuring van militairen, en van tot het Leger behoorend burgerpersoneel, gevestigd in verschillende groote garnizoensplaatsen en samengesteld uit drie der oudste ter plaatse aanwezige Officiëren van Gezondheid, van wie minstens één Hoofdofficier. Is in een der bedoelde garnizoensplaatsen geen dirigerend Off. v. Gez., doch zijn weldrie of meer subalterne Off. v. Gez. aanwezig, dan kan aldaar slechts eene Commissie met zoogenaamde beperkte bevoegdheid worden gevormd, voorgezeten door den plaatselijk Eerststaanwend Off. v. Gez.; zijn er slechts twee Off. v. Gez., onverschillig of een van deze dirig. is, dan kan er geen commissie-zitting worden gehouden. — Te Batavia is bovendien gevestigd een geneeskundige hoofdcommissie samengesteld

uit 5 leden, telkens aan te wijzen door den Chef v. den militair Geneeskundigen dienst uit de te Batavia aanwezige militaire geneesheeren, zooveel mogelijk Opper- en Hoofdofficiëren. Alle tot het leger behorende personen, zoowel militairen als burgers, ten behoeve van wie door eene geneeskundige commissie tot onderzoek en afkeuring van militairen als bovenvermeld, een geneeskundig certificaat, van welke strekking ook, werd afgegeven, kunnen op last van den Commandant van het Leger en Chef van het Departement van Oorlog in Nederlandsch-Indië opgeroepen worden om voor genoemde Hoofdcommissie te verschijnen, welker uitspraak beslissend is. Zie art. 11 Regl. op den militair geneesk. dienst in Ind. Stb. 1909 no. 225.

In de tweede plaats heeft men in Indië de geneeskundige commissiën voor burgerlijke ambtenaren, die in aanmerking komen vooreen buitenlandsch verlof wegens ziekte. Zij zijn ingesteld bij Ind. Stb. 1913 no. 695 en gevestigd alweder op een aantal plaatsen. Zij bestaan uit drie geneesheeren, van wie als voorzitter te Batavia, Magelang, Soerabaja en Padang optreedt de gewestelijke eerststaanwend officier van gezondheid of diens tijdelijke vervanger en op de overige plaatsen de oudste officier van gezondheid in rang, terwijl die voorzitter zich voor ieder onderzoek twee leden toevoegt, volgens een rooster, waarop alle ter plaatse gevestigde officieren van gezondheid en alle stads- gouvernements- en civiele geneesheeren, en zoo noodig particuliere geneesheeren, voorkomen. Bestaat op de standplaats van den ambtenaar of op de plaats van zijn werkelijk verblijf geen zoodanige commissie en is zoodanige commissie in één dag reizens overland voor hem ook niet te bereiken, dan wordt met de verklaring van één geneesheer genegen genomen. De Gouv. Gen. kan alsdan echter een nieuw geneeskundig onderzoek gelasten voor eene Hoofdcommissie te Batavia, bestaande uit drie leden voor elk speciaal geval door den Hoofdinspecteur, Chef van den Burg. Geneeskund. Dienst aan te wijzen.

Voor verloven wegens ziekte, in Indië zelf door te brengen, is het verschijnen voor een Gen. Comm. niet noodig. Wel verschijnen echter voor de laatstbedoelde geneesk. commissiën de ambtenaren, die zich als hersteld aanmelden na ommekeer van den termijn, waarvoor hun bij ontgelag uit de betrekking wegens ziekte wachtgeld werd toegekend.

Ten slotte kunnen nog worden vermeld de commissiën tot keuring van aspirant burgerlijke landsdienaren, welke tot taak hebben het geneeskundig onderzoek van Europeanen, en waar het betreft sommige categoriën van beroepen, ook van Inlanders, die zich duurzaam aan 's Lands dienst willen verbinden. Ook bij tijdelijke indiensttelling is in het belang van de openbare veiligheid soms keuring voorgeschreven. Zie Keuringsreglement in Ind. Stb. 1904 nos. 206 en 468, 1905 no. 166, 1906 no. 119, 1909 nos. 286 en 527, 1910 nos. 154 en 618.

GENEESKUNDIGEN (EUROPEESCHE). Zie GENEESKUNDE.

GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE). Onder dezen naam worden alleen bedoeld inlanders, die de zoogenaamde inlandsche geneeskunde uitoefenen, en op Java gewoonlijk *doekoen* genoemd worden. De inlanders, die een opleiding tot geneeskundige in Europeeschen zin hebben genoten, dragen den titel van *inlandsch arts*. (Zij worden ook wel dokter djawa genoemd). Zie GENEESKUNDE.

De *doekoen's* (zie ook HEIDENDOM) op

Java zijn meestal vrouwen, ofschoon somtijds ook mannen als zoodanig optreden. Zij worden gewoonlijk destemeeer vertrouwd, naar mate zij ouder zijn. Hun hulp wordt zoowel bij ziekten als bij bevallingen ingeroepen, en bovendien houden zij zich bezig met enkele bijgeloovige handelingen, zooals het bezorgen van d j i m a t 's, het uitleggen van droomen, het aanwijzen van schuldigen bij diefstal, het uitzoeken van p a d i p e n g a n t e n bij den rijstoogst enz. Vele doekoens ontleenen hun aanzien aan het bezit van krachtige rapal's of tooverspreuken en spook- en ziekteverdrijvende poesaka's, waarmede zij ten gerieve van het volk werken; vaak treden zij op als voorgangers bij offerfeesten. Niet zelden worden zij geraadpleegd over de middelen om veel kinderen te krijgen, of om het krijgen van kinderen te voorkomen, terwijl soms het afvijen der tanden door een d o e k o e n plaats heeft. Ook p i d j i t en o e r o e t behooren tot hun werkkring. Alle ziekten worden door hen in koude en heete verdeeld, en de geneesmiddelen daarnaar gekozen. De kennis dier geneesmiddelen hebben de doekoens zich zelfven toegekend, of zij hebben die verkregen door overlevering. In het algemeen kan men zeggen, dat zij van heekunde (chirurgie) geen begrip hebben. De verschillende aandoeningen, die daartoe worden gerekend (zooals beenbreuken, ontwrichtingen, ingewandsbreuken enz.), worden met uit- en inwendige middelen behandeld, maar bijna nooit door operatiën, verbanden en dergelijke. Eigenlijke operaties doen de d o e k o e n 's niet. Men kan, met eenigen goeden wil, de besnijdenis onder de operatiën rekenen, maar die wordt in den regel door geestelijken verricht. Een enkele maal gebeurt het, dat een zieke een vinger, hand of voet, die lang ziek was en hem hindert, eenvoudig afhakt, hetgeen desnoods ook als eene operatie kan worden aangezien. Wonden of zweren worden met plantaardige pappen (t a p é k), of met een doekje bedekt, terwijl in sommige streken wel troesi (zwavelzuur koper) uitwendig wordt gebezigd.

Als oorzaken tot het ontstaan van ziekten vindt men bij de verschillende volkeren in den Ind.-archipel verscheidene denkbeelden, die zich laten terugbrengen tot de drie volgende hoofdgroepen: 1e de invloed van geesten (zie o.a. Gen. Tijdschr. v. N. I. X. 215, en XXII 243); 2e. winden, die zich in het lichaam hebben gevormd, en zich daar verplaatsen; 3e. wormen. (Zie o.a. Gen. Tijdschr. v. N. IX. 1).

De geneesmiddelen worden in verschen en in gedroogden toestand gebruikt, hoewel door de zieken zelf gewoonlijk aan de versehe de voorkeur wordt gegeven. De d o e k o e n 's hebben daarvan een voorraad voorhanden, terwijl niet zelden bij gegede Javanen een soort van huisapotheek wordt gevonden, die den naam b o t e k k a n draagt. De vormen, waaronder de geneesmiddelen worden toegediend, zijn de volgende: als versehe kruiden, alleen of onder elkaar gemengd, somtijds met water fijn gewreven, zoodat er een pap ontstaat, die uit- of inwendig wordt gebruikt. Dat fijnwrijven geschiedt tusschen steenen, waarvan de eene een langwerpige vierkanten, de andere een meestal cilindrischen vorm heeft (b a t o e p i p i s a n). Somtijds wordt zulk een pap uitgeperst, en het vocht gebezigd. Vele kruiden worden met koud of warm water afgetrokken; andere worden gekookt, en dan het afgegoten vocht gebezigd, waarbij hoogst zelden wordt gefiltreed, maar meestal wordt aangeraden het vocht een nacht in den dauw te laten staan. Vele bladeren of bloemen worden eenvoudig tusschen de vingers gekneed, zoodat zij zacht worden, en dan op wonden enz. ge-

legd. Onder de geneesmiddelen, die veel worden gebruikt, ook ter voorkoming van ziekten, bekleeden de d j a m o e 's een groote plaats. Dit zijn zeer samengestelde mengsels, die, op verschillende wijzen bereid, worden ingenomen, waarbij niet zelden water wordt gebezigd, dat in een reuk van heiligheid staat. Zulke d j a m o e 's worden toegediend aan kraamvrouwen, aan zieken, maar ook aan gezonden, om een goede kleur te houden, sterk te worden, mager te worden enz.

Op grond der reeds genoemde verdeling der ziekten in koude en heete, worden ook de geneesmiddelen in die twee rubrieken verdeeld, maar het komt niet zelden voor, dat de eene d o e k o e n een middel warm noemt, dat door een anderen onder de koude wordt gerangschikt.

Behalve de geneesmiddelen, die de d o e k o e n 's in voorraad hebben, koopen zij die ook bij de t o e k a n g 's r e m p a - r e m p a, die men drogisten zou kunnen noemen. Deze zijn niet zelden Chinezen (te Batavia alleen Chinezen), die hun voorraad bij inlanders opkoopen, of dien krijgen uit Arabië, Britsch-Indië, China, en ook wel van Europeesche handelaren.

De kruiden, die door inlanders (t o e k a n g a k a r - a k a r) worden gezocht, worden aan die drogisten geleverd, of op de passers verkocht.

Verder zijn er nog vrouwen, die klaargemaakte geneesmiddelen verkoopen, en daarmede langs de huizen gaan; zij hebben vooral verschillende d j a - m o e 's te koop.

Nu moet worden opgemerkt, dat het gebruik van geneesmiddelen niet steeds op dezelfde wijze plaats vindt, hoewel de verschillende manieren als inlandsche geneeskunde worden beschouwd. De inlanders gebruiken, zonder steeds den raad der d o e k o e n 's in te roepen, vele versehe plantendeelen als geneesmiddel, die men inlandsche huismiddeltjes zou kunnen noemen; de d o e k o e n 's gebruiken zeer samengestelde recepten, waarin vele ged. oogde kruiden voorkomen; de Indo-Europeesche vrouwen, die zich met het behandelen van zieken bezighouden, bezigen de beide genoemde manieren, maar bovendien Europeesche huismiddeltjes en geneesmiddelen.

De bepaling der hoeveelheid van de te gebruiken geneesmiddelen geschiedt op ongeveer dezelfde wijze als bij de volksgeneeskunst en de oude pharmacie in Europa, zooals: een handgreep, een vingergreep, ter lengte van een vinger of van een vingerlid (waarbij steeds de hand eener inlandsche vrouw wordt bedoeld), het gewicht van een oude duit, van een reaal, van één of meer bidji s a g a (de roode zaadjes, waarvan men rekent, dat er 13 even zwaar zijn als een duit), ter grootte van een k e m i r i of een l e r è k, van een kippekop; somtijds wordt het aantal schijfjes genoemd enz. (Bijzonderheden daaromtrent in het boek van Njonja van Blokland).

De d o e k o e n 's zijn geheel vrij in de uitoefening hunner kunst. De wet voorziet daarin, want in het Regl. op den Burg. geneesk. Dienst in N. I. (Ind. Stb. 1882 no. 97) is in art. 41 bepaald: „het verleenen van geneeskundigen bijstand, door verstrekking van inlandsche geneesmiddelen tegen zooge- „naamde ziekten van het land is geene uitoefening „der geneeskunst”. Daar nu de wet niet aangeeft wat inlandsche geneesmiddelen zijn, noch wat verstaan moet worden onder zoogenaamde ziekten van het land, mag iedereen, en mogen dus ook de d o e k o e n 's, geneeskundige praktijk uitoefenen. Ook mogen zij geneesmiddelen leveren, want volgen-

art. 83 van datzelfde reglement wordt „de verkoop van Chineesche en zoogenaamde inlandsche geneesmiddelen” niet als uitoefening der artsensijbereid-kunst aangemerkt.

Literatuur: o.a. Veth, *Java* I, 326, 485, 524; Crawford, *Hist. of the Ind. Archipelago* I, 328; Olivier, *Land- en zeetochten* I, 140; *Tijdschr. v. N. I.* 1869 II, 375; 1870 I, 278—332; M. Greshoff, *Eerste verslag v. h. onderzoek naar de plantentst. in N. I.* 2; Vorderman, *Kritische beschouwingen* enz. 1886; V. d. Burg, *De geneesh. in Ned. Ind. I en III*; njo-nja Van Blokland, *Doe oen djawa, oetawa kitab dari roepa-roepa obat*” enz. 1886; *Gen. Tijdschr. v. N. I.* X, 215, XXII, 243, XXXIV, 269.

GENEESMIDDELEN. Over de bereiding en toediening van inlandsche geneesmiddelen wordt reeds een en ander medegedeeld in het artikel over GENEESKUNDIGEN (INL.). Voorts zijn in deze Encyclopaedie alle meer belangrijke medicijnen kortelijk beschreven, elk onder den eigen naam, of onder dien van de plant of het dier, waaraan zij ontleend zijn. Biographische aantekeningen, en lijsten der geschriften van de voornaamste onderzoekers op dit gebied, zijn mede in dit werk opgenomen. Hier vinden dus nog slechts eenige algemeene beschouwingen over Indische geneesmiddelen eene plaats.

De voorziening met Europeesche medicijnen geschiedt in Indië van gouvernementswege uit 's Rijks Magazijn van Geneesmiddelen te Bandoeng, dat niet alleen al de militaire apotheken voedt, doch ook voorziet in de behoeften van den burgerlijken geneesk. dienst; en van particuliere zijde door de civiele apotheken, of door directe ontbinding uit Europa. In sommige Indische toko's vindt men voorts eene rijke keuze kwakzalversmiddelen en zg. spécialité's. Over het algemeen is tegenwoordig de hoedanigheid der geneesmiddelen in de apotheken van Indië goed; vroeger echter waren klachten algemeen en Waitz beweert, dat in zijn tijd (1830) de helft der medicijnen ontbrak of bedorven was. Evenwel laat ook thans nog de tijdige verstrekking van medicijnen, vooral in afgelegen plaatsen, wel eens te wenschen over. Van de Europeesche geneesmiddelen zijn behalve kinine (o b a t d e m a m) nog eenige andere medicijnen bij de inlanders gezocht, zoo ricinusolie (m i n j a k k a s t r o l i), santoninekoekjes (o b a t t j a t j i n g), jodoform (o b a t k o e n i n g), laudanum, Bleeker's drank enz.; ook gelden ledige medicijnfleschjes allerwegen als zeer begeerlijke aanwinsten van de Europeesche beschaving.

Over het algemeen evenwel legt de inlander meer terughouding aan den dag bij zijne appreciatie der Europeesche medicijnen, dan de Europeaan in Indië pleegt te doen bij de beoordeeling der inlandsche o b a t. De meest fantastische verhalen van wonderbaarlijke genezingen door deze, worden grif geloofd, en men is daarbij steeds direct bereid, alle kritiek te laten varen. Veelal geldt echter van de toediening der inlandsche medicijnen nu nog, wat eertijds met eenig recht ook van onze artsensijleer werd beweerd, nl. dat zij was de kunst, om kwalen, die men niet kende, te genezen door „stoffen, waarvan men weinig wist, te brengen in een lichaam, waarvan men nog minder wist”. Immers is de kennis van den bouw en de verrichtingen van het menschelijk lichaam zelfs bij den besten Javaanschen doekoen minimaal; zijn geneesmiddelsysteem berust nog op de oude leer van het „koud” en „warm” (p a n a s e n d i n g i n), en bij de toepassing zijner medicijnen hecht hij meer aan het uitwen-

dig gebruik van smcersels en pappen, dan aan eene goed gedoseerde inwendige toediening — of schoon, opvallend genoeg, de diætetiek zeer in eere is, en de verbodsbepalingen, om in deze of gene ziekte dit of dat te eten, legio zijn.

Bij de inlandsche medicijnen speelt voorts het bij geloof eene groote rol. In het bijzonder uit zich dit als de zgn. signaturen- en transmigratieleer, die beide ook in de geneeskunst van andere volken aan te wijzen zijn, en eertijds mede de beginselen waren van de pharmacologische wetenschap in Europa.

De signaturenleer neemt aan, dat aan den bijzonderen vorm, de kleur enz. van een natuurvoortbrengsel te zien is, tegen welke ziekte het dienstig is; dus dat de medicijnen, zooals de natuur ons die aanbiedt, door de wijze beschikking van den Schepper voorzien zijn van een duidelijk leesbaar signatuur. De hier volgende voorbeelden van dit bijgeloof zijn ontleend aan een opstel van den als onderzoeker der Indische artsensijnen welbekenden voormaligen Inspecteur v/d burg. geneesk. dienst, A. G. Vorderman. Zoo heet de bloedroode zwamsort d j a m o e r m é r a h aangewezen als middel tegen bloedstortingen; de gele wortelstok t e m o e l a w a k als middel tegen geelzucht, het roode kernhout s e t j a n g tegen bloeddiarrhœa; het aan de windzijde der woudboomen welig groeiend baardmos r a s o e k a n g i n tegen flatulentie enz.

De transmigratieleer neemt aan, dat sommige genees- of toevermiddelen het vermogen bezitten om werkzaam te zijn door overgang hunner zichtbare eigenschappen in het lichaam van den gebruiker, met het gevolg dat diezelfde eigenschap zich ook daar gaat openbaren. Zoo wordt de zwakke sterk, en tot het dragen van zware lasten in staat, als hij eet van de stevige vezelachtige stengels van het plantje s i d a g o r i l e l a k i; de uitwerpselen van dysenterielijders zullen normaal worden, als patiënt de naar faeces riekende d a o e n k e s e m b o e k a n (k e n t o e t) eet; kinderen zullen rustig slapen als een takje van d a o e n t i d o e r t i d o e r a n onder het hoofdkussen ligt, enz. Ook aan het dierenrijk worden dergelijke transmigratiemiddelen ontleend: ronggengs, die zich schor geschreeuwd hebben, eten s o n d a r i-wormen, omdat deze een hoog geluid plegen te maken; de t j i t j a k geldt als middel tegen lepra, om zijn regeneratievermogen van huid en staart. Vele inlandsche schoonheidsmiddelen, aphrodisiaca, en toevermiddelen (g o e n a g o e n a) staan met ditzelfde geloof aan signatuur en transmigratie in verband.

Groote geneeskracht wordt voorts toegekend aan het op ritueele wijze bespuwen, belezelen en bezweren der zieke deelen, ten einde den ziektedaemon aldus uit te drijven. Ook heeft men te denken aan de psychische invloeden bij de toediening der medicijnen, aan de rol der suggestie — en er is reden om aan te nemen, dat die rol bij oostersche volken bijzonder groot is. Juist het feit, dat volgens den inlander vele medicijnen eerst door bovennatuurlijken invloed hunne waarde krijgen, verklaart, waarom zoo vele stoffen uit het dagelijksche leven als geneesmiddel worden gebruikt, bijv. rijst, pi-sang, peper, tabak, gember, sirih en sirihkalk, klapperolie enz. Voorts gelden de planten als bezielde wezens, met veranderlijke wilsuitingen ten opzichte der menschen. Het zal dus duidelijk zijn, dat de Indische medicijnen niet zoo maar dadelijk geschikt zijn om door den Europeeschen medicus

aan het ziekbed toegepast te worden; wie zulks verlangt, gaat de geneeskunst als proefondervindelijke wetenschap prijsgeven voor blinde empirie. Er moet dus eene zorgvuldige triage voorafgaan, zoo mogelijk eene, die op intieme kennis van taal, land en volk berust, maar in ieder geval is noodig: een onderzoek langs den weg der analyse en der physiologische proefneming. Dat de inlandsche medicijnen zulks verdienen, is buiten twijfel. Neemt men de dikke schil van bijgeloof weg, dan blijft nog over een niet te verwerpen kern van goede waarneming en aloude ervaring. Ook vergete men niet, dat de Indische geneesmiddelen in hoofdzak ontleend zijn aan dezelfde tropische flora, die ons reeds tal van kostelijke artsijen heeft verschaft, en die in haren onuitputtelijken rijkdom nog een overvloed van werkzame plantenstoffen bezit. Aan de meeste Indische geneesmiddelen uit het dierenrijk daarentegen, wordt in dezen tijd weinig waarde gehecht, sedert men de overeenkomstige producten uit de Europeesche apotheken reeds lang als waardevol heeft leeren verwerpen. De belangstelling, die thans weder aan het onderzoek der Indische plantaardige artsijen wordt geschonken, is alleszins te verdedigen; alleen is dit nu geworden een phytochemisch onderzoek, eene analyse der Indische planten elk afzonderlijk, meer dan eene studie der Indische artsijmengsels. Men wil leeren, wat de natuur ons aanbiedt, niet wat de poespas der doekoens is. Trouwens, de gewone inlander pleegt de planten uit zijne omgeving op zeer eenvoudige wijze toe te passen, en alleen de lieden van professie maken gebruik van gecompliceerde recepten, gelijk zulks ook de vele Indo-europeesche dames doen, die in geneeskunst liefhebberen.

Behalve het gebruik van versche planten-deelen door de kamponglieden, is er in Indië ook een bloeiende en belangrijke handel in drogerijen. Op de hoofdplaatsen is deze meest in handen van Chineesche drogisten (toekang remparempa), die hun simplicia gedeeltelijk van elders uit den archipel ontvangen, of wel aan de deur opkopen van kruidenzoekers. Arabieren en Mooren, die op hunne handelstochten geregeld Britsch-Indië bezoeken, leveren saffraan, mastik, aloë, galnoten enz.; uit China komen steranijs, chinawortel, costuswortel enz., terwijl Europeesche importfirma's hen voorzien van minerale stoffen als zwavel, aluin, loodchromaat enz. De inventaris van een dergelijken drogerij-winkel te Batavia, is beschreven door A. G. Vorderman (Javaansche geneesmiddelen I en II, Gen. Tijdschr. v. N.-Ind. 1894, Deel XXXIV en 1900, Deel XL). De voor Europa het meest belovende medicijnen heeft men echter niet daar te zoeken, maar onder de talloze Indische gewassen, die bijna alle ook eenigerlei toepassing als medicijn vinden. Voor het onderzoek dezer Indische gewassen werd in 1888 te Buitenzorg opgericht het Chemisch-Pharmacologisch Laboratorium, als onderdeel van 's Lands Plantentuin. Bij Gouv. Besl. van 18 Aug. 1888 N°. 31 werd Dr. M. Greshoff toegevoegd aan den Directeur van genoemden Plantentuin tot het instellen van een chemisch-pharmacologisch onderzoek naar de plantenstoffen in Nederl.-Indië, in het bijzonder met het oog op hare beteekenis voor de geneeskunde. De uitslag van die onderzoeken is neergelegd in de Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin 1890, Deel VII en 1898, Deel XXV, onder den titel: Eerste verslag van het onderzoek naar de plantenstoffen van Nederlandsch-Indië, en Tweede

verslag enz. Aan het door Dr. Greshoff verrichte chemisch onderzoek der indische plantenstoffen werd de botanische verwantschap der gewassen, waaruit deze stoffen verkregen werden, ten grondslag gelegd. De indische plantenfamilies zijn systematisch geanalyseerd, en de planten zoo veel mogelijk in haar natuurlijk verband ter hand genomen.

Bij het vertrek van Dr. Greshoff naar Nederland werd de voortzetting van dit onderzoek opgedragen aan Dr. W. G. Boorsma. De resultaten van diens onderzoekingen zijn verzameld in een reeks monografieën, onder den titel van Indische Plantenstoffen I, II, III en IV, verschenen in de Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin 1894, Deel XIII; 1897, Deel XVIII; 1899, Deel XXXI en 1902, Deel LII. In N°. 3 dezer verhandelingen is tevens verslag gedaan van den arbeid in het bovengenoemde laboratorium van den Groningschen Hoogleraar P. C. Plugge, die helaas na een kortstondigen arbeid in de tropen, alwaar hij eerst den 3en Mei 1897 was aangekomen, op den 29en Juni van datzelfde jaar plotseling te Buitenzorg overleed. Het moge hier nog worden vermeld, dat het oude Chemisch-Pharmacologische Laboratorium in 1898 werd vervangen door een nieuwe, geheel naar de eischen van den tijd uitgeruste inrichting.

Aan dit résumé moge een overzicht toegevoegd worden der literaire hulpmiddelen bij de studie der inlandsche medicijnen. Als uitgangspunt dezer studie wordt natuurlijk geëischt eenige kennis van den stand der volksgeneeskunst in Ned.-Indië. Een afzonderlijk werk over dit onderwerp bezitten wij helaas nog niet. Men moet de gegevens verzamelen uit een zeer groot aantal tijdschriften en boeken. Inderdaad is daarin echter reeds zeer veel en zeer kostbaar materiaal opgehoopt, dat slechts op den medicus-ethnoloog wacht, die het tot één geheel verwerken wil. Ter algemeene oriëntering kan intusschen reeds het in 1893 verschenen werk dienen van Dr. M. Bartels „Die Medicin der Naturvölker, Ethnologische Beiträge zur Urgeschichte der Medicin“, in welk boek ook eenige hoofdstukken aan de artsijenleer zijn gewijd. Onder de reizigers in Ned.-Indië, die met voorliefde in hunne werken aantekeningen over de volksgeneeskunst verzamelden, noemen wij o. a. E. W. A. Lüdeking (Amboina), A. L. van Hasselt (Midden-Sumatra), J. Jacobs (Bali, Atjeh), C. Snouck Hurgronje (Atjeh), E. Modigliani (Nias, Engano), J. G. F. Riedel (Molukken), Dr. Kleiweg de Zwaan (Nias).

Tal van opmerkingen over inlandsche geneesmiddelen uit de praktijk der Europeesche artsen, alsmede chemische analyses door militaire- en burgerapothekers (meest uit de school van wijlen G. J. Mulder, en van H. Wefers Bettink), vindt men voorts in het geneeskundig Tijdschrift voor Nederl. Indië, in Haaxman's Tijdschrift voor pharmacie, en in het Tijdschrift voor chemie, pharmacie en toxicologie. Uit den laatsten tijd worden hier alleen vermeld de onderzoeken van Dr. G. Grijns over den invloed van Katjang hidjoe bij polyneuritis gallinarum (Geneesk. Tijdschr. voor Nederl. Indië 1901, Deel XLI; 1909, Deel XLIX, 1910, Deel L; en 1911, Deel LI), van Dr. D. J. Hulshoff Pol: Over Beri-Beri en Katjang hidjoe (Ibidem 1906, Deel XLVI), en over Xzuur, het tegen Beri-Beri werkzame bestanddeel uit de Katjang hidjoe (Ibidem 1907, Deel XLVII), van Dr. G. W. Kiewiet de Jonge: Onderzoekingen over beri-beri en Katjang hidjoe (Ibidem 1909, Deel XLIX), van den zelfden schrijver over Gambir hoetan tegen Mala-

ria (Ibidem 1903, Deel XLIII), van Dr. J. B. C. Persenaire over indische abortiva (Ibidem 1911, Deel LI), van Dr. W. G. Boorsma: Eenige waarnemingen betreffende de werking van bidara oepas bij glycosurie (Ibidem 1908, Deel XLVIII). Het in Nederland verschijnend tijdschrift „Janus, Archives internationales pour l'histoire de la médecine et de la géographie médicale”, behandelt ook de Indische volksgeneeskunst en volksmedicijnleer.

Eene volledige verzameling van Bataviaasche drogerijen, deels door Vorderman, deels door Boorsma e. a. bijeengebracht, is aanwezig in het Koloniaal Museum te Haarlem en in de Pharmaceutische laboratoria der Universiteiten te Leiden en te Utrecht. In de geschriften, door het Koloniaal Museum te Haarlem uitgegeven (beschrijvende catalogus, bulletin en extra-bulletin, jaarverslag), vindt men verschillende bijdragen tot de kennis der Indische geneesmiddelen. Een aantal voorwerpen, middellijk of onmiddellijk met de inlandsche geneeskunst verband houdend, zijn geborgen in 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden.

De beschrijving der Indische geneeskrachtige planten en hare gebruikelijke deelen moet men grootendeels samenlezen uit de BOTANISCHE LITERATUUR van vroeger en later tijd; er zij hier dus verwezen naar het uitvoerig opstel dienaangaande in deze Encyclopaedie voorkomend. Het aloude standaardwerk op pharmacognostisch gebied is het „Amboinsch Kruidboek” van Rumphius, een boek, dat ons den oogst heeft gegeven van een lang en ongestoord leven, geheel gewijd aan de eenvoudige en zuivere waarneming der Indische natuur. Toen Reinwardt, de stichter van den Buitenzorgschen plantentuin, in 1815 naar Java toog, gaf de beroemde natuurphilosoof L. Oken hem een programma van natuurkundige werkzaamheden in Indië mede, en ving dit aldus aan: „Vor Allem ist Rumpf an Ort und Stelle und Stück für Stück nachzusammeln und nachzubeobachten!” Nog heden mag men, ook voor de beschrijvende geneesmiddelenleer, deze taak den Indischen natuurvorschier voor oogen houden, want vele hedendaagsche geschriften over dit onderwerp staan verre achter bij die van Rumphius, wiens uitgebreide en veelzijdige kennis zelden is overtroffen, en wiens folianten maar al te vaak eerst uit de tweede of derde hand worden geraadpleegd. Natuurlijk zijn Rumphius' opgaven vaak verouderd, maar in hoofdzaak geven zij toch nog de som van nuttige kennis weder, waarover de inlander beschikt ten opzichte der planten en haar gebruik.

Eerst in het begin der 19e eeuw, bij de herleving van het natuuronderzoek in Indië, is men weder begonnen nieuwe kennis van inl. geneesmiddelen te verwerven. In de vele geschriften van C. L. Blume (en later in die van J. K. Hasskarl, J. E. Teysmann en G. J. Filet) vindt men dienaangaande tal van aantekeningen.

Een der eerste monographiën over Ind. medicijnen verscheen in 1816, nl. een opstel van Th. Horsfield, „Short account of the medicinal plants of Java” (Verh. Bat. Gen. Dl. VIII). Horsfield noemt een aantal middelen die ook nu nog in eere zijn: widara pait, poelé pandak, pranadjiwa, lerak, kendal, kèlor, tjinteka (*Plumbago*), kajoesana, patjé, penggaga, daoen meniran, kalitjé, karangéan, gandapoera, kras toelang, koewalot (*Brucea*), gajam, djo-

lawe, djankang, e.a. Deels ontleende Horsfield zijne gegevens aan Rumphius, deels aan berichten der inlanders.

Van meer ervaringswaarde nog was een werkje van den Semarangschen geneesheer F. A. C. Waitz, in 1829 te Amsterdam uitgegeven: „Praktische waarnemingen over eenige Javaasche geneesmiddelen, welke niet alleen vele uitheemsche medicamenten, die thans nog van Europa naar Java moeten worden overgezonden, kunnen vervangen, maar dezelve ook tegen eenige ziekten, op het eiland Java heerschende, in werkzaamheid overtreffen”. Dr. Waitz behandelt uitvoerig eenige inlandsche middelen, welke hij in zijne praktijk als deugdelijk had leeren kennen: daoen bintaro als purgans, onrijpe ananas en daoen lagoendi als diuretica, djepana, semboeng en daoen selasih als diaphoretica, bloentas, poelasari, sintok en masoi als aromatica, kajoe tai als nervinum, ketjoeboeng en sirih als narcotica, antawali en koelit poelé als amara, soerèn („een goddelijke bast, waarmede ik het geluk gehad heb eenige mijner natuurgenoeten het leven te redden”), kajoe timor, koelit boeah manggis, akar djamboe bidji, bongolbas, en daoen soekoejdjarum als adstringentia, daoen waroe („in plaats van onze meestal beschimmelde en van wormen doorknaagde borstkruiden”), bidji selasih en kenari als emollientia, andolandol (de Indische Spaansche vlieg *Mylabris Cichorii*) als vesicatorium, daoen kemadoeh als irritans. Voorts noemt Waitz een 90-tal Europeesche simplicia, die op Java algemeen verkrijgbaar zijn, bijv. uit het delfstoffenrijk roode en gele zwavelarsenik (warangan mérah en koening), salpeter (sendawa), krijt (kopoer blanda), kopersulfaat (troesi), ferrosulfaat (toenjoen), zwavel (walirag), aluin (tawas) enz.

In de volgende decennien der vorige eeuw zijn voortdurend nieuwe gegevens over inl. geneesmiddelen bijeengebracht, die, als gezegd, deels nog verspreid zijn in botanische werken en reisverhalen. Uit den lateren tijd noemen wij het bekende werk van Dr. C. L. van der Burg, „De geneesheer in Ned.-Indië”, waarvan het derde en minst geslaagde deel de „Materia medica” behandelt, maar vooral ook de kleinere, doch zeer waardevolle, geschriften van A. G. Vorderman, bepaaldelijk diens „Kritische beschouwingen” (1886), de reeds geciteerde „Javaasche geneesmiddelen” (1894) en vele opstellen in Indische Tijdschriften, o. a. in „Teysmannia”. In de 4de uitgave der Nederlandsche Pharmacopee zijn een aantal grondstoffen voor de bereiding van inlandsche geneesmiddelen beschreven. Van een 10-tal dezer grondstoffen behandelde Dr. H. W. de Boer de microscopische structuur in eene door den Leidschen Senaat bekroonde verhandeling. Eindelijk zij gewezen op de in 1913 verschenen „Aantekeningen over Oostersche geneesmiddelen” van Dr. W. G. Boorsma, en op het „Beknopt overzicht der in Nederlandsch-Indië gebruikte geneesmiddelen” door J. van Dongen, in hetzelfde jaar verschenen. Ook uit lekenhanden zijn boeken verschenen over inlandsche geneesmiddelen, zoo van Njonja van Blokland: Doekoen djawa atawa kitab dari roepa-roepa obat jang terpakej di tana djawa; van Njonja van Gent-Detelle: Boekoe obat voor orang toewa dan anak-anak, Djokjakarta, 1883; en van Mevrouw van Kloppenburg.

Van belang voor de kennis der Indische geneesmiddelen is ook, hetgeen in naburige gewesten op dit gebied wordt aangetroffen. Van het vasteland is puidtjds naar de Indische eilanden een goed deel der artsennij kennis gekomen, en nog heden voorziet het den archipel van tal van drogerijen. De zeer uitgebreide literatuur over dit onderwerp in Britsch-Indië is op voortreffelijke wijze samengevat in een uitvoerig werk van Dymock, Warden en Hooper: „Pharmacographia Indica, a history of the principal drugs of vegetable origin met with in British India, 1890—93”. Dit boek, dat bewerkt is op de wijze van een bekend standaardwerk voor geneesmiddelen in het algemeen, nl. Flückinger en Hanbury's „Pharmacographia”, geeft volledige botanische, chemische, medische, historische en commercieele informatie over een groot aantal medicijnen, en maakt de raadpleging van oudere werken veelal overbodig, vooral indien men er naast raadpleegt: Watt, „A dictionary of the economic products of India”, die mede in 1893 gereed gekomen is. Nog verscheen in 1896 te Calcutta een werk van Kanny Lall Dey: „The indigenous drugs of India”, terwijl door eene Britsch-Indische staatscommissie gegevens over inlandsche medicijnen verzameld worden en eene nieuwe uitgave der „Pharmacopoeia of India”, in 1868 uitgegeven, wordt bewerkt. Voor Cochinchina vindt men eenige gegevens over geneesmiddelen in de werken van Loureiro en van Pierre.

Het nauwst echter sluit zich bij onzen Ned.-Indischen plantaardigen artsennijnschat aan die van het schiereiland Malaka, welke, te oordeelen naar de opsomming van 138 stuks, door den Engelschen pharmacognost E. M. Holmes gegeven, uit middelen bestaat, welke bijna alle ook op Java bekend zijn, zij het ook deels onder andere namen. Zoo bijv. heet *boeng lawang* te Batavia de vrucht van *Cinnamomum Parthenoxylon Meissn*, te Singapore die van *Illicium majus Hook*. Andere afwijkende artsennijnamen uit dit gebied zijn bijv. nog *boeah roekem* (*Sphaerocarya*), *tahiajam* (*Calendula*), *gadoeng oetan* (*Muldera*), *nasi-nasi* (*Eugenia*), *sembong* (*Elephantopus*), die alle in Ned.-Indië aan geheel andere gewassen gegeven worden.

Over de nuttige aanwending van planten der Filippijnsche eilanden vindt men vele gegevens in de groote uitgave van Blanco „Flora de Filipinas”, bepaaldelijk in het geschrift „Libro de medicinas y declarac. de las virtudes”, door Mercado, dat in Deel IV van genoemd werk voorkomt. In 1892 verscheen nog te Madrid het werk „Plantas medicinales de Filipinas”, door T. H. Pardo de Tavera, dat een goed overzicht van den Filippijnischen artsennijnschat geeft. Bedoelde berichten verdienen uit het Spaansch in onze taal overgebracht te worden, als vormende eene zeer bruikbare aanvulling op de gegevens uit den Ind. archipel. Want ook de contrôle der inlandsche namen en aanwendingen, in Malaka aan de eene zijde, en in de Filippijnen aan de andere zijde, is een niet te verwerpen hulpmiddel bij het aanwijzen der Indische medicinale planten.

Nog is voor de kennis der inlandsche medicijnen van waarde die der Chineesche geneesmiddelen, door de aloude en nog steeds onverminderd voortdurende innige relaties tusschen China en den Indischen archipel. De meest bekende Europeesche geschriften over Chineesche geneesmiddelen zijn D. Hanbury's „Notes on Chinese Materia Medica” (in zijne „Science Papers”, 1876),

voorts F. Porter Smith, „Contributions towards the materia medica and natural history of China” (1871), alsmede E. Bretschneider, „Botanicon Sinicum” (I, 1881; II, 1893).

Vorderman publiceerde in 1889 een opstel over de ook op Java wel toegepaste Chineesche behandelingswijze van keeldiphtheritis (De chineesche behandelingswijze van keeldiphtheritis. Geneesk. Tijdschr. voor Ned.-Indië 1889, Deel XXIX), en deelde bij die gelegenheid eenige bijzonderheden mede over de Chineesche geneesmiddelen en apotheken in Ned.-Indië. Eene nadere studie van deze blijft echter nog te doen.

Zie voorts over geneesmiddelen, behalve de reeds geiteerde opstellen uit deze Encyclopaedie, nog de artikelen PHARMACIE, PLANTENNAMEN, VERGIFTEN.

GENNEP (MR. JAN VAN). Geboren te Rotterdam 14 Febr. 1830, promoveerde hij te Leiden 25 Juni 1853 tot doctor in de beide rechten en verkreeg 28 Juni 1854 het radicaal voor ambt. 1e klasse voor N.-Indië te Delft. In 1855 kwam hij in Indië aan, bekleedde korten tijd de betrekking van lid in den landraad der stad en voorsteden van Batavia, maar kreeg meer lust in de advocatuur, vroeg en ontving ontslag uit zijne betrekking, werd eerst (23 Sept. 1856) tot advocaat en procureur te Soerabaja, daarna (27 Jan. 1857) te Batavia benoemd. Ofschoon een drukke praktijk uitoefenende, toonde hij voortdurend groote belangstelling in de openbare zaak; daarvan getuigen o. a. de oprichting met den notaris te Batavia J. H. Kleyn van het Ind. Weekbl. v.h. recht (Juli 1863), en het rapport door hem als secretaris eener commissie uit de Handelsvereniging te Batavia uitgebracht over het wetsontwerp op den in-, uit- en doorvoer in N.-Indië. In verscheidene betrekkingen was hij te Batavia in het algemeen belang werkzaam, o. a. als secretaris van de Kamer van Koophandel en curator van het gym. Willem III, waar hij van Sept. 1865 tot Juli 1866 de betrekking van leeraar in de stat., de staatshuishoudkunde en het Ned. staatsrecht tijdelijk waargenomen had. Van Juli 1866 tot Juli 1868 trad hij op als redacteur van de Javabode. In 1869 naar Nederland vertrokken, vertoefde hij daar tot 1871, maar zag zich in 1873 wegens gezondheidsredenen genoodzaakt, voor goed naar het vaderland terug te keeren, waar hij zich eerst te Dordrecht, en in 1875 te Rotterdam vestigde. Sinds bekleedde hij verschillende openbare betrekkingen, waarvan wij hier slechts vermelden die van lid van den gemeenteraad en wethouder van financiën te Rotterdam, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (1878—1888 en 1894—1897) en van de Eerste Kamer der St. Gen. (1888—1894), en lid en voorzitter eener Staatscommissie, belast met het doen van voorstellen met betrekking tot de wetgeving van N.-I. op privaatrechtelijk gebied, terwijl hij bovendien als Commissaris van verschillende nijverheids- of handelsondernemingen optrad. Hij werd in 1897 benoemd tot lid van den Raad van State, welke betrekking hij tot zijn dood toe vervulde. Hij overleed 8 Juni 1911 te 's-Gravenhage.

Veel werd door hem gepubliceerd in tijdschriften en dagbladen; voordrachten werden door hem gehouden in het Ind. Genootschap over het onderwijs in N.-Indië en over de financ. verhouding tusschen Indië en het moederland (22 Febr. 1876). Van zijne hand verscheen nog: Nederland en Indië, eene financieele beschouwing, Rott. 1883, hoofdzakelijk ten doel hebbende om tegenover dreigende tekorten op

de Staats- en Ind. begrotingen op de lichtzijden van den toestand te wijzen en te waarschuwen om niet in reactionnaire maatregelen, maar in doelmatige hervormingen in Indië, waaronder financieele decentralisatie, heil te zoeken. Als Indisch journalist en specialiteit in de Stat.-Gen. heeft hij steeds voor Indië de liberale staatkunde voorgestaan, met meer geavanceerde denkbeelden dan, bij zijne eerste benoeming tot lid der Tweede Kamer, door sommigen aan zijne constituenten ten aanzien van Indië werden toegeschreven. Een Open Brief van Mr. N. P. van den Berg aan zijn adres Bat. 1878, daarop doelende, heeft indertijd tot eenige polemiek in de pers aanleiding gegeven.

GENOOTSCHAPPEN. Hieronder volgen de als *genootschap* opgerichte instellingen, welke bevordering der wetenschap met betrekking tot Ned.-Indië ten doel hebben. Zie ook COMITÉ, INSTITUTEN, MAATSCHAPPIJEN, SYNDICATEN, VEREENIGINGEN.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk „Tot nut van 't algemeen". Dit genootschap, het eerste van dien aard dat door eene Europeesche natie in hare koloniën of overzeesche bezittingen werd gevestigd, werd opgericht 24 April 1778. Blijkens het voorbericht voor het eerste deel der werken van het Genootschap, dat van zijn oorsprong verslag geeft, is het Bataviaasch Genootschap eene dochter van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. Bij gelegenheid van het 25jarig bestaan dier Maatschappij, 21 Mei 1777, werd het plan gevormd tot oprichting van een oeconomischen tak van die Maatschappij, ook in de overzeesche gewesten. Maar dit denkbeeld heeft men reeds terstond laten varen. „De verre afstand van Europa — dus leest men in bedoeld voorbericht — en de uitgebreidheid der bezittingen, kantoren en residentien der Oost-Indische Compagnie, op de vaste kusten van Azië en op de eilanden, vorderden, dat men die instelling van den oeconomischen tak in een afzonderlijk Genootschap veranderde, om er in de oeconomie van ons Nederlandsch-Indië de beste en aangenaamste vruchten van te plukken en tevens, als 't ware, geheel Nederlandsch-Indië tot de belangen der Hollandsche maatschappij op de geschikteste wijze over te halen".

Als oprichters en eerste bestuursleden van het thans zelfstandig optredend Genootschap staan bekend: directeur J. C. M. Rademacher, raad extra-ordinair van N.-I.; dirigeerende leden: Mr. Jacob de Meyer, Josua van Iperen, J. Hooyman, S. Bartlo, Mr. W. van Hogendorp, H. N. Lacleé, Jacobus van der Steege, Mr. Egbert Blomhert, Mr. P. Gevers en secretaris F. baron von Wurmb.

De oprichters stelden zich voor in de eerste plaats binnen den kring van des Genootschaps onderzoekingen te bevatten alle onderwerpen, die zouden kunnen strekken ten nutte van landbouw, koophandel en de bijzondere welvaart van Nederlandsch-Indië, verder de bevordering van alle kunsten en wetenschappen, en zij zouden gretig alles ontvangen „wat betrekking heeft op de natuurlijke historie, de oudheden, zeden en gewoonten der Indische volken". Uitdrukkelijk werd in het vastgestelde programma verklaard dat het Genootschap geheel en al buiten den kring zijner onderzoekingen sluit „alle berichten, die de Oost-Indische Compagnie eenigszins zouden mogen aangaan".

In 1878 heeft het Genootschap zijn honderdjarig

bestaan gevierd, bij welke gelegenheid is uitgegeven een door den toenmaligen voorzitter, Mr. T. H. der Kinderen, bewerkt Gedenboek, waarin de lotgevallen van het Genootschap uitvoerig zijn vermeld.

Evenals alle dergelijke instellingen heeft ook dit Genootschap met afwisselend geluk gearbeid. Het heeft tijden van groote werkzaamheid, maar ook tijden van indommeling gekend. O.a. het tijdvak dat aan het Engelsche tusschenbestuur voorafging, kenmerkte zich voor het Genootschap door een staat van kwijning en verval, waaruit het werd opgeheven door Raffles, een warm vriend van letteren en wetenschappen, die doordrongen was van de noodzakelijkheid om de kennis van de Oostersche volken uit te breiden. Door de samenwerking van Raffles met zijne letterkundige vrienden Horsfield, Mackenzie, Leyden, Crawford en anderen was echter de Nederlandsche wetenschap genoezaam geheel uit het Genootschap verdronken, zoodat de beide onder het Engelsche tusschenbestuur uitgegeven deelen der Verhandelingen geen noemenswaardige bijdragen van Nederlandschen oorsprong bevatten. Door den schok, welke het vertrek der Engelsche leden veroorzaakte, zakte het Genootschap schier geheel ineen, maar door de belangstelling van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen werd het tot een nieuw leven gewekt. Het bestuur van den Commissaris-Generaal Du Bus kenmerkte zich door bezuiniging bij uitnemendheid en vandaar ook een stilstand in de werkzaamheden des Genootschaps van 1826—1830. Onder het protectoraat van den nieuwen Gouverneur-Generaal J. Van den Bosch, ziet men de belangstelling in den arbeid van het Genootschap weer ontwaken. Bijzonder gunstig echter was het tijdvak na 1843 te noemen, omdat hetgeen het Genootschap sedert dat jaar in het licht heeft gegeven, ver overtreft hetgeen de vroegere jaren hadden opgeleverd. Het nieuwe leven, waarmede het Genootschap werd bezield, was voor een groot deel te danken aan Dr. W. R. Baron van Hœvell.

Het programma van actie, dat in den loop der jaren menige wijziging onderging, omvat thans bevordering van de kennis der oudheid, geschiedenis, taal, land- en volkenkunde van den Indischen Archipel. De archeologische en ethnographische verzameling, de numismatische afdeling, het kabinet van preciosa en de bibliotheek zijn ondergebracht in het in Grieksch-Dorischen stijl in breed front opgetrokken Museum te Weltevreden, gelegen Koningsplein Westzijde.

Het Genootschap heeft dadelijk na zijn ontstaan de uitgave ondernomen van Verhandelingen. Daarvan zijn tot en met 1915 verschenen 61 deelen. Van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, waarvan de uitgaf in 1853 aanving, zijn verschenen 57 deelen en van de Notulen, in 1857 aangevangen, 53 deelen. Tevens zijn uitgegeven: Catalogus der bibliotheek met vervolgen; Catalogus der ethnologische verzameling; Catalogus der numismatische afdeling; Catalogus der archaeologische verzameling (alle deze catalogi thans zeer verouderd); Verslag van eene verzameling Maleische, Arabische, Javaansche en andere handschriften; Codicum arabicorum; Lijst van land-, zee-, rivier-, wind-, storm- en andere kaarten; alsmede jaarrapporten en kwartaalverslagen van den oudheidkundigen dienst.

Blijkens de Indische begrooting ontvangt het Bataviaasch Genootschap jaarlijks eene subsidie van

het Gouvernement. Tot gewone leden worden alleen benoemd personen in N.-I. woonachtig, zij betalen eene contributie van f 40.— 's jaars, behalve de ass. residenten en gewestelijke secretarissen, die f 30 en de controleurs B.B., die f 20 's jaars betalen.

Indisch Genootschap. Dit Genootschap werd 26 Mei 1854 te 's-Gravenhage opgericht. In afwijking met het eenige jaren te voren tot stand gekomen Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, dat een zuiver wetenschappelijk karakter droeg, was het doel van het genootschap gelegenheid te geven tot beoefening en bespreking van economisch-politische onderwerpen. Volgens het laatst in de algemeene vergadering van 30 Mei 1914 vastgestelde reglement tracht het genootschap de gemeenschappelijke belangen van de Nederlandsche Koloniën en het moederland te bevorderen, in het bijzonder door *a.* het verspreiden van kennis op koloniaal gebied, *b.* het verzamelen van hetgeen over koloniale staatkunde en staathuishoudkunde in druk verschijnt, *c.* het onderhouden van betrekkingen met instellingen en personen in binnen- en buitenland, wier arbeid geheel of ten deele ligt op koloniaal gebied. Van de Handelingen van het Genootschap verschenen van 1854-1861 zeven octavo deeltjes, die, behalve verslagen van gehouden vergaderingen, ook tal van biographiën bevatten van personen, die met Indië in betrekking hadden gestaan. Deze uitgaaf werd in 1861 veranderd in eene geregelde openbaarmaking van de stenographisch opgeteekende verslagen der avond-vergaderingen, die vrij geregeld in de wintermaanden plaats hebben.

De bibliotheek van het genootschap vormt met die van het Kon. Instituut hiervoren genoemd één geheel onder de benaming „Koloniale Bibliotheek”. De contributie der leden bedraagt f 8 's jaars, de leden-donateurs, betalen f 500 in eens of tenminste f 25 per jaar. Het genootschap stond 1 Mei 1915 met 40 instellingen door ruiling van werken in verbinding.

Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, gevestigd te Amsterdam, werd in 1873 opgericht onder den naam Aardrijkskundig Genootschap, die in 1884 gewijzigd werd in Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, waarop in 1888 vergunning werd verkregen het predicaat „Koninklijk” aan te nemen, hetgeen bij de Statutenwijziging van 1890 is geschied.

Het genootschap trachtte van den beginne, naast andere zusterverenigingen, een belangrijk deel zijner werkzaamheid aan het onderzoek van Ned. Indië te wijden. Dit bleek, aanvankelijk uit de keuze van den Voorzitter Prof. P. J. Veth, later uit de meermalen gewijzigde redactie der Statuten.

Langs verschillende wegen is het genootschap in die richting werkzaam geweest.

Reeds op de eerste bijeenkomst werd besloten den Minister van Koloniën te verzoeken aan de expeditie naar Atjeh wetenschappelijke onderzoekers toe te voegen. Kort daarna begonnen de langdurige bemoeiingen des genootschaps om de kennis van Nieuw-Guinea te vermeerderen en werd de onderzoekingstocht naar Midden-Sumatra voorbereid, die in 1877 tot uitvoering kwam. Later werden de onderzoekingen op de Keygroep door den Heer H. O. W. Planten, op Celebes, Flores en elders van Prof. Wichmann en de reizen van Dr. H. Ten Kate door het genootschap bekostigd, gesteund of door aan-

vragen om subsidie bij de Regeering in de hand gewerkt. Op de periode door de bovengenoemde reizen ingenomen, is een tijdvak gevolgd waarin het genootschap zijn krachten meer op het onderzoek van West-Indië concentreerde; het verloor echter Oost-Indië niet uit het oog, getuigen de Zuidwest-Nieuw-Guinea-expeditie door R. Posthumus Meyjes en E. J. de Rochemont (1904 '05) en het onderzoek van Midden-Celebes door den mijn-ingenieur E. C. Abendanon (1910/11). Tot een in samenwerking met de „Maatschappij ter Bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën” te ondernemen onderzoek van de eilanden tusschen Celebes en Nieuw-Guinea (met inbegrip van den zoogenaamden Vogelkop) is in beginsel besloten; het zou reeds ondernomen zijn, zoo de Europeesche oorlog niet tal van zwaarigheden had in den weg gelegd. Dit onderzoek zal nog jaren lang op de agenda blijven, daar het niet uitsluitend aardrijkskundig zal worden opgevat. Mede is in voorbereiding een geomorphologisch onderzoek van Atjeh en Onderhoorigheden, waartoe ook de bovengenoemde Maatschappij zal medewerken en waarmede, behalve de rechtstreeksche uitkomsten, gestreefd wordt naar het verkrijgen van eene land-schapsbeschrijving, die als model voor andere gewesten zal kunnen gelden.

Voorts richtte het genootschap, reeds kort na de stichting, aan ambtenaren in de Koloniën een aantal vragen tot leiding van het onderzoek der door hen bestuurde gewesten en noodigde hen uit de resultaten van dat onderzoek in het tijdschrift des genootschaps te publiceeren. De Indische hydrografie, cartografie en de geografische diensten werden in het tijdschrift en in de vergaderingen meermalen ter sprake gebracht; eene beschrijving van den Archipel uit oceanografisch oogpunt beschouwd, waaraan verschillende deskundigen hunne medewerking hebben toegezegd, is in bewerking. De belangen van het ethnografisch Museum te Leiden werden, door de verschillende expedities, naar vermogen behartigd. Ook de ethnologie werd binnen den kring der genootschapsbemoeiingen getrokken, laatstelijk (1916) door de uitzending van den Heer J. E. Kreemer tot een nadere studie der bevolking van Atjeh en Onderhoorigheden. Ook dit onderzoek geschiedt met medewerking van de bovengenoemde Maatschappij, doch geheel onder leiding van het Atjeh-instituut. Over de triangulatie van Sumatra werden adressen tot de regeering gericht; reizigers en geleerden, die Indië voor hunne studiën bezochten werden bij de Regeering en ambtenaren aanbevolen; vraagpunten op kolonisatie en emigratie betrekking hebbende werden door deskundigen ingeleid en besproken. Dat het tijdschrift dezer Vereniging dus vele oorspronkelijke bijdragen en kaarten over Ned.-Indië kon publiceeren, volgt uit al het bovenstaande vanzelf. Zoo werden in de allerlaatste jaren de uitkomsten van de Militaire exploratie van Nieuw-Guinea, met den meesten spoed, in het tijdschrift gepubliceerd; voorloopig blijft dat daarvoor de beste en feitelijk eenige bron. Nevens het tijdschrift zagen verschillende afzonderlijke werken over gedeelten van Ned.-Indië het licht. Onder handen is thans het werk: „Geologische en geografische doorkruisingen van Midden-Celebes” door E. C. Abendanon, waarvan het tweede deel op het laatst van 1915 verschenen is, de Atlas kwam in 1916 gereed.

Een Atlas van de Nederlandsche Koloniën (Oost en West) is thans in bewerking en zal binnen enkele

jaren wel in den handel gebracht kunnen worden.

Behalve over de gewone inkomsten, beschikt het genootschap over die van twee door belangstellenden bijeengebrachte fondsen: het Veth-Fonds en het Junghuhn-Fonds. De bestemming dier fondsen is dat zij aan de ontwikkeling der kennis van de koloniën ten goede moeten komen.

De latere Voorzitters van het Genootschap, de HH. Versteeg, Kan, Groeneveldt en IJzerman, hielden het onderzoek van Ned.-Indië steeds hoog op de agenda der werkzaamheden en volgden de vanouds getrokken lijnen door het steunen van reizigers, het aanknoopen van verbindingen met Indië, het doen houden van voordrachten, het voorzien in de regeling der schrijfwijze van plaatsnamen, het doen bespreken der literatuur over Ned.-Indië enz. De jongste krachtige poging tot het verspreiden van kennis en het opwekken van belangstelling was de in 1913 te Amsterdam gehouden „Koloniaal Aardrijkskundige Tentoonstelling”, waarvan de catalogus eenige blijvende waarde heeft.

Het tijdschrift verscheen aanvankelijk in kwartoformaat, later in octavo. De eerste serie (1876-1883) bevat zeven deelen en drie deelen Bijbladen. De tweede serie, die tot op heden voortloopt, brak met het stelsel van bijbladen en verscheen in octavo-formaat. De eerste zes deelen dezer serie (1884—1899) waren verdeeld in „Verslagen en Aardrijkskundige mededeelingen” en „Meer uitgebreide artikelen”; de splitsing is later niet meer gevolgd. De meeste jaargangen verschenen in twee deelen; die van den allerlaatsten tijd kunnen, door gebruik van kleinere letter en dunner papier weder tot een deel gebonden worden.

Het genootschap heeft eene bibliotheek van circa 5000 nummers, welke in beheer en bruikleen is bij die der Universiteit van Amsterdam. Behalve de boeken zijn talrijke serieën van de sedert jaren, door ruilverkeer, ontvangen buitenlandsche tijdschriften aanwezig; aan die serieën ontleent de Bibliotheek eigenlijk hare waarde. Ook bezit het genootschap eene kaartenverzameling van eenige tienduizende nummers, die terzelfder plaatse bewaard wordt, maar nog niet geheel geïnventariseerd is. Deze laatste zeer belangrijke verzameling is, sedert de oprichting van het genootschap, juist op Nederlandsch koloniaal gebied, nogal volledig bijgehouden.

Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën.

Deze Vereeniging onstond uit de samensmelting der reeds respectievelijk sinds 9 Juli 1904 en 11 Nov. 1911 bestaande Ned. Mijnbouwkundige Vg en Nederl. Geol. Vg, welke daarbij werden omgezet in de Mijnbouw. en Geologische sectiën van het Geol. Mijnbouw. Genootschap voor Nederland en Koloniën. De oprichting had 9 Maart 1912 te Delft plaats voor den tijd van 29 jaar, de zetel der Vereeniging is te 's-Gravenhage gevestigd. Het doel van het genootschap is blijkens de statuten onder meer het bevorderen der mijnbouw. en geol. wetenschappen in den meest uitgebreiden zin, vooral met betrekking tot Nederland en Koloniën, het opwekken in ruimen kring in Nederland en Koloniën van belangstelling voor mijnbouw en geologie.

De contributie bedraagt f 5 voor eene sectie, f 8 voor twee sectiën. Het genootschap geeft uit een jaarboek en wetensch. verhandelingen van mijnbouw. of geol. aard, die op ongeregelde tijden verschijnen. Einde 1914 had het aantal leden (eere, gewone en buitengewone) het 1000-tal overschreden.

GENOTRECHT, zie GROND (RECHTEN OP DEN).

GENTENG. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling van dien naam, afdeeling en regentschap Banjoewangi, residentie Besoeki. Het heeft eene oppervlakte van bijna 2000 K.M.² en telt 30 desa's. Aangezien het district in 1905 (waarin de laatste volkstelling gehouden is) nog niet bestond, kan het aantal inwoners, dat tengevolge van transmigratie uit Midden- en Oost-Java jaarlijks aanzienlijk blijft toenemen, niet opgegeven worden. In dit district komen vele erfpachtsperceelen voor, waarop voornamelijk koffie, rubber en klappers verbouwd worden. De bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Javaansche emigranten en hunne afstammelingen, die de woeste gronden ontginnen. Op de erfpachtsperceelen werken uitsluitend Madoe-reezen.

Door de spoorlijn Banjoewangi-Djember is de geïsoleerde ligging van deze streek opgeheven, terwijl door weginaanleg, verbetering van irrigatie en het aanleggen van een smalspoorlijn (Rogodjampi-Tjloering-Genteng-Kalisetail) de Regeering veel doet om deze uiterst vruchtbare streek in ontwikkeling te brengen. Vooral het onderdistrict Kalibaroe heeft veel handel en vertier gekregen.

GENTENG (OEDJOENG), zuidwestelijke kaap van de bergachtige zuidkust der Preanger Regentschappen. Dicht hierbij wordt de geheel onbewoonde kust nu en dan bezocht voor de inzameling van de eieren van zeeschildpadden (vgl. J. F. van Bemmelen, uit Indië, blz. 179 vlg.)

GENTI'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

GENTOENGAN (JAV.). Zie BISCHOFIA.

GENUEEZEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). Ook Genua heeft getracht, in den Maleischen Archipel als concurrent der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie op te treden. In 1647 was daar kapitaal bijeengebracht, grootendeels door Nederlandsche kooplieden, te Amsterdam en te Genua verblijfhoudende, waarvoor te Zaandam twee schepen werden gebouwd, die in October van dat jaar bij Texel zeilreë lagen. De Bewindhebbers onzer O.-I.C. waarschuwden Gouverneur-Generaal en Raden, wat hun te wachten stond, en gelastten hun, indien Nederlanders aan boord van die schepen in Indië mochten worden aangetroffen, deze daaruit te lichten, krachtens de bepalingen door de Staten-Generaal op dit punt gemaakt; terwijl hun tevens werd aangeschreven, die schepen niet toe te laten in de streken in ons bezit of in handelsplaatsen, waarmede wij monopolie-contracten hadden gesloten.

In Maart 1649 kwamen de schepen na een moeilijke reis aan de Westkust van Sumatra. Zij deden Tikoe, Priaman en Salida aan, heshen de Nederlandsche vlag en de inlanders, op die schepen zoo vele Nederlanders ziende en daaronder personen, welke reeds vroeger daar met de schepen der O.-I.C. waren geweest, zagen die bodems voor Nederlandsche aan. De scheepshoofden trachtten hier handel te drijven, ginds roofden en plunderden zij inlandse vaartuigen. Dit baarde groote onrust onder de bevolking niet alleen, maar ook bij de Atjehsche regeering, waaronder de door de schepen bezochte gedeelten van Sumatra's Westkust behoorden. Op die kust werden op verschillende plaatsen versterkingen tegen de vermeende Nederlandsche schepen opgeworpen en in Atjeh werden om deze en andere redenen de Nederlandsche resident en zijne ondergeschikten zóó zorgvuldig bewaakt, dat het aan gevangenschap deed denken. Niet zonder moeite werd later en op de Westkust en in Atjeh het wantrouwen te-

gen de Nederlanders, door deze hun niet te wijten handelingen opgewekt, weggenomen.

Inmiddels waren de beide schepen 15 April in Straat Soenda aangekomen. Hier werden zij opgewacht door Nederlandsche jachten en naar Batavia opgebracht. Het bleek, dat twee-derden der bemanning Nederlanders waren, daaronder de „commandeur” en meest al de scheepsofficieren en handelscommiezen. Zij werden van de schepen gelicht en de meerderheid ging in dienst onzer O.-I.C. over. De niet-Nederlanders werden daarop, evenals de schepen, in vrijheid gesteld, maar het verzoek der op die bodems aanwezige Genueesche edellieden, welke hulp verzochten, nu zij te zwak van volk waren geworden, om den terugtocht te aanvaarden, werd afgeslagen. Ten slotte moesten zij de schepen verkopen en gingen hoofden en bemanning als passagiers op de bodems der Compagnie terug naar Europa. De onderneming was geheel te niet gelopen, en de vrees van de bestuurders der O.-I.C. dat de Genueezen vasten voet zouden krijgen, ook op Macao en in Japan, was weggenomen. Toch werd de houding van Gouverneur-Generaal en Raden tegenover de Nederlandsche schepelingen door de Bewindhebbers afgekeurd; zij hadden „verkeerde barmherticheit gebruikt, ende al te slap geprocedeert”. Op die wijze zoude het den „ondercruijpers van Compagnies handel noijt aan volck gebreeken”. Het blijkt echter niet, dat de Genueezen ooit weder daartoe pogingen hebben in 't werk gesteld.

Literatuur: N. P. van den Berg, *De Oost-Indische Compagnie der Edelen van Genua (1648—1649)* in het T. v. h. Bat. Gen., XXIV (1877), bl. 442—474; J. E. Heeres, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel*, III, bl. LIV, 459, 463 vv., 490, 494, 499. J. E. H.

GEOLOGIE. De kennis omtrent de geologische gesteldheid van de Nederlandsche bezittingen in den Oost-Indischen Archipel is nog min of meer fragmentarisch en het onderzoek verkeert nagenoeg nog geheel in het eerste stadium, dat van algemeene verkenning. Wanneer men de groote uitgestrektheid van het gebied, de versnippering in talloze grootere en kleinere eilanden en de dikwijls moeilijke toegankelijkheid daarvan in aanmerking neemt, bestaat er geen reden zich hierover te verbazen; men bedenke slechts, hoeveel vragen betreffende dicht bevolkte en intensief ontgonnen cultuurlanden nog onbeantwoord zijn gebleven. Als de pioniers van het geologisch onderzoek in Nederlandsch-Indië uit de eerste helft der vorige eeuw moeten *Reinwardt*, *Horner*, *Schwamer*, *Mucklot*, *Hasskarl*, *Korthals* en bovenal *F. W. Junghuhn* († 1864) genoemd worden; na 1850 begonnen langzamerhand de exploraties naar het voorkomen van nuttige delfstoffen door de ambtenaren van het Indische Mijnwezen in bijna alle deelen van den Archipel. Vooral in de laatste drie decennien is onze kennis in dit opzicht zeer sterk vermeerderd door talrijke onderzoekingstochten, waaraan de namen der ingenieurs *C. J. van Schelle* († 1909), *R. Fennema* († 1897), *N. Wing Easton*, *R. D. M. Verbeek*, *H. A. Brouwer* en van zoovele anderen roemvol verbonden zijn. Behalve door deze direct vanwege het Gouvernement ingestelde onderzoekingen is de uitbreiding van onze kennis ook krachtig bevorderd door den arbeid van een groot aantal andere natuuronderzoekers, van wie als enkelen der meest op den voorgrond tredenden genoemd moeten worden: *F. von Hochstetter* († 1884), *K. Martin*, *A. Wichmann*, *G. Boehm* († 1913) *G. A. F. Molengraaff*, *J. Wanner*, *K. Deninger*, *P. en F. Sarasin*, *J. Elbert*, *A. Tob-*

ler, *W. Volz*, *E. C. Abendanon*, *L. Rutten* enz. Uit het bovenstaande is op te maken, dat er reeds een zeer omvangrijke literatuur over de geologie van Nederlandsch-Indië bestaat, waarvoor hier ter plaatse verwezen kan worden naar de volledige bibliographie aangaande dit onderwerp, die wij van de hand van *R. D. M. Verbeek* bezitten: „Opgave van geschriften over geologie en mijnbouw van Nederlandsch Oost-Indië,” door *Dr. R. D. M. Verbeek* m. i., *Verhandelingen van het Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap voor Ned. en Kol.*, Geol. Serie, Deel I, Tweede stuk, 's-Gravenhage, Dec. 1912 (2665 nummers). Een eerste vervolg op deze literatuurlijst verscheen eveneens in de bovengenoemde „Verhandelingen” als Deel I, Vijfde stuk, Maart 1914 (101 nummers), een tweede vervolg als Deel I, Zevende stuk, Februari 1915 (88 nummers), een derde vervolg als Deel II, Derde stuk, Maart 1916 (110 nummers).

Een eerste geologische overzichtskaart van Nederlandsch-Indië, tevens diepzeekaart, werd in 1914 samengesteld door *E. C. Abendanon* m. i. en als Wandkaart op schaal 1 : 2.500.000 uitgegeven door het Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap. In de volgende bladzijden is getracht, zoo beknopt mogelijk, een algemeen overzicht te geven van den huidige stand onzer kennis.

Alvorens echter de verschillende vormen, waaruit de bodem van den O. I. Archipel is opgebouwd, in hunne natuurlijke volgorde te bespreken, willen wij eenige hoofdtrekken aangeven betreffende de geleidelijke ontwikkeling van dit deel der aardkorst, vanaf het zeer verre verleden tot op het tegenwoordig oogenblik. Hiervoor is het echter noodig vooraf even de nieuwere opvattingen betreffende de ontwikkeling van de aardoppervlakte en de verdeling van land en zee in vroegere geologische perioden te vermelden; de beknopte uiteenzetting daarvan is grootendeels ontleend aan *Verbeek's* „Molukken-verslag” (Jaarb. v. h. Mijnw. in Nederl. Oost-Indië 1908, wetenschappelijk gedeelte).

Door *E. Suess* werden de streken op aarde, waar de boven-carbonische „Glossopterisflora” aangetroffen is, tot één reusachtig continenit verenigd, dat zich in jong-palaeozoischen tijd van Zuid-Amerika, over Afrika en Zuid-Azië, tot Australië zou uitgestrekt hebben. Tegen het einde der triasperiode werd dit geweldige land in een oostelijke en een westelijke helft verdeeld; het oostelijke deel, van Madagascar tot Australië, werd door hem Gondwana-land genoemd. Dit hypothetische vasteland is thans bijna geheel beneden den zeespiegel weggezonden; slechts Madagascar, Voor-Indië en Australië vormen er de overblijfselen van. Ten Noorden daarvan bevond zich een lange zeegordel over Midden-Amerika, het Middellandsche Zeegebied en den Himalaya naar Nederlandsch-Indië, waarvoor *Suess* in 1893 den naam van „Tethys” invoerde. Tot deze voorstelling wordt men geleid door de verwantschap, welke bestaat tusschen de boven-palaeozoische en mesozoische mariene dierenwereld van Nederlandsch-Indië en die, bewaard in lagen van gelijken ouderdom in Britsch-Indië en Zuid-Europa; en zoo is men tot de onderstelling gekomen van het bestaan van een ononderbroken zeeverbinding tusschen de genoemde streken gedurende het boven-palaeozoicum en mesozoicum. Volgens *Martin* bestond in eeneen tijd die open verbinding niet meer en was toen het gebied van den Archipel door tusschengelegen land van de Tethys afgescheiden, want de eocene weekdier-fauna van Java toont reeds groote verschillen met die van Voor-Indië

en Europa. Noordelijk van de mesozoïsche „Middel-landsche zee” lag weer een complex van landmassa's en ondiepe binnenzeen. Uitgaande van het denkbeeld, dat de hoge plooingsgebergten ontstaan op zwakke strooken van de aardkorst, die door de inzinkende beweging der omringende vaste schollen — een gevolg van het algemeene inkrimpingsproces der aarde — samengeperst worden, kwam *E. Haug* in 1900 tot het aannemen van vijf groote „continentale blokken”, die in mesozoïschen tijd door breede zee-armen gescheiden waren, waarin een sterke sedimentatie plaats greep. Door bewegingen der aangrenzende „continenten” werd de dikke reeks van sedimenten in de voormalige zee-armen in tertiairen tijd samengeperst en tot hooge gebergten opgeplood en wij zien inderdaad, dat de jonge plooingsgebergten (Nieuw-Guinea, Himalaya, Alpen, Andes enz.) zich juist ter plaatse dezer oude zee-armen of „geosynclinalen strooken” bevinden. De mesozoïsche Tethys valt samen met één dezer geosynclinalen en de Oost-Indische Archipel ligt in het ontmoetingsgebied van deze „alpine” geosynclinale strook met de „circumpacifische”. Passen we deze gedachten nu nader op het gebied van onzen Archipel toe, dan rijst dus de vraag, in hoeverre de ligging en de aard der afzettingen met deze opvattingen zijn te rijmen. In de eerste plaats leert dan het karakter der sedimenten, dat hier ter plaatse sinds den boven-carbonischen tijd (de daaraan voorafgaande ontwikkelingsfasen buiten beschouwing gelaten) steeds een eilandeneereld — een zee met verspreide grootere en kleinere landmassa's — bestaan heeft, waat we treffen zeer veel mariene vormen aan, die in ondiepe tot matig diepe zeen ontstaan zijn en van het land afkomstige bestanddeelen bevatten. Intusschen zijn werkelijke diepzeesedimenten (afzettingen op den bodem van meer dan 4000 à 5000 M. diepe zeen) eveneens vertegenwoordigd (o. a. in Centraal-Borneo), doch zij treden stellig op den achtergrond tegenover de groote meerderheid van afzettingen in zeewater van veel geringere diepte en in de nabijheid van kusten. In elk geval is de werkelijke toestand, voor zoover daarover thans te oordeelen valt, niet met de boven vermelde theorie in strijd. Maar het zijn vooral de tectonische verschijnselen van geologisch jongen datum, die erop wijzen, dat het gebied van den Nederl. Indischen Archipel werkelijk deel uitmaakt van een der labiele strooken van de aardkorst. Reeds de praecarbonische lagen waren aan samenpersing en plooiing onderworpen geweest vóór de afzetting der boven-carbonische en permische lagen; de krachtige bodembewegingen (vorming van breuken en daarlangs plaats hebbende opheffingen en afschuivingen der afzonderlijke schollen), waaraan de Archipel in hoofdzaak zijn tegenwoordigen vorm te danken heeft, zijn echter zeker post-eoceen en zelfs grootendeels post-mioceen. Voornamelijk uit jong-tertiairen en kwartairen tijd dateert de geleidelijke opheffing der eilanden in het oostelijk deel van den Archipel en de verzakking der tusschengelegen schollen, waardoor de diepe zeestraten en zeebekkens in de Molukken ontstaan zijn. Gewezen zij hier slechts op de geweldige zeediepten om Celebes en Timor en op de groote diepte van de Banda-Zee. De zeer belangrijke hoogteverschillen, die men aldaar aantreft, zijn te verklaren als een verschijnsel van breukvorming, van een vorming van naast elkaar gelegen horsten en slenken, hetgeen weer een gevolg is van samenpersingen (plooingen) der lagen op groote diepte. De reeksen van opgeheven eilanden (horsten) corresponderen met de plooiingen in de diepte, de groote

zeediepten daartusschen met de plooidalen. Daarentegen vinden wij in het westelijk deel van den Archipel, dat door zeer ondiepe zeen met het vasteland van Azië samenhangt, die verschijnselen van zeer recente opheffing (opgeheven strandriffen) niet en het schijnt dus, alsof de bodembewegingen zich in den allerjongsten tijd beperkt hebben tot het gebied tusschen Borneo en Australië, terwijl de opheffingen, waardoor de jong-tertiaire vormen van Java, Sumatra en Borneo boven den zeespiegel gebracht zijn, van iets ouderen datum zijn. Het ontbreken van rifkalkterrassen bijv. aan Java's zuidkust is intusschen ook te verklaren door de nadering van in de richting der kustlijn loopende breuken. Dat het hier besproken gebied inderdaad deel uitmaakt van één of meer der bewegelijke zônes in de aardkorst, waarin de jongste geologische perioden tot op heden in de diepte geweldige samenpersingen en plooingen der aardlagen plaats vinden, blijkt evenwel voldoende uit de besproken verschijnselen, die ook met de vulkanische verschijnselen in nauw verband staan. De Oostelijke Archipel staat onder den zijdelingschen druk van de Aziatische landmassa's eenzijdig, waartoe Sumatra, Java en Borneo behooren, en de Australische landmassa's anderzijds.

In een werk als de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, dat niet in de eerste plaats voor vakgeleerden bestemd is, moet een artikel over de geologie zich tot de hoofdzaken beperken en mag de behandeling zich niet verliezen in detailbeschrijvingen, die toch uitteraard onvolledig zijn en gedeeltelijk ook op onderstellingen berusten, waarvoor nog geen volstrekte zekerheid bestaat. Alleen bij inachtneming van groote beknoptheid kan het hier medegedeelde ook voor den belangstellenden leek leesbaar blijven en op deze wijze enig nut stichten.

Het oudste lagencomplex, dat we in Nederlandsch Indië kennen en dat vooreerst nog niet verder onderverdeeld kan worden, wordt als één geheel samengevat onder den naam van „oude schaliegesteenten” of „oude schieferformatie” (de „Maleische formatie” van *W. Volz*). Fossielen zijn er tot dusverre niet in gevonden en wij kunnen met zekerheid alléén zeggen, dat deze sedimenten vóór het boven-carbon zijn ontstaan; vermoedelijk zijn onder dezen naam dus zowel archaïsche als oude en midden-palaecoïsche gesteenten verenigd. *Abendanon* is van meening, dat de kristallijne schisten en de echte „oude schiefern” van archaïschen en praecambrischen ouderdom moeten zijn en in oud- en midden-palaecoïschen tijd een continent gevormd hebben, dat in het gebied van den Archipel eerst in boven-carbonischen (respect. onder-permischen) tijd weder onder zeeniveau gedaald was; de afwezigheid van fossielen ware hiermede afdoende verklaard. Hij noemde dit continent, hetwelk ook gedeeltelijk van Z.O. Azië en Australië omvatte, *Aequinoctia*. Deze lagenreeks bestaat uit gneizen, glimmer- en amfiboolschisten, phyllieten en kleischalies, grauwacken, zandsteenen, kwartsieten en kiezelschalies enz.; ook komen hier en daar tusschengeschakelde kristallijne kalksteenbanken voor. Voor het grootste gedeelte hebben wij in deze gesteenten dus met (meer of minder gemetamorfoseerde) echte sedimenten te doen, enkele andere kunnen als metamorfe stollingsgesteenten beschouwd worden. In het algemeen is hunne ligging sterk gestoord (opgericht, geplooid, verbroken). De „oude schieferformatie” is reeds bekend van een groot aantal eilanden der Molukken-groep, van Celebes, Borneo, Banka, Billiton, Sumatra enz., dus over een uitgestrekt gebied van den Archipel. In

verbinding hiermede komen zure en basische stollingsgesteenten voor: granieten, diabazen, gabbro's, peridotieten, serpentijnen enz., die voor een deel klaarblijkelijk van iets jongeren datum zijn, omdat ze door de oude sedimenten heen zich een weg gebaad hebben, voor een ander deel echter stellig van gelijken ouderdom zijn als de oude schalies zelf, waarvan ze dan een integreerend bestanddeel uitmaken. De granieten, die in de Mclukken hier en daar ook gangvormig in basische gesteenten voorkomen, zijn iets minder algemeen verspreid dan de laatstgenoemde stollingsgesteenten, maar zijn niettemin reeds op een groot aantal eilanden (Nieuw-Guinea, verschillende eilanden der Molukken, Celebes, Borneo, Banka en Billiton, Sumatra) aangetroffen; op Java komt graniet daarentegen voor zoover bekend slechts zeer sporadisch aan de oppervlakte. Op Banka en Billiton zijn de granieten en de daaruit langs pneumatolytischen weg gevormde greisengesteenten van groot praktisch belang als moedergesteenten van het tinerts, dat aldaar gewonnen wordt. Verschillende granietvoorkomens zijn in den laatsten tijd echter als veel jonger opgevat; zoo is b.v. een gedeelte der granieten van Sumatra stellig jonger dan de boven genoemde, daar zij mesozoïsch sedimenten contact-metamorf veranderd hebben, en in Midden-Celebes zelfs lagen van zeer waarschijnlijk jong-cretaceïsch en zelfs oud-eoceen ouderdom.

De oudste lagengroep, waarvan de ouderdom door de aanwezigheid van fossielen met eenige nauwkeurigheid kon bepaald worden er die de „oude schalies” discordant bedekt, behoort tot het *boren-carbon* of het *onder-perm*: fusulinenkalksteenen van Midden-Sumatra (Padangsche Bovenlanden, Djambi), kalkgesteenten met trilobieten, crinoiden en koralen van Noord-Sumatra, waarvan de fauna een opmerkelijke verwantschap vertoont met de boven-carbonische mariene fauna van Europa en Voor-Indië. Buiten Sumatra zijn deze lagen nog niet met zekerheid in den Archipel teruggevonden; daarentegen zijn van Timor, Letti, Rotti, Savoe en waarschijnlijk ook van andere Molukken, *permische* lagen (kalksteenen, mergels en zandsteenen) bekend, die op Sumatra schijnen te ontbreken. Het is intusschen volstrekt niet uitgesloten, dat men ten onrechte een ouderdomsverschil van eenige betekenis heeft aangenomen tusschen het jonge palaeozoïcum van Timor en dat van Sumatra en dat in de toekomst een gedeelte van deze gesteenten op laatstgenoemd eiland eveneens als permisch zal opgevat worden. Blijkbaar zijn deze sedimenten reeds spoedig na hun ontstaan eveneens geplooid en gestoord en gingen deze tectonische verschijnselen weder gepaard met uitbarstingen van diabazen en andere basische eruptief-gesteenten.

Vormingen uit de nu volgende *triasperiode* kennen wij thans reeds op een groot aantal, ver uiteengelegene vindplaatsen (Boeroe, Ceram, Timor, Rotti, Savoe, West-Borneo, Oost-Sumatra enz.) die grootendeels tot de *boven-trias* moeten gerekend worden blijkens de daarin voorkomende fossielen, die nog steeds, evenals in den boven-carbonischen en permischen tijd, overeenstemming vertoonen met de aequivalente fauna van Voor-Indië en Europa. Van Timor zijn echter thans ook fauna's van *midden- en onder-triassischen* ouderdom bekend geworden. De door deze boven-triassische transgressie afgezette gesteenten, die op de reeds geplooidere oudere lagen werden gevormd, zijn als kalksteenen, mergelige kleischalies, zandsteenen en kiezelgesteenten met radiolariën (volgens *Verbeek* gedeeltelijk als verkiezelde

kalksteenen op te vatten) te omschrijven. Lagen van *rhaetischen* ouderdom zijn in den Indischen Archipel nog niet bekend; sommige lagen van Sumatra (Padangsche Bovenlanden), die tot de rhaetische formatie gerekend werden, behooren volgens de jongste onderzoekingen van *Wanner* en *Krumbeck* tot de *opper-trias*. Gedurende de *Juraperiode* ontstonden eveneens over belangrijke uitgestrektheden kalksteenen, mergels en kleischalies, welker aanwezigheid reeds vastgesteld is op Sumatra, Borneo, O. Celebes, Taliabo, Mangoli, Misool, Nieuw-Guinea, Boeroe, Timor enz. De dichte kiezelgesteenten met radiolariën, die *Molengraaff* onder den naam van „*Danau-formatie*” uit Centraal-Borneo beschreef, zijn vermoedelijk diepzeesedimenten uit den Juratijd. Op Java zijn jurassische lagen nog niet bekend. De *Krijtformatie* is o. a. tegenwoordig door de vondsten op Taliabo, Mangoli en de Noordkust van Nieuw-Guinea (kalk-, mergel- en kleigesteenten), die tot het oudere krijt behooren en door een dikke reeks van paarsroode kleischalies in Midden-Celebes, die volgens *Abendanon* van jong-cretaceïsch ouderdom moeten zijn (bijv. westelijk van het Latimodjong-gebergte). Verder westelijk zijn op Borneo verschillende etages der krijtformatie goed ontwikkeld, hoofdzakelijk in den vorm van zandsteenen, waarvan de jongste een brak- en zoetwatervorming is; op Sumatra (Djambi) is het voorkomen van neocom aangetoond, op Java dat van cenomaan. Gelijktijdig met de vorming der genoemde sedimenten uit het mesozoïsche tijdvak hadden doorbraken en injecties van allerlei eruptiefgesteenten plaats, die door *Verbeek* in twee groepen, die der oud-mesovulkanische en die der jong-mesovulkanische, verdeeld worden. Tot de eerste groep worden door hem gerekend melafieren, diabazen en porfierieten van Ambon, Timor, Halmahera, Borneo, Sumatra en Java, benevens sommige granieten van Sumatra, tot de tweede groep andesieten en dacieten van Ambon en de Oelassers en diverse basische eruptiva van Borneo en Java.

Wij zijn thans genaderd tot de kaenozoïsche vormingen, die voor een groot gedeelte de oppervlakte van den Indischen bodem uitmaken. Sedimenten uit den *oud-tertiären* tijd (eocen en oligoceen) spelen in onzen archipel een belangrijke rol en zijn als allerlei kalkgesteenten met nummulieten, orthophragminen (orbitoiden met rechthoekige mediaankamers) en alveolinen bijv. van Boeroe, Ceram, Halmahera, Nieuw-Guinea, Celebes, Misool, Timor, Borneo en Java bekend; de fossielrijke mergels van Nanggoelan (Residentie Djokjakarta, Java) worden door *Martin* als boven-eocen beschouwd. In het westelijk deel van den Archipel (Sumatra, Java, Borneo, West-Celebes) neemt dit lagencomplex aan de basis een littorale en limnische faciës aan en is als zandsteenen met kleischalies en koollagen ontwikkeld, die in het oostelijk deel geheel schijnen te ontbreken, terwijl omgekeerd op Sumatra de nummulietengesteenten nog niet zijn aangetroffen. Het eocen van Nederlandsch-Indië maakt deel uit van de langgestrekte zone van oud-tertiäre zeevormingen, die zich van Nieuw-Caledonië in het Oosten over den Indischen Archipel en Voor-Indië naar Zuid-Europa en Noord-Afrika uitstrekt. Na de vorming der oud-tertiäre lagen hadden weder ingrijpende wijzigingen in de verdeling van land en water plaats, als gevolg van bodembewegingen, die gepaard gingen met erupties van stollingsgesteenten; landverbindingen verdwenen door verzakking onder den zeespiegel en elders werd de zeebodem door oprijzing drooggelegd,

zoodat kleinere eilanden tot één geheel vereenigd werden. Het meerendeel der tegenwoordige eilanden bevond zich toen echter nog grootendeels beneden het zeeniveau, zoodat vormen uit den *mioceneen* tijd bijna overal in den Archipel een groot aandeel in de vorming van den bodem hebben. Nu eens bestaan de mioceene lagen geheel uit tot afzetting gekomen, grover of fijner gruis van oudere gesteenten (brecciën, conglomeraten, zandsteenen), dan weder is het fijne gruis met een kalkbindmiddel verbonden en ontstaan fossielrijke mergels en kalksteenen met foraminiferen [lepidocyclinen (orbitoïden met ronde of spatelvormige mediaankamers), miogypsina's en talrijke andere]. Ten gevolge van krachtige bodembewegingen werden deze lagen daarna geplooid en verschoven, en verzeen op de ééne plaats door opheffing boven de zee, zoodat men ze tegenwoordig soms op aanzienlijke hoogte aantreft, terwijl zij op andere plaatsen op dalende aardschollen tot groote diepte wegzakten. In den *pliocenen* en *plistoceenen* tijd bleven deze bewegingen in de aardkorst voortduren: nabij de kusten der langzaam uit de zee oprijzende eilanden in den oostelijken Archipel vormden zich lagen, hetzij van grint, zand, klei en mergel, of van koraalriffen, die tenslotte boven het zeeniveau werden opgeheven; daarna herhaalde zich hetzelfde sedimentatieproces, tot de nieuw gevormde lagen op hunne beurt buiten bereik van het zeewater kwamen te liggen, enz. Op deze wijze is te verklaren, hoe op de meeste eilanden in het oostelijk deel van den Archipel een geheele reeks van terrasvormig boven elkaar gelegen, ongeveer horizontale rijkalken (verbonden met mergels, oesterbanken en andere kustvormingen) ontstaan is, waarvan de ouderdom stijgt met den afstand tot den zeespiegel en die de oudere gesteenten als in een pantser insluiten en omkorsten. *Verbeek* vatte deze lagen onder den naam van „koraalkalkformatie” samen; de lager gelegene behoreen stellig reeds geheel tot het plistoceen, de hoogere rijkalken zijn of geheel of grootendeels plioceen. Voor deze rijkalkterrassen wordt ook wel den naam „karang” gebruikt. Dat zich in de *hedendaagse periode* aan de kusten eveneens nog afzettingen van conglomeraten, zanden, mergels, schelpgruisbanken en organogene kalksteenen vormen, behoeft wel nauwelijks vermelding; ook de recente afzettingen der rivieren en grondwateren worden slechts even aangestipt. Op Borneo, Java en Sumatra spelen jong-tertiaire en kwartaire vormen, dikwijls in zeer aanzienlijke dikten, eveneens een belangrijke rol, maar ze vertoonen niet den terrassenbouw der oostelijke eilanden, hotgeen in verband staat met de geringe diepte der zeeën, die deze eilanden van het vasteland van Azië scheiden. In jong-pliocenen en kwartairen tijd was het westelijk deel van den Archipel zelfs met Azië verbonden, blijkens daar gevonden fossiele vertebraten.

De tertiaire formatie bevat zeer belangrijke delfstoffen, en wel het oud-tertiair of eoceen de goede Indische steenkolen, de mioceene formatie de petroleum.

De krachtige bewegingen in de aardkorst, die in het gebied van den Oost-Indischen Archipel sinds het oud-tertiair met afwisselende intensiteit plaats hadden, gingen — en gaan ook nog heden — gepaard met vulkanische erupties en het te voorschijn treden van allerlei eruptiefgesteenten met de daarbij behorende losse uitwerpselen (tuffen). *Verbeek* beschouwt de leuciet- en nefeliengesteenten van de westkust van Celebes als oud-mioceen, de andesieten en basalten van diverse Molukken, Celebes, Borneo, Java en

Sumatra met de daarmede verbonden brecciën en tuffen, voor zooverre ze tenminste niet kwartair en recent zijn, als mioceen. De jonge gelaagde vulkaanbergen zijn grootendeels opgebouwd in den plistoceenen tijd en groeien gedeeltelijk ook nog in den tegenwoordigen tijd aan (werkende vulkanen); de uitvloeiende lava's bestaan uit pyroxeen-andesiet en basalt en worden vergezeld door fijnverdeelde en tot afzetting gekomen vulkanische producten (brecciën, puimsteen, tuffen, asch) van daarmede overeenstemmende samenstelling. Zeer bekend zijn de groote vulkanische kegelbergen van Java en Sumatra; in het oostelijk deel van den Archipel zijn ze in 4 groepen te verdeelen: de vulkanen der kleine Soenda-eilanden, de kringvormig gerangschikte vulkanen in de Banda-Zee, de Menado-groep en de Halmahera-groep.

Ter wille van de overzichtelijkheid mogen thans nog de belangrijkste onderdeelen van het gebied van den O. I. Archipel afzonderlijk besproken worden, waarbij men dus de op elk eiland betrekking hebbende feiten, die in het bovenstaande algemeene overzicht vermeld zijn, samengevat en aangevuld vindt.

Java. Afgezien van de Karimon-Djawa eilanden, die administratief tot de residentie Semarang behoreen, zijn de „oude schaliegesteenten” op Java nog niet met zekerheid aangetoond en komen de met hen verbonden granietgesteenten hier slechts uiterst sporadisch aan de oppervlakte. (De genoemde eilanden vormen het Zoostelijk uiteinde van de reeks van oude gesteenten op Malakka, den Riouw-Lingga archipel, Singkep, Banka en Billiton, die ongeveer evenwijdig aan de lengterichting van Sumatra gerangschikt liggen en geologisch ook nauw bijeen behoreen). Ook Trias en Jura schijnen nergens op Java de oppervlakte te bereiken. Van cretaceïsche sedimenten (cenomaan) kent men enkele ligplaatsen, bijv. in de Preanger en op de grens der residenties Banjoemas en Kedoe. Oud-tertiaire lagen zijn reeds van meer beteekenis voor Java's oppervlakte. Het zijn vooral allerlei kalk- en mergelgesteenten met nummulieten; voor de aan gastropoden rijke mergels en kleilagen van Nanggoelan (residentie Djokjakarta) kon *Martin* een boven-eoceenen ouderdom vaststellen. Aan de basis van het oud-tertiair komt een lagencomplex van zandsteenen en kleischalies met ingesloten koollagen voor. Een zeer groot gedeelte van de oppervlakte van Java's bodem — men sprak wel eens van bijna 99% — is jonger dan palaeogeen. Jong-tertiaire mariene sedimenten (mioceen en plioceen) bereiken in den ondergrond van het laagland en heuvellandschap in het Noorden van het eiland geweldige dikten en nemen eveneens in aanzienlijke mate aan de samenstelling van het bergland deel, waar ze tot groote hoogten boven zeeniveau zijn opgeheven en in verbinding met overblijfselen van mioceene vulkanen worden aangetroffen. Het mariene mioceen rust hier vaak op oud-vulkanisch gesteente (andesiet) en is ook grootendeels uit grover en fijner gruis dezer gesteenten opgebouwd, dat in een ondiepe zee werd afgezet en, door toetreding van een kalkcement, mergels en kalksteenen vormde, terwijl deze lagen met mariene fossielen ook in nauw verband met oud-vulkanische sedimenten zonder dierlijke resten (brecciën, tuffen, asch- en puimsteenlagen) voorkomen. De eveneens zeer verbreide plioceene zeevormingen (mergels, zandmergels en kleilagen) vertoonen in 't algemeen dezelfde ondiep-water faciës als de mioceene gesteenten. Volgens *Rutten* vertoonen deze neogene lagen overal op Java als regel zeer intensieve plooiing in scherpe

synclinalen en anticlinalen en is zwakke plooiing uitzondering; blijkbaar zijn ze na hun vorming nog aan krachtige drukwerkingen blootgesteld geweest. Daarna begint de vorming der jonge vulkaanbergen, die het tegenwoordig reliëf van het eiland grootendeels beheerschen, want de oudere (miocene) vulkanische gesteenten komen niet hooger dan tot circa 2000 M. en de miocene gelaagde vormen niet hooger dan tot circa 1400 M. voor. De groote hoeveelheid van het door de jonge vulkanen uitgeworpen materiaal, door het stroomende water verder over den bodem uitgebreid, hoogde den bodem op, vulde de openingen tusschen de afzonderlijke vulkaaneilanden, en deed aldus het langgestrekte Java ontstaan. In de ondiepe Java-zee heeft ook nog voortdurend aanslibbing aan de Noordkust van het eiland plaats, zoodat een alluviale vlakte ontstaan is, die zich hier en daar in de rivierdalen ook verder het land in voortzet.

Sumatra. De kern van den Sumatraanschen bodem wordt gevormd door de „oude schaliegesteenten” van prae-carbonischen, doch overigens niet nader te preciseren ouderdom. Terwijl deze lagen in het oostelijk verlengde van Sumatra, het eiland Java, nergens meer de oppervlakte bereiken, is dit op Sumatra op talrijke plaatsen het geval; zij zijn vergezeld van graniet en kwartsporfieren en van talrijke basische stollingsgesteenten, namelijk olivijn-gesteenten, gabbro's en serpentijnen, die misschien voor een deel reeds jonger (mesozoïsch) zijn. In Noord- en Midden-Sumatra volgt hierop discordant een complex van boven-carbonische kalksteenlagen met fusulinen en crinoiden; lagen van permischen ouderdom zijn tot dusverre op Sumatra nog niet aangetoond, tenzij men het genoemde bovencarboon inderdaad als onderpermisch wil beschouwen, waarvoor palaeontologisch wel iets te zeggen valt. Daarentegen zijn zandsteen en kleischalies, die blijken de daarin voorkomende fossielen tot de boven-trias behoreen, in de residentie Sumatra's Oostkust en in de Padangsche Bovenlanden gevonden, en vermoedelijk zal in de toekomst blijken, dat sedimenten van het oudere mesozoïcum algemeener voorkomen dan thans bekend is. Hetzelfde geldt voor de afzettingen van de Jura-periode, die op Sumatra reeds op verschillende punten zijn aangetoond; *Tobler* heeft geconstateerd, dat een gedeelte van hetgeen vroeger tot de „oude schiefers” werd gerekend inderdaad als metamorfe Jura is op te vatten. Ook afzettingen uit het cretaceïsche tijdvak zijn aangetroffen, waarvan de eerste vertegenwoordigers in Djambi zijn gevonden (neocoom volgens *Tobler*). Het oud-tertiair neemt een belangrijk aandeel aan de samenstelling van den bovengrond en zal zich waarschijnlijk onder de bedekking van jongere lagen nog veel verder uitstrekken. De hiertoe behorende nummulietenkalksteen zijn opmerkelijkerwijze op Sumatra nog onbekend en schijnen geheel vervangen te zijn door de paralische (in lage moerassige vlakten gevormde) lagengroep van zandsteen, kleischalies en ingesloten koollagen, die we ook op Java onder de eocene kalkgesteenten aantreffen. De kool van het bekende, van Gouvernementswege ontgonnen Ombilien-kolenveld behoort tot deze formatie; aan de basis daarvan volgt een oudere étage van mergelige leien met afdrucken van visschen en planten, die wellicht niet meer eoceen, maar reeds jong-cretaceïsch is. De jong-tertiaire lagen (kleilagen, mergels, kalksteen met orbitoiden) zijn zeer algemeen verspreid en reiken bijv. in de Padangsche Bovenlanden tot 1100 M. boven zee; tij-

dens en na hunne vorming hadden uitbarstingen en injecties van eruptiefgesteenten (amfibool- en pyroxeenandesieten, basalten) plaats, die, met de begeleidende tuffen en brecciën, één geheel met de jong-tertiaire formatie vormen. Deze gesteenten komen in den regel als afzonderlijke ruggen en zelfstandige koepelvormige vulkaanbergjes in het landschap voor. Door *H. Hürsch* werd onlangs gewezen op den gunstigen invloed van deze doorbraken van andesieten enz. in Zuid-Sumatra op de kwaliteit der omringende, jong-tertiaire bruinkolen; door de contactwerking is in breede zones om de stollingsgesteenten een kool ontstaan van belangrijk hooger verbrandingswaarde dan de onveranderde bruinkool.

Evenals op Java dateeren de hooge kegelvormige jonge vulkanen uit kwartairen tijd en hunne productie bedekken dus allerwege het jong-tertiair; in uitgewerkte en verstopte kraters ontstonden later de bekende kratermeren. Het overvloedige vulkanische materiaal werd door de rivieren verder getransporteerd en over de lager liggende landstreken uitgebreid, zoodat de uitgestrekte plistoceene en recente afzettingen langs de Noordkust ontstonden, die zich nog voortdurend zeewaarts uitbreiden. De ophooping van den bodem in de groote, moerassige laagvlakte tot buiten bereik van het zeewater is dus van geologisch zeer jongen datum.

Borneo. In Westelijk en Centraal-Borneo is de aanwezigheid der „oude schaliegesteenten” overgroot uitgestrektheden aangetoond, terwijl hun voorkomen in Zuidoost-Borneo nog eenigszins onzeker is. Daar boven-carbonische en permische lagen tot dusverre nog niet zijn gevonden, kunnen we aangaande hun ouderdom slechts zeggen, dat ze zeker ouder zijn dan triassisch. Het zijn hier vlaksplijtende phyllieten met talrijke kwartssnoeren in sterk gestoorde ligging, en in contact met deze gesteenten treden groote granietmassieven aan de oppervlakte. Daarop volgen kleischalies en zandsteen van de boven-trias, vergezeld van talrijke stollingsgesteenten, die nu eens als plaatvormige intrusieve massa's en dan weder gangvormig of zelfstandig reliëfvormend voorkomen. In West-Borneo wordt deze lagengroep concordant bedekt door een reeks van zandsteen, klei- en mergelschalies, waartusschen ook kiezelgesteenten met radiolariën liggen; volgens *Wing Easton* vertegenwoordigt dit complex de onder-Lias en is mogelijk equivalent met een deel der Danau-formatie van Centraal-Borneo, die analoog samengesteld is. Op de oudere Lias rusten in West-Borneo in onderlinge concordantie verschillende jongere Jura-horizonten (boven-Lias, Dogger, misschien ook Malm), bestaande uit zandsteen, klei- en mergelschalies, met enkele ingesloten kalksteenbanken, waarin verschillende fossilhoudende niveau's waargenomen zijn. De cretaceïsche sedimenten bezitten een dergelijk petrografisch karakter, doch de zandsteen zijn sterk overheerschend. Het voorkomen van tot het onder-krijt behorende lagen is twijfelachtig; daarentegen is dat van boven-krijt met zekerheid vastgesteld (eenomaan in West- en Centraal-Borneo, senoo in Oost-Borneo) en tot het jongste krijt schijnt een in Centraal-Borneo voorkomende zoetwatervorming te behoreen. Tusschen de krijtlagen komen banken en platen van eruptiefgesteenten voor. Het oud-tertiair treffen we in Zuid-Oost-Borneo weer aan als de ook van Java en Sumatra bekende zandsteenétage met koollagen (o.a. op het eiland Poeloe Laeet); ook het voorkomen der iets jongere kalk- en mergelgesteenten met nummulieten is op Borneo geconstateerd. In West-Borneo schijnt

het oud-tertiair te ontbreken ten Westen van den meridiaan van Tajan, maar het verkrijgt verder oostelijk een groote ontwikkeling in den vorm van een brakwaterafzetting (zandsteenen en kleilagen met Cyrenen en Melaniën), waarin ook hier en daar weder koollagen voorkomen, zooals bij Sanggau en Sintang. Het jong-tertiair in de nabijheid van de oostelijke en zuidoostelijke kusten bestaat wederom uit zandsteen, klei en mergellagen; in Centraal- en West-Borneo treedt een mioceene zandsteen op, die wegens zijne discordante ligging op de oudere lagen als „transgreederende zandsteen” of ook wel als „plateauzandsteen” wordt onderscheiden. Iets jonger zijn doorbraken van bazalten en andesieten, die men aan de oppervlakte als stroomen en koppelbergen aantreft en die vergezeld gaan van de bijbehorende tuffen en brecciën. Met het te voorschijn treden dezer eruptiefgesteenten werd de vulkanische werkzaamheid op het eiland Borneo afgesloten; want de kwataire vulkaankegels, die in het bijzonder op Java zulk een groote rol spelen, komen hier niet voor. Rivier- en zeeafzettingen uit plistoceenen en recenten tijd bedekken de uitgestrekte laagvlakten aan den benedenloop der rivieren en langs de kusten.

Oostelijk deel van den Archipel tot de Nieuw Guinea-groep. In den oostelijken Archipel hebben de prae-permische „oude schaliegesteenten” blijkbaar een zeer wijde verspreiding, want hunne aanwezigheid is reeds op een groot aantal der hiertoe behorende eilanden vastgesteld; het zijn hier voornamelijk phyllieten, kwartsieten, glimmerschisten en schilferige amfiboolgesteenten, welke laatste volgens Verbeek als dynamo-metamorfie gabbro's zijn te beschouwen. Gneis is eveneens in dit lagencomplex hier en daar aangetroffen. Gedeeltelijk wellicht van denzelfden ouderdom als de „oude schiefers”, gedeeltelijk vermoedelijk belangrijk jonger, zijn talrijke (hetzij als injectie tusschen of als uitbarsting door de lagen) waargenomen peridotieten, serpentijnen, gabbro's en diabazen, die o. a. van Nieuw-Guinea, Babar, Timor, Rotti, Soemba, Ambon, Ceram, Boeroe, Obi, Batjan, Halmahera en Celebes bekend zijn. Op laatstgenoemd eiland bestaat bijv. de kern van het Latimodjong-gebergte uit metamorf gesteenten (verm. diabaastuffen, die in epidootalbietgneis zijn veranderd), terwijl het Verbeek-gebergte tusschen Midden- en Zuidoost-Celebes volgens *Abendanon* door één enkele peridotietplaat van geweldige dikte (een batholiet) wordt gevormd, waarvan de ouderdom niet nader te bepalen is dan als prae-jurassisch, doch vermoedelijk beneden-triassisch. Rondom het peridotietmassief komen hier omhullende schalen voor, eerst van gabbrogesteenten, daarna van diabazen en eindelijk van diabaastuffen en -brecciën. Op Ambon, Dai, Wetter en Lirang is het voorkomen van gangen van granitisch gesteente in deze basische gesteenten waargenomen, terwijl op andere eilanden graniet ook zelfstandig optreedt, zooals in oostelijk Celebes, op de Soela-eilanden, Nieuw-Guinea, enz. Het gebied der echte kristallijne schisten schijnt evenwel nergens in den Archipel zoo'n groote oppervlakte in te nemen als in Centraal-Celebes van de golf van Boni tot die van Tomini, ten O. en ten W. van het Poso-meer (het Fennema-gebergte van *Abendanon*). Hun gezamenlijke dikte is hier zeker op vele duizenden meters te schatten; van beneden naar boven zijn in dit lagencomplex te onderscheiden: een reeks van glimmerschisten met gneizen nabij de basis, een reeks van kwartsiet-

schisten en een reeks van phyllieten met inschakeling van glaukofaan- en talkschisten en glimmerkalksteen. De oudste fossilhoudende sedimenten, die we uit dit gedeelte van Ned.-Indië kennen, behoorren tot de perm-formatie en zijn op Loelang, Leti, Timor, Rotti en Sawoe gevonden; boven-triassische lagen zijn, behalve op Timor, Rotti en Savoe, ook op Ceram, Boeroe en in oostelijk Celebes aangetroffen, terwijl van Timor thans ook de aanwezigheid van midden- en onder-trias met stelligheid is aangetoond. Van de Jura-formatie zijn thans reeds verschillende étages uit lias, dogger en malm vertegenwoordigd door fossielvondsten op de Soela-eilanden, den oostarm van Celebes, Boeroe, Misool, Nieuw-Guinea, Rotti, Timor, Babar enz.; de krijtformatie ontbreekt in de oostelijke helft van den Archipel al evenmin, zooals op de Soela-eilanden, Centraal-Celebes en Nieuw-Guinea gebleken is. Deze opsomming van de verspreiding der thans bekende vindplaatsen van afzettingen uit het mesozoïsche tijdvak doet vermoeden, dat het toekomstige onderzoek het voorkomen van vormen van dezen ouderdom ook op andere eilanden aan het licht zal brengen en dat wij hier, evenals op Sumatra en Borneo, ten slotte een belangrijk deel van de oppervlakte tot het mesozoïcum zullen moeten brengen. Dat daarbij ook aan de stollingsgesteenten een rol van eenige beteekenis zal moeten worden toegekend, laat zich thans eveneens met groote waarschijnlijkheid voorspellen. Het oud-tertiair is in den oostelijken Archipel hoofdzakelijk in den vorm van kalk- en mergelgesteenten met nummulieten, orthophragminen (orbitöiden met rechthoekige mediaankamers) en alveolinen ontwikkeld; de zandsteenétage met steenkoollagen komt nog aan den Westkant van Celebes en in Z. Celebes voor, doch schijnt verder oostelijk te verdwijnen, waarschijnlijk door den overgang in de mariene faciës. Van het Z.westelijk deel van Midden-Celebes zij nog eene geplooidde formatie (het Quarles-gebergte van *Abendanon* opbouwende) vermeld van mariene tuffen, welke tot eene dikte van ruim 2000 M. zijn opgestapeld en tot het Beneden-Eoceen moeten worden gerekend. Leuciethoudende tuffen spelen in deze formatie een zeer groote rol en wel in de middenste niveaus daarvan. Na het ontstaan der eoceene (en oligoceene) lagen constateeren wij de vorming van talloze barsten en scheuren, en het optreden van krachtige schollen-bewegingen en samenpersingen, met als gevolg een steeds voortgaande verscherping der hoogteverschillen door opheffingen en inzinkingen; deze tektonische verschijnselen zien wij gepaard gaan met het te voorschijn komen van gloeiend vloeibaar materiaal, dat wij thans als eruptiefgesteente in den vorm van langgestrekte rugen of afzonderlijke vulkaanbergjes terugvinden. Zoo brengt Verbeek de eruptie der leuciet- en nefeliengesteenten aan de Westkust van Celebes in verband met het eerste ontstaan van de diepe zeestraat tusschen Celebes en Borneo, die een geleidelijk dieper wegzakende bodemstrook vormt. Andesieten en basalten, met de begeleidende tuffen en brecciën, zijn vooral op de kleinere der tegenwoordige eilanden algemeen verspreid en komen ook in verband met mioceene vormen van het strand en de ondiepe kustzone voor. Volgens *Molengraaff* en *Brouwer* zijn de eilanden van den Timor-Ceramboog gekenmerkt door grootsche overschuivingen, die in mioceene tijd ontstonden door tektonische krachten, die vanuit het diepe bekken van de Banda-Zee op den omtrek daarvan werkten, terwijl aan de buitenzijde van dezen boog de reeks Soela-eilanden-Obi-Misool

minder gecompliceerd is gebouwd en geen overschuivingstectoniek vertoont, een verschil, dat aan den bouw der sterk samengeperste en overschoven Alpenketens en hun eenvoudiger geplooid voorland herinnert. Maar ook na het mioceen zien wij, hoe de bodembewegingen in den oostelijken Archipel zich voortzetten en de snelle afwisseling van het reliëf van land en zeebodem waarschijnlijk nog steeds doen toenemen: een overtuigend bewijs van de geleidelijke oprijzing der meeste eilanden in het jongste geologisch verleden vinden wij in de terrasvormig boven elkander liggende rifkalken, waarvan de hoogste en oudste zeker tot in het plioceen (zoo niet tot in het boven-mioceen) reiken en de laagste en jongste aan de recente riffen langs de kusten aansluiten. Deze omkorsting met jonge strandvormingen ontbreekt in het algemeen slechts op de jong-vulkanische eilandjes en aan de kusten, die, langs breuklijnen, min of meer rechtlijnig afgesneden zijn. De (plioceen-plistoceene) „koraalkalkformatie” reikt volgens Verbeek op West-Ceram bijv. tot 350 M., op de Babar-eilanden tot 800 M., op Midden-Timor zelfs tot circa 1200 M. boven zee. Op andere plaatsen blijkt de recente oprijzing van het land uit de hooge ligging der kwartaire rivierterrassen in de kuststrook (bijv. bij Paloppo aan de golf van Boni). Gelijktijdig met deze schollenbewegingen zien wij op tal van punten jonge vulkanen ontstaan, wier opbouw uit de door hen uitgeworpen producten (pyroxeen-andesieten en basalten met bijbehorende tuffen enz.) hoofdzakelijk uit kwartairen tijd dateert en die een meer of minder duidelijk kegelvormige gedaante bezitten. In dit deel van den Archipel zijn zij tot 4 groepen te verenigen: *a.* de vulkanen op de kleine Soenda-eilanden, die de oostelijke verlenging van de vulkaanreeks Sumatra-Java vormen, *b.* de vulkaansche eilandjes in de Banda-zee, wier rangschikking min of meer concentrisch is met den omtrek van dit diepe zeebekken, *c.* de vulkanen van de Minahasa, de Siau- en Sangi-eilanden, zich voortzettende in de Philippijnen, *d.* de vulkaanreeks van Halmahera, loopende van den grooten Tobelo-vulkaan over Ternate en Tidore tot Makjan. Ook in Centraal-Celebes werden in den laatsten tijd de sporen van vulkanische werkzaamheid in het kwartaire tijdvak aangetoond, evenals in Zuid-Celebes.

Nieuw-Guinea. Hoewel dit eiland in de laatste 10 à 15 jaren door talrijke militaire en andere exploratietochten langzamerhand beter bekend is geworden, is onze kennis van den geologischen bouw nog hoogst onvolledig en gebrekkig, omdat het verzamelde feitenmateriaal nog te weinig verwerkt en geordend is en verreweg het grootste gedeelte van het eiland bovendien nog volkomen ononderzocht is. De voornaamste uitkomsten der achtereenvolgende expedities betreffen de topographie van Nieuw-Guinea, den loop der rivieren en den vorm der gebergten. In het volgende is getracht een korte opsomming te geven van de belangrijkste geologische gegevens, die van het Nederlandsch gedeelte van Nieuw-Guinea bekend zijn.

Vormingen, die waarschijnlijk met het van elders bekende, praecarbonische palaeozoicum in ouderdom overeenstemmen, zijn hier en daar in meer of minder duidelijke sporen aangetroffen. In het Centrale Bergland kunnen hiertoe gerekend worden schaliegesteenten zonder fossielen en van ouden habitus, en steil opgerichte mergels en zandsteenen met brachiopoden, die op devonischen ouderdom schijnen te wijzen. Als permisch is misschien de

in het Hellwiggebergte aangetroffen kalksteen te beschouwen, terwijl van het optreden van triassische lagen op Nieuw-Guinea nog niets vermeld wordt. De juraformatie is daarentegen met zekerheid gesignaleerd door *A. Wichmann* en *G. Boehm* aan de westkust van de Geelvinkbaai in den vorm van kleischalies met ammonieten; ze is zeer waarschijnlijk eveneens vertegenwoordigd in het bergland ten O. van de Etnabaai, in het stroomgebied van de Mamberamo en van andere aan de Noordkust uitmondende rivieren, blijkens de aldaar gevonden rolsteenen van ammonieten. De mogelijkheid bestaat, dat op eenige vindplaatsen de aangetroffen schaliegesteenten met kwartsgangen, wier ouderdom voorloopig niet nader te bepalen was, als metamorfe juralaagen zijn te beschouwen, die dan een niet onbelangrijk aandeel zouden nemen in den opbouw van het geheele centrale bergstelsel van Nieuw-Guinea.

Oud-tertiaire alveolinen- en nummulietenkalksteenen spelen stellig een rol van beteekenis; ze werden o.a. gevonden in de noordelijke kustgebergten ten O. van de Mamberamo, in de omgeving van de Triton- en Etna-baaien aan de Zuidkust en merkwaaardigerwijze ook op de hoogste kammen van het centrale hooggebergte. Jong-tertiaire sedimenten (zandsteenen, kleischalies en mergels) zijn eveneens bekend uit het Mamberamo-stroomgebied en van verschillende punten van de Westkust (o.a. bij Fak Fak). Recente aanslibbingen bedekken overigens op vele plaatsen de kusten en rivierdalen en verbergen den ondergrond in de geweldig uitgestrekte, moerassige laagvlakten. Hier en daar, zooals bij de Humboldtbaai aan de Noordkust, in het Arfakgebergte en op de westelijke kusteilanden verraden opgerezen jonge rifkalkterrassen een geleidelijke bodemopheffing in het jongste geologisch verleden.

Wat de op dit eiland voorkomende stollingsgesteenten betreft, bekend is de aanwezigheid van graniet in het gebied van de Angi-meeren aan de Westzijde van de Geelvinkbaai, verder van verschillende basische gesteenten in het bergland ten W. van de Humboldtbaai, van basalt in het Gautier-gebergte oostelijk van de Mamberamo, van andesiet en diabaas in het bergland ten O. van de Etna-baai. In den vorm van rolsteenen, dus in het afgerolde gesteente, dat door de rivieren uit het binnenland werd aangevoerd, zijn bijv. op het westelijk schiereiland kwartsporfieren en andesieten gevonden, in zuidwestelijk Nieuw-Guinea ook nefeliensyeniet en diabaas. Van hedendaagsche vulkanische werkzaamheid is op het eiland zelf niets bekend.

GEOLOGISCH MIJNBOUWKUNDIG GENOOTSCHAP VOOR NEDERLAND EN KOLONIËN. Zie GENOOTSCHAPPEN.

GERECHTEN. Zie RECHTSWEZEN.

GERECHTSHOF (HOOG EN HOOG MILITAIR). Zie RECHTSWEZEN.

GEREFORMEERDE KERKEN (ZENDING DER). Hun arbeidsvelden zijn: A. Java, de residentien Banjoemas, Kedoe, en de beide vorstenlanden met 7 zendingsposten, en B. het eiland Soemba met 4 zendingsposten. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

GEREFORMEERDE ZENDINGSBOND, gevestigd te Utrecht. Zijn arbeidsveld is de onderafdeelingen Palopo, Rantepao en Makale van het Gouvernement Celebes en onderhoorigheden, waar de Bond thans twee zendingsposten heeft. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

GERICKE (DR. JOHAN FRIEDRICH CARL). Duitsch taalkundige, die zich door zijne studiën over

het Javaansch zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Geboren omstreeks 1800 kwam hij in 1827 op Java, als afgevaardigde van het Ned. Bijbelgenootschap, en werd in 1832 verbonden aan het Javaansch Instituut te Soerakarta, bestemd voor de opleiding van burgerlijke ambtenaren (zie OPLEIDING VAN ADM. AMBTENAREN), waaraan hij zich echter in 1837 onttrok. In 1839 was hij met verlof in Nederland, maakte daar kennis met zijn lateren leerling en medewerker Van der Vlis, en vertrok met hem weder naar Java; in 1847 was hij echter weder, en ditmaal voor goed, in Europa teruggekeerd. Als erkenni g zijner verdiensten voor de studie der Javaansche taal, werd hij in 1843 honoris causa te Groningen tot Doctor in de letteren bevorderd. Hij overleed 15 Jan. 1857 te Dusseldorp, waarheen hij wegens zijne geschikte gezondheid zich had teruggetrokken. Hij schreef: Eerste gronden der Javaansche taal benevens Jav. leer- en leesboek, 1831 (het daarvoor hem door het Gouv. uitgekeerde honorarium van f 5000 stond hij af voor den bouw eener kerk te Soerakarta); Schoolboekje ten behoeve der Jav. jeugd 1839; Jav. tabellen; Leesboek voor de Javanen (stukken uit het O. en N. Testament) 1841; Jav. Nederl. woordenboek (uitgegev. door T. Roorda, latere uitgaven bezorgd door T. Roorda, A. C. Vreede en Dr. Gunning, 1847); voorts gaf hij uit Jav. spraak-kunst van A. D. Cornets de Groot, die verscheen als XVe deel van de Verband. v. h. Bat. Gen. v. K. en W. Batavia 1833. Ook voor de vertaling van den Bijbel in het Javaansch bewees Gericke groote diensten, waarover zie BIJBELVERTALING, bl. 428.

GERIP POETHI (MAL.). Zie URCEOLA.

GESER of **GISSER**. Eiland van ± 3 K.M.² oppervlakte, waarop de gelijknamige hoofdplaats van de onderafdeeling Oost-Ceram, Ceramlaet en Goram der assistent-residentie Ceram, gelegen aan den noordoostelijken hoek, tevens standplaats van den gezaghebber bij het Binnenl. Bestuur. Gesser is een belangrijke handelsplaats, alwaar zich vele Arabieren hebben gevestigd.

GËSI. Noordoostelijkste district (van den Soesoehoenan) van de afdeeling Sragèn, residentie Soerakarta. Het district met gelijknamige hoofdplaats, telt 5 onderdistricten, met name Gësi, Mondokan, Podjok, Djekawal en Djenar en had op 't einde van 1905 eene bevolking van 23.500 zielen, onder welke 8 Europeanen.

GETAH ADJAK. Inlandsche drogerij. Op stukjes rotan gestreken harsige stof, vermoedelijk van *Ardisia fuliginosa* Bl., Fam. *Myrsinaceae*. Middel tegen huidziekten.

GETAH DJAMOE. Zie GUTTEGOM.

GETAH KANDAI. Zie ALTINGIA.

GETAH PERTJA (GUTTA-PERCHA). Deze stof, waarmede men in Europa in 1843 bekend gemaakt werd door William Montgomerie, komt in samenstelling en in sommige eigenschappen overeen met caoutchouc. Evenals dit wordt het verkregen uit een melksap van verschillende boomen, welke voornamelijk groeien op het eiland Singapore en Malaka, op Sumatra, in de Z.- en O.-afdeeling van Borneo, op Banka en op eenige kleine eilanden in den Indischen archipel, voorts nog in Cochinchina en Cambodja. Toen men bekend werd met hare belangrijke eigenschappen, nam het gebruik weldraspoedig toe, zooals uit de volgende opgaven blijkt: in 1844 werd uit Singapore 100 Kg. uitgevoerd, in 1845 10.140, in 1846 321.840 en in 1848 reeds 720.000 Kg.

A f k o m s t. De plant, die in 1843 de gutta-percha opleverde, bleef onbekend tot in 1848, toen

het den Engelschen reiziger Thos. Lobb gelukte haar op het eiland Singapore te vinden. Gedroogde bladen bloemdragende takken van dezen boom werden gezonden aan Sir William Hooker te Kew, die de plant beschreef en haar den naam van *Isonandra Gutta* gaf. Het bleek echter spoedig, dat er een groot verschil bestaat in de kwaliteit der gutta-percha-soorten, die in den handel voorkomen, zoodat er twijfel ontstond of het handelsproduct wel steeds van denzelfden boom afkomstig zou zijn. Het is dan ook vooral door de onderzoekingen van Dr. Burck en later van Dr. P. Van Romburgh, werkelijk gebleken, dat er verscheidene boomsoorten zijn, die de gutta-percha van den handel opleveren. Alle *Sapotaceae* leveren bij de insnijding in hare basten een melkachtig sap op, dat meer of min op dat van de eigenlijke gutta-percha gelijkt, maar het zijn vooral de soorten van het geslacht *Palaquium*, zooals *Pal. oblongifolium*, *Pal. Gutta*, *Pal. borneense*, *Pal. leiocarpum* e.a., verder *Payena Leerii*, die door de inzameelaars worden geëxploiteerd. De voornaamste soorten, die men in onze bezittingen aantreft, worden aldus genoemd: 1° Njatoe balam Tembaga (*Palaquium oblongifolium* Burck) in de Padangsche Bovenlanden; 2° Njatoe balam Bringin, *Payena Leerii* en 3° Hangkang, *Palaquium leiocarpum* Boerl., op Sumatra, Banka, Malaka; andere Njatoe balam-soorten leveren producten van mindere kwaliteit op. Vele gutta-perchasoorten zijn hoogst waarschijnlijk mengsels van gutta, van verschillende boomen afkomstig.

I n z a m e l i n g. Om de getah pertja te winnen worden de boomen omgehakt; de inlanders gaan gewoonlijk ten getale van drie of vier naar het bosch, vellen de boomen, welke dik genoeg zijn, met de bijl en maken dan met een kapes ringen tot op het hout, op afstanden van drie tot vijf decimeter van elkaar. Het melksap verzamelt zich weldra in de ringen, hetwelk met een ijzeren werktuig wordt uitgeschraapt; men verkrijgt dan een product, dat met schors- en bastdeeltjes verontreinigd is. Er gaat door de ruwe wijze van inzameling zeer veel melksap verloren. Is het sap bij de thuiskomst van den inlander nog vloeibaar, zooals dit met de getah balam bringin en met hangkang het geval is, dan wordt het boven een vuur zacht verwarmd, zoodat het spoedig vast wordt. De andere soorten zijn dikker en stollen na korten tijd van zelf. Men verwijdt nu de grootere stukjes hout met de hand en kneedt de rest in warm water. In allerlei vorm wordt de getah pertja in den handel gebracht, vaak in stukken op brooden gelijkend. De quantiteit door één boom opgeleverd, verschilt zeer veel volgens de verschillende opgaven. Uit vrees dat de getah-pertja-boomen door de ruwe inlandsche wijze om de getah te winnen, zouden worden uitgeroeid, heeft Treub, na de reis van Dr. Burck, in 1883, de Regeering bewogen de cultuur van deze boomen ter hand te nemen. In Tjipetir bij Tjibadak werd in 1885 als onderdeel van 's Lands Plantentuin, een proefaanplant van verschillende soorten aangelegd onder leiding van Dr. Burck. Vroeger, reeds in 1856, had men in Banjoemas een kleinen aanplant gemaakt, welke echter vrij wel uit het oog verloren was. De proefaanplanting te Tjipetir werd in 1890 onder den dienst van het Boschwezen gebracht, maar in 1900, toen men besloot er eene groote uitbreiding aan te geven, kwam zij weder onder 's Land Plantentuin. Thans vormt zij eene afdeeling van het Departement van Landbouw enz. Was de aanplant te Tjipetir aanvankelijk aangelegd met de bedoeling om de getah-pertja-boomen tegen uitroeiing te be-

hoeden en tevens om gegevens te verzamelen omtrent de cultuur en den groei der boomen, alsmede omtrent de opbrengst bij het tappen op stam, na 1901 heeft men ook veel aandacht geschonken aan de bladproductie. Eenige jaren te voren was reeds aangetoond, dat door extractie rijkelijke hoeveelheden gutta percha uit de bladeren verkregen konden worden. Het zoo verkregen product werd echter vrij spoedig broos. In de laatste jaren van de vorige eeuw was Dr. Ledeboer te Singapore er intusschen echter in geslaagd een methode uit te werken om langs mechanischen weg een getah pertja van zeer goede hoedanigheid te bereiden. Zelfs was er toen op Boeroe reeds (Riouw en ond.) een kleine fabriek waar deze methode toegepast werd op bladeren, verkregen van in 't wild groeiende boomen. Ratio-neeler scheen het echter de getah uit bladeren van een geregelden aanplant te bereiden. Ook particulieren zagen dit in, zoodat de Ned. Gutta percha Maatschappij, die te Singapore een fabriek heeft, waar de methode van Ledeboer sinds 1901 wordt toegepast, in de nabijheid van Tjipetir eveneens in 1905 getah pertja-boomen op een tweetal perceelen is gaan aanplanten. Het Ind. Gouvernement bezit te Tjipetir een proeffabriek, waar eveneens langs mechanischen weg getah pertja uit bladeren bereid wordt, terwijl aan hangende plannen om aan die fabriek eene groote uitbreiding te geven in 1916 door een votum der 2e kamer der Staten-Generaal de bodem is ingeslagen.

Bij de mechanische bereiding uit de bladeren worden deze fijn gemalen, met warm water behandeld, waardoor zich de getah pertja afscheidt, die dan verder nog van bladresten zooveel mogelijk gezuiverd wordt.

Samenstellingen en eigenschappen. Volgens Payen bestaat zij uit drie verschillende stoffen, waaraan hij de namen gutta, albaan en fluavile gaf. De gutta heeft volgens de onderzoeken van Oudemans de samenstelling $(C_5H_8)_x$, komt dus overeen met de koolwaterstof van de caoutchouc, waarvan zij echter aanzienlijk in eigenschappen afwijkt. Het albaan en fluavile van Payen zijn later gebleken mengsels te zijn, waarin Van Romburgh, bij sommige getah-soorten kanzelzure esters van phytosterineachtige verbindingen (amyrine, lupeol enz.) kon aantoonen.

Het gehalte aan hars is zeer uiteenlopend bij de verschillende getah pertja-soorten. Bij de slechte kan het wel tot 80 % stijgen, terwijl de beste niet meer dan 12 % bevatten.

In de bladgutta komt slechts ongeveer 8 % hars voor. De gutta-percha van den handel doet zich voor als eene droge, roodachtige massa, die steeds verontreinigd en in zuiveren toestand bijna wit is. Zij is een slechte geleider van warmte en van electriciteit; door wrijven wordt zij sterk electrisch en in drogen toestand isoleert zij even goed als schellak, waarop een harer belangrijkste toepassingen berust, namelijk het omkleeden van telegraafdraden voor onderzeesche kabels. Op de gewone temperatuur is zij hard en weinig veerkrachtig, maar tusschen 50 en 60° wordt zij zoo plastisch, dat men haar kan kneden en allerlei vormen geven. In water onoplosbaar, is zij daarentegen gemakkelijk oplosbaar in benzol, chloroform en in zwavelkoolstof, vooral bij zachte verwarming.

Het zuiveren. Daartoe wordt zij machinaal in stukken gesneden, dan in warm water gedompeld en sterk gekneet om de onreinigheden af te scheiden en vervolgens in een hydraulische pers door fijn gaas geperst.

Toepassing. Hoewel het vulcaniseeren (zie CAOUTCHOUC) ook op de gutta-percha toegepast kan worden, worden de meeste voorwerpen direct uit de gezuiverde gutta-percha verkregen. Hoe groot dit aantal is, blijkt uit de verschillende voorwerpen, waarvoor Goodyear indertijd patent heeft aangevraagd, daar dit aantal minstens 180 bedraagt. Men maakt er o.m. trechters, flesschen en hevels van, verder gehoorbuizen enz., platen voor drijfriemen en schoenzolen, kunstmatige gebitten, matrijzen in de galvanoplastiek, enz. De voornaamste toepassing vindt zij bij het maken van onderzeesche telegraafkabels.

Cultuur. De getah pertja-cultuur vereischt vrij veel zorg, vooral zoolang de aanplant jong is. Men kan den boom vermeerderen door middel van marcotten, maar daar deze niet gemakkelijk slagen, verdient vermenigvuldiging door zaden de voorkeur. Men zaait deze op overdekte kweekbedden en na de jonge plantjes geleidelijk aan 't licht gewend te hebben kan men ze, zoodra ze voldoende groot zijn, in 't begin van den regentijd uitplanten op het behoorlijk ontgonnen en van plantgaten voorziene terrein. De te kiezen plantwijde is, wanneer men vooral bladproductie op het oog heeft en de boomen laag houdt, natuurlijk aanzienlijk geringer dan wanneer men hooge boomen wil cultiveren. De jonge planten hebben vaak zeer te lijden van een soort bladrollers.

GETANG (MAL.). Zie SPILANTHES.

GETEK. Zie VAARTUIGEN.

GETIJDEN, GETIJTAFELS. Zie OBSERVATORIUM en ZEE.

GEUDONG. Een zich langs de Kroëng Pasè uitstreckend landschap, van de onderafdeeling Lhø⁵ Seumawè, afdeeling Noordkust van Atjèh. De Kroëng Pasè, die hier bij lagen waterstand op vele plaatsen doorwaadbaar is, veroorzaakte door haar groot verval spoedig hevige bandjirs; de rivier is thans ingedijkt. Vroeger was ze van veel betekenis voor den afvoer van pinang, die thans met de tram vervoerd wordt. Het dichtst bevolkt is het door de Atjèh-tram van West naar Oost doorsneden Noordelijke gedeelte. Van de zee is het gescheiden door het landschap Blang Mè. Over Blang Mè en Geudong o.m. strekte zich omtrents het Mohammedaansche rijk Samoedra-Pasè uit, het middeleeuwsch handelscentrum van Noord-Sumatra, van waaruit de Islam zich in den Indischen Archipel verbreidde. De graven der oude soeltans worden aangetroffen beneden Geudong op Blang Mè's gebied.

In 1878 zond generaal Van der Heyden eene expeditie naar Geudong, waarop de oelëebalang T. Tjhi⁵ schijnbaar abdiceerde ten behoeve van zijn tweeden zoon T. Béntara Peukan, later meer bekend als T. Radja Itam, die veinsde zich te onderwerpen. Die comédie werd later nog twee maal herhaald. De laatste maal in 1891, toen T. Tjhi⁵ Lotan, die zijn inmiddels overleden vader in het bestuur was opgevolgd, zijn gezag zoogenaamd overdroeg aan zijn broer T. Radja Itam, met geen andere bedoeling dan om van het bestuur licenties los te krijgen voor den invoer van opium enz. Dat T. Radja Itam niet meer was dan een strooman, werd in 1896, toen Geudong voor het eerst sinds 1878 door een bestuursambtenaar werd bezocht, toch eindelijk begrepen. In October 1898 riep Atjèh's gouverneur Van Heutsz T. Radja Itam met diens onderhoorige hoofden op naar Lhø⁵ Seumawè. Men kwam niet, waarop onze troepen Geudong binnenrukten. Bij het volgende gevecht sneuvelde aan 's vijands zijde ook... T. Radja Itam; maar de operatiën werden met het oog op den invallenden re-

genmoesson gestaakt. Op 21 Juni 1899 werd Geudōng andermaal bezocht, en weer werd hevig verzet ondervonden, dat eerst eindigde na verovering van de hardnekkig verdedigde moskee.

In September 1903 onderwierp zich T. Tjhi² Lotan, of zooals zijn titel luidde, T. Soelōtan Iumeu Tjhi², en in December 1904 teekende hij de korte verklaring. In 1902 werd te Geudōng een kleine troepenmacht gelegerd ten behoeve van den tramaanleg. In April 1905 werd dat bivak opgeheven. De tramhalte Geudōng ligt 40 min. trammens van Lhō² Seumawè.

De bevolking beoefent den rijstbouw op sawahs en de pinangcultuur. De veestapel bestaat uit karbouwen, runderen en geiten.

Onder den oelèëbalang (T. Tjhi²) voeren over de moekims en gampōngs het bestuur: tocha peuët, tocha lapan, en tocha loengkië².

GEUMPANG. Een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjeh, waaraan toegevoegd is het verlaten landschap Langjeuë. De grootste lengte bedraagt $\pm$ 46 K.M., de gemiddelde breedte $\pm$ 23 K.M. Het grootste deel wordt ingenomen door een woest, onbewoond bergland, bestaande uit vele evenwijdige, meest N.W.—Z.O. loopende bergketens, die uitloopers zijn van den Boekit Barisan. Van verre kijkend duidt de Atjèher het vaag aan als „Goenō Hitam”, maar de bewoners spreken meest van Goenōng 44 lapèh (gebergte van 44 reeksen) om het groot aantal ketens aan te duiden. Gemiddelde kamhoogte 1800 M. De noordkam, waarin de Hadji Bon tot 2300 M. en den Peuët Sagōë tot 2800 M. reiken, vormt de grens met Pidië, tevens de waterscheiding tusschen N.O. en Z.W. kust van Atjeh. De hoofddader van het landschap is de Geumpang rivier, die ontspringt op den Peuët Sagōë, zich in het N.W. met de Tangsé rivier vereenigt en als Teunom rivier zich in den Indischen Oceaan uitstort. Deze vallei, 460 M. boven den zeespiegel gelegen, niet meer dan 8 K.M. lang en 2 à 3 K.M. breed, vormt de kern en het bewoonde gedeelte van het land. De bewoners waren oorspronkelijk Gajō's, die verdreven werden door goudzoekers uit Groot-Atjeh en Pidië. Bij het begin van den Atjehoorlog hield deze immigratie op en waarschijnlijk door cholera-epidemie werd het land geheel ontvolkt. Later werd het door zijn gunstige ligging en goede weiden de stapelplaats van den handel in karbouwen tusschen Noord- en Westkust, terwijl na de Pidië-expeditie in 1898 veel volk hierheen vluchtte, waarvan een deel terugkeerde, toen in 1907 ook hier registratie en heerendienst werden ingevoerd. De bevolking telt thans 612 zielen, waarvan 204 mannen, 188 vrouwen en 220 kinderen. De godsdienst is de Mohammedaansche. Opium wordt door mannen, vrouwen en kinderen gebruikt. In kleeding, woning-inrichting enz. komen zij het meest overeen met den Pedirees. De bevolking leeft voornamelijk van rijstbouw op de sawahs van de vallei, die een product oplevert van uitnemende kwaliteit. De vallei bestaat uit een dikke, vruchtbare kleilaag, en wordt door talrijke rivieren en beekjes doorsneden. Irrigatie is daardoor gemakkelijk en de sawahs zijn zoo talrijk, dat slechts $\frac{1}{3}$ voor rijstbouw gebruikt wordt, terwijl de rest dient als weideplaats voor zoo tamme als verwilderde karbouwen. Vele tweede gewassen en vruchten worden geteeld voor eigen gebruik, terwijl een weinig idjoek en arensuiker worden uitgevoerd. Na den oogst trekken de mannen, soms meerdere weken, door de wouden van het humusrijke gebergte om rotan, getah en damar in te

zamelen, en tevens door middel van valboomen jacht te maken op olifanten en rhinocerossen voor het ivoor en op den neushoorn. In 1911 bedroeg de uitvoer van de beste soort rotan reeds 20.000 K.G. De veestapel bestaat uitsluitend uit karbouwen. De rivieren zijn rijk aan visch, vooral aan paling en keureuling, een karpersoort. Slechts twee wegen verbinden het land met de buitenwereld. Die langs de Geumpang en Tangsé naar Pidië is het belangrijkste en wordt ook gebruikt om het bivak der maréchausse's te Geumpang middels olifanten van vivres te voorzien. In 1907 had de bezetting plaats. Den 29en Juli 1911 werd de Korte Verklaring door het landschapshoofd geteekend en beëdigd.

Literatuur. Mededeelingen v. h. Encyclopaedisch Bureau. Afl. III.

GEUREUNG BODAS (SOEND.). Zie CISSAMPELOS.

GEVANGENIS. Zie STRAFSTELSEL.

GEWAPENDE POLITIE. Zie POLITIE.

GEWESTELIJK BESTUUR. Zie BESTUUR.

GEWESTELIJKE VAARTUIGEN. Zie GOUVERNEMENTS-MARINE EN GEWESTELIJKE VAARTUIGEN.

GEWICHTEN. Zie MATEN EN GEWICHTEN.

GEWOONTERECHT. Zie ADATRECHT.

GEY VAN PITTIUS (ADRIAAN RUDOLPH WILLEM). Geboren 13 Aug. 1838 te 's-Gravenhage, legde hij 1857 het officiers-examen af voor het wapen der artillerie, en vertrok naar Indië, waar hij spoedig bij het deelnemen aan de expeditie tegen Palembang uitblonk. In 1859 werd hij benoemd tot lsten luit., in 1866 tot kapitein; in dien rang was hij langen tijd werkzaam aan het Dep. van oorlog, totdat hij in 1873 benoemd werd tot kapitein-adjudant van den kommandant van het leger. Later bij den generalen staf overgeplaatst werd Gey Van Pittius in 1875 benoemd tot majoor en geplaatst bij het hoofdbureau van dien staf; in 1878 overgeplaatst als chef van den staf in Atjeh, nam hij deel aan de krijgsochtten tegen de XXII en XXVI Moekims (1878—1879) en werd in April 1880 bij keuze luit. kcl. Gedurende een tweejarig verlof in Nederland tot kolonel (1884) en adjudant in buit. dienst des Konings benoemd, werd hij bij zijne terugkomst in Indië chef van den generalen staf, sedert 1887 als Generaal-majoor, terwijl hij 2 Febr. 1893 tot Luit.-gen., kommandant van het leger benoemd werd. In die betrekking bereide hij de expeditie tegen Lombok voor en had een belangrijk aandeel in de leiding dier expeditie te Batavia. Na zijn ontslag uit den dienst, 2 Mei 1895, vestigde Gey Van Pittius zich te 's-Gravenhage, waar hij reeds 16 Januari 1896 overleed.

GEZAGHEBBER. Kwam het ook in vroeger jaren wel voor, dat ter aanvulling van de krachten van het binnenl. bestuur particulieren met bestuursfunctiën werden belast in afgelegen streken en alsdan civiel-gezaghebber werden genoemd (b.v. Ind.Stb. 1872 no. 73 ten derde, 1885 no. 39 IV), eerst in de twintigste eeuw en met name sinds 1907 heeft het instituut der (civiel-)gezaghebbers een zelfstandige betekenis gekregen, naast dat der met het civiel bestuur over een afdeeling of een onderafdeeling belaste officieren, die eveneens civiel-gezaghebber werden genoemd (zie BESTUUR EN CIVIEL-GEZAGHEBBER). Placht men de thans bedoelde gezaghebbers van de militaire civiel-gezaghebbers te onderscheiden door ze aan te duiden als „civiele gezaghebbers op de bij Ind.Stb. 1908 no. 72 aangegeven inkomsten” of zelfs als „burgerlijk civiel gezaghebber” (Ind. Stb. 1912 no. 305 bl. 1), sinds Ind. Stb. 1914 no. 503 heb-

ten ze „gezaghebber bij het binnenlandsch bestuur”.

Eenerzijds het tekort aan bestuursambtenaren, anderzijds de vermeende eenvoudigheid van bestuursfunctien in eenzame streken, deed besluiten, allerhand particulieren, die geschiktheid schenen te beloven (een oud-planter, een oud-militair, een oud-hulpprediker; enz.), als gezaghebber ter beschikking te stellen van de hoofden v. gew. best.; in later tijd ook uit Holland daartoe uitgezonden personen, of „pro memorie” gevoerde officieren. Hun positie en kostuum werden geregeld in 1904 en 1908; aanwijzing van adspirant-civiel-gezaghebbers kwam voor sinds 1911. Bij de vernieuwde administratieve indeeling van de gewesten der buitenbez. werden hetzij bepaalde ressorten aan gezaghebbers toegewezen, hetzij controleursposten in aanmerking gebracht voor tijdelijke bezetting door gezaghebbers; wie eens gezaghebber-fungeerend controleur is geweest, blijft persoonlijk dien titel voeren, ook als hij later op een standplaats komt, die geen controleurspost is. Tijdelijk gezaghebber heet hij, wiens ambt op een bij tijdelijken maatregel ingevoerde indeeling steunt. Voor Java en Madoera heeft men gezaghebbers slechts op de Karimoen-Djawa-eilanden en Bawean; op de buitenbez. soms voor een afdeeling, meestal voor een onderafdeeling, soms ook als aan een ambtenaar b. b. (of officier) toegevoegd helper.

In de plannen tot reorganisatie van het bestuurswezen (zie BESTUUR aan het slot) werd het instituut der gezaghebbers losgemaakt van zijn eersten grond, het tekort aan bestuursambtenaren (zie nog Ind. Stb. 1914 no. 480 en 595 enz.), en blijvend gemaakt voor de uitoefening van gezag in eenzame streken. Het besef, dat ook daar echter — beter: juist daar — kennis en beleid van het hoogste gewicht zijn, deed tevens besluiten, een eenvoudige opleiding voor hen in te voeren. Afgescheiden van de genoemde reorganisatieplannen is nu in 1914 voor de positie en de opleiding van gezaghebbers een voorziening getroffen (Ird. Stb. 1914 n° 502). Zoowel in Indië als in Nederland zullen candidaat-gezaghebbers worden aangewezen; aan de tevens voor hoogere vorming van inlandsche ambtenaren bestemde bestuurschool te Weltevreden (Oct. 1914) zullen deze candidaat-gezaghebbers een leergang van twee jaar volgen, waarna zij eerst hulp-gezaghebber en vervolgens (na een practischen leertijd van omstreeks twee jaar) gezaghebber kunnen worden. Hoe men hen, die een tijdlang bevestigd als gezaghebber gediend hebben, dan verder kan doen opklimmen, is een nog onopgeloste moeilijkheid.

GEZAG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

GEZONDHEIDSETABLISSEMENTEN (SANATORIA). Wanneer men hieronder wenschte te verstaan: gelegenheden voor verblijf van zieke of herstellende personen op plaatsen, wier geografische ligging en klimaat, op grond van uitgebreide climatologische waarnemingen, geschikt geoordeeld mogen worden om een heilzamen invloed te kunnen uitoefenen op den toestand van lijders aan bepaaldelijk aangewezen ziekten, en waar die lijders voldoende geneeskundige hulp kunnen vinden, dan moet worden erkend, dat onze koloniën bijzonder arm zijn aan sanatoria. De climatologie toch is een wetenschap, die tot nog toe in onze koloniën weinig of geen beoefenaars vond. Wel treft men in het Tijdschrift ter bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Nederl.-Indië een aantal zoogenaamde geneeskundige plaatsbeschrijvingen aan, doch deze zijn over het

algemeen onvoldoende om als leidraad voor het oprichten van sanatoria te kunnen dienen. Toch zijn er op Java, zoowel als op Sumatra, een aantal plaatsen, waarheen lijders aan verschillende ziekten, hetzij op eigen gezag, hetzij op advies hunner geneesheeren, zich begeven om verbetering of herstel van hunne gezondheid te zoeken. Alleen omtrent de voornaamste volgen hieronder eenige bijzonderheden.

Preanger Regentschappen.

Afdeeling Soekaboemi. In Soekaboemi ligt het gezondheidsetablissement Selabatoe, gesticht door Dr. van Tijn, die jarenlang aan het hoofd stond; thans is dit in handen eener maatschappij. Soekaboemi zelf ligt 600 M. boven de zee, de gemiddelde temperatuur is 23,31° C., de gemiddelde temperatuur-schommeling 10,58° C., de regenval 3100 m.M. Aan Selabatoe verbonden is de inrichting Selabintana, die $\pm$ 300 M. hooger ligt.

In de *afd. Tjandjoer* ligt het sanatorium Sindanglaja, 1084 M. boven de zee, op de oostelijke helling van den Gedeh. De temp. schommelt er tusschen 50 en 75° F., de regenval bedraagt 4230 m.M. De regentijd, van December tot April, is tevens de warmste. Rijp- en hagelvorming komen er niet voor, de nachten zijn koud, de dauwvorming niet sterk. Het klimaat is volgens Dr. van Beuningen geschikt voor lijders aan beri-beri, malaria, bloedarmoede, overprikkeling van het zenuwstelsel en longtuberculose, maar ongeschikt voor lijders aan buikziekten.

In de *afd. Bandoeng* ligt het militaire herstellingsoord Tjimahi, op het hoogplateau der Preanger-Regentschappen, 760 M. boven de zee, van alle zijden door hooge bergtoppen omringd. De gemiddelde temperatuur is er 23,18° C., de gemiddelde temperatuurschommeling 7,66° C., de regenval 2713 m.M., de relatieve vochtigheid 81,5 %. De ochtenden zijn er bijzonder koud, hetgeen aanleiding geeft tot sterke dauwvorming. Tjimahi wordt geschikt geacht als herstellingsoord voor lijders aan malaria, bloedarmoede en beri-beri, ongeschikt voor buiklijders, reumatieklidjers en voor lijders aan ziekten der ademhalingsorganen.

Op de hoofdplaats Bandoeng bevindt zich het gezondheidsetablissement Langansari. Bandoeng ligt 714 M. boven de zee, de gemiddelde temperatuur bedroeg in 1891—92 22,64° C., de gemiddelde temperatuurschommeling 11,78° C., de regenval 2440 m.M. Meestal is de laatste veel geringer, gemiddeld 1815 m.M. De relatieve vochtigheid was er in dat jaar 75,8 %. Volgens Dr. Deije is de ochtendtemp. 20° C., de middagtemp. 26° C., de avondtemp. 22° C., de relatieve vochtigheid 70—77 %. De uiterste temperaturen waren in 1892 34,6° C. en 14,8° C., gewoonlijk bedragen die 30° en 16,5° C. Evenals te Tjimahi zijn de ochtenden er koud, bestaat er sterke dauwvorming, en daalt er tusschen 5 en 8 uur 's morgens een zware mist van de bergen neer. De nachten zijn er vochtig. Bandoeng zou geschikt zijn voor lijders aan hartziekten, bloedarmoede, en ook voor buikziekten, indien er doelmatig gehandeld wordt, ofschoon deze laatste meening door velen niet wordt gedeeld.

In de *afd. Limbangan* ligt, 710 M. boven de zee, de als gezondheidsoord bekende hoofdplaats Garoet, in een dal, dat aan de Z.O. zijde, tusschen Tjikorai en Galoenggoeng, open, en overigens geheel door vulkanen ingesloten is. Volgens waarnemingen in 1892 gedaan, bedroeg de gemiddelde temp. er 21,95° C., de gemiddelde temp. schommeling 10,83° C. en de regenval 2477 m.M. Gemiddeld zou de regenval er echter slechts 2048 m.M. bedragen. Gedurende den

Oostmoesson heerschen er sterke Z.O. winden. Garoet zou in droogte alle andere plaatsen in de Preanger overtreffen. Maart en October zijn er de warmste maanden, Juni de koudste maand. De ochtenden en nachten zijn er in den drogen moesson soms zeer koud, met matige dauwvorming. Het klimaat van Garoet wordt aanbevolen voor lijdens aan hartziekten, malaria, leveraandoeningen, bloedarmoede en chronische darmcatarrhen. Ook voor reumatisme, waarbij de warme baden van Tjipanas, onder Trogong, op 6 K.M. afstand van Garoet, de behandeling ondersteunen. Ongunstig werkt het klimaat van Garoet op lijdens aan ziekten der ademhalingsorganen.

In de *residence Pasoeoean*, ligt, in de afdeeling van dien naam, Tosari, met zijn zeer bekend sanatorium, 1777 M. boven de zee. De gemiddelde temperatuur is 17° C., de gemiddelde temp. schommeling 8° C., de gemiddelde regenval 1872 m.M. Het merkwaardigste van Tosari is zijn buitengewoon droge aschgrond, en zijn gelijkmatige lage temperatuur. Volgens J. H. F. Kohlbrugge genezen daar 98 % van de ernstigste malariaziekten, en is er geen enkele andere plaats, die op gelijke resultaten voor de genezing van buiklijders kan wijzen. Ook leverziekten, en ziekten der ademhalingsorganen zouden er volgens dien oud-geneesheer van Tosari uitstekend genezen. Lijders aan hartziekten, en aan reumatische aandoeningen moeten er niet heen gaan. Ook vele zenuwzieken verdragen het klimaat van Tosari niet.

Op Sumatra zijn als plaatsen, waarheen zich dikwijls zieken begeven voor herstel hunner gezondheid, bekend: het in de Padangsche bovenlanden gelegen Pajokoemboeh, 497 M. boven de zee, met een regenval van 2850 m.M.; verder Padang Pandjang, 780 M. boven de zee, met een regenval van 4000 m.M., en Fort de Kock, 927 M. boven de zee, met een regenval van 2550 m.M. De gemiddelde temperatuur is te Fort de Kock 21° C., te Padang Pandjang 20—22° C. Betrouwbare gegevens omtrent de ziekten, die op genoemde plaatsen zekerder en spoediger genezen dan elders, ontbreken.

Literatuur. J. L. van Gennep, De wenschelijkheid tot exploit. van de hoogvl. van het Janggeb. in Oost-Java (Ind. Gids 1896, I. 611). — J. H. F. Kohlbrugge, Rapp. betr. een geneesk. topogr. en voorbereidend climatol. onderzoek van de hoogvlakte van het Janggeb. Bat. 1897. — Dez., geogr. beschr. van het Janggeb. (Argopoero) op Java (T. Aard. Gen. 1897, 695). — J. L. van Gennep, Opmerkingen naar aanl. van het voorafgaande opstel (T. Aard. Ged. 1899, 259). — J. H. F. Kohlbrugge, Sanatoria in Ned. Indië (Versl. Ind. Gen. 1899, 243). — I. Groneman, Nogmaals de Jang-hoogvlakte (T. Aard. Gen. 1900, 653). — J. F. Niermeyer, Over klimaat en plantengroei van den Jang, (T. Aard. Gen. 1900, 798). — I. Groneman, De plantengroei van den Jang (T. Aard. Gen. 1901, 409). — J. H. F. Kohlbrugge, Bronnen en badpl. in N. I. die tot herstel van gezondh. door Inl. en Eur. worden gebruikt (Ind. Gids 1901, 883).

GEZONDHEIDSLER (HYGIËNE). Er is wel eens beweerd, dat er geene afzonderlijke leer om de gezondheid in het heete klimaat te bewaren bestaat, omdat de algemeene regelen dier leer ook dáár van toepassing zijn. Ofschoon deze meening niet geheel en al als onjuist kan worden aangemerkt, zijn echter de omstandigheden, waaronder de mensch in het heete klimaat leeft, zoo geheel verschillend van die in de gematigde luchtstreek, dat er wel degelijk sprake kan zijn van een afzonderlijke gezondheidsleer voor de heete luchtstreek. En in die heete lucht-

streek neemt de Oost-Indische archipel eene afzonderlijke en belangrijke plaats in.

Wat den gezondheidstoestand der bevolking van dien archipel betreft, en de maatregelen, noodig om de gezondheid te bewaren, moet onderscheid worden gemaakt tusschen Aziaten en Europeanen. De kleurlingen nemen bij deze beschouwingen een plaats tusschen deze beiden in, maar naderen in het algemeen, omdat zij inboorlingen zijn, meer tot de eersten.

Hoe wenschelijk het ook zou zijn, dat door Aziaten (waaronder tevens de Chinezen kunnen gerekend worden) persoonlijke voorzorgen tot behoud hunner gezondheid werden genomen, zoo is daarvan evenwel weinig sprake, omdat bijgeloof en onkunde onder hen dermate heerschen, dat het thans nog niet mogelijk is hun goede begrippen omtrent gezondheidsleer bij te brengen.

De mogelijkheid om hygiënische maatregelen en kennis der gezondheidsleer bij de inlanders ingang te doen vinden, is meermalen besproken. Zelfs werd reeds jaren geleden aan den Off. v. Gez. N. P. Van der Stok opgedragen een leerboek der gezondheidsleer voor inlanders samen te stellen, dat in het Javaansch, Maleisch en Soendaneesch zou vertaald worden. Het manuscript, in het Nederlandsch, berust nog in de Gouvernementsarchieven, en is nooit uitgegeven.

In de Mohammedaansche rechtsboeken zijn vele voorschriften gegeven, die zooals door Van der Stok in een redevoering, gehouden op het Congres voor hygiëne en demographie te 's-Gravenhage in 1884 (Gen. Tijdschr. v. N.-I. XXV, blz. 156), werd opgemerkt, als bouwstoffen zouden kunnen worden gebruikt voor een gezondheidsleer der inlanders. De spijsen, die volgens de Mohammedaansche wet als onrein moeten worden aangemerkt, zijn in den regel ook weinig gezonde spijsen. Het onderhouden der gezondheid wordt zeer bepaald aanbevolen. Baden en wasschen van het lichaam wordt, als godsdienstige handeling, in bijzonderheden voorgeschreven, zoo b.v. het wasschen van den anus, na defaecatie, met water, of, als dat ontbreekt, met zand, het spoelen van den mond, het gebruik van tandenstokers, wasschingen tusschen de teenen, het baden naar bepaalde regelen, zoodat het minstens een kwartier duurt enz. En die reiniging is onder zoovele verschillende omstandigheden, als godsdienstig gebruik, noodig, dat daardoor vanzelf goede gevolgen voor de gezondheid ontstaan. Zeer nuttig is o.a. ook de bepaling, dat water, dat door de zon warm is geworden, als onrein moet worden beschouwd, omdat in het heete klimaat het water zoo spoedig door ontwikkeling van lagere organismen bederft. In rivieren mag geen vuilnis worden geworpen; wijn en alkohol zijn verboden. Al deze en vele andere bepalingen en voorschriften uit den Mohammedaanschen godsdienst, die, zooals reeds werd opgemerkt, zouden gebruikt kunnen worden als grondslagen voor eene hygiëne voor inlanders, worden echter evenmin stipt opgevolgd als nog vele andere wetten, door het Mohammedaansche geloof voorgeschreven. Bovendien zijn vele inlanders geen Mohammedanen.

Zoodra meerdere ontwikkeling onder de inlanders haren invloed zal hebben doen gevoelen, zullen ook hygiënische voorschriften met grooter kans op naleving kunnen gegeven worden.

De hygiënische maatregelen, die in het belang der geheele bevolking moeten genomen worden, behoeven voornamelijk uit te gaan van de Regeering, zoowel van de algemeene als van de plaatselijke

(gezondheids-commissiën), terwijl op groote ondernemingen, veel goeds kan verricht worden door eigenaren of beheerders, zooals dit b.v. het geval is in Deli.

De zorg, die de overheid voor de gezondheid der inwoners draagt, bestaat in de eerste plaats in het afweren van epidemiën, zoo door het tegengaan van het binnenkomen van besmettelijke ziekten van buitenslands (zie QUARANTAINÉ) als door het tegengaan van besmettelijke ziekten reeds binnenslands ontstaan (zie EPIDEMIËN). In de tweede plaats in maatregelen dienende om de algemeene hygienische condities, waaronder de bevolking leeft, te verbeteren en aldus ook de kansen voor het uitbreken of zich uitbreiden van epidemiën te verminderen: de z.g. assainering van het land. Deze laatste maatregelen bestaan in het uitvoeren van bepaalde openbare werken, de zorg voor goed drinkwater, de behoorlijke afvoer van faecaliën, de rioleering, het in acht nemen, bij het oprichten van gebouwen die tot huisvesting van vele personen te gelijkertijd moeten dienen, zooals ziekenhuizen, gevangenissen, kazernen enz., van de regelen door de algemeene gezondheidsleer aangegeven. Aan het Dept. der Burgerlijke Openbare Werken te Batavia is sinds 1915 een afd. „Assainering” opgericht, speciaal met het oog op de werkzaamheden der Regeering in laatstbedoelde richting: die werkzaamheden hebben niet plaats alsvorens de Hoofdinspecteur van den Burg. Geneesk. dienst advies heeft uitgebracht. Zie ock GENEESKUNDIGE DIENST, blz. 763.

De maatregelen, die genomen kunnen worden, om het heerschen van Malaria zooveel mogelijk tegen te gaan, hebben ten doel de voorwaarden voor de ontwikkeling der muskietenlarven zoo slecht mogelijk te maken. En daar de anopheles haar eieren alleen legt op stilstaand, of nagenoeg stilstaand, water, ligt het voor de hand, dat er gezorgd moet worden, dat er nergens zoodanig water aanwezig is. Men kan volgens Ronald Ross deze maatregelen verdeelen in zoogen. groote en kleine. Tot de groote maatregelen wordt gerekend de drainage van den bodem op groote schaal (het droogleggen van moerassen, het verleggen van rivierbeddingen, het afgraven van oevers van rivieren of kanalen enz.). Het heramen en in plan brengen van zoodanige maatregelen, alsmede de zorg voor de uitvoering, is natuurlijk regeeringstaak. Door Malcolm Watson is er op gewezen, dat het in vele gevallen niet noodzakelijk is om geheele landstreken te draineeren, maar dat men reeds zeer goede resultaten verkrijgt ten opzichte van de malariabestrijding, als wordt zorg gedragen, dat rondom een bewoonde plaats hetzij stad, dorp of onderneming, de bodem over een uitgestrektheid van een cirkel met een straal van 500 M. goed gedraineerd is. Verder behoort al het struikgewas, dat het te draineeren land bedekt, te worden verwijderd, en mogen gras en onkruid slechts een voet hoog worden. Bovendien moet men bij den bouw van woningen zoover mogelijk, maar minstens 500 M., van grootere moerassen en den boschrand verwijderd blijven.

De groote maatregelen zijn echter niet alleen in staat het voorkomen van malaria tegen te gaan. Steeds zullen de zoogen. kleine maatregelen ook moeten worden toegepast. Vooral in den regentijd b.v. zal men niet kunnen beletten, dat, ondanks een goede drainage van den bodem, zich plaatselijk kleine plassen of poelen vormen, geschikt voor broedplaatsen van Anopheles. Zulke plassen en poelen

moeten worden dichtgegooid, of overgoten met olie, waartoe geschikt zijn petroleum, saprol, zware machine-olie, residu etc. Het laagje olie, dat de oppervlakte van het stilstaande water bedekt, maakt dat de daarin aanwezige larven door gebrek aan zuurstof afsterven. Daar olie in de tropen spoedig verdampt, zal zoodanige overgieting eenmaal per week moeten worden herhaald. Inplaats van olie wordt in Panama gebruik gemaakt van een zoogenaamd larvicide, dat goedkoop is, en goede resultaten geeft. Voor de bereiding van dit larvicide wordt ruw carbolzuur, met een gehalte van 15 % phenol, tot 100° C. verhit, waarna daaraan wordt toegevoegd fijn verdeeld hars, en, als dit is opgelost, bijtende soda. Het beste resultaat werd verkregen als 300 gallons ruw carbolzuur, 200 pond hars en 300 pond bijtende soda werden gebruikt. Bij groote plassen, die technisch niet gemakkelijk met olie te bedekken zijn, bewijst dit middel zeer goede diensten, daar het zich van zelf met het water mengt. In stilstaande hoeveelheden water, die niet met olie of andere larvendoodende middelen verontreinigd mogen worden (b.v. mandibakken, eendenkommen), kan men kleine dieren brengen, die de larven opeten. Zeer geschikt voor dat doel zijn de notonecten of rugzwemmers. Ook larvenetende visschen, b.v. de Girardinus, die ook op Java voorkomt, kunnen goede diensten bewijzen. Streng moet er ook op worden toegezien, dat in de onmiddellijke nabijheid eener woning in bakken, potten, ledige flesschen en blikjes geen water staat (zie verder het art. MALARIA).

Bij het overwegen van maatregelen, die genomen moeten worden om het voorkomen van pest tegen te gaan, dient in de allereerste plaats rekening te worden gehouden met het goed vastgestelde feit, dat aan iedere pest-epidemie onder de menschen een epidemie aan pest onder de ratten voorafgaat, en deze ziekte in hoofdzaak van de rat op den mensch wordt overgebracht door de rattenvloot (zie bij het artikel PEST). Ratten moeten dus met de grootste gestrengheid worden geweerd. De bepalingen op de Quarantaine (zie aldaar) voorzien in het gevaar, dat dreigt voor invoer der ziekte in onze koloniën van buiten af, of, voor het geval er besmette havenplaatsen in onze koloniën zelf voorkomen, voor overbrenging der ziekte van de eene havenplaats naar de andere. Vooral in de havenplaatsen zal men zich steeds op de hoogte dienen te houden van den gezondheidstoestand der aanwezige rattenbevolking, om niet plotseling geplaast te worden voor het feit, dat onder deze een pest-epidemie is uitgebroken, maar ten allen tijde, bij het vaststellen eener meer dan gewone sterfte onder de ratten, zoodanige maatregelen te kunnen nemen, dat een overgang der ziekte op de menschelijke bevolking kan worden voorkomen. Voor stad en dorp, voor huis en erf geldt als het beste middel ter bestrijding der rattenplaag, en daarmede als voorbehoedmiddel tegen het uitbreken der pest, de pijnlijkste zorg voor reinheid in den meest uitgebreiden zin, zoodat den ratten, die leven van den afval der huishouding, de middelen voor hun voortbestaan ontbreken. Bovendien moet worden zorg gedragen, dat de graanpakhuizen en rijstgoedangs zoodanig zijn ingericht, dat de ratten er niet in kunnen komen, en de woningen in zoodanigen staat worden gehouden, dat geen rat er een schuilplaats vinden kan. Zeer terecht wordt in verbetering der woning van den inlander het zwaartepunt gelegd van den strijd, die op het oogenblik op Java tegen de aldaar heerschende pest wordt gevoerd. Bij de onderzoekingen van

den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst in de door pest geteisterde streken, bleek toch maar al te dikwerf, dat aan pest gestorven ratten gevonden werden in de holle bamboes, voor den bouw der woningen gebezigd, ja zelfs in de holle bamboes, waaruit de voor slaapplaats dienende bale-bale was samengesteld. In de verslagen van genoemden dienst zijn talrijke hoogst belangrijke waarnemingen over dit onderwerp te vinden.

Om het uitbreken van beri-beri-epidemieën te voorkomen, zal moeten worden rekening gehouden met het tegenwoordig door de hygiënisten van nagevoel alle koloniserende mogendheden als juist erkende standpunt met betrekking tot de aetiologie dezer ziekte, n.l. dat zij moet worden beschouwd als een ziekte der rijsteters, en veroorzaakt, of althans in de hand gewerkt wordt, door langdurig voortgezette, eenzijdige voeding met geheel afgewerkte rijst (zie het artikel BERI-BERI).

Bij het optreden van cholera, spelen in den strijd tegen de verspreiding dezer ziekte de preventieve inenting met het zoogen. cholera-vaccin, bestaande uit gedooide cholera-bacillen, ook in onze koloniën een belangrijke rol.

De preventieve inenting met typhus-vaccin als voorbehoedmiddel tegen typhus worden er evenzeer toegepast, terwijl tegen pokken op zeer ruime schaal de bevolking wordt ingeënt met animale pokstof. Genoemde vaccins worden, evenals de animale pokstof, bereid in 's Lands Koepokinrichting te Weltevreden (zie het artikel VACCINE).

De Regeering behoort te zorgen, dat er behoorlijke gelegenheden bestaan tot afzondering van hen, die lijden aan z.g. besmettelijke ziekten, waaronder ook lepra en framboesia gerekend moeten worden. De noodzakelijkheid van goed drinkwater is door de Regeering reeds lang erkend, en op vele plaatsen voorzien daarin Artesische putten. Waar die niet bestaan, is het voor grootere plaatsen noodzakelijk behoorlijke waterleidingen aan te leggen, terwijl voor kleinere plaatsen of voor enkele huizen maatregelen moeten worden genomen om in de behoefte aan drinkwater te voorzien, die rekening houden met de plaatselijke omstandigheden (zie verder het artikel DRINKWATER).

Dat het maken en onderhouden van goede wegen en openbare werken veel kan bijdragen om den algemeenen gezondheidstoestand te verbeteren of goed te doen blijven, heeft wel geen nader betoog.

Ziekenhuizen, kazernen, gevangenissen en dergelijke inrichtingen, waarin vele personen bij elkaar verblijf houden, moeten aan de eischen der algemeene gezondheidsleer voldoen; bovendien moet bij hun bouw rekening worden gehouden met de bijzondere eischen, die land en klimaat medebrengen. In het algemeen kan men zeggen, dat voor zulke gebouwen, evenals voor alle bewoonde huizen in Indië, de hoofdzaak is het dak. Het dak moet beschutten tegen regen en zonneschijn. Van de verschillende materialen, die voor dakbedekking worden gebezigd, is het van belang die te kiezen, welke het geringste verschil in temperatuur gedurende den dag en den nacht doen ontstaan. Daartoe komen, volgens de onderzoekingen van Radersma (Gen. Tijdschr. v. N.-I. XXXIII, 596) het meest in aanmerking k a d j a n g, a t a p, p a n n e n e n s i r a p p e n, waarbij een niet te groote helling van het dak aanbeveling verdient. Het aanbrengen van een plafond is zeer goed. Tusschen de stijlen (van steen, hout, ijzer, bamboe enz.) waarop het dak steunt, worden muren aangebracht, waarvan het materiaal verschilt, naar-

mate van het doel, waartoe het gebouw zal worden gebezigd. In elk geval behoort in ieder lokaal goede luchtverversching te kunnen plaats vinden. Voor ziekenhuizen zou het zeker zeer aan te bevelen zijn de stijlen enz., om het zoo eens te noemen het geraamte van het gebouw, te vervaardigen van ijzer, en de omwandelingen van goedkoop en licht materiaal, dat gemakkelijk vernieuwd kan worden, wanneer het oude wordt verbrand. De eischen voor hospitalen van permanenten aard zijn o.a. beschreven door Van der Elst en Walland (Gen. Tijdschr. v. N.-I. XIX. 157), door De Vos (Indische bouw-hygiëne, 1892, blz. 148), en in verschillende opstellen in het Tijdschrift der Afd. Ned.-Indië van het Koninkl. Instituut van Ingenieurs. Die eischen kunnen hier niet alle worden opgegeven, maar betreffen, behalve het reeds gezegde, vooral behoorlijken waterafvoer, reinheid en gemakkelijke desinfectie, benevens ruimte en ventilatie. Bij het bespreken der woningen in het algemeen komen vanzelf nog eenige onderwerpen in aanmerking, die ook op deze gebouwen van toepassing zijn.

De afvoer van faecaliën, in ruimen zin, laat in het algemeen in geheel Ned.-Indië alles te wenschen over. Het behoeft wel nauwelijks betoog, dat de algemeene gezondheidstoestand belangrijk zou verbeteren, indien deze zaak goed geregeld werd, waardoor tevens een belangrijke factor in de verontreiniging van kanalen en rivieren zou worden weggenomen.

Aan de chemisch-pharmaceutische afdeling van het geneeskundig laboratorium van den Burg. Geneesk. Dienst (zie blz. 763 hiervoren) en aan het scheikundig laboratorium van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel te Buitenzorg bestaat gelegenheid tot het doen keuren van levensmiddelen. Verder stelde de Regeering eene Commissie in, wier taak o.a. omvat eischen te ontwerpen, waaraan ten verkoop aangeboden voedingsmiddelen behooren te voldoen. Eindelijk zijn in sommige gemeenten ook plaatselijke regelingen van overheidswege getroffen ten aanzien van den verkoop van voedingsmiddelen en wordt op dien verkoop van gemeentewege controle uitgeoefend.

Wenschelijk zou wellicht alsnog zijn, dat door de Regeering bepalingen werden gemaakt op den verkoop van vergiftige stoffen, die thans al te gemakkelijk op p a s s e r ' s enz. verkrijgbaar zijn.

De persoonlijke maatregelen om de gezondheid te bewaren vallen hoofdzakelijk slechts binnen het bereik van Europeanen, die echter verstandig handelen, wanneer zij zooveel mogelijk de toepassing dezer maatregelen ook door inlanders in de hand werken. Zonder in nadere bijzonderheden te treden over den invloed, dien het land en het klimaat, zoowel als de Indische maatschappij, op den gezondheidstoestand uitoefenen, worden hier de voornaamste maatregelen om de gezondheid te bewaren opgesomd.

Als woonplaats zijn de hoog gelegen streken te verkiezen. In het algemeen kan gezegd worden, dat de laag gelegen plaatsen, dus de kustplaatsen, ongezonder zijn dan die, welke meer in het binnenland en hooger gelegen zijn. Uit een statistiek over dertig jaren blijkt, dat percentgewijze in de kustplaatsen bijna tweemaal zooveel personen sterven als in de plaatsen binnen 's lands gelegen.

Als men de vrije keus heeft, is het wenschelijk, dat de woning gelegen zij in een hoog, zandachtig terrein, of op een grind- of rotsbodem. Ook bouwland (behalve rijstlanden) is meestal gezond. De

nabijheid van stilstaand water, van s a w a h's, van kerkhoven, van dicht ineen gegroeid laag hout en van langzaam stroomende rivieren is nadeelig. Boschgrond mag niet binnen een jaar, nadat de boomen gekapt zijn en het terrein is schoon gemaakt, bebouwd worden.

Wat het hoofdgebouw betreft, is het wenschelijk, dat de voor- en achterzijde van het huis zooveel mogelijk naar noord en zuid zijn gericht, omdat de zon dan in alle kamers kan schijnen, en de land- en zee-winden door het huis kunnen geleid worden. De inwerking der zonnestralen is noodig, maar mag niet zoo lang plaats vinden, dat de kamers te warm worden. In steenen huizen mag de zon langer schijnen dan in die van hout of van bamboe, welke daarom een breed afdak of galerijen moeten hebben. De slaapkamers kieze men aan de oostzijde van het huis. Glazen ramen zijn meestal niet noodig, jaloeziën wel. In bergstreken, waar de nachten soms zeer koel kunnen zijn en koude winden kunnen waaien, is echter het aanbrengen van glazen ramen noodig. De jaloeziën moeten van ongeveer 8 à 9 uur 's morgens, tot 4 à 5 uur des namiddags gesloten blijven. Alle kamers, die licht en lucht uit de tweede hand ontvangen, zijn ongezond, en mogen nooit als slaapvertrekken gebezigd worden. Het beste wordt het huis gebouwd hoog uit den grond, op houten of steenen pilaren van één à twee meter hoogte; steenen vloeren (vooral van marmer of Escauzijsche steenen) zijn de beste; ook is portlandcement daarvoor bruikbaar; houten vloeren moeten aan de onderzijde geteerd, en aan de bovenzijde geverfd zijn. Vlakke, met weinig versierselen voorziene, en met kalk gewitte muren zijn de beste. Plafonds van goed droog hout zijn aan te bevelen; die van matwerk, met papier beplakt en dan gewit, zijn niet zoo goed, omdat zij te veel stof loslaten. Deuren en vensters moeten zoo groot mogelijk genomen worden, en tegenover elkaar zijn geplaatst. Het is een groot voordeel, wanneer om het geheele huis eene schuin aflopende gecementeerde stoep is aangebracht, waarlangs het regenwater kan wegloopen; in alle geval moet de grond tegen het huis aan iets verhoogd en vast aangestampt zijn. De bediendenkamers moeten ruim zijn, en het dak moet aan de achterzijde niet onmiddellijk op den muur rusten. In de keukens behoort een wasmekap boven de stookplaatsen te zijn aangebracht. In de badkamers zijn gemetselde, goed gecementeerde waterbakken te verkiezen boven houten kuipen. De stallen en privaten moeten terzijde van het hoofdgebouw staan en niet daar tegenover.

De huizen moeten met groote tussenruimten van elkaar worden gebouwd, waarbij beplanting met hoge boomen aan de oost- en westzijde moet worden vermeden. In streken, waar veel slangen voorkomen, is het nuttig ganzen te houden, omdat de slangen dan verdwijnen.

Tapijten, zware overgordijnen, meubelen met fluweel, enz. verdienen afkeuring; rotanvlechtwerk is voor stoelen, kanapee's enz. het best. Groote, ijzeren ledikanten zijn beter dan die van hout. Voor de vulling van matrassen en kussens is k a p o k het best.

Ten opzichte van de voeding zal men verstandig doen met de gewoonten van het land rekening te houden. De gewone leefwijze n.l. ontbijt met eieren en vleesch tusschen 7 en 8 uur, rijsttafel of een maaltijd met vleesch tusschen 12 en 2 uur, thee ten ongeveer 5 uur, en Europeesche tafel tusschen 8 en 9 uur, voldoet aan de eischen. Door vele Europeesche fami-

lies wordt in de latere jaren van deze leefwijze in zoverre afgeweken, dat slechts éénmaal per dag, n.l. te ongeveer 2 uur, een warme tafel als hoofdmaaltijd wordt gebruikt, terwijl in den avond, omstreeks 9 uur, eenvoudig brood met toespijzen wordt genuttigd. Ook dit voldoet in Indië zeer goed.

De levensmiddelen bederven spoedig, vooral als zij zijn toe bereid voor gebruik, omdat er voortdurend een zoo hoge warmtegraad heerscht, en de lucht altijd zeer vochtig is. IJskasten en ijskisten verdienen aanbeveling, terwijl beschutting tegen mieren en vliegen noodzakelijk is.

De algemeene regelen der voedingsleer gelden ook voor Indië. Zij behoeven hier niet herhaald te worden, maar enkele bijzonderheden komen voor bespreking in aanmerking. Onvoorwaardelijke afkeuring verdient de voeding uitsluitend met plantaardigen kost, omdat daarvan te groote hoeveelheden moeten gebruikt worden, en het spijsverteringstoestel, dat in het heete klimaat tot de zwakke lichaamsdeelen behoort, daardoor te veel werk verrichten moet. Daar de eetlust niet zelden vermindert is, is het gewenscht, dat er eenige luxe in de voeding bestaan kan, waardoor gemakkelijk een voldoende hoeveelheid voedsel wordt gebruikt. Het vleesch moet aan de eischen voldoen, die uit de gezondheidsleer in het algemeen bekend worden geacht. Bussen (blikken) met vleesch mogen geene uitzettingen vertoonen, en moeten met den vinger nergens ingedrukt kunnen worden, van binnen mag het blik niet verkleurd zijn, en het vleesch moet er frisch uitzien en niet onaangenaam reiken. Voortdurend gebruik van zulk geconserveerd vleesch is af te raden. D e n d e n g is een goed, gemakkelijk verteerbaar voedsel. P e t i s d a g i n g, een strooperig extract van vleesch, is als voedsel bruikbaar, mits in niet groote hoeveelheid genomen.

De vogels, vooral de kippen, leveren een goed verteerbaar vleesch. Eieren zijn in alle vormen van bereiding, dus ook als gezouten eieren, aan te bevelen. De voedingswaarde van eetbare vogelnestjes is gering.

Er is veel en goede visch in Indië. Al staat de voedingswaarde van visch iets lager dan die van vleesch, zoo is die toch zeer voldoende. Onder de vissen komen er eenige voor, die bekend zijn als vergiftig, of waarvan dat wordt vermoed. Deze zijn i k a n b o e n t a l, i. p a n g o n t o r, i. k r a p o e, i. k o d o k h, i. m é r a h b a t e h, i. t a m b a n g (s i m a k o, s i n k a r e t), i. d o e r e i. De i k a n b a n d a n g mag niet gegeten worden als er eenige stoornis in de spijsvertering of wat koorts bestaat. Gedroogde visch moet versch zijn, en kan dan gerust worden gegeten, evenals visch in zuur. T r o e b o e k houdt vele voedingsstoffen. Bij het eten van Makassaarsche roode vischjes verdient het aanbeveling de aan deze toegevoegde roode saus, niet te gebruiken, omdat de a n g k h a k, die bij de bereiding gebruikt wordt, somtijds arsenik bevat. K r o e p o e k i k a n is voedszaam en gemakkelijk verteerbaar. T r a s i, k e l a t j a n e n t e m p a j a verdienen geen aanbeveling, omdat hun bereiding op gedeeltelijke verrotting berust. P e t i s i k a n is bruikbaar in kleine hoeveelheden. Oesters, garnalen, k e p i t i n g e n r e d j o e a n g a n, k r o e p o e k, p e t i s e n t r a s i o e d a n g zijn goede voedingsmiddelen.

Rijst alléén is niet voldoende voor voeding, maar met vleesch, visch en groenten te zamen gebruikt, zeer nuttig. Sago is een tamelijk goed voedingsmiddel. P i s a n g bevat veel voedingsstof. Van de

vruchten zijn in het algemeen gemakkelijk verteerbaar: de djeroek-soorten, djamboe-soorten, papaja, boewah nona, sarikaja, sawo, sawo manila, doerian, manggis, mangga, ramboetan, kapoelasan, laboe ajar en samangka. Moeilijk verteerbaar zijn: salak, kanari, katapang, ananas, zuurzak, nam nam, granaatappels, belimbing, soekoen, nangka, tjampedak, tètèp, doekoe, langsap en djenkol. Roedjak is af te keuren als voedingsmiddel. Voor het gebruik van groenten gelden de algemeene regelen. Het matige gebruik van tjabé is aan te bevelen, terwijl vele der andere specerijen voor volwassenen in aanmerking komen. Het inlandsche (gouvernements-) zout is bruikbaar. Van de inlandsche en Chineesche gebakjes (koewé) zijn de rood- of oranjekeurige niet altijd te vertrouwen, omdat zij arsenik kunnen bevatten.

Goed drinkwater is noodig (zie DRINKWATER). Koffie, thee en chocolade zijn, in niet te groote hoeveelheden gebruikt, als onschuldige dranken te beschouwen. Het gebruik van alkoholhoudende dranken is nadeelig voor gezonde menschen in het heete klimaat. Men moest alleen alcoholica gebruiken op geneeskundig voorschrift. Ook de inlandsche alkoholhoudende dranken (toewak kras, soeri, arak, brem enz.) zijn af te keuren.

De samenstelling der maaltijden laat in vele gezinnen te wenschen over, omdat er te weinig eiwit en vet bij voorkomt. Vooral als men genoodzaakt is veel rijst te gebruiken, moet er gezorgd worden, dat daarbij voldoende vleesch of visch verstrekt wordt.

Onder de keukengereedschappen verdienen de inlandsche zeven (kalo of ajakan) de aandacht, omdat die gemaakt zijn van gespleten bamboe, waarvan de vezels licht loslaten, en zich met het voedsel kunnen vermengen.

De kleding behoort te zijn licht, gemakkelijk te reinigen, en van gering warmte absorbeërend vermogen. Als onderkleding is dun flanel aan te bevelen voor hen, die dit verdragen kunnen; zij die aan rooden hond lijden, doen beter op de bloote huid zoogen. „netjes” te dragen. Het geheel achterwege laten van onderkleding is zeer af te keuren. Voor bovenkleding is de zoogen. witte kleding het meest aan te bevelen, daar deze gewoonlijk niet langer dan één dag, of hoogstens twee dagen gedragen wordt. Het meer en meer in gebruik komen van Europeesche bovenkleding is uit een hygiënisch oogpunt niet toe te juichen. Het spreekt natuurlijk van zelf, dat zij, die verblijven houden in bergklimaten, waar soms groote temperatuurschommelingen voorkomen, en de avonden en nachten zeer koel kunnen zijn, met hun kleding daarmede rekening dienen te houden. Lieden met gevoelige ingewanden doen goed met het dragen van een buikgordel. Ook is, met het oog op de weinige resistentie van het darmkanaal, het dragen van bretels aan te bevelen, omdat drukking om het middel den bloedsomloop moeilijker maakt. Groote kurken hoeden, met wit katoen of witte zijde bekleed, zijn de beste, terwijl ook een toedoe ng goede diensten bewijzen kan. Een couvrenque is in de buitenlucht goed, anders is het gebruik van een pajong noodig. Als er noodzakelijkheid bestaat 's nachts buiten te verblijven, moeten wollen kleederen gedragen worden.

Het is noodig elken dag minstens eenmaal te baden; slechts enkele menschen kunnen daar niet tegen. Het gewone schepbad (siram) is voldoende,

de, waarbij ook het hoofd behoort nat gemaakt te worden. De beste tijd om te baden is 's morgens, eenigen tijd na het verlaten van het bed, en 's middags tegen 5 à 6 uren. Het baden in de rivieren is in het algemeen af te keuren, omdat het rivierwater te onzuiver is; ook sawah-water verdient geene aanbeveling. Zulk onzuiver water moet eerst goed bezinken en worden afgegoten, of door talidoe g worden gefiltreerd. Het gebruik van zeebaden op de koele uren van den dag kan geen kwaad. Tjèbok (wasschen van den anus) is een uitstekende gewoonte, en kramas (hoofdwasching), van tijd tot tijd aangewend, heel goed. Het voortdurende gebruik van bedak is nadeelig voor de huid, en dus voor de gezondheid, omdat de openingen der zweetklieren daardoor verstopt worden.

Regelmatige lichaamsbeweging — vooral wandelen op de koele uren van den dag, dus 's morgens vóór 8 uur en 's avonds na 5 uur, — is noodig tot behoud der gezondheid. Het wandelen kan worden vervangen door paardrijden, wielrijden, gymnastische oefeningen, cricket, croquet, kegelen, football en roeien, mits niet overdreven. Biljarten behoort onder de gezonde bewegingen, evenals dansen zonder te groote inspanning.

Onder de passieve bewegingen neemt het toeren in een rijtuig een voornamelijk plaats in. Op reis komen bovendien in aanmerking het vervoer per tandoe (draagstoel), per stoomboot en per spoortrein; deze laatste vervoermiddelen leveren dezelfde voor- en nadeelen op als overal; voor eene krachtige luchtverversching moet daarbij worden gezorgd. De tandoe is nooit te verkiezen, maar soms onvermijdelijk.

Een slaap van 8 à 9 uren is noodig. Deze kan, zonder nadeel, verdeeld worden in een korten middagslaap gedurende een of twee uren, en een langen slaap in den nacht. Wie een middagslaap, gedurende de heetste uren van den dag, kan nemen, doet daaraan verstandig.

Het werken, vooral lichamelijk arbeiden, moet op de heete middaguren en gedurende den nacht worden nagelaten. Ook geestelijke arbeid mag niet al te lang des avonds worden voortgezet. Nu en dan goed moe worden kan geen kwaad, maar men vermijde eene elken dag terugkeerende vermoeidheid. Van 's morgens 9 tot 's middags 4 uur werke men niet in de open lucht, tenzij een enkele maal, als er goede voorzorgen genomen zijn voor beschaduwing. Het werken in den grond is, in het algemeen, voor Europeanen nadeelig.

Er is geen bezwaar tegen zich, na groote vermoeienissen, eens te laten pidjit (knijpmassage) of oeroet (wrijfmassage), mits daarvan geen gewoonte gemaakt worde.

Bij het heerschen van besmettelijke ziekten kunnen ook persoonlijke maatregelen genomen worden om de besmetting tegen te gaan. Behalve die, welke door de overheid ter ontsmetting van gebouwen, tot het onschadelijk maken van stoffen van de lijders afkomstig, of van die met hen in aanraking zijn geweest enz., worden voorgeschreven, is het vermijden van besmette woningen een hoofdzaak. Verder zal men voorzichtig doen bij het heerschen eener epidemie de raadgevingen op te volgen, die dan gewoonlijk door geneesheeren ter voorkoming van de heerschen de ziekte worden gegeven.

Literatuur: Dr. J. Bontius, De conservanda valetudine, 1658; Id., De Diaeta Sanorum, 1642; Id., de Oost- en West-Indische Waranda (uitgegeven door J. ten Hoorn), 1694. — J. Mossel, Aan-

merkingen over Batavia's gesteldheid, 1753; Kort bericht voor de zeevarende der kleine vaart, op wat wijze de gezondheid te bewaren enz. 1794. — W. M. Keuchenius, Over de oorzaken der zedert 60 jaaren, toegenomen ongezondheid van Batavia, en over de middelen van herstel, 1812. — G. Heymering, Opmerkingen over acclimatisatie, 1846; Over de gezondheid en gelegenheid van Salatiga (Verh. Bat. Gen. v. K. en W. VI. 1792); Bedenkingen tegen en wering van kolonisatie op Java (Tijdschr. v. N.-I. 1842); Invloed der berglucht op Europeanen (id. 1843); Over den invloed van het klimaat van Indië op het gestel van den Europeaan door Dr. C. Swaving (id. 1844, 45, 46); Iets over acclimatisatie door F. Junghuhn (Ind. Mag. 1844); Gezondheid of ongezondheid van Batavia (id.); Iets over de ongezondheid van het eiland Onrust (id.); Een woord over acclimatisatie door S. L. Heijmann (id. 1846). — Dr. C. Swaving, De invloed van Java's klimaat op den gezonden Europeaan enz. (Ind. Arch. 1849). — X., De invloed van het klimaat op menschenrassen (Mil. Tijdschr. 1876); De invloed van den natten rijstbouw op den plaatselijken gezondheidstoestand, door E. B. Kiestra (Tijdschr. v. h. Kon. Instit. v. Ing. Afd. Ned.-Ind. 1874—1876). — In het Gen. Tijdschr. voor N.-I. komen o.a. voor opstellen over invloeden van het tropisch klimaat (VI. 725, XV. 519); over meel (VI. 253); peulvruchten (IX. 850); melk (I. 76, XII. 535, XIII. 270, XVIII. 262); rijst (II. 429); drinkwater (VI. 607, XV. 275, XVIII. 376, XVI. 764); kolonisatie (XVI. 757); luchtbederf in openbare gebouwen (XIV. 607); acclimatisatie (XXI. 81, XXII. 238, XXVIII. 276); baden (XXIV. 97, 99); algemeene hygiëne (XVI. 547, XVII. 338, XXV. 156); ijs (XXVI. 252, XXVIII. 143) en vele andere. — Dr. Verweij, De acclimatisatie van Nederl. in Indië, 1863 — Dr. J. P. Dozy, Geneesk. Gids voor Ned.-Indië, 1e afd. 1892. — Dr. F. A. C. Waitz, De ziekten der kinderen in heete gewesten, 1e deel 1875. — Van den Heuvel, De leefregel der kinderen in heete gewesten. — Prof. B. J. Stokvis, De invloed der tropische gewesten op den mensch, 1894. — R. A. Van Sandick, Kolonisatie van Eur. in de tropen (Vragen des tijds, 1894). — Dr. Swart Abrahams, Vaderland en Moederland (Tijdspeegel, 1894). — J. F. Niermeyer, De Germanen tusschen de tropen (Ind. Gids, 1894). — Corn. de Groot, Emigratie uit Nederl. naar N. O.-I. (Notul. Alg. Verg. Ind. Gen. 17 Dec. 1872, 11 Febr. 1873). — Dr. C. L. Van der Burg, Kolonisatie van Nederl. in Nederl. O.-I. (id. 13 Dec. 1887). — L. F. Praeger, Indische studiën, 1863. — Dr. C. Swaving, De oorzaken en gevolgen der ongezondheid van eenige gevangenissen op Java, 1865; Id., Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur van de O.-I. Maatschappij (Ned. Tijdschr. v. Gen. 1878). — Dr. C. L. Van der Burg, De geneesheer in Ned.-Indië, Deel 1 2edr. 1883; Id., Gezondheidsmaatregelen in den cholertijd (Bat. Handelsbl. 6 Oct. 1881); Id., Iets over den invloed der akklimatisatie op het ontstaan van ziekten (Feestbundel Donders-jubileum, Ned. Tijdschr. v. Gen. bl. 15, 1888); Id., De geschiktheid van tropische hooglanden tot vestiging van Europeanen (Ned. Mil. Gen. Arch. 1891, blz. 376); Id., To what extent are Tropical Altitudes adapted for Settlements by Europeans (Transact. 7th Int. Congr. of Hyg. and Demography, Londen 1891, Vol. X, 170); Id., Persoonlijke gezondheidsleer voor Europeanen, die naar Ned.-Indië gaan of daar wonen, 1895. — G. W. F. De Vos, Indische Bouw-hygiëne, 1892. — P. C. Flu, Malaria en malariabestrijding 1914. —

H. F. Tillema, „Kromoblanda” Over het vraagstuk van „het wonen” in Kromo's groote land 1915—1916. — W. J. van Gorkom, Ongezond Batavia, vroeger en nu (Geneesk. Tijdschr. v. Ned.-Indië, Deel LIII, 1913).

GIACKIAK. Zie SLANKAPEN.

GIANJAR (GYANJER). Een der Gouvern. land-schappen op Bali, thans een onderafdeeling der Afdeeling Zuid-Bali onder een Controleur, die ter hoofdplaats Gianjar gevestigd is. De Inlandsche bestuurder, vroeger de Radja, werd in 1900 stedehouder van het Gouvernement en draagt thans den titel van „Regent”.

Gianjar grenst ten N. aan Boeileleng, ten O. aan Bangli en Kloenkoeng, ten Z. aan de zee en ten W. aan Badoeng. Het bestaat uit de zuidwestelijke afhellings van den Gg. Batoer (zie aldaar) en de aangrenzende kustvlakte. De bodem is er zeer vruchtbaar en bedekt met groote sawahcomplexen en talrijke desa's, in het gebergte veel koffietuinen. De voornaamste plaatsen zijn Gianjar met Lebih als havenplaats, Blahbatoe, Soekawati, Pliatan, Oeboed, Pajangan en Tampak-Siring. Goede rijwegen loopen door het gebied van West naar Oost en ook landwaarts in. Zie verder BALI.

GIBBON (*Hylobates*), het eenige geslacht van de familie der *Hylobatidae* (zie APEN), die, hoewel zij vooral wegens het ontbreken van een staart dikwijls met de Menschen vereenigd worden, niet nauw met deze verwant zijn, maar zich onafhankelijk van hen uit lagere apen ontwikkeld hebben. Van de Menschen onderscheiden ze zich o.a. door het bezit van zij het ook weinig ontwikkelde eeltplekken op de billen en door het lange, smalle bekken, waarin ze met lagere apen overeenkomen. Evenals de Menschen echter-missen ze de wangzakken en ze komen ook daarin met hen overeen, dat de haren van den benedenarm meestal schouderwaarts gericht zijn. Ze leven bij voorkeur in boomen, waarin ze zich met groote behendigheid bewegen, met behulp van hun armen, die veel langer zijn dan de achterste ledematen. Op den grond loopen ze recht op, waarbij ze zich van hun armen bedienen om het evenwicht te bewaren. Bij het loopen zetten ze, anders dan de Menschen, de geheele voetzool op den grond.

De Gibbons leven in troepen, uitsluitend in de uitgestrekte bosschen van zuidoostelijk Azië, en voeden zich in hoofdzaak met bladeren en vruchten, maar versmaden ook dierlijk voedsel, insecten, vogels en hun eieren enz., niet. Met uitzondering van den *siamang*, die tot dichtbij de kust komt, leven zij in bergstreken. Alle Gibbons hebben een zeer sterk stemgeluid, maar alleen bij de grootste, geheel zwart gekleurde soort, *H. syndactylus* Desm., den *siamang* of *imbau*, wiens stem volgens Hagen meer dan 10 K.M. ver hoorbaar zou zijn, wordt het versterkt door een resonantieorgaan: een grooten keelzak, die door twee openingen met het strottenhoofd samenhangt en van hier uit met lucht gevuld en sterk opgeblazen kan worden. Behalve hierdoor onderscheidt zich de *siamang* van de overige Gibbons ook nog daarin, dat de tweede en derde teen met elkaar vergroeid zijn, en hij wordt daarom wel tot een eigen geslacht (*Siamanga* of *Symphalangus*) gebracht. De *siamang* leeft op Sumatra, een variëteit, *H. syndactylus continentalis* Thom., op het vasteland van Achter-Indië en een andere, *H. syndactylus klossi* Miller, die zich alleen door geringere grootte onderscheidt, op Zuid-Pageh (Mentawai-eil.).

De overige soorten van Gibbons verschillen

onderling bijna alleen in de kleur, en zijn daardoor dikwijls moeilijk met zekerheid te onderscheiden. Vandaar ook dat verschillende schrijvers een zeer verschillend aantal soorten aannemen. *H. agilis* F. Cuv., de *ongka* of *oengko* (Mal.) van Sumatra, is bruin of zwart in verschillende nuances, meestal met een witten band boven de oogen; donkere exemplaren worden soms als *H. rafflesii* Geoffr. (*ongka itam*, Mal.), onderscheiden. *H. entelloides* Geoffr. (*seroedoeng* der Batakken) komt op Sumatra en Borneo en in Achter-Indië voor; hij heeft een krans van witte haren om het gezicht, en handen en voeten op de bovenzijde wit gekleurd. *H. leuciscus* Geoffr. (*javanicus* Matschie), de „Wauwau”, *oa oa* (Mal., Soend.), is lichter gekleurd dan *agilis*: grijsachtig, met donkerder gezicht, kruin, vingers en teenen, het gezicht door een ring van lichte haren omgeven; hij leeft op Java; misschien komt hij ook op Borneo en de Soeloe-eilanden voor, maar de exemplaren van deze eilanden worden ook wel als een zelfstandige soort, *H. concolor* S. Müll. (*mülleri* Martin), *klampiau* (Mal.), *krawet* of *kalawet* en *mbliak* (Dajaksch), beschouwd.

GIERZWALUW. De Gierzwaluwen (*Macropterygidae*) zijn op gewone zwaluwen gelijkende vogels met buitengewoon lange zeisvormige vleugels, waarin zich tien groote slagpennen bevinden, bij vele soorten eindigen de staartpennen in scherpe punten. Ten gevolge van een kleinen bek, groote mondopening, groote diepliggende oogen, korte doch krachtige pooten, voorzien van kromme, scherpe nagels, hebben deze vogels een zeer in het oog vallend uiterlijk. Zij vliegen uitstekend en bijzonder snel, bijna den geheelen dag achtereen hoog in de lucht, steeds insecten vangende, komen nooit uit eigen beweging op den vlakken grond, kunnen daarop niet loopen, slechts als het ware schuivende zich voortbewegen, en moeilijk daarvan opvliegen. In den Indischen Archipel komen vele soorten voor; de meest gewone zijn de Salanganen, *Collocalia*, die de bekende eetbare vogelnestjes vervaardigen. Deze nestjes vindt men tegen de wanden der rotsen, of tegen hooge woningen, zeer dicht bijeen; zij bestaan uit plantendeelen, voornamelijk naalden van *Casuarina*-soorten, vermengd met het speeksel der vogels, zooals die, welke gebouwd worden door *C. linchii*, de boeroeng sampie der Maleiers, waardoor zij voor de consumptie ongeschikt zijn. Bij een andere soort, *C. fuciphaga*, boeroeng walet op Java genaamd, worden de nestjes uitsluitend uit het speeksel der vogels vervaardigd, en deze leveren de door de Chinezen zoo gezochte eetbare vogelnestjes. Soms zijn de nestjes verontreinigd door toevallig daartusschen gekomen kleine voorwerpen, zooals veertjes, welke bij het telkens vliegen tegen den rotswand aan het versch aangebrachte speeksel blijven kleven, terwijl soms tengevolge van het persen van het speeksel uit de klieren een kleine wond ontstaat, waaruit enkele bloeddruppels te voorschijn komen, welke dan de roode vlekjes aan de nestjes veroorzaken, ook vindt men overblijfsels van insecten, kleine stukjes zeewier enz. Deze nestjes worden de onechte of valsche genoemd, kenbaar aan de meer bruinachtige, in 't algemeen donkerder kleur. *C. linchii* is zeer klein, niet groter dan een sijsje, van boven donkerbruin, van onderen donkergrijs, op den buik met witte schakeeringen. *C. fuciphaga* is ongeveer van de grootte onzer huiszwaluw (*Hirundo urbana*), van boven donkerbruin, van onderen bruin grijs. De eetbare vogelnestjes, welke spoedig gedurende het vervaardigen drogen

en dan een soort van taaie gelei of vischlijm vormen, zijn eigenlijk zonder smaak of geur, ze hebben den vorm van een in 't midden doorgesneden half napvormig schoteltje. De vogels plaatsen deze nesten altijd in diepe holen, ten einde het nat worden te voorkomen, daar ze in dat geval opzwellen en dus onbruikbaar als broednesten zouden worden. Vele duizenden vogels broeden bijeen. De nestjes verschillen eenigszins in grootte. De wijfjes leggen 2 hoogstens 3 eieren in de kale nestjes, zonder eenige onderlaag van vederen etc. De wijze, waarop die nestjes gemaakt worden, is als volgt: in den aanvang vliegt de vogel een tien- tot twaalfmaal keeren tegen het uitgekozen plekje aan den rotswand, zich niet meer verwijderende dan op eenige meters afstand en kleeft dan telkens eenig speeksel daartegen aan in den vorm van een breede halfcirkelvormige streep; is dit geheel droog en verhard, hetgeen spoedig plaats heeft, dan brengt hij er een aantal dergelijke randen tegen aan, doch zoodanig dat, terwijl elke nieuwe laag aan de binnenvlakte wordt aangebracht, deze telkens over de vorige laag heensteekt, waardoor de rand steeds dun en scherp blijft, doch de eerst aangelegde gedeelten steeds dikker worden. De eigenaardige golfachtige dwarsstrepen in de nesten zichtbaar, ontstaan tengevolge van het zich vastklampen van den vogel aan het nestje naarmate het grooter wordt, die daarna het speeksel aanbrengende, zijn kop steeds heen en weer beweegt langs den rand van het reeds hard geworden gedeelte. De groote hoeveelheid speeksel wordt afgescheiden door de ondertongklieren, welke gedurende den broedtijd zich tot twee groote gezwellen uitzetten, doch als de nestbouw gereed is, reeds bij het eierleggen opdrogen en niet grooter zijn dan dergelijke klieren bij andere vogels; het speeksel verzamelt zich in het voorste gedeelte van den bek, in de nabijheid van de uitvoerbuis van die ondertongklier, heeft de meeste overeenkomst met arabische gom, en is evenals deze zoo dik en taa, dat men het in langedraden uit den bek van den vogel kan trekken; brengt men het uiteinde van zulk een slijmdraad op de punt van een houtje en draait dit langzaam in de rondte, zoo kan men op deze wijze de geheele massa van de op dat oogenblik voorhanden hoeveelheid speeksel uit den bek en uit de uitvoerbuis van de klier trekken; aan de lucht gekomen droogt het snel op en is dan precies de zelfstandigheid, waaruit het nest gevormd is. *C. fuciphaga* bouwt haar nest in moeilijk bereikbare rotsholen langs de zeekust en ook in het gebergte meer in het binnenland, *C. linchii* nestelt op meer toegankelijke plaatsen, tegen en zelfs in woningen. Eerstgenoemde soort komt in den geheelen Archipel verspreid voor, laatstgenoemde meer in het westelijk gedeelte. Zie verder VOGELNESTEN. De levenswijze der Salanganen is merkwaardig; zij vliegen langs de Javaansche kusten in het rondspattende schuim der branding heen en weer en zoeken daàr haar voedsel, bestaande in insecten; haar vlucht is pijlsnel, zelfs bij volkomen duisternis in en uit de nauwste spleten; hare nesten zijn altijd regelmatig in de rotsholen gebouwd, welke zich aan den oever bevinden; de bodem dezer rotsholen is gewoonlijk met zeewater bedekt, de ingang nauw, met de eb open, met den vloed door iedere aanrollende golf geheel gesloten; op de oogenblikken dat de golf nadert of terugrolt vliegt nu de zwaluw uit en in. Bij uitzondering worden de rotsholen, die ver verwijderd zijn van de zee, ook door de Salanganen bewoond. Sommige soorten van Gierzwaluwen zijn gekenmerkt door krach-

tige staartpennen met doornachtige punten, waarmee de vogels zich helpen vastklampen aan loodrechte rotswanden; zij leven op Java, Sumatra, en Borneo. Twee dezer (*Chaetura gigantea* en *leucopygialis*) zijn zwart, eerstgenoemde met donkerbruinen rug en onderzijde en witte onderdeveeren van de staart, laatstgenoemde, welke niet op Java voorkomt, met een grijsachtige stuit. Grootere soorten van Gierzwaluwen uit den Ind. archipel zijn voorzien van een diep gevorkten staart en fraaie kleuren, zooals *Macropteryx mystacea*, van Nieuw-Guinea, Celebes en Amboina, zoo groot als een spreeuw, met blauwzwarten bovenkop, vleugels en staart, met witte vederen op de schouders en rondom den kop en met zeer lange witte knevels; de olijfbroene Gierzwaluw van Sumatra en Borneo (*M. comata*) en de Lajan-lajan, een groenachtige soort met roodbruine wangen en buitengewoon langen gevorkten staart van Java en Sumatra (*M. longipennis*). De nesten dezer laatste soort komen in vorm overeen met de eetbare vogelnesten, doch de bijzonder dunne wanden zijn gevormd uit de veeren van den vogel en kleine stukjes van een of andere soort van *Lichen* (boommos), alles tezamen gekleefd door speeksel; het nest zelf is ook aan een boomtak vastgekleefd met speeksel, doch is zoo klein, dat de vogel eigenlijk op den horizontaal liggenden boomtak zit en slechts met den buik het ei bedekt en uitbroedt; voor den handel hebben deze nesten geen waarde.

GIGANTOCHLOA. fam. *Gramineae*. Soorten van Bamboe, op het oog van de gewone Bamboe (*Bambusa*) moeilijk te onderscheiden. De meeste soorten worden op dezelfde wijze gebruikt als bamboe. Voor de zeer ingewikkelde en onzekere inlandsche nomenclatuur raadplege men het Plantkundig Woordenboek van De Clereq.

GIGI DJARANG (IKAN). Zie OMBERVISCHEN.

GIGIËNG. III Moekim Gigiëng: Paleuëh, Boeniën, Pante. Een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjeh. Grenzend aan zee, is het geheel vlak en overdekt met sawahs en gambongs. Het landschap wordt doorsneden door de Atjehtrambaan en door flinke colonnewegen. De bestaansmiddelen zijn vooral rijst-, pinang- en klapertee. Oorspronkelijk werden de III Moekims Gigiëng bestuurd door imeums, die direct ondergeschikt waren aan den oelëëbalang van Keumangan. Deze stelde later over hen aan zekeren T. Ahmat, iemand van Delische of Langkatsche afkomst, gehuwd met een lid der Keumangansche oelëëbalangs-familie. De kleinzoon van T. Ahmat maakte zich in 1885 geheel los van Keumangan en verwierf in 1889 ook een aanstellingsacte van Atjehs soeltan als oelëëbalang der III Moekims Gigiëng.

GIGIËNG (KOEALA). De uitmondning eener uitgestrekte lagune in de sagi der XXVI Moekims op Groot Atjeh, die vroeger vermoedelijk in verbinding is geweest met de Atjehrivier. Meer oostwaarts, in de onderafdeeling Sigli, is nog een Koala Gigiëng.

GILALA. Zie VAARTUIGEN.

GILGIL (GELGËL). Oude hoofdplaats van Kloengkoeng (Bali) aan de Jêh-haha of Vijgenrivier; vroeger het middelpunt van Bali. Hier werd in 1908 eene militaire patrouille plotseling aangevallen en werden aldus door Kloengkoeng de vijandelijkheden tegen het Gouvernement begonnen. Dit voorval leidde kort daarop tot de verovering van het landschap Kloengkoeng. Zie BALL.

GILI GËNTENG, GILI JANG en **GILI RADJA.**

Drie eilandjes nabij het eiland Madoera gelegen en onder de afdeeling en het regentschap Soemenep ressorteerende. Gili Jang bevindt zich vlak bij Tandjoeng Lapa, de uiterste oostpunt van Madoera en behoort tot het district Timordaja, contr. afd. Noord-Soemenep. Het is door een zeer ondiepe zee straat van Madoera gescheiden. De eilandjes Gili Gënteng en Gili Radja behooren tot het district Timorlaet, contr. afd. Zuid-Soemenep en liggen in straat Madoera, zuid-west van de afd. hoofdplaats Soemenep. De bevolking van alle drie eilandjes leeft hoofdzakelijk van veeteelt en vischvangst. *Gili* beteekent feitelijk een uit zee stekende bank of klip, doch wordt ook wel door „eiland” vertaald.

GILIBOAN. Zie DUIVENEILAND.

GILLESPIE (SIR ROBERT ROLLO). Geboren te Comber (graafschap Down, Ierland) 21 Januari 1766, trad in 1783 als cornet in krijgsdienst, welken hij bijna moest verlaten, wegens een duel, waarin hij zijn tegenstander doodlijk trof. Tengevolge van de gunstige uitspraak der jury bleef hij echter voor den dienst bewaard, en onderscheidde zich in den oorlog van 1794 tot den vrede van Amiens herhaaldelijk in de West-Indiën, later in Britsch-Indië, waar hij o.a. een opstand der Sepoys te Vellore dempte en de cavalerie en bereden artillerie in den oorlog tegen Runjeet Singh aanvoerde. In 1811 commandeerde hij met den rang van brigadier-generaal de voorhoede van het leger onder Sir S. Auchmuty, dat uit Britsch-Indië gezonden werd om Java te vermeesteren en voerde den beslissenden aanval tegen de verdedigingswerken te Mr. Cornelis aan. Na de verovering van Java werd hij benoemd tot opperbevelhebber der Engelsche troepen aldaar; in die betrekking stond hij aan het hoofd eener expeditie tegen Palembang, die eindigde in de afzetting van den Sultan aldaar (1812) en voerde, bijna onmiddellijk na zijne terugkomst van dien tocht, de Engelschen tegen Djokjakarta aan, dat veroverd werd, terwijl de Sultan van dat rijk eveneens werd afgezet. Met den Luit.-Gouv. Raffles geraakte hij in onmin, daar hij tegen dezen zware beschuldigingen bij de Directeuren der Eng. Cie inbracht. Spoedig daarna (1812) legde Gillespie, die den rang van majoor-generaal verkregen had, het bevel over de krijgsmacht op Java neder en vertrok naar Britsch-Indië, waar hij met het commando te Meerut belast werd. Hij nam als zoodanig deel aan den oorlog tegen Nepaul en sneuvelde 31 Oct. 1814 bij een aanval op het fort te Kalunga bij Deyra Dhoon in de Himalaya's. Zie Memoir of Sir R. R. Gillespie, London 1816 en Thorn. Conquest of Java, London 1816.

GINDOL. Zie TAPIR.

GINGELLY. Handelsnaam van twee soorten olie-zaad, nl. van *Sesamum indicum* DC. (tillenga-, benézaad, zie WIDJEN) en *Guizotia oleifera* DC. (Nigerzaad).

GINSENG, een chineesch geneesmiddel, bestaande uit den wortel van *Panax Ginseng* fam. *Araliaceae*. Het is een van de meest beroemde geneesmiddelen der Chineezen, en wordt op Java als aphrodisiacum gebruikt.

GINTOENG (SOEND.). Zie BISCHOFIA.

GIRANG (JAV.). Zie LEEA.

GIRI. Naam van een 125 M. hoogen heuvel, een half uur ten Z.W. van Grisée gelegen, bevattende het heilige graf van Raden Pakoe of Soesoehoenan (Soenan) Giri, een leerling van Raden Rachmat, die evenals zijn leermeester tot de verspreiding van den Islam op Java veel heeft bijgedragen. Hij was de grondlegger van het gezag der Pangeran's (Soenan's)

van Giri, de zgn. Priestervorsten, aan wie een geestelijke soevereiniteit werd toegekend en die ook langen tijd de vorsten van Mataram weêrstonden, tot dat de laatste hunner in 1680 met behulp van Compagnie's troepen door Soesoehoenan Amangkoe Rat II werd overwonnen en daarna met bijna alle leden van zijn geslacht werd omgebracht.

GIRING GIRING (MAL.). Zie CROTALARIA.

GIRING LANDAK (JAV.). Zie CROTALARIA.

GISSER. Zie GESER.

GITTA. Kleine Tidoreesche kampong op de Westkust van Midden-Halmahera en de eenige kampong van het kroonlandschap Gitta.

GLADAG. In de Vorstenlanden op Java gebruikte benaming van de plaats buiten de Noorderpoort van de aloen-aloen vóór de kraton, waar de transportmiddelen (lastdragers, vrachtpaarden en karren) voor den dienst van den vorst geleverd moeten worden; ook in de Gouvts. landen verzamelplaats voor de koeli's op plaatsen langs de groote wegen. Gladagpaard beteekent eigenl. een paard voor den dienst van den vorst; in de Gouvts. landen een paard voor het postwezen en Gouvts. diensten geleverd en aan de gladags gereed staande, meer bepaaldelijk een bediendenpaard, ook wel een knol, van waar de bekende scheldnaam *gladaker* afkomstig schijnt te zijn, die ook aan den Javaanschen kamponghond gegeven wordt.

GLADIK. Naam op West-Sumatra voor den rijstvogel. Zie WEVERVOGEL.

GLAGA (JAV.). Zie SACCHARUM SPONTANEUM.

GLAGA, GLAGA GIGI (IKAN). Zie ZEEBAARS.

GLANDANG. Naam van een lid van het desabe-stuur in West-Java, wien de zorg voor de politie is toevertrouwd.

GLAS-NAUTILUS. (*Carinaria vitrea*) Zie GASTROPODEN.

GLATIK (GELATIK), Zie WEVERVOGEL.

GLATIK BATOE, GLATIK WATOE of **GLATIK WINGKO**. Javaansche namen voor eene meessoort, *Parus cinereus*, op onze koolmees gelijkend, doch bij welke soort het geel der onderzijde door grijs vervangen is. De soendaneesche naam is, volgens Jacobson, djindjing latah.

GLATIK MOENGOEK of **GLATIK NGOENGOEK**. Maleische naam voor een boomklever, *Sitta frontalis*, in het Soendaneesch tjeladi loemoet of tjeladi genjot geheeten. Deze is iets kleiner dan de Europeesche boomklever, van boven azuurblauw, van onderen grijs, met witte keel en zwart voorhoofd. Hij wordt op Java en Borneo gevonden, en komt in levenswijze met den onze overeen.

GLEBAGAN-STELSEL. Zie VORSTENLANDEN.

GLEICHENIA LINEARIS Clarke, fam. *Gleicheniaceae*. Resam, Rasam (MAL.), Pakoe resam (MAL.). Een in den geheelen Maleischen Archipel en ook daarbuiten zeer verspreide varenssoort, die vooral op open plaatsen in de vlakte en in het bergland veel voorkomt, in vaak ondoordringbare massa's. De onderste dikke gedeelten van den bladsteel worden voor pennen gebruikt, van de dunnere deelen maakt men vlechtwerk, vooral van het zwarte inwendige deel, dat wel wat op balein gelijkt. In het bijzonder worden er hoofddeksels van gevlochten. Vermoedelijk worden ook andere soorten van *Gleichenia* met den naam Resam aangeduid en voor hetzelfde doel gebruikt.

GLIBBERTJES. Zie ARENGA.

GLOBBA MARANTINA Willd. fam. *Zingiberaceae*. Lempoejang oetan ketjil (MAL. MOL.). Kruid-

achtige plant van de Molukken, de z.g. *Ambonsche Kardamom*, waarvan de wortelstok eenigszins naar Lempoejang smaakt; de vruchten, die kleiner zijn dan de Ronde Kardamom, echter meer. Ze worden dan ook wegens de specerijachtige smaak gebruikt om de eetlust op te wekken.

GLOCHIDION, fam. *Euphorbiaceae*. Dempool (JAV.), Mareme (SOEND.). Kleine boomen of heesters met groene bloemen, waarvan een vrij groot aantal soorten in den archipel voorkomen. Van een aantal hunner wordt het hout, ofschoon niet algemeen, gebruikt. *Glochidion molle* Bl. (Ketoenbal) heeft een tijd lang een groote reputatie gehad als middel tegen slangenbeten en hondsdoelheid, en staat als Daoen oelar bekend. Verschillende andere inlandsche namen worden voor de soorten van *Glochidion* opgegeven. Ze worden echter niet voldoende van elkaar onderscheiden.

GLODOG. Zie BIJ.

GLOEGOE (JAV.). Zie BROUSSONETIA.

GLOEMPANG DOEA. Landschap van de onderafdeeling Bireuën, afdeeling Noordkust van Atjeh. Een goed deel van de W.grens wordt gevormd door de Peusanganrivier en haar delta-arm, die als Koelala Tjeureupe in zee valt. De voornaamste rivier is de Kroeëng Blang Mè of Kroeëng Tingkeuë, de meest O. tevens de belangrijkste arm van de Peusangan-delta. Zij ontstond uit een gegraven sawahleiding, die haar water uit de Peusanganrivier ontving, zich later verbreedde en verdiepte en hoofdrivier werd, nochtans geen voldoende afvoer had naar zee, met het gevolg, dat het gebied ten Z. van Samoeti en ten W. van Tjöt Gloempang, waar vroeger rijke gampöngs en vruchtbare sawahs lagen, thans bestaat uit met lang riet begroeide moerassen. Bij bandjir van de Kroeëng Blang Mè stroomt een deel van het overvloeiende water langs den voet van de heuvels O. waarts in de Kroeëng Leubö, een anders onbeduidend riviertje. Op de grens met het landschap Sawang stroomt de Kroeëng Manè. Gloempang Doea wordt W.-O. gesneden door de baan van de Atjèhtram met haltes Keudè Kroeëng Pandjòë, Leubö en Geureugöh. De bevolking leeft van rijstbouw op van regen afhankelijke sawahs, pinangcultuur en vischvangst. Overstroomingen, oorlogen met Peusangan, hebben de welvaart zeer geschaad en veel volk doen verhuizen, evenals de registratie in 1901. Den 7en Aug. 1902 overleed de oelèëbalang T. Béntara Istia Moeda, die reeds bij onze eerste komst op Atjeh aan het bestuur was. Hij werd opgevolgd door zijn zoon T. Peureudan, die den titel aannam zijns vaders.

GLOEMPANG PAJÖNG. De III Moekim Gl. P. (Gloempang Pajöng, Lam Barö en Teupin Raja), vormen een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjeh. Het landschap wordt in het Zuiden gesneden door de baan van de Atjèhtram, die een halte heeft te Teupin Raja. Ook wordt het landschap doorsneden door een grooten colonneweg, welke bij Teupin Raja de trambaan verlatend, over Gloempang Pajöng en Oenöë naar Sigli loopt.

GLORIOSA SUPERBA L., fam. *Liliaceae*. Pantjing tawa, Patjing tawa, Soengsang (JAV.). Kruidachtige plant met fraaie lelieachtige bloem en bladeren, die in een spiraalvormig gedraaide punt eindigen, (zoals bij *Flagellaria*), waarmede de plant kan klimmen. Ze staat als buitengewoon giftig bekend, vooral de wortel, maar schijnt in werkelijkheid niet bijzonder giftig te zijn, al heeft een onderzoek van den wortel ook enkele giftstoffen aangetoond.

GLUTA RENGHAS L., fam. *Anacardiaceae*. Ingas (JAV.), Rengas (MAL.), Reungas (SOEND.), Rengeh (MINANGK.). Boom in den geheelen Archipel, vooral aan de monden der rivieren voorkomend. Het hout heeft eenige overeenkomst met mahonie-hout en biedt veel weerstand aan de witte mieren; het wordt op vele plaatsen door de inlanders echter ongaarne gekapt wegens het scherpe melksap, dat de stam bevat. Dit sap geeft op de huid eene erysipelas-achtige ontsteking. Het hout is fijn en hard, bruinrood van kleur, dikwerf gevamd en vooral voor meubelen gezocht, s.g. = 0,8. Ook soorten van de geslachten *Semecarpus* en *Buchanania* heeten rengas of ingas. In het Maleische schiereiland is Rengas ook de naam van *Melannorrhoea Curtissii* Oliv., een boom van dezelfde familie.

GLYCINE SOJA, Sieb. & Zucc. (= *Soja hispida* Mönch.) fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Gadele (JAV.), Kadele (JAV.), Kedele (MAL.), Kruidachtige plant met opgerichte stengels en witte of lila bloemen, in Oost-Azië zeer algemeen gekweekt. Uit de zaden wordt door gisting de bekende Soja of Ketjap gemaakt, eveneens de boonenkaas (*tao hoe*). De bataviaasche Soja maakt men vooral in Tangerang. De onrijpe peulen worden door de inlanders als groente gegeten. De rijpe zaden zijn een zeer goed voedsel wegens hun hoog eiwit- en vetgehalte.

GHELINA VILLOSA Roxb. fam. *Verbenaceae*. Boelang, Boelangan (MAL.), Wareng (JAV., SOEND.). Gedoornde boomheester, met gele bloemen, in tropisch Azië veel voorkomend, vaak voor omheining gebruikt. De schillen van de vrucht worden geonijft gegeten.

GNETUM GNEMON L., fam. *Gnetaceae*. Bagoe (JAV.), Bogor (JAV.), Mlindjo (JAV.), Malindjo (MAL.), Tangkil (SOEND.). Boom (in tegenstelling met de andere in Indië voorkomende Gnetumsoorten, die klimmende heesters zijn), voorkomend in mannelijke en vrouwelijke exemplaren, op Java algemeen gekweekt en mischien ook in het wild voorkomend. Het hout wordt niet gebruikt, daarentegen wel verschillende andere deelen van de plant en wel: 1o. De schors, (Bagoe, JAV.), waaruit men touw maakt, 2o. Mlindjo, (JAV.), de vruchten, die als groente gekookt worden gegeten, of (vooral in Banten) tot platte koekjes fijngemaakt worden, die overal als Kroeboek malindjo bij de rijsttafel gebruikt worden. 3o. De bloemknoppen en bloemen (Tjengkarang JAV.), die ook gekookt gegeten worden. 4o. de jonge bladeren (Soh. JAV.), die ook als groente gegeten worden.

GOA. Zie GOWA.

GOA GOA. Tamelijk volkrijk eilandje, ressorteerende onder het district Sapoedi, contr. afdeeling Kangean, afd. en regentschap Soemenep, res. Madoera. Er is een Mantri politie gevestigd; het onderdistrictshoofd woont op het naburige eilandje Raäs. De bevolking is in hoofdzaak van Madoereeschen landaard, doch sterk vermengd met Makassaarsche en Boegineesche elementen. Men treft er tal van stoute zeevaarders aan. De handel is vrij belangrijk, vooral in visch en in voor voorbereiding geschikte basten.

GOBANG. Zie VAARTUIGEN.

GOBGOBI. Naam op de Aroe- en Papoe-eilanden voor een Paradijsvogel, *Cicinnurus regius*, in den handel Boeroeng-matikeppeng; heet op Doreh, N.-Guinea, Mamberik en op Andai Oeën.

GODÉAN. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Sleman, afdeeling Mataram, re-

sidentie Djokjakarta. Het district telt 2 onderdistricten, nl. Krapijak en Poendong.

GODONG. Zie BOEGEL.

GODONG LANDEP (JAV.). Zie *BARLERIA PRIONITIS*.

GODONG MINGGOE (JAV.). Zie RUTA.

GODONG SABRANG. Zie *CAPSIUM FRUTESCENS*.

GODSDIENST. Bijzonderheden omtrent de godsdienstige begrippen der volkeren van den Indischen archipel, vindt men, behalve in de artikelen aan de voornaamste dier volkeren gewijd, onder de rubrieken: EEREDIENST, HEIDENDOM, HINDOËSME, ISLAM en ZENDING.

GODSDIENSTIGE WETTEN, INSTELLINGEN EN GEBRUIKEN, zie ADATRECHT en RECHTSWEZEN.

GODSDIENSTONDERWIJS. Zie PESANTREN.

GODSGERICHTEN, GODSOORDEELEN. Waar de Inlandsche bevolking destijds onbelemmerd hare eigene rechtspraak volgens eigen opvatting kon uitoefenen, gebruikte zij godsgerichten, om alle zaken die voor de menschen niet waren uit te maken, door de goden te laten beslissen. Of die beslissing recht of onrecht was, dit bleef voor rekening der goden. Hadden dezen de zaak uitgemaakt, dan mocht zij nimmer meer behandeld worden. En ook thans nog, waar die Inlandsche bevolking, door omstandigheden — nog onvoldoend intensief bestuur onzerzijds — ongecontroleerd eigen rechtspraak uitoefent, komen godsgerichten voor. Intusschen wordt, wanneer het zij door den algemeenen wetgever, het zij door gewestelijke bestuurschoude, dan wel onder onzen invloed door landschapsbesturen regelingen betreffende de inheemsche rechtspraak worden tot stand gebracht, steeds het inroepen van godsoordeelen verboden gelijk deze mede worden uitgesloten bij de politieke contracten ten aanzien van die landschappen, welker verhouding tot het gouvernement door zoodanig contract wordt beheerscht. Bij lezing van hetgeen hieronder omtrent godsoordeelen bij verschillende stammen wordt medegedeeld, neme men dus in aanmerking dat onder den invloed onzer bestuursambtenaren meer en meer overal hetgeen nog van deze oordeelen rest, wordt uit den weg geruimd.

Blijken oude Cheribonsche wetten (Regt van Indië, III, 155) was oudtijds op Java de *Waterproef* (silēm) in zwang, waarbij in 't algemeen gesproken, hij de zaak verloor die, binnen zekere tijdruimte, het eerst boven water kwam. In de oude wetten van Djohor werd zoowel van de water- als van de vuurproef gewag gemaakt; bij de Maleiërs van den Riouw-Lingga-archipel kwam de waterproef onder den naam Soempah mēnjēlam voor. Zij werd vroeger ook gevonden bij de heidenen der Minahasa en de Barée Toradja, bij de bewoners van de Ogan- en Kikimstreken, in de residentie Palembang, en bij de Lampongers, waar zij ook silēm of koekoem silēm heette, en komt vermoedelijk ook thans nog voor bij de Zuid Niassers, bij Dajakstammen van de Z. O. afd. van Borneo (onder den naam tesser), bij die der W. afd., bij de bevolking van Halmahera (toembelo) en in den Ceramlaot- en Goram-archipel en bij Papoeseche stammen op Nieuw-Guinéa. Bij de Niassers wordt aangenomen, dat de geest van het water den schuldige naar boven duwt. Plaatsvervanging wordt of werd veelal toegelaten (bij de Dajaks der W. afd. zelfs door duikers van beroep); in de Kikim en Ogan was de regel, dat anderen de proef verrichtten evenals in de Lampongs, waar twee

jongelingen te water gingen, die ieder een latje droegen, waarop „ik ben niet schuldig” of „gij zijt schuldig” geschreven stond; naar gelang een van deze het eerst boven kwam, werd de beklagde vrijgesproken of veroordeeld. In den regel moeten beide partijen, (in strafzaken dus ook beschuldiger en beschuldigde) zich te water begeven; bij de Niassers komt het echter voor, dat alleen de beklagde onder water duikt en veroordeeld wordt, als hij binnen een zekeren tijd boven komt. In Mandailing werden vroeger beide partijen naar de rivier gebracht en naast elkaar tot de buiken in het water geplaatst; hij die door het koude water het eerst kramp kreeg en dus niet langer kon staande blijven, had ongelijk. Bij enkele stammen in onzen Oost moesten de verdachten zich in een rivier begeven, waarin veel krokodillen leven; wie door een krokodil gegrepen werd, had schuld. Bij de Minangkabau-Maleïërs liet de van schuld verdachte zich gebonden in de rivier werpen; bleef hij drijven, dan was zijn onschuld bewezen.

Bij de Barée-Toradja's kende men in vroeger tijden bij civiele gedingen het godsoordeel met de latten. Men liet partijen een aantal latten in den grond steken: hij die het eerst uitgeput raakte, of bij wien een der latten brak, had ongelijk. Indien een der kampioenen zijn latten in den grond had, werd de kamp gestaakt. Dan werd met fijn gekauwde curcuma een kringetje om iedere lat gemaakt, vlak boven den grond; vervolgens werden de latten uitgetrokken en de stukken, die in den grond hadden gezeten, gemeten met een liaan. Degeen, die bij elkaar genomen het langste eind in den grond had gewerkt, had het pleit gewonnen. Bij een ander godsoordeel werd het recht of onrecht bepaald door na te gaan, hoe de door beide partijen geworpen speren kwamen te liggen ten opzichte van een neergelegd stuk hout en hoe diep ze in den grond zaten. Soms werden twee speren van gelijke zwaarte aan een daartoe opgericht hoog rek opgehangen. De touwtjes werden dan doorgesneden, zodat de speren naar beneden vielen. Viel een der speren om, dan had de partij, aan wie ze toebehoorde het verloren; anders ging men weer na, welke speer het diepst in den grond was gedrongen. Dit godsoordeel door middel van in de aarde gestoken speren of latten werd genoemd: „de Aarde laten beslissen”, in tegenstelling met het godsoordeel door duiken, dat heette „het Water laten beslissen”.

Verder is in verschillende vormen de *vuurproef* bekend. Van den Atjehschen Sultan Iskander Tsani (gest. 1640) wordt verhaald, dat hij de met den Islam strijdige godsgerichten verbood, bestaande in het dopen van de hand in kokende olie en het likken van gloeiend ijzer. Het steken van de hand in kokend water, om er eenig voorwerp uit te halen, komt als godsoordeel voor bij de Papoea's, en de Dajaks der W. en der Z. O. afd. van Borneo (Koengkat); vroeger ook bij de heidenen der Minahasa, en de Lampongers. Bij de Dajaks der W. afd. v. Borneo moet de aangeklaagde als onschuldig worden beschouwd, wanneer hij een stukje lood ter grootte eener erwit uit een diepen schotel met kokend water haalt, zonder zich te branden; of wel men steekt een zekere hoeveelheid hars op een plank in brand en zoodra de vlam gebluscht is, strijkt de aangeklaagde met den wijsvinger door de gloeiende hars; hij verliest het pleit, wanneer hij zich brandt. Het steken van den wijsvinger in gesmolten hars is als godsoordeel bekend bij de Dajaks der Z. O. afd. v. Borneo, (hasoedi); het druppelen van gesmolten

lood op de met een doek omwonden vlakke hand bij de Papoea's en de heidenen van Boeroe; het houden van een klein gloeiend aambeeld in de hand bij de Dajaks der W. afd., enz. Hij, die geen brandwonden of blaren heeft, wordt voor onschuldig gehouden. Op Wetter bestaat als vuurproef het halen door den beschuldigde van een ei uit kokend water, of het houden van gloeiende kolen door beide partijen in de rechter hand. Als een godsoordeel der Minangkabau-Maleïërs gold het steken der hand door den beklagde in vloeibaar lood (bākatjau timah); bleef de hand ongedeerd, dan was de onschuld van den beklagde bewezen. De vuurproef met een gloeiend stuk ijzer komt ook voor op Moa, Leti en Leikor. Bij de Toradja's van Midden-Celebes werd (vóór 1906) door een godsoordeel uitgemaakt of iemand weerwolf was of niet. De beschuldigde stak den middelvinger (de rest der hand was in bladeren gepakt) een oogenblik in boomhars, die in een pot aan 't koken was gebracht. Was de hars gestold, dan werd zij van den vinger afgepeld; was de vinger verbrand, dan werd de beklagde voor schuldig verklaard en gedood. Was de vinger ongedeerd, dan verviel de aanklager in eene boete. Vooraf legde men een offer van siri-pinang neer en bad de goden om de (on)schuld van den beklagde aan te wijzen (mon-toeloeri). In Nieuw-Guinea moeten vrouwen, die men van tooverij verdenkt, den arm tot den elleboog in zeer heet water steken. Ontstaan hierdoor geen blaren, dan worden zulke vrouwen voor onschuldig gehouden.

Verder kent men ook de *dierenproef*. Zoo wordt een geding beslist door bewegingen van een levende kip, bij de Niassers of bij de Dajaks door de stuiptrekkingen van een kip, die geslacht wordt. Vgl. Wilken, Feestnummer v. h. Kon. Inst. v. T. L. en Vlk. blz. 141 vlg. Bij de To Napoe in Celebes nam de aanklager een kip en blies haar in den bek, terwijl de aangeklaagde het dier in de anus blies. Daarna werd de kip gedood en bij het vuur ge-roosterd, vervolgens het ingewand in zijn geheel verwijderd en onderzocht. Pilde de galblaas naar buiten, dan had de eerste gelijk; was zij niet te zien, dan had de beklagde het pleit gewonnen.

In Beloe (Midden-Timor) kennen de inlanders als godsgerichten de *waterproef*, de *zwaardproef* en de *dierenproef*. Bij de waterproef zorgt de watergeest ervoor, dat, indien de verdachte persoon schuldig is, deze of zijn vertegenwoordiger het eerst genoodzaakt wordt boven water te komen om lucht te scheppen. Soms neemt men bij de waterproef personen uit andere landschappen als duikers. Bij de zwaardproef wordt de hand van den verdachte over de kling bewogen; blijft de hand ongedeerd of schreeuwt de verdachte niet, dan is deze onschuldig. Bij de dierenproef wordt een kip de kop afgehaakt en uitspraak gedaan, naar gelang van de plaats, waar het dier dood neervalt. Een ander godsoordeel der Beloeëezen bestond daarin, dat de betrokkenen een stuk bamboe namen en hunne met scherp geladen geweren elk in een der uiteinden van de bamboe staken, waarna zij dan zelf voor dat uiteinde gingen staan. Op een gegeven teeken trokken ze dan af. Hij die ongelijk had, werd door den kogel van de tegenpartij, meestal dodelijk, getroffen, hij die in zijn recht was, bleef ongedeerd.

Ook *tweegevechten* kent men als godsgerichten b. v. bij de Dajaks door het elkander toewerpen van gepunte bamboestokken door partijen, die tot de borst in kokers van niboenglatten geplaatst

zijn (pagalanggang); op Zuid-Nias met messen tusschen een zwanger meisje of haren vertegenwoordiger en hem, dien zij als haren verleider aanwijst. Vroeger kende men ze bij de Bataks door het schieten naar elkander door partijen, die ieder op een der uiteinden van een rotan gingen staan (marhotang-hotang). Ook de veelvuldig voorkomende oorlogen tusschen verschillende stammen of dorpen waren godsgerichten. Volgens de Oud-Bataksche opvatting was elke strijd een godsgericht. Vóór den slag riepen de voorvechters beider partijen de hulp der goden in. Wie 't eerst een gewonde of doode had, was in 't ongelijk. Op de Timorlaet-eilanden is de omgang tusschen de jongelieden van beiderlei kunne geheel vrij, mits er geen zwangerschap op volge. Is dit het geval, dan moet de man, die als de bewerker daarvan wordt aangewezen, het meisje trouwen. Bij ontkennen zijner schuld behoort hij zich te zuiveren door een tweegevecht met het zwaard over een gespannen koord met een der bloedverwanten van de aanklaagster. De Dajaks laten, als de schuld van een dief niet bewezen kan worden, een hanengevecht plaats hebben, 't welk ten doel heeft den aanklager tegenover den beschuldigde recht of onrecht te geven. Ook bij de Barée-Toradja's werd wel eens geduëlleerd bij wijze van godsgericht.

Nog op andere wijze wordt de schuld of onschuld op de proef gesteld. In Zuid-Nias laat men den beschuldigde met den mond zoeken naar een stuk gewicht, dat verborgen wordt in water, door asch troebel gemaakt; vindt hij het, dan blijkt zijn onschuld. Bij de Dajaks der Z. O. afd. worden soms twee muntstukjes, waarvan het eene blank geschuurd, het andere zwartgemaakt is, in door asch troebel geworden water geworpen; diegene der twee partijen, welke de blanke munt grijpt, heeft het geding gewonnen. Bij de Dajaks wordt ook wel de overwinnaar bij een wedloop in het gelijk gesteld. Wanneer vroeger bij de Makassaren verscheidene personen van hetzelfde misdrijf verdacht werden, werden deze wel genoodzaakt een grooten bal gekookte, koude en zeer droge rijst zonder drinken door te slikken; die dit niet of slechts met groote moeite doen kon, werd voor schuldig gehouden. Ook bij de Bataks kwam het slikken van rijst als godsoordeel voor. Op Wetter moeten, volgens Riedel, de partijen rijst kauwen en is hij de verliezende partij, wiens rijst niet met speeksel vermengd is. Op hetzelfde eiland moeten de partijen soms het schraapsel van een soort hout, dat jeuk veroorzaakt, in den mond nemen, of ook wel Spaansche peper; die dit het langst kan volhouden is de overwinnaar. De Olo Ngadjoe van Borneo plachten vroeger den schedel van een overleden stom individu te bewaren; werd iemand van een of andere misdaad verdacht, dan vijlde men iets van den schedel af; dit werd dan met kleefrijst vermengd den verdachte toegediend. Kon hij het niet inslikken, dan werd hij voor schuldig gehouden. Op Leti moeten, als een misdaad gepleegd is, alle bewoners een rotanstok in de hand nemen; degene, in wiens hand de rotan begint te trillen, is de schuldige. Bij de Makassaren werd de schuld van den verdachte op de volgende wijze bewezen: men nam een korfje aan een moer op en noemde dan de namen der verdachten; bewoog zich het korfje, dan had men den schuldige genoemd. Gelijksortige methoden komen vermoedelijk thans nog op Leti en in vele andere streken van onzen Oost voor. Ook bedient men zich wel van een wan, die men rollen

laat naar de verdachten toe; de persoon, vóór wien de wan omvalt, is de schuldige. Eveneens neemt men wel een of ander voorwerp, dat men op den wijsvinger in evenwicht legt; men noemt dan de namen van de personen, die men verdenkt; zoodra het voorwerp zich beweegt, heeft men den naam van den schuldige genoemd. Soortgelijke methoden moeten bestaan in Midden-Timor. Wanneer in Zuid-Nias kokosnoten van een boom zijn gestolen, plukt men eenige vruchten van denzelfden boom en verbrandt die. Wordt spoedig daarop een der kampongbewoners ziek, dan is deze schuldig aan den diefstal. Of wel men begraaft een hond onder het uitspreken van een bezwering; de schuldige zal dan ziek worden en sterven, daarbij blaifiende als een hond.

Ook de eedaflegging onzer inlanders is vaak als eene soort van godsgericht te beschouwen. Zie EED.

GOEAK. Zie REIGER.

GOEBOEG. Contrôle-afdeeling, ressorteerende onder de afdeeling Demak, res. Semarang, vroeger met Kedoeng-Djati, thans echter met Goebog tot hoofdplaats. De afdeeling bestaat uit de districten Manggar, Samboeng en Singèn-Kidoel (zie onder die namen). De hoofdplaats ligt 10 M. hoog, aan een weg over de Toentang.

GOEGOEK (ter Sum. Westk.). I. Naam van verschillende negerij's, o.a. belangrijke negri aan den weg van Pajo Koemboeh naar Soeliki, 12 K.M. van eerstgenoemde.

II. Belangrijke negri 18 K.M. ten Z. van Solok; district van de onderafd. Solok en Singkarak.

GOEGOEK MALINTANG. Heuvel, waarop de versterking der Hollanders lag (het latere Padang Pandjang), die in 1841 plotseling door opstandelingen werd aangevallen en door drie gewonde militairen, die niet konden vluchten, bij het binnentreden van den vijand werd opgeblazen (27 Februari). Er staat een herinneringsnaald.

GOEGOEK SIGANDENG. Heuvel op de w.lijke helling van den Merapi, even ten W. van de spoorlijn, waar tijdens den Padri-oorlog een versterking der Hollanders lag, berucht geworden door wreed optreden der commandanten.

GOEGOER GOENOENG. Benaming op Java voor het gezamenlijk uitkomen van alle werkbare mannen bij rampen van hooger hand.

GOELA DJAWA. Zie AREN-SUIKER.

GOELOEK GOELOEK (Oeloek oeloek). Hoofdplaats van het district Baratlaet, contr. afdeeling Zuid-Soemenep, afd. en regentschap Soemenep, res. Madoera, aan den rijweg van Soemenep naar Pegantenan gelegen en door een zeer geaccidenteerd zijweg met den grooten postweg langs de zuidkust van het eiland Madoera verbonden.

GOEMAI-GEBERGTE. Bergketen in de residentie Palembang, Sumatra, die in haar oostelijk deel de noordelijke afsluiting vormt van de Pasemah-hoogvlakte (zie aldaar). Meer westwaarts nadert de N.O. voet van den grooten vulkaan Dempo het gebergte. De keten bestaat grotendeels uit oude eruptief gesteenten, vooral diabazen en porfierieten, en hunne tuffen en brecciën. De hoogste top, de Boekit Besar, is 1736 M. hoog. (A. Tobler, Jaarb. Mijnwezen Ned. O. Ind. 1912.)

GOEMANTI. Belangrijke zijtak der Batang Hari. (Zie SUMATRA. Rivieren.)

GOEMBANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

GOEMBEM. Zie BUIDELMARTERS.

GOENDIH. Bekend station aan den spoorweg Se-

marang—Solo, van waaruit tramlijnen loopen naar Poerwodadi en Demak en naar Wirosari en Blora. Het station is gelegen bij de onderdistrictshoofdplaats Gèjèr van het district Poerwodadi, afdeling Grobogan, residentie Semarang.

GOENG. Rivier op Java, residentie Pekalongan; ontspringt op de noordelijke helling van den G. Slamet, stroomt bij de stad Tegal in de Java-Zee. Deze rivier voorziet de vlakke van Tegal van irrigatie-water.

GOENI. MAL. Naam van de jute-plant (*Corchorus*), zoowel als van de grove weefsels, zakken en balen, die van de jute-vezel gemaakt worden. In laatstgenoemde beteekenis wordt het woord het meest gebruikt. In het Engelsch heeten *Calcutta gunnies* de balen van jute (*Corchorus*), en *Bombay & Madras gunnies* die van sunhennep (*Crotalaria*). Zie voorts **JUTE**.

GOENI (JAV.). Zie **CORCHORUS CAPSULARIS**.

GOENJO. Zie **STEKELVARKENS**.

GOENOENG (ORANG). Zie **ORANG GOENOENG**.

GOENOENG. 1°. Benaming voor berg in de talen van Java, Madoera en Bali en in de Maleische talen. De bergnamen, met Goenoeng samengesteld, zoeken men op het hoofdwoord, zooals **Goenoeng Api** onder **API**.

2°. Titel van de regenten in Soerakarta, belast met het bestuur van de districten buiten de hoofdplaats. Zie **SOERAKARTA**.

GOENOENG API. Zie **API**.

GOENOENG BANDERA. Zie **BANDERA**.

GOENOENG DJATI. De heuvel Djati, welke een drie kilometer noordelijk van de plaats, waar de hoofdstad Cheribon staat, uit de strandvlakte verrijst. Op dien heuvel bouwde zich een woning de Sjeikh Noeroeddin Ibrahim ibn Maulana Israil, genoemd in het art. **CHERIBON** (*Geschiedenis*), die in de Soendalanden den Islam invoerde en beschouwd wordt als de grondlegger van de dynastie van de sultans van Cheribon. Na zijn dood werd op den Goenoeng Djati een grafstede voor hem opgericht uit vijf terrassen bestaande, die door trappen met elkander verbonden zijn. De onderste drie bevatten de graven van verschillende personen, op het vierde staat een fraaie moskee, en het graf van den heilige bevindt zich op het vijfde. Ongeloovigen mogen niet hooger dan tot het derde terras opklimmen. De heilige wordt door het nageslacht onder den naam van Soenan Goenoeng Djati vereerd. Zie **Veth**, Java, 2de druk, I, blz. 245. —

GOENOENGKANTJANA. Hoofdplaats van het district Paroengkoedjang, in Lebak, res. Bantam, Java, 280 M. hoog gelegen aan de N.W. helling van het Zuidergebergte.

GOENOENG KENDÈNG. Onder dezen naam komen in de residentie Soerabaja drie districten voor, nl. 1. district van het regentschap en de afdeling Soerabaja, met 5 onderdistricten en 269 desa's (w.o. 1 particuliere desa); op 't eind van 1915 bedroeg de bevolking ± 127.000 zielen, waaronder 70 Europeanen, en bijna evenveel Chineezzen; 2. district van het regentschap en de afdeling Grisee met 3 onderdistricten en 167 desa's; op 't einde van 1905 (later cijfer niet beschikbaar) bedroeg de bevolking 57.000 zielen, o.w. 5 Europeanen; 3. district van het regentschap en de afdeling Lamongan met 4 onderdistricten en 130 desa's; op 't einde van 1915 bedroeg de bevolking ruim 60.000 zielen, allen Inlanders.

GOENOENG KENDÈNG. Gebergtenaam op Java. Zie **KENDENG (GOENOENG)**.

GOENOENG KIDOEL. Afdeling en regentschap in het zuidoosten van de residentie Djokjakarta. Het bestuur van deze afdeling is sedert het jaar 1913 op ongeveer denzelfden voet ingericht als in de gouvernementlanden. Hier kon de reorganisatie gemakkelijker worden ingevoerd dan in de andere afdelingen van dat gewest, omdat er zich geen Europeesche landbouwondernemingen bevinden.

De afdeling door een Assistent Resident bestuurd, die de hoofdplaats Wonosari tot standplaats heeft, omvat het gelijknamig regentschap, hetwelk verdeeld is in vier districten. Aan het hoofd van elk dezer districten, t.w. Wonosari, Plajèn, Sémanoe en Prènggoek, staat een districtshoofd, met den titel van Pandji. Elk district is in eenige onderdistricten verdeeld, aan het hoofd waarvan Assistent-Pandji's staan. Er zijn desabesturen ingesteld en de dorpschoufden dragen den titel van loerah, evenals in de gouvernementlanden. Zij worden echter niet gekozen, doch benoemd door den Rijksbestuurder op voordracht van den Regent, in overeenstemming met den Assistent-Resident. Geënclaveerd in dit regentschap ligt het Soerakartasche landschap Ngawèn (zie aldaar), dat echter voor zijne politie ressorteert onder den regent van Goenoeng Kidoel. De afdeling had (1916) ± 250.000 inwoners, waaronder 7 Europeanen en 73 Chineezzen.

GOENOENG KIDOEL (Zuidergebergte). Zie **KIDOEL (Goenoeng)**.

GOENOENG KOEPANG. Mijnbouwconcessie voor de ontginning van steenkolenvelden, 1½ K.M. beoosten Tjèmpaka (Z.O. afd. v. Borneo) gelegen. De geproduceerde kolen zijn van goede kwaliteit en worden afgevoerd naar Martapoera en Bandjermasin.

GOENOENG MOETIS. Landschap in de onderafd. Midden-Timor, afdeling Noord- en Midden-Timor, residentie Timor en O., vroeger deel uitmakend van het rijk Groot Sonnebait, werd in 1915 aan het landschap Mollo in de onderafd. Midden-Timor toegevoegd.

GOENOENG SAHILAN. Naam van de hoofdplaats der onderafdeling Kampar Kiri (afd. Bengkalis, Gt. O. v. Sumatra), gelegen aan de Kampar Kiri, waar de bestuursambtenaar (controleur) zijn standplaats heeft. Langs deze plaats leidt de in aanleg zijnde transportweg, die van Pakan Baroe (Siakrivier) via Tarataq Boeloeh (Kampar Kanan), Moeara lemboe (Kampar Kiri) en Taloeq (Kwantan) zal aansluiten aan den Midden-Sumatravweg.

GOENOENG SEWOE. Zie **DUIZENDGEBERGTE**.

GOENOENG SITOLI. Hoofdplaats van het eiland Nias, standplaats van een Ass. Res., die met het burgerlijk bestuur van de afdeling Nias (residentie Tapanoei) belast is. Is gelegen op den noordelijken oever van de No^e oe, aan het strand van een vlakke bocht. De naam is t. r. Ono Sitoli, d. w. z. kinderen (afstammelingen) van Sitoli. De plaats is gelegen in het oude landschap Laraga, waarvan de hoofdplaats Ono Sitoli zich bevond aan de (rivier) Idanôj.

GOENOENG TABOER. Landschap in de onderafd. Beraoe van de afd. Samarinda der res. Z. en O. afd. van Borneo, in 1878 geschat op 13.200 K.M.², bewoond door ongev. 20.000 inwoners, door een Sultan en rijks grooten bestuurd. De grenzen met Sambalioeng zijn: de rivier Beraoe van af de Pantei, zijnde de Zuidelijkste monding, tot aan de samenvloeiing der rivieren Segah en Kelai, en vervolgens de waterscheiding tusschen deze twee rivieren; met Boeloengan de waterscheiding tusschen Kajan en

Beraoe. Alle landschapsonderhoorigen betalen een hoofdelijke belasting (4 % van het inkomen).

Goenoeng Taboer vormde vroeger met Sambalioeng, vereenigd naar het schijnt met Boeloengan, het rijk van Beraoe; in 1787 werden die landen door Bandjermasin aan de O.-I. Cie afgestaan; 3 Jan. 1817, 13 Sept. 1823 en 4 Mei 1826 werd die afstand bevestigd. Nadat Boeloengan zich van Beraoe had afgescheiden volgde, onder den zevenden Sultan van Beraoe, door toedoen van Radja Alam, een kleinzoon van den vorigen Sultan, Sambalioeng dat voorbeeld. Toen Radja Alam in 1834 door eene Ned. expeditie getuchtigd werd, werd ook de Sultan van Goenoeng Taboer bezocht, die de soevereiniteit van Nederland erkende en Beraoe in beheer ontving, terwijl in 1844 Sambalioeng (dat in 1837 nog beschouwd werd als vazal van den opperheer van Beraoe, den Sultan van Goenoeng Taboer), Goenoeng Taboer en Boeloengan als op zichzelf staande rijken erkend werden. In 1850 werden met de vorsten der drie landschappen gelijk-luidende contracten gesloten, waarbij hun die landen in leen werden afgestaan. De in 1906 door het zelfbestuur afegelegde Korte Verklaring werd bij Gouv. besl. 24 Nov. 1909 no. 5 goedgekeurd en bekrachtigd.

Voor literatuur zie BERAOE.

GOENOENGSAARI. Naam van een particulier land, uitmakende eene gelijknamige Europeesche buurt ter hoofdplaats Batavia, zoomede naam van een kanaal aldaar, dat het water uit de Tjiliwoeng afleidt.

GOENS (RYCKLOF VAN). Geboren te Rees (Hertogdom Kleef) den 24sten Juni 1619. Met zijne ouders (zijn vader, eerst cornet der kurassiers in dienst van de Staten-Gen., was later commandant over de soldaten der O.-I. Comp. te Batavia) vertrok hij in 1628 naar Indië, waar hij 10 Juli 1629 te Batavia aankwam. Reeds zeer jong (9 Mei 1631) werd hij in dienst van den Gouv. aldaar naar de kust van Coromandel gezonden; in 1634 werd hij assistent te Batavia, daarna (1639) onderkoopman en (1642) koopman in dienst der Comp. op de hoofdplaats. In 1644 werd hij als opperhoofd naar Palembang gezonden om de Sultans van Djambi en van Djohor te begroeten; ook later werd hij herhaalde malen voor gezantschappen gebruikt, zooals in 1648, 1650, 1651, 1652 en 1654 naar den Soesoehoenan van Mataram (de eerste maal om met dien vorst vrede te sluiten), in 1647 naar Djambi, in 1649 als gezant naar den Koning van Siam. In 1645 was Van Goens opperkoopman, opperhoofd van het soldijkantoor te Batavia, in 1646 commissaris van huwelijks- en kleine zaken aldaar. Als commandeur over vier schepen bracht hij in 1649 twee Genuesche schepen op, werd hetzelfde jaar lid in den Raad van justitie, in 1650 opperkoopman van het kasteel Batavia, in 1651 eerste opperkoopman aldaar, in 1653 geassumeerd lid van den Raad van Indië en in hetzelfde jaar president van de Weeskamer te Batavia. Den 20sten Sept. 1653 werd hij als commissaris en commandeur over de vloot aan het hoofd eener expeditie naar Ceylon gesteld (sedert 1654 als raad extra-ordinair van Indië), veroverde een aantal Portugeesche schepen en behaalde eene overwinning dicht bij Goa (Voor-Indië) op vijf Portugeesche galjoenen. In 1655 keerde hij naar het moederland terug, doch vertrok in het volgende jaar weder naar Indië, waar hij in 1657 aankwam en terstond tot commissaris, super-intendent, admiraal en veld-overste over de kusten van Indië, Coromandel, Ceylon enz. werd aangesteld. In 1658 veroverde hij op de Portugeezen Tutecoryn, Manaar en Jafnapatnam, werd in 1659

als commissaris en Raad van Indië naar Ceylon gezonden en in 1660 tot gouverneur van dat eiland benoemd. Weldra (1661) tot opperbevelhebber der krijgsmacht tegen de Portugeezen benoemd, onderscheidde hij zich roemrijk door de verovering van Coulang (1661) en Cranganoor (1662), de verovering van Cochín (1663), na een eerste vergeefsche beleg (1662), de vermeestering van het rijkje Porca en als superintendent, admiraal en veldoverste door zijne zege over de Fransche vloot onder de la Haye en de verovering van St. Thomé op de Franschen. Den 20sten Juli 1675 werd Van Goens benoemd tot eersten Raad en Directeur-Generaal en volgde 4 Jan. 1678 Maetsuycker als Gouv.-Generaal op. Zijn bestuur werd gekenmerkt door de voortzetting en beëindiging van den opstand van Troena Djaja op Java, de onderwerping van den Panembahan van Giri (Grissee), den oorlog in Bantam tusschen Sultan Tirtajasa en diens zoon Sultan Hadji, een contract met Cheribon en de verovering van Ternate. Na herhaaldelijk daarom verzocht te hebben, verkreeg Van Goens den 25sten Nov. 1680 zijn ontslag als Gouv.-Gen., trad 25 Nov. 1681 af, en stierf te Amsterdam den 14den Nov. 1682, nog geen drie maanden na zijn terugkeer. Verschillende Memoriën van de hand van Van Goens zijn afgedrukt in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 1^e rks. Dl. IV. (1856).

De zoon van dezen Gouv.-Generaal en van J. Rogesaard, **RYCKLOF VAN GOENS Jr.**, geb. te Batavia 11 Juni 1642, werd, na reeds in 1656 als assistent in dienst der Comp. te zijn getreden, en verschillende betrekkingen bij die Maatschappij te hebben bekleed (onderkoopman te Batavia 1660, lid in den Raad v. just. te Colombo 1662, koopman en landdrost te Ceylon 1663, raad extra-ordinair 1670, gouverneur van Ceylon 1675) in Dec. 1678 door HH. XVII benoemd tot Commissaris-generaal over geheel Indië. De regeering te Batavia was echter niet geneigd, hem die commissie te laten vervolgen; na de betrekking van superintendent, admiraal en veld-overste in de Molukken, die hem in stede daarvan werd aangeboden, van de hand te hebben gewezen, werd hij op zijn verzoek ontslagen, vertrok naar Nederland, waar hij in 1684 tot raad ordinaris benoemd werd. In 1685 naar Indië teruggekeerd, werd hij pres. van het college van schepenen te Batavia en overleed 15 Mei 1687 op de terugreis naar het moederland.

GOENTOER. Werkzame vulkaan ten N.W. van Garoet (Preanger) de scheiding uitmakend tusschen het plateau van Garoet en de vlakte van Lèlès. De vulkaan bereikt in den top Masigit 2248 M. hoogte. Het topgedeelte bevat een aantal kraters, waarvan een detailkaart verscheen op Pl. VII van het Jaarversl. To. Dienst 1908. Verbeek (Java 714) geeft een uitvoerige beschrijving van ongeveer 20 oude en jonge eruptiepunten. De meest bekende kraters worden genoemd: Masigit, met gesloten elliptischen rand en solfataren, Geulis (met open rand en solfataren), Djapati (klein, gesloten, solfataren), Sangiang Boerangan (oud eruptiepunt met zandvlakte), Paroehpoejan (lage kegel met solfataren) en de eigenlijke Goentoer, een dubbelkrater, waarvan de zuidelijkste, met fraaie gesloten rand, de nog werkzame is. Tusschen Goentoer en Paroehpoejan ligt nog een lage eruptiekegel, de Kaboejoetan.

De Goentoer is een der weinige vulkanen in Indië, waarvan bekend is dat zij in historischen tijd lavastroomden hebben geleverd. Hij was in de eerste helft der 19e eeuw voortdurend werkzaam en had eenige heftige erupties, zoodat hij zijn naam (don-

derberg) wel verdiende. Sedert is de werking sterk afgenomen. De erupties zijn beschreven door Jung-huhn (Java II, 91 e.v.); over zijn foutieve berekeningen, zie Verbeek, Java 716 noot; vooral de uitbarstingen van 1818, 1825, 1840 en 1843 schijnen hevig te zijn geweest.

Op de westhelling van den Goentoer ligt het solfatarenveld Kawah Kiamis (zie aldaar). De zuiden oostzijde van den berg is van den dubbelkrater tot den voet een kale grauwe gruishelling, waaruit als groote dijken twee lavastroomen opsteken, waarvan de jongste en langste — meer dan 2.5 KM. — waarschijnlijk dagteekent uit 1840. (Teekening door Volz in Neues Jahrbuch für Min. 1904, II. 114).

GOERAH (MAL.). Zie SAPIUM INDICUM.

GOERAK. Naam op Goram voor eene Papagaai-soort, *Tanygnathus affinis*. Op Celebes heet *Tanygnathus mulleri*, Kéké.

GOERAMI. Zie LABYRINTHVISSCHEN.

GOERAPIN. Kroonlandschap van Tidore op de West-kust van Midden-Halmahera.

GOEROE. Sanskriet woord dat leeraar, leermeester beteekent. In verschillende talen van den archipel is dit woord in die beteekenis overgenomen, voornamelijk voor leeraar in den godsdienst, ook der Moslemsche wet, doch eveneens voor leeraar van toovermiddelen en tooverspreuken, om langs bovennatuurlijken weg iets te verkrijgen.

GOEROE-DJAMAÁT, (djamaát = gemeente) is de voorganger in de Inlandsche Christengemeente in de residentie Amboina. Feitelijk behoort in iedere Christengemeente een Inlandsche Christenleeraar bescheiden te zijn. Tot dat ambt worden jongelieden op een daarvoor ingericht internaat te Amboina opgeleid. Aangezien er evenwel nog een groot tekort aan deze godsdienstleeraars bestaat, heeft men daarin voorzien door de aanstelling van goeroe's djamaát. Zij ontvangen een zekere toelage deels uit de door de Regeering daartoe aan de Predikanten te Amboina en Banda verstrekte subsidie, deels uit speciaal daartoe ter beschikking gestelde fondsen — thans f 800. 's maands —, deels uit het evangeliesatiefonds of de zedingsfondsen.

GOEROE-MIDRAS (midras = school) is een naam, die men in de residentie Amboina aan de onderwijzers der Gouvernemensscholen geeft in tegenstelling van den goeroe-djamaát of voorganger in de Inlandsche Christengemeente.

GOEROEAH. Eilandje bestaande uit koraalkalk, waarop in 't midden twee kale heuveltopjes, ± 20 à 35 M. hoog, liggende tusschen de eilanden Batjan en Makjan aan de westkust van Halmahera; resid. Ternate.

GOEROEAH-PING. Eenige kampong op de Kajoa-eilanden (resid. Ternate en ond.), gelegen aan de zuidwestkust van het eiland Kajoa en bewoond door ± 200 zielen, onder een sangadij, wien een Ternataansche oetoesan ter zijde staat. Door een uitgestrekt rif wordt de ankerplaats tegen het bij deining of wind opdringende zeewater geheel beschut.

GOEROEPOENG. Zie EEKHOORNS (VLIEGENDE).

GOESTI. Op Bali thans nog de gewone titel van hen, die behooren tot de kaste der Wesja's (Zie BALIËRS). In het Javaansch beschouwt men het woord als een Krama inggilvorm van Bendoro (heer, gebied). De Preanger regenten, enkele regenten uit oude regentengeslachten op Java, de echte zoons van den Sultan van Djokjakarta en de raden's ardejenk op Madoera voeren „goesti” als eertitel. „Kangdjeng Goesti” heeten de titulaire Sultans van

Bantam en Cheribon en de echte zoons van den Soesoehoenan van Soerakarta en allen, die de titels van Panembahan of Pangéran Adipati voeren. De echte dochters van den Soesoehoenan van Soerakarta en van den Sultan van Djokjakarta voeren na haar huwelijk den eertitel omgekeerd, nl. Goesti Kangdjeng. Ook de Banjermasinsche vorsten voerden den titel van „Goesti”. Mr. L. W. C. van den Berg, De Inl. rangen en titels op Java en Madoera, blz. 4 en 84.

GOEWA of **GOWA**. Sanskriet woord, dat grot, hol, spelonk beteekent, en vaak met andere woorden verbonden wordt, zooals *G o e w a d j i m a t*, welke benaming gegeven wordt aan de Pakaraman, eene mofette op den Diëng. (Zie aldaar).

GOEWO. Javaansche naam voor een Nachtreiger, *Nycticorax nycticorax*.

GOFASA (MAL. MOL.). Zie VITEX COFASSUS.

GOGÉ of **BOBOSAN**. Javaansche namen voor een Neushoornvogel, *Rhyticeros undulatus*; de Soendanezen op Java noemen hem Djoelang, de Maleiers op Oost-Sumatra Nerisa; op Sumatra ook Poesaran.

GOGO-STITE. Zie BOEROENG-POEDING.

GOGOL. In een gedeelte van Midden- en Oost-Java worden de landbouwers, onverschillig of zij grond in communaal dan wel in individueel bezit hebben, gogol genoemd. Zij maken de kern der desabevolking uit. Op hen rusten de meeste lasten, wat heeren- en gemeentediensten, belastingen en cultuurdiensten betreft, terwijl zij daarentegen ook het genot hebben van de meeste lusten, zooals een aandeel in de communale sawahs, het recht om het hoofd en de bestuursleden der desa te verkiezen, die ook meestal uit hen worden gekozen. Zij worden onderscheiden in gogol ing ngarep, gogol tengah en gogol ing boeri, al naar de plaats, die zij bij de volgorde, voor het uitkiezen der aandelen in die communale velden tijdens de periodieke verdeling innemen. Ook worden zij wel onderscheiden in gogol kentjeng en gogol setengah kentjeng, vol en niet vol heeren-dienstplichtingen. Zie DESA en HEERENDIENSTEN.

GOLDBERG (JHR. JOHANNES). Geb. tusschen 1760 en 1765, was vóór de omwenteling van 1795 te Amsterdam assuradeur en speelde, tot volksrepresentant der provincie Holland benoemd, een belangrijke rol op het staatstoneel. Onder de regeering van koning Lodewijk was hij Staatsraad en werd hij tot belangrijke zendingen gebezigd. Na de herstelling van onze onafhankelijkheid benoemde de Souvereine Vorst hem tot Departementschef van Koophandel en Koloniën in de plaats van Van der Capellen. Na de ineensmelting van genoemd departement met dat van Nijverheid en Marine in 1818, werd Goldberg tot Staatsraad benoemd en door den Koning in den adelstand verheven. Hij overleed in 1828.

GOLONGAN. JAV. Beteekent „tot een groep verenigd”. Voor het verrichten van heerendiensten vereenigen zich vaak de dienstplichtigen uit eene desa tot bepaalde groepen, die elk het verrichten van een vast gedeelte van het te doene werk op zich nemen. Zulk een groep heet Golongan. Ook worden zoo genoemd de vijf groote afdeelingen, waarin de Javaansche maatschappij in de Vorstenlanden verdeeld is (Zie DJOKJAKARTA).

GOLTSTEIN (Mr. WILLEM Baron VAN). Geb. op 13 Mei 1831 te Hamburg, waar zijn vader Nederlandsch Minister-Resident was. In Mei 1847 werd hij na het staatsexamen toegelaten tot de Hoogeschool, en studeerde eerst twee jaren te Bonn later te Utrecht,

waar hij in December 1854 tot doctor in de rechten promoveerde. In Maart 1855 werd hij benoemd tot commies bij het Departement van Buitenlandsche Zaken, waar hij eenige jaren later chef van het kabinet van den Minister werd. In Januari 1861 vroeg hij zijn ontslag. In 1864 tot lid der Tweede Kamer in het district Hoorn gekozen, werd hij in 1871 niet herkozen, maar in Maart 1872 door de Provinciale Staten van Utrecht, ter vervanging van wijlen zijn oom Mr. J. K. Baron van Goltstein, in de Eerste Kamer gebracht. In den zomer van 1874 door het kiesdistrict Amersfoort weder tot lid der Tweede Kamer gekozen, werd hij echter, alvorens den eed te hebben afgelegd, met de portefeuille van Koloniën in het tweede Ministerie Heemskerk belast. Deze taak, op 24 Aug. 1874 aanvaard, legde Baron van Goltstein op 1 September 1876 neder na de verwerping door de Tweede Kamer van het wetsontwerp van zijn amtsnoot van Oorlog, Jhr. Klerck, tot verhooging der weerbaarheid van het Nederlandsche volk, o. a. door vermeerdering van het cijfer der militie. In Augustus 1879 ten tweeden male tot Minister van Koloniën door den Koning, op voordracht van Graaf van Lynden van Sandenburg, benoemd, vroeg hij in 1882 zijn ontslag, na aanneming door de Tweede Kamer eener motie, welke zijn maatregelen ter zake van het verkrijgen van individueel eigendom door de inlandsche bevolking veroordeelde. Aan het tot stand komen der Indische staatspoorwegen en van de haven van Tandjoeng Priok is zijn naam als Minister verbonden. Op 1 September 1882 werd hij door Jhr. De Brauw vervangen. Sedert dien tijd tot 1893 heeft Baron Van Goltstein uitsluitend getracht het algemeen belang als lid en dikwerf als voorzitter van bijzondere vereenigingen te bevorderen en zich niet op politiek terrein begeven. Hij werd meer dan eens tot voorzitter der Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde gekozen en nam een levendig aandeel aan het tot stand komen der Maatschappij tot bevordering van het Natuurkundig onderzoek in de Nederlandsche koloniën en bezittingen, waarvan hij de eerste jaren voorzitter was. Ook verschenen soms in de Gids en afzonderlijk geschriften van zijne hand, over de Indische comptabiliteitswet en andere onderwerpen.

Door den Koning tot lid van den Raad van Voogdij over H.D. dochter benoemd, werd Baron Van Goltstein na het overlijden van Jhr. Van Reenen in 1893 tot voorzitter van dien Raad benoemd, welke betrekking hij bleef waarnemen tot op het tijdstip van de meerderjarigheid der Koningin. In 1894 werd hij benoemd tot gezant te Londen, waar hij tot het einde van 1899 de Nederlandsche belangen waarnam. In laatstgenoemd jaar nam hij wegens verzwakte gezondheid als gezant zijn ontslag en bracht nog twee jaren van rust beurtelings te 's-Gravenhage en op den huize Oldenaller te Putten door, waar hij, ten gevolge van een hem overkomen ongeval in 1901 overleed.

GOM-ELASTIEK. Zie CAOUTCHOUC.

GOMBONG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap Karanganjar, afdeeling Keboemèn, residentie Kedoe. Het heeft eene oppervlakte van 110 KM², heeft drie onderdistricten met 86 desa's en telde op 't einde van 1905: 66.000 inwoners, o.w. 240 Europeanen en ruim 600 Chinezen.

Op de hoofdplaats van genoemd district was vroeger eene militaire school, waar jongens van Europeesche afkomst, in N.-I. geboren of gevestigd, werden opgeleid voor den krijgsdienst, de zg. pupillenschool, gevestigd in de onvoltooide sterkte, fort

Generaal Cochius genaamd. (Zie COCHUIS (FORT GENERAAL). Die school is in 1913 opgeheven. Vroeger was Gombong ook de standplaats van een controleur. Ook woonden er verscheidene officieren en burger-onderwijzers, aan de pupillenschool verbonden. Door de opheffing daarvan is de plaats zeer achteruitgegaan.

GOMBORA (KĒMBARA). Onbewoond, moerasig eilandje in de Moesi of rivier van Palembang, ter plaatse waar deze de Peladjoë opneemt. Het is bekend door de wapenfeiten, in 1819 en in 1821 door de Nederlanders aldaar gepleegd. Zie PALEMBANG.

GOMOEMOE. Eilandje ten Z. van Obi besar, residentie Ternate en Ond., is $\pm$ 259 M. hoog, ligt juist tusschen Mongoli en Misool. De zuidkust bestaat uit koraalkalk.

GOMPHRENA GLOBOSA L., fam. *Amarantaceae*. Adas-adasan (JAV.), Kembang kantjing (JAV.), Ratana pakatje (MAL.). Kruid uit tropisch Amerika, in Indië overal gekweekt en verwilderd. Als sierplant zeer gezocht; de bladeren worden als groente gegeten.

GOMSOORTEN. Gommen zijn stoffen, die in de plant door omzetting (vergomming) van de celwanden gevormd worden. Zij vloeien uit den bast dergomleverende boomen of heesters naar buiten, indien deze ingesneden of anderszins verwond wordt; veelal schijnt de gomvorming bij de plant een ziekteproces te zijn, dat eerst door infectie met bepaalde organismen in gang wordt gebracht. In water zijn gommen óf oplosbaar óf sterk zwellende; hetgeen in beide gevallen tot het ontstaan van eene slijmige vloeistof (*muicilago*) aanleiding geeft; in alcohol is gom onoplosbaar. In den handel noemt men ook eenige harsen zeer ten onrechte gom, en spreekt men bijv. van gom-copal, -elemi, -damar enz. Harsen zijn echter steeds onoplosbaar in water en oplosbaar in alcohol. Tusschen gommen en harsen staan de gomharsen, d. z. ingedroogde melksappen, als myrrha, duivelsdrek enz., die beide stoffen (gom en hars) bevatten.

De belangrijkste echte gom is de Arabische gom, die van eenige *Acacia*-soorten uit het Nijl- en uit het Senegal-gebied komt, alsmede de *Tragacanth* gom, die door *Astragalus*-soorten uit Voor-Azië en Perzië geleverd wordt. Eerstgenoemde gom lost in water geheel op en bevat hoofdzakelijk arabine (arabinezure kalk), laatstgenoemde zwelt in water alleen en bestaat uit bassorine. In Ned.-Indië komen deze gommen niet voor, maar er zijn daar eenige andere gewassen, die gomachtige producten geven, welke met de Arabische gom of de tragacanth-gom min of meer overeenkomen. In de laatste jaren is er vaak gebrek aan echte Arabische gom geweest, en dit heeft bij den handel meer belangstelling voor gomsoorten uit andere gewesten gewekt. Ook al staan deze bij de Arabische soort achter, toch weet de industrie, die enorme hoeveelheden gom verbruikt in de ververijen, papierfabrieken enz., ze nuttig aan te wenden. Zoo wordt de gom van *Acacia*-soorten uit Z.-Amerika (Para gom), Z.-Afrika (Kaapsche gom) en Australië (Wattle gom) aangebracht, en voert Engelsch-Indië, bepaaldelijk Bombay, ieder jaar voor een aanzienlijk bedrag aan „Oost-Indische gom” uit. In onze overzeesche gewesten is deze industrie nog vrijwel onbekend, hoewel vooral het Kol. Museum te Haarlem er bij herhaling de aandacht op gevestigd heeft. Hier volgt een overzicht van Indische gomleverende gewassen, gerangschikt in drie groepen, I met in water helder oplosbare (arabineachtige), II in water gedeeltelijk, troebel, oplosbare

en III in water onoplosbare gommen (bassorine-achtige).

I. *Acacia Farnesiana* e.a.; *Anogeissus latifolia*; *Feronia Elephantum*; *Melia Azadirachta*; *Pithecolobium dulce* e.a.; *Prosopis spicigera*.

II. *Anacardium occidentale*; *Bauhinia variegata* e.a.; *Calophyllum* sp. div.; *Odina Wodier*.

III. *Acacia leucophlaea* e.a.; *Albizia procera* e.a.; *Aleurites moluccana*; *Cochlospermum Gossypium*; *Spondias mangifera*; *Sterculia* sp. div.; *Terminalia bellerica* e.a.

GONDANG. Een der oostelijkste districten (van den Soesoehoenan), grenzende aan Madioen, van de afdeling Sragen, residentie Soerakarta. Het district met gelijknamige hoofdplaats, heeft 3 onderdistricten met name Gondang, Samboengmatjan en Sambirédjo en had op 't einde van 1905 eene bevolking van bijna 18000 zielen, o.w. 33 Europeanen. De hoofdplaats ligt op de grens van Madioen, aan den spoorweg van Soerakarta naar Madioen bij de halte Kedoeng Banteng.

GONDANG (JAV., MAL., SOEND.). Zie **FICUS VARIEGATA**.

GONDANGLÉGI. District van het regentschap en de afdeling Malang, residentie Pasoeroean, met vier onderdistricten en 78 desa's; het had op 't einde van 1905 eene bevolking van 123.000 zielen, o.w. 135 Europeanen en 90 Chinezen. De standplaats van het districtshoofd is Boeloelawang, terwijl te Gondanlegi een onderdistrictshoofd gevestigd is. Het was vroeger een district met veel gouvernements-koffie. Thans heeft men er nog vele koffie-ondernemingen.

GONDAROESA (JAV.). Zie **JUSTICIA GENDARRUSSA**.

GONDOPERO (JAV.) Zie **GAULTHERIA LEUCOCARPA** BL. Uit de bladeren van dezen kleinen heester van het Javaansche hooggebergte en van de daarmede verwante soort *gaulltheria fragrantissima* Wall., wordt in Midden Java de echte gondopero-olie gestookt welke als geneesmiddel en parfum bekend is. Deze olie (Javaansche „Wintergreen-oil”) bestaat uit methyl-salicylaat en kan dienen ter bereiding van natuurlijk salicylzuur, dat in de geneeskunde soms verkozen wordt boven kunstmatig salicylzuur (uit carbolzuur verkregen).

GONG. Zie **MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN**.

GONGGRIJP (JUSTUS RINIA PETRUS FRANÇOIS). Geb. te Wisch (Gelderland) 7 Febr. 1827. Voor den dienst als predikant bestemd, ontving hij aanvankelijk zijne opleiding aan eene kostschool van zijn oudoom Lahusen te Bremen, en bezocht de Latijnsche school te Wageningen. Na het onderwijs daar gevolgd te hebben bood hij in 1845 zijne diensten aan bij het Ned. Zend.gen. te Rotterdam en werd, na geördend te zijn tot het leeraarsambt, in Juni 1849 uitgezonden met bestemming naar Timor. De zending daar werd echter opgeheven. Nadat hij te Depok een jaar gewacht had op eene nadere bestemming, werd hij tot regent van het weeshuis te Semarang benoemd, en maakte zich o.a. ook verdienstelijk door het nemen van het initiatief tot oprichting van de spaarbank aldaar, de eerste die in Ned.-Indië gesticht werd. In 1854 werd hij benoemd tot leeraar der Christengemeenten te Depok en Toegoe; in 1864 in het vaderland teruggekeerd, ontving hij eene aanstelling als leeraar (sedert 1872 als Hoogleraar) in het Maleisch aan de toen opgerichte Gemeente-inrichting voor de opleiding

van O.-I. ambtenaren te Delft. Daar opende hij een cursus in het Soendaneesch, en bevorderde daardoor de studie dier taal in hooge mate.

Bij de opheffing der Indische Inrichting in 1900 werd hij in het genot van wachtgeld gesteld; hij overleed in November 1909.

Het eerste geschrift door G. uitgegeven was een Maleisch leesboek voor het catechetisch onderwijs. Daarna volgden: Bagej bagej tjeritera (1859, Batavia, vertaald in het Mandailingsch), een leesboekje in de Maleische volkstaal, zooals die te Batavia het best verstaan wordt; de Hikajat dhoeloe kala, verhalen uit het Oude testament, 1860; een rekenboek in het Maleisch, ingericht voor aanschouwelijk onderwijs; een vertaling van de Contes et fables de Bidpai et de Lokman, onder den titel Dalang in 1866 in 2 dln. verschenen, en later, in stede van een herdruk van dit werk, eene uitgave van de Kalila dan Damina, 1876. Eindelijk noemen wij nog de Seratoes tjeritera (1869, 2e druk 1874), vertellingen in navolging der bekende Honderdtallen van Schmidt.

GONONÉ. Ook wel Klein Geelmuiden, bestaat uit koraalkalk, behoort tot de eilanden ten Z. van de zuidpunt van Halmahera (Salo-eilanden), residentie Ternate.

GONYSTYLUS MIQUELIANUS T. & B. fam. *Gonystylaceae*, Garoe, Kajoe garoe (JAV.). Groote boom van Borneo, Sumatra en vermoedelijk ook van andere eilanden van den Archipel. Het verharste kernhout (Garoehout, Adelaarshout of Aloëhout) is een bekend reukhout, en wordt vooral in Borneo gevonden. Ook *Aquilaria malaccensis* (zie aldaar) levert een reukhout, dat Garoehout genoemd wordt.

GORAITJI (GOERAH ITJI). Groep van verschillende eilandjes in de residentie Ternate en Onderhoorigheden, ten westen van het eiland Kajoa, en ten noorden van Tameti. De voornaamste zijn: Goemorga, Laigoma, Tomakomafatoe, Sikau en Gafi; alle bestaan uit eruptiefgesteente (mioceen?) doch alleen op Laigoma is dit door koraalkalk bedekt (Verbeek, Molukkenverslag, p. 139). Zij staan onder den sangadij van Ngofakiahia op Makian, die van wege den Sultan van Ternate met het toezicht is belast. Op enkele worden door lieden van Makjan tuinen aangelegd, op andere vindt men aanplantingen van kokos- en sagoepalmen en op Gafi vogelnestklippen, die echter weinig product opleveren.

GORAM-EILANDEN (ook **GORONG**). Eilandengroep ten zuidoosten van de Ceram Laoet-eilanden, gelegen tusschen 3° 56' en 4° 13' Z.B. en 131° 19' en 131° 35' O.L., behoorende tot de onderafd. Oost-Ceram, Ceramlaoet en Goram, afd. Ceram, residentie Amboina. De voornaamste zijn: Goram, Soeroeki of Poeloe Pandjang en Manawoka, allen min of meer bergachtig en bekend door vele deugdzame houtsoorten, welke er in voldoende hoeveelheid worden aangetroffen. De Lololi op Manawoka is 340 M. de hoogste top op Gorong 265 M. (volgens de Siboga-expeditie 310 M.) hoog; het eerste eiland schijnt uit oudere eruptiva (gabbro, serpentin), het laatste uit ouderen zandsteen te bestaan; koraalkalk vormt het derde eiland en bedekt ook gedeelten der andere (Verbeek, Molukkenverslag 537—540) De bevolking is ruim 6000 zielen sterk, allen Mohammedanen, die staan onder hoofden met den titel van radja of orang-kaja en veel handel drijven op de omliggende eilanden, terwijl de vrouwen door het weven van kleedjes uitmunten. De gezamenlijke grootte zal 300 KM². zijn. Uitvoerige

bijzonderheden zijn te vinden bij Riedel, De sluik- en kroesharige rassen blz. 146—187.

GORANGGARÈNG. District van de contrôle-afdeeling, de afdeeling en het regentschap Magetan, residentie Madioen, gelegen aan den linkeroever der Madioenrivier met 3 onderdistricten en 76 desa's; het had op 't einde van 1905 eene bevolking van 81.000 zielen, o.w. 32 Europeanen en 23 Chinezen. De standplaats van het districtshoofd is de desa Kawedanan. In dit district, dat grootendeels vlak en alleen in het Z.W. deel wat bergachtig is, vindt men de suikerfabriek Rêdjosarie van de Ned.-Indische Landbouwmaatschappij in de onmiddellijke nabijheid van Kawedanan. Door den aanleg van het Madioenrivier-kanaal is haar aanplant van ongeveer 1200 bouw's uitgebreid tot 1500 bouws. Zeer bezienswaardig is de groote stuwdam in de Madioenrivier nabij de desa Djati (in 1912 voltooid), die aangelegd is voor de bevoeling van 18750 bouws sawah uit het genoemde kanaal.

GORAP. Zie VAARTUIGEN.

GORAP. Orang Gorap. Mohammedanen, die in kleine nederzettingen Doi, Salangade en andere eilandjes bewesten Loloda bewonen. Volgens de Clercq zouden zij afstammelingen zijn van slaven uit den geheelen Archipel, doch voornamelijk van Flores en Saleyer, door zeeroovers medegevoerd en later hetzelfde bedrijf uitoefenende en hier en daar met toestemming der inlandsche hoofden achtergelaten. Andere schrijvers meenen dat zij geen buitenlanders zijn, doch oorspronkelijk Tobaroe's van Pumadada. Gorap zou dan eene verkortte wezen van Gorapoe (Gora = rooven, in het Boegineesch) en Gorapoe, in het Lolodaasch, beteekenen: de man die rooft = roover. Zij zijn thans rustige visschers.

GORKOM (Dr. KAREL WESSEL VAN). Geb. 22 Augustus 1835 te Zutphen. In 1855 werd hij aangesteld tot mil. apotheker 3e klasse bij het Ned.-Ind. leger. Te Batavia gekomen (1856) werd hij aan het Groot Militair Hospitaal geplaatst. In 1857 werd Van Gorkom op verzoek uit den mil. dienst ontslagen en benoemd tot 2den assistent bij het landbouwscheikundig laboratorium te Buitenzorg; na de opheffing dier inrichting (1860) werd hij als waarnemend controleur in de contrôle-afdeeling Djatiraga (Rembang) geplaatst. Den 31sten Dec. 1863 werd hij benoemd tot secretaris bij de enquête naar de gouv. koffiecultuur en in Maart 1864 werd hem opgedragen om wegens ziekte van Dr. Junghuhn het beheer der kinaacultuur over te nemen. In Aug. 1864 werd hij definitief tot leider dier cultuur benoemd, sedert 25 Dec. 1872 met den titel van Directeur. In 1875 volgde zijne benoeming tot Hoofdinspecteur der rijst- en suikercultuur, het landelijk stelsel en al wat daartoe behoort; in 1878 vertrok hij naar Nederland. Te Baarn gevestigd, bleef Van Gorkom nog werkzaam in het belang van Indië. In 1886 werd hij te Utrecht honoris causa tot Doctor pharmaciae bevorderd.

Van zijne talrijke geschriften noemen wij: De O.-I. cultures in betrekking tot landbouw en nijverheid 1881, 2e druk 1884, supplement 1891; Gids voor de Controleurs op Java en Mad. Bat. 1878, 2e druk 1896. Verder verschenen van zijn hand artikelen over allerlei onderwerpen in het N.-I. T. v. Ldb. en Nijv. Behalve de hoofdartikelen over Ind. aangelegenheden in het Nieuws van den Dag, die hij gedurende elf jaar wekelijks schreef, behandelde hij Indische onderwerpen uitvoerig in de Gids, Vragen des Tijds, Indische Gids. Van Gorkom was vele jaren

medewerker aan de Indische Mercur, en leverde ook opstellen in Eigen Haard.

Hij overleed te Baarn den 10en Maart 1910.

GORONG. Zie GORAM-EILANDEN.

GORONTALEESCH. Zie GORONTALEESCHE TALEN.

GORONTALEESCHE TALEN. Wanneer men het Mongondouch met het Ponosakensch beschouwt als de meest Zuidelijk gelegen grenstaal der groote Filippynsche groep, dan grenst onmiddellijk in het Westen daaraan een complex van 4 talen: het Boelanga'sch, het Kaidipansch, het Gorontaleesch en het Boeolsch. Deze talen kunnen Gorontaleesch worden genoemd naar de taal van Gorontalo, die grootendeels het gebied dezer taalgroep vult, dat intusschen voor meer dan de helft onbewoond is. Van deze 4 talen hangen weder het Boeolsch en het Gorontaleesch nauw samen, eveneens het Kaidipansch en het Boelanga'sch.

Het Gorontaleesch is, voor Celebes, eene groote taal, met een 75000 sprekers. Een groot deel daarvan woont in de havenplaats Gorontalo, waar veel vreemdelingen zijn en het schoolonderwijs in het Maleisch wordt gegeven. De taal is daar dus minder zuiver. *Boenda*, aan den bovenloop der Bone-rivier, heeft een eigen dialect; te Limboto, aan het meer van dien naam, spreekt men ook anders dan op de hoofdplaats. Naar zijne ontkenning, heet het Gorontaleesch *dila*.

Het klankstelsel van het Gorontaleesch is vrij zwak. Van de klinkers ontbreekt *ê* en *a* heeft neiging om *o* te worden; *o* en *oe* wisselen telkens. Van de medeklinkers ontbreken de palatalen; de *k* is doorgaans weggevallen, *r* wordt steeds *l*; *s* en *t* komen samen in eene interdentale, althans coronale *t*; *n* wordt veelal *l* en de geprenasaleerde tenues worden gomedialiseerd. Verder zijn alle consonantische sluiters afgevallen of met een vocalischen naslag doorklinkend gemaakt. Dit alles maakt het Gorontaleesch week van klank. Een oorspronkelijke beginvocaal wordt vaak met bilabialen inzet der stem uitgesproken en vangt dus met *w* aan. Voorbeelden van een en ander zijn: *wala'a* (kind), voor *anaka*, uit *anak*; *woti* (opgedroogd) uit *ëti*; *maloe* (kip), voor *manoeke*, uit *manok*; *wadala* (paard), uit *adjaran*; *tioe* (elleboog), uit *sikoe*; *ila* (gekookte rijst) uit *kinan*; *-lio* (bez. voorn. w. 3de persoon) uit *-nia*; *watopo* (dak) uit *atëp*. De klank der R. G. H.-wet ¹⁾ wordt *h*, b. v. *doehi* (doorn), *toeloehoe* (slapen); die der R. L. D.-wet ²⁾ wordt *l*, b. v. *pale* (rijst in de aar). Het lidwoord der eigennamen is *ti*, uit *si*, dat der woorden die in den genitief staan, *lo* voor *no*, uit *anoe*. De voorvoegsels zijn reeds minder talrijk dan in de Filippynsche talen; van de invoegsels is *-il-*, uit *-in-* nog levend en *-oem-* stervende. Het infix *-il-* is nog niet beperkt tot de passieve vormen, het dient ook nog om het praeteritum aan te duiden, maar de vormen worden afgeknot, b. v. *lotali* (heeft gekocht), voor *milotali*, *minotali*, praeteritum van *motali*; *tiloemoewoto* (is binnen gegaan), praeteritum van *toemoewoto*, *toewoto*. Onder de achtervoegsels is merkwaardig het uit het Oud-Javaansch, uit het Malegasi, uit het Bisaja en

¹⁾ Zie noot op blz. 169.

²⁾ De R. L. D. wet heeft dezen inhoud: de klank, welke in het Javaansch *r* luidt, is in het Maleisch *d* en wordt in het Tagaalsch door *l* vertegenwoordigd: bv. Jav. *iroeng* (neus), Mal. *hidoeng*, Tag. *iloeng*; Jav. *pari* (rijst), Mal. *padi*, Tag. *pala*.

Bikol (twee Mal. Pol. talen der Filippijnen), uit het Enggano'sch, uit het Madoereesch en uit de Toradja'sche priester taal bekende conjunctief-suffix -a, b.v. *waoepa maloo* (vang de kip).

Van de Gorontaleesche letterkunde is weinig bekend. Het door den druk toegankelijk gemaakte is beneden opgegeven.

Het Boeolsch heet naar de ontkenning *dia*. Het is eene kleine taal, met een 5000 sprekers, gelegen in den N. W. hoek van het taalgebied. Het klankstelsel is minder 'week' dan het Gorontaleesche, de *k* is er nog en de bilabiale inzet der aanvangsklinkers komt niet voor. Ook is de *n* geen *l* geworden, maar de *l* is soms in *j* overgegaan. De R. G. H.-klank is *g*, b.v. *oegoto* (pees), de R. L. D.-klank is *l*, b.v. *hloengo* (neus); het achtervoegsel -an heeft den vorm -ano, in 't Gorontaleesch -a. Het Boeolsch is dus een weinig ouderwetscher in klank dan het Gorontaleesch. De tijdvormen bij het werkwoord zijn dezelfde als de Gorontaleesche.

Het Kaidipansch heeft niet meer dan een 3000 sprekers; zijn gebied ligt ten N. O. van het Gorontaleesch. Van de Gorontaleesche talen staat het Kaidipansch het dichtst bij de Filippynsche taalgroep. De *a* gaat vaak over in *o*; *oe* voor eene lettergeep die *i* heeft, wordt dikwijls *i*, zooals b.v. in den naam *Kaidipa*, die voor *Kaoedipan* staat. De *ë* ontbreekt; de medeklinkers zijn nimmer eindsluiters, maar worden geregeld gespaard door een volgenden loozen klinker, behalve *n*, die afge worpen wordt. Evenals het Boeolsch, behoudt het Kaidipansch de *k*. De R. G. H.-klank is *g*, de R. L. D.-klank is *r*, b.v. *oegoto* (pees), *pare* (rijst in den bolster). De *t* staat een enkelen keer voor *s*, maar in 't algemeen blijven *s* en *t* uit elkaar. De geprenasaleerde klanken worden tot enkele nasalen vereenvoudigd, b.v. *diningo* (wand), *lamoengo* (baadje), uit *dinding*, *lamboeng*. De *m*-voorvoegsels hebben den preteritalen *n*-vorm nevens zich. De invoegsels -oem- en -in- zijn nog levend. Het lidwoord der eigennamen is *ki*, evenals in 't Mongondousch. Naar zijne ontkenning heet het Kaidipansch *dio*.

Het Boelanga'sch, ook Atinggola'sch genoemd, wordt aan de N. en Z. kust, vlak ten W. van 't Mongondousch gesproken. Ook deze taal werpt de *k* weg, behalve daar waar zij geprenasaleerd is; de overige geprenasaleerde klanken blijven eveneens onveranderd, zelfs de *ns*. De palatale klanken ontbreken in de geheele groep. De *h* is deels uit *r*, deels uit *s* ontstaan; de *r* is, behalve *h*, ook *j* geworden. Zeer regelmatig vertoont zich de R. G. H.-klank als *g* en de R. L. D.-klank als *j*. De *l* is postalveolaar; hare uitspraak zweemt naar de *r*. Het Kaidipansch heeft ook dezen klank, maar daarnevens de gewone *l*. De consonantische sluiters worden alle doorklinkend gemaakt door een nageslagen *o* of *i*. Een beginklinker wordt uitgesproken met bilabiale *w*, b.v. *wina* (moeder), *woebi* (aardvrucht). Het voorvoegsel *mo-* heeft den praeteritaalvorm *no-* nevens zich; de invcegsels *oem* en *in* beginnen af te sterven. De werktuignamen worden in de geheele groep nog met reduplicatie gevormd. De algemeene trekken der Gorontaleesche talen toonen dus aan, dat zij nog dicht bij de Filippynsche talen staan.

Literatuur: C. B. H. Von Rosenberg, Reistogten in de afdeeling Gorontalo (1865), hfdst. XII, 123—134, De taal der Gorontalzen; Verhandelingen van 't Bat. Gen., XXXIII, 2de stuk (1868),

bl. 25—28 (eenige leesstukjes, verzameld door Dr. Riedel); en 42, 43; Tijdschr. Bat. Gen. XVII, 270, De bekentenissen van een Holontaloschen Ponggoh, door Dr. Riedel (1869); Tijdschr. voor Ned. Indië, II, 161—197, Bijdrage tot de kennis van de Holontalosche Volksliederen, door Dr. Riedel (1871); Tijdschr. Bat. Gen. XXI, 209, De Pateda Hoelawa of de Gouden Armband, door Dr. Riedel (1875); Dr. Wilhelm Joest, Zur Holontalo-Sprache (1883), aangekondigd door Dr. Riedel, Ind. Gids, VI, 630 (1884); J. Breukink, Bijdragen tot eene Gorontaleesche Spraakkunst (1906), aangekondigd door N. Adriani, Bijdr. K. I. 7, VI, 150—165; E. E. W. G. Schröder, Gorontalosche Woordenlijst (1908); Riedel, Tijdschr. Bat. Gen. XVIII, 202; Adriani & Kruyt, De Bare's-spreekende Toradja's, III, 183—217, 348.

GORONTALO. Landbeschrijving. De afdeeling Gorontalo der residentie Manado wordt begrensd in het Noorden door de Celebes zee in het Oosten door het rijkje Bolaang Mongondou, in het Zuiden door de golf van Tomini en in het Westen door de afdeeling Midden Celebes. Zie voor de beschrijving van het landschap het artikel CELEBES (a. de Noordarm).

Daar in de gebergten dezer afdeeling afzetting van goud en andere metalen werd aangetroffen, zijn sinds de laatste 20 jaren meerdere concessiën tot mijnontginning aangevraagd en verleend, doch de resultaten hebben niet aan de verwachtingen voldaan, thans is er in deze afdeeling nog maar ééne Mijnbouw Maatschappij (Paleleh) in exploitatie en werden de andere concessies ingetrokken. De landbouw staat nog op een lagen trap; verbouwd worden rijst, djagoeng, klappers (in de laatste 15 jaren is de klapperaanplant belangrijk uitgebreid), tabak; sagoe komt veel voor in de moerassige streken en wordt bij gebrek aan maïs gegeten. In de bosschen wordt uitstekend timmerhout gevonden, benevens gom, copal, rotan, verfhout en was, waarin druk handel wordt gedreven.

De veestapel bepaalt zich tot karbouwen, runderen, geiten, schapen en paarden. Deze laatste zijn klein doch goede telgangers en die van gekruist Parigisch ras worden voor de beste gehouden.

Bevolking. De bevolking belijdt grootendeels den Mohammedaanschen godsdienst; door toenemende deelneming aan de bedevaart is het getal hadji's zeer toegenomen. Als takken van nijverheid verdienen vermelding het weven van kleedjes, het vlechten van rotan-matten, hoeden en doozen en het maken van bultzakken van kapok, die tegen lage prijzen te bekomen zijn. Het grootste gedeelte der bevolking is opeengehoopt in de vlakke van Gorontalo. Het zielental bedraagt voor de afdeeling ongeveer 125.000. Voor de taal zie GORONTALEESCHE TALEN.

Geschiedenis. De 5 vroegere Gorontalo rijkjes (limalopahalaā of 5gebroeders) waren: Gorontalo of Holontalo met 5 marsaolehschappen (de districtshoofden voeren den titel van marsaali), Limbotto of Limoeto met 4 mars., Boné met 3 mars., Baele-mo of Boalemo en Atinggola of Andegile. In 1677 werden deze Holontalosche landen door den Sultan van Ternate aan de Cie afgestaan, en in 1681 die streken door den Gouv. der Molukken, Padtbrugge, gedwongen de soevereiniteit der Cie te erkennen. Zij werden in 1889 in overleg met de hoofden en in overeenstemming met de wenschen der bevolking bij het directe Gouvts gebied ingelijfd; toen waren reeds sedert 30 jaren buiten den rijksbestierder

(djoegoegoe) ter hoofdplaats geene radja's of rijks-grooten meer in functie.

Bestuur. Als gevolg van rechtstreeksche bestuursinmenging werd eene hoofdelijke belasting ingevoerd, welke sedert 1914 vervangen is door eene algemeene belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten (Ind. Stb. 1914 no. 130) en werden de heeren-diensten geregeld, terwijl de bevolking in het genot harer eigen rechtspleging werd gelaten. (Ind. Stb. 1889 no. 95).

Sedert de reorganisatie van 1 Juli 1911 (Ind. Stb. 286) bestaat de afdeeling Gorontalo onder een Assistent-Resident uit 4 onderafdeelingen, n.l.

a. Gorontalo met de districten Bone, Kabila, Kota, Tapa, Telaga, Tibawa en Batoedaä;

b. Boalemo met de districten Pagoejaman, Boalemo en Pagoeat;

c. Kwandang met de districten Kwandang en Attingola;

d. Bwool gevormd door het landschap van dien naam met de districten Paleleh, Biaoe en Boenobogoe. Alleen deze laatste onderafdeeling staat nog niet onder rechtstreeksch bestuur.

Literatuur: J. G. F. Riedel, De landschappen Holontalo, Limoeto enz. in Tijdschr. Bat. Gen. Deel XVII (1869); Van Hoëvell, De assistent-residentie Gorontalo in Tijdschr. Aardr. Gen. Deel VII (1890), 2e serie; De inlandsche kunstnijverheid in de a.s. Gorontalo T. N. L. N.-I. Deel XLVIII, 170.

GORONTALO. Onderafdeeling van de gelijknamige Assistent-Residentie der Residentie Menado, onder het bestuur van een Controleur, die ter hoofdplaats Gorontalo gevestigd is. Zij bestaat uit de districten: Kotta, Telaga, Tapa, Kabila, Bone, Tibawa en Batoedaä. De onderafdeeling had in 1915 een bevolking van ruim 82.000 Inlanders, 178 Europeanen, 949 Chinezen, 324 Arabieren.

GORONTALO. Hoofdplaats van de tot de Residentie Menado behorende Assistent-Residentie van dien naam, gelegen aan de zuidkust van het noordelijk schiereiland van Celebes, aan de samenvloeiing der rivieren Bone en Bolango. Behalve de tot het district Kota gerekend wordende Gorontaleezen wonen er $\pm$ 178 Europeanen, 950 Chinezen, $\pm$ 350 Arabieren, bijna 1700 Boegineezen en ruim 1300 Christen-inlanders. De plaats is ruim en frisch gebouwd rondom een groote aloen-aloen. In het midden der plaats lag vroeger het fort Nassau, waarin een detachement militairen gelegerd was, doch het fort is sedert geslecht en op die plek een kampement gebouwd voor een brigade gewapende politiedienaren.

De reede is niet van de beste; desondanks is de handel in den loop der jaren aanzienlijk toegenomen. In 1856 bedroeg de invoer f 9862 en de uitvoer eene waarde van f 25.004, welke cijfers over 1914 respectievelijk tot f 2.673.112 en f 2.622.925 gestegen waren; de artikelen van invoer zijn hoofdzakelijk lijnwaden en koperwerk, terwijl worden uitgevoerd damar, rotan, verfhout, copra, kapok, huiden, schildpad en schelpen. In 1914 bedroeg de netto inhoud van de aangekomen schepen bijna $\frac{1}{2}$ miljoen M³. Gorontalo is met Kwandang telegraphisch aangesloten en daardoor verbonden met het wereldnet. De plaats heeft veel van bandjirs te lijden; de Boegineesche en Chineesche wijken, zo mede de kampongs, door inl. Christenen bewoond, staan minstens eens in het jaar dagen lang onder water. In den westmoesson heerschen er veel koorts; gedurende den oostmoesson, van Mei tot October, is het hier de gezondste tijd. De temperatuur is niet hoog en wordt

vooral getemperd door de zuid- en zuidoostenwinden. De regenval is zeer ongelijk.

Literatuur. Van Hoëvell, T. Aardr. G. VIII, 1891, p. 43; Sarasin, Reisen in Celebes I, 138.

GOSSYPIMUM. Zie KATOEN.

GOTANNAH. Zie CHIRURGIJN-VISSCHEN.

GOUD. I. GOUDMETAAL. *Eigenschappen.* Het goud is een kostbare delfstof en toch komt het zeer verbreid op aarde voor, hoewel meest in betrekkelijk geringe hoeveelheden. Het wordt in de natuur dikwijls meest als element aangetroffen, wel is waar nooit zuiver, maar altijd met een zeker gehalte aan zilver of geringe hoeveelheden van andere metalen. Er bestaan echter voorbeelden van natuurlijk goud van 997 en zelfs van 999 fijn. Het goud kristalliseert in vormen van het reguliere stelsel, gewoonlijk met overheerschend octaëdrische gedaanten, komt echter niet alleen in regelmatige kristallen, maar eveneens en zelfs meer, in tand-, haar- en mosachtige vormen voor. Zijn hooge waarde als edel metaal in het kunstambacht ontleent het aan zijne groote lenigheid en uitzetbaarheid, aan zijnen schoonen metaalgans, verbonden met de fraaie gele kleur, aan zijn weerstandsvermogen tegen zuren, zijne vrij gemakkelijke smeltbaarheid [bij 1037°] en zijn hoog specifiek gewicht van 15,6—19,2 al naar het zilveragehalte groter of kleiner is.

Ook bestaan er goudertsen, d. w. z. mineralen, en wel voornamelijk verbindingen van goud met het element tellurium (b.v. nagyagiet). In het ganggesteente (gangerts) van Redjang Lebong werd bij chemische analyse selenium gevonden, dat hier vermoedelijk de plaats van het tellurium inneemt, ofschoon een mineraal selenium-goud als zoodanig niet werd aangetroffen.

Natuurlijk voorkomen. Goud schijnt in alle geologische formaties voor te komen doch is — ten minste wat de oorspronkelijke ligplaatsen betreft — in den regel gebonden aan de nabijheid van zure massiefgesteenten (granietgroep, trachiet-rhyolietgroep). Daar de telluriden in Indië nog niet zijn aangetroffen (met één uitzondering: Boedoe in West-Borneo) hebben wij daar alleen te doen met vrij goud (of, nauwkeuriger uitgedrukt, met een natuurlijk alliage van goud en zilver, met zeer afwisselende metaalverhoudingen). *Primair* — dus indien na de vorming van het metaal geen chemische of andere invloeden werkzaam zijn geweest — verschijnt het goud bijna altijd gebonden aan en omhuld door eenige zeer algemeene voorkomende zwavelmineralen t.w. ijzerpyriet (zwavelkies), arsenikkies, cok wel antimoon-gans en koperkies, in spleetjes, snoertjes of gangen, die voor het grootste gedeelte met kwarts zijn opgevuld. Op te merken is dat in de kwartsgangen, die in verband staan met de oudere granieten e.a. het goud veel zuiverder (minder zilverboudend) is dan in zulke, die met de jongere trachieten en rhyolieten samenhangen.

Het bovenste gedeelte van een ertsgang, n.l. het gedeelte dat boven het niveau van het grondwater uitsteekt, is onderworpen geweest aan den invloed van de in dat water opgeloste stoffen; het gevolg daarvan is dat zich bovenaan een geoxydeerde afdeeling (meestal rood- en bruinijzererts, ijzeren hoed), daaronder een gecementeerde afdeeling heeft gevormd, die ongeveer tot aan het grondwaterniveau doorloopt en waarin zich, bij goudgangen, het metaal in vrijen toestand heeft afgezet en die dan ook het rijkste deel van den gang vormt. Daarbeneeden treft men dan den primairen inhoud van den gang aan, die altijd metaalrmer is.

In die gecementeerde afdeeling komt het goud dus eigenlijk reeds op secundaire ligplaats voor, doch men verstaat onder *secundaire afzettingen* gewoonlijk zulke, die vrij wel overeen komen met de koelit- en kollongterreinen bij tinerts (zie aldaar) en die men hier als eluviale, resp. alluviale goudvoorkomens (Goldseifen, Placers) aanduidt.

Geografisch en geologisch voorkomen. Dat het voorkomen van goud in den archipel reeds in oude tijden bekend was, blijkt uit verschillende berichten. Prof. Kern heeft (Bijdr. t. t. l. en vlk. IIIe reeks IV (1869) 644) gewichtige redenen aangevoerd om Sumatra voor het goud-eiland Suwarna-dwipa van de Kathāsarit sāgara te houden; ook het nabijgelegen Nias gold, blijkens de Arabische reisverhalen voor goudrijk (zie P. A. Van der Lith, Merveilles de l'Inde, bl. 246 en in Actes du 8e Congres int. des Orientalistes à Stockholm et Christiania, 1892—1893), terwijl de Portugeezen het „goudeiland” vaak gezocht hebben ongeveer ter plaatse van Nias en zelfs in 1520 eene expeditie zonden naar eenige goudrijke eilanden, ten z.w. van Sumatra gelegen. Ook de naam van den vulkaan Ophir (ten rechte Pasaman) op Sumatra herinnert nog heden aan het fabelachtige goudland der ouden, hetgeen door dezen hier in het verre Oosten werd gezocht. Java werd in het Hindoeïjdvak eveneens voor een goud-eiland gehouden (zie Kern, Bijdr. t. t. l. en vlk. IVe reeks X (1885), 126); in eene Sanskriet-inscriptie van 654 Çaka (732 n. C.) wordt Java rijk aan goudmijnen genoemd, terwijl in de Ramayana gelezen wordt: „Doorzoekt zorgvuldig Jawa dwipa dat met 7 koninkrijken prijkt, het goud- en zilvereiland, rijk aan goudmijnen”.

Aan de hand van de bovengegeven verklaringen, die op de ondervinding over de geheele wereld gegrond zijn, en in verband met de geologische samenstelling dier streken, is zonder twijfel aan te nemen dat nòch Java, nòch de eilanden ten westen van Sumatra goudrijk *kunnen* zijn geweest (zie hierna). Over het geografisch voorkomen van goud in Indië vindt men gegevens in: E. Carthaus, Ueber Goldlagerstätten in Nederl. Indien. Tijdschr. Aardr. Gen. 1902, 581; — Collet, L'or aux Indes Orient. Néerl. 1899; — J. Crawford, De Indische Archipel. 1824, dl. II. 330; — Reinier D. Verbeek, Over het voorkomen van goud in Ned. Indië. Handel v. h. IXe Natuur en Geneesk. Congres 1903, 390.

Men kan ook in Indië twee goudgangperiodes onderscheiden, n.l. de met (oudere) granieten en aanverwante gesteenten in verband staande (West- en Zuidwest Borneo, Midden- en een deel van Noord Celebes, een deel van Sumatra) en de aan (jongere) kwartstrachieten, rhyolieten, ook wel andesieten, gebonden gangen (Benkoelen en andere gedeelten van de westelijke helft van Sumatra, het oostelijk deel van Noord-Celebes).

Het is voornamelijk de eerste categorie, die de alluviale terreinen heeft opgeleverd, welke in Borneo (vooral West-Borneo) aanleiding hebben gegeven tot de uitgebreide chinesche- en inlandsche goudwasscherijen en waaruit weer de rijkdom van dat gedeelte van Indië aan goudgangen werd afgeleid. Intusschen is het juist niet deze, doch de andere categorie van gangen, waarop tot nog toe zoo goed als uitsluitend de winstgevende goudmijnen werken. De oorzaak daarvan schijnt tweeledig: 1e. het oorspronkelijk in of bij den graniet aanwezige goud had in voorkomen een groote overeenkomst met het tin; het meeste was afgezet op zeer smalle en niet ver naar de diepte doorlopende snoertjes en adertjes;

de enkele, die wat verder doorliepen, waren echter niet rijk; de vroeger bewerkte alluvia zijn meest afkomstig van netwerken van snoeren of wellicht van met goudhoudende pyrietten geïmpregneerde gesteenten; 2e. de met de jongere andesieten samenhangende gangen zijn in den regel echte verschuivingsgangen en, hoewel natuurlijk niet overal even rijk, zijn zij breeder en daardoor gemakkelijker ontginbaar.

Een uitzondering op den algemeenen regel maakt de mijn Totok (Menado), waar het goud voorkomt in een netwerk van kwartssnoeren in kalksteen, die secundair na oplossing van de kalk door circulatie van metaalhoudende vloeistoffen zijn ontstaan (metasomatose).

II. INLANDSCHE GOUDWINNING. *Geschiedenis en statistiek.* Inlandsche goudwinning heeft reeds bestaan lang vóór de Nederlanders zich in Indië gingen vestigen; dat bewijzen de oude werken die, naarmate onze geologisch-mijnbouwkundige kennis van Indië vermeerderd, in verschillende streken worden aange troffen. En het zijn volstrekt niet alleen goudwasscherijen; op Sumatra en Celebes heeft men de duidelijke overblijfselen gevonden van echten gangmijnbouw. Vooral Benkoelen schijnt de aandacht der oude bewoners getrokken te hebben, o. a. Redjang Lebong, doch de herinnering aan dien mijnbouw was dermate uitgewischt, dat de plaatsen eerst in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw opnieuw ontdekt moesten worden. Dat de oudtijds ontgonnen ganggedeelten enorm rijk zijn geweest (en gedegen goud in groote hoeveelheden moeten hebben bevat) is reeds op te maken uit den roep, die van Sumatra als goudland uitging (zie boven); van de producties ontbreekt echter elke opgaaf. Wel waar schijnlijk is een deel van dit goud naar elders gebracht en daardoor heeft misschien ook Java — ofschoon ten onrechte — den naam verkregen van goudrijk te zijn. Ook bij de latere ontginningen op Noord-Celebes stuitte men hier en daar op oude inlandsche werken van niet geringe uitgestrektheid.

Ter beoordeeling van de waarde der gangen is het opmerkelijk, dat de Chineezen in West-Borneo zich wel gewaagd hebben aan mijnbouw op de dagzoomen van eenige kwartsgangen, doch dat die werken slechts bij hooge uitzondering een behoorlijken omvang hebben aangenomen; de arbeid was blijkbaar niet loonend genoeg.

De kunst van goudwasschen schijnt bij vrij wel alle bewoners der daarvoor in aanmerking komende streken bekend te zijn geweest, doch het werk geschiedde bijna overal op kleine schaal, dikwijls alleen door vrouwen en kinderen of in den tijd, dat men niets anders te doen had. Op wat uitgebreidere wijze geschiedde het in de afdeeling Martapoera van Zuid-Borneo, doch van een stelselmatige goudwassching op groote schaal kan eigenlijk slechts in de z.g. Chinesche Districten der *Westerafdeeling van Borneo* worden gesproken. (Zie over deze inlandsche- en chinesche goudwasscherijen de Jaarb. Mijnwezen 1878. II, 135; 1881. I. 27 en 277; 1884. I. T. 132; 1884. II. T. 246. — Verder Nat. Tijdschr. v. N. I. 1854, 396; Tijdschr. v. N. I. 1842, 23 en 1847, 385; Tijdschr. Ind. T. L. V. 1864, 461.) Hier was het metaal vermoedelijk reeds aan de eerste Hindoe-bevolking bekend en gaven de Chineezen, die in de IVe eeuw met Borneo in aanraking kwamen, den eersten stoet tot een geregelde ontginning. Volgens de overlevering zijn deze zelf omstreeks het midden der 18e eeuw in Sambas gekomen en vestigden zij zich iets later ook in Mempawah en Pontianak; Semini, Se-

pang, Loemar, Boedook, Sebalau, Bengkajang, Montrado, Singkawang en Mandor waren de hoofdcentra der chineesche goudwasscherijen. Van lieverlede maakten de goudgravers, die in verschillende machtige kongsi's vereenigd waren, zich vrij wel onafhankelijk van de malische vorsten; toen zij zich echter ook tegen het Nederlandsche bestuur verzeten, werden, na een vierjeren strijd — in 1854 — alle kongsi's op één na opgeheven. De opheffing van de laatst overgeblevene, de Mandor'sche Lan Fong-kongsi, volgde eerst in 1884. (Voor de geschiedenis en inrichting dier kongsi's, zie Jaarb. Mijnw. 1881. I. 264).

Betrouwbare gegevens over de producties der vroegere periode bestaan niet. Raffles vermeldt dat in 1812 voor $4\frac{3}{4}$ millioen spaansche maten is uitgevoerd; Veth noemt voor 1848 het cijfer / 1.288.000; vermoedelijk echter zijn deze getallen zeer overdreven en toen Everwijn in 1853/54 in West-Borneo vertoefde, was van dien vroegeren grooten bloei weinig meer te bespeuren, ofschoon toen nog vele groote mijnen bewerkt werden. Eerst van Schelle verzamelde zoo goed mogelijk de productie-opgaven in de verschillende districten van af 1875; de uitvoer aan goud bedroeg van dit jaar af t/m 1880 iets meer dan / $1\frac{1}{4}$ millioen. Tusschen 1880 en 1886 werd volgens Wing Easton gemiddeld 153 KG. p. jaar, ter waarde van ruim 2 ton geproduceerd. Hoewel toen nog, vooral in de omgeving van Bengkajang, enkele groote mijnen werkten, ging de productie duidelijk achteruit en bedroeg deze twintig jaar later, in 1906, nog slechts 33,4 KG., ter waarde van / 42 000, zoodat zij thans wel onbeteekenend kan worden genoemd. (Over de goudproducties der verschillende terreinen zie de Jaarb. Mijnw. 1882 t/m 1889. Techn. Ged.).

Een detailbeschrijving van zulk een chineesche mijn gaf van Schelle in Jaarb. Mijnw. 1882. T. 27. Voor het graven van goud moet een belasting worden betaald; het recht tot heffing daarvan wordt verpacht. (Ind. Stb. 1862 No. 134).

Intusschen werd ook goud gewasschen, zij het dan ook niet op zoo groote schaal als in Sambas, in vele andere gedeelten der Westerafdeeling van Borneo; men kan eigenlijk zeggen dat in bijna alle land-schappen dier residentie goudwasscherijen voorkomen of kwamen; de meeste echter zijn in verval of worden slechts tijdelijk bewerkt. Ook het verwaschen van het rivierzand bij lagen waterstand ziet men op vele plaatsen geschieden; de groote uitgestrektheid, die de zure gesteenten, graniet, kwartsporfier en verwanten, in West-Borneo innemen, is een gereede verklaring voor deze enorme verbreiding van het edele metaal. (Voor het algemeene voorkomen er van, zie de Jaarb. Mijnw. 1882. I T. 45; 1884. II. T. 289; 1886, TA. 127.)

Als centrum der goudgraverijen in Zuid-Borneo kan Pleiari worden beschouwd; volgens Hooze is een Oost-West-lijn over den heuvel Kobbok, even bezuiden de Seloeang rivier, de vrij scherpe grens tusschen de diamantgronden ten noorden en de goudgraverijen ten zuiden. Betrouwbare gegevens van de productie schijnen niet te verkrijgen geweest te zijn, althans Hooze geeft voor de tachtiger jaren slechts een schatting van 150 thails (ong. 8 KG.) voor de geheele Tanah Laut per jaar. Ook hier is het recht tot het uitgeven van licenties om goud te graven verpacht, waarbij $\frac{1}{10}$ van de opbrengst aan den pachter moet worden afgestaan, tenzij een vaste som per maand wordt bedongen. Vele opgaven over de goudmijnen van deze streek en hun werkwijze vindt men in Jaarb. Mijnw. 1893, 371 e. v. alsmede in Jaarb.

1875. I. 105. Verder zijn te noemen: Th. Posewitz, Das Goldvorkommen in Borneo, Mitth. a. d. Jahrb. d. K. un. geol. Anst. VI. 1882. 175; — J. H. Kloos, Vorkommen und Gewinnung des Goldes a. d. Insel Borneo. Tijdschr. v. Ned. Indie, 1866, 207; — W. F. Versteeg, De metalen in Ned. Indië. Tijdschr. d. Ned. Mij. v. Nijv. 1870, 40—52.

Van de inlandsche goudwasscherijen op de overige eilanden is weinig bekend; op Sumatra en Noord-Celebes zijn of waren zij zeer verspreid en ook op Java schijnt hier en daar het metaal op die wijze gewonnen te zijn. Een en ander hierover is te vinden in: G. F. Duhr, Bericht aangaande de goudmijnen van Gorontalo op Celebes. Verh. Bat. Gen. III. 1781, 166; — Pietermaat en de Vriese, Statistieke aantekeningen over de resid. Menado. Tijdschr. v. N. I. 1840. 142; — Reinwardt, Iets over de goudmijnen van de N.O. kust van Celebes. Ind. Mag. 2e 12-tal, no. 3—4, 1845. 41—51; — A. J. Bik, Aant. over de goudmijnen van Gorontalo. Tijdschr. v. N. I. 1845. 90; — Iets over de goudgraverijen in de res. Menado. Tijdschr. v. N. I. 1850. 262; — G. A. de Lange, Besch. v. d. goudmijnen van Kota Boena. Nat. Tijdschr. v. N. I. IV. 1853. 170; — J. v. Arrewijne, Memorie over de goudmijnen van Celebes. Tijdschr. v. N. I. 1854. 246; — W. F. Versteeg, De metalen van Ned. Indië. Tijdschr. v. d. Ned. Mij. v. Nijv. 1870. 44; — R. Fennema, Mededeeling over de goudh. gronden v. Bwool. Nat. Tijdschr. v. N. I. 1897. 447; — De goudmijnen van Celebes; geschiedk. overzicht. Tijdschr. v. N. I. 1898. 253; — P. T. Couperus, Eenige aant. betr. de goudproductie in de Padangsche Bovenlanden, Tijdschr. v. Ind. T. L. en V. 1856. 122; — J. P. Godon, Iets omtrent de goudmijnen in de afd. Mandaheling. Tijdschr. v. N. I. 1864. 49; — Goudmijnen van Benkoelen. Ind. Mag. 2e 12-tal, no. 5—6. 1845. 141; — P. Hövig, Aant. over de vroegere inl. goudindustrie in de Lebongstreek. Ind. Gids. 1911. II. 1598; — Th. J. Veltman, Goudexploit. in Atjeh. Tijdschr. Aardr. Gen. 1906. 934; — Jaarboeken Mijnwezen 1876. I. 30; — 1881. I. 91; — 1887. II. W. 244; — F. Fokkens, Goud- en zilverbijlen op Java. Batavia 1886; — J. Hageman, Histor. aant. over de goudgraverij in 1723 en 1744. Nat. Tijdschr. v. N. I. 1870. 196; — J. E. de Meyier, Goud- en zilverbijlen op Java. Ind. Mercuur. 1887. 59; — Over goudhoudend kustzand bij Tjilatjap. Jhr. H. C. v. d. Wyck. Nat. Tijdschr. v. N. I. 1855. 187 en P. J. Maier. Ibid. 1859. 379. — En verder in de in den aanvang van dit artikel genoemde algemeene werken.

Hier kan nog worden vermeld de aanwezigheid van goud in enkele stroomafzettingen, zoowel van Singkep als van Banka. De hoeveelheid is echter niet groot; op Singkep werd nog geen 12 KG. verzameld; op Banka komt het vooral langs de kust van Merawang en Pangkal Pinang voor. Zie Jaarb. Mijnw. 1885. T. 2. 161; verder ook Jaarb. 1888. W. 108; 1889. W. II. 173; 1897, 178; 1873. I. 20, 67; 1872. I. 71; 1874. I. 31; 1877. I. 98; 1878. I. 100; 1885. II. T. 161. Everwijn vond ook vrij grof goud aan de westkust van het eiland Bintang in den Riouw-archipel (Jaarb. Mijnw. 1872. II. 76). Van Billiton wordt geen goud gemeld.

III. EUROPEESCHE GOUDWINNING. Over de voor rekening der Oost-Indische Compagnie ondernomen pogingen tot het winnen van edel metaal op Sumatra en Celebes, zie bij ZILVER.

Van meer belang werd de europeesche goudwinning tegen het laatst der vorige en het begin dezer eeuw. Niet afgeschrikt door de meerendeels on-

gunstige resultaten door Van Schelle verkregen (zie hierna), deed de oude roep van West-Borneo als goudrijk oord het oog der ondernemers het eerst op deze residentie vallen, waar in 1889 en 1890 de concessies Sambas Gold Mines, West Borneo Gold Field en Ban Pin San werden verleend. Het was engelsch kapitaal dat zich voor de beide eerste ondernemingen interesseerde; de derde werd met hollandsch kapitaal gedreven. Wat later volgde Noord-Celebes met de concessies Soemalata (1894), Totok en Paleleh (1897). Sumatra (Benkoelen) kwam het laatst; de concessie Lebong Donok werd in 1899 verleend. Gedurende geruimen tijd genoot daarna de residentie Westerafdeling van Borneo weer de voorkeur: van 1899—1902 werden aldaar niet minder dan 39 goudconcessies uitgegeven, waarvan 36 de bedoeling hadden het goud uit de rivieren of alluviale afzettingen te winnen. De tweede Benkoelen-concessie, Lebong Soelit, volgde in 1902; de derde, Simau, eerst in 1906. Intusschen waren nog in Noord-Celebes verleend de concessies Polangko (1900), Boekal (1901), Doep en Goenoeng Lama (1903), welke echter geen van alle verder kwamen dan het exploratiestadium.

Terwijl in 1903/4 slechts 4 goudconcessies in de Padangsche Bovenlanden en Tapanoei werden uitgegeven: Ajer Gowa ketjil, Sidingin, Sinaboean en Mandoeng, waarvan alleen de eerste korten tijd in exploitatie was (hydraulische ontginning), nam hun aantal na 1906 meer toe: Abei en Malilir (1907), Siloengkang (1908), Goenoeng Marisi en Equator (1910), Bangket (1911), Aier Sipongi, Charlotte, Boekit Pioenggoe, Pagadis, Soempoe (1914), Irma (1915), Helene, Gloemboek (1916); de derde en vierde zijn reeds voor exploitatie afgekeurd, de vijfde is in Maart 1914 in ontginning gebracht, doch bleek in hoofdzaak op te leveren zilver (zie aldaar), — op de andere vinden nog onderzoekingen plaats. Het erts van Gloemboek zal op Simau worden verwerkt. Drie placerconcessies: Troessan, Simpang Doekoe en Batang Natal in Tapanoei (1910) kwamen evenmin in exploitatie; — verschillende aangevraagde concessies werden nog niet verleend. Ten slotte zijn nog in de Padangsche Bovenlanden de concessies Batang Si Lajang (1906), Sarik en Salida (1909) te vermelden; de laatste is in exploitatie, doch meer een zilverconcessie (zie ZILVER).

In West-Borneo verminderde na 1902 de stroom van concessies wel enigszins, doch er zijn er toch nog 17 te boeken, waarvan de meeste placerontginning beoogden; — geen enkele evenwel bracht het tot werkelijke exploitatie. In Noord-Celebes werd in 1905 de concessie Pagoeat, in 1906 de concessie Kwandang Soemalata verleend; bij beide werd aan de exploratie een aanmerkelijke som ten koste gelegd, doch succes werd niet verkregen.

In het geheel is in al die jaren, door alle concessies, tezamen, niet meer dan 43.000 K.G. goud geproduceerd, waarvan ongeveer de helft alleen van Lebong Donok afkomstig was. Eilandsgewijze heeft in ronde cijfers Sumatra 33.000, Celebes 10.000 en Borneo 1000 KG. opgeleverd. (Ter vergelijking diene dat Transvaal per jaar ongeveer 225.000 KG. goud produceert).

Eenige bijzonderheden der goudontginningen mogen hier een plaats vinden.

Er is hierboven reeds met een enkel woord op gewezen dat een aantal concessies, vooral in *West-Borneo* (doch ook op Sumatra, minder op Celebes) de winning beoogde van het goud uit stroomafzettingen. Op de Tereja-rivier, een tak der Sambas-rivier (Tereja Gold Dredging Maatschappij) en op de Me-

lawi-rivier, een tak der Kapoeas (eerst de Melawi Dredging Mij, later de Mijnb. Mij Melawi), beide in West-Borneo, heeft men beproefd met baggermolens het goudhoudende rivierzand, resp. -grint, te verwerken; — op de concessie Alluvia (Mijnbouw Mij Alluvia) werd een dergelijk werktuig in elkaar gezet en in gebruik gesteld voor de ontginning van dikke goudhoudende diluviale zandafzettingen; in geen der gevallen werd succes verkregen. De vele andere pogingen, op kleiner of groter schaal verricht in verschillende gedeelten dier residentie, doch voornamelijk in de landschappen Sambas en Landak en die hoogstens leidden tot een concessie-aanvraag doch niet tot exploitatie, worden hier slechts terloops vermeld.

Evenmin slaagden (met een enkele uitzondering) de pogingen om de vele aanwezige kwartsgangen te ontginnen, die hetzij in graniet hetzij in de oude leien voorkomen. Bij Montrado, bij Boedoek, bij Ban Pin San, bij Bengkajang, bij Sebalau en andere vroegere centra van chineesche goudwinning werden onderzoekingen ingesteld door verschillende maatschappijen, — overal bleek het gemiddelde goudgehalte te laag en het metaal te ongelijk verdeeld te zijn; dikwijls waren de gangen te smal voor economische ontginning of liepen oorspronkelijk breede gangen spoedig naar de diepte in smalle aderen uit. Alleen tusschen Bengkajang en Loemar, waar de mijnbouwmaatschappij Loemar een concessie bezat, kon de goudopbrengst ten minste ongeveer de kosten dekken en gelukte het zelfs om, na concentratie der werkzaamheden op een gedeelte van het vroegere concessie-terrein (Sintoeroe), over een paar jaar een dividend uit te keeren. Ook hier echter had men te kampen met de gewone Borneo-ziekte: het uiterst uiteenlopende goudgehalte, die elke voorspelling te schande maakt. Gemiddeld zijn te Sintoeroe erts van 10,4 gram goud per ton verwerkt; het maximum was ongeveer 25, het minimum 4 gram als jaargemiddelde.

Twee der nog in bewerking zijnde goudmijnen in *Noord-Celebes*, Paleleh en Totok (toehorende aan de mijnbouwmaatschappijen van die namen), werken op zeer verschillende voorkomens. Terwijl de eerste bouwt op normale gangen in jong-andesietig gesteente (een hoornblendandesiet of propyliet), waarin de veredeling blijkbaar nogal onregelmatig heeft plaats gevonden, doch waar het ten minste gelukte om na 17 jaar werken dividend uit te keeren, bouwt de laatste op een metasomatisch voorkomen in kalksteen (zie blz. 807), dat gedeeltelijk hydraulisch wordt ontgonnen, doch waar men thans, na 20 jaar, nog altijd geen voordeel van betekenis heeft behaald. Het erts heeft hier gemiddeld niet meer dan 1/9 aan goud per ton opgebracht; te Paleleh in de laatste jaren ongeveer het dubbele, doch de kapitalisatie is hier te groot. Over Totok verscheen een uitvoerig opstel van F. T. Mesdag als 3e stuk van deel I der mijnbouwkundige serie van de Verhandelingen v/h Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën.

De concessie Pagoeat, verleend aan de Mijnb. Mij van dien naam, werd reeds vanaf 1901 bewerkt, eerst op koper, laatstelijk op goud dat, naar gemeld wordt, in kwartsporfieriet (waaronder vermoedelijk een jong zuur gesteente wordt verstaan) wordt aangetroffen. Een nieuwe maatschappij, de Mount Pani Mining Co., beproeft thans haar geluk op deze concessie ook met goudbaggers, doch van de resultaten is nog weinig bekend gemaakt.

Al even weinig gelukkig was men met de beide an-

dere goudconcessies: Soëmalata en Kwandang-Soëmalata, aan de Mijnb. Mijen van die namen verleend en eveneens op kwartsgangen in andesietig gesteente werkend. De eerste kwam in 1900 in productie en leverde circa 1500 KG. goud in het geheel, zonder daarbij winst te maken; ten slotte werd het bezit aan de tweede overgedaan, die echter evenmin succes had en kort daarna liquideerde.

Er is thans nog een ontginning in het landschap Bolang Mongondou in gang van de Maatschappij van dien naam (twee concessies werden reeds eenige jaren geleden aangevraagd, doch nog niet verleend); de Maatschappij heeft haar hoofdkwartier te Goeropahi en het exploitatiestadium is reeds ingetreden. Uitgestrekte oude werken wijzen er op dat de gangen aan den dagzoom rijk moeten zijn geweest. Over 1915 werd reeds dividend uitgekeerd.

Van de werkzaamheden op de overige Celebes-goudconcessies: Polangko, Doëp, Goenoeng Lama, de eerste behorende aan de Mijnb. Mij. Bëlang, de beide andere oorspronkelijk aan de Mij Kotaboëan verleend, later overgedragen op de Minahasa Mijnb. Mij, is weinig te vermelden. Er zijn wel exploratiewerkzaamheden verricht, doch aangenomen mag worden, dat de daarbij verkregen resultaten het overgaan tot exploitatie niet wettigden.

De goudmijnen van Benkoelen zijn wel de meest belangrijke; alle bouwen op kwartsgangen in andesiet-gesteenten en wel schijnt hier, wat in Celebes niet zoo duidelijk is, speciaal de zure andesiet op de goudvoering een gunstigen invloed te hebben gehad.

Lebong Donok, de oudste en voornaamste, geëxploiteerd door de Mijnb. Mij. Redjang Lebong, produceert sedert 1900 en was in de gecementeerde zone bijzonder rijk; daaronder is een aanzienlijke verarming waar te nemen. Gemiddeld werd tot 1913 24 gram goud per ton erts verkregen; er waren echter jaren dat het bijna $1\frac{1}{2}$ maal zooveel bedroeg.

Lebong Soelit, een weinig ten westen van de vorige, eigendom van de Mijnb. Mij. Ketahoën, is minder fortuinlijk geweest. Het goud is hier niet zoo regelmatig verdeeld en het gehalte is geringer; de verarming trad hier ook op hooger niveau in. Toch schijnt het allerbovenste gedeelte van den gang, evenals op Lebong Donok, veel gedegen goud bevat te hebben, getuige de uitgestrekte oude werken. De mijn produceert sedert 1904; gemiddeld werd tot 1913 13 gram goud per ton verkregen.

De jongste der drie Benkoelen-mijnen, Simau, wat ten N.W. van de vorige en in ontginning gebracht door de Mijnb. Mij. Simau, is eerst sedert 1910 in productie en heeft vanaf dien tijd tot 1913 gemiddeld ruim 13 gram goud per ton opgeleverd. Het ertslichaam is hier sterk verschoven en bestaat uit ten minste 7 bekende stukken; het rijkste gedeelte schijnt in het westen te liggen; in het oosten bevat het erts vrij veel kopermineralen.

Nog meer naar het westen heeft de exploratiemaatschappij Lebong Kandis gedurende ruim 3 jaren onderzoekingen op goudhoudende kwartsgangen uitgevoerd, die echter niet met succes bekroond werden. Niet veel beter verging het der Mijnb. Mij. Gloemboek, die ten Z.O. van Simau exploreerde en thans in onderhandeling is met de Mij. Simau om de beschikbare 120.000 ton laag-procentig erts voor haar te verwerken.

Eigenaardig is het verschil in de hoeveelheid zilver, die met het goud voorkomt in de drie genoemde, zoo dicht bij elkaar liggende en vrij wel in dezelfde geologische formatie optredende ertslichamen. Op Lebong Donok is de verhouding goud: zilver 1 : $5\frac{1}{2}$,

op Simau 1 : $4\frac{1}{4}$ en op Lebong Soelit 1 : $1\frac{1}{2}$; — op Celebes is minder zilver dan goud in het erts.

De exploraties naar goud op Sumatra, buiten Benkoelen, die door de legio opgerichte maatschappijen werden uitgevoerd, kunnen voor verreweg het grootste gedeelte buiten bespreking blijven. Een uitzondering dient echter te worden gemaakt voor de volgende: De Mij. Tambang Sibonak heeft op haar concessie-terrein Ajer Gowa ketijl (afd. Natal) eenigen tijd een alluviale goudzandafzetting door hydraulische werkwijze geëxploiteerd, daartoe verlost door een rapport, waarin schitterende gehalten waren opgegeven, die later met de werkelijkheid in het geheel niet bleken overeen te komen.

In den laatsten tijd interesseert zich Duitsch kapitaal in het bijzonder voor het voorkomen van edel metaal ter Sumatra's Westkust. De Mijnb. Mij. Aequator exploiteert de concessie Equator (meest zilver, zie aldaar), niet ver van Fort de Kock en doet nadere exploraties op enkele andere terreinen; — de Kinandam-Sumatra Mijnb. Mij. exploreert op de concessie Charlotte en heeft ook de exploitatie van den ertsgang van Salida (meest zilver, zie aldaar) van de Mij. van dien naam overgenomen.

Over de particuliere goudmaatschappijen zijn meerdere details in de eerste plaats te verkrijgen uit de Jaarverslagen der maatschappijen; verder in van Oss' Effectenboek (van de Mijën, wier aandelen aan de Amsterdamsche Beurs zijn toegelaten); — in de jaargangen 1913 en 1914 van het Jaarboek v. h. Geologisch-Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën (met statistieken en producties; — en in de Jaarverslagen van het Mijnwezen, opgenomen in de Koloniale Verslagen, Hoofdst. O. afd. II. — Zie ook: G. A. F. Molengraaff, Ueber die Geologie d. Umgegend von Sumalata und über die dort vorkommenden Erzgänge. Zeitschr. f. prakt. Geologie. X. 1902. 249, en H. Hirschi, Lagerstätte v. kryst. Gold in einem Kalkmassiv zu Totok. Ibid. XIX. 1911. 213.

IV. STAATSEXPLORATIES. Behalve door de genoemde maatschappijen zijn ook van gouvernementswege herhaaldelijk onderzoekingen ingesteld naar het voorkomen van goud. Ook hier had de Westerafdeling van Borneo de primeur en tusschen de jaren 1879 en 1885 waren de meeste plaatsen, waarop later concessies werden aangevraagd, onder leiding van C. J. van Schelle nagegaan en in de Jaarboeken van het Mijnwezen beschreven. Bijna overal was zijn advies beslist ongunstig. (Zie Jaarb. Mijnw. 1883. I. T. 5, 23; 1884. II. T. 219; 1885. I. T. 117; 1887. TA. I. 95).

In 1886/7 werd door denzelfden een aanvang gemaakt met mijnbouwkundige onderzoekingen op Noord-Celebes (o.a. Soëmalata, Patente, Banganite, Jaarb. Mijnwezen 1889. TA. 5, 39 en W. II. 120), doch kon hij die werkzaamheden niet beëindigen. Eerst veel later werd een aantal gegevens over de goudvoorkomens aldaar verstrekt door M. Koberberg, die echter zelf geen exploraties verrichtte. (Jaarboeken v/h Mijnwezen 1900, 30—50; 1901, 115—121; 1902, 147—163; 1903, 171—178; 1905, 172—197; 1907, 165—184).

Van 1901—1905 vertoefde P. J. Jansen ter Westkust van Atjeh, o. a. met het doel om na te gaan of de goudvindplaatsen aldaar in aanmerking zouden kunnen komen voor, geregelde ontginning. Ook dit onderzoek gaf geen gunstige resultaten. (Jaarb. Mijnw. 1903, 179).

Na het succes der Redjang Lebong goudmijn werden in 1905 de residentie Benkoelen en een deel van

Palembang voor particulier onderzoek gesloten en werd sedert dien door gouvernementsingenieurs een uitgebreid onderzoek naar het voorkomen van meerdere goudhoudende gangen ingesteld, dat nog niet geheel is afgelopen, terwijl ook nog nergens tot exploitatie is overgegaan. In de kwartaalverslagen van het Mijnwezen vindt men hierover summier mededeelingen, echter zonder toelichtende kaarten of schetsen; — uitvoeriger handelt over dit goudvoorkomen een opstel van P. Høvig: De goudertsen van de Lebongstreek (Benkoelen) in Jaarb. Mijnw. 1912 (deel Verhandelingen).

Begin Mei 1915 werd door de Regeering een wetsontwerp ingediend tot wijziging der Indische begroting ten behoeve van de ontginning door den Lande van eenige goudvelden in het gewest Benkoelen, en wel voorloopig van de velden Tambang Savah, 9 K.M. ten Noorden van Lebong Donok en Lebong Simpang, 25 K.M. ten Z.Z.O. van die plaats. Op laatstgenoemd veld werden 70000 ton erts à c. 18 gram goud blootgelegd; de onderzoekingen op het eerste veld hebben op uitgebreider schaal plaats gehad en de aanwezigheid van 263,000 ton erts à c. 48 gram (ruim $1\frac{1}{2}$ oz.) goudwaarde aangetoond, waarvan alleen de Gedang-Iilgang over 575 M. lengte en 80 M. diepte 234,000 ton ter essaywaarde van ruim f. 19 miljoen zal opleveren. De memorie van toelichting zegt dan ook: „Als vaststaande mag worden aangenomen dat tot dusver nog geen enkele van de mijnen in Indië, ook niet de bekende Redjang Lebong mijn, ertsen van dusdanige hoeveelheid en gehalte heeft opgeleverd”. (Dit wetsontwerp werd aangenomen).

Men kan zich, dit lezende, verklaren hoe de oude Hindoes, niettegenstaande hun primitieve werkwijzen, toch groote hoeveelheden goud uit de door de erosie te voorschijn gekomen uiteinden der gangen konden verkrijgen.

Mei 1915

N. W. E.

GOUDBERG of SEULAWAÏH AGAM. Oude vulkaan, dicht bij het noordelijk uiteinde van Sumatra, in de onderafdeeling Seuleumeun, afd. Groot-Atjeh, 1726 M. hoog en door een lagen rug verbonden met den slechts 860 M. hoogen Weesberg (Seulawaïh Inoeng). Werd in 1904 door Volz bestegen en beschreven in het 2e deel van zijn werk „Nord-Sumatra”. Aan de flanken hier en daar kraterachtige verdiepingen met solfataren.

GOUDVISCH. Zie KARPERRACHTIGEN.

GOUVERNEMENTS-MARINE en GEWESTELIJKE VAARTUIGEN. In een eilandenrijk als Ned.-Indië zijn middelen van vervoer te water voor het bestuur en de administratie onmisbaar. In deze behoefte voorziet de Gouv. Marine en de dienst der z.g. gewestelijke vaartuigen. Organiek ressorteerende onder het Departement der Marine en als dienstschep hebbende den Hoofdinspecteur van Scheepvaart, staan zij in hunne materiele dienstprestatie ter beschikking van de gewestelijke bestuurshoofden.

Zie voor Personeel en Materieel den Regeerings-Almanak, 1e Deel, onder Zeemacht.

Literatuur. Neêrlands Indië van Colijn, II, blz. 342.

GOUVERNEMENTS-ONDERNEMINGEN VAN LANDBOUW. Zie LANDBOUW.

GOUVERNEMENTSPUPILLEN zijn *Europeesche* knapen en jongelieden, die op 's Lands kosten in particuliere gestichten worden verpleegd, opgevoed en voor een passende maatschappelijke werkring worden opgeleid. Het instituut der gouvernements-pupillen werd in het leven geroepen bij Gouv. besluit van 18 Mei 1912 no. 45 (Ind. Staatsblad no. 332)

en zulks na gedeeltelijke buitenwerkingstelling, bij Kon. besluit van 25 Maart 1912 no. 20 (Ind. Staatsblad no. 331), van het Kon. besluit van 19 Maart 1897 no. 36 (Ind. Staatsblad no. 129), behelzende de reorganisatie van het *Korps Pupillen* te Gombong.

Dit, in 1847 opgerichte, aanvankelijk te Gedong-Kebo, doch sedert 1854 te Gombong gevestigde korps, had de bestemming om zonen van Europeanen, in Indië geboren of gevestigd, tot nuttige leden der maatschappij op te voeden en hen door een militaire vorming op te leiden voor den militairen stand. De leeftijd, waarop de pupillen werden aangenomen, was aanvankelijk 7—10 jaren; behalve gewoon lager onderwijs werd ook onderricht gegeven in kleermaken, schoenmaken, timmeren enz., alsmede in rechtlijnig teekenen, administratie, muziek en militaire oefeningen. De pupillen werden geheel op 's lands kosten verpleegd en genoten soldij. In den regel bleven zij tot hun 18e jaar bij het korps en gingen dan bij het Leger over, alwaar zij geheel met andere Europeesche militairen waren gelijk gesteld; zij, die bijzondere aanleg hadden voor werktuigkunde, konden als burger bij de Artillerie-Constructie-winkel of eenig ander Gouvernements-etablisement worden geplaatst. In den loop der tijden onderging het desbetreffende reglement menige verandering ten aanzien van den leeftijd, waarop de pupillen werden aangenomen, het onderwijs, a. a.; zoo werd in 1885 bepaald, dat kosteloos alleen werden toegelaten zoons van in dienst zijnde of in dienst overleden gepensioneerde of gegageerde militairen van de land- en zeemacht; voor zoover overigens plaatsen beschikbaar waren, konden ook andere jongelieden toegelaten worden, doch alleen tegen een geldelijke bijdrage van hoogstens f 30 's maands.

Een ingrijpende verandering kwam tot stand bij het boven reeds genoemde Kon. besluit van 19 Maart 1897 no. 36. Ten einde de gebreken van eene regeling als de tot toen bestaande, waarbij knapen van zulke uiteenlopende leeftijden (8—19 jaren) te zamen waren gehuisvest, te ontgaan, werd het bestaande korps opgeheven en vervangen door een gelijksoortig, waarbij de pupillen in drie categoriën werden onderscheiden. Die der 1e categorie, jongens tot hun 12e jaar, werden gehuisvest, verpleegd en opgevoed in bestaande liefdadigheids gestichten; die der 2e categorie (12—16 jaren) werden voor Gouvernementsrekening gevoed, gekleed, verpleegd en opgeleid te Gombong; die der 3e categorie (16—18 jaren) werden bij het Leger gedetacheerd, uitgezonderd zij die werden opgeleid voor leerling-teekenaar of leerling-opnemer bij den Topographischen Dienst, die beschouwd bleven als te behoren tot de 2e categorie. Pupillen, die den ouderdom van 18 jaar bereikt hadden, werden toegelaten tot een vrijwillige verbintenis bij het Leger, voor den tijd van minstens zes jaren. De sterkte van het korps werd bepaald op ten hoogste 400 pupillen, waarvan er ten hoogste 200 tot de 2e categorie konden behoren.

Reeds in 1905 werd er wederom een reorganisatie van het korps overwogen met de bedoeling om, zonder de opleiding voor den krijgslidstand bepaald te laten vervallen, het instituut der militaire pupillen in hoofdzaak te bestemmen om knapen en jongelieden op te leiden tot militaire ambachtslieden. Aan de verwezenlijking van die denkbeelden achtte men een belangrijke bezuiniging verbonden, niet alleen, maar vooral werd de tot standkoming er van wenschelijk geacht, omdat het instituut der militaire pupillen dan, meer dan tot dusver het geval was geweest, dienstbaar gemaakt zou kunnen worden aan de oplossing

van het belangrijk sociale vraagstuk, op welke wijze aan de afstammelingen van onbemiddelde Europeesche ingezetenen eene redelijke toekomst en een nuttige plaats in de maatschappij zouden kunnen worden verzekerd.

Dientengevolge werd bij hooger aangehaald Kon. besluit van 25 Maart 1912, no. 20, o.m. bepaald, dat het, mede bovengenoemde Kon. besluit van 19 Maart 1897 no. 36, voorzover betreft de pupillen der 1e en 2e categorie, buiten werking werd gesteld, met dien verstande, dat van de pupillen van deze laatste categorie, die den leeftijd van 14 jaar hadden bereikt, zij, die werden opgeleid voor den Topographischen Dienst, desverkiezende konden overgaan naar den cursus voor opleiding van jongelieden tot leerling-opnemer en leerling-teekenaar bij genoemden dienst en de overigen naar de liefdadigheidsgestichten, om bij intrede van het 17e levensjaar over te gaan naar de 3e categorie, met bepaling, dat zij na de opheffing der inrichting te Gombong, tot eene vrijwillige verbintenis bij het Leger zouden worden toegelaten. In verband met het vorenstaande werd 1 Juli 1912 het korps Pupillen opgeheven en de cursus voor opleiding van Europeesche jongelieden, tot leerling-opnemer en leerling-teekenaar opgericht. (Zie onder ONDERWIJS, MILITAIR.)

Uit het Gouv. besluit van 18 Mei 1912 no. 45, [Alg. Order voor het Leger. 1912 No. 42] houdende bepalingen betreffende het instituut der Gouvernementspupillen, zij hier het volgende medegedeeld: Voor aanwijzing als Gouvernementspupil komen in aanmerking knapen en jongelingen, ten getale van ten hoogste 350, die den vollen ouderdom van 6 jaar bereikt en dien van 18 jaar niet hebben overschreden, en wel in de eerste plaats, kosteloos, zonen van in dienst zijnde Europeesche militairen beneden den rang van officier en van in dienst overleden, gepensioneerde of wel gegageerde Europeesche militairen, behoorende of behoord hebbende tot de zee- of landmacht en zulks onverschillig tot welken landaard de moeder behoort of behoorde; en, voor zooveel daarna nog plaatsen beschikbaar zijn, ook andere knapen en jongelingen van Europeesche afkomst en dat wel mede kosteloos, indien hunne ouders of voogden een inkomen genieten van niet meer dan f 75 's maands en overigens tegen betaling aan den Lande van een bedrag, dat per hoofd de som van f 30 's maands niet te boven gaat. Gouvernementspupillen worden opgenomen in het Parapattan Weezen-gesticht te Batavia, het Protestantsche Weeshuis te Semarang, de Soerabajasche Jongens-Weezeninrichting, het door „Batavia's Vincentius Vereeniging" beheerde St. Jozef gesticht te Batavia, het gesticht der vereeniging „Hulpfonds van den H. Vincentius à Paulo" te Buitenzorg en het Roomsche-Katholieke Weeshuis te Semarang.

Zie ook PUPILLEN, MILITAIRE.

GOUVERNEUR. Ambtstitel der hoofden van gewestelijk bestuur over Atjeh en onderh., Oostkust van Sumatra en Celebes en onderh. Zie BESTUUR.

GOUVERNEUR-GENERAAL. Aan het hoofd van het centraal-bestuur in Indië staat een Gouverneur-Generaal, die in naam der Koningin de Regeering uitoefent over de koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië op den voeten en onder de bepalingen van het Regeerings-reglement. Art. 1 R. R. De instelling dier hooge waardigheid dagteekent van 27 Nov. 1609, toen de eerste Gouverneur-Generaal, P. Both, door de Staten-Generaal benoemd werd, ten einde eenheid in het bestuur in Indië te verkrijgen, in stede van de verdeeldheid, die het gevolg was van

de zelfstandigheid, aan de verschillende vlootvoogden te voren toegekend. Sedert dien tijd stond steeds een Gouverneur-Generaal aan het hoofd der Regeering, behoudens korte tusschenpoelen, gedurende welke een of meer Commissarissen-Generaal het bestuur voerden, of wel, tijdens het Engelsche tusschenbestuur, een Lieutenant-Governor met het bewind belast was. Een lijst der algemeene landvoogden, aan het einde van dit artikel geplaatst, vermeldt den duur van hun bestuur.

De Gouverneur-Generaal wordt benoemd en ontslagen door de Koningin, op voordracht van den Ministerraad. De eenige eischen, door het Regeerings-reglement (art. 2) voor die benoeming gesteld, zijn dat de betrokken persoon Nederlander zij en den leeftijd van 30 jaren vervuld hebbe. Uit de benoemingen sedert een reeks van jaren blijkt, dat het Opperbestuur daarbij in aanmerking neemt verdiensten in den Rijksdienst zoowel als die in Nederlandsch-Indië verworven. Pleit voor het laatste de grootere ondervinding, in kolonialen dienst verworven en de kennis van het ambtelijk personeel in Indië, zoo kan het echter vaak verkieslijk zijn iemand tot Gouv.-Generaal te benoemen, die in wijderen kring ervaring heeft opgedaan, een ruimer standpunt kan innemen en los is van persoonlijke invloeden, die in eene kolonie vaak zoo sterk zich doen gelden. Voorts mag geene bloedverwantschap bestaan tot den vierden graad ingesloten, tusschen den Gouv.-Gen. en den Luitenant-Gouv.-Gen., den vicepres. of de overige leden van den Raad van Indië, noch tusschen hem en de secretarissen van het Gouvernement (artt. 8 en 18 R. R.); — dit alles, ten einde eene familie-regeering te voorkomen, die onder de Compagnie maar te dikwijls werd aangetroffen, zooals tijdens het bestuur van Altig, en onder dat van Van Outhoorn. De dochter van laatstgenoemde was gehuwd met den Directeur-Generaal Van Hoorn; toen Van Outhoorn genoodzaakt werd zijn ambt neder te leggen, daar HH. XVII deze nauwe betrekking tusschen de beide hoogste personen in Indië afkeurden, werd hij door Van Hoorn opgevolgd, die in den beginne vaak met den nieuwen Dir.-Gen. Van Riebeeck overhoop lag, doch na het overlijden zijner vrouw de dochter van dezen huwde, en dus in dezelfde nauwe betrekking tot den Dir.-Gen. geraakte, die in zijn voorganger zoozeer was afgekeurd. — Geraakt de Gouv.-Gen. na zijne benoeming in den verboden graad van zwagerschap, dan kan hij zijne bediening niet behouden zonder vergunning der Koningin. De zwagerschap houdt echter op door het overlijden der vrouw, die haar veroorzaakte.

Ten einde strijd van belangen te voorkomen, mag de Gouv.-Gen. rechtstreeks noch zijdelings deelhebber zijn in, noch borg voor eenige onderneming, ten grondslag hebbende eene met de Ind. Regeering om winst of voordeel aangegane overeenkomst, o. b. v. contract van aanneming; geene schuldverdring ten laste van Ned.-Indië k o o p e n (wel deze bezitten); noch deel hebben, rechtstreeks of zijdelings, in ondernemingen van handel en scheepvaart in Ned.-Indië gevestigd, noch aldaar eigenaar of huurder van landerijen zijn. Art. 3 R. R. Alvorens zijne betrekking te aanvaarden moet de Gouv.-Gen., hetzij in handen der Koningin, hetzij op Hare machtiging, in eene vergadering van den Raad van Indië, aangevuld met de hoogste ambtenaren te Batavia, een eed afleggen, waarvan het formulier te vinden is in art. 5 R. R.; — hij is de eenige ambtenaar in Indië, die een eed van getrouwheid aan de Grondwet moet afleggen.

De Gouv.-Gen., die zonder de machtiging der Koningin zijne waardigheid niet mag nederleggen, noch Ned.-Indië verlaten, houdt gewoonlijk zijn verblijf te Buitenzorg, waar in zijne huisvesting op 's lands kosten voorzien wordt, terwijl tevens het landhuis te Tjipanas te zijnen dienste staat, benevens het hôtel te Rijswijk, wanneer hij te Batavia vertoeft. Voor eene reis naar de Buitenbezittingen behoeft de Gouverneur-Generaal de machtiging der Koningin; reizen op Java kan hij op eigen gezag ondernemen, ofschoon volgens een besluit van het Opperbestuur van Juni 1869 de rondreis over dat eiland, die vroeger gewoonlijk door den landvoogd eenmaal gedurende zijn bestuur plaats had, niet meer gedaan mag worden. De jaarwedde van den Gouv.-Gen. bedraagt f 132.000; voor reiskosten is bovendien f 20.000 's jaars uitgetrokken.

Het bestuur van den Gouv.-Gen. (waarover zie BESTUUR) wordt door hem uitgeoefend overeenkomstig de bepalingen van het R.R. en de bevelen en aanwijzingen hem door de Koningin of namens Haar door den Minister van Koloniën gegeven, waarover zie MINISTERIE VAN KOLONIËN. Het belangrijkste dier bevelen is de instructie, hem gegeven, welke echter geheim is, ofschoon van tijd tot tijd enkele bepalingen of wijzigingen daarvan publiek gemaakt zijn. Hij is met opzicht tot de uitoefening zijner waardigheid verantwoordelijk aan de Koningin, aan Wie hij, in den regel wel door tusschenkomst van den Minister van Koloniën, mededeeling geeft of rekschap aflegt van zijne bestuursdaden, voor zooverre deze daartoe belangrijk genoeg zijn; voor sommige handelingen is dergelijke mededeeling aan het Opperbestuur uitdrukkelijk in het R.R. voorgeschreven (Zie o. a. art. 35, 45, 46, 92) of wel verondersteld (zie o. a. art. 21—24, 44, 56, 57, 59, 129). Dit kan leiden tot uitdrukkelijke goedkeuring door het Opperbestuur, stilzwijgende berusting, afkeuring met of zonder last tot het, zoo mogelijk, ongedaan maken van den genomen maatregel, terugroeping van den Gouv.-Gen. en zelfs tot strafrechtelijke vervolging, die ook van de Tweede Kamer der Staten-Generaal kan uitgaan. De politieke strafrechtelijke verantwoordelijkheid, — want daarvan is hier alleen sprake, dewijl de Gouv.-Gen. voor het plegen van niet politieke misdrijven en overtredingen aan de gewone strafwet onderworpen is, — wordt omschreven in de artt. 37 en 38 R.R. Hij is toch strafbaar 1°. wanneer hij uitvoering geeft of doet geven aan Kon. besluiten of beschikkingen, niet voorzien van de vereischte mede-onderteekening van een der hoofden der ministerieele departementen, en zelfs wanneer dit wel het geval mocht zijn, indien de uitvoering hem niet door den Minister van Koloniën is opgedragen, daar deze verantwoordelijk is voor het beleid der Indische regering; 2°. wanneer hij opzettelijk nalaat of zelfs maar grovelijk verzuimt, uitvoering te geven of te doen geven aan voorschriften van het R.R., van andere voor Ned.-Indië verbindende algemeene verordeningen, en aan Kon. besluiten of beschikkingen en aan gesloten verdragen, voor zoover die uitvoering door den Minister van Koloniën aan hem is opgedragen; 3°. wanneer hij beschikkingen neemt of bevelen geeft, waardoor hij wist of weten moest, dat bepalingen van het R.R., van andere voor Ned.-Indië verbindende wetten of algemeene verordeningen of van gesloten verdragen worden geschonden. Voor de straffen verwijst art. 39 R.R. naar de wet regelende de verantwoordelijkheid van de Ministers tegen de daarbij omschreven misdrijven bedreigd. De feiten

echter, waarvoor het R.R. den Gouv.-Gen. strafbaar stelt, zijn niet geheel dezelfde feiten, waarvoor de wet op de ministerieele verantwoordelijkheid de Ministers met straf bedreigt. Dientengevolge zoekt men tevergeefs naar een straf voor de uitvoering van Koninklijke besluiten en beschikkingen zonder opdracht van den Minister van Koloniën. Strafvervolging hiervoor is dus uitgesloten. Afgescheiden daarvan is het sedert 1886 een twistvraag of over het geheel de Gouv.-Gen. nog wel ter zake van ambtsdelicten kan worden gestraft. Immers art. 3d der wet van 15 April 1886, strekkende tot invoering van het Nederlandsch Wetboek v. Strafrecht verklaarde afgeschaft de strafbepalingen o. m. van de wet op de Ministerieele verantwoordelijkheid van 1855. En nu zijn er tegen de Ministers, wat hun politieke verantwoordelijkheid betreft, wel straffen bedreigd in het genoemde strafwetboek; maar deze kunnen niet tegen den Gouv.-Gen. worden ingeroepen, daar zij niet bedreigd zijn bij de wet, regelende de verantwoordelijkheid der Ministers, en in het strafrecht geene uitbreidende uitlegging geoorloofd schijnt, maar het betreffende wetsartikel letterlijk moet worden opgevat. Aldus Mr. P. A. Van der Lith, Weekbl. v. h. regt nos. 5254 en 5258, en Mr. Ph. Kleintjes. Het staatsrecht van N.-I. I blz. 328 en 329. Mr. de Louter (Handboek v. h. staats- en admin. recht van N.-I. blz. 212) en Mr. Margadant (Het R.R. van N.I. blz. 254 e.v.) zijn echter een andere meening toegedaan en achten de straffen vermeld in de wet van 1855 thans nog steeds toepasselijk op den Gouv.-Gen. en wel krachtens de uitdrukkelijke bepaling van art. 39 R.R. Vgl. ook Mr. A. A. de Vries, Weekbl. v. h. regt nos. 5255 en 5259 en Prof. J. Spanjaard, Themis 67 blz. 354: deze achten de straffen, in de artt. 355 en 356 Ned. Wetb. v. strafrecht voorgeschreven, toepasselijk op den Gouv.-Gen. Wordt aangenomen dat de Gouv. Gen. kan gestraft worden, dan geschiedt de vervolging volgens de Wet op de Min. verantwoordelijkheid (art. 301 Ned. Wetb. v. Strafvorder.). In geval van vervolging legt de Gouv.-Gen., op ontvangen bevel vanwege de Koningin, het bestuur neder in handen van zijn opvolger.

De financiële politieke verantwoordelijkheid van den Gouv.-Gen. is tot nog toe niet geregeld. Privaatrechtelijk is hij even als ieder ander en op dezelfde wijze verantwoordelijk. In strafzaken staat de Gouv.-Gen. in Nederland terecht; wegens ambtsmisdrijven voor den Hoogen Raad, wegens andere misdrijven of overtredingen ter plaatse, waar de zetel der Regering in Nederland is gevestigd (waarschijnlijk dus 's-Gravenhage, ofschoon geen wettelijke bepaling dit uitmaakt) voor den rechter die, naar de Nederl. wetgeving, bevoegd is over de zaak te oordeelen (art. 102 R. R.).

In geval van ziekte of afwezigheid van den Gouv.-Gen. kan deze het dagelijksch beleid der zaken opdragen 1° aan den Luit.-Gouv.-Gen., 2°. bij ontstentenis van dezen aan den vice-pres. van den Raad van Indië en 3°. als deze niet aanwezig is, aan het oudste lid van den Raad van Indië. De waardigheid van landvoogd blijft echter bij den Gouv.-Gen. berusten, die voor het beleid der regering verantwoordelijk blijft en de wijze, waarop dat dagelijksch beleid zal worden waargenomen, zelf kan regelen (art. 13 R. R.). Is de waardigheid van Gouv.-Gen. echter opge gevallen, en de benoeming van zijn opvolger niet geschiedt of als deze niet in Indië is of wel verhinderd wordt de betrekking dadelijk te aanvaarden, gelijk ook wanneer de Gouv.-Gen. volgens de bepalingen

van art. 17 R. R. wegens krankzinnigheid van de uitoefening zijner waardigheid ontheven is, dan treden als waarnemend Gouv.-Gen., met al zijne rechten en verplichtingen op 1°. de Luit.-Gouv.-Gen., 2°. de door de Koningin benoemde vice-president van den Raad van Indië (dus niet het lid van den Raad van Indië, tijdelijk de betrekking van vice-pres. waarnemende), en 3°. bij afwezigheid of ontstentenis van dezen een lid van den Raad van Indië, daartoe aangewezen in eene vergadering, samengesteld uit de leden van den Raad benevens de hoogste staatsdienaars te Batavia, zooals is aangegeven in art. 15 R. R.

Onderstaande lijst bevat de namen der Gouverneurs-Generaal, die het bestuur over Ned.-Indië hebben gevoerd. Zie voor de levensschets der overleden Gouv.-Gen. op hunne namen; voor nadere bijzonderheden M. A. Van Rhede Van der Kloot, De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Ned.-Indië, 1610—1888, Historisch genealogisch beschreven, 's-Grav 1891.

Pieter Both	1610—1614	
Gerrit Reijnst	1614—1615	
Laurens Reaal	1615—1619	
Jan Pietersz. Coen	1619—1623	
Pieter Carpentier	1623—1627	
Jan Pietersz Coen	1627—1629	
Jacques Speex	1629—1632	
Hendrik Brouwer	1632—1636	
Anthony Van Diemen	1636—1645	
Cornelis Van der Lijn	1645—1650	
Carel Reiniersz.	1650—1653	
Mr. Joan Maetsuyker	1653—1678	
Rijcklof Van Goens	1678—1681	
Cornelis Janszoon Speelman	1681—1684	
Johannes Camphuijs	1684—1691	
Willem Van Outhoorn	1691—1704	
Joan Van Hoorn	1704—1709	
Abraham Van Riebeeck	1709—1713	
Christoffel Van Swol	1713—1718	
Hendrik Zwaardcroon	1718—1725	
Mattheus De Haan	1725—1729	
Mr. Diederik Durven	1729—1732	
Dirk Van Cloon	1732—1735	
Abraham Patras	1735—1737	
Adriaan Valckenier	1737—1741	
Johannes Thedens	1741—1743	
Gustaaf Willem Baron Van Imhoff.	1743—1750	
Jacob Mossel	1750—1761	
Petrus Albertus Van der Parra	1761—1775	
Jeremias Van Riemsdijk	1775—1777	
Reinier de Klerk	1777—1780	
Mr. Willem Arnold Alting	1780—1796	
Mr. Pieter Gerardus Van Overstraten.	1796—1801	
Johannes Siberg	1801—1804	
Albertus Henricus Wiese	1804—1808	
Charles Henri Van Grasveld (benoemd 1807, doch op reis naar Java terug- geroepen)		
Mr. Herman Willem Daendels	1808—1811	
Jan Willem Janssens	1811	
Engelsch- tusschen- bestuur.	Gilbert Elliot Earl of Minto	1811
	Thomas Stamford Raffles (Luitenant-gouverneur)	1811—1816
	John Fendall (Luitenant- gouverneur)	1816
Godert Alexander Gerard Philip Ba- ron Van der Capellen	1816—1826	
Hendrik Merkus De Kock (Luit.- Gouv. Gen.)	1826—1830	
Johannes Graaf Van den Bosch	1830—1833	

Jean Chrétien Baud (waarnemend)	1833—1836
Dominique Jacques De Eerens	1836—1840
Carel Sirardus Willem Graaf van Hogendorp (waarnemend)	1840—1841
Mr. Pieter Merkus (waarnemend)	1841—1843
Mr. Pieter Merkus	1843—1844
Jhr. Joan Cornelis Reijnst (waarnemend)	1844—1845
Jan Jacob Rochussen	1845—1851
Mr. George Isaac Bruce (overleden voor zijn vertrek).	
Mr. Albertus Jacob Duijmaer Van Twist	1851—1856
Charles Ferdinand Pahud	1856—1861
Mr. Arij Prins (waarnemend)	1861
Mr. Ludolf Anne Jan Wilt Baron Sloet Van de Beele	1861—1866
Mr. Arij Prins (waarnemend)	1866
Mr. Pieter Mijer	1866—1872
Mr. James Loudon	1872—1875
Mr. Johan Willem Van Lausberge	1875—1881
Frederik s' Jacob	1881—1884
Otto Van Rees	1884—1888
Mr. Cornelis Pijnacker Hordijk	1888—1893
Jhr. Carel Herman Aart Van der Wijck	1893—1899
Willem Rooseboom	1899—1904
Joannes Benedictus van Heutsz	1904—1909
Alexander Willem Frederik Idenburg	1909—1916
Mr. Johan Paul Graaf van Limburg Stirum	1916—

GOWA. Dit door Makassaren bewoond landschap, vroeger een der bondgenootschappelijke landen in het Gouv. Celebes en Onderh., is als gevolg van ons militair optreden in 1905 en volgende jaren bij het rechtstreeks bestuurd gebied van dat gouv. ingelijfd (Ind. Stb. 1910, no. 573). Het was een overblijfsel van het voormalige beroemde rijk van Makasser, dat in het begin der 17de eeuw suprematie uitoefende over een deel van Celebes en verscheidene streken daarbuiten. Vroeger was het rijk herhaaldelijk in onmin met andere staatjes op Zuid-Celebes geweest; zoo vindt men vermeld dat op het eind der 16e eeuw tusschen Boni, Wadjo en Sopeng een verbond tegen Gowa gesloten werd, genaamd „het in den grond planten van steenen te Timoorang of het verbond der drie voornamen staten van Celebes”. Een veertigtal jaren later brak een strijd uit tusschen Wadjo, vereenigd met Gowa en Loewoe, die ten gevolge had, dat Boni geheel onder de macht van Gowa geraakte (zie Van der Lith, Ned. Oost-Indië I 513). Onder Sultan Hasan oeddin (1653) kwam Gowa in botsing met de Compagnie, daar deze vorst de bewoners der Molukken tegen haar bijstond, Boeton vermeersterde en hare bezetting aldaar verdreef, en betrekkingen met den Soesoehoenan van Mataram (Java) aanknoopte, die ons gezag ernstig bedreigden. Onder Van Dam en Truitman werd in 1660 een Portugeesche vloot voor Makasser verslagen (de Portugeezen hadden zich reeds in de 16e eeuw op Gowa'sch grondgebied gevestigd, spoedig gevolgd door Engelschen, Denen en Nederlanders, 1607), de sterkte Panakoekan ¹⁾ vermeersterd, Sembapoe (van Somba 't Ma-leische Sembah en opoe = kraëng) vernield en de vorst tot een vrede gedwongen, waarbij Panakoekan aan de Compagnie werd afgestaan. De plundering

¹⁾ Panakoekan, „de uitkijk” van nakoe = uitkijken. Restanten van het uitgestrekte fort in den vorm van wallen en steenhoopen vindt men nog ten N. der kampong Barombong ± 9 K.M. ten Z. van Makasser.

van Nederlandsche vaartuigen gaf aanleiding tot eene tweede expeditie onder Speelman, die met behulp van den Sopenschen prins Aroe Palaka het leger der Makassaren op Boeton versloeg (1667), Makassar veroverde en het verdrag sloot, dat onder den naam van Bongaaisch contract (zie aldaar) bekend is. Gowa gaf bovendien de heerschappij op over Boni en andere onderworpen landen, en stond aan de Compagnie een gedeelte van zijn gebied af, terwijl in 1669 wegens het afloopen van Ned. schepen de sterkte Sempaopoe aan den vorst ontnomen, en het contract verscherpt werd. Gowa bleef daarna in ondergeschikte verhouding tot het Nederl. gezag, ook na de vernieuwing van het Bongaaisch contract in 1824. In de 18de eeuw was het rijkje meer en meer in verval geraakt; in 1739 verdreven de Boniërs den vorst en belegerden ons fort te Makassar, doch werden weldra verslagen en verjaagd, terwijl in 1776 de vorst door eene oproerige partij verdreven, doch met onze hulp weder in zijn gezag hersteld werd.

Onmiddellijk vóór de inlijving was Gowa een landschap met een oppervlakte van 1965 K.M.² (d. i. bijna de oppervlakte der provincie Limburg) met een bevolking van $\pm$ 60.000 zielen.

Onder het bestuur van Gowa's laatsten vorst, I Makalaoe Hoesain bin Idries kraeng Lembangparang, werd de verhouding tot het gouv., die toch al te wenschen overliet, zeer gespannen. Gowa was van oudsher de wijkplaats van misdadigers op het gouv. gebied, zonder dat het zelfbestuur de contractuele verplichting ze op te vatten nakwam — een, vooral met het oog op de ligging van het landschap midden in het gouv. gebied, onhoudbare toestand, van bijzonder nadeeligen invloed op de veiligheid in dat gebied. Ook liet de economische toestand der bevolking, die veel te lijden had onder de afpersingen der grooten en aanzienlijken, veel te wenschen over. Onze raadgevingen in het belang der bevolking werden onvoldoende opgevolgd. Verder mengde het zelfbestuur zich in de inwendige aangelegenheden van andere landschappen, in Januari 1905 zond het gewapenden naar Djampoewa (Sawito) om den Gowaareeschen prins Kraeng Alloe te helpen tegen een Sawitoschen groote; de uitgezonden troep werd onderweg door ons opgevat en naar Makassar gebracht, waar ze na betaling van boete werd vrijgelaten, wat natuurlijk kwaad bloed zette. Op aansporing van Gowa's radja zonden in Mei de zelfbesturen van de 5 staatjes van den Adjatapparangbond de met het gouv. gesloten contracten terug. Medewerking tot bestraffing van in April 1905 door Gowaareezen in de afd. Takalar pleegde rooverijen en van een in Juli door een bende uit de Gowaareesche enclave Gentarang Matinggi in de Bergregentschappen gepleegden plundertocht werd niet verleend, de brieven van onze bestuursambtenaren werden niet meer in ontvangst genomen en twee onzer invloedrijkste regenten, die van Bonthain en Binamoe, aangezocht Gowa's partij te kiezen. Dientengevolge rukten onze troepen Gowa binnen, 18 October 1905; het zelfbestuur, dat eerst genoegdoening beloofde, vluchtte, waarop de vijandelijkheden werden geopend. Na voor de Gowaareezen nadeeligen gevechten bij Djongaja en Pakatto was het verzet gebroken en meldten zich de voornaamste rijksgroten bij het bestuur, onder inlevering van rijkssieraden. Sedert zijn rust en orde niet meer noemenswaard verstoord. Op 1 Jan. 1911 volgde de inlijving bij het Gouv. gebied. De verschillende enclaves werden gevoegd bij de bestuursressorten, waarin ze gelegen waren, nl. Gentarang, Matinggi en Soedjang bij de onderafd. Maros,

Boenging en Aroengkeke bij Djenepono, Kindang bij Boeloekomba en Pao bij Sindjai. Verder vormt van eigenlijk Gowa het grootste westelijk deel de onderafdeeling West-Gowa, terwijl het zuidelijk deel bij Takalar en het oostelijk bij Bonthain is gevoegd. De radja, die naar de Adjatapparang en Masenrempoele landen had weten te ontkomen, is in December 1906 bij onze pogingen tot zijne gevangenneming gesneuveld. Vermelding verdient nog dat de Vorst vroeger in het bestuur over het landschap werd bijgestaan door een hadat of rijksraad, Baté salapanga (de 9 vaandels) genoemd, uit 9 kiesheeren of rijks-grooten bestaande. Het aanzien van dezen hadat was echter in de vorige eeuw zeer gedaald; den meesten invloed hadden de talrijke familieleden van den vorst, de z.g. anak-kraeng.

Literatuur. A. J. A. F. Eerdmans, Het landschap Gowa en B. Erkelens, Geschiedenis van het rijk Gowa (Verh. Bat. Gen. v. K. en W., dl. 50, 3e stuk, 1897). — V. J. van Marle, Beschrijving van het rijk Gowa, T. K. N. A. G. 1901 en 1902 met kaart.

GOWOK (JAV.). Zie EUGENIA POLYCEPHALA. **GRAAFLAND** (NICOLAAS). Geb. te Rotterdam, werd hij in 1846 op 19 jarigen leeftijd opgenomen onder de kweekelingen van het Ned. Zendinggen. aldaar, en in Aug. 1849 als zendeling uitgezonden naar de Minahasa, waar hij in 1850 zijn werk te Sonder begon en er al zeer spoedig een kweekschool voor inl. onderwijzers oprichtte, die in 1854 naar Tanawangko verplaatst werd. Tot 1883 bleef hij directeur dier school; toen ging hij in Gouvts. dienst over en werd adj.-inspecteur bij het inl. onderwijs, eerst te Ambon, later te Tondano. In 1895 verzocht en verkreeg hij eervol ontslag, en vestigde zich te Depok, waar hij den 11en October 1898 overleed.

Ten behoeve van het inlandsch onderwijs werden door hem een aantal Mal. lees- en leerboeken (sommige tot viermaal herdrukt) kaarten (o.a. een kaart der Minahasa) en andere hulpmiddelen geleverd; belangrijk is ook het door hem uitgegeven werk: De Minahassa. Rott. 1867, 2 dln. Gedurende 13 jaar was hij redacteur van het in de Minahasa nog uitkomende blad de Tjahaja Syang.

GRABAG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Magelang, residentie Kedoe. Het heeft eene oppervlakte van 150 K.M.², heeft 3 onderdistricten met 70 desa's en telde op 't einde van 1905: 59.500 zielen, waaronder 23 Europeanen en 350 Chinezen. Vroeger heette dit district Ngasinan.

GRACILARIA. Zie AGAR AGAR.

GRADJAGAN-BAAL. Een 16 K.M. breede, niet diep inlopende, open baai aan de Z.kust van de Z.O. punt van Java op ongeveer 114° 15' O.L. van Gr., waarin het riviertje Segara Anak uitloopt. De kusten zijn steil, behalve bij den riviermond, de diepten middelmatig; alleen in den O. moesson ligt men er beschut. Zie Zeemansgids O. I. Arch. dl. III A.

GRAF. 1. Zooals bij de bespreking der verschillende volksstammen in Ned.-Indië, voor zooveel noodig, in bijzonderheden wordt aangegeven, (zie ook OVERLIJDEN), worden bij verscheidene dier stammen de lijken niet begraven, maar op een eenzame plek in de wildernis nedergelegd of verbrand, soms ook wel tot mummies uitgedroogd, en deze dan hetzij bewaard, hetzij, zooals bij de Dajaks der Boven-Kapoeas, in boomstamms gewikkeld en onder een boom begraven. Bij de Oro Ot, Poenans en Manketans van Borneo en bij sommige Timoreezen worden de lijken in een te voren uitgeholden boom gedaan; de opening wordt dan zorgvuldig gesloten

z66, dat van buiten af daarvan niets zichtbaar is; wanneer de boom blijft leven, wordt de geschonden plaats na eenigen tijd geheel met schors bedekt. Bij de heidensche bevolking der Minahasa werden de lijken vroeger in hurkende houding bijgezet in steenen potten (waroega) of in graven van steen (timboekar, tiwoekar); de pot werd daarna gedeeltelijk om en achter de woonhuizen, (later op bevel van het bestuur buiten de dorpen) in den grond begraven, en een steenen deksel er op geplaatst. Bij vele stammen van N.-Guinea (bovenloop Tamirivier, Torrivier, gebied tusschen Aupawar en Mamberamorivier, eiland Koe-roedoe, Waropenkust, Vogelkop) worden de lijken op stellages neergelegd of in zittende houding met opgetrokken knieën geplaatst, hetzij in de nabijheid der woningen, hetzij in de woningen zelf, hetzij in het bosch, soms op boomen. Soms worden de lijken op moeilijk te bereiken kalkspritsen geplaatst (ten O. van Fakfak en ten N. der Etnabaai), soms in grotten in het kalksteengebergte (Tjireran-bevolking). Bij sommige N.-Guineeschestammen worden de lijken gerookt en bewaart men de mummies.

Waar de lijken begraven worden geschiedt dit vaak, zonder dat van een doodskist gebruik wordt gemaakt. Bij vele heidensche volkeren worden zij in hurkende houding in het graf geplaatst, zooals bij de bewoners der Zuid-Ooster en Zuid-Wester-eilanden en van Ceram, de Manggaraiërs (West-Flores) en de Doë Donggo of Orang Goenoeng van Bima, en bij de stammen aan de Doreh-baai (N. Guinea), waar de knieën der lijken tegen de borst gebonden worden, evenals bij de Ariakkers (N. Guinea). Bij dezen wordt om het lijk nog een soort van tralie-huisje gemaakt, dat met bladeren bedekt en dan begraven wordt. Bij de Soembanezen en de Orang lom (Banka) wordt het lijk in lijnwaad gewikkeld, in hurkende houding gebracht, zoodat de voetzolen der opgetrokken beenen den bodem raken, de knieën, waarop de ellebogen rusten, tegen de borst drukken, terwijl de handen tegen kin en wangen zijn aangedrukt. In die houding wordt het in een ronden kuil, in den vorm van een waterput, neergelaten.

Bij de bevolking van Tomboekoe worden de lijken in hurkende houding in kisten gedaan, waarvan de naden goed dicht gemaakt zijn, en onder het huis van den naasten bloedverwant begraven. Wanneer men rekent, dat het vleesch geheel vergaan zal zijn, wordt de kist geopend en het gebeente, waaraan groote tooverkracht wordt toegekend, onder de betrekkingen verdeeld. De Dajaks der Zuider- en O. afdeeling van Borneo, met name de Olo Ngadjoe, maken ook van een doodskist gebruik; na het doodenfeest worden de lijken er uit genomen en in een ijzerhouten, fraai versierde kist (sandoeng) overgebracht, die den vorm van een huisje op palen heeft, in het bosch geplaatst is en verscheidene lijken kan bevatten. Iets dergelijks treft men aan bij de Kajans en andere stammen in Centraal Borneo, waar het aanzienlijke dooden betreft. Overigens begraven deze stammen hun dooden niet in de aarde, maar plaatsen ze liefst onder een grooten ahangenden rotsmuur of in rotsholen.

Bij verschillende volkeren worden den doode allerlei voorwerpen, — eetwaren, kleederen, wapens enz., — in het graf medegegeven.

Literatuur over graven bij heidensche volken: Borneo: Bock, Reis in Oost- en Zuid-Borneo, p. 99—104; Nieuwenhuis, Quer durch Borneo, I. p. 89—92, 144—146; Ling Roth, The natives of Serawak and Brit. N. Borneo, I. p. 135—160; Perelaer, Ethno-

grafische beschrijving der Dajaks, p. 218—252; Schadee in Bijdr. T. L. V. 7e volgr. IX (1910), p. 463—485; Veth, Borneo's Westerafdeeling, II, p. 269—272; Juynboll, Catal. van Borneo, II, p. 345—350 en de daar aangehaalde literatuur; Lombok: Elbert, Die Sunda-Expedition, I, p. 99, 100; Bima: Elbert, o. c. II, 71; Flores, Elbert, o. c. II, 188; Wetar, Elbert o. c. II, 246; Celebes: Adriani en Kruyt, De Bare'sprekende Toradja's van Midden-Celebes, II, p. 81—100; Grubauer, Unter Kopfjäger in Central-Celebes, p. 126, 133, 289, 440, 485, 514, 524. Algemeene literatuur: Wilken, Verspreide geschriften, III, p. 6, 7, 117 noot 301, 120 noot 313, 334—335, 409 noot 29, 424. IV. 228, noot 66; A. H. B. Agerbeek. Enkele gebruiken van de Dajaksche bevolking der Pinoehlanden Tijds. T. L. en V. Dl. LI pag. 446.

2. De Mohammedanen plegen hunne dooden te begraven. Het begraven in eene kist is daarbij in het algemeen niet gebruikelijk en geldt volgens den Islam zelfs als afkeurenswaardig, tenzij de gesteldheid van den bodem (bijv. wegens groote vochtigheid) bijzondere aanleiding daartoe mocht geven. Men acht het wenschelijk, dat de doode op de aarde ruste, in letterlijken zin, en legt daarom zelfs aarde op den bodem der kist, indien men iemand daarin begraaft (zooals op Java, in de Vorstenlanden, bij sterfgevallen van aanzienlijken en goedgeen; elders ook, bijv., indien men dooden op verre afstand vervoert of de begrafenissen om de een of andere reden eenigen tijd moet uitstellen). In Atjeh (waar slechts de armste lieden zonder kist worden begraven) maakt men den bodem der kist niet van hout, maar van rotan of van met rotan saamgebonden bladsteelen van klappers, om de aanraking van den doode met de aarde mogelijk te maken.

Het graf behoort zoo ingericht te worden, dat de doode in eene vrije ruimte, een soort van spelonk of grafgewelf, ligt. Daartoe graaft men eerst een kuil (ter diepte van ongeveer een manshoogte), welke als toegang tot de grafruimte moet dienen. Deze laatste wordt daarna uitgehold, liefst in een der zijden van den toegangskuil aan het benedeneinde, of — indien de grond te los mocht zijn om in een der zijwanden, zelfs met behulp van planken, zulk eene primitieve grafkamer te verkrijgen — in den bodem van den toegangskuil, in den vorm eener langwerpig gleuf, welke den doode tot laatste rustplaats moet strekken. Zij, die den doode bij de begrafenissen neerleggen in de grafruimte — welke in de arabische wetboeken in het eerste geval *lahd* (Maleisch *lahat*) en in het tweede geval *sjigg* wordt genoemd — plaatsen zich daartoe in den toegangskuil. Deze laatste wordt na afloop der begrafenissen weder dichtgeworpen. Daarbij kan men, zoo noodig, de grafruimte zelve tegen het invallen van aarde beschermen, door hare opening (welke zich dus in het eerste geval aan den zijkant en in het tweede geval aan den bovenkant bevindt) door middel van planken of steenen af te sluiten. — De doode behoort in het graf op de rechterzijde te worden nedergelegd met het gelaat in de richting naar Mekka.

De oude Arabieren bedekten de graven soms met steenhoopen of plaatsten er groote rechtopstaande offersteenen omheen. De Islam verbood dit als een afgodisch gebruik. Naar de Moslimsche wet mag men de plaats, waar het graf zich in den grond bevindt, aan de oppervlakte slechts kenbaar maken door een geringe en liefst platte ophooging. Het hoofdeinde van het graf wordt aangeduid door een houten paaltje of opstaande grafsteen. Deze merk-

teekenen staan in sommige streken zoowel aan het voeten- als aan het hoofd-einde en hun vorm wijst soms aan, of het graf van een man, dan wel van eene vrouw is ¹⁾. Het oprichten van groote grafmonumenten is naar den Islam niet geoorloofd. Toch wordt dit verbod in de meeste Mohammedaansche landen dikwijls overtreden. Zelfs wordt het bouwen van kapellen en koepelvormige gedenkteekenen op de graven van heiligen, ook door sommige wetgeleerden, bij uitzondering, wel verdedigbaar geacht. Ook in den Archipel, waar de graven der Mohammedanen overigens in het algemeen aan de eischen van den Islam beantwoorden, worden voor aanzienlijken, vorsten en heilige personen wel groote graftombes opgericht, soms onder een afzonderlijk afdak. Zie verder KRAMAT.

Literatuur. C. Snouck Hurgronje, De Atjehers I, 466 v., 471 v., 476 vv.; vgl. plaat VII (The Achehnese, I, 422, 426, 430 vv.). — dezelfde: Mr. L. W. C. van den Berg's beoefening van het Mohamm. recht I, 60 (Ind. Gids 1884, I, 422); — L. W. C. van den Berg, Minhâdj at-Talibîn, I, 218—227. — dezelfde: Fath al-Qarib, p. 217—221. — E. W. Lane, An account of the manners and customs of the Modern Egyptians Ch. 28 (met afbeeldingen). — Th. W. Juynboll, Handbuch des islamischen Gesetzes, S. 168 en de aldaar geciteerde literatuur. — P. J. Veth Java I (1875) blz. 643 vv.; IV (1907) 404 vv.

GRALAI. Zie VAARTUIGEN.

GRAMMATOPHYLLUM SPECIOSUM Bl., fam. *Orchidaceae*. Angrek teboe (JAV.). Een reusachtige epiphytische Orchidee, een van de grootste die bekend zijn, in een groot deel van den Archipel en ook op het vasteland voorkomend. Een exemplaar in den Buitenzorgschen tuin heeft gebloeid met meer dan 50 bloeiwijzen en ± 5000 bloemen.

GRANAATAPPEL. Zie PUNICA.

GRAPTOPHYLLUM HORTENSE Nees., fam. *Acanthaceae*, Poeding (MAL.), Poering (MAL., JAV.). Handeuleum (SOEND.), Poksor. Zeer algemeen gekweekte heesters zoowel voor omheiningen als tot sierplant, cpvallend door de fraaie, verschillende gevlekte bladeren. Deze laatste worden voor reiniging van het hoofdhaar gebruikt en spelen ook in de inlandsche geneeskunde een groote rol bij verschillende kwalen.

GRAS (AUSTRALISCH). Zie PASPALUM DILATATUM.

GRASOLIËN. Sommige grassen zijn welriekend. De „reukgassen” (*Anthoxanthum* en *Hierochloa*) danken den geur aan cumarine. Andere, bepaaldelijk de Indische soorten van het geslacht *Cymbopogon* (*Andropogon*), bevatten in hunne bladeren vluchtige oliën, waarvan sommige belangrijke handelsartikelen zijn.

Cymbopogon (*Andropogon*) *Nardus* Rendle (Roempoeet sereh wangi). Uit de verse bladeren van deze in pollen groeiende graminee verkrijgt men door distillatie met water ongeveer 0.75 % van eene zeer lichtgele, welriekende olie, in den handel citronella-olie geheeten. Dit gras, dat waarschijnlijk op Ceylon in het wild voorkomt, tiert op Java in vochtige streken zeer welig en kan eenige malen 's jaars geoogst worden. De cultuur ervan heeft, niet het minst door den stoot, welken 's Lands Plantentuin te Buitenzorg er aan heeft gegeven, in de laatste jaren een

hooge vlucht genomen. Op Java vindt men verscheidene zeer goed ingerichte, door Europeanen gedreven fabrieken. De daar gewonnen olie behaalt op de markt de hoogste prijzen, daar de reuk fijner is dan die van de op Ceylon verkregen olie. De voornaamste bestanddeelen zijn citronellaal, geraniol en citrionellol. De olie vindt o.a. toepassing voor het parfumeren van zeep. De uitvoer bedroeg in 1913 75.000 K.G.

Cymbopogon (*Andropogon*) *citratu*s Stapf en *C. flexuosus* Stapf, (Roempoeet sereh), leveren de lemon-grass olie. Dit gras, dat slechts 0.2 % olie geeft, wordt op veel kleiner schaal op Java gecultiveerd dan roempoeet sereh wangi. Het hoofdbestanddeel van de olie is citraal.

Cymbopogon Martini Stapf, levert de Palmarosa-olie, ook wel Indische of Turksche geranium-olie genoemd, maar wordt evenmin als andere grassen, welke in de bladeren aetherische olie bevatten, in Ned. Indië verbouwd.

Cymbopogon (*Andropogon*) *Schoenanthus* Spreng, kameelgras, was oudtijds in de pharmacie als Herba Schoenanthi en *Juncus odoratus* bekend.

Uit de wortels van *Vetiveria zizanioides* (akar wangi, zie aldaar) wordt eveneens een welriekende olie verkregen.

GRASVELD (CHARLES HENRI VAN). Geb. te 's-Gravenhage 19 Sept. 1766. Na te Leiden in de geneeskunde te hebben gestudeerd, vestigde hij zich in 1792 als medicinae doctor te Nijmegen, doch nam spoedig deel aan de politieke gebeurtenissen, daar hij in 1795 door Gelderland ter Staatsvergadering werd afgevaardigd. Hij vertegenwoordigde de Bataafsche republiek in Juni 1798 op het Congres te Rastadt, werd in dezelfde maand secretaris van het Intermediair Bestuur der Republiek, 14 Dec. 1801 minister plenipotentiaris aan het Hof van Portugal en 11 Nov. 1805 benoemd tot Commissaris-Generaal, tevens Gouv.-Gen. van Bataafsch Indië, tevens Luitenant-Generaal in dienst der Republiek. Met zijn medecommissaris Elout naar Indië vertrokken, werd hij echter vóór hij de kolonie bereikte, door Koning Lodewijk Napoleon teruggeroepen; in 1823 werd hij lid van het Amortisatie-syndicaat en lid, later voorzitter, van de permanente commissie, belast met het dagelijksch beheer van dat Syndicaat, en bleef dit tot de opheffing daarvan op 31 Dec. 1840. Hij overleed te 's-Hertogenbosch op 26 Mei 1841.

GRATI. District van het regentschap Pasoeroean in het gewest van dien naam met vier onderdistricten en 67 Gouvernements- en 8 particuliere desa's. Het had op 't einde van 1905 eene bevolking van bijna 74.000 zielen, o.w. 20 Europeanen, 70 Chinezen en 10 Arabieren. Dit district bevat het eenige particuliere land van het gewest Pasoeroean, nml. Kedawoeng, groot 850 bouws, voorheen toebehoorende aan den heer G. Lebrecht. Het land is thans in eene Naamlooze Vennootschap ingebracht; de aan deze toebehoorende suikerfabriek Kedawoeng vindt haar plantareaal in de bovenbedoelde 8 particuliere, alsmede in gouvernements-desa's van de aangrenzende onderdistricten. Bij de districtshoofdplaats is het meer van Grati gelegen, Ranoe Klindoengan geheeten, bekend om de groote hoeveelheden eendeneieren die er gevonden worden, waarvan het zouten een bepaalde industrie uitmaakt. Zie EEND.

GREGES OTTOT (JAV.). Zie EQUISETUM. Te Solo verstaat men onder dezen naam een geneesmiddel, afkomstig van den welriekenden wortel van *Fatoua pilosa*, fam. *Moraceae*.

¹⁾ Bij de Boegineezen en Makassaren kan men dit opmaken uit het aantal der grafpaaltjes. Zie B. F. Matthes, Bijdrage tot de ethnologie van Zuid-Celebes, 1875, blz. 142 vv.

GRENSPLANTEN. Indien de grenzen van koffie- of thee-tuinen niet worden gevormd door wegen, ravijnen, enz. en ook, indien men een tuin in deelen van bekende grootte wil verdeelen, pleegt men van zg. „grensplanten” gebruik te maken, die door de kleur van bloemen of bladeren reeds van verre zichtbaar moeten zijn. Als zoodanig dienen op Java o.a. Kembang sepatoe (*Hibiscus*), *Graptophyllum* en *Cordylina*.

GRESHOFF (MAURITS). Geb. te 's-Gravenhage 11 October 1862, studeerde pharmacie te Utrecht en promoveerde te Jena tot phil. doct., terwijl hij hier te lande zijne pharmacieutische studiën volbracht. In 1887 vertrok hij als milit. apoth. 2de kl. Ind. Leger naar Java. In het hospitaal te Batavia verrichtte hij eenige onderzoekingen. In 1888 werd hem op last van den Min. van Kol. opgedragen „een „onderzoek in te stellen naar de plantenstoffen van „Ned.-Indië, in het bijzonder met het oog op hare betekenis voor de geneeskunst”. Voor dit onderzoek werd bij 's lands plantentuin te Buitenzorg een chemisch-pharmacologisch laboratorium opgericht, dat bij de reorganisatie van den tuin in 1890 als de vierde afdeling werd aangeduid. (Zie PLANTENTUIN, 'S LANDS). Aan Greshoff komt de verdienste toe, den grondslag gelegd te hebben van het stelsmatig onderzoek der Indische plantenstoffen. Hij ontdekte niet alleen in Indische gewassen een groot aantal alkaloiden en andere heroische bestanddeelen, maar wist zijne onderzoekingen ook nuttig te maken voor de vergelijkende phytochemie en voor de planten-fysiologie, o. a. door zijne medewerking aan G. Karsten's studie der ademwortels van *Rhizophoren* en M. Treub's studie over het blauwzuur in *Pangium*. In 1892 was Greshoff geneodzaakt wegens ziekte naar Europa te gaan, waar hij zijne studiën voortzette. In 1895 verliet hij 's lands dienst en werd toen aangesteld tot scheikundige aan het koloniaal museum te Haarlem. In 1896 werd hij tevens onderdirecteur dezer instelling en bedankte hij voor het hem aangeboden hoogleeraarsambt in de pharmacognosie te Amsterdam. In 1901 volgde hij Van Eeden als directeur van het kol. museum op, welke betrekking hij tot aan zijn dood op 8 Dec. 1909 vervulde.

Geschriften: Chemische Studien über den Hopfen, Diss. 1887; Eerste verslag van het onderzoek naar de plantenstoffen van Ned.-Indië, Bat. 1890; Phytochemische rapporten in de verslagen van 's lands plantentuin 1888—92; Planten en plantenstoffen, Bat. 1891 (Gedanken über Pflanzenkräfte und phytochemische Verwantschaft, Berlin 1893); Beschrijving der giftige en bedwelmende planten bij de vischvangst in gebruik, Bat. 1893 2^e Ged. 1900; Indische nuttige planten, Amst. 1894; Ind. Vergifrapporten, I 1899, II 1900; Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Ned.-Indië door de Clercq, 1909; Voorts opstellen in Teysmannia, Ind. Mercur, Album der Natuur en in verschillende vaktijdschriften. In de biografie van Dr. Bosz en van Iterson Chem. Weekbl. VII (1900) blz. 231 vindt men een zeer uitvoerige opgave van Greshoff's geschriften.

GRESHOFF'S RUMPHIUSFONDS. Ter gelegenheid van den 200-jarigen sterfdag van den natuuronderzoeker Georg Everhard Rumphius werd in het Koloniaal Museum (zie aldaar) te Haarlem op 15 Juni 1902 op initiatief van Dr. M. Greshoff, directeur van het museum, ter herdenking eene Rumphius medaille geslagen en de kiem gelegd voor een Rumphiusfonds

Na den dood van Dr. Greshoff, die aan het fonds

een belangrijk legaat vermaakte, gaf de Commissie voor het Koloniaal Museum een vasten vorm aan het fonds door er statuten voor vast te stellen, waarna het den naam van Greshoff's Rumphiusfonds verkreeg. Het fonds heeft ten doel de bevordering van het natuurwetenschappelijk onderzoek van de Molukken. Ter bereiking van dat doel kunnen o. a. subsidien verleend worden aan personen, die de Molukken wenschen te bezoeken om aldaar natuurwetenschappelijke studiën betreffende die eilandengroep te ondernemen, terwijl aan personen, die zich in dit opzicht bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt, eene Rumphiusmedaille kan worden verleend.

GRĚSIK. Zie GRISEE.

GREVE (WILLEM HENDRIK DE). Geb. te Franeker den 15den April 1840. Na zijne studiën aan de Kon. Akademie te Delft te hebben voltooid werd hij Dec. 1861 benoemd tot aspirant-ingenieur bij het mijnwezen in Ned.-Indië; in 1863 volgde zijn benoeming tot ingenieur der 3e en in 1866 tot idem. der 2e klasse. De Greve is bekend geworden als de ontdekker van de Ombilinkolenvelden in de Padangsche Bovenlanden. Hij ontwierp een plan van afvoer der kolen naar de Oostkust van Sumatra en verdrong tijdens een onderzoek naar de uitvoerbaarheid daarvan (October 1872) in de Kwantan of Indragiririvier. Necrologie door P. H. van Diest in Jaarb. Mijnwezen 1872. II.

GREWIA, fam. Tiliaceae. Talok (SOEND., JAV.). Lage boomen van Java, meest met viltige of althans sterk behaarde bladeren en gele bloemen. Een tweetal soorten, n.l. *G. celtidifolia* en *G. eriocarpa*, hebben een zeer taai hout, dat voor stelen van bijlen en karreboomen zeer gezocht is.

GREWIA SALUTARIS Span., fam. Tiliaceae. Kajoe timor (MAL.). De bast van dezen boom (niet het hout, zooals de naam zou doen vermoeden) is een zeer gezocht Javaansch geneesmiddel, dat overal op de markten verkocht wordt. Het bevat hars en een hoog gehalte aan looistof, heeft een sterk samen-trekkenden smaak, en wordt bij verschillende inwendige kwalen in den vorm van een afkooksel als adstringerend middel gebruikt.

GREYHOUND (STRAAT). De smalle, diepe straat welke loopt tusschen de eilanden, onmiddelijk beW. Taliaboe, het W.lijkste der Soela-eilanden, gelegen, vormt een der verbindingen tusschen het Z.lijk en het N.lijk gedeelte der Moluksche zee en is de aangewezen route tusschen de Z.-O. kust van Boeton en de N.O.kust van Celebes of de W.kust van Halmahera. Behalve den ruim 13 K.M. breedten vaarweg beO. langs het eiland Tempau, is van de straat weinig bekend. De stroom loopt met kracht door de straat heen en weder, de snelheid schijnt 5 tot 6 K.M. in het uur niet te overschrijden.

Voor weersgesteldheid, zie MOLUKSCHE ZEE. Zie Zeemansgids O. I. Archipel deel IV.

GRISEE (GRĚSIK, GARSİK = droog land), assistent-residentie, residentie Soerabaja, bestaande uit het regentschap van dien naam en drie contrôle-afdeelingen, n.l. Grisee met de districten Grisee, Bengawandjero en Goenoeng Kendeng; Sidajoe met de districten Sidajoe en Karang binangoen en het eiland Bawean, bestaande uit het gelijknamige district. Op het eind van 1915 had deze afdeling eene bevolking van omstreeks 350.000 zielen, onder welke 150 Europeanen, 2000 Chinezen en 1000 Arabieren. De hoofdplaats is gelijknamig (zie aldaar).

GRISEE. District met gelijknamige hoofdplaats in het regentschap en de afdeling Grisee, residentie

Soerabaja met 4 onderdistricten en 133 desa's; op 't eind van 1915 telde het omstreeks 74.500 zielen, o.w. 130 Europeanen, 1800 Chineezzen en 1000 Arabieren.

GRISÉE, GRISÉE (GRĒSIK of TANDES). Hoofdplaats van de afdeeling Grisee der residentie Soerabaja, gelegen aan Straat Madoera, telde ult. 1915 $\pm$ 26.000 inwoners, waaronder ongeveer 130 Europeanen, 1800 Chineezzen en 1000 Arabieren. Hare grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1887 no. 172. Het is een vervallen stadje, dat veel handel en scheepvaart heeft gekend, doch thans op zijne vroeger druk bezochte reede, wat de grootere scheepvaart betreft, slechts enkele kustvaarders ziet.

De Chineezzen kwamen er reeds vóór 1400 A. D. en noemden het Ts'e-ts'un; over de afleiding van dezen weinig verheffenden naam — de letterlijke beteekenis is kakhuisdorp — leze men de toelichting van Rouffaer in de Bijdragen Kon. Inst. T. L. V., 7e volgrees, V 1906, blz. 178. Grisee was toen reeds een belangrijke handelsplaats, maar vooral in den eersten Mohammedaanschen tijd, het centrum der geloofspropaganda. De Portugeesche berichten getuigen van de beteekenis der plaats en de Nederlanders stichtten er de eerste hunner factorijen in Oost-Java. Eerst in de 19e eeuw is het geheel door Soerabaja overvleugeld.

Merkwaardig is Grisee door hare geschiedkundige oudheden. Men vindt een schat van materiaal voor historische studie in de Mahpoerā of Gapoerāwētan, waar uitgestrekte terreinen door begraafplaatsen (de oudste uit de 14e eeuw) worden ingenomen. De poorten vertoonen den Hindoeschen bouwstijl. Het praalgraf van Maulana Malik Ibrahim, den oudsten der 8 of 9 heiligen, aan wie de Javanen de vestiging van den Islam in hun land toeschrijven, wordt er nog zeer in eere gehouden. (Zie verder onder GIRI.)

Te Grisee wordt veel werk gemaakt van het vervaardigen van voorwerpen uit koper en messing, alsmede het vervaardigen van houten kisten en het vlechten van rotanmatten. De songkĕts (goud- en zilverweefsels) van Grisee zijn bekend.

Toen de havenverbetering van Soerabaja in het begin dezer eeuw aan de orde was, zijn er stemmen opgegaan om Grisee wegens hare veilige reede en geschikte ligging voor steigeraanleg, als voorhaven van Soerabaja in aanmerking te brengen, waarvan echter niets is gekomen.

Literatuur. Int. Archiv. f. Ethn. XV 1902, blz. 203. — Ned. Zeewezzen, 1902, blz. 203. — Bijdr. Kon. Inst. T. L. V. rks 7, V (1906), blz. 178. — Eigen Haard 1910, blz. 635.

GROBOGAN. Regentschap en afdeeling van de residentie Semarang, met eene oppervlakte van 1287 K.M², en eene bevolking in 1905 van 244.000 zielen, waarvan 150 Europeanen en 2300 Chineezzen, bestaande uit 2 contrôle-afdeelingen, nl. Poerwodadi met de districten Poerwodadi en Grobogan, en Wirosari met de districten Wirosari en Kradenan (zie onder die namen). De afdeeling vormt het benedendeel van de vallei der Kali Loesi met de noord- en zuidwaarts aangrenzende heuvels. De laatste zijn grootendeels met djatibosschen bedekt, die zich vroeger ook tot in de vlakke uitstreken. Eerst sedert het midden der 19e eeuw is de laatste bewoond en bebouwd geworden, maar de groote meerderheid der velden is van den regen afhankelijk. Voor 1905 worden opgegeven 46.000 bouws van regen afhankelijkke sawahs en 14.000 bouws droge velden, tegen 10.000 bouws alleen in den westmoesson bevroede sawahs en slechts 1000 permanent bevroede, uit een paar kleine leidingen.

De velden langs de Loesi hebben telken jare van bandjirs te lijden. Oogstmislukking door droogte in den westmoesson of door te veel regen in den oostmoesson — het eerste vooral van padi, het laatste meest van tweede gewassen — komt herhaaldelijk voor en in sommige jaren over groote uitgestrektheid, waarvan ziekten en hongersnood de gevolgen zijn. Berucht is de hongersnood 1848—'49 (zie CULTUURSTELSEL). Ook tusschen 1880 en '85 heerschte groote sterfte, waardoor de bevolking in dat lustrum van 276.000 op 177.000 verminderde! In 1902 mislukte de rijsttoogst op niet minder dan 18.500 bouws sawah en in 1904 de oogst van tweede gewassen op 18.600 bouws. Daardoor en door rampen als cholera, koorts en de pest nam de bevolking van 257.000 zielen in 1900 af tot 241.000 in 1905 (onder het laatste cijfer waren 150 Europeanen en 2250 Chineezzen). In 1915 telde de bevolking $\pm$ 280.000 o.w. 178 Europeanen en 2850 Chineezzen.

Naast het voornaamste tweede gewas, djagoeng, breidt de teelt van cassave zich uit, die in slechte jaren een ware uitkomst is. De klapperaanplant neemt toe evenals die van kapok. Ook wordt veel tabak geplant voor de inlandsche markt.

Landbouwondernemingen komen in Grobogan niet voor, wel ondernemingen voor den houtaankap en drie gouvernementen houtvesterijen. — Twee tramlijnen doorsnijden de afdeeling van West naar Oost en zijn bezuiden de hoofdplaats Poerwodadi en nabij Koewoe door dwarslijnen verbonden. Bij Goendik hebben de trams aansluiting op de spoorlijn Semarang—Soerakarta. — De contrôle-afdeeling Wirosari telt vele merkwaardige natuurverschijnselen; in het lage kalkgebergte aan de noordelijke grens komen zeer fraaie druipsteengrotten voor met helder witte stalactieten; voorts in het district Kradenan, de modderwellen van Koewoe, (zie aldaar), waaruit zout gewonnen wordt.

Plekken, waar ziltig water en slik opwellen, komen in de afdeeling Grobogan vele voor, o.a. bij de desa Djono (zie aldaar).

GROBOGAN. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling Poerwodadi, regentschap en afdeeling Grobogan, residentie Semarang. Het heeft een uitgestrektheid van 200 K.M², en telt 3 onderdistricten met 82 desa's. Op 't einde van 1915 had het eene bevolking van 48.500 zielen, waar onder 3 Europeanen en een 60-tal Chineezzen. Zijne hoofdplaats ligt 50 M. hoog.

GROENE GEUZEN. De Mardijkers te Batavia aldus genoemd naar hun groen vaandel. Zie (Inlandsche) BURGERD.

GROENEVELDT (WILLEM PIETER). Geboren te Gorcum 28 Mei 1841; overleden te 's-Gravenhage 18 Aug. 1915. Ontving zijne opleiding te Leiden als kweekeling voor de Chineesche en Japansche taal en werd in 1861 ter beschikking gesteld van den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië om zich verder te bekwamen voor tolk in genoemde talen. Eerst te Amoy en daarna in het binnenland van Canton voltooide hij zijne studiën in de Chineesche taal, waarop hij in Augustus 1864 in 's Lands dienst werd opgenomen en zijne benoeming ontving tot tolk voor de Chineesche taal te Pontianak; zes jaar later werd hij overgeplaatst naar Padang; in 1872 werd hij belast met de functiën van secretaris-tolk bij den Nederlandschen Consul-Generaal te Peking. In 1874 keerde hij weder naar Indië terug en werd benoemd tot tolk voor de Chineesche taal te Batavia. Drie jaar later (Aug. 1877) werd hij benoemd tot referendaris bij het Dep.

van O. E. en N., in April 1881 tot secretaris en in April 1887 tot directeur van dat departement. In Juli 1889 werd hij lid in den Raad van N. I., als hoedanig de Regeering hem eene zending opdroeg naar Fransch Indo-China ten einde een onderzoek in te stellen naar de inrichting en de werking van het in Cochinchina bestaand stelsel van opium-regie, terwijl hij in Augustus 1892 belast werd met een onderzoek naar den economischen toestand der Vreemde Oosterlingen op Java en Madoera. In Mei 1893 werd hij bevorderd tot vice-president van den Raad van N. I., welk ambt hij bekleedde tot 5 Juli 1895, toen hij op zijn verzoek cervice uit 's Lands dienst werd ontslagen.

Van zijne hand verschenen: (met R. J. de St. Aulaire) *A manual of Chinese Running-Handwriting, especially as it is used in Japan*, 1861: *Notes on the Malay Archipelago and Malacca*, compiled from Chinese sources, Verh. Bat. Gen. XXXIX 1876, van Engelsche zijde opnieuw uitgegeven in 1887; *De Nederlanders in China (1601—1624)* 1e (tevens laatste) deel, 1898. Gezamenlijk met Dr. Brandes gaf hij uit: *Catalogus der archaeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1887)*. Van zijn onderzoek in Cochinchina bracht hij een rapport uit: *Het opium-monopolie in Fransch Indo-China, het welk van Regeeringswege in druk verscheen*.

GROENG. Sasaksch district van de onderafdeeling West-Lombok, afdeeling Lombok, residentie Bali en Lombok.

GROGOL. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Demak, residentie Semarang. Het heeft eene uitgestrektheid van 197 KM². en heeft 3 onderdistricten met 113 gouvernements en 72 particuliere desa's. Op 't einde van 1905 had het eene bevolking van 75.000 zielen, waaronder 10 Europeanen en 130 Chinezen. De districtshoofdplaats is Karang tengah.

GROGOL. District (van den Soesoehoenan), met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en de residentie Soerakarta. Het is gelegen onmiddellijk ten Z. van de hoofdplaats Soerakarta, aan den weg, die deze plaats met Wonogiri verbindt, heeft 5 onderdistricten met name Grógol, Paloer, Ngrang-gah, Baki en Mòdjò en telde op 't einde van 1905: bijna 40.000 zielen o.w. $\pm$ 40 Europeanen en verder Inlanders.

GROLL (JOHANNES). Geb. 14 Juli 1814 te Abcoude, overleden te Leiden 21 April 1885. Was aanvankelijk zee-officier. Ging in 1852 over in Ind. burgerlijken dienst als onderhaven- en equipage-meester te Batavia. Maakte studie van de opkomende electrotechniek en werd, in 1856 tot Ingenieur van de Gouv. telegrafie benoemd, de aanlegger van de eerste telegraaflijn (Batavia-Buitenzorg) op Java en daarop van twee lijnen over de geheele lengte van het eiland en van den eersten onderzeeschen telegraafkabel tusschen Java en Singapore. Hij verliet 's Lands dienst in 1863. In 1867 vertrok hij weder naar Indië als lid van den Raad van beheer der Ned. Ind. Spoorwegmaatschappij en wist door zijn organiseerend talent van deze destijds zwakke onderneming een zeer sterke en bloeiende te maken.

GROND (RECHTEN OP DEN), uitgeoefend door de inlandsche bevolking. De aard en de omvang dezer rechten zouden minder moeilijk zijn te kennen, indien de agrarische wetgeving van het gouvernement of zich bij de inlandsche inzettingen had aangesloten (gelijk geboden wordt door de artt. 62 lid 5 en 75 lid 3 Reg. regl.), onder toevoeging van

al datgene wat onzerzijds om economische of staatkundige redenen noodig wordt geacht, of die inzettingen kortweg had op zij geschoven, een scherpe tegenstelling scheppende tusschen het adatrecht van vroeger en het gouvernementrecht van nu. Aangezien echter onze bepalingen een soort door-eenmenging van inlandsche en gouvernementsoptellingen hebben tot stand gebracht, vormt de Indische wetgeving op de agrarische bevolkingsrechten het ingewikkeldste deel van de staatsinstellingen der kolonie, voor Europeanen (ook ambtenaren) moeilijk te verstaan, voor inlanders onbegrijpelijk. Gelukkig geldt dit bezwaar in hoofdzaak slechts inrichting en vorm der bepalingen; haar strekking (eerbiediging van inlandsche belangen, bescherming van den inlander tegen eigen onverstand en tegen list van vreemden, economische vrijmaking van den grond) valt schier doorlopend te loven, en zou door aansluiting op inlandsche voorstellingen en inzettingen uitnemend bruikbaar kunnen worden voor de practijk.

Was zoowel bij de parlementaire behandeling van het Regeeringsreglement (1854) als bij die van het ontwerp-cultuurwet (1866) gebleken, dat zelfs bij het bestuur de kennis van de bevolkingsrechten op den grond nog alles te wenschen liet, daarin kwam verbetering, toen, juist ten gevolge dier discussiën van 1866, eerst een summier onderzoek werd gehouden naar de aanspraken der inlandsche bevolking van Java en Madoera op onontgonnen gronden (rapporten van 1867, overgelegd door minister Hasselman, zie bijlagen St.-Gen. 1867 — 1868 tweede zitting bl. 468), en vervolgens bij gouv.-besl. van 10 Juni 1867 het groote agrarisch onderzoek voor die twee eilanden naar bebouwde en onbebouwde gronden werd gelast, waarvan de uitkomsten zijn neergelegd in het *Résumé* van Bantam (als proeve gepubliceerd in 1871) en in de drie deelen van het *Eindrésumé* (1876, 1880, 1896), welker redactie in hoofdzaak het werk is van Mr. W. B. Bergsma; de toestand in „De Residentie Kadoe” was onafhankelijk daarvan reeds in 1871 gepubliceerd naar de uitkomsten der statistieke opnemings. Toen voorts in die zelfde jaren de noodzakelijkheid bleek om orde te stellen op de verkrijging van woeste gronden door Europeanen en Chinezen op de buitenbezittingen, hetgeen men alleen door een domeinverklaring (zie *DOMEIN VAN DEN LANDE*) meende te kunnen bereiken, werden soortgelijke onderzoeken, doch op beperkte schaal en voor onbebouwde gronden, ingesteld voor een aantal gewesten buiten Java en Madoera. Zoo verschenen er tusschen 1872 en 1877 negen agrarische *résumés* voor de buitenbez.: Sumatra (herdrukt 1896), Banka, Amboina, Celebes, W.-Borneo, Z.-O.-Borneo, Menado, Billiton en Timor, waarop in 1889 als tiende Bali volgde. Het *résumé* voor Bali is het laatste, dat door de regeering zelf werd gepubliceerd; sinds dien echter verschenen nog in de *Adatrechtbundels* (zie *ADATRECHT*) een agrarisch *résumé* voor Groot-Atjeh (bundel I), een voor Boni en Paré-Paré op Zuid-Celebes (bundel IX) en een voor een deel van Sumatra's Oostkust (bundel X). Alleen de gewesten Djambi, Riouw en Ternate zijn tot dusver (October 1916) geheel van een *résumé* verstoken. Het groote bezwaar, waaraan deze publicaties (van ongelijke waarde) den lezer blootstellen, ligt in het gemis van vaste rechtstermen, waardoor niet alleen de rechtsverscheidenheid in Indië veel grooter lijkt dan zij is, doch ook het verkrijgen van een scherpgeteekend beeld onmogelijk

wordt; aan dit bezwaar trachten de door het Kolon. Inst. uitgegeven Pandecten van het adatrecht (1914, 1915; zie ADATRECHT) te gemoet te komen. Een ander bezwaar, dat zich niet meer verhelpen laat, is de ondeskundige opstelling van de voor de buitenbezittingen ter beantwoording voorgelegde vragenlijst; bij latere onderzoeken zou men beter doen, zich van de vragen van 1872 los te maken.

De ingestelde sporingen hebben doen zien, dat, bij veel verschil in plaatselijke bijzonderheden, de hoofdlijn voor geheel Indië dezelfde is, al ontmoet men natuurlijk de bevolkingsrechten op den grond in uiteenlopende stadiën van ontwikkeling. Ook tusschen Java en de buitenbezittingen bestaat geen enkel kenmerkend verschil.

De agrarische bevolkingsrechten worden voor ons rechtstreeks gebied in geheel Indië uitdrukkelijk beschermd door art. 62 lid 5, vgl. lid 3 en lid 4, Reg.-regl.; en zulks in aansluiting op deproclamatie-Sloet in Ind. Stb. 1866 n° 80 voor Java. Mocht men — in afwijking van de inlandsche opvatting — weigeren zulke rechten als b.v. dat tot zameling van boschproducten als „rechten op den grond” aan te merken en voorbijzien, dat art. 62 lid 5 Reg.-regl. zich niet tot rechten „op” den grond beperkt, doch alle rechten der inlandsche bevolking omvat, die met art. 62 verband houden, dan nog worden deze rechten voor de geheele sfeer der gouvernementenrechtspreek in of buiten rechtstreeks gebied beschut door art. 75 lid 3 en lid 4 Reg. regl.

Aan de spits dezer agrarische rechten staat voor geheel Indië het *beschikkingsrecht* over grond en water, toekomend aan een inlandsche rechtsgemeenschap (hetzij stam, district of dorp), en bij de Minangkabauers hak oelajat d. i. oelajatrecht geheeten (elders onbenoemd). Een eigendomsrecht is dit, bij westerlingen onbekende, voor vervreemding onvatbare, beschikkingsrecht niet. Het houdt in, dat de stam enz. een bepaalde omgrensde streek gronds beschouwt als beschikbaar alleen voor hem zelf en zijn leden, zoodat dezen er vrijelijk mogen zamelen, ontginnen, enz.; leden van een anderen stam daarentegen mogen dat alleen doen met vergunning van den eersten stam, en tegen betaling van een recognitie; ook over cultuurgrond binnen den beschikkingskring uit zich, hoewel in verzwakte mate, dat beschikkingsrecht (b.v. door een verplichte medewerking van den stam bij transacties, of door verbod van overdracht aan niet-stamgenooten); en de beschikkingsgerechtigde gemeenschap acht zich — ten minste op Middel- en Zuid-Sumatra, Bali en Java — aansprakelijk voor ongedelgde zware delicten, binnen dien kring gepleegd. Indien het oosterse recht van grondbezit der individuele inlanders minder bevoegdheden geeft dan ons recht van privaten grondeigendom, ligt dat voornamelijk aan de omstandigheid, dat dit inlandsch bezitrecht beklemd zit binnen het beschikkingsrecht; waar dit laatste is weggesleten — gelijk in Atjeh, op West-Java, en (ten aanzien der sawahs) op Bali —, daar is de inlandsche grondeigener nagenoeg even vrij als een westersch grondeigenaar zou zijn. In een paar achterlijke streken, het Gajöländ op Sumatra, het Toradja-gebied op Celebes en waarschijnlijk ook den Gorontalooschen kring, is het beschikkingsrecht nog niet aanwezig; in enkele despotieke zelfbesturende rijken is of was het opgeslorpt in 's vorsten almacht (Simeloengoen-Bataks, Lombok, Bangli, Vorstenlanden). De genoemde recognitie, waarvoor op Sumatra, Borneo, Celebes, Boeroe, Bali zulke namen als oeloe taon, boenga tanah, séwa

boemi, séwa oetan, pantjoeng alas, tapak lawang, hak rantau, soessoeng romang, noi-filin, rahèkoton, en oepeti in zwang zijn, heet op Java mesi of pamesi. Tal van uitingen van dit beschikkingsrecht zijn van regeeringswege voor en na herhaaldelijk erkend; doch van het recht zelf (zie ook op BESCHIKKINGSRECHT) wil men nog altijd niet weten, vooral omdat men zich diets maakt, dat deze, uit oude religieuze denkbeelden voortgekomen en nog vastgewortelde, inzetting onverenigbaar wezen zou met onze heerschappij. Bij ontwikkeling van den inlandschen landbouw verbleekt en vervalt het beschikkingsrecht langs natuurlijke weg (zie boven: West-Java enz.), maar dan in gelijken tred met de verdere natuurlijke wijziging van de adatrechten op den grond.

Is het beschikkingsrecht een recht van inlandsche gemeenschappen (stam, district, dorp), uit zijn omschrijving bleek reeds, dat zijn toepassing leiden moet tot individuele rechten: immers het waarborgt juist een bevoegdheid van de individuele leden dier beschikkingsgerechtigde gemeenschap (in tegenstelling tot vreemden) om van den grond binnen den beschikkingskring te profiteeren voor zich zelf. De eenvoudigste uitingen van die bevoegdheid zijn: het zamelen van boschproducten aldaar (*zamelrecht*), het jagen en visschen aldaar (*jachtrecht*, *vischrecht*), straks gevolgd door het ontginnen van een bepaald stuk (*ontginningsrecht*).

Aanvankelijk geschiedt de ontginning door het drijven van een voorbijgaanden en extensieven rooibouw op een stuk grond, dat men na eerste oogsting of na een paar oogsten weer verlaat (*genotrecht*). Bij dezen eersten primitieven vorm van grondbebouwing is de cultuur nomadisch, want als de gronden in den omtrek eener bevolkingswoonplaats geheel zijn uitgeput, is de bevolking genoopt niet alleen van bouwveld te verwisselen, maar haar woonplaats zelf te verleggen. Is zij het sinds 1872 op de buitenbezittingen ingesteld onderzoek gebleken, dat zulk heen en weer trekken nog voorkwam in de Bataklanden (buiten Mandailing), het noorden der Lampongs, het westen van Palembang, het binnenland van Borneo, de bergstreken van Zuid-Celebes, de gewesten Ternate en Timor, men vond zelfs op Java, nl. in Zuid-Bantam, dien toestand in het midden der negentiende eeuw; en ook thans nog is, o. a. blijkens de onderzoeken der Welvaartcommissie (saamgevat door C. J. Hasselman, 1914, en ten deele geëxcerpeerd in Adatrechtbundels II en IV), zulk een rooibouw op wisselvallige bouwvelden (nu eens hoema, dan weer tipar of gaga geheeten) verre van onbekend op Java. Het uit dezen rooibouw ontstaande genotrecht van droge velden is zwak van inhoud en tijdelijk: de grond kan niet worden vervreemd of verpand, kan meestal niet vererven, en valt weer vrij zoodra de bebouwing wordt gestaakt. Het tijdelijke van dit genotrecht is dikwijls aan de aandacht ontgaan, doordat men lette op de blijvende rechten, op meerjarige gewassen geoefend (b. v. op daar geplante vruchtboomen); doch naar inlandsche opvatting is het recht op het gewas geheel los van het recht op den grond zelf. Meestal treft men dit genotrecht aan te zamen met (en staande onder) het beschikkingsrecht van den stam enz.; alleen waar het beschikkingsrecht nog niet aanwezig is (Gajöländ, Gorontalo, Toradja-gebied), is dit anders. De individualisatie van den grond begint echter veelal reeds, doordat het uitgekozen stuk grond met eenvoudige inlandsche merkteekens wordt afgebakend; daardoor ontstaat

een tijdelijk *voorkeurrecht* op dien grond, van dezen negatieven inhoud, dat, zoolang het voortbestaat, anderen dien grond niet in ontginning mogen nemen (in de Minahasa heet dit recht *apar-* of *palau-recht*, elders is het onbenoemd).

Betere cultuurwijzen en toenemende bevolking leiden vanzelf tot een meer blijvende individualisatie van den grond, waardoor een vaster recht ontstaat, het *inlandsch bezitrecht* op den grond (in sommige streken met het Arabische woord voor eigendom, *milik*, aangeduid). Ook dit ontstaat door ontginning; ook dit wordt dikwijls door afbakening en voorkeurrecht voorafgegaan. Maar in tegenstelling tot het genotrecht van wisselvallige bouwvelden duurt het bezitrecht van vaste bouwvelden — hetzij droge velden, hetzij natuurlijk of kunstmatig bevoelde sawahs — veel langer dan de bebouwing zelf, meestal zoolang als men zich de bebouwing van de plek herinnert; aldus bezeten grond is vatbaar voor vererving, meestal ook voor vervreemding en verpanding, en doet belastingheffing ter zake van den grond mogelijk zijn. Aangezien evenwel in verreweg de meeste streken ook dit bezitrecht op grond nog onder het hoogere beschikkingsrecht van stam, district of dorp staat, is de inlandsche grondbesitzer ten aanzien van vervreemding of verpanding aan vreemden (niet-leden zijner gemeenschap) hetzij aan een volstrekt verbod, hetzij aan medewerking en aanwezig van de hoofden zijner gemeenschap (dorpsbestuur enz.) gebonden; de stam enz. kan dikwijls over den bezeten grond ten algemeenen bate beschikken (wat zich in de Minahasa en op Java vooral uit in vorming van of ten aanzien van woonerven); en soms zelfs kan of kon de grondbesitzer de bestemming van zijn grond niet ingrijpend wijzigen dan met goedvinden van zijn dorpsbestuur enz. Intusschen, hoe volmaakter de cultuur wordt, des te sterker doen zich — volgens het juiste woord van F. A. Liefcrinck — de rechten der individuen gelden; bij verbeterde bevoeling verbleeken de uitingen van het beschikkingsrecht meer en meer, en bij sawahs op Bali is het totaal verdwenen, terwijl toch op dat zelfde eiland het beschikkingsrecht ten aanzien van blijvend bezeten droge velden nog bestaat. Zoo ook is in Atjeh en op West-Java het inlandsch bezitrecht van alle bouwvelden bevrijd uit de kluis der beschikkingsrecht. De tegenstelling tusschen het daardoor vrijgeworden inlandsch bezitrecht op West-Java en het nog belemmerde bezitrecht op Middel- en Oost-Java te beschrijven als een tegenstelling tusschen Mohammedaansch recht en Hindoe-recht, of als een tusschen een zakelijk recht en een persoonlijk recht op den grond, is pure phantasie. Het inlandsch bezitrecht op grond aan te duiden met den naam grondeigendom ware, hoewel in zich zelf niet onjuist, niet alleen in strijd met de bewoording der domeinverklaring (zie beneden), doch zou ook misverstand doen rijzen over de werkelijke rechten der inlandsche grondbesitters, zooals boven verklaard (zie EIGENDOM). De in de agrarische wetgeving gebruikelijke term „erfelijk individueel bezit” snijdt noodeloos zoowel het grondbezit in streken zonder individuen-erfrecht (zie ERFGOEDERENRECHT) als het grondbezit in handen van gemeenschappen (dorp, familie, enz.) af. Eigenontgonnen grond van blijvende cultuur heet op Java *jasa* of *joso* (*jasan*), tegenover gekochten, gekregen of geërfden grond van blijvende cultuur, die er *poesaka* of *asli* heet.

Niet overal intusschen heeft zich het recht op

vaste bouwvelden zoo rustig en geleidelijk kunnen ontwikkelen als hierboven werd ondersteld. In sommige streken heeft een despotisch vorstengezag ter plaatse of de vaste bouwvelden aan zooveel lasten en heffingen onderworpen, dat de bezitters ze nu en dan maar liever opgaven, of langs andere wegen zich een vergaand recht ten aanzien dier vaste bouwvelden verzekerde. In dit geval — dat zich het sprekendst vertoont of vertoonde in de Vorstenlanden op Java, in sommige der vroegere rijkjes op Bali (b. v. Bangli), in het rijk Lombok en bij de Simeloengoen-Bataks — heeft de grondbewouwer een niet veel grooter recht dan dat om den grond als den zijnen te blijven bebouwen of bewerken (of dien op anderen te doen overgaan), zoolang de vorst niet geliefte in te grijpen b. v. door den grond aan zich zelf te trekken (dus tot opzeggens toe, during good behaviour); weshalve men hier wel van een *bewerkingsrecht* of *bouwrecht* spreekt, gelijk in die deelen van Middel-Java, die tot 1830 onder de Vorstenlanden hadden geressorteed, de inlander zelf nog tientallen van jaren na 1830 zijn grond geen bezeten grond (*gadahan*), maar *gadoehan-* (in gebruik gelaten) grond noemde. De door Raffles voor zijn landrente gepropageerde leer, als zouden Indonesische vorsten eigenaren zijn van allen grond in hun rijk, heeft noch in inheemsche inzettingen (zie b. v. Liefcrinck, Tijdschr. Bat. Gen. 33, 1890), noch in het Hindoe-recht of het Mohammedaansche recht (zie Adatrechtbundel I bl. 197, VII bl. 296, X bl. 355) eenigen steun gevonden. Met het hiergenoemde bewerkingsrecht kwam tot 1912 in aard geheel overeen het zgn. *erfpachtsrecht* der opgezeten van particuliere landerijen bewesten de Tjimanoeck (zie PARTICULIERE LANDERIJEN), hetwelk na 1912 meer tot een inlandsch bezitrecht genaderd is.

Zijn (naast zamel-, jacht-, ontginnings- en voorkeurrecht) in genotrecht, inlandsch bezitrecht en bewerkingsrecht de drie voornaamste Indonesische figuren van individueele rechten op grond gegeven, het kan niet verbazen, dat die figuren een wisselwerking hebben geëend op elkander. Bestaan er streken (b. v. het Karoland, of tal van *desa's* op Java in 1867 nog), waar ook van vaste bouwvelden vervreemding bepaald verboden is, of andere, waar zij, hoewel geoorloofd, als ongewenscht en zelfs als schandelijk geldt, dan hangt dat misschien nog samen met de natuurlijke onvervreemdbaarheid van genotrechtgronden (of met de onvervreemdbaarheid van den beschikkingskring zelf, zie boven). Indien op Zuid-Celebes en tot vóór kort in het rechtstreeksch gebied van Java en Madoera de verplichtingen van den grondbesitzer om diensten en landelijke inkomsten te praesteeren (kasoe-wijang heeten zulke verplichtingen op Zuid-Celebes) gold als een element van het inlandsch bezitrecht, des dat wanpraestatie verlies van het recht zelf ten gevolge gehad, dan doet dit sterk aan het labiele bewerkingsrecht denken. Het verbod van verkoop van familiegrond bij de Minangkabauers daarentegen is een natuurlijk gevolg van de organisatie van de familie aldaar.

Naast de tot dusver opgesomde rechten op grond heeft men enerzijds enkele aanvullingen en varianten, anderzijds enkele rechten, die voortkomen uit vrije wilsovereenstemming.

Tot de aanvullingen en varianten behooren: het recht om vee te weiden binnen zijn beschikkingskring (*weiderecht*) of om aldaar naar delfstoffen te delven; het voorkeurrecht van den voormaligen grondbewerker, die zijn inlandsch bezitrecht (of,

somtijds, zijn genotrecht) heeft verloren, doch dit prioriteitsrecht overhoudt; het voorkeurrecht van een grondbezitter ten aanzien van nog woeste buurgonden; het genotrecht van vreemden op gronden, binnen den beschikkingskring van een anderen stam enz. gelegen, waarop zij, zelfs bij blijvende cultuur, veelal geen inlandsch bezitrecht, doch alleen dit genotrecht, kunnen erlangen; een *verdienrecht* in de Vorstenlanden, volgens hetwelk zij, die bewerkingsrecht hebben, de daarin opgesloten bevoegdheid hebben om op dat deel van hun grond, hetwelk ingevolge het apanagestelsel (en de daarop gegronde landverhuur) betzeld moet worden volgens aanwijzing van boven, ook zelf te verdienen wat daarvoor wordt bijbetaald, indien die beteling zwaarder is dan de padicultuur; een *naastingsrecht* of voorkeupsrecht van bureu of geslachtgenooten in Atjeh en Gajoland. Ook het *recht op woonerven* (hetzij bezit-, hetzij genotrecht) vertoont menige eigenaardigheid.

Tot de op wilsovereenstemming gegronde rechten behoren met name het *pandrecht* (zeer verbreid in streken, waar de akkers bevoeid en dus van waarde zijn), het *recht van deelbouw* (zeer verbreid) en het *recht van veldhuur* (verhuur tusschen inlanders onderling; zeldzaam). Zie op PAND-RECHT, DEELBOUW en GRONDVERHUUR.

Uit het reeds gezegde zou men wellicht den indruk ontvangen, dat tegenover uitsluitend gemeenschapsrechten op woesten grond (nl. het beschikkingsrecht, dat, hoewel ook voor bouwvelden van groote beteekenis, zijn nadruk toch legt op onbebouwden grond), ten aanzien van de bouwvelden slechts individueele rechten staan. Toch ware die indruk in meer dan één opzicht onjuist.

Ook al laat men zamel-, jacht-, ontginnings- en weidrecht ter zijde, dan nog heeft men in het voorkeurrecht een sprekend bewijs van een geïndividualiseerd recht op een stuk nog woesten grond. In de Minahasa, waar — al dan niet volgens het oude adatrecht — dit voorkeurrecht op stukken afgebakenden grond (daar apar- of palau-recht genoemd) vererfd is op familiën, had en heeft men uitgestrekte woeste gronden, waarop de rechtspersonen, die families heeten, haar particuliere aanspraak (vererfd voorkeurrecht) doen gelden. Ook kent men een meer geïndividualiseerd beschikkingsrecht in het Minangkabausche gebied bij zgn. oelajathoudende families: de toestand schijnt in dat geval deze, dat over gedeelten van den beschikkingskring het agrarische zeggenschap berust bij de kernfamilies uit het dorp elk afzonderlijk.

Anderzijds is ook inlandsch bezitrecht in handen van een district, dorp of familie — daar, waar dit rechtsgemeenschappen zijn — frequent. Ontstaat bezitrecht door ontginning, dan krijgt ook een dorp enz. bezitrecht door ontginning van dorpswege; is grondbezit vervreemdbaar, dan kan ook een dorp enz. grond koopen van een individueel grondbezitter; en waar het erfrecht de familie als erfgename aanwijst van haar leden (zie ERFGOEDEREN-RECHT), daar worden ook langs dezen weg gemeenschappen, nl. de families, grootgrondbezitters. In die streken, waar zulk grondbezit voorkomt in handen van dezelfde gemeenschappen, die uit anderen hoofde beschikkingsrecht hebben over anderen grond, dient men dus bij het vernemen, dat zekere gronden aan district of dorp behooren (kalakeran, commuun, zijn, gelijk men in de Minahasa zegt), wèl te onderscheiden, wat bedoeld wordt. In schier al deze gevallen van gemeenschapsgrond

hebben hetzij de individueele leden hetzij groepjes van hen (b.v. een familietak) op dien gemeenschapsgrond, die aan het dorp, de familie enz. toebehoort, een ondergeschikt *gebruiksrecht* van langer of korter duur.

Als niet zuiver individueelen grond kan men ook beschouwen die gronden, welke als domein- of ambtsgrond verknocht zijn aan de waardigheid van een vorst of hoofd. Dit soort domeingronden vindt men in vorstengebied schier overal in Indië; bezeten ambtsgronden (zie AMBTSVELDEN) ontmoet men in de ornamentalsgronden van Zuid-Celebes. Het niet zuiver individueele spreekt zich dan dikwijls hierin uit, dat deze gronden, in tegenstelling tot de gewone particuliere gronden ter plaatse, onvervreemdbaar en onverpandbaar zijn. De apanages (zie aldaar) echter behooren niet hier, daar zij geen rechten op den grond zelf geven.

De tijd is zeker nog niet gekomen om te beschrijven, hoe voor de meer ontwikkelde en dus meer gecompliceerde streken van Indië (Bali en Lombok, Java, Sumatra enz.) het grondbezit historisch kan zijn geworden tot wat het nu is. De overbekende twistvraag, of communale rechten zijn voorafgegaan aan individueele, ja dan neen, mag bevestigend beantwoord worden, als men niet aan oosterschen grondeigendom denkt, maar aan het boven geschetste beschikkingsrecht, in zoover als dit ouder is dan het inlandsch bezitrecht der individuen; maar moet weer ontkennend worden beantwoord, als men tevens aan het tijdelijke genotrecht der individuen denkt, want ook bij volken met onvolgroeid beschikkingsrecht is dit genotrecht bekend (Gajō's, Toradja's), en moet óók ontkennend beantwoord worden als men uitsluitend op inlandsch bezitrecht ziet, want daar is het individueele recht ten minste even oud als het bezitrecht van families enz. Om een soort harmonie te maken tusschen het werkelijke grondenrecht en enkele inlandsche zegswijzen („de grond is van de goden”, „mijn grond is niet van mij, maar van mijn stam”), propageert men dikwijls de voorstelling, als zouden genot- en bezitrecht niet op den grond, maar slechts op deszelfs voortbrengselen zien; een voorstelling, die alleen verwarring kan stichten, te meer omdat de inlander het recht op het gewas als iets geheel anders beschouwt dan het recht op den dragenden grond (zie boven).

Werd in het vorenstaande het grondenrecht aangegeven, zooals het in hoofdzaak voor geheel Indonesië geldt, natuurlijk zijn er ook instituten van meer localen aard. Reeds werden het erfgoederenrecht der Minangkabauers, het erfgrondenrecht van Minahasa en Halmahera aangestipt. Zoo kennen de Ambonsche Molukken het merkwaardig instituut van een adatdignitaris voor agrarische aangelegenheden (grondvoogd, toean tanah): de toepassing van het beschikkingsrecht en van het daarop berustend recht om op zekere gronden een plukverbod (sasi enz.) te leggen is er opgedragen aan den vertegenwoordiger der stichtersfamilie, die op Ambon en de Oeliasers zelfs den vorm heeft aangenomen van een dorpsoutvester of latoe kéwanno. Ook de Timorsche kring kent onder tal van namen dezen grondvoogd uit de stichtersfamilie, wiens positie dikwijls voor die der stamhoofden of vorstjes nauwelijks onderdoet. Maar veel meer hoofdbreken dan deze drie geeft het communaal bezit, of desabezit, van bouwvelden op Middel- en Oost-Java. Terwijl op West-Java, Madoera en verscheiden Madoereesche streken van Oost-

Java de vaste bouwvelden toebehooren aan individuen (op West-Java zelfs zonder de belemmering van een hooger beschikkingsrecht), zijn, naar gouvernementsopvatting, op de rest van Java de bouwvelden geheel of ten deele bezit van de eenige inlandsche rechtsgemeenschap aldaar, de desa, wier leden een gebruiksrecht van dien grond hebben in dezer voege, dat zij of tijdelijke aandeelen genieten van korten duur, of langdurige aandeelen met zeldzame herverdeling, of aandeelen tot den dood, of zelfs vererfbare aandeelen. Waar het vaststaat, dat de zeer zware druk van cultuurstelsel en heerendiensten en de wijze, waarop deze beide van gouvernementswege geregeld waren, er de bevolking dikwijls toe gebracht heeft haar individuele akkers tot een allemansbezit met gelijke verdeling van lasten te maken, daar heeft men zich sinds lang gepijnigd met de vraag, of het oude adatrecht van Java zelf dan wel ooit zulk een grondbezit van het dorp, dan wel (de oudere gouvernementsopvatting) van de gezamenlijke dorpelingen, heeft gekend. Vier mogelijkheden blijken in het antwoord op deze vraag dooreengestrengeld te liggen. Vooreerst waren, ook in geval van overheerschend individueel bezit, gronden in gewoon dorpsbezit (als gevolg van dorpsontginning of aankoop) op Middel- en Oost-Java evengoed mogelijk als overal elders; zelfs op West-Java komen een enkel maal zulke dorpsgronden voor, welker opbrengst dan ten goede komt aan het dorp zelf en niet aan deelgerechtigde dorpelingen. In de tweede plaats bracht het beschikkingsrecht, waarvan bewezen is, dat het op Middel- en Oost-Java evengoed bestond als elders in Indië, mede, dat heerloos geworden bouwvelden terugvielen aan de gemeenschap, die daarover dan behoorde te beschikken ten bate van sommige harer leden; zoodoende kende men dus de figuur van bouwvelden, welke de bewerkers onder bepaalde in het dorpsbelang gestelde voorwaarden gekregen hadden van de desa, die op de naleving van de voorwaarden bleef toezien. In de derde plaats zal het ook hier, evenals in de door Liefcrinck beschreven oudere desa's op Bali, zijn voorgekomen, dat door gemeenschappelijke ontginning dan wel door onverdeeld gelaten sterfboedels een aantal bouwvelden noch aan individuen noch aan het dorp zelf, maar toch wel aan een groot aantal verwante dorpelingen te zamen toekwamen, die er naar hun eigen regels bij beurten of deelen het voordeel van trokken. Maar de hoofdverklaring — in de vierde plaats — schijnt toch wel te zoeken in een actief gebleven en door ons bestuursop treden weer aangewakkerd beschikkingsrecht van de desa, krachtens hetwelk een gestadige herverdeling van gronden er evenzeer gewettigd bleef en erkend, als zulks op bescheidener schaal buiten Java dikwijls het geval is. Men zou dan dus niet te doen hebben met gronden in dorpsbezitrecht, waarop bepaalde dorpsgenooten een gebruiksrecht hebben (gouvernementsopvatting), maar met gronden in individueel bezitrecht, die gedurig herverdeeld worden krachtens een nog levendig beschikkingsrecht, welk beschikkingsrecht echter voorbestemd is om, evenals op Atjeh, Bali (sawahs) en West-Java, te verbleeken en te vergaan. Waar dat verbleeken gaandeweg vanzelf geschied is (als in het vroegere Bagelèn), zou er, naar deze opvatting, reden zijn geweest tot verheuging; het gouvernement echter heeft daarin een ongepaste conversie, een onwettige onttrekking van grond aan het „dorpsbezit”, gezien, en getracht het in gang

zijnde natuurlijke proces te stuiten (vgl. Bijbl. 6576). Reconstructie van den ouden toestand is uiteraard ondoenlijk; doch door, waar andere herkomst van het dorpsgrondbezit niet blijkt, de gronden te behandelen als individueel bezeten gronden onder een nog krachtig dorpsbeschikkingsrecht, zouden de theoretische en praktische bezwaren van het heden grootendeels verdwijnen.

Voor de gouvernementsmaatregelen, genomen met het juiste doel roofofbouw tegen te gaan en economische toestanden te verbeteren dan wel ze voor gevaar van buiten (Europeanen en Chinezen) te behoeden, zie AGRARISCHE WET en DOMEIN VAN DEN LANDE. Het ontwerp-cultuurwet van Franssen van de Putte van 1865 had door het adatgrondenrecht de pen willen halen, den inlanders op Java met enig voorbehoud den westerschen eigendom onder de bepalingen van het burgerlijk wetboek willen geven, en den communalen grond (beschouwd als grond van de gezamenlijke gogols, niet van de desa) willen doen verdeelen, zoodra de meerderheid der geërfden dit verlangde. Juist op deze voornemens is het ontwerp gestrand. Als reactie tegen deze plannen verscheen in Ind. Stb. 1866 n° 80 de reeds vermelde proclamatie-Sloet, die aan de bevolking van Java handhaving en bevestiging van haar rechten op den grond beloofde, en wier inhoud is overgeplant in de agrarische wet van 1870 (art. 62 Reg. regl.). De nadere agrarische wetgeving bevat, als in den aanhef van dit artikel gezegd, een gedurige tegenspraak tusschen de nog steeds voortlevende en door de inlanders begrepen werkelijkheid en onze, een ander systeem van volksrechten onderstellende, agrarische voorschriften. Een verordening van 1885 werkt conversie van communaal bezit op Java in de hand; de inlandsche gemeente-ordourantie van 1906 daarentegen wil dat communale bezit weder versterken. Het ontwerp van 1904 tot vaststelling van een nieuw art. 75 Reg. regl. (in sterk veranderde gedaante wet geworden) blijkers Ind. Stb. 1907 n° 204, doch nog niet — October 1916 — in werking getreden) beoogde het agrarisch recht der inlanders onaangeroerd te laten, al zou het binnen het niet passende kader van het burg. wetboek worden gebracht. De zgn. agrarische reglementen voor Lombok (Ind. Stb. 1906 n° 431) en Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1915 n° 98) zijn belangrijke pogingen om de bevolkingsrechten op den grond te preciseeren en om hun toepassing met de behoeften van het heden in overeenstemming te brengen, doch sluiten zich in enkele opzichten nog te veel aan bij de lijnen der oudere agrarische wetgeving. De gewone vorm, waarvan zich de regeering bedient, indien de door het Reg. regl. beschermde bevolkingsrechten op den grond in den weg treden van haar plannen, is in later jaren deze, dat zij verklaart niet met „rechten”, doch slechts met ongestaafde „aanspraken” en met „belangen” te doen te hebben, waarvan de eerbiediging een „mera liberalitas” kan zijn, doch geen „verplichting” is. Op de in 1908 ingestelde inlandsche rechtsschool te Batavia is het volksrecht betreffende o.a. de inlandsche rechten op den grond (op Java en Madoera?) een der leervakken. Naast al deze maatregelen in zake het objectieve recht is ook getracht (over het geheel met weinig succes) meer zekerheid te verschaffen aan subjectieve rechten: het daartoe strekkend art. 3 agrarisch besluit (Ind. Stb. 1870 n° 118), voor Java en Madoera een bewijsstuk invoerend, werd reeds in 1872 ingetrokken, daar men zich vleide, dat

het nieuwe instituut van den agrarischen eigendom in deze behoefte zou voorzien; in 1889 droeg de dir. v. binn. bestuur Mr. H. Kuneman de opmeting van alle individuele bouwvelden aan de kadasterambtenaren in tien gewesten op, teneinde aldus het individueel bezit „vast te leggen” (Kol. Versl. 1892, bl. 79); verscheiden residenten op Java voerden grondregisters in; de landrentevoorschriften van 1896 en 1907 komen ook aan kennis van het inlandsch grondbezit ten goede; en ook voor ambtsvelden (zie aldaar) op Java is opmeting bevolen.

De literatuur over de inlandsche rechten op den grond en over de daarmede samenhangende deelen der agrarische wetgeving is uitgebreid. Een proeve van een samenvattend overzicht voor geheel Indië gaven — met weinig baat echter voor helderder inzichten — J. G. F. Riedel, *Les idées spécifiques du droit de propriété foncière chez les Indonésiens*, *T'oung Pao* I, 1890, bl. 277, en H. Berkusky, *Das Bodenrecht der primitiven Stämme Indonesiens*, *Zeitschr. f. vergleich. Rechtsw.*, 29 (1913); zie ook, voor Java, De Gelder, *Het strafrecht in Ned.-Ind.*, II aan het slot. Pogingen om de inlandsche denkwijzen te doen begrijpen vindt men o. a. bij Dr. G. A. Wilken voor de Minahasa (1872—1874), in *Verspreide geschriften*, 1912, II bl. 353, F. A. Liefcrinck, *Het eiland Bali*, *Tijdschr. Bat. Gen.* 33 (1890), Mr. G. D. Willinck, *De grondrechten bij de volken van de O.-I. Archipel*, 1891, Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, *Over het primitief begrip van grondeigendom*, *Ind. Gids* 1905 I, Mr. C. van Vollenhoven, *Miskeningen van het adatrecht*, 1909, en dezelfde, *Adatwetboekje*, 1910, alsook P. J. Kooreman, *Het recht van de inl. bev. der buitenbez. om boschproducten te zamelen*, *Ind. Gids* 1914 I. Als bronnen voor feitelijke gegevens heeft men, naast het *Eindrésumé* en de *résumé's* (boven besproken), o. m.: *Nota's van de residenten van Djokjakarta en Soerakarta*, *Brest van Kempen en Nieuwenhuyzen*, *betrekkelijk de landverhuur enz.*, K. V. 1860, bijl. Y en Z; S. van Deventer, *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, I, 1865, bl. 175 en 223, en II, 1866, bl. 236; de rapporten van minister Hasselman uit 1867, zie boven en T. N.-I. 1869 II bl. 11; de *Adatrechtbundels* (sinds 1909); en de *Pandecten van het adatrecht* (sinds 1914). Voorts valt, naast de aan het slot van elk deel dier *Pandecten* opgesomde geschriften, o. m. te raadplegen: Mr. W. P. Scheuer, *Het grondbezit in de Germaansche mark en de Javaansche desa*, 1885; J. C. van Eerde, *Het grondbezit op Lombok*, *Ind. Genootsch. Dec.* 1904; R. A. Kern, *Het landelijk stelsel in het Bantensche rijk*, *Ind. Gids* 1906 I; *Batakspiegel*, 1910, bl. 236; J. van der Marel over *communaal bezit in Kedoe*, *Tijdschr. Binn. Best.* 41, 1911; Mr. M. de Muinck, *Onteigening in de Ned. koloniën*, 1911, bl. 1—14 en 57—63; H. Ch. Goosens over *Sum. Westkust* in *Ind. Gids* 1912 I (zie ook het referaat in *Ind. Gids* 1911 I bl. 802); Mr. Ph. Kleintjes, *Het staatsrecht van Ned.-Indië*, II², 1912, bl. 329; R. A. Kern, *Hervorming van het grondbezit op Java*, *Ind. Genootschap Maart* 1913; L. C. Westenek, *De Minangkabausche nagari*, 1913 (herdrukt *Encycl. Bureau afl.* 8, 1915); *Hondius van Herwerden over rooibouw in Kol.* *Tschr.* 5, 1916; en *Lacuelle over communalen grond in dien zelfden jaargang*. Zie voorts *RIOUW* (rubriek: agrarische aangelegenheden) en soortgelijke artikelen voor bepaalde landstroken van Indië.

GRONDELS (GOBIIDAE). Tot de *Acanthopterygii*

behoorende visschen (zie VISSCHEN). Bij het geslacht *Gobius* en eenige daaraan verwante geslachten zijn de buikvinnen tot een trechtervormig geheel vergroeid. Talrijk zijn de soorten van deze meest kleine vischjes, zoowel in zoet en brak water als in zee, waar zij voornamelijk langs de kust, op riffen enz. worden aangetroffen. *Poentang*, *Boso*, *Bossok*, *Bobossok*, *Blodok*, *Bilis*, *Lamoetjang* zijn eenige maleische namen, waarmede *Gobius*-soorten (maar niet steeds dezelfde) worden aangeduid. De soorten van het geslacht *Periophthalmus* (maleisch *gaboes laet*, javaansch *Blodok*) zijn bekend door hun vermogen, langen tijd buiten het water te kunnen verblijven. Steunende op hun gespierde borstvinnen en op de staartvin treft men ze algemeen op het strand aan, waar zij zich door groote sprongen voortbewegen. De uitpuilende oogen, die dicht bij elkaar staan, zijn draaibaar. In het geslacht *Eleotris* (maleisch: *gaboes laet*) zijn de buikvinnen niet vergroeid. Hiertoe behooren grotere soorten, die voornamelijk in rivieren en riviermondingen worden aangetroffen.

GRONDGEBIED VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

Van een bijeenhoorend en aaneensluitend grondgebied van Ned.-Indië kan eerst sprake zijn na den val der V. O. Compagnie. Vóór dien tijd heeft men te maken met een reeks etablissementen, factorijen en forten der V. O. C., die niet beperkt zijn tot den Indischen Archipel, maar ook verre daarbuiten liggen (Oost-Azië, Voor-Indië, Kaap de Goede Hoop, enz.), en slechts hier en daar hun voortzetting vinden in kleinere of grootere stukken van het binnenland (den achterwal), b.v. in de Molukken en op Java. De talrijke door de V. O. C. met inlandsche rijken gesloten verdragen (zie CONTRACTEN) zijn dan ook voor het grootste deel veeleer akten, waarbij de Compagnie zich invloed en handelsvoordeelen doet toekennen, dan documenten, met behulp waarvan zij aan haar „direct gebied” een „indirect gebied” poogt toe te voegen. Ook om deze reden hebben oude tractaatsbepalingen nopens ons gezag in den archipel, zoals art. 5 van het verdrag van Munster van 1648 (bevestigend den feitelijken toestand, *Du Mont Corps diplomatique etc.* VI 1 bl. 429), artt. 10 en 34 van het verdrag van Utrecht van 1714, *Du Mont o.c.* VIII 1 bl. 427), of dat van San Ildefonso van 1796 (tusschen Spanje en Frankrijk, waartoe wij in 1797 toetraden, *De Martens, Rec. des princ. traités VII bl. 192*), voor het heden geen practische waarde meer. In de staatsregelingen van 1798 (artt. 232, 249) en 1801 (art. 473) komt dit etablissementen-karakter van het toenmalige koloniale bezit nog eenigermate uit; eerst de staatsregeling van 1805 (artt. 10 en 31) onderstelt een „grondgebied” ook buiten Europa; doch zelfs de grondwet van 1848 sprak in haar art. 1 nog niet uitdrukkelijk van zulk een koloniaal grondgebied.

Nadat, na den val van Napoleon, tijdens het tractaat van Parijs van 30 Mei 1814 in beginsel was besloten, dat Nederland zijn koloniën zou terugkrijgen (Zweden stond Guadeloupe aan Frankrijk af, art. 9, en zou daarvoor schadeloosstelling in Hollandsche koloniën krijgen, hetgeen later gewijzigd werd: *De Martens, Nouv. Rec. Gén. de traités II*, bl. 55, *Lagemans Rec. des traités et conventions etc.* *DI. I*, bl. 40), werd die teruggave zelf geregeld bij het verdrag van Londen van 13 Aug. 1814, tusschen Ned. en Groot-Brittannië, waarvan de ratificaties zijn uitgewisseld op een niet genoemden dag (*De Martens, Nouv. Rec. Gén. II*, bl. 57;

Lagemans o. c. I, bl. 34; Descamps-Renault-Basdevant, *Traité du XIXe Siècle I*, bl. 339), bij welk tractaat als grondslag werd aangenomen de staat van zaken op 1 Jan. 1803 (na den vrede van Amiens), behoudens den afstand van de Kaap de Goede Hoop en drie W.-I. koloniën en behoudens den ruil van Cochín en onderh. (Voor-Indië) tegen Banka, dat aan Ned. werd toegekend. Dit tractaat leidde echter tot veel geschillen tusschen partijen, waaronder ook enkele van territoriaal aard, die niet konden worden opgelost, noch door het verdrag van Rijswijk (23 Juli 1816), noch door het op Java gesloten aanvullingsverdrag van 24 Juni 1817 (zie art. 16 v. h. tractaat van 17 Maart 1824). Het ernstigste geschil rees uit de inbezitting van Singapore in 1819 door Raffles.

Het tractaat van 17 Maart 1824 van Londen, uitwiss. ratif. 8 Juni 1824 (in Ind. Stb. 1825 no. 19 evenals in Ned. Stb. 1824 no. 39 opgenomen zonder de bijbehorende nota's; zie echter De Martens, *Nouv. Rec. VI* bl. 415, *Nouv. Suppl. I* bl. 628, Lagemans o. c. II bl. 120, Basdevant o. c. I bl. 931), had ten doel deze op te lossen; daarbij stond Nederland al zijn *établissements* op het vaste land van Voor-Indië, benevens Malaka met onderhoorigheden, af, verbond het zich om nimmer op het Maleische schiereiland een kantoor te zullen oprichten of er verdragen met inl. rijken te zullen sluiten, en zag het af van alle vertoogen tegen het bezetten van Singapore door de Engelschen. Daartegen stond Engeland de factorij van Fort Marlborough (Bengkelen) en alle bezittingen op het eiland Sumatra af, beloofde dat op dat eiland geen Britsch kantoor zou worden gevestigd noch eenig verdrag gesloten worden met eenig inlandsch rijk, en zag het af van alle vertoogen tegen het bezetten van Billiton en onderh. door het Ned. Gouv^t. Voorts nam Engeland de verplichting op zich om geen kantoor op te richten op de eilanden, liggende ten Z. van straat Singapore, en beloofde het met rijkjes aldaar geen verdragen te sluiten (zie echter, wat betreft *Karimon*, RIOUW (geschiedenis). Het verdrag van 17 Maart 1824 had evenwel als voornaamste strekking, de koloniale vrijheid van handel voor beide partijen in Oost-Indië buiten de Molukken, Voor-Indië en Ceylon te bedingen (artt. 1—4 en 7), op welken weg later art. 2 van het tractaat van 2 Nov. 1871 volgde.

De meening, dat het tractaat van 1824, welks uitvoering gesteld werd op 1 Maart 1825, de wederzijdsche „sfeer van invloed” voldoende omschreef, bleek weldra een illusie; onder meer was het onzeker, of de bij art. 12 gegeven belofte van Britsche onthouding ten Z. van straat Singapore alleen den Riouw-archipel gold, dan of de lijn oostwaarts moest worden doorgetrokken en dus ook b.v. Borneo in een als Nederlandsch erkend gebied en een buiten onze sfeer vallend gebied scheidde.

De eerste zwarigheden echter raakten, sinds 1839, Sumatra zelf. Op dit eiland hadden wij ons gezag aan de oostkust eerst uitgebreid, later gedeeltelijk op grond van de vertoogen van Engeland in 1841 weder ingekrompen, maar sedert 1857 weder aanmerkelijk vergroot (zie De Waal, *Onze Ind. financiën I* bl. 39, 63). Aan de vernieuwde vertoogen, daartegen van Britsche zijde ingebracht, werd ten slotte een einde gemaakt door het tractaat van 's-Gravenhage van 2 Nov. 1871, uitwiss. ratif. 17 Febr. 1872 (Ind. Stb. 1872 no. 94), waarbij Engeland afzag van alle vertoogen tegen de uitbreiding van het Ned. gezag in eenig gedeelte van Sumatra, o.a. tegenover Atjeh. Engeland liet hiermede het

voorbehoud varen, voorkomende in de nota's van het tractaat van 1824, waarin onze gevolmachtigden de verzekering hadden gegeven, dat de betrekkingen tusschen Ned. en Atjeh zóó zouden worden geregeld dat dit rijk, *zonder iets van zijn onafhankelijkheid te verliezen*, den zeevaarder en handelaar die voortdurende zekerheid zou bieden, welke er niet scheen te kunnen worden gehandhaafd zonder gematigde uitoefening van Europeeschen invloed.

De tusschen Sumatra en Borneo gelegen eilanden waren duidelijk in het traktaat van 1824 toegekend aan ons.

Met opzicht tot Borneo rees de twist het eerst na de vestiging van Brooke te Serawak (1839/40); later vooral, toen de British N. Borneo Cy, die in 1881 een charter van de Engelsche kroon verkreeg, uitgestrekte landstreken op dat eiland had verworven, welke in Mei 1888 onder protectoraat van Engeland werden geplaatst, waarop in Juni en Sept. van dat zelfde jaar Serawak en Beroenai (Broenei) dit voorbeeld volgden. De toen aangeknoopte onderhandelingen leidden tot het sluiten van het tractaat van Londen van 20 Juni 1891, uitwiss. ratif. 11 Mei 1892 (Ind. Stb. 1892 no. 211), waarbij de grens tusschen het Britsche en het Nederlandsche gebied op Borneo zoo goed als het ging, d.w.z. zeer globaal, werd aangegeven (zie prof. Van der Lith, *Gids 1891 IV*, bl. 444); de juiste grenslijn zou later in onderling overleg worden aangewezen. Nog in 1891 zijn grenspalen geplaatst nabij de kust; in 1905 rees geschil over art. 2 van het verdrag, in welk geschil Engeland zich echter geheel bij onze opvatting heeft neergelegd (oranjeboek 1915/16); in 1913 zijn grenspalen landinwaarts geplaatst. Zie voorts het protocol en de grenskaart betreffende het oostelijke deel der grens, in Ind. Stb. 1916 no. 145.

Een meeningverschil over den Soeloe-archipel (tusschen Borneo en de Philippijnen) is sinds lang opgelost in dien zin, dat Spanje — nu Amerika — daar rechten heeft; vgl. De Martens, *Nouv. Rec. Gén.*, 2e serie 10, bl. 642, en 25, bl. 330.

Voor het eiland Celebes schijnt nooit zwaarigheid geopperd.

Een in 1906 gerezen en nog niet opgeloste grensonzekerheid met Amerika (de Philippijnen) betreft het eilandje Palma of Miangas (zie aldaar), tusschen Mindanao en onze Talaut-eilanden gelegen, ethnographisch bij Santi en Talaut behoorende (vgl. dr. Adriani in Ind. *Gids 1916*, bl. 221), en dan ook in ons politiek contract van 1885 en latere beschreven als deel van het op Santi gelegen rijkje Taroena (zie bijlagen St.-Gén. 1889/90 no. 103—17). Amerika wees er echter in 1906 op, dat dit eiland als een deel der Philippijnen is aangemerkt door de ruime grensomschrijving in art. 3 van het verdrag van Parijs van 10 Dec. 1898, uitwiss. ratif. 11 April 1899 (De Martens *Nouv. Rec. Gén.* 2e série 32, bl. 74), en dus van Spanje op Amerika is overgegaan. Nasporing in de archieven van Madrid schijnt nog niet voltooid. Blijkens de oranjeboeken van 1911/12 en 1915/16 is tot arbitrage besloten en een compromis in voorbereiding.

Voor den Ternate-archipel en voor de Ambonsche Molukken schijnt nooit zwaarigheid geopperd.

Ten aanzien van de benoorden N.-Guinea gelegen Mapia eilanden (zie aldaar), in naam onder het rijk Tidore ressorteerende en sinds 1879 door ons bestuur eenigermate behartigd, rees in 1897 moeilijkheid tusschen Spanje en ons, omdat die eilanden tot

de Spaansche Carolinen waren gerekend bij het ingevolge pauselijk bemiddelingsvoorstel gesloten protocol van 17 Dec. 1885 (De Martens, *Nouv. Rec. Gén.* 2e série 12, bl. 292). Door het verdrag van 1899, waarbij Spanje de Carolinen aan Duitschland overdeed, zou deze pretensie dus zijn overgegaan op Duitschland; sinds een mededeeling in het oranjeboek van 1899/1900 is van een geschil echter niet meer vernomen; ons bestuur laat zich geregeld met de eilanden in.

Dat de westhelft van N.-Guinea tot het gebied van Indië behoort, en wel als toenmalig deel van het ons onderhoorige rijk Tidore, was op 24 Aug. 1828 plechtig geproclameerd door den commissaris tot het in bezit nemen van N.-Guinea, Van Delden (zie Haga, *Ned. Nieuw Guinea*, 1884, II, bl. 28), en die verklaring was op 30 Juli 1848 herhaald, zij het met een eenigszins andere grenslijn dan in 1828 (Bijdr. v. h. Kon. Inst. 1862, bl. 193). De noordelijke helft dier grens, welke ons gebied scheidt van het Duitse, is in 1885 erkend in een Britsch-Duitsche schikking van 25/29 April (De Martens, *Nouv. Rec. Gén.* 2e série 11, bl. 469) en in den Schutzbrief van 17 Mei 1885, maar is nog niet vastgelegd in een Nederlandsch-Duitsch tractaat; van 1910 tot 1911 is een gemengde grenscommissie bezig geweest met het zoeken naar een geschikte natuurlijke grens, b.v. de Kaiserin-Augusta-rivier (zie oranjeboeken 1910/11 en 1911/12). Voor de zuidelijke helft is de grens bepaald bij Nederlandsch-Britsch verdrag van 16 Mei 1895, uitwiss. ratif. 20 Juli 1895 (*Ind. Stb.* 1895 no. 221), waarbij als grenslijn in hoofdzaak die zelfde 141e graad O.L. is aangegeven, die Zuid-Australië van Nieuw-Z.-Wales en Victoria scheidt. Over de als afgedaan te beschouwen vraag, of Nieuw-Guinea, indien het al naar hedendaagsche geographische opvatting tot het werelddeel Australië behoort, daardoor ook buiten art. 1 Reg. regl. („koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië”) komt te vallen — des neen —, zie Mr. Heeres in *Tijdschr. v. N.-I.* 1902 bl. 835, en Mr. Kleintjes, *Staatsrecht I*, 1911, bl. 56. Reeds in de Max Havelaar (noot 14) was de vraag geopperd, of men niet, omgekeerd, geheel Indië geographisch behoorde te rekenen tot Australië.

Over de Nederlandsch-Portugeesche grenzen in den Timor-archipel handelen thans reeds vijf verdragen, nl. die van 20 April 1859, 10 Juni 1893, 8 Oct. / 27 Dec. 1897, 1 Oct. 1904 en 3 April 1913, alle (behalve de nota's van 1897) geratificeerd, en te vinden in *Ind. Stb.* 1860 no. 101 (goedkeuringswet), 1894 no. 185, 1898 no. 176, 1909 no. 214 en 1913 no. 685. Deze Timor-tractaten hadden de drie-voudige strekking om 1o. de reeds langer dan een eeuw betwiste grens tusschen Nederlandsch-Timor (Timor-Koepang) en Portugeesch-Timor (Timor-Dilly) alsook die voor de naburige eilanden (Flores, Adonara, Solor enz.) te preciseren — zie P. J. Veth, *Timor*, Gids 1855 —; 2o. zooveel mogelijk de bestaande enclaves (zijnde zelfbesturende landschappen) uit te wisselen; 3o. andere mogendheden uit den Timor-archipel te weren. Van der Capellen had Portugeesch-Timor willen aankopen. De grensafbakening op Timor zelf, eerst zonder locale kennis geschied op papier en dus waardeloos, zou na 1908 worden opgedragen aan een grenscommissie ter plaatse; zie over de daarbij gerezen geschillen de oranjeboeken van 1909/10 tot en met 1913/14, waaronder in 1911/12 een Timor-oranjeboek. Een over de uitlegging zelf van het verdrag van 1904 gerezen verschil is op 25 Juni 1914 door Lardy (Zwit-

tersch gezant te Parijs) ten gunste van Nederland beslist (zie de uitspraak in Grotius, *annuaire international*, 1915, bl. 144). De overige eilanden van den Timor-Solor-archipel waren al in 1859 toegewezen aan Nederland, behalve alleen Poelau Kambing. De uitwisseling van enclaves doet de vraag rijzen, vooreerst, of ook een aan zee gelegen landschap enclave kan zijn (vgl. ann. Grotius 1915, bl. 59), doch voorts, of zelfbesturende landschappen wel zonder hun voorafgaande toestemming door den suzerainen staat aan een anderen suzerain kunnen worden overgedaan; men denke ook aan de overdracht in 1909 van vier Maleische zelfbesturen door Siam aan Engeland. De regeling van de arbitrale afdoening van Nederlandsch-Portugeesche geschillen is tot het einde toe een lijdensgeschiedenis geweest; in het Timor-tractaat van 1893 was aangenomen, dat één arbiter zou worden aangewezen door elk der partijen en de derde door partijen te zamen; in een protocol in 1894 over handelsbetrekkingen (*Ned. Stb.* 1896 no. 89) werd de aanwijzing van den derde verdaagd, totdat bij de behandeling van het geschil de twee arbiters oneinig zouden zijn gebleken; bij een (gelukkig niet goedgekeurde) briefwisseling van 9 Febr. 1895 had men dit slechtere stelsel ook op de Timor-tractaten willen toepassen; bij *Ind. Stb.* 1909 no. 214 werd bepaald, dat alle Timor- en andere geschillen moeten worden voorgelegd aan het Haagsche arbitragehof; doch bij het ter uitvoering daarvan (immers zonder parlementaire goedkeuring) gesloten compromis van 3 April 1913 werd weer niet het arbitragehof als rechter aangewezen, doch één diplomaat (lid van het arbitragehof), die zijn vonnis wees niet in den Haag, maar in Parijs. Over de oudere Timor-tractaten handelen Mr. A. Heyman, *De Timor-tractaten*, diss. Leiden, 1895, en Dr. Riedel in *Ind. Gids* 1895, II, bl. 901; zie voor later o.a. Fokkens in *Kolon. Tschr.* 1914.

De bezuiden Roti (in den Timor-archipel) gelegen Ashmore-riffen zijn ons in 1878 afhandig gemaakt door Engeland. Terwijl de Ind. regeering aarzelde over haar antwoord op een van Amerikaansche zijde in 1877 verzochte guano-concessie aldaar, deze concessie in Aug. 1878 verleende, doch in Oct. 1878 weer introk, proclameerde de Britsche regeering haar heerschappij over deze eilanden en verleende harerzijds de concessie aan een Australische maatschappij. De Ned. regeering liet haar bezwaar; zie M. v. A. Ind. begroting voor 1881 en (vol verontwaardiging) *Ind. Gids* 1880 I bl. 99. De eilanden schijnen niet bij eenige Britsche kolonie te zijn inlijfd.

Grensgeschillen en grenstractaten nopens Java en Madoera bestaan niet. De vraag, of tot Java ook behoorden de in den Indischen Oceaan gelegen Cocos- en Kerstmis-eilanden, hebben wij door Engeland laten beslissen in ontkennenden zin zonder ons te verroeren. De Cocos- of Keeling-eilanden toch ten Z.W. van Java (in 1914 op de tong gekomen, doordat de Duitse kruiser Emden er zijn einde vond), hoewel nog in 1829 als Indisch gebied erkend (zie COCOSEILANDEN), werden in 1857 door Engeland in bezit genomen, in 1878 bij de kolonie Ceylon gevoegd in 1886 bij de kolonie der Straits Settlements gevoegd, en in 1903 daarbij ingelijfd als deel van Singapore; over het zonder verzet loslaten van deze eilanden klaagde Van Hoëvell in de Tweede Kamer op 28 Nov. 1857. Sinds 1908 zijn deze eilanden telegraphisch met Java verbonden. Het Kerst-eiland (zie CHRISTMAS-EILAND), ten Z. van

Bantam, lieten wij ons ontnemen in 1888; het ressorteert sinds 1889 onder de Straits, en is in 1900 daarbij ingelijfd als deel van Singapore.

Door de hierboven opgesomde internationale tractaten is dus slechts voor enkele gedeelten van Ned.-Indië en slechts tegenover enkele mogendheden een vaste basis gegeven voor de erkenning van de wettigheid onzer gezagsoefening; tegenover derde mogendheden geven zulke verdragen slechts een rechtsvermoeden te onzen gunste. Moeilijkheden gelijk er laatstelijk rezen voor de Mapia-eilanden en Miangas zouden natuurlijk afdoende alleen worden ondervangen door een tractaat, waarin het gebied van Ned.-Indië werd omschreven en door alle overige mogendheden erkend. In afwachting echter van zulk een stuk ware het van praktische waarde, indien, niet naar aanleiding van een conflict doch preventief, onzerzijds bij de wet omschreven werd, hoever zich het land- en watergebied van Ned.-Indië uitstrekt (gelijk immers ook, in afwachting van een internationale regeling van het onderdaanschap, elk land zijn eigen onderdaanschap afbakt bij nationale wet). De indeeling van Ned.-Indië in gewesten, de grensomschrijving van zelfbesturende landschappen bij politiek contract en de dienststreken onzer besturende ambtenaren dwongen en dwingen de regeering toch reeds, zich gedurig over de vraag, of een bepaald eiland al dan niet tot Indië behoort, uit te spreken. Baud is, met een opdracht van 1843 aan den landvoogd, in dezen zin van eenzijdige precieëring al werkzaam geweest; en bij herhaling heeft, althans voor het landgebied, G. A. Nypels dit denkbeeld met kracht bepleit (o.a. Ind. Genootschap Maart 1906).

Zulk een gebiedsomschrijving zou in hoofdzaak aldus kunnen geschieden, dat alle land, gelegen tusschen 95° en 141° oosterlengte en 7° 30' noorderen 11° 15' zuiderbreedte, tot Ned.-Indisch gebied werd verklaard, met uitzondering van de bij de wet opgesomde vreemde gebieden en met geprecieëerde verwijzing naar de tractaten; na de gezagsbevestiging, die zich sinds 1898 op de buitenbezittingen heeft voltrokken, en bij onze veel verbeterde aardrijkskundige kennis van Ned.-Indië kunnen tegen zulk een omschrijving noch politieke noch praktische bedenkingen bestaan — zij zou veeleer voor die expansiepolitiek een mooi sluitstuk vormen —, en haar internationale nut zou niet gering kunnen blijken. Als grondgebied, dat N.-Indië in de negentiende eeuw tegen haar zin verloren heeft, mede door het gemis van een goede gebiedsomschrijving, vallen immers te noemen (zie boven): 1o. Singapore, 1819; 2o. de noordstrook van Borneo, omstreeks 1840; 3o. de Cocos- of Keeling-eilanden, 1857; 4o. de Ashmore-eilanden, 1878; en 5o. het Kersteiland, 1888.

Het boven besproken landgebied van Ned.-Indië heeft zestig maal de grootte van het moederland. Het verdient aanteekening, dat eenzijdig in koloniale grensverdragen de grenzen veel schotsmatiger worden aangegeven dan in Europeesche, en dat anderzijds van een afbakening van grenzen door steenen palen enz. in de koloniën slechts bij uitzondering sprake kan zijn; vgl. Mr. Van Eysinga, Ontwikkeling enz. der Ned. tractaten, 1916, bl. 53.

In de Ind. wetgeving werd en wordt somtijds behalve van Ned.-Indië van „Indischen archipel” gesproken (art. 4 Alg. Bep. v. Wetg., Ind. Stb. 1864 no. 149 art. 1, Ind. Stb. 1907 no. 230 art. 18, waar bovendien „Maleische archipel” voorkomt); daar niet

blijkt, of de termen elkaar dekken, schijnt het beter den laatsten term voortaan te mijden (zie Ind. Stb. 1902 no. 110 onder Ten eerste I c) en altijd van „Nederlandsch-Indië” te spreken.

Volkenrechtelijk behoort tot het gebied van Ned.-Indië behalve het landgebied ook watergebied, en wel 1°. de binnenwateren en baaien, die onder het woord „territoire” vallen en aan dezelfde internationale regels als het landgebied zijn onderworpen, en 2°. de territoriale wateren (de bespoelende zee-strook, van nog altijd onzekere breedte), waarvoor niet in allen deele dezelfde internationale regels gelden (men denke aan de vrije „doorvaart”, die aan schepen van oorlogvoerenden door de territoriale wateren mag en binnen het territoir niet mag worden toegestaan). Terwijl de grenzen van het landgebied op alle kaarten worden aangegeven, geschiedt afteekening van de buitengrenzen der territoriale wateren zelden of nooit; toch ware het nuttig te doen uitkomen, dat het overgrootste deel van Java-zee, Chinesche zee, Banda-zee enz. enz. geen Indisch gebied is, maar gebied van niemand (vrije zee). Bij haar zelfbestuurspolitiek stelt de Ind. regeering zich tegenwoordig op het standpunt, dat zelfbesturende landschappen, welke aan zee grenzen, geen territoriale zee hebben (zie o.a. het in September 1916 nog niet werkende Ind. Stb. 1914 no. 24 art. 1), waarbij zij zich o.a. op den tekst der politieke contracten beroept (zie CONTRACTEN); het niet te loochenen feit, dat tal van landschappen daarentegen zich vanouds en duidelijk een beschikkingsrecht over de zeestrook toekennen (vgl. Pandecten van het adatrecht I, 1914), wordt dan in dezer voege gesust, dat de regeering zulke landschappen veelal bij wijze van vrijgevigheid (doch niet als erkenning van „recht”) met de oude uitoefening van haar bevoegdheden laat voortgaan (vgl. Mr. F. M. van Asbeck, Onderzoek naar den jurid. wereldbouw, diss. Leiden, 1916, bl. 61, 82, 100). De breedte der territoriale wateren kwam o.a. ter sprake in het befaamde Costa-Rica-Pakettvonnis van 1897 (vgl. Ind. Stb. 1895 n° 228 en 1899 n° 97, en Mr. H. A. van Karnebeek, De C. R. P.-Arbitrage, diss. Utrecht, 1900).

De staatkundige verdeling van het Indisch grondgebied in rechtstreeksch of gouvernementengebied en indirect of zelfbestuursgebied heeft groote betekenis naar binnen, maar niet de minste betekenis naar buiten. Voor vreemde mogendheden zijn onze zelfbesturende landschappen als niet bestaande (zie CONTRACTEN); het is dan ook verkeerd, dat onze internationale tractaten somtijds die zelfbesturende landschappen uitdrukkelijk vermelden anders dan als gebiedsgedeelten (b.v. Ned. Stb. 1872 n° 16 art. 23, Ind. Stb. 1898 n° 49 art. 17), hetgeen tegenwoordig echter pleegt vermeden te worden.

Een indeeling naar streken met meer en streken met minder intensief bestuur, in welke laatste de werking der algemeene verordeningen beperkt, doch daartegenover de bestuurs- en politiebevoegdheden ruimer en vrijer zouden zijn, wordt op papier niet erkend, al kent de werkelijkheid haar maar al te goed. De Indische staatsinstellingen kennen zulk een indeeling slechts in den vorm van streken met inheemsche rechtspraak en streken met uitsluitend gouvernementrechtspraak, — een tegenstelling, die echter met de eerstgenoemde volstrekt niet samenvalt. Na Ind. Stb. 1904 no. 491 kent Indië geen streken meer, waar een stuk rechtstreeksch gebied gelaten wordt in zijn geheele inheemsche bestel.

Over het geheel begrijpt de regeering haar verhouding tot het grondgebied te recht aldus, dat zij daarover een recht van gezagsoefening, van heerschappij of opperheerschappij, heeft, en dat hieruit haar bevoegdheden van bestuur, politie, rechtspraak en wetgeving voortvloeien. Een ander denkbeeld ligt evenwel ten grondslag aan de domeinverklaring (zie **DOMEIN VAN DEN LANDE**), welke een aantal gezagsvoorschriften doet steunen op een gefingeerd recht van grondeigendom en gezagsmaatregelen kleedt in de privaatrechtelijke vormen van huur en erfpacht. Iets dergelijks ontmoet men bij de juridische constructie van verhoudingen aan de Sabangbaai en te Tandjong Priok (Ind. Stb. 1910 n° 56, 1915 n° 622).

Naast de staatkundige indeelingen van Indië staan de administratieve. Anders dan b.v. in Engelsch-Indië deelt deze laatste zoowel het rechtstreeksche als het indirecte gebied in bij de gewesten en hun deelen. Ook afgezien van een wettelijke omschrijving van het geheele grondgebied van Ned.-Indië is het, na de rusteloosheid der laatste jaren, tijd, dat een eenvoudige en duidelijke grondslag gegeven worde aan de administratieve indeeling van het Indische gebied. Art. 68 Reg. regl., voorschrijvende dat Indië door de kroon verdeeld worde in gewesten, doet een Kon. besluit verwachten en wenschen, hetwelk in één stuk de 36 gewesten opsomt, hun grenzen aangeeft (thans ligt dit over honderd jaargangen van het staatsblad her en der verspreid), en bepaalt, dat de nadere indeeling voor elk gewest telkens in één stuk geschieden moet niet bij ordonnantie, maar bij gouv ernementsbesluit (vgl. Ind. Stb. 1900 no. 218 en 1913 no. 336). Te bepalen ware dan tevens, in hoeverre ook het watergebied bij de gewesten zal zijn ingedeeld. Soortgelijke denkbeelden zijn reeds bepleit door Scheltema in Ind. Gids 1898 II bl. 1434.

Het verdient ten slotte vermelding, dat de vereeniging „Moederland en Koloniën” te 's-Gravenhage bij herhaling het denkbeeld heeft voorgestaan, dat de op de Haagsche vredesconferenties vertegenwoordigde staten besluiten zouden alle grensgeschillen over koloniaal gebied eens voor al te onderwerpen (bij wege van verplichte arbitrage dus) aan het Haagsche arbitragehof. Zie jaarg. 8, 1907/8, bl. 10 vgg., van haar verslag, alsmede jaarg. 12, 1912, bl. 12 en 19, en vergelijk het boven over koloniale grensgeschillen op Timor vermelde.

Naast de reeds aangehaalde geschriften van Van der Lith, Nypels en anderen vallen voor vroeger tijd te noemen: Smulders, Gesch. enz. van het tr. van 1824, diss. Utrecht, 1856; De Waal, Onze Ind. financiën I, 1876; De Sturler, Het grondgebied van N.-I., diss. Leiden, 1881; Van der Kemp o.a. in Bijdr. Kon. Inst. T. L. V. 56, 1904; en, voor de uitbreiding en bevestiging van ons gezag, Colijn, Neerlanden Indië II, 1912, bl. 1 en 34. Ook raadplege men den aanhef der jaarl. kolon. verslagen. Een overzichtskaart van ons grondgebied met zijn indeeling geeft o. a. De Buitenbezittingen 1904—1914 I (uitgave v. h. Encyclop. Bureau).

GRONDNOTEN. Zie ARACHIS.

GRONDVERHUUR. Naam van de verhuring van grond door inlanders aan niet-inlanders, waarvan de grondverhuur op Java aan de suikerindustrie de voornaamste is (zie **OVEREENKOMSTEN**). Men onderscheidt hiervan eenerzijds de landverhuur, met welken naam de verhuring van grond in de Vorstenlanden door de vorsten of hunne apanagehouders aan niet-inlanders wordt aangeduid (zie **LANDVER-**

HUUR en **VORSTENLANDEN**), en anderzijds de (vrij zeldzame) verhuring van bouwvelden tusschen inlanders onderling, die men wel eens van de vorige onderscheidt door haar veldhuur te noemen (zie **GROND, RECHTEN OP DEN**).

Eindelijk wordt de naam grond-huur of verhuur nog veelal gebezigd voor het contract, bij hetwelk de de eigenaar (particuliere of andere), zonder het *zakelijk* recht van opstal te verleen, aan een ander voor een bepaalden tijd of tot wederopzeggens toe tegen betaling eener huursom het recht verleent op zijn grond een huis te bouwen en dit te occupeeren; zie onder **OPSTAL**.

Voor verhuur van domeingrond, zie **DOMEIN VAN DEN LANDE**.

GRONEMAN (ISAAC). Geboren 15 Aug. 1832 te Zutphen, ontving hij eene opleiding tot genees-, heelen verloskundige, als hoedanig hij zich te Vorden vestigde. In 1858 toog hij naar Java, was eerst civiel geneesheer te Bandung, later te Djokjakarta, waar hij spoedig lijfarts van den Sultan werd. Hij overleed 2 December 1912 te Djokjakarta. Hij maakte zich zeer verdienstelijk door werken over Javaansche ethnographie, eenigermate ook door de bevordering van oudheidkundige onderzoekingen op Java en bij de oprichting der Archaeologische Vereeniging te Djokjakarta (waarover zie **OUDHEDEN**), schreef onder meer: Bladen uit het dagboek van een Ind. geneesheer, Gron. 1874; Indische schetsen, 2 dln. Zutphen 1875; Waar of onwaar? Nieuwe Ind. schetsen, 2 dln. Dordr. 1879; Vorstenlandsche toestanden, Dordr. 1882; Eene ketjoegeschiedenis, Dordr. 1887; Gedanteverandering van den G. Merapi, T. Aardr. Gen. II (1877), bl. 203; Javaansche tooneeldansen, T. Ind. Aardr. Gen. 1e afl. 3, bl. 22; De besnijdenis van den kroonprins van Jogjakarta, Bijdr. t. t. l. en vlk. 5e reeks dl. V (1890), bl. 427; Een avond bij den Rijksbestuurder van Jogjakarta, Intern. Arch. f. Ethnogr. III (1890) S. 175; De gamelan te Jogjakarta, Vh. K. Akad. v. W. (Lett.) Dl. XIX, vgl. Versl. en Meded. K. Ak. v. W. (Lett.) 3e Rks. VI bl. 201; De Sekaten te Jogjakarta, Eigen Haard 1888, bl. 466; De bouwvallen van Parambanan, Jogjakarta, 1897; The Tjandi Bârbâdur in Central-Java 1901; De Hindoe-bouwvallen in de Parambanan-vlakte, 1900-01; Oudheidkundige aantekeningen, 1904-1905; een Karma-legende, Soerabaja, 1906; de Wajang Orang Prêgiwâ, Semarang, 1899; De Lakon Prêgiwâ, Jogja 1899; De vorderingen der Pamor smeedkunst, Soerabaja, 1906; Der Kris der Javaner (Intern Archiv. für Ethnogr. XIX, p. 90, 123, 178); De garêbêgs te Ngajogjâkartâ uitg. door het Kon. Inst. v. T. L. en Vlk. v. N.-I. 1895.

GROOT ATJEH. Zie ATJEH.

GROOT EN KLEIN MANDAILING, OEOE EN PAKANTAN. Een der drie onderafdeelingen, waaruit de afdeeling Padang Sidimpoean der residentie Tapanoei bestaat met hoofdplaats Tanah Batoe. Zie ook **MANDAILING**.

GROOT-KAIDIPAN. Landschap, gelegen aan de Noordkust van het noordelijk schiereiland v. Celebes, behoorende tot de afd. Bolaäng-Mongondou, res. Menado, bestaande uit de vroegere landschappen Bolaäng-Itang (zie ald.) en Kaidipan (zie ald.) welke sedert 1912 verenigd zijn en wel onder den vroegeren radja van Bolaäng-Itang, die gehouden is aan de Korte Verklaring. Zie Bijl. Hand. St. Gen. 1913-1914.

GROOT-KEI. Zie KEI-EILANDEN.

GROOT VAN EMBDEN (CORNELIS DE). Geb. 25

Maart 1817 te Delft, trad hij in 1833 als volontair in krijgsdienst, om voor officier te worden opgeleid. In 1840 nam hij echter zijn ontslag, toen de gelegenheid tot opleiding voor officier bij het leger voor allen, die niet aan de Militaire Academie te Breda waren opgeleid, werd afgesloten, werd 1843 student aan de Kon. Acad. te Delft, deed in 1846 eindexamen en werd tot ingenieur bij den Indischen dienst benoemd. In 1847 werd hij voorloopig, in 1848 definitief belast met de opleiding van de élèves voor het mijnwezen in Indië; na een 2-jarig verblijf in Engeland vertrok hij in 1850 als mijningenieur 2e klasse naar Indië, waar hij als eerste Chef van het Mijnwezen optrad en met bijzondere onderscheiding diende; in 1853 werd hij tot ingen. 1e klasse en in 1861 tot hoofdingenieur benoemd. Het grootste gedeelte van den Ind. archipel werd, voor zoover mogelijk, door hem bereisd; verdienstelijk maakte hij zich ook bij het dempen van den opstand bij de mijn Oranje-Nassau (Bandjermasin). Na 1 Jan. 1866 te zijn gepensionneerd, vertegenwoordigde hij tot April 1871 de Billiton-Mij. in Indië, welke hij, voornamelijk door zijn persoonlijk ingrijpen, tot grooten bloei bracht. In Nederland teruggekeerd was hij ijverig werkzaam in het belang van Indië, o. a. als voorzitter van het Ind. Genootschap, en maakte tweemaal een reis naar Amerika, eens naar Afrika, voor mijnbouwkundige onderzoekingen. Hij overleed 8 Juni 1896. Hij was een der oprichters van de Natuurkundige Vereeniging in Ned.-Indië.

Van zijn vele onderzoekingen in Indië zijn te noemen dat naar den mineralogischen rijkdom van Billiton (1851) en dat naar het voorkomen der bekend geworden steenkolenafzettingen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (1852).

Zijn voornaamste geschriften zijn: Eiland Blitong, met kaarten en platen. (Natuurk. Tijdschr. dl. 1852, 133); Tinslakken op Banka (N. T. III, 28; XIX, 313; XXIII, 370; Jaarb. Mijnw. 1878. II); Overzicht van de voornaamste proeven, omtrent mijnontginning in Ned.-Indië (N. T. XXVI, 72 en XXVIII, 1); Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Ind. steenkolen (H. A. Kramers, Rotterdam, 1865); Over de Borneosteenkolen en hare geschiktheid als brandstof (N. T. XXX, 69); Herinneringen aan Blitong ('s-Gravenhage 1887). Een uitvoerige necrologie door P. van Dijk is opgenomen in Jaarb. Mijnwezen, 1898, I.

GUAVA. Zie **PSIDIUM**.

GUAZUMA ULMIFOLIA Lam. fam. *Tiliaceae*. Djati blanda (MAL.). Tropisch-Amerikaansche boom, kenbaar aan de behaarde bladeren, die veel op die van den iep gelijken en de rood-met-gele bloemen. De boom is als snelgroeende schaduwboom veel langs wegen aangeplant. De zaden worden als koffie gebrand, fijngestampt en dienen in afkooksel als inlandsch geneesmiddel tegen buikaandoeningen. Ook een afkooksel van den binnenbast doet als geneesmiddel dienst.

GUIZOTIA OLEIFERA D. C., fam. *Compositae*. Nigerzaad. Eenjarig kruid uit Afrika, in verschillende tropische gewesten gekweekt. De uit de zaden geperste vette olie wordt ter vervanging van lijnolie gebruikt, en ook in plaats van sesamolie. In Eng.-Indië wordt deze olieplant als Râm til gekweekt; wellicht ware ook in Ned.-Indië hier en daar uit den aanplant voordeel te trekken.

GUMMI ELASTICUM. Zie **CAOUTCHOUC**.

GUMMI PLASTICUM. Zie **GETAH PERTJA**.

GUNNERA MACROPHYLLA Bl., fam. *Haloragidaceae*. Tarate goenoeng (SOEND.), Soekma diloe-

wih (JAV.). Groote kruidachtige plant uit de bergstreken, eenigszins gelijkend op rhabarber, die bekend staat bij de inlanders als middel tegen wormen. De bloemtrossen, ook kembang sisih genaamd, treft men in djamoe's aan, terwijl de vruchten als een opwekkend middel gebruikt worden.

GURJUN-BALSEM. Balsem, die uit den stam van verschillende soorten van het geslacht *Dipterocarpus* vloeit, en voornamelijk uit Eng.-Indië wordt aangevoerd. Wordt gebruikt bij de bereiding van lakken en vernissen, als geneesmiddel tegen huidziekten (elephantiasis), en ter vervalsching van copaiva-balsem. *Dipterocarpus*-balsems zijn in den handel ook als „Wood-oil” bekend.

GUTTEGOM. (*Gummi-resina gutti* of *cambogia*). Het ingedroogde melksap van *Garcinia Morella*, Desr., een boom van het vasteland van Indië, op Java alleen als zeldzame vruchtboom bekend (zie **ASEM SELONG**), doch vermoedelijk wel in andere deelen van den Ind. archipel in het wild groeiend, daar hij ook in de Philippijnen voorkomt. De guttegom is als geel melksap in alle deelen van dezen boom (gelijk ook in eenige andere *Garcinia*-soorten) aanwezig; zij wordt hoofdzakelijk gewonnen door, na insnijdingen in den bast, het sap op te vangen in bamboekokers en deze daarna bij het vuur te zetten, tot de inhoud is ingedroogd. Voor inferieure soorten schraapt men de ingedroogde gomhars van de boomen af, of kookt men de bladeren en vruchtschillen uit. De waar komt in den handel voor als rollen of koeken, rood-geel van kleur, groen bestoven, ondoorschijnend, op de breuk schelpachtig. Zij lost grootendeels op in alcohol of aether en bestaat voor ongeveer 80 pct. uit hars en voor 20 pct. uit gom. Vroeger werd guttegom veel als drasticum in de geneeskunde gebruikt, maar daar het eene al te scherpe stof is, geschiedt dit nu bijna niet meer, soms nog in kwakzalversmiddelen en in de vétérinaire praktijk. Belangrijker is guttegom als verfstof, ook als kleurmiddel voor vernissen enz.

Guttegom is het eerst naar Europa gebracht door admiraal Jacob van Neck. Clusius beschreef in 1603 het nieuwe product onder den Maleisch-Jav. naam Ghitta jemou (Getah djamoe), het werd spoedig als artsensij populair. Aanvankelijk werd gutti aangevoerd van onze handelsfactory Patani in oostelijk Malaka, later direct van Cambodja. Nog heden is dit het productieland der handelswaar, die van Kampok naar Bangkok of naar Saigon-Singapore verscheept wordt. Uit den Ind. archipel is somwijlen een weinig guttegom aangevoerd van Borneo (Laboean) en van de Molukken, afkomst onbekend.

GYMNARTOCARPUS VENENOSA Boerl., fam. *Moraceae*. Boeloe ongka (JAV.), Poeroet (SOEND.). In O. Java voorkomende boom, waarvan het melksap bij de bevolking voor zeer vergiftig doorgaat, doch inderdaad slechts een zwakke giftwerking vertoont. Op Java besmeert men er de punten van de lansen mee, waarmee men op de zwijnenjacht gaat.

GYMNASIUM WILLEM III. Zie **ONDERWIJS**. (Koning Willem III-school)

GYMNEMA. Indisch plantengeslacht uit de familie der *Asclepiadiaceae*. Eene Britsch-Indische soort, in sommige warme landen gekweekt, *G. sylvestre* R. Br., is in de laatste jaren beroemd geworden daar zij gymnema-zuur bevat, dat de mondholte een tijdlang ongevoelig maakt voor smaakindrukken; in de geneeskunde wordt deze stof gebruikt tegen

parageusiën. Eene andere soort, *G. latifolium* Wall., bevat amygdaline.

GYMNOPHIONES. (ook wel *Apoda* of *Coecilia* genoemd) of Blindwoelers. Orde van blinde Amphibien (zie aldaar), gekenmerkt door het ontbreken der pooten en ledematengordels, in verband met hunne onderaardsche levenswijze. In tegenstelling met alle andere recente Amphibien komen in de huid kleine schubjes voor, waardoor zij eenigermate overeenkomen met de uitgestorvene, gepantserde Amphibiën (*Stegocephali*), waarmede ook de schedelbouw punten van overeenkomst vertoont. Deze schubjes zijn gelegen in ringvormige huidplooiën, waardoor zij, wat het uiterlijk betreft, eenigszins gelijken op regenwormen, gravende slangen en dito hagedissen, voor zoover deze laatsten ten minste de ledematen geheel verloren hebben. Tot deze orde behoort slechts één familie, *Caecilidae*, welke bijna circumtropisch voorkomt, maar in het grootste deel van het Indo-Australisch gebied, in Australië en in Polynesië ontbreekt. Van de twee uitsluitend orientale geslachten is er één, *Ichthyophis*, door 2 soorten in het Indo-Maleisch gebied vertegenwoordigd. De meest bekende, in geheel Z.O. Azië verbreide soort, *I. glutinosa* L., komt op Sumatra, Nias en de Mentawai-eilanden voor. Van deze soort hebben de Sarasin's (Zur Entwicklung der ceylonischen Blindwühler, *Ichthyophis glutinosa* L. Ergebn. naturw. Forsch. auf Ceylon 1887—90, Bd. II) op uitnemende wijze de ontwikkelingsgeschiedenis bestudeerd. De eieren dezer dieren worden n.l. niet in het water afgezet, maar onder den grond in vochtige holten gelegd,

terwijl het wijfje om het eikluwen heengerold ligt, waarschijnlijk in hoofdzaak ter bescherming tegen de vraatzucht van andere in den bodem levende dieren. De groote, dooierrijke eieren zijn omhuld door een dikke laag eiwit, waarbinnen het jonge dier een deel van zijn ontwikkeling doormaakt. Er ontwikkelen zich zeer lange, bloedroode, uitwendige kieuwen, die echter verschrompelen, vóórdat de larve vrijkomt. Dit laatste geschiedt, als het dooiermateriaal verbruikt is. De aalachtige larve leeft dan een tijdlang in het water. Zij bezit een staartvin, twee kieuwopeningen ter weerszijden van den kop, en goed ontwikkelde oogen. Gedeeltelijk schijnt echter reeds longademhaling plaats te hebben, aangezien de larve van tijd tot tijd boven water komt. Het larve-leven duurt vrij lang, eindelijk sluiten zich echter de kieuwopeningen, gaat de staartvin verloren, vormen zich tusschen de rudimentair geworden oogen en de neusopeningen terweerszijden voelers, en verlaat de jonge blindwoeler het water om een onderaardsche levenswijze aan te nemen.

Een tweede, zeldzamer soort, *Ichthyophis monochrous* komt op Sumatra, Borneo en Java voor.

GYNANDROPSIS PENTAPHYLLA D. C., fam. *Capparidaceae*. Bobowan (JAV.), Entjeng entjeng (JAV.), Lenglanan (JAV.), Mamang (MAL.), Langsana (MAL.), Sasawi leuweung (SOEND.). Eenjarig kruid, kleverig behaard en stinkend, dat een vluchtige olie bevat, gelijkend op mosterdolie. Verschillende deelen van de plant zijn scherp en worden als inlandsch geneesmiddel gebruikt.

GYNOPOGON. Zie ALYXIA.

